IN MEDIO REGNI HUNGARIAE. RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS TÖRTÉNETI KUTATÁSOK „AZ ORSZÁG KÖZEPÉN”

ARCHAEOLOGICAL, ART HISTORICAL, AND HISTORICAL RESEARCHES 'IN THE MIDDLE OF THE KINGDOM'

I. Károly garasának ólom próbaverete Visegrádról.
Fotó: Szabó László
Test minting in lead of a King Charles I groat,
from Visegrád.
Photograph: László Szabó

IN MEDIO REGNI HUNGARIAE. RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS TÖRTÉNETI KUTATÁSOK „AZ ORSZÁG KÖZEPÉN”

ARCHAEOLOGICAL, ART HISTORICAL, AND HISTORICAL RESEARCHES ’IN THE MIDDLE OF THE KINGDOM’

SZERKESZTETTE / EDITORS

BENKŐ ELEK – OROSZ KRISZTINA

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT RÉGÉSZETI INTÉZET
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY
RESEARCH CENTRE FOR THE HUMANITIES
HUNGARIAN ACADEMY OF SCIENCES

BUDAPEST, 2015

Képfeldolgozás, képszerkesztés / Image processing and editing
RÉTI ZSOLT, ŐSI SÁNDOR

Angol fordítás / English translation
CHRIS SULLIVAN

Támogatók / Sponsors
OTKA
K 81834

Magyar Tudományos Akadémia
Könyv- és Folyóirat-kiadó Bizottság

ISBN 978-615-5254-03-01

© Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet
Institute of Archaeology
Research Centre for the Humanities Hungarian Academy of Sciences
© Szerkesztők, szerzők, fordító / Editors, authors, translator
2015

Minden jog fenntartva.
A tanulmányokban felhasznált illusztrációkért a szerzők felelnek.
All rights reserved.
The authors are responsible for the illustrations used in the studies.

Borító / Cover
A budai királyi palota keleti homlokzatának részlete a felmért maradványokkal
és a hipotetikus kiegészítésekkel. Rajz: Szörényi Gyula, 1961
Kályhacsempe-oromdísz az esztergomi érseki palotából, 15. század vége
Detail of the east facade of the royal palace in Buda with elements remaining
and possible reconstructions of them. Drawing: Gyula Szörényi, 1961
Top piece of a crown-tile from the archiepiscopal palace at Esztergom, late 15th century
Borítóterv / Cover design: RENKÓ MARCSI

Felelős kiadó / Publisher responsible: FODOR PÁL

Tipográfia és nyomdai előkészítés / Typography and layout: ABIPRINT Kft., Budapest
Nyomda / Printing house: KÓDEX KÖNYVGYÁRTÓ Kft., Budapest

TARTALOMJEGYZÉK / CONTENTS

Rövidítésjegyzék / *Abbreviations* 8

Szerzők / *Authors* 9

BENKŐ ELEK
In medio regni Hungariae 11

1. MEDIUM REGNI: MŰVÉSZETTÖRTÉNETI, RÉGÉSZETI ÉS TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS
MEDIUM REGNI: AN ART HISTORICAL, ARCHAEOLOGICAL, AND HISTORICAL OVERVIEW

MAROSI ERNŐ
Művészet a királyi udvarban és udvari művészet az ország középkori közepén 29
Art at the Royal Court and Court Art in the Middle of the Kingdom in the Medieval Period

LŐVEI PÁL
Uralkodói kőanyagok. A király és az elit díszítőkő-használata a középkori Magyarországon 79
Stone for Rulers. The Use of Decorative Stone by Kings and Magnates in Medieval Hungary

OROSZ KRISZTINA
Mozgó udvar – mozgó háztartás. Állandó vagy ideiglenes berendezés a késő középkori királyi és nemesi otthonokban? 111
Itinerant Courts – Itinerant Households. Permanent or Temporary Furnishings in Royal and Noble Homes in the Late Middle Ages?

SZENDE KATALIN
Természeti adottságok és városfejlődés a Duna-völgy magyarországi szakaszán a középkorban 145
Towns and the Natural Environment in the Danube Valley in Medieval Hungary

TAKÁCS MIKLÓS
A medium regni falusias településeinek anyagi kultúrája az Árpád- és Anjou-korban 171
The Material Culture of Rural Settlements in the Medium Regni in the Arpadian and Angevin Eras

2. EGYHÁZ, REZIDENCIA ÉS VÁROS A MEDIUM REGNI TERÜLETÉN
CHURCHES, RESIDENCES AND TOWNS ON THE TERRITORY OF THE MEDIUM REGNI

HORVÁTH ISTVÁN
Az esztergomi Várhegy régészeti kutatása, 1966–1999 193
Archaeological Researches on Esztergom's Castle Hill, 1966–1999

BOLDIZSÁR PÉTER
Az esztergomi érseki palota vegyes mázas kályhacsempe-leletei 257
Mixed-Glaze Stove-Tiles from the Archiepiscopal Palace at Esztergom

RÁCZ TIBOR ÁKOS
Egy város születése. Régészeti adatok Vác Árpád-kori településtörténetéhez 275
The Birth of a Town. Archaeological Data on the History of Vác in the Arpadian Age

BICZÓ PIROSKA
Szent István király sírja a székesfehérvári Szűz Mária-prépostság templomában 299
The Burial Place of King Stephen the Saint in the Provostal Church of the Virgin Mary, Székesfehérvár

MENTÉNYI KLÁRA
Gondolatok egy 12. századi székesfehérvári faragványcsoportról 325
Thoughts on a Group of 12th-Century Carved Stones from Székesfehérvár

SKORKA RENÁTA
Fehérvár az interregnum időszakában 361
Székesfehérvár in the Period of the Interregnum in Hungary

KOLLÁTH ÁGNES
Koronázóvárosból szandzsákközpont. Székesfehérvár a kora újkorban 375
From Coronation Town to Sanjak Centre. Székesfehérvár in the Early Modern Age

HAVASI KRISZTINA
A király új palotája. Megjegyzések a kora 13. századi óbudai rezidencia művészettörténeti helyéhez 405
A New Palace for the King. Remarks on the Place in Art History of the Early 13th-Century Royal Residence at Óbuda

ZSOLDOS ATTILA
Óbuda urai a 14. század első felében 471
Lords of Óbuda in the First Half of the 14th Century

SPEKNER ENIKŐ
Buda és Pest a 11. századtól a 14. század közepéig 485
Buda and Pest from the 11th Century up to the Mid-14th Century

MAGYAR KÁROLY
A budavári királyi rezidencia előzményei és párhuzamai a 14. század végéig 525
Forerunners and Parallels of the Royal Residence in Buda up to the Late 14th Century

HOLL IMRE
Leletek Mátyás király gyűjteményéből 547
Finds from the Collection of King Matthias I of Hungary

KOVÁCS ESZTER – ZÁDOR JUDIT
Adatok a középkori Pest városfejlődéséhez. A régészeti kutatások újabb eredményei 561
The Rise of Pest in the Middle Ages. Recent Archaeological Findings

TEREI GYÖRGY
Régészeti adatok a Csepel-sziget északi részének középkori történetéhez 577
Archaeological Data on the History of the Northern Part of Csepel Island in the Middle Ages

BUZÁS GERGELY
Egy királyi központ születése. Visegrád Szent Istvántól I. Károlyig 589
The Birth of a Royal Centre. Visegrád from King Stephen the Saint to King Charles I

BOZÓKI LAJOS
A visegrádi fellegvár 613
The Citadel at Visegrád

MÉSZÁROS ORSOLYA
Városi élet a visegrádi királyi városban 629
Life in the Royal Town of Visegrád

KOVÁTS ISTVÁN – MÉSZÁROS ORSOLYA
Válogatás a késő középkori Visegrád város leletanyagából 647
Selected Finds from Late Medieval Visegrád

BATIZI ZOLTÁN
Adatok Visegrád és Maros késő középkori lakosságához 665
Data on the Inhabitants of Visegrád and Maros in the Late Middle Ages

3. KASTÉLYOK ÉS VÁRAK A MEDIUM REGNI TERÜLETÉN
PALACES AND CASTLES ON THE TERRITORY OF THE MEDIUM REGNI

FELD ISTVÁN
Királyi várak az Árpád-kori medium regni területén 677
Royal Castles on the Territory of the Medium Regni in the Arpadian Age

BUZÁS GERGELY
Királyi rezidenciák és szálláshelyek a késő középkori Magyarországon 705
Royal Residences and Lodging Places in Late Medieval Hungary

4. A KIRÁLYI HATALOM TÁRGYI EMLÉKEI A PILIS HEGYSÉGBEN
MATERIAL REMINDERS OF THE ROYAL POWER IN THE PILIS MOUNTAINS

BENKŐ ELEK
Udvarházak és kolostorok a pilisi királyi erdőben 727
Manor Houses and Cloisters in the Royal Forests of the Pilis Region

F. ROMHÁNYI BEATRIX
Ceperuntque simul claustralem ducere vitam. A pálos rend és a medium regni kapcsolata 755
Ceperuntque simul claustralem ducere vitam. Links Between the Pauline Order and the Medium Regni

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK / ABBREVIATIONS

ActaArchHung	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
ActaHAHung	Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
AHSzeg	Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica (Szeged)
ArchÉrt	Archaeologiai Értesítő (Budapest)
ArsHung	Ars Hungarica (Budapest)
BMHB	Bulletin du Musée National Hongrois des Beaux-Arts (Budapest)
BTM	Budapesti Történeti Múzeum (Budapest)
BudRég	Budapest Régiségei (Budapest)
CommArchHung	Communicationes Archaeologicae Hungariae (Budapest)
DF	Diplomatikai Fényképgyűjtemény
DL	Diplomatikai Levéltár
EBM	Esztergomi Balassa Bálint Múzeum (Esztergom)
ELTE	Eötvös Loránd Tudományegyetem (Budapest)
EMúz	Erdélyi Múzeum (Kolozsvár)
FolArch	Folia Archaeologica (Budapest)
Forster Központ	Forster Gyula Nemzeti Örökségvédelmi és Vagyongazdálkodási Központ (Budapest)
HHStA	Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Bécs)
HOMÉ	A Herman Ottó Múzeum Évkönyve (Miskolc)
JAMÉ	A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve (Nyíregyháza)
KEMK	A Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei (Tata)
KMMK	A Komárom Megyei Múzeumok Közleményei (Tata)
KO	Középkori Osztály
ltsz	leltári szám
MFMÉ	A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (Szeged)
MHB	Monumenta Historica Budapestinensia (Budapest)
MittArchInst	Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Akademie der Wissenschaften (Budapest)
MKM	Mátyás Király Múzeum (Visegrád)
MMMK	A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei (Budapest)
MNLOL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest)
MNM	Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest)
MOB	Műemlékek Országos Bizottsága
MTA	Magyar Tudományos Akadémia (Budapest)
MTA BTK MI	Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézet (Budapest)
MűvÉrt	Művészettörténeti Értesítő (Budapest)
OMF	Országos Műemléki Felügyelőség (Budapest)
PamArch	Památky Archeologické (Prága)
RégFüz	Régészeti Füzetek (Budapest)
RégKut	Régészeti kutatások Magyarországon – Archaeological Investigations in Hungary (Budapest)
StudCom	Studia Comitatensia (Szentendre)
SZIKM	Szent István Király Múzeum (Székesfehérvár)
TBM	Tanulmányok Budapest Múltjából (Budapest)
TTIK	Természettudományi és Informatikai Kar
UC	Urbaria et Conscriptiones
VAH	Varia Archaeologica Hungarica (Budapest)
VEAB	Veszprémi Akadémiai Bizottság (Veszprém)
VMMK	A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei (Veszprém)
WMMÉ	A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve (Szekszárd)

SZERZŐK / AUTHORS

BATIZI ZOLTÁN
Tragor Ignác Múzeum
2600 Vác, Zrínyi u. 41/A

BENKŐ ELEK
Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Régészeti Intézet
1014 Budapest, Úri u. 49.

BICZÓ PIROSKA
Magyar Nemzeti Múzeum
1088 Budapest, Múzeum krt. 14–16.

BOLDIZSÁR PÉTER
Magyar Nemzeti Múzeum
Balassa Bálint Múzeum
2501 Esztergom, Mindszenty tér 5.

BOZÓKI LAJOS
Forster Gyula Nemzeti Örökségvédelmi
és Vagyongazdálkodási Központ
1014 Budapest, Táncsics Mihály u. 1.

BUZÁS GERGELY
Magyar Nemzeti Múzeum
Mátyás Király Múzeum
2025 Visegrád, Fő u. 23.

FELD ISTVÁN
Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Régészettudományi Intézet
1088 Budapest, Múzeum krt. 4/B

HAVASI KRISZTINA
Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Művészettörténeti Intézet
1014 Budapest, Országház u. 30.

HOLL IMRE
Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Régészeti Intézet
1014 Budapest, Úri u. 49.

HORVÁTH ISTVÁN
Magyar Nemzeti Múzeum
Balassa Bálint Múzeum
2501 Esztergom, Mindszenty tér 5.

KOLLÁTH ÁGNES
Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Régészeti Intézet
1014 Budapest, Úri u. 49.

KOVÁCS ESZTER
Budapesti Történeti Múzeum
1014 Budapest, Szent György tér 2.

KOVÁTS ISTVÁN
Magyar Nemzeti Múzeum
Mátyás Király Múzeum
2025 Visegrád, Fő u. 23.

LŐVEI PÁL
Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Művészettörténeti Intézet
1014 Budapest, Országház u. 30.

MAGYAR KÁROLY
Budapesti Történeti Múzeum
1014 Budapest, Szent György tér 2.

MAROSI ERNŐ
Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Művészettörténeti Intézet
1014 Budapest, Országház u. 30.

MENTÉNYI KLÁRA
Forster Gyula Nemzeti Örökségvédelmi
és Vagyongazdálkodási Központ
1014 Budapest, Táncsics Mihály u. 1.

MÉSZÁROS ORSOLYA
Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Régészettudományi Intézet
1088 Budapest, Múzeum krt. 4/B

OROSZ KRISZTINA
Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Régészeti Intézet
1014 Budapest, Úri u. 49.

RÁCZ TIBOR ÁKOS
Ferenczy Múzeum
2000 Szentendre, Kossuth Lajos u. 5.

F. ROMHÁNYI BEATRIX
Károli Gáspár Református Egyetem
Bölcsészettudományi Kar
1088 Budapest, Reviczky u. 4.

SKORKA RENÁTA
Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet
1014 Budapest, Úri u. 53.

SPEKNER ENIKŐ
Budapesti Történeti Múzeum
1014 Budapest, Szent György tér 2.

SZENDE KATALIN
Közép-európai Egyetem /
Central European University
1051 Budapest, Nádor u. 9.

TAKÁCS MIKLÓS
Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Régészeti Intézet
1014 Budapest, Úri u. 49.

TEREI GYÖRGY
Budapesti Történeti Múzeum
1014 Budapest, Szent György tér 2.

ZÁDOR JUDIT
Budapesti Történeti Múzeum
1014 Budapest, Szent György tér 2.

ZSOLDOS ATTILA
Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet
1014 Budapest, Úri u. 53.

IN MEDIO REGNI HUNGARIAE

Benkő Elek

Kötetünk címe Árpád-kori eredetű, de a késő középkorig használt latin terminussal Magyarország központi, Székesfehérvár, (Ó)Buda, Esztergom és Visegrád által fémjelzett régiójára – Neitmann kifejezésével élve „rezidenciatájára"[1] *(Residenzlandschaft)* – utal, ahol a történettudomány, a művészettörténet és nem utolsósorban a régészet eredményei a kérdés eddigi legrészletesebb összefoglalása[2] óta a kutatás kiszélesítését és abban számos területen érdemi előrelépést tettek lehetővé.[3] Mindez az érintett témák jelentős gazdagodását eredményezte, egyben, jelen kötetünkkel párhuzamosan, több részmunka és tanulmánykötet összeállítását is.[4] A szerkesztők jelentős munkáját emésztette fel az a törekvés, hogy a vizsgált terület minél teljesebb körben és kiegyensúlyozottan jelenjen meg a munkában, érdemi, új eredmények tükrében. Hangsúlyt fektettünk a középkort lezáró, a tárgyi emlékanyagot elpusztító vagy átalakító török kor szerepének vizsgálatára is, hogy bizonyos centrumok központszerepének kora újkori továbbélését bemutathassuk (ezt a célt szolgálja Kolláth Ágnes Székesfehérvár-tanulmánya is), továbbá összességében új, kifejezetten e kötet számára készült írások és lehetőleg még publikálatlan illusztrációk begyűjtésére. Más kérdés, hogy terveinknek a forrásadottságok, a szerzők és a szerkesztők lehetőségei többször is prózai módon határt szabtak. Mindazonáltal – a fizikai lehetőségek határain belül – az utolsó utáni pillanatokban is készek voltunk a kéziratok fogadására, ami az ilyenkor szokásos izgalmakat leszámítva a kötet számára egyértelmű nyereségnek bizonyult.

A *medium regni* fogalma kapcsán a kormányzás intézményeit és a centralitás kérdéskörét vizsgáló történettudomány a 19. század vége óta rendszeresen utalt arra, hogy a középkori országnak ez a – nagyobb részben az antik hagyományokat őrző, Dunántúlra eső – központi területe a legszorosabban kapcsolódik fontos egyházi intézményekhez (köztük az ország első érsekségéhez), továbbá a királyi udvartartás folyamatosan szilárduló központjaihoz, a királykoronázás és -temetés színhelyeihez, egyben azokhoz a rezidenciákhoz és egyházakhoz is, ahol Árpád-házi királyaink egy-egy nagy ünnep idején többé-kevésbé rendszeresen elérhetőek voltak. A királyi udvar mozgó, a szó mai értelmében vett – főleg egyetlen – fővároshoz még nem kapcsolódó jellege több székhely és rezidencia kiépüléséhez vezetett, és e kiemelkedő jelentőségű épületegyüttesek mellett fontos szerep jutott a királyi magánbirtokok kisebb udvarházainak is, amelyeket az uralkodó és kísérete, alkalmasint a hercegek és a királynék is felkerestek, vendégfogadás és vadászat, illetve igazságszolgáltatás és kegygyakorlás céljából. Ez utóbbi épületek számos kolostoralapítás alapját is jelentették, mely folyamatot a kötetben külön munka igyekszik körüljárni. A királyi udvar változó helyszíneihez, egyben az általuk kijelölt központi területhez kapcsolódtak az ország nagybírái, az országos gyűlések, továbbá a főurak azon kisebb, sajátos birtokai is, amelyek a király környezetében való rendszeres tartózkodást segítették.

Az utóbbi évtizedek európai rezidenciakutatásának fontos felismerése volt, hogy az „utazó királyság" számos kisebb rezidenciáját a 14–15. századra felváltó székvárosok *(Residenzstadt)* kialakulása a modern állam megszületése szempontjából is alapvető jelentőségű folyamat volt,[5] ami számunkra is iránymutató mozzanat, a királyi központok művészeti és régészeti emlékei kapcsán mindig is élesen felmerülő korszerűség kérdésével együtt. Kötetünk tervezésekor is nagyban támaszkodtunk azokra a munkákra, amelyek alaposan kitágították a rezidenciakutatás hagyományos, alapvetően építészettörténeti, stiláris és reprezentációs szempontok alapján kialakított határait.

1 Neitmann 1990, 41–42.

2 *Medium Regni* 1996/2004.

3 A fogalomhoz: Kubinyi 1994, 57–70; Kubinyi 2004, 5–8.

4 Az elmúlt rövid idő alatt több, a *medium regni* kutatása szempontjából nagy jelentőségű munka látott nyomdafestéket, illetve vár közeli megjelenésre: *Medieval Buda* [megjelenés alatt]; *Medieval Royal Town* 2014; Szilágyi 2014.

5 A téma alapvetése: Patze–Streich 1982; Ahrens 1985. További fontos munkák: Patze–Paravicini 1991; Mitterauer 1993; *Metropolen im Wandel* 1995; *Krakau* 2000.

E ponton különös hangsúllyal utalunk először a művészettörténetre, amelynek elvi jelentőségű kérdései (a „királyi műhelyek" és az „udvari művészet" problematikája, a magyarországi korai gótika feltűnése, forrásai és műhelyei, Zsigmond, Mátyás és a Jagellók korának művészeti alkotásai) nagy mértékben e területhez és az udvari művészet problémaköréhez, egyben – a kutatás újszerű megközelítése nyomán – a felhasznált nyersanyagok itteni lelőhelyeihez kapcsolódnak. Az érintett emlékek igazgatási és egyházi súlyukon kívül felszerelésük és reprezentációs vonatkozásaik révén, továbbá az építésük és működésük kapcsán alkalmazott korszerű technikák (a vízi energia hasznosítása műhelyek működtetésére, a fejlett kőfejtési és kőmegmunkálási módszerek és eszközök, a sokrétű épületkerámia, -üveg és -vasalatok, a fémfeldolgozás új eljárásai, a bútorzat, fűtés, vízellátás, a konyha és higiénia berendezései stb.) miatt a középkori műszaki, gazdasági és művészeti tevékenység csúcspontjait jelentik, ideértve az építőtelepek tevékenységét meghatározó munkaszervezési és finanszírozási kérdéseket is.[6] A hagyományos régészgyakorlat számára különösen éles formában körvonalazódik a feladat, hogy alapos kronológiai és tipológiai meghatározásokra támaszkodva a királyi központhoz kapcsolódó ipari tevékenység, ellátás, viselet, lovasfelszerelés és fegyverzet, továbbá a vallási élet és a távolsági kereskedelem leleteit – túllépve a régiségtan szűkebb szempontjain – történeti forrásként szólaltassa meg.[7]

Mindennek kiemelkedő fontossága a művészettörténeti és a régészeti kutatás számára már hosszú idő óta nyilvánvaló, azzal a felismeréssel együtt, hogy a középkori Magyarország egyházi és világi központjaihoz, városiasodásához, technikai fejlődéséhez és európai kapcsolataihoz, nem utolsósorban pedig az elsőrangú művészeti teljesítményekhez kapcsolódó nagy kérdések nem válaszolhatóak meg kielégítően a középkori ország távolabbi régióinak mégoly gazdag emlékanyaga segítségével, ezek egyszerű átvetítésével nem rekonstruálhatóak hitelesen az ország belsejének viszonyai. A feladat elsősorban az itteni, a török kor és az azt követő újjáépítés során csaknem nyomtalanul megsemmisült és földbe került, töredékes tárgyi anyag korszerű vizsgálatával végezhető el, a jelek szerint még több generáció egymásra épülő munkájával.

Közismert, hogy az előzetes jelentéseken, periodizált alaprajzokon és rekonstrukciós vázlatokon túlmenően az egyes nagy emlékek leletanyagának szisztematikus, monografikus feldolgozása kutatók generációin és történeti korszakokon át napjainkra hatalmas adóssággá dagadt, és félő, hogy ezt a munkát a „koronatanúk" (nemcsak a feltárásokat irányító régészek, hanem mérnökök, geodéták és az egykori rajzolók) fogyatkozása és a leletek, valamint a hozzájuk tartozó dokumentációs anyagok lassú eróziója egyre nehezebben elvégezhetővé teszi. Mindeközben az utóbbi évek-évtizedek soha nem látott léptékű és ütemű megelőző feltárásainak egyre nehezebben kezelhető új leletanyaga képletesen is, a tudományos kapacitás lekötésével, és a szó szoros értelmében is maga alá temeti a korábbi évtizedek feldolgozatlan anyagait. Ez utóbbiak szervezett hasznosítása a kutatás, a muzeológia és az egyetemi oktatás közös feladatává vált. Ahol a kutatás ebben sikeresnek bizonyult, ott kiderült, hogy a régészettudomány jelentős fejlődése az elmúlt évtizedekben az építészeti vonatkozásoktól és a tárgyi-mesterségbeli részletektől a környezetrégészet új szempontjaiig képes jelentősen árnyalni az eddig kialakult képet.

A tanulmányok közös eleme, a *medium regni* fogalma nem mentes az értelmezési nehézségektől, sem fogalmi, sem pedig területi értelemben. Két lehetséges magyar fordítása, „az ország belseje" vagy az „ország közepe" eltérő hangsúlyt hordoz: az előbbi inkább az ország tágabb földrajzi értelemben vett belsejére utal (amelyet a határvidék vesz körül), míg a másik egy ennél szűkebb centrális régiót vélelmez, az itt sűrűsödő hatalmi „közép", tehát a világi és az egyházi igazgatás centrumainak hangsúlyozásával. Az eddig elmondottak fényében aligha szükséges hangsúlyoznunk, hogy a magunk részéről – az alcímmel összhangban – a második értelmezés („az ország közepe") mellett törtünk lándzsát.[8]

Középkori forrásainkban a *medium (meditullium) regni* terminus alanyesetben szinte sohasem fordul elő, tehát jól körülhatárolható tájegységként sem szerepel, csupán határozóként, jelölve, hogy egy bizonyos cselekmény ide irányul, vagy valamely hely, település itt található. Nem túl gyakori használata sem segíti az így jellemzett terület szabatos körülhatárolását, pontos határokra valószínűleg a középkorban sem törekedtek, amikor e fogalommal utaltak az ország közepére. A fogalom magyarra fordítását megkönnyíti, hogy ilyen értelemben

6 Burandt 1998; *Palais des Papes* 2002.

7 Például: Biddle 1990.

8 Heltai Gáspár, aki Rogerius *Siralmas énekét* Thuróczy nyomán fordította magyarra, az „in mediam usque Pannoniam" irányított kunokat „Magyarországnak a közepire" vezette. Heltai 1981, 143.

szerepel ez a kifejezés a *Vulgatá*ban[9] és így találjuk középkori határjárásainkban is.[10] Ritkán az „ország köldöke" *(in umbilico regni)* kitétel helyettesíti,[11] világos jeleként annak, hogy a kérdéses területet földrajzi értelemben viszonylag kis kiterjedésűnek tekintették. Nem találtunk olyan forrásra, amely e műszót királyi tanács értelemben használná, erre csak a király szemszögéből megfogalmazott *in medio nostri* formula vonatkoztatható.[12]

A *medium regni* fogalmához kapcsolódó írott forrásaink[13] az Árpád-kortól a 16. századig terjednek. A 14. századi krónikakompozíció, a honfoglalás eseményeinek megörökítése során kitért arra, hogy Árpádék Pannónia földjének kikémlelésére Kund fia Kusidot küldték, aki így eljutott az ország közepéig *(venisset in medium Vngarie)*.[14] Ugyanebben a forrásban ugyanez a kifejezés bukkan fel Gellért püspök vértanúságának elbeszélésekor, amikor arról olvasunk, hogy a hazájukba visszatérő András és Levente hercegek Magyarország közepén *(per medium Hungarie)* eljutottak a pesti révig, ahova Gellért is sietett püspöktársaival Fehérvár felől.[15] E két idézett, az elbeszélt események időrendjét tekintve legkorábbi forráshelyünknél sajnos nem tudhatjuk biztosan, vajon a kérdéses kifejezés benne volt-e már az ősgesta eredeti szövegében is, amely csak többszörös átdolgozás után maradt ránk a 14. századi krónikaszerkesztményben.

A 13. század első negyedében a kifejezés már biztosan használatban volt, amit a 13. században sűrűsödő további előfordulások is megerősítenek. Az Aranybulla (1222) 25. cikkelye úgy rendelkezett, hogy a kitermelt sót ne tárolják az ország közepén, csupán Szalacson, Szegeden és a végeken,[16] ami – Kumorovitz L. Bernát gondolatmenetét követve – közvetve egy, a *medium regni* területén már működő, vagy ide tervezett sólerakatra utal, aminek további tevékenységét az Aranybulla megtiltotta; e feltételezés nélkül a kérdéses intézkedés értelmetlen lett volna.[17] E raktár minden bizonnyal Székesfehérváron lehetett, utóbb ugyanis a beregi egyezmény (1233) említést tesz arról a sóról, amit a szalacsi sótisztek minden évben kiszolgáltatnak a tihanyi apátságnak Fehérvár várában, amely Magyarország közepén fekszik *(in Albensi castro, quod est in medio Vngarie)*.[18] Különösen fontos számunkra ez utóbbi, mint látni fogjuk, nem magányos részlet, amely egyértelműen tanúsítja, hogy Székesfehérvár a *medium regni* területéhez tartozott. Ide, a *meditullium regni*nek nevezett területre tért vissza a tatárok pusztítása után Dalmáciából IV. Béla,[19] aki fiát, (V.) Istvánt itt *(in medio regni nostri Albae)* koronáztatta ifjabb királlyá és Szlavónia hercegévé.[20]

E térség – egyben a problémakör – további pontosítását egy, a tatárjárás utáni újjáépítéssel kapcsolatos oklevélnek, IV. Bélának 1253-ban IV. Ince pápához írt levelének köszönhetjük, amelyben a király az ország közepén tett védelmi intézkedéseiről ír, így az ispotályosok egy részének idetelepítéséről *(in medio regni nostri)* és várak építéséről a Duna mentén. A király a Duna vonalának kivételes stratégiai jelentőségét a védelemben ókori példákkal is alátámasztotta, majd megemlítette, hogy egykor a Nyugat leigázására törő Attila is itt, Magyarország közepén *(in medio regni Hungariae)* rendezte be székhelyét.[21] Ez utóbbi hely – utalva Anonymus idevágó kombinációjára – a kor felfogásában csakis Óbuda lehetett. Az oklevél világosan érzékelteti, hogy IV. Béla számára a *medium regni* súlypontja ekkor (Ó)Buda volt a Duna vonala mellett épülő új várakkal, amelyek közé kell számítanunk a *castrum novi montis Pestiensis* néven említett új budai várat és a

9 „produxitque Dominus Deus […] lignum etiam vitae in medio paradisi" (Gen 2,9); Káldi György fordításában: „növesztett az Úr Isten a földből mindenféle fát, […] az élet fáját is a kert közepén" (1Móz 2,9).

10 1194: „procedit [sc. meta] ad rubeum, qui est in medio prato": ÁÚO XI. 56; 1331: „confessus est [...] quoddam pallacium suum [...] in medio civitatis nostre Strigoniensis, prope locum fori": MES III. 195.

11 Guillaume de Tyr érsek 1190 körül írta, 1096-ra, az I. keresztes hadjárat idejére vonatkoztatva, hogy Székesfehérvár „in umbilico regni eorum positus est". ÁMF II. 377.

12 1287–1291: „dominus Lodomerius [...] in medio nostri [...] constitutus, nobis fecit exhiberi privilegium": MES II. 224; 1290: „presente et astante in medio nostri [...] Magistro Ladizlao": ÁÚO IX. 540; 1291: „in medio nostri [...] constitutus": ÁÚO V. 57; 1291: „ad hoc sunt iudicia in medio constituta": RegArp II/4. 43.

13 Az összefoglalás alapjául szolgáló írott források összegyűjtésében nagy segítséget nyújtott Szovák Kornél, a *Lexicon latinitatis medii aevii Hungariae* (A magyarországi középkori latinság szótára) szerkesztője, aki rendelkezésünkre bocsátotta a számunkra fontos, még kiadásra váró szócikkek cédulaanyagát. Önzetlenségéért e helyen is fogadja köszönetünket.

14 SRH I. 288.

15 SRH I. 339.

16 „Sales in medio regni non teneantur, nisi tantum in Zoloch et in Scegoed et in confiniis": Marczali 1901, 134–142; MES I. 235.

17 Kumorovitz 1971, 46.

18 MES I. 292; PRT X. 519.

19 1250: „cum de maritimis ad meditullium regni pervenissemus": CD IV/2. 60.

20 CD IV/1. 404.

21 CD IV/2. 222.

visegrádi váregyüttest is. Óbuda központi jelentőségét a 13. század derekán Rogerius is megörökítette, aki szerint a király azért szokta itt tartani a nagyböjtöt, mert ez a hely jobban megközelíthető *(locus communior)* volt, nyilván Székesfehérvárral és Esztergommal szemben.[22] Az alkalmazott formulával egyértelműen Óbuda központi jelentőségét hangsúlyozták.[23]

Az így kirajzolódó Duna menti súlypont miatt nem meglepő, hogy a *medium regni* fogalma Rákos mezeje kapcsán is felbukkan a 13. század végén; e forrásunk szerint a Buda közelében fekvő hely az ország közepén volt.[24] Fel kell figyelnünk a kérdéses oklevél azon kitételére, amely a tervezett országgyűlés helyét biztonságosnak tartotta, szemben bizonyos felforgatók igyekezetével, akik az ország szempontjából veszedelmes helyen, Veszprémben *(ad locum periculosum et omnino suspectum)* gyülekeztek. Ez nyilvánvalóvá teszi, hogy Veszprémet nem számították a *medium regni*hez.

A rendelkezésünkre álló adatok sora ezután hosszú időre megszakad és csak néhány 15., illetve 16. század eleji törvény szövegében bukkan fel újra a szóban forgó terminus. Elsőként az 1439. május 29-i, Albert király által kiadott dekrétum 9. cikkelyét említjük, amely szerint a *medium regni* területén vásározó külföldi kereskedők csak az I. (Nagy) Lajos király idejében kijelölt helyeken kereskedhetnek.[25] Ezt a rendelkezést az 1458. június 8-i rendelet is megismételte (8. törvénycikk).[26] Ebben az időben a *medium regni* mintha már jelentésmódosuláson ment volna keresztül, legalábbis meglepő, hogy Mátyás 1472. évi budai dekrétuma az országba törő, trónkövetelő Jagelló Kázmér hercegről (aki valójában csak Nyitráig jutott) úgy ír, hogy *medium regni nostri usque penetrarat*, ami ebben az esetben csak az ország tág értelemben vett belsejét jelenti.[27]

II. Ulászló 1492. évi rendelete az 1439-ben már ismertetett módon szabályozta a kereskedést *in medio regni* (84. cikkely).[28] Az 1504. évi törvény szerint, ha külföldi kereskedők ökröt, lovat és más barmot szeretnének venni, jöjjenek *in medium regni hujus*, hogy a harmincadot ne az országlakosok, hanem ők fizessék meg (28. törvénycikk).[29] Az 1514. évi törvényből (66. törvénycikk), amely a fentieket megismétli, megtudjuk, hogy – ellenintézkedésként a külföldi pénz beáramlása ellen – hazai lakosok ökröt, lovat és juhot nem hajthatnak külföldre, hanem csak *in medio regni*; egy másik szakaszból az is kiderül, hogy ez Pest és Székesfehérvár állatvásárát jelenti, ahol a külföldi kereskedők csak magyar pénzen vásárolhattak.[30] Legkésőbbi adatunk 1523-ból, II. Lajos budai dekrétumából származik, amelynek 58. artikulusa megkönnyíti az állatkereskedelemmel kapcsolatos, előbbi rendelkezést: az ökör- és juhnyájakat akár az országhatárig is lehet hajtani, a külföldi kereskedők itt is, de *in meditulio regni* is megvásárolhatják az állatokat.[31] Az *in meditulio* határozó, szembeállítva a végekkel *(limites)*, ebben az esetben inkább utal általában az ország belsejére, mint Pest és Székesfehérvár szűkebb régiójára.[32]

Idézett forrásainkból elég világosan kiderül, hogy a *medium regni* a késő középkorra bizonyos jelentésváltozáson eshetett át, de még használatának virágkorában, a 13. században sem beszélhetünk megyeszerű pontossággal körülhatárolható területről. Bár a kutatás szívesen – és nem is alaptalanul – utal arra, hogy a kérdéses terület Esztergom, Óbuda és Székesfehérvár térségében feküdt,[33] a fentiek fényében nem állíthatjuk, hogy e kiemelt jelentőségű régió csupán e három város, egyben királyi székhely közötti, délnyugat felé erőteljesen elnyúló háromszöget ölelte volna fel. Nemcsak azért, mert e fogalomtól elválaszthatatlan Visegrád és a Pilis hegység számos, kulcsfontosságú középkori emléke, hanem azért is, mert (Ó)Buda térsége jelentőségének érzékeltetésével forrásaink e területhez számították Pestet és Rákos mezejét is. A tatárjárás eseményeit itteni nézőpontból megörökítő Rogerius a Pesttől félnapi járóföldre eső Vácot ért csapásról is beszámolt, így nehéz ellenállnunk annak, hogy e püspökvárost, Visegrád ikertelepülésével, (Nagy)Marossal együtt ne tekintsük a *medium regni* részének, átlépve ezzel kelet felé a Duna vonalát. Ugyanezt gondoljuk a Csepel-szigetről is, amelyet

22 SRH II. 561. A kifejezés elemzéséhez, értelmezéséhez lásd: Kumorovitz 1971, 39–44.

23 Kumorovitz 1971, 43.

24 1299: „in locum Rakus vocatum, prope Budam situm, regni scilicet medium": MES II. 462.

25 „Item nullus mercatorum forensium et extraneorum, cuiuscunque nationis existat, ad mercandum seu forizandum in medium regni, sed ad loca tempore pretacti condam domini regis Lodouici ad forizandum ac emendum et cambiendum deputata […] accedat": Döry–Bónis–Bácskai 1976, 289.

26 „Item nullus mercator extraneus, cuiuscunque nationis existat, causa mercandi in medium regni se conferat preter loca tempore dicti condam domini Lodovici regis eis deputata": Döry et al. 1989, 94.

27 Döry et al. 1989, 205.

28 CJH I. 536–537.

29 CJH I. 688–689.

30 CJH I. 736–737; *Monumenta rusticorum* 1979, 279.

31 „Greges boum et ovium tantum usque limites regni depelli, exteri tamen eos vel ibi, vel etiam in meditulio regni emere possint": CJH I. 826–827.

32 Taurinus Olomucensis 1944, 53–59.

33 Engel 1994, 13; Kubinyi 2004, 5.

a névtelen jegyző regényes története mint vezéri szigetet a honfoglaló Árpáddal és vitézeivel népesített be.[34] Ha ez a híradás Árpád korára nézve irreálisan korai is, az udvarházat is magában foglaló Nagysziget közvetlen királyi érdekeltsége kétségen felüli: 1189-ben III. Béla Óbuda környékén és a Csepel-szigeten rendezett vadászatot a Szentföldre tartó, Esztergomban megpihenő Barbarossa Frigyes német császár és kísérete tiszteletére; a szigeten Imre király 1203-ban boszniai küldöttséget fogadott, ugyanitt II. András király idején királyi udvarház állt. Ez 1347-ben mint királyi major *(nostra allodia vulgariter mayor dicta)*, Oláh Miklós *Hungariá*jában *aula*, Wolfgang Lazius 1557-es térképén *Czepel künigshauß* néven szerepel,[35] tehát jelentősebb épület lehetett.

Mindezek nyomán bizonyos – hibalehetőséget is magába rejtő – leegyszerűsítéssel a Buda körüli, egy nap alatt lóval bejárható sugarú körrel a *medium regni* területe túlnyomórészt lefedhető. Hullámzó és elmosódó kiterjedésének pontosítása vélhetően még számos további, „határterületen" fekvő lelőhely egyedi vizsgálatát igényli. Ezt a Duna vonalától keletre eső területeket is bekapcsoló értelmezést esetleg Rogerius *Siralmas éne*ke is támogatja, mely szerint IV. Béla, miután Kötönyt és kun népét Magyarország határán fogadta, megkeresztelkedésük után utasította embereit, hogy a bebocsátást kérőket országa közepébe *(usque ad mediculum terre sue)* vezessék.[36]

Hangsúlyoznunk kell, régebbi és újabb elemzésekre támaszkodva, hogy egy-egy országon belül a királyi hatalommal szorosan összefüggő központi terület megkülönböztetése nem csupán a középkori Magyarország sajátossága, a példák az Île-de-France-tól[37] a Kijevi Ruszig[38] sorolhatók. E vonatkozásban még előttünk álló feladat az az átfogó elemzés, amely egy-egy ilyen központi régió kialakulásának két, esetenként együtt ható útját követi, egyrészt az alsóbb szinteken végbemenő helyi fejlődési folyamatot, másrészt az ennél magasabb szintekről, jellemzően a központi kormányzattól induló kezdeményezést. A természetföldrajzi adottságok vizsgálata, a tudatos településfejlesztés, valamint a vásárok és vámok rendszerének szabályozása mellett érdekes vizsgálati téma az itt koncentrálódó, heterogén eredetű népesség régiótudatának a kialakítása, a magyar *medium regni* esetében ilyennek minősül például a krónikairodalomban szereplő Sicambria-legenda és a hun-történet középkori megformálása is.[39]

A kötet a vizsgált terület 10. századi, esetleg még korábbi településtörténeti előzményeinek kevés teret szentelt, ugyanis a nagyfokú forráshiány, továbbá a középkori krónikás hagyomány és az erre épülő történészi kombinációk, valamint a rendelkezésünkre álló régészeti emlékanyag között tátongó mély szakadék ma még komoly mértékben nehezíti a tisztánlátást. A kérdés lényegét az alábbiakban foglaljuk össze.

A *medium regni* kialakítását szívesen vetíti visszza a kutatás egy része – a középkori krónikás hagyományra alapozva – még a 10. század elejére, a Dunántúl birtokbavételének idejére. A magyar krónika szerint Árpád elsőként vonult be Pannóniába, és Fehérvár közelében, a Noé hegyén (*in monte Noe*, Novaj) ütött tábort; helyválasztását utóda, Szent István király is tiszteletben tartotta, ezért alapította a közelben Fehérvár várát.[40] Ezt az elbeszélést az újabb történeti kutatás kései kombinációnak tekinti,[41] és – mint alább látni fogjuk – régészeti oldalról sem lehet megerősíteni. Arról is maradt híradás, hogy 1047-ben Vazul legidősebb, pogány hiten maradt fiát, Leventét, a Dunántúlról nézve túl a Duna vizén, Taksony falunál temették el, ahol – a krónika némiképp bizonytalan tudomása szerint *(dicitur)* – őse, Taksony fejedelem (955–970 körül) is nyugodott.[42] A krónikánál sokkal határozottabban helyezi Árpád székhelyét a mai Nagy-Budapest térségébe P. mester gestája, amely a Csepel-szigetre korai fejedelmi szállást, „Attila király városa" fölé pedig temetkezőhelyet teremtett Árpád számára; ez utóbbi kombinációval Béla király jegyzője Attilát nemcsak historiográfusi módon illesztette Árpád családfájába, hanem a formálódó, utóbb Kézai

[34] A történet – ha ebben Árpád szerepét nem is tekintjük valósnak – annyiban jelentős, hogy a 13. század legelején a nagyszigeti ispánságnak jelentős régiséget tulajdonít. Ugyanakkor visszatükrözi királyainknak azt az elvárását, hogy a főemberek a rezidencia közelében saját ingatlan és saját gazdasági háttér birtokában rendszeresen a király környezetében tartózkodjanak.

[35] ÁMF IV. 198–200; Tringli 2010, 388.

[36] SRH II. 554.

[37] Bloch 1971; Györffy 1997, 13.

[38] Az orosz évkönyvek („Povesti vremennych let") szerint Szvjatoszláv fejedelem Bulgária elfoglalása (969) után úgy nyilatkozott, hogy „nem tetszik nekem Kijev; a Duna mellett, Perejaszlavecben akarok élni, mert ez országom közepe, mivel oda gyűlik össze minden jó: a görögöktől arany, szövetek, bor és különféle gyümölcs, a csehektől és a magyaroktól ezüst és lovak". Györffy 1997, 13; Hodinka 1916, 51.

[39] Kristó 1983; Veszprémy 2013.

[40] SRH I. 290.

[41] Zsoldos 1996, 190.

[42] „Et quia ipse Leuente catholice non vixit, ideo circa villam Toxun ultra Danubium est sepultus, ubi iacere dicitur Toxun, avus suus more paganismo": SRH I. 344. Vö.: ÁMF IV. 558–559.

Simonnál kiteljesedő hun-történetet „régészetileg" is megtámogatta a kiterjedt római település, Aquincum romjaival. Ennek hatása napjaink tudományos kutatása számára is meghatározó, nem is beszélve az Árpád sírját a Pilis hegység középkori kőbányáiban kereső, műkedvelő buzgalomról. Anonymus regényes elbeszélésében nemcsak Aquincum vált Attila városává, (melynek közelében a gesta szerint Árpád fejedelem várat adományozott Kurszán vezérnek[43]), hanem Contra Aquincum túlparti romja is új életre kelt, mint az egyébként sem az írott forrásokban, sem a régészeti leletek között nem adatolható korai pesti vár *(castrum, quod dicitur Pest)*, amelyet a gestaíró Taksony vezérrel adományoztatott el az ideköltöző izmaelitáknak.[44]

A krónikás hagyománnyal és az erre támaszkodó történészi felfogással szemben, amely kevéssel 900 után már reálisnak tekinti a Dunántúlon berendezkedő fejedelem jelenlétét, a régészek sokkal szkeptikusabbak, akik a „Dunántúl-jelenség" vizsgálatakor[45] a Felső-Tisza-vidék gazdag temetői és a sokkal szegényesebb dunántúli emlékanyag közötti hatalmas kontrasztot emelik ki. A jelentős, az egyes temetők sírszámát, leleteinek minőségét és kronológiai helyzetét is érintő eltérések súlyos történeti okokat sejtetnek, ennek mibenlétéről azonban megoszlanak a vélemények. Egyesek ebben – a Dunántúl javára – a Nyugathoz való hasonulás terén történt számottevő előrelépést látnak, amennyiben a keresztény hitre térő vagy ahhoz közeledő dunántúli előkelők „takarékosabban" bántak a sírmellékletekkel, mint a Felső-Tisza vidékén. Sajnos e szellemes, önmagában kétségtelenül méltánylandó szempont sem képes magyarázni a történeti források nyomán elvárható jelentős korai, tehát 10. század eleji lelethorizont hiányát, és egy esetleges korai központ közelségét jelző „kritikus tömeget", amit ma már aligha lehet pusztán kutatási hiányosságokkal indokolni. Ilyen szempontból tanulságos kötetünk Csepel-sziget tanulmánya Terei György tollából, amennyiben itt az anonymusi történet régészeti evidenciáit máig nem sikerült felmutatni.

Régész oldalról, ha teljes körűen bizonyítottnak még nem is, de meggondolandó munkahipotézisnek tekinthetjük Révész László feltevését, mely szerint a honfoglaló magyarokhoz köthető legkorábbi sírleletek felső-Tisza-vidéki túlsúlya (ami nemcsak a leletek számában, hanem ezek minőségében és történelmi jelentőségében is megmutatkozik) Árpád korában ezen a területen sejteti a fejedelem uralmi központját.[46]

Újabb emlékek (Dabas-Felsőbesnyő, Soroksár, valamint a nemrég előkerült bugyi-felsőványi tarsolylemez, amelyet kompozíciója és készítéstechnikája még a Felső-Tisza vidékének ötvösműveivel rokonít[47]) azt érzékeltetik, hogy a 10. század második felében a Duna–Tisza köze, ezen belül a Dél-Pesti-síkság is hangsúlyosabb szerephez jutott, még ha ennek lényegét a korszak elitje szempontjából régészeti eszközökkel nehéz is megfogalmazni.

A Fejér megyei Mezőföldről (Szabadbattyán, Százhalombatta, Vereb stb.[48]), illetve Budapest térségéből származó régészeti leletek (ez utóbbi esetben nemcsak Buda tágabb környékéről – Budaörs, Budapest-Farkasrét –, hanem a Duna bal partjáról, a Pesti-síkság kapcsolódó részéről származó emlékekre is utalunk[49]) a későbbi *medium regni* szempontjából is kiemelt területre, a Duna mentére irányítják a figyelmünket. Nem mellékesen – a Székesfehérvárra utaló krónikás hagyománnyal szemben – a történeti kutatás is a Duna mentén képzeli el a 10. század fejedelmi székhelyeit.[50] Történész és régész oldalról is felmerült, hogy a kérdéses területen lehetett 955 után Taksony fejedelem szállása.[51] A régészeti kutatás jelen állása szerint e területen a legkorábbi leletek sem keltezhetőek a honfoglalók második generációja elé, ami a korai centrumokkal kapcsolatos kombinációkat értelemszerűen szűkíti.

Székesfehérvár környékén elsősorban a 10. század derekán vagy második felében létesülő, a 11. század folyamán is használt, nagy kiterjedésű köznépi temetők[52] kerültek elő, amelyek ha utalnak is (esetleg) uralkodói központ közelségére, ez utóbbit nehezen keltezhetik Géza fejedelem koránál sokkal régebbre, ráadásul a sírokból előkerülő kétélű kardok sem köthetők olyan egyértelműen Géza, majd István nyugati típusú katonaságához, amint ahogyan azt korábban gondolták.[53] Esztergom esetében – miként ez Horváth István jelen kötetbeli tanulmányából is kiderül – a Várhegy kora középkori előzményei hasonlóképpen nem tűnnek régibbnek Géza fejedelem itteni berendezkedésénél.

43 SRH I. 95.
44 SRH I. 115.
45 Legutóbb: Mesterházy 2002.
46 Révész 1996; Bóna 1997.
47 Bencze–Szigeti 2009–2010; Füredi 2012.
48 Petkes 2012, passim.
49 Irásné Melis 1992; Tettamanti 2001, 18–19.
50 Zsoldos 1996, 190; ÁMF IV. 498–500; Györffy 1997, 66–73.
51 Makk 2004.
52 A 10–11. századi soros temetők fontosabb jellemzőit máig ható érvénnyel összefoglalta: Bálint 1976.
53 Bakay 1965. Vö.: Kovács 1990.

Ha a folyamat nem is vezethető vissza Árpádig, a *medium regni* területén az uralkodói magánbirtokok túlsúlya minden bizonnyal még 10. századi fejleményekig nyúlik vissza. A területet felölelő korai, hatalmas kiterjedésű Visegrád megye (1009) szláv eredetű, névadó vára kapcsán még korábbi előzmények is körvonalazódnak, amennyiben a visegrádi Sibrik-domb késő római erődje belsejében, ahova a kora Árpád-kori ispánság is berendezkedett, egy 10. századra keltezett, félköríves szentélyzáródású templomot találtak a legutóbbi, 2013–2014. évi ásatások során (Buzás Gergely és Merva Szabina feltárása), alatta 8–9. századi telepnyomokkal, mely korszak kerámialeleteit a szomszédos váralja-településsel azonosítható Várkert-dűlőben az Árpád-kori leletektől is sikerült elkülöníteni. Az itteni település sajátos szerkezetű házai (ezeket részletesebben érinti alábbi tanulmányában Takács Miklós) és az Árpád-kori falusi települések jellegzetes, szarvasmarha többségű állatcsontanyagától eltérő, feltűnően sok sertéscsontot tartalmazó hagyatéka esetleg olyan mozzanatot jelöl, amelyet talán – bár a régészeti leletek etnikai szempontú megítélése kellő körültekintés híján kockázatos vállalkozás – mint szlávokra utaló előzményt népiségtörténeti szempontból is értékelhet majd a későbbi kutatás.[54] Az azonban már most nyilvánvaló, hogy Visegrád mint igazgatási központ története egyértelműen az államalapítás koránál régebbi időszakra nyúlik vissza. A részletekről, egyben az ispáni központ körüli világi és egyházi intézményekről Buzás Gergely itt közölt tanulmánya hasznos áttekintést nyújt.

A közeli Esztergom esetében az első ezredforduló előtti – a történeti források nyomán joggal várható – maradványok bemutatása és vázlatos rekonstrukciója szintén az utóbbi évek fejleményei közé tartozik, ebben jelen kötetünk is tevékeny szerepet vállalt. Zsoldos Attilának egy korábbi elemzése nyomán[55] reálisnak látszik, hogy Esztergom és a Várhegyen létesített királyi vár, a Szent István denárán szereplő *Regia Civitas*, a világi közigazgatás szerint kezdetben Visegrád megye speciális helyzetű részét képezte (az érsekség 1001. évi megalakulása után Esztergom közvetlen környéke természetesen már nem a veszprémi püspökség, hanem az esztergomi főegyházmegye joghatósága alá tartozott), majd az ispánt és intézményét valamikor 1079 (az esztergomi ispán első említése) előtt Visegrádról Esztergomba helyezte át a királyi akarat. Ugyanakkor megjegyzendő, hogy a visegrádi ispáni várban és környékén egy ideig még ezután is folyamatos az élet a régészeti leletek tanúsága szerint; egyes emlékek (például a váron kívül előkerült templom második periódusa) akár királyi udvarhelyhez is tartozhattak.

Az eredeti, hatalmas kiterjedésű Visegrád vármegye területe utóbb bomlásnak indult; a folyamat az ebből kihasadó Pest (1255-től) és Pilis megye (ispánja 1225-ben bukkan fel először a forrásokban, maga az ispánság 1259-ben), valamint Csepel-szigeti ispánság (az ispán 1259-től, a *comitatus* 1272-től) históriájával dokumentálható. Ezek a megyei formációk számos, a középkori vármegyék „szokásos" vonásaitól eltérő sajátosságot mutatnak, alapvetően a királyi udvari birtokoknak a területet általában jellemző hatalmas túlsúlya miatt.[56] Így Pest és Pilis megyének nem volt várszervezete és értelemszerűen ispáni vára sem, Pest megyében a királyi udvar közelsége, továbbá a királyi várbirtok hiánya miatt megyésispán és alispán sem volt, az ispáni feladatokat a 13. század első felétől az alnádor látta el. Pilis megyének ugyan kezdetben volt ispánja, mint egy királyi magánuradalomból létrejött „erdőispánságnak", a késő középkorban azonban – Pest megyei mintára – ez is ispán nélküli megyévé vált. A csepeli (nagyszigeti) ispánság – amelynek a történeti kutatás jelentős régiséget tulajdonít – ellenben fennmaradt a késő középkorig, miután a királyok nem adományozták el, hanem következetesen megőrizték ezt az uradalmukat a budai királyi székhely közelségében. A térség számos királyi udvarbirtoka központjaként jelentkező Dömösről olykor felmerül, hogy a visegrádi ispánság lehanyatlása után egy ideig a pilisi királyi birtokok központja lehetett, ennek azonban sem történeti, sem pedig régészeti bizonyítékait nem ismerjük. A prépostsági romokat övező, „földvárszerű" formáció (sáncárok) legújabb, talajfúrásos vizsgálata[57] sajnos még nem jutott el a részletes feldolgozásig és ezzel együtt a rétegek szerinti radiokarbonos kormeghatározásig.

A királyi (illetve érseki) hatalom túlsúlya Esztergom és Fejér megye esetében is a fentiekhez

[54] Buzás et al. 2014; Merva Szabina: Továbbélők Visegrádon? Adatok Visegrád-Sibrik-domb és Visegrád-Várkert lelőhelyek 8–9., illetve 10–11. századi történetéhez. Előadás a Nagykárolyi Múzeumban 2014. szeptember 5–7-én; Merva Szabina: Változatos települési stratégiák és közösségek a Duna mentén. Esettanulmány. Előadás az MTA BTK Régészeti Intézet „Az átalakulás évszázadai. Települési struktúrák, települési stratégiák a Kárpát-medence központi részein a 8–11. században" című műhelykonferencián 2014. december 9-én.

[55] Zsoldos 2001, 34–39.

[56] Áttekintésünk elsőrendű forrása Tringli István tanulmánya, lásd: Tringli 2010.

[57] Benkő Elek és Sümegi Pál kutatása, 2014.

hasonló „elváltozásokkal" járt. Egyik megyében sem volt jelentős a várbirtok és a hozzájuk kapcsolódó várnépek számaránya (Fejér megyében ezek jelentős része más várispánság – pl. Szolgagyőr – tartozéka volt), ennek megfelelően a szó eredeti értelmében vett ispáni várat sem találunk, amennyiben a vár királyi székhely volt (az esztergomi Várhegyen kezdettől fogva, Székesfehérvár esetében 1018 körüli időponttól), ahonnan a király (Esztergomban a 13. századtól az érsek) a megye dolgaira is ráláthatott, így az ispán itt valamelyest háttérbe szorult. A Szent István alapította Fejér megye ispánját csak 1108-tól ismerjük; Esztergom megye ispánjával először 1079-ben találkozunk, a tisztséget V. István 1270-ben minden tartozékával együtt az érseknek adományozta; Miklós választott érsek emellett 1273-ban a pilisi ispáni címet is a magáénak mondhatta. Ezután az ispánságot a mindenkori esztergomi érsekek töltötték be.[58]

A későbbi Pilis megye közvetlen előzményét jelentő pilisi királyi uradalom mellett külön szervezet ölelte fel az óbudai királyi birtokot, élén ispánnal (1227: *comites Budenses*, 1267: *clicium nostrum Budense*). A Somogy megyei Segesd királyi uradalmával jól összevethető óbudai ispánság végül nem lépett a megyei fejlődés útjára, feltehetően IV. Bélának valamilyen, még herceg korára visszavezethető meggondolása nyomán. Utóbb, amikor az uralkodó a tatárjárás után a Duna fölötti Várhegyen új, királyi kúriát is magában foglaló várost alapított, részben Pest város határába eső területen (amiért latinul Pestújhegynek – *Novus Mons Pestiensis* – is nevezték), értelemszerűen Pest megye került előtérbe, így Pest és a Visegrád felé gravitáló Pilis megye mellett egy új „Buda megye" már nem alakulhatott ki.[59] Jellemző, hogy (Ó)Buda térségében, a királyi székhely közelében jelentős bárói birtoktest nem jött létre (ilyen ellensúlyt az uralkodók saját birtokaik közvetlen közelében sohasem kívántak), a kisebb ilyen birtokokra a visegrádi vagy budai udvar közelében élő főnemeseknek itteni házaik ellátása érdekében volt szükségük. E vidéken a királyi magánbirtok súlyát a rajtuk álló, az illetékes megyéspüspökök joghatósága alól kivett és közvetlenül az esztergomi érsek alá rendelt (exempt) egyházak jelentős száma[60] is érzékelteti.

Marosi Ernő elvi jelentőségű tanulmánya a földrajzi elhelyezkedés és a hatalmi funkciók koncentrálódása szempontjából is központi jelentőségű *medium regni*t, és nem túl éles határain áthúzódó regionális, illetve nemzetközi kapcsolatait elsősorban a hatalmi reprezentáció igényszintjeivel jellemezte, a különböző művészeti műfajok, mindenekelőtt az építészet keretei és forrásadottságai mentén. Fontos tanulságokat hordoznak azok a megjegyzései, amelyek e térség kiemelkedő problémáihoz, a „királyi műhelyek", illetve az „udvari művészet" kérdéséhez, és az ezzel összefüggésbe hozott ornamentális kőfaragáshoz kapcsolódnak. A munkák legfontosabb, korai színhelyei a kötetben részletesen, több szerző által is érintett püspöki és szerzetesi egyházak építkezései (Esztergom érseki és királyi épületei, az óbudai Szent Péter-prépostság, a székesfehérvári Szűz Mária-prépostság).

A *medium regni* számos épített emléke és kőfaragványa szorosan kapcsolódik ahhoz a 12. század végétől nyomon követhető stílusjelenséghez, amely III. Béla Capet Margittal, II. Fülöp Ágost francia király húgával kötött második házassága nyomán az île-de-france-i korai gótika recepciójával jellemezhető. Vitatott, hogy itt észak-franciaországi mintaképek közvetlen átvételével vagy közvetítő utakkal és műhelykapcsolatokkal kell számolnunk, netán a kettőt nem is szükséges élesen elkülönítenünk.

Az egyes fontos emlékekhez kapcsolódó, egymáshoz sok szállal kapcsolódó, egyben jól érzékelhető különbségeket is mutató műhelyek hálózatszerűen oszlanak el a *medium regni* területén, és bizonyos, a királyi családhoz tartozó építkezések (pl. a kalocsai második székesegyház) esetében jelentős mértékben túl is lépték annak meglehetősen képlékeny határait. A részletek tekintetében még homályba vesző, de III. Béla korától II. Andrásig a királyi udvar reprezentációs törekvéseivel láthatóan összefüggő műhelyek esetében Marosi Ernő értékelése szerint még nem számolhatunk városi, céhes szervezetben dolgozó szakembereknek „királyi mesterként" történő közreműködésével. Az építőszervezetek ekkor még a hagyományos keretek között működtek, alapvető újdonságot a speciális tudást, technikát és eszközöket igénylő ágazatok (pl. a kötetben sokat szereplő júra kori, tömör, kemény, vas- és mangán-oxid tartalmú mészkő, a „vörösmárvány" szakszerű fejtése, faragása, csiszolása, és az egyes elemek illesztése, csapolása) jelentettek. Lővei Pál tanulságos írása arra utal, hogy az Árpád-korban a vörösmárvány használata nem egyszerű pénzügyi kérdés volt, ugyanis e reprezentatív kőanyag alkalmazása bizonyos, a királyi udvar által méltányolt szintet, egyben szűk személyi kört feltételezhetett.

A tatárjárás utáni Buda épületein a tömegmunkára utaló törtkő falazatok, az egyszerűbb faragott elemek többsége először utal városi kőművesek és

[58] Hajnik 1888, 55; ÁMF II. 248; C. Tóth 2011.
[59] Zsoldos 2001, 48–50.
[60] Györffy 1997, 93.

kőfaragók meghatározó szerepére, egyházi és világi épületeken egyaránt. Marosi Ernő részletes elemzése rámutatott, hogy a kiemelkedő produkcióra is képes városi kézművesek, illetve városi műhelyek jelentik az alapját az Anjou-kortól már világosan nyomon követhető udvari művészetnek. A Zsigmond korban is továbbélő gyakorlat udvari feladatokkal bíz meg egyébként városi polgárként élő, magasan képzett szakembereket, akiket megbízatásuk nyomán királyi mesternek (is) neveztek.[61] A képet az udvari megrendeléseket teljesítő, külföldről meghívott mesterek színezik, egyben azok az udvar körül tömörülő értelmiségiek és művészek, akik tanácsadói, diplomáciai, történetírói és a királyi reprezentációt más módon is segítő munkásságukkal az „ország közepe" szellemi tartalmát biztosították. Ez Mátyás udvari humanistáinak, illetve a királyi pár figyelmének és számos meghívott mesternek és külföldi megrendelésnek köszönhetően az *all'antica* reneszánsz jelentős térnyerését is eredményezte. Az udvar és a gazdag polgárság figyelmét is felkeltő luxustárgyak terjedésében a Pesten és Budán működő kereskedők is nagy szerepet játszottak. E különleges tárgyak útja nemritkán a királyi kincstárig vezetett, melynek csak nyomokban kimutatható „ritkaságairól" Holl Imre készített összeállítást.

A *medium regni* területének meghatározó jelentőségű rezidenciáinak és városainak (Esztergom, Székesfehérvár, Óbuda, Pest, Buda, Visegrád) kutatása az emlékek kiemelkedő súlya és a feltárások, illetve – szerencsés esetben – a feldolgozások iskolateremtő jelentősége miatt központi fontosságú több tudományág számos kutatójának. Ezért nem meglepő, hogy egy-egy emlék, vagy emlékcsoport többféle kontextusban, esetenként többféle, érezhetően eltérő értelmezésben jelenik meg szerzőink tollán, a rekonstrukciós kísérletekről nem is beszélve. Ezeket a kutatás természetes velejáróinak tekintjük. Nagyobb problémának mindennek az ellenkezőjét érezzük, amikor egyes – kivételesen fontos – települések és meghatározó emlékeik nem súlyuknak megfelelően szerepelnek a kötetben. Kiemelt példánk Székesfehérvár, ahol hiteles új kutatások szinte kivétel nélkül csak a bazilika térségében folytak, úgy, hogy a nagyfokú bolygatottság és pusztulás miatt szükség van a megfigyelhető legkisebb részletek aprólékos elemzésére, ideértve a rendkívül töredékes, másodlagos helyzetű faragott kőanyag értelmezését is (Biczó Piroska, Menténi Klára). Mindeközben a városi régészet és a topográfiai kutatás sajnos változatlanul nincs abban a helyzetben, hogy Fehérvár korai vára, a város és annak bizonyos – elsősorban egyházi – létesítményei területén új, önálló mondanivalóval lépjen színre; ezt a sajnálatos hiányt a közzétett tanulmányok eltérő hangsúlyai is érzékeltetik. Ilyen helyzetben nem a már publikált, esetenként vitatott régészeti eredmények másodközlése, hanem új, történeti szempontokat érvényesítő munkák felé fordultunk, tekintettel Fehérvár kiemelt szerepére a késő középkori és a török kori Magyarországon is (Skorka Renáta, Kolláth Ágnes).

Az esztergomi Várhegy hosszú időre visszanyúló, részleteiben közöletlen régészeti kutatásának friss összefoglalása sokunk által várt, időszerű vállalkozás; nagy örömünkre szolgál, hogy erre éppen kötetünkben kerülhetett sor, az évtizedek óta kitartóan és magas szakmai színvonalon kutató Horváth Istvánnak köszönhetően.

Az Óbudával kapcsolatos, számos lezáratlan kérdést napirenden tartó kutatásban – mint kötetünk is tanúsítja – pillanatnyilag a legfontosabb impulzusokat történész és művészettörténész kollégáinknak köszönhetjük. Spekner Enikő az óbudai királyi udvarház részleteihez, egyben az Óbuda-Buda székhelyváltás részleteihez nyújtott fontos új szempontokat, míg Havasi Krisztina az óbudai épület faragott kőanyagának, valamint az emlék építéstörténetének eddigi legrészletesebb elemzését nyújtotta. A művészettörténeti értékelés nyomán plasztikusan kirajzolódik, hogy II. András és Gertrudis királyné († 1213) építészeti vállalkozásai a király második házassága (Jolanta de Courtenay, † 1233) alatt is nagy intenzitással folytatódtak (Óbuda, pilisi ciszterci monostor, kalocsai érseki székesegyház), ahol világos műhelyösszefüggések rajzolódtak ki, miként az alkalmazott kőanyag is, a Budakalász környéki kemény, édesvízi mészkő, a Visegrádi-hegységből (feltehetően a Holdvilág-ároknak a római kor óta használt kőfejtőjéből is) származó andezittufa, továbbá a gerecsei vörösmárvány is e munkálatok meghatározó kőanyaga volt. Az emlékek arra utalnak, hogy a királyi udvar és szűkebb környezete igényei szoros kapcsolatba kerültek azzal a francia igazodású művészettel, ami a 13. század első harmadában feltehetően a legszorosabban összefüggött Jolanta de Courtenay királyné személyével és kapcsolatrendszerével. Az idekapcsolódó kutatásokat, amelyek művészettörténészek, történészek, régészek, a számítógépes rekonstrukció szakemberei és a kőzetféleségek kutatásában jártas természettudósok között formálódtak az utóbbi időben, a régészek tovább bővítik, feltárási megfigyeléseik mellett a radiokarbon keltezés, valamint a környezetrégészet és

[61] MM 1987, I. 173–175.

környezettörténet újabb eszközeivel. Ennek a több tudományágat is összekapcsoló, reményeink szerint bővülő interdiszciplináris együttműködésnek az eredményessége a kötet talán legnagyobb általános tanulsága.

A 13. század elején a *medium regni* súlypontja Óbuda felé tevődött át. II. András érezhetően hanyagolta a mindenkor zavargásokkal fenyegető fehérvári törvénynapok megtartását, és 1212 körül Óbudán már biztosan volt palotája. Ezenkívül a 13. században Óbuda térségében további királyi udvarházakról is van tudomásunk, így Béla király (feltehetően III., esetleg IV. Béla) felhévízi kúriájáról (1288, 1432: *curia Bele regis in possessione Felhevize*), illetve a Margit-szigeti királyi udvarházról, amelyre 13. század közepi királyi oklevelek nyúlszigeti keltezéséből (1240?, 1243) következtethetünk,[62] ami a *medium regni* itteni, Duna menti részének későbbi fejlődési potenciálját is előrevetíti, az új Buda tatárjárás utáni alapítását, majd a térség rohamos fejlődését is ideértve.

A budai Várhegy feltételezett 13. századi királyi lakóhelye(i) helymeghatározása körül már fél évszázaddal ezelőtt heves vita folyt (ún. budai vita). Zolnay László[63] a Várnegyed északkeleti sarkában (Táncsics Mihály u. 7–11.) kereste a 13. század második felében a Várhegyen állt legkorábbi királyi házat (1301: *kamerhof/Chammerhof,*[64] 1423: *magnam curiam seu domum* […] *que olim condam domini Karoli regis Hungarie prefuisset* […] *in wlgari Tewtonicali Chammerhoff nuncupatam* […] *simulcum capella in eadem curia in honore sancti Martini confessoris constructa*[65]), míg vitapartnere, Gerevich László[66] kezdettől fogva a hegy déli végén, a későbbi királyi palota alatt valószínűsítette ennek maradványait. A vitába az egyik vagy a másik oldalon bekapcsolódó kutatók ennek megfelelően a későbbi várpalota magját alkotó hatalmas, négyzetes alaprajzú tornyot (István-torony) váltakozva IV. Béla fiához, István herceghez (a későbbi II. István király), vagy a jóval később élt Anjou István herceghez (1332–1354), I. Lajos király öccséhez kapcsolták.[67] E ponton régészeti érvekkel egyelőre nem lehet továbblépni, a másik kérdéses terület, a Táncsics Mihály utcai kúria átfogó régészeti kutatása azonban már a közeli jövőben, a Várnegyed tervezett átfogó rekonstrukciója keretében elkezdődhet.

A budai vita másik, kevéssé éles vonulata az óbudai, illetve a budai Várhegyen létesült új királyi épület közötti váltást érinti, amennyiben az egyes tanulmányok megfogalmazásában eltérő hangsúlyokat találhatunk arra nézve, hogy az utolsó Árpádok „budai" rezidenciája még Óbudán vagy pedig már az „újbudai" Várhegyen állhatott. A rezidenciák és várak hierarchiájára – az Árpád-kor legjelentősebb királyi várai a *medium regni* területén álltak –, funkcionális kérdéseire és használatuk időbeliségére több írás is részletesen kitér (Buzás Gergely, Feld István). Az eltérő hangsúlyok és értelmezések ismét a kutatás aktuális állapotára, egyben a maradványok rendkívül töredékes voltára vezethetők vissza.

A tanulmányokban erős színfoltot képvisel az épületrégészet és a faragott kőemlékek önállósodó tudománya (pl. Buda, Székesfehérvár és Visegrád esetében). Sajátos, az egykori királyi és főúri rezidenciák csonka tereit élettel kitöltő kutatási irány az egykori források (leltárak, hosszabb-rövidebb leírások, képi ábrázolások, régészeti részletek) felhasználásával az enteriőrök vizsgálata és a feltáruló részleteknek a beillesztése a nemzetközi rezidenciakutatás eredményei közé (Orosz Krisztina). A késő középkori enteriőrök szerves és igen meghatározó elemét jelentették a kályhák. A királyi rezidenciák színvonalán álló esztergomi érseki palota 15. század végi, 16. század eleji vegyes mázas kályháinak – sokszor igen apró és jelentéktelennek látszó – töredékeit Boldizsár Péter mutatja be a kötetben, fényképekkel és minőségi (rekonstrukciós) rajzokkal illusztrálva mondanivalóját.

Pest város korai, 13. századi városfala rendkívül bizonytalan kérdést érint, mind anyagát, mind pedig keltezését tekintve, ugyanis ma ismert kis töredékei kivétel nélkül közművek fektetésekor, rossz keltezési és értelmezési viszonyok között kerültek elő, sőt, puszta léte is kételyeket vet fel. Keltezése szempontjából elvben a 14. század is szóba jöhet, sajnos a források teljes hiánya miatt egyelőre nem lehet erről biztosabbat mondani. Mindezt a bizonytalanságot a kötetünkben közzétett városalaprajzon pontozott vonal érzékelteti. Pesti összefoglalásunk (Kovács Eszter és Zádor Judit tollából) emellett a belvárosi plébániatemplom legújabb kutatására és a középkori város számos topográfiai jelentőségű részletére is kitér.

Szende Katalin tanulmányában a Duna szerepét vizsgálja a *medium regni* városainak a fejlődésében; mindemellett érinti a Dunával kapcsolatos környezettörténeti kutatásokat is.

62 ÁMF IV. 637, 652.

63 Zolnay 1952; Zolnay 1953; Zolnay 1963; Zolnay 1967; Zolnay 1968.

64 ÁMF IV. 601; Végh 2006–2008, I. 269.

65 Végh 2006–2008, I. 269–270. (további adatokkal)

66 Gerevich–Seitl–Holl 1953; Kubinyi 1962; Gerevich 1966.

67 Spekner 2002; Magyar 2004.

Visegrád és Nagymaros kapcsán a középkori városok sokszínű lakosságáról, a lakosok családi kapcsolatairól, az ottlakók eredetéről és foglalkozásáról Batizi Zoltán és Mészáros Orsolya egy-egy tanulmánya nyújt bepillantást. Visegrád mint az uralkodó egyik mellékrezidenciája és mint rezidenciaváros számos hivatalt viselő nemest vonzott a Duna-parti városba, akik többnyire saját házbirtokkal rendelkeztek ott. Az elmúlt évek intenzív ásatásai a városban számtalan jelentős régészeti leletet hoztak napvilágra, amelyek egy része a kötetben – leírásukon túlmenően – színes fotókon vagy rajzokon is megjelenik. Vác mezőváros Árpád-kori kezdeteit töredékességükben is tanulságos régészeti leletek világítják meg (Rácz Tibor Ákos).

Régészként természetesen nem szorítkozhattunk a *medium regni* tárgyi emlékanyaga vizsgálatakor csupán a legtágabban is értelmezhető „udvari művészet" körébe több-kevesebb joggal vonható emlékek és töredékek kérdésére, bár ez utóbbi kétségtelenül a leglátványosabb része a rendelkezésünkre álló, minden erőfeszítés dacára is felmérhetetlenül töredékes és hiányos emlékanyagnak. Világosan látjuk ugyanis – és ez a munka koncepciójának alapvető eleme –, hogy a tárgyalt terület középkori régészeti emlékanyagát lehetőleg teljes vertikumában kell elemeznünk, ahol a királyi városok teljes tárgyi hagyatéka mellett figyelemre méltó a mezővárosi fejlődés, sőt a falusi települések helyzete is, hiszen – mint kiderült – ez utóbbi esetében is sajátos mozzanatok merülnek fel (Takács Miklós).

A kötet összeállításakor erős késztetést éreztünk arra, hogy a tudományos igényű tanulmányok után külön, részletes munkában térjünk ki a térség kutatásának vadhajtásaira, kiemelt figyelemmel a Pilis hegységgel kapcsolatos tévtanokra (a Holdvilág-árok „rejtélyei"; Árpád sírja; Ősbuda/Sicambria képzelt romvárosa a Pilisben; Dobogókő környékének különleges, természetfölötti „kisugárzása" stb.), ezek ugyanis a tényeket és a művelt olvasóközönség történeti tudatát súlyosan ferdítő konstrukciók, amelyek esetenként utat találnak a média, illetve a politikai és a kulturális élet képviselői felé is, így a tisztánlátás elősegítése több mint időszerű feladat. E képzelgések hangsúlyos szerepeltetése ugyanakkor súlyosan félreérthető volna egy, a múlt valós emlékeit tárgyaló, tudományos igényű kötetben, ahol a Pilis erdejének felhagyott, zömmel középkori eredetű kőbányáinál imitt-amott keresett, képzeletbeli Ős-Budavár „alternatív" lehetőségként tűnhetne fel a valós emlékek között. Szerencsére a Pilishez kapcsolódó félresiklott kutatások és azok eszmetörténeti háttere elemzését mások a közelmúltban már elvégezték,[68] a jelek szerint a legcsekélyebb hatás nélkül az elszánt légvárépítőkre.

***

Az elkészült tanulmányok és a hozzájuk tartozó terjedelmes képanyag sajtó alá rendezése nemcsak a szerkesztők részéről igényelt komoly fejtörést. Köszönettel tartozunk a Régészeti Intézet grafikusainak, mindenekelőtt Réti Zsoltnak, hogy a sokféle beavatkozást – nemritkán teljes átszerkesztést és átrajzolást – igénylő grafikák nyomdai előkészítését hónapokig tartó, gondos munkával biztosította. Mindkét szerkesztő számára kiemelkedően fontos volt a magyar szöveg gondozása, hogy a minél világosabban megfogalmazott részletek a társtudományok művelői, sőt, egy ennél tágabb, művelt olvasóréteg számára is érthetőek legyenek. Köszönjük régi munkatársunknak, Chris Sullivan-nek az igényes angol fordításokat, amelyek révén az eredmények a külföldi kutatók szélesebb köréhez is eljuthatnak. A kötet arculatát – a szerkesztők elképzeléseit megvalósítva – a nyomdai előkészítést végző Abinéri Ottó (AbiPrint Kft.) és a borítót tervező Renkó Marcsi készítette. A munka megjelentetése egy, a téma kutatása érdekében indított OTKA-pályázat (*A Pilis hegység középkori régészeti emlékei*; vezető kutató: Benkő Elek), illetve az MTA Könyv- és Folyóirat-kiadó Bizottságának 2014. évi könyvkiadási támogatása nyomán vált lehetségessé. Átszervezése napjaiban a magyarországi tudományos alapkutatásokat mindenkor példás gondossággal segítő, a tudományos igényességet és elfogulatlanságot megtestesítő OTKA-nak hálás köszönetünket fejezzük ki.

[68] Lásd például: Laszlovszky 2008a; Laszlovszky 2008b; Laszlovszky 2008c; Laszlovszky [megjelenés alatt]; Kanyó 2012a; Kanyó 2012b.

IRODALOM

Ahrens 1985 — Ahrens, Karl-Heinz: Die Entstehung der landesherrlichen Residenzen im spätmittelalterlichen deutschen Reich. Ein Projekt der Göttinger Akademie der Wissenschaften. *Jahrbuch der historischen Forschung in der Bundesrepublik Deutschland* 1984. 29–36.

ÁMF I–IV. — Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* I–IV. Budapest, 1987³–1998.

ÁÚO I–XII. — *Árpádkori új okmánytár – Codex diplomaticus Arpadianus continuatus* I–XII. Kiadta: Wenzel Gusztáv. Pest–Budapest, 1860–1874.

Bakay 1965 — Bakay Kornél: *Régészeti tanulmányok a magyar államalapítás kérdéséhez*. Dunántúli Dolgozatok 1. Pécs, 1965.

Bálint 1976 — Bálint Csanád: A magyarság és az ún. Bjelo brdói kultúra. *Cumania* 4. (1976) 225–252.

Bencze–Szigeti 2009–2010 — Bencze Zoltán – Szigeti Judit: Honfoglalás kori temető Soroksár határában (M0 BP 09). *BudRég* 52–53. (2009–2010) 54–79.

Biddle 1990 — Biddle, Martin: *Object and Economy in Medieval Winchester*. Oxford, 1990.

Bloch 1971 — Bloch, Marc: *The Ile-de-France: The Country around Paris*. Ithaca, New York, 1971.

Bóna 1997 — Bóna István: A honfoglaló magyarság régészeti hagyatékának társadalomtörténeti tanulságai. *Magyar Tudomány* 1997/12. 1451–1461.

Burandt 1998 — Burandt, Walter: *Die Baugeschichte der Alten Hofhaltung in Bamberg*. Bamberg, 1998.

Buzás et al. 2014 — Buzás Gergely – Boruzs Katalin – Merva Szabina – Tolnai Katalin: A kora középkori kontinuitás kérdése a visegrádi későcsászárkori erődben a legújabb régészeti kutatások tükrében. *Magyar Régészet* (online folyóirat) 2014. tavasz.

CD I–XI. — *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* I–XI. Studio et opera Georgii Fejér. Budae, 1829–1844.

CJH I. — *Corpus Juris Hungarici – Magyar Törvénytár* I. *1000–1526*. Szerk.: Márkus Dezső. Budapest, 1899.

Döry–Bónis–Bácskai 1976 — Döry, Franciscus – Bónis, Georgius – Bácskai, Vera: *Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457*. Budapest, 1976.

Döry et al. 1989 — Döry, Franciscus – Bónis, Georgius – Érszegi, Geisa – Teke, Susanna: *Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1458–1490*. Budapest, 1989.

Engel 1994 — Engel Pál: A középkori Dunántúl mint történeti táj. In: *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541*. Kiállítási katalógus – Magyar Nemzeti Galéria. Szerk.: Mikó Árpád – Takács Imre. Budapest, 1994. 12–21.

Füredi 2012 — Füredi Ágnes: Honfoglalás kori tarsolylemez Pest megyében. A bugyi-felsőványi 2. sír. *ArchÉrt* 137. (2012) 207–234.

Gerevich 1966 — Gerevich László: *A budai vár feltárása*. Budapest, 1966.

Gerevich–Seitl–Holl 1953 — Gerevich László – Seitl Kornél – Holl Imre: Megjegyzések a budai vár XIII. századi építéstörténetéhez. *MűvÉrt* 2. (1953) 210–218.

Györffy 1997 — Györffy György: *Pest-Buda kialakulása. Budapest története a honfoglalástól az Árpád-kor végi székvárossá alakulásig*. Budapest, 1997.

Hajnik 1888 — Hajnik Imre: *Az örökös főispánság a magyar alkotmánytörténetben*. Budapest, 1888.

Heltai 1981 — Heltai Gáspár: *Krónika az magyaroknak dolgairól*. Sajtó alá rendezte: Kulcsár Margit. Budapest, 1981.

Hodinka 1916 — Hodinka Antal: *Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai*. Budapest, 1916.

Irásné Melis 1992 — Irásné Melis Katalin: Honfoglalás kori leletek Budaörs-Tűzkőhegyről. *BudRég* 29. (1992) 95–107.

Kanyó 2012a — Kanyó Ferenc: Ősbuda: egy modern mítosz a történettudomány tükrében. *Fons* 19/1. (2012) 3–35.

Kanyó 2012b	Kanyó Ferenc: Óbudától „Ősbudáig". Egy mítosz historiográfiája. In: *Micae Mediaevales* II. *Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. Szerk.: Péterfi Bence – Vadas András – Mikó Gábor – Jakab Péter. Budapest, 2012. 77–95.
Kovács 1990	Kovács László: Szablya-kard fegyverváltás. A kétélű kardos 10–11. századi magyar sírok keltezéséhez. *ArchÉrt* 117. (1990) 39–49.
Krakau 2000	*Krakau, Prag und Wien. Funktionen von Metropolen im frühmodernen Staat*. Hrsg.: Dmitrieva, Marina – Lambrecht, Karen. Stuttgart, 2000.
Kristó 1983	Kristó Gyula: Volt-e a magyaroknak ősi hun hagyományuk? In: Kristó Gyula: *Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, 1983. 313–329.
Kubinyi 1962	Kubinyi András: A király és királyné kúriái a XIII. századi Budán. *ArchÉrt* 89. (1962) 160–171.
Kubinyi 1994	Kubinyi András: Főváros, rezidencia és az egyházi intézmények. *Magyar Egyháztörténeti Évkönyv* 1994/1. 57–70.
Kubinyi 2004	Kubinyi András: Előszó. Az „ország közepétől" a fővárosig. In: *Medium Regni* 1996/2004, 5–8.
Kumorovitz 1971	Kumorovitz L. Bernát: Buda (és Pest) „fővárossá" alakulásának kezdetei. *TBM* 18. (1971) 7–53.
Laszlovszky 2008a	Laszlovszky József: Ősbuda, Ős-Budavár 1. *Várak, Kastélyok, Templomok* 4/1. (2008) 8–11.
Laszlovszky 2008b	Laszlovszky József: Ősbuda, Ős-Budavár 2. *Várak, Kastélyok, Templomok* 4/2. (2008) 8–11.
Laszlovszky 2008c	Laszlovszky József: Ősbuda, Ős-Budavár 3. *Várak, Kastélyok, Templomok* 4/3. (2008) 12–15.
Laszlovszky [megjelenés alatt]	Laszlovszky, József: Vetus Buda, Etzilburg, Sicambria: Buda in the Hungarian national mythology. In: *Medieval Buda* [megjelenés alatt].
Magyar 2004	Magyar Károly: Adatok a budai István-torony kérdésköréhez. In: *„Es tu scholaris." Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára.* Szerk.: F. Romhányi Beatrix – Grynaeus András – Magyar Károly – Végh András. Budapest, 2004. 13–36.
Marczali 1901	Marczali Henrik (szerk.): *A magyar történet kútfőinek kézikönyve*. Budapest, 1901.
Medieval Buda [megjelenés alatt]	*Medieval Buda in Context*. Eds: Nagy, Balázs – Rady, Martyn – Szende, Katalin. Leiden, [megjelenés alatt].
Medieval Royal Town 2014	*The Medieval Royal Town at Visegrád. Royal Centre, Urban Settlement, Churches*. Eds: Buzás, Gergely – Laszlovszky, József – Mészáros, Orsolya. Budapest, 2014.
Medium Regni 1996/2004	Altmann Julianna – Biczó Piroska – Buzás Gergely – Horváth István – Kovács Annamária – Siklósi Gyula – Végh András: *Medium Regni. Középkori magyar királyi székhelyek*. 1. kiadás: Budapest, 1996; 2. kiadás: Debrecen, 2004.
MES I–IV.	*Monumenta Ecclesiae Strigoniensis* I–III. Collegit et edidit: Knauz, Ferdinandus – Dedek, Ludovicus Crescens. Strigonii, 1874–1924; IV. Ad edendum praeparaverunt: Dreska, Gabriel – Érszegi, Geysa – Hegedűs, Andreas – Neumann, Tiburcius – Szovák, Cornelius – Tringli, Stephanus. Strigonii–Budapestini, 1999.
Mesterházy 2002	Mesterházy Károly: Dunántúl a 10. században. *Századok* 136. (2002) 327–340.
Metropolen im Wandel 1995	*Metropolen im Wandel. Zentralität in Ostmitteleuropa an der Wende vom Mittelalter zur Neuzeit*. Hrsg.: Engel, Evamaria – Lambrecht, Karen – Nogossek, Hanna. Berlin, 1995.
Mitterauer 1993	Mitterauer, Michael: Zentralorttheorie und historische Zentralitätsforschung. In: *Bericht über den neunzehnten österreichischen Historikertag in Graz, 1992*. Bearb.: Mikoletzky, Lorenz. Wien, 1993. 215–222.
MM 1987	*Magyarországi művészet 1300–1470 körül* I–II. Szerk.: Marosi Ernő. Budapest, 1987.

Monumenta rusticorum 1979 — *Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV*. Maiorem partem collegit Antonius Fekete Nagy. Ed.: Kenéz, Victor – Solymosi, Ladislaus – Érszegi, Geisa. Budapest, 1979.

Neitmann 1990 — Neitmann, Klaus: Was ist eine Residenz? Methodische Überlegungen zur Erforschung der spätmittelalterlichen Residenzbildung. In: *Vorträge und Vorschungen zur Residenzfrage*. Hrsg.: Johanek, Peter. Sigmaringen, 1990. 11–43.

Palais des Papes 2002 — *Monument de l'histoire: construire, reconstruire le Palais des Papes, XIVe–XXe siècle*. Commissaire de l'exposition: Vingtain, Dominique. Avignon, 2002.

Patze–Paravicini 1991 — *Fürstliche Residenzen im spätmittelalterlichen Europa*. Hrsg.: Patze, Hans – Paravicini, Werner. Sigmaringen, 1991.

Patze–Streich 1982 — Patze, Hans – Streich, Gerhard: Die landesherrlichen Residenzen im spätmittelalterlichen Reich. *Blätter für deutsche Landesgeschichte* 118. (1982) 205–220.

Petkes 2012 — Petkes Zsolt: Honfoglalás- és kora Árpád-kori soros és templom körüli temetők sírleleteinek katasztere Fejér megyében. *Alba Regia* 41. (2012) 67–116.

PRT I–XII/B — *A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története* I–XII/B. Szerk.: Erdélyi László – Sörös Pongrác. Budapest, 1902–1916.

Révész 1996 — Révész László: *A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez*. Miskolc, 1996.

Spekner 2002 — Spekner Enikő: Adalékok a budavári István torony névadójának kérdéséhez. *BudRég* 35. (2002) 403–425.

SRH I–II. — *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* I–II. Ed.: Szentpétery, Emericus. Budapestini, 1937–1938. (Reprint: Budapest, 1999.)

Szilágyi 2014 — Szilágyi, Magdolna: *On the Road. The History and Archaeology of Communication Networks in East-Central Europe*. Budapest, 2014.

Taurinus Olomucensis 1944 — Taurinus Olomucensis, Stephanus: *Stauromachia*. Ed.: Juhász, Ladislaus. Budapest, 1944.

Tettamanti 2001 — Tettamanti Sarolta: A honfoglalás kora és a kora Árpád-kor. In: *Pest Megye Monográfiája* I/2. *A honfoglalástól 1686-ig*. Szerk.: Zsoldos Attila. Budapest, 2001. 9–30.

Tringli 2010 — Tringli István: Pest és Pilis megye sajátos viszonyai a török hódítás előtt. Hasonlóság és különbözőség a középkori megyék történetében. In: *Megyetörténet. Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére*. Szerk.: Hermann István – Karlinszky Balázs. Veszprém, 2010. 369–419.

C. Tóth 2011 — C. Tóth Norbert: Az örökös ispánok Zsigmond király korában. *Történelmi Szemle* 53. (2011) 467–477.

Végh 2006–2008 — Végh András: *Buda város középkori helyrajza* I–II. Budapest, 2006–2008.

Veszprémy 2013 — Veszprémy László: A magyarországi hun hagyomány legkorábbi írott forrásai és európai kapcsolatuk. *Acta Historica* 135. (2013) 25–44.

Zolnay 1952 — Zolnay László: A XIII–XIV. századi királyi szálláshely. *MűvÉrt* 1. (1952) 15–28.

Zolnay 1953 — Zolnay László: Még egy szó a budavári XIII–XIV. századi királyi szálláshely hollétéről és a déli palota építése időpontjáról. *MűvÉrt* 2. (1953) 204–209.

Zolnay 1963 — Zolnay László: „Opus castri Budensis." A XIII. századi budai vár kialakulása. *TBM* 15. (1963) 43–107.

Zolnay 1967 — Zolnay László: Ásatások a budai I., Táncsics Mihály utca 9. területén. A XIII–XIV. századi budavári királyi rezidencia kérdéséhez. *ArchÉrt* 94. (1967) 39–47.

Zolnay 1968 — Zolnay László: Ásatások a budai I. Táncsics Mihály utca 9. területén. A XIII–XIV. századi királyi rezidencia kérdéséhez. *ArchÉrt* 95. (1968) 40–60.

Zsoldos 1996 — Zsoldos Attila: Nemzetségek és honfoglalók. In: *Honfoglaló őseink*. Szerk.: Veszprémy László. Budapest, 1996. 176–194.

Zsoldos 2001 — Zsoldos Attila: Pest megye az Árpád-korban. In: *Pest Megye Monográfiája* I/2. *A honfoglalástól 1686-ig*. Szerk.: Zsoldos Attila. Budapest, 2001. 31–73.

IN MEDIO REGNI HUNGARIAE

Elek Benkő

The title of our volume refers to the central region of Hungary characterised by the royal residences at Székesfehérvár, Óbuda/Buda, Esztergom, and Visegrád; and also by the ecclesiastical entities founded there by the king. This area was known in Latin as the *medium regni,* a term which originated in the Arpadian age and which continued in use until the late Middle Ages. The efforts made in this region over the past decades by historians, art historians, and – last but not least – archaeologists have resulted in the broadening of research in Hungary regarding the Middle Ages. The editors of the present volume – archaeologists who themselves undertake research in this central region – have tried to ensure that the problems of the area investigated are set out as fully as possible. Included is an examination of the Ottoman period, which brought the Middle Ages to a close and which resulted in the destruction or alteration of the material legacy in the region. The editors' purpose in this respect has been to show – by way of papers written specifically for the volume and, where possible, illustrative material hitherto unpublished – that certain centres continued to serve as such into and in the early modern age.

The itinerant character of the Hungarian royal court in the Arpadian era (1001–1301) – it was still not linked to a single capital in today's sense of the term – led to the construction of a number of different seats and residences. As well as these eminently significant complexes, the smaller manor houses on the king's private estates also played an important role; they were visited by the monarch and his entourage, and, on occasion, by princes and queens consort, in connection with hospitality, hunting, and the administering of justice. These manor houses formed the basis on which many cloisters were founded later on, a process which one paper in the present volume endeavours to address. The most important juridical forums of the country and the locations of national diets, too, were linked to the changing locations of the royal court, and at the same time to the central territory marked out by them.

We must emphasise that the differentiation in a country of a central area closely connected with the royal power was characteristic not merely of medieval Hungary: other examples, too, may be given, from the Île-de-France to Kievan Rus. In addition to the three issues represented by geographical characteristics, deliberate development of settlements, and regulation of the system of markets and customs duties, a worthwhile subject for investigation is the formation of a regional consciousness among inhabitants whose origins were heterogeneous but who were concentrated on a particular central territory. In the case of Hungary's *medium regni,* the Legend of Sicambria in the Hungarian chronicles and the medieval framing of Hunnish history, containing true elements albeit with distortions (and exerting great influence on public opinion even today), are examples of this.

The medieval Hungarian chronicles happily trace the power centres in the *medium regni* back to the early 10th century, to the time of the Hungarian Conquest led by Árpád (d. 900). Authoritative archaeological research, however, reckons with these centres only after the mid-10th century, i.e. the building up of power centres – Esztergom and Visegrád, in the case of the two earliest locations – cannot be dated earlier than the time of Grand Prince Géza (d. 997), who inclined towards the West and Christianity and who was the father of King Stephen I (the Saint) (r. 1001–1038). The presence of the king in person and the preponderance of royal estates in this area can be traced back to a very early time and gave rise to distinctive features in the development of the counties there in the Middle Ages (Visegrád/Esztergom county, Pest and Pilis county).

The studies extend to the question of 'royal workshops' and 'court art', as well as to the stylistic phenomena demonstrable in the royal building operations conducted in the *medium regni* that represented the reception of Île-de-France early Gothic in Hungary following King Béla III's second marriage, to Margaret Capet, the sister of King Philip II of France.

Unfortunately, the principal residences and towns of the *medium regni* in the medieval period (Esztergom, Székesfehérvár, Óbuda, Pest, Buda, and Visegrád) have survived in a highly fragmentary state. For this reason, it is not surprising that in the studies published in the volume particular sites appear in a number of palpably different interpretations; the attempts at reconstruction are also unalike. We regard this as a natural concomitant of the research in the present circumstances.

When examining the material legacy of the *medium regni,* as archaeologists we could not, of course, confine ourselves merely to the problem of 'court art' in the time under investigation, to building operations taking place in the Romanesque age, in the time of early Gothic in Hungary, and later on in the time of the consolidated rule (approx. 1320–1382) of the Angevin rulers (Charles I and Louis I), in connection with the residences of Sigismund (r. 1387–1437), Matthias Corvinus (r. 1458–1490), and the Jagiellon rulers (r. 1490–1526). A recent research approach devotes increasing attention to the places where the raw materials used were found and to up-to-date techniques employed in connection with the creation and operating of buildings of outstanding significance (the use of water energy to power workshops, methods and means for the up-to-date quarrying and dressing of stone, complex architectural ceramics, new metalworking procedures, heating for buildings, bathing facilities, kitchens, etc.). Presentation of these aspects together raise the residences investigated to the apogee for technical, economic, and artistic activity in Hungary in the Middle Ages. As well as the material heritage represented overwhelmingly by the royal residences and towns of the *medium regni,* the development of market towns in the region and, indeed, the circumstances of village settlements, too, are presented, since – as it turns out – specific new elements have come to light regarding the topography of the settlements and the details of some building models. Characteristics found in the last-mentioned places also may have prevailed in the country more broadly.

Publication of the volume was made possible by co-operation between several research institutes belonging to the Hungarian Academy of Sciences, certain universities, and a number of museums. This cooperation was aided by support from the book fund of the Hungarian Academy of Sciences and from the Hungarian Scientific Research Fund (OTKA).

IN MEDIO REGNI HUNGARIAE

1

Medium regni: művészettörténeti, régészeti és történeti áttekintés

Medium Regni: an Art Historical, Archaeological, and Historical Overview

MŰVÉSZET A KIRÁLYI UDVARBAN ÉS UDVARI MŰVÉSZET AZ ORSZÁG KÖZÉPKORI KÖZEPÉN

Marosi Ernő

Az „ország közepe" *(medium regni)* mint fogalom az utóbbi évtizedekben terjedt el a történettudományban és a középkorral foglalkozó más történeti diszciplinákban (régészetben, művészettörténetben) is. Nyilvánvalóan nem (csak) topográfiai fogalomról van szó, ahogyan a *regnum* (és megfelelője, az ország) maga sem az, hiszen az uralkodásra magára utal (pl. a Miatyánk latin szövegében a *voluntas*sal párhuzamosan, a doxológiában pedig *regnum, potestas et gloria* szinonimáinak hármasában). Elvileg nem zárható ki, hogy az *in medio regni* kifejezés akár „a királyi (ország)tanácsban"-nak lenne fordítható. Ezzel a radikális megoldással szemben földrajzi felfogását adottságnak kell elfogadnunk, ez esetben azonban meg kell jegyeznünk, hogy – ellentétben más topográfiai fogalmakkal – definíciója meglehetősen határozatlan, határai képlékenyek.[1] Mindez (ahogyan a *regnum* maga is) intézményszerű jellegére, a királyi uralom vonatkozására utal, így mindenekelőtt az Árpádok fejedelmi törzsének szállásterületére és az abból kialakult vármegyé(k)re, de ezek földrajzi határain kívül álló intézményekre (pl. királyi magánegyházakra) is.

Kérdés továbbá – s e tekintetben a szükséges terminológiai és történeti vizsgálatok hiányoznak –, hogy mikor keletkezett és (esetleg jelentésváltozásokkal) volt használatban ez a fogalom. Ma mindenekelőtt úgy látszik, mintha a modern történettudományban egy, főleg a 13. században dokumentált szóhasználatot kaptak volna fel és historizáltak volna, akkori jelentésének többé-kevésbé hallgatólagos kiterjesztése útján.[2] Ebben a kontextusban legtöbbször Rogerius *Carmen miserabile*jének azt a szöveghelyét szokás idézni, amely 1241 nagyböjtjében IV. Béla által a mongol támadás hírére összehívott országtanácsát tárgyalja.[3] Itt nem találjuk a *medium regni* kifejezést, hanem azt, hogy *locus communior*nak („nyilvános hely", kb. székhely értelmében[4]) mondták. Az *in medio regni* kifejezés krónikás előfordulásai nem datálhatók minden további nélkül, az Aranybullában és más törvényekben találhatókon kívül[5] okleveles példája ugyanez idő tájáról való: IV. Béla 1246-os adománylevelében van szó arról, hogy István herceg koronázása alkalmával Székesfehérvárott bíráskodott.[6] Valószínűleg 1250-ben, a IV. Ince pápához a tatárjárás megismétlődésének híréről írott levelében említi a johannitáknak az ország közepén való elhelyezését, és hivatkozik Attila példájára is, aki ugyanide helyezte székhelyét.[7]

A topográfiai fogalmak bizonytalansága, a hozzájuk tartozó területek lehatárolásának hiánya vagy nehézsége kíséri az erre irányuló, újraéledő művészetföldrajzi törekvéseket is.[8] Ezek sorában a kezdeményezés a Magyar Nemzeti Galériában 1994-ben rendezett *Pannonia Regia* kiállítását és katalógusáé volt, amelynek bevezetőjében Engel Pál számot adott a modern politikai földrajz és a

1 Vö.: Magyar 2012. A szerzőnek köszönöm, hogy felhívta figyelmemet – szempontjaimat sok tekintetben támogató – munkájára.

2 Kumorovitz 1971; Kubinyi 1999. – Vö. még rövid bevezetőjét a népszerűsítő, s ennek érdekében kevésbé elméleti, mint régészeti emlékek ismertetésére alapozott publikációhoz: Kubinyi 1996.

3 „rex ad quandam villam, que Buda dicitur, super rippam Danubii positam, in qua consueverat quadragesimam celebrare pro eo, quod dicebatur locus communior, properavit et archiepiscopis, epsicopis et aliis regni maioribus convocatis deliberabat" – Ladislaus Juhász (praefatus, textum recensuit, annotationes), Rogerii *Carmen miserabile*: SRH II. 561.

4 Így Kumorovitz 1971, 40–42. – Horváth János *Siralmas ének* fordítása körülírással kerüli meg a fordítást: „ezt a helységet jobban megközelíthetőnek tartották." *Tatárjárás* 1981, 121. Ugyanígy értelmezi („mindenhonnan meg lehetett közelíteni"): Kubinyi 1999, 305.

5 Kumorovitz 1971, 44–50.

6 „Cum igitur in medio regni nostri Albae, coronato per diuinam clementiam charissimo filio nostro Stephano rege, et duce totius Sclauoniae, pro tribunali sederemus" (hivatkozik a „consilium omnium Baronum nostrorum"-ra): CD IV/1. 404. Vö. kivonatát 1266-ra tévesen datálva: CD IV/3. 384.

7 „fratres [ti. domus Hospitalis Hierosolimitani] […] in medio regni nostri collocauimus", ahogyan „Totila […] in medio regni Hungariae sedem suam principaliter collocauit": CD IV/2. 222. Vö.: ÁMF IV. 665.

8 Marosi 2009a.

történeti földrajz összeegyeztetésének módszertani problémáiról.[9] A *Pannonia Regia* szókapcsolat egyértelműen modern lelemény, az alcímben a Dunántúl, a katalógus német kivonatának címében pedig (a táj római múltjára és a – különösen osztrák – idegenforgalmi nyelvhasználat gyakorlatára utaló) *Pannonien* felel meg neki. A középkorban ritkább *Pannoniá*hoz járuló jelző arra utal, hogy e nagytáj foglalta magában a királyi központokat is (művészeti tekintetben tehát a funkcióknak és kvalitásoknak nem köznapi, legmagasabb szintjét). Kérdés, hogy művészi kvalitásokat lehetséges-e földrajzilag lokalizálni? A Dunántúl mint a modern művészetföldrajzi kísérletek első tárgya sok tekintetben Pasteiner Gyula nézeteire emlékeztet, aki az egykori római provinciát alkotó országrészben látta a leginkább adottaknak a középkori művészeti fejlődés feltételeit.[10] Engel is utal arra a paradoxonra, hogy „minthogy az ország közepe, ahonnan a török időkig a világot nézték, az Esztergom–Székesfehérvár–Buda háromszögben feküdt, érthetően »Dunán inneni részekről« beszéltek, ha valami okból a mai Dunántúlt kívánták megjelölni".[11] Ebben az utalásban összekapcsolódik egymással a Dunántúl és „az ország közepe" problematikája, két egyaránt ismeretlen tartalmú fogalom. A jelenkor politikai földrajza és a történeti földrajz megfeleltetésének hasonló problémáival – és viszonylag egyszerű esetekkel csak az egykor a kormányzás bizonyos fokú autonómiájával rendelkezett tájegységekben – találkozik a középkori művészettörténet regionális aspektusai iránti időközben megerősödött érdeklődés.[12]

Felfogásunk szerint az „ország közepe" kifejezés tehát egyszerre jelez földrajzi lokalizálást és utal a hatalmi reprezentáció (különböző művészeti műfaji keretekben megjelenő) igényszintjére. Mindennek ismeretéhez a művészettörténeti interpretáció igen lényeges szempontokkal járulhat hozzá. Elsősorban jelentős mennyiségű forrásanyagot tart számon azoknak az emlékeknek a formájában, amelyek e két kritérium szempontjából számba jöhetnek. A kritériumok – részben azáltal, hogy az emlékek értelmezése általában a hatalmi reprezentáció külföldi párhuzamainak felidézését, segítségül hívását igényli – egyben kortörténeti tényezőkként is jelentkeznek a művészettörténeti interpretációban. A hatalmi reprezentáció így nem valamilyen változatlan tényezőként jelenik meg, hanem változó, történetileg determinált tényezőként. Hangsúlyozandó, hogy ebben az áttekintésben csupán a művészettörténeti korszakolásra lehetünk tekintettel, így legfeljebb közvetve utalhatunk a hatalomnak és a hatalomgyakorlásnak eltérő történeti formáira, koncentrálnunk a művészettörténet szempontjából elsődleges emlékanyagra kell. Másrészt viszont szükségesnek ítéljük, hogy áttekintésünk több korszakra terjedjen ki, amivel – úgy gondoljuk – a történetiség szempontját kívánjuk hangsúlyozni. Az alábbi fejtegetések jellege és terjedelme csak áttekintésre alkalmas; senki se várja el tőlünk új emlékanyag feltárását, legfeljebb ismert emlékek összefüggéseinek felvázolását, kontextusuk jelzését vagy felidézését. Az egyszerre földrajzi és funkcionális kontextus változó tényező, és célunk mindenekelőtt ezeknek a kontextusoknak az emlékezetbe idézése. Az alábbi áttekintés műfaja alapvetően a rendelkezésre álló szakirodalom szemléje: ahol témánk szempontjából előttünk járó szerzők határozott kijelentéseket tettek, ezeknek konfrontálása vagy kritikája, máshol rámutatás nyilvánvaló vagy rejtve maradt összefüggésekre. Ha áttekintésünk tagolására (művészettörténeti vagy történelmi) korszakokat idéző kifejezéseket is alkalmazunk, ezek ne tévesszenek meg: „az ország közepe" művészetének korszaktagolására – még vázlatosan is – egyelőre csak hipotetikus érvénnyel lehet vállalkozni, s erősen kérdéses, hogy erre alkalmas-e a művészettörténeti vagy a történelmi periodizáció fogalomkészlete.

AZ „ORSZÁG KÖZEPÉNEK" SZEREPE A 11. SZÁZAD MŰVÉSZETÉBEN

Az a feltevés, hogy a 11. század palmettasoros faragványai (Tóth Sándor precízebb meghatározása szerint kétsoros palmettafríz[13]) és velük rokon emlékek a 11. század „királyi" központjában gyökereznének, csak utalásokban jelenik meg *(1a-e ábra).* „Királyi jellegű településekről" való származásukat, illetve „királyi művészeti tevékenységet", velük kapcsolatban „a királyi műhelyben […] a lombardiai tanultságú mesterek mellett hazai erők" működését Entz Géza említette az általa I. Géza váci székesegyház-építkezésével kapcsolatba hozott sződi kövekről szólva.[14] Erős hangsúlyt ez a nézet Gerevich Lászlónál kapott, aki a pilisi

9 Engel 1994.
10 *Osztrák–Magyar Monarchia* 1896, 85–106.
11 Engel 1994, 13.
12 Kristó 2000; Zsoldos 2010; Marosi 2011a.
13 Tóth S. 2010, 11. skk.
14 Entz 1959, 32, 84.

1a ábra. Veszprém, székesegyház, kettős, kapcsolt palmettasoros díszű párkánytöredék, a 11. század közepe, Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum
Fig. 1a. Veszprém, cathedral, cornice fragment with decoration consisting of two interlinking rows of palmettes, mid-11th century, Veszprém, Laczkó Dezső Museum

1b ábra. Tihany, vállkőfejezet, homloknézet, részlet, 1055 körül, Tihany, apátsági kőtár
Fig. 1b. Tihany, impost capital, front elevation, detail, c. 1055, Tihany, abbey lapidarium

1c ábra. Tihany, vállkőfejezet, hosszanti nézet, 1055 körül, Tihany, apátsági kőtár
Fig. 1c. Tihany, impost capital, lenghtways view, c. 1055, Tihany, abbey lapidarium

1d ábra. Tihany, vállkőfejezet, 1055 körül, múzeumi installáció, Tihany, apátsági kőtár
Fig. 1d. Tihany, impost capital, c. 1055, museum installation, Tihany, abbey lapidarium

1e ábra. Pilisszentkereszt, másodlagosan alkalmazva a ciszterci apátság épületében, kettős, kapcsolt palmettasoros díszű párkánytöredék, a 11. század harmadik negyede, Pilisszentkereszt, kőtár
Fig. 1e. Pilisszentkereszt, cornice fragment with decoration consisting of two interlinking rows of palmettes, reused in the building of the Cistercian abbey, third quarter of the 11th century, Pilisszentkereszt, lapidarium

ciszterci monostor pilisszentkereszti maradványai között – részben másodlagos felhasználásban – talált ilyen töredékek alapján egy írott forrásokból ki nem mutatható bencés monostort tételezett fel a ciszterci előzményeként.[15] Ezt a feltételezést a mai irodalomban óvatos hallgatás kíséri.[16] Az általa

[15] Gerevich 1974, 149–150; Gerevich 1977, 156–166; Gerevich 1983, 282–284; Gerevich 1984, 3–4. Ugyanígy: Holl 2000, 16.

[16] Vö.: Tóth S. 2001, 230. Az idetartozó 11. jegyzetben fontos megjegyzés (Hervay 1984, 147.-re utalva): „A határozott elutasítás […] nem magától értetődően indokolt."

körvonalazott épület feltételezett későbbi periódusához sorolt párkánytöredékeket Gerevich László „a veszprémi kőfaragóműhelynek" tulajdonította,[17] s máshol a 11. század elejére datálta.[18] A Tóth Sándor több évtizedes kutatásait összefoglaló véleménye szerint a párkányfrízek sorában Veszprém és a sződi kövek között „a pilisi látszik a stílusösszefüggések szempontjából a közbülsőnek",[19] a szorosabb stílusösszefüggések körét – részben más funkciójú faragványokon – még Tihanyban, Szekszárdon, Bodrogmonostorszegen lehet megvonni.[20] E részletesen kidolgozott kontextusban következtetett a pilisszentkereszti faragványok „1060 tájánál inkább valamivel későbbi, mint korábbi keletkezés[é]re".[21] A szoros stílusösszefüggésen kívül azonban van ezeknek a faragványoknak még egy sajátossága, mégpedig anyaguk geológiai rokonsága (vagy azonossága?) – ami általam ismert anyagvizsgálati-archeometriai vizsgálati eredményekkel egyelőre nem támasztható alá, de legalább a pilisi, veszprémi, tihanyi, szekszárdi[22] faragványok esetében (Tóth Sándornak az ilyen irányú pontosságra való törekvését jelzik kőanyag-meghatározásai: „kemény, szürkésfehér, kissé lyukacsos mészkő",[23] „kemény, szürkésfehér, lyukacsos mészkő"[24]) a Buda környéki kemény, édesvízi mészkövek felhasználása és következésképpen nagyobb távolságra való szállítása feltételezhető. Megjegyzendő, hogy a zalavári faragványokat már azok márvány anyaga is kizárja ebből a körből.

Legvalószínűbb az a feltevés lehet, hogy a díszített építészeti tagozatokat (párkányokat, fejezeteket, vállköveket) a kőfejtő közelében faragták. Ezeket nem ritkán más, helyi kőzetfajtákból vagy téglából emelt épületekben használták fel. A veszprémi székesegyház szerkezeteiben már a 11. században nagy szerepet játszott az almádi vörös homokkő,[25] ugyanígy a tihanyi apátsági templom korai részén is durván megmunkált homokkő oszlopokat találunk a minden bizonnyal a faltól különváló oszlopot lezáró, mészkő „vállkő-fejezet" mellett. A tihanyi anyaghasználathoz hasonló problémákat vet fel a feldebrői templomépület is, nemcsak kisszámú faragványtöredékével, hanem mindenekelőtt az altemplom szentélye előtti, nyilvánvalóan más célra készített, az oszloptörzzsel egybefaragott fejezetű oszloppal.[26] Téglafalazat előtt, faragott kő építészeti tagolóelemek – esetleg oszloptörzsek is – ismeretesek Zselicszentjakabról, Szekszárdról[27] stb. is.

A – nagyrészt a helyszínen hozzáférhető vagy előállítható – építőanyagból való helyi kivitelezés és a kőfaragómunka kettősségével kell számolnunk. Ezek közül az, amit Entz Géza „királyi művészeti tevékenységnek" nevezett, az ornamentális kőfaragás volt. Nem minden esetben van elképzelésünk azokról az épületekről, amelyeket ezek a faragványok díszítettek, de ott, ahol építészeti maradványokkal is számolhatunk (Veszprém, Tihany, Szekszárd, Zselicszentjakab, Dombó), az épülettípusok és a helyi adottságoknak megfelelően megválasztott épülettípusok szélsőséges különbségeivel találkozunk. Ez a lokálisnak minősíthető építésmód helyi, az építtetőkre (püspökség, királyi monostorok szerzetesi közössége, majd az első magán főúri alapítók) háruló erőfeszítésekre enged következtetni. Ezzel éles ellentétben áll a faragott tagozatok egységes jellege és színvonala. Az összefüggések bonyolultabbak annál, amit a stílus paradigmájaként elemzett, kétsoros palmettafrízek mutatnak, s az emlékanyag is jelentősen sokrétűbb – részben korábban nem ismert gazdagodások révén (csak „az ország közepe" régiójában a visegrádi Szent András-kolostor vállkövein kívül idesorolandók a pilisszentkereszti töredékekkel részben közeli rokon tagozatok a visegrádi főesperesi templom leletanyagából, az óbudai Szent Péter-prépostság kicsi, de jellegzetes töredékei, székesfehérvári faragványtöredékek stb.). Ezek alapján különítette el Tóth Sándor azt a „középkoriasnak", „antiklaszszikusnak" jellemzett csoportot, amely lényegében a 11. század második felében feltételezett ornamentális fejlődés bázisát alkotja.[28] Bár őt elsősorban a belső összefüggések rekonstrukciója foglalkoztatta, a 11. században elkerülhetetlen a külső impulzusok feltételezése. Az általánosan – és régóta – feltételezett bizantinizmusok[29] mellett Szekszárd kapcsán a velencei közvetítés feltevése kapott hangot,[30] a visegrádi vállkövek típusával és díszítésük

17 Gerevich 1974, 150.
18 Gerevich 1984, 4.
19 Tóth S. 2010, 11.
20 Tóth S. 2010, 11–22.
21 Tóth S. 2001, 234.
22 Vö. a „Buda környéki fehér mészkő" anyagmeghatározást: Kőfalvi 1980. Itt, az 5. kép leírásában, vö. a függelékben: Budapest: 270–271, Etyek: 272, Süttő, Süttő-Piszke: 278.
23 Tóth S. 2010, 111, Kat. 1. (Veszprém).
24 Tóth S. 2010, 112, Kat. 2. (a-b) (Sződ), 114, Kat. 3–4. (Pilisszentkereszt).
25 A vörös homokkövet tartalmazó falazatok datálásának kérdéséhez vö.: Tóth S. 1963, 126; Tóth S. 1993–1994, 330.
26 Tóth S. 1998, 50–52; Marosi 2007, 79–82. – Feldebrőhöz vö.: Szakács 2000, 20. Az altemplom pilléreinek faragástechnikájához: Kőfalvi 1980, 246, 257.
27 Vö.: Szakács 2000, 19; Buzás 2010, 555–558.
28 Tóth S. 1994a.
29 Marosi 1978. Kritikája: Tóth S. 2010, 36.
30 Tóth M. 1980.

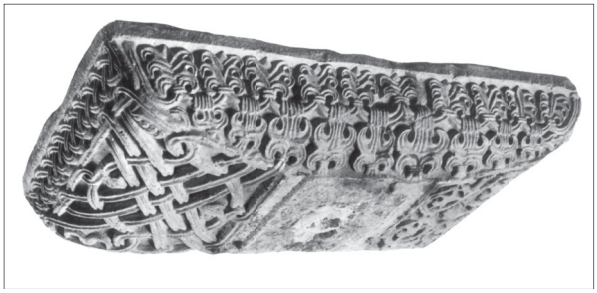

2a ábra. Szekszárd, bencés apátság, vállkő, a 11. század harmadik negyede, Szekszárd, Wosinsky Mór Múzeum
Fig. 2a. Szekszárd, Benedictine abbey, impost, third quarter of the 11th century, Szekszárd, Wosinsky Mór Museum

2b ábra. Visegrád, vállkő a Szent András-monostorból, hosszoldal, a 11. század harmadik negyede, Visegrád, Mátyás Király Múzeum
Fig. 2b. Visegrád, impost from the Monastery of St. Andrew, outer side, third quarter of the 11th century, Visegrád, King Matthias Museum

2c ábra. Visegrád, vállkő a Szent András-monostorból, a 11. század harmadik negyede, Visegrád, Mátyás Király Múzeum
Fig. 2c. Visegrád, impost from the Monastery of St. Andrew, third quarter of the 11th century, Visegrád, King Matthias Museum

rendszerével párhuzamban a regensburgi Sankt Emmeram-kolostor asztrolábiuma[31] és a kétsoros palmettafríz lundi analógiáját maga Tóth Sándor fedezte fel[32] – ezzel konkretizálva az Entz által is feltételezett, a korábbi irodalomban rendszerint időközben megcáfolt datálásokon kívül plauzibilis egyházi összeköttetésekre alapozott „lombard" kapcsolatokat *(2a-e ábra)*. Szekszárd a velencei San Marco harmadik, Contarini-épületének szinte ijesztően pontos kortársa, Lund a IV. Henrik kori közép-Rajna-vidéki császárdómok köréhez tartozik – e kör magyarországi hatásait a 12. század elejének építészetében fontosabbnak ítéltük. Regensburg mindenekelőtt mint Szent István és Gizella királyné 1031-es székesfehérvári casulájának (és a regensburgi Gizella-keresztnek) forráshelye ismeretes – az, hogy a tárgy(ak) vagy a mesterek importjáról lehet-e szó, feleslegesen vitatott kérdés. Mindenesetre Arnoldus, a regensburgi Sankt Emmeram szerzetese 1028-ban hat hét alatt Esztergomban tanította meg az esztergomi kanonokokat Szent Emmeram ünnepi zsolozsmájára.[33]

E korban értelmesnek bizonyul az a művészettörténeti közhely, hogy egyházi – püspöki vagy szerzetesi – központok a művészeti centrumok. Az ország közepén kezdetben mindenekelőtt a szinte teljesen eltűnt esztergomi székesegyház jöhet számításba, mellette a Szent István alatt megépített, majd már 1083 táján bizonyára kezdődő átépítésekkel módosított székesfehérvári Szűz Mária-prépostság épülete, ahol a folyamatos munkákról legalább kisebb töredékek tanúskodnak. Az az építőszervezet, amelyre a 11. század végére meglehetősen produktív kőfaragóműhely munkái utalnak, ezen építkezések valamelyikén jöhetett létre. A különböző (köztük királyi) alapítókhoz kapcsolható, olykor a központtól jelentős távolságban fekvő vállalkozások „királyi jellegét" leginkább Szent István II. törvénykönyvének a templomépítésben való királyi részvételről szóló rendelkezés mintájára képzelhetjük el. Eszerint a tíz faluból álló nagyplébániák paramentumairól a király gondoskodik, a papokról és a könyvekről pedig a püspök.[34]

31 Marosi 2007.
32 Tóth S. 2010, 37–38.
33 Vö.: Marosi 2002, 101.
34 Závodszky 1904, 153.

2d ábra. Visegrád, vállkő a Szent András-monostorból, rövidoldal, a 11. század harmadik negyede, Visegrád, Mátyás Király Múzeum
Fig. 2d. Visegrád, impost from the Monastery of St. Andrew, inner side, third quarter of the 11th century, Visegrád, King Matthias Museum

2e ábra. Zselicszentjakab, bencés monostor, vállkő töredéke, 1060-as évek, Kaposvár-Zselicszentjakab, kőtár
Fig. 2e. Zselicszentjakab, Benedictine monastery, impost fragment, 1060s, Kaposvár-Zselicszentjakab, lapidarium

Úgy tűnik, hogy székesegyházak és királyi egyházak reprezentatív díszének az ország közepéről való szállítása is ehhez hasonlóan történhetett. Mindenesetre a II. dekrétum 11. század végi időszerűségéről Szent István kisebb legendája tanúskodik, ahol ennek a rendelkezésnek rövid idézete áll.[35]

DÖMÖS ÉS ESZTERGOM A 12. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Részben stiláris közelségük – nyilvánvaló műhelyközösségük – miatt, részben töredékeik szétszóródása és keveredése következtében a dömösi és az esztergomi faragványok megnyugtató elkülönítésére csak a legutóbbi időben került sor. A dömösi Szent Margit-prépostság hosszú ideig védtelenül álló romjaiból ugyanis különböző gyűjteményekbe és múzeumokba kerültek fontos épületszobrászati emlékek,[36] amelyeknek monografikus igényű feldolgozása annak ellenére hiányzik, hogy összefüggéseik tisztázásához Gerevich László ásatása hozzájárult, sőt, a kripta – egyébként mintaszerű – műemléki rekonstrukciójához, lényegében hallgatólagosan, a korábban már muzealizált töredékek egy részét is igénybe vették.[37] Ezenkívül – s ez különösen a pilisi ciszterci monostor korai gótikus faragványtöredékeinek lokalizálásában érvényesült – hátrányosan hatott az is, hogy az irodalom általában mellőzte azokat az újkori adatokat, amelyek szerint (különösen építőanyagként) a Dunakanyar romjaiból szállítottak faragott köveket Esztergomba is. Az újabb szakirodalomban az építőanyag pontosabb megfigyelésével sikerült kritériumokat nyerni az esztergomi és a dömösi faragványok elválasztásához: míg az előbbi helyen a mészkő, utóbbin a szürke andezittufa uralkodik.[38] Mindez valamelyes tanulsággal szolgál a két, stilárisan rokon – és valószínűleg párhuzamos – műhelyszervezet jellegére nézve is: önállóságuk, helyi bányák művelésére támaszkodó munkájuk bizonyítéka. Mindez homlokegyenest ellenkezik azzal az összképpel, amit az ország közepének főleg királyi építkezéseit ellátó 11. századi kőfaragó-produkció jellegéről inkább sejthetünk, mint a részletek pontos ismeretében határozottan állíthatunk. Így Dömös

[35] SRH II. 396.

[36] Vö.: Havasi 2008, 192.

[37] Monografikus igénnyel tárgyalja ezeket: Tóth S. 2010, 50–67.

[38] *Esztergomi kőtár* 2004, 108–109, Kat. 1–2. Vö.: Buzás 2004, 12–13, Kat. 2. (Téves, „mészkő" anyagmeghatározással szerepel: Marosi 1984a, 195, Kat. 17.). – Ennél is jelentősebb, az akkori helyi múzeumi szájhagyományon alapuló tévedés két, Tatán őrzött dömösi töredék Vértesszentkereszthez rendelése (Marosi 1984a, 46, 48. kép, S. 22, és a hozzá tartozó 43. jegyzet), amelynek a kapcsolatot illetően félrevezető hipotézise ellenére a stiláris szituációra vonatkozó utalásai helytállóak.

3a ábra. Dömös, prépostság, oszlopfő, a 12. század első negyede, Budapest, Magyar Nemzeti Galéria
Fig. 3a. Dömös, provostry, capital for a column, first quarter of the 12th century, Budapest, Hungarian National Gallery

3b ábra. Esztergom, székesegyház, pilaszterfejezet oldalnézete, a 12. század első negyede, Esztergom, Vármúzeum
Fig. 3b. Esztergom, cathedral, side view of a capital for a pilaster, first quarter of the 12th century, Esztergom, Castle Museum

faragványainak anyagválasztása mintegy pótolja azt, amiről II. Béla 1138-as, az alapítás viszonyait utólag rendező oklevele hallgat. Ebben ugyanis inkább az épület fenntartásáról és esetleg különböző melléképületek emeléséről van szó, nem a nyilván már befejezett építkezések viszonyairól.[39]

Az Esztergom és Dömös között kimutatható stiláris kapcsolatok nem vonatkoznak a minden bizonnyal helyesen a dömösi kriptához rendelt figurális, levél- és szalagfonatdíszes faragványokra, csak a Dömösről származó állatalakos, illetve vadászatjelenetes nagy oszlopfőkre – vélhetően a dömösi templom kerek árkádpilléreinek maradványaira *(3a-b ábra)*.[40] Az is nyilvánvaló, hogy a Mathes által a Szent István protomártír templom alapjaiban talált és metszettel is dokumentált három fejezet közül a meglévő kettő aligha helyezhető el a második Szent Adalbert-székesegyház épületében. Következik ez a biztosan 13. századi épület alapfalaiban való felhasználásukból is, amiért leginkább kézenfekvő lenne a Szent István születési helyeként tisztelt épületegyüttesből való származásuk feltételezése. Tulajdonképpen csak stílustörténeti következtetésekkel rendelhetők a második székesegyház köréhez is, származhattak akár a lényegében ismeretlen elsőből is.[41] Ugyanez vonatkozik az ékmetszéssel tagolt, széles levelek sorával, fölöttük pedig kockafejezetes caulesról induló hélixekkel díszített esztergomi fejezetre, amely inkább a dömösi kripta formavilágával mutat rokonságot.[42] Ezenfelül tetemes a stíluskülönbség a meglévő sasos (és a csak Mathes ábrájáról ismert, géniuszalakos és állatküzdelmet ábrázoló másik), illetve a minden bizonnyal befejezetlen, álló akantuszfrízes és oroszlános másik között is (a második Szent Adalbert-templom épületdíszítő szobrászatával – és az egyetlen, a palotából származó, bizonyára már a III. Béla kori építkezés során feltöltésbe került oroszlán-protomé fejezettel[43] – csak ez hozható kapcsolatba; *4a-d ábra*).[44]

Így a második esztergomi székesegyházon dolgozó műhely tevékenysége jellemző épületdíszítő szobrászati formái alapján a 12. század első felére vagy első két harmadára datálható. A nagyméretű, mind típusukban, mind a legkiválóbb daraboknak megmunkálásában határozottan klasszicizáló, többnyire kompozit fejezetek reprezentatív építészeti jelentése éppúgy nyilvánvaló, mint az

39 „parietes et coopertoria Ecclesiae vetustate dilapsa debent reparare, officinas claustri, vel nouas, vel inueteratas aedificare, ouile construere, viuarium et claudere et effodere" / „ad cooperiendam Ecclesiam et ad domus Ecclesiae struendas": CD II. 100. skk. Vö.: ÁMF IV. 632–633.

40 Tóth S. 2010, 54, 60–63, Kat. 16, 131–132.

41 Buzás 2004, 12–13; Tóth S. 2010, 64–65.

42 Marosi 1984a, 195, Kat. 15. Vö.: Marosi 1984a, 16; Tóth S. 2010, 59.

43 Marosi 1984a, 197, Kat. 27. Vö.: Marosi 1984a, 18.

44 Marosi 1984a, 18.

4a ábra. Esztergom királyi palota, oszlopfő, lelet a második épület alatt, a 12. század első fele, Esztergom, Vármúzeum
Fig. 4a. Esztergom, royal palace, capital for a column, found under the second building, first half of the 12th century, Esztergom, Castle Museum

4b ábra. Esztergom, királyi palota, állatalakos pilaszterfejezet töredéke, a 12. század negyedik negyede, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum
Fig. 4b. Esztergom, royal palace, fragment of a pilaster capital with animal head, fourth quarter of the 12th century, Budapest, Hungarian National Museum

ezek és – a részletekben egymásnak ellentmondó – ábrázolások alapján rekonstruálható pillérkötegek, illetve a mellékhajókban valószínűsíthető keresztboltozatok. Nehéz eldönteni, hol kereshető a tisztán antikizáló, másrészt állatalakos, illetve (rendszerint pszichomachiaként értelmezett) küzdelemjeleneteket hordozó fejezetek forrásvidéke: a tágabban vett lombardiai (Milano, Pavia, Rivolta d'Adda, Vercelli) párhuzamok mellett különösen comaszk párhuzamok jönnek számba (Como, San Abondio, San Fedele, San Giulio nell'Isola d'Orta). Az ilyen irányú kapcsolatkeresés legnagyobb nehézsége abban áll, hogy az analógiaként kínálkozó emlékek 1100 előttől vagy körültől legalább a 12. század első harmadának végéig csak hozzávetőlegesen datálhatók, mert ebben az egész körben (s a Francovich által kimutatott vándor műhelyek[45] tevékenységében) az épületszobrászat hagyományos típusai szívósan tovább éltek. A közép-rajnai császárdómok lombard-comaszk jellegű ornamentikájával kapcsolatban is gyakran az okozza a legnagyobb nehézséget, hogy a „származékok" építéstörténeti okokból korábbra tehetők, mint a forrásaikról tanúskodó itáliai emlékek. Mégis, már azért is, mivel Dömösön, a kriptához kapcsolható ornamentikában nem a reprezentatív klasszicizálás fázisát, hanem ennél korábbi, közép-európai (Tóth Sándor újabban publikált véleménye szerint: „északnyugat-európai") kontextusba illő stílust találunk,[46] valószínűbb, hogy előbb Dömösön, majd (?) az esztergomi kőfaragóműhelyben Speyer (IV. Henrik eltemetésének adatai alapján: 1106/1111 előtt) és Mainz (keleti portálok) mintaképei voltak irányadók.[47] Esztergomban Martirus érseknek a főhajóba mélyen benyúló kórus előtt álló Mária-oltár számára tett 1156-os adománya nyilvánvalóan már a székesegyház nagyfokú befejezettségét is jelzi, s hasonlóan értékelhető, hogy a székesegyház

[45] Francovich 1936, 267. skk; Francovich 1937, 47. skk. Vö.: Zastrow 1979, többnyire datálás nélkül, vagy csak globális datálásokkal.

[46] Marosi 1984a, 43. jegyzet; Tóth S. 2010, 65–66. (Tóth S. 1994a, 59–61: még kapcsolatkeresés „a székesfehérvári szarkofággal és körével".)

[47] A kronológiai viszonyok újabb áttekintése: Winterfeld 1988, 239–240.

4c ábra. Esztergom, királyi palota, állatalakos pilaszterfejezet töredéke, oldalnézet, a 12. század negyedik negyede, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum
Fig. 4c. Esztergom, royal palace, fragment of a pilaster capital with animal head, side view, fourth quarter of the 12th century, Budapest, Hungarian National Museum

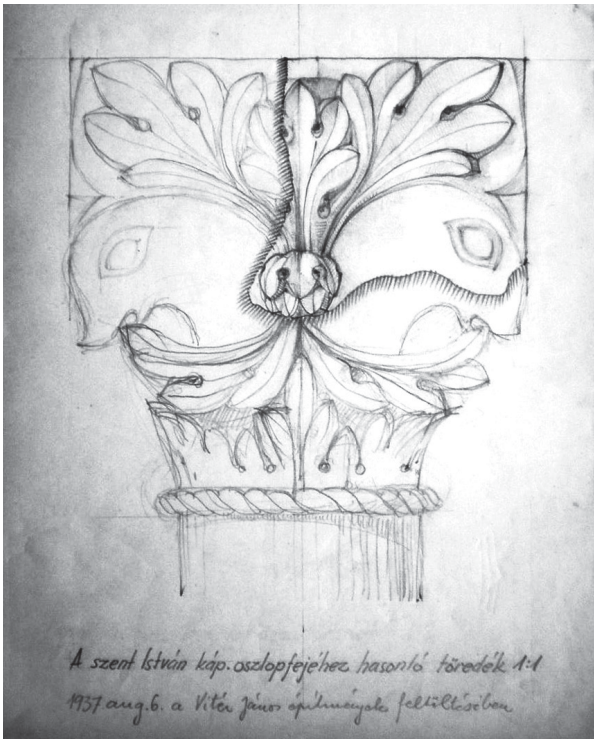

4d ábra. Esztergom, királyi palota, állatalakos pilaszterfejezet töredéke, a 12. század negyedik negyede, Várnai Dezső rekonstrukciós felmérési rajza (1937. augusztus 6., „a Vitéz János építmények feltöltésében"), Budapest, Forster Központ, Tervtár, L 324, p. 24.
Fig. 4d. Esztergom, royal palace, fragment of a pilaster capital with animal head, fourth quarter of the 12th century, drawing from Dezső Várnai's reconstruction survey (6 August 1937, 'in the filling of the contructions of János Vitéz), Budapest, Forster Centre, Plans Archive, L 324, p. 24

tagolóelemeivel rokon akantuszleveles fríztöredék biztosan a szentkirályi stefanita kolostorból származik.[48] Az esztergomi 12. századi építkezéseknek egyik lényeges kérdése, vajon feltételezhető-e a műhelykontinuitás a 12. század utolsó negyedének építkezéseivel, tehát a székesegyház esetében különösen a nyugati rész felépítésével és a homlokzat dekorációjával *(5a-d ábra).* E tekintetben, úgy tűnik, még mindig kísért az 1188 után pusztító tűzvész hagyománya, amelynek említése Imre király 1198-as oklevelében található, s amelynek diplomatikai körülményei meglehetősen zavarosak.[49] A székesegyház nyugati részein a műhelykontinuitás leginkább azokkal a nagyméretű fejezetekkel támasztható alá, amelyek két levélsorukkal a hajó korábbi részein uralkodó kompozit típust követik, felső zónájukban azonban a levélsor mögül a gótikus bimbós fejezetekhez hasonló nagy, keskeny sáslevelek bukkannak elő.[50] Ilyen a Fehér-torony III. Béla kori toldalékának alsó terében (ún. Szent István-terem) is előfordul.[51] A nyilván mind a székesegyházon, mind a királyi palotán dolgozó műhelyben – bizonyára külső impulzusok befogadása nyomán – végbement formaváltozásoknak a

48 *Pannonia Regia* 1994, 108, Kat. I-52. (Tóth S.). Vö.: Marosi 1984a, 30; MRT V. 185–189. 1162 utánra valószínűsíthető építkezéséhez lásd: ÁMF II. 280.

49 A helyzet rövid jellemzése: Marosi 1984a, 13, és főleg az ehhez tartozó 9. jegyzet. Vö. például: MRT V. 78. skk.

50 Marosi 1984a, Kat. 18–21, 116–119. kép. Vö.: Marosi 1984a, 28–32.

51 Marosi 1984a, 108. kép.

5a ábra. Esztergom, székesegyház, pilaszterfejezet, a 12. század második negyede, ma: Magyar Nemzeti Múzeum
Fig. 5a. Esztergom, cathedral, pilaster capital, second quarter of the 12th century, today: Hungarian National Museum

5c ábra. Óbuda, Szent Péter-prépostság, pilaszterfejezet, a 12. század második negyede, Budapesti Történeti Múzeum
Fig. 5c. Óbuda, Provostry of St. Peter, pilaster capital, second quarter of the 12th century, Budapest History Museum

5b ábra. Esztergom, székesegyház, pilaszterfejezet, a 12. század második negyede, Esztergom, Vármúzeum
Fig. 5b. Esztergom, cathedral, pilaster capital, second quarter of the 12th century, Esztergom, Castle Museum

megmaradt részben is szinte helyiségről helyiségre követhető bő tér nyílott a palotaépítkezés során. A felfogás különbségéről világosan tanúskodik a klasszicizáló akantusz helyett egy összetett, karéjos formák egymásra helyezésével térbeli hatást keltő, jellegzetes ornamensforma. Hajlunk tehát arra a feltevésre, hogy Esztergomban az érseki és királyi építkezéseken jelentős és viszonylag állandó, anyaghasználatában is megállapodott, faragástechnikájában a legmagasabb mesterségbeli szintet képviselő építőműhely jött létre.

Ennek az építőműhelynek, illetve a belőle kiválasztott munkaerőnek volt szerepe az óbudai Szent Péter-prépostság 12. századi építkezésein, amelyeken nyilván helyi, édesvízi, kemény mészkőanyagot használtak. Ezek a kora újkorban a város számos helyén, köztük, úgy látszik, előszeretettel török fürdőépítkezéseken másodlagosan felhasznált faragványok szolgáltak egykor alapul Dercsényi Dezsőnek Szent István kori esztergom-óbudai műhelykonstrukciójához.[52] Az az építőtevékenység, amely II. Géza 1148-ban kibocsátott, az óbudai prépostság számára tett adományok megerősítését és kibővítését szolgáló adománylevele mögött feltételezhető, jól megfelel az Esztergomban folyó munkák súlypontjának, amint az a hagyomány is, amely szerint Martirius érsek 1158-ban felszentelte az óbudai prépostságot.[53] Az óbudai prépostság építésével kapcsolatban a forráskritikai nehézségeken kívül jelentős zavarokat okoznak a 11. századi töredékek. Azon a 12. századi hagyományon kívül, hogy a templom sokáig befejezetlenül állt, semmi sem támasztja alá, hogy a 12. századi építkezés ne egységes (akár második) vállalkozás lett volna. Mindenesetre az esztergomi székesegyházon kívül a császárihoz igazodó uralkodói reprezentáció másik fontos példája lehetett. Feltehetőleg reprezentatív megjelenését emelte az a magyar emlékanyagban kivételes kvalitású, figurális reliefdíszű szentélyrekesztő, amellyel kapcsolatban (ellentétben Gerevich Tibornak és követőinek a pécsi „Genezis-mesterre" vonatkozó hipotéziseivel

[52] Dercsényi 1943.
[53] Egyetlen említése: MES I. 106. Vö.: Garády 1939, 77.

és datálási kísérleteivel) joggal említhető a modenai Wiligelmónak neve, illetve e mester stílushagyománya.[54] Faragója magányos, a jelek szerint Esztergomban nem, csak az óbudai prépostság szentélyrekesztőjén kimutatható, Itáliából érkezett mester lehetett. Magányosságát jelzi, hogy – egyetlen, kiváló kvalitású, fehér márványból készült, nyilván reliefről letört fej[55] kivételével – a somogyvári, nyilván ugyancsak szentélyrekesztő díszéből megmaradt töredékek figurastílusa nem éri el az óbudai reliefek színvonalát. Dekoratív frízeik azonban – alighanem egy segéd munkái – meglehetősen megközelítik az óbudaiaknak stiláris és technikai kvalitásait.[56] Ugyanennek a stílusnak szintén az ország közepén kívül előkerült emléke a pannonhalmi állatalakos-szalagfonatos reliefdíszű medencetöredék,[57] amely, ha a monostornak Dávid apát idején végzett, 1137-ben a király jelenlétében felszentelt második építkezésével függ össze, időben is közelíti ezt a stílusjelenséget az emiliai példákhoz. Ugyanakkor az óbudai szentélyrekesztő-reliefek köréből véglegesen ki kell iktatnunk azt az óbudai, bárányfejes fejezettöredéket, amely sokáig Esztergom óbudai hatásainak bizonyítékaként szerepelt, s amelyet Tóth Sándor sorolt a Szent Péter-prépostság 12. századi szobrászatának körébe. Valójában az 1930-as évek ásatásai során, Esztergomban került elő *(4b-d ábra)*.[58]

Az óbudai műhelykapcsolatokat Somogyváron és Pannonhalmán – és ugyanakkor mindkét helyen valószínűleg a kemény mészkőanyag használatát is – az előbbi helyen a királyi kegyuraság, az exempt pannonhalmi apátságban pedig Dávid apát építkezésének a felszentelési szertartáson való részvételben is kifejezésre jutó királyi támogatása magyarázhatja.

5d ábra. Óbuda, Szent Péter-prépostság, oszlopfő, a 12. század második negyede, Budapesti Történeti Múzeum
Fig. 5d. Óbuda, Provostry of St. Peter, capital for a column, second quarter of the 12th century, Budapest History Museum

[54] A kőanyag katalogizálása: Papp 2004. Monografikus igényű tárgyalása: Tóth S. 2010, 5, 85–91. – Újabb kiegészítés az ismert anyaghoz, pilaszter Pátyról: *Örök megújulás* 2010, 22–25. (Jankovics N.). – Lásd az óbudai pilaszterek indadíszéhez: Modena, nyugati portál szárkövei, a Magyar Nemzeti Galéria reliefjének „Ábrahám"-figurájához a modenai feliratos tábla Illés-figurája.

[55] *Paradisum plantavit* 2001, 419–420, Kat. V.18. (Tóth M.).

[56] *Paradisum plantavit* 2001, 419–420, Kat. V.19–22. (Tóth M.).

[57] Első bemutatása: *Pannonia Regia* 1994, 99, Kat. I-42. (László Cs.). Vö.: *Mons Sacer* 1996, 277, Kat. II.7. (Tóth S.).

[58] Marosi 1984a, 99; *Pannonia Regia* 1994, 110, Kat. I-55. (Tóth S.); Tóth S. 2010, 42–45. Vö.: Vukov 2004, 80, 2. ábra, Várnai Dezső felmérési rajza, rekonstrukcióval. Felirata: „A szent István káp. oszlopfejéhez hasonló töredék 1:1. 1937. aug. 6. a Vitéz János építmények feltöltésében."

A SZÉKESFEHÉRVÁR–PÉCS–SOMOGYVÁR CSOPORT KÉRDÉSE

A székesfehérvári Szűz Mária-prépostság – mint az alapítását követő 11. századi királyi alapítású magánegyházak többsége – kezdettől fogva az ország közepének részét képezte, s ez a szerepe az 1083-as szenttéavatások után kialakult szentkultusszal, a Könyves Kálmántól itt a 12. század egész folyamán szokásba jött királyi temetkezésekkel, a koronázóhely-funkcióval, országgyűlések és törvénynapok itteni tartásával csak erősödött. Átépítése – különös tekintettel arra, hogy 1100 táján faragott, a régebbi és az újabb stílus határán elhelyezhető nagyméretű fejezetei[59] minden bizonnyal az új pillérekből maradtak meg – a nagy templomok 12. századi, az első épületeket felváltó újjáépítési hullámának elején kezdődött, s húzódott be messze a 12. századba. A prépostsági templom maradványainak újabb művészettörténeti irodalma – érthetően – a töredékek csoportosításának, szerkezeti és stiláris összefüggéseiknek kérdéskörére koncentrál, tartózkodva az abszolút kronológiai következtetésektől. Ugyanakkor megfigyelhető benne az inkább korai datálás tendenciája, nem utolsósorban a velencei-dalmáciai stíluskapcsolatok nyomán.[60] Székesfehérvár szempontjából a Tóth Sándor által 1962-ben rekonstruált kapuzat, ornamentikájának nyilvánvaló, a pécsi Szent Kereszt oltárhoz fűződő kapcsolata a mai kutatásban csak epizodikus jelentőségűként és viszonylag későinek jelenik meg.[61]

Az ország közepének problematikájához az a felismerés kapcsolta a „pécsi műhely" (és vele az elsőbbségükben akkor még vitatott székesfehérvári emlékek) szerepét, hogy különösen a királyi palotának minden valószínűség szerint III. Béla korára datálható második épületén is feltételezhető hasonló ornamentális típusok és stíluselemek jelenléte.[62] Ezzel a felismeréssel (és az emlékek párhuzamos kronológiai helyzetének hipotézisével) ért véget a 12. századi magyarországi művészet történetének az a koncepciója, amely a pécsi és az esztergomi műhelyek kronológiai és stílustörténeti egymásutánján alapult.[63] Tóth Sándor fontos érveket hozott fel a kronológiai „párhuzamosság" cáfolatául, illetve pontosítására, mindenekelőtt a pécsi „népoltár" stílusrétegének helyzete alapján.[64] A hipotézis különböző funkciójú formai elemek, ornamenstípusok, illetve faragástechnikai sajátosságok szembetűnő egyezésén alapult (különösen a királyi palotában a toldaléképületből a Fehér-toronyba vezető kettős kapuzat – részben töredékes – részletein, a palotakápolna rózsaablakának keretező ornamentikáján, valamint egy, közelebbről nem lokalizálható palmettadíszes töredéken[65]), többnyire olyan darabokon, amelyeknek tanúságát már Gerevich Tibor felhasználta az „esztergomi műhely" országos „kisugárzásának" igazolására. Még a publikáció megjelenése előtt közzétett tanulmányában Tóth Sándor jelezte fenntartásait azzal kapcsolatban, hogy ez indiciumok alapján rekonstruálhatók lennének az esztergomi műhelykapcsolatok.[66] A formai egyezéseket, különösen azokat, amelyek a halicsi Szent Pantaleon-templom Esztergomból való levezetésének és Kálmán herceg királyságának idejére (röviddel 1217 előtt) alapjául szolgáltak, együtt a gyulafehérvári székesegyház ún. fejedelmi kapujának ornamentikájával, valamely, eltűnt stíluselőzményre vezette vissza.[67] Ennek nyomait

[59] Tóth S. 2010, 67–84.

[60] Tóth S. 2010, 82–84. Vö.: „A Szent Imre-sírkápolna felmenő falainak rekonstrukciója" (Bartos György, 2007, Szabó Zoltán tanulmányához). *Szent Imre* 2007, Sza 19. kép, lásd: Multimédiás DVD-ROM a székesfehérvári millenniumi emlékév és kiállítás dokumentumairól, Katalógus: A Szent Imre-sír (Bartos György), bevezető és Kat. 07–10. (analógiákként említve: Gernrode és Olmütz). Lásd még óvatosabb rekonstrukciós következtetésekkel: Mentényi 2011, 128–130.

[61] Tóth S. 1994b; *Pannonia Regia* 1994, 100–101, Kat. I-44. (Tóth S.). Vö.: Tóth M. 1994, 126. (Székesfehérvárról „a kápolnát [ti. a Szent Kereszt oltár kápolnáját] dekoráló kőfaragók legjobbjai az 1160-as évek vége felé, esetleg már 1170 táján Pécsre érkeztek"), illetve 130. (Szent Kereszt oltár: a 12. század harmadik negyede, Macharius püspök?; déli altemplom-lejárat: 1170-es évek második fele/vége; északi: 1180-as évek, Calanus püspök?).

[62] Marosi 1984a, 21, 31, 48–50, 57–58, 97–99.

[63] Gerevich 1938, tartalomjegyzék: 841–842. [Építészet: az esztergomi műhely, Dénes mester]: 88–98, [Az esztergomi stílus kisugárzása]: 98–118, [Szobrászat: A pécsi szobrásziskola. XII. század közepe]: 160–163, [Az esztergomi királyi műhely]: 165. – Dercsényi 1956. II.: A pécsi műhely kora (A XI. század végétől a XII. század utolsó évtizedéig), 31–48, III.: A román stílusú művészet fénykora (A XII. század végétől a tatárjárásig), 1. Az esztergomi műhely, 49–70.

[64] Tóth S. 1983, 399–400. Vö.: Tóth M. 1994, 130; Tóth S. 1994a, 101.

[65] Marosi 1984a, 199, Kat. 41. – Az egyetlen, amelyet az irodalom fenntartás nélkül a pécsi „népoltár" köréhez sorol: *Pannonia Regia* 1994, 122, Kat. I-62. (Tóth S.).

[66] Tóth S. 1983, 391, 396–399.

[67] Marosi 1984a, 137–138; Tóth S. 1983, 399–403. Vö. legújabban: Havasi 2013, 98. Lényegében visszatérve Halics lengyel monográfusának a magyarországi emlékeknek az 1896-os millenniumi kiállítás kiadványain alapuló ítéletéhez, lásd: Peleński 1914, 68–69, 140.

két, Éber László által közzétett, időközben elveszett, budai, díszített oszloptöredéken fedezte fel.[68]

Az ország közepe művészettörténeti képének szempontjából tehát mind az esztergomi, mind az Éber 1904-es közléséből ismert budai jelenségek inkább epizodikus érvényűnek tűnnek, annál is inkább, mivel a székesfehérvári–pécsi–somogyvári emlékcsoportot nyilvánvalóan más struktúra és Esztergommal szemben nagyobb terjedési dinamizmus jellemzi. A „pécsi műhely" korszakot alkotó stílusfogalomként való felfogása és beállítása – különösen Dercsényi Dezső összefoglaló munkájában – ezen a széles körű elterjedtségen alapul. Valamelyest képet tudunk alkotni arról is, hogy milyen szociális környezetben zajlott le ez az elterjedés. A nagy építkezések kivételével mindeddig fehér foltnak számító 12. század építészettörténetének újabb összefoglalásában az egyik legfontosabb megfigyelés a bencés rendi monostoralapítások 1140 körüli megélénkülése, s az azt követő „vagy 30-40 évnyi fellendülés".[69] Ennek a fellendülésnek emlékei között két, a székesfehérvári–pécsi ornamentális körhöz tartozó faragványokkal díszített emlék is kapcsolható az 1170–1180 közötti időből: Farkas nádor (1177 körül – 1183) madocsai monostora,[70] illetve Tamásé (1185–1186) Ercsiben, amelyet gazdagabb faragványok díszítettek, s ahol Tamást el is temették.[71] Ezeken kívül a Bár-Kalán nemzetség szeri (Pusztaszer) monostorának hasonló stílusú ornamentális töredékanyaga utalhat erre a főnemesi környezetre, akár Kalán pécsi püspökre (1192–1218),[72] akár Bánk nádorra (1212–1213)[73] – az építéstörténetre vonatkozó ismereteink ugyanis a különböző építési fázisok megkülönböztetését nem engedik meg.[74] Az ismert főúri alapítók személye a királyi udvar környezetére utalhatna, Kalán püspök esetében emellett magával Péccsel is számolhatunk. Esztergommal vagy Óbudával egyik esetben sem tételezhető fel kapcsolat, ezekben a bizonyosan királyi támogatással épülő emlékekben láthatjuk az udvar igényeit kielégítő műveket, míg Székesfehérvár, Jásd, Pécs, Somogyvár nagyobb ornamentális változatosságot, helyenként igényes, figurális faragványokat is tartalmazó együttesei körül szélesebb, Bácsra, Szegedre, a vésztői Csoltmonostorra, Cikóra is kiterjedő, egész, a Dunántúltól a Tisza vidékéig kiterjedő régióban elterjedt stílusrégiót lehet megvonni. A jelek szerint a főúri alapításokhoz is ebből a régióból toboroztak munkaerőt.

A közelmúlt szigetújfalusi leleteinek fényében részletesebben és gazdagabban jelenik meg Tamás nádor ercsi monostorának épülete. Valójában nincs szó meglepetésről, csupán az építészeti tagozattípusok és az ornamentika eredetéről már a korábbi irodalomban megjelenő sejtések konkretizálásáról. Mindezek a megfigyelések arra utalnak, hogy a Közép-Rajna vidékének a császári reprezentációt szolgáló építészete ebben a körben – nyilván mindenekelőtt Székesfehérvárott – is hatott, közel ugyanabban az időben, amikor ezeknek a megoldásoknak a recepciója az Esztergom–Óbuda csoportban is megfigyelhető. Az indás-palmettás ornamentika eredetvidékét Speyerben és Wormsban félbehagyott dekorációkra lehet visszavezetni, és a wormsi párnafejezeteknek eddig is sejtett hatására utaló, díszített ercsi példa után most ennek a jellegzetes típusnak tiszta, architektonikus alapformája is előkerült – ugyanúgy, mint a vájatos profilok szarvformában kifutó végződéseié.[75] Különösen ez utóbbiak nem feltétlenül a wormsi hosszház 1125–1140 előtt történt építkezésére utalhatnak, hanem szélesebb, a Felső-Rajna-vidéktől Dél-Németországban és Szászföldön (Wechselburg, Freiberg) való elterjedésének körére is. A formakészlet magyarországi elterjedése egészen a gyulafehérvári székesegyház 1200 körüli építkezéseiig terjedt, a szarvformákkal kombinált vájatos profilok ezen építkezéseknek nem a legelső fázisában, hanem az északi keresztházszárhoz csatlakozó mellékapszison jelentkeznek.[76] Ennek a mellékapszisnak gazdag levéldíszes párkánya ugyancsak Ercsiben, Somogyváron talál párhuzamaira, és összefügg a pécsi székesegyház északi altemplom-lejáratának keretező ornamentikájával. Hasonló összefüggéseket lehet feltételezni a gyulafehérvári és a – nem kevésbé Péccsel összefüggő – somogyvári figurális szobrászat stílusa között. Úgy tűnik, ebben a korban, a 12. század vége felé az ország közepének stílusa elkülönült egy, a Székesfehérvár, Pécs, Somogyvár, Gyulafehérvár helynevekkel jellemezhető stílusváltozattól. Nem kevésbé jelentős különbségnek tűnik – az eredetileg erőteljesen polikróm foglalatú, bonyolult ornamentális, sőt, egyedülállóan gazdag figurális feladatokon – a homokkövek alkalmazására mutatkozó, egyelőre kevéssé konkretizált előszeretet.

[68] Tóth S. 1983, 399; Éber 1904, 61–62.
[69] Tóth S. 2001, 246.
[70] A két monostorról: Tóth S. 2001, 245. Madocsa: Tóth S. 2001, 379–380, 436, Kat. V. 38. Vö.: Zsoldos 2011, 16.
[71] Tóth S. 2001, 381–382, Kat. V. 35–37, 434–436. Vö.: Zsoldos 2011, 16.
[72] Zsoldos 2011, 94.
[73] Zsoldos 2011, 17.
[74] Marosi 2000, 118–120. Vö.: Trogmayer 2000, 15–16, 29–33. kép; Tóth S. 2001, 383–389.
[75] Tóth S. 2001, 253; Bodó – Farbakyné Deklava 2011; Marosi 2011b.
[76] Tóth S. 1983, 417–418. Vö.: Takács 2012a, 59–85, a periodizációhoz: 62–63.

III. BÉLA KORA

A 13. századi visszatekintésben „a Görög" mellett még „Nagy"-nak is nevezett III. Béla újkori újraértékelésében, illetve felfedezésében nem csekély szerepet játszott a régészet és a művészettörténet, a nevéhez köthető alkotások felsorolásával, majd e felsorolás sorozatos gazdagításával – annak ellenére, hogy halála évfordulójának ünneplését[77] az 1896-os millenniumi ünnepségek óta általában beárnyékolja a honfoglalásról való megemlékezés. A nagy kulturális és művészeti innovációk elismerése általános; okaiknak és forrásaiknak megnevezésében – és többnyire a király személyiségére, élettörténetének különböző elemeire való visszavezetésében – megoszlanak a vélemények. A leghagyományosabb – a krónikás „Bela Graecus" jelzőhasználat[78] nyomán – a bizánci udvarban történt neveltetésének nyomán művészetében is a bizánci vonások (uralkodói jelvényei, ikonográfia, márványinkrusztációk) hangsúlyozása. Művészettörténeti, stílustörténeti érveken alapulnak az építkezéseinek „protoreneszánsz" vonásai alapján feltételezett (különösen dél-franciaországi/provence-i és az ezekkel összefüggő észak-itáliai: emiliai, kiváltképpen Benedetto Antelami körével kimutatható) kapcsolatok. Részben családi kapcsolatokat (1186: második házassága Capet Margittal, s ezáltal rokoni szálak II. Fülöp Ágost francia királyhoz) szokás felemlegetni az Île-de-France-i korai gótika recepciójával kapcsolatban, de itt már nagyobb szerepet kapnak az udvari értelmiség körében érvényesülő, a királyi kápolnára kiterjedő kulturális kapcsolatok[79] is. Ebbe a kontextusba tartozik egy – legjelentősebb emlékanyagával, név szerint ismert mesterek, Buvina és Radovan spliti és trogiri művei révén legalább egy generációval későbbi, 13. századi – dalmáciai emlékcsoport is. Vladimir Goss ezekkel kapcsolatos merész hipotézisei a magyar királyi udvarral kapcsolatban álló főpapok (Spalatói Bernát, Csáki Ugrin, később Spalatói Tamás) szerepéről egyelőre még kritikájukra és értelmezésükre várnak.[80] Ezeknek a párhuzamkereséseknek – és a követés értelmezésének (Gerevich Tibor szavával „kisugárzás") – során vetődik fel az a nem mellékes probléma, hogyan értelmezhetők mindezek a jelenségek. A különböző kulturális súlyú és eltérő szellemi kontextust sejtető kifejezések kerültek forgalomba: „királyi reprezentáció", illetve ennek során megvalósuló, politikailag (központosítás) színezett, tudatos mintaképkövetés, „a királyi udvar stílusa[i]", korai mivoltában felettébb korszerű – netán az egész közép-európai környezetben úttörő – gótika-recepció, és végül „udvari művészet". Valamennyi olyan fogalom, amelyeknek tárgyalására az addigi magyarországi emlékanyag nemigen ad alapot.

Az Esztergomban és körében, III. Béla palotaépítkezésén és a Szent Adalbert-székesegyházon koncentrálódó emlékek két vonatkozása alig-alig vitatott: az, hogy valamiképpen a megelőző 12. századi, a második székesegyház-építéshez kapcsolódó műhelytevékenység folytatásai, annak stiláris jellegéhez alkalmazkodnak *(6a-e ábra)*; és az, hogy művészettörténeti besorolásuknak alapja nem egyedül Bizánc, hanem „a 12. századi reneszánsz" nyugati jelenségköre. A viták a kapcsolatok jellegére vonatkoznak: észak-franciaországi mintaképek direkt követése (esetleg mestervándorlás

6a ábra. Esztergom, székesegyház, féloszlop fejezete, a 12. század második negyede, Esztergom, Vármúzeum
Fig. 6a. Esztergom, cathedral, pilaster capital, second quarter of the 12th century, Esztergom, Castle Museum

77 Czobor 1900.
78 SRH I. 183.
79 Dercsényi 1947, 21. skk; Marosi 1984a, 84–87, 170–171.
80 Goss 2010, 117. skk, 165, 216–221, 245. Vö. recenziónkat: Marosi 2011c, 269–270.

6b ábra. Esztergom, székesegyház, féloszlop fejezete, a 12. század második fele, Esztergom, Vármúzeum
Fig. 6b. Esztergom, cathedral, pilaster capital, second half of the 12th century, Esztergom, Castle Museum

6c ábra. Esztergom, királyi palota, a Fehér-torony északnyugati függelékének földszinti tere („Szent István-terem"), állatalakos pilaszterfejezet, a 12. század negyedik negyede
Fig. 6c. Esztergom, royal palace, ground-floor space (the 'St. Stephen Room') of the northwest annex of the White Tower, pilaster capital with animal heads, fourth quarter of the 12th century

útján is), vagy közvetítő út (mindenekelőtt Emilián át). Az utóbbi feltevésnek erős hangsúlyt adott az, hogy azonosították az esztergomi Szent István-terem bárányfejes protomé-fejezetének meggyőző analógiáját a modenai Ghirlandina egy díszítő részletén – aminek kizárólagos érvényéből valamelyest levont egy vélhetően dél-itáliai, Monrealéval nyilván stílusa alapján kapcsolatba hozott példa (New York, The Cloisters, ott kiállítva) egyidejű forgalomba kerülése.[81] A puszta analógiakeresésnél súlyosabbak azok az érvek, amelyeket recenziójában Willibald Sauerländer tett szóvá: eszerint az Île-de-France-ra és Párizsra visszavezethető stíluselemek nem idegenek Benedetto Antelami stílusától, vagyis nem feltétlenül szükséges Esztergomban a recepciónak két, egymást követő fázisát feltételezni és elkülöníteni.[82] Mindehhez nem sokkal később Peter Cornelius Claussennek a korai gótika recepciójában mutatkozó „transzperiferiális" jelenségekről szóló elmélete szolgáltatott hátteret.[83] Claussen transzperiféria-elmélete egyben az „udvari művészet"-koncepció kritikáját is jelentette, hiszen – függetlenül a párizsi és Párizs-környéki mintaképek megítélésétől[84] – éppen a reprezentáció helyi hagyományaihoz való alkalmazkodásnak (olykor kifejezetten a historizmusnak) olyan

81 Raffay 2000, 468–470; Raffay 2006, 7–15; Tóth S. 2010, 42–45. – A pécsi kosfejes fejezet útján „a székesfehérvári szarkofág köréhez" keresett, kontinuitást teremtő kapcsolatot már korábban bíráltam (*ActaHAHung* 37. /1994–1995/ 332.), a Tóth Sándor által is bizalmatlanul kezelt óbudai darab elesik, lásd mint fent: *Esztergomi kőtár* 2004, 80, 2. ábra.

82 Sauerländer 1986. Vö.: Marosi 1994, 25–26, lásd még: 22–24.

83 Lásd: Marosi 2005.

84 II. Fülöp Ágost személyes vonzódásáról az egyszerűség iránt és magánépítkezéseinek hangsúlyos szerénységéről lásd: Kimpel–Suckale 1985, 229–234.

6d ábra. Esztergom, királyi palota, a Fehér-torony északnyugati függelékének földszinti tere („Szent István-terem"), pilaszterfejezet, a 12. század negyedik negyede
Fig. 6d. Esztergom, royal palace, ground-floor space (the 'St. Stephen Room') of the northwest annex of the White Tower, pilaster capital, fourth quarter of the 12th century

6e ábra. Esztergom, székesegyház, féloszlop fejezete, a 12. század negyedik negyede, Esztergom, kőtár
Fig. 6e. Esztergom, cathedral, pilaster capital, fourth quarter of the 12th century, Esztergom, Castle Museum

példáit elemezte, amelyekben inkább Saint-Denis hagyományának, mint Chartres-nak volt szerepe.

Éppen az uralkodói reprezentáció kultúrájának voltak Esztergomban olyan követelményei, amelyek a munkaszervezetben is újítások bevezetéséhez vezettek. Ezek a változások a minden bizonnyal a porfír szerepkörében megjelenő vörösmárvány alkalmazásával függnek össze – dekoratív és szobrászi alkalmazásának technikai módszerei (speciális faragás- és csiszolástechnika, inkrusztáció, fúróhasználat, oszlopelemek esztergályozása, fémcsapolás) kétségtelenül az észak-itáliai mesterkörrel hozhatók kapcsolatba. A jelek szerint ezek a specialisták vonultak be a régebben fennálló műhelyszervezetbe. Csak sejthető, hogy szerepük volt a vörös színezetű tömött mészkő nyersanyag kitermelésének megszervezésében, s munkásságuknak része volt a gerecsei bányák művelése. Közvetett okleveles adatok ezekről szólnak. II. András 1218-ra datált, valójában 1217-ben kiadott oklevele foglalja össze Turdos (Tardos) falunak és márványbányájának történetét. Eszerint ezeket még Imre király adta az esztergomi érseknek (feltehetőleg az 1198-ban, „a viszály elkerülése érdekében" neki adományozott és „még befejezetlen" palotaépület átadása idejében), de miután II. András János érsektől visszavette és eladományozta, ekkor visszahelyezte jogaiba az érseket.[85] Tardos a dunántúli Karakó várhoz tartozott, amelyhez, mint más, általa alapított határvárakhoz is, Szent István rendelt távoli szolgálónépeket.[86] Ezek sorában mentek át a márványfeldolgozás speciális technikájának (benne nyilvánvalóan az esztergálásnak, polírozásnak, a fémcsapokkal való rögzítésre előkészítésnek) mesterei is a királyi ispánság felügyelete alól az esztergomi érsekség felügyelete alá. Produktumaik hamar elterjedtek; ezeknek egy részét (kis átmérőjű oszloptörzsek, padló- és falburkoló lapok) eleve kész állapotban bocsáthatták forgalomba, mások ugyancsak *avant la pose* befejezett megmunkálást

[85] Marosi 1984a, 34; Lővei 1992, 4–5, 13; Havasi 2006, 233. – Ahogyan alkalmazása 1200 körül, úgy vált kutatása is egy csapásra jelentőssé. Pintér et al. 2001; Lővei et al. 2007; Lővei 2009.

[86] Györffy 1977, 329. Vö.: ÁMF II. 313.

mutatnak, s csak kisebb részüknél tételezhető fel, hogy kinagyolt állapotban bocsátották őket az építők rendelkezésére. Így olyan képet kapunk, miszerint az esztergomi építőműhely egy, legvalószínűbben a bányahelyen elképzelhető részleggel bővült. Ez annak idején (valószínűleg az 1180-as években, biztosan a Porta speciosa befejezése, legkésőbb 1196 előtt) stílárisan is összefüggött az aktuális építkezésekkel, utóbb azonban valószínűleg főleg stílárisan kevéssé specifikus készárut állított elő. Az ilyen jellegű faragványok terjedésében nemigen találunk más motivációt, mint piaci mechanizmusokat. Ha feltételezhető, hogy eleinte a vörösmárvány produkciónak a palotával együtt az érsek kezére adása a művészi koncepció megvalósításának folytatását szolgálhatta volna, s ugyanakkor kimutatható, hogy (pl. Óbudán, Pilisszentkereszten, bizonyára Pannonhalmán, talán Visegrádon is) továbbra is használták ezt az anyagot királyi vállalkozásokon is. A gyors terjedés mozgatója az lehetett, hogy vörösmárvány épülettagozatokat hamarosan vásárolni lehetett (sírok kialakítása: Esztergom, Székesfehérvár, Kalocsa, Zsámbék, Majk, Vértesszentkereszt; sírlapok legalább felirat faragására készen: Esztergom, Buda, Pilisszentkereszt, Székesfehérvár, Zágráb; padlólemezek: Vésztő-Csoltmonostor, Vértesszentkereszt, Pusztaszer; dekoratív oszlopok: Somogyvár, Pápóc, Vértesszentkereszt).[87] De „[o]lyan »szabad piacról« mindenesetre nyilván nem lehetett még szó, mint a 14. század második felétől kezdődően, amikor a vörös márványból készült faragványok beszerzése kizárólag anyagi kérdéssé vált."[88]

Elgondolkodtató viszont az a megállapítás, amely szerint „a vörös márvány használata […] egy, az uralkodó körüli szűk kör kiváltságának tűnik."[89] Ebben a mindenkori udvari művészet egyik jellemzőjére, normatív (ízlést vagy divatot meghatározó), szociális tekintetben a kormányzásban részt vevő és a reprezentáció művészeti hordozóiból is részesedő arisztokrácia körében érvényesülő funkciójára ismerünk. Kétségtelen, hogy ez a jelenség a III. Béla kori esztergomi műhelytevékenység stiláris hatásaiban is megfigyelhető.[90] Ebben a viszonylag tagolt, a vörösmárvány (és a jelek szerint velük együtt fehér „márvány" vagy csiszolt kemény mészkő) tagozatok előállítására berendezkedett műhellyel párhuzamosan jelentkezik Esztergomban a korai gótikus építészet innovatív recepciója. Ennek „udvari" művészetként való meghatározásában belföldi hatókörzetének figyelembevételén kívül jelentős szerepet játszik – közvetve vagy közvetlenül – a II. Fülöp Ágost kori Párizsból (az építészeti rendszerre nézve mindenesetre nem az udvar köréből, hanem Párizs környéki kisebb építkezésekről: Deuil, Gonesse[91]) kimutatható származása. A műhely(ek) igen változatos formavilágában az utóbbi évtized (a korábbi esztergomi kőtár anyagának szétforgácsolódása következtében korántsem kimerítő) kőtári kutatásai különböztettek meg az egyes helyszínekhez köthető csoportokat. Így, nagyrészt homokkő anyaguk megkülönböztetésével kiváltak az esztergomi töredékek közül a részben ugyancsak az esztergomi kőtárba került pilisiek,[92] amelyeknek tisztábban kora gótikus jellegéhez a vörösmárvány művek (a kerengő kútja, a templombelső polikrómiáját meghatározó vörös zárókőtárcsák) ciszterciekhez méltóan nonfiguratív pompája járult. Takács Imre ebből a sajátszerűségből következtetést is vont le: „Bármilyen logikusnak tűnhetne a két [ti. az esztergomi és a pilisi – M.E.] építkezést közös műhely tevékenysége alá vonni, működésük a töredékek tüzetesebb összehasonlítása alapján inkább párhuzamosnak mondható."[93] Sajátszerű megjelenésével a pilisi ciszterci monostor nem áll egymagában: ugyanebben a körben hasonló a helyzete a kalocsai II. székesegyháznak, amelynek faragott kő tagozatai (a másodlagosan felhasznált aquincumi faragványok alapján) legalább a nyersanyag óbudai eredetéről vallanak *(7a-b ábra)*. Kérdés, hol készülhettek – az épület nagyságából kalocsai tevékenységre lehet következtetni. Mindenesetre magán az óbudai váron az ugyanebbe a körbe tartozó, fennmaradt részletek későbbiek.[94] Ugyancsak sajátos jellegével, a gótikus részletek jelenléte mellett konzervatívabb építészeti vonásaival jelenik meg a talán királyi alapítású, mert királyi birtokon fekvő ócsai premontrei prépostsági templom.[95] Az „udvari" körbe tartozó családi monostorok

87 A teljesség igénye nélkül, példák csak Lővei 1992, 5–7. nyomán.

88 Lővei 1992, 7.

89 Lővei 1992, 7.

90 A Gerevich Tibor által bevezetett „kisugárzás" jelenségének konkrét értelmezéséhez vö.: Marosi 1984a, 169–177, a *Die Hofkunst und ihre Triebkräfte* és a *Die Wirkungskreis der Hofkunst* című fejezetek.

91 Sauerländer 1990, 394; Kimpel–Suckale 1985, 169–170, 516, 519.

92 *Esztergomi kőtár* 2004, 127–139, Kat. 10–15; Havasi 2008, 189–232; Havasi 2009. – Vö.: Marosi 2012, amelynek okfejtésére itt visszatérünk. A részletesebb bibliográfiai hivatkozásokat lásd ott.

93 Idézet *A gótika recepciója a Magyar Királyságban II. András korában* című kéziratos disszertációból, lásd: Marosi 2012, 175.

94 Havasi 2006, 221–242; Havasi 2009.

95 ÁMF IV. 534–535.

7a ábra. Pilisi Szűz Mária ciszterci kolostor, kútpillér vörösmárvány fejezete, részlet, a 13. század eleje, Budapest, Magyar Nemzeti Galéria
Fig. 7a. Pilis, Cistercian abbey of the Virgin Mary, red-marble capital of a fountain pillar, detail, early 13th century, Budapest, Hungarian National Gallery

7b ábra. Kalocsa, székesegyház, féloszlop fejezete, a 13. század eleje, Budapest, Magyar Nemzeti Galéria
Fig. 7b. Kalocsa, cathedral, pilaster capital, early 13th century, Budapest, Hungarian National Gallery

(Bény, Vértesszentkereszt) esetében a stiláris változatosság és a konzervatív elemek súlya még nagyobb. A műhely(ek) kérdésében véleményünk szerint legvalószínűbb az a kompromisszumos belátás, amely azon a tapasztalaton alapul, hogy Esztergomban a III. Béla kori építkezések egy 12. századi kontinuitásba illeszkednek, s a régebbi stílushoz való alkalmazkodáson kívül különböző formai tradíciók egyidejű folytatását is mutatják. Az újabb alapításokon (Pilis, Kalocsa II., Óbuda) erre nem volt szükség. Ezeken a modern (márvány) díszítőelemek importján kívül önálló (a helyi nyersanyag felhasználására, tehát – bányából vagy romokból – kitermelésére is támaszkodó), a feladatra létrehozott (így építőpáholyszerű) műhelyszervezeteket hozhattak létre. A legkevesebbet ezeknek a műhelyeknek a belső életéről tudunk. A jelek szerint nem maradtak elszigeteltek stiláris forrásaiktól, hanem követték a haladást: ebben rejlik a „Villard de Honnecourt-kérdés" legfontosabb művészettörténeti vonatkozása, a klasszikus katedrálisok legmodernebb művészetének recepciója – a jelek szerint a 12. század utolsó két évtizedében kialakult körben.

Ennek a körnek nem lényegtelen sajátossága volt a királyság hatalmi és szakrális központjának nem egyetlen pontban való meghatározása, hanem egy régióban (az „ország közepe" megjelölés elterjedésének is ez a csúcspontja!), hálózatként való megszervezése. Ebben a szerveződésben játszik szerepet Imre király (első) lemondása az érsek javára az esztergomi királyi palotáról, ami egy 1256-ig tartó folyamat kezdete, s hátterében hallgatólagosan feltételezhető a kimutathatóan 1212-től használt óbudai székhely létezése is.[96] Hasonló jelenségekre a német uralkodók és tartományurak reprezentációjában és az ezzel való összefüggésekre Ulrike Seeger hívta fel a figyelmet, a stiláris orientációjában, kronológiai és földrajzi tekintetben is legközelebbi példa a Babenbergek, elsősorban VI. Lipót gyakorlatában. A fejedelmi udvarral összefüggésben várkápolna építése és a közelben (ciszterci vagy premontrei) reformkolostor alapítása eszerint a 12. század végén és a 13. század elején az arisztokrácia tipikus eljárása volt.[97] Ő ismerte fel ezt a logikát III. Béla építkezésein (Esztergom – majd Óbuda – és a pilisi ciszterci apátság), amely megfelel VI. Lipót tevékenységének (Klosterneuburg, a Pfalz kápolnája: Capella Speciosa – Lilienfeld), abban is, hogy – mint Óbuda esetében is – itt szintén kérdéses a városi vár, a bécsi Hofburg építéskezdete (VI. Lipót feltehetőleg a bécsi skót bencés kolostort használta, ezt a szerepet Óbudán a Szent Péter-társaskáptalan betölthette, a Hofburg építésének Přemysl II. Ottokár alatti kezdete valószínűbb[98]). III. Dietrich meisseni őrgróf építtette a 12. század végén a kettős kápolnával ellátott landsbergi várat, s alapította Dobrilug ciszterci monostorát, Kuno von Münzenberg 1156 körül építtette a münzenbergi várat, s alapított 1174-ben Arnsbergben ciszterci apátságot. Maga Barbarossa I. Frigyes az Egerben (Cheb) építtetett Pfalz és kettős kápolna mellett a közeli Waldsassen ciszterci monostorának megbízója is. Kevesebbet tudunk e telepítési-építtetői stratégia hátteréről, amelyben

96 Vö.: Magyar 2012, 55–57.
97 Seeger 1997, 9–11.
98 Seeger 1997, 98–99, 113.

nyilvánvalóan jelentős szerepet játszik a királyi temetkezési hely megválasztásában érvényesülő vonzalom a reformrendek iránt. Magyarországon ez vezet III. Béla után Székesfehérvárnak a legitimációt kereső Anjou királyokig tartó mellőzéséhez, és előbb ciszterci (II. András), majd (harmadrendi rendtagsággal karöltve) IV. Bélától kezdve kolduló rendi (ferences, domonkos rendi) templomban való temetkezés választásához. Látványos a párhuzam IX. Szent Lajos francia király hasonló döntésével, ciszterci monostoralapítás mellett a ferencesek támogatásával.[99] Kérdés, vajon a Kétyi János ferences provinciálisnak tulajdonított, Károly Róbert eltemetése kapcsán kifejtett, az arcot elfedő korábbi királyi temetésekkel szembeni kritika nem a 13. századtól kezdve rendi ruhában eltemetett korábbi királyokra vonatkozik-e.[100]

Bizonyos, hogy abban az értelemben, ahogyan az „udvari stílus" fogalmát Robert Branner kialakította, s ahogyan ez széles körben használatossá vált a középkori művészettörténet szakirodalmában, III. Bélának és közvetlen utódainak korában nem beszélhetünk. A királyi udvar új, politikai mintaképei tekintetében is a francia királyság központosításának reprezentatív művészetéhez kapcsolódó törekvései azonban éppoly nyilvánvalóak, mint ezeknek az udvart alkotó arisztokrácia és értelmiség körében való követése. A nemzetközi szakirodalomban is jelentkezik az udvari művészetnek határozott stílusként és egyben kvalitásszintként való értelmezésétől való eltávolodás, a branneri konstrukció lebontása. Feltehetőleg ennek – a stílusideállal szemben a mindenkori adottságokat és a valóságos jelenségeket szem előtt tartó – álláspontnak van létjogosultsága a magyarországi emlékanyag vonatkozásában is.[101] Mindenesetre lényeges különbség az, hogy az udvari művészet városi háttere, a kőfaragó céhmesterek „királyi mesterként" való alkalmazása (erre a szempontra leginkább Martin Warnke hívta fel a figyelmet[102]) úgy, mint Franciaországban – s hamarosan Angliában –, Magyarországon ebben a korban még nem létezett. Az építőszervezetekben lényegében hagyományos keretekkel kell számolnunk, amelyekben újdonságot képviselhettek a speciális technológiai eljárások megkövetelte követelményeket kielégítő csoportosulások. Kérdés, hogyan érvényesültek az udvari igények például az ötvösségben, ahol például a pecsétek szoros típusbeli és stiláris összefüggései az udvar (illetve a pénzverő kamarák) környezetében specialisták folyamatos jelenlétére engednek következtetni. Az ötvösség és az építészet összefüggése azonban mindeddig szintén csak a stílustörténeti ihletésű művészettörténeti feltevések egyike.[103] Tágabb körű, inkább „a 13. század arisztokrata divatja" címszóval jellemezhető kultúrtörténeti-divattörténeti (és következésképpen a társadalmi státus reprezentációját is magukban foglaló) következtetések irányába nyitották meg az utat Kovács Éva kutatásai.[104]

AZ „UDVARI MŰVÉSZET" KÉRDÉSE A 13. SZÁZADBAN

Az utóbbi idő művészettörténeti szakirodalmában – nyilvánvalóan annak a tágabb értelmezésnek megfelelően, hogy a művészettörténetnek „azt kell kutatnia, mi az, amit az uralkodók és udvari emberek valójában megrendeltek, mit csináltak a művészettel"[105]– elterjedt a IV. Béla kori udvari művészet feltételezése.[106] Ennek a feltevésnek alapjait Entz Géza rakta le a kerci műhelyről szóló úttörő tanulmányában, amely – s ez nem hallgatható el, éppen úttörő mivolta következtében – számos, időközben kérdésessé vált premisszával (burgundi gótika, ennek közvetítésében a ciszterci gótikának

[99] Branner 1965, 32–39. A Blanche de Castille által erőteljesen támogatott Royaumont lehetséges kasztíliai inspirációja (VIII. Alfonz Burgos melletti, a temetkezőhelyeként is szolgáló Las Huelgas-i ciszterci monostor alapítása által) a magyarországi helyzetnek is párhuzama lehet. A Szent Lajos kori királyi építkezések „hierarchikus stílusfokozatairól" tanulságos: Kimpel–Suckale 1985, 378–384.

[100] Marosi 1995, 46–47.

[101] Vö. újabban a problémakör áttekintését: Marosi 2012, különösen: 182–184, a jegyzetekben idézett legfontosabb irodalommal.

[102] Warnke 1998, 17–19.

[103] Újabb feldolgozás a 13. század eleji eredet kérdéseivel és a stílus hosszabb időre kiterjedő gyakorlatának feltételezésével: Takács 2008, és meggyőző tipológiai és stiláris sorozatokkal: Takács 2012b, 27–38.

[104] Így a Takács 2008 kiindulópontját adó *Még egyszer a krakkói koronakeresztről* című tanulmány (1971): Kovács 1998, 136–172. A megjegyzés a II. függelékben: 172, ugyanitt utalás az udvari mintaképnek, II. Fülöp Ágost Saint-Denis-i nagy keresztjének leírására is. Vö.: *Két 13. századi ékszerfajta Magyarországon* című tanulmány (1973): Kovács 1998, 213–235.

[105] Suckale 1993, 12; idézet és fordítása: Marosi 2012, 183.

[106] Például: Rostás 2000, 35–38. A kérdés az – és vele jár a döntés kényszere abban is –, vajon állítható-e egy időben a magyar udvarból való származtatás és konkrét idegenbeli mester működésének feltevése: Rostás 2010, 219, vö. még: 275.

tulajdonított szerep, Pannonhalma III. templomának ciszterci jellege) is operál. Leglényegesebb következtetései: „bizonyosra vehető, hogy a lényegében világi, mégpedig a király művészeti tevékenységével közvetlen kapcsolatban álló műhely építette a XIII. század második negyedében", továbbá „a királyi kapcsolatokkal rendelkező, nem szerzetesi jellegű műhely Erdélyben természetszerűen olyan építészeti igényeket elégíthetett ki, melyek királyi vonatkozású területeken merültek fel."[107] E koncepcióval szemben, amelynek dinasztikus hátterét Csemegi József ismerte fel és dolgozta ki,[108] ellenvetést csak Bogyay Tamás körében találunk, Ingeborg Hoefelmayr-Straube utalásában egy időben két, „udvari" és „dunántúli" irányzatra.[109]

Magam az eltérő stiláris jellegzetességek megfigyelése alapján kockáztattam meg, hogy – szemben a (mára már problematikussá vált) III. Bélától II. András koráig élő „udvari stílussal" – elkülönítsem ettől azt a másik irányzatot, amely a jelek szerint vele párhuzamosan jelentkezett. Mivel IV. Béla királysága idején széles körben elterjedt, de feltehetőleg már korábban is érvényesült, benne – azt a logikát követve, hogy ha az „udvari" reprezentáció megfelel a II. András kori *novae institutiones* politikájának – az ifjabb király és a köré csoportosult ellenzék önazonosságnak kifejezését keressem. Ennek támaszául természetesen csak stiláris jelenségek kínálkoztak: nem franciás kontextus, hanem az ebben az időben már Közép-Európában (Dél-Németországban, Szászországban, Sziléziában, Cseh- és Morvaországban) elterjedt gótika-recepcióval való rokonság, a gótikus szerkezetek csak részletstruktúrákon való alkalmazása, az épülettípusokban, tér- és tömegalakításukban ragaszkodás a romanika típusaihoz, s az egész típusnak széles körű, egyfajta köznyelvre emlékeztető elterjedtsége. Ezek az elemek vezettek arra, hogy a stílusjelenségben a népszerű udvar-kritika olyan megnyilvánulását keressem, amilyen a királyi tanács arisztokrata részvevői székeinek kidobatása volt IV. Béla uralkodásának kezdetén.[110] A „köznyelv" jelenségei mutatkoznak meg az emlékanyag regionális megoszlásában is, amely – legalábbis a két legjobban ismertben, a kerci műhely hatókörzetében és a Veszprém környéki emlékcsoportban – a szorosabb földrajzi körzetben erősebb kapcsolatokról tanúskodik, mint amilyenek e régiók és az ország közepe között kimutathatóak. Mindkettőben a közös vonásokon túl egyaránt felismerhetők a provincializálódás jelenségei is, új formák meghonosodása is.[111] Ezek a jelenségek bizonyosan hatnak a szorosabban az ország közepéhez kapcsolható emlékcsoportban is.

Így legalább a stílusjelenség felső határa bizonyos pontossággal megvonható a budai Nagyboldogasszony-templom érett gótikus részletei („naturalisztikus" levéldíszű fejezetek; a Schulek által rekonstruált nyugati, kőrácsos körablak) alapján, mivel az 1255 táján még folyó, 1269 előtt azonban bizonyára már befejezett építkezés tervváltozására, 1260 tájára utalnak.[112] Valószínűleg annak a körnek a legkésőbbi emlékei, amelynek kezdeteit sem a pilisi ciszterci monostorban, sem Zsámbékon vagy Óbudán nem könnyű meghatározni. A budai Nagyboldogasszony-templom érett gótikus részletei egyben a legvalószínűbben a Přemysl II. Ottokár kori csehországi és ausztriai építészet magyarországi hatásainak legkorábbi emlékei.[113] A kezdetek datálása sokkal nehezebb, hiszen rendszerint csak *terminus ante quem*ek állnak rendelkezésünkre. Eleve ilyenek, 1234/1235-öt jelentenek a premontrei kolostorok említései a rend ninivei katalógusában; ez csoportunkban Zsámbékra vonatkozik, amelyhez a háromhajós templom főszentélye előtt feltárt sírnak az alapító család név szerint ismert tagjával, Egyed ispán felesége, Pena asszony sírjával feltételezett azonosítása utalhat másfél-két évtizeddel korábbi építéskezdetre.[114] Az óbudai királyi vár építésére, illetve befejezésére a kápolna Szent Erzsébet titulusa (1235) biztosít *terminus ante*, illetve *post quem*et,[115] s a kerengő építésmenetének datálására nézve hasonló értéket tulajdonított Gerevich László két, 1230-as

[107] Entz 1963, 145.
[108] Csemegi 1955, 68–69.
[109] Hoefelmayr-Straube 1954, 38. – Hasonló irányba mutat Bogyay megjegyzése egy Csemeginek írott levelében már 1939-ben: Havasi 2012, 419.
[110] Marosi 1984a, 103–104, 179–180.
[111] A veszprémi 13. századi építőműhely körében a hornyolt keretezésű kapcsolt ablakok mutatják a provincializálódás fokozatait: Veszprém, káptalani épület: Tóth S. 1967. Vö. Tihany: Tóth S. – K. Palágyi 1976, Kat. 39. Balatonakali: Tóth S. – K. Palágyi 1976, Kat. 59. Gyulafirátót, káptalanterem; provinciális jelenségek Kerc körében: Entz 1963, 143–145. Modernebb formák (kőrácsos ablakok, későbbi típusú bimbós fejezetek), Beszterce: Rostás 1998, 68, 73–76. Provincializálódás és új elemek egyszerre, Halmágy: Rostás 2002.
[112] Csemegi 1955, 70–73, 79. Vö.: Spekner 2003.
[113] A kérdés összefoglalása: Marosi 1984a, 179–180; lásd még: Marosi 1993, 20. – A korábbi és az érett stílusváltozat összefüggésének fontos példája – és ebben is a budai Nagyboldogasszony-templom párhuzama – a prágai Ágnes-kolostornak és későbbi Salvator-kórusának építéstörténete.
[114] Valter 1991, 26; Valter 1996, 54.
[115] Havasi 2007, 3–4, különösen 3. jegyzet, a probléma részletes, kritikai tárgyalásával, ugyanitt Rostás Tibornak az „udvari stílus"-ról nyújtott kronológiai vázlata (Rostás 2000, 35–37.) óbudai vonatkozásainak kritikája is.

évekbeli adatnak: kősó juttatásának az 1233-as beregi egyezményben és ezen adomány 1236-os pápai megerősítésének.[116] Ő a kerengőben két építési periódussal számolt: először fa tetőszerkezettel, majd boltozással, amit kétségessé tesz, hogy a boltozás rendszerét előkészítő falpillértagolás nyilván a templom hosszházának déli falához tartozik, s ezért vele egyidős. A kerengő viszonylag késői keletkezési idejéből (s az 1223-as óbudai tűzvész Csemegi által feltételezett építéstörténeti jelentőségéből) levont következtetések sorába tartozik a regensburgi Sankt Emmeram kerengőjének kétségtelen stiláris rokonsága alapján annak e stílusirányzat forrásaként való feltételezése (egyben az ugyancsak a ninivei katalógusbeli említése alapján datálható Ócsára és rokon vértesszentkereszti emlékekre nézve is).[117] Ennek az ornamentális stílusnak jellemzői: az indafonat („gúzsfonat"[118]) apró, karéjos tagolású levelekkel, és gyakori figurális kísérő elemként összefonódó sárkányok. Utóbbiak mintegy a csoporton belüli összefüggéseket jelző motívum szerepkörébe kerültek.[119] Az a tény, hogy a pilisi kerengő architektúrája technikailag nem választható el a hosszháztól, továbbá a nyilvánvalóan ebben a műhelykörnyezetben gyökerező kalocsai (különösen a nemrég előkerült paksi fejezetzóna-töredék[120]), vértesszentkereszti, ócsai részletek korlátozzák a regensburgi párhuzamnak érvényét a származtatás és a datálás szempontjából is, és felhívják a figyelmet a pilisi monostor építőműhelyének szerepére.[121]

A nagyjából Pilisszentkereszttől a budai Nagyboldogasszony-templom építésében a 13. század közepén végbement stílusváltásig[122] terjedő, legalább fél évszázadnyi időszak (amelyben a tatárjárás nem jelentett cezúrát) a műhelyszervezetben azokhoz az előfeltételekhez alkalmazkodhatott, amelyek a III. Béla kori vállalkozásokon alakulhattak ki. Ennek legfőbb jellemzői a nagy feladatokon létrejött építőszervezetek – támogatva a speciális technikákat művelő kőfaragók produkciójával. (Ó- és Új-)Budán, minden valószínűség szerint Kalocsa II-n is – ahol az Óbudával való összefüggést az Aquicum római romjaiból bizonyára vízi úton szállított kőanyag mutatja – hasonló, a 12. század végi alapokon kialakult, páholyszerű építőszervezet működésével számolhatunk. Ez a szervezet biztosíthatta a belső folyamatosságot, amelynek hagyománya szerepet játszhatott az újabb keletű bajor stílusimpulzusok (Regensburg, újabban a Takács Imre által idézett Salzburg) megválasztásában is. Különösen Zsámbék viszonylagos különállása nyilvánvaló: olyan építészeti megoldásokon kívül, mint a főszentély belső és külső falstruktúrája, ezt az ornamentika (pillérfejezetek, a déli apszis vállpárkánya, az újabban előkerült rózsaablak-töredék[123]) igen magas kvalitása jellemzi. Ezek kapcsán jogosak a Közép-Rajna-vidékre (Gelnhausen) tett – egyébként régi, még 19. századi hagyományban gyökerező[124] – utalások. Változatlanul tisztázatlan a Veszprém környéki emlékcsoport összefüggése a Buda környéki emlékekkel. Elvileg nem zárható ki valamely veszprémi építkezésen hasonló szervezeti filiáció létrejötte, mint a Pilisszentkereszt köréhez sorolható vállalkozásokon, a kronológiai viszonyok tisztázatlansága azonban itt is óvatosságra int.

A tatárjárás utáni budai építkezések azonban újszerű szervezeti formák feltűnésére is szolgálnak tanulságokkal, amelyeknek stiláris és tipológiai összefüggéseire általában hivatkozni szokás, arra a változásra azonban kevésbé, amely a városban működő kőfaragók általános tevékenységében nyilvánul meg *(8a-d ábra)*. A megfigyelések alapjai a városalapítás korának szerzetesrendi (a két plébániatemplomon kívül ferences és dominikánus kolostorok, Margit-szigeti dominikánus apácakolostor), sőt városi kőházak (tagozatok emeletmagasságban: Hess András tér 3., kapubejáró ülőfülkéi növénydíszes konzolokkal: Dísz tér 4–5.) építkezéseire vonatkoznak.[125] Ezek mindenesetre nagyrészt eltávolodtak a nagykváder-építkezésnek a 13. század korábbi szakaszában érvényesülő ideáljától: főként törtkő falazatok jellemzőek, a formai tekintetben a hagyományosakkal (így a Nagyboldogasszony-plébániatemplom díszes tagozataival) nem versengő, faragott kő tagozatokkal. A falazott, alapvetően a kőművesmunka dominanciáját mutató szerkezeti megoldások a tömeges (így a városfalak építésére is kiterjedő) feladatokból következnek; a faragott kő tagozatok stiláris jellegzetességei

116 Gerevich 1983, 295. Vö.: ÁMF IV. 690.
117 Marosi 1984a, 103–105.
118 Valószínű 13. századi elnevezése az oxfordi glosszák (Petrus Comestor: *Historia Scholastica*, Oxford, Bodleian Library, MS. Lyell 70) szerint: Mezey 1979, 138, 142.
119 Pilisszentkereszt, zárókövek; Vértesszentkereszt, tagozatok és kapuzat; Óbuda, a BTM-be került kapuzattöredék, a svábhegyi Városkút forrásházából származó fejezet (Havasi 2006, 236, Kat. 8, 237–238, Kat. 20.); Zsámbék, hosszházfejezet. Legutóbb: Marosi 2012, 182. Vö.: Rostás 2006.
120 Takács 2000, 316, és Függelék, 329, Kat. 11.
121 Vö.: Marosi 1984a, 103–105, a 104. oldalon a leszármaztatási javaslat ábrája is.
122 Csemegi 1955, 80–84.
123 Bozóki 2002, 110.
124 Szentesi 1992, 70–71.
125 Gerevich 1971, 29–44; Marosi 1991, 47–49. Vö.: Holl 1991, 79–85; Magyar 1991. Vö. még: Rostás 2000, 37–38.

8a ábra. Buda, kapubejárat ülőfülkesora, a 13. század harmadik negyede, Budapest, Dísz tér 4–5.
Fig. 8a. Buda, row of sedilia inside a gateway, third quarter of the 13th century, Budapest, Dísz tér 4–5.

8b ábra. Buda, kapubejárat ülőfülkesora, a 13. század harmadik negyede, Budapest, Dísz tér 4–5., részlet
Fig. 8b. Buda, row of sedilia inside a gateway, third quarter of the 13th century, Budapest, Dísz tér 4–5, detail

8c ábra. Buda, kapubejárat ülőfülkesora, a 13. század harmadik negyede, Budapest, Dísz tér 4–5., részlet
Fig. 8c. Buda, row of sedilia inside a gateway, third quarter of the 13th century, Budapest, Dísz tér 4–5, detail

8d ábra. Buda, ferences templom, pilaszterfejezet, a 13. század harmadik negyede, Budapesti Történeti Múzeum
Fig. 8d. Buda, Franciscan church, capital for a pilaster, third quarter of the 13th century, Budapest History Museum

emellett a városban letelepedett kőfaragók munkájára utalnak. A nagy részben kolduló rendi feladatok jellege is ez irányba mutat: mind a dominikánusoknál, mind a ferenceseknél ebben az időben az egyszerűség és a szegénység elvei uralkodnak. Buda városalapításának első építészetében tehát felismerhetőek a városi építőiparban a középkor végéig uralkodó technikai és szervezeti sajátosságok.

A CENTRUM ÉS A PERIFÉRIA KÉRDÉSEI AZ ANJOU-KORBAN

A Budán, a 13. század közepe táján észlelt változások a város építkezéseinek jellegét tartósan meghatározták: uralkodó szerepben maradtak, a város lakóházaira is tömeges mértékben kiterjedtek a jórészt törtkőből, kisebb mértékben kváderekből épített szerkezetek, amelyeknek szerkezeti elemei és tagozatai készültek kőfaragómunkával. Joggal tételezhető fel az is, hogy az egyházi és világi épületeken alkalmazott kőfaragómunkákat ugyanazok a műhelyek készítették. Ez nem könnyíti meg az *in situ* talált falazatok és a gyakran tőlük elválasztva (pl. másodlagos felhasználásban) talált – vagy a leletek múzeumi kezelése során tőlük elválasztott – kőfaragványok megítélését és datálását. Relatív kronológiai (azaz, az építkezések periódusainak elválasztására vonatkozó) megbízható megfigyelések viszonylag bőségesen állnak rendelkezésre, az abszolút dátumok rendkívül ritkák. Ilyenek – amelyeket több-kevesebb biztonsággal vonatkoztathatunk az építőmunkákra, kevesebbel az azokból fennmaradt részletformákra – leginkább a pápai kúriában feljegyzett supplicatiókból maradtak fenn. Ezekben különösen aktívnak bizonyult az özvegy Erzsébet anyakirályné (Óbuda, klarissza kolostor: 1346; Óbuda, a prépostság Szűz Mária-temploma: 1348, 1349). Ugyanakkor a budai kőfaragómunkák vezérdátumának tekintett, ugyancsak pápai supplicatióból származó adat, a palotakápolnára vonatkozó, 1366-os dátum (és vele János kőfaragó mint vezető mester) látványos megrendülése[126] Buda építészete és kőfaragó-művészete egész, addig érvényesnek tekintett kronológiai konstrukcióját (vele a Nagyboldogasszony-templom déli Mária-kapujának a déli torony 1384-es leomlására alapozva kidolgozott datálását[127] is) összedöntötte. A formák kronológiájára vonatkozó ismereteink ma hiányosabbak, mint valaha. A rendszerezésükre különösen a II. világháború után kidolgozott profiltipológia, mint a kőfaragók által használt, kevésbé stiláris, mint funkcionális formaelemek osztályozási módszere építészeti kvalitások megragadására éppoly kevéssé alkalmasnak bizonyult, mint datálásra. A „cseppből a tengerre", a részletformából az építészeti tér egészére való következtetés[128] – a töredékes épületek ideális rekonstrukciójában a vigasz – nem teljesülhetett be. Más okból alkalmatlanok stíluskritikai következtetések levonására az elvont-geometrikus, illetve a növényi ornamentika művészettörténeti osztályozási kísérletei, mert kevésbé az egyedi, specifikus, inkább az általánosan elterjedt formai jellegzetességekkel foglalkoznak.[129]

Így nehezen értelmezhetők a budai vár- és lakóház-építkezések, valamint a – részben korábbi alapítású – templomok és szerzetesrendi épületek nyilvánvalónak látszó stiláris összefüggései. Belőlük azonban egy meglehetősen egységes, viszonylag nagy létszámú munkaerő foglalkoztatása révén teljesítőképes városi kőfaragó népességre lehet következtetni. Igazán használható, mesterkezek, műhelyek megkülönböztetésére alkalmas kritériumokat leginkább a növényi ornamentikával ellátott tagozatok levéldísze jelenthet – ez eleve jóval kisebb csoportot jelent a túlnyomórészt csak profilozott tagozatok sorában. Ilyenek – mégpedig egyáltalán nem egységes formaképzéssel – vannak például a Mária Magdolna-templom töredékanyagában. Ezek közül az egyik – „púpos hátú" stilizált levéldísszel jellemezhető, körtetagos, hornyokkal kísért pálcatagokból álló falpillérekhez (köztük poligonális szentélyzáradék tagozatai, kapuzat) tartozó – töredékcsoport jellemzésére a leletek publikációja a „Meister Johannes (Johann)" attribúciós javaslatot alkalmazta, 1360 körüli datálással és az akkori kutatási helyzetnek megfelelő utalással a budai várkápolnával kapcsolatba hozott lábazatra, valamint a Nagyboldogasszony-templom Mária-kapujára.[130] A várbeli dominikánus templomon (poligonális zárású szentély) és a domonkos rendi apácák Margit-szigeti templomának (itt az átépítés szándékára talán 1381-es oklevél utal, amelyben a budai háztulajdonos Szántói Demeter fia Kiss Pál mester *pro fabrica seu reparatione claustri* kap 200 forintot, viszont a Giovanni Dominici által

[126] Érszegi 1992.
[127] Csemegi 1955, 90–93.
[128] Czagány 1959; Czagány 1963; Czagány 1964.
[129] Marosi 1974, 297. skk, valamint az építészeti ornamentika korszakairól szóló összefoglalók: MM 1987, 323–333, 452–455.
[130] Bertalan 1970, 235–239. Vö.: *Művészet I. Lajos* 1982, 253–256, Kat. 133–136. (Marosi E.).

1409-ben kiadott búcsúengedélyben inkább általában az épület fenntartásához adott támogatásról lehet szó[131]) részletein kívül ezen ornamentika nyilvánvalóan közeli rokonai a palota északkeleti épületének udvarában állott visegrádi kútház (és más rokon díszarchitektúrák) eredeti részletei.[132] A kőfaragómunkák távolabbi rokonsági körét (pl. Garamszentbenedek[133]) nehéz megvonni, az ország közepén belüli kapcsolatok azonban – különös tekintettel Buda mellett az Anjouk alternatív székhelyére, Visegrádra – feltételezhetők.

Hasonló jelenségeket és hasonló elterjedési kört regisztrált Holl Imre azoknak a reliefdíszes padlótégláknak a körében, amelyeknek égetését a pilisi ciszterci monostorba sikerült lokalizálnia és az 1360-as évekre datálnia.[134] A pilisi padlótéglák készítése minden bizonnyal a ciszterci apátság templomában végzett átalakításokkal, a hosszházban lettner emelésével függött össze[135] – ez a datálás alapja is. Hasonló összefüggésekre következtethetünk magához a lettnerhez tartozó ritka alakítású tagozatok kapcsolatai alapján is. A templom hosszházának északi, negyedik (XII. jelzésű) pillére mellett, *in situ* talált maradványok gazdag, sokszoros pálcatagolást mutatnak, amely ugyancsak sokszorosan tagolt, átfutó lábazat fölött indul *(9a-d ábra)*.[136] Ennek közeli rokona Visegrádról, azokról a nyilvánvalóan eredetileg fel nem használt faragványokról ismeretes, amelyek egy kápolnához készülhettek, s amelyeket még a 14. században másodlagosan használtak fel az északkeleti első palotaszárny erkélyének pilléreiben.[137] A háromszög formájú, orrtagokkal tagolt fülkezáradék ritka típusa Budán, az Úri u. 36. szám kapualjának déli ülőfülkéiről ismert.[138] A két példa, a visegrádi kápolna, illetve a kútépítmények ornamentikájának köre meglehetős pontossággal jelzi a stiláris alapon való datálással kapcsolatos problémákat és feladatokat *(10a-i ábra)*. E problémakörhöz tartozik – itt ugyancsak kiragadott, aktuális példaként

9a ábra. Pilisszentkereszt, a pilisi Szűz Mária ciszterci kolostor temploma, lettner maradványai, *in situ* a hosszházban, a 14. század harmadik negyede
Fig. 9a. Pilisszentkereszt, church of the Cistercian abbey of the Virgin Mary, remains of the rood screen, *in situ* in the nave, third quarter of the 14th century

9b ábra. Visegrád, királyi palota, falfülke-tagolás osztópillére 14. századi másodlagos felhasználásból, a 14. század harmadik harmada, Visegrád, Mátyás Király Múzeum
Fig. 9b. Visegrád, royal palace, column for separating wall niches reused in the 14th century, final third of the 14th century, Visegrád, King Matthias Museum

131 Feuerné Tóth 1971, 245.
132 *Művészet I. Lajos* 1982, 225–228, Kat. 116–119. (Marosi E.).
133 Vö.: MM 1987, II. 150, 424–429. kép.
134 Holl 2000, 58–66, különösen: 63–65. (Esztergom, Visegrád: királyi palota, Zsámbék, Buda, Klastrompuszta, Pomáz), térképen is ábrázolva: Abb. 118.
135 Holl 2000, 11, 60.
136 Dokumentációja: Holl 2000, Abb. 3–4, Abb. 63. A pilisi lettnerről vö.: *Pannonia Regia* 1994, 29–30, és 264–265, Kat. IV-33. (Takács I.).
137 Buzás 1990, 24–35, ülőfülkerészlet: Kat. 114. (az 1410-es évekre datálva), 214. kép, 236. kép. Vö. a kápolna falpilléreinek tagolását is: Buzás 1990, 141. kép.
138 Czagány 1959, 21. kép; MM 1987, I. 396/4.

9c ábra. Visegrád, királyi palota, falfülke-tagolás rekonstrukciója 14. századi másodlagos felhasználásból származó részletek alapján, a 14. század harmadik harmada, Visegrád, Mátyás Király Múzeum
Fig. 9c. Visegrád, royal palace, reconstruction of niches based on fragments reused in the 14th century, final third of the 14th century, Visegrád, King Matthias Museum

9d ábra. Buda, kapualj ülőfülkéje, a 14. század harmadik harmada, Budapest, Úri u. 36.
Fig. 9d. Buda, sedilia in a gateway, final third of the 14th century, Budapest, Úri u. 36.

idézve – a pesti belvárosi plébániatemplom csarnokszentélyének datálási kérdése, amelynek megoldatlanságára a főoltár mögötti falfülke befalazásának kibontása során előkerült Madonna-falkép datálásának kérdése hívta fel a figyelmet. A csarnokszentély általános építészettörténeti kontextusát Csemegi József adta meg,[139] Zsigmond kori datálása mindenekelőtt jobban ismert plébánosának, Babocsai Gergelynek a személyére tekintettel vált általánossá. Mindenesetre a falkép nem készülhetett a szentély felépítése előtt, s így Nagy Lajos kori építésének megengedése egybehangzik a falképnek a 14. század utolsó negyedére való datálásával.[140] Kétségtelen ugyanakkor, hogy a csarnokszentély legfontosabb műformái, a körüljáró ülőfülkéi budai lakóházak ülőfülkéin találnak rokonaikra.[141] Néhány, az orrtagok közötti ívháromszögben megbúvó levéldísz, rozetta éppen a leveles fejezetek stilizálásmódjához áll közel *(11a-f ábra)*.

Ennek az ornamentikának és a hozzá tartozó építészeti formáknak datálása áll jelenleg a budai gótika körül kialakult vitakérdéseknek a középpontjában, miáltal a vita területe a késői Anjou-kortól a Zsigmond korig szélesedett ki. 1987-ben a gótikus művészet összefoglaló tárgyalásában még a budai Nagyboldogasszony-templomnak a hagyományos datálása érvényesült – mindenesetre utalással arra, hogy a szentély munkái az északi, Garai-kápolnán 1433-ig is elhúzódhattak. A régebben elkészült kézikönyv-kézirattal szemben a Zsigmond-katalógusnak ugyanabban az évben megjelent szövege már lényegében az átépítés késő 14., illetve 15. századi datálását indokolta.[142] Ez idő tájt a visegrádi északkeleti palota datálásának a kora Zsigmond korra való módosítása és a budai építkezések az udvarnak a 15. század első évtizedében végbement Budára költözésével való kapcsolatba hozása jelentett lényeges felfogásbeli változást. A legjelentősebb nyitott problémát a két palota elrendezési mintáinak, Nagy Lajos diósgyőri és zólyomi várkastélyainak bizonyosan ez idő előtti felépülése okozta. Ugyanebben az időben – különösen a Zsigmond kori palota déli háromszintes palotaépületének egyetlen *in situ* előkerült ablakbéllet-részlete alapján – a Zsigmond korra tolódott a Nagyboldogasszony-templom Mária-kapujának datálása is.[143] Az egész, egykor „János mesternek" tulajdonított csoport radikális késői (Zsigmond kori) datálása nem vált általánosan és fenntartások nélkül elfogadottá. Takács Imre a Zsigmond kor kapcsán tárgyalta előzményét, a magyarországi Anjou-kor udvari művészetét,[144] amelyben az építészet mellett különösen az ötvösségben és a – tőle nem független – pecsétművészetben kimutathatók az udvari igényeket kielégítő (budai vagy visegrádi) műhelyek. Az Anjou-kori udvari művészet kontinuitása

139 Csemegi 1937.
140 Némethy 1890, 45–48. Vö.: Horogszegi 2010; Wehli 2010.
141 MM 1987, I. 526–527.
142 MM 1987, I. 525–526.
143 Buzás 1990, 32–35; Buzás 1994, 115–120; Buzás–Szőke 1992; Buzás 1997, 83–86.
144 Takács 2006a. – Vö. a budai építkezések igen kiegyensúlyozott értékelését: Tóth S. 2006.

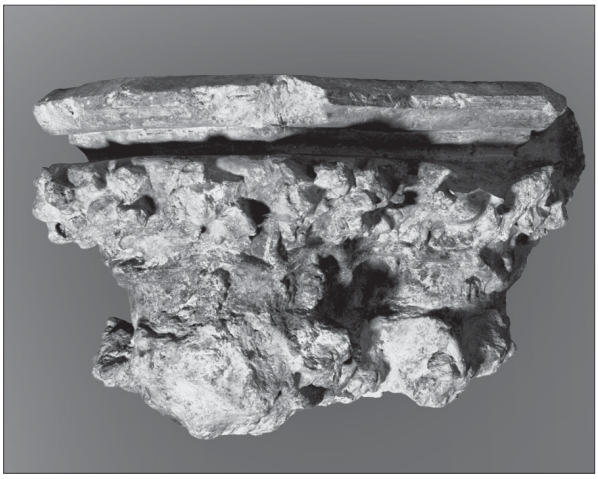

10a ábra. Buda, Mária Magdolna-plébániatemplom, falpillérköteg fejezete, a 14. század negyedik negyede, Budapesti Történeti Múzeum
Fig. 10a. Buda, Parish Church of St. Mary Magdalene, capital for a compound pier, fourth quarter of the 14th century, Budapest History Museum

10b ábra. Buda, Mária Magdolna-plébániatemplom, konzol, a 14. század negyedik negyede, Budapesti Történeti Múzeum
Fig. 10b. Buda, Parish Church of St. Mary Magdalene, console, fourth quarter of the 14th century, Budapest History Museum

mint Zsigmond királyi reprezentációjának első korszakát meghatározó tényező bizonyult meghatározhatónak.[145]

10c ábra. Buda, Nagyboldogasszony-plébániatemplom, déli Mária-kapu, bélletrészlet, a 15. század eleje
Fig. 10c. Buda, Parish Church of the Virgin Mary, south Mary Portal, detail of the left jamb, early 15th century

Az Anjou-korban kétségtelenül joggal beszélhetünk udvari művészetről. A jelek szerint ennek hátterét – különösen az építészetben – városi kézművesek alkották, s hasonlóan számolhatunk a luxusipar legfontosabb ágaiban is udvari szolgálatban álló műhelyek tevékenységével. Erre nézve a legfontosabb példát a vörösmárvány faragás gyakorlatának újraszervezése és a vörösmárványnak különösen az udvari-heraldikus, illetve a funerális reprezentációba a hosszasabb szünet utáni újbóli bevezetése jelentette.[146] Ebben a fennmaradt korai – különösen a figurális – emlékek tanúsága szerint ausztriai és bajorországi mintaképeknek lehetett szerepe. A stiláris kapcsolataikra vonatkozó művészettörténeti megállapításoknak fontos szerepük van mestereik eredetkérdéseinek megközelítésében is.[147] Az is valószínű, hogy a mintaképek a királyi udvar megrendelésein (Visegrád, kútarchitektúrák vörösmárvány elemei; Székesfehérvár, Anjou-kori

[145] Marosi 2006.
[146] Lővei 1992, 9–17.
[147] Pannonhalma, a Siegfried-sírkő lehetséges bécsi (Minoritenkirche) kapcsolatáról: Marosi 1973, 50. – Egyébként az irodalomban az ábrázolási típus alapján feltételezett itáliai eredet dominál: *Mons Sacer* 1996, I. 312–313, Kat. II.25. (Lővei P.). Ugyanott, a Czudar-sírkő regensburgi stíluseredetét tételezik fel: *Mons Sacer* 1996, I. 313–314, Kat. II.26. (Lővei P.). – A siklósi, befejezetlen Garai-sírkő figuratípusa és stílusa kétségtelenül bécsi („Herzogenwerkstatt") eredetű: *Sigismundus* 2006, 113–114, Kat. 1.35. (Jékely Zs.).

10d ábra. Visegrád, királyi palota, kúthá-rekonstrukció, a 14. század vége – a 15. század eleje, Visegrád, Mátyás Király Múzeum
Fig. 10d. Visegrád, royal palace, wellhouse reconstruction, late 14th century – early 15th century, Visegrád, King Matthias Museum

10f ábra. Visegrád, királyi palota, kúthá-rekonstrukció részlete, a 14. század vége – a 15. század eleje, Visegrád, Mátyás Király Múzeum
Fig. 10f. Visegrád, royal palace, detail of the wellhouse reconstruction, late 14th century – early 15th century, Visegrád, King Matthias Museum

10e ábra. Visegrád, királyi palota, fiálekút töredékei, a 14. század vége – a 15. század eleje, Visegrád, Mátyás Király Múzeum
Fig. 10e. Visegrád, royal palace, fragments of a fountain, late 14th century – early 15th century, Visegrád, King Matthias Museum

10g ábra. Visegrád, királyi palota, oszlopfő, kúthá-rekonstrukció részlete, a 14. század vége – a 15. század eleje, Visegrád, Mátyás Király Múzeum
Fig. 10g. Visegrád, royal palace, capital for a column, detail of the wellhouse reconstruction, late 14th century – early 15th century, Visegrád, King Matthias Museum

10h ábra. Visegrád, királyi palota, konzol, kúthá-zrekonstrukció részlete, a 14. század vége – a 15. század eleje, Visegrád, Mátyás Király Múzeum
Fig. 10h. Visegrád, royal palace, console, detail of the wellhouse reconstruction, late 14th century – early 15th century, Visegrád, King Matthias Museum

10i ábra. Visegrád, királyi palota, oszlopfők, kúthá-zrekonstrukció részlete, a 14. század vége – a 15. század eleje, Visegrád, Mátyás Király Múzeum
Fig. 10i. Visegrád, royal palace, capitals for columns, detail of the wellhouse reconstruction, late 14th century – early 15th century, Visegrád, King Matthias Museum

síremlékek) keresendők.[148] Ha a 13. századi vörösmárvány művességben a műhely királyi jellegének, illetve a tulajdonviszonyok átalakulása után az esztergomi érsekekhez rendelése vitás lehet, a 14. század végétől nem kétséges, hogy a bányák művelése és a vörösmárvány produkció jövedelme az esztergomi érsekség kezében volt. A gerecsei bányahelyen kívül nem lehet eldönteni, hol működtek a nyilván ezeket bérletben művelő vörösmárvány-faragó műhelyek (amelyeket a francia *imagier*, illetve *tombier* specialisták gyakorlatának módjára lehet elképzelnünk): Esztergomban vagy a központibb fekvésű Budán.

Az udvari művészet jellemzőin kívül magának az udvari művésznek jelenlétére is ebben a környezetben találunk kétségtelen írásos bizonyítékokat. Ez a státus – ellentétben a mecénási hajlamokat ápoló nagyúri vagy fejedelmi megbízó gesztusának (pl. a *Weisskunig*-illusztrációk I. Miksa képeivel) romantikus kiszínezésével – mindenekelőtt a művész-mesterembernek az udvari „családban" vagy háztartásban címekkel is kijelölt helyével bizonyítható. Ez a hely a belső szolgák, kamarások *(valet de chambre)* között van,[149] Magyarországon megfelelője az (itt is) gyakori familiáris, vagy egyszerűen, esetleg a *specialis* jelzővel a (festő, ács, kőfaragó) *noster* megjelölés. Sorozatosan találkozunk ilyenekkel az Anjou-kortól kezdve királyi ácsok között (soraikban pl. a Károly Róbertet régóta szolgáló Lippai Pállal, és Erzsébet királyné óbudai ácsaival). Ugyancsak Erzsébet királynét szolgálta 1374 előtt bekövetkezett haláláig az a Corrardus, akinek óbudai udvarán kőfaragószín („páholy") állt.[150] Korábban, 1365 előtt szerzett budai házának birtoklásában 1374-ben erősíti meg Nagy Lajos „kőfaragónkat", azt a János mestert, akinek építőtevékenységén kívül a király „más, rábízott ügyeinknek gyors és hűséges elintézését" is jutalmazta.[151] Karrierjét egy ideig Gerevich László – hibás datáláson alapuló – attribúciói is bővítették. Két királyi festőről, Jánosról és Ábelről budai síremlékeik tanúskodnak. Ugyancsak adománylevelek tartották fenn Hertul és fia, az 1352-ben *cimerarius*ként említett Miklós emlékét 1326-tól, az

[148] I. Lajos székesfehérvári síremléke (Kralovánszky A., Szakál E., Lővei P.): *Művészet I. Lajos* 1982, 165–203. Vö.: Lővei 2004. – Nagy Kázmér krakkói síremlékéről a kutatási helyzet jó összefoglalása: *Sigismundus* 2006, 107–109, Kat. 1.28. (Roznowska-Sadrei, A.).

[149] Warnke 1998, 125–138, amit követ a díjazás formáinak, a mű fölötti szabad rendelkezésnek, nemesi rangra emelésnek tárgyalása.

[150] Kumorovitz 1966, 14. skk.

[151] Kumorovitz 1963, 118, 138–139.

11a ábra. Buda, kapualj ülőfülkéi, a 15. század első harmada, Budapest, Országház u. 9.
Fig. 11a. Buda, sedilia in a gateway, first third of the 15th century, Budapest, Országház u. 9.

helyzete – nem utolsósorban soproni érdekeltsége folytán – Petrus Kytel *sculptor ymaginum* (először 1409-ben említve), akinek özvegye 1422-ben már a szintén *specialis lapicida noster* Egidius felesége volt, a második férjjel együtt mint az 1974-es budai leletegyütteshez tartozó szobrok bécsi stíluskapcsolatainak lehetséges közvetítője jött szóba.[153]

Hasonló körülmények között – és semmiképpen sem az Itáliából jött uralkodócsalád családi kapcsolataiból következtetve – képzelhetjük el az udvar által bizonyára foglalkoztatott festők működésének feltételeit is. E tekintetben a „magyar trecento-festészet" közhelyét és vele az ország központjából való kisugárzásának minden feltevését egy emlékanyaggal igazolhatatlan vágyálomnak kell tulajdonítanunk. Ebből a szempontból e régióban az egyetlen, jelentős kvalitásokat felmutató emlék, az esztergomi (akkor már kétségtelenül) érseki palotakápolna falképeinek stiláris és kronológiai helyzete is tisztázatlan

11b ábra. Buda, kapualj ülőfülkéi, a 15. század első harmada, Budapest, Országház u. 9.
Fig. 11b. Buda, sedilia in a gateway, first third of the 15th century, Budapest, Országház u. 9.

idősebbnek a Fertő tó melletti Meggyesen nyert adománytól kezdve egészen a soproni polgárcsalád 1385-ös kihalásáig. Az ő művészettörténeti karrierjük is fényesnek mondható: volt idő, amikor az egész udvari könyvfestészeti produkciót a javukra írták, a *Magyar Anjou Legendárium*tól kezdve a *Képes Krónika*ig. A gyakorlat Zsigmond király idején is élt.[152] Az utóbbi időben életkörülményei és ahhoz, hogy belőle másra, mint kisebb regionális központokban működő festőkre, műhelyekre következtetni lehetne. Gerevich Tibor közvetlenül a feltárás után az esztergomi freskókat Niccolò

[152] Az udvari művészekre vonatkozó összeállításunk: MM 1987, I. 173–175.
[153] Takács 2006b.

11c ábra. Buda, kapualj ülőfülkéi, a 15. század első harmada, Budapest, Országház u. 2.
Fig. 11c. Buda, sedilia in a gateway, first third of the 15th century, Budapest, Országház u. 2.

11d ábra. Pest, Szűz Mária-plébániatemplom, a szentélykörüljáró részlete, a 14. század vége
Fig. 11d. Pest, Parish Church of the Virgin Mary, detail of the ambulatory, late 14th century

11e ábra. Pest, Szűz Mária-plébániatemplom, a szentélykörüljáró ülőfülkéjének részlete, a 14. század vége
Fig. 11e. Pest, Parish Church of the Virgin Mary, detail of a sedile in the ambulatory, late 14th century

di Tommasónak tulajdonította, Kanizsai János érseksége idejére, 1380 tájára datálta, és ugyanebben az összefüggésben említette a nápolyi Castel Nuovo kápolnájának akkoriban frissen feltárt freskótöredékeit is.[154] Utóbb ez utóbbiaknak Giotto köréhez sorolása nyitotta meg az utat a korábbi datálás előtt – amihez az Itáliát (többek között Nápolyban 1333–1334-ben Károly Róbert és András herceg kíséretében) járt Telegdi Csanád kínálkozott megrendelőnek.[155] Most úgy tűnik, ismét az ellenkező irányba leng ki az inga, a százdi falképek nemrégen végzett restaurálása nyomán ismét Gerevich Tibor eredeti tézise és az ebből következő késői, 1370 körüli datálás merült fel.[156] A 14. századi magyarországi festészetben megjelenő itáliai hatások kérdése – és ezzel az ország közepe művészeti kultúrájának tulajdonított egyik igen fontos tényezőé – ma ismét nyitott. Jellemző módon az arisztokrácia 14. század végi – 15. század eleji falfestészeti megbízásain olyan, egységes stiláris tendencia nem rajzolódik ki, amely közös mintaképre vagy mesterkörre utalna.[157]

11f ábra. Pest, Szűz Mária-plébániatemplom, a szentélykörüljáró ülőfülkéjének részlete, a 14. század vége
Fig. 11f. Pest, Parish Church of the Virgin Mary, detail of a sedile in the ambulatory, late 14th century

A KÉSŐ KÖZÉPKORI MŰVÉSZET NÉHÁNY KÉRDÉSE

A 15. század elejére kialakult az ország közepén az udvari művészetnek és városi hátterének Európa-szerte megszokott struktúrája. Az udvar összetételére és szervezetére vonatkozó tudásunk kevés ahhoz, hogy megítéljük az udvar által (esetleg külföldről) meghívott és foglalkoztatott művészek helyét az udvari társadalomban, amiben fontos szerepet játszik az, hogy az erre vonatkozó kutatások mindenekelőtt az udvarra mint a hatalomgyakorlás szervezetére és politikai szerepére irányultak.[158] A familiárisként udvari szolgálatban álló kézműveseket, művészeket máshol kell keresnünk. Az Óbudán, Erzsébet királyné szolgálatában álló Konrád építőmester „idősebb Erzsébet királynénk építkezéseinek vezetője, óbudai polgár" volt, s ahol építőpáholy volt, az a megfelelő tisztségviselők felügyelete alá tartozott: 1434-ben például a nördlingeni Konrád építőmester idején Rozgonyiak (István: 1421–1443, György: 1425–1450, Sebestyén: 1443–1449) voltak az ispánok és várnagyok.[159] Ugyanezt a szerepet Budán a mindenkori nádor játszotta, a nagy Zsigmond kori építkezés valószínűsíthető legfontosabb időszakában az ifjabb Garai Miklós (1402–1433).[160]

Más udvari intézmények, illetve méltóságviselők környezetében is számolhatunk művészek foglalkoztatásával. Ebből a szempontból mindenekelőtt a kancellárián és a királyi kápolnában („valóságos diplomáciai iskola") foglalkoztatott, (gyakran külföldön) tanult, értelmiségi elit tagjai jönnek számításba. Helyzetüket az udvarban nehezen lehet meghatározni, azt nem a méltóságviselés, hanem a familiaritás viszonyai határozták meg, s ebben a körben mindig találhatók személyes tanácsadók, szakértők. Szerepük az Anjou-kortól kezdve[161] a Zsigmond környezetében (és a konstanzi zsinat ideje óta kialakított publicisztikájának támogatói körében) játszott szerepükön[162] át a Mátyás kori kancelláriához fűződő történetírói-könyvkiadói/illusztrációs tevékenységig terjed, nem is szólva a humanistáknak Mátyás könyvtárához kapcsolódó (és pl. a Budán működő miniátorok jelentőségét illetően folyamatosan vitatott) akti-

154 Gerevich 1938, 95, 260, 138–139. jegyzet.
155 Prokopp 1983, 80–84; MM 1987, I. 351–352.
156 Prokopp 2012.
157 Marosi 1998, 110–113; Jékely 2006, 307–309; Jékely 2010, 191–200.
158 Kubinyi 2008. Vö.: Csukovits 2006.
159 Engel 1996, I. 169.
160 Engel 1996, I. 5.
161 Marosi 1995, 52–57.
162 Marosi 2006; *Sigismundus* 2006, 462–469, Kat. 5.34–5.41. (Marosi E., Studničková, M., Jékely Zs.).

vitásáról.[163] Ennek a körnek egyik legfontosabb jellemzője a kontinuitás: nemcsak abban a tekintetben, hogy következetesen képviselték és fenntartották a királyi felség reprezentációjának és a rendi ország megjelenítésének hagyományát, hanem abban is, hogy ennek a műveltségnek a hordozói is folytatólagos láncolatot alkotnak, amelyben mind a politikai, mind az esztétikai tudatosság elsősorban feltételezhető. Ilyen értelemben lehet szó a – többnyire Bolognában, Padovában végzettek – korai humanista műveltségétől és kapcsolataitól kezdve Mátyás udvari humanistáinak magyarországi működéséig olasz (még inkább nemzetközi) orientációról, proto- (majd *all'antica*) reneszánszról.[164]

Világosan kitűnik, hogy ebben az esetben az „ország közepe" kifejezés értelme nem geográfiai vagy topográfiai, hanem szellemi. Ez az értelmiségi magatartás és a műveltek által elvárt-igényelt, a közönségesnél és átlagosnál árnyaltabb (gyakran keresett és/vagy sokrétű) témaválasztásban, formálisan pedig az ehhez fűződő írásos magyarázat – kizárólag olvasni tudók és tanultak számára hozzáférhető – támaszában nyilvánul meg. Nemcsak véletlenül – olykor igen töredékes állapotban – ránk maradt művekkel dokumentálható, hanem a nem csak hagyományos donátori-megbízói első „mecénási" (azaz a művészben intellektuális partnert kereső, megbecsülésének szellemi, a kvalitásra is irányuló) gesztusokkal is. Ez Mátyásról – legalábbis a nevében nyilatkozó és cselekvő humanisták által tolmácsolva – közismert, de megnyilvánul már Zsigmondnál is, akinek mintaképek megszerzésére, művészek toborzására tett (a modern kormányzatok „művészetpolitikájára" emlékeztető) gesztusai különösen a konstanzi zsinat korszakában és az azt követő időszakban jól dokumentálhatók. Idézni mindenekelőtt 1416-os párizsi és a zsinat utáni, hazafelé vezető útján tett, ilyen irányú intézkedéseit lehet.[165] Mai tudásunk szerint ilyen volt a csak stílusa alapján megkülönböztethető, ezért szükségnévvel ellátott kőfaragó, a Stibor-síremlékek mestere *(12a-c ábra)*. Kezdetben a budai szoborlelet egy részének megfigyelése és az 1430–1440-es évek síremlékeivel való összehasonlításuk alapján arra gondoltunk, hogy a szobrokon dolgozó kőfaragóműhely egy tagja – talán a munkák intenzitásának, majd megszűnésének hatására – megélhetését keresve és az udvari megbízáson szerzett (pl. heraldikai) szaktudását, nyilván tekintélyét is kamatoztatva, vörösmárvány, luxus síremlékek faragására adta a fejét. Jelenlegi tudásunk szerint ennek épp az ellenkezője történt. A vörösmárvány-faragás annyira speciális kőfaragótudást feltételez, s mesterünk stílusa oly jól illeszkedik különösen a salzburgi központú produkcióba, hogy feltételezhetjük, a mester a kőfaragásnak ebben az ágában képzett vállalkozóként, polgárként nyitott műhelyt, s vállalt emellett munkát a Zsigmond kori palota figurális díszének munkáiban is.[166] Ekként egy olyan városi mesterrel számolhatunk, akinek munkáját az udvar is igénybe vette – s ez a fejlett udvari művészet tipikus struktúrájának felel meg.

Valószínű, hogy hozzá hasonló volt más, Zsigmond által verbuvált és szerződtetett, az építőiparban foglalkoztatott mesterek, valamint a Párizsban az 1416-os út kapcsán a kőfaragókon kívül emlegetett ötvösök és textilművesek magyarországi helyzete is. Nézetünk szerint – megjegyzendő, hogy ezt különösen a technika itáliai származtatását képviselő kutatók nem osztják[167] – ez magyarázza, hogy a sodronyzománc technikában (és még az ötvösművek öntött sokszorosítású, valamint gravírozott ábrázolásokkal való díszítésében) a korábbi, főként erdélyi központokkal szemben ma egyre nyilvánvalóbban a budai központ országos jelentőségét szokás feltételezni.[168] Evelin Wetter bizonyította be, hogy a középkori ötvösművek „nemzeti kódolásának" (mindenekelőtt a sodronyzománc magyar technikaként való számontartásának) kialakulásában szerepet játszottak az emlékanyag hagyományozódásának körülményei is. Eredeti rendeltetési helyük tudata a 16. század során kétféle okból, a török elleni védekezés költségeinek fedezésére begyűjtött kincsek pótlása, illetve a reformáció előli menekítések során homályosult el.[169] De Wetter hívta fel a figyelmet a középkori ország fővárosának másik aspektusára, a Budán és Pesten megtelepedett kereskedők szerepére, amire itáliai eredetű luxustextíliáknak az erdélyi szászoknál is szokásos pesti beszerzési helye utal, még a 15. század végén és a 16. század elején is.[170]

Az ország központi területeinek – és velük együtt a királyi udvarból kiinduló kezdeményezéseknek – szerepe a 15. század új stílusainak (modern művészetének) magyarországi elterjedé-

163 Pócs 2012, passim, de különösen: 267–295.
164 Marosi 1995, 136–138.
165 Marosi 1986; Marosi 1984b; Csernus 1995; Csernus 2006; Bischoff 2006.
166 Lővei 1999; Marosi 2009b.
167 Kiss 2006.
168 MM 1987, I. 232–237. (Kovács É.); Wetter 2011, 66–91.
169 Wetter 2011, 19–31.
170 Wetter 2004, 272–280. 1507: a nagyszebeni tanács vásárlása Felix Fiorentinus budai kereskedőnél: Wetter 2004, 275. – Idézi Csernyánszky Mária kutatásait, lásd: Csernyánszky 1979.

12a ábra. Az ifjabb Stibor († 1434) vörösmárvány síremlékének részlete, 1430 körül, Budapesti Történeti Múzeum
Fig. 12a. Detail of the red-marble tomb of Stibor the Younger († 1434), c. 1430, Budapest History Museum

12c ábra. Férfifej a budai 1974-es szoborleletből, 1420-as évek, Budapesti Történeti Múzeum
Fig. 12c. Man's head from sculpture finds uncovered in Buda in 1974, 1420s, Budapest History Museum

12b ábra. Férfifej a budai 1974-es szoborleletből, 1420-as évek, Budapesti Történeti Múzeum
Fig. 12b. Man's head from sculpture finds uncovered in Buda in 1974, 1420s, Budapest History Museum

sében gyakran vitatott, de ez nem csak az emlékanyag pusztulása miatt problematikus feltevés. Benne ugyanis az egyre nagyobb jelentőségű városok (különösen a szabad királyi városok) polgársága, annak kereskedelmi és kulturális kapcsolatai nyilvánvalóan önálló szerepet is játszottak. A nördlingeni Konrad Stenglin[171] által is képviselt sváb (Ulm) és bajor (Passau, Landshut) kapcsolatok nemcsak Zsigmond – Buda mellőzésével elkezdett – új székhelyének kialakításában kaptak szerepet,[172] hanem (a pozsonyi helyi építészetre gyakorolt hatásuk[173] mellett) visszhangjuk tágabb körben is érvényesült. Budán azonban nem, ami alighanem az itteni építkezések háttérbe szorulásával, majd az

[171] Azonosítása: Bischoff 2006.
[172] Papp 2006; Marosi 2007.
[173] MM 1987, I. 674–675.

udvari élet Zsigmond halálától Mátyás uralkodásáig tartó szüneteléséével magyarázható.

Hasonló a helyzet a 15. század harmadik harmadának a németalföldi *ars nova* realizmusát képviselő szobrászati (Nikolaus Gerhaerts) és festészeti stílusával. A kezdeményezők között az irodalom szívesen hivatkozott budai kapcsolatok feltevését megengedő emlékekre: az Ernuszt családi donációval kapcsolatba hozott 1471-es mosóci oltárra,[174] a bakabányai Apostolok oltára Krisztus-figurájának fejéből előkerült, Pál budai festő 1488-as munkájára vonatkozó felirattal ellátott papírcédulára.[175] A stílus udvari eredetének hipotézise gyakran alapul Mátyás (és Beatrix) címerének alkalmazásán, ami (szabad) királyi városokban nem feltétlenül donációra, mindenképpen azonban a város (többek közt kegyuraságának) jogforrására vonatkozik. Endrődi Gábor a pozsonyi káptalan fölött gyakorolt közvetlen királyi kegyuraság kifejezését látta a címerekben.[176] Más esetekben (így a lőcsei Vir dolorum-oltár predelláján felirattal is megnevezett címerpár kapcsán) a királyi donáció tézise él ma is.[177] E megfontolásokon túl a legtöbb esetben a művek stílusuk alapján kaptak „udvari" minősítést. Ez mind a Gerhaerts-stílus szobrászatára,[178] mind a festői stílusra[179] vonatkozik. Vannak azonban megfigyelések a kassai főoltár Szent Erzsébet-ciklusán, amelyek a polgári-patríciusi megbízók értékrendjének érvényesülésére utalnak.[180] A Mátyás kori „udvari" stílus stílustörténeti-stíluskritikai hipotézise Jiří Fajtnál szolgált egy alapvetően nemzetállami ideologikus konstrukciónak, a Zápolyák udvari stílusának kiindulópontjául.[181] Arra nézve tehát semmilyen biztos kritériummal nem rendelkezünk, ellentétben az itáliai reneszánsznak Mátyás udvarában, különösen uralkodásának utolsó évtizedében jelentkező erőteljes és a humanisták érvelése által tudatosított recepciójával, hogy a késő gótika németalföldi eredetű stílusának volt-e hasonló jelentősége. Ha volt, mindenekelőtt a városok miliőjében számolhatunk forrásvidékével.

Hasonló következtetésekre jutunk az építészeti produkció tekintetében. Míg az *all'antica* dekoráció és tagozatarchitektúra bázisának és recepciója szempontjából, majd meghonosodásában is döntő tényezőnek a bányák használatának alapján kifejlődött luxusipar (melyben a vörösmárvány mellé ez időben járul egy másik, az ország középső vidékein hozzáférhető és ezáltal eredetét biztosan jelző nyersanyag, a budai márga[182]) látszik, a dekorációt hordozó (sok esetben kizárólagosan) késő gótikus építészeti konstrukció a páholyszerű építőszervezet művének tűnik. E téren alapos kritikára épülő, modern monográfia határolta el az udvarral kapcsolatba hozható építkezések emlékanyagát, tisztázta dél-németországi forrásait, és teremtette meg így az alapját az építészeti téralkotás kompozíciói és a tagozatok közös származtatásának.[183] A szigorúan módszeres és a töredékek katalógusát is közlő munka így hozzájárult az ország központi területeinek képéhez és messze a Jagelló-korba nyúló kronológiai viszonyainak tisztázásához. Tisztázta az udvari stíluskörből kiinduló helyi központok kialakulásának folyamatát is. Nem lehetett azonban célja a periféria jelenségeinek vizsgálata, a helyi központok hatásainak (pl. a Dunántúlon, Erdélyben) vizsgálata, ami azért fontos, mert ezekből a magyarországi középkori művészet egyik utolsó, széles körben elterjedt nagy stiláris jelensége bontakozik ki; mindenesetre együttesen olyan mennyiségű emlékanyag, amelynek nyilvánvalóan további tagolására, összefüggéseinek tisztázására van szükség.

***

Ennek a tanulmánynak nem volt – nem is lehetett – célja az „ország közepe" művészettörténetének áttekintése, többek között már azért sem, mert – s ez talán kiderül – különböző korokban maga ez a fogalom is változó jelentéssel bír. Talán 13. századi használata és értelmezése jelentheti az alapot, s azt a módszert követtük áttekintésünkben, hogy az előzményekre és a későbbi korokra is kitekintettünk. Ilyen széles körű áttekintés szükségképpen csak felületes lehetett. Még a kérdés művészettörténeti vonatkozásainak megragadására tett kísérlet sem adhat csak ezekre nézve is teljes bibliográfiát, illetve azt kísérő kritikát – valamennyi adatunkhoz hozzátehettük volna a „további irodalommal" megjegyzést. Ha azonban a sokszor felejtett művészettörténeti értelmezések fontosságára és maguknak az emlékeknek a relevanciájára sikerült felhívnunk a figyelmet, máris nem éltünk hiába.

174 MM 1987, I. 127, 724; Török 1985; Török 2005, 8–9, 113, Kat. 5.
175 Radocsay 1967, 78, 150. Vö.: Šugár 2003, 484–485.
176 Így a pozsonyi dóm egykori főoltára kapcsán, 18. századi leírásból kiindulva: Endrődi 1998; Endrődi 2001. Vö.: *Gotika* 2003, 712–713, Kat. 4.39. (Chamonikolasová, K.).
177 *Gotika* 2003, 720–721, Kat. 4.50. (Végh, J.). Vö.: Végh 2003, 82–83, a királyi megrendelés nem zárható ki; Végh 2005.
178 Chamonikolasová 2003.
179 Suckale 2003; Suckale 2008; Suckale 2010. – Kritikájához: Marosi 2008, itt főleg: 123–124.
180 Gerát 2004, 251–252.
181 Fajt 2003. Vö.: Marosi 2008.
182 Árpás et al. 1993.
183 Papp 2005.

IRODALOM

ÁMF I–IV. — Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* I–IV. Budapest, 1987[3]–1998.

Árpás et al. 1993 — Árpás Endre – Emszt Gyula – Gálos Miklós – Kertész Pál – Marek István: Az úgynevezett Budakörnyéki márga és jelentősége a magyar építészettörténetben. In: *Horler Miklós hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok*. Szerk.: Lővei Pál. Buadpest, 1993. 239–258.

Bertalan 1970 — Bertalan, Herta: Mittelalterliche Baugeschichte der Maria-Magdalena-Pfarrkirche (später Garnisonskirche) in der Budaer (Ofner Burg). *Acta Technica Academiae Scientiarum Hungaricae* 67. (1970) 227–248.

Bischoff 2006 — Bischoff, Franz: Francia és német építőmesterek Luxemburgi Zsigmond szolgálatában. In: *Sigismundus* 2006, 246–250.

Bodó – Farbakyné Deklava 2011 — Bodó Balázs – Farbakyné Deklava Lilla: Az ercsi monostor újabb kőfaragványai. *Műemlékvédelem* 55. (2011) 163–184.

Bozóki 2002 — Bozóki Lajos: Padányi Bíró Márton veszprémi püspök zsámbéki helyreállítása. *Műemlékvédelmi Szemle* 2002/1. 101–112.

Branner 1965 — Branner, Robert: *St. Louis and the Court Style in Gothic Architecture*. London, 1965.

Budapest im Mittelalter 1991 — *Budapest im Mittelalter.* Hrsg.: Biegel, Gerd. Braunschweig, 1991.

Buzás 1990 — Buzás Gergely: *Lapidarium Hungaricum* 2. *Pest megye* I. *Visegrád, királyi palota* 1. *A kápolna és az északkeleti palota.* Budapest, 1990.

Buzás 1994 — Buzás Gergely: A kápolna és az északkeleti palota építéstörténete. In: *A visegrádi királyi palota kápolnája és északkeleti épülete.* Szerk.: Buzás Gergely. Visegrád, 1994. 113–125.

Buzás 1997 — Buzás, Gergely: Einige Fragen zur Baugeschichte des Schlosses von Buda. Die Epoche von Ludwig dem Grossen und Sigismund. *ActaHAHung* 39. (1997) 71–116.

Buzás 2004 — Buzás Gergely: Az esztergomi vár románkori és gótikus épületei. In: *Esztergomi kőtár* 2004, 7–44.

Buzás 2010 — Buzás Gergely: A szekszárdi apátság temploma a középkorban. In: *Építészet* 2010, 555–603.

Buzás–Szőke 1992 — Buzás Gergely – Szőke Mátyás: A visegrádi vár és királyi palota a 14–15. században. In: *Várak a későközépkorban. Castrum Bene 2/1990*. Szerk.: Cabello, Juan. Budapest, 1992. 132–156.

CD I–XI. — *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* I–XI. Studio et opera Georgii Fejér. Budae, 1829–1844.

Chamonikolasová 2003 — Chamonikolasová, Kaliopi: Recepcia diela Nicolausa Gerhaerta van Leyden na Slovensku v poslednej tretine 15. storočia. In: *Gotika* 2003, 373–382.

Czagány 1959 — Czagány István: A középkori grafikus stílus emlékei a budai várnegyed területén. *BudRég* 19. (1959) 35–56.

Czagány 1963 — Czagány István: A budavári gótika építészeti tipológiája. *BudRég* 20. (1963) 85–105.

Czagány 1964 — Czagány István: A középkori körtetagos profiltípus emlékei a budai vár területén. *BudRég* 21. (1964) 267–285.

Czobor 1900 — Czobor Béla: Az esztergomi elpusztult bazilika. In: *III. Béla magyar király emlékezete*. Szerk.: Forster Gyula. Budapest, 1900. 174–190.

Csemegi 1937 — Csemegi József: Szentélykörüljárós csarnoktemplomok a középkorban. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* 71/49–50. (1937) 337–345.

Csemegi 1955 — Csemegi József: *A budavári főtemplom középkori építéstörténete*. Budapest, 1955.

Csernus 1995 — Csernus Sándor: Francia források Zsigmond párizsi tartózkodásáról (1416. március). In: *Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére.* Szerk.: Koszta László. Szeged, 1995. 103–140.

Csernus 2006 — Csernus Sándor: Luxemburgi Zsigmond a francia történetírásban. In: *Sigismundus* 2006, 487–493.

Csernyánszky 1979 — Csernyánszky Mária: Kaseln „cum cruce veneciana". *Ars Decorativa* 6. (1979) 11–38.

Csukovits 2006 — Csukovits Enikő: Az uralkodói udvar és az új elit. In: *Sigismundus* 2006, 284–286.

Dél-Alföld 2000 — *A középkori Dél-Alföld és Szer.* Szerk.: Kollár Tibor. Szeged, 2000.

Dercsényi 1943 — Dercsényi Dezső: XI. századi királyi kőfaragóműhely Budán. *BudRég* 13. (1943) 257–293.

Dercsényi 1947 — Dercsényi Dezső: *Az esztergomi Porta speciosa.* Budapest, 1947.

Dercsényi 1956 — *A magyarországi művészet a honfoglalástól a XIX. századig.* Szerk.: Dercsényi Dezső. A magyarországi művészet története I. Budapest, 1956.

Éber 1904 — Éber László: Középkori és renaissance emlékek Budapest területéről. *BudRég* 8. (1904) 51–84.

Endrődi 1998 — Endrődi Gábor: Fejezetek a „galgóczi betlehem" történetéből. *MűvÉrt* 47. (1998) 1–37.

Endrődi 2001 — Endrődi Gábor: Kapitoly z dejín hlohoveckého reliéfu Narodenia Krista. *Galéria – Ročenka SNG* 2001. 7–41.

Engel 1994 — Engel Pál: A középkori Dunántúl mint történeti táj. In: *Pannonia Regia* 1994, 12–21.

Engel 1996 — Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457* I–II. Budapest, 1996.

Entz 1959 — Entz, Géza: Deux pierres sculptées à décor de palmettes de Sződ / Két palmettadíszes kő Sződről. *BMHB* 15. (1959) 27–33, 81–84.

Entz 1963 — Entz Géza: A kerci (cîrţai) cisztercita építőműhely. *MűvÉrt* 12. (1963) 121–147.

Építészet 2010 — *Építészet a középkori Dél-Magyarországon. Tanulmányok*. Szerk.: Kollár Tibor. Budapest, 2010.

Érszegi 1992 — Érszegi Géza: A Nagy Lajos-kori királyi kápolna kérdéséhez. In: *Várak a későközépkorban. Castrum Bene 2/1990.* Szerk.: Cabello, Juan. Budapest, 1992. 94–101.

Esztergomi kőtár 2004 — *Az Esztergomi Vármúzeum kőtárának katalógusa.* Szerk.: Buzás Gergely – Tolnai Gergely. Az Esztergomi Vármúzeum Füzetei 2. Esztergom, 2004.

Fajt 2003 — Fajt, Jiří: Medzi dvorom a mestom. Maliarstvo na Spiši okolo roku 1500 a magnátska rodina Zápoľských. In: *Gotika* 2003, 399–427.

Feuerné Tóth 1971 — Feuerné Tóth Rózsa: A margitszigeti domonkos kolostor. *BudRég* 22. (1971) 245–268.

Francovich 1936 — Francovich, Geza de: La corrente comasca nella scultura romanica europea (Gli inizi). *Rivista del Reale Istituto d'Archeologia e Storia dell'Arte* 5. (1936) 267–305.

Francovich 1937 — Francovich, Geza de: La corrente comasca nella scultura romanica europea (La diffusione). *Rivista del Reale Istituto d'Archeologia e Storia dell'Arte* 6. (1937) 47–129.

Garády 1939 — Garády Sándor: A budai (óbudai) káptalan alapítása. *TBM* 7. (1939) 70–91.

Gerát 2004 — Gerát, Ivan: Der Elisabethzyklus am Hochaltarretabel zu Kaschau – Gegenstand der Deutungen. *ActaHAHung* 45. (2004) 243–255.

Gerevich 1971 — Gerevich, László: *The Art of Buda and Pest in the Middle Ages.* Budapest, 1971.

Gerevich 1974 — Gerevich László: A koragótika kezdetei Magyarországon. *A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának Közleményei* 23. (1974) 145–169.

Gerevich 1977 — Gerevich, László: Pilis Abbey, a cultural center. *ActaArchHung* 29. (1977) 155–198.

Gerevich 1983 — Gerevich, László: Ausgrabungen in der ungarischen Zisterzienserabtei Pilis. *Analecta Cisterciensia* 39. (1983) 281–310.

Gerevich 1984 — Gerevich László: *A pilisi ciszterci apátság.* Szentendre, 1984.

Gerevich 1938 — Gerevich Tibor: *Magyarország románkori emlékei.* Magyarország művészeti emlékei I. Budapest, 1938.

Goss 2010 — Goss, Vladimir: *Four Centuries of European Art 800–1200. A View from Southeast*. Zagreb, 2010.

Gotika 2003 — *Gotika. Dejiny slovenského výtvarného umenia*. Ed.: Dušan Buran a kolektív. Bratislava, 2003.

Györffy 1977 — Györffy György: *István király és műve*. Budapest, 1977.

Havasi 2006 — Havasi Krisztina: Az óbudai királyi, utóbb királynéi vár kőemlékei. Kutatási helyzetkép 2004. *BudRég* 40. (2006) 221–252.

Havasi 2008 — Havasi Krisztina: A pilisszentkereszti ciszterci apátság töredékei Esztergomban. *MűvÉrt* 57. (2008) 189–232.

Havasi 2009 — Havasi Krisztina: Az óbudai királyi, utóbb királynéi palota Szent Erzsébet kápolnája. A magyar királyi „udvar" építészeti emléke(i) a 13. század első évtizedeiből. In: *Árpád-házi Szent Erzsébet kultusza a 13–16. században*. Szerk.: Falvay Dávid. Studia Franciscana Hungarica 2. Budapest, 2009. 163–192.

Havasi 2012 — Havasi Krisztina: Árpád-kori építészeti emlékek kutatása az 1930–1940-es években. Bogyay Tamás és Csemegi József munkássága levelezésük (1939–1950) tükrében. *ArsHung* 38/4. (2012) 387–435.

Havasi 2013 — Havasi Krisztina: Boroskrakkó XIII. századi temploma. In: *A szórvány emlékei*. Szerk.: Kollár Tibor. Budapest, 2013. 58–100.

Hervay 1984 — Hervay, Ferenc Levente: *Repertorium historicum Ordinis Cisterciensis in Hungaria*. Roma, 1984.

Hoefelmayr-Straube 1954 — Hoefelmayr-Straube, Ingeborg: *Ják und die normannische Ornamentik in Ungarn. Eine stilkritische Untersuchung der Bauten von Ják, Lébény, Esztergom und Buda (1190–1260).* Schloß Birkeneck bei Freising, 1954.

Holl 1991 — Holl, Imre: Stadtarchäologie in Budapest und in Ungarn. In: *Budapest im Mittelalter* 1991, 71–94.

Holl 2000 — Holl, Imre: *Funde aus dem Zisterzienserkloster von Pilis.* VAH 11. Budapest, 2000.

Horogszegi 2010 — Horogszegi Tamás Pál: A pesti belvárosi plébániatemplom építéstörténetének összefoglalása a templom korábbi kutatástörténetének tükrében. *Műemlékvédelem* 54. (2010) 373–382.

Hunyadi Mátyás 2008 — *Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490.* Kiállítási katalógus – Budapesti Történeti Múzeum. Szerk.: Farbaky Péter – Spekner Enikő – Szende Katalin – Végh András. Budapest, 2008.

Jékely 2006 — Jékely Zsombor: A Zsigmond-kori magyar arisztokrácia művészeti reprezentációja. In: *Sigismundus* 2006, 298–310.

Jékely 2010 — Jékely Zsombor: A Lackfi család pálos temploma Csáktornya mellett. In: *Építészet* 2010, 165–211.

Kimpel–Suckale 1985 — Kimpel, Dieter – Suckale, Robert: *Die gotische Architektur in Frankreich 1130–1270*. München, 1985.

Kiss 2006 — Kiss Etele: A sodronyzománc kezdetei. In: *Sigismundus* 2006, 279–283.

Kovács 1998 — Kovács Éva: *Species modus ordo. Válogatott tanulmányok.* Budapest, 1998.

Kristó 2000 — Kristó Gyula: A Dél-Alföld történeti helye a középkori Magyarországon. In: *Dél-Alföld* 2000, 9–16.

Kőfalvi 1980 — Kőfalvi Imre: Kőfaragókról és kőbányákról. *Építés- Építészettudomány* 12. (1980) 241–282.

Kubinyi 1996 — Kubinyi András: Előszó. Az „ország közepétől" a fővárosig. In: Altmann Julianna – Biczó Piroska – Buzás Gergely – Horváth István – Kovács Annamária – Siklósi Gyula – Végh András: *Medium Regni. Középkori magyar királyi székhelyek.* 1. kiadás. Budapest, 1996. 5–8.

Kubinyi 1999 — Kubinyi András: Főváros, rezidencia és az egyházi intézmények. In: Kubinyi András: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. METEM Könyvek 22. Budapest, 1999. 301–313. (Első megjelenés: *Magyar Egyháztörténeti Évkönyv* 1994/1.)

Kubinyi 2008 — Kubinyi András: Udvartartás és udvari élet Mátyás király korában. In: *Hunyadi Mátyás* 2008, 21–33.

Kumorovitz 1963 — Kumorovitz L. Bernát: A budai várkápolna és a Szent Zsigmond-prépostság történetéhez. *TBM* 15. (1963) 109–151.

Kumorovitz 1966 — Kumorovitz L. Bernát: Idősb Erzsébet királyné építkezéseinek történetéhez. *TBM* 17. (1966) 9–26.

Kumorovitz 1971 — Kumorovitz L. Bernát: Buda (és Pest) „fővárossá" alakulásának kezdetei. *TBM* 18. (1971) 7–57.

Lővei 1992 — Lővei Pál: Tömött mészkő – „vörös márvány" – a középkori magyarországi művészetben. *ArsHung* 20. (1992) 3–28.

Lővei 1999 — Lővei Pál: A Stibor-síremlékek mestere. *BudRég* 33. (1999) 103–121.

Lővei 2004 — Lővei Pál: Az Anjou-síremlékek újonnan előkerült töredékeiről. In: *Magyar királyi és főrendi síremlékek. Gótikus baldachinos síremlékek a középkori Magyarországon.* Szerk.: Deák Zoltán. Budapest, 2004. 72–85.

Lővei 2009 — Lővei, Pál: Routes of meaning. The use of red marble in medieval Central Europe. In: *Crossing Cultures: Conflict, Migration and Convergence.* The Proceedings of the 32nd International Congress in the History of Art (Comité International d'Histoire de l'Art, CIHA). Ed.: Anderson, Jaynie. Melbourne, 2009. 477–481.

Lővei et al. 2007 — Lővei Pál – Pintér Farkas – Bajnóczi Bernadett – Tóth Mária: Vörös és fehér díszítőkövek, kristályos és metamorf mészkövek, márványok. Műemléki kutatások természettudományos diagnosztikai háttérrel 1. *MűvÉrt* 56. (2007) 75–82.

Magyar 1991 — Magyar, Károly: Buda im 13. Jahrhundert. In: *Budapest im Mittelalter* 1991, 153–184.

Magyar 2012 — Magyar Károly: Királyi székhelyek – királyi paloták. *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv* 7. (2012) 45–95.

Marosi 1973 — Marosi Ernő: A XIV–XV. századi magyarországi művészet európai helyzetének néhány kérdése. *ArsHung* 1. (1973) 25–66.

Marosi 1974 — Marosi, Ernő: Einige tendenziöse Planänderungen. *Acta Technica Academiae Scientiarum Hungaricae* 77. (1974) 297–354.

Marosi 1978 — Marosi, Ernő: Die Rolle der byzantinischen Beziehungen für die Kunst Ungarns im 11. Jahrhundert. In: *Byzantinischer Kunstexport. Eine gesellschaftliche und künstlerische Bedeutung für die Länder Mittel- und Osteuropas*. Hrsg.: Nickel, Heinrich L. Halle–Wittenberg, 1978. 39–49.

Marosi 1984a — Marosi, Ernő: *Die Anfänge der Gotik in Ungarn. Esztergom in der Kunst des 12.–13. Jahrhunderts.* Budapest, 1984.

Marosi 1984b — Marosi Ernő: Zsigmond király Avignonban. *ArsHung* 12. (1984) 11–27.

Marosi 1986 — Marosi, Ernő: Sigismund von Ungarn in Avignon. In: *Orient und Okzident im Spiegel der Kunst. Festschrift Heinrich Gerhard Franz zum 70. Geburtstag.* Hrsg.: Brucher, Günter – Müller, Wolfgang T. – Schweigert, Horst – Wagner, Brigitte. Graz, 1986. 229–249.

Marosi 1991 — Marosi, Ernő: Mittelalterliche Kunst aus Buda und Pest. Die Entstehung einer Hauptstadt. In: *Budapest im Mittelalter* 1991, 43–70.

Marosi 1993 — Marosi, Ernő: Mitteleuropäische Herrscherhäuser des 13. Jahrhunderts und die Kunst. In: *Künstlerischer Austausch – Artistic Exchange* I–III. Akten des XXVIII. Internationalen Kongresses für Kunstgeschichte, Berlin, 15.–20. Juli 1992. Hrsg.: Gaehtgens, Thomas W. Berlin, 1993. II. 15–30.

Marosi 1994 — Marosi Ernő: Esztergom középkori Szent Adalbert-székesegyháza – Tíz év múltán. *Limes* 1994/3. 13–28.

Marosi 1995 — Marosi Ernő: *Kép és hasonmás. Művészet és valóság a 14–15. századi Magyarországon.* Budapest, 1995.

Marosi 1998 — Marosi Ernő: Pentimenti. Korrekciók a 14–15. századi magyar művészet képén. In: *Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok*. Szerk.: Bardoly István – László Csaba. Budapest, 1998. 97–120.

Marosi 2000	Marosi Ernő: Szermonostor gótikus kerengőjének szobrai. In: *Dél-Alföld* 2000, 107–122.
Marosi 2002	Marosi Ernő: Szent István király és Gizella királyné székesfehérvári casulája. In: *A magyar királyok koronázó palástja*. Szerk.: Bardoly István. Veszprém–Budapest, 2002. 89–116.
Marosi 2005	Marosi Ernő: Historizmus az 1200 körüli művészetben Magyarországon. In: *Székfoglalók. Társadalomtudományok* 2002 – *Magyar Tudományos Akadémia*. Budapest, 2005. 269–298.
Marosi 2006	Marosi Ernő: Reformatio Sigismundi. Művészeti és politikai reprezentáció Luxemburgi Zsigmond környezetében. In: *Sigismundus* 2006, 24–37.
Marosi 2007	Marosi Ernő: A tihanyi bencés apátság a 11. század építészetében. In: *Tanulmányok a 950 éves tihanyi alapítólevél tiszteletére*. Szerk.: Érszegi Géza. Tihany, 2007. 77–90.
Marosi 2008	Marosi Ernő: Mátyás, a középkori ember. Gótika és reneszánsz. In: *Hunyadi Mátyás* 2008, 113–127.
Marosi 2009a	Marosi Ernő: Magyar(országi) művészettörténet – régiók művészettörténete. In: *Colligite fragmenta! Örökségvédelem Erdélyben.* Örökségvédelmi konferencia Budapest, ELTE 2008. Szerk.: N. Kis Tímea. Budapest, 2009. 9–19.
Marosi 2009b	Marosi, Ernő: Ungarn und Passau zur Zeit von König Sigismund von Luxemburg und Erzbischof Georg von Hohenlohe von Gran. In: *Der Passauer Dom des Mittelalters.* Vorträge des Symposiums Passau, 12. bis 14. März 2007. Hrsg.: Hauck, Michael – Wurster, Herbert W. Passau, 2009. 249–263.
Marosi 2011a	Marosi Ernő: Erdélyi művészet: középkori és kora újkori struktúrák. In: *Stílusok, művek, mesterek. Erdély művészete 1690–1848 között. Tanulmányok B. Nagy Margit emlékére*. Szerk.: Orbán János. Marosvásárhely–Kolozsvár, 2011. 11–28.
Marosi 2011b	Marosi Ernő: Az ercsi monostor kőfaragványainak újabb leleteihez. Művészettörténeti megjegyzések. *Műemlékvédelem* 55. (2011) 196–204.
Marosi 2011c	Marosi, Ernő: Neuere Veröffentlichungen zur Geschichte mittelalterlicher Kunst in Ungarn. *ActaHAHung* 52. (2011) 254–274.
Marosi 2012	Marosi Ernő: A gótikus udvari művészet kérdése és II. András. In: *II. András és Székesfehérvár*. Szerk.: Kerny Terézia – Smohay András. Székesfehérvár, 2012. 174–189.
Mentényi 2011	Mentényi, Klára: Romanische Steinmetzarbeiten der Stiftskirche der Jungfrau Maria in Székesfehérvár. *ActaHAHung* 52. (2011) 31–148.
MES I–IV.	*Monumenta Ecclesiae Strigoniensis* I–IV. Ed.: Knauz, Ferdinandus – Dedek, Ludovicus Crescens – Dreska, Gabriel – Érszegi, Geysa – Hegedűs, Andreas – Neumann, Tiburcius – Szovák, Cornelius – Tringli, Stephanus. Strigonii–Budapestini, 1874–1999.
Mezey 1979	Mezey László: *Deákság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata*. Budapest, 1979.
MM 1987	*Magyarországi művészet 1300–1470 körül* I–II. Szerk.: Marosi Ernő. Budapest, 1987.
Mons Sacer 1996	*Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve* I–III. Kiállítási katalógus – Pannonhalmi Bencés Főapátság. Szerk.: Takács Imre. Pannonhalma, 1996.
MRT V.	Horváth István – H. Kelemen Márta – Torma István: *Esztergom és a dorogi járás. Komárom megye régészeti topográfiája. Magyarország Régészeti Topográfiája* V. Budapest, 1979.
Művészet I. Lajos 1982	*Művészet I. Lajos király korában 1342–1382*. Kiállítási katalógus – István Király Múzeum. Szerk.: Marosi Ernő – Tóth Melinda – Varga Lívia. Székesfehérvár–Budapest, 1982.
Némethy 1890	Némethy Lajos: *A pesti főtemplom története* I. Budapest, 1890.
Osztrák–Magyar Monarchia 1896	*Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben. Magyarország* IV. Budapest, 1896.

Örök megújulás 2010 — *Örök megújulás. Az ezredforduló új szerzeményei a Magyar Nemzeti Múzeumban.* Szerk.: Pálos Lajos. Budapest, 2010.

Pannonia Regia 1994 — *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541.* Kiállítási katalógus – Magyar Nemzeti Galéria. Szerk.: Mikó Árpád – Takács Imre. Budapest, 1994.

Papp 2005 — Papp Szilárd: *A királyi udvar építkezései Magyarországon 1480–1515.* Budapest, 2005.

Papp 2006 — Papp Szilárd: Zsigmond új rezidenciája Pozsonyban. In: *Sigismundus* 2006, 239–245.

Papp 2004 — Papp Tímea: Az óbudai Szent Péter prépostság románkori faragványai. *BudRég* 38. (2004) 167–180

Paradisum plantavit 2001 — *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon.* Kiállítási katalógus – Pannonhalmi Bencés Főapátság. Szerk.: Takács Imre. Pannonhalma, 2001.

Peleński 1914 — Peleński, Józef, *Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej. Na postawie badań archeologicznych i zródel archivalnych.* Kraków, 1914.

Pintér et al. 2001 — Pintér Farkas – Szakmány György – Lővei Pál – Tóth Mária – Demény Attila: „Vörös márvány" faragványok nyersanyaglelőhelyeinek kutatása. *Műemlékvédelmi Szemle* 2001. 53–70.

Pócs 2012 — Pócs Dániel: *A Didymus-corvina. Hatalmi reprezentáció Mátyás király udvarában.* Budapest, 2012.

Prokopp 1983 — Prokopp, Mária: *Italian Trecento Influence on Murals in East Central Europe, Particularly Hungary.* Budapest, 1983.

Prokopp 2012 — Prokopp, Mária: Die Fresken von Százd (Sazdice) im Königreich Ungarn um 1370. In: *Art and Architecture around 1400. Global and Regional Perspectives.* Eds: Ciglenečki, Marjeta – Vidmar, Polona. Maribor, 2012. 141–148.

Radocsay 1967 — Radocsay Dénes: *A középkori Magyarország faszobrai.* Budapest, 1967.

Raffay 2000 — Raffay Endre: Az aracsi templom. In: *Dél-Alföld* 2000, 449–474.

Raffay 2006 — Raffay Endre: *Esztergom, Vértesszentkereszt.* Újvidék, 2006.

Rostás 1998 — Rostás Tibor: A besztercei volt minorita, ma görög katolikus templom. *Műemlékvédelmi Szemle* 1998/2. 63–90.

Rostás 2000 — Rostás Tibor: Udvari művészet Magyarországon a 13. század második negyedében és közepén, avagy a Gizella-kápolna hazai kapcsolatrendszere. *Műemlékvédelmi Szemle* 2000/1–2. 5–52.

Rostás 2002 — Rostás Tibor: A halmágyi evangélikus templom. In: *Arhitectura religiosă medievală din Transilvania / Középkori egyházi építészet Erdélyben / Medieval Ecclesiastical Architecture in Transylvania* II. Coord.: Rusu, Adrian Andrei – Szőcs, Péter Levente. Satu Mare, 2002. 79–101.

Rostás 2006 — Rostás, Tibor: Eine kleine „Drakologie". Die Ornamentik der Tišnover Porta Coeli und Ungarn. *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege* 60/3–4. (2006) 349–366.

Rostás 2010 — Rostás Tibor: Három drávántúli emlék a 13. századból. In: *Építészet* 2010, 213–287.

Sauerländer 1986 — Sauerländer, Willibald: Marosi, Ernő: Die Anfänge der Gotik in Ungarn (recenzió). *Cahiers de Civilisation Médiévale* 29. (1986) 289.

Sauerländer 1990 — Sauerländer, Willibald: *Das Jahrhundert der grossen Kathedralen 1140–1260.* Universum der Kunst 36. München, 1990.

Seeger 1997 — Seeger, Ulrike: *Zisterzienser und Gotikrezeption. Die Bautätigkeit des Babenbergers Leopold VI. in Lilienfeld und Klosterneuburg.* München–Berlin, 1997.

Sigismundus 2006 — *Sigismundus rex et imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387–1437.* Kiállítási katalógus – Budapest, Szépművészeti Múzeum; Luxemburg, Musée national d'histoire et d'art. Szerk.: Takács Imre. [Mainz], 2006.

Spekner 2003 — Spekner Enikő: A budavári Boldogasszony-egyház alapítástörténete. *BudRég* 37. (2003) 91–111.

SRH I–II. *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* I–II. Ed.: Szentpétery, Emericus. Budapestini, 1937–1938. (Reprint: Budapest, 1999.)

Suckale 1993 Suckale, Robert: *Die Hofkunst Ludwigs des Bayern*. München, 1993.

Suckale 2003 Suckale, Robert: Maľby retabula hlavného oltára v Dóme sv. Alžbety v Košiciach. In: *Gotika* 2003, 364–373.

Suckale 2008 Suckale, Robert: Mátyás késő gótikus műpártolásának közép-európai kapcsolatai. In: *Hunyadi Mátyás* 2008, 101–111.

Suckale 2010 Suckale, Robert: Über einige nordalpine Vorbilder der Hofkunst des ungarischen Königs Matthias Corvinus. In: *Hofkultur der Jagiellonendynastie und verwandter Fürstenhäuser.* Hrsg.: Borkowaska, Urszula – Hörsch, Markus. Studia Jagellonica Lipsiensia 6. Ostfildern, 2010. 261–279.

Šugár 2003 Šugár, Martin: Neskorogotické tabuľové maliarstvo v oblasti stredoslovenských banských miest. In: *Gotika* 2003, 475–497.

Szakács 2000 Szakács Béla Zsolt: Az oszlop az Árpád-kori építészetben. In: *Tanulmányok Tóth Sándor 60. születésnapjára*. Szerk.: Rostás Tibor – Simon Anna. Budapest, 2000. 7–27.

Szentesi 1992 Szentesi Edit: Néhány megjegyzés az 1840–50-es évek építészeti ornamentikájához. *ArsHung* 1992/1. 67–79.

Szent Imre 2007 *Szent Imre 1000 éve. Tanulmányok Szent Imre tiszteletére születésének ezredik évfordulója alkalmából*. Szerk.: Kerny Terézia. Székesfehérvár, 2007.

Takács 2000 Takács Imre: Egy eltűnt katedrális nyomában. Újabb töredékek a 13. századi kalocsai székesegyházból. In: *Dél-Alföld* 2000, 305–335.

Takács 2006a Takács Imre: Királyi udvar és művészet Magyarországon a késői Anjou-korban. In: *Sigismundus* 2006, 68–86.

Takács 2006b Takács Imre: Petrus Kytel, Zsigmond király szobrásza. In: *Sigismundus* 2006, 236–238.

Takács 2008 Takács, Imre: Opus duplex in der Goldschmiedekunst des 13. Jahrhunderts und die höfische Kultur. *Ars Decorativa* 26. (2008) 7–37.

Takács 2012a Takács Imre: A gyulafehérvári második székesegyház első szentélye. In: *A gyulafehérvári székesegyház főszentélye.* Szerk.: Papp Szilárd. Budapest, 2012. 59–85.

Takács 2012b Takács Imre: *Az Árpád-házi királyok pecsétjei.* Budapest, 2012.

Tatárjárás 1981 *A tatárjárás emlékezete*. Szerk.: Katona Tamás. Budapest, 1981.

Tóth M. 1980 Tóth Melinda: Szekszárdi fejezetek. *Építés- Építészettudomány* 12. (1980) 425–437.

Tóth M. 1994 Tóth Melinda: A pécsi székesegyház kőszobrászati díszítése a románkorban. In: *Pannonia Regia* 1994, 123–130.

Tóth S. 1963 Tóth Sándor: A veszprémi székesegyház középkori kőfaragványai I. A Bakonyi Múzeum kőtárának ismertetése. *VMMK* 1. (1963) 115–142.

Tóth S. 1967 Tóth Sándor: XIII. századi építőműhely Veszprémben. A Bakonyi Múzeum kőtárának ismertetése III. *VMMK* 6. (1967) 163–182.

Tóth S. 1983 Tóth Sándor: A gyulafehérvári fejedelmi kapu jelentősége. *Építés-Építészettudomány* 15. (1983) 391–428.

Tóth S. 1993–1994 Tóth Sándor: A veszprémi székesegyház középkori kőfaragványai II. *VMMK* 19–20. (1993–1994) 327–345.

Tóth S. 1994a Tóth Sándor: A 11. századi magyarországi kőornamentika időrendjéhez. In: *Pannonia Regia* 1994, 54–62.

Tóth S. 1994b Tóth Sándor: Két kapuzat: Székesfehérvár, Jásd. In: *Pannonia Regia* 1994, 115–120.

Tóth S. 1998 Tóth Sándor: Pillér és ív a magyar romanikában. In: *Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok.* Szerk.: Bardoly István – László Csaba. Budapest, 1998. 49–73.

Tóth S. 2001 — Tóth Sándor: A 11–12. századi Magyarország Benedek-rendi templomainak maradványai. In: *Paradisum plantavit* 2001, 229–266.

Tóth S. 2006 — Tóth Sándor: A budai királyi palota épületei a Zsigmond-korban. In: *Sigismundus* 2006, 200–217.

Tóth S. 2010 — Tóth Sándor: *Román kori kőfaragványok a Magyar Nemzeti Galéria régi magyar gyűjteményében.* Sajtó alá rendezte és szerk.: Mikó Árpád. A Magyar Nemzeti Galéria Szakkatalógusai I/1. Budapest, 2010.

Tóth S. – K. Palágyi 1976 — Tóth Sándor – K. Palágyi Szilvia: *A római és középkori kőtár katalógusa. Tihanyi Múzeum.* Veszprém, 1976.

Török 1985 — Török, Gyöngyi: Beiträge zur Verbreitung einer niederländischen Dreifaltigkeitsdarstellung im 15. Jahrhundert. Eine Elfenbeintafel aus dem besitze Philipps des Guten von Burgund. *Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen in Wien* 81. (1985) 7–31.

Török 2005 — Török Gyöngyi: *Gótikus szárnyasoltárok a középkori Magyarországon. Állandó kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában.* Budapest, 2005.

Trogmayer 2000 — Trogmayer Ottó: Fecerunt magnum aldumas. Gondolatok Szer monostorának építéstörténetéről. In: *Dél-Alföld* 2000, 81–105.

Valter 1991 — Valter Ilona: Újabb régészeti kutatások a zsámbéki premontrei prépostsági romban, 1986–1991. *Műemlékvédelmi Szemle* 1991/2. 24–27.

Valter 1996 — Valter, Ilona: Schambek im Mittelalter. In: *Schambeck / Zsámbék. Beiträge zur Geschichte und Volkskunde einer „schwäbischen" (donauschwäbischen) Gemeinde im Ofner Bergland/Ungarn* I. Hrsg.: Jelli, Martin A. Stuttgart, 1996. 40–69.

Végh 2003 — Végh, János: Das Vir dolorum-Retabel in der Pfarrkirche von Leutschau I. *ActaHAHung* 44. (2003) 81–87.

Végh 2005 — Végh, János: Das Vir dolorum-Retabel in der Pfarrkirche von Leutschau II. *ActaHAHung* 46. (2005) 99–125.

Vukov 2004 — Vukov Konstantin: Szemelvények az esztergomi vár kőtárának történetéből. In: *Esztergomi kőtár* 2004, 76–86.

Warnke 1998 — Warnke, Martin: *Udvari művészek. A modern művész előtörténetéhez*. Budapest, 1998.

Wehli 2010 — Wehli Tünde: A pesti belvárosi plébániatemplom újabban feltárt és restaurált falképe: a trónoló Mária, ölében a gyermek Jézussal. *Műemlékvédelem* 54. (2010) 413–417.

Wetter 2004 — Wetter, Evelin: Der Kronstädter Paramentenschatz. Altkirchliche Messgewänder in nachreformatorischer Nutzung. *ActaHAHung* 45. (2004) 257–315.

Wetter 2011 — Wetter, Evelin: *Objekt, Überlieferung und Narrativ. Spätmittelalterliche Goldschmiedekunst im historischen Königreich Ungarn.* Studia Jagellonica Lipsiensia 8. Ostfildern, 2011.

Winterfeld 1988 — Winterfeld, Dethard von: Worms, Speyer, Mainz und der Beginn der Spätromanik am Oberrhein. In: *Baukunst des Mittelalters in Europa. Hans Erich Kubach zum 75. Geburtstag.* Hrsg.: Much, Franz J. Stuttgart, 1988. 213–246.

Zastrow 1979 — Zastrow, Oleg: *Scultura carolingia e romanica nel Comasco, inventario territoriale.* Società Archeologica Comense. Como, 1979.

Závodszky 1904 — Závodszky Levente: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai.* Budapest, 1904.

Zsoldos 2010 — Zsoldos Attila: A Dráva–Száva köze az Árpád-korban. In: *Építészet* 2010, 13–21.

Zsoldos 2011 — Zsoldos Attila: *Magyarország világi archontológiája 1000–1301.* Budapest, 2011.

ART AT THE ROYAL COURT AND COURT ART IN THE MIDDLE OF THE KINGDOM IN THE MEDIEVAL PERIOD

Ernő Marosi

In Hungary, the concept 'middle of the kingdom' *(medium regni)* has become widespread in historiography and in other historical disciplines dealing with the Middle Ages (archaeology, art history). Clearly, this concept is not (merely) a topographical one, since *regnum* – and its equivalent term, kingdom – refers to royal authority also. As opposed to this radical interpretation, the geographical meaning of the expression must be accepted as a given, first and foremost as the territory on which the tribe of Grand Prince Árpád and his successors was settled and as the county (or counties) formed from this, but also as the home of institutions (e.g. private churches belonging to the king) outside these county boundaries. Today, it appears as though an expression documented mainly in the 13th century has been adopted in modern historiography and historicised, by way of a more-or-less tacit spreading of the meaning it had at that earlier time.

The uncertainty of the topography concepts and the lack of, or difficulty with, delineation of the territories belonging to them also attend the reviving geography of art endeavours focused on this region. The first in a series of these was represented by the *Pannonia Regia* exhibition staged at the Hungarian National Gallery in 1994 and by its catalogue. The expression 'middle of the kingdom' at the same time denotes geographical localisation and makes reference to the level of demand for power display (appearing in the framework of various different genres of art); namely, from the standpoint of art history it contains not the topographical issue of court art (and its antecedents), but in part the genre and qualitative issues relating to display. The study examines the chronological aspects of the question.

The role of the 'middle of the kingdom' in 11th-century art. Apart from the stylistic connection between 11th-century entablature carvings (and other architectural elements) featuring rows of palmettes (a frieze with two rows of palmettes), there is at the very least the striking similarity of their fabric (hard travertine from the Buda area), on the basis of which their delivery over longer distances may be hypothesised. It is probable that the decorated architectural elements (entablatures, capitals, voussoirs) were carved near the quarry from where their stone came, after which they were not seldom transported for use in buildings constructed from brick or stone sourced locally. The artistic centres were most probably ecclesiastical – episcopal or monastic – ones (the Cathedral Church of Esztergom and the Provostry of the Virgin Mary, which was altered by way of reconstruction operations which probably began around 1083 already). The 'royal character' of undertakings connectable to the various founders (among them kings) and sometimes located at a significant distance from a centre may be envisaged most of all on the pattern of the instructions relating to royal participation in church building to be found in the second statute book of King Stephen the Saint.

Dömös and Esztergom in the first half of the 12th century. Through more exact attention to the building materials mentioned in the recent specialist literature, it was possible to establish criteria for separating the Esztergom carvings from the Dömös ones: while in the former place limestone predominates, in the latter one it is grey andesite tuft that holds sway. To some extent, this is instructive with regard to the character of the two stylistically related – and probably parallel – workshop organisations also: it is evidence of their separateness, of their work which rested on the output of different local quarries in each case. The stylistic connections that can be pointed out between Esztergom and Dömös do not hold for the carvings ordered for the crypt at Dömös, only for the large capitals from Dömös which feature animal figures and hunting scenes; these capitals are probably from the piers of the rounded-arch arcades in the church at Dömös. The activity of the workshop which produced for the second cathedral church in Esztergom can – on the basis of its characteristic sculpted forms for the decoration of the building – be dated to the first half or to the first two thirds of the 12th century; and in addition to the Lombard (Como) character of its output, the workshop's links with imperial building operations in the middle Rhineland region (Speyer, Mainz) may also be assumed. A fundamental feature of the 12th-century building operations in Esztergom is workshop continuity throughout the construction operations of the last quarter of that century, in the case of the cathedral church especially throughout the construction of the western part and the decoration of the

facade. This workshop, and workers selected from it, had a role in the 12th-century building operations at the Provostry of St. Peter in Óbuda, in which, clearly, hard local travertine was the stone used.

The issue of the Székesfehérvár–Pécs–Somogyvár group. Székesfehérvár's Provostry of the Virgin Mary – similarly to most of the private churches founded by the king in the 11th century following its own foundation – was from the outset a part of the middle of the kingdom. Its role as such only strengthened with the saints cult which developed there after the canonisations of 1083, with the custom of burying kings in the church (starting with King Coloman the Booklover and lasting the whole of the 12th century), with its function as the site for coronations, and with the holding there of national diets and assizes. Its rebuilding commenced at the beginning of a wave of reconstructions of large churches in the 12th century which served to replace the first such buildings with new ones and which lasted far into that century. Relatively late relics of the Székesfehérvár church are those decorated fragments – among them a portal that can be reconstructed – whose clear stylistic kinship is suggestive of the Altar of the Holy Cross in Pécs. The role of the 'Pécs workshop' (and with it that of the Székesfehérvár relics) was connected to the issue of the middle of the kingdom by the recognition that the presence of similar types of decoration and stylistic elements could be hypothesised especially on the second building, datable in all likelihood to the time of King Béla III, at the royal palace in Esztergom. This recognition (and the hypothesis of parallel chronological positionings for the relics) put an end to the idea in the history of Hungarian art in the 12th century that the Pécs workshop and the Esztergom one were not parallel chronologically and stylistically. The Székesfehérvár–Pécs–Somogyvár group of relics is evidently characterised by a different structure and by a greater dynamism of distribution in comparison with Esztergom. It seems that towards the end of the 12th century the style of the middle of the kingdom broke away from a stylistic version characterisable by the place-names Székesfehérvár, Pécs, Somogyvár, and Gyulafehérvár.

The age of Béla III. Opinions are divided over the tracing back of stylistic characteristics of art relics to the person of the king and to different elements in his lifestory. The most traditional is the stressing of Byzantine features (his insignia as ruler, iconography, inlaid marble) in his art following on from the king's upbringing at the Byzantine court; he is named 'Bela Graecus' in the chronicles. Links (especially to southern France/Provence and, connection with these, to northern Italy: to Emilia, especially to the circle of Benedetto Antelami) hypothesised on the basis of the 'proto-Renaissance features' of his building projects are based on art history and style history arguments. It is customary to mention family links in some measure (his second marriage, to Margaret Capet, in 1186, and by way of this, his ties of kinship with King Philip II of France) in connection with the reception of early, Île-de-France, Gothic, but here already a greater role was played by the cultural links holding sway in the court intelligentsia and extending to the royal chapel. In Esztergom and its environs, two connections of the relics brought into connection with Béla III's building operations at his palace and with St. Adalbert's Cathedral are scarcely disputed: that they are somehow continuations of workshop activity connected to the building of the previous, 12th-century, second cathedral church, to whose stylistic character they were tailored, and that the basis for their art historical classification is not Byzantium alone, but a western manifestation of the '12th-century Renaissance'. The debates concern the character of the links: direct following of models (possibly by way of journeymen, too) or a mediation route (running through Emilia pre-eminently).

In Esztergom, the culture of monarchical display had consequences which led to the introduction of innovations in work organisation, too. These changes were probably connected with the use of red marble, which made its appearance as a porphyry substitute; and the techniques for its use in decoration and sculpture (special carving and polishing techniques, incrustation, the use of drilling, the turning of pillar elements on a lathe, use of metal dowel pins) can undoubtedly be brought into connection with North Italian masters. The signs are that these specialists joined workshop organisations set up earlier on. We can only guess at the role they played in organising the production of the red-coloured compacted limestone, but a part of their work was the exploitation of the Gerecse quarries. In the course of this process, masters adept in special marble-working techniques (including turning on a lathe, polishing, and preparing with metal dowel pins to aid assembly) came under the supervision of the archbishopric of Esztergom, having previously been under that of the *ispán* (Lat. *comes*) in the castle. Their products soon spread beyond Esztergom. Some of these elements (narrow-diameter shafts, slabs for flooring, slabs for covering walls) may have been dispatched in pre-ready condition; others show working that was likewise brought to an end *avant la pose*. It is probable that only a small percentage of the elements were supplied to builders in a

slipshod state. We thus form a picture according to which the building workshop in Esztergom was augmented with a contingent at the quarry site most probably.

In parallel with the activities of this workshop, an innovative reception of early Gothic architecture appears in Esztergom. Leaving out of account the domestic background, a significant role in the identification of this as 'court' art was played – directly or indirectly – by its origins, which were traceable to the Paris of King Philip II (as to the architecture, it came not from the court, but from smaller construction projects in the vicinity of Paris: Deuil, Gonesse). Researches conduced in lapidaria over the last decade have linked particular pieces to particular sites, thus creating groups from the very variously shaped products of the workshop or workshops. In this way, by means of differentiation on the basis of their material (sandstone in most cases), pieces from the Pilis region, some of which had likewise found their way into the Esztergom lapidarium, were separated out from among the Esztergom ones. Worthy of the Cistercians, the non-figurative splendour of the red marble pieces (the well in the cloister courtyard, the red quoin indicative of the polychrome of the church interior) contributed to the more purely early Gothic character of these. The Pilis Cistercian monastery was not alone with its distinctive appearance. Similar in the very same circle is the position of the second cathedral church at Kalocsa, the divisions on whose carved stones are (on the basis of reused carved stones from Aquincum) indicative at the very least of origins in Óbuda. Where the stones were carved is open to question: from the size of the building, one may in any case infer Kalocsa. At all events, the details in Óbuda Castle that belong in this circle are later. With its likewise distinctive character and its more conservative architectural features alongside the presence of Gothic details, there is also the Premonstratensian provostry at Ócsa, a church which may have been founded by the king because it was located on a royal property. In the case of family monasteries (Bény, Vértesszentkereszt) belonging to the 'court' circle, the presence of stylistic variety and conservative elements was even greater. With regard to the workshop/workshops issue, in our opinion the most likely scenario is a compromise one based on our experience that in Esztergom the building operations conducted in the age of King Béla III fit into a 12th-century continuity and display concurrent continuation of different formal traditions, as well as an accommodation to the earlier style. At the sites of the more recent foundations (Pilis, Kalocsa II, Óbuda), there was no need for this. At these, leaving aside the importation of modern (marble) decorative elements, separate workshop organisations (of the masonic lodge kind) based on use of local raw materials, i.e. on production from quarries or from ruins, must have been set up for the tasks in hand. We know very little about the inner life of these workshops. According to the indications, they did not remain isolated from the sources of style, but instead followed the progress: in this is concealed the most important art historical connection to the 'Villard de Honnecourt' question, reception of the most modern art of the classic cathedrals: as the signs would have it, in a circle that formed in the last two decades of the 12th century. A not-unimportant characteristic of this circle was the identification of the kingdom's political and sacral centre not in a single point but in a region (this was the high point of the use of the designation 'middle of the kingdom'!), and its organisation as a network. It is certain that in the age of Béla III and his immediate successors we cannot speak of a 'court style' concept as formulated by Robert Branner, a concept now widely used in the specialist literature on the history of medieval art.

The issue of 'court art' in the 13th century. In line, clearly, with the broad understanding that the art history of this period 'must research what rulers and courtiers really commissioned and what they did with art', there is a widespread assumption that there was court art at the time of Béla IV. In 1984, on the basis of observation of divergent stylistic characteristics, the present author ventured to separate from this court art – as opposed to the 'court style' in existence from the time of Béla III to that of Andrew II – another trend, one which, according to the indications, presented itself in parallel with it. Since this last trend was current in a broad circle during the reign of Béla IV and, presumably, was influential earlier also, the younger king and the opposition grouped around him sought in it an expression of self-identity. Of course, only stylistic phenonmena are available by way of support: not the context of France, but in this time already kinship with the widespread reception of Gothic in Central Europe (in Southern Germany, Saxony, Silesia, Bohemia, and Moravia), use of Gothic structures on part-structures only, adherence to Romanesque models in building types and in their fashioning of spaces and mass, and wide-ranging distribution of the type in its entirety that was reminiscent of a kind of shared language. These elements led to a situation whereby in the phenomenon of style the critique popular at court sought manifestation in such things as the throwing out of the chairs of the royal council's aristocratic participants at the beginning of Béla IV's reign. The period of at least half a century (in which the Tatar invasion did not represent a hiatus)

stretching roughly from Pilisszentkereszt to the change of style implemented in the mid-13th century in the construction of the Church of the Virgin Mary in Buda may have accommodated those conditions in workshop organisation that may have evolved in enterprises in the time of Béla III. The principal characteristics of this period were construction organisations brought into being at large projects, supported by the output of stone masons employing special techniques.

Building operations in Buda after the Tatar invasion are also instructive regarding the appearance of new-type organisational forms. It is customary, generally speaking, to mention the stylistic and typological connections of these forms. It is, however, less common to point to the change manifest in the general activity of the stone masons operating in the town. Serving as the basis of the observations are the buildings of monastic orders from the period of the town's foundation (in addition to the two parish churches, Franciscan and Dominican monasteries, and, on the Margaret Island, a Dominican convent). Indeed, stone-built town houses (indications of the beginnings of an upper storey: Hess András tér 3; seats inside a gateway which feature consoles with plant-type decoration: Dísz tér 4–5.) also refer to the construction projects undertaken by these masons. These operations were, for the most part, remote from the construction ideal using large ashlars that prevailed in the earlier part of the 13th century: mainly, walls made from rubble were characteristic, with carved-stone sections that did not in regard to forms compete with the traditional ones (i.e. with the decorated sections of the Parish Church of the Virgin Mary). Walled structural solutions exhibiting, at bottom, the dominance of masonry work followed on from large-scale tasks (i.e. those extending to the building of the town walls); also, the stylistic characteristics of the carved-stone sections make reference to the work of stone carvers who had settled in the town. The character of the projects for the monastic orders (mendicant ones largely) also points in this direction: among the Dominicans and the Franciscans at this time, the principles of simplicity and poverty prevailed. In the first architecture from Buda's foundation period, then, technical and structural features that predominated until the end of the Middle Ages can be discerned in the town's construction industry.

Issues of centres and periphery in the Angevin era. The changes perceived in Buda in the mid-13th century determined in a lasting way the character of construction operations in the town: structures built mostly from broken stone, to a lesser extent from ashlars, continued to predominate and spread on a mass scale to the residential buildings of the town. Structural elements and sections of these buildings were made using work by stone carvers. We may justly hypothesise that the carved-stone creations used in ecclesiastical and secular buildings were made by the very same workshops. Authoritative observations based on relative chronology (i.e. relating to the separation of construction periods) are available to us in comparative abundance; sure datings are extraordinarily rare. Such datings – which we can relate with near certainty to construction projects, but with less certainty to mere parts surviving from them – have come down to us most of all from petitions recorded at the Roman Curia. From one such petition we have the date 1366 (and with it the name of a stone carver called John as the master in charge) linked to the palace chapel. The credibility of this, which has decided the entire chronology – hitherto regarded as valid – of architecture and stonemasons' art in Buda, has been shaken spectacularly. Our knowledge regarding the chronology of the forms is patchier than ever. The profile typology worked out after the Second World War especially for their systematisation as a classification system for forms used by stone carvers that were less stylistic than functional has proved equally unsuitable for the assignment of architectural properties and for the dating of pieces.

The seemingly obvious stylistic links between the construction operations connected with Buda's castle and residential edifices on the one hand and its churches and monastic buildings on the other are, therefore, difficult to make out (some of the churches and monastic institutions under discussion had been founded earlier). However, from these operations we may infer – by way of a rather uniform, comparatively large labour force – the existence of a capable community of urban stone carvers. Genuinely usable criteria suitable for the telling apart of masters and workshops could very well be supplied by the leaf decorations on sections featuring plant ornamentation; in a series of sections which for the most part are only profiled, these represent a group that is a good deal smaller. It is difficult to establish – by means of kindred works – how far the influence of these pieces extended; however, links within the middle part of the kingdom may be assumed, especially with Visegrád, the Angevin rulers' alternative seat alongside Buda. At the present time, the dating of the ornamentation and the architectural forms belonging to it stands at the centre of the debates that have developed around the Gothic style in Buda, while the scope of the debate has broadened from the late Angevin period to the Sigismund era, namely to the early 15th

century. In the art history literature, the continuity of Angevin-era court art as a factor determining the first period of royal display under Sigismund has proved to be decisive.

We can, without doubt, rightly talk about court art in the Angevin age. According to the indications, the background for this was – especially in architecture – town artisans; and, similarly, we may reckon with the output of workshops in the service of the court which operated in the most important branches of the luxuries industry, too. In this regard, the most important examples were represented by the reorganisation of the practice of red-marble carving and the re-introduction – after a longish interval – of red marble into court-heraldic display especially, but also into funerary display. If, after the transformation of the royal character of the atelier working with red marble and a change in its ownership, the ordering of red marble for the archbishops of Esztergom is disputable, from the late 14th century on it is beyond doubt that that the operating of the quarries and the income from the production of red marble was in the hands of the archbishopric of Esztergom. The Gerecse quarry aside, it is not possible to decide where the workshops which carved the red marble (and which clearly leased the quarries) actually operated: in Esztergom or in Buda, which was more central. (The workshops may be imagined on the model of the work of the *imagier* and *tombier* specialists in France.)

Apart from the characteristics of court art, we undoubtedly encounter in this milieu written evidence of the presence of court artists themselves. This status can be proved first and foremost by the place of artists/master craftsmen in the court 'family' or household as indicated by their titles. This place was between that of the indoor servants and that of the chamberlains *(valet de chambre)*; its equivalent here in Hungary was indicated by the frequent designation *familiaris*, or simply *noster* (painter, carpenter, stone carver), sometimes with the adjective *specialis*. Time and again, we come across such cases among the king's carpenters from the Angevin age onwards (e.g. Pál Lippai, who served Charles Robert for many years, and Queen Elizabeth's carpenters at Óbuda). Until his death in 1374, Corradus likewise served Queen Elizabeth; his stone-carving workshop ('lodge') operated at the court in Óbuda. In 1374, Louis the Great confirmed 'our stone carver' in the latter's possession of a house in Buda that he had acquired earlier on, before 1365. The individual in question was Master János, whose 'rapid and loyal handling of other matters of ours that were entrusted to him' – in addition to his construction activities – the king was rewarding. For a time, his career was even broadened by attributions – based on incorrect dating – made by László Gerevich. We know of two royal painters, János and Ábel, from their tombs in Buda. Likewise, enfeoffments preserve, from 1326 onwards, the memory of Hertul and of his son Miklós, who is mentioned as a *cimerarius* in 1352, beginning with the securing for the older man of an enfeoffment in Meggyes near to Lake Fertőd and continuing right up to the dying out of this family of Sopron burghers in 1385. This art historical career of theirs may be described as splendid: there was a time when the entirety of book-illumination work at the court was assigned to them, from the *Anjou Legendarium* to the *Illuminated Chronicle*. The work continued in the time of King Sigismund also. By virtue of his circumstances, situation, and last but not least his Sopron interests during the time of Sigismund, the *sculptor ymaginum* Petrus Kytel (he is first mentioned in 1409) – his widow was in 1422 already the wife of one Egidius, likewise a *specialis lapicida noster* – has been mentioned along with the second husband as a possible mediator of the Vienna stylistic links of the sculptures belonging to the assemblage of such artefacts found in Buda in 1974.

A few issues concerning late medieval art. By the early 15th century, the Europe-wide, customary structure of court art and its urban background had developed in the middle of the kingdom. Our knowledge concerning the composition and organisation of the court is too little to permit the judging of the place in court society of artists invited (in some cases from abroad) by the court and employed there. An important role in this is played by the circumstance that researches relating to the court concentrate first and foremost on it as a structure for the exercising of power and on its political role. It can be difficult to establish the place of artists at the court: this was determined not by the office held, but by the degree of familiarity, and in this circle personal advisors and experts could always be found. Beginning in the Angevin era, their activity extended through the role they played in the circle of those around Sigismund (and in the circle of those who supported the publicity campaign he operated from the time of the Council of Constance onwards) to the history-writing/book-publishing/book-illumination work linked to the chancellery in the time of Matthias Corvinus, not to mention the activity of the humanists in connection with Matthias's library. (This activity has been subject to ongoing debate, e.g. regarding the miniaturists operating in Buda.) One of the most important characteristics of this circle was continuity: not only in that it consistently represented and maintained the tradition of displaying the king's majesty and of portray-

ing the feudal realm, but also in that the bearers of this culture constituted an unbroken chain in which both political and aesthetic consciousness may be assumed first and foremost. In this sense, it is permissible to speak of an Italian (or rather international) orientation and of a proto (later *all'antica*) Renaissance beginning with the culture of the early humanists – practised mostly in Bologna and Padua for the most part – and its links right up to the work of Matthias's court humanists in Hungary.

It is very conspicuous that in this case the meaning of the expression 'middle of the kingdom' was not geographical or topographical, but intellectual. This intellectual attitude was manifest in the themes expected or demanded by the cultured; these themes (frequently sought and/or multi-layered) were more nuanced than the everyday and the average. In the formal sense, however, it was manifest in the medium of the accompanying written explanations, which were accessible only to those able to read and those who were learned. Not only can this be documented with works that have come down to us accidentally (sometimes in a very fragmentary condition), but with gestures also, and not only the traditional ones of the first donor/customer patrons (i.e. gestures seeking an intellectual partner in art, those that were intellectual in order to honour these patrons, or those which were directed towards quality). This is well known concerning Matthias (at least as mediated by the humanists speaking and working in his name), but manifested itself in the case of Sigismund also, whose efforts for the acquisition of models and the recruitment of artists – they call to mind the 'art policies' of modern governments – are well documented, especially at the time of the Council of Constance and in the period which followed this. Mention may be made first and foremost of the steps he took in this direction in Paris in 1416 and while on his way home after the council. According to our present knowledge, only on the basis of style can the master who made the Stibor tombs be pointed to: a mason known by this name. Initially, based on observation of some of the Buda sculptures and their comparison with sepulchral monuments from the 1430s and 1440s, we thought that a member of the atelier working on the sculptures – perhaps on account of the intensity of the work and then the ending of it but also seeking a livelihood and capitalising on the knowledge (e.g. of heraldry) he had acquired working on court commissions and, obviously, the prestige he had earned from them – decided to carve luxury tombs of red marble. According to our present knowledge, the precise opposite took place. The carving of red marble requires so much specialist knowledge of stone carving, and the style of our master fits in so well with the production of the Salzburg centre especially, that this master may well have been a contractor and burgher trained in this branch of stone carving who opened an atelier and who also undertook work on the figural decoration of the Sigismund-era royal palace. In view of all this, we can reckon with a town master who was given work by the court. This is in line with the structure typical of developed court art.

It is likely that the position of other masters recruited, contracted, and employed by Sigismund in the construction industry in Hungary was similar, and that the position of the physicians and textile artists mentioned in addition to the stone carvers in Paris in connection with the journey of 1416 was as well. In our view, this explains why in the cloisonné enamel technique (and even in the decoration of goldsmiths' work with cast, duplicated, and engraved depictions) it is customary to hypothesise the national significance of the Buda centre. Evelin Wetter has proved that in the development of the 'national coding' of medieval goldsmiths' works (first and foremost the regarding of cloisonné enamel as a Hungarian technique) a role was also played by the circumstances of the traditionalising of the surviving material. In the course of the 16th century, awareness of their original places of destination faded for two reasons: the replacement of treasures collected to cover the expenses of defence against the Ottomans and the rescuing of works from the Reformation. But Wetter called attention to another aspect of the principal city of the medieval kingdom, namely the role of traders settled in Buda and Pest, indicated by the circumstance that Pest was a place where luxury textiles of Italian origin were customarily obtained, by Transylvanian Saxons also, even in the late 15th century and early 16th century.

The role of the kingdom's middle territories – and along with them the role of initiatives emanating from the royal court – in the spread of new 15th-century styles (i.e. modern art) in Hungary is frequently debated, but not only because of the perishing of the material is this speculation problematic. One element is the burghers of the increasingly significant towns (especially the free royal towns) whose commercial and cultural links clearly played a separate role. The Swabian (Ulm) and Bavarian (Passau, Landshut) links represented by Konrad Stenglin of Nördlingen not only had a part in the development of Sigismund's new seat (which began with the sidelining of Buda), but had wider reverberations also (in addition to the impact they exercised on local architecture in Pozsony [today Bratislava, Slovakia]). In Buda, how-

ever, they had none, which presumably can be explained by the relegation to the background of construction operations in that town and with the ceasing of court life there from the death of Sigismund until the reign of King Matthias. The situation is similar with the sculptural style (Nikolaus Gerhaerts) and painting style representative of the Netherlandish *ars nova* realism of the last third of the 15th century. Among the initiators for works permitting the assumption of the Buda links happily referred to in the specialist literature are the altar at Mosóc (today Mošovce, Slovakia) of 1471 brought into connection with a donation by the Ernuszt family and a piece of paper supplied with an inscription relating to a work from 1488 by a Buda painter named Pál which was found in the head of a Christ figure from the Altar of the Apostles at Bakabánya (today Pukanec, Slovakia). The hypothesising of a court origin for the style is often based on use of the armorial bearings of Matthias Corvinus and Beatrix of Aragon, which in the (free) royal towns does not necessarily refer to a donation, but which in all events refers to the source of law of a town (to that of a town's right to present to a vacant benefice, for example). Beyond these considerations, in the best case the works were given the designation 'court' on the basis of their style. This applies to both Gerhaerts-style sculpture and the painterly style. From the historical and the critical point of view, the hypothesis of a 'court' style in the time of Matthias serves for Jiří Fajt as the starting point for a fundamentally nation-state ideological construct, namely the court style of the Zápolyas. With regard to this, we have no sure criterion of any kind – in contradistinction to the powerful reception of the Italian Renaissance attested to by the humanists appearing at Matthias's court, in the last decades of his reign especially – that enables us to judge whether the late Gothic style of Netherlandish origin enjoyed a similar significance. If it did, we should expect that its wellsprings were in the milieu of the towns.

We reach similar conclusions with regard to architectural production. While from the standpoint of the basis for *all'antica* decoration and section architecture and its reception the luxury industry that developed on the basis of its use of the quarries seems to have been a decisive factor in its later naturalisation of these (besides red marble, another material, Buda marlite, accessible in the middle parts of the realm and clearly originating from there, makes its appearance at this time), late Gothic architectural construction work bearing decoration (in many cases exclusively) seems to have been the work of lodge-like groupings of builders. A modern monograph building on a throughgoing critique in this area has circumscribed the relics of building projects that can be brought into connection with the court, has clarified their sources in Southern Germany, and has thus created the foundations for the tracing of the architectural spaces created and of the parts used to a common area. Employing a strict methodology and publishing a catalogue of the fragments also, the monograph has contributed in this way to our picture of the central territories of the kingdom and to clarification of its chronology that extend far into the Jagiellonian age. It has also clarified the process of the development of local centres starting out from the court style circle. Its aim could not have been, however, investigation of phenomena on the periphery or examination of the impacts of local centres (e.g. those in Transdanubia, Transylvania), which is important because it was from these that one of the last, great stylistic phenonema in medieval art in Hungary developed and spread widely. In any case, in its totality there is a great amount of material from the time and, clearly, a need for broadening it further and clarifying interconnections.

URALKODÓI KŐANYAGOK. A KIRÁLY ÉS AZ ELIT DÍSZÍTŐKŐ-HASZNÁLATA A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON

Lővei Pál

A magyar uralkodó – amennyiben az ügy személyesen érdekelte és nem hagyta egyszerűen a környezetére az erről való gondoskodást – az építőtevékenysége során a rezidenciái és az általa építtetett, használt, támogatott egyházi intézmények díszítésére felhasznált különleges minőségű és színű díszítőkövekre vonatkozó ismereteit több forrásból is meríthette. Elsőként ott volt a Biblia, amely a középkori élet annyi más területéhez hasonlóan ehhez a kérdéskörhöz is nyújtott kapaszkodót, követendő példát. A drága, értékes, színes kőanyagok használatának bibliai említése olvasható az Eszter könyvében leírt szúzai lakoma kapcsán: Ahasvérus (I. Xerxész, uralk.: Kr. e. 486–465) perzsa király az egész népet megvendégelte a királyi palota kertjében, ahol *„pendebant ex omni parte tentoria aerei coloris, et carbasini ac hyacinthini, sustentata funibus byssinis, atque purpureis, qui eburneis circulis inserti erant, et columnis marmoreis fulciebantur. Lectuli quoque aurei et argentei, super pavimentum smaragdino et pario stratum lapide, dispositi erant: quod mira varietate pictura decorabat"*.[1] A színes anyagok uralkodóhoz méltó – akár a középkori anyaghasználatra is hatással bíró – sokféleségéről világosan számot ad a *Vulgata* fenti szövege – a jeromosi latin Biblia-fordítás volt jelen a középkori magyar királyok környezetében –, még ha benne a kőpadló esetében csak a zöld („smaragd") és a pároszi fehér színre korlátozódik is a választék. A geológiai pontosságot természetesen már az eredeti héber megfogalmazástól sem kérhetjük számon, már csak azért sem, mivel Eszter könyve évszázadokkal Xerxész uralkodását követően, még csak nem is Perzsiában, hanem a Makkabeus-kori Palesztinában íródott.[2] Még inkább vonatkozik ez a részben görög, latin fordításokon át származtatott református és katolikus magyar fordításokra, amelyek a *Vulgata* szövegéhez képest változatosabb képet rajzolnak: *„Fejér, zöld és hiáczintus szinü veres kárpitok függenek vala, biborból és bársonyból tsináltt köteleken, ezüst karikákon, és márvány-köböl tsináltt oszlopokon: arany és ezüst ágyak valának renddel vettetve, a' veres bársony-szinü piros márvány-köböl rakatott pádimentomon."*[3] / *„Fehér vászon- és kék bíbor gyapjúszőttesek voltak fehér gyapjú- és bíborkötelekkel és ezüstkarikákkal márványoszlopokhoz erősítve. Arany- és ezüstkerevetek voltak az alabástrom-, márvány-, gyöngyház- és sötét márványkövezeten."*[4] / *„Fehér gyapjú és kék bíbor szőnyegek valának megerősítve a fehér gyapjúból és bíborból való köteleken, ezüst karikákon és fehér márványból való oszlopokon. Aranyból és ezüstből való kerevetek voltak az alabastromból, fehér márványból, gyöngykőből és vörös márványból való padozaton."*[5] / *„Fehér gyolcsvásznak, lilába játszó bíborszövetek függtek bíbor és bisszus köteleken, ezüstgyűrűkkel rögzítve a fehér márványoszlopokon. A porfir, fehér márvány, gyöngyház és fekete márvány padozaton arany- és ezüstheverők álltak."*[6] Az alabástrom ugyan a perzsiai iszlám építészet kedvelt kőanyaga lett később, a bíbor porfír pedig az időlegesen a perzsa birodalom részévé tett

1 Eszt 1,6: *Biblia* 1863, 444. A Biblia fordításaival kapcsolatos alábbi szövegrészek a kézirat első változatában nem voltak ilyen kiterjedtek, a kötet szerkesztőitől, valamint Mikó Árpádtól kapott javaslatok és inspirációk nyomán bővült jelentősen a tárgyalás.

2 Gecse–Horváth 1978, 64.

3 *Szent Biblia* 1685, 529.

4 *Biblia* 1977, 590–591. Valójában ehhez és nem az eredeti Károli-féle fordításhoz áll közel mind a Luther-féle német, mind az I. Jakab angol király utasítására összeállított angol fordítás. Martin Luther 1522-ben elkészült fordításának 1545-ös kiadásában (*Biblia* 1545): „Da hiengen weisse rote vnd gele Tücher mit leinen vnd scharlacken seilen gefasset in silbern ringen auff Marmelseulen. Die bencke waren gülden vnd silbern auff pflaster von grünen weissen gelen vnd schwartzen marmeln gemacht." Az I. Jakab-féle fordítás 1611-ben megjelent első kiadásában (*Holy Bible* 1611): „Where were white, greene and blew hangings, fastened with cords os fine linnen, and purple, to siluer rings, and pillers of marble: the beds were of gold and siluer, vpon a pauement of red, and blewe, and white, and blacke marble." A padlóra vonatkozó jegyzetben egy fordításváltozat is megjelenik: „of porphyre, and marble, and alabaster, and stone of blew colour."

5 *Szent Biblia* 1982, 473.

6 *Biblia* 2000, 514.

Egyiptomból származott (a zöld pedig az éppen csak elért Spártából), de csak a xerxészi korszaknál jóval később, lényegében a Ptolemaiosz-kortól lett az uralkodók, főleg a római, majd a bizánci császárok reprezentációjának egyik központi kőanyagává.[7] Vörösmárvánnyal sem igen lehet találkozni az ókori Perzsia emlékanyagában.

A magyar Biblia-fordítások valójában a késő antik és még inkább a középkori adottságok ismeretét tükrözik, mégpedig európai összefüggésekben. A helyben bányászott vörösmárvány a középkor végére – kis túlzással – „beborította az országot" (ezt tükrözi Károli Gáspár fordítása), az alabástrom (könnyen faragható, áttetsző, kristályos gipsz) és a porfír pedig nem annyira anyagi valójukban, mint inkább a magyarországi és a közép-európai humanisták szóhasználatában volt megtalálható.

Az 1536-ban Oláh Miklósnál Visegrád összefüggésében szereplő alabástrom – *in medio areolae fons est, ex alabastro exsurgens*[8] – leginkább a Mátyás nyaralópalotájából töredékek formájában ismert fehér márvány jelentésű, bár konkrét kútleletekkel nem igazolható.[9] A 14. századtól készített angol alabástromfaragványok – legnagyobb számban oltárretabulumok domborművű, figurális táblái – Izlandtól és Norvégiától az Ibériai-félszigeten át Lengyelországig és Dalmáciáig Európa-szerte kedveltek voltak,[10] és az anyagot nyers állapotban is szállították külföldre, Magyarországot azonban a tengeri szállításra épülő kereskedelmi útvonalak – úgy tűnik – nem érték el, és az újkorban megújuló divat erdélyi momentumai sem épültek középkori bányászati előzményekre.[11]

A reneszánsz humanistáinak a bíborvörös porfírra vonatkozó „antik" ismeretanyaga párosult az annak középkori itáliai használatára vonatkozó autopsziával, és a magyarországi vörös márvány hasonló színét több alkalommal is ahhoz mérték. A bécsi humanista, Ursinus Velius (1493–1538) Pannóniáról írott művében 1527-ben a vörös márvánnyal borított falú Bakócz-kápolnával kapcsolatban jegyezte meg, hogy az esztergomi Szent Adalbert-székesegyházban „*sacellum conditum est sumptis ingenti Thomae Cardinalis antistitis Strigoniensis illustre parietibus ex porphyretico lapide*".[12] A *porphyreticus* jelző azonban már hamarabb is feltűnik a bécsi forrásokban: III. Frigyes császár († 1493) bécsi síremlékének salzburgi vörösmárványát is ezzel jellemezték, talán nem függetlenül II. Frigyesnek († 1250) a palermói székesegyházban álló, valóban porfírból faragott síremlékétől.[13] Még ennél is korábban Bonfini a budai királyi palota Zsigmond király által épített szárnyához toldott kettős márványlépcsőt és a rajta álló bronzkandeláberekét így írta le: „*Geminas huis scalas adiecerat porphyreo marmore aeneisque candelabris insignes.*"[14]

Korábban azt lehetett gondolni, hogy a porfír középkori használata a Kárpát-medence területén egyáltalán nem fogható meg. Még a felhasznált kövek különleges anyagi minőségére alapozó hordozható oltárok[15] műfajában sem érhető tetten, az egyetlen ismert, a kéthelyi templomból származó, 1400 körüli hazai darab is „csak" egy feketével erezett, zöldesszürke, irizáló szerpentint foglal magában.[16]

2003-ban fedezték fel Arad közelében a valamikor a 12. század első felében a Maros egyik szigetére épült egykori bizerei bencés apátság[17] templomának színes mozaikpadlóit (egyrészt a középhajó nyugati szakaszában, másrészt a déli mellékapszisban), amelyek sokféle – vöröses, kékesszürke és

7 A porfírnak szentelt kiállítás katalógusa: Malgouyres 2003; továbbá: Augustynowicz-Kertész – Kertész 1982. Lásd még az 59. jegyzetet.

8 Balogh 1966, I. 248.

9 Buzás 2008, 325, 326, 20. jegyzet.

10 Olszewski 1960, 35–64; Fisković 1979, 73–88; Cheetham 1984, 57–58; Ramsay 1991; *Museu Marès* 1991, 57, 179–182, Kat. 116–119. (Yarza Luaces, J.).

11 A kolozsvári Farkas utcai református templom szószékével kapcsolatban: Kovács 2000, 78; Kovács 2003, 155.

12 Ursinus Velius 1762, 10; Balogh 1955, 81.

13 Wimmer–Klebel 1924, 36–37; Ramisch 1997, 20.

14 Bonfini 1941, 136; Bonfini 1995, 870.

15 Például hordozható oltárládika beillesztett vörösporfír táblácskával, Hildesheim, 1000 körül, Dom- und Diözesanmuseum Hildesheim: *Bernward* 1993, 2. 478–479, Kat. VII-22. (Pippal, M.). Hordozható oltár vörösporfír táblával, Dél-Anglia, 11. század második fele, Párizs, Musée national du Moyen Âge: Malgouyres 2003, 82–84, no. 16. Hordozható oltár antik, zöldporfír táblával, Bamberg/Fulda (?), 1024/1025 előtt, Párizs, Musée national du Moyen Âge: *Europas Mitte* 2000a, 439–440, Kat. 21.02.01. (Siede, I.); *Heinrich II.* 2002, 333–334, Kat. 166. (Suckale-Redlefsen, G.). Willibrordus hordozható oltára, zöld porfírral, Trier, Domschatz, 8., 11–12., 14. század (legkorábbi része a kő): *Europas Mitte* 2000a, 442, Kat. 21.02.04. (Siede, I.). Roger von Helmarshausen paderborni hordozható oltára, fehérrel erezett zöldmárvány táblával, 1107–1127 között, Paderborn, Erzbischöfliches Diözesanmuseum und Domschatzkammer: *Europas Mitte* 2000a, 442, Kat. 21.02.03. (Wissen, M.). A hordozható oltárokról összefoglalóan: Budde 1998.

16 *Pannonia Regia* 1994, 525, Kat. X-37. (Marosi E.).

17 ÁMF I. 173–174. A történeti adatokat és az ásatási eredményeket ismertető könyvsorozat első kötete: *Mănăstirea* 2011. A feltárások legkorábbi pénzleletei II. István (1116–1131) és II. Béla (1131–1141) uralkodásának idejéből származnak, lásd: Burnichioiu–Rusu 2011, 11.

fekete, fehér, világoskék, sárga és sötétzöld – kövei között mind a vörös, mind a zöld porfír megtalálható.[18] A porfírok és márványok származási helye minden bizonnyal Erdély belsejében, a római Dacia tartomány településromjai között keresendő, és Bizerén másodlagos felhasználásuk bizonyos,[19] más kövek akár a Maros medréből is kinyerhetők lehettek.[20] A kolostor építéséhez felhasznált falazóanyagokat – mészköveket és homokköveket – a Maros völgyében bányászták, keleti irányban kb. 65, illetve 25–30 kilométeres távolságban.[21] Szállításukat ugyanúgy vízi úton bonyolíthatták, ahogy az Erdély távolabbi római rommezőiről származó anyagokét is. Ebben a bizerei szerzeteseknek kiemelt gyakorlata lehetett, hiszen monostoruk legjelentősebb, az uralkodótól nyert kiváltságai a Maroson történő sószállítás saját hajókon történő lebonyolítására vonatkozott, ami 1183-ban, 1211-ben, 1230-ban egyenesen példaként szolgált például a nyitrai püspökség és a pannonhalmi apátság hasonló kedvezményeihez.[22] Egy ilyen hajó kb. 12 m hosszú volt, különleges habarcslenyomatát is feltárták az ásatás során.[23]

Az írott – főleg bibliai – szövegek vázolt példakép szerepét megsokszorozhatta a liturgikus kéziratok illusztrációs anyaga. Ebből a szempontból – például az államalapítás időszakában, I. (Szent) István (†1038) építkezéseinél – kiemelkedő szerepe lehetett a Karoling-kori díszes kódexeknek, és főleg ezek 10. század végi, az ezredforduló táján készült, Ottó-kori „másolatainak", újraértelmezéseinek. Az evangeliariumok kánoni tábláinak változatos színezésű, esetenként határozottan a mintázatos márványokat, a bíbor porfírt imitáló oszlopsorai, az evangélistákat (vagy a trónoló uralkodót) ábrázoló egész oldalas miniatúrák színpompás építészeti környezetének hasonlóan márványozott oszlopai vagy mintás díszpadlói[24] akár egyfajta „mintakönyv" szerepet is betölthettek. Ez a példakép szerep független lehetett attól, hogy a miniatúrákon, minden más motívumhoz hasonlóan, ezek a részletek sem tekinthetők természethűnek, készítőik egy-egy mustra festése során konkrét tapasztalataik megléte esetén is leginkább saját szabad fantáziájukra és kézügyességükre támaszkodtak.

A kőanyagokra és azok reprezentatív használati módjaira vonatkozó ismeretek további forrását jelenthette a közvetlen tapasztalat – a királyé és udvartartása világlátott tagjaié. Csak a bizánci udvarban személyesen látottak vezethették III. Béla királyt (†1196) a porfírt helyettesítendő „megtalált" gerecsei vörösmárvány (geológiailag pontosabb megnevezéssel tömött vörös mészkő) széles körű alkalmazásához. Az I. (Szent) István székesfehérvári Szűz Mária-prépostságának templomában készült legkorábbi színes márványpadló viszont

[18] Burnichioiu–Rusu 2006; Burnichioiu–Rusu 2011. Nemcsak a templom, de a kolostor területén is kerültek elő szórvány mozaikelemek, és azokból korábban már az aradi múzeumba is jutott néhány, lásd: Heitelné Móré 2001, 268, 3. kép.

[19] A római Pannoniában és tágabb környezetében igencsak csekély az eredeti vörösporfír faragványok száma is, Carnuntumból ismert például egy Apis-relief töredéke, szobortöredékek pedig Gamzigrad és Spalato/Split császári palotáiból, palotamauzóleumokból. Zöldporfír burkolólapok azonban előkerültek Savaria császári palotájának aulájából, illetve Heténypuszta mauzóleumából is. Az adatokért Mráv Zsoltnak tartozom köszönettel. A Szombathelyi Egyházmegyei Gyűjtemények és az Iseum kiállításain mindkét porfírra találni példát.

[20] Az eredet kérdésére a részletes geológiai/geokémiai vizsgálatok adhatnak majd választ.

[21] Ionescu–Bucur 2011.

[22] ÁMF I. 173.

[23] Rusu–Toda 2011.

[24] Például: Lorschi Evangeliarium, 810 körül, Alba Iulia, Biblioteca Batthyáneum, Ms. R. II 1, illetve Vatikánváros, Biblioteca Apostolica Vaticana, Pal. lat. 50: *Paderborn* 1999, 2. 727–733, Kat. X.21. (Bierbrauer, K.); Evangeliarium Gandersheimből, Metz, 860 körül, Coburg, Kunstsammlungen der Veste Coburg, Ms. Nr. 1, fol. 11r: *Otto der Grosse* 2001, II. 118–121, Kat. III. 12. (Fillitz, H. – Kahsnitz, R.); Evangeliarium, Fulda, 9. század második negyede, Erlangen, Universitätsbibliothek Erlangen-Nürnberg, Ms. 9. (olim 141), fol. 19v, 49v, 101v: *Otto der Grosse* 2001, I. 238, Abb. 10, II. 198–201, Kat. IV. 16 (Kahsnitz, R.); Evangeliarium, Corvey, 10. század közepe, Reims, Bibliothèque Municipale, Ms. 10, fol. 6v-7r: *Bernward* 1993, 2. 410–411, Kat. VI-69. (Kuder, U.); *Otto der Grosse* 2001, II. 182–183, Kat. IV. 10. (Kahsnitz, R.); Evangeliarium-töredék lapja, Corvey, 10. század negyedik negyede, Lipcse, Universitätsbibliothek, Ms. Rep. I 57a: *Bernward* 1993, 2. 415–416, Kat. VI-73. (Kuder, U.); *Otto der Grosse* 2001, II. 187–189, Kat. IV. 13. (Karpp, G.).

az uralkodók klerikusainak nyugat- és dél-európai, Karoling- és Ottó-kori építészeti emlékekre[25] vonatkozó személyes autopsziáját feltételezi, bár a bajor hagyomány szerint István és Gizella eljegyzésére, illetve házasságkötésére a felső-bajorországi Scheyern várában került sor,[26] így akár még a későbbi király utazásai során gyűjtött személyes tapasztalatai is szerepet játszhattak készíttetésében, nem is beszélve a királyné fiatalkori emlékeiről. Fehérváron a legkorábbi – Dercsényi Dezső által a Szent István korinak tartott szinthez tartozóként, de 12. századiként meghatározott – díszpadló elemei lehettek az 1937-ben a bazilika főhajójában, az egykori V. pillér magasságában, részben összezúzott állapotban talált, piskóta és félkör alakú, szürkésfehér mészkő (márvány?)-darabok.[27] Kralovánszky Alán Szent István központi helyzetű sírhelyének északi és déli oldalán is ennek a felújításokon túl változatlanul hagyott, általa román koriként jegyzett, márványmozaikos padlónak a középkor végéig tartó használatát figyelte meg.[28] A főhajó déli oldalán állott, egykor pilléres vagy oszlopos objektum[29] jelentőségét mutatja, hogy másodlagosan római tetőcserepekből faragott, vörös színű elemekből és márványlapokból álló keretdekoráció övezte a fehérmészkő lapok alkotta padlóban, a mustra 11. századi keltezése az épület más részeit borító terrazzo- és mészkőpadlóval való szintegyezésén alapul.[30] A szentély falának színességéről, a márványpadlóról Szent István nagyobb legendája és Hartvik püspöktől származó legendája egyaránt megemlékezik: „*hatalmas, csodálatos művű bazilikát kezdett építtetni, a kórus falán tarka vésetekkel, márványlapokkal kirakott padlóval*".[31] Ezekből a fehérvári padlókból igen kevés maradt meg, ez a kevés mindenesetre leginkább a német területek Ottó-kori padlóinak

[25] Az utóbbi időszak nagy európai kiállításain egész sor Karoling-kori mozaikpadló-részletet, illetve belőlük származó kőelemet vonultattak fel. Hatszögekre és háromszögekre épülő rendszerű, antik márvány-, vörös- és zöldporfír, mészkő- és aranyozott üveg elemekből állt a langobárdok salernói palotakápolnájának 8. századi díszpadlója, amelynek esetében az antik császári hagyományok követését a hasonló technikájú, változatos mintázatú, falburkolatba épített, eredetileg aranyozott bronzbetűket hordozó, fehér márvány titulus is hangsúlyozta. *Paderborn* 1999, I. 92–93, Kat. II.53. (Peduto, P.), valamint II. 564–565, Kat. VIII.48. (Peduto, P.). Négyzetes és háromszögű, az egykori római provinciákból vagy egyenesen Rómából begyűjtött, zöld porfírból, fehér márványból, sötétszürke mészkőből faragott elemekből álló, 9. századi „opus sectile" díszítette Corvey apátsági templomát, vörös és zöld porfírból, sárgás szerpentinből, fehér márványból, sötétszürke mészkőből készült, Karoling-kori padló Münster püspöki épületegyüttesét. *Paderborn* 1999, II. 566, Kat. VIII.49. (Ulbricht, I.), illetve 566–567, Kat. VIII.50. (Ulbricht, I.). A porfírokon kívül különlegesen változatos színezetű és mintázatú – a mai Tunézia, Görögország, Belgium, a francia Garonne-vidék, az itáliai Appenninek, a Pireneusok területéről származó – márványelemek, a Maas-vidékről és a mai francia–belga területekről származó fekete mészkövek alkották Compiègne egykori Pfalz-komplexumának díszpadlóit és/vagy falburkolatait. *Paderborn* 1999, I. 98–99, Kat. II.57. (Petitjean, M.). Változatos színek, a négyzetesek mellett háromszög és rombusz alakú elemek jellemezték az ingelheimi Pfalz 8. század végi dekorációját. *Paderborn* 1999, I. 104–105, Kat. II.65. (Grewe, H.). Nagy Károlynak az egykori falburkoló kőlapok gazdagságát ma is őrző palotakápolnájában a földszint és a karzatszint 800 körül készült egykori padlóiból összefüggő felületek kerültek elő a 19. századi ásatások során, amelyeket kis mozaikkockák alkotta, négyzethálós mustrák, valamint átlósan elforgatott, egymásba írt négyzetekből álló, háromszög, trapéz, négyzet, téglalap alakú elemekből összeállított rendszerek jellemeznek. *Paderborn* 1999, I. 107–110, Kat. II.57. (Kier, H.). A hatszögek végtelenített mustrájára épülő, sárga, vörös, szürke, fehér, fekete kövekből a Karoling-időszakban alakított padló ma is eredeti helyén látható a korai kölni székesegyház, „Alter Dom" főhajójának maradványai között, érdekes összevetésre adva alkalmat a Gero érsek (†976) sírját fedő, zöld és vörös porfírból készült, négyzethálós „opus sectile" mintázattal. Kosch 2001, 297, Abb 11. A műfajnak a középkorra és a Rajna-vidéki emlékekre koncentráló összefoglaló tárgyalása: Kier 1970.

[26] A scheyerni bencés apátságban lejegyzett hagyomány viszonylag kései keltű. Veszprémy 2000, 608.

[27] Dercsényi 1943, 16, 24, 28–29.

[28] Kralovánszky 1988a, 169; Kralovánszky 1988b, [11].

[29] Az építmény funkciója ismeretlen, lásd: Biczó 2000, 623. A feltáró Kralovánszky Alán szerint szószék volt, lásd: Kralovánszky 1988b, [14].

[30] Biczó 2000, 623–624; Biczó 2001, 285–287; Havasi 2011, 198–204.

[31] Kurcz Ágnes fordítása: *Legendák* 1983, 28, 41.

ismeretére mutathat.[32] A tájékozódás további lehetséges irányairól adhatnak számot a tiszántúli Kutaspuszta (Székkutas) csekély maradványaiban is jelentős építtetői igényekről tanúskodó, elpusztult templomának leletei. Szürkésfehér márványból faragott rombuszok és római *tegulá*kból nyert háromszögek a fehérvárihoz méreteit tekintve is igen hasonló padlókeretezésről tanúskodnak, viszont egy oroszlánfigurát palmettás keretbe foglaló, lapos domborművű, mintegy 80 centiméteres átmérőjű mészkőmedaillon töredéke – felülete egyértelműen a rajta való járkálástól kopott le – a körívéhez pontosan illeszkedő padlótéglával együtt egy összetett szerkesztésű és anyaghasználatú, részben figurális ábrájú díszpadló homályos képét vetíti elénk. Medaillonszerkesztésével bizánci előképeket idéz, a hatás azonban több lépcsőn, balkáni, délvidéki közvetítőkön keresztül érvényesülhetett.[33] Színességét gazdagíthatta a fehér kő domborművének véseteiben feltételezhető, színes, pasztaszerű kitöltőanyag is,[34] amelyhez hasonlóval az 1070–1080 körül fehér márványból készült, ornamentális díszű zalavári padlólapok[35] esetében is számolhatunk.

A bizánci kapcsolat Európa nyugatabbi részeinek különleges díszpadlóit közvetlenül is befolyásolhatta. Így a Saint-Benoît-sur-Loire apátsági templomának 1026-os leégését követő újjáépítés során Gauzlin apát (1004–1030) *Romaniá*ból, vagyis Bizáncból hozatott mesterek segítségével készíttetett nagyméretű porfírtáblákkal is ékes, különleges gazdagságú díszpadlót.[36] Desiderius apát 1066–1071 között bizánci mesterektől rendelt díszpadlót Montecassino apátsági templomának hosszházába, amelynek nagy, porfírból készített *rotá*i a fontos liturgikus pontokat jelölték, hasonlóan egyébként Róma ókeresztény templomaihoz (régi Szent Péter), valamint a régi hagyományt a bizánci példák nyomán is megújító, 1100 körüli gyakorlathoz (San Clemente).[37]

A Mediterráneum Adria-környéki, itáliai területei merültek fel Bizere már említett mozaikpadlói kapcsolatrendszerének első vázlataként. Az *opus sectile* (természetes színű, sokszögű kövekből álló mozaikburkolat) és az *opus tessalatum* (négyzetes kövekből álló minta) ott megfigyelhető különböző keverékei párhuzamaiként Aquileia, Velence, Murano, Pomposa templomainak a 11–12. században a két típusból vegyített padlóit emelték ki a feltáró kutatók.[38] Nem is csak nyolcszögű, négyzetes, félkörlapos, körszelet, mandorla alakú lapocskák alkotta geometrikus mustrákról van szó, a bizerei főhajó díszítésének nagy négyzetes mezőiben, középen, kis négyzetekben keresztszerű motívumok, a nagy négyzeteket osztó átlós keretek közrezárta trapézokban pedig a bestiárium állatalakjai és akantuszos-palmettás indadísszek jelennek meg. A Bizerén felhasznált téglát – ellentétben a Fehérvárott és Kutaspusztán alkalmazott római anyaggal – a helyszínen égethették, és a monostor területén talált apró kőszilánkok a díszpadlók elemeinek helyszíni faragására utalnak.[39]

A drága kőanyagok használatának a díszpadlók – színességük és anyaggazdagságuk következtében – igen látványos, de nem kizárólagos emlékei. A mindig különleges igényeket jelző, fehéres márványok domborművekhez, szentélyrekesztőkhöz,

[32] Görög és itáliai területekről származó, különböző erezetű fehéres márványok, fekete mészkövek, Spárta környékéről származó zöldporfír elemek, háromszögek és négyzetek alkották II. Henrik császár (1002–1024) bambergi székesegyházának díszpadlóját. *Heinrich II.* 2002, 196–198, Kat. 64. (Sage, W.). A bambergivel szinte egyidős a wormsi Burchard-dóm nyugati hosszházszakaszában világos márványokból és sötét palából faragott, nyolcszögű, négyzetes és háromszögű elemek alkotta mozaikpadlója (Burchard 1018-ban felszentelt építkezését 1020-tól követte a nyugati rész megújítása). *Europas Mitte* 2000a, 453, Kat. 21.06.01. (Spille, I.). Sötét nyolcszögek, sötét és világos kisebb négyzetek, továbbá világos háromszögek alkotják a magdeburgi székesegyház kriptájának ma is meglévő, még a 11. század elején készült, az épületrész század közepi megújítása során is megtartott díszpadlót. Schubert–Leopold 2001, 363, Abb. 7. Összeállításukban és színezésükben a fentiekhez hasonló elemekből és szerkesztésekkel képzett padlóvariációk díszítették a halberstadti székesegyházat, a 11. század elejétől Bernward püspök (†1022) hildesheimi székesegyházát (életrajza említi, hogy „érdeklődést mutatott a mozaikdíszű padlók iránt"), már a 10. század végén Hochelten apácakolostorának templomát, valamint a 11. század első harmadában a paderborni székesegyházat is. *Heinrich II.* 2002, 198; Kosch 2001, 300. A padlók megbecsülését mutatja, hogy a tűzvészeken és épület-összeomlásokon át is megőrizték, esetleg áthelyezve is újrarakták azokat Magdeburgban és Bambergben.

[33] B. Nagy – Tóth 2000, 247–250, 6–9. kép.

[34] Ennek ma már szabad szemmel megfigyelhető maradványa nincs. B. Nagy – Tóth 2000, 248, az 59. jegyzettel. Az ilyesfajta színes paszták összehasonlító, természettudományos vizsgálatának első magyarországi eredményei: Lővei–Tóth 2011.

[35] Tóth 1990a, 149, 164, Kat. 25, 7–8. kép.

[36] A padlót a szentélyrész 1067/80 és 1107 közötti megújítása idején gondosan áthelyezték az új szentélybe, ahol 16–17. századi restaurálásokat követően ma is látható. *Bernward* 1993, 2. 300–301, Kat. V-36. (Vergnolle, E.).

[37] A montecassinói padló ábráját 1713-as metszet őrizte meg. *Canossa* 2006, II. 270–271, Kat. 375. (Lettau, G.).

[38] Burnichioiu–Rusu 2011, 5–8, 10.

[39] Burnichioiu–Rusu 2011, 9.

templomi kisépítészeti alkotásokhoz, falburkolatokhoz való felhasználása a 11–12. századi Magyarország több jelentős egyházi intézményében, fontos kolostorában is megfogható. Így felbukkan például 1070–1080 táján a zalavári bencés apátságban, 1083 körül, illetve a 12. század első felében a székesfehérvári prépostsági templomban, a 11. század végén, 1100 körül Pécsváradon, a 12. század közepe táján a somogyvári bencés apátságban.[40] Némelyik alkotással kapcsolatban – például Zalavárott és egy somogyvári fejtöredéken – bizonyítható, illetve felvethető a már említett színes pasztaberakás lehetősége.[41] Az 1200 körüli időszak márványfaragói tudása sem csupán Esztergomban és a környékén bányászott vörösmárvány feldolgozásában érhető tetten.[42] A pécsi székesegyház nyugati márványkapuja az esztergomi Szent Adalbert-székesegyház akár korábbi, akár frissen rakott falainak márványtáblákkal való burkolásához hasonló „felöltöztetésként", egy általánosabb építéstechnikai módszer jeleként értékelhető.[43] A pécsi kapuzat kőelemeinek hátoldala világosan jelzi római eredetüket: a világos, sárgás-szürkés-fehéres márványok import útján kerültek a római *Sopianae*ba, ahol másodlagosan használták fel azokat a monumentális kapuzathoz.[44] A római eredetű faragványok másodlagos középkori felhasználásának sűrűsödési pontját jelenti Szombathely/Savaria környéke,[45] azonban a falazatba vagy kőszerkezetekbe változatlan formában, vagy feldarabolva beépített márványok[46] nyilvánvalóan nem tartoznak a minőségi anyaghasználat kategóriájába, egy, a Ják nemzetség 12. század végén alapított pornói ciszterci apátságából származó, sárgásfehér márványból a 13. század elején faragott, jelenleg szenteltvíztartóként használt fejezet, valamint egy-egy szürkés márvány féloszloptöredék és sokszögű falpillérelem annál inkább.[47] A jáki apátsági templom nyugati kapujának domborműves eredeti timpanonja is márványból készült, római eredet nyoma nem látszik rajta.[48] A kapu azonban festve volt, így egyáltalán nem biztos, hogy a timpanonon a márványanyag színe érvényesülhetett, ahogy a Szombathely melletti Szentkirály plébániatemplomából kiemelt, 1230 körüli, igen kvalitásos domborművű timpanon esetében sem lehetünk biztosak a sárgás színű márvány egykori láthatóságában, bár a változatos, átgondolt felület-megmunkálási módok utalhatnak arra, hogy a kőanyagot legalább részben láttatni kívánták.[49]

A középkorban Európa-szerte újra felhasznált római *spolium*ok tekintélyes része oszloptörzs, márványból, porfírból, gránitból.[50] A Dunántúl területén ilyen architektonikus szerkezetbe beépített római oszlop nem ismert. A szombathelyi Iseum melletti oszlopsor két szürkegránit oszlopa ma a jáki templom mellett található, egyikük cserkészemlékművé alakítva, a másik a földön hever, és a község I. világháborús emlékműve is hasonló oszloptöredék felhasználásával készült[51] – Jákra kerülésük ideje és eredeti felhasználási módjuk nem ismert. Megoldatlan annak a szürke gránitból faragott, ma csak részben meglévő kilenc oszloptöredéknek az építéstörténeti helyzete, amelyek egy kivétellel Székesfehérváron bukkantak fel; római eredetük kétségtelen, a városba bizonyosan másodlagosan kerültek, és nehéz másképp elképzelni őket, mint a prépostság épületegyüttesének elemeit.[52]

A pécsi püspökség, a Vas megyei nemzetségek és monostoraik, a Gorsiumtól napi járásra alapított Székesfehérvár királyi prépostsága, a dáciai romoktól vízi úton elérhető Maros menti apátságok jelentős „földrajzi előnnyel" rendelkeztek a római faragványok újrafelhasználási lehetőségei szempontjából. Az ország más részeinek építtetői,

40 Zalavár: *Árpád-kori* 1978, 70–73, Kat. 1–4. (Tóth M.); *Pannonia Regia* 1994, 79–82, Kat. I-22–24. (Tóth S.). Székesfehérvár: *Árpád-kori* 1978, 109–110, Kat. 34. (Tóth M.); *Pannonia Regia* 1994, 88–89, Kat. I-27. (Tóth S.), valamint 99–100, Kat. I-43. (Marosi E.). Pécsvárad: *Árpád-kori* 1978, 118–119, Kat. 43. (Tóth M.); *Pannonia Regia* 1994, 89, Kat. I-28. (Marosi E.); *Paradisum* 2001, 410–411, Kat. V.4. (Takács I.). Somogyvár: *Paradisum* 2001, 419–424, Kat. V-18–22. (Tóth M.).

41 Zalavár: *Pannonia Regia* 1994, 81, Kat. I-24. (Tóth S.). Somogyvár: *Paradisum* 2001, 420, Kat. V.18. (Tóth M.).

42 Lásd alább.

43 Takács 2004.

44 Tóth 1994. További pécsi márványfaragványok: *Árpád-kori* 1978, 155–157, Kat. 77–78. (Tóth M.).

45 Összefoglalóan: Lővei 2002a, 20–21.

46 Táplánszentkereszt, római katolikus templom, két tagozatlan hasáb a déli kapuban, lásd: LAHU 6. 463, Kat. 85.16–17. (Ivicsics P.). A jáki apátsági templom falaiban is akadnak római eredetű márványtömbök, a karzatra vezető csigalépcső egyik darabja is római sírkő. Horváth 1999, 264; Mezey 2001, 400, 404, 10. jegyzet; Lővei 2002a, 21.

47 LAHU 6. 150, Kat. 74.1–2, Kat. 74.4. (Ivicsics P.).

48 Horváth 1999, 264.

49 Éber 1911; Balogh 1956; Takács 2002; Marosi 2009; Barral i Altet 2010.

50 A korai, Karoling- és Ottó-kori gyakorlatról például: Meckseper 2001, a 377. oldalon térképpel a preromán építészetben felhasznált antik-római *spolium*okról, Oldenburgtól Genfig és Tournai-től Salzburgig. A Római Birodalom területére eső helyszíneken Aachen kivételével helyi előfordulásokból szerezték be a kőanyagot, a 10. századi Szász Hercegség területén a Mediterráneum volt a lelőhely.

51 Mikó 2000, 35–37; Lővei 2002a, 21, 9–11. kép.

52 Mentényi 2006, 5–8; Mentényi 2011, 34–38, Abb. 4–6.

amennyiben hasonló igények mozgatták tevékenységüket, több találékonyságra és „geológiai kutatásokra" szorultak. Ebből a szempontból Havasi Krisztina újabb vizsgálatai nyomán leginkább a középkori egri székesegyház 1200 körüli dekorációja tűnik kiemelkedőnek.[53] A kórusban egy vakfülkékkel tagolt kisépítményen meghatározó volt a közelben bányászott vörös andezittufa és a fehér márvány színkontrasztja, a padlót viszont a fehér és szürkésfehér, illetve a csiszolt állapotában sötét, szürkésfekete, kékesfekete elemek – háromszög, négyzet, mandorla, körgyűrű részlete, ívelt oldalú rombusz – ellentéte jellemezte, csekélyebb számú rózsaszínes és vörösmárvány szemekkel *(1–2. ábra)*.[54] Előkerült egy zöldes színű kis csiszolt kődarab is.[55] A feketésszürke anyagot a templom 1930-as évekbeli feltárásai során szerpentinnek nevezték.[56] A még csak elkezdett kőzettani vizsgálatok alapján úgy tűnik, hogy az egész együttes szorosan kapcsolódik a környező hegyvidék, a vulkanikus Mátra és a mészkőhegység Bükk díszkőlelőhelyként nem is olyan csekély adottságaihoz.

A számba vett épületek – székesegyházak, prépostsági templomok, bencés és ciszterci apátságok – az uralkodó és környezete, az ország legelőkelőbb főpapjai és intézményalapító főurai igényeit és lehetőségeit mutatják.

***

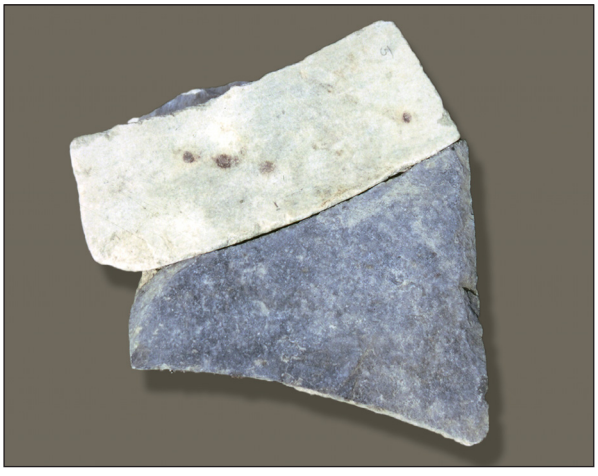

1. ábra. A középkori egri székesegyház díszpadlójának két eltérő anyagú kőeleme rekonstruktív összeállításban, 1200 körül, Dobó István Vármúzeum. Fotó: Havasi Krisztina
Fig. 1. Two elements, of different types of stone, from the decorated floor of Old Eger Cathedral, c. 1200. Dobó István Castle Museum. Photograph: Krisztina Havasi

2. ábra. A középkori egri székesegyház díszpadlójának részlete, rekonstruktív összeállításban, 1200 körül, Dobó István Vármúzeum. Fotó: Havasi Krisztina
Fig. 2. Reconstruction part of the decorated floor of Old Eger Cathedral, c. 1200. Dobó István Castle Museum. Photograph: Krisztina Havasi

Henszlmann Imre a székesfehérvári bazilikában két vörösmárvány padlót is talált, az általa I. Károlyhoz kötött vörösmárvány burkolata alatti, hasonló anyagú korábbi padlót az „eredeti", vagyis Szent István kori padlónak vélte.[57] Ez azonban valószínűleg csak a 12. század végén készült, hiszen azóta előkerült a még korábbi, már említett padló. A vörösmárvány használatának közelebbi vizsgálata is arra utal, hogy ennél hamarabb belőle készült padlóval nem is lehet számolni; az anyag megjelenése szorosan összekapcsolódhatott a bizánci udvarban nevelkedett III. Béla király személyével, a vörösmárvány porfírhoz hasonló színe ugyanis a késő római császári hagyományokat folytató bizánci udvari reprezentáció egyik

53 Havasi 2003; Havasi 2011.
54 Havasi 2003, 131–134, 139–140, 151–154, 20–23. kép; Havasi 2011, 190–207, 281–307.
55 Ismeretét Havasi Krisztinának köszönhetem.
56 Havasi 2003, 145.
57 A vörösmárvány burkolatokról lásd: Henszlmann 1883, 60; Menténi 2006, 58, 61, 130. jegyzet, 67; Menténi 2011, 107, 143, 130. jegyzet. A vörösmárványból készült padlómaradványok Biczó Piroska szerint is (szóbeli közlés) két különböző korban készültek (a korábbi lehet 12. század végi), pontos elkülönítésük és keltezésük azonban nem probléma nélküli.

kifejezési formáját volt hivatva pótolni.[58] A porfír a késő római, majd a bizánci császárok, de a bizánci udvari hagyományokat utánzó, 12. századi szicíliai normann királyok síremlékeinél is igen fontos szerepet játszott.[59]

A Gerecse hegység vörös mészkövét – geológiailag pontatlan, de a középkorban és az újkorban egyaránt általános elnevezéssel a vörösmárványt[60] – már a rómaiak ismerték, ha nagyobb távolságokra való szállításáról, jelentősebb szerepéről ekkor még nem is beszélhetünk. A lelőhelye környékén – például Tokodon – már ebből a korból ismert csiszolt formában történt felhasználása is.[61] Többfelé, így Süttőn is előkerültek vörös mészkőből faragott, római mérföldkövek.[62]

A középkorban a vörös mészkő Esztergom vármegyéhez tartozó bányahelyeit kezdetben a király birtokolta. 1204 előtt adományozta Tardos egy részét Imre király az esztergomi káptalannak márványfejtésre *(pro extrahendis marmoribus)*, Süttőt pedig Zsigmond adta 1388-ban az esztergomi érseknek.[63]

A gerecsei vörösmárvány magas művészi igényű felhasználásának legkorábbi nyomai Esztergomban lelhetőek fel. A Szent Adalbert-székesegyház 1196 előtt elkészült impozáns, nyugati díszkapujának (Porta speciosa) alaptónusát a vörös színű kő adta *(3. ábra)*, ebbe, mint alapba helyezték bele a fehér és a zöldes-feketés árnyalatú, sötét színű egyéb kőfajtákat is, a színpompás márványinkrusztáció berakásos technikájának megfelelően.[64] A székesegyház díszéhez egy hasonlóan háromszínű, berakásos márványtrónus *(4. ábra)*, mintás padló, valamint részben inkrusztált, meglehetősen kiterjedt mértékű, például apszishoz tartozó belső falburkolat tartozott *(5. ábra)*.[65] A 18. század

3. ábra. Az esztergomi Porta speciosa feliratos vörösmárvány töredéke, 12. század vége, Balassa Bálint Múzeum. Fotó: Pintér Farkas
Fig. 3. Inscribed red marble fragment of the Porta speciosa in Esztergom, late 12th century, Balassa Bálint Museum. Photograph: Farkas Pintér

közepén még nagy felületen meglévő, a falhoz vaskampókkal erősített vörösmárvány burkolat képét

58 Lővei 1992, 5; Lővei 2001; Lővei 2002b, 412; Lővei 2004a, 59.

59 Vasiliev 1948, 3–26; Deér 1959; Varga 1993; Varga 1994; Malgouyres 2003. Legutóbb: Tronzo 2012. A porfír így – eltekintve a drágakövektől – a 12–13. századig mindenképpen a középkori „kőhierarchia" élén helyezkedett el. Az európai kőanyagok összefoglaló és összehasonlító ikonológiai vizsgálata egyelőre hiányzik; a műalkotásokhoz felhasznált anyagok ikonológiájáról írott, egyébként alapvető tanulmány, a kőanyagokról csak az aacheni palotakápolna kapcsán szól röviden: Bandmann 1969, különösen 78. Ennél éppen a vörösmárvánnyal kapcsolatban többet mond, bár bizonyos heraldikai vonatkozású feltételezései aligha igazolhatók: Mojzer 1971, 32–34. Lásd még: Kemp 1975; Raff 1994; Lein 1997; Español 1999, 468–469, 470–471; Nickson 2009, 4–5.

60 A gerecsei kőanyagnak a hasonló ausztriai és veronai vörös mészkövekkel való összehasonlítását segítő természettudományos vizsgálati módszerekről és a kutatások eredményeiről lásd: Pintér et al. 2001a; Pintér et al. 2001b; Pintér et al. 2004; Lővei et al. 2007.

61 MRT V. 336, 338.

62 *Esztergom* 1900, 110.

63 ÁMF II. 313; ZSO I. 82. (824. sz.).

64 Marosi 1971; Marosi 1984, 32–34, 199–200. (44. sz.), Abb. 9–14, Abb. 140–144, Abb. 147–149, Abb. 157–159, Abb. 162–169, Abb. 172–174; Takács 1993; *Pannonia Regia* 1994, 234–236, Kat. IV-3. (Takács I., Horváth I.); Takács 2004.

65 *Árpád-kori* 1978, 194–197, Kat. 123–124. (Marosi E.); Marosi 1984, 61, 63–67, 200. (45. sz., 47. sz.), Taf. XV, Abb. 174–179; *Pannonia Regia* 1994, 234–236, Kat. IV-3. (Takács I., Horváth I.); Lővei 2004a, 56–57; Takács 2004, 48, 22. jegyzet; *Esztergomi kőtár* 2004, 124, Kat. 8. (Buzás G.); Havasi 2011, 205–207.

4. ábra. Márványberakásos trónus részlete Esztergomból, 12. század vége, Vármúzeum. Fotó: Havasi Krisztina
Fig. 4. Detail of a marble-inlaid throne from Esztergom, late 12th century, Castle Museum. Photograph: Krisztina Havasi

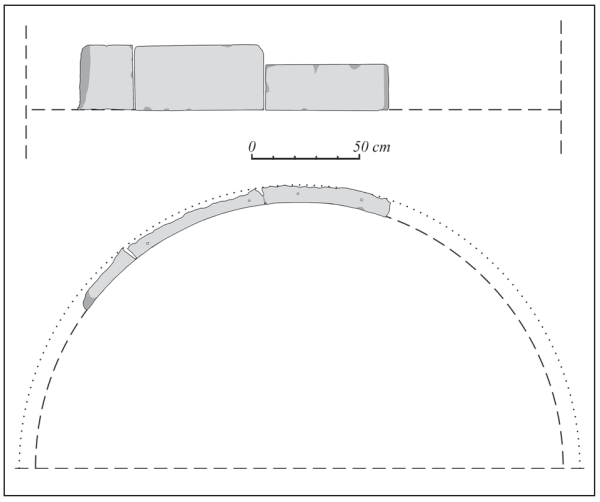

5. ábra. Apszis vörösmárványból ívelten faragott burkolóelemei rekonstruktív összeállításban az esztergomi Szent Adalbert-székesegyházból, 12. század vége, Vármúzeum. Rajz: Havasi Krisztina, 2002
Fig. 5. Reconstruction of red marble curved facing elements from the apse of St. Adalbert's Cathedral in Esztergom, late 12th century, Castle Museum. Drawing: Krisztina Havasi, 2002

Széless György leírása is megőrizte.[66] A kapuzat és a trónszék kőanyagvizsgálata során a berakott fehér kőanyag márványnak bizonyult,[67] a sötét követ pedig a Nyitra megyében bányászott, kolos-hradistyei fekete (tömött) mészkőnek határozta meg Kertész Pál[68] (az utóbbi kőzettani vizsgálatát meg fogja könnyíteni, hogy a régészeti feltárás során nagyobb számban kerültek elő a faragás során lepattintott, fekete szilánkok[69]). A palotakápolna rózsaablakának[70] belső ívköveit és sugarasan elhelyezett oszlopocskáit faragták vörösmárványból, és a palota udvari homlokzatán ebből az anyagból készült ablakkeret is fennmaradt. A kápolnában és a palota több helyiségében vörösmárvány lapok alkották a padlót, a kápolna sekrestyéjében vörösmárvány lapokkal burkolt falifülke is megmaradt, és a fal lapburkolatának néhány töredékes eleme is látható a padló fölött.[71] A mindezeket készítő, technikailag igen jól felkészült és a munkák nagy mennyisége alapján kiterjedt márványfaragó műhely, amelynek a Gerecse bányáival mindenképpen kapcsolatban kellett állnia, eleinte a királyi munkaszervezet része volt, ám amikor 1198-ban Imre király az esztergomi palotát az esztergomi érseknek ajándékozta, legalább részben az érsekség felügyelete alá kerülhetett; az adománylevélben[72] befejezetlenként említett palota befejezéséhez nyújtott királyi segítség jele lehetett a tardosi márványbánya 1204 előtt történt, említett eladományozása is. A Porta speciosa elemeinek vizsgálata egy, a kivitelezés menetében bekövetkezett tervváltozásra és egyben stílusváltásra is utal, az ezt végrehajtó, kora gótikus jellemzőket alkalmazó mester fellépése 1190 tájára tehető, a vörösmárványt már kezdettől fogva felhasználó kapuépítés így az 1180-as években indulhatott. A 12. század utolsó negyedében tehát már jelentékeny bányászati tevékenységgel számolhatunk a Gerecse vörös mészkő lelőhelyein. A kapuépítést megkezdő műhely az itáliai *marmorarii*hoz[73] hasonlóan működő csoport lehetett, míg

[66] Széless 1998, 95. A korábban nem hangsúlyozott tényre való figyelemfelhívás: Lővei 2001, 40–41; Lővei 2004a, 56–57.

[67] *Pannonia Regia* 1994, 159.

[68] Kertész et. al. 1973, 67. A kőanyagról és bányáiról: Schafarzik 1904, xvi, 206.

[69] A feltárás részletei publikálatlanok, a szilánkok az esztergomi Vármúzeum kiállításán láthatók. Az anyagtani kutatások még meglévő hiányosságaira mutatott rá Marosi Ernő egy 2000-ben tartott előadásában: „Nem kevésbé fontos lehetett a kompozíció másik két ritka köve sem: a fehér márvány s a hátterek sötét szürkéskék köve sem. Botrány, mert az egykori erőfeszítések semmibevétele, hogy ezek eredete mindmáig éppolyan tisztázatlan, mint az inkrusztáció technikának a meglévő darabok alapján igenis lehetséges vizsgálata." Marosi 2001, 53.

[70] Lux 1942, 4.

[71] Takács 2004, 50–51, 9. kép; Lővei 2004a, 58, 3. kép.

[72] MES I. 156.

[73] Claussen 1987. A „marmorarius, marmorarii" kifejezés használatáról például: Lomartire 2009.

6. ábra. Vörösmárvány sírlap a gerecsei Baj község fölötti egykori Kovácsi falu körtemploma körüli temetőben (Petényi Sándor lelete), 13. század eleje. Fotó: Lővei Pál

Fig. 6. Red marble tombstone from the cemetery around the circular church *(rotunda)* of the one-time village of Kovácsi north of the village of Baj in the Gerecse Hills (find by Sándor Petényi), early 13th century. Photograph: Pál Lővei

a tervváltoztatást végrehajtó, a ritka inkrusztált technikát alkalmazó mesterek Marosi Ernő szerint bizánci előképeket a Rajna–Maas-vidéken továbbfejlesztő, kora gótikus stílust képviseltek.[74] Újabban a kutatás a berakásos technika Európában általánosabb és különösen Itáliában szélesebb körű elterjedését hangsúlyozza.[75]

A 12. század végének, 13. század elejének jellegzetes sírkőtípusát alkották a „prizmaszerű", a széleken lapos, széles élszedéssel tagolt sírkövek Pankotán (Pânkota, Románia), Egerben és környékén, valamint Zircen.[76] A típus legnépesebb, vörösmárvány anyagú együttese a 13. század elejéről egy Esztergom központú márványfaragó műhelyhez köthető, és az esztergomiakhoz hasonló sírkövek vagy töredékeik a vértesszentkereszti,[77] pilisszentkereszti[78] és a csongrád-ellésmonostori[79] kolostorokból is ismertek.[80] Az utóbbi időben a gerecsei Baj fölötti egykori Kovácsi falu körtemploma körüli temetőből, a tardosi bányától néhány kilométeres távolságra előkerült, ép, de csiszolatlan darab[81] *(6. ábra)* azonban azt a lehetőséget is felveti, hogy a sírkövek faragása már a bányában megtörténhetett, és Esztergomban legfeljebb a csiszolásuk és főleg a csak kevés darabon található felirat írástudó felügyeletét kívánó faragása történt. Az 1200 körüli, vörösmárványból faragott sírlapok egy részén, a gondosan csiszolt felületen párhuzamos sorokban futó, vésett, leoninusi versekből álló felirat nemcsak az elhunytra emlékeztetett, de szépen formált betűi díszítették is a kőlapokat.[82] Egy hasonlóan verses feliratú tábla, Apollinaris sírköve a székesfehérvári prépostsági templomból a vörösmárvány Esztergomon kívüli gyors elterjedésének is jele[83] (ahogy a prépostsági templom már említett, korábbi vörösmárvány padlója is). Hasonló feliratos sírkő töredékei Vértesszentkeresztről is ismertek.[84] Egy középkori adat arról is tudósít, hogy Domonkos püspök a jóval távolabbi zágrábi székesegyházban is vörös-

[74] Marosi 1971; Marosi 1984, 32–34, Abb. 9–14, 120, 140–144, 147–149, 155–169, 172–180; *Pannonia Regia* 1994, 159–170, Kat. I-82. (Boda Zs., Marosi E., Horváth I., Takács I.). Az esztergomi berakásos faragványokról, az idők folyamán változó technikáról: Takács 1988, 126, 128–129, 43. jegyzet.

[75] Buzás 2004a, 18.

[76] Legutóbb összefoglalóan: Lővei 2010a.

[77] Mezősiné Kozák 1993, 70; Altmann–Lővei 2004, 14.

[78] Altmann–Lővei 2004, 14.

[79] Pávai Éva kéziratos ásatási kőjegyzéke; Bozóki 1998, 42–43, 49, Kat. 25; Bozóki 2000, 17; Altmann–Lővei 2004, 14.

[80] Korábban ehhez a típushoz véltem tartozónak egy kései töredéket a tatárjárást követően alapított budai ferences kolostorból: Altmann–Lővei 2004, 14. (2. sz.), 15. kép. Most inkább egy szarkofág fedlapjának részleteként képzelem el, ugyanis a szélesebb lapja csiszolt, a „prizma" rézsűktől keretelt, keskenyebb lapja nem kapott csiszolást, tehát az összeállítást követően azt nem lehetett látni (nincs nyoma annak, hogy oltárlap része volt, bár teljesen ez sem elképzelhetetlen).

[81] A temetőt Petényi Sándor tárta fel, 2002-ig bezárólag. A sírkövet a *Régészeti Füzetek*, illetve a *Régészeti kutatások Magyarországon* általa 1998 és 2002 között írt rövid ásatási jelentései nem említik.

[82] Takács 1988, 121–132, 1–6. kép.

[83] [n. n.] 1806; Kolba 1962; Takács 1988, 127. (4. jegyzet, 9. jegyzet, 18. jegyzet), 128. (27. jegyzet); Várady 2000, 10–11, 14, 15, 16, 25, 32, 61–63. (27. sz.), 14. kép, 31/2. kép.

[84] Mezősiné Kozák 1993, 83. A korai gótikus majuszkula betűtípus félreismeréséből adódóan 16. század eleji keltezéssel.

7. ábra. A pannonhalmi Porta speciosa ívezete, 1220-as évek eleje. Fotó: Lővei Pál
Fig. 7. Arch of the Porta speciosa at Pannonhalma, early 1220s. Photograph: Pál Lővei

8. ábra. Vörösmárvánnyal burkolt falfülke részlete a pannonhalmi apátsági templom altemplomában, 13. század. Fotó: Lővei Pál
Fig. 8. Detail of a wall-niche faced with red marble in the lower church of the abbey church at Pannonhalma, 13th century. Photograph: Pál Lővei

márvány lap alatt *(sub lapide rubeo marmoreo)* nyugodott.[85]

Vörösmárványból készítették Gertrudis királyné (†1213) pilisszentkereszti tumbájának[86] párkányait. Hozzá hasonlóan az 1220-as évek végéről, 1230 tájáról származik a Magyarországról ismert, legkorábbi figurális ábrájú, vörösmárvány sírkőlap, egy a királyi család rokonságába utalható lovag vésett vonalrajzú emléke[87] is a pilisi kolostorból. A 13. század későbbi időszakából bár nem maradt fenn vörösmárványból faragott sírkő, de az írásos források által ilyen anyagból faragottnak említett síremlékek mindegyike a királyi családhoz kötődött: IV. Béla király (†1270) és felesége esztergomi[88] (egy esztergomi, talán egy király fejét ábrázoló, a 14. század második felében készült töredék kapcsán felvetődött későbbi készítésének a lehetősége is[89]), valamint leányuk, Margit (†1270) és fiuk, V. István király (†1272) buda-Margit-szigeti emlékei.[90]

A 13. században nem a síremlékművészet volt a gerecsei vörösmárvány egyetlen felhasználási területe. Az esztergomi építészeti anyaghasználat – ha nem is a Szent Adalbert-templombeli kiterjedt mértékben – is folytatódott például Esztergom-Szentkirályon, a kalocsai második székesegyházban, a pannonhalmi apátsági templomban (így az 1220-as évek elejére keltezhető Porta speciosán *(7. ábra)*, egy vegyes, fehér és vörös anyaghasználatú szentélyrekesztőn,[91] az altemplom falfülkéjén[92] *(8. ábra)*, vörös és fehér kőből vegyesen rakott padlóban[93]), az óbudai királyi palotában.[94] Vörösmárvány oszlopokat építettek be a somogyvári apátság kerengőjébe, a pápóci kápolna kapuzatába,[95] a Vésztő melletti Csoltmonostorba; építészeti összefüggésben használták a vörösmárványt a vértesszentkereszti és a szeri bencés monostorokban.[96] A pilisi ciszterciek templomában

85 Liber Statutorum Capituli Zagrabiensis (a zágrábi káptalan kéziratos statútumai), 1334. Zágráb, Kaptolski arhiv, Protokoli br. 821; Tkalčić 1874, 5. Feltehetően Domonkos zágrábi püspök Esztergomhoz kapcsolódó művészeti igényének további jele egy stílusjegyei alapján 1200 tájára keltezhető fejezet is Zágrábban, lásd: Marosi 1984, 136–137, Abb. 104.

86 Gerevich 1974, 166, 26. kép; Gerevich 1984, 9–10, 43–52. kép; Gerevich 1985, 120, 126–129, Abb. 20; Takács 1994a; Takács 1998.

87 Gerevich 1984, 15, 80. kép; Gerevich 1985, 140–141; Takács 1988, 124–126, 131–132. (7. sz.), 7. kép; *Pannonia Regia* 1994, 256–257, Kat. IV-22. (Takács I.); Jékely 1998, 131, Fig. 5; Takács 2006; Benkő 2008.

88 A síremlék anyagának meghatározását („e rubro marmore sepulcrum erectum") Bonfini hagyományozta ránk. Bonfini 1936, 391–392.

89 *Pannonia Regia* 1994, 274–275, Kat. IV-47. (Takács I., Horváth I.).

90 MREV I. 291; Gombos 1937–1938, II. 1518–1519, 1542.

91 László 1991, 18, 3. kép; László 1996, 158, 25–26. kép.

92 Lővei 2001, 45, Fig. 13; Lővei 2004a, 60.

93 László 1996, 158.

94 Havasi 2006a. Lásd még Havasi Krisztina jelen kötetben közölt tanulmányát.

95 Koppány 2002, 118, 124–125, 588, 590–591. kép.

96 Részletesebb számbavételük: Lővei 1992, 6.

fekete pasztaberakással színezett vörösmárvány korongokkal díszítettek záróköveket.[97] A bényi román kori rotunda bejáratának sima timpanonját is vörösmárvány lapokból állították össze,[98] legújabban pedig egy vörösmárvány oroszlánfej töredékei is napvilágra kerültek.[99]

A vörösmárvány egy további, korai felhasználási területét jelentették a föld alatti sírládák, koporsók, vagy ezek fedőlapjai; valószínűleg a kőanyag jó hasíthatósága, a helyenként csiszolt, máskor többé-kevésbé durva felületűként meghagyott lapok nyerésének egyszerű módja tehette ezen az egyébként a földdel fedett helyzetnek megfelelően látványosnak igazán nem mondható területen népszerűvé, bár ezek a sírok mindig az egyházak legfontosabb temetkezési helyei közé tartoztak, így bizonyos reprezentációs meggondolások sem vethetők el. A legismertebb és viszonylag jól is datálható példa III. Béla király († 1196) és felesége, Châtillon Anna királyné († 1184 körül) székesfehérvári temetkezőhelye.[100] Nem egységes a szakirodalom a többek által Saul érsek († 1202) sírhelyének tartott, vörösmárvány lapokból képzett kalocsai koporsónak a keltezésében,[101] az 1200 körülinél lényegesen korábbi keltezés azonban a második székesegyház túlságosan korai építéskezdetének feltételezésén alapul.[102] Ilyen sírok ismertek Esztergom területén több helyen is,[103] a zsámbéki[104] és a majki premontrei templomok területén – az utóbbi helyen a vörösmárvány fedőlapú, falazott sírt II. András denárja keltezte[105] –, valamint Vértesszentkereszten.[106]

A vörösmárvány középkori alkalmazásának első korszaka a 12. század utolsó negyedétől a 13. század hetvenes éveiig kísérhető nyomon a fentiek szerint. Ebben az időszakban főleg idegen mesterek tevékenységével számolhatunk: az eleinte csak a stíluskapcsolatokból következtethető, külországi szakembergárda a korszak végén „nevet is kapott" a Margit-síremlék készítőinek, a Lombardiából jött Albertnek és Péternek a személyében.[107] Ennek a mintegy 100 évnek hazai művészetében a részben vagy egészben vörösmárványból faragott emlékek a legszínvonalasabb alkotások között szerepelnek, nem jelentéktelenek azonban mennyiségi szempontból sem, különösen, ha azt is figyelembe vesszük, mennyire megtizedelődhetett az emlékanyag. A megbízók oldaláról nézve, a korszakot végigkísérik a királyi család megrendelései: az uralkodó, III. Béla igényei játszhattak szerepet a vörösmárvány „divatossá" válásában Esztergomban és a székesfehérvári temetkezéseknél, II. András és a fiatal IV. Béla, valamint családjuk lehettek a megrendelők a pilisszentkereszti kolostorban, királyi palota épült Óbudán, és az uralkodói család síremlékei zárják a korszakot az 1270-es évtized elején. A királyi kegy tehette elérhetővé a vörösmárványt a főpapság számára. Az esztergomi templomok földíszítése, a kalocsai érsekség, a pannonhalmi, a vértesszentkereszti, a pusztaszeri és a somogyvári apátság építkezései, a székesfehérvári papi sírkő, Zágráb püspöki sírlapja, de még a pápóci kápolna is ebbe a körbe illeszthető. Némileg más a helyzet a vörös kőlapokból álló sírládáknál, ahol már jelentősebb világi – kolostoralapító – családok, nemzetségek is a megbízók sorába léphettek, igaz, Vértesszentkereszt, Majk és Zsámbék esetében a Csákok, illetve az Aynaldok a 12–13. század fordulóján a királyi udvar belső köreihez tartoztak. A vörösmárvány használata tehát mindenképpen egy, az uralkodó körüli szűk kör kiváltságának tűnik. Források hiányában természetesen eldönthetetlen, hogyan érvényesült ez a kiváltság: személyes királyi, majd később érseki engedély szükségeltetett-e, vagy elegendő volt az udvar környezetéhez való tartozás, és ezáltal a divatról, bányalehetőségekről, műhelyekről való információhoz jutás. Olyan „szabad piacról" mindenesetre nyilván nem lehetett még szó, mint a l4. század második felétől kezdődően, amikor a vörösmárványból készült faragványok beszerzése kizárólag anyagi kérdéssé vált.

A vörösmárvány emlékek előfordulásának földrajzi keretei ebben az időszakban még meglehetősen korlátozottak voltak, szinte kizárólag az Esztergom–Buda–Székesfehérvár–Mór négyszög területét foglalja magában, amelynek leghosszabb oldala kb. 65 km – valójában akár egy negyedkörről is lehetne beszélni. Ez a királyi központok

97 Takács 1994b, 237; *Pannonia Regia* 1994, 238, Kat. IV-4. (Takács I.); Lővei–Tóth 2011, 189, 191.
98 Tóth 2008, 88, 68. kép.
99 Pomfyová–Salmuel 2013.
100 Érdy 1853, 42–48; Dercsényi 1943, 2–4. Az azonosítást legújabban megkérdőjelezte és – ellentmondva a vörösmárványról való eddigi ismereteinknek és elképzeléseinknek – a kettős sírt Kálmán és felesége sírjaként interpretálta: Tóth 2005–2006, 145–156.
101 Foerk 1915, 44–47; Gerevich 1938, 243; *Árpád-kori* 1978, 218.
102 Nagy 1968, 112.
103 MRT V. 167. (8/9. lelőhely), 171. (8/13. lelőhely), 179. (8/17. lelőhely); Lovag 1985, 345.
104 Lux 1939, 30; *RégFüz* Ser. I. No. 40. (1988) 125. (Valter I., Tamási J.).
105 *RégFüz* Ser. I. No. 37. (1984) 121. (Cabello, J.); Csengel 1991, 45.
106 Mezősiné Kozák Éva szíves közlése szerint egy korai – a 13. század elejénél nem későbbi – gyermeksír fedlapja volt vörösmészkő lap.
107 MREV I. 291; Gombos 1937–1938, II. 1518–1519.

elhelyezkedésével és a bányahely közelségével egyaránt magyarázható. A csekély számú kivétel közül Kalocsa az esztergomi érsekséggel folyamatosan vetélkedő másik érsekség központja volt, amelyet ráadásul a Dunán keresztül közvetlen vízi út kötött össze a bányákkal; Pápóc a Dunán és a Rábán át ugyancsak vízi úton volt megközelíthető, Pannonhalma sem fekszik igazán távol a Dunától. Somogyváron legalább részleges szárazföldi szállítással kell számolni, a távoli Zágrábot talán a Dunán és a Száván át érhették el. Egy külön csoportot alkottak az alföldi monostorok, Csoltmonostor, Pusztaszer, Ellésmonostor, ahová – úgy tűnik – csak kisebb faragványokat szállítottak, ez történhetett tengelyen is. Az épületegyüttes kőelemei helyi készítésének, egy vörösmárványt is faragó műhelynek a nyomai kerültek elő a szeri monostorban.[108]

Érdemes összevetni a fentieket a Salzburg környéki vörösmárvány korai elterjedésének adataival.[109] A kőanyagnak a rómaiak által történt alkalmazását a csekély számú pannóniai emléknél színvonalasabb munkák jelzik;[110] a rómaiak által igazán kedvelt anyag azonban az untersbergi sárgás márvány (valójában ez is tömött mészkő) volt.[111]

Az Adnet község határában bányászott vörösmárvány középkori használatának kezdetei a közeli környéken a 13. század első évtizedeire tehetők. A salzburgi székesegyház középkori maradványai között talált oszlop és oszloplábazat, a salzburgi Sankt Peter-kolostortemplom tornyának kis oszlopocskái, a laufeni templom oroszlánszobra, a salzburgi Sankt Peter és a ferences templom, a berchtesgadeni Sankt Peter und Johannes Ágoston-rendi templom, valamint a reichenhalli Sankt Zeno *(9. ábra)* váltakozva vörös és sárgás mészkőből emelt kapuzatai a legkorábbi emlékek[112] – jószerivel valamennyi a 13. század első harmadára, első felére keltezhető. Az igazán kvalitásos szobrászi díszítmények nem az adneti vörös, hanem az untersbergi kőből készültek.[113] Sírkövek anyagaként a 13. század első felében csak elvétve használták a vörösmárványt.[114] A korai gyakorlat mind a faragványtípusok, mind a stílus tekintetében eltér Esztergom,

9. ábra. Bad-Reichenhall, a Sankt Zeno nyugati kapuja, 13. század első harmada. Fotó: Lővei Pál
Fig. 9. Bad Reichenall, west door of St. Zeno's, first third of the 13th century. Photograph: Pál Lővei

[108] *RégFüz* Ser. I. No. 43. (1991) 46. (Vályi K.).

[109] Hasznos lenne természetesen az összehasonlítás az észak-itáliai vörös márvány román kori felhasználási adataival is, erről azonban nem rendelkezem kellő információval. Annyi bizonyos, hogy ott a Velence, Parma, Verona által kijelölt fő felhasználási terület lényegesen nagyobb, mint a fentebb vázolt magyarországi. A folyóknak a szállításban betöltött szerepével azon a vidéken is számolni kell. Amennyire ezt meg tudom ítélni, a Verona környékén már a rómaiak óta intenzíven bányászott vörösmárvány használatának érdemi művészettörténeti elemzésére máig nem került sor. Főleg csak e hiátus miatt említhető: Chiarelli 1991. Hiányzik a vörösmárvánnyal kiterjedt mértékben dolgozó, a parmai Benedetto Antelami művészetének egyik forrását jelentő, lombardiai „campionei mesterek" tevékenységének részletes bemutatása, műveik összegyűjtése is. Rövid összefoglalás: *Campionesi* 1954.

[110] A 2–3. századból több relieftöredék, nagyméretű oszlop, sírkő, sírurna található a salzburgi Museum Carolino Augusteum kiállításán: relieftöredék Attisszal Wals bei Salzburgból, Inv-Nr. 2798; relieftöredék Marssal ismeretlen lelőhelyről, Inv-Nr. 164/69; rabszolga sírköve Salzburg-Maxglanból, Inv-Nr. 2838. (CIL III 11767); sírurna Salzburg-Bürglsteinből.

[111] Kieslinger 1964, 281–283; *Salzburg* 1981, 89.

[112] Kieslinger 1964, 209–210; Brugger 2008, 18, 20, kép az 5. oldalon (a Bad Reichenhall-i Sankt Zeno nyugati kapuját a 12. század második felére keltezve).

[113] Kieslinger 1964, 148, 283.

[114] A legkorábbi, 1200-ból való bécsi sírlap említése (Kieslinger 1964, 210.) esetében valószínűleg félreolvasásról lehet szó, a Stephansdom kőtárában ugyanis található egy bizonyos Ottónak 1300-ban állított sírkő, talán egy C az évszámban elkerülte a szerző figyelmét.

illetve Salzburg környékén – még a többféle kőanyag polikróm felhasználása is eltérő jellegű. A polikrómia iránti igény táplálkozhatott azonos forrásokból, de magának a vörösmárványnak a használati módjai egymástól függetlenül alakultak ki a két területen.

A vörösmárvány oszlopok egyaránt megtalálhatóak a magyarországi és az ausztriai emlékanyagban. Pápócon, Somogyváron fél láb (15–16 cm) közeli oszlopátmérőket találni, Esztergomban, Pilisszentkereszten harmad láb (10–11 cm) mutatkozik, Csoltmonostoron mindkettővel találkozni, Vértesszentkereszten pedig 10, 12,5–13, 18 centiméteres egyaránt található.[115] Alsó-Ausztriában a zwettli, a lilienfeldi és a heiligenkreuzi ciszterci kolostorok kerengőiben a kis oszlopok eredeti helyzetben, nagyobb számban maradtak meg, a nyilvánvalóan sorozatban gyártott ausztriai oszlopocskák átmérője 10 cm körüli.[116] A kis oszlopok megtalálhatóak az eredetileg Klosterneuburgban 1222-ben felszentelt Capella Speciosa[117] (Capella Marmorea[118]) belső architektúrájában is, együtt a falak vörösmárvány burkolatával. Salzburg és környéke, például Bad Reichenhall emlékanyaga viszont egyáltalán nem utal a falfelületek vörösmárvánnyal történt ilyesfajta burkolására, amilyenre viszont Esztergomban és Pannonhalmán nagyon is ismertek példák, és amely semmiképpen nem illeszthető be a kápolna francia kapcsolati körébe, nem tartható a kápolna faltagolásának, díszítésmódjának franciás elemei között számon.

A gerecsei és a salzburgi vörösmárványok bányahelyeinek és faragványos anyagainak természettudományos vizsgálata során[119] sor került Pannonhalma egy íves, vörösmárvány hengertagjának és az ausztriai kápolna négy vörösmárvány mintájának kőzettani és geokémiai módszerekkel való vizsgálatára. Ahogy azt várni lehetett, a kőtári őrzésű pannonhalmi ívelem gerecsei eredetűnek bizonyult. Sokkal meglepőbb azonban, hogy a Laxenburgban gyűjtött minták közül csak egy származtatható Salzburg környékéről, viszont három is Magyarországról – az előbbi minden bizonnyal a kápolna 19. század eleji áthelyezése során beépített pótlás, míg az utóbbiak tekinthetők eredetinek. Úgy tűnik, hogy a magyarországi – nyilván az uralkodói – anyaghasználati gyakorlat jelentette VI. Lipót osztrák herceg (†1230) számára a példát a vörösmárvány alsó-ausztriai alkalmazásának kezdetén. Ez valójában nem mond ellent annak, amit a Salzburg környéki vörösmárvány középkori használatának 13. századi kezdeteiről sejthetünk, a főleg a bányák körzetére korlátozódó kezdetekbe ugyanis az egyidejű alsó-ausztriai megjelenés nem is igazán illik bele. Ha magából Franciaországból is jöttek a klosterneuburgi kápolna építői és az eltérő stílus alapján különböztek a Pannonhalmán tevékenykedőktől, annyi megkockáztatható, hogy mindkét csoport Magyarországon iskolázott márványfaragókat alkalmazott a gerecsei nyersanyag feldolgozása és beépítése során.[120]

[115] A Margit-szigeti domonkos apácakolostor területén is kerültek elő kisméretű, vörösmárványból faragott oszlopocskák (egy töredéket magántulajdonban ismerek), ezek azonban már a 13. század közepe után készültek.

[116] A kerengők építészeti kialakítása szoros kapcsolatokról árulkodik. Zwettl 1204 és 1227 között, Lilienfeld 1222 után (felszentelés: 1230), Heiligenkreuz 1236 után (felszentelés: 1240) épült. *Mittelalter* 1998, 303–304, 313–315, 328–329, 72. sz., 79. sz., 90. sz. (Schwarz, M.). A Heiligenkreuz és Lilienfeld kerengőiben alkalmazott vörösmárványról: Thome 2006.

[117] A VI. Lipót herceg építtette Pfalz 1799-ben a laxenburgi Franzesburgba áthelyezett palotakápolnájáról: *Mittelalter* 1998, 310–312, 77. sz. (Schwarz, M.). A hagyomány szerint a Capella Speciosa oszlopaiból használtak fel Kirchberg am Wechsel később állított szószékéhez. Lővei 1992, 3. kép.

[118] A 13. század végi oklevelek szóhasználata szerint, míg a Capella Speciosa kifejezés csak a 18. századtól ismert. Thome 2006, 341.

[119] Az OTKA (T 046188. sz.) által támogatott vizsgálatokra az azóta megszűnt Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, az ugyancsak megszüntetett Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ laboratóriuma (Pintér Farkas geológus), valamint az MTA Geokémiai Kutatóintézete (Tóth Mária, Bajnóczi Bernadett) együttműködése keretében, a laxemburgi mintavételre az osztrák műemlékes kollégák segítségével került sor.

[120] A Capella Speciosa vörösmárványa az anyaggal foglalkozó első feldolgozásba csak érintőlegesen került be. Lővei 1992, 3. kép. A jelen tanulmányban leírtak vázlatos, előzetes közleményként értékelendők; a gondolatmenet először Rostás Tibor *Kapcsolatok Közép-Európa koragótikus építészetében* című doktori disszertációjának 2007 végén rendezett vitájában, opponensi véleményemben jelent meg nyilvánosan, majd röviden nyomtatásban is. Lővei 2009, 480. A laxenburgi kápolna anyagvizsgálatokba való bevonásának szükségességére eredetileg Havasi Krisztina hívta fel a figyelmemet, ennek nyomán Pintér Farkas ausztriai szakmai kapcsolatai segítségével vehette az első mintákat. A doktori vita következményeként Rostás Tibor és Pintér Farkas ausztriai pályázati támogatás segítségével újabb mintákat vett, és vizsgálatokat végzett, már nemcsak Laxenburgban, de Heiligenkreuzban, Lilienfedlben és Zwettlben is, amelyek információim szerint a korábbi feltevéseket igazolták. Az eredmények kiadás alatt állnak, lásd: Rostás 2014; Pintér–Bajnóczi 2014.

A viszonylag közeli Alsó-Ausztrián kívül egyetlen adat a magyarországi kőanyag jóval távolabbi, ugyancsak uralkodói igényekkel kapcsolatos „exportjára" utal. Daniil halicsi herceg 1260 előtt a Dnyeszter folyó közelében fekvő Holm városa egyik templomának magyarországi vörös kőből faragott keresztelőkutat ajándékozott.[121]

***

Az 1270-es évek elejét követően a vörösmárvány Magyarországon „eltűnni látszik", hiányoznak az emlékek – valószínűleg eredetileg se nagyon készültek. Az új kezdetet jelzi a székesfehérvári bazilika 12. század végi vörösmárvány burkolatának I. Károly-féle megújítása.[122] A 14. század közepe után, harmadik negyedében – már I. Lajos uralkodásának időszakában – a bazilika északi mellékhajójába reprezentatív, a vörösmárványt fehér ívezettel lezáró sírbaldachin került, amely mind típusát, mind a két anyag együttes használatának párhuzamait tekintve leginkább az uralkodói család összefüggésében képzelhető el, valószínűleg még a déli oldal Anjou-sírkápolnájának emelését megelőzően.[123]

A kőanyag ennél szélesebb körű, eleinte szórványos felhasználását néhány sírkőlap jelzi, így Felsőlendvai Miklós szlavón bán fia Miklós mesternek (†1346) az 1340-es évek végére keltezhető, csupán felirattal jelzett, de szépen faragott síremléke Segesdről,[124] valamint Demetrius comes egyszerű, élszedett sírköve a Gerecse szélén fekvő Neszmélyben;[125] az utóbbi talán még nem is a megújuló divatot jelzi, csak a közelben található kőanyag használatát. Az igazi „áttörést" az 1360–1380 közötti időszak hozta: a sírlapok ábrázolási típusának keresztes ábráról címeresre történő változása, a gótikus majuszkula felváltása a gótikus minuszkulával, valamint az egyéb – főleg helyi – kőanyagok rovására a vörösmárvány gyors elterjedése egyidejűleg zajlott le. Mindennek hátterében a jelek szerint I. (Nagy) Lajos király udvarának a délnémet vidékek művészete, heraldikai reprezentációja felé fordulása húzódhatott meg,[126] legalábbis ezt jelzi, hogy az új típusú sírlapok korai példáit a királyi udvarral kapcsolatban álló személyek emlékére állították az 1370-es évek első felében,[127] a székesfehérvári királyi bazilika Anjou-sírkápolnájának részben baldachinos, alakos szarkofágjait[128] – a vörösmárvány monumentális használatának emlékeit – is az 1370-es években készítették, és Nagy Lajos személyes megbízására faraghatták Nagy Kázmér (†1370) lengyel király krakkói síremlékét *(10. ábra)*.[129] Az anyaghasználat új divatjának hátterében

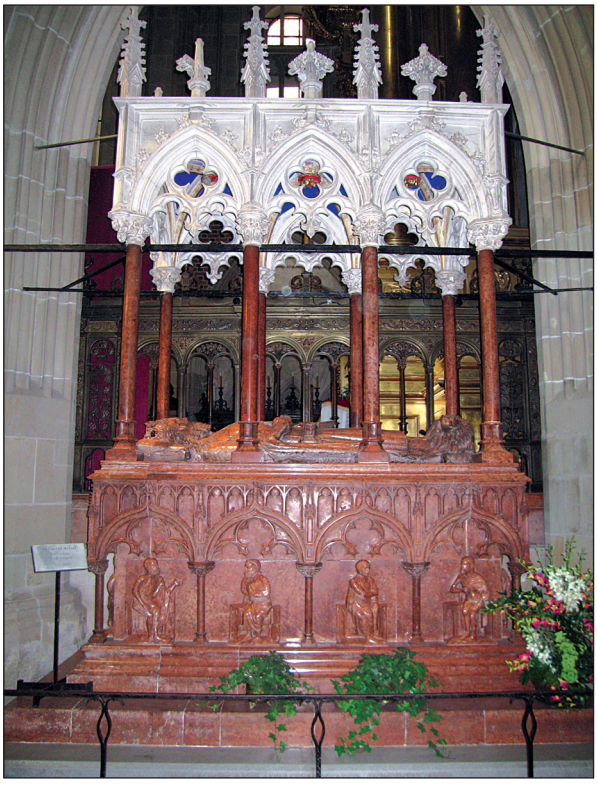

10. ábra. Nagy Kázmér (†1370) lengyel király síremléke a krakkói Wawel székesegyházában. Fotó: Lővei Pál
Fig. 10. Tomb of King Casimir the Great of Poland (d. 1370) in Wawel Cathedral, Cracow. Photograph: Pál Lővei

[121] Ruzsa 1976, 372.
[122] Lásd az 57. jegyzetet.
[123] Az 1982-es I. Lajos-kiállításon még egységesen kezelt Anjou-síremlékegyüttes (Kralovánszky 1982; Szakál 1982; Lővei 1982) a prépostsági templom déli mellékhajójához kívülről hozzáépült, gótikus sírkápolna Biczó Piroska által 2002-ben befejezett feltárása (Biczó 2004) során a sírgödrökben talált töredékek alapján végérvényesen kettévált. Lővei 2004b, 81–82; Buzás 2004b; Lővei 2011, 169.
[124] Czobor 1883; Engel–Lővei–Varga 1981, 142–144, 3. kép; Engel–Lővei–Varga 1984, 38, 43–44, 5. kép; Várady 2000, 18–19, 22–23, 34, 60–61. (26. sz.), 18. kép, 35/1. kép.
[125] Rómer Flóris jegyzőkönyvei (Forster Központ, Tudományos Irattár) III. (1861) 6; Lővei–Varga 1987, 335; Várady 2000, 17–18, 21, 24, 42. (1. sz.), 16/1. kép.
[126] Lővei 1982, 183; Lővei–Varga 1987, 460–461.
[127] Lővei 1982, 183, 189, 1. jegyzet; Engel–Lővei–Varga 1986, 211.
[128] Lővei 1982; Lővei 2004b; Lővei 2011.
[129] Śnieżyńska-Stolot 1978; *Die Parler* 1978, II. 481–482. (Skubiszewski, P.); Sadraei 2001; *Sigismundus* 2006, 107–109, Kat. 1.28. (Roznowska-Sadraei, A.). A krakkói baldachinos síremlékekről összefoglalóan: Walczak 2008.

valószínűleg nem húzódtak meg historizálási szándékok: a vele együtt jelentkező új ábrázolási típusoknak az Árpád-korban még előzményei sem lehettek ismertek, a nagyszabású sírbaldachinok előképei pedig a francia és itáliai síremlékművészet már 14. századi emlékei között ismerhetőek fel.

A vörösmárvány divatja igen gyorsan elterjedt mind társadalmilag – a bárók, alacsonyabb rangú nemesek, egyháziak, polgárok között –, mind földrajzilag. Az 1541/43-ig (Buda, illetve Esztergom és Tata, valamint így a Gerecse vidéke török kézre kerüléséig) terjedő nem egész két évszázadnyi időszakból ismertek vörösmárványból készült sírkövek és más faragványok, délen Zágrábból (Zagreb, Horvátország), Diakóvárról (Đakovo, Horvátország), Eszékről (Osijek, Horvátország), Újlakról (Ilok, Horvátország), Dombóról (Novi Rakovac, Szerbia), Bácsról (Bač, Szerbia), keleten az erdélyi Gyulafehérvárról (Alba Iulia, Románia) és Nagyszebenből (Sibiu, Románia), a szilágysági Nagyfaluból (Nuşfalău, Románia) és Menyőről (Mineu, Románia), északon Kassáról (Košice, Szlovákia), Berzevicéről (Brezovice, Szlovákia), Szepeshelyről (Spišská Kapitula, Szlovákia), Lőcséről (Levoča, Szlovákia), Besztercebányáról (Banská Bystrica, Szlovákia), Nyitráról (Nitra, Szlovákia), a nyugati határszél mentén Bazinból (Pezinok, Szlovákia), Szentgotthárdról. Az ország belső területein mindenfelé találni vörösmárvány sírköveket, és Budán, Esztergomban, Székesfehérváron szinte csak a templom körüli temetők durva faragású sírkövei készültek más kőanyagból egészen a 16. század elejéig, amikor a készítők és megbízók a sírkőfaragás számára is „felfedezték" a reneszánsz faragványokhoz már a 15. század utolsó negyedétől használatos Buda környéki márgát.[130] Már Ipolyi Arnold, a középkori síremlékek első vázlatos elemzésében is találóan jegyezte meg, hogy „anyagukra nézve ezen sírszobrok és domborművek nagyobb része hazai vörös márványból készült".[131] Az emlékanyag nagyfokú pusztulása ellenére is több száz vörösmárvány síremlék ismert ebből az időszakból legalább töredékesen; ez az eredetileg kifaragott mennyiségnek csak igen kicsiny része lehet. A visegrádi királyi palota és a budai várpalota faragványai mutatják, hogy a vörösmárvány Zsigmond és Mátyás számára még mindig alkalmas volt az uralkodói reprezentációra, de legalábbis a síremlékfaragás területén az 1200 körüli exkluzivitásnak már nyoma sem volt.

Az emlékek nemcsak anyagukban, hanem stílusukban, ábrázolásukban is országosan egységes képet mutatnak (természetesen a stílusok időbeli változásának függvényében). Ennek az országszerte egységes emlékanyagnak túlnyomórészt budai eredetét, Buda művészeti központ voltát részben a budai sírkőanyagra alapozva igazolta először Horváth Henrik,[132] őt azonban az 1902-ben feltárt budai domonkos templom sírkövei arra a hibás következtetésre vezették, hogy a budai sírkőfaragás központja a domonkos szerzetesek műhelyében keresendő. Ez a csupán az előkerülés és megmaradás szerencsés véletlenéből táplálkozó feltevés ma már nem tartható. A budai emlékanyagban a domonkos templomi újabb leletek ellenére sem meghatározó önmagában ez az emlékcsoport, még ha igen fontos darabok is találhatók közöttük.[133] Még egy kicsiny szerzetesi műhely sem valószínűsíthető, valójában nem lenne ez összeegyeztethető azzal sem, amit a domonkos rendről általában tudunk. A másik, Balogh Jolántól származó elképzelés, miszerint a királyi udvar, a királyi palota kőfaragói foglalkoztak volna sírkőfaragással is,[134] legfeljebb egy-két különleges esetet kivéve, ugyancsak elvethető: nemhogy Buda és az ország, de még a legfelső társadalmi rétegek sírkővel való ellátása sem lett volna ily módon megoldható. A sírkőanyag összességét tekintve egészen biztosra vehető, még ha a hiányos írásos adatok nem is szólnak róluk, hogy elsősorban Budán, de legalább időnként a gerecsei bányákhoz közel fekvő Esztergomban is[135] a sírkőfaragásra specializált kőfaragóműhelyek tevékenykedtek már a 14. század második felétől a terület török által való elfoglalásáig.[136] Ezekre a műhelyekre jellemző lehetett a munkamegosztás: az arcokat, páncélzatot, bonyolult címerábrákat faragni képes vezető mester (műhelytulajdonos) mellett a követ nagyoló, csiszoló, a felirat vonalháló segítségével történő faragására[137] specializálódott segédek tevékenykedhettek. (Ennek ellenére olyan sorozatgyártásra, tipizálásra,

130 Kertész 1982, 216–217, 222–226; Árpás et al. 1993.

131 Ipolyi 1997, 126. (eredetileg 1863-ból)

132 Horváth 1932, 23–28; Vernei-Kronberger 1939, 19–20, 28–30; Dercsényi 1941, 106–107.

133 Gerevich 1971, 94; H. Gyürky 1981, 137, 141.

134 Balogh 1974, 36, 40.

135 Így például 1500 körül: Balogh 1974, 42; Mikó 1986.

136 Az írásos források hiányára jellemző példa, hogy a budai városi jogkönyvben – ahol a téma szerepeltetése leginkább elvárható volna – hiányzik a megfelelő rész, csak a cím („Von derr Zÿmerleüt, stainmetzen, Maurerr, Ziegelstreicherr vnd derr pflastrerr rechten") található meg, utána kihagyott hellyel, lásd: *Ofner Stadtrecht* 1959, 105, 118. pont.

137 A mélyített hátterű, gótikus minuszkulák faragásához a keretsáv csiszolt felületére karcolt, sűrű vonalháló megfigyelhető például Gergellaki Bertalan prépost (†1469) budai sírlapján; a reneszánsz kapitális betűtípusú feliratoknál csak a sorokat befoglaló alsó és felső párhuzamos vonal volt általában, például Perneszi Pálné Szapolyai Orsolya (†1500) porvai sírlapján.

amilyen Ausztriában és Dél-Bajorországban különösen a 15. század második felétől kezdve – elsősorban az egyszerűbb ábrájú sírkövek esetén – megfigyelhető, nálunk nem akad példa.) Az ilyen vállalkozásszerűen szervezett városi kőfaragócég legjobban körvonalazható magyarországi példájaként jelenik meg a 15. század második negyedében az arisztokrácia tagjaitól kapott megbízásaival a királyi udvar vonzáskörzetében is tevékenykedő, név szerint nem ismert, legfontosabb művei alapján a „Stibor-síremlékek mestere" szükségnévvel illetett szobrász-kézműves műhelye.[138]

A magyarországi kőfaragók termékeiket az ország távoli vidékeire is eljuttathatták, így hasonlóan a Salzburg környéki és délbajor kőfaragóműhelyekhez Magyarországon is egyfajta iparszerű, az országos kereskedelemben is jelentkező tevékenységgel lehet számolni.[139] A vörösmárvány alsó-ausztriai felhasználásának kezdeteit a 13. század első felében jellemző magyarországi példaadás ugyanakkor a 15. század második felétől a Magyar Királyság nyugati határsávjában ellentétes irányba fordult. Szakolca (Skalica, Szlovákia), Illésháza (Eliasdice, Szlovákia), Bazin (Pezinok, Szlovákia), Pozsonyszentgyörgy (Svätý Jur, Szlovákia), Máriavölgy (Marianka, Szlovákia), Pozsony (Bratislava, Szlovákia), Magyaróvár, Kismarton (Eisenstadt, Ausztria), Sopron, Kőszeg síremlékeinek sorát a Salzburg környéki kőanyag, valamint az alsó-ausztriai, esetenként passaui ábrázolási típusok és stiláris igazodás jellemzi.[140]

A kiterjedt magyarországi sírkőfaragási gyakorlat egyes termékei külföldre is eljutottak, a már említett, krakkói Nagy Kázmér-síremlék mellett az Esztergomból, Johannes Fiorentinus kezétől, illetve műhelyéből származó, 1515-ben kiszállított négy gnieznói és egy włoclaweki sírlap említhető, két további darab elveszett.[141] Jagelló Ulászló (†1434) lengyel király krakkói síremléke esetében is felvetődött az oszlopok, a baldachin vörösmárvány anyagának magyar eredete.[142] Magyarországi vörösmárványnak tűnik a gnieznói Szent Adalbert-tumba 1490–1493 között faragott fedlapja is.[143] 1510–1511-ben a krakkói vár építkezéseihez Franciscus Italus *murator* Magyarországon szerződtetett kőfaragósegédeket, 1525-ben és 1526-ban pedig a krakkói Wawel Zsigmond-kápolnájához szolgáló, magyarországi vörösmárvány szállítmányairól, illetve a vörösmárványnak Krakkóból Esztergomba küldött, olasz kőfaragók által történt fejtéséről ismertek adatok.[144] A viszonylag jól ismert lengyelországi kapcsolatok[145] mellett említhető Morvaország is: Ctibor Tovačovský z Cimburk, Mátyás király egyik morvaországi kormányzója, a magyarországi épületeken látott, keresztosztásos ablakokat onnan származó vörösmárványból készíttette el tovačovi várában.[146]

A vörösmárvány síremlékek „célállomása" volt Bosznia is. A Szarajevó közelében emelt Bobovac királyi várának feltárása során figurális vörösmárvány fedlapok töredékei kerültek elő.[147] A geokémiai vizsgálat[148] a kő magyarországi, Gerecse hegységbeli eredetét igazolta. A darabokat a stílus is Magyarországhoz köti, a „Stibor-síremlékek mestere" alkotásaként határozhatók meg, megrendelésükre leginkább II. Tvrtko bosnyák király (uralk.: 1404–1409, 1421–1443) 1433 vége és 1435 eleje közötti budai tartózkodása[149] idején kerülhetett sor.

A vörösmárvány magyarországi használatának késő középkori „demokratizálódása" során elveszett exkluzivitásnak, amely a 12. század végén és a 13. században még csak az uralkodói környezetre és a legfelső egyházi és világi rétegre korlátozta a hozzáférést, a 15. században és a 16. század elején a környező országok elitje lett tehát – a szállítási költségek meghatározó volta következtében – az örököse. A magyarországi „csúcsművek" a 15. század végén, a 16. század elején már ismét a kezdeti – és

[138] Lővei 1999.

[139] Balogh 1974, 34, 36; Engel–Lővei–Varga 1986, 214.

[140] Lővei 2006.

[141] Gerevich 1959, 310–311, 1–4. kép; Horler 1983, 248–249, 13–16. kép; Lővei 2002b, 414–415.

[142] Kieslinger 1964, 237; Fischinger 1986, 137.

[143] Erre Takács Imre hívta fel a figyelmemet. A síremlékről: Białostocki 1984, 288, 236. kép; Mrozowski 1994, 169–171, 12. kép. Magyarországi anyagnak tartja: Wardzyński 2005, 524.

[144] Divéky 1910, 7–9; Mossakowski 2007, 232, 301; Mossakowski 2012. A Zsigmond-kápolnához felhasznált, magyarországi vörösmárványról még: Kozakiewicz, H. – Kozakiewicz, S. 1978, 40; Lővei 2002b, 415. A magyarországi vörösmárványból arisztokraták és főpapok számára faragott további krakkói, gnieznói és varsói síremlékekről: Kozakiewicz, H. – Kozakiewicz, S. 1978, 34–37, 48–53. kép, 57–58. kép; Kozakiewiczowa 1984, 47, 48, 50, 52–56, 81–83, 60. kép, 64–64. kép, 68–69. kép, 73–75. kép, 83–84. kép; Lővei 2002b, 415–416.

[145] Legújabban összefoglalóan, lengyel szempontból: Wardzyński 2009, 333–336.

[146] Hlobil 1974, 512, 514, 517; Ritoókné Szalay 1991, 79.

[147] Anđelić 1973, 88–95; Lővei 1992, 11; Lővei 1999, 105–106; *Sigismundus* 2006, 450–451, Kat. 5.15. (Fekeža, L. – Gavrilović, M. – Lővei, P.).

[148] Pintér Farkas vizsgálata.

[149] Klaić 1890, 295, 297; *Povijest Bosne* 1942, 488–489; Mályusz 1984, 111.

11. ábra. Az esztergomi Bakócz-kápolna belseje az oltárral. Fotó: Forster Központ, Fotótár
Fig. 11. Interior of the Bakócz Chapel in Esztergom with the altar. Photograph: Forster Centre, Photograph Archive

később I. Lajos székesfehérvári és krakkói megbízásaiban is tetten érhető – polikrómiához tértek vissza, ráadásul esetenként (legalábbis az esztergomi székesegyház oldalához épült Bakócz-kápolnán[150] bizonyosan) tudatosan kapcsolódva a hagyományhoz. A kápolna tetőtől talpig vörösmárvány falai a burkolatba illesztett, itáliai fehérmárvány oltárral *(11–12. ábra)*, valamint az aranyozott bronz kupola és a fríz antikvitást idéző, aranyozott bronz felirata

[150] Balogh 1955; Horler 1987; Tóth 1990b.
[151] Bonfini 1941, 137; Bonfini 1995, 870.
[152] Lővei 2001; Lővei 2004a.
[153] Havasi 2006b.
[154] Lővei 2010b.
[155] Medvecký 2008a; Medvecký 2008b; Medvecký 2011.
[156] Balogh 1966, I. 121, 244, II. 158, 170, 390, 393–396. kép; Réti 1993; Mikó 1998, 207–209; *Hunyadi Mátyás* 2008, 340–342, Kat. 9.14.a-b (Pócs D.); Pócs 2011.
[157] A fedlapról legutóbb: *Niclaus Gerhaert* 2011, 220–224, Kat. 5. (Roller, S., Theiss, H., Buczynski, B.); anyagáról: Neubarth 2009.
[158] Fischinger 1986, 138–139, Abb. 11.

12. ábra. Az esztergomi Bakócz-kápolna stallumsora. Fotó: Lővei Pál
Fig. 12. Stalls in the Bakócz Chapel, Esztergom. Photograph: Pál Lővei

a Bonfini által a budai várpalota kapcsán megénekelt *virtus, es, marmor, scripta* (virtus, márvány, bronz meg az írás)[151] egységében legalább annyira III. Béla Szent Adalbert-székesegyházának hagyományát követte, mint az itáliai reneszánsz elveit.[152] Fehér márvány híján máshol a budai márga, esetleg egyszerű mészkő lett a sötétebb vörös világos párja: koszorúval övezett címert tartó angyalok antikizáló, biztosan vagy feltételezhetően fehér és vörös kőből összeállított kompozíciói,[153] valamint vörösmárványból és világos kövekből összeállított főnemesi tumbák[154] mellett ennek ékes példája a nyitrai székesegyház nemrég előkerült pasztofóriuma.[155] Az uralkodó számára azonban az itáliai márvány sem volt elérhetetlen, Mátyás Visegrádon és Budán töredékeikben nyomokban meg is fogható, import szoborművek sorával gazdagította környezetét.[156]

Mátyás közép-európai uralkodó kortársai közül az egész életében vetélytárs III. Frigyes császár az adneti vörösmárvány párhuzam nélkül álló színváltozatú, császárhoz méltó méretű és minőségű tömbjéből faragtatta ki szarkofágjának fedlapját a kor egyik legjelentősebb európai szobrászával, Nikolaus Gerhaerts van Leydennel (†1473).[157] A krakkói Wawel székesegyházában nem kisebb nagyság, mint Veit Stoß készítette el 1492-ben az adneti kőanyag fehérrel gazdagon foltozott *Scheck*-változatának ugyancsak különlegesen dekoratív rétegéből Jagelló Kázmér király (†1492) síremlékét.[158] Frigyessel és Kázmérral ellentétben Mátyás (†1490) – ha hinni lehet Ludovicus Tubero 1522-ben közzétett visszaemlékezésének – síremlékének anyagát nem a vörös kő

valamely ritka formációjában kereste, hanem erdélyi márványt *(marmore e Transistrana Hungaria, quam olim Daciam vocarunt)* választott.[159] Ezen túlmenően a síremlékről csak annyi tudható Bonfini nyomán, hogy az uralkodó által sírhelyének kiszemelt fehérvári prépostsági templom „első boltozata" alatt korábban megkezdett „mauzóleum" haláláig nem készült el, így a holttestet a bazilika közepén ideiglenes sírban helyezték el, és Tubero azt is leírta, hogy 1490 őszén a sír fölött látható volt Mátyás újonnan a falra vésett címere és sírfelirata.[160] Még az sem biztos, hogy az ideiglenes sír a király által emeltetett, monumentális keleti szentélybővítésbe került-e – annak befejezési ideje is bizonytalan.[161] A véglegesnek szánt síremlék elkészülte is kérdéses, nemhogy szobrászának személye: a Balogh Jolán által 1959-ben felvetett Giovanni Dalmata csak igazolhatatlan feltételezés.[162] Arról pedig végképp nincs adatunk, hogy a magyar uralkodó a bécsi és krakkói „szertelen" késő gótikával ellentétben a síremlék stílusát az itáliai reneszánszban jelölte volna ki.

IRODALOM

Altmann–Lővei 2004 — Altmann Júlia – Lővei Pál: Leletegyüttesek a budavári ferences templomban. *BudRég* 38. (2004) 11–34.

ÁMF I–IV. — Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* I–IV. Budapest, 1987[3]–1998.

Anđelić 1973 — Anđelić, Pavao: *Bobovac i Kraljeva Sutjeska. Stolna mjesta Bosanskih vladara u XIV i XV stoljeću*. Sarajevo, 1973.

Árpád-kori 1978 — *Árpád-kori kőfaragványok*. Szerk.: Tóth Melinda – Marosi Ernő. Kiállítási katalógus – István Király Múzeum. Budapest–Székesfehérvár, 1978.

Árpás et al. 1993 — Árpás Endre – Emszt Gyula – Gálos Miklós – Kertész Pál – Marek István: Az úgynevezett Budakörnyéki márga és jelentősége a magyar építészettörténetben. In: *Horler* 1993, 239–258.

Augustynowicz-Kertész – Kertész 1982 — Augustynowicz-Kertész Mária – Kertész Pál: A porfido rosso antico – az ókori bíborkő. *Építőanyag* 34. (1982) 231–235.

Balogh 1955 — Balogh Jolán: *Az esztergomi Bakócz kápolna*. Budapest, 1955.

Balogh 1956 — Balogh, Jolán: Sur des statues de l'époque Arpadienne 2. La lunette de Szentkirály. *BMHB* 8. (1956) 20–32, 97–103.

Balogh 1966 — Balogh Jolán: *A művészet Mátyás király udvarában* I–II. Budapest, 1966.

Balogh 1974 — Balogh Jolán: Későrenaissance kőfaragó műhelyek I. *ArsHung* 2. (1974) 27–58.

Bandmann 1969 — Bandmann, Günter: Bemerkungen zu einer Ikonologie des Materials. *Städel Jahrbuch* (Neue Folge) 2. (1969) 75–100.

Barral i Altet 2010 — Barral i Altet, Xavier: Nouvelles propositions pour le tympan roman de Szentkirály et l'iconographie de la donatrice. In: *Bonum ut Pulchrum. Essays in Art History in Honour of Ernő Marosi on His Seventieth Birthday*. Eds: Varga, Lívia – Beke, László – Jávor, Anna – Lővei, Pál – Takács, Imre. Budapest, 2010. 165–182.

Benkő 2008 — Benkő, Elek: Abenteuerlicher Herrscher oder gütiger Patron? Anmerkungen zu der Rittergrabplatte aus dem Zisterzienserkloster Pilis. *ActaArchHung* 59. (2008) 469–483.

Bernward 1993 — *Bernward von Hildesheim und das Zeitalter der Ottonen* 1–2. Katalog der Ausstellung Hildesheim 1993. Hrsg.: Brandt, Michael – Eggebrecht, Arne. Hildesheim – Mainz am Rhein, 1993.

Białostocki 1984 — Białostocki, Jan: *Spätmittelalter und beginnende Neuzeit*. Berlin, 1984.

Biblia 1545 — *Biblia: das ist: Die gantze heilige Schrifft: Deudsch*. Auffs new zugericht D. Mart. Luth. Begnadet mit Kurfürstlicher zu Sachssen Freiheit. Gedruckt zu Wittemberg Durch Hans Lufft. MDXLV. http://lutherbibel.net/.

[159] Balogh 1966, I. 180; Kerny 2010, 49.

[160] Kerny 2010, 48, 54.

[161] Az épületrészről: Papp 2005, 21–26.

[162] Teljes tudománytörténeti összefoglalás keretében lásd: Kerny 2010, 55–56.

Biblia 1863 — *Biblia Sacra vulgatae editionis Sixti V. et Clementis VIII., Pont. Max. auctoritate recognita*. Viennae, 1863.

Biblia 1977 — *Biblia. Istennek az Ószövetségben és Újszövetségben adott kijelentése*. Kiadja a Magyar Bibliatanács megbízásából a Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya. Budapest, 1977.

Biblia 2000 — *Biblia. Ószövetségi és újszövetségi Szentírás*. Szent István Társulat, az Apostoli Szentszék Könyvkiadója. Budapest, 2000.

Biczó 2000 — Biczó, Piroska: Das Marienstift Stuhlweißenburg (Székesfehérvár). In: *Europas Mitte* 2000b, II. 621–624.

Biczó 2001 — Biczó, Piroska: Archäologische Beobachtungen zur Baugeschichte der Stiftskirche Unserer Lieben Frau zu Székesfehérvár. *ActaHAHung* 42. (2001) 283–295.

Biczó 2004 — Biczó Piroska: A prépostsági templom déli oldalán feltárt gótikus kápolna. In: *Magyar királyi* 2004, 48–57.

Bonfini 1936 — Bonfinis, Antonius de: *Rerum Ungaricarum Decades* I–III. Edd.: Fógel, Iosephus – Iványi, Béla – Juhász, Ladislaus. Lipsiae, 1936.

Bonfini 1941 — Bonfinis, Antonius de: *Rerum Ungaricarum Decades* IV/1. Edd.: Fógel, Iosephus – Iványi, Béla – Juhász, Ladislaus. Budapest, 1941.

Bonfini 1995 — Bonfini, Antonio: *A magyar történelem tizedei*. Ford.: Kulcsár Péter. Budapest, 1995.

Bozóki 1998 — Bozóki Lajos: Néhány szó Ellésmonostor napvilágra került kőfaragványainak katalógusa és kőzettani vizsgálata elé. *Műemlékvédelmi Szemle* 1998/2. 39–52.

Bozóki 2000 — Bozóki Lajos: Ellésmonostor faragott kőtöredékeinek stíluskapcsolatai. In: *Dél-Alföld* 2000, 233–240.

Brugger 2008 — Brugger, Walter: *Bad Reichenhall, St. Zeno.* Regensburg, 2008.

Budde 1998 — Budde, Michael: *Altare portatile. Kompendium der Tragaltäre des Mittelalters, 600–1600*. Münster, 1998.

Burnichioiu–Rusu 2006 — Burnichioiu, Ileana – Rusu, Adrian Andrei: *Mozaicurile medievale de la Bizere / The Medieval Mosaics from Bizere / Die mittelalterliche Mosaiken von Bizere*. Cluj-Napoca, 2006.

Burnichioiu–Rusu 2011 — Burnichioiu, Ileana – Rusu, Adrian Andrei: Medieval floor mosaics at Bizere Monastery. A brief survey. *Transylvanian Review* 20/2. (2011) 3–13.

Buzás 2004a — Buzás Gergely: Az esztergomi vár románkori és gótikus épületei. In: *Esztergomi kőtár* 2004, 7–44.

Buzás 2004b — Buzás Gergely: XIV. századi baldachinos síremlék az északi mellékhajóban. In: *Magyar királyi* 2004, 41–45.

Buzás 2008 — Buzás Gergely: A visegrádi királyi palota Mátyás korában. In: *Hunyadi Mátyás* 2008, 324–326.

Campionesi 1954 — I campionesi. Gli antelamici. In: *Storia di Milano* III. *1002–1152*. Ed.: Treccani degli Alfieri, Giovanni. Milano, 1954. 591–600.

Canossa 2006 — *Canossa 1077. Erschütterung der Welt. Geschichte, Kunst und Kultur am Anfang der Romanik* II. Katalog. Hrsg.: Stiegemann, Christoph – Wemhoff, Matthias. München, 2006.

Cheetham 1984 — Cheetham, Francis: *English Medieval Alabasters*. Oxford, 1984.

Chiarelli 1991 — Chiarelli, Renzo: Pietre e marmi veronesi nell'architettura e nell'arte. In*: I marmi a Verona*. A cura di Fabrizio Rossini. Verona, 1991. [eredeti kiadása: 1987] 10–27.

Claussen 1987 — Claussen, Peter Cornelius: *Magistri Doctissimi Romani. Die römischen Marmorkünstler des Mittelalters*. Stuttgart, 1987.

Czobor 1883 — [Czobor Béla]: Miklós mester sírköve 1300-ból. *Egyházművészeti Lap* 4. (1883) 33–38.

Csengel 1991 — Csengel Péter: A majki premontrei prépostság feltárása. *Műemlékvédelmi Szemle* 1991/2. 44–46.

Deér 1959	Deér, Josef: *The Dynasty Porphyry Tombs of the Norman Period in Sicily*. Cambridge (Mass.), 1959.
Dél-Alföld 2000	*A középkori Dél-Alföld és Szer*. Szerk.: Kollár Tibor. Szeged, 2000.
Dercsényi 1941	Dercsényi Dezső: *Nagy Lajos kora*. Budapest, [1941].
Dercsényi 1943	Dercsényi Dezső: *A székesfehérvári királyi bazilika*. Budapest, 1943.
Die Parler 1978	*Die Parler und der schöne Stil 1350–1400. Europäische Kunst unter den Luxemburgern* I–III. Kiállítási katalógus. Hrsg.: Legner, Anton. Köln, 1978.
Divéky 1910	Divéky Adorján: Magyarország szerepe a lengyel renaissance-ban. *ArchÉrt* 30. (1910) 1–9.
Éber 1911	Éber László: A szentkirályi tympanon. *ArchÉrt* 31. (1911) 193–200.
Engel–Lővei–Varga 1981	Engel Pál – Lővei Pál – Varga Lívia: Gótikus sírkövek Máriavölgyről és Segesdről. *MűvÉrt* 30. (1981) 140–144.
Engel–Lővei–Varga 1984	Engel, Pál – Lővei, Pál – Varga, Lívia: Grabplatten von ungarischen Magnaten aus dem Zeitalter der Anjou-Könige und Sigismunds von Luxemburg. *ActaHAHung* 30. (1984) 33–63.
Engel–Lővei–Varga 1986	Engel Pál – Lővei Pál – Varga Lívia: Főnemesi sírkövek a Zsigmond kori Magyarországon. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk.: Fügedi Erik. Budapest, 1986. 203–233.
Érdy 1853	Érdy János: III. Béla király és nejének Székes-Fehérvárott talált síremléke. In: *Magyarország és Erdély képekben* I. Szerk.: Kubinyi Ferenc – Vahot Imre. Pest, 1853. 42–48.
Español 1999	Español, Francesca: Une nouvelle approche des tombeaux royaux de Santes Creus. In: *Memory & Oblivion. Proceedings of the XXIXth International Congress of the History of Art held in Amsterdam, 1–7 September 1996.* Eds: Reinink, Wessel – Stumpel, Jeroen. Dordrecht, 1999. 467–474.
Esztergom 1900	*Esztergom vármegye*. Szerk.: Borovszky Samu. Magyarország Vármegyéi és Városai 6. Budapest, [1900].
Esztergomi kőtár 2004	*Az Esztergomi Vármúzeum kőtárának katalógusa*. Szerk.: Buzás Gergely – Tolnai Gergely. Az Esztergomi Vármúzeum Füzetei 2. Esztergom, 2004.
Europas Mitte 2000a	*Europas Mitte um 1000*. Katalog. Hrsg.: Wieczorek, Alfried – Hinz, Hans-Martin. Stuttgart, 2000.
Europas Mitte 2000b	*Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie* I–II. Handbuch zur Ausstellung. Hrsg.: Wieczorek, Alfried – Hinz, Hans-Martin. Stuttgart, 2000.
Fischinger 1986	Fischinger, Andrzej: Grabdenkmäler der Könige aus der Dynastie der Jagiellonen im Dom auf dem Wawel in Krakau. In: *Polen im Zeitalter der Jagiellonen 1386–1572*. Kiállítási katalógus – Schloss Schallaburg. Red.: Stolot, Franciszek – Perzanowska, Agnieszka – Stangler, Gottfried. Schallaburg, 1986. 137–146.
Fisković 1979	Fisković, Cvito: Engleski Spomenici i umjetuine u Dalmaciji. *Peristil* 22. (1979) 73–88.
Foerk 1915	Foerk Ernő: *A kalocsai székesegyház*. Budapest, 1915. (Különlenyomat a Magyarország műemlékei 4. kötetből, 43–70.)
Gecse–Horváth 1978	Gecse Gusztáv – Horváth Henrik: *Bibliai kislexikon*. Budapest, 1978.
Gerevich 1959	Gerevich, László: Johannes Fiorentinus und die pannonische Renaissance. *ActaHAHung* 6. (1959) 309–338.
Gerevich 1971	Gerevich, László: *The Art of Buda and Pest in the Middle Ages*. Budapest, 1971.
Gerevich 1974	Gerevich László: „A koragótika kezdetei Magyarországon" című akadémiai székfoglalója. *A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei* 23. (1974) 146–169.
Gerevich 1984	Gerevich László: *A pilisi ciszterci apátság*. Szentendre, 1984.
Gerevich 1985	Gerevich, László: Ergebnisse der Ausgrabungen in der Zisterzienserabtei Pilis. *ActaArchHung* 37. (1985) 111–152.
Gerevich 1938	Gerevich Tibor: *Magyarország románkori emlékei*. Budapest, 1938.

Gombos 1937–1938	Gombos, Franciscus Albinus: *Catalogus fontium historiae Hungaricae* I–III. Budapest, 1937–1938.
H. Gyürky 1981	H. Gyürky, Katalin: *Das mittelalterliche Dominikanerkloster in Buda*. Budapest, 1981.
Havasi 2003	Havasi Krisztina: „1200 körüli" faragványcsoport töredékei a középkori egri székesegyházból. *Agria* 39. (2003) 113–188.
Havasi 2006a	Havasi Krisztina: Az óbudai királyi, utóbb királynéi vár kőemlékei. (Kutatási helyzetkép, 2004). *BudRég* 40. (2006) 221–252.
Havasi 2006b	Havasi Krisztina: Reneszánsz márványdombormű töredékei az egri várból. *MűvÉrt* 55. (2006) 95–117.
Havasi 2011	Havasi Krisztina: *A középkori egri székesegyház az 1200-as évek elején. Király, püspökök és újjáépülő székesegyházak a korabeli Magyarországon* I–II. Doktori disszertáció. Kézirat. ELTE Bölcsészettudományi Kar, Művészettörténettudományi Doktori Iskola. Budapest, 2011.
Heinrich II. 2002	*Kaiser Heinrich II. 1002–1024*. Katalog zur Bayerischen Landesausstellung 2002, Bamberg. Hrsg.: Kirmeier, Josef – Schneidmüller, Bernd – Weinfurter, Stefan – Brockhoff, Evamaria. Augsburg, 2002.
Heitelné Móré 2001	Heitelné Móré Zsuzsa: Monostorok a Maros mentén. In: *Paradisum* 2001, 267–274.
Henszlmann 1883	Henszlmann Imre – Reissenberger Lajos: *A nagyszebeni és a székesfehérvári régi templom*. Budapest, 1883.
Hlobil 1974	Hlobil, Ivo: Zur Renaissance in Tovačov während der Aera Ctibors Tovačovský von Cimburk. *Umění* 22. (1974) 509–519.
Holy Bible 1611	*The Holy Bible, Conteying the Old Testament, and the New:* Newly Translated out of the Originall Tongues: and with the former Translations diligently compared and reuised, by his Maiesties speciall Commandement. Imprinted at London by Robert Barker, Printer to the Kings most Excellent Maiestie. Anno Dom. 1611. Facsimiléje: http://www.kingjamesbibleonline.org/Esther-Chapter-1_Original-1611-KJV/.
Horler 1983	Horler Miklós: Ioannes Fiorentinus Forgách-síremléke. *Építés- Építészettudomány* 15. (1983) 237–259.
Horler 1987	Horler Miklós: *A Bakócz-kápolna az esztergomi főszékesegyházban*. Budapest, 1987.
Horler 1993	*Horler Miklós hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok*. Szerk.: Lővei Pál. Budapest, 1993.
Horváth 1932	Horváth Henrik: *Buda a középkorban*. Budapest, 1932.
Horváth 1999	Horváth Zoltán András: A templom köveinek geológiája. In: *A jáki apostolszobrok / Die Apostelfiguren von Ják*. Szerk.: Szentesi Edit – Újvári Péter. Budapest, 1999. 257–265.
Hunyadi Mátyás 2008	*Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490*. Szerk.: Farbaky Péter – Spekner Enikő – Szende Katalin – Végh András. Kiállítási katalógus – Budapesti Történeti Múzeum, Budapest, 2008.
Ionescu–Bucur 2011	Ionescu, Corina – Bucur, Ioan I.: Analiza unor roci sedimentare. In: *Mănăstirea* 2011, 103–106.
Ipolyi 1997	Ipolyi Arnold: *Tanulmányok a középkori magyar művészetről*. Budapest, 1997.
Jékely 1998	Jékely, Zsombor: The Garai tomb slab at the Augustinian Church of Siklós. *ActaHAHung* 40. (1998) 125–143.
Kemp 1975	Kemp, Wolfgang: Material der bildenden Kunst. Zu einem ungelösten Problem der Kunstwissenschaft. *Prisma. Zeitschrift der Gesamthochschule Kassel* 9. (Dezember 1975) 25–34.
Kerny 2010	Kerny Terézia: Hunyadi Mátyás halála, temetése és székesfehérvári síremléke. In: *Mátyás király és a fehérvári reneszánsz*. Szerk.: Kerny Terézia – Smohay András. Székesfehérvár, 2010. 42–66.

Kertész 1982	Kertész Pál: A műemléki kőanyagok bányahelyeinek kutatása. *Építés- Építészettudomány* 14. (1982) 193–228.
Kertész et al. 1973	Kertész Pál – Zádor Mihály – Marek István – Árpás Endre – Schell László: *15/72. számú műszaki fejlesztési tanulmány. Műemlékek kőanyaglelőhelyeinek meghatározásáról*. Kézirat. Budapesti Műszaki Egyetem Ásvány- és Földtani Tanszék, 1973. Forster Központ, Tudományos Irattár.
Kier 1970	Kier, Hiltrud: *Der mittelalterliche Schmuckfußboden unter besonderer Berücksichtigung des Rheinlandes*. Düsseldorf, 1970.
Kieslinger 1964	Kieslinger, Alois: *Die nutzbaren Gesteine Salzburgs*. Salzburg–Stuttgart, 1964.
Klaić 1890	Klaić, Vjekoslav: *Bosznia története a legrégibb kortól a királyság bukásáig*. Bojničić Iván német átdolgozása után ford.: Szamota István. Nagybecskerek, 1890.
Kolba 1962	H. Kolba Judit: Románkori feliratos sírkőlap. *FolArch* 14. (1962) 111–123.
Koppány 2002	Koppány Tibor: Pápóc középkori egyházi épületei. In: LAHU 6. 117–138.
Kosch 2001	Kosch, Clemens: Zur ortsfesten Ausstattung der Kirchen in ottonischer Zeit. Denkmäler und Schriftquellen. In: *Magdeburg* 2001, 282–304.
Kovács 2000	Kovács András: I. Rákóczi György fejedelem erdélyi építkezéseiről. In: *Erdély és Patak fejedelemasszonya Lorántffy Zsuzsanna* II. *Tanulmányok születésének 400. évfordulójára*. Szerk.: Tamás Edit. Sárospatak, 2000. 63–96.
Kovács 2003	Kovács András: *Késő reneszánsz építészet Erdélyben*. Budapest–Kolozsvár, 2003.
Kozakiewicz, H. – Kozakiewicz, S. 1978	Kozakiewicz, Helena – Kozakiewicz, Stefan: *A reneszánsz Lengyelországban*. Budapest–Varsó, 1978.
Kozakiewiczowa 1984	Kozakiewiczowa, Helena: *Rzeźba XVI wieku w Polsce*. Warszawa, 1984.
Kralovánszky 1982	Kralovánszky Alán: A székesfehérvári Anjou-sírkápolna. In: *I. Lajos* 1982, 165–174.
Kralovánszky 1988a	Kralovánszky Alán: Szent István király székesfehérvári sírjának és kultuszhelyének kérdése. In: *Szent István és kora*. Szerk.: Glatz Ferenc – Kardos József. Budapest, 1988. 166–172.
Kralovánszky 1988b	Kralovánszky Alán: *Székesfehérvár. Királyi bazilika* 1. Tájak – Korok – Múzeumok Kiskönyvtára 310. Budapest, 1988.
LAHU 6.	*Lapidarium Hungaricum* 6. *Vas megye* II. *Vas megye műemlékeinek töredékei* 2. *Magyarszecsőd–Zsennye*. Szerk.: Lővei Pál. Budapest, 2002.
I. Lajos 1982	*Művészet I. Lajos király korában 1342–1382*. Kiállítási katalógus – István Király Múzeum. Szerk.: Marosi Ernő – Tóth Melinda – Varga Lívia. Székesfehérvár, 1982.
László 1991	László Csaba: Kutatások Pannonhalmán 1986–1990. *Műemlékvédelmi Szemle* 1991/2. 17–20.
László 1996	László Csaba: Régészeti adatok Pannonhalma építéstörténetéhez. In: *Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve* I–III. Kiállítási katalógus – Pannonhalmi Bencés Főapátság. Szerk.: Takács Imre. Pannonhalma, 1996. 143–169.
Legendák 1983	*Árpád-kori legendák és intelmek*. Válogatta, a szöveget gondozta: Érszegi Géza. Budapest, 1983.
Lein 1997	Lein, Edgar: Die Bedeutung der Materialien. *Kunstchronik* 50. (1997) 65–69.
Lomartire 2009	Lomartire, Saverie: Comacini e marmorarii. Temi e techniche della scultura tra VII e VIII secolo nella Langobardi Maior. In: *I magistri commacini. Mito e realtà del medioevo Lombardo* I. Atti del XIX Congresso internazionale di studio sull'alto medioevo Varese–Como, 23–25 ottobre 2008. Spoleto, 2009. 151–209, Tav. I–XXXI.
Lovag 1985	Lovag Zsuzsa: Beszámoló az Esztergom-szigeti apácakolostor 1979–1983 között végzett feltárásáról. In: *Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai*. Szerk.: Fodor István – Selmeczi László. Budapest, 1985. 343–352.
Lővei 1982	Lővei Pál: A székesfehérvári Anjou-sírkápolna művészettörténeti helye; Székesfehérvár, Anjou-sírkápolna (és Kat. 100–110). In: *I. Lajos* 1982, 183–203.
Lővei 1992	Lővei Pál: A tömött vörös mészkő – „vörös márvány" – a középkori magyarországi művészetben. *ArsHung* 20/2. (1992) 3–28.

Lővei 1999 — Lővei Pál: A Stibor-síremlékek mestere. *BudRég* 33. (1999) 103–121.

Lővei 2001 — Lővei, Pál: "Virtus, es, marmor, scripta". Red marble and bronze letters. *ActaHAHung* 42. (2001) 39–55.

Lővei 2002a — Lővei Pál: Bevezetés. In: *Lapidarium Hungaricum* 5. *Vas megye* I. *Vas megye műemlékeinek töredékei* 1. *Belsővat–Kőszegszerdahely*. Szerk.: Lővei Pál. Budapest, 2002. 17–79.

Lővei 2002b — Lővei, Pál: Salzburg und Gran versus Krakau, Gnesen und Wilna. Die Lieferung des Rotmarmors im Fernhandel Mitteleuropas. In: *Die Jagiellonen. Kunst und Kultur einer europäischen Dynastie an der Wende zur Neuzeit*. Hrsg.: Popp, Dietmar – Suckale, Robert. Nürnberg, 2002. 411–421.

Lővei 2004a — Lővei Pál: „Virtus, es, marmor, scripta". Vörös márvány és bronzbetű. In: *Maradandóság és változás.* Művészettörténeti konferencia, Ráckeve, 2000. Szerk.: Bodnár Szilvia – Jávor Anna – Lővei Pál – Pataki Gábor – Sümegi György – Szilágyi András. Budapest, 2004. 53–71.

Lővei 2004b — Lővei Pál: Az Anjou-síremlékek újonnan előkerült töredékeiről. In: *Magyar királyi* 2004, 72–85.

Lővei 2006 — Lővei, Pál: Künstlerische Beziehungen in der Grabmalkunst der westlichen und nordwestlichen Gebiete des Königreichs Ungarn im Spätmittelalter. In: *Ročenka Slovenskej narodnej galérie v Bratislave – Galéria 2004–2005*. Bratislava, 2006. 123–138.

Lővei 2009 — Lővei, Pál: Routes and meaning. The use of red marble in medieval Central Europe. In: *Crossing Cultures. Conflict, Migration and Convergence.* The Proceedings of the 32nd International Congress in the History of Art (Comité International d'Histoire de l'Art, CIHA), the University of Melbourne, 13–18 January 2008. Ed.: Anderson, Jaynie. Melbourne, 2009. 477–481.

Lővei 2010a — Lővei Pál: Egy korai sírkőtípus a középkori Magyarországon. In: *Laudator temporis acti. Tanulmányok Horváth István 70 éves születésnapjára*. Szerk.: Tari Edit – Tóth Endre. Esztergom–Budapest, 2010 (2012). 349–357.

Lővei 2010b — Lővei, Pál: Renaissance in red and white. The use of coloured stone in Hungary at the turn of the 16th century. In: *Bonum ut Pulchrum. Essays in Art History in Honour of Ernő Marosi in His Seventieth Birthday*. Eds: Varga, Lívia – Beke, László – Jávor, Anna – Lővei, Pál – Takács, Imre. Budapest, 2010. 433–442.

Lővei 2011 — Lővei, Pál: Über neu entdeckte Fragmente der Anjou-Grabmäler in Székesfehérvár. *ActaHAHung* 52. (2011) 149–173.

Lővei et al. 2007 — Lővei Pál – Pintér Farkas – Bajnóczi Bernadett – Tóth Mária: Vörös és fehér díszítőkövek, kristályos és metamorf mészkövek, márványok. (Műemléki kutatások természettudományos diagnosztikai háttérrel 1.). *MűvÉrt* 56. (2007) 75–82.

Lővei–Tóth 2011 — Lővei Pál – Tóth Mária: Középkori színes paszták, kőragasztók és festékek anyagvizsgálatai. (Esztergom, Pilis, Gyulafehérvár, Kassa). *MűvÉrt* 60. (2011) 187–194.

Lővei–Varga 1987 — Lővei Pál – Varga Lívia: Síremlékek. In: *Magyarországi művészet 1300–1470 körül* I–II. Szerk.: Marosi Ernő. Budapest, 1987. I. 334–342, 459–466, 587–593, 694–701.

Lux 1939 — Lux Géza: *A zsámbéki templomrom*. Budapest, 1939.

Lux 1942 — Lux Géza: *Az esztergomi ásatások építési feladatai*. Budapest, 1942. (Különlenyomat az *Építészet* 1942. évi 3. füzetéből.)

Magdeburg 2001 — *Otto der Grosse. Magdeburg und Europa* I. Hrsg.: Puhle, Matthias. Mainz, 2001.

Magyar királyi 2004 — *Magyar királyi és főrendi síremlékek. Gótikus baldachinos síremlékek a középkori Magyarországon*. Főszerk.: Deák Zoltán. Budapest, 2004.

Malgouyres 2003 — Malgouyres, Philippe: *Porphyre. La pierre pourpre des Ptolémées aux Bonaparte*. Kiállítási katalógus – Musée du Louvre. Paris, 2003.

Mályusz 1984 — Mályusz Elemér: *Zsigmond király uralma Magyarországon 1387–1437*. Budapest, 1984.

Mănăstirea 2011 — *Mănăstirea Bizere* I. Ed.: Rusu, Adrian Andrei – Burnichioiu, Ileana. Cluj-Napoca, 2011.

Marosi 1971 — Marosi, Ernő: Einige stilistische Probleme der Inkrustationen von Gran (Esztergom). *ActaHAHung* 17. (1971) 171–229.

Marosi 1984 — Marosi, Ernő: *Die Anfänge der Gotik in Ungarn. Esztergom in der Kunst des 12.–13. Jahrhunderts*. Budapest, 1984.

Marosi 2001 — Marosi Ernő: Még egyszer az esztergomi Porta speciosáról. In: *„Lux Pannoniae". Esztergom, az ezeréves kulturális metropolis*. Felelős kiadó: Horváth István. Esztergom, 2001. 47–56.

Marosi 2009 — Marosi Ernő: Kaputimpanon Szentkirályról. In: *Európa színpadán. Magyarország ezeréves hozzájárulása az európai közösség eszméjéhez*. Szerk.: Marosi Ernő. Budapest, 2009. 44–45.

Meckseper 2001 — Meckseper, Cord: Magdeburg und die Antike. Zur Spolienverwendung im Magdeburger Dom. In: *Magdeburg* 2001, 367–380.

Medvecký 2008a — Medvecký, Jozef: Renesančné pastofórium v Nitre. *Pamiatky a múzeá* 57/1. (2008) 72–73.

Medvecký 2008b — Medvecký, Jozef: Ranorenesančné tabernákulum z roku 1497 v Nitre. *Pamiatky a múzeá* 57/3. (2008) 28–30.

Medvecký 2011 — Medvecký, Jozef: Artistic monuments and Baroque decoration in the cathedral church. In: *The Cradle of Christianity in Slovakia. Nitra Castle and the Cathedral of St. Emmeram, their Changes through the Ages*. Compiled by Judák, Viliam – Bednár, Peter – Medvecký, Jozef. Bratislava, 2011. 208–391, 488–491.

MenténYi 2006 — MenténYi Klára: *A székesfehérvári Szűz Mária prépostsági templom román kori faragványai. A faragványok története a 19. században*. Doktori disszertáció. ELTE BTK, Művészettörténet Doktori Iskola. Budapest, 2006.

MenténYi 2011 — MenténYi, Klára: Romanische Steinmetzarbeiten der Stiftskirche der Jungfrau Maria in Székesfehérvár. *ActaHAHung* 52. (2011) 31–148.

MES I. — *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis* I. Ed.: Knauz, Ferdinandus. Strigonii, 1874.

Mezey 2001 — Mezey Alice: Ják. In: *Paradisum* 2001, 400–405.

Mezősiné Kozák 1993 — Mezősiné Kozák Éva: *A vértesszentkereszti apátság*. Budapest, 1993.

Mikó 1986 — Mikó Árpád: Jagello-kori reneszánsz sírköveinkről. *ArsHung* 14. (1986) 97–113.

Mikó 1998 — Mikó Árpád: Rész és egész. A magyarországi reneszánsz kőfaragóműhelyek és kutatásuk. In: *Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok*. Szerk.: Bardoly István – László Csaba. Budapest, 1998. 207–225.

Mikó 2000 — Mikó Árpád: Imago historiae. In: *Történelem – kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*. Kiállítási katalógus – Magyar Nemzeti Galéria. Szerk.: Mikó Árpád – Sinkó Katalin. Budapest, 2000. 34–47.

Mittelalter 1998 — *Früh- und Hochmittelalter.* Hrsg.: Fillitz, Hermann. Geschichte der bildenden Kunst in Österreich 1. München – New York, 1998.

Mojzer 1971 — Mojzer Miklós: *Torony, kupola, kolonnád*. Budapest, 1971.

Mossakowski 2007 — Mossakowski, Stanisław: *Kaplica Zygmuntowska (1515–1533). Problematyka artystyczna i ideowa Mauzoleum Króla Zygmunta I*. Warszawa, 2007.

Mossakowski 2012 — Mossakowski, Stanisław: *King Sigismund Chapel at Cracow Cathedral (1515–1533)*. Kraków, 2012.

MREV I. — *Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis. A veszprémi püspökség római oklevéltára* I. *1103–1276*. Közrebocsátja: Fraknói Vilmos – Lukcsics József. Budapest, 1896.

Mrozowski 1994 — Mrozowski, Przemysław: *Polskie nagrobki gotyckie*. Warszawa, 1994.

MRT V. — Horváth István – H. Kelemen Márta – Torma István: *Esztergom és a dorogi járás. Komárom megye régészeti topográfiája. Magyarország Régészeti Topográfiá*ja V. Budapest, 1979.

Museu Marès 1991 — *Fons del Museu Frederic Marès* 1. *Catàleg d'escultura i pintura medievals*. Dir. scientifica: Español i Bertran, Francesca – Yarza Luaces, Joaquín. Barcelona, 1991.

Nagy 1968 — Nagy Árpád: A kalocsai XI. századi érseksír leletei. *MűvÉrt* 17. (1968) 112–123.

B. Nagy – Tóth 2000 — B. Nagy Katalin – Tóth Melinda: Kutaspuszta Árpád-kori templomának díszítése. In: *Dél-Alföld* 2000, 241–255.

Neubarth 2009 — Neubarth, Karl: Porphyr – Mandelscheck – Bedeutung von Steinen. *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege* 63. (2009) 206–211.

Nickson 2009 — Nickson, Tom: The royal tombs of Santes Creus. Negotiating the royal image in medieval Iberia. *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 72. (2009) 1–14.

Niclaus Gerhaert 2011 — *Niclaus Gerhaert. Der Bildhauer des späten Mittelalters*. Kiállítási katalógus – Liebighaus, Frankfurt am Main. Hrsg.: Roller, Stefan. Petersberg, 2011.

[n. n.] 1806 — [n. n.]: Fejérvárról. 22dik Sept. *Hazai Tudósítások* 1. (1806) 228.

Ofner Stadtrecht 1959 — *Das Ofner Stadtrecht. Eine deutschsprachige Rechtssammlung des 15. Jahrhunderts aus Ungarn*. Hrsg.: Mollay, Karl. Budapest, 1959.

Olszewski 1960 — Olszewski, Andrzej: Gotyckie rzeźby alabastrowe pochodzenia angielskiego w Polsce. *Biuletyn Historii Sztuki* 22. (1960) 35–64.

Otto der Grosse 2001 — *Otto der Grosse. Magdeburg und Europa* I–II. Kiállítási katalógus – Kunsthistorisches Museum, Magdeburg. Hrsg.: Puhle, Matthias. Mainz, 2001.

Paderborn 1999 — *799 – Kunst und Kultur der Karolingerzeit. Karl der Große und Papst Leo III. in Paderborn*. Katalog der Ausstellung Paderborn 1999. Hrsg.: Stiegemann, Christoph – Wemhoff, Matthias. Mainz, 1999.

Pannonia Regia 1994 — *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541.* Kiállítási katalógus – Magyar Nemzeti Galéria. Szerk.: Mikó Árpád – Takács Imre. Budapest, 1994.

Papp 2005 — Papp Szilárd: *A királyi udvar építkezései Magyarországon 1480–1515*. Budapest, 2005.

Paradisum 2001 — *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. Kiállítási katalógus – Pannonhalmi Bencés Főapátság. Szerk.: Takács Imre. Pannonhalma, 2001.

Pintér–Bajnóczi [megjelenés alatt] — Pintér Farkas – Bajnóczi Bernadett: „Vörös márvány" műtárgyak kőanyagának eredethatározása petrográfiai és stabilizotóp-geokémiai vizsgálatokkal. In: Rostás [megjelenés alatt].

Pintér et al. 2001a — Pintér Farkas – Szakmány György – Lővei Pál – Tóth Mária – Demény Attila: „Vörös márvány" faragványok nyersanyaglelőhelyeinek kutatása. *Műemlékvédelmi Szemle* 2001. 53–70.

Pintér et al. 2001b — Pintér Farkas – Szakmány György – Demény Attila – Tóth Mária: „Vörös márvány" műemléki kőanyagok eredetének kutatása. *Földtani Kutatás* 38/2. (2001) 21–23.

Pintér et al. 2004 — Pintér, Farkas – Szakmány, György – Demény, Attila – Tóth, Mária: The provenance of 'red marble' monuments from the 12th–18th centuries in Hungary. *European Journal of Mineralogy* 16. (2004) 619–629.

Pócs 2011 — Pócs, Dániel: White marble sculptures from the Buda Castle. Reconsidering some facts about an antique statue and a fountain by Verocchio. In: *Italy & Hungary. Humanism and Art in the Early Renaissance*. Eds: Farbaky, Péter – Waldman, Louis A. Villa i Tatti, 2011. 553–608.

Pomfyová–Salmuel 2013 — Pomfyová, Bibiana – Salmuel, Marián: Románsky lev z Bíne. *Pamiatky a múzeá* 62/2. (2013) 2–7.

Povijest Bosne 1942 — *Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463* I. Napisali: Draganović, Krunoslav et al. Sarajevo, 1942.

Raff 1994 — Raff, Thomas: *Die Sprache der Materialien*. München, 1994.

Ramisch 1997 — Ramisch, Hans: Zur Typologie der Kaisergrablegen. In: *Das Grabmal Kaiser Ludwigs des Bayern in der Münchner Frauenkirche*. Hrsg.: Ramisch, Hans. Regensburg, 1997.

Ramsay 1991 — Ramsay, Nigel: Alabaster. In: *English Medieval Industries. Craftsmen, Techniques, Products*. Eds: Blair, John – Ramsay, Nigel. London – Rio Grande, [1991]. 29–40.

Réti 1993 — Réti Mária: Visegrád reneszánsz szobrászatának újabb kutatásai. In: *Horler* 1993, 219–237.

Ritoókné Szalay 1991	Ritoókné Szalay Ágnes: Egy ideális fejedelem és ideális városa a morva reneszánsz kezdetén. *Annales de la Galerie Nationale Hongroise* 1991. 79–83.
Rostás [megjelenés alatt]	Rostás Tibor: *„Magyarország földjére küldtek". Villard de Honnecourt és az érett gótika megjelenése Közép-Európában. A klosterneuburgi Capella Speciosa és Pannonhalma francia kapcsolatai*. Budapest, [megjelenés alatt].
Rusu–Toda 2011	Rusu, Adrian Andrei – Toda, Oana: Amprenta de barcă. In: *Mănăstirea* 2011, 79–94.
Ruzsa 1976	Ружа, Дьёрдь [Ruzsa, György]: Галич и русско-венгерские историко-художественные связи в XII–XIII веках. In: *Проблемы всеобщей истории*. Отв. ред.: Сапрыкин, Ю. М. Москва, 1976. 52–56.
Sadraei 2001	Sadraei, Agnieszka: The tomb of Kazimir the Great in the Wawel Cathedral of Cracow. *ActaHAHung* 42. (2001) 83–115.
Salzburg 1981	*Geschichte Salzburgs* I/1. Hrsg.: Dopsch, Heinz. Salzburg, 1981.
Schafarzik 1904	Schafarzik Ferenc: *A magyar korona országai területén létező kőbányák részletes ismertetése*. Budapest, 1904.
Schubert–Leopold 2001	Schubert, Ernst – Leopold, Gerhard: Magdeburgs ottonischer Dom. In: *Magdeburg* 2001, 352–366.
Sigismundus 2006	*Sigismundus rex et imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387–1437.* Kiállítási katalógus – Szépművészeti Múzeum, Budapest; Musée national d'histoire et d'art, Luxemburg. Szerk.: Takács Imre. [Mainz], 2006.
Śnieżyńska-Stolot 1978	Śnieżyńska-Stolot, Ewa: Nagrobek Kazimierza Wielkiego w katedrze Wawelskiej. *Studia do dziejów Wawelu* 4. (1978) 1–115.
Szakál 1982	Szakál Ernő: A székesfehérvári Anjou síremlékek és I. Lajos király sírkápolnája. (A rekonstrukciók adatai és lehetőségei). In: *I. Lajos* 1982, 175–182.
Széless 1998	Széless György: *Az esztergomi Szent Adalbert székesegyház. Széless György 1761. évi leírása a Szent Adalbert székesegyház és a Szent István templom romjairól*. Ford.: Waigand József – Romhányi Beatrix. Esztergom, 1998.
Szent Biblia 1685	*Szent Biblia. Az-az, Istennek Ó és Uj Testamentomaban Foglalttatott egész Szent Iras.* Magyar Nyelvre Fordittatott Karoli Gaspar által. Nyomtattatott Amstelodámban M. Tótfalusi Kis Miklós Költségével 's Betüivel 1685 esztendöben.
Szent Biblia 1982	*Szent Biblia azaz Istennek Ó és Új Testamentomában foglaltatott egész Szentírás.* Ford.: Károli Gáspár. Magyar Bibliatanács. Budapest, 1982.
Takács 1988	Takács Imre: Esztergomi síremléktöredékek a 13. századból. *ArsHung* 16. (1988) 121–132.
Takács 1993	Takács Imre: Porta patet vitae. Az esztergomi székesegyház nyugati díszkapujáról. In: *Strigonium Antiquum* 2. *Kezdés és újrakezdés*. Szerk.: Beke Margit. Budapest, 1993. 53–60.
Takács 1994a	Takács Imre: Gertrudis királyné síremléke (és Kat. IV-21). In: *Pannonia Regia* 1994, 248–256.
Takács 1994b	Takács Imre: A pilisi ciszterci apátság. In: *Pannonia Regia* 1994, 236–238.
Takács 1998	Takács, Imre: Fragmente des Grabmals der Königin Gertrudis. In: *Die Andechs-Meranier in Franken. Europäisches Fürstentum im Hochmittelalter.* Kiállítási katalógus – Historisches Museum Bamberg. Hrsg.: Hennig, Lothar. Mainz am Rhein, 1998. 103–109.
Takács 2002	Takács Imre: Szombathely-Szentkirály, középkori plébániatemplom. In: LAHU 6. 425–429.
Takács 2004	Takács Imre: Az 1200 körüli márványművesség néhány emléke. In: *Maradandóság és változás.* Művészettörténeti konferencia, Ráckeve, 2000. Szerk.: Bodnár Szilvia – Jávor Anna – Lővei Pál – Pataki Gábor – Sümegi György – Szilágyi András. Budapest, 2004. 39–52.
Takács 2006	Takács, Imre: The French connection. On the Courtenay family and Villard de Honnecourt apropos of a 13th century incised slab from Pilis Abbey. In: *Künstlerische Wechselwirkungen in Mitteleuropa*. Hrsg.: Fajt, Jirí – Hörsch, Markus. Ostfildern, 2006. 11–26.

Thome 2006	Thome, Markus: Material und Farbigkeit in der Zisterzienserarchitektur. Zur Verwendung von Rotmarmor in der Kreuzgängen der Abteien Heiligenkreuz und Lilienfeld. *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege* 60. (2006) 341–348.
Tkalčić 1874	Tkalčić, Ivan Krstitelj: *Povijestni spomenici Zagrebačke biskupije* II. / *Monumenta historica episcopatus Zagrabiensis* II. Zagreb, 1874.
Tóth 2005–2006	Tóth Endre: III. Béla vagy Kálmán? (A székesfehérvári királysír azonosítása). *FolArch* 52. (2005–2006) 141–161.
Tóth 1994	Tóth Melinda: A pécsi székesegyház márványkapuja. *MűvÉrt* 93. (1994) 5–12.
Tóth 1990a	Tóth Sándor: A keszthelyi Balatoni Múzeum középkori kőtára. *Zalai Múzeum* 2. (1990) 147–187.
Tóth 1990b	Tóth Sándor: Az esztergomi Bakócz-kápolna történelmi helye. *ArsHung* 18. (1990) 207–228.
Tóth 2008	Tóth Sándor: *A Hont-Pázmány nemzetség premontrei monostorai.* [Kecskemét], 2008.
Tronzo 2012	Tronzo, William: Medieval porphyry. The subliminal narratives of a material. In: *Le plaisir de l'art du Moyen Âge. Commande, production et réception de l'œuvre d'art. Mélanges en hommage à Xavier Barral i Altet*. Red.: Alcoy, Rosa – Allios, Dominique – Bilotta, Maria Alessandra – Gianandrea, Manuela. Paris, 2012. 45–53.
Ursinus Velius 1762	*Casparis Ursini Velii de Bello Pannonico Libri Decem*. Studio et opera Adami Francisci Kollarii. Vindobonae, 1762.
Várady 2000	Várady Zoltán: *Románkori, korai gótikus és gótikus maiuscula feliratok a Dunántúlon*. Szekszárd, 2000.
Varga 1993	Varga, Lívia: A new aspect of the porphyry tombs of Roger II, first king of Sicily, in Cefalù. In: *Anglo-Norman Studies* XV. *Proceedings of the Battle Conference 1992*. Ed.: Chibnall, Marjorie. Woodbridge, 1993. 307–315.
Varga 1994	Varga Lívia: II. Roger szicíliai király porfír szarkofágjainak jelentéséről. *ArsHung* 22. (1994) 7–14.
Vasiliev 1948	Vasiliev, Alexander Alexandrovich: Imperial porphyry sarcophagi in Constantinople. *Dumbarton Oaks Papers* 4. (1948) 3–26.
Vernei-Kronberger 1939	Vernei-Kronberger Emil: *Magyar középkori síremlékek*. Budapest, 1939.
Veszprémy 2000	Veszprémy, László: Königin Gisela von Ungarn. In: *Europas Mitte* 2000b, II. 608–612.
Walczak 2008	Walczak, Marek: Per testudinem adornatum. Canopies over the Gothic royal tombs in Poland. In: *Mikroarchitektur im Mittelalter. Ein gattungsübergreifendes Phänomen zwischen Realität und Imagination*. Hrsg.: Kratzke, Christine – Albrecht, Uwe. Leipzig, 2008. 161–188.
Wardzyński 2005	Wardzyński, Michał: Foreign marble and other building materials in Polish Renaissance and Baroque sculpture during the sixteenth and seventeenth century. In: *Actes du XIVe Colloque International de Glyptographie de Chambord, 19–23 juillet 2004*. Red.: Van Belle, Jean-Louis. Braine-le-Château, 2005. 523–550.
Wardzyński 2009	Wardzyński, Michał: The great competitors. The import and use of 'red' marble from Hungary, Adnet, Stara Lubowla, Upper Hungary and Transylvania in small architecture and sculpture in the commonwealth from the fourteenth century to the first half of the seventeenth century. In: *Actes du XVIe Colloque International de Glyptographie de Münsterschwarzach du 8 au 12 juillet 2008*. Red.: Van Belle, Jean-Louis. Braine-le-Château, 2009. 333–388.
Wimmer–Klebel 1924	Wimmer, Friedrich – Klebel, Ernst: *Das Grabmal Friedrichs des Dritten im Wiener Stephansdom*. Wien, 1924.
ZSO I.	*Zsigmondkori oklevéltár* I. *(1387–1399).* Összeállította: Mályusz Elemér. Budapest, 1951.

STONE FOR RULERS. THE USE OF DECORATIVE STONE BY KINGS AND MAGNATES IN MEDIEVAL HUNGARY

Pál Lővei

Hungarian monarchs may have drawn from a number of sources their knowledge of the various types of special stone employed to embellish their residences and the ecclesiastical edifices they built, used, and supported. One biblical example of the use of expensive and valuable stone may have been the riot of colour at the Feast of Shushan described in the Book of Esther. Illuminated manuscript books from the Carolingian and Ottonian periods with representations of marble columns and floor patterns depicted in colour may likewise have influenced them.

Another source of knowledge regarding different types of stone and their use for display purposes may have been personal experience on the part of kings and well-travelled members of their courts. King Béla III of Hungary (d. 1196) may have been drawn to widespread use of the red marble (geologically compacted red limestone) 'found' in the Gerecse Hills as a substitute for the porphyry he had seen in person at the Byzantine court. On the other hand, the earliest coloured marble floor in Székesfehérvár's provostal church, founded by King Stephen the Saint, requires that clerics of the various monarchs must have seen similar ones in western and southern Europe. The earliest decorative floor in the church consisted of finger-shaped and semicircular pieces of greyish-white limestone (marble?) and red elements carved from old Roman roof tiles. The floor and the colourfulness of the walls of the choir and are even mentioned in the Legend of St. Stephen: 'He began to have built an enormous, marvellously wrought basilica, with colourful engravings on the walls of the choir and a floor paved with marble slabs'. Very little has remained of the church's floors, but what has certainly points most of all to knowledge of Ottonian-era floors in the German territories. Significant finds among the modest remains at Kutaspuszta (Székkutas) – rhombuses carved from greyish-white marble, triangles made from old Roman *tegulae*, and a fragment of a medallion-type low relief containing a lion figure in a palmette frame – point to Byzantine models. However, such influence would have been exerted in a number of steps, through mediators in the Balkans and southern Hungary.

Decorated floors are very spectacular reminders of the use of costly stone materials, but they are not the only ones. Always indicative of special requirements, the use of whitish marble for reliefs, rood-screens, small architectural structures in churches, and covering for walls can be inferred in a number of significant ecclesiastical institutions and important cloisters in Hungary in the 11th and 12th centuries. Thus, this material comes to light, for example, at the Benedictine abbey at Zalavár at around 1070–1080, at the provostal church at Székesfehérvár around 1083 and in the first half of the 12th century, at Pécsvárad in the late 11th century or just after 1100, and at the Benedictine abbey at Somogyvár in the mid-12th century. Stone-carving skills in the period around 1200 are on show in Pécs Cathedral's marble doorway, which was built from re-carved Roman stone carvings. In those parts of the country where no Roman marble was available, builders had to rely on their ingenuity and on 'geological research' conducted in the neighbourhood. From this point of view, the decoration from c. 1200 in Eger Cathedral seems to stand out the most, by way of a coloured stone floor and also a small structure in the choir featuring niches at intervals that utilised the colour contrast between red andesitic tuff and white marble.

Earlier on, the use of porphyry in the Carpathian Basin during the Middle Ages could not be detected at all. In 2003, however, coloured mosaic floors were discovered in the church of the one-time Benedictine abbey at Bizere near Arad (Romania). Among their stones, which were of many different colours (reddish, bluish grey, black, white, light blue, yellow, and dark green), both red and green porphyry could be found. Re-used, the porphyry and marble pieces probably originated in the interior of Transylvania, in the ruins of settlements in what had once been the Roman province of Dacia.

From the second half of the 12th century, the quarries in the Gerecse Hills near Esztergom where red limestone, a porphyry substitute, was extracted were owned by the king. Before 1204, King Emeric granted a part of Tardos to the Esztergom Cathedral Chapter for the quarrying of marble. Later on, in 1388, King Sigismund gave Süttő to the archbishop of Esztergom.

The earliest evidence of the high-level artistic use of Gerecse red marble can be found in Esztergom, e.g. in fragments, inlaid with white and greenish-blackish stone, of the imposing west doorway – the

Porta speciosa – of St. Adalbert's Cathedral. This ornamented doorway was made before 1196. Gerecse red marble is also present in the similarly three-colour inlaid marble throne; in the patterned floor; in the rather extensive facing of interior walls, e.g. in that of the apse; in the rose window of the Esztergom palace chapel; and in the floors, made from red marble slabs, in the chapel and in a number of rooms of the palace. In the late 12th century and in the early 13th, red marble was already used for the carving of sepulchral monuments. Apart from those made for members of the royal family and known from fragments or from written sources, sepulchral monuments of red marble were fashioned for members of the clergy most of all.

The use of this stone from Esztergom continued, for example, in Kalocsa Cathedral, in the church of Pannonhalma Abbey (in its Porta speciosa dateable to the early 1220s, in a rood-screen of white and red stone, and in a wall-niche in the undercroft), and in the royal palace at Óbuda. Red-marble columns featured in the cloisters of Somogyvár Abbey, in the doorway of Pápóc Chapel, and in the monastery at Csolt, near Vésztő. Red marble was also used in connection with construction work in the Cistercian monastery in the Pilis region, and in the Benedictine monasteries at Vértesszentkereszt and Szer.

The first period of the use of red marble in the Middle Ages runs from the last quarter of the 12th century until the 1270s. In this period, the geographical area for the occurrence of relics made from this material is still rather limited, covering, almost exclusively, the territory of the square marked out by the settlements of Esztergom, Buda, Székesfehérvár, and Mór. This circumstance can be explained by the siting of the royal centres and the proximity of the quarry alike. The few such relics found outside this area came to light at leading ecclesiastical institutions predominantly.

In the Austrian territories, the beginnings of the use in the Middle Ages of the red marble quarried at Adnet, near Salzburg, can be dated to the first decades of the 13th century. In the course of scientific investigation of red marble quarries, and red marble carvings, in Hungary and in Austria, marble samples from the Capella Speciosa (consecrated in 1222) in Klosterneuburg, Lower Austria, were examined using petrological and geochemical methods. The majority of the samples proved to be of Hungarian origin: those from Adnet were replacement parts installed during the moving of the chapel in the early 19th century. It seems that the – clearly royal – practice in Hungary of using this material served as an example for Duke Leopold VI of Austria (d. 1230) at the outset of red marble use in Lower Austria. This does not contradict our conjecture regarding the beginnings of red marble use in the Middle Ages in the Salzburg area, namely that it started in the 13th century. In other words, the contemporaneous appearance of red marble in Lower Austria really does not accord with beginnings limited to the areas around the quarries. Even if the builders of the Klosterneuburg chapel did come from France, it may be ventured that carvers of marble trained in Hungary were employed during the processing of the Gerecse stone and in its use during the building work.

Relatively nearby Lower Austria aside, a single 13th-century datum refers to the 'exporting' of red marble from Hungary to destinations considerably more distant: a baptismal font carved from this Hungarian stone reached a church in the town of Holm on the River Dniester before the year 1260.

After the early 1270s, red marble 'seems to vanish' in Hungary. There are no artefacts of red marble; in all probability, not many were made. The real 'breakthrough' comes in the third quarter of the 14th century with the rapid spread of red-marble sepulchral monuments. In the background of this was artistic display as practised at the court of King Louis I of Hungary (King Louis the Great). This is indicated by the circumstance that the early examples of the new-type tombstones were used in the first half of the 1370s to commemorate persons connected with the royal court. The figural sarcophagi, some with baldachins, in the sepulchral chapel of the Angevins at the royal basilica in Székesfehérvár – evidence of the monumental use of red marble – were also made in the 1370s, and the sepulchral monument of Poland's King Casimir the Great (d. 1370) in Cracow may have been carved on the personal order of King Louis the Great. The fashion for red marble spread rapidly both socially – among the barons, lower-ranking nobles, clerics, and burghers – and geographically: sepulchral monuments and other carvings made from red marble are known from almost every part of country for almost the next two centuries, until 1541/43, when Buda, Esztergom, and Tata – and thus the Gerecse district – passed into Ottoman hands. Despite the high degree of destruction suffered by relics, several hundred red marble sepulchral monuments are known from this period, in the form of fragments at least; they may constitute only a very small percentage of those produced.

The carvings in the royal palace at Visegrád and in the palace in Buda Castle show that red marble was in the view of King Sigismund and King Matthias Corvinus still suitable for purposes of monarchical display, although, in the field of sepulchral monuments at least, there was no trace already of the exclusivity it enjoyed around the year 1200. With regard to the totality of the sepulchral monument material, it is entirely certain that even supposing the (incomplete) written data do not mention them, there were stone-dressing workshops specialising in the carving of sepulchral monuments primarily in Buda, but at least from time to time also in Esztergom, which was near the Gerecse quarries, from the second half of the 14th century right up until the time of Ottoman rule in these areas. The best example of an urban stone-carving firm organised as an economic enterprise is the workshop of an anonymous sculptor known, on the basis of his most important works, as the 'Master of the Stibor Sepulchral Monuments'. With its commissions from members of the aristocracy, this workshop was near to the royal court; it operated in the second quarter of 15th century. In Hungary, similarly to Salzburg and its environs and to the southern Bavarian territories, we can reckon with the existence of a type of craft-like activity which also featured in countrywide trade. Some products of the extensive practice in Hungary of carving sepulchral monuments reached foreign countries, too, first and foremost Poland, but also Moravia and Bosnia.

In the late 15th century and the early 16th, the 'best works' in Hungary returned to the initial polychrome, which can also be seen in the creations in Székesfehérvár and Cracow ordered by King Louis the Great. Moreover, there is sometimes a conscious connecting to tradition; this is certainly the case with the Bakócz Chapel built onto the side of Esztergom Cathedral. With its walls of red marble from top to bottom, its white Italian marble altar, its bronze-gilt cupola, and the bronze-gilt, antique-like inscription on its frieze ('*virtus, es, marmor, scripta*' – 'Courage, Marble, Bronze, Laws' – enunciated by Bonfini in connection with Buda Castle), this chapel followed the tradition established by King Béla III's St. Adalbert's Cathedral at least as much as it did the principles of the Italian Renaissance. Elsewhere, darker red marble was paired with Buda marl or possibly simple limestone when there was no white marble available. As well as the antiquity-influenced compositions of angels holding coats of arms that were certainly or probably fashioned from white and red stone, and also aristocratic sepulchral monuments built from red marble and light-coloured stone, the small chapel that has recently been discovered in the cathedral at Nyitra (today Nitra, Slovakia) is a fine example of such work. For the monarch, however, Italian marble was not unobtainable; King Matthias enriched his surroundings in Visegrád and Buda with a succession of imported sculptures. Surviving fragments allow us to grasp what these works must have been like originally.

MOZGÓ UDVAR – MOZGÓ HÁZTARTÁS. ÁLLANDÓ VAGY IDEIGLENES BERENDEZÉS A KÉSŐ KÖZÉPKORI KIRÁLYI ÉS NEMESI OTTHONOKBAN?

Orosz Krisztina

Tanulmányunk a királyi és a nemesi udvarokban élők gyakori utazásairól, „mozgékonyságáról", s az utazások során kénytelen-kelletlen magukkal cipelt háztartási, lakberendezési tárgyakról szól. Választ keresünk továbbá olyan kérdésekre is, hogy milyen bútorok alkották a késő középkori nemesi lakhelyek berendezését, közülük mit hagytak „állandó" jelleggel otthon, s azokat, ha elraktározták, hol tárolták, valamint hogy beszélhetünk-e egyáltalán a késő középkori magyar királyi és nemesi otthonokat illetően állandó berendezésről.

Általánosan elfogadott nézet, hogy a középkorban az enteriőrök – még a királyi és főnemesi lakásbelsők is – viszonylag kevés bútort tartalmaztak,[1] sőt, sokszor híján voltak a bútoroknak. Ha pusztán a 15. század végéről és a 16. század első feléből – viszonylag szép számban – fennmaradt főúri várak, kastélyok, kúriák berendezési és használati tárgyait listázó inventáriumainkat faggatnánk e kérdésben, mi is hajlamosak lennénk egyes leltárak alapján erre a megállapításra jutni. Ugyanis e korszak néhány inventáriumában valóban nagyon kevés bútor szerepel, sőt akad olyan is, amelyben egyetlen egy sem. Joggal merül fel a kérdés, hogy azért van bennük olyan kevés, mert tényleg csak annyi volt egy adott épületben, vagy azért csekély a számuk, mert az értékük szerény volt, s azért nem kerültek bele a leltárakba? Az 1980–1990-es években már Kubinyi András felhívta a figyelmet arra, hogy a középkori összeírások meglehetősen szubjektívek voltak, egy bizonyos értékhatár alatt a leltározó döntötte el, hogy mit tart fontosnak felvenni listájába,[2] s ha be is leltározta a bútorokat, sokszor ezt igen aránytalanul tette. Továbbá fontosnak tartjuk kihangsúlyozni, amit alább majd több példával is érzékeltetünk, hogy társadalmi rétegenként igencsak változott, milyen (érték)tárgyakat „illett" összeírni.[3] A korszakból fennmaradt leltárak legelején – már ami a *castrum*okat és a *castellum*okat illeti – mindig viszonylag sok fegyvert[4] és muníciót találunk, mivel az erősségek fegyverzete volt az elsődlegesen számba veendő anyag.[5] Harmadrészt megjegyeznénk, hogy mivel a király és a főurak számos lakhellyel rendelkeztek, fő- és mellékrezidenciáik között utaztatták a lakberendezési tárgyak nagy részét, s ezért is lehetett kevés bútor egy-egy adott, éppen leltározandó épületben.

NEMESI VÁRAK, KASTÉLYOK, KÚRIÁK BERENDEZÉSE

Ahhoz, hogy a továbbiakban majd rátérhessünk azoknak a kérdéseknek a kifejtésére, hogy milyen lakberendezési tárgyakat szállítottak el a nemesek otthonaikból utazásaik során, illetve hogy mik maradtak otthon, és azokat hol tárolták, először is tekintsük át, milyen bútoraik voltak. Mindehhez a fentebb már említett inventáriumokat hívjuk segítségül, amelyeknek mintegy fele a Magyar Királyság déli területeiről maradt fenn, és csak kis számban a *medium regni* területén lévő várakról, kastélyokról. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a 15. században a főurak a királytól minél messzebb kívántak élni, jobbnak látták, ha az országhatár közelében van az állandó lakóhelyük, azaz

[1] Lásd például: „Bútor még az előkelők lakóházaiban is összehasonlíthatatlanul kevesebb volt, mint manapság. A ránk maradt vagyonösszeírások, leltárak és végrendeletek is erre mutatnak." Horváth 1993, 596.

[2] Kubinyi 1990, 55, 59; Kubinyi 1998a, 230.

[3] Minden rétegnél más-más volt az értékhatár.

[4] A fegyverek mennyisége sokszor csak látszólag magas. Kubinyi András kimutatásai alapján, az általa vizsgált késő középkori délvidéki várak, kastélyok nem voltak extra fegyverzettel felszerelve, vagyis háborúra felkészülve. A tűzfegyverek száma szerinte attól függött, hogy az adott erősség állandó vagy ideiglenes rezidencia szerepet töltött-e be. Kubinyi 1992, 69–70.

[5] Kubinyi 1998a, 251. – Jelen tanulmányban 18 leltárt vettünk nagyító alá a Magyar Királyság különböző területeiről.

a rezidenciájuk.[6] Az alább nagyító alá kerülő várak, kastélyok között számos rezidenciát találunk: Egervár és Velike az Egervváriaké, Verőce az Alsólendvai Bánfiaké, Fejérkő a Beriszlóké volt. Az itteni tanulságok azonban, mint majd látni fogjuk, a *medium regni* szempontjából is jelentősek.

Mindjárt a legelején az egyik legkorábbról fennmaradt leltárunk, a vinodoli (Horvátország) *castellum*é kis csalódást okozhat számunkra, ugyanis 1490-ben a tömérdek fegyver, 28 tányér és sok más holmi mellett mindösszesen egy bútort, nevezetesen egy ágyat *(unus lectus Nazolya)* írtak benne össze. Valószínűleg ez azért történhetett így, mert ezt az egyet tartották a bútorok közül értékesnek, inventálásra alkalmasnak. Az ágynak viszonylag gazdag felszerelése volt, már ami a két nagy és két kis bőrpárnát illeti.[7] Emellett két vászon kispárna, két lepedő és egy takaró tartozott az ágyhoz.

Az esztergomi érsek birtokában[8] lévő drégelyi vár ingóságainak összeírásakor szintén kevés bútor került be az 1489. évi leltárba: három négyszögletes asztalról van szó, amelyekkel kapcsolatban a leltározó minuciózusan megállapította még azt is, hogy azok mellett 12 ember tud étkezni.[9]

A Körös vármegyei Velike (ma Kraljeva Velika, Horvátország) várában[10] is minimális bútort találunk 1491-ben, pedig az épület ekkor Egervári László horvát–szlavón bán egyik rezidenciája.[11] Csupán négy tárolóbútort, ládát lajstromoztak ekkor, ezek közül három nagy, lepecsételt *scrinium*, azaz még a hagyományos módon készített ácsolt láda volt, a negyedik pedig egy asztalos készítésű láda, azaz *ladula*.[12] Mindezek mellett először is a fegyvereket írták össze, majd a réz- és ónedényeket, ágyneműket, üvegtárgyakat stb. Ezzel szemben – majd alább látni fogjuk – a bán egervári kastélyában 1490-ben összesen mintegy 17 bútordarabot vettek lajstromba (az almáriumokat is beleszámítva, amelyek akár önálló szekrények, akár falifülkébe épített tárolóalkalmatosságok is lehettek), viszont itt nem számolunk a derékaljakkal mint fekhelyekkel.[13] A kontraszt meglehetősen nagy, pedig mindkét erősség Egervári László (fő)rezidenciájának számított.

Verőce várában (ma Virovitica, Horvátország) 1507-ben[14] pusztán két asztalt, valamint egy vasalt ládát *(ladula ferrata)* és egy olasz ládát *(ladula Italica)* írtak össze bútor gyanánt, pedig a vár az Alsólendvai Bánfiak székhelye[15] volt.

A Körös megyei Fejérkő (ma Bijela Stijena, Horvátország) várának leltárába 1521-ben az inventáló nem sok mindent tudott beleltározni, mert alig volt ott érték.[16] Bútorként mindösszesen 11 össze-vissza tört ácsolt láda volt a várban, amelyek mellé – fontosnak tartván kihangsúlyozni – odaírta, hogy azok semmi értékkel nem bírnak *(scrinia destructa nullius valor 11)*, ennek ellenére felvette őket a listába. Néhány kárpit, réz gyertyatartó, vaslámpás tartozott még az erősség lakberendezési tárgyaihoz; még derékaljakat sem találunk benne fekvőalkalmatosságként.

Maróti Györgynek pusztán négy asztal alkotta maróti házának bútorzatát egy 1526-ban felvett leltár szerint, s nagyobb lakberendezési tárgyként is csak három szőnyegről számolhatunk be.[17] Maróti köznemes volt, e négy asztalon kívül minden bizonnyal több bútornak is kellett lennie maróti otthonában. Annak ellenére, hogy tekintélyes erősségről van szó, szintén nagyon szegényes bútorokban az ónodi vár 1520-ban, csupán egy asztallal találunk benne többet, mint Maróton.[18] 1508-ban a szarvaskői várban tíz asztalon kívül semmi más bútor nincs.[19]

6 Kubinyi 1991a, 218.

7 „duo pulvinaria de cutibus, duo kusini de cute et duo de tela, duo linteamina, una supellectile": MNLOL DL (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár, a továbbiakban: DL) 257091.

8 Zolnay 1959–1960, 223.

9 „Item tre tavole quadre da manzare da dozena": Nyáry 1874a, 14, 33. jegyzet.

10 A forrásokban hol „castrum"-ként (pl. 1505-ben; DL 21513), hol „castellum"-ként (pl. 1480-ban; DF 255849) fordul elő.

11 Csánki 1893, 36; Kubinyi 1992, 69; Koppány 1999, 242.

12 DL 26051. A teljes leltárt közli: Szendrei 1891. – Szendrei Jánosnál az ágyneműknél felsorolt három „supellectilia" ágyként szerepel (Szendrei 1891, 552.), de valójában paplant jelent. Az egervári vár egyik ágyának („lectus") ágyneműi között például egy kamuka „supellectile" szerepel 1490-ben, lásd: DL 26048. Adatok a szó paplan jelentésére: „Vnum supellectile pablan vocatum" (1418), „Vnum superlectile de Athlacz wlgo paplan vocatum" (1476). Szamota–Zolnai 1902–1906, 746.

13 DL 26048.

14 DL 36987. Szlavóniai várak listája: Pálffy 2011, 186–190.

15 Kubinyi 1992, 69. – 1474-ben Mátyás király Alsólendvai Bánfi Miklósnak adományozta, de 1495-ben Hédervári Dorottya birtokában találjuk, bár valószínűleg csak zálogként van nála, mert az továbbra is a Bánfiak kezén marad. Koppány 1999, 242.

16 DL 47440. A vár a Beriszlók rezidenciája volt, lásd: Kubinyi 1992, 69; Kubinyi 2007, 114–115.

17 DL 95177.

18 Rasztik 1993, 61.

19 E. Kovács 1992, 341–342.

Valamivel jobban felszereltnek látszik az előzőekkel szemben Fahidi János erdélyi nemes gáldi (Fehér m.) otthona, ahol 1491-ben többféle bútortípust is összeírtak: egy ládát, három asztalt, valamint két kis nyoszolyát.[20]

Az előzőekkel ellentétben a sivóci *castellum*[21] 1521. évi leltára *(in castello Srywocz per dominum Baltasar de Bathyan)* már egyáltalán nem olyan sivár, viszonylag sokféle bútor van benne jelen, összesen 29 darab. Egy közepes lisztesláda *(farinam cista media)*, egy közepes hagymásláda *(cepas cista media)*, kilenc egyéb láda *(cistas)*, négy asztal, a négy asztalhoz mindösszesen négy szék, két *Zetzelzek*, vagyis kárpitozott támlásszék, továbbá a malomban *(in molendino)* két láda *(ciste)*, egy asztal, négy pad(szék) *(scampna)*, valamit egy láda még. Fekvőhely (ágy, derékalj) viszont egy sem található az inventáriumban, hacsak a padot nem használták akként is.

Szinte hihetetlen, hogy 1528-ban Gyula várában csak két nagy szék szolgált ülőalkalmatosságként.[22] Összesen 39 darab bútort írtak össze a várban, az előbb említetteken kívül még 25 ládát (22 *scrinium*ot, 3 *cistá*t), valamint 12 asztalt, mely utóbbiakhoz azonban az említett két nagy szék édeskevés.[23] Szekrény, ágy, derékalj egy sem fordul elő a listában. A vár ekkor Brandenburgi György tulajdona, de az őrgróf nem tartózkodott a Magyar Királyságban, ugyanis 1527-ben elhagyta az országot.[24] Az előző években sem időzött itt sokat (1510-től övé az erősség), a várat a várnagy, alvárnagy, vagy udvarbíró által irányított személyzet lakta. Az 1528. évi leltár összeírására egy várnagyváltás miatt került sor. Mindezek fényében talán ennyi bútor nem is olyan kevés, fekvőhelyként valószínűleg szalmazsákok, derékaljak szolgáltak a várbeliek számára, ülőhelyként pedig talán egyszerű gyalog- vagy lécvázas székek. A Gyulánál hatalmasabb, az egri püspök tulajdonában lévő egri várban elenyészően kevés bútor található 1508-ban.[25] Egy pohárszéken *(in credentia)*, valamint két kocsiládán kívül padok és asztalok vannak nagy számban az erősségben, de hogy pontosan mennyi, azt nem tudjuk. És itt szerepel egy kulcsfontosságú mondat a leltárban: *quod hic non sunt annotata*, vagyis azért nem ismerjük a számukat, mert a leltározó nem kívánta felsorolni, tételesen leltárba venni őket. Fekvőhelyként is csak nyolc tollal töltött derékaljat *(lectos de pluma)* és három pelyvával töltött zsákot *(saccones de palea)* említ az inventárium. Annál inkább lajstromba kerültek az ajtókárpitok, a függönyök, a fémből készült holmik: az ezüst- és óntárgyak (tányérok, tálak, kanalak stb.), a réz gyertyatartók. Mindebből az tűnik ki, hogy a bútoroknak nem volt nagy presztízse, nem sokat értek a leltározó szemében, ellentétben a textilneműkkel, fémtárgyakkal.

Batthyány Ferenc rezidenciájának, a battyáni kúriának a berendezése 1521-ben az előzőekhez képest gazdagabb a bútortípusokat illetően, szinte mindenféle megtalálható itt.[26] A bútorok a következőkből álltak: négy bakonyi módra készített láda,[27] három asztal, négy szék, egy *Selye* szék, egy almárium, négy nyoszolya, vagyis összesen 17 bútordarab. Egy néhány évvel később készült leltárban[28] viszont az ágyak száma megkétszereződött *(Nozolya viii)*,[29] az asztalok száma négyszer több lett, és az ülőalkalmatosságok száma is gyarapodott: egy bőr és két fa zsöllyeszék, 11 közönséges pad, valamint hat könyöklőszék volt ekkor a kúriában. A *Setzel* vagy zsöllyeszék[30] ebben a korban a legdrágább és legelegánsabb székfajtának számított; igazán azonban a 17. században vált gyakorivá a

[20] „Lectice due": DL 36326. – A „lectica" Szikszai Fabricius Balázs *Nomenclatur*ája (1590) szerint kis nyoszolyát („Kis nioszolya") jelent. Melich 1906, 83. (184. rész).

[21] DL 37184. Ismeretlen helyű erősség. Horváth Richárd szíves szóbeli közlése.

[22] Veress 1938, 131–135.

[23] Kilenc asztalt a háztartási holmik között írtak össze, ezekhez tartozhattak a nagy székek, míg egy asztalt a sütőházban, kettőt pedig az „In exteriori porta" címszó alatt találunk. Veress 1938, 132, 135.

[24] Feld 2000a, 261, 264.

[25] A leltárt lásd: E. Kovács 1992, 346.

[26] DL 47433.

[27] A 15–16. században több adat is utal arra, hogy Magyarországon megkülönböztettek egy, a Bakonyban készített ládatípust. A veszprémi káptalan leltárában is előfordul egy bakonyi módra készült láda, amelyben könyveket tartottak (1429–1437, „Item in quadam cista ad modum Bakoniensium facto […] sunt libri tredecim": Fejérpataky 1885b, 145.), illetve Szelestey Miklósné 1558-ban írt végrendelete (K. Csilléry 1991, 487.) is tartalmazott egy „bakonyi szekrény"-t. Pontos kinézetét e ládatípusnak nem ismerjük, csak annyi bizonyos – a szekrény elnevezés miatt –, hogy ácsolt ládáról van szó.

[28] A leltárt valamikor 1520–1526 között írták, lásd: DL 104647. A kúria bútorai: „Mensas 12, Sedes wlgo kenyeklo 6, Wlgo Bewr Sellyezek 1, Scampna communia 11 […] Nozolya 8, Sellyezeek de lignis 2". – Felmerült, hogy a leltár nem a battyáni, hanem az enyingi kúria ingóságait tartalmazza, de végül is Kubinyi András az előbbi mellett érvelt. Kubinyi 1990, 66. jegyzet.

[29] Kubinyi szerint egy sem volt a leltárban (Kubinyi 1990, 59.), később viszont már említi őket (Kubinyi 1998a, 251.).

[30] Elnevezése igen változatos a 16–17. századi forrásokban: „setzel", „seczel", „zetczel szék", „sesselszék", „sellyezeek", „zsellye szék" stb. – Szikszai Fabriciusnál: „Hemicyclus – Szeczel." Melich 1906, 83. (184. rész). – Sztenicsnyák, vár (15. sz. vége): „duo sedilia wlgo Sellyezek": DL 26235; Szombathely, vár (1571): „Cathedra antiquissima Sellye zek wocata": UC 76:16.

főrangú és patrícius otthonokban.[31] Általában kárpitozott (bőrrel, bársonnyal stb.), támlás, többnyire karfákkal is ellátott széket értettek alatta, de itt a battyáni leltár *sellyezeek de lignis* kifejezése azt sugallja, hogy léteztek a korszakban kárpitozatlan darabok is. Kérdéses mindezek után, hogy vajon miben különbözhetett a zsöllyeszéktől a kúriában összeírt hat *Sedes wlgo kenyeklo*, azaz könyöklőszék. Mint neve is mutatja, ennek is voltak karfái, és minden valószínűség szerint párnázás és kárpit híján volt. Az ellentmondás véleményünk szerint úgy oldható fel, hogy a két fa zsöllyeszék ez esetben karfa nélküli volt. Ami a tárolóbútorokat illeti, ezeknek nyoma sincs e battyáni inventáriumban, pedig legalább ládáknak mindenképpen kellett lenniük a kúriában. Mindezek ellenére e leltár a 16. század első felében összeírt inventáriumaink között bútorokban a leggazdagabb.

Batthyány Ferenc[32] a szóban forgó időszakban II. Lajos pohárnokmestere volt, sokat tartózkodott a budai királyi udvarban. Feleséget is innen választott magának: Mária királyné egyik udvarhölgyét, Svetkovics Katalint 1523-ban vezette oltárhoz. Batthyány saját házat birtokolt Budán. II. Lajos 1521-ben – tehát az első inventáriumunkkal egy időben – azt a házat adományozta a pohárnokmesternek, amely egykor Estei Hippolit egri püspöké volt, s a Zsidó kapun kívül állt.[33] Így tehát Batthyány Ferenc budai időzései során méltó lakhelyen szállhatott meg. Sajnos ennek a háznak nem maradt fenn leltára, pedig nagyon érdekes lett volna összehasonlítani egy főúri állandó rezidencia és egy, a budai királyi udvar közelében lévő főúri ház berendezését.

Azt gondolnánk, hogy a királyi és a tényleg nagyon előkelő otthonok leltárai kincsesbányái a nagyszámú és különböző típusú bútoroknak, mivel a tehetősek megengedhették maguknak, hogy sokat és sokfélét vásároljanak, birtokoljanak.[34] Mint fentebb már említettük, a lakberendezési tárgyakra mindenféleképpen helytálló megállapítás az, hogy egy bizonyos értékhatár alatt a leltározó döntötte el, hogy mit vesz fel egy adott leltárba, vagy mit hagy ki belőle. Főként igaz ez a főúri épületek leltáraira. Van, ahol számos fából készült tárgyat beleltároztak, annak ellenére, hogy dúsgazdag arisztokrata volt az illető, van, ahol semmit. Így – mint fentebb már láthattuk – Battyhány Ferenc battyáni kúriájának leltáraiban sok bútort szerepeltetnek, összesen 17, illetve 40 darabot. Szintén viszonylag nagy mennyiséget találunk Egervári László – majd alább bővebben tárgyalandó – 1490. és 1494. évi egervári inventáriumaiban (17, illetve 21 darab), pedig Egervári ekkor nem kisebb méltóság, mint horvát–szlavón bán. Arról is lehet itt még szó, hogy Battyán és Egervár is állandó rezidencia szerepet töltött be, kényelmes otthonok lehettek a hegyi várakkal ellentétben, ezért sok az inventáriumaikban a bútor, és ezeket össze is írták.[35] Viszont a királyi birtokban lévő Visegrád várinventáriumában (1490) egyáltalán nincsenek bútorok,[36] csupán áttételesen szerepel benne az ágy, úgy, hogy a lista felsorolja a hozzá tartozó drága textilneműket. Ez esetben a bútorok valószínűleg csekély értéket képviselhettek a leltározó szemében, s ezért nem kerültek be az inventáriumba, mert kizárt dolog, hogy semmiféle bútor ne lett volna a visegrádi épületekben az idő tájt.

Akad továbbá olyanra is példa, hogy viszonylag kevés bútor van egy előkelő otthonban, viszont azok és az egyéb lakberendezési tárgyak között igen nívós darabok is felbukkannak. Várdai Ferenc erdélyi püspök gyulafehérvári palotájának berendezését hoznánk fel erre példaként 1521-ből.[37] Míves fekvőhely lehetett az a zöld baldachinnal ellátott ágy, amelyben a püspök aludt, a leltár szerint Itáliából származott. Luxustárgyai közül pedig szintén olasz mosdófelszerelését és olasz üveglámpását, továbbá elefántcsont gyertyatartóját, homokóráját és ágymelegítőjét emelnénk ki. Megtalálható azonban itt a már elavultnak számító *scrinium*, azaz ácsolt láda is, amelyek egyikében, mely közepes méretű volt, fehér gyertyákat tartott a püspök, a másik pedig egy nagyméretű láda volt. Lajstromba került még bútor gyanánt egy asztal is, a rá való szőnyeggel együtt.

Mint azt az *1. ábra* is mutatja, a 15. század végi, 16. század eleji várainkban, kastélyainkban, kúriáinkban egyáltalán nem általános még az ágyállvány. Némelyikben egyetlen egy sem szerepel (pl. Velike, Verőce, Fejérkő, Sivóc, Marót, Gyula), máshol viszont akár hat-nyolc ágy, nyoszolya is található

31 Bővebben lásd még: B. Nagy 1970, 132–133; Radvánszky 1986, I. 21; Jakó 1997, 338.

32 Fógel 1917, 55, 25. jegyzet.

33 Végh 2006–2008, I. 39–40, II. 175.

34 Kubinyi András véleménye szerint a tehetős nemesek lakásfelszerelése sem volt igazán gazdag a késő középkorban. Kubinyi 1998a, 251.

35 A 15. század közepétől a főurak többsége sziklavároikkal szemben kényelmes, síkvidéki váraikat, kastélyaikat, vagy kúriáikat részesítette előnyben, amelyek vagy egy adott helységben, vagy azon kívül, egy dombon helyezkedtek el. A kényelem vált fontossá a főurak számára. Így a sziklaváraknak elsősorban katonai, értékőrző, vagy éppen börtön funkciója került előtérbe. Feld–Cabello 1980, 55; Kubinyi 1991a, 219; Kubinyi 1998a, 238.

36 Nógrády 1998.

37 ZO XII. 422–423.

	Ágy	Asztal	Szék	Pad	Láda	Almárium (A) / Pohárszék (P)
Drégely (1489)	–	3	–	–	–	–
Visegrád (1490)	–	–	–	–	–	–
Egervár (1490)	3	–	1	„1”	10	2 (A)
Vinodol (1491)	1	–	–	–	–	–
Gáld (1491)	2	3	–	–	1	–
Velike (1491)	–	–	–	–	4	–
Egervár (1494)	6	6	–	„1”	6	2 (A)
Verőce (1507)	–	2	–	–	2	–
Eger (1508)	–	sok	–	sok	2	1 (P)
Szarvaskő (1508)	–	10	–	–	–	–
Ónod (1520)	–	5	–	–	–	–
Fejérkő (1521)	–	–	–	–	11	–
Sivóc (1521)	–	5	6	4	14	–
Battyán (1521)	4	3	5	–	4	1 (A)
Battyán (1520–1526)	8	12	9	11	–	–
Gyulafehérvár (1521)	1	1	–	–	2	–
Marót (1526)	–	4	–	–	–	–
Gyula (1528)	–	12	2	–	25	–

1. ábra. A bútorok típusai és darabszáma néhány 15. század végén és 16. század első felében felvett leltárban
Fig. 1. Furniture types, with the numbers of the pieces of each, from selected inventories compiled in the late 15th century and in the first half of the 16th century

(Battyán, Egervár). A hiány egyrészt magyarázható azzal, hogy az inventáló nem tartotta értéknek vagy éppen fontosnak összeírni az ágyakat, amire például a velikei vár esetében is gyanakodhatunk, mert szinte elképzelhetetlen, hogy olyan gazdag ágyneműhöz, mint három paplan, négy lepedő, hat dunyha, két bőrpárna/derékalj, két másféle párna/derékalj, egy bőr fejalj, három kispárna, egyetlen egy ágy sem tartozott.[38] Másrészt a hiány oka még az is lehetett, hogy a tárgyalt időszakban sokan (pl. szolgálók, katonák) még földre helyezett szalmazsákokon,[39] tollal töltött, vászonnal vagy bőrrel borított derékaljakon aludtak, vagy akár még a földön[40] is. Nyilvánvalóan azokban az inventáriumokban, ahol a derékaljat közvetlenül az ágy után sorolták fel, ott az ágy része volt; ha viszont hármat vagy annál többet írtak össze egy ágy után, akkor elég valószínű, hogy nem mindegyik ahhoz tartozott. Alább majd látni fogjuk, hogy az egervári vár 1490. évi leltárában a *stratus*, vagyis ágy után számos *pulvinarium*ot sorolnak fel, mely elnevezés alatt a középkorban nemcsak párnát, hanem gyakran derékaljat is értettek.[41] Külföldi királyi, hercegi udvarokban még a 15. században is gyakori volt

[38] „Supellectilia 3, Linteamina 4, dwhna 6, puluinaria de cute 2, alia puluinaria 2, feal de cute 1, cusini 3”: DL 26051.

[39] Vászonhuzatú szalmazsákon aludt például Zsigmond herceg udvari bolondja is („pro tela ad saccum blasnowi, in quo dormit”). Divéky 1914a, 115; Divéky 1914b, 459.

[40] Pierre Choque írja például 1502-ben (de nyilván háborús körülményekre vonatkozóan), hogy „a törökök legjobban félnek a magyaroktól, mivel ezek harcziasak, bátrak és edzettek, ugyanis három-négy hónapig ágy nélkül alszanak, csupán köpönyegüket használják fekhelyül, ezt pedig mindenki magával viszi, legyen az köznemes, báró, herczeg vagy akárki, miként ezt Korvin herczegnél is láttuk.” Szamota 1891, 143; az eredeti, francia nyelvű szöveget lásd például: Marczali 1877, 110.

[41] Lásd például: „vnum puluinar magnum vlgariter derekal dictum.” K. Csilléry 1982, 212. – A „pulvinarium” szó fejalj jelentésére lásd például: „Octo puluinaria videlicet feal” (1458), „Vnum puluinar feyal vocatum cum cusino vno ac supellectile wlgo paplonal” (1522). Szamota–Zolnai 1902–1906, 227, 746. – Egy 1450 körüli leltárjegyzékben, amelynek tulajdonosa nem határozható meg, így szerepel a derékalj: „Item unus culciter vulgo drekal.” ZO XII. 225.

mind a földön, mind pedig a szalmazsákon való alvás. A francia uralkodó, VI. Károly udvarában az udvaroncok és az udvarhölgyek csak azért alhattak szalmazsákokon, mert a padló nedves volt, és a király megengedte nekik.[42] Egyébiránt nem járt nekik fekvőalkalmatosság. Valamivel jobb viszonyokat találunk Ercole d'Este (uralk.: 1471–1505) ferrarai herceg udvarában az 1470-es években, ahol is az apródok először takaratlan szalmazsákokon aludtak, de mivel harisnyáikon szerteszét hordták a szalmát a palotában, a herceg elrendelte, hogy szalmazsákjaikat vászonnal húzzák be.[43]

Elképzelhető még az is, hogy ahol egy-két ágy szerepel csupán a leltárban, az nem pusztán egy-egy személyé volt, hiszen a középkorban igen általános dolog, hogy egy ágyban többen is aludtak, vagyis ezért kevés a számuk egy adott inventáriumban. Az együttalvás még udvari körökben is dívott. Erre példa Bretagne-i Anna, aki férje, XII. Lajos távollétében kedvenc udvarhölgyével osztozott az ágyán.[44] Továbbá nemeslányok körében sem volt mindez szokatlan, gondoljunk csak a Szent Miklós-táblaképek (pl. Pónik, Szepesszombat) azon ábrázolására, ahol is a szegény nemes három lánya egy ágyban alszik.

Ne feledjük továbbá azt sem, hogy a középkorban sokszor az ágyakat is egyik lakhelyről a másikra szállították, mely tényre alább hozunk majd fel példákat. S végül, a padon való alvást kell még megemlítenünk, amely szintén nem ritka a középkorban.[45] Itt a padnak különféle típusai jöhetnek szóba, a terpesztett lábú lócától a padszéken át a ládapadig.

Ha megnézzük, hogy mennyibe került egy faágy (textilneműk nélkül), akkor azzal szembesülünk, hogy egy-egy jobb darab igenis komoly értéket képviselt, legalábbis néhány 17. század eleji, nemesi forrásadat alapján. Thurzó Ilona bécsi készítésű ágyáért, mármint pusztán a faszerkezetért 1614-ben nem kevesebb, mint 22 forint 50 denárt fizettek ki; összességében az ágy – mindenféle textilneművel, rojttal – viszont 139 forint 57 denárt ért.[46] Ezen ágyállvány ára akkoriban igen nagy pénznek számított, maga a faszerkezet míves kidolgozású lehetett, de mint láthatjuk, a hozzá való textilnemű még sokkal értékesebb volt. Ezen a fekvőhelyen is túltett azonban az a szintén Bécsben vásárolt ágy, amelyet egy másik Thurzó lány, jelesül Borbála menyegzőjére szereztek be két évvel korábban.[47] Külön az ágyállvány árát nem ismerjük, csak a komplett ágyét. Tetemes összegről van ez esetben szó: 338 forint 34 denárról. Összehasonlításképpen, a kassai asztaloscéh 1635-ben egy *körsuperlatos ágy*at mindössze „csak" 6 forint 50 denárban limitált.[48] Ugyanekkor egy egyszemélyes *uton járó avagy utravalo ágy* egy forintba került.[49] A hétköznapibb ágyak értékéről a két évvel korábbi árszabásukból kapunk tájékoztatást, amely szerint kétszemélyes ágyak, attól függően, hogy festettek vagy festetlenek, azaz *fejér*ek voltak, 2 forint 25 denárba, illetve 1 forint 75 denárba kerültek.[50] Ezeknél is kisebb értékkel bírt egy ugyancsak kétszemélyes, de *közönséges nyoszolya*, ára 1 forint 25 denár volt. Késő középkori árak tekintetében a Nádasdyak számadásait hívhatjuk segítségül: 1547 áprilisában egy nyoszolyát 1 forint 30 denárért vettek.[51]

Ülőalkalmatosság még kevesebb fordul elő az inventáriumokban; általában csak azokat a székeket listázták, amelyek kárpitos-karfás típusúak voltak, illetve pár esetben padokat is összeírtak. Az összes bútortípus közül a székek, padok képviselték a legkisebb értéket mind a tárgyalt korszakban, mind a kora újkorban, legalábbis ami a kárpitozatlan darabokat illeti. 1516-ban Kanizsai László asztalához 18 denárért vásároltak két padot (padszéket), vagyis darabja csupán kilenc denárba került.[52] 1547-ben (valószínűleg egy nagyon egyszerű) széket 12 denárért szereztek be a Nádasdyak, míg ugyaebben az évben egy zsöllyeszékért már 2 forint 80 denárt kellett kiadniuk.[53] Az 1633-as kassai árszabás szerint, míg egy 12 személyre való asztal árát 2 forint 50 denárban limitálták, addig egy *fehér hosszú karszék*ét, azaz padét 50 denárban, egy festetlen, egy személyre való székét pedig 35 denárban.[54] Különleges, szépen kidolgozott darab

42 Zentai 2002, 92.
43 Chledowski 1921, 412.
44 Zentai 2002, 92.
45 Lásd például: Thornton 1991, 152, 171; Zentai 2002, 21, 68.
46 Radvánszky 1986, I. 22, II. 203.
47 Radvánszky 1986, I. 22, II. 147.
48 Kerekes 1901, 478. – 1668-ban a Duna menti városok árszabásában viszont egy kétszemélyes, esztergályozott lábú, gyantározott fedeles ágy árát már csak 3 forint 50 denárban adták meg. Radvánszky 1986, I. 22.
49 Kerekes 1901, 478.
50 Nem az árszabásban eredetileg meghatározott árakat adom itt meg, hanem ezen, áthúzott árak fölötti, módosított értékeket. Kemény 1901, 27. – A kassai asztaloscéh 1626. évi árszabásában pedig egy „két embere feér nyoszolát" 1 forintban, egy ugyanilyen ágyat, csak festetet 1 forint 40 denárban limitáltak. H. Csukás 1996, 69.
51 „gabornak vöttem eg noszolat fl. 1 d. 30": Belényesy–Gáborján 1959, I. 224.
52 „Scamna duo penes mensas domini d. 18": Czövek 2007a, 161. Viszonyításképpen, ugyanekkor egy, szintén az úr asztalához vásárolt fakorsó is kilenc denárt ért, míg egy gyertya egy denárba került.
53 Belényesy–Gáborján 1959, I. 212, 228.
54 Kemény 1901, 26–27.

lehetett viszont az az egy aranyforintra értékelt szék, amelynek eltulajdonításáért 1430-ban Kiskürthy Pétert perbefogták, mert azt nem adta vissza eredeti gazdájának.[55]

Ha csupán a fenti leltárakat vennénk figyelembe, akkor azt a tanulságot vonhatnánk le, hogy ezen időszakban az almáriumok még nem igazán voltak jelen a nemesi otthonokban. Ezzel szemben teljesen más a valóság. Mint láthattuk, Egerváron már 1490-ben volt kettő, Battyánban 1521-ben egy. Éleskő várába 1536-ban ácsok készítettek egy nagy almáriumot, Szucsa várában pedig egy asztal mögött említenek egy, de már régi darabot *(Armarium vetus post mensam)* 1549-ben, és még sorolhatnám.[56] A középkorban az almárium szó tulajdonképpen egy gyűjtőfogalom volt, vonatkozott egyaránt a mai értelemben vett, szabadon álló szekrényekre, illetve a beépített, azaz fülkében álló szekrényekre, valamint a falifülkét egy-két ajtóval lezáró, vagy akár ajtó nélküli tárolóalkalmatosságokra is, belsejükben polcokkal. Ez utóbbiak, mivel bizonyos értelemben nem mobíliák, azaz mozgatható bútorok voltak, nem is igen kerültek bele a leltárakba, vagyis hiányuk egyes inventáriumokban ezzel is magyarázható. 16. századi, északkelet-magyarországi kastélyokban a régészeti kutatás számos alkalommal hozott napvilágra változatos formájú falfülkéket.[57] Olykor a pohárszéket is az almárium névvel illették a lajstromozók. Hozzátesszük, kolostorainkban (pl. Bélapátfalva, Szentgotthárd) már igen korán jelen voltak az almáriumok: szerkönyveket tartottak bennük.

Az asztalokat viszont – úgy tűnik – értékesnek tekintették, mert csak igen kevés inventáriumból hiányoznak. Így Visegrádon egy sincs, de ebben, mint említettük, más bútorféleség sem szerepel. Fejérkőn és Velike várában sem voltak, de e két erősségben csak ládákat írtak össze. Továbbá hiányzik Egervár 1490. évi leltárából is, viszont 1494-ben már hat darab is volt ott. Értéküket mutatja, hogy Drégely és Szarvaskő várában, illetve Maróton és Ónodon csak az asztalokat vették lajstromba bútorként. Mindez nem lehet véletlen, hiszen a kora középkori asztalokkal ellentétben, amelyeket csak ideiglenesen állítottak fel (lásd szétszedhető bakos asztalok), ezek már fix struktúrájú és gondosan kidolgozott darabok lehettek, az enteriőrök állandó részei, a szoba közepére vagy az egyik sarokba állítva *(2. ábra)*.[58] Mind Európában, mind pedig hazánkban a késő középkorban válik állandó lakberendezési tárggyá az asztal. Számadáskönyvek, inventáriumok mutatják, hogy a 16. század első felében már egyaránt divatban voltak a rakott, azaz intarziás, a kamarás/nagyfiókos, a festett, a kör alakú és a négyszögletes asztalok is a nemesi otthonokban.[59] Ami az árukat illeti, Éleskő várába 1536-ban István asztalos három asztalt készített, mégpedig hársfa deszkákból, amelyek értékét két magyar aranyforintra taksálta az akkoriban szintén a várban dolgozó János ácsmester.[60] Viszont Bártfán már 1429-ben 100 denárt adtak egy asztalért, amelyen vászonneműket állítottak ki.[61] Pusztán egy asztal megjavítása 20 denárjába került az esztergomi érseknek 1489-ben,[62] ugyanakkor a Gerecsében lévő maróti házába 1 dukát 60 denárért vásároltak egy asztalt egy évvel később.[63]

Ládákat találunk legnagyobb számban a fent tárgyalt lakhelyeken. Ezen valójában nincs mit csodálkozni, hiszen mind az otthonokban, mind utazások során a legpraktikusabb tárolóbútor volt. Értékük kidolgozottságuktól függött. 1490-ben három nagy ládát 1 dukát 33 denárért készítettek az esztergomi érsek ruhatárába, míg 1489-ben három kis, bőrrel borított ládikáért 2 dukát 10 denárt kellett kifizetni.[64]

55 Horváth 1937, 168.

56 Éleskő: „in stuba maiori unum almarium": Neumann 2006, 74, 77. – Szucsa várában a „stubella"-nak nevezett helyiségben volt az almárium. A kis szoba bútorai között még egy hordozható pad („Scampnum mobile") is szerepel. MNLOL UC 65:83; lásd még: Lukinich 1937–1943, IV. 209.

57 Feld 2000b, 119.

58 Vadászi 1987, 64–66.

59 Kamarás asztal: 1502, „pro mensa cubiculariorum": Divéky 1914a, 167. – Intarziadíszes asztal: 1529, „eg zeep rakott azthal": Radvánszky 1986, II. 5. – Festett asztal: 1522, „Mensas ladulatas et depictas 2": DL 32657. 60 Neumann 2006, 74–75, 77. – 60, illetve 80 denárért vásároltak a Nádasdyak egy-egy asztalt az 1540-es években. Belényesy–Gáborján 1959, I. 212, 316.

61 „Item pro una mensa pro sindonibus conspicuendis solvimus den. 100": Fejérpataky 1885a, 295.

62 A munkálatot Zsigmond mester végezte. Az adatot lásd: MTA Kézirattár, Ms. 4996 – 9: Waigand József-féle cédulaanyag, MTA BTK Művészettörténeti Intézet.

63 MTA Kézirattár, Ms. 4996 – 11: Waigand József-féle cédulaanyag, MTA BTK Művészettörténeti Intézet, Levéltári Regesztagyűjtemény; Voit 1954–1955, 83, 63. jegyzet. – 1489-ben az esztergomi vár kertjébe egy márványasztalt készítenek, amelyhez csupán az 5 font ólomért 15 denárt adnak ki. MTA Kézirattár, Ms. 4997 – 4: Waigand József-féle cédulaanyag, MTA BTK Művészettörténeti Intézet, Levéltári Regesztagyűjtemény.

64 MTA Kézirattár, Ms. 4996 – 11, Ms. 4996 – 9: Waigand József-féle cédulaanyag, MTA BTK Művészettörténeti Intézet, Levéltári Regesztagyűjtemény.

A továbbiakban az egervári vár inventáriumai (főként az 1490. évi) alapján nemcsak azt vizsgáljuk meg, hogy miféle bútorok voltak egy főúri várban, és milyen mennyiségben, hanem arra is kitérünk, hogy ezek a bútordarabok miként oszlottak meg az egyes helyiségekben.[65] 1490-ben az egervári vár bútorai között összesen tíz ládát találunk, amelyből egy *cista* volt, hét darab pedig asztalos készítésű láda *(ladula).* A fennmaradó két láda *scrinium*, azaz ácsolt láda volt. Ülőbútorként csupán egyetlen széket írtak össze, viszont az bőrborítású volt *(sedes de cute)*, amely abban a korban rangosnak számított, valamint említenek egy padra való kárpitot *(karpith ad scampnum pertinens)*, vagyis legalább egy pad bizonyára volt a várban. Két almáriumban üveg- és kerámiatárgyakat, fegyvereket stb. őriztek. Ebben az évben csupán három ágyról tesznek említést az inventálók, szemben a vár 1494. évi leltárával, amelyben már a duplája szerepel. A három ágyból kettő *lectus* volt, amelyből az egyik nagyméretű volt és szuperláttal volt ellátva, a harmadik, *stratus*ként meghatározott fekvőalkalmatosságnak is volt valószínűleg baldachinja (a felsorolás sorrendjéből lehet következtetni erre). Hét kárpit és négy szőnyeg tartozott még a lakberendezési tárgyakhoz, illetve az ágyfelszerelések. Világítóeszközként négy réz gyertyatartó és négy lámpás szolgált, illetve valaha egy rézcsillár is, mely az összeírás idején már használaton kívül, egy kosárban hevert.[66] Amivel az 1494. évi inventárium gazdagabb bútorokban az előzőhöz képest, az a már említett hárommal több ágyféleség (ezek *nazolya*/*nozolya*ként, azaz nyoszolyaként[67] megnevezve), plusz hat darab asztal. Asztalt az 1490. évi leltárban csak bizonyos tálakkal kapcsolatban említenek.

A szobák zsúfoltságát vagy éppen szerény berendezését jól mutatja, ha megnézzük, hogy a fent összegzett bútorok hogyan is oszlottak meg az egyes helyiségekben. Összesen hat helyiség *(domus)* ingóságait leltározták be, valamint a kapu feletti „részt", ahol csak fegyverek voltak. A lista első két helyisége tárházként funkcionált, bennük rengeteg fegyver és mindenféle holmi (pl. ablaküvegek, rézmozsár, mosdókészlet, réz gyertyatartók, bárd, étektartó, kürt, kézidob, lapát, fűrész, patkó stb.) volt felhalmozva. Az első tárházban háromféle láda szolgált tárolóbútorként, más bútor itt nem volt; a másik tárházban semmiféle bútort nem találunk. A vár harmadikként belajstromozott helyisége csupán fegyvereket tartalmazott. A negyedik helyiség két *stuba*, azaz fűtött szoba között helyezkedett el; volt benne egy almárium, két láda (az egyikben számszeríjnyilak, a másikban privilegiálisok), egy ágy teljes ágyfelszereléssel (de baldachin nélkül), valamint egy kis ládika. Ebben a helyiségben számos egyházi felszerelést, főleg ruhaneműket írtak még össze, asztal és szék nem volt benne. Az ötödik helyiségben szintén volt almárium, itt tárolták a bőrborítású széket, fekvőhelyként pedig egy nagy ágyat találunk, gazdag ágyneművel és szuperláttal. Egy ciprusfa ládikában iratokat, egy kis ládikában órát tartottak. Összeírtak itt egy padra való kárpitot, egy nagy tükröt és egy képet is. A kapu fölötti, hatodik helyiségben a fűtést egy *waskemencze* biztosította (egy darabig, mert ezt is elszállították), bútora két láda és egy ágy volt, fekvőhelyként derékaljakat használhattak még.[68] A lakberendezési tárgyakon kívül fegyverek is voltak benne.

Mint láthattuk, a negyedik és az ötödik helyiség volt a leggazdagabban berendezve, ezek

[65] 1490. évi inventárium: DL 26048; 1494. évi inventárium: DL 26076.

[66] Mint láthatjuk, viszonylag gazdag berendezése volt a várnak, ennek ellenére a várról készült 1979. évi kis kötetben (Degré et al. 1979, 21.) pusztán arról írnak, hogy „az úri kényelmet az egervári várban az 1490. évi leltár szerint csak egy nagy tükör, néhány réz gyertyatartó és gyertya szolgálja".

[67] A nyoszolya szó könnyű, hordozható ágyat, ágyállványt takar, amely bekötött lapú, lécvázas szerkezetű. K. Csilléry 1997, 403; Zentai 2002, 20. Jelenlegi ismereteink szerint 1452-ben jelenik meg először forrásainkban („Lectisternia cum Nozolya"), mégpedig Puksai Ungi Bálint deák latin nyelvű végrendeletében, lásd: DL 14547; az adatot idézi: Szamota–Zolnai 1902–1906, 702. Több esetben a latin „lectus" vulgariter megfelelője a nyoszolya (pl. 1487, Aracsai Csorba Dénes: „Unum lectum Nozolya vocatum", DL 36721; 1493, Egervári László horvát–szláv bán: „Duos lectos wlgo Nozolya, cum pulvinaribus, supellectilibus, linteaminibus et cussinis", DL 20035), vagy egyszerűen csak „unus lectus Nazolya" (1490, Vinodol castellum leltára, DL 257091). Máskor viszont – egy inventáriumon belül – egyértelműen megkülönböztetik a „lectus"-tól a nyoszolyát (pl. „ligneus lectus magnus 1, nazolya 2": Egervár, 1494. évi inventárium, DL 26076). 1524-ben Ipoltfi Imre és Literatus Fábián alvárnagyok levelében, amelyet Gallinczer Lénárd diósgyőri várnagynak küldtek, szintén ez utóbbival találkozunk. Gallinczert arról értesítették, hogy egy bizonyos Kassán készített ágyat („lectus") már elküldtek, a másik „wlgo Nazolya" azonban még nincsen kész. Lásd: DL 25709. Egy 1590. évi adat szerint szuperlátja is lehetett a nyoszolyának („Egh superlatos nyozolia"), lásd: Szamota–Zolnai 1902–1906, 702. Szikszai Fabricius Balázs 1590-ben összeállított latin–magyar szójegyzékében viszont már ez szerepel: „Lectus – Agy, Sponda – Nyoszolya, Lectica – Kis nioszolya". Melich 1906, 83. (184. rész).

[68] A helyiségben számos „pulvinarium"-ot leltároztak be. Mint már fentebb utaltunk rá, a szó alatt a középkorban nemcsak fejaljat, párnát értettek, hanem olykor derékaljat is. Lásd a 41. jegyzetet.

lakófunkciója – háló- és nappali szobaként – kétségtelen. Az első három helyiség raktárként szolgált, kettőről konkrétan is megnevezték, hogy tárház. A hatodik helyiség – a fegyverek és a faedények alapján – talán az őrség szálláshelye lehetett (ennek az itt összeírt hét kárpit és szuperlát ellentmond, hacsak nem egyszerű anyagból készültek, ami sajnos nem derül ki a leltárból).

Tárgyalt korszakunk időhatárán kívül esik már a keszői vár (Vas m.) 1566-os inventáriuma,[69] de éppen azért hozzuk fel példaként, hogy összehasonlító anyagot szolgáltassunk arra vonatkozólag, hogy vajon egy 76 évvel későbbi, a szombathelyi püspök birtokában lévő várban mennyivel volt gazdagabb vagy szegényesebb a berendezés, illetve, hogy a szobákban a bútorok száma és típusai miként alakultak.

Hat helyiség tárgyait vették számba 1566-ban. Az első háromban pusztán azok a tárgyak voltak, amelyeket a következőkben felsorolunk. Az ún. régi, felső szobában *(stuba)* egy nyoszolyát *(sponda)*, két asztalt és három közönséges padot írtak össze, míg e régi szoba átriumában *(in atrio stubae)* két nagy pad foglalt helyet. Általában a várak legnagyobb és legreprezentatívabb helyisége volt a *palatium*, de itt Kesző várában azzal szembesülünk, hogy a nagy palotának nevezett helyiség berendezése csupán egyetlen nagy, hosszú pad. A püspök újnak mondott szobája, amelyet a nagyteremből lehetett megközelíteni, valamivel már „díszesebb": egy jó és egy régi asztal, négy közönséges pad (nyilván két-két darab járt egy-egy asztalhoz), padok köröskörül *(scamna circumcirca ex asseribus)* alkották a bútorzatát, míg a helyiség világítását egy hártyából készült lámpás *(laterna ex membrana)* és egy réz gyertyatartó adta. Két új, de üres önkannát és egy-egy vászonterítőt talált az asztalokon az inventáló, valamint három vászon kéztörlőt. Átlépve a püspök kamrájába *(in domo seu camera)*, egy bőrborítású szék szolgálta a várúr kényelmét itt, s a falak mentén köröskörül szintén padok voltak. A helyiség új készítésű ajtajának a zárja is érdemlegesnek találtatott a listába vételre. A nagyteremmel átellenes teremben egy asztal és három, fal mellett lévő pad töltötte ki a teret némileg, s találtak itt egy harangot is az ajtó fölött.

Az ágyak, asztalok, székek és padok voltak a leltározó számára a fontos bútordarabok, a ládák, almáriumok, esetleg pohárszékek viszont egyáltalán nem, egyetlen darabot sem lajstromozott belőlük. Témánkhoz szorosan nem kapcsolódik, de az inventáriumból az is kiderül, hogy a klasszikus középkori *palatium – stuba – camera* hármas egységet itt is megtaláljuk, a helyiségek egyértelműen egymásból nyíltak.

2. ábra. Késő középkori asztal és pad. Vizitáció táblakép részlete, 1470 körül, Magyar Nemzeti Galéria. *Pannonia Regia* 1994 nyomán
Fig. 2. Late medieval table and bench. Part of a panel painting showing the Visitation, c. 1470, Hungarian National Gallery. After *Pannonia Regia* 1994

Összehasonlítva az 1490. évi egervári és az 1566-ban felvett keszői leltárt azt látjuk, hogy a bútorok száma drasztikusan nem növekedett. Míg Egerváron 17-et, addig Keszőn csupán öttel többet írtak össze (a „köröskörül lévő padokat" egynek-egynek véve). Egerváron viszonylag magas

[69] MNLOL UC 119:2.

volt a tárolóbútorok száma, Keszőn viszont a padok nagy mennyisége a szembetűnő. A püspök *stubá*jában és *camerá*jában lévő fal melletti padok talán nem alkalomszerűen álltak ott, hanem egy faburkolatos szoba állandó, fix berendezését alkották. A *stuba* elnevezés egy fűtött szobára utal, ezeknek gyakran volt belső faborításuk. A késő középkorban a német nyelvű területeken ez a berendezési mód általános volt. Ma már Magyarországon is számos példája ismert a faburkolatos szobának a műemléki kutatásoknak köszönhetően (lásd pl. Visegrád, Gyula).[70]

LAKBERENDEZÉSI TÁRGYAK SZÁLLÍTÁSA A NEMESEKNÉL

Nagyon tanulságos az esete a 15. század végi egervári várnak abból a szempontból, hogy menynyire „mozgatták" a lakberendezési tárgyakat egyik lakhelyükről a másikra a főnemesek (is). Minderről a már említett 1490. évi inventárium alapján alkothatunk fogalmat.[71] Ebbe a leltárba az egyes tételek mellé jól láthatóan odaírták, a *portatur* kifejezést használva, hogy mit visznek el. Elszállítottak két réz gyertyatartót a – fentebb már felsorolt – négyből, két lámpást szintén négy darab közül, egy ácsolt ládát, amelyben iratok voltak, egy kicsiny ládát, amelyben üvegóra (homokóra?) volt, egy ciprusfa ládikát levelekkel, egy párducbőr ágytakarót, valamint a várkapu fölött lévő nagy szoba hét derékaljából valamennyit, és ugyaninnen mind a hét kárpitot. Az egyetlen bőrdíszes szék értékét jól mutatja, hogy azt szintén magukkal vitték, a négy évvel későbbi leltárban sem találjuk nyomát.

Estei Hippolit püspök 1520 februárjában Egerből Ferrarába történő utazása során többek között Budán is megszállt, mégpedig két hétig.[72] Noha az egri káptalannak két háza is volt a várban (az Olasz és a Szent Miklós utcában[73]), E. Kovács Péter szerint a püspök szállása nem ezek egyikében volt, hanem abban a házban, amelyet Taddeo Lardi püspöki kormányzó vett meg 110 forintért 1503-ban a Zsidó kapun kívül.[74] Estei előtte Pesten, az egri káptalan házában szállt meg, ahonnan is először a püspök faliszőnyegeit szállították át Budára, amelyek felrakásához a szögeket és a kalapácsokat a fővárosban kellett megvásárolnia a személyzetnek.[75] A konyhafelszereléssel ilyen gond nem volt, mivel a püspök konyhája külön kocsival rendelkezett, amelyen többek között a szükséges konyhai eszközöket is szállították az utazások során.[76] A ház viszonylag jól felszerelt lehetett, illetve az úticsomagból is valószínűleg sok lakberendezési és használati tárgyat tudtak „előhúzni", mert a számadások említései szerint csak lakatokat, kulcsokat, egy fejszét, egy asztalkát, illetve a kutyának egy ivóedényt kellett beszerezni. Ezzel szemben maga az épület nem volt tökéletes állapotban, teljesen fogadásra készen, hiszen a beköltözéssel párhuzamosan javításokat kellett végezni azon: ablakokat fedtek be,[77] folyamatosan dolgoztak a püspök szobáján is, illetve a kályhákat is javítani kellett. A fűtést E. Kovács szerint minimum öt kályha biztosította az épületben. Egyébiránt a gyakori kályhajavítás általános volt a középkorban, Zsigmond herceg budai kályháit is gyakran kellett helyrehozni (lásd alább). A ház emeletes volt, a fent említett püspöki szoba az emeleten foglalt helyet, és itt volt Estei Hippolit ruhatára is.

Bartolomeo Maraschinak még annyit sem kellett bajlódnia szálláshelyével, mint Estei Hippolitnak. A castellói püspök, pápai legátus 1483-ban járt Budán, s egy olyan házat kapott szállásul, amelyet „*fölszerelten, minden holmival királyi módon ellátva*" talált.[78] Maraschi nyilvánvalóan csak a legszükségesebb, legszemélyesebb holmijait utaztatta magával.

Sajnos – mint részben már az előbb is láthattuk – elenyészően kevés információ áll rendelkezésünkre azzal kapcsolatban, hogy a budai várban, a királyi udvar közelében házat birtokló főurak

70 Visegrád, fellegvár: Bozóki 1998, 122–123; Bozóki 2006, 11. Gyula, vár: Feld 2000a, 278.

71 DL 26048.

72 E. Kovács 1990, 104.

73 Végh 2006–2008, I. 240, 268.

74 Végh 2006–2008, I. 39–40, II. 140. – Lardi egy elhagyatott házat vásárolt 1503-ban, amelynek rendbehozatalát Ragusai Istvánra bízta, s a munkálatokra 72 forintot adott át neki. Végh 2006–2008, II. 140.

75 „Pest, a una barca, che ha passato le Tapezzerie del Signore", „Buda in chiodi nr. 200 dati a Bernardino per atacare le Tapizarie del Signore": Nyáry 1874a, 16, 42. jegyzet; E. Kovács 1990, 120.

76 E. Kovács 1990, 112.

77 „Amore ragazzo tanta tela comparata per conzare una Finestra", „panare una finestra de Guardaroba": Nyáry 1874a, 11, 27. jegyzet.

78 Maraschi 2008, 36.

szállásainak milyen volt a berendezése, bútorzata.[79] Vessünk azonban egy pillantást a beosztásukra, mert már az is sokat elárul egykori pompás mivoltukról. A várban lévő egyik legreprezentatívabb főúri ház az ún. *Serechen Noghaza*, vagyis a Szerecsen-ház volt, amelyet a 15. század elején nem kevesebb, mint 10 100 forintért vásárolt meg a Szerecsenektől Garai Miklós nádor és Garai János temesi ispán.[80] Egy 1412-ből fennmaradt oklevél alapján – amikor is a két testvér megosztozott a házon – ismeretes, hogy egykor ebben a nagy házban mennyi és miféle helyiségek voltak. Garai Miklós része az Olasz utcai (ma Országház utca) oldalon feküdt, ez volt a szerényebb, mivel „csak" egyemeletes volt, míg János kétemeletes palotája a Mindszent, vagyis a mai Úri utcára nézett. A ház előkelő voltát, különlegességét egy *Kerekgardon*, azaz labirintus is emelte. Konyha csak a Miklós részén volt. A földszinten, az utca felől olyan bolthajtásos helyiségeket alakítottak ki, amelyek üzletek, műhelyek számára voltak alkalmasak, ezek alatt pincék helyezkedtek el. Az emeleten, az utcával párhuzamosan húzódott a nagyterem, az ún. palota *(palatium)* mindkét házrészben, ez volt a legreprezentatívabb helyiség, illetve János házában, a második emeleten egy festett nagyterem *(palatium depictum)* is volt. A lakók kényelmét többek között kályhával fűtött hálószobák *(domus dormitoria cum camino)* biztosították. János házában a festett nagyterem mellett még egy kis házikápolnát is találunk. A lovakat a két ház között elhelyezkedő közös istállóban tartották a főurak. Miklós házrésze összesen 14 helyiségből állt, Jánosé csak öttel volt több (tulajdonképpen a második emelet helyiségeivel). A lakó- és hálóhelyiségek leírására ötféle latin megnevezést használtak az oklevélben, ami nyilván a szobák különféle kialakítására (pl. festett, faburkolatos), nagyságára, illetve fűtöttségére utal.

Szintén nagyon előkelő épület lehetett a Stiborok azon várbeli háza, amely a mai Dísz tér déli végén emelkedett, vagy említhetnénk még a mindenkori esztergomi érsek szállását is, amely a Szent György piacon állt.[81] A 16. század elejéről Ragusai István királyi borbély és óbudai várnagy egykori, Szent Zsigmond utcabeli házát emelnénk ki, amelynek az anyagi kultúráját is viszonylag jól ismerjük a területén végzett ásatásoknak köszönhetően.[82] Ez az épület egy reneszánsz loggiával kerített belső udvaros városi palota volt, amely alatt hatalmas pince húzódott. Építészeti összképét erősen meghatározhatták azok a reneszánsz, márgakő faragványok, illetve idomtégla-töredékek, amelyek az ásatások során láttak napvilágot. Az épület reprezentatív helyiségeit egykor változatos reneszánsz freskók borították, rajtuk feliratokat, ornamentális és figurális elemeket, illetve építészeti tagozatokat jelenítettek meg. Ragusai asztalán, pohárszékén a korban divatos és értékes majolikatányérok is megtalálhatóak voltak, szobáiban bronz gyertyatartók és -csillárok világítottak, a régészeti leletek tanúsága szerint. Ragusai gazdagsága, a királyi udvarral való szoros kapcsolata, stíluskövetése lakóházán és azok enteriőrjeiben is méltán megmutatkozott.

BERENDEZÉS A KIRÁLYI UDVARBAN

A társadalmi ranglétra csúcsára lépve, a továbbiakban azt fogjuk megvizsgálni, hogy a késő középkori királyi udvar vajon mennyire volt gazdagon berendezve.

Az elmúlt időszak megélénkült uralkodói itinerárium-kutatásának köszönhetően ma már viszonylag sokat tudunk arról, hogy egyes uralkodóink mikor, merre jártak, s hogy azokon a helyeken mennyit időztek. Forrásaink segítségével megvizsgálhatjuk, hogy Zsigmondtól II. Ulászlóig királyaink mely helységeket tekintették fő-, illetve mellékrezidenciáiknak.

A tárgyalt időszakban uralkodóink legstabilabb uralmi központja és székhelye Buda volt. A 14. század elejétől Buda az ország fővárosa, ekkortól nevezik először *civitas principalis*nak.[83]

[79] Nemcsak a főúri házak berendezésére, pontos beosztására vonatkozó leltárak ritkák a késő középkori Magyarországon, hanem a polgáriak is. Gazdag polgárház inventáriuma maradt fenn például 1534-ből Sopronból: Pullendorfer Mihály (Michael Puelndorffer) Szent György utca 3.-beli házának helyiségeit írta össze ekkor a városi tanács által kiküldött bizottság. Lásd: Mollay 1959, 202–203. Bútorok azonban ebben az összeírásban sem szerepelnek, viszont rácsos, illetve üvegablakok, valamint néhány kályha igen. Ez utóbbiak valószínűleg különlegességük miatt kerültek bele a leltárba, az egyszerűbbeket – a ház tartozékának tartva – nem írták össze. A kályhákra vonatkozó adatokat Holl Imre is idézi. Holl 1993, 297–298.

[80] Végh 2006–2008, I. 227–229, II. 58–59, 354, 62.b ábra (alaprajz).

[81] Végh 2006–2008, I. 156, 159.

[82] Végh 2003, 33–34; Végh 2008.

[83] Kubinyi 1994, 357.

Luxemburgi Zsigmond uralkodása idején kezdetben Buda volt a fő királyi székhely, majd uralkodása vége felé, az 1420-as évek második felétől Pozsonyt részesítette előnyben, ide tette át székhelyét.[84] Budai székhelye mellett Visegrád volt a második legfontosabb rezidenciája.[85] Vadászatok és pihenés gyanánt eleinte többnyire Zólyom megyei kastélyait, várait kereste fel a legszívesebben, de nagyon kedvelte Diósgyőrt is. Ezeket a birtokait 1424 után már nem látogatta, Borbála királynénak adományozta őket (Diósgyőr ekkortól a mindenkori királynék birtoka).[86] 1409 óta egyre többször kereste fel Budához viszonylag közel fekvő vidéki rezidenciáját, Tatát, amelynek környéke vadakban igen gazdag volt.[87] Ezzel szemben V. László főként Bécsben és Prágában tartotta az udvarát, Budán kevesebbet tartózkodott, Pozsonyba az országgyűlések miatt járt (minderről lásd alább).

Hunyadi Mátyás uralkodása idején Buda volt a legfontosabb királyi rezidencia, a király fő tartózkodási helye.[88] A király rövidebb-hosszabb időszakokat Diósgyőrben, Tatán, illetve Visegrádon töltött.[89] Itineráriumának tanúsága szerint Mátyás legkedvesebb vidéki rezidenciája Diósgyőr lehetett.[90] Itt néha egész hónapokra is megszállt (1478 telén volt itt utoljára), pedig Diósgyőr királynéi birtok volt. Tatán alig időzött, és Visegrádon sem olyan sokat, mint ahogy azt a korábbi kutatás gondolta.[91] 1485 után Bécsben többet tartózkodott, mint Budán, annak ellenére, hogy nem tekintette országa új fővárosának.[92] II. Ulászló főrezidenciája szintén Buda volt. A király 26 évnyi uralkodása alatt három alkalommal összesen 19 hónapot töltött Prágában, mely jól mutatja Prága alkalmi rezidencia voltát.[93] Míg Prágában kb. 100 fős volt a király udvartartása, Budán a létszám mintegy 650 főt tett ki.[94] II. Lajos tízéves uralkodása alatt főként Budán tartózkodott. 1522 februárja és 1523 márciusa között viszont folyamatosan Csehországban, Prágában élt, a királynéval együtt. Pozsonyt alkalmanként kereste csak fel (pl. 1520. augusztus–szeptemberben).

Az alábbiakban elsősorban a budai palota mint fő királyi rezidencia berendezését, enteriőrjeit veszszük nagyító alá, a Zsigmond kortól a Jagelló-korig, mert ennek a palotának a berendezéséről maradtak fenn leginkább adataink, sajnos ez esetben sem túl nagy számban.

Luxemburgi Zsigmond budai palotájának bútorzatáról, a helyiségek bútorozottságának mértékéről kevés forrásadat áll rendelkezésünkre, még kevesebb, mint Mátyás király esetében (lásd alább), pedig ott sem tobzódunk a bútorokat illetően gazdag információmennyiségben. Az biztos, hogy Zsigmond palotáját szebbnél szebb és egyben nagyon értékes kárpitok, illetve szőnyegek ékesítették. Az uralkodó rajongott a kárpitokért, s így nyilatkozott róluk: *„ezeket szemlélni, mutatni, állandóan velük lenni és bennük gyönyörködni kell."*[95] A források többek között vadászjelenetes, illetve Nagy Sándor csatáit ábrázoló faliszőnyegekről számolnak be; Clay Davion arrasi kárpitszövő, akit 1416-ban Zsigmond franciaországi tartózkodása alatt fogadott föl és ekkortól Magyarországon dolgozott, számos pompás kárpitot készíthetett a királynak.[96] Ami a szőnyegeket illeti, Eberhard Windecke beszámolója alapján ismeretes, hogy 1424-ben a török szultán, követe által – sok más egyéb ajándék mellett – tíz szőnyeget küldött Zsigmondnak.[97] A bútorokkal kapcsolatban nagyon valószínű, hogy az Ozorai Pipó által Firenzéből behívott asztalosmester *(legnaiuolo)* és építész, Manetto di Jacopo Ammanatini nemcsak Zsigmond építkezésein dolgozott, hanem különféle (intarziás) bútorokat is készített a királynak.[98] Szolgálataiért járadékot kapott az uralkodótól. Mindezek után valószínű, hogy jóval művesebb bútorokkal berendezett hálószobában hajthatta álomra a fejét Zsigmond, mint amilyenben egy 1484. évi metszet ábrázolja őt *(3. ábra)*. Ezen ugyanis azt láthatjuk, hogy a király a korabeli polgári

84 Engel 1987, I. 86.
85 Engel 1987, I. 86; Luxemburgi Zsigmond visegrádi tartózkodásaihoz lásd: Buzás 2010, 102, 81. jegyzet.
86 Engel 1987, I. 86; Engel – C. Tóth 2005, 115–131.
87 Szatmári 1987, II. 192.
88 Kubinyi 1999, 308.
89 Kubinyi 1999, 309.
90 Horváth 2008, 56–58.
91 Horváth 2008, 56. Itt kiemeli a kutató, hogy mivel Visegrád közel feküdt Budához, a földrajzi közelség miatt és fontos események (s így oklevelek) hiányában ezek az utazások, tartózkodások gyakran nem dokumentáltak.
92 Míg a Bécs elfoglalása előtti évben, 1484-ben összesen körülbelül nyolc hónapot töltött Budán, addig 1485-ben csupán egy hetet. Itineráriumának további tanúsága szerint 1486-ban öt hónapot időzött Budán, viszont 1487–1488-ban egyetlen napot sem. Az 1489. év eltérő az előzőekhez képest, hiszen ekkor kimagaslóan sokat élt Budán: nyolc és fél hónapot „szánt" a fővárosra. Halálának évében csak egy hetet tudunk kimutatni a király budai tartózkodására vonatkozólag, és nem is itt hunyt el az uralkodó április 6-án, hanem Bécsben. Horváth 2011, 118–131.
93 Magyar 2010, 33, 36.
94 Kubinyi 1995, 326; Magyar 2010, 37.
95 Horváth 1937, 178.
96 Ezekről bővebben lásd: Orosz 2010, 238.
97 „10 heidesch deppich": Altmann 1893, 183; idézi: Horváth 1937, 178, de ekképpen: „heidnisch deppiche."
98 Prajda 2011, 205–206.

hálószobákra jellemző „díszletek" között fekszik: az ágy lábánál láda van, fejét kockás huzatú párnán nyugtatja, ágytakarója és baldachinfüggönyei egyszínűek és minta nélküliek, ágyfellépőként pedig egy egyszerű pad szolgál. A Zsigmond korabeli képi ábrázolások sem sokat segítenek annak megítélésében, hogy a királynak milyen bútorai lehettek, a trónszékeit kivéve, ugyanis az uralkodót általában azon ülve ábrázolták. A trónusa többek között hol egyszerű ládaülés, hol nagyon gazdag, karfás-fiálés-baldachinos trónus.[99] Habár nem mobíliákról van szó, de nem feledkezhetünk itt meg a kályhákról sem, amelyek színességükkel (zöld, barna, sárga csempék) és elképesztő motívumgazdagságukkal (pl. címerek, mérművek, állat- és emberalakok, növényi ornamensek) meghatározó elemei voltak a Zsigmond kori lakásbelsőknek. A rajtuk lévő egyes motívumok olykor különféle bútordarabok (pl. faliszekrények ajtajai, ládák) faragott díszítményein köszönnek vissza,[100] vagyis kályha és bútor harmonizált egymással.

Zsigmond egész uralkodása folyamán nagyon sokat utazott, főleg diplomáciai ügyekben, ezért gyakran volt távol budai rezidenciájától.[101] Borbála királyné viszont általában Budán maradt, nem kísérte el az uralkodót útjaira (ellentétben Aragóniai Beatrixszal), így a palotának biztos, hogy volt állandó berendezése a királyné és udvara számára. Láthattuk, hogy ha az uralkodó is jelen volt Budán, nagyon szerette magát körbevenni méregdrága kárpitjaival, amelyeket a fent idézett leírás szerint minden bizonnyal nemcsak ünnepségek során hoztak elő a kincstárból és díszítették vele a falakat (ellentétben a korabeli szokásokkal), hanem a hétköznapok során is fent lehettek, hogy az uralkodó gyönyörködhessen bennük.

Arra a tényre, hogy a király távollétében palotái nem voltak megfelelően berendezve, egy 15. század közepi adat utal. 1454-ben, amikor is V. László jórészt Csehországban, Prágában tartózkodott, egy emlékiratot küldött a magyar országos tanácshoz, amelyben arról írt, hogy „megszégyenitő volna, ha a király Magyarországba visszatértekor palotáit üresen találná, kivánja, hogy azok illően fölszereltessenek".[102] Vagyis a kárpitok nem lógtak állandó jelleggel a falakon, a baldachinos ágyak nem voltak mindig használatra készen, a pohárszékeken nem roskadoztak az edények a király távollétében, és sorolhatnánk még. A lakberendezési tárgyak, legyenek azok textilből vagy nemesfémből, (jobb esetben) a paloták tárházaiban vagy kincstárában várhatták sorukat, másrészt egyes holmikat még vásárolni vagy készíttetni kellett, illetve a királyi udvar hozta magával a felszerelési tárgyak egy részét, s azokkal még a király érkezése előtt berendezték a helyiségeket. Írott forrásokból tudjuk, hogy a késő középkorban a királyok rangjelző bútorait és a hozzájuk tartozó textilneműt többnyire szállítani kellett egyik helyről a másikra. A rangjelző bútorok kifejezés alatt háromféle tárgytípust értünk: a tekintély székét, vagyis a trónust vagy díszszéket, a pohárszéket, valamint a baldachinos ágyat.[103] Ezek szerepe, helye, kialakítása elsődleges fontosságú volt a királyi udvarokban, semmiképpen sem hiányozhattak onnan. Kiemelt szerepüket, fenségjelző mivoltukat az angol uralkodó, VII. Henrik *Household regulations*ében megfogalmazottakkal

3. ábra. Zsigmond király hálószobája, fametszet, 1484. *Sigismundus* 2006 nyomán
Fig. 3. Bedroom of King Sigismund, woodcut, 1484. After *Sigismundus* 2006

[99] Néhány példa ezekre: *Sigismundus* 2006, 4.103. kép, 4.109–110. kép, 435. 1–2. kép, 5.23. kép. Pecséteken: *Sigismundus* 2006, 3.3. kép, 3.11–12. kép, 3.22. kép.
[100] Lásd például: Holl 1958, 249.
[101] Horváth 2008, 63.
[102] Fraknói 1896, 134.
[103] Thurley 1993, 234.

tudjuk talán a legjobban visszaadni, amely azt írta elő, hogy „*semmilyen rangú ember ne menjen közel a király székéhez, ne álljon a baldachinja alá, ne feküdjön az ágyára, ne közelítse meg a pohárszékét, s ne álljon a szőnyegére*".[104] A textileken és rangjelző bútorokon kívül a konyhafelszerelést is szállítani kellett, mely célra mind a királyi, mind a nemesi konyháknak külön szekerei voltak.[105]

Nem véletlen, hogy V. László (1440–1457) a fenti tartalmú levelet írta a magyar országos tanácsnak, hiszen az 1450-es években számos helyen tartózkodott, többnyire Bécsben, vagy Prágában, miért is lettek volna magyarországi palotái pazarul berendezve a távollétében, ráadásul magyarországi jövedelme sem volt kellően biztosítva 1454-ben.[106] Ismert, hogy 1452 szeptembere és 1453 júliusa között, valamint az 1455. év túlnyomó részében a bécsi várban tartotta udvarát; 1453. január végén, február elején, majd augusztus végétől szeptember közepéig Pozsonyban volt országgyűlésen és 1455 októberében ismét itt találjuk.[107] 1453–1454-ben jórészt Csehországban, Prágában időzött, 1455 februárjában már Bécsben élt. 1455 végén lakott ismét Prágában. 1456 nagy részében Magyarországon tartózkodott és csak 1457 szeptemberében utazott Bécsből Prágába, ahol is novemberben meghalt.[108] Zsigmondhoz hasonlóan V. László is nagyon kedvelhette a keleti szőnyegeket, mert 1455-ben visszakövetelte török szőnyegeit III. Frigyestől.[109]

Mátyás idejében a budai palota igen gazdag berendezésű lehetett, az írott forrásokban felbukkanó egyes bútorok és a bútortípusok gazdag repertoárja tanúskodik erről.[110] Aranyozott székek, padok, a könyvtárban háromlábú székek szolgáltak ülőhelyként, a királynak (aranyozott) ezüst trónszéke volt, az asztalok többnyire négyszögletesek voltak, de a kör alakúak is megjelentek, 8–11 polcos pohárszékeken állították ki az uralkodó drága nemesfém edényeit. A királyné mennyezetes, aranyozott nyoszolyákat készíttetett a palotába, de akadtak itt ezüstágyak is. A könyvtárban heverő szolgálta még az uralkodó kényelmét, könyveit függönnyel eltakarható, polcos szekrényeken tárolta. Tárolóalkalmatosságként egyrészt ládákat használtak, másrészt a tárházban helyezték el a király számos kincsét és lakberendezési tárgyát, köztük a kárpitokat és a szőnyegeket is.

Persze ez a gyakorlat és a gazdag berendezés Beatrix érkezése, 1476 után volt inkább jellemző, mert előtte a király meglehetősen hanyag körülmények között élt, legalábbis Bonfini szerint, aki így ír erről: „*Miután pedig a királyné megérkezett, az asztalt és az életmódot kulturáltabbá tette, a hitvány háztartástól viszolyogva nagyszerű ebédlőtermeket rendezett be, díszes csarnokokat, aranyozott lakószobákat teremtett, a királyt visszafogta a közvetlenségtől, az ajtókhoz silbakot állított, megszüntette a szabad bejárást, rávette a királyi felséget, hogy sokkalta gondosabban őrizze a méltóságát.*"[111] Peter Eschenloer boroszlói jegyző azonban már az 1476. évi esküvő kapcsán úgy számolt be a budai palota, és ezen belül az új királyné enteriőrjeivel kapcsolatban, hogy „*a királyné szobái és termei a lehető legszebben és legpompásabban voltak berendezve*".[112]

Mátyás budai udvara természetesen az ünnepségek, fogadások során volt a legfényűzőbben berendezve, ahogy ez minden királyi és főúri udvarban is így volt. A messziről jött előkelő vendégek, követek számára tették fel a legpompásabb kárpitokat a falakra, állították a legszebb nemesfém tálakat, kancsókat, serlegeket a pohárszékekre, öltöztették fel az ágyakat drága (selyem, bársony, vagy damaszt) takarókkal és baldachinokkal, hirdetve a királyi udvar gazdagságát, mutatván annak méltó reprezentációját.

Csánki Dezső szavaival fogalmazva a „félig bútor, félig építészeti részek",[113] vagyis a kályhák nagyon szembetűnő, látványos elemei lehettek a Mátyás kori enteriőröknek is, mind Budán, mind pedig Visegrádon. Ebben az időszakban a zöld, sárga, barna mázas csempékből álló kályhák mellett már megjelentek a vegyes mázas kályhák is. Ez azt jelentette, hogy egy-egy csempén egyszerre használtak ón- és ólommázat, vagyis fehér, kék, fekete, lila, zöld, barna, sárga színeket. Az ilyen csempékből álló kályhák tarkabarka, tetszetős színfoltot eredményezhettek egy-egy helyiségben.[114]

Annak ellenére, hogy Hunyadi Mátyás egész uralkodása alatt nagyon sokat hadakozott,[115] ezért

[104] Thurley 1993, 234.

[105] Például az angol királyi udvarban 1279-ben a *Household ordinance* a „pantry", a „buttery" és a konyha mindegyike számára egy hosszú és egy rövid szekeret írt elő szállítóeszköznek. Steane 1999, 125.

[106] Fraknói 1896, 135.

[107] Holl 1999, 17. jegyzet.

[108] Holl 1971, 185, 49. jegyzet.

[109] „vil kostlicher alter und newer umbheng, Türkisch tebich": Riegl 1892, 327.

[110] Mátyás korabeli bútorokra lásd: Balogh 1966, I. 443–445; Balogh 1985, 414–415.

[111] Bonfini 1995, 868; latinul lásd: Bonfini 1941, 135.

[112] Szamota 1891, 106.

[113] Csánki 1883, 770.

[114] Lásd például: Holl 1983.

[115] Mátyás 1476-ig több mint 90 hónapot töltött tábori körülmények között, amely erőteljesen kihatott életmódjára is (piszkos terítő mellett étkezik a budai udvarban, ráadásul az urak társaságában stb.). Kubinyi 1991b, 110.

sokat volt távol főrezidenciájától, Budától, az itteni palota mégis gazdag berendezéssel bírt. Hadi útjaira – és egyéb utazásaira is – 1476–1490 között gyakran elkísérte felesége, Beatrix is.[116] A középkorban nem volt általános, hogy a király és a királyné ily sokat utazzon egymás társaságában. Az 1300-as évek előtt királynéink főképpen a Buda – Fehérvár – Esztergom háromszögben tartózkodtak, és, a királyokkal ellentétben, csak ritkán keresték fel az ország más pontjait.[117] Ez azt jelenti, hogy udvaraikban jól berendezett szobáik lehettek, úgymond állandó berendezéssel, nem kellett azt gyakran egyik helyről a másikra (át)szállítani. Habár maga Luxemburgi Zsigmond igen sokat utazott egész uralkodása alatt (főleg különféle diplomáciai tárgyalások végett), felesége, Cillei Borbála többnyire Magyarországon maradt ilyenkor.

Visszatérve Mátyáshoz és Beatrixhoz, Berzeviczy Albert írja, hogy a királynénak „általán kedve telt benne az újon meghódított helyeket mindjárt meglakni, s ott […] a fejedelmi fényűzés és életélvezet sátorát fölütni." 1482 szeptemberében, amikor is Mátyás elfoglalta Bécs védvárát, Hainburgot, Beatrix a férje által frissen megszerzett várba nemcsak udvari zenekarát és énekeseit rendelte, hanem lakberendezési tárgyakat, bútorokat és ágyneműt is vitetett oda.[118] Mindez jól mutatja, hogy ha volt rá igény, milyen gyorsan be lehetett rendezni komfortosan egy „új" hajlékot.

„NYOMOR" A BUDAI KIRÁLYI UDVARBAN – „NYOMORÚSÁGOS" BERENDEZÉS IS?

Általában, ha a királyi udvarra gondolunk, a pompa, a fényűzés, a gazdagság szavakat társítjuk hozzá, s szinte elképzelhetetlen, hogy itt, a világi értelemben vett legfelső szinten is élhettek „nyomorúságos" körülmények között. Természetesen minden relatív, a kortárs elbeszélések, leírások sokszor túlzóak, amikor ilyen körülményeket említenek az udvarral kapcsolatban. A szörnyűséges és nyomorúságos körülményekről elsősorban a Jagelló-kori királyi udvarral kapcsolatosan olvashatunk (pl. Brandenburgi György vagy Jan Dubravius leírásában). Mindenesetre tény, hogy a Jagelló-korban a királyi udvar bevételei alacsonyabbak voltak, így a kincstár is üresebb volt, mint korábban, Hunyadi Mátyás idején.[119] II. Ulászló kezén alig voltak várak, ezeket, illetve több bevételi forrást (pl. harmincadokat, sókamarákat) kényszerült az uralkodó elzálogosítani.

Jan Dubravius humanista történetíró, olmützi püspök szerint II. Ulászló néha oly nyomorúságban sínylődött, hogy nem volt mit ennie, nem volt mit innia.[120] Úgy tűnik azonban, hogy volt, amire akadt pénz, és volt, amire nem. Ulászló szeretett feleségének, Anna királynénak például 3500 forint értékű kalapot vásárolt a Fuggerektől, de gyakran került pénz drága külföldi szövetek és egyéb holmik beszerzésére is.[121] Mindezek alapján azt gondolhatnánk, hogy a budai királyi udvart szörnyűséges állapotok és lepusztult enteriőrök jellemezhették ekkoriban, de több adat is arra utal, hogy ez nem így volt.

Először is Ulászlónak számtalan, Mátyástól „megörökölt", pompás lakberendezési tárgy maradt a birtokában. 1495-ben, amikor is a király a püspököket és a főurakat látta vendégül palotájában, a lakoma fényét egy olyan 17 polcos pohárszék *(abacus gradibus septemdecim)* emelte, amely egykor Mátyás királyé volt. A pohárszék tetején, két hatytyú között, a nemesfém edényeket megvilágítandó egy kristálylámpás *(laterna crystalline)* állt, ez szintén Mátyásé volt valaha, nem beszélve a sok-sok edényről.[122] Szintén Ulászló udvarában maradtak azok a csodálatos ezüst kenyértartók *(Brotfass, protschaff)*, amelyekről az 1476. évi esküvő kapcsán többek között Peter Eschenloer és Hans Seybold is megemlékezett.[123] Egykor öt darab volt felállítva az esküvői lakomán, belőlük II. Ulászló korában egy még biztosan megvolt, amelyet a királynak a budai udvarban vendégeskedő öccse, Zsigmond herceg használt. Ezt az ötvösművet elég sokszor kellett javíttatni ekkor, ami azt mutatja, hogy a nemesfém tárgy kissé már elhasznált lehetett.[124] A többi darab valószínűleg Ulászló étkezéseinek a pompáját növelte. Végül, II. Ulászló udvara jellemzésekor a késő középkor egyik híres, 12 darabos kárpitsorozatát, az ún. trójai kárpitokat említjük, annak példájaként, hogy Ulászló királyt mi szépség vette körül palotájában. Ezek a „házöltözékek" hajdan szintén Mátyás király tulajdonát képezték. Az 1502. évi menyegző alkalmával Bretagne-i Anna

116 Horváth 2008, 59.

117 Ha mégis átlépték ennek a területnek a határát, akkor vagy a férjüket kísérték el, vagy konkrét teendőjük volt valahol. Zsoldos 2005, 92.

118 Berzeviczy 1908, 251; „pett pöllster […] anderen hausgerait hinauf gen hainburg gefurt hat": Berzeviczy 1914, 63.

119 Kubinyi 1998b, 345.

120 Fógel 1913, 27.

121 Fógel 1913, 26–27.

122 Bonfini 1941, 271; Balogh 1966, I. 351, 442. – A pohárszék 17 polcának a száma természetesen csak Antonio Bonfini túlzása.

123 Balogh 1966, I. 353.

124 Divéky 1914a, 48, 51, 57–58, 68, 139.

heroldja, Pierre Choque saját szemeivel is látta őket, tehát fel voltak függesztve e hatalmas kárpitok valahol a palotában. Szintén tőle tudjuk, hogy drága török szőnyegek is voltak a budai palotában, ugyanis az esküvő alkalmából az erdélyi nemesek és polgárok többek között ilyeneket adományoztak a királynénak.[125] S hogy mennyire nem lehettek nyomorúságos lakberendezési körülmények a palotában, azt a herold egy mondata alapján illusztrálnánk még, aki így számol be róla: „*A várpalotában gyönyörű üvegfestmények, igen szép bútorok, és selyemszőnyegek láthatók.*"[126] Az épület egyik szépséges bútordarabja Candale-i Anna díszágya volt, amelyről Marino Sanuto naplója tudósít minket a kis Jagelló Anna keresztelője (1503) kapcsán. Ezek szerint a királyné egy olyan baldachinos ágyban feküdt, amelynek minden valószínűség szerint bársonyból lévő kárpitja sok-sok gyönggyel volt telehímezve.[127] Egyébiránt az 1494–1495. évi királyi számadáskönyvek is azt mutatják, hogy kárpitokban nem lehetett hiány II. Ulászló udvarában: szinte minden hónapban számtalan szeget vásároltak ezek fölrakásához; a szegek különféle típusúak voltak.[128]

II. Ulászló öccsével, Zsigmonddal kapcsolatban is él egy toposz, miszerint a herceg szerényen, szűkös anyagi viszonyok között élt a budai királyi udvarban. Ezt a herceg számadáskönyvét és életét – egyébként példamutató alapossággal – feldolgozó Divéky Adorján írta le először,[129] de azóta az újabb kutatás cáfolta, hogy ez így lett volna. Czövek Zoltán szerint a 60-80 fős udvart tartó herceg nem nélkülözött, mindene megvolt, nem sajnálta semmire se a pénzt.[130] A herceg számadásai alapján tudjuk, hogy Zsigmond a budai palota egy kisebb lakosztályában élt, amelyhez néhány további helyiség kapcsolódott (pl. az ún. *thezaurum*, a személyzet szobái stb.).[131] A deszkapadlóval borított helyiségeket kályhák fűtötték, amelyeket sokszor javíttatni kellett. A herceg hálószobájában, az ágyán atlasztakaró és -vánkos hevert, az ágy fölött, a falra egy-egy kard és alabárd volt felhelyezve, mint dísztárgy. Egy fémtükör is tartozott a szoba felszereléséhez. Ruháit ládákban, illetve rudakon tárolta a herceg. Zsigmondnak volt egy kedvenc szarkája, melyet kalitkában tartott. Íróasztala tele volt rakva tintatartóval, pergamennel, papirossal, viasszal. Ládákba kerültek a herceg fontos iratai is. Ebédlőtermében az asztal többnyire barna vagy szürke posztóterítővel volt letakarva, ezüstedényei pohárszéken sorakoztak. Étkezéseinek fényét a már fentebb említett, látványos, nagyméretű, nemesfém kenyértartó emelte.

II. Lajos udvarával kapcsolatban ellentmondásos kép rajzolódik ki előttünk, mert míg Brandenburgi György 1519-ben azt állítja, hogy a király udvara szörnyűségesen szegény, addig az az évi farsang megülésére és egyáltalán a lakomákra, táncmulatságokra mindig akadt pénz,[132] főként a király házasságkötése után. A fennmaradt adatok alapján számomra – legalábbis témánk, a lakberendezés szempontjából – nem tűnik szegénynek a budai udvar.

Ismert, hogy 1440 és 1526 között csupán 26 évben élt királyné Budán, vagyis 60 évig csak férfiakat szolgált ki az udvartartás.[133] Mindez azt jelenti, hogy a budai vár királynéi lakosztálya vagy igen elhanyagolt állapotban lehetett, mivel nem használták, vagy más funkciója (és berendezése) volt, mert mások és másra használták. Habsburg Mária idejéből rendelkezünk egy olyan adattal, amely ez utóbbira utal. A Hanns Schweinpeck levelében leírtak szerint Mária megérkezése előtt Bornemissza János budavári udvarbíró és budai várnagy, illetve felesége, II. Lajos nevelője lakott a királynéi lakosztály szobáiban, de az új királyné kilakoltatta onnan az idős házaspárt.[134]

[125] Szamota 1891, 141.

[126] Szamota 1891, 145. – Eredeti leírás: „Il y a en icceluy chasteau de beaux chefz d'euvre et pieces de meubles, comme de tapisseries…": Le Roux de Lincy 1861, 438; lásd még: Marczali 1877, 112.

[127] „Haveva uno tornoleto richissimo, tutto rechamato di perle, fra le qual ve ne erano assai da conto, con molte alter zoje dil precio su estimato circha ducati 50 milia." Sanuto 1881, 72–73. Fógel 1913, 126. tévesen „drágaköves nyoszolya"-ként értelmezi. – A „tornoleto", vagy másképp írva „tornaletto" a baldachin vízszintesen körbefutó, lelógó kis függönyét, csíkját jelenti, ez takarja el a baldachinfüggönyök tetejét. A kifejezés értelmezésére lásd: Thornton 1991, 128.

[128] Engel 1797, 85. (febr. 9.), 108. (ápr. 13.), 112. (máj. 13.), 115. (jún. 5; „diuersos Clauiculos").

[129] Divéky 1914b, 454. Később ugyanígy vélekedik: Zolnay 1974–1975, 5; Horogszegi–Rábai 2005, 6.

[130] Czövek 2007b, 180, és 6. jegyzet. Hivatkozik itt Wapowski korabeli lengyel történetíró azon szavaira, miszerint Zsigmond herceg „in rerum omnium affluentia splendide vixit".

[131] A számadások eredeti szövegét lásd: Divéky 1914a. Magyarul egy részük: Horogszegi–Rábai 2005. A számadások adatainak feldolgozása: Divéky 1914b.

[132] Fógel 1917, 116. – Herberstein Zsigmond is arról számolt be 1518. évi utazása során, hogy a király nyomorúságban sínylődik, lásd: Szamota 1891, 148. Szamota István itt még egy lábjegyzetben megjegyzi, hogy Burgio pápai követ és a velencei követ jelentéseiben is hasonlókat olvashatunk II. Lajossal kapcsolatban.

[133] Kubinyi 1995, 309; Kubinyi 2005, 13.

[134] Kubinyi 2005, 13; Réthelyi 2010, 113.

Habsburg Mária az alatt a rövid idő alatt, míg a budai udvarban tartózkodott (folyamatosan csak 1523–1526 között),[135] valószínűleg pompás berendezési tárgyakkal látta el a palotát. Erre utalnak a házassági kelengyeként magával hozott holmik is: textíliák, szőnyegek/kárpitok, drága étkészlet, továbbá hálószoba-felszerelés (ágyak, függönyök, szőnyegek), konyhaeszközök stb.,[136] továbbá az 1527-ben, a pozsonyi várban elhelyezett kincsei leltárának egyes tételei is.[137] Ez utóbbi jegyzékben szerepel többek között három vallásos témájú kárpit, amelyek minden bizonnyal igen kvalitásosak lehettek, mivel kettő közülük Németalföldről származott. Az egyik Szűz Máriát, a másik Keresztelő Szent Jánost ábrázolta, a harmadik kárpit pedig egy ezeknél nagyobb méretű, aranyszálakkal átszőtt darab volt, rajta Mária mennybemenetele. Továbbá két nagy arany „faliszőnyeg"-et (= kárpitot) is összeírtak, amelyek egykor a palota Alamizsnás Szent János kápolnájához tartoztak. A budai udvar egykori gazdag lakberendezési tárgyairól tanúskodik még itt pár török, préselt bőr asztalterítő, számos nemesfém asztaldísz (pl. egy szökőkút, illetve sárkány alakú ötvösmű), továbbá sótartók, egy arany tintatartó, egy ezüst ládácska zárral, egy aranyozott tükör, két zománcos gyertyatartó, „*egy hímzett gyöngybetűkkel ellátott* […] *vörös ágytakaró*", illetve egy vas állóóra stb., tehát mindazok a dolgok, amelyek gyorsan mozdíthatóak voltak a királyné budai távozásakor, és a hajókon ládákban elfértek. Külön kiemelnénk, hogy léteztek a középkorban kimondottan utazások során használt órák is, ún. utazó órák, ezen óratípusból a leltárban több darabot is találunk.[138]

Habsburg Mária a mindenkori királynék várában, a diósgyőriben is folytatott építkezéseket (erre utal például egy itt előkerült, feliratos fríz, amely egy nyíláskerethez tartozott),[139] de sajnos a források hallgatnak arról, hogy a vár berendezése milyen lehetett akkoriban. Csak sejthetjük, hogy az igényes építészeti „héjhoz" méltó lakásbelső társult.

Évtizedekkel később egy másik királyné, Izabella azt is megérte, hogy olykor a bútorokat kellett tűzifának használnia a budai palotában. Mindez persze háborús viszonyok között történt, mégpedig 1541-ben, amikor is vége lett a Roggendorf-féle, majd 100 napos ágyúzásnak, s már jött a felmentő török sereg. Verancsics műve szerint ekkor már alig volt élelmiszer a várban, sőt fa sem a főzéshez, ezért a királyné főszakácsmestere hordók, padok, almáriumok és egyéb tárgyak faanyagával rakott tüzet a konyhában.[140]

ARAGÓNIAI BEATRIX „NYOMORÚSÁGOS" ÉLETE ESZTERGOMBAN

Donato Aretino, Estei Hippolit volt helynöke azt írja egy 1498. áprilisi levelében, hogy Beatrix Esztergomban ugyanazokban a szobákban él, mint előtte, látszólag nem változott körülötte semmi, mégis oly nyomorult a sorsa, hogy egy rühes kutya is megsajnálná.[141] Vajon mennyire helytálló az a kép, amelyet Aretino festett Beatrix sanyarú esztergomi életéről? 1498-ban – megelőző esztergomi éveihez képest – valóban nem élhetett a királynő túlságosan fényes életet, a valóság azonban árnyaltabb Aretino közlésénél.

Míg az 1480-as évek végén, amikor a fiatal Estei Hippolit esztergomi érsek lett és beköltözött a várba, csupán kisebb-nagyobb javításokat eszközöltek az épületeken, addig az 1490-es években már nagyszabású építkezések folytak az esztergomi várban: számos szépen megmunkált vörösmárvány faragvány készült ekkor az épületekhez, a lakótorony Erények freskósorozata is ebben az időszakban születhetett, rengeteg ablakot üvegeztek be ablakszemekkel (ún. köldökös üvegekkel), kazettás famennyezetekkel láttak el egyes helyiségeket, kályhákat újítottak meg stb.[142] A 15. század végi, nívós kályhákra számos, régészetileg feltárt vegyes mázas csempetöredék utal.[143] Bútorokban sem szenvedhettek hiányt. 1495-ben például sokféle bútort készíttettek a várba: padokat, ládákat, német típusú szekrényt,[144]

135 Máriát 1521 decemberében koronázták meg Székesfehérvárott, majd 1522. január 13-án kötötte össze az életét II. Lajossal Budán. Viszont 1522 februárjában a királyi pár Prágába utazott, s csak a következő év márciusában tért vissza Budára. Kubinyi 2005, 13. A prágai tartózkodásra bővebben lásd: Bůžek 2005.

136 Réthelyi 2005, 109.

137 Siklóssy 2004, 70–73, 77–80.

138 Siklóssy 2004, 77–78.

139 *Habsburg Mária* 2005, Kat. V. 29–30. (Spekner E., Végh A.).

140 „Dominus magister coquinae […] cremabat: vasa, scamna, armaria et id genus alia": *Verancsics* 1857, 174. Az „armarium" szó szekrényt, faliszekrényt, konyhabútort, pohárszéket egyaránt jelenthetett. – Veress Endre fordításában, amely véleményem szerint nem helytálló, így szól a szöveg: „edényekkel, szekrényekkel és hasonló bútor-darabokkal" raktak tüzet. Veress 1901, 167.

141 Berzeviczy 1908, 587–588; Berzeviczy 1914, 375–376.

142 Voit 1954–1955, 60–62; Mikó 2011, 76–78.

143 Lásd Boldizsár Péter tanulmányát a jelen kötetben.

144 Stagio asztalosmesternek 25 denárt adtak „per chiodi et altri feri per fare uno armario al tedeschino". MTA Kézirattár, Ms. 4998 – 10: Waigand József-féle cédulaanyag, MTA BTK Művészettörténeti Intézet, Levéltári Regesztagyűjtemény.

asztalokat, fekhelyeket, a régebbi, javításra szoruló ládákat pedig helyrehozatták. Emellett több adat maradt ránk arról, hogy olasz kereskedőktől drága luxuscikkeket (pl. bársonyszöveteket) vásároltak Beatrix és Estei Hippolit emberei.[145] Így, ha Beatrix esztergomi udvarának nagysága, pompája nem is vethető össze Beatrix és Mátyás egykori budai udvaráéval, az 1490-es évek budai Jagelló-udvarával méltán versenyre kelhetett. Sőt, Mikó Árpád szerint Estei Hippolit és Beatrix esztergomi udvara a budai folytatása volt.[146]

A helyzet fokozatos romlását jelzi, hogy 1497-ben már rokonai támogatják anyagilag Beatrixot, akinek a válása után tovább csökkent a jövedelme. Miután Estei Hippolit lemondott az esztergomi érsekségről (1497) és egri püspök lett, Beatrix nem kívánta Egerbe követni, mivel úgy vélte, az ottani épületek nem alkalmasak a királynéi udvar számára. Ugyanakkor az országot sem akarta elhagyni,[147] így Esztergomban maradt. Az új érsek, Bakócz Tamás megengedte Beatrixnak, sőt kérte, hogy maradjon továbbra is az esztergomi várban, és várnagyainak megparancsolta, hogy Beatrix kéréseit mindenben teljesítsék. Egy 1498. évi levélből ismeretes, hogy Bakócz és Aretino a felől intézkedett, hogy a királyné a legszükségesebb élelmiszerekhez hozzájusson.[148] Mindezekből az tűnik ki, hogy a királynénak ebben és az elkövetkező két évben, míg haza nem utazott Itáliába, valószínűleg nemigen volt módja, s még inkább pénze esztergomi lakosztályának a felújítására, divatos lakberendezési tárgyak vásárlására, hacsak például nem kapott ajándékba párat ez utóbbiakból rokonaitól.

A KIRÁLYI UDVAR UTAZIK

Utazások alkalmával számos (olykor hatalmas mennyiségű) mindennapi és reprezentatív tárgyat vitt magával a királyi udvar, mely utóbbit a kutatás – angol kifejezéssel – *portable grandeur*nek nevez.[149] Mint fentebb már volt róla szó, az uralkodók értékes tárgyai nem voltak mindig egy állandó helyen kiállítva, hanem a használaton kívülieket jól elzártan a kincstárban vagy a tárházban tartották. Amikor kincseket, lakberendezési tárgyakat vitt magával az uralkodó egy-egy messzi utazására, azokat választotta ki kincstárából, amelyekkel leginkább körbe akarta venni magát, vagy amelyek a legjobban reprezentálták a politikai céljait, ha ilyen indíttatású utazásra készült.

Igen izgalmas és tanulságos röviden bepillantani abba, hogyan zajlott egy-egy utazás a Tudor királyi udvarban, mivel szinte minden részletről maradt fenn információ.[150] VIII. Henrik rengeteget utazott udvarával, mintegy 1150 utazással számolhatunk uralkodása során. Többnyire nem politikai indíttatású körutakat tett, hanem az ígéretes vadászatok miatt indult útnak. Az 1150 utazásból mintegy 830-szor a saját házaiba, palotáiba ment,[151] a többi alkalommal egyházi személyek vagy udvaroncai házait kereste fel – ez utóbbiak azonban kevésbé komfortosak és kisebbek is voltak általában, mint a király palotái, ezért sokszor külön szállásokat kellett még keresni az udvar egy részének, ami költségesebbé tette az utazást. Mindezen utak során hatalmas kísérettel utazott a király, 1538-ban például mintegy 800 fővel, tehát teljes téli udvartartásának (kb. 1500 fő) kicsit több mint a felével. A királynak minden évben külön *giest*et, azaz itinériumot állítottak össze az utazásaihoz, ettől azonban megbetegedések vagy egyéb, nem várt problémák miatt természetesen eltérhettek. A mindenkori királyné és VIII. Henrik gyermekei külön *giest*tel rendelkeztek.[152] Hatalmas apparátus dolgozott azon, hogy a király és udvara megfelelő ellátást kapjon egy-egy út során, akár a király saját rezidenciáján, akár alattvalóinak szállásain. A rengeteg holmit, legyen az élelmiszer, ruházat, vagy ékszer, szekereken, kocsikon, vagy ha a Temze mentén utaztak, hajókon (is) szállították egyik rezidenciáról a másikra, különféle ládákba, bőrzsákokba csomagolva azokat. A király kisebb palotáiba, házaiba a kárpitokat, bútorokat is szállítani kellett, mert ott nem voltak ezek számára ún. állandó raktárak *(standing wardrobe).* A király érkezése előtt a felkeresésre kiszemelt házat először is

145 Balogh 1966, I. 600.
146 Mikó 2008, 253.
147 Berzeviczy 1908, 581.
148 Berzeviczy 1908, 587–588.
149 Franke–Welzel 2009, 52.
150 Thurley 1993, 68–74.
151 Rengeteg park és erdő volt szerte Angliában a király birtokában, bennük számos házzal és vadászlakkal. A Temze mentén 1547-re 25 háza volt VIII. Henriknek. Thurley 1993, 68.
152 1523 májusában például Mária hercegnő (Princess Mary) Richmondból Greenwichbe utazott. Kiadási könyvei alapján tudjuk, hogy ekkor 26 szekérre volt szüksége, hogy személyes ingóságait egyik helyről a másikra átszállíttassa. Thurley 1993, 70.

rendbe kellett hozni. A javítási munkálatok vezetője az ún. *Surveyor of the King's Work* volt. Mindezen javítások (ablaküvegezés, festés, tetőfedés és faburkolat helyrehozatala stb.) után jöhetett csak a ház kitakarítása, majd pedig az épület szobáinak a berendezése, amelyet számos *Groom of the Chamber* végzett. Nekik kellett begyújtani a kandallókba, az ágyakat felöltöztetni, felállítani az asztalokat, felfüggeszteni a kárpitokat stb. A király berendezési tárgyaiért egy külön részleg, az ún. *Wardrobe* volt a felelős. VIII. Henrik különféle raktárairól *(wardrobe)* alább még lesz szó.

Számos adat utal arra, hogy a magyar királyi udvar utazásai során sokszor mennyire híján voltak a bútoroknak (és egyéb lakberendezési tárgyaknak is), nyilvánvalóan azért, mert mindent nem csomagolhattak be „otthonról", s ezért vagy vásárolni, vagy készíttetni kellett pár darabot. 1414-ben, amikor Luxemburgi Zsigmond és kísérete Trinóból Bernbe utazott, számos alkalommal *hospicium*okban, illetve magánházakban szálltak meg; a szállásokat egy nappal a királyi udvar érkezése előtt a szállásmesterek mindig megfelelően előkészítették.[153] Trinóban Zsigmond valószínűleg a várban lakott, és Vouvryban is ekként cselekedett. A Szent Bernát-hágónál az ottani szerzetesi ház állt a csapat rendelkezésére szállásképpen. Vouvryban, mivel nem volt elegendő bútoruk, 25 ágyat csináltatni kellett a vár tornyába a népes kíséretnek, és 24, fenyőből készült széket *(postum)*, valamint két pohárszéket *(buffetum)* vásároltak is. Az 51 bútordarab első pillantásra viszonylag nagy mennyiségnek tűnik, de ha belegondolunk, hogy Zsigmond kísérete ekkor már körülbelül 429 főt számlált (s ez egyre csak dagadt az út folyamán), akkor elenyészőnek tűnik. A konyhafelszerelésük sem volt hiánytalan, ahhoz is szereztek be újabb darabokat. Mikor az utazásuk végállomására, Bernbe érkeztek, Zsigmond a dominikánus kolostor egyik nagy szobájában hajthatta álomra a fejét.[154] A helyiség falait kárpitok borították, az ágyát arannyal átszőtt selyem díszítette, asztalait roskadásig megterítették, így az uralkodó semmiben sem szenvedett hiányt.

Bernben, a Historisches Museumban őriznek egy olyan selyemkárpit-töredéket, amelyről azt tartják, hogy Zsigmond fent említett berni látogatására készült, mégpedig valószínűleg a dominikánus kolostorbeli szobájába.[155] Egy olyan barnásvörös, 66 × 117 centiméteres selyemszövet-töredékről van szó, amelyen festett vörös (egykor talán aranyozott) indák és öt fekete sas látható *(4. ábra)*.[156] Ez utóbbiak, Zsigmond címerállatai, a brandenburgi sasok sablon nélkül készültek, szabad kézi

4. ábra. Zsigmond király berni selyemkárpitja. Bern, Bernisches Historisches Museum. *Sigismundus* 2006 nyomán
Fig. 4. Silk tapestry from Bern that once belonged to King Sigismund of Luxembourg. Bern, Bernisches Historisches Museum. After *Sigismundus* 2006

festéssel, valószínűleg sebtében: a drága bársony helyett alkalmazták ezt a megoldást, mivel a bársony leszövése hosszú időt vett igénybe. Vagyis itt azzal a helyzettel találkozunk, hogy ha az uralkodó valaminek híján volt az utazás során, azt gyorsan elkészítették, a rendelkezésükre álló rövid idő alatt nyilván nem a legjobb minőségben.

Hasonló esetre példát a visegrádi vár is kínál, csak ez esetben egy bútordarabról van szó. Kottanner Jánosné (Helene Kottannerin) emlékirataiból tudjuk, hogy a visegrádi várban mind Kottanner Ilona, mind pedig a többi udvarhölgy híján volt a ládáknak. Kottannernénak, mivel semmiféle ládája nem volt a palotában, a királyné koronáját pusztán az ágya alatt kellett tartania. Az udvarhölgyeknek a ruháik számára kellett ládát csináltatniuk, mert nem állt rendelkezésükre elegendő, amikor is Komáromba készülődtek Erzsébet királynéhoz.[157] A (valószínűleg ácsolt) láda elkészültére azonban viszonylag sokat kellett várniuk, mert az emlékirat szerzője szerint sokat bíbelődtek vele.[158] Mindez arra utal, hogy

153 E. Kovács 2011, 327, 332.
154 E. Kovács 2011, 337.
155 A selyemszövet a kolostorban került elő.
156 *Sigismundus* 2006, 459, Kat. 5.28. (Sipos E.).
157 „…ain truhen machen zu irm gwant. Da muest man lang mit vmb gen vnd klokchten vncz in die achtet stund": Mollay 1971, 15; Mollay 1979, 19.
158 K. Csilléry Klára kutatásai alapján tudjuk, hogy a 20. században Mátraalmáson (Szuhahután) egy nagy, kelengyés ácsolt láda elkészítésére, festéssel együtt, hat napra volt szüksége egy mesternek, míg egy egyszerűbb, fele nagyságú ládát négy nap alatt készített el. Viszont ha akár csak ketten is összedolgoztak (pl. apa és fia), akkor egy hét alatt három-négy ácsolt ládát is elő tudtak állítani. K. Csilléry 1991, 493.

olykor sebtében kellett megoldani a bútor-gondokat, valamiféléket – bármilyen minőségben is – csináltatni kellett.

Utazások során nemcsak ládát, ágyat készíttettek, hanem pohárszéket is. A pohárszék-állítás elengedhetetlen része volt az udvari pompának utazások alkalmával is. 1479-ben az olmützi királytalálkozón Mátyás király nagyon kitett magáért: a város piacterén felállított pohárszéke olyan káprázatos volt, hogy szinte aranyhegyként hatott. Egy, a szász hercegnek írt névtelen jelentésben nagy, nyolcszögletes építménynek írják le, 14 polccal *(grosse achteckicht gebude, das alss ein grosser schobir geformet* […] *14 stuffen hoch)*,[159] Antonio Bonfini szerint a négyszögletes pohárszék fokai piramisformán emelkedtek *(tetragonus stabat abacus gradatim more pyramidis)*.[160] E piactéren felállított, káprázatos pohárszéket minden bizonnyal nem Budáról szállították Olmützbe, hanem helyben ácsolták. Ilyen szabadban felállított pohárszék szerkezete jól tanulmányozható itáliai kelengyeládák *(cassone)* elülső lapjainak festményén, ahol is látszik, hogy nem egy szépen kidolgozott bútordarabbal állunk szemben. Ez nem is volt baj, hiszen drága textilneművel letakarva az ilyen pohárszék szerkezete nem is látszott, és tulajdonképpen a rajta lévő pompás nemesfém edények adták az alkalmi, többlépcsős pohárszék értékét.

Olmütznél maradva, az 1479. évi királytalálkozó során Mátyásnak aranyozott ezüst trónszék szolgált ülőhelyül, amelyet egy aranyszínű kispárnával tettek kényelmesebbé.[161] Az uralkodópár szállásán[162] lévő nagyterem falikárpitjait, trónkárpitjait és baldachinját naponként cserélték a király kérésére,[163] nyilvánvalóan azért, hogy minél fenségesebb, tehetősebb uralkodó benyomását keltse Mátyás – ami Bonfini szerint sikerült is neki. Szintén a neves humanistától tudjuk, hogy valamennyi cseh udvari ember szállását a királyi kincstárból vitt berendezéssel látták el,[164] s ahogy egy „ragyogó" uralkodóhoz illett, a cseh királyt méltón megajándékozva engedte el: neki adta többek között szállása teljes berendezését (aranyos kárpitokat, aranyos ágytakarókat, pohárszéket).[165] Beatrix külön ajándékokkal halmozta el Ulászlót, többek között pompás pamlagokkal, amelyek minden bizonnyal a baldachinos ágyak textilneműit, „öltözékeit" jelentették.[166] Mindez azt mutatja, hogy tömérdek lakberendezési tárgyat kellett Budáról a szóban forgó városba eljuttatni.

Szintén Bonfini számol be arról, a számunkra figyelemre méltó adatról, hogy Mátyás király, mielőtt Bécsbe utazott volna, kb. 50 társzekeret rakatott meg a budai kincstárból származó értéktárgyakkal, lakberendezési holmikkal. Mátyás azonban megbetegedett, s Budán maradt, viszont a társzekerek tartalmát addig nem vitték vissza a kincstárba, amíg az uralkodó fel nem épült, így a megrakott szekerek hónapokig a palota udvarán várták sorukat, ami meglehetősen feltűnő és szokatlan lehetett, ezért is került a történet a humanista tollára.[167] A szekereket aztán még az uralkodó indulása előtt előreküldték.

Számtalan külföldi adat utal arra, hogy amikor egy király utazott, az ágyát is magával vitte, nyilván azért (is), mert szeretett megszokott fekhelyén lepihenni. Így például 1285–1286-ban az angol uralkodó nemcsak a királyi kápolna felszerelését, a konyhai ezüstöket, a ruháit csomagoltatta össze az útra, hanem a nagyterem padját, illetve a saját ágyát is.[168] A francia királyok is magukkal szállították ágyukat, s ha az nem érkezett meg időben, előfordult, hogy szalmazsákon kellett aludniuk.[169] A késő középkori skót királyi udvart illetően is maradtak fenn adatok arra vonatkozólag, hogy a király és a királyné ágyát egyik palotából a másikba szállították.[170]

Gyakran olvasni középkori lakberendezéssel foglalkozó könyvekben, hogy utazások során, ha megérkeztek a szálláshelyre, a kárpitokkal gyorsan otthonosabbá, melegebbé tudták tenni az adott

159 Berzeviczy 1914, 40; Balogh 1966, I. 350, 444.

160 Bonfini 1941, 99; Balogh 1966, 350–351, 444.

161 „einem silberin obirgoltten stulle uff goldenkissen gesessin": Berzeviczy 1914, 41.

162 Olmützben Mátyás a városban szállt meg és polgárházakban lakott. Kalous 2008, 67.

163 Balogh 1985, 30.

164 „Verum illud potissime commemorant et admirantur omnes cuncta Bohemorum hospitia a regali gazophylacio apparatum accepisse…": Bonfini 1941, 100.

165 „Imprimis quidem universum hospitii apparatum, ubi eum exceperat (aureis cubicula auleis texerat, stragulis etiam aureis lectos straverat, pretiosissimum quoque abacum explicaverat), illi dono dedit." Bonfini 1941, 100.

166 „Beatrix trabeam auro contextam, regales vestes, lectos lautissimos et cetera tale genus, que celibem principem addecerent, adiecit." Bonfini 1941, 100.

167 „Rex iniquam valetudinem causabatur; disponuntur in adventus indicium currus circiter quinquaginta onerarii, quibus thesaurus universus erat impositus, et menses tres in arcis propyleo dispositi asservantur. […] Exactis igitur divi servatoris nostri natalibus et captato deteriore horoscopo, cui nimis erat obnoxius, premissis curribus utpote evitato mortis periculo Viennam contendit." Bonfini 1941, 159–160; magyarul lásd: Bonfini 1995, 892.

168 Steane 1999, 125–126.

169 K. Csilléry 1956, 309.

170 Dunbar 1999, 135.

enteriőrt. Könnyedebb súlyú kárpitokkal bizonyosan, de nem a németalföldi típusú, sokszor arany- és ezüstszálakkal is átszőtt, hatalmas méretű és súlyú gyapjúkárpitokkal. Azok felhelyezéséhez bizony számos szolgáló erejére, munkájára (valamint létrákra, szegekre vagy kampókra, kalapácsokra is) szükség volt. Nálunk, a Jagelló királyi udvarban rutén szolgálók végezték ezeket a munkálatokat.[171]

MIBEN SZÁLLÍTJÁK A HOLMIKAT?

A tömérdek lakberendezési holmi, ruha stb. számára megfelelő tárolóeszközökre is szükség volt utazások során. Általánosságban elmondható, hogy a középkorban bőrzsákokat és különféle ládákat használtak e célra. Bretagne-i Anna francia királyné fehérneműje számára például utazás előtt két olyan fehér bőrzsákot készítettek, amelyet báránybőr béléssel láttak el.[172]

A díszes bútorokat az utazás viszontagságaitól meg kellett védeni, e célra fatokokat, nagy faládákat használtak. 1478-ban, amikor Paola Gonzaga feleségül készült menni Leonhard von Görzhöz, értéktárgyait négy drága, aranyozott-festett menyasszonyi ládában vitte magával leendő urához.[173] Az az év novemberében készült leltárból megtudjuk, hogy ezeket zöldre festett nagyobb ládák, fatokok védték kívülről, tehát tulajdonképpen láda volt a ládában.[174] A külső borítások mindegyikére jól láthatóan felfestették a mantovai hercegi címert, hogy már messziről látni lehessen, kihez tartozik az úticsomag.

Védőtokokat a nemesfém tárgyakhoz is szokás volt készíteni, mégpedig bőrből; külföldi múzeumokban számos ilyen bőrtokot őriznek. Zsigmond herceg nagy becsben tartott nemesfém kenyértartóját, ami egykor Mátyás királyé lehetett, utazások során fehér posztóba csomagolták, s úgy helyezték egy tokba *(pro tribus ulnis panni albi ad futrale pro magno brotphasz)*.[175] De hiába a sok óvintézkedés, egy utazás során sajnos megsérült.[176]

A legfontosabb úti tárolóeszközök azonban a ládák voltak. A bőrborításúak itt is nagy szerepet játszottak az utazások során, mert a bőr védte a fát, s így a láda belsejében lévő holmit eső esetén az elázástól. Hogy még vízállóbb tárolóalkalmatosság legyen a bőrláda, fedelét gyakran ívesre képezték ki, hogy könnyedebben lefolyjon róla a víz. Franciaországban az ilyen nagy, ívelt tetejű, bőrborítású ládákat *bahut*-nek hívják, szép 15. századi példányait őrzi a londoni Victoria and Albert Museum,[177] illetve a párizsi Musée de Cluny.[178] Bőrládák a 15–16. században hazánkban is használatban voltak, korabeli forrásainkban számos adatot találunk ezekre. A Nádasdyak birtokában lévő Velike várának ingóságai közt 1544-ben például három bőrládát sorolnak fel a leltárban, valamint két, kocsihoz való ládát, mely utóbbiakról azonban sajnos nem derül ki, hogy bőrborításúak voltak-e, vagy esetleg vasaltak.[179] Már fentebb idéztük, hogy Erzsébet királyné udvarhölgyei, amikor Visegrádról Komáromba szándékoztak utazni, ácsolt ládát csináltattak ruháik számára. Egyházi felszereléseket is többnyire ládákba csomagolva szállítottak; a ládák gyakran megsérültek az utazások során és javítani kellett őket.[180] Az angol királyi udvarban is többféle típusú ládát használtak fel „csomagolóanyagként". Így például 1501-ben VII. Henrik Westminsterből Richmondba történő utazása során *great and huge standardes, coffers, chestes* szolgáltak a holmik szállítására, de még zsákokba is csomagoltak ruhákat.[181] Itáliában utazóládaként a hosszú, ívelt tetejű és oldalú ládákat kedvelték (többek között), melyek cipelését megkönnyítendő, oldalaikra karika alakú fogantyúkat helyeztek.[182]

171 Engel 1797, 115; Kubinyi 1995, 325, 93. jegyzet.

172 Havard 1894, IV. 865; idézi: K. Csilléry 1982, 105. – Kosztka Szaniszló 1525-ben készült hagyatéki leltárában is szerepel egy olyan bőrzsák, amely ruhák tárolására szolgált. Kubinyi 1998a, 250.

173 Schubring 1915, 153–154; Gregori 1999, 7–8.

174 „vier große Truhen supra (auf rossen zu fuern), in Rom gemacht, gemalt mit gruen, mit den wapen des Haus zu Mantua": Gregori 1999, 8.

175 Divéky 1914a, 80.

176 Divéky 1914a, 214.

177 Orosz 2010, 67. kép.

178 Reyniés 1987, 451.

179 „Ladule ad currum ii […] Ladula corio cooperte iij": Belényesy–Gáborján 1959, I. 9. – További példák bőrládákra: „in una ladula cutea sunt cutelli et bicelli, item ladule de cute facte sunt VIII, dobones [kitörölve: seu ladule] cutee…XXVIII" (1429, Raguzai Frank elismervényében a neki Töttös László által átadott nándorfehérvári kincstári tárgyakról): ZO VIII. (1895) 400. – Bőrládában tartotta holmijainak egy részét Radecius István egri püspök is 1581-ben. Komáromy 1892, 560. – Kocsiládák Egerben, 1508-ban: „Item ladule ad currum due 2": E. Kovács 1992, 341.

180 Lásd például: „a reformatione ciste, in qua res ecclesiastice servantur, dum fuit fracta in via." Divéky 1914a, 168. – Sérült útiládákra lásd még: *Zsigmond* 2014, 181, 194.

181 Thurley 1993, 70.

182 Thornton 1991, 201, 229. kép.

A bőrzsákokon és a ládákon kívül más „csomagolóanyagot" is használtak. Szőnyegbe csavarva is szállíthattak ruhát, selymet, vagy posztót, illetve párnazsákba is tehettek ruhákat, lazsnakokat, szőnyegeket, amint ezt Kornis Gáspár portékáinak 1662. évi leltára mutatja.[183] A hordók nemcsak bor tárolására, hanem papiros, kés, fonal, selyem, sőt kárpit szállítására is szolgáltak Almássy István kassai kereskedő 17. század eleji üzletkönyve szerint.[184]

Mindezen holmikat aztán málhás lovakon, szekereken szállították. Zsigmond lengyel herceg utazásai során a ruhákat, italokat, egyházi felszereléseket, illetve a számunkra lakberendezési szempontból érdekes tárgyakat, úgymint az ezüstneműket és a kárpitokat külön-külön szekereken fuvarozták.[185] Mint fentebb említettük, Estei Hippolit konyhafelszerelését is szekéren vitték egyik állomáshelyről a másikra 1520-ban. Még Hippolit esztergomi érseksége idején ruháskocsijai befedésére 13 ponyvát 60 denárért vásároltak.[186] Herberstein Zsigmond báró, aki Innsbruckból utazott Budára 1518-ban, igen kényelmesnek tartotta a magyar gyártmányú kocsikat, „*mivel élelmiszereket, ruhát, ágyat, italt, szóval mindennemű szükségletet*" lehetett rajtuk szállítani.[187]

TÁROLÓHELYISÉGEK: TÁRHÁZAK, KINCSTÁRAK

Ha sokat utazott a király vagy egy főúr, és nem maradt otthon a hitves sem, akkor a berendezési tárgyak nagy részét elzárták raktárakba, tárházakba, kincstárakba. Ha otthon voltak, akkor a számos holmi közül csak azokat vették elő ezekből, amikre éppen szükségük volt a mindennapi életükhöz vagy egy adott ünnepséghez.

Nagyon tanulságos azt megfigyelni, habár 17. század végi példáról van szó, hogy az Esterházyak hol és hogyan őrizték értékeiket a fraknói (ma Forchtenstein, Ausztria) várban. A nehezen megközelíthető, impozáns hegyi vár belsejében lévő levéltár és *Wunderkammer* hollétébe csak nagyon kevés embert avattak be; titkos lejáróval, trükkös zárakkal védték e helyiségeket, ahol fiókos szekrényekben tárolták a családi birtokok iratait, a végrendeleteket és egyéb személyes iratokat, míg a kuriózumok, nemesfém edények stb. elhelyezésére üvegajtós szekrények szolgáltak.[188]

Ha nem is ilyen különleges biztonsági intézkedések közepette, de a Perényiek is egy nehezen megközelíthető hegyi várban (Füzér, Zemplén m.) raktározták becses holmijaikat, s annak tárházából *(ex promptuaria fyzyriensis)* vitték például 1522-ben Perényi Péter és Ormosdi Székely Klára siklósi esküvői bankettjére az ezüst asztali edényeket, kézmosó tálakat.[189] Vagyis 24 kupát, négy nagy korsót *(amphoren)*, négy nagy palackot *(lagena)*, egy mosdótálat állványostul *(lavatorium unum cum pedium)*, egy raguzai készítésű állványt mosdótál nélkül *(aliam pedium opus de Ragusa sine lavatorium)*, és még három edényt, amelyből kettő édességek, cukorkák tárolására szolgált.

Szintén esküvői készületek miatt vettek ki 1523. december 13-án Batthyány Ferenc pohárnokmester lakodalmára 12 nagy ezüsttálat, egy ezüst mosdófelszerelést, 12 ezüstkanalat, öt aranyozott ezüst kanalat, tíz ezüstvillát, hat aranyozott villát, két sótartót, 13 nagy ezüsttányért, 15 kis ezüsttányért, hat kis ezüsttálat, valamint 14 ezüst- és aranyozott serleget,[190] valószínűleg a királynéi[191] tárnokházból. Mint már említettük, Batthyány Svetkovics Katalint, Mária királyné egyik udvarhölgyét vezette oltárhoz; az esküvőt a királyné szervezte.

Estei Hippolit esztergomi palotájában a gyermek érsek ruhatára *(salvaroba, guardaroba)* nemcsak drága kelmék, értékes ruhák, kalapok őrzési helye volt, hanem például papírképeket, flandriai festményeket, aranyozott mozsarat, bőrládikákat,

183 Torma 1884, 146.
184 Kerekes 1902, 215.
185 Divéky 1914a, 162. („currus sacerdotalis", „ad currum argenteorum vasorum"), 163. („curru in quo lodices erant"), 168, 179, 190. („ad currum pythny"), 168–169. („ad currum vestimentorum"). Arra, hogy ez esetben a „lodex" nem pusztán pokrócot, takarót jelent, példa: „oroschom na zabyanye in stuba domini principis dum lodices excutiebantur ad clavos III den. ung." Divéky 1914a, 43. Lásd még: *Zsigmond* 2014, 125.
186 1487. szept. 23.: „per l'amontar di 13 store per coprire le carette da roba": MTA Kézirattár, Ms. 4996 – 3: Waigand József-féle cédulaanyag, MTA BTK Művészettörténeti Intézet, Levéltári Regesztagyűjtemény. – II. Ulászló konyhásszekereit cseh posztóval fedték le. Engel 1797, 176; az adatot idézi: Soltész 1905, 84–85.
187 Szamota 1891, 148.
188 Körner 2009, 80–85. A korábbi (17. század első fele) kincstár a kápolna mellett foglalt helyet, s a templomhajón keresztül lehetett megközelíteni.
189 DL 84148. Az adatokat közli: Kubinyi 1998a, 244; Simon 2000, 137.
190 DL 101575.
191 Zombori 2004, 313–314; Czövek 2008, 47, 212. jegyzet.

óntányérokat, órát is őriztek ott,[192] így a kisebb lakberendezési tárgyak tárházaként is szolgált. A sok-sok holmi egy részét biztos, hogy ládákban tárolták, ugyanis 1490 februárjában három nagy ládát készíttetnek ide.[193] Egy 1498-as helyiségleltárnak köszönhetően azt is tudjuk, hogy az esztergomi érseki udvarban miféle raktárhelyiségek léteztek. Volt ott többek között tár a gyógyszerek számára, ötvöstárgyak raktára, fűszerraktár, kincstár, egy ún. új raktár, a főasztalnokmester raktára, s végül, de témánk szempontjából egyáltalán nem utolsósorban bútor- és hangszerraktár.[194]

Esztergomi tartózkodása alatt természetesen Beatrixnak is volt külön *guardarobá*ja, amelyen 1491-ben munkálatokat végeztek: famennyezetének készítésén ácsok dolgoztak.[195] Minden bizonnyal a reneszánsz korban kedvelt, kazettás famennyezetet kaphatott a helyiség.

Estei Hippolit számadáskönyvei alapján az is ismeretes, hogy fent említett érseki ruhatárának ablakai is voltak, tehát nem egy sötét raktárként kell elképzelnünk a helyiséget.[196] 1487-ben Kelemen asztalossal készíttettek ide két ablakot (nyilvánvalóan két fa ablakkeretet) 70 denárért, az ablakokat pedig Bálint mesterrel üvegeztették be.[197] Dürer metszete alapján I. Miksa császár tárházának is volt ablaka, amelyet ráccsal láttak el, hogy biztonságosabb legyen. A metszet igen szemléletesen mutatja be, hogy mi minden tartozott egy késő középkori kincstár, tárház felszereléséhez *(5. ábra)*. Az első dolog, ami szembetűnik rajta, hogy az egyházi és a világi-uralkodói tárgyakat, illetve a reprezentatív bankettkellékeket külön csoportosítva helyezték el egy-egy asztalon. Bal oldalon ez utóbbiakat láthatjuk: díszes arany-ezüst serlegeket, tálakat, kancsókat, kulacsot, bravúros asztali ötvösművet, a szemben lévő asztalon feszület, úrmutató, büszt és kéz alakú ereklyetartók foglalnak helyet, míg jobb oldalon, baldachin alatt ékszereket, koronákat „állítottak ki". Ládák szolgáltak még e boltozatos helyiségben tárolóhelyül – a közvetlenül felénk eső szerint pénz számára.

Mátyás gazdag kincstáráról sajnos nem rendelkezünk ilyen metszettel, viszont korabeli leírások maradtak fenn róla. A már fent említett castellói püspök, Bartolomeo Maraschi 1483. szeptemberi, IV. Sixtus pápához írt jelentésében igen részletesen beszámol az általa csak *vestiariá*nak vagy *salva robbá*nak nevezett királyi kincstár tartalmáról, ennek nyomán szinte a Miksa-féle kép jelenik meg a szemünk előtt: „*Belépve a ruhatárba, vagyis a mi szokásunk szerint guardarobába, annyi drága, aranynyal, ékkővel és gyönggyel rakott ruhát, szőnyeget, függönyt, annyi csodás művészettel kidolgozott ezüst- és*

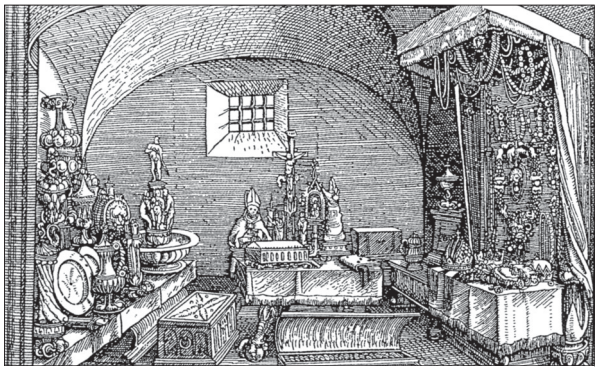

5. ábra. I. Miksa császár kincstára. Albrecht Dürer rézmetszete, 1515 körül. Zeune 2006 nyomán
Fig. 5. Treasury of Emperor Maximilian I. Copper engraving by Albrecht Dürer, c. 1515. After Zeune 2006

aranyedényt láttam, hogy úgy vélem, 50 szekér sem tudná elvinni. Többek között megnéztem egy tömör és tiszta ezüstből készült kályhát, olyan magasat és széleset, hogy ketten is alig érhetik körül. Van két egyszarvú, az egyik közönséges ló formájára, a másik szamárforma, annak valódi szarvával, ezenkívül keresztek, tüneményes oltárdíszek, és 590 hatalmas tál meg 300 serleg aranyból, mellettük kockák és pálcák szám nélkül, amit bizony nem lehet mind fölbecsülni. Ennek a királynak annyi értékes holmija, drága edénye, díszes terme van, hogy Salamon pompáját sem hihetem nagyobbnak."[198] Egy 1521-ből fennmaradt leltár szerint Habsburg Mária koronázása előtt a II. Lajos által Máriának ajándékba szánt ékszereket a királyi tárnokház négy ládájából *(ladula)* vették ki. A ládák egyike vasalt volt, egy másik faláda fekete bőrborítással volt ellátva, a további

[192] Az adatokat lásd: MTA Kézirattár, Ms. 4997 – 4, Ms. 4997 – 9: Waigand József-féle cédulaanyag, MTA BTK Művészettörténeti Intézet, Levéltári Regesztagyűjtemény. – A festményekre, papírképekre vonatkozólag lásd: Nyáry 1874b, 77.

[193] „per fazitura di Case 3 grande per la Guardaroba": MTA Kézirattár, Ms. 4996 – 11: Waigand József-féle cédulaanyag, MTA BTK Művészettörténeti Intézet, Levéltári Regesztagyűjtemény.

[194] Vukov 2004, 86, 102. jegyzet.

[195] „pro labore et coopertura domus quardaroba": Voit 1954–1955, 61, és 80. jegyzet; Voit 1958, 294, és 80. jegyzet.

[196] Egészen pontosan üvegablakai voltak, ezeket készítik, üvegezik, javítják. Az adatokat lásd: Voit 1954–1955, 60, és 69. jegyzet; Voit 1958, 293, és 69. jegyzet.

[197] Voit 1954–1955, 60, és 69. jegyzet. Ezen év októberében is dolgoztak már a ruhatáron, egy új zárat és szögeket vettek hozzá.

[198] Maraschi 2008, 37. Az eredeti, latin nyelvű szöveget lásd: Katona 1793, 503–504; Marczali 1901, 279–280.

kettő pedig egy kis, illetve egy nagy fekete láda volt. A királynénak szánt drágakő borítású tükröt valamilyen tartóban, tokban *(teca)* tartották.[199]

Bonfini egyértelműen utal rá, hogy – mint már említettük – az olmützi királytalálkozóra (1479) vitt azon lakberendezési tárgyak, amelyekkel a cseh udvaroncok szállását rendezték be, Mátyás kincstárából származtak.[200] Mátyás naturáliáit, vagyis a természetrajzi leleteket, ritkaságokat, úgymint a Ranzanus által említett őskori állatmaradványokat, a Pierre Choque által leírt szárított kígyóbőrt, illetve az „unikornis" szarvakat azonban nem a kincstárban, hanem könyvtárszobájában őrizte az uralkodó, könyvek, érmek, antik emlékek, kisbronzok társaságában;[201] így ez a helyiség egyfajta korai *Kunst-* és *Wunderkammer*ként is működött.[202]

Budán a tárnokház *(domus tavernicalis)*, a kincstár a királyi palota legbensőbb épületrészében volt. Pontos lokalizálása nem teljesen egyértelmű. Egyes kutatók szerint az István-toronytól északra, a Kisudvar nyugati épületszárnyának földszintjén, vagy a teljes szárnyban lehetett, más elképzelések szerint a torony melletti délnyugati épületben.[203] A Maraschi által említett *vestiaria* azonos lehetett ezzel. A fentebb felsorolt értékek mellett már az Anjou-kortól itt őrizték a fontos iratokat, ékszereket. A tárnokházon kívül igen valószínű, hogy voltak még máshol is a palotában kisebb, jól őrzött raktárak, gardróbok.[204]

Arról biztosan tudunk, hogy a 16. század legelején Zsigmond lengyel herceg budai lakosztályához tartozott egy ún. *thezaurum* is.[205] Itt egyrészt ládákban tárolták a herceg holmijait (drága nemesfém edényeket, ezüstöt, papirosokat stb.), másrészt a számszeríjai és egyéb dolgai a falon szegekre akaszthatóak voltak *(ad clavos ad thezaurum pro appendendis rebus domini).* Gyakran járhattak ide, mert a kincstár zárját sűrűn kellett javíttatni,[206] miként Estei Hippolit esztergomi palotájában is sokszor javították a különféle raktárak zárjait, készíttettek hozzájuk kulcsokat. Az egerek ellen is védekezni kellett: időnként egérfogókat vásároltak.[207] Mint láthatjuk, a herceg féltett, értékes dolgait tárolták a *thezaurum*ban, ruháinak e helyiségben való elhelyezésére azonban nem találni adatokat a számadáskönyvekben.[208]

A visegrádi 1490. évi leltárból az is kiderül, hogy a fellegvárban biztosan volt legalább egy olyan helyiség, egyfajta textilraktár, ahol az ágyakhoz tartozó baldachinokat, függönyöket, rojtokat, ágytakarókat, párnákat, lepedőket, valamint még a házöltözeteket, azaz a falikárpitokat raktározták, mivel nagy mennyiséget írtak össze egymás után, mintegy 160 tételt.[209]

Ami a magyar nemesi otthonokban lévő tárházakat, gardróbokat illeti, az egervári várban egyértelműen voltak tárházak, tárolóhelyiségek, amelyek *domus thavernica* megnevezéssel szerepelnek az inventáriumokban. Ezekben – ahogy már fentebb volt róla szó – mindenféle holmit tároltak, bútorként csak néhány láda volt bennük. Mint már említettük, Estei Hippolitnak a budai szállásán 1520-ban a szobája közelében külön *guardarobá*ja, ruhatára volt, ahogy azt korábban megszokhatta.

Kitekintve a külföldi királyi udvarok raktározási szokásaira és helyeire, azt látjuk, hogy a skót királyi kastélyok mindegyikében volt gardrób *(wardrobe)*, a nagyobbakban több is. Ha volt királyné is az udvarban, akkor neki a királyétól független, külön gardróbja volt, sőt arról is tudunk, hogy Tudor Margit kicsi fiának, Jakabnak (aki sajnos egyéves korában meghalt) szintén volt egy, benne két bölcsővel.[210] A gardróbokban tárolták nemcsak a király ruháit, hanem a királyi ékszereket, a királyi kápolna felszereléseit (nemesfém edényeket, miseruhákat), a király várainak és házainak kárpitjait, valamint egyéb lakberendezési tárgyait, továbbá a király vadászfegyvereit, nyergeit, lószerszámait, továbbá a gyógynövényeket és fűszereket is. A *wardrobe* tartalmának nagy részét (a napi szükségleteihez tartozó dolgokat) a skót királyi udvarban is utaztatták, amikor a király egyik helyről a másikra ment. A fő kivételek a nehéz bútorok: asztalok, masszív ágyak, támla nélküli padok voltak, valamint a király drága kárpitjainak egy része. Néha azonban ágyakat, asztalokat is szállítottak. Ha az udvar utazásai során egy

199 DF 276719; Czövek 2005, 441–442.

200 „omnes cuncta Bohemorum hospitia a regali gazophylacio apparatum accepisse": Bonfini 1941, 100; Bonfini 1995, 834.

201 Balogh 1985, 73.

202 A klasszikus *Wunderkammer,* mely tulajdonképpen a világ kicsiben, egy mikrokozmosz, a 16. században alakult ki.

203 Gerevich 1966, 181–183; Balogh 1966, I. 73–76; Magyar 2010, 24.

204 Gerevich 1966, 181, 183. Hans Seybold a palotában egy királyi ezüstkamráról („küniglich Silberkamer") tesz említést, de ez valószínűleg azonos a tárházzal. Borsa 1943, 53; Balogh 1966, I. 74.

205 Divéky 1914a, 21, 36, 48, 53, 78–80, 86–87, 214 stb.; Divéky 1914b, 456, 458.

206 Divéky 1914a, 19–20, 47, 86, 114, 119, 167, 173 stb.

207 Divéky 1914a, 35, 78.

208 Ruháit ládákban és rudakon tartotta, de hogy pontosan melyik helyiségben, arra nem derül fény.

209 Nógrády 1998, 179.

210 Dunbar 1999, 176.

adott szálláshelyen kevés hely állt rendelkezésre a holmik tárolására (pl. ha egyházi helyeken szállt meg az uralkodó), különálló ház(ak)at béreltek a *wardrobe* számára.

Az 1530-as években, V. Jakab idején Holyroodhouse-t (Edinburgh) illetően legalább öt *wardrobe*-ról van tudomásunk.[211] A palota nyugati szárnyának legészakibb, kisméretű helyisége volt a király gardróbja, mely egyben az ún. *inner chamber* is volt. John G. Dunbar szerint valószínűleg csak a király ruháit és ágyfüggönyeit/ágytextíliáit *(bed hangings*) tárolhatták itt, a nagyobb lakberendezési tárgyak, értéktárgyak az ún. *great wardrobe*-ban, a palota más területén voltak elhelyezve a királyi számadások szerint. A szobának az egyik oldalán nagy, beépített szekrény húzódott, s egy díszes zárterkély nézett az előudvarra. 1540-ben valószínűleg ez volt a helyszíne V. Jakab és Sir Ralph Sadler magántalálkozójának. Egy következő *wardrobe* a legfelső szintjén volt a nagy toronynak. Külön raktár *(vessel-house)* szolgált a palotában a király ezüstneműi/étkészlete számára. V. Jakab uralkodásának a végén a kárpitoknak is volt külön raktára, Dunbar szerint a külső kaputorony egy részében.

VIII. Henrik nagyobb házaiban különféle tárházak szolgáltak raktározási célokra, melyek közül témánk szempontjából az alábbiakat emelnénk ki: a király és királyné kincstárai, a király és királyné ágyainak raktára, illetve a király ágyainak állandó raktára.[212] Ez utóbbi kettőben tartották az ágyfelszerelést (kárpitokat, baldachinokat, ágyfüggönyöket stb.). A király minden házában léteztek ún. *removing wardrobe*-ok is, ahonnan utazáskor a lakberendezési tárgyakat szállították el.

Franciaországban a *garde-robe*-oknak egyértelműen többféle funkciójuk volt: elsődlegesen raktározási célokra szolgáltak, de fontos magánbeszélgetések helyszínei is lehettek. A *Grandes chroniques* tudósít bennünket arról, hogy amikor IV. Károly császár négy napig Beauté kastélyában pihent, V. Károly francia király mindennap átjárt hozzá Vincennes-ből, s a két uralkodó a *garderobe*-ba vonult vissza egymással társalogni.[213] A *garde-robe*-oknak e funkciója a 16. században is megmaradt, I. Ferenc Louvre-beli lakosztályának ezen helyisége szintén szolgált hasonló célokra (a ruhák raktározásán kívül), mint ahogy a fentebb már említett holyroodhouse-i palota királyi gardróbja is.[214] A királynénak természetesen volt saját, külön bejáratú ruhatára a Louvre-ban. Vincennes-ben is volt királyi gardrób, mégpedig a donjonhoz kapcsolódó délnyugati melléktoronyban, annak második emeletén. Itt őrizték ládákban a király értékes textilneműit; az ékszerek és az ezüstneműk tárolására viszont az északnyugati melléktoronyban lévő helyiség, a *retrait* szolgált.[215]

A királyi, hercegi és főúri udvarok épületeiben tehát a lakberendezési tárgyak, ruhák stb. raktározását külön helyiségekben oldották meg. Azokon belül azonban falifülkék, ládák, (beépített) szekrények rejtették a tömérdek holmit. Így a skót királyi várak *wardrobe*-jaiban falifülkék/faliszekrények *(aumbry)* készültek az értékes tárgyak számára, mint például Linlithgowban a királyi háló melletti helyiségben.[216] Kulcsra zárható szekrényekbe (korabeli nyelven: *wairstalls*) akasztották fel a király ruháit, amelyeket vászonhuzattal védtek a por ellen; emellett ládák szolgáltak még tárolóhelyül. Olaszországi példa gyanánt: négy nagy ruhásszekrény fogadta be Soderini kardinális öltözékeit is 1523-ban *guardarobá*jában.[217]

VIII. Henrik palotáinak állandó raktáraiban szekrényekben *(cupboards)* és tárolóállványokon *(storage racks)* sorakoztak a lakberendezési tárgyak.[218] A greenwichi raktárban a király kárpitjait, szőnyegeit, párnáit és egyéb drapériáit hosszú szekrényekben *(longe presses)* helyezték el. Akadt itt olyan szekrény is, amelyet 55 láb hosszúságúra terveztek, a király hatalmas kárpitjainak a befogadására.

Mint fentebb láthattuk, a raktáraknak nagyon biztonságos, jól zárható helyiségeknek kellett lenniük. Évente akár több alkalommal is cserélték rajtuk a zárakat a gyakori nyitogatások miatt, vagy erősítették meg sarokvasaikat. Sokszor alakították ki őket az épületek belsejében, nehezen megközelíthető helyeken. Azonban ezeket a raktárakat nem minden esetben kell sötét, dohos helyiségként elképzelnünk, hiszen számos példa utal rá, hogy gyakran volt ablakuk (pl. Esztergom), sőt akár zárterkélyük is (pl. Holyroodhouse). Reprezentatív szerepük is volt, amikor magánbeszélgetések lebonyolítására szolgáltak (lásd skót, francia példák).

***

Összefoglalva az elmondottakat, megállapíthatjuk, hogy amennyiben egy adott rezidencián jelen

211 Dunbar 1999, 178.

212 „the King's and Queen's wardrobe of the beds, the King's standing wardrobe of the beds […], and the King's and Queen's jewel-houses": Thurley 1993, 74–75.

213 Whiteley 1994, 327.

214 Boudon–Chatenet 1994, 68–69. A király gardróbját a „chambre du roi"-ból lehetett megközelíteni.

215 Whiteley 1994, 327.

216 Dunbar 1999, 177.

217 Thornton 1991, 298.

218 Thurley 1993, 74.

volt az udvar – legyen az királyi vagy főúri –, akkor annak belső berendezése véleményem szerint nem lehetett szegényes, mai kifejezéssel élve ilyen esetekben nem gondolhatunk „minimalista" enteriőrökre. Más kérdés, hogy amikor elutaztak, nem hagytak mindent a helyükön, a lakberendezési tárgyak egy része (pl. kárpitok, szőnyegek, nemesfém edények) biztos, hogy tárházba, kincstárba került, illetve más részüket (lásd pl. Egervár esetét) magukkal is szállították. Ilyenkor viszont a lakásbelsők valóban nyújthattak „puszta" látványt. Ha viszont megérkeztek egy utazás folyamán valahova, a helyiségeket általában be kellett rendezni, s ezt leggyorsabban a ládák tartalmának kirakodásával, a kárpitok felhelyezésével, a fekvőhelyek felöltöztetésével lehetett megtenni – ezt fentebb Estei Hippolit példáján keresztül részletesen szemléltettük. Mivel a királyok és a főurak számos lakhellyel rendelkeztek a késő középkorban, s emiatt (is) sokat voltak úton, rezidenciáik berendezése sem lehetett állandó vagy mozdíthatatlan. Másrészről megfigyelhető, hogy azokban az épületekben, ahol a főúr családja hosszabban, „állandó" jelleggel időzött, az itt felvett inventáriumok gazdagabb felszereltségű lakásbelsőket mutatnak.

IRODALOM

Altmann 1893 — Altmann, Wilhelm: *Eberhart Windeckes Denkwürdigkeiten zur Geschichte des Zeitalters Kaiser Sigismunds*. Berlin, 1893.

Balogh 1966 — Balogh Jolán: *A művészet Mátyás király udvarában* I–II. Budapest, 1966.

Balogh 1985 — Balogh Jolán: *Mátyás király és a művészet*. Budapest, 1985.

Belényesy–Gáborján 1959 — *Kultúrtörténeti szemelvények a Nádasdiak 1540–1550-es számadásaiból* I–II. Az anyagot közli: Kumorovitz L. Bernát – M. Kállai Erzsébet. Sajtó alá rendezte: Belényesy Márta – Gáborján Alice. Budapest, 1959.

Berzeviczy 1908 — Berzeviczy Albert: *Beatrix királyné (1457–1508). Történelmi élet- és korrajz*. Budapest, 1908.

Berzeviczy 1914 — Berzeviczy Albert: *Aragoniai Beatrix magyar királyné életére vonatkozó okiratok*. Monumenta Hungariae Historica Diplomataria 39. Budapest, 1914.

Bonfini 1941 — Bonfinis, Antonius de: *Rerum Ungaricarum Decades* IV/1. Ed.: Fógel, Iosephus – Iványi, Béla – Juhász, Ladislaus. Budapest, 1941.

Bonfini 1995 — Bonfini, Antonio: *A magyar történelem tizedei*. Ford.: Kulcsár Péter. Budapest, 1995.

Borsa 1943 — Borsa Béla: Reneszánszkori ünnepségek Budán. *TBM* 10. (1943) 13–53.

Boudon–Chatenet 1994 — Boudon, Françoise – Chatenet, Monique: Les logis du roi de France au XVIe siècle. In: *Architecture et vie sociale. L'organisation intérieure des grandes demeures a la fin du Moyen Age et a la Renaissance*. Ed.: Guillaume, Jean. Paris, 1994. 65–82.

Bozóki 1998 — Bozóki Lajos: Visegrád vára és tornyai. Néhány gondolat az erődített tornyok katonai és szimbolikus értelméről. In: *Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok*. Szerk.: Bardoly István – László Csaba. Budapest, 1998. 121–132.

Bozóki 2006 — Bozóki Lajos: A fellegvár leírása és építéstörténete. In: *A visegrádi fellegvár*. Szerk.: Buzás Gergely. Visegrád, 2006. 7–25.

Buzás 2010 — Buzás Gergely: A visegrádi királyi palota története. In: *A visegrádi királyi palota*. Szerk.: Buzás Gergely – Orosz Krisztina. Budapest, 2010. 11–105.

Bůžek 2005 — Bůžek, Václav: Saját országában idegen. In: *Habsburg Mária* 2005, 57–61.

Chledowski 1921 — Chledowski, Casimir von: *Der Hof von Ferrara*. München, 1921.

Czövek 2005 — Czövek Zoltán: Forrás a magyar királyi kincsek történetéhez 1521-ből. *Fons* 12/3. (2005) 423–442.

Czövek 2007a — Czövek Zoltán: Három középkor végi számadás a Nádasdy-levéltárból. *Fons* 14/1. (2007) 119–166.

Czövek 2007b — Czövek Zoltán: Szemelvények Zsigmond lengyel herceg budai számadásaiból. Fordította és a bevezető tanulmányt írta: Horogszegi Zoltán, Rábai Krisztina. (Recenzió). *Fons* 14/1. (2007) 179–183.

Czövek 2008 — Czövek Zoltán: *Számadás, leltár, végrendelet. Tanulmányok középkor végi forrásokról*. Doktori disszertáció, Debreceni Egyetem. Kézirat. Debrecen, 2008.

Csánki 1883 — Csánki Dezső: I. Mátyás udvara I–III. *Századok* 17. (1883) 515–581, 617–667, 750–785.

Csánki 1893 — Csánki Dezső: *Körösmegye a XV-ik században*. Budapest, 1893.

K. Csilléry 1956 — K. Csilléry Klára: Válasz Cs. Sebestyén Károly megjegyzéseire. *Néprajzi Értesítő* 38. (1956) 307–312.

K. Csilléry 1982 — K. Csilléry Klára: *A magyar népi lakáskultúra kialakulásának kezdetei*. Budapest, 1982.

K. Csilléry 1991 — K. Csilléry Klára: Bútorművesség. In: *Kézművesség. Anyagi kultúra* 2. *Magyar Néprajz* III. Főszerk.: Domonkos Ottó. Budapest, 1991. 482–523.

K. Csilléry 1997 — K. Csilléry Klára: Lakáskultúra. In: *Életmód. Anyagi kultúra* 3. *Magyar Néprajz* IV. Főszerk.: Balassa Iván. Budapest, 1997. 327–415.

H. Csukás 1996 — *Az Mester Emberek Míveinek árazása. Építőiparosok, famunkák, asztalosok és esztergályosok árszabásai (1626–1820)*. Szerk. és bevezette: H. Csukás Györgyi. Budapest, 1996.

Degré et al. 1979 — Degré Alajos – Gergelyffy András – Valter Ilona – Vándor László: *Az egervári vár története*. Zalaegerszeg, 1979.

Divéky 1914a — *Zsigmond lengyel herczeg budai számadásai (1500–1502., 1505)*. Közzéteszi: Divéky Adorján. Magyar Történelmi Tár 26. Budapest, 1914.

Divéky 1914b — Divéky Adorján: Zsigmond lengyel herczeg II. Ulászló udvarában I–II. *Századok* 48. (1914) 449–463, 562–576.

Dunbar 1999 — Dunbar, John G.: *Scottish Royal Palaces. The Architecture of the Royal Residences during the Late Medieval and Early Renaissance Periods*. East Linton, 1999.

Engel 1797 — Engel, Johann Christian von: *Geschichte des Ungrischen Reichs und seiner Nebenländer* I. Halle, 1797.

Engel 1987 — Engel Pál: Az utazó király: Zsigmond itinériuma. In: *Művészet Zsigmond király korában 1387–1437* I–II. Kiállítási katalógus – Budapesti Történeti Múzeum. Szerk.: Beke László – Marosi Ernő – Wehli Tünde. Budapest, 1987. I. 70–92.

Engel – C. Tóth 2005 — Engel Pál – C. Tóth Norbert: *Itineraria regum et reginarum (1382–1438) – Királyok és királynék itinériuma (1382–1438).* Budapest, 2005.

Fejérpataky 1885a — Fejérpataky László: *Magyarországi városok régi számadáskönyvei*. Budapest, 1885.

Fejérpataky 1885b — Fejérpataky László: A veszprémi káptalan könyvtára a XV. század első felében. *Magyar Könyvszemle* 10/1–6. (1885) 136–151.

Feld 2000a — Feld István: A gyulai vár a középkorban. In: *A középkori Dél-Alföld és Szer*. Szerk.: Kollár Tibor. Budapest, 2000. 257–280.

Feld 2000b — Feld István: *16. századi kastélyok Északkelet-Magyarországon. A régészeti kutatások eredményei*. Sárospatak, 2000.

Feld–Cabello 1980 — Feld István – Cabello, Juan: *A füzéri vár*. Miskolc, 1980.

Fógel 1913 — Fógel József: *II. Ulászló udvartartása (1490–1516)*. Budapest, 1913.

Fógel 1917 — Fógel József: *II. Lajos udvartartása (1516–1526)*. Budapest, 1917.

Fraknói 1896 — Fraknói Vilmos: *A Hunyadiak és a Jagellók kora (1440–1526)*. A magyar nemzet története IV. Budapest, 1896.

Franke–Welzel 2009 — Franke, Birgit – Welzel, Barbara: Palaces and tents filled with art: The court culture of Charles the Bold. In: *Charles the Bold (1433–1477). Splendour of Burgundy*. Exhibition catalogue – Historisches Museum Berne; Bruggemuseum and Groeningemuseum Bruges; Kunsthistorisches Museum Vienna. Eds: Marti, Susan – Borchert, Till-Holger – Keck, Gabriele. Brussels, 2009. 51–61.

Gerevich 1966 — Gerevich László: *A budai vár feltárása*. Budapest, 1966.

Gregori 1999 — Gregori, Daniela: Die Brauttruhen der Paola Gonzaga. Zu Herkunft, Ikonographie und Autorenfrage der Cassone-Tafeln im Kärtner Landesmuseum. *Veröffentlichungen des Tiroler Landesmuseum Ferdinandeum* 79. (1999) 5–17.

Habsburg Mária 2005 — *Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné és udvara 1521–1531.* Kiállítási katalógus – Budapesti Történeti Múzeum. Szerk.: Réthelyi Orsolya – F. Romhányi Beatrix – Spekner Enikő – Végh András. Budapest, 2005.

Havard 1894 — Havard, Henry: *Dictionnaire de l'ameublement et de la décoration* I–IV. Paris, 1894.

Holl 1958 — Holl Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon I. *BudRég* 18. (1958) 211–278.

Holl 1971 — Holl Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon II. *BudRég* 22. (1971) 161–207.

Holl 1983 — Holl Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon III. *ArchÉrt* 110. (1983) 201–230.

Holl 1993 — Holl, Imre: Renaissance-Öfen. Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn V. *ActaArchHung* 45. (1993) 247–299.

Holl 1999 — Holl Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon VII. A lovagalakos kályha címertartó csempéjének új példánya – műhelykérdések. *BudRég* 33. (1999) 313–323.

Horogszegi–Rábai 2005 — *Szemelvények Zsigmond lengyel herceg budai számadásaiból*. Ford. és a bevezető tanulmányt írta: Horogszegi Zoltán – Rábai Krisztina. Documenta Historica 67. Szeged, 2005.

Horváth 1937 — Horváth Henrik: *Zsigmond király és kora*. Budapest, 1937.

Horváth 1993 — Horváth Henrik: A kézműipar új formái. In: *Magyar művelődéstörténet* 2. *Magyar renaissance*. Szerk.: Domanovszky Sándor. Budapest, 1939. Reprint: Szekszárd, 1993. 585–634.

Horváth 2008 — Horváth Richárd: A hadakozó király: Hunyadi Mátyás itinériuma. In: *Hunyadi Mátyás* 2008, 51–63.

Horváth 2011 — Horváth Richárd: *Itineraria regis Matthiae Corvini et reginae Beatricis de Aragonia (1458–[1476]–1490).* Budapest, 2011.

Hunyadi Mátyás 2008 — *Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490.* Kiállítási katalógus – Budapesti Történeti Múzeum. Szerk.: Farbaky Péter – Spekner Enikő – Szende Katalin – Végh András. Budapest, 2008.

Jakó 1997 — Jakó Zsigmond: Az otthon és művészete a XVI–XVII. századi Kolozsváron. In: Jakó Zsigmond: *Társadalom, egyház, művelődés. Tanulmányok Erdély történelméhez*. Budapest, 1997. 319–357.

Kalous 2008 — Kalous, Antonín: Csehek és morvák Mátyás király udvarában. In: *Hunyadi Mátyás* 2008, 65–75.

Katona 1793 — Katona, Stephan: *Historia critica regum Hungariae stirpis mixtae*. Tomulus IX. Ordine XVI. Budae, 1793.

Kemény 1901 — Kemény Lajos: Kassai czéhek árszabásai a XVII. századból. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 8. (1901) 25–41.

Kerekes 1901 — Kerekes György: A kassai céhek árszabása (limitatiója). *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 8. (1901) 472–483.

Kerekes 1902 — Kerekes György: Nemes Almássy István kassai kereskedő és bíró, 1573–1635 I–II. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 9. (1902) 145–247, 300–368.

Komáromy 1892 — Radecius István egri püspök ingóságainak leltára. 1581. martius 30. Közli: Komáromy András. *Történelmi Tár* 15. (1892) 559–568.

Koppány 1999 — Koppány Tibor: *A középkori Magyarország kastélyai*. Budapest, 1999.

E. Kovács 1990 — E. Kovács Péter: Egy középkori utazás emlékei. Estei Hippolit utolsó utazása Magyarországon. *Történelmi Szemle* 32. (1990) 101–127.

E. Kovács 1992 — E. Kovács Péter: *Estei Hippolit püspök egri számadáskönyvei 1500–1508*. Eger, 1992.

E. Kovács 2011 — E. Kovács Péter: Mit evett Zsigmond 1414. június 27-én? In: *Erősségénél fogva várépítésre való. Tanulmányok a 70 éves Németh Péter tiszteletére*. Szerk.: Cabello, Juan – C. Tóth Norbert. Nyíregyháza, 2011. 315–338.

Körner 2009 — Körner, Stefan: *Fraknó vára. Az Esterházy hercegek trezorja*. Bécs, 2009.

Kubinyi 1990 — Kubinyi András: A középkori anyagi kultúra kutatása és néhány módszertani problémája. *Aetas* 1990/3. 51–68.

Kubinyi 1991a — Kubinyi András: Nagybirtok és főúri rezidencia Magyarországon a XV. század közepétől Mohácsig. *A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei* 2. (1991) 211–228.

Kubinyi 1991b — Kubinyi András: *Mátyás király*. Budapest, 1991.

Kubinyi 1992 — Kubinyi András: Magyarország déli határvárai a középkor végén. In: *Várak a későközépkorban. Castrum Bene 2/1990*. Szerk.: Cabello, Juan. Budapest, 1992. 65–76.

Kubinyi 1994 — Kubinyi András: Királyi székvárosok. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk.: Kristó Gyula. Budapest, 1994. 356–357.

Kubinyi 1995 — Kubinyi András: A királyi udvar élete a Jagelló-korban. In: *Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére*. Szerk.: Koszta László. Szeged, 1995. 309–335.

Kubinyi 1998a — Kubinyi, András: Die Rolle der Archäologie und der Urkunden bei der Erforschung des Alltagslebens im Spätmittelalter. In: Kubinyi, András: *König und Volk im spätmittelalterlichen Ungarn. Städteentwicklung, Alltagsleben und Regierung im mittelalterlichen Königreich Ungarn*. Herne, 1998. 227–264. (Első megjelenés: *Études historiques hongroises publiées à l'occasion du XVIe Congrès International des Historiques par le Comité National des Historiens Hongrois* I–II. Red.: Glatz, Ferenc – Pamlényi, Ervin. Budapest, 1985. I. 615–644.)

Kubinyi 1998b — Kubinyi András: A Jagellók uralkodása 1490–1526. In: Engel Pál – Kristó Gyula – Kubinyi András: *Magyarország története 1301–1526*. Budapest, 1998. 325–404.

Kubinyi 1999 — Kubinyi András: Főváros, rezidencia és az egyházi intézmények. In: Kubinyi András: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. Budapest, 1999. 301–313.

Kubinyi 2005 — Kubinyi András: Habsburg Mária királyné udvartartása és a politika 1521–1526. In: *Habsburg Mária* 2005, 13–23.

Kubinyi 2007 — Kubinyi András: A fejérkői jobbágyok megmozdulásai 1520 körül. In: Kubinyi András: *Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és Jagelló-kor hadtörténete*. Budapest, 2007. 114–118. (Első megjelenés: *Agrártörténeti Szemle* 5. (1963) 379–383.)

Le Roux De Lincy 1861 — Le Roux De Lincy, Antoine: Discours des cérémonies du mariage d'Anne de Foix, de la maison de France, avec Ladislas VI, roi de Bohème, de Pologne et de Hongrie… par Pierre Choque. *Bibliothèque de l'École des Chartes* 22. (1861) 156–185, 422–439.

Lukinich 1937–1943 — Lukinich Imre: *A Podmanini Podmaniczky-család oklevéltára* I–IV. Budapest, 1937–1943.

Magyar 2010 — Magyar Károly: Buda és Prága: két királyi-királynéi rezidencia a középkor végén. *Castrum* 11. (2010/1) 15–42.

Maraschi 2008 — Bartolomeo Maraschi jelentése. In: *Krónikáink magyarul* III/3. Válogatta és ford.: Kulcsár Péter. Budapest, 2008. 36–43.

Marczali 1877 — Marczali Henrik: Közlemények a párisi nemzeti könyvtárból. *Történelmi Tár* 23. (1877) 85–122.

Marczali 1901 — Marczali Henrik: *A magyar történet kútfőinek kézikönyve*. Budapest, 1901.

Melich 1906 — Melich János: *Szikszai Fabricius Balázs latin–magyar szójegyzéke 1590-ből*. Budapest, 1906.

Mikó 2008 — Mikó Árpád: Beatrix királyné. In: *Hunyadi Mátyás* 2008, 251–253.

Mikó 2011 — Mikó Árpád: *A reneszánsz művészet története Magyarországon*. Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. Budapest, 2011.

Mollay 1959 — Mollay Károly: Háztörténet és várostörténet. *Soproni Szemle* 13/3. (1959) 193–204.

Mollay 1971 — *Die Denkwürdigkeiten der Helene Kottannerin*. Hrsg.: Mollay, Károly. Wien, 1971.

Mollay 1979 — *A korona elrablása. Kottanner Jánosné emlékirata 1439–1440*. Ford. és közzéteszi: Mollay Károly. Budapest, 1979.

B. Nagy 1970 — B. Nagy Margit: *Reneszánsz és barokk Erdélyben. Művészettörténeti tanulmányok.* Bukarest, 1970.

Neumann 2006 — Neumann Tibor: Éleskő várának felújítása 1536-ban. *Castrum* 3. (2006/1) 73–80.

Nógrády 1998 — Nógrády Árpád: Mátyás kincsek a visegrádi vár 1490. évi leltárában. In: *Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére*. Szerk.: Csukovits Enikő. Budapest, 1998. 177–180.

Nyáry 1874a — Nyáry Albert: A modenai Hyppolit-codexek V. *Századok* 8. (1874) 1–16.

Nyáry 1874b — Nyáry Albert: A modenai Hyppolit-codexek VI. *Századok* 8. (1874) 73–83.

Orosz 2010 — Orosz Krisztina: Lakáskultúra a késő középkori Magyarországon. Tanulmányok a visegrádi királyi palota enteriőrjeihez. In: *A visegrádi királyi palota*. Szerk.: Buzás Gergely – Orosz Krisztina. Budapest, 2010. 227–297.

Pálffy 2011 — Pálffy Géza: Egy rendkívüli forrás a magyar politikai elit 16. századi földrajzi ismereteiről. In: *Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére*. Szerk.: Terei György – Kovács Gyöngyi – Domokos György – Miklós Zsuzsa – Mordovin Maxim. Budapest, 2011. 177–194.

Pannonia Regia 1994 — *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541.* Kiállítási katalógus – Magyar Nemzeti Galéria. Szerk.: Mikó Árpád – Takács Imre. Budapest, 1994.

Prajda 2011 — Prajda Katalin: Manetto di Jacopo Ammanatini, Ozorai Pipó építésze és a firenzei asztalosság. In: *Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére*. Szerk.: Terei György – Kovács Gyöngyi – Domokos György – Miklós Zsuzsa – Mordovin Maxim. Budapest, 2011. 201–206.

Radvánszky 1986 — Radvánszky Béla: *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században* I–III. Budapest, 1879–1896. Reprint: Budapest, 1986.

Rasztik 1993 — Rasztik Tibor: Kovácsmunka a késő középkori ónodi várban. Függelék: Az ónodi vár leltára 1520-ból. *Aetas* 1993/1. 49–63.

Réthelyi 2005 — Réthelyi Orsolya: „...Maria regina ... nuda venerat ad Hungariam...". A királyné kincsei. In: *Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné és udvara 1521–1531.* Kiállítási katalógus – Budapesti Történeti Múzeum. Szerk.: Réthelyi Orsolya – F. Romhányi Beatrix – Spekner Enikő – Végh András. Budapest, 2005. 107–113.

Réthelyi 2010 — Réthelyi, Orsolya: *Mary of Hungary in Court Context (1521–1531).* PhD thesis, Central European University. Kézirat. Budapest, 2010.

Reyniés 1987 — Reyniés, Nicole de: *Le mobilier domestique*. Paris, 1987.

Riegl 1892 — Riegl, Alois: Ältere orientalische Teppiche aus dem Besitze des allerhöchstens Kaiserhauses. *Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses* 13. (1892) 267–331.

Sanuto 1881 — *I diarii di Marino Sanuto* V. Publicato a cura di Federico Stefani. Venezia, 1881.

Schubring 1915 — Schubring, Paul: *Cassoni. Truhen und Truhenbilder der italienischen Frührenaissance*. Leipzig, 1915.

Sigismundus 2006 — *Sigismundus rex et imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387–1437.* Kiállítási katalógus – Budapest, Szépművészeti Múzeum; Luxemburg, Musée national d'histoire et d'art. Szerk.: Takács Imre. [Mainz], 2006.

Siklóssy 2004 — Siklóssy László: *Műkincseink vándorútja Bécsbe.* Budapest, 1919. Reprint: Budapest, 2004.

Simon 2000 — Simon Zoltán: *A füzéri vár a 16–17. században*. Miskolc, 2000.

Soltész 1905 — Soltész Gyula: *Az 1494. és 1495. évi királyi számadások művelődéstörténeti vonatkozásai*. Művelődéstörténeti Értekezések 18. Budapest, 1905.

Steane 1999 — Steane, John: *The Archaeology of the Medieval English Monarchy.* London – New York, 1999.

Szamota 1891 — Szamota István: *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten 1054–1717.* Budapest, 1891.

Szamota–Zolnai 1902–1906 — Szamota István – Zolnai Gyula: *Magyar oklevél-szótár. Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye.* Budapest, 1902–1906.

Szatmári 1987 — Szatmári Sarolta: Tata. In: *Művészet Zsigmond király korában 1387–1437* I–II. Kiállítási katalógus – Budapesti Történeti Múzeum. Szerk.: Beke László – Marosi Ernő – Wehli Tünde. Budapest, 1987. II. 191–194.

Szendrei 1891 — Szendrei János: A velikai vár fölszerelésének jegyzéke 1491. márczius 9. *Hadtörténelmi Közlemények* 4. (1891) 551–555.

Thornton 1991 — Thornton, Peter: *The Italian Renaissance Interior 1400–1600*. New York, 1991.

Thurley 1993 — Thurley, Simon: *The Royal Palaces of Tudor England. Architecture and Court Life 1460–1547*. New Haven – London, 1993.

Torma 1884 — Torma Károly: Leltárak, összeírások. *Történelmi Tár* 1884. 140–150.

Vadászi 1987 — Vadászi Erzsébet: *A bútor története*. Budapest, 1987.

Végh 2003 — Végh András: Középkori városnegyed a királyi palota előterében. *TBM* 31. (2003) 7–42.

Végh 2006–2008 — Végh András: *Buda város középkori helyrajza* I–II. Budapest, 2006–2008.

Végh 2008 — Végh András: Reneszánsz kőfaragványok és terrakottaelemek a Jagelló-kori Budán. Egy várbeli lakóház és leletei. In: *Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század)* I–II. Kiállítási katalógus – Magyar Nemzeti Galéria. Szerk.: Mikó Árpád – Verő Mária. Budapest, 2008. I. 54–56, és Kat. I-2–4.

Verancsics 1857 — *Verancsics Antal összes munkái* I. Közli: Szalay László. Pest, 1857.

Veress 1901 — Veress Endre: *Izabella királyné 1519–1559*. Budapest, 1901.

Veress 1938 — *Gyula város oklevéltára (1313–1800)*. Szerk.: Veress Endre. Budapest, 1938.

Voit 1954–1955 — Voit Pál: Gyarmati Dénes mester és a régi magyar építőgyakorlat. *Művészettörténeti Tanulmányok. A Művészettörténeti Dokumentációs Központ Évkönyve* 1954–1955. 46–87.

Voit 1958 — Voit, Pál: I codici modenesi di Ippolito d'Este e le costruzioni edili a Esztergom. *ActaHAHung* 5. (1958) 283–315.

Vukov 2004 — Vukov Konstantin: *A középkori esztergomi palota épületei*. Budapest, 2004.

Whiteley 1994 — Whiteley, Mary: La grosse tour du bois de Vincennes. Recontre de la résidence et de la défense 1. La grosse tour de Vincennes, résidence de Charles V. *Bulletin Monumental* 152. (1994) 313–335.

Zentai 2002 — Zentai Tünde: *Az ágy és az alvás története*. Pécs, 2002.

Zeune 2006 — Zeune, Joachim: Die Schatzkammern der Burg Burghausen: Gedanken zu einem Forschungsdesiderat. In: *Alltag auf Burgen im Mittelalter*. Hrsg.: Zeune, Joachim. Braubach, 2006. 74–82.

ZO I–XII. — *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára* I–XII. Szerk.: Kammerer Ernő – Lukcsics Pál – Nagy Imre – Nagy Iván – Véghely Dezső. Pest–Budapest, 1871–1931.

Zolnay 1959–1960 — Zolnay László: Esztergomi érsekek palotái a középkorban. *Művészettörténeti Tanulmányok. A Művészettörténeti Dokumentációs Központ Évkönyve* 1959–1960. 201–228.

Zolnay 1974–1975 — Zolnay László: Szeged-környék néhány művelődéstörténeti emléke 1500 őszéről. *MFMÉ* 1974–1975/1. 5–9.

Zombori 2004 — Zombori István: Jagelló–Habsburg rendezési kísérlet 1523-ban Krzysztof Szydłowiecki naplója alapján. In: *Krzysztof Szydłowiecki kancellár naplója 1523-ból*. Sajtó alá rendezte: Zombori István. Budapest, 2004. 219–328.

Zsigmond 2014 — *Jagelló Zsigmond herceg udvarának számadáskönyve (1504–1507) – The Court Account Book of Sigismund Jagiellon (1504–1507).* Szerk.: Rábai Krisztina. Szeged, 2014.

Zsoldos 2005 — Zsoldos Attila: *Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában*. Budapest, 2005.

ITINERANT COURTS – ITINERANT HOUSEHOLDS. PERMANENT OR TEMPORARY FURNISHINGS IN ROYAL AND NOBLE HOMES IN THE LATE MIDDLE AGES?

Krisztina Orosz

Our study discusses the frequent travels and the 'mobility' of those living at the royal court and at the courts of nobles, as well as the household items and furnishings which, willingly or not, they took with them on their journeys. We seek answers to such questions as which types of items comprised the furnishings of noble residences in the late Middle Ages and which of these were left behind in homes as furnishings of a more permanent nature. Also, we look at the issue of the storage arrangements for those artefacts that were put away. Furthermore, we ask whether it is possible to talk at all about permanent furnishings as regards royal and noble homes in Hungary in the late medieval period.

It is a generally accepted view that during the Middle Ages interiors – even those in homes belonging to the king and to the leading nobles – contained relatively little furniture, and that in many cases their owners were short of furniture. A researcher who investigated merely those – relatively numerous – inventories from the late 15th century and first half of the 16th century that list the furnishings and artefacts for use in the castles, mansions *(castella)*, and manor houses of the nobility would probably incline towards this opinion on the basis of some inventories. In other words, some inventories from this period really do feature very little furniture, and there are also those which fail to mention furniture at all. Is this because there really were these amounts in the buildings concerned, or because many pieces were seen as not worth recording? In the 1980s and 1990s already, András Kubinyi pointed out that medieval inventories were rather subjective; that in the case of items below a certain monetary value, it was the person making the inventory who chose what to include; and that furniture was often recorded very disproportionately. Furthermore, it is important to stress that the artefacts (of value) judged worthy of recording varied greatly from social stratum to social stratum. Certainly, we would remark that since the king and the great nobles possessed numerous residences, large proportions of the furnishings they owned were transported between their principal residences and their secondary ones, with the result that there may have been little furniture in a given building when an inventory of that building's contents was made.

Furnishings of the castles, mansions, and manor houses of the nobility. In the study, eighteen inventories dated to the late 15th century or to the first half of the 16th are scrutinised from the standpoint of furnishings, items of furniture primarily. Approximately half of these inventories originate from the southern territories of the Kingdom of Hungary, and only a small number relate to castles and *castella* on the territory of the *medium regni*. On the other hand, the lessons that can be drawn from the inventories of the southern castles are significant from the point of view of the *medium regni* also.

One would think that inventories of the homes of the king and the leading notables would feature items of furniture in large number and also furniture of different kinds *(Fig. 1)*, since the wealthy could allow themselves to purchase and own many things and things in great variety. By contrast, the castles of Drégely, Verőce (today Virovitica, Croatia), and Velike (today Kraljeva Velika, Croatia) seem to have contained scarcely any furniture at all (3–4 pieces). In the *castellum* of Vinodol, moreover, there was, according to an inventory, one item only: a bed. On the other hand, a great deal of furniture features in two inventories of Ferenc Batthyány's manor house at Battyán: a total of 17 items and 40 items respectively. We likewise encounter a relatively large amount of furniture in the 1490 and 1494 inventories of Egervár Castle, which belonged to László Egervári, *bán* (Lat. *banus*) of Croatia–Slavonia, namely 17 items and 21 items respectively. Regarding the two last-mentioned cases, it could be that the residences at Battyán and Egervár were permanent residences and may have been comfortable homes, unlike castles on hills that were difficult to access. This may be why there is great deal of furniture in their inventories, furniture which was recorded and not passed over when the inventories were drawn up. On the other hand, in an inventory from 1490 of Visegrád Castle, which was owned by the king, no furniture of any kind is to be found. Only by inference does a bed feature, in that the inventory lists costly textiles that would have belonged to a bed or beds. In this case, the furniture must have been of modest value in the eyes of the individual compiling the inventory. This must be the reason why it was not included in the document, since it is quite impossible that there would have been no furniture of any kind in the buildings of Visegrád Castle at this time.

On the basis of the inventories that were surveyed, bed frames were not yet at all common in the castles, mansions, and manor houses of Hungary in the late 15th and early 16th century. In some of these buildings (Velike, Verőce, Fejérkő, Sivóc, Marót, Gyula), no such piece of furniture is mentioned at all, while elsewhere perhaps six to eight beds or couches (Hung. *nyoszolya*) can be found (Battyán, Egervár). One explanation for the paucity of such artefacts is that those compiling the inventories regarded beds as items not worth recording; another is that in the period under discussion many still slept on the floor on straw-filled sacks or on feather-filled mattresses covered with canvas or leather, or simply on the floor. Benches and chests of certain types also served as beds. Seating is mentioned in the inventories even less. Generally speaking, only those chairs were listed that were upholstered and had arms, although in a couple of cases benches, too, were recorded. Of all the furniture types, chairs/stools and benches were the least valuable in monetary terms in the period under examination, at least as regards pieces that were not upholstered. On the other hand, it would seem that tables were seen as valuable, because there are only a very few inventories which fail to include at least one. Indeed, there are inventories which mention only tables (Ónod, Szarvaskő, Drégely). Chests were found in the largest number in the castles and mansions investigated. This is not surprising, since in homes and during travels the chest was the most practical item of storage furniture. Were we to consider only the inventories discussed in the study, then we might conclude that in the late 15th century and in the first half of the 16th storage cupboards (Lat. *armarium* or *almarium*) were still not really present in the homes of the nobility. The reality was, on the other hand, very different. For example, there were two in Egervár in 1490 already and one in Battyán in 1521. Moreover, a large cupboard was made by carpenters for Éleskő Castle (today Ostrý Kameň, Slovakia) in 1536. In Szucsa Castle, a cupboard, behind a table, was mentioned in 1549, as an old piece already.

Furnishings were often taken from one residence to another by great nobles. This process, among other things, can be illustrated on the basis of an inventory made at Egervár Castle in 1490, when copper candlesticks, lamps, chests, mattresses, a panther-skin bedcover, and a leather-upholstered chair were all taken out of the castle.

Furnishings at the royal court. Kings of Hungary from Sigismund of Luxembourg to Wladislaus II owned numerous secondary residences in addition to their principal ones. They visited these secondary residences from time to time. In the period under discussion, the most stable governmental centre and seat for the kings of Hungary was Buda. After Buda, it was primarily Visegrád and Pozsony that played important roles, in addition to Vienna in the time of Ladislaus V and during in the last years of King Matthias's reign and Prague under the Jagiellon rulers.

In the study, the furnishings and interiors of the palace of Buda as the principal royal residence are investigated, because most of the data we have concerning the furnishings of royal residences relates to this particular palace (although, unfortunately, the data is sparse even in this case). We have few source data regarding Sigismund of Luxembourg's palace in Buda and the degree to which its interior spaces were furnished. We can be sure that Sigismund's palace was decorated with very fine, and very costly, tapestries and carpets. The ruler was a fan of tapestries, declaring that *'he needed to look at, display, and be with them always, and take delight in them'*. It is known that in 1424 the Ottoman sultan, through his envoy, sent Sigismund ten carpets, as well as many other presents. As regards the furniture, it is very likely that Manetto di Jacopo Ammanatini, a joiner *(legnaiuolo)* and architect invited from Florence by Pipo of Ozora, not only worked on Sigismund's building projects, but also made various kinds of (inlaid) furniture for the king.

In Matthias's time, the palace of Buda must have been very richly furnished: the varied selection of individual pieces of furniture and furniture types found in the written sources attest to this. Gilded chairs and benches, and in the library three-legged stools, served as seating. The king had a silver-gilt throne. The tables were in most cases rectangular, but there were also circular ones. The ruler's costly gold and silver vessels were exhibited on dressers with 8–11 shelves. Matthias's queen had canopied, gilded beds made for the palace, but there were silver-embellished beds also. In the library, a couch served the comfort of the ruler, whose books were stored in curtained cupboards supplied with shelves. On the one hand, chests were used for storage purposes, while on the other numerous treasures and furnishings belonging to the king were placed in repositories, among them tapestries and carpets also. Of course, this practice and the rich furnishings were more characteristic of the period which followed the arrival of Matthias's queen, Beatrix of Aragon, in 1476, because prior to this the king lived in somewhat neglected circumstances, according to Antonio Bonfini's description.

The circumstance that the royal palaces were not furnished suitably when the king was absent is indicated by a datum from the mid-15th century. In 1454, when Ladislaus V was residing chiefly in Bohemia, in Prague, he sent a memorandum to his council in Hungary. He wrote in this 'that it would be shaming if the king found his palaces empty when he returned to Hungary and that he wanted them to be equipped fittingly'. In other words, in the absence of the king tapestries were not always hanging on the walls, canopied beds were not always ready for use, and vessels were not tarnishing on dressers; we could go on.

'Indigence' at the royal court at Buda – 'deplorable' furnishings even? Generally speaking, when we think of a royal court, splendour, magnificence, and richness are words which spring to mind, and it is almost inconceivable that kings, on the highest level in the world, could have lived in circumstances that were 'deplorable'. Of course, everything is relative, and contemporary narratives and descriptions often exaggerated when mentioning such circumstances in connection with the court. We read of dreadful and squalid circumstances in connection with the royal court first and foremost during the time of the Jagiellon rulers (e.g. in descriptions by George of Brandenburg and Jan Dubravius). Citing many examples from the time of Wladislaus II, as well as from that of Louis II and his consort Mary of Hungary, we refute claims that the furnishings at the royal court at Buda would have presented a 'shabby' picture in the Jagiellonian age.

The royal court was an itinerant court. Numerous data indicate that during its travels the Hungarian royal court was often short of furniture (and other furnishings also), clearly because not everything had been packed from 'home'. As a result, court officials had to purchase pieces or have them made. Artefacts thus acquired during travel included, for instance, beds, chests, chairs, and dressers.

How were the artefacts transported? During travels, storage containers suitable for the large amounts of furnishings were necessary. Generally speaking, in the Middle Ages leather sacks and chests of various kinds (Lat. *cista, scrinium, ladula*) were used in this connection. Often, these chests were covered with leather, so that they could better withstand inclement weather. Sometimes, special wooden cases were made for pieces of furniture that were valuable; precious-metal vessels were very frequently transported in leather cases. Moreover, some types of furnishings were placed in barrels or wrapped in carpets. All these things were then moved on pack-horses or on waggons. For example, during his travels Sigismund, a brother of Wladislaus II, transported clothes, drink, liturgical items, silverware, and tapestries all in separate waggons.

Storerooms, treasuries, repositories. If the king or a great noble travelled much, and if the king's or great noble's spouse did not remain at home, then very many of the furnishings were locked away in storerooms, repositories, and treasuries, while other, selected, artefacts were taken out for transportation to the next place of stay. When they were at home, owners would take out from the above-mentioned repositories only those things that were needed for their day-to-day lives or for a given celebration. Thanks to a repository inventory that has survived, we know the kinds of storage facilities that existed at the court of the archbishop of Esztergom in 1498. There were separate storerooms for medicaments, jewellery, and herbs and spices, in addition to a treasury; there was also a so-called new storeroom, a storeroom for the Master of the Table (Lat. *magister dapiferorum*), and a storeroom for furniture and musical instruments.

To summarise, we may say that if a court – be it the royal court or the court of a great noble – was present in a given residence, then the interior furnishings of that residence could not have been poorish, in the opinion of the author. In such cases, we should not think of 'minimalist' interiors, to use today's term. Another issue is that when they moved on, courts did not leave everything in its place: we can be certain that they put some furnishings (e.g. tapestries, carpets, vessels made of precious metals) in repositories or treasuries, and that they took other furnishings with them. At such times, interiors may indeed have seemed bare. When, on the other hand, a court arrive somewhere in the course of its travels, rooms generally had to be furnished and equipped. This could be done quickly by unpacking the contents of chests, by hanging up tapestries, and by making up beds. Since kings and great nobles possessed numerous residences in the late medieval period, and since for this reason (also) they were often on the road, the furnishings of their residences could not have been permanent or non-movable. On the other hand, it is noticeable that inventories made for those buildings where the family of a great noble lived for longer periods, 'permanently' so to say, show home interiors which were much less sparsely equipped.

TERMÉSZETI ADOTTSÁGOK ÉS VÁROSFEJLŐDÉS A DUNA-VÖLGY MAGYARORSZÁGI SZAKASZÁN A KÖZÉPKORBAN

Szende Katalin

A folyók egyszerre képviselik az állandóságot és a változást. A történeti helynévanyagban is a nagy folyamok neveit lehet időben a legtávolabbra visszavezetni, ezeket őrzi meg legtovább a történeti emlékezet. A Duna, a jelen tanulmány[1] főszereplője „[Pannonia] azon folyóvizei közé tartozik, amelynek neve teljes biztonsággal Európa legkorábbi, történetileg megismerhető korszakára vezethető vissza", azaz már jóval a római kor előtt kialakult az indogermán *deh$_2$-nu- = „folyó, folyadék" tőből. Ezt a nevet azután politikai rendszerektől és etnikai hovatartozástól függetlenül örökítették egymásra az itt élő népek évezredeken keresztül.[2] Ezzel szemben a folyam különböző ágainak, szakaszainak és mellékfolyóinak neve az egyes kultúrkörökben számtalanszor megváltozott. Az állandóságnak és változásnak ez az egyidejű jelenléte figyelhető meg a folyó adottságait tekintve is. Miközben a Duna folyásiránya a történeti idők során nagyjából azonos volt, az elmúlt évszázadok alatt óriási különbségek mutatkoztak a víz szintjét, a part vonalát és a hajózhatóságot illetően, sőt még a folyómeder is megváltozhatott a nagy áradások következtében. Hasonló a helyzet a folyó partján épült településekkel is: egy és ugyanazon a helyen lényegesen eltérő nagyságú és jelentőségű városok és falvak alakulhattak ki az idők folyamán, hol egymástól függetlenül, hol szorosan meghatározva egymás fejlődését.

A jelen tanulmány célja a Duna állandóságot és változást egyaránt magával hozó szerepének áttekintése a Kárpát-medence, és azon belül is kiemelten a *medium regni* középkori városfejlődése szempontjából. Elsőként a folyó mellett fekvő különböző jellegű központi helyek létrejöttét, ezek időbeli változását és belső településszerkezetét vizsgálja, utána pedig a folyó és a városok kölcsönhatását, a városi topográfia „Duna-függő" elemeit veszi közelebbről szemügyre. A Duna kereskedelmi jelentőségét és a folyón szállított árukat, továbbá a folyóhoz kapcsolódó és a parton épült városokban űzött kézművesmesterségeket terjedelmi okokból csak korlátozottan, főleg közvetett utalások formájában tudom majd tárgyalni. Az utóbbi időben örvendetesen megélénkült környezettörténeti kutatások[3] eredményeit igyekszem a topográfia megértéséhez szükséges megfelelő mértékben figyelembe venni. A klíma és időjárás történetére vonatkozó jelenségek, mint az árvizek vagy a folyó időszakos befagyásai, azonban külön tanulmányt érdemelnének. A társadalmi tényezőkre, mint például a folyó mentén élő családok közti összeköttetésekre,[4] ezúttal nem lesz alkalom kitérni.

VÁROSFEJLŐDÉS ÉS TELEPÜLÉSSZERKEZET A DUNA MENTÉN

RÓMAI ÉS NÉPVÁNDORLÁS KOR

Habár figyelmünk középpontjában a középkor áll, a hosszú távú folyamatokra összpontosító témafelvetés szempontjából érdemes visszatekinteni a korábbi időszakokra is. A római császárkorban, mint köztudott, éppen Pannonia meghódításával, a Kr. u. 1. században vált a Duna teljes hosszában, Galliától a balkáni provinciákig a birodalom határfolyójává és a Barbaricummal szembeni legfontosabb védővonalává.[5] Ennek megfelelően a folyam jobb partján annak teljes Kárpát-medencei szaka-

1 A tanulmány korábbi változata: Szende 2010.
2 Anreiter 2001, 237–238.
3 Lásd például: Rohr 2005; Schmid–Haidvogl 2008; Pišút–Timár 2009; Kiss 2012; Sonnlechner 2013; Winiwarter–Schmid–Dressel 2013; *Water History* 2013/1. teljes száma.
4 Csendes 1974, 101; Kubinyi 2009b, 382–393.
5 Mócsy 1974; Soproni 1980, 219–221.

szán (és azon kívül is) településeket és katonai táborokat hoztak létre, míg a bal parton csak néhány kisebb ellenerődöt és őrtornyot építettek. A települések megtervezéséhez számos helyen intenzív környezetátalakító munka társult, amely elsősorban a vízrendszert érintette.[6] Különösen figyelemreméltó, hogy a Duna egy viszonylag rövid, összesen mintegy 250 kilométeres nyugat–keleti irányú szakaszán nem kevesebb mint négy legiós tábor létesült: Vindobona (Bécs), Carnuntum (Deutsch-Altenburg), Brigetio (Szőny) és Aquincum (Óbuda/Budapest), miközben az egész birodalmat a korai császárkorban 30 legio védte. Ez Pannonia provinciának és helytartóinak kivételes befolyást biztosított a birodalom katonai és politikai vezetésében.[7] A katonaság településeihez csatlakoztak a folyami flotta kikötői és a legióstáborokhoz tartozó civil lakosság települései *(canabae)*, amelyeket egy, a Duna mentén a folyóhoz a lehető legközelebb futó út, az ún. limesút kötött össze. Ettől a vonalvezetéstől csak kivételes esetekben tértek el, például éppen a Dunakanyarban, ahol Brigetiótól Aquincumig a pilisvörösvári völgyön át vezetett közvetlenül az út. Ki kell azonban emelni, hogy Aquincumtól dél felé egészen Singidunumig (Belgrád) egyetlen jelentős település, még *municipium* jogállású sem feküdt a folyó partján.[8]

A Nyugat-római Birodalom felbomlása után, a népvándorlás korban a Duna vonalában kiépített erős katonai választóvonal megszűnt, és a Kárpát-medence egysége helyreállt, amit többek között a legfontosabb avar kori lelőhelyek megoszlása is jelez. A lelőhelyek feltérképezése egyúttal azt is mutatja, hogy sok település, illetve temető az egykori római utak mentén feküdt, ami a korábbi közlekedési hálózat további használatára utal.[9]

A Duna két partján elterülő vidékek egységét a magyar honfoglalók katonai hódítással teremtették meg, és ezt az államalapítás politikai eszközökkel is megerősítette. A történeti kutatásban továbbra is eltérő vélemények találhatók az egyes honfoglaló törzsek megtelepedésével kapcsolatban, abban azonban egyetértés van, hogy a Kárpát-medence középső része, a Dunát is beleértve, az Árpád és leszármazottai vezette Megyer törzs birtokába került.[10] Az Árpádok olyan erős egységet hoztak létre a Duna két partján, hogy még a dinasztián belüli harcok idején is csak ritkán és rövid időre vált a folyam elválasztó vonallá, belső határrá.[11] Hasonlóképpen évszázadokkal később, az oszmán hódítás idején is a török sereg a folyó stratégiai jelentőségét felismerve mindkét parton hatolt előre és foglalt el területeket. A Duna mind a mai napig meghatározza az egész ország településhálózatát.

HONFOGLALÁS ÉS ÁRPÁD-KOR

Az Árpád-házi fejedelmek a 9. század fordulóján a dunai és a Duna menti közlekedést, valamint a legfontosabb átkelőhelyeket is a hatalmuk alá vonták. Az átkelésre a legkedvezőbb lehetőségek már akkor is a mai főváros területén kínálkoztak. Nem egyetlen pontról volt azonban szó, hanem egy több kilométer hosszú szakaszról, legalább három fontos átkelőhellyel: a mai Margit-sziget északi és déli végének magasságában, valamint ettől délre, a Gellért-hegy lábánál, ahol a folyó a leginkább összeszűkül *(1. ábra).* Az átkelés jelentősége messze meghaladta a helyi közlekedést: az itt egybefutó utak egyszersmind az Alföldet és Erdélyt is összekötötték az ország nyugati részével. Nem véletlen, hogy az Árpádok a kezdet kezdetétől fennhatóságuk alatt kívánták tartani a Dunának ezt a szakaszát, hiszen ezáltal gyakorlatilag az ország egésze felett ellenőrzést gyakorolhattak.[12]

A 13. század elejéig az óbudai átkelőhely volt a legfontosabb. A középkori hagyomány szerint itt lakott Kurszán fejedelem, és utána maga Árpád is, akit 907-ben állítólag itt temettek el. Sírhelyéhez kapcsolta később a hagyomány az ún. Fehértemplomot is.[13] Mindez további feltételezett előzményekkel is összekapcsolódik. Anonymus sokat idézett leírása szerint *„[rex Athila] in terram Pannonie venit et fugatis Romanis regnum obtinuit et regalem sibi locum construxit iuxta Danubium super calidas aquas et omnia antiqua opera, que ibi invenit, renovari precepit et in circuitu muro fortissimo edificavit, que per linguam Hungaricam dicitur nunc Buduar et a Teo-*

6 Gabler 2003, 37–39; Visy 2003a, 43–46; Zsidi 2007.
7 Visy 2003a; Visy 2003b, 131–133.
8 Szilágyi 2007, 241–250; Tóth 2006, 66–75; Csendes 1969, 70–76; Benkő 2011, 115–120.
9 Vida 2003, térképek: 282.
10 Engel 2001, 18–23; Györffy 1985, 244–246.
11 Rövid ideig tartó kivételt jelent a IV. Béla király és fia, István ifjabb király (a későbbi V. István) közötti viszály, amelynek során a két harcban álló tábor között 1264–1265-ben a Duna volt a határvonal. Zsoldos 2007, 75–76.
12 Kubinyi 2009a, 44.
13 Györffy 1955; Fügedi 1959, 8–10, 14; Altmann–Bertalan 1991, 113–114; Gerevich 1990, 38–39. Bóna 1998, 21–22. ezt kétségve vonja, mivel eddig az aquincumi legióstábor, és különösen a katonai amfiteátrum területéről, amelyet Györffy György Kurszán várával azonosított, nem kerültek felszínre honfoglalás kori leletek. A „Kurchan castrum" elnevezés viszont 1332 és 1373 között hiteles oklevelekben előfordul.

tonicis Ecilburgu vocatur".[14] A krónikás tehát Óbuda jelentőségét, amelyet saját korában maga is megtapasztalhatott, tévesen Attila itteni jelenlétéhez kötötte. Ebben szerepe volt részben a korabeli német epikus költészet főművének, a *Nibelung-ének*nek is, az Etzilburg (Attila városa) kifejezés ugyanis onnan származik.[15] Számunkra azonban a természeti adottságok szempontjából a leírás legfontosabb eleme az, hogy a 11–12. századi királyi székhely valóban a Duna menti hévforrások fölött (azoktól északra) feküdt, és a római romok részleges újrafelhasználására is sor került. Óbuda korai jelentőségét a feltehetően a Péter király által (1038–1041, 1044–1046) ott alapított és a későbbi uralkodók által is gazdag adományokban részesített prépostság határozta meg. A település fénykorát azonban később, éppen Anonymus idején, a 12. század fordulóján élte, amikor a királyok rendszeresen ott tartózkodtak, és egy új várat is építtettek.[16] A középkori és a római település között azonban a romok kontinuitásán kívül más folytonosságot nem lehet kimutatni. A középkori megtelepedés döntő indítéka kétségtelenül a természeti adottságokkal és nem a korábbi római település maradványaival magyarázható. A dunai rév és a hozzá tartozó kikötő jelölte ki a település helyét, és ezekhez a pontokhoz és irányokhoz igazodott a középkori utcahálózat és településszerkezet.[17]

A 10. század utolsó harmadában, a Géza fejedelem és I. Ottó császár közötti 973. évi békekötés után a dinasztia új hatalmi központja egy újabb Duna-parti székhelyen, Esztergomban épült ki. Volt már az esztergomi Várhegyen a római korban is egy erőd Solva néven, de a döntő tényező itt sem a romok kontinuitása, hanem Esztergom meghatározó stratégiai helyzete volt. Az új uralkodói székhely ugyanis éppen azzal a ponttal átellenes dombot foglalja el, ahol a Garam folyó a Dunába torkollik. A Dunán itt létesített átkelő az ország központi területei számára összeköttetést biztosított nyugat és északnyugat felé.[18] A folyó partján álló, mintegy 50 m magas domb jól védett, bár korlátozott méretű erődítménynek adott helyet, míg a vár alatt elterülő piactér és a körülötte szórtan elhelyezkedő, kereskedők és különböző szolgáltatásokat teljesítő iparosok lakta kisebb településrészek a Duna közelségét jóval kiterjedtebb területen használhatták ki.[19] A város elhelyezkedését már a 2. keresztes hadjáratban részt vevő szerzetes, Odo de Deuil (Deoglio) 1147-ben írott krónikája is kiemeli: „*Danubio qui hanc satis in directum praeterfluit, et multarum regionum divitias nobili civitati Estrigim navigio invehit.*"[20] Egyébként Esztergom az egyetlen város, amit megemlít, ezt leszámítva az ország városiasodottságáról igen lesújtó véleménye volt. Kortársa, a Szicíliában élő és főleg arab utazók beszámolóira támaszkodó geográfus, Al-Idrīsī viszont „sok városról és nagy gazdagságról" tudósít Magyarországgal kapcsolatban, és szintén lelkesen ír Esztergomról, amit az ország fővárosának nevez.[21]

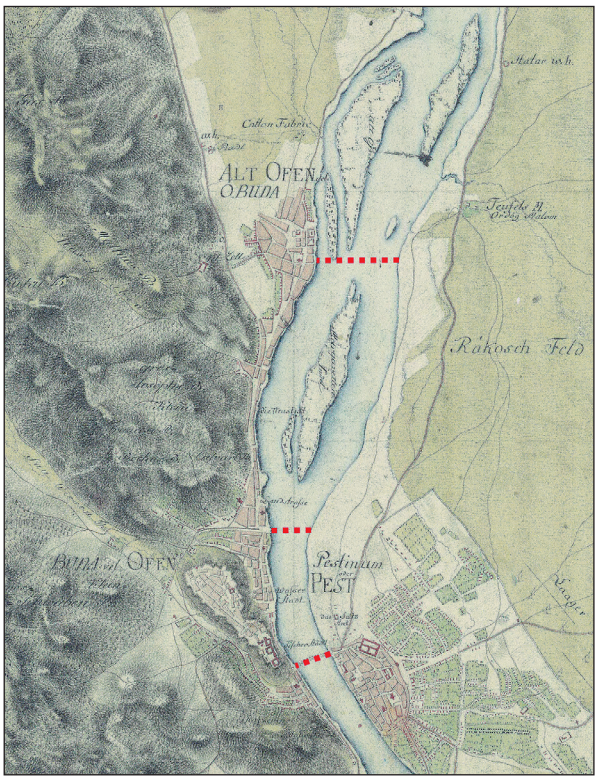

1. ábra. Buda, Óbuda és Pest az I. katonai felmérésen, 1782–1785, a lehetséges révátkelők jelzésével
Fig. 1. Buda, Óbuda, and Pest in the First Military Survey, 1782–1785, with the possible ferry-crossings

Esztergom jelentőségéről tanúskodnak a korán megjelenő külföldi telepesek, a különböző újlatin nyelveket beszélő *Latini* (vallonok, itáliaiak, franciák) is, akik feltehetően már a 11. századtól lakói voltak a városnak. Mindebben ismét csak a Duna

14 SRH I. 35.
15 Spekner 2012, 104–105.
16 Póczy 1983. A római és középkori városszerkezet összehasonlításáról mindmáig a legszemléletesebb térkép: Gerevich 1990, 37. Anonymus Óbuda-képéről: Bóna 1998, 15–21. A királyi székhelyről: Spekner 2012, 109–117. Az óbudai királyi palotáról lásd Havasi Krisztina tanulmányát kötetünkben.
17 Altmann–Bertalan 1991, 115–130; Altmann 2004.
18 ÁMF II. 245–249; Weisz 2013, 141–142.
19 MRT V. 112–231; Gerevich 1990, 28–35; Horváth 1996, 11–15, 28–37.
20 MGH SS XXVI. 62.
21 Elter 1985, 56.

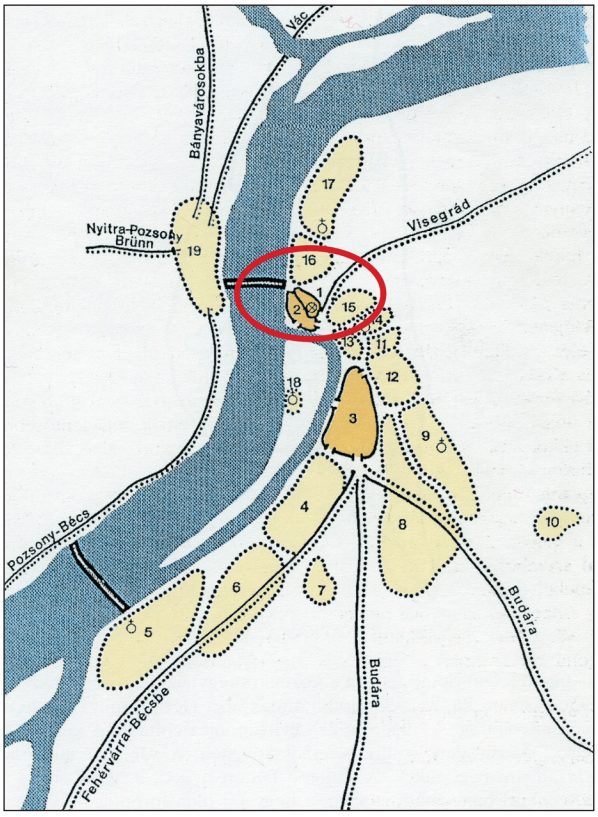

2. ábra. Esztergom. Horváth 1996 nyomán
Fig. 2. Esztergom. After Horváth 1996

mint a távolsági kereskedelmi áruk ideális szállítási útvonala, és Esztergom kikötője mint ezen portékák átrakodó helye játszotta a legfontosabb szerepet. Mindehhez hozzájárult az uralkodói és érseki udvar vonzereje és kereslete a kiemelkedő minőségű áruk iránt. Ezeknek a jómódú telepeseknek a városnegyede, a *civitas Latina* – az eddigi kutatás igen valószínűnek tartható feltételezése szerint – éppen a Duna és a várdomb alatti királyi városrész piactere között helyezkedett el. A két itteni templom közül az egyiket, amelyik a piactér déli oldalán, a pénzverdével átellenben épült, Szent Miklós tiszteletére szentelték, a másik, a halpiac közelében levő – nem véletlenül – a Szent Péter titulust kapta.[22] A 13. század elejéről származó leírások szerint[23] Esztergomban legalább két kikötő volt, a Duna fő-, illetve mellékága mellett. Az utóbbi különösen kedvező helyen, hévforrások közelében feküdt, amelyek csökkentették a fagyveszélyt, és a folyam egész éves használatát tették lehetővé.[24] A Dunának és a folyó halállományának fontossága nagyon szépen tükröződik az esztergomi latinok 13. századi pecsétnyomóján, a várfalábrázolás előterében látható, halaktól hemzsegő folyó képében is.[25] A *Latini* és a magyar lakosság különböző csoportjai mellett laktak itt örmények és zsidók is. Ez utóbbiak a héber források tanúsága szerint a 10. századtól részt vettek a Regensburg és Kijev közti távolsági kereskedelemben. Az erről szóló szöveghely ismét csak a Duna menti útról és a Dunán történő (szombat napi, ezért törvénybe ütköző) átkelésről tudósít.[26]

Esztergom nemcsak királyi székhely volt, hanem az ország egyházi központja is. A Szűz Máriának és Szent Adalbertnek szentelt székesegyház, valamint az érseki palota ugyanazon a dombon helyezkedett el, mint a királyi rezidencia. A domb és a Duna közti keskeny, de sűrűn beépített településsáv, az ún. Víziváros és az ettől északra lévő hévforrások szintén az érsek birtokában voltak. Ez a városrész saját piactérrel is rendelkezett, amit a Vízikapu határolt. Ez a kapu a Duna egyik mellékágához és egy szigethez, valamint az egyik, fent említett kikötőhöz vezetett.[27]

Az esztergomi várdomb legfontosabb épületeinek közelsége világosan mutatja az állam- és egyházszervezés szoros összefüggését. A püspökségek székhelyének megválasztása – mint ahogy Közép-Európában szinte mindenütt – teljes egészében politikai és stratégiai szempontoknak, azaz az uralkodó dinasztia hatalmi bázisa megerősítésének volt alárendelve. Antik gyökerek vagy egyházi tradíció szinte semmilyen szerepet nem játszott ebben. Sem Szombathely (Savaria), Szent Márton toursi püspök európai hagyomány által is számon tartott szülőhelye, sem Zalavár (Mosaburg), ahol a Karoling-korban már létesült egy püspöki székhely, nem vált az újonnan felállított egyházszervezet sarokpontjává.[28] Ehelyett Szent István olyan helyeket választott ki, amelyek egy-egy tágabb régió

[22] Székely 1964; Horváth 1996, 30–32.
[23] Mindenekelőtt Imre király két, az esztergomi káptalan javára 1230 körül hamisított, 1201-re, illetve 1202-re keltezett adománylevele tartalmaz erre vonatkozóan információt. *Elenchus fontium* 1997, 20–23, 17. és 19. sz.; MNLOL DF 236276, DF 236277.
[24] Gerevich 1990, 29–30, 2–3. ábra.
[25] F. Vattai 1963. Az újabb kutatások szerint a pecsét egy „feltehetőleg II. András uralma alatt készült eredetinek […] a tatárjárás utáni megújítása". Kiss 2007, 65.
[26] Spitzer–Komoróczy 2003, 116–119; Kubinyi 1995a, 3–4. Az örmények vámmentességére vonatkozó oklevél hitelességét Weisz 2013, 151–153. kétségbe vonja, de ez nem gyengíti az örmények jelenlétére vonatkozó, az esetleges hamisítvány szerint is közkeletű ismeret elfogadhatóságát.
[27] MRT V. 78–110; Horváth 1996, 16–27. A Víziárosról: Horváth 1996, 28–30. Az újabb ásatásokról: Horváth 2001. Az okleveles adatok alapján: Weisz 2013, 149–151.
[28] Szakács 2006, 208–209.

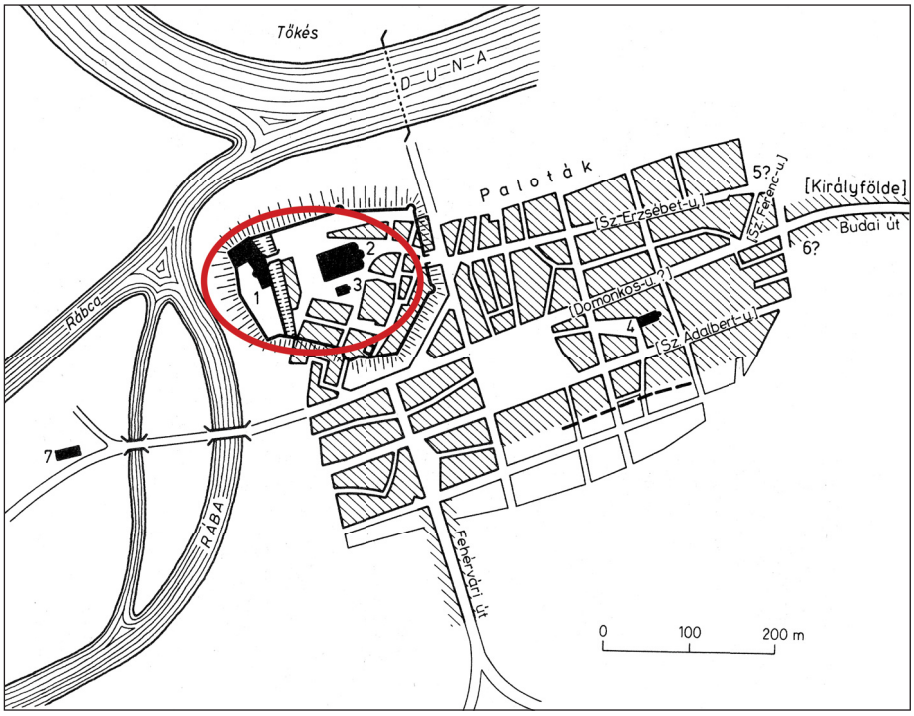

3. ábra. Győr. ÁMF II. 599. nyomán
Fig. 3. Győr. After ÁMF II. 599

számára központi jelentőséggel bírtak, és szilárdan az uralkodó család kezében voltak.[29] A Duna fent jelzett hatalmi támaszpont szerepének ismeretében nem meglepő, hogy az egyházszervezés első időszakában alapított tíz püspökség közül nem kevesebb, mint négy szintén ennek a folyónak a partján nyerte el székhelyét.

Az ország Esztergom melletti második érseki székvárosa, Kalocsa, szintúgy a Duna közelében, az Árpádok törzsbirtokán, de annak déli részén helyezkedett el, egy olyan területen, amely kiindulópontot jelenthetett az egyházszervezet további terjeszkedéséhez is.[30] Azt a kérdést, hogy egy olyan országban, amely frissen vette fel a kereszténységet, miért volt szükség két érsekség alapítására, holott a többi hasonló helyzetben levő országban egyetlen ilyen rangú egyházi központ létesült csak (vagy mint például Csehországban, hosszú ideig egy sem), a közelmúltban folytatott intenzív kutatások sem válaszolták meg teljes biztonsággal.[31] Bármi is legyen a magyarázat, a kalocsai helyszín hosszú távon nem bizonyult szerencsés választásnak. A település középkori magja ugyanis nem közvetlenül a Duna mellett fekszik, hanem attól keletre egy, a nagy folyamszabályozások előtt erősen vízjárta területen. Egy időközben eltömődött Duna-ág, a Vajas és két út kötötte össze a folyóval, amelyek egy-egy távolabbi átkelőhelyhez vezetnek. A mocsaras környezet azonban a beépíthető területet erősen korlátozta, és ez nem tette lehetővé komolyabb városi központi funkciók kialakítását.[32]

Mindez érthetővé teszi, hogy miért kapott a kalocsai érsekség már a 11. század végén egy második székhelyet Bács városában. Nem az egyházi központ áthelyezéséről volt szó, hanem a ritkább megoldásnak számító kettős székhely kialakításáról. Bács, amely ekkor már egy megye központja volt, a hozzá tartozó ispánsági várral, áradásoktól nem veszélyeztetett területen feküdt, a Dunától mintegy 15 kilométerre északra, az úthálózatba több út révén is bekapcsolódva. Al-Idrīsī virágzó

[29] Koszta 1988; Kristó 2003a, 63–65.

[30] ÁMF II. 430–432. Györffy azt feltételezi, hogy Kalocsa volt az a pont, ahol az Árpád négy fia számára kijelölt uralmi területek érintkeztek, lásd: Györffy 1985, 247–248.

[31] Az egyik vélemény szerint Kalocsát Szent István 1001-ben püspökségként alapította, néhány évre rá azonban, a keresztény térítés hatékonyabb megszervezése érdekében pápai hozzájárulással érsekségi rangra emelte. Mások szerint Kalocsa kezdettől fogva, talán 1009-től, érseki székhelyként vált egyházi központtá. Egy harmadik álláspont szerint Kalocsa eredetileg püspöki székhely volt, de amikor egy érseki rangú főpap, Asztrik (Anastasius), későbbi esztergomi érsek került az egyházmegye élére, tituláris érsekséggé emelkedett. A különböző véleményeket összefoglalja: Thoroczkay 2009. Lásd továbbá: Koszta 2000a, 42–45; Koszta 2000b.

[32] Kristó 2003b, 83–91.

városként írja le: „*Bács híres város, amelyet a többi nagyváros mellett tartanak számon. Itt piacok, kereskedések, iparosok és görög tudósok találhatók.*" Az érsekek a 12. században végig ezt a székhelyüket részesítették előnyben, és bár a 13. században Kalocsán egy új, nagy székesegyházat építettek, egészen az oszmán hódításig Bács maradt a fontosabb az érsekség két központja közül.[33]

A Duna menti harmadik püspöki székhely, amely szintén az első alapítási hullámhoz tartozott és már 1009 előtt biztosan fennállt, a győri volt *(3. ábra)*. A székesegyházat és a püspöki palotát Arrabona római katonai táborának romjaira építették, a később Káptalandombnak nevezett magaslaton, a Rába torkolatánál. A hely kiválasztásánál ez esetben is a természeti és stratégiai adottságok játszották a főszerepet. A település kontinuitásáról a római kortól a honfoglalásig semmiképpen nem lehet szó: az újabb ásatások alapján a római romok már nem mutatkoztak a felszínen, amikor a királyi vármegyeszervezet első ispánja, majd nem sokkal később az első püspök megtelepedett a dombon. Az állam- és egyházszervezés tehát itt is szorosan összefonódott, a topográfiát tekintve is. A Káptalandomb alatt, a Duna és a Rába mentén elhelyezkedő településrészeket részben a püspök, illetve a káptalan, részben az uralkodó birtokolta.[34]

A negyedik Duna menti püspökség, Vác *(4. ábra)* alapítására a fent említetteknél valamivel később, Szent István uralkodásának végén, vagy utódja, Péter alatt került sor. Ez a székhely, bár szintén egy kisebb dombon állt a Duna partján, stratégiai jelentőségében nem hasonlítható a másik háromhoz.[35] A krónikás hagyomány nem is az államalapítóhoz, hanem I. Géza személyéhez köti az alapítást, és egy legendát is kapcsol hozzá. A *Képes Krónikában* ehhez a fejezethez készített iniciálé Gézát és öccsét, (a későbbi Szent) Lászlót egy folyó (a Duna?) partján állva ábrázolja, a nagybátyjukon, Salamonon aratott 1074. évi győzelem után. Azt a pillanatot örökíti meg, amikor a fivérek elhatározzák, hogy ott alapítanak egyházat, ahol egy szarvas jelent meg nekik, égő gyertyákkal az agancsán, majd a Dunába ugrott. A legenda Géza szerepének megörökítése mellett – aki ha nem is alapította, de feltehetően gazdagon megadományozta és kibővíttette a székesegyházat – talán a nem teljesen magától értetődő helyszín megválasztását is igyekszik megindokolni.[36]

A korai Vác, amiről a legtöbb adatot az elmúlt évtizedek régészeti kutatásaiból és a tatárjárásról szóló leírásokból nyerhetünk, a 11–12. századi eredetű települések jellegzetességeit mutatja. A székesegyház egy korábbi, kisebb településtől északra épült (Vác nem volt ispánsági székhely), egy kis dombon, a püspöki palotával és a kanonokok lakhelyével együtt. Ezt a térséget valószínűleg sánc vette körül. Északi kapuja előtt, a Duna mellett *suburbium* jött létre, amelynek szabálytalan elrendezésű utcái ehhez a kapuhoz, illetve a kapu előtt elhelyezkedő piactérhez vezettek. Ez az alaprajz a királyi egyházalapítás településfejlesztő szerepét mutatja: enélkül, csupán a folyó adottságaira alapozva nem feltétlenül jött volna létre jelentős település ezen a helyen.[37]

Topográfiai jellegzetességeiket tekintve ez a négy Duna menti püspöki székhely több közös vonással is bír *(2–4. ábra)*. A székesegyház és a hozzá tartozó épületek mindegyik városban alacsony dombra, kiemelkedésre épültek, amely a folyó közelében feküdt. Ezek az épületek azonban nem jelentették egyszersmind a település fizikai középpontját: mind az alapítás idején, mind a későbbi évszázadokban jobbára periferikus helyzetben maradtak. A városi élet központja nem a székesegyház, hanem a plébániatemplom körül, a korábbi *suburbium*ban alakult ki, ahol általában a piactér is elhelyezkedett.[38] További közös vonás, amelyet főként Esztergom és Győr esetében lehet megfigyelni, hogy a *suburbium* nem alkotott egységes települést, hanem több kisebb településmagból állt, amelyek általában különböző földesurak birtokában voltak, és más-más jogállással bírtak.[39]

Ezekhez a korai központokhoz hasonló szerkezetet mutatott Pozsony korai települése is. Itt is egy Duna-parti domb tetején állt egy erődítés, amelynek eredete a Morva Birodalom idejére vezethető vissza. A Duna mellett a Morva és a Csalló közelsége és az ezeken való átkelés lehetősége is elősegítette a település kialakulását. Az Árpád-korban stratégiai jelentőségét az országhatár közelsége tovább erősítette.[40] Ebben az időszakban a vár nemcsak ispánsági székhely volt, hanem időről időre az uralkodó dinasztia egymás ellen harcoló tagjainak, mint például az előbb említett Salamonnak is,

[33] ÁMF I. 210–213. Az ispánsági várról: Bóna 1998, 35, 43–44. ábra. Egyházpolitikai szempontból: Koszta 2000a, 44–45. Al-Idrīsī leírása: Elter 1985, 59–60.

[34] ÁMF II. 595–600; Gabler–Szőnyi–Tomka 1990, 22–25; Gecsényi 1983, 41.

[35] ÁMF IV. 313–315. A Péter király alatti esetleges alapításról: Koszta 2001.

[36] *Képes Krónika* 1987, fol. 67v. A legenda: SRH I. 394–395; lehetséges interpretációja: Kubinyi 1983, 49.

[37] Kubinyi 1990, 109–110; Kubinyi 1983, 51–52. Az ásatásokról: Tettamanti 1996.

[38] Szakács 2006, 207–211.

[39] Kubinyi 1996; Laszlovszky 1995.

[40] Pišút–Timár 2009; Šedivý 2012b.

menedékvárául szolgált. A Szent Salvator-prépostsággal egy fontos egyházi intézmény is megjelent a pozsonyi várban.[41] A domb alatt, a Duna partján és attól kissé távolabb Pozsony esetében is több kisebb településmag keletkezett, amelyeknek többnyire saját plébániái is voltak. Ezek közül többet régészeti kutatással is azonosítani lehetett.[42] A vár tövében, az ún. Víztoronynál már a 11. századtól adatolható egy folyami átkelőhely és rév. Habár a révvám bevételei ebben az időben a pozsonyi ispán mellett két távolabbi monostort, a pannonhalmit és a pilisit gyarapították,[43] hosszú távon azonban a rév fontos szerepet játszott a pozsonyi településagglomeráció fejlődésében és fontos kereskedelmi központtá válásában.

Itt kell említést tenni Pestről mint Duna menti korai kereskedelmi központról is. Az erősen vízjárta terepen, a Duna mellékágai által behatárolt település helyét a fentebb Óbuda tárgyalásakor említett legdélebbi dunai rév határozta meg. A Pest helynév az Árpád-korban a Duna mindkét oldalán elterülő településrészekre vonatkozott, a jobb parti, a Gellért-hegytől északra elhelyezkedő *Pest minor* azonban kevésbé intenzíven fejlődött a bal parti Pestnél. Ez utóbbi számára hatalmas lendületet adott, hogy itt futottak össze a főbb utak keletről és délkeletről, a 11–12. század két legfontosabb távolsági kereskedelmi irányából. Mivel az innen érkező áruk jó része a folyón folytatta tovább az útját, szükség volt itt egy átrakodóhelyre. Az átkelőhely és folyami kikötő, *portus Pest* már az 1047. évvel, Szent Gellért mártíromságával kapcsolatban megtalálható a forrásokban; a folyami hajózást és halászatot II. Géza 1148-as oklevele említi.[44] A palisszáddal megerősített korai településközpont közvetlenül a Duna-parti sík területen, a kikötő tőszomszédságában helyezkedett el. Itt állt a római korban Contra Aquincum kisméretű római őrtornya, és a 11. században ugyanitt épült fel a település plébániája és alakult ki piactere. Ez esetben is a kedvező természeti adottságok és nem a (részben már a honfoglalás idejére föld alá került) romok határozták meg a középkori település elhelyezkedését. Pest városmagja körül szintén kialakultak további kisebb központok, amelyek gazdasági szempontból a korai, részben izmaeliták *(Sarraceni de Pesth)* lakta városhoz tartoztak.[45]

Az utolsó fontos Árpád-kori Duna menti településcsoport a Kárpát-medence déli részén, nem feltétlenül közvetlenül a Duna partján, de kétségtelenül a folyó vonzáskörzetében helyezkedett el. A fentebb tárgyalt Bács is ezek közé tartozott. Al-Idrīsī az érseki székhely mellett elismerő szavakkal szólt Nagyolaszi (Francavilla) városáról (ma Manđelos,

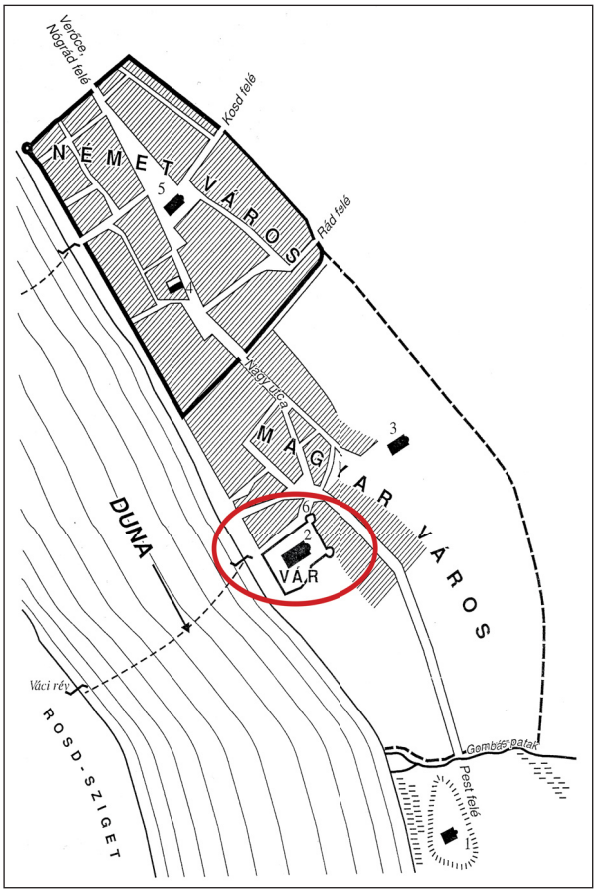

4. ábra. Vác. ÁMF IV. 313. nyomán
Fig. 4. Vác. After ÁMF IV. 313

Szávaszentdemeter/Sremska Mitrovica közelében), amely már nevében is utal korai (már 1096-ban említett) „olasz" telepeseire. A harmadik fontos déli korai város Keve volt, a római Contra Margum (Castra Constantia, ma Kovin) helyén kiépült ispánsági központ, amit az arab geográfus szintén fontos kereskedőtelepként sorolt fel. Ez esetben a még fennálló római településmaradványok éppen olyan fontosak voltak a helyválasztásnál, mint az erősség stratégiai helyzete a Duna fő- és mellékága között. A városias kinézet mindhárom hely leírásában hangsúlyosan szerepel, de térszerkezetükről az erődítést leszámítva nincsenek adataink.[46]

41 Steinhübel 2012; Šedivý 2007, 28–38, 48–54.
42 Lesák 2012; Šedivý 2012b.
43 Király 1890, 2–8; Weisz 2013, 316–318.
44 1047: SRH II. 502. 1148: *Elenchus fontium* 1997, 11, 9. sz.; Kubinyi 2009a, 47–50.
45 Gerevich 1990, 35–38; Irás-Melis 1991a, 133–141. A keleti lakosságról: Berend 2012.
46 Általánosságban: Kristó 2000; Elter 1985, 59–61. Nagyolasziról: Petrovics 2009, 75–76. Keve váráról: Bóna 1998, 23–24, 5. ábra.

A délvidéki városok felsorolásával befejeztük a Duna menti városok áttekintését a tatárjárás előtti Magyarországon. Felmerülhet azonban a kérdés: miért nem volt egyetlen város sem a folyó hosszú, észak–déli szakaszán, Óbudától, illetve Pesttől délre? A válasz a római korhoz hasonlóan a természeti adottságokban keresendő.[47] Lászlóffy Woldemár sokszor idézett rekonstrukciós térképe a Kárpát-medence vízborította és árvízjárta területeiről – habár zömmel újkori források alapján készült, közvetlenül a nagy folyamszabályozási munkálatok előtti, 19. századi állapotok ábrázolására – jól mutatja, hogyan terjed szét a Duna ezen a sík, alföldi területen. Az így kialakuló szigetek és mocsarak az átkelést és a tartós megtelepedést egyaránt igen megnehezítették.[48] A helyzet valószínűleg nem volt ettől lényegesen eltérő az Árpád-korban vagy a késő középkorban sem. Más vonatkozásban azonban a 13. század közepétől lényeges változások figyelhetőek meg a Duna menti városok eloszlásában és belső térszerkezetében, amelyek részben politikai, részben gazdasági okokkal magyarázhatók. A következőkben a városfejlődésnek ezt a második, a török hódoltságig terjedő időszakát tekintjük át.

A DUNA MENTI VÁROSOK A KÉSŐ KÖZÉPKORBAN

A változások politikai okait kutatva mindenekelőtt a tatárjárást kell említeni, amely gyakorlatilag minden, fentebb felsorolt várost elért, és sokat közülük elpusztított. A pusztításhoz váratlanul maga a Duna is hozzájárult azzal, hogy 1241 telén teljesen befagyott, és ennek köszönhetően a tatár seregek száraz lábbal át tudtak kelni rajta.[49] Rogerius *Siralmas ének*ében részletes leírást ad a veszteségekről. Leírja, hogyan foglalták el a tatárok a Várhegy kivételével a teljes Esztergomot, és gyilkolták le a lakosságot: „*Hungari vero et Francigene ac Lombardi, qui quasi erant domini civitatis, se non posse defendere advertentes combusserunt suburbia, et domos ligneas, que multe erant, usque ad palatia civitatis* […] *quibus velociter expugnatis, non credo, ut verum fatear, quod XV de tota remanserunt civitate*." Pestet, Óbudát, Vácot és Győrt szintén feldúlták, a déli szakasznál levő városokat pedig teljesen megsemmisítették.[50]

A tragikus veszteségek ellenére a legtöbb jelentős város, különösen a *medium regni* területén néhány évtized alatt újjáépült.[51] Ez az újjáépítés új, jobban megerősített városok alapításával is összekapcsolódott, amelyek közül kétségkívül Buda volt a legjelentősebb. IV. Béla új városa megkapta Pestnek az 1230-as évek elején elnyert és a tatárjárás után röviddel megerősített privilégiumait és német nevét (Ofen) is. A város magyar neve viszont a tőle északra lévő Budától ered, amit ezután kezdtek, először még csak alkalmanként, Óbudának nevezni. Ez a két név és nyelv jelzi a lakosság etnikai összetételét és – bár személy szerint alig lehet bárkit is azonosítani – részben származását is.[52]

Az utóbbi évek kutatásai megerősítették Kubinyi András véleményét, hogy Buda esetében egyszerre van szó új város alapításáról és meglevő városok áthelyezéséről, de több szempontból inkább új alapításról kell beszélni. Egyrészt Pest és Óbuda sem szűnt meg létezni, hanem újjáépültek és a budai agglomeráció fontos elemei maradtak. Másrészt a régészeti feltárások és Végh András topográfiai kutatásai egyre világosabban mutatják be azt a folyamatot, amelynek révén az addig csaknem lakatlan Várhegyen királyi parancsra tervszerűen felmért és kiparcellázott települést hoztak létre. Az új város első és legfontosabb eleme a várfalgyűrű volt; ennek kiépítése után mérték ki a telkeket, amelyek utcafronti szakaszaiból azután kialakult az utcák vonala is.[53] A „hegyen épült város" védelmi szempontból előnyös volt, de nem illeszkedett jól a közlekedési hálózatba, a Duna mentén haladó főútról kitérővel lehetett megközelíteni. Ezért is volt nagy jelentősége az erődített városrésszel *(castrum)* szinte egy időben kialakuló külvárosoknak, mindenekelőtt a Duna partján már a római korban is használatos főút (a mai Fő utca) mentén kiépült Vízivárosnak, ahol Buda iparosainak és napszámosainak jó része lakott, de éltek itt jelentős számban kereskedők is.[54]

Buda fokozatosan átvette a királyi székhely szerepét is Esztergomtól és Óbudától, de az udvar áttelepülésének folyamata a források pusztulása miatt nagyon nehezen követhető. Vannak adatok arra, hogy az óbudai várat az uralkodók még a 13. század második felében is használták, de sokszor kétséges, hogy „Buda" az e néven létrehozott új vagy még a régi települést jelenti-e. Az új királyi

47 Lásd például: Bálint 1998.
48 Lászlóffy 1938.
49 Kiss 2000; Kiss 2003.
50 Rogerius: *Carmen miserabile*, Cap. 38–39, lásd: SRH II. 583–585. Esztergom pusztulásáról: Horváth 2007, 54–59.
51 Szűcs 1993, 3–105. A környezettörténet és a társadalom összefüggésében: Laszlovszky 1994.
52 Kubinyi 2009a, 54–57.
53 Végh 2006–2008, I. 19–26; Végh 2009.
54 Végh 2006–2008, I. 88–122.

szállás, a *Kammerhof*, a Várhegy északkeleti kiszögellésében, a Duna felőli oldalon épült, nem messze a szentélyével szintén a Duna felé mutató, Buda alapításával egyidős domonkos kolostortól.[55]

További politikai tényezőként kell figyelembe venni az Árpád-ház 1301-es kihalását és az ezt követő harcokat a trónutódlásért. Mivel ebben a küzdelemben Buda polgársága nem állt ki egyértelműen I. Károly mellett, az uralkodó jobbnak látta másutt berendezni első székhelyét. Először az ország déli részén, Temesvárott, a Temes folyó egyik mellékága, a Bega partján rendezte be udvartartását.[56] Mihelyt azonban hatalmát megerősítette, áthelyezte rezidenciáját a Dunakanyarba, a *medium regni*nek nevezett területre, azon belül viszont egy új helyszínre, Visegrádra. A topográfiailag a királyi rezidenciától független korábbi ispánsági központ kérdését itt most figyelmen kívül hagyva, a fő vonzerőt I. Károly számára a hegytetőn épült fellegvár jelentette, amelyet IV. Béla király felesége, Mária eredetileg azért építtetett, hogy egy újabb mongol támadás vagy más veszély esetén menedékvárul szolgálhasson a Margit-szigeti domonkos apácák számára.[57] Ehhez a várhoz tartozott mintegy *suburbium*ként egy hospestelepülés a Duna partján, amely egy német és egy magyar városrészből állt. A település szorosan összefüggött jogilag és gazdaságilag is a Duna túlsó partján fekvő, Károly által 1324-ben kiváltságolt Nagymarossal. A jobb parton, a visegrádi oldalon beépíthető terület azonban olyan keskeny volt, hogy mindösszesze egy vagy két, a folyóval párhuzamos utca beépítésére nyílott lehetőség; a település hosszanti tengelye gyakorlatilag a Buda és Esztergom közti, Duna-parti út volt, amit néhány kisebb, keresztirányú utca egészített ki.[58]

Visegrád mint királyi rezidencia kiválasztásánál akár elhibázott uralkodói döntésre is gondolhatnánk, ha az udvar jelenléte (kisebb megszakításokkal) nem tartott volna csaknem 100 évig. Az ország főurai, legbefolyásosabb arisztokratái szintén készek voltak arra, hogy ebbe a kis városba költözzenek és a Várhegy alatt elhelyezkedő királyi palota közelében házat vásároljanak. Kétségtelenül a királyi udvar és a központi kormányzati szervek (a királyi kancellária és a nagybíróságok) jelenléte tette a települést várossá. Az újabb szakirodalomban ezért is tűnhetett fel a „rezidenciaváros" elnevezés a 14. századi Visegráddal kapcsolatban.[59] Az udvar elköltözése után, legkésőbb az 1420-as évektől kezdve kis mezőváros maradt a fényes központ helyén. A 15. század elejétől kétségkívül Buda és a budai Várhegyen épült királyi palota vette át a magyar királyok fő rezidenciájának szerepét. Budát az oklevelekben *sedes et solium dignitatis regie, solium regale* vagy *thronus regius* elnevezéssel illették. A királyi udvar jelenléte a fővárosi agglomerációt valóban az ország *metropolis*ává tette.[60]

A püspöki székvárosok esetében a 13. század közepének átalakulásai nem okoztak olyasfajta átrendeződést, mint a királyi székhely esetében, de itt is voltak változások. Az egyházi központok ugyanott maradtak, mint korábban, mellettük azonban – az egyre jelentéktelenebb Kalocsa kivételével – fontos kereskedőtelepülések fejlődtek ki. Topográfiai szempontból ez a fejlődés koncentrációt jelentett, amelynek következtében Esztergom és Győr beépített területe kisebb lett, ám ezt intenzívebben használták ki.[61] Vác esetében *(4. ábra)* inkább városbővítéssel számolhatunk, mert a püspök, talán még Báncsa nembeli István, a tatárjárás után új telepeseket hívott, akik a várost a Duna mentén északi irányban kibővítve létrehozták a „német várost", mint önálló városrészt.[62] Ahol korábban a püspöki székhely egy része királyi kézen volt, idővel ez is a püspök, a káptalan vagy világi földesurak kezébe került. Esztergomban *(2. ábra)* erre röviddel a tatárjárást követően került sor, egy balul sikerült kísérlet után, amikor IV. Béla 1249-ben Budához hasonlóan a Várhegyre akarta áttelepíteni a királyi város polgárait. Mivel azonban a rendelkezésre álló terület, az érseki székhely épületeit is beleszámítva túl szűk volt, a terv kudarcba fulladt. A király 1256-ban úgy döntött, hogy az egész Várhegyet az érsekségnek adja, és emellett a korábbi királyi városrész felett is kiterjedt jogokat biztosított az egyházfőnek. A királyi udvar Óbudára, majd Budára költözése nyomán, valamint a távolsági kereskedők útkényszerének megszüntetése miatt Esztergom városa a késő középkorban hanyatlásnak indult.[63]

Győrött *(3. ábra)* az a folyamat, amelynek során a város különböző részei a káptalan tulajdonába kerültek, csaknem 150 évig tartott. A 13. század

[55] Az ezzel kapcsolatos, több évtizedes ún. budai vitáról jó áttekintést ad: Spekner 2012; Magyar 2012. Visegráddal összehasonlítva: Végh 2013.

[56] Petrovics 2008.

[57] Iván 2004, 16–23.

[58] A legfrissebb alaprajzi rekonstrukció: Buzás–Laszlovszky 2013, 213; Mészáros 2014, 125–178.

[59] Mészáros 2009; Kondor 2012; Végh 2013.

[60] Kubinyi 1995b, 148–161. Magyarul: Kubinyi 2001.

[61] Horváth 1996, 13–14, 30. A késő középkori lelőhelyek: MRT V. 112–231; Gecsényi 1983, 36–45; Lővei 2004, 219–224; Kristó 2003b, 91–93.

[62] Kubinyi 1983, 52–53; Kubinyi 1990, 110–111.

[63] Gerevich 1990, 34–35. Az áttelepítési kísérlet: *Elenchus fontium* 1997, 42–43, 36. sz. A kereskedelem hanyatlása: Weisz 2003a.

második felében itt is sor került a királyi hospesek áttelepítésére, akiknek távolabbi, részben a Duna mentén fekvő telepeikről ismét csak egy erődített dombtetőre, nevezetesen a fent említett Káptalandombra kellett átköltözniük. Ez a rendelkezés az 1271-es királyi kiváltságlevél része volt,[64] amely a polgároknak egyebek mellett jelentős bevételeket és birtokokat biztosított a Dunánál, ahogyan arról alább még lesz szó. A jogi helyzet szabályozásával együtt a *suburbium* topográfiai átalakulására is sor került. Korábbi lakóházak lebontásával tágas piacteret építettek ki (a mai Széchenyi tér helyén), mindössze két háztömbnyire a kikötőtől és a Duna partján lévő halpiactól.[65] A településszerkezetnek ez az átalakulása Győrött éles törést mutat a városfejlődés első és második időszaka között. Habár a lakosság különböző részei feletti földesúri joghatóság a királyi privilégiumlevél kiadásának idején még élesen elvált, annak rendelkezései érvényesek voltak a püspök, a káptalan és a király népeire is. A földesúri joghatóság megosztottsága sokkal kevésbé befolyásolta a késő középkori város topográfiáját, mint a tatárjárás előtti agglomeráció esetében.[66]

A korai településhalmaz Pozsony esetében is kompaktabb kereskedővárossá alakult. Ez esetben az egyesítő szerepet nem a Várhegy, hanem a *suburbium* látta el. A vár továbbra is időről időre, mindenekelőtt Zsigmond és Mátyás király idején a királyi mellékrezidencia szerepét töltötte be, amely a város kereskedelmére és fogyasztásának színvonalára pozitív hatást gyakorolt, bár az uralkodók rendkívüli adói és más követelései erősen megterhelték a városi költségvetést.[67] A nyugati irányú kereskedelmi kapcsolatok megerősödésével a 13. századtól Pozsony mint határváros végre teljesen ki tudta használni a helyzetében rejlő lehetőségeket. A váraljai település jelentőségének növekedését világosan mutatja a Szent Salvator-prépostság áthelyezése a legnagyobb városi plébániatemplomba, a Szent Márton-egyházba.[68] A többi korábbi településmag egyházai a város központjával egybenőtt külvárosok plébániatemplomai lettek. További településfejlesztő és az egybeépülést segítő tényezőt jelentettek a Duna különböző ágain létesített és intenzíven kihasznált átkelőhelyek, közülük különösen az, amelyik a Duna főágán vezetett át *(6. ábra)*. A késő középkori Pozsony topográfiai szerkezetét, bár a belváros nem érintkezett közvetlenül a Dunával, mégis a révátkelés helye határozta meg. A két legfontosabb utca, az északkelet–délnyugati irányba futó Lange Gasse, illetve a nagyjából észak–déli irányban haladó Venturgasse egyaránt a Vödrici kapuhoz vezettek, amin kívül a révhajók vontatólovainak pályája volt. A Szent Márton-templom is ennek a kapunak a tőszomszédságában helyezkedett el. A Lange Gasse keleti végénél, a Szent Lőrinc kapunál volt a kisebb (alsó) rév, amely a Duna egyik mellékágán vezetett át.[69]

Pest, a másik nagy Duna menti kereskedőváros, amely nem volt se uralkodói, se püspöki rezidencia, mintegy másfél évszázad alatt heverte csak ki teljesen a tatárjárás okozta sebeket, és a 15. század elején nyerte vissza korábbi politikai és gazdasági jelentőségét. Buda alapítása után jogi értelemben Pest csak az új város *suburbium*ának számított, önkormányzatát és bíráskodását tekintve alá volt rendelve az új településnek. A Duna mint széles választóvonal azonban mégis lehetővé tette Pest önálló fejlődését. Országos kereskedelmi központként, amely más áruk mellett a kitűnő szerémségi bor és az alföldi élőállat forgalmát tartotta ellenőrzése alatt, a város igen meggazdagodott. Ez tette lehetővé a városfalak jelentős kibővítését is; az új falgyűrű a korábban önálló Újbécset és Szenterzsébetet is magában foglalta. Pest 15. századi városfala – éppúgy, mint a 13. században épült elődje – a pozsonyi városfallal ellentétben nyitott volt a Duna felé, ami a város és a folyó intenzív szimbiózisát tanúsítja.[70]

A Kárpát-medence déli része és az alsó Duna-szakasz települései a 14. században és a 15. század elején szintén jelentős gazdasági növekedést éltek át, mindenekelőtt a termékeny földeknek és az imént említett szerémségi bornak köszönhetően. Itt azonban nem annyira a régi központok, hanem új települések, mint például Újlak és Szalánkemén, váltak jelentőssé, és Nándorfehérvár fontossága is növekedett. Ezt a fejlődést az oszmán hódítás állította meg és terelte más irányba.[71] A leginkább szokatlan Keve példája volt, amelynek döntően szerb lakossága a törökök elől menekülve testületileg északra vonult a Duna mentén, és a középkorban csak *insula magná*nak nevezett Csepel-szigeten telepedett le. Városuk, Ráckeve volt az utolsó

[64] „hospites nostros de Iaurino ad castrum transferre Iauriense": *Elenchus fontium* 1997, 61–63, 53. sz.; Fügedi 1971, 109–117. Győri vámtarifa 1260-ból: *Elenchus fontium* 1997, 51–52, 42. sz.; Weisz 2003b; Weisz 2013, 181–184.

[65] Szőnyi 2007, 123–132. Más városok területi átrendezésére a Duna mentén: Csendes 2000, 147.

[66] Gabler–Szőnyi–Tomka 1990, 24–25. A jogállásról: Gecsényi 1983, 34–39.

[67] Szende 2006, 204–209.

[68] Šedivý 2007, 48–54, 82–86; Šedivý 2012a.

[69] Király 1890, 7–8, 28–29, 70; Gerevich 1990, 47, 17. ábra.

[70] Irás-Melis 1991b; Irás-Melis 2004.

[71] Vukičević-Samaržija 2000, 475–480; Engel 2000, 66–70.

új alapítás a középkori magyar Duna-szakaszon.[72] Ezek mellett a nagyobb kereskedelmi központok mellett egy sor egyházi vagy világi földesurak joghatósága alatt álló kisebb mezőváros, mint például Somorja, (Mosonmagyar)Óvár, Komárom, Szentendre, Paks, Tolna is kialakult, amelyek másodrendű központként, a regionális kereskedelem elosztó központjaiként működtek.[73]

A VÁROSOK ÉS A FOLYÓ – BEFOLYÁSOK ÉS KÖLCSÖNHATÁSOK

A Duna menti magyarországi városok Árpád-kori és késő középkori fejlődésének áttekintése után, ahogyan már a bevezetőben jeleztem, szeretném bemutatni a városi topográfia azon elemeit, amelyek esetében a Duna befolyása a legerősebb volt. Elsőként vegyük sorra még egyszer a helyszínek kiválasztását. E tekintetben a Duna szerepét nem lehet eléggé hangsúlyozni. Ez is megerősíti azt az általános megállapítást, hogy a vízi utak – más közlekedési útvonalakhoz hasonlóan – fejlesztő és stabilizáló hatást gyakorolnak a településhálózatra.[74] A települések igen gyakran egy-egy hajózható kisebb folyó torkolatánál vagy azzal átellenben helyezkedtek el, mint például Győr és Esztergom esetében, vagy különböző jellegű tájak, dombvidék és síkvidék találkozásánál, amit Esztergom mellett Pozsony, Vác és Buda esetében is megfigyelhetünk. Mindhárom városban a dombsor utolsó eleme közvetlenül a Duna partján helyezkedett el, és ezáltal lehetővé tette mind a vízi, mind a part menti szárazföldi utak ellenőrzését.

A kedvező fekvés a római korban kialakult települések kontinuitása esetében is meghatározó volt.[75] Az esetek többségében nem népesség- vagy településkontinuitásról beszélhetünk, hanem ugyanazoknak a kedvező természeti adottságoknak a kihasználásáról. A középkorban immár az adottságok közé tartozott a római romok kőanyaga mint újra felhasználható építőanyag-forrás is. A fentebb említett példák, Arrabona/Győr, Aquincum/Óbuda, Contra Aquincum/Pest és Contra Margum/Keve mind ezt mutatják. Hasonlóképpen több helynév, Bécs magyar neve, valamint Pest és annak német fordítása, Ofen, is kemencét jelent, amely a római kőanyagból égetett mész előállítására szolgált.

Szinte minden bemutatott településnél találunk folyami átkelőhelyet (révet) is – vagy megfordítva ezt az állítást: ahol nem volt kiemelkedő fontosságú átkelő, mint például Kalocsánál, ott nem tudott jelentős település kialakulni. A folyami átkelő és a város együttélésének példájaként térjünk vissza Pozsonyhoz. Mint fentebb említettem, ennek a fontos révátkelőnek a jövedelmén a 11. századtól a pozsonyi ispán és a pannonhalmi apátság osztozott, majd később a pilisi monostor is részesült belőle. A város III. András 1291. évi kiváltságlevele értelmében kapott bizonyos jogokat a folyami átkelést illetően, nevezetesen a kisebb (a Duna mellékágán átkelést biztosító) rév birtokát, és azt is engedélyezte az uralkodó, hogy a város saját használatára hajókat és hajósokat tartson fenn a Dunán.[76] A folyó főágán létesített révátkelés üzemeltetésébe a 14. század második felében kapcsolódtak be a város leggazdagabb polgárai (Jans Poll, Jacob Pucheim, Caspar Ventur) mint vállalkozók, azaz az egyházi rév bérlői.

A rév stratégiai jelentősége miatt Zsigmond király 1396-ban elrendelte, hogy a török elleni hadjáratba induló seregek számára hat kompot tartsanak készenlétben, egyenként 60 ló és lovas számára. Amikor ez a rendelkezés nem vezetett eredményre, 1402-ben az uralkodó hozzájárult ahhoz, hogy Pozsony bármely polgára bekapcsolódjon a rév üzemeltetésébe. Nem sokkal ezután felmerült az a terv is, hogy az átkelés kérdését egy híd építésével oldják meg. Egy 1430-as kísérlet után 1439-ben készült el egy hajóhíd, amelyet Albert király a fenntartás minden jogával és kötelezettségével Pozsony városára ruházott. A híd, amely általában március/április és november között volt használatban, 1445-ig állt fenn. Utána Mátyás király alatt, 1473 és 1490 között, majd II. Ulászló idején, 1493 és 1496 között állt egy vagy két híd Pozsonynál a Dunán. Az évszámok mutatják, hogy többnyire háborús időkben, nagyobb csapatmozgások idején volt szükség arra, hogy hidak segítségével biztosítsák az állandó átkelés lehetőségét. Egyébként úgy tűnik, hogy béke idején a révátkelés is ki tudta elégíteni az igényeket.[77] A városi számadáskönyvek részletesen tudósítanak a hidakkal kapcsolatos kiadásokról és munkálatokról. Ezekből kitűnik, hogy a szerkezeteket gyakran károsította áradás, jégzajlás, vagy folyami hordalék. A feljegyzések nemcsak a közlekedés és a város gazdálkodása, hanem a Duna

[72] Kubinyi 1990, 140–145.
[73] Fügedi 1972; Kubinyi 1990, 120–121, 145–147.
[74] Denecke 2001, 18–25; Csendes 2001, 55–59.
[75] Christie 1996; Csendes 2000.
[76] Juck 1984, 74–76; Weisz 2013, 318.
[77] Király 1890, 15–70.

vízszintje, a téli időszakok hosszúsága és az áradások dokumentálása szempontjából is igen fontosak.[78] A Duna Pozsony alatti szakaszainál már túl széles volt ahhoz, hogy a kor technikai szintjén a főágon hidat építhessenek. (A római korban valószínűleg állt egy állandó híd az Óbudai-sziget déli végénél, amelynek bal parti hídfője Transaquincumnál, a Rákos-patak torkolatánál volt.[79])

A révátkelők a folyó mindkét partján vezethettek település kialakulásához.[80] A meder szélességétől, az esetleges szigetektől, a part menti domborzati és vízrajzi viszonyoktól, valamint a tulajdonviszonyoktól függött, hogy csak az egyik parton jött létre város révvel, illetve folyami kikötővel (mint pl. Bécs, Pozsony, Győr, Vác esetében), vagy egyazon település két része a két átellenes parton helyezkedett el (mint Pest és minor Pest), vagy önálló, autonóm települések alakultak ki. Ez utóbbi esetre példa Buda és Pest, bár a két város viszonya többször is változott az idők során. Miután IV. Béla az 1240-es évek közepén Pest kiváltságait adományozta Budának, hosszú időbe és sok küzdelmébe tellett a pesti polgároknak, hogy teljes autonómiát harcoljanak ki településük számára. Zsigmond király idejéig Pest bírái is Buda polgárai közül kerültek ki. Csak azután engedte át Zsigmond a pestieknek az önálló bíró- és tanácsválasztást, hogy Pest nagylelkűen 1000 aranyforint kölcsönt adott az örökösen pénzszűkében levő uralkodónak (miután Buda visszautasította a pénzösszeg rendelkezésre bocsátását). Legkésőbb 1492-től Pest saját jogán a szabad királyi városok közé számított. A két város gazdasági irányultsága is jól kiegészítette egymást: Pest nagy gabona- és állatvásáraival szemben Buda elsősorban a kézművestermékek árucseréjét bonyolította le.[81]

Budához és Pesthez sok tekintetben hasonlóan alakult – bár jóval kisebb léptékben – Visegrád és Nagymaros ikertelepüléseinek viszonya is. A révátkelővel összekötött két város közül a jobb parti Visegrád ez esetben is (legalábbis egy időre) királyi rezidencia volt, míg a bal parti Maros városias fejlődését I. Károly 1324-ben kiadott kiváltságlevele lendítette fel. A két település együttműködését erősítette a természeti adottságok szülte kényszer is. A jobb parton rendelkezésre álló hely igen szűk volta miatt Visegrád lakói kénytelenek voltak a bal parton földterületeket – mindenekelőtt szőlőt és szántóföldet – szerezni. Nagymaros polgárai pedig, kiváltságlevelük értelmében a Duna mindkét partján vághattak maguknak tüzelő- és épületfát, kereskedelmi tevékenységükben pedig ők is élvezhették a királyi rezidencia jótékony hatását. Az udvar távozása után azonban a két város kapcsolata meggyengült és a települések más-más fejlődési utat jártak be.[82] Esztergommal szemben is volt egy mezőváros a Duna túlpartján, Kakat (ma Párkány/Štúrovo), amelynek lakói a 11. századtól révészek és halászok voltak, és ahol a késő középkorban messze földön híres, és különösen a Duna menti települések lakói által látogatott vásárokat tartottak.[83]

A Duna nemcsak a part menti települések helyválasztását, hanem beépített területüket és topográfiai szerkezetüket is gyakran meghatározta. A legfontosabb tényező itt a folyó vízszintje és az ártéri területek kiterjedése volt. Ezeket a tényezőket és változásaikat leginkább régészeti kutatásokkal lehet meghatározni. Visegrád ebben a tekintetben is jó példa: a 14. századi település feltárása során olyan területekről is felszínre kerültek lakóházak, ahol manapság igen veszélyes lenne építkezni. Ez egyértelműen arra utal, hogy a vízszint abban az időben jóval, akár három-négy méterrel is a mai alatt volt. Ez az állapot már az 1420-as évekre jelentősen megváltozott. Nemcsak a talajvízszint emelkedett mintegy két méterrel a száz évvel korábbi fölé, hanem a Duna sorozatos árvizei is maradandó nyomokat hagytak a város épületein. Jól megfigyelhető volt mindez a Dunától mintegy 150 m távolságra épült ferences kolostor folyó felőli oldalán: a pincék feltöltése mellett a 16. század elején az északi kerengőfolyosót is újjá kellett építeni.[84] A Duna bal partján Nagymaros és Vác esetében is azonosítható volt a magasabb talajvízszint és az árvizek hordaléka a 16. század eleji rétegekben. Mindez a településszerkezetre – ami a városok alaprajzát illeti – mégsem gyakorolt döntő hatást; az alkalmazkodás inkább a vertikális irányú elmozdulásban mutatható ki. A lakosság továbbra is megtartotta és használta a víznek időszakosan kitett utcákat, épületeket, de megemelte a járószintet, illetve a pincék szintjét, vagy betöltötte a veszélyeztetett föld alatti épületrészeket.[85]

A vízszint és az árterületek kiterjedése mellett tanulságos a középkori domborzati viszonyokat, szintvonalakat is rekonstruálni, ahogyan ez Győr esetében történt *(5. ábra)*. Az így készített ábrán jól látszik, hogy a Duna ártere és korábbi holtágai által

78 Kiss–Laszlovszky 2013, 45–54.
79 Zsidi 2007, 66, 12. kép.
80 Schulz 2005.
81 Kubinyi 2009a, 50–51, 69–70.
82 Tringli 2001, 111–113; Mészáros 2014, 173–174.
83 Kubinyi 1983, 55–59, térkép az 56. oldal után.
84 Mészáros 2006, 161–162; Mészáros–Serlegi 2011, 206–214; Kiss–Laszlovszky 2013, 39–43.
85 Mészáros–Serlegi 2011, 206–214.

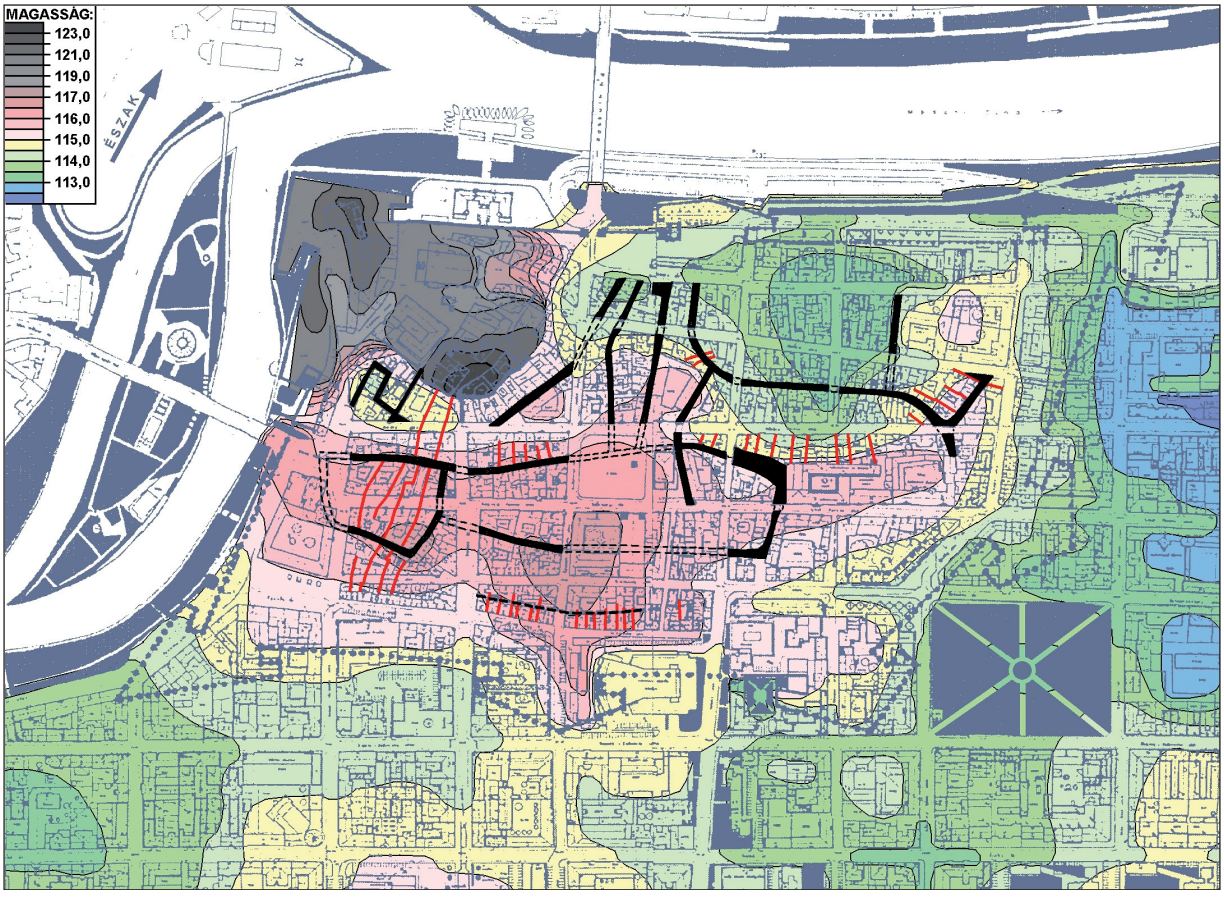

5. ábra. Győr, a domborzathoz illeszkedő feltételezett korai utcahálózat. Tervezte és rajzolta: Somfai Attila
Fig. 5. Győr, hypothesed network of streets fitting the lie of the land. Design and drawing: Attila Somfai

kialakított domborzat milyen nagy mértékben befolyásolta a város feltételezett korai utcahálózatát is. Győr esetében a Duna többperiódusú történeti meder rekonstrukiójára is sor került, ami a korábbi mellékágak és szigetek jelentőségét mutatja a településszerkezet szempontjából.[86] Ugyanezt a jelenséget figyelhetjük meg a pozsonyi Duna-szakaszt ábrázoló történeti térképeken is. Egy 1760-ban készült térkép különösen szemléletesen ábrázolja a folyó összes mellékágát és szigetét, amelyeknek a nyoma a terepen manapság már nem figyelhető meg *(6. ábra)*.[87] Ennek alapján egészen világos, hogy a város csak ott fejlődhetett – és ott is fejlődött ki –, ahol a Duna egy rövid szakaszon egyetlen áttekinthető és átkelésre alkalmas főmederben folyik. Ezt az adottságot használták ki a pozsonyi rév, illetve híd helyének meghatározásánál is.

A Duna szigetei korlátozták ugyan a rendelkezésre álló területet, de ugyanakkor réteket, legelőket és mindenekelőtt a kerítések és eszközök készítésére alkalmas vesszőt, venyigét, valamint tüzelőfát biztosítottak a part menti települések lakói számára. Vannak adatok a szigeteken telepített gyümölcsösökre is, a pozsonyi polgárok végrendeleteiben például a következő kertek neveivel találkozunk: Gereidt, Alberwerdt, Dreschwerd, Rosenwerd, Ainsing, Wisgrund, Herrenau, Schottenau.[88] Mindez a terület intenzív kihasználását és gyakori, nyilván csónakok, ladikok segítségével történt felkeresését eredményezte. Hasonló meggondolásból adományozott V. István király már említett 1271-es kiváltságlevelében a győri hospeseknek egy szigetet a Dunában, a püspökvárral szemben: *„Ut pro edificiis reparandis virgas et palos habeant et pro agricultura ac pro curiis terram habeant ampliorem, contulimus eisdem hospitibus nostris quandam insulam cum suis populis in Danubio usque occidentem ex opposito*

[86] Winkler 1998; Somfai 2001, 22–28. Köszönöm Somfai Attilának, hogy az általa szerkesztett térkép újraközléséhez hozzájárult.

[87] Köszönöm Kiss Andreának, hogy az itt közölt térképre felhívta a figyelmemet.

[88] Ortvay 1892–1903, II/1. 14–20; Majorossy–Szende 2010–2014, passim.

6. ábra. A Duna Pozsonynál, 1760. OSzK, Térképtár, Tk-1159
Fig. 6. The River Danube at Pozsony, 1760. National Széchényi Library, Map Collection, Tk-1159

castri Iauriensis adiacentem cum suis nemoribus, pratis et pariter piscaturis."[89]

A legismertebb dunai sziget már a középkorban is a Nyulak szigete, a mai Margit-sziget volt, mindenekelőtt a IV. Béla leánya számára alapított domonkos apácakolostornak köszönhetően. A Budához légvonalban roppant közeli és folyó hatásának igen erősen kitett épületegyüttes esetében hasonló vízszintváltozásokra utalnak az írásos és régészeti adatok, mint Visegrád és Vác esetében. A kolostor és a Duna kapcsolata messze kiterjedt a szigeten túlra is: az apácák gyakorlatilag a Dunakanyar legjelentősebb egyházi földesurainak számítottak, és számottevő birtokokkal rendelkeztek, elsősorban a Duna jobb partján, többek között Felhévízen.[90] Nagyon fontos dunai helyszín volt továbbá a mintegy 50 km hosszú Nagysziget, a mai Csepel-sziget. Mint uralkodói vadászterület a középkor folyamán végig királyi tulajdonban volt, és csak a 15. század folyamán alakultak ki területén mezővárosok: a már említett Ráckeve és további három település.[91] A Dunakanyartól délre fekvő szigetek gyakran voltak politikai események, diplomáciai tárgyalások színhelyei is. Ezt részben az magyarázza, hogy habár a szigetek nem számítottak „senki földjének", de mégis biztonságos és védett, a folyóparti településektől független helyszínek voltak. Például IV. Béla és fia, a későbbi V. István a Margit-szigeten tartották béketárgyalásaikat „családi ügyük" rendezésére.[92]

A szigetek elhelyezkedése összefügg a folyami kikötőkkel is, amelyeket gyakran, például Esztergomban, Óbudán, és részben Pozsonyban is, az előbbiek védelmében, a fő sodrástól távolabb létesítettek *(7–10. ábra)*. Ez megkönnyítette a hajók, csónakok kikötését, az átrakodást. A kikötők és a révhelyek általában összefüggtek egymással, de nem voltak azonosak. Mindkettő egyúttal vámszedő hely is volt, ahol a folyam hosszában szállított áruk után vámot (pl. *tributum salinarum, tributum lignorum*), illetve az átkelőhely idénybe vételéért a révvámot *(tributum portus, tributum transitus)* meg kellett fizetni. A vám összegét annak birtokosa hajtotta be, aki nem volt feltétlenül azonos a vámhely melletti település

[89] *Elenchus fontium* 1997, 62, 53. sz.
[90] Kubinyi 1964; Vadas 2012.
[91] Tringli 2001, 81–83, 114–115.
[92] Rüther 2007, 37–40; Zsoldos 2007, 92.

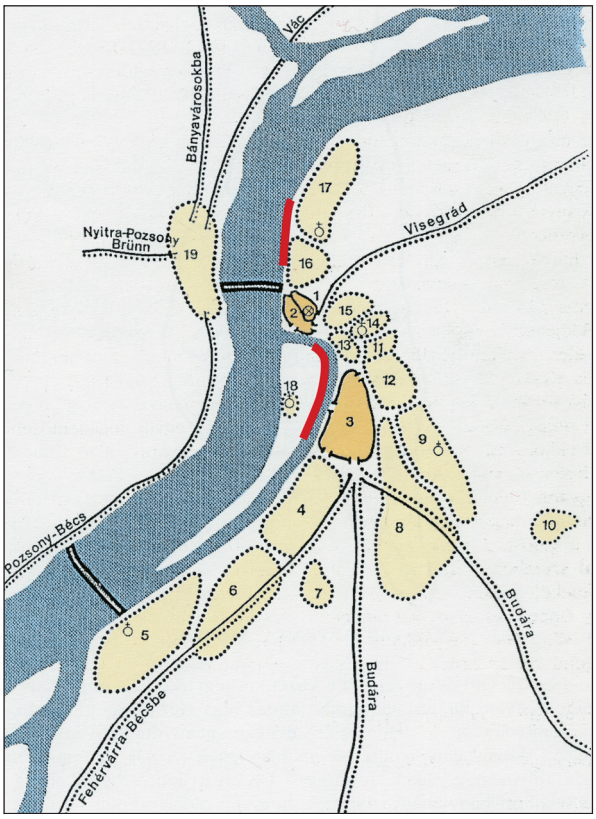

7. ábra. Feltételezett kikötők Esztergomban. Horváth 1996 nyomán
Fig. 7. Hypothesised wharves in Esztergom. After Horváth 1996

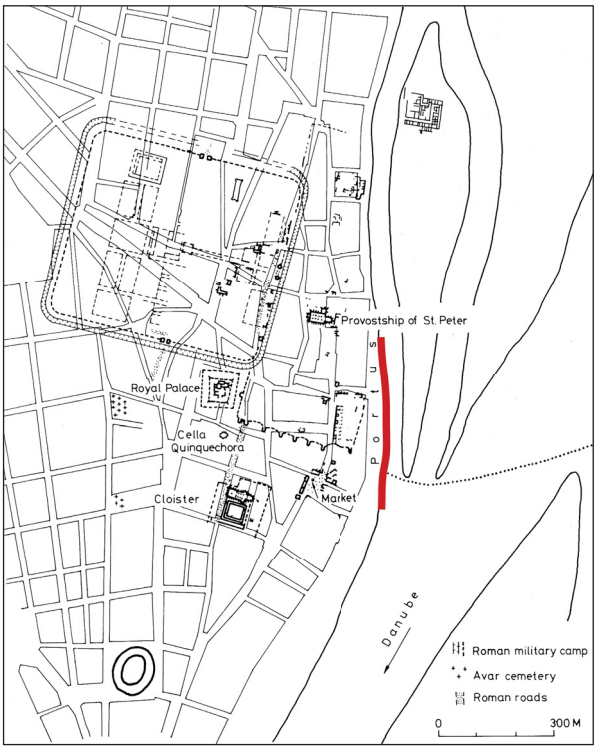

8. ábra. Feltételezett kikötő Óbudán. Gerevich 1990 nyomán
Fig. 8. Hypothesised wharf in Óbuda. After Gerevich 1990

földesurával, amint ezt Pozsony példáján láttuk.[93] Ez könnyen vezetett konfliktusokhoz, amint ezt Kubinyi András Óbuda és a többi dunai rév (Jenő/Felhévíz és Pest/Buda között) esetében részletesen bemutatta. Szintén nézeteltérésekre adott alkalmat a révészek *(nautae)* és a hajósok *(carinarii)* munkamegosztásának megsértése, főleg azzal, hogy az utóbbiak az átkelő forgalomból is ki szerették volna venni a részüket.[94]

A Duna menti városok foglalkozási struktúrájában mindenütt feltűnik a közlekedésből és a szállásadásból élők magas aránya, és a szervezett kézművesség viszonylag korai megjelenése, amelynek képviselői gyakran különleges jogállással bírtak. A pesti hajósok alkották az első saját testületbe tömörült, saját elöljáróval rendelkező foglalkozási csoportot. Közvetlenül a király alá és nem a városi tanács felügyelete alá tartoztak, és ezt a helyzetüket a középkor végéig megőrizték.[95] A másik, kifejezetten a folyóból élő mesterség, a halászoké gyakorlatilag minden dunai városban és faluban megtalálható volt. Pozsonyban például saját külvárosuk létesült a déli városfal és a Duna között, és a budai Víziországban is volt Halász utca. Több helyen maradtak fent adatok a folyó halászattal kapcsolatos speciális használatáról: a védett szakaszokon ún. *vivarium*okat helyeztek el a vízben, ahol többek között a nagyböjti eladásokhoz tudták hosszú távon tárolni az élő halat.[96] Erzsébet királyné 1367-es óbudai adománylevelében például a haltároló hely a vámmal egybekötve fordul elő: *„tributum in Veteribuda habitum simulcum proventibus piscium, qui tempore yemali super dicto fluvio Danoby in eadem Veteribuda conservantur."*[97]

Óbuda mellett vannak adataink *vivarium*okról Esztergomból és Budáról is. A késő középkori fővárosban különösen éles küzdelem bontakozott ki a mészárosok és a halárusok között a haltároló alkalmatosságok helyét illetően. Az erről folytatott per anyaga sok értékes adattal szolgál a Duna hasznosításáról. A kiváltságaik szerint mindkét mesterség képviselőinek joguk volt arra, hogy nagy halakat piacra vigyenek, és az eladás előtt a Dunában

93 Kováts 1901; Weisz 2003a; Weisz 2003b; Weisz 2013.
94 Kubinyi 1964, 100–103, 98–113. jegyzet.
95 Kubinyi 1977, 143–144; Csendes 1974, 101.
96 Vö.: Ferenczi 2008, 347–351.
97 Idézi: Fügedi 1959, 11.

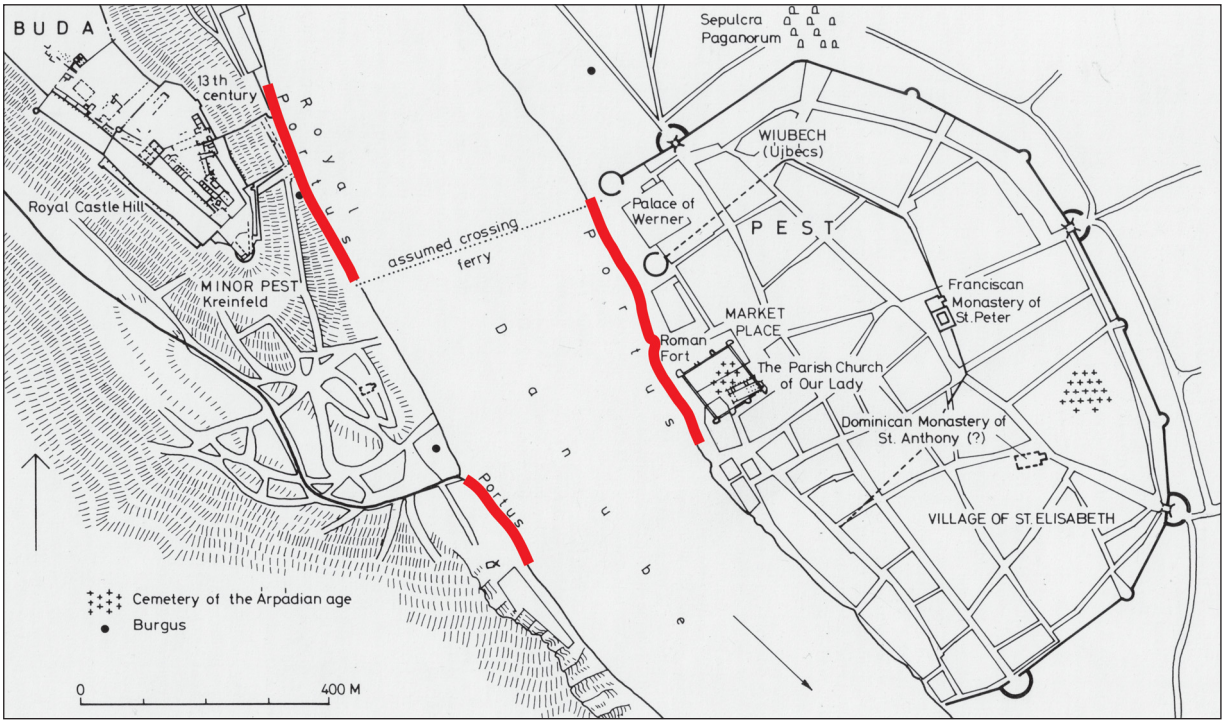

9. ábra. Feltételezett kikötők Pesten és Budán. Gerevich 1990 nyomán
Fig. 9. Hypothesised wharves in Pest and Buda. After Gerevich 1990

tárolják azokat. A halárusok azonban 1509 után nem akarták a mészárosoknak megengedni, hogy a halaikat a kikötőben, az ő haltárolóik mellett helyezzék el. Mivel azonban II. Ulászló attól félt, hogy nem lesz elegendő hal a főváros lakosságának ellátására a böjt idején, és emiatt éhínség léphet fel, a király úgy rendelkezett, hogy a mészárosoknak továbbra is szabad legyen a mészárszékeik mellett, azaz valahol a mai Lánchídtól északra, a halaikat a Dunában tartaniuk.[98]

A geológiai adottságoknak köszönhetően sok helyen törnek fel hévforrások a Duna partjának közelében, különösen az Esztergom és a Gellért-hegy közti szakaszon. A meleg vizet legegyszerűbben a fürdőkben hasznosították, amelyek a középkortól napjainkig folyamatosan nagy népszerűségnek örvendenek. A források ispotályok megtelepedését is magukhoz vonzották, a három legfontosabb ezek közül az esztergomi johanniták, a felhévízi Szentlélek-rendi és az alhévízi, a Várhegytől délre lévő Szent Erzsébet-ispotály voltak.[99] A források lehetővé tették továbbá a Duna-part és a kikötők egész éves használatát, mivel megakadályozták a Duna befagyását, és ugyanezért a vízimalmok üzemeltetését is nagyban megkönnyítették. A meleg vízű források legnagyobb koncentrációja Felhévízen fordult elő, Óbuda és Buda között. Ez a terület a középkor végére, habár jogilag nem tartozott Budához, a gyakorlatban annak ipari külvárosává vált, ahol a pékek mellett takács, tímár, ötvös, üvegműves, sőt talán még papírgyártással foglalkozó kézműves is tevékenykedett.[100] A Dunán működő hajómalmokról is legtöbbször különböző konfliktusok kapcsán hallunk, ugyanis a halászok és a révészek is gyakran panaszkodtak arra, hogy a malmok működése zavarta őket mesterségük űzésében.

[98] *Budai mészárosok* 2008, 377–380, 15. sz. Benda 2012, 10. a Batthyány tér környékére lokalizálja a kikötőt és a vágóhidat.

[99] Kubinyi 1964, 129–133; Végh 2006–2008, I. 107–108.

[100] Kubinyi 1964, 133–141; Kubinyi 1977, 142.

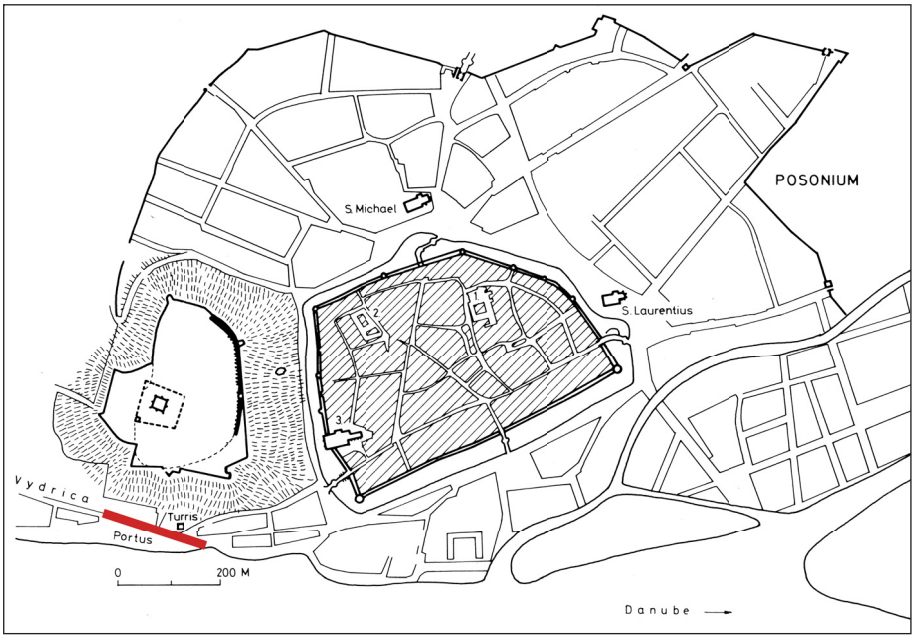

10. ábra. Feltételezett kikötő Pozsonyban. Gerevich 1990 nyomán
Fig. 10. Hypothesised wharf in Pozsony. After Gerevich 1990

TANULSÁGOK

Tanulmányomban azt igyekeztem bemutatni, hogy a Duna mint a Kárpát-medence legfontosabb folyója milyen sok szempontból járult hozzá a Magyar Királyság városfejlődéséhez. Országos szinten, sőt az egész közép-európai régió szempontjából döntő szerepe volt politikai hatalmi központok kialakulásában és további fejlődésében. A folyó olyan erőteret hozott létre, amely a világi és egyházi vezető rétegek figyelmét is magához vonzotta. A folyó menti legfontosabb városokat uralkodók és püspökök alapították és fejlesztették, hogy ennek az erőtérnek a minél intenzívebb kihasználásával erősítsék meg saját hatalmi pozícióikat. A Duna fontosságát mutatja, hogy Székesfehérvár kivételével az összes fontos korai központ: Esztergom, Óbuda és Pest, amely már a 11–12. században városi funkciókat töltött be, ennek a folyónak a partján jött létre. A 13. század folyamán, a magyar társadalom és városfejlődés nagy átalakulása során ezek a korai központok csaknem mind veszítettek jelentőségükből, de helyettük ismét csak Duna-parti városok, Buda és Visegrád vették át a vezető szerepet. Végül, a török hódoltság időszakában ismét egy újabb dunai város, Pozsony lett az, amely korábbi kereskedővárosi funkcióin túllépve (a szintén Duna-parti Bécs árnyékában) a maradék Magyar Királyság fővárosának funkcióját betöltötte.

A Duna jelentősége azonban természetesen nem korlátozódott a legfontosabb városokra. A 13. századtól kezdve kialakult a folyó mentén – mint ahogyan másutt is az országban – egy hierarchikus rendszerben felépülő, különböző szintű központokat magában foglaló városhálózat.[101] Ennek Duna menti elemei különleges szerepet töltöttek be a hálózat egészén belül: összekötő kapcsot képeztek a folyó és a mögöttes területek, valamint a folyó különböző szakaszai között. Vonzereje mellett azonban a Duna korlátokat is szabott a városfejlődésnek, mivel a folyó alkotta táj bizonyos szakaszai egyszerűen alkalmatlanok voltak nagyobb központok kialakulására.

Helyi szinten a folyó szintén a topográfiai fejlődés fontos – gyakran a legfontosabb – eleme volt. Az itt bemutatott példák képet adnak arról, milyen erősen meghatározta a folyó mind a települések helyének kiválasztását, mind azok szerkezetét. A középkori táj és természeti környezet alaposabb ismerete, amely számos jelenleg futó kutatási program tárgyát képezi, és aminek a legfontosabb forrásai a régészeti kutatások és a nagy folyószabályozások előtti térképes anyag, biztosan tovább fogják

[101] Kubinyi 1990; Szende 2011.

gazdagítani ezt a képet. A további kutatás másik lehetséges iránya egy összehasonlító topográfiai kutatás lehetne, a Duna teljes hosszán elhelyezkedő városok bevonásával. Egy ilyen kutatás az általános jellegzetességekre és a helyi vonásokra egyaránt jobban felhívná a figyelmet.[102] Végül, egy olyan összehasonlító elemzés, amely a Duna menti városokat más nagy közép-európai folyók, mint például az Elba, a Moldva (Vltava), vagy a Visztula mentén kialakuló városhálózattal vetné össze, tágabb összefüggésekbe helyezheti majd a Duna-völgy Kárpát-medencei szakaszának városfejlődését.

IRODALOM

Altmann 2004 — Altmann Júlia: Piactér a középkori Óbudán. In: *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére.* Szerk.: Nagy Balázs – Erdei Gyöngyi. Budapest, 2004. 59–63.

Altmann–Bertalan 1991 — Altmann, Júlia – Bertalan, Herta: Óbuda vom 11. bis 13. Jahrhundert. In: *Budapest im Mittelalter.* Hrsg.: Biegel, Gerd. Braunschweig, 1991. 113–131.

ÁMF I–IV. — Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* I–IV. Budapest, 1987[3]–1998.

Anreiter 2001 — Anreiter, Peter: *Die vorrömischen Namen Pannoniens.* Budapest, 2001.

Bálint 1998 — Bálint Marianna: Az Árpád-kori településhálózat rekonstrukciója a Duna–Tisza-köz déli részén. *Tanulmányok Csongrád Megye Történetéből* 26. (1998) 39–50.

Benda 2012 — Benda Judit: A kereskedelem épületei a középkori Budán II. Mészárszékek háza, zsemleszékek háza, árucsarnok. *TBM* 37. (2012) 7–42.

Benkő 2011 — Benkő Elek: Via regis – via gregis. Középkori utak a Pilisben. In: *„Fél évszázad terepen". Tanulmánykötet Torma István tiszteletére 70. születésnapja alkalmából.* Szerk.: Kővári Klára – Miklós Zsuzsa. Budapest, 2011. 115–120.

Berend 2012 — Berend Nóra: *A kereszténység kapujában. Zsidók, muszlimok és „pogányok" a középkori Magyar Királyságban, 1000 k. – 1300 k.* Ford.: F. Romhányi Beatrix. Máriabesnyő, 2012. (Az *At the Gate of Christendom: Jews, Muslims and „Pagans" in Medieval Hungary, c. 1000–1300.* Cambridge, 2001. című kötet fordítása.)

Blazovich 1998 — Blazovich László: *Az Alföld középkori úthálózata.* Szeged, 1998.

Bóna 1998 — Bóna István: *Az Árpádok korai várai.* Debrecen, 1995. Második kiadás: 1998.

Budai mészárosok 2008 — *A budai mészárosok középkori céhkönyve és kiváltságlevelei / Zunftbuch und Privilegien der Fleischer zu Ofen aus dem Mittelalter.* Szerk.: Kenyeres István. Budapest, 2008.

Buzás–Laszlovszky 2013 — Buzás, Gergely – Laszlovszky, József (eds): *The Medieval Royal Palace at Visegrád.* Budapest, 2013.

Christie 1996 — Christie, Neil: Towns and peoples on the Middle Danube in Late Antiquity and the Early Middle Ages. In: *Towns in Transition. Urban Evolution in Late Antiquity and the Early Middle Ages.* Eds: Christie, Neil – Loseby, Simon T. Aldershot, 1996. 71–98.

Csendes 1969 — Csendes, Peter: *Die Strassen Niederösterreichs in Früh- und Hochmittelalter.* Dissertationen der Universität Wien 33. Wien, 1969.

Csendes 1974 — Csendes, Peter: Die Donaustädte von Passau bis Pressburg im 15. Jahrhundert. In: *Die Stadt am Ausgang des Mittelalters.* Hrsg.: Rausch, Wilhelm. Linz, 1974. 95–108.

Csendes 2000 — Csendes, Peter: Urban development and decline on the central Danube 100–1600. In: *Towns in Decline AD 100–1600.* Ed.: Slater, Terry R. Aldershot, 2000. 137–153.

Csendes 2001 — Csendes, Peter: Die Stadt im Strassennetz. In: *Stadt. Strom – Strasse – Schiene. Die Bedeutung des Verkehrs für die Genese der mitteleuropäischen Städtelandschaft.* Hrsg.: Niederstätter, Alois. Linz, 2001. 55–66.

[102] *Stadt am Fluss* 1978; Csendes 2000, 147.

Denecke 2001	Denecke, Dietrich: Zur Entstehung des Verkehrs. In: *Stadt. Strom – Strasse – Schiene. Die Bedeutung des Verkehrs für die Genese der mitteleuropäischen Städtelandschaft.* Hrsg.: Niederstätter, Alois. Linz, 2001. 1–26.
Elenchus fontium 1997	*Elenchus fontium historiae urbanae.* Acta collegii historiae urbanae societatis historicorum internationalis III/2. Hrsg.: Kubinyi, András. Budapest, 1997.
Elter 1985	Elter István: Magyarország Idrīsī földrajzi művében. *AHSzeg* 82. (1985) 53–63.
Engel 2000	Engel, Pál: Ungarn und die Türkengefahr zur Zeit Sigismunds. In: *Das Zeitalter König Sigismunds.* Hrsg.: Gunst, Péter – Schmidt, Tillmann. Debrecen, 2000. 55–72.
Engel 2001	Engel Pál: *Szent István birodalma.* Budapest, 2001.
Ferenczi 2008	Ferenczi László: Vízgazdálkodás a középkori Magyarországon. In: *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon.* Szerk.: Kubinyi András – Laszlovszky József – Szabó Péter. Budapest, 2008. 341–362.
Fügedi 1959	Fügedi Erik: Topográfia és városi fejlődés a középkori Óbudán. *TBM* 13. (1959) 7–50.
Fügedi 1971	Fügedi Erik: Győr városának 1271. évi kiváltságlevele. In: *Győr. Várostörténeti tanulmányok.* Szerk.: Dávid Lajos – Lengyel Alfréd – Z. Szabó László. Győr, 1971. 109–117.
Fügedi 1972	Fügedi, Erik: Die Ausbreitung der städtischen Lebensform. Ungarns oppida im XIV. Jahrhundert. In: *Stadt und Stadtherr im XIV. Jahrhundert.* Hrsg.: Rausch, Wilhelm. Linz, 1972. 165–192.
Gabler 2003	Gabler, Dénes: The Ripa Pannonica. In: *The Roman Army in Pannonia: an Archaeological Guide of the Ripa Pannonica.* Ed.: Visy, Zsolt. Pécs, 2003. 36–40.
Gabler–Szőnyi–Tomka 1990	Gabler, Dénes – Szőnyi, Eszter – Tomka, Péter: The settlement history of Győr (Arrabona) in the Roman period and in the Middle Ages. In: *Towns in Medieval Hungary.* Ed.: Gerevich, László. Budapest, 1990. 9–25.
Gecsényi 1983	Gecsényi Lajos: Győr középkori helyrajzához. Adatok és kérdőjelek. *Győri Tanulmányok* 5. (1983) 29–45.
Gerevich 1990	Gerevich, László: The rise of Hungarian towns along the Danube. In: *Towns in Medieval Hungary.* Ed.: Gerevich, László. Budapest, 1990. 26–50.
Györffy 1955	Györffy György: Kurszán és Kurszán vára. A magyar fejedelemség kialakulása és Óbuda honfoglaláskori története. *BudRég* 16. (1955) 9–40.
Györffy 1985	Györffy, György: Landnahme, Ansiedlung und Streifzüge der Ungarn. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 31. (1985) 231–270.
Horváth 1996	Horváth István: A középkori Esztergom. In: Altmann Júlia – Biczó Piroska – Buzás Gergely – Horváth István – Kovács Annamária – Siklósi Gyula – Végh András: *Medium Regni. Középkori magyar királyi székhelyek*. Budapest, 1996. 11–42.
Horváth 2001	Horváth István: Az esztergomi királyi és érseki székhely az Árpádok korában. In: *„Lux Pannoniae". Esztergom, az ezeréves kulturális metropolis*. Felelős kiadó: Horváth István. Esztergom, 2001. 15–36.
Horváth 2007	Horváth István: Esztergom a tatárjárás korában. In: *A tatárjárás 1241–42.* Kiállítási katalógus – Magyar Nemzeti Múzeum. Szerk.: Ritoók Ágnes – Garam Éva. Budapest, 2007. 54–59.
Irás-Melis 1991a	Irás-Melis, Katalin: Die Herausbildung und Entwicklung der Stadt Pest bis 1241. In: *Budapest im Mittelalter.* Hrsg.: Biegel, Gerd. Braunschweig, 1991. 132–143.
Irás-Melis 1991b	Irás-Melis, Katalin: Der Wiederaufbau der Stadt Pest und ihre Blüte im Spätmittelalter. In: *Budapest im Mittelalter.* Hrsg.: Biegel, Gerd. Braunschweig, 1991. 366–380.
Irás-Melis 2004	Irás-Melis, Katalin: Archaeological traces of the last medieval town planning in Pest. In: *„Quasi liber et pictura". Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára / Studies in Honour of András Kubinyi on his Seventieth Birthday.* Szerk.: Kovács Gyöngyi. Budapest, 2004. 235–243.

Iván 2004 — Iván László: *A visegrádi vár története a kezdetektől 1685-ig.* Visegrád, 2004.

Juck 1984 — Juck, Ľubomír (red.): *Výsady miest a mestečiek na Slovensku (1238–1350).* Bratislava, 1984.

Képes Krónika 1987 — *A Képes Krónika latin eredetijének magyar fordítása* I–II. Ford.: Bellus Ibolya. Hasonmás kiadás. Budapest, 1987.

Király 1890 — Király János: *A pozsonyi nagydunai vám- és révjog története.* Pozsony, 1890.

Kiss 2000 — Kiss, Andrea: Weather events during the first Tartar invasion in Hungary (1241–42). *Acta Geographica Universitatis Szegediensis* 37. (2000) 149–156.

Kiss 2003 — Kiss Andrea: „Ecce, in hyemis nivis et glaciei habundantia supervenit". Időjárás, környezeti krízis és a tatárjárás. In: *Tatárjárás.* Szerk.: Nagy Balázs. Budapest, 2003. 439–452.

Kiss 2012 — Kiss Andrea: Dunai árvizek Magyarországon a középkori írott források tükrében, 1000–1500. In: *Középkortörténeti tanulmányok* 7. Szerk.: Kiss P. Attila – Piti Ferenc – Szabados György. Szeged, 2012. 339–355.

Kiss–Laszlovszky 2013 — Kiss Andrea – Laszlovszky József: Árvízhullámok a Dunán? A Duna árvizei és a visegrádi ferences kolostor a középkorban és a kora újkorban. *Korall* 53. (2013) 36–65.

Kiss 2007 — Kiss Etele: Ötvösség és fémművesség Magyarországon a tatárjárás idején. In: *A tatárjárás 1241–42.* Kiállítási katalógus – Magyar Nemzeti Múzeum. Szerk.: Ritoók Ágnes – Garam Éva. Budapest, 2007. 60–69.

Kondor 2012 — Kondor, Márta: Hof, Residenz und Verwaltung. Ofen und Blindenburg in der Regierungszeit König Sigismunds – unter besonderer Berücksichtigung der Jahre 1410–1419. In: *Kaiser Sigismund (1368–1437). Urkunden und Herrschaftspraxis eines europäischen Monarchen.* Hrsg.: Hruza, Karel – Kaar, Alexandra. Wien–Köln–Weimar, 2012. 215–233.

Koszta 1988 — Koszta László: A kereszténység kezdetei és az egyházszervezés Magyarországon. In: *Az államalapító.* Szerk.: Kristó Gyula. Budapest, 1988. 153–207.

Koszta 2000a — Koszta László: Dél-Magyarország egyházi topográfiája a középkorban. In: *A középkori Dél-Alföld és Szer.* Szerk.: Kollár Tibor. Szeged, 2000. 41–80.

Koszta 2000b — Koszta László: Adalékok az esztergomi és a kalocsai érsekség viszonyához a 13. század elejéig. In: *Kalocsa történetéből.* Szerk.: Koszta László. Kalocsa, 2000. 29–50.

Koszta 2001 — Koszta László: A váci püspökség alapítása. *Századok* 135. (2001) 363–376.

Kováts 1901 — Kováts Ferenc: Adalékok a dunai hajózás és a dunai vámok történetéhez az Anjouk korában. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 8. (1901) 433–470.

Kristó 2000 — Kristó Gyula: A Dél-Alföld történeti helye a középkori Magyarországon. In: *A középkori Dél-Alföld és Szer.* Szerk.: Kollár Tibor. Szeged, 2000. 9–16.

Kristó 2003a — Kristó Gyula: *Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon*. Szeged, 2003.

Kristó 2003b — Kristó Gyula: Kalocsa. In: Kristó Gyula: *Fejezetek az Alföld történetéből*. Szeged, 2003. 83–93.

Kubinyi 1964 — Kubinyi András: Budafelhévíz topográfiája és gazdasági fejlődése. *TBM* 16. (1964) 85–170. (Újraközölve: Kubinyi András: *Tanulmányok Budapest középkori történetéről* I–II. Budapest, 2009. I. 115–182.)

Kubinyi 1977 — Kubinyi, András: Die Anfänge des städtischen Handwerks in Ungarn. In: *La formation et le développement des métiers au Moyen Age.* Eds: Gerevich, László – Salamon, Ágnes. Budapest, 1977. 139–153.

Kubinyi 1983 — Kubinyi András: A középkori Vác 1526-ig. *StudCom* 13. (= *Vác története* I.) (1983) 49–76.

Kubinyi 1990 — Kubinyi, András: Urbanisation in the east-central part of medieval Hungary. In: *Towns in Medieval Hungary.* Ed.: Gerevich, László. Budapest, 1990. 103–149.

Kubinyi 1995a — Kubinyi András: A magyarországi zsidóság története a középkorban. *Soproni Szemle* 49. (1995) 197–215.

Kubinyi 1995b — Kubinyi, András: Der königliche Hof als Integrationszentrum Ungarns von der Mitte des 15. bis zum ersten Drittel des 16. Jahrhunderts und sein Einfluß auf die städtische Entwicklung Budas. In: *Metropolen im Wandel. Zentralität in Ostmitteleuropa an der Wende vom Mittelalter zur Neuzeit.* Hrsg.: Engel, Evamaria – Lambrecht, Karen – Nogossek, Hanna. Berlin, 1995. 145–162.

Kubinyi 1996 — Kubinyi András: A magyar várostörténet első fejezete. In: *Társadalomtörténeti tanulmányok.* Szerk.: Fazekas Csaba. Studia Miskolcinensia 2. Miskolc, 1996. 36–46.

Kubinyi 2001 — Kubinyi András: Buda, Magyarország középkori fővárosa. *TBM* 29. (2001) 11–22. (Újraközölve: Kubinyi András: *Tanulmányok Budapest középkori történetéről* I–II. Budapest, 2009. I. 229–240.)

Kubinyi 2009a — Kubinyi András: Buda kezdetei. In: Kubinyi András: *Tanulmányok Budapest középkori történetéről* I–II. Budapest, 2009. I. 43–99. (Kubinyi, András: *Die Anfänge Ofens.* Giessen, 1972. című kötet fordítása.)

Kubinyi 2009b — Kubinyi András: Buda és Pest szerepe a távolsági kereskedelemben a 15–16. század fordulóján. *Történelmi Szemle* 36. (1994) 1–52. (Újraközölve: Kubinyi András: *Tanulmányok Budapest középkori történetéről* I–II. Budapest, 2009. I. 361–405.)

László ffy 1938 — László ffy Woldemár: *A Kárpát-medence vízborította és árvízjárta területei az ármentesítő és lecsapoló munkálatok megkezdése előtt.* Budapest, 1938.

Laszlovszky 1994 — Laszlovszky, József: "Per tot discrimina rerum". Zur Interpretation von Umweltveränderungen im mittelalterlichen Ungarn. In: *Umweltbewältigung. Die historische Perspektive.* Hrsg.: Jaritz, Gerhard – Winiwarter, Verena. Bielefeld, 1994. 37–55.

Laszlovszky 1995 — Laszlovszky, József: Frühstädtische Siedlungsentwicklung in Ungarn. In: *Burg, Burgstadt, Stadt. Zur Genese mittelalterlicher nichtagrarischer Zentren in Ostmitteleuropa.* Hrsg.: Brachmann, Hansjürgen. Berlin, 1995. 307–316.

Lesák 2012 — Lesák, Branislav: Osídlenie bratislavského podhradia od 11. do prvej polovice 13. storočia / Besiedlung des Pressburger Suburbiums vom 11. bis in die erste Hälfte des 13. Jhs. In: *Dejiny Bratislavy* 1. *Od pociatkov do prelomu 12. a 13. storočia / Die Geschichte von Pressburg* 1. *Vom Beginn bis zur Wende des 12.–13. Jahrhunderts.* Hrsg.: Šedivý, Juraj – Štefanovičová, Tatiana. Bratislava, 2012. 397–413.

Lővei 2004 — Lővei, Pál: Stadtentwicklung und Häuser von Győr bis 1800. In: *Bauforschung und Hausforschung in Ungarn.* Hrsg.: Feld, István – Klein, Ulrich. Marburg, 2004. 219–228.

Magyar 2012 — Magyar Károly: Királyi székhelyek – királyi paloták. *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv* 7. (2012) 45–96.

Majorossy–Szende 2010–2014 — Majorossy, Judit – Szende, Katalin: *Das Preßburger Protocollum Testamentorum 1410(1427)–1529* I–II. Wien–Köln–Weimar, 2010–2014.

Mészáros 2006 — Mészáros Orsolya: Késő középkori ház Visegrád polgárvárosában. Fő u. 32. (Birkl-telek). *ArchÉrt* 131. (2006) 145–168.

Mészáros 2009 — Mészáros Orsolya: *A késő középkori Visegrád város története és helyrajza.* Visegrád, 2009.

Mészáros 2014 — Mészáros, Orsolya: Topography and urban property transactions. In: *The Medieval Royal Town at Visegrád. Royal Centre, Urban Settlement, Churches.* Eds: Laszlovszky, József – Buzás, Gergely – Mészáros, Orsolya. Budapest, 2014. 123–178.

Mészáros–Serlegi 2011 — Mészáros, Orsolya – Serlegi, Gábor: The impact of environmental change on medieval settlement structure in Transdanubia. *ActaArchHung* 62. (2011) 199–219.

MGH SS XXVI. — *Ex rerum Francogallicarum scriptoribus.* Monumenta Germaniae Historica, Scriptores (in folio) XXVI. Hrsg.: Waitz, Georg. Hannover, 1882.

Mócsy 1974 — Mócsy, András: *Pannonia and Upper Moesia.* London–Boston, 1974.

MRT V. Horváth István – H. Kelemen Márta – Torma István: *Esztergom és a dorogi járás. Komárom megye régészeti topográfiája. Magyarország Régészeti Topográfiája* V. Budapest, 1979.

Ortvay 1892–1903 Ortvay Tivadar: *Pozsony város története* I–IV. Pozsony, 1892–1903.

Petrovics 2008 Petrovics István: *A középkori Temesvár. Fejezetek a Bega-parti város 1552 előtti történetéből.* Szeged, 2008.

Petrovics 2009 Petrovics, István: Foreign ethnic groups in the towns of southern Hungary in the Middle Ages. In: *Segregation – Integration – Assimilation. Religious and Ethnic Groups in Medieval Towns of Central and Eastern Europe.* Eds: Keene, Derek – Nagy, Balázs – Szende, Katalin. Farnham, 2009. 67–88.

Pišút–Timár 2009 Pišút, Peter – Timár Gábor: A csallóközi Duna-szakasz folyódinamikai változásai a középkortól napjainkig. In: *Környezettörténet. Az elmúlt 500 év környezeti eseményei történeti és természettudományi vizsgálatok tükrében.* Szerk.: Kázmér Miklós. Budapest, 2009. 55–70.

Póczy 1983 Póczy Klára: Mit használhatott fel Aquincum településszerkezetéből a középkori Óbuda? *Építés- Építészettudomány* 15. (1983) 335–352.

Rohr 2005 Rohr, Christian: The Danube floods and their human response and perception (14th to 17th c.). *History of Meteorology* 2. (2005) 71–86.

Rüther 2007 Rüther, Andreas: Flüsse als Grenzen und Bindeglieder. Zur Wiederentdeckung des Raumes in der Geschichtswissenschaft. *Jahrbuch für Regionalgeschichte* 25. (2007) 29–44.

Schmid–Haidvogl 2008 Schmid, Martin – Haidvogl, Gertrud: Coupling the long-term dynamics of natural and social systems. Towards an environmental history of the Danube. In: *Human Nature: Studies in Historical Ecology and Environmental History.* Eds: Szabó, Péter – Hédl, Radim. Brno, 2008. 64–73.

Schulz 2005 *Stadt – Grenze – Fluss. Europäische Doppelstädte.* Hrsg.: Schulz, Helga. Berlin, 2005.

Šedivý 2007 Šedivý, Juraj: *Mittelalterliche Schriftkultur im Pressburger Kollegiatkapitel.* Bratislava, 2007.

Šedivý 2012a Šedivý, Juraj: Od župánovho podhradia ku kráľovskému mestu / Vom Suburbium des Gespans zur königlichen Stadt. In: *Dejiny Bratislavy* 1. *Od pociatkov do prelomu 12. a 13. storočia / Die Geschichte von Pressburg* 1. *Vom Beginn bis zur Wende des 12.–13. Jahrhunderts.* Hrsg.: Šedivý, Juraj – Štefanovičová, Tatiana. Bratislava, 2012. 431–442.

Šedivý 2012b Šedivý, Juraj: Ľudia na hrade a v podhradí. Spoločenská štruktúra obyvateľov Bratislavy a jej okolia v 10. až 12. storočí / Leute in Burg und im Suburbium. Soziale Struktur der Bewohner von Pressburg und Umgebung vom 10. bis zum 12. Jahrhundert. In: *Dejiny Bratislavy* 1. *Od pociatkov do prelomu 12. a 13. storočia / Die Geschichte von Pressburg* 1. *Vom Beginn bis zur Wende des 12.–13. Jahrhunderts.* Hrsg.: Šedivý, Juraj – Štefanovičová, Tatiana. Bratislava, 2012. 431–442.

Somfai 2001 Somfai Attila: A domborzat és a folyómeder-vándorlás szerepe Győr római kori és középkori településszerkezetének alakulásában. *Falu, Város, Régió* 2001/1. 22–28. (Interneten: http://www.vati.hu/main.php?folderID=3862).

Sonnlechner 2013 Sonnlechner, Christoph: Ökológiai lábnyomok a késő középkori Bécsben. *Korall* 53. (2013) 19–35.

Soproni 1980 Soproni, Sándor: Limes. In: *The Archaeology of Roman Pannonia.* Eds: Lengyel, Alfonz – Radan, George T. Budapest–Lexington, 1980.

Spekner 2012 Spekner Enikő: Buda királyi székhellyé alakulásának kezdetei a 13. század első felében. *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv* 7. (2012) 97–132.

Spitzer–Komoróczy 2003 Spitzer, Shlomo J. – Komoróczy Géza: *Héber kútforrások Magyarország és a magyarországi zsidóság történetéhez a kezdetektől 1686-ig.* Budapest, 2003.

SRH I–II. Szentpétery, Imre: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* I–II. Budapest, 1937–1938. (Reprint: Budapest, 1999.)

Stadt am Fluss 1978 — *Die Stadt am Fluss.* Hrsg.: Maschke, Erich – Sydow, Jürgen. Veröffentlichungen des südwestdeutschen Arbeitskreises für Stadtgeschichtsforschung. Sigmaringen, 1978.

Steinhübel 2012 — Steinhübel, Ján: Odudy hradu Preslava v 10. až 12. storočí / Schicksal der Burg Preslava vom 10. bis 12. Jh. In: *Dejiny Bratislavy* 1. *Od pociatkov do prelomu 12. a 13. storočia* / *Die Geschichte von Pressburg* 1. *Vom Beginn bis zur Wende des 12.–13. Jahrhunderts.* Hrsg.: Šedivý, Juraj – Štefanovičová, Tatiana. Bratislava, 2012. 361–374.

Szakács 2006 — Szakács, Béla Zsolt: Town and cathedral in medieval Hungary. *Hortus Artium Mediaevalium* 12. (2006) 207–220.

Székely 1964 — Székely, György: Wallons et italiens en Europe Centrale aux XIe–XVIe siècles. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Historica* 6. (1964) 3–71.

Szende 2006 — Szende, Katalin: Between hatred and affection. Towns and Sigismund in Hungary and in the Empire. In: *Sigismund von Luxemburg. Ein Kaiser in Europa.* Hrsg.: Pauly, Michel – Reinert, François. Mainz am Rhein, 2006. 199–210.

Szende 2010 — Szende, Katalin: Stadt und Naturlandschaft im ungarischen Donauraum des Mittelalters. In: *Europäische Städte im Mittelalter.* Hrsg.: Opll, Ferdinand – Sonnlechner, Christoph. Innsbruck–Wien–Bozen, 2010. 365–397.

Szende 2011 — Szende, Katalin: Towns along the way. Changing patterns of long-distance trade and the urban network of medieval Hungary. In: *Towns and Communication* II. *Communication between Towns.* Eds: Houben, Hubert – Toomaspoeg, Kristjan. Lecce, 2011. 161–225.

Szilágyi 2007 — Szilágyi, Magdolna: The sequence of Roman and medieval communication routes in Transdanubia. *Annual of Medieval Studies at CEU* 13. (2007) 241–262.

Szőnyi 2007 — Szőnyi Eszter: Győr-belvárosi ásatások. *Arrabona* 45. (2007) 109–148.

Szűcs 1993 — Szűcs Jenő: *Az utolsó Árpádok.* Budapest, 1993.

Tettamanti 1996 — Tettamanti, Sarolta: Die Burg von Vác (Waitzen). *ActaArchHung* 48. (1996) 413–426.

Thoroczkay 2009 — Thoroczkay Gábor: A kalocsai érsekség első évszázadáról. In: Thoroczkay Gábor: *Írások az Árpád-korról.* Budapest, 2009. 51–66.

Tóth 2006 — Tóth Endre: *Itineraria Pannonica. Római utak a Dunántúlon.* Budapest, 2006.

Tringli 2001 — Tringli István: Pest megye a késő középkorban. In: *Pest Megye Monográfiája* I/2. *A honfoglalástól 1686-ig.* Szerk.: Zsoldos Attila. Budapest, 2001. 75–194.

Vadas 2012 — Vadas András: A nyulak-szigeti apácakolostor és a Duna. In: *Tiszteletkör. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára.* Szerk.: Mikó Gábor – Péterfi Bence – Vadas András. Budapest, 2012. 561–572.

F. Vattai 1963 — F. Vattai Erzsébet: Az esztergomi latinok kettőspecsétje. *ArchÉrt* 90. (1963) 39–45.

Végh 2006–2008 — Végh András: *Buda város középkori helyrajza* I–II. Budapest, 2006–2008.

Végh 2009 — Végh András: Buda város középkori helyrajza. Telekosztás és térszervezés egy alapított városban. *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv* 4. (2009) 35–50.

Végh 2013 — Végh András: Városfejlődés királyi kezdeményezésre. Buda és Visegrád 13–14. századi feljődésének összehasonlító elemzése. In: *Kő kövön. Dávid Ferenc 73. születésnapjára* / *Stein auf Stein. Festschrift für Ferenc Dávid* I–II. Szerk.: Szentesi Edit – Menényi Klára – Simon Anna. Budapest, 2013. 143–149.

Vida 2003 — Vida Tivadar (szerk.): A népvándorlás kora. In: *Magyar régészet az ezredfordulón.* Szerk.: Visy Zsolt. Budapest, 2003. 281–317.

Visy 2003a — Visy, Zsolt: The Limes-road along the Danube. In: *The Roman Army in Pannonia. An Archaeological Guide of the Ripa Pannonica.* Ed.: Visy, Zsolt. Pécs, 2003. 43–46.

Visy 2003b — Visy, Zsolt: *The Ripa Pannonica in Hungary.* Budapest, 2003.

Vukičević-Samaržija 2000 — Vukičević-Samaržija, Diana: A középkori Újlak és műemlékei. In: *A középkori Dél-Alföld és Szer.* Szerk.: Kollár Tibor. Szeged, 2000. 475–500.

Weisz 2003a — Weisz Boglárka: Az esztergomi vám Árpád-kori története. *Századok* 137. (2003) 973–981.
Weisz 2003b — Weisz Boglárka: A győri vám Árpád-kori története. In: *Középkortörténeti tanulmányok.* Szerk.: Weisz Boglárka. Szeged, 2003. 227–236.
Weisz 2013 — Weisz Boglárka: *A királyketteje és az ispán harmada. Vámok és vámszedés Magyarországon a középkor első felében.* Budapest, 2013.
Winiwarter–Schmid–Dressel 2013 — Winiwarter, Verena – Schmid, Martin – Dressel, Gert: Looking at half a millennium of co-existence. The Danube in Vienna as a socio-natural site. *Water History* 5. (2013) 101–119.
Winkler 1998 — Winkler Gábor: Győr városszerkezetének történeti jellegzetességei. In: *Koppány Tibor 70. születésnapjára. Tanulmányok*. Szerk.: Bardoly István – László Csaba. Budapest, 1998. 531–544.
Zsidi 2007 — Zsidi Paula: A Duna szerepe Aquincum topográfiájában. *BudRég* 41. (2007) 57–83.
Zsoldos 2007 — Zsoldos Attila: *Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években.* Budapest, 2007.

TOWNS AND NATURAL ENVIRONMENT IN THE DANUBE VALLEY IN MEDIEVAL HUNGARY

Katalin Szende

This article[103] focuses on the role of the Danube as a determinant of continuity and change, as it affected the medieval towns of the Carpathian Basin. The first part focuses on the development of various settlements with central functions that grew up beside the river, and locates them in two distinct time-frames, the 'old centres' that emerged before the beginning of the thirteenth century and the new phase of urban growth between the thirteenth and the fifteenth centuries. In particular, it discusses the internal structure of these settlements with special regard to those elements that were directly connected to the Danube, in order to draw attention to the mutual influences between the towns and the watercourse.

Under the Roman Empire, the Danube was one of the main lines of defence against the Barbaricum. In the centuries following its fall, however, the river's dividing role was replaced by a unity within the Carpathian Basin, first under the Avars, and then, over a longer period and with greater effect, after the Hungarian Conquest and the foundation of a new Christian monarchy in the late tenth century. The creation of new power centres was closely linked to sites where long-distance routes crossed the great river and where these crossings could be controlled, namely the territory of today's capital, Budapest, as well as certain points on the Danube Bend. Already in Roman times, these locations, notably Aquincum/Óbuda, Solva/Esztergom and Arrabona/Győr further west, had played a strategic role, which was reflected in the renewed use of these sites by the Hungarians.

Generally speaking, the Danube, being the most important river of the Carpathian Basin, was a major determinant of urban growth. It played a decisive role in the foundation and further development of power centres in the Kingdom of Hungary, just as it did throughout Central Europe. The river acted as a force of attraction to secular and ecclesiastical leaders alike, and kings and bishops strengthened their position by founding and developing cities along its banks. The importance of the river is clearly demonstrated by the fact that apart from Székesfehérvár, the three important early centres, Esztergom, Óbuda, and Pest, which fulfilled urban functions in the eleventh and twelfth centuries, were all established along its banks. During the thirteenth century, in course of the great transformation of Hungarian society and settlement, practically all these early centres lost their importance, but the new ones replacing them, namely Buda as

[103] An earlier version of this article was published in German as Szende 2010.

a royal foundation in the late 1240s, and Visegrád, the most favoured royal residence between the 1320s and the 1410s, were similarly located beside the Danube. Finally, during the Ottoman period, when the centre of the country was occupied, it was another Danubian city, the already powerful merchant town of Pozsony (Bratislava, Pressburg), that took over (in the shadow of Vienna, likewise on the Danube) the role of capital, for the remaining parts of the kingdom.

The emerging Church organisation, which was in practice inseparable from the establishment of state power, also strongly reflected the importance of the Danube. Four out of the ten earliest diocesan seats—that is, both archbishoprics, Esztergom and Kalocsa, and two further bishoprics, Győr and Vác—were established on its riverbanks. Their early settlement structures show several similarities: in each case the bishop's seat was built somewhat apart on the outskirts of the city, and it never really became a topographical centre in medieval times. The early *suburbia* were more or less scattered, and included settlers of various social and ethnic backgrounds; but from the thirteenth century onwards, the built-up area became more concentrated and unified. The same applies for the royal seats of Óbuda and Esztergom, as well as for the merchant towns of Pest and Pozsony. Outside the sphere of the *medium regni*, the importance of the southern Danube region should not be overlooked, where significant early settlements such as Bács (Bač), Francavilla/Nagyolaszi (Manđelos) and Keve (Kovin) made good use of the connections offered by the river. In the later period, other places such as Újlak (Ilok), Szalánkemén (Slankamen), and, above all, Belgrade as the key to the kingdom took over their role, and remained active trade hubs for the wine and grain trade of the Szerémség (Srijem) and for border defence until the Ottoman advance.

The Danube, however, was not only important for the richest and largest cities. From the thirteenth century onwards, and in other parts of the country as well, a network of hierarchically structured urban settlements with central functions emerged. Along the Danube, the market towns of Óvár, Komárom, Szentendre, Paks, Ráckeve, and Tolna played a special role, connecting different stretches of the river with each other as well as the river with its hinterland. Its attractive features notwithstanding, the Danube in a certain sense also restricted the spread of urban development, simply because certain stretches of the landscape created by the watercourse were fundamentally unsuitable for the establishment of proper centres.

On the level of local topography, the role of the Danube was equally decisive. The ground plans discussed in the present study show how much the river determined not only the selection of the location of settlements, but their inner structures as well. Harbours, ferry landings, hot water springs, fisheries, water mills, and other installations all had a strong impact on the street network and the economy of practically every town or city studied. An interesting phenomenon was the development of paired settlements on opposite riverbanks, such as Esztergom and Kakat (Párkány/Štúrovo), Visegrád and Nagymaros, and of course Buda and Pest. Elsewhere, for example at Pozsony, Győr, and Óbuda, the side-branches of the Danube or the islands in the middle of the watercourse hindered the development of settlements on both banks; but even then the islands offered other advantages, for example for fishing, gardening, milling, or monastic life.

More thorough knowledge of the medieval landscape and the natural environment, including water-levels, floods, and inundated areas—issues tackled by several ongoing research projects—would assuredly refine this image of the river and 'its' towns. Archaeological research, soil sampling, and the study of maps from the period before the artificial channelling of the great river form the basis of these new investigations. Another promising direction for research would be a systematic survey of cities and towns along the entire Danube; this would be helpful in identifying general features and local specificities of topography and 'its' adaptation to the river alike. Finally, an even broader comparison between cities along the Danube with those bordering other great Central European rivers such as the Elbe, the Moldva (Vltava), the Oder, or the Vistula would set research on the urban development of the Danube valley in the Carpathian Basin in a continental framework.

A MEDIUM REGNI FALUSIAS TELEPÜLÉSEINEK ANYAGI KULTÚRÁJA AZ ÁRPÁD- ÉS AZ ANJOU-KORBAN

Takács Miklós

BEVEZETÉS ÉS KÉRDÉSFELTEVÉS

Dolgozatunk kérdésfelvetése első látásra egyszerűnek tűnhet: kimutathatók-e az Esztergom – Visegrád – Buda – Székesfehérvár közötti térség falusias településein, illetve falvaiban olyan sajátságok, amelyek e térséget ugyanúgy körvonalazhatóvá teszik, mint ahogyan ez az udvari, főúri reprezentáció helyszínei és kellékei alapján, valamint egyes gazdagabb monostorok épületei és használati tárgyai révén elkülöníthetővé vált? A válasz – legyen az akár pozitív, akár negatív – túlmutat egy-egy elemzett tárgyon vagy épületen. Annak következtében, hogy a falusias települések (a 13. század második felétől falvak) lakóinak nagy többsége a középkorban is a társadalmi piramis alsó, illetve középső harmadába tartozott, az adott térség tárgyi hagyatékának falurégészeti megközelítése nemcsak településtörténeti jellegű adatokat hozhat a felszínre, hanem rávilágíthat az Árpád- és Anjou-kori társadalmi piramis felső és alsó fele közötti összefüggések egy-egy sajátos részletére is, természetesen elsősorban az anyagi kultúra szemszögéből.

A felvetett kérdés megválaszolása módszertani és gyakorlati okokból nem csekély nehézségekkel jár. A regionális kérdéseken túl az elemzést két további probléma nehezítheti. Első helyen az, hogy a vizsgált tájegység 11–14. századi régészeti forrásanyaga, bár már jelenleg is igen gazdag, mégis csak egy csekély töredékét jelenti azon információmennyiségnek, amely alapján az adott kérdésre alapos választ lehetne adni. Így az alább ismertetendő adatok és összefüggések csupán egy majdani válasz korlátozott érvényű vázlatának tekinthetőek. Az óvatosság másik forrása az a felismerés, hogy kérdésfelvetésünk tulajdonképpen egy „kérdésátirányítás", amely a régészeti, történeti, vagy művészettörténeti kutatásban egyre kevésbé szokásos, módszertani aggályok miatt. A fentebb ismertetett nehézségeken túl az elemzett időszak legalább négy (sőt, ha a 10. századot is ideértjük, öt) évszázadnyi hossza is óvatossá kell, hogy tegyen. Az ilyen szélességű időhatárok között kialakított összképnek ugyanis, amint erre már pusztán logikai úton is következtethetünk, vagy túl általánosnak, vagy szükségképpen egyenetlennek kell lennie.

Az egyik, fentebb érintett problémáról érdemes kicsit részletesebben is szólni. Sokszor elhangzik, mégsem felesleges ismételten megfogalmazni: az Árpád- és az Anjou-kor településeiről viszonylag keveset tudunk, és ezen az sem tudott változtatni, hogy az utóbbi két és fél évtizedben számos nagy felületű feltáráson sikerült ilyen korú falusias települések részleteinek a tucatjait régészetileg dokumentálni.[1] E feltárások révén ugyanis csak a korabeli települések egy töredékes részéről lehetett információt gyűjteni, ráadásul ezekből is csak egy-egy adott mentőásatás alapos feldolgozása révén fog megbízható tudás születni. A bizonytalanság további forrása az, hogy a településrégészeti adatbázis Magyarország középső része esetében is sajátosan széttagolt jellegű. Ennek fő oka, amint erre fentebb már utaltunk, hogy adatainkat jórészt olyan ásatásokból kell összegyűjtenünk, amelyeket egy-egy beruházás színhelye és nem valamilyen tudományos megfontolás jelölt ki a kutatás számára. Így gyakran előfordul, hogy egy-egy egykori települési helyből vagy csak a központi részt, vagy pedig csak egy-egy peremterületet ismerhetünk meg. Ez pedig a 13. századnál későbbre keltezhető települések esetében értelmezési akadályt jelent, mert ekkor már a települések egy részén elkülönültek egymástól a lakóövezetek, illetve az állattartás vagy különböző kézműipari tevékenységek színteréül szolgáló településrészek.

Tekintettel arra, hogy az alábbiakban fél évezrednél alig rövidebb időszak anyagi kultúrájáról fogunk következtetéseket megfogalmazni, márpedig a középkori Magyar Királyság anyagi kultúrája

* Készült az NK 104 533. számú OTKA-pályázat keretei között.

1 A 2005 előtti két évtized telepfeltárásainak alapadatait az alábbi táblázat tartalmazza: Takács 2010a, 21–59.

igen nagy mértékben átalakult a 11. és a 14. század között, dolgozatunkban három időrendi egységbe tagoljuk az Esztergom és Székesfehérvár közti térségben feltárt temetőkből és telepekből nyerhető adatokat.[2]

Bevezetőnk végén még egy rövid megjegyzés erejéig érdemes kitérni a földrajzi lehatárolás kérdésére is,[3] annak megvitatása érdekében, hogy vajon egységes dunántúli régióként kell-e kezelni az Esztergom, Visegrád, Buda és Székesfehérvár közötti térséget. Első megközelítésben a válasznak igenként kellene hangzania, hiszen mind a négy földrajzi sarokpont a Dunántúlon található, igaz, természetföldrajzi szempontból igencsak változatos tájakon. A *medium regni* északi fele ugyanis a Dunántúli-középhegység északi szélét, azaz a Pilist, a Visegrádi-hegységet és a Budai-hegységet, illetve a Duna változatos szélességű árterét foglalja magában, míg a régió déli fele a Velencei-hegységre és Fejér megye síksági, mezőföldi területeire nyúlik ki, keleten pedig – történeti adataink szerint – átlépte a Duna vonalát. Ezt a régészeti leletek is alátámasztják, amennyiben a *medium regni* középkori falusias településeinek és temetőinek a leletanyaga számos szállal kapcsolódik a Duna keleti, alföldi partjai közelében feltárt telepekhez is. Ezért a Vác térségében, illetve a Pesti-síkságon folytatott telepásatások közölt leleteire is igyekszünk majd figyelni, mind az azonosságok, mind pedig az esetleges eltérések regisztrálása érdekében.

A 10–11. SZÁZAD IDŐSZAKA

A 10–11. század egy egységként történő tárgyalását egy régészeti leletanyagot elemző tanulmányban két megkerülhetetlen tény indokolja. Mindenekelőtt az, hogy a soros temetők használata a 11–12. század fordulójáig, sőt nemritkán a 12. század első harmadáig, közepéig kimutatható.[4] Másodsorban pedig az a súlyos érv, hogy a kora Árpád-kori települések datálására használatos cserépedény-töredékek keltezése egy olyan időintervallumon belül lehetséges, amelynek felső időhatára szintén a 11–12. század fordulója.[5] Az ilyen időkeretek történeti szempontból nyilvánvaló módon túl szélesek, hiszen a honfoglalás és I. (Szent) László hala közötti, eseménydús intervallum több történeti korszakot is felölel, miközben az adott időszakra datálható településrégészeti leletek túlnyomó többsége pontosabb keltezésre jelenleg még nem alkalmas.[6] A sírleletként napvilágra kerülő tárgytípusok esetében természetesen nagyságrendekkel kedvezőbb a helyzet, bár ez esetben sem számolhatunk jól keltezhető lelettípusok sokaságával. Szinte csak kivételként vehető számba a 10. századi temetők néhány valóban jól keltezhető ékszer-, illetve fegyvertípusa, ezek viselete azonban rendszerint nem a köznéphez köthető.[7]

Feltűnő, hogy az Esztergom és Székesfehérvár közötti térségben a várhatónál ritkábban kerülnek elő gazdag mellékleteket tartalmazó, 10. századi sírok, ami különösen akkor szembeötlő, ha az adott régiónak a magyar államalapítás folyamatában játszott kiemelkedő szerepét is figyelembe vesszük.[8] E ritka példák között szerepel, mondhatni szinte kivételként, a Fejér megyei Mezőföldről a százhalombattai, levél alakú csüngővel elföldelt nő,[9] a verebi,[10] a nagylóki[11] és a szabadbattyáni[12] férfisír, Budapest térségéből pedig a budaörsi szablyamellékletes sír,[13] a budapest-farkasréti tarsolymellékletes sír,[14] a Budapest-Soroksár külterületén, az M0-s autópálya szakaszán, a közelmúltban előkerült, kis temető,[15] több további sír mellett. A mai Budapest belterületén, a Duna medréből több gazdag kialakítású, 10. századi fegyver is előkerült,[16] ami talán az itteni révek fontosságára utal.

A viszonylag ritkán előforduló gazdagabb sírokkal kapcsolatban megjegyezzük, hogy a régebbi felfogással szemben, amely közvetlen, lineáris összefüggést vélelmezett e hiány és az államalapítást elindító főemberek és kíséretük sajátos, csak egyes

2 A korszak belső tagolását a közelmúltban elemeztük. Takács 2009, 235–240.

3 Dolgozatom e pontján szeretnék köszönetet mondani Benkő Eleknek a földrajzi régió meghatározásában nyújtott segítségéért.

4 Kovács 1989, 10, 7. jegyzet.

5 Takács 2009, 235–237.

6 E sajnálatos tényt legutóbb az alábbi munkánkban elemeztük: Takács 2009, 236–237.

7 Az egyes, 10. századi, sírmellékletként előkerülő tárgytípus időrendjét tárgyaló irodalmat táblázatszerűen áttekinti: Langó 2007, 214–216.

8 A magyar államalapítás folyamatát a közelmúltban áttekintette, a szakirodalmát számba vette: Szabados 2011, 240–374.

9 Mesterházy 1996a.

10 Petkes 2012, 99–100, 75. sz.

11 Petkes 2012, 82, 35. sz.

12 Petkes 2012, 90, 52. sz.

13 Irásné Melis 1992c.

14 Mesterházy 1996b.

15 Bencze–Szigeti 2009–2010.

16 Kovács 1996; Mesterházy 1996c.

mikrorégiókra kiterjedő csoportosulásai között, mai tudásunk szerint nem ajánlatos egyenes arányú összefüggést látni egy-egy sír mellékleteinek a gazdagsága és az adott egyén társadalmi rangsorban betöltött helye között.[17] Sőt, ez esetben nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a fejedelmi, majd a királyi udvar közvetlen közelében volt a keresztény térítésnek a legnagyobb hatása, így e térség főembereinek viszonylag korán, már az ezredforduló táján fel kellett hagyniuk régi temetőiket, hogy szeretteiket az újonnan emelt templomok belső terében, illetve a templomok mellett nyitott cintermekben helyezzék örök nyugalomra.[18] Nyilvánvalóan oly módon, hogy az elhunyt mellé már nem helyezhettek fegyvert, ételmellékletet, vagy lovat. A *medium regni* kora Árpád-kori temetkezési szokásainak vizsgálata során továbbá szem előtt kell azt is tartani, hogy az új vallás első követőinek a sírjai olyan helyeken létesültek, amelyek a későbbi évszázadokban igencsak ki lehettek téve bolygatásoknak, amint ezt az Esztergom, Székesfehérvár, vagy Budapest területén feltárt templomok bonyolult és sokfázisú építéstörténete jelzi, az országos átlagnál talán kifejezettebb módon.[19] Az eddig összegyűjtött adatok alapján több tendencia párhuzamos léte sejthető.[20] A mellékletadás elmaradása a formálódó új elithez köthető sírokra lehetett a leginkább jellemző, miközben az sem kétséges, hogy éppen az ilyen sírok egy részében kerülnek elő a legdrágább, aranyból készített ékszerek, amint ezt például a visegrád-Sibrik-dombi ún. esperesi templom tornácán kibontott, 11. századi sír is tanúsítja.[21]

Más a helyzet a 11. században még javában használt, nagy kiterjedésű soros temetők, az ún. köznépi temetők esetében.[22] Kutatási területünk igen gazdag ilyen típusú emlékanyagban, főként a székesfehérvári[23] soros temetők miatt. Több további helyszínen is került napvilágra ilyen sírmező, elsősorban Fejér megyében, így például Rácalmás-Göböljáráson,[24] valamint Sárbogárd-Tringer-tanyán.[25] Sőt, ha a *medium regni* térségét kicsit szélesebben értelmezzük, utalhatunk olyan fontos lelőhelyekre, mint amilyen például a szob-kiserdei,[26] letkés-téglaégetői,[27] vagy a fiad-kérpusztai[28] temető.

Nehéz feladat olyan tárgytípust vagy rítuselemet találni a 10–11. századi temetők leletanyagában, amely módszertani szempontból is igazolható módon alkalmas lehet arra, hogy belőle következtetéseket vonjunk le dolgozatunk alapkérdésének a megválaszolásához. Két elem, a sírokból előkerülő kétélű kard és a pénzmelléklet kerülhet előtérbe, ha az adott térség temetőit feldolgozó szakirodalmat vesszük alapul.

A székesfehérvári soros temetők sajátos topográfiai helyzete miatt nem csodálkozhatunk azon, hogy elemzésük során viszonylag hamar felmerült a királyi központ közelségének hatása, pontosabban e hatás kimutatásának az igénye egyes melléklettípusok megjelenésének a hátterében. A székesfehérvári soros temetők esetében több kutató is felfigyelt az egyébiránt igencsak egyszerű mellékletekkel rendelkező sírok között felbukkanó, néhány, viszonylag gazdagabb temetkezésre, és a melléklettípusok közül is első helyen a kétélű kardokra. László Gyula igyekezett elsőként magyarázatot találni a kétélű kardok feltűnésére a honfoglalás kori leletanyagban. A 10. századi kereskedelmi utak és a honfoglaló magyar lelőhelyek közötti összefüggést vizsgáló térképére a kétélű kardok lelőhelyét is feltette.[29] Tanulmányunk tematikája szempontjából László Gyula megnyilatkozásának fontossága abban is rejlik, hogy felhívta a figyelmet a távolsági kereskedelem jelentőségére Székesfehérvár térségében is.

Más következtetésre jutott az 1960-as évek közepén Bakay Kornél.[30] Kiindulópontja a honfoglalás kori fegyvertörténelem azon megállapítása volt, amely szerint a 10. század végén váltás következett be a szálfegyverek körében, a nehézlovasság magyarországi megjelenése miatt.[31] Ennek során a „hagyományosabb" szablya eltűnt a „modernebb" kard elterjedése miatt. A fegyverváltás sajátos, tegyük hozzá azonnal, csak elméleti szinten igazolt folyamatát igyekezett Bakay „társadalmi képletté" alakítani, úgy, hogy a születőfélben levő új, Géza nagyfejedelemhez, illetve Szent Istvánhoz hű

17 Langó 2007, 163–165, 179–180.

18 A sírleleteket összefoglaló módon elemző és értékelő Ritoók Ágnes szíves szóbeli közlése szerint, amiért hálás köszönettel tartozom.

19 Az egyes esztergomi vagy budapesti, középkori templomok építéstörténetének a megismeréséhez kiindulópontot nyújt: MRT V. 78–231; Gerevich 1971, 9–26, 29–44, 57–65. stb.

20 Ritoók Ágnes szíves szóbeli közlése. Közléséért hálás köszönettel tartozom.

21 Buzás–Mészáros 2008, 72.

22 A 10–11. századi soros temetők fontosabb jellemzőit máig ható érvénnyel összefoglalta: Bálint 1976.

23 Bakay 1967–1968.

24 Petkes 2012, 83–84, 39. sz.

25 Petkes 2012, 86–87, 45. sz.

26 Bakay 1978b, 6–52.

27 Bakay 1978b, 59–91.

28 Szőke 1953.

29 László 1944, a 124. és 125. oldal közötti térkép.

30 Bakay 1965.

31 Kovács 1990.

haderő kiépülését igyekezett kiolvasni a kardmellékletes sírok elterjedési térképéből.[32] A történészi véleményeket egybegyúró Bakay Kornél érvelésének egyik sarokpontját éppen a székesfehérvári soros temetők kardmellékletes sírjai jelentették. Bakay elgondolása, bár több bizonytalanságot is megválaszolatlanul hagyott, mégis igencsak népszerűvé vált az 1970-es és 1980-as években, a honfoglalás kori régészet „historizáló" korszakában.

Csak Kovács László alapos és megfontolt véleménye[33] nyomán vált nyilvánvalóvá, hogy Bakay Kornél érvelése nem számolt azzal az időrendi bizonytalansággal, ami miatt e tárgytípus esetében bonyolult és időben rétegzett folyamattal kell számolnunk. A fegyverváltásról szóló cikkében Kovács László arra hívta fel a figyelmet, hogy a kétélű kardok egy része már a 10. század vége előtt sírba kerülhetett, így a 10. századi kétélű kardok időrendi szóródása miatt nem lehet az összes ilyen fegyver magyarországi elterjedését egy és ugyanazon okra, az új, Géza nagyfejedelemhez vagy Szent István királyhoz hű haderő létrehozására visszavezetni. Éppen az adott tárgytípus szórt időrendje szól ellene annak, hogy a skandináv vagy Rajna-vidéki, kétélű kardokat mintegy lakmuszpapírként lehessen felhasználni az új típusú és a formálódó új hatalmi központhoz hű nehézlovasság megjelenésének kimutatásához.

A problémák egy további forrására Kristó Gyula[34] hívta fel a figyelmet: Bakay Kornél érvelésében implicit módon benne foglaltatik azon állítás is, hogy a kardmelléklettel kibontott síroknak kötelező érvénnyel Géza nagyfejedelem szállásterületén kell előkerülniük. Ez pedig egészen egyszerűen nem igazolható, és súlyos tévedéshez vezethet, ha további megfontolások nélkül e logikai következtetést tényként kezeljük. Sőt, e tévedés lehetőségére már Györffy György is felhívta a figyelmet, akinek gondolatára Bakay Kornél elméletét alapozta.[35]

Az egyetlen értelmezési szálra történő felfűzés lehetősége ellen szól az is, hogy a kardmellékletes sírok egy sor olyan 10–11. századi soros temetőben is felbukkannak, amelyek közelében nem található államalapítás kori hatalmi központ. Sőt, a kardmellékletes sírok jelentős hányada éppen e kategóriába esik. Maga Bakay Kornél is feldolgozott egy, az Árpád-ház épülőfélben levő hatalmi struktúrája szempontjából bizonytalan helyen fekvő, soros temetőt, két kardmellékletes sírjával együtt. A szob-kiserdei lelőhely[36] topográfiai helyéből következő problémára azonban nem figyelt fel. Ennek lényege, hogy a vizsgált temető ugyan Esztergom – vagy más oldalról közelítve Visegrád – közelében található, azonban e két hatalmi központ egyikével való összekapcsolás csak akkor tűnhet magától értetődőnek, ha kis felbontású és a természetföldrajzi jelenségeket, például a Duna vonalát nem jelölő térképekkel dolgozunk. Mindent összevetve úgy látjuk, hogy a kardmellékletes sírok nem alkalmasak arra, hogy Géza nagyfejedelem vagy Szent István király birtokpolitikájáról, illetve a centrális hatalom kiépítésének módjáról és menetéről adatokat szolgáltassanak. A *medium regni* szerepét e folyamatban az adott forrásanyag sajnos egyértelműen nem világítja meg.

A kardos sírok mellett a pénzmellékletes temetkezések jelenthetnek olyan kiindulópontot, amely alapján felvethető, hogy a *medium regni*nek mint központi régiónak talán lehetett valamilyen szerepe a pénz sírbatétele szokásának a gyakoriságában. E melléklettípus bevonását két történeti érv is indokolja: egyrészt a pénzverés közismert szerepe a magyar államalapítás folyamatában, másrészről a pénzverés és a pénzforgalom szempontjából is kiemelt jelentőségű Esztergom és Székesfehérvár közelsége. E tények ismeretében kiábrándítóan hat, hogy a pénzleletes sírok e régióban nem gyakoribbak, mint például a Tiszántúl keleti sávjában, ahol az államalapítás folyamata – joggal feltételezhetően – az Esztergom és Székesfehérvár közötti térséghez képest jelentős késéssel zajlott le. A pénzleletek sajátos, tehát az államalapítás folyamatának a topográfiai sajátságait vissza nem tükröző sűrűsége arra vezethető vissza, hogy e pénzek sírmellékletként szoktak előkerülni, így gyakoriságukat nem a pénzforgalom feltételezett megindulása, hanem a hitvilághoz kapcsolódó ok, a temetés folyamatában betöltött szerepük határozza meg.

Miután mindkét, a kor temetőihez kapcsolódó kitérőnk (tehát a kard- és a pénzmellékletek vizsgálata) negatív eredménnyel zárult, más forráscsoporthoz, az Esztergom és Buda közötti térség telepfeltárásaihoz fordulunk. E téren pozitív előjelű tényező, hogy a *medium regni* területén a korabeli Magyarország átlagához képest több kora Árpád-kori telepfeltárás folyt. Elegendő itt arra emlékeztetni, hogy a vizsgált térségben zajlott Magyarország egyik első, tudományos színvonalon kivitelezett telepfeltárása, a visegrád-várkertdűlői ásatás. Szintén jelentős eredményeket hoztak az

[32] Különösen jól érzékelhető e törekvés az elmélet nagyközönség számára írott változatában. Bakay 1978a, 40–44.
[33] Kovács 1990.
[34] Kristó 1988, 27–29.
[35] Györffy 1983, 108.
[36] Bakay 1978b, 18–19, VI–VII. ábra.

1960-as években Budapesten az óbudai mentőásatások, még akkor is, ha az itteni feltárások fő célja a római kori Aquincum minél több monumentális épületének a megmentése volt. Az 1980-as években a meghiúsult bős–nagymarosi vízlépcső kapcsán folyt leletmentés több Árpád-kori település helyén, így például Esztergom-Szentgyörgymezőn.[37] Végül az 1990-es évek elejétől meginduló, nagy felületre kiterjedő mentőásatások során sikerült feltárni több fontos, 10–11. századi teleprészletet az M0-s és az M6-os autópálya nyomvonalán.[38] Első megközelítésben tehát arra számíthatnánk, hogy bőven van forrásanyag egy, a regionális sajátságok kiderítésére koncentráló elemzés megírásához. E cél megvalósítását azonban jelentős mértékben hátráltatja az, hogy a fentebb csak röviden említett feltárásoknak csupán kis részéről jelent meg az éves jelentéseknél részletesebb feldolgozás. Az esztergom-szentgyörgymezei[39] feltárás monografikus igénnyel megírt, összefoglaló közleménye jelenti a pozitív kivételt, ezzel szemben viszont az esztergom-zsidódi,[40] visegrád-várkertdűlői,[41] váci,[42] óbudai,[43] vagy számos további telepásatásról még csak rövid ismertetések, illetve egyes részproblémákat taglaló közlések olvashatók. Ugyanakkor az utóbbi évek kutatásának örvendetes fejleménye, hogy több ilyen lelőhely, így Visegrád-Várkertdűlő, Vác-Vár, vagy Vecsés esetében nagy erőkkel indult meg az edényanyag feldolgozása.[44]

Az időrend problémája a korai Árpád-kor vonatkozásában természetesen hatványozottan jelentkezik, ugyanis a jórészt még előzetes jelentés szintjén közölt ásatások között több olyan is akad, ahol a 10–11. századi fázis különválasztása és keltezése nem problémamentes.[45] Ugyanakkor azonban arról sem szabad megfeledkezni, hogy e kérdésfelvetés implicit módon magában foglal egy feltételezést is. Azt nevezetesen, hogy felvázolható az államalapítást megelőző, illetve azt követő évszázad köznépi anyagi kultúrájában egy olyan sajátos átlag, vagy éppen etalon, amelyhez egy-egy adott régió, így jelen esetünkben a *medium regni* tájegységének a leletanyaga hasonlítható lenne. E kijelentés azonban csak nagyon általános szinten igaz, például olyan kijelentések formájában, hogy a Kárpát-medence egész területén ismert volt a veremház, a külső kemence, vagy az élelemtárolásra szolgáló verem.[46] Jóval nagyobb, sőt bizonyosan állítható, jelenleg még áthidalhatatlan nehézségekbe ütközünk akkor, ha az egyes régészeti ásatások nyújtotta adatokat kicsit részletesebb vizsgálatnak vetjük alá. A következtetés iránya azonban már így is adott: bár a jelenleg rendelkezésre álló településrégészeti leletanyag a 10–11. század vonatkozásában még nem elégséges az adott kérdés alapos vizsgálatához, az egyes közlemények adatai alapján inkább arra lehet következtetni, természetesen csak hipotetikus érvénnyel, hogy nemcsak országos szinten, de még egyes régiókon belül sem létezett a köznépi települések építkezéseinél, használati tárgyainál egy olyan átlag, amelyhez egy-egy konkrét ásatás leletanyagát hasonlítani lehetne. Így következtetéseink megfogalmazásánál olyan telepszerkezeti sajátságok, telepjelenség-típusok, illetve leletek összegyűjtésére érdemes figyelni, amelyek feltűnése csak egy-egy lelőhelyre, illetve lelőhelycsoportra lehet jellemző.

A Kárpát-medence nagy átlagának megfelelően az Esztergom és Székesfehérvár közötti térségben is általános volt a 10–11. században a veremház, mint a falusias települések lakóhelye.[47] Több telepfeltáráson azonban kimutathatóak ritkább megoldások, illetve részletformák is. Ezek előfordulása viszont joggal sejthetően elsősorban az adott település közvetlen természeti környezetével magyarázható. Egyetlen, de jellemző példaként a visegrád-várkertdűlői házak típusára, illetve Sabján Tibor általi rekonstrukciójára utalunk.[48] E házak a mély gödrű veremházak közé sorolandók, mélységadataik és részletformáik alapján is. Az Árpád-kor elején ritkaságszámba menő mélységük jó eséllyel oly módon magyarázható, hogy a lelőhely egy domboldal, ahol időszakosan nagyobb mennyiségű csapadékvíz átfolyásával lehet számolni. Valószínűleg szintén e körülménnyel magyarázható egyes házak oldalának a megerősítése a gödör széle mellé felhúzott boronafalakkal, amint erre az egyes házszélek melletti gödrökből Sabján Tibor következtetni tudott. Talán szintén a lelőhely topográfiai sajátságaival magyarázható az

37 Lázár 1998.

38 A 2005 előtti két évtized telepfeltárásainak az alapadatait az alábbi táblázat tartalmazza: Takács 2010a, 21–59.

39 Lázár 1998.

40 Molnár 2001, 109–126.

41 Az első ásatásokról lásd: Kovalovszki 1986; Merva 2013a. Az újabb kutatások összefoglalásai: Kovalovszki 2001; Gróf 2001.

42 Rácz [megjelenés alatt].

43 A kutatások rövid áttekintése: Bertalanné 1976.

44 Merva 2013b; Rácz [megjelenés előtt].

45 Lásd pl.: Horváth–Kelényi 2013.

46 Ezek értelmezéséről lásd: Takács 1993, 34–35.

47 A kora középkori, köznépi lakóházakról általános szinten lásd: Takács 2002, 280–284.

48 Sabján Tibor visegrádi rekonstrukciós rajzai az alábbi munkában láthatók: Kovalovszki 2001, 10–12. kép, 18–20. kép.

is, hogy a visegrádi Várkertdűlőn elég gyakori szokás volt gabonatároló vermeket a veremházak belsejében kiképezni. A visegrádi településen kibontott veremházak sajátságai – ismereteim szerint – a vizsgált térség egyetlen más lelőhelyén sem dokumentálhatóak, így nem regionális sajátságként, hanem a lelőhely természetföldrajzi sajátságaihoz való alkalmazkodásként értékelendők.

A veremházak egy részéhez hasonlóan a visegrád-várkertdűlői település szerkezete is sajátos, hiszen például e településről hiányoznak a máshol olyannyira megszokott, rövidebb-hosszabb árkok. Megásásuk elmaradása a mikrotopográfia fentebb már utalt sajátságával, a település domboldali helyzetével magyarázható.

A vizsgált térség falusias településeinek szerkezete – eltekintve az egyetlen ellenpéldától, a visegrád-várkertdűlői telep sajátos szerkezetétől, amelyet az 1960-as évek elején Méri István figyelt meg[49] – csak az utóbbi másfél-két évtizedben, az infrastrukturális nagyberuházásokhoz kapcsolódó megelőző ásatások kibontakozásával válhatott jól kutatható kérdéskörré. A legnagyobb előrelépést a Pesti-síkságon sikerült elérni, ahol az M0-s autópálya építéséhez kapcsolódó feltárások számos falusias település nyomainak a feltárását eredményezték.[50] A feltárt lelőhelyek közül az Ecser 7. számú bizonyult kora Árpád-korinak. Az itt kibontott házmaradványokat a feltáró egy szórt jellegű, „szállásszerű" település nyomaként értelmezte.[51] Ugyanígy Vecsés közigazgatási határában is csak csekély intenzitású, szórt megtelepedés nyomait lehetett rögzíteni a terület intenzív régészeti bejárása során.[52] Ugyanakkor a Pesti-síkság különböző részein már az 1970-es évek óta ismert több, nagy kiterjedésű és – a felszíni leletek mennyisége alapján ítélve – intenzíven lakott, azaz falunak minősíthető település is.[53] A jelenleg rendelkezésre álló adatok tehát a Pesti-síkságon is egy olyan, a különböző települési típusok mozaikszerű elterjedését mutató összképre utalnak, amely nem különbözik az ország más síksági tájain tapasztalható település-megoszlástól; példaként egy földrajzi szempontból távoli, de a szállásszerű és faluszerű települések párhuzamos megléte alapján mégis közeli példaként a szarvasi járás terepbejárásain rögzített, Árpád-kori telepnyomok területi megoszlására utalunk,[54] ami a természetföldrajzi tényezők fontosságát emeli ki. Ugyanezen tényezők fontosságát jelzi a 10–11. századi településtörténeti összkép kialakulásában egy további összehasonlítás is, amelynek során Budapest közigazgatási területének keleti és nyugati felén rögzített kora Árpád-kori telephelyek sajátságait vetjük egymással össze. A jóval dombosabb budai oldalon ugyanis inkább nagyobb, faluszerű települési egységek létezésére utalnak – természetesen csak hipotetikus érvénnyel – a terepbejárások során gyűjtött, Árpád-kori cserepek.[55] A 11. század vonatkozásában még rendkívül hiányos írott források e településhálózat korai kialakulására utalhatnak (természetesen szintén csak a hipotézis szintjén), amihez szorosan kapcsolódik, hogy – Szent István törvényének[56] megfelelően – a plébániahálózat kialakítása is igen hamar megindult. Kijelentésünk mellett egyetlen példát szeretnénk felhozni. A *Képes Krónika* szerint az 1046-ban mártírhalált halt szent életű püspök életének utolsó estéjén Diósdon, egy Szent Szabina titulusú templomban hallgatott misét.[57] A korszak kutatói az adat hitelességét nem szokták megkérdőjelezni,[58] és mi magunk is elfogadjuk azt, többek között a sajátos, a középkori Magyarországon igencsak ritka patrocínium miatt. A Tétényi-fennsík északkeleti szélére, illetve a mai Diósd, vagy pedig Érd belterületére lokalizálható templom minden valószínűség szerint falusi plébániatemplom lehetett. Az pedig, hogy már az 1046. évi pogánylázadás idején létezett, arra utalhat, hogy a *Feheruuaru rea meneh hodu utu* mentén a falusi templomok alapítása és építése talán hamarabb megindult, mint az ország más, kevésbé központi részein.

[49] Kovalovszki 1986, ásatási térkép.

[50] A 2005 előtti két évtized telepfeltárásainak alapadatait az alábbi táblázat tartalmazza: Takács 2010a, 21–59.

[51] Rácz 2010, 69.

[52] Rácz–Tari 2011, 37–38.

[53] Irásné Melis 1983.

[54] Jankovich–Szatmári 2013, 637–641.

[55] MRT VII. 6. térkép, illetve Diósd, Érd, Sóskút, Százhalombatta, Tárnok és Törökbálint lelőhelyeinek a leírása: 78–82, 92–109, 222–227, 228–246, 316–321, 343–349.

[56] Sancti Stephani Decretorum Liber Secundus I: „De regali dote ad ecclesiam. Decem ville ecclesiam edificent, quam duobus mansis totidemque mancipiis dotent, equo et iumento, sex bubus et duabus vaccis, XXX minutis bestiis. Vestimenta vero et coopertoria rex prevideat, presbiterum et libros episcopi." Závodszky 1904, 153. A közelmúltban megjelentetett magyar fordítása: Kristó 1999, 69–70.

[57] Chronici Hungarici compositio Saeculi XIV. Caput 83: „Cumque festinanter predicti episcopi ad locum venissent, qui dicitur Gyod, ibi in ecclesia Sancte Sabine, priusquam ad dominos irent, missam audire voluerunt." SRH I. 339–340. Köszönettel tartozom Szabados Györgynek e forráshely felkutatásában nyújtott segítségéért.

[58] Torma István volt az, aki a *Magyarország Régészeti Topográfiája* keretei között a Szent Szabina-templomról szóló szakirodalmat áttekintette és a templomot lokalizálni igyekezett. MRT VII. 81.

A kora Árpád-korról szóló fejtegetéseink végén egy olyan településtípusról kell szólnunk, amely csak részben illeszkedik tanulmányunk témájához. A középkori Magyarországon az államalapítás évtizedei óta adatolható egy sajátos településtípus, a formálódó igazgatási központok, illetve püspöki székhelyek alatt (sokszor mellett) kialakuló váralja-település. E településtípusról igen sok elemzés olvasható a nemzetközi szakirodalomban is,[59] hiszen a városfunkciójú településkonglomerátum megtalálható volt a kora középkori Európa számos országában, különösképp olyan területeken, ahová vagy nem terjedt ki a Római Birodalom, vagy pedig – ha az adott régió az 5. század előtt hozzá is tartozott e birodalomhoz – a városok a népvándorlás korban teljesen megsemmisültek. A középkori Magyarország vonatkozásában a korai városias központok problematikáját elsőként Esztergomban sikerült régészeti eszközökkel vizsgálni, az 1970-es években. A *Magyarország Régészeti Topográfiája* vonatkozó kötetéhez összegyűjtött adatokból[60] Horváth István rekonstruálta az Árpád-kori településszerkezetet. A *medium regni* a későbbiekben is megmaradt az ilyen kutatások legfontosabb helyszínének, elegendő, ha itt Vác, Óbuda, Pest, vagy Székesfehérvár legkorábbi településtörténetét boncolgató dolgozatokra gondolunk.[61] Sőt, talán helyes e sor végén megemlíteni Veszprémet is,[62] amely már ugyan kívül esik a vizsgált terület határain, korai püspöki központként és királynéi koronázó városként azonban minden bizonnyal hordozhat olyan tanulságokat, amelyek a *medium regni* korai városai számára is relevánsak lehetnek.

Egy-egy korai központ közelében, a 11. századi Magyarországon rendszerint nem egy, hanem több, sokszor tucatnyi, általában egymásba épült település nyoma is regisztrálható, amint ezt Horváth István esztergomi kutatásai igazolták.[63] A váralja-települések egy-egy tagjának a feltárása során gyakran megfogalmazódik a kérdés: miben különönözik az adott helyszín egy falutól? E kérdésfelvetés jogos voltát több, a *medium regni* területén részben vagy egészben megkutatott lelőhely, így Esztergom-Széchenyi-tér,[64] Esztergom-Szentgyörgymező,[65] Esztergom-Zsidód,[66] Óbuda[67] stb. is alátámasztja, ugyanis a váralja-településeken rendszerint a szállásszerű, illetve falusias településeken is jól ismert telepjelenség-típusok, így veremházak, külső kemencék, gödrök, árkok stb. szoktak előfordulni. A különbség csak a települési objektumok sűrűségében mutatkozik, e tényből azonban nem szabad azonnal nagyobb településsűrűségre következtetni. Egy-egy helyszín nagyobb arányú objektumfedettsége annak a következménye is lehet, hogy a váralja-településeket hosszabb időn át, és – ami talán még fontosabb – a települési hely ciklikus változtatása[68] nélkül használhatták.

A 11. századi, szállásszerű, falusias települések, illetve a *suburbium*ok közötti legszembeötlőbb különbséget a tárgyi hagyatékukban feltűnő bizonyos tárgytípusok jelentik. A váralja-települések leletanyagában valamivel gyakrabban bukkanni olyan tárgytípusokra, amelyek több száz kilométeres távolságból, joggal sejthetően távolsági kereskedelem révén kerültek használóikhoz. A magyarországi *suburbium*ok 11. századi leletanyagában a grafitos kerámia tekinthető távolsági kereskedelemből származó, leggyakoribb lelettípusnak.[69] A cserépanyagukban grafitot is tartalmazó edények általában nagyméretű tárolóedények, származási helyükként pedig Alsó-Ausztria vagy Csehország jelölhető meg.[70] A *medium regni* szempontjából különös fontossággal bír az, hogy a korai grafitos edények legfontosabb magyarországi lelőhelye Óbuda.[71]

[59] A szakirodalom nemzetközi szintű áttekintéséhez, kelet-közép-európai vonatkozásokkal lásd: *Europas Mitte* 2000.

[60] MRT V. 78–231.

[61] Bertalanné 1976, 31–37; Kralovánszky 1990; Rácz [megjelenés alatt].

[62] Az adatok: MRT II. 224–256; értelmezésük: Kralovánszky 1990.

[63] MRT V. 78–231.

[64] Parádi 1973.

[65] Lázár 1998.

[66] Molnár 2001.

[67] Bertalanné 1976, 31–37.

[68] Az írott források alapján következtetett e folyamatra: Maksay 1971, 65.

[69] Az ilyen edényekről lásd az 1996-ban megírt, de csak 2010-ben megjelent összefoglalásunkat: Takács 2010b, 132–135.

[70] A korai grafitos kerámia származási helyeiről szóló adatokat a közelmúltban áttekintette: Merva–Tomka [megjelenés alatt].

[71] Péterfi 2013.

AZ ÁRPÁD-KOR KÖZÉPSŐ IDŐSZAKA (12. SZÁZAD ELEJE–13. SZÁZAD ELEJE)

Az Árpád-kor középső harmadát országszerte az anyagi kultúra egyfajta egységesedése jellemezte, különösen, ha a társadalom alsó felének a lakáskultúráját és használati tárgyait tartjuk szem előtt.[72] A *medium regni* területén feltárt falusias települések csak részben illeszkednek e tendenciához, és ez talán a központi régió egyik sajátságaként is felfogható. Az országos átlagnál nagyobb változatosság (sőt egyes ritka esetekben gazdagság!) mind a templom körüli temetők 12. századi sírjaiban, mind pedig az Árpád-kor középső harmadára keltezhető településrészletekben kimutatható. A fentebb követett sorrendnek megfelelően ez esetben is a templom körüli temetők, illetve az egyes sírokban kibontott leletek taglalásával kezdjük elemzésünket.

A 12. század eleje és a 13. század eleje közötti időszakban igen nagy változás zajlott le a középkori Magyarország köznépének a temetkezési kultúrájában. Kötelezővé vált a halottakat a „pogány", tehát soros temetők helyett a templomok kertjében létesített cintermekbe temetni.[73] Joggal feltételezhető, hogy az ország központi, tehát a formálódó királyi hatalom által legjobban ellenőrzött részében hamarabb lezajlott az új típusú temetők használatba vételének a folyamata, a váralja-településeket, falvakat és szállásszerű településeket lakó közrendűek körében is, sejtetve, hogy az új vallás felvétele is viszonylag hamar megtörtént. Ez természetesen nem azt jelentette, hogy a korábbi vallási képzetek teljesen eltűntek, még a *medium regni* területén sem. Régészeti eszközökkel a szellemi kultúrának ezt az aspektusát csak igen ritkán lehet megfogni, és maga a kimutatás folyamata is sokszor csak többszörös áttéten keresztül lehetséges, amint ezt például a visegrád-várkertdűlői templom körüli sírmezőben kibontott, csónak alakú koporsó, pontosabban az ilyen koporsók értelmezési nehézségei és bizonytalanságai is szemléltetik.[74]

Első megközelítésben nem könnyű különbséget tenni az Árpád-kor korai és középső harmadának az anyagi kultúrája között a szállás jellegű, faluszerű és váralja-települések leletanyaga alapján. Elég gyakran az az egyetlen támpont, hogy a leletanyag egységesebb, sőt egysíkúbb lesz a 11–12. század fordulója után. Az Árpád-kor középső harmadában ugyanis országos viszonylatban már jóval több az egymáshoz részletformáiban is hasonlító veremház, az objektumok betöltéséből kibontott cserépedények között pedig gyakrabban ismétlődnek az azonos alakú, díszítésű, égetési módú edények, különösen, ha csak egy-egy szűkebb földrajzi régión belül vizsgálódunk. A *medium regni* közrendű anyagi kultúrájának másik vonását egy-egy újdonság elfogadása iránti fogékonyság jelenti, amiről nagy biztonsággal kijelenthető, hogy az országos átlagnál e térségben jobban dokumentálható. Különböző 12. századi–13. század eleji feltárási helyszíneken olyan sajátos objektumok, illetve apróleletek is rendszeresen fel szoktak tűnni, amelyek országos méretekben csak a 13. század közepétől figyelhetőek meg. Az újdonságok természetesen csak egy-egy apró színfoltot jelentenek a falvak egységesebbé váló lakó-, illetve étkezési kultúrájában, és rendszerint „felülről," tehát a társadalmi piramis felső harmadának az anyagi kultúrájából „szivárognak le" a szállásszerű települések, falvak, illetve váralja-települések lakói körébe.

A 12. századi–13. század eleji köznépi lakáskultúra regionális jellegzetességeinek a taglalását azzal a megállapítással kell bevezetnünk, hogy az adott időszakban az ország közepén a veremházat tekinthették a közrendűek általánosan elterjedt lakóépületének a társadalmi piramis felsőbb harmadának a tagjai. Ez a megállapítás egy igen egyszerű, mégis meggyőző ténnyel támasztható alá. Éppen a *medium regni* területén található több olyan vármegyeközpont, püspöki székhely, országos hírű prépostság, amelynek közvetlen közelében, mondhatni a látóterében veremházakból álló, faluszerű település állt. E hajléktípus tehát nem számított a lakhatás különlegesen rossz, netán lenézett formájának még Esztergomban, Székesfehérváron, Visegrádon, Vácott, Óbudán, vagy Dömösön[75] sem, pedig e helyeken írott adatok bizonyítják nemcsak az ország vezetésébe tartozó ispánok vagy főpapok, hanem a király és legszűkebb környezete időszakos feltűnését, sőt egyes esetekben tartós jelenlétét is.

Fentebb már utaltunk arra, hogy első megközelítésben az Árpád-kori veremházak szerkezeti, illetve formai sajátságai túlontúl egyszerűnek tűnnek ahhoz, hogy időrendi rétegeket lehessen e forrásanyag alapján körvonalazni. Ugyanezen érzésünk támadhat az Árpád-kor középső harmadára keltezhető veremházak regionális sajátságai vizsgálatakor is. Pedig létezik e házaknak egy olyan részlete, a fűtésre és főzésre használt kemence, amelynek alaprajzi és szerkezeti sajátosságai a

[72] E jelenségre a kisalföldi régió Árpád-kori lakáskultúrájának az elemzése során mutattunk rá. Takács 1993.
[73] Szabó 1969, 197.
[74] Kovalovszki 1994.
[75] Gerevich 1983, 402, 32–40. ábra.

lelőhelyek egy részénél talán felhasználhatók ilyen elemzés céljára. A *medium regni* területének egyes lelőhelyei igen érdekes adatokat szolgáltatnak az egyes veremházak átlagosnál nagyobb és jobb megépítésű kemencéiről.

Ilyen kemencéket Budapest közigazgatási határának több pontján sikerült megfigyelni, mind a budai, mind pedig a pesti oldalon. A budai oldalon a XI. kerületi, Kőérberki úti lelőhely, azaz a középkori Kána falu[76] feltárása szolgáltatott fontos adatokat. A pesti oldalon pedig a XXIII. kerület, soroksár-Harasztosi úti,[77] soroksár-várhegyi,[78] illetve szigetszentmiklós-üdülősori[79] lelőhelyen feltárt veremházak kemencéi alkalmasak ilyen irányú elemzésre. Az összes felsorolt lelőhely házainál azt tapasztalták, hogy a kemencéket az átlagosnál valamivel nagyobbra építették, vegyes falazási technikával, azaz kisebb-nagyobb kövek, téglatöredékek és agyag felhasználásával. A gondos építés további jeleként a sütőfelületet is általában jól elsimították és az átlagosnál jóval gyakrabban megújították.

A kemenceépítés e sajátságát Magyarországon elsőként a *medium regni* területén mutatták ki, ott is főként olyan lelőhelyeken, ahol feltehetően az átlagosnál jobb módú emberek éltek. Így a már említett budapesti ásatási helyszínek közül a kánai feltárás esetében vélelmezhető nagy valószínűséggel, hogy a kemencék átlagosnál gondosabb megformálása az egész falunak az átlagost jóval meghaladó gazdagságával függ össze, és e gazdagság forrása a közeli Tétényi-fennsík szélén a 13. század legelején már írott forrással is alátámasztott bortermelés lehetett.[80]

A kemenceépítés gondossága mellett kimutatható a *medium regni* területén feltárt java Árpád-kori, falusias településeken egy olyan jellegzetesség is, amely az ország más részein csak hosszú évtizedekkel, sőt sok esetben csak évszázadokkal később adatolható. A 12. századra, illetve 13. század elejére keltezett rákospalota-újmajori faluásatáson például olyan telepszerkezeti sajátságok mutatkoztak, amelyek előrevetítik a magyarországi falukép 14–15. századi, radikális átalakulását.[81] A feltárt falurészletet ugyanis egy árokrendszer szabályos, négyzet vagy téglalap alaprajzú egységekre tagolja, meghagyva a két sorba rendezett, 14 egység között egy központi, hosszúkás sávot, amely feltehetően az egykori falu főutcája volt.[82] A rákospalota-újmajori lelőhelyen tehát már nem a korszak falusias településein megszokott, szórt, halmazszerű elrendezésű faluképpel találkozunk. Az összesítő alaprajz nagy valószínűséggel úgy értelmezhető, hogy már az Árpád-korban megtörtént a beltelkek kijelölése, és ezáltal a késő középkorban és az újkorban is ismert soros-utcás falukép kialakítása. E lépés nagysága a középkori magyar falvak szerkezete szempontjából aligha értékelhető túl. Az sem lehet véletlen, hogy az új faluszerkezet első nyoma az ország központi részén került elő. E lépés nagyságát azonban csak két további tény ismeretében tudjuk reálisan értékelni. Figyelembe kell venni azt, hogy ilyen, szabályos árokrendszerrel tagolt falu a *medium regni* területén is kivételszámba mehetett az Árpád-kor derekán, hiszen e területen is csak egy párhuzamát ismerjük, miközben a szórt faluképet az adott régióban, sőt Budapest környékén is tucatnyi 12. századi, illetve 13. század eleji példa képviseli. Ráadásul maga a rákospalota-újmajori település is felemás példa, amennyiben a lelőhely nyugati, azaz a Budapest–Vác vasútvonal jobb oldalán elterülő részén a fentebb utalt árokrendszert már nem sikerült kimutatni.[83] (E helyzet azonban a megelőző feltárás során alkalmazott, eltérő ásatási technika miatt is előállhatott.)

Az Árpád-kori telepszerkezetet általában elemző szakirodalom alapján arra gondolhatnánk, hogy a módosulásoknak nem a távolabbi falvakban, hanem a központi szerepet betöltő települések tőszomszédságában fekvő váralja-településeken kellett (volna) legelőbb bekövetkezniük. E felvetés belső logikája vitán felül áll, ellenőrzése azonban igen nagy nehézségekbe ütközik, ugyanis a *medium regni* területén létesült korai központok körüli váralja-települések mind tovább éltek a középkor későbbi századaiban, illetve az újkorban, mezővárosként, vagy szabad királyi városként. Így a későbbi települési rétegek miatt rendszerint nagy nehézségekbe ütközik a korai településszerkezet pontos kiderítése. Igaz ez még olyan sajátos helyzetű települések esetében is, mint amilyen a budai Várhegy déli oldalán, a későbbi királyi vár alatti rétegekben napvilágra került, 12. századi–13. század eleji településrészlet.[84] Sajnos ennek csekély nyomaiból szintén nem lehet kiolvasni az egykori telepszerkezetet, sőt, a feltáró sajnos félreértette

[76] Terei 2010, 7–9. ábra.
[77] Irásné Melis 2005, 4, 10, 13. kép.
[78] Irásné Melis 1992b, 5. kép, 7. kép, 15. kép.
[79] Irásné Melis 1992a, 4. kép 1, 4. kép 3, 5. kép 1, 5. kép 2.
[80] E következtetés megfogalmazása Terei György nevéhez kötődik. Terei 2010, 108.
[81] Bencze 1999.
[82] Bencze 1999, 12. kép.
[83] Bencze 1999, 2. kép.
[84] Zolnay 1977, 5, 11, 16, 17–18 stb.

az előkerült település jellegét is.[85] A Várhegy déli oldalán a tatárjárás előtt álló települést nem agrárfaluként, hanem sajátos hegyteteji *suburbium*ként, a formálódó Pest egyik tartozéktelepüléseként érdemes vizsgálni, amint erre Kubinyi András is rávilágított az 1970-es és 1980-as évek fordulóján több előadásában is.[86] A település jellegének a megítélésében ugyanis nem abból kell kiindulni, hogy a Várhegy déli felén a 12. századi–13. század eleji lakosok életében a szőlőművelés jelentős szerepet játszhatott, hanem elsődleges szempontként az adott időszakban már jelentős központként működő Pestre, valamint az oda vezető révhely közelségére kell figyelni. Továbbá a szőlőművelést annak következtében sem érdemes egy-egy adott település falusias jellegének az alátámasztására felhasználni, mert a középkori Magyarországon a városok lakói is intenzíven foglalkoztak a jól jövedelmező bortermeléssel, amint ezt régebben maga Kubinyi András is több munkájában leírta, újabban pedig a fiatal történésznemzedék egy-egy tagja is tanúsítja.[87]

A java Árpád-kort tárgyaló fejezet végén következzenek a 12. századi–13. század eleji apróleletek, ugyanis a *medium regni* területén kibontott szállásszerű, falusias, illetve váralja-települések fém- és kerámialeletei között is feltűnnek olyan jellegzetességek, amelyek talán regionális sajátságként foghatók fel. Az előző fejezetben az importkerámia jelentőségét emeltük ki. E fejezetben már a helyi készítésű áruról is szólhatunk. A cserépbográcsok elterjedése alapján szűrhetők le bizonyos következtetések, annak következtében, hogy ennél az edénytípusnál jobban kimutathatóak a regionális egységek, azaz azok a határok, ameddig az egyes bográcskészítő műhelyek termékeiket szállíthatták.[88] A *medium regni* területe több műhely szállítási körzetébe is beletartozott, ami talán arra utal, hogy az ország közepén érdemes lehetett árut eladásra felkínálni. Ezt az értelmezési lehetőséget erősítheti, hogy a bográcsok formai változatossága a váralja-települések, illetve a korai városok leletanyagában nagyobb, mint a környékükön feltárt falvak esetében. Talán az eladásra kínált edényanyag mennyiségére utalhat az is, hogy az Esztergom – Székesfehérvár – Decs-Ete – Ócsa közötti területen nemcsak a gömbölyű aljú, hanem a fazékszerű bográcsis használatban volt,[89] tovább növelve a tűz fölé függeszthető cserépedényeknek erre a korszakra egyébként egyáltalán nem jellemző változatos árukínálatát.

A 12. századi–13. század eleji telepfeltáráson előkerülő fémtárgyak esetében az első és talán legfontosabb elemzési szempont a darabszám, ezt szokás a leggyakrabban az összehasonlító elemzésnél figyelembe venni. Az ország közepén feltárt java Árpád-kori telepeken is változatos számban sikerült kibontani vasból, illetve színesfémből készített tárgyakat: szerszámokat, kocsi- és ekealkatrészeket, fegyvereket, ékszereket stb. A korszakkal foglalkozó magyar régészek körében általános az a meggyőződés, hogy az egyes falusias lelőhelyeken kibontott fémtárgyak száma az adott közösség anyagi jólétével függ össze. Igencsak megerősítette e nézőpontot a kánai ásatás leletanyaga. E lelőhely átlagon felüli gazdagságát ugyanis az egyes objektumok betöltésében lelt nagyszámú fémtárgy hitelesebben szemlélteti, mint az a részlet, hogy a veremházakat és különösképpen ezek kemencéit nemcsak az országos, hanem a régiós átlagnál is jobban megépítették.

A *medium regni* területén a fentebb már számos alkalommal hivatkozott Kána falu a legalkalmasabb lelőhely annak a bemutatására, hogy

[85] Zolnay László vélekedése tudománynépszerűsítő munkái egy-egy jelzője alapján érthető meg leginkább. Így egy 1981-es keltezésű munkája szerint itt egy „XI. századi alapítású hegyi falu", illetve „XI–XIII. századi falucska" állt volna. Zolnay 1981, 9–10. Egy 1975-ös munkájának néhány mondata viszont azt is elárulja, miben különbözött e település egy korabeli falusias településtől: „Alig pár éve – újabb ásatások eredményeként – vált bizonyossá: a XII. századtól fogva magyar falusi lakosság szállta meg, és tette lakótelepévé a Várhegy egész területét […] magam is találtam olyan, XII–XIII. századi kőházmaradványokat, amelyeket a XIII. század második felében azért bontottak le, mert a hajdani szőlőhegy, a budai Várhegy a tatárjárás után várossá […] alakult." Zolnay 1975, 14.

[86] Jelen dolgozat írója egy egyetemi előadás során hallgathatta végig Kubinyi András e tárgyú vélekedését az 1980-as évek elején. Nincs tudomásunk arról, hogy a budai Várhegy déli részének a 13. század közepe előtti sajátos helyzetéről írott formában is értekezett volna. Ezzel szemben viszont több munkájában is összefoglalta a magyarországi városfejlődés első fejezetét, olyan megállapításokkal, amelyek fokozott mértékben vonatkoztathatók a *medium regni* területére. Kubinyi 1990; Kubinyi 1996a.

[87] Kubinyi András e tárgykörben vallott nézeteinek egyik utolsó szintézise: Kubinyi 1996b; lásd még: Gulyás 2012.

[88] A gömbölyű aljú cserépbográcsok nagyalföldi regionális egységeiről lásd: Takács [megjelenés alatt].

[89] Takács 1986, 32–34. A decs-etei darabról Miklós Zsuzsa szíves szóbeli közlése alapján van tudomásunk.

mennyire befolyásolhatta a megnövekedett anyagi erő egy-egy falu lakóinak az eszközkészletét, mind mennyiségi, mind pedig minőségi vonatkozásban. A kánai kisleletek két jellegzetességre, a változatos eszközkészlet beszerzésére, illetve a nagyobb anyagi erő vizuális megjelenítésének az igényére mutatnak rá. Az előbbire a kerámia formai változatossága utal, az tehát, hogy Kána falu egyes objektumainak a betöltésében rendszerint változatos anyagösszetételű és színű, tehát több fazekasműhelyben készült edények kerültek napvilágra.[90] A változatosság mértékét jelzi, hogy a kánai kerámia osztályozásában ugyanazokat a kritériumokat lehetett használni, amelyeket Holl Imre a budai Várhegy déli részén előkerült, 13. századi kerámia feldolgozására kidolgozott.[91] Az anyagi erő vizuális szemléltetésének az igényére pedig a régészeti leletanyagban az ékszerek, illetve fegyverek (!) megnövekedett száma alapján lehet következtetni. A Terei György és Vargha Mária által a közelmúltban feldolgozott madár alakú csat[92] kapcsolatrendszere pontosan szemlélteti azt, hogy Kána lakói olyan ékszereket igyekeztek beszerezni, amelyek viselése nem a korabeli falvak jobbágy jogállású lakóira volt jellemző. A Kánán lelt kard markolatrésze[93] is azt jelzi, hogy a falu lakói mintegy igyekeztek kilépni abból a társadalmi keretből, amely szőlőműveléssel foglalatoskodó jobbágyként számukra adott lehetett. Az ékszerek – a faluásatások átlagának megfelelően – Kánán is többnyire sírokból kerültek elő. Ugyanakkor megdöbbentő, milyen sok fémtárgy, sőt pénz is belekerült abba a konyhahulladékba, amellyel Kána falu lakói eltömedékelték már nem használt települési objektumaik gödreit.[94] E gondatlanság is – joggal vélhetően – a korabeli falvak átlagánál jóval nagyobb gazdagság jeleként értékelhető.

Igen érdekes tanulságokat hordoznak a leégett Árpád-kori veremházak, mert betöltésük leleteiről feltételezhető, hogy nem a szokványos szemétlerakás révén kerültek oda. A vizsgált terület közeli szomszédságában, a tápiógyörgyei Ilike-parton került elő az Árpád-kornak talán a legérdekesebb ilyen lelete.[95] Egy olyan veremházat sikerült itt kibontani, amelynek erőteljesen faszenes, hamus betöltésében nem kevesebb, mint 75 vas- és nyolc darab színesfém tárgy került elő: szerszámok, eketartozékok, lovasfelszerelések, néhány fegyver, egy-egy vaskandeláber, ezüstérem, illetve bronz ruhacsat, valamint három darab honfoglalás kori veret (!). A feltáró, e korai leletek ellenére is, meggyőző érveket sorakoztat fel amellett, hogy a ház a tatárjárás idején éghetett le. Mivel pedig a fémtárgyak egy része használhatatlan volt, illetve a ház koránál jóval régebbi időkből származott, a tulajdonos valamilyen gyűjtőszenvedélye is joggal sejthető. A fémtárgyak száma azonban így is igencsak meghaladja a kor átlagát. Földbe kerülésük feltehetően azzal magyarázható, hogy a leégett ház gödrét az omladék kitakarítása és a fémtárgyak összegyűjtése nélkül tömedékelték el. A tápiógyörgyei veremház fontossága nemcsak nagyszámú és változatos fémleleteiből következik, hanem abból is, hogy mintegy összehasonlítási alapot kínál annak a felismeréséhez, valójában mennyi fémtárgy lehetett egy 13. század eleji falu (tehetősebb) lakójának a tulajdonában. Kérdésként fogalmazódhat meg, hogy milyen mértékig általánosíthatók a tápiógyörgye-Ilike-parti veremház leletanyagának feldolgozása során szerzett tapasztalatok.[96]

AZ ÁRPÁD-KOR VÉGE ÉS AZ ANJOU-KOR (13. SZÁZAD KÖZÉPSŐ HARMADA–14. SZÁZAD VÉGE)

Az előző fejezet végén utaltunk már a tatárjárásra, mint a tápiógyörgyei ház leégésnek lehetséges okára. Az Árpád-kor végi falusi települések anyagi kultúrájának a kutatását az 1241–1242-es tatárjárás nemcsak egy-egy egyedi esetben határozza meg, hanem általános szinten is. Az 5. század eleje, a hunok Kárpát-medencei térfoglalása után ugyanis a tatárjárás a másik olyan középkori hadjárat, amely az erre nagy számban utaló településrégészeti leletek alapján is könnyen igazolható. A tatárjárást elásott kincsleletek sora, illetve a 13. század közepi telepfeltárásokon kibontott, „szabálytalan" temetkezések nagy száma jelzi.[97] A vizsgált régió szomszédságában fekvő Cegléd határában, egy veremház kemencéjében sikerült feltárni az 1241–1242-es pusztítás talán legmegdöbbentőbb

90 Terei 2010, 107.
91 Holl 1963, 336–343.
92 Terei–Vargha 2013.
93 Terei 2010, 22. ábra.
94 Terei 2010, 92–107.
95 Dinnyés 1994.
96 Dinnyés 1994.
97 Laszlovszky 2007.

régészeti bizonyítékát.[98] A hivatkozott kemence belső terében két, 8-10, illetve 10-12 éves gyermek csontváza került elő, előttük a kemence szájában pedig egy fiatal, 20-30 éves nő váza feküdt, felsőtestével szintén a kemence belsejében. Az egyik gyermekcsontváz mellett lelt IV. Béla-ezüstdenár alapján haláluk időpontja nagy biztonsággal tehető a tatárjárás idejére.

Nem csodálkozhatunk azon, hogy a számos ásatáson felbukkanó, tatárjárás korabeli pusztulási réteg az Árpád-kori anyagi kultúra korszakolásában is jelentős szerepet kapott. Az Árpád-korral foglalkozó régészek jelentős hányada 1241–1242-t tekinti a késő Árpád-kor kezdetének. Egy olyan korszakot szokás tehát egy igen nagy pusztulási réteggel bevezetni, amelynek idején az anyagi kultúra számos aspektusa radikálisan átalakult, és amely a 14. század végéig tartott, tehát magában foglalta az Anjou-kort is. Mindkét végponthoz rövid megjegyzés kívánkozik. A késő Árpád-kor eleje vonatkozásában Parádi Nándor kincslelet-elemzései vetettek fel új szempontokat. A nyáregyháza-pusztapótharaszti kincslelet[99] azt a fontos tanulságot hordozza, hogy a késő Árpád-kori anyagi kultúra kezdetét a 13. század elejéig lehet visszavezetni. (Csak mellékesen jegyezzük meg, Nyáregyháza község szintén a *medium regni* szomszédságában található.) A késő Árpád-kor kezdetének a tatárjárás elé történő keltezése a régészek között olyannyira meghonosodott, hogy a korszakot jellemző fehér kerámia megjelenésével sem 1242 után, hanem már a 13. század elejétől számolnak. A korszak lezárásának 14. század végi, azaz kései, politikatörténeti szempontból nehezen indokolható időpontja pedig abból következik, hogy még a legjobban keltezhető tárgytípusok esetében sem mutatható ki éles törés a 13–14. század fordulóján, tehát a dinasztiaváltás, azaz az Árpád-ház fiágon történt kihalása idején.

Fentebb már röviden utaltunk a középkori Magyar Királyság alsóbb társadalmi kategóriái körében lezajlott nagyarányú változásra. E téren nem csupán az anyagi kultúra egy-két régi elemének az eltűnéséről, illetve több új elem megjelenéséről van szó, hanem az élet egészét meghatározó függőségi viszonyok gyökeres átalakulásáról, ami alapvető szinten befolyásolta a szolgáltatások rendszerét, illetve a függő viszonyban levő társadalmi rétegek viszonyát az árutermeléshez és a pénzgazdálkodáshoz. A korszakkal foglalkozó történészek közül többen is jelentettek meg igen jó elemzéseket e folyamatról az elmúlt néhány évtizedben,[100] így manapság már viszonylag pontos ismeretekkel rendelkezünk arról, hogy mit is jelentett a 13–14. századi Magyarországon a jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása.[101] A régészeti leletanyag vonatkozásában sajnos még nem tartunk ott, hogy a korabeli országterület egészére jellemző, általános tendenciákat az anyagi kultúra összes részterületén követni tudjuk. Csak bizonyos régiókból, illetve a mindennapi élet bizonyos aspektusaiból vannak adataink. Ezekből azonban világosan kiolvasható, hogy a jogi egységesülés nem jelentette sem az egyes régiók, sem pedig az egyes társadalmi rétegek közötti különbségek eltűnését, sőt még ezek kisebbedését sem. A *medium regni* esetében viszont mindenképp szerencsés helyzetben vagyunk olyan vonatkozásban, hogy a részelemzésekhez viszonylag sok, részleteiben sajnos még feldolgozatlan adat áll a kutatás rendelkezésére.

Az előző fejezetekhez hasonlóan a 13–14. század esetében is a sírleletek néhány tanulságával kezdjük az ország közepe falvaiban élők anyagi kultúrájának az áttekintését. Az Esztergom és Székesfehérvár közötti térségben feltárt, középkori, templom körüli temetők 13–14. századra keltezhető sírjaiban nyugvó személyek – mellékleteik, illetve a sírjuk kialakításából ítélve – egykor igen változatos anyagi erővel bírhattak. A fentebb már többször említett Kána falu templom körüli temetőjében egy sajátos és költséges temetkezési szokás volt divatban a 12–13. században: a sírgödröket kváderkővel falazták ki a koporsó behelyezése előtt.[102] A kváderköveket – Terei György gondos elemzése szerint – egy közeli, de így is több kilométeres távolságban található, római kori villa romjai közül szállították Kánára, elsősorban talán az épülő plébániatemplom számára, utána azonban sírgödrök tucatjait is kibélelték ezzel az építőanyaggal. A sírgödrök kifalazása, ami a kor előkelőinek temetkezéseit utánozza, Kána falunak nemcsak a gazdagságát, hanem lakóinak pénzszóró magatartását is jelzi. Utóbbiak minden bizonnyal jobbágy jogállásúak lehettek, és a szőlőművelésből szerezhették a korabeli kisnemeseket is meghaladó mértékű jövedelmüket.[103]

Egészen más irányba mutat a *medium regni* egy másik, szintén közelmúltbeli temetőfeltárása. A Fejér megyei Perkáta templom körüli temetőjében[104] több olyan ékszertípus is napvilágra került, amely a környező falvak temetőiből hiányzik, de

[98] Gulyás 2007, 52.
[99] Parádi 1975.
[100] Bolla 1983; Szűcs 1993.
[101] Az adott kérdés máig alapvető, de sajnos csak viszonylag ritkán idézett elemzése: Bolla 1983.
[102] Terei 2010, 84–88, 4–6. ábra.
[103] E következtetés megfogalmazása Terei György nevéhez kötődik. Terei 2010, 108.
[104] Kovács et al. 2010.

megtalálható a Duna, illetve Tisza folyó vonalától keletre, a Kis-, illetve Nagykunságban. A kun típusú övtartozékok, fülbevalók és más tárgyak Fejér megyei feltűnése jól magyarázható azzal, hogy a kunok a Mezőföldön is megtelepedtek, illetve egy kun széket is alapítottak a 13. század második felében.[105]

A 13–14. századi falvak lakáskultúrájában alapvető változást hozott a többosztatú, földfelszíni házak elterjedése.[106] A tényt magát a magyar néprajz klasszikusai már a 19–20. század fordulóján felismerték, de még nem ismerték e folyamat részleteit és pontosan keltezni sem tudták.[107] A régészeti ásatások adatai kellettek ahhoz, hogy világossá váljon, az új háztípus nem az Árpád-kori veremházak fokozatos átalakulásából fejlődött ki, ahogyan azt például Bátky Zsigmond az 1930-as években gondolta.[108] Két másik forrással is számolnunk kell. Egyrészt azzal, hogy ilyen házak már az Árpád-kori falvakban is épültek, igaz, csak korlátozott számban. Másrészről tömeges falusi elterjedésükhöz az kellett, hogy a 13–14. századi Magyarország városaiban a nyugat-európai hospesek által meghonosított háztípusok nyomán az ún. háromosztatú paraszthá̧z presztízsobjektummá váljon.[109] Joggal feltételezhető, hogy a *medium regni* területe kiemelkedő szerepet játszhatott az új háztípus elterjedésében. Gerevich László és munkatársai kutatásai már az 1950-es és 1960-as években bebizonyították, hogy a tatárjárás után alapított és kiépített Buda városában (a budai Várhegy északi térfelén) a házak jelentős hányada földszintes, többosztatú ház volt.[110] E háztípus olyannyira jellemző lehetett Buda kezdeti, 13. századi polgári építészetére, hogy Gerevich László ebből vezette le a város lakóház-építészetére olyannyira jellemző, ún. budai háztípust.[111]

Az elmondottak nyomán több évtizede jelentős szakmai figyelem irányul a középkori Buda közelebbi és távolabbi környékére, annak reményében, hátha sikerül meglelni a „hiányzó láncszemet" a budai háztípus és a többosztatú paraszthá̧z között. Gerevich László az 1970-es évek elején még úgy gondolta, hogy Dél-Budán, a mai Budafok területén a két világháború között feltárt Csőt (Csút) falu lehetett volna a „hiányzó láncszem", amely – joggal sejthetően – alkalmas lehetett volna az ún. budai háztípus ősformája Buda-környéki elterjedésének az igazolására. Az adott budafoki lelőhelyen több házsorban olyan, száraz falazású kőfalakból álló házalapokat sikerült 1941–1943-ban megfigyelni,[112] amelyek az adott háztípus Buda környéki elterjedésének az igazolására lehettek volna alkalmasak, egy olyan településen, amely talán hospesfaluként értelmezhető.[113] Az előző mondatokban a feltételes módot a feltárt házalapok egy részének elhordása, illetve időrendi bizonytalanságok miatt kellett alkalmazni. A lelőhely 1990-es, revíziós ásatása során ugyanis kiderült, hogy az évtizedekkel ezelőtt kibontott – és sajnos nem kellő mértékig dokumentált – házalapok jelentős hányadának a maradványai már nem találhatóak meg. Amelyik háznyom pedig fellelhető volt, ott rendszerint időrendi bizonytalanságok merültek fel. E bizonytalanságokat jól jellemzi az, hogy egyetlen időrendi horizontba kellett sorolni a 13. és 14. század fordulója és 1480 között létesített lakóobjektumokat.[114] Vagyis egyetlen horizontba kellett, hogy kerüljenek az átvétel tényleges idejére keltezhető házalapok és a 15. század végi, tehát mindenképp késeinek minősíthető házalapok. A revíziós munkák során tapasztalt – valljuk be őszintén, jórészt ásatástechnikai – hiányosságok miatt a csőti lelőhely helyett más példát kell tehát keresni annak igazolására, hogy a budai, 13–14. századi polgárházak ténylegesen hatottak a környékbeli falvak lakóház-építészetére. A csőti lelőhely így csak egy másik jellegzetesség alátámasztására alkalmas. Arra, hogy igazolni lehessen a szilárd határokkal rendelkező beltelkek elterjedését Buda környékén a tatárjárás utáni másfél-két évszázadban.[115]

Joggal vetődhet fel, hogy a közelmúlt infrastrukturális és egyéb nagyberuházásaihoz kapcsolódó megelőző ásatások[116] leletei között kellene keresni a többosztatú házak elterjedésére bizonyítékot. Ilyen, azaz 13–14. századi, földfelszínen álló, többosztatú házat eredményező feltárás sajnos csak elvétve folyt a közép-magyarországi régióban. Ez utóbbi leletek közül kiemelkedik a Szigetszentmiklós-Vízműtelep lelőhelyen kibontott

105 Pálóczi Horváth 1989, 51, 35. ábra.
106 Mesterházy 1991.
107 E nézetrendszerre támaszkodva alakította ki elméletét Bátky Zsigmond. Bátky 1933, 170–174.
108 Bátky 1930; Bátky 1934; Bátky 1937.
109 E nézetrendszer melletti érveket foglalta össze, máig alapvető módon: Mesterházy 1991.
110 Gerevich 1971, 25–30. ábra; Gerevich 1975, 234–236. kép.
111 Gerevich 1971, 50–56, 25–30. kép; Gerevich 1975, 394–395, 234–236. kép.
112 Az egyes feltárások időrendjét, a feltárt felületek kiterjedését részletesen ismerteti: Irásné Melis 2002, 195; Irásné Melis 2004, 182–185.
113 Gerevich 1971, 44, 19. kép; Gerevich 1975, 398, 241. kép.
114 Irásné Melis 2004, 182–185.
115 Irásné Melis 2004, 9. kép.
116 A 2005 előtti két évtized telepfeltárásainak alapadatait az alábbi táblázat tartalmazza: Takács 2010a, 21–59.

oszlopvázas, földfelszíni, legalább két helyiségből álló házrészlet, betöltésében olyan kerámiával, amelynek 13. századi párhuzamait a budai Várhegyről ismerjük.[117] A második, talán még jelentősebb, hiszen több idekapcsolható objektumot is felsorakoztató feltárás az egykori Szentdienes falu területén, azaz Budapest-Soroksár-Harasztosi úton folyt.[118] Itt nemcsak a többosztatú, padlójukkal a föld felszíne alá csak minimális mértékben mélyülő házak egykori meglétét sikerült igazolni, hanem azt is, hogy az ilyen házak térszerkezetének alapvetően fontos igazodási pontja volt a tüzelőberendezés helye és kialakításának módja. Így – mintegy mellékesen – arra is kaptunk példát, hogy a két világháború közötti időszak néprajzkutatói sem jártak teljesen rossz úton, amikor a tüzelőberendezés jelentőségét hangsúlyozták,[119] igaz, nem számoltak azzal, hogy a többosztatú ház a Kárpát-medencében nem önálló fejlődés révén alakult ki, hanem sokkal inkább egy közép-európai eredetű háztípus átvételéről lehetett szó. A fentebb utalt két soroksári ásatás objektumai alapján úgy tűnik tehát, hogy már sikerült lelni néhány olyan házalaprajzot, amely talán a korabeli Buda és szűkebb földrajzi környezete lakóépítészete közötti összekötő kapocsként értelmezhető.

Mivel az Árpád-kori Kána falu anyagi kultúrájában már több esetben is sikerült kimutatni az átlagosnál költségesebb életvitelre utaló helyi sajátosságokat, illetve tárgytípusokat,[120] azt várhatnánk, hogy Kánán, az Árpád-kor végi házmaradványok között fel kellene tűnniük olyan, a föld felszínén álló lakóépületeknek is, amelyek a késő középkor többosztatú házai közé vezetnének bennünket. A lelőhely lakóházai azonban ezt az elvárást nem igazolják. Igaz ugyan, hogy Kána veremházai nagyobb alapterületűek az adott korszak országos átlagánál, sőt kemencéik is jóval gondosabban megépítettek, ez azonban nem változtathat azon a tényen, hogy egysejtű veremházak voltak.[121] Az új háztípusok hiánya talán azzal is összefügg, hogy Kánát lakói a 13. század második felében elhagyták, így az ún. budai háztípus ott már nem terjedhetett el. Más oldalról közelítve viszont úgy tűnik, a falu lakói beérték a hagyományos módon megépített, azaz földbe süllyesztett padlójú, egysejtű lakóépületekkel, és inkább pincék kialakítására fordítottak nagyobb figyelmet.[122] A pincékről pedig csak annyit emelnénk ki, hogy ezek nagyméretű, szögletes alaprajzú gödörpincék voltak, a feltáró Terei György megfontolt magyarázata szerint[123] a faluban folytatott árutermelés miatt megnövekedett tárolókapacitás tárgyi emlékei.

A 13–14. században kialakuló, jogilag egységes jobbágyosztály lakóhelyeinek a feltárásain gyakran kerülnek elő olyan kislelettípusok, amelyek újabb adatokkal támasztják alá, hogy a jogi egységesedés egyáltalán nem hozta magával az anyagi helyzet és ennek megfelelően az életvitel egységesedését. Éppen ellenkezőleg, egyes 13–14. századi falvak leletanyagában a korábbi időszakokhoz képest még több olyan tárgyat lehet találni, amelyek egyes közösségek megnövekedett anyagi erejét jelzik.

KÖVETKEZTETÉSEK

Tanulmányunkban arra kerestük a választ, kimutatható-e az ország közepén a társadalmi piramis alsó kétharmadát kitevő, szállásszerű telepeken, falvakban, vagy váralja-településeken élő, 10–14. századi közrendűek tárgyi hagyatékában az országot irányító királyi vagy vármegyei hatalom, illetve az országos átlagnál sűrűbb hálóban létesülő, gazdag egyházi intézményeknek az anyagi kultúrát formáló hatása. Válaszunk pozitív, még akkor is, ha a jelenleg rendelkezésre álló forrásanyag jellege miatt e választ csak hipotetikus érvénnyel tudjuk megfogalmazni. Azaz, annak ellenére, hogy a feltárások száma, illetve a 10–14. századi régészeti leletanyag feldolgozottságának jelen mértéke miatt még csak egy-egy részeredményt tudtunk felvillantani, kimondható, hogy az Árpád-kori közszabadok és szolgák, illetve a 13–14. századtól egységesülő paraszti rétegek tagjai igenis törekedtek arra, hogy átvegyék a társadalmi piramis felső harmadának az anyagi kultúrájából azokat az elemeket, amelyek számukra is hozzáférhetőek voltak. E folyamat feltehetően országos szinten folyt, de joggal sejthetjük, hogy a *medium regni* területén az országos átlagnál nagyobb intenzitással zajlott.

[117] Irásné Melis 1992a, 54, 5. kép 3.
[118] Irásné Melis 2005, 13. kép felső ábra.
[119] Bátky 1933, 170–174.
[120] Terei 2010, 84–88, 4–6. ábra. Egyetlen, de igencsak ideillő példaként egy aranyozott ládikaveretre utalunk, lásd: Terei 2010, 31. ábra.
[121] Terei 2010, 88–92, 7–9. ábra.
[122] Terei 2010, 94, 7–9. ábra.
[123] Terei 2010, 94.

IRODALOM

Bakay 1965	Bakay Kornél: *Régészeti tanulmányok a magyar államalapítás kérdéséhez*. Dunántúli Dolgozatok 1. Pécs, 1965.
Bakay 1967–1968	Bakay, Kornél: Gräberfelder aus dem 10.–11. Jahrhundert in der Umgebung von Székesfehérvár und die Frage der fürstlichen Residenz. *Alba Regia* 8–9. (1967–1968) 57–84.
Bakay 1978a	Bakay Kornél: *A magyar államalapítás*. Budapest, 1978.
Bakay 1978b	Bakay Kornél: *Honfoglalás- és államalapítás kori temetők az Ipoly mentén*. StudCom 6. Szentendre, 1978.
Bálint 1976	Bálint Csanád: A magyarság és az ún. Bjelo brdói kultúra. *Cumania* 4. (1976) 225–252.
Bátky 1930	Bátky Zsigmond: Magyar tűzhelyek és háztípusok. *Néprajzi Értesítő* 22. (1930) 113–137.
Bátky 1933	Bátky Zsigmond: Építkezés. In: Bátky Zsigmond – Györffy István – Viski Károly: *A magyarság néprajza* I. *A magyarság tárgyi néprajza*. Budapest, 1933. 124–245.
Bátky 1934	Bátky Zsigmond: Házvidékek és kultúrmozgalmak Kelet-Közép-Európában. *Néprajzi Értesítő* 25. (1934) 17–26.
Bátky 1937	Bátky Zsigmond: A magyar „konyha" története. *Néprajzi Értesítő* 29. (1937) 183–199.
Bencze 1999	Bencze Zoltán: Beszámoló a Rákospalota-Újmajor területén 1995–1997 között folytatott feltárások középkori eredményeiről. In: Bencze Zoltán – Gyulai Ferenc – Sabján Tibor – Takács Miklós: *Egy Árpád-kori veremház feltárása és rekonstrukciója*. Budapest, 1999. 8–72.
Bencze–Szigeti 2009–2010	Bencze Zoltán – Szigeti Judit: Honfoglalás kori temető Soroksár határában (M0 Bp 09). *BudRég* 42–43. (2009–2010) 53–79.
Bertalanné 1976	Bertalan Vilmosné: A középkori ásatások – kutatások története Óbudán (1850–1975). *BudRég* 24/1. (1976) 31–37.
Bolla 1983	Bolla Ilona: *A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon*. Budapest, 1983.
Buzás–Mészáros 2008	Buzás Gergely – Mészáros Orsolya: A középkori Visegrád egyházainak régészeti kutatásai. *Magyar Sion* (Új folyam) 2. (2008/1) 71–104.
Dinnyés 1994	Dinnyés István: XIII. századi ház a tápiógyörgyei Ilike-parton. *StudCom* 23/1. (= Néprajzi tanulmányok Ikvai Nándor emlékére) (1994) 101–118.
Europas Mitte 2000	*Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie* 1–2. Ausstellungskatalog. Hrsg.: Wieczorek, Alfried – Hinz, Hans-Martin. Stuttgart, 2000.
Gerevich 1971	Gerevich, László: *The Art of Buda and Pest in the Middle Ages*. Budapest, 1971.
Gerevich 1975	Gerevich László: Budapest művészete az Árpád-korban. In: *Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig. Budapest története* I. Szerk.: Gerevich László. Budapest, 1975. 351–398.
Gerevich 1983	Gerevich, László: The royal court (curia), provost's residence and the village at Dömös. *ActaArchHung* 35. (1983) 385–409.
Gróf 2001	Gróf Péter: Újabb kutatások Visegrád-Várkertben. In: *Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig*. Szerk.: Cseri Miklós – Tárnoki Judit. Szentendre–Szolnok, 2001. 99–108.
Gulyás 2007	Gulyás Gyöngyi: Egy elpusztult falu Cegléd határában. In: *A tatárjárás 1241–42*. Kiállítási katalógus – Magyar Nemzeti Múzeum. Szerk.: Ritoók Ágnes – Garam Éva. Budapest, 2007. 52–53.
Gulyás 2012	Gulyás László Szabolcs: A középkori szőlőművelés és borkereskedelem információtörténeti vizsgálatának lehetőségei. *Aetas* 2012/4. 155–175.
Györffy 1983	Györffy György: *István király és műve*. 2. kiadás. Budapest, 1983.

Holl 1963 — Holl Imre: Középkori cserépedények a budai várpalotából (XIII–XV. század). *BudRég* 20. (1963) 335–382.

Horváth–Kelényi 2013 — Horváth M. Attila – Kelényi Borbála: Beszámoló a Csepel, északi szigetcsúcson előkerült késő népvándorlás-, kora Árpád-kori településrészlet feltárásáról. In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára.* Szerk.: Révész László – Wolf Mária. Szeged, 2013. 337–356.

Irásné Melis 1983 — Irásné Melis Katalin: *Adatok a Pesti-síkság Árpád-kori településtörténetéhez*. Budapest, 1983.

Irásné Melis 1992a — Irásné Melis Katalin: Árpád-kori falvak Szigetszentmiklós határában. In: *Régészeti kutatások az M0 autópálya nyomvonalán* II. Szerk.: Havassy Péter – Selmeczi László. Budapest, 1992. 41–70.

Irásné Melis 1992b — Irásné Melis Katalin: Kerekegyháza falu Budapest határában. In: *Régészeti kutatások az M0 autópálya nyomvonalán* II. Szerk.: Havassy Péter – Selmeczi László. Budapest, 1992. 71–173.

Irásné Melis 1992c — Irásné Melis Katalin: Honfoglalás kori leletek Budaörs-Tűzkőhegyről. *BudRég* 29. (1992) 95–107.

Irásné Melis 2002 — Irásné Melis Katalin: Régészeti kutatások a budapesti középkori Csőt faluban 1. *CommArchHung* 2002. 195–230.

Irásné Melis 2004 — Irásné Melis Katalin: Régészeti kutatások a budapesti középkori Csőt faluban 2. *CommArchHung* 2004. 173–234.

Irásné Melis 2005 — Irásné Melis Katalin: Régészeti kutatások a középkori Szentdienes falu területén. Budapest, XXIII. Soroksár, Harasztosi út 42. *CommArchHung* 2005. 493–535.

Jankovich–Szatmári 2013 — Jankovich B. Dénes – Szatmári Imre: *Régészeti kutatások az alföldi mikrorégió területén*. VAH 28. Budapest, 2013.

Kovács 1989 — Kovács, László: *Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit. Archäologische Untersuchung der arabischen, byzantinischen, westeuropäischen und römischen Münzen aus dem Karpatenbecken des 10. Jahrhunderts.* Budapest, 1989.

Kovács 1990 — Kovács László: Szablya-kard fegyverváltás. A kétélű kardos 10–11. századi magyar sírok keltezéséhez. *ArchÉrt* 117. (1990) 39–49.

Kovács et al. 2010 — Kovács Loránd Olivér – Ács Zsófia – Dávid Áron – Hatházi Gábor: Perkáta – Egy Árpád-kori falu és középkori kun szállás a Dunántúlon I. In: *Sírások naplója.* Régész blog. http://sirasok.blog.hu/2010/10/13/perkata_egy_kozepkori_kun_falu_a_dunantulon. (A letöltés időpontja: 2014. 04. 30.)

Kovács 1996 — Kovács S. Tibor: Budapest-Dunameder. In: *„Őseinket felhozád…". A honfoglaló magyarság.* Kiállítási katalógus. Szerk.: Fodor István. Budapest, 1996. 365.

Kovalovszki 1986 — Kovalovszki Júlia: A Visegrád-várkerti Árpád-kori faluásatásról. In: *A magyar falu régésze Méri István, 1911–1976.* Szerk.: Kocsis Gyula. Ceglédi Füzetek 2. Cegléd, 1986. 61–63.

Kovalovszki 1994 — Kovalovszki Júlia: Csónakos temetkezések az Árpád-korban. In: *Honfoglalás és régészet*. Szerk.: Kovács László. Budapest, 1994. 207–216.

Kovalovszki 2001 — Kovalovszki Júlia: Árpád-kori lakóházak Visegrád-Várkertben. In: *Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig.* Szerk.: Cseri Miklós – Tárnoki Judit. Szentendre–Szolnok, 2001. 81–98.

Kralovánszky 1990 — Kralovánszky, Alán: The settlement history of Veszprém and Székesfehérvár in the Middle Ages. In: *Towns in Medieval Hungary.* Ed.: Gerevich, László. Budapest, 1990. 51–95.

Kristó 1988 — Kristó Gyula: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Budapest, 1988.

Kristó 1999 — *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szerk.: Kristó Gyula. Szeged, 1999.

Kubinyi 1990 — Kubinyi, András: Urbanisation in the east-central part of medieval Hungary. In: *Towns in Medieval Hungary.* Ed.: Gerevich, László. Budapest, 1990. 103–149.

Kubinyi 1996a — Kubinyi András: A magyar várostörténet első fejezete. In: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Szerk.: Fazekas Csaba. Studia Miskolcinensia 2. Miskolc, 1996. 36–46.

Kubinyi 1996b — Kubinyi, András: Weinbau und Weinhandel in den ungarischen Städten im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit. In: *Stadt und Wein*. Hrsg.: Opll, Ferdinand. Beiträge zur Geschichte der Städte Ostmitteleuropas 14. Linz, 1996. 67–84.

Langó 2007 — Langó Péter: *Amit elrejt a föld… A 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpát-medencében*. Budapest, 2007.

László 1944 — László Gyula: *A honfoglaló magyar nép élete*. Budapest, 1944.

Laszlovszky 2007 — Laszlovszky József: Az ország pusztulása. In: *A tatárjárás 1241–42*. Kiállítási katalógus – Magyar Nemzeti Múzeum. Szerk.: Ritoók Ágnes – Garam Éva. Budapest, 2007. 39–43.

Lázár 1998 — Lázár Sarolta: *Kora Árpád-kori település Esztergom-Szentgyörgymezőn*. Budapest, 1998.

Maksay 1971 — Maksay Ferenc: *A magyar falu középkori településrendje*. Budapest, 1971.

Merva 2013a — Merva Szabina: Visegrád-Várkert, egy kora középkori település. Az 1955–1994 között végzett ásatás tanulságai. https://www.academia.edu/5181750/Merva_Szabina_A_korai_Visegrad_rezumek._2012_2013

Merva 2013b — Merva Szabina: Visegrád 8–9. századi településtörténete a régi és az új ásatási eredmények tükrében. https://www.academia.edu/5181750/Merva_Szabina_A_korai_Visegrad_rezumek._2012_2013

Merva–Tomka [megjelenés alatt] — Merva, Szabina – Tomka, Péter: Bácsa-Szent Vid domb, eine Siedlung vom 9.–10. Jahrhundert entlang der Mosoner Donau. In: *Siedlungen aus dem 8.–11. Jahrhundert im Karpatenbecken*. Hrsg.: Takács, Miklós. Budapest, [megjelenés alatt].

Mesterházy 1991 — Mesterházy Károly: A többosztatú falusi ház kialakulása. *Századok* 125. (1991) 68–78.

Mesterházy 1996a — Mesterházy Károly: Batta. In: *„Őseinket felhozád…". A honfoglaló magyarság*. Kiállítási katalógus. Szerk.: Fodor István. Budapest, 1996. 365.

Mesterházy 1996b — Mesterházy Károly: Budapest-Farkasrét. In: *„Őseinket felhozád…". A honfoglaló magyarság*. Kiállítási katalógus. Szerk.: Fodor István. Budapest, 1996. 367.

Mesterházy 1996c — Mesterházy Károly: Budapest-Erzsébet híd. In: *„Őseinket felhozád…". A honfoglaló magyarság*. Kiállítási katalógus. Szerk.: Fodor István. Budapest, 1996. 365–367.

Molnár 2001 — Molnár Erzsébet: Esztergom-Zsidód település Árpád-kori lakóházai. In: *Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig*. Szerk.: Cseri Miklós – Tárnoki Judit. Szentendre–Szolnok, 2001. 109–126.

MRT II. — Éri István – Kelemen Márta – Németh Péter – Torma István: *A veszprémi járás. Veszprém megye régészeti topográfiája. Magyarország Régészeti Topográfiája* II. Budapest, 1969.

MRT V. — Horváth István – H. Kelemen Márta – Torma István: *Esztergom és a dorogi járás. Komárom megye régészeti topográfiája. Magyarország Régészeti Topográfiája* V. Budapest, 1979.

MRT VII. — Dinnyés István – Kővári Klára – Lovag Zsuzsa – Tettamanti Sarolta – Topál Judit – Torma István: *A budai és szentendrei járás. Pest megye régészeti topográfiája. Magyarország Régészeti Topográfiája* VII. Budapest, 1986.

Pálóczi Horváth 1989 — Pálóczi Horváth András: *Besenyők, kunok, jászok*. Budapest, 1989.

Parádi 1973 — Parádi Nándor: Az Esztergom-Széchenyi téri ásatás. *ArchÉrt* 100. (1973) 232–247.

Parádi 1975 — Parádi Nándor: Pénzzel keltezett XIII. századi ékszerek. A Nyáregyháza-pusztapótharaszti kincslelet. *FolArch* 26. (1975) 119–161.

Péterfi 2013 — Péterfi Bence Tamás: *Árpád-kori grafitos kerámia a Kárpát-medencében. Az óbudai Lajos utca 163–165. sz. telkek korai kerámiaanyaga.* Szakdolgozat. ELTE Bölcsészettudományi Kar, Régészet szak. Kézirat. Budapest, 2013.

Petkes 2012 — Petkes Zsolt: Honfoglalás és kora Árpád-kori soros és templom körüli temetők sírleleteinek katasztere Fejér megyében. *Alba Regia* 41. (2012) 67–116.

Rácz 2010 — Rácz Tibor Ákos: Árpád-kori települések szerkezetének sajátosságai Pest megyében. Kutatások az M0-s autópálya és a 4-es számú elkerülő főút nyomvonalán. In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon / Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary* I–II. Szerk.: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Budapest, 2010. 69–79.

Rácz [megjelenés alatt] — Rácz, Tibor Ákos: Frühárpádenzeitliche Funde aus dem Gebiet der Bischofsburg von Vác und ihre siedlungsgeschichtliche Beziehungen. In: *Siedlungen aus dem 8.–11. Jahrhundert im Karpatenbecken*. Hrsg.: Takács, Miklós. Budapest, [megjelenés alatt].

Rácz–Tari 2011 — Rácz Tibor Ákos – Tari Edit: Topográfiai kutatások Vecsésen. Árpád-kori települési formák ásatások és terepbejárások alapján. In: *„Fél évszázad terepen". Tanulmánykötet Torma István tiszteletére 70. születésnapja alkalmából*. Szerk.: Kővári Klára – Miklós Zsuzsa. Budapest, 2011. 53–76.

SRH I–II. — *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* I–II. Ed.: Szentpétery, Emericus. Budapestini, 1937–1938. (Reprint: Budapest, 1999.)

Szabados 2011 — Szabados György: *Magyar államalapítások a IX–XI. században*. Szeged, 2011.

Szabó 1969 — Szabó István: *A középkori magyar falu*. Budapest, 1969.

Szőke 1953 — Szőke, Béla: Le cimitière de Kérpuszta (XIe siècle). Resultats archéologiques des fouilles. *ActaArchHung* 38. (1953) 281–301.

Szűcs 1993 — Szűcs Jenő: *Az utolsó Árpádok*. Budapest, 1993.

Takács 1986 — Takács, Miklós: *Die arpadenzeitlichen Tonkessel im Karpatenbecken*. VAH 1. Budapest, 1986.

Takács 1993 — Takács Miklós: Falusi lakóházak és egyéb építmények a Kisalföldön a 10–16. században. Kutatási eredmények és további feladatok. In: *A Kisalföld népi építészete*. Szerk.: Perger Gyula – Cseri Miklós. Szentendre–Győr, 1993. 7–53.

Takács 2002 — Takács, Miklós: Hausbau in Ungarn vom 2. bis 13. Jahrhundert n. Chr. – ein Zeitalter der einheitlicher Grubenhäusern? In: *The Rural House from the Migration Period to the Oldest Still Standing Buildings*. Ed.: Klápště, Jan. RURALIA IV. PamArch – Supplementum 15. Praha, 2002. 272–290.

Takács 2009 — Takács, Miklós: Über die Chronologie der mittelalterlichen Siedlungsgrabungen in Ungarn. *ActaArchHung* 60. (2009) 223–252.

Takács 2010a — Takács Miklós: Árpád-kori falusias települések kutatása Magyarországon 1990 és 2005 között. In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon / Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary* I–II. Szerk.: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Budapest, 2010. 1–67.

Takács 2010b — Takács, Miklós: Österreichische Importgefäße in der Árpádenzeit. In: *Der pannonische Raum um die Jahrtausendwende (vom 9. bis 12. Jahrhundert)*. Hrsg.: Wagner, Margarete – Knopf, Rudolf. Eisenstadt, 2010. 131–143.

Takács [megjelenés alatt] — Takács Miklós: A gömbölyű aljú cserépbográcsok nagyalföldi regionális egységeiről. In: *Mesterségek, műhelyek és termékek a középkori és a kora újkori Magyarországon*. Szerk.: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Budapest, [megjelenés alatt].

Terei 2010 — Terei György: Az Árpád-kori Kána falu. In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon / Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary* I–II. Szerk.: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Budapest, 2010. 81–111.

Terei–Vargha 2013 — Terei György – Vargha Mária: Madár alakú bronzcsat az Árpád-kori Kána faluból. *BudRég* 46. (2013) 151–166.

Závodszky 1904 — Závodszky Levente: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai* (Függelék: a törvények szövege). Budapest, 1904.

Zolnay 1975 — Zolnay László: *Ünnep és hétköznap a középkori Budán*. 2., bővített kiadás. Budapest, 1975.

Zolnay 1977 Zolnay László: Az 1967–75. évi budavári ásatásokról és az itt talált gótikus szoborcsoportról. *BudRég* 24/3–4. (1977).
Zolnay 1981 Zolnay László: *A budai Vár*. Budapest, 1981.

THE MATERIAL CULTURE OF RURAL SETTLEMENTS IN THE MEDIUM REGNI IN THE ARPADIAN AND ANGEVIN ERAS

Miklós Takács

The study asks whether it is possible to demonstrate characteristics of the rural settlements of the Esztergom–Visegrád–Buda–Székesfehérvár region that set it apart from the other regions of Hungary at this time, in the same way that it is set apart from them by its sites and appurtenances of court and baronial display, and by the buildings and artefacts for use of its wealthier monasteries. Our answer points beyond the individual buildings and artefacts analysed. This was because, in the Middle Ages also, the great majority of the inhabitants of rural settlements (villages from the second half of the 13th century onwards) belonged to the lower and middle thirds of the social pyramid. A village archaeology approach to the material legacy of the given area may, therefore, not only uncover data of the settlement-history type, but also illuminate particular details of the links between the upper and lower parts of the social pyramid during the Arpadian and Angevin eras.

Since the archaeological source material utilisable for this answer consists of very many small elements, and is published only in part, no attempt was made to paint a comprehensive picture. A corpus of data needed to be displayed that could serve as the basis for the outlines of a possible answer. Much account was taken of the extensive transformation that took place in the material culture of the medieval Kingdom of Hungary between the 11th century and the 14th century. In this way, the data obtainable from cemeteries and settlements in the area between Esztergom and Székesfehérvár was divided in the study into three parts defined chronologically.

In relation to the early Arpadian age first of all, certain characteristics uncovered during cemetery excavations were reported. Since in the Kingdom of Hungary – its central region included – the use of cemeteries with burials in rows extended up to the turn of the 12th century (and, indeed, sometimes to the end of the first third or first half of that century), in these cemeteries attempts were made to analyse artefacts linked by some experts to the building up of centralised governmental power. However, neither in the case of the double-edged swords nor in that of the coins placed in burials is there a basis for hypothesising such a connection. In the case of the settlement excavations, to begin with attempts were made briefly to take stock of the types of settlement on the territory of the *medium regni*. Subsequently, those find-types were sought out which occur more frequently in the dwelling-type, village-type, and castle-adjacent settlements there than in the commoner settlements in other regions. We managed to find one such artefact type: large earthenware pots whose fabric contains graphite. This type of ceramic vessel – used, presumably, for storage purposes – is in fact more frequent in the castle-adjacent settlements of the central region than it is in other, especially eastern, regions of the Kingdom of Hungary, occurring in the 11th century already.

In the case of the period between the early 12th century and the mid-13th century, too, we first investigated the cemeteries, only afterwards surveying finds from settlement excavations. In the case of burials, the excavations indicate a number of processes which are difficult to bring into connection with one another. While generally speaking the cemeteries present a picture of a Christianised society, in some burials traces of the pagan past can be discovered. In order to support our contention in this regard, we made reference to a burial shaped like a rowing boat excavated in a churchyard in the Várkert area of Visegrád. On the other hand, in the 12th century already new and extremely costly solutions appear in individual churchyards, such as the lining of burial pits with ashlars.

In settlements datable to the time between the early 12th century and the mid-13th century, not only can a growing uniformity be observed among villages, but also growing social differences. Excavations at

the village of Kána have yielded many interesting examples of such differences. Examples of these are the above-mentioned burial-pit linings, but also the above-average construction of ovens in sunken houses, and numerous types of small finds usually uncovered not in village-like settlements, but in the places inhabited by members of the elite. In connection with villages, however, it is worth mentioning that in exceptional cases, and precisely on the territory of the *medium regni*, there were examples of replacement of the customary, clump-like settlements by settlements in which ditches divide the inner area of the given example into areas that were largely equal in size.

Since the end of the Arpadian age, namely the turn of the 14th century, did not represent the end of an era in the field of material culture, archaeological finds dateable to the mid-13th century, the late 13th century, and the 14th century needed to be discussed as one unit. For a long time, there was a conviction in Hungarian archaeology that the Tatar invasion of 1241–1242 marked the chronological dividing line between the middle and late phases of the Arpadian era. Nowadays, it is already clear that the transition from the one to the other began decades before this disastrous period of destruction.

Radical changes took place in the material culture of the inhabitants of Hungarian villages in the years between the middle third of the 13th century and the end of the 14th century. This was in line with the circumstance that a stratum consisting of serfs who were all the same from the legal standpoint was replacing the different groups that made up the common people. We may rightly assume that on the territory of the *medium regni* this change took place more quickly and more intensively than in the poor peripheral areas of the country at that time. The most important new element in this process was the spread of a new type of residential building: a dwelling house built at ground level and divided internally into a number of spaces. However, among the so-called small finds many new tools and implements also make their appearance, as do new types of these. Since in Buda (one of the most important towns in the given period) large-scale construction of houses continued from the mid-13th century onwards and since a significant percentage were edifices built at ground level and divided into different spaces internally, it has been suggested that this type of building, the so-called Buda house, exerted an influence on the architecture of the villages of the region, too. However, this idea is still unproven on the practical level. In the villages of the time, the sunken house was still general, and of the rarely demonstrable, multi-space, ground-level buildings not one has yet been excavated to the degree that would enable it to be brought into an analysis of this issue.

In our study, we sought to answer the question as to whether – in the period from the 10th century to the 14th century – the royal and the county governing authorities, along with the rich ecclesiastical institutions then coming into existence in a network denser than the average for Hungary, exerted an impact on the material culture of the common people living in dispersed settlements, villages, and castle-adjacent settlements on the territory of the *medium regni*, i.e. in the middle of the kingdom, and making up the bottom two thirds of the social pyramid there. Our answer has to be in the affirmative, even if, on account of the character of the source material currently available, it can be formulated only hypothetically. In other words, although the paucity of the excavations and – perhaps more importantly – of the published archaeological material meant that we could come up with partial findings only, nevertheless it can be said that during the Arpadian age some free commoners and serving people, and some members of the legally uniform serf stratum that appeared from the 13th–14th century, made huge efforts to adopt from the material culture of the top third of the social pyramid those elements that were accessible to them. This process – we may justifiably assume – went on at a national level, too. However, we may also justifiably hypothesise that on the territory of the *medium regni* it occurred with an intensity which was greater than the average for the country as a whole.

IN MEDIO REGNI HUNGARIAE

Egyház, rezidencia és város a medium regni területén

2

Churches, Residences, and Towns on the Territory of the Medium Regni

AZ ESZTERGOMI VÁRHEGY RÉGÉSZETI KUTATÁSA, 1966–1999

Horváth István

A Duna és Garam összefolyásával átellenben, a stratégiai és kereskedelmi szempontból egyaránt fontos vízi és szárazföldi útvonalak metszéspontján fekvő Esztergom legfontosabb részét, a dunai átkelőhelyet az alig 50 méterrel a folyam fölé emelkedő Várhegy uralja. A hegy nagyjából észak–déli tengelyű, nyújtott, ovális platója 350 m hosszúságú, legnagyobb szélessége 130 m. Ehhez a nyújtott, kiemelkedő dombháthoz délkelet felől lankásabb hegyoldal csatlakozik, itt vezetett fel az út a várba. A hegy többi oldala meredek (könnyen védhető) volt, különösen a déli irányban elkeskenyedő, sziklaszálban végződő hegyfok, amely a 11. századtól a királyi palotának adott helyet.

A hegy tetején létesült egykori kelta *oppidum* helyére épített római *castrum*nak némi maradványai[1] állhattak még a honfoglalás idején. A kedvező földrajzi adottságok mellett a politikai helyzet alakulása is jelentős településfejlesztő tényezővé vált a 10. század végén, amikor Géza fejedelem Esztergomot választotta állandó székhelyéül.[2] Géza a 973. év húsvétján innen küldte követeit Quedlinburgba Ottó császárhoz. Itt született (975 táján) fia, Vajk, akit itt kereszteltek meg, majd Géza fejedelem halálának évében, 997-ben talán itt történt meg fejedelemmé avatása is.[3] Az új évezred kezdetén, 1001-ben itt koronázták Istvánt királlyá,[4] itt alapította az első magyar érsekséget ugyancsak 1001-ben, és – Györffy György véleménye szerint – István király 1038. augusztus 15-én valószínűleg itt is halt meg.[5] Végül itt állt az a *Regia Civitas* (királyi vár), amely az általa Esztergomban veretett első magyar pénzek feliratán is szerepel.[6]

A 11. század elején többször emlegetett, kiemelkedő jelentőségű királyi székhelyről az írott források egy ideig hallgatnak, de Könyves Kálmán idejétől kezdve ismét megnő a források száma, és mint állandó királyi székhely szerepel a 13. század elejéig.[7] II. Géza király 1147-ben itt fogadta a keresztes seregekkel a Szentföldre tartó III. Konrád német és VII. Lajos francia királyt, 1189-ben pedig, amikor nagy (palota)építkezések folytak a várban, III. Béla ugyanitt vendégelte meg a seregével szintén a Szentföldre vonuló Barbarossa Frigyes német császárt.[8] A királyi székhely elszakadása Esztergomtól a 12. század végén indult meg, és a 13. század közepére következett be végérvényesen. 1198-ban Imre király az esztergomi várban lévő és még nem teljesen kész királyi palotát az érsekségnek adományozta *(donavimus* […] *domum regalem in castro Strigoniensi, que nondum fuit opere consummata, eidem Strigoniensi archiepiscopatui).*[9] A palota

1 Petres 1976; Soproni 1978; MRT V. 78–82; H. Kelemen 2008, 517; H. Kelemen 2011, 143–148.

2 ÁMF II. 245.

3 Györffy 1977, 116–117. – Más vélemény szerint a fejedelemmé avatás, kardfelövezéssel a közeli, Garam menti Bényben („iuxta Gron/Gran", „in flumine Garan"), a valószínűleg még Géza fejedelem idején épített és nagy sereg befogadására alkalmas, hatalmas bényi földvárban történt. Onnét indulhatott a Koppány elleni hadjárat is. Habovštiak 1966, 474–485; Zolnay 1977, 219–222; Bóna 2000, 116–117.

4 Katona 1863, 562; Sinka 1936, 5; Györffy 1977, 148–149; Makkay 2007, 43–58. – Makkay szerint Györffy téved a koronázás keltezésénél (1001. január 1.), István koronázására „hetekkel, hónapokkal 1001. január 13. után kerülhetett sor". Makkay 2007, 45.

5 Györffy 1977, 148–149; ÁMF II. 280. – Szent István halálának helyszíne, ahol István királynak „curia"-ja és Szent Elekről nevezett kápolnája is állt, Esztergom délnyugati külvárosában, a Duna partján volt. Ezt a helyet eredetileg Abonynak (Obon) nevezték. MRT V. 188; Györffy 1977, 382. Itt, a „szent király halálának helyszínén" (innen vitték le Fehérvárra eltemetni) épített II. Géza király 1160 táján a Szent Király tiszteletére szentelt templomot, amely az ugyancsak általa alapított „Szent István Király Keresztes Kanonok-Rendje" központja, kiemelkedő jelentőségű hiteleshely lett, s amelyet ettől kezdve – a mai napig – Szentkirálynak neveznek. A stefanitákhoz lásd: Boroviczény 1991–1992. A templom, konvent és ispotály a török háborúk idején elpusztult, maradványait 1895–1896-ban tárta fel Némethy Lajos. MRT V. 185–189, 8/22. lelőhely; Horváth 1997, 88. Ma Szentkirályi Duna-dűlő vagy csak Szentkirály

6 A korai pénzverés helyszíne a királyi vár volt. Huszár 1968, 207–211; Györffy 1977, 154; Horváth 2001, 15; Kovács 1996, 172. A „civitas" értelmezéséhez: Hóman 1938, 468; Györffy 1977.

7 Katona 1863, 562–569; Sinka 1936, 9–34; MRT V. 95.

8 MES I. 138; Sinka 1936; MRT V. 95–96; MTK I. 108, 121; Horváth 2001, 15–18.

9 MES I. 156.

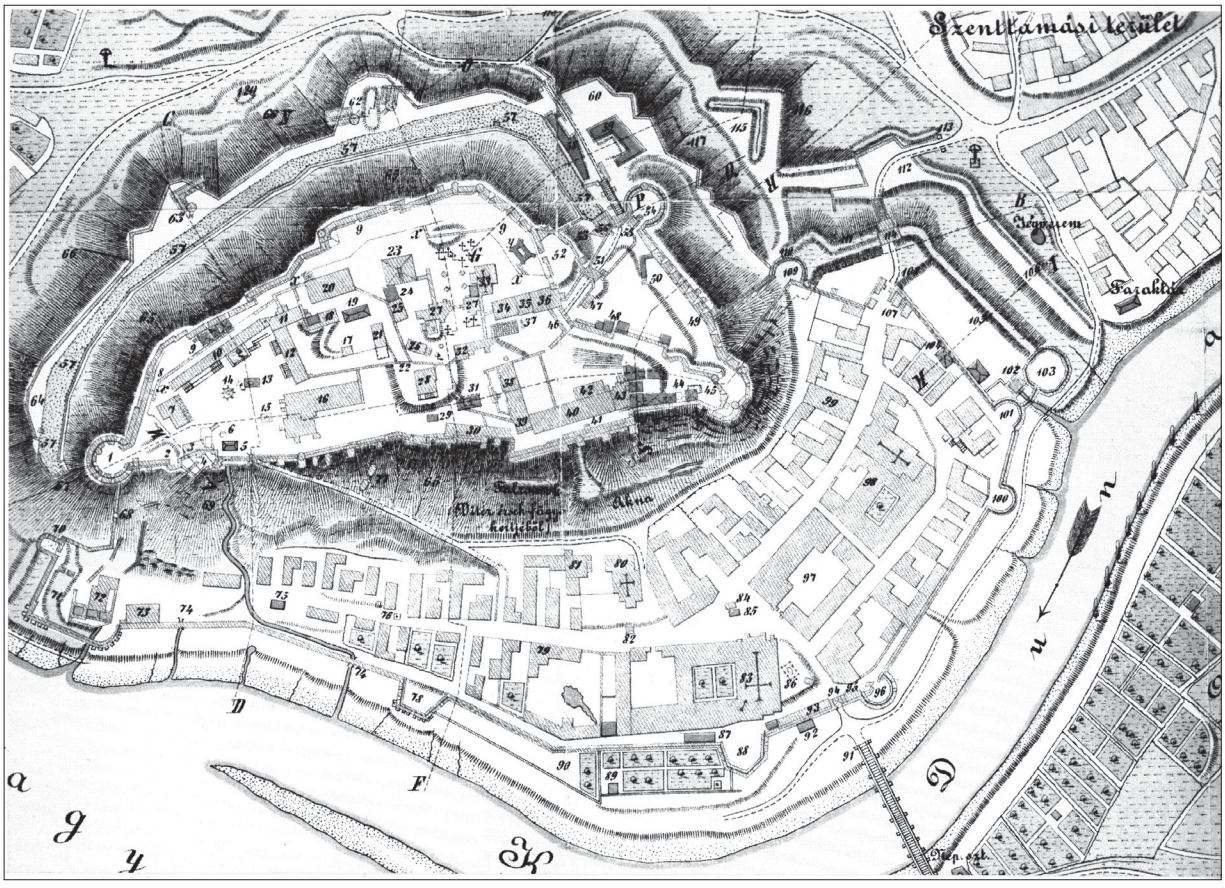
Szentlászlói terület
Vár-kert
Vár-ház
Vár-ház
Vár-ház

2. ábra. A Várhegy dél felől, 1868. Fénykép Czuczor Roland gyűjteményéből
Fig. 2. Castle Hill from the south, 1868. Photograph from the collection of Roland Czuczor

A 18. században, amíg katonaság állomásozott a várban, további erődítési munkálatok folytak: előbb 1730 táján, amikor Wyller és Mattei hadmérnökök tervei szerint a török és kuruc harcok alatt megrongálódott várat helyreállították, majd főként Schuhknecht Miksa (1719–1732) és Erős Ádám (1732–1761) várkapitányok idejében, amikor is az erődítményeket továbbfejlesztették, modernizálták *(1. ábra)*. Az építkezések során a romos épületeket kőbányának használták, és kőanyagukat részben a vár védműveibe, illetve a Víziváros városfalaiba építették be.[10] Még nagyobb pusztulás következett be miután a katonaság kivonult Esztergomból (1762) és az érsekség visszakapta a várat. Barkóczy Ferenc prímás (1761–1765) az érsekség visszaköltözése miatt nagyszabású építkezéseket tervezett, s ennek érdekében kiterjedt bontást és tereprendezést kezdeményezett (1763) a felépítendő új székesegyház helyén. Fokozatosan bontották el ekkor a Szent Adalbert-székesegyház északi oldalának jelentős rommaradványait, valamint főleg a keleti várfalakat és védműveket, és kelet felől lankás feljáró „rámpát" kezdtek kialakítani, feltöltve a meredek keleti hegyoldalt. Barkóczy halála (1765) után egy időre felhagytak a nagyszabású tervekkel, a középkori székesegyház helyén Mária Terézia kisebb léptékű, barokk templomot épített Szent István király tiszteletére (1768–1771).[11] A bontási és tereprendezési munkálatok Rudnay Sándor hercegprímás idejében (1819–1831) már nagyobb léptékben folytatódtak. Az új bazilika helyének kialakítása céljából a Mária Terézia-féle templomot is lebontották, és a Várhegy eredetileg kiemelkedő középső részét 8–11 méterrel mélyebb szintre szállították

[10] Krey 1756; Horváth 1998, 174, 221–223. jegyzet. – 2009-ben a vízivárosi ún. kis török fürdő ásatásakor feltártuk a városfal egy jelentős szakaszát is, amelyet a 18. századi erődítési munkák során építettek újjá. Ebbe nagyszámú középkori, vári kőfaragvány van beépítve, amelyek közül néhányat kiváltottunk a falból. Itt, a fal előtti, 18. századi építési törmelékben került elő például egy fehérmárvány mondatszalag-töredék is, a Szent Adalbert-templom Porta speciosája egyik inkrusztációs alakjának kezéből. Valószínű, hogy az itteni kertnek 4–5 m vastagságú feltöltésére (a városfal részbeni eltemetésére) már a Rudnay Sándor érsekhez kötődő nagy tereprendezések idején került sor.

[11] Pálinkás 1937, 52.

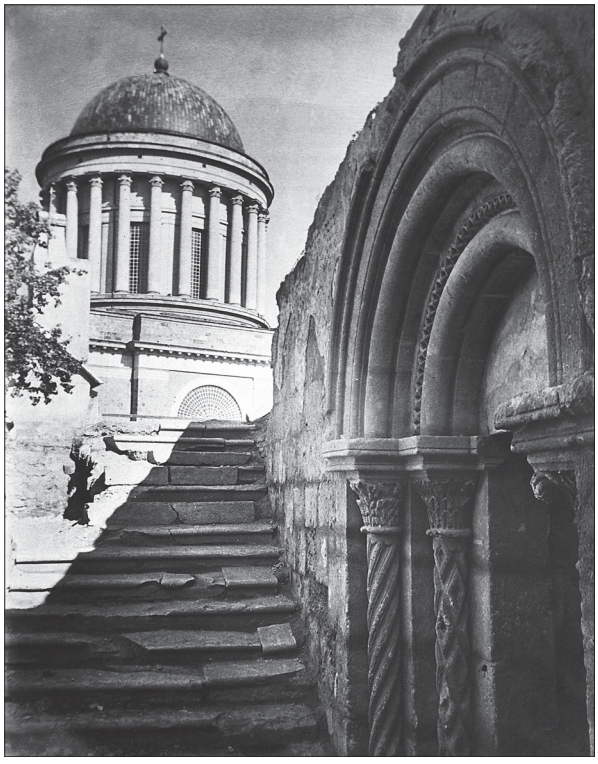

3. ábra. A várkápolna feltárása, 1934.
Fotó: Petrás István
Fig. 3. Excavation of the castle chapel, 1934.
Photograph: István Petrás

5. ábra. Kőfaragványok összeillesztése, 1936.
Fotó: Petrás István
Fig. 5. Carved stones fitted together, 1936.
Photograph: István Petrás

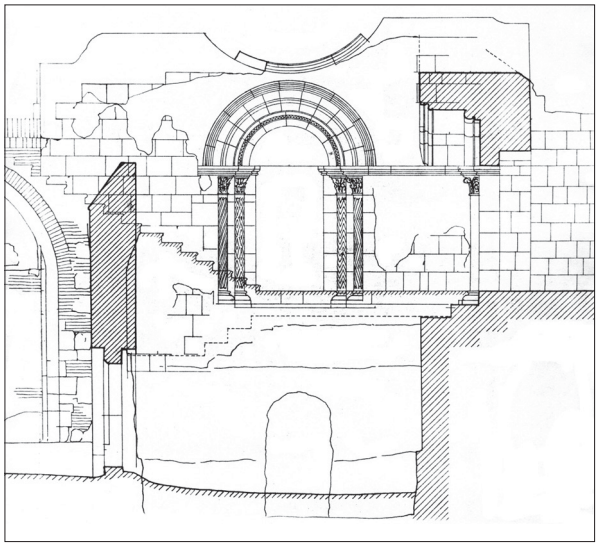

4. ábra. Várnai Dezső felmérési rajza a várkápolna nyugati faláról, 1934
Fig. 4. Survey sketch by Dezső Várnai of the castle chapel's west wall, 1934

le, így nyerve kellő térséget a tervezett hatalmas, új bazilika elhelyezésére. A középkori templomok alapfalait is elbontották, megsemmisítették ekkor. A hegy közepéről kitermelt, hatalmas mennyiségű földet egyrészt a rámpához használták fel, másrészt körben a hegy palástjára töltötték, így sok helyen jelentős középkori és török kori építményeket temettek teljesen a föld alá. A Várhegy domborzata, formája alapvetően megváltozott e nagyarányú tereprendezések miatt *(2. ábra)*.[12] Az évszázadok során a régi épületek, például az egykori palota emléke olyannyira feledésbe merült, hogy a 20. század elején annak már pontos helyét sem ismerték.

Forráskutatásai során Lepold Antal kanonok határozta meg a palota fekvését a Várhegy déli felén. Az ő kezdeményezésére és a Műemlékek Országos Bizottsága anyagi támogatásával indultak meg az ásatások 1934-ben a vár déli végén álló ún. Lipót-bástya közelében, ahol hamarosan előbukkantak az Árpád-kori várkápolna freskós falai a hozzá levezető reneszánsz lépcső részleteivel

[12] Balogh 1955, 16–20; MRT V. 90. Ekkor temették el a vár részben visszabontott kapuvédműveit: a keleti rondellát (ágyútornyot), a kapuszorost, a várat a keleti oldalon körülfogó „szárazárkot", valamint a várhoz dél felől csatlakozó, a Víziváros bejáratát védelmező, török építésű „Budai kapu" tornyát.

(3. ábra), majd az egykori lakótorony maradványai. A feltárásba bekapcsolódott a Műemlékek Országos Bizottsága részéről Lux Kálmán (és Géza), illetve Gerevich Tibor is. A helyi munkálatokat kezdetben Alaxa Kálmán, majd Toldy János, 1935–1938 között pedig Várnai Dezső irányította. Várnai Dezsőnek köszönhetjük nemcsak a pontos felméréseket, alap- és homlokzati rajzokat (a jelentősebb kőfaragványok és töredékek rajzain túl sokszor azok rekonstrukciós kiegészítéseit is), hanem a helyreállítás helyszíni művezetését, a részletek megtervezését, a rekonstrukciós elképzeléseket és az építészeti munka jó minőségű elvégeztetését is *(4. ábra)*. A feltárásokkal egyidejűleg beindított és az 1938-as Szent István Emlékév ünnepségeire elkészített rekonstrukciós műemlékvédelmi munka Lux Kálmán építészprofesszor, Lux Géza és a művészettörténész Gerevich Tibor irányításával valósult meg.

A várkápolna és a Lipót-bástyában rejtőző lakótorony maradványait felszínre hozó feltárások eredményeit a folyamatosan jelen lévő Lepold Antal ismertette tanulmányaiban.[13] Az előkerült és részben rekonstruált emlékek tudományos, művészettörténeti értékelését pedig Gerevich Tibor végezte el a *Magyarország románkori emlékei* című összegző munkájában 1938-ban. Az Árpád-házi királyok 12. század végi palotájaként meghatározott maradványok műemléki állagmegóvása, anastylosisos rekonstrukciója (várkápolna) és bemutatása a magyar műemlékvédelem nemzetközileg elismert munkája, amely ma is zsinórmértékül szolgál – olyannyira, hogy olykor már a megvalósítást magát is műemlékként emlegetik *(5. ábra)*.[14] A fennmaradt Gerevich–Lux–Várnai-féle eredeti dokumentációk és helyreállítási elképzelések ismeretében meg kell jegyeznünk azonban, hogy a tervezett további rekonstrukciók megvalósulását (az ún. Beatrix-terem visszaboltozását, vagy az Árpád-kori lakótorony, a Fehér-torony tetővel való lefedését stb.) csak a közelgő Szent István évforduló, a pénzügyi fedezet elégtelensége, majd a II. világháború eseményei akadályozták meg. Ugyanezen események miatt akadtak el a további régészeti kutatások is, pedig a lakótorony alsó szintjén és az ún. ciszternaterem alatt már akkor megtalálták a III. Béla előtti, 11. századi palota jelentős maradványait is.

AZ ÚJABB KUTATÁSOK ELŐTÖRTÉNETE

A nagyobb szabású újabb feltárások 1961-ben Méri István vezetésével indultak meg, aki előbb a bazilika nyugati homlokzata előtt, a nyugati várfalnak mintegy 50-60 méteres (jelentősen visszabontott) szakaszát, és egy, sarkain diagonálisan elhelyezkedő támpillérekkel megtámasztott, addig ismeretlen, 14–15. századi négyszögletes torony maradványait, valamint római épületmaradványokat tárt fel.

Méri István 1962-ben az ún. kaszárnyaépület alatt és annak keleti oldalán is ásatott. Feltárásával igazolta, hogy a Várhegy a rézkortól folyamatosan lakott hely volt. Jelentős kelta és római településnyomok (kőépítmények) feltárása mellett megállapította, hogy a kaszárnyaépület közelében, a III. Béla-féle palotától északra eső területen jelentős, annál régebbi, 11–12. századra keltezhető épületmaradványok is rejtőznek a felszín alatt.[15]

A megkezdett kutatásokat Méri István – egészségi állapota miatt – sajnos nem tudta folytatni, így a teljes palotaterület és palotaudvar megkutatását 1964–1969 között Nagy Emese és kollektívája folytatta; ők a Várhegy korai (őskor, kelta és római kor) településtörténetének kutatása mellett főleg a 10–11. századi időszak, de a késő középkor és a török kor építéstörténetéhez is igen jelentős új adatokat, maradványokat találtak. Új kutatási eredményeit és rekonstrukciós javaslatait Nagy Emese több publikációban ismertette *(6. ábra)*.[16]

Közben, 1966–1967 telén megkezdődött a régészeti kutatással megbolygatott lakótorony és palotarész helyreállítása, a várkápolnától északra fekvő kaszárnyaépület kiürítése (addig lakások voltak benne) és részleges műemléki-régészeti kutatása. E munka során, amelyet az Országos Műemléki Felügyelőség (OMF) végzett, és a régészeti felügyeletet a szerző látta el, bebizonyosodott, hogy az addig barokk építésű kaszárnyának hitt épület jelentős középkori épületmaradványok felhasználásával épült ki: keleti fala a tető magasságáig, nyugati falának pedig földszinti része középkori. A 17–18. században épült és ekkor elbontott belső válaszfalakból több középkori kőfaragvány (pl. a

[13] Lepold 1934; Lepold 1936; Lepold 1938a; Lepold 1938b; Lepold 1968.

[14] Gerő 1959, 324–333.

[15] *ArchÉrt* 89. (1962) 268. (Méri I.); *ArchÉrt* 90. (1963) 307. (Méri I.).

[16] Nagy 1968; Nagy 1969; Nagy 1971a; Nagy 1971b; Nagy 1972; Nagy 1982; Nagy 1992.

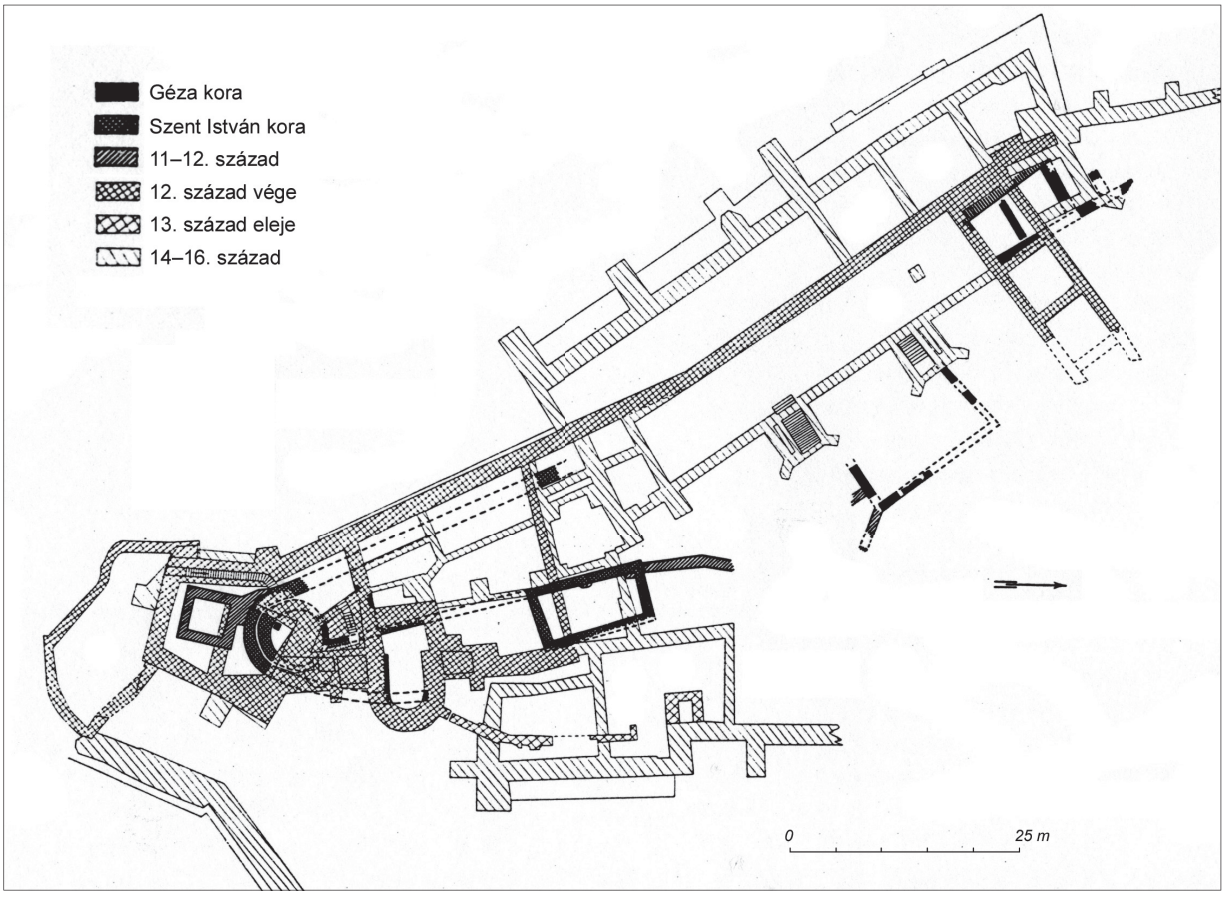

6. ábra. A királyi palota építési korszakai. Nagy 1971a nyomán
Fig. 6. The different construction periods of the royal palace. After Nagy 1971a

később felismert Vitéz-féle nagyteremhez köthető festett, címeres konzolkő) került elő.[17]

1968–1970 között helyreállították az ásatásokkal megbolygatott királyi palotamaradványt Koppány Tibor és Vladár Ágnes tervei szerint, akik az 1960-as években részletesen felmérték a palotát, sőt Koppány Tibor – a hely régészeti és építészettörténeti előzményeinek ismeretében és azok figyelembevételével – 1970-re a várpalota helyreállításának és az új Vármúzeum végső kialakításának tervét is elkészítette.[18] A fentiek ellenére 1972-ben országos tervpályázatot írtak ki egy új Vármúzeum kialakítására, megtervezésére, amelynek nyomán a korábbi feltárások eredményeit, illetve a régészeti-műemléki szempontokat figyelmen kívül hagyó tervek készültek a királyi palotára és környezetére,

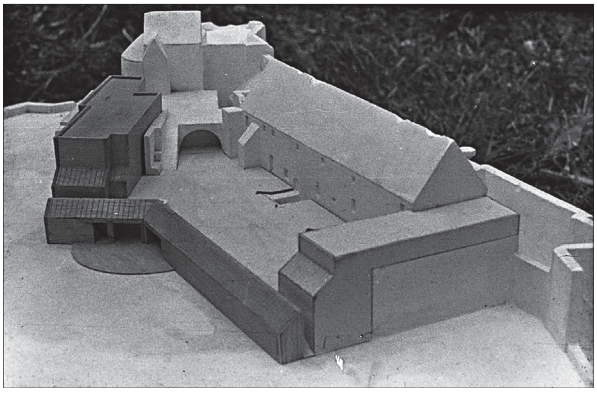

7. ábra. A Vármúzeum kiépítésének makettje, 1979. Borosházi Tamás makettje
Fig. 7. Maquette showing the configuration of the Castle Museum, 1979. Maquette by Tamás Borosházi

vagyis a palotaudvar, a kaszárnya nyugati előtere, az ún. kis román palota és az ún. román kőtár beépítésére. 1974-ben Koppány Tibor újabb tervet készített a kutatási eredmények messzemenő figyelembevételével.[19] Sajnos 1975-ben a Központi

[17] Horváth István kutatási dokumentációja: EBM Adattára, 368. sz.; Horváth–Vukov 1986, 32, 12. kép; Vukov 2004a, 36; Vukov 2004b, 78–84; *Esztergomi kőtár* 2004, 179, Kat. 31, X. tábla.
[18] Sedlmayr 1969–1970, 377–378; Koppány 1971.
[19] Koppány 1976.

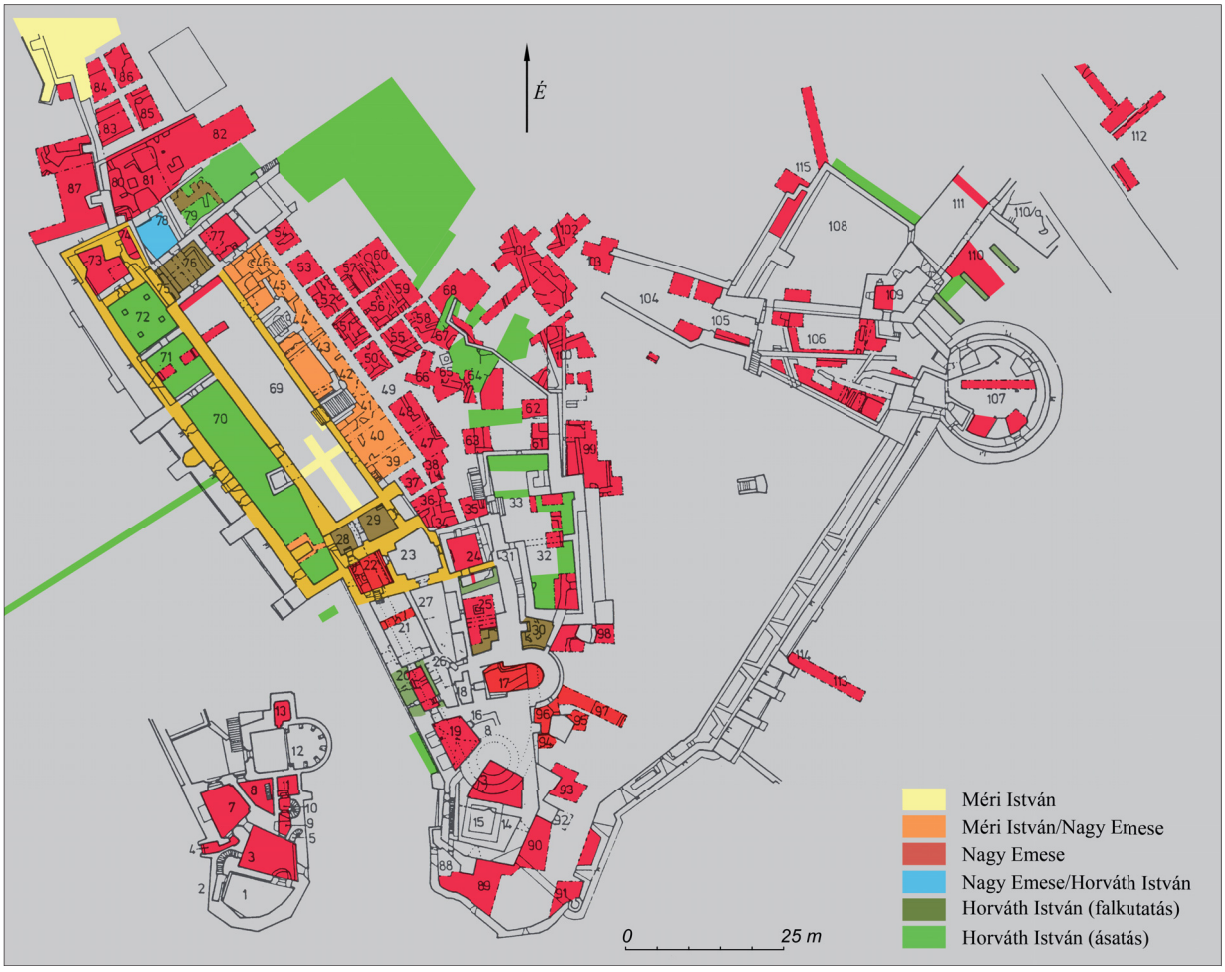

8. ábra. Méri István, Nagy Emese és Horváth István kutatási területei
Fig. 8. Research areas of István Méri, Emese Nagy, and István Horváth

Múzeumi Igazgatóság ismét más tervezőket bízott meg a további tervezéssel.

Míg 1975–1979 között a kutatás a palota területén teljesen leállt, 1979-re elkészült – a kutatási eredményeket jórészt ismét figyelmen kívül hagyva – a Vármúzeum négyütemű, újabb tervkoncepciója az új épület makettjével együtt *(7. ábra)*, amelyet az MTA Középkori Szakbizottsága és az Ásatási Bizottság felülvizsgált, és az I. ütem (a román kőtár) területén tájékozódó megelőző ásatást rendelt el, mivel azt korábban (Nagy Emese két-három kis kutatóárkától eltekintve) még nem kutatták *(8. ábra)*.[20] Ezzel egyidejűleg elrendelték – a további tervezés érdekében – a kaszárnya kutatásának folytatását is. A fentiek alapján elindított ásatás során a volt román kőtár (32–33 = keleti palotaszárny; a zárójelbe tett számok Nagy Emese szelvény-, illetve helyiségszámozását jelölik) területén az Árpád-kori palota külső védőfalát és egy tornyát (egy szelvény és egy kutatóárok erejéig a római, kelta és őskori rétegeket is), a palota előtti térségben pedig a palotaudvarra bevezető korai kapu alapfalának részletét tártuk fel 1980–1982 között.[21]

Kaszárnyakutatásunk 1979–1981 között meglepő eredményeket hozott. A már ismert és a Vitéz-palota maradványaival azonosított késő gótikus épületrészletek alatt egy korábbi, gótikus, illetve egy azonos méretű, Árpád-kori palotaépület jelentős maradványait ismertük fel. További ásatások és falkutatások eredményeképpen 1982-re a 12. század végi királyi és a 14–15. századi érseki (Telegdi- és Vitéz-féle) palota alaprajza, külső tömege és épületszerkezete vált ismertté.

[20] Megjegyzendő, hogy a kutatást az építkezés mielőbbi megkezdésére és időhiányra hivatkozva csak a római kori szintekig engedélyezték. A továbbiakban kutatásaink helyszíneit – a könnyebb tájékozódás céljából – Nagy Emese szelvény-, illetve helyiségszámozása szerint jelezzük, zárójelbe helyezett számokkal, például: (23).

[21] *ArchÉrt* 108. (1981) 280. (Horváth I.); *ArchÉrt* 109. (1982) 315–316. (Horváth I.); *ArchÉrt* 110. (1983) 304–305. (Horváth I.).

A kutatások eredményeinek ismertetése[22] után a Művelődésügyi Minisztérium elvetette a Vármúzeum kiépítésének újabb terveit, majd további kutatásokat rendelt el, illetve az esztergomi királyi palota helyreállítását és a Vármúzeum tervezését visszaadta az Országos Műemléki Felügyelőségnek.

A késői, 15. századi palota építészettörténeti kutatásába 1983-tól bekapcsolódott Vukov Konstantin műemléki szakmérnök, akinek (az addig megtalált, vagy felismert építészeti maradványok, az építészeti párhuzamok és egykorú leírások alapján) mindenekelőtt a Vitéz-féle óriásterem építészeti formájának, lefedésének, az egykori loggia szerkezetének elméleti rekonstrukcióját köszönhetjük. A Vitéz-palota építéstörténetét, illetve rekonstrukciójának lehetőségét építészeti tanulmány-pályázaton (1984), majd több előadás után külön tanulmányban ismertettük.[23] Kutatásaink további új eredményeit előadásokon mutattuk be, illetve az *Archaeologiai Értesítő* és a *Régészeti Füzetek* évi ásatási jelentéseiben, valamint kisebb tanulmányokban tettük közzé.[24] Az így ismertté vált eredmények több kutatót további következtetések levonására, újabb elméletek kifejtésére sarkalltak és sarkallnak ma is.[25] Magam azonban addig nem szándékoztam a teljes feldolgozás igényével, illetve ásatási eredményeim teljes ismertetésével jelentkezni, amíg az előttünk, a terület túlnyomó részét feltáró Nagy Emese tudományos feldolgozása (kandidátusi disszertációja) meg nem jelenik, hiszen – mint még látni fogjuk – többnyire az épületegyüttes (és a vár) nagy területének elszórt, kis helyein volt módom kutatni, ahol igyekeztem kisebb-nagyobb bolygatatlan felületeket találni *(8. ábra)*.[26] Komolyabb kiterjedésű és jelentőségű kutatási területnek számított a kaszárnya épülete és annak a dunai oldalán lévő, falköznek nevezett része (69–70, 71–72), amelyre elődeink munkái csak kis mértékben terjedtek ki, a tervezett építkezések viszont főleg ezt a területet érintették volna.

Sajnálatosnak tartjuk, hogy Nagy Emese összegző munkája a mai napig nem jelent meg, hiszen elszórt, kis felületeken végzett feltárásaink eredményei nem adnak kellő alapot a palotaegyüttes teljes és részletes építészettörténeti feldolgozásához, inkább kiegészíthetik, finomíthatják a korábbi kutatások eredményeit. A fentiek miatt, valamint az óriási tömegű ásatási anyag feldolgozottságának mai állása miatt is úgy gondolom, hogy a jelen beszámolóban a munkáim közül legtöbb új adatot szolgáltató, az általunk főleg a kaszárnya térségében végzett munkálatokat ismertetem, az egyéb, apró kutatásokat, illetve azok részeredményeiből levonható következtetéseket pedig csak nagy vonalakban

[22] Horváth 1984.

[23] Horváth–Vukov 1986; Horváth 1990a; Vukov 1990; Vukov 2004a, 81–82. Az 1966–1999 között végzett kutatások dokumentációi a Magyar Nemzeti Múzeum és az esztergomi Balassa Bálint Múzeum adattáraiban találhatók. Megjegyzendő, hogy a tárgyalt hosszú időszak alatt az esztergomi Várhegyen végzett kutatásaink többnyire nem előre eltervezett és támogatott tervásatások voltak, hiszen arravaló anyagiakkal általában nem rendelkeztünk. A Várhegyen folyó különböző építési munkálatok során végzett megfigyeléseink, leletmentéseink, valamint a felügyeletünkkel és szakmai irányításunkkal végzett nagyszabású tereprendezések során fontos, új ismeretekhez és értékes leletekhez jutottunk. Kutatásaink és a tereprendezések fedezetét hosszú ideig (és eléggé rapszodikusan) a Dunakanyar Intéző Bizottság és Esztergom város tanácsa biztosította (vö. Zajovits 1993, 79–83.), néha az OMF, illetve egy alkalommal (1986) a Művelődésügyi Minisztérium, majd a Vármúzeum felépítése idején, 1996–1999 között már a Magyar Nemzeti Múzeum támogatta. Közben több olyan év is volt azonban, amikor fontos új adatokhoz, felismerésekhez, új kutatási eredményekhez jutottunk mindenféle anyagi támogatás, hivatalos régészeti ásatás nélkül is, csupán helyszíni megfigyelések, az építésmód vizsgálata, esetleg kisebb falkutatás segítségével. E megfigyeléseknek, felismeréseknek a korábbi adatokkal való egyeztetése, a falak, épületrészek belső kronológiájának tanulmányozása, megismerése során vált egyre világosabbá a palota épületeinek egykori funkcionális tagolódása, belső elrendezése, amiről korábban szinte semmit nem lehetett tudni.

[24] Horváth–Vukov 1988; Horváth 1990a; Horváth 1990b; Horváth 1995; Horváth 1996; Horváth 2001. A feltárások pénzügyi támogatásáról: Zajovits 1993, 38–43, 88–89.

[25] Vukov 1989; Vukov 1990; Vukov 1996; Móga 1994a; Móga 1994b; Buzás 2004a; Buzás 2004b; Klinger 2004; Tolnai 2004 stb.

[26] Nagy Emese kutatószelvényeit 1–115-ig számozta. Méri István és Nagy Emese feltárásait, valamint saját kutatóárkainkat és szelvényeinket a *8. ábrá*n eltérő színezéssel jeleztük.

említem meg.[27] Az egy-egy épülethez (funkcióhoz) köthető leletanyagnak részletekbe menő, az ásatási megfigyelésekkel egyeztetett feldolgozásával, valamint a korábbi feltárások eredményeivel való egybevetésével juthatunk el majd az egész épületegyüttes építési periódusainak pontosabb meghatározásához, ezek építtetőihez, valamint az építéstörténeti és elméleti rekonstrukciókhoz.[28]

RÉGÉSZETI ÉS ÉPÍTÉSZETTÖRTÉNETI KUTATÁSOK 1966–1999, 2014

Az 1966–1967-ben, 1973–1974-ben, illetve 1980–1982-ben folytatott kisebb kutatásaink több szempontból jelentősen módosították az egykori kaszárnyaépületről és környezetéről alkotott ismereteinket. A korábbi adatok és saját kutatásai alapján Nagy Emese 1971-ben megrajzolta a királyi palota építéstörténeti alaprajzát *(6. ábra).* Szerinte a III. Béla kori lakótorony és várkápolna együttest észak felől lezáró ún. kis udvar (záró)fala is 12. századi építmény, hasonlóképpen az ezektől 60 méterrel északra álló kis román palota is. A két épületet azonos korú várfal köti össze a nyugati oldalon (a kaszárnyaépület nyugati fala erre az Árpád-kori várfalra épült rá), a kaszárnya keleti fala és a nyugatról csatlakozó építmények későbbiek, a 14–16. században keletkeztek.[29]

Az Árpád-kori lakótorony és a bazilika közt álló hosszú, emeletes épületről sokáig azt tartotta a kutatás, hogy az egy teljes egészében Mária Terézia idejében épült kaszárnya volt. Az épületben 1962-ig lakások voltak, így abban korábban kutatásokat nem lehetett végezni. A kiürített épületet egy ideig a Balassa Múzeum használta, majd 1965–1966-ban az OMF megkezdte a barokk födémek és belső válaszfalak elbontását, valamint a falakról a vakolat leverését. E munkálatok során nyílott módunk itt először megfigyeléseket, majd kisebb kutatásokat is végezni.

Az 1966–1967. évi kutatásunk magára a kaszárnya épületére terjedt ki, s ez először annak főleg a 17–20. századig, illetve a középkorig visszamenő építéstörténetéhez szolgáltatott újabb adatokat.[30] Kutatásunk eredményeit röviden összefoglalva az alábbi következtetéseket vonhattuk le: az épület falai túlnyomórészt középkori eredetűek, a mai épület földszintjén és pinceszintjén semmi olyan nyomot nem találtunk, ami arra mutatott volna, hogy azokban a középkorban bármilyen belső válaszfal

[27] A teljesség kedvéért röviden utalok a Várhegy egyéb területein végzett, *ad hoc* jellegű leletmentésekre is, amelyek többnyire építkezésekhez, közművek fektetéséhez, illetve tereprendezésekhez kötődtek. Ezek során sokszor értékes megfigyelésekre, fontos leletek, jelentős építészeti emlékek előkerülésére nyílt lehetőség, amelyek a vár építéstörténetéhez nyújtottak további, új adatokat. Legjelentősebb volt közülük az 1971–1973-ban Esztergom város anyagi támogatásával beindított nagyarányú tereprendezés a Várhegy délkeleti lejtőjén. E munka a Krey-féle alaprajz és keresztszelvények felhasználásával végzett előzetes feltáró munkánk (1969–1970) alapján, folyamatos helyszíni szakfelügyeletünkkel folyt, és célja a 17–18. századi terepviszonyok hozzávetőleges visszaállítása volt. Ekkor került felszínre – olykor 6–8 m vastagságú, 18–19. századi feltöltés alól – a várkaputól északkeleti irányba húzódó „szárazároknak" mintegy 40 méteres szakasza. Feltártuk a várkapuhoz felvezető eredeti kövezett út részletét, a mellette emelt (körülfalazott, 17–18. században épült) földhányásokkal, továbbá az eltemetett keleti sáncművek jelentős részleteit, valamint a vízivárosi ún. Budai kapu rondellát a várhoz kapcsoló kötőfalat. Közben módunk nyílt kisebb kutatással a Budai kapu rondella északi falán egy ágyúkamra és -lőrés kiszabadítására, a keleti kötőfal gyilokjárójának meghatározására, majd a rondellában és a fölötte lévő „falközben" lévő betöltésnek az eltávolítására is. Előkerült a föld alól teljes hosszában a délnyugati kötőfal és a rondella Vízivárosból nyíló kettős boltozatú, török kori kapunyílása is. (Összességében mintegy 40-45 000 köbméter töltést szállítottunk el a délkeleti hegyoldalból 1971–1973-ban, s ezzel a korábbi terepviszonyok teljesen megváltoztak, átalakultak.) A bazilika építését megelőző tereprendezéskor és részben az 1930-as évek ásatásai során a kapurondella fölé hordott kitöltött földből nagyszámú középkori és török kori kőfaragvány: oszloplábazatok, oszlopfők, épülettagozatok, 13. századi fehérmárvány szobor töredéke, intarziás márványpadló töredéke, reneszánsz harangtöredék, egyéb apróleletek stb. kerültek elő az egykori vári épületekből, másodlagos helyzetből. *RégFüz* Ser. I. No. 25. (1972) 90. (Horváth I.).

[28] Az elmondottak értelmében nem kívánunk itt most foglalkozni néhány olyan újabb eszmefuttatással sem, amelyeknek egyes részleteivel egyetértünk, más részleteit viszont megfigyeléseink, kutatási eredményeink cáfolják. Véleményünket – egy-egy témához kapcsolódó résztanulmányban – a jövőben szándékozunk részletesebben kifejteni, a hozzájuk tartozó dokumentumok ismertetésével, feldolgozásával, lehetőleg már Méri István és Nagy Emese kutatási eredményeinek ismeretében.

[29] Nagy 1971a, 186, 2. kép.

[30] EBM Régészeti Adattára, 368. Horváth István kutatási dokumentációja.

lett volna, vagyis a középkorban mindkét szinten egy-egy hosszú terem állhatott. A földszinti terem középkori téglapadlója – kivéve a pinceboltozat fölött – jórészt megmaradt. Az előkerült török kori leletek, a feltárás során talált pénzek, a 16–17. századi írott források és ábrázolások adatai alapján, valamint a kaszárnya belső falán látható égésnyomokból arra következtethettünk, hogy az épület nagymérvű pusztulására az 1594. vagy 1595. évi ostrom alkalmával kerülhetett sor. A megfigyelések azt is igazolták, hogy e pusztulás után az emeletről, illetve a földszintről a téglapadlóra lezuhant omladékot teljes egészében kihordták, s a romos épületet átalakítva még a török korban újra használatba vették.

Az épület alatti pincének eredetileg két középkori lejárata volt.[31] A déli pincelejáró térségében a téglából épült középkori pinceboltozat – valószínűleg az épület 16. század végi pusztulásakor – egy szakaszon beszakadt, s azt akkor kőboltozattal pótolták. Ezen a részen a földszinti középkori téglapadló is hiányzott, mivel ott az a boltozattal együtt leszakadt. (A későbbiekben terveztük, hogy a pince téglából és kőből épített boltozatrészeinek építési korát a járószint alatti boltvállbetöltések feltárásából előkerülő leletekkel keltezzük. Erre azonban később nem volt módunk. Vö. 1975. évi kutatás, valamint 36. jegyzet.) A tető nélkül maradt romos épületet a 17. században hevenyészve lakhatóvá tették. Az épület északi oromfala jól megőrizte a 17–19. századi átépítések menetét: a kaszárnyaépület nyugati oldalán csak földszinti falmaradványok álltak a 17. században, a keleti oldalon az emeleti falmagasság túlnyomó része megmaradt. A középkori téglapadlóra ekkor terítették rá azt a vékony agyagréteget és nyugatról kelet felé enyhén lejtő habarcsréteget, amit az épület teljes hosszában megtaláltunk. Az ezek felett elhelyezkedő szint arról tanúskodott, hogy a török megszállás alatt gyenge, vályogtéglákból épített, illetve agyaggal tapasztott, részben sövényfalas belső válaszfalakat emeltek itt. Ezek valószínűleg az utolsó ostromok (1683–1685) alkalmával pusztulhattak el, s ekkor keletkezett az újkori padlózat alatt átlag 90-110 cm mélyen jelentkező pusztulási réteg, amely égett gerendákból, gyenge minőségű vörös téglákból, kiégett paticsdarabokból állt, és amelyből igen sok késő török kori (17. századi) lelet került elő.

E felett egy vékonyabb planírozási réteg a török kiűzése utáni tereprendezés, a rajta lévő két tapasztott agyag járószint pedig már a 17. század végén, illetve a 18. században keletkezett. Ebben az időben a kaszárnyát öt helyiségre osztották, amelyeknek általában a közepén, de az épület hossztengelyétől kissé a Duna felé eltolva találtuk meg a 17. századi helyiségekhez tartozó kéménykürtők alapozásait; ezeket az épület 18. századi átalakítása alkalmával bontották el. A 18. században a kéményeket áthelyezték az épülettengely keleti harmadába (az itt húzódó tetőgerinc vonalába), az újabb belső osztófalak és a keleti oldalon végigfutó folyosófal megépítése után a belső járószintet mintegy 50 centiméterrel megemelve alakították ki a 19–20. századi padlószintet, illetve épületbelsőt.

A kaszárnya nyugati, emeleti faláról ezúttal megállapíthattuk, hogy az valóban későbbi, barokk kori építkezés. A fentiek alapján a kaszárnyaépület kiépítése a következőképpen történhetett. A 17. század végén az épületet egy hatalmas, középkori palota falmaradványaiból alakították ki: a nyugati oldalon földszintes, a keleti oldalon egyemeletes lehetett. A tetőgerinc a mai épület keleti harmadában húzódott. A nyugati és keleti hosszfalak kisebb-nagyobb barokk javításokkal, átalakításokkal a középkori palotaépület megmaradt falai voltak, bennük elfalazott, részben elvésett középkori nyílásokkal. A 18. század második felében az épület nyugati oldalára is emeletet húztak (ez lehetett a forrásokban említett Mária Terézia kori kaszárnyaépítkezés), az épület ekkor nyerte el végleges formáját.[32]

A kaszárnya emeletének délkeleti végében, a két külső falpillér közötti barokk kőkeretes ablak fölött, az eresz alatti falban késő gótikus, keresztosztású ablakszemöldökkő helyezkedett el. Az ablakfülke (1. számú) falkutatásánál kiderült, hogy a kő eredeti helyén van, sőt maga az ablakfülke is középkorinak bizonyult, és a barokk járószint alatt (a fülkében, tehát a középkori falon) a hozzá tartozó eredeti, középkori, négyzet alakú padlótéglákkal kirakott járószintet is megtaláltuk. Ugyanekkor a kaszárnya nyugati falának földszintjén (Koppány Tibor által) végzett falkutatás során hat, részben

[31] A déli lejáratot a legújabb korig folyamatosan használták, az északit elfalazták és betemették. Utóbbit 1957-ben Zolnay László kezdte kutatni, teljes feltárását 1962-ben Méri István végezte el: az eredeti lépcsőfokok vörösmárványból készültek. Ugyancsak ő tárta fel mindkét pincelejáró-építmény alapfalait is, külső sarkukon diagonális támpillér-alapozásokkal. *RégFüz* Ser. I. No. 16. (1963) 66. (Méri I.).

[32] Vö.: Horváth–Vukov 1986, 54; Vukov 1990, 118.

elvésett, középkori (gótikus) rézsűs ablaknyílás maradványai kerültek elő, amelyeknek alsó rézsűje azonos szinten helyezkedett el, és mindegyiket azonos magasságig bontották vissza.[33]

1973-ban a kaszárnya épületében további falkutatásokat végeztünk. Az udvari homlokzat falában, az emeleti szinten egy újabb, elfalazott, nagyméretű (az 1. számú ablakfülkénél szélesebb) gótikus, rézsűs ablakfülkét találtunk, a hozzá tartozó középkori, négyzet alakú padlótéglákkal kirakott padlórészlettel együtt. A nagyméretű ablakot két alkalommal beszűkítették *(9. ábra 1.)*. Török kori elfalazásából vörösmárványból faragott, reneszánsz korlátpárkányzat töredéke került elő.

Az emeleti falban kibontottuk még két, szintén szélesebb méretű, gótikus ablakfülke részletét, így az 1968-ban talált gótikus ablaknyílással együtt már négy középkori ablak vált ismertté az emeleten, a földszinten pedig két ajtó- és két ablaknyílás. Megállapítottuk, hogy Vitéz János érseknek a forrásokban említett palotájának részleteit találtuk meg; ablakkeretei a kőtárban is található és az eredeti helyén lévő, körtetagos szemöldökkővel azonos profilú és méretű kőkeretmaradványok felhasználásával rekonstruálhatóak lehetnek. A részletformák alapján már ekkor arra gondoltunk, hogy a palota kiépítésére Vitéz János előtt, valószínűleg Szécsi Dénes érsek idejében (1440–1465) kerülhetett sor.[34]

1974-ben folytattuk az épület falkutatását. Az udvari front emeleti falában – az 1973-ban megtalált négy középkori ablaknyílás mellett – még két ablak maradványait bontottuk ki. Ezek közül az épület északi és déli végén lévőknek szűkebb, a többi négynek szélesebb ablakfülkéje volt, ami arra utalt, hogy a keskenyebb fülkékben egyszerű keresztosztású, a szélesebbekben dupla keresztosztású ablakok lehettek. Az udvari front emeletén az épületnek tehát eredetileg hat nagy, négyszögletes, keresztosztású gótikus ablaka volt.

Minthogy a középkori falkorona a déli (l. számú) ablak szemöldökkövének magasságáig lepusztult (vagy elbontották), megállapítottuk, hogy az épület eredetileg kb. 1,5-2 méterrel magasabb lehetett. Az ablakfülkék átboltozásai ugyanis megsemmisültek, csupán a délkeleti (1. számú) ablaknak maradt meg a fülkét átívelő boltozatindítása, az eredeti helyén lévő szemöldökkő belső oldalán megmaradt festés pedig a fülkeboltozat teljes lenyomatát mutatta. Az ablakfülke közelében, az ún. őrszoba és a börtönhelyiség boltvállainak kitisztítása során kisebb freskótöredékek, 14–15. századi padlótéglák darabjai, illetve egy 15. századi, körtetagos kőfaragvány töredéke is előkerült.[35]

Az 1975. év a kaszárnyakutatás történetében szerencsétlen fordulatot hozott. 1966–1967-ben ugyanis csak a földszinti terem középkori téglapadlójáig történt a feltárás, amely csupán azon a részen (a pincebejárat térségében) hiányzott, ahol az eredetileg téglából épített pinceboltozatot kőboltozattal pótolták. 1975-ben, amikor a boltozatnak betonnal való megerősítésére került sor, régészeti megfigyelés nélkül eltávolították a középkori téglapadlót, valamint a padlószint és a boltozatvállak közti betöltést is, pedig ebből a betöltésből származó leletekkel lehetett volna keltezni a téglaboltozat építési korát, illetve a kőboltozatpótlás építési idejét is. Ezzel az épület építésének és a kőboltozat átépítésének (tehát az épület pusztulási idejének) utolsó hiteles dokumentumai vesztek el, illetve keveredtek össze, és nem történhetett meg a boltvállak fölött kiszabadult falfelületek falkutatása sem, mert közben (a boltozat rabichálós betonnal való „megerősítése" után) a boltvállakat kevert törmelékkel visszatöltötték.[36]

Mindezek után a kaszárnya kutatása 1980-ig szünetelt, amikor is a Központi Múzeumi Igazgatóság

[33] Mint később kiderült, ezeket az ablakokat az emeleti nagyterem padlózatát tartó gerendázat szintjéig bontották vissza, a 14. századi gótikus palota nyugati falával együtt, a 15. századi nagyterem kialakításakor, amelynek gerendázata a visszabontott falra támaszkodva futott ki az akkor újonnan épített külső, nyugati falhoz.

[34] *RégFüz* Ser. I. No. 27. (1973) 91–92. (Horváth I.); *ArchÉrt* 101. (1974) 325. (Horváth I.).

[35] *RégFüz* Ser. I. No. 28. (1975) 121. (Horváth I.). Utóbbit először bordának véltük, kiemelésekor derült ki azonban, hogy ablakosztó sudár töredéke, amely a profil és méretek azonossága alapján valószínűleg a közeli 1. számú nyílás ablakosztója volt, rajta az ablakzáró riglivel. A lelőkörülmény egyúttal arra enged következtetni, hogy ezen a részen az őrszoba boltozata és az emeleti terem padlója közti boltváll vagy nem volt teljesen betöltve, vagy a pusztulás után beleástak a betöltésbe, így kerülhetett az ablakosztó a boltvállra.

[36] Ugyanekkor az OMF által a megerősített pinceboltvállra az 1975-ben utólag visszahordott betöltésből néhány kőfaragvány, például a várkápolnához levezető reneszánsz lépcső egyik, Lux Kálmánék által 1938-ban cementtel kiegészített baluszterorsója (!), 14–15. századi edénytöredékek és freskótöredékek mellett legújabb kori tárgyak is kerültek elő, bizonyítva, hogy nemcsak a boltvállakról kitermelt anyagot, hanem legújabb kori törmeléket is töltöttek ide vissza. Tehát ez a leletanyag keltezésre már nem volt alkalmas.

9. ábra. 1. Középkori ablakfülke kibontása az ún. kaszárnya emeletén; 2. az árnyékszékhez vezető ajtónyílás boltíve; 3. a 12. századi palota keleti falának ablaknyílásai (alsó szint); 4. résablak a 12. századi palota alsó szintjén; 5. a nagypalota délkeleti belső falsarka kváderfestés nyomaival.
Fotó: Mónos Gábor (1, 3–5); Horváth István (2)

Fig. 9. 1. Medieval window-recess in the upstairs part of the so-called barracks; 2. Doorway arch leading to the latrine; 3. Window apertures in the east wall of the 12th-century palace (lower level); 4. Lancet window on the lower level of the 12th-century palace; 5. Walling forming the southeast corner of the Great Palace, with traces of painted ashlar pattern on the plaster. Photograph: Gábor Mónos (1, 3–5); István Horváth (2)

megbízást adott azok folytatására. Mivel a boltozat megerősítésekor régészeti megfigyelés nem történt, először a pince nyugati boltvállárol kellett ismét eltávolítanunk a betöltést. A töltés alól előkerült (a kaszárnya nyugati fala alatt) a III. Béla kori, andezit kváderkőből épült külső várfal, benne szabályos távolságokban öt darab, valószínűleg a 13. században a falba utólagosan bevésett, befelé táguló, lefelé rézsűsödő, lőrésszerű nyílás maradványával. Ezek fölött, a vastag, kváderkőből épített várfal nyugati felén (végig a fal hosszában) két-három kváderkő sornyi, azonos korú felmenő falat is találtunk, amelyet az eddig ismeretlen Árpád-kori nagypalota maradványával azonosítottunk. Ennek a visszabontott falmaradványára épült rá a 14. században az új, gótikus palota fala (amely azonos a kaszárnyaépület földszinti, nyugati falával), benne sok, másodlagosan felhasznált kőfaragvánnyal és a már korábban előkerült hét darab, rézsűs, gótikus ablakmaradvánnyal.

A kaszárnya előtti külső várfalon, amely a 15. századi palota nyugati fala volt (a 70. számmal jelölt külső pince fölött), az építési munka során két, a török korban elfalazott ablaknyílás részlete bukkant elő. Az egyikből, másodlagos helyzetben örvénylő levelekkel és szőlőfürtökkel díszített, 12. századi párkányzat töredéke került elő.[37]

Ugyanekkor a keleti épületmaradványban (32–33) 1938-ban kialakított, volt román kőtár (a keleti palota) területén Nagy Emese tájékozódó kutatást kezdeményezett, amelyet betegsége miatt Horváth Béla folytatott. E munka során a kőtár déli végében ismételten feltárták egy korábban már előkerült, észak felé húzódó, Árpád-kori várfal részletét.

A korábban már kiásott szint alatt, a III. Béla kori palotafaltól kelet felé süllyedő rétegződések mutatkoztak a metszetfalban, amelyek az egykori hegyoldal lejtését követték. A kutatás ekkor 200–220 cm mélységben egy Árpád-kori járószintet is eredményezett, amely alatt H. Kelemen Márta egy késő római réteget is rögzített.[38] A kora Árpád-kori réteg itt közvetlenül a késő római leletekkel keltezett réteg fölött húzódik. Egy, az Árpád-kori rétegek közt mindenütt megtalált égési réteg valószínűleg a palota 13. századi leégésének emléke lehetett.

1981-ben további kutatásokat végeztünk a kaszárnya területén, valamint az alatta elterülő hegyoldalban is. Az épület alatti pince boltozatáról teljesen kitermeltük a ráhordott törmeléket, majd kibontottuk az 1980-ban, a nyugati, Árpád-kori falban megtalált, elfalazott rézsűs ablakokat, amelyek közül kettőt csak a török kori pinceboltozat javításakor falaztak el. Teljes kibontásukkor derült ki, hogy nem lőrések, hanem bevilágító/szellőzőnyílásai lehettek az Árpád-kori palota mélyebb szinten fekvő nagytermének *(9. ábra 4.)*.[39] A pince keleti boltvállának letisztítása után itt is falkutatásokat végeztünk, és a nyugati falhoz hasonlóan az udvari fal alsó részén itt is öt elfalazott nyílást találtunk. Ezek nagyobb méretű, négyszögletes formájú bevilágító-/szellőzőnyílások voltak (a külső, udvari homlokzaton az egykori udvari járószint fölé emelkedtek, belül pedig csak lefelé rézsűzöttek), és a nyugati falon találtakkal együtt az Árpád-kori nagypalotának az udvar felől félig a földbe mélyített és eredetileg sík födémmel ellátott, nagyméretű alsó terméhez tartoztak *(9. ábra 3.)*.[40]

Az Árpád-kori épület andezitkváderekből épített és az eredeti padlószint fölé emelkedő felmenő falából, mint már említettem, a nyugati fal alsó részén két-három kősornyi maradt meg a fal teljes hosszában. A keleti oldalon az Árpád-kori kváderkőfalat valószínűleg még a 14. században nagyjából a korabeli járószintig visszabontották, csupán az épület délkeleti belső sarkában maradt meg az újkori emeleti szint magasságáig az Árpád-kori palota fölmenő fala. Ez, a palota északi–déli hosszfalának és kelet–nyugati végfalának belső sarokrészlete egy ráépített köpenyfal alól került elő *(9. ábra 5.)*.[41]

A falkutatások során tehát egy eddig ismeretlen, hatalmas, 10,5 × 45 m alapterületű Árpád-kori épület bontakozott ki a kaszárnya alsó szintjén, amely a felhasznált andezit kváderkövek és az

37 *ArchÉrt* 108. (1981) 280. (Horváth I.); *RégFüz* Ser. I. No. 34. (1981) 73. (Horváth I.). Ezek az ablakok a kaszárnya alatti pince nyugati oldalán lévő külső pince fölött, a nagyterem alatti elpusztult helyiséghez tartoztak, félköríves átboltozott záródásuk volt, és a palota pusztulása után, a megrongálódott fal javításakor falazták el azokat.

38 *RégFüz* Ser. I. No. 34. (1981) 99–101. (Horváth B.).

39 A nyílások felső záródása vízszintes volt, kétoldalt és lefelé, belülre tágulóan rézsűzöttek, mégpedig az északi oldalukon erősebben, a déli oldalon kevésbé ferdék, azaz a rézsűzést a Nap járásához igazították, hogy a feljövő Nap minél hamarabb be tudjon világítani rajtuk. A lemenő Nap fénye miatt a déli oldalon már nem kellett ferdébbre alakítani őket.

40 *ArchÉrt* 109. (1982) 316. (Horváth I.); *RégFüz* Ser. I. No. 35. (1982) 115. (Horváth I.).

41 Az Árpád-kori nagypalota szürke andezit kváderkőből épített délkeleti, belső sarka erősen megégett. Az égett felületet később átvakolták, az új vakolaton kváderfestés nyomai figyelhetők meg. Az átégett falfelületek a palota leégésére utalnak, amelyet a tűzvész után még kijavítottak, azonban később, valószínűleg már a 14. században, a keleti palotafalat visszabontották, és csupán ez a felmenő falsarok maradt meg a korábbi épületből.

10. ábra. A kis román palota déli homlokzata a hozzáépített középkori pinceboltozattal. Fotó: Mónos Gábor
Fig. 10. South facade of the small Romanesque palace with vaulting from a cellar added in the Middle Ages. Photograph: Gábor Mónos

építéstechnika alapján azonos korú a 12. század végi itteni építkezésekkel, és azok legkésőbbi építési periódusához tartozott. Ez az épület kötötte össze a nála valamivel korábbi építésű északi kis román palotát (76–77–78) a déli, III. Béla-féle lakótoronnyal *(10. ábra)*.[42]

További falkutatásokkal a barokk födém gerendafészkei alatt egy sor elfalazott gerendafészket találtunk és bontottunk ki a kaszárnya keleti falán, amelyeknek alsó szintjei a kaszárnya nyugati (visszabontott, középkori) falkoronájának tetejével azonos magasságban voltak, és arra utaltak, hogy a bennük volt födémgerendák erre a visszabontott falra feküdtek rá (és futottak tovább az akkor újonnan épített nyugati, külső falig). Az ezekbe helyezett gerendák a 15. századi új palota emeleti nagytermének padlózatát tartották, egyúttal az alatta elhelyezkedő hosszú terem födémét is alkották.

A kaszárnya előtti nyugati falköz külső, dunai várfalának koronájában, a külső falsíkban, a 2. és 3. számú támpillér között megfigyelt nagyméretű fehér mészkövekről megállapítottuk ekkor, hogy azok a 3. számú támpilléren ma is meglévő gyámkőindításokhoz hasonlóan konzoloknak a falba beletörött csonkjai (négy darab). Ezek eredetileg a 15. századi, Vitéz-féle palota nagyterme előtt volt loggia (valójában a támpillérek között, a palota falán kívül,

[42] A nagypalota észak–déli irányú falai a korábban már fönnálló kis román palota déli homlokzati falához hozzá vannak építve, de nincsenek kötésben, tehát ahhoz utólag épültek hozzá, belső járószintjeik sem azonosak. Azonban azt, hogy egy előre eltervezett építési koncepcióban már a nagypalota terve is benne volt, az bizonyítja, hogy a kis román palota és a nagypalota falai a pinceszinten, illetve az alatt, az alapfalak is kötésben vannak. *ArchÉrt* 110. (1983) 305. (Horváth I.).

11. ábra. A Vitéz-palota betört konzolai a nyugati falban
Fig. 11. Broken corbels from the Vitéz Palace in the west wall

12. ábra. Lezuhant konzol a palota alatti kutatóárokban
Fig. 12. Fallen corbel found in an excavation trench below the palace

konzolokon kialakított, zárt függőerkély-folyosó) utolsó, eredeti helyükön meglévő maradványainak bizonyultak *(11. ábra)*.[43] Ennek alapján megállapíthattuk, hogy a palota pusztulásakor (1594–1595) a loggia maradványai – minthogy azok a falból kinyúló konzolokra voltak építve – a hegyoldalba zuhantak ki. E felismerés alapján a Vitéz-féle palota alatt folytattuk a már 1977-ben megkezdett hegyoldal-átvágást is.[44] A hegylejtő alsó harmadában, 4–5 m mélységben, egy részben kő, részben patics falú, török kori ház omladékai mögött, a hegy felőli oldalon, vastag kőomladékréteget találtunk. Belőle különféle kőfaragványok kerültek elő, köztük egy anyagában és méreteiben a Vitéz-féle palota dunai (3. számú) támpillérének sarkain, eredeti helyükön bent lévő konzolokkal azonos, teljesen ép, ék alakú, egyenes vonalú, fehérmészkő konzol is *(12. ábra)*.

[43] Ekkor ismertük fel, hogy a forrásokban a nagyterem dunai oldalán említett loggia nem a támpilléreket összekötő boltozatokra épült, mint azt korábban a Wolfgang Meyerpeck-féle, 1595. évi metszet ábrázolása alapján gondoltuk (vö. Horváth 1978, 332.), hanem a vajdahunyadi palotához hasonló, lépcsőzetes, ívelt végű konzolokra épített, zárt függőerkély-folyosó lehetett. Az esztergomi kőtári anyagban már addig is ismertünk a falban betöröttekkel azonos anyagú és méretű néhány konzolt, azonban funkciójuk eddig ismeretlen volt. Egy azonos méretű, ívelt végű fehérmészkő konzol töredéke a vízivárosi Budai kapu rondella fölötti falköz tereprendezésekor is előkerült 1972-ben. Ugyanott, a falköz fölötti várfalba beépítve pedig több, azonos anyagból faragott, egész konzolt figyeltünk meg, amelyek minden bizonnyal szintén a loggiából származnak, tehát ennek a falszakasznak javítására, átépítésére már a loggia pusztulása után kerülhetett sor.

[44] A hegyoldal átvágását eredetileg a történeti forrásokban említett Vitéz érsek függőkertjeinek kutatása céljából nyitottuk, mivel a korábbi kutatás ide lokalizálta a Bonfini és mások által emlegetett függőkerteket, valamint Vitéz érsek tornyát. Kutatásunk azonban semmiféle támfalat vagy a torony falait nem eredményezte, csupán a Várhegy természetes, csupasz sziklaoldalát, amelyet átlag 100–250 cm vastagságban, a hegyláb felé vastagodóan, jórészt a bazilika építésekor idetöltött, illetve az 1930-as évek feltárásai során még ráhordott, vegyes régészeti leleteket tartalmazó újkori töltés borított. Mivel azonban a konzolokra épített és leomlott palotahomlokzat elemei a meredek hegylejtőn a hegy lábához gurulhattak le, célszerű volt azt is megvizsgálni, hogy mi maradt azokból a lejtő alján.

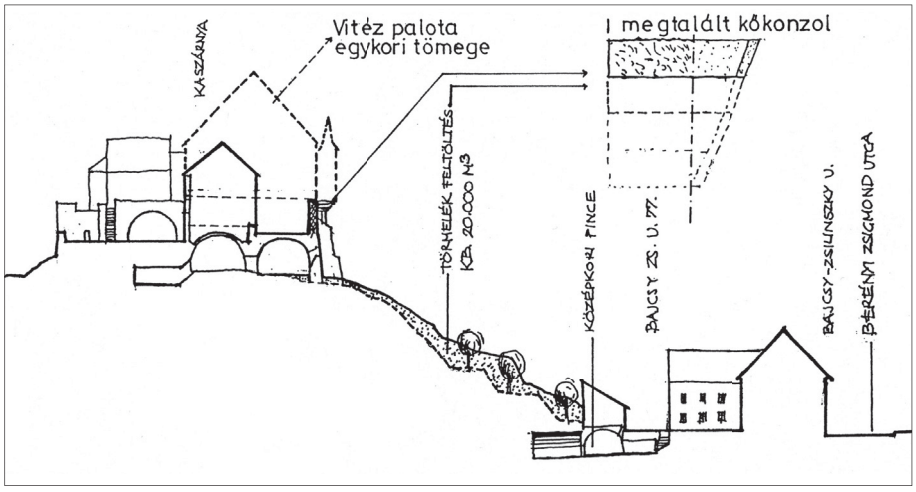

13. ábra. A nyugati hegyoldal keresztmetszete és feltöltése. Rajz: Vukov Konstantin
Fig. 13. Cross-section and filling of the west side of Castle Hill. Sketch: Konstantin Vukov

A hegyoldal teljes átvágása beigazolta azt a feltevést, hogy a palota – legkésőbb az 1595. évi ostrom ágyútüzében megsemmisült – nyugati homlokzata (a konzolokra épült erkélyfolyosó és a pillérek tetején álló zárterkélyek falazata) a hegyoldalba zuhant ki; a maradványok a lejtő alsó harmadában, 4–5 m mélyen fekszenek. A palota alatti hegyoldal teljes feltárása tehát olyan mennyiségű kőfaragvány, építészeti elem előkerülését sejtette, amely egy elméleti rekonstrukció (az eredeti helyükön maradt részletekhez visszaillesztve esetleg anastylosisos rekonstrukció) lehetőségét is magában hordozta *(13. ábra)*.[45]

Ugyanekkor folytattuk a román kőtár (32–33) falain belüli feltárást is. Nyomon követtük a már Lux Kálmán, majd Nagy Emese által is megtalált, északi irányba tartó korábbi, helyi, sárga homokkőből épült Árpád-kori várfalat, amelyet itt a 14–15. században épített új épület járószintjéig visszabontottak. Ezen a falon, a kőtár északi végében egy 8 × 8 m méretű, félig a várfal síkja elé kiugró, négyzet alaprajzú torony maradványait találtuk meg, amelynek északkeleti, külső sarkát (a várfalon kívül) Nagy Emese már korábban feltárta. Az északi oldalon a toronynak 3,5–4 m magas felmenő falai kerültek elő, s itt a tőle észak felé futó, fennálló várfalba beépítve folytatódik tovább a homokkőből épített fal mintegy 5-6 m magasságig megmaradt része *(14. ábra 1.)*. A torony északi felét a 15. században erős tégla hevederívvel átboltozták, erre építve az új épület (keleti palota) egyik sarokfalát. A torony lekövezett belső járószintjét, mintegy 300 cm mélyen találtuk meg, amelyet nagyméretű, másodlagosan felhasznált faragott kövekkel burkoltak.[46] Itt, a torony délnyugati sarkában, a kő járószint alatt keleti irányba a várfalon kívülre vezető csatorna kerek, kőbe vésett lefolyónyílását találtuk. Másik, ugyancsak a várfalon át kelet felé kivezető kőcsatorna lefolyóját leltük az épület délkeleti sarkában is.[47]

Megállapítottuk egyúttal, hogy a középkori épület (keleti palota) nyugati fala egy, a III. Béla kori palota falának folytatásában húzódó, annál korábbi Árpád-kori fal visszabontott maradványára épült rá. Minthogy a teljes felület feltárására nem volt engedélyünk, az előbbi fal és a négyzet alaprajzú

[45] *ArchÉrt* 109. (1982) 316–317. (Horváth I.); Horváth–Vukov 1986, 32–34.

[46] Az 1930-as évek ásatásai során ezt a toronybelsőt is feltárhatták, majd ismét visszatemették. Feltárásunkkor ugyanis a torony belseje kőtörmelékes földdel volt betöltve, lent, a kövezett járószinten egy Luxék által (1936–1938-ban) beszámozott, Árpád-kori oszloplábazatot is találtunk.

[47] A két, kelet felé kifolyó csatornajárat alapján úgy véljük, hogy itt, a 15. századi keleti palota egyetlen teret képező alsó szintje nagy valószínűséggel a korabeli forrásokban is említett istálló lehetett. Az egy teret képező földszint (32–33) légterét három hatalmas, téglából épített heveder ívelte át, és az ívek közötti tereket eredetileg kőkonzolokra támaszkodó gerendázaton kialakított gerendamennyezet zárta le. A hevederívek a palotaszárny emeleti válaszfalait hordozhatták. Az emelet fölmenő falából kevés maradt meg, mivel a Szent Tamás-hegy felől a török kori ostromok során szétlőtték. Az épület délkeleti, emeleti szárnyának török kori felfalazásából a pilisi ciszterci apátságból származó hevederívelemet bontottunk ki, ami arra utal, hogy ennek az épületrésznek pusztulására, illetve visszafalazására már a 17. század folyamán került sor. Vö.: Haiczl 1997, 48. jegyzet, 58. jegyzet, 64. jegyzet.

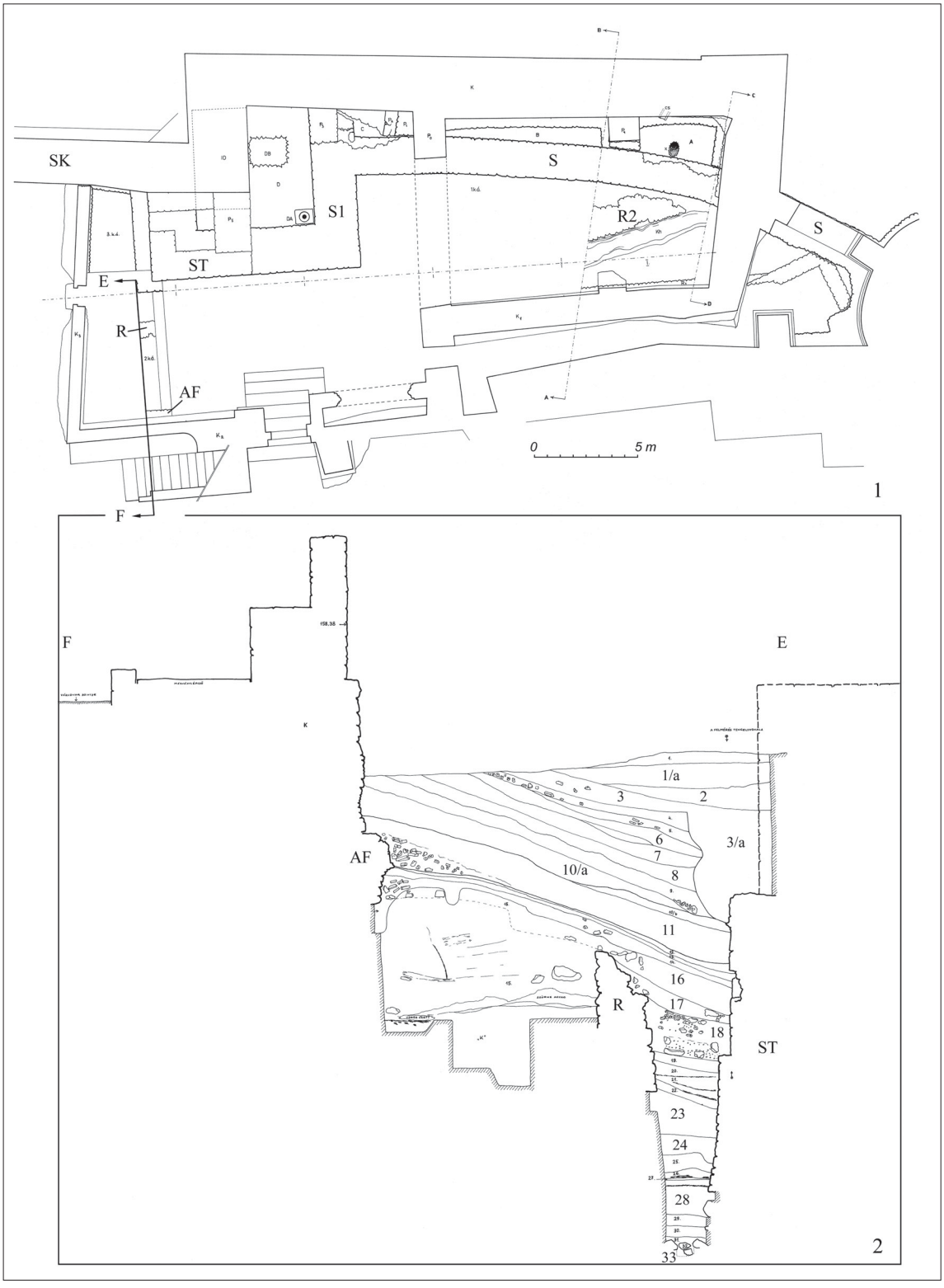

14. ábra. 1. Árpád-kori (12. századi) várfal és torony (S–SK, ST–S1) az ún. román kőtár területén; 2. régészeti rétegződések a 11. és 12. századi várfalak között. A rétegek magyarázatát lásd a 48. jegyzetben.
Fig. 14. 1. Arpadian-era (12th-century) castle wall and tower (S–SK, ST–S1) on the site of the so-called Romanesque Lapidarium; 2. Archeological layers between the 11th-century and the 12th-century castle walls. For an explanation of the layers see Note 48.

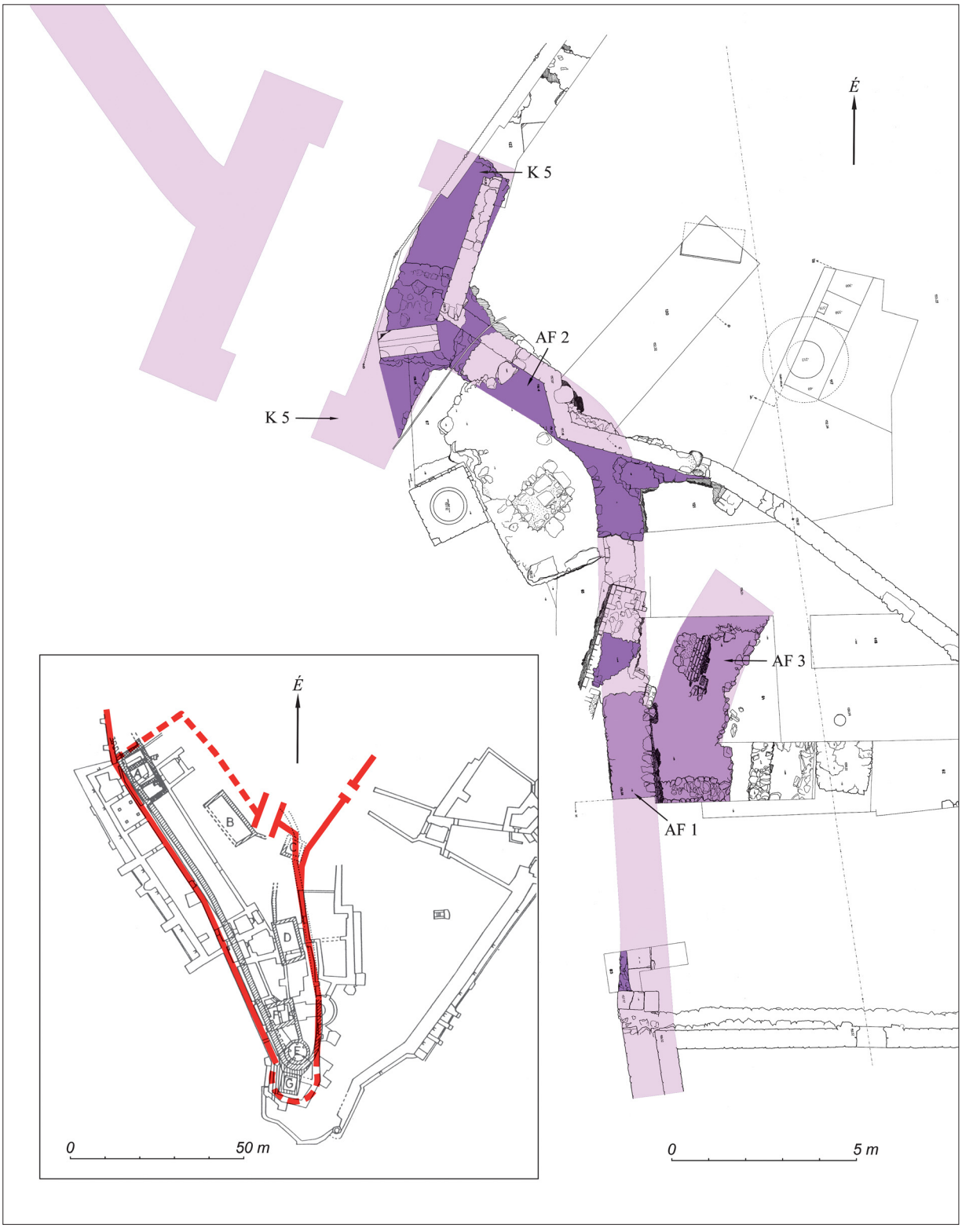

15. ábra. 11. századi várfalak és a kaputorony maradványai az ún. román kőtár előterében. AF 3 = külső várfal, AF 1–2 = belső palotaudvar fala, K 5 = kaputorony
Fig. 15. Remains of the 11th-century castle walls and gate tower in the foreground of the so-called Romanesque Lapidarium. AF 3 = outer castle wall, AF 1–2 = wall of the inner palace courtyard, K 5 = gate tower

torony között ásott kutatóárokkal próbáltuk meg átvágni a teljes régészeti rétegsort, azonban csak a középső bronzkori szintig sikerült lejutni az egymás alatt elhelyezkedő (középkori és római kori) falmaradványok közt összeszűkülő árokban, az újkori járószint alatt, 670 cm mélységben *(14. ábra 2.)*.[48] A kutatóárok feltárása során előkerült nagyszámú edénytöredék (közte kerámiából készült aquamanile darabjai), továbbá 12. századi márvány intarziaberakások, kőfaragványok, 13–14. századi érmek stb. jól keltezték a 11–14. századi rétegeket.

1982-ben munkánk a Vármúzeum tervezett új irodaháza területére is kiterjedt, a kőtártól északra (a 61–65. számú kutatóárkok között). Itt a területet kelet felől határoló várfalról megállapítottuk, hogy az az 1981-ben a kőtárban feltárt sárga homokkőből épült Árpád-kori fal folytatása, amely a Várhegy egykori déli domborulatának a peremén, a korai belső várkapuhoz húzódott. Az egykori domborzat felső szélén kiástuk a III. Béla előtti várfalnak a román kőtár nyugati fala alól induló két szakaszát. A vastagabb, „külső várfal" (AF 3) északkeletnek fordul, a várkapu irányába (folytatását az újkori bazilika építésekor elbontották). A vékonyabb fal (AF 1–AF 2), a palotaudvart kerítő „belső fal" előbb északnak tart, majd nyugatnak fordul – itt kerültek elő a belső kaputorony (K 5) maradványai *(15. ábra)*.

Ezek a falak nagy valószínűséggel a 11–12. századi királyi palota belső (váron belüli) körítőfalának, illetve kaputornyának maradványai lehettek. A feltételezett kaputorony többi része kutatási területünkön kívül, a feljáró út alá esett, északi folytatását pedig a bazilika építésekor elhordták. A várudvarra felvezető út melletti kutatóárokban előkerült ekkor a 12. század végi palota belső körítőfalának Andreas Krey hadmérnök által 1756-ban még bemért (akkor itt még fennálló) falalapozása is, amelyet a korábbi kutatások során nem találtak meg.[49]

Az 1981–1982-ben végzett kutatások során jutottunk arra a fontos felismerésre, hogy az eddig III. Béla palotájának tartott és az 1930-as években feltárt épületegyüttes (lakótorony, várkápolna) csupán a palota meredek szikla fölött álló, legjobban védett déli szárnya, a királyi család magánlakosztálya lehetett. Ezt a tőle északra, a mai bazilika közelében meglévő kis román palotától egy nagy udvar, illetve a külön kapunyílással ellátott belső kis udvar fala választotta el.[50] E két épületegyüttes között egy, a nyugati várfalra támaszkodó, 45 × 10,5 m alapterületű, észak–déli tengelyű épület volt a tulajdonképpeni ún. nagypalota, amely-

16. ábra. A nagypalota csarnoktermének falmaradványa, lent egy bevilágító ablak. Fotó: Mónos Gábor
Fig. 16. Wall remains from the great hall of the Great Palace, with a window below to let in light. Photograph: Gábor Mónos

nek földszinti, öt darab nyugatra és öt darab keletre nyíló ablakkal ellátott alsó termét 1981-ben ismertük fel. Az alsó, tárházként meghatározható, hosszú, félig az udvar szintje alatt fekvő terem fölött az Árpád-korban sík gerendafödém volt, s e felett helyezkedett el a 45 × 9 m belvilágú csarnok vagy nagyterem. A csarnok kváderfalából a délkeleti belső sarok körülbelül a mai emeleti járószintig, a nyugati homlokzati fal alsó részéből pedig két-három kváderkősor (kb. 100-110 cm magas része) maradt meg a fal teljes hosszában *(16. ábra)*. Ezen a nyugati falmaradványon öt darab Árpád-kori ablak (az egykori nagyteremhez tartozó ablakfülkék) részben elbontott, elfalazott maradványát is konstatáltuk.

[48] *ArchÉrt* 109. (1982) 315–316. (Horváth I.). – A jelen tanulmányban közölt *14. ábrá*hoz: az AF jelű fal a palota 11–12. századi belső védőfala, az ST és S1 jelű a négyzet alakú torony fala. 10–16. réteg: Árpád-kori, 17–23. réteg: római kori, 24–28. réteg: kelta, kora vaskori és késő bronzkori, 29–33. réteg: középső bronzkori. Az R jelű fal római kori.

[49] *RégFüz* Ser. I. No. 36. (1983) 79–80. (Horváth I.).

[50] Az elfalazott kapu helye a kis udvart lezáró Árpád-kori fal közepén jól felismerhető. Az elfalazás alapozási „zoklija" az akkori járószinthez igazodott, amely a kápolnához felvezető gótikus lépcső indulásával volt egy szinten. Később a kis udvart kimélyíthették. Az idenyíló 14. és 15. századi ajtónyílások (konyha és ciszternahelyiségek) küszöbei ugyanis már a lemélyített szinthez igazodnak.

17. ábra. Padlótégla unikornis alakjával, 12. század vége. Fotó: Horváth Orsolya
Fig. 17. Floor tile with a unicorn figure, late 12th century. Photograph: Orsolya Horváth

A nagypalota (69) nyugati falának északi végénél rábontottunk egy kívülről korábban már ismert, nyugat felé nyíló, elfalazott ajtónyílásra, amelynek külső küszöbkövét is megtaláltuk. A belső küszöb egy lépcsőfokkal magasabban került elő, amely az egykori nagyterem padlószintjével esett egybe, tehát ez az ajtónyílás eredetileg az Árpád-kori nagypalota csarnokterméhez tartozott, és mivel a dunai váraldal felé nyílott, arra utalt, hogy ott már az Árpád-kor végén, valamilyen csatlakozó építménynek (72) kellett lennie. (Azt a feltételezést, hogy ezt már az eredeti építési koncepcióban is tervezték, az a tény is támogatja, hogy az ajtónyílás alatti Árpád-kori kváderfalban egy csatlakozó építményre utaló „falcsorbázatot" alakítottak ki).[51] Az elfalazásból mázas padlótéglák kerültek elő *(17. ábra)*.

Az ajtónyílástól északra (a nagyterem északi falán), a kis román palota délnyugati falsarka és a dunai palotafal között egy észak felé nyíló, tégla átboltozású, elfalazott ajtónyílást is találtunk. Ez szintén az említett nagyteremhez tartozott és ezen, valamint mögötte, a nyugati várfalban húzódó keskeny folyosón át egy, a várfalból támpillérszerűen nyugat felé kiugró árnyékszékhez vezetett *(9. ábra 2.)*.[52]

A 12. századi nagypalota leégéséről annak több helyen megfigyelhető, erősen megégett fala tanúskodott, amelyet az égés után helyreállítottak és újra használatba vettek. Erre utalt az a tény, hogy a megégett falat utóbb bevakolták és a vakolt falfelületet kváderfestéssel látták el *(9. ábra 5.)*. Később, újabb építészeti koncepció alkalmával a megrongálódott palota falait (főleg a keleti oldalon) jórészt visszabontva (a 14., majd a 15. században is) ismételten átépítették.[53]

Kisebb kutatást végeztünk a palota 15. századi bővítésének a nyugati hegyoldalban álló fala mellett is, ahol a ma meglevő négy támpillértől (eredetileg a Vitéz-féle loggia zárterkélyeinek tartópilléreitől) északra másik két támpillér alapozását találtuk meg a felszín alatt. Ezek a pillérek az északi palotafallal, illetve az általunk ide lokalizált emeleti Szibillák kápolnájával együtt az 1595. évi ostrom során dőlhettek ki a hegyoldalba. E maradványok szerint a loggia az egész dunai homlokzat előtt végigfuthatott, illetve a két utolsó pillér már a forrásokban itt említett Szibillák

[51] Az ajtónyílás küszöbének kibontásakor az elfalazásból barna és zöld mázas, illetve piros és fehér festésű (matt) tetőcserepek, valamint sárgásbarna és zöld mázas, sima és díszített padlótéglák kerültek elő, másodlagos helyzetben, amelyek – a befalazás előtt – az Árpád-kori nagyterem padlózatának tartozékai lehettek. Kiemelkedik közülük egy futó unikornissal díszített, sárgásbarna mázas padlótégla *(17. ábra)*. Ennek a mázas padlótéglatípusnak egy kentaurral díszített példánya (és egy másik töredék) már az 1930-as évek várásatásán is napvilágot látott, amelyet Holl Imre III. Béla király építkezésével hozott kapcsolatba. Holl 1975, 109–110. E típushoz tartozó mázas padlótéglák töredékei (kecske, szarvas, vagy oroszlán ábrázolásokkal) feltárásaink során főleg a királyi palota térségében, különösen a palota alatti hegyoldalban kerültek még elő. A lelőkörülmények a padlótéglák ottani használatára utalnak. Mázas padlótégla-töredékeket azonban a Víziváros és a királyi város területén is találtunk. A „szétszórt" lelőhelyek alapján akár helyi műhely létére is következtethetünk.

[52] Az ejtőaknás árnyékszék elfalazott kifolyóját a külső falközben találtuk meg és bontottuk ki. Minthogy a sikátor (75–74), amely a kis román palota nyugati helyiségéből (76) is megközelíthető volt, itt továbbhalad még észak felé a várfalban, és egy nyugat felé, a 73. számú toronyba benyúló nagy pillérnél ér véget, lehetséges, hogy e nagyméretű pillér további árnyékszék(ek)et rejtett magába. Megjegyzendő, hogy a nagypalota későbbi árnyékszékei („árnyékszéktorony") is ugyanitt helyezkedtek el. A nagyteremből a sikátorba vezető ajtónyílást sajnos a Vármúzeum rekonstrukciója során – a nagyterem felől egy értelmezhetetlen ráfalazással – elfedték.

[53] Lehetséges, hogy az Árpád-kori nagypalota csarnokterme fölött még egy szint létezett, azonban a nagyarányú lepusztulás miatt erre utaló maradványok már sehol nem kerültek elő.

szentélye vagy Szibillák kápolnája nyugati homlokzatát tarthatta.[54]

1983-ban a kaszárnya nyugati oldalán, a kidőlt támpillérek mögötti épületrészen belül is végeztünk kutatást: az Árpád-kori nagyterem nyugatra nyíló ajtaja egy kéthelyiséges (terméskőből a nagy palotához hozzáépített) toldaléképületbe (71–72) vezetett át. Közülük az északi (72) még a 13. században épülhetett, a déli ehhez később épült hozzá. Az északi helyiség északi, emeleti falán egy félköríves, kőkeretes ablak teljes épségben megmaradt. Az eredeti nyugati falnak csak földszinti csonkjai őrződtek meg, mivel az a 16. század végi ostrom idején kidőlt (a két itt lévő támpillérrel együtt), és helyére nyílások nélküli, vastag erődfalat építettek még a 16. század végén vagy a 17. század elején. A helyiség földszintjén négy, terméskőből épített, négyzet keresztmetszetű pillér maradványai állnak *(18–19. ábra)*, amelyek minden bizonnyal az Árpád-kori nagyterem szintjén fölöttük elhelyezkedő építmény – valószínűleg kápolna – tartószerkezetének részei voltak.[55] A kápolna későbbi átépítésének emlékei lehetnek az itt előkerült gótikus keresztvirágok *(20. ábra)*. A déli helyiség déli falán egy lőrés, nyugati falának földszintjén egy részben szétlőtt, átépített, középkori ablak belső rézsűje szintén megmaradt; ennek nyugati felét (külső rézsűjét) egy 17. századi pajzsfallal elfalazták.

1984-ben a kaszárnyaépülethez észak felől csatlakozó kis román palotában falkutatást, a padlásterében ásatást végeztünk. A 12. századi boltozatos szobák fölötti cseréptető alatt ugyanis omladékrétegek helyezkedtek el, és a külső falkutatások arra utaltak, hogy az épület eredetileg emeletes lehetett. A nyugati, boltozott terem fölötti kutatóárokkal 18–19. századi rétegeket vágtunk át. Ezek alatt égési réteg, majd török kori sérült, megégett téglapadló került elő. Ezt egy szakaszon fölszedve mélyebben fekvő, középkori téglapadlóra bukkantunk, amely mellett a déli oldalon az Árpád-kori palotaszárny emeleti kváderkő falából mintegy 1 m magas falrész került elő, a kaszárnya északi homlokfalába beépítve. Itt, az emeleti, Árpád-kori fal mellett, a középkori téglapadló alatt megtaláltuk az eredeti, Árpád-kori, négyzet alakú padlótéglás járószint kisebb részletét, illetve a felszedett padlótéglák fektetőhabarcsának maradványát is.[56]

1985-ben elkészítettük a tervezők számára az épület teljes régészeti, építészeti dokumentációját. Megkezdtük egyúttal a palota alatti nyugati hegyoldal teljes letisztítását is, a palota pusztulásakor leomlott és a hegy lábához legurult omladék, illetve kőfaragványok felderítése céljából.[57]

[54] *ArchÉrt* 110. (1983) 305. (Horváth I.); *RégFüz* Ser. I. No. 36. (1983) 80. (Horváth I.). Az egykorú leírások (pl. Lubenau, 1587) szerint a Szibillák kápolnája itt, a palota északi végénél, a loggia mellett állt, és boltozva volt. Az ágyúlövésektől meggyengült épületet a boltozat nyomása omlaszthatta szét, az árnyékszéktoronnyal együtt.

[55] Feltételezhető, hogy ezek a pillérek egy, a palotához már a 13. században hozzáépített, majd a 14. és a 15. században is ismételten átépített kápolna építészeti szerkezetének tartópillérei voltak, amelyeket később a Szibillák kápolnájánál is felhasználtak. Vö.: Telegdi Csanád építkezései a 14. században; a *Chronika Acephala* adata szerint ugyanis Csanád érsek a palota mindkét oldalára kápolnákat épített. MES III. 20. Közülük az egyik valószínűleg az általa csak felújított (kifestetett) Árpád-kori várkápolna, a másik az általa átépített nagypalota északnyugati végénél (72) létesített (vagy szintén csak átépített?) kápolna lehetett. Talán ennek a kápolnának voltak tartozékai a feltárás során itt előkerült keresztvirágok *(20. ábra)* és más kőfaragványok.

[56] *ArchÉrt* 112. (1985) 290. (Horváth I.). Az 1984. év folyamán leletmentő ásatást végeztünk a bazilika oszlopcsarnoka előtti területen is, ahol 1983-ban, közművesítés alkalmával nagy számban kőfaragványok, valamint középkori, ólomkeretes ablakmaradványok stb. kerültek elő. *RégFüz* Ser. I. No. 37. (1984) 108–109. (Horváth I., H. Kelemen M.). Itt az újkori rámpa feltöltésével eltemetett keleti hegyoldal részletét tártuk fel, ahová a fölötte egykor elhelyezkedő Szent Adalbert-székesegyház szentélyének (valószínűleg a romok 18–19. századi elbontásakor kiomlott, kitöltött) maradványai zuhantak le. A 12–16. századból való faragványok között Árpád-kori szobortöredék, ajtó- és ablakbélletelemek, építészeti tagozatok, a Porta speciosához, a Szent István vértanú templomhoz és a Bakócz-kápolnához tartozó kőfaragványok, ágyúgolyók és egyéb apróleletek kerültek elő. (A főleg a Szent Adalbert-templom szentélyéhez, esetleg a Szent István vértanú templomhoz is tartozó, és sokáig külön őrzött, mintegy 200 darab kőfaragványt sajnos később a vár egyéb, vegyes kőanyagával részben összekeverték.) *RégFüz* Ser. I. No. 38. (1985) 96–98. (Horváth I.); *ArchÉrt* 112. (1985) 290. (Horváth I.). Megjegyzendő itt, hogy ugyanekkor a közeli Szent Tamás-hegyen, a Kálvária lépcsőiből is jelentős, a Porta speciosához, a Szent Adalbert-templomhoz és a Bakócz-kápolnához tartozó kőfaragványok kerültek elő. *RégFüz* Ser. I. No. 38. (1985) 79–80. (Horváth I.). Tapasztalatunk szerint a Szent Adalbert-templom kőfaragványai a város teljes területére szétszóródtak, de nagyobb mennyiségben főként Szentgyörgymezőn, Szenttamáson és a Vízivárosban bukkannak elő.

[57] A Várhegy palástjára a bazilika építését megelőző tereprendezéskor, majd az 1930-as évek ásatásai során hatalmas tömegű töltést hordtak, ezzel még mélyebbre kerültek a palotához tartozó omladékrétegek.

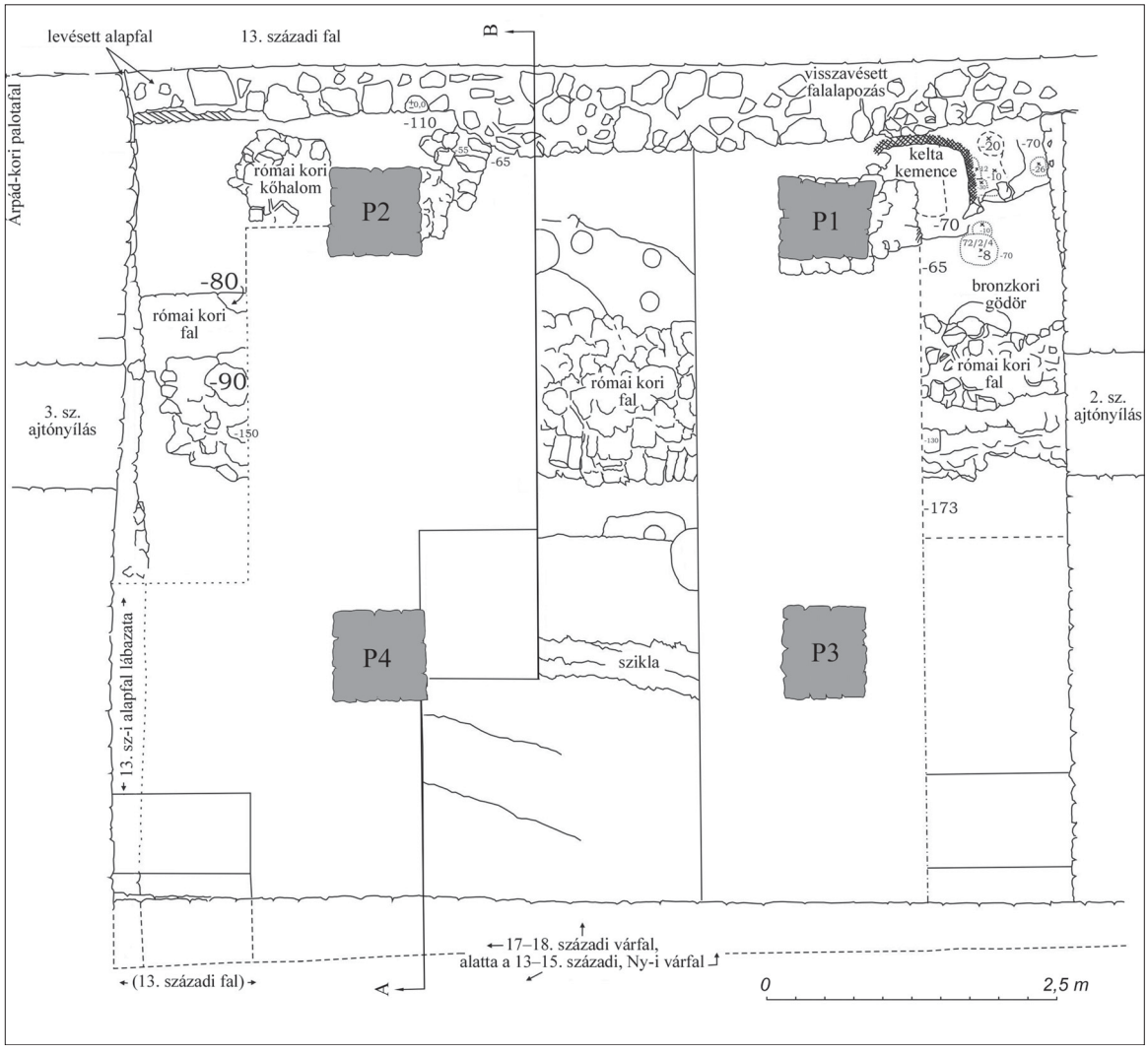

18. ábra. A 72-es helyiség feltárása 1995-ben
Fig. 18. Uncovering of room 72 in 1995

A 15. századi palota nyugati, támpilléres fala a hegy homokkő sziklaperemére épült, amelyet végig kiszabadítottunk a törmelék alól. A felső rétegek jórészét 1934–1938 között a várpalota ásatása idején termelték a hegyoldalba. Ezekből kevert régészeti leletanyag került elő, az őskortól napjainkig.[58]

1986-ban a kaszárnyaépület belsejében újabb falkutatás során a 15. századi nagyterem padlószintje alatti gerendázat további, elfalazott gerendafészkeit bontottuk ki. Megkezdtük a kaszárnya melletti külső, 2. számú pince (70) – amely eredetileg a palota nyugati traktusában lévő boltozott, 15. századi terem, s amely a várudvar felől pinceszint, a hegyoldal felől kb. második emeleti magasságban fekszik – területének feltárását. Az égett középkori járószint alatti betöltésből származó leletek keltezik a palotabővítés, azaz a Vitéz-féle palota építési idejét, mivel az Árpád-kori várfal elé, a hegy meredek, sziklás oldalába épített falközt az építkezés során töltötték fel a benne kialakított járószintig. A betöltésből jelentős számú állatcsont mellett az őskortól a 15. századig keltezhető apróleletek (mázas és mázatlan, sima és díszített, 12–14. századi padlótéglák töredékei; Anjou-liliomos, áttört mérműves, Zsigmond-címeres, figurális ábrázolású, mázas és mázatlan kályhacsempék töredékei; csontfaragványok; Zsigmond király ezüstdenára; freskótöredékek stb.) kerültek elő, amelyek a külső épületszárny építési idejét a 15. századra keltezték.[59]

[58] *RégFüz* Ser. I. No. 39. (1986) 88. (Horváth I.); *ArchÉrt* 113. (1986) 286. (Horváth I.).

[59] *ArchÉrt* 114–115. (1987–1988) 274. (Horváth I.); *RégFüz* Ser. I. No. 40. (1987) 79–80. (Horváth I.).

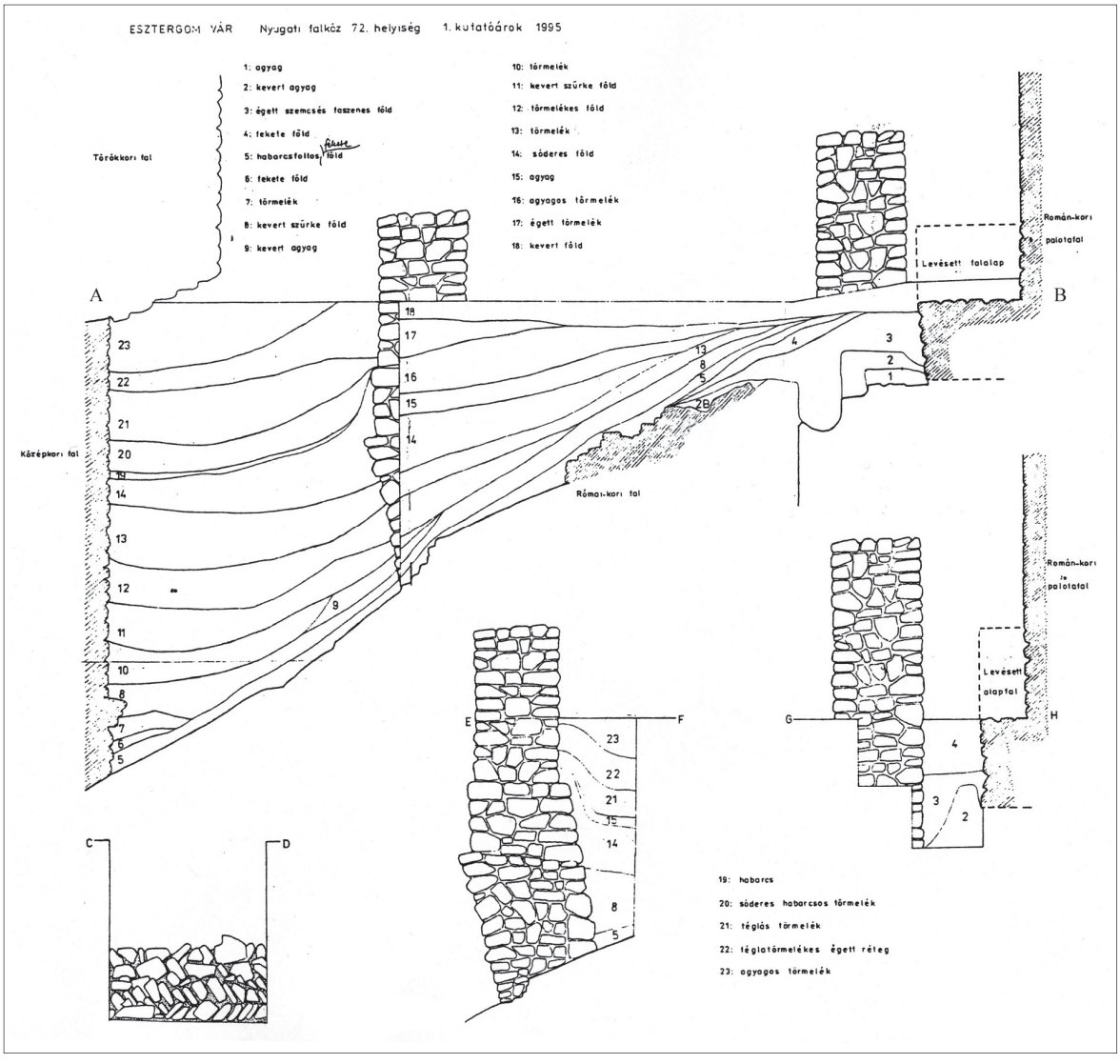

19. ábra. A 72-es helyiség A–B metszete
Fig. 19. Cross-section A–B of room 72

20. ábra. Keresztvirág a 72-es helyiség feltárásából
Fig. 20. Finial from the uncovering of room 72

Tovább folytattuk az Árpád-kori, illetve a Vitéz-féle palota alatti hegyoldal letisztítását is. Az Árpád-kori szárny alatt, a várkápolna vonalában egy, a későbbiekben felismert és megkutatott Vitéz-féle fürdőhelyiség (20) felesleges vizét elvezető, sziklába vágott vízvezető csatorna betöltéséből jelentős 15. századi és török kori kerámiaanyag került elő, amely a csatorna használatának korát is keltezte.[60]

[60] A sziklába bevésett csatornába a várfalból kinyúló, vörösmárványból faragott vízköpő vezette Vitéz János érsek (később felismert) izzasztófürdőjéből a vizet.

A lakótorony nyugati sarka mellett, a törmelék alól kibontottuk a torony délnyugati támpillérének alját, amelyről kiderült, hogy eredetileg az ún. Beatrix-teremből nyíló zárterkélybe rejtett árnyékszékhez hasonló, függőaknás árnyékszéket rejtett magába. Ennek fehér mészkőből faragott kifolyóját is megtaláltuk a pillér alján. Az építmény felső részét a 16. század végi ostromokban szétlőtték, a lakótorony falában hozzávezető, tömören befalazott sikátornak (folyosónak) csak kis részletét találták meg és bontották ki az 1930-as évek ásatásai során a Vitéz-féle studiolo melletti teremben (11).[61] A Vitéz-palota alatti hegyoldalban nagy tömegű földet mozgattunk meg, ennek nyomán az épület hosszában előtűnt az a sziklaperem, amelyre a nyugati traktus fala épült.

1987-ben a palota nyugati traktusának földszintjén lévő, 36 m hosszú boltozatos terem (70) északi felében folytattuk a feltárást. A ferde sziklafelszín és a külső várfal közti, egységesen 15. századi betöltésből az előző évihez hasonló leletanyag került elő.[62]

A Várhegy nyugati oldalában, a Vitéz-palota alatt is folytattuk a sziklafelszín megtisztítását a rárakódott törmeléktől, ame yből az őskortól az újkorig terjedő időszak edénytöredékei, római és középkori pénzek, színes mázas tetőcserép-törmelék, középkori kőfaragványok stb. kerültek elő. A palota északi része alatti sziklaperemhez hozzáépített török kori falat is találtunk. A fal északi és déli végét kibontva egy-egy eddig ismeretlen barlang nyílását fedeztük fel.

A palota déli fala (21–22) alatt, a hegyoldalban már 1986-ban megtalált hosszú, egyenes, függőleges sziklalemetszésről kiderült, hogy az egy Árpád-korban művelt kőbánya fala, amelynek sűrűn rétegződött, bolygatatlan betöltéséből 12–15. századi leletek (edénytöredékek, kályhacsempe-töredékek, nagyszámú állatcsont stb.) mellett, a felső rétegből Zsigmond király két ezüstdenára is előkerült. A Vitéz-palota déli, az Árpád-kori várfalon kívüli falának alapozását ezekbe, a Zsigmond érmekkel keltezett rétegekbe ásták bele.[63] Alább látni fogjuk, hogy e rétegek a fölöttük lévő konyha kidobált hulladékát tartalmazzák.

1988-ban az OMF megbízásából falkutatást és kisebb kutatásokat végeztünk a várkapunál, a kapuszorosban és a Budai torony területén is, a torony építészeti rekonstrukciója kapcsán. Tisztáztuk a 14. századi külső, felvonóhidas kapu formáját, és megkutattuk a vele egyidős kapuszoros elfalazott lőréseit, kibontottuk azokat az elfalazásokból. A kapu északi oldalán álló Budai toronyról kiderült, hogy a korábbi elképzeléssel szemben (14. századi eredetűnek tartották) valójában már a tűzfegyverek elterjedése után, a 16. században épülhetett a várkapu védelmére.[64]

Feltártuk ugyanekkor a Vitéz-féle palota nyugati traktusa földszintjén lévő 2. számú pince (70) déli harmadát is. A déli falsarok közelében megtaláltunk egy korábban, Méri István és Nagy Emese által már kiásott „belső pillért". A középkori járószint alatt, az eredeti, nyugat felé meredeken lejtő sziklafelszín és a 15. században épült külső fal közti betöltésből itt is 13–15. századi kerámia (edény-, kályhacsempe-, illetve padlótégla-töredékek) mellett néhány középkori kőfaragvány, valamint a korábbi palota idetöltött bontási törmelékrétegéből

[61] *ArchÉrt* 114–115. (1987–1988) 274. (Horváth I.). Ugyancsak részben szétlőtt állapotban került elő az 1930-as évek ásatásai során a Beatrix-teremhez (7. számú helyiség fölött) tartozó árnyékszék is, ott azonban az erkély boltozatának fele épségben megmaradt, annak alapján lehetett a zárterkélyt és a boltozatot helyreállítani. Mindkét árnyékszék eredetileg az Árpád-kori lakótorony tartozéka volt. Vö.: Várnai 1971–1972, 78.

[62] A középkori betöltés alatt, a sziklafelszín pereménél négy darab, a puha homokkőbe bevésett késő kelta kemence maradványát és három kelta gödröt is kibontottunk. A sziklába vágott kemencéket a sziklaperemnél az Árpád-korban végzett kőbányászattal részben elfaragták. *RégFüz* Ser. I. No. 40. (1987) 79–80. (Horváth I.).

[63] *RégFüz* Ser. I. No. 41. (1988) 81–82. (Horváth I.). Itt, a hegy nyugati oldalán bányászták tehát azt a puha, sárga homokkövet, amelyből a vár legkorábbi, 10–11. századi épületei, kőfalai épültek. Az itt talált leletanyag alapján jutottunk arra a következtetésre, hogy e hely fölött kellett lennie a konyhaépületnek, mivel a függőlegesre lefaragott (kibányászott) kőbánya mélyedését a fölötte lévő helyiségből kikerülő konyhai hulladék töltötte fel, amely, az egymásra települt rétegekből előkerült leletanyag alapján, a 12–15. század folyamán halmozódott fel. A rétegződésekben talált nagyszámú állatcsontanyag és a sok cserépedény-töredék az egykori királyi, illetve érseki konyhák hulladéka. A kőbányászattal „kivágott" bányaterasznak ekkor csak egy kutatóároknyi részét tártuk fel, a kőbánya majdani feltárása további, fontos lelteket és adatokat fog szolgáltatni a királyi és érseki konyhák, valamint az étkezési szokások, étkezési kultúra történetéhez.

[64] *RégFüz* Ser. I. No. 42. (1991) 73. (Horváth I.); EBM Adattár, 285. 3. 12. p.

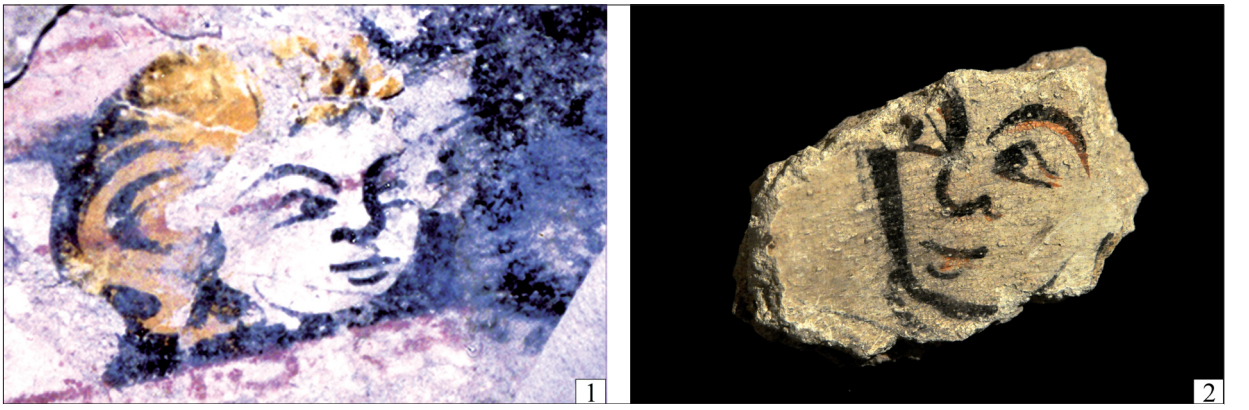

21. ábra. 1. 11. századi freskótöredék; 2. falképtöredék a külső pince betöltéséből
Fig. 21. 1. Fragment of an 11th-century fresco; 2. Wall-painting fragment from the filling in the outer cellar

11–13. századi freskótöredékek kerültek elő, köztük egy figurális darab is *(21. ábra 2.)*.[65]

A pince déli végében, a 16. század végi pusztulási rétegben több mázsa megégett kölest is találtunk. A megégett padlószintről Báthori István 1585-ben vert lengyel garasa került elő, jelezve, hogy a palota pusztulására és a jórészt beszakadt boltozatú terem betöltésére ennél későbbi időpontban, nagy valószínűséggel az 1595. évi ostrom után került sor. A leletanyag egyúttal azt is bizonyította, hogy ez az egykori nagypalota alatt elhelyezkedő külső pince száraz, élelmiszerek tárolására is alkalmas tárház volt a 15–16. század folyamán.

Ebből a helyiségből, az Árpád-kori várfal külső oldaláról indul egy meredek lejárat kelet felé, amely mélyen a sziklába vágott pincébe vezet. A pince a palota nagy udvara alá nyúlik. A homokkőbe vágott pince végénél széles szellőzőnyílás megy fel az udvarra. A sziklába vágott lejáró északi fele lépcsőzetes, déli oldala sima, ferde sziklafelszín, amelyen minden bizonnyal boroshordók leeresztésére alkalmas, faszerkezetű csúszda, „borkorcsolya" működhetett. A sziklapince az érsekség házi borospincéje lehetett, és feltehetően a 15. században vágták a sziklába, hiszen a korábbi külső várfalon kívül nyílik a bejárata.[66]

A palota emeletéhez dél felől csatlakozó, 1938-ban épített betonteraszt (21–22–23) 1988-ban az OMF felbontotta, így mód nyílt a burkolat alatt is kisebb kutatást, illetve megfigyeléseket végezni. A felbontott szint alatti, udvari szárnyépületről bebizonyosodott, hogy az egy kétszintes konyhaépületnek jelentős maradványa: az eredetileg síkfödémes, 14. századi épülethez tartozik egy elfalazott, a kis udvar felé nyíló, szemöldökgyámos gótikus ajtónyílás, valamint egy gótikus ablaknyílás részlete.

[65] A „belső pillér" az eredeti nagypalota délkeleti sarkán álló pillérrel egy vonalban helyezkedik el, és a Vitéz-féle palota építészeti rendszeréhez tartozik. A 2. számú pince (70) járószintje alatti betöltést részben az 1. számú pince (69) kimélyítéséből nyerhették, onnan kerülhettek a 14. században már jórészt elbontott Árpád-kori palota kőfaragványai és freskótöredékei a 15. századi külső terem, azaz a 2. számú pince járószintje alá (vö. 86. jegyzet). A figurális ábrázolású freskótöredékeket Tóth Sándor a 11–12. századra keltezte. *Pannonia Regia* 1994, 219, Kat. III-1. (Tóth S.). Hasonló figurális ábrázolás részlete került elő később az őrszoba boltválla mögött a déli falban, másodlagos helyzetben, egy kváderen *(21. ábra 1.)*.

[66] *ArchÉrt* 118. (1991) 132. (Horváth I.); *RégFüz* Ser. I. No. 42. (1991) 74. (Horváth I.). A tárházat nyugat felől keskeny, hosszú, függőleges résablakok világították meg, amelyek közül az egyiket úgy helyezték el, hogy az évszakoktól függően 11 és 12 óra között, kb. 10-15 percen keresztül úgy bevilágít a Nap az alsó sziklapincébe, hogy ilyenkor nincs szükség lent mesterséges fényre. A Vitéz-féle palota pusztulására az 1595. évi ostrom során kerülhetett sor: a lezuhanó tetőszerkezet és a bedőlő falak a 2. számú pince boltozatát északon és délen is beszakították. Maga a loggia és az épület délnyugati sarka pusztult el a legjobban (itt a főfal a konzolokkal együtt leomlott), amelyet később újjáépítettek, illetve felfalaztak. Ekkor került a pince belső, déli falsarkába – másodlagos helyzetben – egy 12. századi, homokkőből faragott hármas sarokfejezet, amelyet a törökök (vagy talán már korábban, Pálffy Miklós kapitánysága idején a magyarok?) a pilisi apátságból hozhattak ide a falak javítására (vö. Békefi 1891, 279–280; Haiczl 1997, 48.), amelyet az OMF az 1990-es években kiváltott a falból. Magát a pincét 1595 után már nem állították helyre (a boltozat nagy része be volt szakadva), hanem az épület törmelékével és földdel betemették, feltöltötték. Fölötte, a lakóháznak használt kaszárnya lakóinak kertjei voltak az 1930-as évekig, amikor is kiásták, és a megmaradt boltozat alapján visszaboltozva helyreállították. A pincéből kiásott földet, törmeléket egyenesen az alatta lévő hegyoldalba töltötték ki. Vö.: Várnai 1971–1972, 76–80.

22. ábra. A konyhakürtő maradványa. Fotó: Horváth István, 1988
Fig. 22. Remnant of a kitchen chimney stack. Photograph: István Horváth, 1988

Az épületnek a 15. században átépített földszinti, dongaboltozatos része épségben megmaradt. Utóbbihoz egy, ugyancsak a kis udvarra nyíló, nagyobb méretű, félköríves, élszedett, 15. századi, kőkeretes ajtónyílás és egy nagyobb, élszedett ablaknyílás tartozik. A déli végén megmaradt a földszinti konyhához tartozó hatalmas konyhakürtő boltozatának indítása (21. számú helyiség déli fele fölött) álboltozat formában. A kürtő építménye az épület három oldalán körbefutó kőpárkányzatban végződött, s a párkányzat fölött a kürtőt a 15. században színes mázas tetőcserepek fedték *(22. ábra)*.[67] A földszinti konyha dongaboltozatos északi kétharmada fölött, az alsó konyha összeszűkülő kürtője mellett, az emeleti szinten épült a Vitéz-féle palota óriástermét kiszolgáló, két helyiségből álló másik konyha, amelynek jelentős maradványait konstatáltuk ugyanekkor: a konyha nyugati és északi fala körülbelül a párkányzat aljáig megmaradt.

Az emeleti konyha két helyiségből állt: a déli helyiség (21. számú helyiség északi fele) fölött emelkedett a második kéménykürtő, amely teljesen elpusztult, de egykorú ábrázolások igazolják meglétét *(23. ábra)*.[68] Ebben a helyiségben volt a tűzhely és fölötte az emeleti konyha szabadkéménye. A helyiség nyugati falán, a járószint fölött kis, boltozatos nyílást

[67] Az eltemetett konyhaépületet valójában 1935-ben tárták fel. Az egykorú fotókon látható, hogy néhány középkori, mázas tetőcserép a kéménykürtő megmaradt alsó, külső részén, eredeti helyén megvolt. A hiányzó helyeket a helyben talált mázas cserepekkel 1938-ra kipótolták. A kéménykürtőt ma lezáró súlyos téglaboltozat barokk építmény. Amikor az 1970-es években az OMF légkondicionáló berendezést épített a konyha alá, fölszedték az addig „gótikus kőtárként" használt helyiség padlózatát, amely nagyméretű vörösmárvány lapokkal volt burkolva. (Ezekről később derült ki, hogy a Vitéz-féle loggiához tartoztak: a konzolokra fektetett kőlapok képezték az erkélyfolyosó járószintjét, és alapjául szolgáltak a zárterkély nyugati, vékony falának. Vö. Horváth–Vukov 1986, 28–30, 81–86.) Az épület alatti földmunkával meggyengített falak függőleges irányban repedezni kezdtek a konyhakürtőbe a 18. században beleépített súlyos, barokk téglaboltozat nyomásától, ezért kellett az épület szétesését a boltozat alá behelyezett modern vonóvassal megakadályozni. Az OMF belső szintsüllyesztése során, a felszedett kőlapok alatt nagy mennyiségű színes mázas tetőcserép- és égett téglatörmelék került elő, amelyek nyilván a beomlott konyhakürtőről kerültek az épület belsejébe. A konyha alatti hegyoldal letisztítása alkalmával a kürtőnél jóval nagyobb felületen szintén nagyszámú színes mázas tetőcserép-törmeléket találtunk, amely arra utalt, hogy nemcsak a kürtőt, hanem az egész konyhaépületet, sőt, az egész Vitéz-palotát színes mázas tetőcserép borította.

[68] Wolfgang Meyerpeck és Georg Houfnagel metszetei az 1595. évi ostrom után készültek. Meyerpeck metszete nyugat felől még mindkét kéménykürtőt ábrázolja egymás mellett, Houfnagel képén kelet felől már csak az egyik, valószínűleg a földszinti, alacsonyabban fekvő konyha kürtője látható. Lepold 1944, 19. és 52. számú metszet.

23. ábra. Meyerpeck metszete a konyhakürtőkkel (sárga színnel kiemelve) és a lakótoronnyal, 1595
Fig. 23. Meyerpeck's engraving showing the kitchen chimney stacks (highlighted in yellow) and the residential tower (keep), 1595

találtunk, amely a várfalból kinyúló vízköpőben végződött. A mellette, északon lévő, azonos méretű, valószínűleg előkészítő-, tálalóhelyiségben (22. számú helyiség fölött) is hasonló boltozatos nyílást találtunk, vízköpővel. Ezekről bebizonyosodott, hogy a középkori emeleti konyhához tartozó, az egykori járószintről nyíló vízkiöntő vályúk, illetve szemétkidobó nyílások voltak. (Alattuk találtuk meg a konyhai hulladékkal betöltődött, korábban már említett Árpád-kori kőbányateraszt. Vö.: 59. és 63. jegyzet.) Az északi tálalóhelyiségből egy észak felé nyíló, magas átjárónyílás maradványát leltük (keleti oldala magasan fennáll), amely egyenesen a palota nagytermébe *(triclinium)* vezetett. Maga a tálalóhelyiség egy 14. századi dongaboltozat fölött helyezkedik el. A boltozat alatti alsó helyiség azonban többszörösen átépített korábbi építmény, amelynek dongaboltozata és kelet felé nyíló jelenlegi ajtó- és ablaknyílása a 14. században épült be az Árpád-kori királyi palota négyzet alaprajzú konyhájának falai közé. Az Árpád-kori konyha kürtőjének jelentős részleteit találtuk meg ugyanis a ma is fennálló 14. századi dongaboltozat boltvállainak kibontása során, a boltvállak mögött. A 14. században köpenyfalat építettek a déli Árpád-kori falhoz, erről indul a dongaboltozat, itt, a déli oldalon volt az Árpád-kori konyha tűzhelye.[69]

Az emeleti konyhahelyiségtől keletre, a kaszárnya déli oldalán (a 23–24. számú helyiségek felett) is felbontotta az OMF a Luxék által 1938-ban készített betonteraszt. Az alatta végzett kutatás során megtaláltuk a palota óriásterme előtti, téglalap alaprajzú emeleti előcsarnok falmaradványait. Ugyanitt, egy 1936-ban elbontott barokk toldaléképület fala alatt (illetve az elbontott fal helyén) feltártuk az előcsarnok fehér- és vörösmészkő

[69] Az alsó helyiségben, a Nagy Emese alaprajzán jelzett falcsonknak nem volt folytatása sem észak, sem dél felé, ez a „falcsonk" maga lehetett az Árpád-kori konyha tűzhelyének alapozása. A vele kapcsolatba hozott, a közeli Szent István-teremben megtalált kora Árpád-kori fal ugyanis nem ebben az irányban folytatódott. A két fal rajzi összekapcsolása téves. Azt, hogy az Árpád-kori szabad tűzhely itt, a déli fal mellett volt, igazolja az a tény is, hogy a helyiség eredeti déli, andezit kváderkőből épített fala – amely egyébként azonos a kis udvart lezáró III. Béla kori fallal és amelynek részlete a déli, 14–15. századi konyhába nyíló és utólag a falakba bevésett ajtónyílásnak keleti oldalán ma is jól látható – erősen átégett, amely hosszan tartó, erős hőhatásról, az Árpád-kori konyhatűzhely ittlétéről tanúskodik.

24. ábra. Az árnyékszéktorony helyreállított északi boltíve és a kis román palota északi toldaléka
Fig. 24. Restored north arch of the latrine tower and the north annex of the so-called small Romanesque palace

lapokkal váltakozva kirakott padlózatának erősen sérült részletét, amelyet Báthy Géza és Séd Gábor *in situ* konzerváltak.[70]

A palota északnyugati végén falkutatást végeztünk, illetve folytattuk az északi falköznek (73) Nagy Emese által megkezdett, de be nem fejezett kutatását. A korábban megtalált Árpád-kori klozetaknák alapján itt sejtettük a Vitéz-féle palota árnyékszékeit is. A falközben talált leletanyag és a falmaradványok (befalazott boltívindítások stb.) falkutatása bizonyította, hogy itt valóban a nagy tömegeket befogadó palota árnyékszéktornyának (*Danskerének*) jelentős, kb. 15 m magasságban fennálló falmaradványaival van dolgunk. Az árnyékszéktoronynak eredetileg a szellőzését szolgáló, téglaboltívekkel áthidalt nagy, nyitott ívnyílásait – valószínűleg a török háborúk idején – befalazták *(24. ábra)*.[71]

Tovább folytattuk a palota alatti hegyoldal törmeléktől való megtisztítását, illetve az 1987-ben megtalált barlang betöltésének kitermelését. Utóbbiban, az újkori törmelék alatti rétegben két török kori gyermekcsontváz került elő.

1989-ben folytattuk a palota nyugati traktusa földszinti, nagy boltozatos termének (70 = 2. számú pince) feltárását, amelyben az előző évihez hasonlóan a 15. századi, égett járószint alól ismét nagy mennyiségű kerámia (főleg 14–15. századi kályhaszemek és -csempék töredékei) és középkori freskótöredékek kerültek elő. Az egykori nagyterem előcsarnokában az elbontott kőpadlózatnak a fektetőhabarcsban megmaradt lenyomatát találtuk meg több négyzetméternyi felületen *(25. ábra)*. A palota alatti hegyoldal törmeléktől való letisztítása és a korábban talált barlang betöltésének kitermelése is folytatódott. A barlang száját elzáró kőfalból gótikus kőfaragványokat bontottunk ki, amelyek szerint (és a benti török kori rétegződések alapján) a barlangot valószínűleg a 16. században falazhatták be, és végül (a bent talált tárgyi anyag alapján) a 20. század elején, a fal felső részén, tört nyíláson át részben eltömedékelték.

[70] Ez az eredeti padlórészlet jelenleg a helyreállítás utáni ún. Márvány terem padlózatában látható.

[71] *ArchÉrt* 118. (1991) 132. (Horváth I.); *RégFüz* Ser. I. No. 42. (1991) 74. (Horváth I.). Ezeket a részben beszakadt és befalazott boltíveket a Vármúzeum rekonstrukciója idején kibontották, az északra nyílót hitelesen helyreállították *(24. ábra)*. A nyugatra nyílót azonban nem az eredeti formájában mutatták be, hanem csak egy, a fal belső oldalán a 18. századi javításakor téglából épített, enyhén csúcsívesre falazott „teherhordó boltívig" bontották ki az elfalazást, és ott egészítették ki a boltívet. Az eredeti, 15. századi téglaboltív indítása itt is megvan, magasabban indul, mint a barokk boltozás, és a nyugati ívhez hasonlóan az is szabályos, félköríves téglaboltozat volt. Hasonló, nagy boltívekkel nyitott árnyékszéktorony volt például a Német Lovagrend toruńi és malborki várában is.

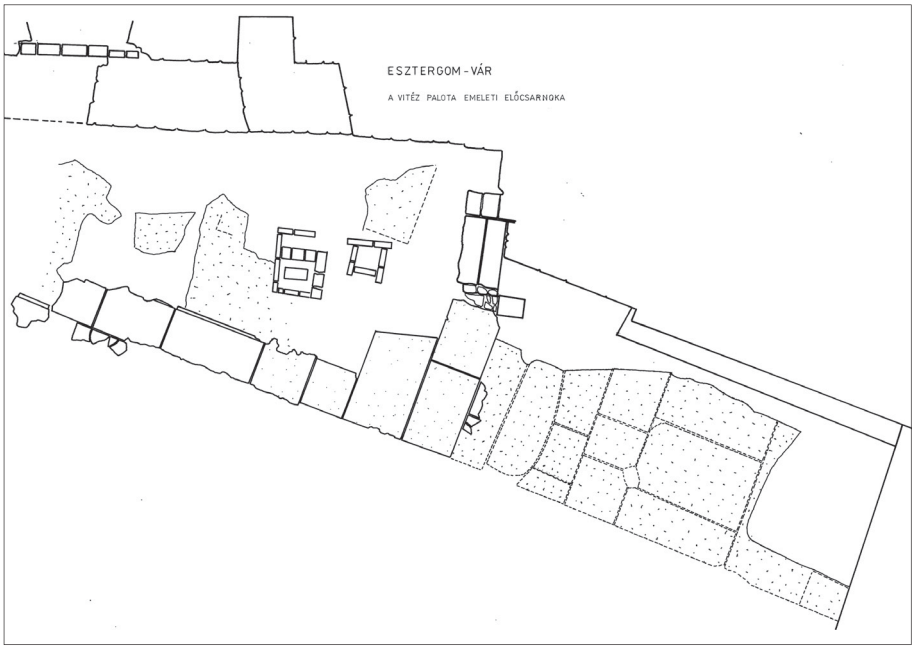

25. ábra. A nagyterem előcsarnokának padlózata a kőlapokkal és a kőlapok lenyomatával
Fig. 25. Floor of the vestibule of the great hall, with stone slabs and with imprints made by stone slabs

26. ábra. Freskómaradvány a Szent Vid-kápolnából, 14. század
Fig. 26. Part of a fresco from the Chapel of St. Vitus, 14th century

Az OMF helyreállítási munkái során kisebb tájékozódó kutatást végeztünk ekkor a várkapu előtti felvonóhíd pilléreinél is. Szétbontottuk a valószínűleg a 17. században épített kőpilléreket, mivel azokban középkori kőfaragványok voltak láthatóak (a szétbontást statikai okok is indokolták). Az omladozó pillérekből előkerült kőfaragványok között kiemelkedő jelentőségű volt egy teljesen ép, hosszú mészkőkonzol a Vitéz-loggiából, amely nyilvánvalóan a loggia pusztulása (1595) után kerülhetett ide, s így a pillérek építési korát is keltezi. A kőpillérek alatt további részleteit tártuk fel annak a gerendaváz-szerkezetnek, amelyet korábban (1958) Zolnay László, majd Nagy Emese is megtalált. Erről bebizonyosodott, hogy az eredetileg egy faszerkezetű híd talpgerendázata volt, amelyre részben ráépült a Budai torony keleti fala.[72]

Ugyanekkor egy építkezést megelőző kisebb kutatást végeztünk a Várhegy északi felén lévő őrségi épület és az alatta nyugatra nyíló, elfalazott

[72] *ArchÉrt* 119. (1992) 112. (Horváth I.); *RégFüz* Ser. I. No. 43. (1991) 57–58. (Horváth I.). A feltárt maradványok alapján a fahíd szerkezete elvileg rekonstruálható: eredetileg egy hosszú, faszerkezetű híd vezetett a várkapu felvonóhídjáig, a farkasveremig – ezt ábrázolja Georg Houfnagel a várat kelet felől bemutató látképén még 1595-ben is. Lepold 1944, 19. Az ostrom alkalmával megsérült hidat ekkor még valószínűleg eredeti formájában állították helyre. Később, már a 17. században részben a pilisi apátságból hozott, részben helyi kövekből építették meg az új híd kőpilléreit. Az itt előkerült kőfaragványok egy része: keresztboltozati zárókő, több, hozzá tartozó bordával, hatalmas ív- és fogsoros párkányzat eleme, ferde, tetőpárkányzati kőelemek, nagyméretű, finoman faragott kváderkövek – az azonos kőanyag (barna, kemény homokkő), a méretek megegyezése és az azonos részletformák alapján – a ciszterciek pilisi monostorából kerültek Esztergomba. Vö. Haiczl 1997, 48, amely szerint például 1641-ben is szállítottak pilisi köveket a törökök Esztergomba. A pilisi apátságból származó kőfaragványokat már korábban is találtunk különböző helyeken a várfalakba, illetve vízivárosi épületekbe, városfalba beépítve, és később is kerültek elő pilisi faragványok. Lásd a 47. jegyzetet.

várkapu mellett is, ahol egy 14. századnál korábbi templom (kápolna?) apszisának jelentős maradványait találtuk (14. századi freskómaradványokkal), amelyet a Szent Vid-kápolnával azonosítottunk *(26. ábra)*.[73]

1990-ben befejeztük a 2. számú külső pince (70) feltárását, majd kutatóárkokkal a Várhegy nyugati oldalát vizsgáltuk, a tervezett tereprendezés célját szolgáló közlekedés biztosítása céljából *(27. ábra)*.[74]

1991-ben megkezdtük az Árpád-kori lakótorony és a 14–15. századi konyhakürtő közti török kori falazat elbontását, a kürtőmaradvány kiszabadítása érdekében. Ezt a falszakaszt a romba dőlt lakótorony és a várkápolna köveiből építették. A bontás során a fenti épületekből származó kőfaragványok kerültek elő: 12. századi oszloplábazat, oszloptörzs, ívsoros párkányzat (festett vakolattal), reneszánsz ablakkeret-töredékek, valamint a kápolna hajójának helyreállított boltozatából hiányzó Árpád-kori boltozati borda *(28. ábra)* és egyéb, főleg a kápolna apszisához tartozó számos íves kváderkő stb. Kiszabadult a konyhakürtő gótikus párkányzatának részlete és 14–15. századi vakolt falfelülete. Az elbontott török kori fal mögött előkerült a lakótorony 15. századi vakolt falfelülete is, rajta szürke alapon fehér kváderfestés nyomaival *(29. ábra)*.[75]

1992-ben folytattuk a Várhegy nyugati oldalán korábban megkezdett tereprendezést. Ennek során ismét a bazilika helyéről a 19. század elején a hegy oldalába kitermelt földet és építési törmeléket hordtuk el. A bazilika alatti részen több 12–16. századi kőfaragványt találtunk, amelyek az egykori Szent Adalbert-templomból származhatnak (vörösmárvány oszloptörzsek, oszlopfő- és lábazattöredékek, vörösmárványból készült inkrusztációs padlótöredék, gótikus borda stb.), valamint eddig ismeretlen várfalszakaszok is előkerültek.

A Vitéz-palota alatti hegyoldalban egy római szarkofágtöredék, gótikus és reneszánsz faragványok, római, középkori és újkori (16–19. századi) pénzek kerültek elő a 16. századtól keletkezett törmelékrétegben. Ugyanitt, a korábban említett barlang szája alatt két 17. századi csontvázat is

[73] 1989-ben a Várhegy északi felén lévő ún. őrségi épületben (a közelmúltig a bazilika sekrestyésének lakóháza) és közvetlen a mellette fekvő térségben az épület felújítását megelőző, kisebb, részben statikai tájékozódást célzó kutatást is végeztünk. Ennek során a ház építéstörténetét, a ház alatt a vár Víziváros felé nyíló egykori, (ekkor még elfalazott) gyalogkapuját, a kaput védő lőréseket, a feljáró rámpát, ezek kibontását, bemutathatóságát is vizsgáltuk. A kapu melletti, alsóbb fekvésű kis bástya déli szélénél lévő „kihajló" fal alapozásmélységének vizsgálata céljából ásott kutatóárokkal egy korai, középkori épület maradványára bukkantunk, amelyre ráépítették a bástya falát. A „keletelt" helyzetű, derékszögben záródó („egyenes záródású") építmény keleti falán kétrétegű vakolatmaradványt találtunk. A felső, vakolt falfelületen a királyi várkápolnában lévő, 14. századi falfestménnyel teljesen azonos motívumú (gyémántmetszéssel és bekarcolt, festett gyűrűkkel díszített) freskómaradvány *(26. ábra)* alatt korábbi vakolatréteg helyezkedett el, amely az építmény 14. századnál korábbi eredetére utalt. *RégFüz* Ser. I. No. 43. (1991) 57–58. (Horváth I.). A maradványokat, amelyeknek 1990-re tervezett további kutatása sajnos elmaradt, a 13. században említett, de a fentiek, valamint a 11. század elejére utaló patrocíniuma alapján a valószínűleg Szent István kori Szent Vid-kápolnával azonosítottunk. Vö.: Horváth 1991, 132; Horváth 1997, 82–84. Az épület teljes feltárását a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Régészeti Tanszéke 2013-ban kezdte meg, Major Balázs tanszékvezető vezetésével. Major 2013, 14–16; lásd még: 116. jegyzet.

[74] *RégFüz* Ser. I. No. 44. (1992) 77–78. (Horváth I.). Mivel a palota alatt, a hegy palástjára korábban kitermelt óriási tömegű föld lassan csúszott le az alatta épült házakra, annak eltávolítása szükségessé vált, amit a város is szorgalmazott. A tervezett tereprendezés régészeti szempontból is fontos volt, mert a régészeti rétegződéseket (és az eltemetett építészeti maradványokat), valamint a palota leomlott omladékát is vastag törmelékrétegek takarták. Az idetermelt töltést a hegy sűrű körbeépítése miatt közvetlenül elszállítani nem lehetett, ezért a Várhegy északi végétől – a szállítás és a gépi földmunka célját szolgáló – feltáróutat építtettünk a Pilisi Parkerdőgazdasággal. Az út megtervezését és kiépítését megelőzően nyolc helyen átvágtuk a hegyoldalt az út nyomvonalán talajmechanikai vizsgálat (illetve a régészeti rétegződések ellenőrzése) céljából. Az utat mindenütt újkori (18–20. századi) törmelékes rétegekbe lehetett bevágni. E szondázó kutatás során rábukkantunk a Víziváros Malom bástyájának északkeleti sarkára, valamint a törökök által a 17. században a bástyához épített, U alakú ágyútorony maradványaira is. Ezen a feltáróúton azután 1991–1995 között kb. 55-60 000 köbméter földet, törmeléket szállítottunk el a hegyoldalból (főleg az egykori palota alól és a bazilika elől), s így értük el körülbelül a török kiűzése utáni, illetve a bazilika építését megelőző nagy földtöltések előtti állapotot. A jelenleg kialakított felszín alatt már csak régészeti módszerekkel szabad dolgozni, mert a tereprendezéssel közvetlenül a hegyoldalban volt török kori házak omladékainak tetején álltunk le a gépi földmunkával.

[75] Tovább folytattuk a palota alatti hegyoldalról a törmelék letermelését is. Ennek során újabb, eddig ismeretlen barlangnyílásra is bukkantunk. A korábban talált barlangban, amelynek a Szécsi-barlang nevet adtuk, egy török kori tűzhelyet tárt fel Kövecses Varga Etelka. *RégFüz* Ser. I. No. 45. (1993) 80–81. (Horváth I.); *ArchÉrt* 121–122. (1994–1995) 250. (Horváth I.).

találtunk. Előkerült egy biztosan a Vitéz-loggiához tartozó, teljesen ép mészkőkonzol is, valamint zöld, barna, vajszínű mázas tetőcserepek és padlótéglák töredékei.[76]

Tovább folytattuk a lakótorony és a középkori konyha épülete közé a török időkben beépített falrészlet elbontását. A falat az 1595-ben összeomlott várkápolna és a lakótorony köveiből építették, ezt tanúsították a fenti épületekből származó kőfaragványok. Kiemelkedő darab egy román ikerablak félköríves záradéka, azaz lunettája, a két ablakív fölött kis, kerek, élszedett szellőzőnyílással *(30. ábra)*.[77] A fal visszabontásával lehetővé vált az alatta elhelyezkedő és Vitéz érsek 15. századi gőzfürdőjével (izzasztófürdőjével) azonosítható építmény részleges megkutatása is, amelynek boltozatán belül már korábban konstatáltuk a gőz kivezetésére készült, később befalazott kis nyílásokat. Kiderült, hogy a kisméretű, dongaboltozatos épület fölött a tetőt nem ácsszerkezet tartotta, hanem a boltozatra, enyhe lejtéssel, habarcsba rakott kőtörmelékből kialakított tetőt készítettek, s egyenesen erre rakták (habarcsba) a tetőcserepeket. A külső, Árpád-kori várfal és a 15. századi épületfal közötti szűk sikátorban egymásba illesztett, felfelé fordított kúpcserepekből északról dél felé lejtő csatornát találtunk, amely a lakótorony falánál a fürdő épületébe, valószínűleg a tetőkön összegyűlt esővizet vezette. Az elbontott török kori falból a lakótoronyhoz, illetve a várkápolnához tartozó további kőfaragványok kerültek elő, a lakótorony falán itt is előtűnt a 15. századi kváderfestés *(31. ábra)*.[78]

1994-ben a Várhegy északnyugati (a bazilikától északra elhelyezkedő) oldalának tereprendezése során, folyamatos régészeti megfigyelés és kisebb leletmentő munkák alkalmával középkori kőfaragványok, török kori ágyúgolyók (254 darab) és egyéb apróleletek (kerámia, fém stb.) kerültek elő az egykorú, illetve a 18–19. században odahordott törmelékből. A bazilikától északra két hatalmas faltömböt találtunk a hegylejtő alsó harmadánál. Ezek az 1756. évi Krey-féle térképen is jelzett falromok (77. sz.), minden bizonnyal a török kori ostromok során nagy tömbökben kidőlt felső várfal maradványai. A kidőlt fal helyére hatalmas támpillérekkel megtámasztott új falat építettek akkor, amelyek

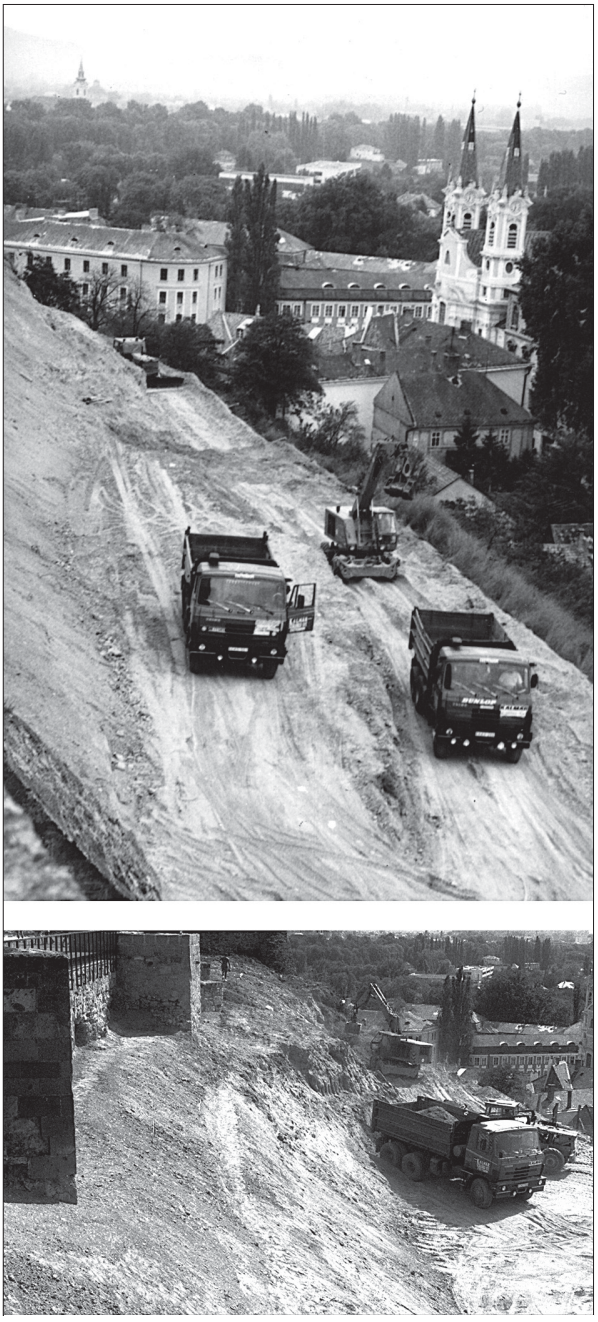

27. ábra. Tereprendezés gépi munkával a nyugati hegyoldalban, 1991–1994
Fig. 27. Mechanical earthmoving work on the west side of Castle Hill, 1991–1994

[76] Utóbbiak nagy valószínűséggel a Vitéz-féle palota tetőzetéről kerültek a hegyoldalba. Vö. Bonfini leírása. A palota alatti hegyoldalból, például a plébánia kertjéből (ma Berényi u. 3. szám felett) már korábban is kerültek elő színes mázas tetőcserepek és középkori, díszített padlótéglák töredékei. Lásd: *EBM leltár* 1900, 113–114.

[77] Az ikerablak-záradék méretei és a rajta lévő festés alapján nagy valószínűséggel a szomszédos Beatrix-teremhez tartozó erkély-árnyékszék ablakának tartozéka lehetett.

[78] *ArchÉrt* 121–122. (1994–1995) 250. (Horváth I.). A fürdő épülete a vakolt, festett falsíkhoz épült hozzá.

közül két déli támpillért teljesen elfedett a bazilika építésekor idehordott töltés. A harmadik és negyedik támpillér között az OMF 1960-as években végzett állagvédelmi munkája során került elő egy köpenyfal alól egy ma is látható, a várfal kidőlésekor dél felé erősen megdőlt, kváderkőből épített középkori támpillér, amelyet sikerült egy vaskos, új (16–17. századi) támpillérrel megtámasztani. A fentiek alapján az eredeti középkori várfal itt a mainál kissé beljebb helyezkedett el, a megdőlt középkori támpillér talán a fölötte elhelyezkedő, középkori érseki palota egyik támasztéka lehetett. Az itt talált kőfaragványok – a lelőhely alapján – a régi érseki palota, illetve a Szent Adalbert-székesegyház tartozékai lehettek.[79]

1995-ben a kaszárnyaépület nyugati és déli falán belülről, illetve a keleti fal belső és külső oldalán is végeztünk falkutatásokat. Az ún. közép főfalról, azaz a kaszárnyaépület nyugati faláról bebizonyosodott, hogy annak alsó, középkori részei csak csonkokban állnak, azonban minden megmaradt rész azonos magasságban, vízszintes felületben végződik. Ez a falegyen a Vitéz-féle nagyteremnek a keleti és északról a második ablakfülkéjében megmaradt téglapadlószintje alatt végződik. Rajta (minden falcsonkmaradványon) vékony agyagréteg helyezkedik el, erre épült rá a jelenlegi, barokk emeleti fal. Ez a közép főfali falegyen az épület északi végétől a börtönhelyiség (28) északnyugati sarkáig tart, ahonnét a palota déli és keleti homlokzati faláig az egykori terem járószintje fölé emelkedik. Ez a kiemelkedő rész valószínűleg a forrásokban emlegetett egyik belső karzat alépítménye lehetett a 15. századi nagytermen belül. A másik karzat a nagyterem (69) északi végében volt, a Szibillák kápolnája mellett. A kaszárnya keleti falából – másodlagos helyzetből – több helyen Árpád-kori és gótikus kőfaragványokat

28. ábra. A várkápolna keresztboltozati bordája a török kori falazatból
Fig. 28. Rib from a cross-vault in the castle chapel, from a wall built in the Ottoman period

[79] *RégFüz* Ser. I. No. 48. (1997) 98–99. (Horváth I.). Az év folyamán igen nagytömegű újkori töltést (kb. 15 000 köbméter) szállítottak el a hegyoldalból. A gépi munkát kb. a 18. századi szinteken állítottuk le, Krey hadmérnök 1756. évi felmérése és metszetrajzainak figyelembevételével. Ez alatt a szint alatt már a késő török kori pusztulási rétegek következtek, a hegyoldalba épített török kori házak maradványai mutatkoztak itt, amelyeket csak kézi munkával, régészeti módszerekkel lehet tovább bontani.

29. ábra. 15. századi vakolat és kváderfestés a lakótorony északnyugati sarkán
Fig. 29. 15th-century plaster with painted ashlar pattern in the northwest corner of the residential tower (keep)

30. ábra. 12. századi ikerablak záradéka a lakótoronyból
Fig. 30. Head part of a 12th-century twin window from the residential tower (keep)

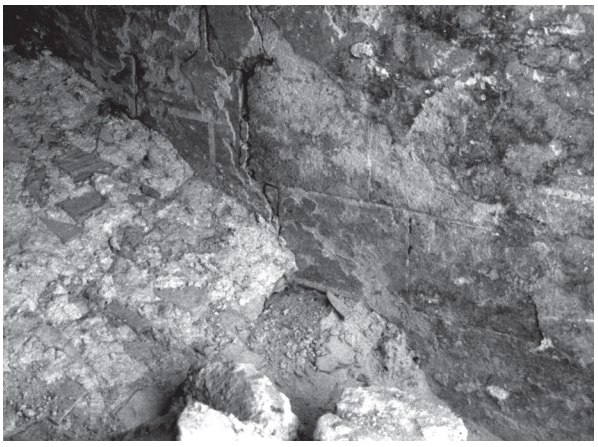

31. ábra. Kváderfestés a fürdőépület fölötti falon
Fig. 31. Painted ashlar pattern on the wall above the bath building

32. ábra. A hypocaustum fűtőnyílása a pince felől
Fig. 32. Furnace aperture for the hypocaust, from the direction of the cellar

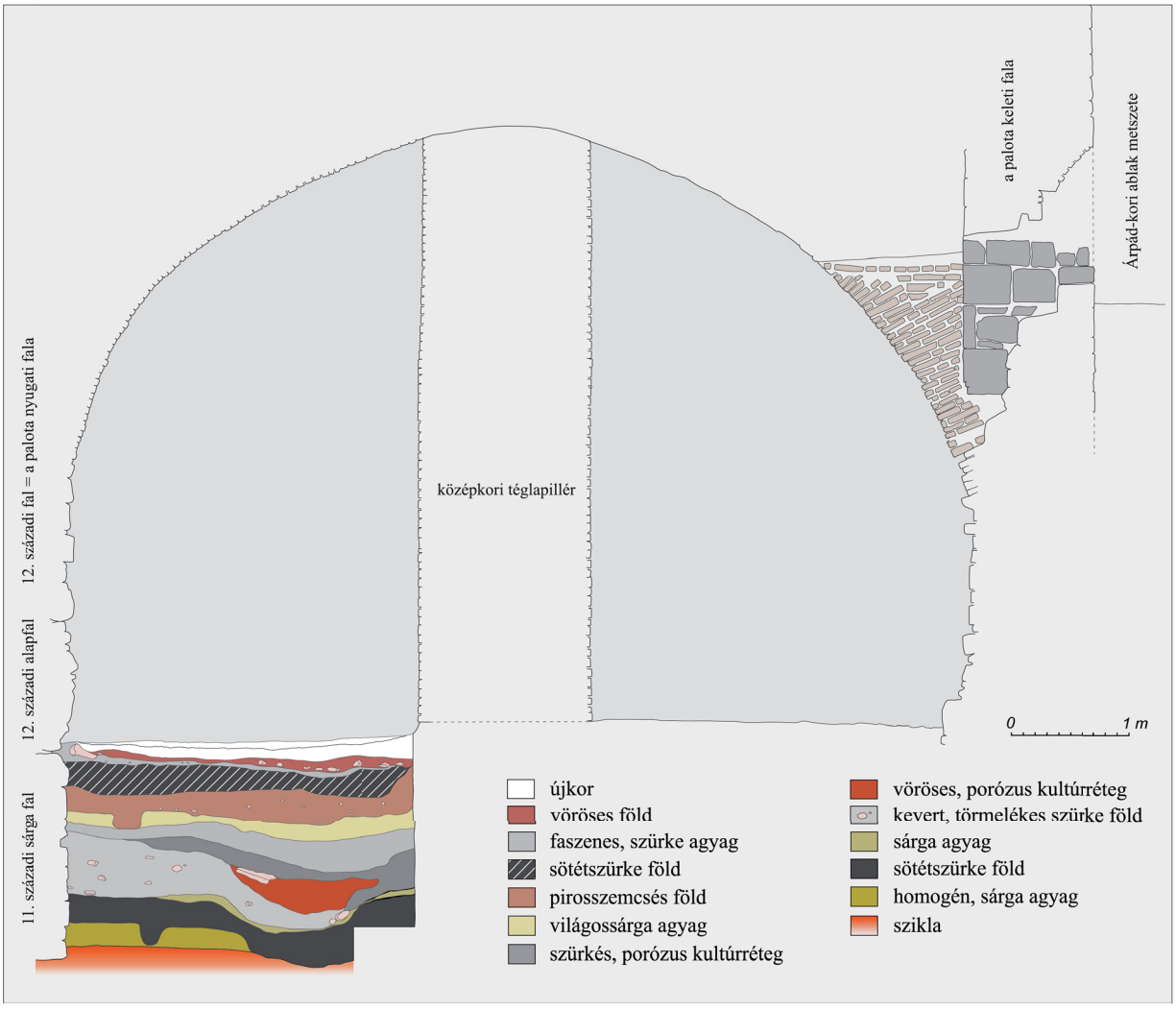

33. ábra. A 11–12. századi várfal a 12. század végi várfal alatt
Fig. 33. The 11th–12th-century castle wall beneath the late 12th-century castle wall

bontottunk ki.[80] A palotaépület déli, földszinti falában kibontott, belül erősen átégett, négyszögletes kürtő alatt, a pincében megtaláltuk és kibontottuk a hozzá tartozó (fűtő)nyílást is *(32. ábra)*. Ez az Árpád-kori nagypalota fűtőberendezésének, hypocaustumának része volt, amelyet nyilván a fal túlsó, déli oldaláról fűtöttek.[81]

Az Árpád-kori nagypalota nyugati oldalához a 15. században épített új traktusban (70) falkutatást és ásatást is végeztünk. A déli, boltozatos terem (külső pince) keleti fala itt a 12. század végi külső várfallal, illetve palotafallal azonos. Ezt a falat teljes hosszában egy korábbi (11. századi), sárga, helyi homokkőből épített fal visszabontott

[80] A belső karzatokhoz: Horváth 2008, 200. A kaszárnya keleti falából, másodlagos helyzetből előkerült kőfaragványok arra utaltak, hogy a 14. században, Telegdi Csanád idején átépített palota keleti falát a 15. századi építkezés idején az egykorú gótikus boltozattal együtt az épület hosszában megtalált földszinti boltozatindításig lebontották és – a gótikus palota faragott kőanyagát ugyanitt falazókőnek felhasználva – teljesen újjáépítették. A kaszárnyaépület keleti falának hosszában, belül megtalált 14. századi boltozatindítást egy későbbi köpenyfal takarta el. Ez a 14. századi boltozat a nyugati oldalon az ún. közép főfalra (azaz a kaszárnya nyugati hosszfalára), az Árpád-kori külső várfalra (a 12. századi palota felmenő fala mellé) támaszkodott, és ezen az oldalon a 15. századi építkezés során teljesen elbontották. Az épület nyugati falában megtalált gótikus, rézsűs ablakok ehhez a 14. századi, boltozatos nagyteremhez tartoztak. Az eredeti boltozat szerkezetéhez a keleti fal belső oldalán, a boltvállban szabályos távolságokban megfigyelhető hevederindítások és a nyugati falban talált rézsűs ablakok elhelyezkedése adhat támpontot.

[81] A délről nyíló fűtőnyílást később, 1997-ben szintén kibontottuk. Lásd a 86. jegyzetet.

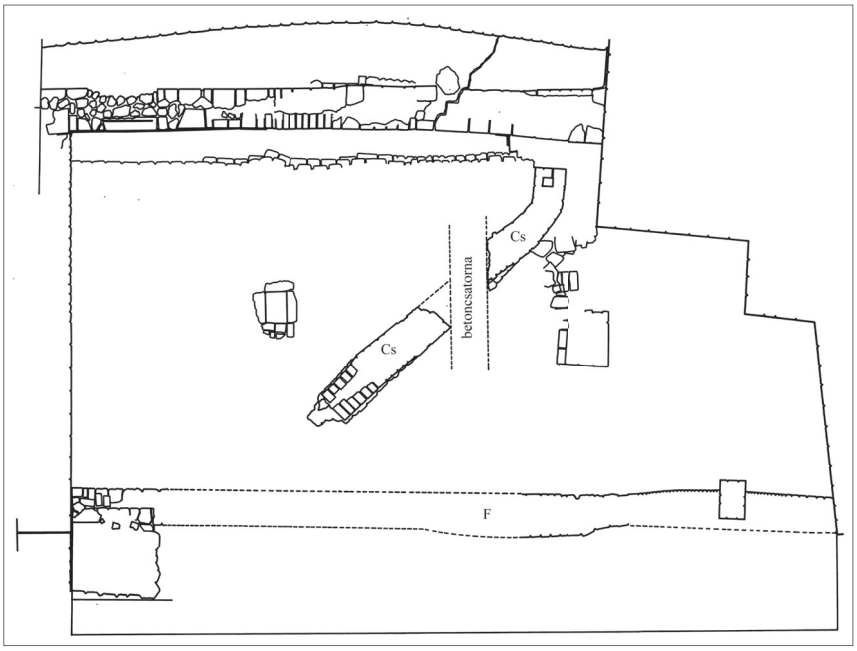

34. ábra. Az ún. ciszternaterem boltozata fölött
Fig. 34. Above the vaulting of the so-called cistern room

maradványára építették rá, amelynek többnyire csak egy-két kősora maradt eredeti helyén, de a kaszárnya nagy pincéjében lévő téglapillér mellett (69), ahol a hegy sziklája mélyebben fekszik és vastagabb régészeti rétegződések keletkeztek, a III. Béla kori fal alapozása alatt jelentős magasságban megmaradt a korábbi falazat *(33. ábra)*. Ez a lelet azt igazolja, hogy a III. Béla kori várfal a 11. századi külső várfal visszabontott maradványára épült rá, tehát a 12. századi fal az eredeti, 11. századi fal nyomvonalán épült ki.[82] A külső pincétől északra fekvő, második, négyzet alaprajzú falközben (72) végzett kutatás igazolta, hogy ez a négyszögletes építmény nagy valószínűséggel még a 13. században épült hozzá a 12. századi nagypalotához.

A kápolna melletti terasz (a 25. számú helyiség fölött) szigetelésének készítése során lehetőség nyílt a Luxék által lefektetett betonszint alatti kutatásra is. Itt a 12. századi keleti palotafal, illetve az ún. ciszternaterem dongaboltozatának háta és két, a boltozatban nyíló akna nyílása vált láthatóvá. Előkerült a várkápolnához levezető, reneszánsz lépcső folytatásában észak felé továbbfutó fal alapozása (F), valamint egy kőcsatorna (Cs) alapozása is, amely az itt összegyűjtött vizet egy függőaknán keresztül, a boltozott helyiség alatti ciszternához vezette le (*34. ábra)*. A feltárt maradványok beigazolták azt a sejtésünket, hogy az épületnek ez a része is 15. századi építmény, és Vitéz érsek írott forrásokban emlegetett két függőkertjének egyike itt, a boltozatos ciszternaterem (25) fölött létesült.[83]

[82] A korai külső várfal a nagy pince hosszában végig nyomon követhető; a Nagy Emese által feltételezett és a pincén hosszában keresztülhaladó fal valójában itt húzódott, maradványai végig megvannak. A Szent István-terem alatt megtalált és a korai körkápolnát övező fal azonban nem azonos a korai, 11. századi sárga várfallal (annál korábbi) és iránya sem egyezik sem a III. Béla kori, sem a Nagy Emese által feltételezett iránnyal.

[83] *RégFüz* Ser. I. No. 49. (1997) 87–88. (Horváth I.). A boltozat közepétől a várkápolna északi mellékkápolnája szögletébe vezető csatorna (alapozása maradt csak meg) egy függőleges vízvezető aknában vezette le az esővizet az ún. ciszternaterembe. Ott egy íves záródású, zárható kőfülkében, valószínűleg kavicsos szűrőrétegen keresztül egy, a ciszterna boltozatában eredetileg megépített aknán át folyt be a szűrt víz a ciszternába. Úgy látszik, hogy a kápolna falához hozzáépített vízvezető melléképítmény és nagy valószínűséggel az egész ciszterna és a fölötte kialakított függőkert-építmény is Vitéz János idejében létesült, egységes építészeti koncepció szerint. Vitéz érsek függőkertjének a budai királyi palota függőkertje és ciszternája lehetett a mintaképe. Vö.: Feuerné Tóth 1975, 11–54. A másik kert a lakótorony másik, déli oldalán, az Árpád-kortól meglévő – ekkor csak megújított vagy átépített – kerttel lehetett azonos, hiszen Bonfini a (lakó)tornyot a két kert között állónak mondja. Bonfini 1690, 413. A függőkerteket korábban a Várhegy nyugati oldalába feltételezték, azonban annak átvágása 1977-ben, majd teljes letisztítása igazolta, hogy sem a kertek, sem a „kerek" torony nem ott voltak. Vö. a 44. jegyzetnél írtakkal.

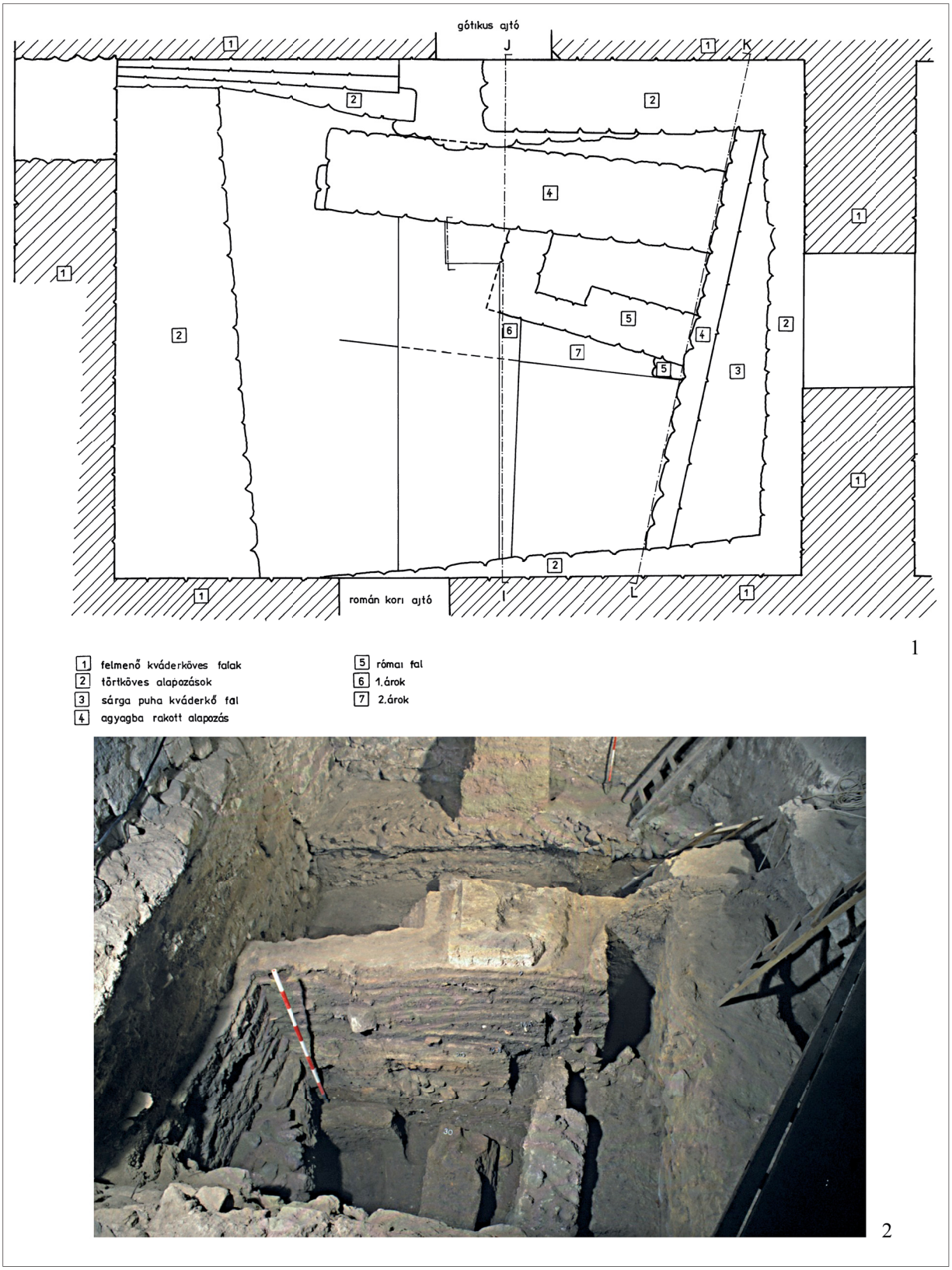

35. ábra. 1. A 76-os helyiség alaprajza; 2. régészeti rétegsor a 76-os helyiségben
Fig. 35. 1. Ground plan of room 76; 2. Archaeological layers in room 76

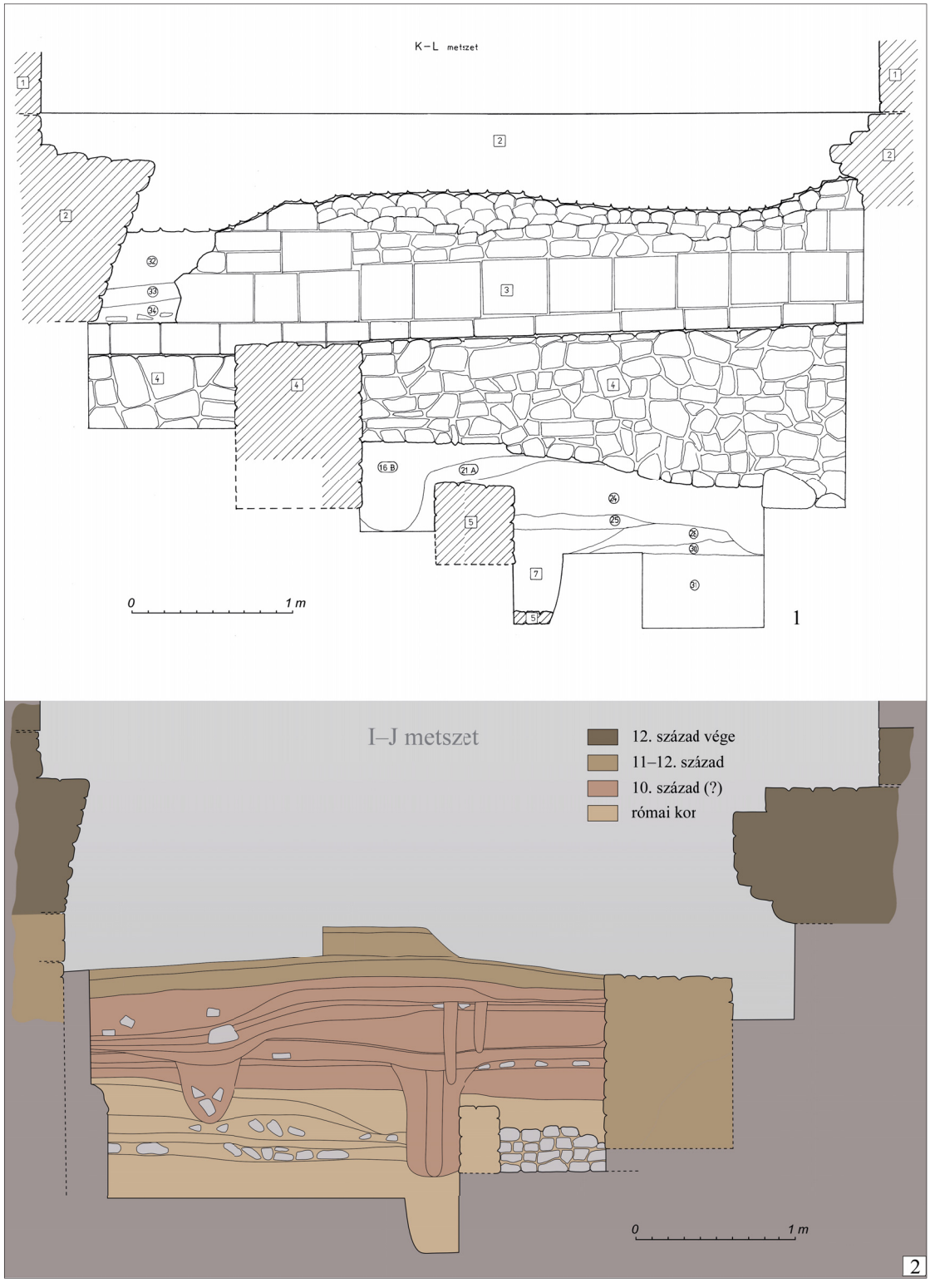

36. ábra. 1. A 76-os helyiség keleti fala alatti 11. századi fal maradványai;
2. rétegsor az ún. kis román palotában
Fig. 36. 1. Remains of 11th-century wall under the east wall of room 76; 2. Archaeological layers in the so-called small Romanesque palace

37a ábra. Csigalépcső maradványa a 78-as helyiség nyugati falában. Fotó: Benkő Elek
Fig. 37a. Remains of a spiral stairway in the west wall of room 78. Photograph: Elek Benkő

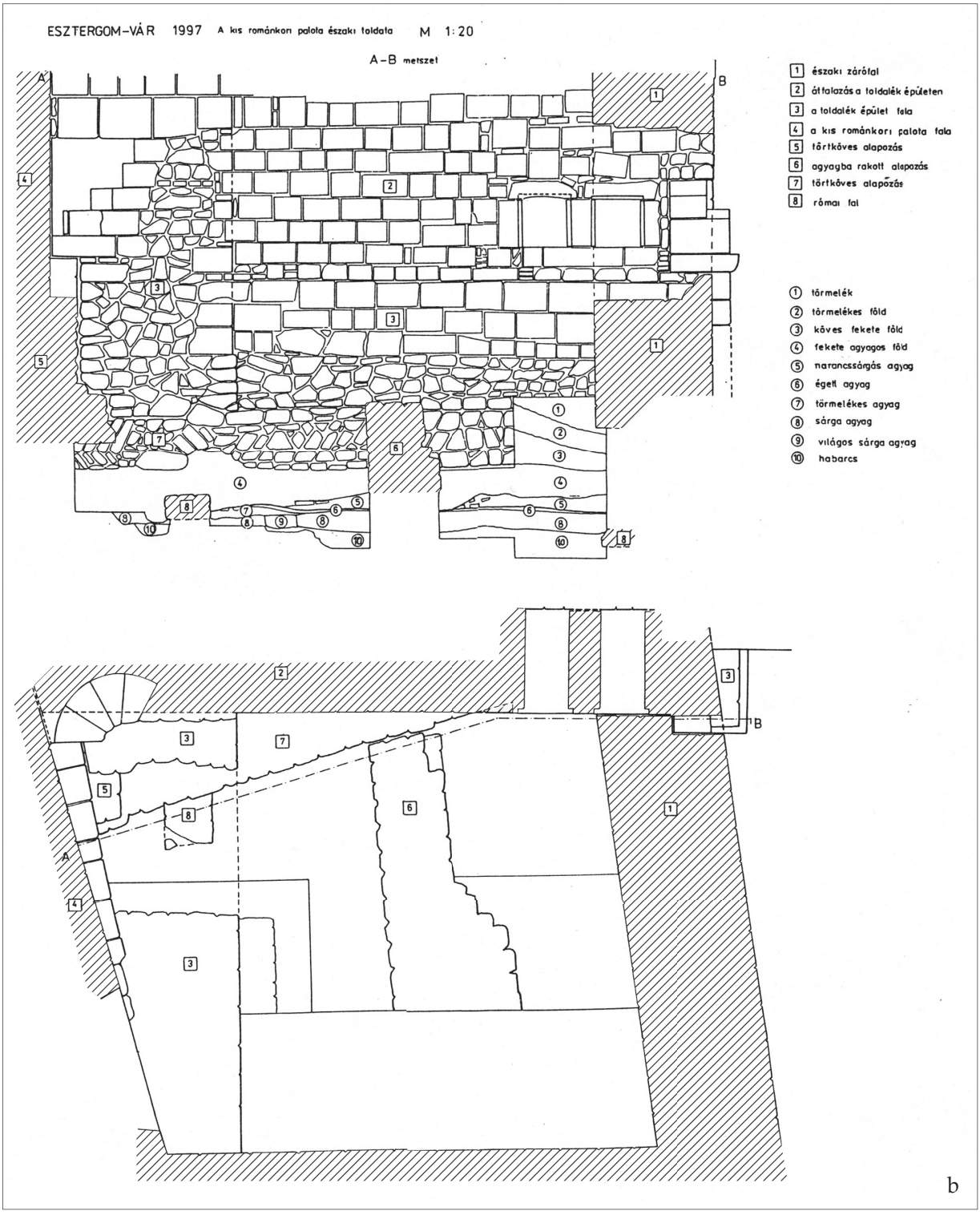

37b ábra. A 78-as helyiség nyugati falnézete és alaprajza
Fig. 37b. West wall section and ground plan of room 78

A kis román palota (76) helyiségét Nagy Emese feltárta, majd visszatemette, a szoba középső részén és szélein is sárga homokkő falakat talált. Mivel a középső „fal" nem illett a „képbe", újból kiástuk, és kiderült róla, hogy csupán egy korai, 10–11. századi fal omladéka. A három oldalról már korábban körülásott omladékot és az alatta megmaradt rétegződéseket 15–30 cm mélységig megbontva, a belőlük előkerülő leletek alapján 30 réteget sikerült szétválasztani a 12. századi bontás omladékrétegétől a kelta időszakig, amely a puha homokkő felszínére települt. A fennálló, 12. századi palota déli fala ráépült az első periódus (10–11. század fordulója) sárga homokkő kváderfalára. (Utóbbinak omladéka volt az első rétegünk.) A 3–21. rétegek a 10–11. századi épület megújított járószintjei és feltöltései voltak, alatta római kőépület, a hozzá tartozó rétegekkel, végül kelta rétegek és gödrök következtek *(35–36. ábra)*. A lépcsőzetesen bontott rétegsort a helyreállítás után üvegpadló alatt tekintheti meg a látogató. Ugyanekkor a kis román palota északi, korábban gótikus építménynek vélt toldalékáról (78) kiderült, hogy szintén Árpád-kori eredetű. Az építmény északnyugati falának alsó részén észak felé nyíló kapu ívezetének részlete és mellette, a nyugati falban két kis, négyszögletes falfülke került elő.[84]

1996-ban csupán kisebb kutatásra nyílott módunk. A Vitéz-palota nyugati traktusában teljesen feltártuk a külső falköz déli helyiségét (71), amelyről korábban úgy látszott, hogy a tőle északra lévő helyiséggel együtt még a 13. században épült. A feltárás során előkerült leletek (kerámia, kályhacsempék, érmek), valamint falelválások azonban azt igazolták, hogy ez az épületrész csak a 14–15. század fordulóján, illetve a 15. század elején épülhetett hozzá a 72. számú helyiséghez.

A kaszárnyaépületben (69), a Vitéz-palota nagytermében, a délkeleti falban lévő 1. számú gótikus ablakfülkében további kutatást végeztünk. Az eredeti helyén lévő (megégett, megrepedezett) gótikus szemöldökkövet kiemeltük a helyéről, restauráltattuk. (Az ablakfülke teljes magasságát megadta a szemöldökkő elfalazott hátoldalán előkerült egykori fülkeboltozat lenyomata. Ugyanitt megmaradt a boltozat indítása is.) Megtaláltuk az ablak könyöklőjének (parapet) fészkét is, így az ablakot teljes hitelességgel lehetett később helyreállítani. A kis román palota toldaléképítményének (78) délnyugati sarkában egy részben elbontott, elfalazott csigalépcső részletét bontottuk ki, amely itt az épület egykori emeletére vezetett fel *(37a-b ábra)*. Az év folyamán a tervezést és építkezést segítő egyéb kisebb falkutatásokat is végeztünk.

1997-ben a palotaegyüttes műemléki-múzeumi helyreállítása közben kisebb, részben a tervezést érintő kutatásokra került sor. A kis román palota alapfalkutatásának során kiderült, hogy a részben még fennálló, keleti, félboltozatos teremtől keletre a mai bazilika építésekor végzett tereprendezéskor a palotának még az alapfalait is kitermelték *(38. ábra)*.[85] A kaszárnyaépület déli végében, a börtönhelyiség (28) északi, nagy pince felőli oldalán 140 cm széles kutatóárkot nyitottunk az újkorban visszatöltött törmelékes földben. Az árok nyugati végében nagyobb mélységbe ástunk le. Itt előkerült az Árpád-kori palotaépület (12. század végi) belső falsíkja, amely a mai padlószint alatt 25–30 centiméternél kezdődik és 315 cm mélységig szépen faragott, nagyméretű andezit kváderkövekből épült; –315 centiméternél kiugró lábazata van az alapfalnak, amely –400 cm mélységig halad, ahol egy vele körülbelül azonos (észak–déli) irányú római kori falra épült rá.

A szomszédos őrszoba (29) újkori téglapadlója alatt az északi oldalon 17. századi járószintbe mélyített, téglával körülfalazott, agyaggal kitapasztott bronzolvasztó gödör, alatta egy 15. századi, téglából épített (sütő?)kemence maradványa került elő a szoba északnyugati harmadában. Mellettük, a szobát a börtönhelyiségtől elválasztó fal alsó része még Árpád-kori építésű, felső részét a 14–15.

[84] A 76. számú helyiségben három oldalról (korábbi kutatóárkokkal) elvágott rétegsor sajnos csak az északi oldalon csatlakozott a fennálló 12. századi épület falához, mégis a palota építéstörténetének egyik legfontosabb emléke. Ezért rétegenként csupán vékony „lépcsőket" bontottunk rajta (korhatározó leletek nyerése céljából), mert ezek az eredeti rétegződéseknek utolsó, *in situ* dokumentumai. A toldaléképület (78) falfülkéit valószínűleg már Nagy Emese is megtalálta. A falazástechnika és a kőanyag alapján a 12. századi építkezéshez tartozhatnak. Hasonló formájú és elhelyezkedésű falfülkék vannak a Hohenstaufok hasonló korú gelnhauseni palotája egyik ajtónyílása mellett is. A fentiek szerint a kis román palotának észak felé egy (nyitott?) előcsarnoka is volt, amelyet a 14. században egy tömör kőfallal lefalaztak.

[85] *RégFüz* Ser. I . No. 51. (1998) 29. (Koós I.). A kis román palotának 1756-ban még az emelete is fennállt (lásd Krey-féle felmérés A–B metszet), a földszinti termei pedig a 19. század első felében, 1834-ig megvoltak. Johann Aminger ez évi képén ugyanis a földszint még teljes hosszában áll (Balassa Bálint Múzeum, Helytörténeti gyűjtemény: H. 61.10.1.), az épület keleti felét csak 1834 után bontották el *(38. ábra)*. Téves az állítás, miszerint az épület keleti végét már a 19. század elején elbontották volna. Tolnai 2009, 264, 38. sz.

38. ábra. Johann Aminger 1834. évi képe, az ún. kis román palota földszinti része még fennáll
Fig. 38. Picture from 1834 by Johann Aminger, showing the ground-floor part of the so-called small Romanesque palace still standing

században átépítették. A két szoba között eredetileg szélesebb ajtónyílás volt, ezt később, talán már a 17. század végén, de legkésőbb a 18. század legelején beszűkítették. A 28. és 22. számú helyiségek közti fal és a benne megmaradt kőkeretes ajtónyílás is Árpád-kori, és a 29. számú helyiséggel együtt a nagyteremhez tartozó konyha része lehetett.

Az őrszoba (29) északi oldalán kibontottuk a nagy pince déli falán már 1995-ben megtalált 12–13. századi kőkeretes hypocaustum-fűtőnyílás fűtőhelyiség felőli, külső oldalát. A vastag falban befelé szűkülő nyílás belső részét horonnyal ellátott, andezitből faragott kőkerettel látták el. A külső, tágabb, rézsűs nyílást szintén szürke andezitből faragott íves kőkeret zárhatta, amelynek egyik felét (íves kőelem) a hamus betöltésbe bezuhanva a helyszínen megtaláltuk. A fűtőnyílás előtti, téglalap alakú fűtőhelyiség falai határolták a kimélyített északkeleti sarkot. Az itt megtalált emlék az Árpád-kori palota egyik legkorábbi, épített fűtőberendezésének maradványa. A fűtőgödör alatt, kis területen egy korábbi (10–11. századi?) cölöpsor részletét bontottuk ki, amelynek rendeltetése ismeretlen.[86]

[86] A szoba déli felében ásott kutatóárokban, annak nyugati végénél egy észak–déli irányú római kori fal is előkerült a középkori fal alatt. Maga a hypocaustum építménye nyilván a fal túloldalán, a pinceszinten, a nagyterem (69) alatt volt. Megfigyeléseink szerint a pincét a 15. századi építkezések (a külső palotaszárny kiépítése) alkalmával kimélyítették, innen nyerve a meredek szikla és az új, nyugati fal közti mélyedés (a külső pince, 70) kitöltéséhez szükséges anyagot, és – legkésőbb ekkor – a hypocaustum építményét elbontották. Erre utalnak az itt előkerült 11–12. századi leletek. A pince kimélyítése miatt vált láthatóvá egyúttal a belső pincében a nagypalota falalapozása (lásd a *33. ábrán*). A hypocaustum felhagyására azonban már korábban sor kerülhetett, mégpedig a nagypalota Telegdi Csanád érseksége (1330–1349) idején történt átépítése idején. Ez az átépítés egyúttal új fűtési mód kialakítását is jelenthette: ekkor épülhetett a nagy pince északi végében ma is fennálló hatalmas téglapillér, amely a pinceboltozatot támasztja alá, talán, mert fölötte, a pinceboltozatra alapozhatták rá a Telegdi-féle nagyterem fűtését kiszolgáló új kéményt. Ettől kezdve a gótikus nagytermet erre a kéményre (és pillérre) épített hatalmas cserépkályhákkal fűthették. Ugyanitt állhatott később a Vitéz-féle nagyterem kéménye is, amelyet a *Die Stat und Schlos Gran* feliratú és a Meyerpeck-féle, 1595. évi metszetek is ott ábrázolnak. Lepold 1944, 13. és 52. sz.

39. ábra. A feltárás képe az ún. kis román palota északi oldalán
Fig. 39. Picture of excavation work on the north side of the so-called small Romanesque palace

40. ábra. A gerendarács-szerkezet feltárása 1999-ben a 79-es helyiség keleti oldalán
Fig. 40. The uncovering in 1999 of a structure consisting of criss-crossing beams on the east side of room 79

1998-ban a kis román palota délkeleti térségét kutattuk meg. A bazilika építését megelőző tereprendezés során itt nemcsak az Árpád-kori palota keleti felét, hanem a palota középkori, belső védőfalának alapfalait is kitermelték, csupán néhány őskori és kelta objektum került még itt elő.[87]

1999-ben a kis román palota északi oldalán nyitott szelvényben (a 79-es számmal jelölt objektum mellett, attól keletre) egy mindössze 6 × 7 méteres, alig bolygatott területet találtunk, amelyet sem a bazilika építését megelőző tereprendezés, sem a korábbi kutatások nem érintettek *(8. ábra)*. Ezen a kis, bolygatatlan területen a 12. század végén épült, ma is fennálló palota egykori járószintjénél mélyebben megtaláltuk a korábbi (10–11. századi) palota maradványait. Ezek a korai palotamaradványok a Nagy Emese által a kis román palota alatt megtalált és korábban Géza fejedelem korinak meghatározott, sárga, helyi homokkőből épített palota észak felé terjedő részét képezhették.[88] Feltártunk itt egy 12. századi, tégla alakú, földbe mélyített, cölöpös objektumot (műhely?), amelyet beleástak a 10–11. századi palota padlószintjébe, valószínűleg a 12. századi palota építése idején *(39. ábra)*. Az objektum déli oldalán a korai palota terrazzopadlójának nagyobb és egy belső válaszfalának kisebb részlete került elő, amelyet a 12. századi palota alapfalával is átvágtak. A terrazzopadló alatt egy három rétegben egymásra helyezett gerendavázas szerkezet maradványát találtuk és tártuk fel *(40–41. ábra)*. A gerendák alsó sora a római kori rétegen feküdt (a szelvény keleti szélén római kori fal részlete és római telepnyomok is mutatkoztak). Az elkorhadt gerendák betöltődéséből és a kazetták közötti földből is 10–11. századra jellemző (valamint kelta és római kori) kerámiaanyag került elő. A feltárt szerkezet nagy valószínűséggel Géza fejedelem 10. század végi első vára föld-fa szerkezetű sáncának maradványa lehetett.[89]

[87] *RégKut 1998* (2001) 145. (Horváth I.); lásd még a 85. jegyzetnél írtakat. – A belső védőfal 1756-ban még teljes egészében fennállt. Pontos felmérése és nyugati nézeti képe a Krey-féle felmérés alaprajzán és A–B jelű metszetrajzán látható. Villányi 1891, 1–2. melléklet; lásd még az Aminger-féle képen, 1834 *(38. ábra)*: Villányi 1891, 43. kép.

[88] MRT V. 95–96; Nagy 1971a, 184–186; *RégKut 1999* (2002) 200–201. (Horváth I.).

[89] Horváth 2001, 18–19. – A gerendarács-szerkezetet csak szűk sávban (190 × 600 cm hosszan) tártuk fel, mivel a kis helyen megmaradt eredeti rétegződéseket és falmaradványokat nem akartuk teljesen megsemmisíteni, gondolván a jövendő kutatásra is. Azt, hogy a maradványok egy nagy kiterjedésű szerkezetnek csupán kis részletei, igazolta egy 4 méterrel délebbre nyitott szondánk, amelyben ugyanezt a szerkezetet szintén megtaláltuk. Vö.: Horváth István ásatási dokumentációja. Egy Géza kori földvár létét már Nagy Emese is feltételezte, de maradványait nem találta meg ásatásai során. Nagy 1971a, 194, 51. jegyzet.

41. ábra. A sáncmű gerendázata
Fig. 41. Beam structure found in a rampart

Az 1999. évi munkánkkal – a Vármúzeum 2000-re befejezett kiépítése miatt – úgy gondoltuk, hosszú időre bezárult a lehetősége az esztergomi várpalota további régészeti kutatásának.[90]

Napjainkban (2014 februárjában) váratlanul mégis nyílt egy kis lehetőség kisebb régészeti megfigyelésre, „kutatásra", ugyanis padlófűtés bevezetése miatt szükségessé vált az ún. ciszternaterem (25) fapadlózatának felbontása. Ekkor derült ki, hogy az 1970-es években készített (ideiglenes) gerendavázra helyezett deszkapadló alatt nyitva maradtak Nagy Emese 1960-as évekbeli, illetve az 1930-as évekbeli Lepold–Lux–Gerevich-féle ásatások szelvényei. Az utóbbiban, a terem északi végében nyitott, 2 m széles árokban egy nagyobb méretű, észak–déli tengelyű, téglalap formájú, 11. századi épületnek jelentős maradványai kerültek ekkor elő, amely a várudvar alá nyúlik ki (lásd a *6. ábrán*). A szelvényben mintegy másfél méter mélységben látható, 95 cm széles falú épületnek átlag 70-80 cm magasságban álló, három kvádersornyi felmenő fala van, amelyet helyi eredetű, sárgásbarna, hosszúkás kváderkövekből építettek. Ez az épület déli vége, amelynek déli falsíkja nem látható, mivel hozzáépítették a késő középkori ciszterna falát. Belső falfelületeit azonban egy vaskorláttal kerített, lemélyített szinten Luxék bemutathatóvá tették (1972 óta a deszkapadló takarta). Az épületmaradvány belsejében Nagy Emese kisebb kutatóárkot mélyített, és kutatásának eredményei, valamint a falak építészeti jellegzetességei alapján az épületet az általa talált korai építkezések második periódusába, azaz Szent István király idejére keltezte.[91]

A fal letisztításakor vettük észre, hogy azon egy dél felé nyíló, elfalazott ajtónyílás is volt, amelyet nem bontottak ki. Az ajtónyílást egy, a ciszternához tartozó, döngölt agyagréteg fedte ugyanis (ezen, a ciszterna felé lejtő agyagszinten folyt a fölötte volt kavicsrétegen átszűrt víz a ciszternába vezető „csorgókhoz", amelyek közül egy, az ajtónyílás közelében, kissé magasabb szinten nyílik). Ez az agyagréteg nyilván a terem északi faláig terjedt a fölötte egykor volt 90 cm vastag kavicsréteggel együtt, az 1930-as évek ásatásáig, amikor is azt az ásatással eltávolították.[92] Az ajtónyílásban, az agyagréteg alatt egy habarcsba rakott, tömör, törtkő befalazás következett, alatta pedig, a küszöbkő belső oldalán 8–10 cm vastag, letaposott, kemény földréteget találtunk, amelyből Árpád-kori cserepek kerültek elő *(42. ábra)*.

A 30 cm széles és 12 cm kiemelkedésű küszöbkő egy 83 cm széles ajtónyílásban van; az azonos szélességű szárkövek a küszöb felett 36 cm magasságig maradtak meg. Az ajtónyílás szélessége a szárköveken belül 110 cm. A belső falfelületek

[90] Ezúton köszönöm meg a feltárásokban nyújtott segítségét Boldizsár Péternek, H. Kelemen Mártának, Lázár Saroltának, valamint Klinger Lászlónak, Koós Istvánnak, Petényi Sándornak és Tolnai Gergelynek.

[91] Nagy 1971a, 185–186, 2. kép; MRT V. 96.

[92] A terem déli végénél Nagy Emese kutatószelvényei 4–5 m mélységig szintén „nyitva" maradtak. Az ottani kavics- és agyagrétegek sajnos megsemmisültek, azonban a terem nyugati fala mellett szerencsére érintetlenül megmaradt az eredeti rétegződések egy kis szakasza, amelyek a ciszterna szerkezetét, annak gondos, szakszerű megépítését bizonyítják.

42. ábra. 1–2. A 11. századi épület falai
Fig. 42. 1–2. Walls of an 11th-century building

gondosan faragott és elhelyezett, hosszúkás, sárga, helyi homokkőből készültek, a fugákat lefelé döntött vakolókanállal „kihúzták" (amint ez megfigyelhető általában a 11–12. századi, gondosabb építkezéseknél). A felmenő fal kvádersorai alatt 20–30 centiméterre kiálló lábazat vastag alapfalra mutat. (Az alapfal a küszöb szintjétől 200 centiméternél ér véget.)

A Luxék által kiásott szelvény aljának, illetve a terem északi falalapozásának tisztításakor további fontos megfigyeléseket tehettünk: a terem északi faláról már korábban is tudtuk, hogy az III. Béla kori építmény, eredetileg a belső palotaudvar északi zárófala volt. Ugyanígy III. Béla kori a terem keleti fala is, amely részben ráépült a 11. századi épületnek itt észak felé visszaforduló szakaszára.

43. ábra. Az ún. ciszternaterem északi végének keresztmetszete a 11–12. századi falakkal
Fig. 43. Cross-section of the north end of the so-called cistern room with 11th–12th-century walls

A 12. századi palotafal kváderkő borítása ezen a részen csak az alsó négy kősorral maradt meg a keleti falszakaszon, amelyet valószínűleg a ciszterna építésekor, illetve a terem boltozatának ugyanakkori kialakításakor átfalaztak (a keleti külső falsík 12. századi kváderkőborítása megmaradt.) Az épületmaradvány kitisztításakor kiderült, hogy az ásatásokkal annak eredeti terrazzopadlószintje megsérült, illetve jórészt megsemmisült. A terem északi, 12. századi falának alapfala áttörte a korábbi épület járószintjét, de az alapfal kövei közül „kifolyó" habarcs a fal mentén, az északkeleti oldalon keskeny sávban megőrizte a 11. századi, eredeti, simított terrazzopadló részleteit. Az épület délnyugati sarkában nagyobb felületet is találtunk a padlószintből. A terrazzopadlónak 8–10 cm vastag, habarcsba rakott, nagyméretű kavics- és törtkő alapozása van, ezen helyezkedett el a 3–5 cm vastag „simított réteg".[93]

Nagy Emese feltételezte, hogy a III. Béla-féle palota építésekor, de utána hosszú ideig, fennállhattak még régi, 11–12. századi épületek az új palota udvarán.[94] Ilyeneket említ például IV. Béla király oklevele 1249-ben is, amikor a várba költözteti a királyi város tatár pusztítás után megmaradt polgárait, és ennek fejében a királyi palotát, valamint a hozzá tartozó és az öregségtől romos házakat az érsek használatába adja.[95] Ezek közé tartozhatott a ciszternateremben előkerült 11. századi épület is. Ezt az épületet azonban a III. Béla-féle építkezéskor – legalább részben – elbonthatták, amit több tényező is támogat:

1. A 12. századi keleti palotafal részben ráépült a visszabontott 11. századi épület délkeleti végére.

2. A belső palotaudvar fala (= a 25. számú terem északi fala) alapozásának lábazata a 11. századi épület visszabontott falkoronája fölött húzódik, ami a korabeli járószintet is jelzi *(43. ábra).*

[93] A terrazzopadló szerkezete és anyaga hasonló a kis román palota északi oldalán feltárt korai palotarész terrazzopadlójához. Valószínűleg azonos korúak lehetnek.

[94] Nagy 1968, 103; Nagy 1971a, 185–186.

[95] „Palacium nostrum regium cum omnibus domibus […] que uetustate diruta fuerant et reparacione sumptuosa indigerent": MES I. 376.

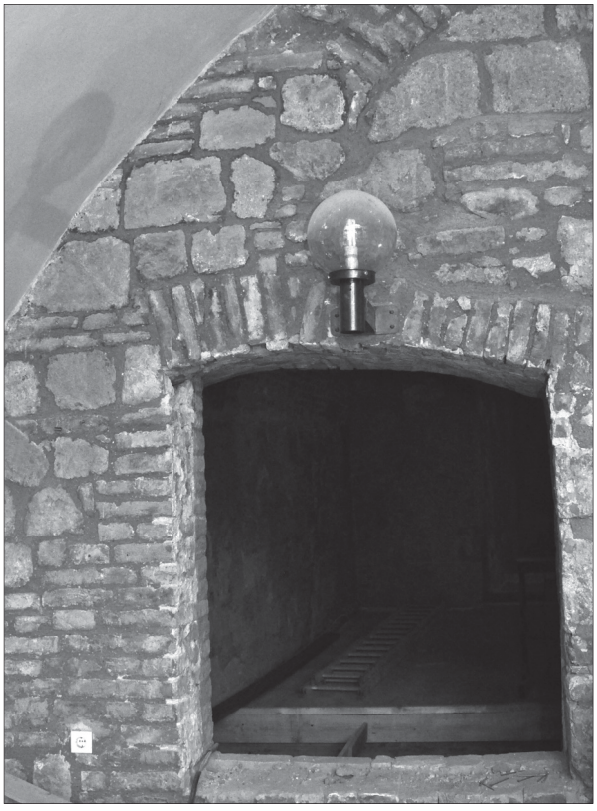

44. ábra. A 11. századi boltozat maradványa a 12. századi falban, az újkori ablaknyílás fölött
Fig. 44. Remnant of 11th-century vaulting in a 12th-century wall, above a modern-age window

3. Végül a belső udvar 12. századi fala keresztülhúzódik a visszabontott épület déli végén.

A 11. századi épület déli végének fölmenő falát általában 70–75 cm magasságig bontották vissza, azonban a keleti oldalon nagyobb magasságban megmaradt, a 12. századi falba beépítve. Valójában a 12. századi fal építésekor az épület még teljes magasságában állhatott, annak a kis udvar területére átnyúló, déli részét bonthatták csak el. Az épület északi, a nagy udvarra eső nagyobbik részét továbbra is használták, és a kis udvart lezáró fallal a maradék épületrészt „elfalazták". Az északi fal egykorú kváderkősorai erre utalnak. Ez a körülmény adhat magyarázatot egy már korábban itt megfigyelt, de eddig nehezen értelmezhető jelenségre. A fal külső, északi oldalán, a ma itt lévő 15. századi boltozat alatt már korábban megfigyeltünk egy, a 12. századi falba „befoglalt", vékony, vörös téglákból épített boltozatmaradványt. Ennek az értelmetlen helyzetű boltozatnak az íve a 11. századi épület keleti falának belső falsíkjához fut(na) le, azonban a folyamatos építészeti összeköttetést egy, utólag a falba bevésett, újkori ablak nyitásával megszakították. (A 11. század fal ezen a részen majdnem az újkori ablak magasságáig, a lábazatától 110 cm magasságig fennáll, a falba befoglalva.) Később, az épület északi, a nagy udvarban még fennálló részét is elbontva, annak már csak az udvari falába befoglalt maradványa, sőt még talán az eredeti, 11. századi boltozat részlete maradt meg a rá- és beleépített 12. századi falban *(44. ábra)*.[96]

Itt tehát nemcsak egy nagyobb méretű, igényesen megépített épület ajtónyílása került elő, hanem – a fenti értelmezéssel – a Szent István kori palota egyik helyiségének boltozatából az eredeti helyén megmaradt építészeti részlete is azonosíthatóvá vált. A jelentős falvastagság és a mély alapozás alapján valószínűnek tartjuk, hogy ez az épület emeletes lehetett.

[96] A boltozatmaradványra és az elfalazásra Buzás Gergely is felfigyelt, és hasonló magyarázatára gondolt, bár az összefüggések akkor nem voltak úgy láthatók, mint most, a padló felbontása után. Lásd: Buzás 2004b, 15.

AZ ESZTERGOMI ÁRPÁD-KORI VÁR ÉS KIRÁLYI PALOTA FŐ ÉPÍTÉSI PERIÓDUSAI, FUNKCIONÁLIS TAGOLÓDÁSA A 11–13. SZÁZADBAN

A hegy platóján a 11. századtól jelentős épületek álltak.

1. A Várhegy egyik legkorábbi épülete Géza fejedelem palotája lehetett, amelynek ez idáig biztos maradványát nem ismerjük. Meggyőzőnek tartjuk azonban Lepold Antal véleményét, miszerint a fejedelmi palota a hegy északi, eredetileg legjobban kiemelkedő részén, a mai bazilika északi tornya közelében, az ugyancsak korai alapítású Szent István vértanú temploma mellett állhatott *(45. ábra 2.)*.[97]

2. Az egykorú fejedelmi paloták kivétel nélkül kápolna vagy templom mellett, sokszor azzal összeépítve létesültek.[98] Az esztergomi Várhegy legkorábbi keresztény temploma az említett Szent István vértanú templom volt, amely minden bizonnyal a 973-as quedlinburgi követjárás utáni hittérítés alkalmával épült a passaui térítőegyház védőszentje, Szent István protomártír tiszteletére *(45. ábra 3.)*.[99] A templom 1397. évi canonica visitatiója szerint ugyanis azt még István király születése előtt Géza építette *(dictam ecclesiam esse fundatam ante tempora beati Regis Stephani scilicet per dominum Geyzam regem* [!] *patrem eiusdem).* A jegyzőkönyv 22. pontja pedig egyenesen azt állítja, hogy István király a templom északi oldalán álló, akkor kápolnának használt helyiségben született *(in capella, in qua natus fuit beatus rex Stephanus).*[100] E helyiséget Lepold Antal Géza fejedelem palotája maradványának tartotta (*48. ábra*, d).[101] A török háborúkban rommá lett templomnak eredeti formáját nem ismerjük, valószínűleg rotunda lehetett. Későbbi, a 13. századra keltezhető, a romok elbontásakor felvett alaprajzát Mathes közli.[102] Maradványait a mai bazilika építésekor semmisítették meg úgy, hogy az 1999. évi ásatásunk során még alapfalai sem kerültek elő.[103]

3. A fejedelmi palota és a Szent István-templom nyilván valamilyen formában védett, megerődített helyen állt. Erre utal a fent említett 1397. évi canonica visitatio is, amely szerint a Szent István-templom mellett az esztergomi várat is Géza fejedelem építette *(qui construxit etiam castrum Strigoniense)*.[104] E korai erődítmény formáját nem ismerjük, hiszen a Várhegy erődítményeit egyrészt sokszorosan átépítették, másrészt a bazilika építésekor a hegy középső részét elhordták, az ott lévő maradványokat megsemmisítették. Az eddig ismert maradványok, történeti és régészeti adatok szerint Esztergom mint a legkorábbi magyar kővárak egyike szerepel a szakirodalomban.[105] Korábban, főleg Nagy Emese, majd a magunk kutatásai is jelentős korai (a 12. századnál korábbi) kőfalakat eredményeztek, ezek pontos keltezése azonban a kísérő leletanyag (főleg kerámia) alapján eléggé bizonytalan. Az 1999. évi kutatásunk során a kis román palota (76–77) északi oldalán előkerült, többrétegű gerendarács-szerkezet *(40–41. ábra)* nagy valószínűséggel Géza fejedelem korai, föld-fa szerkezetű várának maradványa lehetett. Igaz ugyan, hogy a terület korábbi bolygatásai (a bazilika építésekor végzett mélyreható és nagy kiterjedésű terepszintsüllyesztés, illetve korábbi ásatások földmunkái stb.) miatt igen kicsiny, bolygatatlan területen került elő ez a szerkezet, mégis több tény arra utal, hogy itt egy, a 10–11. századra jellemző sáncmű maradványával van dolgunk.[106]

Az a tény, hogy pusztulási (égési) nyomokat nem találtunk itt, illetve hogy a gerendaszerkezet fölött a legkorábbi (István kori?) palotaépület járószintje

[97] Lepold 1938a, 496–498; Lepold 1938b, 8–16; MRT V. 91–95; Horváth 1999, 227–229, 3. kép 2–3. – 1999-ben a feltételezett hely térségében mélyített kutatóárkunk negatív eredménnyel járt. A bazilika építésekor lemélyített területen egy igen mélyre beásott (Rudnay Sándor hercegprímás 1819–1831. évi tégláiból épített), hatalmas mezsegödröt találtunk. Amennyiben a fejedelmi palota a templomtól északra vagy nyugat felé állott, úgy maradványainak előkerülésére van még némi remény, ugyanis azokon a részeken nem volt olyan nagyméretű a terepszintsüllyesztés az újkori bazilika építésekor. Nagy Emese a kis román palota (76–77–78) alatt és a palotaudvaron talált sárga homokkőből épített épületmaradványokat korábban Géza kori palotamaradványoknak tartotta. Amennyiben Géza korai vára valóban földvár volt, úgy a kis román palota (76–78) alatt talált, Géza korinak tartott épület, az általunk 1999-ben feltárt sáncon kívül, illetve részben a sáncra ráépítve helyezkedett el. Véleményünk szerint is valószínűbb, hogy a kővár kiépítésére István király idejében került sor, s így a (76–78) alatti épület is István kori lehetett.

[98] Gervers-Molnár 1972, 26–30.

[99] Györffy 1969, 201; Györffy 1977, 74; Balogh 1930, 25; MRT V. 91; Horváth 2001, 16.

[100] Pór 1909, 105–110; Györffy 1979, 10. Ugyanezt állítja egy 1404–1418 között készült canonica visitatio is, lásd: Lepold 1938a, 496–498.

[101] Lepold 1938a, 496.

[102] Mathes 1827, 20–21, IV. tábla I; Marosi 1972, 100–101.

[103] Horváth István ásatási dokumentációja és jelentése: EBM Régészeti Adattára. A Szent István-templomról lásd: MRT V. 91–95; Marosi 1984, 51–52.

[104] Kollányi 1901, 71–106; Pór 1909, 105; Györffy 1979, 97; MRT V. 91–94.

[105] Gerő 1955, 113; Bóna 1995, 40.

[106] Horváth 2001, 17–18.

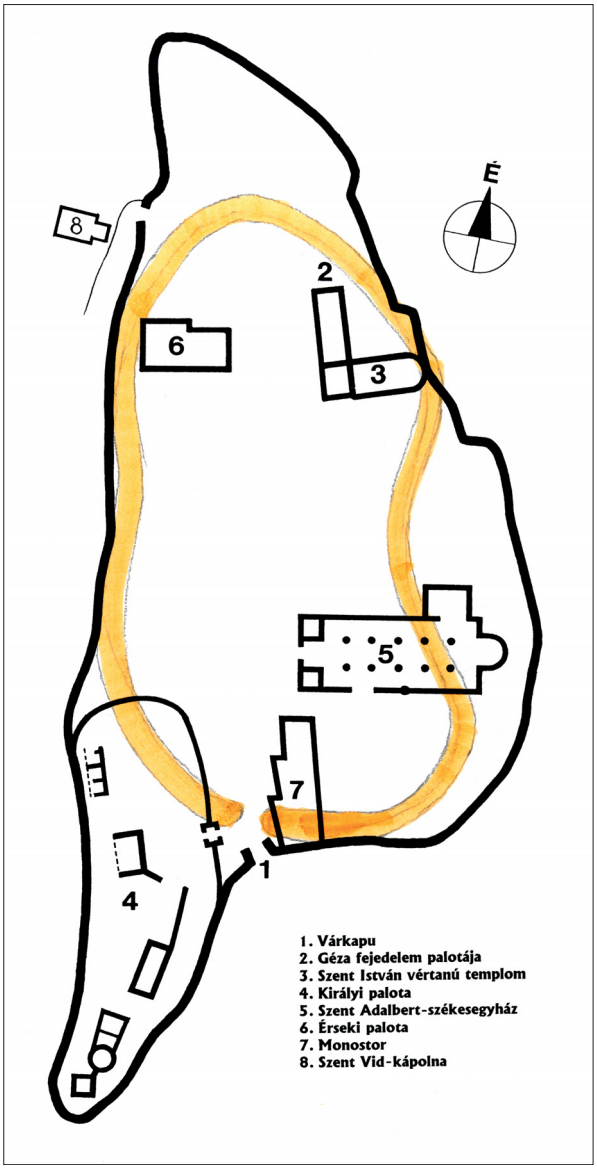

45. ábra. Géza fejedelem feltételezett sáncvára a 11. századi várra vetítve
Fig. 45. Grand Prince Géza's hypothesised earth fort projected onto the 11th-century castle

és falai helyezkedtek el (tehát az egykori sáncra ráépítkeztek), arra utal, hogy a gerendavázas szerkezetű építményt nem pusztulás (pl. tűzvész), hanem más építészeti koncepció (kőépítkezés) miatt hagyhatták fel. Amennyiben az ténylegesen erődítmény része volt,[107] úgy a hegyfennsík mai peremétől kissé beljebb, a római és a későbbi, Árpád-kori kőfalaktól is eltérő nyomvonalon haladt. Ezt a hegy eredeti domborzati viszonyaival magyarázhatjuk: Nagy Emese régi hadmérnöki felmérések (alap- és metszetrajzok), a bazilika építésekor készített keresztszelvények, írott források, a Mathes-féle makett,[108] valamint az ásatásai során tett megfigyelései egybevetésével rekonstruálta az esztergomi Várhegy eredeti domborzati állapotát *(46. ábra).*[109] Eszerint a Várhegy középső része vese formájú, ovális, kiemelkedő domborulat volt. A domborzati rekonstrukció és kutatási eredményei alapján Nagy Emese a korai időben kettős várat képzelt el: szerinte a középső, kiemelkedő, valamilyen palánképítménnyel külön bekerített rész lehetett az egyházi központ, itt helyezkedett el a Szent István vértanú templom (később itt épült fel a Szent Adalbert-székesegyház), és tőlük délre, a sziklás hegycsúcson a világi, fejedelmi (királyi) palotaegyüttes volt *(47. ábra).* Később módosította elképzelését. Géza fejedelem korában a terepadottságok és „a kor szokása szerint" egy kisebb méretű földvárat feltételezett a hegy középső és északi, kiemelkedőbb részén. Ezt az érsekség alapításakor (1001) István király a Szent István vértanú templommal és a palotával együtt átadta az érseknek. Ezzel egyidejűleg épült ki az István kori palota a hegy déli, kissé alacsonyabb fekvésű sziklás gerincén.[110] A két korai, különálló vár elmélete nem bizonyítható, viszont a megtalált gerendaszerkezet a feltételezett, középső domborulat peremét követő korai erődítmény nyomvonalába esik. Maga a feltárt, többrétegű rácsszerkezet jól illeszkedik a 10. század utolsó harmadában, illetve a 11. század elején épített, kazettás szerkezetű, széles talpú föld-fa várak (ispáni várak) sorozatába.[111]

[107] Itt, a Várhegy tömör, sziklás felszínén nem lett volna értelme (mint például egy laza vagy ingoványos talajon) a kőépület alá gerendaalapozást tenni.

[108] Mathes János, a bazilika építésének főfelügyelője két makettet készített az esztergomi várról. Egyik az építkezést megelőző állapotot, a másik a tervezett állapotot mutatta be. A maketteket a bazilika mintatermében őrizték (az előbbit 1938–1962 között a Vármúzeumban állították ki, majd visszaszállították a bazilikába). Az 1970-es években, amikor a bazilika felújítását végezték, az építkezésen dolgozó munkások több alkalommal betörtek a mintaterembe, és az eredeti állapotot bemutató makettet összetörték. A másik makett ma is megvan. (Lásd: Balassa Bálint Múzeum Irattára, 106/1984. Horváth István levele Lékai László bíboroshoz.)

[109] Nagy 1982, 41–69; Nagy 2004, 54.

[110] Nagy Emese korábban is felvetette egy, a szabolcsi földvárhoz hasonló sáncvár lehetőségét, de nyomát nem találva jutott a kettős vár elméleti rekonstrukciójának gondolatára. Nagy 1971a, 194, 51. jegyzet; Nagy 1982; Nagy 1992, 72; Nagy 2004, 54–56.

[111] Bóna 1998; Bóna 2000. – Megjegyzendő itt, hogy az esztergomi vár nemcsak uralkodói és egyházi székhely volt, hanem a 11. századtól Esztergom vármegye ispánsági központja is. A kezdetekhez lásd: Zsoldos 2001, 31–73. Az 1271. évtől kezdve már a mindenkori esztergomi érsekek lettek az örökös főispánok.

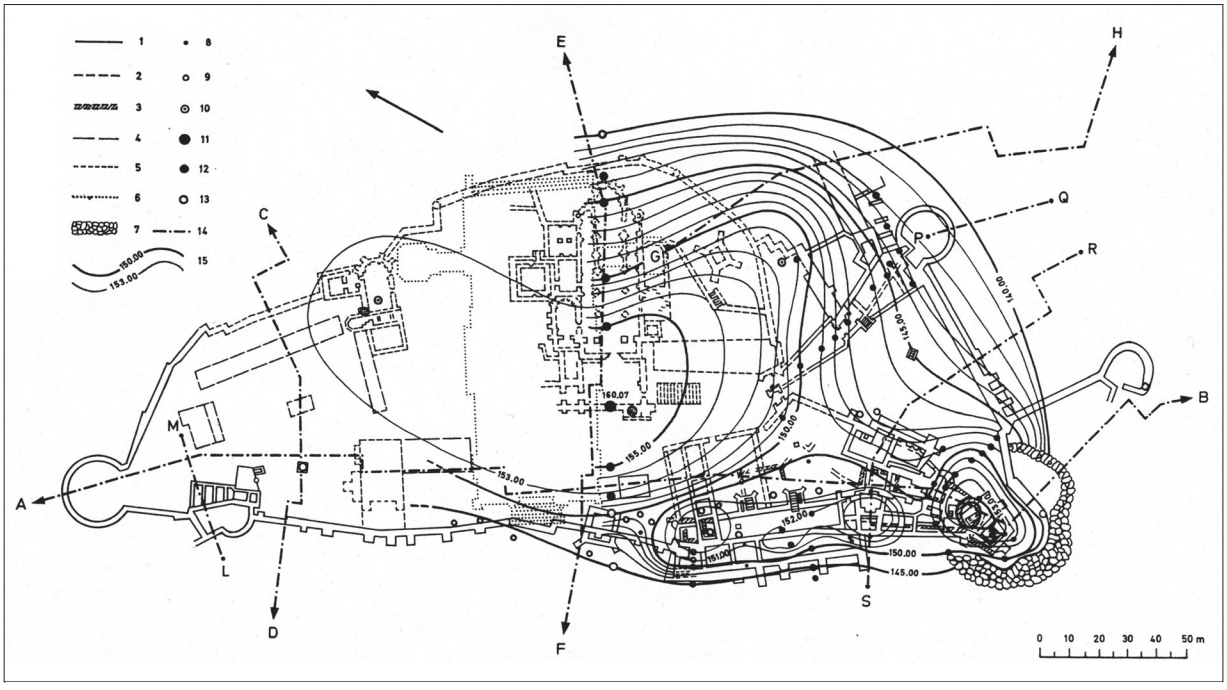

46. ábra. Az esztergomi Várhegy domborzati rekonstrukciója. Nagy 1982 nyomán
Fig. 46. Reconstruction in relief of Esztergom's Castle Hill. After Nagy 1982

Véleményünk szerint Géza fejedelem korai vára nagy valószínűséggel a hegy kiemelkedő domborulatának peremén (a 150 méteres szintvonal táján) körbefutó sáncmű lehetett, amelynek maradványai a mai bazilikától délre eső területen (az általunk feltárt kis terület kivételével) már teljesen elpusztultak. A későbbi kutatások során különösen fontos lesz a Várhegy északi, kevésbé bolygatott és kutatott területén erre a jelenségre odafigyelni, mert csak további, hasonló maradványok igazolhatják kétséget kizáróan egy Géza kori (10. század végi) föld-fa vár tényleges létezését és annak formáját. Amennyiben a kis román palota alatt (és mellette) feltárt, sárga homokkőből épített épületmaradványok valóban 10. századiak lennének,[112] úgy már Géza fejedelem idejében ráépítkezhettek a sáncműre, tehát az első kővár kiépítésére már Géza fejedelem idején is sor kerülhetett. Valószínűbbnek tartjuk azonban, hogy a jól védhető déli sziklacsúcsra István uralkodása alatt, az érsekség megalapítása után került át az uralkodói központ a vár északi feléről. Ekkor épülhetett ki a hegyfennsík peremén körbefutó korai várfal is, amelyen belül az uralkodói központ (királyi, később érseki palota) mint különálló és védhető, a vár belsejéből nyíló kapuval, belső udvarral rendelkező épületegyüttes működött. A vár északi, nagyobb részén pedig az egyházi épületek, intézmények helyezkedtek el az egész középkoron keresztül *(45. ábra)*.[113]

[112] Vö.: MRT V. 96; Nagy 1971a, 186–191. – Mivel a korai kőfalak keltezése általában bizonytalan, illetve egyes részleteik (pl. a terrazzopadlók, a használt kőanyag stb.) nagy hasonlóságot mutatnak a második építési periódus falaival, illetve az utóbbiak alapozási formáit például nem ismerjük, akár azonos korúak is lehetnek.

[113] Horváth 1996, 16–17; Horváth 1999, 230. – Buzás Gergely feltételezi, hogy a korai királyi ház a hegy északi oldalán volt, és Imre király 1198-ban nem az újonnan, III. Béla által, a déli sziklagerincen épített királyi palotát ajándékozta az érseknek, hanem a hegy északi oldalán, Géza fejedelem palotájából tovább bővített, korábbi királyi házat. Ebben az esetben csak az 1249–1256. évi, IV. Béla-féle adománylevelek szólnának a III. Béla kori királyi palota adományozásáról. Vö.: Buzás 2004b, 9–10; Buzás 2010, 153–155. Talán a Várhegy északi felének feltárása adhat erre a kérdésre választ. Mindenesetre eddig ott nem kerültek elő ilyen korai épületek maradványai. Igaz, hogy a terület jelentősebb része még nem is volt megkutatva, sőt az is lehet, hogy a bazilika építése korabeli tereprendezés tüntette el a nyomukat, ha egyáltalán voltak ott ilyen épületek. A hegy déli végén, a 12. századi palota alatt eddig feltárt 11. századi falmaradványok jelentősebb épületegyüttesre utalnak véleményem szerint, mint egy megyésispán rezidenciája. Minthogy az uralkodói központ (királyi palota) a váron belül külön lekerített épületegyüttes volt, a vár északi része, a nagy vár („castrum magnum") pedig már a 13. század előtt is egyházi kézen volt, nem volt szükség a világi és egyházi részt külön elválasztó belső sáncra vagy falra. Vö.: Buzás 2004b, 8, 28.

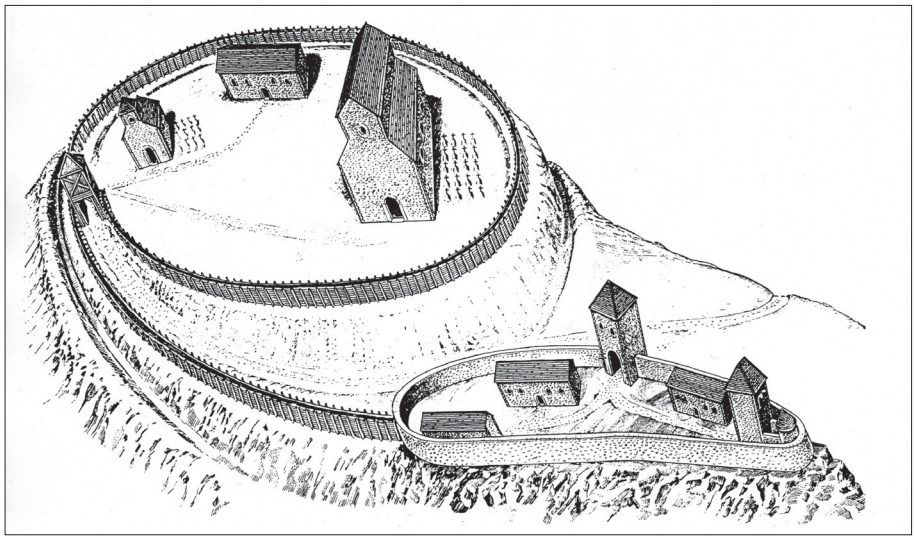

47. ábra. Nagy Emese kettős vár rekonstrukciója
Fig. 47. Emese Nagy's reconstruction of the double castle

A fejedelmi palota és a Szent István protomártír templom *(48. ábra)* mellett a Várhegy északi felén további jelentős épületek álltak a 11–13. században, azonban a mai bazilika építését megelőző bontások és nagyarányú tereprendezések során a bazilika térségét néhol 6–11 m mélységig lemélyítették,[114] így itt még a falalapozások sem maradtak meg.

4. Korai alapítású lehetett a Szent Vid-templom (kápolna, bazilika), amelynek építése a Szent Adalbert prágai köréhez kapcsolódó (Radla-Anasztáz) 1000 körüli egyházszervezéssel hozható összefüggésbe.[115] A templom írott forrásban csak egyszer, Lodomér érsek 1284. évi oklevelében szerepel, amelyben az érsek engedélyezi a városban lakó Vilmos-rendi (Ágoston-rendi) szerzeteseknek, hogy ellenséges támadás esetén felköltözzenek a Várhegyre *(in basilica beati Wythi martiris de promontorio castri Strigoniensis, que est capella Strigoniensis ecclesie).*[116]

Valószínűnek tartjuk, hogy a vár nyugati gyalogkapuja közelében (a várfal külső oldalán) 1989-ben felismert, egyenes szentélyzáródású épületmaradvány ennek a Szent Vid-egyháznak a maradványa lehet *(26. ábra, 51. ábra 4.).*[117]

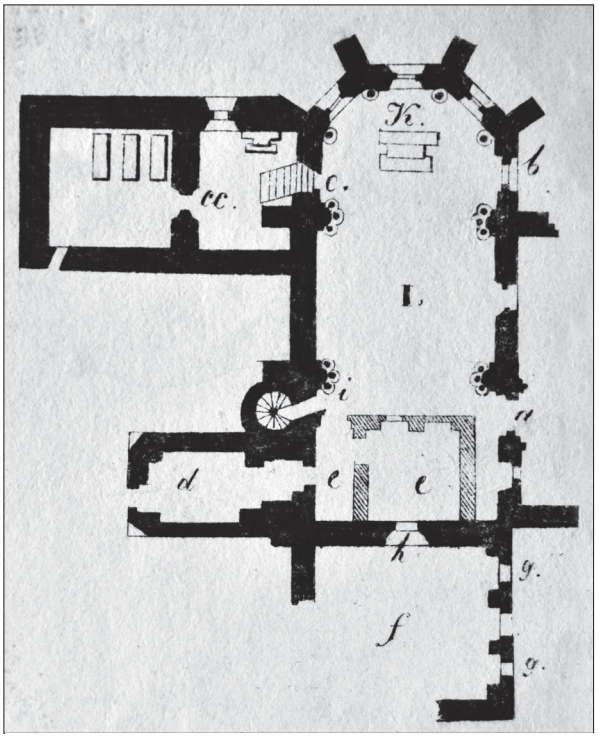

48. ábra. A Szent István protomártír templom alaprajza. Mathes 1827 nyomán
Fig. 48. Ground plan of the Church of St. Stephen the Protomartyr. After Mathes 1827

[114] Balogh 1955, 18–19.
[115] Lepold 1938a 519; Györffy 1977, 181.
[116] A Szent Vid-kápolnával Esztergom kutatói nemigen foglalkoztak (Balogh Albin az ún. Szent István-teremmel azonosította, Gervers-Molnár Vera és Nagy Emese pedig – Lepold Antal felvetése alapján – a 12. századi várkápolna előzményének tartották), az oklevelet közlő Knauz Nándor ugyanis téves elírásnak vélte a Szent Vid nevet, mivel a 13. századtól a Szent István vértanú templomát nevezték „az esztergomi egyház kápolnájának". Vö.: MES II. 185. A tévedés azonban – Lodomér érsek esetében – nem valószínű! Az oklevél szerint viszont a Szent Vid-templom (itt „basilica") is a főszékesegyházhoz tartozó „kápolna" („capella Strigoniensis ecclesie") volt. Vö.: Balogh 1930, 25–26; Lepold 1938a, 519.
[117] Horváth 1997, 84; Horváth 1999, 231. Lásd még a 73. jegyzetet és a *26. ábrá*t.

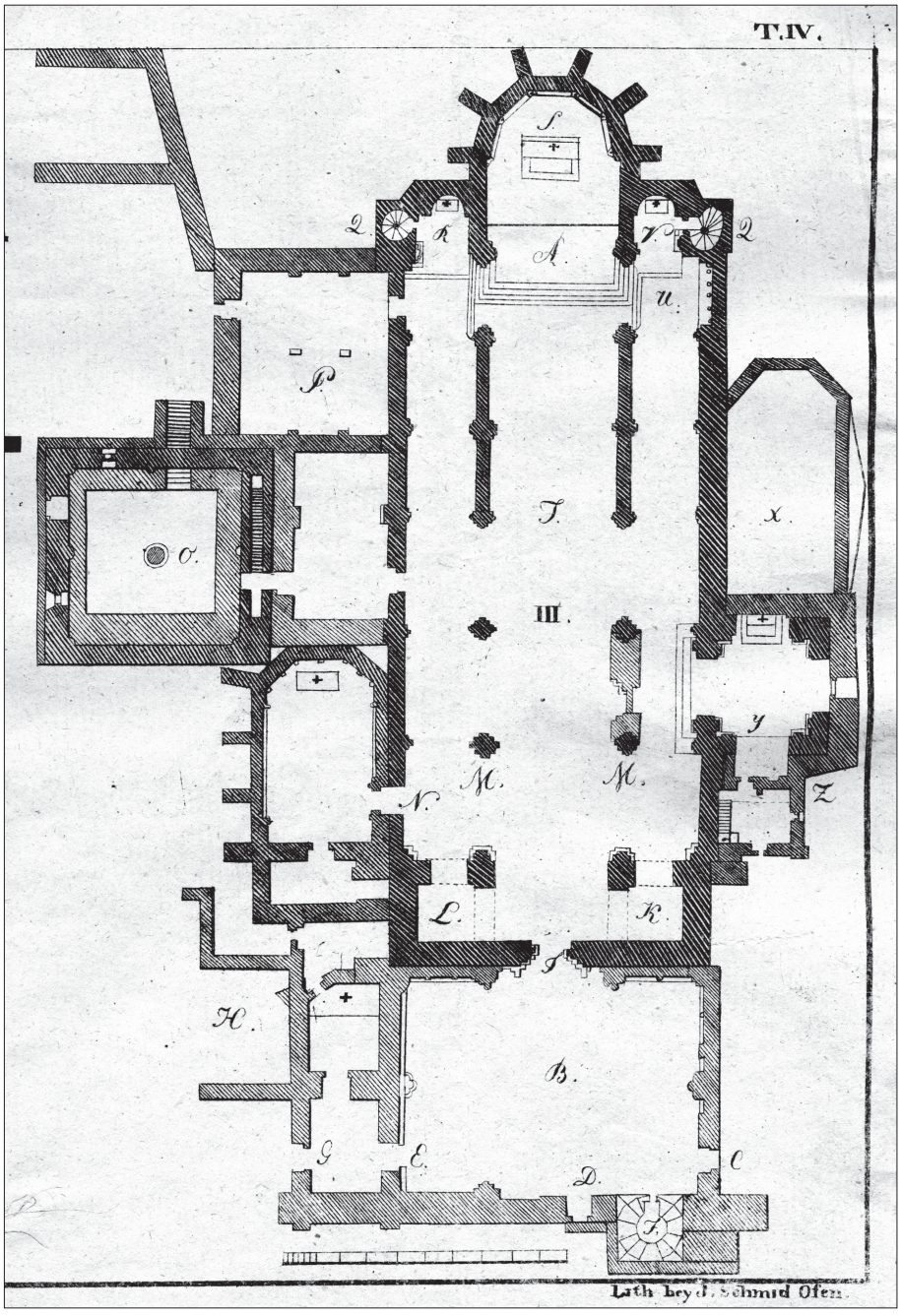

49. ábra. A Szent Adalbert-székesegyház alaprajza. Mathes 1827 nyomán
Fig. 49. Ground plan of St. Adalbert's Cathedral. After Mathes 1827

5. A nagyarányú tereprendezésnek estek áldozatul a Várhegy közepén István király által alapított Szent Adalbert-székesegyháznak *(51. ábra 5.)*, az esztergomi érsek főszékesegyházának maradványai is. A török háborúkban rommá lett templomnak jelentős maradványait a 18. század közepén részletesen leírta Széless György, a vár lelkésze,[118] a 18–19. századi bontások során felmért alaprajzát 1827-ben Mathes János *(49. ábra)*, a 18. század első felében még fennálló, romos épület egykorú rajzát Marosi Ernő tette közzé.[119] Az 1543. évi török foglalásig sokszorosan átépített templom háromhajós, nyugati toronypárja előtt előcsarnokkal ellátott bazilika volt, mellékszentélyei fölött egy-egy kisebb toronnyal. Oldalához a középkorban mellék-

[118] Széless 1759/1761/1998.
[119] Mathes 1827, 27–69, IV. tábla; Marosi 1994, 155.

kápolnákat építettek. 11. századi meglétéről az írott források mellett csupán néhány fennmaradt kőfaragványa, s talán az ismert alaprajz egyes részletei, például a két mellékszentély kívül egyenes, belül félköríves záródása tanúskodott (*49. ábra*, R és V).[120]

6. A Szent Adalbert-székesegyház déli oldalán állt a 11–12. század fordulóján kialakult káptalan kanonokjainak közösségi épülete, a *monasterium Sancti Adalberti (51. ábra 6.)*.[121]

7. A Várhegy északi felén állt a korai érseki palota is *(51. ábra 7.)*, amelynek maradványait – a bazilika építésekor kevésbé bolygatott északnyugati oldalon – Zolnay László találta meg 1957-ben, aki megállapította, hogy az eredetileg a nyugati várfalra támaszkodó, nyugat–keleti tengelyű, téglalap alakú épületnek az északi homlokzati fala 23 m hosszan még nyomon követhető. Az érseki palota első okleveles említése ugyan csak 1239-ből ismert, az előkerült maradványokat azonban Zolnay – részben az előkerült régészeti leletanyag alapján – 11. századi eredetűnek tartotta.[122] A többszörösen átépített és déli irányban is kibővített épületet 1821-ben bontották el.[123]

8. A Várhegy északi, nagyobbik része *(magnum castrum)*[124] a 13. századi források szerint az érsekség tulajdonában volt már korábban is, és rajta a fent említett épületek álltak. A hegy déli, sziklás harmadán az 1930-as években tárták fel III. Béla király 12. század végén épített, nagyszabású palotájának maradványait *(51. ábra 8.)*. Az 1934 óta kisebb-nagyobb megszakításokkal folyó régészeti, művészet- és építészettörténeti kutatások szolgáltatták eddig a legtöbb adatot az esztergomi vár, a királyi, később érseki palota építéstörténetéhez.[125]

A többnyire Lepold Antal és Várnai Dezső által vezetett 1934–1938 közötti ásatások a III. Béla korára meghatározható palotamaradványok (lakótorony, várkápolna) alatt korábbi, 11. századra keltezhető falakat is eredményeztek a Várhegy déli csúcsán. 1961–1962-ben Méri István az előzőektől jóval északabbra, a kaszárnyaépület térségében is kora Árpád-kori (10–11. századi) települési rétegeket, falmaradványt figyelt meg.[126] 1964–1969 között Nagy Emese (és kollektívája) a lakótorony és a bazilika között, a középkori palota területének mintegy 75%-át megkutatva, a III. Béla kori, de főleg a korábbi királyi palota és várfalak jelentős részleteit tárta fel, és fontos megfigyeléseket tett a 10–11. és a 12. századi palota építéstörténetével kapcsolatban.[127] 1980-tól magam is végeztem kisebb-nagyobb kutatásokat a királyi-érseki palotában, elsősorban az Árpád-kori lakótoronytól északra eső, Vitéz János-féle, késő gótikus palota területén. E kutatások sokszor finomították, illetve további fontos adatokkal gazdagították ismereteinket az Árpád-házi királyok palotájáról is.[128]

[120] Tóth 2000, 125–129, 143. – A Szent Adalbert-templomnak gazdag irodalma van (Marosi 1984, 247–263; MRT V. 106–107.), itt csupán topográfiai elhelyezkedésére és pusztulására utalok. Fontosnak tartok azonban megemlíteni két adatot, amelyre a kutatás eddig nem fordított kellő figyelmet. Korábban csak gyanítottuk, hogy a szentély hét lépcsőfokkal megemelt szintje alatt altemplom lehetett. A kripta tényleges meglétére – az 1701. évi canonica visitatio alapján – Buzás Gergely hívta fel a figyelmet. Buzás 2004b, 11, 23. Ugyancsak Buzás Gergely utalt arra, hogy a templom északi oldalán álló, korábban könyvtárnak meghatározott épület eredeti funkciója – egykorú párhuzamok és építészeti meggondolások alapján – akár a korai érseki palota lakótornya is lehetett. Buzás 2004b. A Szent Adalbert-templom maradványairól lásd még az 56. jegyzetet és Horváth 1980.

[121] MRT V. 108–110; MES I. 440; Horváth 2001, 17, 28. – Az építmény nagy valószínűséggel azonosítható az 1756. évi Krey-féle térképen 34–35–36. számmal jelzett épülettel, amely ekkor fegyvertár, illetve a pattantyúsok tisztjeinek lakása volt. A bazilika építésekor elbontották. Vö.: Villányi 1891, 20. Az épületet a Mathes-féle makett (1820-as évek) még fennállónak mutatta. Fénykép Horváth István tulajdonában.

[122] Zolnay 1959–1960, 203–212; Zolnay 1983, 81–89.

[123] MRT V. 107–108. – Buzás Gergely a korai érseki palotát a Szent István protomártír templom keleti oldalán egykor volt épülettel azonosítja, és esetleg ahhoz tartozó lakótoronynak gondolja a Szent Adalbert-templom északi oldalán állt négyzet alaprajzú épületet. Buzás 2004a, 9–10.

[124] MES II. 440–441.

[125] A kutatások összefoglalása és irodalma: MRT V. 95–101; Gerevich 1938, 81–88; Lepold 1934, 34–41; Lepold 1938a, 500–520; Marosi 1984, 42–51.

[126] *ArchÉrt* 90. (1963) 307. (Méri I.); *RégFüz* Ser. I. No. 16. (1963) 66. (Méri I.).

[127] Nagy 1968; Nagy 1971a; Nagy 1992.

[128] Horváth István dokumentációi az esztergomi Balassa Bálint Múzeum és a Magyar Nemzeti Múzeum Adattárában, illetve jelentései az *Archaeologiai Értesítő* 1980–1995. évfolyamaiban, valamint a *Régészeti Füzetek*ben. Magam diákként és egyetemi (régész)hallgatóként részt vettem Zolnay László 1957. és 1958. évi, Méri István 1962. évi ásatásain, illetve Nagy Emese 1966. és l967. évi ásatásain, utóbbiakon már mint a Balassa Múzeum régésze. A palota ásatásának eredményeit Nagy Emese jórészt közölte. A megjelent publikációk, egyéb helyszíni vizsgálatok, művészettörténeti kutatások alapján az esztergomi királyi palotáról igen sok tanulmány készült az elmúlt évtizedekben. Minthogy magam a palota belső területén önálló régészeti feltárást nem végeztem, jelenleg csupán a saját kutatások alapján levonható és elsősorban a 11–13. századi palota építéstörténetére, funkcionális elrendezésére utaló eredményeket ismertetem röviden, várva egyúttal Nagy Emese kandidátusi disszertációjának megjelenését, amelyhez a későbbiekben igyekszem majd hozzászólni.

Nagy Emese lényeges megfigyelései, amelyeket a mi kutatásaink is megerősítettek, a következők:

a) A 10–11. századra datálható objektumok és falak, valamint a hozzájuk tartozó szintek közvetlenül a római kori rétegekre települtek, köztük (a vizsgált területen) a közbeeső történeti korszakok régészeti leletei nem kerültek elő.
b) A fentiek ellenére a legritkább esetben fordul elő, hogy kora Árpád-kori fal római falra épült volna rá (inkább csak keresztezték azokat), az új épületeket a korábbi adottságoktól függetlenül, új koncepció szerint, többnyire teljesen új alapokra építették.
c) A kora Árpád-kori falak mind a római kori, mind a későbbi középkori falaktól elütnek, főleg a felhasznált kőanyag és a falazási technika szempontjából. Megállapítható, hogy falazókőként szinte kizárólag a Várhegy mészkő alapkőzetének tetejére települt, barnássárga, helyi homokkövet használták a 10. század végétől a 12. század elejéig, közepéig, a falak alapozását pedig vagy agyagba, vagy sárgás színezetű, enyhén kavicsos habarcsba rakták, részben halszálkás falrakással.
d) A 12. század végétől elsősorban a szürke, helyi vulkáni kőzet (andezit), valamint a fehér és vörös mészkő (ún. vörösmárvány) használata a jellemző.[129]

A 11–12. századi palotamaradványok a hegy déli sziklás csúcsától észak felé, mintegy 120-130 m hosszan kerültek elő, főleg a dunai (nyugati) oldalon, egy, észak felé mintegy 50 méterre kiszélesedő területen. Nagy Emese a terület északnyugati szélétől a déli sziklacsúcsig előkerült falakat, épületmaradványokat több, 11–12. századi építési periódusba sorolta, Szent Istvántól Könyves Kálmánig *(6. ábra)*.[130]

A második periódus (Szent István kora) kiemelkedő emléke egy külső védőfallal megerősített, kör alakú, kápolnának meghatározott építmény volt, amelyet Gervers-Molnár Verával együtt a 13. század végén egyszer említett Szent Vid-kápolnával azonosított, amelyhez egy kétrészes épület csatlakozott az északi oldalon.[131] Az U alakú külső védőfalnak a nyugati oldalon, a Szent István-terem közepe táján nyoma vész.[132] A keleti oldalon a fal átmegy a 12. századi várkápolna alatt és a palota keleti fala alatt folytatódik.[133]

1982. évi feltárásunk alkalmával, a volt román kőtártól északra, az előbbi fal folytatásában megtaláltuk egy korai, 180–190 cm vastag külső várfal jelentős szakaszát, amely a királyi palota épületeit kerítő belső faltól kelet felé eltérve a várkapu irányába haladt (*15. ábra*, AF 3).[134] Ennek további folytatását kelet felé, a várkapu alapjaival együtt, a bazilika építésekor teljesen elbontották. A falmaradvány és a vár 18–19. századi, hiteles hadmérnöki felmérései (elsősorban Wolff 1749. évi és Krey 1756. évi alaprajzai; *1. ábra 46.),* valamint az előkerült falmaradványok azt igazolják, hogy a vár főbejárati kapuja a 11. századtól mindig azon a helyen állt. Az itt megtalált vastag várfal a 11. század elején, a hegy peremén körbefutó egységes várfal része volt. A királyi palota épületeit azonban a váron belül – már a 11. században is – külön, belső körítőfal különítette el az északra fekvő, nagyobb terjedelmű egyházi résztől.

Ennek a 11. századi, sárga, helyben bányászott homokkőből rakott belső körítőfalnak és a vár belsejébe nyíló kapuépítménynek mintegy 20-25 m hosszú szakaszát is feltártuk ugyanitt, a várudvar felszíne alatt 1982-ben (*15. ábra*, AF 1–AF 2 és K 5).[135] E fal északi folytatását, illetve a kis román palota táján, a nyugati külső várfalhoz való csatlakozását azonban a bazilika építését megelőző tereprendezés szintén megsemmisítette, a belső kaputorony északi fele pedig a feljáró út alatt nem volt kutatható. A fenti maradványok alapján feltételezhetjük, hogy az elpusztult sárgahomokkő várfal egy szűkebb udvart kerített, a kis román palota keleti szárnya helyén áthaladva kerítette be a nagy udvar 11. századi épületeit és csatlakozott a nyugati külső várfalhoz *(45. ábra)*.

A korai palota épületei (és a székesegyház) az 1180-as években pusztító tűzvész áldozatai lettek.[136]

[129] Nagy 1968, 102; Nagy 1971a, 184–185; Horváth 2001, 19.

[130] Nagy 1971a, 188–191. A Géza kori palotával kapcsolatban lásd még a 97. és a 113. jegyzetet.

[131] Nagy 1971a, 185–187; Nagy 1982; Gervers-Molnár 1972, 27; Nagy 2004, 52–56. A Szent Vid-templomhoz lásd a 73. és a 116. jegyzetet.

[132] Nagy 1971a, 186, Fig. 2. – A Nagy Emese által feltételezett nyomvonalon az OMF által végzett fűtési rendszer építésekor végzett földmunkák során sem a 20., sem a 21. számú helyiségben nem került elő a folytatása. A 22. számú helyiségben talált falazat viszont nem tartozott ehhez a falhoz, hanem az Árpád-kori konyha tűzhelyének alapozása lehetett. Lásd a 69. jegyzetet.

[133] Nagy 1992, 72–74; Feld 1993, 5–8, Fig. 2.

[134] *ArchÉrt* 110. (1983) 304. (Horváth I.); *RégFüz* Ser. I. No. 36. (1983) 79–80. (Horváth I.).

[135] *ArchÉrt* 110. (1983) 304. (Horváth I.); *RégFüz* Ser. I. No. 36. (1983) 79–80. (Horváth I.); Horváth 1996, 16.

[136] Knauz 1871, 8–9. – A korai királyi palota építéstörténeti kérdéseivel Nagy Emese tanulmányai után részletesebben Buzás Gergely foglalkozott. Buzás 2004b, 13–16. Magam most főleg a lakótoronytól északra végzett kutatásaim újabb, eddig nem publikált adatait ismertetem, a lakótorony környékének bonyolult építészettörténeti kérdéseivel nem foglalkozom. Az esztergomi vár építéstörténetéhez lásd: Tolnai 2004, 49–66.

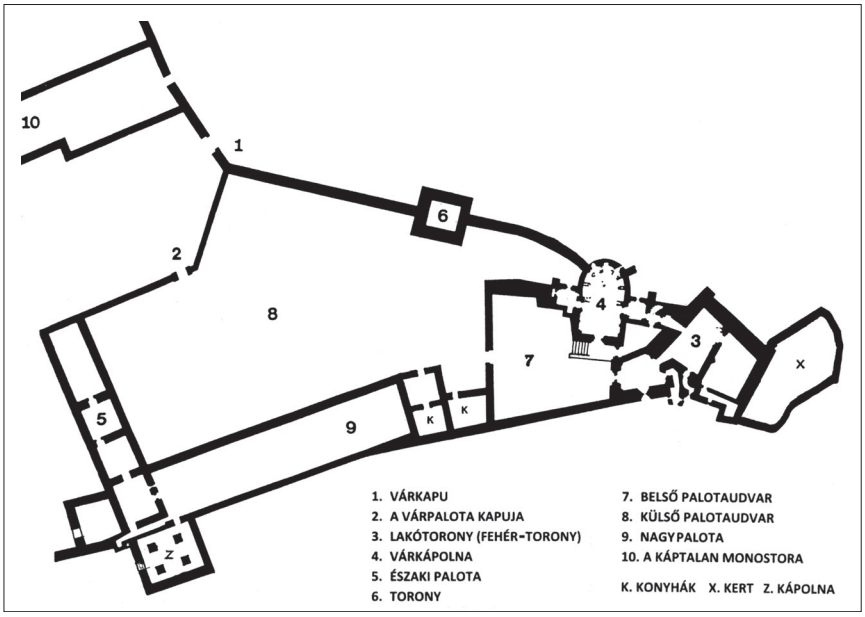

50. ábra. A 12–13. századi királyi palota alaprajza. Rajz: Horváth István
Fig. 50. Ground plan of the 12th–13th-century royal palace. Drawing: István Horváth

Ekkor III. Béla király teljesen új alapokon, új alaprajzi elrendezéssel, nagyszabású, új palotát épített, amelynek magját képezi, mint az épületegyüttes legkorábban épített része, az 1930-as években megtalált lakótorony toldaléképítményével, valamint a királyi várkápolna *(50. ábra)*.[137] A palotaegyüttes északi határát képező kis román palota maradványát a korábbi kutatás is III. Béla építkezéséhez kötötte. A két épület közötti, mintegy 70-80 méteres területről sokáig nem ismertünk további, 12. századi maradványokat. Nem várt eredményt hoztak e téren a hosszú ideig barokknak hitt kaszárnyaépületben folytatott kutatásaink, amelyek során kitűnt, hogy az épület a vele azonos méretű Árpád-kori nagypalota (illetve a későbbi, 14. és 15. századi átépítések) jelentős falmaradványait rejti magába. A pinceszint falai teljes egészében 12. századiak (déli végén egykorú hypocaustum maradványai is előkerültek), földszintjének keleti homlokzatát a 14–15. században visszabontották és teljesen átépítették, csupán a délkeleti sarokban maradt meg az Árpád-kori épület belső falsarka az emelet magasságáig. A nyugati oldalon, a meredek, sziklás hegyoldal fölött emeleti magasságban öt darab széles ablaknyílás (ikerablak) elfalazott részletét ismertük fel; az ablakok a pinceszint fölötti nagyteremhez (csarnokhoz) tartoztak.[138] További fontos eredmény, hogy a nagypalotához dél felől csatlakozó három kisebb helyiségről (22–28–29) bebizonyosodott, hogy az Árpád-kori (majd a 14–15. században kibővített) konyhák maradványait rejtik a falaik.[139] Az új palota építésével egyidejűleg elbontották a korábbi palota keleti (a nagy váron belüli) védőfalát, és helyette, az udvart megbővítve, új várfal épült a várkápolna északi támpillérétől a várkapuig, amelyet középtájon egy 8 × 8 m alapterületű toronnyal erősítettek meg. A négyzet alaprajzú toronynak jelentős, az északnyugati sarkon 4 m magasságig ma is fennálló maradványait 1981-ben tártuk fel *(14. ábra 1.)*.[140] A palotaegyüttest a belső vártól lezáró

[137] Lepold 1934, 1938; Gerevich 1938; Várnai 1971–1972; MRT V. 95–101; Marosi 1984, 42–51; Horváth 1990c, 10–34.

[138] *ArchÉrt* 109. (1982) 316. (Horváth I.); *RégFüz* Ser. I. No. 35. (1982) 115. (Horváth I.). – Buzás 2004b, 15. véleményével szemben: a „pinceszint" és a fölötte lévő nagyterem egy építési periódus.

[139] *RégFüz* Ser. I. No. 42. (1991) 74. (Horváth I.); *ArchÉrt* 118. (1991) 132. (Horváth I.).

[140] *ArchÉrt* 109. (1982) 315. (Horváth I.); *RégFüz* Ser. I. No. 35. (1982) 114. (Horváth I.). – Az új várfal a várkápolna támpilléréhez épült hozzá, és a 12. század végétől már szokatlannak számító sárga homokkőből készült. Valószínűnek tartjuk, hogy a korábbi, 11. századi várfalak és a palotaudvaron még megmaradt, „elavult" 11. századi épületek bontott anyagából nyerték a nagy mennyiségű sárga homokkövet, hiszen e fal néhol még ma is 5–6 m magasságban fennáll. A falhoz lásd még: Buzás 2004b, 15. Az udvar bővítésével egyidejűleg elbontották a korábbi belső kaputornyot is, kialakították a Krey-féle alaprajzon is látható, az egész középkorban funkcionáló belső körítőfalat és kaput, amelyeket végül a bazilika építése alkalmával bontottak csak el. Lásd Aminger képét: *38. ábra*.

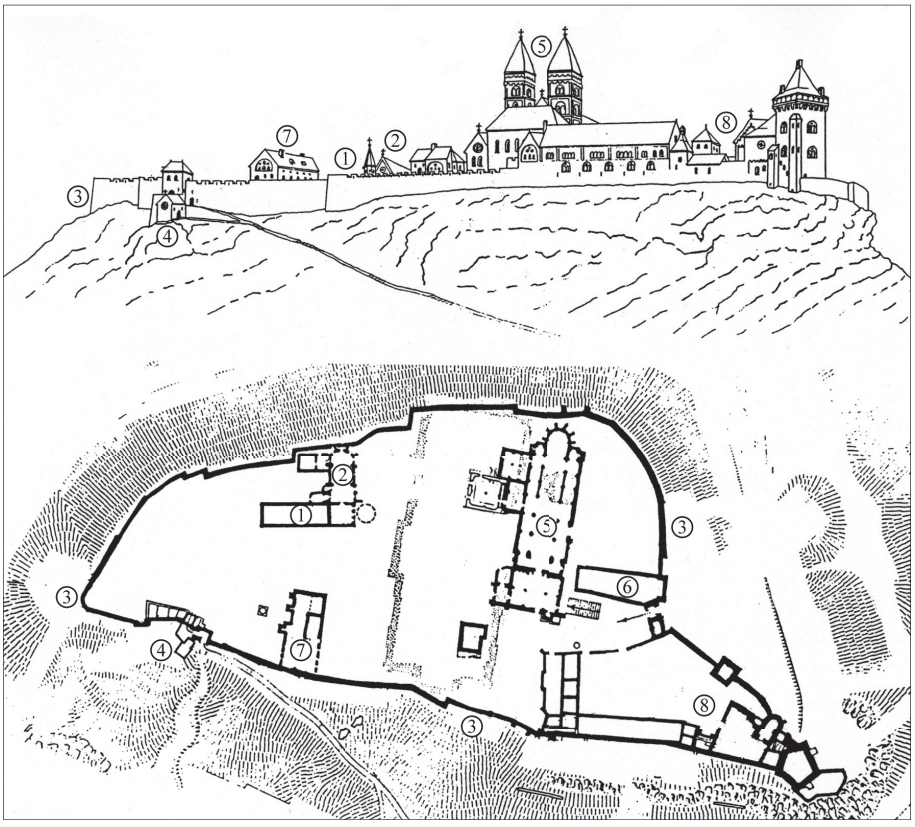

51. ábra. Az esztergomi vár alaprajza és nyugati nézete a 13. század elején. Rekonstrukció: Horváth István
Fig. 51. Ground plan and view from the west of Esztergom Castle in the early 13th century. Reconstruction: István Horváth

belső körítőfal északi részét a 18–19. századi tereprendezéskor megsemmisítették, eredeti nyomvonala azonban az 1749. évi Wolff- és az 1756. évi Krey-féle térképekről ismert.

A fentiek alapján a III. Béla által egységes koncepció szerint megkezdett (és lealapozott), de talán csak a 13. század elején befejezett palota, amelynek építése időben és térben délről észak felé haladt, a következő alaprajzi formát mutatta *(50. ábra).* Délen, a sziklafokon állt a szabálytalan ötszög alaprajzú, Fehér-toronyként nevezett lakótorony *(23. ábra*).[141] Ennek első lakott szintje a második emelet magasságában volt. E fölött (a megmaradt csigalépcsők tanúsága szerint) még legalább egy lakószint és valószínűleg még egy reprezentációs (és védelmi) szint helyezkedett el. A torony északnyugati oldalán (az első és a második emeleti szinten), egymás fölött egy-egy szobát tartalmazó emeletes toldaléképület, északkeleten a várkápolna állott, dél felé pedig a meredek sziklaperemen végigfutó fallal kerített „kert" helyezkedett el, amelyhez a lakótorony nyugati falában szűk lépcső vezetett le. A királyi lakosztályt képező lakótorony-együttest és kisebb udvart észak felől egy belső harántfal választotta el a nagypalota előtti külső udvartól. A harántfalon átvezető kapu 15. században elfalazott helye ma is konstatálható.

A nagy udvar nyugati oldalán, a nyugati külső várfalra támaszkodva a konyhák (két helyiség és a hypocaustum külső fűtőhelyisége: 22–28–29), majd a nagypalota 45 × 10 méteres épülete következett. Utóbbinak sem a pince szintjén, sem a földszinten nem volt belső válaszfala, egységes, nagy terei (lent tárház, élelmiszerraktár; fönt díszterem, fogadócsarnok) lehettek. Emeleti szintjéről semmit nem tudunk.[142]

A nagypalota az udvart északról lezáró, nyugat–keleti tengelyű, észak felé nyitott előcsarnokkal ellátott, 33–34 m hosszú kis román palota falához épült hozzá. (A kis román palota tehát korábbi építési periódus.) Ez utóbbinak két, boltozatos, földszinti helyisége épségben megmaradt a nyugati oldalon, s ezek fölött az épület egykor emeletes voltát igazoló, egykorú padló- és falmaradványo-

[141] Wolfgang Meyerpeck 1595. évi metszetén „Weiβ Thurm". Lepold 1944, 52; Horváth 1990c.

[142] *ArchÉrt* 109. (1982) 316. (Horváth I.); *RégFüz* Ser. I. No. 35. (1982) 115. (Horváth I.); *ArchÉrt* 110. (1983) 304–305. (Horváth I.).

kat, valamint az előcsarnokból az emeletre felvezető csigalépcső maradványát is feltártuk.

A nagy csarnok északnyugati sarkához utolsóként (már a 13. században) épülhetett hozzá a hegy oldalába egy négyzetes terű, bent négy pillérrel alátámasztott kápolna, amelyet azután a késő középkorban, a 14. és a 15. században ismételten átépítettek.[143]

ÖSSZEFOGLALÁS

Az újabb feltárások eredményei nyomán egy nagyszabású, a 12. századi Stauf uralkodók goslari, gelnhauseni, bad_wimpfeni, vagy chebi (égeri) palotáihoz hasonló uralkodói központ képe rajzolódik ki az Árpádok korában az esztergomi Várhegyen, amely a német császári *Pfalz*okhoz hasonlóan adminisztrációs, politikai, gazdasági és egyházi központ is volt egyúttal.[144] Ezeknek az uralkodói rezidenciáknak fő részét a nagyszabású, többnyire kétszintes uralkodói csarnok és a rendszerint kétszintes palotakápolna alkotta. A két épülettípus kapcsolata az uralkodói kultusz vallásos jellegét hangsúlyozta. Esztergomban ezt a várnak a királyi palotaegyütteshez csatlakozó északi részén az egyházi központ (érsekség és főkáptalan) épületei, így az érseki főszékesegyház és palota, a káptalan monostora, a Szent István vértanú templom és prépostsága, valamint egyéb, főleg egyházi épületek egészítették ki *(51. ábra)*.

István király és utódai független országot teremtettek, s ezt nemcsak politikájukban, de a külsőségekben is kifejezésre igyekeztek juttatni, többek között az esztergomi királyi és egyházi központ igényes kialakításával is. Az Árpádok nagyszabású épületegyüttesének méltó folytatása lett később az érsekek 14. és 15. századi építkezése, különösképpen Telegdi Csanád, majd Szécsi Dénes és Vitéz János érsekek gótikus palotája, valamint a reneszánsz érsekek palotabővítései, amelyeknek jelentős maradványait – a fentebb ismertetett munkálatok során – volt szerencsénk kutatni és részben feltárni.[145]

IRODALOM

ÁMF I–IV. — Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* I–IV. Budapest, 1987³–1998.

Balogh 1930 — Balogh Albin: Esztergom Árpád-kori helyrajzáról. *Esztergom Évlapjai* 5/1–2. (1930) 23–35.

Balogh 1955 — Balogh Jolán: *Az esztergomi Bakócz-kápolna*. Budapest, 1955.

Békefi 1891 — Békefi Remig: *A pilisi apátság története*. Pécs, 1891.

Binding 1996 — Binding, Günther: *Deutsche Königspfalzen. Von Karl dem Grossen bis Friedrich II. (765–1240)*. Darmstadt, 1996.

Bóna 1995 — Bóna István: *Az Árpádok korai várairól*. Debrecen, 1995.

Bóna 1998 — Bóna István: *Az Árpádok korai várai*. 2. kiadás. Debrecen, 1998.

Bóna 2000 — Bóna István: *A magyarok és Európa a 9–10. században*. Budapest, 2000.

Bonfini 1690 — Bonfini, Antonii: *Historia Pannonica: sive Hungaricarum Rerum Decades* IV. Coloniae Agrippinae, 1690.

Boroviczény 1991–1992 — Boroviczény Károly: Cruciferi Sancti Regis Stephani. Tanulmány a stefaniták, egy középkori magyar ispotályos rend történetéből. *Orvostörténeti Közlemények* 1991–1992. 7–48.

[143] Buzás Gergely véleménye szerint már a 13. században kápolnának épülhetett. Buzás 2004b, 15. Írott adatok szerint a 14. században Telegdi Csanád (lásd az 55. jegyzetnél írtakat), majd a 15. században Vitéz János érsek a fölötte lévő szinten az ún. Szibillák kápolnáját építtette. Horváth 1990, 82.

[144] Binding 1996, 199–396; Horváth 1994, 13, 61–62.

[145] A Vitéz-féle palota irodalmához lásd: Buzás 2004a; Horváth 1984; Horváth 1990a; Horváth 1990b; Horváth 1991; Horváth 1994; Horváth 1995; Horváth 1996; Horváth 1997; Horváth 1998; Horváth 1999; Horváth 2001; Horváth 2004; Horváth 2008; Nagy 1986; Prokopp 1975. Építészettörténeti, művészeti, elvi rekonstrukciós feldolgozása: Vukov 1989; Vukov 1990; Vukov 1996; Vukov 2001a; Vukov 2001b; Vukov 2004a; Vukov 2004b. A „keleti" reneszánsz palotaépítkezésről lásd: Klinger 2004.

Buzás 2004a — Buzás Gergely: Vitéz János érsek esztergomi fürdője és kertje. In: *„Es tu scholaris". Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára*. Szerk.: F. Romhányi Beatrix – Grynaeus András – Magyar Károly – Végh András. Budapest, 2004. 51–59.

Buzás 2004b — Buzás Gergely: Az esztergomi vár román kori és gótikus épületei. In: *Esztergomi kőtár* 2004, 7–44.

Buzás 2010 — Buzás Gergely: Az esztergomi vár lakótornya. In: *Laudator temporis acti. Tanulmányok Horváth István 70 éves születésnapjára*. Szerk.: Tari Edit – Tóth Endre. Esztergom–Budapest, 2010 (2012). 152–167.

Esztergomi kőtár 2004 — *Az Esztergomi Vármúzeum kőtárának katalógusa*. Szerk.: Buzás Gergely – Tolnai Gergely. Az Esztergomi Vármúzeum Füzetei 2. Esztergom, 2004.

EBM leltár 1900 — Az „Esztergom-vidéki Régészeti és Történelmi Társulat" régiséggyűjteményének leltára. Felvette: Némethy Lajos. *Az Esztergom-vidéki Régészeti és Történelmi Társulat Évkönyve* 3. (1900) 95–147.

Feld 1993 — Feld, István: Die Anfänge der Steinburgen im Karpaten-Becken. In: *Actes du XIIe Congres International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques* 4. Ed.: Pavúk, Juraj. Bratislava, l993. 5–12.

Feuerné Tóth 1975 — Feuerné Tóth Rózsa: A budai vár függőkertje és a Cisterna Regia. In: *Magyarországi reneszánsz és barokk. Művészettörténeti tanulmányok*. Szerk.: Galavics Géza. Budapest, 1975. 11–54.

Gerevich 1938 — Gerevich Tibor: *Magyarország románkori emlékei*. Budapest, 1938.

Gerő 1955 — Gerő László: *Magyarországi várépítészet*. Budapest, 1955.

Gerő 1959 — Gerő László: *Építészeti műemlékek feltárása, helyreállítása és védelme*. Budapest, 1959.

Gervers-Molnár 1972 — Gervers-Molnár Vera: *A középkori Magyarország rotundái*. Budapest, 1972.

Györffy 1969 — Györffy György: A magyar egyházszervezés kezdeteiről újabb forráskritikai vizsgálatok alapján. *Az MTA II. Osztályának Közleményei* 18. (1969) 199–225.

Györffy 1977 — Györffy György: *István király és műve*. Budapest, 1977.

Györffy 1979 — Györffy György: Esztergom Árpádkori kezdetei. *Esztergom Évlapjai* 1979. 7–12.

Habovštiak 1966 — Habovštiak, Alojz: K otázke datovania hradiska v Bini. *Slovenská Archeológia* 14/2. (1966) 439–486.

Haiczl 1997 — Haiczl Kálmán: *Kakath Dsigerdelen-Csekerdén Párkány*. Érsekújvár, é. n. Reprint: Párkány, 1997.

Hóman 1938 — Hóman Bálint: *Magyar középkor*. Budapest, 1938.

Horváth 1978 — Horváth István: Város a föld alatt. In: *Régészeti barangolások Magyarországon*. Szerk.: Szombathy Viktor. Budapest, 1978. 297–343. (2. kiadás: Budapest, 1983.)

Horváth 1980 — Horváth, István: Ein weiteres Fragment der Esztergomer Porta Speciosa. *ActaArchHung* 32. (1980) 345–382.

Horváth 1984 — Horváth István: Az esztergomi várhegy ásatásának új leletei. (Előadás a Dunántúl településtörténete c. VEAB Konferencián, 1984). *VEAB Értesítő* 1986. 16–27.

Horváth 1990a — Horváth István: Vitéz János esztergomi palotájának régészeti feltárása. *Esztergom Évlapjai* 1990 (= Vitéz János Emlékkönyv). 78–97.

Horváth 1990b — Horváth István: Mátyás-kori építkezés az esztergomi várban. *Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok, Tudományos Füzetek* 6. (= Mátyás király és a vidéki Magyarország) (1990) 36–51.

Horváth 1990c — Horváth István: Az esztergomi királyi palota és lakótorony építéstörténete, pusztulása, feltárása. In: Horváth István – Prokopp Mária – Vukov Konstantin: *Esztergomi vár, lakótorony (Fehér torony) 1990. Tudományos dokumentáció*. Esztergom, 1990. 1–34.

Horváth 1991 — Horváth István: Templomok, kolostorok a középkori Esztergomban. In: *Egyházak a változó világban*. Szerk.: Bárdos István – Beke Margit. Esztergom, 1991. 131–140.

Horváth 1994 — Horváth István: Az esztergomi vár a X–XII. században (Die Burg Esztergom im 10.–12. Jahrhundert). In: *Frühmittelalterliche Burgen Mitteleuropas bis zum Ende des 12. Jahrhunderts. Castrum Bene 4.* (Konferenz, 10.–13. Oktober 1994, Visegrád). Zusammenfassungen der Vorträge. Visegrád, 1994. 61–62.

Horváth 1995 — Horváth István: Régészeti kutatások Esztergomban. *Új Forrás* 1995/1. 14–20.

Horváth 1996 — Horváth István: A középkori Esztergom. In: Altmann Júlia – Biczó Piroska – Buzás Gergely – Horváth István – Kovács Annamária – Siklósi Gyula – Végh András: *Medium Regni. Középkori magyar királyi székhelyek*. Budapest, 1996. 11–39.

Horváth 1997 — Horváth, István: Das mittelalterliche Esztergom (Gran) und seine Sakralbauten. *ActaArchHung* 49. (1997) 79–90.

Horváth 1998 — Horváth István: Jegyzetek Széless György kéziratához. In: Széless György: *Az esztergomi Szent Adalbert székesegyház. Széless György 1761. évi leírása a Szent Adalbert székesegyház és a Szent István templom romjairól.* Esztergom, 1998. 168–175.

Horváth 1999 — Horváth István: Esztergom Szent István korában. *Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Múzeumainak Igazgatósága, Tudományos Füzetek* 11. (= Magyarok térben és időben) (1999) 227–253.

Horváth 2001 — Horváth István: Az esztergomi királyi és érseki székhely az Árpádok korában. In: *„Lux Pannoniae". Esztergom, az ezeréves kulturális metropolis*. Felelős kiadó: Horváth István. Esztergom, 2001. 15–36.

Horváth 2004 — Horváth István: Az Esztergomi Vármúzeum kőtára. In: *Esztergomi kőtár* 2004, 67–75.

Horváth 2008 — Horváth István: Vitéz János érsek esztergomi palotájának kutatásáról. In: *Csillag a holló árnyékában. Vitéz János és a humanizmus kezdetei Magyarországon*. Szerk.: Földesi Ferenc. Budapest, 2008. 191–201.

Horváth–Vukov 1986 — Horváth István – Vukov Konstantin: *Vitéz János esztergomi palotája*. Komárom Megyei Múzeumi Szervezet, Tudományos Füzetek 2–3. Tata, 1986.

Horváth–Vukov 1988 — Horváth István – Vukov Konstantin: *Esztergom-Vár, Királyi-érseki palota helyreállítási javaslatterv.* Az OMF részére 1988-ban készült kézirat.

Huszár 1968 — Huszár Lajos: Az esztergomi középkori pénzverde. *KMMK* 1. (1968) 207–220.

Katona 1863 — Katona István: *Analecta de Strigonio.* Az Esztergomi Prímási Levéltárban lévő kéziratot (J. Nr. 195.) Knauz Nándor közölte: *Magyar Sion* 1. (1863) 561–577, 641–650.

H. Kelemen 2008 — H. Kelemen Márta: *Solva. Esztergom későrómai temetői*. Budapest, 2008.

H. Kelemen 2011 — H. Kelemen Márta: Késő római téglaégető kemence Esztergomból. *ArchÉrt* 136. (2011) 135–163.

Klinger 2004 — Klinger László: A magyarországi reneszánsz és Esztergom. In: *Esztergomi kőtár* 2004, 45–48.

Knauz 1871 — Knauz Nándor: *Az esztergomi főkáptalan fekvő, s egyéb birtokaira vonatkozó okmányok tára*. Pest, 1871.

Kollányi 1901 — Kollányi Ferenc: Visitatio Capituli E. M. Strigoniensis anno 1397. *Történelmi Tár* 1901. 71–106.

Koppány 1971 — Koppány Tibor: Az esztergomi Vármúzeum beépítési terve. *Műemlékvédelem* 15. (1971) 82–86.

Koppány 1976 — Koppány Tibor: Az esztergomi Vármúzeum újabb tervjavaslata. *Műemlékvédelem* 20. (1976) 195–198.

Kovács 1996 — Kovács László: A lancea regis – a király kezében. *CommArchHung* 1996. 165–180.

Krey 1756 — Krey, Johann Andreas: *Neu Verbeßerter Haubt Plann von der kayserlich königlichen Berg Festung Grann in Hungarn an der Donau belegen*. Wien, Kriegsarchiv, Inland c. v. a. Gran, Nr. 6. (Közölte: Villányi 1891, 1. ábra; Lepold 1944, 184. sz.)

Lepold 1934 — Lepold Antal: Az esztergomi várhegyen folyó régészeti kutatások történeti vonatkozásai. *Esztergom Évlapjai* 7/1–2. (1934) 34–41.

Lepold 1936 — Lepold Antal: Az esztergomi vár története. *Esztergom Évlapjai* 8/1–2. (1936) 51–71.

Lepold 1938a — Lepold Antal: Szent István király születéshelye. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján* II. Szerk.: Serédi Jusztinián. Budapest, 1938. 489–524.

Lepold 1938b — Lepold Antal: Szent István király születéshelye. *Esztergom Évlapjai* 9/1–2. (1938) 1–37.

Lepold 1944 — Lepold Antal: *Esztergom régi látképei*. Budapest, 1944.

Lepold 1968 — Lepold, Antal: Die ausgegrabene Königsburg in Esztergom, Ungarn. *Religion – Wissenschaft – Kultur. Jahrbuch der Wiener Katholischen Akademie* 19. (1968) 95–102.

Major 2013 — Major Balázs: Esztergom-Várhegy kutatási program. In: *Régészeti kalandozások*. Konferencia kötet – Pipo-várkastély, Ozora, 2013. október 5–6. Budapest, 2013. 14–16.

Makkay 2007 — Makkay János: *Árpád-sávos zászló a királyi lándzsán. Mikor koronázták meg István királyt?* Budapest, 2007.

Marosi 1972 — Marosi Ernő: Egy gótikus Madonna Somogyvárról és a Szent Egyed apátság kerengője. *MűvÉrt* 21. (1972) 93–102.

Marosi 1984 — Marosi, Ernő: *Die Anfänge der Gotik in Ungarn. Esztergom in der Kunst des 12.–13. Jahrhunderts*. Budapest, 1984.

Marosi 1994 — Marosi Ernő: Esztergomi stílusrétegek 1200 körül. In: *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541*. Kiállítási katalógus – Magyar Nemzeti Galéria. Szerk.: Mikó Árpád – Takács Imre. Budapest, 1994. 154–158.

Mathes 1827 — Mathes, Johannes Nepomuk: *Veteris arcis Strigoniensis ... descriptio* ... Strigonii, 1827.

MES I–IV. — *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis* I–III. Collegit et edidit: Knauz, Ferdinandus – Dedek, Ludovicus Crescens. Strigonii, 1874–1924; IV. Ad edendum praeparaverunt: Dreska, Gabriel – Érszegi, Geysa – Hegedűs, Andreas – Neumann, Tiburcius – Szovák, Cornelius – Tringli, Stephanus. Strigonii–Budapestini, 1999.

Móga 1994a — Móga Sándor: Néhány építészeti kérdés Vitéz János esztergomi palotájával kapcsolatban. *Műemlékvédelem* 38. (1994) 1–37.

Móga 1994b — Móga Sándor: Az esztergomi palota helyreállítása. *Műemlékvédelem* 38. (1994) 131–133.

MRT V. — Horváth István – H. Kelemen Márta – Torma István: *Esztergom és a dorogi járás. Komárom megye régészeti topográfiája. Magyarország Régészeti Topográfiája* V. Budapest, 1979.

MTK I. — *Magyarország történeti kronológiája* I. Szerk.: Benda Kálmán. Budapest, 1981.

Nagy 1968 — Nagy Emese: Előzetes jelentés az 1964–67. évi esztergomi várfeltárásokról. *ArchÉrt* 95. (1968) 102–109.

Nagy 1971a — Nagy, Emese: Rapport préliminaire des fouilles d'Esztergom 1964–1969. *ActaArchHung* 23. (1971) 181–198.

Nagy 1971b — Nagy Emese: Királyi központok kutatása. In: *Középkori régészeti tudományos ülésszak, 1970. december 8–10.* Szerk.: Nagy Emese. Régészeti Füzetek Ser. II. 13. Budapest, 1971. 90–94.

Nagy 1972 — Nagy, Emese: Le premier palais royal de la Hongrie. In: *Evolution générale et développements régionaux en histoire de l'art. Actes du XXIIe Congrès International d'Histoire de l'Art Budapest, 1969* I–III. Red.: Rózsa, György. Budapest, 1972. II. 863–865, III. 631–632.

Nagy 1982 — Nagy, Emese: Reconstruction de la topographie de la Colline d'Esztergom a la haute époque Árpádienne. *ActaArchHung* 34. (1982) 41–69.

Nagy 1992 — Nagy, Emese: Die Ausgrabungsergebnisse der königlichen-erzbischöflichen Burg in Esztergom (Gran), 1934–1969. In: *Bischöfliche Burgen und Residenzen im Mittelalter*. 3. Castrum Bene Konferenz. Resumées der Vorträge. Pécs, 1992. 72–74.

Nagy 1986 — Nagy Zoltán: Vitéz János „Szép Palotája" írott források tükrében. *KMMK* 2. (1986) 93–117.

Nagy 2004 — Nagy Emese: Az esztergomi vár a kora Árpád-korban. In: *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére*. Szerk.: Erdei Gyöngyi – Nagy Balázs. Budapest, 2004. 51–57.

Pálinkás 1937 — Pálinkás László: *Esztergom XVIII. századi műemlékei*. Budapest, 1937.

Pannonia Regia 1994 — *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541.* Kiállítási katalógus – Magyar Nemzeti Galéria. Szerk.: Mikó Árpád – Takács Imre. Budapest, 1994.

Petres 1976 — Petres, Éva: The Late Pre-Roman Age in Hungary with special reference to oppida. In: *Oppida. The Beginnings of Urbanisation in Barbarian Europe*. Eds: Cunliffe, Barry W. – Rowley, Trevor. Oxford, 1976. 51–80.

Pór 1909 — Pór Antal: *Az Esztergam-várbeli Szent István első vértanuról nevezett prépostság története*. Budapest, 1909.

Prokopp 1975 — Prokopp Mária: Vitéz János esztergomi palotája. In: *Janus Pannonius. Tanulmányok*. Szerk.: Kardos Tibor – V. Kovács Sándor. Budapest, 1975. 255–264.

Sedlmayr 1969–1970 — Sedlmayr János: Az Országos Műemléki Felügyelőség helyreállításai 1969–1970. *Magyar Műemlékvédelem* 6. (1969–1970) 377–386.

Sinka 1936 — Sinka István: Magyarország Árpád-kori fő- és székvárosa Esztergom. *Esztergom Évlapjai* 8/1–2. (1936) 1–50.

Soproni 1978 — Soproni, Sándor: *Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre. Das Verteidigungssystem der Provinz Valeria im 4. Jahrhundert*. Budapest, 1978.

Széless 1759/1761/1998 — Széless György kézirata két változatban ismert az esztergomi Prímási Levéltárban: *Liber Commentarius (Rudera Metropolitanae Strigoniensis Ecclesiae)*, 1759. Prímási Levéltár. Archivum Ecclesiasticum. Vicariusi sorozat, Strigonium, P. 68. 125. – *Rudera Ecclesiarum ... in Arce Strigoniensis ... existentia ...*, 1761. Prímási Levéltár, AEV 1344. – Utóbbi hasonmása és magyar fordítása megjelent: Széless György: *Az esztergomi Szent Adalbert székesegyház*. A latin szöveget átírta és ford.: Waigand József – Romhányi Beatrix. A bevezetést és a jegyzeteket írta: Marosi Ernő – Horváth István. Esztergom, 1998.

Tolnai 2004 — Tolnai Gergely: Az esztergomi vár erődítéstörténete. In: *Esztergomi kőtár* 2004, 49–66.

Tóth 2000 — Tóth Sándor: Esztergom Szent Adalbert-székesegyháza és az Árpád-kori építészet. In: *Ezer év Szent Adalbert oltalma alatt*. Szerk.: Hegedűs András – Bárdos István. Strigonium Antiquum IV. Esztergom, 2000. 121–154.

Várnai 1971–1972 — Várnai Dezső: Az esztergomi királyi palota építési szakaszai. *Magyar Műemlékvédelem* 7. (1971–1972) 75–102.

Villányi 1891 — Villányi Szaniszló: *Néhány lap Esztergom város és megye múltjából*. Esztergom, 1891.

Vukov 1989 — Vukov Konstantin: Az esztergomi Vitéz-palota szerkezeti megoldásai. *Műemlékvédelem* 33. (1989) 252–255.

Vukov 1990 — Vukov Konstantin: Az esztergomi vár XV. századi érseki palotájának rekonstrukciója. *Esztergom Évlapjai* 1990 (= Vitéz János Emlékkönyv). 105–109.

Vukov 1996 — Vukov Konstantin: Esztergom, vár. A palotaszárny rekonstrukciója. *Építésügyi Szemle* 38/4. (1996) 104–113.

Vukov 2001a — Vukov Konstantin: A Vitéz János-Studiolo belső tere. Az esztergomi vár lakótornyának részleges elméleti rekonstrukciója. *Műemlékvédelmi Szemle* 2001. 71–88.

Vukov 2001b — Vukov Konstantin: Vitéz János érsek esztergomi palotájának épületei. A 15. századi esztergomi palota rekonstrukciója. In: *„Lux Pannoniae". Esztergom, az ezeréves kulturális metropolis*. Felelős kiadó: Horváth István. Esztergom, 2001. 147–199.

Vukov 2004a — Vukov Konstantin: *A középkori esztergomi palota épületei*. Budapest, 2004.

Vukov 2004b — Vukov Konstantin: Szemelvények az esztergomi vár kőtárának történetéből. In: *Esztergomi kőtár* 2004, 76–86.

Zajovits 1993 — Zajovits Ferenc: *Az esztergomi Várhegy újjászületése 1945 után*. Esztergom, 1993.

Zolnay 1959–1960 — Zolnay László: Esztergomi érsekek palotái a középkorban. *Művészettörténeti Tanulmányok. A Művészettörténeti Dokumentációs Központ Évkönyve* 1959–1960. 201–228.

Zolnay 1977 — Zolnay László: *Kincses Magyarország*. Budapest, 1977.

Zolnay 1983 — Zolnay László: *A középkori Esztergom*. Budapest, 1983.

Zsoldos 2001 — Zsoldos Attila: Pest megye az Árpád-korban. In: *Pest Megye Monográfiája* I/2. *A honfoglalástól 1686-ig*. Szerk.: Zsoldos Attila. Budapest, 2001. 31–73.

ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES ON ESZTERGOM'S CASTLE HILL, 1966–1999

István Horváth

Situated in front of the confluence of the rivers Danube and Garam at an important crossing point where different routes meet, Esztergom's Castle Hill has been inhabited continuously since prehistoric times. On the top of the hill stood a Celtic *oppidum* and subsequently a Roman *castrum* ('Solva'); below, extensive Celtic and then Roman settlements grew up. Warmed by waters from hot springs, the Little Danube branch of the River Danube afforded a safe winter harbour area for sailors on that waterway.

As well as its advantages from the geographical point of view, the strategic role of the place and the political situation that evolved both became important factors in the development of Esztergom in the late 10th century, when Grand Prince Géza chose it as his seat. It was from Esztergom that Géza sent envoys to the Holy Roman Emperor Otto in Quedlinburg at Easter 970. It was in Esztergom that his son Vajk was born (around 975), and there, too, that Vajk was baptised a Christian, taking the name Stephen. It was in Esztergom that Stephen was crowned king of Hungary; he was the first of the country's kings. Also, it was in Esztergom that the *Regia Civitas* (royal castle) stood; from Stephen's coronation onwards, this features in the inscriptions on the first Hungarian coins minted in Esztergom. Moreover, there are weighty arguments supporting the contention that King Stephen's death, on 15 August 1038, took place in Esztergom.

From the 11th century to the 13th century, the royal seat at Esztergom is frequently mentioned in the written sources, too. In 1147, King Géza II received two fellow monarchs in Esztergom when they passed through with their armies *en route* to the Holy Land; the rulers in question were King Conrad III of Germany and King Louis VII of France. In 1189, when major construction work (on the palace) was in progress in the castle, King Béla III hosted Emperor Frederick Barbarossa in Esztergom; Barbarossa was likewise on his way to the Holy Land with his army. Below the castle, one of the most significant towns in Hungary grew up in the 11th–12th century. This was destroyed by the Tatars in the winter of 1241–1242. However, the castle was successfully defended during this time and the town was soon rebuilt. Even so, King Béla IV moved the royal seat to Buda and – in the years 1249–1256 – granted Esztergom's royal palace to the archbishopric of Esztergom in perpetuity. There are data on two major construction projects in the 14th–15th century, when the royal palace was partially demolished and then completely refashioned.

The first Ottoman attack on Esztergom came in 1526: the town was burnt, but the castle was successfully defended. After a number of different sieges, the castle was captured by Sultan Süleyman in person

in 1543, and from this time on Esztergom served as the Ottoman Empire's most important border castle in the Danube valley. Between 1526 and 1683, Esztergom was besieged on twelve occasions and changed hands twice (1595, 1605). In the course of the various sieges, the castle was almost completely destroyed, as was the town's stock of medieval buildings (38 churches, 10 cloisters, etc.). The ruins of the castle palace were filled with earth and buried; gun emplacements were then built on top. The fortifications were modernised in the 18th century even; in the course of these operations, too, medieval monuments were destroyed. When the new basilica was built, in the 19th century, the surviving remains of medieval buildings on the middle part of the hill (the ruins of St. Adalbert's Cathedral, those of the Church of St. Stephen the Protomartyr, and the old archiepiscopal palace) were demolished utterly.

Excavations conducted between 1934 and 1938 brought to light the southern buildings of the late 12th-century royal palace, namely the lower level of the residential tower (keep) and the royal chapel that was joined on to it (later restored using anastylosis). Archaeological excavations were continued by István Méri in 1961–1962, and by Emese Nagy and her team between 1964 and 1969. These researchers uncovered additional architectural remains and archaeological finds of importance. Between 1966 and 1999, the present author performed a number of lesser or greater excavations mainly on the area of the palace, but also in different places on Castle Hill. To begin with, remains of the 15th-century, late Gothic palace were researched. Subsequently, in the walls of this and below it further significant remains from the 11th–12th-century were found; at the same time, the functions and configuration of these could be identified.

After giving a short account of the excavations, the study sketches the 10th–13th-century topography of the castle in the period from the 11th century to the 13th century, and, within this, first and foremost the ground plan of the royal castle in the time from the 11th century to the 13th century; it also attempts a theoretical reconstruction of the earth fort from the time of Grand Prince Géza that incorporated criss-crossing beams in its ramparts. This earth fort, built in the late 10th century, may – on the basis of the original reconstruction in relief of Castle Hill made by Emese Nagy – have been a kidney-shaped, oval fortification on a contour line 150 metres long.

At the time of King Stephen's coronation and the foundation of the archbishopric (1001), the north side of the hill, which was the largest side, was given to the Church. It was then that the cathedral church of the archbishopric, St. Adalbert's Cathedral, was built. The royal palace for the monarch was moved to the hill's rocky southern ridge, which was the most defensible part. This was within the (single) castle wall already that ran round the hill towards the bottom, as a complex of buildings that was defensible in its own right. It was at this time that the above arrangement took shape, remaining in this form right up to the end of the medieval period. The Chapel of St. Vitus, on the hillside but outside the castle wall, may have also been built at this time. The early royal palace and other castle buildings were destroyed in a fire in the 1180s; on the site of the old one, a new palace was built in the time of King Béla III (r. 1172–1196) and King Emeric (r. 1196–1204), on the basis of a new conception.

The royal apartments in the palace complex constructed at the turn of the 13th century consisted of a residential tower (keep) with three or four levels which stood in a separate courtyard on the rocky tip on the southern part of the hill, a castle chapel connected to the tower, and outbuildings. To the north of this complex, on the east side of a larger courtyard, stood the complex's inner gateway; this was inside the castle walls. To the southeast of the gateway, a square tower set in the castle wall and projecting outwards from it protected the palace and the gateways from attack from the direction of the approach road. The large courtyard was bounded on the north side by a storeyed palace range on a west–east axis that had been built earlier. A large palace (great hall) on a north–south axis was eventually built between the residential tower and the north range of the palace; beneath it was an enormous storeroom for foodstuffs with kitchens at the southern end. On the side of the hill, a square chapel with four pillars inside was built onto the northwest corner of the large palace; the chapel was rebuilt repeatedly in the 14th–15th century.

In the wake of recent excavations, a picture of a large-sized royal centre on Esztergom's Castle Hill in the time of the Arpadian kings similar to the palaces of the 12th-century Stauf rulers (Goslar, Gelnhausen, Bad Wimpfen, Cheb/Éger) is taking shape which – like the imperial seats of power (*Pfalz*es) in Germany – was an administrative, political, economic, and ecclesiastical centre at one and the same time. The principal part of these residences consisted of a large, mostly two-level hall and a palace chapel, usually on two levels. The connection between the two buildings emphasised the religious character of the cult of the

ruler. In Esztergom, this was added to by the buildings of the ecclesiastical centre (those of the archbishopric and the greater chapter) in the castle's northern part that was joined to the royal palace complex, i.e. by the archiepiscopal cathedral and palace, the monastery of the chapter, the Church of St. Stephen the Protomartyr and the buildings of its collegiate chapter, and other, largely ecclesiastical, buildings.

Building operations by the archbishops in the 14th–15th century qualified as a worthy continuation of the large complexes of buildings erected by the Arpadian rulers. This was especially true for the Gothic palaces constructed by Csanád Telegdi (in office: 1330–1349), Dénes Szécsi (in office: 1440–1465), and János Vitéz (in office: 1465–1472), significant remains of which were likewise researched, partly uncovered, and theoretically reconstructed during the above-mentioned investigations.

AZ ESZTERGOMI ÉRSEKI PALOTA VEGYES MÁZAS KÁLYHACSEMPE-LELETEI

Boldizsár Péter

Az esztergomi vár délnyugati sarkán állt érseki palotaépület romjai közt első ízben 1934-től 1938-ig végeztek régészeti feltárást Lepold Antal kanonok vezetésével. Az ásatások 1964–1968 között Nagy Emese irányításával folytatódtak, majd 1967-től Horváth István végzett további feltárásokat a palota területén. Az itt előkerült kályhacsempe-leletek töredékesek, de így is képet alkothatunk általuk a hajdan nagy műgonddal készített kályhákról.

A királyi palotákban, így Budán és Visegrádon is a díszes belső terek fontos elemei voltak a cserépkályhák. Az ott dolgozó kályhásműhelyek folyamatosan megújították mintakincsüket és a változó igényeknek megfelelő formai és technikai újításokat vezettek be. Ezeknek a műhelyeknek, a királyi paloták mellett, legrangosabb megrendelője az esztergomi érsekség volt, így a kialakuló újítások rövid időn belül megjelentek az érseki palotában is.

Az esztergomi Várhegyen feltárt töredékes, de rendkívül kvalitásos anyagból ez alkalommal az 1480 és 1540 közötti időszakba sorolható, nagyrészt vegyes mázas technikával készült kályhákból származó leleteket mutatom be.[1]

A kerámiatárgyak vegyes mázas színezési technikája az itáliai majolikakészítő műhelyekben fejlődött ki a 15. század folyamán. A korábban használt zöld, sárga és barna ólommázak mellett használni kezdték a különféle fémsókkal előállított fehér, kék, lila és fekete mázakat. Magyarországon ezt a technikát elsőként egy, a budai királyi palota számára dolgozó, olasz mesterek által vezetett, 1476 táján megtelepedett műhelyben alkalmazták, mely műhely edényeket és padlótéglákat készített a palota számára.[2] Feltehetően innen vette át az új színezési technikát a század nyolcvanas éveiben egy, a királyi palota számára dolgozó kályhásműhely. Ez a budai műhely a felhasznált korábbi típusok mellett új, kiválóan mintázott csempéket is készített, amelyeken Mátyás király és Beatrix királyné trónoló alakját is ábrázolták.[3]

Az esztergomi érseki palota területén és környezetében folyt feltárásokon számos vegyes mázas technikával készült kályhatöredék került elő. A fennmaradt töredékeket cserépanyaguk alapján két csoportba lehet sorolni. Az első csoporthoz tartozó darabok apróra zúzott kerámiaszemcsékkel soványított, finoman iszapolt, rózsaszínűre égetett agyagból, a másik csoport csempéi finoman iszapolt, csillámló kvarcszemcsékkel soványított, fehérre égett agyagból készültek. Részleteiben még bizonyítatlan feltételezésem szerint az első csoport Budáról, a második pedig Ausztriából, Salzburg környékéről származik.

I. CSOPORT

A csoporton belül az ábrázolások jellege, mérete és a keretprofilok alapján öt kályha elemeit tudtam elkülöníteni.

1. KÁLYHA

1. Vastag, sárga mázas, sík lapok töredékei maradtak fenn, amelyeknek a hátfalán lévő habarcsnyomok mutatják, hogy ezek egy kályhalábazat burkolólapjai voltak.

2. A lábazat sarkai elé helyezték azt a négy, ülő oroszlánfigurát, amelyek töredékei a leletek között szerepelnek *(1. ábra)*. Közülük kettő gondosan mintázott példány, amelyek nyilván a kályha elülső

[1] A korábbi időszakok kályhacsempe-leleteiről több közleményben számoltam be, lásd: *Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei* 6. (2000), 9. (2002), 10. (2003), 11. (2004).

[2] Holl 2002, 384.

[3] Holl 2002, 383–384, 1–7. kép.

1. ábra. 1. Rekonstruált oroszlánfigura; 2, 5–6. talprésztöredékek oroszlánlábakkal; 3. a kályha szerkezeti rekonstrukciója; 4. oroszlánfigura fejtöredéke
Fig. 1. 1. Reconstructed lion figure; 2, 5–6. Fragments of a pedestal element with lion's paws; 3. Reconstruction of the stove's appearance; 4. Fragment of the head of the lion figure

sarkain foglaltak helyet, míg a két elnagyoltabb példány a hátsó sarkokban állhatott.

A figurák teste korongon készített, nyújtott edényforma, amelyet egy téglalap alakú lapra erősítettek rá és hozzádolgozták a nyújtott mellső, valamint a behajlított hátsó lábakat. Az így fő formáiban kialakított testen a szőrzet alapformáit plasztikus rátéttel mintázták meg, majd ezek felületét fésűs szerszámmal bekarcolták. A testek peremét a nyaknál egyenesen levágták. A fejeket szintén korongolt alapformából képezték ki, azt plasztikus részekkel kiegészítették és a szájnyílást a fogak mentén kivágták. A két részt csupán a kiégetés után építették egybe. A figurák rekonstruált magassága 70 cm. A két díszesebb példányt sárga máz fedi, amelyre helyenként elfolyó, zöld mázzal ráfestettek; ez főleg a mélyebb részekre ült be, így kiemeli a figurák plasztikáját. Az állatok fogait és heréit fehér mázzal színezték. A két elnagyoltabb példány alapmáza barnássárga, ezeknél valószínűleg a maradék keveredett mázat használták fel, egyes részeket itt is zölddel színeztek. A magyarországi anyagban ehhez hasonló nagyméretű kályhaszobor-töredékek a budai királyi palota leletei között kerültek elő.[4]

3. A kályha alsó, derékszögű sarkokkal készült építményéből egy sarokelem félcsempés részletét ismerjük. A hornyolt keretezésű, lapos dongás hátfalú félcsempe magassága 24 cm, szélessége 12 cm. A csempe fülkéjének falára egy faág bimbójából előbukkanó turbános, bohócgalléros alak mellképét mintázták *(2. ábra 6.)*. A sarokélen hornyolatban elhelyezett, rügyező vesszőkből csavart díszítés fut végig. A keretet és a sarokdíszt sárga, a fülke hátfalát zöld máz fedi. Az ábrázolt alak ruháját, turbánját, az alatta levő faágat és bimbót sárga, csuklyáját és gallérját kék, arcát és kezét fehér, arcszőrzetét és szemeit fekete mázzal színezték.

4. A kályha felső részének egyetlen, az oromdísszel összeépített csempéjét ismerjük. A lapos dongás hátfallal készült fülke alján és oldalain hornyolt keret van, felső szélét három íves pálcatagból képzett, áttört motívum zárja. Szélessége 24 cm, magassága 28 cm, az oromdísszel együtt kb. 40 cm. A hátfalon felsőtestével egy bimbóból kiemelkedő, jogart tartó, bohócsapkát viselő király alakja látható. A fülke hátfalát zöld, a keretezést sárga máz borítja. A király mellénye és jogara, valamint a kifeslő bimbó sárga, ingujja, öve és sapkája kék, arca és keze fehér, haja, szakálla és szemei fekete mázzal színezettek *(2. ábra 7.)*.

A csempe felső részéhez hozzáépített oromdísznek ezen a példányon csak az indítása maradt meg, de két másik töredék alapján az oromdísz nagyrészt rekonstruálható. A fülke fölött kissé előreugró, vízszintes párkány húzódik, amelyen nyújtott köríves tagozatokkal szerkesztett, áttört ikerablak helyezkedik el. Az ablak középosztójának alján egy szembenéző oroszlánfejjel díszített medalion van. Az ablakok párkányán, bal oldalon egy kalapos fiatal férfi, jobb oldalon egy körgalléros ruhát viselő nő alakja könyököl, a nőalak feje hiányzik. Az ablakok fölött ellentétes állású köríves tagozatokkal kialakított oromdísz foglal helyet, az ívek középső összemetsződésén egy madár ül, amelynek csak az egyik szárnya maradt meg. Az oromdísz építményeit egymásba olvadó zöld és sárga máz fedi. Az ablakokban könyöklő figurák ruhái különböző árnyalatú sárga és halványbarna mázakkal színezettek, a fiatal férfi arcán és kezein fehér, a szemén és szemöldökén sötétkék máz van *(2. ábra 4–5.)*.

5. A kályhának a tetőszerkezetéhez tartozhattak azok a kanyargó növényi indákkal, levelekkel, virágokkal és termésekkel díszített síklapok, amelyeknek néhány, zöld, sárga, kék és fehér mázakkal színezett töredéke szerepel leleteink között *(2. ábra 1–3.)*.

Ennek a kályhának két csempéjét és az oroszlánok néhány töredékét korábban már közzétették.[5] A közlések óta a két csempe eltűnt. Szerencsére Holl Imre 1949-ben, még egyetemistaként leltározta az esztergomi várban kiállított anyagot, és a csempék méretéről, színezéséről pontos adatokkal bíró, fényképekkel ellátott leíró kartonokat készített. A fényképek és a felvett adatok alapján tudtam a csempék rajzait és leírását elkészíteni.[6]

Az itt bemutatott és a korabeli párhuzamok alapján kikövetkeztethető elemek alapján elkészítettem a kályha elméleti rekonstrukcióját *(1. ábra 3.)*. A kályha épített lábazata, amelynek felületét mázas burkolólapok borították, 70 cm magas kellett legyen, hiszen ennek sarkai előtt álltak az oroszlánfigurák. A szobrok korongolt testükkel súlyt nem viselhettek, feltehetően egy fémszerkezetes pad alatt voltak elhelyezve; hasonló megoldást a Walcher von Molthein-gyűjtemény 1500 tájára datált kályharekonstrukcióján láthatunk.[7] A kályha alsó része – a sarokelem tanúsága szerint – derékszögű sarkokkal zárt hasáb volt, amely 24 centiméteres élhosszúságú, négyzetes fülkés csempékből épült fel, kötésbe rakott sorokkal. A kályha arányait

[4] Holl 1995, 293.

[5] Holl–Voit 1956, 117, 37–40. kép; Holl 2001, 390–391, 56–60. kép.

[6] Ezúton is köszönöm Holl Imrének, hogy a leíró kartonjait a rendelkezésemre bocsátotta.

[7] Holl–Voit 1956, 131, 51. kép.

2. ábra. 1–3. Tetőlapok töredékei; 4–5. oromdísz; 6. sarokelem része bohócalakos félcsempével; 7. az oromdíszes csempe fülkéje bohócsapkás király alakjával

Fig. 2. 1–3. Fragments of top sections; 4–5. Top part of a crown-tile; 6. Part of a corner element with a tile showing a jester figure; 7. Niche of a tile with a decoration at the top, with the figure of a king in a jester's cap in the niche

szem előtt tartva, legalább három csempesor alkothatta az alsó kályhatestet. A hasáb felső sarkain élcsapáson elhelyezett címerpajzsok állhattak és ezek fölött egy párkánycsempesor helyezkedhetett el; sajnos, ezeknek az elemeknek a részletei nem maradtak fenn.

A kályha felső része többféleképpen épülhetett: a dongás csempék módot adnak sokszögletű felépítésre, de a tető lapokkal való kiépítése inkább egy lesarkalt hasábformára utal, mely esetben hálós szerkezetben kellett a csempéket felrakni. Rajzomon ezt az utóbbi változatot mutatom be. A tetőlapok formáit nem ismerem, de feltételezem, hogy a korábbi, Mátyás korabeli kályhák tetőfelépítményeihez hasonló, téglalap alakú és háromszögletű lapokból összeállított sátortetőt alkalmaztak.

A kályha építésének időpontját nehéz meghatározni. Az egyetlen heraldikai elem az oromdíszek csúcsán ülő madár lehetne, de ennek is csak a szárnytöredékét ismerjük. Úgy gondolom, hogy ez a Mátyás király családi címerében szereplő, a csőrében gyűrűt tartó holló ábrázolása volt. Ebben az esetben a kályha Mátyás 1490-ben bekövetkezett halála előtt készült.

A kályhán lévő ábrázolásokat már a korábbi kutatás is egy színjáték szereplőiként határozta meg. Magam is úgy vélem, hogy a csempéken egy pünkösdi királyválasztás szereplőit ábrázolták, a valóságban lezajlott jelenetekre utalva. A bimbók, amelyekből a szereplők előbukkannak, a díszlet működő elemei lehettek, az oromzatokon pedig ennek az előadásnak a páholyokban ülő nézőit láthatjuk. Az ábrázolások megkomponálása, részleteik kidolgozottsága, különösen az arcok megmintázása különleges tehetséggel megáldott mesterre vall, aki a figurák teátrális viselkedését is meg tudta jeleníteni.

Amikor 1487-ben Beatrix királyné unokaöccse, a még gyermekkorú Estei Hippolit ferrarai herceg elnyerte az érseki címet, az esztergomi palotát a király és a királyné a herceg és népes kísérete számára rendeztette be. Ekkor kerülhettek ide Budáról kályhásmesterek is. A gyermek herceget népes kíséret hozta Magyarországra, köztük volt Pandolfo Collenuccio, a ferrarai udvar színházigazgatója is. Valószínűleg az ő kérésére küldetett Hippolit édesanyja, Eleonóra hercegné 56 álarcos jelmezt Esztergomba.[8] Elképzelhetőnek tartom, hogy egy olasz mintára szerveződött színház jött itt létre a gyermek érsek szórakoztatására, és ennek egyik előadását örökítették meg ezen a kályhán.

Estei Hippolit érseknek a modenai levéltárban fennmaradt számadáskönyveiben a kályhásmunkákra kifizetett kiadások tételeit és a munkák vezetőjének, Kaza György kályhásmesternek a nevét is feljegyezték.[9] Mindezek alapján úgy gondolom, hogy ezt a kályhát 1487 és 1490 között állították fel Esztergomban, a budai műhelyből idetelepített mesterek közreműködésével.

2. KÁLYHA

Az idesorolható töredékek cserépanyaga az előző kályháéval egyező. A hátfalak színe itt is zöld, a kereteket sárga máz borítja. A keretek profilozása itt tagoltabb, mint az előző kályhán. A figurális ábrázolások díszítésére a kék, a fehér és a fekete mázak mellett a lila színűt is használják.

1. A kályha alsó építményéhez tartozhattak azok a négyzetes síkcsempék, amelyeknek csak néhány töredéke maradt meg. A keretek rézsűsen mélyülő síkját egy félhengeres tagozattal díszítették. A sík csempelapokat a sarkokban egymást metsző pálcatagokból kialakított keret övezi. A csempelapok alján lapos felületű párkány van, az egyik töredéken egy erre a párkányra könyöklő alak részlete maradt meg: ruhaujját kék, kézelőjét lila, kezét fehér máz borítja. A zöld háttéren elmosódott plasztikus díszítés részlete látható *(3. ábra 6–7.)*.

2. A kályha felső építményéhez tartozhatott az a téglalap alakú, fülkés csempe, amelynek hátfalát egy püspök mellképe díszíti. A csempe keretét egy félhengeres és egy hornyolt tagozat díszíti, az alsó peremén a félhengert rézsűsen levágták. A püspök bekarcolt brokátmintás süvegén, lila mázas alapon élénksárga szalagok futnak, amelyeket vonalakkal kereteztek és bepecsételt köröcskékkel díszítettek. A csempe alsó töredékén, az alak bal válla előtt a püspöksüveg lila mázas szalagjának részlete maradt meg. Az alak ingén kék, kezén fehér, palástján sárga színű máz van. A palást felületét finoman fogazott eszközzel bekarcolták, zöld mázas szegélyét bekarcolt vonalakkal keretezték és beszurkálásokkal díszítették, a csípő előtt kiforduló bélését fehér mázzal színezték. A csempe rekonstruált magassága 24 cm, szélessége 20 cm *(3. ábra 3–5.)*.

Ezzel a csempével megegyező keretprofillal készült, a hátfalukon félalakokkal díszített fülkés csempéket a budai királyi palota Északi előudvarának Zolnay László által vezetett feltárásán leltek.[10] Ezekkel együtt került elő egy oromcsempe felső része, amelyen egy szamárhátíves lezárású fülke

[8] Zolnay 1977, 517–523.
[9] Holl–Voit 1956, 117.
[10] Farbaky 1991, 265, Kat. 505; Magyar 1991, 221, Kat. 504.

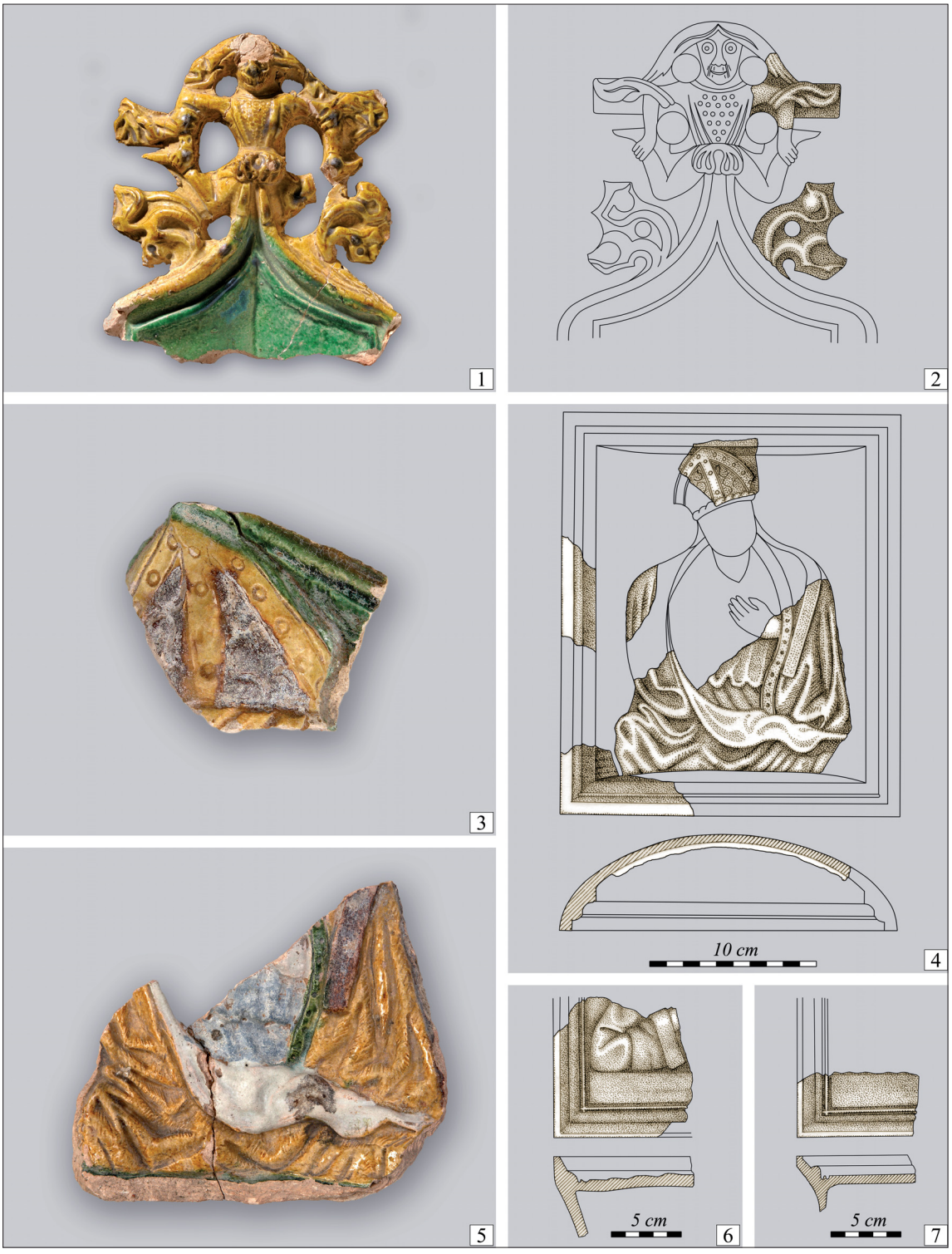

3. ábra. 1. A budai királyi palota Északi előudvarán lelt oromcsempe-töredék; 2. oromcsempe rekonstrukciója az esztergomi töredékek és a budai párhuzam alapján; 3, 5. püspökalak mellképének töredékei; 4. a püspökalakos csempe rekonstrukciója; 6–7. síkcsempék töredékei

Fig. 3. 1. Crown-tile fragment uncovered in the north forecourt of the royal palace in Buda; 2. Reconstruction of a crown-tile in the light of fragments from Esztergom and a parallel piece from Buda; 3, 5. Fragments of a half-length portrait of a bishop figure; 4. Reconstruction of a tile showing the figure of a bishop; 6–7. Fragments of panel-tiles

felső peremén, kúszólevelek között egy lábát hátra feszítő, álarcos alak ül *(3. ábra 1.)*.[11]

3. Esztergomban az előzőekben leírt oromcsempének két kisebb, zöld mázas töredéke került elő *(3. ábra 2.)*. A budai oromdísz ismerete nélkül igen nehéz lett volna ezeknek a töredékeknek az értelmezése.[12] Az oromdíszen szereplő emberalak, zilált hajjal keretezett álarcával, kicsavart testtartásával talán nem egy mulattató udvari bolond ábrázolása, hanem valamilyen bűn vagy rossz emberi tulajdonság szimbóluma lehetett.

A kályhának sajnos túl kevés részlete maradt fenn ahhoz, hogy akár csak vázlatos képét is rekonstruálhatnánk. Úgy gondolom, ez a kályha is Hippolit érsekségének idején, 1487 és 1497 között készülhetett.

3. KÁLYHA

Öt olyan töredékünk van, amely feltehetően egy, a fülkéje hátlapján megmintázott, ülő királyalakot ábrázoló csempéhez tartozott *(4. ábra 8.)*. A csempe hátfalán zöld, a palást és a korona részletein zöld átfolyásokkal kevert sárga, a galléron és a palást alól kilógó ruharedőkön kék, a cipőn fekete máz van. A palást szegélyét bekarcolt vonalakkal keretezett sávban, kör alakú bepecsételésekkel díszítették. A csempe feltételezett magassága 38 cm, szélessége 25 cm.

A királyalakos csempéhez hasonló méretű ábrázolások részletei közül az egyiken egy halványzöld mázas ing és egy durva felületű, barna mázas köpönyeg redőzetei előtt egy gyermek lábainak fehér mázas részletei láthatóak *(4. ábra 1.)*. Vélhetően egy Madonna-, de az is lehet, hogy egy Szent Kristóf-ábrázolás részlete ez a töredék.

Egy másik töredéken, sárga mázas ruharedők előtt egy tenyérrel kifelé forduló, lila kézelős, fehér mázas kéz van *(4. ábra 5.)*.

Holl Imre leíró kartonjain szerepel két, azóta elkallódott töredék, amelyek méretük alapján idesorolhatóak. Fekete mázas, dús, göndör hajjal és szakállal keretezett, fehér mázas arc *(4. ábra 2.)*, illetve egy szőrmegalléros kabátot viselő alak felső testének töredéke zöld, sárga, lila és fehér mázzal *(4. ábra 4.)*.

További néhány hátfaltöredék különböző színű mázakkal díszített ruharedők részleteit őrizte meg

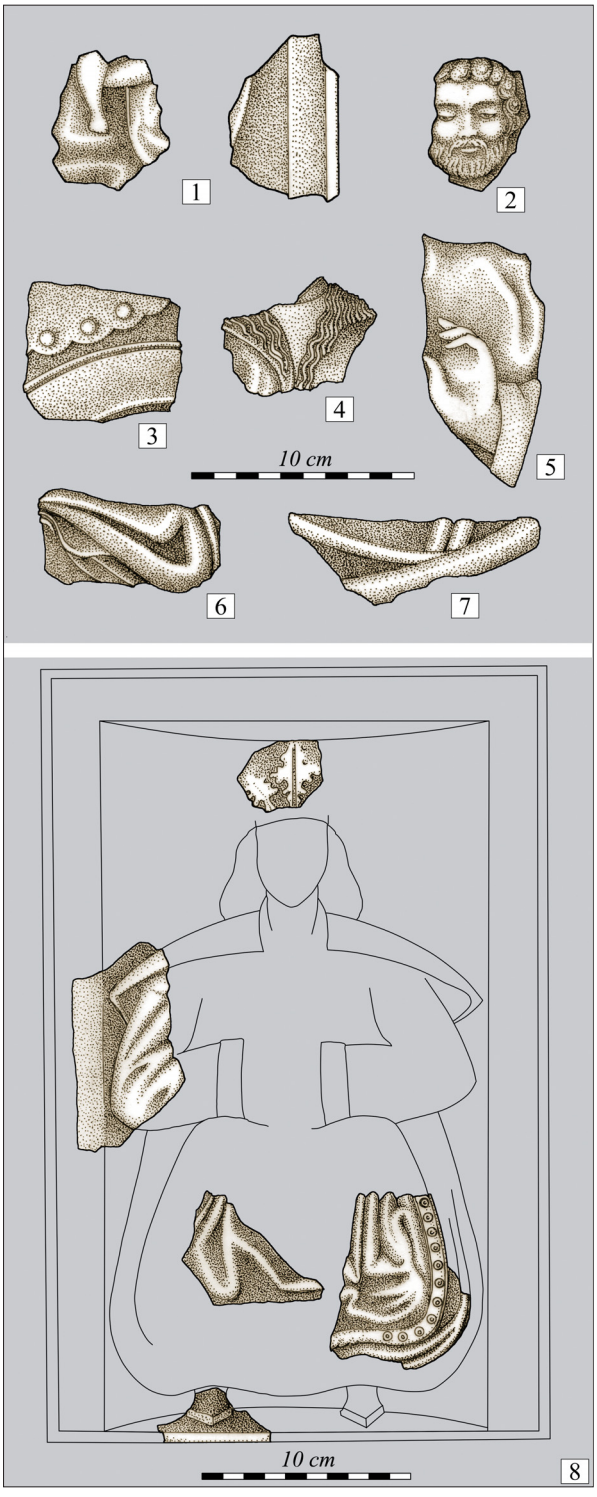

4. ábra. 1–7. Lapos dongás hátfalak töredékei; 8. lapos dongás hátfalon ábrázolt, ülő királyalak vázlatos rekonstrukciója

Fig. 4. 1–7. Fragments of flat half-cylinder-tiles; 8. Reconstruction in sketch form of the seated king figure depicted on the back of a flat half-cylinder-tile

[11] Budapesti Történeti Múzeum, ltsz.: 86.206.1.

[12] Köszönöm Magyar Károly régésznek, hogy az eddig közöletlen tárgy lerajzolásához és fotójának közléséhez hozzájárult.

(4. ábra 3, 6–7.). Sok, a zöld hátfalakhoz készített, sárga mázas, hornyolt profillal ellátott kerettöredék is fennmaradt.

Ezek a töredékek technikai kivitelezésükben és az ábrázolások jellegét tekintve az előző kályhákkal egyeznek. Olyan kályhá(k)hoz tartozhattak, amely(ek)et ugyanaz a műhely készített, feltehetően még a 15. század utolsó évtizedében.

4. KÁLYHA

A dongás hátfalú kályhacsempék egy csoportjánál a hátfalívek és a rajtuk lévő díszítések elemei jóval kisebbek az előzőeknél. A töredékeken szalagok *(5. ábra 2, 7.)*, brokátmintás alapon ruharészlet *(5. ábra 1.)* és növényi díszítés *(5. ábra 3.)*, egy páncélos *(5. ábra 4.)* és egy szőrmegalléros alak *(5. ábra 6.)*, valamint egy címer *(5. ábra 5.)* részletei maradtak meg, zöld mázas hátfalon sárga, kék és barna mázakkal színezve.

Ez a csoport technikai kivitelében egyezik, de formavilágában már eltér az előzőektől. Elemei ugyanannak a műhelynek egy késői, a századforduló táján készült kályhájához tartozhattak.

5. KÁLYHA

Ezt a kályhát az előbbiektől eltérő, kvarcszemcsékkel soványított, sárgásfehérre égett cserépből készítették. Azért sorolom mégis ehhez a csoporthoz, mert ezeken a csempéken jelenik meg Esztergomban utoljára a vegyes mázas technika teljes színvilága. Az előző kályhákkal együtt vélhetően ez is magyarországi műhely terméke.

1. Téglalap alakú csempe, amelynek felső része hornyolt, zöld mázas keretezésű, sík lapján zöld alapon sárga mázas növényi díszítés van. Az alsó részből egy építészeti elemekkel díszített, félkörív lezárású fülke részlete maradt meg, sárga, fehér és kék mázzal *(5. ábra 8.)*.

2. Egy zöld alapon sárga mázas, nagyobb méretű, levél részletét őrző töredék ennek a kályhának egy síkcsempéjéhez tartozhatott.

3. Párkánycsempe, amelyet három töredék alapján tudtam rekonstruálni *(5. ábra 11–12.)*. A felső peremén zöld, az alatta levő levélsoron sárga és barna mázak vannak. Ez alatt egy kiemelkedő zöld mázas szalag húzódik, amelyet függőleges állású félkörívekkel tagoltak. Az alatta lévő mezőben, barna mázas alapon kék és fehér mázakkal színezett, függőleges sávokból és rombuszokból kialakított mintasor helyezkedik el, alatta egy zöld mázas félhengeres tagozat következik, amelyre sárga mázas, bepecsételt körkörös díszítésű szalag tekeredik. Ez alatt egy barna mázas tagozat van, amelynek felületét váltakozóan fehér és kék mázakkal színezett, lecsüngő szirmok díszítik. A csempe alsó, rézsűsen kiképzett kerete zöld mázas.

4. Egy, az előzőhöz hasonló szerkezetű párkánycsempe felső részéből származik az a töredék, amelyen zöld alapon sárga mázzal színezett levélcsokor részlete maradt meg *(5. ábra 9–10.)*.

Ezeknek a csempéknek nem találtam párhuzamát az eddig közölt szakirodalomban. A rajtuk szereplő motívumok alapján úgy vélem, a 16. század elején készülhettek.

II. CSOPORT

A budaival közel egy időben Ausztriában, a salzburgi érseki központ környezetében is elkezdte működését egy vegyes mázas technikát alkalmazó kályhásműhely, amelynek termékei eljutottak Magyarországra. Elsőként a budai,[13] később a visegrádi[14] királyi paloták leletei között azonosították a csempéiket. Az Esztergomban előkerült, ehhez a műhelyhez köthető leleteket nem lehet kályhánként elkülöníteni, csak a hasonló típusokat tudom csoportokba rendezni.

1. A budai palota leletei között azonosított, ehhez a műhelyhez köthető, jellegzetes síkcsempének[15] három kisebb töredéke került elő az esztergomi palotában. A hornyolt kereteket mindhárom töredéken plasztikus rozettákkal díszítették, az egyiken kör alakú bepecsételésekből kialakított virágdísz is van. A keretek belső oldalán ferdén bevagdalt pálcatagok futnak. A keret mindhárom darabon zöld mázas. Az egyik töredéken a rovátkolt pálcatag és a síklap is sárga mázas *(6. ábra 2.)*. A másik töredéken a síklapon lévő szalagot sárga mázzal színezték *(6. ábra 3.)*. A harmadik, kisebb töredéket csak zöld máz fedi *(6. ábra 4.)*.

2. Nagyméretű fülkés csempe. Mérhető magassága 46 cm, a hátfal íve alapján kiszerkeszthető szélessége 30 cm, a fülke mélysége 9,5 cm. A fülke

[13] Holl 1983, 217–225, 31–41. kép; Holl 1998, 292–294, 9. kép; Holl 2001, 353–414.
[14] Kocsis–Sabján 1998, 40–41, 157–166. kép.
[15] Holl 2001, 368, 23. kép.

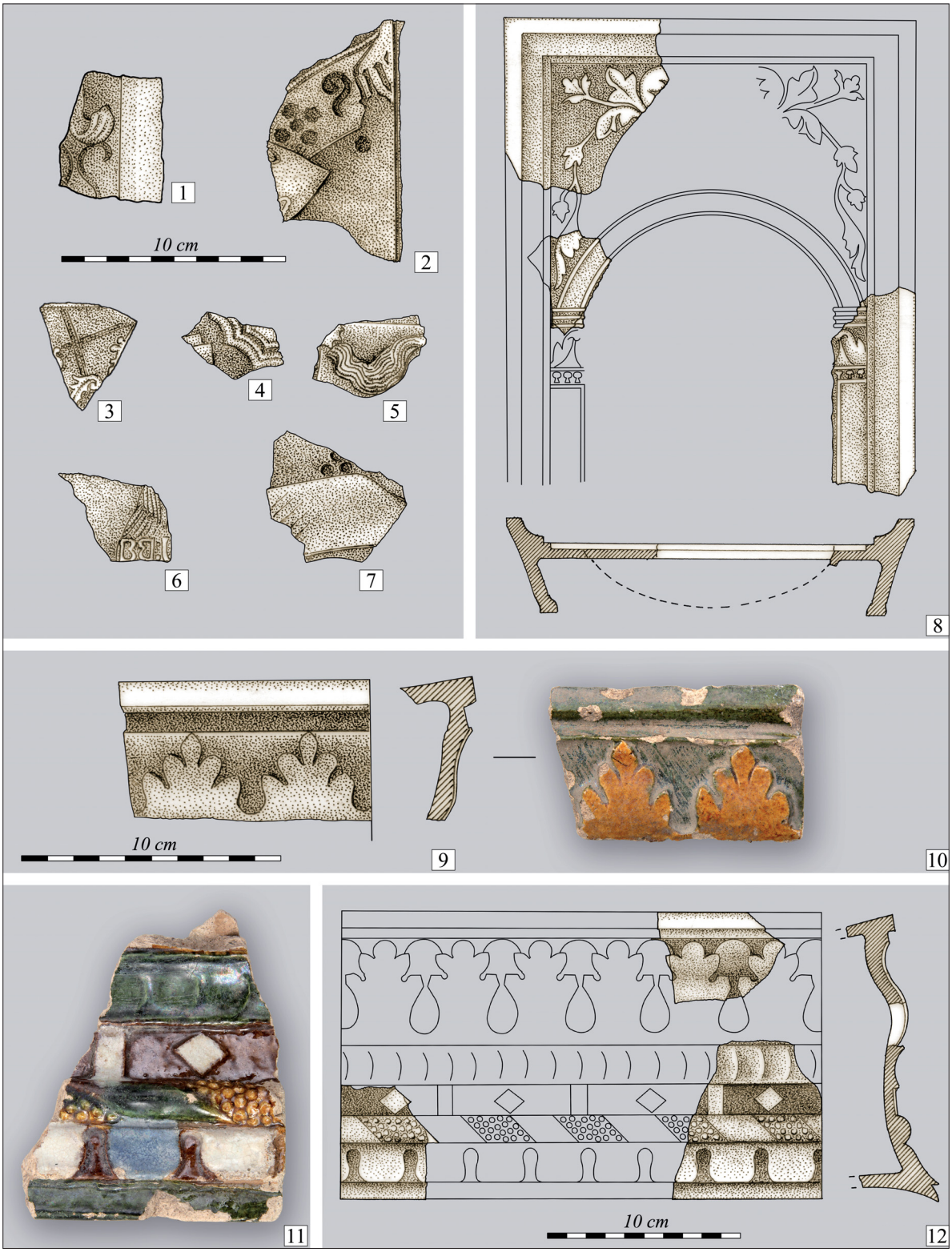

5. ábra. 1–7. Kisebb dongás hátfalak díszített töredékei; 8. alul fülkével, felül síklappal kiképzett csempe töredékei; 9–11. párkánycsempék töredékei; 12. párkánycsempe rekonstrukciója
Fig. 5. 1–7. Smaller decorated fragments of half-cylinder-tiles; 8. Fragments of a tile that featured a niche in the lower part and a level field in the upper part; 9–11. Fragments of cornice-tiles; 12. Reconstruction of a cornice-tile

oldalán és tetején hornyolt keret van, az alsó lapján nincs keretezés. A keret és a hátfal is zöld mázas. A finoman fogazott szerszámmal bekarcolt brokátmintás hátfalon lévő ábrázolásból egy páncélos alak lábtöredéke maradt meg, amelyet kék mázzal színeztek. A combra lecsüngő, körös bepecsételésekkel díszített sodronying sárga mázas. Az alak hiányzó felsőteste mögött fehér béléses, lila mázzal és bevagdalásokkal díszített kanyargós szalag részlete maradt meg *(7. ábra 1–2.)*.

3. Egy hasonlóan nagyméretű fülkés csempe hátfalán lévő ábrázolás részletei voltak azok a töredékek, amelyeken egy király alakjának fej- és vállrészletei láthatóak *(6. ábra 1.)*. A fülke felső, letört lapjának csonkja alatt, a zöld mázas hátfalon egy sárga mázas korona és fehér mázas arc részlete maradt meg. A korona pántjának közepén egy, a síkcsempék keretén lévő rozetta hasonmása foglal helyet. A másik töredék a királyalak vállát, a vállra omló csigás hajfürtjeit, a vállán átvetett, sárga mázas palást részletét és az alatta lévő ruha kék mázas redőit őrizte meg, a kéz egy kis, fehér mázas töredékével.

4. Az előzőekhez hasonló méretű csempe ábrázolásához tartozott az a töredék, amelynek bekarcolt brokátmintás, zöld mázas hátfalán egy lilásbarna mázzal színezett, finoman fogazott eszközzel bekarcolt állatalak lába látható *(6. ábra 5.)*.

5. Párkánycsempe töredékei, amelyek alapján egy felkönyökölve fekvő dobos figuráját rekonstruáltam *(7. ábra 3.)*. A rekonstrukció alapjául egy, a budai palotában lelt párkánycsempe szolgált, amelyen egy hasonló testhelyzetű hegedűs alakját mintázták meg.[16] A csempe ívesen hátrahajló fala sárga mázas volt. A zenész köpenyén zöld, felhúzott, szűk harisnyába bújtatott lábain barna, a kezén fehér máz van. A hengeres testű dob fekete, alját és tetejét barna mázzal díszítették. A csempe feltételezett magassága 12 cm, szélessége 24 cm.

6. Egy kisebb méretű fülkés csempe hátfalának töredékei egy lebegő angyalalak részleteit mutatják *(6. ábra 9–10.)*. Feltételezem, hogy ehhez a csempéhez tartozott egy, a csempe keretéhez simuló, díszítetlen pajzs töredéke is. A csempe hátfalán zöld, az angyal arcán, kezén, ingén és a fején lévő kereszten fehér, haján sárga máz van. A csavart homlokszalagot kék, a palástot lila, a pajzsot barnássárga mázzal színezték. Az arc fehér mázа töredezett, rétegesen levált, ami azért következett be, mert itt a fehér máz alá vörös angóbréteget tettek, feltehetően azért, hogy a fehér cserépanyagon lévő fehér máz hideg színének némi pírt adjanak.

7. Egy, az angyalokhoz hasonló méretű, szintén lebegő alakot ábrázoló csempe hátfalának négy töredéke maradt fenn. A fülke hátfalán zöld, a ruharedőkön sárga, a galléron barna máz van.

A felsoroltakon kívül sok zöld mázas, hornyolt kerettöredékünk van még ennek a műhelynek a csempéiből. A budai palota leletanyagában kimutatták, hogy ez a műhely a vegyes mázas áruk mellett zöld mázas kályhákat is szállított Magyarországra.[17] Az esztergomi leletek között is szerepelnek ennek a műhelynek a zöld mázas termékei.

8. Egy töredéken a keret hornyolatában futó, pálcára tekeredő kúszólevélsor részlete maradt meg *(6. ábra 6.)*. Ez a keretdíszítés Budán zöld és vegyes mázas változatban is előfordul.[18]

9. Mondatszalag S és M betűs részletét ábrázoló dongás hátfaltöredék *(6. ábra 8.)*.

10. Egy szalag részletét ábrázoló dongás hátfaltöredék, amelynek hátterén átlósan bekarcolt négyzetháló van. A négyzeteket kis orrtagokkal és kör alakú bepecsételésekből kialakított virágokkal díszítették *(6. ábra 7.)*.

11. Egy nagyobb ívű fülke hátfalának töredékén a perem mellett futó négy pálcatag és bekarcolt brokátminta részlete maradt meg.

12. Egy nagyobb ívű dongás hátfalon lévő, lovas alakját mintázó ábrázolásnak két töredéke, egyiken a ló farának, másikon a lovas lábának részlete látható.

13. Egy oldalnézetben ábrázolt alak válltöredéke.

14. Egy élcsapáson elhelyezett címer töredéke, amelyen egy állat, valószínűleg egy medve részlete látszik.

A Salzburg környéki műhelyben készült kályhák építési idejét nehéz meghatározni. Holl Imre feltételezi, hogy a kályhákat Filipecz János püspök és kancellár 1481 és 1489 közti diplomáciai tevékenysége kapcsán küldték Magyarországra.[19] Magam úgy vélem, Esztergomban nem zárult le Mátyás király 1490-ben bekövetkezett halálával a vegyes mázas kályhák építése. Mátyás király halála után az özvegy királyné, Beatrix beköltözött az érseki palotába és 1501-ig ott lakott. Itteni berendezkedésekor, mint kályhaépítések megrendelőjével, vele is számolnunk kell.

Bakócz Tamás, 1497-ben történt érsekké választása után, három évig a Szent Adalbert-templom északi oldalán álló régi érseki palotában lakott és csak 1501-ben, Beatrix özvegy királyné távozása után tudott beköltözni az érseki palotába. Bakócz

16 Holl 2001, 357, 17. kép; színes fotóját lásd: *Paloták* 2011, Kat. I. 6. 43.
17 Holl 1983, 219–221, 36–38. kép.
18 Holl 1983, 219, 38, 42. kép.
19 Holl 2002, 387.

6. ábra. 1. Királyalak töredékei lapos dongás hátfalon; 2–4. síkcsempék töredékei; 5. állatláb brokátmintás, lapos dongás hátfaltöredéken; 6. kúszóleveles kerettöredék; 7–8. lapos dongás hátfalak díszített töredékei; 9–10. lebegő angyal alakját ábrázoló csempe töredékei

Fig. 6. 1. Fragments of a king figure on the back of a flat half-cylinder-tile; 2–4. Fragments of panel-tiles; 5. Animal paw on a brocade-patterned, flat half-cylinder-tile; 6. Frame fragments with leafy creeper decoration; 7–8. Decorated fragments of flat, half-cylinder rear walls; 9–10. Fragments of a tile depicting a hovering angel figure

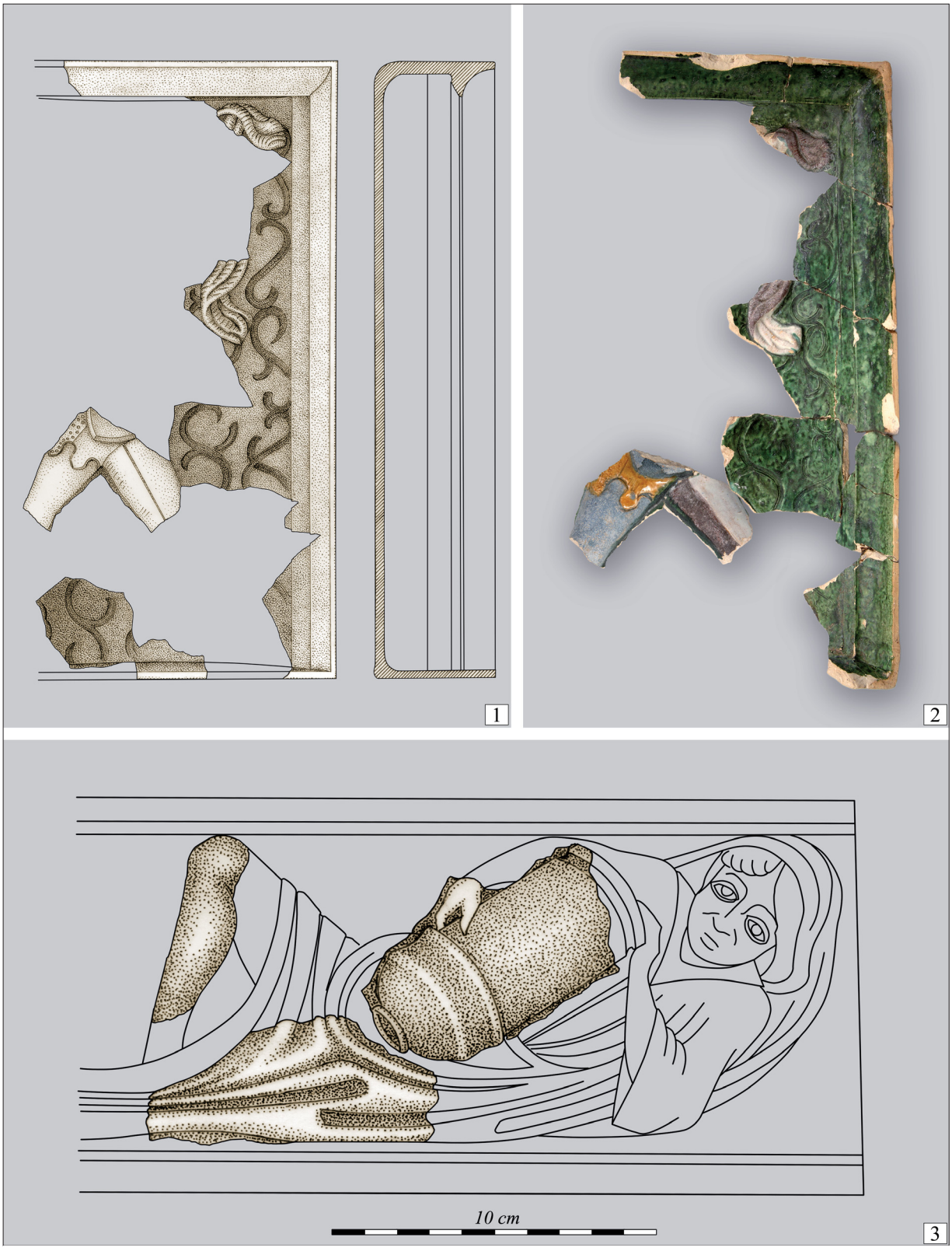

7. ábra. 1–2. Brokátmintás fülkehátfalon páncélos vitézt ábrázoló csempe töredékei; 3. párkánycsempe dobos fekvő alakjával
Fig. 7. 1–2. Fragments of a tile depicting a warrior in armour against the rear wall of a niche decorated with a brocade pattern; 3. Cornice-tile with a recumbent drummer figure

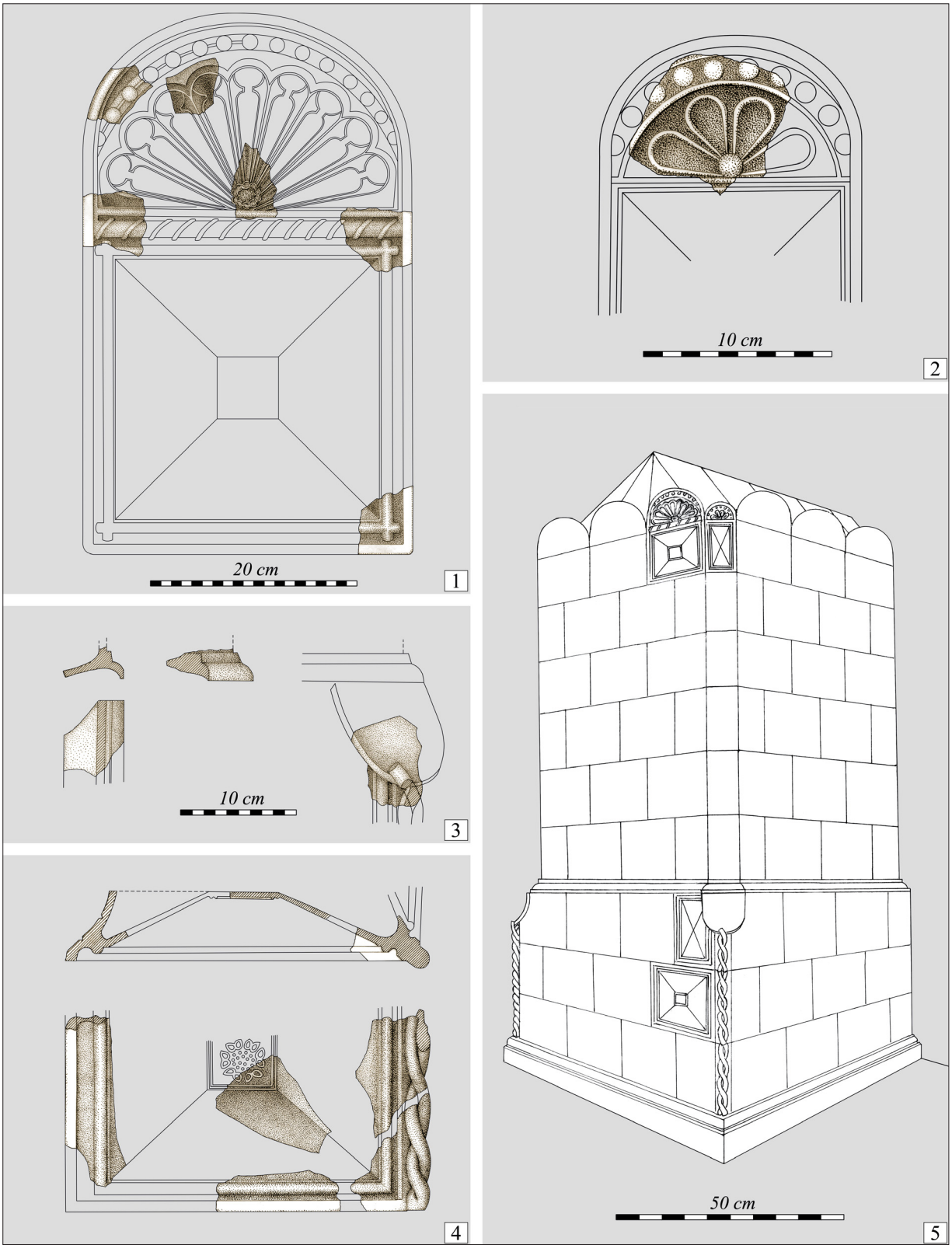

8. ábra. 1–2. Kagylódíszes oromcsempék; 3–4. sarokelem- és párkányrészletek; 5. kagylódíszes orommal készült kályha vázlatos rekonstrukciója
Fig. 8. 1–2. Crown-tiles with scallop-shell motifs; 3–4. Corner element and cornice-tile details; 5. Reconstruction of a stove featuring a gable with scallop-shell motifs

9. ábra. 1–2. „Csalogány utcai" típusú csempe
Fig. 9. 1–2. Stove-tile of the 'Csalogány utca' type

érsek berendezkedése is alkalmat adhatott kályhaépítésekre.

1503-tól a kancellári címet viselő Szatmári György pécsi püspök esztergomi jelenlétével is számolni lehet. Amikor Bakócz Tamás 1511 végétől 1514 elejéig Itáliában tartózkodott, az esztergomi ügyeket helyette Szatmári György vezette. Szatmárinak mint diplomatának feltehetően szerepe volt 1506-ban a Jagelló- és a Habsburg-dinasztia örökösödési szerződésének megkötésében, majd 1515-ben a bécsi királytalálkozón született döntésekben.[20] Ausztriai diplomáciai útjai alkalmat adhattak az ottani műhelyek kályháinak megrendelésére.

Bakócz Tamás 1521-ben bekövetkezett halála után Szatmári György nyerte el az esztergomi érseki címet és azt 1524-ben bekövetkezett haláláig viselte. Francesco Massaro velencei titkár róla szóló jellemzésében megjegyzi, hogy „nagyon szeret építtetni".[21] Arra, hogy ez az építőtevékenység a palotabelsőben is zajlott, bizonyítékként szolgál egy kandalló néhány töredéke, amelynek a szemöldökkövét Szatmári György címere díszíti.[22]

A 16. század első felében álltak olyan kályhák is Esztergomban, amelyeknek fazekasai nem használták a vegyes mázas technikát, de az általuk alkalmazott ólommázak színárnyalatait felhasználva igyekeztek a kor divatjának megfelelő színes kályhákat készíteni. Egy ilyen kályha több eleme került elő az érseki palota 1934–1938. évi ásatásán.

1. Négyzetes síkcsempe, amelynek az átlók irányában megtört, teknősen mélyülő lapján, a középpontban kettős pálcakeretbe foglalt rozetta helyezkedik el. A csempe keretén egy hornyolatban elhelyezett félhengeres tagozat fut végig. A fennmaradt töredékek egy része sarokelemhez tartozott. A sarkon hornyolatban elhelyezett, két vesszőből csavart díszítés van. Egy töredék megőrizte a csavart sarokdíszítés fölött élcsapásra illesztett címerpajzs részletét is *(8. ábra 3.)*. A csempe minden részlete zöld mázas, a címerpajzsot sötétsárga máz borítja.

2. Egy, a címerpajzzsal egyező színű párkánycsempe kis töredéke is fennmaradt. A csempe alján egy domború, e fölött egy lépcsős tagozat van, a csempe szélét függőlegesen levágták *(8. ábra 3.)*.

3. Az 1. csempéhez hasonló, teknőszerűen mélyülő lappal kiképzett csempe, amelynek felső részéhez félkörös oromdísz csatlakozik. A kereten itt is hornyolatban elhelyezett félhengeres tagozatok vannak, amelyek a sarkokban átmetszik egymást. A csempe felső kerete helyén egy vastagabb félhengertag van, amelyre szalag tekeredik, e fölött az oromdísz belső kerete fut végig. Az oromdísz központi eleme egy kilencelemű kagylódísz, ennek középpontjában egy kilencszirmú rozetta foglal helyet. A kagylódísz fölött, egy szegmensíven pálcára fűződő félgömbök sorakoznak *(8. ábra 1.)*. A csempéken zöld, az oromdíszek egy részén a címerpajzzsal egyező árnyalatú sötétsárga, más részükön élénk világossárga máz van.

[20] Farbaky 2001, 212, 214.
[21] Farbaky 2001, 211.
[22] Farbaky 2003, 160–161, 107–110. kép.

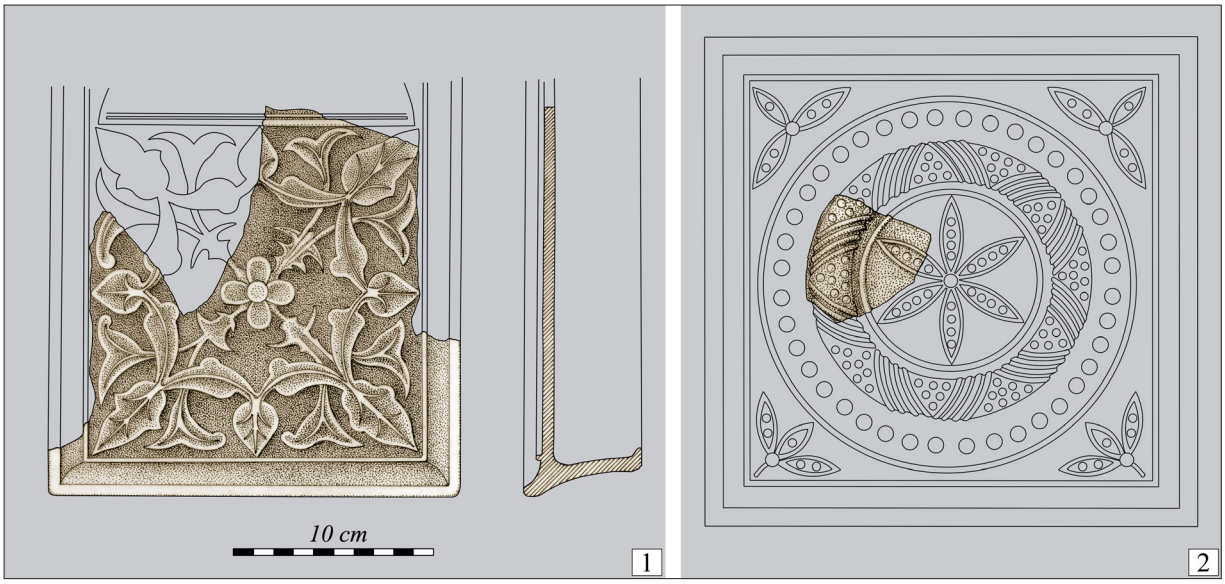

10. ábra. 1–2. „Csalogány utcai" típusú csempék
Fig. 10. 1–2. Stove-tiles of the 'Csalogány utca' type

Ennek a csempének zöld mázas példánya a budai palotából,[23] zöld és sárga mázas párhuzama a kőszegi vár leletei között került közlésre, a 16. század húszas, harmincas éveire keltezve.[24]

4. Kisebb méretű csempe oromdísztöredéke, amelyen egyszerűbb mintázású négyöblű kagylódísz, e fölött köríves vesszőkeretben félgömbsor van *(8. ábra 2.)*. Az oromdísz zöld mázas.

A felsorolt elemek alapján elkészítettem ennek a kályhának is egyik lehetséges rekonstrukcióját *(8. ábra 5.)*.

Szatmári György utódja az érseki székben Szalkai László, aki a mohácsi csatában veszíti életét. Az utána érsekké lett Várdai Pál a több részre szakadt országban először Szapolyai János király pártjára áll, de amikor 1527 nyarán, pár napos ostrom után az esztergomi vár Ferdinánd király kezére kerül, Várdai átáll a Habsburgok oldalára. 1529-ben, amikor Szulejmán szultán a vár alá érkezik, hogy Szapolyai érdekeit megvédje, Várdai meghódol és átadja a várat János királynak. Ettől kezdve a vár hadi területté válik, majd 1543-ban a törökök elfoglalják.

A mohácsi csatavesztés utáni zavaros évtizedekben díszesebb kivitelű kályhákat már nem építenek, de szükség szerint mégis sor kerülhetett kályhák építésére. Ebből a korszakból származhat két azonos rajzolatú, de különböző nyomódúccal készült leletünk, egy egész és egy töredékes csempe. A csempéken hornyolt keret van, amelyeknek belső oldalát egy pálcatag keretezi. Az alsó rész négyszögletes lapján, a középpontban lévő rozetta körül növényi elemekből szőtt díszítés van. A lap felső harmadában félkörívbe foglalt kagylódísz található *(9. ábra 1–2.)*. Az épebb példány mintázata elnagyolt, felületét egymásba átfolyó zöld és sárga máz díszíti. A csempe magassága 27 cm, szélessége 20 cm, hátfalának mélysége 5,2 cm. A töredékes példány mintázata gondosabb, máza zöld színű *(10. ábra 1.)*. A csempe szélessége 21 cm, mélysége 6 cm.

Ezeknek a csempéknek vegyes mázas párhuzama a budai Vízivárosban került elő és ottani lelőhelyéről nevezve „Csalogány utcai" típusként szerepel a szakirodalomban,[25] de későbbi leletekből számos egyéb helyről is ismert.

Szintén a „Csalogány utcai" leletkörhöz köthető egy síkcsempe töredéke, amelyen egy rozetta és a köré tekeredő szalagdíszes koszorú részlete maradt fenn, zöld, sárga és fehér mázakkal színezve *(10. ábra 2.)*. Párhuzamai a Csalogány utca mellett több más lelőhelyről is ismertek.

***

A bemutatott leletanyag igen töredékes, de a kiváló technikai kivitelezésű, igényes ábrázolásokkal díszített darabok módot adnak arra, hogy képet alkothassunk az érseki palota 15. század végi, 16. század eleji díszes kályháiról. Ezek a kályhák azt mutatják, hogy az érseki palota kialakítása és berendezése a korabeli királyi paloták színvonalán állt.

[23] Holl 1993, 260, 20. kép.
[24] Holl 1992, 46, 157. kép.
[25] Holl 1993, 249, 1. kép.

IRODALOM

Farbaky 1991 — Farbaky, Péter: Der Königspalast von Buda im Zeitalter der Renaissance. In: *Budapest im Mittelalter.* Hrsg.: Biegel, Gerd. Braunschweig, 1991. 259–273.

Farbaky 2001 — Farbaky Péter: Szatmári György érsek (1521–24) esztergomi mecénássága. In: *„Lux Pannoniae". Esztergom, az ezeréves kulturális metropolis*. Felelős kiadó: Horváth István. Esztergom, 2001. 211–223.

Farbaky 2003 — Farbaky Péter: *Szatmári György, a mecénás. Egy főpap műpártoló tevékenysége a Jagelló-kori Magyarországon*. Művészettörténeti Füzetek 27. Budapest, 2003.

Holl 1983 — Holl Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon III. *ArchÉrt* 110. (1983) 201–230.

Holl 1992 — Holl Imre: *Kőszeg vára a középkorban. Az 1960–1962. évi ásatások eredménye*. Budapest, 1992.

Holl 1993 — Holl, Imre: Renaissance-Öfen. Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn V. *ActaArchHung* 45. (1993) 247–299.

Holl 1995 — Holl, Imre: Neutronenaktivierungsanalyse mittelalterlicher Ofenkacheln II. *ActaArchHung* 47. (1995) 257–294.

Holl 1998 — Holl Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon VI. A szürke, redukált égetésű kályhacsempék kérdéséhez. *BudRég* 32. (1998) 291–308.

Holl 2001 — Holl, Imre: Spätgotische Öfen aus Österreich. Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn IX. *ActaArchHung* 52. (2001) 353–414.

Holl 2002 — Holl Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon X. A budai műhely vegyesmázas kályhacsempéinek kérdése. *BudRég* 35. (2002) 381–401.

Holl–Voit 1956 — Holl Imre – Voit Pál: Hunyadi Mátyás budavári majolikagyártó műhelye. *BudRég* 17. (1956) 73–138.

Kocsis–Sabján 1998 — Kocsis Edit – Sabján Tibor: *A visegrádi palota kályhái és kályhacsempe leletei*. Visegrád, 1998.

Magyar 1991 — Magyar, Károly: Der Königspalast in Buda. In: *Budapest im Mittelalter.* Hrsg.: Biegel, Gerd. Braunschweig, 1991. 201–235.

Paloták 2011 — *Paloták, kolostorok, falvak. Gerevich László (1911–1997) középkori kutatásai – Palaces, Monasteries, Villages. Medieval Excavations of László Gerevich (1911–1997).* Kiállítási katalógus – Budapesti Történeti Múzeum; MTA Régészeti Intézet. Szerk.: Benda Judit – Benkő Elek – Magyar Károly. Budapest, 2011.

Zolnay 1977 — Zolnay László: *Kincses Magyarország.* Budapest, 1977.

MIXED-GLAZE STOVE-TILES FROM THE ARCHIEPISCOPAL PALACE AT ESZTERGOM

Péter Boldizsár

Archaeological researches on the site of the ruinous archiepiscopal palace in Esztergom were launched under the direction of Canon Antal Lepold in the period between 1934 and 1938. Further excavations were conducted by the archaeologist Emese Nagy between 1964 and 1967 and by the archaeologist István Horváth after 1968. Among the finds recovered were very many stove-tile fragments. I have already given an account of the earlier finds from Esztergom relating to the stove-making trade, which started up there in the mid-14th century. I shall now present finds from stoves built during the last decades of the 15th century and the first decades of the 16th.

In the 1480s, craftsmen at a stove-making atelier working for the royal palace in Buda began to use a mixed-glaze technique that they had learned from Italian faience producers. The carefully-made sculpted ornaments on their tiles were decorated with a white glaze made from tin oxide and with blue, purple,

and black glazes made using other metallic salts, as well as with green, yellow, and brown glazes employed earlier.

In 1487, Ippolito d'Este, a nephew of the queen-consort Beatrix of Aragon, became archbishop of Esztergom. The king, Matthias Corvinus, then furbished the archiepiscopal palace for Ippolito using the masters who served the court. In Esztergom, too, there appeared a workshop that produced mixed-glaze stoves. Fragments of three such stoves feature in the material recovered; they were probably made by this workshop *(Figs. 1–4)*.

Contemporaneously with the Buda workshop, an atelier using the mixed-glaze technique began operations in the Salzburg area. Products made by it were used at the archiepiscopal palace in Esztergom, as well as at the royal palaces of Buda and Visegrád *(Figs. 6–7)*.

In addition, some local workshops which produced stoves for the palace attempted to imitate the mixed-glaze technique using lead glazes of various colours *(Figs. 8–10)*.

Esztergom Castle and the palace inside it became a scene of military operations in the 1530s. Both castle and palace passed into Ottoman hands in 1543, after which the palace began to decay.

On the basis of the highly fragmentary material presented here, we are able to form a picture of the splendour of the palace's furnishings which took shape in the decades before 1543. In terms of richness, these furnishings rivalled those found in the royal palaces.

EGY VÁROS SZÜLETÉSE. RÉGÉSZETI ADATOK VÁC ÁRPÁD-KORI TELEPÜLÉSTÖRTÉNETÉHEZ

Rácz Tibor Ákos

BEVEZETÉS

Az Árpád-kori Magyarország számos városias települése és egyházi központja a Duna mentén alakult ki.[1] A Szűz Mária tiszteletére szentelt püspöki székesegyháznak otthont adó Vác a középkori Magyar Királyság központi régiójában, a Dunakanyarban fejlődött várossá. A település korai történetét tárgyaló történeti-régészeti munkák a püspökség alapításának problémái mellett a város topográfiáját, betelepülésének folyamatát is vizsgálták.[2] Az első kérdéskörben kibontakozó viták nyugvópontra jutottak azzal az eredménnyel, hogy a püspökség legvalószínűbben Szent István király (1001–1038) utolsó alapításainak egyike, I. Géza király (1074–1077) pedig adományokkal segítette a püspökséget vagy a székesegyház felépítését, ahol – a kései krónikás sok vitára alkalmat adó feljegyzése szerint – őt is végső nyugalomra helyezték.[3] A második kérdéskört nem lehet még lezárni, mert a régészeti feltárások időről időre új megvilágításba helyezik a megtelepedés körülményeit.[4]

Vác Árpád-kori településtörténetét viszonylag egyértelműen rajzolják meg a már említett, tudományos igényű összefoglalások. Az egyházi központ a Dunára néző magas teraszon épült ki, amelyet észak és dél felől is kisebb völgyek választottak el a környező területektől. Itt volt a többsejtű város legkorábbi magja és a székesegyház, a püspök és kanonokok házaival. A székhely tövében nagy valószínűség szerint egy piac helyezkedett el, a váralja *(suburbium)* utcái – amint az még a mai utcaszerkezetből is kiolvasható – erre irányultak. Ez az alaprajzi elrendezés 13. század előtti formákra utal. A nem szabad jogállású lakosok mellett minden bizonnyal kereskedők és kézművesek is jelen voltak itt.[5]

1 Gerevich 1990; Miklós–Vizi 2011.

2 A város és a püspöki székhely történetének gazdag szakirodalmát legutóbb a *Magyarország Régészeti Topográfiájá*nak IX., XIII/2. kötetében tekintették át. MRT IX. 380–381. A város középkori történetének legalaposabb feldolgozása írott források alapján: Kubinyi 1983. Műemlékeihez, középkori topográfiájához lásd még: Dercsényi–Granasztói 1960.

3 A püspökség a 11. század második felében, I. Géza király idején jelenik meg az írott forrásokban. Az *Annales Yburgenses* 1074-ben, IV. Henrik német császár magyarországi hadjárata kapcsán említi „Wazenburg"-ot. Gombos 1927–1938, I. 215. Az 1075-ös garamszentbenedeki alapítólevélben Alpár falu részbirtokosa a váci püspökség: „cum episcopalibus sancte Marie Waciensis civitatis." MES I. 56–57. A 14. században keletkezett *Képes Krónika* az 1077. évnél számol be I. Géza király haláláról: „Három esztendeig uralkodott, és Vácott temették el a Szent Szűz egyházában, melyet ő épített." A Géza királlyal és a váci egyházalapítással kapcsolatos részeket lásd: *Képes Krónika* 1964, II. 132–136. Vác jelentőségét jelzi, hogy a 12. század közepén megjelenik Al-Idrīsī földrajzi leírásában is. Elter 1985.

4 A régészeti adatok értékelése módosíthatja a pusztán írott forrásokra alapozott történeti interpretációkat. Györffy György a *Képes Krónika* legendás Vác nevű remetéjére alapozta feltevését, hogy a püspökség alapítása egy, az udvarral kapcsolatban álló missziós remete tevékenységére vezethető vissza. A püspökség előzményét egy királyi, királynéi, vagy hercegi udvarhelyben keresi. Györffy 2000, 328. Mindez puszta feltételezés, a település kezdetei – amint azt látni fogjuk – a hivatkozott Wazo, III. Ottó káplánja életénél korábbi időszakra mennek vissza, nevének eredete is valószínűleg másutt, szláv személynévben keresendő. Kiss 1978, 675.

5 Egy 1209-es oklevél szerint Vácon éltek a garamszentbenedeki apátság ötvösei. Marsina 1971–1987, I. 118. A Naszály erdő mellett élő Nesku nevű aranyművest és fivéreit az apátság 1075-ös alapítólevele is említi.

A német lakosságot a tatárjárás pusztításai után telepítették be Vácra. Az új lakosság szabadságjogai, a városi önkormányzat létrejötte, a polgárság megjelenése avatta ténylegesen várossá településünket.[6] A váci kiváltságlevél nem maradt ránk, de tartalmára az 1284-es nógrádi kiváltságlevélből következtethetünk. A hospeslakosság betelepülése után a település szerkezete jelentősen átalakult. Az egykori váralja feltehetően kisebb területre koncentrálódott és magyar város néven élt tovább *(civitas hungaricalis vaciensis)*, míg az északabbi részeken kialakult a német város *(civitas teutonicalis)*, központjában a Szent Mihály-plébániatemplommal. A két városrész nemcsak területileg, hanem közigazgatásilag is elkülönült egymástól, míg a püspöki központ egy harmadik területi egységet képezett a városon belül. Ez a hármas beosztás meghatározó maradt végig a középkor folyamán. A késő középkori város szerkezetét jól tükrözi az 1680. évi hadmérnöki felmérés és az 1718. évi, ún. Althann-féle telekkönyv térképe.[7] Az ez utóbbin megjelenő és egyébként napjainkig fennmaradó telekosztás, valamint a háromszög alakú piactér (a mai Március 15. tér, vagyis a főtér) már az új hospeslakosság betelepülése nyomán alakult ki. Jóval nehezebb azonban világos képet alkotnunk a 13. századot megelőző, területileg széttagolt városcsírák szerkezetéről.

KORA ÁRPÁD-KORI EMLÉKEK KUTATÁSA VÁCON 1993-IG

A váci püspökség alapítását csodás események közé szövő *Képes Krónika* lakatlan erdőségnek írja le a püspökség helyszínét a mű által alapítónak tartott I. Géza király uralomra jutásának idején. Adataink azonban azt bizonyítják, hogy a 10–11. században jelentős településhalmaz alakult ki a dunai átkelőnél *(1. ábra)*. A hely stratégiai fontosságát hamar felismerték a honfoglaló magyarok. A Hétkápolnánál 1884-ben ástak ki egy 10. századi temetőt. A leletanyag összetétele alapján a temetkezőhelyet hosszabb ideig, még a 11. században is használhatták. A szűkebb környékről származó nyugati, frank típusú fegyverek, mint a csörögi kard vagy a váci szórvány szárnyas lándzsa, katonáskodó elemek jelenlétére utalnak. A Hétkápolnától pár száz méterrel délebbre, a téglagyár bányájában kora Árpád-kori temetkezések kerültek elő 1952-ben, valamint szórványos kora Árpád-kori kerámiatöredékek. 1990-ben a Hattyú utcában bukkantak négy 10–11. századi sírra.[8]

Nagyobb mennyiségű, 10–11. századi kerámiatöredéket ismerünk a püspöki székhely alatti váralja területéről. 10–11. századi településobjektumok, hullámos és egyenes vonalkötegekkel díszített kerámia került elő a Köztársaság u. 1. szám alatt, a Szentháromság tér 5–6. alatt és a Petróczy utcában.[9] Jóval kevésbé intenzív, szórványos leletanyag látott napvilágot a Dunától távolabbra eső részeken, az Attila utcában, a Szent Miklós téren, a Szent Flórián, a Hattyú és a Petőfi utcában.[10] A fenti leletek azonban, véletlenszerű felbukkanásuk miatt, nem feltétlenül tükrözik a megtelepedés tényleges intenzitását.

A kilencvenes évek elejéig összegyűlt régészeti adatok a püspöki székhely környezetében utaltak kora Árpád-kori megtelepedésre. Az írott források alapján valójában már ekkor is sejteni lehetett, hogy a középkori Vác több kora Árpád-kori településcsírából alakult ki, melyek lakossága a 12. századtól legalább két, de nem kizárt, hogy ennél több plébániatemplom szervezetébe tartozott. A Szent Péter tiszteletére szentelt kápolna törekvése, hogy kikerüljön a megyés püspök joghatósága alól – Gerics József és Kubinyi András megalapozott véleménye

[6] A váci püspöki birtokok között három város volt: Vác, Nógrád és Verőce. Vác természetesen kiemelkedett közülük, de a világi jogi megközelítés szerint mind mezővárosnak, oppidumnak számítottak, hiszen nem voltak szabad királyi városok. A püspök egyszerre volt a váciak földesura és főpapja. Ettől függetlenül Vác civitasként szerepel az egyház által kiállított oklevelekben, püspöki székhely jellegétől fogva, és a 15. században városfalakat is kap, lakóit polgároknak nevezik. Polgárai ügyében viszont a tanács és nem a földesúr járt el, a fellebezéseket Budára terjesztették fel, a város tehát a budai joggal élt. Vác egyértelműen városias jellegű volt a középkorban, saját piackörzete, távolsági kereskedelme, kézművesipara volt, magánföldesúri alávetettsége ellenére. Kubinyi 1983, 70–71.

[7] MRT IX. 67–68. tábla.

[8] A Hétkápolna 10. századi leleteihez: MRT IX. 469–471. (további irodalommal). A csörögi kardhoz: MRT IX. 498–490. (további irodalommal). A homokbánya leleteihez: MRT IX. 472. (további irodalommal). A Hattyú utca leleteihez: MRT IX. 487. Vác vidékéről, de közelebbről meg nem határozható helyről került elő két rosszezüst lemezkarperec töredékes állapotban és egy bronz torquestöredék (ltsz.: 57.5.1–2.), amelyek a debreceni Déri Múzeum régészeti gyűjteményébe jutottak. (Mesterházy Károly és Szolnoki László szíves tájékoztatása alapján.)

[9] MRT IX. 411–414.

[10] MRT IX. 481–483.

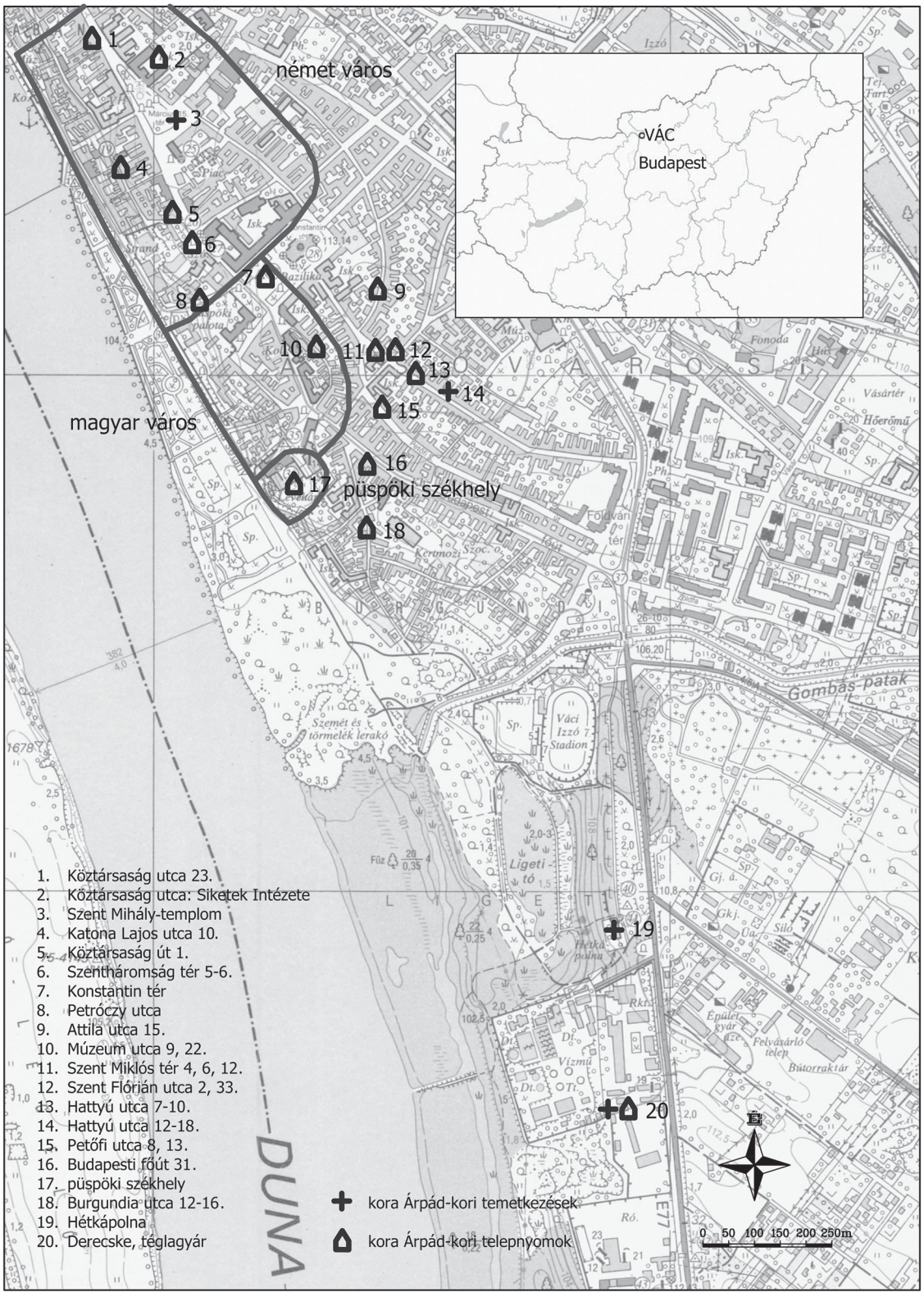

1. ábra. Kora Árpád-kori régészeti lelőhelyek Vác közigazgatási területén. Tervezte: Rácz Tibor Ákos, rajz: Érdi Benedek

Fig. 1. Find-sites from the early Arpadian age in the Vác administrative district. Design: Tibor Ákos Rácz, drawing: Benedek Érdi

alapján – arra utal, hogy alapítása megelőzte a püspökségét és minden bizonnyal királyi adományból épült.[11] A 14. századtól adatolt, de feltehetően 12. századi alapítású, Szent Margit titulusú egyház a váralja-település plébániatemploma lehetett és valószínűleg az Alsóváros területén keresendő.[12] E két korai egyház lokalizálása, feltárása és pontos keltezése sajnos még várat magára. Új eredmények születtek azonban a kora Árpád-kori telepnyomok kutatásában.[13]

ÚJ RÉGÉSZETI ADATOK VÁC ÁRPÁD-KORI TELEPÜLÉSTÖRTÉNETÉHEZ

A magyar város területén az elmúlt 15 évben legnagyobb részt közműfektetésekhez, régi közművezeték-nyomvonalak megújításához, kisebb földmunkákhoz kapcsolódó régészeti megfigyelések során bukkantak elő további Árpád-kori régészeti emlékek. A Budapesti főút 31., a Múzeum u. 22., a Szent Flórián u. 33. szám előtt és a Szent Miklós téren, keskeny közműárkokból, sávalapokból előkerülő cserepek eredeti régészeti kontextusa a kutatás körülményei és a késő középkori–újkori bolygatások miatt is nehezen rekonstruálható, de a váralja-település 11–12. századi folyamatos életét dokumentálják. A Petőfi u. 13. szám előtti közművezeték kiásott földjében egy csillámos anyagú, hullámvonalkötegekkel díszített peremtöredék is előkerült (2011.4.4.), mely megformálása alapján a 9–10. századra keltezhető.

Az első módszeres régészeti kutatásra 2006-ig kellett várni. A Múzeum u. 9. szám alatt, lakóház építéséhez kapcsolódóan 85 m² alapterületen 91 régészeti objektumot tárt fel Batizi Zoltán. Az objektumoknak mintegy negyede tartalmazott Árpád-kori kerámiát, nagyobb részük a 14–15. századból származik. A korai időszakból két földbe mélyített, nyílt tűzhelyes, cölöpszerkezetes lakóépítmény részletét sikerült dokumentálni. A feltárás helyszíne alig 100 méterre van a püspöki székhelytől, és leletanyaguk jellege, összetétele

2. ábra. Kora Árpád-kori barna fazék a Múzeum u. 9. szám alatti feltárás 73. objektumából
Fig. 2. Brown pot from the early Arpadian age, from Object 73 unearthed at 9 Museum Street

egymással megegyezik. Egyrészt a falusias településeken is megszokott, változatos megformálású, hullámos és egyenes vonalköteggel díszített fazéktípusok jelennek meg, mint például a 73. objektum majdnem teljes profilú, foltosra égett, barna fazeka *(2. ábra)*. Pereme egyszerűen kihajló, horonnyal tagolt, válla hangsúlyozott, nyaka alatt és vállán hullámvonalkötegekkel díszített. Különleges lelet a 47. objektum gömbös testű, grafitos anyagú, vállán és oldalán bordákkal tagolt, hullámvonalköteggel díszített edénye *(3. ábra)*. Egy hasonló edény töredékei a 77. objektumból is előkerültek. A grafitos edények nyersanyaga nem lelhető fel a régióban, és ez kereskedelmi kapcsolatokra, illetve feltehetően a társadalmi elit jelenlétére utal. A kora Árpád-korban a Duna mentén létesített ispánsági és egyházi központokból vagy a közelükben létesített településekről ismerünk grafitos anyagú kerámiát. Kronológiai besorolásuk az ausztriai és

[11] Gerics 1962, 7–8; Kubinyi 1983, 49–50.

[12] Keltezését Kubinyi András valószínűsítette a 12. századra a dömösi Szent Margit-prépostsággal való kapcsolata, patrocíniumaik azonossága miatt. Dömös kapta meg a váci püspökség jövedelmének királyt illető huszadát. Kubinyi 1983, 51–52; MRT IX. 456–457.

[13] Ezek az eredmények a *Magyarország Régészeti Topográfiája* IX., XIII/2. kötet megjelenése után váltak ismertté, és csak említés szintjén szerepelnek a szakirodalomban. A kutatások elsősorban Tettamanti Sarolta és Batizi Zoltán nevéhez köthetők. Köszönöm kollégáimnak, hogy feltárásaik Árpád-kori emlékeinek feldolgozását, ismertetését engedélyezték számomra.

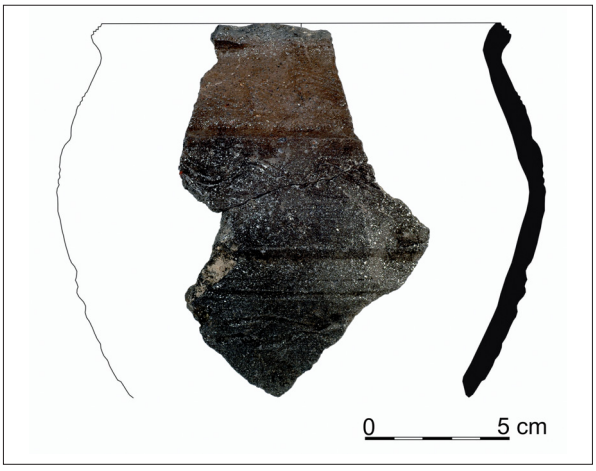

3. ábra. 9–10. századi grafitos anyagú edény töredéke a Múzeum u. 9. szám alatti feltárás 47. objektumából
Fig. 3. Fragment of a graphite-bearing vessel from the 9th–10th century, from Object 47 unearthed at 9 Museum Street

nyugat-magyarországi leletegyüttesekkel dolgozó kutatókat régebb óta foglalkoztatja.[14] A váci, Múzeum utcai edények legjobb párhuzamait a győri sánc építését megelőző, 9–10. századi településhorizont leletei közt találjuk meg.[15] Grafitos anyagú edények a váci püspöki székhelyről, annak közvetlen közeléből és Vác környéki falusias településekről is ismertek.[16]

A régészeti kutatás számára kitűnő lehetőségeket tartogat a mai Nagyboldogasszony-székesegyház előtti, kiterjedt felületű, beépítetlen Konstantin tér. A tér díszburkolatának 1999. évi cseréje folyamán kezdetben csak szakfelügyeletre nyílt lehetőség, majd a középkori telepjelenségek előkerülése folytán a rétegviszonyokat egy 43 m hosszú és 1 m széles kutatóárokkal vizsgálhatta Tettamanti Sarolta és Kővári Klára.[17] A székesegyház homlokzatára merőlegesen nyitott kutatóárok metszetén dokumentálni lehetett a magyar város többrétegű feltöltését. A sárga agyaggal kevert, faszénszemcsés, sötétszürke, kevert késő középkori rétegek alatt került elő a koromszemcsés, barna homokos, kora Árpád-kori feltöltődés csillámos anyagú, barna fazéktöredékekkel (pl. 2010.2.122.).

Észak felé haladva, a Fürdő u. 1. szám alatt, családi ház építése kapcsán, a pincének kitermelt alapgödörben két középkori falrészlet, valamint 103 sír került elő. A temetkezések a magyar és német város határán elhelyezkedő, 1319-ben alapított Szent Jakab ágostonos kolostor temetőjének sírjaival azonosíthatók, bontásuk közben, másodlagos helyzetből néhány, az Árpád-kor középső időszakából származó kerámiatöredék is napvilágot látott (pl. 2011.14.10–14.).

[14] A visegrádi Várkertben azonosított 10–11. századi településen Kovalovszki Júlia talált grafitos kerámiatöredékeket. Kovalovszki 1985, 46. A győri ispánsági központ területén, egy 10. századi házban grafitos anyagú, gömbös testű, kiöntőcsöves kancsót találtak, lásd: Tomka 2000, 18, 3. kép. Tomka Péter délnémet területekhez kötötte eredetét, ahol a forma és a nyersanyag a legvalószínűbben találkozhatott. Ugyanő említi, hogy a grafitos áru Moson várában is jelen volt a 11. században. Tomka 1976, 399, Abb. 9. Gömöri János a soproni ispánsági várban kora Árpád-kori kerámiával együtt fekete, grafitos, hullámvonaldíszű, kézi korongolású főzőfazék töredékeit találta. Gömöri 2002, 133–135, 93. kép 1, 94. kép 18. Proveniencia és pontosabb leírás nélkül említenek egy 11–12. századi grafitos fazéktöredéket Esztergomban, a Jókai utcában, lásd: MRT V. 145, és hasonló, még publikálatlan leletek kerültek elő Esztergom-Szentkirályon is. A győri Vagongyár területén feltárt település leletanyagának értékelése során Tomka Péter a grafitos kerámia magyarországi megjelenését a 10. századra valószínűsítette. Tomka 2011, 275–279. A grafitos edények eredetének, elterjedésének és keltezésének kérdéseit legújabban Merva Szabina vizsgálta: „A korai grafitos importkerámia a Kisalföldön. Provenienciakutatás a petrográfiai elemzések tükrében", előadás a „Hadak útján" Népvándorlás Kor Fiatal Kutatóinak XXIII. Konferenciáján (2013. október 2–4.), a veszprémi Laczkó Dezső Múzeumban. A vizsgálat bizonyította, hogy a Kisalföldön a grafitos kerámia az államalapítás előtt is jelen volt. A nyersanyagvizsgálatok pedig nem a délnémet területek felé mutatnak, hanem a cseh-medencei származás irányába. Köszönöm Merva Szabinának, hogy közöletlen kutatási anyagait megosztotta velem.

[15] Merva 2012, 11–12, valamint 1. tábla 1.

[16] A Várlépcső utca 3. szám alatti építkezések során két kora Árpád-kori gödröt dokumentált Kővári Klára (Váci Tragor Ignác Múzeum Adattára, 1588). Az egyik gödörből hullámos és egyenes vonalköteggel díszített fazéktöredékek mellett egy vastag falú, párhuzamos bekarcolásokkal díszített, csillámmal és grafittal soványított, síkozott peremű fazéktöredék került elő (ltsz.: 90.93.2.). A mai Kosd falutól északkeletre, feltehetőleg a középkori Kéménd területén 12–13. századi cserepekkel együtt erősen grafitos anyagú, vastag falú, vízszintesen kihajló, széles peremű táltöredéket (?) találtak a régészeti topográfiai munkálatok terepbejárásai során. MRT IX. 162, 50. tábla 1. 1982-ben Pencről szőlő alá forgatáskor került elő egy szürke, grafitos, kavicsos anyagú tárolóedény pereme, melyet két sávban elhelyezett hullámvonalköteggel és horonnyal díszítettek. MRT IX. 269, 50. tábla 7. A leletek terepbejárásokból származnak, tehát keltezésük problematikus.

[17] *RégKut 1999* (2002) 258. (Tettamanti S.).

4. ábra. A Katona Lajos utcai feltárás 46. számú, kora Árpád-kori lakóházának kőkemencéje
Fig. 4. Stone oven from Dwelling House No. 46, from the early Arpadian age, excavated at Katona Lajos Street

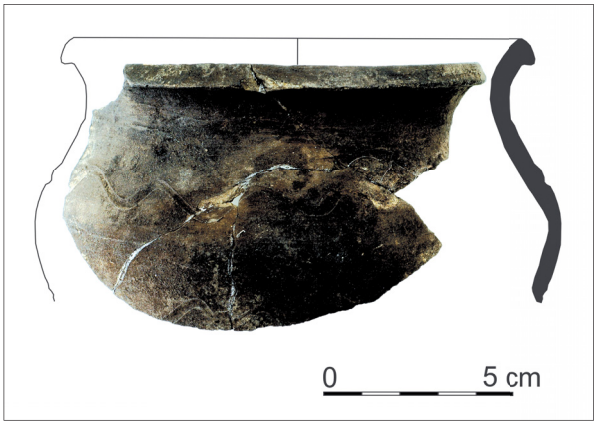

5. ábra. Kora Árpád-kori fazék peremtöredéke a Köztársaság u. 23. szám alatti feltárás 40. objektumából
Fig. 5. Fragment of the rim of a pot from the early Arpadian age, from Object 40 unearthed at 23 Köztársaság Street

Az elmúlt évek ásatásai azonban nemcsak a váralja-településen, hanem attól északabbra, a későbbi német város területén is felszínre hoztak kora Árpád-kori telepjelenségeket. Tettamanti Sarolta 1997-es, Katona Lajos utcai ásatása volt az első ilyen kutatás.[18] Három, négyzetes alaprajzú, kőkemencés, cölöpszerkezetes építményt tárt fel egymás közvetlen közelében, 11–12. századi leletanyaggal. A lakógödrök oldalfalának hossza nem haladta meg a 3 métert. A 46. ház kőkemencéjének a boltozata is épen megmaradt *(4. ábra)*. Az ásatás területe, a Katona Lajos u. 10. szám telke a késő középkorban egy teleknek felelt meg, mindhárom korai lakóépítmény ezen helyezkedett el. A 13–14. századtól a telken már tapasztott falú faházak álltak.

11–12. századi objektumokat ismerünk a Siketek Intézetének udvaráról is.[19] A 2004-ben zajlott feltáráson kibontott 56 objektumból 13 gödör tartható tisztán kora Árpád-korinak.

A Köztársaság u. 23. szám alatt 2006 augusztusában több késő középkori lakóépítmény is napvilágra került. Egy 13–14. századi, többosztatú, cölöpvázas, gerendafalú építmény járószintje alatt bontakozott ki egy kora Árpád-kori, földbe mélyített ház lakógödre.[20] A veremház, valamint a járulékos 10–11. századi objektumok és leletek *(5. ábra)* jelzik, hogy a megtelepedés északi irányban már a kora Árpád-korban is elérte a német város északi határát. A korai megtelepedés azonban szórt jellegű lehetett, a lakóépítmények között nagyobb kiterjedésű, mezőgazdasági hasznosítású területekkel, hiszen a német város területén olyan nagy felületű feltárások is lezajlottak, mint például a Piac utcai mélygarázs ásatása, illetve a Káptalan u. 14. szám alatti teljes telekfeltárás, ahonnan nem ismerünk 13. századinál korábbi leleteket.[21] A telepnyomokhoz feltehetően egy temető is tartozott. A német város központjában álló, Szent Mihály titulusú plébániatemplom feltárása során olyan korai temetkezések is napvilágot láttak, melyeknek tájolása eltért a tatárjárás utánra keltezhető első kőtemplom sírjainak tájolásától.[22]

A PÜSPÖKI SZÉKHELY 1998–2002 KÖZÖTTI TERVÁSATÁSA

Az elmúlt évek kutatásai a kora Árpád-kori település szívét, a püspöki székhelyet is érintették. Itt épült ki a késő középkorban a váci vár. Az ideális földrajzi adottságokkal rendelkező területen már az őskorból vannak szórványos megtelepedési nyomok, a kvádok régészeti hagyatéka szintén

18 A feltárásról egy rövid összefoglalás is megjelent, lásd: Tettamanti 1999.
19 *RégKut 2004* (2005) 300. (Tettamanti S.).
20 Batizi 2009, 54–56.
21 *RégKut 2009* (2010) 381–383. (Rácz T. Á., Mészáros O.); *RégKut 2010* (2012) 397–398. (Rácz T. Á.).
22 *RégKut 2005* (2006) 331. (Batizi Z.).

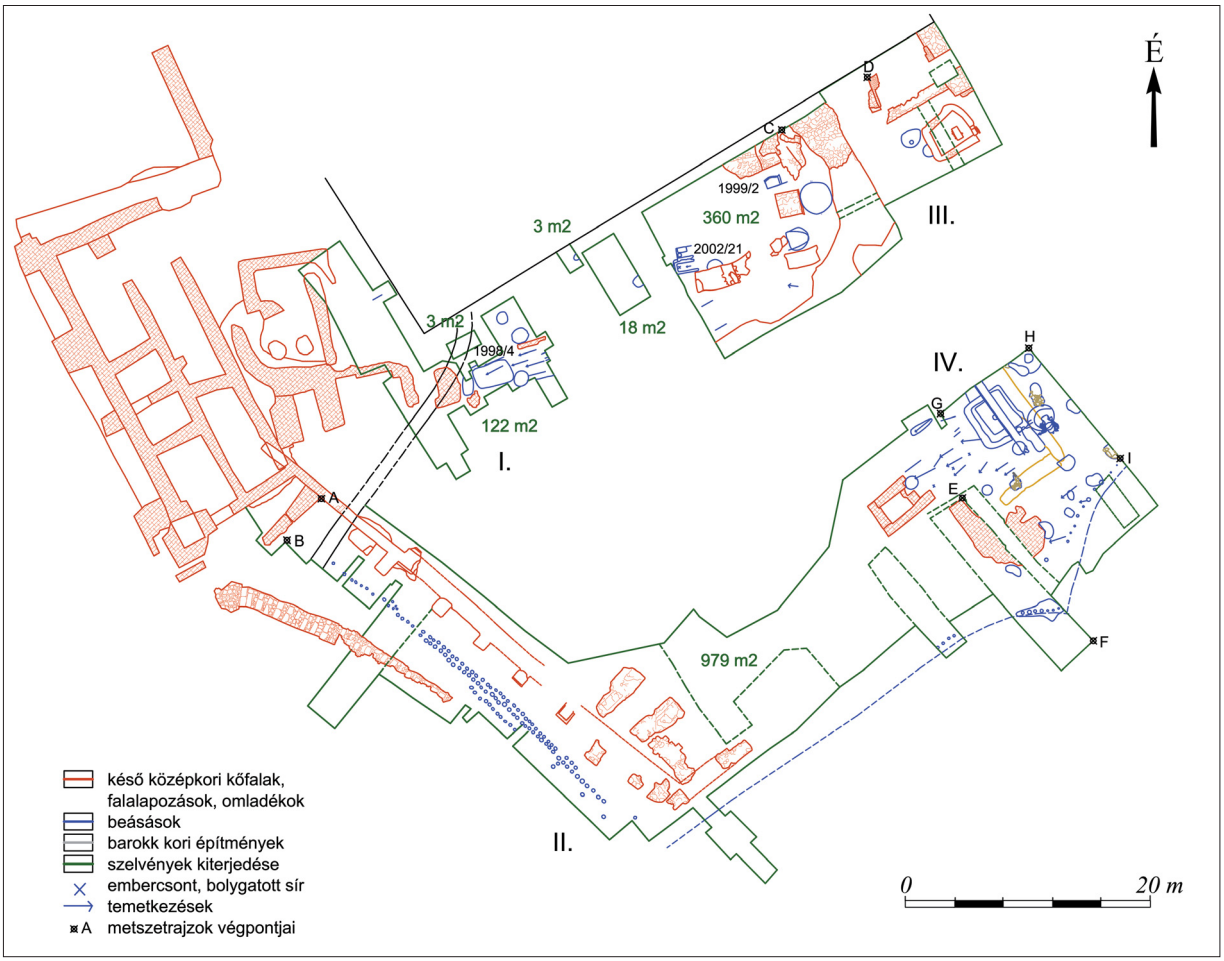

6. ábra. A váci püspöki székhely 1998–2002. évi ásatásainak összesítő alaprajza.
Szerkesztés és rajz: Érdi Benedek, Rácz Tibor Ákos, Tettamanti Sarolta
Fig. 6. Ground plan showing the excavations at the episcopal seat at Vác conducted in the period 1998–2002.
Editing and drawing: Benedek Érdi, Tibor Ákos Rácz, Sarolta Tettamanti

kimutatható. 10–11. századi szórványos, bolygatott pozíciójú leletek a hetvenes–nyolcvanas években is előkerültek, de a korai település nyomait csak az utóbbi évek ásatásai hozták a felszínre nagyobb mennyiségben.[23] A helyreállításokhoz, falkonzerválásokhoz kapcsolódó feltárásokat 1998–2002 közt a Váci Önkormányzat megbízásából Tettamanti Sarolta vezette. A továbbiakban a kutatás legfontosabb eredményeit, a jelentősebb kora Árpád-kori kerámialeleteket és a román kori kőfaragványokat mutatom be.[24]

A feltárás párhuzamosan több helyszínen zajlott *(6. ábra)*. Az I. helyszínt a barokk kori ferences kolostor déli sarkánál nyitott szelvények képezték, melyeket a régészeti objektumok kibontakozása során egybenyitottak. Egy középkori falszakasz részlete mellett előkerült egy nagyobb felületű falalapozás, egy falcsonk, 11 késő középkori, mel-

[23] A váci vár kutatásának történetét összegzi: MRT IX. 380–382. Az 1962–1990 között lezajlott feltárások eredményeit 1994-ben adta közre Tettamanti Sarolta. Tettamanti 1994. Az 1998–2002 közötti tervásatások késő középkori régészeti emlékeinek feldolgozását Tettamanti Sarolta frissen publikálta. Tettamanti 2014. A kora középkori, Árpád-kori emlékeket e sorok írója dolgozza fel. A feltárás részletes ismertetése, valamint a kerámiaanyag közlése egy külön tanulmány témáját képezi: Rácz Tibor Ákos: 9–11. századi kerámialeletek a váci püspöki székhelyről. Kézirat a 2013 januárjában megrendezett, *„A cserép igazat mond, ha helyette nem mi akarunk beszélni". Regionalitás a középkori és kora újkori kerámiában* című régészeti konferencia készülő tanulmánykötetéhez.

[24] A felszín- és metszetrajzok digitalizálását, átrajzolását, szerkesztését Érdi Benedek geodéta készítette el. Vác kora Árpád-kori lelőhelyeinek térképe szintén az ő munkája. A kőfaragványokat, valamint a kerámiatöredékek profil- és értelmező rajzát Jakucs János grafikus rajzolta le. A tárgyfotókat Szászvári Linda készítette. Munkájukért fogadják köszönetemet.

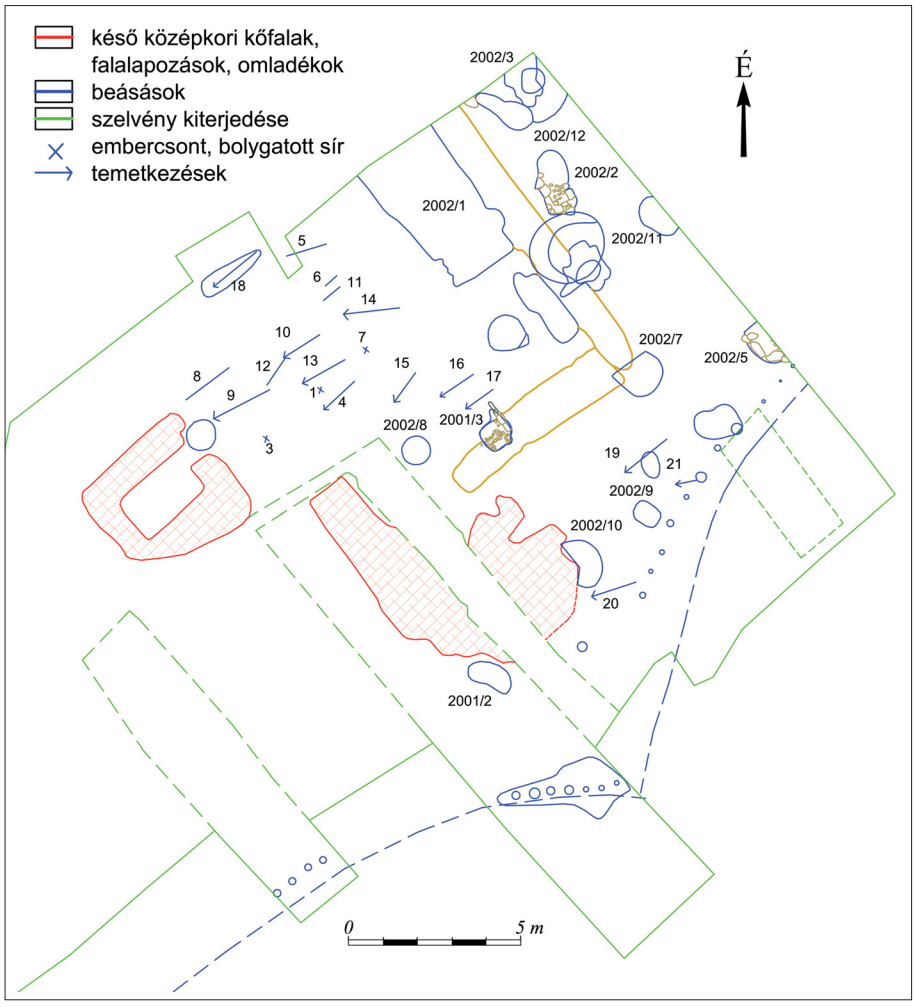

7. ábra. A váci püspöki székhelyen 2001–2002-ben kutatott IV. helyszín ásatási alaprajza. Szerkesztés és rajz: Érdi Benedek, Rácz Tibor Ákos, Tettamanti Sarolta
Fig. 7. Ground plan showing the Site IV excavations conducted in 2001–2002 at the episcopal seat at Vác. Editing and drawing: Benedek Érdi, Tibor Ákos Rácz, Sarolta Tettamanti

léklet nélküli, koporsós temetkezés, valamint négy 15–18. századi és két rézkori gödör. A kora Árpád-kori rétegek szintjéig nem mélyültek le. Kiemelkedő jelentőségű a szabálytalan téglalap alakú 1998/4. gödör, amelyből késő középkori kerámiatöredékek, kereszt[25] vaseszközleletek, valamint kőfaragványok mellett román kori kőfaragványok és kora Árpád-kori kerámiatöredékek kerültek elő.

A II. helyszín a vár dunai oldalán, a kiugró ágyúterasztól délre, a várfal előterében terül el. A domboldal kutatásának legfontosabb eredményeként sikerült azonosítani a török kori, cölöpsorral megerősített sánc cölöphelyeit. A védmű külső oldalán egy valószínűleg kora újkori lépcső maradványai is előkerültek. A lejtős területen nem lehetett egyértelmű rétegeket elkülöníteni, a többségében 16–18. századi emlékanyag közé néhány kora Árpád-kori lelet is keveredett. A barokk kori csatorna és az ágyúterasztól délre, északkelet–délnyugati irányban húzódó falcsonk közötti felületen lemélyültek a bolygatatlan altalajig (*8. ábra*, A–B metszet). A cölöpök jelentkezési szintjétől számított 60–83 centiméteres mélységben már csak kora Árpád-kori kerámia került elő.

A III. helyszínen, a ferences kolostor keleti sarkánál már 1979–1980-ban és 1985-ben is tártak fel falmaradványokat. A kutatási program mindenekelőtt helyreállításra érdemes, történeti korú falmaradványok azonosítására, feltárására irányult. Két fontosabb építészeti emléket sikerült azonosítani:

[25] Somlósi 2004.

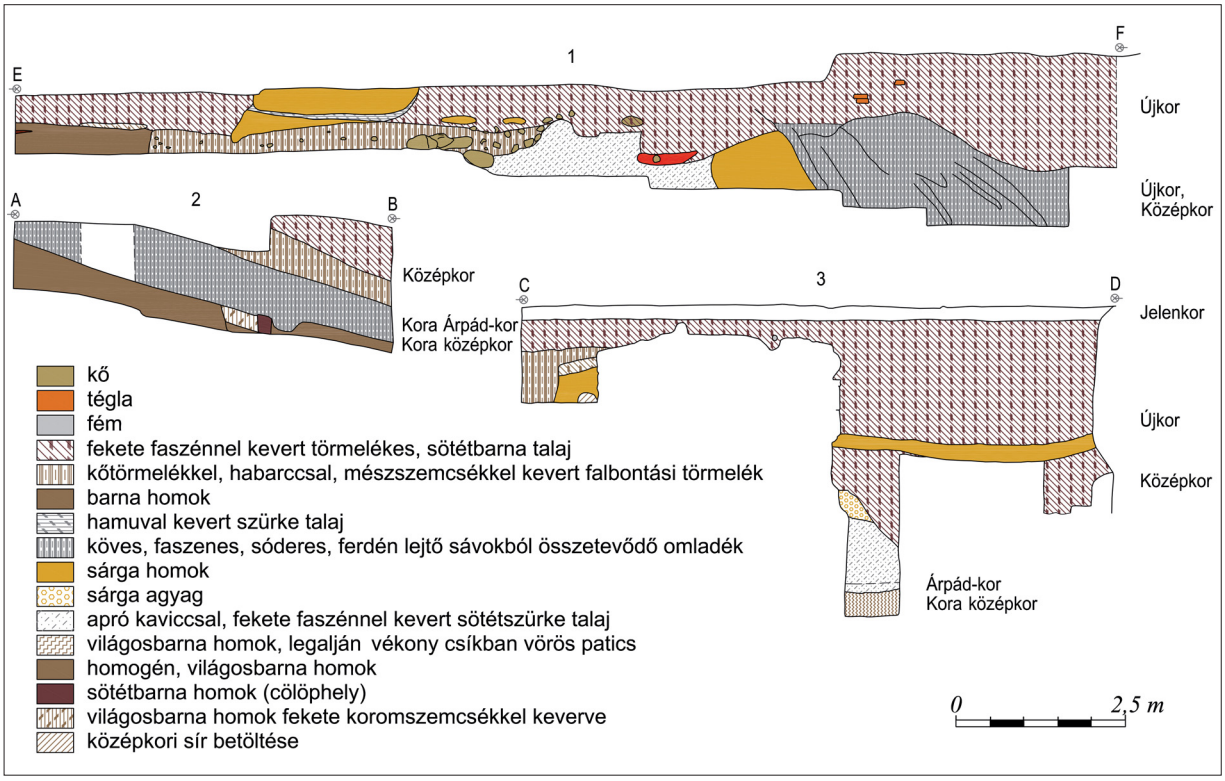

8. ábra. A váci püspöki székhelyen nyitott szelvények metszetrajzai: A–B. a barokk kori csatorna és az ágyúterasztól délre, északkelet–délnyugati irányban húzódó falcsonk közötti felületen nyitott szelvény metszetrajza; C–D. a ferences kolostor délkeleti fala előtt meghagyott tanúfal metszetrajza; E–F. a IV. helyszínen 2001-ben nyitott kutatóárok metszetrajza. Szerkesztés és rajz: Érdi Benedek, Rácz Tibor Ákos, Tettamanti Sarolta

Fig. 8. Sectional drawings of trenches cut at the episcopal seat at Vác: A–B. Trench cut in the surface between the Baroque-age sewage pipe and the piece of wall stretching in a northeast–southwest direction south of the gun platform; C–D. The section wall left in front of the southeast wall of the Franciscan friary; E–F. The section wall of a trench opened in 2001 on Site IV. Editing and drawing: Benedek Érdi, Tibor Ákos Rácz, Sarolta Tettamanti

egy középkori részleteket is tartalmazó, a 17–18. században átépített, téglaboltozatos pince részleteinek feltárása mellett azonosítottak egy tompaszögben többszörösen megtörő, 3 m vastag falalapozást. Falainak jó részét az újkorban kitermelték, omladékából elsősorban újkori leletek származtak, habarcsa török kori építésre vallott. A mélyebben fekvő rétegeket a pince oldalfalára merőlegesen nyitott kutatóárokban éppen csak érintették.

A sokszögű építmény törmelékrétege és a vaskos, négyszögletes, újkori faltömb között, egy észak–déli irányban nyújtott felületen az ásatás elérte a bolygatatlan altalajt. Két, egymástól markánsan elváló, Árpád-kori kultúrréteget dokumentáltak ezen a részen (*8. ábra*, C–D metszet). A felső, apró törmelékes, fekete, faszénszemcsés réteg tartalmazott egy 13. századi kerámiatöredéket is, de kora Árpád-kori leletek is előfordultak benne. Az ez alatt húzódó, barna homokos feltöltésből viszont 12. század utáni leletek nem kerültek elő. A viszonylag homogén homokban koromcsíkok, paticsfoltok, valamint szórványos kerámiaanyag utaltak általában az emberi tevékenységre; a vár területén a későbbi években is több helyen sikerült megfigyelni. A réteg elbontása után jelent meg az 1999/2. számú, agyagból épített, ovális kemence. Boltozata 5 cm magasan maradt meg, agyagból tapasztott sütőfelületét kavicságyra alapozták. Sütőfelületébe egyetlen kora Árpád-kori vonalköteggel díszített cserepet tapasztottak.

A IV. helyszínen *(7. ábra)* sikerült azonosítani a visszabontott délkeleti várfal maradványait, a várárkot, valamint a fal vonulatát kívülről kísérő cölöpsort. A munkát egy északnyugat–délkeleti irányú, géppel nyitott kutatóárokban kezdték meg, melyben előkerült egy középkori kemence, a várfal omladéka, keleti végén pedig a cölöpsor famaradványai. A cölöpöktől délkeletre ferdén lejtő rétegek húzódtak, amelyek a várfalon és cölöpsoron túli

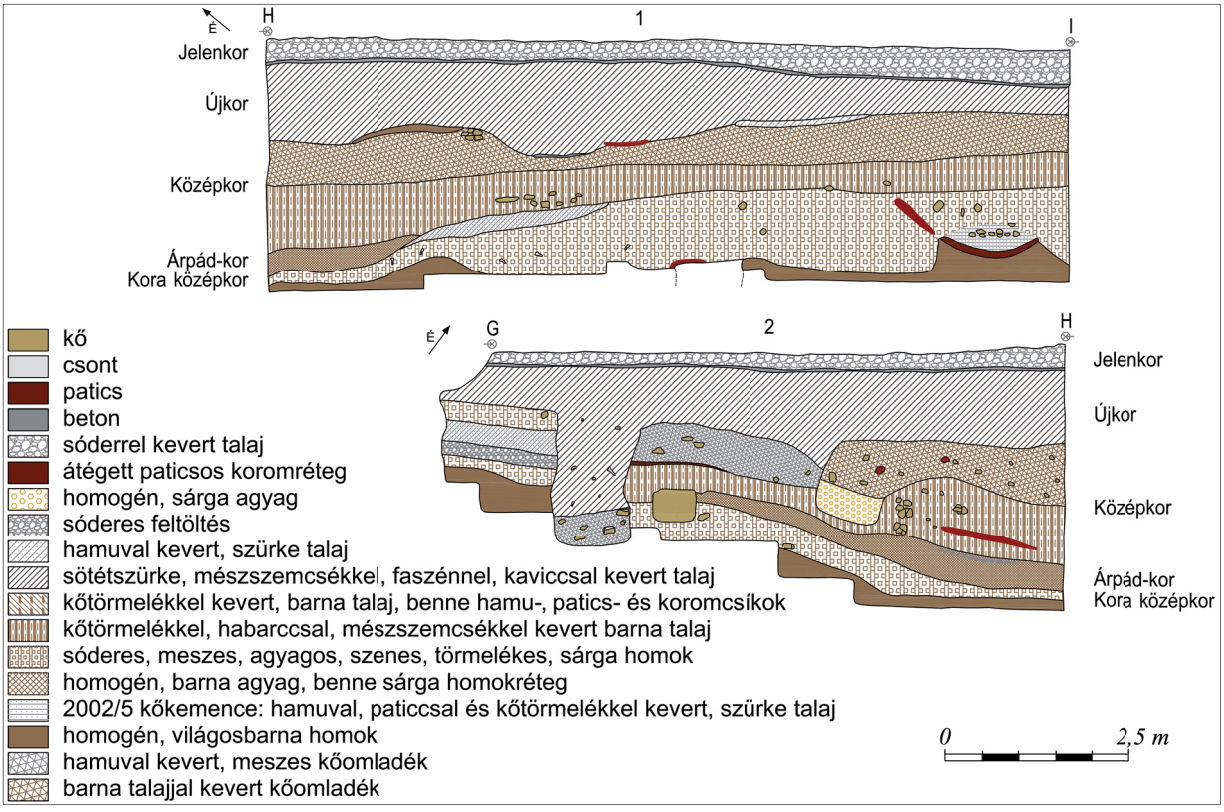

9. ábra. A váci püspöki székhelyen kutatott IV. helyszín metszetrajzai: G–H. a IV. helyszínen nyitott nagy szelvény északnyugati metszetrajza; H–I. a IV. helyszínen nyitott nagy szelvény északkeleti metszetrajza. Szerkesztés és rajz: Érdi Benedek, Rácz Tibor Ákos, Tettamanti Sarolta

Fig. 9. Sectional drawings from Site IV at the episcopal seat at Vác: G–H. Northwest sectional drawing showing the large trench cut at Site IV; H–I. Northeast sectional drawing showing the large trench cut at Site IV. Editing and drawing: Benedek Érdi, Tibor Ákos Rácz, Sarolta Tettamanti

domblejtőt jelezték (*8. ábra*, E–F metszet). A szelvény további részeit kézi erővel mélyítették.

A kutatóároktól északra és keletre eső felületeken több sír került elő. A temetkezések legnagyobb része bolygatott volt, betöltésük pedig, ahol megfigyelhető volt, egymástól eltért. Kronológiai helyzetüket a feltárás alatt is bizonytalanul lehetett megítélni. Pontosabb datálásukat a felület rétegződéseinek rekonstruálásával kísérelhetjük meg *(9. ábra)*. A sírok egy része a már ismert barna homokban feküdt, másik részük azonban csak a fölötte húzódó rétegsorokba mélyedt. Az 5. sír egy ferdén lejtő, sóderes sáv fekete töltésében helyezkedett el, a sír körül a fekete föld sárga homokkal keveredett. A sóderes, meszes, törmelékes feltöltésből középkori emlékek mellett kora Árpád-kori leletek is előkerültek. Ez a feltöltés nemcsak az 5. sír tájékán volt megfigyelhető, hanem a szelvény északi, középső és déli felében, a 20. sír fölött is, de nem alkotott mindvégig egységes réteget. Nyugatabbra, ezzel a szinttel egy magasságban meglehetősen kevert barna homokos feltöltést figyeltek meg. A szelvény északi felében, a sírsortól keletre, a 2002/1. objektum környékén a sóderes, meszes, agyagos, törmelékes réteg nagyjából 234–240 centiméteres mélységig tartott (*9. ábra*, H–I metszet). A réteg hosszabb időszak alatt képződött, nyilvánvalóan abban a korszakban, amikor már a kőépítmények domináltak a székhely területén. A szelvény délkeleti részén, a cölöpsor és a keleti szelvényfal háromszögében a törmelékes réteg 180–250 centiméteres mélységben húzódott. Amíg a sóderes feltöltés felső részét 13–14. századi kerámiák keltezik, a réteg aljából II. Géza király (1141–1162) ezüstdenárja került elő *(10. ábra 2.)*. A törmelékes réteg alatt húzódó barna homokréteg és leletei tehát ennél korábbra keltezhetőek. Felső része több kerámiát tartalmazott, 270–280 centiméteres mélységben már alig volt lelet. A cölöpsor, a várfal omladéka és a szelvényfal közötti területen 322 centiméteres mélységben érték el az altalajt. A 8. és a 19–20. sír a barna homokréteg tetején feküdt, de a vázak alatt egy vékony törmelékréteg is megfigyelhető volt. Ugyanilyen körülmények

10. ábra. 1. II. István ezüstdenárja;
2. II. Géza ezüstdenárja
Fig. 10. 1. King Stephen II silver denarius;
2. King Géza II silver denarius

között került elő a 12. sír is. Koponyája bolygatott helyzetben, a két lábfej között hevert. A koponya mögött S végű és sima, nyitott karikát találtak. Ezek képezték a temetkezések kizárólagos leleteit, a többi sír melléklet nélküli volt. A 11., 13–14. és 19. sír bontása közben kora Árpád-kori kerámiatöredékek kerültek elő, ezek tehát másodlagos helyzetben feküdtek a sír földjében. Mindez arra utal, hogy a temetkezések a 11. század után kezdődtek, de a két fémlelet alapján talán még valamikor a 12. században. A leletek hiánya és stratigráfiai helyzetük alapján nem zárhatjuk ki, hogy a sírok egy része a késő középkorra keltezhető.

A szelvényben sikerült regisztrálni bolygatatlan 10–11. századi objektumokat is (pl. a 2002/2. kemence és a 2002/3. gödör). Nagy részük a barna homokrétegben helyezkedett el, de nem vágták azt, hanem beásásuk is ebből a rétegből, különböző mélységekből indult. Legmélyebben a 2002/11. és a 2002/12. gödör helyezkedett el, korai keltezésüket a leletanyag jellege is megerősíti. A keleti szelvényfal mellett, részben a tanúfalban foglalt helyet a 2002/5. kőkemence omladéka. A kemencéből, 250 cm mélyen, hullámvonalkötegekkel díszített oldaltöredékkel együtt került elő II. István király (1116–1131) ezüstverete *(10. ábra 1.)*. Az objektum alja 283 cm mélyen volt, a homok itt még 8 cm vastagon, vörösen átégett.

Az 1998–2002. évi ásatásokon 449 tétel kora középkori és kora Árpád-kori kerámia látott napvilágot. Túlnyomó többségük késő középkori–újkori régészeti jelenségekből, másodlagos helyzetből származott. 115 tétel tartozott a lelőhely különböző pontjain megfigyelt, mindenütt egységes jellegű barna homokréteg leletei közé. Ez a réteg a kora középkor és kora Árpád-kor idején keletkezett természetes feltöltődés. Szórványos kvád cserepek és 9. századi kerámiatöredékek éppúgy megtalálhatóak benne, mint a 10–11. századi cserepek. A réteget, mint láthattuk, II. Géza és II. István király érméivel keltezett réteg fedi. A kora Árpád-kori zárt objektumokból, stratigráfiai egységekből szórványosan kerültek elő leletek, tételszámuk összesen 58 darab. Csak a 2001/2. objektum tartalmazott tíznél több kerámiatöredéket. Ép vagy kiegészíthető, kiszerkeszthető edényünk nincs. Az anyag rendkívül töredékes, és kevés a biztosan összetartozó darab, még az egyes objektumokon belül is. Ez a lelőhely folyamatos, intenzív használatának a következménye, melynek során a rétegeket újra meg újra megbolygatták, a leletegyütteseket összekeverték, és a leleteket apróra zúzták.

A kerámia eszközkészlet háziipari kereteken belül készült, és bár gazdag formavilág és mintakincs jellemzi, és számtalan egyedi megoldással találkozunk, ebben nem tér el a kor átlagos kerámiaművességétől. A kerámiaanyag összetétele, vagyis a fazekak túlnyomó többsége mellett felbukkanó bográcsok, tálak szórványos jellege szintén a megszokott arányokat mutatja.

Rendkívül kevés a bográcsok száma a püspöki székhely leletanyagában. Összesen öt darab került elő, és ezekből kettő köthető korai időszakhoz. A korai időszakban ez a számarány nem szokatlan, de falusias környezetben a 12–13. században a bográcsok száma általában ennél jóval nagyobb arányban növekszik meg. Talán egy más típusú, városias életmódra utal ez a szokatlan számarány, ahol a szabadtéri ételkészítés nem volt jellemző. A vödörszerű bográcsot *(11. ábra 1.)* kézzel formázták, külső oldalát elsimították. Ez az egyetlen simított felületű edény a teljes leletegyüttesben. A használat során kormosra égett. Szintén a szokásostól eltérő étkezési kultúrára utal egy palack vagy korsó peremtöredéke *(11. ábra 2.)*, amelynek anyaga, díszítése megegyezik a fazekakéval. Ismeretlen a funkciója egy megvastagodó, legömbölyített peremmel, kónikus nyakkal, kiugró vállal ellátott, díszítetlen, csillogó, pirites anyagú edénynek *(11. ábra 3.)*. A grafitos edény hat töredékének mindegyike a IV. helyszínről került elő, négy közülük bolygatott helyzetből, kettő viszont a barna homokréteg felső

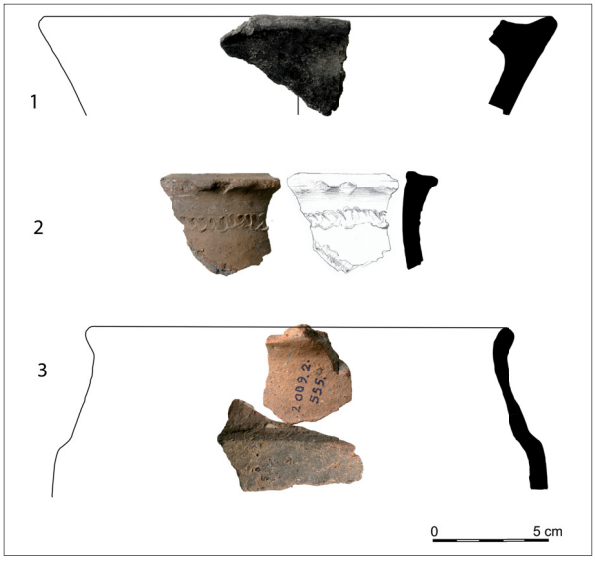

11. ábra. A váci püspöki székhely 9–10. századi leletei. 1. Vödörszerű bogrács; 2. palack; 3. ismeretlen funkciójú edény
Fig. 11. 9th–10th-century finds from the episcopal seat at Vác. 1. Pail-like cauldron; 2. Flask; 3. Vessel of unknown function

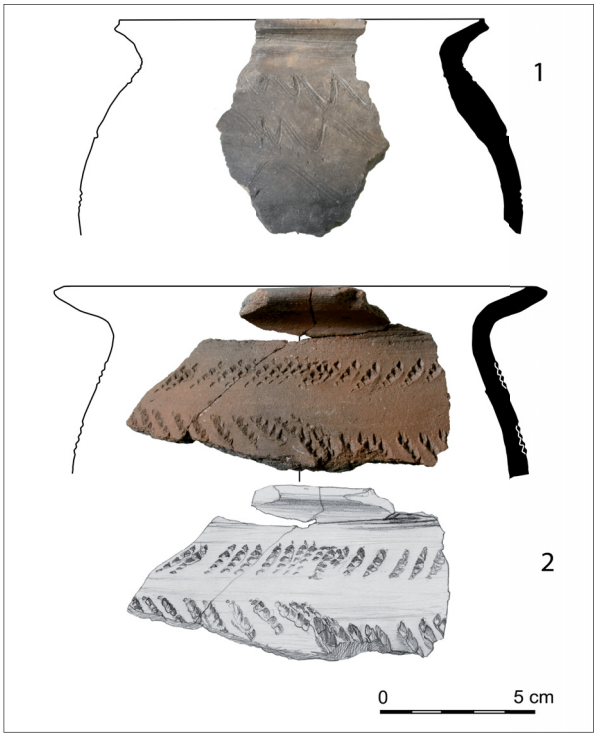

12. ábra. A váci püspöki székhely 9–10. századi leletei. 1. Kézzel formált, hullámvonalköteg díszes fazék; 2. fésűs beszurkálásokkal díszített vörös fazék
Fig. 12. 9th–10th-century finds from the episcopal seat at Vác. 1. Pot decorated with multiple wavy lines; 2. Red pot decorated with dots made using a comb

részéből. A rétegviszonyok alapján legvalószínűbben a 11. századra keltezhetjük őket.

Néhány kerámiatöredék nagyobb valószínűséggel keltezhető a magyar honfoglalás előtti időszakra, mint utána. Az egyik ilyen lelet *(12. ábra 1.)* a barna homokból, egy másik *(12. ábra 2.)* a 2001/3. objektumból származott. A hullámos és egyenes vonalköteggel díszített cserepek nagyobb részéről, és így az emlékanyagunk túlnyomó többségéről nem lehet megmondani, hogy 895 elé vagy utánra estek. Ebbe a bizonytalan kategóriába sorolható az összes belső díszes perem és a valószínűleg puszta kézzel formált kerámiatöredékek is, köztük a vödörszerű bogrács.

ROMÁN KORI KŐFARAGVÁNYOK A PÜSPÖKI SZÉKHELYRŐL

A román kori kőfaragványok másodlagos helyzetből kerültek elő, egy szabálytalan téglalap alakú beásás 17. századi betöltéséből.[26] Nem értékelhetők tehát zárt leletegyüttesként, az egyes darabok keltezése nem igazítható egymáshoz. A korai székesegyházból származhatnak, részben esetleg a püspöki palotából. Rendkívül kis számban maradtak ránk építészeti emlékek a 11–12. századi székesegyházainkból, Vácról különösen.[27] A frissen előkerült faragványok olyan információtöredékeket

[26] A 17. századi érmével keltezett 1998/4. gödör leírását, illetve késő középkori kerámia- és vaseszközleleteit Tettamanti Sarolta közölte. Tettamanti 2004.

[27] Előkerülési helyük miatt csak feltételesen köthetőek a váci székesegyházhoz a palmettadíszes sződi kövek. A 11. századra keltezhető faragványokat Entz Géza a váci székesegyház oltárának lábazataként határozta meg. Entz 1959, 30. Nagyobb valószínűséggel köthető a székesegyházhoz a Dunából kihalászott, ifjút ábrázoló szoborfej, a feltételezett szobordíszes kapuzat egyik figurájának része. Keltezése legvalószínűbben a 12. század első fele. Balogh 1955, 25. A vár területéről 1912 óta kerülnek elő középkori kőfaragványok, de eredeti pozícióban egyet sem sikerült megfigyelni. A néhány román kori faragvány közül említést érdemel egy bimbós, leveles díszítésű faloszlopfejezet: MRT IX. 396. A váci kőfaragványokról áttekintést nyújt: Hellebrandt 1972. Mennyiségükről és raktározási állapotukról helyzetfelmérés készült: LAHU 1. 323–326. A teljesség igényével ismerteti az addig előkerült darabokat: MRT IX. 396–399.

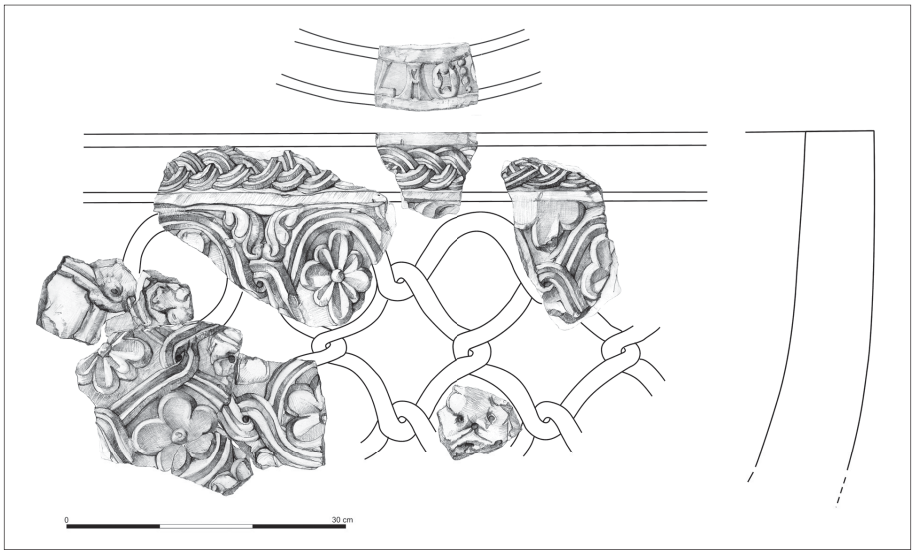

13. ábra. A román kori keresztelőmedence kiterített palástja. Egyed Endre vázlatának felhasználásával szerkesztette és rajzolta: Jakucs János
Fig. 13. Spread mantle on a Romanesque-era baptismal font. Edited and drawn by János Jakucs using a sketch by Endre Egyed

hordoznak, amelyek közelebb vihetnek az egykori székesegyház periodizációjához.[28] A köveket Vácho z közeli kőbányákból, a Budai-hegységből, a Gerecséből, illetve a Börzsönyből szerezték be, szállításukat minden bizonnyal vízi úton oldották meg.[29]

A püspöki székhely ásatásainak legjelentősebb kőfaragványa – díszítései révén – a mészhomokkőből faragott, román kori keresztelőmedence *(13–15. ábra)*. Csak töredékei maradtak meg, a maga teljességében sajnos nem rekonstruálható. Formai osztályozása ezért nem lehetséges, díszítése pedig egyedi az ismert román kori keresztelőmedencék közt.[30] Hasonló kidolgozású, kvalitásos faragványok a váci püspöki központ területéről egyelőre nem ismertek. Alapanyagnak könnyen formázható, de sérülékeny kőzetet választottak, mely csak belső térben lehetett tartós.

A keresztelőmedence keltezését a díszítmények stilisztikai kapcsolatainak felfedésével kísérelhetjük meg. Az összetett kompozíció a 11. század második felében építészeti tagozatokon alkalmazott motívumok egész sorát vonultatja fel. A sorokba szerkesztett körhálós térosztás a szekszárdi körhálós fejezettöredéken tűnik fel, de a szalagfonatok révén keresztelőmedencénk a szintén szekszárdi palmettasorral díszített vállkővel is párhuzamba állítható. A szekszárdi körfonatok palmettáinak kialakítása az egyik pilisszentkereszti fríztöredék palmettáihoz hasonló, de ebbe a körbe vonható a kétsoros palmettafrízzel ellátott sződi faragvány is.[31] A körre jellemző palmetta helyett a váci körfonatban rozettákat találunk, és ez a megoldás a székesfehérvári szarkofág térkitöltését idézi, annál jóval egyszerűbb kivitelben.[32] A székesfehérvári prépostsági templom román kori faragványai közt a váci keresztelőmedence motívumkincsének több lehetséges analógiája is megtalálható. Két bizonytalan eredetű, talán párkányzathoz tartozó faragványon körhálóba szerkesztett palmettát, illetve liliomot láthatunk.[33] Fontosabb azonban ezeknél az a faragvány, melyen hárombordás szalagból kiképezett körfonat található, belsejében háromujjú palmettákkal, és amelyet íves kiképzése miatt feltételesen keresztelőmedence-töredéknek határoztak meg.[34] A szalagfonat nálunk is, mint általában, keretelő funkciót lát el és kapcsolatba hozható a szalagfonatos ornamentikával ellátott bodrogmonostorszegi párkánytöredék és az aracsi kő által

[28] A faragványok részletes leírása a tanulmány végén található Adattárban olvasható.

[29] A püspöki székhelyen talált kőfaragványok anyagának meghatározását Oláh István és Gulyás-Kis Csaba geológusok végezték el. Munkájukért fogadják köszönetemet.

[30] A Kárpát-medence középkori kő keresztelőmedencéinek monografikus gyűjtését és értékelését Tari Edit végzi. Munkája az anyaggyűjtés fázisában van, de egy előzetes közleményben megadta az osztályozás lehetséges szempontjait. Tari 2010.

[31] Tóth 1994a, 55–56; *Pannonia Regia* 1994, 66–68, Kat. I.3. (Tóth S.); Tóth 2001, 234, 34. jegyzet.

[32] Tóth 1994b.

[33] Mentényi 2011, 59, 30–32. kép.

[34] Mentényi 2011, 105, 75. kép.

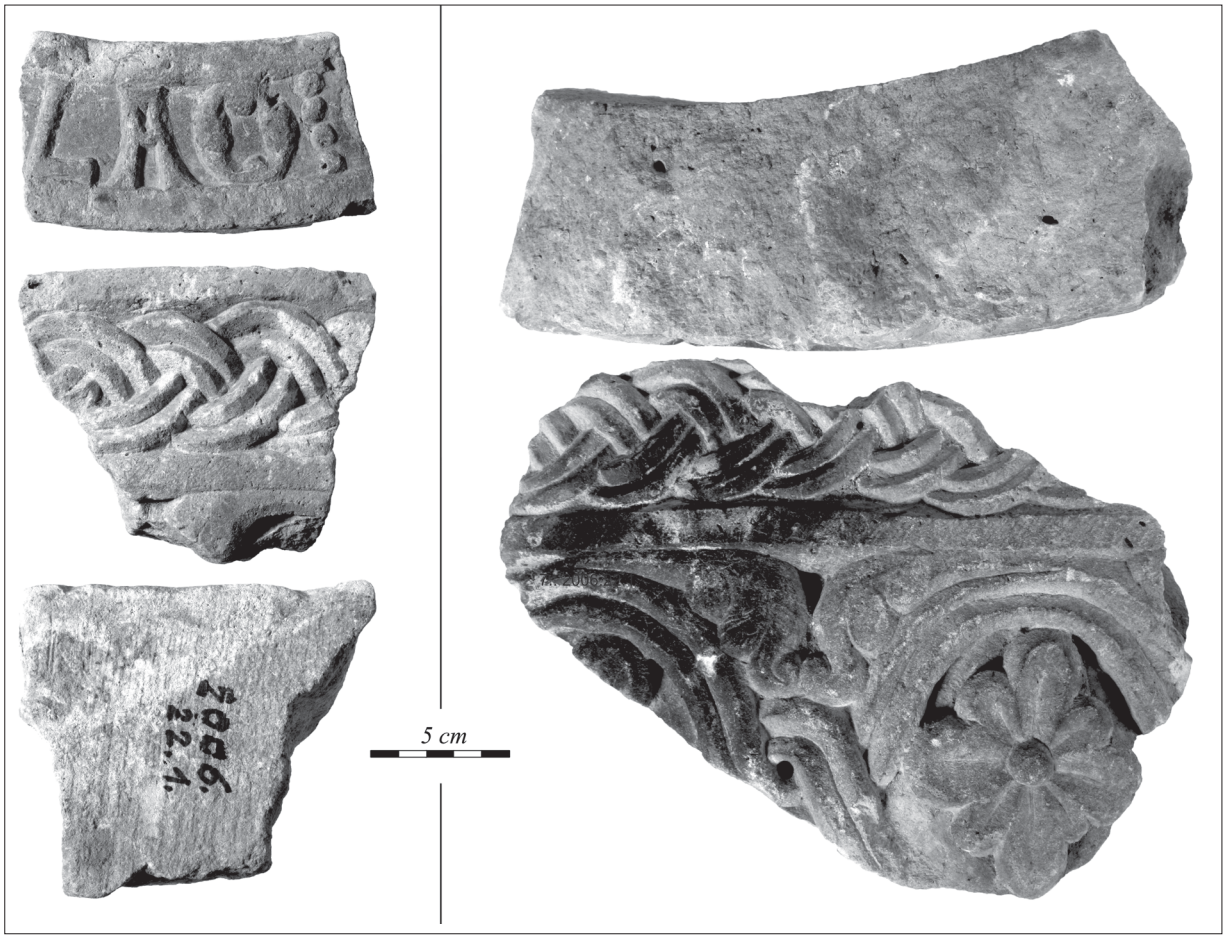

14. ábra. A román kori keresztelőmedence töredékei. Fotó: Szászvári Linda
Fig. 14. Fragments of the Romanesque-era baptismal font. Photograph: Linda Szászvári

képviselt emlékkörrel is.[35] A szalagfonatos keret alatt található háromkaréjos motívum pilisszentkereszti és visegrádi fejezettöredékeken jelenik meg, a félpalmetta a visegrádi vállköveken, illetve esztergomi tagozatokon.[36]

A váci keresztelőmedence az analógiáinál kevésbé kifinomult minőséget képvisel, a díszítőelemek megfogalmazása nehézkesebb, a részletek kevésbé kidolgozottak. Nem beszélhetünk közvetlen stíluskapcsolatról, készítéstechnikai megoldásait tekintve keresztelőmedencénk az említett emlékköröktől elkülönül. A kompozícióban az alkotó szimmetriára, egységes összképre törekedett, de a részletekben az elvileg szimmetrikus elemek kissé eltorzultak (pl. a legnagyobb töredék nyolcszirmú rozettája). A szegély és a körhálós felület között nincs átmenet, a félpalmettapár és a hármas karéj sem csatlakozik a mezőket elválasztó lapos bordához, a kitöltő elemek mind zárt egységeket alkotnak. A fonatszalagok szorosan egymáshoz simulnak, a háttér nem látszik. A körhálós mező alapja jobban kimélyített, itt megjelenik a háttér síkja, de nem annyira mélyen, mint a szekszárdi fejezeten.

A munkához a mester keskeny élű laposvésőt, fogasvésőt és fúrót használt. Az apró hegyű fogasvéső nyoma kívül csak a szalagfonatot és a körhálós mezőt elválasztó lapos bordán látható – itt maradt meg a faragvány díszítés előtti felülete. A szerszámhasználat jól megfigyelhető a kéttagú bordákon, melyek nincsenek lekerekítve, és ugyan helyenként tompították az élet, de alapvetően csúcsos kiképzésűek, tehát laposvésővel formáltak. Ugyanezt az eszközt használta a mester a felirat kialakításához is. Az A és az O betű belsejében az elérni kívánt, íves forma megkövetelte volna a gömbölyített élű véső használatát, de ennek hiányában – amint azt a szabálytalanságok jelzik – a művelet nem járt teljes sikerrel. A félpalmettákat, a három-

[35] Varga–Lővei 1990–1992, 117; Tóth 1994a, 55; Marosi–Wehli 1997, 18, 29. kép; Tóth 2000; Tóth 2001, 240.

[36] *Pannonia Regia* 1994, 72–74, Kat. I.11–12. (Nemes A., Tóth S.), 76–77, Kat. I.15–18. (Tóth S.), 90–91, Kat. I.30–32. (Tóth S.).

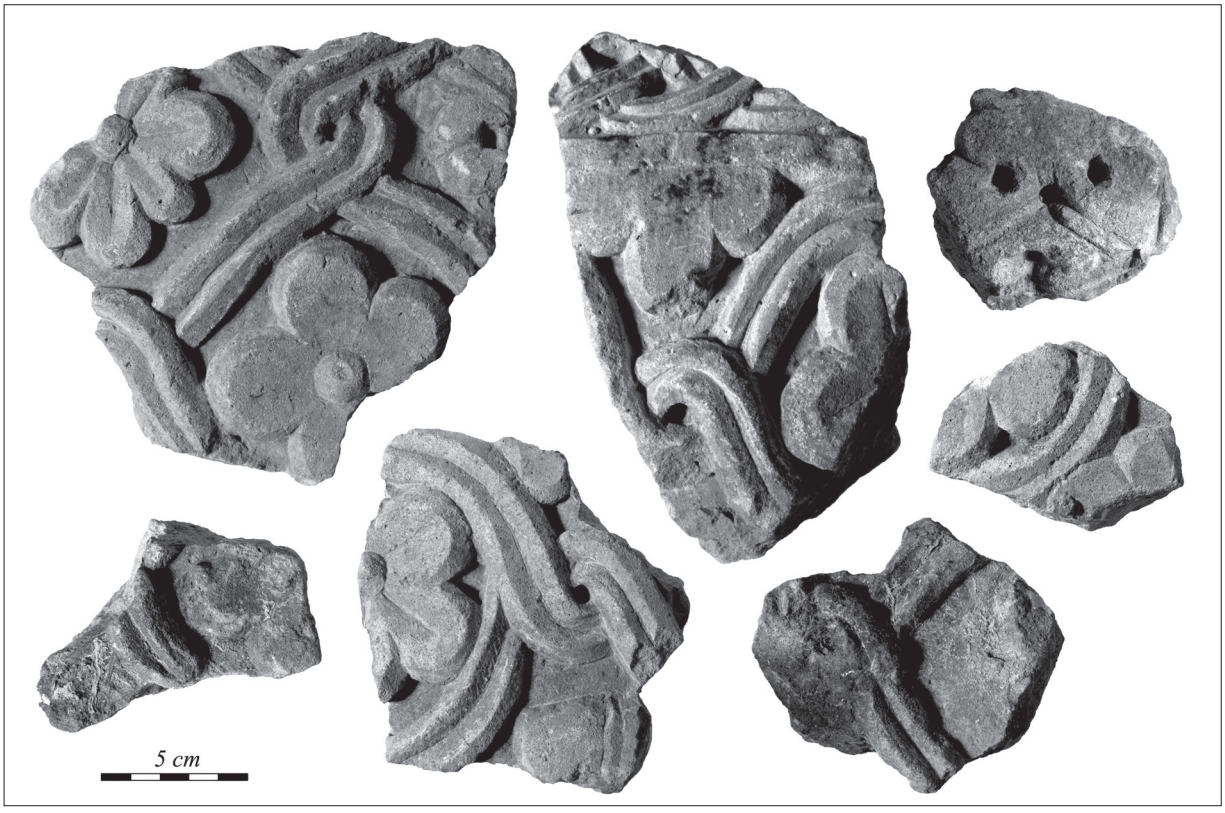

15. ábra. A román kori keresztelőmedence töredékei. Fotó: Szászvári Linda
Fig. 15. Fragments of the Romanesque-era baptismal font. Photograph: Linda Szászvári

karéjos tagot és az ötszirmú rozettákat nem tagolják vájatok, csak enyhe bemélyedések. A nyolcszirmú rozetta vájata széles és sekély, itt is a laposvéső és nem egy ékvéső használata tételezhető fel. A rozettákat kissé alávésték, így plasztikusabb hatást keltenek. A körhálók fonódását – akárcsak a szekszárdi fejezeten – furatokkal hangsúlyozták, de furat látható az egyik körfonat belsejét díszítő motívumon is. Az egyik töredéken egymás mellett négy fúrónyomot láthatunk. A töredék hovatartozása problémás; mind közül ez a legkopottabb darab, nem is tudjuk rekonstruálni a formát, de nehéz is elképzelni azt a díszítőmotívumot, amihez négy, egymás melletti furat kell. Külön érdekesség, hogy két furatnak a mester utánavésett, négyszögletesre formálva a kerek lyukat, de a véséssel nem ment le a furat aljáig. Itt lehetett lemérni a véső szélességét (8 mm).

A keresztelőmedence peremén felirat futott körbe, ebből azonban csak egy szótöredék (LAO) maradt ránk, amely nem ad teret messzemenő következtetések levonására. A kapitálisokkal írt szöveget nem vésték a kő felületébe, hanem a betűket plasztikusan, a szalagkeretek közötti sáv hátterének kimélyítésével jelenítették meg, ezáltal mintegy díszítő hatást kölcsönözve nekik. A háttér mélysége a betűk közt nem azonos, az A és O betű két térfelének megformálása közel sem szimmetrikus. A betűk kövérek, de lágyan íveltek, és olyan elemeket is magukban foglalnak, amelyek a vésett feliratokon természetszerűleg nem fordulnak elő (pl. a gyöngysort játékosan megismétlő félköröket az O betű belsejében). A felirat típusának nem ismertek előképei vagy párhuzamai, legvalószínűbben az antiqua forma kerülhet szóba. A gótikus majuszkulát ebben a korai időszakban kizárhatjuk. Az A betű hajlott szárai nem az unciális formázásra utalnak, hanem a fonatok íveit ismétlik. A feliratot és a körfonatokat kétségkívül ugyanaz a kéz faragta. Az alkalmazott technika és a betűformák miatt feliratunk egyedi az ismert kora Árpád-kori epigráfiai emlékek között.[37]

A szekszárdi fejezetek, valamint az aracsi és vele együtt a bodrogmonostorszegi faragványok kijelölik azt a két végpontot, amelyen belül időben elhelyezhető a váci keresztelőmedence: ez a 11. század hatvanas éveitől a századfordulóig számított időszak. Az említett perióduson belül szűkebb datálásra – pusztán stilisztikai eszközökre hagyatkozva – nem vállalkozhatok, de érdemes

[37] Várady 2002; Várady 2004.

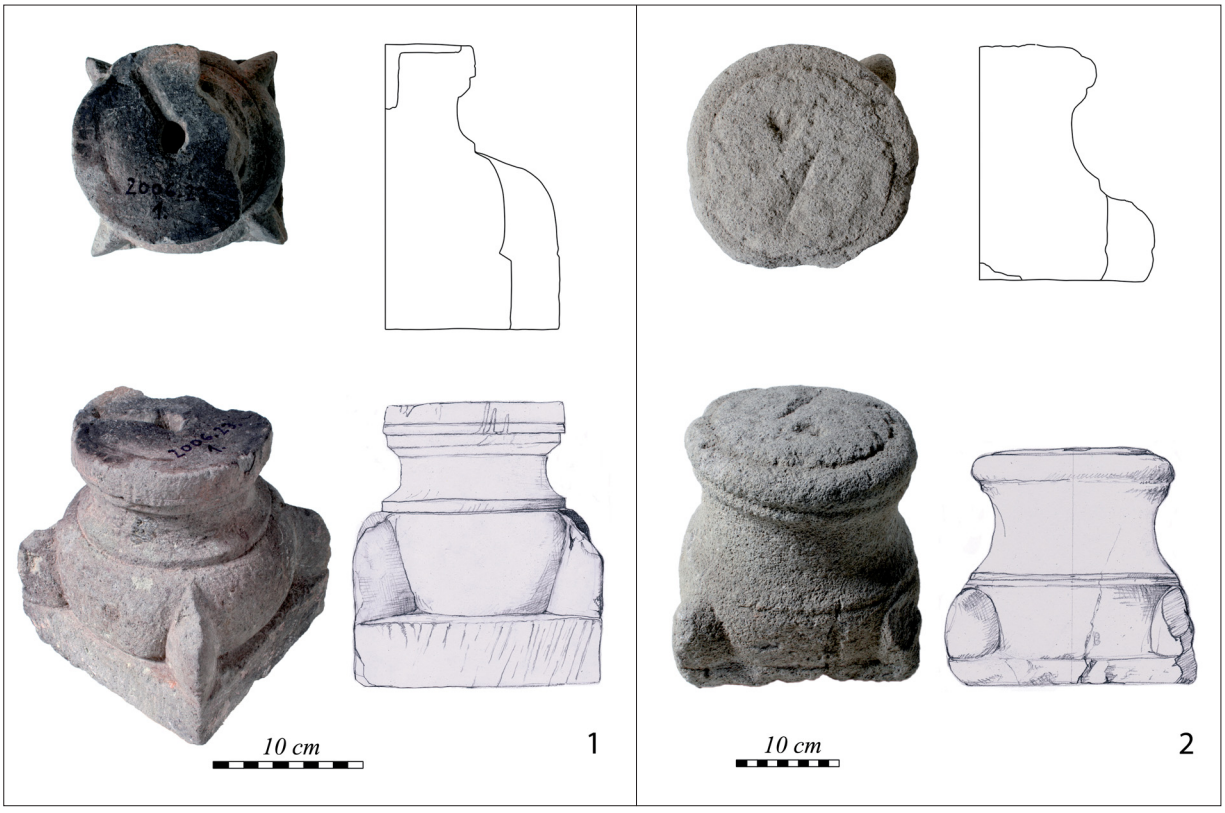

16. ábra. 1–2. Sarokdíszes lábazatok a váci püspöki székhelyről. Fotó: Szászvári Linda, rajz: Jakucs János
Fig. 16. 1–2. Plinths with decorated corners from the episcopal seat at Vác. Photograph: Linda Szászvári, drawing: János Jakucs

ismételten utalni a *Képes Krónika* által lejegyzett hagyományra I. Géza király alapítói tevékenységéről, illetve ez alapján arra a történészi konszenzusra, amely szerint I. Gézának a székesegyház építésében, befejezésében és felszerelésében meghatározó szerep jutott.

Szintén az 1998/4. gödörből került elő egy vulkáni kőzetből (epiklasztitból) faragott, sarokgumós oszloplábazat, amely méretéből (m.: 18,8 cm; sz.: 16,7 cm) ítélve nyílásosztó alsó eleme lehetett *(16. ábra 1.)*. A faragvány tetején jól látható a rögzítésre szolgáló ólmozott vascsap helye és az ólombeöntő vájat. Nagyobb méretű, kezdetlegesebb, de rokon kialakítású, és talán korban is nagyjából megegyezik az előzővel az a kvarchomokkő oszloplábazat, amely 2001-ben a nagy szelvény omladékrétegéből került elő *(16. ábra 2.)*. Stiláris különbségeik, különböző nyersanyaguk eltérő készítési időpontra vagy faragómesterre utalnak. A sarokdíszes lábazatokat a 12. századra keltezi a kutatás, esetenként a század elejére.[38] Az analógiák nyújtotta viszonylag tág korszakoláson belül pontosítani a lelőkörülmények miatt nem tudunk. Az 1998/4. gödörből néhány kvarchomokkő oszloptöredék, egy ezekkel azonos kőzetből faragott nyíláskeret (2006.31.1.1–2.) és egy édesvízi mészkőből faragott, díszített tagozat *(17. ábra 4.)* szintén lehet román kori faragvány.

A gerecsei vörösmárvány (tömött vörös mészkő) faragványok a nyersanyag középkori felhasználásának első, Árpád-kori fázisába tartoznak.[39] A gömbölyű töredék *(17. ábra 3.)* egy kisépítészeti alkotás díszítőgombja lehetett, a csiszolt felületű töredékek *(17. ábra 2.)* felületburkoló lapok voltak. A csiszolt oszloptörzstöredékek *(17. ábra 1.)* ikerablak, kapubéllet vagy kötegelt pillér tartozékai lehettek. Minden bizonnyal a 13. század folyamán készülhettek.

[38] Tóth 2001, 86. jegyzet; Buzás 2004, 12, 35; Lupescu 2005, 73.

[39] Lővei 1992, 7; Varga–Lővei 1990–1992, 118, 13. jegyzet. Továbbá lásd Lővei Pál tanulmányát a jelen kötetben.

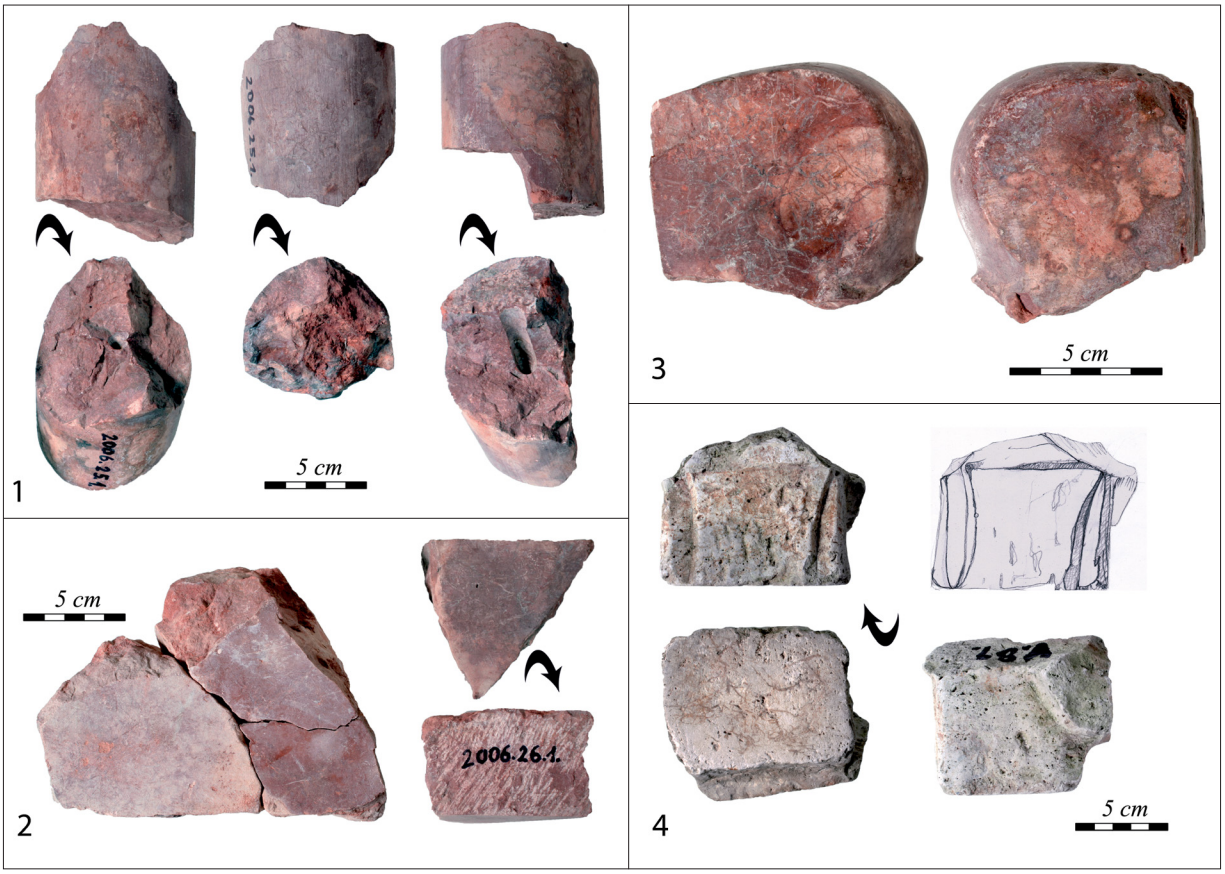

17. ábra. 1–4. Román kori kőfaragványok a váci püspöki székhelyről. Fotó: Szászvári Linda, rajz: Jakucs János
Fig. 17. 1–4. Romaneque-era stone carvings from the episcopal seat at Vác. Photograph: Linda Szászvári, drawing: János Jakucs

ÖSSZEFOGLALÁS

A váci püspöki székhely kora Árpád-kori emlékanyagának összetétele és mennyisége egyaránt utal rá, hogy lelőhelyünk nem egyszerű település, hanem jelentős egyházi központ volt. A korai leleteknek a későbbi korokban keletkezett tárgyi anyaghoz képest számított egyharmados aránya alapján a megtelepedés már a kezdetektől fogva nagyon intenzív volt, és már az Árpád-korban egymástól eltérő jellegű és összetételű kultúrrétegeket sikerült dokumentálni. A feltárás 1485 m² kiterjedésű felületen zajlott, a székhely teljes kiterjedése viszont 2,5 hektár.

A keresztelőmedence a 11. század harmadik harmadára keltezhető, a székesegyháznak ekkor már állnia kellett. A feltáráson megfigyelt rétegek összetevői, az építési törmelék megjelenése alapján az Árpád-kor közepén, második felében intenzívebb, kő alapú átépítések folytak. Minden bizonnyal ehhez az építési fázishoz köthetőek a sarokgumós lábazatok. A székesegyház 12. századi átépítése évtizedekig is eltarthatott, a munkák befejezési idejét jelezhetik a vörösmárvány faragványok. Rogerius leírásából tudjuk, hogy a tatárjárás idején a székesegyházat és a palotákat várszerűen erősítették meg, amelyeket el is söpört a tatár roham.[40] A gótikus székesegyház emlékét már jóval több faragvány őrzi. Nagyobb szabású építkezések zajlottak le Báthory Miklós püspök idején; az erődítések a 15–17. században, több részletben épültek ki.[41] Ezek a munkálatok nem hagyták érintetlenül a korai emlékeket, a leletek túlnyomó többsége másodlagos pozícióban

[40] „ad ecclesiam et ad palatia ecclesie, que erant quasi castrum munita" (Rogerius: *Carmen Miserabile super destructione regni Hungariae per Tartaros*). SRH II. 543–588. Rogerius leírásából egyértelműen következik, hogy ekkor még nem épült ki a vár, mert ebben az esetben nem a „quasi castrum" megfogalmazást használná. Sáncok vagy falak nyomai az Árpád-korból egyelőre valóban nem ismertek.

[41] Mikó 2007; Tettamanti 2007.

helyezkedett el. A rétegeket különösen a török kor időszakában számtalan beásással bolygatták, majd a székesegyház köveinek bányászata és a ferences rend építkezései, a tereprendezések további adatvesztéshez vezettek. A korai település rekonstruálásának lehetőségei ezért meglehetősen korlátozottak. Alig néhány érintetlen 10–12. századi beásást lehetett azonosítani, az egykori település belső szerkezetéről, az építmények elhelyezkedéséről vajmi keveset tudunk. A korai székesegyház elhelyezkedését az eddigi kutatásnak nem sikerült megnyugtatóan tisztázni, alaprajza ismeretlen.[42]

A püspöki székhely területén a kora Árpád-korban egy koncentrált jellegű települési struktúrával számolhatunk. Kezdetét a kerámialeletek tanúságai alapján nagy valószínűséggel a honfoglalás előtti évszázadra tehetjük, a megtelepedés ezután napjainkig folyamatos. A püspöki központ és a környező, nagyjából egykorú településcsírák együtt szolgáltak a későbbi, városias fejlődés alapjául és már a 11. század elején elég jelentősek voltak ahhoz, hogy – bár kiterjedt egyházmegyéjének perifériáján helyezkedett el – itt hívják életre a Szűz Mária-székesegyház köré szerveződő váci püspökséget.

ADATTÁR

1. Kő keresztelőmedence töredékei, kilenc darab (2006.22.1–9; *14–15. ábra*). Egy további, faragásnyomokat nem hordozó töredék anyaga alapján valószínűleg szintén idetartozik. Csak a cuppa töredékei maradtak ránk. A medencepalást ránk maradt teljes felületét faragások díszítik, belseje fogasvésővel nagyolt. Felül, a medence peremén lapos bordák közt körirat fut, amelyből a LAO részlet maradt meg, végén gyöngysoros lezárással. A gyöngysor után még egy betű indítása látszik. A peremet kívül három egymásba fonódó, kétbordás szalag szegélyezi. A medence oldalát végtelen hálóba szerkesztett, egybehurkolt, kétbordás körfonatok díszítik. Belsejükben öt-, illetve nyolcszirmú rozetták láthatóak, az utóbbiak egyvájatúak. A körfonatok közeit szintén rozetták díszítik, a szegélykeret alatti teret háromujjú félpalmetták és háromkaréjos faragványok töltik ki. Az azonos méretű körfonatok egymás alá, két sorba rendeződnek, feltételezhető, hogy eredetileg még egy harmadik, de talán egy negyedik körsor is volt. A körfonatos mezőt egy lapos, egyenetlen vonalvezetésű borda választja el a szalagfonattól.
Anyaguk: sárgásszürke mészhomokkő, a sóskúti mészkőhöz hasonlít.
M.: ismeretlen; kiszerkeszthető átm. a peremnél: 80 cm; falv. a peremnél: 7,2 cm; legnagyobb falv.: 10,3 cm.

2. Attikai típusú oszloplábazat (2006.23.1; *16. ábra 1.*). Fejlemeze sérült, tetején az ólommal rögzített vascsap helye és az ólombeöntő vájat látható. Talplemeze tagolatlan, a bázis legömbölyített tömb, profilja egyenetlen körív, a sarkokra keskeny, élben végződő gumók futnak ki. Profilja az oszlopbázis felett: lemez, rézsű, homorlat, rézsű, lemez.
Anyaga: vulkáni tufa, valószínűleg a Börzsöny délkeleti pereméről.
M.: 18,8 cm; sz.: 16,7 cm; fejlemez átm.: 12,5 cm.

3. Attikai típusú oszloplábazat (2006.23.2; *16. ábra 2.*). Két sarokgumója letört, a harmadik töredékes.
Anyaga: sárgásfehér kvarchomokkő.
M.: 23,5 cm; sz.: 24 cm; fejlemez átm.: 21,5 cm.

4. Díszítőgomb kisépítészeti alkotásról (2006.24.1; *17. ábra 3.*). Három oldala síkra csiszolt, felül és elöl legömbölyített. A legömbölyített végével ellentétes oldalon és alján törésfelület.
Anyaga: vörösmárvány (gerecsei tömött vörös mészkő).
H.: 8,9 cm; sz.: 6,6 cm; m.: 9 cm.

5. Csiszolt felületű, kerek átmetszetű, mindkét végükön sérült oszloptöredékek, összesen három darab, azonos leltári számon (2006.25.1; *17. ábra 1.*). Csak az egyik töredék köríve teljes. Belsejükben csaplyukak láthatók.
Anyaguk: vörösmárvány.
H.: 9,6–11 cm; átm.: 8,5–9 cm.

6. Egyik oldalukon simára csiszolt felületburkoló lapok (padlólapok) töredékei, nyolc darab (2006.26.1.1–8; *17. ábra 2.*). Három összeillő, de eredeti alakjuk, méretük nem rekonstruálható. Illeszkedő felületük sima.
Anyaguk: vörösmárvány.
H.: 6,1–21 cm; sz.: 4–14 cm; m.: 6–8,5 cm.

[42] Buzás Gergely a székesegyház nyugati szentélyének apszidiális lezárását a nyugati várfal kiugró részének építményei közt vélte felismerni. Buzás 2001, 225. Felvetését az ásatások vezetője cáfolta, megfigyelései szerint kora Árpád-kori építmények a vár területén nem kerültek elő. Tettamanti 2003, 232. A kriptás nyugati apszisokhoz lásd: Tóth 2001, 232, 26. jegyzet.

7. Két oldalon simára csiszolt, ismeretlen funkciójú, lapos faragvány (2006.26.1.9.).
Anyaga: vörösmárvány.
H.: 12 cm; sz.: 11 cm; m.: 7 cm.

8. Egyik oldalukon simára csiszolt, felületburkoló lapok (padlólapok) töredékei, két darab (2006.26.1.10–11.).
Anyaguk: szürke, kristályos, mikropátitos, mezozoós mészkő.
H.: 9–12 cm; sz.: 8–10 cm; m.: 8 cm.

9. Egyik oldalán simára csiszolt felületű, lekerekített szélű, trapezoid átmetszetű, ismeretlen funkciójú építészeti tagozat (2006.27.1.).
Anyaga: szürke édesvízi mészkő.
H.: 16,5 cm; sz.: 6,7 cm; m.: 9,9 cm.

10. Öt oldalán megmunkált, bizonytalan funkciójú, megközelítőleg téglatest alakú, díszítő tagozat (2006.28.1; *17. ábra 4.*). Egyik oldala simított, a vele szemközti oldal töredékes. Harmadik oldalán két ívelt vájat, illetve kiugró perem látható, a többi oldalán a síkból kiemelkedő csonkok.
Anyaga: fehér édesvízi mészkő.
H.: 10,3 cm; sz.: 8,2 cm; m.: 9,1 cm.

11. Sima törzsű, kerek átmetszetű oszloptöredékek, három darab (2006.31.1.1.).
Anyaguk: sárga hárshegyi homokkő.
H.: 18–25,6 cm; átm.: 12 cm.

12. Nyílászáró keretelő eleme (2006.31.1.2.). Homlokoldala és ívelt belső oldala fogasvésővel durván megmunkált, a többi töredékes.
Anyaga: hárshegyi homokkő.
H.: 27 cm; sz.: 10–11 cm; m.: 15 cm.

IRODALOM

Balogh 1955 — Balogh, Yolande: Sur des statues de l'époque Arpadienne 1. Téte de pierre retirée du Danube. *BMHB* 7. (1955) 18–27.

Batizi 2009 — Batizi Zoltán: Vác az Árpád-korban (895–1301). In: *Vác, a Dunakanyar szíve. Történelmi városkalauz helybelieknek és világcsavargóknak.* Szerk.: Horváth M. Ferenc. Vác, 2009. 47–63.

Buzás 2001 — Buzás Gergely: Pest megye középkori művészeti emlékei. In: *Pest Megye Monográfiája* I/2. *A honfoglalástól 1686-ig.* Szerk.: Zsoldos Attila. Budapest, 2001. 223–254.

Buzás 2004 — Buzás Gergely: Az esztergomi vár románkori és gótikus épületei. In: *Az Esztergomi Vármúzeum kőtárának katalógusa.* Szerk.: Buzás Gergely – Tolnai Gergely. Az Esztergomi Vármúzeum Füzetei 2. Esztergom, 2004. 7–44.

Dercsényi–Granasztói 1960 — Dercsényi Dezső – Granasztói Pál: *Vác.* Budapest, 1960.

Elter 1985 — Elter István: Magyarország Idrīsī földrajzi művében (1154). *AHSzeg* 82. (1985) 53–63.

Entz 1959 — Entz, Géza: Deux pierres sculptées a décor de palmettes de Sződ. *BMHB* 15. (1959) 27–33.

Gerevich 1990 — Gerevich, László: The rise of Hungarian towns along the Danube. In: *Towns in Medieval Hungary.* Ed.: Gerevich, László. Budapest, 1990. 26–50.

Gerics 1962 — Gerics József: Krónikáink szerepe a középkori jogéletben. A váci egyházalapítás krónikás hagyományainak kritikájához. *Levéltári Közlemények* 33. (1962) 3–12.

Gombos 1927–1938 — Gombos, F. Albin: *Catalogus fontium historiae Hungariae, 800–1301* I–III. Budapest, 1927–1938.

Gömöri 2002 — Gömöri János: *Castrum Supron. Sopron vára és környéke az Árpád-korban.* Sopron, 2002.

Györffy 2000 — Györffy György: *István király és műve.* 3. bővített, javított kiadás. Budapest, 2000.

Hellebrandt 1972 — Hellebrandt Magdolna: Történeti kőemlékek Vácott. *StudCom* 1. (1972) 99–115.

Képes Krónika 1964 — *Képes Krónika* I–II. Hasonmás kiadás. Sajtó alá rendezte: Mezey László, ford.: Geréb László. Budapest, 1964.

Kiss 1978 — Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára.* Budapest, 1978.

Kovalovszki 1985 — Kovalovszki Júlia: Árpád-kori falukutatásunk újabb eredményei. In: *Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai / Neuere Ergebnisse und aktuelle Fragen der Mittelalterarcheologie in Ungarn.* Szerk.: Fodor István – Selmeczi László. Budapest, 1985. 41–49.

Kubinyi 1983 — Kubinyi András: A középkori Vác 1526-ig. *StudCom* 13. (= Vác története I.) (1983) 49–76.

LAHU 1. — *Lapidarium Hungaricum* 1. *Magyarország építészeti töredékeinek gyűjteménye. Általános helyzetkép.* Szerk.: Horler Miklós. Budapest, 1988.

Lővei 1992 — Lővei Pál: A tömött vörös mészkő – „vörös márvány" – a középkori magyarországi művészetben. *ArsHung* 20/2. (1992) 3–28.

Lupescu 2005 — Lupescu Radu: Kolozsvár korai történetének buktatói. *EMúz* 67. (2005) 3–4, 25–77.

Marosi–Wehli 1997 — *Az Árpád-kori művészeti emlékei. Képes atlasz.* Összeállította: Marosi Ernő – Wehli Tünde. Budapest, 1997.

Marsina 1971–1987 — *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae* I–II. Ad edendum praeparavit: Marsina, Richard. Bratislavae, 1971–1987.

Menténgyi 2011 — Menténgyi, Klára: Romanische Steinmetzarbeiten der Jungfrau Maria in Székesfehérvár. Die Geschichte der Skulpturen im 19. Jahrhundert. *ActaHAHung* 52. (2011) 31–148.

Merva 2012 — Merva Szabina: A kora Árpád-kori sáncvárak keltezési lehetőségeiről. *Castrum* 15. (2012/1) 5–31.

MES I. — *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis* I. Ed.: Knauz, Ferdinandus. Strigonii, 1874.

Miklós–Vizi 2011 — Miklós, Zsuzsa – Vizi, Márta: Die Verbindungsstiftende Funktion der Donau im Mittelalter. In: *Ten Thousand Years along the Middle Danube. Life and Early Communities from Prehistory to History.* Eds: Kovács, Gyöngyi – Kulcsár, Gabriella. VAH 26. Budapest, 2011. 327–346.

Mikó 2007 — Mikó Árpád: Báthory Miklós püspök és a reneszánsz művészet emlékei Vácott. In: *Báthory Miklós váci püspök (1474–1506) emlékezete. Tanulmányok a „Váci püspökség Báthory emlékéve 2006" alkalmából rendezett konferencia anyagából.* Szerk.: Horváth Alice. Vác, 2007. 117–130.

MRT V. — Horváth István – H. Kelemen Márta – Torma István: *Esztergom és a dorogi járás. Komárom megye régészeti topográfiája. Magyarország Régészeti Topográfiája* V. Budapest, 1979.

MRT IX. — Dinnyés István – Kővári Klára – Kvassay Judit – Miklós Zsuzsa – Tettamanti Sarolta – Torma István: *A szobi és a váci járás. Pest megye régészeti topográfiája* 13/2. *Magyarország Régészeti Topográfiája* IX. Budapest, 1993.

Pannonia Regia 1994 — *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541.* Kiállítási katalógus – Magyar Nemzeti Galéria. Szerk.: Mikó Árpád – Takács Imre. Budapest, 1994.

Somlósi 2004 — Somlósi Éva: Középkori kereszttöredékek restaurálása és rekonstrukciója. *StudCom* 28. (2004) 311–322.

SRH I–II. — *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* I–II. Ed.: Szentpétery, Emericus. Budapestini, 1937–1938. (Reprint: Budapest, 1999.)

Tari 2010 — Tari Edit: Középkori kő keresztelőmedencék kutatása a Kárpát-medencében. In: *Laudator temporis acti. Tanulmányok Horváth István 70 éves születésnapjára.* Szerk.: Tari Edit – Tóth Endre. Esztergom–Budapest, 2010 (2012). 358–369.

Tettamanti 1994 — Tettamanti Sarolta: A váci vár. *Váci Könyvek* 7. (1994) 101–174.

Tettamanti 1999 — Tettamanti Sarolta: Újabb régészeti kutatás a váci középkori német város területén. In: *Kutatások Pest megyében.* Tudományos konferencia II. Szerk.: Korkes Zsuzsa. Szentendre, 1999. 87–91.

Tettamanti 2003 — Tettamanti Sarolta: A váci püspöki székhely kora Árpád-kori székesegyháza? *Műemlékvédelem* 47. (2003) 231–232.

Tettamanti 2004	Tettamanti Sarolta: A váci várban 1998-ban feltárt 4. sz. gödör. *StudCom* 28. (2004) 297–309.
Tettamanti 2007	Tettamanti Sarolta: A váci vár XV. sz.-i és XVI. sz. eleji építési, erődítési emlékei. In: *Báthory Miklós váci püspök (1474–1506) emlékezete. Tanulmányok a „Váci püspökség Báthory emlékéve 2006" alkalmából rendezett konferencia anyagából*. Szerk.: Horváth Alice. Vác, 2007. 145–156.
Tettamanti 2014	Tettamanti Sarolta: Régészeti kutatások a váci várban 1998–2002 között – The archeological investigations in the Castle of Vác in 1998–2002. In: *Múltunk a föld alatt. Újabb régészeti kutatások Pest megyében / Our Past under the Earth. Recent Archaeological Investigations in Pest County*. Szerk.: Rajna András. Szentendre, 2014. 153–166.
Tomka 1976	Tomka, Péter: Erforschung der Geschpanschaftsburgen in Komitat Győr-Sopron. *ActaArchHung* 28. (1976) 390-410.
Tomka 2000	Tomka Péter: *Államalapítás, ispáni vár, megye. Világi és egyházi központok a X–XI. század fordulóján. Kalauz az ezredévi kiállításhoz*. Győr, 2000.
Tomka 2011	Tomka Péter: 10. századi település a győri Vagongyár területén. In: *Sötét idők falvai. 8–11. századi települések a Kárpát-medencében* I–II. Szerk.: Kolozsi Barbara – Szilágyi Krisztián Antal. Debrecen, 2011. 267–305.
Tóth 1994a	Tóth Sándor: A 11. századi magyarországi kőornamentika időrendjéhez. In: *Pannonia Regia* 1994, 54–62.
Tóth 1994b	Tóth Sándor: A székesfehérvári szarkofág és köre. In: *Pannonia Regia* 1994, 82–86.
Tóth 2000	Tóth Sándor: Az aracsi kő rokonsága. In: *A középkori Dél-Alföld és Szer.* Szerk.: Kollár Tibor. Szeged, 2000. 429–447.
Tóth 2001	Tóth Sándor: A 11–12. századi Magyarország Benedek-rendi templomainak maradványai. In: *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon / Benedictine Monasteries in Medieval Hungary.* Kiállítási katalógus – Pannonhalmi Bencés Főapátság. Szerk.: Takács Imre. Pannonhalma, 2001. 229–266.
Várady 2002	Várady Zoltán: A románkori és a korai gótikus feliratok. *WMMÉ* 24. (2002) 147–168.
Várady 2004	Várady, Zoltán: Zusammenfassung der epigraphischen Untersuchungen an den mittelalterlichen Steininschriften in Transdanubien. In: *„Quasi liber et pictura". Tanulmányok Kubinyi András 70. születésnapjára / Studies in Honour of András Kubinyi on his Seventieth Birthday*. Szerk.: Kovács Gyöngyi. Budapest, 2004. 615–628.
Varga–Lővei 1990–1992	Varga, Lívia – Lővei, Pál: Funerary art in medieval Hungary. *ActaHAHung* 35. (1990–1992) 115–167.

THE BIRTH OF A TOWN. ARCHAEOLOGICAL DATA ON THE HISTORY OF VÁC IN THE ARPADIAN AGE

Tibor Ákos Rácz

Vác, home to a see dedicated to the Virgin Mary, grew into a town at the Danube Bend, in the central region of the medieval Kingdom of Hungary. The see was very probably one of the last foundations made by King Stephen the Saint (r. 1001–1038). King Géza I (r. 1074–1077) supported the see, or the construction of the cathedral, by means of grants. The ecclesiastical centre was built on a low plateau looking onto the Danube and separated from the nearby areas to the north and the south by smaller valleys. This was the core of the multi-quarter town and the site of the cathedral. At its foot there was in all probability a mar-

ket, to which the streets in this area led. After the devastations of the Tatar invasion of 1241–42, Germans were brought in. The liberties of the new inhabitants, the establishment of local government, and the appearance of a burgher class made the settlement a town in the true sense of the word. After the bringing in of the new inhabitants, the structure of the settlement changed significantly. The German arrivals led to a major transformation of the settlement structure. The one-time district at the foot of the hill probably contracted in terms of area and lived on as the Hungarian town *(civitas hungaricalis vaciensis)*, while in the more northern parts the German town *(civitas teutonicalis)* developed with the Parish Church of St. Michael in its centre. The two quarters were separate from one another not only territorially, but also administratively, with the episcopal centre constituting a third territorial unit. We can form a more exact picture of the structures of the geographically separated town cores with the help of archaeological excavations.

The archaeological data collected up to the early 1990s pointed to settlement in the environs of the episcopal centre in the early Arpadian era. From the 12th century, the inhabitants belonged to at least two, possibly more, parish churches. The endeavours of a chapel dedicated to St. Peter to cast off the authority of the diocesan bishop indicate that it was founded before the see and that it was very probably built on the basis of royal grants. Although there is data relating to the Church of St. Margaret only from the 14th century on, it was probably founded in the 12th century and may have been the parish church of the settlement at the foot of the hill. The localisation, excavation, and hence the precise dating of these two early churches is, unfortunately, still awaited. Nevertheless, new findings have been made in the researching of settlement remains from the early Arpadian time.

On the territory of the Hungarian town over the last fifteen years, archaeological finds have come to light mostly in the course of archaeological inspections conducted during public utilities work and smaller earthmoving operations (e.g. in front of Budapesti főút 31, Múzeum utca 22, and Szent Flórián utca 33, and on Szent Miklós tér). Research was performed prior to the construction of a residential building at Múzeum utca 9. Parts of two dwellings from the early period could be documented: they were dug into the earth, had open hearths, and were built using posts. A special find was Object no. 47. This was a vessel consisting of graphite-bearing fabric which had a body that was spherical; it had ribs on its shoulder and side and was decorated with bunched undulating lines *(Fig. 3)*. The excavations performed in the last years have brought to light early Arpadian settlement phenomena not only in the settlement at the foot of the hill, but also to the north of this, on the territory of what was later the German town. In Katona Lajos utca, three structures in direct proximity to one another were uncovered together with 11th- and 12th-century finds; the three edifices had square ground plans, stone ovens, and were built using posts. Objects of a similar age are known from the courtyard of the Institute of the Deaf, too. The pit-house uncovered at Köztársaság utca 23 in August 2006, as well as the secondary 10th–11th-century objects and finds *(Fig. 5)*, indicated that settlement in a northwards direction reached the northern boundary of the German town in the early Arpadian age already. However, early settlement may have been scattered, with larger areas of land in agricultural use between the dwelling-houses, since on the territory of the German town excavations over large areas have taken place – e.g. the excavation of the site for an underground garage in Piac utca and the full uncovering of the plot at Káptalan utca 14 – from which no finds earlier than the 13th century are known.

The researches of the last years have reached the heart of the early Arpadian settlement, too, the seat of the bishop. It was here that Vác Castle was built in the late Middle Ages. On this area, which has ideal qualities geographically, there are scattered traces of settlement from prehistoric times already, and the archaeological legacy of the Quadi is likewise demonstrable. Scattered 10th- and 11th-century finds in positions indicating disturbance were uncovered in the 1970s and 1980s also, but evidence of earlier settlement has been brought to light in larger quantity only by excavations in recent years.

Excavations were conducted in parallel on a number of sites *(Fig. 6.)*. Site I consisted of trenches cut at the southern corner of the Baroque-era Franciscan cloister; these were merged together as the objects came to light. Pit no. 1998/4 was of outstanding significance. The shape of an irregular rectangle when seen from above, it yielded not only material from the late Middle Ages (ceramic fragments, iron tool finds, and carved stones), but also carved stones from the Romanesque era and ceramic fragments from the early Arpadian age. On Site II, on an area in front of the castle wall, the post-holes of an Ottoman-era rampart supplied with palisading could be identified. On Site III, between a rubble layer of a polygonal edifice and a massive, modern-age square block of wall, two Arpadian-era layers indicative of markedly different cultures were identified (*Fig. 8*, sections C–D). The upper layer of fine rubble with black, charcoal

grains contained a fragment of a 13th-century ceramic artefact, but finds from the early Arpadian era also came to light in it. On the other hand, from the brown, sandy filling below this layer no finds later than the 12th century came to light. On Site IV, a number of burials were discovered. In view of their stratigraphic position and the finds there, they may be dated to after the 11th century, and it cannot be excluded that some are from the late Middle Ages. In the trench, it was possible to register undisturbed 10th–11th-century objects also (e.g. Oven no. 2002/2 and Pit no. 2002/3). Most were situated in a layer of brown sand; they did not cut through it: they were located at different depths within this layer. Next to the east wall of the trench, partly in the side of the wall, there was debris of Stone oven no. 2002/5. From the oven, at a depth of 250 cm, a King Stephen II (r. 1116–1131) silver coin (*Fig. 10, 1*) came to light together with a side fragment decorated with bunched wavy lines.

During the excavations conducted in the period 1998–2002, 449 ceramic items from the early Middle Ages and the early Arpadian era came to light. The overwhelming majority were recovered from a late medieval/early modern age archaeological context and had been disturbed. Of the artefacts, 115 items were from the everywhere uniform layer of brown sand observed at different points on the site. This layer was natural alluvium deposited in the early Middle Ages and the early Arpadian era. Scattered Quadi pottery and fragments of 9th-century ceramic ware could be found in it, as could fragments of 10th–11th-century ceramic artefacts. This layer was covered by another one, dated by means of coins issued by King Géza II and King Stephen II. The ceramic material was highly fragmented with few pieces that belonged together for sure, even within individual artefacts. This was a result of continuous, intensive use of the find-site, in the course of which the layers were disturbed again and again. This caused the find assemblages to mix together and the finds to break into tiny pieces. The ceramic finds were made in a craft-product framework, and although they are characterised by a rich stock of shapes and motifs, and exhibit numerous individual solutions, they do not differ from the average ceramic ware of the time. The composition of the ceramic material, namely the scattered nature of the cauldrons and dishes in comparison with the pots, which constituted the overwhelming majority, likewise indicate the usual proportions. The small number of cauldrons and the presence of flasks and graphitic-fabric vessels, however, indicate a town-like way of life. Some pottery fragments certainly predate the Hungarian Conquest.

Re-used carved stones from the Romanesque period came to light from the 17th-century filling of a pit whose mouth had the shape of an irregular rectangle. On account of its ornamentation, the most significant carved stone from the excavations at the episcopal seat was a Romanesque-era baptismal font *(Figs. 11–12)* carved from calcareous sandstone. Its entire outer surface is decorated with carvings. At the top, around the rim and between flat ribs, runs a legend, of which the text part LAO with a row of beads at the end has survived. After the beads, the beginning of another letter can be seen. The rim is bordered on the outside by three interwoven double-ribbed strips. The side of the basin is decorated with double-ribbed circular bands looped together and organised into an endless pattern. Within them, five- and eight-petalled rosettes can be seen; the latter are single-grooved. The spaces between the circular bands are also decorated with rosettes, while the spaces below the border frame are filled with three-fronded half-palmettes and trefoiled carvings. The circular bands, which are all the same size, are arranged in two rows, one below the other; there may originally have been another row, too, and perhaps a fourth one also. The circular bands field is separated from the interwoven strips by a flat rib that has been executed unevenly. The dating of the baptismal font can be attempted by uncovering the stylistic links of its ornamentation. Capitals from Szekszárd, as well as carvings from Aracs (today Arač, Serbia) and also Bodrogmonostorszeg, indicate the beginning and the end of the time period within which the Vác baptismal font may be placed: this is the period from the 1060s to 1100. It is worth referring to the tradition noted down in the *Képes Krónika* ('Illuminated Chronicle') relating to King Géza I's work as a founder, and, on the basis of this, to the consensus among historians which holds that Géza played an actual, active role in the building, completion, and embellishment of Vác Cathedral.

A concentrated-type settlement structure can be reckoned with in the episcopal see in the early Arpadian age. Its beginnings can be traced to the century preceding the Hungarian Conquest, and settlement there has been continuous ever since. The centre and the surrounding, largely contemporaneous, settlement cores together served as the basis for later town-like development. In the early 11th century already, they were sufficiently significant for a see dedicated to the Virgin Mary to be established in Vác, even though the town was on the periphery of its extensive diocese.

SZENT ISTVÁN KIRÁLY SÍRJA A SZÉKESFEHÉRVÁRI SZŰZ MÁRIA-PRÉPOSTSÁG TEMPLOMÁBAN

Biczó Piroska

Szent István kisebbik és Hartvik püspök által szerkesztett legendája a király temetkezési helyeként a székesfehérvári Szűz Mária-prépostság templomát jelöli meg.[1] Varjú Elemér 1930-ban megjelent, a székesfehérvári kősírládát azonosító és Szent István temetkezési szarkofágjának tulajdonító dolgozata óta sokáig nem volt kérdéses a sír megközelítő helye és a temetkezés módja a templomon belül, annak ellenére, hogy Varjú elméletét a későbbiekben néhány kutató megkérdőjelezte.[2] A temetkezésről a legszemléletesebb képet, amely Varjú Elemérre is erőteljesen hatott, a Hartvik püspök által szerkesztett legenda megfogalmazása adja: „*szent testét az épület közepén fehér márványból faragott szarkofágba helyezték.*"[3] Kralovánszky Alán 1970. évi ásatása során tárta fel a főhajó tengelyében egy nagyméretű kváderkövekből épült sír maradványát, amelyet Szent István sírhelyének határozott meg, megépítését pedig a szentté avatáshoz kapcsolta.[4] Kralovánszky véleménye a sír azonosítását tekintve mára már általánosan elfogadott, a gazdagon faragott, föld felszíne fölé készült szarkofág és a sírhely között feszülő ellentétet Tóth Sándor oldotta fel, aki a király szentté avatása után készült síremlék részének határozta meg a szarkofágot. Felvetette annak lehetőségét is, hogy a szarkofág eredetileg a Kralovánszky Alán által feltárt sírhelyen, a földben volt, és a királyt ebben temették el.[5]

Dolgozatom célja a sír és környezete feltárási eredményeinek ismertetése, részletes régészeti leírása, annak vizsgálata, hogy segítségünkre lehet-e ez a sír történetének megismerésében.[6] A lelet alapos ismerete nélkül ugyanis kevésbé látszik tisztán, hogy a sírral kapcsolatban mit tekinthetünk ténynek és mi az, ami bizonytalan lábakon álló következtetés. A leírás során külön tárgyalom a Kralovánszky Alán által feltárt épített sírmaradványt, a tőle nyugatra és részben ráépülve U alakban megmaradt falakat, valamint a sír környezetében dokumentált padlómaradványokat.

AZ ÉPÍTETT SÍR MARADVÁNYA

Kralovánszky Alán a habarcsba rakott kőkváderekkel bélelt sír nyugati végét találta meg, a sírkamra kétharmad részét egy, a sírnál lényegesen nagyobb méretű, már a templom pusztulása után keletkezett beásás pusztította el *(1–2. ábra)*. A feltárt maradványokról fényképek, rajzok és a publikációkban közölt adatok állnak rendelkezésünkre. A sír alját jelölő habarcsréteg az ásató meghatározása szerint az épület román kori padlójához képest 155 cm mélységben volt.[7] Ez az ásatási dokumentáció szerint 108,06 Adriai-tengerszint feletti magasságot jelent. A templom legkorábbi ismert

1 *Árpád-kori legendák* 1983, 21, 49; SRH II. 399, 432.

2 Varjú 1930, passim. Kralovánszky Alán kétségbe vonta a Hartvik-legenda István temetésére vonatkozó sorai és a székesfehérvári szarkofág közötti, Varjú Elemér által feltételezett kapcsolatot, a sírládát Géza fejedelem, esetleg felesége szarkofágjának vélte. Kralovánszky 1967–1968, 90. Nagy Árpád Szent Imre személyéhez kapcsolta a neves kőemléket. Nagy 1972, 172. Tóth Endre felvetése szerint esetlegesen valamelyik 12. századi uralkodó vagy felesége is szóba jöhet, mint aki számára a szarkofágot átfaragták. Tóth 2007, 130–131, 137.

3 *Árpád-kori legendák* 1983, 49; „corpus sanctum in medio domus sarcofago candidi marmoris imponitur": SRH II. 432.

4 *RégFüz* Ser I. No. 24. (1971) 74. (Kralovánszky A.).

5 Tóth 1994, 86. Korábban Fettich Nándor más indokokkal – Szent István legendájának elemzésével – keltezte a szarkofágot a szentté avatás korára. Budinský-Krička – Fettich 1973, 151, 297. jegyzet.

6 Az eddig megjelent két, lényegét tekintve azonos publikáció a részletes régészeti leírást nélkülözi. Kralovánszky 1988; Kralovánszky 1989.

7 Kralovánszky 1989, 159.

1. ábra. A sírkamra nyugati vége az északi fal indításával. Előtérben a nagyméretű beásás letaposott alja a tanúfallal, 1971.
Fotó: Kralovánszky Alán
Fig. 1. The western end of the burial chamber with the beginnings of the north wall. In the foreground is the trodden-down bottom of a large excavation pit with the section wall, 1971.
Photograph: Alán Kralovánszky

padlói az ebből az adatból kiszámítható 109,61 közelében kerültek elő.[8] A sírkamra falának belső oldala lapos, a templom 11. századi falaiban is felhasznált, édesvízi mészkő kváderekből épült, amelyet kívülről zömmel törtköves falazat övez. A nyugati falból megmaradt két kvádersorból az alsó – a dokumentáció rajzai szerint – 25 cm magas, míg a helyszínen ma is mérhető felső kősor 21 cm magas kövekből épült, hosszúságuk megközelítően 50 cm és 1,1 m között váltakozik. A harmadik kvádersorból a fal közepe táján már csak egy 10 cm magas kő maradt meg, a fényképek azonban nem árulják el egyértelműen, hogy a kő beépítésekor is ilyen magas volt-e vagy a sírfal elpusztításakor sérült meg. A fényképekről leolvashatóan a kőtől északra és délre kiemelt kváder mögött, magasabban megmaradt külső falszakasz a harmadik sorban is 10 centiméternél magasabb kváderekre utal. Ennek ellenére az 1989-ben megjelent metszetrajz a sírfal belső felületét ábrázolva az előbbi kőtől északra is egy hasonlóan 10 centiméteres magasságú követ tüntet fel, ez azonban a valójában hátrább megmaradt és magasabb kváderekre utaló falszakasz.[9] Az 1970-ben készült metszet nem is ábrázolja az utóbbi követ, illetve falszakaszt.

A sírgödör belső szélességének meghatározásához pontosan meg kell határoznunk a hosszanti sírfalak helyét. A fényképeken és rajzokon egyaránt jól látszik az északi oldalon a hosszanti fal csonkja. Kralovánszky Alán a sarkot kijelölő beforduló követ az általa feltételezett, a sírgödörbe vezető lépcső legalsó fokának vélte *(3. ábra).* A kő keleti oldala tört felületnek látszik a fényképeken, ez a sírfal elbontásakor keletkezhetett, nem pedig szándékosan lefaragott felület, amely lépcső kialakításához kapcsolódhatna.[10] A fölötte fekvő, a második kősorhoz tartozó kő 45 centiméterrel nyugatabbra ér véget, a lépcső következő foka is lehetne, keleti oldala azonban minden kétséget kizáróan tört felület, lépcsőfok függőleges oldalát semmiképp sem láthatjuk benne. A feltételezett lépcső harmadik fokának vélhető kő keleti, törött felületű oldala a közölt rajzon szöget zár be a sír tengelyével, ezért Kralovánszky Alán keletről északnyugati irányba kissé csavarodó lépcsőt rekonstruált.[11] A fényképekről ítélve a törési felület nem egyértelműen zár be szöget a sír tengelyével. A kő alsó felében a törés iránya merőleges a sír tengelyére és csak felső felében zár be szöget vele. A negyedik kősor köve hosszúkás, elnagyolt lépcsőfok jellegű hasáb, amelyik már a kevésbé kváderes falszakasz külső szélén van, valóban szöget zár be a sír tengelyével. Szélső helyzete miatt azonban – nyugati sarka már a gödör földfalához ér – nem valószínű, hogy lépcsőfok lett volna. Magasabban, a sírfalra később ráépült fal miatt további lépcsőfokoknak nincs nyoma. A hat lépcsőfokot a sír alja és a román kori padlószint közötti 155 centiméteres szintkülönbségből tételezhette fel Kralovánszky Alán. A második lépcsőfoknak vélt kő déli – a sírbelső felőli – oldalának néhány centiméter hosszan, a törésig ép felülete egyértelműen bizonyítja, hogy a kő déli oldala az alatta levő kőéhez igazodott, tehát a sír elbontott déli falával van dolgunk. Az északi sírfal belső síkja ezért mintegy 45 centiméterrel beljebb húzódott, mint ahogy azt Kralovánszky Alán feltételezte.

A déli sírfal indulása a sírbelsőben nem maradt meg, ezért itt kell kitérnünk a megmaradt sírfalak

[8] A továbbiakban, amennyiben a templom korai padlójáról beszélünk, a 109,60 Adriai-tenger feletti szintet tekintjük viszonyítási szintnek.

[9] Kralovánszky 1989, 162, 6. ábra. Olyan fénykép nem maradt a dokumentációban, amelyen a harmadik kősornak még további köve felfedezhető lenne.

[10] A dokumentáció rajzai és a publikációk is ép kőszélet ábrázolnak.

[11] Kralovánszky 1989, 159, 168, 161, 5. ábra.

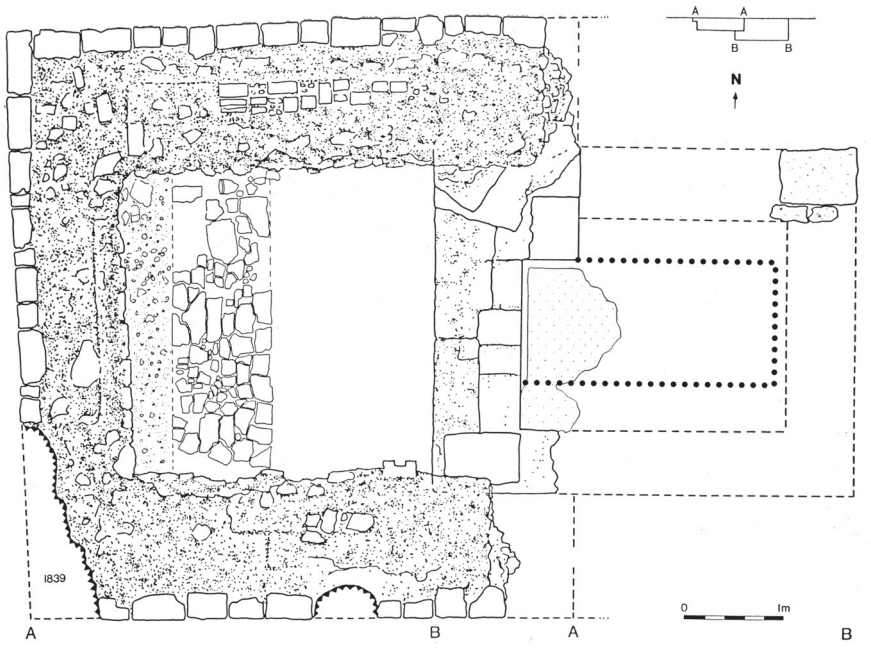

2. ábra. A sírkamra maradványa és az U alakban megmaradt falak Kralovánszky 1989, 5. ábra nyomán. A sírkamra jelen cikkben meghatározott mérete: •••••. Rajz: Vári Ágnes, pontsoros jelölés: Biczó Piroska
Fig. 2. The remains of the burial chamber and the surviving U-shaped walling, after Kralovánszky 1989, Fig. 5. The measurements of the burial chamber given in the present paper: •••••. Drawing: Ágnes Vári, dotted-line additions: Piroska Biczó

3. ábra. A sírkamra északnyugati sarka az U alakban megmaradt falak északi szárnyával, 1971. Fotó: Kralovánszky Alán
Fig. 3. The northwest corner of the burial chamber with the northern stretch of the surviving U-shaped walling, 1971. Photograph: Alán Kralovánszky

mellett dokumentált, a rajzokról leolvashatóan közel 10 cm széles, néhány centiméteres mélységű sávokra *(2. ábra, 4. ábra)*. Az ásatási dokumentáció rajzai és a publikált ábrák is feltüntetik a sír alján csaknem 1 m hosszan megmaradt, erősen meszes réteget, amelyet a megjelent publikációk terrazzónak vagy terrazzoszerű rétegnek határoznak meg.[12] Ebben a rétegben mind a rajzokon, mind a fényképeken az északi és a nyugati sírfal mellett egy 8-10 cm szélességű mélyedés látszik. Kralovánszky külön nem ír ezekről a mélyedésekről, rejtve azonban esetleg utal rájuk, amikor csupán kőlapokkal bélelt sírgödörről beszél, amelybe halála után temették István királyt.[13] Szabó Zoltán a sírfenék terrazzoszerű habarcsában megmaradt mélyedéseket István király első sírja kőbélése lenyomatának tartja, „(feltehetőleg fehérmészkő) kőlapokból összerótt" kő sírládáról beszél.[14] A sírfalak mellett futó mélyedéseket az épített sír bélelése nyomának látom. Amennyiben a sírt először csupán kőlapokkal bélelték volna és később építették volna

[12] Kralovánszky 1989, 159, 161, 5. ábra; Szabó 2001, 7.
[13] Kralovánszky 1989, 168–169.
[14] Szabó 2001, 7.

4. ábra. A sírkamra alja az északi és nyugati sírfal melletti mélyedésekkel délről fényképezve, 1970. Fotó: Kralovánszky Alán
Fig. 4. The bottom of the burial chamber photographed from the south with the depressions next to the north and west sides, 1970. Photograph: Alán Kralovánszky

a kőlapok köré a falakat, nehezen képzelhető el az új fal alapárkának csatlakozása a kőtáblákhoz azonos szintben kisebb mélyedés vagy az alapárok aljának ívelése nélkül, valamint a habarcsrétegek között megmaradt vékony földréteg nélkül. Ha pedig a kőlapokkal bélelt sír elbontása után készültek a kváderfalak, a kőlapok lenyomata nehezen maradt volna meg és kevésbé igazodtak volna a kváderfalak hozzájuk.[15] A déli kőlap lenyomata azonban, amelyik a sír déli falának helyére is utalna, nem maradt meg ilyen egyértelműen. A sírvégről készült felülnézeti fényképen a nyugati fal melletti mélyedés déli végétől indulóan bizonytalanul felfedezhető hasonló mélyedés nyoma. A feltáráskor ebből feltehetően valami érzékelhető is volt, az 1970. évi felülnézeti rajzon ugyanis itt nehezen felfedezhetően egy vonal fut *(5. ábra)*.[16] A tovább, délre húzódó habarcsréteg pedig kijelöli a déli sírfal első kváderének helyét. Az 1970. évi rajzon ábrázolt vonal – a déli sírfal kváderének sírbelső felőli vége – és az északi sírfal fentebb meghatározott belső síkja között 120 cm körül van a távolság (a dokumentáción mérve 122 cm). A kőlapokkal bélelt sír szélessége – 8-10 centiméteres lapvastagsággal számolva – 100–105 cm körül lehetett. 1988-ban a helyszínen feltehetően méréseket végző Szabó Zoltán a kőtáblákkal bélelt sír belső szélességét 89 centiméterben határozta meg, 8-10 cm vastag kőtáblákkal számolva az épített sírfalak távolsága így 105–110 centiméterre tehető.[17] A méretek tisztázását újbóli feltárás tehetné csak lehetővé, mint ahogy újabb ásatás segíthetne esetleg annak kiderítésében, valóban élükre állított kőtáblák lenyomatai-e a mélyedések. A nyugati fal melletti mélyedésben ugyanis több fényképen is téglalap alakú szakaszokra tagolódik a lenyomat, mintha padozat szegélyező darabjait emelték volna ki onnan.

A déli fal helyének meghatározása után visszatérhetünk a sírfalak további leírásához. A falak eddig ismertetett, sírbelső felőli része kváderekből épült, míg a külső falszakasz kevésbé megmunkált kövekből készült. A nyugati sírfal tanúsága szerint a kevésbé megmunkált kövekből épült külső sáv vastagsága a sírbelsőben felhasznált kváderek szélességétől függött. A sír délnyugati sarkán csak a törtköves falszakasz maradt meg, amely azonban kijelöli az épített sír gödrének szélességét, ez így 3,5 m közelében volt. A sírfalak belső síkjának ismeretében a dokumentáció rajzaiból következtethetően az északi és a déli sírfal vastagsága 115 cm körül volt, míg a nyugati falé 90 cm.[18]

A sír keleti végét elpusztító beásás miatt a sír belső hosszának és az épített sír számára készült gödör hosszának meghatározása is nehézségekbe ütközik. Az északi sírfal külső síkjának megfelelően feltárt kváder, amelynek keleti vége a dokumentációból következően 4,4 méterre van a nyugati fal külső síkjához, a falak külső, északkeleti sarkát és egyben a gödör hosszát jelölheti. A kőtől keletre – a fényképek tanúsága szerint – már nem húzódott tovább a sírfal, a csaknem a kő aljáig lenyúló beásás

[15] A két kutató feltételezése a kőlapokból készült sírról jelenleg rendelkezésünkre álló ásatási megfigyelések tükrében csak abban az esetben fogadható el, ha a temetésre készült és elbontott sír lapjait használták fel az új sírkamra falainak burkolására. Mindenképpen szükséges lenne a sírfal és a sírfenék habarcsa találkozásának újbóli vizsgálata. Ez esetleg az építkezés menetére is nyújthatna adatokat.

[16] A rajz szaggatott vonallal a sírgödör feltételezett méretét is érzékelteti a vonal mellett, és ezért nem feltűnő a habarcsban jelölt vonal.

[17] Szabó 2001, 7.

[18] Kralovánszky Alán, miután az északi sírfal belső felét lépcső maradványának tartotta és a déli sírfal esetében nem tulajdonított jelentőséget a sírt bélelő kőlap bizonytalan nyomának, keskenyebb, 75 cm széles sírfalakat határozott meg, míg a nyugati fal vastagságát 90 centiméterben jelölte meg. Kralovánszky 1989, 159. A helyszínen feltehetően méréseket végző Szabó Zoltán a hosszanti sírfalak vastagságát 122 centiméterben adta meg, a nyugati falét pedig 89 centiméterben. Szabó 2001, 7.

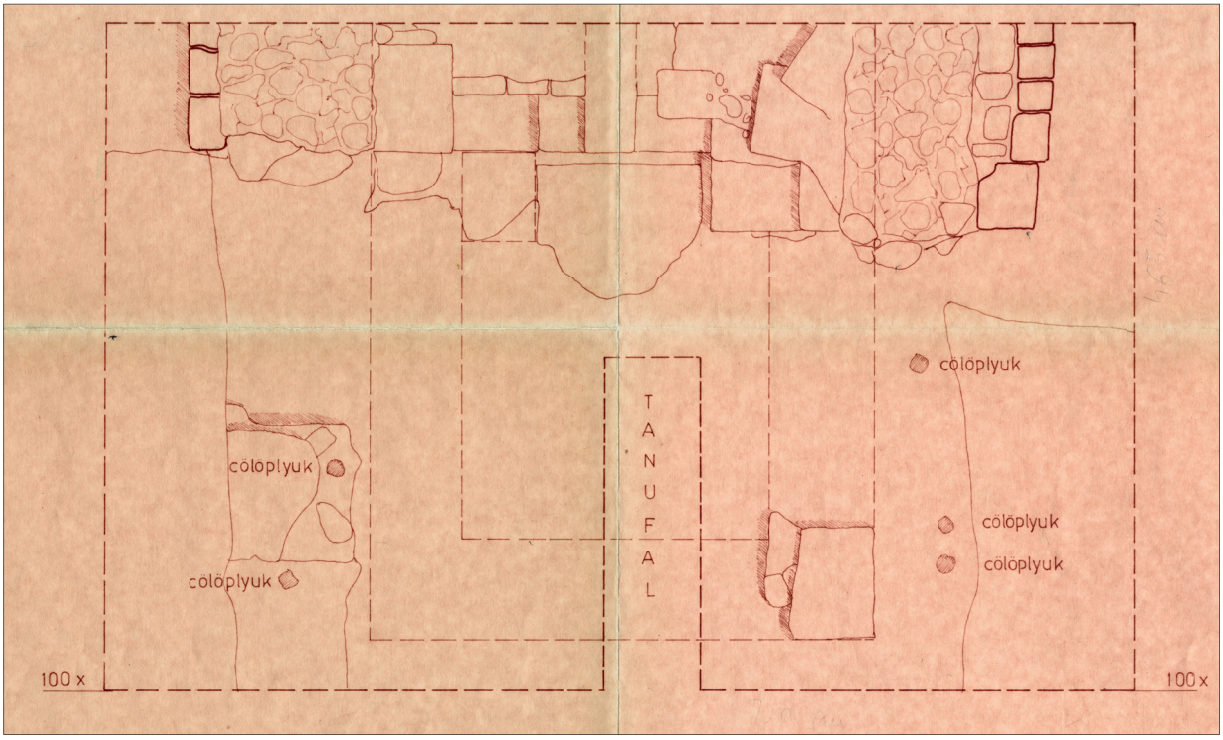

5. ábra. A Szent István-sír és kultuszhely feltárt maradványai. A déli sírfal kváderének helyét szaggatott vonal jelöli, mellette a nyugati sírfalra merőleges vonal feltehetően a sírt bélelő kőlap nyoma, 1970
Fig. 5. Excavated remains of the tomb of King Stephen the Saint and of the shrine. A broken line marks the place of the ashlars of the south wall; the line at right angles to the west wall denotes the stone sheets probably used to line the tomb, 1970

tehet kissé bizonytalanná bennünket ebben a tekintetben. A nyugati sírfalnál alkalmazott 90 centiméteres falvastagságot véve alapul az elpusztult keleti fal esetében is, a sír bélelő kőtáblák nélküli belső hosszúságát 2,6 m körül határozhatjuk meg.[19]

A külső, kevésbé megmunkált kőből készült falszakaszok az épített sírfalak legmagasabban megmaradt részei, amelyeket az észak- és délnyugati sírsarkon a sírfalak fölé emelt későbbi – U alakban megmaradt – alapozás őrzött meg. A rájuk épült falazatok miatt, mivel a dokumentáció nem jelöli meg a kétféle falazat határát – érintkezési pontját –, vélhető legmagasabb pontjukat némi fenntartással határozhatjuk csak meg. Így a déli fal esetében a délkeleti sarkon, –16 centiméteren (109,44) dokumentált felszínnel megmaradt kőről gondolhatjuk, hogy a sír külső falszakaszának része *(6. ábra)*. A fényképeken a kő déli és nyugati oldalához inkább hozzáépítettnek tűnik a fal, mint egyidejűnek, nyugati oldalán pedig a kő mellé falazott kisebb, az ásatás során elbontott kövek a sírgödör nyugati síkjának feleltek meg, tehát nagy valószínűséggel a sírgödör falához tartozik a kő.[20] Az északi oldalon a falak irányával szöget bezáró, Kralovánszky Alán által lépcső maradványának tekintett kőhasáb, amelynek felszíne a publikációban közölt rajzon mérhetően –65 cm (108,95) szint tájékán határozható meg, a fényképekről és a publikált metszetrajzról is következtethetően nagyobb valószínűséggel tartozhat a sírfalhoz, mint a sírra részben ráépült későbbi építmény alapozásához *(3. ábra)*. A kő fölött emelkedő falszakasz már kisebb méretű törtkövekből készült a fényképek tanúsága szerint, ezért úgy véljük, hogy inkább a későbbi, U alakban megmaradt alapozáshoz tartozhatott.

[19] Ezt az adatot Kralovánszky Alán 275 centiméterben határozta meg. Szabó Zoltán a kőtáblákból készült sír hosszát 236 centiméterben adta meg. Figyelembe véve a kőtáblák 8-10 centiméteres vastagságát, a kváderfalú sír hosszát Szabó Zoltán adatából 255 centiméterre becsülhetjük. Kralovánszky 1989, 159; Szabó 2001, 7.

[20] A kő éppen a későbbi – U alakban megmaradt – alapfal északi síkjától indul, nem szabad azonban kizárni annak lehetőségét, hogy az U alakban megmaradt alapfal készítésekor emelt sírépítmény a sír nyugati fala fölött is újabb alapozást igényelt, és a kő már ennek a falazatnak a része. Erre a habarcsok vizsgálata adhatna választ egy újabb ásatás során.

6. ábra. A sírkamra délnyugati sarkán megmaradt külső, törtköves falszakasz a 109,44 felszínnel feltárt kővel és a sírkamrára épült, U alakban megmaradt falak déli szárnyával, 1971. Fotó: Kralovánszky Alán
Fig. 6. Outer section of the rubble wall surviving in the southwest corner of the burial chamber with stone discovered at Level 109.44 and the southern stretch of the surviving U-shaped walling, 1971. Photograph: Alán Kralovánszky

Az 1989-ben publikált rajz lapos, nagyméretű követ ábrázol a sír tengelyével szöget bezáró kő fölött, ami azt érzékelteti, hogy ez a falszakasz inkább a sírfal része lehetett.[21] Itt is csak újabb ásatás dönthetné el a kérdést. A sír átépítései mikéntjének meghatározásában ugyanis fontos lehet annak ismerete, visszabontották-e egykor a sírfalakat és milyen mélységig.

Vissza kell térnünk még annak a kérdésnek a vizsgálatára, hogy valóban nem mutatható-e ki a sírüregbe levezető lépcső nyoma a sír északnyugati sarkán, illetve annak közelében *(3. ábra).* A feltáró értékelése szerint a lépcső az északnyugati sarok közelében a sírüreg északi falában „keletről északnyugati irányba kissé csavarodva, elfordulva haladhatott".[22] A sírüreg csak a szentté avatás után lehetett „járható".[23] Ebből következően, ha a sírgödör feltárt maradványait a szentté avatáshoz kapcsoljuk, a lépcső kialakításának is a sírfalak építésével együtt kellett történnie. Ez a szándékos lépcsőkiképzés nehezen fedezhető fel a kövek elhelyezésében. A lépcső gondolatához a már említett, a falak irányával szöget bezáró kő és mellette egy hasonló elhelyezésű kőre utaló habarcságy részletes megfigyelést nélkülöző megítélése vezethetett.[24] A lépcső másodlagos kialakítására – erre utaló jeleket nem találtunk – abban az esetben kerülhetett volna sor, ha a sírkamra a király temetésére épült volna. Utólagos lefaragások utalhatnának a feltételezett lépcső másodlagos kialakítására, de az ugyancsak a lépcsőhöz tartozónak vélt habarcságy és a falak irányával szöget bezáró kő a dokumentációból ítélhetően nem látszik másodlagos elhelyezésűnek. Ha a lépcső meglétét kizárjuk, nem kell a feltételezett kőtáblákat és a sírfalakat különböző korúaknak tartanunk, hanem egyazon építkezés részének tekinthetjük őket, amint arra a feltárt maradványok elemzéséből is jutottunk.[25] Kissé hosszan időztem el a lépcső kérdésénél, szükségesnek érzem azonban az indokok alapos ismertetését az Olvasó biztonságosabb véleményalkotása érdekében.

[21] Kralovánszky 1989, 162, 6. ábra a/2. szakasz, alulról az ötödik kősor köve.

[22] Kralovánszky 1989, 159, 168.

[23] Az épített sírgödröt a szentté avatáshoz kapcsolja és „járhatónak" határozza meg. Kralovánszky 1989, 164, 168, 170.

[24] A falak irányával szöget bezáró kő (negyedik kősor) megmunkálásának jellege révén csak a tényleges lépcsőfok aljzatát képezhette, így a habarcslenyomat mellette egy kősorral lejjebb további aljzat helyét jelölhetné csak. A habarcságy azonban egy nagyméretű kőtáblán van, amelyiknek keleti vége szabálytalanul, nem lépcsőfok szélének megfelelően tört le (feltehetően a sír elbontásakor). Ha az eltört kőtáblához még egy újabb lépcsőfok vagy aljzata csatlakozott volna, szabályosan faragták volna le a kő oldalát.

[25] Fentebb már volt róla szó, az északi sírfal legalsó kváderének felszínét Kralovánszky Alán a lépcső legalsó fokának tartotta, amelynek alja a sírfenék „terrazzo" rétegéhez igazodott. Amennyiben a kváder mellett dokumentált mélyedés a sírt bélelő kőtábla lenyomata és nem Szent István első sírja, amint azt az ásató és feltehetően Szabó Zoltán is véli, a sírba nem lehetett belépni, esetleg csak a kőtábla fölött betekinteni. Ez bonyolult és kevésbé valószínű megoldásnak tűnik.

BEÁSÁSOK A SÍRGÖDÖR KÖRNYEZETÉBEN

A sírüreg létesítéséhez köthető beásásnak egyértelmű nyoma nem maradt fenn. A nyugati sírfal déli végének közelében, a külső (nyugati) oldalon, a sírfaltól 55-60 centiméterre, az ásatás során készült, a sírfalat kísérő feltárás mellett, a sír fölé és mellé épített, U alakban megmaradt alapfal déli szárnya közelében egy földdel betöltött beásás kis darabkáját látjuk a fényképeken *(7. ábra)*.[26] A 15-20 cm szélességben megmaradt – tehát a sírfalhoz megközelítően 75 centiméterre kezdődő – beásás viszonyát a sírgödörhöz nem lehet meghatározni, mivel a fényképek már csak azt a feltárási stádiumot rögzítették, amikor a sír nyugati falát a sírfal aljáig érő, már említett, feltárt sáv kíséri. Ez utóbbi lehet a sír építéséhez kiásott, az építendő sírnál nagyobb gödör széle, amelyet az ásatás során észleltek és feltártak, és a feltárás során a fényképes dokumentálás céljából hagytak csak meg a beásás betöltése jellegének érzékeltetésére egy kis részletet. A sírfalat kísérő beásás azonban lehet az ásatás során csupán a sírfal aljának feltárására készült munkagödör is, így a beásás viszonyát a sírhoz, amelyről csak ez a kis maradványa tanúskodik, nem tudjuk meghatározni. A beásásmaradvány szinte teljesen törmelékmentes, homogén földje korai voltára utal. Ebből következően lehet az épített sír számára készült gödör széle, de összefügghet a sír környezetében végzett más, 11–12. századi munkálatokkal is. Eredeti mélységét nem ismerjük, megközelítően a sírra részben ráépült U alakban megmaradt falak aljáig maradt meg, tehát ehhez az építkezéshez is kapcsolódhatott. Építési törmelékmentessége azonban más, korábbi időpontra teszi keletkezését. A beásás – a fényképekből ítélhetően – elvágta a sír közelében megmaradt korai padlómaradványok alatti feltöltési rétegeket, vélhetően a burkolati elemeket is bolygatta, tehát a padlónál későbbi. Ezt azonban már nem lehet egyértelműen meghatározni a sírra és a sír mellé épült későbbi alapfal miatt. Arra a kérdésre, hogy találjuk-e az ellenkező oldalon, a sír északnyugati sarka közelében hasonló beásás nyomát, nemmel kell válaszolnunk. Itt a fenti beásásmaradványhoz viszonyítva mélyebben látunk egy kőtöredékes foltot, ugyancsak a nyugati sírfalat kísérő, a feltáráskor készült beásás szélén, amelynek felszíne –100–120 cm (108,60–108,40) mélységben határozható meg *(8. ábra)*. Beásás nyoma a feltöltésben, a metszetfalban magasabban nem látszik, ezért a kőtöredékes folt a templom területén máshol is feltárt kőtöredékes betöltésű cölöplyukakhoz tartozhat, amelyeknek föld betöltése alig észrevehetően tér el a környező altalajtól. Ezek egy része az István kori templomépítés korából származhat, de korábbi is van közöttük.

7. ábra. A sírtól nyugatra megőrződött beásásmaradvány, tőle jobbra padlólapmaradványok. A kép felső részén az U alakban megmaradt falak déli szárnya a perselyes kővel, 1970.
Fotó: Kralovánszky Alán
Fig. 7. Part of the excavation pit to the west of the tomb, with remains of flagstones to the right of it. In the upper part of the picture is the southern stretch of the surviving U-shaped walling with stone for lining, 1970.
Photograph: Alán Kralovánszky

A fényképek tanúsága szerint az északi sírfal külső oldalán esetleg a sír gödrének szélét észlelték, mert itt a fal külső oldalán, 20-25 cm szélességben kibontották a földet észak felé éles határral, ami gödörszélet is jelezhet *(3. ábra)*. Ez a gödörfal azonban számunkra nem árul el a keltezés tekintetében semmit, mert betöltődésének összetételét és a föléje épült alapfal miatt indítási rétegét sem ismerjük.

A sírkamra elpusztult keleti kétharmadában feltárt nagyméretű beásásról is keveset tudunk. Határainak rögzítése nem történt meg. A metszetfalakról készült dokumentációs rajzokon és fényképeken a sír környezetében, illetve területén

[26] A feltárás során a későbbiekben a beásásmaradványt elbontották.

8. ábra. A sírkamra északnyugati külső sarka melletti kőtöredékes betöltés, 1970. Fotó: Kralovánszky Alán
Fig. 8. Rubble filling next to the northwest outer corner of the burial chamber, 1970.
Photograph: Alán Kralovánszky

9. ábra. A sír keleti kétharmadát elfoglaló beásás a közepén meghagyott tanúfallal délnyugatról fényképezve, 1971.
Fotó: Kralovánszky Alán
Fig. 9. The excavation pit occupying the easternmost two thirds of the burial place photographed from the southwest, with the section wall separating the two in the middle, 1971.
Photograph: Alán Kralovánszky

teknősen lemélyülő, erősen törmelékes bolygatás az 1970–1972. évi ásatást megelőző ásatások feltöltésétől nem válik el élesen, így nem határozható meg a sírt korábban bolygató és esetleg elpusztító, illetve az 1874. évi és az 1936–1937-ben végzett ásatásokhoz kapcsolódó földmunkák határa *(9. ábra)*. Henszlmann 1874. évi ásatása az akkorra már feltehetően elpusztult sír keleti felét elérhette, feltárásának mélységét nem ismerjük. A sír teljes területét az 1936–1937. évi ásatás érintette.[27] Nem kizárt, hogy az U alakban megmaradt falak koronáját megtalálták, ennek nyoma azonban nem maradt fenn, és a Szent István-év adta határidők szorításában eltekinthettek a vizsgálatától.

A sír nyugati falától 80-100 centiméterrel nyugatra, részben az elbontott nyugati fal fölött, a sír belseje felé mélyülve indul a szóban forgó nagyméretű beásás, amelyet, mint fentebb volt róla szó, nyugati határa miatt nem lehet Henszlmann feltárásához kapcsolni.[28] Alja a sír egész területét teknősen mélyülve lefedi, és habarccsal kevert, letaposott földnek tűnik. Alóla, még a terrazzoszerűnek nevezett habarcsrétegig 8-10 cm vastag földréteget bonthattak el; ez már nem a beásáshoz, hanem esetleg a sírgödör korábbi, de már valószínűleg a pusztulásához tartozó betöltődés lehetett. A kör alakban, teknősen mélyülő forma, amely az elbontott sírfalak helyét már nem árulja el, nem a sírfalak elbontásához, hanem későbbi időre valószínűsíti a beásást, ezért leleteinek is kisebb jelentőséget tulajdoníthatunk. Kralovánszky Alán feltárása előtt ez volt a sír utolsó bolygatása. A feltáró 17–18. századi kerámialeletekről számolt be.[29] A beásás létrejöttének okát és közelebbi korát így nem tudjuk meghatározni, csupán valószínűsíthetjük, hogy a romterületet ért bolygatások – kőlelőhely keresések – során tapasztalt rendellenesség késztette a gödör megásására a munkát végzőket.

A sírgödör maradványainak feltárásából kőfaragványokat ismerünk, közülük a Kralovánszky Alán által is közölt, vasrács befogadására alkalmas, élszedett szárkő a nyugati faltól megközelítően 1 méterre, azzal párhuzamosan a déli sírfélből, részben a déli fal helyéről került elő, az ásató meghatározása szerint a „kripta alján feküdt".[30] A fényképeken a faragványt felülről és oldalról is a beásás törmelékes betöltődése veszi körül, és úgy

[27] Henszlmann 1876; Dercsényi 1943, lásd a könyv végén bekötött alaprajzokat.
[28] Annak sem látni indokát, hogy 1936–1937-ben ástak volna le ilyen mélyre és ilyen formában.
[29] *RégFüz* Ser. I. No. 25. (1972) 78. (Kralovánszky A.).
[30] Kralovánszky 1989, 160, 165, 9. ábra.

ítélhető, alatta húzódott a beásás letaposott, habarccsal-földdel kevert alja. A szárkövet tehát csak feltételesen tarthatjuk a sír körüli építkezésekhez tartozó darabnak. Ugyanez mondható el egy sakktáblamintás román kori töredékről, ez ugyancsak a beásás alján feküdt.[31]

U ALAKBAN MEGMARADT, KÉSŐBBI ALAPOZÁS A SÍR KÖRNYEZETÉBEN

Az előbbiekben már többször volt szó a sír nyugati falának északi és déli végére részben ráépült alapozásról *(2. ábra, 10. ábra)*. Keletről a feltárása előtt ugyanaz a beásás bolygatta utoljára az alapozásmaradványt is, mint a sírkamrát, ennek következtében U alakban megmaradt szakaszát ismerjük csak. Nyugati falának a sír felé eső széle a sír nyugati falának külső síkjától 2,9–3 méterre van. A falak kiterjedését keleti irányban nem ismerjük, de a dokumentáció rajzai és a fényképek is egyértelművé teszik, hogy a sír két oldalán végigfutottak *(11. ábra)*. Az általuk határolt terület keleti lezárására még ennyi adatunk sincs, csupán feltételezhetjük, hogy itt a fal a sírkamra keleti vége közelében húzódott. A dokumentáción végezhető mérések szerint kis eltéréssel épültek rá a sírfalakra, az északi alapozás 30 cm, míg a déli alapozás 15-20 cm szélességben, így az alapfalak által közrefogott terület észak–dél irányú külső mérete 5,4-5,5 m volt. Kralovánszky Alán az U alakban megmaradt alapozásmaradványon két építési periódust figyelt meg: a tényleges alapozást és ennek koronáján 10-15 cm vastagságú, az alapozásnál szélesebb falréteget. Az alapozás alja a román kori padlószinthez képest 80 cm mélységet ért el (108,80).[32] Szabó Zoltán a Szent Imre-sír kapcsán utal a Szent István-sír nyugati bővítményének falazására: „zsaluzó" kövek között törtköves mag, erősen sárga habarcsban.[33] A zsaluzó falazásmódot az alapfalakon nehéz felfedezni, ez az említett felső, későbbi falréteg esetében van így, ennek habarcsát azonban gyengén meszesnek és a sírgödör falánál szürkésebbnek határozta meg Kralovánszky Alán.[34] Az 1988. évi ásatási naplóban a korábbinak ítélt alapfal habarcsát sárgásnak olvassuk, míg a felső 15 cm kötőanyagát meszes-habarcsosnak.

A fényképekből ítélhetően az alapozás korábbinak mondott alsó szakasza zömmel 20-25 cm átmérőjű törtkövekből épült, de néhány nagyobb méretű és jobban megmunkált kő is látszik *(3. ábra, 6. ábra)*. Az északi és a déli fal szélessége a publikált metszetrajz alapján 110 cm körül van, a nyugati alapfal – a publikációból ismerve a későbbi fedőréteg adatait – valamivel keskenyebb lehetett, szélessége 90 cm körül volt. E keskenyebb alapozás felszíne, számolva a későbbi, 10-15 cm vastag falréteggel, +10–20 cm (109,70–109,80) között határozható meg.

10. ábra. Az U alakban megmaradt falak feltárása délről fényképezve, 1970.
Fotó: Kralovánszky Alán
Fig. 10. The excavation of the surviving U-shaped walling photographed from the south, 1970.
Photograph: Alán Kralovánszky

31 Szabó Zoltán említi a darabot román kori frízként, a dokumentációban őrzött fényképen jól látszik, hogy kisebb, sakktáblamintás darabról van szó. Szabó 2001, 8. Itt említem meg a reneszánsz felirat maradványának vélt fehérmárvány töredéket, amelyik más fehérmárvány töredékekkel együtt a beásás egy másik pontján, közvetlenül a sír nyugati falán került elő. A lelet római kori faragványtöredék, amelyen erősen meszes habarcsmaradványok vannak. Az épített sírkamra és környezete habarcsait csak leírásból ismerjük, a töredéket – erősen meszes habarcsából következően – a sírkamra falába építhették be, mint már másra nem alkalmas darabot. Erősen meszesnek írja Kralovánszky Alán az általa feltételezett lépcső kötőanyagát, amely azonban valójában a sírfal kötőanyaga. Kralovánszky 1989, 159. A darabról még megjegyezzük, nincs olyan ép felülete, amely padlóelemként való alkalmazására utalna, tehát nem lehet a sír környezetében ismert díszpadló darabja. A gótikus szárkő lelőkörülményeire lásd: Kralovánszky 1989, 165, 9a ábra.

32 Kralovánszky 1989, 159–160.

33 Szabó 1996, 30.

34 Kralovánszky 1989, 160.

11. ábra. Az U alakban megmaradt falak déli szárnya nyugatról fényképezve, mögötte a kitermelt falalap alapárkának déli széle. A tanúfalban ettől délre a templom törmelékes feltöltési rétegei, fölötte az azokat elvágó, a sírkamra keleti kétharmadát elfoglaló beásás betöltődése, 1970. Fotó: Kralovánszky Alán
Fig. 11. The southern stretch of the surviving U-shaped walling photographed from the west; behind it is south edge of the foundation trench. In the section wall to the south of this, there are layers of rubble filling belonging to the church; above it is material from the excavation pit occupying the eastern two thirds of the burial chamber, 1970. Photograph: Alán Kralovánszky

A szintadatból következően, de a fényképek tanúsága szerint is, az alapozás a 109,60 adattal jellemzett korai padlót elvágta. Fontos lenne a nyugati sírfal és a ráépült, most tárgyalt északi és déli alapfal határának ismerete, mert a fényképeken különösen az északnyugati sírsaroknál az alapfal déli széle bontási felületnek látszik, alig észrevehetően, de a nyugati sírfal fölé nyúlik. Az sem egyértelmű, hogy a későbbi, kváderes „zsaluzó" sor átfut-e a sírfal fölött *(3. ábra).* Ezért nem lehet kizárni, hogy az U alakban megmaradt fal észak–déli irányban befordulva a sír nyugati falára is ráépült a sírfal teljes hosszában, esetleg csak falpillér alapozásaként. Ebben a kérdésben megoldást a falazatok szétválasztása adhatja, ezt azonban csak egy újabb ásatás tenné lehetővé.[35] Szólnunk kell még a Kralovánszky Alán által említett perselyes kőről *(2. ábra, 7. ábra).*[36] A déli fal belső oldalán, a nyugati sírfal külső síkjához igazodva – onnan indulóan – a dokumentáció rajzán mérhetően megközelítően 35 cm magas, kelet–nyugati irányban 30 cm oldalhosszúságú, gondosan megmunkált kőhasábot tártak fel, amelynek északi oldalát 6-7 cm széles, függőleges vájat tagolja.[37] Felszíne a későbbi falszakasz felszínéhez igazodik, leírás azonban nem áll rendelkezésünkre arról, hogy miként kapcsolódik az alapozás korábbi és későbbi részéhez. A kő fele részben már a korábbi falszakasz szintjében van, nem tudjuk azonban, hogy vele együtt épült-e vagy a felső falréteg készítésekor építették hozzá az alapfalhoz. Az északi falban hasonló kőhasábnak nem látjuk jelét, sőt vélhető helyén az ismert „zsaluzó" kváderek egyike van. A falak belső oldalán máshol sem látni ilyen jellegű kőhasábra utaló nyomot.

A Kralovánszky Alán által későbbinek meghatározott felső falréteg külső oldalai túlnyúlnak az alapfalon, északon és délen 35–45 centiméterrel, nyugaton 25 centiméterrel, míg a belső oldalon a korábbi falalapozáshoz igazodott a réteg széle. Ez az alapozásról lelógó rész a falréteg kváderekből épült szegélyét – zsaluzását – alkotta, és az ásató által román korinak meghatározott fehér és szürke márványmozaikos padlótól 5-8 cm vastag, törmelékmentesnek látszó földréteg választotta el *(12–13. ábra).* A földréteg korát nem ismerjük, leterítésére azonban nem feltétlenül a kváderszegély elhelyezésekor került sor.[38] A falréteg habarcsa a fentebb már említett, gyengébben meszes, szürkésebb habarcs. Falazásmódjáról megtudjuk még, hogy koronáján téglák és azok lenyomatai látszanak, méretük és szintjük megegyezik az Anjou-korinak meghatározott vörösmárvány padló szintjében talált, a hódoltság korára keltezett téglapadlóéval, ezért Kralovánszky Alán a 16–17. századi járószinthez kapcsolta a falréteget.[39] A dokumentációról leolvashatóan azonban azonos szintről nem beszélhetünk.

[35] Kérdéses azonban, hogy a sírfalak fölé 1972-ben épült betonfal ezt milyen mértékben akadályozza.
[36] Kralovánszky 1989, 160.
[37] A kőhasáb észak–déli oldalhosszúságát nem ismerjük, mert a fal habarcsa déli végét fedi. A publikációban megjelent rajz szerint a kőhasáb mintegy 10 centiméterre, nyugatra indul a sírfal nyugati (külső) síkjához képest. Kralovánszky 1989, 161, 5. ábra.
[38] Az U alak nyugati kváderszegélye alól nyugatra továbbfut a réteg, tehát lehet egyidejű, de korábbi szintemelés tanúja is.
[39] Kralovánszky 1989, 159–160. További, ugyanebben a szintben húzódó téglapadlószakasz a főhajóban a déli harmadik pillér melletti vörösmárvány padlóhoz csatlakozik, alátámasztva Kralovánszky Alán véleményét a hódoltság korában felszedett vagy elpusztult vörösmárvány padló téglával történt pótlásáról. Kralovánszky 1989, 160.

12. ábra. Az U alakban megmaradt falak déli szárnya déli oldalán feltárt díszpadlómaradványok, 1988. Fotó: Kralovánszky Alán
Fig. 12. Remains of ornamented flooring uncovered on the south side of the southern stretch of the surviving U-shaped walling, 1988. Photograph: Alán Kralovánszky

13. ábra. Az U alakban megmaradt falak nyugati oldalán feltárt „törtköves alapozás" és fölötte a fal szegélykövei alá befutó földréteg, 1970. Fotó: Kralovánszky Alán
Fig. 13. 'Rubble' foundations uncovered on the west side of the surviving U-shaped walling and above it a layer of earth running underneath the edging stones of the wall, 1970. Photograph: Alán Kralovánszky

A téglapadló szintjét +46–50 centiméterben jelöli meg, alatta a vörösmárvány padlózatot +38 centiméterben, a falkoronán a téglás felületet +32 (109,92) centiméterben adja meg a dokumentáció. A falréteg felszíne tehát nem kapcsolódik egy padlószinthez sem, a tégláknak a mélyebb alapozás által hordott felmenő szerkezet indításához szükséges falegyen kialakításában lehetett szerepe.

Áttekintve az U alakban megmaradt falak felső rétegéről készült fényképeket, sajnos nem látszik, hogy a felmenő fal határozottan elválna az alsó, keskenyebb alapozástól, vagy hogy habarcsuk különböző lenne; Kralovánszky Alán és Szabó Zoltán azonban így foglalt állást.[40] A réteg falazásmódját tekintve valószínűnek tűnik, hogy belső oldalán is alkalmaztak kváderekat. Ezek egy részét az építmény elbontása és a területét ért bolygatások során eltávolíthatták. Ma már nem tudjuk megállapítani, a külső oldalakon azért jelentkeznek-e hangsúlyosabban a kváderek, mert a feltárás során jobban kibontották őket, vagy jellegzetesebb és karakteresebb darabok kerültek a külső oldalakra. Valószínűleg a két tény együttes hatása következtében vélte Kralovánszky Alán úgy, hogy csak a külső oldalt szegélyezték kváderek.[41] A kváderek az északi fal belső oldalán határozottan látszanak a feltárás kezdeti szakaszában, de a sír nyugati falának megfelelő sávban inkább elbontott kváderek nyoma fedezhető fel bizonytalanul, egyedül a nyugati fal – az U alak zárófala – közelében nem árulják el a fényképek kváderszegély létét megközelítően 1 m hosszúságban. A déli fal szélén, a perselyes kőtől nyugatra látszanak kváderek a fényképeken. Ezek felszínét azonban habarcs fedi. A sír nyugati falának sávjában nem látjuk kváderek nyomát és az északi falhoz hasonlóan a zárófal közelében sem. A publikált rajzon a nyugati fal belső oldala az északi és a déli fal rajzától eltérő módon határozottabban jelöl kőszegélyt, a fényképeken azonban ennek nem látni nyomát, annak ellenére sem, hogy a nyugati falat átvágták szerkezetének jobb megismerése céljából. A kváderek elhelyezkedése a falszéleken tehát felveti annak a lehetőségét, hogy a felső falréteg, mint ahogy ez a keskenyebb, korábbi alapozásnál is felmerült, teljesen vagy valamilyen mértékben a nyugati sírfal fölé is kiterjedt. A zárófal közelében a kváderszegély

[40] Szabó Zoltán is későbbi építkezéshez kapcsolja a felső réteget, amelyben egy áttört szerkezetű felépítményhez felvezető lépcsősor alapozását látja. Szabó 2001, 8.

[41] Kralovánszky 1989, 159–160.

hiánya – amennyiben ez így van – talán magasabb feltöltést/padlószintet jelent az építmény nyugati végében.

Ehhez a kérdéskörhöz kapcsolódik a fényképeken a déli fal belső oldalán, a nyugati sírfal és a nyugati fedőréteg közötti távolság közepe táján – a nyugati falhoz közel 1,5 méterre – a fedőréteg széléhez épültnek látszódó lapos kő szerepe.[42] Nem dönthető el a kő alatti réteg anyaga: falazatról vagy törmelékes feltöltési rétegről egyaránt lehet szó *(11. ábra)*. Mivel a kőlap nyugati oldalán és szemközt, az északi falban nem látszik nyoma hasonló helyzetű kőnek, nagyobb valószínűséggel már a fedő falréteg készítését megelőzően itt kellett lennie. Formája szerint – a fényképeken laposabbnak látszik, mint a szegélyező kváderek – az alatta húzódó töredékes kőtáblás padlószakasznál későbbi padlólap töredéke lehetett. Ebben az esetben is csak az újabb ásatási megfigyelések segítenék a tisztánlátást.

PADLÓMARADVÁNYOK A SÍR KÖRNYEZETÉBEN

A dolgozat elején utaltunk a sír közelében feltárt, a 109,60 Adria feletti szint (±0) tájékán és néhány centiméterrel efölött jelentkező korai padlószintre. A templom területén szórványosan megfigyelt padlórészletek néhány ponton egyértelműen kapcsolódnak a 12. századi átépítését megelőző falszakaszokhoz, ez teszi lehetővé 11. századi, esetleges 12. század eleji keltezésüket. Ezek a korai padlók háromféle anyagból készültek: édesvízi mészkő táblákból, vörösre színezett habarcsból *(terrazzo, esztrich)*, illetve mozaik díszpadló különböző formájúra faragott elemeiből.

A dokumentáció szerint a sírgödör nyugati falának külső síkjától 1,4 méterre töredékes mészkőtábla feküdt az U alakban megmaradt falakon belül; a publikációban Kralovánszky Alán 90 cm széles, 270 cm hosszú és 14 cm vastag, a földre fektetett mészkőtábláról szól, felszínét +7 centiméteren jelöli meg. Kralovánszky a mészkőtábla rendeltetéséről nem ír, az U alakban megmaradt falakkal való időrendi kapcsolatát sem vizsgálja *(2. ábra)*.[43] A mészkőtábláról Szabó Zoltán szól bővebben. A haránt irányban, a templomnak ugyanebben a sávjában, a mellékhajókban is helyenként fellelhető kőtáblákat – a vastagabb táblák alatt törtköves alapozással – a szentté avatás tájékán épült, oszlopos-gerendás, mellvéddel ellátott rekesztő hordószerkezetének tartja.[44] Helyzetéből következően a mészkőtábla sor korábbi az U alakban megmaradt falaknál. A sír közelében ennek a mészkőtábla sornak a további darabja a fentebb említett mészkőtábla nyugati szélének megfelelően az U alakban megmaradt falak északi oldalán +5 cm felszínnel dokumentált, megközelítően 50 × 25 centiméteres saroktöredék, amelynek a délre eső szakaszát az északi fal építésekor törhették el és pusztították el.[45] Idetartozhatnak továbbá ugyanebben a szintben, az U alakban megmaradt falak déli oldalán, részben az U alakon belül feltárt tábla sávjában,[46] részben pedig ehhez a sávhoz keletről csatlakozóan dokumentált padlómaradványok *(14. ábra)*. Ez utóbbiakat a fényképek alább következő elemzése nyomán inkább a mészkőtáblához csatlakozó 6-8 cm vastag kőlapoknak tekinthetjük. Hasonló jellegű tábla töredékeit látjuk még a dokumentációban a sír közelében, a sírgödör északkeleti sarkától északra, 1,6 méterre, még a sír sávjában +1 cm felszínnel, „fehérmészkő járószint" megjelöléssel.[47]

Az U alakban megmaradt falakon belül fekvő mészkőtáblától nyugatra, az U alak nyugati faláig terjedő 30 cm széles sávban 10 cm vastag, törtköves alapozást említ Kralovánszky Alán. Ennek vélhető

[42] A publikációban a töredékes padlósáv keleti széle fölött kiugró falszél jelölheti ezt a követ, esetleg a már kiemelt kő csatlakozási pontját a falhoz. Kralovánszky 1989, 161, 5. ábra

[43] Kralovánszky 1989, 164, 161, 5. ábra.

[44] Szabó 2001, 7; Szabó 2007, 44, 12. jegyzet.

[45] Kralovánszky 1989, 164, 8. ábra. A fényképekről ítélhetően a kőtáblatöredék északi és nyugati széle függőlegesre kialakított szél, míg a keleti oldaláról nem állapítható meg, hogy eltört vagy faragott felülettel van-e dolgunk. Utóbbi esetben mégsem egy nagy mészkőtábla töredéke, hanem egy kisebb kőlap őrződött meg a fal mellett. Tőle keletre, 15-20 centiméterrel mélyebben feltárt kőtöredékek nem látszanak a kőlap darabjainak. Ezért azt sem lehet kizárni, hogy a töredezett mészkőtábla fölött egy későbbi padló egyetlen eleme maradt itt meg. Ezt is csak újabb ásatás deríthetné ki.

[46] A feltárás kezdetén csak egy hosszúkás, a táblák irányával szöget bezáró töredék látszik a déli falat kísérő keskeny feltáróárokban. Később, 1988-ban a téglapadló részleges elbontásával kialakított felületen több bolygatott, ismeretlen okból kimozdult táblatöredék látszik, közöttük egy élén álló darab is.

[47] A kőtábla határait, amelynek csak töredékét találták meg, nem ismerjük, így a sírhoz közelebb is kezdődhetett.

14. ábra. Az U alakban megmaradt falaktól délre feltárt padlómaradványok. A kép bal szélén kőlaptöredékek, középen mészkőtábla másodlagos fekvésű darabjai, jobbra újabb kőlaptöredékek, a három darab téglalap alakú padlóelem és további, bolygatott díszpadlómaradványok, 1988.
Fotó: Kralovánszky Alán
Fig. 14. Floor remains uncovered to the south of the surviving U-shaped walling. On the left edge of the picture can be seen fragments of sheet stone, in the middle reused limestone slabs, and to the right more fragments of sheet stone, three pieces of oblong-shaped floor parts, and also disturbed remains of ornamented flooring, 1988.
Photograph: Alán Kralovánszky

15. ábra. A mészkőtáblához keletről csatlakozó padlólapok az U alakban megmaradt falakon belül, 1970.
Fotó: Kralovánszky Alán
Fig. 15. Pieces of floor joined from the east to a limestone slab inside the surviving U-shaped walling, 1970.
Photograph: Alán Kralovánszky

feladatáról nem szól, valószínű azonban, hogy padló alapozására gondol.[48] A +7 cm felszínnel dokumentált mészkőtáblától keletre eső területről hangsúlyozza, ott semmiféle építészeti maradvány nem került elő, hanem ugyanolyan földréteg volt megfigyelhető, mint amilyen az épület más helyein, nem zárja ki azonban mészkőtábla vagy hasonló elem egykori létét.[49] Az ásatási fényképek és egy 1970-ben készült rajz azonban nem csupán a kőtábla alatti és melletti földrétegeket mutatják, hanem a kőtáblához igazodó további, kisebb kőlapokat is a sír feltárás előtti utolsó bolygatását jelentő és a sír nagy részét elfoglaló beásás szélén *(15. ábra).* A rajz két, 30 × 20 cm oldalhosszúságú kőlapot ábrázol a mészkőtábla keleti oldalán, a fényképeken pedig egyértelműen látszik, hogy a kőlapok a mészkőtáblához csatlakoznak. A kőlapokhoz csatlakozóan, az U alakban megmaradt falak déli szárnya mellett keletre további laptöredékeket látunk a fényképeken, amelyeket a fal alsó, korábbinak tartott alapozása vágott el. Ezt a kis padlómaradványt az 1970. évi dokumentáció fényképaláírása „a kemény mészkőpadló mellett előkerült *in situ* fehér márvány padlómozaikként" jelöli meg.[50] A fényképeken jól láthatóan törmelékes (és habarcsos?) rétegben fekszenek a lapok, alattuk már földsáv húzódik, majd újabb törmelékes, feltöltési réteg. Visszautalok még arra, ezt a padlót vágja el valószínűleg a sírgödör közelében ismertetett legkorábbi beásás, és helyreállítására nem került sor.

Nagyobb felületen tártak fel padlómaradványokat az U alakban megmaradt falaktól északra, ezek fényképét márványmozaikos padlószint megjelöléssel Kralovánszky Alán közölte.[51] Az erősen megsüllyedt és töredezett padló szintadatát nem ismerjük, a fényképeken látható legmagasabb darabjai is 10 centiméterrel lehetnek mélyebben, mint a fentebb, +5 cm felszínnel feltárt, vélhető táblasarok. Az 1970-ben megtalált padló jobb megismerése érdekében 1988-ban 3,5 (É–D) × 2,5 (K–Ny) m

48 Kralovánszky 1989, 163, a 7. ábrán b-vel jelölt szakaszról van szó, „törtköves (márványpadlómozaikos?) románkori alapozás" megjelöléssel.
49 Kralovánszky 1989, 164.
50 99. fényképes tábla, 4. kép. MNM Adattára, ltsz.: 9463.
51 Kralovánszky 1989, 164, 8. ábra.

alapterületű szelvényt nyitottak. A szelvény déli kétharmadában 2–2,3 m szélességben tártak fel padlómaradványokat, mellettük a nyugati szelvényfal melletti 50 centiméteres földréteg a padlót elpusztító beásás betöltődése lehet. Ezt támasztják alá a szelvény északi harmadát a teljes szélességében kitöltő padlómaradványok. A feltárt területről készült rajz a padló rendkívüli töredékessége miatt nem informatív, fényképek és az ásatási napló leírásai azonban segítenek a feltárt felület értelmezésében. A napló kemény mészkő és márványdarabokból álló, a földbe nyomódott padlóról szól, amely észak felé mélyül, említ az *ambo* szegélyéből ismert háromszög alakú tégladarabokat is és vörös, félköríves darabot.[52] A rajzot a szelvényről készült részletfotókkal összehasonlítva megállapíthatjuk, hogy az U alakban megmaradt falakon belül dokumentált mészkőtáblának megfelelően, továbbá a falon kívül feltárt és már említett, esetleges mészkőtábla sarkának megfelelően a következő mészkőtábla nyugati széle sem a rajzon, sem a fényképeken nem érzékelhető.[53] Ennek oka feltehetően a rendkívüli töredékesség. A kőtábla nyugati széle által meghatározott képzeletbeli vonaltól nyugatra, 70-75 cm szélességben nagyobb kőlap töredékei érzékelhetők, amelyeket nyugatról egy hosszúkás, észak–dél irányú, szegélykőnek látszó darab kísér. A fényképeken, a kőlap északi oldalán három háromszögletű töredék látszik. A naplóban is említett, mozaikos padló készítésére alkalmas, kisebb elemek – igen szórványosan – a szegélykő által meghatározott sáv közelében fordulnak elő tovább északra, megközelítően 2 m hosszan. Ezek zömmel téglalap alakú darabok, de olykor rombusz alak is előfordul. A fényképek sajnos nem árulják el, hogy az 1988-ban nyitott szelvény egész területén csak földbe nyomódott padlóval van-e dolgunk vagy habarcságyazatra utaló maradványok is előkerültek. Nem tisztázott a terület bolygatottságának mértéke sem: a szelvény északi széle mellett a romkert 1938. évi kialakításakor alkalmazott téglát találtak. Ennek kapcsán Kralovánszky Alán az 1988. évi ásatási naplóban utal a Dercsényi által az ötödik pillér magasságában említett és Szent István korinak vélt „márványmozaikszerű padozatra".[54]

Az U alakban megmaradt falak déli oldalán 1988-ban nyitott, 3,5 × 2,5 m alapterületű szelvény keleti széle a falakon belül dokumentált mészkőtábla keleti széléhez igazodott az északi szelvényhez hasonlóan. A szelvényről részletes rajzot nem ismerek, a falak környezetét ábrázoló rajzon azonban jól látszik, a mélyebb szintek eléréséhez téglapadló áttörésére volt szükség.[55] A szelvényről készült fényképen az U alakban megmaradt falakon belül feltárt mészkőtábla sávjában talált, már említett másodlagos helyzetű, feltehető táblatöredékek szintjét a fényképekre támaszkodva kockázatos vállalkozás meghatározni. A vélhető táblatöredékektől keletre, + 1 cm (109,61) szinttel töredékes „fehér mészkő" felszínt jelöl, kelet–nyugati irányban megközelítően 75 cm hosszúságban már az 1988-as szelvénytől keletre a főhajóról készült összesítő rajz. A fal mentén 40-50 cm szélességben feltárt kőlap keleti szélén az aljzatát és az alatta futó rétegeket ábrázoló fényképen a mészkőlap vastagsága 6-8 cm lehet, alatta „habarcs, kevés alapozás" megjelöléssel 7-8 cm vastag, kőtöredékes réteg fut, majd földrétegek „bazilika építése előtti planírrétegek" megnevezéssel. A lap feltárt részletének közepe táján az észak–dél irányú választóvonal inkább repedésnek, mint két padlóelem találkozásának látszik. Itt tehát a mészkőtábla keleti oldalán nagyobb méretű lapokról (?) lehet szó, mint a sírtól nyugatra 1970-ben rögzített, a dokumentáció fényképes tábláin márványként meghatározott padlóelemek esetében. A másodlagos helyzetű töredékekből nagy valószínűséggel meghatározott mészkőtábla nyugati oldalán csak az 1988-ban készült fényképeken látunk további padlórészletet, ezt fehérmárvány járószintnek jelöli a dokumentáció. Itt a fényképen látható mérőszalagból következtethetően közel 30 × 30 cm méretű lap és tőle nyugatra egy további töredéke őrződött meg, az U alakban megmaradt falak felső (későbbi) rétege alá benyúlóan. A napló ezeket nem márványként, hanem mészkőlapként említi. A nyugatra eső lapot már az 1839-ben épült csatorna árka vágta el. A kőlapok és a fölöttük futó, U alakban megmaradt fal későbbi szakasza szegélyező kváderei között néhány centiméter vastag, finom szemcséjű földréteget, ezen talán a szegélykövek fektető habarcsát jelentő vékony, világosabb réteget látunk.[56] A kőlapok

[52] A főhajó déli részén a szentélyrekesztő közelében feltárt kisépítészeti alkotás alapjait *ambo* maradványainak határozta meg Kralovánszky Alán. *RégFüz* Ser. I. No. 24. (1971) 74. (Kralovánszky A.). Fényképét lásd: Biczó 2011, 10, Abb. 8.

[53] A mészkőtábla keleti széle már nagyon közel esik a szelvényfalhoz, itt kevésbé várhatunk el jól értékelhető helyzetet.

[54] Dercsényi 1943, 24, 28.

[55] A téglapadló szintje a dokumentáció szerint +46–50 cm (110,06–110,10).

[56] Erre azért érdemes utalni, mert a törmelékmentes föld esetleg azonos lehet a sírgödör nyugati fala melletti beásás nyugati szélén megmaradt kis beásásrészlet betöltésével. Ebben az esetben a beásás mindenképpen későbbi volt a padlónál. Az 1988. évi fényképes dokumentáció a vékony, világosabb réteget „terrazzos jellegű"-nek és „terrazzo"-nak nevezi.

mellett kissé megsüllyedve három, a lapokra hosszanti irányukban közel merőlegesen elhelyezett, kisméretű, téglalap alakú mozaikpadló-darabot tárt fel Kralovánszky Alán *(12. ábra)*. Környezetükben további, valószínűleg nagyobbrészt másodlagos fekvésű darabokat is talált, ugyancsak a napló és a fényképek tanúsága szerint *(14. ábra)*. A márványlapok és a téglalap alakú mozaikdarabok alatti feltöltést is mutató fekete-fehér fényképekről nem határozható meg a fektető réteg anyaga, erősen meszes, világos habarcsot azonban nem fedezhetünk fel a képeken. A padló alatti 10-15 cm vastag, az alatta húzódó földrétegtől határozottan eltérő réteg kőtöredékes alsó kétharmada a templom több pontján megtalált, vöröses rózsaszín terrazzo aljzatához hasonló, míg a felső harmad morzsalékos anyagáról újabb feltárásáig semmit sem tudunk mondani. Az ásatási napló három darab, a földbe nyomódott, felszínén feketésre égett fehér márványról szól. A három téglalap alakú mozaikdarabtól nyugatra és délnyugatra megközelítően 1,5 m hosszan és 30 cm szélességben az 1839-ben épült csatorna mellett további bolygatott padlórészletet látunk „íves fehér márvány mozaikpadló részlet 180°-os felfordított helyzetben" megjegyzéssel. Ez a megjegyzés a naplóban említett „köríves padlómozaik darabra" vonatkozhat, de a napló „felfordított helyzetben" félköríves fehér márványt is említ. A fényképeken még felismerhetőek hosszúkás, szegélydarabnak látszó, továbbá trapéz és háromszög alakú (ívelt oldalú?) mozaikdarabok, a minta rendszere azonban nem határozható meg. A padlódarabok vékony törmelékes rétegben fekszenek, amely nehezen értékelhető fektető habarcsként.

A fentiekhez hasonló padlómaradványokat az U alakban megmaradt falaktól nyugatra nem találtak. A felső, későbbi falréteg szegélykövei aljának szintjében 1970-ben 7-8 cm vastag, törmelékmentes földréteget dokumentáltak a fényképeken, amely a kövek alá is benyúlt, alatta pedig 10-16 cm vastag törtköves réteget. Alátámasztja ezt az 1989-ben közölt metszetrajz,[57] a kapcsolódó naplórészlet megemlíti a márványpadló hiányát, a kőréteget törtköves alapozásnak nevezi. Az 1970-ben készült fényképeken a réteg felszíne sima, a feltárt felület leginkább padló aljzatának látszik *(13. ábra)*. Szintjéből következően azonos lehet a fal túlsó, keleti oldalán feltárt ún. törtköves román kori alapozással. A metszetrajz szerint felszíne néhány centiméterrel van mélyebben az U alakon belül +7 cm (109,67) felszínnel dokumentált mészkőtábláénál.

A sírkamra és környezete egyes részeinek bizonytalan keltezhetősége a padló keltezésére is érvényes, meghatározó tény azonban, hogy a sírgödör nyugati vége közelében megfigyelt korai beásás elvágja a kőtáblához csatlakozó díszpadlót, ezért Szent István kori keltezését sem szabad kizárnunk.[58] A templom 12. századi, az első átépítést követő járószintjére a déli mellékhajóban van adatunk: +25 centiméterrel magasabban, a 109,80–86 szint tájékán volt. Tehát ehhez az épülethez már nem kapcsolhatjuk a sírnál feltárt díszpadlót.[59] Kralovánszky Alán ásatási jelentésében és a sírról írott munkájában is a kultuszhely északi és déli ol-

[57] Kralovánszky 1989, 163, 7. ábra.

[58] A padlórészlet keltezése nagyban függ attól, tudjuk-e a szentté avatáskor készült, a templom egészén áthúzódó rekesztő létét igazolni, amelyet a templomon keresztülfutó mészkő táblasor jelöl ki, és amelynek eleme az U alakban megmaradt falakon belül ismertetett mészkőtábla. A rekesztőre lásd a 44. jegyzetet.

[59] Hasonló mozaikelemekből készült padlót ismerünk a tiszántúli Kutaspuszta templomából a 12. század első évtizedeire keltezve, az egri székesegyházból a templom 1200 körüli átépítéséhez kapcsolva, és pontosabb keltezés nélkül az Árpád-kori bizerei monostorból. B. Nagy – Tóth 2000, 250; Havasi 2003, 134–136, 141–142; Heitelné Móré 2001, 268–269. Ezek a példák a fehérvári díszpadlórészletek későbbi keltezésére késztethetnek, utalnunk kell azonban a Szent István sógora, II. Henrik császár által emelt és temetkezési templomául választott bambergi dómra. Az innen származó mozaikpadló-töredékeket a császár építkezéséhez kapcsolja a kutatás, nem zárva ki esetleges későbbi, másodlagos felhasználásukat értékes és különleges voltuk miatt. *Heinrich II.* 2002, 106–107, 196–198. A székesfehérvári padlóban egyébként nemcsak mozaikelemekké átfaragott darabokat alkalmaztak, hanem egész márványtáblát is. Erre utal Dignius Secundianus 1784-ben talált sírköve, amely „nem törmelék közül, hanem a bazilika építésekor is érintetlen földből vétetett föl". Károly 1898, 8. A ma a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött, márványból vagy a márványhoz igen közel álló kristályos mészkőből készült sírsztélé hátlapja simára csiszolt, oldalán pedig rózsaszínes habarcsnyomok vannak, amelyeket a templom korai terrazzópadlója maradványának tarthatunk. A 12. századi padló szintjére lásd: Szabó 1996, 28.

dalán feltételezte az Árpád-kori díszpadlók fenntartását a hódoltság koráig.[60] Az U alakban megmaradt falaktól délre, a díszpadló felett feltárt későbbi vörösmárvány és téglaburkolatok ennek ellentmondanak.

A sír közelében későbbi padlókat csak az U alakban megmaradt falaktól délre leltek, a falak déli oldalán említett korai padlómaradványokat részben ezek áttörésével érték el. A legkésőbbi megmaradt padló a török hódoltság korára keltezett téglapadlórészlet, +46–50 cm (110,06–110,10) felszínnel. További padlómaradvány a téglapadló alatt +38 centiméteren (109,98) feltárt vörösmárvány padló, amely fölött az 1988. évi ásatási napló bejegyzése szerint a téglákat erősen meszes habarcsba rakták. A vörösmárvány padlók Anjou-korra való keltezése általánosan elfogadott a templom építéstörténetében; a Szent István-sír melletti vörösmárvány padlóhoz csatlakozó téglaburkolat alatt feltárt, újabb vörösmárvány padló a főhajóban két vörösmárvány padlószintre figyelmeztet.[61] A tisztánlátást nehezíti a főhajó nyugati végében a mélyebb vörösmárvány padlóhoz (+38 cm) csatlakozó téglaburkolat egyik téglája alól, földaljzatból előkerült I. Ferdinánd-érem.[62] A vörösmárvány padlók keltezése tehát alapos rétegelemzéseket, esetleges újabb ásatási megfigyelést igényel, vagyis annak tisztázását, hogy különböző korú padlókról van-e szó, esetleg különböző szintekkel kell-e számolnunk a főhajóban a hódoltság korában. Annyi talán elmondható, hogy a főhajóban, a Szent István-sírtól délre, a +50 cm tájékán (110,06–110,10) húzódó padlószint a 14–15. századi járószintnek felel meg. Egy esetleges újabb padló, amelynek nyoma nem maradt, nem húzódhatott lényegesen magasabban. Ez azonban a Szent István-sír (kultuszhely) építéstörténetének megrajzolásában jelenlegi ismereteink szerint nem játszik szerepet, az U alakban megmaradt falak felső, későbbinek meghatározott felszíne a mélyebb vörösmárvány padlóhoz igazodik.

ÉRTÉKELÉS

Kralovánszky Alán azon meghatározásában, amellyel a főhajó tengelyében feltárt sírkamra maradványát Szent István király sírhelyének tulajdonította, nincs okunk kételkedni. Oswald tanulmánya, amelyre Kralovánszky Alán is hivatkozott, meggyőzően bizonyította, hogy az *in medio* megjelölés nagyon különböző helyeket jelölhet a templomon belül, mindegyikre igaz azonban, hogy az épület hossztengelyében van. A legelőkelőbb temetkezéseket is *in medio* megjelöléssel a hossztengelyen, a bejárattól a kórusig találjuk. A főoltár utáni legjelentősebb oltár, a Szent Kereszt oltár helyét is általában a templom hossztengelyében, gyakran a főhajó keleti részén, nem pedig a hossztengely felénél jelölték ki.[63] Tóth Melinda feltételezése szerint Szent István király a Szent Kereszt oltár előtt nyugodott. Sógorát, II. Henrik császárt az általa alapított bambergi dómban szintén a Szent Kereszt oltár elé temették.[64] Afelől tehát talán bizonyosak lehetünk, hol volt István sírja a prépostság templomában. Ennek az első sírnak a materiális meghatározása azonban nehézségekbe ütközik. A sírkamra kevés adatot tartalmazó leírása, a rendelkezésünkre álló rajzok és fényképek elemzése számomra nem tette egyértelművé, hogy a király első sírja egy kőlapokkal bélelt gödör lett volna. (Ez csak abban az esetben lenne lehetséges, ha a kőlapokból készült sírt elbontották volna és a lapokat a sírkamra építésénél felhasználták volna. Ezt pillanatnyilag nem tudjuk bizonyítani. A 11. század első felében gyakoribbak a törtkőből épített vagy vastagabb kváderekkel bélelt sírok, viszonylag vékony kőlapok használatára nem ismerek példát.) A sírfalak és a sír bélelésének tartható lenyomatok a megmaradt sírfalszakaszok mellett ugyanazon építkezéshez tartoznak. A feladat tehát az épített sírkamra korának meghatározása. István temetkezésével kapcsolatban a kutatás több lehetséges változatot felvetett. Felmerült a föld felszíne fölé, szarkofágban történt temetkezés, a szarkofágban a föld alá, a kő-

[60] Kralovánszky 1989, 168; *RégFüz* Ser. I. No. 42. (1991) 92. (Kralovánszky A.).

[61] A márványpadló Anjou-kori keltezése: Dercsényi 1943, 50; Kralovánszky 1989, 160. A szentélyrekesztő előtti vörösmárvány táblákról: Szabó 1996, 39.

[62] Az érem későbbi munkák során, amelyek nem jártak a padló végleges megszüntetésével, is kerülhetett a tégla alá.

[63] Oswald 1969, 325–326, 319.

[64] Tóth 1988, 119; Ehlers 2002, 69–70; *Heinrich II.* 2002, 255. A Szűz Mária-prépostság templomában álló Szent Kereszt oltárra az első adatunk 1272-ből származik, helyét nem említik. ÁMF II. 370. Az oltárnak régészeti nyomát nem ismerjük. A rendelkezésünkre álló ásatási megfigyelésekből következően a kórus már a 11. században erőteljesen benyúlt a hajóba, nyugati határa 6,5–7 méterre volt a király sírjától. A Szent Kereszt oltár, legalábbis a kultuszhely vertikálisan is hangsúlyozott kiépítéséig, ezen a területen állhatott.

lapokkal bélelt sírban a föld alá,[65] és végül nem szabad elvetnünk a Kralovánszky Alán által feltárt és a szentté avatás korára keltezett sírkamrát sem, mint az első sírhelyet. Régészeti rétegtani érvek vagy más megfigyelések a keltezés alátámasztására vagy ellenében nehezen hozhatóak fel a sírt és környezetét ért nagymértékű rombolás miatt. Az egyetlen korai beásásmaradvány – amely a fényképekből ítélhetően nagy valószínűséggel a sírtól nyugatra rögzített legkorábbi padlót elvágja – viszonyát a sír építéséhez nem sikerült tisztáznunk.[66] Vizsgálódásunkban ezért a környező országok és István számára mintaként számításba vehető területek egykorú uralkodói temetkezéseit szükségesnek látszik áttekinteni. A történelem viharai következtében a számba vehető temetkezések száma természetesen csekély, fennmaradásuk esetleges és a véletlennek köszönhető.

A Přemyslidák 10. századtól egyre inkább megerősödő prágai központjában e tekintetben a Szent György-templom, a hercegek 10–11. századi temetkezési templomának sírfeltárásai fontosak számunkra. Itt a sírokat – a helyi adottságokból következően – sziklába mélyítették, és a sírfalak külön megépítését nem tartották szükségesnek. A főoltár előtt ilyen módon elkészült és kőlappal fedett sírt, amelyben koporsóban nyugodott az eltemetett, II. Boleszláv (†999) sírjával azonosítja a kutatás.[67] A 9–10. században a morva és cseh területeken a vezető réteg templomon belüli temetkezései ugyancsak épített sírkamrák. Ezek a sírok a délnyugati német területek nemes családjainak temetkezéseihez hasonlóan a sírban nyugvó előkelőségét voltak hivatottak hangsúlyozni, utalva a bizánci császárok és Karoling-uralkodók díszes szarkofágtemetkezéseire, azok kissé sovány utánzataként.[68] A föld alatti, épített sírkamrák gyakorlatát látjuk Lengyelországban is a 11. században.[69] Ezek közül figyelmünkre leginkább a poznańi székesegyház hajójának tengelyében feltárt két sír tarthat igényt, amelyeket I. Mieszko (†992) és I. (Vitéz) Boleszláv (†1025) sírjával azonosítanak (186. és 187. sír). A 186. sírnak csak a keleti vége maradt meg. A törtkőből mészhabarccsal épített 186. sír falvastagsága 50–60 cm között volt, a sír teljes szélessége 190 cm, míg belvilága 60 cm. A sírt feltehetően polírozott kövekkel bélelték, alját kő és habarcs képezte, felül lezárását belülről szűkülően kialakított, feltárója által „álboltozatnak" nevezett falazat alkotta.[70] A 186. sírtól keletre feltárt 187. sír régészeti értékelése bonyolultabb feladat. Csak a sír és környezete nyugati végét ismerjük. Itt a padlózat fölé 35–45 centiméterre emelkedő „rekesztő" maradványait tárták föl. Feltárója föld felett álló „tumba" baldachinja tartószerkezetének vélte a maradványokat, egy későbbi elemzés azonban föld alatti épített sírkamra maradványát mutatta ki a rekesztő maradványain belül. A rekesztőt még az 1038-ban elpusztított első templomhoz tartozónak határozták meg, amelyben az I. Boleszlávnak tulajdonított temetkezés is történt.[71]

A Német-római Birodalomban az Ottó-kori vezető réteg a föld alá, szarkofágba temetkezett, a 11. századi császárok is ezt a temetkezési módot választották.[72] A bambergi dómban, a megközelítően a II. Henrik által emelt templomépület tengelyében földdel betöltött sírgödör fölött feltárt szarkofágot és a sírt a kutatás némi fenntartással II. Henrik sírjával és szarkofágjával azonosítja. A szarkofágot 1146-ban emelhették ki a sírból, amikor az uralkodó szentté avatásával, a földi maradványok oltárra emelésével szerepe megszűnt. 1513-ban, az új síremlék elkészítésekor süllyesztették újra eredeti helyén a földbe.[73] I. Ottó szarkofágja ma a magdeburgi dóm szentélyében a föld felszínén áll, eredetileg azonban a földben lehetett és csak a templom 13. századi nagy átépítésekor emelték fel a nagy uralkodó iránti tiszteletből.[74] A felhozott példák nyomán István királlyal kapcsolatban mindkét temetkezési mód – föld alá szarkofágban vagy épített sírkamrában – szóba jöhet, amit házassága, illetve az ország földrajzi helyzete is lehetségessé tesz, azonban az eddigi ásatási megfigyelések nem segítenek ennek eldöntésében. Nem szabad tehát elvetnünk Tóth Sándor felvetését a földbe, a szentté

65 Varjú 1930, 376; Bogyay 1972, 12–13; Tóth 1994, 86. A kőlapokból készült első sír és a sírkamra keltezése: Kralovánszky 1989, 168; Szabó 2001, 7.

66 Ma már nem tisztázható, a beásás betöltődése anyagában azonos volt-e az U alakban megmaradt falak későbbi periódusának szegélykövei alatt és azoktól nyugatra dokumentált, a fényképeken ugyancsak törmelékmentesnek látszó földdel. Ebben az esetben a sír közelében a beásás és a korábbi (Szent István kori?) padló feletti szintemelés egyidejű, és esetleg a szentté avatást követő építkezésekhez kapcsolható.

67 Borkovský 1972, 134–136.

68 Schulze-Dörrlamm 1993, 618.

69 Zoll-Adamikova 1991, lásd a táblázatot a 122–124. oldalon. Ha megnézzük a részletes leletleírásokat, a „Steinsarg- bzw. gruft" minden esetben épített sírt jelent. Köszönöm Mesterházy Károlynak, hogy erre a tanulmányra felhívta a figyelmemet.

70 Józefowiczówna 1963, 176. A sírra lásd még: Kurnatowska 1989–1990, 74–78; Zoll-Adamikova 1991, 119.

71 Józefowiczówna 1963, 52–53, 177; Kurnatowska 1989–1990, 78–80; Zoll-Adamikova 1991, 120.

72 *Heinrich II.* 2002, 257.

73 *Heinrich II.* 2002, 257. Ugyanitt lásd a számításba jöhető más azonosításokat is.

74 Schubert–Lobbedey 2001, 389.

avatáskor átfaragott szarkofágba történt temetkezésre vonatkozóan.[75] A szent legendáiban a földi maradványok felemelésekor a mindig újratermelődő és kimerhetetlen folyadék véleményem szerint is csupán hagiografikus elem, ezért nem jelent ellentmondást a zárt terű szarkofág esetében sem.[76] Szakál Ernő a szarkofág rajzi rekonstrukciójában nem adta meg valószínű magasságát, de rajza arányaiból jól látszik, 140 centiméternél nem lehetett magasabb. A Forster Központ tervtárában őrzött, Molnár Vera által készített felmérés ugyanezt támasztja alá.[77] Tehát, ha a szarkofágot a földbe süllyesztették és alja hasonló mélységben volt, mint a feltárt sírgödör alja, nem látszott ki a földből.

A Kralovánszky Alán által feltárt sírkamra szokatlan falvastagsága (90 cm, illetve 115 cm) komolyabb építményre utal a sír fölött, ezért esetleg valóban a szentté avatást követően épült. Lefedésére utaló nyomot – miután csak a sír nyugati vége maradt meg – nem talált Kralovánszky Alán, csupán feltételezte, hogy boltozott volt; fentebb, a régészeti elemzés során sem találtunk erre utaló dokumentumot. Szabó Zoltán az eltérő vastagságú északi és déli, illetve nyugati fal ismeretében egy irányba teherhordó síkfödém vagy boltozott lefedést egyaránt lehetségesnek tart.[78] Hogy a szarkofágot a sír fölött helyezték-e el, és hogyan, arról csak elképzeléseink lehetnek.[79] Az alábbi gondolatok is azon a feltételezésen nyugszanak, hogy a római szarkofágot a szentté avatáskor faragták át és helyezték el a szent király kultuszhelyén.[80] A sírkamra falai egyaránt megengednek magasabb felmenő falakat, de rekesztő jellegű építményt is a kevésbé megemelt szarkofág körül.[81] A kanonizáció után a sírkamrába feltehetően valamilyen módon be lehetett nézni, akár a temetéskor készült, akár a szentté avatásra készült sírkamráról van szó.[82] Bonfini az ereklyék felemelésével kapcsolatban ezért beszélhetett föld alatti boltozatról, amint arra Marosi Ernő utalt. Hozzátehetjük még, a temetés kapcsán sem említi Bonfini a szarkofágot.[83] Szent Imre sírjánál is a sírüreg fölött később kialakított, a sírnál kisebb méretű üreg és a sír hiányzó fedlapdarabja a bepillantást lehetővé tevő megoldásra utal.[84]

A szentek ereklyéit a 11. század végétől egyre inkább magasra helyezték, az oltár mögött, ereklyetartóban felemelve történő elhelyezés a legnagyobb kitüntetésnek számított.[85] A Szakál Ernő által felismert, kevésbé alaposan megmunkált és befejezetlennek tűnő szarkofágfedél-töredék és a szarkofág alig megmunkált, alsó 18–20 centiméteres sávja irányította Marosi Ernő figyelmét a franciaországi zarándokutak mentén ismert ereklyesírokra, amelyek magasra helyezett kő sírládák.[86] Kérdés, hogy a különösen nagy méretű és súlyos szarkofág esetében ez milyen mértékben valósult meg, és vajon már a kultuszhely első kialakításakor megtörtént-e? A szarkofág alsó 17–19 centimétere, amely Nagy Emese elemzése szerint római és középkori megmunkálás nyomait is magán viseli, nemcsak a magasan történt elhelyezés lehetőségét rejti magában, hanem körbeépítését is. Szakál Ernő hívta fel a figyelmet körbeépítést igénylő, töredezett aljára, Nagy Emese soraiból pedig egyértelműen kiderül,

[75] Bogyay Tamás a bizánci császári temetkezések mintájára, föld felszínére, szarkofágba történt temetkezéssel kapcsolatos véleményét mindvégig fenntartotta. Bogyay 1992, 173–174. Bogyay Aachen és Konstantinápoly mintaadó szerepét hangsúlyozta. Bogyay 1972, 23. A magyarországi kutatás azzal, hogy a székesfehérvári szarkofágot a 11. század végére keltezi, nem fogadja el Bogyay elméletét. Tóth 1994, 86; Marosi 2000a, 627.

[76] Hasonlóképp vélekedik: Klaniczay 2000, 308; Marosi 2000b, 362. A sírra vonatkozóan ezért a Szent Jobb története sem nyújthat támpontot, elrablása nem nélkülözi a legendás elemeket, a leválasztás időpontja ezekből nem hámozható ki. Leválasztására az ereklyék felemelése után is sor kerülhetett, egy könnyebben kirabolható sírt ezért nem feltétlenül szükséges feltételeznünk. Lásd: Kralovánszky 1989, 170. A Szent Jobb elrablásának legendás elemeire lásd: Klaniczay 2000, 131. Feltehetően a jobb karnak az ereklyék felemelése utáni leválasztására gondol Marosi Ernő is. Marosi 2002, 323.

[77] Entz–Szakál 1964, 216, Fig. 1; Forster Központ Tervtára, ltsz.: 45830, dátuma 1962. XI. hó. A rajzra Menténi Klára hívta fel a figyelmemet.

[78] Kralovánszky 1989, 168; Szabó 2001, 7.

[79] Kralovánszky 1989, 165–166, 10–11. ábra; Marosi 1999, 287; Szabó 2001, 7; Marosi 2002, 324–325.

[80] Arra azonban talán érdemes utalni, hogy a sírgödör vélhető, falburkolat nélküli szélessége 120 cm körül volt, ez a szélesség nagyobb, mint a szarkofág 110–111 centiméteres szélessége.

[81] A hívek tömegének korlátozására épült rekesztőről: Komm 1990, 141.

[82] A feltárás nem szolgáltatott arra vonatkozóan adatokat, hogy a sírkamrát II. Henrikének tartott sírhoz hasonlóan betemették volna. Ugyanis a sírkamra nagy részét elfoglaló kora újkori–újkori beásás alatt a sírkamra korábbi betöltésének korára nincs adatunk, középkori voltát nem tudjuk igazolni. Amennyiben a Kralovánszky Alán által talált sírkamra a szentté avatáskor készült, igényes kialakítását csakis láthatósága indokolja.

[83] „ut e subterraneo fornice sanctissini regis corpus expromerent": Bonfini 1936, II. 81; Marosi 2000a, 361–362; „in medio templi marmoreo sepulcro condidere": Bonfini 1936, II. 26.

[84] Szabó 2007, 202. Sza 2. kép, 41.

[85] Wallmann 1996, 243.

[86] Marosi 2002, 324–325.

hogy a munka megkezdésekor a szarkofág még szabadon állt.[87] A szarkofág alján, elsősorban az említett sávban a díszített három oldalon megfigyelhető habarcsmaradványok esetlegesen a körbeépítés nyomai, míg a díszítetlen oldalon a habarcsnyomok hiánya arra utal, mintha a szarkofágot egy falazat elé állították volna, mint ahogy azt általában a kutatás feltételezi is. A sírba történő bepillantás igénye azonban bizonyos mértékű megemelést igényel. Mindezt befolyásolhatta, mikor állítottak oltárt Istvánnak, ami minden valószínűség szerint egykori sírjánál történt.[88] Szent István földi maradványai felemelésének a legendákban felsorolt eseményeit, azoknak valóságtartalmat vagy csupán hagiografikus elem voltát más-más módon értékelik a kutatók, a felemelt szent ereklyék ezüst ereklyetartóba helyezéséről és a főoltárra való állításáról szóló tudósítást kétség nélkül elfogadják.[89] Arra vonatkozóan azonban nem maradt forrás, hogy az új kultuszhely kialakításában milyen mértékben volt szerepe az ereklyéknek és az ereklyetartónak.[90] Bonfini szerint a király teste kápolnában *(sacellum)* nyugszik, hasonló megnevezéssel említi Szent Imre kultuszhelyét is.[91]

A sírkörnyezet szentté avatás előtti és azt követő kialakításának megrajzolása a maradványok töredékessége miatt számos megoldatlan kérdést vet fel. A temetéskor és azt követően kevéssé számolhatunk a sír és környezete hangsúlyos kialakításával. A középkornak az ezredforduló körüli századaiban nem a sír külső megjelenése, hanem helye utalt az ott nyugvó rangjára.[92] A legproblematikusabb elem a sír nyugati végétől 1,4 méterre feltárt, észak–dél irányú mészkőtábla – amely a templomot észak–dél irányban átszelő sor része –, továbbá a sír korai környezetéhez tartozó, a mészkőtáblához csatlakozó kisebb, vékonyabb lapokból álló díszpadló. Ennek a padlónak rétegtanilag a leginkább bolygatatlan állapotban megőrződött részleteit az U alakban megmaradt falak déli szárnya belső oldalán és az északi szárny külső oldalán tárták fel. A fényképeken sem a díszpadló, sem a kőtábla alatt nem látszanak korábbi padló nyomai. Amennyiben a mészkőtábla és a padlómaradványok részben nem egy korábbi, a készítésükkor elpusztított padló szintjében fekszenek, a Szent István-i építkezéshez tartoznak.[93] Ismereteink e téren azonban meglehetősen bizonytalanok. A díszpadló darabjainak kötőanyagát nem, vagy csak bizonytalanul ismerjük, illetve az U alakban megmaradt falaktól északra csak földbe nyomódott padlóelemekről olvasunk, míg a törtköves alapozás az U alakban megmaradt falakon belül, a kőtábla nyugati oldalán ugyan erősen tönkrement kőlapok maradványának vélhető, de a terrazzopadlóknak is mindig kavics-törtkő alapozása van.[94] A mészkőtábla sort tehát nehéz a templomban a szentté avatás tájékán bekövetkezett változásokhoz, építkezésekhez kötni. Ez kérdésessé teszi a szentté avatáskor épült rekesztőt. A feltételezett rekesztő ellen szól az általam ismert dokumentációban a pontalapozások hiánya is, amelyekből a szentté avatáskor épített, a templom egészén áthaladó rekesztőre következtethetnénk.[95] A 230 × 111/112 cm alapterületű szarkofág körül a 4,4 × 3,5 méteres külső méretekkel rendelkező sírkamra alapozása is alkalmas volt a szarkofágot övező rekesztő hordozására. Később készült díszpadlóval találkozunk a Szent István-sírtól távolabb, északra, de még a főhajóban. 1998-ban a védőtető építése során vörös terrazzo felett rendkívül nagy mésztartalmú habarcsba helyezett padlóelemeket figyeltünk meg, közöttük eddig még nem említett, mandula alakú darabokat.[96] A főhajó (sírkörnyezet) díszes kialakításával tehát később is, de még a templom 12. századi nagy átépítése előtt számolhatunk. A sír környezetében a díszpadlónak a hódoltság koráig való használatát a dokumentáció nem támasztja alá, a sír környezetének átépítései is a padlószintek megemeléséről tanúskodnak, az U alakban megmaradt falakon belül is a falak koronaszintjéből következően.

A szentté avatás után a sír környezetében jelentős változást leírásunkban az U alakban megmaradt falakkal fémjelzett építkezés hozott. A sír és

87 Entz–Szakál 1964, 217–218; Nagy 1954, 102, 104, 9. ábra.

88 Az oltár első említését csak 1237-ből ismerjük. ÁMF II. 368.

89 Szent István király kis legendája. *Árpád-kori legendák* 1983, 22; SRH II. 400; Marosi 2000b, 363.

90 Ezt a kérdést Marosi Ernő vetette fel. Marosi 2002, 323.

91 Konrád bűnös német lovag „venit ad Regalem Albam, ubi corpus eius in magnifico sacello" és „ad beati Emerici sacellum confugit". Bonfini 1936, II. 17–18. Amikor Bonfini a Szűz Mária-egyházról beszél, a „basilica" és a „templum" szavakat használja.

92 Schubert–Lobbedey 2001, 384.

93 Egyedül a Szent Imre-sír mellett feltételezhető egy mélyebben, –8 cm (109,52) szintben húzódó padlófelszín. Szabó 2007, 44, 7. jegyzet. A kőtábla felszíne +7 cm (109,67). Az 1031-ben eltemetett Imre herceg sírja esetében azonban szó lehet korábban elkészült templomrészről, ideiglenes, korábbi padlóval.

94 Kralovánszky Alán feltételesen a márványmozaikos padló nyomának tartja a réteget. Kralovánszky 1989, 163, 7. ábra b.

95 Szabó 2001, 7, belső borító 2. kép; Szabó 2007, 44, 12. jegyzet. Újabb ellenőrző feltárások esetleg ebben a kérdésben is megoldást jelenthetnének.

96 A padló erősen megsüllyedt, szintje –43 cm (109,17).

a kultuszhely keleti oldalán feltárt beásás miatt kiterjedését nem ismerjük, de az alapárkokból következően egy 8-9 m hosszúságú kisépítészeti alkotás emelkedhetett a kultuszhelyen. Építésekor a korábbi, a szentté avatás után készült építményt teljesen vagy valamilyen mértékben valószínűleg elbontották, legalábbis a sírkamra falaira 15–30 cm szélességben ráfedő alapozásából erre gondolhatunk. A déli mellékhajóban ismert a templom 12. századi nagy átépítését követő járószint magassága, mely +20–26 cm (109,80–109,86) körül határozható meg.[97] Az U alakban megmaradt falak korábbinak vélt +10–20 centiméteres (109,70–109,80) szintre valószínűsíthető koronája megenged egy, még a templom nagy, 12. századi átépítése előtti, új padlószinthez igazodó építkezést is, legkésőbb azonban a 12. századi templom átépítéshez kapcsolódóan, közvetlenül azt követően meg kellett épülnie az új, nagyobb kiterjedésű kultuszhelynek.[98] Miután a 12. századi pillérek lábazatait és a megmaradt néhány pillérfőt 1100–1150 közé keltezi a kutatás, az utóbbi lehetőséggel kell inkább számolnunk.[99] Az U alakban megmaradt falak belső, a közrefogott terület felőli oldalán sem a fényképeken, sem a rajzokon nem érzékelhető olyan gondosan kialakított, láthatónak szánt felület, amely a sírkamra előtti korábbi padlószinthez igazodna, annak megtartását igazolná.[100] Az U alakban megmaradt falak déli szárnyán a falak átépítéséhez tartozónak meghatározott 10–15 cm vastagságú falréteg belső oldalán a régészeti elemzésben említett, a falhoz épült, de a fal síkjából kiugró kő is a kisarchitektúra belső szintjének megemeléséről tanúskodik.

A feltáró által későbbinek meghatározott felső falréteg +32 centiméteres (109,92), vélhetően a felmenő falszakasz indítását jelző felszínének szintadata 12. századi, de későbbi keltezést is megenged. A kultuszhely déli oldalán +38 cm és +46–50 cm felszínnel ismerünk vörösmárvány, illetve téglapadló maradványt. Az átépítés a mélyebb padlóhoz tartozhat, de ennek datálása nincs megnyugtatóan lezárva.[101] A falréteg felszínén dokumentált téglák méretükkel, amint arra Kralovánszky Alán is utalt, a falréteg késő középkori keltezését valószínűsítik. A téglák falegyent képező rétegén gótikus kisépítészeti alkotás emelkedhetett, amelyet a 12. századi alapokra építettek, a korábbi építmény elbontásával. A 12. századi alapfalon túlnyúló, a falréteg „zsaluzatát" alkotó kvádersor szerepe nem az építmény nyilván gótikus nyílásokkal áttört falainak hordozása volt. Rajta már csak az építmény lábazatához kapcsolódó, körbefutó, lépcső jellegű kősor állhatott. Amennyiben a sírmaradványtól keletre feltárt beásásban talált, rács befogadására alkalmas, élszedett nyíláskeret a sír fölött és környezetében emelt építményből származik, ez annak késő középkori, gótikus voltát bizonyítja; talán ez lehetett a Bonfini által említett *sacellum*.

IRODALOM

ÁMF I–IV. — Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* I–IV. Budapest, 1987[3]–1998.

Árpád-kori legendák 1983 — *Árpád-kori legendák és intelmek*. A válogatás, a bevezető tanulmány, a jegyzetek és a szöveggondozás Érszegi Géza munkája. Ford.: Csóka J. Gáspár – Érszegi Géza – Kurcz Ágnes – Szabó Flóris. Bugapest, 1983.

Biczó 2011 — Biczó, Piroska: Das königliche Marienstift zu Székesfehérvár im Lichte der neueren Grabungen. *ActaHAHung* 52. (2011) 5–29.

Bogyay 1972 — Bogyay, Thomas von: Über den Stuhlweißenburger Sarkophag des hl. Stephan. *Ungarn-Jahrbuch* 4. (1972) 9–26.

Bogyay 1992 — Bogyay Tamás: Történeti forrás- és művészettörténeti stíluskritika Zalavár körül. *Zalai Múzeum* 4. (1992) 169–178.

[97] Szabó 1996, 28.

[98] Tóth Melinda már korábban felvetette a székesfehérvári faragványok ismeretében egy esetleges 12. századi építmény létét a kultuszhelyen. Tóth 1987, 104–106, 79. jegyzet, 108. jegyzet.

[99] *Pannonia Regia* 1994, 102–103, Kat. I-45. (Tóth S.).

[100] Ezt Kralovánszky Alán tételezte fel, feltételezését több munka is idézi. Kralovánszky 1989, 168; Marosi 2002, 323. Kralovászky Alán szóbeli közlésére és dokumentációjára hivatkozva: Tóth 1987, 106, 79. jegyzet.

[101] Dercsényi Dezső Anjou-korinak határozta meg. Dercsényi 1943, 50. Dercsényi 41 centiméterrel magasabban jelöli meg a márvány- és téglapadló felszínét. Viszonyítási síkját valószínűleg a templom több pontjától ismert, 109, 60–109, 74 felszínnel dokumentált mészkőtáblák jelenthetik, így a magasabban húzódó padlóról beszél.

Bonfini 1936	Bonfinis, Antonius de: *Rerum Ungaricarum Decades* I–III. Edd.: Fógel, Iosephus – Iványi, Béla – Juhász, Ladislaus. Lipsiae, 1936.
Borkovský 1972	Borkovský, Ivan: *Die Prager Burg zur Zeit der Přemisliden.* Praha, 1972.
Budinský-Krička – Fettich 1973	Budinský-Krička, Vojtech – Fettich, Nándor: *Das altungarische Fürstengrab von Zemplín.* Bratislava, 1973.
Dercsényi 1943	Dercsényi Dezső: *A székesfehérvári királyi bazilika.* Budapest, 1943.
Ehlers 2002	Ehlers, Joachim: Magdeburg – Rom – Aachen – Bamberg. Grablege des Königs und Herrschaftverständnis in ottonischer Zeit. In: *Otto III – Heinrich II. Eine Wende?* Hrsg.: Schneidemüller, Bernd – Weinfurter, Stefan. Stuttgart, 2000. 47–76.
Entz–Szakál 1964	Entz, Géza – Szakál, Ernő: La reconstitution du sarcophage du roi Étienne. *ActaHAHung* 10. (1964) 215–228.
Havasi 2003	Havasi Krisztina: „1200 körüli" faragványcsoport töredékei a középkori egri székesegyházból. *Agria* 39. (2003) 113–186.
Heinrich II. 2002	*Kaiser Heinrich II. 1002–1024.* Begleitband zur Bayerischen Landesausstellung 2002. Hrsg.: Kirmeier, Josef – Schneidemüller, Bernd – Weinfurter, Stefan – Brockhoff, Evamaria. Stuttgart, 2002.
Heitelné Móré 2001	Heitelné Móré Zsuzsa: Monostorok a Maros mentén. In: *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. Kiállítási katalógus – Pannonhalmi Bencés Főapátság. Szerk.: Takács Imre. Pannonhalma, 2001. 267–274.
Henszlmann 1876	Henszlmann Imre: *Magyarország ó-keresztyén, román és átmenet stylü műemlékeinek rövid ismertetése.* Budapest, 1876.
Józefowiczówna 1963	Józefowiczówna, Krystyna: *Z badan nad architektura przedromańska i romańska w Poznaniu.* Polskie badania archeologiczne 9. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1963.
Károly 1898	Károly János: *Fejér vármegye története* II. Székesfehérvár, 1898.
Klaniczay 2000	Klaniczay Gábor: *Az uralkodók szentsége a középkorban.* Budapest, 2000.
Komm 1990	Komm, Sabine: *Heiligengrabmäler des 11. und 12. Jahrhunderts in Frankreich. Untersuchung zu Typologie und Grabverehrung.* Manuskripte zur Kunstwissenschaft 27. Worms, 1990.
Kralovánszky 1967–1968	Kralovánszky, Alán: Contribution à la question du sarcophage de Székesfehérvár dit de Saint Etienne. *Alba Regia* 8–9. (1967–1968) 85–91.
Kralovánszky 1988	Kralovánszky Alán: Szent István király székesfehérvári sírjának és kultuszhelyének kérdése. In: *Szent István és kora.* Szerk.: Glatz Ferenc – Kardos József. Budapest, 1988. 166–172.
Kralovánszky 1989	Kralovánszky Alán: Szent István király székesfehérvári sírja és kultuszhelye. *FolArch* 40. (1989) 155–173.
Kurnatowska 1989–1990	Kurnatowska, Zofia: Archeologiczne świadectwa o najstarszych grobowcach w katedrze poznańskiej. *Roczniki Historyczne* 55–56. (1989–1990) 71–84.
Marosi 1999	Marosi Ernő: Mai képünk a középkori művészet kezdeteiről Magyarországon. In: *Magyarok térben és időben.* Nemzetközi Hungarológiai Konferencia, Tatabánya–Esztergom, 1996. május 28–31. Szerk.: Fülöp Éva Mária – Kisné Cseh Julianna. Tata, 1999. 277–292.
Marosi 2000a	Marosi, Ernő: Das Grab des heiligen Stephan in Stuhlweißenburg (Székesfehérvár). In: *Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie* I–II. Hrsg.: Wieczorek, Alfried – Hinz, Hans-Martin. Stuttgart, 2000. II. 625–627.
Marosi 2000b	Marosi Ernő: „Quam qui vidit, testimonium veritati verborum nostrorum perhibet". Megjegyzések Szent István székesfehérvári prépostsági templomának képéhez elbeszélő forrásainkban. In: *„Magyaroknak eleiről". Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendős Makk Ferenc tiszteletére*. Szeged, 2000. 349–363.

Marosi 2002 — Marosi Ernő: Szent István korának képe a művészettörténet-írásban. In: *Szent István és az államalapítás.* Szerk.: Veszprémy László. Budapest, 2002. 306–348.

Nagy 1972 — Nagy, Árpád: Origine et iconographie du sarcophage de Székesfehérvár. *Alba Regia* 13. (1972) 167–184.

Nagy 1954 — Nagy Emese: A székesfehérvári István koporsó keletkezése. *MűvÉrt* 3. (1954) 101–106.

B. Nagy – Tóth 2000 — B. Nagy Katalin – Tóth Melinda: Kutaspuszta Árpád-kori templomának díszítése. In: *A középkori Dél-Alföld és Szer.* Szerk.: Kollár Tibor. Szeged, 2000. 241–255.

Oswald 1969 — Oswald, Friedrich: In medio Ecclesiae. Die Deutung der literarischen Zeugnisse im Lichte archäologischer Funde. *Frühmittelalterliche Studien* 3. (1969) 313–326.

Pannonia Regia 1994 — *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541.* Kiállítási katalógus – Magyar Nemzeti Galéria. Szerk.: Mikó Árpád – Takács Imre. Budapest, 1994.

Schubert–Lobbedey 2001 — Schubert, Ernst – Lobbedey, Uwe: Das Grab Ottos des Großen im Magdeburger Dom. In: *Otto der Große. Magdeburg und Europa* II. Katalog. Hrsg.: Matthias Puhle. Mainz, 2001. 381–390.

Schulze-Dörrlamm 1993 — Schulze-Dörrlamm, Mechthild: Bestattungen in den Kirchen Großmährens und Böhmens während des 9. und 10. Jahrhunderts. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 40. (1993) 557–620.

SRH I–II. — *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* I–II. Ed.: Szentpétery, Emericus. Budapest, 1937–1938.

Szabó 1996 — Szabó Zoltán: A szentté avatott Imre herceg kultuszhelyének kérdése a székesfehérvári prépostság Nagyboldogasszony templomában. *Műemlékvédelmi Szemle* 1996/2. 5–52.

Szabó 2001 — Szabó Zoltán: Találkozások Szent István és Szent Imre sírja körül. In memoriam Kralovánszky Alán. *Magyar Múzeumok* 7/1. (2001) 6–8.

Szabó 2007 — Szabó Zoltán: Szent Imre sírja és kultuszhelye. In: *Szent Imre 1000 éve. Tanulmányok Szent Imre tiszteletére, születésének ezredik évfordulója alkalmából*. Szerk.: Kerny Terézia. Székesfehérvár, 2007. 37–44.

Tóth 2007 — Tóth Endre: In paradisum deducant te angeli… (A székesfehérvári szarkofágról). *Alba Regia* 36. (2007) 107–164.

Tóth 1987 — Tóth, Melinda: Die Umbauung des Heiligenkreuz-Altars in der Kathedrale zu Pécs. In: *Skulptur des Mittelalters. Funktion und Gestalt.* Hrsg.: Möbius, Friedrich – Schubert, Ernst. Weimar, 1987. 81–108.

Tóth 1988 — Tóth Melinda: A művészet Szent István korában. In: *Szent István és kora.* Szerk.: Glatz Ferenc – Kardos József. Budapest, 1988. 113–132.

Tóth 1994 — Tóth Sándor: A székesfehérvári szarkofág és köre. In: *Pannonia Regia* 1994, 82–86.

Varjú 1930 — Varjú Elemér: Szent István koporsója. *Magyar Művészet* 6. (1930) 372–379.

Wallmann 1996 — Wallmann, Peter: Tumba und Schrein. *Frühmittelalterliche Studien* 30. (1996) 215–247.

Zoll-Adamikova 1991 — Zoll-Adamikova, Helena: Frühmittelalterliche Bestattungen der Würdenträger in Polen (Mitte des 10. bis Mitte des 12. Jh.). *Przegląd Archeologiczny* 38. (1991) 109–136.

THE BURIAL PLACE OF KING STEPHEN THE SAINT IN THE PROVOSTAL CHURCH OF THE VIRGIN MARY, SZÉKESFEHÉRVÁR

Piroska Biczó

In the Lesser Legend of St. Stephen and in the Legend edited by Bishop Hartvik, the Provostal Church of the Virgin Mary in Székesfehérvár is indicated as the burial place of the king. In a study published in 1930, Elemér Varjú identified a stone tomb as the burial sarcophagus of St. Stephen. For a long time, the approximate location of the burial place and the mode of burial within the church were not in question, despite the fact that later on some researchers questioned Varjú's theory.

During excavations carried out in 1970, Alán Kralovánszky uncovered along the axis of the main nave the remains of a burial pit built from large ashlars. He identified these remains as the burial place of Stephen and linked them to his canonisation. Kralovánszky's opinion regarding the identification of the burial pit is by now generally accepted. The antagonism between the sarcophagus – richly carved and intended for a site above ground level – and the burial pit itself was resolved by Sándor Tóth when he identified the sarcophagus as part of a sepulchral monument built after Stephen's canonisation. He also raised the possibility that the sarcophagus, which dated from the Roman era, was originally – still without re-carving – in the earth in the burial place discovered by Alán Kralovánszky, and that the king was buried in it.

The study presents the excavation findings for the burial pit and its surrounding area, and gives a detailed archaeological description aimed at clarifying what can be accepted as fact in connection with the burial pit and at illuminating conclusions of studies hitherto that rest on uncertain foundations. During the account, it discusses separately the remains of the built burial pit uncovered by Alán Kralovánszky, the surviving foundation walls built on a U-shaped ground plan to the west of it and partly over them, and floor remains documented in the environs of the burial pit.

The study does not call into question Kralovánszky's identification of the pit uncovered along the axis of the main nave as the burial place of King Stephen the Saint. Referring to a study by Oswald, Kralovánszky proved convincingly that the phrase *in medio* can indicate widely differing points within the church, all of them, admittedly, somewhere along the longitudinal axis of the building. Designated as *in medio*, the burial places of eminent persons have been found along the longitudinal axis, from the entrance to the choir. The positioning of King Stephen's burial place in the provostal church can therefore be regarded as clarified. However, the identification of this first burial place runs into difficulties in material terms. On the basis of Kralovánszky's description of the burial chamber with its few data and an analysis of the drawings and photographs available, the author does not considered it proven that the king's first burial place was a pit lined with stone slabs, as hypothesised by Kralovánszky. The built walls, the impresses that can be regarded as the pit lining, and the sections of pit wall that have survived all belong to one and the same structure. The study therefore aims first of all to establish the age of the built burial chamber uncovered by Kralovánszky. Research in connection with the burial of Stephen has come up with a number of possible versions. Burial in a sarcophagus at ground level, burial in a sarcophagus in the ground, and burial in the ground in a burial pit lined with stone slabs have all been suggested; also, we should not overlook as the first place of burial the burial chamber uncovered by Alán Kralovánszky and dated by him to the time of Stephen's canonisation. Because of the large-scale destruction to the burial chamber and its surrounding area, it is difficult to use archaeological stratigraphy arguments and other observations to support the dating or to oppose it.

The unusual thickness (90 cm, 115 cm) of the walls of the burial chamber uncovered by Alán Kralovánszky points to an structure of considerable size above the burial itself, a structure which could have been built after Stephen's canonisation. Since only the western end of the burial chamber had survived, Alán Kralovánszky found no traces indicative of roofing; he merely hypothesised that the chamber was vaulted. Whether the sarcophagus was placed above the burial chamber, and if so, how, can only be imagined: we cannot really know. The author's thoughts below rest on the hypothesis that the Roman sarcophagus was re-carved at the time of the canonisation and positioned on the royal saint's shrine. The walls of the burial chamber that have survived could have supported walling that rose higher, but also could have supported a screen-type structure around a slightly raised sarcophagus. After the canonisation, it was,

presumably, possible to look into the burial pit in some way, whether this pit had been made at the time of the king's burial or at the time of his canonisation. In the latter case, only this can explain the careful fashioning of the burial chamber's interior. According to research conducted by Zoltán Szabó, in the case of the tomb of Stephen's son, Prince Imre (Emeric), who was likewise buried in the provostal church and canonised in 1083, a pit smaller than the burial pit was constructed above the last mentioned subsequently, and a piece of the (incomplete) cover of the pit indicates a solution allowing people to look in.

From the late 11th century, relics of saints were positioned higher and higher, with the placing of a relic high above the back of a shrine counting as the greatest honour. Recognised by Ernő Szakál, a part of the sarcophagus lid that was less thoroughly worked and apparently unfinished, along with the lower, 18–20-cm-wide strip of the sarcophagus that was hardly worked at all, directed Ernő Marosi's attention to those reliquary tombs along pilgrimage routes in France which are stone sarcophagi in raised positions. The question is whether in the case of this particularly large and heavy sarcophagus a similar approach was adopted when the shrine was first built, and if so, exactly how high the sarcophagus was set. The need for pilgrims to look into the burial pit, however, required that it be raised to some degree. All this may have influenced the timing of the construction of the shrine to Stephen. This shrine is first mentioned in 1237 and was in all probability sited at his place of burial at the canonisation. In this connection, however, there are no sources on the extent of the role of relics and a reliquary in the fashioning of the new shrine. According to Bonfini, the body of the king rested in a chapel *(sacellum)* inside the church; he uses a similar term for the shrine of St. Imre (Emeric), too.

The portrayal of the burial area before the canonisation and after this event raises numerous unsolved questions, owing to the fragmentary state of the remains. At the time of the burial and afterwards, we can reckon only slightly with an emphatic fashioning of the tomb and its surroundings. In the centuries just before and after the first millennium, the rank of the deceased was indicated not by the outward appearance of a tomb, but by its positioning. In discussing the area around the tomb, the author casts doubt on the possible existence – hypothesised by Zoltán Szabó – of a screen spanning the entire church in a crosswise direction that was built at the time of the canonisation. The absence in the documentation available of individual grounding areas in an incomplete band of limestone slabs belonging to an early floor in the church is inconsistent with the screen hypothesised. The grounding of the burial chamber, whose outer measurements were 4.4 × 3.5 metres, around the sarcophagus, the ground area of which was 230 × 111/112 cm, was suitable for the support of a screen around the sarcophagus. Connected to the row of limestone slabs in the vicinity of the tomb, remains of an ornamented floor made from bricks and pieces of greyish white marble of various hues came to light.

Further away from the tomb of St. Stephen, to the north but still in the main nave, an ornamented floor made before the radical rebuilding of the church in the 12th century was encountered. In 1998, above the red terrazzo, floor elements were discovered that were set in mortar very rich in lime. Among them were almond-shaped pieces of marble. The contention that the ornamented floor in the area of the tomb was used up until the Ottoman occupation period is not supported by the documentation; instances of rebuilding of the area around the tomb attest to the raising of the floor levels.

The construction work marked by the surviving stretches of U-shaped wall brought a significant change following the canonisation. We do not know the extent of this construction work because of digging discovered on the east side of the tomb and the shrine, but we may conclude from the foundation trenches that a small structure 5.4–5.5 m wide and 8–9 m long may have been built on the shrine. At the time it was made, the earlier structure made after the canonisation was, in all likelihood, completely or partially demolished. At least, we may think this, judging from its grounding 15–30 cm wide on the walls of the burial chamber. In the south nave, the height of the floor following the major reconstruction of the church in the 12th century is known: it can be established at around +20–26 cm (109.80–109.86). The crown of the surviving U-shaped wall likely at the +10–20 cm (109.70–109.80) level considered earlier allows construction in line with a new floor level even before the major rebuilding of the church in the 12th century. But the new, larger, shrine may have been built directly after this, at the latest, however, in connection with the rebuilding of the church in the 12th century. Since research dates the bases of the 12th-century pillars and the few remaining pillar capitals to the period 1100–1150, we should rather reckon with the latter possibility. The earlier carefully fashioned area, intended to be visible, on the inner side of the remaining U-shaped walling can be communicated neither in photographs nor in drawings. It would have conformed to the earlier floor level in front of the burial chamber, and would have supported it. On the

southern stretch of the U-shaped walling, on the inner side of a wall layer 10–15 cm thick identified as belonging to the rebuilding of the walls, a stone built into the wall but protruding from it attests to the raising of the inner level of the small structure mentioned above.

Identified by the archaeologist as later, the upper wall layer is +32 cm (109.92); the datum regarding the level of the surface indicating the beginning of presumably a vertical section of wall permits dating to the 12th century, but a later dating also. On the south side of the shrine, we encountered remains of a floor consisting of red marble and brick at levels of +38 cm and +46–50 cm. The rebuilding may belong to the deeper floor, but the dating of this is not yet resolved convincingly. On account of their size, as Alán Kralovánszky, too, says, the bricks documented at the level of the wall layer make it likely that this particular floor is from the late medieval period. The layer of bricks comprising capping may have supported a small Gothic structure built on 12th-century foundations following the demolition of the earlier structure. The role of the ashlars protruding beyond the foundation wall and forming the 'mould' for the wall layer was not to support the structures' walls which were clearly pierced through with Gothic apertures. On them already may have run only a step-like line of stones running round and connected to the base of the structure. It cannot be excluded that this structure was the *sacellum* mentioned by Bonfini.

GONDOLATOK EGY 12. SZÁZADI SZÉKESFEHÉRVÁRI FARAGVÁNYCSOPORTRÓL

Mentényi Klára

„Többször előjő a székes-fejérvári domborművel diszített épülettöredékek közt egy sajátos henger-pálcza fonadék; hosszúkás medaillonjait mindenütt három-négy közös kocsányú, újjazott szárnyaslevél tölti be. Ha szőlőszerű bogyóval nem volna kapcsolatban egyenként cserfa, közös száraikon pedig szelid gesztenyefa levelének kellene tartanunk. Így e bogyók miatt szőlőindafonadéknak kell neveznünk, mely két sik lapot egy nagy álló archivoltot, egy az előbbihez hasonlóan három darabból álló, homorított pilléroszlopot díszít".[1]

Gerecze Péter, aki a millenniumi kiállítás előkészítése kapcsán műtörténészként első ízben nézte meg alaposan a székesfehérvári püspökségen őrzött, középkori kőfaragványokat, érthető módon azonnal felfigyelt a motívumkincsét tekintve jól körülhatárolható együttesre. Bizonyára amúgy is meglepetést okozott számára az a több vonatkozásban is szembeötlő hasonlóság, amelyet az újonnan látott és az általa már korábbról ismert, jóval nagyobb mennyiségben fennmaradt pécsi kőemlékek között tapasztalt. A fehérvári román kori töredékek legtöbbjét ugyan egységesen a pécsi székesegyház restaurálása során frissen előkerült „kősátorhoz" kapcsolta, jó formaérzékkel mégis rögtön felfigyelt arra, hogy míg az egyik nagyobb csoportnál ez rendszeres és szoros motivikus összefüggést jelent, a másiknál azonban csupán az „oltársátor" hátoldalán *in situ* maradványként talált vízszintes párkánnyal, illetve – a jellegzetes akantuszlevélsor tekintetében – egy eltérő szerkezethez tartozó fülkekereteléssel áll fenn lényeges stíluspárhuzam.[2] Nagy tanulmányában az utóbbi székesfehérvári csoportból három függőleges faragványt, három íves bélletdarabbal együtt, a „főkapu" elemeinek vélt. A korábbi szőlőlevél-motívum helyett itt „inkább szelid gesztenyefa-leveleknek", majd „csipkés ujjas levelű vesszőfonadék"-nak nevezett díszítményt hordozó ív sugarát 104 centiméterben, vagyis a teljes nyílás szélességét kb. 2 méterben határozta meg. Kissé részletesebben tárgyalta a csoport többi tagját is, amelyek közül a félhengertaggal rendelkező darabokat továbbra is a pécsi „kőmennyezet romjainak keleti falát metsző párkánykő" szoros analógiájaként értékelte.[3]

Mindebből kiindulópontként Gereczének azt az egyébként jól ismert feltevését szeretném hangsúlyozni, miszerint a pécsi népoltár körébe tartozó kőfaragványok (az ominózus párkány kivételével) fehérvári párhuzamai az alkalmazott motívumkincs szempontjából elkülöníthetőek azoktól az ugyancsak a prépostsági templomból származó, nagyjából hasonló korú töredékektől, amelyeken a köríves mezőket alkotó, egyetlen érből álló, kanyargó, sok esetben egymáson áthurkolt, íves mezőt formáló szalagokból jellegzetes, rovátkolt szegélyű levelek nőnek ki. Ez utóbbi kőelemeken az említett motívumhoz gyakran antikizáló akantuszdísz, valamint – főleg a szegélyeken – fogrovat is társul. Függetlenül a 11. századi, téves datálástól, továbbá attól, hogy a sajnos jóval kisebb számú román kori emlékkel rendelkező székesfehérvári királyi templom faragott elemeit – elsősorban Gerecze megközelítése nyomán – a szakirodalom sokáig a pécsiek követőiként tartotta számon,[4] a szerzőnek azon felismerése,

1 Gerecze 1896, 235.

2 Gerecze Péter, aki 1881–1893 között a pécsi főreáliskola tanára volt, közelről ismerte a Friedrich Schmidt által ebben az időszakban historizáló stílusban átépített pécsi székesegyházat és annak részleteit. Csemeginé Tompos 1964. 1890 körül számos fényképet készített a munkálatok során kibontott, illetve előkerült középkori kőfaragványokról. Bakó 1993, 324–361. kép; Kerny 1990.

3 Gerecze 1897, 121–126, 127–137. kép. A szövegben a 134. és 135. számú képet felcserélve említi.

4 Ezt a sorrendet első ízben Tóth Sándor kérdőjelezte meg a székesfehérvári prépostsági templom nyugati kapuzatának rekonstrukciójához írt, fiatal kori kéziratos munkájában. Tóth S. 1962, 77–89.

miszerint a stílusát tekintve némiképp eltérő két csoport Fehérváron valószínűleg két vagy több külön szerkezethez tartozhatott,[5] minden lokalizálási kísérlet szempontjából komoly jelentőséggel bír. A következőkben az egyik csoportot részletesen is elemezzük.

A NYUGATI KAPUZAT KÖRE

A székesfehérvári, 12. századi kőanyag összefüggéseinek tisztázását elsősorban Tóth Sándornak köszönhetjük, aki a Lux-árkádok alatti kőtár román kori gyűjteményének körültekintő feldolgozása révén, gondos mérések nyomán, több egymásra épülő fázisban elkészítette a királyi prépostsági templom 12. századi, nyugati kapuzatának elméleti rekonstrukcióját *(1. ábra)*. A 19-20 darab meglévő kőelemet magában foglaló, egykor azonban ennek sokszorosát tartalmazó, mintegy 6,4 m magas és 6 m széles, kb. 2 méteres nyílással rendelkező főbejárat rajzban felszerkesztett nézet- és alaprajza is napvilágot látott, s a székesfehérvári múzeum állandó kiállításán több mint húsz évig megtekinthető volt

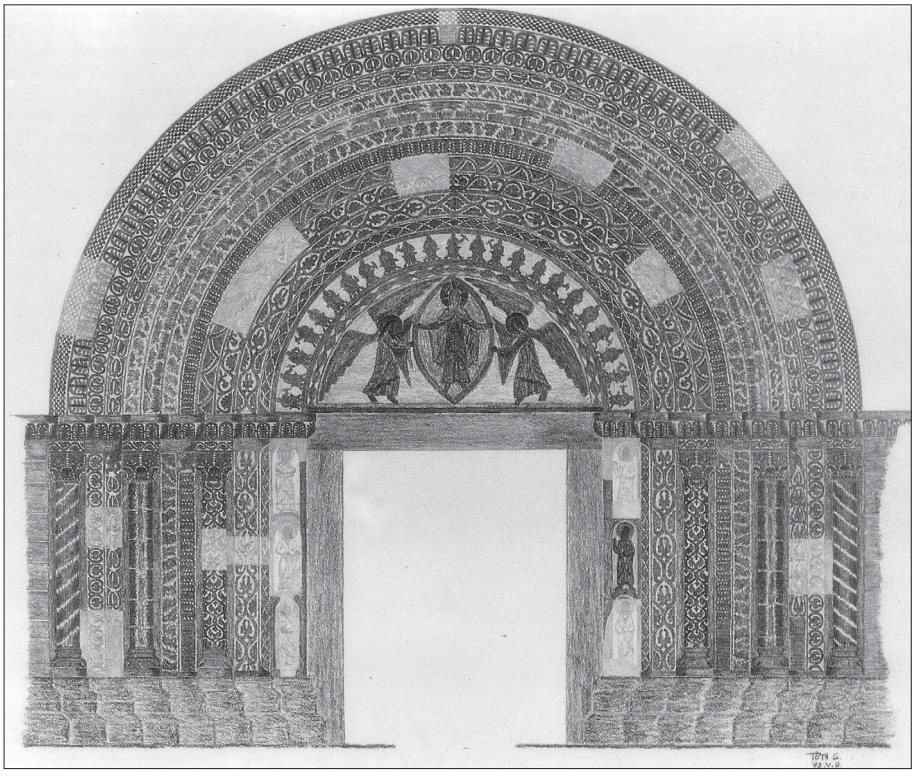

1. ábra. Tóth Sándor rekonstrukciós rajza a székesfehérvári kapuról, 1972. *Pannonia Regia* 1994, Kat. I-31. kép nyomán
Fig. 1. Drawing by Sándor Tóth showing his reconstruction of the portal at Székesfehérvár, 1972. After *Pannonia Regia* 1994, Cat. I-31

[5] Gerecze csupán a szőlőinda-fonadéknak, csipkés ujjas levelű vesszőfonadéknak, továbbá gesztenyefalevélnek nevezett motívummal díszített ún. szőlőleveles csoporttal kapcsolatban szólt konkrét szerkezetről. 1896-ban „nagy archivolt"-ról, egy évvel később azonban bizonyos függőleges darabokkal kapcsolatban „parapetum és talán főkapu béllet maradványai"-ról írt, amely egy „körülbelül két méter nyílású ívnek maradványa lehet". Gerecze 1896, 235; Gerecze 1897, 123. Természetesen a székesfehérvári Szűz Mária-prépostság román kori anyagában – nem beszélve a 11. századra datálható, sajnos kisszámú töredékről –, a 12. századi anyagban szintén számos egyéb, eltérő formakinccsel rendelkező, illetve az említetteknél szűkebb összefüggések közé tartozó kőelem található.

2. ábra. Szent Kereszt oltár a pécsi Dómmúzeumban. Fotó: Havasi Krisztina, 2014
Fig. 2. Holy Cross altar in the Cathedral Museum in Pécs.
Photograph: Krisztina Havasi, 2014

az eredeti faragványok segítségével bemutatott kapuzat egy összeállított részlete.[6]

Az érdemben mindmáig meg nem kérdőjelezett rekonstrukció[7] – részben hatalmas méretei, részben valószínűleg Krisztus mennybemenetelével kapcsolatos ikonográfiai programja miatt – az apostolos szárkövek mellett, kétoldalt hat-hat bélletréteget magában foglaló kapuzatot a királyi prépostsági templom nyugati bejárataként lokalizálja. Ezt azért fontos megjegyezni, mert elsősorban rajta jelennek meg azok, a faragvány teljes felületét elborító stilizált növényi és tisztán dekoratív ornamensek –

[6] Tóth Sándor fent említett, kiadatlan kézirata (Tóth S. 1962) után a város ezer éves fennállásának ünnepén, 1972-ben új állandó kiállítás nyílt meg a székesfehérvári István Király Múzeumban, amely egészen 1998-ig látogatható volt. 1979-ben írt szakdolgozatomban (MenténYi 1979) nagyban támaszkodtam Tóth tanár úr munkájára, aki nem csupán kézirata átengedésével, hanem tanácsaival is sokat segített. Tóth Sándor a kiállítás megnyitását megelőző hónapokban a kapuzatról szép ceruzarajzot készített, amely a *III. Béla emlékezete* című kötetben jelent meg először, lásd: *III. Béla* 1981, 47. kép. A kapu alaprajzi vetületét Tóth Sándor 1983-ban publikálta. Tóth S. 1983, 396–397. Az összefoglaló tanulmány azonban csak 1994-ben született meg. Tóth S. 1994.

[7] Fitz Jenő a későbbi kapurekonstrukcióba tartozó faragványok egy részét tévesen a prépostsági templom helyett az alsóvárosi Szent Márton-templomból származtatta. Fitz 1956. Kralovánszky Alán elfogadva a kapurekonstrukciót, azt egy olyan déli, kegyúri bejáratnak tartotta, amely nagyjából egy vonalban lehetett Szent István kultuszhelyével, tehát a keletről számított IV–V. pillérköz vonalában. Kralovánszky 1991, 14. Két egymással szemközti, kb. 220 cm széles falalapozásból következően Szabó Zoltán a prépostság déli kerengőjéből a mellékhajóba, éppen a Szent Imre-sírral szemközt nyíló, s a főhajó pilléreivel egykorú, nagyobb román kori kapuépítmény meglétét feltételezi a későbbi Anjou-kápolna helyén. Szabó 2004, 65–66. Ugyanakkor a feltáró régész, Biczó Piroska a megmaradt felső síkján 220-230 cm széles alapozást az Anjou-kápolna déli falának tartja, s a túloldali főhajófal bővítését is a 14. századi építkezéshez kapcsolja. Biczó 2004, 49–52.

egymáson gyakran áthurkolt, legtöbbször hárombordás indákból, szalagokból kinövő öt,- illetve háromujjú palmetták-félpalmetták, illetve az őket egymástól elválasztó, lyuggatott szalagos sávok, továbbá stilizált levélsorok és sakktábladíszek –, amelyek stílusukat tekintve sok tekintetben közel állnak a pécsi népoltár faragványegütteséhez.[8]

Lényeges azonban felhívni a figyelmet arra, hogy a székesfehérvári emlékanyagban még jó néhány olyan faragvány található, amely ugyan nem illeszthető be a kapu szerkezeti összefüggéseibe, mégis – a csupán ott előforduló motívumok és azok faragásmódja alapján – egyértelműen vele rokonítható. A szóban forgó, 1938-ban már jórészt ismert és a kőtárba is beválogatott,[9] de azóta sem közölt darabok eredeti funkciójára nézve Tóth Melinda egy, a pécsi Szent Kereszt oltárhoz *(2. ábra)* hasonló, szilárd falakkal és díszes homlokzatokkal kialakított, önálló kisépítményre gondolt.[10] A faltagoló elemekkel, nyíláskeret- és ívtöredékekkel jellemezhető, gazdag ornamentikájú együttes kapcsán feltételezte, hogy azok a székesfehérvári prépostsági templom középhajójában Kralovánszky Alán által 1970–1971-ben feltárt Szent István-sírral[11] összefüggő, s egyben a sokkal nagyobb mértékben fennmaradt pécsi oltársátor *(2. ábra)* előzményét jelentő, 12. század közepe táján megújított oltárépítmény töredékei.[12]

A 2000. év *Basilica grandis et famosa* című kiállításának[13] rendezésekor azt gondoltuk, hogy a rekonstruált kapuzat stílusát képviselő további faragványok egy hasonlóképpen gazdagon díszített homlokzathoz, még inkább előcsarnokhoz tartozhattak. Ily módon vettünk számba 26 darab, egymással egyértelmű szerkezeti kapcsolatba nem hozott, s nagyobb részben nem is hozható kőelemet, amelyek bár azonos stílust képviselnek, nem sorolhatók be a kapuzat szigorú méretrendjébe. A függőleges helyzetű és íves töredékek együttes jelenlétéből arra lehet következtetni, hogy valamiféle nyílásokhoz tartozó keretelések, falba épített árkádívek, ívindítások, párkányok voltak, amelyek eredetileg akár több, különböző építmény részei is lehettek.

A pécsi analógia szempontjából talán a legkarakteresebbnek számít két, egymáshoz nagyon ha-

[8] A kapu ikonográfiai értelmezéséről: Tóth S. 1994, 119. A pécsi Szent Kereszt oltárról: Hajós 1966. A stíluskapcsolatokról: Gerecze 1896, 233–237; Gerecze 1897, 121–126; Szőnyi 1906, 32, 2. jegyzet; Gerevich 1938, 161–165; Dercsényi 1942, 29–30; Dercsényi 1943, 82–84; Fitz 1960, 18–21; *Árpád-kori kőfaragványok* 1978, 161–165, 17–18. kép; Tóth M. 1978a, 39–45; Tóth M. 1978b; Tóth M. 1979; Tóth M. 1987, 104–108.

[9] Közülük Tóth Melinda Tóth M. 1987, 106, 79. jegyzet; Dercsényi 1943, 111–126. kőtári katalógusának sorszámait alapul véve elvben a következő darabokkal kapcsolatban gondolt a székesfehérvári prépostság Szent István-sírjával összefüggésben kialakított 12. századi oltárra: 33=XIX/30, 35=XIX/31, 39=XIX/29, 45=XIX/41, 20=XIX=17. Vele együtt még összesen hat darab azonosítatlan faragványt említ, ezek a Dercsényi-katalógus számaiból kiindulva talán: 16=XIX/12, 22=XIX/18, 24=XIX/16, 62=XIX/49. Közülük a 16=XIX/12 faragványról, továbbá több, Dercsényi idején ugyan beszámozott, de katalógusba nem vett, talán a kerítésfalra helyezett, ugyanebbe a körbe tartozó kőelemről (I/2, XIX/19, 676) mindenesetre tudjuk, hogy legkésőbb 1931-ben már a múzeum gyűjteményébe tartoztak, mert jól azonosíthatók egy korabeli fényképen. Marosi A. 1931, 15. A Dercsényi könyvében szereplő számok mellett a kőtárrendezéskor általunk adott és lassan húsz év óta használt számokat adjuk meg. Jelen tanulmányban az egyes faragványok megjelölésére a későbbiekben is ez utóbbi számozást alkalmazzuk. A római számok a Lux-árkád alatt és a kerítésfalon elhelyezett, 1996-ban onnan a Budai úti kőraktárba szállított, az arab számok pedig a Szent István Király Múzeum (a továbbiakban: SZIKM) pincéjéből származó, és ugyanoda vitt kőtöredékekre vonatkozik. M betűvel a múzeumi állandó kiállítás elbontása után elvitt darabokat jelöltük. A Kőrösi Jenő magángyűjteményében őrzött két töredék esetében – a feldolgozásnál adott gyűjteményi sorszám előtt – a tulajdonos nevét szerepeltetjük.

[10] Tóth M. 1987, 104, 106, 79. jegyzet. Érdemes megjegyezni, hogy azokat a levélsoros töredékeket, amelyeket Fitz Jenő 1960-ban kiadott újabb kőtári katalógusában már egyértelműen, mint az István király kápolnájából valókat említi (25=D20, 27=D22, 29=D24; Fitz 1960, 18–19.), először Dercsényi Dezső datálta a 11. század végére és kapcsolta Szent István király sírkápolnájához. Mindenképpen tudni kell azonban, hogy 1970-ig első királyunk szentté avatása utáni sírépítményeként az 1936–1937-es ásatások folyamán feltárt, az apszissal egy vonalban, de már a templomon kívül, tőle délre emelt kápolnát tartották. Gerevich 1938, 50; Dercsényi 1943, 34–37.

[11] Kralovánszky 1988; Kralovánszky 1989.

[12] Tóth M. 1987, 104, 106, 79. jegyzet; Tóth M. 1994, 123–127. A Szent Kereszt oltár és Szent István király sírja közötti 11. századi összefüggésekről: Tóth M. 1988, 119–120.

[13] A prépostsági templom történetét a kőfaragványokkal együtt bemutató kiállítás, amelyet a székesfehérvári prépostsági templom kőfaragványaival foglalkozó munkacsoport (Bartos György, Biczó Piroska, Bodó Balázs, Bozóki Lajos, Buzás Gergely, Lővei Pál, Menténi Klára, Papp Szilárd, Szabó Zoltán, Tóth Melinda) – 1997–2000 között végzett feldolgozó munkájára támaszkodva – rendezett, 2000-ben a Szent István Király Múzeum Csók István Képtárában csak néhány hónapig volt látható; katalógus sajnos nem készült hozzá. Menténi–Bartos 2001.

3. ábra. Függőleges falpillér töredéke lyuggatott szalagos, indás-palmettás díszítéssel, középen levésett homlokoldallal (XIX/34) a Lux-árkádok alatti kőtárban. Fotó: Hack Róbert, 1995
Fig. 3. Fragment of a pilaster with perforated ribbon decoration, trailer-and-palmette decoration, and with the front side chiselled off in the middle (XIX/34); in the lapidarium beneath the Lux Arcade. Photograph: Róbert Hack, 1995

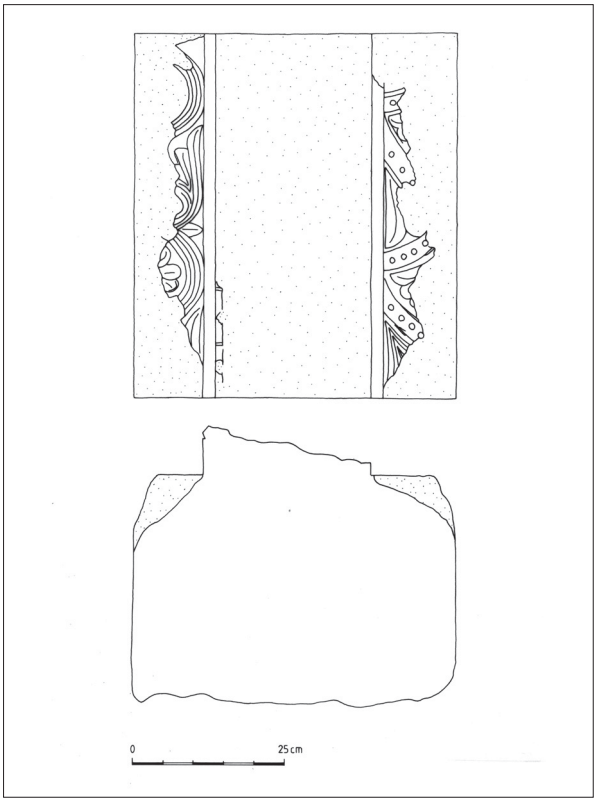

4. ábra. Függőleges falpillér töredéke lyuggatott szalagos, indás-palmettás díszítéssel, középen levésett homlokoldallal (XIX/34).
Rajz: Menténi Klára, 1998
Fig. 4. Fragment of a pilaster with perforated ribbon decoration, trailer-and-palmette decoration, and with the front side chiselled off in the middle (XIX/34).
Drawing: Klára Menténi, 1998

sonló töredék; sajnos mindkettő erősen lepusztult állapotban maradt ránk. Egyikük 1995–1996-ban a Lux-kőtárban volt, párját a Szent István Király Múzeum épületének pinceraktárában találtuk az 1997–2000. évi rendezés[14] során. Mindkettő álló formájú falpillérből származik; jellemző rájuk, hogy szélső, függőleges sávjaik díszítettek, s eredetileg ugyancsak faragott felületű, szélesebb, kiugró középső tagozataikat egy későbbi időben levésték. Annak ellenére, hogy a két faragvány magassága között jelentős eltérés van, összetartozásuk szorosnak mondható. A minden oldalán mérhető, magasabb kőtömbből kiindulva (XIX/34; *3–4. ábra*) teljes szélességük kb. 51-53 cm volt, amelyből szélső sávjaik 12-13 centimétert foglaltak el. Ezeket belső oldalukon 1,5-2 cm keskeny sima szegélyek választották el a 26 centiméteres kiugró, középső tagozattól. Díszítésüket tekintve nem tartoztak ugyanahhoz

[14] XIX/34. Ismeretlen lelőhelyről. SZIKM, ltsz. nélkül. Dercsényi 1943-as katalógusában nem szerepel. Elképzelhető, hogy 1938-ban a kerítésfalon kapott helyet, s csak jóval később, az 1970–1980-as években válogatták be a Lux-árkádok alatt kiállított kőfaragványok közé. Közöletlen. Méretei: m.: 60 cm, sz.: 52-53 cm, v.: 45 cm, kiugró tagozatának mérhető sima szegélye: 6 cm, függőleges sávok sz.: 11,5-12 cm, függőleges belső szegélyek sz.: 1,5-2 cm. Az általunk 624. számon nyilvántartott másik darabot a kőfaragványok rendezése során fedeztük fel a Fő téri múzeumépület pinceraktárában. Feketével ráfestett 218. szám (1936–1938). Pontos lelőhelye ismeretlen. Elképzelhető, hogy 1938-ban szintén a kerítésfalon kapott helyet, s csak később, az 1970–1980-as években válogatták be a Lux-árkádok alatt kiállított kőfaragványok közé. Közöletlen. Méretei: m.: 30 cm, sz.: 50 cm, v.: 45 cm, kiugró tagozatának sz.: 26 cm, v.: 11 cm, ép oldalsó sávjának sz.: 13 cm, függőleges belső szegély sz.: 1,5 cm.

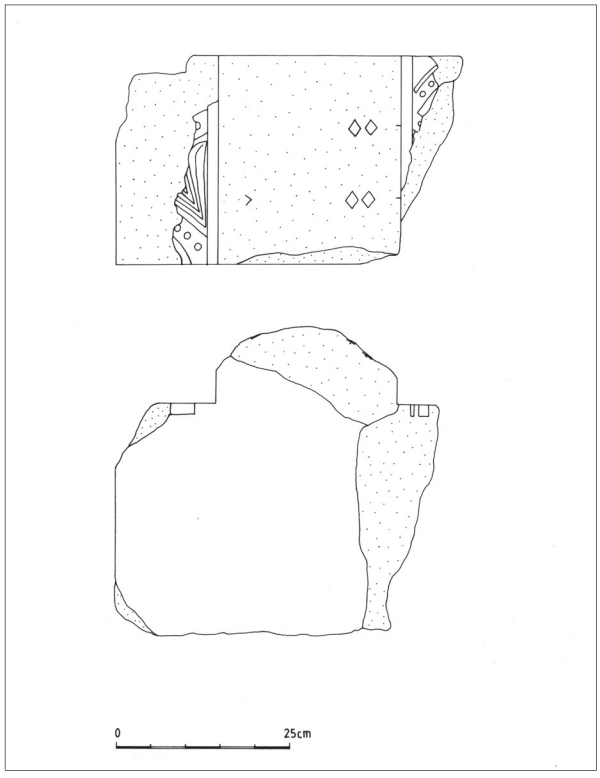

5. ábra. Függőleges falpillér töredéke lyuggatott szalagos-palmettás díszítéssel, levésett homlokzati oldallal (624). Rajz: Menténi Klára, 1998
Fig. 5. Fragment of a pilaster with perforated ribbon decoration and with the front side chiselled off (624). Drawing: Klára Menténi, 1998

6. ábra. Függőleges falpillér két összetartozó, de törésfelületen nem illeszkedő darabja, a felsőn levéldísszel (624). Fotó: Menténi Klára, 2014
Fig. 6. Two pieces from a pilaster, with leaf decoration on the upper piece; they do not fit together along their fracture lines (624). Photograph: Klára Menténi, 2014

az oldalhoz, mert míg az első, magasabb kövön a tört vonalú, lyuggatott szalaggal elválasztott, stilizált félpalmettákból kialakított egyik sáv mellett a másik szélen megjelenik a hárombordás kanyargó indába írt és belőle kinövő palmettákkal, illetve térkitöltő levélkével megformált, jellegzetes növényi ornamens is, az alacsonyabb darab mindkét oldalán az előző motívum ismétlődik. A magasabb kőelem esetében jól megfigyelhető egy 5,5 centiméteres sima szegély, amellyel a kiugró tagozat indult. Ez azt jelenti, hogy a díszített felületeket a sarkokban egymásra merőleges, keskeny sima sávok határolták.

Mivel a középső felületeket lefaragták, pontosan nem lehet tudni, milyen díszítésük volt. Az alacsonyabb kőtöredék rongált felületén néhány apró, mélyített rombuszidom mintha csúcsaikkal egymással érintkező levélsorok között kialakult formákra emlékeztetne, a másik faragvány kiugró szegélyén pedig talán levélsorok visszahajló, alsó szegélyét látjuk. Különösen az alacsonyabb darabnál (624; *5. ábra*), részben a tagozat kissé ma is szöget bezáró oldalai, részben csupán a széleken megfigyelhető, érintkező levelek közötti, mélyített rombusznyomok miatt valószínűbbnek tűnik, hogy esetükben nem hengertagról, hanem kétszer hornyolt, s középen csupán egy keskeny sávban előreugró formáról lehetett szó.

Az iménti feltételezést egy következő kőtöredék igazolja. Siklósi Gyula 1989. évi, a Géza nagyfejedelem téren folytatott leletmentéséből származik az a falpillértöredék,[15] amely ugyan törésfelülettel nem, de méretét, formáját, sőt még oldalsó sávjának törésmódját tekintve is kétségkívül kapcsolódik az előbb említett falpillérrészletekhez (624; *6. ábra*). Szerencsére mindkét ferdén lemetszett, valójában enyhén hornyolt oldalsó sávja fennmaradt azokkal a végeikkel érintkező levélmotívumokkal, amelyekre társán már csak a levélközök rombusz alakú kis mélyedései utalnak.

[15] Siklósi 1990b, 105, hibásan ívtöredéknek nevezve (ásatási ltsz.: 85.1000), 109, 22. jegyzet, 118, 9. ábra; Siklósi 1992, 379–380, 8. kép. Összetartozását a 624. számú faragvánnyal Bartos György vette észre.

A 26 cm széles kiálló tagozatból 10-10 centimétert foglaltak el a belső szegélyükön már töredezett levélsorok, az előreugró sima középső él 6 centiméteres lehetett.

A királyi prépostsági templommal összefüggésbe hozható román kori kőanyagból ismerünk egy olyan kettős nyíláshoz tartozó ívindítás-töredéket (I/1; *7. ábra*), amely egykor hasonló kialakítású, talán valamivel kisebb méretű függőleges elemhez tartozhatott.[16] 6 cm széles sima, középső sávja felül kétfelé ágazva mindkét irányban a hornyolt keretelő sávok külső szegélyeként folytatódik tovább. Az általános szerkezeti megoldás hasonlóságán túl meg kell azonban jegyezni, hogy ez a kiemelkedő minőségű faragvány a felületkezelés és a stilizált növényi motívumok – ezúttal szintén összeérő levélujjakkal faragott akantuszlevelekről van szó – kidolgozásának módját tekintve jóval magasabb színvonalú, mint a Siklósi Gyula ásatásából előkerülő töredék *(6. ábra)*.[17] Ezenkívül azt is érdemes számításba venni, hogy mindkét oldalsó szakaszán – 6 cm sima szegélyt követően – egy kb. 12 cm vastag kőlap befoglalására alkalmas vájatot képeztek ki. Elmondható tehát, hogy ahhoz az íves fülkesorhoz, amelyhez ez az ívindítás tartozott, minden bizonnyal sajnos ma már nem létező, ívesen záródó, faragott kőlapok is készültek.

Hasonló kőlap befoglalására alkalmas, szintén igen kvalitásos, kettős ívindítás töredéke (I/4; *8–9. ábra*) került elő 1970-ben Kralovánszky Alán ásatásán.[18] A kb. 39-40 cm magas, felül ferde fugákkal gondosan kialakított, kettős hornyolású darab ugyan előreugró, keskeny orrtagja miatt nem áll távol a fent elemzett együttestől, kisebb méretei (8 cm széles oldalsó sávjai, 4 centiméteres sima középső

7. ábra. Kettős ívindítás válltöredéke akantuszdísszel (I/1). Fotó: Menténi Klára, 2014
Fig. 7. Fragment of a double springer with acanthus decoration (I/1).
Photograph: Klára Menténi, 2014

tagozata és mindössze 18 cm széles faragott alsó, csatlakozó felülete) azonban egyértelművé teszik, hogy egy másik faragványcsoport tagja lehetett. További fontos különbséget jelent, hogy a hornyolt mezők sarkain 5 cm átmérőjű félköríves hengertagok mutatkoznak. Míg ezen a kicsiny hengertagon egytagú szalagok által körülvett, fürtökkel gazdagított szőlőlevelek láthatók, a kettős hornyot a kapu motívumkincsére jellemző, íves mezőkbe írt,

[16] I/1. Kralovánszky Alán 1971. évi ásatásából, az ún. *solium regni* alapozásának északkeleti sarkából, másodlagos befalazásból került elő. XLIV. szelvény. SZIKM, ltsz. nélkül. Lásd még a 49. jegyzetet. Méretei: m.: 28 cm, sz.: 48 cm, v.: 38 cm. Kiugró sima lemeztagjának sz.: 6 cm, hornyolt oldalsó felületeinek sz.: 12 cm, íves oldallapjainak egy-egy további kőelem befoglalására szánt vájatának sz.: 12 cm.

[17] Színvonalát és a végeikkel összeérő akantuszlevelek faragásmódját tekintve, érzékeltetve az egyes növények erezettségét, továbbá az ívesen visszahajló legalsó levélkéket, ehhez az ívindításhoz igen közel áll az Arany János u. 10. számú épület hátsó traktusában, 1974-ben talált kétrészes ikerfejezet (M 20; Siklósi 1990b, 105, 109, 22. jegyzet, 117, 7. ábra; Siklósi 1992, 379–380, 7. kép; *Árpád-kori kőfaragványok* 1978, 161, Kat. 84. (Tóth M.), továbbá egy oszlopfő, vagy formáját tekintve még inkább vállkő (652). Ez utóbbi ugyan jóval töredékesebb állapotban maradt ránk, de jól látható, hogy eredetileg szintén kétrészes volt, és oszlophoz tartozott. Valószínűnek tartjuk, hogy a körben kifaragott két fejezet egy egészen másféle építmény része lehetett, ebben az összefüggésben csupán a rajtuk lévő, némiképp hasonló motívumkincs és felületkezelés miatt érdemes megemlíteni. Lelőhelye és előkerülési körülményei ismeretlenek, közöletlen. Méretei: m.: 31,5 cm, sz.: 50 cm, v.: 35 cm. Körben faragott, sérült. Felső szegélyén kb. 11-12 cm magas, önálló felső sáv húzódott. Alsó síkja is töredékes, kb. 17-18 cm átmérőjű oszlophoz tartozhatott.

[18] I/4. Kralovánszky Alán 1971. évi ásatásából, az ún. *solium regni* alapozásának északkeleti sarkából, másodlagos befalazásból került elő. XLIV. szelvény. SZIKM, ltsz. nélkül. Lásd még a 49. jegyzetet. Közöletlen. Méretei: m.: 39-40 cm, sz. alul: 22 cm, sz. felül: 37 cm, v.: 38-39 cm. Kiugró sima lemeztagjának sz.: 4-4,5 cm, hornyolt oldalsó felületeinek sz.: 8 cm, íves oldallapjainak egy-egy további kőelem befoglalására szánt vájatának sz.: 12 cm. A sarkok félköríves hengertagjainak átm.: 5 cm.

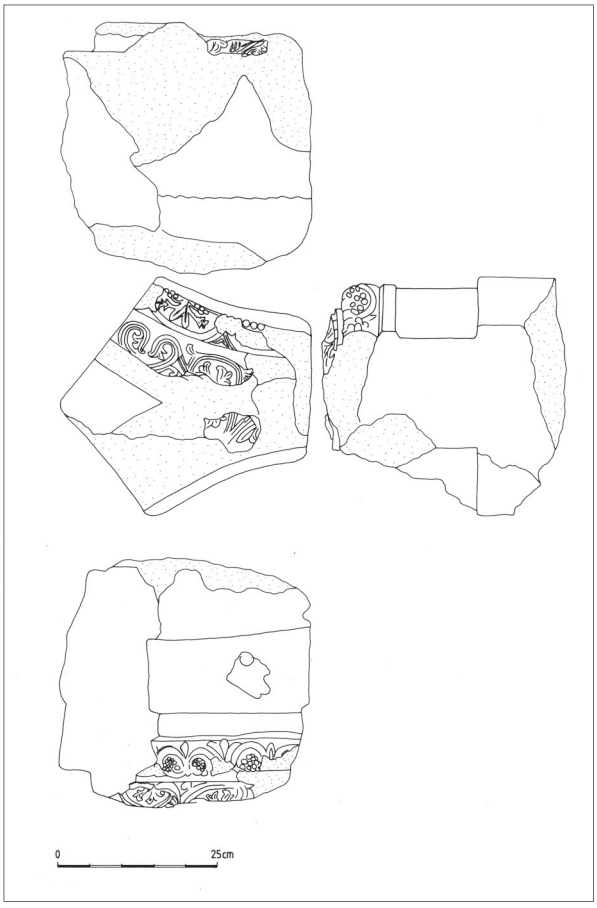

8. ábra. Kettős ívindítás válltöredéke palmettás és szőlőfürtös díszítéssel (I/4). Rajz: Bartos György, 1998
Fig. 8. Fragment of a double springer with palmette and grape-cluster decoration (I/4).
Drawing: György Bartos, 1998

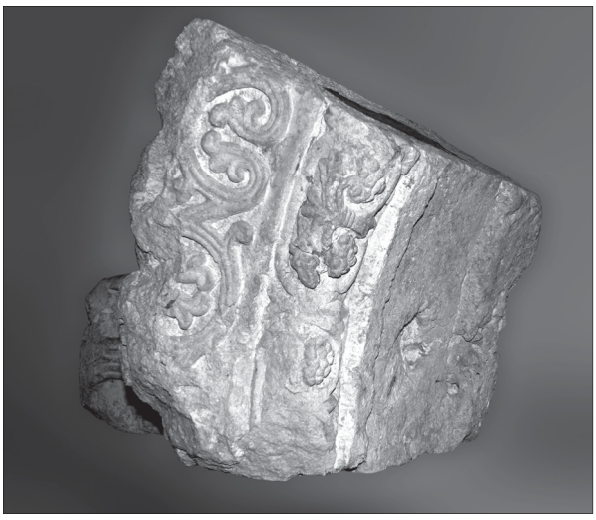

9. ábra. Kettős ívindítás válltöredéke palmettás és szőlőfürtös díszítéssel (I/4).
Fotó: Menténi Klára, 2014
Fig. 9. Fragment of a double springer with palmette and grape-cluster decoration (I/4).
Photograph: Klára Menténi, 2014

hárombordás indákból kinövő, egymásnak hátat fordító félpalmetták díszítik.

Ennek megfelelő motívumkincset hordoz, de nem annyira finom faragású egy valódi ívbéllet részeként értelmezhető töredék (I/5; *10. ábra*),[19] ami ez esetben azt jelenti, hogy az íves formájú, keskeny (19,5-20 cm), de tekintélyes vastagságú (42 cm), tehát a falszövetbe mélyen beülő épületdíszítő elem két egymásra merőleges oldalát faragták ki. A szőlőfürtös leveleket köríves formákba rendező, hárombordás indák belső szegélyei már hiányoznak, a motívum ezen az oldalon erősen töredékes. A külső oldalon lévő sávban a hasonló jellegű, kanyargó indák változatos formájú palmettákban végződnek, de a szőlőfürt itt is megjelenik.

Visszatérve az általunk falpilléreknek nevezett, az íves elemek láttán azonban kétségkívül a falsíkból kiugró, keretelő fülkesorokként értelmezhető, korábban ismertetett darabokhoz, további töredékeket társíthatunk hozzájuk. Méretrendjét és motívumkincsét tekintve minden bizonnyal ebből a csoportból származik egy, a fehérvári függőleges falpillérekkel nagyjából azonos méretű kőelem (XIX/29; *11. ábra*),[20] amelynek alsó vízszintes síkját utólag alakították ki. Két szélső, kb. 11-12 cm széles sávja faragott, miközben az egyik oldalon egymásnak szembe fordított, hárombordás indából kinövő, hármas ujjú palmetták, a másikon az ebben a körben teljesen általánosnak tekinthető tört vonalú, lyuggatott szalaggal elválasztott félpalmetták sorakoznak. A faragvány érdekessége, hogy szélesebb középső tagozatát három szabályos sávban vésték le, a felületen jól láthatók az ellentétes irányú ferde vésőnyomok. Ez még abban az

[19] I/5. Ismeretlen lelőhelyről. SZIKM, ltsz. nélkül. Feketével ráfestett szám: 35 (1936–1938). Elképzelhető, hogy 1938-ban a kerítésfalon kapott helyet, s csak jóval később, az 1970–1980-as években válogatták be a Lux-árkádok alatt kiállított kőfaragványok közé. Közöletlen. Méretei: m.: 46,5 cm, sz.: 20 cm, v.: 42,5 cm. Épebb faragott sávjának sz.: 13 cm (a külső sima szegély valószínűleg letört), sérült, hornyolt felületű, faragott sávjának sz.: 9-10 cm.

[20] XIX/29. Az 1936–1937. évi ásatásokból. Pontos lelőhelye ismeretlen, múzeumi ltsz. nélkül. Dercsényi 1943, 116, Kat. 39. Ceruzával ráírt szám: 493. Méretei: m.: 49-50 cm, sz.: 20 cm, v.: 32 cm. Faragott sávjainak sz.: 11-12 cm, sima külső szegély: 2,5 cm, három részben levésett, teljes középső szakaszának sz.: 25 cm (benne a három függőleges sáv: 8+7,5+9,5 cm).

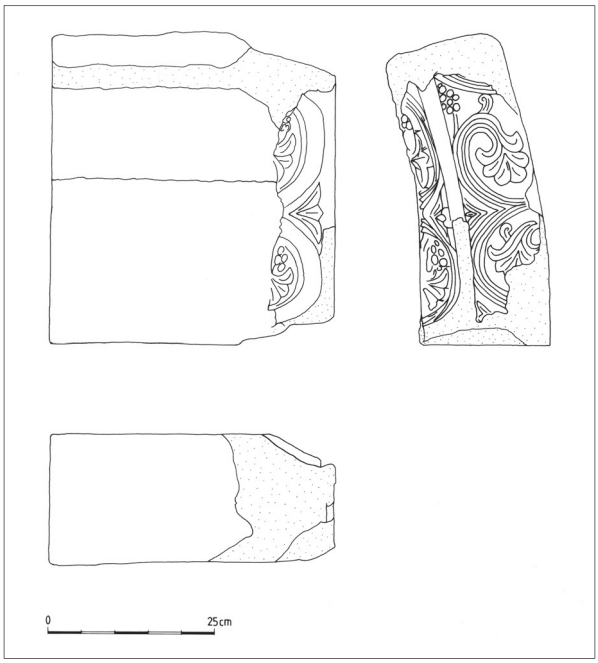

10. ábra. Bélletív töredéke indás-palmettás díszítéssel (I/5). Rajz: Bartos György, 1998
Fig. 10. Fragment of an arch moulding, with trailer-and-palmette decoration (I/5).
Drawing: György Bartos, 1998

esetben is elég érthetetlen megoldásnak számít, ha feltételezzük, hogy a falazat feltételezett későbbi átalakítása idején elsősorban a kettős hornyolású, síkból kiugró tagozat eltüntetése lehetett a cél. Az indás-palmettás ornamens mellett, a kő szélén megfigyelhető keskeny külső szegély mindenesetre arra utal, hogy hasonló függőleges záróelemmel ott is számolhatunk, ahol ez már hiányzik, például a korábban bemutatott, erősen sérült felületű falpilléreknél.

Ugyanehhez a szerkezethez tartozott egy, az előzőhöz közvetlenül nem illeszkedő, de indás-palmettás ornamentikája alapján vele egy összefüggésbe sorolható, kisebb téglatest formájú darab (XIX/31; *12. ábra*).[21] Megállapítható, hogy az egymásnak hátat fordító, befelé hajló, háromujjú palmetták valójában olyan kör alakzatba írt stilizált növényi formák, amelyeket korábban gyakran ún. vese alakú motívumoknak neveztek. Összehasonlítva a két kövön szereplő formákat, jól szemügyre vehető a különbség, amely abban rejlik, hogy az előzőnél a külső szegély mellett az indá-

11. ábra. Függőleges falpillér darabja indás-palmettás díszítéssel, utólag szabályos sávokban levésett középső homlokoldallal (XIX/29).
Fotó: Kiss László, 2013
Fig. 11. Piece of a pilaster with trailer-and-palmette decoration, with the front side later chiselled off in the middle in regular bands (XIX/29).
Photograph: László Kiss, 2013

12. ábra. Függőleges falpillér darabja indás-palmettás díszítéssel, utólag szabályos sávokban levésett középső homlokoldallal (XIX/31).
Fotó: Kiss László, 2013
Fig. 12. Piece of a pilaster with trailer-and-palmette decoration, with the front side later chiselled off in the middle in regular bands (XIX/31).
Photograph: László Kiss, 2013

[21] XIX/31. Az 1936–1937. évi ásatásokból. Pontos lelőhelye ismeretlen. SZIKM, ltsz. nélkül. Feketével festett szám: 1255 (1936–1938). Dercsényi 1943, 115, Kat. 35, 57. kép. Méretei: m.: 22,5 cm, sz.: 22,5 cm, v.: 37 cm. Faragott sávjainak sz.: 10 cm, sima külső szegély: 2 cm, két részben levésett, teljes középső szakaszának sz.: 10,5 cm (benne a szélesebb sáv: 7,5 cm, a keskeny sáv: 3,5 cm).

13. ábra. Függőleges falpillér utólag feldarabolt részlete lyuggatott szalagos-palmettás díszítéssel, korábban szabályos sávokban levésett, középső homlokoldallal (XIX/30). Fotó: Kiss László, 2013
Fig. 13. Pilaster element with perforated ribbon-and-palmette decoration and with the middle of the front side chiselled off in regular bands (XIX/30). Photograph: László Kiss, 2013

14. ábra. Függőleges falpillér(ek?) utólag feldarabolt részletei lyuggatott szalagos, indás-palmettás díszítéssel, korábban szabályos sávokban levésett, középső homlokoldallal (XIX/29–32). Összeállítás a Lux-árkádok alatti kőtárban. Fotó: Hack Róbert, 1995
Fig. 14. Pieces of a pilaster (pilasters?) with perforated ribbon-and-palmette decoration with the middle of the front side chiselled off in regular bands (XIX/29–32). Put together in the lapidarium beneath the Lux Arcade. Photograph: Róbert Hack, 1995

kat gondosan megfaragták, míg az utóbbi darab esetében a formák „eltűnnek" a szegély mögött, vagyis a nagyobbra faragott motívumok nem férnek el igazán. Rajta kívül még két, azonos méretű sávokkal rendelkező darab rendelhető ez iménti csoportba. Mindkettőn (XIX/30, *13. ábra;* XIX/32)[22] megtalálható a tört vonalú, lyuggatott szalagos faragás, egyikükön a külső szegély még látszik, a másikról már lepusztult. A négy töredék egymás fölé helyezése – a kőtárban nem véletlenül voltak éppen így láthatók *(14. ábra)* – jól mutatja, hogy a véletlenszerűen megmaradt darabok ugyan törésfelülettel nem illeszkednek, mégis azonos sorsuk lehetett. Erre a már említett, szabályos megcsonkítás utal. A síkból kiálló, középső tagozat gondos és valószínűleg nem magától adódó megoldásként értelmezhető levéséséből arra lehet gondolni, hogy az átalakítás idején a kőelemeket meghagyták eredeti helyükön. Lehetséges, hogy a néhány milliméterrel mélyebbre faragott középső sávok valamiféle olyan újabb architektúra (kőlap burkolat vagy csupán vakolat) rögzítésére tették alkalmasabbá a felületeket, amely teljes egészében eltakarta a román

[22] XIX/30. Az 1936–1937. évi ásatásokból. Pontos lelőhelye ismeretlen. SZIKM, ltsz. nélkül. Feketével ráfestett szám: 362. Dercsényi 1943, 115, Kat. 33. Méretei: m.: 27,5 cm, sz.: 24,5 cm, v.: 35,5 cm. Töredékes faragott sávjainak sz.: 10 cm, a sima külső szegély levésett helyével együtt. Két részben levésett, teljes középső szakaszának sz.: 13 cm (benne az egyforma sávok sz.: 6,5 cm). – XIX/32. Az 1936–1937. évi ásatásokból. Pontos lelőhelye ismeretlen. SZIKM, ltsz. nélkül. Dercsényi 1943, 115, Kat. 33. Méretei: m.: 21,5 cm, sz.: 25 cm, v.: 40,5 cm. Töredékes faragott sávjának sz.: 10 cm, a sima külső szegély sz.: 2 cm. Két részben levésett, teljes középső szakaszának sz.: 12 cm (benne a szélesebb sáv: 10 cm, a szélső keskenyebb sáv: 2 cm). A szélesebb sáv egyik, 5,5 cm hosszú szélén további szabályos levésés nyomai figyelhetők meg.

kori építményt. Ily módon talán arra is gondolhatunk, hogy azt a falszakaszt, amelybe ezek a faragott kövek tartoztak, valamely későbbi átépítés során megtartották. Mivel a három újabban említett kőelemen ugyanaz a beavatkozás figyelhető meg, mint az itt elsőként leírt darabon, vagyis még bent, a falban csonkították meg őket, valószínűleg a történet egy további fejezetéhez tartozik, hogy akkor, amikor már az egész építményt szétbontották, úgyszintén feltűnően gondosan – bizonyára kváderként való felhasználásuk érdekében – kisebb, téglatest formájú darabokra szeletelték őket.

A tört vonalú, lyuggatott szalagos, félpalmettás motívum – ebben a körben – még két további faragványon jelenik meg. Egy álló töredék (XIX/19; *15. ábra*),[23] ép hosszoldalán a függőleges sima szegéllyel, a másikon végig letört felülettel. Nem kétséges, hogy a teljes szélességét tekintve 12 cm széles faragott sáv a többihez hasonló, függőleges fülkekeret falsíkhoz illeszkedő darabja lehetett.

A szóban forgó együttes tagjaként, tehát függőleges helyzetű elemként kell számításba venni azt az általában párkányként emlegetett, hárombordás kanyargó indából kinövő, ötujjú félpalmettákkal és ék formájú térkitöltő levélkékkel díszített darabot (XIX/41; *16–17. ábra*),[24] amelynek faragott sávja mellett mindkét oldalon megmaradt a jellegzetes 2 cm széles, simított szegély. A kb. 52 cm magas, valamely sarkon vagy sarokban álló kő valószínűleg szépen megdolgozott felületű, de faragás nélküli, oldalsó szakaszával együtt volt látható. Fontos megjegyezni, hogy ornamentális sávjának a szegélyekkel együtt mért, teljes szélessége (12 cm) megegyezik a falpilléreken lévőkkel, erre merőleges oldalának egy szakasza pedig talán a feltételezett falsarkot alkotta úgy, hogy egyben a falazatba is bekötötték.

Csak futólag említünk meg egy nagyon töredékes, magángyűjteményben őrzött darabot (Kőrösi 53; *18. ábra*), amelynek faragott felületéből mindössze annyi maradt meg, hogy megállapíthassuk, ugyancsak a tárgyalt körbe tartozik. Az 51 cm magas, utólag függőeresz csatorna alá helyezett, vízelvezető vályúvá alakított töredékből csupán az egyik szélén maradt fenn az indás-palmettás díszítés, de ez is erőteljesen kopott állapotban. Mivel befalazva őrzik, bizonyítani nem lehet, mégis úgy tűnik, ez a sarka félköríves kialakítású lehetett. Érdekessége, hogy a székesfehérvári római kori faragványokhoz hasonlóan nagyon kemény mészkőből faragták. Átfaragásra utalhat az a betűre

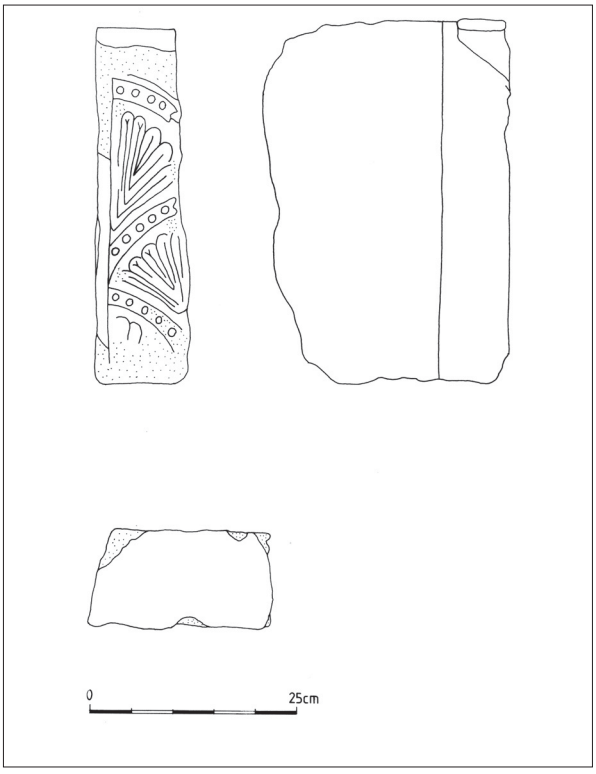

15. ábra. Függőleges helyzetű kőfaragvány (falpillértöredék?) lyuggatott szalagos-palmettás díszítéssel (XIX/19). Rajz: Menténi Klára, 1998
Fig. 15. Stone carving (fragment of a pilaster?) installed in an upright position, with perforated ribbon-and-palmette decoration (XIX/19). Drawing: Klára Menténi, 1998

[23] XIX/19. Az egykori csendőrparancsnokság (Nagy Sándor u. 13.) kertjének keleti falából, 1925. SZIKM, ltsz.: 6774. Feketével ráfestett szám: 774 (1936–1938). Feketével ráfestett további szám: 13. Dercsényi 1943, 115, Kat. 33. Elképzelhető, hogy 1938-ban a kerítésfalon kapott helyet, s csak jóval később, az 1970–1980-as években válogatták be a Lux-árkádok alatt kiállított kőfaragványok közé. Közöletlen. Méretei: m.: 43 cm, sz.: 12 cm, v.: 29,5 cm. Töredékes faragott sávjának sz.: 9,5 cm, a sima külső szegély sz.: 2 cm.

[24] XIX/41. A várfal Prohászka park felőli szakaszából, másodlagos beépítésből került elő 1937-ben. SZIKM, ltsz. nélkül. Feketével ráfestett szám: 1149 (1936–1938). Dercsényi 1943, 117, Kat. 45; Fitz 1956, 28, 6. kép. Méretei: m.: 52,5 cm, sz.: 26 cm, v.: 45 cm. Töredékes faragott sávjának sz.: 8,5 cm, a sima külső szegélyek sz.: 2-2 cm. A fotót, amelyen a kő még a városfalban látható, lásd: Kiss Dezső (a székesfehérvári bazilika ásatásának munkavezetője) felvételei, 1936–1938, 19, Magyar Építészeti Múzeum, Forster Központ. A fotósorozatot 2003-ban Prakfalvi Endre bocsátotta rendelkezésünkre, együttműködését ezúton is köszönöm.

16. ábra. A Prohászka park felőli várfalban talált, majd onnan kibontott, 12. századi indás-palmettás díszítésű kőfaragvány (XIX/41).
Fotó: Kiss Dezső, 1936–1937
Fig. 16. Stone carving from the 12th century with trailer-and-palmette decoration found in, and later removed from, the castle wall running from the direction of Prohászka Park (XIX/41).
Photograph: Dezső Kiss, 1936–1937

emlékeztető bevésés is (talán D betű), amely a kőelem jobb alsó sarkán figyelhető meg.[25]

Látszólagos formai különbségei ellenére az előzőekkel hasonló méretrendbe tartozik egy szintén 52 cm magas faragvány (XIX/13; *19. ábra*),[26] amelynek hátsó síkon elhelyezkedő – az ismerős tört vonalú, lyuggatott szalaggal elválasztott, stilizált levelekkel díszített – felülete csak töredékesen maradt meg. Éppen úgy, ahogyan az egyik (XIX/34; *3–4. ábra*) már leírt falpillérnél, az oldalsó mező belső oldalán kialakított 2 cm, illetve a kiugró tagozat 5-6 cm széles, sima függőleges sávjai csatlakoznak egymáshoz. Maga a 15 centiméterre előreugró tagozat a faragott hátsó sík felőli oldalon egy hornyot alkot, a horonyban hat, ujjaikat összeérintő levelekből álló levélsor látható. A levelek alsó szegélye

17. ábra. Függőleges helyzetű kőfaragvány (falpillértöredék?) indás-palmettás díszítéssel (XIX/41). Fotó: Mentényi Klára, 2014
Fig. 17. Stone carving installed in an upright position (fragment of a pilaster?), with trailer-and-palmette decoration (XIX/41).
Photograph: Klára Mentényi, 2014

oldalról nézve fogrovatszerű sort alkot. A faragott horony túloldalán körülbelül hasonló szélességű sima, a falsíkkal párhuzamos felület jelenik meg. Ez a töredék szintén emlékeztet a pécsi népoltár oldalfalait keretelő fülkék kialakítására, azzal a Székesfehérváron úgy tűnik, sajátos megoldással, hogy a hornyolt keretek belső mezői is díszítettek voltak. Ami a levélsort illeti, érdemes megjegyezni, hogy azok az apró, rombusz alakú mélyedések, amelyek az egyik falpillértöredék (624; *5–6. ábra*) külső síkján még érzékelhetőek, a levélujjak találkozásainál itt is megjelennek. Maga a levélsor is közel áll a pécsi megoldáshoz, de ott az egymás mellé sorolt palmettákat hárombordás, körbefutó inda választja el egymástól. Ez a motívum a prépostsági templomban a nyugati kapu vízszintes vállpárkányánál tűnik fel.

Lehetséges, hogy az imént leírt, körbefutó kereteléshez (XIX/13; *19. ábra*) tartozó egyik ívtöredék

[25] Kőrösi 53. Kőrösi Jenő magángyűjtő találta a Móri út 30. számú háznál végzett építési munkák közben. Magángyűjtemény, közöletlen. Méretei: m.: 51 cm, sz.: 45 cm, v.: amennyire mérhető, legalább 31 cm. Ezúton is köszönjük a tulajdonosnak, hogy 1998-ban gyűjteményét megismerhettük és részben dokumentálhattuk.

[26] XIX/13. Ismeretlen lelőhelyről. SZIKM, ltsz. nélkül. Valószínűleg csak az 1970–1980-as években válogatták be a Lux-árkádok alatt kiállított kőfaragványok közé. Közöletlen. Méretei: m.: 52 cm, sz.: 23,5 cm, v.: 36 cm. Kiugró tagozatának teljes sz.: 18 cm. Faragott horony sz.: 10 cm, rá merőleges, sima belső sáv sz.: 7-8 cm, hátsó síkon induló faragott, letört felület megmaradt sz.: 3,5 cm.

18. ábra. Indás-palmettás díszítésű, utólag csatornavályúvá átalakított kőfaragvány (Kőrösi 53). Fotó: Hack Róbert, 1998
Fig. 18. Stone carving with trailer-and-palmette decoration later converted into a drainage trough (Kőrösi 53). Photograph: Róbert Hack, 1998

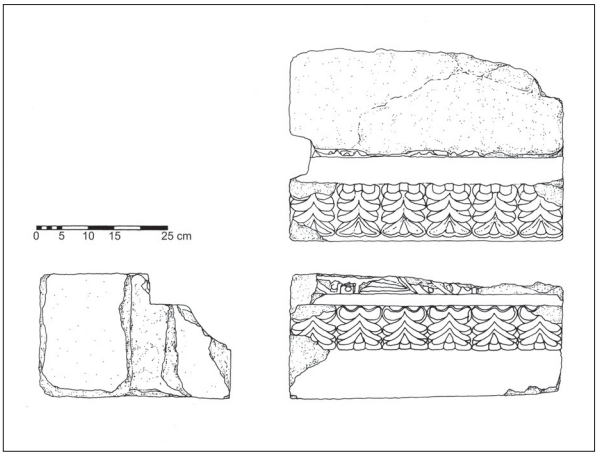

19. ábra. Függőleges helyzetű, sarokban álló faragvány levéldísszel és lyuggatott szalagos-palmettás díszítéssel (XIX/13). Rajz: Sonnevend Ákos, 1997–1998
Fig. 19. Stone carving standing in an upright position in a corner, with leaf decoration and perforated ribbon-and-palmette decoration (XIX/13). Drawing: Ákos Sonnevend, 1997–1998

(XIX/18; *20. ábra*)[27] is megmaradt. A sajnos ugyancsak igen rossz állapotú, íves faragványon nem csupán a függőleges darabon megfigyelhető, egymáshoz illeszkedő levélsor látható, de az is, hogy faragásmódja teljesen megegyezik az előzőével. Ahogyan az utólag megvésett és lepusztult felületű faragvány alapján egyáltalán megállapítható, a kb. 9 cm széles hornyolt, faragott sík külső oldalán egykor ugyanúgy 9 cm széles, a fülke merőlegesen beforduló káváját alkotó, sima sáv lehetett, mint a függőleges keretnél. Mivel esetükben, de a függőleges töredéknél mindenképpen, egy sarokba állított kőelemről van szó, joggal feltételezhetjük, hogy egy fülke vagy egy hosszabb fülkesor indító darabjáról van szó.

Abból a tényből, hogy a szóban forgó, összeérő levélujjakkal megformált palmettamotívum más méretű nyíláskereteken is megjelenik, arra kell következtetnünk, hogy a szóban forgó díszített felület kiképzése összetettebb lehetett. Tekintélyes méretei alapján valamely nagyobb nyíláshoz vagy nyílásokhoz tartozó íves elemek közül három is fennmaradt. Feltételesen idesorolható a 10 centiméteres sima külső szegéllyel együtt kifaragott, két nagyméretű levélmotívumot tartalmazó (XIX/16; *21. ábra*),[28] valamint egy hozzá mindenben hasonló, azonban csupán egyetlen hatalmas levelet mutató, következő darab (XIX/12; *22. ábra*).[29] A velük teljesen azonos magasságú (34 cm) és felületdíszítésű harmadik töredék (XIX/11; *23. ábra*)[30] sérült, külső szegélyét levésték. Kis szélességük, illetve

[27] XIX/18. Az 1936–1937. évi ásatásokból. Pontos lelőhelye ismeretlen. SZIKM, ltsz. nélkül. Feketével ráfestett szám: 443 (1936–1938). Dercsényi 1943, 114, Kat. 22. Közöletlen. Méretei: m.: 17 cm, sz.: 25 cm, v.: 12 cm. Töredékes faragott sávjának mérhető m.: 9 cm.

[28] XIX/16. Az 1936–1937. évi ásatásokból, a VII. pillértől keletre. SZIKM, ltsz. nélkül. Feketével ráfestett szám: 1254 (1936–1938). Dercsényi 1943, 114, Kat. 24. Méretei: m.: 33,5 cm, sz.: 42 cm, v.: 45 cm. Faragott sávjának m.: 23,5 cm, sima külső szegélyének m.: 10 cm.

[29] XIX/12. Lelőhely: Nádor utca és Lakatos utca sarka, 1927. Pollák Rezső ajándéka. SZIKM, ltsz.: 7420. Feketével ráfestett szám: 1196 (1936–1938). Dercsényi 1943, 113, Kat. 16. Tévesen oszlopfőnek nevezve. Méretei: m.: 34,5 cm, sz.: 29 cm, v.: 35 cm. Faragott sávjának m.: 23,5 cm, sima külső szegélyének m.: 10 cm.

[30] XIX/11. Az 1936–1937. évi ásatásokból. Pontos lelőhelye ismeretlen. SZIKM, ltsz. nélkül. Elképzelhető, hogy 1938-ban a kerítésfalon kapott helyet, s csak jóval később, az 1970–1980-as években válogatták be a Luxárkádok alatt kiállított kőfaragványok közé. Közöletlen. Méretei: m.: 35 cm, sz.: 47 cm, v.: 41 cm. Töredékes faragott sávjának m.: 21 cm, sima külső szegélye letört.

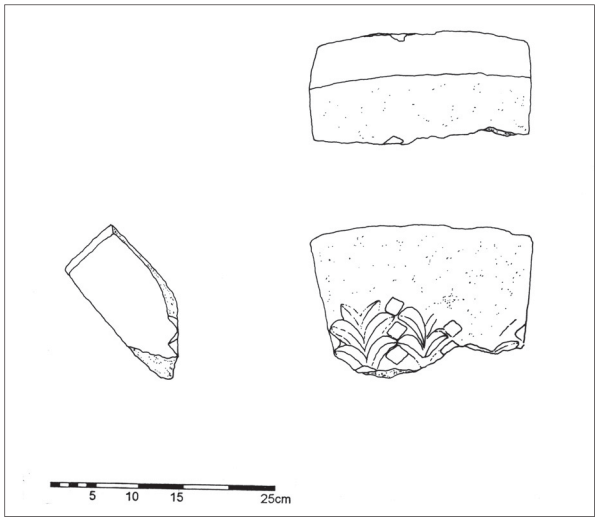

20. ábra. Erősen sérült, íves faragvány levéldísszel és levésett külső szegéllyel (XIX/18). Rajz: Gerák Miklós, 1997–1998
Fig. 20. Heavily-damaged curved stone carving with leaf decoration, with its outer edge chiselled off (XIX/18). Drawing: Miklós Gerák, 1997–1998

21. ábra. Íves faragvány összeérő ujjú levelekből álló díszítéssel (XIX/16). Fotó: Kiss László, 2013
Fig. 21. Curved stone carving with decoration consisting of touching finger-like leaves (XIX/16). Photograph: László Kiss, 2013

22. ábra. Íves faragvány egyetlen nagy levélmotívummal (XIX/12). Forster Központ, Fotótár, MOB lemezszám: 32. neg. (1938–1941)
Fig. 22. Curved stone carving with a single large-leafed motif (XIX/12). Forster Centre, Photograph Archives, MOB disk number: 32. neg. (1938–1941)

töredezettségük miatt az egyes darabok összeszerkesztése nem lehetséges, csekély hajlásszögük miatt azonban feltehetően egy olyan nagyobb sugarú félkörívet alkottak, amelynek hornyolt, faragott sávja elérte a 23 cm magasságot. A náluk egy mérettel kisebb, úgymond közepes nagyságú, vagyis már a harmadik típusú ívből szintén ismerünk egy hármas motívumsorral készült kőelemet (XIX/17; *24. ábra*).[31] Ez a darab felső, egykor beépített síkján T formájú kőfaragójelet hordoz, s az előzőekhez képest keskenyebb (18-19 cm) díszített horonnyal rendelkezik.

Hozzá hasonló egy következő, igen töredékes faragvány (377; *25. ábra*).[32] Valójában csupán sima felső szegélyének egy része maradt meg, alatta három, felső levélujjaikat összeérintő levél maradványával. A motívum alsó része letört, de a kőelem oldalról is sérült. Másik oldalsó síkja szabályosan faragott. Felületén másodlagos újkori befalazásból származó habarcsnyomok figyelhetők meg.

Az iménti töredékekről összességében meg kell jegyezni, hogy bár némelyikük esetében éppen ez a szakasz sérült, a levéldíszes, íves faragványok

[31] XIX/17. Az 1936–1937. évi ásatásokból. Pontos lelőhelye ismeretlen. SZIKM, ltsz. nélkül. Feketével ráfestett szám: 768 (1936–1938). Dercsényi szerint a felső síkon lévő, T alakú kőfaragójel gótikus átalakításra utal, de ez nem valószínű. Dercsényi 1943, 80–81, 20. kép, 113, Kat. 20. Méretei: m.: 28 cm, sz.: 40 cm, v.: 26,5 cm. Faragott sávjának m.: 18,5 cm, sima külső szegélyének m.: 10 cm.

[32] 377. Ismeretlen lelőhelyről. SZIKM, ltsz. nélkül. Közöletlen. Méretei: m.: 12,5-14,5 cm, sz.: 26 cm, v.: 8 cm. A felső sima szegély m.: 8-9 cm.

23. ábra. Íves faragvány sérült levéldísszel (XIX/11). Fotó: Kiss László, 2013
Fig. 23. Curved stone carving with damaged leaf decoration (XIX/11). Photograph: László Kiss, 2013

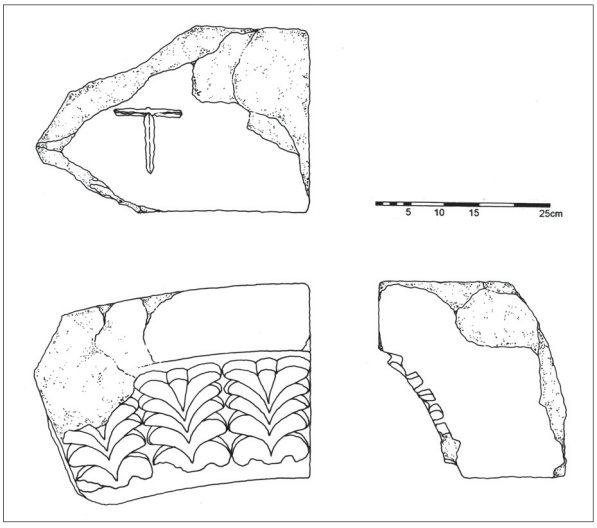

24. ábra. Íves faragvány levéldísszel, hátlapján kőfaragójellel (XIX/17). Rajz: Sonnevend Ákos, 1997–1998
Fig. 24. Curved stone carving with leaf decoration; the mason's mark is on the reverse side (XIX/17). Drawing: Ákos Sonnevend, 1997–1998

alsó felületein faragásnyom nem látható. Ebből a tényből arra következtethetünk, hogy az egykori nyílás valószínűleg nem kapuzathoz, inkább valamely nyílást keretelő kiemelt sávhoz, vagy íves faltagoló elemhez tartozhatott.

A felsorolt kőfaragványokkal kapcsolatban általános érvénnyel elmondható, hogy kemény mészkő anyagukat, faragásmódjukat, motívumkincsüket és készítési idejüket tekintve akkor is szorosan összetartoznak, ha csekély számuk miatt sem az

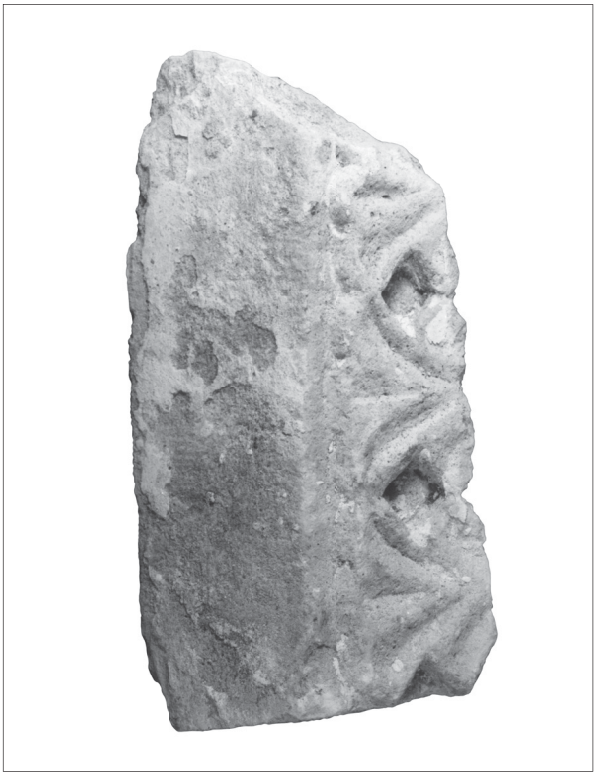

25. ábra. Levéldíszes, íves faragvány felső töredéke (377). Fotó: Hack Róbert, 1998
Fig. 25. Upper fragment of a curved stone carving with leaf decoration (377). Photograph: Róbert Hack, 1998

azonos méretrendbe tartozó, sem a tőlük eltérő nagyságú elemek pontos helye nem határozható meg. Kétségkívül megállapítható, hogy az ismertetett kövek közül egyik sem bizonyult burkolóelemnek, vagy két szemközti oldalán egyaránt díszített, szabadon álló alkotásnak. Mindegyikük magához a falazott szerkezethez tartozott, a mérhető adatok szerint legtöbbjüket kb. 30-45 cm mélyen bekötötték a falazatba. Semmi esetre sem állhattak szabadon a sarkokban úgy, ahogyan a pécsi Szent Kereszt oltár fejezetes falpillérei esetében látjuk *(2. ábra)*. Ezzel kapcsolatban általános érvénnyel kimondható, hogy a kapuzat stíluskörébe vonható, itt bemutatott kőfaragványok építészeti szempontból nem tartozhattak egy olyan típusú alkotáshoz, mint a népoltár, még akkor sem, ha figyelembe vesszük a székesfehérvári töredékek igen-igen lepusztult állapotát. Természetesen újból felmerül a kérdés: mégis, vajon a templom mely kiemelt részének díszítésére készülhettek?

Ebből a szempontból feltétlenül érdemes megemlíteni azt a sakktábladíszes faragványt, amely – egy kétoldalt széles horonnyal rendelkező, a

26. ábra. Szent István király sírjának feltárása, a sírgödörben, másodlagos helyzetben talált sakktábladíszes kőfaragvány (és gótikus borda). Kralovánszky Alán ásatása, 1970. Székesfehérvári István Király Múzeum, Adattár, ltsz.: 35280
Fig. 26. Excavation of the tomb of King Stephen the Saint, stone carving with a chessboard pattern (and Gothic ribbing) found in a non-original position in the burial pit. Excavation by Alán Kralovánszky, 1970. King Stephen Museum, Székesfehérvár, Archives, inv. no. 35280

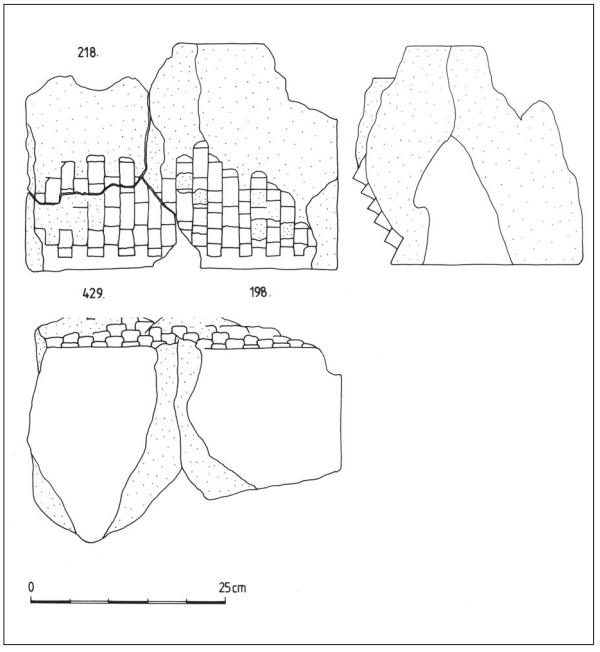

27. ábra. Három, törésfelületen egymáshoz illeszkedő, sakktábladíszes töredék (218, 429, 198). Rajz: Bartos György, 1998
Fig. 27. Three fragments with chessboard decoration that fit together along their fracture lines (218, 429, 198). Drawing: György Bartos, 1998

fennmaradt fényképről[33] *(26. ábra)* pontosan nem meghatározható töredékkel, feltehetően gótikus boltozati bordával együtt – a Szent István-sírt elpusztító gödör aljáról, újkori beásásból került elő. A fényképen az inkább függőleges, mint íves helyzetűnek mutatkozó, egyik oldalán biztosan sakktáblamotívumokkal díszített, de talán még további faragott, esetleg hornyolt oldalakkal rendelkező, nagyjából négyzetes formájú felső illesztősíkkal kiképzett téglatest részben még a földbe ágyazva látható. Maga az egyébként általánosnak mondható sakktábladísz – faragásmódját tekintve – kétségkívül a nyugati kapu archivoltjának külső bélletrétegében megjelenő megoldással áll szoros kapcsolatban. A sors különös fintora, hogy a Székesfehérvár egyik külső raktárában összegyűjtött, valamikor a prépostsági templomhoz tartozó kőfaragványok közül éppen ez a fontos darab hiányzik.[34]

Sakktábladíszes töredékből – a kapurekonstrukcióba tartozó négy darabon kívül – még további

[33] A Kralovánszky Alán 1970. évi ásatásán készült fényképet (SZIKM, Adattár, ltsz.: 35280) Biczó Piroskának köszönöm. A faragványról írt: Szabó 2001, 7. Lásd még alább a 45. jegyzetet.

[34] A millenniumi ünnepségeket megelőzően, 1995–1996 folyamán kezdtük el a székesfehérvári kőfaragványok feldolgozását. A Lux-árkádok alatti kőtárban, valamint a hozzá tartozó kerítésfalon elhelyezett, illetve előtte, a földön tárolt töredékeket rossz állapotuk miatt zárt, fedett helyre kellett szállítani. Ekkor a városi önkormányzat ideiglenesen átadott a kövek raktározása számára egy üres laktanyaépületet a Budai út és a Hadiárva utca sarkán. Az akkori tervek szerint a végleges múzeumnak a Romkert melletti épületek egy részében 2000-ben kellett volna elkészülnie. A SZIKM pinceraktárából és egykori, lebontott állandó kiállításából további kőfaragványokat gyűjtöttünk össze a raktárba azzal a céllal, hogy a középkori prépostság anyagát együtt lehessen tanulmányozni. Azóta Kralovánszky Alán és Biczó Piroska kőleletei is oda kerültek. A 2000. évi nagy kiállítást követően – korlátozott lehetőségeinkhez képest – Havasi Krisztina és Simon Anna bevonásával, Bartos Györggyel, valamint Biczó Piroskával hármasban folyamatosan végezzük a kőanyag feldolgozását. Lásd még a 9. és 13. jegyzetet.

négyet ismerünk. Három, törésfelülettel egymáshoz illeszkedő, összetartozó faragványt (218, 429, 198; *27. ábra*),[35] valamint egy másikat, amely a korábbi bemutatásban a püspökség kerítésfalának nyugati részén kapott helyet. A darabokra esett faragott kőelem minden bizonnyal egy köríves tagozattal készült, vízszintes párkány része lehetett, amelynek – 2 centiméteres sima szegélyt követő – kb. 15 centiméteres hengertagját díszítették. Szabályosra faragott alsó síkjának hátsó vége letört. Egyik oldala illesztősík, túloldala azonban vésett. Felső, valószínűleg kiálló szakasza ugyancsak törött. Jobban megfigyelve a másik, kerítésfalról származó követ (I/2; *28. ábra*)[36] azt tapasztaljuk, hogy bár külső, sakktábladíszes sávja hasonlóképpen kb. 15 cm széles, viszont éppen ellenkezőleg, hornyolt kialakítású. A közvetlenül mellette található, vele közel azonos méretű felületet levésték, de két apró motívumtöredék jól mutatja, hogy ezt követően a túlsó sávon, a sakktábladíszes sáv valamilyen szélességben megismétlődött. Mivel ez utóbbi faragvány egykori helyzete pontosan nem állapítható meg, kérdés, hogy egy vízszintes helyzetű, ez esetben háromrészes párkányról van-e szó (amelynek előoldala csupán 13 cm mélységben maradt meg), vagy egy olyan függőleges épületelemről, amely két hornyolt szakasz között egy további tagozattal rendelkezett. Ez utóbbi esetben a faragott elem teljes szélessége kb. 49-50 cm lehetett, amelynek középső sávját feltehetően azért kellett levésni, mert eredetileg kiugrott a síkból. Ebben az esetben, bár valamivel keskenyebbnek tűnik, mint a feljebb bemutatott 52 centiméteres teljes méretű, falpillérnek nevezett darab (XIX/34; *3–4. ábra*), mégis hasonló funkciót töltött be, vagyis fülkekeretként szolgált. Amennyiben párkányként határozzuk meg, úgy íves középső tagja akár egy kihajló horonyban végződő fedlemezes szakasszal is záródhatott. Ha ez utóbbi megoldás bizonyul helytállónak, formai különbségeik miatt a két párkány akkor sem fedhette azonos magasságban az építmény falazatait.

Ha összegezni próbáljuk mindazt, amit eddig leírtunk, a következő kijelentéseket tehetjük. A korábban általunk falpillérként bemutatott, rossz állapotú kőelemek mindegyike valójában két-két, egymástól 6 centiméteres sima kiugró sávval elválasztott falfülke egy kövön megfaragott, függőleges, hornyolt kereteléseként értelmezhető. Ha az imént felsorolt sakktábladíszes elemmel – bizonytalan szerepe miatt – nem számolunk, akkor is legalább három ilyen falpillért (XIX/34, 624, XIX/29–32; *3–5. ábra, 11–14. ábra*) tarthatunk számon, ami a motívumok ismétlődését és változatosságát is figyelembe véve legalább négy fülkét jelent.

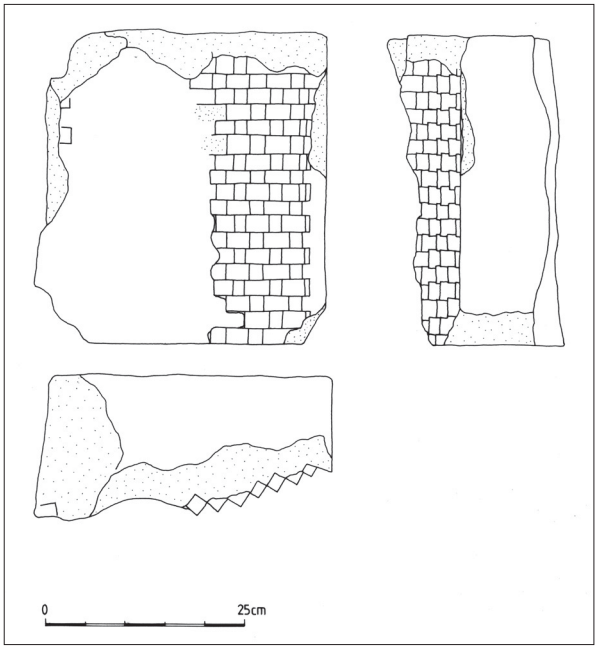

28. ábra. Sakktábladíszes kőfaragvány, talán függőleges helyzetű falpillér töredéke, közepén és egyik szélén levésett homlokoldallal (I/2).
Rajz: Bartos György, 1998
Fig. 28. Stone carving with chessboard patterning, maybe a fragment of a pilaster, with its front side chiselled off in the middle and along one edge (I/2).
Drawing: György Bartos, 1998

Ismerünk még egy sarokban álló, csupán egyik oldalán hornyolt további darabot is, ami a fülkesor valamelyik szélső eleme lehet (XIX/13; *19. ábra*).

[35] 198. Ismeretlen lelőhelyről. SZIKM, ltsz. nélkül. Közöletlen. Méretei: m.: 28,5 cm, sz.: 25 cm, v.: 19 cm. Töredékes faragott hengertagjának m.: 15 cm, sima alsó szegély m.: 2 cm.
218. Ismeretlen lelőhelyről. SZIKM, ltsz. nélkül. Közöletlen. Méretei: m.: 16 cm, sz.: 15 cm, v.: 10,5 cm. Töredékes faragott hengertagjának m.: 5,5 cm.
429. Ismeretlen lelőhelyről. SZIKM, ltsz. nélkül. Közöletlen. Méretei: m.: 10 cm, sz.: 19 cm, v.: 25 cm. Töredékes faragott hengertagjának m.: 11,5 cm, sima alsó szegély m.: 2 cm. A három faragvány törésfelületen illeszkedik egymáshoz.

[36] I/2. A Püspökkert alatti várfal mentén került elő. Keresztes Nándor ajándéka, 1925. SZIKM, ltsz.: 6773. Elképzelhető, hogy 1938-ban a kerítésfalon kapott helyet, s csak jóval később, az 1970–1980-as években válogatták be a Lux-árkádok alatt kiállított kőfaragványok közé. Közöletlen. Méretei: m.: 38 cm, sz.: 35 cm, v.: 19 cm. Töredékes szélű, függőleges faragott sávjának sz.: 15 cm, oldalsó sima szegély sz.: 2 cm, szinte teljesen hiányzó, túloldali függőlege sávjából megmaradt sz.: 3 cm. Levésett középső sávjának sz.: 15 cm.

Ezeknek a fülkéknek közös jellemzője, hogy egytagú, hornyolt felületű, íves keret veszi körül őket. Úgy tűnik, a horonyban leginkább szabályos elrendezésű, ujjaikat összeérintő, dekoratív módon ábrázolt levelek sorakoznak egymás mellett. Egészen bizonyos, hogy a síkból kiugró kereteket – belső oldalaikon – mélyebben, tehát már a fülke hátfalának síkján, mindkét szélükön keskeny sima szegéllyel kialakított keretelő sávok kísérik, amelyek az ívek alatt is végigfutnak. Az egykori fülkék mélysége a hornyolt keretekkel együtt kb. 15,5-16 cm volt, ez a falpillérek – két-két szomszédos keretet egyetlen kövön megfaragott – 32 cm széles, kiugró középső tagozatának éppen felét adja ki. A hornyolt keretek az ugyancsak díszített sávval szegélyezett hátfalhoz 6-8 centiméteres, simára faragott, merőleges sávval kapcsolódtak.

Arra vonatkozóan, hogy ezek a fülkék milyen szélesek lehettek, talán jó támpontot adhat egy, még nem említett, de ebbe a körbe tartozó töredék. Egy íves elemről[37] (XIX/58; *29. ábra*) van szó, amelynek alsó síkja ugyan töredékes, felső és oldalsó síkjai azonban mérhetőek. Összességében 30 cm széles, amelyből a kis, sima szegélyeket is beszámítva kb. 14 centimétert foglal el a belső, díszített felület. A már ismerős lyuggatott szalaggal elválasztott, legyezőszerű félpalmettás motívumsor elé merőlegesen, kb. 15 centiméterrel kiugró külső tagozat szélessége kb. 15-16 cm, ami, újból emlékeztetve a függőleges szerkezeti elemek kiugró középső tagozataira, nagyjából megfelel a belőlük kétfelé hajló ívek számára szükséges, fele akkora távolsággal. Sajnos, ezt a külső tagozatot utólag levésték, így a rajta lévő motívumokról semmi konkrétat nem mondhatunk. Ami a hozzá tartozó ív méretét illeti, ennek belső átmérője kb. 126-128 cm lehetett. Figyelembe véve a keretelő sávokat is, kb. 96-98 cm széles, íves záradékú, belső mezőket feltételezhetünk. Ha számításba vesszük a két-két fülkeindítást magában foglaló három, kb. 52-53 centiméteres, függőleges helyzetű falpillért (XIX/34, 624, XIX/29–32; *3–5. ábra, 11–14. ábra*), és melléjük tesszük a kb. 28 cm széles, a fülkesor szélső elemeként meghatározható darabot (XIX/13; *19. ábra*), tudván, hogy kellett lennie egy túloldali párjának is, azt mondhatjuk,

29. ábra. Levésett felületű kiugró külső tagozattal rendelkező, íves faragvány lyuggatott szalagos-palmettás díszítéssel (XIX/58).
Fotó: Menténi Klára, 2014
Fig. 29. Curved stone carving with perforated ribbon-and-palmette decoration and projecting outer sections whose surfaces have been chiselled flat (XIX/58). Photograph: Klára Menténi, 2014

hogy maguk a függőleges tagozatok – természetesen a síkban fekvő, belső keretelő sávokkal együtt – összesen kb. 212 cm szélességet adnak ki. A megmaradt kőtöredékekből négy fülke valószínűsíthető, tehát négyszer véve a 96-98 centiméteres belső mezők vízszintes méreteit, majd hozzáadva a tagozatok mért értékeihez, az általunk megismerhető fülkesor teljes szélességét 596-604 centiméterben, vagyis mintegy 6 méterben határozhatjuk meg.

Természetesen semmi sem zárja ki annak lehetőségét, hogy a fülkék száma több volt, s a motívumsor még hosszabban folytatódott, de az sem biztos, hogy a fülkék mind egymás mellett sorakoztak, mert más-más, akár egymás melletti, vagy egymással szemközti falakon is lehettek. A függőleges helyzetű darabok alapján csupán két-két fülke összetartozása bizonyítható. A töredékek csekély száma és a hiányzó elemek miatt nem ismert a fülkék egykori magassága, valamint alsó, vízszintes záradékaik, sőt a kiugró keretelő tagozatok lábazatainak megoldása sem.

[37] XIX/58. Ismeretlen lelőhelyről. SZIKM, ltsz. nélkül. Közöletlen. Méretei: az ív külső oldalán m.: 40 cm, az ív belső oldalán 26 cm, sz.: 30 cm, v.: 33 cm. Belső faragott, töredékes sávjának sz.: 10-11 cm, a két sima kísérő szegély sz.: 1,5-2 cm. Levésett felületű külső tagozatának előreugrása kb. 15 cm, sz.: 15,5-16 cm, ebből a díszített belső sávra merőleges 6-7 cm. Hátlapja elnagyolt faragású, díszítés nélkül.

Rövid időre még visszatérve iménti, mérhető ívtöredékünkre (XIX/58; *29. ábra*), fontosnak tűnhet az a tény, hogy íves belső kávája a rajta látható sűrű fogasvésőnyomok alapján szabályosan faragottnak mutatkozik *(30. ábra)*. Ez azt is jelenthetné, hogy mégis mélyebb fülkéhez, vagy nyitott árkádhoz tartozott. Tekintetbe véve elnagyolt faragású, inkább falmagba szánt hátoldalát, mégis valószínűbbnek tűnik, hogy egykor valamilyen, hasonlóképpen ívesre faragott másik kőelem csatlakozott hozzá. További lényeges szempont annak hangsúlyozása, hogy ennél az íves darabnál nem alakítottak ki olyan – oldalsó kőelem rögzítésére szolgáló – szabályos vájatot, amilyet a két följebb bemutatott ívindítás (I/1, I/4; *7–9. ábra*) esetében tapasztalhattunk. Vajon a felület középtáján található, mintegy 2,5 cm széles, 1,5 cm mély csaplyuknak tűnő mélyedést összefüggésbe hozhatjuk-e azzal a szerkezeti megoldással, miszerint az ív alatt még egy hasonló vastagságú követ helyeztek el? Amennyiben ez így volt, erre pedig már önmagában a káva íves kiképzése is utalhat, nem lehet kizárni, hogy a fülkék hátfalait a sima kváderes felületek helyett – legalábbis részben – ugyancsak falba süllyesztett, de számunkra teljesen ismeretlen, további kőfaragványok díszítették.

Izgalmas kérdés, milyen viszonyban állt ezzel a fülkesorral az a bejárat, esetleg átjáró, amelyből szintén fennmaradt néhány darab. Mindenekelőtt az ominózus szőlőleveles-szőlőfürtös ornamentika kapcsán már tárgyalt, íves töredékről (I/5; *10. ábra*) van szó. Kétségtelen, hogy a két oldalán faragott díszítésű ívtöredék, amelyen a hornyolt sáv nyilván a homlokoldalon, míg a falsíkra merőleges a kávában kapott helyet, egy félköríves nyílás áthidalójának része volt. Mivel a széles kő hornyot követő oldallapja illesztőfelületnek tűnik, nem lehetetlen, hogy még további bélletelemek is csatlakoztak hozzá. A 46 cm magas, mérhető alsó és felső síkkal rendelkező kő lehetőséget nyújt az ív sugarának megállapítására, amelynek alapján elmondható, hogy eredetileg egy átjáró szinte pontosan 3 m szélességű bélletrétegének félköríves záradékához tartozott. A sima szegély nélkül 12 cm széles külső sáv viszont azt is jelzi, hogy az egykor lépcsőzetes kapuívbe vagy nagyobb ívbélletbe illeszkedő kőelem a kétszer hornyolt falpillérekkel, fülkeívekkel akár egy méretrendbe és tágabb összefüggésrendszerbe sorolható.

Ez utóbbi két töredékkel kapcsolatban feltétlenül érdemes megjegyezni, hogy a rajtuk megjelenő szőlőleveles, szőlőfürtös ornamentika nem csupán stílusában, de reliefképzését és faragásmódját tekintve szintén rendkívül közel áll a pécsi

30. ábra. Levésett felületű kiugró külső tagozattal rendelkező, lyuggatott szalagos-palmettás díszítésű, íves faragvány szabályos belső kávával (XIX/58).
Fotó: Mentényi Klára, 2014
Fig. 30. Curved stone carving with perforated ribbon-and-palmette decoration, projecting outer sections whose surfaces have been chiselled flat, and a regular inner frame (XIX/58).
Photograph: Klára Mentényi, 2014

népoltárhoz. Ez a tény mindenekelőtt az 1883-ban *in situ* előkerült, a Szent Kereszt oltár keleti záradékát kettéosztó vízszintes párkány *(2. ábra, 31. ábra)* szempontjából fontos, ugyanis vele kapcsolatban az eddigi kutatás az építmény általános stílusától eltérő eredetet sejtett. A most ismertetett két töredék alapján kétségkívül elmondható, hogy az indás-palmettás, valamint a szalaggal körülfont szőlőleveles-szőlőfürtös stílus élesen faragott, dekoratív változata Székesfehérváron természetesen élt együtt, nemcsak egy nagyobb együttes vonatkozásában, hanem akár egyetlen faragványon is. Ezek a konkrét egyezések nem csupán Székesfehérvár és Pécs párhuzamait erősítik, de megnyugtatóak a pécsi népoltár formakincsének egységessége tekintetében is. Természetesen nem kizárt, hogy eredetileg két önálló, akár máshonnan érkező kőfaragótudás, motívumkincs hosszabb ideig

31. ábra. A pécsi Szent Kereszt oltár keleti falán eredeti helyzetben előkerülő, jelenleg múzeumi bemutatásban látható vízszintes párkány részlete.
Fotó: Havasi Krisztina, 2014
Fig. 31. Detail of the horizontal cornice found in its original position on the east side of the Altar of the Holy Cross in Pécs and now displayed in a museum.
Photograph: Krisztina Havasi, 2014

történő közös használata révén alakult ki az a bizonyára főleg kiemelkedő egyházi épületeknél és berendezéseiknél alkalmazott speciális gyakorlat, amelynek gyakran végtelen változatot produkáló, mindenkori helyi eredményét jobb híján stílusnak nevezzük.

Más jellegű az a mindeddig még nem ismertetett, íves bélletelem (676; *32. ábra*),[38] amelyet másodlagosan egy széles középső vályúval utólag csatornává faragtak át. A különbség abban rejlik, hogy az előzővel ellentétben, itt a faragott sávok nem egymásra merőlegesen, hanem párhuzamosan és azonos síkon helyezkednek el. A sima elválasztó szegélyek közötti külső felületen tört vonalú, lyuggatott szalaggal elválasztott, legyezőszerű félpalmetták sorakoznak, de meg kell jegyezni, hogy az eddigiekhez képest ez a sáv valamivel keskenyebb, a szegélyekkel együtt mindössze 13 cm. Mellette hárombordás kanyargó indából kinövő félpalmetták láthatóak, a motívumok csatlakozásánál, a széleken kis térkitöltő levélkékkel. Ez utóbbi motívum a most bemutatott faragványok közül szinte teljesen azonos módon fordul elő az egyik függőleges, kettős keret, falpillér (XIX/34; *3–4. ábra*) egyik belső, kísérő sávján. A faragvány alsó felületéről az újkori átalakítás miatt sajnos nem sokat tudni, az indamotívum belső széle is hiányzik már, de annyi látszik, hogy ez legalább olyan széles volt, mint a külső sáv. Arra a kérdésre, hogy a 47 cm vastag kőelem merőleges kávája díszített volt-e, s milyen mélyen ültették be a falazatba, ugyancsak nem lehet válaszolni. Mérete és szabályos alsó-felső síkja alapján az imént említett ívbélletnél jóval kisebb, mindössze kb. 120 cm széles nyíláshoz tartozott. A faragott sávok egymáshoz való viszonya, valamint a lyuggatott szalagos félpalmetta-motívum külső szélen való előfordulása miatt nem gondoljuk, hogy része volt az elképzelt fülkesornak. Esetében ugyancsak valószínűbb egy átjárót feltételezni.

[38] 676. Ismeretlen lelőhelyről 1931 előtt. SZIKM, ltsz.: 783. Közöletlen. Méretei: az ív külső oldalán m.: 38 cm, az ív belső oldalán 28 cm, sz.: 34 cm, v.: 47 cm. Belső faragott, töredékes sávjának sz.: 8 cm, a két sima kísérő szegély sz.: 2,5-2,5 cm. Külső, töredékes faragott sávjának sz.: 14-15 cm.

Kérdés, létezik-e a fehérvári anyagban a két, eltérő méretű nyíláshoz sorolható, bármely további töredék? Ismerünk egy hasonló ornamentikát hordozó, valószínűleg sarokba állított, esetleg bélletes zónához illeszkedő, két oldalán faragott, kétrészes fejezet- vagy vállpárkányelemet (XIX/49; *33–34. ábra*),[39] amelyen a pécsi népoltár fejezeteiről *(35. ábra)* ismert,[40] eddig azonban nem jelentkező, gyűrűs középpel megformált rozetta is felbukkan. Míg a nyaktagon ugyanaz a vízszintes kanyargó inda látható a belőle kinövő, visszahajló félpalmettákkal, ezek gyűrűs töveivel és a fennmaradó közökben térkitöltő levélkékkel, amiről a nagyobb darab kapcsán az imént volt szó, hengertagos felső részén az itt valóban dekoratív levélsorrá degradálódott palmettákat hárombordás szalagos keretek övezik, s középen lyuggatott szalagos pántok fogják át. A pántok közeiben, a szalagok fölött jelennek meg a szóban forgó, jellegzetes rozetták. A díszítmény felső része letört, de a faragvány közel megegyező méretű alsó és felső síkja mérhető. A tekintélyes vállpárkány magassága kb. 50 cm, de ami ennél is meglepőbb, valamikor egy éppen olyan nagyméretű (kb. 35 × 47 cm) pillérhez tartozott, mint amilyenek a nyugati kapu függőleges bélletében szerepelnek. Hengertagjának oldalsó felületét utólag levésték. Látszó felületének mélysége 40 cm. Az a tény, hogy csupán két oldala volt szabadon, feltételezi, hogy sarokban állt, vagy több elemből összetett, lépcsőzetes vállpárkány részeként kell elképzelni. Mindenesetre a két íves nyíláskeret bármelyike nehezen lenne hozzá kapcsolható.

Nem szabad figyelmen kívül hagyni egy jóval kisebb, íves felületű, de nagyon töredékes vállpárkánydarabot[41] (XIX/62; *36. ábra*) sem, amely 6 cm vastag, sima, vele egybefaragott fedlemezzel készült, s valamikor egy kb. 26 × 26 cm pillérhez csatlakozott. Két oldalának enyhén hornyolt felületét hárombordás inda által közrefogott, belőle kinövő, egymásnak hátat fordító félpalmetták (ún. vese alakú motívum) díszítik, de nem kizárt, hogy egykor levésett harmadik oldala is faragott lehetett. Ugyan motívumkincse alapján kétségkívül a szóban forgó csoporthoz tartozik, sajnos továbbra sem tudjuk, milyen összefüggésben lehetett. Csak nagyon hozzávetőlegesen állapítható meg, hogy méretrendje leginkább a fülkesorokéhoz hasonlít.

Végül, ebben a körben essék szó arról a szép levéldíszes vállpárkányról (XIX/25; *37–38. ábra*)[42] is, amelyet hagyományosan a kapuhoz szoktunk sorolni. Ezt Tóth Sándor nem akarta konkrétan elhelyezni a rekonstrukcióban, mert a három oldalán körben megfaragott, tehát csak egyetlen felületével falnak támaszkodó párkány sehogyan sem illeszthető be a lépcsőzetes szerkezetbe. Valójában olyan, az egyes, álló levélmotívumokat keretbe foglaló, s egymással is összehurkolódó, stilizált hárombordás indák jelennek meg rajta, amilyenek a pécsi Szent

32. ábra. Utólag csatornavályúvá alakított, indás-palmettás díszítésű kőfaragvány (676). Fotó: Mentényi Klára, 2014
Fig. 32. Stone carving (676) with trailer-and-palmette decoration that was later altered into a drainage conduit. Photograph: Klára Mentényi, 2014

[39] XIX/49. A Romkert mögötti, keleti városfalszakaszból került elő 1937-ben. SZIKM, ltsz.: 10566. Feketével ráfestett szám: 1218. Dercsényi 1943, 119, Kat. 62. Méretei: m.: 50 cm, törött sz.: 40-41 cm, v.: 47 cm. Faragott vízszintes sávjának m.: 11,5 cm, az alsó sima szegély m.: 2,5 cm, a merőleges oldalra beforduló tagozat sz.: 40 cm. A felső hengertag m.: 31,5 cm, faragott felületéből a felső záradék alatt 10 centimétert utólag levéstek.

[40] *Árpád-kori kőfaragványok* 1978, 138–140, Kat. 61a (Tóth M.), 364, 15. kép; Tóth M. 1987, 91, 10. kép; *Pannonia Regia* 1994, 131–132, Kat. I-63. (Tóth M.).

[41] XIX/62. Ismeretlen lelőhelyről. SZIKM, ltsz. nélkül. Közöletlen. Méretei: m.: 24, sz.: 40 cm, v.: 63 cm. Hengertagjának kétoldalt beforduló, erősen sérült díszítéseinek sz.: 30 cm, egyik sarka letört. A talplemez 26 × 26 cm szabályos négyzet.

[42] XIX/25. Ismeretlen lelőhelyről. SZIKM, ltsz. nélkül. Közöletlen. Méretei: m.: 28,5 cm, sz.: 50, v.: 83 cm. Hengertagjának kétoldalt beforduló díszítéseinek sz.: 43 cm, az egyik felület vége töredékes. A talplemez 35 × 35 cm szabályos négyzet.

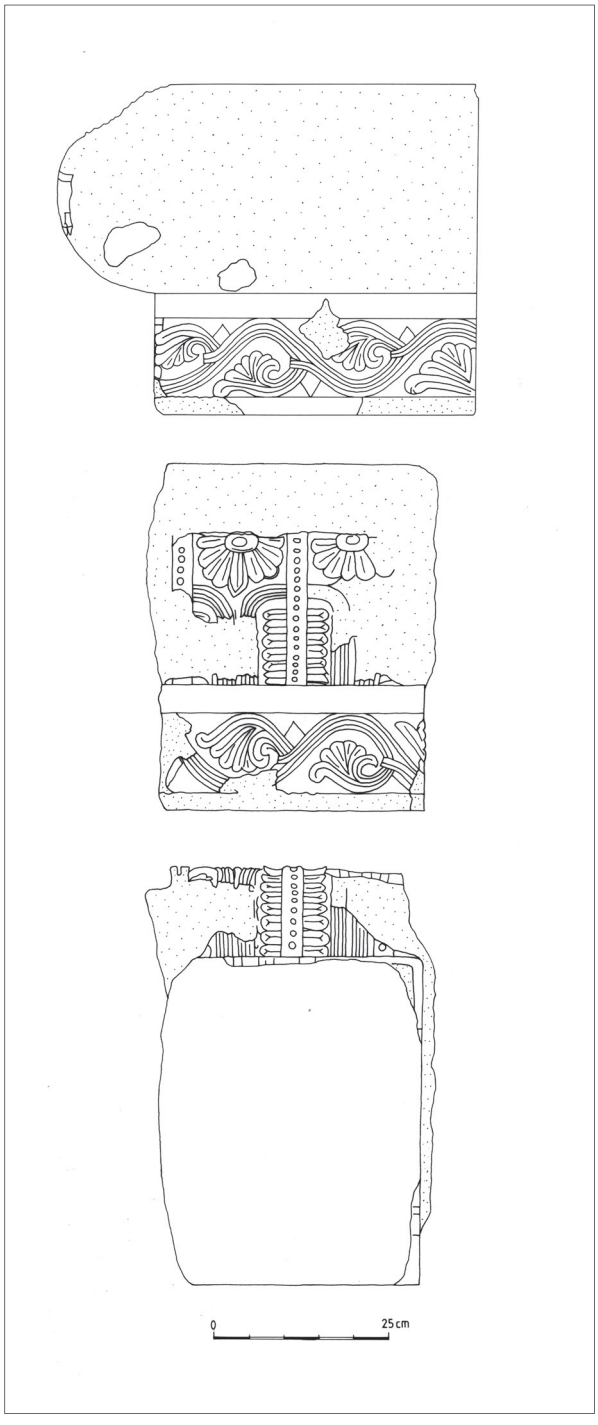

33. ábra. Sarokban álló, négyzetes falpillérhez csatlakozó, hengertagos vállpárkányelem, két oldalán indás-palmettás, levéldíszes, rozettákkal gazdagított faragott díszítéssel (XIX/49).
Rajz: Menténi Klára, 1998
Fig. 33. Cornice element with a cylindrical part that was joined to a square-edged corner pilaster, with carved trailer-and-palmette and leaf decoration enriched with rosettes on two sides (XIX/49).
Drawing: Klára Menténi, 1998

34. ábra. Sarokban álló, négyzetes falpillérhez (függőleges béllethez?) csatlakozó, hengertagos vállpárkányelem, két oldalán indás-palmettás, levéldíszes, rozettákkal gazdagított faragott díszítéssel (XIX/49). Fotó: Kiss László, 2013
Fig. 34. Cornice element with a cylindrical part that was joined to a square-edged corner pilaster (jamb?), with carved trailer-and-palmette and leaf decoration enriched with rosettes on two sides (XIX/49).
Drawing: László Kiss, 2013

35. ábra. A pécsi Szent Kereszt oltár falpillérfejezete a környező levéldíszes, íves keretekkel.
Fotó: Havasi Krisztina, 2013
Fig. 35. Capital of a pilaster from the Holy Cross altar with leaf-decorated arched frames nearby.
Photograph: Krisztina Havasi, 2013

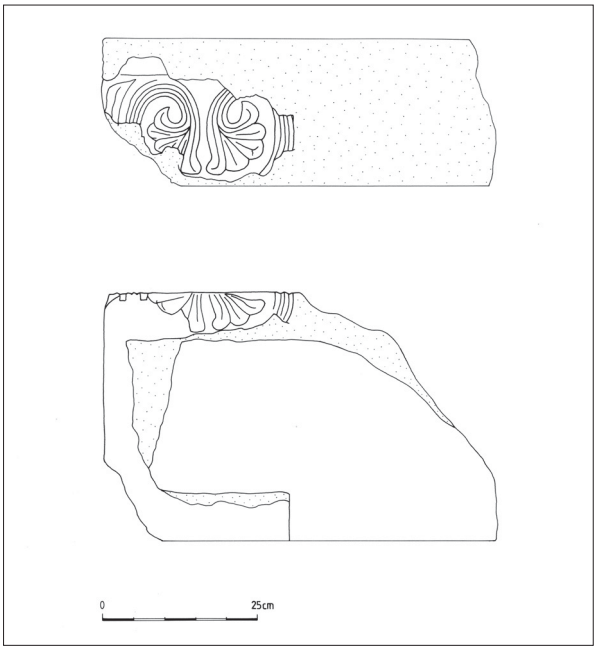

36. ábra. Négyzetes falpillérhez (függőleges béllethez?) csatlakozó, erősen sérült vállpárkányelem, két oldalán indás-palmettás díszítéssel (XIX/62). Rajz: Menténvi Klára, 1998
Fig. 36. Heavily-damaged cornice element joined to a square-edged pilaster (jamb?), with trailer-and-palmette and leaf decoration on two sides (XIX/62).
Drawing: Klára Menténvi, 1998

Kereszt oltár oldalfalait is keretelik *(2. ábra, 31. ábra, 35. ábra)*, s az itt bemutatott fehérvári faragványcsoport egyik legjellemzőbb motívumát alkotják.[43] A domború felületű, 5 cm széles, sima szegéllyel záródó vállpárkányon a leveleket középen pántok fogják át, hasonlóképpen, mint a kétrészes, rozettadíszes fejezeten, ezúttal lyuggatás nélkül. A 35 × 35 cm nagyságú, négyzet alakú falpilléren álló darab, ha nem volt a nyugati középső kapu része, talán egy erőteljesebben lépcsőzött bélletes nyíláshoz tartozott, vagy egy olyanhoz, amely csupán egyetlen falsíkból kiugró tagozattal rendelkezett.

Ami tehát a fülkesorhoz tartozó elemeken kívüli, részletesen ismertetett többi darabot illeti, összesen csupán annyit tudunk megállapítani, hogy az ott megfigyelt motívumkincs felfedezhető még egy kb. 3 m szélességű kapuzathoz tartozó ívbélleten, egy más szisztéma szerint díszített, kisebb, mintegy 1,2 méteres nyíláshoz tartozó áthidalón, továbbá három különböző méretű, sem egymáshoz, sem az íves töredékekhez közvetlenül nem kapcsolódó vállpárkányon.

S itt térjünk vissza egy pillanatra a sakktábladíszes faragványokra. Ilyenek ugyan a pécsi anyagban szintén gyakran előfordulnak, Székesfehérváron azonban a kapurekonstrukcióba tartozó, legkülső íves, illetve a függőleges szárkövek melletti, legbelső függőleges bélletrétegből ismertek.[44] Az általunk fentebb említett darabok egykori helye sajnos még annyira megnyugtató módon sem tisztázható,

[43] Tóth Sándor 1972-ben készült rajzán ugyan a XIX/25. töredék motívumait vette alapul a vállpárkány ábrázolásához, később megjelent tanulmányában azonban a fejezetzónába egyetlen darabot se sorolt be. Tóth S. 1994, 116–117, I. 31. kép. A motívumról: Gerecze 1897, 76–77, 4. kép; Tóth M. 1994, 124, I. 38. kép. Ezt a levélmotívumot Tóth Melinda az akantuszornamentika provinciális, bizantinizáló változatának tartotta. Tóth M. 1987, 92–93, 28–29. jegyzet. Az itt bemutatott töredékek legtöbbjén valójában egyszerű sormintaként, keretelt inda nélkül jelenik meg. A székesfehérvári kapuhoz tartozó faragványok egy csoportjának esetében lyuggatott szalaggal átkötött változatban mutatkozik. Hasonlóképpen látjuk a XIX/49. vállkő felső hengertagján is. A pécsi népoltár hevederíveinek megfelelően, lyuggatott szalag nélkül faragták meg a kapu kívülről számított második bélletrétegéhez tartozó egyik töredéken (D49=XIX/52), valamint a kapuhoz csak sorolható, említett vállkövön (XIX/25). Azon az ikerfejezeten, amely az Arany János u. 10. szám alatt került elő (M 20), valamint a vele rokon, másik oszlopfőn/vállkövön (652) ugyan szintén stilizált formában, de egyértelműen akantuszleveleket látunk. Tóth Melindának valószínűleg igaza volt, s ezek a dekoratív levélsorok nem a palmetta, hanem az akantuszlevél sormintaszerűvé egyszerűsített ismétlődéséből jönnek létre.

[44] Tóth Sándor négy ilyen töredéket tudott elhelyezni a kapurekonstrukcióban. Tóth S. 1962; Tóth S. 1994. Lásd a kapurekonstrukció rajzát: Tóth S. 1994, 117, I. 31. kép.

37. ábra. Nagyobb méretű négyzetes falpillérhez (függőleges béllethez?) csatlakozó, szalagos-levéldíszes vállpárkányelem (XIX/25).
Fotó: Hack Róbert, 1995
Fig. 37. Cornice element that was joined to a larger-sized square-edged pilaster (jamb?), with ribbon-and-leaf decoration (XIX/25).
Photograph: Róbert Hack, 1995

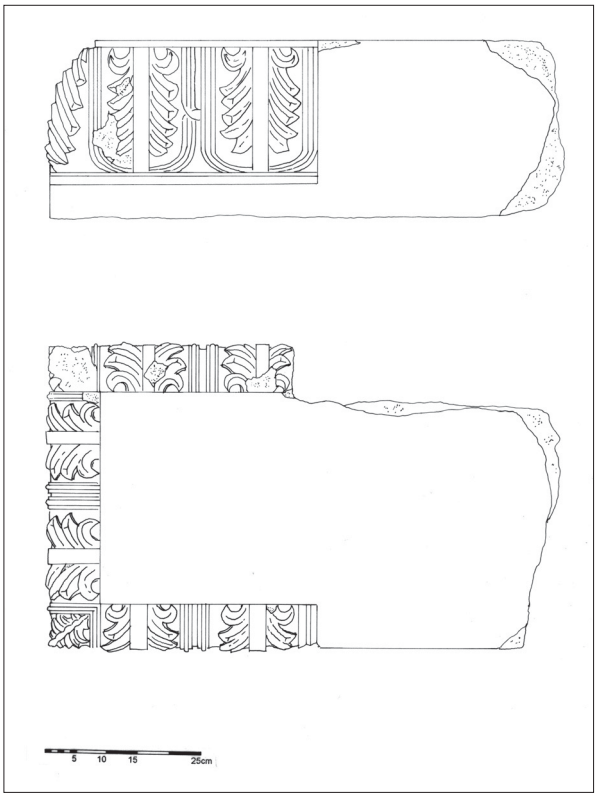

38. ábra. Nagyobb méretű négyzetes falpillérhez (függőleges béllethez?) csatlakozó, szalagos-levéldíszes vállpárkányelem (XIX/25).
Rajz: Gerák Miklós, 1997–1998
Fig. 38. Cornice element that was joined to a larger-sized square-edged pilaster (jamb?), with ribbon-and-leaf decoration (XIX/25).
Drawing: Miklós Gerák, 1997–1998

mint a feltételezett nyílásokhoz rendelt töredékeké. Egyikük (218, 429, 198; *27. ábra*) feltehetően vízszintes párkányként határozható meg, de nem tudjuk, hogy egy tömör falsík osztópárkánya, vagy valamely ismeretlen szerkezet zárópárkánya volt-e. A lefaragott középrészű, két oldalán sakktábladíszt mutató másik elemmel (I/2; *28. ábra*) kapcsolatban teljes bizonytalanságban vagyunk, de még inkább azzal, amelyik a Szent István-sír gödrében, újkori beásásból került elő, s amely úgy tűnik, sajnos elveszett.

Az a tény, hogy a sakktábladíszes töredék a sírépítmény területén *(39. ábra)* került elő (ráadásul, mint említettük, egy gótikus bordával együtt), eredeti helyét illetőleg nem lehet mérvadó, már csak azért sem, mert újkori, másodlagos beásásban találták.[45] Felmerül tehát a kérdés, van-e bármilyen szilárd alapunk arra nézve, hogy az itt elemzett kőfaragványokat Szent István király 12. században megújított – régészetileg igazolt – kultuszhelyéhez kössük? A nyugati oldalon fennmaradt és a szentté avatást követő sír környezetének átépítésével összefüggő, U alakú bővítés alapozása, illetve ennek kelet felé folytatódó árka nyomán Biczó Piroska a teljes korábbi alkotást körülvevő 8-9 m hosszú és 5,4-5,5 m széles, 12. századi építményt feltételez. A Kralovánszky Alán által 1970-ben feltárt, majd 1988-ban újból megfigyelt, szerinte 1083 körül emelt alapozás – az újabb elképzelés alapján – készítése idején körben csupán kb. 90 cm vastag lehetett.[46]

Ez a szélesség persze bőven elegendő ahhoz, hogy erős és zárt falakból egy fedett, önálló építményt emeljenek fölé, amit annak ellenére sem lehet teljesen kizárni, hogy a székesfehérvári román

[45] Szabó Zoltán a sakktáblamotívummal díszített kőfaragványt fríztöredéknek tartja és a sír felépítményéhez köti. Ugyancsak ehhez a román kori felépítményhez tartozónak vél egy korinthoszias díszű fejezettöredéket (XIX/22; fénykép: SZIKM, Adattár, ltsz.: 35140), ami azonban stílusa alapján nagy valószínűséggel a 11. század végéről, esetleg a 12. század elejéről származik, tehát jóval korábbi. Ehhez lásd még a 49. jegyzetet. Az egykori szarkofág (Szent Istvánét elveszettnek véli) hasonló fejezetekkel alátámasztott, nyitott cibóriumos megoldást feltételez, amelyet síkfödémmel vagy vonóvassal kombinált, nyitott dongaboltozattal fedtek. Szabó 2001, 7. Lásd még Biczó Piroska jelen kötetben lévő tanulmányát.

[46] Kralovánszky Alán az U alakú építményt a sír fölötti oltárhoz vezető lépcsőkarok alapozásainak tartotta. A visszabontás falkoronáján lévő, magánál az alapozásnál újabb, téglák lenyomatait is tartalmazó, nyugaton 25, északon és délen 35-45 centiméterrel szélesebb felső alapozást 16–17. századinak tartotta. Kralovánszky 1989, 159–160. Lásd még Biczó Piroska jelen kötetben lévő tanulmányát.

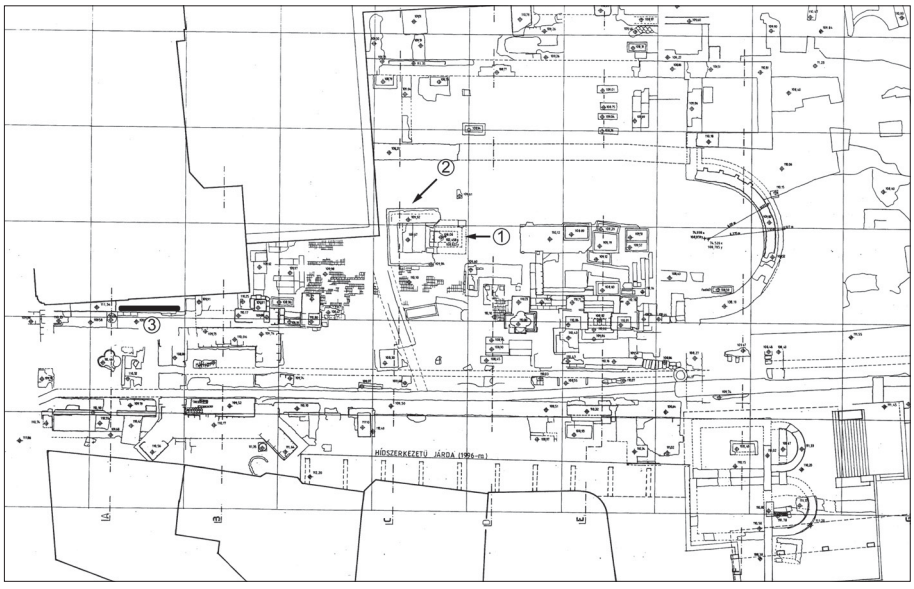

39. ábra. A székesfehérvári Szűz Mária prépostsági templom régészeti feltárásainak összesítő alaprajza, részlet. Rajz: Szabó Zoltán, 1995. Forster Központ, Tervtár, ltsz.: 73007. 1. Szent István király 11. századi sírja; 2. Szent István 12. századi, a 14. században átépített kultuszhelyének maradványa; 3. a főhajó előcsarnokát díszítő íves fülkesor egyik lehetséges helye
Fig. 39. Ground plan showing the archaeological excavations to date at the Provostal Church of the Virgin Mary in Székesfefévár. Drawing: Zoltán Szabó, 1995. Forster Centre, Archive for Plans, inv. no. 73007. 1. 11th-century tomb of King Stephen the Saint; 2. Remains of the 12th-century shrine of St. Stephen rebuilt in the 14th century; 3. One possible site of the arcaded row of niches that decorated the narthex of the main nave

kori kőanyagban egyetlen bordatöredék sem található. Mindenesetre a feltételezett belső tér egykori lefedéséről továbbra sem tudunk semmit.

A dekoratív céllal megfaragott, fülkesorokba illeszkedő faragványok vastagsága egyes esetekben meghaladja az 50 centimétert, s ami még fontosabb, hátoldaluk egyáltalán nem díszített, tehát bizonyára tömör falhoz készültek. Ebből következik, hogy ezek a töredékek nem képzelhetők el valamiféle rekesztő jellegű, áttört nyílásokkal rendelkező együttesben. Inkább arról lehet szó, hogy zárt oldalfalak kiképzéséhez tartoztak, s egy ilyen falat akár belülről, akár kívülről díszíthette éppen az a fülkesor, amelyről itt szó esett.[47] Amennyiben az oltárral is összefüggő sírépítmény belső teréről beszélünk, a 6 méteres hosszúság éppen megfelelő lehetne, ha nem volnánk tudatában annak, hogy a fennmaradt kőfaragványok mindössze azt bizonyítják, hogy két-két szomszédos fülke mindenképpen összetartozott. Mint följebb már megjegyeztük, előfordulhat, hogy a fülkepárok más-más falakat tagoltak. A nyílásáthidalókkal, vállpárkányokkal, továbbá az egyelőre felderíthetetlen funkciójú sakktábladíszes kőelemekkel még nagyobb bajban vagyunk.

Valószínűleg joggal feltételezhető, hogy a szentté avatásra átfaragott szarkofág a 12. században továbbra is része maradt a kultuszhelynek, de egyáltalán nem biztos, hogy Szent István király nyugat felé néző oltára és tőle keletre, leginkább a kripta fölé elképzelhető, az ereklyéket őrző sírláda

[47] A Kralovánszky által az U alakú építmény belsejében feltárt 90 cm széles, 270 cm hosszú és 14 cm vastag, összetöredezett fehérmészkő tábláról Szabó Zoltán feltételezi, hogy az – a templomnak ugyanebben a sávjában, helyenként a mellékhajókban is megtalálható kőtáblákkal együtt – egy, a szentté avatás tájékán épült, oszlopos-gerendás, mellvéddel épített rekesztő alapozásaként készült. Kralovánszky 1989, 164; Szabó 2001, 7; Szabó 2007, 44, 12. jegyzet. Mivel a XIX/13. számú, talán a fülkesor indító darabjaként, vagy – felidézve a pécsi népoltár oldalfalainak hornyolt kereteit (Tóth M. 1987, 83, 3. kép) – egy nagyobb falív függőleges elemeként értelmezhető töredék faragott felület melletti látszó síkját egy mögötte lévő egykori falazatra merőlegesen alakították ki, esetében a homlokzati megjelenést nem tartjuk valószínűnek.

40. ábra. A kanonoki kórustól nyugatra, a középtengelyben hosszan előrenyúló alapozás északnyugati sarkába másodlagosan beépített akantuszdíszes kettős ívindítás töredéke (I/1). Kralovánszky Alán ásatása, 1971. Székesfehérvári István Király Múzeum, Adattár, ltsz.: 35132
Fig. 40. Fragment of an acanthus-decorated double springer reused in the northwest corner of the foundations projecting far to the west of the canons' choir along the central axis (I/1). Excavation by Alán Kralovánszky, 1971. King Stephen Museum, Székesfehérvár, Archives, inv. no. 35132

41. ábra. A kanonoki kórustól nyugatra, a középtengelyben hosszan előrenyúló alapozás északkeleti sarkába másodlagosan beépített indáspalmettás, szőlőfürtös díszítésű, kettős ívindítás töredéke (I/4). Kralovánszky Alán ásatása, 1971. Székesfehérvári István Király Múzeum, Adattár, ltsz.: 35133
Fig. 41. Fragment of a double springer with trailer-and-palmette and grape-cluster decoration reused in the northeast corner of the foundations projecting far to the west of the canons' choir along the central axis (I/4). Excavation by Alán Kralovánszky, 1971. King Stephen Museum, Székesfehérvár, Archives, inv. no. 35133

a templomon belül teljesen azonos építészeti keretben jelent meg. Egyedül a körbefutó alapozásból nem lehet arra a következtetésre jutni, hogy a rajta emelkedő építmény végig egységes kialakítást kapott. Ha nincs is perdöntő bizonyíték a kriptába történő betekintés lehetőségét illetőleg, továbbra sem lehet kizárni, hogy az oltár és a szarkofág más-más járószintre került, illetve eltérő lefedést kapott. A halott lelkét az égbe vivő angyal ábrázolásával kelet felé néző szarkofág nyugati oldalával nyilván az oltár hátfalának támaszkodott, de a 12. századi belső rétegek pusztulása miatt nem tudjuk, hogy a belső járószintek között volt-e különbség.[48]

Mielőtt gondolatmenetünk végére érnénk, érdemes újból röviden kitérni a kettős ívindításként meghatározható, amúgy egymástól sok tekintetben különböző, szépen faragott két kőtöredékre. Egyikük (I/1; *7. ábra*) – azon túl, hogy az általános,

[48] Szent István oltárát 1237-ben említik: HO I. 19–20; ÁMF II. 368; Biczó 2001b, 12. Biczó Piroskának köszönöm, hogy a középkori Szűz Mária-prépostságra vonatkozó, kéziratos forrásjegyzékét rendelkezésemre bocsátotta. Siklósi 1990a, 56. közöl még két további említést is, melyek közül figyelemre méltó még, hogy Mihály pap 1332–1337 között a „rectoratus S. Regis Stephani in ecclesia Albensi" élén állt. ÁMF II. 375. A szarkofág teljes szakirodalmának említését itt mellőzzük. Ereklyesírként való értelmezése: Marosi E. 2000, 359–363; Marosi E. 2002, 323–325. Pontos leírása és szakirodalmának elemzése: Tóth S. 2007. Újkori helye és története: Bubryák 2007. Sima hátlapjáról: Tóth E. 2007, 116, 137–138, 367. jegyzet. Tóth Endre a szarkofág rövid hátoldalát részletesen elemzi, továbbá több kisebb, utólagos lyukból egy, a ládára szerelt fémszerkezetre gondol. Felveti annak lehetőségét is, hogy a törökök esetleg valamilyen fürdő berendezéséhez vagy díszkúthoz alakították át. Vitába száll Tóth Sándorral (Tóth S. 2007, 30.) abban a kérdésben, hogy a perem csaplyukai római koriak lennének, szerinte ilyen típusú lezárás a pannóniai szarkofágokon nem ismert, ugyanakkor másodlagos funkcióra utalnak a hátoldalon lévő koncentrikus körök is a középpontjukban lévő szabályos lyukkal. Szabó Zoltán már 2001-ben arra gondolt, hogy a szarkofág előlapja kelet felé nézett, az oltár pedig a faragatlan nyugati oldalhoz csatlakozott. Szabó 2001, 7.

42. ábra. Nyílás kereteléséből származó, függőleges béllettöredék, kétoldalt sakktáblamotívumokkal, középső hengertagján indás-palmettás díszítéssel (Kőrösi 52). Fotó: Hack Róbert, 1998
Fig. 42. Fragment of a jamb with chessboard motifs on both sides and with trailer-and-palmette decoration on the middle, cylindrical section (Kőrösi 52). Photograph: Róbert Hack, 1998

ugyan jelen esetben jóval nívósabb módon kidolgozott, ezúttal biztosan akantuszokból álló levélsort látjuk rajta – formáját, szerkezeti jellegzetességeit tekintve is beillene a fülkesorba, ha ívesre faragott oldalsó felületein nem jelennének meg az említett, önállóan befoglalható kőelemek számára eredetileg kialakított mélyedések. Méretei valamivel kisebbek, s feltűnően jó kvalitása és kemény mészkő anyaga szintén elkülöníti az eddigiektől. Lehetséges, csupán arról van szó, hogy a nagyobb mesterségbeli tudással rendelkező kőfaragó tisztességesebben volt képes megoldani az ívek alá bekerülő kőlapok elhelyezését? Nem valószínű.

43. ábra. Rekonstruktív összeállításban szereplő, összetartozó fülkeívek a Magyar Nemzeti Galéria állandó kiállításán. *Pannonia Regia* 1994, Kat. I-44. kép nyomán
Fig. 43. Niche arches belonging together in a reconstruction in the Hungarian National Gallery's permanent exhibition. After *Pannonia Regia* 1994, Cat. I-44

Ennél is nagyobb rejtéllyel állunk szemben a sarkain kis hengertagokkal megformált, gazdag díszítéssel és kiváló mesterségbeli tudással kidolgozott, szőlőleveles ívindítás (I/4; *8–9. ábra*) esetében. Az egészen kemény mészkőből faragott díszítőelem formáját, faragásmódját, méretét, de szerkezeti helyét tekintve sem illeszkedik az eddigiek közé. Íves felületeinek szabályos oldalsó mélyedései szintén egy-egy 12 cm széles kőlap befoglalására készültek. Bizonytalan, hogy utólag megvésett hátlapja faragott volt-e. Mindössze 76-80 cm átmérőjű nyíláshoz tartozott.

Mindkét faragványról, ugyan sajnos csak korabeli fényképek alapján, de tudni lehet, hogy – néhány másik, 11. századi, illetve 12. század eleji kőtöredékkel együtt – másodlagos helyről, a feltételezett királyi trónszék, az ún. *solium regni* alapozásából kerültek elő *(40–41. ábra)*.[49] Ezt a kanonoki kórus középtengelyében nyugat felé hosszan előrenyúló, mintegy 8 m hosszú, 3 m széles alapozást Kralovánszky Alán már feltárását követően Anjou-korinak tartotta. Keltezését a 12. század

[49] Az információért és az ezt tanúsító, Kralovánszky Alán 1971. évi ásatásán készült fényképekért (Székesfehérvár, SZIKM, Adattár, ltsz.: 35132, 35133) Biczó Piroskának tartozom köszönettel. A szóban forgó, szép kidolgozású kettős ívindításokat az a tény teszi igazán különlegessé, hogy másodlagosan építették be őket a kanonoki kórus közepén nyugat felé előreugró, masszív alapozásba. A fényképek feliratai alapján a XLIV. szelvényből, az ún. *solium (sedes) regni* pódium alapozásának délnyugati, illetve délkeleti sarkából kerültek elő két másik, 11. századi faragvánnyal. *RégFüz* Ser. I. No. 25. (1972) 78. (Kralovánszky A.). A két 11. század végi faragványról: *Pannonia Regia* 1994, 87–89, Kat. I-26–27. (Tóth S.); lásd még itt a 45. jegyzetet. Az 1970–1971. évi ásatásból előkerült darabokat a múzeum a püspökség mellé beforduló nyugati kerítésfalszakaszra (I. számot viselő falszakasz) egymás mellé helyezte. Valószínűleg azért nem kaptak leltárszámot, mert mire 1986-ban sor került az ásatási leletanyag leltározására, eredeti körülményeik feledésbe merültek. Ekkor a faragványok már több mint 15 év óta a Romkertben voltak.

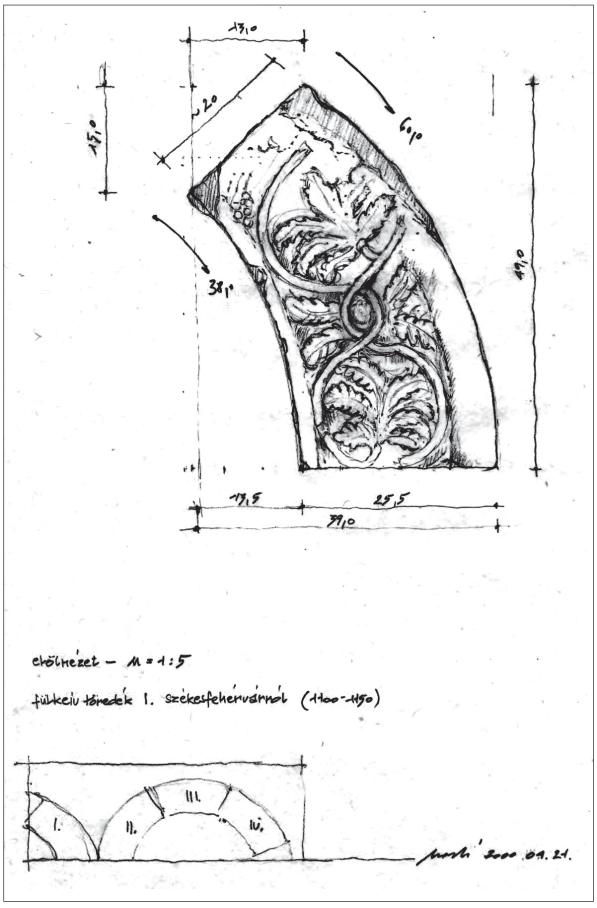

44. ábra. A Magyar Nemzeti Galéria állandó kiállításán látható fülkeívek egyik szőlőleveles darabja. Rajz: Markó Balázs, 2000
Fig. 44. Piece featuring vine-leaf-decoration from the niche arches on display in the permanent exhibition of the Hungarian National Gallery. Drawing: Balázs Markó, 2000

45. ábra. Íves nyíláskeret töredékei szőlőleveles-akantuszos díszítéssel a székesfehérvári püspöki palota kertjében. Fotó: Gerecze Péter, 1896. Forster Központ, Fotótár, lemezszám: 3685, ltsz.: 145495 neg.
Fig. 45. Fragments featuring vine-leaf and acanthus decoration from an arched window or door frame in the garden of the bishop's palace in Székesfehérvár. Photograph: Péter Gerecze, 1896; Forster Centre, Photograph Archive, disk no. 3685, inv. no. 145495 neg.

közepénél semmiképpen sem régebbi szőlőleveles faragvány építőkőként való használata szintén alátámasztja.[50]

A 14. század első évtizedére tehető építkezésre a templom tetőzetének teljes beszakadásával járó, 1289. évi pusztító erejű tűzvészt követően került sor. Nem lehetetlen, hogy az a faragvány, amelyről legutóbb szóltunk, egy olyan alkotás része volt, amelyet az ország konszolidációja után megindító, Károly Róbert-féle munkálatok során, vagy már valamivel korábban rossz állapota miatt el kellett bontani. A Szent István-sírral kapcsolatos régészeti megfigyelések többek között arról is szólnak, hogy egy közelebbről meg nem határozható időpontban a teljes, oltárral összefüggő sírépítményt visszabontották az alapozás felső síkjáig. Az erre helyezett új, szélesebb alapozást Biczó Piroska Anjou-korinak tartja. Megkockáztatható a felvetés, hogy valamely meglévő töredék, talán éppen ez a két, többitől eltérő, jobb anyagból készült és szépen faragott darab valóban származhatott akár a

[50] *RégFüz* Ser. I. No. 25. (1972) 78. (Kralovánszky A.). A *solium regni* pódium alapozásának 1318 körüli datálását a másodlagosan befalazott kőfaragványok mellett járószintadatok is alátámasztották.

12. század közepe tájára keltezhető sírépítményből is.[51] Természetesen joggal merül fel azonnal a kérdés: miért csak ez a kettő? Hová lett a többi darab?

Megfordítva a kérdést, érdemes megkérdezni: miért maradt fenn sokkal több például a fülkesor elemeiből? A választ csak gyanítani lehet: éppen azért, amiért a főhajó nyugati kapujából. Tóth Sándor 19-20 kőfaragványt sorolt a kapuzathoz *(1. ábra)*,[52] hozzájuk hasonló formakinccsel a ma ismert székesfehérvári kőanyagban még további 25 darab rendelkezik. Korábbi elképzeléseinknek megfelelően továbbra is inkább úgy véljük, hogy ez, a főként töredékes elemekből álló faragványegyüttes azt a jobbára zárt falakkal kialakított előcsarnokot díszítette, amelyhez a nagyméretű középső bejárat is tartozott. A főhajó szélességében valószínűleg nagyobb mértékben előreugró, az oldalhajók előtt viszont régészetileg is megfogható, kb. 2 méteres zárt előtereket a főbejárattal együtt – a korábbi nyugati építmény kétoldalt nyitott árkádíveinek befalazásával – a 12. század második felében újonnan alakították ki.[53] A fülkesorok vagy fülkepárok a falfelületek tagolására szolgáltak, a nyílásokhoz tartozó ívtöredékek és vállpárkányok pedig talán kisebb ajtókhoz, átjárókhoz. A 3 m széles bélletréteghez tartozó íves elem esetében felvethető, hogy talán a mellékhajók is rendelkeztek a nagy kapuzathoz hasonló, díszes bejáratokkal. Egyes töredékek esetében (XIX/29, XIX/30, XIX/31, XIX/32; *11–14. ábra*), mint már említettük, éppen az utólagos megcsonkítás ismétlődő szabályosságai miatt feltételezzük, hogy falsíkból kiálló középső tagozataikat úgy vésték le, hogy közben a faragott építőköveket benne hagyták a falazatban. Erre a megoldásra a Szent István-kultuszhely régészeti megfigyeléseinek adatai nem nyújtanak lehetőséget, hiszen mint láttuk, a 12. századi sírépítményt legkésőbb az Anjou-kor elején visszabontották, s a korábbi alapokon egy teljesen új kisépítészeti alkotást emeltek. Ennek alapozásbővítése viszont egyértelműen lépcsőket támasztott alá.[54]

Az egységesen alkalmazott kemény mészkő anyag, a felületalakítás módja, a méretek, egyes esetekben azonban a legapróbb részleteket érintő motívumegyezések mind arra utalnak, hogy az itt leírt kőfaragványok – kevés kivétellel – egymással és a kapuzat elemeivel is szoros kapcsolatban állnak. A templom nyugati területére történő lokalizálás mellett szól egy további érv is, mégpedig az, hogy a templom nyugati homlokzatának földszintje – legalábbis a főhajó elé lokalizálható, az oldalsóknál gyaníthatóan nagyobb és szélesebb előcsarnok vonatkozásában –, a főkapuval együtt a középkor folyamán végig fennmaradt, s megérte az 1601-es robbantást.[55] Nem véletlen tehát, hogy egykori elemeiből jóval több maradt ránk, mint azokból a szerkezetekből, amelyek már több évszázaddal korábban elpusztultak.

Arra vonatkozólag, hogy a székesfehérvári kapu bizonyos mesterei Jásdon kívül talán egy másik székesfehérvári templom számára is dolgozhattak, egy további kőfaragvány lehet példa (Kőrösi 52; *42. ábra*). A függőleges helyzetű töredéken a kétoldalról sakktábladísszes sávokkal közrefogott, középső hengertagon kettős érrel kialakított indamotívumokkal keretelt, illetve belőlük kinövő palmetták és félpalmetták láthatók. Az egyes sávokat – hasonlóképpen a prépostsági templomhoz tartozó elemekhez – mindenhol sima szegélyek választják el egymástól. Vele kapcsolatban inkább az eddig leírt töredékekétől teljesen eltérő méretrendje, azoknál jóval keskenyebb tagozatai miatt feltételezzük, hogy egy kisebb templom bélletes nyíláskeretéből, esetleg kapujából maradt fenn. Természetesen nem zárható ki a prépostsági templomhoz való tartozása sem.[56]

Végezetül nagyon röviden térjünk vissza a bevezetőben említett ún. szőlőleveles faragványokhoz.

[51] Az 1289. évi tűzvészről: ÁMF II. 371; Siklósi 1990a, 54. A tűzvészt 1288-ra teszi. Lásd továbbá a 44. és 45. jegyzetet, valamint Biczó Piroska e kötetbe írt tanulmányát. Itt jegyezzük meg, hogy a sírgödörben másodlagosan talált, sakktábladísszes faragványt valószínűleg nem együtt alkalmazták a két ívindítás-töredékkel. Szabó 2001, 7. Ami Szent István király székesfehérvári ereklyesírjának 12. századi megjelenését illeti, nem kétséges, hogy egészen kiemelkedő színvonalú alkotásról lehetett szó. A III. Béla király fia, I. Imre számára mintaadó szerepet betöltő kultuszhely feltehetően nem csupán eszmei vonatkozásai, hanem tündöklő megjelenése révén is inspirálta az egri székesegyház 1200 körüli építkezéseit, s benne saját síremlékének kialakítását. Havasi 2003, 141–142; Havasi 2011, 222–224.

[52] Tóth S. 1962; Tóth S. 1994.

[53] Biczó 2001a, 292–294. A régészeti feltárások alapján a déli mellékhajó előtt, nyugat felé mintegy 2 m szélességű előtér lehetett. Biczó 2010, 329. 8. ábra, 330; Biczó 2011, 11, 10. kép, 19–22.

[54] Lásd Biczó Piroska jelen kötetben lévő tanulmányát.

[55] Istvánffy 1758, XXXII. 477. A Szűz Mária-egyház „porticus"-át Kézai Simon említi Salamon király történetével kapcsolatban. SRH I. 181; ÁMF II. 365; Biczó 2001b, 9.

[56] A jásdi kapuról: Tóth M. 1978a, 41; Tóth S. 1990; Tóth S. 1994. Kőrösi 52: A Kőrösi Jenő székesfehérvári magángyűjteményébe tartozó, nyílást keretelő béllettöredék ugyancsak a 12. század második feléből származhat. Építési munkálatok közben került elő, az egykori külvárosi Úttörő utcában. Méretei: m.: 28-30 cm, sz.: 23-25 cm, v.: kb. 50 cm. Egyes sávjainak sz.: kb. 6-7 cm, a sima szegélyek sz.: 1,5 cm.

Följebb, az I/4, illetve az I/5. számú faragványok kapcsán már szó esett arról, hogy az élesen metszett szőlőleveleket és -fürtöket tartalmazó motívumkincs, Székesfehérváron éppúgy, mint a pécsi Szent Kereszt oltáron, a legtermészetesebb módon élt együtt az indás-palmettás stílusra jellemző, dekoratív formajegyekkel.

Véleményünk szerint teljesen másképpen jelennek meg a palmetták azokon a fülkeívtöredékeken *(43. ábra)*, amelyeket Tóth Sándor az 1994–1995. évi *Pannonia Regia* kiállítás előkészítése idején helyezett egy összefüggő rendszerbe. Bármily általánosnak is tekinthetők a stilizált kétbordás indákból váltakozva kibomló öt-, illetve háromujjú palmetták, a nyugati kapuhoz és köréhez képest egy régiesebb változatot képviselnek, éppen úgy, ahogyan a háromujjú palmettákból átlósan összeállított, négyszögekkel díszített belső oldal motívumai is. Ráadásul a velük egy szerkezeti egységbe és azonos méretrendbe tartozó, következő fülkeíven olyan stílusjegyekkel találkozunk, amelyek a följebb részletesen ismertetett faragványokon látottaktól idegennek tűnnek *(44. ábra)*. Az íves mezőket alkotó, egymásba hurkolódó, egytagú szalagok által létrehozott belső mezőket jellegzetes rovátkolt szegélyű, öt- vagy hatujjas szőlőlevelek töltik ki. A kis hurkok közepén domború tárcsaszerű díszítmény figyelhető meg, a széleken fennmaradó háromszög alakú felületeket a nagyobb levelekhez hasonlóképpen kiképzett, kétágú levelek töltik ki.[57]

Éppen ez az a motívumkincs, amely további darabokon szőlőfürtökkel, helyenként akantuszdísszel és fogrovattal, sőt állatalakokkal gazdagodva, a prépostsági templom másik nagy csoportját jellemzi *(45. ábra)*. Gereczét idézve, dolgozatunkat ezzel, a 12. századi hazai emlékanyagban egyedülálló formakincsre történő hivatkozással indítottuk. Készítési idejükkel kapcsolatban a 12. század utolsó negyede éppúgy felmerült, mint a nyugati kapu körére máig érvényesnek tűnő, 1150–1170 körüli keltezés. Újabban megfogalmazódott egy ennél még korábbi datálás lehetősége is. Az időrend megnyugtató tisztázásával együtt – a prépostsági templom építéstörténete szempontjából – rendkívül fontos kérdés, hogy a jövőben sikerül-e valamiképpen lokalizálni a szóban forgó, ún. szőlőleveles kőfaragványokat, ugyanis – ahogyan Tóth Sándor kimutatta – az őket jellemző motívumkincs és faragásmód nem csupán egyes kisépítészeti alkotásokat, hanem a főhajó hatalmas pillérfejezeteit is jellemezte.[58]

IRODALOM

ÁMF I–IV. — Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* I–IV. Budapest, 1987[3]–1998.

Árpád-kori kőfaragványok 1978 — *Árpád-kori kőfaragványok*. Katalógus. Szerk.: Tóth Melinda – Marosi Ernő. Székesfehérvár, 1978.

Bakó 1993 — Bakó Zsuzsanna Ildikó: *Gerecze Péter fényképhagyatéka*. Budapest, 1993.

III. Béla 1981 — *III. Béla emlékezete*. A szöveganyagot válogatta, ford., a bevezetőt és a jegyzeteket írta: Kristó Gyula – Makk Ferenc. A képanyagot Marosi Ernő válogatta. Budapest, 1981.

[57] Fülkeívek töredékei: *Pannonia Regia* 1994, 100–101, Kat. I-44. (Tóth S.); Tóth S. 2010, 73–80. Ebből a szempontból rendkívül figyelemreméltó a következő ívtöredék (XIX/42), amely – méretei alapján – talán ebbe a fülkesorba illeszkedett. 1936-ban a városháza építése idején került elő. SZIKM, ltsz.: 9964. Feketével ráfestett szám: 1209. Dercsényi 1943, 117, Kat. 48. Mérete: m.: 38 cm, sz.: 27-28 cm, v.: 35 cm. A faragott sávok sz.: 18-20 cm, a külső sima szegély sz.: 5 cm, a belső szegély sz.: 8-9 cm. Hornyolt homlokoldalán egymásnak háttal álló, tövüket és levélujjaik végét összeérintő palmetták láthatók. Kétbordás indáik másik, kétoldalt felhajló vége szintén palmettákban végződik. A kő külső szélét kiugró sima sáv határolja. Az ív belső síkján viszont – egészen egyedi megoldásként – az ún. szőlőleveles faragványokra jellemző, összehurkolt szalag jelenik meg, az ott szokásos oldalsó térkitöltő levélkékkel együtt. A levélkék faragásmódja azonban eltérő, nem rovátkolt szegélyű, s a kör alakú mezőket ugyancsak nem szőlőlevelek, hanem bemélyített közepű, hatágú csillagformák töltik ki. Kérdés, hogy mi volt a viszonya az említett fülkeívekhez, s miképpen élt együtt velük. Tóth Sándor, ha konkrétan nem is írt róla, fényképét bizonyára nem véletlenül szerepeltette az általa összeállított fülkeívekkel egy lapon. Tóth S. 2010, 74, 157. kép.

[58] Tóth M. 1978a, 44; *Árpád-kori kőfaragványok* 1978, 168–169; *Pannonia Regia* 1994, 100–101, Kat. I-44. (Tóth S.); Tóth S. 2010, 67–84, 126–127. Már halála után kiadott kéziratában Tóth Sándor felvetette a 12. század közepénél korábbi keltezés lehetőségét is. Tóth S. 2010, 84.

Biczó 2001a — Biczó, Piroska: Archäologische Beobachtungen zur Baugeschichte der Stiftskirche unserer Lieben Frau zu Székesfehérvár. *ActaHAHung* 42. (2001) 283–295.

Biczó 2001b — Biczó Piroska: *A Szűz Mária-prépostság temploma és kápolnái*. Kézirat (a Fejér Megyei Régészeti Topográfia számára), 2001.

Biczó 2004 — Biczó Piroska: A prépostsági templom déli oldalán feltárt gótikus kápolna. In: *Magyar királyi és főrendi síremlékek. Gótikus, baldachinos síremlékek a középkori Magyarországon*. Szerk.: Deák Zoltán. Budapest, 2004. 48–57.

Biczó 2010 — Biczó Piroska: A székesfehérvári királyi bazilika régészeti ásatásainak újabb eredményei. In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon / Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary* I–II. Szerk.: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Budapest, 2010. 315–332.

Biczó 2011 — Biczó, Piroska: Das königliche Marienstift zu Székesfehérvár im Lichte der neueren Grabungen. *ActaHAHung* 52. (2011) 5–29.

Bubryák 2007 — Bubryák Orsolya: „E meditullio basilicae erutum"? Megjegyzések a Szent István szarkofág provenienciájához. *ArsHung* 35. (2007) 5–28.

Csemeginé Tompos 1964 — Csemeginé Tompos Erzsébet: A pécsi székesegyház Schmidt-féle újjáépítése. *Az Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem Tudományos Közleményei* 10. (1964) 33–97.

Dercsényi 1942 — Dercsényi Dezső: A székesfehérvári bazilika kőfaragványai. In: *Emlékkönyv Gerevich Tibor születésének hatvanadik évfordulójára*. Budapest, 1942. 25–42.

Dercsényi 1943 — Dercsényi Dezső: *A székesfehérvári királyi bazilika*. Budapest, 1943.

Fitz 1956 — Fitz Jenő: A középkori Szent Márton-templom Székesfehérvárott. *MűvÉrt* 5. (1956) 26–30.

Fitz 1960 — Fitz Jenő: *A székesfehérvári középkori bazilika*. Székesfehérvár, 1960.

Gerecze 1896 — Gerecze Péter: Építészeti emlékek az ezredévi kiállításon. *ArchÉrt* 16. (1896) 232–243.

Gerecze 1897 — Gerecze Péter: A pécsi székesegyház egykori oltársátra és többi szobrászati maradványa. *Archaeologiai Közlemények* 20. (1897) 72–130.

Gerevich 1938 — Gerevich Tibor: *Magyarország románkori emlékei*. Magyarország Művészeti Emlékei 1. Budapest, 1938.

Hajós 1966 — Hajós Géza: A pécsi románkori székesegyház „népoltára." Története, ikonográfiája és jelentősége. *MűvÉrt* 15. (1966) 185–192.

Havasi 2003 — Havasi Krisztina: „1200 körüli" faragványcsoport töredékei a középkori egri székesegyházból. *Agria* 39. (2003) 113–186.

Havasi 2011 — Havasi Krisztina: *A középkori egri székesegyház az 1200-as évek elején. Király, püspökök és újjáépülő székesegyházak a korabeli Magyarországon* I–II. PhD disszertáció, ELTE Bölcsészettudományi Kar. Kézirat. Budapest, 2011.

HO I–VIII. — *Hazai okmánytár – Codex diplomaticus patrius* I–VIII. Kiadják: Nagy Imre – Paur Iván – Ráth Károly – Véghely Dezső. Győr–Budapest, 1865–1891.

Istvánffy 1758 — Istvánffy, Nicolaus: *Historiarum de rebus ungaricis Libri XXXIV. Ab anno Chr. MCCCCXC ad MDCVI.* Viennae, Pragae et Tergesti, 1758.

Kerny 1990 — Kerny Terézia: Gerecze Péter: Építőművészeti emlékeink Árpád-házi királyaink idején. *Műemlékvédelem* 34. (1990) 89–92.

Kralovánszky 1988 — Kralovánszky Alán: Szent István király székesfehérvári sírjának és kultuszhelyének kérdése. In: *Szent István és kora*. Szerk.: Glatz Ferenc – Kardos József. Budapest, 1988. 166–172.

Kralovánszky 1989 — Kralovánszky Alán: Szent István király székesfehérvári sírja és kultuszhelye. *FolArch* 40. (1989) 155–171.

Kralovánszky 1991 — Kralovánszky Alán: *Székesfehérvár, Nemzeti Emlékhely, Királyi Bazilika* I. Tájak – Korok – Múzeumok Kiskönyvtára 309. Budapest, 1991.

Marosi A. 1931 — [Marosi Arnold]: A múzeumi lépcsőház kövei. *Székesfehérvári Szemle* 1/7–9. (1931) 15–16.

Marosi E. 2000	Marosi Ernő: „Quam qui vidit, testimonium veritati verborum nostrorum perhibet". Megjegyzések Szent István székesfehérvári prépostsági templomának képéhez elbeszélő forrásainkban. In: *„Magyaroknak eleiről". Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendős Makk Ferenc tiszteletére*. Szerk.: Piti Ferenc. Szeged, 2000. 349–363.
Marosi E. 2002	Marosi Ernő: Szent István korának képe a művészettörténet-írásban. In: *Szent István és az államalapítás*. Szerk.: Veszprémy László. Budapest, 2002. 306–348.
Menténi 1979	Menténi Klára: *A székesfehérvári középkori kapuzat. Egy műelemzés lehetőségei*. Szakdolgozat, ELTE Bölcsészettudományi Kar. Kézirat. Budapest, 1979.
Menténi–Bartos 2001	Menténi Klára – Bartos György: Basilica grandis et famosa (Nagy és híres bazilika). *Magyar Múzeumok* 7/1. (2001) 43–45.
Pannonia Regia 1994	*Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541*. Kiállítási katalógus – Magyar Nemzeti Galéria. Szerk.: Mikó Árpád – Takács Imre. Budapest, 1994.
Siklósi 1990a	Siklósi Gyula: *Adattár Székesfehérvár középkori és törökkori építészetéről*. Székesfehérvár, 1990.
Siklósi 1990b	Siklósi Gyula: A székesfehérvári korai és későbbi királyi vár, illetve palota. In: *Várak a 13. században. Castrum Bene 1989*. Szerk.: Horváth László. Gyöngyös, 1990. 104–120.
Siklósi 1992	Siklósi, Gyula: Neuere Forschungen im Árpádenzeitlichen Székesfehérvár. *ActaArchHung* 44. (1992) 371–388.
SRH I–II.	*Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* I–II. Ed.: Szentpétery, Emericus. Budapestini, 1937–1938. (Reprint: Budapest, 1999.)
Szabó 2001	Szabó Zoltán: Találkozások Szent István és Szent Imre sírja körül. In memoriam Kralovánszky Alán. *Magyar Múzeumok* 7/1. (2001) 6–8.
Szabó 2004	Szabó Zoltán: A székesfehérvári bazilika déli oldalkápolnája. Az oldalkápolna építészeti elemzése. In: *Magyar királyi és főrendi síremlékek. Gótikus, baldachinos síremlékek a középkori Magyarországon*. Szerk.: Deák Zoltán. Budapest, 2004. 58–69.
Szabó 2007	Szabó Zoltán: Szent Imre sírja és kultuszhelye. In: *Székesfehérvár 1007–2007. Szent Imre 1000 éve. Tanulmányok Szent Imre tiszteletére születésének ezredik évfordulója alkalmából*. Szerk.: Kerny Terézia. Székesfehérvár, 2007. 37–44.
Szőnyi 1906	Szőnyi Ottó: *A pécsi püspöki múzeum kőtára*. Pécs, 1906.
Tóth E. 2007	Tóth Endre: In Paradisum deducant te angeli… (A székesfehérvári szarkofágról). *Alba Regia* 36. (2007) 107–164.
Tóth M. 1978a	Tóth Melinda: Stílusfejlődés Árpád-kori kőfaragványainkon. In: *Árpád-kori kőfaragványok* 1978, 29–51.
Tóth M. 1978b	Tóth, Melinda: La cathédrale de Pécs au XIIe siècle. *ActaHAHung* 24. (1978) 43–59.
Tóth M. 1979	Tóth, Melinda: Pécs und die Skulptur Ungarns im 12. Jahrhundert. In: *Forschungsfragen der Steinskulptur der Arpadenzeit in Ungarn*. Akten der Pannonia-Konferenzen III. 1978. Hrsg.: Fitz, Jenő. Székesfehérvár, 1979. 21–29.
Tóth M. 1987	Tóth, Melinda: Die Umbauung des Heiligkreuz-Altars in der Kathedrale zu Pécs. In: *Skulptur des Mittelalters. Funktion und Gestalt*. Hrsg.: Möbius, Friedrich – Schubert, Ernst. Weimar, 1987. 81–108.
Tóth M. 1988	Tóth Melinda: Művészet Szent István korában. In: *Szent István és kora*. Szerk.: Glatz Ferenc – Kardos József. Budapest, 1988. 113–132.
Tóth M. 1994	Tóth Melinda: A pécsi székesegyház kőszobrászati díszítése a románkorban. In: *Pannonia Regia* 1994, 123–153.
Tóth S. 1962	Tóth Sándor: *Románkori kapuzat maradványai a székesfehérvári kőtárban*. Kézirat, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézet, Tóth Sándor-hagyaték, 1962.

Tóth S. 1983 Tóth Sándor: A gyulafehérvári fejedelmi kapu jelentősége. *Építés-Építészettudomány* 15. (1983) 391–428.

Tóth S. 1990 Tóth Sándor: A keszthelyi Balatoni Múzeum középkori kőtára. *Zalai Múzeum* 2. (1990) 147–187.

Tóth S. 1994 Tóth Sándor: A 11. századi magyarországi kőornamentika időrendjéhez. Két kapuzat: Székesfehérvár, Jásd. In: *Pannonia Regia* 1994, 115–122.

Tóth S. 2007 Tóth Sándor: Szent István-szarkofág. Sírláda és két fedéltöredék. *ArsHung* 35. (2007) 29–50.

Tóth S. 2010 Tóth Sándor: *Román kori kőfaragványok a Magyar Nemzeti Galéria Régi Magyar Gyűjteményében*. A Magyar Nemzeti Galéria Szakkatalógusai I/1. Szerk.: Mikó Árpád. Budapest, 2010.

THOUGHTS ON A GROUP OF 12TH-CENTURY CARVED STONES FROM SZÉKESFEHÉRVÁR

Klára Mentényi

Founded by King Stephen the Saint (r. 1000–1038), the Provostal Church of the Virgin Mary, the venue for the coronation and burial of numerous kings of Hungary in the Middle Ages, has perished almost completely in the course of the centuries. Researchers in Hungary are attempting to uncover the history of the one-time building, along with the alterations to it in different periods, relying on archaeological excavations conducted repeatedly since the second half of the 19th century, as well as on the analysis of surviving carved stones. The Ottomans, who captured the town in 1543 and held it for more than a century, smashed the altars and the sepulchral monuments to tiny pieces. Having been damaged by a huge explosion in 1601 during the struggles waged against the Ottomans, the church was then for the most part knocked down. Its stones were reused on the territory of the town. Some of them were incorporated in the town walls in the 17th century, and later, when these were pulled down in the 18th and 19th centuries, were used as building material for the foundations and walls of dwelling-houses. Discovery of stones from the church always requires careful observation, and luck.

The study in question attempts to interpret a group of 26 carved stone fragments from the 12th century and to determine their one-time positions within the Provostal Church of the Virgin Mary in Székesfehérvár. By way of their style and their manner of carving, the stones presented in the study are closely connected with another group of carved stones, one which, following the thorough researches conducted by the art historian Sándor Tóth, can be traced to the one-time west portal leading to the main nave. On these carved stones, which were sketched in 1972 and published in a theoretical reconstruction in 1994, stylised plant and purely decorative ornamentation can be seen: five-fronded or three-fronded palmettes and half-palmettes mostly growing out of mostly three-ribbed trailer and ribbon which are often looped round one another; punched ribbon-like bands separating the palmettes from one another; and stylised rows of leaves and chessboard decoration.

Taking into account as far as possible those of our stone elements possessing a similar stock of forms, on the basis of the connections between their shapes, their sizes, their surface working, and their decorated bands, it may be said of very many that at one time they probably belonged to a single composition. The surviving pieces testify to the circumstance that rows, or a least pairs, of niches each with a projecting notched frame topped by a semicircular arch divided some kind of perpendicular surface. In a number of cases, the perpendicular frame part of two adjoining niches is carved from a single stone. The width of some niches, together with the carved inner frame part, may have been approximately 126–128 cm, and their depth approximately 15–16 cm. We know nothing about the bottom, horizontal, frame parts of the niches, or about the solution for the base part which supported the projecting frame in each case. The depth of the carvings fitted into the rows of niches, which served decorative purposes, exceeded 50 cm in

some cases, but, more importantly, their backs were unadorned, i.e. they were intended to stand directly in front of solid wall.

No close links of this kind can be pointed out between the other pieces in the very same style (parts of arches, imposts, perhaps cornices), but for most it may be said that although they did not belong directly to the rows of niches, in a wider sense they were connected with them, since they presumably came from the same part of the building.

It has long been accepted in the specialist literature that as regards their style, these fragments from Székesfehérvár are not only closely related to each other, but also to an assemblage of carved stones from the Altar of the Holy Cross in Pécs. These pieces are more numerous and have been exhibited in a reconstruction. In a study written in German in 1987, Melinda Tóth, who had studied Romanesque-era stone material in Pécs for many decades and who was also well acquainted with the pieces that had come to light in Székesfehérvár, raised the possibility that that elements which could not be fitted into a reconstruction of the doorway – because they were different in shape or size – probably decorated the one-time Altar of the Holy Cross in the Pécs church, which was a royal foundation.

In connection with this proposal, in the formulation of which an important role was played by the fact that during an excavation of the burial of King Stephen the Saint in 1970, a fragment bearing chessboard ornamentation came to light in the burial pit that belonged stylistically to the portal, the study made the carved stones, and likewise the rows of niches that theoretically could be reconstructed from them, the subject of investigation. When forming her opinion, the author greatly relied on Alán Kralovánszky's excavation findings and Piroska Biczó's thorough archaeological observations; without these, the inclusion of the stone fragments in some kind of system would have remained merely a hypothesis hanging in the air. She established that the 12th-century pieces presented could not be imagined as pieces from a screen-type structure featuring openwork, although in many respects their belonging to some kind of closed sepulchral structure was also problematic. However, the approximately 90-cm-wide grounding of an extension to the burial pit at least 8 m long and 5.5 m wide from the second half of the 12th century that today is U-shaped but originally was complete all the way round may have provided an appropriate base for one.

While the study does not hold that the stone fragments discussed here probably come from the 12th-century renovation of the reliquary tomb made at the time of the king's canonisation in 1083, it does nevertheless raise the possibility of such origins in connection with two additional fragments. Outstanding on account of their acanthus-leaf and vine-leaf decoration, high-level carving technique, and fabric of harder limestone, double springers – along with fragments of other types and from other periods – were reused in a stone grounding (8 × 3 m) stretching for a long way in a westward direction from the middle axis of the canons' choir that the archaeologist Alán Kralovánszky considered to be Angevin-era grounding of the monarch's throne *(solium regni)*.

As regards the niche-arches comprising the greater part of the group of stones presented here and the fragments belonging to different apertures that are distantly related to them, the author of the study thinks that this assemblage of carvings consisting mainly of broken elements may instead have decorated the narthex, which had walls without apertures mostly. To this also belonged the large middle entrance reconstructed long ago now. Unfortunately, there are still no actual excavation findings relating to this, although, along with the main entrance, the closed narthex area approximately 2 m long, which probably very much protruded into the width of the main nave and which is discernible archeologically, too, in front of the side-naves, was re-fashioned in the second half of the 12th century, with the walling up of the open arcades on either side of the west structure. The rows of niches (pairs of niches) served to divide up the wall surfaces; the arch fragments and imposts perhaps belonged to smaller doors or passages. In the case of an arched element belonging to a part approximately 3 m wide, it may be hypothesised that the side-naves, too, possessed decorated entrances similar to the large portal. Were we to place them next to one another, the existing fragments would give a row of niches 6 m long. Since connection points are lacking, the surviving stone carvings together prove that there were pairs of niches next to one another.

Péter Gerecze pointed out in the late 19th century already that from the point of view of the motifs used, the Székesfehérvár parallels of the carved stones from the Altar of the Holy Cross in Pécs can be distinguished from those fragments from the second half of the 12th century from the provostal church on which characteristic jagged-edged leaves grow out of a ribbon forming fields topped by semicircular arches, coming from a single vein, winding, and in many cases forming arched fields looped together

with one another. On these so-called vine-leaf carvings, the above-mentioned motifs are accompanied by an often antique-like acanthus decoration, as well as by dentillation, mainly on the edges. Independently of the mistaken 11th-century dating, the author's realisation that the two groups, slightly different regarding style, may probably have belonged to two or more different structures possesses great significance. Together with a reassuring clarification of the chronology (in the interests of presenting the architectural history of the provostal church), a highly important question is whether in the future it will be possible somehow to localise further (?) the above-mentioned so-called vine-leaf carvings, namely whether the stock of motifs and method of carving they exhibit characterised not just certain small architectural structures, but also the huge capitals of the pillars of the main nave.

FEHÉRVÁR AZ INTERREGNUM IDŐSZAKÁBAN

Skorka Renáta

„Az egyházat kormányzó főpapok, Magyarország bárói, előkelői, nemesei és bármilyen rendű lakói, mikor felfogták, megtudták és értesültek, hogy igaz és természetes uruk elhagyta őket, Ráchelként siratták és végtelenül megzavarodtak, és nagyon megrendültek" – hangzik a kortárs beszámoló az 1301. január 14-én váratlanul elhunyt III. András magyar király (1290–1301) halálával kapcsolatban. A megrendült és megzavarodott alattvalók között akadt azonban egy főpap, az esztergomi érsekség prokurátora, akin bizonyosan nem hatalmasodott el a gyász, s az utolsó Árpád-házi uralkodó halálát követő hónapban, oldalán egy alig tizenkét esztendős, a magyarországi viszonyokról keveset sejtő nápolyi herceggel megjelent Fehérvár alatt, hogy az ifjú Anjout hamarjában III. András utódává tegye.[1]

Az Árpád-kor végére Magyarországon a királykoronázásnak már megszilárdult szabályai voltak. A szokások szerint a szertartásnak az első magyar király, I. (Szent) István (1001–1038) alapította, Boldogságos Szűz Mária tiszteletére szentelt fehérvári bazilikában kellett történnie, a koronázás során a leendő uralkodó fejére a bazilikában őrzött, Szent István uralkodói fejékeként számon tartott Szent Koronának kellett kerülnie, s a szertartást a mindenkori esztergomi érseknek kellett végeznie. Az Anjou herceg pártfogója, Bicskei Gergely kétségkívül úgy is tekintett magára, mint ezen egyházi tisztség hivatalos viselőjére, méltóságát azonban sokan – közéjük tartozott például Fehérvár városa is – kétségbe vonták. Bicskei érsekké választása alkalmával ugyanis az esztergomi káptalan tagjai közül néhányan, szembefordulva a többség akaratával, elutasították személyét, s a Szentszékhez fordultak.[2] Ennek tulajdonítható, hogy a pápa a választóit megosztó érseket nem erősítette meg méltóságában, hanem áthidaló megoldásként az esztergomi érsekség prokurátorának nevezte ki. III. András uralkodásának végére Bicskei pozíciója tovább gyengült, ekkor ugyanis, felhagyva az uralkodó iránti hűséggel, a főpap átállt azon szlavóniai és horvátországi urak oldalára, akik Andrással szemben a Nápolyi Királyság élén álló Anjouk magyarországi trónigényét támogatták, s előbb V. István magyar király (1270–1272) unokájának, Martell Károlynak, majd ennek 1295-ben bekövetkezett halála után tizenkét esztendős dédunokájának hatalomátvételén fáradoztak.[3] III. András éppen az Anjouk iránti elkötelezettsége miatt fosztotta meg a főpapot a mindenkori esztergomi érseknek járó birtokok kormányzásától.[4] Mi több, úgy tűnik, 1300-ban a királynak Antal csanádi püspök személyében jelöltje is volt Bicskei székének betöltésére.[5] Mindez arra vall, hogy Bicskei Gergelyt alkalmasint nem tekintették többé választott esztergomi érseknek sem, ezért mondhatja a *Képes Krónika* szerzője, utalva az 1301. esztendőre, hogy *„akkor ugyanis nem volt betöltve az esztergomi érseki szék"*.[6]

Bicskei személye azonban nem csupán a magyarországi egyházszervezet legfőbb méltósága kapcsán érintette a fehérváriakat, hiszen Bicskei 1288-tól fehérvári őrkanonok volt, akinek feladatai közé tartozott a korona és a koronázási szertartás kellékeinek őrzése. 1295–1298 között pedig választott, a szentszéki jóváhagyást ezúttal is nélkülözni kénytelen fehérvári prépostként tűnik fel a forrásokban.[7] Valószínűleg elsősorban a Bicskei Gergellyel kapcsolatos aggályokkal magyarázható, hogy a fehérváriak 1301 februárjában a városuk alatt

* A szerző kutatásait a Bolyai János Kutatási Ösztöndíjpályázat (BO/00099/12/2) támogatja.

1 Ákos István nádor 1303. február 26-án kelt oklevelének magyar nyelvű fordítását lásd: *Középkori históriák* 1992, 131.

2 „et tandem huius electionis negotio per appellationem quorundam de dicto capitulo, qui se electioni predicte opponere curaverunt, ad apostolicam sedem legitime devoluto": Theiner 1859–1860, I. 406. Bicskei Gergelyről lásd még: Szende 2003, 134–142.

3 V. István magyar király lánya, Mária volt II. (Sánta) Károly nápolyi király felesége, elsőszülött fiuk a Martell Károly nevet kapta.

4 Lenkey–Zsoldos 2003, 214.

5 Szende 2003, 138.

6 *Képes Krónika* 2004, 120; az értelmezéséhez lásd: Thoroczkay 2004, 385–391.

7 Lenkey–Zsoldos 2003, 204; Zsoldos 2009, 409.

megjelenő Anjou herceg és pártfogója előtt zárva tartották a kapukat.[8] Bicskei az őt ért szégyent és sérelmet minden jel szerint úgy torolta meg Fehérváron, hogy a várost egyházi interdictummal, vagyis tilalommal sújtotta, amely büntetés a kiközösítés egyik fajtájának tekinthető. A tiltás alatt álló területen fel kellett függeszteni a szentmisék, illetve más liturgikus szertartások végzését. Ismert az is, hogy a fehérvári Szent Miklós-társaskáptalan kanonokja, Bede presbiter makacsul szembeszállt a választott esztergomi érsek akaratával, és a Szent Péter-templomban a tiltás hónapjaiban is misézett, ellenszegüléséért egyébiránt Bicskei halála után bűnbocsánatot nyert.[9] Az mindenesetre bizonyos, hogy a sebtében, egy, a még gyászoló többség felocsúdása előtt véghezvitt koronázás Bicskei saját megrendült pozíciójának megmentése szempontjából életbe vágó lehetett, ezért április elején Esztergomban ismeretlen eredetű alkalmi diadémmal királlyá koronázta az Anjou herceget,[10] aki Károly néven került a magyar trónra. A szertartás lényegében semmilyen tekintetben sem felelt meg a Magyar Királyság területén ekkorra már megszilárdult koronázási szokásoknak, ami viszont az újdonsült király hatalmának törvényességét megkérdőjelezhetővé és kikezdhetővé tette.

ITT A KIRÁLY, HOL A KIRÁLY?

Károly megkoronázásával Bicskei helyzete a Szentszék előtt is erősödni látszott, hiszen VIII. Bonifác pápa, aki hatalomra kerülését maga is részben a bíborosok Anjou-barát Orsini-pártjának köszönhette, az Anjou-ház magyarországi trónigényét 1294. évi megválasztásától töretlenül gyámolította. Az Anjoukhoz közelálló egyházfő, aki a pápai tekintély világi hatalommal szembeni felsőbbrendűségének évszázadokkal korábbi eszméjét élesztette újjá,[11] Károly magyar király ügyét magáénak érezte. Annál is inkább, mivel a 11. századtól feltűnő szentszéki álláspont szerint I. (Szent) István magyar király koronáját Szent Péternek ajánlotta fel, így a római szentegyház fejét döntési jog illeti meg a tekintetben, hogy ki üljön a Magyar Királyság trónján.[12] Noha ezt a pápai meggyőződést mind az Árpádok, mind a magyarországi hagyomány elutasította, Róma minden lehetséges alkalmat megragadott arra, hogy a pápai főhatalmat Magyarország felett érvényesítse.[13] E tekintetben a pápa pártfogoltjának, az Anjou hercegnek magyar királyként történő elfogadása a magyarok szemében egyet jelentett volna a cseppet sem kívánatos pápai befolyás magyarországi térnyerésével. Így a magyar urak – a krónikás egyértelmű megfogalmazása szerint – „*nehogy elveszítsék egy szabad ország szabadságát azáltal, hogy elfogadják az egyház által adott királyt*”,[14] a megürült trón betöltésére saját jelöltet szemeltek ki, mégpedig II. Vencel cseh király (1278–1305) ekkor tizenhárom esztendős, szintén Vencel nevet viselő fiát, akit László néven 1301. augusztus 27-én János kalocsai érsek a Szent Koronával Fehérvárott magyar királlyá is koronázott.[15] Noha a szertartás jogszerűsége ezúttal is megkérdőjelezhető volt, hiszen nem az esztergomi érsek végezte, úgy tűnik, Fehérvár nem gördített akadályokat a cseh király fiának koronázásakor, így a város – feltehetően hasonlóan az ország többségéhez – Károllyal szemben a Lászlónak nevezett Vencel pártjára állt.

VIII. Bonifác pápa a Magyar Királyság megmentésének és belső békéjének helyreállítása érdekében teljes legatióval felhatalmazott követét Niccolò Boccasinit, Ostia és Velletri püspökét küldte Magyarországra,[16] miközben Károlyt és Vencelt (Lászlót) a pápai kúria elé idézte az ország helyzetének rendezése érdekében.[17] A pápai követ magyarországi mozgása jól tükrözi, hogy 1301 végétől Károly és hívei miként szorultak ki az ország központi területeiről. A Magyarországra érkezésekor Esztergomban és Budán tartózkodó legátus egy 1301. október végén, november elején megrendezett budai zsinatot követően, decemberben Pozsonyba tette

8 Zsoldos 2009, 409.
9 „Tamen idem presbiter, eodem interdicto durante, in ecclesia sancti Petri Albensi divina officia celebravit”: Theiner 1859–1860, I. 412.
10 Zsoldos 2009, 412.
11 Duffy 2006, 159.
12 Gerics 1981, 178.
13 Lenkey–Zsoldos 2003, 135.
14 *Képes Krónika* 2004, 120.
15 Zsoldos 2009, 410.
16 Boccasini követi megbízása májusban kelt, lásd: AOklt I. 58–59. (39–42. sz.). Magyarországi jelenlét szeptembertől datálható, lásd: AOklt I. 72. (72. sz.), 80. (89. sz.).
17 „pro bono statu dicti Regni duximus ordinanda”: Theiner 1859–1860, I. 393.

át székhelyét,[18] amely III. András özvegye, Habsburg Ágnes magyar királyné révén éppen osztrák kézben volt. Addig Károly 1301 kora őszén Budán tárgyalt ellenfelével,[19] majd a rá következő esztendőben, egy szintén Buda ellen vezetett sikertelen támadást követően visszatért az őt korábban is támogató déli területekre, hátrahagyva így az ország fővárosát Lászlónak (Vencelnek). Esztergom várát a Přemysl-párti Kőszegi János (másként Iván) nádor, soproni ispán hódoltatta és komoly pénzösszeg fejében átadta László (Vencel) királynak.[20] Az 1302. évi harcokról Vencelnek a következő esztendőben kiadott okleveléből értesülünk. Ezek szerint Bana nembeli Cseszneki, másként Rédei Jakab fiai László (Vencel) megkoronázása után dúlták, rabolták és fosztogatták az országot, s mikor Károly a körülsáncolt Buda ellen vonult, az öt fiú szövetségre lépve nagybátyjukkal, Máté fia Istvánnal behatoltak a városba és gyilkoltak, zsákmányoltak. Máté fia István, a néhai Csák Máté tárnokmester unokája a nemzetség dunántúli ágához tartozott, s ezek szerint szemben unokatestvérével, a nemzetség trencséni ágához tartozó Csák Máté nádorral, Károly híve volt. Tettükért egyébként az öt fivér nem csupán birtokát veszítette el végleg, de László (Vencel) tanácsadóinak, többek között Domokos nógrádi és fehérvári comes javaslatára fejét is.[21] László (Vencel) egy másik, 1302. szeptember 26-án kiadott oklevele nemcsak Buda ostromának pontosabb datálását teszi lehetővé,[22] de azt is elárulja, hogy Károly oldalán a fentebb megnevezetteken kívül ott harcolt még a Csákok újlaki ágához tartozó Pós fia Ugrin, Kán nembeli Csete fia Lőkös és Péc nembeli Apor is.[23] Az eset, illetve a források azért érdemelnek különös figyelmet, mert egy Fehérvár történetét összegző monográfia – túl azon, hogy a bűnök elkövetésével az ekkorra már minden bizonnyal halott Cseszneki Jakabot is vádolja, és Máté fia Istvánt tévesen a Csákok dudari ágához sorolja – az 1302. évi budai eseményeket Fehérvárra vonatkoztatja.[24] Ettől függetlenül nem zárhatjuk ki, hogy a Károly pártján állók Buda megtámadása előtt vagy után a közeli Vencel-párti városokat, így Fehérvárt is fenyegethették.

A magyar trónviszályban érdekelt felek ügyében a szentatya 1303. május 31-én döntött. A pápai kúria elé idézett Mária nápolyi királyné személyesen jelent meg, míg Károly magyar királyt a győri, zágrábi és veszprémi püspökök társaságában az 1302-ben megválasztott új, Anjou-párti kalocsai érsek, István képviselte.[25] A magyarországi prelátusokat a valószínűleg szintén Károly pártján álló esztergomi, váci és vasvári prépostok mellett egy erdélyi főesperes is elkísérte.[26] A cseh fél küldöttsége két papból, valamint egy világi jogászból állt, vagyis a tekintélyesnek tűnő magyarországi Anjou-delegációhoz képest szerénynek nevezhető. Ismerve a Szentszék korábbi álláspontját, valójában senkit sem ért meglepetésként VIII. Bonifác és a bíborosok testületének ítélete. Ezek szerint a magyar uralkodók öröklés útján kerülnek hatalomra, s mivel Mária királyné és unokája, Károly közelebbi örökösök *(propinquiror erat successor et haeres)*, inkább jogot formálhatnak a magyar trónra, mint a csehek.[27] A döntés értelmében kiadott pápai bulla megvonta Lászlótól (Venceltől) a királyi cím használatának jogát, és a neki tett eskü alól VIII. Bonifác mindenkit felmentett, ugyanakkor kinyilvánította, hogy az alattvalók engedelmessége és adója Károlyt illeti, s kiközösítés büntetését helyezte kilátásba azon főpapok, papok, szerzetesrendek és világiak számára, akik ellene fordulnának.[28]

VIII. Bonifác májusi bulláját Magyarországon július utolsó előtti napján kezdték hivatalosan kihirdetni, a kalocsai érsek és Mihály zágrábi püspök utasítására előbb a császmai, majd a boszniai és a bácsi káptalan előtt tették közzé.[29] A pápai kúria döntésével az érsek és a zágrábi püspök megbízottja, Lukács domonkos rendi szerzetes 1303. augusztus 12-én érkezett meg Fehérvárra, hogy az okiratot a királyság egyik legkorábban, Szent István által alapított, az ország legelőkelőbb és leggazdagabb társaskáptalanja előtt felolvastassa, és

18 Első pozsonyi keltezése 1301. december 30.: AOklt I. 100. (136. sz.). Utolsó keltezése 1302. június 3.: AOklt I. 142. (230. sz.). A Magyarországot elhagyó követ első bécsi keltezése 1302. július 18.: AOklt I. 150. (250. sz.).

19 „de concordia facienda inter dilectos filios nobiles viros Carolum […] ac Wenceslaum […] habitum fuisse tractatum": RBM II. 810.

20 Skorka 2013, 248.

21 CD VIII/1. 115–117.

22 Buda megtámadása tehát 1302. szeptember 26. előtt történt, ami árnyalja a kutatásokban eddig szereplő elképzelést, hiszen Kristó Gyula 1302 őszére tette. *Károly Róbert* 1988, 14.

23 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 86892.

24 Veress D. – Siklósi 1990, 29–30.

25 Theiner 1859–1860, I. 398.

26 Theiner 1859–1860, I. 395.

27 „regnum ipsum Ungariae successionis iure provenit, et electionis suffragio arbitrioque non defertur": CD VIII/1. 210.

28 Theiner 1859–1860, I. 402; az oklevél magyar fordítását lásd: *Károly Róbert* 1988, 59–61.

29 A császmai kihirdetés: Theiner 1859–1860, I. 402–403. (1303. júl. 30.), a boszniai: Theiner 1859–1860, I. 403. (1303. aug. 6.), a bácsi: Theiner 1859–1860, I. 403–404. (1303. aug. 10.).

azt külön oklevélbe átírassa. A szentszéki levél másolatára a fehérvári káptalan autentikus pecsétjén kívül még négy pecsétet függesztettek. A dokumentumot hitelesítette Ulrik, a fehérvári johannita konvent praeceptora, Domonkos, a fehérvári domonkosok perjele, András, a fehérvári minoriták lectora, valamint Gergely, a fehérvári ágostonos remeték perjele is a maguk és rendjük nevében.[30] Vajon milyen szándék húzódhat meg a mögött, hogy a káptalani megerősítésen kívül a fehérvári szerzetesrendeket is a szentszéki ítélet mellé állították? Magyarázatul talán VIII. Bonifác pápa egy másik, ugyancsak május 30-án kiadott, a kalocsai érsekhez intézett levele szolgál, mely beszámol arról, hogy a szentatya értesülései szerint a magyarországi domonkos, minorita, Ágoston- és más remete rendi szerzetesek nem tartják be az interdictum alá vont és kiközösített területekre vonatkozó egyházi tilalmakat,[31] ezért a pápa István kalocsai érseket utasította a szerzetesek megfedésére és a jogtalanságok orvoslására. Mindez ráirányítja a figyelmet egyrészt arra, hogy VIII. Bonifác bullájának magyarországi kihirdetésekor a kalocsai érsek és a zágrábi püspök igen óvatosan járt el, hiszen a déli területeken kívül, ahol az Anjou herceg támogatottsága amúgy is nagy volt – egyébként Károly tartósan itt is tartózkodott – a szentszéki kúria ítéletét kizárólag Fehérvárra és Erdélybe küldték el.[32] A másik figyelemre méltó tény, hogy a pápa ítéletét az egyházi tiltást egyébként sokszor semmibe vevő szerzetesrendekkel egyedül Fehérváron hitelesíttették, amely felveti annak lehetőségét, hogy esetlegesen a koronázó város domonkos, minorita és Ágoston-rendi szerzetesei hajlottak olykor arra, hogy a Přemysl-párti város igényeihez igazodva az Anjou-párti Szentszék és magyarországi egyházfők akaratával szembeszegüljenek. Ami nem lenne példátlan, hiszen a pápai döntés és az engedetlenek számára kilátásba helyezett tilalom ellenére a Magyar Királyság területén továbbra is többen a cseh László (Vencel) pártján maradtak, közéjük tartozott az ország központjának tekinthető Buda, ahol László (Vencel) továbbra is időzött, de Sopron városa is bizonyosan Lászlót (Vencelt) tekintette Magyarország uralkodójának, hiszen polgárai vele erősíttették meg korábbi királyoktól nyert kiváltságaikat.[33] Mindez egybevág Károly nagyapjának, a nápolyi uralkodónak állításával, mely szerint a nevezetesebb városok *(famosiores civitates)* Magyarországon elutasították unokája hatalmát.[34] A városokon kívül megrögzött Károly-ellenesség jellemezte az egri káptalant, amely még 1303 májusa után is engedelmeskedik László (Vencel) parancsának,[35] de az ország legtekintélyesebb oligarchái, Kőszegi János (Iván) nádor és ifjabb Henrik szlavón bán és királyi tárnokmester[36] is a cseh rendíthetetlen támaszai voltak. Fontos hangsúlyozni tehát, hogy a Přemysl-ház helyzete a pápai döntés után sem vált Magyarországon tarthatatlanná, sőt egy kis atyai segítséggel akár hosszú távon is fenntartható lett volna.

1303 őszén VIII. Bonifácot IV. (Szép) Fülöp francia király (1285–1314) kancellárja erőszakkal foglyul ejtette. A szentatyát az Orsinik vezetésével ugyan kiszabadították, az agg pápa azonban Rómába visszatérve az átélt izgalmak hatására néhány héten belül meghalt. Nem mellesleg az anagni pápai palotában lezajlott véres összecsapás következtében életét vesztette Bicskei Gergely, az esztergomi érsek prokurátora, aki éppen megerősítése ügyében járhatott VIII. Bonifácnál.[37] A bíborosok döntése értelmében az elhunyt pápa helyébe a Magyarországon is jól ismert, illetőleg a magyarországi viszonyokat is jól ismerő Niccolò Boccasinit választották, aki XI. Benedek néven lépett a pápák sorába. Ezzel egy időben a csehek által komolyan megkárosított esztergomi egyház élére is új érsek került, a közismerten Anjou-párti főpap, Mihály zágrábi püspök, akit az újdonsült szentatya november 4-én fel is mentett korábbi hivatalából, hogy érseki megbízatásának eleget tehessen.[38] XI. Benedek 1304. január 7-én azzal bízta meg Ágostont, az 1303 decemberében megválasztott új

30 Theiner 1859–1860, I. 404.

31 „nunnulli Predicatorum, Minorum, sancti Augustini et Heremitarum ordinum fratres tue [Stephani Archiepiscopi Colocensi] et Strigoniensis provinciarum in locis suppositis ecclesiastico interdicto divina officina celebrare publice presumunt": Theiner 1859–1860, I. 396.

32 Erdélyi kihirdetésre lásd: CD VIII/1. 133–135.

33 HO II. 26.

34 *Acta Aragonensia* 1908, II. 172.

35 DL 90463. Az egri káptalan még egy 1306. évi (lásd: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fotótár [a továbbiakban: DF] 247878), illetve egy 1308. évi (DF 278431) oklevelében is azt állítja, hogy a királyi szék üres („Regio solio vacante").

36 Kőszegi ifjabb Henrik somogyi és tolnai ispán a forrásokban először 1301. október 20-án jelenik meg szlavón bánként („banus tocius Sclauonie"), már ekkor László király híveként, lásd: *Zichy* I. 104. Tárnokmesterként 1302. október 6-án tűnik fel, lásd: CD VIII/5. 23.

37 Szende 2003, 140.

38 „a vinculo, quo Zagrabiensi ecclesie tenebaris adstrictus, absolvimus et ad ecclesiam Strigoniensisem transferimus supradictam": Theiner 1859–1860, I. 403–404.

zágrábi püspököt,[39] hogy keressen a Bicskei halálával megüresedett fehérvári prépostság betöltésére alkalmas magyarországi személyt *(persone ydonee de Regno Ungarie)*.[40] Az új prépost, Tamás nevével először 1304. június 12-én találkozunk egy birtokeladást megerősítő káptalani oklevélben.[41] Tamással kapcsolatban érdemes hangsúlyozni, hogy nagybátyja az 1279–1298 között esztergomi érseki címet viselő Lodomér volt *(Lodomerii avunculi nostri, quondam Strigoniensis achiepiscopi)*,[42] s még az ő életében esztergomi prépostként bukkan fel a forrásokban. Esztergomi prépostként tagja volt annak a kalocsai érsek vezette, Károly-párti követségnek, amely 1303 májusában a Magyar Királyság sorsát érintő ítélethozatal ügyében a szentszéki kúria elé járult. 1304 nyara azonban változást hozott az ekkorra már szinte állóháborúvá merevedett magyarországi trónviszályban is.

1304 júniusában II. Vencel cseh király, hogy „*megszilárdítsa saját fia hatalmát a magyarok felett*",[43] nagyszámú fegyveres kíséretében Magyarországra érkezett.[44] Először az Esztergommal szemben fekvő Kakat révjénél vert tábort, majd a Dunán átkelve megfutamította az esztergomi érseket, kirabolta az esztergomi kincstárat[45] és elfoglalta Visegrádot.[46] Budára érkezve azonban Vencel hamar eltántorodott eredeti szándékától. A *Stájer/Osztrák rímes krónika* beszámolója szerint, miközben titkon fiával együtt történő távozásukat tervezte, a Budára hívott magyar előkelőket arról igyekezett meggyőzni, hogy Károly országból történő kiűzésére készül, s mikor a magyarok bizalmát megnyerte, azzal a kívánsággal állt elő, hogy a következő egyházi ünnep alkalmával szeretné látni fiát, amint a szentmisére magyar királyi ornátusban vonul be. Így kerültek elő az addig szakrárium ban őrzött királyi jelvények, melyeket magára öltve László (Vencel) megjelent a templomban. A mise közben a budai templom elé a cseh király kapuk előtt táborozó katonái felsorakoztak, s mikor a szertartás a végéhez közeledett, a koronával a fején távozó ifjút gyorsan lóra ültették és szállására kísérték. A mise végeztével a cseh király felségesen megvendégelte a Budán tartózkodó urakat és főpapokat, majd ajándékokkal halmozta el őket. Ezt követően Vencel az osztrák területek felől országát fenyegető veszélyre hivatkozva a már útrakész kíséretével és fiával felkerekedett és elhagyta Budát.[47] A csehek távozásának pontos időpontja nem ismert, annyi azonban bizonyos, hogy László (Vencel) július 7-én még Budán tartózkodott, II. Vencel pedig szeptember 22-én már újfent Prágában keltezte okleveleit,[48] az eset azonban mindenképpen arra enged következtetni, hogy Vencelnek nem kellett a koronázási ékszereket Fehérvárról Budára vitetni. Feltehetően a Károly iránti feltétlen hűségéről ismert Tamás vezette fehérvári káptalan tagjai még az idősebb Vencel kérésére sem szolgáltatták volna ki a koronát. Mindez felébreszti a gyanút, hogy a koronázási jelvények László (Vencel) 1301-es megkoronázása után, de még 1304 nyara előtt Budára kerülhettek, talán éppen az 1302. évi, az ország középső területeit érintő harcok után vitték a koronát Fehérvárról biztonságosabb őrzési helyre, László (Vencel) állandó tartózkodási helyére, Budára. A csehek magyarországi távozásának körülményei arra engednek következtetni, hogy II. Vencel magyarországi tartózkodása alatt olyan váratlan eseményről értesült, ami eredeti terveinek feladására és gyors távozásra késztette. Ez pedig aligha lehetett más, mint hogy a Délvidéket hátrahagyó Károly augusztus 24-én a Habsburg kézen lévő Pozsonyban szövetségre lépett unokatestvérével,[49] Habsburg Rudolf osztrák herceggel.[50] Károly és Rudolf lényegében egy időben indított támadást a Cseh Királyság ellen, s míg utóbbi a cseh és morva határ menti területeket rabolta és gyújtogatta, addig Anjou rokona Znojmóig jutott.[51]

Károly a csehek elleni hadjáratból 1304 őszén térhetett vissza a Magyar Királyság területére, ahol egyik támogatójának, Mihály esztergomi érseknek elhunytával szembesült.[52] A főpap utódául az esztergomi káptalan Tamás fehérvári prépostot választotta. A megválasztás időpontja bizonytalan, néhány körülmény azonban azt sejteti, hogy a káptalan már 1304 végén meghozta döntését, melyet követően

39 Theiner 1859–1860, I. 409.
40 Theiner 1859–1860, I. 411.
41 „domino Thoma ecclesie nostre preposito": DF 200767.
42 MES II. 565.
43 *Károly Róbert* 1988, 64.
44 A cseh király Magyarországra érkezésének időpontjával kapcsolatban lásd: Skorka 2013, 252.
45 „in portu Kokoth nephandissima Castra sua fixit […] ubi transiens Danubium fugato venerabili patre domino Michaele Archiepiscopo […] intrasset Cameram": MES II. 544.
46 „Bohemi, qui in castro Vissegrad commorabantur": MES II. 552.
47 *Reimchronik* 1890–1893, 1090–1092.
48 AOklt I. 310. (634. sz.); RBM II. 2013. sz.
49 Károly anyja, Habsburg Klementia nővére volt Habsburg Albert német királynak, Rudolf apjának.
50 Károly és a Habsburgok együttműködéséről lásd: Skorka 2013, 243–258.
51 *Károly Róbert* 1988, 65.
52 1304. november 1-jén Mihály már bizonyosan nem élt. Vö.: MES II. 544.

Tamás Rómába sietett, s ott a palást elnyerésén fáradozott,[53] törekvéseit azonban nem koronázhatta siker, hiszen a Szentszék XI. Benedek pápa 1304. július 4-én váratlanul bekövetkezett halálát követően több mint egy teljes esztendeig, 1305. november 14-ig betöltetlenül állt.[54] A források alapján feltételezhető, hogy 1305 februárjára, vagyis mire Tamás visszatért Rómából, Esztergomot Károly hadereje visszafoglalta a Kőszegiektől,[55] akiknek a csehek távozásukkor átadták a várost. A hazaérkező érsek az esztergomi egyház súlyos anyagi nehézségeire panaszkodik, többek között az egyes részein romossá vált esztergomi bazilika helyreállítási költségei miatt.[56] Tamás nevéhez választott esztergomi érsekként – és ne felejtsük, fehérvári prépostként – csupán egyetlen intézkedés köthető.[57] 1305. augusztus 2-án Fehérvárott a domonkos és minorita testvérek, illetve más egyházi személyek jelenlétében Kőszegi ifjabb Henriket és Ivánt (azaz Jánost) az esztergomi egyház, illetve Károly király ellen elkövetett tetteik miatt kiközösítette, utóbbi valamennyi birtokát és az azon élő egyháziakat is interdictum büntetése alá vonta.[58] Tamás a kiközösítő okiratot augusztus 4-én a fehérvári Szent Ágoston remete rendi konventtel megerősíttette és átíratta.[59] A választott esztergomi érsek óvatossága figyelemre méltó. Kézenfekvő lenne ugyanis részéről, hogy a kiközösítés során felmerülő hiteleshelyi teendőkkel az egyébként is vezetése alatt álló fehérvári káptalant bízza meg, ehelyett azonban azt tapasztaljuk, hogy Tamás az eljárás folyamán hangsúlyozottan a fehérvári szerzetesekkel működik együtt. Az eset tovább erősíti azt a korábban megfogalmazott gyanút, hogy az egyházi büntetéseket gyakran figyelmen kívül hagyó fehérvári rendeket így próbálták az Anjou-párti főpapok Károly irányába elkötelezni, ami viszont arra utal, hogy Károly támogatottsága a fehérváriak körében 1303 nyara és 1305 nyara között mit sem változott.

Így azon sem csodálkozhatunk, hogy a koronázó város 1305 decemberében tárt kapukkal fogadta III. Ottó alsó-bajorországi herceget, aki a cseh szövetségeseitől megszerzett Szent Koronával azért érkezett Magyarországra, hogy V. István magyar király Erzsébet nevű nővérének fiaként elfoglalja az ország trónját. Fehérvári koronázásának nemcsak jogszerűsége, de komolysága is megkérdőjelezhető a szertartást végző személyek ismeretében. Ottó koronázására ugyanis két olyan főpap, a veszprémi és a csanádi püspök vállalkozott, akiknek Károly iránti elkötelezettsége vitathatatlan, és akiket a későbbiekben Ottó megkoronázásáért nem vontak felelősségre. Benedek veszprémi püspök olyannyira Károly híve volt, hogy 1303. május 30-án Anagniban, a pápai ítélőszék előtt egyike volt az uralkodót képviselőknek, Antal csanádi püspök pedig mindvégig segítette Boccasini pápai legátus magyarországi munkáját.[60] A főpapok akarata szerint Ottó megkoronázása aligha tekinthető többnek, mint a bajor herceg számára előadott színjátéknak, melynek célja a Szent Korona visszaszerzése és fehérvári őrzési helyén történő újbóli elhelyezése lehetett. Arra valószínűleg senki nem számított, hogy Ottó koronázása után nem kíván megválni hatalmi jelvényeitől, s ünnepnapok alkalmával, a krónikás rosszalló megjegyzése szerint, azzal próbálja meg oldalára állítani az amúgy is Károly ellenes budaiakat, hogy a város utcáin és terein, fején a Szent Koronával parádézik.[61]

A magyar korona megszerzésével Ottó és a vele szövetséges Přemyslk lényegében bekerítették

[53] „ad sedem Apostolicam pro impetrando pallio Archiebiscopali laborans": MES II. 553.

[54] Az új egyházfő megválasztása a Perugiában összegyűlt itáliai és francia bíborosok nézetkülönbsége miatt elhúzódott, így a francia király nyomására megválasztott V. Kelemen pápát csak 1305 novemberében koronázták meg Lyonban.

[55] Tamás visszaérkezésére lásd az 1305. február 24-i oklevél Tamásra vonatkozó részét („propter nouitatem aduentus a Domini Apostolici Curia"): MES II. 553. A kutatás eddigi állása szerint Esztergom visszafoglalása 1306 nyarán történt. *Károly Róbert* 1988, 17. Feltevéseink szerint azonban Károly a Cseh Királyságból visszatérőben szerezte vissza Esztergomot a Kőszegiektől 1304–1305 fordulóján, és ezután vonult a Szepességbe, a csehek tartotta Szepesvár ellen (vö. CD VIII/5. 32.). Tamás esztergomi érsek, akinek egyébként 1309 márciusáig nem maradt fenn Esztergomból keltezett oklevele, vélhetően nem vett volna fel kölcsönt 1305 februárjában a romossá vált bazilika helyreállítására, ha Esztergom még mindig Kőszegi Iván (János) kezén lett volna, valamint az is kérdéses, hogy 1305 nyarán élt volna-e a kiközösítés kétélű fegyverével a Kőszegiek ellen, ha azok Esztergomot még mindig kezükön tartják.

[56] „ad sanctae Strigoniensis Ecclesiae aliqualem restaurationem et fulcimentum, quae in quibusdam suis partibus ruinam minabatur": MES II. 553. Az anyagiak hiányára („impotentiam suae facultatis") panaszkodó Tamást lásd: MES II. 553.

[57] Tamás neve mellett az „electus" jelző először az 1306. november 29-én kiadott oklevelében nem szerepel. Ugyanakkor megválasztásától számítva a fenti időpontig csupán egyetlen oklevelet adott ki, mégpedig a Kőszegeiket kiközösítő, 1305. július 31-én kelt dokumentumot.

[58] „Johannem et Hernicum magistros […] publicamus in supratictam apostolicam excommunicacionis sententiam incidisse": MES II. 559.

[59] AOklt I. 365. (759. sz.).

[60] CD VI/2. 318; CD VIII/1. 98.

[61] *Képes Krónika* 2004, 122.

legfőbb ellenségeik, a Habsburg hercegek tartományait. Az alsó-bajorországi herceg elégedettsége III. Vencel 1306 nyarán bekövetkezett haláláig tartott, ekkor ugyanis a Habsburgoknak sikerült megszerezniük a cseh koronát. Ezzel fordult a kocka és 1306 végére már Ottó érezhette a Habsburg tartományok által elszigetelve magát a bajorországi területektől.[62] Elérkezett hát az idő, hogy kimozduljon Budáról és szövetségesek után nézzen. 1307 elején Ottó Erdély irányába indult el – valószínűleg hitelt adhatunk annak a feltételezésnek, hogy az erdélyi vajda lányával kötendő frigy céljából. Erdély ura, Magyarország egyik legtekintélyesebb tartományura, akinek kiközösítését Károllyal szembeni makacs ellenállása miatt a pápa 1306 végén kezdeményezte,[63] minden szempontból ideális szövetséges lehetett volna Ottó számára. Együttműködésük azonban, nem tudni miért, zátonyra futott, Ottót és a Szent Koronát Kán László erdélyi vajda egyik várába zárták, előbbi rövid időn belül, valószínűleg 1307 nyarán kiszabadult. Erre az időszakra azonban már Buda Károly kezére került.[64] Buda elfoglalása után, 1307 augusztusában újra megjelenik a Károly nevével fémjelzett adománylevelekben az udvari alkancellár, amire utoljára az ország középső területein folytatott háború idején, vagyis 1302-ben volt példa.[65] Az udvari alkancellári tisztséget 1322 májusáig Árpád-kori hagyományokat követve, a fehérvári prépostságban Tamás esztergomi érseket váltó, a Bogátradvány nembeliek Monoki és Bánóci ágával közeli rokonságban álló Berke comes fia, János küküllői főesperes tölti be.[66]

LEGITIM KORONÁZÁS KÉNYSZERE

További fordulatnak tekinthető, hogy 1307 nyarára eldőlt, Károly ügyének rendezése érdekében új pápai legátus érkezik Magyarországra.[67] Ezt követően az októberben tartott rákosi országos gyűlésen megjelent magyar főurak személyesen tettek esküt Tamás esztergomi érseknek, hogy az országgyűlésen egyébként jelenlévő Károlyt egyhangúlag uralkodójuknak ismerik el. Az országos gyűlés lehetőséget kínált arra is, hogy a püspöki kar megjelent tagjai – az Árpád-kor utolsó évtizedeihez hasonlóan[68] – a kiközösítés büntetésének kihirdetésével együtt lépjenek fel azok ellen, akik a királyhoz és az országhoz hűtlenek lesznek.[69] Tehát akárcsak Károly, az 1307. évi országgyűlés is egyértelműen a főpapok befolyása alatt állt. A gyűlésről az oligarchák közül Csák Máté, Kán László és Kőszegi Iván (János), valamint ifjabb Henrik maradtak távol, így az 1308 májusába Spalatóban partra szálló pápai követre, Gentilis de Monteflorum bíborosra várt az a feladat, hogy ezeket a tartományurakat, még ha csak a koronázás idejére is, de Károly pártjára terelje. Csák Máté állt először kötélnek, s 1308 novemberében – mivel a Budára menetelt nem érezte magára nézve biztonságosnak *(tutus non patebat accessus)*[70] – a Pilis megyei Kékes pálos kolostorában Gentilis előtt hűségesküvel fogadta, hogy Károlyt uralkodójának ismeri el. A Kőszegiek megtörésére csak Iván (János) 1308 áprilisában bekövetkezett halála után került sor. A közeledés első jeleként az ifjabb Henrik 1308. november közepén – Csák Mátéval és Kán Lászlóval ellentétben, akik csak követek útján képviseltették magukat – megjelent azon a világiak és egyháziak számára hirdetett zsinaton, amelyet a pápai legátus Budára érkezése után hívott össze. A szlavón bán elővigyázatosságáról és óvatosságáról árulkodik, hogy – nyilván személyes biztonsága érdekében – annyi fegyveres kíséretében érkezett Budára *(propter armatorum multitudinem, quam secum habebant)*, hogy nem mehettek fel a bíboros tartózkodási helyéül szolgáló budai felső várba *(ad superius castrum Budae)*, így a zsinatot Pesten, a domonkosok Duna partján álló kolostoránál tartották meg, ahol Károlyt november 27-én magyar királlyá választották.[71] Az erdélyi vajda ellenállásával azonban egyelőre Gentilisnek sem sikerült megbirkóznia, jóllehet a követ alkupozícióját erősen gyengítette, hogy Kán László magánál tartotta

62 A kérdésről lásd bővebben: Skorka 2013, 255–258.
63 DF 277259.
64 *Károly Róbert* 1988, 18.
65 1302 szeptemberében Károly a nyitrai püspöknek adományozta a nyitrai comitatust, lásd: CD VIII/1. 94–98. Az oklevélben udvari alkancellárként Bicskei Gergely fehérvári prépost, választott esztergomi érsek tűnik fel, aki egyébként III. András uralkodása alatt, 1297–1298 fordulóján is viselte ezt a tisztséget. Zsoldos 2011, 113. Károly 1303. szeptember 29-én kiállított adománylevelében (DL 2071) udvari alkancellárként szereplő István magiszterről ezen egyszeri említésen kívül semmi egyebet nem tudunk.
66 János családi kapcsolataira lásd: DL 2799; DF 277248; AO I. 617–618, 620–621.
67 Theiner 1859–1860, I. 417.
68 Vö.: Gerics 1987, 281.
69 CD VIII/1. 221–223; az oklevél magyar fordítása: *Károly Róbert* 1988, 71–72.
70 CD VIII/7. 61.
71 CD VIII/1. 265; az oklevél magyar fordítása: *Károly Róbert* 1988, 79–81.

a Szent Koronát, amely nélkül Károly törvényes megkoronázása – legalábbis a magyarországi alattvalók szemében – aligha volt elképzelhető.

Márpedig Gentilis számára megbízatásának teljesítése nagyobb súllyal esett a latba, mint a magyarok koronázási szokásai, így a fent említett zsinat a bíboros kezdeményezésére határozatot hozott a Szent Koronával kapcsolatban. Foganatosították tudniillik, hogy amennyiben az nem kerül vissza a fehérvári egyházhoz, ahova köztudottan tartozik *(ad quam spectare dignoscitur)*,[72] annak használatát a követ megtiltja, és új koronát készíttet. Az új korona, amellyel mindenki hallgatólagos egyetértésével királlyá lehetett koronázni Károlyt, 1309 nyarára elkészült, a szertartás helyszínét azonban, úgy tűnik, az utolsó pillanatig titkolták. 1309. június 4-én ugyanis Tétényben az óvatos Gentilis lényegében írásban kötelezte Kőszegi ifjabb Henriket és Iván (János) unokáját, Miklóst, hogy Csák Mátéhoz hasonlóan fogadjanak hűséget Károly számára, és ismerjék el Károly közelgő, az új koronával történő megkoronázását, még ha az eseményen személyesen nem is jelennének meg. A tétényi találkozón szóba került az is, hogy ha az utakon leselkedő veszélyek miatt vagy más okból kifolyólag Fehérvárra, a koronázások szokásos helyszínére esetlegesen nem jutnak el, akkor a szertartásra máshol kerül sor.[73] A magyarországi püspöki karnak és Gentilisnek, valamint talán Károlynak is mintegy tíz nappal a koronázás előtt határozott elképzeléssel kellett rendelkeznie a szertartás helyszínével kapcsolatban, ennek kihirdetését valószínűleg elővigyázatosságból tartogatták az utolsó pillanatra. Továbbá az is könnyen belátható, hogy Károly és főpapi támogatói ott érezhették magukat a legnagyobb biztonságban, ahol Csák Máté egyáltalán nem, Kőszegi ifjabb Henrik pedig csak látványosan nagy kísérettel bátorkodott megjelenni. Így egyáltalán nem meglepő, hogy 1309. június 15-én, vasárnap Károly második koronázását nem Fehérvárott, hanem Budán, a Nagyboldogasszony-templomban tartották. Az ország legjelentősebb bárói közül személyesen csak igen kevesen, köztük Aba nembeli Amadé nádor, Rátót nembeli Domokos, Zólyomi Miklós fia Demeter, Csák nembeli Péter és Márk, Borsa nembeli Beke jelentek meg.[74] Gentilis és a két érsek mellett ugyanakkor a püspöki kar majdnem teljes volt, hiszen csak az erdélyi püspök hiányzott.[75] Ünnepélyes mise keretében, melyen a pozsonyi prépost mint szerpap, valamint az egyik esztergomi kanonok mint alszerpap segédkeztek, a Gentilis által június 11-én felszentelt új koronával Károlyt Tamás esztergomi érsek koronázta meg. Az eseményről tanúskodó beszámoló a résztvevők sorában igen előkelő helyen említi a fehérvári káptalant, amely János prépositall, udvari alkancellárral és nyolc kanonokkal, köztük a forrásokban először 1309. március 7-én felbukkanó[76] Colinus őrkanonokkal, kinek feladata egyébként a Szent Korona őrzése lett volna, képviseltette magát. A fehérvári kanonokok Károly budai koronázásán a hagyományoknak megfelelő feladatukat látták el, hiszen a királyi méltóság kellékeit ők készítették ki az oltárra *(regalia paramenta, ut moris est, supra altare ipsum praeparantibus)*.[77] Noha a második koronázás formailag még mindig erősen kifogásolható volt, abból a szempontból minden kétséget eloszlatott, hogy Károly hatalmát, hasonlóan elődjéhez, III. Andráshoz elsősorban a magyarországi főpapoknak köszönhette. Soraikban 1309-ben még négy olyan személy mutatható ki, akik az utolsó Árpád-házi király uralkodása idején is tagjai voltak a püspöki karnak,[78] nem beszélve a prelátusok élén álló esztergomi érsekről, Tamásról, aki az András kori püspöki kar szellemi vezérének, Lodomér esztergomi érseknek nem csupán unokaöccse volt, de valószínűleg politikai művének örököseként is tekinthetünk rá.[79] Mindez felébreszti a gyanút, hogy a Károly mögött évek óta felsorakozó főpapok az uralkodónak nem csupán támaszai, de folytatván a III. András alatt meghonosodott

[72] CD VIII/1. 278.

[73] „si forte racione previa propter viarum discrimina, vel aliam causa in Albam, ubi ex more huiusmodi coronacio fieri consuevit, accedere minime videretur": Theiner 1859–1860, I. 819.

[74] CD VIII/1. 334–335; az oklevél magyar fordítása: *Károly Róbert* 1988, 82–84.

[75] A győri püspökséget, akárcsak a Kőszegieket az eseményen Kőszegi ifjabb Henrik fia, Miklós meghívott püspökként képviselte. Péter erdélyi püspök 1307. november 27-én bekövetkezett halála (vö. AOklt II. 223. /514. sz./) után Kán László erdélyi vajda, miközben az erdélyi egyház javaira rátette a kezét, a püspökökre saját fia megválasztását próbálta rákényszeríteni. A jelek szerint 1309. július 19-én (vö. AOklt II. 327. /743. sz./) László erdélyi vajda szabad kezet adott a káptalannak a püspökválasztásra, amelyre 1309. július 24-én (vö. AOklt II. 310. /707. sz./) került sor, amikor is egyhangúlag Benedek buda-szigeti domonkos rendi perjelre esett választásuk.

[76] „Colyno custode": DF 200779.

[77] CD VIII/1. 334. A fehérvári kanonokok a hagyományoknak megfelelően további feladataikat is elláthatták, nevezetesen a felszentelés után ők kísérhették a sekrestyébe a királyt és ott felöltöztethették Szent István palástjába, kesztyűt és főpapi, bíborszínű lábbeliket adhattak rá, vö.: Fügedi 1974, 53.

[78] János nyitrai, Haab (Abba) váci, Imre váradi és Benedek veszprémi püspökökről van szó.

[79] Tamással kapcsolatban hasonló következtetésre jutott Zsoldos Attila is. Zsoldos 2013, 216.

gyakorlatot, kormányzatának irányítói is kívántak lenni. A püspöki kar azzal is pontosan tisztában volt, hogy célja eléréséhez szükséges lesz Károly legitim megkoronázása, amelynek elengedhetetlen feltétele a Szent Korona visszaszerzése.

Ennek érdekében 1309. december 25-én foganatosították Kán László ellen a már 1306 végén kilátásba helyezett egyházi kiközösítést és birtokainak interdictum alá vetését, kötelezték továbbá, hogy a nála lévő koronát 1310. február 2-ig juttassa vissza.[80] A kihirdetett interdictumot – Benedek újonnan választott erdélyi püspök beszámolója szerint – sem a szerzetesrendek, sem a világi papok nem tartották be,[81] sőt a kijelölt időpontig a korona visszaadása sem történt meg. Ezért 1310. április 8-án Károly ügyének legnagyobb magyarországi pártfogója, Tamás esztergomi érsek személyesen találkozott az erdélyi vajdával, aki az oligarchák közül utolsóként adta be derekát, és eskü alatt megfogadta, hogy elismeri uralkodójának az Anjou-házból való herceget, a koronát pedig július 1-jéig, de ha Károly ezen időpont előtt Erdélybe látogatna, akkor előbb, visszaszolgáltatja. Kán László ígéretének betartásáért kezességet vállalt a szintén jelen lévő Aba Amadé és Rátót nembeli Domonkos.[82] Károly és tanácsadói azonban elővigyázatosabbak voltak annál, minthogy a kitűzött időpont előtt Erdély területére lépjenek, így azt valószínűsíthetjük, hogy a Szent Korona 1310 júliusában, avagy augusztusában jutott vissza a Károly-pártiak kezébe, s így kerülhetett sor a hagyományoknak minden szempontból megfelelő harmadik koronázásra, mely a *Képes Krónika* beszámolója szerint a Szent István ünnepét követő hét csütörtökén, vagyis augusztus 27-én történt meg.[83] Az említett forrásból azt is megtudjuk, hogy a koronázás helyszínére, Fehérvárra a Pest melletti Rákos mezejéről siettek át *(Albam properantes)*, miután az egybegyűltek egy akaratukkal királyukká fogadták Károlyt.[84] Más forrás is tanúskodik arról, hogy az 1310. évben országos gyűlést tartottak. A váradi püspök október 2-án kiadott oklevele alapján tudjuk, hogy az országgyűlésről *(congregatione regni)* szeptember 13-án tért vissza Váradra.[85] Tudomásunk van arról is, hogy László erdélyi vajda udvarbírája szeptember 7-én perhalasztó oklevelet bocsátott ki, amelyben a kérdéses ügyet a vajda Magyarországról Erdélybe történő visszaérkezése utáni 22. napra halasztotta.[86] Mindez arra vall, hogy az 1310-ben Rákoson tartott országgyűlésen Kán László is megjelent, és azt is valószínűsíthetjük, hogy az esemény kiváló alkalmat teremett a korona visszaadására. Nem lehet kétségünk továbbá afelől sem, hogy az államkormányzat egyik legfontosabb pillérének tekinthető országgyűlésen továbbra is a prelátusok befolyása érvényesült. A Szent István ünnepe környékére összehívott országos gyűlés egyébiránt megfelel az Árpád-kori szokásoknak, azzal a különbséggel, hogy a gyűlésnek nem Fehérvár adott otthont, pedig a 13. század folyamán több, legutóbb az 1290/91. évi törvény is elrendelte a Fehérvárott évenként megtartandó országos gyűlést.[87] A magyarországi püspöki kar azonban, nyilván elsősorban Károly személyes biztonsága érdekében, azt tartotta helyesnek, ha az országgyűlést az ilyen szempontból szintén hagyományokkal rendelkező, Budához közeli Rákos mezején tartják. A korona megérkezése ugyanakkor arra sarkallta őket, hogy sebtében megejtsék Károly törvényes koronázását, így sietve *(properantes)* Fehérvárra mentek, ahol haladéktalanul sort kerítettek a szertartás lebonyolítására. A sietséget jól érzékelteti, hogy az eseményt csütörtöki napon, nyilván a lehető legkorábban végezték, holott a koronázások hagyományosan vasárnapra estek,[88] gondoljunk csak Károly második, budai koronázására, amely szinte minden tekintetben nélkülözte a törvényes kereteket, a szokásoknak megfelelően azonban mégis vasárnap történt. A csütörtöki koronázás mellett ugyanakkor feltétlenül szólhatott még az a tény, hogy így a szertartás Szent István ünnepének nyolcadán történt, megerősítve azt a szimbolikus szálat, mely az Anjou uralkodót az Árpádokhoz kapcsolja.[89] Károly és főpapi támogatói nem időztek hosszan Fehérvárott; augusztus 28-án még bizonyíthatóan a városban

80 Theiner 1859–1860, I. 823–825.

81 CD VIII/1. 381.

82 CD VIII/1. 389–391; az oklevél magyar fordítása: *Károly Róbert* 1988, 84–85.

83 *Képes Krónika* 2004, 123.

84 *Marci chronica* 1867, CX. A *Képes Krónika* magyar nyelvű kiadásához csatolt jegyzetekben a kérdéses országgyűlést az 1307. évi rákosi gyűléssel azonosítják. *Képes Krónika* 2004, 228, 815. jegyzet.

85 DL 40330. Engel Pál tévesen szeptember 18-ra teszi a püspök visszaérkezését (Engel 2003, 376, 23. jegyzet), az oklevél közlése szerint azonban a püspök előtt Péter fia Drug nem jelent meg az előre kitűzött napon, vagyis szeptember 28-án, a püspök országos congregatióról történő visszatérésének („in quindenis reditus nostri de presenti congregatione regni") 15. napján.

86 „ad vigesimum secundum diem post recessum domini vayuade de Vngaria in Transsilvanes": *Zichy* I. 122. Az oklevél évre datálását lásd: Engel 2003, 375, 16. jegyzet.

87 Gerics 1987, 277.

88 A koronázások vasárnapi rendjéről lásd: Zsoldos 2009, 411–412, 33. jegyzet; Neumann 2008, 318.

89 Zsoldos 2009, 412, 33. jegyzet.

tartózkodtak,[90] szeptember 4-én azonban a király már újfent Budán keltezte okleveleit,[91] ahonnan tehát pusztán a legitim koronázás kényszere mozdította ki. A harmadik koronázással lényegében nem csupán Károly uralkodásának első szakasza zárult le, de véget ért a III. András halála után bekövetkezett interregnum időszaka is, amelyet két Fehérvárhoz köthető esemény foglal keretbe, nevezetesen Bicskei Gergely sikertelen kísérlete a gyermek Károly megkoronázására 1301 februárjában, illetve kilenc esztendővel később Károly harmadik, a hagyományoknak megfelelő koronázása.

IRODALOM

Acta Aragonensia 1908 — *Acta Aragonensia. Quellen zur deutschen, italienischen, französischen, spanischen zur Kirchen- und Kulturgeschichte aus der diplomatischen Korrespondenz Jaymes II. (1291–1327)* I–II. Hrsg.: Finke, Heinrich. Berlin–Leipzig, 1908.

AO I–VII. — *Anjoukori okmánytár* I–VII. Szerk.: Nagy Imre – Nagy Gyula. Budapest, 1878–1920.

AOklt I–XV, XVII, XIX, XXIII–XXIX. — *Anjou-kori oklevéltár* I–XV, XVII, XIX, XXIII–XXIX. Szerk.: Almási Tibor – B. Halász Éva – Blazovich László – Géczi Lajos – Kőfalvi Tamás – Kristó Gyula – Kőfalvi Tamás – Makk Ferenc – Piti Ferenc – Sebők Ferenc – Theiszler Éva – Tóth Ildikó Éva. Budapest–Szeged, 1990–2013.

CD I–XI. — *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* I–XI. Studio et opera Georgii Fejér. Budae, 1829–1844.

Duffy 2006 — Duffy, Eamon: *Saint and Sinners. A History of the Popes*. New Haven – London, 2006.

Engel 2003 — Engel Pál: Az ország újraegyesítése. In: Engel Pál: *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Szerk.: Csukovits Enikő. Budapest, 2003. 320–408.

Fügedi 1974 — Fügedi Erik: *Uram királyom... A XV. századi Magyarország hatalmasai*. Budapest, 1974.

Gerics 1981 — Gerics József: A Hartvik-legenda mintáiról és forrásairól. *Magyar Könyvszemle* 97. (1981) 175–188.

Gerics 1987 — Gerics József: *A korai rendiség Európában és Magyarországon*. Budapest, 1987.

HO I–VIII. — *Hazai okmánytár / Codex diplomaticus patrius* I–VIII. Studio et opera Emerici Nagy – Johannis Paur – Caroli Ráth – Desiderii Véghely – Arnold Ipolyi. Győr–Budapest, 1965–1891.

Károly Róbert 1988 — *Károly Róbert emlékezete*. Szerk.: Kristó Gyula – Makk Ferenc. Budapest, 1988.

Képes Krónika 2004 — *Képes Krónika*. Ford.: Bollók János. Budapest, 2004.

Középkori históriák 1992 — *Középkori históriák oklevelekben (1002–1410)*. A szövegeket válogatta, az előszót s a jegyzeteket írta: Kristó Gyula. Szeged, 1992.

Lenkey–Zsoldos 2003 — Lenkey Zoltán – Zsoldos Attila: *Szent István és III. András*. Budapest, 2003.

Marci chronica 1867 — *Marci chronica de gestis Hungarorum ab origine gentis*. Recensuit, varias lectiones annotavit, praefatus est: Toldy, Franciscus. Pestini, 1867.

MES I–III. — *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis* I–III. Collegit et edidit: Knauz, Ferdinandus – Dedek, Ludovicus Crescens. Strigonii, 1874–1924.

Neumann 2008 — Neumann Tibor: II. Ulászló koronázása és első rendeletei. Egy ismeretlen országgyűlésről és koronázási dekrétumról. *Századok* 142. (2008) 315–337.

RBM I–IV. — *Regesta Diplomatica nec non Epistolaria Bohemiae et Moraviae* I–IV. Opera Caroli Jaromiri Erben – Josephi Emler. Pragae, 1855–1892.

Reimchronik 1890–1893 — *Ottokars Österreichische Reimchronik*. Hrsg.: Seemüller, Joseph. Hannover, 1890–1893.

Skorka 2013 — Skorka, Renáta: With a little help from the cousins. Charles I and the Habsburg dukes of Austria during the interregnum. *Hungarian Historical Review* 2. (2013) 243–261.

[90] Károly 1310. augusztus 28-án Fehérvárott állított ki okleveleket, lásd: AOklt II. 412. (950–951. sz.).

[91] AOklt II. 414. (955. sz.).

Szende 2003	Szende László: Bicskei Gergely. In: *Esztergomi érsekek*. Szerk.: Beke Margit. Budapest, 2003. 134–142.
Theiner 1859–1860	*Vetera Monumenta historia Hungaricam sacram illustrantia* I–II. Collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner. Romae, 1859–1860.
Thoroczkay 2004	Thoroczkay Gábor: A XIV. századi krónikakompozíció 188. fejezetének kritikájához. Az esztergomi érsekség kormányzata a XIII–XIV. század fordulóján. In: *ΓΕΝΕΣΙΑ. Tanulmányok Bollók János emlékére*. Szerk.: Horváth László – Laczkó Krisztina – Mayer Gyula – Takács László. Budapest, 2004. 385–391.
Veress D. – Siklósi 1990	Veress D. Csaba – Siklósi Gyula: *Székesfehérvár, a királyok városa*. Budapest, 1990.
Zichy I–XII.	*A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára / Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő* I–XII. Szerk.: Nagy Iván – Nagy Imre – Véghelyi Dezső – Kammerer Ernő – Lukcsics Pál. Pest–Budapest, 1871–1931.
Zsoldos 2009	Zsoldos Attila: Anjou Károly első koronázása. In: *Auxilium Historiae. Tanulmányok a hetvenesztendős Bertényi Iván tiszteletére*. Szerk.: Körmendi Tamás – Thoroczkay Gábor. Budapest, 2009. 405–413.
Zsoldos 2011	Zsoldos Attila: *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*. Budapest, 2011.
Zsoldos 2013	Zsoldos Attila: A magyar király és főpapjai a vienne-i zsinat évtizedében. In: *Peritia Linguarum. A vienne-i zsinat és a nyelvek oktatása*. Szerk.: Maróth Miklós. Piliscsaba, 2013. 213–224.

SZÉKESFEHÉRVÁR IN THE PERIOD OF THE INTERREGNUM IN HUNGARY

Renáta Skorka

With the death of King Andrew III of Hungary in January 1301, the male line of the Árpád dynasty became extinct. While it was natural to all that the kingdom's new ruler should be chosen from the dynasty's female line, opinions were divided as to who this should be – namely, who should be crowned with the Holy Crown of Hungary. The last mentioned was kept in the coronation town, Székesfehérvár, and was considered the crown of Hungary's first king, Stephen the Saint (r. 1001–1038). The ten-year period of political crisis in Hungary that followed Andrew's death has become known as the decade of the interregnum. The beginning and end of this period are each marked by an event connected with Hungary's coronation town, Székesfehérvár.

The interregnum period opened in February 1301, when Gergely Bicskei, archbishop-elect of Esztergom, appeared before Székesfehérvár with an Angevin prince from Naples. The prince was barely 12 years old, knew little of the situation in Hungary, and, not unimportantly, was a great-grandson of King Stephen V of Hungary (r. 1270–1272). Bicskei's aim was to make the young man Andrew III's successor in accordance with the coronation rules, which by then were already established, and to do so quickly. However, during Andrew III's reign already, Bicskei's suitability as archbishop had been questioned by some – by the town of Székesfehérvár also – precisely on account of his support for the Angevins. Accordingly, the coronation town preferred to bar its gates to the prince and his patron. By way of response, Bicskei imposed an interdict on the town and, breaking with tradition, crowned the prince king at Esztergom using a makeshift crown. The young man then came to the throne as King Charles.

The majority of the Hungarian secular lords did not support Charles's accession to the throne. On the other hand, the Angevin prince enjoyed the patronage of Pope Boniface VII. Boniface not only revived the idea, current centuries earlier, that the authority of popes was above that of secular rulers, but also firmly represented the Holy See's standpoint that since King Stephen the Saint had pledged his crown to St. Peter, it was the head of the Roman Church who was entitled to decide who should be king of Hungary (this

last view had emerged in the 11th century). With this in mind, acceptance of the pope's protégé as king of Hungary would, in the eyes of Hungarians, have meant the spread of papal influence, which was not in the least bit wanted by them. The Hungarian lords and those members of the episcopate opposed to the person of Bicskei therefore chose their own candidate for the vacant throne, namely Wenceslaus, 13 years of age at the time and the son of King Wenceslaus II of Bohemia (r. 1278–1305). The young Wenceslaus was crowned with the Holy Crown of Hungary in Székesfehérvár on 27 August 1301 by the archbishop of Kalocsa and took the name Ladislaus. Although the lawfulness of the ceremony was questionable on this occasion also, since it was not performed by the archbishop of Esztergom, it appears that Székesfehérvár placed no obstacles in the way of the coronation of the king of Bohemia's son. In this way, the town – probably similarly to most people in the land – supported Wenceslaus (now named Ladislaus) against Charles.

In the early autumn in 1301, both Charles and Ladislaus (Wenceslaus) must have resided in the central parts of the kingdom, since they negotiated with each other in Buda, the country's principal city, although afterwards Charles and his adherents were forced out of the central territories. In September 1302, Charles tried unsuccessfully to capture Buda; having abandoned it to Ladislaus (Wencelaus), he then returned to the southern territories which had supported him earlier and which continued to do so. A supporter of the Přemyslid faction, János Kőszegi, *ispán* (Lat. *comes*) of Sopron county and palatine of Hungary, made Esztergom, the sacral centre of the country, submit to him and, in return for a large sum of money, handed the town over to Ladislaus. We cannot completely exclude the possibility that before or after their attack on Buda Charles's supporters may have threatened nearby towns that supported Wenceslaus, Székesfehérvár among them. Meanwhile, Pope Boniface VIII placed the dispute between the rival claimants before the Roman Curia, where a decision was made on 31 May 1303. The papal bull issued in accordance with this decision deprived Ladislaus (Wenceslaus) of the right to use the title king of Hungary and the pope released everyone from any oath made to him as such. When Boniface VIII's bull was published in Hungary, the archbishop of Kalocsa and the bishop of Zagreb proceeded very cautiously, forwarding it within the country's southern territories, where support for the Angevin prince was in any case strong, but beyond these areas only to Székesfehérvár and to Transylvania.

The papal bull reached Székesfehérvár on 12 August 1303, where the document was read out before the kingdom's most illustrious, and wealthiest, collegiate chapter, one of the earliest of those founded by King Stephen the Saint. It was then transcribed. In a way that was unique in the kingdom, the new document was authenticated by Székesfehérvár's Hospitallers, Dominicans, Franciscans, and Augustinians. All this raises the possibility that the monastics of the coronation town may have inclined towards resisting the will of the pro-Angevin Holy See and of Hungary's chief prelates, guided by the stance adopted by the pro-Přemyslid town. This would not have been without precedent, since despite the papal decision and the prospect of interdict for those who would not submit, the better-known towns in the Kingdom of Hungary were continuing to reject rule by Charles. For this very reason, in June 1304 King Wenceslaus II of Bohemia arrived in Hungary in the company of a large number of warriors in order to strengthen his son's power. However, the signs are that when they received news of the alliance concluded by Charles and his cousin Rudolf of Habsburg in Pozsony (today Bratislava, Slovakia) on 24 August, Wenceslaus II and his son returned to the Kingdom of Bohemia, taking with them the Hungarian coronation insignia, which they had probably removed from Székesfehérvár earlier on, perhaps after the battles of 1302 in the central parts of the country, to a place of safer keeping, namely to Ladislaus's (Wenceslaus's) place of residence, Buda.

On 2 August 1305, Tamás, the new archbishop of Esztergom appointed in late 1304 (he was also provost of Székesfehérvár), excommunicated Henrik Kőszegi the Younger and János Kőszegi in Székesfehérvár, in the presence of the Dominican and Franciscan friars, for their acts against the Church in Esztergom and against King Charles. On 4 August, Tamás confirmed the document of excommunication with the convent of the Order of Hermits of St. Augustine in Székesfehérvár and had it transcribed. For the archbishop, the obvious thing would have been to entrust the Székesfehérvár chapter, which he ordinarily headed, with the notarial tasks arising in the course of the excommunication process. Instead, however, we find that during this procedure Tamás very much worked with the Székesfehérvár friars. This further strengthens the suspicion expressed earlier on that the pro-Angevin prelates were thus attempting to influence the monastic orders in Székesfehérvár, which often turned a blind eye to ecclesiastical offences, in the direction of Charles. On the other hand, it also indicates that the level of support for Charles among the inhabitants of Székesfehérvár had not changed between the summer of 1303 and the summer of 1305.

It is, therefore, hardly surprising that in the December of 1305 the coronation town welcomed with open gates the arrival of Duke Otto III of Lower Bavaria, who had arrived in Hungary with the Holy Crown acquired from his Bohemian allies to secure the country's throne as the son of Erzsébet, a sister of King Stephen V of Hungary. Since the two prelates, the bishop of Veszprém and the bishop of Csanád, who crowned Otto were without doubt committed to Charles's cause and were not subsequently called to account for crowning the Bavarian, the coronation ceremony can be seen as scarcely more than a show put on for the duke whose purpose may have been the recovery of the Holy Crown of Hungary and its placing under guard in Székesfehérvár once again.

By acquiring the throne of Hungary, Otto and his Přemyslid allies effectively encircled their principal enemies, the provinces of the Habsburg dukes. But the satisfaction of the duke of Lower Bavaria, who likewise had his seat at Buda, lasted only until the death of Wenceslaus III in the summer of 1306, when the Habsburgs managed to acquire the throne of Bohemia. This left Otto without an ally and cut him off from his hinterland of Lower Bavaria. In the hope of acquiring a new ally, in early 1307 Otto travelled, with the Holy Crown of Hungary, to Transylvania, where he was made captive by the voivode there. He was released in the summer of 1307, by which time his return to the country's central territories was already impossible as Buda finally passed into Charles's hands in July 1307. The Angevin's position was further strengthened by the circumstance that the Hungarian lords who appeared at the Diet of Rákos personally swore oaths to Tamás, archbishop of Esztergom that they recognised Charles as their ruler. The diet also offered an opportunity for those members of the episcopate who attended it to act together, as in the last decades of the Arpadian era. The year 1307 made it plain that Charles was under the influence of the prelates.

The papal envoy who arrived in Hungary in 1308 managed to win over to Charles's side two of the three territorial lords who had not yet recognised the Angevin's rule, namely Máté Csák and Henrik Kőszegi. Nevertheless, the voivode of Transylvania, László Kán, who still retained the Holy Crown of Hungary, continued to hold out. Charles was therefore crowned with a makeshift crown on 15 June 1309 in Buda, which qualified as the best place from the point of view of his personal safety. The ceremony was conducted by the archbishop of Esztergom, while members of the Székesfehérvár chapter performed their traditional task, setting out regalia on the altar. Since on account of this coronation Charles's legitimacy could still be called into question, on 25 December 1309 László Kán was issued with an interdict and obligated to return the Holy Crown of Hungary. In the July or August of 1310, the Holy Crown passed into the hands of Charles's supporters. This meant that a third coronation, one which accorded with tradition in every respect, could now take place. Before this coronation, another diet was held at Rákos, at which, it seems, the voivode of Transylvania, too, was present; the event would have given him the opportunity to hand back the Holy Crown. In August 2010, the prospect of legitimate coronation prompted Charles to leave the safety of the country's principal town, Buda. According to the sole source we have for the coronation, he hurried to Székesfehérvár to get the ceremony over and done with as soon as possible. This may explain why the coronation took place on a Thursday, and not on a Sunday as was customary. Charles's coronation in Székesfehérvár, his third coronation, not merely marked the end of the first part of his reign, but was also the closing event of the interregnum period.

KORONÁZÓVÁROSBÓL SZANDZSÁKKÖZPONT. SZÉKESFEHÉRVÁR A KORA ÚJKORBAN

Kolláth Ágnes

BEVEZETÉS

Székesfehérvár nemcsak az ország közepének egyik kereskedelmi-gazdasági központja volt a középkorban, hanem az Árpád-ház egyik első székhelyeként, a magyar királyok koronázó városaként, amelynek legnagyobb, ősi templomában I. Szent István (1000–1038) és Szent Imre herceg csontjai nyugodtak, erős vallási és szimbolikus jelentőséggel is bírt. Elvesztését I. Szulejmán (1520–1566) szultán hadaival szemben mind a magyar és nyugat-európai közvélemény, mind a szultáni udvar krónikásai az 1543. év egyik fontos eseményeként tartották számon.[1] Visszafoglalása folyamatosan szerepelt a Habsburg császári hadvezetés terveiben, azonban – egy alig egyéves időszakot leszámítva a tizenöt éves háború idején – ez nem sikerült.[2] Ugyanakkor az oszmán fennhatóság állandósága lehetővé tette, hogy a város a viszonylagos béke évtizedeiben ne csak a határvédelem egyik fontos erődjeként szolgáljon, hanem korábbi, gazdasági és közigazgatási szerepét is részben betölthesse. Mindez természetesen jelentős átalakulásokkal, egyebek mellett többszörös lakosságcserével járt. Székesfehérvár életképességét azonban jól mutatja, hogy a legnagyobb háborús pusztítások és más csapások után is azonnal újraéledt, a középkori magyar településből sikeresen alakult át először tipikusan keleties, hódoltsági központtá, a korszak végén pedig barokk várossá.

A VÁROS A TÖRÖK HÁBORÚK HAJNALÁN

A középkori Székesfehérvár *(1. ábra)* kiváltságaira a legkorábbra visszanyúló, hitelesnek tekinthető adatunk IV. Béla (1235–1270) egy 1237-ben kelt oklevelének 1496-ban készült kivonata, amelyben az uralkodó, miután a régi *privilegium* tűzvészben elpusztult, megerősítette a székesfehérvári polgárok vámmentességét.[3] Kétséges, hogy ezt az eredeti, valószínűleg a betelepülő latinoknak szóló kiváltságlevelet melyik királyunk adta ki, mert bár a kérvényezők I. (Szent) Istvántól eredeztették, ennek valóságalapja csekély lehetett. Ugyanakkor a 13. században már több esetben is a székesfehérvári polgárok jogaira, mint példára és előzményre hivatkozva adományoztak különféle kedvezményeket más településeknek, így azokat ekkorra már régóta rögzültnek, még a 12. századból eredőnek tekinthetjük.[4] A korszak kutatói között vita folyt arról, hogy vajon II. Istvánban (1101–1131), avagy III. Istvánban (1162–1172) sejthetjük-e az eredeti adományozót, az újabb munkákban azonban politikatörténeti alapon az előbbit fogadják el.[5]

A polgárok tehát királyi fennhatóság alatt álltak, vámmentességgel, szabad bíró- és esküdtválasztási joggal rendelkeztek. Ezek a *privilegium*ok, illetve az önkormányzat testületeinek hatásköre azonban sosem magára a településre, csupán annak polgári jogállású lakóira vonatkoztak. Nem terjedtek ki sem a király udvartartására, sem a Szűz Mária-prépostság káptalanára és annak jobbágyaira, sem pedig a külvárosok azon részeire és lakosaira, melyek nem királyi birtokok voltak. Fügedi Erik szerint Székesfehérvár ily módon – bár más kritériumoknak megfelelt – közigazgatását tekintve nem vált nyugat-európai értelemben vett várossá.[6] Kubinyi András viszont a középkori magyar viszonyokra kifejlesztett, több tényezőt figyelembe vevő kritériumrendszere alapján személynöki városként a királyi szabad városok csoportjába sorolta.[7]

Ugyanakkor gazdasága és ipara a városi önkormányzat kibontakozását általában gátló tényezők, a prépostnak, illetve az uralkodó képviselőinek

1 A város elvesztének korabeli forrásidézetekre alapozott összefoglalását lásd: Lauschmann 1993, 120–126.
2 Rázsó 1977, 145.
3 Lásd például: CD IV/1. 73–74.
4 Degré 1972, 143–146; Fügedi 1961, 23–26.
5 Degré 1972, 144; Györffy 1972, 41; Farkas–Siklósi 2009, 45.
6 Fügedi 1961, 25–26.
7 Kubinyi 2004, 278.

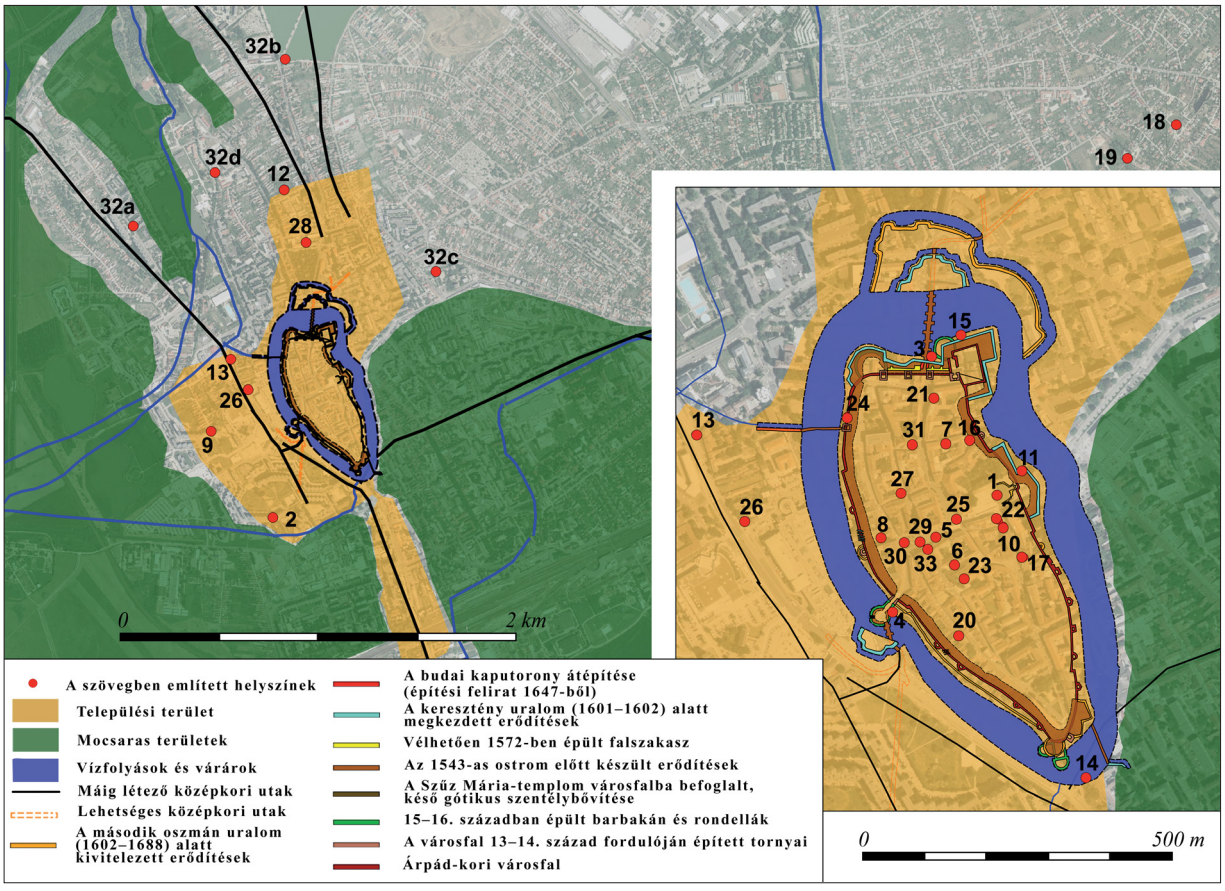

1. ábra. Középkori és kora újkori objektumok Székesfehérváron, a szövegben említett lelőhelyek

1. Szűz Mária prépostsági templom (Királyi bazilika) / Meliász-dzsámi / fegyvertár (Romkert, Koronázó tér); 2. Szűz Mária johannita konvent / ötvöskemence / földerőd / 1601–1602-es ostromokhoz köthető tömegsír (Sziget utca); 3. Budai kapu (Fő utca–Várkapu utca sarka); 4. Palotai kapu (Liszt Ferenc utca Piac téri torkolata); 5. piactér (Városház tér kelet–nyugati irányítású része); 6. Szent Anna-kápolna (Hősök tere–Arany János utca sarka); 7. Árpád-kori templom török kori periódussal (Rózsa u. 3–5.); 8. középkori templom és temető / török kori fürdő (Jókai u. 2.); 9. középkori temetőrészlet és templom (?) (Bátky Zsigmond utca–Rác utca sarka); 10. 1601–1602-es ostromokhoz köthető tömegsír (Vasvári Pál utca–Táncsics Mihály utca sarka); 11. Monostor bástya / Karakas pasa bástya (a Romkert északi fala); 12. a Budai külvárost védő palánk domborzati nyomai (Malom utca–Irányi Dániel utca sarka); 13. a nyugati szárazulat északi kapuja: Sziget kapu, Palotai kapu (Tobak utca–Ady Endre utca–Palotai út sarka); 14. a nyugati szárazulat déli kapuja: Ingoványi kapu, Csíkvári kapu, Battyán kapu stb. (a Vörösmarty tér északi része); 15. „későbbi királyi vár" / Király bástya (Országzászló tér–Bástya utca sarka); 16. torony (Lakatos utca–Bástya utca sarka); 17. torony (Táncsics Mihály u. 6.); 18. Kara Murteza pasa tornya (Kápolna tér, Szent Donát-kápolna); 19. Hadzsi Musztafa tornya (Uzsoki utca, Millenniumi emlékmű); 20. középkori ház török kori periódussal (Megyeház u. 17.); 21. ház török kori periódussal (Fő u. 9.); 22. házak talán török kori periódussal (Koronázó tér 3a, 5.); 23. Szent Péter és Pál-templom / Nagy vagy Szent dzsámi (Szent István-bazilika); 24. török kori gödör, az izniki fajanszfedő lelőhelye (Jókai u. 20.); 25. jégverem (Városház tér, Országalma emlékmű alatt); 26. nagyobb méretű tárolóverem (Palotai út 5.); 27. nagyméretű épület / árucsarnok (?) (Oskola utca–Juhász Gyula utca sarka); 28. ipari célú kemencék (Honvéd utca–Zichy utca közötti zsákutca); 29. dzsámi (Városház tér–Oskola utca sarka, Szent Imre-templom); 30. dzsámi (Városház tér–Liszt Ferenc utca–Jókai utca sarka); 31. dzsámi (Szent János köz 1.–Fő u. 6., Szent János-templom); 32a-d temetők és egykori malomépület, beépített török sírkövekkel (Szeder utca, Zámolyi út, Széna tér, Sörház tér 1.); 33. fürdő (Városház tér–Oskola utca–Arany János utca sarka). A térképet Csiki József Attila készítette Siklósi 1999b nyomán

Fig. 1. Structures in Székesfehérvár from the medieval period and the early modern age, find-sites mentioned in the text

1. Provostal Church of the Virgin Mary (Royal Basilica) / Melias Friday Mosque / arsenal (Garden of Ruins, Koronázó tér); 2. Convent of the Order of St. John of Jerusalem / goldsmith's furnace / earth fort / mass grave linkable to the sieges of 1601–1602 (Sziget utca); 3. Buda Gate (corner of Fő utca and Várkapu utca); 4. Palota Gate (Piac tér end of Liszt Ferenc utca); 5. Marketplace (the part of Városház tér that runs from east to west); 6. Chapel of St. Anne (corner of Hősök tere and Arany János utca); 7. Arpadian-era church with alterations in the Ottoman time (Rózsa u. 3–5.); 8. Medieval church and cemetery / Ottoman-era bath house (Jókai u. 2.); 9. Part of a medieval cemetery and a church (?) (corner of Bátky Zsigmond utca and Rác utca); 10. Mass grave linkable to the sieges of 1601–1602 (corner of Vasvári Pál utca and Táncsics Mihály utca); 11. Monastery Bastion / Karakas Pasha Bastion (north wall of the Garden of Ruins); 12. Traces in relief of the palisade protecting the Buda suburb (corner of Malom utca and Irányi Dániel utca); 13. Northern gate of the area of dry land to the west: Island Gate, Palota Gate (corner of Tobak utca, Ady Endre utca, and Palotai út sarka); 14. Southern gate of the

area of dry land to the west: Ingovány Gate, Csíkvár Gate, Battyán Gate, etc. (northern part of Vörösmarty tér); 15. 'Later royal castle' / King's Bastion (corner of Országzászló tér and Bástya utca); 16. Tower (corner of Lakatos utca and Bástya utca); 17. Tower (Táncsics Mihály u. 6.); 18. Kara Murteza Pasha Tower (Kápolna tér, Chapel of St. Donatus); 19. Hadji Mustafa Tower (Uzsoki utca, Millennial Monument); 20. Medieval house with Ottoman alterations (Megyeház u. 17.); 21. House with Ottoman alterations (Fő u. 9.); 22. Houses possibly with Ottoman alterations (Koronázó tér 3a, 5.); 23. Church of SS. Peter and Paul / Great or Holy Friday Mosque (St. Stephen's Basilica); 24. Ottoman-era pit, find-site of an Iznik faience lid (Jókai u. 20.); 25. Ice pit (Városház tér, under the Orb Monument); 26. Larger storage pit (Palotai út 5.); 27. Large-sized building / market hall (?) (corner of Oskola utca and Juhász Gyula utca); 28. Industrial furnaces (cul-de-sac between Honvéd utca and Zichy utca); 29. Friday Mosque (corner of Városház tér and Oskola utca, Church of St. Emeric); 30. Friday Mosque (corner of Városház tér, Liszt Ferenc utca, and Jókai u.); 31. Friday Mosque (Szent János köz 1.–Fő u. 6, Church of St. John); 32a-d Cemeteries and a former mill building whose fabric contains Ottoman tombstones (Szeder utca, Zámolyi út, Széna tér, Sörház tér 1.); 33. Bath house (corner of Városház tér, Oskola utca, and Arany János utca). Map made by József Attila Csiki after Siklósi 1999b

hangsúlyos jelenléte dacára folyamatosan fejlődni tudott, annak ellenére, hogy az évszázadok múlásával egyre több körülmény hátráltatta a haladást. Térbeli terjeszkedésének erős védelmet biztosító mocsarai (mai nevükön Sárrét és Sóstó) szűk határokat szabtak és az életminőségre sem hatottak pozitívan.[8] Emellett az ezeket tápláló és őket levezető vízfolyások (Gaja, Császár-víz, Aszalvölgyi-árok, Sárvíz) közül ebben az időszakban egyik sem volt alkalmas jelentősebb vízi forgalom lebonyolítására.[9] Ez is közrejátszhatott abban, hogy az ország központja végül nem itt, hanem Budán alakult ki, mellyel gazdasági vonzáskörzetük éppen határos, ami bizonyos szempontból szintén hátrányos volt Székesfehérvárra nézve, bár a főváros és a királyi udvar közelsége nyilvánvaló előnyökkel is járt.[10] Az Árpád-korban nagy jelentőségű, Székesfehérvárt érintő, Jeruzsálembe vezető zarándokút a szeldzsuk, majd oszmán terjeszkedés következtében lezárult, így a település a későbbiekben a nemzetközi kereskedelmi és kulturális vérkeringésbe sem tudott olyan aktívan bekapcsolódni, mint létezésének első néhány száz évében.[11]

Ezeket a hátrányokat – melyekre Géza fejedelem és I. István nem gondolhattak, mikor Székesfehérvárt megalapították, illetve egyik központjukként kijelölték – azonban számos előny ellensúlyozta. Így a Jeruzsálembe vezetőn kívül még itt haladt át Buda felől a Róma, illetve Bécs felől a Bizánc felé tartó, kelet–nyugati és észak–déli irányú két út is, melyek mocsári átkelőit (Úrhida, Föveny, később Szabadbattyán) a városból ellenőrizni lehetett, és azokból jelentős vámbevételek származtak.[12] Ezeken a főutakon a Dunántúl legfontosabb helységeit viszonylag könnyen meg lehetett közelíteni, nem véletlen tehát, hogy a város az élőállat-kereskedelem egyik fontos központja volt, valamint sókamarát is létrehoztak itt.[13] A város országos vásáraira sem csak a közeli településekről, de akár még Bécsből, Brassóból és Nagyszebenből is érkeztek kereskedők, a fehérvári polgárokkal folytatott ügyleteiknek pedig gyakran maradt írásos nyoma.[14] A település körül jól termő földek, szőlőművelésre alkalmas dombok, erdők terültek el, és a kiterjedt vízi világ is bőséges javakkal szolgált, illetve némi szabályozás után a patakok számos malmot hajtottak a külvárosokban.[15] A környéken téglavetésre és fazekasságra egyaránt alkalmas agyaglelőhelyek találhatóak, határában homok-, murva- és kőbányászatra volt lehetőség, de a táci, úrhidai és szabadbattyáni római kori települések romjai is kiváló faragott kőanyagot szolgáltattak a nagyobb építkezésekhez, leginkább a bazilikához.[16] A prépostság és az azzal összefonódó királyi kancellária, valamint a számos szerzetesrend és a johanniták jelenlétének köszönhetően a kulturális élet is élénk lehetett. Ennek sajnos csak kevés nyoma maradt ránk, de utal rá például a városból származó diákok magas száma a késő középkorban.[17]

Az adottságoknak köszönhetően Székesfehérvár regionális központi szerepét folyamatosan fenn tudta tartani. Erre az Anjou- és a Zsigmond korból is gyakran utalnak adatok, és nem csak a bazilikában folytatott építkezésekkel vagy a koronázások, királyi esküvők és temetések alkalmaival kapcsolatban. Fontos politikai tárgyalásokat is folytattak itt az uralkodók.[18] I. (Hunyadi) Mátyás (1458–1490) propagandájában még az Anjouk idejében betöltöttnél is jelentősebb szerepet szánt az

8 Fitz 1957, 13.

9 Farkas–Siklósi 2009, 31–32; 34. Fitz Jenő szerint nem kizárható, hogy a római korban a Sárvízen Tác-Gorsiumnál kikötőt létesítettek kisebb dereglyék számára, azonban az általa megtalált „móló", azaz három nagyméretű kőpillér, valamint fa- és kőcölöpök akár egy híd maradványai is lehettek. Fitz 2003, 29.

10 Kubinyi 2004, 282.

11 Györffy 1972, 42.

12 Glaser 1929–1930, 149–150; Fügedi 1967, 28; Stibrányi 2007, 190–191.

13 Glaser 1929–1930, 149–150; Fitz–Császár–Papp 1966, 16.

14 Kubinyi 2004, 281–282.

15 Farkas–Siklósi 2009, 32; Siklósi 2010, 14–18.

16 Marosi et al. 1937, 7, 9–10; Bánki 1971, 285; Fitz 2003, 29; Farkas–Siklósi 2009, 32, 34–35.

17 Fitz 1957, 12–13; Kubinyi 2004, 279.

18 Fitz–Császár–Papp 1966, 14.

Árpád-ház szakrális központjának.[19] Hatalmas bővítésekbe kezdett a bazilikában, saját és családja sírhelyét is kialakítva benne, és 1473-ban a városfal teljes felújítását is elrendelte.[20] Halála után érte a várost az első csapás, amikor is 1490 őszén Habsburg Miksa csapatai ostrom alá vették, elfoglalták, és mind a polgárságot, mind a templomokat kifosztották. II. Ulászló csak a következő év nyarán tudta visszaszerezni.[21] Ezután I. Szulejmán 1543. évi hadjáratáig valamivel nyugodtabb időszak köszöntött Fehérvárra.

Az előbbiekben ismertetett adottságok és események alakították ki a középkori település képét és szerkezetét, amelynek számos eleme a kora újkorban is meghatározó maradt. Székesfehérvár magját a Sárrét mocsarába nyúló, kiemelkedő, észak–déli irányú löszhát alkotta, amely dél felé keskenyedett. Ezen a félszigeten jött létre először a belváros, amelyet korszakunkban négyszögletes és patkó alaprajzú, kiugró tornyokkal tagolt erős fal, valamint azt minden oldalról körülölelő széles, mély vizesárok védett. I. (Hunyadi) Mátyás király építkezéseinek köszönhetően e védművek karban tartott és talán részben modernizált állapotban várták a támadásokat.[22] A központi városrésztől északra, a mocsár partján, az észak és északkelet felé tartó, az ún. régi Budai kapu előtt egyesülő főutakra felfűződve jött létre a *Civitas exterior*, kora újkori nevén Budai külváros.[23] A félsziget déli, elkeskenyedő részén, amely a mocsáron való átjáróként szolgált, ugyancsak a főút mellett jött létre még egy külváros.[24] A központi szárazulattól nyugatra, attól a Gaja-patak és a Móri-víz egyesült medre által eleve elkülönített, majd később, a várárok kialakításával mesterségesen is leválasztott területen feküdt a Sziget vagy *Nova civitas* külváros. Erre nézett a nyugati várfalon a Palotai kapu. Ugyanennek a szárazulatnak a déli részén Ingovány, délkeleti, kiugró félszigetén pedig Szentkirályfölde falvakat lehetett lokalizálni.[25] Elképzelhető, hogy e külvárosokat ekkorra már szintén megerősítették, fa-föld szerkezetű, rondellás sáncaik azonban csupán a kora újkori felmérésekről ismertek.[26]

Az e városrészeket benépesítők többsége, a rendelkezésünkre álló kevés forrás alapján magyar lehetett. A belvárosban a tatárjárástól kezdve jelentősebb számú latin hospesszel, valamint német és zsidó lakosokkal számolhatunk, míg a külvárosokban csak szórványosan rendelkezünk adatokkal e kisebbségekről.[27] Utcáik egykori szerkezetéről, házaikról a belváros esetében tudunk a legtöbbet, mivel az topográfiájában a mai napig sokat megőrzött középkori elrendezéséből, valamint a régészeti és műemléki kutatások többsége is itt folyt.[28] A fő utcát *(vicus magnus)* a falakon belül együtt, a Budai kaputól észak–déli, majd a Palotai kapu felé kelet–nyugati irányban futó útvonal alkotta, mely a kapukon kívül újra különvált, a fentebb már említett úticéloknak megfelelően. Ennek vonalvezetése többé-kevésbé a mai Fő utcának és Liszt Ferenc utcának feleltethető meg. A piactér *(theatrum civitatis)* a mostani Városház tér kelet–nyugati irányítottságú szakaszán feküdt, a Szűz Mária-bazilika előterében. Ugyancsak rendelkezünk bizonyítékokkal a városrészt a mai Fő utcával nagyjából párhuzamosan átszelő útvonalak közül a Jókai utca, az Oskola utca, az Arany János utca, a Kossuth Lajos utca és a Megyeház utca középkori előzményeiről. Ezek között jóval több keresztutca, sikátor és zsákutca futott, mint ma, ugyanakkor nincs bizonyíték a városfalak belső oldalán körbefutó utak létezésére.[29] A házak többsége a belvárosban már a 14. századtól kőből épülhetett, feltárt részleteik alapján az utcafrontra merőlegesen álló, pincéjükkel együtt két-, néha háromszintes alaptípust képviselték, illetve egyes esetekben meg lehetett figyelni az utcával

19 Papp 2008, 408.

20 Balogh 1966, I. 179–180.

21 Sinkovics 1977, 16.

22 Siklósi Gyula ezekhez a munkálatokhoz kötötte a Palotai kapu barbakánjának, az ún. északnyugati rondellának és a Szűz Mária-bazilika új, hosszú szentélyével összeépített védműnek a létrehozását, Feld István azonban legutóbbi összefoglalásában ezeket a megállapításokat nem tekintette régészetileg megalapozottnak. Siklósi 1999a, 3; Siklósi 1999b, 19, 23, 39–42, 49–51, 59–60; Terei et al. 2011, 92.

23 Farkas–Siklósi 2009, 51.

24 Siklósi Gyula szerint *Nova Villa* városrésszel azonos. Farkas–Siklósi 2009, 47.

25 Farkas–Siklósi 2009, 47, 51–53.

26 Terei et al. 2011, 92.

27 Siklósi 1995, 300–301. A latinokkal kapcsolatos első forrásunk közvetlenül a tatárjárás utáni időszakra vonatkozik, amikor IV. Béla újabb támadástól tartva 1249-ben a telepeseket rendeletileg a belvárosba költöztette, s templomhasználati jogot adott nekik. Székely 1972, 59. Az első fennmaradt székesfehérvári pecsét (1270) körirata: S·LATINORUM·CIVIVUM·ALBENSIUM+. Kubinyi 1972, 151. A többi nemzetiség jelenlétére egyrészt székesfehérvári tisztviselők neveiből, másrészt városi ingatlanügyekben fennmaradt iratokból lehetett következtetni. Siklósi 1995, 299–300.

28 A feltárt házrészletekről és a városalaprajz alakulásáról részletesen lásd: Siklósi 2004b, 45–94. A belvárosban végzett falkutatásokról: Lővei 1989, 165–171; Komjáthyné Kremnicsán 1989, 172–183; Feld–Siklósi 1989, 207–214; Lővei 1990, 73–81.

29 Farkas–Siklósi 2009, 50–51, 54–55.

párhuzamos bővítésüket is, melyre többek között Budáról ismerünk klasszikus példákat.[30]

A városképet megépülésétől kezdve mindig egyértelműen uralta a Szűz Mária prépostsági templom tömege, amely monumentális, késő gótikus átépítésének köszönhetően még nagyobb hangsúlyt kapott. Új, kibővített szentélye a keleti városfalnak támaszkodott, talán már ekkor bele is foglalták, azonban ezt a falak szinte teljes kibányászása következtében nem tudhatjuk biztosan.[31] Tőle északra állt a 15. századtól említett préposti lak épületegyüttese, a belváros északkeleti sarkában pedig a négyszögletes alaprajzú, ún. „késői királyi vár", amelyből azonban csak nagyon kevés részletet sikerült ásatásokkal tisztázni, illetve a középkori írott források sem minden esetben egyértelműek vele kapcsolatban.[32] A barokk, Szent István püspöki székesegyház elődje a nyugati toronypárral ellátott, valószínűleg Szent Péter és Pál titulusú templom szintén a belváros egyik fontos épülete volt. Mellette építette föl az 1470-es években egy Hentel vagy Hensel nevű székesfehérvári polgár kis, gótikus kápolnáját, amely azonban az újabb kutatások alapján nem biztos, hogy azonos a ma is álló Szent Anna-kápolnával. Ennek műrészletei ugyanis olyan késő gótikus jellegzetességeket mutatnak, amelyek a királyi udvar építkezéseiben sem bukkannak föl az 1480-as évek előtt. Siklósi Gyula a környéken folytatott feltárásai során viszont talált egy olyan épületet, amely megfeleltethető lenne Hentel/Hensel polgár kápolnájának, mivel igazolni tudta azt az adatot, hogy építése miatt elbontottak két kanonoki házat.[33] Bartos György felvetése alapján a kérdéses emlék a város egyetlen, napjainkig fennmaradt középkori egyházi épülete, a Kálmáncsehi Domonkos által alapított Szent Imre-kápolna lenne.[34] A belvárosból több, további templom megnevezését ismerjük (Szent Imre-plébániatemplom, Szent Jakab-templom), régészeti maradványait pedig kettőnek sikerült megtalálni a Rózsa u. 3–5. és a Jókai u. 2. alatt. Ezek közül az elsőt Kralovánszky Alán a Szent Kereszt-plébániatemplommal, míg a másodikat Siklósi Gyula a Szent Bertalan-templommal azonosította.[35]

A külvárosokból szórványosan utcaneveket ismerünk, valamint plébániatemplomaik patrocíniumát.[36] Ez utóbbiakról régészeti szempontból nagyon keveset tudunk. A Sziget külvárosban, a mai Bátky Zsigmond (korábban Halász) utca és a Rác utca sarkán kutatóárkokban nyolc, melléklet nélküli sírt, valamint középkori kőfalakat sikerült Siklósi Gyulának feltárnia, amelyek megfigyelései szerint egy templomhoz és annak temetőjéhez tartoztak, vélhetően a városrész Szent Mihály arkangyal templomához.[37] Úgy tűnik, Ingovány falu Szent Kozma és Damján-temploma, illetve a hozzá tartozó temető részlete került elő Siklósi Gyula 1983-as leletmentésén, az egykori Cserepes köz és Sütő utca sarkán.[38] A városfalakon kívül alapított számos kolostor és legalább két ispotály közül a hiteleshelyként is működő, a Sziget városrész nyugati szélén található Szűz Mária johannita konvent területén folytak 1978–1984 között feltárások, amelyek során a fallal körülkerített, négyszögletes alaprajzú épületkomplexum konyhája, több helyisége, melléképületeinek egy része került napvilágra, jól keltezhető járószintekkel és rendkívül gazdag leletanyaggal.[39]

Az eddigiekben felsorakoztatott történeti és régészeti adatok alapján Székesfehérvár jól működő, fontos hivataloknak otthont adó, élénk kereskedelmi forgalmat bonyolító, stratégiailag kiemelt helyen fekvő és az uralkodói propagandában hangsúlyos szerepet kapó város maradt a kora újkor hajnalán, amelyet gazdasági és politikai jelentősége az ország legfejlettebb települései közé sorolt.[40]

30 Siklósi 2000, 168; Buzás 2001, 21–22.

31 Biczó 2011, 26.

32 Siklósi 1990a, 107–108; Terei et al. 2011, 92; Zsoldos 2010, 11–13. A komplexumból feltárt részletek: Siklósi 2004b, 83, Abb. 29.

33 Siklósi 1993, 73.

34 Fitz 1957, 10, 13–14; Farkas–Siklósi 2009, 53. (Itt a Hensel-kápolnával való azonosítás szerepel.); Siklósi 1990b, 61–63; Bartos 2010, 106–109.

35 *Székesfehérvár* 2009, 142–143; Bánki 1971, 285; Siklósi 1990b, 41, 11. ábra, 64.

36 Farkas–Siklósi 2009, 54–55.

37 Siklósi 1990b, 78, 22. ábra.

38 Siklósi 1990b, 88, 21. ábra. Valószínűleg a városrész nagyarányú átrendezése miatt a mai Cserepes köz és Sütő utca már nem érintkezik egymással.

39 Siklósi 1990b, 79–84, 19–20. ábra. A leletek közül a leghíresebb a csőrös cipő alakú, dreihauseni kőcserép serleg, amelyet megtalálása óta egyedisége miatt már számos helyen közöltek, lásd például: Siklósi 1983, 156–167; Siklósi 2004a, 49.

40 Kubinyi 2004, 284.

A VÁROS KÉSŐ KÖZÉPKORI ÉS KORA ÚJKORI TÖRTÉNETÉNEK FŐBB ESEMÉNYEI, 1526–1688

1491 júliusában Kinizsi Pál és Báthory István visszahódította a várost Miksa római király (1486–1519) csapataitól; ezután sokáig nem zajlott nagyobb hadi tevékenység a környéken.[41] A mohácsi csata után az erre portyázó oszmán csapatoknak nem is állt szándékukban ostromba kezdeni, és Frangepán Kristóf félezer lovasának jó időben való megjelenésével a város környéke is megmenekült a fosztogatástól.[42] II. Lajos (1516–1526) temetését és mindkét választott király, I. Ferdinánd (1526–1564), illetve Szapolyai János (1526–1540) megkoronázását a szokásos, fényes külsőségek között tartották meg.[43] 1528-ban Székesfehérvár az utóbbi uralkodó pártjára állt, s a polgárok ki is tartottak döntésük mellett annak haláláig, 1540-ig. Ő volt az utolsó magyar király, akit a Szűz Mária prépostsági templomban temettek el. Ezután a város megnyitotta kapuit Ferdinánd csapatai előtt, aki cserébe megerősítette a régi kiváltságokat és néhány új birtokot is adományozott.[44] A lakosság egy része mégis elégedetlen lehetett, ugyanis 1540-ben és 1542-ben is fellázadtak új uruk ellen.[45]

I. Szulejmán 1541-es hadjárata során két portya is elérte a várost, amelyek közül különösen a második követelt sok áldozatot.[46] Miután a szultán megszerezte Budát, a béke fejében Székesfehérvár, Visegrád, Tata és Esztergom átadását követelte I. Ferdinándtól, aki azonban inkább hadjáratot indított a következő évben a főváros visszaszerzésére, sikertelenül. A török történetírók, például a leghitelesebb kútfőnek tekinthető Szinán csausz, ezt a kísérletet jelölték meg a szultán 1543. évi hadba vonulása kiváltó okának.[47] A hatalmas sereg készülődésének híre hamar elérte a veszélyeztetett területeket, így Székesfehérváron is a védelem gyors megerősítésébe, a falak javításába kezdett a védők kapitánya, Varkocs György. Bár a város gazdag volt és ekkor még a készletek beszerzése sem okozott nagy nehézséget, Varkocs munkáját hátráltatták ellentétei a tiszttársaival, a környékbeli földbirtokosokkal és magukkal a polgárokkal, ami később tragédiáját is okozta.[48] Amikor ugyanis az ostrom valóban megkezdődött (1543. augusztus 23-án), a védelem egy ideig sikereket ért el, ám az összecsapások egyre véresebbé váltak, s a városbeliek egyre kevésbé reméltek sikert. Ezért aztán szeptember 2-án – egy kitörésből visszavonulva – Varkocs zárva találta maga és csapata előtt a Budai kaput, és amikor az ellenség utolérte, a harcban elesett.[49] Ezért az árulásért cserébe a polgárok javaikkal, a prépost a kincstárával, valamint a johanniták a levéltárukkal együtt békében elvonulhattak, Székesfehérvár pedig a szultán kezére került.[50] Az oszmán vezetés a város megszerzését nagy sikerként könyvelte el, amint azt a korábban említett Szinán csausz, valamint az eseményeknél szintén jelen lévő Dzselálzáde Musztafa történetírók is leírták. A haditettről több miniatúra is fönnmaradt Matrakcsi Nászuh *Szülejmánnáme* című munkájában, illetve Arifi ugyanezt a címet viselő, 1558-ban Ali Bin Amir Bajk Sirváni kalligráfus által lejegyzett, perzsa nyelvű művében.[51]

A város átvétele után megkezdődött a helyőrség és a közigazgatás megszervezése. Kezdetben, úgy tűnik, hagytak valamelyes autonómiát a helyben maradt magyar lakosoknak, azonban 1565-ben ennek bizonyos események véget vetettek. Ezen év októberében ugyanis az oszmán katonaság jó részét máshová vezényelték. Ezt kihasználva Fejér Lőrinc bíró először a győri császári csapatok parancsnokával állapodott meg, hogy átadja nekik Székesfehérvárt, azonban ettől a tervtől felsőbb utasításra el kellett állniuk. Ezután a várpalotai kapitányhoz, Thury Györgyhöz küldött két polgárt hasonló tartalmú üzenettel, ami azonban a törökök tudomására jutott. Fejérnek sikerült Várpalotára menekülnie, de megtorlásként 40 embert karóba húztak, és kitiltották a magyarokat a belváros területéről.[52]

A következő fordulópontot a tizenöt éves háború hadjáratai jelentették. Több sikertelen próbálkozás után (1593, 1598, 1599) 1601. szeptember 9-én kezdődött meg az ostrom Philip Emmanuel Mercoeur herceg vezetésével, és szeptember 20-án sikerült bevenni a várost.[53] Székesfehérvár, amely viszonylagos épségben vészelte át a korábbi háborúkat, addigi történetének legnagyobb pusztítását szenvedte el. A menekülő védők ugyanis felgyújtották a vár területén tárolt lőport, melynek egy részét a bazilika délnyugati tornyában tartották.

41 Fitz 1957, 16.
42 Sinkovics 1977, 16.
43 Lauschmann 1993, 106–110.
44 Sinkovics 1977, 17; Lauschmann 1993, 114.
45 Siklósi 2013, 13.
46 Siklósi 2013, 13.
47 Vass 1973, 275; *Szinán* 1896, I.20a–25. (282–284.).
48 Sinkovics 1977, 24–28.
49 Lauschmann 1993, 121–124.
50 Fitz 1957, 16.
51 *Szinán* 1896, XVI.176a–185a (349–361.); *Dzselálzáde* 1896, 247–255; Fehér 1982, 28–31, 94–96, 56–58. kép.
52 Lauschmann 1993, 134–135; Farkas 1989, 213; Hegyi 1989, 11, 16.
53 Rázsó 1977, 151–152.

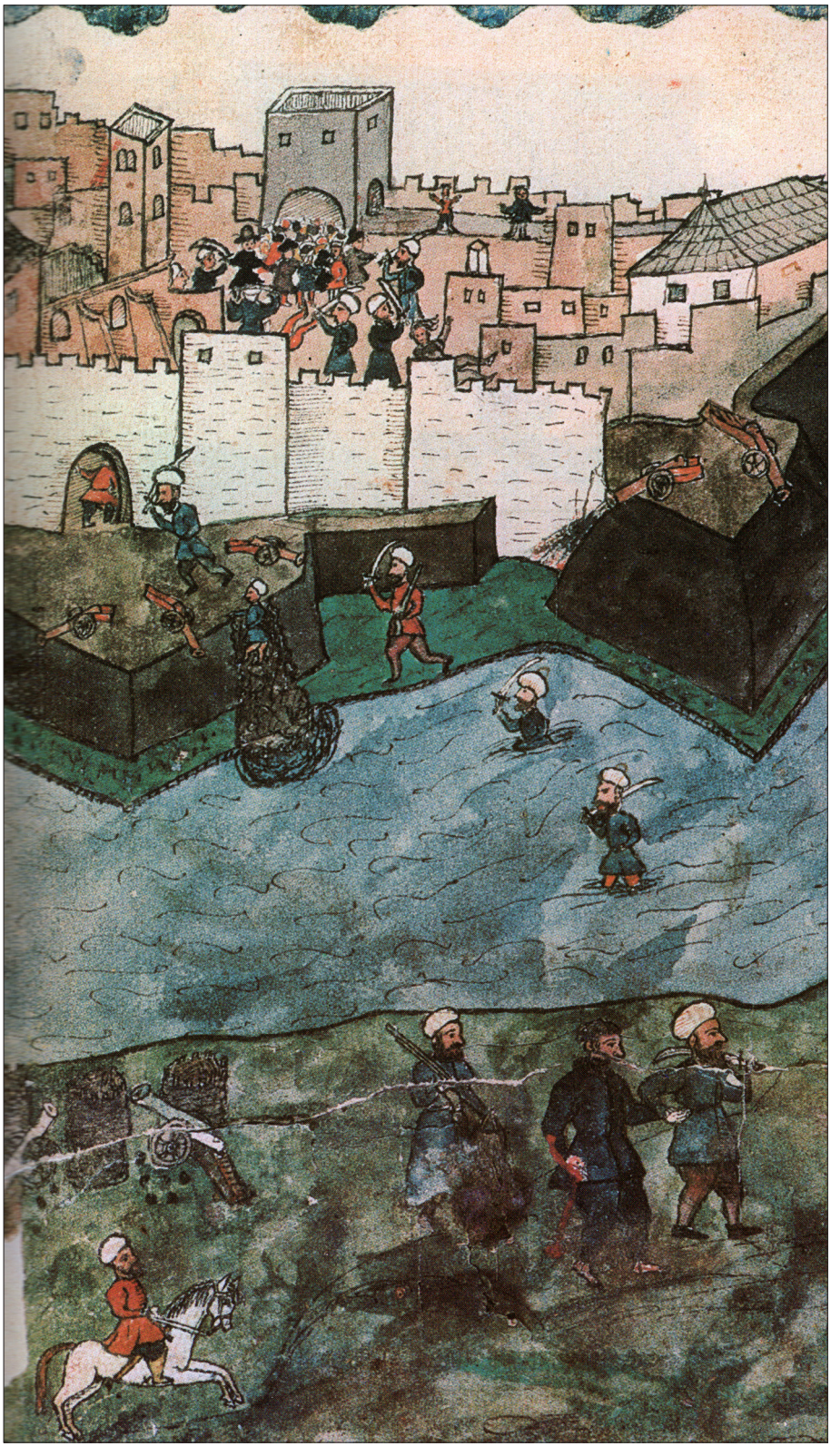

2. ábra. Székesfehérvár 1602-es ostromának ábrázolása Wathay Ferenc *Énekeskönyv*ében. *Wathay* 1976 nyomán
Fig. 2. Depiction of the 1602 siege of Székesfehérvár in the *Énekeskönyv* of Ferenc Wathay. After *Wathay* 1976

Bár a források megoszlanak róla, hogy pontosan hogyan és miképpen, de a torony végül felrobbant, és a templom nagy része összeomlott, a belvárosban pedig komoly tűzkár keletkezett. Elpusztult az északi, Budai külváros *(Civitas exterior)* és a déli külváros *(Nova villa)* is. Amit a tűz megkímélt, azt a bevonuló császári csapatok dúlták föl és fosztották ki.[54] A Mercoeur által kinevezett városparancsnok, Gottfried von Starhemberg és utóda, Giovanni Marco Isolano rohamtempóban kezdték meg a védművek modernizálását és megerősítését, ám a várost mégsem tudták megtartani. Az oszmánok szinte azonnal ellentámadásokba kezdtek és heves csatározások árán 1602. augusztus 29-én, 17 napos ostrom után, részben a zsoldosok árulása miatt, a védők megadták magukat Haszan szerdárnak.[55] E két ostrom hevességét és a veszteségeket jól mutatja, hogy három helyen is tártak fel nagy valószínűséggel ezekhez az eseményekhez köthető tömegsírokat: a mai Vasvári Pál utca és Táncsics Mihály utca sarkán, a belvárosban több mint száz, közös sírba temetett csontvázat találtak csatornázási munkák során 1969-ben, illetve Siklósi Gyula mindkét, a nyugati szárazulaton épült földerőd kutatásakor tárt föl kisebb tömegsírokat.[56] A tizenöt éves háború ezen időszakáról a hadirégészet tárgykörébe tartozó leleteken túl viszonylag bőségesen állnak rendelkezésünkre írott és képi források, melyek azonban részben még feldolgozásra várnak. A felmérési rajzok, a nyugat-európai közvélemény tájékoztatására készült látképek, a várossal kapcsolatos utasítások és levelezések mellett kiemelendő Wathay Ferenc helyettes várkapitány később, fogsága idején írt és illusztrált *Énekeskönyv*ének *Székesfejérvár veszéséről való história* című költeménye, illetve a hozzá tartozó kép *(2. ábra)*.[57]

A török visszafoglalás után megkezdődött a város életének második, oszmán uralom alatt eltöltött, többé-kevésbé békés időszaka. 1664 késő nyarán vagy kora őszén látogatta meg a várost Evlia Cselebi, aki szokásához híven pozitív hangvételű, bőséges leírást hagyott Székesfehérvárról az utókorra.[58] 1686-ban tűzvész pusztított a belvárosban, ami nagyban hozzájárulhatott ahhoz, hogy nemigen maradtak építészeti emlékeink ebből a korból.[59] Történetében a következő sorsforduló Buda oszmán uralom alóli felszabadítása volt (1686. szeptember 2.). A császári csapatok ezután Székesfehérvárt is egyre szigorúbb blokád alá vették. 1687-ben a török vezetők rákényszerültek, hogy a menekülni vágyókat kiengedjék a városból.[60] Maga az ostrom 1688. április 29-én kezdődött, a végleges visszafoglalás pedig 1688. május 19-én zajlott, amely során már nem estek túl nagy károk a tüzet átvészelt épületekben, ugyanis a körülzárt törökök megadták magukat Batthyány Ádám tábornoknak.[61] Így ért véget Székesfehérvár Isztolni Belgrád, azaz Felső-Fehérvár néven eltöltött 145 éves időszaka.[62] Az ezt követő néhány évtizedből származó, a város rendezéséhez és újjáéledéséhez kapcsolódó írott és képi források nélkülözhetetlenek ahhoz, hogy Székesfehérvár kora újkori topográfiájáról képet alkothassunk. Jelen tanulmányban ezt a bőséges adathalmazt nincs módunkban részletesen ismertetni, azonban a leírtak szempontjából lényeges elemeket bemutatjuk.

VÉDMŰVEK

Székesfehérvár középkori élete a hadi eseményektől általában távol zajlott, éppen ezért védelmi rendszerének,[63] amely 13–14. századi kiépülése után egészen a középkor végéig inkább a város presztízsét jelezte, nem kellett ostromló hadakkal dacolnia. A kora újkorban mindez alapjaiban megváltozott, miután Fehérvár a Buda felé vezető felvonulási útvonalak őre, egyben az oszmán határvédelmi rendszer egyik fontos erőssége lett.[64] A védművek állapota és hatékonysága így egyszerre kardinális kérdéssé vált.

A Hunyadi Mátyás által 1473-ban elrendelt erődítési munkálatokról már esett szó. A külvárosokat védő, rondellákkal tagolt, fa-föld szerkezetű

54 Lauschmann 1993, 146–147; Farkas–Siklósi 2009, 57.

55 Siklósi 2003, 93.

56 Bánki 1970, 166; Siklósi 1990b, 26.

57 Lauschmann Gyula történeti művében rendkívül gyakran támaszkodott ezekre a forrásokra. Lauschmann 1993, 144–169. A fontosabb felmérési rajzok és metszetek: Siklósi 1999b, Abb. 2–38; Siklósi 2004a, 53–58. Wathay összes műveinek legújabb, kritikai kiadása: *Wathay* 1999.

58 „II. Kanizsáról Székesfejérvárra s onnan a rábaparti ütközetre menetelünk…": *Evlia* 1908, 39–56.

59 Fitz–Császár–Papp 1966, 32.

60 Jenei 1971, 8–14.

61 Nagy 1972, 202.

62 A Nándorfehérvártól (Belgrád) való megkülönböztetés érdekében nevezték így a várost. Hegyi 1989, 4.

63 A még álló, illetve feltárt falszakaszokhoz lásd: Siklósi 1999b, Abb. 66.

64 Sinkovics 1977, 16; Rázsó 1977, 146.

palánkok – melyeknek nyomát eddig régészeti kutatásokkal nem sikerült megtalálni, a tizenöt éves háború idején készült felméréseken viszont már szerepelnek – vagy még a 15. században, vagy az 1543-as ostrom előtti, kapkodó előkészületek során készülhettek, amikor a Budai külvárosban álló ferences kolostort is megerősítették, amely azután a csatározások során romba dőlt. Arra is rendelkezünk adatokkal, hogy a törökök 1562-ben a külvárosok újabb részeit kerítették körül, azonban ezeket a periódusokat 16. századi ábrázolások, illetve régészeti kutatások hiányában nem tudjuk különválasztani.[65]

Az északi városrészt védő palánkok – Wathay Ferenc elbeszélése szerint – szerepet kaptak még az 1602. évi harcokban is.[66] La Vergne hadmérnök 1689-ben nemcsak a körvonalait mérte föl a többivel együtt ennek az erődítésnek, hanem metszetrajzokat is készített róla, melyből kitűnik alapszerkezete: a palánk fából készült, mögötte földtöltésekkel, előtte több árokkal. Az 1691-es városalaprajzon látható utoljára, ekkor már igen rossz állapotban lehetett, egyes részei el is tűntek. Siklósi Gyula megfigyelései szerint a mai Malom utca környékén maradtak még napjainkig nyomai a domborzatban.[67]

A nyugati szárazulatot, mely a Sziget *(Insula)*, Ingovány és Szentkirályfölde városrészeknek, illetve a johannita konventnek adott helyet, nem kerítették teljes egészében körbe. Az utóbbi két helyszín kimaradt, ami az 1543-as ostrom után, a portyák állandó veszélye miatt még a 16. század folyamán elnéptelenedésükhöz vezetett. Erre utalnak a konvent régészeti jelenségei, valamint az oszmán közigazgatás összeírásai is.[68] A falak itt kétféle technikával készültek: nyugaton és keleten rondella alakú védművekkel megerősített cölöpkerítést, délen és északon pedig fa-föld szerkezetű, szintén félkörös alaprajzú védművekkel tagolt sáncot és árkot ábrázoltak a 17. század első éveiben készült metszetek és felmérések.[69] A városrészbe a belvárosból egy kapu vezetett, a barbakánnal megerősített Palotai kapu. A nyugati szárazulatot két kapun lehetett elhagyni. Az északi kaput Sziget kapu, illetve szintén Palotai kapu néven, a délit Ingoványi, Csíkvári, Battyán, Veszprémi, Cigány vagy Batal kapuként említették a korabeli források.[70] Előbbi négyzetes kapuépítményének alsó kősorát és 17. század eleji elővédműveit figyelte meg Siklósi Gyula a Tobak utca – Palotai út – Ady Endre utca torkolatánál.[71]

A déli, keskeny földnyelven húzódó külvárost nyugatról és keletről árkok, illetve maga a mocsár övezte, délen föld-fa szerkezetű sánc zárta le, amelyen három, ugyancsak rondellaszerű védművet képeztek ki. A középsőn nyílott egy kapu, amelyet Fitz Jenő Uzun vagy Battyán kapuként azonosított.[72] Siklósi Gyula szerint ez lehetett a 17. század elején egyszer említett Sókapu.[73]

A belvárost körülvevő falakon többször végeztek javításokat, így 1543-ban, 1545-ben, 1546–1547-ben és 1560-ban. 1572. május 13. – július 16. között nagyobb építkezéseket folytattak a fehérvári, simontornyai és szekszárdi polgárok munkaerejének igénybevételével.[74] Ekkor terjesztették ki a külvárosok védelmi rendszerét, és Fitz Jenő megállapítása szerint ekkor építettek még egy támpilléres falszakaszt az eredeti északi várfal elé, a Budai kapunál, amely szintén csak felmérésekről ismert.[75] A század utolsó két évtizedéből a belváros falainak és a külvárosok palánkjainak javítási munkálatairól is rendelkezünk írott adatokkal.[76]

Az 1593-ban, 1598-ban és 1599-ben, a várost ért támadások után az oszmán vezetőség felkészült egy komolyabb ostromra és megerősítette a védelmet. A Budai külvárost valószínűleg ekkor ürítették ki és alakították át katonai célra. A katonai jelenlétre utalhat a külváros későbbi *Beslia* elnevezése, ami a török lovas alakulatok egyik neve is volt.[77] A déli külvárost lezáró palánk elé egy ék alakú elővédművet építettek, amelynek vonala máig megfigyelhető a Széchenyi út két oldalán, a terep szintkülönbségeiben.[78] Mindez azonban, amint láttuk, nem vezetett eredményre.

Székesfehérvárt 1601. szeptember 20-án foglalták el a császári csapatok, és – tisztában lévén az erősség kulcshelyzetével – azonnal megkezdték a

65 Siklósi 1999b, 52, 60.
66 *Wathay* 1999, 72–76. vsz.
67 Siklósi 1999b, 52, Abb. 5, Abb. 8–10, Abb. 55–56.
68 Siklósi 1999b, 52.
69 Siklósi 1999b, 52–53, Abb. 2–4, Abb. 57–58.
70 Siklósi 1999b, 53.
71 Siklósi 2013, 15, 116, 118.
72 Fitz–Császár–Papp 1966, 19.
73 Siklósi 1999b, 54.
74 Siklósi 1999b, 60.
75 Fitz–Császár–Papp 1966, 24.
76 Siklósi 1999b, 61.
77 Siklósi 1999b, 61; Hegyi 2007, 127. Ugyanakkor Hegyi Klára 1544-ből és 1546-ból két adatot idézett: az elsőben a *beslik* alakulat katonái 49 házat kaptak meg a korábbi Búzapiac környékén, s ezért nevezték így már két évvel később ezt a városrészt. Siklósi Gyula ugyan a Búzapiac helyét a nyugati szárazulaton határozta meg, azonban Wathay verséből egyértelműen kiderül, hogy a *Beslia* a Budai külváros neve volt, így az etimológiát egyelőre nem fogadhatjuk el bizonyosnak. Hegyi 1989, 13; Siklósi 2010, 25; *Wathay* 1999, 72. vsz.
78 Siklósi 1999b, 61; Farkas–Siklósi 2009, 58; Siklósi 2013, 111.

védművek kijavítását. A felmérések elvégzése után tervek készültek a modernizálásra, amit azonban idő és pénz hiányában nem lehetett teljes egészében kivitelezni. A védelmi rendszert olasz rendszerű bástyákkal és földsáncokból, illetve árkokból álló elővédművekkel kívánták korszerűsíteni. A munkálatokat Johann Schneider von Lindau építőmester és Giovanni Marco Isolano ezredes, a vár kapitánya irányították.[79] Az eredeti védelmi vonalakat leginkább az északi oldalon alakították át, mivel a Budai kaput nem védte a mocsár, hanem a külváros nyílt területére nézett. Az északnyugati oldalra négyszögletes alaprajzú bástya került. Az addig az északkeleti sarokban, a fellegváron („későbbi királyi vár") keresztül nyíló, rondellával védett régi Budai kaput megszüntették, s itt épült ki a nagyméretű, Wathay által Király bástyának nevezett védmű. A törökök által elvben már megduplázott falszakasz elé még egy fal került, így jól védhető falszorost képeztek ki a két megerősített sarok között. Az új bejárati út e falszakasz közepén nyílt, egy nagy, téglalap alaprajzú kaputornyon haladt át, melyen belül több éles kanyart képeztek ki, hogy ezzel is hátráltassák a betörő ellenséget. A kaput felvonóhíddal látták el, elé trapéz alaprajzú, lépcsőzetes kiképzésű földerődöt kezdtek építeni, ezt azonban valószínűleg már a törökök fejezték be a visszafoglalás után.[80] Az ekkor épített északi védművek néhány részletét dokumentálni is sikerült a Fő utca felújításához kapcsolódó régészeti szakfelügyelet során. Nagy mennyiségben kerültek elő gerendák és cölöpök, amelyek az Új Budai kapu felépítményéhez, hídjához, illetve valamilyen fa-föld szerkezetű építményhez, talán egy, a városfal elé épített ágyúálláshoz tartoztak. Dendrokronológiai vizsgálatuk megerősítette a 16. század végi–17. század eleji keltezést.[81]

Wathay rajza és leírása alapján a Monostor bástya is csak félig készült el, amelyet a Szűz Mária-bazilika szentélybővítményének helyére és köveiből kezdtek építeni. Ennek északi fala ma is áll a Romkert határaként.[82] A Palotai kapun nem végeztek nagy átalakításokat, de ez is kapott egy, az északi oldalon állóhoz hasonló elővédművet. A nyugati szárazulaton két, négyszögletes alaprajzú, kisebb földerőd épült, közülük a délit az addigra elpusztult johannita konvent területén emelték.[83] Siklósi Gyula mindkét objektumot kutatta, az északit a mai Bátky Zsigmond utca egyik telkén találta meg, a korábban már említett, a Szent Mihály arkangyal templom részeként azonosított falak közelében.[84]

Az erődítések a török ostrom alatt komoly károkat szenvedtek, melyek kijavításának, illetve a megkezdett munkák befejezéséhez a visszafoglalás után hamarosan nekiláttak. Székesfehérvár kiemelt szerepét mutatja, hogy a következő 86 évből folyamatosan rendelkezünk adatokkal a várfalak javítására, és a védelmi rendszer továbbfejlesztésére is történtek kísérletek.[85] Befejezték a Monostor bástyát, amelynek török neve Karakas pasa bástya lett, így Karakas Mehmed budai pasa hivatali idejét figyelembe véve, ez 1618–1621 között történhetett.[86] A későbbi felmérések szerint a belváros falainak délkeleti oldalán még egy fülesbástyát, illetve a déli csücskébe egy ágyútornyot építettek. Ez utóbbi és a Palotai kapu között a falat megkettőzték, a nyugati, északi és északkeleti oldalon pedig a kőfalak mögé földtöltéseket emeltek, hogy az ágyútűznek jobban ellenálljanak.[87] A Magyar Nemzeti Múzeumban található, 1647. július 24-ére keltezett feliratos kő szerint ekkor készült el a Budai kapu tornyának átépítése. Elé még egy elővédművet készítettek, mely egy földtöltéssel megtámasztott palánkfalból állt.[88] Régészeti kutatásra ebből a korszakból az ún. Fürdő bástya (Városház tér 8.), egy név szerint nem ismert, a Lakatos utca torkolatában álló torony és egy sokszög alaprajzú, a Táncsics Mihály u. 6. szám alatt talált torony esetében került sor.[89]

A város védműveinek 1664-es állapotáról Evlia Cselebi részletesen írt. Az eddig ismertetetteken kívül két, a Szőlőhegyen (Öreghegy) álló őrtoronyról is megemlékezett.[90] Ezek közül az általa kisebbnek és régebbinek tartott, Kara Murteza pasa tornyának nevezett objektum területén, a mai Donát utca és a Kápolna tér sarkán, a Szent Donát-kápolna újjáépítése előtt Siklósi Gyula folytatott ásatást. Ennek során sikerült tisztázni az építmény alaprajzát: alakja enyhén ovális, belső mérete 7,8 × 8,2 m, falvastagsága 1,2 m volt. Alapfalait szabálytalan alakú kövekből, fehér habarcsba rakták. Földerődítmény vette körül, melynek árkai egy kb. 46 × 87 m nagyságú területet öveztek. Az árok legjobban megmaradt, nyugati részén mélysége 1,87 m volt. A torony területén talpastáltöredék került elő, mely bizonyítja

79 Siklósi 1999b, 61, Abb. 2–4.
80 Siklósi 1999b, 61, Abb. 55.
81 A 2012–2013-as szakfelügyeletet végző Szücsi Frigyes szíves szóbeli közlése.
82 Siklósi 1999b, 61; *Wathay* 1999, 86. vsz.
83 Siklósi 1999b, 61, Abb. 57–58.
84 Siklósi 1990b, 26.
85 Siklósi 1999b, 62.
86 Siklósi 1990b, 51.
87 Fitz–Császár–Papp 1966, 25; Siklósi 2002, 90.
88 Siklósi 2002, 90.
89 Siklósi 1999b 9, 61–62.
90 *Evlia* 1908, 44–45, 48–49.

török kori eredetét. Kara Murteza 1626–1630 között budai pasa, 1646–1647-ben budai beglerbég volt, aki jelentős erődítési és javítási munkálatokat végeztetett a hatáskörébe eső erősségeken. Az ő hivatali ideje adja meg az objektum pontosabb, 1626–1647 közötti keltezését. A Rákóczi-szabadságharc idején a torony még állt, 1733-ban bontották le, s köveiből építették az első Szent Donát-kápolnát, amely a II. világháborúban elpusztult.[91]

A másik őrtorony, amelyet Evlia Cselebi Hadzsi Musztafa tornyának nevezett, egyelőre csak feltételesen lokalizálható. Hadzsi Musztafa az utazó otjártakor, 1664-ben volt a városban szandzsákbég, tehát ez az objektum lehetett a későbbi. A 18. század elején szintén állt még, a jezsuiták szőlőbirtokára esett, akik elhordták, hogy építkezzenek belőle (arról megoszlanak a források, hogy pontosan milyen épülethez kellettek a kövek). Ezen adatok és az egykori szőlők területének geográfiája alapján a torony a mai Uzsoki utca végében, a Millenniumi emlékműnek helyet adó dombon állhatott.[92] A két őrtorony, stratégiai helyzeténél fogva (a környék legmagasabb pontjai ezek), jól kiegészíthette a város védelmi rendszerét.

A HELYŐRSÉG

A helyőrségről[93] az 1543–1678 közötti időszakból maradtak ránk adatok, leginkább a részletes zsoldlistákból.[94] Sok katonát, a főtisztektől az egyszerű martalócokig, név szerint megismerhetünk, gyakran következtetni lehet származásukra és rokoni kapcsolataikra is.[95] A város katonai parancsnoka a *dizdár* volt, akit a *szandzsákbég*, a polgári és a hadügyekért egyaránt felelős fő tisztviselő alá rendeltek. A *dizdár* helyettese a *kethüda*, illetve alájuk beosztva előfordulnak még hadseregírnokok *(kâtib)* is.[96] Az alacsonyabb, tiszti és altiszti rangokat igen változatosan nevezték meg. A századparancsnokokat leggyakrabban *aga*, a tizedeseket *odabasi*, *szeroda*, vagy *bölükbasi* néven találhatjuk meg.[97] Néhányukat nem csak a zsoldjegyzékek szűkszavú tudósításaiból, hanem magyar nyelvű (!) leveleikből is megismerhetjük, melyeket a szomszédos magyar várak kapitányaival, környékbeli földesurakkal, néha jobbágyokkal váltottak.[98] Ami a legénységet illeti, Székesfehérváron számos különböző csapatnem szolgált, így gyalogos alakulatok (*portai janicsárok, müsztahfizek, azabok* és *rejszek*, valamint *martalócok*, a helyőrségek legkevesebbre becsült keresztény, általában délszláv származású katonái), lovas alakulatok *(ulufedzsik, beslik)*, nem utolsósorban pedig tüzérek *(topcsik)*, bombakészítők *(kumbaradzsik)*, páncélművesek *(dzsebedzsik)*, kovácsok *(haddádok, áhengerek, dülgerek, demirdzsik)* és egyéb kézművesek (közöttük nagyobb számban magyarok), illetve zenészek *(mehterek)*.[99] A város közlekedési és kereskedelmi csomópont szerepére, valamint a környező mocsárvilág fontosságára utal az azabok, rejszek és a martalócok hangsúlyos jelenléte, akiket gyakran bíztak meg hajós szolgálattal, illetve vizek, átkelők védelmével, szállítmányok kíséretével.[100]

E csapatnemek, a janicsárokat nem számítva, összesen 2978 fős létszámmal kezdték meg a szolgálatot 1543-ban, ami a hódoltsági viszonyok között igen nagy erőt képviselt, Buda és Pest egyesült őrsége például ugyanebben az évben 4446 fő volt.

Nemcsak a helyőrséghez tartozó katonák, hanem nagyobb, kirendelt birtokaik *(tímár, ziámet)* jövedelméből élő lovasok, *szpáhik* is laktak a városban. A szpáhiknak választott tisztviselőik voltak, akik a polgári közigazgatásban is részt vállaltak: a szandzsákbégnek közvetlenül alárendelt *alajbég*, valamint a *szubasik* és a *cseribasik*. Evlia Cselebi többükről megemlékezett. Leírta, hogy a belvárosban tágas, kertes háza volt az alajbégnek, egy cseribasinak és Szürütlü Ahmed szpáhinak.[101]

A helyőrség kaszárnyája és gyakorlótere Fitz Jenő szerint a belváros északkeleti sarkában, tehát a „későbbi királyi várként" azonosított területen lehetett, a Budai kapu mellett.[102] Evlia Cselebi is itt, a keleti oldalon említett fellegvárat, és az 1601-es katonai felmérésen is „várként" azonosították a területet, azonban a kevés feltárt falszakasz alapján annak belső elrendezéséről, felosztásáról nem sokat tudunk.[103] Jó adatokkal rendelkezünk viszont a

91 Terei et al. 2011, 95, 77. ábra.
92 Terei et al. 2011, 114.
93 A székesfehérvári helyőrségre vonatkozó zsoldjegyzékek közlése és elemzése: Hegyi 2007, 972–1013.
94 Hegyi 2007, 972.
95 Hegyi 2007, 973–1012.
96 Részletesen a rangokról és csapatnemekről lásd: Hegyi 2007, 111–149.
97 Hegyi 2007, 128, 132.
98 Forrásszemelvények Székesfehérvárra vonatkozóan: Vass 1989, 177–196.
99 Hegyi 1989, 4; Hegyi 2007, 121–122, 124.
100 Hegyi 1989, 4; Hegyi 2007, 130–131, 136.
101 *Evlia* 1908, 48.
102 Fitz–Császár–Papp 1966, 19, 24.
103 *Evlia* 1908, 44–45; Siklósi 1999b, Abb. 2, Abb. 40.

katonák származására nézve. A zsoldjegyzékekben szereplő nevek és származási helyek alapján legalább egyharmaduk, de egyes években akár kétharmaduk is bizonyíthatóan a Balkán-félszigetről érkezett, sokan közülük keresztények vagy frissen áttért muszlimok voltak.[104] A katonák hétköznapi életéről hagyatéki leltáraikból, illetve a mellékes foglalkozásaikról (adóbérlet, kereskedelem, kézművesség, kertművelés) szóló iratokból kaphatunk képet, a hozzájuk kapcsolódó régészeti leletanyag egyelőre semmilyen szinten nem különíthető el a civil lakosságétól.[105]

KÖZIGAZGATÁS

Székesfehérvár a budai *vilájet* róla elnevezett *szandzsák*jának volt a székhelye, azaz bevételei állami kézen maradtak. 1586–1587-ben 17 kisebb közigazgatási egység, *náhije* tartozott alá: a fehérvári, a veszprémi, a palotai, a pápai, a vázsonyi, a sümegi, a tihanyi, a somlyói, a csobánci, a devecseri, a győri, a cseszneki, a szigligeti, az egervári, a vasvári, a szentgróti és a zalavári. Úgy tűnik, a szolgáltatásokat a 16. század folyamán a császári kézen lévő várak közvetlen közelében is be tudták hajtani.[106] Élén a szandzsákbég állt, aki azonban korlátozott jogkörrel rendelkezett, nagyban alá volt rendelve a budai *beglerbég*nek. Számos, e tisztséget viselő személy szerepel a forrásokban, azonban a birodalmi gyakorlatnak megfelelően őket is gyakran helyezték ide-oda, leginkább a hódoltságon belül.[107] Rajtuk kívül még a bíraként, közjegyzőként és a gazdasági ügyek felügyelőjeként működő *kádi*król, valamint az egyes városrészeket felügyelő, a közbiztonságot vigyázó kethüdákról rendelkezünk adatokkal Székesfehérvárról.[108] A város választott magyar bíráját ugyancsak számos írásos forrás említi. Utoljára 1565-ben hallunk a címről, amikor a fentebb már említett Fejér Lőrinc bíró lázadást szervezett a törökök ellen.[109]

Ugyancsak a közigazgatáshoz kapcsolódik a városi börtön. 1544-ből ismert a Tömlöc városrész említése, ez valószínűleg még az intézmény oszmán hódítás előtti helyszínére utal.[110] Ibrahim Pecsevi székesfehérvári szandzsákbejsége alatt (1632–1635) építtetett új fogházat, valószínűleg egy középkori templomban vagy annak helyén, a munkálatok során ugyanis női alakkal díszített, vörösmárvány szarkofágot, abban pedig emberi koponyát találtak.[111]

A város pénzügyeit szintén főleg a 16. századból ismerjük. A fő forráscsoportok a kincstári elszámolások, azaz *defterek*, a vámnaplók és a városon belüli és kívüli, az adózókat számba vevő összeírások. Utóbbiakból sok következtetést lehet levonni a városszerkezet és a lakosság alakulására nézve is.[112]

A KÜLÖNBÖZŐ VÁROSRÉSZEK ÉS A CIVIL LAKOSSÁG ETNIKUMA

Székesfehérvár 1543-as elfoglalásakor a lakosok közül sokan elmenekültek. A munkáját azonnal megkezdő oszmán adminisztráció első dolgai közé tartozott, hogy az üresen maradt házakat és boltokat számba vegye, majd elárverezze vagy bérbe adja. Sok épületet a katonaságnak utaltak ki, például 49 házat kapott a beslik lovas alakulata 1544-ben. 1546-ban 48 házat, két templomot és egy telket árvereztek el, melyek közül mindössze kettőt vettek meg magyarok.[113] A lakott házakat is fölmérték ugyanebben a két évben, és a belvárosban 122 ingatlanra róttak ki illetéket, ami azt jelenti, hogy ezek tulajdonosai ekkor még változatlanok voltak.[114] A várost elvben 13 kerületre osztották, ám a néhány, fennmaradt adóösszeírás nem ezeknek megfelelően, hanem nagyjából a középkori településrendszer alapján készült. Ezekből a kutatás leginkább a magyar lakosság alakulására, illetve a külvárosok életére nézve vont le tanulságokat. Kimutatható volt a magyarok számának rohamos csökkenése az 1540-es és 1580-as évek között, 1563–1566 között azonban még a belvárosban is 15, a keresztényekre kivetett fejadót megfizetni köteles telket vettek számba. A helyzet 1565 után változhatott meg, amikor lázadási kísérletük miatt a magyarokat kitiltották innen.[115]

104 Hegyi 2007, 973–1012.
105 Hegyi 1989, 9–10; Fitz 1956, 18–19.
106 Hegyi 1989, 8.
107 Vass 1989, 74–77.
108 Hegyi 1989, 10.
109 Hegyi 1989, 11.
110 Siklósi 2013, 77.
111 Thúry 1892, 477.
112 Vass 1989, 82–90.
113 Hegyi 1989, 13.
114 Vass 1989, 83.
115 Vass 1989, 84; Hegyi 1989, 16.

A külvárosok közül (az agglomerációban), amint már említettük, valószínűleg Szentkirályföldе és a johannita konvent környéke néptelenedett el először, melyeket nem védtek palánkok. Utóbbit eredeti lakói 1543-ban elhagyták, az élet azonban, amint látni fogjuk, még egy ideig nem szűnt meg benne. Vass Előd szerint az 1572. évi erődítési munkák során Ingovány városrész sem kapott védműveket, így elhagyták, a korábban ismertetettek alapján azonban ez a terület a palánkokon belül esett, s szórványos említései 1692-ig megtalálhatóak a nyugati forrásokban.[116] Valószínűbbnek tűnik, hogy az adminisztráció megkönnyítésére összevonták a Sziget külvárossal, amely egyébként, amíg írásos forrásaink lehetővé teszik a követésüket, a legnagyobb magyar lakossággal rendelkezett. A déli külvárosról nincsenek adatok az adójegyzékekben. A Budai külváros a tizenöt éves háborúig virágzott, azonban ez volt a támadásoknak leginkább kitett településrész, amit 1601-ben ki is ürítettek.[117] Evlia Cselebi több mint 60 évvel később megemlékezett erről, bár ő minimális visszatelepedésről is beszámolt. 100 házról, egy dzsámiról és egy kolostorról írt, de mint tudjuk, kiváló megfigyelőképessége ellenére számadatai mindig túlzóak voltak. A visszafoglalás idején készült felméréseken a városrészt pusztaként ábrázolták.[118]

A viszonylag jól adatolt korai időszak után, a 17. századból csupán két adat szól a fehérvári magyarokról. Említi őket Evlia Cselebi, aki szerint a város lakosságának nagy része beszélte a magyar nyelvet, sőt a németet is.[119] A másik adat 1688-ból származik, amikor a város kapitulációs szerződésében a magyar anyától és muszlim apától származó gyerekekről intézkedtek. Őket szüleiktől elválasztották és a jezsuitákhoz adták. Az intézkedés 50 gyermeket érintett.[120]

A lakosság túlnyomó része tehát nem magyar volt, de nem is kis-ázsiai török. A civilek többsége a Balkán-félsziget különböző részeiről érkezett, akárcsak a katonák. Evlia Cselebi bosnyáknak nevezte őket, de valószínűleg nem csak erről a területről vándoroltak be.[121] Eleinte a hadsereget kísérő iparosok, kereskedők, egyéb elemek telepedhettek le a városban, a helyzet stabilizálódásával azonban bizonyára még sokan mások is érkeztek. Etnikumukról nemcsak az írott források, hanem anyagi kultúrájuk is árulkodik, melyben jellegzetes balkáni elemek keverednek a helyi magyar hagyományokkal. A belváros területéről számos ilyen leletet ismerünk. Kralovánszky Alán, a királyi bazilikában folytatott ásatásain egy színes üvegkarperec és üveggyöngyök kerültek elő, melyek a korszak rác lakosságának voltak jellegzetes ékszerei *(3–4. ábra)*.[122] Az előbbinek jó párhuzamai ismertek a szekszárdi Jenipalánk területéről, de más díszítésekkel például Budán is számos ilyen típusú karperec látott napvilágot.[123]

A belvárosból egy kerámia és rézedényekből álló leletegyüttest közölt Siklósi Gyula, jómagam a királyi bazilika területén előkerült, illetve a régi Földhivatal (Koronázó tér 3/a) közelében feltárt szemétgödrök anyagát dolgoztam föl.[124] Számos beszolgáltatott, leletmentések, szakfelügyeletek során a múzeumba bekerült tárgy is ismert a korszakból.[125] Bár ezek és a mindösszesen három értékelhető együttes nem tekinthető reprezentatívnak az egész belvárosra nézve, azt jól jelzi, hogy a hódoltság dunántúli városaiban, például Budán vagy Nagykanizsán megszokott kerámiatípusok itt is előfordulnak. Ezek közül azok, melyek nem köthetők helyi hagyományokhoz, így a mázas talpastálak, a mázas, kiöntőcsöves korsók, a redukált égetésű, polírozott, bepecsételt és hullámvonalköteg-díszes korsók, a „délszláv" fazekak, sütőtálak és sütőharangok mind a Balkán-félszigetről eredeztethetőek.[126] Különösen igaz ez a kutatás jelen állása szerint a hódoltságba kereskedelmi úton érkező, sgraffito-díszes talpastálak esetében, melyeknek néhány töredékes példányát szintén ismerjük a város különböző helyeiről.[127]

Az egykori Budai külvárosban, a Honvéd utca és a Zichy utca közötti zsákutcában leletmentés során talán egy tapasztott falú ház paticsomladékát, mellette pedig négy, ipari célokat szolgáló kemence részleteit lehetett megfigyelni. A leletanyag a hódoltság időszakán belül jellegzetesen korai, a 16–17. század fordulójára jellemző, vegyesen helyi és balkáni eredetű cserépedényeket tartalmazott.[128] Az agglomeráció területéről származó további leletek hasonló jellegzetességeket mutatnak.[129]

116 Siklósi 2013, 44.
117 Vass 1989, 84; Siklósi 1999b, 61.
118 *Evlia* 1908, 48; Siklósi 1999b, Abb. 5, Abb. 10.
119 *Evlia* 1908, 49.
120 Jenei 1971, 18.
121 *Evlia* 1908, 49.
122 Wicker 2008, 113–115; Gaál 2005, 214.
123 Gaál 2005, 215–216, 7. ábra 1–2; H. Gyürky 1986, XLVI. tábla.
124 Siklósi 1982. A feltárások ismertetése: Biczó 2004, 48–57; Kolláth 2010.
125 Siklósi 2013, 25–35.
126 Gerelyes–Feld 1986, 177; Gerelyes 1990, 287; Kovács Gy. 2003b, 155–176.
127 Siklósi 2013, 92, 3/2. ábra; Kolláth 2010, 72, 173, 63. ábra; Gerelyes 1991, 39.
128 Siklósi 2013, 38, 91, 3/1. ábra, 92, 3/2. ábra.
129 Siklósi 2013, 42–43, 49.

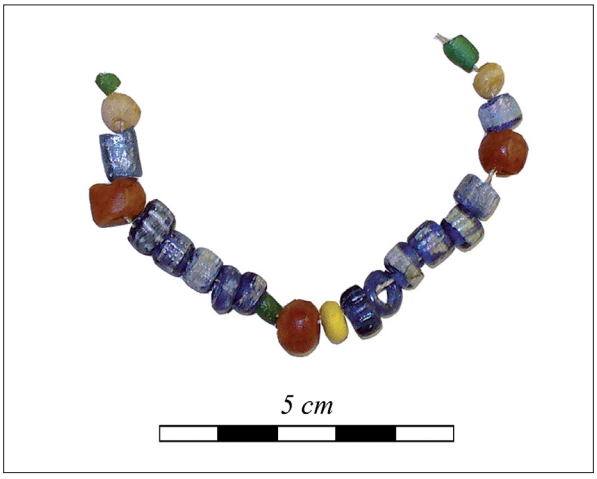

3. ábra. Üveggyöngyökből készült nyaklánc a királyi bazilika területéről. Fotó: Kolláth Ágnes
Fig. 3. Necklace made from glass beads from the site of the royal basilica. Photograph: Ágnes Kolláth

A lakosság összetételének változását tükrözi a feltárt állatcsontok archeozoológiai értékelése is. Bartosiewicz László több székesfehérvári lelőhely

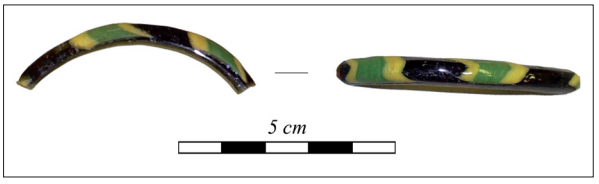

4. ábra. Üveg karkötő a királyi bazilika területéről. Fotó: Kolláth Ágnes
Fig. 4. Glass bracelet from the site of the royal basilica. Photograph: Ágnes Kolláth

ilyen típusú leleteit elemezte és a belvárosi helyszínekről származó leletanyagban egyértelműen meg tudta állapítani a birka- és kecskecsontok többségbe kerülését a disznócsontokhoz képest, ami muszlim lakosságra utal.[130] Ugyanakkor a külvárosok területéről csupán egyetlen, 1543 körüli betöltésű szemétgödröt volt alkalma vizsgálni, amelynek csontanyaga még értelemszerűen a középkori fogyasztási szokásokat tükrözi.[131]

Egyelőre semmilyen régészeti nyom nem utal a városból különböző források alapján ismert két további etnikumra, a zsidókra és a cigányokra.[132]

UTCÁK ÉS HÁZAK

Nem rendelkezünk túl sok adattal arra nézve, hogy ez a nagyarányú lakosságcsere – amely szinte biztosan megismétlődött az 1600-as évek elején elszenvedett két, nagy véráldozattal járó ostrom után is – milyen mértékben alakította át a lakásviszonyokat és a településszerkezetet. Utóbbi változásaira csak a belvárosban következtethetünk, a külvárosokban ugyanis csak a főutakat ismerjük biztosan, amelyek futása a 18–19. századig változatlan maradt.[133]

Úgy tűnik, hogy az utcaszerkezet a falakon belül sem ment át jelentős átalakuláson. A Fő utca északi részének mai irányát az Új Budai kapu építése (1601) határozta meg.[134] Az ásatások és szakfelügyeletek során több helyen sikerült megfogni a belvárosi utcák többszörösen megújított kövezését, melynek kora újkori periódusa a mai felszíntől –60–90 cm mélységben került elő. A főbb útvonalakon lapos, kötőanyag nélkül egymás mellé illesztett, szabálytalan kövekből készült, míg a kisebb utcákban inkább csak kavics, kőzúzalék alkotta a burkolatot.[135]

A műemléki kutatások során a város fő, északi–déli tengelyében két épület török kori periódusára derült fény. Egyrészt a Fő u. 9. számú ház északi részéről kiderült, hogy egy kisméretű, középkori vagy török kori házat foglal magában.[136] Továbbá a Megyeház u. 17. alatti késő gótikus, a barokk korban átépített városi ház egyes elemei is a török korra keltezhetőek.[137] Nagyobb, valószínűleg a török korra keltezhető bontási, planírozási munkák nyomát figyelte meg Siklósi Gyula a Géza nagyfejedelem téren feltárt középkori házak, illetve a hozzájuk tartozó emésztőgödör és ciszterna esetében.[138] A kevés adat valószínűleg nemcsak a kutatások hiányával függ össze, hanem azzal a Budán szintén megfigyelhető tendenciával is, hogy az új lakók nemigen folytattak komolyabb építkezéseket lakóhelyükön, inkább csak toldozgatták-foldozgatták házaikat, a nagyobb helyiségeket kisebbekre osztották, illetve deszka- és paticsfalú toldalékokat ragasztottak a kőépületek falához.[139] Ilyen típusú

130 Bartosiewicz 1997, 134; Bartosiewicz–Greenfield 1992, 397.
131 Bartosiewicz 1983, 169–179.
132 Siklósi 1995, 301–302.
133 Tóth 2009, 64–65.
134 *Székesfehérvár* 2009, 206.
135 Siklósi 2013, 24, 34.
136 *Székesfehérvár* 2009, 207.
137 *Székesfehérvár* 2009, 183–184; Siklósi 2008, 198; Komjáthyné Kremnicsán 1989, 172–173.
138 Siklósi 2013, 28.
139 Magyar 2003, 56; Kovács E. 2003, 247.

objektumok Székesfehérváron még nem kerültek napvilágra ásatások során, a forrásokban azonban bizonyítékot találhatunk létezésükre. Egyrészt az adóbevételek és a telkek számának összevetéséből kiderül, hogy a törökök a régi lakóházakat több részre osztották.[140] Ilyen toldalékokra utal egy 1695-ben kelt levél is, amelyben Matthias Koch fegyvertáros sürgette a lőporraktár – melyet valószínűleg a bazilika akkor még álló részében helyeztek el – falához támaszkodó rossz kis török házak lebontását a tűzveszély miatt.[141]

Ez utóbbi adat tovább is vezet minket a városszerkezet legfontosabb változásához, a Szűz Mária prépostsági templom 1601. év utáni romba dőléséhez és eltűnéséhez. Evlia Cselebi még megemlékezett a romokról, az álló épületrészben berendezett Meliász-dzsámiról, illetve a királyok temetkezőhelyéről, a visszafoglalás után azonban már csak a templom egykori helyével voltak tisztában az új lakók. Az északi oldalon ekkor állt még néhány helyiség, melyet a visszatérő prépost, illetve a fegyvertáros vettek használatba, arról azonban megoszlik a kutatók véleménye, hogy ezek az északi mellékhajó vagy az ahhoz csatlakozó északi kápolnasor maradványai lehettek-e.[142] A templom helyének többi részét és a tőle délre eső prépostsági területet, úgy tűnik, a 17. század folyamán valamilyen mértékben lakták, erre azonban a korai ásatások bolygatásai miatt kevés bizonyítékkal rendelkezünk.[143]

Kralovánszky Alán és Biczó Piroska ásatási megfigyelései szerint a templom déli térfelén a kora újkori telkek a mai Vasvári Pál utcára, keleten a Táncsics Mihály utcára nézhettek, a bazilika területére eső részük a feltárási eredmények alapján gazdasági célokra, továbbá szemétlerakásra és az emésztőgödrök helyéül szolgált. Az ásatások során számos nagyméretű tároló- és emésztőgödör került itt elő, ezek a hódoltsági lelőhelyek legjellegzetesebb telepobjektumai közé tartoznak, ilyen sűrűségű előfordulásuk egyáltalán nem szokatlan. Végigtekintve az eddig kutatott, a török korban balkáni lakossággal rendelkező településeken, mindenhol megtalálhatjuk ezeket a jelenségeket.[144] Székesfehérváron még két helyről ismertek ilyen objektumok. Kralovánszky Alán a Szent Péter és Pál-templom északi falához építve talált egy nagyméretű, deszkafalú vermet, erről azonban közelebbit nem tudunk.[145] Siklósi Gyula a Jókai u. 20. szám alatt, közvetlenül a városfal mellett tárt föl egy, fent már említett szemétgödröt.[146]

A falon kívüli települések hódoltság kori képének alakulásáról még ennyit sem tudunk. A Palotai út 5. szám alatt, tehát a Sziget városrész északkeleti részén Kralovánszky Alán egy nagyobb méretű gödröt tárt fel, mely nagy mennyiségű, átégett növényi maradványt tartalmazott. Az objektum a későbbi közlésekben földbe mélyített építményként szerepel, az eredeti dokumentációban azonban a feltáró egyértelműen szemétgödörként azonosította. A leletanyag inkább amellett szól, hogy egy háztartáshoz tartozó élelemtároló verem lehetett, amely a helyszíni megfigyelések alapján a hódoltság utolsó időszakában pusztult el.[147] Ugyanezen a telken korábban Fitz Jenő végzett leletmentést, aki ekkor többek között egy boltíves pincét is feltárt, melyben a betöltés legalsó rétegeit keltezte a 15. századra, fölötte csak hódoltság kori leleteket talált.[148] Az írott forrásokban is mindössze két adat szól arról, hogy a külvárosokban kevésbé színvonalas, fából készült házak álltak. Az 1546-ban eladott ingatlanok jegyzékéből kiderül, hogy míg a belvárosban egy ház 1000–4000 akcsét ért, addig az épületárak a városfalakon kívül 200–500 akcse között mozogtak.[149] Evlia Cselebi meg is említette az egyik külvárosról (valószínűleg a Szigetről), hogy ott szegényes, de nagyon tágas deszkaházak álltak.[150] A legfontosabb, városból kivezető utakat talán a külvárosokban is elláthatták burkolattal. Erre egy helyről van bizonyítékunk: a nyugati szárazulat déli, Csíkvári kapujától a mocsáron át vezető 16. századi, a 18. századig használt dorongút egy részletét leletmentés során a Vörösmarty téren dokumentálták 1978-ban.[151]

140 Vass 1989, 85.

141 „Und wie ausch die kleine schlechte Türkische Häuser, welche an dem Zeughaus henken, undt mit keiner rechten Feuerstatt versehen seindt, dass in der gantzen Festung kheine schlechtere Häuser zu finden seindt mit welchem man von wegen der Feuher in der grösten Gefahr steht…", kelt 1695. szeptember 17-én. Fényi 1977, 130.

142 *Evlia* 1908, 46–47; Fényi 1977, 133–137.

143 Biczó 2011, 26

144 Példák: Buda: Gerelyes 1991, 21–24; Visegrád: Gerelyes 1987, 167; Ozora: Gerelyes–Feld 1986, 161–165.

145 Bánki 1970, 166.

146 Siklósi 1982, 1.

147 Kralovánszky 1967; *RégFüz* Ser. I. No. 21. (1968) 78. (Kralovánszky A.).

148 Fitz 1955a, 4, 10; B. Bónis – Sz. Burger 1957, 89; Fitz 1957, 17.

149 Vass 1989, 83.

150 *Evlia* 1908, 48.

151 F. Antoni 1978, 385.

AZ IPAR ÉS KERESKEDELEM SZÍNTEREI, ILLETVE TÁRGYI EMLÉKEI

Az iparra és kereskedelemre vonatkozó, bőséges, nagyrészt kiadott írott forrás[152] arra utal, hogy Székesfehérváron pezsgő gazdasági élet zajlott az oszmán uralom alatt is, számos bolt működött, és jelentékeny volt a kereskedelmi forgalom.

A várost körülvevő földeken és a környékbeli falvakban változatlanul folyt a gabonatermesztés, kert- és szőlőművelés, valamint az állattenyésztés. Erre régészeti bizonyítékkal is rendelkezünk: a Palotai út 5. szám alatt feltárt veremből előkerült, összeégett magok között azonosítani lehetett az árpát, búzát, kölest, szőlőt, fekete bodzát, valamint több, megművelt területre jellemző gyomnövényt.[153] A mezőgazdasághoz kapcsolódó ágazatok (malmok, hús- és bőrfeldolgozás, bortermelés) mindegyikére, továbbá a nyers-, illetve feldolgozott termékekkel való kereskedelemre számos forrásadattal is rendelkezünk.[154] Siklósi Gyula kutatásai alapján a búzapiacot Ingovány külvárosban, míg az élőállatok kereskedelmére szolgáló vásárteret a Sziget városrészben kell keresnünk. A legfontosabb, általános piactér ekkor is a mai Városház téren lehetett, akárcsak a középkorban.[155] Itt, a mai Országalma emlékmű alatt került feltárásra a város írott forrásokból is ismert, gerendafalú, 10 × 11 méteres jégverme, amely nagyobb élelmiszerkészletek felhalmozását tette lehetővé.[156] A belváros területén 1545-ben áruházat, 1558-ban árucsarnokot említettek a defterek. Siklósi Gyula ezt feltételesen az Oskola utca és a Juhász Gyula utca sarkán feltárt, középkori eredetű, a kora újkorban is használt, nagyméretű épülettel azonosította.[157]

Az egyéb iparágak közül a fémfeldolgozásra rendelkezünk még egyértelmű, régészeti bizonyítékokkal. A johannita konvent területén egy ötvöskemenceként azonosított objektum került napvilágra, bronzsalakkal és -olvadékkal, illetve újrafelhasználásra előkészített fémhulladékkal; a kemence a rétegtani viszonyok alapján a 16. század második felében épült.[158] A városban zajlott feltárások során több helyütt kerültek elő grafitos anyagú, vastag falú, redukált égetésű olvasztótégelyek és öntőformák is. Formájuk és bélyegeik alapján ezek a tégelyek a 17. századra keltezhetőek és osztrák gyártmányúak.[159] Fémfeldolgozásra utal még a bazilika feltárásai során talált összehajtogatott, azaz újrafelhasználásra előkészített bronzlemez, illetve egy kisebb, alaktalan vastömb. Utóbbit az Anjou-sírkápolna területén feltárt egyik török kori gödörben lelték.[160]

Több jel utal arra, hogy a Sziget külvárosban fazekasok tevékenykedtek. A Sziget utcai feltárások során rontott darabok kerültek elő, ezek közül azonban csak egy sárga mázas talpastáltöredék keltezhető biztosan a hódoltság korára, a többi inkább a 17–18. század fordulójára mutat.[161] Elvben természetes lenne, hogy a visszafoglalás után érkező fazekasok ugyanazon a környéken telepedjenek le, mint elődeik, részben gyakorlati okokból (valószínűleg a városnak ezen a részén könnyebben elérhetőek voltak a nyersanyagok és talán még a fennálló infrastruktúrát, kemencéket, agyaglerakatokat is használhatták), részben a hagyománynak megfelelően, hiszen nem zárható ki, hogy helyben is maradtak mesteremberek a hódoltság után. A fazekascéh mindenesetre feltűnő gyorsasággal, 1692-ben megalakult; ezt megelőzően az írott források alapján mindössze egyetlen, 1688-ban a városba érkező fazekasról, bizonyos Matthias Büchlerről van tudomásunk.[162]

Forrásaink az építőipar működéséről is tudósítanak; ezeket az adatokat a johannita rendház területén feltárt három mészégető kemence[163] és néhány, a korszakra keltezhető szerszámlelet egészíti ki,[164] köztük egy kisebb kalapács, amely Biczó Piroskának a bazilika területén folytatott feltárásai során került elő *(5. ábra)*.[165]

A Honvéd utca és a Zichy utca közötti zsákutcában részlegesen feltárt kemencék Siklósi Gyula megfigyelése szerint faszénégetésre szolgálhattak.[166]

A helyi termelés mellett a városnak szoros kereskedelmi kapcsolatai lehettek a hódoltság és a Magyar Királyság más központjaival, ezt azonban

152 Vass 1989, 69–200; Hegyi 1989, 3–24; Siklósi 2010, 7–68.
153 *RégFüz* Ser. I. No. 21. (1968) 78. (Kralovánszky A.); P. Hartyányi – Nováki – Patay 1967–1968, 60; P. Hartyányi – Nováki 1975, 53–54.
154 Siklósi 2010, 14–15, 17–18, 24.
155 Siklósi 2010, 25.
156 Siklósi 1990b, 41–42.
157 Siklósi 2013, 75.
158 Siklósi 2010, 22, Taf. 37.
159 Siklósi 2010, 12, Taf. 20–24.
160 Közöletlen lelet, SZIKM.
161 Siklósi 2010, 22, Taf. 35–36. Az idézett tanulmány szerzője a 16–17. századra keltezte őket, a pontosabb korhatározáshoz lásd: Hatházi–Kovács 1996, 34; Gerelyes 1985, 239–240.
162 Kresz 1960, 376; Somkuti 1979, 22.
163 Siklósi 2013, 46.
164 Siklósi 2010, 19.
165 Közöletlen lelet, SZIKM.
166 Siklósi 2013, 38.

5. ábra. Kis kalapács az Anjou-sírkápolna területén feltárt török gödörből. Fotó: Kolláth Ágnes
Fig. 5. Small hammer from an Ottoman refuse pit uncovered on the site of the Angevin burial chapel. Photograph: Ágnes Kolláth

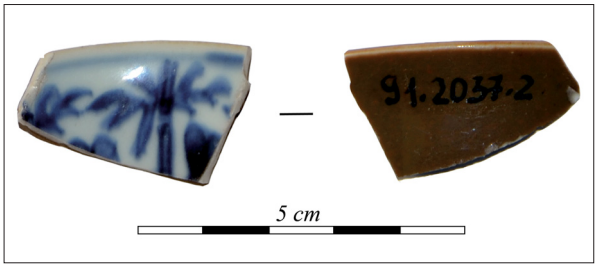

6. ábra. Kínai porceláncsésze töredéke Székesfehérvárról. Fotó: Kolláth Ágnes
Fig. 6. Fragment of a Chinese porcelain cup from Székesfehérvár. Photograph: Ágnes Kolláth

7. ábra. Izniki fajansz folyadéktároló töredéke Székesfehérvárról. Fotó: Kolláth Ágnes
Fig. 7. Fragment of an Iznik liquids pot from Székesfehérvár. Photograph: Ágnes Kolláth

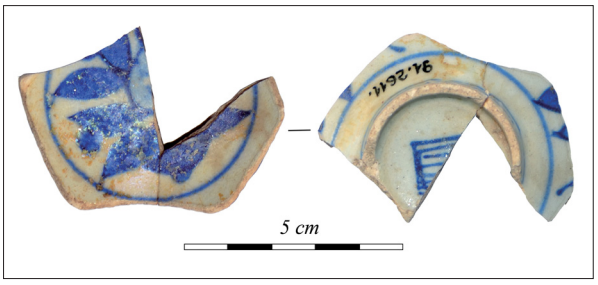

8. ábra. Közel-keleti fajanszcsésze töredéke Székesfehérvárról. Fotó: Kolláth Ágnes
Fig. 8. Fragment of a Middle Eastern faience cup from Székesfehérvár. Photograph: Ágnes Kolláth

jóval nehezebb a régészeti leletanyagból kimutatni, mint a távolsági forgalom meglétét. Az Oszmán Birodalom központi területéről, Iznikből származó fajansztárgyak szórványosan kerültek elő, ezeket egy fedő- és egy korsótöredék képviseli.[167] Közel-keleti, hagyományosan perzsa gyártmányúnak tartott fajanszcsészék, valamint kínai porcelánfindzsák és -tányérok töredékei is napfényre kerültek különböző lelőhelyekről *(6–11. ábra).*[168]

Úgy tűnik, Székesfehérvár lakói fönn tudták tartani valamilyen szinten a kora újkor folyamán a korábban kialakult, nyugatra irányuló kereskedelmi kapcsolatokat is. Erre a vámnaplók tanulságain túl és a már ismertetett öntőtégelyeken kívül is több tárgy szolgál bizonyságul, így a Megyeház (Csók István) u. 17. szám alatt folytatott feltárások során előkerült nürnbergi mesterjegyes, 16. század második felére keltezhető kés, valamint egy, a Selyem u. 1–13. ásatásain talált üveg kancsótöredék, amely párhuzamai alapján német műhely terméke a 16–17. századból.[169] Aések német nyelvterületről érkező importja különösen szembeötlő és kutatásra érdemes ebben a korszakban.[170] Székesfehérváron két kereskedő hagyatéki leltárában is külön kiemelve találjuk a „magyar késeket", azaz a többi külföldről került az árukészletükbe.[171] Nem kizárt az sem, hogy a Siklósi Gyula által 2010-ben közölt, osztrák típusú, redukált égetésű fazekak között vannak hódoltság koriak is, ugyanis Holl Imre kutatásai alapján ezek jelenléte a 16. század végéig az oszmánok által elfoglalt területeken valószínűsíthető.[172]

167 Siklósi 1982, 81.200; Siklósi 2010, Taf. 26. (89.3499).
168 Siklósi 2010, Taf. 25–28. Egyes darabok párhuzamai ismertek Budáról, 17. századi kontextusból: Holl 2005, 145–148.
169 Siklósi 2010, 13; Holl 1994–1995, 180–181, Abb. 16/3; Siklósi 2010, 13; H. Gyürky 1991, 33.
170 Kovács Gy. 2003a, 263.
171 Siklósi 2010, 14.
172 Siklósi 2010, Taf. 9–19; Holl 2005, 89–90.

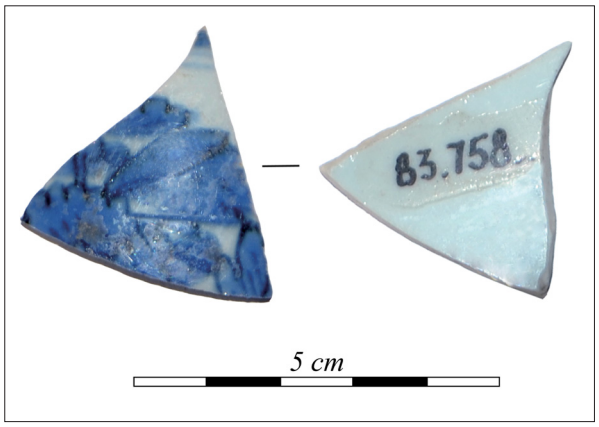

9. ábra. Közel-keleti fajanszedény töredéke Székesfehérvárról. Fotó: Kolláth Ágnes
Fig. 9. Fragment of a Middle Eastern faience vessel from Székesfehérvár. Photograph: Ágnes Kolláth

10. ábra. Kínai porceláncsésze töredéke Székesfehérvárról. Fotó: Kolláth Ágnes
Fig. 10. Fragment of a Chinese porcelain cup from Székesfehérvár. Photograph: Ágnes Kolláth

11. ábra. Közel-keleti fajanszedény töredéke Székesfehérvárról. Fotó: Kolláth Ágnes
Fig. 11. Fragment of a Middle Eastern faience vessel from Székesfehérvár. Photograph: Ágnes Kolláth

12. ábra. Török sírkövek töredékei a Székesfehérvár, Sörház tér 1. alatt található, 17–18. századi malomépületből. Fotó: Kolláth Ágnes
Fig. 12. Fragments of Ottoman tombstones from a 17th–18th-century mill building found at Székesfehérvár, Sörház tér 1. Photograph: Ágnes Kolláth

VALLÁS, KULTÚRA ÉS EGÉSZSÉGÜGY

Az oszmán uralom legnyilvánvalóbb tárgyi jelei a középületek voltak. Ezek közé a hódoltságban az egyházi építményeket, a hozzájuk kapcsolódó iskolákat és a fürdőket sorolhatjuk.

Az oszmán államban nem beszélhetünk külön egyházi szervezetről, a vallási tisztviselőket az állam taníttatta és nevezte ki. Az ő fizetésüket, illetve a mecsetek, dzsámik, iskolák és egyéb egyházi épületek emelését, valamint keresztény templomból való átalakítását szintén vagy kincstári pénzből, vagy pedig magánalapítványokból finanszírozták, melyeket általában az adott tartomány magasabb rangú, gazdagabb urai tettek.[173] Így szerencsés módon ebben az esetben is fordulhatunk az adminisztratív forrásokhoz, amelyekben az 1543 és 1619 közötti időszakban *imámok* (előimádkozók), *hatibok* (a szultánért elmondott, pénteki istentisztelet vezetője), *müezzinek*, iskolamesterek,

[173] Hegyi 1989, 11; Gerő 1980, 118–123.

továbbá előimádkozók, lámpagyújtogatók és templomszolgák említését találjuk.[174]

Magukra az egyházi épületekre nézve, a szórványos írott adatokon túl, Evlia Cselebi a fő forrásunk; ezenkívül egyes épületek a felmérési rajzokon és a visszafoglalás utáni látképeken is láthatóak. Ezek az információk azonban sokféle azonosításra – és értelemszerűen vitákra – nyújtanak lehetőséget. Frissen megjelent összefoglalásában Sudár Balázs több ilyen kérdést tisztázott az írott adatok eredeti nyelven való tanulmányozásával, illetve a képi források újbóli áttekintésével.[175] További előrelépést az esetleges újabb régészeti bizonyítékok jelenthetnek majd. A következő épületekről van tudomásunk:

Nagy vagy *Szent dzsámi*, *Szulejmán szultán dzsámija* – Az oszmánok a települések elfoglalása után azok központi templomát alakították rögtön nagymecsetté. Így történt ez Székesfehérváron is, azonban itt a bazilikát nem lehetett erre a célra használni, mivel a benne eltemetett királyok miatt az semmilyen szempontból nem számított kívánatosnak.[176] Hegyi Klára szerint egy dzsámi a fenti jelzőket akkor viselhette, ha maga a szultán vonult be az adott helyre, és így az épület hivatalosan az ő nevét nyerte el.[177] Ő tehát azonosnak tekintette ezt az épületet az Evlia Cselebi által *Szulejmán khán dzsámijá*nak nevezettel, amelynek az Ahmed bég által 1613-ban állított felújítási feliratát az utazó le is jegyezte. A kutatónő Fitz Jenő, valamint Gerő Győző nyomán a Szent Péter és Pál-plébániatemplommal azonosította a dzsámit.[178] Ezzel Sudár Balázs is egyetértett.[179] Ugyanakkor Siklósi Gyula az épületet a mai Szent Imre ferences templom (Városház tér 4.) helyén álló, 1720-ban még ábrázolt középkori templom (Szent Jakab?) helyére lokalizálta, az elnevezések különválasztása azonban az előbbiek alapján nem indokolt.[180]

Karakas pasa dzsámija – Evlia Cselebi mindössze nevét és kicsiny méretét említette.[181] Ebből az adatból kiindulva Fitz Jenő a Szent Anna-kápolnával azonosította, amit Gerő Győző elvetett.[182] Siklósi Gyula – annak alapján, hogy Evlia Cselebi nem említette az épület középkori eredetét – a Városház tér–Liszt Ferenc utca–Jókai utca sarkára lokalizálható, La Vergne 1689-es felmérésén ábrázolt, nyolcszög alaprajzú, *Chapelle turq* magyarázattal ellátott objektumnál kereste. A területen régészeti kutatás még nem folyt, de ha sikerülne is feltárni az épület nyomait, a biztos azonosítást csak valamely építési vagy felújítási felirat tenné lehetővé, melyek előkerülésének esélye csekély. Bárhol is állt a dzsámi, Karakas Mehmed budai pasa hivatali ideje alapján, 1618–1621 között épülhetett.[183]

Veli bég dzsámija – Evlia Cselebi a nevét említette, az 1908-as magyar kiadásban szereplő kitétel, mely szerint nevezetes keresztény templom volt, fordítási hiba.[184] Veli székesfehérvári szandzsákbégségéről 1556-ból rendelkezünk adattal.[185] Fitz Jenő, majd nyomában Gerő Győző a mai Nepomuki Szent János-templom és rendház telkére helyezte, amit 1689-ben a jezsuiták kaptak meg (Szent János köz 1. – Fő u. 6.), ugyanis egy 1741-ben készült városképen a Szent János köz környékén egy minaretet ábrázoltak.[186] Siklósi Gyula szerint ez az azonosítás nem állja meg a helyét, mivel a La Vergne-féle, 1689-es városalaprajzon ezen a területen török építésű dzsámialaprajz látható.[187] Szerinte az elnevezés a Rózsa u. 3–5. szám alatt feltárt, 1100 körül épült kis templomra vonatkozhat, melynek van 16. századi átépítési periódusa.[188] Ugyanakkor az épület feltárását részletesen feldolgozó Jankovics Norbert szerint nem igazolható annak egyházi célú használata a török korban, ugyanis pontosan a délkeleti falára vágtak ajtónyílást, ahol a dzsámi mihrábfülkéjének kellene lennie. Ő inkább az építmény világi célú, boltként vagy pinceként való felhasználása mellett érvelt.[189] Ezen adatok, a képi ábrázolások, valamint az Evlia-forráshely fordításának helyesbítése alapján tehát Fitz Jenő, Gerő Győző és Sudár Balázs azonosítása fogadható el, a dzsámi a mai Nepomuki Szent János-templom helyén állhatott.[190]

Meliász (Miljás)-dzsámi, *Régi* avagy *Romos dzsámi* – Evlia Cselebi a bazilika megmaradt részével azonosította, valószínűleg az északi mellékhajóval vagy annak valamely kápolnájával. Az adott szakasz javított fordítása alapján a *Romos* vagy *Rongált dzsámi* is erre az intézményre vonatkozik.[191]

174 Hegyi 1989, 11–12; Hegyi 2007, 1001–1002, 1005–1006, 1009.
175 Sudár 2014, 290–314.
176 *Dzselálzáde* 1896, 254.
177 Hegyi 1989, 11.
178 *Evlia* 1908, 45; Fitz–Császár–Papp 1966, 27, 30; Gerő 1977, 107; Hegyi 1989, 11.
179 Sudár 2014, 303.
180 Siklósi 1989a, 32; Farkas–Siklósi 2009, 57.
181 *Evlia* 1908, 45.
182 Fitz–Császár–Papp 1966, 30; Gerő 1977, 108.
183 Siklósi 1990b, 51–52.
184 *Evlia* 1908, 45; Sudár 2014, 304.
185 Gerő 1977, 108.
186 Fitz–Császár–Papp 1966, 31; Gerő 1977, 108; *Székesfehérvár* 2009, 146.
187 Siklósi 1989a, 32; Siklósi 1990b, 65.
188 Siklósi 1989a, 32; Siklósi 1990b, 65.
189 Jankovics 2007, 210.
190 Sudár 2014, 304.
191 Siklósi 1989a, 33; Sudár 2014, 298.

Az elszámolásokban és zsoldlistákban szereplő *Régi dzsámi*, Siklósi Gyula eltérő azonosításával szemben, valószínűleg szintén ide köthető.[192] Az utazó nem fűzött az általa használt elnevezésekhez további kommentárt, érdekes azonban, hogy az itt eltemetett királyok nevének felsorolását így kezdte: „*első a várat építő Meliász pap*." E változat és a „Mátyás" név arab betűs írásmódja között a különbség csekély, így elképzelhető, hogy a másoló írnokok tévesztették el a számukra ismeretlen szót. Mivel a bazilika hatalmas bővítését és a városfalak felújítását egyaránt I. (Hunyadi) Mátyás rendelte el, könnyen előfordulhat, hogy Evlia rá gondolt.[193] Elsőként, papként és a vár építőjeként való említése emellett arra is utalhat, hogy alakja a 17. századi hódoltság műveltségében I. (Szent) Istvánéval keveredhetett.[194]

Palotai dzsámi – Evlia a *Szurut dzsámi*val együtt említette, mint a külváros egyik egyházi épületét.[195] Valószínűleg az 1608–1609-es fizetési listában említett *Külvárosi mecset*tel azonos.[196] Gerő Győző az 1601-es alaprajzi vázlaton (amit tanulmányában helytelenül La Vergne-nek tulajdonított) látható, téglalap alaprajzú, minarettel ellátott épülettel azonosította, amely egyébként több más, korabeli ábrázoláson is felbukkan.[197] Siklósi Gyula ezzel egyetértett, a dzsámit az egykori Ingovány városrészbe lokalizálta, és úgy vélte, hogy 1985-ös leletmentése folyamán az épület részleteit (két falkiszedési árkot és egy terrazzopadló-részletet) is megtalálta, bővebb információ híján azonban ez utóbbi adatot nem tekinthetjük meggyőzőnek.[198]

Szurut dzsámi – Evlia Cselebi egy másik külvárosi dzsámit is említett, amely „*régies alakú, nagy sokaság számára való*" volt.[199] Az írott források alapján Siklósi Gyula a Palotai út 5. szám alatt fekvő épülettel azonosította, amelyet a visszafoglalás után először a reformátusok használtak istentisztelet tartására, majd a jezsuiták kapták meg, s rendezték be Szent József-kápolnájukat, amelyet többször felújítottak, végül pedig számos tulajdonosváltás után 1955-ben lakóházként bontottak el véglegesen.[200] A telken, amint azt feljebb már említettük, többször is folytak leletmentések, melyek közül az első, 1955-ös munkálatokról maradt részletesebb dokumentáció.[201] A Fitz Jenő által vezetett feltáráson nem találtak sem az oszmán uralom alatti, sem a középkori egyházi használatra utaló nyomot.[202] Az egykori kápolna körül megnyitott, viszonylag nagy felületen, szórványosan embercsontok, illetve összesen négy sír került elő. Utóbbiak közül egyet tártak fel, egy hármas temetkezést, amelyet egyértelműen az 1739. évi pestisjárványhoz lehetett kötni.[203] Bár az altalajt szinte minden árokban elérték, középkori réteget csak a kápolnától északnyugatra fekvő, boltíves pincében találtak.[204] Ezért Fitz Jenő és Siklósi Gyula feltételezésével szemben egyelőre nem bizonyított, hogy a telken az oszmán hódítás előtt templom vagy kolostor állt volna.[205] Mecsetként való használatát ugyanakkor több forrás is említi, ám kizárásos alapon történő azonosítása a Szurut dzsámival fenntartással kezelendő.[206] Evlia Cselebi *„nagy sokaság számára való"* épületről írt, míg a Szent József-kápolna belső mérete 5 × 5,85 m volt, ami nem kifejezetten tágas. Mindemellett a történetíró ugyanebben a külvárosban öt mecsetet említett, az is lehetséges tehát, hogy ezek egyikével volt azonos.[207] Egyelőre tehát annyit állapíthatunk meg, hogy a későbbi Szent József-kápolna a Sziget városrész egyik muzulmán imahelye volt, melyet egy ismeretlen funkciójú, középkori kőépület helyiségéből alakítottak ki.

Két további, Szokollu Musztafa által a 16. század második felében alapított imahelyről, egy dzsámiról és egy mecsetről, vagy pedig két dzsámiról rendelkezünk még írott adatokkal, azonban ezek a városon belül egyelőre nem lokalizálhatók.[208]

A korábbi szakirodalomban a *Hegyes dzsámi* bukkant még föl.[209] Az adott forrás újraolvasása során azonban kiderült, hogy ez tévedés, a szöveg egyáltalán nem említ vallási célú épületet a hivatkozott passzusban. A Hegyes dzsámi tehát nem létezett.[210] A felsoroltakon kívül a városban még számos, kisebb mecset is működött. Az Evlia Cselebi által a belváros ismertetésénél említett hat *závije* ezekre értendő, ugyanis, amint az eredeti szöveg

192 Siklósi 1990b, 62; Sudár 2014, 298.
193 Sudár 2014, 298.
194 *Evlia* 1908, 45–47. Amint azt már föntebb említettük, a középkorban a székesfehérvári polgárok I. (Szent) Istvántól származtatták kiváltságaikat. Degré 1972, 143–146.
195 *Evlia* 1908, 48.
196 Sudár 2014, 305.
197 Gerő 1977, 108; Sudár 2014, 305.
198 Siklósi 1990b, 88; Siklósi 2013, 65–66.
199 *Evlia* 1908, 48.
200 Fitz 1955b; Siklósi 1990b, 77; Sudár 2014, 304–305.
201 Fitz 1955a; Fitz 1955b; B. Bónis – Sz. Burger 1957, 89; Fitz 1957, 17; *RégFüz* Ser. I. No. 21. (1968) 78. (Kralovánszky A.).
202 Fitz 1955a, 9.
203 Fitz 1955a, 9.
204 Fitz 1955a, 9–10.
205 Fitz 1955b; Siklósi 1990b, 77.
206 Siklósi 1990b, 77; Sudár 2014, 304–305.
207 *Evlia* 1908, 48; Fitz 1955b; Sudár 2014, 304–305.
208 Sudár 2014, 306–307.
209 Vass 1973, 293; Siklósi 1990b, 50.
210 Sudár 2014, 292.

kontextusából kiderül, a szerző az alapvetően „kolostort" jelentő szót a mecsetekre alkalmazta. Név szerint Karakas pasa, Hadsi pasa, a janicsáraga és a *cseribasi* alapítványait emelte ki.[211]

Ugyanakkor az utazó valóban említett derviskolostorokat, és a muszlim szerzetesrendek jelenlétére a városban több jel is utal.[212] Gerő Győző egy sírkövet talált, melyre nem a szokásos turbánt, hanem a bektasik jellegzetes fejfedőjét, a *tadzs*ot faragták ki, valamint hozzájuk kötötte az Evlia által említett, a Budai kapun kívül álló *Baba tekké*t (kolostort).[213]

A Szent Anna-kápolnában talált feliratok, falfestmények és a nyugati kapuszögletbe rejtett, Korán-idézetet tartalmazó papír vizsgálata az eddigi, különböző dzsámikkal való azonosításoktól teljesen eltérő következtetések levonására sarkallta a témával legutóbb foglalkozó Adorján Imrét. Szerinte az épületet a Hadzsi Bektas Veli által alapított szúfi bektasi dervisrendhez lehet kötni, az ő imaházuk lehetett. Ezt a szöveg- és képelemzések mellett azzal az adattal támasztotta alá, amely szerint a város helyőrségében hangsúlyosan jelen voltak a portai janicsárok, akik erősen kötődtek ehhez az egyházi szervezethez.[214]

Siklósi Gyula, annak alapján, hogy a johannita konvent nyugati részén lévő nagytermet válaszfalakkal kisebb helyiségekre osztották, azonosítani vélte az egykori konventtel az Evlia Cselebi által a nyugati külvárosban említett, ilyen jellegű intézményt.[215] Ez azonban több okból is bizonytalan. Egyrészt a korszak építkezéseinek egyik általános jellemzője, hogy a nagy tereket kisebb részekre osztották, például a budai Szent János-templomhoz tartozó ferences kolostor esetében, ahol szintén találták nyomát utólagos válaszfalaknak. Ez utóbbi esetben azonban az épületben kovácsműhely, istálló és kocsiszín működött, ami éppúgy a gazdasági funkciót valószínűsíti, mint a johannita konvent területén feltárt ötvöskemence.[216] Az pedig végképp lehetetlenné teszi az azonosítást az 1664-es Evlia-féle adattal, hogy a közölt alaprajzok alapján úgy tűnik, a konvent helyére 1601-ben épített földerőd ezt az épületrészt is fedi. Erre a részletre Siklósi Gyula sajnos nem tért ki, bár a feltárásokat ő végezte.[217]

Az írott források alapján a kolostorok és templomok mellett iskolák is működtek a városban.[218] Az egyházi épületek felsorolásánál meg kell még említeni, hogy Evlia Cselebi a külvárosban három keresztény templomot sorolt fel, melyek közül kettő a szerbeké, egy a magyaroké volt.[219]

Részben a vallásosság, részben az egészségügy és városszervezés témaköréhez kapcsolódik a temetkezés kérdése, melyről szórványos adatokkal rendelkezünk a tárgyalt korból. Az 1601-es alaprajzi vázlat, néhány leletmentés adatai, valamint szórványleletek alapján Fitz Jenő a mai Szeder utca, illetve a Zámolyi út környékére lokalizált török kori temetőket.[220] Mindkét adatot támogatja, hogy a Sörház tér 1. alatt található, azaz éppen a két helyszín közé eső, 17–18. századi eredetű vízimalom falából másodlagosan felhasznált turbános sírkövek kerültek elő *(12. ábra)*.[221] Bár Gerő Győző szerint a hódoltságban a temetőket – amint Székesfehérváron is – általában a településen kívül hozták létre, de ritkábban a dzsámik és derviskolostorok mellé, vagy saját udvarukba is temetkeztek.[222] A városból két, erre a szokásra vonatkozó adat ismert. Egyrészt Evlia Cselebi megemlékezett arról, hogy Gázi Szulejmán pasa vértanú a Budai kapun kívüli kolostorban nyugodott, és sírja búcsújáróhely volt.[223] Másrészt egy 1688–1690 közötti adat alapján a Szent Anna-kápolna mellett török mauzóleum állt.[224]

A hódoltsági települések sajátos eleme volt a fürdők hangsúlyos jelenléte. A középkorból is rendelkezünk adatokkal ilyen jellegű építményekre, Székesfehérváron pedig két 16. századi, magyar személynév (Fürdős Lukács, 1517; Feresztős János, 1574, 1595) is kapcsolatba hozható fürdők üzemeltetésével.[225] Mivel azonban az iszlám előírásai sokkal nagyobb hangsúlyt fektettek a rituális tisztálkodásra, mint ahogy az a korabeli, keresztény világban megszokott volt, ráadásul az Oszmán Birodalom megörökölte a római–bizánci fürdőkultúrát is, így ezek az intézmények a meghódított területeken élték virágkorukat.[226] A székesfehérvári

211 *Evlia* 1908, 47–48; Sudár 2014, 306–307.
212 *Evlia* 1908, 47–48.
213 *Evlia* 1908, 47; Gerő 1977, 118, 10. ábra.
214 Fitz–Császár–Papp 1966, 30; Siklósi 1990b, 62; Adorján 2004, 57–58.
215 Siklósi 1990b, 85.
216 Kovács E. 2003, 247–248; Siklósi 2010, 22, Taf. 37.
217 Siklósi 1990b, 85.
218 Hegyi 1989, 12.
219 *Evlia* 1908, 48.
220 Fitz–Császár–Papp 1966, 31. Ezenkívül a mai Széna Téri Általános Iskola (akkor Május 1. Téri Általános Iskola) homlokzata előtt tárt föl egy csatornaárokban néhány, nyugat–keleti tájolású sírt, melyeket rétegtani viszonyaik alapján a 16–17. századra keltezett. Fitz 1963–1964, 176.
221 *Székesfehérvár* 2009, 299–300. A kövekről az információt Biczó Piroskának köszönöm.
222 Gerő 1980, 34–35.
223 *Evlia* 1908, 49.
224 Siklósi 1990b, 62.
225 Siklósi 2010, 9; Vass 1989, 137.
226 Gerő 1977, 112–113; Gerő 1980, 33.

fürdőkről az írott források igen szűkszavúak. 1546-ból egy fürdő javításáról olvashatunk, még ugyanebben az évben egy romba dőlt keresztény templom köveit Szefer bin Musztafa fürdős vette meg.[227] Evlia Cselebi csak egyről emlékezett meg, míg a városon átutazó Behrám Dimiski kettőt említett.[228] Ebben az esetben az ábrázolások és a régészeti feltárások szolgáltak értékesebb adatokkal a kutatás számára. Az előbbiek alapján három ilyen célú épületet sikerült lokalizálni. Az egyik a nyugati külvárosban volt, ezt az 1601-es alaprajzi vázlaton és az ugyanebből az évből származó látképen lehetett azonosítani. Vízfelhajtó kerekes kúttal rendelkezett.[229] A másik két, biztosan fürdőnek meghatározható épületet La Vergne 1689-es városalaprajzáról ismerjük. Az egyikhez, amely a Városház tér, az Oskola utca és az Arany János utca találkozásánál emelkedett a *Les Baines* jelmagyarázatot fűzte, míg a Jókai u. 2. szám (Törökudvar) alatt álló épületet csak ábrázolta, de nem nevezte meg.[230] Ez utóbbi helyszínen ásatásokkal sikerült tisztázni az 1960-as években és 1987–1988-ban a fürdőépület megmaradt részleteit és alaprajzát.[231] Az első feltárásokat végző Fitz Jenő a Güzeldzse Rüsztem pasa fürdőjével azonosította a maradványokat, amit Gerő Győző és Siklósi Gyula egyaránt elfogadtak, ugyanakkor Sudár Balázs ezt, az alapítványtevési szokások ismeretében, nem látta bizonyíthatónak. Annyi bizonyos, hogy a névadó budai pasaként töltött hivatali ideje alapján az alapítványtétel az 1559–1563 közötti időszakra tehető, a feltárt fürdő pedig a 16–17. század fordulóján már állt.[232] Az épületből főként alapfalai, sztalaktitos boltozatindítása, valamint vízvezeték- és fűtésrendszerének részletei maradtak meg.[233] Ezek alapján gőzfürdőként, *hamam*ként lehetett azonosítani. A város többi fürdője is ebbe a típusba tartozhatott, mivel Székesfehérváron nincsenek olyan hőforrások, amivel az *ilidzsé*nek nevezett, termálvizes fürdőket táplálni lehetett volna.[234]

Szintén a jobb egészséget szolgálták a városban működő csorgókutak, melyeket Evlia Cselebi említett, valamint az üzletek felsorolása között megtaláljuk a borbélyokat is.[235]

A VÁROS JELENTŐSÉGE A TÖRÖK KORBAN ÉS ÚJJÁSZERVEZÉSE A VISSZAFOGLALÁS UTÁN

Az eddigiek alapján, bár adataink sok helyütt hiányosak, vázlatosan megrajzolható Isztolni Belgrád képe. A város élt és működött ebben a nehéz időszakban is, bár a fejlődés lehetőségeit nemcsak az ezt kevéssé elősegítő oszmán államszervezet, hanem állandó bizonytalanságot okozó, határ menti fekvése is korlátozta. Ugyanakkor azonban éppen ez utóbbi segítette elő az élénk kereskedelmi kapcsolatok fenntartását, és egyben továbbra is jelentős vámbevételeket hozott a mindenkori vezetésnek. Az itt állomásozó, jelentékeny számú helyőrség megbízható fogyasztónak számíthatott. Az építési alapítványokból kitűnik, hogy nemcsak az itt élő szandzsákbégek, hanem gyakran a budai pasák is gondoltak az infrastruktúra és a kulturális élet fejlesztésére, nem kizárólag a védművek karbantartásával törődtek.

Azért, hogy a rövid megszakítással 1543-tól 1688-ig tartó oszmán uralomnak éppolyan kevés nyoma maradt, mint a virágzó középkori városnak, a körülmények szerencsétlen összejátszását és a visszafoglalás utáni politikai felfogást egyaránt okolhatjuk. A katasztrofális következményekkel járó 1601-es és 1602-es ostromok után újra erőre kapó települést 1686-ban tűzvész sújtotta, mely a belvárosban és a falakon kívül egyaránt pusztított.[236] Bár a visszafoglalás már nem járt heves harcokkal – a császári csapatok ugyanis inkább a kiéheztetés taktikáját választották –, valószínűleg elég rossz állapotban találhatták az épületeket. A belvárosban 1688-ban 263 telket írtak össze, tekintet nélkül arra, hogy állt-e rajtuk valami, 1696-ban viszont csak 131 polgári házat jegyeztek föl, melynek többségét régi építésűnek *(antiqua structura turcica)* írták.[237] Az első néhány év tehát lázas munkával telt, az új lakók igyekeztek rendbe hozni a városukat. A lakosság ekkor, néhány visszamaradt „török" családtól eltekintve, főleg a környékről érkező magyarokból és német telepesekből állt, akik között állandóak voltak az összetűzések. Ezt Cheverelli városparancsnok magatartása is fokozta, ugyanis rész-

227 Siklósi 1990b, 39.
228 *Evlia* 1908, 48; Gerő 1977, 112.
229 Siklósi 1990b, 88; Siklósi 1999b, Abb. 3.
230 Siklósi 1990b, 40; Siklósi 1999b, Abb. 5.
231 Siklósi 1989b, 154.
232 Fitz–Császár–Papp 1966, 31; Gerő 1977, 113; Siklósi 1989b, 155; Sudár 2003, 250.
233 Siklósi 2013, 68–72.
234 Siklósi 1989b, 155–156.
235 *Evlia* 1908, 48; Siklósi 2010, 9.
236 Fitz–Császár–Papp 1966, 32.
237 Nagy 1972, 202.

ben saját indíttatásra, részben felsőbb utasítást követve egyértelműen a német és mindenekelőtt a katolikus polgárokat támogatta.[238] Ez a tendencia a Rákóczi-szabadságharc idején tetőzött, 1704-ben ugyanis a helybéli magyarok segítségével a kurucok néhány napra el tudták foglalni Székesfehérvárt. A császári csapatok azonban hamarosan visszaszerezték az uralmat, és egyrészt óvatosságból, másrészt bosszúból kitelepítették a magyarokat. A helyükre érkező német és rác telepeseknek a város ősi jelentősége nem sokat mondott, régi épületeit inkább csak kőbányának tekintették.[239] Bár Székesfehérvár új, a visszafoglalás utáni első prépostja, Barnabeis János még utalt a bazilika visszaépítésének tervére, ez a 17–18. századi Habsburg vallási és nemzetiségi politikába egyáltalán nem illett volna.[240] Hatalmas és valószínűleg lehetetlen vállalkozás lett volna visszaadni Székesfehérvár középkori fényét, az oszmán uralom építészeti maradványai pedig idegen, fölösleges elemmé váltak a városlakók új életében, így mindkettőből nagyon kevés maradt az újkorra. A település sikeres újjáéledése és 18. századi fellendülése viszont arra bizonyíték, hogy Géza fejedelem és I. (Szent) István jól választotta ki a település helyét, s így válhatott a koronázóvárosból szandzsákközpont, az utóbbiból pedig barokk püspöki székhely, majd végül modern iparváros.

IRODALOM

Adorján 2004 — Adorján Imre: Oszmán kori emlékek a székesfehérvári Szent Anna-kápolnában. *Alba Regia* 33. (2004) 55–62.

F. Antoni 1978 — F. Antoni Judit: Régészeti kutatások. *Alba Regia* 16. (1978) 383–385.

Balogh 1966 — Balogh Jolán: *A művészet Mátyás király udvarában* I–II. Budapest, 1966.

Bánki 1970 — Bánki Zsuzsanna: Régészeti kutatások. *Alba Regia* 11. (1970) 163–166.

Bánki 1971 — Bánki Zsuzsanna: Régészeti kutatások. *Alba Regia* 12. (1971) 280–285.

Bartos 2010 — Bartos György: További székesfehérvári reneszánsz kori emléktáblák. In: *Mátyás király és a székesfehérvári reneszánsz*. Szerk.: Kerny Terézia – Smohay András. A Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum Kiadványai 4. Székesfehérvár, 2010. 91–113.

Bartosiewicz 1983 — Bartosiewicz, László: Animal remains from a medieval cesspool. *Alba Regia* 20. (1983) 169–179.

Bartosiewicz 1997 — Bartosiewicz, László: A Székesfehérvár Bestiary: animal bones from the excavations of the medieval city walls. *Alba Regia* 26. (1997) 133–167.

Bartosiewicz–Greenfield 1992 — Bartosiewicz, László – Greenfield, Haskel J.: Zooarchaeology in Székesfehérvár: the Géza Square and Csók István Street sites. *ActaArchHung* 44. (1992) 389–413.

Biczó 2004 — Biczó Piroska: A prépostsági templom déli oldalán feltárt gótikus kápolna. In: *Magyar királyi és főrendi síremlékek. Gótikus, baldachinos síremlékek a középkori Magyarországon*. Szerk.: Deák Zoltán. Budapest, 2004. 49–59.

Biczó 2011 — Biczó, Piroska: Das königliche Marienstift zu Székesfehérvár im Lichte der neueren Grabungen. *ActaHAHung* 52. (2011) 5–29.

B. Bónis – Sz. Burger 1957 — B. Bónis Éva – Sz. Burger Alice: Leletmentő ásatások az 1955. évben. *ArchÉrt* 84. (1957) 82–90.

Buzás 2001 — Buzás Gergely: *Gótika és kora reneszánsz. Magyar építészet* 2. Budapest, 2001.

CD IV/1. — *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* IV/1. Studio et opera Georgii Fejér. Budae, 1829.

Degré 1972 — Degré Alajos: Székesfehérvár városi joga a középkorban. In: *Székesfehérvár évszázadai* II. *Középkor*. Szerk.: Kralovánszky Alán. Székesfehérvár, 1972. 143–149.

[238] Somkuti 1979, 9.
[239] Kovács 2009, 59.
[240] Fényi 1977, 130.

Dzselálzáde 1896 — *Dzselálzáde Musztafa: Az országok osztályai és az utak felsorolása.* Ford.: Thúry József. Török-magyarkori történelmi emlékek. Második osztály: írók. Török történetírók II. Budapest, 1896. 112–278.

Evlia 1908 — *Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai, 1664–1666.* Ford.: Karácsony Imre. Török-magyarkori történelmi emlékek. Második osztály: írók. Török történetírók IV. Budapest, 1908.

Farkas 1989 — Farkas Gábor: A török hódoltság krónikája Székesfehérváron és Fejér megyében. *Fejér Megyei Történeti Évkönyv* 19. (1989) 201–242.

Farkas–Siklósi 2009 — Farkas Zoltán (Siklósi Gyula kézirata alapján): A város topográfiai fejlődése a kezdetektől a török korig. In: *Székesfehérvár* 2009, 31–58.

Fehér 1982 — Fehér Géza: *A magyar történelem oszmán-török ábrázolásokon*. Budapest, 1982.

Feld–Siklósi 1989 — Feld István – Siklósi Gyula: Székesfehérvár, Kossuth u. 9–11. számú épületek kutatása. *Műemlékvédelem* 33. (1989) 207–214.

Fényi 1977 — Fényi Ottó: A székesfehérvári préposti residentia a XVII. században. In: *Székesfehérvár évszázadai* III. *Török kor.* Szerk.: Kralovánszky Alán. Székesfehérvár, 1977. 127–144.

Fitz 1955a — Fitz Jenő: *Székesfehérvár-Palotai utca. Ásatási napló, 1955. május 17–június 3.* SZIKM, Adattár, ltsz.: 552. Kézirat.

Fitz 1955b — Fitz Jenő: Kutatás középkori templom és temető után Székesfehérvárott a Palotavárosban. *Fejér Megyei Néplap* 1955. február 27.

Fitz 1956 — Fitz Jenő: *Török erődítések Fejér megyében* I. *Székesfehérvár.* Székesfehérvár, 1956.

Fitz 1957 — Fitz Jenő: *Székesfehérvár*. Budapest, 1957.

Fitz 1963–1964 — Fitz Jenő: Régészeti kutatások. *Alba Regia* 4–5. (1963–1964) 172–176.

Fitz 2003 — Fitz Jenő: *Gorsium-Herculia.* A Szent István Király Múzeum Közleményei. Ser. B. No. 53. Székesfehérvár, 2003.

Fitz–Császár–Papp 1966 — Fitz Jenő – Császár László – Papp Imre: *Székesfehérvár.* Budapest, 1966.

Fügedi 1961 — Fügedi Erik: Középkori magyar városprivilégiumok. *TBM* 14. (1961) 17–107.

Fügedi 1967 — Fügedi Erik: Székesfehérvár korai története a város alaprajzában. In: *Székesfehérvár évszázadai* I. *Az államalapítás kora*. Szerk.: Kralovánszky Alán. Székesfehérvár, 1967. 27–34.

Gaál 2005 — Gaál Attila: Kínai porcelánok és utánzataik, valamint üveg karperecek a Jenipalánki török palánkvárból. *WMMÉ* 27. (2005) 205–258.

Gerelyes 1985 — Gerelyes Ibolya: Adatok a tabáni török díszkerámia keltezéséhez és etnikai hátteréhez. *FolArch* 36. (1985) 223–247.

Gerelyes 1987 — Gerelyes Ibolya: Török kerámia a visegrádi Alsóvárból. *CommArchHung* 1987. 167–176.

Gerelyes 1990 — Gerelyes, Ibolya: Die Balkanenverbindungen der türkischen Keramik von der Budaer Burg. *ActaArchHung* 42. (1990) 269–285.

Gerelyes 1991 — Gerelyes Ibolya: Török leletegyüttesek a budai várpalotából (1972–1981). *TBM* 23. (1991) 21–75.

Gerelyes–Feld 1986 — Gerelyes Ibolya – Feld István: Hódoltság kori leletegyüttesek az ozorai várkastélyból. *CommArchHung* 1986. 141–186.

Gerő 1977 — Gerő Győző: Isztolni Belgrád építészeti emlékei. In: *Székesfehérvár évszázadai* III. *Török kor.* Szerk.: Kralovánszky Alán. Székesfehérvár, 1977. 105–126.

Gerő 1980 — Gerő Győző: *Az oszmán-török építészet Magyarországon (dzsámik, türbék, fürdők).* Budapest, 1980.

Glaser 1929–1930 — Glaser Lajos: A Dunántúl középkori úthálózata. *Századok* 63–64. (1929–1930) 138–167, 257–285.

Györffy 1972 — Györffy György: A székesfehérvári latinok betelepülésének kérdése. In: *Székesfehérvár évszázadai* II. *Középkor.* Szerk.: Kralovánszky Alán. Székesfehérvár, 1972. 37–44.

H. Gyürky 1986 — H. Gyürky Katalin: *Az üveg. Katalógus.* Budapest, 1986.

H. Gyürky 1991	H. Gyürky Katalin: *Üvegek a középkori Magyarországon*. Budapest, 1991.
P. Hartyányi – Nováki – Patay 1967–1968	P. Hartyányi Borbála – Nováki Gyula – Patay Árpád: Növényi mag- és terméslelet ek Magyarországon az újkőkortól a XVIII. századig. *MMMK* 1967–1968. 5–84.
P. Hartyányi – Nováki 1975	P. Hartyányi, Borbála – Nováki, Gyula: Samen- und Fruchtfunde in Ungarn von der Neusteinzeit bis zum 18. Jahrhundert. *Agrártörténeti Szemle* (Supplementum) 17. (1975) 1–88.
Hatházi–Kovács 1996	Hatházi Gábor – Kovács Gyöngyi: *A váli gótikus templomtorony. Adatok Vál 14–17. századi történetéhez*. A Szent István Király Múzeum Közleményei Ser. B No. 6. Székesfehérvár, 1996.
Hegyi 1989	Hegyi Klára: Székesfehérvár a török korban. *História Klub Füzetek* 5. (1989) 3–24.
Hegyi 2007	Hegyi Klára: *A török hódoltság várai és várkatonasága* I–III. Budapest, 2007.
Holl 1994–1995	Holl Imre: A középkori késes mesterség. *ArchÉrt* 121–122. (1994–1995) 159–188.
Holl 2005	Holl, Imre: *Fundkomplexe des 15.–17. Jahrhunderts aus dem Burgpalast von Buda*. VAH 17. Budapest, 2005.
Jankovics 2007	Jankovics Norbert: Árpád-kori templom a székesfehérvári Rózsa utcában. *ArchÉrt* 132. (2007) 187–217.
Jenei 1971	Jenei Károly: Székesfehérvár körülzárása és visszafoglalása 1688-ban. *Fejér Megyei Történeti Évkönyv* 5. (1971) 7–26.
Kolláth 2010	Kolláth Ágnes: *Kora újkori kerámia leletegyüttesek Székesfehérvár területéről.* Szakdolgozat, ELTE Bölcsészettudományi Kar. Kézirat. Budapest, 2010.
Komjáthyné Kremnicsán 1989	Komjáthyné Kremnicsán Ilona: Székesfehérvár, volt Megyeházának – Csók István utca 17. sz. – helyreállításáról. *Műemlékvédelem* 33. (1989) 172–183.
Kovács E. 2003	Kovács Eszter: A budai ferences kolostor a török korban. *TBM* 31. (2003) 241–262.
Kovács Gy. 2003a	Kovács, Gyöngyi: Some possible directions for research into Ottoman-era archaeological finds in Hungary. In: *Archaeology of the Ottoman Period in Hungary.* Eds: Gerelyes, Ibolya – Kovács, Gyöngyi. Opuscula Hungarica 3. Budapest, 2003. 257–266.
Kovács Gy. 2003b	Kovács Gyöngyi: Jegyzetek a kanizsai vár 16–17. századi kerámialeleteihez. *Zalai Múzeum* 12. (2003) 155–176.
Kovács 2009	Kovács Péter: Székesfehérvár a 18. században. In: *Magyarország műemlékei. Székesfehérvár.* Szerk.: Entz Géza Antal. Budapest, 2009. 59–63.
Kralovánszky 1967	Kralovánszky Alán: *Jelentés a Székesfehérvár, Palotai út 5. alatti leletmentésről*. 1967. XI. 14. SZIKM, Adattár, ltsz.: 763. Kézirat.
Kresz 1960	Kresz Mária: Fazekas, korsós, tálas. Néhány szempont fazekasközpontjaink kutatásához és összehasonlításához. *Ethnographia* 71. (1960) 296–379.
Kubinyi 1972	Kubinyi András: Székesfehérvár középkori oklevéladása és pecsétei. In: *Székesfehérvár évszázadai* II. *Középkor.* Szerk.: Kralovánszky Alán. Székesfehérvár, 1972. 151–168.
Kubinyi 2004	Kubinyi András: Székesfehérvár helye a késő középkori Magyarország városhálózatában, valamint Fejér vármegye központi helyei között. In: *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére.* Szerk.: Erdei Gyöngyi – Nagy Balázs. Budapest, 2004. 277–284.
Lauschmann 1993	Lauschmann Gyula: *Székesfehérvár története* I. *A honfoglalástól a török kiűzéséig (895–1688).* Közlemények Székesfehérvár város történetéből. Székesfehérvár, 1993.
Lővei 1989	Lővei Pál: Lakóházak kutatása Székesfehérvár belvárosában. *Műemlékvédelem* 33. (1989) 165–171.
Lővei 1990	Lővei, Pál: Erforschung von Wohnhäusern in der Innenstadt von Stuhlweissenburg. *Alba Regia* 24. (1990) 73–81.
Magyar 2003	Magyar Károly: A budavári Szent György tér és környékének kiépülése. Történeti vázlat 1526-tól napjainkig. *TBM* 31. (2003) 43–126.

Marosi et al. 1937 — Marosi Arnold – Bartucz Lajos – Joachim József – Kiss Dezső: A székesfehérvári bazilika feltárása. *Székesfehérvári Szemle. Dolgozatok Székesfehérvár és Fejér megye életéből* 1937/1–2. 2–18.

Nagy 1972 — Nagy Lajos: Székesfehérvár későközépkori topográfiája. In: *Székesfehérvár évszázadai* II. *Középkor*. Szerk.: Kralovánszky Alán. Székesfehérvár, 1972. 199–214.

Papp 2008 — Papp Szilárd: Mátyás egyházpolitikájának építészeti emlékei. In: *Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban, 1458–1490*. Kiállítási katalógus – Budapesti Történeti Múzeum. Szerk.: Farbaky Péter – Spekner Enikő – Szende Katalin – Végh András. Budapest, 2008. 408–412.

Rázsó 1977 — Rázsó Gyula: Székesfehérvár hadászati jelentősége a török hódoltság korában. Az 1601. és az 1688. évi ostrom. In: *Székesfehérvár évszázadai* III. *Török kor*. Szerk.: Kralovánszky Alán. Székesfehérvár, 1977. 145–158.

Siklósi 1982 — Siklósi Gyula: *Török konyha Isztolni Belgrád belvárosából*. Székesfehérvár, 1982.

Siklósi 1983 — Siklósi, Gyula: Dreihausener Pokal von Székesfehérvár. *Alba Regia* 20. (1983) 153–168.

Siklósi 1989a — Siklósi Gyula: A török hódoltság emlékei Székesfehérvárott. *Fejér Megyei Történeti Évkönyv* 19. (1989) 27–38.

Siklósi 1989b — Siklósi Gyula: A székesfehérvári Güzeldzse Rüsztem pasa fürdő. *Műemlékvédelem* 33. (1989) 154–159.

Siklósi 1990a — Siklósi Gyula: A székesfehérvári korai és későbbi királyi vár, illetve palota. In: *Várak a 13. században. Castrum Bene 1989*. Szerk.: Horváth László. Gyöngyös, 1990. 104–120.

Siklósi 1990b — Siklósi Gyula: *Adattár Székesfehérvár középkori és törökkori építészetéről*. Székesfehérvár, 1990.

Siklósi 1993 — Siklósi Gyula: A székesfehérvári Szent Anna-kápolna környékén folytatott régészeti kutatások eredményei. *ArchÉrt* 120. (1993) 71–84.

Siklósi 1995 — Siklósi, Gyula: Die ethnischen Verhältnisse im mittelalterlichen Székesfehérvár bis zum Ende der Türkenherrschaft. *ActaArchHung* 47. (1995) 295–303.

Siklósi 1999a — Siklósi Gyula: *Székesfehérvár-Palotai kapu (Szuret kapu, Alsóvárosi kapu, Rác kapu).* A Szent István Király Múzeum Közleményei Ser. A. No. 36. Székesfehérvár, 1999.

Siklósi 1999b — Siklósi, Gyula: *Die mittelalterlichen Wehranlagen, Burg- und Stadtmauern von Székesfehérvár.* VAH 12. Budapest, 1999.

Siklósi 2000 — Siklósi, Gyula: Häuser im mittelalterlichen Székesfehérvár. In: *Mittelalterliche Häuser und Strassen in Mitteleuropa*. Hrsg.: Font, Márta – G. Sándor, Mária. VAH 9. Budapest–Pécs, 2000. 161–174.

Siklósi 2002 — Siklósi Gyula: Hadi események és erődítési munkálatok Székesfehérvárott a 16–17. században. In: *A hódoltság régészeti kutatása.* Szerk.: Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi. Opuscula Hungarica 3. Budapest, 2002. 83–90.

Siklósi 2003 — Siklósi, Gyula: Military events and fortification work at Székesfehérvár in the sixteenth and seventeenth centuries. In: *Archaeology of the Ottoman Period in Hungary.* Eds: Gerelyes, Ibolya – Kovács, Gyöngyi. Opuscula Hungarica 3. Budapest, 2003. 89–96.

Siklósi 2004a — Siklósi Gyula: Székesfehérvár. In: Altmann Julianna – Biczó Piroska – Buzás Gergely – Horváth István – Kovács Annamária – Siklósi Gyula – Végh András: *Medium Regni. Középkori magyar királyi székhelyek*. Debrecen, 2004. 41–64.

Siklósi 2004b — Siklósi, Gyula: Stadtgrundriß und Häuser im mittelalterlichen Székesfehérvár. In: *Hausbau und Bauforschung in Ungarn*. Hrsg.: Feld, István – Klein, Ulrich. Jahrbuch für Hausforschung 44. Marburg, 2004. 45–94.

Siklósi 2008 — Siklósi Gyula: A Székesfehérvár, Csók I. u. (Megyeház u.) 17. régészeti feltárása. *Alba Regia* 37. (2008) 197–206.

Siklósi 2010 — Siklósi, Gyula: Berufe und ihre Territoriale Verteilung im mittelalterlichen Székesfehérvár. *Alba Regia* 39. (2010) 7–68.

Siklósi 2013 — Siklósi Gyula: *A törökkori Székesfehérvár*. Székesfehérvár, 2013.

Sinkovics 1977 — Sinkovics István: Székesfehérvár a török támadás előestéjén. In: *Székesfehérvár évszázadai* III. *Török kor*. Szerk.: Kralovánszky Alán. Székesfehérvár, 1977. 15–48.

Somkuti 1979 — Somkuti Éva: Székesfehérvár betelepítése a XVII. század fordulóján (1688–1703). In: *Székesfehérvár évszázadai* IV. Szerk.: Kralovánszky Alán. Székesfehérvár, 1979. 7–26.

Stibrányi 2007 — Stibrányi Máté: A Sárvíz középkori településhálózatának vázlata, avagy a templom és a hozzá vezető út. *Alba Regia* 36. (2007) 189–202.

Sudár 2003 — Sudár Balázs: Török fürdők a hódoltságban. *Történelmi Szemle* 44/3–4. (2003) 213–263.

Sudár 2014 — Sudár Balázs: *Dzsámik és mecsetek a hódolt Magyarországon*. Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak. Budapest, 2014.

Székely 1972 — Székely György: A székesfehérvári latinok és a vallonok a középkori Magyarországon. In: *Székesfehérvár évszázadai* II. *Középkor*. Szerk.: Kralovánszky Alán. Székesfehérvár, 1972. 45–82.

Székesfehérvár 2009 — *Székesfehérvár. Magyarország műemlékei*. Szerk.: Entz Géza Antal. Budapest, 2009.

Szinán 1896 — *Szinán csausz: Az 1543. évi hadjárat története*. Ford.: Thúry József. Török-magyarkori történelmi emlékek. Második osztály: írók. Török történetírók II. Budapest, 1896. 279–369.

Terei et al. 2011 — Terei György – Nováki Gyula – Mráv Zsolt – Feld István – Sárközy Sebestyén: *Fejér megye várai az őskortól a kuruc korig.* Magyarország várainak topográfiája 3. Budapest, 2011.

Thúry 1892 — Thúry József: Pecsevi viszonya a magyar történetíráshoz. Második közlemény. *Századok* 26. (1892) 476–488.

Tóth 2009 — Tóth Zoltán: Székesfehérvár településének 19–20. századi belterületi történeti rétegei és külvárosi lakóépítkezése. In: *Magyarország műemlékei. Székesfehérvár*. Szerk.: Entz Géza Antal. Budapest, 2009. 64–86.

Vass 1973 — Vass Előd: Székesfehérvár (Istulni Belgrád) XVI. századi török forrásai. *Fejér Megyei Történeti Évkönyv* 7. (1973) 275–298.

Vass 1989 — Vass Előd: Források a székesfehérvári szandzsák történetéhez 1543–1688. *Fejér Megyei Történeti Évkönyv* 19. (1989) 69–200.

Wathay 1976 — *Wathay Ferenc énekes könyve*. Hasonmás kiadás. Szerk.: Katona Tamás. Budapest, 1976.

Wathay 1999 — *Wathay Ferenc összes műve*. Gépeskönyv. Szerk.: Tóth Csilla – Tóth Tünde. Budapest–Zalaegerszeg, 1999. (http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/wathay/tart.htm. Letöltés: 2013. 01. 30.)

Wicker 2008 — Wicker Erika: *Rácok és vlahok a hódoltságkori Észak-Bácskában*. Kecskemét, 2008.

Zsoldos 2010 — Zsoldos Attila: Korai vármegyéink az újabb történeti kutatások fényében. *Castrum* 11. (2010/1) 5–13.

FROM CORONATION TOWN TO SANJAK CENTRE. SZÉKESFEHÉRVÁR IN THE EARLY MODERN AGE

Ágnes Kolláth

In the medieval period, Székesfehérvár was not just the coronation town of Hungary's kings (and often their burial place, too), but also one of the main economic and commercial hubs in the central part of the country. Additionally, it supplied important administrative functions, and played an important role in the cultural life of the kingdom.

The town was situated in a marshy area, which greatly affected its development and in time limited its growth. Outside its central part, namely the walled Inner Town, other quarters came into being. On the dry land to the west were the Sziget suburb *(Nova civitas)*, the villages of Ingovány and Szentkirályfölde, and the Cloister of the Virgin Mary, which belonged to the Order of St. John of Jerusalem. To the north of the Inner Town was a part called the Outer Town *(Civitas exterior)*; this was later known as the Buda suburb. To the south lay another suburb, strung out along a road leading across the marshes.

The townscape was dominated by the monumental Provostal Church of the Virgin Mary (Royal Basilica) founded by King Stephen the Saint (r. 1000–1038). The building was greatly enlarged under King Matthias Corvinus (r. 1458–1490). The town walls, too, were repaired at this time, and probably modernised to some degree, although they failed to protect the inhabitants. Székesfehérvár was first captured in 1490, by the forces of the Emperor Maximilian I (r. 1486–1519) during the struggles for the throne of Hungary which followed the death of King Matthias. In 1543, when Sultan Süleyman I (1520–1566) launched a campaign to capture larger settlements in Transdanubia, the local commander, György Varkocs, tried in vain to prepare the town's defences: the burghers' treachery sent him to a hero's death and condemned the town to Ottoman occupation. After failed attempts in 1593, 1598, and 1599, Habsburg forces succeeded in recapturing Székesfehérvár in 1601; they held it for less than a year. Possession of the town was considered crucial for strategic reasons as it stood at the meeting point of important roads (Vienna–Istanbul; Buda–Rome). Although the Austrian commanders Gottfried von Starhemberg and later Giovanni Marco Isolano immediately began modernising and strengthening the town's defences, in 1602 it fell again to the Ottomans. Székesfehérvár suffered huge damage during the sieges of 1601 and 1602. Gunpowder stored in the south-western tower of the Royal Basilica exploded, causing almost the entire edifice to collapse: only the north nave remained. The suburbs to the north and south of the town both were utterly destroyed. After this, all was relatively peaceful until 1686, when, after the capture of Buda, Christian forces blockaded the town, slowly starving it into surrender two years later. The town was then resettled, by Hungarians, Germans, and Serbs.

There is abundant source material, both written and pictorial, on the different periods in the 142-year-long Ottoman occupation of Székesfehérvár. The 1543 siege of the town and its capture by the Ottomans were recorded on both sides. Of especial interest are the works of the sultan's court chroniclers – the chiaus Sinan, Celalzade Mustafa, Matrakçı Nasuh, and Arifi – who celebrated the taking of Székesfehérvár as a great victory. Famously painstaking and highly centralised, the Ottoman administration in the 16th century has left behind a wealth of military and civilian documents, such as tax, real estate and personal property registers; soldiers' and officials' payrolls; and probate inventories. Many are accessible in Hungarian also. However, in the 17th century, owing to internal crisis and the decentralisation of the Ottoman Empire, detailed documentation of this type was no longer produced; indeed, hardly anything of the kind has come down to us from then. As to the turn of the 17th-century, Christian sources on the Fifteen Years' War offer much information. The epic poem *Székesfejérvár veszéséről való história* ['History of the Fall of Székesfehérvár'] is of particular interest; it was written by Ferenc Wathay, deputy commander of the castle in 1601–1602. The Turkish traveller Evliya Çelebi visited the town in 1664 and bequeathed us a detailed description of it. Finally, the last important group of sources consists of surveys and documents prepared in the decades following the recapture of the town.

Our knowledge of Székesfehérvár in the Early Modern Age derives from these sources and from archaeological finds. The town's name, which means 'Royal White Castle' in Hungarian, was changed to Istolni Belgrade, i.e. 'Upper White Castle'. It became the centre of one of the sanjaks of the vilayet of Buda.

It was headed by a sanjakbey, and we also have data on other civilian and military officials working in the town.

As for the defences, the Turks endeavoured to maintain and repair them continuously. They completed the bastions that had been begun in 1601 to Italian-type ground plans. Also, they rebuilt the northern gate, the Buda Gate, which to this day determines the line of the main street. Furthermore, they constructed additional towers and reinforced the castle walls by piling earth against them on the inside, to help them withstand cannon fire. To the east of the town, on what is today Öreghegy, the Ottomans built two smaller fortified outposts, the Pasha Kara Murteza Tower and the Hadji Mustafa Tower, at the best vantage points there.

The garrison, which was numerically significant at first but smaller later on as Ottoman control of the area increased, consisted of a variety of units. Porte Janissaries, *müstakhfiz*es, *azab*s, *reis*es, and marauders served as foot-soldiers, while *ulufedzhi*s and sipahis (with the retinues of the last mentioned) comprised the cavalry. Army payrolls also show the presence of artillerymen, artisans, and even musicians. It can be proved that one third, sometimes even two thirds, of the soldiers came from the Balkan Peninsula; many were Christians or persons who had newly converted to Islam.

The same was true of the majority of the civilians, even though throughout the period we have data on Hungarian inhabitants and, sporadically, on Jewish and Gypsy minorities also. The Balkan character of the town was manifest in its material culture, too, in its types of pottery (baking platters, baking lids, reduction-fired jugs, sgraffito-decorated footed bowls), in its glass artefacts (bead necklaces, bracelets), and in its characteristic metal vessels. However, the influence of the Hungarian-inhabited settlements nearby can be demonstrated from beginning to end, e.g. in ceramic vessels.

Despite its uncertain position in a border area, Székesfehérvár managed to preserve its economic strength and, it seems, continued to serve as centre for trade. Its economic prowess is shown not only by surviving documents, but also by archaeological finds indicative of manufacturing activity. A furnace for melting bronze, numerous West European melting pots, and metal waste made ready for reprocessing have been discovered in the town, these indicate metalworking, while faulty pots prove ceramics output. Trade routes can be reconstructed in the light of the artefacts imported. Knives, glass vessels, and probably some types of ceramic vessels came from Western Europe. Faience artefacts arrived from the central areas of the Ottoman Empire, while porcelain came from China.

Not only artefacts for everyday use, but the townscape, too, also took on an Oriental look. While only one house standing today (Megyeház utca 17.) is known to date from the Ottoman period, much valuable data has come from Ottoman artefacts found in the numerous storage pits and refuse pits that have been excavated.

Ten Friday mosques (djami mosques) and mosques are known by name. However, only a small part of just one perhaps (the Palota Friday Mosque) has been uncovered, hence the many debates regarding their identification. Parts of Turkish inscriptions and murals have been found in today's Chapel of St. Anne; analysis of them suggests that the Gothic chapel building may have been used as a prayer house by the members of the Bektashi order of dervishes.

Ottoman burial grounds were sited along the roads leading out of the town (Szeder utca, Zámolyi út, Széna tér). Although so far only small sections of them have been explored, characteristic headstones with a turban carved at the top often come to light.

Three bath houses are known from pictorial representations; one of them, often called the Pasha Güzelde Rüstem Bath House, at Jókai utca 2, has been uncovered. They were all steam bath houses (*hammam*s), since there were no hot springs in the area suitable for supplying thermal bath houses (*ilidze*s). In addition, we have data on schools, dervish cloisters, a beer house, a kiosk, and drinking fountains. It is clear from the above that during the Early Modern Age, too, Székesfehérvár was a viable, flourishing town. The relative lack of Ottoman remains today (the murals in the Chapel of St. Anne, the remains of a bath house, and a few sections of those town walls still in existence) is due on the one hand to the great conflagration which devastated the town in 1686 and left hardly anything for the new inhabitants. On the other hand, medieval remains may not have meant much to these new arrivals, who, moreover, probably saw the evidence of Ottoman rule as alien and wanted to destroy it. Therefore, the stones of Székesfehérvár's medieval and Ottoman-era buildings can be found mostly in the walls of the baroque houses of the Inner Town.

A KIRÁLY ÚJ PALOTÁJA. MEGJEGYZÉSEK A KORA 13. SZÁZADI ÓBUDAI REZIDENCIA MŰVÉSZETTÖRTÉNETI HELYÉHEZ

Havasi Krisztina

„…mire való a vita a dátumok, olykor csak egy évtizednyi datálási eltolódások miatt? A művészettörténeti kutatás ugyan már régen öncéllá fokozta tárgyainak ezt a kronologikus megszámozgatását, s gyakran egyáltalán nem kérdez rá, mondanak-e valamit történelmileg ezek a számjátékok. Ezért minden esetben meg kell kísérelnünk, hogy számot adjunk a datálás indokairól."[1]

Valamivel több mint egy évtizede kezdődött el az óbudai királyi, utóbb királynéi palota kőfaragványainak feldolgozása. Másfél évre rá nagyjából elkészült az épület ma ismert kőfaragványait dokumentáló – azóta is kéziratos, ám időközben szerencsésen újabb leletekkel bővülő – katalógus, majd több év késéssel e feldolgozás első eredményeiről szóló rövid beszámoló is megjelent.[2] Ezen belül a művészettörténeti, építéstörténeti kérdések főleg a hajdani királyi palota építésének koráról és művészettörténeti helyéről – a 13. századi épület elrendezéséről, kialakításáról, ornamentikájáról – tanúskodó emlékanyag köré csoportosultak. Ez az első beszámoló főként a kőfaragványok „kézbevétele", a töredékek és az *in situ* maradványok összevetése, valamint a rájuk, s történetükre vonatkozó dokumentumok áttekintése során szerzett ismeretek bemutatására, az emlékanyag belső összefüggéseinek elemzésére fókuszált. De azon művészettörténeti megfontolások, amelyek mentén tíz éve ezen óbudai építkezés II. András (1205–1235) uralkodásának első évtizedeire való datálása, valamint többek között az esztergomiakkal (Szent István protomártír templom) és részben a kalocsaiakkal (újjáépülő székesegyház) való stíluskapcsolata, párhuzamossága felmerült, bővebb kifejtése elmaradt.[3] Mindez ugyan itt és most sem lesz pótolható – a téma átfogó, monografikus feldolgozást

* A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatói Ösztöndíja, valamint a DAAD posztdoktori ösztöndíja (München, Zentralinstitut für Kunstgeschichte) támogatásával készült.

1 Sauerländer 1989, 245. A német nyelvű idézet: „Aber, so mag am Ende fragen, was soll solcher streit um Daten, um Datierungsverschiebungen von zuweilen nur einem Jahrzent? Es ist ja nicht zu bestreiten, daß die kunstwissenschaftliche Forchung dieses Geschäft des chronologischen Numerierens ihrer Objekte längst zum Selbstzweck erhoben hat, und die Rückfrage nach der historische Aussagekraft solcher Zahlenspiele oft gar nicht mehr stellt. So muß man in jedem Einzelfall versuchen, Rechenschaft über die Gründe für das Datieren zu legen." Sauerländer 1979, 237. Újraközölve: Sauerländer 2000, 593–711.

2 A BTM középkori kőtárában őrzött kőfaragványok és *in situ* maradványok feldolgozása az MTA Régészeti Intézetének *Medium Regni – királyi központok a középkori Magyarországon* című NKFP-programja (vezető kutató: Benkő Elek) keretében kezdődhetett meg 2003-ban. Az emlék régészeti feldolgozását Altmann Júlia és Kárpáti Zoltán végezték. A katalogizálással összefüggésben nyílt lehetőség a faragványegyüttes rajzi (Plajner Borbála, Havasi Krisztina) és fényképes (Tihanyi Bence) dokumentálásra is, lásd: Havasi 2006, 221–252. [A több mint két évig elfekvő kézirat végső, szerzői korrektúrájára nem nyílt mód, így sajnos néhány értelmet zavaró szerkesztői beszúrás (az egyes bekezdések eufemisztikus módon fejezetekké alakultak) és átírás is belekerült, ugyanakkor gépelési hibák maradtak a szövegben.]

3 Egy, a 13. századi építkezéssel gyakorta kapcsolatba hozott történeti forrásokat, adatokat (különös tekintettel 1235-re), s velük kapcsolatos problémákat áttekintő rövid írást leszámítva, lásd: Havasi 2009a. Örvendetes viszont, hogy az emlék ezzel együtt is kezd beépülni a II. András kori (1205–1235) magyarországi művészet legújabb képébe, lásd: Takács et al. 2011; Marosi 2013, 123. Kőfaragványokat publikál az említetett feldolgozás nyomán, az ott leírt datálásra, történeti és művészettörténeti kontextusra vonatkozó reflexió nélkül: Rostás 2008. A kérdéskörhöz történeti szempontból alapvető Spekner Enikő doktori disszertációja és ezt követő legújabb kutatásai: Spekner 2010; Spekner 2012.

igényel –, az alábbiakban (a kutatás meglátásainak áttekintése mellett) mégis megpróbálom megvilágítani e stiláris összefüggések és a művészettörténeti „háttér" néhány elemét.[4]

TÖRTÉNETI FORRÁSOK

Az ország közepén, a térség egyik legfontosabb dunai átkelőhelye mellett fekvő Óbuda mint helyszín a 12. század végétől, 13. század legelejétől – Esztergom és Fehérvár mellett – kitüntetett szerepet kezdett játszani a királyi udvar életében. A késő római legiós tábor maradványainak környezetében, antik romokon kialakult Árpád-kori *civitas* korai magja a rév – a mai Árpád híd budai hídfőjének – északi oldalán (a jelenlegi Fő téren) állott, 11. századi eredetű, királyi alapítású prépostság köré szerveződött.[5] A római maradványokra települt társaskáptalan Szent Péternek szentelt templomán – faragványtöredékeinek tanúsága szerint – a 12. század első felében jelentős építkezés zajlott. Ennek egyik legjobban megragadható eleme az a valaha bizonyára a templom szentélyrészét kitüntető, gazdag ornamentikával és domborműves jelenetekkel ékes, talán megemelt szintű főszentéllyel (altemplommal?) is összefüggő belsőépítészeti alkotás (kórus- és/vagy szentélyrekesztő), amelynek Somogyvárral és Esztergommal is érintkező, végső soron észak-itáliai (milánói) eredetű stílusa a 12. század derekára vall.[6] Megjegyzendő, hogy a régészeti kutatások csiszolt, vörösmárvány (?) lapokkal burkolt padlózat maradványait tárták fel a templom hosszházának középső és nyugatabbi szakaszain; más probléma, hogy ez miképp viszonyul a 12. századi épület (belső) szintadataihoz/járószintjeihez, valamint e korszakon belüli építkezéssekkel megragadható-e a kapcsolata?[7]

Ez az ekkoriban még antik épületmaradványokkal, a pannóniai ókor fennálló, s többrétűen „birtokba vett" emlékeivel gazdagon átszőtt város, Attila király városa, Etzilburg a 12. század végétől egyre gyakrabban tűnt fel a forrásokban és kortárs irodalmi művekben – az utóbbiakban természetesen fiktív értelemben – mint uralkodói székhely, így például a Duna-vidék tőlünk nyugatabbra fekvő udvarainak kultúrájával szorosan összefüggő *Nibelungenlied*nek vagy Anonymus *Gesta Hungarorum*ának a lapjain.[8] A történeti források sorát Lübecki Arnold krónikája nyitja, miszerint az 1189-ben keresztes hadaival Magyarországon átvonuló I. Barbarossa Frigyes császárt (1152–1190) III. Béla (1172–1196) az esztergomi fogadtatás után „Attila király városába" és környékére vitte vadászni. Körülbelül ugyanettől az időszaktól adatolható a királyi udvar/kancellária és a budai káptalan közötti viszony szorosabbra fűződése, többek között Adorján budai prépost (1185–1186 között) is kancellári tisztet töltött be III. Béla udvarában.[9] A hangsúlyeltolódás kezdetének egyik további,

[4] Mindezek az óbudai palota esetében is egy komplex, az épület korszakait és emlékanyagát történeti, régészeti, művészettörténeti szempontból áttekintő kötet keretében lennének megvalósíthatóak, ám ilyesmire egyhamar nincs kilátás. A jelen tanulmány alapjául szolgáló előadás elhangzott 2011. október 15-én, a *II. András és Székesfehérvár* című konferencián. A konferencia kötetét lásd: *II. András* 2012. Az óbudai együttes maradványainak, régészeti feltárásainak, kutatásainak ismertetéséhez: Havasi 2006; Havasi 2013.

[5] Míg a Szent Péternek szentelt társaskáptalan alapítását a magyar krónikás hagyomány István királynak, addig Anonymus Gallus 1112 táján keletkezett krónikája Péter királynak (1038–1041/1044–1046) tulajdonította. Bizonyos, hogy II. Géza király (1141–1161) 1148-ban – többek között Szent László király (1077–1095) által tett adományokra hivatkozva – megerősítette és kibővítette a prépostság adománylevelét. Gerevich 1938, 46, 118; *Árpád-kori kőfaragványok* 1978, 129–133, Kat. 53–58. (Marosi E.); Tóth 2010, 85–91.

[6] A fekvő téglány alakú lapokat kitöltő széles vakárkádokba [„Ábrahám és a három angyal"] félköríves mezőbe [„Tabáni Krisztus"] foglalt figurális, domborműves jelenetek, az árkádokon túli „világot", s a mindezeket egybefogó keretművet ornamentális, állatküzdelmekkel átszőtt, sűrű, palmettás-indás ornamentika töltötte ki. Tóth 2010, 85–91.

[7] Altmann–Bertalanné–Kárpáti 2003, 39–62, 1–2. kép. A burkolatok kérdése viszont nem világos, ugyanis a vonatkozó szövegrész (Altmann–Bertalanné–Kárpáti 2003, 40.) az ábrával ellentétben kőlapokkal burkolt padlóról szól. Továbbá az északi mellékhajó keleti végén, a „sekrestyének" nevezett helyiség területén is megfoghatók voltak a vörösmárvány padlóburkolat és a fektetőhabarcs nyomai (Altmann–Bertalanné–Kárpáti 2003, 44, 31. kép). Viszont ezt és ennek szintadatait nem jelzi az összesítő alaprajz, pedig érdekes lenne, ugyanis ennek pusztulásáról komolyabb égésréteg és átégett felületek tanúskodtak.

[8] E források legújabb elemzése Óbudával kapcsolatban (további hivatkozásokkal a történeti irodalomra): Spekner 2012, 103–106; Havasi 2009a, 163–164.

[9] Kumorovitz 1971, 38; Györffy 1973, 273; Spekner 2012, 103–110. A 12. század végén, 13. század első felében kancellári (Adorján: 1185–1186) és alkancellári (Koptipanus: 1221, Benedek: 1238–1240) tisztet betöltő budai prépostok adatait lásd: Zsoldos 2011, 107, 110.

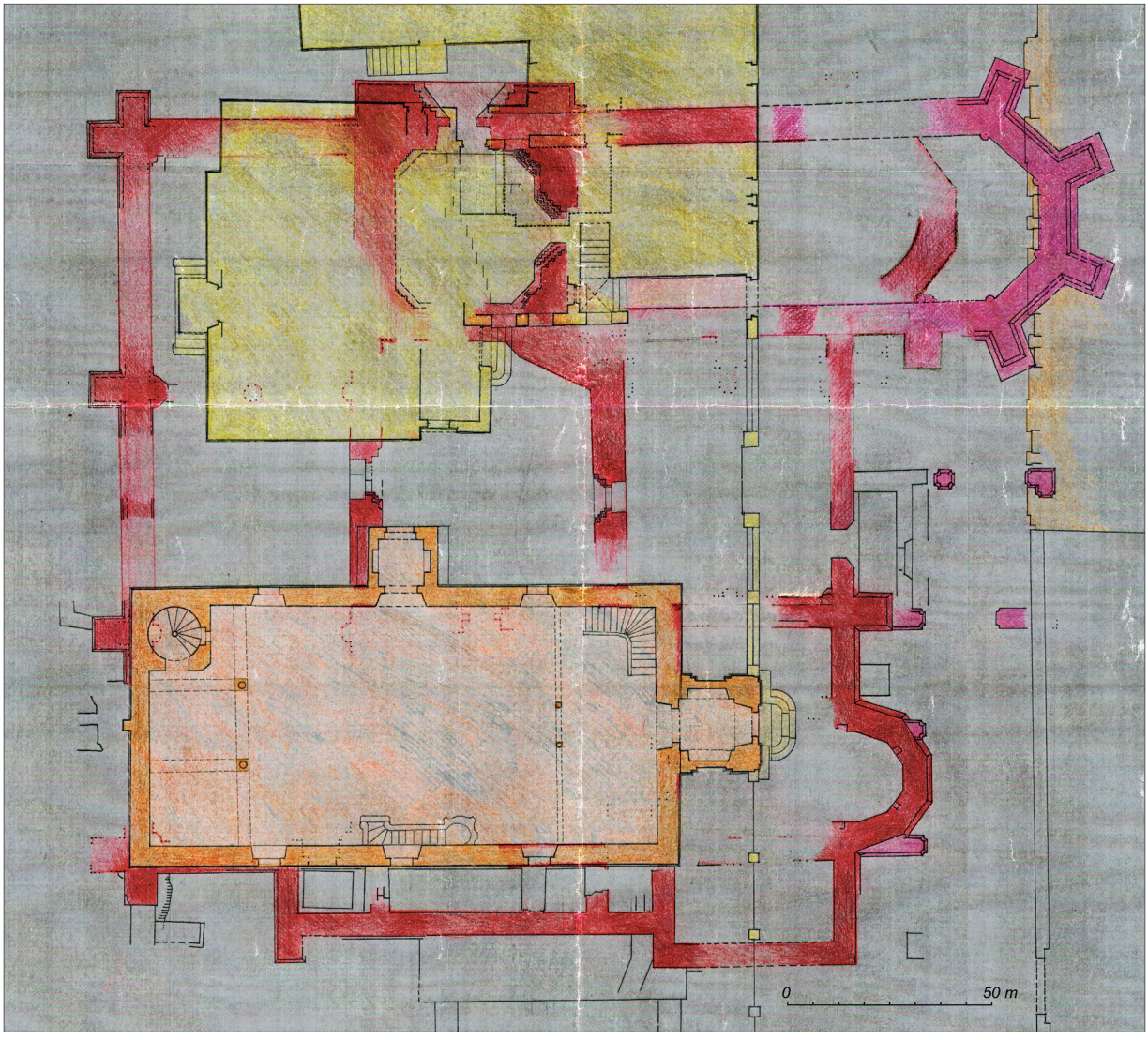

1. ábra. Óbuda, a királyi, utóbb királynéi palota periodizált alaprajza (a várfalak nélkül). Az összesítő alaprajzot Várnai Dezső készítette Gerevich László 1949–1951 között zajlott ásatásai során, kiegészítve az Altmann Júlia által a palotakápolna területén feltárt 13. századi falmaradványokkal, valamint a református templom falában 2006–2007-ben megfigyelt falmaradványokkal. Periodizáció: Havasi Krisztina. Jelölések: vörös: Árpád-kori épületmaradványok, 13. század első negyede; rózsaszín: 14. század dereka; okker: 18. század (református templom épülete); sárga: 1908–1909, a Kós Károly és Zrumeczky Dezső által tervezett református parókia épülete; szín nélkül: a Kálvin köz 1950 táján még meglévő, mára elbontott, 18–19. századi beépítése

Fig. 1. Óbuda, ground plan, with periodisation, of the king's, later the queen's, palace (without the castle walls). The summary ground plan was made by Dezső Várnai during the excavations conducted by László Gerevich between 1949 and 1951, with 13th-century wall remains uncovered by Júlia Altmann on the site of the palace chapel, and with wall remains observed in 2006–2007 in the walls of the Hungarian Reformed (Calvinist) church. Periodisation: Krisztina Havasi. Key: red: building remains from the Arpadian era, first quarter of the 13th century; pink: mid-14th century; ochre: 18th century (Hungarian Reformed church edifice); yellow: 1908–1909, manse designed by Károly Kós and Dezső Zrumeczky; no colour: 18th–19th-century structures along Kálvin köz still in existence around 1950, but since demolished

2. ábra. Óbuda, Kálvin köz. A királyi palota előcsarnokának 1908 novemberében feltárt maradványai nyugat felől. Archív felvétel, Forster Központ, Fotótár, poz. ltsz.: 4709
Fig. 2. Óbuda, Kálvin köz. Remains uncovered in November 1908 of the vestibule of the royal palace as seen from the west. Archive photograph, Forster Centre, Archive for Photographs, pos. inv. no. 4709

ám vitatható jele, hogy Imre király (1196–1204) 1198-ban, igaz csak részben, de lemondott az érsek javára esztergomi palotájáról.[10]

Óbuda az 1210-es évek elejétől nemcsak mint a király, II. András (1205–1235) egyik kedvelt tartózkodási helye, hanem – miként ezt Kumorovitz Lajos Bernát kutatásai kimutatták – egyre többször mint királyi kúria, székhely, az ország igazgatási központja jelenik meg a forrásokban. Rogerius *Carmen miserabile*jének híradása szerint a nagyböjti időszakot rendszeresen itt töltötte a király és udvara, s e szokás „kezdete" egy 1213-ban kelt oklevél nyomán úgy tűnik, szintén II. András király korára nyúlik vissza.[11] A tatárjárás eseményei és azok következményei Óbuda e központi szerepét és fejlődését óhatatlanul megakasztották és az esztergomi királyi rezidenciát végleg eladományozó IV. Béla (1235–1270) király figyelme e téren már sokkal inkább a budai Várhegy felé fordult.[12]

Óbuda és a palota történetében is új korszakot nyitottak az 1340-es évek. Miután 1343-ban I. (Nagy) Lajos király (1342–1382) az óbudai rezidenciát édesanyjának, Łokietek (Piast) Erzsébetnek (szül. 1300 körül, †1380) adományozta,[13] az a középkor végéig a mindenkori magyar királyné tulajdonát képezte. Erzsébet királyné a palotához igen közel alapított – egyúttal saját temetkezési helyének is szánt – klarissza kolostor építkezései mellett új rezidenciáját is kibővíttette *(1. ábra).* A bővítés a jelek szerint legfőképp a palota keleti szárnyát és a palotakápolnát érintette.[14] Az új királynéi palota kápolnája a 13. századi hajó szélességét megtartva a lebontott Árpád-kori szentély helyett, annak alapfalait közvetlenül körülépítve, s kelet felé egy szakasszal megnövelve poligonális szentélyt kapott.[15] A kibővített kápolna, miként erre tagolása, kívül támpillérekkel, belül vékony falpillérekkel erősített szentélye vall, bizonyára boltozott volt. Közvetlenül a keleti palotaszárny és az azt északról lezáró kápolna déli oldala elé részben szabadon álló, részben falnyúlvánnyal a 13. századi homlokzathoz csatolt pillérsor épült.[16] Az egyszerű kialakítású, sarkaikon homorlattal tagolt hasáb alakú, s megfelelő alaprajzú, rézsűs lábazaton álló pillérek sora egyben az akkoriban már másfél évszázados épület királynéi reprezentációs és kényelmi igényeknek megfelelően modernizált keleti szárny emeleti részének alépítményét is alkothatta. Az új kápolna mellett ezen terek is boltozattak lehettek, miként erről a jelentős számú körtetagos boltozati borda és egy napjainkra elveszett zárókő is tanúskodik.[17]

Visszakanyarodva a 13. század első feléhez és az új óbudai királyi rezidencia történetéhez: az

[10] Az esztergomi vár és rezidencia végleges átengedésére csak 1249/1256 után került sor IV. Béla részéről: Horváth 1994 (részletes korábbi irodalommal). Az esztergomi királyi palotához és az 1198-as adat (művészet)történeti vonatkozásaihoz és a 13. század eleji királyi székhelyek kérdéséhez többek között: Kumorovitz 1971, 37–39; MRT V. 95–101; Marosi 2013, 123. Újabban vitatottá vált, hogy az 1198-as oklevél pontosan mely palotaépületre vonatkozik az esztergom-várhegyi komplexumon belül. Vö.: Buzás 2004; Spekner 2012, 98–99, 7. jegyzet, 106–107.

[11] Kumorovitz 1971; Kumorovitz 1972; Spekner 2012, 106–112.

[12] Az 1241–1242-es események utáni budai, várbeli rezidencia és királyi kápolna kérdéséhez többek között: Zolnay 1963, 43–98; Kumorovitz 1971, 7, 10, 18; Spekner 2003; Spekner 2012 (további irodalommal).

[13] Kumorovitz 1966, 4. jegyzet, 9. jegyzet.

[14] Bertalanné 1982; Kumorovitz 1966; Havasi 2006, 223–224; Havasi 2009b, 163–191.

[15] Míg a poligonális szentéllyel záródó kápolna a legelső feltárások óta ismert volt (Lux 1916, 5. ábra; Csemegi 1943, 7. ábra), addig az Árpád-kori palotakápolna maradványait csak az 1980-as évek közepén Altmann Júlia régészeti kutatásai hozták felszínre. *RégFüz* Ser. I. No. 38. (1985) 91, 163. (Altmann J.); Altmann–Bertalan 1991, 125–126, 130. Vö.: Havasi 2006, 232.

[16] Csemegi 1943, 35–36, 1–2. ábra, 7. ábra és 5. ábra „C-pillér", továbbá az 1935–1936-os ásatások fényképei között lásd a Forster Központ Fényképtárában, poz. ltsz.: 9543, 9556, 9246; Havasi 2006, 223–224. (további irodalommal).

[17] Csemegi 1943, 38, 6/c ábra; Havasi 2006, 223–224.

esztergomi királyi palota 1198-as „eladományozása", valamint a tatárjárás Óbudát is sújtó eseményei között eltelt alig négy évtizedes időszakon belül a királyi udvar óbudai jelenlétének és egyben a palota kiépítésének, használatbavételének kezdetei a történeti kutatásban vitatottak, illetve egyes kérdések – a fennmaradt forrásanyag ellenére – nehezen tisztázhatóak.[18]

A várfallal is övezett új rezidencia a Szent Péter-prépostságtól és egyúttal az átkelőhely közelében kialakult 11–12. századi településmagtól távolabb, ám attól csak néhány percnyi járásra délnyugatra, a révhez vezető fő (Esztergom és Fehérvár felé is elágazó) kereskedelmi út déli oldalán emelkedett. A történeti források, valamint régészeti megfigyelések alapján bizonyos, hogy az új királyi vár és a palota a 13. század első harmadában az antikvitás óta érintetlen területen épült fel, mégpedig *de novo*, azaz alapjaitól újonnan. Vagyis a római kori és a kora 13. századi réteg közötti századokból emberi megtelepülés, használat és beépítés nyomai (legalábbis az eddigi régészeti kutatások során) a területén nem mutatkoztak. A források nyomán valószínűsíthető, hogy a 11–12. században a királyi alapítású prépostsággal szoros összefüggésben lehet számolni – noha ennek nyoma már sem régészeti, sem művészettörténeti eszközökkel nem ragadható meg – a korai királyi házzal, „kúriával". A III. Béla kori, 1200 körüli és talán a kora 13. századi királyi tartózkodások adatainak egy része minden bizonnyal e helyszínre vonatkozhat. Azonban épp a váltás, az új rezidencia kiépítésének és használatbavételének kezdete és a prépostsággal topográfiailag is szimbiózisban álló korábbi királyi „ház" feladása – miként erre Spekner Enikő legújabb kutatásai is felhívták a figyelmet – az, ami az írott forrásokon, okleveleken keresztül nehezen megragadható.[19]

A történettudományban e tekintetben két meghatározó vélemény alakult ki az 1970-es években. Kumorovitz Lajos Bernát az 1212–1213-as oklevélegyüttes elemzése nyomán a 13. század első évtizedére és az 1210-es évekre tette az új királyi rezidencia használatának kezdeteit.[20] Györffy György viszont a királyi birtokpolitikában bekövetkező változásokhoz és a király óbudai jelenlétének ekkortól megszaporodó adataihoz kötötte azt, s mindezt csak 1226 után tartotta elképzelhetőnek, 1230-as évekbeli építkezéseket feltételezve. Györffy egyik legfontosabb érve e tekintetben a palotakápolna késő középkorból adatolt titulusa volt. Ugyanis véleménye szerint azt már közvetlenül kanonizációja után, tehát 1235-ben vagy nem sokkal később, Árpád-házi Szent Erzsébet tiszteletére szentelték.[21]

3. ábra. Óbuda, egykori királyi palota. A kápolnaelőcsarnok belső, északkeleti része a sarokfalpillér lábazatával. Fotó: Mudrák Attila, 2006
Fig. 3. Óbuda, one-time royal palace. Interior, northeastern part of the chapel narthex with the base of a corner wall pier. Photograph: Attila Mudrák, 2006

Györffy tézisei az 1220-as évek végi, 1230-as évekbeli építkezésekkel és a kápolnatitulussal, valamint ennek nyomán az 1235 utáni felszenteléssel, mint közvetlenül hivatkozott építési dátummal komolyan visszahatottak és úgy tűnik, komolyan hatnak a mai napig is az óbudai palota művészettörténeti értékelésére.[22] Ehhez azonban hozzátartozik az érem másik oldala (s legyen ez intő számunkra is): annak idején Györffy történeti elgondolásához a „külső támpontot", a megerősítést a művészettörténeti kutatás akkoriban aktuális álláspontja szolgáltatta a magyarországi késő romanika, a „jáki", valamint a tatárjárás utáni „budai műhely" kialakulásában kulcsszereppel felruházott óbudai faragványok stílusának IV. Béla király korára való datálásával.[23] A kápolnatitulussal kapcsolatos adatot

18 Lásd legutóbb erről: Spekner 2012.

19 Óbuda II. András kori birtokviszonyaihoz, az 1212-es és az 1213-as adománylevélhez: Spekner 2012, 106–110.

20 Kumorovitz 1971, 28–29, 34–36; Kumorovitz 1972, 7–24. Vö.: Fügedi 1959, 14–16.

21 Györffy 1973, 280–281. („…az 1226-ot követő évekre tehetjük a királyi udvarház, helyesebben a palota építésének elkezdését. Erre mutat, hogy kápolnáját az 1235-ben szentté avatott Erzsébet tiszteletére szentelték."); Györffy 1997, 110. Vö.: Csemegi 1943, 34.

22 Legújabban többek között: Marosi 1991, 46–48; Rostás 2000, 35; Rostás 2006, 362; Szakács 2007, 111, és további általánosabb összefoglaló és áttekintő írásokban. Ezekről részletesen vö.: Havasi 2009a.

23 Vö. Csemegi József és Gerevich László hivatkozott publikációival.

4. ábra. Összetett tagolású falpillér vörösmárvány lábazata a királyi palotából (Kat. 2.), Budapesti Történeti Múzeum. Fotó: Tihanyi Bence, 2005
Fig. 4. Red marble base of a composite wall pier from the royal palace (Cat. 2), Budapest History Museum. Photograph: Bence Tihanyi, 2005

az óbudai palota kutatásába – egyébként már jóval Györffy előtt – épp egy művészet- és építészettörténész, Csemegi József vezette be. Ugyanő vetette fel, hogy az Albericus krónikájában fennmaradt, Óbudát is érintő, állítólagos 1223-as tűzvészre vonatkozó adat a királyi rezidencia építésénél *terminus post quem*ként veendő figyelembe.[24] Ezek nyomán Csemegi a feltételezett tűzvész és a tatárjárás, azaz 1223 és 1241 közé helyezte az építkezéseket, de több mint hét évtizede a hazai művészettörténet-írásnak a magyarországi késő romanika kronológiai viszonyairól alkotott képe is gyökeresen más volt.

A kápolnatitulus visszavetítése II. András, illetve IV. Béla korára azonban kritikával kezelendő. Árpád-házi Szent Erzsébet 1235-ös kanonizációjának, mint az óbudai építkezést datáló adatnak az értékelése pedig – az erre épített művészettörténeti konstrukciókkal együtt – labilis alapokon áll. Ugyanis az óbudai rezidencia kápolnatitulusának első és egyetlen említése egy 1477 márciusában kelt oklevélből ismert. Ebben az oklevélben Mátyás király édesanyja, Szilágyi Erzsébet († 1484) a Békés vármegyében fekvő Szentetornya nevű helységet az óbudai várban lévő Szent Erzsébet-kápolnának adományozta.[25] Azonban a maradványok stílusa alapján a 14. század derekán, Łokietek (Piast) Erzsébet királyné alatt egyszer már jelentősen átépített, kibővített (és ez alkalomból nyilván újból felszentelt, ereklyékkel, oltárokkal is bővülő) palotakápolna – azon palota kápolnájáé, melyet némely késő középkori forrás Árpád-házi Szent Erzsébet születésének helyével is összefüggésbe hozott – még későbbről (és szintén egy Erzsébet nevű tulajdonosától) említett titulusának visszavetítése a 13. századba, ezen belül is 1235 (körül)-re meglehetősen problematikus. A fentiek fényében az 1235-ös dátumtól, még akkor is, ha így az Árpád-kori palotakápolna korai titulusa feloldatlan probléma marad – bármennyire vonzó építéstörténeti adatnak is tűnik és bármennyire is mély gyökerei vannak főleg a művészettörténeti szakirodalomban –, tanácsosabb lenne eltekinteni.[26]

Legutóbb Spekner Enikő vizsgálta újra az óbudai rezidenciával, használatának kezdeteivel kapcsolatos 13. századi forrásokat, és fontos észrevételeket tett. Az új királyi rezidencia kiépítésnek okait kutatva feltételezte, hogy a váltásra, az új építkezések elhatározására talán a király, II. András második, Courtenay Jolántával kötött házassága (1215), illetve keresztes hadjáratának (1217–1218) tapasztalatai adhattak alkalmat, s így annak kezdetei leghamarabb az 1210-es évek második felére, végére lennének helyezhetők.[27]

MŰVÉSZETTÖRTÉNETI OLVASATOK

Amikor az 1908-as esztendő késő őszi hónapjaiban az óbudai Kálvin közben az új református lelkészlak alapozási munkái során Árpád-kori kőfaragványok és *in situ* épületmaradványok kerültek elő, az együttesre hosszabb ideig élénk műemléki-művészettörténeti figyelem irányult. Az akkori feltárási

[24] Csemegi 1943, 34. Albericus krónikájának vonatkozó passzusát lásd: Gombos 1937, 31. (103. sz.) „A. 1223. In Hungaria ignis causalis Strigonium et Boduariam devastavit." A tűzvészre vonatkozó adat (mint építéstörténeti *terminus post quem*) kritikájához: Kumorovitz 1971, 35. Az óbudai rezidencia területén folyt kutatások során ismereteim szerint erre az időszakra datálható tűzvész nyomai (égésréteg) nem voltak kimutathatóak. Persze a kérdést – ha egyáltalán a forrás hitelesnek fogható fel – inkább a korábbi prépostsággal összefüggő épület(ek) és felhagyása kapcsán lenne érdemes vizsgálni: van-e régészetileg megragadható nyoma e területen a 13. század első negyedében épületeket elemésztő és romba döntő tűzvésznek.

[25] Bártfai-Szabó 1935, 109. (148. sz.). Vonatkozó passzus idézve, további irodalommal: Havasi 2009a, 167–168, 22. jegyzet.

[26] Havasi 2009a. A kérdéskörhöz lásd még: Spekner 2012.

[27] Spekner 2012, különösen: 111.

és szakértői munkálatokat végző Lux Kálmán, aki a kápolna területét érintő, 1923-ban folyt ásatásokat is vezette, a maradványokat a királyi alapítású Szent Péter-prépostsággal hozta összefüggésbe. Ezt legfőképp az előkerült maradványok jellege támogatta, szakrális térre utaló elrendezés nyomaival: poligonális lezárású (kápolna)szentéllyel és az ahhoz vezető márványburkolatos előcsarnokkal („portikusszal") és márvány díszkapu nyomaival, valamint mindezek déli oldalához, mintegy kerengőszerűen *(Domkloster)* csatlakozó épületszárnnyal.[28] Hozzátéve, hogy az 1900-as évek elején Óbuda középkori topográfiájára vonatkozó elképzelések – a Fehéregyháza fellelésére és a római kori emlékekre irányuló intenzív kutatások mellett is – leginkább könyvek lapjain léteztek, épp a Kálvin köz frissen előkerült Árpád-kori maradványai voltak az elsők, amelyek reális támpontot kezdhettek nyújtani a „belső", révhez közeli középkori településmag megismeréséhez. Lux Kálmán, akit az előcsarnok területén előkerült, gazdag tagolást mutató maradványok – különös tekintettel az előcsarnok terére, s annak külső, észak és belső, kelet felé nyíló kapujára – elvi/rajzi rekonstrukciója is erősen foglalkoztatott, a portálmaradványokat (végigvezetett fejezetzóna és lábazat tekintetében) a karcsai templom „12. század végi" nyugati kapujával és a gyulafehérvári fejedelmi kapuval vetette össze. Az ásatáson előjött és a lelkészlak „kertjében felfedezett" további nagyszámú lábazattöredékből „keresztfolyosóra" (kerengőszárny szakaszára) következtetett. Az összetett tagolású, oszlopokkal, átlós és/vagy kereszttengelyeikben járulékos vörösmárvány oszlopokkal bővített lábazatokból elképzelt óbudai kerengőrészlet pillérformáival és a „kísérőoszlopok zsúfolt alkalmazásával" – nem alaptalanul – kora 13. századi ciszterci emlékeket (Zwettl, Maulbronn) juttatott eszébe. Az óbudai prépostági „keresztfolyosót" a zwettli ciszterci apátság „1180–1207. évekből származó" kerengője közeli rokonának és leszármazottjának vélve elgondolásának rajzi nyomatékot is adott.[29] Ennek nyomán feltételezte, hogy az óbudai prépostság építészeti „megalkotásánál" „III. Béla királyunk által 1184-ben letelepített pilisi cisztercita szerzetesek művészi befolyása érvényesült, kik a budai káptalannal élénk kapcsolatban állott[ak]". További stíluskritikai és datálási észrevételei egyes tagozatformákhoz/típusokhoz, valamint fejezeteken és egy bélletkövön feltűnő ornamentikához kapcsolódtak. Annak az attikai sémát követő, ám sajátos lábazati profilmegoldásnak az alkalmazását, amelyben a felső tórusz tulajdonképpen lekerekített peremű homorlattá alakul, s amely megoldás-

5. ábra. Kapuzat elveszett bélletköve a királyi palotából. Archív felvétel, 1908–1909 körül, Forster Központ, Fotótár, poz. ltsz.: 7066
Fig. 5. Lost jamb element from a portal from the royal palace. Archive photograph, c. 1908–1909, Forster Centre, Archive for Photographs, pos. inv. no. 7066

nak azóta megszaporodtak az emlékei a palotából *(12a-c ábra),* csak az 1220-as évek után tartotta lehetségesnek. A „stilizált levelekkel ékesített részletek", lábazati saroklevelek és kehelyfejezetek, melyeket az előcsarnokhoz utalt, „az 1220-as évekre vallanak". Továbbá két véglet: egyrészt az északi kapuhoz utalt „bélléskő" *(5. ábra)* „szép faragású font levéldíszét" Möller István meghatározása nyomán az 1180-as évekre helyezte, ugyanakkor – e korai datálással és stiláris meghatározással némi ellentmondásban – lelőhelye nyomán a faragványt és a falsaroktagolás eme formáját is szerepeltette a számára 1220 körüli és ciszterci művészettel rokonságot is eláruló előcsarnok „helyreállítási kísérletében".[30] Másrészt a gyémántmetszésű gerinccel tagolt sásleveles kehelyfejezet gyulafehérvári kötődéseit felismerve – nyilván az ottani, (megint csak) Möller-i kronológiával összhangban – tatárjárás utáninak, 1270 körülinek vélte.[31]

Horváth Henrik, akinek a Buda és Pest területéről addig előkerült középkori kőfaragványok első átfogó muzeális bemutatását és ezzel együtt

[28] Lux 1916.
[29] Lux 1916, 196–197, a rekonstrukcióhoz lásd még: 15. ábra, 19–22. ábra. Az eredeti rajzok egy része a Forster Központ Tervtárában.
[30] Lux 1916, 195, 197–198, 8–9. ábra. Kritikájához vö.: Csemegi 1943, 42, 10. jegyzet.
[31] Lux 1916, 198–199, 3–4. ábra; Havasi 2006, Függelék 18. sz., 23. kép.

6. ábra. Óbuda, királyi palota. A palotaudvarról a nyugati palotaszárnyba vezető kapu bal oldali lábazatának és bélletének *in situ* feltárt maradványai (Kat. 3.). Gerevich László ásatása, 1949. Egykorú felvétel, Forster Központ, Fotótár, poz. ltsz.: 31554
Fig. 6. Óbuda, royal palace. Remains uncovered *in situ* of the left-hand-side base and jamb element of the portal leading from the palace courtyard to the west wing of the palace (Cat. 3). Excavation by László Gerevich, 1949. Photograph from the time, Forster Centre, Archive for Photographs, pos. inv. no. 31554

leíró katalógusát is köszönhetjük,[32] a Székesfővárosi Múzeum 1930-as évek elejére a Halászbástyán megnyíló Lapidáriumában az addig lelőhelyükön, az óbudai református templom telkén tárolt faragványokat Lux Kálmán segítségével rekonstruktív összefüggésben (előcsarnok és kápolnaportál) rendezte el. Igaz, hiányokkal – mégpedig az egyik legjelentősebb darabéval – *(5. ábra)* már ő is szembesült, a faragványegyüttes azóta se felülmúlt kiállítása az akkoriban a lehető legteljesebb áttekintését nyújtotta Óbuda ezen, Árpád-kori építészeti emlékéről.[33] Horváth Henrik művészettörténeti megítélése – noha időközben részben már sor került az 1934–1935-ös ástatásokra is (igaz, a kutatásban döntő fordulat ezek nyomán csak 1943-ra született) – a funkció Lux-féle meghatározásán nyugodott, azaz a darabok mint a Szent Péter-prépostság maradványai kerültek terítékre. A faragványokat – talán némileg a Lux-féle 1180 és 1220 körüli datálás közötti középutat, egyúttal a periodizációs ellentmondás feloldását is keresve (?) – egyöntetűen 1200 tájára helyezte („a faragott töredékek nagyjában 1200 körüli idomokat mutatnak"), ám a vélt prépostsági kontextus önmagában is a korai, 1200 körüli meghatározás felé billenthette a mérleg nyelvét, s művészettörténeti helyét is e korszak emlékanyagában látta, láttatta. Elemzésének e téren két sarokpontja volt: egyrészt a polikróm vörösmárvány architektúra, másrészt az antik elemek, motívumok felbukkanása. „A kapuprofilok, lábazatok, díszoszlopocskák szellemes kombinációja, a vörös márvány és a sárgás és fehér mészkő diszkrét színharmóniájáról […] némi fogalmat az összhatásról, kivált a vörös és a fehér építőanyag alkalmazása útján elért, finoman tompított polichromiáról a régi esztergomi székesegyház ú.n. porta speciosa-ja nyújthat", s úgy vélte, hogy a „Joób esztergomi érsek által emelt porta speciosa és a kérdéses óbudai épületcsoport keletkezése időben pontosan egybeesik". A márványarchitektúra, a Lux által rekonstruált előcsarnok és annak portáljai kapcsán a szintén előcsarnokba foglalt esztergomi márványkapura utalt, mint lehetséges stiláris előzményére és ikonológiai előképére (e téren azóta se tudunk jobbat). Szintén máig érvényes, amit ezen faragványok márványanyagáról, megmunkálásuk kvalitásairól és a helyi bányák („piszkei márvány") szerepéről vázolt. Ebben benne foglaltatik a technikai színvonal, a „kőmegmunkálásának magasfokú biztonsága és tökélye", ugyanakkor a polikróm anyaghasználat, „stílus" forrásaként „olasz de nem lombard" hatást, „a színes toszkán inkrusztációs stílust" jelölte meg. Annak, mintegy helyileg determinált változatának tekintve az óbudait, melyhez polikrómia tekintetében párhuzamként Bélapátfalvát és Karcsát idézte. Az 1200 körüli „késő román stílusú maradványok" mellett érzékelte „különböző stílusformák egymásra rétegződését", a márványkapukhoz, márványburkolatos előcsarnokhoz utalható fejezetek egy részének kora gótikus voltát: „egy, a robbanásig energiával telített fejezet, mely már a kora gótikának egész feszültségét érzékelteti. Úgy hat ez a formaadás, melynek első példája talán a soissons-i katedrális kereszthajójában fordul elő, mintha a román fejezet zárt kubusa varázsos napsugártól érintve, minden oldal felé kihajtana."

[32] Horváth 1932a; Horváth 1932b.

[33] Horváth 1932a, 2, 17, Kat. 27–42, Kat. 47–49, Kat. 52, Kat. 63–65; Horváth 1932b, 106, 110–111. A Halászbástya Lapidáriumának óbudai részéről, további irodalommal lásd még: Havasi 2006, 221, 1. kép. Az 1960-as évek elejére végleg felszámolt halászbástyai Lapidárium kiállítása óta az óbudai királyi palotához köthető faragványok – egy-két kiemelt darab kivételével – az épületről alkotható kép, ismeretek és összefüggések jelentős hányadával együtt raktári „száműzetésben" szunnyadnak.

7a-b ábra. a. Összetett tagolású falpillér fejezetzónája (egykor a svábhegyi Városkút forrásházába befoglalva) az óbudai királyi palotából (Kat. 1.), Budapesti Történeti Múzeum. Fotó: Tihanyi Bence, 2005; b. részlet a fejezetzóna bal oldaláról. Fotó: Havasi Krisztina
Fig. 7a-b. a. Capitals part of a composite wall pier (once incorporated in the wellhouse of the Városkút in the Svábhegy area) from the royal palace of Óbuda (Cat. 1), Budapest History Museum. Photograph: Bence Tihanyi, 2005; b. Detail of the left side of the capitals part. Photograph: Krisztina Havasi

Mindezek mellett talán a legfontosabb komponens volt számára az óbudai anyagban a „helyi római emlékek által megihletett klasszicizmus" vagy „romanizáló klasszicizmus". Az ekkoriban felvirágzó kontinuitáskutatás jegyében a hazai román kori szobrászatban továbbélő pannóniai antik elemeknek önálló kötetecskét is szentelt. Ebben az „1200 körüli" óbudai „prépostsági" töredékeknek főszerep jutott. Lelkesedése e téren nem volt alaptalan, hisz a néhai Lapidárium rendezése során az előcsarnokhoz tartozó faragványok között római, aquincumi darab(ok) (oltárkő?) másodlagos felhasználásra figyelt fel. Továbbá elsőként vette észre, hogy az egyik, szintén az előcsarnok körébe/környezetébe utalható attikai lábazattöredék plasztikus sarokdíszében antik, római figuramotívum közvetlen átvétele, lemásolása érhető tetten.[34] A fél térdre ereszkedő, eleső, ám még küzdő harcos pátoszformulája és öltözete, öve, hátralibbenő köpönyege és belülről láttatott kerek pajzsa színtiszta antik-idézet. Feltételezése, hogy a lábazat faragója antik emléket másolt – ez minden bizonnyal helyi, provinciális aquincumi kőemlék lehetett –, kiállta az idő próbáját.[35] Horváth Henrik írásai után nem

[34] Művészettörténeti elemzéseihez, értékeléséhez lásd: Horváth 1932b, 111; Horváth 1932c, 292; Horváth 1935a, 3–9; Horváth 1935b, 88–89.

[35] Marosi 2005, 14. [282.]; Havasi 2006, 222, 4. jegyzet (3.), 235–236, Függelék 7. sz. (további irodalommal).

sokkal később jelent meg a Gerevich Tibor nevével jegyzett összefoglaló mű a magyarországi romanikáról. Ebben Gerevich a „Szent Péter prépostság maradványait", különösen az előcsarnok „hatásos polikrómiáját" méltatta. Az anyagválasztásban, amelynek kezdeteit a 12. század végi esztergomi „királyi műhelyre" vezette vissza, és amelyet az esztergomi emlékek mellett a kalocsai második székesegyház építkezéseivel is kapcsolatba hozott, a magyar szobrászat autonómiájának kifejeződését látta.[36]

Döntően új fordulatot az óbudai emlék értékelésében Csemegi József 1943-ban megjelent tanulmánya hozott, amely az 1934–1935-ben a Kálvin közben zajlott ásatások eredményeit és az akkor feltárt maradványokat elemezte.[37] Az ásatások a Székesfővárosi Múzeum szervezésében, Nagy Lajos és Lux Kálmán közreműködésével folytak, s annak – a felmérések és rajzok tanúsága szerint – a fiatal Csemegi is aktív részvevője volt. Néhány, archívumokban őrzött fényképfelvétel mellett lényegében az ő publikációja az egyetlen, amely nyomán erről az 1930-as évek közepén zajlott kutatásról egyáltalán fogalmat alkothatunk. Datálásának újszerűsége – Lux Kálmán, Horváth Henrik és Gerevich Tibor korábbi, Óbuda helyét az „1200 körüli" és 13. század eleji művészetben kereső értékeléseivel szemben – elsősorban az épület funkciójának (máig elfogadott) meghatározásából, valamint e világi funkcióhoz csatolható új – a már említett – történeti adatok és az építéstörténet társításából táplálkozott. Érvei régészeti, épületrégészeti és építéstörténeti megfigyeléseken nyugodtak. Megállapította, hogy „a legkorábbi épületmaradványok sem helyezhetők 1200-nál előbbre". S mivel a „régészeti kutatások is arra az eredményre vezettek, hogy a 13. századi kultúrréteg közvetlenül a rómaira települt rá", kizártnak tartotta, hogy a romok a 11. századra visszanyúló Szent Péter-prépostság maradványai lehetnének, valamint a kibontakozó alaprajzi elrendezésből azt is, hogy nagyobb méretű templom állott volna valaha e területen.[38] Mint már volt róla szó, Csemegi az óbudai palota építéstörténetét az 1220-as évek második fele és az 1240-es évek közé, alapvetően IV. Béla király idejére helyezte. Támpontjai a krónikás hagyomány szerint 1223-ban állítólag Óbudát is elpusztító tűzvészre vonatkozó adat, mely számára a királyi rezidencia kiépítésének *terminus post quem*jét jelentette, valamint a kápolnatitulus és Erzsébet 1235. évi szentté avatása közötti kapcsolat feltételezése volt. Periodizációjában a kápolna – melynek egyébként ekkoriban csupán poligonális lezárású, támpillérekkel erősített és csak a későbbi kutatások során 14. századinak bizonyuló alaprajzi formája volt ismeretes – az építkezések fiatalabb szakaszába illeszkedett. „Az első építési korszakba [értsd: 1223–1241 közé] sorolt épületrészek stíluskritikai szempontból legelőrehaladottabb, tehát minden bizonnyal korban is legfiatalabb tagja a kápolna lehetett. Elkészültének ideje tehát már a 13. század 30-as éveire eshetett, arra az időre, amikor hazánkban IV. Béla király hugának, Erzsébetnek a kultusza szenttéavatásával kapcsolatban erősen fellángolt", s a titulus 1477-es okleveles említése nyomán „kézenfekvőnek látszik az a feltételezés, hogy […] a vár kápolnája IV. Béla király idejében, 1235–41 között Árpádházi Szent Erzsébet tiszteletére került szentelésre". Csemegi számára a 13. századi építkezésen belül a kápolnát megelőző „régebbi fázist" az előcsarnok-architektúra és a palotaszárnyakból ismert maradványok képviselték, a Lux által is hangsúlyozott, korai gótikus ciszterci építkezésekkel való kapcsolatot elfogadva és továbbfejlesztve, benne (más kutatási témáiban – budai Nagyboldogasszony-templom délkeleti kapuja, Pannonhalma, Zsámbék kapcsán – is feszegetett, vizsgált) burgundiai eredetű korai gótikus (!) stílusvonásokat felfedezve: „az építészeti formák általában a burgundi eredetű koragót stílusmozgalomnak a dunavölgyi vonatkozásban 1220 körüli fejlettségi fokát mutatják, s a részletek forma szerint legfiatalabbjai is, így a kápolna fejlettebb, […] előrehaladottabb fokon álló támaszrendszere, [továbbá néhány bordatöredék is] legfeljebb a század harmincas éveire teendők." Elvetette a maradványok, különösen az előcsarnok korai, 1200 körüli datálását, és vitatta a Horváth Henrik által feltételezett itáliai, „toszkán inkrusztációs stílus" befolyását, helyette sokkal inkább a „dunavölgyi cisztercita építészet" (alsó-ausztriai emlékek, a zwettli, a heiligenkreuzi és a lilienfeldi apátságok) építkezésein feltűnő „színes modor" hatására gondolt. Ugyanilyen hatást feltételezett a Möller által 1180 körülre helyezett *(5. ábra)* és a Lux-féle előcsarnok rekonstrukciójában helyt kapó bélletkőről: „a kérdéses béllettöredék jellegzetesen hullámvonalas élsarkítása, mélyen aláfurt indadíszével együtt, kétségtelenül a burgundi eredetű koragótikus építészet díszítésmódjának szellemét tükrözi, mely bár szülőföldjén már a 12. század utolsó negyedében felbukkant, nálunk azonban csak a 13. század elejétől fogva, a dunavölgyi késő cisztercita

[36] Gerevich 1938, 35, 46, 134.
[37] Lásd: Csemegi 1943.
[38] Csemegi 1943, 34, 39.

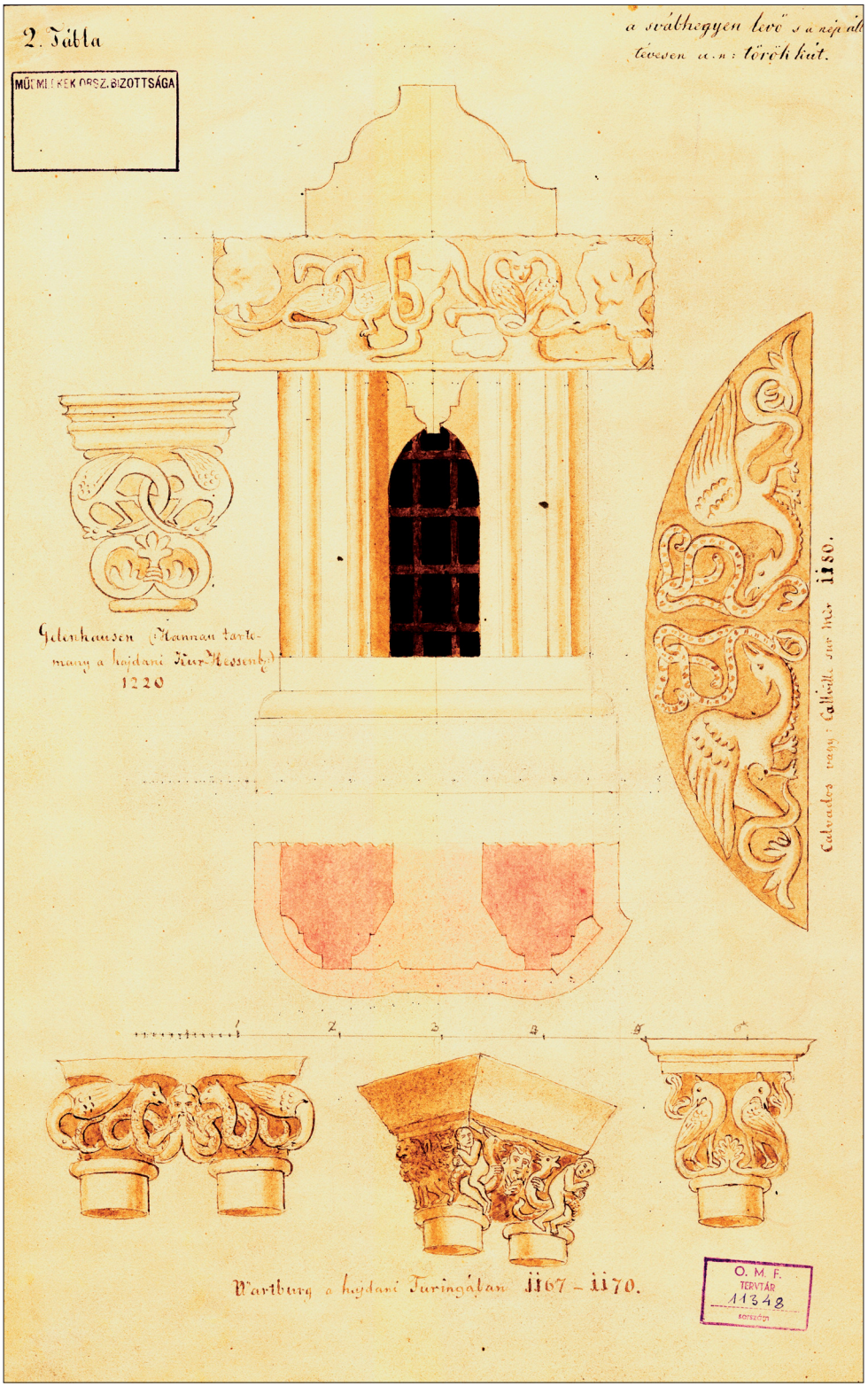

8. ábra. A svábhegyi Városkút forrásházába beépített óbudai fejezetzóna felmérése, párhuzamokkal. Dr. Arányi Lajos, akvarell, 1870-es évek. Forster Központ, Tervtár, ltsz.: 11348
Fig. 8. A survey of the Óbuda capitals part incorporated in the wellhouse of the Városkút (Város Well) in the Svábhegy area of Buda, with parallels. Dr. Lajos Arányi, aquarelle, 1870s. Forster Centre, Archive for Plans, inv. no. 11348

9a-b ábra. Tišnov, Porta Coeli. A ciszterci apácakolostor templomának nyugati kapuja. Az archivolt és a timpanon, valamint a jobb oldali lábazati zóna részlete, 1230-as évek vége/1240 körül. Fotó: Havasi Krisztina, 2010
Fig. 9a-b. Tišnov, Porta Coeli. West doorway of the church of the Cistercian nunnery. Detail of the archivolt and the tympanon, as well as of the right-hand base part, late 1230s/c. 1240. Photograph: Krisztina Havasi, 2010

építészet hatását mutató alkotásokon (pl. a pannonhalmi Porta speciosán) fordul elő."[39]

Alig telt el hat év Csemegi tanulmányának megjelenése óta – igaz, közben mindenütt végigsöpört a háború –, amikor 1949-ben Gerevich László és mások (itt kiemelendő Várnai Dezső neve) közreműködésével ismét ásatások kezdődtek a területen. A keleti és a nyugati palotaszárnyak udvari maradványait felszínre hozva művészettörténeti és régészeti szempontból is jelentős részletekkel (*in situ* kapuzatokkal; *6. ábra, 16. ábra, 18. ábra*) gazdagodott a kép. Már lezárultak az ásatások, de még nem jelentek meg az új eredmények, amikor az 1950-es évek derekán a magyarországi művészet történetének lapjain Dercsényi Dezső az 1220-as évek elejére újjáépülő bencés Pannonhalma után tárgyalta az óbudai királyi vár ugyanezen évtizedre helyezett építkezéseit, mindkettőt „a ciszterci műhely" emlékének tartva. Az akkoriban még a Halászbástya Lapidáriumában látható óbudai kapuzatok finoman megmunkált vörösmárvány lábazatai Dercsényi számára „a legszorosabb kapcsolatot mutatják a cisztercita stílussal, és e művészet ritka világi emlékei."[40]

Az egy személyben archaeológus és művészettörténész Gerevich László akkoriban Buda és Pest középkori művészettörténetének és a magyarországi kora gótika recepció egyik meghatározó kutatója volt, az 1960-as, 1970-es években publikált írásaiban többször is visszatért az óbudai várhoz és művészettörténeti kérdéseihez. Gerevich az 1960-as évek elején Csemegi meglátásait elfogadva és továbbfejlesztve, az új leleteken – az ásatásból előkerültek mellett elsőként feltételezte a monumentális „svábhegyi fejezetzóna" *(7. ábra)* összefüggését a palotával – alapuló megfigyeléseivel egészítette ki a képet. Értékelése így szól: „anélkül, hogy az összes építési tagozatnak, helyszínen lelt töredéknek egységes értelmezést adhatnánk, a kis udvar nyugati kapujának keretprofilja [*6. ábra, 16. ábra, 18. ábra*], az előcsarnok kapuinak gazdag tagolása, néhány oszlopfejezet és ablakprofil alapján az eddig szokásos keltezésnél valamivel későbbi időre, esetleg a XIII. sz. első harmadának végére valószínűsíthetjük az első építkezést. Ezt látszik alátámasztani néhány kisméretű ornamentális és figurális faragvány, összecsavart fejű sárkány, magas reliefű, rendkívül kusza palmettás vagy csupasz indadíszítés. Ezek legközelebbi példáit Zsámbékon, a veszprémi palota csekély maradványainak néhány oszlopfejezetén láthatjuk (amelyek kapcsolatban állanak az ún. jáki műhely szobrászati stílusával)."[41] Majd egy évtizeddel később, Budapest történeti monográfiájának lapjain szinte ugyanez ismétlődik, bővebben kifejtve, ám itt az óbudai palotának a késő román stílus („jáki stílus") elterjedésében betöltött szerepe mellett – talán a már megkezdett pilisi ásatásainak hatása alatt – a fejezetornamentikában „ciszterci közvetítéssel érkező" korai gótikus impulzusokat fedezett

[39] Csemegi 1943, 42–43, 10–11. jegyzet, 21. jegyzet. A „burgundi eredetű korai gótikus stílus" elképzelése, hazai recepciója, emlékeinek vizsgálata az Óbuda kapcsán is említett kontextusban Csemegi munkásságában már az 1930-as években felbukkan, lásd: Csemegi 1937.
[40] Dercsényi 1956, 76, 117.
[41] Gerevich 1962, 372–373, 380.

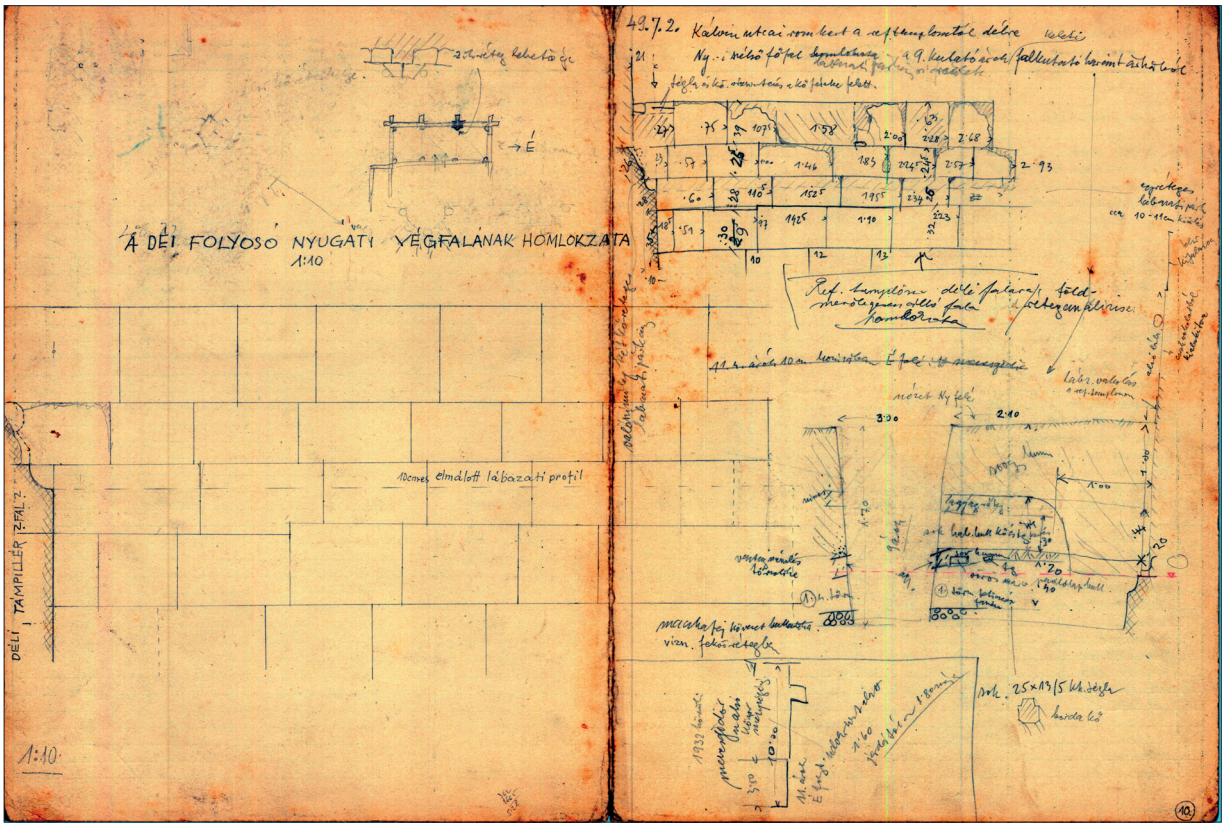

10. ábra. Várnai Dezső jegyzetei és rajzi dokumentációja a nyugati palotaszárny területét érintő ásatásokról, 1949. Forster Központ–Építészeti Múzeum, Várnai Dezső-hagyaték, gy.sz.: 363.9/10
Fig. 10. Notes and drawings by Dezső Várnai regarding the excavations on the site of the west wing of the palace, 1949. Forster Centre–Museum of Architecture, Dezső Várnai papers, coll. no. 363.9/10

fel. III. Béla udvarának művészetéről és építészetéről szólva: „E királyi építészet technikai és formai megalapozottságát a francia cisztercita irányzatban, Zircen és Pilisen kell keresnünk. E műhely két irányba fejlődik tovább, létrehozva az esztergomi, a kalocsai és a pannonhalmi templomot és talán az óbudai palotát. Ez utóbbi közvetett cisztercita hatását nem annyira a kapuzat struktúrája, mint a Lux által közölt kehelyfejezetek pálma-levéldíszítése is igazolja, melyeknek párdarabját Pilisről ismerjük. Országos elterjedésükről gyulafehérvári fejezetek adnak számot."[42] És ezzel – különösen Csemegi és Gerevich értékelésével – lényegében már előttünk áll az a művészettörténeti-stiláris kontextusra vonatkozó képlet és komponensei, melyek variánsai több-kevesebb módosítással végigkövethetők a 20. század utolsó negyedének szakirodalmában.

Ezek között módszertani szempontból is fontos megemlíteni Tóth Sándor 1967-es tanulmányát, aki a veszprémi 13. századi építőműhely emlékeit kutatva közvetve vizsgálta a veszprémi anyagban (főleg tagozatformák, típusok terén) az óbudai összefüggések szerepét is. Az óbudai és esztergomi „királyi műhely" viszonyának megfogalmazásához, tisztázásához fűzött alapvető megjegyzések közepette az óbudai építkezést (Csemegi és Gerevich álláspontja nyomán) az 1220–30-as évekre helyezte.[43]

Az Árpád-kori kőfaragványok felett szemlét tartó, 1978-as székesfehérvári kiállítás katalógusában Marosi Ernő értékelte az együttest, „amely fennmaradt részleteinek tanúsága szerint a közép-európai kora gótikának a 13. század második negyedére jellemző stílusában nyerte tagolását és díszítését, egy később is Budán, továbbá Zsámbékon dolgozó műhely műve lehetett. Építésének oka valószínűleg nem az Óbudát 1223-ban elpusztító tűzvész volt, mert e katasztrófa nyomai a vár területén nem kerültek elő. Viszont az a tény, hogy kápolnáját Szent Erzsébet tiszteletére szentelték, arra utal, hogy munkái legalább 1235-ig elhúzódtak. 1227-től kimutatható az óbudai királyi székhelynek,

[42] Gerevich 1971, 20–24; Gerevich 1973, 365–368.
[43] Tóth 1967, 174–175, különösen: 51. jegyzet, 178–179.

különösen böjti időben való rendszeres használata. Ez a gyakorlat azonban már 1212 körül kialakult, amikorra el kellett készülnie az óbudai királyi várnak."[44] A történeti adatok értékelése (Kumorovitz, Györffy) nyomán – egyúttal az ellentmondás feloldásának kísérletével – itt megfogalmazódni látszik egy első (12. század végén, 1200 táján létesült), illetve egy második királyi vár/palota, illetve két építési korszak (Óbuda I, Óbuda II.) elgondolása, amelyet az akkor kiállított faragványok stiláris értékelése és datálása is tükrözött. A korai, 1200 körüli rezidencia művészettörténeti képében kulcsszerep jutott – itt még csak feltételesen, később konkrétabban megfogalmazva – egy, Gerevich Tibor által a művészettörténet-írásba bevezetett töredéknek, amely szoros esztergomi kapcsolatokról árulkodik.[45] Ez az 1978-as kiállítás katalógusának címlapjára is kerülő apró, Nemzeti Múzeumban őrzött töredék ugyanis kompozíciójában, motívumában és faragói stílusában is közvetlen rokona az esztergomi palota – hagyományosan III. Béla kori építkezéseihez utalt – ún. Szent István-termében látható, akantusszal borított, abakuszának sarkai alatt szájával levélfüzért „csippentő" állatfővel (bárány?) dísztett féloszlopfejezetnek. Ennek nyomán a két királyi építkezés, az esztergomi palotán és az azt felváltó óbudain dolgozó műhely szoros kapcsolatát (részben egyidejűségét) és kontinuitását feltételező elképzelés született.[46] Ebben a kontextusban szintén e korábbi óbudai műhely és palota (Óbuda I.) darabkájának mutatkozik a Horváth Henrik által felfedezett, római harcos figurájával ékes lábazattöredék. Az 1200 körüli antikizáló tendenciák ezen emlékét az „Esztergomban szokásos (palotakápolna), a saroklevelek hasonlóan oldott, fantáziadús, olykor figurális kialakításával" mutatkozó rokonságánál fogva a 13. század első éveire helyezte Marosi Ernő.[47] E töredékeket leszámítva az épületmaradványok és faragványok többségét a későbbi, második királyi várhoz kapcsolta, amelynek építkezéseit a 13. század második negyedére helyezte, az itt feltűnő stíluskör közép-európai kapcsolatait kiemelve.[48] A közép-európai korai gótikus tendenciák áttekintésekor 1980-ban így fogalmazott: „a pilisszentkereszti építkezés jelentette a kiindulópontját legkorábban az 1220-as évek közepe táján annak az igen hosszú ideig tevékeny műhelynek, amely bizonyára az óbudai második királyi palotán és Zsámbékon is dolgozott. Stílusának összetevői között igen jelentősek azok a hatások, amelyek az alsó-ausztriai 13. századi kolostorépítészetből (Lilienfeld, Heiligenkreuz kerengői) indultak ki."[49] E „valószínűleg ausztriai eredetű, számos korai gótikus elemet tartalmazó stílusnak egész emlékcsoportja mutatható ki az ország központjában. 1223 után ez a műhely kezdi el az óbudai királyi palotát, bizonyára dolgozott az Aynard nemzetség 1258 előtt befejezett zsámbéki premontrei monostortemplomán, szerepe lehetett a budai dominikánus templom és kolostor első épületének emelésében is. Tevékenységük kimutatható Veszprémben is […] újjáépítették a Szent György-kápolnát, felépítették a Gizella-kápolnát, munkásságuk a székesegyház átépítésben is valószínű. Ugyanez a műhely a tatárjárás után nyilván ismét Budán található, s itt elkezdi a Nagyboldogasszony-plébániatemplom épületét".[50] Óbudán a második királyi palota az „1223-as tűzvészt" követően, 1226 tájától

44 *Árpád-kori kőfaragványok* 1978, 208–210. (Marosi E.).

45 *Árpád-kori kőfaragványok* 1978, 208–209, Kat. 139. (Marosi E.); Gerevich 1938, 149, CVI/1–2. Az ún. Szent István-terem fejezetéről írva „e kedves motívumú oszlopfő töredékes, miniatűr mása bukkant elő az esztergomi ásatásokban, míg rendes méretű, egészen hasonló párja állítólag Óbudáról a Nemzeti Múzeumba került. Mind a három bizonyára egy kőfaragó műve". Gerevich képtáblái között az óbudai darab provenienciája kérdőjellel szerepelt.

46 Továbbá: Marosi 1984, 99, 121; Marosi 1985, 553–554; Marosi 1991, 46. A stilárisan jól megragadható, fontos töredék provenienciája viszont annál kétesebb, ugyanis az 1924-ben, közelebbi óbudai lelőhely megjelölése nélkül, régiségkerekedőtől került be a Nemzeti Múzeum gyűjteményébe. A Magyar Nemzeti Múzeum leltárkönyvében 1924/34. szám alatt: „Kőfaragvány, valószínűleg oszlopfő, vagy konzol saroktöredéke. Palmettás lombdísz közül kitekintő állatfőt ábrázol. Találtatott Óbudán. XIII. század. Ajándékozta Mauthner László régiségkereskedő. Budapest". Lásd még: Biczó 2002, 170; Havasi 2006, 222, 4. jegyzet (1.). Így egyéb, lelőkörülményeire vonatkozó dokumentum híján szórványleletnek tekintendő, s az óbudai palota keretei között való tárgyalására nincs alap. A darab szoros esztergomi kötődései mellett Óbudán belül stilárisan inkább a prépostsági emlékanyaggal mutatható ki rokonsága, lásd: *Pannonia Regia* 1994, 92, 110, Kat. I-33, Kat. I-55. (Tóth S.).

47 *Árpád-kori kőfaragványok* 1978, Kat. 139–141. (Marosi E.); Marosi 2005, 14–15. [282–283.].

48 Többek között: Marosi 1980a, 314–315; Marosi 1980b, 142–148; Marosi 1984, 118–121; Marosi 1985, 553–554.

49 Marosi 1980a, 314–315. Ezen alsó-ausztriai kör közép-európai jelentőségére, többek között a cseh-morva emlékcsoport (így Tišnov) és hazai emlékek felé Zsámbék, Veszprém ún. Gizella-kápolna, Buda, Kerc és köre felé közvetített hatások.

50 Marosi 1980b, 142–148, idézet: 147. A közép-európai kapcsolatok kérdéséhez lásd még: Marosi 1984, 118–121; Marosi 1983, 46–47; Marosi 1993. A „budai műhely", illetve „műhelyhagyomány" kérdésköre ezek nyomán meghatározó lett a kortárs művészettörténet-írásban is. Marosi 1991, 46–48; Rostás 2000, 35–38; Szakács 2007, 111.

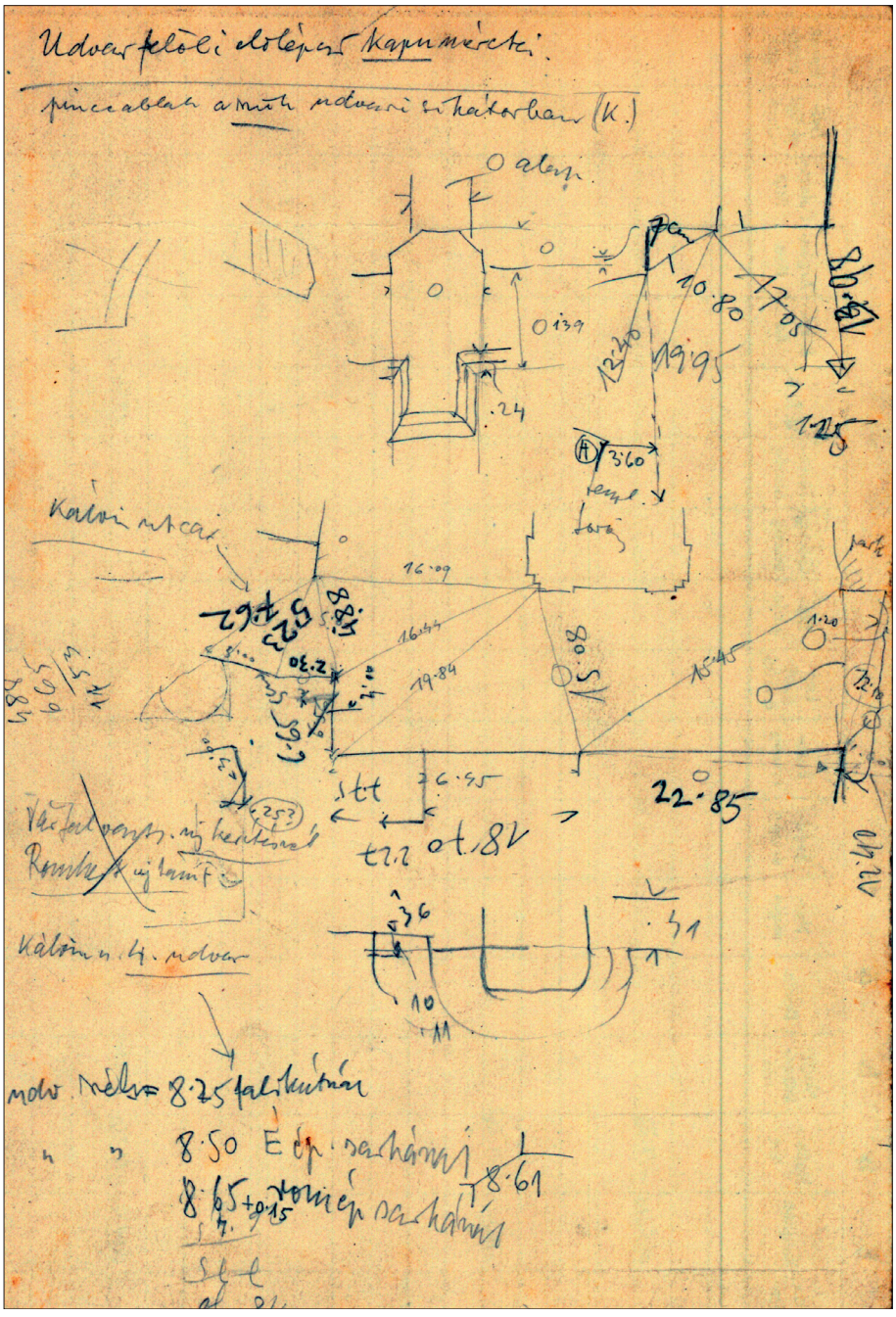

11. ábra. Várnai Dezső rajzi dokumentációja a nyugati palotaszárny területén előkerült tám- és falpillérmaradványokról, 1949. Forster Központ–Építészeti Múzeum, Várnai Dezső-hagyaték, a részlet a gy.sz. 363.9/33. nyomán

Fig. 11. Drawings by Dezső Várnai of the remains of buttresses and wall piers uncovered on the site of the west wing of the palace, 1949. Forster Centre–Museum of Architecture, Dezső Várnai papers, detail after coll. no. 363.9/33

épült ki, és mivel a palotakápolnát IV. Béla 1235-ben szentté avatott húgának szentelték, az építkezések nem sokkal a tatárjárás előtt fejeződhettek be. Ezen építkezések műhelyének – a tagozat- és fejezetformák, az összefonódó nyakú sárkányok motívuma révén – a pilisszentkereszti ciszterci kolostorral, a vértesszentkereszti bencés apátsággal és legfőképp a zsámbéki premontrei templom munkáival való érintkezését feltételezte, leszármazás tekintetében a műhely fő vonásait pedig Pilisszentkereszt-

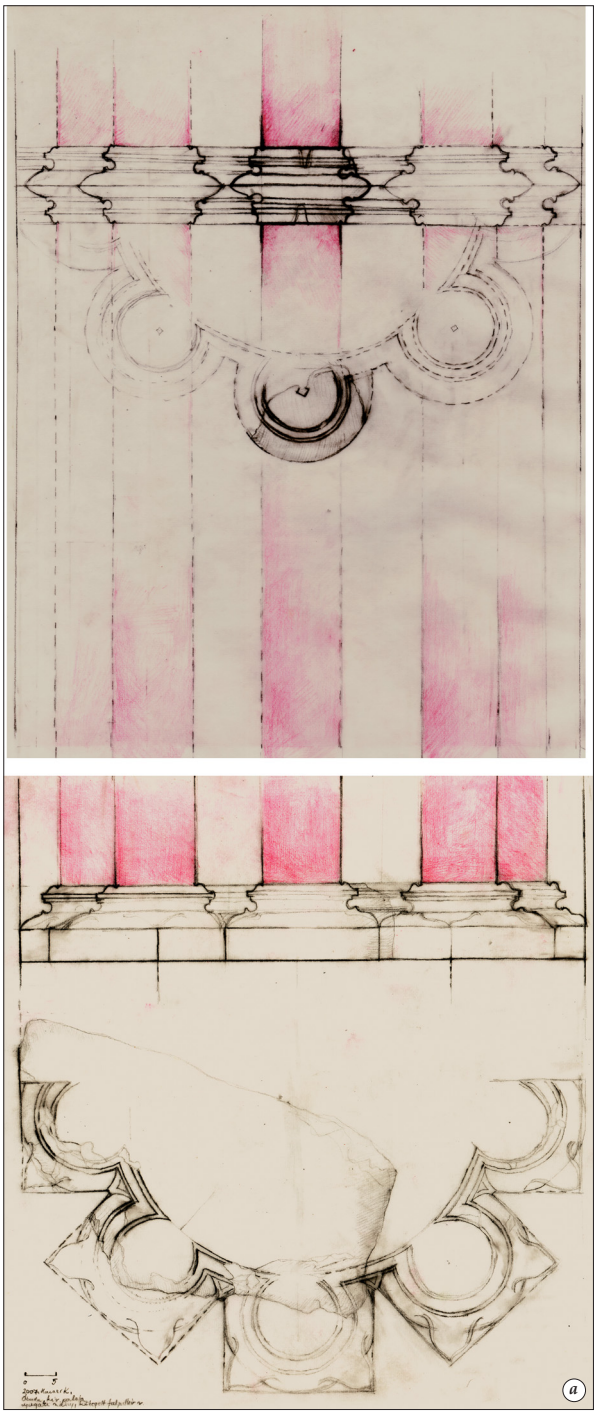

ről (mégpedig az építkezések későbbi szakaszából: kolostor) tartotta levezethetőnek.[51] A magyarországi gótika kezdeteiről írott áttekintő művében a 13. század második negyede „udvari művészetének" tendenciáit összegezve pedig megállapította, hogy az óbudai királyi palota építésével az udvari művészet stílusában változás állt be, s ezen új stílus recepciója a korszak udvari tisztségviselőinek építkezéseiben érhető tetten, így az Aynardok zsámbéki premontrei monostorának templomán, Bertalan veszprémi püspök (1226–1244) építkezésein, a Rátótok gyulafirátóti premontrei kolostortemplomán és részben a Bél nembeli Kilit egri püspök által 1232-ben alapított Bélapátfalván.[52] Az 1990-es évek elején e kép tágabb horizonton

[51] Marosi 1984, 118–121; Marosi 1991, 46–47.
[52] Marosi 1984, 176–177.

12a-f ábra. a. Kötegelt falpillér lábazata a királyi palota nyugati szárnyának földszinti teréből (nagyteréből). Rajzi rekonstrukció a lábazat-, oszlopgyűrű-, valamint vörösmárvány oszloptörzs-töredékek (Kat. 6–8.) nyomán. A pillértörzs magassági méretei ismeretlenek. Rajz: Havasi Krisztina, 2007; b. kötegelt (fal)pillérhez utalható oszlopgyűrű töredéke és csatlakozó vörösmárvány törzsek összeállítása az óbudai palotából. Fotó: Havasi Krisztina, 2004; c. kötegelt falpillérlábazat töredéke az óbudai királyi palotából (Kat. 7.), Budapesti Történeti Múzeum. Fotó: Havasi Krisztina, 2007; d. Párizs, Notre-Dame, pillérlábazat a déli mellékhajóból. Fotó: Véri Dániel, 2007; e. Párizs, Notre-Dame, déli mellékhajókat elválasztó pillérsor részlete, 1180–1200 között. Sauerländer 1990 nyomán; f. Canterbury, székesegyház, a kórust övező pillérsor részlete a déli mellékhajó felől, 1174 után. Bony 1965 nyomán

Fig. 12a-f. a. Base of a compound wall pier from the great hall (ground floor) in the west wing of the royal palace. Reconstruction in drawing form in the light of base, shaft ring, and red marble shaft fragments (Cat. 6–8). The height of the pier is unknown. Drawing: Krisztina Havasi, 2007; b. Fragment of a shaft ring of a compound pier and an assemblage of connecting red marble shafts from the palace at Óbuda. Photograph: Krisztina Havasi, 2004; c. Fragment of the base of a compound pier from the royal palace at Óbuda (Cat. 7), Budapest History Museum. Photograph: Krisztina Havasi, 2007; d. Paris, Notre-Dame, base of a pier from the south side-nave. Photograph: Dániel Véri, 2007; e. Paris, Notre-Dame, detail of the arcade separating the southern side-naves, between 1180 and 1200. After Sauerländer 1990; f. Canterbury, cathedral, detail of an arcade flanking the choir seen from the direction of the south side-nave, after 1174. After Bony 1965

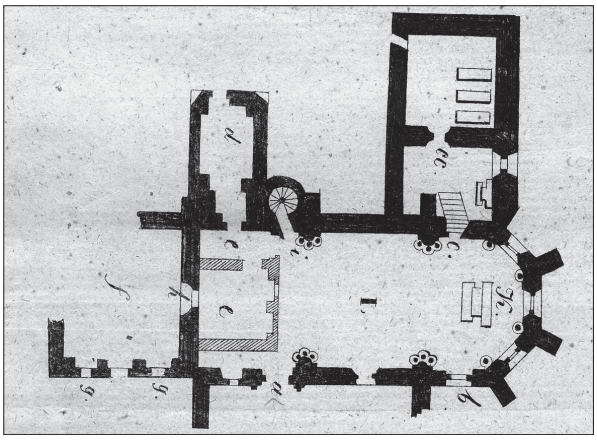

13. ábra. Esztergom, a Szent István protomártír prépostság templomának alaprajza. A részlet Mathes 1827, Tab. IV. nyomán
Fig. 13. Esztergom, ground plan of the Provostal Church of St. Stephen the Protomartyr. Detail after Mathes 1827, Tab. IV

további árnyalatokkal bővült, ebben a IV. Béla uralkodásának korai évtizedei alatt született emlékek részint mint a II. Andráséval szembehelyezkedő stílusú udvari művészet képviselő jelennek meg. IV. Béla „udvari" művészete sok rokon vonást mutat a közép-európai jelenségekkel, többek között párhuzamok fedezhetők fel VI. (Babenberg) Lipót (1198–1230) herceg alsó-ausztriai építkezéseivel. E hazai, késő román tradíciókat képviselő műhelynek számos, legfőképp dinasztikus kapcsolatokkal (Konstancia cseh királyné, III. Béla lánya) magyarázható kapcsolata mutatható ki a cseh-morva anyaggal (Tišnov).[53]

A Marosi Ernő által felvázolt, a 13. század második negyedének hazai művészetét (építészetét) és annak közép-európai kontextusát vizsgáló kérdéskör alig egy évtizeden belül ismét terítékre került. E „stíluskör" hazai emlékanyagát „a 13. század második negyedének és közepének magyarországi udvari művészetének" keretében Rostás Tibor tekintette át.[54] Ezen – a célkitűzése szerint a veszprémi ún. Gizella-kápolna kapcsolatrendszerét feltáró – írás a korszak számos fontos késő román emlékét érintette. Óbuda és Veszprém (Gizella-kápolna) „királyi/királynéi építkezései" mellett e képben IV. Béla tatárjárás utáni budai építkezései (Nagyboldogasszony-templom, valamint a budai és a szigeti domonkos épületek) is megjelennek, továbbá a király „belső embereinek" premontrei monostorai is (úgymint Türje, Gyulafirátót, illetve Zsámbék), és érintőlegesen az Erdélyben működő „királyi műhely", Kerc és köre. A stílus elterjedése mögött ebben az értelmezésben egyrészt tehát az építtető(k) áll(nak): a király és udvari emberei, másrészt a királyi építkezések (Óbuda, Veszprém [!]) kapcsán életre hívott „királyi műhely", amelyhez elsősorban a „király belső embereinek" volt „hozzáférése" (mindez azonosul az udvari művészet fogalmával). E tekintetben Rostás Tibor a Csemegi József, Marosi Ernő és Entz Géza által kidolgozott kapcsolatok és tézisek mentén halad, számos frissebb lelet és vonatkozás bemutatásával.[55] Ebben a „kapcsolati hálózatban" fontos és elsődleges szerep jut az óbudai rezidenciának mint a korszak meghatározó királyi építkezésének. Rostás olvasatában Óbuda „az 1220-as években megkezdett és a '30-as években folytatott építkezés eredménye lehet, a kápolna 1235 utáni felszentelésével; használható állapotát pedig az udvar itteni működéséről valló megszaporodó adatok mutatják a '30-as évek második felétől".[56] Óbuda (miként a többi emlék) magyarországi és közép-európai kapcsolatait elsősorban az ornamentika egyes elemei (összefonódó nyakú sárkányok, karéjos palmetták, valamint részben tagozatformák) mentén látja vázolhatónak. A palota területén csekély számban és nagyon sérülten előkerült 13. századi bordákat a veszprémi Gizella- és Szent György-kápolnával hozta kapcsolatba, miként erre már – szintén a veszprémi emlékanyag felől – Tóth

[53] Marosi 1991, 46–47; Marosi 1993; Marosi 1998, 118–121. Az apja udvari művészetével stílusválasztásában is szembehelyezkedő ifjabb király képének revíziója és az emlékanyag újabb áttekintése: Marosi 2012.

[54] Rostás 2000, 5–50. A tanulmány német nyelvű, a magyarországi emlékek tekintetében változatlan, csupán átszerkesztett változata: Rostás 2006, 349–366.

[55] Mivel a Rostás Tibor által festett átfogó kép a hazai emlékekről, valamint „IV. Béla udvari művészetéről" és annak kapcsolatairól néhány évvel ezelőtt a nemzetközi szakirodalomba is átkerült (Rostás 2006, vö. továbbá: Rostás 2008), miközben (meglátásom szerint) – egyes hazai emlékeket és belső összefüggéseiket érintő – történeti (kronológiai), művészettörténeti ellentmondást – és ezekkel együtt módszertani buktatót is – hordoz, megkerülhetetlen néhány megjegyzést fűzni hozzá, itt és most elsősorban az óbudai emlékanyag szempontjából.

[56] Rostás 2000, 35 (az udvar óbudai jelenléte és működése az, ami már az 1210-es évek első felétől biztosan adatolható, vö.: Kumorovitz 1971), illetve ugyanez németül: Rostás 2006, 362. (Óbudára vonatkozó korábbi történeti adatokra és – noha Kumorovitz tanulmányait is idézi – az azokból fakadó esetleges ellentmondásokra Zsámbékhoz hasonlóan a reflexió elmarad.)

Sándor is felhívta a figyelmet, a bordaprofilok mentén vonható „kapcsolatokra" vonatkozó fenntartásokkal együtt.[57] Ami az ornamentikát illeti, az óbudai „sárkányos" faragványokat, a Gerevich László által feltárt kapuzatot és a svábhegyi fejezetzónát *(7. ábra)* – miként a szakirodalomban sokan mások – a zsámbéki premontrei templom főhajófejezetével hasonlította össze: a fejezetzónát durvább és gyengébb faragványnak minősítette, a kapubélleten a sárkányokkal összefüggő karéjos ujjú palmetták rokonait pedig a veszprémi Gizella-kápolnán fedezte fel. A veszprémi (barokk) püspöki palota részeként fennmaradt kápolnát (amelynek királynéi voltát tényként kezelte, bár e „hagyomány" tisztázása külön vizsgálatot érdemelne, ami ebben a kontextusban sem lenne érdektelen) a korábbi kutatásokkal összhangban, a nagy 13. századi helyi építtető, Bertalan püspök (1226–1244) korszakához utalta. Rostás a veszprémi Gizella-kápolnát Óbuda után/mellett a korszak jelentős királyi/királynéi építészeti vállalkozásának tartja az 1230-as, 1240-es évekből, nem kizárva, hogy az a budai Nagyboldogasszony-templom korai fázisával (1240-es évek második fele, 1250-es évek) is egybeeshetett. Ezzel, miként azt már Tóth Sándor is tisztázta, a Gizella-kápolna a veszprémi 13. századi építkezések legfiatalabb rétegéhez tartozhat, így a káptalani területen (Szent György-kápolna) és a környezetében előkerült faragványok tanúsága szerint talán a székesegyházon folytatott „püspöki" építkezések, legalábbis azok kezdetei megelőzhették. Ez utóbbiakat Tóth Sándor az 1225–1235 közötti évtizedre datálta.[58] A 13. század második negyedének veszprémi építkezésein mutatkozó árnyalt stílusrétegződés Rostás megállapításában a következő: a „királyi műhely" a „püspök számára is dolgozott". A fő különbség, hogy a valamivel korábbi „püspöki" építkezésekből még hiányzik „az indás-palmettás díszítés" és a „sárkányok" is.[59] Így – a korábbi kutatás nyomán,[60] de a kapcsolataikat „sárkányaik" mentén kihangsúlyozva – Óbuda, Zsámbék és a veszprémi Gizella-kápolna közvetve-közvetlenül közös csoportba kerül, egyazon, a „királyi alkalmazásban álló kőfaragók által terjesztett stílus" képviselőiként és egyazon, helyenként (s a kutatásban szintén nem előzmények nélkül) „királyinak" nevezett műhely munkájaként. Rostás Tibor ezen emlékek stíluskörének szoros rokonságába vonta még Harcias Frigyes (1230–1246) heiligenkreuzi síremlékének leghamarabb a herceg halálának évében, de inkább közvetlenül 1246 után készült ornamentikáját is.[61] Továbblépve a közép-európai kapcsolatrendszerek felé, mindezek – tehát a három magyarországi és az említett alsó-ausztriai emlék – „stílusának közös gyökereit" és „inspirációs forrását" a morvaországi tišnovi ciszterci kolostor nyugati kapujában (különösen az archivolt sárkányfrízében) fedezte fel *(9. ábra)*.[62]

A Tišnovnak tulajdonított szerep miatt célszerűnek látszik – anélkül, hogy a kapu és művészet-

[57] Rostás 2000, 8. Vö.: Tóth 1967, 175–176, 51. jegyzet, 178–179. Mivel ezek az egyező bordatípusok az adott időszakban széles körben elterjedtek, véleménye szerint helytelen volna az óbudai „királyi műhely" és Veszprém között közvetlen összefüggést keresni. Továbbá megjegyzendő, hogy a zárókőről (Csemegi 1943, 37–38. 6/a ábra; BTM KO, ltsz.: 2002.121.38 [Kat. I/IV-2.]) ismert hasábforma élszedett bordák az 1200-as évek elejének, első évtizedeinek építészetében is jelen vannak már (pl. Vértesszentkereszt, Pilisszentkereszt). Felületei nagyon sérültek, már a feltárásával egykorú felvételen is azok voltak, így a rajta látható növényi dísz, egy óriási rozetta, stilárisan sajnos kevéssé értékelhető. A zárókövön a bordaindítások kb. 70°, illetve 110°-os szöget zárnak be, váron belüli pontosabb lelőhelyének ismerete nélkül, illetve elrendezéséből következő boltozatrajz nyomán megnyugtatóan egyelőre a palota egyik terével sem hozható közelebbi összefüggésbe. A faltagolás és felépítmény tekintetében ismertebb előcsarnok és a nyugati palotaszárny földszinti teréből alaprajzi elrendezése, tagolása folytán kizárható. Erre ugyan – hitelesítő kutatásokig, illetve esetlegesen még lappangó, archív dokumentumok előkerüléséig – nincs sok esély, de helyének tisztázása sokban árnyalhatná a palota tereinek belső kialakításáról vázolható képet. E zárókő sarkantyútaggal kísért csúcsívtagos „kortársa" (Csemegi 1943, 5/1. bordakeresztmetszet, a darab elveszett?) sem feltétlenül annyira kései (pl. a pilisszentkereszti kerengő anyagából ismert már e forma, lásd: Gerevich 1984, 22. ábra, 8/b). Tény, hogy az 1230-as évektől már szélesebb körben jelen van, viszont lokalizációja még a zárókőnél is bizonytalanabb. Ellenben az előcsarnok, kápolnaportál környezete kapcsán minden bizonnyal figyelembe veendő lesz egy „korai" csúcsívtagos töredék (BTM KO, ltsz.: 2002.121.166 [Kat. I/IV-1.]), bár egyelőre kérdéses, hogy a tagozat boltozati borda vagy esetleg (valamely előcsarnokbeli) portál archivoltjának részlete lehetett-e.

[58] Tóth 1967, különösen: 174–175. Tóth Sándor a veszprémi Szent György-kápolna újjáépítését 1225 k.–1235 k. közötti évtizedre datálta. Tóth 1993–1994, 332–333.

[59] Rostás 2000, 35. Az Óbudához szintén sárkányai révén kötődő Zsámbékot a 13. század második negyedére (és 1258 előttre) helyezi. Bár Óbudához hasonlóan itt is felsorolásra kerülnek, de figyelmen kívül maradnak a korábbi történeti adatok, így az alapító Aynard nemzetség tagjainak II. András király udvarában betöltött és az 1220-as évek eleje előtt (!) kelt hivatalviselésére vonatkozó adatok.

[60] Vö.: Marosi 1984, 176–177.

[61] Ehhez lásd még: Tóth 1997.

[62] Rostás 2000, 8–15, 35–38; Rostás 2006, 352–355, 362–366.

14. ábra. Az esztergomi Szent István protomártír templomból előkerült falpillérlábazat felmérése és részletrajzai (az Óbudán előkerült lábazatra vonatkozó megjegyzéssel) Várnai Dezsőtől. Forster Központ, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz.: 11623

Fig. 14. Survey and detail drawings by Dezső Várnai of the base of a wall pier recovered from the Provostal Church of St. Stephen the Protomartyr at Esztergom (with observations relating to a base brought to light in Óbuda). Forster Centre, Archive for Plans, Lux papers, inv. no. 11623

történeti helyének elemzésébe belemennénk – vázlatosan felidézni a kolostor építkezésére vonatkozó főbb adatokat. Mint ismeretes, a tišnovi ciszterci apácakolostort Konstancia (1180 k.–1240), III. Béla király (1172–1196) lánya, egyúttal I. Přemysl Ottokár (1198–1230) cseh király özvegye alapította 1233 márciusa előtt. A források alapján és a szakirodalom egybehangzó véleménye szerint a munkálatok, melyeket I. Vencel király, Ottokár és Konstancia fia is támogatott, gyors ütemben haladtak, olyannyira, hogy az 1238-ban kelt forrásokban már a kolostor felszentelésének előkészületeiről hallani. A következő évben itt temették el Konstancia és Ottokár váratlanul elhunyt kisebbik fiát, Přemysl morva őrgrófot, majd egy év múlva – a kívánságának megfelelően – az alapítót is. A kolostortemplom építkezései a királyi adományoknak köszönhetően kétségkívül gyorsan haladhattak, s bizonyára a leghamarabb munkába vett részeihez tartozhatott „a felajánlást" timpanonján megörökítő nyugati kapu is *(9. ábra)*.[63] A portálstruktúrája és azt (a mennyek kapujához méltó módon) beborító figurális (apostolok kollégiuma, timpanon, konzolok) és rendkívül gazdag (Európa e részén kétségkívül mintagyűjteménynek beillő) növényi ornamentikájának stílusa, valamint kiemelkedő kvalitásai révén is valóban igen jelentős mű. Épp ezért kitüntetett hely és figyelem kell, hogy illesse Közép-Európa művészettörténetének lapjain. A portált a kutatás 1240 körülre vagy közvetlenül az alapító halálát megelőző évekre helyezi, hozzátéve, hogy az újabb irodalomban felmerült, hogy a reprezentatív portál – a nyugati

15. ábra. Az esztergomi Szent István protomártír templomból előkerült falpillérlábazat. Archív felvétel, 1930-as évek. Forster Központ, Fotótár, neg. ltsz.: 8582

Fig. 15. Base of a wall pier recovered from the Provostal Church of St. Stephen the Protomartyr at Esztergom. Archive photograph, 1930s. Forster Centre, Archive for Photographs, neg. inv. no. 8582

résszel együtt – akár már közvetlenül az alapítást követő években elkészülhetett.[64]

Ezen, a II. András király testvére és IV. Béla király nagynénje, Konstancia királyné által 1233-ban alapított és a 1230-as évek végére főbb részein befejezéséhez közeledő morvaországi kolostortemplom nyugati kapuja tehát Rostás nézete szerint a 13.

[63] A portál timpanondomborművén – amely a kapu többi részéhez hasonlóan 18–19. századi (sőt talán ennél korábbi) „restaurálások" nyomát is őrzi –, Mária és János evangélista alakjai között, evangélista szimbólumok övezte mandorlában a trónoló Krisztus látható. Lábainál térdre borulva, az épület képmását felajánló uralkodópár. Az uralkodópár királyi tagjának meghatározását illetően diskurzus mutatkozik: leggyakrabban a kolostor alapítása előtt már elhunyt királyi férj, Ottokár, illetve az édesanyja alapítását további javakkal támogató királyi trónon ülő fiú, Vencel ábrázolása jön szóba. Újabban I. Ottokár ábrázolásaként elfogadott, lásd: Suckale 2003, 87–88.

[64] Itt nem lehet cél a portál jelentős és szerteágazó művészettörténeti helyének bemutatása, csupán utalásképp a fontosabb és újabb szakirodalomra: Kuthan 1982, 274–284; Kuthan 1994, 393–407; Kuthan 1996, 150–153; Kuthan 1998, 187–195. (Přemysl morva őrgróf oklevele nyomán itt a kapu korai, 1234-re való datálása merül fel); Richter 2001, 26–27; Soukupová 2004, 298–309. A portáltimpanon ikonográfiájához: Grmolenská 2008. Tágabb művészettörténeti helyéről: Sauerländer 1990, 390, 393, Abb. 347. A portált 1240/1250 körülre helyezve, a timpanonon Krisztus lábánál térdre boruló uralkodópár királyi tagját I. Ottokárral azonosítva. A kapu típusa, figurákkal ékes béllete véleménye szerint franciás, de kivitele egyáltalán nem az, ugyanakkor konkrét előképe nehezen meghatározható. Schuller 1993, 91–107: A béllettagolás jó összevetése a freibergi Goldene Pfortéval, viszont a tišnovi portál közép-európai viszonylatban is meglehetősen kései, 13. század közepi, 1260 körüli datálásával. Suckale 2003, 87–89, Abb. 12–13: Uralkodói reprezentáció emléke, magas igényszínvonallal, egyúttal gyors építésmenettel: 1240-re már elkészülhetett. A portál a nyugati résszel együtt a korai szakaszba illeszkedik, datálása a képaláírásban: „bald nach 1232". A portáltípus genezisében a bambergi Fürtsenportal és a freibergi Goldene Pforte szerepére utal, az épületszobrászat tekintetében közép-európai viszonylatban felbukkanó új tendenciákra utal. Bár vannak olyan vélemények is, mely szerint a kapun észlelhető, befejezetlenségre utaló jelek az alapító, Konstancia 1240-ben bekövetkezett halálával és az anyagi források ezt követő elapadásával magyarázhatóak. Mindenesetre újabb eredmények és művészettörténeti problémák tisztázása a portál elmúlt évtizedben zajlott interdiszciplináris vizsgálatainak közreadásától várható, lásd: Koller 2002.

16. ábra. Óbuda, királyi palota. A palotaudvarról a nyugati palotaszárnyba vezető kapu kiemelt, kiegészített és kiállításon bemutatott maradványai (Kat. 3.), Budapesti Történeti Múzeum. Fotó: Tihanyi Bence, 2005
Fig. 16. Óbuda, royal palace. Restored remains (Cat. 3) of the portal leading from the palace courtyard to the west wing of the palace in an exhibition, Budapest History Museum. Photograph: Bence Tihanyi, 2005

század második negyede hazai „udvari" művészetének kiindulópontja. A gyors közvetítés-átvétel alapját pedig a dinasztikus kapcsolatok jelenthették. E stíluskör hazai recepciójában a sor elejére Óbuda került, tehát a tišnovi Porta Coeli által inspirált stílus elsőként a hazai emlékanyagban „az 1220-as években megkezdett és 1230-as évek második felétől használható állapotú" Óbudán bukkan fel, ami önmagában is kronológiai, történeti ellentmondás. Mindezt IV. Béla udvari művészetének keretében tárgyalni, különösen egy királyi rezidencia esetében még akkor is ambivalens, ha a 13. század második negyedében (1225–1235 között) az apjával szembehelyezkedő herceg efféle szerepével is számolunk. Egy ilyen volumenű „királyi" építészeti vállalkozás (mely mindenképp uralkodói szándékon és elhatározáson nyugodott) a *medium regni* területén – hallgatólagosan a trónutód „számlájára írva" – II. András életében, uralkodásának utolsó évtizedében elképzelhetetlen. Így IV. Béla „udvari művészetének" „produktumaként" tárgyalni pedig még a maradványok kései datálása mellett is történeti anakronizmus. Más kérdés lenne, hogyha e téren esetleges előzményként, előképként merülne fel szerepének vizsgálata. De erről szó sincs.

Rostás számára az óbudai rezidencia kései datálásának (1230-as évek) alapját tehát a tišnovi kapu ornamentikájának egyes részleteivel (sárkányfríz, karéjos ujjú palmetták) felfedezni vélt kapcsolat szolgáltatja, de úgy tűnik, ez az alap – Óbuda (és Zsámbék) kései datálása – egyúttal a cél és a bizonyíték is. Mégpedig a Tišnov felől érkező hatás és kapcsolat minden áron való igazolásáé. E tekintetben a tišnovi portál nemzetközi szakirodalomban elfogadottnál (1230-as évek vége, 1240 körül) néhány évvel korábbi datálásának felvetéséig is elmegy, épp az „1230-as évekbeli" magyarországi emlékeken (Óbuda, Zsámbék) kimutathatónak vélt hatás alapján.[65] Hozzátéve, hogy legújabban stiláris és ikonográfiai elemzések nyomán Jiří Kuthan és Robert Suckale szintén felvetette a tišnovi portál valamivel korábbi – közvetlenül az alapítás utáni évekre való – datálását.[66] Azonban még ezzel együtt is problematikus lenne a tišnovi kaput *terminus post quem*ként összeegyeztetni a két említett magyarországi építkezéssel, Óbudával legalábbis biztosan. Még akkor is, ha menet közben érkező új „hatással" is számolunk. Ezt a két magyarországi emlék relatív építésmenetéről alkotható fogalmak, ismeretek sem támogatják. Zsámbékon a Rostás által „tišnovi eredetűnek" tartott, az óbudai anyaggal érintkező stíluskör a főhajó, valamint a déli mellékhajó egyes fejezeteihez és a főszentély környezetéhez köthető. Óbudán is a palota jól megragadható épületrészeivel (előcsarnok-architektúra, nyugati palotaszárny kapuja) hozható összefüggésbe. Noha itt a faragványok és az épületmaradványok nyomán úgy tűnik, markánsabban két „stílusréteg" különíthető el, pluralizmusuk arra utal, hogy alaptalan lenne az építkezések tetemes elhúzódásával, éles periódusváltással számolni.[67] Más szóval, a tišnovi építkezés kezdetekor az óbudai épület – és részben talán Zsámbék ezzel összefüggésben vizsgált részei – előrehaladott (illetve elkészült) állapotban lehetettek. Tehát az, ami a IV. Béla kori budai építkezés korai szakasza, vagy Veszprém esetében állhat, az Óbudával kapcsolatban tarthatatlan. Rostás a tišnovi kapu stílusának közvetlen óbudai (zsámbéki) „hatását" az alapító, Konstancia magyarországi származásával látja indokolhatónak. E kapcsolat révén jut el ahhoz az észrevételhez, hogy itt, a dinasztikus kapcsolatok mentén alakuló stílusrecepció mechanizmusának „megszokott módjával" szemben nem a „kivándorlóval", azaz Konstanciával együtt érkezik „régi hazája" felől az újba az „új stílus", hanem különös módon fordított a helyzet, vagyis a stílus terjedése a morva kolostor felől követhető Magyarországra. Ebből következő feltevése,

[65] Rostás 2006, 365–366.
[66] Kuthan 1998, 187–195; Suckale 2003, 87–89, Abb. 12–13.
[67] A palota stílusrétegeihez vö.: Havasi 2006; Havasi 2009a.

hogy talán az özvegy királyné küldhette a „mestert" saját, régi hazájába.[68] Ezzel szinte már előttünk is áll a jól finanszírozott tišnovi építkezésen összesereglett mesterek, a „műhely" homályából kilépő, s a magyarországi „királyi műhely" szolgálatába álló „individuum", egy „magányos" mester, aki Tišnovtól Óbudán és Zsámbékon át többek között Veszprémig hintette tele palmettás indadísszel vegyített sárkányfigurákkal az épületek fejezeteit és kapubélleteit, miként annak idején tették ezt – a késő román stílus más eszköztárát terjesztve – Richard Hamann könyvének lapjain előbb a „birodalom", majd Közép-Európa keleti felén vándorló „normann" kőfaragói. Eltekintve attól a logikai-kronológiai bukfenctől, hogy mégis hogyan inspirálhatná egy 1233 táján alapított kolostor – legkésőbb 1240 tájára elkészült – kapuja, legyen az mégoly jelentős mű is, az „1220-as évek közepén megkezdett" palota épületornamentikájának stílusát? És eltekintve most attól is, hogy a részletmegoldások körébe tartozó, a korszak késő román emlékanyagában közhelyszerűvé váló motívumok (pl. a sárkánypárok, palmettadísz) variánsainak feltűnésén túl (ezek a gazdag ornamentikájú tišnovi kapun is csak a sokszínű összkép marginális elemei) az ismert óbudai anyaggal a vizsgált részletformákban, faragói stílusban – legalábbis számomra – semmilyen szorosabb, közvetlenül megragadható kapcsolat nem mutatkozik. Másrészről az óbudai épülettöredékek és díszítőfaragványok korábbi kutatásban megfogalmazott és Rostás által is vallott mégoly kései datálásuk mellett sem tűnnek összeegyeztethetőnek a tišnovi kolostortemplom portáljának kronológiájával. Kérdés, hogy ez esetben nem lenne logikusabb a hatások és a stílusátvétel irányát fordítva, a magyarországi nézőpont felől is megvizsgálni? Még akkor is, ha így nyílván jóval több új problémával is kellene szembenézni, mint amennyi tisztázható lenne. De ilyen messzire nem mennék.

A fentiekből talán az is kitűnt, hogy a kutatásban az 1220-as, 1230-as évekre helyezett óbudai építkezés és épületornamentika szerepének megítélése a hazai késő román emlékanyagban Rostás Tibor tanulmányában nem előzmények nélküli. S mivel Óbuda „királyi", így minden bizonnyal a korszak jelentős építkezése volt, számos, a 13. század második negyedéből, közepéről való emlék, például Zsámbék, Ják, Veszprém, Buda stb. művészettörténeti kapcsolatainak hátterében sejlett már fel szerepének és jelentőségének kérdése az elmúlt évtizedek szakirodalmában. De bármennyire is mélyen gyökereznek egyes tézisek a szakirodalomban, különösen, hogy egy sor másik emlék megítélése is függ tőlük és különösen, mielőtt nagy ívű közép-európai kapcsolatrendszerek rajzolódnának

17. ábra. Az előcsarnok területén előkerült bélletkő (Kat. 5.), Óbuda, református lelkészlak pincéje. Fotó: Havasi Krisztina, 2006
Fig. 17. Jamb element (Cat. 5) uncovered on the site of the vestibule, Óbuda, cellar of the manse. Photograph: Krisztina Havasi, 2006

köré – amennyiben van rá mód, márpedig Óbuda azon kevés helyek egyike, ahol ez lehetséges –, a stíluskritikát előzze meg a belső összefüggések elmélyült vizsgálata és a forráskritika, legalábbis a műalkotásokkal kapcsolatba hozható történeti adatok alaposabb megismerése. Ugyanis Rostás Tibor tanulmányának egyik alapvető tanulsága, hogy a művészeti, stiláris kapcsolatok a történeti keretek és a forrásadatok figyelembe vétele nélkül szertefoszlanak, a rá épülő művészettörténeti konstrukció pedig alapjaiban lesz instabil.

A vizsgált közép-európai kontextusban a Rostás által említett három hazai emlék közül Veszprém az egyetlen, amellyel Tišnov felől az időrend és a stíluskör is összeegyeztethető – nem véletlenül. Azok a nagyon fontos, szoros stiláris szálak, amelyek a morva kaput a magyarországi és alsó-ausztriai művészethez kötik, s amelyekre az amúgy az óbudai anyagot is jól ismerő Csemegi József figyelt fel először a budai Nagyboldogasszony-templom, illetve a veszprémi Gizella-kápolna és az ezekkel összefüggő építkezések kapcsán, továbbra is állnak, miként ez a kapcsolat a heiligenkreuzi síremlék (1246 körül) esetében is evidens.[69] E hatás meghatározó a magyarországi késő romanika képében, az azt átszövő stílusvonulatok egyikének fő komponense IV. Béla korában, és itt elsősorban az 1240-es, 1250-es évek körüli fejleményekre és főleg Budára

[68] Rostás 2006, 365–366.
[69] Csemegi 1955; Marosi 1993; Tóth 1997.

18. ábra. Ívbélletkő töredéke (Kat. 4.) a nyugati palotaszárny (nagyterem?) udvari kapujáról. Részlet Várnai Dezső 1949-es felmérési rajza nyomán; lásd: *37. ábra*
Fig. 18. Voussoir (Cat. 4) from the portal leading from the palace courtyard to the west wing (great hall?) of the palace. Detail from the survey by Dezső Várnai, 1949; see *Fig. 37*

(Nagyboldogasszony-templom), részint Veszprémre lehet gondolni. Ezek megítéléséhez a morva kapu és a kolostor emlékanyaga és datálása továbbra is kulcsfontosságú támpont, a kapcsolatok módozatai és mikéntjei további vizsgálatokkal tárulhatnak fel. De ez csakis az egyes – töredékeikben és a rájuk vonatkozó ismeretekben is szerencsésen bővülő – hazai emlékek belső összefüggéseinek, egymáshoz való viszonyának, időrendjének feltárása nyomán valósulhat meg, és ami ennek hátteréhez legfőképp szükséges lenne, az az egyes emlékek (Óbuda, Zsámbék, Ják, Buda, Veszprém) maradványainak, építéstörténetének, épületdíszítő faragványainak monografikus feldolgozása. Tehát van és lenne még mit hazai „pályán" is (rendbe) tenni.

Más szempontból Rostás tanulmánya módszertani problémákat vet fel: egy-egy, az összképből kiragadott elemre épülő, nagy ívű morfológiai genezis magában hordozza a motivikus átvétel és a tényleges stílus- és esetleges műhelykapcsolat közötti határok összemosásának veszélyét is. A korszak műhelyszervezete és az arról alkotható ismeretek rétegzettebbek: így az építés, kőfaragás, épületszobrászat, tagozat- és ornamentumfaragás specifikus és egyre differenciáltabb, ám egymással is vegyülő műfajai, az átvételek és hatások mechanizmusai, és a műhelyek közötti „átjárás" lehetőségei (térben és időben) is jóval komplexebbek. Aligha alkalmazhatók megközelítésükre ilyen egyszerű képletek. Egy-egy emlék, anyag belső összefüggéseiből kiragadott ornamentális elem, tagozatforma vizsgálata mentén – noha morfológiai tanulságok kétségkívül vannak – szükségképp csak a felszín érinthető. Nyomában a sokszínű összkép árnyalatai helyett egy olyan általános massza tűnik szembe, amit leginkább korstílusnak nevezhetünk. Így fennáll a veszélye, hogy valós kapcsolódási pontok helyett a korban általánosabban elterjedt, divatossá, sőt az épületplasztika mellett más műfajok (ötvösség, miniatúrafestészet) eszköztárában is közhelyszerűvé váló motívumok, ornamentumok mentén mosódnak össze stílusárnyalatok. És végül nem mondanak semmivel sem többet, mint amit a korszak építészetéről amúgy is tudunk. Legfeljebb azt, hogy Közép-Európában az 1220–1240-es években bizonyos körökben előszeretettel faragtak sárkánypárokkal és indás-palmettás kompozíciókkal ékes köveket, sásleveles-bimbós fejezeteket (ezzel a módszerrel ugyanezt ki lehetne mutatni például 1180 és 1220 között is), továbbá meglepő módon számos kolostorkerengő és templom architektúrájában voltak jelen korai és klasszikus gótikus támaszformák és boltozatok. A tényleges kapcsolat az eszköztár és az összkép (legyen szó akár csak az ornamentika stílusáról) többi elemének – legfőképp az anyag belső összefüggéseinek –, valamint az egyes emlékekre vonatkozó történeti források, történelmi kontextus figyelembevételével és elmélyültebb elemzésével tárulhat csak igazán fel. Tanulságos végezetül itt idézni Tóth Sándor ornamentális megoldások, általános típusok, tagozatformák felől közelítő módszertani figyelmeztetését a veszprémi késő romanika kapcsán: „A magyarországi későromán építészet meglehetősen bonyolult stíluskapcsolatai mindmáig tisztázatlanok. Az olyan részletek, mint az említett bordatípusok [sarkantyútagos, élszedett], bimbós oszlopfő, csaknem minden építkezésen előfordulnak a 13. század első felében, méghozzá a legkülönbözőbb formai együttesekben. Így ezek önmagukban nagyon kevéssé alkalmasak konkrét összefüggések rögzítésére. De ugyanez vonatkozik a lapos sarokleveles lábazatokra […], attikai profilú külső lábazatra, a háromkaréjos ívre."[70] Hozzátéve, hogy ugyanez áll az egyes „struktúrájukból, környezetükből, építéstörténeti kontextusokból kiragadott" pillértípusokra, valamint a fejezettípusokon

[70] Tóth 1967, 175–176. A 13. századi magyarországi építészet értékelése kapcsán körüljárt problémakörhöz (műhelyszervezet, stílus, típus) lásd még: Marosi 1980a, 299–307.

túl azok ornamentikájában feltűnő, a korban szinte közhelyszerű motívumokra: hullámindás, palmettás díszre, sárkányokra, indadíszt „köpő" (szörny) fejekre, már-már naturalisztikussá váló, termést is hozó levélornamentikára is. A stíluskapcsolatok rögzítésére ezek puszta regisztrálása és leírása elégtelen. Tény, hogy szükség van hazai és közép-európai áttekintésre is, emlékanyagok párhuzamos, összehasonlító elemzésére és minden ilyen kísérlet elismerésre méltó, hisz tovább- és átgondolásra sarkall, viszont ez csak a történeti, építéstörténeti adatok, és az emlékenként változó és sokszínű összkép többi komponensének figyelembevételével működhet. Összkép, szintézis csak árnyalatokkal és háttérrel együtt létezhet. Egy-egy kontextusából kiragadott motívum, ekkora ívben végigkísérve, ott, ahol egy-egy anyag belső összefüggései is rendelkezésre állnak, illetve ahol egy-egy anyag belső összefüggései sincsenek még kellőképp tisztázva, kevéssé alkalmas ilyesmire.

***

A kőfaragványoknak – akárcsak a történeti forrásoknak – olvasatai vannak, jóllehet ezek az olvasatok sokkal szubjektívebbek, a forma és a tartalom értelmezése és megítélése pedig jóval tágabb lehet, mint a szövegeknél. A kor, amelyben az olvasó él, az „olvasmányhoz" való viszony, a rálátás és megközelítés módozatai, körülményei is jelentősen alakítják a belőlük kiolvasottakat, talán ennek sokszínűségét szemléltette valamennyire a fenti áttekintés is. Ezen olvasatok jelentőségét, a mindenkori „újraolvasás" szükségességét Óbuda esetében, lévén Fehérvár és Esztergom mellett az Árpád-kor egyik legfontosabb uralkodói rezidenciájáról, egyúttal a 13. századi magyarországi művészet egyik töredékességében is meghatározó főemlékéről szó, aligha kell hangsúlyozni. S amint az a magyarországi középkori történelem és művészettörténet vizsgálata során gyakorta megesik, e fragmentumok nemcsak egy rég eltűnt építészeti együttes mementói, hanem az együttesre és a korszakra vonatkozó történeti adatok mellett (és gyakorta helyettük is) forrásként állhatnak előttünk, még ha mást és másképp is mondanak el nekünk a művészet, művesség – emberi alkotás – szavaival, mint az írott szövegek. Olvassuk figyelmesen őket!

19. ábra. A palotaudvarról a nyugati palotaszárnyba vezető kapu ívbélletköve (Kat. 4.), Budapesti Történeti Múzeum. Fotó: Havasi Krisztina, 2005
Fig. 19. Voussoir (Cat. 4) from the portal leading from the palace courtyard to the west wing of the palace, Budapest History Museum.
Photograph: Krisztina Havasi, 2005

Ha megnézzük az óbudai rezidenciának az elmúlt évszázad régészeti kutatásai nyomán kibontakozó alaprajzát *(1. ábra)*,[71] azonnal szembetűnik an-

[71] A palotaszárnyak belvilágának főbb méretadatai korábban részben pontatlanul, illetve hibásan jelentek meg. Vö.: Havasi 2006, 232, 78. jegyzet. A legmegbízhatóbb alaprajz szerint a nyugati palotaszárny belső szélessége helyesen 8–8,1 m, a keleti palotaszárny északi teréé 8,3–8,4 m, hossza 10,2 m. A palotakápolna belvilágára vonatkozó adatok szintén korrigálandók. A korai kápolna hossza helyesen ~14 m, a késő gótikus kápolnáé 19 m. A szélesség 6,7 m. Az egyik legpontosabb és a palota alaprajzát részletesen ábrázoló felmérés Várnai Dezsőtől ismert, amely az 1949–1951 közötti ásatások során készült. Lásd: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: R10831. Az itt is látható periodizációhoz *(1. ábra)* ezt vettem alapul. Ez az alaprajz viszont értelemszerűen az 1970-es, 1980-as években Altmann Júlia által végzett régészeti kutatások eredményeit – a palotakápolna korábbi szentélylezárásának kivételével – nem tartalmazza. Vö.: Havasi 2013, 8. kép. Épp az elmúlt száz év feltárási alaprajzai között mutatkozó eltérések, ellentmondások miatt – újabb hibák forrását elkerülendő – összerajzolásuktól egyelőre tartózkodnék. Ennek fő oka, hogy a különböző időszakokban feltárt épületrészek, falak kapcsán helyenként „bemérési" problémák mutatkoznak, s néhol hibás léptékadatok hagyományozása is gondot okoz, hitelesítő ásatások nélkül – tehát rajzasztalon – a probléma tisztázhatatlan. Alapos, részletező felméréseket készített még Csemegi József a déli és a keleti palotaszárny 1934–1935-ben feltárt maradványainak alaprajzáról. Csemegi 1943.

20. ábra. Fejezettöredék az óbudai palotából (Kat. 11.), Budapesti Történeti Múzeum.
Fotó: Tihanyi Bence, 2005
Fig. 20. Fragment of a capital from the Óbuda palace (Cat. 11), Budapest History Museum.
Photograph: Bence Tihanyi, 2005

nak zárt és szabályos, közel négyzetes elrendezése, központi belső udvar köré csoportosuló épületszárnyakkal. Ezt a palotaépületet, szintén közel négyzetes alaprajzon, kettős várfal övezte. Ezek közül a belső várfal összefüggéseiben, építészeti kialakításában jobban megragadható: a palotaépület fő tömbjétől mind a négy oldalon megközelítőleg 12–12,5 méterre húzódó, sarkain átlós támpillérekkel erősített várfal, amelynek kváderfalazata a „korai", 13. századi kőfaragójelek nyomán bizonyosan egykorú a palotaépülettel.[72] A palotaépület fő tömbje – a kápolnaszentélyt, valamint a keleti szárny poligonális bővítményét és a déli szárny homloksík elé lépő részeit leszámítva – megközelítőleg egy 30 × 30 méteres (azaz egykorú mérték szerint közelítőleg 100 × 100 láb nagyságú) négyzetbe írható. Az elrendezés tervének és alaprajzi kiosztásának (alap)egysége – ez különösen a nyugati és az északi szárny, valamint az udvar diszpozíciójánál szembetűnő – ennek nagyjából harmadát kitevő alapterületű négyzet. Az összefüggőbben fennmaradt nyugati és északi szárny esetében ez a 3 × 3-as szakaszolás/kiosztás figyelhető meg. A rezidencia fő, bejárati homlokzata északra nézett. Ezt a tájolást és homlokzati hangsúlyt nyilván az előtte elhaladó – a *medium regni* további központjai, valamint a rév felé vezető – fő útvonal határozta meg. Központi eleme a masszív, 9 m széles és rizalitszerűen (1,5 méterrel) a homloksík

[72] Gerevich 1962, 380, 324. kép; Altmann 1982. A feltárt szakaszok falvastagságai az alaprajz szerint *(1. ábra)* 1,5–2 m között mozognak, viszont részletesebb dokumentáció híján, pusztán az alaprajz nyomán egyelőre nem világos, hogy ez az eltérés a régészeti kutatás során különböző szinten felvett (alapozás, lábazati zóna, felmenő falak) méretekből fakadhat-e.

21. ábra. Fejezettöredék az óbudai palotából (Kat. 10.), Budapesti Történeti Múzeum.
Fotó: Tihanyi Bence, 2005
Fig. 21. Fragment of a capital from the Óbuda palace (Cat. 10), Budapest History Museum.
Photograph: Bence Tihanyi, 2005

elé lépő bejárati toronyépítmény volt. Tőle jobbra a nyugati szárnyat elfoglaló tér északi fala, kelet felé pedig a palotakápolna északi homlokzata húzódott. E toronyépítmény földszintjén nyíló – alapozási szintjén – rézsűs bélletfalú, közel 2 m széles portál *(1–2. ábra)* egyúttal a palota főbejárata volt. E fő, bejárati hangsúly érzékelhető az északi belső és külső várfalnak a torony és a portál tengelyében Altmann Júlia által feltárt hídépítmény maradványaiban is. A torony – egyúttal az északi palotahomlokzat – közepén nyíló főportálon át egy négyzetes alaprajzú, 6 × 6 méteres térbe lépett az érkező, melynek padlózata és részben falai is – a lábazati zónában bizonyosan – fényesre csiszolt vörösmárvány lapokkal voltak burkolva. A sarkokban erőteljes, összetett tagolású lépcsőzött falpillérek álltak, amelyek kétségkívül a tér boltozott voltával kapcsolatosak. A sarokfalpillérek *(3. ábra)* derékszögű szögleteibe kétfelől oszlopocskák ékelődtek, a pillér középső, átlós helyzetű, háromnegyedoszloppal bővített félnyolcszögű része (s talán az azt kétfelől közvetlenül kísérő járulékos törzsek) bizonyára a – jelentős fesztávú – tér bordás keresztboltozatának indításában játszottak közre *(3. ábra)*. Az oldalsó (járulékos oszloppal kitöltött sarkos) pillérrészek pedig a homlokíveket indíthatták. A fehér, kemény édesvízi mészkőből faragott falpillérlábazat(ok) kialakításából ítélve a pillérlábazat és törzs, valamint a beillesztett (vörösmárvány?) oszlopok polikrómiájával is számolhatunk. A belsőben e falpillérek vonalában fallábazat futott körbe, s a tér keleti oldalán, a palota

22. ábra. Konzol töredéke az óbudai palotából (Kat. 9.), Budapesti Történeti Múzeum. Fotó: Tihanyi Bence, 2005
Fig. 22. Fragment of a console from the Óbuda palace (Cat. 9), Budapest History Museum. Photograph: Bence Tihanyi, 2005

23. ábra. Esztergom, királyi palota, ún. kettős kapu. Részlet a nagyobb portál bal oldali bélletének lábazati részéről, 12. század utolsó negyede. MTA BTK MI Fényképtár. Fotó: Makky György
Fig. 23. Esztergom, royal palace, so-called double doorway. Detail of the base (left side) of the larger portal, last quarter of the 12th century. MTA BTK MI Archive for Photographs. Photograph: György Makky

főkapujánál kisebb,[73] ám reprezentatív alakítású, a palotakápolnába vezető portál nyílott. A három pár oszloppal ékes, bélletes kapu megmunkálásában is rendkívüli kvalitásokról árulkodó, többrétegű lábazati zónája vörösmárványból készült. Fennmaradt ívbélletkövei között fehér mészkőből és vörösmárványból faragottak egyaránt vannak. A kápolnaportál fejezetzónájának kialakítása nyitott kérdés, miként az is, hogy az 1908-as ásatási felvételeken a kápolnaportál bal oldali lábazatán megörökített sásleveles-bimbós kehelyfejezetek (részben gyémántmetszéses gerincű levelekkel, illetve karéjos rátétlevelekkel dísztett fehér kemény mészkőből faragott darabok – vajon nem épp lelőhelyük folytán kerültek-e a kápolnaportállal összefüggésben „képbe"?[74] A szintén kemény édesvízi mészkőből faragott monumentális „svábhegyi" fejezetzóna, amelyről még lesz szó, megfelelő alaprajzi összefüggései és méretrendje folytán pedig bizonyosan ezen előcsarnok valamely sarokfalpilléréhez utalható (*7–8. ábra*; Kat. 1.). A belső tér alakítását e két anyag, a vörösmárvány és a csiszolt, polírozott állapotában szintén márványszerű megjelenésű kemény édesvízi mészkő polikrómiája határozta meg, túlsúlyban – legalábbis a lábazati szinten meglévő maradványokat, burkolatokat, kápolnaportált, s talán a pillérek járulékos oszlopait szemlélve – a vörös szín lehetett. A márványburkolat mögött azonban a fal precíz kvádermű volt. A belső északkeleti falsarok *(1–3. ábra)* és a kápolnaportál bal oldali lábazatának *in situ* maradványain a burkolat mögött, illetve annak lehullott darabjai alatt andezittufa kváderekből emelt fal mutatkozik.[75] A gondos megmunkálású kváderek vékony fugái között

[73] A kápolnaportál 1 m széles, bélletfalának vastagsága 1,3 m, a falvastagság itt a keleti oldalon 1,7 m. Míg az északi külső oldalon elhelyezkedő főportál nyílásának szélessége az 1908-ban feltárt alapfalmaradványról felvett alaprajzok szerint 2 m körüli lehetett, a béllet mélysége 1,8 m körüli, a teljes falvastagság 2,8–3 m között mozgott.

[74] Lux 1916, 1. ábra; Havasi 2006, 7. kép.

[75] Továbbá a kápolna belső nyugti falsíkjából is megragadható csekély részlet, azonban az egyetlen megmaradt ép, *in situ* kváderkő nyomán nem megítélhető, hogy az „puszta" kváderfal volt-e vagy a burkolat erre is kiterjedhetett. A kváderek hegyesvésős felület-megmunkálása rendkívül igényes volt.

24. ábra. Königslutter, egykori bencés kolostortemplom, északi kereszthház, portál, 12. század második negyede. Klein 1995 nyomán
Fig. 24. Königslutter, church of the one-time Benedictine cloister, north transept, portal, second quarter of the 12th century. After Klein 1995

fehér, meszes habarccsal, a kváderburkolat mögött pedig a falmagot törtkövekkel és római tegulatörmelékkel vegyes, habarcsos öntött falazat töltötte ki. A kváderburkolat előcsarnok felőli oldalán jól tanulmányozhatók a falburkolat rögzítésére szolgáló csaphelyek, ólombeöntő vájatok, sőt az eredeti fémkapcsok, fémtüskék maradványai is.[76] A boltozat terhét is felvevő – tehát statikailag is fontos helyzetű – sarokfalpilléreknek a falba egykor mélyebben kötő tömbjei mellett szembetűnő, hogy a kápolnaportál körüli falburkolat, valamint a portál vörösmárvány lábazati burkolatának felfekvése sekélyebb, de a kváderek vízszintes felületein látható rögzítésnyomok kétségtelenné teszik, hogy a burkolatot a fallal együtt emelték, s nem utólagos applikációról van szó.

Ez a földszinti terében a kápolna előcsarnokaként, s egyúttal az egész palota reprezentatív előtereként, bejárataként – fő közlekedési útvonal nyitányaként – felfogható építmény masszív falai (a főhomlokzaton 3, a többi oldalon 2 métert megközelítő falvastagsággal), a földszint pilléreinek alakítása és boltozott volta miatt nem hagynak kétséget többszintes elrendezéséről, toronyszerű megjelenéséről. Az előcsarnok tere fölött legalább még egy szint joggal feltételezhető. A kapcsolódó közlekedőrendszer kérdése már problematikusabb. Az előcsarnok délnyugati sarokrésze – a nyugati palotaszárny csatlakozásával és az udvar északnyugati szögletével együtt – úgy tűnik, az alapozás szintjéig elpusztult. A nyugati oldal a jelek szerint zárt lehetett.[77] Az előcsarnok déli oldala esetében az ismeretek szintén hiányosak,[78] de talán feltehető, hogy az nemcsak a kápolna felé, hanem a főbejárat tengelyében a belső palotarészek, az udvar felé is nyitott lehetett. A megnyitás módja már kérdésesebb: leginkább szélesebb árkádívre lehetne gondolni, az északi (fő)kapuéhoz hasonló alapozásnyomok nem ismertek.[79] Ugyanakkor a palotaudvar északkeleti részén közvetlenül a bejárati építmény udvari homlokzatának és a keleti palotaszárnynak a szögletébe (egyúttal a kápolna sarkához) ékelődve egy nagyméretű, háromszögletes alapozási tömb látható (közel 2,7 × 3,5 m). Ebben talán a bejárati építmény emeleti szintjére vezető (csiga)lépcső házának alapozása sejthető. Ha e feltevés megállja a helyét, az alapozási tömb helyzete egyúttal a bejárati építmény felső szintjének és a palotakápolnának a kapcsolatára is utalhat, önmagában is sejtetve a kápolna karzatos (esetleg kétszintes) elrendezését, s áttételesen a keleti palotaszárny – legalábbis a kápolnához kapcsolódó szakasz – emeletes elrendezésének kérdését is felveti. Ebben az összefüggésben említendő az a nagyméretű, összetett tagolású, „zavarbaejtő" vörösmárvány lábazat (*4. ábra*; Kat. 2.), melyet formái az előcsarnok falpilléreinek „körébe" utalnak,[80] ám töredékessége ellenére is határozottan megfigyelhető, hogy a sarokfalpillérek oszloppal bővített félnyolcszögű tagja – azonos tengelyben és meg-

[76] Továbbá a kápolnaportál bal oldali rézsűs bélletfalának egyik lábazati kváderkövén fekvő 8-as forma kőfaragójel látható. A fémkapcsok mellett a burkolólapokat habarccsal is rögzítették a függőleges falfelülethez. A maradványok rajzi felmérésére és helyszíni vizsgálatára 2003–2005 között került sor, majd 2006-ban Mudrák Attila készített róluk színvonalas fényképeket.

[77] Az 1908-as ásatások – melyek egyedüliként figyelhették meg e részeket – alaprajzai a torony nyugati külső falát – melynek északnyugati szakasza került elő – zártnak jelzik, a külső falsík határozott jelölésével *(1–2. ábra)*. Lásd: Lux 1916, 5. ábra, 6. ábra, 9. ábra (Lux nyugat felé ablakokkal, dél felé pedig hatalmas árkádívvel áttört „portikuszt" rekonstruált.); Csemegi 1943, 7. ábra; Gerevich 1962, 316. ábra. Nem tudni azonban, hogy a külső falsíkra az alapozás szintjén megmaradt részletek segítségével, avagy felmenő kváderfalmaradványok nyomán (is) következtettek-e.

[78] Nem világos, hogy megmaradt délkeleti szakaszán alapozásmaradványokat vagy esetleg falsíkot is megfigyeltek-e. Az alaprajz itt mindenesetre szaggatott *(1. ábra)*.

[79] Ha csak nem vonjuk be a kérdés vizsgálatába az udvar északkeleti szögletében látható alapozási tömb északi sarkát.

[80] Havasi 2006, 226–227, 17. kép, Függelék 2. sz.

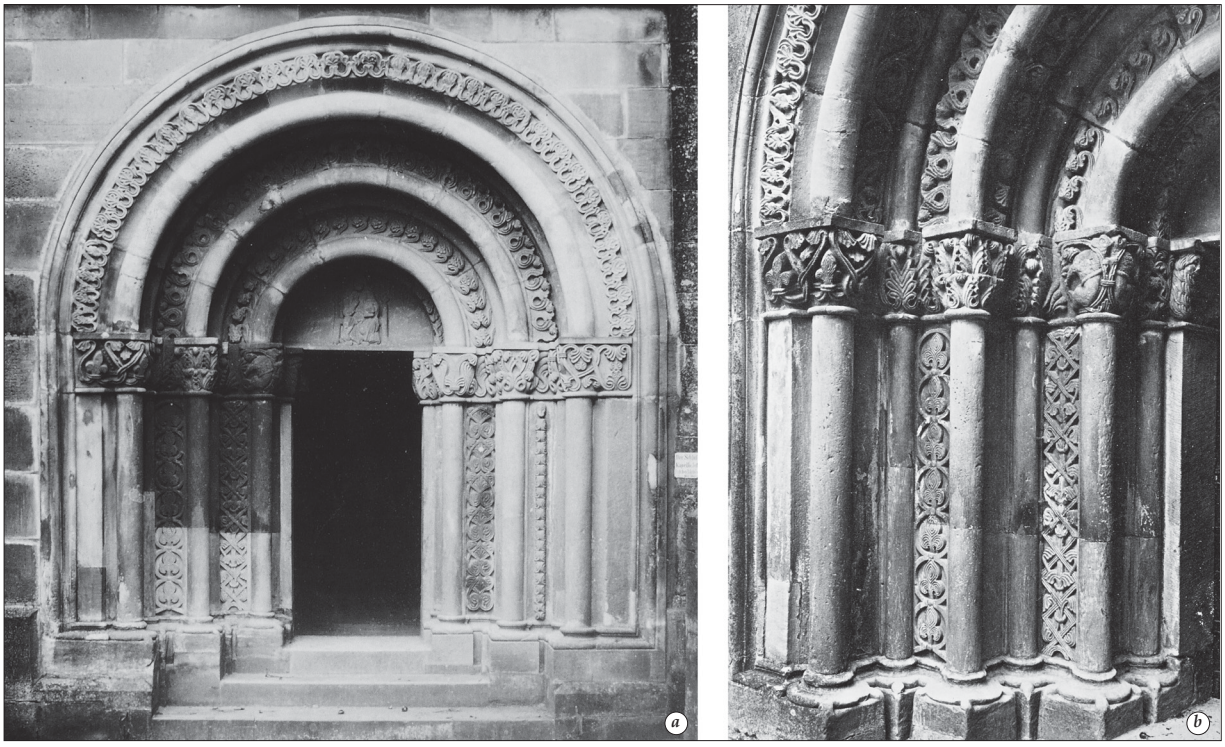

25a-b ábra. a. Murrhardt, Walterichskapelle, nyugati kapuzat, 1220-as évek (?), archív felvétel. Plate 1996 nyomán; b. Murrhardt, Walterichskapelle, a nyugati kapuzat bal oldali bélletének részlete, 1220-as évek (?), archív felvétel. Hotz 1985 nyomán
Fig. 25a-b. a. Murrhardt, Walterichskapelle, west portal, 1220s (?), archive photograph. After Plate 1996; b. Murrhardt, Walterichskapelle, detail of the left part of the west portal, 1220s (?), archive photograph. After Hotz 1985

egyező alapvonalról indítva – egymás mellett kétszer (!) ismétlődik rajta. Ez arra utalhat, hogy a földszinti tér átlósbordáinál jóval erőteljesebb – egyben tagoltabb – hevederív felvételére, indítására szolgálhatott. Ha ezt az elrendezést a falpillérekkel összevetve tovább gondoljuk, akkor nem „belső", derékszögű szögletben álló, hanem épp ellenkezőleg, „külső" (fal)sarokrészt már-már bélletként tagoló falpillér képéhez juthatunk. Tagolása nagyobb (árkád)ív, esetleg archivolt indítását feltételezné, az előcsarnok kapcsán ez esetben a déli oldal udvar felőli kialakítására, megnyitásának keretére, esetleg – s ezt a kápolnakapuéval megegyező anyaghasználata (s a csaplyukak alapján az általa hordottak burkolt volta) erősítené – a bejárati építmény felső szintjének és a kápolnának a kapcsolatára, összekapcsolására (karzat/árkádív) lehetne gondolni. A darab meglehetősen töredékes, sérült volta azonban a messzemenő következtetések terén óvatosságra int.

A palota főbejáratán és a toronyba foglalt előcsarnokon keresztül a minden oldaláról zárt, négyszögletes (8,7 × kb. 10,5-11 m nagyságú) palotaudvarra léphetett az érkező, ahonnan a keleti és a nyugati szárnyak földszinti tereibe egy-egy – egymással nem egészen szemben elhelyezkedő – díszkapu vezetett. A keleti szárny – melynek déli vége rizalitszerűen a déli homlokzat síkja elé ugrott – keleti homlokzatát (külső szélessége 25,7 m) középen támpillér osztotta két egyenlő szakaszra. Ennek vonalában, a szárny északi (kápolna felé eső) részében egy, a palotaszárny szélességében (8,4 m) elhelyezkedő nagyobb, téglány alaprajzú helyiség volt, melyben a vörösmárvány padlóburkolat részletei mellett a tér faltagolásának csekély nyoma, a délkeleti sarokfalpillér alapozása is előkerült *(1. ábra)*. A déli helyiség a jelek szerint keskenyebb, 6,5 m széles, belső hossza pedig 12,8-12,9 m körüli volt, viszont a haránt irányú alapozásokra utaló nyomok szerint valamilyen formában három szakaszra oszlott. Kérdéses, hogy ezek az alapozásmaradványok (részben átjárható) osztófalakat, avagy boltozat, árkádív terhét is hordó falpillérek alapozásait jelenthetik.[81] A valamivel szélesebb középső szakaszt 3,7 m széles alapvonalról induló, a tízszög

[81] Lux 1916, 5. ábra; Csemegi 1943, 34–35, 2. ábra, 7. ábra.

26. ábra. Zsámbék, premontrei kolostortemplom, a déli diadalívpillér lábazati zónája északnyugat felől. Fotó: Havasi Krisztina, 2010
Fig. 26. Zsámbék, church of the Premonstratensian abbey, base area of the southern pier of the chancel arch seen from the northwest. Photograph: Krisztina Havasi, 2010

öt oldalára szerkesztett poligonális apszis bővítette. Padlóját vörösmárvány lapok burkolták, precíz kváderfalazatának belső oldalát függőleges falcsatornák tagolták, valamint a márvánnyal burkolt padlót alátámasztó apró pillérek a helyiség légfűtéses voltára utaltak. Ezen „exkluzív" kényelmi igényeket kielégítő – egyúttal rendszeres használatot is feltételező – tér jelentőségét, reprezentatív voltát poligonális apszisa jelzi. Figyelemre méltó, hogy alaprajzilag ezen apszis építészeti hangsúlya (kiülése, méretrendje) alig volt valamivel kisebb, mint a szintén a keleti homlokzatot uraló kápolnaszentélyé. A háromszakaszos (háromhajós) tér osztásával, a középső szakaszában apszisszerű bővítményével óhatatlanul is templomépületek keleti térelrendezését idézi. Az „apszis" a megelőző évszázadok világi építészetében – uralkodók építészeti reprezentációjában – sem ismeretlen, ám alapvetően a szakrális építészetből kölcsönzött motívuma, poligonális alaprajzi formája révén meglehetősen modern (vö. pl. nagy méretben a vele egykorú Kalocsa II. szentélyfejével).[82] Ez az építészeti motívum e helyütt talán a király személyének és az uralkodói reprezentációról szólhatott, így e tér leginkább a király és udvara szűkebb körű, belső tanácskozásainak helyszínével, a *consistorium*mal (és trónteremmel) azonosítható.[83] A 18. században ráépült templom miatt a déli szárny kiosztásáról ismereteink csekélyek. Bizonyos, hogy a templom déli fala korai, 13. századi kváderfal maradványait is magában foglalja.[84] Ennek déli oldala előtt (Gerevich szerint a keleti szárnyhoz mintegy 15,5 méteres szakaszon csatlakozva és támpillérrel lezárva, Csemegi szerint az egész déli homlokzat előtt) keskeny – alig 2 m belvilágú – és sűrű kiosztású helyiségsorra utaló nyomok kerültek elő. Ezek a kisméretű, részben kamraszerű, részben folyosóként felfogható szűkebb helyiségek (a vörösmárvány padlóburkolat ezúttal sem marad el) és az alattuk feltárt, palotából kivezető csatornamaradványok[85] leginkább arra utalhatnak, hogy itt a rezidencia mindennapi életének „földi" kereteit biztosító és kiszolgáló helyiségekkel lehet számolni. Ezek egyúttal a két reprezentatívabb alakítású és funkciójú palotaszárny (a keleti és nyugati) közötti közlekedést/kiszolgálást – az „udvari" útvonaltól függetlenül, azokat mintegy szervizfolyosóként összekötve – biztosíthatták.

A nyugati szárny kialakításáról a kép az utóbbi évek új leletei nyomán tisztulni látszik. A homlokzatát három – a két sarkon egy-egy merőleges helyzetűvel kiegészülő – támpillér osztotta három egyenlő szakaszra. A támpillérekhez az alapozásnyomok szerint a belsőben falpillérek tartoztak, mindezek a tér boltozott voltára utalnak. A támpillérek, faltagolók helyzete a 28 m hosszú és 8 métert valamivel

[82] A Henszlmann Imre által feltárt és egykorú alaprajzáról ismert, a tízszög öt oldalával záruló poligonális szentély helyett újabban a tizenkét szög oldalaira szerkesztett poligonális alaprajz nyomait regisztrál a faragványokon a szakirodalom. Takács 2000, 322–324, 331, Függelék 18. sz.; Rostás 2008, 541–543. A problémát szóban Tóth Sándor vetette fel.

[83] *Lexikon des Mittelalters* III. 163, valamint a „palatium regium" főbb részeiről a korszakban lásd: *Lexikon des Mittelalters* VI. 1993–2001. (Zotz, T., Binding, G.). A nagyterem mellett egy „szűkebb körű" reprezentációs igényeket kielégítő kisebb terem („consistorium") jelenléte több királyi és császári palotában kimutatható. I. Barbarossa Frigyes császár 1170-es, 1180-as években épített gelnhauseni Pfalzában, a háromszintes, téglány alaprajzú palotában („palatium") a kutatás a felső szintre helyezi a nagytermet. Az alápincézett földszint felett emelkedő közbülső, udvari szintre pedig egy jóval kisebb, de kandallóval fűtött, a kandallóépítmény körül ornamentális kőlemezekkel burkolt, s az udvar felé kapcsolt ablakcsoporttal megnyíló, reprezentatív alakítású „kistermet", a szűkebb körű, udvari tanácskozások helyszínét feltételezi a kutatás. Binding 1965; Hotz 1981, 73–83; Biller 2000.

[84] Havasi 2013, 170–171, 22–23. ábra.

[85] Csemegi 1943, 36–37, 3. ábra; Gerevich 1962, 374–375, 314–318. kép. E két, a déli palotaszárny déli részét érintő ásatásnak a déli homlokzat alaprajzi összefüggéseire, kiterjedésére vonatkozó megfigyelései között alapvető ellentmondások vannak.

meghaladó belszélességű palotaszárny földszintjét egészében elfoglaló tér három egyenlő, négyzetes szakaszra való osztását sejteti *(1. ábra)*. Tere az északi homlokzat és a bejárati előcsarnok felé valószínűleg zárt lehetett,[86] déli szakaszának kialakítása a 18. századi ráépítés miatt kevéssé tisztázható. A vörösmárvánnyal burkolt padlózatú térnek a palota többi részével való összeköttetését, egyúttal főbejáratát az udvarról a középső szakaszba vezető, díszes bélletes portál jelentette (*6. ábra, 16. ábra, 18. ábra*; Kat. 3.). E tér méreteire, elrendezésére való tekintettel a palota nagytermeként azonosítható.

Az északról második támpillér vonalában feltárt, ~1,4-1,5 m széles, ~0,8 méteres kiülésű pillér-alapozáshoz *(1. ábra, 10–11. ábra)*, melynek legalsó lábazati rétegköve félnyolcszög alaprajzú volt, jól ismert pillérforma kapcsolható (*12a-c ábra*; Kat. 6–8.).[87] Az alapozással összefüggésbe hozható falpillérformáról – az újabb ásatásoknak köszönhetően szerencsésen szaporodó – lábazatok és egy oszlopgyűrű töredékei nyomán alkotható kép. A félhengeridomú falpillértörzset öt (a pillérmag közel egyötödének megfelelő átmérőjű), sugárirányban álló, vékony, karcsú, járulékos – befüggesztett – oszlop övezte, amelyek a bordás keresztboltozattal fedett szakaszok homlokíveinek, hevederíveinek és átlósbordáinak indítására szolgáltak. Ez az oszlopkoszorúval övezett *(en-délit)* pillérforma Óbudán egy különleges elemmel bővült. Az elegáns lábazati profilt talpa mentén tükörképesen megismétlő, a járulékos törzseknek megfelelő átmérőjű, s csaplyukai révén azokat egybefűző oszlopgyűrű, s annak nagyobb átmérőjű íves felületre átforduló szakasza arról tanúskodik, hogy a gyűrű nemcsak a vékony, beillesztett oszloptörzseknek járt, hanem különösen elegáns módon körbefutott, a hengeres pillérmag oszlopocskák között kilátszó felületeit is bekapcsolva a kompozícióba. A pillérlábazatok és az oszlopgyűrű fehér, kemény édesvízi mészkőből készültek. A hengeres falpillérmagból eddig nem ismert töredék, de talán az feltehető, hogy a lábazatokkal azonos anyagú rétegkövekből állhatott,[88] viszont a járulékos törzsek méretrendjében számos vörösmárványból faragott és csiszolt, egykor szabadon álló, vékony, monolit törzstöredék ismeretes *(12c ábra)*. A vörösmárvány padlózaton, fehér kőből faragott és felületkezelése révén matt hatású lábazati bázison álló, sejthetően szintén fehér falpillértörzseket fénylő vöröses oszlopkoszorú övezte, így az önmagában is dekoratív pillérforma különösen elegáns polikrómiával társult. Azonban a két ismert oszlopkoszorúval övezett lábazattöredék (Kat. 6–7.) felületalakítása közötti különbségek – a járulékos monolit törzsek rögzítésre szolgáló

27. ábra. Zsámbék, premontrei kolostortemplom, a hosszház déli pillérsorának nyugatról második tagja. Részlet a pillérfejezet délnyugati, mellékhajó felőli oldaláról. Fotó: Havasi Krisztina, 2004
Fig. 27. Zsámbék, church of the Premonstratensian abbey, second pier from the west in the south arcade of the nave. Detail of the southwest side of the capital as seen from the direction of the side-nave. Photograph: Krisztina Havasi, 2004

86 A nyugati palotaszárny északi oldala, valamint a bejárati toronyépítmény közötti anomáliára többek között: Gerevich 1962, 375.

87 Havasi 2006, 221, 231–233, Függelék 12–13. sz., 36–40. kép. A 2005-ben azonosított falpillérlábazat esetében az eredetet elsősorban stíluskritikailag, a darab óbudai palotából ismert lábazatok egy csoportjához való szoros kötődése nyomán lehetett felvetni, illetve az alaprajzok nyomán meghatározni a helyét. Ezt az azóta előkerült újabb „dokumentumleletek", Várnai Dezső 1949-es ásatásokra vonatkozó rajzai *(10–11. ábra)*, illetve valószínűleg egy szintén tőle származó megjegyzés az esztergomi kőtár, az ottani Szent István protomártír templomból kora 13. századi lábazatának felmérési rajzán (lásd itt: *14. ábra*) hitelesítik. A darab bizonyosan az 1949-es palotabeli ásatások lelete. A lokalizációjáról eddig felvetetteket mindezek alátámasztják.

88 Elvben nem lenne kizárható a vörösmárvány sem, de a korszak (12. század vége, 13. század eleje) magyarországi gyakorlatában egyelőre monumentális márvány rétegkő nem mutatható ki. Ilyen méretrendben pillértörzs esetében csak a felületre applikált burkolatként ismert vörösmárvány alkalmazása az esztergomi Szent Adalbert-székesegyház 12. század utolsó évtizedeiben megújuló hosszház pillérei esetében. Havasi 2008, 192–198, 8. kép; Havasi 2011, 205–206, 455. kép, 460. kép. A falpillérek fejezeteivel, fejezetzónájával ugyanez a helyzet. Igaz, például Canterburyben vannak márványból („Purbeck marble") nagy méretben faragott fejezetzónák és lábazati bázisok is. Magyarországi műhelyből kikerült daraboknál fejezetek eddig csak kisebb méretrendben (bélletes nyílások kapcsán) ismertek, viszont márványból faragott, főhajótámaszokhoz utalható lábazat ismert Esztergomból (vö. a fent hivatkozottakkal).

28. ábra. Elefántcsont pásztorbotvég részlete, Anglia, 1120–1130 körül, Párizs, Musée du Cluny, Inv. Nr. Cl. 13066
Fig. 28. Detail of an ivory crook from a pastoral staff, England, c. 1120–1130, Paris, Musée du Cluny, Inv. Nr. Cl. 13066

csaplyukak megléte, illetve hiánya – arra is figyelmeztetnek, hogy a nagyterem vertikális tagolását, kiosztását meghatározó falpillérek esetében a fehér-vörös polikrómia mellett talán „monokróm" betétekkel, egyúttal illesztéstechnikailag más megoldásokkal (pl. a hengeres maggal egybefaragott oszlopkoszorúval) is lehet számolni.

Az oszlopkoszorúval övezett és oszlopgyűrűvel osztott pillérek lábazati profilja, tagolása, felületkezelése egyaránt különleges, de a palotán belül nem ismeretlen típus (egyúttal kör) képviselői. A keleti palotaszárny visszatemetett nyugati (udvari) kapuja és a szórványleletek tanúsága szerint további lábazattöredékek köthetők hozzájuk.[89] A nagyterem pillérei esetében az alacsony talplemez látható, mely a sugárirányban álló járulékos oszlopok lábazatának megfelelően bomlik négyzetes szakaszokra, s a jelek szerint e bázis félnyolcszögű alsó lábazati rétegkőre/pilléralapra feküdhetett fel. A függőleges oldalú talplemez felett a járulékos törzseket és a pillérmagot egybefűző profil attikai sémát idéz, de a vékonyabb felső „tórusz" sekély, legömbölyített peremű homorlatként jelenik meg. A lapos, tányérszerű alsó tórusz a talplemez pereméhez igazodik. Óbudán a kötegpillérek lábazatain csak nagyon sérülten figyelhetők meg a saroklevelek, ahol van (illetve e kör lábazatainak többi tagján), ott az diszkréten a felülethez tapadó, éles, szinte papírvékony, pusztán pereme által hangsúlyozott, kecses ívű, nyelvszerű forma. És a saroklevelek mellett még egy decens díszítmény is feltűnik a kötegpillérlábazatok esetében: az alsó tóruszok szögleteibe geometrikus, háromszögszerű forma ékelődik. A profilalakítás mellett figyelemre méltó a kötegpillérek (s e csoport többi tagjának) felületkezelése is: a precíz metszésű tagozatokat, a sarokdíszeket keskeny szegélyfaragás határolja, a közbenső felületek pedig rendkívül finoman, sűrű fogasvésővel aprólékosan megmunkáltak. Amellett, hogy a pillérforma maga is a letisztult konstrukció dekorativitását juttatja érvényre, az anyaghasználat és megmunkálás, a finoman rovátkolt, ezáltal matt hatású lábazatokon és osztógyűrűkön körbefutó, láttatásra szánt felületek és a csiszolt, fénylő márványok kontrasztja kifinomult eleganciát tükröz.

Maga a pillérforma és a típus Magyarországon a korai, illetve a klasszikus gótika műhelyeivel tűnt fel.[90] Alkalmazásának példái többek között a kalocsai II. székesegyház 13. század elején újjáépülő kápolnakoszorús szentélyfejéből, a pilisszentkereszti ciszterci apátság kerengőjéből, valamint Esztergomból, a székesegyház északi oldala mellett állott Szent István protomártír templomból *(13–15. ábra)* ismertek. Az esztergomi kápolnához köthető lábazat (és további ottani töredékek) – a pilisszentkereszti, kalocsai körtől e téren már eltávolodó, más és újabb – a klasszikus gótika fogalmával jellemezhető fejleményekre, stílusjelenségekre irányítják a figyelmet. Mivel az esztergomi pillérek formálásukban és felfogásukban meglehetősen közel állnak az óbudaiakhoz – és e ponton ezek sokkal szorosabban kötődnek egymáshoz, mint bármelyikük Pilishez vagy Kalocsához –, így az érseki székhely kápolnája a királyi építkezés művészettörténeti megítélése és datálása szempontjából is kulcsfontosságú. A támpillérekkel erősített, egyhajós, poligonális szentélylezárású esztergomi Szent István protomártír templomot *(capella archiepiscopalis)* ismert formái

[89] Vö. például: Havasi 2006, 230–231, 34–35. kép.
[90] Erről többek között (további irodalommal): Marosi 2000, 65–68; Takács 2000; Havasi 2006, 231–233. Legújabb áttekintésük: Rostás 2008, 540–549.

nyomán a kutatás a 13. század második évtizedére helyezi. Újabban ezen belül is egyre gyakrabban jön szóba II. András király 1217–1218-as keresztes hadjárata (valamint ennek szentföldi relikviaszerzeményei, köztük Szent István protomártír fejereklyéje, s ennek feltételezett eladományozása) mint *terminus post quem*.[91] Az esztergomi lábazat tanúsága szerint a pillérforma, amely a közel 9 m széles tér boltozatát készítette elő, sarkos falpillérrész elé kiülő, (s ekképp csak) három járulékos oszloppal bővített félhengeres pillértestből állott. Csapolással rögzített és külön befüggesztett monolit oszlopai vörösmárványból készülhettek. A pillértesten körbefutó (a talp mentén tükörképesen megkettőzött lábazati profillal) oszlopgyűrű, akárcsak Óbudán, itt is szerephez jutott a tagolásában és a felépítményben.[92] A profilalakítás az óbudaival megegyező, igaz, az esztergomi lábazat lapos, tányérszerű tórusza az alacsony, visszafogott talplemezen túlnyúlik,[93] továbbá minden ornamentikát (saroklevél) nélkülöz. E pilléreken megfigyelhető rendkívül elegáns és finom metszésű profilforma visszahat a megjelenésre is. Ennek köszönhetően a hengeres

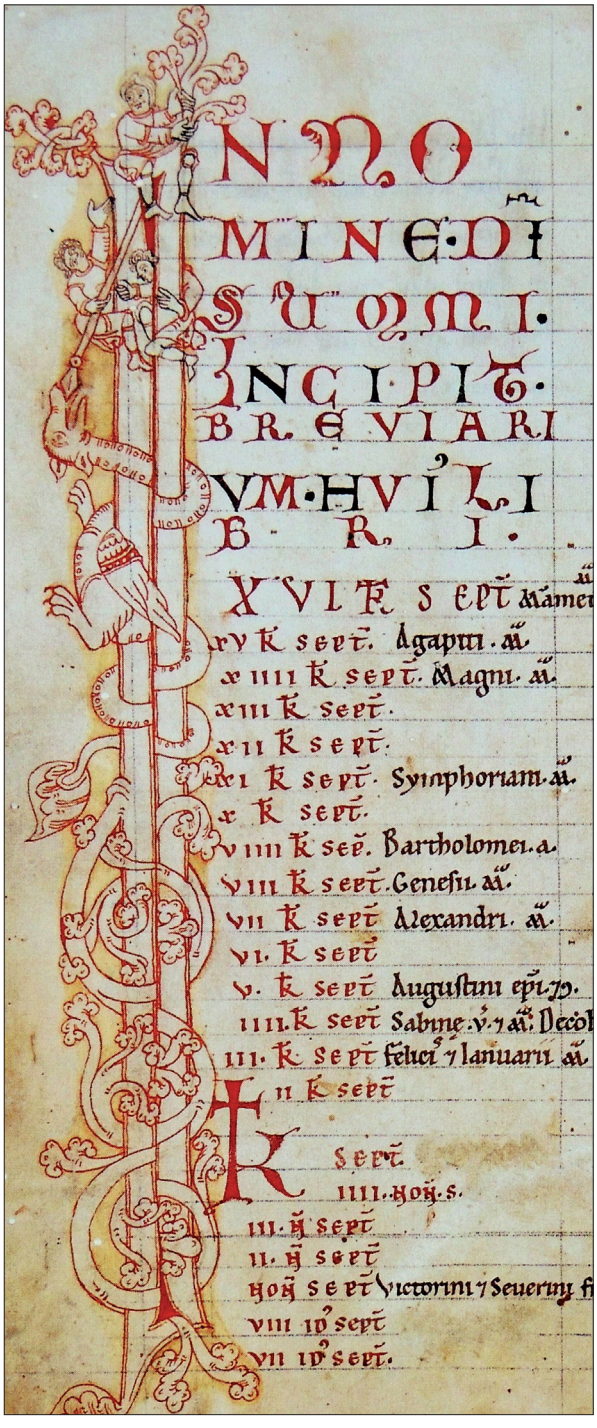

29. ábra. Legendarium Windbergense, I iniciálé, 1191 előtt, München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm. 22243. *Ratisbona Sacra* 1989 nyomán
Fig. 29. Legendarium Windbergense, initial I, before 1191, Munich, Bayerische Staatsbibliothek, Clm. 22243. After *Ratisbona Sacra* 1989

[91] MRT V. 91–95; *Árpád-kori kőfaragványok* 1978, 205–206, Kat. 137. (Marosi E.); Marosi 1984, 51–52, Abb. 269, Abb. 274, 205–206, Kat. 68, Kat. 71, XXXI/6–8. (a profiltípus esztergomi rokonaihoz sematikusan uo. XXIX/12. 9, 13); Seeger 1997, 145–146, Abb. 68, 111. jegyzet (a pillérforma kapcsán a párizsi mellékhajókat említve); Marosi 2000, 66–68; Buzás 2004, 18–19; Havasi 2006, 231–233; Rostás 2008, 544–546; Havasi 2009a, 175–177.

[92] *Árpád-kori kőfaragványok* 1978, 205–206, Kat. 137. (Marosi E.); Marosi 1984, 51–52, Abb. 269, Abb. 274, 205–206, Kat. 68, Kat. 71; Havasi 2006, 231–233. Az esztergomi pillérlábazat és oszlopgyűrű esetében a dekoratív felületkezelésben is mutatkoznak Óbudával hasonlóságok. Oszlopgyűrű és profil tekintetében nagyon hasonló forma ismert a vértesszentkereszti apátság ásatásaiból, mely – egyelőre közelebbről nem meghatározható pillérforma (járulékos?) vörösmárvány oszlopaihoz tartozhatott. Mezősiné Kozák 1993, 288, 6. kő.

[93] De ez nem az az erősebben túlnyúló konzolkával alátámasztott forma, mint amely például az esztergomi Szent Istvánnal is összefüggésbe hozott, jól datálható klosterneuburgi Capella Speciosa (felszentelés: 1222), amúgy hasonló profilséma szerint képzett (de alakításában és felépítésében eltérő, többek között profilált lábazat csak a járulékos törzseknek jár) lábazatain is megjelenik. E konzolkával alátámasztott forma és típus a 13. század második negyedében és harmadában lesz népszerű. Vö. például: a tišnovi kapu (itt *9b ábra*), illetve a párizsi Notre-Dame 1220-as években készült mellékhajó-kápolnákat bevezető – az előzményekhez szorosan igazodó profilozású – falpillérlábazataival. A magyarországi anyagban is ekkortól terjed el. Többek között például a veszprémi Gizella-kápolna és a budai Nagyboldogasszony-templom körét, környezetét jellemzi. A Capella Speciosa tagozatformáihoz: Seeger 1997, 130, Abb. 62; Rostás 2008, 545–546, Abb. 638; Schwarz 2013, 96–133. A párizsi hosszház „későbbi" részeihez: Berger–Sandron 2012, 29–30, 100–102.

pillértest és a járulékos törzsek között megfogalmazott viszony is átértékelődött. Az esztergomi és óbudai pillérek alacsony, visszafogott talplemezével szemben a kalocsaiak (pilisi, templombeli minták nyomán) „képszékké" is alakuló – és a pilisi kerengőbeliek pedig ennek megfelelő típusú, de dísztelen – „kubikus" bázisokon ülnek. Kalocsán és Pilisen a járulékos törzsek attikai lábazata sűrű, tömött sorban övezi a pillértestet. A magas, részben ornamentális lábazati bázison túlnyúló tóruszaik a köztes szakaszokon összeérnek. Az esztergomi és óbudai járulékos törzsek kissé távolabb helyezkednek el egymástól, és a közbenső részeken a filigránabb, talplemezhez igazodó profil a pillértestet is hosszabb szakaszon kíséri, ezáltal nagyobb felületek láttatására nyílt lehetőség a központi törzsből, a pillérmag és a járulékos törzsek viszonya lazábbá, a kompozíció pedig szellősebbé vált. Mindezen összefüggésekből az érseki és a királyi központ építkezései közötti, a kortársinál szorosabb (műhely) kapcsolatra lehet következtetni.

A belső összefüggéseken túl érdemes futó pillantást vetni e különösen elegáns és konstruktív támaszforma eredetére. Az invenciózus megoldás a francia kora gótika nyomán jött divatba. Kezdeteinél, úgy tűnik, Párizs áll, recepciójának korai állomásait pedig többek között Laon és Canterbury jelzik *(12d-f ábra)*.[94] A párizsi Notre-Dame mellékhajói, ahol a vizsgált pillérforma és típus talán elsőként bukkan fel, a Maurice de Sully püspök kezdeményezésére meginduló templomújjáépítés második fázisába illeszkedik, a hosszház építkezései a szentélyrész 1182-es felszentelésekor már folyamatban lehettek.[95] Ezt az is támogatja, hogy a pillérforma mellett a „párizsi" fejezetornamentika átvételére már az 1170-es évek közepén, második felében sor került Canterburyben, illetve Laonban. A laoni pillérek a székesegyház főhajójának keleti szakaszaiban tűnnek fel, az építkezés ezen szakaszát a kutatás a 12. század utolsó harmadára helyezi. Laonban a hosszház keleti szakaszainak támváltásában szerephez jutó járulékos oszlopokkal bővített, hengeres pillérek a párizsi mintát gondolják tovább. Viszont a főhajóbeli – árkádsoron túl eltérő belmagasságú térrészeket egybekapcsoló – funkciójukból fakadóan a járulékok elrendezése módosul,[96] az oszlopkoszorú nem folyamatos és egynemű, mint Párizsban. Szempontunkból figyelemre méltó, hogy e laoni pillérek mester(ei) – valamint Canterbury katedrálisának újjáépítésében Guillaume de Sens és utódja (1174, illetve 1178 után) – vezetik be a pillérforma „látványába" a mindenkori lábazati profil tükrözésével az oszlopgyűrű motívumát.[97] Az utóbbi helyen mindez a kőanyagok polikrómiájával is társul *(12f ábra)*.[98]

[94] A párizsi és a laoni hosszház pilléreihez: Jantzen 1989, 18–23, 5. kép, 7. kép; Binding 1998, 43–45. Canterburyhez: Bony 1965, 95–99.

[95] Bony 1983, 137–145, Fig. 130–133. (építkezések kezdete: 1163, kórus: 1163–1180, hosszház: 1175–1195 k.); Sauerländer 1989, 21–22, Abb. 15; Kimpel–Suckale 1995, 148–162, 529–530, Abb. 151. (építkezések kezdete: 1163, keleti részek, kórus, szentély felszentelése: 1182, feltehetően a hosszházon ekkor már dolgoztak); Erlande-Brandenburg 1997, 65–102. (La Cathédrale de Maurice de Sully), különösen: 80–93. (ún. második mester); Binding 1998, 43–45, Abb. 17. (szóban forgó építési szakasz: 1177–1196); Berger–Sandron 2012, 29–30. (a kórus: 1160–1182, a mellékhajók kérdéses részeit 1180–1200 közé helyezi)

[96] A laoni főhajó két keletebbi szakaszában megjelenő invenciózus pillérforma mestere a hengeres „pillérmag" és a „járulékok" egymáshoz való viszonyát is feszegetni kezdi. E viszony megfogalmazásának elegáns és játékos kísérlete a lábazatok, fejezetek, törzsek (a pillérforma) belső arányrendszerében (1:2), méretrendjében tükröződik. Jantzen 1989, 18–23, 5. kép, 7. kép; Bony 1983, 137–145, különösen: Fig. 136. (építkezések kezdete: 1165, a hosszház és a szentély nyugati szakaszai: kb. 1165–1200, a szentély befejezése: 1205-től); Sauerländer 1989, 22–24, Abb. 16. (Laon a párizsi mintát dolgozza fel, az építkezések az 1160-as évektől indultak meg, a pillérforma a párizsiak tovább gondolt változata); Kimpel–Suckale 1995, 193–210, 522, Abb. 200–201; Binding 1998, 43–45; Berger–Sandron 2012, 29–30. (a kórus: 1160–1182; a mellékhajók kérdéses részei 1180–1200 közé helyezve)

[97] Míg Canterburyben körbevezetik azt a változatos pillértesteken, Laonban alkalmazására a teljes pillérhossz felénél (ismét 1:2 arányokkal) került sor. Laonban általuk minden bizonnyal a pillérmagtól „eltávolodó", ám a főhajófalak jelentős terhét felvevő monolit törzsek statikai biztonságát fokozva az egyébként nem fut körbe sem a pillérmag egészén, sem annak járulékok közötti felületén. (Mélyen a pillérmagba köt, vagy a törzs megfelelő rétegkövével egybefaragott.)

[98] Bony 1965, 95–99, Abb. 56, Abb. 61; Sauerländer 1989, 35–41. (Canterbury und die Anfänge in England); Binski 2004, 2–12. Továbbá: Marosi 2000, 67–68; Havasi 2008, 221–222, 95. jegyzet.

1. táblázat. Az óbudai palota oszlopkoszorúval övezett falpillérének *(12a ábra)* és a típus kora 13. századi hazai példáinak méretviszonyai (vázlatos és hozzávetőleges összehasonlítás)

	falpillérmag átmérője	járulékos oszloptörzsek átm.	pillértest becsülhető összesített átm.	a pillérformával tagolt tér/szakasz belső szélessége/ fesztávolsága	oszlop-gyűrűvel tagolt	csatlakozó törzs hossza
Kalocsa, II. székesegyház főszentélye, szentély-körüljáró (?)[i]	~41	13 cm	~67 cm	a szentélykörüljáró szélessége ~4 m (szakaszszélesség: ~6 m) mellékhajó sz.: ~5 m	nincs adat	ismeretlen
Pilisszentkereszt, ciszterci apátság, kerengő[ii]	50–55 cm (+12 cm)	11,5–12 cm egybefaragva a pillérmaggal	~74–79 cm	keleti kerengőszárny: ~4,3–4,4 m	nem	148–150 cm
Esztergom, Szent István protomártír templom[iii]	~52 cm	~15 cm	~82 cm	hajó: ~8,5–9 m	igen	ismeretlen
Óbuda, királyi palota, nyugati szárny (nagyterem)	~52–54 cm	11,5–12 cm	~75–78 cm	nyugati szárny, földszint, nagyterem: 8–8,1 m (?=4+4 m?)	igen	ismeretlen

[i] A kalocsai szentélykörüljáró és a pillér méreteire vonatkozó adatok: Marosi 1984, Taf. XXVIII; Takács 2000, Függelék 18. sz. nyomán.

[ii] A kerengőszárny szélességére vonatkozó adat: Holl 2000, Taf. 9. alaprajz nyomán, ugyanott a kerengő lábazatának fényképe és felmérése (sajnos lépték nélkül közölve): 129, Abb. 62. (13. század első negyede). A kerengőpillér méreteihez fejezet és pillértörzs: Havasi 2008, 204–205, 229–230, Függelék 24–27. sz., 24–25. kép.

[iii] Közelítő méretek: Mathes 1827, Tab. IV; MRT V. 93, 14. kép nyomán.

Megjegyzendő, hogy az 1180 felé épülőfélben lévő párizsi mellékhajók pillérein már megfigyelhető az a – gyakorta későinek tartott – sajátos, elegáns profilalakítás és tagozatvezetés, amely az óbudai (és esztergomi) „leszármazottain" is szerephez jut *(12d-e ábra)*.[99] A párizsi pillér lábazatának formáját, a talplemez határaihoz igazodó, elegánsan körbevezetett profilját, kecses saroklevélformáit, különösen a néhány évtizeddel fiatalabb Óbuda felől szemlélve – a korai és korai klasszikus gótika e téren tipizáló világában is – feltűnő (a pillérforma egyezésén túl) a lábazat típusa, alakítása, megoldásmódja terén mutatkozó rokoni leszármazás. E tekintetben Óbudán talán 12. század végi párizsias reminiszcenciák tükröződhetnek. Természetesen ez kizárólag a részletformára, s nem az összképre vonatkozhat. Mindebből úgy tűnik, hogy a korai gótika 12. század végi, esztergomi és pilisszentkereszti kezdetei után, a 13. század első évtizedeiben az érseki és királyi építkezések keretében feltűnő franciás „újhullám" műhelye(i)/mesterei azt az építészeti formanyelvet beszélték, amelynek születése a 12. század utolsó negyedében, és legfőképp Párizsban érhető tetten. Ez a formanyelv a modern (mindazonáltal a 13. század elején születése helyén talán már konzervatívnak, de legalábbis régiesnek számító), elegáns elemeket/formákat az anyaghasználat és polikrómia terén invenciózusan ötvözte azzal a sajátos „örökséggel", műhelyhagyománnyal – mintegy modernizálva azt –, amely a márványba vont polikróm támaszaival és tereivel a megelőző, Esztergomban már az 1190-es évek előtt fellépő generáció magyarországi márványbányákra épülő sajátja és leleménye volt.

[99] Helyszíni megfigyelés (2007. május). A fényképet *(12d ábra)* Véri Dániel készítette, melyet ezúton is köszönök. Párizsi lábazati profilhoz: Sauerländer 1999, 171, Abb. 84. A profilforma és variánsai a templom későbbi, 13. század első negyedében épült részein is feltűnnek. Berger–Sandron 2012, 29–30, 100–102. A profiltípus a gótika 13. század eleji francia műhelyeiben általánosabbá vált sokféle kontextusban és formával összefüggésben, többek között Burgundiában is (Bourges, Nevers, Sens, Dijon, Nevers, Vézelay) felbukkan. Branner 1960, 121, 157–158, 181–182, Fig. 43, Fig. 73, Fig. 84, Fig. 91, Pl. 19, Pl. 43b. Ezért ez a részletmegoldás sem önmagában szemlélendő! E profilséma későbbi variánsa a magyarországi anyagban többek között a bélapátfalvi ciszterci apátsági templomban (nyugati kapu, kereszthajók és a kolostorkerengő falpillérlábazatain) figyelhető meg, az 1230-as években.

Az óbudai nagyterem tagolására visszatérve, a tér kiosztását illetően kérdéses, hogy az északi szakasz déli pillérpárjának vonalában az ásatásokon megtalált sávalap csupán az egyes szakaszok merevítésére szolgált-e. Bár a korszakban e pillérformával lehetséges volt ekkora szélességű tér áthidalása, miként ezt az esztergomi Szent István protomártír templom egykori méretei is jelzik *(13–15. ábra)*,[100] ugyanakkor a boltozott térbe befoglalni kívánt magasság a terv meghatározó komponense, ez Óbudán – miként a magyarországi anyagban legtöbbször – mára ismeretlen. A pillérforma magyarországi, leggyakrabban idézett példáinak és az általuk tagolt terek méretviszonyaira pillantva talán ez a probléma is jobban kitűnik *(1. táblázat)*.[101] A nyugati palotaszárnyat megerősítő támpillérek,

[100] Az arányok érzékeltetésére érdemes felidézni például, hogy a párizsi Notre-Dame 5 m széles és 10 métert valamivel meghaladó magasságú mellékhajóinak támváltásában a forma közel 1,5 m széles képviselői vesznek részt. A méretadatok a megfelelő léptékű alap- és nézetrajzok híján csak hozzávetőlegesek. Vö.: Sauerländer 1989, Abb. 381–382; Kimpel–Suckale 1995, 148–162.

[101] E pillértípus magyarországi emlékeiről legutóbb: Rostás 2008. Jogos a magyar szakirodalomba részben tévesen adaptált, illetve vegyített („en-délit/pilier cantonné") fogalomhasználatra vonatkozó megjegyzés (vö. a fogalomhasználat változataihoz és változásaihoz: Binding 1998). Néhány megjegyzés, kizárólag Óbuda és a köré csoportosított típus emlékei kapcsán. Tíz évvel Tóth Sándor *Pillér és ív a magyar romanikában* című tanulmánya (Tóth 1998) után Rostás Tibor írása a folytatás ígéretével lépett fel, immár közép-európai horizonton. Ám Tóth Sándor módszertani alapvetése és megközelítésmódja mintha megszívlelés nélkül maradt volna (Tóth 1998, 49.). Pillér és ív, támasz és áthidalás elválaszthatatlanok egymástól, miként a tértől és épülettől is, amelyben valaha állottak, továbbá annak faltagolásától és boltozatának rendszerétől. Ezek együttesen voltak a terv részletei, s alkothatták az őket megalkotó mester(ek) stílusának elemeit. Noha az Árpád-kori emlékanyag töredékessége mellett ez eleve csak ritkán megvalósítható, de mégis együttesen szemlélve mondanak valamivel többet. Vannak alaprajzok, részben ezekből és magából a pillérformából következnek boltozati megoldások, s vannak méretösszefüggések. A lábazatok alaprajzán túl ismert tagolásuk, profiljuk, nem utolsósorban szerencsés esetekben ornamentális darabok utalhatók hozzájuk. Továbbá, közhely, de a részből, részletből a korai gótikus építőgyakorlat korszakától már jó eséllyel lehet következtetni a nagyobb egészre, vagy legalábbis annak egyes elemeire. A feladatot, a formát és méretrendet eleve meghatározza a rendeltetés. Ugyanis e pillérforma a katedrális fő támaszától a kolostorkerengőn át a kápolnáig többféle szerepben előjön. Ez egyáltalán nem mellékes a forma és a típus recepciója szempontjából sem. Rostás illusztrációiban mindenütt lemaradt a lépték – ennek sajnos szakirodalmi hagyománya van –, ami a témafelvetést és a kérdéskör vizsgálatát tekintve (összehasonlító módszer?) sem lenne mellékes. Az alapvetően külföldieknek szóló írásban nincsenek nézetrajzok, és fényképek is csak elvétve jelennek meg, továbbá az óbudai mellett az esztergomi és a pilisszentkereszti forma stb. is „elszakad" az épület alaprajzától. A járulékos oszlopok számának, a csaplyukak és formájuk részletes leírása mellett a(z amúgy még mindig az általánosság szintjén mozgó) tipológiai összevetés olyan, a hazai lábazattöredékek kapcsán is rendelkezésre álló elemeitől, mint a lábazati profil alakítása és tagolása (azon kívül, hogy mindenütt „körbefut az attikai lábazat"), saroklevelektől és a lábazati bázis egyéb speciális megoldásairól – ha helyenként regisztrálja is őket – az összefüggések taglalásánál eltekint. Holott a stiláris kitekintések kapcsán, melyekkel a tanulmányban is találkozni, az ebből levonható következtetések sem lennének elhanyagolhatóak, mivel az emlékek között nyilvánvaló tagolási és profilalkotási különbségek is vannak – kontextusuk egyéb elemeiről nem is szólva –, amelyek a belső összefüggések felé fordulva egyúttal stiláris és műhelykapcsolatokról is szól(hat)nak. Ami a forma Rostás által vázolt hazai „genezisét" (kronológiai/leszármazási sorrendjét?) illeti, a tárgyalás menete a következő: Kalocsa, Esztergom – kitekintéssel Klosterneuburgra (Capella Speciosa) és a szakirodalomban gyakorta idézett burgundiai kapcsolataira –, majd Óbuda, Pilisszentkereszt (kalocsai visszautalással); figyelmen kívül hagyva a kalocsai és az esztergomi lábazatok tagolási különbségeit, specifikus vonásait. Kalocsa és Pilis stilárisan, miként a két építkezés műhelye is, jóval szorosabban függ össze egymással, mint az előbbi kettő bármelyikével. A sor elejére kétségkívül Kalocsa és Pilis kívánkozik, még akkor is, ha a kerengő részben az építkezések előrehaladottabb, „kifutó" fázisához tartozhat. (Más kérdés, hogy az óbudai ornamentális faragványok és a palotán működő „másik" csoport stílusa és eszköztára bizonyos szálakkal kötődik az egykorú kalocsai építkezésekhez.) A leírásokból feltételezhető a darabok személyes megfigyelése, ennek során e részletmegoldások és a bennük megnyilvánuló különbségek elkerülték volna a figyelmét? Vagy kényelmesebb figyelmen kívül hagyni ezeket, mert amúgy szétesne a pillérformák alaprajzi vetületéből „leképzett" nagyvonalú közép-európai kép? Továbbá az óbudai falpillértöredék sematikus rekonstrukciós vázlata/átrajzolása is hibás (a profil vetületének ábrázolásában és a talplemez elhagyásában is torzít). Mindezek az eredeti darabokon és Plajner Borbála töredékekről készült alapos felmérési rajzain is jól megfigyelhetők, melyeket Rostás is felhasznált, a BTM Rajztárában őrzött eredeti rajzokon amúgy mindenütt szereplő lépték elhagyásával (vö. Havasi 2006, 39. kép). (Az összehasonlító ábrák közé is bekerült „rekonstrukciós vázlat" az óbudai pillérről hibás – Rostás 2008, Abb. 632e, 640. –, az a képaláírással ellentétben nem Plajner Borbála munkája.) A hivatkozás és az átvett adatok szerint bizonyosan forgatott tanulmány (Havasi 2006, 231–233.) tartalmi részei figyelmen kívül esnek: az óbudai és az esztergomi pillérforma szorosabb felépítésbeli és stiláris kapcsolatára, összefüggéseikre, datálásra vonatkozó megállapítások (mind Óbudánál, mind Esztergomnál) említés és reflexió nélkül maradnak.

a statikai szempontból sem elhanyagolható oszlop/pillérgyűrű alkalmazása – akárcsak Esztergomban – a tér szélessége mellett komolyabb belmagasságra engedne következtetni. Erre egyúttal az esztergomi és óbudai pillérek egymáshoz meglehetősen közeli méretrendje, s az általuk tagolt terek hasonló (méret)viszonyai is utalhatnak. Egyúttal azonban a két épületrész – a kitüntetett helyzetű kápolna/szentély és a palotaszárny földszintjét elfoglaló nagyterem – eltérő rendeltetéséből fakadóan kérdéses, hogy ez a hasonlóság belmagasságuk tekintetében is fennállhatott-e. Gondoljunk csak arra, hogy mennyire visszahat az elrendezésre és a struktúrára, ha a nagyterem felett – a palota északkeleti részeivel ellentétben – egy újabb szint már nem kapott helyet. És egészen más a helyzet, hogy ha az egykori földszinti szárnyat elfoglaló térrel mint „alépítménnyel" számolunk. A vázlatos összevetésből kitűnik, hogy az óbudaihoz méretrendben (is) legközelebb álló esztergomi falpillérek *(13–15. ábra)* kb. 8,5-9 m széles hajó bordás boltozatát indították. Az óbudai nagyterem 8 méteres fesztávját, valamint a sávalapozást figyelembe véve, még akkor is, ha az óbudai pillér a típus hazai képviselőinek „nagyobb" tagjai közé sorolható, felvetődik, hogy vajon a középtengelyben a forma szabadon álló megfelelőivel (egyben a „nagyterem", illetve földszinti részének kéthajós elrendezésével)[102] nem számolhatunk-e? Illetve fordítva: számolhatunk-e egy ilyen hatalmas belvilágú, háromszakaszos, „egyhajós" térrel a nyugati szárnyban? Mindenesetre ez a problémakör a jelenleg ismert maradványok, töredékek és a rendelkezésre álló épületrégészeti adatok alapján nem tisztázható.

Az udvarról a palota reprezentatív tereibe vezető két, egymással majdnem szemközt elhelyezkedő bélletes kapuzat architektonikus tagolása és formavilága eltérő *(1. ábra, 16. ábra, 18. ábra)*.[103] A két portál közös vonása a polikróm anyaghasználat, ami a lábazatok és a bélletfalak mészkő, illetve a bélletoszlopok vörösmárvány anyagában nyilvánul meg. Mindkét portálépítmény a fal vonalába simul – azzal szerves összefüggésben épültek – és méretrendjük is közel megegyező.[104] A kissé szűkebb keleti portál béllete mélyebb, tagolása „hagyományos", a nyugati viszont sekélyebb és aprólékosabban tagolt, külső bélletrétegeinek sajátos alakítása révén is jobban kitárulkozhatott a homlokzaton. A keleti szorosan kötődik a nagyterem pillérei által is képviselt körhöz. Falsíkhoz igazodó, lépcsőzött bélletfalát éles hasábbélletek és közeikbe ékelődő vörösmárvány oszlopok tagolták. Fejezetzónájának kialakítását nem ismerjük, ugyanakkor lábazatán a nagyterem kötegpilléreiről ismert sajátos profil fut végig. A nagyterembe vezető kapu belső bélletrétegét egy pár szabadon álló, de szorosan a hasábos béllet és szárkő szögletébe illeszkedő, bizonyára vörösmárvány oszloppár ékesítette. A kapu külső bélletrétegének alakítása különleges: a hasábbéllet sarkát mély, öblös alakítású, ornamentális kitöltésű homorlat tagolta. A szépen formált homorlat pereme pálcaforma. A homorlatot plasztikus, alá-faragott, áttört hullámindadíszes kompozíció tölti ki, a jól ismert és sokat idézett összefonódó nyakú, önnön testükbe harapó sárkányokkal (Kat. 3, Kat. 6; *16. ábra*). A lábazati zónában a kápolnaportálról és az előcsarnokból ismert alakítású attikai lábazat fut végig, amely a kapu homlokoldalán – megszakítás nélkül, de részleges profilváltással – függőleges keretbe fordul át. A függőleges keret profilja annyiban különbözik a lábazatétól, hogy annak alsó tórusza a folytatásban (a külső kerettagozaton) az ornamentális bélletsarok profilját megismételve pálcaforma peremmel határolt, ám ezúttal dísztelen homorlattá alakul. Az architektonikus keretből az előcsarnok területéről újabban (szórványként?) felbukkant töredék is ismert (Kat. 5; *17. ábra*). Arról viszont, hogy e tagozatsor – az egész portált a homlokzaton mintegy keretbe foglalva – körbefutott, egy, a 20. század eleji ásatásokon előkerült, mára azonban elveszett, nagyobb méretű, íves szakaszhoz tartozó kerettöredék tanúskodott.[105] Tagolása, kialakítása és ornamensének stílusa révén is szorosan idetartozik az elveszett rétegkő *(5. ábra)*. Ez a nagyterem kapujának sajátos alakítású külső – ornamentális sarkú és keretbe foglalt – bélletrétegével pontosan megegyező portálépítmény részletét képezte. Lux a darabot lelőhelye nyomán a palota – csupán rézsűs alapozási tömbjében megfigyelt *(2. ábra)* – északi, külső kapujának részeként rekonstruálta. (Hozzátéve, hogy ugyanezt a tagozatformát ornamentika nélkül, a kápolnaportál hasábos bélletsarkainak tagolásában is feltételezte). Az elveszett bélletkő elrendezését tekintve akár az udvar nyugati kapujának szemközti, jobb oldali bélletének (a kapu feltárásakor ennek az alapozás szintjéig visszabontott maradványaival szembesült a kutatás) alsó, közvetlenül az attikai lábazat

[102] E tekintetben vesd össze azt a pilisi kerengő méretviszonyaival.

[103] Korábbi irodalommal és bővebb képanyaggal: Havasi 2006, 229–231, 29–34. kép; Havasi 2009a, 175–176, 5–6. kép; Havasi 2013, 165–170, 16–17. kép, 20–21. kép.

[104] A keleti szárnyba vezető kapu portálnyílása 1 m volt (ugyanakkora, mint a kápolnakapué), a nyugati szárnyba nyíló díszkapué kb. 115-120 cm szélességű lehetett.

[105] Lux 1916, 203, 14/4. ábra; Horváth 1932a, 42. sz.; Havasi 2006, 229.

30. ábra. Portál bélletének fejezete a kalocsai székesegyházból, 13. század eleje, Paks, Városi Múzeum. Fotó: Havasi Krisztina, 2008
Fig. 30. Capital from Kalocsa Cathedral from the jamb of a portal, early 13th century, Paks, Town Museum. Photograph: Krisztina Havasi, 2008

felett ülő rétegéből is származhatna. Az elveszett bélletkő pontos lelőkörülményeinek ismerete nélkül sajnos eldönthetetlen, hogy a palota északi (fő)kapuja esetében is számolhatunk-e ornamentális sarkú béllethasábokkal, valamint a lábazati profil folytatásaként körbevezetett keretművel, avagy a pusztulástörténet (a maradványok újkori elbontásának és elhurcolásának) eseményei sodorták az egykori palota udvaráról az északi rész elé ezt a bélletkövet.

A nagyterem kapujának archivoltjáról érdekes adalékokkal szolgál egy kis töredék (Kat. 4; *18–19. ábra*). Az ívbélletkő tagozatának méretrendjében pontosan illeszkedő folytatása a kapu ornamentális bélletsarkának, azzal a különbséggel, hogy a homorlat helyén hengertag fut. Ennek domború felületén, apró, háromkaréjos levélkékkel ékes hullámminda látható. Az ornamens éles, de lapos alakítású, csak a karéjos levelek (a hajszálvékony élekkel elválasztott, enyhén öblös alakítású ujjai) esetében figyelhető meg a felületek visszafogott árnyalása. A függőleges béllethez tartozó rétegkövek homorlattal tagolt sarkát és aláfaragott ornamensét szemlélve felmerülhet, hogy itt esetleg befejezetlen, egészében és részleteiben „kibontatlan" tagozatról és annak csak felvázolt díszéről lenne szó. Azonban a finom eszközhasználat, aprólékos felületi megmunkálás, illetve az a tény, hogy az ornamens felfogásában és faragói stílusában közvetlen rokonai felbukkannak a palota fejezetein (Kat. 11; *20. ábra*) is, inkább eloszlatja az erre vonatkozó kételyeket. Mindez inkább a darab elkészült voltát és tervszerű kivitelét támogatja, egyúttal az archivolt tagolásáról is árulkodik. Az ívbélletkő profilváltása a kapun a váll magasságában valamiféle vízszintes megállítást – fejezet(zóna), vállpárkány közbeiktatását – feltételezi, az oszlopos és hasábos bélletréteg esetében legalábbis biztosan. Az már kérdéses, hogy ilyesmivel vajon a lábazati profil folytatásaként megjelenő keretmű esetében is számolhatunk-e, vagy az – a megoldás ritka párhuzamaihoz hasonlóan – megszakítás nélkül futhatott körbe (vö. *24–25. ábra*)? Az ívbélletkő egyben a portálfelépítmény tervezése és kivitelezése szempontjából is tanulságos, hisz az archivolt bélletrétege számára a lábazat és a függőleges béllet kemény édesvízi mészköveinél puhább és ezáltal jóval könnyebb anyagot választottak.

Az elveszett bélletkő – akárcsak sárkánypárral átszőtt megfelelője – aláfaragott, plasztikus alakítású, kecsesen hajladozó hullámindás ornamense, az eleven hajlatokba, indamedalionokba alulról belekapaszkodó levélcsokrok révén térben is árnyalt rétegzettségről tanúskodik. A kvalitás és a stílus is kiemelkedő. A portál struktúrájához hasonlóan az ornamentika is egészen újat és egyedülállót képvisel a korabeli magyarországi művészetben. Látszólag más tőről fakad a folytatásában, az ívbélletkövön feltűnő hullámindadísz. E háromkaréjos levélkékkel telehintett – lapos, ám éles alakítású, felülethez tapadó – indadíszes kompozíció és ornamentális stílus párhuzama a 13. század elejéről – Andechs Meráni Bertold érseksége (1207–1218) alatt – a francia kora gótikából kölcsönzött alaprajzon, alapjaitól teljesen újjáépülő kalocsai székesegyház egyik fejezetéről idézhető *(30. ábra)*. Ezen egyúttal az éles metszésű, vájatolt kehelyfejezet és az Óbudán rátétként jelentkező lapos, dekoratív ornamentika együttélése, egymásmellettisége is megfigyelhető. Ornamentika terén nagyon hasonló felfogás tükröződik az építészeti alakításának és díszítőfaragványainak stílusában többek között Kalocsához és Esztergomhoz is kötődő, a forrásokban 1234-ben már felbukkanó ócsai premontrei kolostortemplom déli hosszházpillérének fejezetében *(30–31. ábra)*.[106] Óbudán a fentiek és a szikárabb sásleveles-bimbós – némelykor gyémántmetszésű gerinccel kiemelt – kehelyfejezetek, valamint ezek

[106] A kalocsai bélletfejezetről: Takács 2000, 315–316, 16–17. kép, Függelék 11. sz. Ócsához lásd: Dercsényi 1956, 82–84; Marosi 1984, 94–97, 122; Marosi 1994, 158; Tóth 1998, 61–62, 11. kép; MMT V/I. 574–588, az épületről: 574–585, déli kapu: 545, 548. kép, a déli pillérsor vonatkozó fejezete: 585, 552. kép.

31a-b ábra. Ócsa, premontrei kolostortemplom hosszháza, a déli oldal nyugatról második pillérének fejezete (keleti oldal és részlet). Fotó: Havasi Krisztina, 2010
Fig. 31a-b. Ócsa, nave of the Premonstratensian abbey church, capital of the second pier from the west on the south side (east side and detail). Photograph: Krisztina Havasi, 2010

plasztikus-figurális, illetve lapos-indadíszes rátétekkel vegyes változatai mellett további árnyalatok is felbukkannak. Egy karéjos levelek formációival borított, töredékességében is artisztikus konzol és rokonai leginkább pilisszentkereszti kötődésűek (Kat. 9; *22. ábra*), mégpedig az ottani templombeli ornamentikával, az építkezések 1200 körüli emlékanyagával mutatnak rokonságot.

Az elveszett óbudai portálbélletkő *(5. ábra)* elegáns kivitelű *á jour* díszítményének típusa nagy népszerűségnek örvendett a 12. század művészetében. Ennek az indahajlatokba kapaszkodó palmettákkal, levélcsokrokkal díszített hullámindás kompozíciónak a változatai az épületornamentika és a kisművészetek számos műfajában (ötvösség, elefántcsont, miniatúra) feltűnnek *(27–29. ábra)*.[107] Az óbudai bélletköveken felbukkanók részletgazdagsága, kifinomultsága, precíziója önmagában is „miniatűr" műfajt, s ebben gyökerező faragói hozzáállást idéz.[108] A gyakorta sárkányokkal és más teremtményekkel is benépesített indadíszes kompozíciók *(inhabited scroll)* gazdag világából álljon itt két kiragadott példa, amelyek egyúttal a műfajok közötti átjárhatóságra, s az ornamens kőbe és „monumentális" műfajba átültetett példáinak lehetséges inspirációs forrásaira – illetve a közvetítés és átvétel módozataira – is rávilágíthatnak: egy I iniciálé a Regensburg közelében álló Windberg premontrei kolostorához köthető, 1191 előtt készült legendáriumból, valamint egy kora 12. századi, vélhetően angliai elefántcsont faragvány *(28–29. ábra)*.[109] Ami e 12. században divatba jött motívum hazai kőbe faragott változatait illeti, azok között az óbudai bélletkő miniatűr ornamensének követése egyedül Zsámbékon érhető tetten *(27. ábra)*. A közvetlen leszármazott a szerzetesi kórus nyugati végének vonalában álló déli főhajópillér *(27. ábra)* mellékhajó felőli fejezetsávján figyelhető meg, mely Óbudához hasonlóan áttört és aláfaragott, de immár horizontálisan futó kompozíció részeként.[110]

Ami az óbudai palota nyugati szárnyába vezető kapuzat invenciózus béllettagolását, keretmegoldását illeti, az éppoly különleges és új a korszak

[107] Különösen az elveszett bélletkő ornamentikájához: Nothnagel 1971, Taf. 47; Sauerländer 1985, 79–80, 91, 18–19. kép. Óbuda ezen rétegéhez stiláris szempontból is figyelemre méltó a gelnhauseni „palatium" kapcsolt ablakcsoportjainak a kutatásban az 1170-es, 1180-as évekre helyezett elzászi, wormsi és délfrancia környezetből levezetett ornamentikája. Nothnagel 1971, 105–106; Binding 1965, Abb. 23–24, 26–35, 48–49; Biller 2000, 30–32.

[108] A sárkányokkal kombinált, indadíszes ornamentika hazai kőbe faragott emlékei kapcsán (Zsámbék) Gerevich Tibor óta visszatérő kérdése a magyarországi késő román ötvösművészeti emlékekkel való összefüggés, lásd: Gerevich 1938, 147, CCXXVII–CCXXVIII; Dercsényi 1956, 111–112; *Pannonia Regia* 1994, 208–210, Kat. II-34. (Tóth S.).

[109] Elefántcsont pásztorbotvéghez lásd: *English Romanesque* 1984, 222, Cat. Nr. 201. (Lasko, P.); Erlande-Brandenburg – Le Pogam – Sandron 1993, 120, Cat. 141. (Sandron, D.). Windberghez lásd: *Ratisbona sacra* 1989, 244–245, 247–248, Kat. 133. (Morsbach, P.).

[110] Havasi 2006, 230, 65. jegyzet; Havasi 2009a, 175–176. E zsámbéki ornamensről lásd még: Bozóki–Dercsényi–Valter 2007, 9, 13–16; Rostás 2006, 355, Abb. 409–410.

32a-b ábra. Bamberg székesegyház, Georgenchor, Gnadenpforte. Az ívmező és a bal oldali fejezetzóna részlete, 1200-as évek eleje. Fotó: Havasi Krisztina, 2007
Fig. 32a-b. Bamberg Cathedral, Georgenchor, Gnadenpforte. The archivolt and detail of the capitals part on the left-hand side, early 1200s. Photograph: Krisztina Havasi, 2007

magyarországi művészetében, mint a vele felbukkanó ornamentika. Kérdés, hogy megragadhatók-e a benne ötvöződő vonások előzményei, összefüggései, s az a „folyamat", amelynek részese volt? Milyen (stílus)irányok, hatások metszéspontjában állhat? A kapu béllettagolásának magyarországi művészetben – úgy tűnik – előzmények nélküli specifikuma, hogy a portált a végigvezetett attikai lábazatából, annak közvetlen folytatásaként a homlokoldalra (falsíkra) átforduló tagozatsor foglalja keretbe. A kaput mind térbeli tagolásában és mélységében, mind homloknézetében meghatározó, folyamatosan, megszakítás nélkül körbevezetett, önmagába visszatérő keret a portálarchitektúrának különösen dekoratív megjelenést kölcsönzött. Ha kitekintünk az európai emlékanyagra, ez a megoldás a 12–13. század művészetében sem túl általános. Jóllehet, arra több példa is található, hogy egy adott épületen, épületrészen körbefutó külső lábazati profil folytatólagosan megkerüli, mintegy bekeretezi, s egyúttal a homlokzattagolás nagyobb rendszerébe is bevonja a portálépítményt. Ehhez többek között megemlíthetőek a III. (Supplinburgi) Lothar császár (1125–1137) által 1135-ben – temetkezési helyeként – is alapított königslutteri bencés apátsági templom északi portáljai *(24. ábra)*.[111] De a megoldás népszerű például (részben hirsaui háttérrel) a sváb késő romanikában és ciszterci környezetben is (pl. Schwäbisch Gmünd, nyugati homlokzat; Maulbronn, rekesztő), illetve a megoldásnak hazai anyagban is több példája ismert (Bélapátfalva, Nagyborzsöny). Azonban az óbudai tagolás esetében másról van szó.

Az óbudai kapukeret-megoldás eddig általam ismert egyetlen, közvetlenebb párhuzama (szintén) délnémet (sváb) területen található. Ez a murrhardti bencés apátsági templom melletti Walterichskapelle nyugati portálja *(25a-b ábra)*. A templom keleti toronypárral határolt szentélyének északi oldalához épült kápolnát a Karoling-kori eredetű kolostor 9.

33. ábra. Schweinfurt, Szent János-plébániatemplom. Részlet a déli keresztházhomlokzat kapuzatának jobb oldali fejezetzónájáról, 13. század első harmada, archív felvétel. Mader–Lill 1917 nyomán
Fig. 33. Schweinfurt, Parish Church of St. John. Detail of the right-hand capitals part of the portal in the south facade of the transept, first third of the 13th century, archive photograph. After Mader–Lill 1917

században élt, s 1225-ben boldoggá avatott remetéje, Waltrich/Walterich tiszteletére emelték. A sváb késő romanika e gyöngyszemét a történeti adatok és stílusösszefüggései (többek között az ebrachi ciszterci apátság 1207-ben felszentelt Szent Mihály kápolnájával és korai fázisával rokon, illetve bambergi és elzászi vonásai) nyomán a kutatás az 1220-as, 1230-as évekre helyezi, bár újabban ennél korábbi, 1200 körüli datálási javaslat is felmerült.[112] Jóllehet Óbuda rokonsága a murrhardti kapuval szintén csak részletmegoldásra korlátozódik (a sváb kapu béllet struktúrája más – az oszlopok a hasábbéllet sarkai elé lépnek – térben mélyen, plasztikusan megmozgatott, s talán valamivel későbbi fejlemények ről tanúskodik), mégis jól jellemzi, s megvilágíthatja azt a művészeti kört és környezetet, ahol

[111] Gädecke 1988, 191–209, Abb. 84; Klein 1995, 105–119, Abb. 71, Abb. 73, Abb. 83. Az 1140-es évek végére már nagy valószínűséggel elkészült templomépület alaprajzi típusában, tagolásában a „hirsaui reform" emlékeihez kötődik. A templom épületszobrászati díszében, a főapszisát borító épületornamentikában, a szentély és a portálok tagolásában viszont közvetlen észak-itáliai hatás, Niccolò és műhelyének/körének munkássága tükröződik. Gädecke 1988, 191–209, Abb. 84.

[112] Hotz 1985, 187–190, Z97, T147–148; Wischermann 1987, 287–288, Abb. 143–144; Plate 1996, 22–29, 79–85, Abb. 5, Abb. 90–94; Krug–Knoch–Untermann 2011, 161–172.

34. ábra. Ikeroszlopfő Kölnből blemmü és sárkánypár ábrázolásával, 12. század vége – 1200 körül, Köln, Erzbischöfliches Dom- und Diözesanmuseum. *Ornamenta Ecclesiae* 1985 nyomán
Fig. 34. Double capital from Cologne with a depiction of Blemmyae and two dragons, late 12th century – c. 1200. Cologne, Erzbischöfliches Dom- und Diözesanmuseum. After *Ornamenta Ecclesiae* 1985

35. ábra. Blemmü ábrázolása a ferrarai dóm nyugati főkapujának bélletén, 1135 körül
Fig. 35. Depiction of Blemmyae on a jamb of the main west portal of Ferrara Cathedral, c. 1135

ezen megoldás felmerülhetett, illetve ahol eredete sejthető.[113] Azon lehet gondolkozni, hogy az óbudai és a svábföldi kapu tagolásában is szerephez jutó lelemény – amely zárt, keretbe foglalt egységgé teszi a kapuépítményt a homlokzaton belül – a Königslutterben is láthatóval közös tőről fakad-e? Annyiban biztosan, hogy mindkettő egyfajta tervezői kísérlet, ha szabad így fogalmazni, játék a nyitott, nagyobb egységbe kapcsolódó, valamint az „önmagába forduló" zárt keretművel *(16. ábra, 24–25. ábra)*.

Míg a fentiek a kaputípus tervének lehetséges forrásvidékére világíthatnak rá, addig más szálak a belső összefüggések felé irányítják a figyelmet. Egyrészt, a magyarországi anyagban az óbudai kapu kapcsán feltűnő architektonikus megoldás – invenció – közvetlen követése, hatása egyedül Zsámbékon figyelhető meg: a templom fő- és mellékapszisainak csatlakozásánál álló falpillérek – a szerzetesi kórus szintje miatt az árkádsor vonalában és a főhajó felől megemelt szintű – lábazatának alakításában *(26. ábra)*, ami a két építkezés bizonyos szakaszaiban szorosabban fennálló műhelyösszefüggést és kapcsolatot erősíti. Ez Zsámbéknál a kezdeti fázist jelenthette, az adó fél pedig Óbuda

[113] A megoldás úgy tűnik, már a 12. század második felében feltűnt délnémet, bajor vidéken is. Többek között megfigyelhető a steingadeni premontrei kolostortemplom (előcsarnokba foglalt) nyugati kapuzatán. Steingadenben – ahol nívósabb minták követése, lecsapódása mellett, mint oly gyakran a délnémet, bajor területek késő 12. századi portálarchitektúrái esetében, észak-itáliai hatás is érzékelhető – az oszlopbélletes kapu attikai lábazatának alsó tórusza folytatódik a homlokoldal függőleges keretében. Azzal a különbséggel, hogy ott a bélletoszlopok fejezetét lezáró, s az archivoltot bevezető vállpárkány megszakítja azt. A templomot Oroszlán Henrik nagybátyja, VI. Welf herceg (1115/1116–1191) alapította 1147-ben, maga és családja temetkezési helyeként. A templommal kapcsolatban ismert 1176-os felszentelési adatot annak elkészültére vonatkoztatja a kutatás, beleértve a nyugati részt és a kaput is. Viszont főleg a kolostorkerengő (a nyugati kapuhoz is kötődő) épületdíszítő faragványaival kapcsolatban 1200 körüli, kora 13. századi datálás merül fel. A megítélés a provinciális vonások miatt nehéz. A délnémet romanika e kevéssé vizsgált, kronológiailag is több kérdést felvető emlékéről lásd többek között: Haas–Pfistermeister 1985, 337, Abb. 114–115; Weber 1985, 126–131. A körbevezetett keretprofilra további példa idézhető Niederwieselből (Hessen), a johannita templom nyugati kapujáról (1210 körül). A dísztelen kapuzaton az attikai lábazat folytatásaként körbevezetett keretet a váll alatt a lábazatoknak megfelelő tagolású, csak „fejjel lefelé" beépített fejezetzóna akasztja meg. Nothnagel 1971, 137–142; Binding 1963, 15–17, Abb. 10, Abb. 13.

lehetett. Másrészt, a kapu architektonikus alakításában szerephez jutó elegáns tagozatforma, a legömbölyített peremű homorlat, amely mind a keretmű, mind az ornamentális béllethasáb tagolásában szerephez jut (*5–6. ábra, 16–18. ábra*; Kat. 3, Kat. 5.), olyan forma, amely a 12. század utolsó negyedében III. Béla esztergomi palotájának kettőskapujával lép be a magyarországi művészet történetébe. E tagozatforma 1200 felé a kettős kapu és Esztergom közvetlen leszármazottai (Vértesszentkereszt, Bény), illetve tágabb rokoni körébe tartozó portálokon is felbukkan.[114] A III. Béla kori esztergomi építkezések korai – észak-itáliai hatásokat ötvöző, klasszicizáló, román kori – rétegéhez tartozó kifinomult tagolású és díszű kettős portál Óbuda szempontjából azért is figyelemre méltó, mert e tagozatforma indításánál, annak kitöltéseként sorakozó növényi díszítmények között plasztikusan formált állatfigura is felbukkan *(23. ábra)*. Ez még feltárandó és tovább vizsgálandó kérdéseket von maga után. Újszerű ornamentális stílusa, kompozíciója mellett úgy tűnhet, az óbudai kapu – nem minden előzmény nélküli, de típusában követők nélkül maradó – építészeti alakításában sajátos szintézis tükröződik. Ebben a szintézisben a portálstruktúra távolabbi (talán délnémet) forrásokból táplálkozó invenciózus terve a 12–13. század fordulója hazai műhelygyakorlatában feltűnő (e téren fő forrás az „apai" örökség: a megelőző század új királyi palotája), közkeletűvé váló formakinccsel (tagozatformákkal) párosul.

Az óbudai palota épületszobrászati díszének legépebb és legtöbb művészettörténeti figyelemre méltatott emléke az 1926–1927 folyamán a Svábhegyről a Székesfővárosi Múzeum középkori gyűjteményébe került hatalmas fejezetzóna (Kat. 1; *7–8. ábra*), mely azóta is állandó kiállítások konstans – s ezáltal jól tanulmányozható – szereplője. De már jóval múzeumba kerülése előtt – másodlagos beépítésének helyén, a Svábhegy késő középkori eredetű vízműve fölé emelt újkori forrásházban – felkeltette a kutatás figyelmét, s mint a főváros területéről egyedüliként ismert jelentős késő román szobrászati alkotás vonult be az archaeológiai és művészeti irodalomba, még azt megelőzően, hogy Óbuda Árpád-kori építészeti maradványai egyáltalán ismertté váltak volna. A darab első tudományos vizsgálata Arányi Lajos (1812–1887) nevéhez fűződik, aki az 1870-es években a Városkutat ábrázoló akvarellje mellett egy, a beépített fejezetzónát külön is megörökítő lapot állított össze *(8. ábra)*. Ezen a lapon egyúttal a darab stiláris és motivikus párhuzamait is felsorakoztatta. A svábhegyi darabra irányuló képi analízise a késő 12., kora 13. századi európai művészetben (Gelnhausen, Wartburg, Calvados) felfedezett rokonai nyomán meglehetősen találó *(8. ábra)*.[115] A fejezetzóna művészettörténeti értékelése azonban csak Gerevich László már említett feltételezése[116] nyomán kezdett összefonódni a 13. századi óbudai királyi rezidenciával, és stiláris kontextusa révén az anyag késői, IV. Béla kori datálásának (1230-as, 1240-es évek) egyik fő hivatkozási alapjává lett. Mivel a darab újabb szakirodalmi megítélései is alapvetően Gerevich László észrevételére épülnek, tanulságos áttekinteni a svábhegyi darab kutatástörténetének, művészettörténeti megítélésének korai, „palota előtti" szakaszát is.[117] Míg a korábbi művészettörténeti értékelések között a fejezetzóna teljesebb leírásával az összefonódó nyakú, illetve közös fejű sárkánypárok mellett a többi „szereplő", a fantasztikus lények és emberalakok regisztrálásával is találkozunk, az újabb kutatás inkább a sárkányok motívumára, s a darab ezek nyomán vázolt kapcsolatára (Zsámbék) összpontosít.

A palota többi „fehér" díszítőfaragványához hasonlóan jó minőségű kemény édesvízi mészkőből – egyúttal egyetlen hatalmas tömbből – faragott fejezetzóna felületei erősen sérültek. Számos, a 19–20. század fordulóján már meglévő – tehát a darab eredeti helyéről való kibontásával, elhurcolásával kapcsolatos – pusztulás, törés figyelhető meg rajta, s emellett másodlagos (szabadban való) felhasználásából fakadó, évszázados időjárási viszontagságok nyomait is magán viseli. Ennek ellenére a fő összefüggések mellett további részletek is kivehetők

[114] Az esztergomi kettős kapuhoz és művészettörténeti helyéhez többek között: Gerevich 1938, 77–98, XXIV–XXV; Marosi 1984, 48–49, 301–303, Abb. 18, Abb. 96–97, Abb. 101–109; Tóth 1983, 391–404.

[115] További irodalommal: Havasi 2006, 227–228.

[116] Gerevich 1962, 375: „…ugyanehhez az iskolához lehet kapcsolni a budai hegyekben a Béla-forrásba másodlagosan beépített oszlopos kapu fejezetsor-töredékét, amelyen a sárkányszárnyak, pikkelyek kidolgozása a kígyózó sárkánytestek szeszélyes vonaglása azonos stílusú szemléletből fakad. Feltehető, hogy a töredék ugyanebből a várból származik. Ez a stíluskritikai megfigyelés a sajnos csekély számú emléken található kevés részletforma egyezésén alapszik; viszont a jáki stílus származására nézve igen fontos, hiszen azt veti fel, hogy az ország központjának legfontosabb műhelyeiben alakult ki."

[117] Szendrei 1902, 384; Divald 1903, 88; Éber 1904, 57–58; Szőnyi 1924, 49; Horváth 1932b, 106; Garády 1938, 245.

rajta.[118] Ha jól megnézzük a fejezetzónát, amelynek az óbudai előcsarnok falpilléreivel való közvetlen alaprajzi összefüggéséről már esett szó, látható, hogy a falpillérnek megfelelően tagolt (vö. *3. ábra*), lépcsőzött alap elé, illetve annak szögleteibe kehelyforma háromnegyedoszlopok ülnek. Az oszlopfejezetek – a palota más fejezettöredékeiről is ismert *(20–21. ábra)* – bordázott sásleveles tagolású kehelyformaként indulnak. De miként a dísztelen felületű pilléralap esetében is, csupán nyakgyűrű feletti alsó harmaduk élesen kidolgozott, felsőbb részeik vázlatosabban vannak kibontva az alapból. A fejezetzóna felső kétharmadát teljesen beborítja a plasztikus alakítású, mélyen aláfaragott és részben áttört figurákkal, növényi indákkal vegyes ornamentika, amely így az architektonikus tagolású alapfelületet, a struktúrát teljesen elfedő, beborító, a fejezetzónán végigfutó egyetlen, dús szobrászi kidolgozású frízzé olvad össze. A fő különbség a nyugati szárny hasonló motívumokat használó kapujához képest a méretrendből és a rendeltetésből fakad. A kapu miniatűr keretornamenséhez képest a monumentális fejezetzónán a feladat léptéke – a plasztikus, figurális-növényi frízzel beborítandó felület – jóval nagyobb. Míg a kapun a háttér, azaz a homorlat teljesen kibontott, addig itt a fejezetzóna oszlopos tagjainak jobban kiülő, kihajló felső részei miatt az önmagában is „plasztikus" alap dominál. Noha a mélyen aláfaragott és részben – főként a szögletekben – áttört alakítás a fejezetzónán is érvényre jut, az alapsíkon megfigyelhető, talán befejezetlenségre való szerszámnyomok alapján kérdéses, hogy az aprólékosabban kidolgozott és főleg alulnézetben jobban érvényesülő részletek mellett számoltak-e valaha a darab teljes kibontásával.

A figurális részek mellett a vaskos indák is plasztikus megfogalmazásúak, hengeres, vagy épp csavart alakításúak. A figurákkal kuszán összefonódó dús indába különféle módon húsos, karéjos ujjú palmetták kapaszkodnak. Az épen maradt részletekben pedig a faragói kvalitások is megcsillannak. Többek között az árnyaltan tagolt sárkányok és szörnyfejek szembogarát ólomberakás emelte ki: ez az elevenség látszatát keltő technikai fogás egyik, a magyarországi román kori plasztikának nem túl gyakori emléke. Valószínű mindez a kemény édesvízi mészkövek, márványszerű anyagok speciálisabb és igényesebb megmunkálásának általános műhelygyakorlatával és eszköztárával is összefügg, de elgondolkodtató, hogy ez a megoldás helyben (hagyomány, hagyaték?) a 12. század derekán a prépostsági faragványok (és somogyvári stílusrokonaik) kapcsán már komolyabb szerephez jutott. Úgy tűnik, a fejezetzónán feltűnő stílusnak és felfogásmódnak – legalábbis ami a sásleveles alap előtt megjelenő plasztikus növényi és talán figurális formákat illeti – a palota fejezetornamentikájában másutt is szerep jutott, így a lelőhelyük nyomán a keleti szárny helyiségeivel összefüggésbe hozható fejezeteken (Kat. 10–11; *20–21. ábra*).

A fejezetzóna oszlopos részei előtt megjelenő összehurkolódó nyakú, illetve közös fejű sárkánypárja között, sárkányfarkakkal összegubancolódó inda kíséretében kitátott pofájú, boltozatos homlokú torzfej látható. A fejezetzóna bal szélén pedig – a felületi sérülések ellenére is – egy figyelemre méltó teremtmény ábrázolása bontakozik ki. Az oszlopfő felső részét egy hatalmas gömbölyded forma, a lény teste foglalja el, melyből két, könyökben behajlított kar nyúlik ki, közülük a jobb az összehurkolódó nyakú sárkánypár egyik tagjának végződését markolja. A kar és a kezek emberiek, az épebben maradt kézfej sárkányfarkat markoló kézfején még az ujjacskák körmei is kidolgozottak. Itt nem pusztán a késő romanika egy torz szörnyfigurájának az ábrázolásáról van szó. Az óbudai fejezetzóna figurájában a mesés Napkeletet, János pap távoli országát benépesítő csodás, „emberszabású" keveréklények egyik fajtájának, a blemmünek *(Blemmyae)* az ábrázolása fedezhető fel *(34–36a-b ábra*). Ezen emberi tulajdonságokkal és fiziognómiával felruházott, jótét teremtménynek nincs feje, teste vállával zárul, arcát két válla között, a mellkasán hordozza.

E távoli – hol Indiával, hol Etiópiával azonosított – földrészeken lakó csodás teremtmények és társaik id. Plinius és Solinus leírásai nyomán már a kora középkor enciklopédiáiba – Martianus Capella, Sevillai Izidor (560 k.–636) – is bekerültek.[119] Ezek illusztrált változatai közül a legkorábbról ismertek egyike Hrabanus Maurus (780 k.–856) művének – *De rerum naturis* – montecassinói példánya

[118] A BTM állandó kiállításán régóta egymás mellett tanulmányozható fejezetzóna és a nyugati szárnyba vezető kapu eltérő kőanyagára vonatkozó megállapítás (egyben a két darab erre visszavezetett kvalitáskülönbsége) hibás. Rostás 2000, 9–10; Rostás 2006, 353–354. Szemmel láthatóan is ugyanabból az Óbudán és az ország közepének műhelyeiben, a római kor óta kedvelt kemény édesvízi mészkőből készültek. Míg a kapubélletet 1949-ig feltöltés takarta, ennél fogva megmaradt felületeinek állapota kibontásakor kiváló volt, addig a svábhegyi Városkútba az újkorban másodlagosan (s már eleve felületi sérülésekkel) beépített fejezet hosszú ideig esőnek, fagynak, szélnek volt kitéve, leromlottsága, az anyag szemcséssége erre vezethető vissza.

[119] Wittkower 1942/2002, 88–120; Friedman 1981, 10, 12–15, 33, 139–140, 147–148, Fig. 2, Fig. 7, Fig. 40/a, Fig. 47, Fig. 49; Lecouteux 1993, 62–63, 156, 158; Eco 2013, 97–114.

36a-b ábra. a. Blemmüt ábrázoló miniatúra a *Kelet csodái* illusztrált kötetéből, 1120–1130 körül. Oxford, Bodleian Library, Ms. Bodley 614. *English Romanesque* 1984 nyomán; b. a Föld távoli végein lakó szörnyek fajtái, tollrajz Solinus kéziratának illusztrált példányából, Közép-Rajna-vidék, 12. század második fele. London, British Museum, Ms. Harley 2799, fol. 243. Swarzenszki 1974 nyomán

Fig. 36a-b. a. Miniature depicting Blemmyae from the illuminated codex *Marvels of the East*, c. 1120–1130. Oxford, Bodleian Library, Ms. Bodley 614. After *English Romanesque* 1984; b. Types of monsters living at the ends of the Earth, pen drawing from an illuminated copy of Solinus's manuscript, Middle Rhine region, second half of the 12th century. London, British Museum, Ms. Harley 2799, fol. 243. After Swarzenszki 1974

(Montecassino Cod. 132, különösen: f. 166.) 1022–1023 tájáról.[120] A távoli kelet mesés világa és csodás teremtményei iránti érdeklődés az első keresztes hadjáratok évszázadában fokozódni látszott, legalábbis a téma és műfaj népszerűségét több 12. századi illusztrált alkotás jelzi *(36a-b ábra)*.[121] Az eddig ismert példák nyomán úgy tűnik, hogy a blemmük és társaik „papíralapú" ábrázolásai az illusztrált kéziratok lapjairól a 12. század közepe felé az épületdíszítő szobrászatba is beszivárogtak. Egy korai kőbe faragott példány a ferrarai dóm – Niccolò mester által 1135-ben szignált – nyugati főkapuján bukkan fel (*35. ábra*). De megtalálhatók az Alsó-Rajna- és a Maas-vidéken is, így a maastrichti Sankt Servatius-templom Arnold von Wied későbbi kölni érsek és kancellár ottani prépostsága (1138–1151) alatt épült Westwerkjének fejezetein, illetve egy, a kölni székesegyház környezetében előkerült, 1200 körülre helyezett ikeroszlopfőn *(34. ábra)*.[122] A ferrarai kapu bélletkövén, a mesés lények keretbe foglalt sorában feltűnő – és leginkább a kéziratos előképekre reflektáló – kedves példány négylábú jószágot (kutyát?) tart a karjában *(35. ábra)*. A maastrichti fejezeten a növényi indákba gabalyodott blemmüre szintén emberszabású, de kutyafejű teremtmények *(Kynokephaloi)* támadnak, Kölnben viszont – óbudai társához hasonlóan – felülkerekedik, s maga zabolázza meg a fenyegető és démoni erőket szimbolizáló sárkányokat *(34. ábra)*. Ezen motivikus, ikonográfiai párhuzamok

[120] Goldschmidt 1926, 216–221; Wittkower 1942/2002, 173–174, Pl. 42b; Reuter 1984, 106–107, Taf. XXII/43–44.

[121] Swarzenski 1974, 15–16, 74, Pl. 189, Fig. 431; *English Romanesque* 1984, 106, Kat. 39.

[122] Maastrichthoz: Hartog 1996, 29–32, Nr. 23, Abb. 2. Kölnhöz: Doppelkapitelle. *Ornamenta Ecclesiae* 1985, Kat. F11, 388–389. (Westerhoff-Sebald, I.). A blemmü ábrázolása a ferrarai portál jobb oldali bélletének külső, figurális bélletkövén látható, ahol a prófétafigura lábai alatt, a hasáb alakú bélletkő két oldalán egymás alatt sorakozó, apró félköríves lezárású – és különféle csodás teremtmények ábrázolásaival kitöltött – mezők egyikében tűnik fel. (Helyszíni megfigyelés, 2010.)

(bár Kölntől a stíluskör se távoli) arra is felhívják a figyelmet, hogy e csodás teremtmények (s a vele összekapcsolódó tematika) faragott ábrázolásai – noha a kör még bizonyára bővíthető lesz – a sárkányokkal, torzfejekkel vegyített indakompozíciók a 12. és a kora 13. század művészetében előszeretettel megjelenített világában is meglehetősen ritkák. Ez a motívum óbudai átvételének forrása szempontjából is érdekes kérdéseket vet fel.

A fejezetzóna stílusával, kompozíciójával kapcsolatban megjegyzendő, hogy az önmagában nem feltétlenül támogatja annak kései, 1230-as évekre vagy még későbbre való datálását. Hasonló törekvések, a fejezetzóna architektonikus tagolását mintegy felülíró, a tagozatok határait elmosó, azt attól függetlenül befutó, burjánzó, plasztikus figurákkal is vegyes indás díszítmények, kompozíciók a 12–13. század fordulójától már kimutathatók. Így többek között a korszak magyarországi építészete, épületplasztikája számára is meghatározó forráson, a bambergi székesegyházon, mégpedig annak régebbi, a dómot 1185-ben sújtó tűz után meginduló újjáépítésének kezdeti szakaszába tartozó keleti részein (Georgenchor). Az óbudai fejezetzónán is feltűnő felfogásmód, stílus áttételes előzményeként a székesegyház keleti szentélyét kísérő északi toronyba nyíló kapu (Gnadenpforte) fejezetsávja idézhető *(32. ábra)*. Hozzátéve, hogy a Gnadenpforte idézett fejezetsávján megjelenő – Óbuda szempontjából sem érdektelen – stílusvonások, s a húsos, plasztikus alakítású félpalmettákkal és torzfejekkel, figurákkal vegyes indadísz, a székesegyház keleti részeinek fejezetplasztikáján is dolgozó „régi műhely" további munkáin, így a toronyaljak, s a mellékhajók keleti kórust kísérő szakaszainak fejezetein is megfigyelhetők.

Az utóbbi két évtized épületrégészeti kutatásai nyomán a bambergi székesegyház Dethard von Winterfeld által kidolgozott kronológiája, különös tekintettel az újjáépítés kezdeti – a Fürstenportal kapcsán az 1220-as évek közepén megragadható műhelyváltást megelőző – szakaszaira átrendeződni látszik.[123] Ez az átrendeződés alapjaiban érinti a Georgenchor építésmenetéről és a „régi műhely" munkájáról alkotható ismereteket és datálási összefüggéseket. És mindez komolyan visszahathat a magyarországi romanika egy sor kora 13. századi emlékének megítélésére is. Míg Bambergben a korábbi építéstörténeti vizsgálatok a 13. század második évtizedére helyezték a Georgenchor elkészültét, addig az újabb kutatások nyomán a keleti részek újjáépítése már nem sokkal a régi székesegyházat elpusztító tűzvész (1185) után megindulhatott, s itt az építkezések 1200 körül már előrehaladott állapotban lehetettek. A székesegyházat alapító, 1146 óta már szentként tisztelt császár, II. Henrik (1002–1024) nejének, Kunigundának az 1200/1201 folyamán lezajlott kanonizációja, s a keleti szentéllyel szorosan összefonódó ereklyéinek translatiója egyúttal a Georgenchor, ha be nem is fejezett, de használható állapotát feltételezi. Ezek szerint ekkorra a keleti szakaszok a szentélyarchitektúrával és a tornyok alsó szintjeivel együtt a toronyaljakba nyíló keleti kapuk (a déli Adamspforte – szobrok nélkül –, valamint az északi Gnadenpforte) is készek lehettek. Míg az Adamspforte cikkcakkdíszes béllete a Georgenchor sakktábladíszes övpárkányaival egyetemben 12. század végi wormsi fejleményekre reflektál, addig a Gnadenpforte architektúrája, bélletstruktúrája és tagolása a délnémet, bajor–frank régió romanikájának 12. század közepétől követhető fejleményeit összegzi. A Gnadenpforte – stilárisan a keleti kórusrekesztő „régebbi" szobraihoz kötődő – timpanonjának ikonográfiája a dóm újjáépítésének kezdete és datálásának szempontjából is érdekes *(32a ábra)*. Szent Péter és Szent György – akiknek tiszteletére a dóm két szentélyét emelték – és az alapító császárpár, II. Henrik és Kunigunda alakja között a trónoló Madonna lábainál leboruló, írásszalagot tartó apró, palástján a kereszt jelét viselő lovagfigurát a korábbi kutatás a II. András király 1217–1218-as keresztes hadjáratában részt vevő VII. Ottó herceggel azonosította. Az újragondolt építéstörténet keretében viszont ennél jóval korábbi datálás merült fel. Az újabb kutatás a lovagalakban a Szentföldet még Barbarossa Frigyessel megjáró és onnan visszatérő, de az 1197-re tervezett hadjáratban is részt vállaló, s 1204-ben elhunyt IV. Bertold Andechs-Meráni herceget látja. S mivel a timpanonon a császárné is glóriát visel, ez és IV. Bertold herceg ábrázolása egyúttal a portál datálásának kereteit is meghatározhatja (1200–1204). Az alapítók mögött álló püspök és prépost figurájában is az Andechs-Meráni család tagjai tűnnek fel. Prépostként a későbbi püspök, Ekbert, illetve a II. András udvarában érseki karriert befutó Bertold ábrázolása jöhet szóba. A püspökfiguráért e rövid időszakon belül

[123] Winterfeld 1979, 141–157; Schuller 1993; Hubel–Schuller 2003; Hubel 2003; Suckale 2007.

is hárman versenghetnek: Timo (1196–1201), Konrád (1202–1203) és Andechs-Meráni Ekbert (1203–1237).[124]

Az óbudai palota két udvari díszkapuja köré egyúttal a rezidencia építkezésein megragadható két markáns stílusréteg, stíluskör képviselői is csoportosíthatók. Amellett, hogy a palota alaprajzi elrendezése, ismert maradványai egységes tervre, az udvari kapukkal kapcsolatos régészeti evidenciák pedig (a falakkal szerves összefüggésben emelték őket) egységes kivitelre vallanak. Különösen a nagyterem és ornamentális bélletű udvari kapujának esete, valamint a palota többi kapujának architektúrája figyelmeztet arra – némileg árnyalva az erre vonatkozó korábbi kérdésfelvetést –, hogy sokkal inkább e stílusrétegek, -körök pluralizmusával, együttélésével, semmint lineáris egymásutániságával (periódus-, illetve műhelyváltással) számolhatunk.[125] Mindez leginkább a munkák, a kivitelezés gyors, legalábbis folyamatos ütemére, s egyidejűleg nagyobb létszámú, kapacitású és részben eltérő igazodású/összetételű mestereket foglalkoztató műhely jelenlétére vall. A „fiatalabb" korai klasszikus gótikus vonásokat hordozó (a nagyterem architektúráját) megalkotó, valamint a másik, „késő románkorias" leginkább a masszív, boltozott előcsarnok építészeti kialakításával és tagolásával jellemezhető réteg/csoport az udvari kapuk, a kőfaragómunka, az épületornamentika szintjén már vegyülni látszik. Ha egyáltalán kell, vagy lehet is számolni egyfajta váltással, az inkább menet közbeni, talán a műhely vezetésében bekövetkezett váltás lehetett. Ebben az esetben viszont kérdéses, hogy a „modernebb" gótikus formák képviselői lennének-e a „fiatalabbak"? Így vagy úgy, a palota előcsarnokán és udvarának nyugati kapuján dolgozó, részben délnémet kötődésű „román kori" csoportnak az ornamentikájából, megoldásaiból bukkan fel néhány, a zsámbéki premontrei kolostortemplom keletebbi, a szerzetesi kórus kiterjedésével jellemezhető szakaszain *(26–27. ábra)*. Ez a hatás egyrészt az óbudai stíluskör egyes – divatossá válásukat is tükröző – motívumainak átvételeiben, dekoratív adaptációjában (sárkánypárokkal díszített fejezetzóna, indát köpő szörnyfej) nyilvánul meg. Másrészt Óbuda invenciózus architektonikus megoldásainak (körbevezetett lábazati profil), valamint ornamentális stílusának, abból is a növényi dísszel illetett részeknek – artisztikusan aláfaragott, elegáns indadíszes-palmettás kompozíciók – kiemelkedő színvonalú továbbvitelében közvetlenül tetten érhető. Más szóval, mind a zsámbéki főhajó sokat idézett „sárkányos" fejezetének, mind a déli mellékhajó pillérfőjének növényvilágában a faragói stílust illetően is szoros óbudai igazodás tűnik fel, amely Zsámbékon sajátos belső szálakon és más hatásokkal ötvöződve szövődik tovább, viszont a sárkányok és az indát köpő torzfej pusztán dekoratív és motivikus, de stilárisan immár távolodó idézeteknek tűnnek a királyi palota előcsarnokáról.[126] A temetkezési helynek is szánt zsámbéki templom építtetői az Aynard nemzetség tagjai voltak. Az alapítók közül Smaragd ispán II. András király udvarában betöltött hivatalviselésének 1205/1206 és 1222 között kelt adatai a legkézzelfoghatóbbak,[127] amelyek az alapítás ideje mellett egyúttal a monostortemplom építkezéseinek kezdeteit is kijelölik. Ezen dátumok pedig közvetve – *terminus ante quem* – az óbudai királyi palota szempontjából is mérvadóak.

A fentiekben Óbuda kapcsán csupán vázlatosan érintett stíluskapcsolatok további, elmélyültebb feltárása mellett már újabb lapokra tartozik az a kérdés is, hogy a *medium regni* új királyi palotájának eddigieknél valamivel korábbra, II. András uralkodásának első évtizedeire helyezhető építkezései miképp érintik a vele összefüggésbe hozott emlékek és a korszak magyarországi művészetének időrendi viszonyait.

(A kézirat lezárva: 2014. február 10.)

[124] Hubel–Schuller 2003, 313–314; Hubel 2003, 326–328. A Gnadenpforte és Bamberg épületszobrászatával is összefüggő törekvések, áttételek Altbayern késő román portálplasztikájában másutt is kimutathatóak a 13. század első harmadában *(33. ábra)*. Schweinfurthoz: Mader–Lill 1917, 16–31, Fig. 3–11, Taf. 1; Haas–Pfistermeister 1985, 334, Abb. 154. Sárkánypárokkal vegyes épületornamentika 1200 körüli, 13. század eleji – közép-európai emlékanyag szempontjából motivikusan-stilárisan sem elhanyagolható – délnémet, román kori emlékeihez (Regensburg, Münchsmünster) továbbá: *Ratisbona sacra* 1989, 38–40, 96–112, 322, Kat. 27/1. (Morsbach, P.), Kat. B.21. (Paulus, H.-E.).

[125] Havasi 2009a.

[126] Dercsényi 1956, 107–110; Marosi 1984, 176; Tóth 1998, 60, 9. kép, 27. jegyzet; Rostás 2000, 9–11; Bozóki–Dercsényi–Valter 2007, 9, 13–17; Rostás 2006, 354–355, Abb. 407–410. A zsámbéki fejezetornamentikában és a főapszis vakfülkéinek keretén felbukkanó gyémántmetszéses szegélydísz a korszakban általánosabb. Gyulafehérvár (fejezetek) és Óbuda (kehelyfejezetek sásleveleinek gerince és vakívsor dísze) mellett az egri székesegyház 1200 körüli megújításából (fejezetornamens) is idézhetők emlékei.

[127] Györffy 1956, 280–281; Oszvald 1957, 252; Zsoldos 2011, 352.

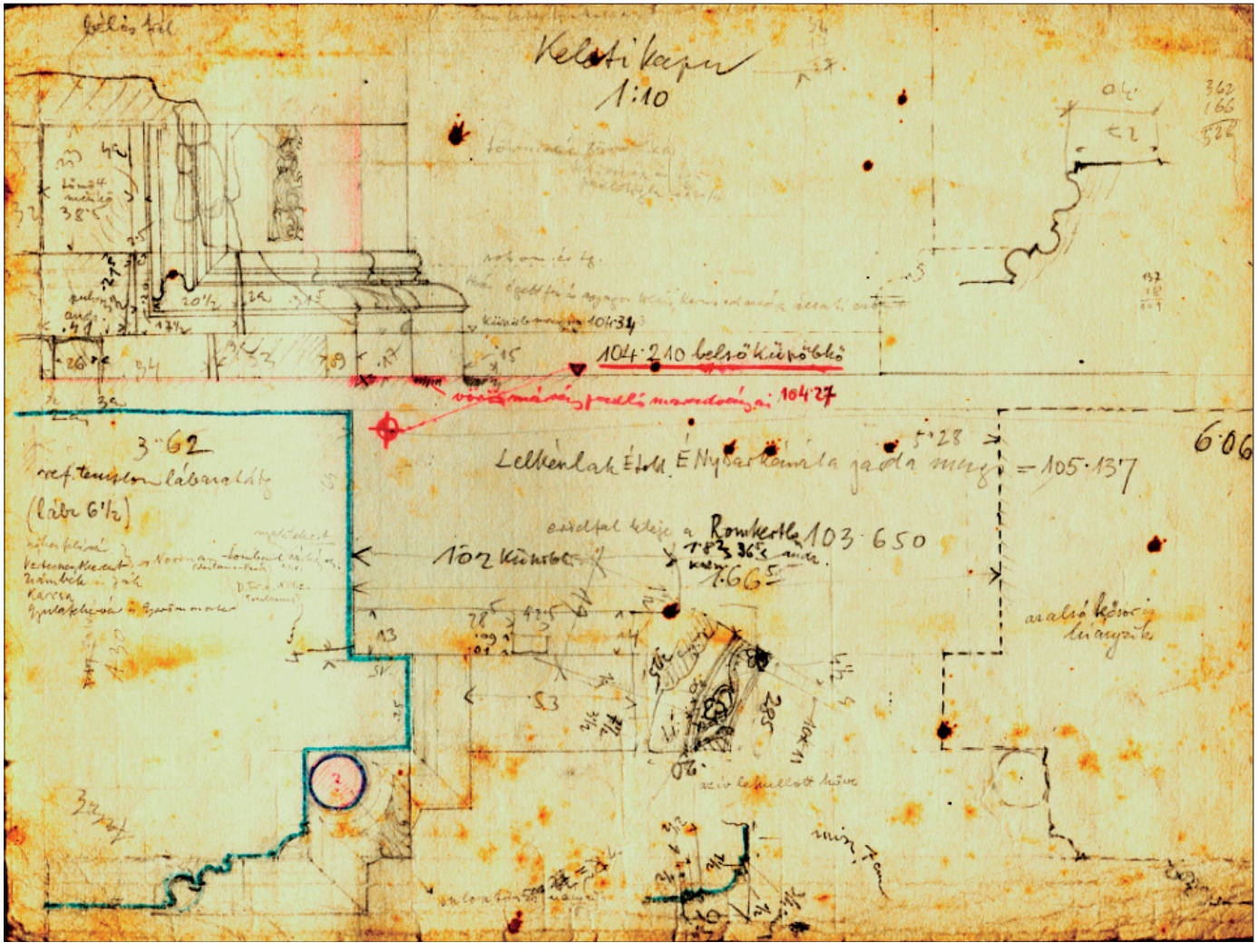

37. ábra. Óbuda, királyi palota. A palotaudvarról a nyugati palotaszárnyba vezető kapu *in situ* maradványai. Udvar (kelet) felőli nézet- és alaprajz, Várnai Dezső felmérése, 1949. Forster Központ–Építészeti Múzeum, Várnai Dezső-hagyaték, gy.sz. 363.9/42
Fig. 37. Óbuda, royal palace. *In situ* remains of the portal leading from the palace courtyard to the west wing of the palace. View from the courtyard (the east) and ground plan, survey by Dezső Várnai, 1949. Forster Centre–Museum of Architecture, Dezső Várnai papers, coll. no. 363.9/42

FÜGGELÉK

SZEMELVÉNYEK AZ ÓBUDAI KIRÁLYI PALOTA KŐFARAGVÁNYAINAK KATALÓGUSÁBÓL

JELÖLÉSEK, RÖVIDÍTÉSEK

A: Faragvány meghatározása
B: Kora
C: Kőanyaga
D: A faragvány befoglaló, valamint jellemző méretei centiméterben megadva (m.: magasság; sz.: szélesség; h.: hosszúság; mé.: mélység; v.: vastagság; á.: átmérő; r: sugár; ~ körülbelüli méret). A felső indexben szereplő betűk a töredékes (t) és a biztosan rekonstruálható (r) méretadatokra utalnak.
E: Lelőhely, lelőkörülmények
F: Előkerülés dátuma és a feltáró neve (vonatkozó források)
G: Archív fényképfelvételek (poz.: pozitív; neg.: negatív; ltsz.: leltári szám)
H: Felmérési rajzok (gy.sz.: gyűjteményszám)
I: Őrzési hely (a 2003–2005 közötti adatfelvétel idején)
J: A faragvány leltári száma, egyéb jelzetek
K: Közlések, irodalom. (A bibliográfiai tételek végén szögletes zárójelben a későbbi könnyebb visszaazonosíthatóság kedvéért a kőfaragványok kéziratos katalógusának száma szerepel: Havasi Krisztina: *Az óbudai királyi palota kőfaragványainak katalógusa*. Kézirat, 2005. Ennek egy példánya a BTM Középkori Osztályán is megtalálható. Ez azóta néhány ponton szerencsére pontosítható volt és újabb tételekkel – például itt a Kat. I-31. – is bővült.)
L: Leírás

AZ ELŐCSARNOKHOZ (ÉS KÖRÉHEZ) UTALHATÓ FARAGVÁNYOK

1.

A: **Fejezetzóna** *(7–8. ábra)*
B: 1210-es, 1220-as évek
C: kemény édesvízi mészkő
D: sz.: ~136^{t} cm, ma.: 38 cm, mé.: ~ 43 cm
E: 1927-ig a Budapest, XII. Béla király út 2. szám alatt található ún. Városkút forrásházának keleti falába, félköríves nyílás fölé szemöldökkőként volt beépítve.
F: 1926 novemberében Kuzsinszky Bálint (1864–1938) kezdeményezte a faragvány kibontását a forrásház falából, amelyre a következő évben került sor. A faragvány utóbb a Székesfővárosi Múzeum Lapidáriumába került. (Kuzsinszky erre vonatkozó levelezését lásd: Havasi 2006, 227, 35. jegyzet.)
G: BTM Kiscelli Múzeum Fényképgyűjtemény, ltsz.: F.69.2848 (a svábhegyi Városkút 1910 körül); BTM Fényképtár, neg. ltsz.: 142; Forster Központ Fotótár, poz. ltsz.: 9816, neg. ltsz.: 28211; a Halászbástya kiállításról készült képek közül: Forster Központ Fotótár, poz. ltsz.: 30299, poz. ltsz.: 30336 (1930-as évek); BTM Fényképtár, neg. ltsz.: 20410-20411 (valószínűleg az 1940-es évek végén az átrendezett kiállításról készült felvételek jobb oldalán)
H: MOB Rajztár, 85. sz.: „A Svábhegyen lévő tévesen ú.n. török-kút épületfalában lévő román ízlésű domborműtöredék, vázolta dr. Arányi Lajos (színes távlati vázlat; 43 × 29)"; MOB Rajztár, 86. sz.; „Ugyanaz. Befalazott dombormű rajza külföldi analógiákkal egyetemben. Vázolta dr. Arányi Lajos, tollrajz (27 × 42)"; a rajzok leírása: Gerecze 1905, 317; jelenleg lásd: Forster Központ Tervtár, ltsz.: 11349, illetve ltsz.: 11348 (Dr. Arányi Lajos hagyatéka)
I: BTM állandó kiállítás
J: BTM KO, ltsz.: 14871 (BTM Leltárkönyv nyomán); a faragványra felfestett szám: 17, amely a régi, Fővárosi Múzeum Lapidáriumában (Halászbástya) kapott számának felel meg. Vö.: Horváth 1932a, 17. sz.
K: Szendrei 1902, 384; Divald 1903, 88, 34. kép; Éber 1904, 58, 4. kép; Gerecze 1905, 317, 85–86. sz.; Szabó 1913, 276; Lechner 1922, 4, 8–9; Sződnyi 1924, 49, 57. kép, 76–77. kép; Divald 1927, 61; Siklóssy 1929, 12–13, 15; Horváth 1932a, 17. sz.; Horváth 1932b, 97, 106, 111; Horváth 1935b, 14; Horváth 1938, 70, XVII. képtábla; Garády 1938, 245, 1–2. kép; Garády 1943, 406–407, 5. kép; Gerevich 1962, 375, 379, 322. kép; MMT VI/II. 530–533, 523. kép; Nagy 1964, 150; Gerevich 1971, 23, Pl. X/25; Gerevich 1973, 367–368, 187. kép; Altmann–Bertalan 1991, 126–127, 455, Kat. 148. (Altmann, J.); Tóth 1997, 470; Rostás 2000, 9; Rostás 2006, 352–353, Abb.

406; Havasi 2006, 226–227, 237–238, 249, Függelék 20. sz., 18–19. kép; Takács et al. 2011, 166; [Kat. II-10.]

L: Összetett elrendezésű, több tagból fűzött falpillér fejezetzónájának közel ép darabja. A fejezetzónát beborító ornamens felülete, valamint a körbevezetett nyakgyűrű és fejlemez több helyen sérült, törött. A fejezetzóna két oldala részben szintén töredékes, de a meglévő ép részek alapján a tömb eredeti befoglaló méretei nagyjából a ma láthatók lehettek (talán a bal oldal esetében másodlagos lefaragással számolhatunk). Alja, teteje és háta illesztési felület, az utóbbi kettő precízen alakított, hegyesvéssővel síkra dolgozott. Az aljon a körbevezetett, pálcaszerűen formált nyakgyűrű (v.: 4–4,5 cm) mentén jelölőkarc, illetve szemcsézett, nagyolt, helyenként enyhén kimélyített felfekvési felület látható. A bal és a jobb szélső oszlopfők esetében ólommal kitöltött csaplyuk részlete mutatkozik. A fejezetzóna falszögletek, falhasáb, valamint ezek elé ülő háromnegyed-oszlopfők váltakozásából áll. A fejezetzóna alaprajzi kiosztását illetően bal felől félnyolcszögű hasábból és ahhoz kétfelől csatlakozó, közel derékszögű szögletekből áll. A homlokoldalán ~25 cm széles, félnyolcszögű hasáb elé ~14 cm átmérőjű háromnegyed-oszlop ül. Ezt balról a külső oldalán töredékes, ~12 cm (vagy annál valamivel kisebb) átmérőjű háromnegyedoszloppal bélelt szöglet kíséri. Jobb felől derékszögű szöglet, majd újabb, az előbbihez tompaszögben csatlakozó szöglet figyelhető meg, mindkettőt azonos nagyságú (átm.: ~12 cm) háromnegyedoszlop bővíti. A jobb szélen a fejezetzóna díszítménye, az előoldal megmunkált felülete 19,5 cm mélyen a külső sarokra is átfordul, a törésfelület mentén felkapó részletek alapján talán folytatódott is. A vékony, függőleges oldalú fejlemez vonalvezetése a tagozatfűzést követi. A fejezetzóna homlokoldalán négy, közel azonos nagyságú oszlopfő sorakozik (a továbbiakban balról jobbra: 1–4. számmal jelezve); a poligonális tagot bővítő oszlopfő kissé hangsúlyosabb, s átmérője szerint valamivel nagyobb is volt a szögletekben ülőknél. A fejezetzóna felső kétharmadát egybefüggő, növényi és figurális motívumokból szőtt, dús plasztikájú, részben aláfaragott és áttört, lendületes vezetésű ornamens borítja. Az ornamens figurális motívumai – melyek közül kettő páros alakítású – az oszlopfők előtt jelennek meg. A kehely testűként induló, karcsú oszlopfők alsó (lényegében függőleges felületű) harmada az 1–2. fejezet esetében – a fennmaradt részek szerint – sásleveles dísz kezdeményét idézően vájatolt volt, az élekkel elválasztott vájatokat közvetlenül a nyakgyűrű felett kis, félköríves mezők állítják meg. A 3–4. oszlopfők kelyhének alsó része díszítetlen volt. A sarkokhoz, szögletekhez tartozó fejezetrészek esetében a felület tagolatlan, simára dolgozott. Azt helyenként – mint például a 3. oszlopfőt övező szöglet esetében – nem szabályos síkként, hanem enyhén homorúra alakított, kissé nagyoltan kifaragott (a befejezettség fokának kérdését is felvető), a tagozatformáktól már-már független, plasztikus alapfelületként kezelték. A díszítménysáv mélyen aláfaragott, helyenként áttört, a díszítmény mögött a felületek nincsenek kidolgozva, teljesen kibontva. Az 1. oszlopfő alsó része törött, alján a középtengelytől kissé jobbra ólommal kitöltött csaplyuk maradványa látható. Az oszlopfő előoldalán – szintén kissé jobbra tolódva – óriás fejű lény látható, amelynek arca letörött, széles, ránccal tagolt, a fejezet felületébe vesző nyaka előtt pedig egy megcsavarodó inda húzódik, amelyből háromkaréjos levélke hajt ki. A lény két, könyökben behajlított karja felfelé nyúl, erősebben behajlított jobb karjának felső része sérült, a forma, amelybe kapaszkodott, már nem vehető ki. Bal karja könyökben, közel derékszögben hajlik be, s szépen kidolgozott, emberre emlékeztető kézfeje a következő oszlopfő (2.) bal oldali sárkányának hátsó lábába markol. Az óriás fejű lény jobb karjának belső oldalán vékonyabb inda, amely a csavarodó, utóbb sárkánytestbe torkolló inda alatt átbújva, a lény könyökét alátámasztó háromkaréjos levélkében végződik. A félnyolcszögű pillértag oszlopfője (2.) előtt két, nyakával összehurkolódó, önnön teste fölé visszahajló és részben abba harapó sárkány látható. A sárkányok hosszú, vékony nyaka vájatolt, testük felső részét hegyes végű, háromszögű tollacskák, alsó részét hosszú, a vaskos, csavarodó indába torkolló farokrészig húzódó sorokba rendezett tollak borítják. A jobb oldali sárkány feje töredékes, csupán az egykori bal szemét jelölő furatlyuk és egykori szájának bal szögletében ülő hegyes fogai láthatók. A bal oldali sárkány feje épebb, kidomborodó boltozatos homlokán hátracsapott hegyes fülek láthatók, szemei nagyok, mandulavágásúak

voltak, szembogarait – a nyomok szerint itt is (vö. még 3. oszlopfő) – ólomberakásos furat hangsúlyozta. Törött orrát két vékonyabb furat is kiemeli, széles szájából hegyes fogak villannak elő. A sárkányoknak két-két lába volt, a bal oldalinak a hátsó lábát az óriás fejű lény markolta, előrébb lévő lába letörött. A jobb oldali sárkánynak mindkét lábfeje letörött, a hátsót jobb felől, indából kihajtó, háromkaréjos levél támasztja alá. E sárkány farka két szálból összecsavarodó indává alakul, az egyik szál a sárkány saját lába alá visszahajló, levelet hajtó indakötegbe torkollik, a másik pedig ez alatt hurkot vetve visszatér a sárkányfarokhoz. Ez utóbbi levelet hozó indára a 3. oszlopfőt díszítő torzfej szájából kisarjadó inda is feltekeredett. A jobb sárkányfej mellett csavarodó inda bukkan fel, amely a 3. oszlopfőig vízszintesen fut a fejlemez alatt, erről az indáról a sárkánytest és indává alakuló farok határán egy vékonyabb, a sárkánylábat támasztó indába kapaszkodó szál függ. A 3. oszlopfő előtt torzfej látható, fejének fiziognómiája a sárkányokéhoz hasonló: boltozatos homloka alatt mandulavágású szemek ülnek, szembogarait – amelyek mintha kissé balra tekintenének – egykor ólommal bélelték. Homlokán hegyes fülek fekszenek, kitárt pofáját ívelt barázdák hangsúlyozzák. A fejlemez alatt futó inda közvetlenül felette kereszteződik, mintegy leveles-indás turbánt alkotva a tar fejen. A torzfej balján domború forma tűnik fel, amelyet a 4. oszlopfő felőli indakötegből hajtó háromkaréjos levél borít be, az indakötegmásik tagja a fej alatt hosszan kinyíló, keskeny, karéjos levélben végződik. A 4. oszlopfő előtt egymással szembeforduló és közös fejű sárkánypár látható. A sárkányok az előzőkhöz hasonló részletképzésűek, farkuk szintén vaskos indává alakul. A bal oldali esetében a torzfej (3.) irányába visszahajló, végén háromfelé szétváló indaköteg, a jobb oldalinál a fejezet külső sarka felé elhúzó, hengeres fogalmazású, vaskos inda lesz a folytatás. A két sárkányfarokra a jobb oldali test alól kihajtó (a jobb oldali farok felett átvezetett, a balt pedig alulról megkerülő) inda köt hurkot. A jobb oldali sárkánytest a fejezetsarokra komponált, felületi sérülései miatt kivehetetlen, indákkal körülhálózott figurális motívumnak kinyújtott lábbal feszült neki.

2.

A: **Falpillérlábazat töredéke** *(4. ábra)*
B: 1210-es, 1220-as évek
C: vörösmárvány
D: m.: 15, 5 cm, mé.: 90 cm, sz.: 99,5[t] cm
E: Budapest, III. Óbuda, Kálvin köz
F: Altmann Júlia ásatásából
H: Plajner Borbála, 2004
I: BTM KO, Óbuda, Gázgyári lakótelep, Művelődési Ház, Középkori Régészeti Raktár
J: 2002.121.3.
K: [Kat. I-15.]
L: Összetett alaprajzi elrendezést mutató falpillér lábazatának erősen sérült, töredékes darabja. A faragványnak az előoldallal nagyjából párhuzamos háta, valamint a háthoz tompaszögben csatlakozó – de nem teljesen ép – jobb oldala nyersen hagyott felület. A bal oldalból meglévő rész a hátra közel merőleges, precízen alakított illesztési felület. A lábazat alja vésővel egyenletesre munkált sík, tetejének meglévő felületei finoman szemcsézettek, néhol az illesztési habarcs vékony lenyomatával. Jóllehet a lábazat előoldalán a felületek különösen sérültek, sem az ép lábazati profil, sem – egy kisebb részlettől eltekintve – a pillértagok felfekvési felületei nem tanulmányozhatóak, de kisebb részletekből kikövetkeztethetőek. A lábazat bal oldalán félnyolcszög idomú tag látható (kiülése: 9 cm, sz.: 24–25 cm), melyet háromnegyedoszlop (kiülése: <15 cm; átm.: <18,5 cm) bővített. Ennek bal oldalához derékszögben rövidebb egyenes szakasz, jobb oldalához derékszögnél valamivel kisebb szöget záró (17,5 × 17–18 cm nagyságú), 12–13 cm átmérőjű oszloppal bélelt szöglet csatlakozik, ez utóbbi azonos nagyságú, háromnegyedoszloppal bővített félnyolcszög idomú tagot kapcsol. A körbevezetett lábazat profilja attikai sémát követ, a plasztikusan metszett tagozatok többek között a kápolnaportál felső lábazati rétegével mutatnak szoros rokonságot. A vékony, ék alakú vájattal határolt felső tóruszt, az éles, rézsűs peremmel határolt trochiluszt gömbölyded alakítású, erős kiülésre valló alsó tórusz követte. Valószínűsíthető, hogy a lábazat itt is a pilléralaprajznak megfelelően tagolt, 5–6 cm magas, függőleges oldalú talplemezen ült, amelyhez az enyhén túlnyúló alsó tóruszt rézsűs visszametszés kapcsolta. A tagozatok felülete csiszolt volt. A lábazat felfekvési felületén oldalpáronként egy-egy – sekély

mélységű, hátranyúló beöntő vájattal ellátott – csaphely található.

A NYUGATI PALOTASZÁRNY (KELETI) KAPUJÁNAK TÖREDÉKEI

3.

A: **Kapuzat bal oldali lábazata és alsó béllet-köve** *(6. ábra, 16. ábra)*

B: 1210-es, 1220-as évek

C: kemény édesvízi mészkő

D: sz.: 98 cm, mé.: 57 cm, ma.: 53,3 cm (ebből alsó kőréteg m.: 20,5 cm, bélletkövek m.: 32,8 cm), törzsátm.: 15 cm

E: Budapest, III. Óbuda, Kálvin köz. A református templom és lelkészlak közötti területen, a templom északi előcsarnokától északra, eredeti összefüggéseiben tárták fel. Várnai Dezső feljegyzése szerint: „Óbuda Kálvin u. 10. sz. kutatóárok".

F: Gerevich László ásatása, 1949. június 11.

G: BTM Fotótár, ltsz.: 1726 (1949. júl. 21. állapot), ltsz.: 1759; Forster Központ Fotótár, neg. ltsz.: 31554.

H: Várnai Dezső hagyatéka, óbudai ásatások, Forster Központ–Építészeti Múzeum, gy.sz.: 363/9, 363/29, 363/37, 363/39, 363/42; Forster Központ Tervtár, ltsz.: 10835–10836; BTM KO Rajztár, ltsz.: 9206 (9144), illetve rekonstruált összefüggésekkel: ltsz.: 10400

I: BTM állandó kiállítás

J: BTM KO, ltsz.: 55.32 (a faragványon felfestve)

K: Gerevich 1962, 375–378, 319–321. kép; Nagy 1964, 152, 43. kép; Gerevich 1971, 22–24. kép; Gerevich 1973, 366–367, 186. kép, 188. kép; Marosi 1984, 143, Abb. 366; Altmann–Bertalan 1991, 126–127, 455, Kat. 147; Marosi 1991, 46–47; Altmann–Bertalanné 1995, 162–163; Tóth 1997, 470; Rostás 2000, 8–11, 4. kép; Havasi 2006, 229–230, 29–31. kép; Rostás 2006, 352–353, Abb. 405; Havasi 2009a, 175–176. kép, 5. kép; Havasi 2013, 170, 20. kép; [Kat. I-24.]

L: Portál bal oldali lábazatának és hozzá tartozó két bélletkőnek eredeti összefüggéseiben feltárt, restaurált és kiegészített részlete. A portálbéllet háromrétegű: hasábbélletek, valamint azok 28 × 27,5 cm nagyságú szögletébe illeszkedő, 15 cm átmérőjű oszlop tagolja. A körbevezetett – a portál egykor falsíkba illeszkedő homlokoldali részén is folytatódó – lábazat attikai típusú. A kissé túlnyúló alsó tóruszt az 5–6 cm magas, függőleges oldalú talplemezhez rézsűs alámetszés kapcsolja. Az oszloplábazatot kétfelől egybehajló, karéjos ujjú saroklevél díszíti. Az alsó tórusz a sarkokon és a belső béllethasábhoz tartozó szakasz jobb szélén letörött, jelenleg ki van egészítve. Az oszloplábazat bal oldala, valamint trochilusza mentén is törésvonalak húzódnak (ezekhez lásd az ásatási felvételeket: Forster Központ Fotótár, neg. ltsz.: 31554; BTM Fotótár, ltsz.: 1726). A portál külső béllethasábjának, valamint homlokoldalának szélső részéből fennmaradtak az alsó rétegkövek, mindkettő teteje illesztési felület (az előbbié az ornamentális részek felett precízen eldolgozott sík, az utóbbié nagyoltabb, részben – talán a bekötések miatt – nyers felület). A béllethasáb sarkát legömbölyített peremű homorlat tagolja, amelyet plasztikus alakítású, aláfaragott, indadísszel kombinált ornamens bélel. Az ornamenst domború felületről, egymásnak háttal álló indamedalionba írt, háromkaréjos levelek indítják. E felett a homorlat belső peremén zömök testű, de vékony, hosszú nyakú sárkány lépdel felfelé, amely nyakánál az egykor vele szembehaladó társával fonódott össze, s visszafordulva mindkét állat önnön testébe mar. A felső figura feje és testének egy része (az ásatási felvételek tanúsága szerint) letörött, a jelenleg látható forma restaurátori kiegészítés eredménye (a restaurátor előképe a fej újrafogalmazásában szemmel láthatóan egy hasonló, vértesszentkereszti kompozíció sárkánya volt: Gerevich 1938, CXXXVIII/1; Dercsényi 1956, 80, 52. kép). Nyakán kívül mellkasának íve és előrenyúló mellső lábának felső része eredeti. Az alsó sárkány feje ép, de a részletformák sérültek. Pofája széles, homloka boltozatos volt, hátracsapott fülei nyakára feküdtek. Mandulavágású szemét furatlyukak hangsúlyozták. Testén rövidke, háromszögű tollakkal borított szárny látható, a hátranyúló részeket egyszerű fogalmazású, hosszú tollak sora borította. Mancsa ép. A test hátsó része sérült, nyakához hasonlóképp vájatolt farka hurkot vetve a kiindulásul szolgáló háromkaréjos levélkék egyikében végződik. A portállábazat homlokoldalának külső (bal) oldalán elhelyezkedő rétegkövön a lábazati profil közvetlen folytatásaként, megfelelő szélességű és kiosztású függőleges keret jelenik meg. A tagozatok közül a belső pálcatag és a közbülső, visszaugrásoktól kísért, mélyen metszett homorlat az attikai lábazat felső tóruszának és trochiluszának pontos függőleges megfelelője.

Viszont a keret külső – a széles alsó tóruszra metsződő – tagja a bélletsarokhoz hasonlóan formált, homorú tagozat. E külső tagozatot követő (sz.: 15,2 cm), ahhoz képest kissé mélyebben ülő felület aprólékosan szemcsézett sík, amely baloldalt kb. 10 cm mélyen – nyilván az egykori fal (kváder vagy egyéb kő?) burkolatának befoglalása miatt – visszalép. A lábazat alsó rétegét alkotó kövek bal oldala szemcsézett illesztési felület, a homloksík felé eső kövön látható vízszintes homorlat maradványa korábbi kőemlék (román vagy római) másodlagos átfaragásáról tanúskodik. A belső bélletréteghez tartozó lábazat háta (illetve annak felületkezelése) felvételekről pontosan nem ismert, de a rajzok és fotók nyomán sík (illesztési?) felület lehetett.

4.

A: **Ívbélletkő töredéke a nyugati palotaszárny keleti (udvari) kapujáról** *(18–19. ábra)*
B: 1210-es, 1220-as évek
C: jó megtartású, puhább finomszemcsés mészkő, mint a konzol (Kat. 9.) esetében
D: h.: 30 cm, sz.: 18,5[t] cm, mé.: 14,5[t] cm
E: Budapest, III. Óbuda, Kálvin köz. A református templom és lelkészlak közötti területen, a nyugati palotaszárny eredeti összefüggéseiben feltárt keleti portáljának keleti (udvari) oldala előtt került elő.
F: Gerevich László ásatása, 1949. június 11.
H: Várnai Dezső felmérési rajza (1949. június). Lásd: Forster Központ–Építészeti Múzeum, Várnai Dezső-hagyaték, gy.sz.: 363.9/42; továbbá: Plajner Borbála, 2005
I: BTM KO Régészeti Raktár
K: Havasi 2006, 229–230, 29. kép, 32. kép; Havasi 2009a, 175–176, 5. kép; Havasi 2009b, 273; [Kat. III-1.]
L: Portál bal oldali bélletéhez tartozó ívbélletkő töredékes darabja. Ép hosszúságú rétegkő, hátoldalai részben töredékesek. A kő jobb alsó sarka és jobb felső részének felülete letörött. A faragvány alja szemcsézett, szegélyfaragással határolt felület, oldalfelületei aprólékosan megmunkáltak. A 11 cm széles külső oldalon a tagozat ívével párhuzamosan futó karcok nyoma látható. A bélletkő sarkát szögletbe illeszkedő ornamentális hengertag tagolja. A negyedkörív keresztmetszetű hengertagot a külső oldal felől derékszögű visszametszés, a belső felől legömbölyített peremű, vékony tagozat kíséri. A hengertagot leváló karéjos levélkékkel kombinált hullaminda díszíti. Az alapfelület simára dolgozott, az ornamens lapos, ám éles alakítású. A lapos felületű inda a hengertag bal oldaláról indul, a levélkék háromkaréjosak, „lóhere" alakúak, enyhén homorú felületű ujjaikat alig érzékelhető él választja el egymástól.

5.

A: **Bélletkő töredéke** *(17. ábra)*
B: 1210-es, 1220-as évek
C: Kemény édesvízi mészkő
D: h.: 32 cm, mé.: 10,3[t] × 14[t] cm
E: Budapest, III. Óbuda, Kálvin köz 1–6. A református lelkészlak pincéjében, a pince délkeleti sarkából, az egykori palotakápolna belső, nyugati falsíkjához tartozó kváderkövek alapozása mellől, másodlagos, bolygatott (20. századi) összefüggésből, homokos-földes feltöltés alól.
F: Havasi Krisztina, 2005. szeptember 15. A faragvány valószínűleg az 1908–1909-es ásatásokon került elő, utóbb a lelkészlak pincéjének építésekor vagy a század folyamán temetődött vissza a földes-homokos, döngölt pincepadlóba.
I: Óbuda, Kálvin köz, református lelkészlak pincéje
K: [Kat. I/III-2.]
L: Ép hosszúságú, egykor valószínűleg függőleges helyzetű rétegkő töredékes darabja. Két vége és háta illesztési felület, egyik oldala törött. Két vége hegyesvésővel precízen alakított sík, amelyen meszes habarcsnyomok láthatók, s amelyet a profilált előoldal mentén 1,1 cm széles szegélyfaragás kísér. A hát hegyes szerszámmal egyenletesre nagyolt felület. Az előoldalon 2,5 cm széles, aprólékosan szemcsézett sáv látható, amelyet rézsűs visszametszés választ el a tagozott felülettől. A bélletkövet pálcaszerű peremmel övezett, 9 cm széles, mély homorlat és ahhoz derékszögű visszaugrással kapcsolt vékonyabb (3,5 cm széles), éles homorlat tagolja. A felületek simára dolgozottak, helyenként fogasvéső nyoma érzékelhető, a nagyobb homorlat egyik végében pedig öt darab párhuzamos, a faragvány hossztengelyére merőleges bekarcolás látható. A rétegkő profilja, méretrendje pontosan megfelel a palotaudvar nyugati portáljának bélletét keretező profilnak. Lásd: Kat. 4.

PILLÉRTÖREDÉKEK A NYUGATI PALOTASZÁRNYBÓL

6.

A: **Kötegelt falpillér lábazatának töredéke** *(10–12a ábra)*
B: 1210-es évek (vége), 1220-as évek
C: kemény édesvízi mészkő
D: m.: 12,5^{t} cm, sz.: 63^{t} cm, mé.: 34^{t} cm, átm.: ~52–54 cm (pillérmag), 11,5 cm (járulékos oszloptörzsek)
E: Budapest, III. Óbuda, Kálvin köz
F: Gerevich László ásatása, 1949. Feltételezett lelőhelyének megerősítésére lásd Várnai Dezső vázlatfüzetét, Forster Központ Tervtár, Lux-hagyaték, [Esztergom, Kőtárak II.], ltsz.: 11623 (itt *14.*, továbbá: *10–11. ábra*).
H: Plajner Borbála, 2005
I: BTM KO, Úri u. 4., Kőtár (2005 júniusa előtt)
K: Havasi 2006, 221, 230–232, 38. kép, Függelék 13; Havasi 2009a, 171, 176; Rostás 2008, 547, Abb. 632e, 640; [Kat. I-28.]
L: A kötegelt falpillér lábazatának hátát és jobb oldalát másodlagosan (derékszögben) átfaragták, alját a kopásnyomokból ítélve járófelületként hasznosították. A falpillér lábazatából a jobb oldalon maradtak fenn épebb részletek. A töredékesen megmaradt, 10 cm mély falhasáb elé lépő, ~26–27 centiméteres sugárral kijelölt hengeres pillérmagot egykor öt darab (ebből ma háromnak a részlete látszik), sugárirányban álló, kb. 11,5 cm átmérőjű oszlop övezte. Jobbról az elsőnek a sarka, az azt követőnek az előoldala törött, a harmadik oszlopnak csak a kezdeménye észlelhető. Az oszlopocskák alatt alacsony, függőleges oldalú, négyzetes talplemez látható. Az éles metszésű, körbevezetett lábazati profil a palotaudvar keleti kapujáról és annak „köréből" (vö. Havasi 2006, 230–231, 34–38. kép; Havasi 2013, 166, 17. kép; [Kat. I-25–I-27, Kat. I-29–I-30.]) ismert sémát követi: lapos alakítású, szorosan a talplemezre simuló alsó tóruszt – ez esetben kissé mereven ívelt – trochilusz és lekerekített peremű homorlatként alakított, vékonyabb felső „tórusz" követi. A tagozatok felülete fogasvéssővel finoman megmunkált, a textúra szinte dekoratív. A felfekvési felületen a pillérmagot, illetve a jobbról második oszlop sugarát kijelölő karc részlete látható, a csaplyukak és a törzs rögzítésére utaló nyomok viszont hiányoznak. A bal szélső oszloplábazat esetében észlelhető a vékony peremű, lapos saroklevél maradéka. A körbevezetett lábazati profilt a járulékos oszlopok alsó tóruszának találkozásánál vékony peremű háromszögforma ékesíti. Vö.: Kat. 7–8.

7.

A: **Kötegelt falpillér lábazata** *(12a-b ábra)*
B: 1210-es évek vége, 1220-as évek
C: Kemény édesvízi mészkő
D: m.: 12 cm (ebből a talplemez magassága: 6 cm), sz.: 53^{t} cm, mé.: 52–53^{t} cm, átm.: ~52–54 cm (pillérmag), 11–12 cm (járulékos oszloptörzsek)
E: Budapest, II. Kacsa utca 15–23., legújabb kori, bolygatott rétegből (másodlagos felhasználásának kora és kontextusa sem volt meghatározható). Az ásatásról lásd: *RégKut 2007* (2008) 173. (Benda J., Éder K.). Végh Andrásnak és Benda Juditnak köszönöm, hogy felhívták a figyelmemet az ásatáson előkerült darabra, s azt még a helyszínen dokumentálhattam.
F: Benda Judit ásatása, 2007 nyara
I: BTM Középkori Kőraktár
K: [Kat. I-31.]
L: Kötegelt falpillér négy, pontosan illeszkedő töredékből összeállítható lábazata. A lábazat hátoldala és szélei is töredékesek. A 26 cm körüli sugárral kijelölt félhengeres pillérmagot sugárirányban öt kisebb (sugaruk egyötöde a pillérmagénak) járulékos oszlop övezte, ezek közül kettő épebb, de sérült felületű, és kettő erősen töredékes. A lábazatot alacsonyabb talplemez felett sajátos alakítású, a palotaudvar keleti kapujáról (és köréről), valamint a nyugati palotaszárny pillérlábazatáról (lásd Kat. 6.) ismert profil övezi: lapos alsó tórusz és élesen metszett trochilusz felett vékony, lekerekített peremű, homorlattal képzett tagozat fut. A két épebb járulékos oszloplábazat esetében a sérült, kopottas felületű, lapos alakítású saroklevelek is megfigyelhetőek, viszont a palota területéről előkerült darabon (Kat. 6.) látható, tóruszközöket ékesítő formák itt elmaradnak. A három épebb járulékos oszloplábazat közepén nagyjából 2 × 2 cm nagyságú, mély, négyzetes csaplyuk figyelhető meg, olyanok, amilyenek az oszlopgyűrű-töredék (Kat. 8.) esetében is feltűnnek, s a befüggesztett (minden bizonnyal vörösmárvány) törzsek rögzítését szolgálták. A hengeres pillérmag lábazati részén egy nagyobb csaphely látható, azonban mélysége és a faragvány tengelyétől kissé eltérő helyzete alapján az inkább a darab másodlagos felhasználásával függhet össze. A budai Várhegy tövénél, a Vízivárosban

előkerült lábazat a forma, a kiosztás és tagolás, a méretrend, valamint a részletformák (lapos saroklevelek), a sajátos profilalakítás és a felületkezelés tekintetében is megegyezik a Gerevich László ásatásaiból előkerült darabbal (lásd Kat. 6.), azzal a különbséggel, hogy itt a járulékos oszlopocskák rögzítését szolgáló csaplyukakat alkalmaztak, ott a függőleges részek efféle rögzítésmódja elmaradt. A két pillérlábazat megegyező méretei, profilja és tagolása nyomán nagy valószínűséggel egyazon tér – a nyugati palotaszárny földszinti részét elfoglaló (nagy)terem – tagolásához utalható.

8.

A: **Oszlopgyűrű töredéke** *(12a,c ábra)*
B: 1210-es, 1220-as évek
C: kemény édesvízi mészkő
D: m.: 12,5 cm, sz.: 19^{t} cm, mé.: 14^{t} cm, átm.: 11,5 cm
E-F: Budapest, III. Óbuda, Kálvin köz 1–6., Altmann Júlia ásatása
H: BTM Rajztár (szám nélkül), valamint Plajner Borbála, 2004
I: BTM, Óbuda, Gázgyári lakótelep, Művelődési Ház, Középkori Régészeti Raktár
J: BTM KO, ltsz.: 81.421.6 (egyben a faragványra felfestett szám)
K: Havasi 2006, 231, 236, Függelék 12. sz., 36–37. kép; Rostás 2008, 547, Abb. 641; Havasi 2009b, 274; [Kat. I-29.]
L: A Kat. 6. és 7. számú lábazattöredékeken láthatónak megfelelő, talpa mentén tükörképesen megkettőzött profillal övezett, egykor 11,5 cm átmérőjű, befüggesztett oszloptörzseket egybefűző gyűrű. Két vége precízen megmunkált illesztési felület, mély, négyzetes csaplyukkal. A faragvány háta és egyik oldala törött, de a másik oldalon megmaradt kis részlet szerint a profil – egyben a gyűrű – egy nagyobb formára, bizonyára a megfelelő méretű hengeres pillérmagra is átfordult. A gyűrűn ugyanaz a kifinomult, dekoratív fogasvéssővel előállított felületkezelés figyelhető meg, ami a csoport többi darabját (vö. Kat. 6–7.) is jellemzi. Részletképzése, méretrendje alapján szorosan összefügg a nyugati palotaszárny földszintjét elfoglaló térhez utalható, kötegelt falpillérek töredékeivel.

FEJEZETTÖREDÉKEK A PALOTÁBÓL (PONTOSABB LOKALIZÁCIÓ LEHETŐSÉGE NÉLKÜL)

9.

A: **Konzoltöredék** *(22. ábra)*
B: 1210-es, 1220-as évek
C: mészkő
D: m.: 19,5^{t} cm, sz.: 17,5^{t} cm, mé.: 9,5^{t} cm
E-F: Budapest, III. Óbuda, Kálvin u. 1–6., 13–14. szelvény (?), Altmann Júlia ásatása, 1984 előtt
H: BTM KO Rajztára (MTA BTK Régészeti Intézet), ltsz.: 16488 (Héjjas Pál munkája, 1980-as évek)
I: BTM KO, Óbuda, Gázgyári lakótelep, Művelődési Ház, Középkori Régészeti Raktár
J: BTM KO, ltsz.: 81.421.5 (leltári karton nyomán)
K: Altmann 1984, 431, 437, 12. kép; Havasi 2006, 228, 238, 22. kép, 238, Függelék 21. sz.; Havasi 2009b, 274; [Kat. II-11.]
L: Tetejének és oldalának egy-egy fennmaradt felületétől eltekintve körös-körül törött faragvány. A faragvány kehelyszerűen formált oldalán növényi ornamens, tetején attikai típusú lábazat indításának részlete látható. Kialakítása nyomán konzol töredéke lehet. A konzol kelyhét vékony, poligonális alaprajzú (fennmaradt szakaszán sérült) perem zárja. E felett – a kehelyperemen alig túlnyúlóan – a lábazat alsó tagozata: lapos, erőteljes kiülésű tórusz látható, melyet rézsűs oldalú perem kapcsolt a trochiluszhoz (alsó tórusz kiülése: 7 cm, becsülhető sugár a tórusz belső pereme mentén: ~21 cm). A növényi dísz kétrétegű és talán kétzónás lehetett. Az alapréteget finoman alakított, a peremig felnyúló, közepükön öblös vájattal tagolt, karéjos ujjú levelek alkotják. Erre a finoman beborított alapra hosszú, az apróbb levelekkel borított (s a töredékesség miatt kevéssé rekonstruálható) alsó zónából kinyúló száron, bal felől enyhén ívelt, nyúlánk levél fekszik fel. A karéjos levelet domború, a záradék felé elkeskenyedő gerinc tagolja. A középrész ujjait egy-egy furatlyuk emeli ki, a szélső csokrokat öblös, a gerinc mellett elhaladó vájat tagolja. Lapos alakítású, de élesen megfogalmazott, finom és igényes alakítású növényi ornamens.

10.

A: **Sarokfalpillér (?) fejezete** *(21. ábra)*
B: 1210-es, 1220-as évek
C: kemény édesvízi mészkő
D: sz.: ~43 cm, mé.: 34,5 cm, m.: 23 cm, csatlakozó törzsátm.: 12–12,5 cm, nyakgyűrű m.: 3,5 cm
E-F: Budapest, III. Óbuda, Kálvin köz. 2004. október 22-én a református templom északi oldala melletti virágágyás terméskövei közül emeltük ki. Oda – valószínűsíthetőleg – nem sokkal korábban kerülhetett, más töredékekkel együtt. Elmondás szerint a templom főkapuja előtti lépcső „felújítása" (2004 nyara) során került elő társaival, majd onnan a templomkertbe. Vö.: Kat. 11.
H: Plajner Borbála, 2005
I: BTM KO Kőraktár; korábban Óbuda, református lelkészlak pincéje
J: BTM KO, ltsz.: 2002.121.127
K: Havasi 2006, 228, 237, 27. kép, Függelék 15; Havasi 2009a, 275; Havasi 2013, 176, 71. jegyzet; [Kat. II-2.]
L: Szögletében átlós háromnegyedoszloppal bővített sarokfalpillér vagy pillérrész fejezte. A faragványtömb két oldala és részben teteje törött, a homlokfelületek több részen (pl. az oszlopfő alsó harmadán) sérültek. A 12–12,5 cm átmérőjű oszlop ~19,5 × 11,5 cm nagyságú derékszögű szögletbe illeszkedett. Alul a fejezet formájának megfelelő pálcatagszerű – az oszlopfő alatt sérült felületű – nyakgyűrű fut körbe, amelyet az illesztési felületként alakított aljon a felfekvési felületet kijelölő karc követ. A kehelyforma oszlopfőt és a fejezet szögletét külső oldalakra is átforduló, szabatosan formált, egyrétegű sásleveles dísz borította. A szép metszésű, vékony, rézsűs peremű sásleveleket éllel elválasztott homorú vájatok tagolják, jellegzetes a nyakgyűrű felett a vájatok félköríves pajzsocskával való megállítása. Az oszlopfő meredek alakítású kelyhének két szélén egy-egy enyhén kihajló levélrészlet maradt fenn, a levélvég(ek) az egykori fejlemez peremén túlnyúlt(ak). A jobb oldali levél felső része sérült, de itt a fennmaradt részlet tanúsága szerint egykor – talán a jobb külső oldal felső harmadában észlelhető, levelekkel borított alap előtt megjelenő letörött díszítménnyel is összefüggő – plasztikus (figurális?) forma tűnhetett fel. A fejezet alja szemcsézett illesztési felület, az oszlopfő közepén a törzs rögzítésére szolgáló csaplyuk látható. Elrendezését, formáját és méretrendjét tekintve is szorosan összefügg a vele együtt előkerült Kat. 11. fejezettel.

11.

A: **Sarokfalpillér (?) fejezete** *(20. ábra)*
B: 1210-es, 1220-as évek
C: kemény édesvízi mészkő
D: m.: 16,5^{t} cm, sz.: 35,5^{t} cm, mé.: 25^{t} cm, törzsátm.: ~12–13 cm
E-F: Budapest, III. Óbuda, Kálvin köz. 2004. október 22-én a református templom északi oldala melletti virágágyás terméskövei közül emeltük ki. Oda valószínűsíthetőleg nem sokkal korábban kerülhetett más töredékekkel együtt. Elmondás szerint a templom főkapuja előtti lépcső „felújítása" (2004 nyara) során került elő társaival, majd onnan a templomkertbe. Vö.: Kat. 10.
H: Plajner Borbála, 2005
I: BTM KO Kőraktár; korábban Óbuda, református lelkészlak pincéje
J: BTM KO ltsz.: 2002.121.132
K: Havasi 2006, 228, 230, 237, 28. kép, Függelék 16; Havasi 2013, 176, 71. jegyzet; [Kat. II-3.]
L: Szögletében átlós helyzetű háromnegyedoszloppal bővített sarokfalpillér vagy pillérrész töredékes fejezete. Elrendezését, formáját és méretrendjét tekintve is szorosan összefügg a vele együtt előkerült (Kat. 10.) fejezettel. A ~12–13 cm átmérőjű oszlop ~17 × 12–13,5 centiméteres nagyságú derékszögű szögletbe illeszkedik. A fejezettömb két oldala, háta és teteje, valamint az oszlopfő előoldala törött. A faragvány alja egyenletesen szemcsézett illesztési felület, az oszlopfő törött alján (4,8 cm mély, 1,4 cm széles) csaplyuk részlete látható. A fejezet alját a töredékes részletek nyomán a Kat. 10. számú sarokoszlopfőn láthatóval egyező magasságú, valószínűleg egykor szintén pálcaszerű nyakgyűrű övezte. Az oszlopfő kelyhét a széleken fennmaradt részletek szerint vájatolt sáslevelek borították. Az oszlopfő két oldalán kétrétegű növényi ornamens látható, azonban ezek kompozíciója és formavilága különböző. A bal oldalon az alapfelület – mind a szöglet, mind a külső oldal – esetében sima, síkra dolgozott. Az oszlopfő széle mellől pedig felfelé hajló, hengeres alakítású, plasztikus inda bújik elő, amely a fejezet sarkát megkerülve tagolatlan felületű, kissé sérült karéjos ujjú levélben végződik. A jobb oldalon gazdagabb, kecsesen komponált, de laposabb modellálású díszítmény tűnik fel.

Az alapfelület itt – sásleveles díszt megidézve – élesen vájatolt. A fennmarad felület bal széléről meredek ívet leíró, lapos kialakítású inda kanyarog (amely egykor szintén az oszlopfő széle mellől ágazott ki). Az inda körül – hol átbújva alatta, hol ráborulva – ellentétes irányba hajladozó levélkék sűrűsödnek. A levélkék (félpalmetták) három egymástól vékony éllel elválasztott karéjos ujjból állnak, a felső ujjaik vége enyhén visszapöndörödik. Az egymással rímelő, kecsesen hullámzó leveles indák filigránabbak a főindánál, megfogalmazásuk viszont hasonlóképp lapos. Vö.: Kat. 10.

IRODALOM

Altmann 1982 — Altmann, Júlia: Neueste Forschungen der Burg der Königin in Óbuda. *ActaArchHung* 34. (1982) 221–233.

Altmann 1984 — Altmann Júlia: Románkori kőemlékek az óbudai várból I. *BudRég* 25. (1984) 431–437.

Altmann–Bertalan 1991 — Altmann, Júlia – Bertalan, Herta: Óbuda vom 11. bis 13. Jahrhundert. In: *Budapest im Mittelalter* 1991, 113–131.

Altmann–Bertalanné 1995 — Altmann Júlia – Bertalan Vilmosné: A középkori Óbuda. In: *Óbuda évszázadai*. Szerk.: Kiss Csongor – Mocsy Ferenc. Budapest, 1995. 139–199.

Altmann–Bertalanné–Kárpáti 2003 — Altmann Júlia – Bertalan Vilmosné – Kárpáti Zoltán: A budai (óbudai) társaskáptalan Szent Péter temploma. *BudRég* 37. (2003) 39–62.

II. András 2012 — *II. András és Székesfehérvár*. Szerk.: Smohay András – Kerny Terézia. Magyar királyok és Székesfehérvár III. Székesfehérvár, 2012.

Árpád-kori kőfaragványok 1978 — *Árpád-kori kőfaragványok*. Szerk.: Tóth Melinda – Marosi Ernő. Székesfehérvár, 1978.

Bártfai Szabó 1935 — Bártfai Szabó László: *Óbuda egyházi intézményei a középkorban*. Budapest, 1935.

Berger–Sandron 2012 — Berger, Sabine – Sandron, Dany: La maîtrise d'ouvrage / Les transformations radicales des XIIIe et XIVe siècles In: *La grâce d'une cathédrale. Notre-Dame de Paris*. Ed.: Jacquin, Patrick et al. Strasbourg, 2012. 29–39. / 95–106.

Bertalanné 1982 — Bertalan Vilmosné: Óbuda Nagy Lajos és Erzsébet korában. In: *Művészet I. Lajos király korában 1342–1382.* Kiállítási katalógus – István király Múzeum. Szerk.: Marosi Ernő – Tóth Melinda – Varga Lívia. Székesfehérvár, 1982. 205–211.

Biczó 2002 — Biczó Piroska: A középkori és kora újkori kőfaragványok gyűjteménye. In: *A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményei*. Szerk.: Pintér János. Budapest, 2002. 163–176.

Biller 2000 — Biller, Thomas: *Kaiserpfalz Gelnhausen. Die von 1170 gegründete und 1180 fertigstellte Pfalz des Stauferkaisers Friedrich I. Barbarossa*. Regensburg, 2000.

Binding 1963 — Binding, Günther: Die Johanniterkirche in Niederwiesel. *Hessische Heimat* 13/1. (1963) 15–17.

Binding 1965 — Binding, Günther: *Pfalz Gelnhausen. Eine Bauuntersuchung*. Bonn, 1965.

Binding 1998 — Binding, Günther: Der gothische Gliederpfeiler. *Wallraf-Richartz Jahrbuch* 59. (1998) 29–58.

Binski 2004 — Binski, Paul: *Becket's Crown. Art and Imagination in Gothic England, 1170–1300*. New Haven – London, 2004.

Bony 1965 — Bony, Jean: Origines des piles gothiques anglaises a fûts-en-délit. In: *Gedenkenschrift Ernst Gall*. Hrsg.: Kühn, Margarethe – Grodecki, Louis. München–Berlin, 1965. 95–122.

Bony 1983 — Bony, Jean: *French Gothic Architecture of the 12th and 13th Centuries*. Berkeley – Los Angeles – London, 1983.

Bozóki–Dercsényi–Valter 2007 — Bozóki Lajos – Dercsényi Dezső – Valter Ilona: *Zsámbék. Templomrom*. Tájak – Korok – Múzeumok Kiskönyvtára 184. Budapest, 2007.

Branner 1960 — Branner, Robert: *Burgundian Gothic Architecture*. London, 1960.

Budapest im Mittelalter 1991 *Budapest im Mittelalter.* Hrsg.: Biegel, Gerd. Braunschweig, 1991.
Buzás 2004 Buzás Gergely: Az esztergomi vár románkori és gótikus épületei. In: *Az Esztergomi Vármúzeum kőtárának katalógusa.* Szerk.: Buzás Gergely – Tolnai Gergely. Az Esztergomi Vármúzeum Füzetei 2. Esztergom, 2004. 7–44.
Csemegi 1937 Csemegi József: A budavári koronázó főtemplom dél-keleti kapuja. *Történetírás* I/4. (1937) 356–369.
Csemegi 1943 Csemegi József: Hol állott egykor az óbudai királyi vár? *A Magyar Mérnök- és Építész Egylet Közlönye* 62/5. (1943) 34–44.
Csemegi 1955 Csemegi József: *A budavári főtemplom*. Budapest, 1955.
Dercsényi 1956 Dercsényi Dezső: A román stílusú művészet fénykora. A XII. század végétől a tatárjárásig. In: *A magyarországi művészet története* I. Szerk.: Fülep Lajos. Budapest, 1956. 49–118.
Divald 1903 Divald Kornél: *Budapest művészete a török hódoltság előtt*. Budapest, [1903].
Divald 1927 Divald Kornél: *Magyarország művészeti emlékei*. Budapest, 1927.
Éber 1904 Éber László: Középkori és renaissance emlékek Budapest területéről. *BudRég* 8. (1904) 51–84.
Eco 2013 Eco, Umberto: *Die Geschichte der legendären Länder und Städte.* München, 2013.
English Romanesque 1984 *English Romanesque Art, 1066–1200.* Exhibition catalogue – Hayward Gallery. Eds: Zarnecki, George – Holt, Janet – Holland, Tristram. London, 1984.
Erlande-Brandenburg 1997 Erlande-Brandenburg, Alain: *Notre-Dame de Paris*. Paris, 1997.
Erlande-Brandenburg – Le Pogam – Sandron 1993 Erlande-Brandenburg, Alain – Le Pogam, Pierre-Yves – Sandron, Dany: *Guide to the Collections Musée national du Moyen Age Thermes de Cluny*. Paris, 1993.
Friedman 1981 Friedman, John Block: *The Monstrous Races in Medieval Art and Thought.* Cambridge (Mass.) – London, 1981.
Fügedi 1959 Fügedi Erik: Topográfia és városi fejlődés a középkori Óbudán. *TBM* 13. (1959) 7–50.
Gädecke 1988 Gädecke, Thomas: *Die Architektur des Nicolaus. Seine Bauten in Königslutter und Oberitalien.* Studien zur Kunstgeschichte 49. Hildesheim – Zürich – New York, 1988.
Garády 1938 Garády Sándor: Buda középkori és újkori vízművei, különös tekintettel a Svábhegy-Városkút kutatására (sajtó alá rendezte: Gyuricza Anna). *BudRég* 32. (1998) 245–265.
Garády 1943 Garády Sándor: Budapest székesfőváros területén végzett középkori ásatások összefoglaló ismertetése (1931–1941). *BudRég* 13. (1943) 401–438.
Gerecze 1905 Gerecze Péter: A Műemlékek Országos Bizottsága Rajztárának jegyzéke. In: *Magyarország műemlékei* I. Szerk.: Forster Gyula. Budapest, 1905. 173–543.
Gerevich 1962 Gerevich László: Az óbudai királynéi vár maradványai a Kálvin közben. In: *Budapest műemlékei* II. *Magyarország Műemléki Topográfiája* VI. Szerk.: Pogány Frigyes. Budapest, 1962. 372–382.
Gerevich 1971 Gerevich, László: *The Art of Buda and Pest in the Middle Ages*. Budapest, 1971.
Gerevich 1973 Gerevich László: Budapest művészete az Árpád-korban. In: *Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig. Budapest története* I. Szerk.: Gerevich László. Budapest, 1973. 351–401.
Gerevich 1984 Gerevich László: *A pilisi ciszterci apátság.* Szentendre, 1984.
Gerevich 1938 Gerevich Tibor: *Magyarország románkori emlékei*. Magyarország művészeti emlékei I. Budapest, 1938.
Goldschmidt 1926 Goldschmidt, Adolph: Frühmittelalterliche illustrierte Enzyklopädien. In: *Vorträge der Bibliothek Warburg, 1923–1924.* Hrsg.: Saxl, Fritz. Leipzig–Berlin, 1926. 215–226.
Gombos 1937 Gombos, Albinus Franciscus: *Catalogus fontium historiae Hungaricae* I. Budapest 1937.

Grmolenská 2008 — Grmolenská, Martina: Das Kirchenmodell von Předklášterí bei Tišnov (Tischnowitz). Eine nicht-ikonische Darstellung um 1240? In: *Mikroarchitektur im Mittelalter. Ein gattungsübergreifendes Phänomen zwischen Realität und Imagination*. Hrsg.: Kratzke, Christine – Albrecht, Uwe. Leipzig, 2008. 355–366.

Györffy 1956 — Györffy György: Adatok a Pilis megyei monostorok középkori történetéhez. *MűvÉrt* 5. (1956) 280–285.

Györffy 1973 — Györffy György: Budapest története az Árpád-korban. In: *Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig. Budapest története* I. Szerk.: Gerevich László. Budapest, 1973. 219–349.

Györffy 1997 — Györffy György: *Pest-Buda kialakulása. Budapest története a honfoglalástól az Árpád-kor végi székvárossá alakulásig.* Budapest, 1997.

Haas–Pfistermeister 1985 — Haas, Walter – Pfistermeister, Ursula: *Romanik in Bayern.* Stuttgart, 1985.

Hartog 1996 — Hartog, Elisabeth den: All Nature Speaks of God – All Nature Teaches Man. The iconography of the twelfth-century capitals in the westwork gallery of the church of St. Servatius in Maastricht. *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 56. (1996) 29–62.

Havasi 2006 — Havasi Krisztina: Az óbudai királyi, utóbb királynéi vár kőemlékei. Kutatási helyzetkép 2004. *BudRég* 40. (2006) 221–252.

Havasi 2008 — Havasi Krisztina: A pilisszentkereszti ciszterci apátság töredékei Esztergomban. *MűvÉrt* 57. (2008) 189–232.

Havasi 2009a — Havasi Krisztina: Az óbudai királyi, utóbb királynéi palota Szent Erzsébet kápolnája. A magyar királyi „udvar" építészeti emléke(i) a 13. század első évtizedeiből. In: *Árpád-házi Szent Erzsébet kultusza a 13–16. században*. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 2007. május 24-én tartott konferencia előadásai. Szerk.: Falvay Dávid. Studia Franciscana Hungarica 2. Budapest, 2009. 163–192.

Havasi 2009b — Havasi Krisztina: Az óbudai királyi palota a 13. században. In: *Királylányok messzi földről. Magyarország és Katalónia a középkorban.* Szerk.: Tóth Csaba – Sarobe, Ramon. Kiállítási katalógus – Museu Nacional d'Art de Catalunya; Magyar Nemzeti Múzeum. Budapest, 2009. 272–275.

Havasi 2011 — Havasi Krisztina: *A középkori egri székesegyház az 1200-as évek elején. Király, püspökök és újjáépülő székesegyházak a korabeli Magyarországon* I–II. PhD disszertáció, ELTE Bölcsészettudományi Kar. Kézirat. Budapest, 2011.

Havasi 2013 — Havasi Krisztina: Adatok az óbudai királyi palota építészeti maradványainak értékeléséhez. In: *Kő kövön. Dávid Ferenc 73. születésnapjára / Stein auf Stein. Festschrift für Ferenc Dávid.* Szerk.: Szentesi Edit – Menényi Klára – Simon Anna. Budapest, 2013. 151–176.

Holl 2000 — Holl, Imre: *Funde aus dem Zisterzienserkloster von Pilis*. VAH 11. Budapest, 2000.

Horváth 1932a — Horváth Henrik: *A Fővárosi Múzeum kőemléktárának leíró lajstroma.* Budapest, 1932.

Horváth 1932b — Horváth Henrik: A Székesfővárosi Múzeum középkori lapidáriuma a Halászbástyán. *Magyar Művészet* 8. (1932) 89–128.

Horváth 1932c — Horváth Henrik: A középkori Pest-Budának helyszínen maradt emlékei I. *Magyar Művészet* 8. (1932) 288–311.

Horváth 1935a — Horváth Henrik: *Pannóniai-antik elemek továbbélése román épületplasztikánkban.* Pannónia Könyvtár 10. Pécs, 1935.

Horváth 1935b — Horváth Henrik: *Budai kőfaragók és kőfaragójelek*. Budapest, 1935.

Horváth 1938 — Horváth Henrik: *Budapest művészeti emlékei*. Magyarország művészeti emlékei 2. Budapest, 1938.

Horváth 1994 — Horváth István: Esztergom. In: *Korai magyar történeti lexikon*. Főszerk.: Kristó Gyula. Budapest, 1994. 199–201.

Hotz 1981 — Hotz, Walter: *Pfalzen und Burgen der Stauferzeit.* Darmstadt, 1981.

Hotz 1985 — Hotz, Walter: *Die Wormser Bauschule, 1000–1250. Werke–Nachbarn–Verwandte. Studien über landschaftsbezogene deutsche Baukunst.* Darmstadt, 1985.

Hubel 2003 — Hubel, Achim: Die ältere Bildhauerwerkstatt des Bamberger Doms. *Das Münster* 56. (2003) 326–346.

Hubel–Schuller 2003 — Hubel, Achim – Schuller, Manfred: Überlegungen zur frühen Baugeschichte des Bamberger Doms. *Das Münster* 56. (2003) 310–325.

Jantzen 1989 — Jantzen, Hans: *Francia gótikus székesegyházak. Chartres, Reims, Amiens*. Budapest, 1989.

Kimpel–Suckale 1995 — Kimpel, Dieter – Suckale, Robert: *Die gotische Architektur in Frankreich 1130–1270*. München, 1995.

Klein 1995 — Klein, Bruno: Die ehemalige Abteikirche von Königslutter. Die Grablege eines sächsischen Kaisers am Beginn der Stauferzeit. In: *Heinrich der Löwe und seine Zeit. Herrschaft und Repräsentation der Welfen, 1125–1235*. Katalog der Ausstellung. Band 2. Essays. Hrsg.: Luckhardt, Jochen – Niehoff, Franz. Braunschweig, 1995. 105–119.

Krug–Knoch–Untermann 2011 — Krug, Katinka – Knoch, Peter – Untermann, Matthias: Neuen Beobachtungen zur frühen Baugeschichte der Zisterzienserkirchen in Maulbronn und Bronnbach. *IN SITU – Zeitschrift für Architekturgeschichte* 3/2. (2011) 161–172.

Koller 2002 — Koller, Manfred: Romanisches Steinportal von Porta Coeli bei Tišnov, Tschechien. Fachtagung am 7. und 8. November 2002. *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege* 56. (2002) 349–350.

Kumorovitz 1971 — Kumorovitz L. Bernát: Buda (és Pest) „fővárossá" alakulásának kezdetei. *TBM* 18. (1971) 7–53.

Kumorovitz 1972 — Kumorovitz L. Bernát: Adatok Budapest főváros Árpád-kori történetéhez. *TBM* 19. (1972) 7–35.

Kuthan 1982 — Kuthan, Jiři: *Die mittelalterliche Baukunst der Zisterzienser in Böhmen und in Mähren*. München, 1982.

Kuthan 1994 — Kuthan, Jiři: *Česka architektura v době posledních Přemyslovců. Města – Hrady – Klástey – Kostely*. Vimperck, 1994.

Kuthan 1996 — Kuthan, Jiři: *Přemysl Ottokar II. König, Bauherr und Mäzen. Höfische Kunst im 13. Jahrhundert*. Wien–Köln–Weimar, 1996.

Kuthan 1998 — Kuthan, Jiři: Die Zisterzienserinnenklöster in den böhmischen Landen. In: 750 Jahre Kloster St. Marienstern. Hrsg.: Blaschke, Karlheinz. Halle an der Saale, 1998. 187–203.

Lechner 1922 — Lechner Jenő: *A régi Pest és Buda*. Budapest, 1922.

Lecouteux 1993 — Lecouteux, Claude: *Les monstres dans la pensée médiévale européenne*. Cultures et Civilisations Médiévales 10. Paris, 1993.

Lexikon des Mittelalters I–IX. — *Lexikon des Mittelalters* I–IX. München–Zürich, 1980–1998.

Lux 1916 — Lux Kálmán: Árpádkori építészeti maradványok Óbudán. *A Magyar Mérnök- és Építész Egylet Közlönye* 50. (1916) 193–199, 202–205.

Mader–Lill 1917 — Mader, Felix – Lill, Georg: *Die Kunstdenkmäler von Unterfranken und Aschaffenburg*. Heft 17. *Stadt und Bezirksamt Schweinfurt*. München, 1917.

Marosi 1980a — Marosi Ernő: Megjegyzések a 13. századi magyarországi építészet kronológiájához. *Építés- Építészettudomány* 10. (1980) 299–323.

Marosi 1980b — Marosi Ernő: Magyarországi művészet a 12–13. században. Historiográfiai vázlat és helyzetkép. *Történelmi Szemle* 23. (1980) 124–149.

Marosi 1983 — Marosi Ernő: Kapcsolatok a közép-európai koragótikával. In: *A művészet története Magyarországon*. Szerk.: Aradi Nóra. Budapest, 1983. 45–48.

Marosi 1984 — Marosi, Ernő: *Die Anfänge der Gotik in Ungarn. Esztergom in der Kunst des 12.–13. Jahrhunderts.* Budapest, 1984.

Marosi 1985 — Marosi Ernő: A pilisi monostor szerepe a XIII. századi magyarországi művészetben. *StudCom* 17. (1985) 551–662.

Marosi 1991 — Marosi, Ernő: Mittelalterliche Kunst aus Buda und Pest. Die Entstehung einer Hauptstadt. In: *Budapest im Mittelalter* 1991, 43–70.

Marosi 1993	Marosi, Ernő: Mitteleuropäischer Herrscherhäuser des 13. Jahrhunderts und die Kunst. In: *Künstlerischer Austausch – Arthistic Exchange.* Akten des XXVIII. Internationalen Kongress für Kunstgeschichte 2. Hrsg.: Gaethgens, Thomas W. Berlin, 1993. 15–30.
Marosi 1994	Marosi Ernő: Esztergomi stílusrétegek 1200 körül. In: *Pannonia Regia* 1994, 154–158.
Marosi 1998	Marosi, Ernő: Österreich und Gotikrezeption. Zwei Bücher über die Kunst der letzten Babenberger… (Recenziones). *ActaHAHung* 40. (1998) 117–123.
Marosi 2000	Marosi Ernő: A második kalocsai székesegyház néhány művészettörténeti kérdése. In: *Kalocsa történetéből*. Szerk.: Koszta László. Kalocsa, 2000. 51–68.
Marosi 2005	Marosi Ernő: Historizmus az 1200 körüli művészetben Magyarországon. In: *Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián. Társadalomtudományok 2002.* Budapest, 2005. 1–30. [269–298].
Marosi 2012	Marosi Ernő: A gótikus udvari művészet kérdése és II. András. In: *II. András és Székesfehérvár*. Szerk.: Kerny Terézia – Smohay András. Székesfehérvár, 2012. 174–189.
Marosi 2013	Marosi Ernő: *Romanika a magyarországi művészetben*. Budapest, 2013.
Mathes 1827	Mathes, Johann Nepomuk: *Veteris arcis Strigoniensis monumentorum ibidem erutorum, aliarumque antiquitatum lythographicis tabulis ornata descriptio*. Strigonium, 1827.
Mezősiné Kozák 1993	Mezősiné Kozák Éva: *A vértesszentkereszti apátság*. Budapest, 1993.
MMT V/I.	*Pest megye műemlékei* I. *Magyarország Műemléki Topográfiája* V. Szerk.: Dercsényi Dezső. Budapest, 1958.
MMT VI/II.	*Budapest műemlékei* II. *Magyarország Műemléki Topográfiája* VI. Szerk.: Pogány Frigyes. Budapest, 1962.
MRT V.	Horváth István – H. Kelemen Márta – Torma István: *Esztergom és a dorogi járás. Komárom megye régészeti topográfiája. Magyarország Régészeti Topográfiája* V. Budapest, 1979.
Nagy 1964	Nagy Emese: A középkori Buda és Pest építészetének technikai és szervezeti kérdései. *BudRég* 21. (1964) 133–187.
Nothnagel 1971	Nothnagel, Karl: *Staufische Architektur in Gelnhausen und Worms*. Schriften für Staufischen Geschichte und Kunst 1. Göppingen, 1971.
Ornamenta Ecclesiae 1985	*Ornamenta Ecclesiae. Kunst und Künstler der Romanik in Köln* I–III. Ausstellungskatalog. Hrsg.: Legner, Anton. Köln, 1985.
Oszvald 1957	Oszvald Ferenc: Adatok a magyarországi premontreiek Árpád-kori történetéhez. *MűvÉrt* 6. (1957) 231–254.
Pannonia Regia 1994	*Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541.* Kiállítási katalógus – Magyar Nemzeti Galéria. Szerk.: Mikó Árpád – Takács Imre. Budapest, 1994.
Plate 1996	Plate, Ulrike: *Das ehemalige Benediktinerkloster St. Januarius in Murrhardt. Archäologie und Baugeschichte*. Forschungen und Berichte der Archäologie des Mittelalters in Baden-Württemberg 20. Stuttgart, 1996.
Ratisbona sacra 1989	*Ratisbona sacra. Das Bistum Regensburg im Mittelalter.* Ausstellung anläßlich des 1250 jährigen Jubiläums der kanonischen Errichtung des Bistums Regensburg durch Bonifatius 739–1989. Diözesanmuseum Obermünster. Regensburg, 2. Juni bis 1. Oktober 1989. Red.: Morsbach, Peter. München–Zürich, 1989.
Reuter 1984	Reuter, Marianne: *Text und Bild im Codex 132. der Bibliothek von Montecassino. „Liber Rabani de originibus rerum". Untersuchungen zur mittelalterlichen Illustrationspraxis*. München, 1984.
Richter 2001	Richter, Jörg: Zisterzienser, Stifter und Skulptur. Das Skulpturenportal im Kloster Porta Coeli zwischen „Zisterzienserstil" und „Hofkunst". In: *Beiträge zur Kunstgeschichte Ostmitteleuropas*. Hrsg.: Nogossek, Hanna – Popp, Dietmar. Marburg, 2001. 26–60.

Rostás 2000 — Rostás Tibor: Udvari művészet Magyarországon a 13. század második negyedében és közepén, avagy a Gizella-kápolna hazai kapcsolatrendszere. *Műemlékvédelmi Szemle* 2000/1–2. 5–52.

Rostás 2006 — Rostás, Tibor: Eine kleine „Drakologie". Die Ornamentik der Tišnover Porta Coeli und Ungarn. *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege* 60/3–4. (2006) 349–366.

Rostás 2008 — Rostás, Tibor: Zwei gotische Pfelierformen in Mitteleuropa. *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege* 62/4. (2008) 539–564.

Sauerländer 1979 — Sauerländer, Willibald: Die Naumburger Stifterfiguren. Rückblick und Fragen. In: *Die Zeit der Staufer. Geschichte – Kunst – Kultur.* Katalog der Ausstellung. Band V. Hrsg.: Hausherr, Reiner – Väterlein, Christian. Stuttgart, 1979. 169–245.

Sauerländer 1985 — Sauerländer, Willibald: La cultura figurativa emiliana in età romanica. In: *Nicholaus e l'arte suo tempo* I. A cura di Angiola Maria Romanini. Ferrara, 1985. 53–91.

Sauerländer 1989 — Sauerländer, Willibald: *A naumburgi donátorszobrok. Beszámoló és kérdések*. Ford.: Marosi Ernő. Budapest, 1989.

Sauerländer 1990 — Sauerländer, Willibald: *Das Jahrhundert der grossen Kathedralen 1140–1260*. Universum der Kunst 36. München, 1990.

Sauerländer 1999 — Sauerländer, Willibald: Die Westportale von Notre-Dame in Paris. Ein Beitrag zur Genesis des Hochgotischen Stiles in der französischen Skulptur. Az 1958-ban megjelent tanulmány újraközlése: In: Sauerländer, Willibald: *Cathedrals and Sculpture* I. London, 1999. 67–193.

Sauerländer 2000 — Sauerländer, Willibald: *Cathedrals and Sculpture* II. London, 2000.

Schuller 1993 — Schuller, Manfred (unter Mitarbeit von Breuer, Tilmann – Caston, Philipp – Fürst, Manfred): *Das Fürstenportal des Bamberger Domes*. Bamberg, 1993.

Schwarz 2013 — Schwarz, Mario: *Die Baukunst des 13. Jahrhunderts in Österreich*. Wien, 2013.

Seeger 1997 — Seeger, Ulrike: *Zisterzienser und Gotikrezeption. Die Bautätigkeit Babenbergers Leopold VI. in Lilienfeld und Klosterneuburg*. München–Berlin, 1997.

Siklóssy 1929 — Siklóssy László: *Svábhegy*. Budapest, 1929.

Soukupová 2004 — Soukupová, Helena: Zu Datierung und Interpretation des Westportals des Zisterzienserinnenklosters Porta Coeli in Tišnov (Tischnowitz). *Umění* 52/4. (2004) 298–309.

Spekner 2003 — Spekner Enikő: A budavári Boldogasszony-egyház alapítástörténete. *BudRég* 37. (2003) 91–111.

Spekner 2010 — Spekner Enikő: *Buda királyi székhellyé alakulása a 13–14. században* I–II. PhD disszertáció, ELTE Bölcsészettudományi Kar. Kézirat. Budapest, 2010.

Spekner 2012 — Spekner Enikő: Buda királyi székhellyé alakulásának kezdetei a 13. század első felében. *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv* 7. (2012) 97–132.

Suckale 2003 — Suckale, Robert: Beiträge zur Kenntnis der böhmischen Hofkunst des 13. Jahrhundert. *Umění* 51/2. (2003) 78–98.

Suckale 2007 — Suckale, Robert: Die Bamberger Domskulpturen „Revisited". *Historischer Verein Bamberg Bericht* 143. (2007) 185–210.

Swarzenski 1974 — Swarzenski, Hanns: *Monuments of Romanesque Art. The Art of Church Treasures in North-Western Europe.* London, 1974.

Szabó 1913 — Szabó László: *Az Árpád-kori magyar építőművészet*. Budapest, 1913.

Szakács 2007 — Szakács Béla Zsolt: Magyarország építészete a tatárjárás korában. In: *A tatárjárás 1241–42*. Kiállítási katalógus – Magyar Nemzeti Múzeum. Szerk.: Ritoók Ágnes – Garam Éva. Budapest, 2007. 107–112.

Szendrei 1902 — Szendrei János: Román építészeti emlék a Svábhegyen. *ArchÉrt* 22. (1902) 384.

Szőnyi 1924 — Szőnyi Ottó: A román stíluskorszak és a Szent Margit sziget műemlékei. In: *Budapest műemlékei*. Szerk.: Lechner Jenő. Budapest, 1924. 47–64.

Takács 2000 — Takács Imre: Egy eltűnt katedrális nyomában. In: *A középkori Dél-Alföld és Szer.* Szerk.: Kollár Tibor. Szeged, 2000. 305–334.

Takács et al. 2011	Takács Imre – Marosi Ernő – Szakács Béla Zsolt – Zsoldos Attila: Takács Imre: „A gótika recepciója a Magyar Királyságban II. András korában" című akadémiai doktori értekezésének vitája. *MűvÉrt* 60. (2011) 158–177.
Tóth 1967	Tóth Sándor: XIII. századi építőműhely Veszprémben. A Bakonyi Múzeum kőtárának ismertetése III. *VMMK* 6. (1967) 163–182.
Tóth 1983	Tóth Sándor: A gyulafehérvári fejedelmi kapu jelentősége. *Építés-Építészettudomány* 15. (1983) 391–428.
Tóth 1993–1994	Tóth Sándor: A veszprémi székesegyház középkori kőfaragványai II. *VMMK* 19–20. (1993–1994) 327–345.
Tóth 1997	Tóth, Sándor: Friedrich Dahm: Das Grabmal Friedrichs des Streitbaren im Zisterzienserstift Heiligenkreuz (Recenzió). *ArsHung* 25. (1997) 461–474.
Tóth 1998	Tóth Sándor: Pillér és ív a magyar romanikában. In: *Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok.* Szerk.: Bardoly István – László Csaba. Budapest, 1998. 49–73.
Tóth 2010	Tóth Sándor: *Román kori kőfaragványok a Magyar Nemzeti Galéria Régi Magyar Gyűjteményében.* Sajtó alá rendezte és szerk.: Mikó Árpád. A Magyar Nemzeti Galéria Szakkatalógusai I/1. Budapest, 2010.
Weber 1985	Weber, Gottfried: *Die Romanik in Oberbayern. Architektur, Skulptur, Wandmalerei.* Pfaffenhofen, 1985.
Winterfeld 1979	Winterfeld, Dethard von: *Der Dom in Bamberg.* Band I: Die Baugeschichte bis zur Vollendung im 13. Jahrhundert; Band II: Der Befund, Bauform und Bautechnik. Berlin, 1979.
Wischermann 1987	Wischermann, Heinfried: *Romanik in Baden-Württemberg.* Stuttgart, 1987.
Wittkower 1942/2002	Wittkower, Rudolf: Die Wunder des Ostens. Ein Beitrag zur Geschichte der Ungeheuer. In: Wittkower, Rudolf: *Allegorie und der Wandel der Symbole in Antike und Renaissance.* Köln, 2002. 87–150. (A tanulmány eredetileg megjelent: Wittkower, Rudolph: Marvels of the East. A study in the history of monsters. *Journal of the Warburg Institute* 5. (1942) 159–197.)
Zolnay 1963	Zolnay László: „Opus castri Budensis" A XIII. századi budai vár kialakulása. *TBM* 15. (1963) 43–107.
Zsoldos 2011	Zsoldos Attila: *Magyarország világi archontológiája 1000–1301.* Budapest, 2011.

A NEW PALACE FOR THE KING. REMARKS ON THE PLACE IN ART HISTORY OF THE EARLY 13TH-CENTURY ROYAL RESIDENCE AT ÓBUDA

Krisztina Havasi

Situated in the *medium regni* ('in the middle of the kingdom') next to one of the most important Danube crossing points in the area, Óbuda, along with Esztergom and Székesfehérvár, began to play a prominent role as a royal court location in the late 12th and early 13th century. At this time, Óbuda was a town richly endowed with surviving, albeit ruinous, relics from the time of Roman Pannonia, including remains of buildings. As 'King Attila's town' or 'Etzilburg', from the late 12th century onwards it features more and more in the written sources (Anonymus's *Gesta Hungarorum*, the *Nibelungenlied*, Arnold of Lübeck) as a royal seat. From the early 1210s, Óbuda was not only a place of residence favoured by King Andrew II (r. 1205–1235), but also – as historical researches point out – a place which increasingly appeared in the sources as a royal place of residence, seat, and administrative centre for the country as a whole. On the basis of historical, archaeological, and art historical researches already conducted, it is certain that a new royal residence was built in the first third of the 13th century on a site untouched since antiquity, at a short distance from the earlier 11th–12th-century settlement core and from the Provostry of St. Peter, a royal

foundation. The new residence was built from its foundations upwards: on its site, no traces of human settlement, use, or building activity could be found which dated from the time between the Roman-era layers and the early 13th-century layer.

In the light of the sources, it is probable that in the 11th–12th century a close connection existed between Óbuda's Provostry of St. Peter (a royal foundation) and the early royal residence, the 'court'. Some of the data regarding royal stays during the time of King Béla III, around the year 1200, and perhaps in the early 13th century may indeed relate to this location. However, the changeover – namely the beginning of the construction and use of the new residence and the giving up of the earlier royal residence that was in symbiosis with the provostry topographically, too; the latest historical researches (Enikő Spekner's) also call attention to this – is something which is difficult to grasp by way of the written sources and documents. In historiography, two distinct opinions in this regard developed in the 1970s: following analysis of an assemblage of documents from 1212–1213, Lajos Bernát Kumorovitz dated the beginning of the new residence's use to the 1210s, while György Györffy considered this to be imaginable only after 1226, postulating building operations in the 1230s. One of the most important historical arguments for the later dating was the entitling of the palace chapel (it was named after St. Elizabeth of Hungary) recorded in the late Middle Ages (1477). According to Györffy, the chapel was dedicated to her directly after her canonisation, i.e. in 1235 or not long afterwards. Györffy's theses – building operations in the late 1220s and 1230s, the naming of the palace chapel, and dedication of the chapel after 1235 as the directly mentioned construction date (with 1241, namely the Tatar invasion which affected Óbuda also, as a *terminus ad quem*) – seriously impacted on the evaluation of the Óbuda palace from the art historical standpoint, too. However, a part of this stemmed from the fact that the external basis for the historical thinking regarding the late dating of the residence came from the opinion of art historical research at the time (József Csemegi's, László Gerevich's) and from its dating of the style of the Óbuda carved stones, invested with a key role in the late Romanesque in Hungary, to the 1230s, namely to the beginning of the reign of King Béla IV (r. 1235–1270). Seven decades later, though, the picture formed by art history in Hungary regarding the chronology of the late Romanesque in the country was radically different. The principal historical and art historical argument for the late dating of the 13th-century royal residence in Óbuda, i.e. the naming of the palace chapel (with a post-1235 dedication hypothesised), raises a number of questions. On the basis of the style of the remains, the palace chapel – it was significantly rebuilt and extended in the mid-14th century under the queen consort, Elizabeth of Poland (d. 1380), and on this occasion obviously re-dedicated and supplemented with shrines and altars – was the chapel of the palace which some late sources connected with St. Elizabeth of Hungary's place of birth. The projecting back of the above-mentioned name of this chapel from even later (1477 and likewise from a proprietor named Elizabeth) to the 13th century, and, within this century, to 1235 (or thereabouts), is rather problematic. For this reason, the date 1235 is an uncertain support for the construction history of the residence, for the dating of its 13th-century remains, and for the evaluation of the residence in art historical terms. Most recently, Enikő Spekner has investigated the 13th-century sources connected with the Óbuda residence and the beginnings of its use. Researching the reasons for the construction of the new royal residence, she postulated that King Andrew II's second marriage to Yolanda de Courtenay (1215) or his experiences during his Crusade (1217–1218) may perhaps have prompted the change and the decision in favour of the new building operations, with the result that the beginnings of this project may be dated to the second half or end of the 1210s at the earliest. Remains of the royal residence and palace at Óbuda were uncovered by archaeological researches in the last century (Kálmán Lux, József Csemegi, László Gerevich, Júlia Altmann). In the wake of these investigations, a ground plan of the destroyed medieval assemblage took shape, and excavations uncovered a large number of carved stones, including carved stones used for edifice decoration, and parts, albeit of modest height, that had survived *in situ* (palace walls, gateways, red marble used for the covering of floor and wall surfaces). In view of the building remains and assemblages of carvings uncovered, the palace at Óbuda may be regarded – despite the fragmentary nature of the finds – as one of Hungary's principal early 13th-century monuments, not only because of the complexity of the stylistic phenomena and influences that come together in it, but also because of the royal character of the building work.

After surveying issues in the history of the research which relate to the evaluation of the assemblage from the art historical standpoint, the study presents, in outline form, the architectural remains of the 13th-century palace. It attempts to give the layout of the above-mentioned palace, the arrangement of its different internal spaces, and the functions of these spaces (vestibule, chapel, great hall, *consistorium*), as

well as an appraisal from the art historical point of view of the assemblages of carved stones that can be linked to the different spaces. In addition, following the writing up in the last decades of the assemblages of carved stones from Óbuda, it undertakes an examination of some of the issues relating to the monument's place in art history, its stylistic links, and the monument's dating. The middle part of the north (main) facade of the Óbuda royal palace, which consisted of wings grouped around a closed courtyard which was nearly square, was occupied by a structure which, on account of its massive bulk built on a square ground plan, was probably tower-like in appearance; with a main gateway which led to the palace, its ground floor included an imposing vestibule leading to the palace and the palace chapel. At the corners of the vestibule were strong pillars from which sprang the cross vault of the vestibule. As in the case of the ground-floor spaces of the palace that are known, its floor was covered with slabs of red marble, while on its walls traces of polychrome covering could be detected. To the east opened the portal decorated with red marble columns on red marble bases that led to the chapel. The chancel of the 13th-century chapel ended in an apse which was semi-circular on the inside and polygonal on the outside. In the southern part of the east wing, an imposing room (with underfloor heating) came to light which was supplied with a polygonal extension similar in size to the apse in the chapel and which provided comfort on a high level; it may have been a *consistorium*. The broad, three-section space occupying the ground-floor part of the west wing which, according to the finds that can be linked to it, featured – at intervals – edge-bedded *(en-délit)* and ringed pillars surrounded by red marble columns can be identified with the great hall. From the courtyard of the palace, one ornamented gateway led into the west wing of the palace and another into the east wing.

At the same time, in connection with these two decorated gateways two distinct styles are discernible in the building work performed at the Óbuda palace. The structuring, shape, and style of the portal leading into the east wing of the palace show close links to the work found in the great hall in the west wing. The architectural solutions in the west wing (the great hall), namely its elegant edge-bedded pillars, are important reminders of the reception in Hungary of this form of support and of early, classic Gothic in general. In the Hungarian material from the time, direct parallels of the fashioning, shape, and style of the pillars – which at the same time postulate links between the two stone-carving workshops involved – can be cited from the Church of St. Stephen the Protomartyr, next to Esztergom Cathedral. The building work at the church in question can be dated to the second half of the 1210s. The stylistic antecedents of the distinctive structuring of the portal leading into the west wing of the palace – i.e. of its jambs filled out with openwork decoration carved in relief and appearing as a continuation of the profile of the bases – point principally to contemporaneous material found in the south German territories. But on this point yet more issues requiring investigation present themselves. On the one hand, the style of the ornamented carvings from the palace can be linked to material from the principal construction operations in Hungary around 1200 and in the early 13th century (Kalocsa, second cathedral; Pilis, church of the Cistercian cloister), but as well as this completely new stylistic nuances that combine decorative plant ornamentation with sculpted, pierced figural motifs are also apparent.

The late Romanesque material at Bamberg Cathedral is fundamental to the evaluation of these carvings. This is first and foremost the work (Georgenchor, Gnadenpforte) of the so-called 'older workshop' which defined the initial period of the reconstruction of the cathedral church which began in 1185; its chronology can be sketched in the wake of recent wall research at the cathedral. Moreover, the influence in Hungary of the decoration on the Óbuda palace is clearly discernible. Direct imitation of it (primarily of the style of the decorated gateway leading into the west wing of the palace) can be observed in building work commissioned by the Aynard family at the church of the Premonstratensian abbey at Zsámbék (in connection with the decoration of the capitals and the solutions regarding their bases). Dated between 1205/1206 and 1222, our information on tenure of office at the court of King Andrew II by one of the Zsámbék founders, *ispán* (Lat. *comes*) Smaragd, may be authoritative (as a *terminus ante quem*) not only regarding the foundation of the Zsámbék church, but also regarding the construction history of the Óbuda palace. In the light of all this, the construction of the new palace at Óbuda may be dated somewhat earlier, to the time of King Andrew II (r. 1205–1235), to the first decades of his reign.

(The principal data and descriptions for the most important carved stones investigated in the study are included in the catalogue to be found in the appendix to the study.)

ÓBUDA URAI A 14. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Zsoldos Attila

Óbuda történetét a 14. század első felében számos homályos pont teszi bizonytalanná. Ezek többsége a korszak viharos politikatörténetére vezethető vissza, de ott találjuk közöttük az Árpád-kor örökségét is.

III. András király halála másnapján,[1] 1301. január 15-én özvegye, Ágnes királyné kezén volt Óbuda, aki az ottani királyi palota gondját *(procurationem seu conservationem pallatii regalis de Veteri Buda)* – ahol az idő tájt valamiféle építkezések folytak – a soproni István mesterre bízta.[2] Rövidesen azonban Ágnes apja, Habsburg Albert német király és osztrák herceg – együttműködve Héder nembéli (Kőszegi) Ivánnal (Jánossal), a kor egyik nagyhatalmú oligarchájával – csapatokat küldött lányáért, akit visszavittek Ausztriába.[3] Ezt követően minden bizonnyal az 1301. augusztus 27-én magyar királlyá koronázott[4] – Magyarországon László néven uralkodó – Vencel cseh királyfi kezére került Óbuda. Mivel Vencel (László) távozása után addigi fő támogatója, Kőszegi Iván lett az úr Esztergomban,[5] kézenfekvőnek tűnhet az a feltételezés, hogy az 1305 nyarán említett óbudai várnagy, „Bogár" István *(Stephanus dictus Bugar)* Kőszegi-familiárisként nyerte el tisztségét.[6] Az ezen feltételezéssel szemben felhozható kételyek közül az még csak áthidalható lenne, hogy Bogár István, Tolna megyei birtokosként, nem Kőszegi Iván, hanem annak öccse, az ifjabb Henrik familiárisa lehetett volna legfeljebb.[7] Az viszont, hogy Bogár István csak 1313-ban állt Kőszegi ifjabb Henrik fiának, Jánosnak a szolgálatába, mégpedig erőszaknak engedve,[8] sokkal inkább arra vall, hogy Bogár István Vencel (László) király várnagya volt Óbudán, s ura távozása után állt át I. Károly oldalára, ahol meg is maradt mindaddig, míg tehette.

Kőszegi Iván északkelet-dunántúli hatalmát 1306-ban számolta fel I. Károly, elfoglalva az oligarchától Esztergom várát,[9] a következő évben pedig Budát is megszerezte.[10] Aligha lehet kétséges, hogy legkésőbb ekkorra Óbuda is I. Károly kezére került. A 14. század első évtizedeiben általában ezt követően szokott oszladozni a birtoklástörténeti homály, Óbuda azonban kivétel e tekintetben. A zavart Gentilis pápai legátus Csák nembéli Máté kiközösítését írásba foglaló oklevelének egy megjegyzése okozza. A bíboros, előszámlálván az oligarcha mindazon tetteit, amelyekkel az megsértette az I. Károly uralmának elfogadására tett esküjét, megemlíti: *„a Buda melletti királyi várat az uralkodó, megbízván benne, meghatározott időre átengedte neki, mire ő semmirekellő módon – tulajdonává téve és a király tetszése ellenére megtartva – az ő és örökösei örök birtoklására megerősítette abból a célból, hogy Budának és lakosainak* […], *valamint a királynak sokféle zaklatást okozva, azon földet felforgassa és a királyi fennhatóság alól eltántorítsa."*[11] A szövegben említett „Buda melletti királyi vár" azonosítására tett kísérlet nem vezetett egyértelmű eredményre. Az egyik megoldás a meghatározásban Óbudára ismert rá, azt feltételezvén, hogy Károly Óbudát honorként[12] adta át Máténak azon rövid időszakban, amikor élt a remény arra, hogy az oligarcha

1 *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.* cap. 187: SRH I. 478.

2 1301. jan. 15.: BTOE I. 351.

3 Zsoldos 2005, 156.

4 Vö.: Zsoldos 2009, 410.

5 1305. júl. 31.: MES II. 556–559.

6 ÁMF IV. 622, 685. Vö. még: Engel 1996, II. 154. – Pór Antal Kőszegi-familiárisként, de Vencel által kinevezett – azaz királyi – várnagyként említi Bogár Istvánt. Pór 1890, 219.

7 A Kőszegiek tartományainak megkülönböztetésére lásd: Zsoldos 2010, 651–661.

8 1313. aug. 14.: *Zichy* I. 146–147. – Éppen ezért szerfelett kétséges, hogy Bogár István valóban azonosítható azzal az István mesterrel, aki már évekkel korábban Kőszegi János dombói várnagyaként és tárnokmestereként szerepel (vö. Engel 1996, I. 304.).

9 1306. jún. 27.: HO I. 101; 1306. júl. 13.: *Regesta* I. 191; 1307. s. d.: CD VIII/5. 32.

10 1307. (jún. 1. u.): Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 40308. Vö. még: 1307. szept. 3.: AO I. 131–133, 485.

11 1311. júl. 6.: „castrum regium prope Budam ei rex fidenter ad tempus concedendum duxerat, proprietarium sibi nequiter facere satagens, et contra ipsius regis beneplacitum detinens, quasi ab eo suisque heredibus possidendum perpetuo, muniebat, ut Budam eiusque incolas […] ut regem, per vexationes multiplices, inferendas eisdem, terram ipsam subverteret et averteret a regia ditione": *Acta Gentilis* 2000, 386–387. Az idézett magyar szöveg Kristó Gyula fordítása, lásd: *Károly Róbert* 1988, 88.

12 A fogalomra lásd: Engel 1981; Engel 1982.

valóban elfogadja őt királyául.[13] Más vélemény szerint azonban a kérdéses vár Visegráddal azonosítható.[14] Ahogy az már a hasonló esetekben lenni szokott, mindkét elgondolás mellett felhozhatóak megfontolásra érdemes érvek. Óbuda mellett szólhat, hogy az valóban inkább minősíthető „Buda mellett" fekvőként, mint Visegrád, s Buda lakosait is egyszerűbb lehetett onnan sanyargatni, mint Visegrádról. A másik változat legvonzóbb vonása, hogy választ kínál arra a kérdésre, hogy mikor és mi módon került Visegrád Csák Máté kezére, akitől aztán Károly utóbb kénytelen volt ostrommal elfoglalni.[15] Másfelől azonban ez utóbbi kérdésre más – igaz, forrásokkal alá nem támasztható – válasz is adható. A Kőszegi Ivántól Esztergomot 1306-ban elfoglaló királyi seregben ott harcolt Csák Máté egyik vezető familiárisa, Bogár fia Márton, akit I. Károly meg is adományozott érdemeit jutalmazva,[16] ami felveti annak lehetőségét, hogy annak ura, azaz Máté – akinek tudta és beleegyezése nélkül aligha kerülhetett volna arra sor, hogy Bogár fia Márton Károly oldalán vegyen részt az ostromban – szintén kapott valamit szívességéért, alkalmasint Visegrád várát. Ennek valószínűségét jelentősen növelni látszik, hogy 1308-ban Csák Máté nem tartotta biztonságosnak, hogy a Gentilis bíborossal folytatandó tárgyalásaira Budára menjen,[17] de a pilisi Kékest, ahol a találkozóra végül valóban sor is került, megfelelőnek ítélte. Ezt a döntését, amint az nyilvánvaló, csak abban az esetben hozhatta meg, ha a tárgyalás időpontjában már rendelkezett hídfőállással a Duna jobb partján, hiszen így lehetett biztos abban, hogy nemcsak jövet, hanem menet is szabadon átkelhet a folyón, bármi is legyen a tárgyalás eredménye: ez a hídfőállás pedig más, mint Visegrád aligha lehetett. A kérdést, sajnos, az sem juttatja nyugvópontra, hogy ezen időszak forrásanyagában újra felbukkan egy óbudai várnagy. 1309-ben I. Károly utasítást adott Mihály óbudai ispánnak és várnagynak *(magistro Mychaeli comiti et castellano de Veteri Buda)*, hogy állítsa vissza a garamszentbenedeki apátság birtokjogát bizonyos szőlők felett, mivel azokat a király visszaadta Pál apátnak.[18] Pusztán ennyi információ alapján valóban nem dönthető el, hogy Mihály óbudai várnagy Csák Máté familiárisa volt-e vagy Károly által kinevezett királyi várnagy,[19] az a körülmény azonban, hogy a parancslevél megemlíti, a szőlők visszaadása a király kedves híve, Máté nádor kérésére történik *(ad instanciam et peticionem Mathei palatini dilecti et fidelis nostri)*,[20] inkább ez előbbi lehetőség mellett látszik szólni. Ha a várnagy valóban Máté embere volt, akkor, amint az magától értetődő, személye sem azonosítható Ákos nembéli Mikcsével,[21] hanem Csák Máté valamely Mihály nevű szerviense lehetett. Mindezek megfontolása után sem fogalmazható meg határozottabb vélemény, mint az: valamivel nyomósabbnak tűnő érvek szólnak amellett, hogy Óbuda egy rövid ideig – melynek határait az I. Károly és Csák Máté közötti együttműködés időszaka jelöli ki – valóban az oligarcha kezén volt, ám minden további kétség eloszlatása aligha lehetséges.

A kép ezt követően kezd tisztulni, ami persze korántsem jelenti azt, hogy esetenként ne tátonganának rések adataink sorozatában. Annyi mindenesetre tény, hogy 1315 kora nyarán már bizonyosan ismét I. Károly volt Óbuda ura, akinek óbudai háza *(domus nostra supra veterem Budam constructa)* élén *rector vel conservator* állt.[22] Károly óbudai „háza" kétségtelenül azonosítható azzal a királyi palotával *(palatium regale)*, amelyről 1301-ben Ágnes királyné rendelkezett, maga az 1315-ben meg nem nevezett *rector vel conservator* minden bizonnyal az a (Jánki)[23] Dénes fia Pál volt, aki 1321-től 1324-ig szerepel forrásainkban mint óbudai várnagy,[24] esetenként a *conservator aule regie Veteris Bude* címet viselve.[25] Dénes fia Pál a király régi hívei közé számított; már 1308-ban a királyi udvar ifjai között említik,[26] utóbb részt vett a Csák Máté elleni harcokban.[27] Fivérei közül Tamás munkácsi várnagyként, beregi és ugocsai ispánként szolgálta Károlyt, Miklós pedig érsomlyói várnagyként.[28] Maga Pál Óbuda mellett Szeged várnagya is volt egy időben,[29] utóbb a tolnai ispánságot és a dombói várnagyságot is rábízta

13 ÁMF IV. 685; Györffy 1997, 227.
14 Kristó 1973, 113; Engel 1996, I. 460; Iván 2004, 24, 29, 3–4. jegyzet.
15 Engel 1988, 119–120.
16 1306. jún. 27.: HO I. 101–102. – A Csák Mátéhoz fűződő familiárisi kapcsolatára összefoglalóan lásd: Pór 1890, 225–229; Kristó 1973, 123–124.
17 1308. nov. 10.: „quoniam ipsi Matheo, ut asserebat, Budam […] tutus non patebat accessus": *Acta Gentilis* 2000, 113.
18 1309. szept. 8.: MES II. 612. – Az óbudai ispánságra lásd: Zsoldos 2005, 44–45; Zsoldos 2011a, 177.
19 ÁMF IV. 685.
20 1309. szept. 8.: MES II. 612.
21 Engel 1996, I. 379, II. 9.
22 1305. jún. 5.: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Filmtár (a továbbiakban: DF) 229866; kiadását lásd: Wenzel 1857, 162.
23 Engel 2001 (Jánki).
24 Engel 1996, I. 379.
25 1322. szept. 20.: DF 200110; 1322. nov. 22.: DF 200111; 1323. s. d.: DF 254749; 1324. márc. 29.: AO II. 120.
26 1308. szept. 1.: AO I. 155–156.
27 1333. máj. 30.: GyRTF III. 365–366.
28 Engel 1996, I. 369, 109, 217, 309.
29 1321. márc. 31.: DL 102379. Vö.: 1333. máj. 30.: GyRTF III. 365–366.

az uralkodó.[30] 1324 tavasza után nem szerepel forrásainkban,[31] alighanem meghalhatott, ennek időpontja azonban nem ismert,[32] miként az sem, hogy haláláig viselte-e az óbudai várnagyságot.

Ez utóbbi körülmény teszi bizonytalanná, hogy a következő ismert óbudai várnagy – Druget János – Dénes fia Pál közvetlen utóda volt-e vagy sem. Druget János fivére, Fülöp, amint az közismert, még gyermekként, Károllyal együtt érkezett Magyarországra *(nobis in regnum Hungarie* […] *intro euntibus)*[33] 1300-ban,[34] ahol aztán egészen a nádori méltóságig ívelő karriert futott be 1327-ben bekövetkezett haláláig. János nem sokkal Fülöp halála előtt érkezhetett Magyarországra, ahol – feltehetően – előbb Csongrád megye ispánja volt,[35] majd 1328 októberében már óbudai várnagyként *(castellanus castri nostri Veteris Bude)* említi I. Károly azon oklevelében, mellyel értesíti Ung megye nemeseit arról a döntéséről, hogy Druget Jánost nevezte ki ispánjuknak.[36] Még ugyanezen évben elnyerte a nádori méltóságot is, melyet haláláig, 1333-ig viselt. Utóda a nádori méltóságban fia, Vilmos lett,[37] aki – számos megyésispánság mellett – egyidejűleg az óbudai várnagyságot is viselte, miként tette azt apja is. Ez utóbbi körülmény valószínűsíti, hogy Druget János – bár egyedül a már említett 1328. évi adat nevezi óbudai várnagynak – haláláig viselte a tisztséget.

Druget Vilmos óbudai várnagyságát egyértelműen bizonyítja, hogy egy budafelhévízi malmot az óbudai vár jogára *(nomine iuris castri Veteris Budensis)* hivatkozva foglalt le,[38] s amikor az esetet, már halála után, egy per során felidézték, egyértelműen kiderül, hogy Vilmos nem nádorként, hanem mint óbudai várnagy *(habens etiam officium castellanatus castri de Veteri Buda)* járt el annak idején.[39] Nem sok kétség férhet tehát ahhoz, hogy Óbuda 1328 és 1342 között Druget János, majd Vilmos kezén volt. Mindezek után csábító annak feltételezése, hogy Dénes fia Pál feltételezhető 1324. évi halála után talán a harmadik – sorrendben persze az első – Druget-nádor, Fülöp is Óbuda várnagya lehetett, és a tisztséget öccse, János akkor kapta meg Károly királytól, amikor Magyarországra érkezett, csakhogy ennek igazolása a jelenleg ismert források alapján nem lehetséges.

Az viszont bizonyos, hogy Druget Fülöp mint nádor valóban szoros kapcsolatban állt Óbudával, igaz, annak jellege kevésbé volt személyes jellegű. Fülöp ugyanis a 14. század első évtizedeinek azon nádorai közé tartozik, akiknek alárendeltjei között ott találjuk a „Budán székelő alnádor"-t *(vicepalatinus Bude residens).* A nádort hivatásszerűen helyettesítő alnádorra a legkorábbi adataink 1220-ból származnak, melyek mindjárt három személyre vonatkoznak,[40] ámbár korántsem lehetünk bizonyosak abban, hogy azok egyidejűleg tevékenykedtek. Az 1222. évi Aranybulla mindenesetre azt rendelte el, hogy a nádor csak egy helyettest tartson a maga kúriájában, azaz bírói székhelyén.[41] A 13. század középső évtizedeinek gyakorlatát felvillantó szórványos adatok egyfelől meglehetősen változatos képet rajzolnak elénk az alnádorokra vonatkozóan,[42] másfelől a mai Budapest Árpád-kori történetének, valamint a Pest megye kialakulásához vezető folyamatnak az elemzése arra az eredményre vezetett, hogy már a 13. század közepén indokoltan számolhatunk azzal, hogy a nádorok valójában két helyettest tartottak, akik közül az egyik az éppen hivatalban lévő nádor környezetében, többnyire valamelyik birtokán tevékenykedett, míg a másik eleinte Pesten, majd az 1270-es évektől inkább „Budán" *(Bude)* ítélkezett.[43] 1301 után a „budai alnádor"-okra vonatkozó adatok jó két évtizedre eltűnnek forrásainkból, majd – aligha függetlenül I. Károly politikai konszolidációjának sikereitől – újra felbukkannak. A mindössze egyetlen évig, 1322-ben hivatalban volt Debreceni Dózsa nádor, jóllehet nádori kúriáját bizonyosan saját birtokközpontjában, Debrecenben tartotta, ahol „általános bíró" *(iudex generalis)*, azaz alnádor helyettesítette, már bizonyosan tartott „budai alnádor"-t is.[44] Utóda, Druget Fülöp nádor az Abaúj megyei Vizsolyban tartotta nádori kúriáját. A nevében kiállított oklevelek gyakori vizsolyi

30 Engel 1996, I. 206, 304.
31 1324. márc. 29.: AO II. 120.
32 1333-ban már bizonyosan nem élt, lásd: 1333. máj. 30.: GyRTF III. 365–366.
33 (1)317. nov. 3.: AO I. 445–448.
34 *Historia de gestis Romanorum imperatorum et summorum pontificum a Micha Madio de Barbazanis de Spalato*: Schwandtner 1746–1748, III. 638.
35 Engel 1996, I. 124. Vö. még: Zsoldos 2012, 528.
36 1328. okt. 9.: AOklt XII. 442. sz.
37 Engel 1996, I. 3.
38 1339. dec. 13.: CD VIII/4. 370.
39 1347. júl. 19.: CD IX/1. 558.
40 Zsoldos 2011a, 18.
41 1222: 8. c.: „Iudices vicarios non habeat nisi unum in curia sua": Marczali 1902, 137.
42 Vö.: Szovák 1989, 300.
43 Györffy 1997, 200; Zsoldos 1998, 24–29.
44 Zsoldos 2011b, 53, 66.

keltezése[45] önmagában is alkalmas ennek bizonyítására – jellemző módon 1323, azaz a nádorrá történt kinevezése előtt egyetlen Vizsolyban kelt oklevele sem ismert –, s ugyanerre a következtetésre adnak alapot azok az esetek, amikor a Szabolcs megye számára Gáva faluban tartott közgyűléséről a peres feleket Vizsolyba idézte meg a saját színe elé,[46] Szatmár megyei közgyűléséről[47] vagy hadjárat idején[48] Vizsolyba halasztott pert, máskor Vizsolyban tartandó tanúbizonyítást rendelt el,[49] vagy éppen az általa elrendelt eskü letételét igazoló hiteleshelyi jelentést Vizsolyban kellett bemutatni előtte.[50] Debreceni Dózsához hasonlóan azonban Fülöpnek is megvolt a maga „budai alnádor"-a. A tisztséget Fülöp nádorságának időszaka alatt mindvégig betöltő[51] – közelebbről ismeretlen – Tamás szolgálataira elsősorban, bár korántsem kizárólagosan, a Dunától nyugatra fekvő országrészek ügyeiben tartott igényt ura, legalábbis a ránk maradt források határozottan erre utalnak.[52] Különösen jellemző e tekintetben, hogy míg Északkelet-Magyarországon Fülöp személyesen tartotta a közgyűléseket, Zala megyébe Tamás alnádort küldte maga helyett 1325 októberében.[53]

Az az Árpád-kori örökség, mely Óbuda Anjou-kori történetének egyes elemeit nehezen értelmezhetővé teszi, az alnádorok egy részének tisztségnevében feltűnő „Buda" helynév. Amint az köztudomású, ezt a névalakot forrásaink párhuzamosan alkalmazzák az eredeti Budára, azaz a mai Óbudára és a mai Budára, jóllehet a különbségtételt egyértelművé tevő „Óbuda", illetve a „Pestújhely" (és ennek változatai) vagy „Budavár" elnevezések is használatban voltak.[54] A késő Árpád-kor, valamint Debreceni Dózsa és Druget Fülöp „budai alnádor"-ai esetében nem is állnak rendelkezésünkre egyértelmű források annak bizonyítására, hogy „Buda" alatt valójában Óbuda értendő, több megfontolás azonban ezt az értelmezést támogatja.[55] A változás e téren Druget János és Vilmos nádorsága idején következett be.

Minden kétséget kizáróan megállapítható ugyanis, hogy Druget János Óbudán rendezte be nádori kúriáját. Az, hogy választása erre a településre esett, nyilván nem volt független a már nádori kinevezése előtt is viselt óbudai várnagyságától. Óbudán *(in Veteri Buda)* keltezte első nádorként kiadott oklevelét – egy, a felhévízi konventhez intézett parancslevelet[56] –, s az általa (vagy a nevében kiállított) oklevelek jelentős része a későbbiekben is „Budán" *(Bude)* kelt.[57] Annak, hogy ezek esetében kétségtelenül Óbuda értendő, számos bizonyságát találjuk forrásainkban. Az Abaúj, Borsod és Gömör megye számára 1329-ben tartott gyűlésén kiszabott bírságról a nádor úgy rendelkezett, hogy azt a budai káptalan előtt neki vagy óbudai várnagyának *(coram capitulo Budensi nobis vel castellano nostro de Veteri Bude)* kell megfizetni.[58] A jelenségre más példa is ismert: ez utóbbiban Vas megyei birtokos vállalt kötelezettséget arra, hogy a perében megítélt bizonyító párbaj elengedése miatt a nádort megillető békebírságot a budai káptalan előtt fizeti meg.[59] A nádori kúria óbudai működéséről tanúskodnak a Druget János alnádoraira vonatkozó adatok is. Első ismert alnádora az a Gyekmin óbudai várnagy volt,[60] aki feltehetően korábban csongrádi

45 1323. máj. 8.: DF 209906, DL 56831 (vö. DL 40445); 1323. nov. 13.: DL 2190; 1323. dec. 19.: DL 89265; 1324. márc. 8.: DL 68794; 1324. márc. 15.: DL 89266; 1324. ápr. 6.: DL 40445; 1324. máj. 1.: DL 40449; 1324. máj. 12.: DL 60189; 1324. aug. 31.: DF 271263 (vö. DF 272823); 1325. jan. 10.: DL 1109; 1325. jan. 21.: AO II. 175; 1325. febr. 16.: CD VIII/2. 672; 1325. máj. 7.: HHStA, Erdődy család levéltára. Oklevelek 81a (magyar nyelvű regesztáját lásd: AOklt IX. 179. sz.); 1325. máj. 8.: DL 96123; 1325. jún. 9.: AO II. 197; 1325. szept. 1.: CD VIII/5. 153; 1325. szept. 28.: *Zichy* I. 288; 1326. febr. 23.: AO II. 237–238; 1326. márc. 13.: DL 50812; 1326. márc. 30.: DL 2392; 1326. máj. 24.: DL 50817; 1326. okt. 2.: CD VIII/3. 152; 1326. dec. 11.: DL 40493; 1327. jan. 13.: AO II. 270–271, DL 25777; 1327. febr. 7.: *Bánffy* I. 56–57; 1327. febr. 16.: DF 265432; 1327. márc. 12.: AO II. 277; 1327. ápr. 26.: DL 5988; 1327. máj. 8.: *Károlyi* I. 65; 1327. jún. 7.: *Zichy* I. 303–304.

46 1323. jún. 15.: „coram nobis in villa Wysl": DL 50731.

47 1326. nov. 7.: DL 50831.

48 1324. júl. 2. (?): DL 96114; keltére lásd: AOklt VIII. 324. sz.

49 1325. jún. 9.: AO II. 197.

50 1324. máj. 21.: AO II. 138.

51 Engel 1996, I. 2.

52 1323. jún. 17.: *Zichy* I. 228–229. (vö. még: 1323. júl. 8.: *Zichy* I. 234.); 1323. aug. 16.: *Zichy* I. 238–239. (vö. még: 1323. aug. 31.: *Zichy* I. 238–239.); 1323. nov. 8.: DL 86956; 1323. nov. 23.: *Zichy* I. 242–243; 1324. dec. 14.: *Zichy* I. 260; 1325. dec. 2.: *Zichy* I. 272–273; 1326. júl. 1.: DL 29999; 1326. júl. 8.: *Zichy* I. 284; 1327. jan. 20.: *Zichy* I. 293–294; 1327. jún. 3.: *Zichy* I. 302–303.

53 1325. okt. 7. (?): *Zala* I. 479–480.

54 Vö.: Györffy 1997, 139, 150–151. Az egyes névváltozatok teljes körű adattárát lásd: ÁMF IV. 596–614, 661–677.

55 ÁMF IV. 547, 685, 686.

56 1329. ápr. 12.: AO II. 401.

57 1330. jan. 12.: AO II. 457–458; 1330. márc. 21.: *Zichy* I. 355; 1330. máj. 8.: *Zichy* I. 355–356; 1330. máj. 10. (?): DL 40593 (keltére lásd: AOklt XIV. 274. sz.); 1330. júl. 12.: DF 264060; 1330. aug. 17.: *Zichy* I. 365–366; 1331. máj. 1.: CD VIII/5. 200–202; 1331. júl. 15.: *Zichy* I. 375; 1331. szept. 16.: DL 31217; 1332. máj. 19.: DL 101844; 1332. máj. 22.: AO II. 602–604; 1332. jún. 21.: AO II. 607; 1332. júl. 10.: DL 101844; 1333. márc. 28.: DL 91822.

58 1329. okt. 10.: DF 209977.

59 1332. nov. 25.: DL 40630.

60 1329. máj. 5.: *Zichy* XII. 7.

alispánként szolgálta urát.[61] Vélhetően az ő utódaként nyerte el tisztségét az 1330-ban szereplő Péter *viceiudex*,[62] aki egyetlen ismert oklevelét éppen – az akkor már csak óbudai várnagyként említett – Gyekminnel együtt adta ki Óbudán *(Bude)*.[63] Ezek után aligha lehet meglepő, hogy a harmadik ismert alnádor *(viceiudex)*, Gergely[64] szintén „Budán", azaz Óbudán adott ki oklevelet.[65] A kérdés szempontjából különös jelentősége van azon adatnak, amely szerint János nádor ítélőmestere *(prothonotarius)*, Péter történetesen Óbudán vásárolt házat magának,[66] az ítélőmestert ugyanis a nádori kúriához kötötte tisztsége.[67]

Druget János – amennyire ez a rendelkezésre álló adatokból megítélhető – többnyire csak akkor mozdult ki Óbudáról, ha gyűlést tartott valamely megye számára,[68] vagy Visegrádra, a királyi udvarba ment,[69] ahol rendszerint az országbíró bírótársaként említik.[70]

Druget Vilmos első nádorként kiadott oklevele éppúgy „Budán" *(Bude)* kelt, mint annak idején apjáé.[71] Az ő nádori okleveleiben kelethelyként megjelölt „Buda" szintén megnyugtathatóan azonosítható Óbudával. Az 1334. július 19-én Záhony falu mellett Szabolcs és Bereg megye számára tartott gyűlésén Vilmos nádor több ügyet is Óbudára *(ad Budam Veterem)* halasztott el,[72] s a döntését írásba foglaló oklevelek közül különösen világosan fogalmaz az egyik: a peres félnek Óbudán a nádor vagy albírája előtt *(coram nobis vel viceiudice nostro in Buda Veteri)* kell megjelennie.[73] Ennél egyértelműbb bizonyságát annak, hogy nádori kúriáját *(curia nostra)*[74] Vilmos Óbudán tartotta, keresve sem lehetne találni. A következő évben nádori parancsra Gömör megyének gyűlést tartó Jakab mester, aki ez idő szerint Vilmos másik – azaz nem a budai – alnádora volt,[75] szintén Óbudára idézte meg az egyik pereskedőt a nádor elé *(coram domino nostro in Veteri Buda)*,[76] miként arról is tudomásunk van, hogy Vilmos egy Zala és Veszprém megye számára tartott gyűléséről elhalasztott ügyben „Budán" *(Bude)* – azaz az előbbi adatok tanúsága szerint Óbudán – hozta meg döntését.[77] Mindezen adatok ismeretében könnyen magyarázható, hogy Zemplén megyei Leszna[78] javaik megosztása miatt pereskedő birtokosai miért a budai káptalannal foglaltatták írásba egyezségüket: a Druget Vilmos nádor előtt *(coram magnifico viro Wyllermo Druget palatino)* folyt per tárgyalására nyilvánvalóan Óbudán került sor.[79]

Az egyedi esetekből leszűrt következtetést a Vilmos tartózkodási helyeire vonatkozó adatsor segítségével ellenőrizhetjük. Egy efféle itinerárium ideális esetben alkalmas arra, hogy kirajzolja, bár nyilvánvalóan nem hézagmentesen, a vizsgált személy mozgását, ha viszont az adatok között ellentmondások feszülnek, és többnyire ez a helyzet, akkor elkerülhetetlenül meg kell próbálkozni az ellentmondások feloldásával, mégpedig annál is inkább, mert siker esetén a vizsgált személy által képviselt intézmény – esetünkben a nádori méltóság – működésére vonatkozóan nyerhetünk értékes információkat.

Annak érzékeltetésére, hogy milyen nehézségekkel kell szembenéznünk, ha a Druget Vilmos nevében kiadott oklevelek kelethelyeit minden más szempontot mellőző, mechanikus sorrendbe állítjuk, kiváló példát kínál 1339 nyara és ősze. Augusztus 1-jén az előtte személyesen megjelent *(coram nobis personaliter constituti)* pereskedők egyezségéről állított ki Vilmos oklevelet Vizsolyban *(in Wysul)*.[80]

61 Engel 1996, I. 124.

62 1330. jan. 21.: DL 376; 1330. júl. 24.: DF 265526.

63 1330. jan. 21.: DL 376.

64 Engel Pál Gergely alnádort Felszántói Marcell fia Gergellyel azonosítja (Engel 1996, I. 2, II. 74.), ez a megoldás azonban valószínűtlen, mert ugyanazon a napon, 1333. március 24-én, amikor Gergely alnádor Óbudán oklevelet adott ki, Marcell fia Gergely, Druget János nádor bírságainak behajtója („exactor iudiciorum magnifici viri Johannis Druget palatini") a Gömör megyei Ardó faluban (ÁMF II. 482.) járt el, amint azt az egri káptalannak a királyhoz intézett jelentése tanúsítja ([1333.] ápr. 7.: DF 265325, keltére lásd: 1333. márc. 19.: AO III. 12.). Az Ung megyei családból származó Felszántói Marcell fia Gergely (Engel 1998, 68–69.) sokkal inkább a nádori bírságok behajtójával azonosítható, aki utóbb Druget Vilmost is ebben a minőségben szolgálta.

65 1333. márc. 24.: AO III. 11; keltére lásd: AOklt XVII. 142. sz.

66 1333. okt. 18.: AO III. 39–40.

67 Hajnik 1899, 49; Nyers 1934, 26–27.

68 1329. máj. 11.: DF 230321; 1329. máj. 14.: CD VIII/3. 398–399; 1329. okt. 10.: DF 209977; 1330. jan. 12.: AO II. 457–458. (vö. 1329. aug. 30.: CD VIII/3. 403.); 1329. szept. 21.: AO II. 434; 1331. máj. 1.: CD VIII/5. 200–202. (vö. 1329. okt. 6.: AO II. 437.).

69 Lásd például: 1330. máj. 4.: CD VIII/3. 487; 1331. máj. 3.: DL 2653.

70 1330. febr. 9.: DF 254746; 1330. febr. 23.: AO II. 468–471, DL 99919, AO II. 472–474; 1330. máj. 12.: DF 200148.

71 1334. máj. 17.: AO III. 76–77.

72 1334. júl. 22.: AO III. 91, DL 50977.

73 1334. júl. 22.: AO III. 90, DL 50976.

74 1335. jún. 13.: DF 265465.

75 Vö. például: 1335. márc. 2.: CD VIII/7. 271–272; 1335. jún. 18.: DL 51008; 1335. szept. 22.: DL 56844; 1335. szept. 29.: AO III. 199.

76 1335. aug. 7.: AO III. 190.

77 1335. nov. 29.: HO V. 108–110.

78 Csánki 1890–1913, I. 355.

79 1335. jan. 23.: DF 266191.

80 1339. aug. 1.: DF 219451.

Egy augusztus 8-án, Óbudán *(Bude)* kiállított oklevele szerint viszont augusztus 1-jén Óbudán volt, ahol egy pert halasztott el.[81] Augusztus 10-én azonban újra Vizsolyban állítottak ki oklevelet Vilmos nádor nevében, mely egy hosszan húzódó perben hozott végítéletét foglalja írásba függőpecsétjével *(cum sigillo nostro autentico pendenti)* megerősítve.[82] Augusztus 22-én újra Óbudán találjuk, ahol egy iktatási parancsot bocsátott ki,[83] de mindjárt másnap ugyanazon ügyben vizsgálatot elrendelő három parancslevele is Vizsolyban kelt.[84] Mindhárom *mandatum* szövege átírásból ismert, ám ezek közül az egyik megjegyzi, hogy az eredeti parancslevelet a nádor gyűrűspecsétjével *(anuleo sigillo)* hitelesítették.[85] Augusztus 25-én Vilmos Újvár és Sáros megye számára az Abaúj megyei Középnémeti falu mellett *(prope villam Kuzepnempty)* tartott közgyűlést, melynek negyedik napján oklevelet adott ki, mely – amint az az okmány hátlapja alapján megítélhető – megint csak gyűrűspecsétje alatt kelt.[86] Szeptember 4-én Gömör faluban *(in villa Gumur)* keltek Vilmos oklevelei, ahol augusztus 31-én nyitotta meg a Gömör megyei nemeseknek tartott gyűlését.[87] Az itt kiadott oklevelei közül kettőt bizonyosan gyűrűspecsétjével erősítettek meg.[88] Ezt követően a nádor a Borsod megyei Alsózsolca mellett *(prope Olsolcha)* kezdett közgyűlést a Borsod és Torna megyei nemesek számára: az ezen alkalommal kiadott oklevelei hol szeptember 7-ét,[89] hol szeptember 14-ét[90] jelölik meg a gyűlés kezdőnapjaként; mindkét oklevélcsoportban igazolható azonban Vilmos gyűrűspecsétjének használata.[91] Még tartott az alsózsolcai gyűlés, amikor – szeptember 15-én – Óbudán tett át egy pert a király személyes bíráskodását jelentő különös királyi jelenlét elé a nádor,[92] ami azonban nem akadályozta meg abban, hogy szeptember 18-án Patak város mellett *(prope civitate Pothak)* általános gyűlést kezdjen Zemplén és Ung megye számára.[93] Ezt követően, október 6-án a nádor újra Óbudán intézett el egy perhalasztást[94] (történetesen azt a pert, amelyet augusztus 8-i oklevelével halasztott erre az időpontra), de alig tíz nap múlva, október 25-től, már Szepesváralján *(in suburbio castri Scepus)* tartott *generalis congregació*t a Szepes megyei nemességnek.[95] Az itt kiadott oklevél hátlapján található nyomok szerint megint gyűrűspecsétjét használta.[96] Végezetül november 8-án egyfelől Vizsolyban adott ki függőpecsétjével megerősített oklevelet,[97] másfelől – ugyanezen a napon – Óbudán két ügyet is tárgyalt.[98]

Az a kép, amely Vilmos nádor tartózkodási helyeiről a fenti adatsorból elénk tárul, ez könnyen belátható, egyszerre értelmetlen és lehetetlen. Lehetséges, de értelmetlen szeptember 22. és október 6. között megjárni a Sárospatak–Óbuda utat, ha október 25-én már Szepesváraljára hirdetett közgyűlést a nádor, az viszont nyilvánvalóan lehetetlen, hogy Vilmos augusztus 1-jén vagy november 8-án egyidejűleg legyen Vizsolyban és Óbudán, s nem kevésbé valószínűtlen, hogy egyetlen nap alatt megtette volna a két település közötti távolságot a középkor közlekedési viszonyai között, amint az az augusztus 22-i és 23-i adatokból következnék.

Az adatok kuszasága azonban látszólagos csupán. Világosan kirajzolódik, hogy a nádor nevében kiállított oklevelek közül rendre a „Budán", azaz Óbudán keltek azok, amelyek nem illeszthetők be Vilmos itinerániumába, azok mellőzésével egy hihető és ésszerű itinerárium áll elő, mely az északkelet-magyarországi megyék számára közgyűléseket tartó nádor körútjának állomásait írja le: Vizsoly (augusztus 1–23.) – Középnémeti (augusztus 31–szeptember 4.) – Alsózsolca (szeptember 7–17.) – Patak (szeptember 18–22.) – Szepesváralja (október 25–28.) – Vizsoly (november 8.). Az ugyanakkor, hogy a közgyűléseket maga a nádor vezette, bizonyosra vehető. Druget Fülöp és János nádorsága idején, ellentmondó adatok híján,

81 1339. aug. 8.: HO III. 138.
82 1339. aug. 10.: DF 264172.
83 1339. aug. 29.: UB IV. 276–278.
84 1339. aug. 23.: DF 269880, DF 269775, DF 269768.
85 (1339.) szept. 7.: DF 269768.
86 1339. aug. 28.: AO III. 592–593; az eredetit lásd: DL 57309.
87 1339. szept. 4.: DL 89287, DL 96210, AO III. 597–598. Vö. még: 1339. nov. 8.: DL 98292.
88 1339. szept. 4.: DL 89287, DL 102905. A szöveg kiadása (AO III. 597–598.) az oklevél-átírás alapján készült. – A harmadik teljes szövegében fennmaradt oklevél (DL 96210) csak rossz minőségű fénykép alapján ismert, így pecsétje nem vizsgálható.
89 1339. szept. 10.: DL 57075, DL 38972.
90 1339. szept. 17.: DL 40816, DL 90901.
91 1339. szept. 10.: DL 57075, illetve a szeptember 17-én kelt egyik oklevélről az azt átíró egri káptalan okmányából tudjuk, hogy „anuleo sigillo" pecsételték meg ([1339.] nov. 12.: DL 40816).
92 1339. szept. 22.: DL 741.
93 (1339. szept. 18. u.): AO III. 610. (az oklevél csak tartalmi átírásból ismert); 1339. szept. 22.: DF 250580, DF 265526. Vö. még: 1339. s. d.: DL 139.
94 1339. okt. 13.: DL 48691.
95 1339. okt. 28.: CD VIII/5. 273–275.
96 1339. okt. 28.: DL 40815.
97 1339. nov. 8.: DF 232778. Vö.: DF 232810.
98 1339. nov. 15.: *Teleki* I. 62–63; 1339. nov. 22.: AO III. 609–611.

nincs akadálya ennek a feltételezésnek,[99] Druget Vilmost illetően pedig – igaz, egy másik évből – rendelkezünk olyan adattal, mely azt bizonyítja, hogy elődeihez hasonlóan ő is személyesen vezette e gyűléseket: 1335-ben ugyanis július 26-án Pozsonyban kezdett *generalis congregatió*t Pozsony és Moson megye,[100] augusztus 2-án pedig Sopronban Sopron megye számára,[101] s az adatsor elejére hézagmentesen illik július 23-i pannonhalmi látogatása,[102] útban Pozsony felé. Gondolhatnánk persze, hogy ez kivételes alkalom volt, s máskor valamely alárendeltje – alnádora vagy ítélőmestere – adta ki nevében a közgyűléseken kelt okleveleket, csakhogy ennek több körülmény is ellene mond. Egyfelől ugyanis, ha valóban erre került sor, azt a gyűlésen kiállított oklevél nem hallgatta el: így tartott albírája *(viceiudex)*, Jakab mester Gömör megyének ura helyett és parancsára *(ex precepto et commisso eiusdem domini nostri vice sue persone)* általános gyűlést 1335. augusztus 7-én,[103] abban az időpontban tehát, amikor maga Vilmos, mint láthattuk, a Nyugat-Dunántúlon járt.[104] Másfelől az 1339. év több közgyűlése esetében igazolható: azon a nádor gyűrűspecsétjével megerősített okleveleket adtak ki, az pedig, hogy e pecsét tulajdonosának jelenlétét igazolja, a király ugyanezen időszakból ismert példájával támasztható alá.[105] Végezetül, nemcsak 1339-ben, hanem minden más évben is a „budai" keltezések azok, amelyek nem illeszthetőek be Vilmos nádor tartózkodási helyeinek sorozatába. Mindezen megfigyelések egyfelől újabb bizonyságául szolgálnak annak, hogy nádori kinevezése után Vilmos – apja példáját követve – Óbudán tartotta nádori kúriáját, másfelől pedig azt is kétségtelenné teszik, hogy annak működése akkor is folyamatos volt, amikor Vilmos, valamely okból, nem tartózkodott ott; ilyenkor a kúriában eljáró személy a nádor nevében bocsátott ki okleveleket.

A nádori kúria Óbudára költözésének azonnali következménye volt, hogy eltűnt a „budai alnádor" *(vicepalatinus Bude residens)* tisztsége. Sem Druget János, sem utóda, Vilmos nádorsága alatt nem találkozunk ezzel a tisztségnévvel, s még azok a *viceiudex*ek sem használták, akik igazolhatóan Óbudán *(Bude)* adtak ki oklevelet. A nádori kúria óbudai berendezkedésének egy újabb – az előbbihez képest némi késéssel, Vilmos nádorsága idején jelentkező – következményeként szűnt meg az alnádorok önálló oklevéladása. Druget János mindhárom ismert alnádora adott még ki oklevelet a saját nevében,[106] Vilmos nádor „budai alnádor"-ai esetében azonban ennek már egyetlen példáját sem találjuk.

1340 ősze után egyetlen oklevél sem ismert, amely Druget Vilmos nádor nevében „Budán" *(Bude)*, azaz Óbudán kelt volna,[107] ami nyilvánvaló jele annak, hogy a nádori kúria új helyre költözött. Elég áttekinteni a nádori oklevelek keltezési helyeit ahhoz, hogy világossá váljék, Visegrád lett a nádori intézmény új központja, az azonban, hogy e változás mikor következett be, csak hozzávetőleges pontossággal határozható meg. Ésszerű feltételezésnek tűnnék, hogy a nádori kúria két székhelye időben váltsa egymást, a valóságban azonban, úgy tűnik, nem ez történt.

Vilmos, amióta csak nyomon tudjuk követni pályafutását, fel-feltűnt az 1323 óta I. Károly által királyi székvárosként használt Visegrádon,[108] ámbár eleinte meglehetősen rendszertelenül.[109] 1337 tavaszától azonban ugrásszerűen megnő Vilmos okleveleiben a visegrádi keltezések száma, s ezzel párhuzamosan csökken a vizsolyiaké.

[99] A közgyűléseken a nádor személyes jelenlétét a régibb történetírás magától értetődőnek tekintette (Gábor 1908, 139; Istvánvi 1939, 67–68.), újabban azonban kételyek támadtak ezzel kapcsolatosan, lásd: Tringli 2009, 506.

[100] 1335. júl. 29.: PRT II. 382.

[101] 1335. aug. 5.: UB IV. 198, *Sopron* I. 134, HO III. 126–127, UB IV. 197–198.

[102] 1335. júl. 23.: „cum nos ob devotionem specialem, quam erga merita felicissima Beati Martini confessoris gerimus et habemus, ad visitandum monasterium eiusdem in Sacromonte Pannonie constitutum cum sincera devotione acessissemus": PRT II. 381.

[103] 1335. aug. 7.: AO III. 190. Vö. az eredetivel: DL 56843.

[104] Az említett pozsonyi és soproni közgyűlés után Vilmos Zala és Veszprém megyének tartott hasonló gyűlést augusztus 9-től a Zala megyei Tapolcán, lásd: 1335. aug. 13.: *Zala* I. 308, DF 200170, DF 200900. Vö. még: 1335. nov. 29.: HO V. 108–110.

[105] 1336. febr. 23.: „ipsa regalis benignitas premissum annuleum sigillum suum semper in suo digito existere et literas suas sub ipso sigillo absque suo scitu et mandato nullum hominem habere posse asserens": AO III. 254.

[106] 1329. máj. 5.: *Zichy* XII. 7–8; 1330. jan. 21.: DL 376; 1333. márc. 24.: AO III. 11.

[107] Az utolsó példákat lásd: 1340. szept. 22.: *Zala* I. 370–372; 1340. okt. 20.: DL 63664.

[108] A kérdésre újabban lásd: Iván 2004, 24–26; Mészáros 2009, 24–27; Polgár 2011.

[109] 1330. febr. 9. : DF 254746; (1330.) febr. 10.: DL 75195; 1330. máj. 12.: DF 200148; 1330. máj. 15.: CD VIII/3. 419–427; 1330. júl. 8.: DL 69666; 1332. márc. 29.: DL 60206; 1332. nov. 6.: MES III. 217. (október 30-ra keltezve); 1334. aug. 13.: AO III. 86–87; 1335. jan. 13.: DL 50987; 1335. nov. 12.: DL 51023; 1336. márc. 23.: MES III. 277–278; 1336. okt. 13.: DL 99960.

Ez utóbbi annál is inkább szembetűnő, mert a nádori méltóság elnyerése, azaz 1334 után Vilmos a honorjához tartozó északkelet-magyarországi megyéket személyesen kormányozta Vizsolyból. 1337 őszén még töltött némi időt Vizsolyban,[110] ezt követően azonban már csak akkor tűnik fel ott, ha teendői egyébként is az északkeleti országrészbe szólították, így 1339 februárjában Szepesvárról *(in castro Scepes)*[111] Visegrádra visszatértében[112] ejtette útba,[113] az év nyarán és novemberében pedig az északkeleti megyéknek tartott, már említett közgyűlések előtt és után időzött Vizsolyban. Ugyanez mondható el utolsó ismert vizsolyi tartózkodásáról is 1341 augusztusában: előtte, a nyár folyamán, megint csak *generalis congregatió*kat tartott a tágabb környéken, s ezen körút egyik állomása volt az Újvár megyének Vizsolyban tartott gyűlés.[114] 1338-ban és 1340-ben – azokban az években, amelyekben nem tartott *generalis congregatió*kat Északkelet-Magyarországon – még az is elfordult, ami korábban elképzelhetetlennek számított: egyáltalán nem járt Vizsolyban (vagy legalábbis a rendelkezésünkre álló forrásokban semmi nyoma ottani tartózkodásának).

Aligha lehet kétséges tehát, hogy a nádori kúria helyének megváltozása valójában azzal volt összefüggésben, hogy Vilmos, minden jel szerint 1337 tavaszán, Visegrádra költözött, ahol – talán már korábban is – több ház volt a birtokában.[115] Szerfelett valószínű, hogy a költözködéssel áll összefüggésben, hogy a birtokszerzéseit addig az északkeleti országrészre koncentráló Vilmos 1337 májusában számos környékbeli birtokot vett bérbe a mai Margit-szigeten élt apácáktól,[116] jóllehet a távoli szepesvári uradalmának parasztjai is szállítottak neki szekereken valamiféle – sajnos pontosabban nem ismert – javakat Visegrádra.[117]

1337-től kezdve a nádori kúria, ahogy az Druget Fülöp idejében (s már korábban is) megszokott volt, ismét két helyen működött: Visegrádon és Óbudán, míg a nádor személyes bíráskodásának[118] megjelölésére, királyi példát követve,[119] gyakoribbá vált a korábban csak ritkán alkalmazott[120] „különös jelenlét" *(specialis presentia)* megnevezés.[121] A kúria megosztását elsősorban az indokolhatta, hogy Visegrád, méreteinél és fekvésénél fogva, nem volt alkalmas az országbíróé mellett egy újabb nagy forgalmú bíróság befogadására.[122] Ugyanez indokolhatta, hogy amikor – nem tudni, mi okból – döntés született az óbudai nádori kúria felszámolásáról, azt nem megszüntették, hanem a Visegráddal szemközt, a Duna másik partján fekvő Nagymarosra telepítették át,[123] s 1340 őszétől kezdve a Visegrád–Nagymaros kettősség jellemezte a nádori kúria munkáját.

Ennek megfelelően immár a nagymarosi (s ritkábban a visegrádi) keltezések nem illeszkednek Vilmos nádor tartózkodási helyeinek sorozatába, amint az az 1341. év példáján jól nyomon követhető. Az év elején hol Visegrádon, hol Nagymaroson keltek a nádor nevében kiadott oklevelek, nyáron azonban előbb a Tiszántúl, majd az északkeleti országrész megyéiben tartott közgyűlési körutat Vilmos, hogy aztán nyugatnak kanyarodva a Felvidék nyugati részén folytatódjék az út, s végül, jócskán belenyúlva az őszbe, a Dunántúlon fejeződjék be. A nádor útjának állomásait a közgyűléseken kiadott oklevelei rajzolják elénk: Szabolcs és Bereg megyének Záhonyban június 11–15-én,[124] Szatmár és Ugocsa megyének Gelénesen június 18–22-én,[125] Bihar és Kraszna megyének Micskén június 25–27-én tartott közgyűlést.[126] Ezt követően egy hónapon keresztül nincs adatunk, de július 23–27-én Zemplén faluban Zemplén és Ung megye,[127] július 30. és szeptember 3.

[110] 1337. szept. 3.: DL 103942; 1337. szept. 15.: DF 250580 (lásd még: DF 278887); 1337. okt. 19.: AO III. 428–429.
[111] 1339. jan. 31.: DF 264168.
[112] 1339. febr. 24.: HO I. 174–175.
[113] 1339. febr. 19.: AO III. 535–536.
[114] Az egyes gyűlésekre vonatkozó adatokat lásd alább, a 124–131. jegyzetben.
[115] Mészáros 2009, 70–71, 164–165. – Némi óvatosságra int ezzel kapcsolatban, hogy az az Ugali Pál országbírói ítélőmester, aki tisztségét 1328 óta látta el (Engel 1996, I. 7.), csupán 1342-ben kapta adományba I. Károlytól azt a visegrádi telket és házat, ahol élt (1342. márc. 10.: HO III. 232–233.).
[116] 1337. máj. 8.: AO III. 353–354.
[117] 1347. jún. 4.: DF 258903.
[118] 1339. jan. 31.: DF 264168.
[119] Hajnik 1899, 34.
[120] 1336. febr. 28.: DL 31231; 1336. ápr. 16.: AO III. 269–270.
[121] 1337. máj. 15.: DL 67374; 1337. aug. 26.: DL 63662; 1338. szept. 11.: DF 264167; 1339. ápr. 16.: DF 264169; 1339. máj. 21.: DF 264171.
[122] A kérdésre lásd: Csukovits 2012, 87.
[123] Az első adatot lásd: 1340. szept. 11.: *Zichy* I. 580.
[124] 1341. jún. 13.: DL 51146; 1341. jún. 14.: DF 250580, *Zichy* I. 616–617, *Hazai* 232–233; 1341. jún. 15.: *Zichy* I. 618, 617–618. Vö. még: 1342. jún. 5.: *Bánffy* I. 117.
[125] 1341. jún. 20.: DL 51147; 1341. jún. 21.: DL 64022; 1341. jún. 22.: CD VIII/4. 543. Vö. még: 1342. jún. 5.: *Bánffy* I. 117.
[126] 1341. jún. 27.: AO IV. 106–107. Vö. még: 1342. jún. 5.: *Bánffy* I. 117.
[127] 1341. júl. 26.: DF 269776; 1341. júl. 27.: *Zichy* IX. 132, DL 1731.

között Sáros faluban Sáros megye,[128] augusztus 6-án Szepesváralján Szepes megye következett.[129] Augusztus közepét, ahogy arról már szó esett, Vizsolyban töltötte a nádor, 13-án Abaúj megyének tartva *generalis congregatió*t,[130] ezután Borsod és Torna megyének tartott gyűlést Edelényben augusztus 20–23-án,[131] majd következett sorra a többi: a Gömör megyei augusztus 27-én Gömör faluban,[132] a Heves megyei szeptember 3–6-án Örvényben,[133] a Hont megyei szeptember 17–23-án Gyarmaton,[134] a Bars megyei szeptember 24–28-án Léván,[135] a Trencsén és Nyitra megyének közösen megrendezett október 1-jén Tapolcsányban.[136] A földrajzi távolság indokolja, hogy a következő, Zala megyének tartott tapolcai gyűlésre október második felében – 22–25-én – kerüljön sor,[137] ezt követte a Veszprém megyei Somlóvásárhelyen október 29. és november 2. között,[138] a Győr és Komárom megyei Győrben november 5–8-án,[139] s a sort végül a Pozsony és Moson megyének Pozsonyban november 6–8-án tartott gyűlés zárja.[140] Az utóbbi két *congregatio* körül némi zavart támaszt, hogy azokra, mint az időpontokból látható, csaknem egyidejűleg került sor. A jelenség oka alighanem az lehet, hogy egyfelől a nádor útját úgy szervezték, hogy november elejére Pozsonyba érkezzék, ahol is királya Albert osztrák herceggel készült egyezményt kötni,[141] másfelől azonban a közgyűlési körút, minden jel szerint, a tervezettnél tovább tartott, s így Vilmos időzavarba került. Mivel a győri gyűlésen november 8-án kiadott oklevelét gyűrűspecsétje hitelesítette,[142] nyilván az történt, hogy a Pozsonyba késve érkező nádor helyett valamelyik embere nyitotta meg az ottani közgyűlést (és adott ki a nádor nevében oklevelet).

Az 1341. évi nádori gyűlések jó néhánya esetében igazolható, hogy azokon a nádor nevében kibocsátott okleveleket Vilmos gyűrűspecsétjével erősítették meg,[143] így nem sok kétség lehet afelől, hogy a *congregatió*kon a nádor személyesen részt vett. Ennek ellenére nagy számban ismerünk olyan, a neve alatt Nagymaroson kiállított oklevelet, amelyekből az következnék, hogy a nádor ott volt, jóllehet tudjuk, az ország másik végében járt.[144] Ugyanaz tapasztalható tehát, mint a korábbiakban az óbudai keltezések esetében, csakhogy ez alkalommal a Nagymaroson kelt oklevelek nem illenek bele a nádor ismert tartózkodási helyeinek sorozatába. Az efféle adatok egyhangúságát csupán két visegrádi keltezés töri meg, június 26-án és augusztus 14-én,[145] mivel azonban június 22. és 26. között Druget Vilmos minden kétséget kizáróan Micskén volt, ezek az adatok is csupán azt erősítik meg egyfelől, hogy a nádori kúria egyidejűleg működött Nagymaroson és Visegrádon, másfelől pedig igazolják azt a későbbiekből is jól ismert gyakorlatot, hogy a nádori bíróság akkor sem szüneteltette munkáját, amikor a nádor közgyűlési körúton lévén távol volt kúriájától.[146]

A nádori kúria helyszínében bekövetkezett mindezen változások jól nyomon követhetőek

[128] 1341. aug. 2.: CD VIII/4. 555–556; 1341. aug. 3.: DF 266194.

[129] 1341. nov. 8.: DL 63667. Vö. még: 1342. nov. 22.: DF 228499.

[130] 1341. szept. 23.: DL 83233. Vö. még: 1341. aug. 18.: CD VIII/4. 556, DF 264056.

[131] 1341. aug. 22.: AO IV. 126–127, DL 75834; 1341. aug. 23.: DL 86575. Vö. még: 1341. s. d.: DL 834, DL 98296.

[132] 1343. szept. 10.: DL 2871.

[133] 1341. szept. 6.: DL 57077, AO IV. 132–133.

[134] 1341. szept. 19.: AO IV. 133–134. Vö.: 1341. szept. 23.: DL 1553.

[135] 1341. szept. 26.: DF 237029, *Zichy* I. 630–631; 1341. szept. 27.: Botka 1868, 33–34; 1341. szept. 28.: DL 87124.

[136] 1341. s. d.: *Apponyi* I. 148.

[137] 1341. okt. 25.: DL 3427, DL 3428.

[138] 1341. nov. 2.: DF 254700. Vö. még: 1341. (okt. 29–nov. 2. k.): DL 66121.

[139] 1341. nov. 8.: AO IV. 168–169. Vö. még: 1343. máj. 15.: AO IV. 338–340.

[140] 1341. nov. 8.: AO IV. 167–168.

[141] I. Károlyt már november 5-én Pozsonyban találjuk (1341. nov. 5.: DL 72526), kíséretében volt Szécsényi Tamás erdélyi vajda is (1341. nov. 8.: DF 243741). Az egyezményre lásd: 1341. nov. 13.: CD VIII/4. 495–497.

[142] 1341. nov. 8.: AO IV. 168–169. Vö.: 1341. nov. 17.: AO IV. 168–170.

[143] 1341. jún. 14.: DL 76638 (kiadását lásd: *Zichy* I. 616–617.), DL 31240 (kiadását lásd: *Hazai* 232–233.); 1341. jún. 20.: DL 51147; 1341. jún. 21.: DL 64022; 1341. aug. 22.: DL 40840 (kiadását lásd: AO IV. 126–127.); 1341. szept. 26.: DL 76650 (kiadását lásd: *Zichy* I. 630–631.); 1341. szept. 28.: DL 87124; 1341. s. d.: *Apponyi* I. 148. (az oklevél gyűrűspecséttel történt megerősítésére lásd: 1347. máj. 20.: *Apponyi* I. 148.); 1341. (okt. 29–nov. 2. k.): DL 66121.

[144] 1341. aug. 1.: DL 13474, Mooyer 1859, 195–196. (a nádor Sárosban volt); 1341. aug. 29.: CD VIII/4. 544–547. (az oklevél szövegéből a nádor augusztus 22-i nagymarosi tartózkodása következnék, amikor valójában Edelényben volt); 1341. szept. 22.: MES III. 396. (az oklevél szövegéből a nádor szeptember 15-i nagymarosi tartózkodása következnék, amikor útban lehetett Gyarmatra); 1341. szept. 23.: DL 83233 (a nádor a nógrádi Gyarmaton volt); 1341. szept. 24.: DF 282849. (a nádor Léván volt); 1341. nov. 22.: DL 3431 (az oklevél szövegéből a nádor november 8-i nagymarosi tartózkodása következnék, amikor azonban a nádor Győrben volt).

[145] 1341. jún. 26.: DL 72525; 1341. aug. 14.: CD VIII/5. 278–279.

[146] Vö.: Nyers 1934, 55.

azokban az adatainkban is, amelyek Vilmos alnádoraira vonatkoznak. 1335-ben – amikor a nádori kúria még Óbudán működött – Márton, Vilmos nádor sáfára és helyettese *(dispensator vicesque gerens domini Wyllermi Drugeth palatini)* az óbudai vásártér mellett *(fundum curie* […] *prope locum fori* […] *Veteris Bude)* vásárolt telket magának egy helyi polgártól.[147] Vilmos 1338 elejétől hivatalban lévő albírája,[148] Pongrác fia Bertalan – egyúttal a Torna megyei Szádvár várnagya[149] – ellenben már rendre a Visegrádon ítélkező országbíró által tárgyalt perekben tűnik fel fogott bíróként, illetve bírótársként.[150]

Druget Vilmos utolsó ismert alnádoráról, az 1342 elején említett Mikocsa fia Péterről nem állapítható meg teljes bizonyossággal, hogy visegrádi vagy „vidéki" alnádor volt-e, mivel személye egyedül egy királyi oklevél hátlapi feljegyzésében fordul elő.[151] Hasonlóképpen homályban marad, hogy abban az időszakban, amikor a nádori kúria párhuzamosan működött Óbudán és Visegrádon, 1337 és 1340 között tehát, ki állt az óbudai élén. A kérdéses személy leginkább az a Körös *(Crisius)* fia Péter[152] lehetett, akivel már találkoztunk: ő volt Druget János nádor ítélőmestere *(prothonotarius)*, aki Óbudán vásárolt házat magának.[153] Péter már 1332-ben János szolgálatában állt,[154] s karrierje töretlenül folytatódott Vilmos nádorsága idején is. Ennek jeleként 1337-ben ura a Pest megyei Besenyő egy gonosztevőktől elkobzott részét adományozta neki (amit ő, némi pénzzel megtoldva, elcserélt helyi birtokosokkal),[155] egy évvel később pedig Vilmos újabb birtokot, a szintén Pest megyében fekvő Pécelt adta neki.[156] Vélhetően az ő beosztottja volt az a Mihály jegyző *(notarius)*, akit a budai nádori kúriából küldtek ki egy Szabolcs megyei birtokbaiktatás elvégzésére.[157]

1342 szeptemberének közepén elhunyt Druget Vilmos nádor.[158] Halálával Óbuda történetének is lezárult egy korszaka; néhány hónappal később I. Lajos király édesanyjának, Erzsébetnek adományozta az óbudai várat.[159] Erzsébet jóval korábban kiszemelhette magának Óbudát, legalábbis az a jól ismert körülmény, hogy már 1334-ben pápai engedélyt kért és kapott arra, hogy Óbudán *(in oppido Bude)* klarissza kolostort alapítson, egyértelműen erre vall. Sokatmondó e tekintetben, hogy a pápai engedély 1334. július 15-én kelt,[160] ami nem sok kétséget hagy afelől, hogy maga a kérvény már hónapokkal korábban megszületett, történetesen abban az időszakban, amikor Erzsébet komoly – ám sikertelen – erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy ellentétet szítson férje, Károly király és a Druget János nádor utódjául kiszemelt Druget Vilmos között.[161] Óbudai terveit azonban csak fia, Lajos trónralépte és az utolsó Druget-nádor halála után válthatta valóra, immár özvegy királynéként.

147 1335. dec. 14.: AO III. 232.
148 1338. febr. 27.: DL 16749.
149 1338. márc. 1.: CD VIII/4. 309–310; 1338. nov. 16.: DL 74798.
150 1339. máj. 8.: AO III. 545–550; 1339. szept. 16.: DL 58504.
151 1342. jan. 26.: „assecuracio de noticia personali Tumpus et Petri filii Mikhocha viceiudicis domini palatini": AO IV. 191.
152 1338. márc. 24.: DL 75374.
153 1333. okt. 18.: AO III. 39–40.
154 1332. nov. 25.: DL 40630.
155 1337. máj. 8.: DL 41755.
156 1338. márc. 24.: DL 75374; 1338. júl. 15.: CD VIII/7. 313–316.
157 1335. jún. 13.: DF 265465.
158 Piti 2006, 435–436.
159 1343. jan. 7.: AO IV. 297.
160 1334. júl. 15.: Theiner 1859–1860, I. 601.
161 Zsoldos 2012, 527–541.

IRODALOM

Acta Gentilis 2000 — *Acta legationis cardinalis Gentilis – Gentilis bíbornok magyarországi követségének okiratai 1307–1311*. Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Series prima, tomus secundus – Vatikáni Magyar Okirattár. Első sorozat, második kötet. Budapest, 2000.[2]

ÁMF I–IV. — Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* I–IV. Budapest, 1987[3]–1998.

AO I–VII. — *Anjoukori okmánytár – Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis* I–VII. Szerk.: Nagy Imre – Tasnádi Nagy Gyula. Budapest, 1878–1920.

AOklt I–XV, XVII, XIX, XXIII–XXVIII. — *Anjou-kori oklevéltár* I–XV, XVII, XIX, XXIII–XXVIII. Főszerk.: Kristó Gyula. Szerk.: Almási Tibor – Blazovich László – Géczi Lajos – Kőfalvi Tamás – Piti Ferenc – Sebők Ferenc – Tóth Ildikó. Szeged–Budapest, 1990–2010.

Apponyi I. — *A Pécz nemzetség apponyi ágának az Apponyi grófok családi levéltárában őrizett oklevelei* I. *1241–1526*. Budapest, 1906.

Bánffy I–II. — *Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonczi Bánffy család történetéhez* I–II. Szerk.: Varjú Elemér – Iványi Béla. Budapest, 1908–1928.

Botka 1868 — Botka Tivadar: *Bars vármegye hajdan és most* I. *Regesták és okmányok*. Pest, 1868.

BTOE I. — *Budapest történetének okleveles emlékei* I. *(1148–1301)*. Csánki Dezső gyűjtését kiegészítette és sajtó alá rendezte: Gárdonyi Albert. Budapest, 1936.

CD I–XI. — *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* I–XI. Studio et opera Georgii Fejér. Budae, 1829–1844.

Csánki 1890–1913 — Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* I–III, V. Budapest, 1890–1913.

Csukovits 2012 — Csukovits Enikő: *Az Anjouk Magyarországon* I. *I. Károly és uralkodása 1301–1342*. Budapest, 2012.

Engel 1981 — Engel Pál: A honor. A magyarországi feudális birtokformák kérdéséhez. *Történelmi Szemle* 24. (1981) 1–19.

Engel 1982 — Engel Pál: Honor, vár, ispánság. Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréről. *Századok* 116. (1982) 880–922.

Engel 1988 — Engel Pál: Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323). *Századok* 122. (1988) 89–146.

Engel 1996 — Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457* I–II. História Könyvtár – Kronológiák, adattárak 5. Budapest, 1996.

Engel 1998 — Engel Pál: *A nemesi társadalom a középkori Ung megyében*. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 25. Budapest, 1998.

Engel 2001 — Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457 – Középkori magyar genealógia*. Magyar Középkori Adattár, CD-ROM. Budapest, 2001.

Gábor 1908 — Gábor Gyula: *A megyei intézmény alakulása és működése Nagy Lajos alatt*. (*Oklevelek alapján). Függelékül: kiadatlan oklevelek*. Budapest, 1908.

Györffy 1997 — Györffy György: *Pest-Buda kialakulása. Budapest története a honfoglalástól az Árpád-kor végi székvárossá alakulásig*. Budapest, 1997.

GyRTF I–IV. — *Győri régészeti és történeti füzetek* I–IV. Kiadják: Ráth Károly – Römer Flóris. Győr, 1861–1865.

Hajnik 1899 — Hajnik Imre: *A magyar birósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyes-házi királyok alatt*. Budapest, 1899.

Hazai — *Hazai oklevéltár 1234–1536*. Szerk.: Nagy Imre – Deák Farkas – Nagy Gyula. Budapest, 1879.

HO I–VIII. — *Hazai okmánytár* I–VIII. Kiadják: Nagy Imre – Paur Iván – Ráth Károly – Véghely Dezső. Győr–Budapest, 1865–1891.

Istványi 1939 — Istványi Géza: A generalis congregatio I. *Levéltári Közlemények* 17. (1939) 50–83.

Iván 2004 — Iván László: *A visegrádi vár története a kezdetektől 1685-ig*. Visegrád, 2004.

Károlyi I–V. — *A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára* I–V. Sajtó alá rendezi: Géresi Kálmán. Budapest, 1882–1897.

Károly Róbert 1988 — *Károly Róbert emlékezete*. A szöveganyagot válogatta, szerk., a bevezetőt és a jegyzeteket írta: Kristó Gyula – Makk Ferenc. A képanyagot Marosi Ernő válogatta. Bibliotheca Historica. Budapest, 1988.

Kristó 1973 — Kristó Gyula: *Csák Máté tartományúri hatalma*. Budapest, 1973.

Marczali 1902 — *A magyar történet kútfőinek kézikönyve*. Szerk.: Marczali Henrik (Angyal Dávid és Mika Sándor közreműködésével). Budapest, 1902.

MES I–IV. — *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis* I–III. Collegit et edidit: Knauz, Ferdinandus – Dedek, Ludovicus Crescens. Strigonii, 1874–1924; IV. Ad edendum praeparaverunt: Dreska, Gabriel – Érszegi, Geysa – Hegedűs, Andreas – Neumann, Tiburcius – Szovák, Cornelius – Tringli, Stephanus. Strigonii–Budapestini, 1999.

Mészáros 2009 — Mészáros Orsolya: *A késő középkori Visegrád város története és helyrajza*. Visegrád, 2009.

Mooyer 1859 — Mooyer E[rnst] F[riedrich]: Okleveli adalékok Magyarország régibb történetéhez. *Magyar Történelmi Tár* 6. (1859) 169–204.

Nyers 1934 — Nyers Lajos: *A nádor bírói és oklevéladó működése a XIV. században 1307–1387*. Palaestra Calasanctiana. A piaristák doktori értekezései az 1932. évtől, 4. sz. Kecskemét, 1934.

Piti 2006 — Piti Ferenc: Az 1342. évi nádorváltás. *Századok* 140. (2006) 435–441.

Polgár 2011 — Polgár Balázs: „…castro nostro de Wysegrad…" Károly Róbert 1323. évi rezidenciaválasztásának kérdésköre. In: *Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére*. Szerk.: Terei György – Kovács Gyöngyi – Domokos György – Miklós Zsuzsa – Mordovin Maxim. Budapest, 2011. 195–200.

Pór 1890 — Pór Antal: Bogár István és Bogárfia Márton. Képek a XIV. századból. *Századok* 24. (1890) 217–230.

PRT I–XII/B — *A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története* I–XII/B. Szerk.: Erdélyi László – Sörös Pongrác. Budapest, 1902–1916.

Regesta I–II. — *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae* I–II. Ad edendum praeparavit: Sedlák, Vincent. Bratislavae, 1980–1987.

Schwandtner 1746–1748 — *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini* I–III. Cura et studio Ioannis Georgii Schwandtneri. Vindobonae, 1746–1748.

Sopron I–II. — *Sopron vármegye története. Oklevéltár* I–II. Szerk.: Nagy Imre. Sopron, 1889–1891.

SRH I–II. — *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* I–II. Ed.: Szentpétery, Emericus. Az Utószót és a Bibliográfiát összeállította, valamint a Függelékben közölt írásokat az I. kiadás anyagához illesztette: Szovák Kornél – Veszprémy László. Budapest, 1999.[2]

Szovák 1989 — Szovák Kornél: Rátót nembeli Roland nádor kúriája. In: *A Dunántúl településtörténete* VII. Szerk.: Somfai Balázs. Veszprém, 1989. 299–316.

Teleki I–II. — *A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára* I–II. Szerk.: Barabás Samu. Budapest, 1895.

Theiner 1859–1860 — Theiner, Augustinus: *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia* I–II. Romae, 1859–1860.

Tringli 2009 — Tringli István: Megyék a középkori Magyarországon. In: *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére*. Szerk.: Neumann Tibor – Rácz György. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 40 – Analecta Mediaevalia III. Budapest–Piliscsaba, 2009. 487–518.

UB I–V. — *Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg* I–V. Bearb. von Hans Wagner – Irmtraut Lindeck-Pozza et al. Graz–Köln–Wien, 1955–1999.

Wenzel 1857 — Wenzel Gusztáv: Budai regesták. Második közlés. *Magyar Történelmi Tár* 4. (1857) 89–182.

Zala I–II. *Zala vármegye története. Oklevéltár* I–II. Szerk.: Nagy Imre – Véghely Dezső – Nagy Gyula. Budapest, 1886–1890.
Zichy I–XII. *A zichi és vásonkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára* I–XII. Szerk.: Nagy Iván – Nagy Imre – Véghelyi Dezső – Kammerer Ernő – Lukcsics Pál. Pest–Budapest, 1871–1931.
Zsoldos 1998 Zsoldos Attila: Visegrád vármegye és utódai. *Történelmi Szemle* 40. (1998) 1–32.
Zsoldos 2005 Zsoldos Attila: *Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában*. Budapest, 2005.
Zsoldos 2009 Zsoldos Attila: Anjou Károly első koronázása. In: *Auxilium Historiae. Tanulmányok a hetvenesztendős Bertényi Iván tiszteletére*. Szerk.: Körmendi Tamás – Thoroczkay Gábor. Budapest, 2009. 405–413.
Zsoldos 2010 Zsoldos Attila: A Henrik-fiak. A Héder nembéli Kőszegiek „családi története". *Vasi Szemle* 64. (2010) 651–661.
Zsoldos 2011a Zsoldos Attila: *Magyarország világi archontológiája 1000–1301.* História Könyvtár – Kronológiák, adattárak 11. Budapest, 2011.
Zsoldos 2011b Zsoldos Attila: Debrecen mint igazgatási központ a 14. század elején. In: *Debrecen város 650 éves. Várostörténeti tanulmányok*. Szerk.: Bárány Attila – Papp Klára – Szalkai Tamás. Debrecen, 2011. 49–66.
Zsoldos 2012 Zsoldos Attila: Nádor és helyettese: Druget János és Vilmos. *Történelmi Szemle* 54. (2012) 527–541.

LORDS OF ÓBUDA IN THE FIRST HALF OF THE 14TH CENTURY

Attila Zsoldos

The author of the study on the one hand surveys the holders of the town of Óbuda in the period under examination and on the other – in connection with this – makes observations regarding the functions of the palatine, the most important baronial dignitary in the country.

Óbuda was first in the hands of Agnes of Habsburg, the widow of King Andrew III of Hungary (r. 1290–1301). Later, after her departure to Austria, it passed into the possession of Wenceslaus, the heir to the throne of Bohemia, who in Hungary ruled as Ladislaus (r. 1301–1305). Wenceslaus's rival in the struggle for the throne of Hungary, Charles I (r. 1301–1342), captured Esztergom in 1306 and Buda in 1307; very probably, Óbuda, too, passed into his possession at around this time. It may be hypothesised, albeit not proved, that Charles surrendered Óbuda for a short while to Máté Csák, one of the most powerful oligarchs of the day. From 1315, however, it is undoubtedly castellans appointed by Charles I who feature in the sources: Pál Jánki in the period 1315–1324 and János Druget from 1328 onwards; the latter achieved the office of palatine, most important baronial dignity, that same year. After the death of János Druget in 1333, his son, Vilmos, became palatine; and it can be proved that Vilmos was given the office of castellan of Óbuda, too. Similarly to his father, Vilmos Druget held both offices up to his death (in 1342).

The palatines from the Druget family – among them Fülöp, János's elder brother and his immediate predecessor in the office (Fülöp was palatine from 1323 until 1327) – were linked to Óbuda in another way, too. From the mid-13th century onwards, palatines usually employed two deputies – one for their own person and another first in Pest and later – from the 1270s on – in 'Buda'. For some years after 1301, there are no data on the Buda deputy palatines; from 1322, however, they again regularly feature in the sources. That 'Buda' should be interpreted to mean Óbuda (and not today's Buda, which was founded in the 1240s on a hill to the south of Óbuda) can be assumed for the earlier period only. However, from the time of János Druget's appointment as palatine onwards, it can be proved, and stated unequivocally, that János

Druget's palatine's office operated in Óbuda. The same can be proved in the case of his successor, Vilmos Druget, also. As a result of the functioning of the palatine's office in Óbuda, on the one hand the post of the 'deputy palatine of Buda' disappeared (we encounter this office neither during János Druget's time as palatine nor during Vilmos's) and on the other hand later on – during Vilmos Druget's time as palatine – independent issuance of documents by deputy palatines came to an end.

From 1337, the palatine's office operated in two towns, Óbuda and Visegrád. After the autumn of 1340, however, the palatine's office left Óbuda for good and Visegrád and Nagymaros became the new centres for the office.

BUDA ÉS PEST A 11. SZÁZADTÓL A 14. SZÁZAD KÖZEPÉIG

Spekner Enikő

A tanulmány a *medium regni* legjelentősebb városegyüttese, Buda és Pest várossá és királyi központtá fejlődésének párhuzamos mozzanatait és fordulópontjait mutatja be a kora középkori indulástól a késő középkor kezdetéig. Kitér Óbuda és a Várhegyen létesített új Buda viszonyára is.

ÓBUDA ÉS PEST TELEPÜLÉSEK KIALAKULÁSA

A magyar középkortudomány egyik máig vitatott és el nem döntött kérdése, hogy a honfoglalást követően mikor alakult ki a Kárpát-medence középső régiójában, a *medium regni*ben nagyfejedelmi uralmi központ.[1] A honfoglalásnak a területre vonatkozó írott forrásai sajnos csak az eseményeket követő 2-300 év távlatából visszatekintve születtek meg, ezért forrásértékük megítélése jelenleg is megosztja a szakmai közvéleményt. Közülük a leggyakrabban felhasznált alkotás a honfoglalás után mintegy 300 évvel később élt névtelen gesztaíró, Anonymus, III. Béla király (1172–1196) párizsi egyetemen tanult udvari jegyzőjének regényes formában előadott műve. Az ő fejtegetéseire épült a Duna mentén, a központi régióban kialakított fejedelmi szálláshelyek feltételezése.[2] Anonymus szerint a honfoglaló Árpád fejedelem először a Csepel-szigeten épített ki magának szálláshelyet, ahol ménesét telepítette le, amelyet egy, a szigetnek nevet adó Csepel nevű személy gondozására bízott. Óbudán ugyanekkor fejedelemtársa fiának, Kurszánnak adott egy várat.[3] Végül az elbeszélés szerint maga Árpád is itt fejezte be életét. Sírját egy, Óbudára vezető kis folyó forrása felett helyezték el, ahol később a magyarok keresztény hitre térésük után egyházat emeltek, amiről a helyet Fehéregyházának nevezték el.[4] Az Anonymusra építő rekonstrukcióval szemben azonban mára már nagyon sok kérdőjel

[1] A honfoglalás számos kérdésfelvetése történettudományunk és társtudományainak (régészet, nyelvészet) máig legvitatottabb területe. Erre a legjobb példa két, a történeti forrásokat, a régészet és a nyelvészet eredményeit is felvonultató, a közelmúltban megjelent, alapos szakirodalmi tájékozottsággal felvértezett történeti munka, amelyek egymással is polemizálva a legfontosabb kérdésekben (a honfoglalást közvetlenül kiváltó okok, a Kárpát-medencei megtelepedés, az életmód, a gazdaság, a társadalom stb.) markánsan eltérő álláspontot képviselnek. Tóth 2010; Szabados 2011.

[2] Györffy 1973, 251–262; Györffy 1997, 65–73; Kristó 1995, 255–275; Kristó 1996, 89–109.

[3] Anonymus 2010, 18–19. (Caput 6), 100–103. (Caput 46); Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 2762.

[4] Anonymus 2010, 92–95. (Caput 44), 114–115. (Caput 52). Szőcs István újabb szempontot vetett fel a híradás forrásának vizsgálata kapcsán. Anonymus munkamódszerét elemezve kimutatta, hogy Árpád esetében hiányzik az anonymusi konstrukciókban a szereplőket és eseményeket összekötő helynév, ugyanis Óbuda környékén egyetlen Árpádhoz köthető helynév sem található. Ebből arra a következtetésre jut, hogy a történetet nem Anonymus konstruálta, hanem valószínűleg szóbeli hagyományt jegyzett le. Ez természetesen még nem bizonyítja, hogy a hagyomány valós eseményeket tartott fenn. Ebből a szempontból mindenképpen figyelembe kell venni, hogy a híradást semmilyen más történetírói vagy okleveles forrás nem erősíti meg. Szőcs 2009, 19–22. Hozzáteszem, hogy ez a hagyomány nem lehetett olyan erős, ha megörökítéséről csak egyetlen forrásból értesülünk. Az azonban Óbuda jelentőségére jelzés, hogy Anonymus felfigyelt e szájhagyományra.

fogalmazódott meg.[5] Jelenleg a régészeti emlékek sem támogatják a Duna menti korai fejedelmi szálláshely elméletét. A főváros területén végzett régészeti feltárások ugyanis eddig nem bizonyítottak intenzív, korai megtelepedést, bár szórványosan eredményeztek honfoglalás kori előkelőkre utaló emlékanyagot a Duna mindkét partján (lovas, díszes lószerszámos, fegyveres temetkezések, köztük Berengár itáliai király /888–924/ érmével keltezhető sírok, tarsolylemez ezüstveretei, díszes kéttagú csüngők stb.).[6] A rendelkezésre álló, alapvetően az írott és a régészeti forrásanyag alapján azt feltételezhetjük, hogy a 10. század közepén, vagyis Taksony nagyfejedelem idején az Árpád nemzetség

[5] Györffy 1994, 129–130; Révész 1994, 146–149; Kristó 1995, 255–261; Kristó 1997; Takács 1997; Révész 1997; Bóna 1997, 345–362; Bóna 1998, 24–25; Róna-Tas 1999, 339–372; Bóna 2000; Takács 2000, I. 78. A vonatkozó nézetek és szakirodalom összefoglalásával: Makk 2004. A legújabb régészeti eredmények összefoglalására lásd: *Research* 2005; Langó 2007. A közelmúltban született szakirodalomból három szerzőt emelnék ki, akik közül az egyiknek markánsan eltér a véleménye a másik kettőétől. A három nézetben azonban az közös, hogy mindegyik szerző elfogadja azt a már közmegegyezésen alapuló felfogást, hogy a törzsnévi helynevek nem adnak támpontot a törzsek letelepedéséhez, egyrészt mivel a honfoglalás korához képest kései keletkezésűek, másrészt mert nem egy esetben személynévi eredetűek. Elfogadja a törzsek honfoglalást követő létezését és letelepedését Zsoldos Attila, bár hangsúlyozza, hogy elhelyezkedésük meghatározása bizonytalan lábakon álló feltevéseken alapul, mégis az Árpádok leszármazottai által vezetett törzs szállásterületének súlypontját a mai Budapest tágabb környékén jelöli meg. Zsoldos 2010a, 299–302. Hasonlóan a törzsi szálláshelyek rekonstrukciójából indul ki, de elveti a pontos meghatározás lehetőségét Tóth Sándor László az idézett törzsnévi helynevek problémájára utalva. Ugyanakkor elfogadja a krónikás hagyomány és Anonymus adatait, s ez alapján mégis konkrét szálláste rületeket nevez meg, többek között Árpádra vonatkozóan a fehérvári szállásterületet és az óbudai temetkezési helyet. Tóth 2010, 76–84. Szabados György a 10. századi Magyarországon nem találja igazoltnak a törzsi partikuláris politikai tényezők túlerejét, így a törzsek működését sem, fő politikaformáló erőnek a nagyfejedelemségben testet öltött monarchikus hatalmat tartja. Ebből fakadóan ő is elveti a törzsi eredetű helynévanyag felhasználhatóságát a fentebbiekhez hasonlóan indokolva azt. A törzsi megosztottság helyett nemzetségi letelepedést feltételez, mégpedig az általa Álmostól eredeztetett, de a 18. századi történetírók óta Árpádról elnevezett nagyfejedelmi nemzetség túlsúlyával számol a Kárpát-medencei megtelepedés kezdetétől fogva. Nézete szerint a nagyfejedelmi központ helyét az határozta meg, hogy az éppen hatalmon lévő ág hol birtokolta szállásterületeit. Erről azonban hallgatnak az írott források, így ennek meghatározásához segítségül veszi a régészet által feltárt tárgyi hagyaték bizonyítékait, ezért Kristó Gyulával szemben elfogadja Révész László érvrendszerét, aki a 10. század első felében a nagyfejedelmi központot a Felső-Tisza vidékére helyezte az itt feltárt honfoglalás kori temetők leletanyaga alapján. Kristó 1997, 250; Révész 1996, 201–205. A temetők felhagyása a 950-es évekre keltezhető, ami összefüggésbe hozható a korabeli írott forrásokban is tetten érhető hatalmi átrendeződéssel. Makk Ferenc ezt az átrendeződést a 955. évi német (augsburgi) és a 970. évi bizánci (arkadiopoliszi) vereséggel magyarázta, aminek következtében a nagyfejedelmi nemzetség központját először a Kárpát-medence középső térségébe, majd a bizánci vereséget követően Géza fejedelem – a németek felé nyitó politika jegyében – a Dunántúl északkeleti részére (Esztergomba) helyezte. Makk 2004, 122–126. Szabados vele szemben békésebb alternatívát kínál. A nagyfejedelmi központ külpolitikai okokkal – amelyek mellesleg semmilyen belső meghasonlást vagy összeomlást nem okozhattak, hiszen a vereségek nem érintették a magyar nagyfejedelemség területét – indokolt „vándoroltatása" helyett az Álmos/Árpád nemzetség ágai közötti hatalomváltást helyezi előtérbe. Árpád és Falicsi között nem ismerjük, hogy Árpád négy fia közül mikor, melyik ágra szállt a főhatalom. Falicsi a harmadik fiú, Jutocsa fia volt, az utána következő Taksony viszont a negyedik fiúnak, Zoltának a fia. Az uralomváltással a Dunántúl északi részén berendezkedett Taksony ág nyerte el a főhatalmat, s ennek révén e terület vált nagyfejedelmi központtá. Fia, Géza nagyfejedelem Északkelet-Dunántúlon Esztergom központtal véglegesítette e terület centrum szerepét. Szabados 2011, 229–239. A rendelkezésre álló írott források, nyelvi és tárgyi emlékek rendszerének elemzéséből ugyancsak eltérő következtetéseket vontak le a kutatók, ami alapján sok feltételezés fogalmazódott meg. Témánk szempontjából ezért indokolt a fentebbi összegzésben előadott óvatos megközelítés. Arra azonban felhívnám a figyelmet, hogy Szabados György elgondolása feloldhatja azt az ellentmondást, ami a krónikás és az anonymusi hagyomány, illetve a Budapest területén feltárt régészeti hagyaték között feszül. Gondolok itt arra, hogy az írott forrásokból (beleértve itt a későbbi okleveles anyagot is) valóban az Árpád nemzetségnek a tárgyalt területre vonatkozó korai birtoklása bontakozik ki, bár ennek pontos időrétegeit azokból nehéz megállapítani. A Budapesten eddig feltárt régészeti hagyaték ellenben – mint már idéztem – nem támogatja a 10. század első felében egy nagyfejedelmi központ létezését.

[6] Révész László a régészeti bizonyítékok hiánya miatt vitatta Györffy György Duna menti fejedelmi szállásterület elképzelését. Révész 1994, 147; Révész 1996, 202–203. A budapesti leletanyag összefoglalására: Bálint 1980; Irás-Melis 1991a; Tettamanti 2001. Újabb régészeti leletanyag került elő a soroksári kiscsaládi temetőben, ahol az egyik női sírban aranyozott ezüst, kéttagú ruhaveretekkel gazdagon díszített öltözet maradványait tárták fel. Bencze–Szigeti 2009–2010. A Pest megyei Bugyi község határában pedig a korszak egyik emblematikus tárgytípusát, a rangos harcosok díszövein viselt, nemesfém díszes tarsolylemezt találták. Füredi–Rácz 2012.

uralmi bázisát a központi régióban kereshetjük.[7] Biztos tudással viszont csak arra nézve rendelkezünk, hogy Árpád dédunokája, Géza fejedelem (972–997) már Esztergomban építette ki fejedelmi központját. Géza fejedelem fia, a keresztény államalapító Szent István király esztergomi királyi székvárosa mellé, amelyet a szerveződő magyar egyház érseki központjává is emelt, Fehérváron egy újabb királyi székhelyet alakított ki az 1018 után megnyitott jeruzsálemi zarándokút egy fontos csomópontján. Az új székhelyen általa alapított társaskáptalan, a fehérvári prépostság lett a dinasztikus koronázási és temetkezőhelynek épített Boldogságos Szűz Mária-bazilika egyházi testülete. A birtokba vett ország középső területének más részein azonban nem épített ki sem igazgatási (ispáni), sem egyházi (püspöki) központot, hanem az a király magánbirtoka lett, amelyet saját katonai kísérete és szolgáltató népe irányítására szolgáló udvarházak rendszere igazgatott. Ezek pontos elhelyezkedését, kiterjedését, számát – korabeli források híján – a későbbi településhálózatból nehéz kikövetkeztetni, de azt tudjuk, hogy ilyen királyi udvarházból épült ki a középkori Óbuda.[8]

Az ókori Aquincum területén formálódó óbudai udvarház kiépítésében most is – mint korábban – döntő szerepet vitt a Duna és a dunai átkelők védelme, ellenőrzése. A hely jelentőségét különösen fokozta az esztergomi és a fehérvári királyi központok kialakulása, ide torkoltak ugyanis a keletről, a pesti és a jenői réven, a Dunán áthaladó utak (egyébként a régi római útvonalaknak megfelelően), s innen átkelve a jobbpartra, Budafelhévíznél, illetve Óbudánál ágaztak el mind Esztergom, mind Fehérvár felé.[9] Az ókori városból ekkorra már csak romok, az erődítések falai, utak és vízvezetékek, csatornák nyomai maradtak meg, amelyek azonban máig meghatározóan hatottak a későbbi Óbuda topográfiájára.[10]

Az eredetileg Budának nevezett középkori település keletkezésére két történeti legenda is született. Ezeket végső formában a 12–13. század fordulóján foglalták írásba. A legendák kialakulása függetlenül a bennük rejlő történeti hitelességtől a településnek az ókortól átívelő jelentőségét bizonyítják (annak ellenére, hogy kontinuitás nem mutatható ki az itt élő népek között), hiszen ilyen eredettörténettel a térségben más területek nem „dicsekedhetnek". Budát feltehetően az államalapítást követően több hullámban ideérkező délnémet telepesek azonosították hősi eposzukban, a *Nibelungenlied*ben szereplő Attila (Etzel) hun király székhelyével, és a Passauban elkészült végső változatba az ő révükön kerülhetett bele. Innen eredeztethető Óbudának a német forrásokban az egész középkoron át használt Etzelburg elnevezése. A másik legenda az ókori Trója-regény kora középkori frank változatából ered, amely szerint a Trójából származó frankok egyik törzse, a rómaiak által legyőzött és Galliában letelepített sicamberek/szugamberek *(Sicambri)* átmenetileg Pannóniában tartózkodtak, ahol várost alapítottak, amelyet magukról Sicambriának neveztek el; ezt később Budával azonosították.[11]

Maga a Buda elnevezés feltehetően személynévből származik. Több ilyen nevű személyt ismerünk a 11. századból, de a név eredete vitatott, származtatták már gót, német, szláv, latin és török névszóból is.[12] Buda határa az államalapítást követően nagyobb területet ölelt fel, a mai Békásmegyertől egészen a budai Várhegy kétharmad részéig vagy végéig terjedhetett, amiből azután fokozatosan váltak ki a 11–13. század folyamán más települések (Óbuda, Budafelhévíz, Szentjakabfalva, végül a budai Várhegyen létesített új Buda).[13]

Az óbudai királyi udvarháznak az adott különleges jelentőséget, hogy a területén közvetlenül a fehérvári prépostság alapítása után, a 11. század közepén igen tekintélyes, királyi alapítású egyházi intézmény létesült, a budai társaskáptalan, amelyet vezetőjéről, a prépostról prépostságnak is neveznek. Szent Istvánnak tulajdonított alapítástörténetének krónikás hagyománya nem hiteles, bizonyítottan későbbi, 13. századi beszúrás, és a fehérvári alapításról mondottakat ismétli meg. Ennek ellenére nem zárható ki, hogy felállítását már Szent István kezdeményezte uralkodása vége felé. A ma általánosan elfogadott nézet szerint azonban a budai káptalant (Orseolo) Péter király (1038–1041, 1044–1046) létesítette névadó szentje, Péter apostol

7 Kristó Gyulával szemben (Kristó 1995, 259–260.) Szőcs Tibor amellett érvel, hogy a Pest megyei Taksony falu neve és a nagyfejedelem temetkezési helye között valódi összefüggés is lehet. Szőcs 2009, 22–25.

8 Györffy 2000, 233–248, 426–455; Kubinyi 1961, 125–127; ÁMF IV. 617; Zsoldos 2001, 46, 50–56, 70–73; Végh 2006–2008, I. 31, 148–149; Zsoldos 2010a, 302–303.

9 Glaser 1929, 138–153; Fügedi 1959, 7–12; Kubinyi 1964, 85–86.

10 Székely 1957, 11, 14, 16; Póczy 1983; Zsidi 1997–1998.

11 *Nibelungenlied* 1997, 416–417, 452–453, 866, 876; Simon 1978; Eckhardt 1928; Eckhardt 1943. A hun, a trójai és a magyar eredetmondát Kézai Simon egyesítette a 13. század végén írt gesztájában, lásd: Kézai 1999, Caput 9–20, 34–69.

12 Kiss 1988, I. 261, II. 267; Györffy 1997, 88–89; Lekli 2012. A Buda névre vonatkozó források és nézetek jó összefoglalásával, de következtetéseit kritikával kell kezelni.

13 Györffy 1997, 103–106.

tiszteletére.[14] A prépostság templomát és épületeit a régészeti kutatás a késő római katonai tábor falai által határolt területen tárta fel, amelyet a mai Árpád híd budai hídfőjénél, az óbudai Fő térre lokalizálhatunk.[15] Az épületegyüttes feltehetően nemcsak az egyházi intézménynek, hanem a királyi udvarháznak is helyet adott.[16]

Az igazgatási és egyházi központot is magában foglaló, a nagy budai területen elsőként létrejött települést kezdetben Budavárnak nevezték. A 12. század közepéről (1154) származik a szicíliai Palermóban működő arab geográfus, Al-Idrīsī részben idegen utazók és távolsági kereskedők elbeszélésén alapuló földrajzi munkája, amely elsőként hagyományozta ránk a Budavár elnevezést.[17] A jelentősebb helyek és a fontos városok között sorolta fel, kiemelve központi elhelyezkedését a Duna partján azzal, hogy más, nevezetesnek mondott települések távolságát hozzá mérte. Pozsony, Nyitra és Titel Budához mért elhelyezkedésének meghatározása részben a Dunára mint kereskedelmi útvonalra (Pozsony, Titel), részben a szárazföldi kereskedelemre (Nyitra) utal. Feltűnő az is, hogy a Duna folyó és a Dráva völgye közti területet, amelynek elsőrendű városaiként Budavárát, Pozsonyt, Nyitrát, Fehérvárt, Siklóst nevezte meg, a velencei kereskedelem érdekszférájába sorolta a szerző. Anonymus szintén azt állította, hogy az ő korában (1210 körül) a magyarok Budavárnak nevezték a települést.[18] A magyar krónikát a 13. század második felében átszerkesztő Ákos mester feltehetően még a 11. vagy 12. századi krónikából vehette át az Idrīsīvel megegyező Budavára nevet.[19] A „vár" megnevezés pontos eredetét nem ismerjük. Valószínűleg a késő római erőd falai kelthették azt a benyomást, hogy a királyi udvarház és a káptalan épületegyüttesét várnak tekintették, vagy sor kerülhetett annak várszerű átépítésére is. Ez utóbbi rekonstruálását azonban az eddigi régészeti feltárások korlátozott lehetősége jelenleg nem engedi meg. A krónika- és gesztairodalmon kívül más forrásokban nem tűnik fel a vár megjelölés, és a 13. század első harmada után azt már biztosan nem használták.[20]

A Budavárának vélhetően nevet adó épületegyüttes egyházi építkezései Szent László király (1077–1095) idejére fejeződhettek be, mert az uralkodó nem csekély királyi jövedelem átruházásával és a megyeri révtől a Nagyszigetig (Csepel-szigetig) terjedő dunai halászat jogának adományozásával támogatta a káptalan működését. Ez utóbbit megerősítette és meg is tetézte II. Géza király (1141–1162) 1148. évi adománya.

Ezen a ponton fontos kitérőt kell tennem az adománylevél értelmezéséről. Az okirat szövege kétféleképpen is magyarázható. A hagyományos olvasat szerint II. Géza király Gézavásár vásárvámját, továbbá Pest és Kerepes révvámját adományozta a káptalannak beleértve a borral és sóval felfelé, vagy más árukkal lefelé haladó hajóknak a vámját is. A másik lehetséges magyarázat alapján viszont az uralkodó Gézavásárnak, valamint Pest és Kerepes réveknek a vámját, azaz (az *etiam* mégpedig jelentése alapján) a felfelé bort és sót, lefelé más árukat szállító hajóknak a vámját adta az egyháznak.[21] A kétféle olvasatban a legnagyobb problémát a helynév, valamint a rév-, illetve kikötőnevek azonosítása, és a hozzájuk kapcsolódó vám típusának, azaz a nevekhez kapcsolódó birtokos szerkezetnek az értelmezése okozza. A megoldás különösen fontos lenne a Gézavásár elnevezésű hellyel kapcsolatosan, mert meghatározása mindmáig vitatott, ugyanakkor Óbuda korai városias fejlődésének megismerésében komoly jelentősége lehet. A hely meghatározása viszont szorosan összefügg a vám

14 SRH I. 316–318; Bártfai Szabó 1935, 8–14; Garády 1940; Fügedi 1959, 16–20; Györffy 1997, 94–96.

15 Altmann–Bertalan 1991; Gerevich 1971, 11–12.

16 Györffy 2000, 234, 242–243; Altmann–Bertalanné–Kárpáti 2003.

17 „B.z.wār.h/B.d.wār.h" = Budavára (a magánhangzók helyét pontok jelölik, a szóvégi h = a): Al-Idrīsī 1978, 878, 882–883. (A pontos értelmezést és oldalmegjelölést hálásan köszönöm Dévényi Kingának.); Elter 1985, 53–63.

18 „Buduuar": Anonymus 2010, 8–9. (Caput 6).

19 „Budawara. Gesta magistri Akus prepositi Veteris Budensis circa 1272" (Chronicon Pictum, 14. század): SRH I. 268–269.

20 Bóna 1998, 24–25. Nem fogadja el az anonymusi Kurszán-vár hipotézist és a honfoglalás kori fejedelmi központot. A Budavár elnevezést a német telepesek által használt „Etzelburg" elnevezés vetületének tartja, Ó-Budavár szerinte Anonymus korában is romváros volt.

21 „tributum fori Geysa et tributum portus Pest et Kerepes navium etiam cum vino sive cum salibus ascendentium, sive cum aliis venalibus descendentium eidem ecclesie regie maiestatis auctoritate condonare curavi". Az oklevél a káptalan 1253. évi átiratában maradt fenn, amit IV. Ince pápához terjesztettek fel megerősítését kérve. Az átírást az eredeti oklevél régi volta miatt Heimo váci püspök, Gál erdélyi püspök és János pilisi ciszterci apát gondos tanulmányozása után készítették el. DL 105992 (kiadása: BTOE I. 3–4, 1. sz.). A 14. századi krónikakompozíció feltehetően Ákos budai prépost által írt szövegrészében, a 124. fejezetben tévesen I. Gézának (1074–1077) tulajdonítja a prépostság javadalmazását a pesti vámmal, három Somogy megyei faluval és értékes felszerelési tárgyakkal. *Képes Krónika* 2004, 82–83; *Írott források* 2006, 397.

típusának kérdésével, ezért mindenekelőtt azt kell tisztázni, hogy Gézavásár esetében milyen vámról is beszélhetünk: vásárvámról vagy hajóvámról?[22]

Nem szerencsés körülmény, ha egy korai forrás értelmezéséhez későbbi fejleményeket hívunk segítségül, de az eredeti forrás értelmezési kétségei csakis az alapján oldhatóak fel, ha azt vizsgáljuk meg, hogy a káptalan később milyen jogokat érvényesített az oklevélre hivatkozva. Ennek az eljárásnak nyilván megvan az a hátránya, hogy számításba kell venni, érdekellentétek, azaz peres ügyek esetén az egyház saját gyakorlata szerint értelmeztethette a bizonyítékul benyújtott adománylevelet. Ám a kérdés eldöntésénél azt is szem előtt kell tartanunk, hogy a középkorban minden látszólagos jogigényt megkíséreltek érvényesíteni, tehát aminek megtartására vagy megszerzésére nem is tettek kísérletet, azt valószínűleg nem is birtokolták.[23] Mindezek előrebocsátásával kövessük végig a Gézavásárral kapcsolatosan megismerhető fejleményeket.

A történeti kutatás *tributum fori Geysa* megjelölés alapján általában természetesnek vette, hogy csakis vásárvámról lehet szó. Ennek viszont ellentmond, hogy ezen a néven a káptalan soha, sehol nem igényelt magának jogot a vásárvámra. Ez akkor is igaz, ha később maga az elnevezés elhalt, mert egy új elnevezésű területen is fenntarthatta volna igényét e korai jogforrás felhasználásával, mint ahogy – majd látni fogjuk – a hajóvám esetében ezt meg is tette. Egyedül Kubinyi András jött rá az idézett adománylevélre hivatkozó későbbi oklevelek alapján, hogy az uralkodó az említett helyek réveiben, illetve kikötőiben szedett hajóvámot adományozta a káptalannak.[24] Ő Felhévízzel azonosította Gézavásárt Pálóci László országbíró 1465. évi parancslevele nyomán, amelyben az országbíró a budai káptalan panaszára vizsgálatot rendelt el Buda városa ellen, mivel polgárai az éves vásár idején nem fizették meg Felhévíznél, a dunai kikötőben a felfelé és lefelé haladó hajók után a II. Géza király által a káptalannak adományozott, Gézavásárnak nevezett vámot. A Pilis megyéhez címzett parancslevél a továbbiakban arról is tájékoztat, hogy ezt a vámot mindenkinek fizetnie kellett már régtől fogva, a Duna mindkét oldalán Felhévíztől Óbudáig és azon túl, egészen a káptalan határai alatti részig.[25] A tudós középkorász úgy vélte, hogy az általa Felhévízzel azonosított *forum Geysa* a Duna jobb parti kikötőjének a neve volt, ahol napi vásárt tartottak a behajózáskor és a kikötéskor, ebből következően a vásár a távolsági kereskedelem cikkeinek árucseréjét szolgálta.[26] Ezen a ponton egy újabb kitérőt kell tennem a dunai áruszállításról, a révek és a kikötők használatáról, és az azokhoz kapcsolódó vámokról, ugyanis a szakirodalomban rendszeresen keverik a kikötők és a révek működésére vonatkozó forrásokat, illetve a hajó, vagyis a kikötői vámokat a révvámokkal.

A Duna hajózhatóságát igen sok körülmény határozta meg. Az időjárás, az évszakok váltakozása, a szélviszonyok, a lehulló csapadék, és az abból következő aktuális vízállás, a zátonyok, a szigetek elhelyezkedése stb. mind befolyásolták, hogy

[22] A két vám jellegében és tartalmában is eltér egymástól, a hajóvám ugyanis a vásárvámtól eltérően a közlekedési vámok kategóriájába tartozott. Weisz 2013, 13–14, 35–37.

[23] Kubinyi 1964, 88, 20. jegyzet.

[24] Kubinyi 1964, 86–89. Vásárvámnak fordította: Szentpétery Imre, lásd: RA I. 26–27, 77. sz.; Kumorovitz 1964, 80–81. Felhévízi vásárvámnak tartja: Fügedi 1959, 11–12, 26–28; Györffy 1973, 269–271; Weisz 2007a, 932; Weisz 2010, 1439; Weisz 2012, 155; Weisz 2013, 175–177. Gézavásár vámjának pontos értelmezését és helyét az eddig ismert források alapján meghatározhatatlannak tartja: Végh 2006–2008, I. 23–24.

[25] Pálóci László országbíró 1465. december 8-i oklevele, DL 106009: „licet iidem domini prepositus et capitulum habeat quoddam tributum circa Calidasaquas superiores Budenses in portu Danubii in comitatu Pilisiensis habitum, quod quondam excellentissimus princeps dominus Geysa secundus rex Hungarie inter alias donationes suas in perpetuam elemosinam prefate ecclesie eorum donasset, quodque tributum fori Geysa vocaretur, eademque ecclesia Budensis et per consequens prepositus quilibet pro tempore existens et capitulum ab eo tempore in pacifica possessione huiusmodi tributi extiterint, existantque nostrum ab omnibus, tam ascendentibus, quam descendentibus in navim per Danubium tributum exegerint ac omnes, qui ipsum tributum sive solutionem tributi aliquando preteressent a loco ipsius tributi incipiendo usque ad Weterembudam et deinceps infra metas eiusdem ecclesie similiter ex alia parte Danubii ad solutionem tributi ab antiquo compellerint, tamen civitas Budensis et eius cives ac incole exactionem ipsius tributi tam tempore nundinarum in ipsa eorum civitate Budensi et in suburbiis eiusdem celebrari solitarum, quam etiam aliis temporibus multipliciter impedire consuevissent et nunc impedirent."

[26] Kubinyi 1972, 23–24; Weisz 2013, 175–176.

az áruszállító hajók az egyes Duna szakaszokon mikor és hol hajózhattak.[27] A révek ezzel szemben a Duna két partja közti összeköttetést szolgálták. A kikötőkben a kereskedők fizettek szállított áruik után a hajóvám tulajdonosának hajóvámot, míg a réveken a révészeknek vagy a hajósoknak a szállítási, vagy viteldíj után a révvám birtokosának rév-, vagyis viteldíjvámot kellett téríteniük.[28] A két vám azonban sohasem keverendő össze, mert a hajóvámot mindig a kereskedő polgárok, a révvámot, azaz a viteldíjvámot pedig mindig a révészek és/vagy a hajósok fizették a vámbirtokosnak.

A későbbi forrásokból azt is tudjuk, hogy a káptalan Óbudán is szedte a hajóvámot, ezért azt a maradék elv alapján Kubinyi András a Kerepesnek nevezett vámmal azonosította, az elnevezést a révátkelőkben használt nagy hajókról, a magyarul kerepnek nevezett kompokról származtatva.[29] Mivel tanulmányában Felhévíz történetére fókuszált, kutatásait Óbuda vonatkozásában itt lezárta. Az adomány hajóvám olvasata ugyanakkor más megoldást is lehetővé tesz. Ha ugyanis hajóvámról beszélünk, amit egyébként – mint látni fogjuk – a későbbi fejlemények megerősítenek, Gézavásár alatt egy olyan kikötésre alkalmas helyet kell keresnünk, ahol – ahogy arról már szó esett – napi vásárt tartottak, és a távolsági kereskedők rakták ki és bocsátották árusításra áruikat, valamint ahol feltehetően nem volt rév, ezért hiányzik Gézavásár mellől a *portus* megjelölés.[30] A másik két hely, Pest és Kerepes *portus* viszont egy révátkelőnél létrejött kikötőt jelez. Ebben az összefüggésben csakis Óbuda felelne meg Gézavásárnak, Kerepes *portus* pedig Budafelhévíznek.

A káptalan a 12. század közepe óta békésen birtokolta az Óbuda-Budafelhévíz szakaszon a hajóvámot. Arról is értesülünk a továbbiakban, hogy a káptalan régi szokása szerint a révekben mind a pesti-budai, mind a jenői-budafelhévízi révben szedett révvámot, de azt nem tudjuk ezt mikortól és milyen címen szedte be, ugyanis ezek követelésekor sohasem hivatkozott II. Géza király adományára. A vámszedésre feltehetően a dunai hajózás gyakorlata kínált lehetőséget, mivel a lefelé és felfelé haladó hajók a vízállástól függően a réveket is használták.

A helyzet a 13. század közepén kezdett megváltozni a Várhegyen alapított új Buda egyre növekvő áruforgalma révén, amelynek egy része a Dunán bonyolódott.[31] A budafelhévízi-jenői, illetve a pesti-budai rév a városalapítás után mind nagyobb jelentőségre tett szert, aminek révén jövedelmük jelentősen megnövekedett. Valószínűleg ez a körülmény ösztönözte arra a káptalant, hogy régi jogait a révekre is megpróbálja kiterjeszteni. 1268-ban már perbe vonta a pesti hajósokat a révvám, azaz a viteldíjvám, illetve a sóvám szokásos fizetésének elmaradásával okozott kár miatt. Végül a hajósok kénytelenek az erős ellenfél előtt meghajolni, és Buda város előtt kiegyeztek az egyház képviselőivel, vállalva, hogy a viteldíjbevételük egyharmadát fizetik vámként akár denárban, sóban, vagy más

[27] 19. század eleji, még a folyószabályozást és a gőzhajózást megelőző állapotokat rögzítő vízrajzi térképek szerint, amelyek nem biztos, hogy minden részletben a középkori állapotokat őrizték meg, a Dunán lefelé, az ún. völgymenetnek tartó hajók általában a fősodrásban úsztak le, azaz Óbudánál az óbudai Nagyszigetet a bal oldal felől megkerülve térhettek be az óbudai kikötőbe közepes vagy alacsony vízállásnál, magasabb vízállásnál a part mellett is végig tudtak jönni. Buda felé tovább csak magasabb vízállás esetén tudtak menni, ellenkező esetben Pest felé vették útjukat, s akkor vagy a jenői, vagy a pesti réven át juthatott el az áru a budai oldalra. A felfelé, azaz hegymenetnek szállító hajókat állati, vagy ahol a lóval való vontatásra nem volt lehetőség, emberi erővel vontatták, amihez karban tartott vontató utakra volt szükség. A partokat váltogatták aszerint, hogy hol volt biztonságosabb a hajóút, és hol állt rendelkezésre vontató út, a műveletet „átvágatásnak" nevezték. Térségünkben a Dunán felfelé, hegymenetnek Pestnél köthettek ki, illetve a Gellért-hegytől Buda alatt haladt a hajóút egészen az óbudai Nagyszigetig, ahol magasabb vízállás esetén tovább is haladt, közepes és kis vízállásnál pedig megkerülte a szigetet. MNLOL, Térképtár, S 12 (Helytartótanácsi térképek) Div. XIII, No. 378, 483, Div. XIX, No. 16. (MNLOL Térképtári adatbázisa); a vontató utakra: Budapest Főváros Levéltára, Térképtár, XV. 16a. 206/24, 207/25; Csermák 1956, 8–17; Gráfik 1971, 92–102.

[28] Weisz 2013, 14.

[29] DL 16186; Kubinyi 1964, 88.

[30] Óbudával szemben Besenyő falut szokták a rév túloldalának tekinteni, de itt a középkorban nem találkozunk működő révvel, a szigetek és a zátonyok nem is tették lehetővé a sima átkelést.

[31] Domanovszky Sándor kevésbé tartotta meghatározónak a Regensburgból kiinduló dunai kereskedelmet, amit lefelé csak Budáig tartott jelentősebbnek, és azt is csak 1281 és 1312 között, amikor Bécs árumegállító joga már nem akadályozta a regensburgi és bécsi kereskedőket, hogy felkeressék a budai vásárt. Az esztergomi vámszabályzat alapján elismeri a szerémségi bor és a só szállításában a felfelé tartó dunai hajóút jelentőségét, de más kereskedelmi áruk szállítását a 13. században még ritkaságnak gondolja. Domanovszky 1922, 169–171. Az esztergomi vámszabályzatra és a hajón szállított árukra lásd: MES I. 238–241, 215. sz.; Weisz 2013, 142–147.

áruban, valamint, hogy nem engednek révhajóikra, illetve hajóikra sót helyezni, amíg a sószállítók ki nem fizették a sóvámot, és nem is engednek át számukra addig hajókat a só át- vagy felfelé szállítására.[32] Az egyezséget IV. László király is megerősítette, és a későbbiekben az általa kiadott okmányra hivatkozott a káptalan vitás esetekben, így 1285-ben is, amikor a pesti és a jenői rév (tehát mindkét rév) hajósainak testülete perelte sikertelenül az egyházat a harmadrész ügyében. Közben a pesti révészek megkíséreltek IV. Lászlótól adományt nyerni a révvámra, de 1287-ben e törekvésük is kudarcot vallott.[33] Anjou I. Károly 1326-ban IV. László privilégiumára hivatkozva pontosan meghatározta, hogy a révészeknek az egyes tarifált áruk után hány denárt kell fizetniük a viteldíj harmada címén.[34] A budai prépostnak és káptalanának 1375-ben a jenői révre is sikerült elismertetnie a vámtulajdonos szigeti apácákkal szemben a révvám harmadának igényét.[35] A vám behajtása a középkor folyamán sohasem vált problémamentessé, a budai-pesti hajósok, révészek időről időre megtagadták annak fizetését, de megszüntetésére tett kísérleteik rendre eredménytelenül végződtek.[36]

A nagyobb vám, ahogy egy 15. századi (közepi, végi) kéz írása az 1253-ban átírt II. Géza oklevél hátlapján feljegyezte, nem a rév-/viteldíjvám, hanem a hajóvám volt.[37] Mellesleg a nagyobb vám alatt értették még a pesti réven IV. Béla és IV. László adományából a káptalan által szedett sóvámot, akár hajón, akár szekéren szállították oda a vám alapját képező sót, amit azután a réven juttattak át a túloldalra, de ez nem érintette a hajóvámot és II. Géza dotációját.[38] A hajóvám békés birtoklását szintén Buda létrejötte és a város gyors fejlődése zavarta meg. A vámbirtokos és a város polgárainak érdekellentéte hamar felszínre tört. A káptalan panaszai a vámfizetés elmaradása miatt a budai polgárok ellen 1290-től kezdenek sűrűsödni. Az egyház a legnagyobb kárt a város Kisasszony nap körül tartott éves vásárain szenvedte el.[39] A budai polgárok 1292-ben az éves vásár alkalmával a pesti réven megakadályozták a sóvám behajtását, vámszedőket, sőt egyházi személyeket is a Dunába dobtak, megvertek és szidalmaztak, valamint hatalmaskodva meghiúsították a hajón lefelé érkező áruk után járó vám beszedését.[40] A hajóvám miatt kitört viszály 1295 nyarán már a pápai kúriába jutott, VIII. Bonifác pápa az ügyben a pilisi apátot rendelte ki bírónak, aki azonban a város ellen egyházi fenyítést vagy kiközösítést csak külön pápai felhatalmazással alkalmazhatott.[41] Közben a királyi kúriában is per folyt a vámról, amelyet az év októbere végén III. András király Lodomér esztergomi érsek ítélkezésére bízott. A per során a király előtt bemutatásra került IV. Béla király 1244. évi aranybullája Buda város kiváltságairól, köztük a polgárok vámmentességéről, amely szerint vámot csak a sóból tartoznak fizetni a káptalannak. Az egyházi testület képviselője a várossal szemben II. Géza idézett, 1148. évi oklevelét mutatta fel. Lodomér érsek a bemutatott bizonyítékok alapján úgy ítélt, hogy a vámot a káptalan továbbra is a korábbi feltételek szerint hajthatja be a budai polgároktól, mivel IV. Béla király privilégiuma nem tett említést II. Géza száz évvel korábbi privilégiumáról, és azt nem érvénytelenítette, valamint az egyházaknak tett adományok elidegeníthetetlenek.[42] Az összeütközések azonban az ítélet kihirdetése után sem hagytak alább. Niccolò Boccasini bíboros, szentszéki legátus 1302-ben meghagyta a Szent István király keresztes rendház mesterének, a budai és a pesti plébánosnak, hogy intézkedjenek a káptalan hozzá intézett panaszára, miszerint a Duna folyón minden hajó után emberemlékezet óta szedett vám behajtását Buda városa két év óta jogellenesen akadályozza. Ezért a követ a várost és polgárait egyházi tilalommal és kiközösítéssel fenyegette meg, amit a címzetteknek kellett az érdekeltek tudomására hoznia, és felszólítani őket az okozott kár megtérítésére, és arra, hogy a jövőben biztosítsák a vám szabad beszedését. Eljárásukról a bíboros követ írásos jelentést kért.[43] A viták természetesen ekkor sem zárultak le véglegesen, elég csak Pálóci László országbíró 1465. évi, a budafelhévízi kikötőt Gézavásárral azonosító, már idézett parancslevelére utalnunk, ami jelzi, hogy a budai éves vásárok idején állandósult a konfliktus. A város végül belenyugodott a káptalan jogának elismerésébe, és a

32 DL 106084 (kiadása: BTOE I. 100–101, 86. sz.).

33 DL 105994 (kiadása: BTOE I. 217–220, 204. sz.); DL 106085 (kiadása: BTOE I. 231, 216. sz.); Weisz 2013, 308.

34 DL 106091 (regesztája: AOklt X. 191–192, 298. sz.).

35 DL 105999 (kiadása: CD IX/5. 57–60, 15. sz.).

36 1492-ben II. Ulászló király rendelte el a pesti és budai hajósmesterek megidézését a budai káptalannal szemben a viteldíj harmadának ügyében. A váci káptalan a hajósmestereket Pesten, a saját lakóházaikban idézte meg. DL 106022.

37 DL 105992.

38 DL 106092 (regesztája: AOklt X. 154–155, 229. sz.).

39 DL 1291, DL 1424 (kiadása: BTOE I. 260–261, 241–242. sz.).

40 A káptalan képviselője a panaszokat az esztergomi tartományi zsinaton adta elő 1292-ben. DL 105996 (kiadása: BTOE I. 279–281, 259–260. sz.).

41 BTOE I. 291–292, 273. sz.

42 BTOE I. 296–298, 277–278. sz.; Weisz 2013, 308-309.

43 DL 105998 (regesztája: AOklt I. 137–138, 220. sz.); Weisz 2013, 309.

kisebb kockázatot választotta: 1468-ban tíz évre évi tíz aranyforintért bérbe vette az egyháztól a felhévízi hajóvámot.[44]

De ne fussunk ennyire előre, mert a fejlemények még bőven tartogatnak meglepetéseket. A hajóvám történetében az újabb nagy fordulatot Óbuda 1355. évi, királynéi és káptalani részre osztása hozta, ami már visszavezet minket Gézavásár helyének a meghatározásához.[45]

A továbbiakban sem könnyű eligazodni a kérdésben, az ügyet már a késő középkorban élők számára is bonyolulttá tette, hogy – amint már érintettem – a korai Gézavásár és Kerepes elnevezések az idők folyamán elenyésztek. Ez nem jelentett addig problémát, amíg a budai káptalan a Budafelhévíztől Óbudáig terjedő terület vámját egyedül birtokolta. Óbuda szétválasztása után azonban az óbudai vám a királyné birtokába jutott, aki azt hamarosan eladományozta az általa alapított óbudai klarissza kolostor apácáinak, míg a Felhévízen szedett vám – mint láttuk – a káptalan birtokában maradt.[46] Az új vámtulajdonosnak a király rövidesen azt is biztosította, hogy minden, még a vámmentességgel rendelkező belföldi és külföldi kereskedő is köteles volt vámhelyeiken vámot fizetni.[47] Néhány év múlva a pozsonyi polgárok mégis vám- és harmincadmentességet kaptak a dunai hajóúton szállított terményeik után. A korszakban a Pozsonytól Budáig terjedő hajóforgalom jelentősen megnőtt, főleg a bor és az élelmiszertermények (gabona, zöldség, gyümölcs) szállítása bővült. A pozsonyiak vámmentességéről a dunai vámbirtokosoknak szóló királyi parancslevél a Pozsonytól Budáig tartó Duna-szakaszon Rajkát, Bodakot, Királyszigetet, Komáromot, Neszmélyt, Esztergomot, Szobot, Visegrádot és Óbudát nevezte meg a hajórakományok vámhelyeinek.[48] Óbuda az Anjou-korban tehát fontos láncszeme volt a dunai hajóútnak, mégis úgy tűnik, az itteni hajóvám értéke nem érte el a révekben szedett vám mértékét. Kevés adattal rendelkezünk az összehasonlításra, de két Zsigmond kori bérleti szerződés némi lehetőséget ad az egybevetésre. 1406-ban az apácák óbudai vámjukat évi 50 százdenáros forintért adták bérbe.[49] Húsz évvel később a szigeti apácák és a budai káptalan mint vámbirtokosok közösen kötöttek szerződést a jenői révvám évi 50 aranyforintért történő bérbeadásáról. A két pénznem közti árfolyamkülönbség másfélszeres/háromszoros többletbevételt jelentett a jenői vámbirtokosok javára.[50]

Luxemburgi Zsigmond (1387–1437) uralmának időszaka hozta az újabb fordulatot Gézavásár helyének megfejtésében. Természetesen az apácák sem kerülték el a vámmentességüket védelmező városi polgárokkal történő összetűzéseket. Az ő esetükben az esztergomi polgárok léptek a tettek mezejére, akik 1435-ben vagy közvetlenül azt megelőzően Zsigmond király előtt több egyházi testületet, köztük az óbudai klarissza kolostort is bepereltek, mert azok jelentős károkat okoztak, mivel vámhelyeiken nem vették figyelembe vámmentességüket. A perben többszöri halasztás után végül Pálóci László országbíró 1449. április 12-én adott ki ítéletlevelet. A még I. Lajos király által előírt kö-

44 DL 106016 (kiadása: Knauz 1863, 24, 42. sz.). A bérlet 1470. évi kifizetésére: DL 17052. Lásd erre még Kubinyi András más interpretációját: Kubinyi 1964, 108. A város nem járt rosszul a bérleti szerződéssel, hiszen az évi tíz arany nagyjából három pár ökör vagy tíz hízott disznó árának felelt meg. A káptalan viszont így, ha nem is magas, de biztos jövedelemhez jutott.

45 Kumorovitz 1976.

46 I. Lajos király 1366. március 29-i privilégiumában megerősíti az óbudai klarissza kolostor apácái számára Erzsébet királynénak Óbudán, a Dunán szedett és a budai káptalantól cserébe nyert vámjáról szóló adományát („tributum suum reginale a capitulo Budensi ad ipsam [ti. dominam Elisabeth reginam] titulo concambiali devolutum, quod in Veteri Buda super fluvio Danobii per ipsam exigebatur"), amit a királyné a budai Szentjakabon szedett útvámért adott cserébe az apácáknak, ugyanis azt visszavéve tőlük újból királynéi jogba helyezte, és az óbudai várhoz csatolta. Az érintett vízi, vagyis dunai vámot („pretactum tributum aquaticum seu Danubiale") pedig ugyanazon szabályozások (árszabások) és feltételek mentén adományozta az apácáknak, ahogyan ő azt eddig a maga számára szedette. DL 5445. Lásd még: DL 5631, DL 106009.

47 I. Lajos király 1365. május 20-i rendelkezése: DL 16750.

48 DF 238875 (kiadása: Kováts 1902, 30-31, 9. sz.). I. Lajos ebben az oklevelében kifejezetten csak a Dunán, hajókon szállított áruk utáni vámmentességről szól, és nem hivatkozott apja, I. Károly 1328. július 4-én kelt oklevelére, amelyben a pozsonyiaknak az ország összes vámhelyén elengedi a vámfizetést. I. Lajos a pozsonyiak dunai vámmentességéről szóló rendelkezését 1374. július 4-i okiratában megismételte, itt külön kiemelte Budát is, végcélként Visegrádot és Budát megjelölve. DF 240491 (mindkét oklevél I. Mátyás király 1464. május 27-i, tartalmi átírásában); Kováts 1902, 11–12; Weisz 2013, 318.

49 DL 9264 (kiadása: BTOE III/1. 239, 468. sz.). Bár az oklevél nem jelöli meg a vám típusát, itt csakis a dunai hajóvámról lehet szó, ugyanis Erzsébet királyné adományából ezt a vámot birtokolták a klarisszák. Éppen ebben az évben, 1406. február 26-án írta át Zsigmond király Erzsébet királyné a vámot az apácáknak adományozó, 1367. december 10-i oklevelét, lásd: DL 9124 (kiadása: BTOE III/1. 227, 449. sz.).

50 DL 11735 (kiadása: BTOE III/2. 105–106, 880. sz.). Az árfolyamra lásd: DF 270096, DL 48246 (kiadásai: ZSO II/2. 66, 5600. sz., XII. 42, 38. sz.); Mályusz 1984, 194.

telezettségüknek eleget téve, az apácák részére a budai káptalan Pál nevű dékánkanonokja mutatta be II. Géza király idézett, 1148. évi adománylevelét, illetve az apácák képviselője, Apáthy Imre deák I. Lajos király 1356. október 17-i, a király, Erzsébet királyné és a káptalan Óbuda *cum tributo fori sew navium* történő birtokcseréjét bizonyító okiratát. Az apácák képviselője az oklevelek felmutatásához még hozzáfűzte, hogy az apácák Óbudán szedett vámja sokkal korábbi, mint az esztergomi polgárok vámmentessége, azt I. Lajos király és Erzsébet királyné csere útján szerezte meg a budai káptalantól, majd a klarissza apácáknak adományozta. Mivel az 1148. évi adománylevél korábbi volt, mint az esztergomi polgárok IV. Béla királytól 1243-ban elnyert vámmentessége, az országbíró az apácák képviselőjének álláspontját fogadta el. Az ítélet indoklásából azonban kitűnt, hogy már mennyire nehezen értelmezték II. Géza okiratát. A kérdést úgy oldották meg, hogy az oklevél *tributum fori Gesa* elnevezése helyébe a *tributum fori civitatis Veteris Budensis* értelmezést helyezték, a többi szövegrészt változatlanul hagyva.[51] Mindebből azonban az nyilvánvaló, hogy a 15. század közepén ugyanarra az 1148. évi oklevélre hivatkozva a *tributum fori Gesa* elnevezés alatt a klarissza apácák Óbudán szedhették a hajóvámot, míg a budai káptalan Felhévízen.

A két vám ügye ezután is összefonódott. 1493-ban a budafelhévízi Szentháromság prépostság (a felhévízi stefanita keresztes konventet ekkorra már társaskáptalanná szervezték át) kormányzója, Túz Osvát zágrábi püspök pert indított II. Ulászló király előtt a budai káptalan ellen a Felhévízen, a dunai kikötőben szedett vám ügyében. A prépostság kormányzója úgy kívánta a vámszedés jogát a budai káptalantól megszerezni, hogy az óbudai klarissza apácákat megidéztette I. Lajos király Óbudát és vámjait a budai káptalannal elcserélő oklevelének bemutatására, hogy azt a király átírattathassa egyháza számára, de nemcsak ezt az oklevelet, hanem I. Lajos királynak az óbudai dunai vámot az apácáknak adományozó oklevelét is.[52] Sajnos a per további lefolyásáról nincs tudomásunk, így valószínűleg soha nem tudjuk meg, hogyan bizonyíthatták ezek a dokumentumok azt, hogy a budai káptalannak nincs joga Felhévízen hajóvámot szednie. Sejtésem szerint azt kívánták bizonyítani, hogy I. Lajos és Erzsébet birtokcseréje érintette a káptalannak a Felhévíztől Óbudáig terjedő Duna-szakaszra érvényes hajóvámszedési jogát, s amennyiben az óbudai a király, illetve a királyné kezére jutott, akkor a felhévízi sem a káptalant illette meg; ebből azonban még nem következik az, hogy az a budafelhévízi prépostságé lett volna. Nincs nyoma annak, hogy a budai káptalan

[51] „honorabilis dominus Paulus decanus et canonicus ecclesie Budensis in persona capituli eiusdem ecclesie penes ipsas dominas sanctimoniales quasdam litteras olim domini Gese secundi Bele regis filii similiter regis Hungarie […] nobis presentavit, in quibus contineri, quod prefatus dominus Gesa rex inter alia tributum fori Gesa et tributum portus Pesth et Kerepes navium etiam cum vino sive cum salibus ascendencium, sive cum aliis venalibus descendentibus […] ecclesie Budensis condonare curavisset, […] tamen quia prefatus condam dominus Gesa secundus rex secundi Bele regis filius in prescripto anno gracie millesimo centesimo quatragesimo (sic!) octavo diu ante donacionem prescripte libertatis dictis armenis facte tributum fori dicte civitatis Veteris Budensis ac portus Pesth et Kerepes navium eciam cum vino sive salibus ascendencium, sive cum venalibus descendencium eidem ecclesie Budensi donasse et contulisse, et tandem prefatus dominus Ludovicus rex et domina Elizabet regina mater eiusdem Lodovici regis prescriptum tributum a prefato capitulo ecclesie Budensis et sequenter ipsa ecclesia Budensis via permutationis et concambii pro prescriptis possessionibus Komar, Galambok, Zenthpeter et Korws vocatis ad seipsos recepisse sicque iidem cives civitatis Strigoniensis ad solucionem dicti tributi Veteris Budensis sew portus Pesth et Kerepes navium ascendencium et descendencium antefatis dominabus sanctimonialibus de ipsa Veteri Buda artari et astringi […] debere […] iidem autem cives et hospites semper et in evum in tributo in dicta Veteribuda exigi soluto tributum solvere debeant et teneantur auctoritate nostra iudiciaria mediante […]": DL 14211. Az oklevélre Végh András hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is hálásan köszönök. Ezt a vámot 1465-ben is „tributum navale Danubiale" néven nevezik az apácák, amikor panaszt tettek, mert János váradi püspök, választott esztergomi érsek megtiltotta az érsekség jobbágyainak, hogy a Dunán felfelé és lefelé közlekedő hajóik után a vámot megfizessék. DL 16187 (regesztája: Bártfai Szabó 1938, 236–237, 903. sz.). Az apácáknak a budaiakkal és a pestiekkel is meggyűlt a bajuk. A budai kereskedők ellen 1465-ben indítottak pert vámjoguk biztosítására. DL 16188–16189. Pest városával több mint harminc éven át folyamatosan pereskedtek. Az első per 1456-ban kezdődött, és még 1482-ben is zajlott egy le nem zárult peres ügy a pestiekkel. 1456: DL 15073; 1466: DL 16393; 1471: DL 17194; 1472: DL 16, DL 17406; 1482: DL 17636. Az első három oklevél kivételével, ahol nincs megnevezve a vám típusa, az apácáknak a Dunán szedett vámjáról van szó. Nincs okunk azonban feltételezni, hogy más vámra gondoljunk, ugyanis nem tudunk arról, hogy az apácák az óbudai vásárvámot is megkapták volna Erzsébet királynétól. Vámhelyük sem a piacon, hanem a Dunánál volt: „locus tributi religiosarum dominarum (…de dicta Veteribuda) prope Donobium [recte Danubium]." DL 8652 (kiadása: BTOE III/1. 160–161, 323. sz.).

[52] DL 20002.

a továbbiakban nem szedhette a felhévízi vámot, így a prépostság próbálkozása valószínűleg nem járt sikerrel.

Az elmondottak jól érzékeltetik Gézavására megfejtésének bonyolultságát. A megoldáshoz annyival kerültünk közelebb, hogy bizonyossá vált, Óbudát éppen annyi joggal azonosíthatjuk Gézavásárral, mint Felhévízet. Elképzelhető tehát, hogy a nevezett vásárhely a korai óbudai piac helyét jelöli, és itt szedték az ahhoz kapcsolódó kikötőben a hajóvámot. Maga az elnevezés akár I. Géza király (1074–1077) vásárengedélyezésére is utalhat, de keletkezhetett az II. Géza király uralkodásának elején, közvetlenül az adományt megelőzően. Gézavásár Óbudára helyezését legfőbbképp az indokolja, hogy csak az itteni királyi udvarház és az egyház ellátása indukált a térségben olyan importárura is igényt tartó felvevőpiacot, amely létrehozhatott egy korai, a 11–12. század fordulóján már létező piacot a hajók áruinak értékesítésére. Ne felejtsük el azt sem, hogy az adomány időpontjában a káptalan még nem birtokolta egész Óbudát, ezért a királyi magánbirtokon az uralkodó a késő római erőd falain kívül minden további nélkül alapíthatott egy nevével fémjelzett vásárhelyet. Megjegyzendő, hogy Óbuda teljes birtokába az óbudainak nevezett piac vásárvámjával együtt a káptalan csak a 13. század elején jutott.

A korai időszakban még feltehetően nem óbudainak nevezett piacra és a távolsági kereskedelem árucikkeire utaló, szinte egyedülálló, 11–12. századi leletanyagot csak Óbudán tárt fel térségünkben a régészeti kutatás, mégpedig a késő római erőd, az ún. vár falain kívül, annak délkeleti sarkában, a város későbbi piacterénél. Az itt talált morvaországi és ausztriai, grafitos kerámiaanyagból (tárolóedények, főzőfazekak, kettős fülű kannák) az Idrīsī által felvázolt Duna menti távolsági kereskedelmi kapcsolatokra, a bor és só belső forgalmazásából, illetve az ugyancsak itt előkerült csuklós mérlegekből pedig a piaci áruforgalomra lehet következtetni.[53] A királyi birtokközpont és udvarház, illetve az egyházi intézmény szervezőereje révén, azok vonzásában már igen korán kialakult egy kereskedők által működtetett piac és kikötő, amely kiindulópontjává válhatott a település várossá fejlődésének. Az adomány arra is rávilágít, hogy az igen jelentős egyházi intézmény milyen erős hatást gyakorolt a térségre. A Dunán felfelé és lefelé szállító hajók kikötői vámjára szükség volt ellátása biztosítására, főleg a sóban és borban fizetett vámokra. Hogy a kijevi és bizánci központú, Regensburg és Mainz felé irányuló távolsági kereskedelem forgalmából, amely részben a Dunán bonyolódott, mit profitált az óbudai piac, nem tudjuk. Létezésére enged mégis következtetni a mára már sajnos elveszett, de korábban óbudainak tartott nagyszámú, 12. századi, bizánci bronzpénz lelet.[54] A kereskedelmi forgalom az átmenő forgalmon túl a térségben az óbudai egyházi és világi igazgatási központra épült, ezért is kapta meg mindhárom kikötő hajóvám-jövedelmét az egyház.

Pest kezdetei nem kevésbé homályosak Óbudáénál, ami ugyancsak a szűkös írott és tárgyi forrásanyagnak köszönhető. A település nevét jelző bolgár-szláv eredetű szó magyar nyelvbe történő átvételének helye és ideje nem ismert. Elképzelhető, hogy a kemencét vagy barlangot jelentő megnevezést már a honfoglalást megelőzően átvették a magyarok, s ők alkalmazták azt a helyi sajátosságok alapján. A jelentés meghatározásával nincs is gond, hiszen ennek tükörfordítását használták a helyre a később betelepülő mohamedánok a török eredetiből átvett *Bécs*, s a németek az *Ofen* megnevezéssel. Annál kevésbé tisztázott, mi ösztönözte a magyarokat a Pest név választására. Az egyik magyarázat szerint a római romokat mészégetésre hasznosító ipari tevékenység kemencéi adták volna a hely jellegzetességét. A névszó barlang jelentése alapján szóba jöhet még a kezdetben Pest-hegynek nevezett mai Gellért-hegy névadó szerepe is, különösen a dél felől megnyíló öblös barlangja után, de a Pest névadást a hegy meredek sziklái szintén bátoríthatták. Ez utóbbi elképzelést gyengíti, hogy a jobb parti Pest későbbi Kis-/Kisebb Pest elnevezése a település másodlagos kialakulását valószínűsíti, így nevét a bal parti részről nyerhette.[55]

[53] A városok kialakulására: Fügedi 1969; Kubinyi 1996a. A vásártartásra: Weisz 2007a; Weisz 2010; Weisz 2012. Az importkerámiára: Altmann–Bertalan 1991, 129–131, 456–459; Holl 1974–1975; Péterfi 2013, 39–47. (a szakirodalom kimerítő összefoglalásával). A mérlegekre: Méri 1954; Bertalanné 1998; Péterfi 2013, 20–21. Legtöbb ilyen mérleg Esztergomban és Óbudán került elő, de a korai Felhévízen is találtak a tárgycsoporthoz tartózó darabokat.

[54] A közel 500 darabból álló, feltehetően Óbudán talált bizánci bronzpénz leletnek sajnos a II. világháború után nyoma veszett. A kincsként nem használható bronzpénzek nagy része I. Mánuel Komnénosz bizánci császár (1143–1180) verete. Kerényi 1950; Glaser 1933; Gedai 1969; Kubinyi 1988a, 31–33; Makk 1989, 21–22; Mesterházy 1993; Kubinyi 1996b. A kérdéskör legújabb összefoglalása a legfrissebb irodalommal: Szende 2011a, 181. A bizánci pénzleletre lásd még: Péterfi 2013, 19–20.

[55] Irásné Melis 1983, 35; Kiss 1988, I. 261, II. 328–329, 338; Irás-Melis 1991b, 132; Györffy 1997, 75–76; ÁMF IV. 543–544; Bóna 1998, 24; Végh 2006–2008, I. 20.

Pesten a 11. század közepén először a révről értesülünk. A pesti rév a Duna mindkét partján e néven működött, de a korai időszakban településmagot csak a bal parti részen hozott létre. A királyi szolgálatban tevékenykedő révészek lehettek első lakói. A jobb parti részen nyilván szintén kiépítették a kikötőt a hozzá tartozó épületekkel együtt, de e körül csak később alakult ki település. Itt szenvedett vértanúhalált 1046-ban a réven átkelni készülő csanádi püspök, a velencei származású Szent Gellért, amikor pogány lázadók kezébe került. Holttestét legendája szerint a pesti Szűz Mária-egyházban temették el ideiglenesen.[56] A hagyomány ellenére e korai királyi kápolna helyét eddig nem sikerült azonosítani. Noha bizonyíték nincs rá, mégis erős a gyanú, hogy a mai Március 15. téren, a későbbi pesti Szűz Mária-plébánia helyén, a római katonai tábor, Contra Aquincum romos falai és tornyai között, annak délkeleti sarkában állt. A tábor északkeleti negyedében feltárt 11–12. századi temető ugyanis erre enged következtetni.[57] A templom körül kialakult révésztelephez tartozott tehát a révátkelő és kikötő, s feltehetően egy piac is. A dunai halászok egy része is itt élhetett, de hogy már ekkor külön település lett volna, azt nem tudjuk. A vásár- és révvám, a dunai hajózás és halászat királyi jövedelmeit a királyi tisztviselők szedték be, akik a királyi udvarszervezet részét képezték. Hogy önálló szervezetük működött-e a korai Pesten vagy az óbudaihoz tartoztak-e, ezt források hiányában nehéz megítélni.

Egy nem sokkal később, 1061-ben kelt adomány Pest-szigeti, agrárjellegű településről szól. Egy magánbirtokos adományozott el a pesti szigeten földet, szőlőt szőlőművessel, molnárt malommal és két háznép halászt. A sziget helye vitatott. Feltehetően a Duna Rákos menti holtága által határolt, a pesti részt magában foglaló szigetről van szó, ahol a király adományából magánbirtokos is rendelkezhetett birtokkal.[58] Ebből következően − ahogy általában a településeknél − a pesti határhoz is tartoztak agrárjellegű részek.

A másik fontos településmagot a mohamedán kereskedők empóriuma alkotta. Kialakulására és elhelyezkedésére szintén kevés támponttal rendelkezünk, de a későbbi források alapján szinte biztosra vehető (legkésőbb) 11. század végi létrejötte. Anonymus szerint már Taksony fejedelem (955 körül – 972 előtt) mohamedánoknak adta „Pest várát". A „Pest vár" ebben az esetben is a római ellenerőd falaira utalhat, mert más adattal nem rendelkezünk arra vonatkozólag, hogy Pesten vár lett volna. Anonymus úgy tudta, hogy volgai bolgár izmaelitákat telepített le Taksony fejedelem Pesten, de történeti forrásaink bizonyítják, hogy az itteni muzulmán vallásúak valójában kálizok voltak.[59] Az Aral-tótól délre fekvő, virágzó kultúrájú Khorezmből származó, javarészt észak-iráni népcsoport tagjait perzsa-arab megnevezésükön khorezmi *(Chwārezmi)*, saját nyelvükön káliznak *(khwālisz)* nevezték, amelyet Kálóz, Kalóc, Kalász helyneveink őriztek meg, köztük térségünkben a jobb parti Budakalász. Árpád-kori forrásainkban *Ismilitae* vagy *Saraceni* néven emlegették őket, magyarul böszörményeknek. Kereskedő rétegüknek kulcsszerepe volt abban a kereskedelmi aktivitásban, amely északon Prágáig, délen a Duna-deltáig, keleten Kijevig terjedt. Anonymust az téveszthette meg, hogy e népcsoport utánpótlását valóban a Volga felsőbb vidékéről, az ottani Volga-Bulgária területéről nyerte, ahol jelentékeny káliz kereskedőkolónia működött. Így híradásának magját hitelesnek tekinthetjük, hiszen Pest mohamedán kereskedőit ő maga is ismerhette saját korából. Királyi szolgálatban álltak, mint kereskedelemhez, pénzügyekhez értő szakemberek a kincstári jövedelmek kezelésére (vámszedés, pénzverés és -váltás, kamarabérlés) vállalkoztak. Keresztény hitre térítésüket már 11. századi törvényeink szorgalmazták több-kevesebb sikerrel.[60] A pesti kereskedők részt vállalhattak a só szállításában és árusításában.[61] Település létrejöttét a kelet–nyugati kereskedelemben vitt szerepükön túl annak is köszönhették, hogy Pest egyik központja lett a középkor nélkülözhetetlen áruját, a sót szállító útvonalnak, amelyet már a 11. században káliz útnak neveztek róluk (Erdélyből a Maros folyón tartott Szegedig, innen a Duna–Tisza közén ment Dunaszekcsőig, ahol vagy átkelt a Dunán, vagy azon folytatódott tovább).[62] Anonymus pesti várról szóló elbeszélése alapján korábban azt gondolták, hogy a mohamedán kereskedők telepe az állam-

[56] SRH I. 339–342, II. 477–478, 501–505; Gerevich 1971, 13–14.

[57] Irás-Melis 1991b, 132–133; Irásné Melis 1994, 90; Irás-Melis 2004, 235.

[58] Kumorovitz 1964; ÁMF IV. 538, 544. A zselicszentjakabi monostor alapítólevelének (1061) magyar fordítása: *Írott források* 2006, 29–34. (Piti Ferenc fordítása)

[59] Anonymus 2010, 126–127. (Caput 57); Györffy 1997, 74–75. Pest vára kérdésében vele ellentétes állásponton: Bóna 1998, 56–58.

[60] I. László király II. törvénykönyve 1–16, 18. tc., Kálmán király 76–77. tc.: DRMH I. 15, 30.

[61] Paulinyi 1924; Kubinyi 1988b; Weisz 2007b; Draskóczy 2008.

[62] Anonymus 2010, 126–127. (Caput 57); Hrbek 1955; Czeglédy 1970, 254–259; Székely 1974; Makk 1990, 11–25; Szűcs 2008, 1399–1406; Szende 2011a, 167–169.

alapítást megelőzően a római erőd falain belül állt. A helyben feltárt, már említett korai temetőből mohamedán, keleti lakosságra utaló lelet azonban nem került elő. Sokkal kézenfekvőbbnek tűnik, hogy megtelepedésüket a 11. századra tegyük, de ekkor már nem telepedhettek be a keresztények lakta városmagba. E szerint már a kezdetektől Pest északi részén éltek, a 13. században Újbécsnek nevezett településen. Ezen elgondolás mentén magyarázatot kapna, hogy miért nevezik ezt a részt Újbécsnek. Ebből az időből ugyanis nem ismerünk Bécs nevű helyet, csak akkor, ha azzal a mohamedánok Pestet jelölték, s ahhoz képest nevezték telephelyüket Újbécsnek. Ezenkívül az Újbécstől északkeletre eső részen még a 13. század végén is számon tartották azt a területet, ahol régen a pogányok temetője volt. Önálló településükön nyugodtabban élhettek – saját vezetőjük irányítása alatt – eltérő jog- és vallási szokásaiknak. Anonymus által említett Billa nevű vezetőjük nevét egy óbudai szőlőhegy és egy Mende melletti, Pest megyei helynév is megőrizte.[63] A mohamedán kereskedők a helynevek alakulása alapján az első pesti településmag kialakulását követően kerülhettek a térségbe, ahol utóbb létrehozták saját kolóniájukat.

A királyi magánbirtokon létrejött korai Pest több különálló, de egymás tevékenységét kiegészítő településmagból állt össze. A révészek és a királyi tisztviselők telepe, illetve a mohamedán empórium együttesen adták meg a lehetőséget a település várossá fejlődésének. Ezekhez kapcsolódhattak a pesti határban agrárjellegű területek, amelyek szintén elősegíthették a városi munkamegosztás kialakulását.

ÓBUDA: KIRÁLYI SZÉKHELY, PEST: NÉMET TELEPÜLÉS

A 12. század utolsó harmadában jelentős változások történtek Óbudán. Az első, igen figyelemreméltó fejlemény, hogy az uralkodó szolgálatában lényeges szerepet betöltő fehérvári társaskáptalan után a budai társaskáptalan prépostjai is szorosabb kapcsolatba kerültek a királyi udvarral. A III. Béla király (1172–1196) uralkodása alatt formálódó központi adminisztratív szervezet, a kancellária vezetője 1186-ban Adorján budai prépost lett, és a káptalan ekkor kezdett országos hatáskörű hiteleshellyé, azaz közhitelű kiadványok kiadására jogosuló szervvé fejlődni.[64] Az uralkodó óbudai jelenléteiről ugyancsak ez időtől kezdve értesülünk egyre gyakrabban. Az Árpád-kor korai időszakában uralkodóink udvarukkal az országot járták (az ún. utazó királyság korszaka), és még csak időnként keresték fel kiemelt központjaikat, Esztergomot és Fehérvárt. Ennek fényében kell értékelnünk azokat a híradásokat, amelyek a királyi udvar óbudai jelenlétéről számolnak be. Az első említés ezek sorában Ansbert, I. (Barbarossa) Frigyes német-római császár életrajzírójának tudósítása. A császár, miután a Szentföldre vonuló keresztes hadai élén átutazott a Magyar Királyságon, Drinápolyból visszaküldte követeit, akik 1189 karácsonyán Óbudán találták III. Bélát és udvarát.[65] A császári vendéget ezt megelőzően a király és felesége, Capet Margit, a francia király húga Esztergomban lovagi torna fényével emelt fejedelmi fogadtatásban és gazdag adományban részesítette. A látogatás során a másik császári krónikás, Lübecki Arnold feljegyzése szerint a magyar uralkodó négynapos óbudai, illetve Ansbert szerint kétnapos Csepel-szigeti vadászatot rendezett magas rangú vendége tiszteletére.[66] Mindezeket az értesüléseket összevethetjük Anonymus sok vonásában III. Béla király esztergomi és óbudai vendéglátását idéző leírásával, amikor Árpád fejedelemnek az Attila hun király városával azonosított Óbudán töltött napjairól regélt. A hun történetet feldolgozó német legendában, a *Nibelungenlied*ben, amelyet végső formában szintén a 12–13. század fordulóján állítottak össze, Attila székhelyeit hasonlóan Esztergomba és az Etzelburggal azonosítható Óbudára helyezték. E forráscsoportok egymást erősítő információi alapján elég meggyőző kép formálódik arról, hogy III. Béla korára Óbuda kezd bekapcsolódni az addig Esztergommal és Fehérvárral fémjelzett királyi központok sorába. Az országhatáron kívül és belül ekkor már mindenki úgy tudta, hogy a magyar király két

[63] „Cursus autem dicte terre Wybeech […] et antiquitus fuerunt sepulchra paganorum": DL 1102 (kiadása: BTOE I. 199–200, 185. sz.); Györffy 1997, 74–78.

[64] 1186: DL 40065, DL 40532, DF 208291; ÁMF IV. 662–663.

[65] Ansbertus, Gesta Friderici, 1189: „nuntii [imperatoris] prospero itinere circa nativitatem Domini apud civitatem Ungarie, que Teutonice Czilnburg dicitur, ad regem Ungarie pervenerunt": CFHH I. 296; Kumorovitz 1971, 38.

[66] Arnoldus Lubecensis, Cronica 1189: „imperator a rege deductus est in urbem Adtile (sic!) dictam, ubi dominus imperator quatuor diebus venationi operam dedit": CFHH I. 305. Ansbertus, Gesta Friderici, 1189: „[Bela … rex] in insula sua familiari et venatica, que Danubio cingente satis late extenditur, per duos dies imperatorem [Fridericum] detinuit": CFHH I. 292.

legismertebb székvárosa Esztergom és (Ó)Buda.[67] Az Óbuda iránt megnőtt érdeklődésre többféle magyarázat lehetséges. Közrejátszhatott benne a távolsági kereskedelem útvonalának átrendeződése, amely Esztergommal szemben Óbudát helyezte középpontba. Az útvonalváltozás azonban – általánosan elfogadott nézet szerint – csak Bizánc 1204. évi elfoglalása, majd a Kijevi Rusz bukása után a levantei forgalom Velencébe történő összpontosulását követően vált meghatározóvá.[68] Velence jelentőségének növekedését, így az útvonal fokozatos átrendeződését Idrīsī alapján talán korábbra is tehetjük. Ennél biztosabban állíthatjuk viszont, hogy a konszolidáltabb bel- és külpolitikai viszonyok már 1204 előtt lehetővé tették a védhetőbb Esztergom mellett egy, az ország közepén az alattvalók számára keletről és nyugatról is könnyebben megközelíthető *(locus communior)* centrum kialakítását.[69]

A várossá válás kezdeteit élő település fejlődésére még egy körülmény fejtette ki hatását, bár ez kevésbé pozitív értelemben, mint a királyi székhely formálódása. III. Béla fia, Imre király (1196–1204), majd annak testvére, II. András (1205–1235) 1212-ben véglegesen Óbuda területét, vásárvámját, boradóját és a népei feletti igazságszolgáltatás jogát a prépostságnak adományozta.[70] Az ekkor körbehatárolt területhez a beépített részeken túl nagy kiterjedésű erdők, szőlők, rétek, mocsaras vidékek, szántóföldek tartoztak, amelyeken a prépostság népei foglalkoztak az ellátást biztosító szántó- és szőlőműveléssel, az állattartással és a halászattal. A beépült káptalani részt *civitas*nak nevezték, ahol az egyházi testület tagjain és a káptalani népeken kívül a királyi ház őrei laktak és az időnként ott megforduló előkelők háznépe. A már említett kikötő és piac térségét *villá*nak – amit ebben az esetben kereskedőtelepnek értelmezhetünk − mondták, amely egyre bővült a vendégtelepesek érkezésével, de ezek kilétéről sajnos igen keveset tudunk.[71] Német telepesek érkezhettek ide II. Géza (1141–1162) uralkodásától kezdve, de feltehetően a *Latini* megnevezéssel illetett vallon, francia, itáliai telepesek közül is számosan kerültek a fejlődésnek induló királyi központba.[72] A kereskedőkből és iparosokból álló településhez kapcsolódott a királyi szolgálónépek, a kovácsok *vicus*a, és a piactéren felépült Szent Margit-kápolna, Óbuda későbbi plébániatemploma. A piac forgalmának jelentőségéről árulkodik a káptalannak adományozott értékes boradó és vásárvám is.

Egy 1217-re datált, de nagyjából egy évtizeddel később hamisított oklevél valószínűleg élő hagyományra épülő közlése szerint a betelepülők hasonló jogokkal rendelkeztek, mint a fehérvári latinok és a pesti németek. Ezek általában a hospesprivilégiumokban megfogalmazott szabadságokat jelentették. Az óbudai vendégtelepesek esetében e szabadságok egységes városi joggá fejlődését hátráltatta a budai prépostnak rájuk is kiterjedő bíráskodási joga.[73] Gazdasági előrejutásukat is gátolhatta vásárvámjuk eladományozása, de a bíráskodási jog és az ingatlanforgalom, illetve a szőlők feletti rendelkezésnek a prépostság alá rendelése a későbbiekben akadályává vált városi önrendelkezésük és önkormányzatuk teljessé válásának.

II. András uralkodása alatt, az 1210–1220-as évek fordulóján épült fel egy új, nem nagyméretű, ám igen reprezentatív királyi palota a káptalannak adományozott területen, de a szorosan vett káptalani városmagtól délnyugatra, a piactér közelében. A hospestelep közelében épülő királyi palota ennek a városiasodás felé induló közösségnek adhatott volna további távlatokat.[74] A palotaépítkezést követően kezdenek szaporodni az óbudai királyi udvarban a komoly felvevő piacot jelentő, a nagyböjti és húsvéti időszakban tartott igazságszolgáltatási és kormányzati ülésszakok. Ezek gyakoriságát tekintve Óbuda egyenrangúvá vált a két korai királyi központtal, Esztergommal és Fehérvárral. II. András fia, IV. Béla király (1235–1270) uralkodása kezdetén

67 Anonymus 2010, 100–103, 106–107, 108–109, 114–115. (Caput 46, 49, 50, 52); Kumorovitz 1972, 21–23; Györffy 1997, 82–84; Simon 1978; *Nibelungenlied* 1997, 416–417, 452–453, 866, 876; Ehrismann 2002; Krüger 2003, 36–37. (A térképen nem szerepel Óbuda.)

68 Szende 2011a, 188–190. (A vonatkozó irodalom számbavételével.)

69 Kumorovitz 1971; Ladányi 2004.

70 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 230035 (kiadása: BTOE I. 6–11, 5. sz.). A kétes hitelű oklevél forrásértékéről éles polémia bontakozott ki Györffy György és Kumorovitz L. Bernát között, lásd: Györffy 1997, 107–108; Kumorovitz 1972, 8–19.

71 DL 106090 (kiadása: BTOE I. 12, 6. sz.); Györffy 1997, 103–108; Kumorovitz 1972, 19–24.

72 Német betelepülőre ebből az időszakból nincs adatunk, de Óbuda korabeli Etzelburg elnevezése mindenképp a jelenlétükre utal. Mindössze egy említés szól 1231-ből egy óbudai latin kereskedőről, aki kamatra nála elhelyezett pénzbetéttel rendelkezett, azaz bankügylettel is foglalkozott. DL 164 (kiadása: BTOE I. 20, 15. sz.); Kubinyi 1972, 11–14; Székely 1964; Fügedi 1975; Szende 2011a, 174–178.

73 DF 235995 (kiadásai: BTOE I. 15–16, 9. sz.; MES I. 112–113.); Kubinyi 1975, 529–544; Solymosi 1998, 7–18; Zsoldos 2010b, 38–41; Szende 2011b.

74 Altmann–Bertalan 1991, 124–128; Feld 1999; Havasi 2006; Havasi 2009.

az említett ítélkezési ciklusban már egyértelműen és kizárólagosan Óbudát részesítette előnyben a másik kettővel szemben.[75] E virágzó korszak talán valódi város kialakulásához is elvezető lendületét törte meg 1241–1242-ben az országot végigpusztító nagy mongol támadás, amikor is Óbudát a befagyott Dunán átkelő mongol sereg felégette.[76]

A 12–13. század fordulóján Pestre, a Duna mindkét partjára német telepesek, hospesek érkeztek. A bal parton *Theutonici* elnevezésű, távolsági kereskedelemmel és kézművességgel foglalkozó személyek telepedtek meg. Ők építették fel vélhetően a korai királyi kápolna helyén vagy azt kibővítve a román kori művészet egyik legimpozánsabb plébániatemplomát.[77] Elöljárójuk egy alsó-ausztriai birtokos nemes, lovagpolgár *(Ritterbürger)*, Werner lehetett, akinek az irányításával történhetett Pesten a király megbízásából a tervszerű telepítés.[78] A polgári elithez tartozó Werner *comes* címet viselt, jövedelmét távolsági kereskedelemből szerezte, és pénzét földbirtokba fektette.

A jobb parti Kispestre (Kreinfeld, Kelenföld), az eredetileg szőlőtermelő királyi birtok központjába szőlőművelő szász telepesek *(Saxones)* jöttek. Önálló egyházuk, a szintén királyi kápolna eredetű Szent Gellért-plébánia különálló településükről vall.[79] Itteni szőlőbirtokok szerzésére törekedtek gazdagságuk növelésére a bal parti pestiek is. 1232-ben már mindkét Pest polgárai érdekeltek voltak a kispesti szőlőtermesztésben. Nem sokkal később a pesti németek 200 hold földet vettek bérbe szőlőtelepítésre Kispesten.[80] A bérbe vett terület nagysága arról árulkodik, hogy az ötfős társaság ugyancsak megfelelő tőkeerővel rendelkezett a nagy befektetést igénylő, lassan, de busásan megtérülő vállalkozáshoz. A tőkeerős vállalkozók között találunk egy harangöntő mestert is. [81]

A németek mellett tovább tevékenykedhettek a mohamedán kereskedők is. 1217-ben a keresztesei élén a Szentföldre induló II. András király felesége, Jolánta királyné számára 8000 ezüstmárka értékű nászajándéka biztosítékaként lekötötte többek között a Maroson szállított só és a pesti szaracénok jövedelmét.[82] A káliz úton érkező só szállításában a pesti mohamedánok még mindig főszerepet játszottak. A 13. század elején a király az itteni piac vámbevételéből már jelentékeny jövedelemmel rendelkezett, de azt nem tudjuk, hogy a forgalom hogyan oszlott meg az ekkor még jelenlévő káliz és a betelepülő német kereskedők között. II. András király 1217-ben az őt illető vámjövedelemrészt Csepel-szigeti udvara fenntartására rendelte. A piac egész évi vámjövedelme kb. 180 márkát, mintegy 45 kg ezüstöt tett ki.[83]

A zsidók és az izmaeliták tisztségviselését azonban az 1217. évi toledói egyetemes zsinat végzése óta a magyar egyház is folyamatosan tiltani igyekezett. Az izmaeliták önálló etnikumként végzett tevékenységének végül a II. András és az egyház kiegyezését rögzítő, 1233. évi beregi egyezmény vetett véget.[84] Addigra azonban közülük már sokan kereszténnyekké lettek, és beolvadtak az őket körülvevő etnikai közösségekbe, vagy elhagyták településeiket. Így szűnhetett meg újbécsi telepük is, ahová a német telepesek terjeszkedtek tovább. Leggazdagabb polgáruk, az említett Werner lovag itt építtetett magának palotát.[85]

Közben a németek lakta rész – építve a település addigi gazdasági eredményeire – gyors, városias jellegű fejlődésnek indult. Ennek legbiztosabb jele a domonkosok feltűnése volt, akik nem sokkal rendjük alapítása után, a 1220-as évek közepén jelentek meg a településen. Ők – mint a kolduló rendek általában – kifejezetten városokban, többnyire azok peremén telepedtek meg.[86] Szent Antal kolostoruk Pest déli részén, a későbbi Szenterzsébetfalvával határos, de közelebbről még nem azonosított helyen épült fel. Nem sokkal később a kolostor olyan jelentőségre tett szert, hogy II. András király 1233-ban az egyháznak ígért bizonyos kárpótlási összegek kifizetőhelyeként a pesti domonkos rendházat jelölte ki. Az épületegyüttes nagysága és erődítettsége kiemelkedő lehetett. Pesten ugyanis ez volt az egyetlen olyan erős és terjedelmes kőépület,

75 Rogerius 2010, 158–159. (Caput 15); Kumorovitz 1971, 7–11, 21–23; Spekner 2012b, 115–117.

76 Rogerius 2010, 214–215. (Caput 38); Spalatói Tamás 2006, 288–289. (Caput 38); Szende 2011a, 190–192. (A vonatkozó irodalom összefoglalásával.)

77 Gerevich 1971, 20.

78 BTOE I. 22–34, 18–22. sz.; Györffy 1997, 116; Kubinyi 1972, 16.

79 DF 200005 (kiadása: BTOE I. 18, 12. sz.); Végh 2006–2008, I. 21.

80 DF 230056 (kiadása: BTOE I. 20–21, 16. sz.); DF 200008 (kiadása: BTOE I. 37–38, 23. sz.).

81 Györffy 1997, 116.

82 BTOE I. 16, 10. sz.; Györffy 1997, 112; Kubinyi 1972, 14–17; Fügedi 1975, 488.

83 DL 83 (kiadása: BTOE I. 14–15, 8. sz.); Györffy 1997, 101–102.

84 EFHU 3/2. 27–28.

85 DL 651, DL 667 (kiadása: BTOE I. 98–99, 84–85. sz.), DL 942 (kiadása: BTOE I. 152–156, 138. sz.), DL 1102 (kiadása: BTOE I. 199–200, 185. sz.). A palotát 1268. évi oklevelek említik először, de Újbécset ekkor már lakatlan földnek mondják. ÁMF IV. 552.

86 Fügedi 1972.

amelynek a falai között próbáltak menedéket találni az 1241. évi mongol támadás elől a Dunán már átkelni nem tudó pestiek, illetve az itt rekedt, a környező területekről érkező menekülők.[87]

A német telepesek számának növelését segítette elő kiváltságaik biztosítása, amelyet már feltehetően 1231-ben megkaptak II. András királytól. Ez azonban sajnos a mongol támadás viharaiban elveszett, ezért nem tudjuk pontosan, milyen jogokkal és kötelezettségekkel rendelkeztek az itt letelepülők. A mongol öldöklés szörnyűségeit megéneklő Rogerius mester nagy és igen gazdag német helységnek nevezte Pestet.[88] A meghatározás mindenképp a település fejlettségét szemlélteti. A telepesek jogainak és kötelezettségeinek tekintetében azonban mi csak az 1244-ben kiadott városi aranybullát ismerjük. IV. Béla király az elveszett lakosság helyébe új telepesek ide- és az elmenekültek visszacsábítása érdekében adta ki aranypecséttel megerősített privilégiumát. A szabadságlevélben a városi önkormányzat előfeltétele, a szokásos szabad bíró- és plébánosválasztás mellett biztosította az igazságszolgáltatásban a teljes városi önrendelkezést, számos gazdasági előjog adományozásával együtt. Közülük a legfontosabbak a vámmentesség, a lerakati jog, a szabad végrendelkezés és az ingatlanforgalom biztosítása, valamint a boradó alól való felmentés. Annak, aki e jogokkal rendelkező polgárok között lakni, s a városban telket birtokolni kívánt, vállalnia kellett a telek után kirótt adózási, illetve a katonaállítási kötelezettségeket is. A jobb parti Kispest lakóit viszont a lerakati jogon és a boradómentességen kívül más kiváltság nem illette meg.[89] A telepeseknek fokozatosan kialakuló polgári jogállása megteremtette a bal parti település egységes szerkezetének kialakítását, csak a révésztelep maradt továbbra is a királyi udvarszervezet része. A 13. század közepi város pontos kiterjedését azonban nem ismerjük. Utcahálózatát a templomon és a mellette kialakult piactéren kívül főleg az észak–déli és kelet–nyugati országutak bekötődése határozta meg, de a korai városszerkezetről ennél szintén nem tudunk többet mondani. A régészeti kutatás ugyan azonosítani vélt néhány ponton egy, a későbbinél kisebb területet határoló 13. századi városfalat, de a történeti források ennek ellentmondanak.[90] Mindössze egy, a várost körülvevő nagy árkot említenek, ami nagyjából a 15. századi városfal vonalán, a mai Kiskörút mentén vagy attól esetleg még egy kicsivel kijjebb haladhatott.[91] A kialakuló város fejlődésének további irányát azonban teljesen megváltoztatta, hogy egy újabb mongol támadás hírére IV. Béla király, a pusztítás tapasztalatait hasznosítva, az ország újjáépítése érdekében gyökeresen új várospolitikát alakított ki.[92]

BUDA ALAPÍTÁSA

A városok védelmi erejének növelésére összpontosító várospolitikai elképzelés hozta létre IV. Béla király egyik legmaradandóbb alkotását, a budai Várhegyen alapított erődített várost, új Budát. A 13. században még várnak *(castrum)* nevezett települést sajátos módon hol pestinek, hol budainak nevezték. Erre némileg magyarázatot ad, hogy földrajzilag a Várhegy Buda (Felhévíz) és Pest (Kispest) határán terült el, és magát a domborulatot is hol pesti, hol budai hegynek nevezték. Az elnevezés ingadozása azonban ennél mélyebb okokra vezethető vissza. A város a budai királyi birtokközpont területéhez tartozott, ezért magától értetődően általában Budának nevezték.

Sokkal érdekfeszítőbb ennél a pesti megnevezések eredetének kérdése. Az 1260-as évekre védműveivel, templomaival, királyi házával, tereivel, tervszerűen kimért telkeivel felépült a város. Polgáraira a városlapító király átszármaztatta a pestiek nemrég megújított szabadságjogait, így részükre új privilégiumot nem adott ki. A névátvétel indokát nyilván ebben a körülményben kell

[87] DF 248770 (kiadása: BTOE I. 21–22, 17. sz.); Györffy 1997, 118–119; Spalatói Tamás 2006, 276–279.

[88] „magna et ditissima Theutonica villa, que Pesth dicitur": Rogerius 2010, 160–161. (Caput 16); „versus Pestium, que erat maxima villa": Spalatói Tamás 2006, 258–259, 272–273.

[89] DF 240797 (kiadásai: BTOE I. 41–43, 27. sz.; EFHU 3/2. 39–41.); Györffy 1997, 136–138; Kubinyi 1972, 16–20; Kubinyi 1975, 538–539, 544–546; Weisz 2012, 57–58.

[90] Irás-Melis 1991b, 132–143; Irásné Melis 1994, 88–91; Irás-Melis 2004, 235–236. A 13. századi városfal létezésének ellentmond Pest, a mongolok által végbevitt, 1241. évi felperzselése, amelynek nyomait a régészeti kutatás is azonosította. Pest védelmi képességére lásd: Rogerius 2010, 184–185. (Caput 28); Spalatói Tamás 2006, 274–279.

[91] 1281: DL 1102 (kiadása: BTOE I. 199–200, 185. sz.).

[92] Hóman 2005, 11–32; Engel 2001, 96–98; Szűcs 2002, 75–90, 311–384.

keresnünk, bár a betelepülés pontos folyamatát és magukat az első betelepülőket közelebbről nem ismerjük. A kutatók többsége úgy gondolta, hogy a pesti németek felköltöztetése eredményezte a kiváltságlevél Budára kerülését, de elképzelésüket cáfolja Pest újjáépülése és leggazdagabb polgárainak, így a Werner leszármazottaknak még évtizedekig tartó pesti jelenléte. A magyarázatot inkább abban kell keresnünk, hogy a városközpont helyeződött át a király akaratából a Duna jobb partjára. A városi önkormányzat Budán épült ki, s az újonnan betelepülők a továbbiakban a gyorsan fejlődő központot részesítették előnyben.[93] Az azonban tagadhatatlan, hogy a hihetetlenül elevenen gyarapodó új város nemcsak az újonnan betelepedni szándékozók számára jelenthetett vonzást, hanem akár feltörekvő pesti polgárok részére is. IV. László uralkodásának második felében kapott kinevezést a budai vár irányítására az addig Pesten élő és tevékenykedő Werner rektor, aki 1295-ben a budaiak nevében mutatta be IV. Béla kettős pecsétes pesti privilégiumát a budai káptalan elleni perben.[94] A dinamikusan fejlődő, de elődeivel szoros agglomerációs egységet alkotó, ugyanakkor mégis „vetélytárs" Buda mintegy fél évszázad alatt a térség, majd az ország vezető városává nőtte ki magát, ami magával hozta a királyi székhely átrendeződését is.

ÓBUDA ÉS BUDA MINT KIRÁLYI KÖZPONT A KÉSŐ ÁRPÁD-KORBAN

Az 1950-es, 1960-as években élénk vita bontakozott ki a történész és régész szakmában, hogy a Várhegyen IV. Béla király által alapított vár(os)ban volt-e királyi szálláshely, és ha volt, akkor az a váron belül hol helyezkedett el. Az ún. budai vita résztvevői nagyrészt elfogadták a várhegyi királyi szálláshely létjogosultságát, abban azonban nem tudtak megegyezni, hogy azt a Várhegy déli vagy északi részére helyezzék.[95] Egyedül Györffy György vonta kétségbe annak budai létezését, csak pénzverőházat és királynéi udvarházat feltételezett ott, és az Árpád-korban kizárólag Óbudát tekintette királyi székhelynek.[96] Mellőzve most a budavári királynéi udvarház kérdését, el kell ismernem, hogy a királyi szálláshely bizonyítása nem egyszerű feladat, hiszen Árpád-kori fennállására közvetlen írásos és régészeti bizonyítékok nem állnak rendelkezésünkre.[97] A városalapítás körülményei a kutatók többségét arra a következtetésre késztette, hogy a *castrum*nak nevezett várost tisztán egy új várospolitikai koncepció mentén kialakuló uralkodói akarat hozta létre, és kevésbé játszott szerepet benne az új királyi székhely megteremtésének gondolata.[98] Ezzel szemben, ha a Budára vonatkozó királyi intézkedéseket és a város királyi alapítású vagy tulajdonú építkezéseit együtt vizsgáljuk, jó eséllyel nyerhetünk közvetett bizonyítékokat a budai királyi rezidencia városalapítás kori létesítésére. Nehezen képzelhető el ugyanis arról a IV. Béla királyról, aki a királyi központok közül már a tatárjárást megelőzően is Óbudát részesítette előnyben, hogy pusztán csak polgárai védelme érdekében épít fallal védett új várost, és saját királyi személye, családja és udvara biztonságára nem gondol, miközben Óbuda a mongoloktól súlyos pusztítást szenvedett el. Erre engednek következtetni a budai Boldogságos Szűz Mária-egyház létrejöttének körülményei, amelyet 1246–1247 fordulóján királyi kápolnaként alapított IV. Béla, ezért annak kegyurasága a királyt illette meg, és mint királyi alapítású egyház az esztergomi érsek alá tartozott, de később, 1269-től – vagy már közvetlenül azt megelőzően – a város plébániatemplomaként működött.[99] A forrásokban csak 1301-től emlegetett „régi királyi ház", más néven *Kammerhof* építését is több indokkal IV. Béla nevéhez köthetjük. A korai városképbe illeszkedő elhelyezkedése mellett (a mai Táncsics Mihály u. 7–9. szám alatt) erre utal a királyi pénzverde részben Budára helyezése is, ugyanis az általánosan a királyi rezidenciához tartozott, és Buda is a város e szerepéből adódóan adhatott helyet annak. Az ásatásokon a városalapítás idejéből eddig egy torony maradványát, illetve a várfal itteni szakaszát tárták

[93] Buda város első függőpecsétes privilégiuma 1268-ból maradt ránk: DL 106084 (kiadása: BTOE I. 100–101, 86. sz.). Az alapítás történetére részletesebb összefoglalót lásd: Végh 2006–2008, I. 27–34; Végh 2009.

[94] DL 106087 (kiadása: BTOE I. 296–298, 278. sz.).

[95] Gerevich 1952; Gerevich–Seitl–Holl 1953; Bártfai Szabó 1953; Zolnay 1952; Zolnay 1953; Zolnay 1959–1960; Zolnay 1963; Zolnay 1967; Kubinyi 1962; Fügedi 1964. A vita összefoglalása: Végh 2006–2008, I. 31–32, 269–272; Magyar 2007, 12–13, 57–59; Spekner 2010, I. 42–44.

[96] Györffy 1973, 300–301, 304–307, 344.

[97] A különálló budai királynéi udvarházat lényegében Györffy György és Kubinyi András álláspontjára támaszkodva elfogadja Zsoldos Attila is, lásd: Zsoldos 2001, 46; Zsoldos 2005, 44–45, 91–92. Kétségeit fogalmazza meg velük szemben: Végh 2006–2008, I. 32, 149. jegyzet, 148–149; Spekner 2010, I. 73–75.

[98] Györffy 1973, 304–307; Engel 2001, 96–98; Szűcs 2002, 75–84.

[99] Spekner 2003.

fel. Várhatóan a közeljövőben nagyobb ásatásokra is sor kerülhet, ami még közelebb vihet az építési korszakoknak és az épület funkciójának a meghatározásához.[100] Az itteni királyi ház és a vár katonai védelmének erősítését szolgálhatta a város szabad bíróválasztási jogának felfüggesztése, s élére a király által kinevezett rektor helyezése. A rektorátus intézményének bevezetése egybeesett a IV. Béla és fia, István ifjabb király közötti fegyveres konfliktus kialakulásával.[101] Elképzelhető, hogy e konfliktus következményeként épült fel, vagy nyert elnevezést a Várhegy déli végében az „István úr tornyaként" jelölt építmény, bár ennek építését többen a száz évvel később élt Anjou István herceg nevéhez kötik. Az elképzelést a bizonyíthatóan István ifjabb király nevéhez is köthető elnevezésen túl leginkább az támogatná, hogy a 13. században nincs más objektumra nyomunk a Várhegynek a dunai révet is ellenőrző, stratégiailag egyik legfontosabb pontján. Szinte lehetetlennek tűnik, hogy a várnak ez a része már a korai időszaktól ne lett volna védve egy királyi tulajdonú építménnyel, viszont a déli palota 13. századi építése régészetileg nem igazolható.[102] Az elmondottak fényében megalapozottnak tűnik a feltevés, és a közvetett bizonyítékok alapján nagy biztonsággal állítható, hogy az újonnan alapított város királyi székhely is lett. Ezek után azt kell megvizsgálnunk, hogyan viszonyult az óbudai királyi székhely az új budaihoz.

Az Óbuda és Buda elnevezések lassan rögzültek, a királyi kancellária kivételével. Az uralkodói írószerv ugyanis a királyi oklevelek keltezési sorában, amiből megközelíthetően következtethetnénk az oklevéladó hozzávetőleges tartózkodási helyére, továbbra is következetesen a területet egységesen kezelő, egyébként a bemutatott történeti okokra épülő, teljesen logikus *Datum Bude* kifejezést alkalmazta, megoldhatatlan dilemma elé állítva a késő utókor mindent megfejteni kívánó kutatóját. Az oklevelekben alig-alig bukkan fel az *in Veteri Buda* vagy az *in castro Budensi* helynév, az Árpádház még soron következő uralkodói, illetve királynéi mindegyikénél csak egyszer-egyszer. A királyi központ helyszínének eldöntése III. András uralkodásnak második felére válik kritikussá, ugyanis az uralkodót három nyugat-magyarországi és négy esztergomi kitérőtől eltekintve tartósan a szinte állandó székhellyé alakuló Óbudán/Budán találjuk. A kutatókat szinte két ellentétes táborra osztotta annak megítélése, hogy a tartós királyi jelenlétet Óbudára vagy Budára helyezzék. Györffy György már idézett véleményének megfelelően III. András szinte minden budai keltezését Óbudára vonatkoztatta, és a király és királyné szálláshelyét az óbudai királyi várban jelölte meg.[103] Gerevich László és munkacsoportja, majd az ő indíttatásukra Kubinyi András – feltételezve a Várhegyen a déli királyi palota meglétét – az 1261 után, a *Vetus Buda* megnevezés megjelenésével már a legtöbb *Datum Bude* keltezést a várra értelmezte, noha ott tartós berendezkedést ők is csak III. András idejére állapítottak meg.[104] Mindkét nézet mellett és ellene is hozhatóak fel érvek. A kétely nélkül soha meg nem oldható kérdésben némi előrelépést az uralkodónak a két városra vonatkozó intézkedéseinek átfogó elemzése hozhat. Igazából az állandóan utazó királyok idején nem is annyira fontos eldöntenünk, hogy az egyaránt a budai központhoz tartozó – és az akkor élők számára feltehetően meg sem különböztetett – Óbudára vagy Budára érkezett-e meg aktuálisan a király és udvara, minthogy többnyire a királyi kancellária sem tartotta szükségesnek a megkülönböztetést. Noha IV. László király egyik 1288. évi említésében Óbudát nevezte *continua residentiá*jának, ez még korántsem jelenti azt, hogy csak Óbudát tekintette annak.[105] Utóda, III. András uralkodása idejéből hozhatunk fel jó példát arra, hogy menynyire kétesélyes a „Buda" megjelölések helyhez kötése. A budai káptalan és Buda város – ahogy már szó esett róla – sorozatos vámfizetési vitában álltak egymással. Fennmaradt pereskedésüknek egy számunkra becses dokumentuma. 1295 októberének közepén Lodomér esztergomi érsek oklevelében említést tesz arról, hogy bizonyos bárókkal „Budára" kellett mennie a királyhoz, hogy az ország

[100] A *Kammerhof*ra mint királyi házra vonatkozó adatokat lásd: Végh 2006–2008, I. 269–272; Spekner 2010, I. 41–44.

[101] Zsoldos 2007, 82.

[102] Spekner 2002; Magyar 2004.

[103] ÁMF IV. 684–685; Györffy 1997, 149.

[104] Kubinyi 1961, 138; Kubinyi 1962, 160–169; Kubinyi 1972, 59–60.

[105] „inter alias regales ecclesias dictam Budensem ecclesiam, que propter nostram continuam residentiam in suis facultatibus non modicum lesa extitit et oppressa": DF 229866 (kiadása: BTOE I. 242–243, 224. sz.; regesztája: RA II/2–3. 395, 3495. sz.). Györffy György hamisnak tartja szokatlan szóhasználata és főleg a dátumsora szabálytalansága miatt, de a kiadásokban sem Gárdonyi Albert, sem pedig Szentpétery Imre, illetve Borsa Iván nem emelt ellene kifogást. Györrffy 1973, 313. Ez annál is inkább valószínű, mivel például IV. Béla király görgői kúriájával kapcsolatban is ezt a kifejezést használta, holott Görgőn itinériuma szerint összesen kétszer fordult meg. A kúria ellátására 1263-ban megvásárolta a tornai tizedeket: „propter nostram continuam residentiam et curie nostre conversationem in villa nostra Gurgeu vocata, quia victualia nostra de partibus longinquis inibi graviter defferebantur." MES I. 496; Kubinyi 1972, 59–60.

ügyeinek „megreformálásáról" tárgyaljanak. Mialatt a király a bárókkal és Lodomér érsekkel ülésezett, eléjük járult a budai káptalan olvasó- és éneklőkanonokja a káptalan majd minden kanonokjával együtt, hogy panaszt tegyenek a budavári polgárok ellen a nekik járó és szokásos vám ez évi behajtásának megsértése miatt. III. András király a panasz meghallgatását követően, és miután a jelenlévő Werner budavári rektor, esküdtek és polgárok válaszként bemutatták saját oklevelüket, a pert ítélethozatalra először szóban, majd írásban az érsekre bízta. Az érsek a perben ezután a káptalan által bemutatott II. Géza-féle, illetve a város által benyújtott, IV. Béla király által kibocsátott oklevél alapján úgy ítélt, hogy a budaiak nemcsak a só után, hanem minden más áru után is kötelesek az egyháznak vámot fizetni, a város kiközösítését helyezve kilátásba az ítélet megszegése esetén. Most már csak az a kérdés, aszerint, hogy melyik várost tekintjük a király székhelyének, hogy a budai káptalan tagjai vonultak fel a budai várba vagy a város rektora és polgárai zarándokoltak el Óbudára.[106]

Más a helyzet III. András uralkodásának második felével, amikor az állandósulni látszó királyi tartózkodások helyét mégiscsak meg kellene határoznunk. Úgy tűnik, hogy uralkodásának első felében tett intézkedései és okleveleinek keltezési adatai inkább az óbudai központ hagyományos rend (azaz a nagyböjti, húsvéti ünnepkör) szerinti felkeresését mutatják. Királysága második korszakában már találunk, igaz csak kevés, de súlyozott adatot arra, amelyek mégiscsak a központ Óbudáról Budára történő elmozdulását valószínűsítik.

Természetesen uralkodása kezdetétől fellelhetünk olyan értesüléseket, hogy a király nemcsak Óbudán, hanem Budán is időzött. A német források szerint mindjárt Magyarországra érkezése után a fogadására küldött magyar előkelők Budára *(Ofen)* kísérték. Budán adott életet 1292-ben felesége, Fenenna királyné egyetlen gyermekének, Erzsébetnek. A később tössi domonkos apácaként boldoggá avatott Erzsébet életrajzában (vitájában) egy éppen Budán tartózkodó konstanzi polgár elbeszélése szerint születésekor a város lakóit ujjongó öröm töltötte el, és minden (kapu)toronyból mint kutakból folyt a bor a kis hercegnő ünneplésére.[107] A leírás alapján a várost csakis Budával azonosíthatjuk. A király a várossal szemben az egyházak vámjogát pártfogoló magatartásán uralkodásának második felében változtatott, miközben 1297-ben közvetve elismerte a város polgárait a pesti kiváltságlevél alapján megillető országos vámmentességet.[108] A városhoz köthetjük az 1298 augusztusában Budán kezdett, majd Pesten folytatott, a főpapok által megalkotott, a „korai rendiség" intézményét kidolgozó végzéseiről nevezetes országos gyűlés egyik helyszínét.[109] Ennek folytatásaként zajlott III. András király, János kalocsai érsek, az ország főpapjainak, báróinak és nemeseinek részvételével – az időközben a nápolyi Anjouk trónigényének érvényesítése mellé állt Bicskei Gergely választott esztergomi érsek tüntető távolléte mellett – a következő, 1299. év nyarán a *medium regni*be, azaz a „Buda város melletti Rákosra" összehívott országos gyűlés.[110] Az azon résztvevő főpapok és bárók egyik nap a királyt budai udvarában keresték fel, nyilvánvalóan a gyűlésen felmerült ügyek megtárgyalására. Ezt onnan tudjuk, hogy fennmaradt a királyi tanács tagjainak egy ekkor az udvarban kiállított oklevele a királynak közbenjárásukra tett adományáról, amelyet az adományozottak kérésére függőpecsétjükkel megerősített oklevelükbe foglaltak.[111] A gyűlést követően III. András 1299. augusztus 10-i, egyetlen *in castro Budensi* kiadott oklevele szerint a városban törvényszéket tartott, amelyen bárói és az előző évi, említett törvényben

[106] DL 106087 (kiadása: BTOE I. 296–298, 278. sz.). A királyi tanács III. András kori szerepére: Gerics 1987, 287–309.

[107] „Fenna […] regina […] peperit Budae in Hungaria […] Elisabetham […] anno […] 1297 [recte: 1292] Budae adfuit […] Constantiensis civis […] hic narravit, quomodo […] propter principem natam laetitiae ex omnibus Budensis urbis turribus vini fontes fluxerint": CFHH III. 2402; *Legendák* 2001, II. 311.

[108] A pesti kiváltságlevél alapján rendelkezett Buda országos vámmentességgel. 1297. október 18-án Sopron város polgárainak Fehérvár és Buda város polgárai kiváltságai alapján ad országos vámmentességet. DF 201663 (kiadása: BTOE I. 313–314, 293. sz.). 1296 után nem találunk a királytól olyan rendelkezést, amelyben az egyházak vámjogainak tiszteletben tartására szólította volna fel a budaiakat, viszont az apácáknak sérelmeik orvoslását már VIII. Bonifác pápánál kellett keresniük. 1298. máj. 31.: DL 1501 (kiadása: BTOE I. 330, 305. sz.); 1299. dec. 9.: DL 1546 (kiadása: BTOE I. 342–343, 310. sz.).

[109] Gerics 1987, 284–321; Bertényi 2000, 74–76; Szűcs 2002, 460-480; Zsoldos 2013b, 50-51.

[110] CD VI/2. 202–203.

[111] János kalocsai érsek, királyi kancellár, András egri, Péter erdélyi, Tódor győri, Benedek veszprémi, Mihály zágrábi, Háb váci, Antal csanádi, királyi alkancellár, Imre váradi, Tamás boszniai és Miklós szerémi püspökök, Domokos királyi tárnokmester, somogyi és nógrádi ispán, Mojs királynéi tárnokmester, Aba nembeli Amadé nádor, Ákos nembeli István országbíró, Demeter mester pozsonyi és zólyomi ispán, Tamás nyitrai és barsi ispán Budán, 1299. július 17-én kiadott oklevele: „ad curiam domini regis accendente et consensum prebente." DL 2216 (kiadása: CD VI/2. 228–230.).

elrendelt tanácsosai körében egy máramarosi föld egyházmegyés jogát az erdélyi püspöknek ítélte.[112] Végül érvként szokták felhozni III. András budavári székhelye mellett a 14. századi krónikakompozíció feljegyzését arról, hogy a király a budai várban hunyt el, és testét a budavári ferences kolostor egyházában helyezték végső nyugalomra.[113] A király még a halálát megelőző napon a szigeti apácák javára adómenetességüket megerősítő és biztosító oklevelet adott ki, *Datum Bude* keltezéssel, mely nyilvánvalóan a budai várra vonatkozott.[114] A Buda közeli Pesten és Rákoson zajló országos gyűlések és az ahhoz kapcsolódóan, a budai udvarban kiadott oklevél, majd a királynak a várban tartott törvényszéke egymás utáni láncolata – bevégződvén a király itteni halálával – azt erősítik, hogy III. András uralkodásának második felében mégiscsak bekövetkezett az óbudai székhely Budára helyezése, méghozzá az ekkor már biztosan álló *Kammerhof*ba. Ez utóbbit azonban csupán az Árpád-ház kihalását követően, a vegyes házi uralkodók sorát megkezdő cseh Vencel király uralkodása alatt állíthatjuk teljes bizonyossággal.[115]

BUDA A 14. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A kutatók között általánosan elfogadott nézet, hogy az Árpád-ház kihalását követő trónharcokban mutatkozott meg tisztán és relevánsan, hogy Buda vált a királyság központjává, ugyanis IV. Béla király leányági leszármazottainak, az egymással küzdő trónkövetelőknek egyaránt szükségük volt uralmuk megszilárdításában a vár védelmére. Elsőként a cseh Přemysl-házbeli Vencel hívei biztosították a várost jelöltjük számára, és vonultak be vele Budára, ahol Ottokar aus der Gaal osztrák krónikás megemlékezése szerint fogadására a papság eléje vonult, harangzúgás közepette a Boldogasszony-templomba vezették, és ott oltárra emelték, hogy az embereknek nyilvánvaló legyen, királlyá választották, majd a szállására, a királyok szokásos lakhelyére, a *Kammerhof*ba kísérték.[116] Csak ezután került sor 1301. augusztus 27-én Fehérváron magyar királlyá koronázására. Hasonlóan járt el utóda, Wittelsbach Ottó bajor herceg is, aki javára a Magyarországról távozó Vencel lemondott magyar királyi címéről, majd 1305. október elején Brnóban átadta számára a Szent Koronát és a koronázási jelvényeket. Ottó első útja Budára vezetett, ahol a polgárság fogadta, és hűségesküt tett neki.[117] Innen fehérvári koronázására ment, majd visszatért Budára, *„ahol ünnepnapon királyi díszben, fején a Szentkoronával, lóháton ülve, nagyszámú kísérettel bejárta az összes teret és utcát, hogy nyilvánosan tudtára adja mindenkinek, hogy ő a törvényes király"*[118] – amit nyilván nyomatékosított az őt támogató Kőszegiek budai, feltehetően fegyveres jelenléte. A királyi székhelyként jelentőségét egyre növelő város azonban most sem kezdeményezett vagy lépett fel önállóan, nem vált „királycsinálóvá", és nem viselkedett másként, mint Vencel idején, azaz nem tett egyebet, mint meghódolt és hűségét fejezte ki a megválasztott és megkoronázott uralkodónak, aki fegyveres kísérete élén ünnepélyesen bevonult székhelyére.

Buda Anjou I. Károly hűségére térése se ment másként Ottó király közismert erdélyi fogsága és csúfos menekülése után.[119] A prágai fogságból kiszabadult Werner fia Lászlónak a hozzá húzó polgártársai segítettek ugyan az éjszaka leple alatt, a „Szent Petronella szűz ünnepét követő csütörtöki napon" (1307. június 1-jén) megnyitni Buda kapuit. Ám a volt rektor az ellenfelei, a Vencel-párti budai polgárok elleni támadást (Petermann budai bírót elűzték, két esküdtet halálra kínoztak) már Károly hadvezére, Csák János segítségével hajtotta végre, aki valójában fegyveresen megszállta a várost.[120]

[112] DF 277216 (regesztája: RA II/4. 228, 4263. sz.); Gerics 1987, 290.

[113] 1301. jan. 14.: „rex Andreas in castro Budensi requievit […] et sepultus est in ecclesia Sancti Iohannis evangelisti apud fratres Minores": SRH I. 478.

[114] DL 1613 (regesztája: RA II/4. 257, 4342. sz.; AOklt I. 44, 4. sz.).

[115] Spekner 2010, I. 59–76.

[116] „darnach fuorten si in / in den kamerhof hin / in der selben kluse / wont der kunic mit huse": CFHH III. 1905; Kubinyi 2001, 16; Végh 2006–2008, I. 269–270. Ottokar aus der Gaal nevére lásd: Radek 2009, 51.

[117] CFHH III. 1936; Kubinyi 2001, 16; Csukovits 2012, 55–59.

[118] „Inde Budam veniens et in die sollempni in decore regio coronam sanctam habens in capite per omnes plateas et vicos incidebat eques cum populo copioso, ut cunctis se esse regem legittimum publicaret": SRH I. 483. A magyar szöveg Bollók János fordítása. *Képes Krónika* 2004, 122.

[119] Károlynak Ottó körül sikerült szorosabbra fognia a gyűrűt. 1306 késő tavaszán Aba Amadé támogatásával Egerből indított ellentámadást. Sikeres észak-magyarországi hadjárata után 1306 júniusában már visszaszerezte Esztergomot és Visegrádot. Kristó 1988, 17; Iván 2004, 24, 28, 1–2. jegyzet.

[120] SRH I. 485; *Képes Krónika* 2004, 122–123; *Károly Róbert* 1988, 70–71. (Bellus Ibolya fordítása)

Ha efelől kétségeink lennének, felidézhetjük Károly intézkedését, amelyben Ottó király oldaláról átállt hívét, Borsa Bekét, későbbi tárnokmesterét, Kopasz nádor testvérét jutalmazta azokért a szolgálatokért, amelyeket Budavár elfoglalásakor tett.[121]

Buda megszerzését követően Károly azonnal *in Budensem civitatem nostram principalem* sietett, amely aktussal – saját kifejezésével élve – átvette az ország feletti kormányzást. A Gentile bíboros, pápai legátus által megrendezett 1309. évi, még nem törvényes budai koronázását követően pedig – ahogy Gentile írta – a város lakói hódolatuk kifejezéseként a *„vállukon hordozták, és mint királyt tisztelték"*.[122] E szavakból joggal következtethetünk arra, hogy a város Károlyt ünnepélyes bevonulása során ugyanolyan hűségnyilvánítással és hódolattal fogadta, mint rivális elődeit. A királlyal dacoló „bűnös" város történészek nemzedékein át kritikátlanul átvett, hamis nézetét egyértelműen cáfolja e hódolat. Az sem hihető, hogy Károly udvarát több mint fél évtizedig egy hatalmát kelletlenül fogadó, ellenséges környezetű városban rendezte volna be.[123]

A várhegyi Buda a trónviszályok során vált minden kétséget kizáróan királyi székhellyé. A leendő uralkodónak hatalma megszerzése és megtartása érdekében megkerülhetetlen követelménynyé lett a város hódoltatása, hűségének és annak biztosítása, hogy helyet adjon személye, kísérete és udvara tartós elszállásolásának. Budának a többi várost megelőző kiemelkedő státusával a kortársak is tisztában voltak, miként azt a *Descriptio Europae Orientalis* névtelen francia szerzetes szerzője Magyarországról szóló, 1308. évi leírásában megörökítette: *„Buda az ország székhelye és a városok legnagyobbika."*[124]

Anjou I. Károly 1310. őszi törvényes koronázását követően rezidenciáját elődeihez hasonlóan továbbra is a később *egykor a néhai Károly király úr nagy kúriájaként* emlegetett *Kammerhof*ban alakította ki. Ezt a hagyomány által száz éven át megőrzött elnevezésen túl azért lehet viszonylag nagy biztonsággal kijelenteni, mert mai tudásunk szerint semmi jelét nem látjuk annak, hogy a Várhegy déli részén, a talán már álló István-tornyon kívül nagyobb létesítmény állt volna ekkortájt a király és udvara rendelkezésére.[125] Sőt később, 1349-ben Károly özvegye és fia, amikor az udvar Visegrádról ideiglenesen ismét Budára költözött, ebben az épületegyüttesben emeltetett Szent Márton tiszteletére királyi kápolnát, amire addig a szűkre szabott és válságos időkben megvalósult budai királyi jelenlétek nem adtak alkalmat.

A király minden tárgyalására és hadi vállalkozására Budáról indult el, és azokról ide érkezett vissza, itt tartott királyi tanácsot báróival és főpapjaival, ide hívott össze országos gyűléseket, és itt működött Csák János országbíró vezetésével a királyi jelenlét bírósága.[126] Anjou I. Károly hozott létre a Magyar Királyságban először tartósan állandó jellegű királyi székhelyet, amelyet kezdetben Budán valósított meg. Ám Csák Máté 1311. évi támadása, majd 1314 nyarán a Csákok összefogása és Csák János országbíró átállása miatt, akik akcióikkal az életére törtek, kénytelen budai királyi rezidenciáját feladni, és az oligarchák hatalma által szétszakított ország egyesítése érdekében vívott küzdelmét a Délvidékről folytatni.[127] Ekkor még nem volt sejthető, Buda feladása egyet jelentett azzal, hogy a város kisebb megszakításokkal (1347–1355, 1405–1408) majd száz évig megszűnt királyi székhely lenni. Mégsem állítható, hogy az uralkodók a későbbiekben Budát teljesen mellőzték volna, vagy, hogy Óbuda és Buda minden kormányzati funkciója megszakadt.

[121] „necnon pro sevitiis, que nobis in castri Budensis occupatione iam de novo fideliter studuit exhibere casibus se fortune committendo": DL 40308 (regesztája: AOklt II. 81–82, 173. sz.); *Középkori históriák* 2000, 197. (Szegfű László fordítása); DL 1710 (kiadása: AO I. 131–133, 124. sz.).

[122] „prefatum regem suis baiularunt humeris, et honorarunt ut regem": *Acta Gentilis* 2000, 387; *Károly Róbert* 1988, 88. (Kristó Gyula fordítása); Csukovits 2012, 59–61.

[123] Tringli 2001, 76.

[124] „preter Budam, ubi est sedes regni, que est maxima civitatum […] in tota Ungaria": Górka 1916, 48.

[125] 1423-ban „quedam magna curia seu domus […], que olim condam domini Karoli regis Hungarie praefuisset, in civitate Budensi prope portam Zombatkapu existens, in wlgari Tewtonicali Chammerhoff nuncupata." DL 11384 (kiadása: BTOE III/2. 75–76, 825. sz.).

[126] BerténYi 1976, 61–64; Tóth 1999; Spekner 2010, II. 366–368.

[127] Csák Máté 1311. évi támadására: „Post hec congregato nuper exercitu in crastinum videlicet Nativitatis Beati Johannis Baptiste non est veritus usque ad portas Bude procedere hostiliter diripiens et dissipans omnia, ubi rex ipse cum regina, consorte sua personaliter morabatur." *Acta Gentilis* 2000, 388–389; *Károly Róbert* 1988, 88. (Kristó Gyula fordítása). Csák János 1314. második felében történt árulására: „Iohannes filius Chaak dudum potioribus regiis et regni nostri honoribus de nostre maiestatis gracia esset potitus secretorum nostrorum precipuus consiliarius […] unacum Matheo de Trinchyn notorio nostro infidele in necem nostram et lese maiestatis nostre crimen conspirarunt ad instar Iude […] nostram scilicet personam […] dicto Matheo ad necandum tradere proditionaliter apposuit." DL 2232 (regesztája: AOklt VIII. 70, 123. sz.); Csukovits 2012, 71–75.

Az 1315 és 1317 között a Szeged–Lippa–Temesvár háromszögben ingázó uralkodó végül Temesvárt választotta új székhelyéül, de hamarosan, Komárom és Visegrád Csák Mátétól történő visszafoglalása után a Duna vonalának biztosításával szabaddá vált az út Budára, így már Károly nyugodtan tarthatta ott esküvőjét 1320 nyarán a lengyel királyi házból származó Piast Erzsébettel. Az oligarchák hatalmának megtörését és a konszolidáció kezdetét az 1323. év hozta meg, amelyet jelzett visszatérése a *medium regni*be, új székhelyének, Visegrádnak kiválasztása, felségpecsétjének lecserélése és az állandó értékű új pénz verésének elrendelése.[128] A kutatók mind a mai napig nem találtak megfelelő magyarázatot Visegrád kiválasztására. A legtöbbjük a megválaszolhatatlan kérdések körébe utalta a feladványt, hogy Budával szemben miért az addig jószerivel fel sem keresett Visegrád mellett döntött az uralkodó. Afelől nem lehet kétségünk, hogy Károly Budát központi szerepének és gazdasági, valamint politikai súlyának megfelelő becsben tartotta, mégis székhelyéül Visegrádot választotta. Ennek csak a király szubjektív, általunk nem ismerhető indokain kívül egyetlen oka lehetett. A hosszú hadakozásban meggyötört uralkodó a védelem, a biztonság szempontját helyezte előtérbe. Buda valamilyen okból nem felelt meg ennek a szempontnak, s ez a korábban történtekkel csak részben függött össze. A döntés valódi indítéka az lehetett, hogy Budán nem létezett ekkor a király hű báróival és fegyveres kíséretével védhető, a várostól elkülönült rezidencia, ami – bármennyire is bízott az uralkodó hű polgáraiban – kockázatot jelentett, és ezt a király hosszabb tartózkodásra nem vállalhatta fel éppen megszilárduló hatalma küszöbén. Visegrádon egyszerre volt jelen a Dunához közeli síkvidéki királyi ház megépítésének lehetősége és a védelmet jelentő fellegvár, míg ugyanez a kombináció az egymástól távolabb eső Óbuda-Buda viszonylatában állt az uralkodó rendelkezésére. Nem lehetett mellékes szempont az sem, hogy a gyérebben lakott Visegrád a frekventáltabb, nagyobb mozgásnak kitett Budánál alkalmasabb helyszín volt a király új elitjéből kialakuló, zártabb, jobban ellenőrzése alatt tartható udvarának létrehozására.[129]

A visegrádi székhely kialakulásával Buda és környéke nem szakadt el teljesen a kormányzattól. Amint ez lehetségessé vált, még a király székhelyének visszaköltöztetése előtt Budán már 1322 májusában, a bírói székét Debrecenben tartó Debreceni Dózsa nádorsága (1322) alatt, a konszolidáció egyik első jeleként visszaállították a nádor Budán székelő albírájának hivatalát. Dózsa nádor itteni albírája, István ispán 1322 májusában adta ki első fennmaradt oklevelét a szigeti apácák és Becsei Imre barsi ispán, lévai várnagy közti perben a Pilis megyei Aszófő melletti Derzsülése földről, amelyet a barsi ispán végül kénytelen volt átengedni az apácáknak.[130] Ugyancsak a budai alnádor ítélkezett a Becseiek más pereiben, így a család névadó birtoka, a nagyszigeti Szigetbecse birtokügyében is.[131] Hasonlóan István budai nádori albíróhoz tartozott a veszprémi püspök Esztergom megyei Gyermely falujának ügye.[132] A Pest megye ispáni teendőit ellátó alnádor 1322. november 18-án, a fennmaradt források szerint utolsóként tartott törvénynapján a Pest megyei szolgabírákkal együtt ítélkezett bírói tanácsában a Becseiek és a szekszárdi apát között fennálló, a Baranya megyei Teremhegy birtokot érintő perben.[133]

Dózsa nádor utódját mondhatni viharos gyorsasággal nevezte ki Károly, annál is inkább, mert kipróbált hűségű harcostárs állt rendelkezésére Druget Fülöp szepesi és újvári ispán személyében, aki nemcsak a hadjáratok vezetésében, hanem az említett megyéken kívül még Torna, Gömör, Borsod és valószínűleg Heves megye kormányzásában bizonyította rátermettségét.[134] Fülöp nádor az általa kormányzott megyéken túl a korábbi nádorok igazgatása alá tartozó megyék igazságszolgáltatását is az Újvár megyei vizsolyi kúriában látta el, itteni albírája, Perényi Miklós közreműködésével. A Borsáktól elfoglalt területeken Debreceni Dózsa nádortól örökölte meg Bihar, Szabolcs, Szatmár és a hozzá tartozó Ugocsa megye nemeseinek jogszolgálatát, az Abák területein pedig Bereg, Ung, Zemplén és Sáros megye nemeseiét. A felsorolt megyék számára nádori közgyűléseket is tartott. E közgyűléseken kívül a nádor jószerivel csak Vizsolyban adott ki

[128] Engel 1988; Kristó 2003; Csukovits 2012, 76–128.

[129] Spekner 2010, I. 102–103. Hasonló megállapításra jutott: Polgár 2011.

[130] DL 3652 (regesztája: AOklt VI. 211–212, 558. sz., 570–571. sz.); Nyers 1934, 69.

[131] DL 76305 (regesztája: AOklt VI. 307, 838. sz.).

[132] DF 200110 (regesztája: AOklt VI. 284, 775–776. sz.).

[133] DL 86950 (regesztája: AOklt VI. 311, 848. sz.); Nyers 1934, 26, 69.

[134] 1315-től szepesi ispán és várnagy, 1317-től újvári, 1320-tól tornai, gömöri, borsodi és valószínűleg hevesi ispán. I. Károly király csaknem összes hadjáratában részt vett, önállóan vezette 1317-ben a Petenye fia Péter elleni, 1320-ban a Csák Máté elleni, 1323-ban a horvátországi hadjáratokat. Érdemeiről I. Károly 1317. november 3-i adománylevelében részletesen szól: AO I. 445–448, 401. sz. Magyar fordítása részben: *Középkori históriák* 2000, 217–218, 112. sz. (Szegfű László fordítása); Engel 1996, I. 94, 129, 134, 195, II. 66; Zsoldos 2012a, 581.

peres ügyiratokat, ahogy albírája, Perényi Miklós is.[135] Az ország középső és dunántúli területein az ügyeket a nádornak az Árpád-korból megörökölt Budán székelő albírája látta el.[136] Hozzá kell tenni, hogy e korszakban a nádori bíróság közel sem működött olyan „nagyüzemben," mint később, amiről még szó lesz.

Druget Fülöp már nádori tisztsége előtt rendelkezett budai kapcsolatokkal, ugyanis IV. László király Menna nevű dajkájának unokája, Klára asszony és Miklós budai polgár leányát, Margitot vette feleségül. A család már korábban budai polgárjoggal rendelkezett, Menna fia, Klára nagybátyja, György, Anjou Izabella királyné főszekerésze és ugyancsak budai polgár volt.[137] A nádor Budán székelő albírája természetesen csak a peres eljárás kisebb ügyeiben, az eljárás köztes „állomásain" intézkedhetett, idézési, birtokba iktatási parancsokat foganatosított, eskütételt, hiteleshelyi vizsgálatot, oklevél-felmutatást rendelt el. Először 1323 júniusában adott ki Tolna megyei nemesek idézésére meghagyást a fehérvári keresztes konventnek.[138] A továbbiakban szintén Tolna, Baranya és Somogy megyei ügyekben vagy éppen a budavári beginák békásmegyeri birtoka ügyében rendelkezett.[139] Fülöp nádor egyszer adott ki a győri káptalan előtt leteendő esküről bírói határozatot, de azt is a király 1324. évi erdélyi hadjáratában, a Küküllő folyó melletti királyi táborban, feltehetően az abban részt vevő dunántúli nemesek részére és azzal a meghagyással, hogy a teljesítésről szóló káptalani jelentést Tamás ispánnak, Budán székelő albírájának mutassák be.[140] Az ügyek megoszlásában egyfajta területi megoszlás tűnik fel, de úgy, hogy a budai nádori albíró területére eső ügyekben nem születtek nádori ítéletlevelek. A területi megosztást mi sem bizonyítja jobban, minthogy a király a Zala megye nemesei részére meghirdetett nádori közgyűlés megtartására Tamást, a budai nádori albírót küldte ki 1325 őszén.[141] Druget Fülöp nádor négy és fél évig töltötte be a nádori méltóságot, valamikor 1327. június 22. és július 11. között halálozott el.[142]

Druget Fülöp nádor halálával jelentős változások álltak be a nádori bíráskodásban. Az elhunyt nádor örököse a király kegyéből testvére, János fiára, Vilmosra szállt, akit az uralkodó a néhai Fülöp nádor megyei tisztségeiben is megerősített, így a vizsolyi kúria vezetése Perényi Miklós albíráskodása mellett az ő kezébe került.[143] A nádorrá kinevezett János (1328–1333) viszont még a nádori méltóságba helyezése előtt megkapta az uralkodótól honorbirtokként az óbudai királyi várat, ahová nádori bíróságát is áthelyezte, ezzel az alnádor budai hivatala megszűnt.

I. Károly király uralkodásának harmadik periódusában Visegrádon kívül Budán tartózkodott a legtöbbször és a legtöbbet. A királyságából még hátralévő 18 és fél esztendeje alatt mindössze négy évben, 1327-ben, 1332-ben és 1341–1342-ben nem járt Budán, amennyire ez a hozzávetőlegesen összeállítható itinériumából kiderül. Négy esztendőben ellenben többször, 1325-ben kétszer, 1329-ben, 1331-ben és 1335-ben kétszer is felkereste a várost. Útjainak egy része kizárólag csak Budára vezetett, másik része átutazóban érintette a várost. Ez utóbbi főleg Váradra utaztában történt. I. Károly király elkötelezetten és rendszeresen ápolta a Váradon eltemetett Árpád-házi lovagkirály, I. Szent László (1077–1095) kultuszát. A szent király sírját felkereső váradi királyi látogatásokról már bővebb ismeretekkel rendelkezünk, bár ez sem teljes. A 11 feltételezhető utazás során hétszer iktatott be jövet vagy menet rövidebb-hosszabb, két-három naptól egy hónapig terjedő budai tartózkodást. A hét alkalomból kettő azonban bizonytalan, de nem a budai jelenlét miatt, hanem hogy az uralkodó eljutott-e gyanítható úti céljához, Váradra. Váradon kívül még Pozsonyban járt több ízben, de oda nem kegyeleti okokból ment, hanem vagy a csehek, illetve osztrákok ellen vezetett hadjárat, vagy a velük létrehozandó béke megkötése okán.[144]

A Buda városát érintő intézkedések sorában a király számára elsőrendű fontossággal bírt, hogy a város élére tökéletesen megbízható személyt nevezzen ki. Werner fia László halála után a Krassó megyei illyédi vár várnagyaként seregében harcoló és trónra lépése óta őt támogató Henc fia Jánosra esett a választása, aki 1318 januárjában már biztosan viselte a budavári rektori tisztséget, ezt

135 Spekner 2010, II. 268–291; Zsoldos 2012a, 581, 584–585; Zsoldos 2013a, 220–223.
136 Spekner 2010, II. 270–288.
137 Zsoldos 1999, 194–197, 206.
138 DL 76313 (regesztája: AOklt VII. 128, 263. sz.); Nyers 1934, 69. (1323. július 8-át jelöli meg első működésének.)
139 Spekner 2010, II. 272–290.
140 DL 40456 (regesztája: AOklt VIII. 177, 349. sz.).
141 DL 3971 (regesztája: AOklt IX. 242, 442. sz.). Tamás alnádor működésére vonatkozó utolsó adattal 1327. június 3-án találkozunk, lásd: DL 76373 (regesztája: AOklt XI. 124–125, 261. sz.); Nyers 1934, 69.
142 Zsoldos 2012b, 527, 1. jegyzet.
143 Zsoldos 2012a, 580–585; Zsoldos 2012b, 533–540; Zsoldos 2013b, 35–36, 40.
144 Spekner 2010, I. 109–115.

megelőzően vagy ezután megkapta a mosoni ispán tisztet és a vele együtt járó óvári várnagyságot.[145] Henc fia János személyében a király tekintélyes politikusa állt a város élén, akire Károly országos ügyek intézésében is támaszkodott. Békekötések ratifikálásában vett részt, valamint bejáratos volt az udvarba, ahol gyakran szerepelt bírótársként az országbíró ítélőszékén, és elképzelhető, hogy olykor a királyi tanács üléseire is meghívták. János rektor tekintélyének és rangjának megfelelően kiválóan képviselte városát a királynál. Gondoskodott arról, hogy az uralkodó megerősítse IV. Béla királynak a budai polgárok által bemutatott 1244. évi pesti kiváltságlevelét, 1331-ben a város éves vásártartási, illetve valamikor az árumegállító (lerakati) jogát, amiről Buda jogkönyve külön artikulusban emlékezett meg, hogy arról a városnak Károly király két pecséttel ellátott oklevelet állított ki.[146] Az uralkodó gazdasági reformjai is rendkívül kedveztek Buda fejlődésének. A város az ő királysága alatt szerezte meg vezető szerepét a pénzverésben. Az itt vert pénz mintául szolgált a többi pénzverő kamarának, az általa létrehozott kamarák élén nemcsak a budaiban, hanem más kamaráknál is budai polgárok töltötték be a kamaraispáni tisztséget. Egyedülálló jelenség, hogy Károly és fia, Nagy Lajos uralkodása alatt a városnak saját veretű pénze volt. A források nem szólnak arról, hogy a király a városnak pénzverési jogot adott volna, megtörve ezzel a pénzveréshez fűződő felségjogát, mégis a budai városi pénzleletek szép száma bizonyítja létezését.[147] Hasonlóan a város gazdaságának és polgárainak hasznára szolgált a visegrádi királytalálkozón kötött kereskedelmi egyezmény, aminek eredményeként új kereskedelmi útvonal kijelölésével átmenetileg kizárták Bécs árumegállító jogát, és segítették a hazánkba érkező cseh, morva és az átutazó lengyel kereskedők tevékenységét.[148] A Károly kori Buda tekintélyét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a fehérvári jog adományozása helyébe egyre gyakrabban Buda város jogának vagy vásártartása szabadságának adományozása lépett. Henc fia János valamikor éppen a visegrádi királytalálkozó idején halálozhatott el, a budavári rektorságban tisztségét fia, Miklós örökölte, de ispánságát és várnagyságát nem, és az államkormányzatban sem játszott apjához fogható szerepet; ő a városigazgatás keretei között találta meg kibontakozásának lehetőségeit. Hivatalát szintén haláláig viselte, valamikor 1346/1347 fordulóján hunyt el. Ezután Nagy Lajos király megszüntette a rektorság intézményét, visszaállította a város szabad bíróválasztási jogát. Elképzelhető, hogy intézkedése összefüggésben állt a Várhegy déli végén, a városfalon belül, mégis a várostól elkülönítve megkezdett Anjou-kori palotaépítkezésekkel.

ÓBUDA ÉS PEST A 14. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Óbudára a 14. század elejétől királyaink, noha gondoskodtak a királyi várról, már nem tekintettek úgy, mint lehetséges királyi székhelyre. Ennek legszembetűnőbb jele, hogy mindegyik uralkodó a számára legfontosabb bárónak adta azt át ideiglenesen hűsége biztosítása vagy éppen szemmel tartása érdekében. 1305-ben a vár várnagya [Máréi] Bogár István mester, akiről egy 1310. évi adatból kiderül, hogy Kőszegi János familiárisa volt, amiből az következik, hogy az óbudai királyi vár Vencel és feltehetően Ottó királysága alatt Kőszegi János kezén lehetett.[149] Anjou I. Károly még törvényes megkoronázása előtt hívét, Ákos nembeli Mikcs mester óbudai ispánt és várnagyot állította a vár élére, majd hamarosan az akkor a második királyi méltóságnak számító tényleges tárnokmesteri tisztet elnyerő Csák Máténak engedte át meghatározott időre.[150] Máté a király törvényes koronázása után szembefordult Károllyal, és innen indította akcióit a királyi rezidenciának helyet adó Buda ellen, ezért az uralkodó megfosztotta őt tárnokmesteri tisztségétől és visszavette tőle az óbudai várat.[151] A vár élére feltehetően már 1315-ben saját várnagyát nevezte ki Jánki Dénes fia, Pál mester, Tamás beregi ispán öccse, Jánki László kalocsai érsek rokona személyében, de várnagyságára csupán 1321–1324 között van biztos adatunk.[152]

Mint említettem, a várat 1328 őszén a király átadta Druget Jánosnak, akit közvetlenül utána

[145] DF 229964 (regesztája: AOklt V. 16, 20. sz.); Kubinyi 2009, II. 472–473.

[146] ÁMF IV. 612; Györffy 1973, 297; CD VIII/7. 229; BVJ II. 545, 444. §.

[147] Kubinyi 2009, I. 302–303; Huszár 1958, 27–48.

[148] Rácz 2009.

[149] 1305. aug. 17.: DL 1690 (kiadása: AO I. 100, 93. sz.). Bogár István mester egy 1310. május 27-én kelt oklevél tanúsága szerint Kőszegi János mester tárnokmestere és Tolna megyei dombói várának (1310–1316) várnagya. DL 86913 (regesztája: AOklt II. 389–390, 893. sz.).

[150] DF 237002 (kiadása: MES II. 612.).

[151] *Acta Gentilis* 2000, 386; *Károly Róbert* 1988, 86–92. (Kristó Gyula fordítása)

[152] DL 69213 (regesztája: AOklt XVII. 130, 272. sz.); Engel 1988, 108, 92. jegyzet, 109, 95. jegyzet.

nádorának nevezett ki. A nádor székhelyének ezután a honorbirtokként elnyert Óbudát tette meg. Az uralkodó döntése nyilván azzal magyarázható, hogy királyi tanácsa legtekintélyesebb tagját és legbizalmasabb tanácsosát visegrádi székhelyéhez elődjénél közelebb és könnyebben elérhetőnek kívánta tudni, noha a nádori jelenlét bíróságát még nem akarta kúriájába vonni. E kettős igény szülhette az elhatározást, hogy a nádort és bíróságát Óbudára telepítse, nem beszélve arról, hogy óbudai királyi várát is biztos kezekben tudhatta. Mellesleg az addigra már teljesen pacifikált északkeleti-keleti országrészek igazságszolgáltatása is megfelelő megoldást nyert Druget Vilmos személyében. János nádor ugyanakkor nádori közgyűléseit az ország egész területére kiterjesztette (kivéve az erdélyi vajda, a szlavón és macsói bán által kormányzott országrészeket). Az irányítása alá került megyék is támogatták e tevékenységének kiszélesítését. 1328 októberétől már biztosan somogyi, ungi és zempléni ispán volt, illetve feltételezhetően tolnai és fejéri, 1329 közepe után pedig bácsi.[153]

Az Óbuda átadásáról szóló királyi döntést magától értetődővé tette a nádornak az alnádor, más néven a nádori albíró ítélkezése alatt korábban is működő budai kúriája, ami Druget János nádorsága alatt Óbudára került. Bár önállóan, saját neve alatt kevés oklevelet adott ki, mégis három óbudai nádori albírónak a nevét ismerjük, de bizonyára több, a nádor nevében kiadott bírói eljárásban ők hozták meg a rutinszerű döntéseket.[154] Kérdéses azonban, hogy az ezután óbudai nádori albírónak nevezett személy betöltötte-e a korábban a budai alnádorhoz tartozó, Pest megyei ispáni funkciókat, ugyanis e tevékenységére nem maradt fenn adatunk.[155] A nádor familiárisaként tevékenykedő óbudai albíróra bizonyára sok feladat hárulhatott, természetesen ura közvetlen irányítása mellett, mert János nádor többször az uralkodó szolgálatában volt elfoglalva. Erre utalhat az a tény, hogy kinevezéséhez képest meglehetősen későn, csak 1329 áprilisában intézkedett először Óbudán nádori bírósága előtt zajló perben.[156] Tanácsadói és kormányzati teendőiben visegrádi jelenlétére királya meglehetős rendszerességgel igényt tarthatott, de ott nádori törvényszéket nem ült, ellenben Nagymartoni Pál országbíró ítélőszékén néhányszor ítélkezett bírótársként, és természetesen tagja volt a Záh Felicián büntetőperében ott ítélkező bíróságnak is.[157] Ugyancsak a királyi székhelyen foglaltatta írásba a jeruzsálemi Szent Lázár Lovagrend magyarországi tagjainak személyesen felvállalt különleges oltalmát.[158] A forráshiányon kívül az uralkodó érdekében eljáró nádor egyéb tevékenységeivel magyarázható, hogy kiadványainak megjelenésében nagy időbeli hézagok tapasztalhatóak. Nyilván az albíró sem pótolhatta teljes felhatalmazással a kormányzati ügyekben távollévő urát, de talán még a perek sokasága sem került még olyan mértékben a nádor bírósága elé, mint azt majd utódánál látni fogjuk. Néhány esetben igazolni tudjuk a nádor távollétének konkrét okát. Bár az elbeszélő források nem említik, hogy 1330 őszén személyesen részt vett volna a havasalföldi hadjáratban, mégis okleveleinek beszédes hiánya a hadjárat idejében erősen valószínűsítik azt, és tudjuk, hogy fia, Vilmos biztosan elment a hadjáratba, hiszen 1330 augusztusában Sároson, a király szolgálatában bekövetkező halála esetére végrendelkezett Miklós öccse javára.[159] János nádor 1331 őszének kezdetén elkísérte királyát Pozsonyba az 1328. évi, annak idején általa is tanúsított, magyar–osztrák, brucki békeszerződés megerősítésére, amiről hazatérőben az uralkodó kíséretében Nagymartoni Pál országbíróval együtt néhány napot Budán töltött.[160] A legismertebb hosszas távolmaradása a király 1333 nyarán kezdődő nápolyi útjához kötődött, ugyanis uralkodójának kíséretében meglátogatta gyermekkora és ifjúsága színhelyét, egykori

[153] 1329-ben Somogy, Baranya, illetve Újvár, Borsod és Gömör, majd Zemplén és Ung, Szabolcs és Arad, végül Nógrád megye, 1330-ban Pest megye, 1331-ben Zala és Veszprém, illetve Sopron megye nemesei részére tartott közgyűlést. Spekner 2010, II. 292–296, 161, 164, 166, 168, 172, 177, 189, 190. sz. 1330. március 26-án Újvár, Gömör, Borsod, Zemplén, Ung, Bereg és Ugocsa megye számára tartott közgyűlésen kiszabott nádori bírságok behajtásáról, birtokfoglalások végrehatásáról és bírói részbe történő iktatásról intézkedik. DL 2596 (kiadása: AOklt XIV. 170, 274. sz.); Spekner 2010, II. 295, 178. sz.; Zsoldos 2012b, 530–531.

[154] Nádorsága kezdetén ideiglenes albírójának olasz származású óbudai várnagyát, Gyekmint (Giacominót) tette meg, 1330-ban Péter, 1333-ban Gergely albíró adott ki Óbudán oklevelet. DL 76400 (regesztája: AOklt XIII. 143–144, 222. sz.), DL 376 (regesztája: AOklt XIV. 36–37, 52. sz.), DL 50942 (regesztája: AOklt XVII. 72, 142. sz.).

[155] Tringli 2001, 154–156.

[156] DL 2537 (regesztája: AOklt XIII. 143–144, 222 sz.).

[157] 1330. jan. 29., febr. 12., 1330. máj. 1., 15.: DF 254746, DL 2632, DL 99919, DL 2631, DF 200148 (regesztái: AOklt XIV. 54–55, 66–70, 173–176; CD VIII/3. 419–427; Almási 2000, 194–197.). 1331. május 3-án pedig az egri káptalannak adott ki Visegrádon mandátumot, hogy Gömör megyei birtok használata eltiltását tanúsítsa. DL 2653 (regesztája: AOklt XV. 98, 173. sz.).

[158] 1330. máj. 4.: CD VIII/3. 487.

[159] DL 71270 (regesztája: AOklt XIV. 285–287, 473. sz.).

[160] Ez az egyetlen oklevele, amit az említett okból Budán és nem Óbudán keltezettnek tekintek. DL 31217 (regesztája: AOklt XV. 214, 374. sz.).

pártfogója, Róbert király nápolyi udvarát.[161] Erre az időszakra a király a nádor helyettesének *(vicesgerens palatini)* fiát, Vilmos szepesi és újvári ispánt nevezte ki, aki albírájával, Perényi Miklóssal együtt továbbra is Vizsolyban ítélkezett a korábbi hatásköréhez tartozó megyék nemeseinek ügyeiben, különleges nádori feladatára vagy akár az uralkodó helyettesítésére nincs adatunk.[162] Druget János nádor nem tért vissza híven szolgált uralkodójával együtt új hazájába, valamikor 1334 elején Nápolyban elhalálozott, teste ősei földjén lelt örök nyugodalmat.[163]

Az 1334 márciusában hazatérő Károly némi késleltetéssel, május közepén tette meg az addigi helyettes nádort, Druget Vilmost korábbi ispáni címei megtartásával apja örökösévé a nádori méltóságban.[164] Vilmos ekkor már az ország legnagyobb földesura, honorként birtokolta az északkeleti megyék 12-13 királyi várát, köztük az Abaúj megyei Regécet, ahol kincseit, és Göncöt, ahol levéltárát őrizte. Korának korszerű embereként, báró létére meglehetősen meglepő üzleti vállalkozásokat bonyolított, amelyek révén jelentős készpénzzel rendelkezett. Részesedett a szomolnokbányai bányakitermelés ezüstjéből, üzleti kapcsolatban állt a budai Wulving ispánnal, Buda város területén Rafael aranyművessel bérbe vette a kisebb és nagyobb tizedeket, és egy Krisztián nevű budai polgárnál 30 márka értékű 20 hordónyi bora volt, amikor 1330-ban végrendelkezett.[165] Az ország első városában úgy tűnik, fontos üzleti érdekeltségei voltak, és rendszeres kapcsolatban állt budai kereskedőkkel és vállalkozókkal. Kiemelkedő vagyona, illetve tekintélye és befolyása a királyi udvarban talán még elődeinél is nagyobb szabásúvá tette nádorságát, amely elsősorban abban nyilvánult meg, hogy azokénál nem sokkal hosszabb idejű nádorsága alatt lényegesen többen fordultak ügyeikkel bíróságához.[166] Még nem készült el nádori pecsétje, amikor már Abaúj és Zemplén megyei ügyben Óbudán adott ki oklevelet.[167] Perényi Miklós, Druget Vilmos albírája egyik utolsó, Vizsolyban kiadott memoriális levelében az Abaúj megyei Bárcai János fia, Tamás Inok, fia Dancs elleni pünkösd nyolcadára kitűzött perét ura parancsára áthelyezte annak jelenléte elé Óbudára, ami miatt a pert Szent István nyolcadára halasztotta.[168] Az óbudai nádori jelenlétet illetően Vilmos tehát folytatta apja gyakorlatát, mégis rengeteg újítást vezetett be. Végleg megszüntette a már János nádor alatt is csak ritkán jelentkező óbudai albíró önálló oklevélkiadását, minden Óbudán keletkezett kiadványt a nádor neve alatt bocsátottak ki, noha a más adatokkal összeegyeztethetetlen időpontok miatt sejteni lehet, hogy az adott intézkedés nem a nádor személyes részvételével született meg.[169] Óbudai albírójának nevét sem ismerjük, csak az 1339-ben királyi és országbírói oklevélben említett [Polyánki] Pongrác fia, Bertalan mester albíróról és szádvári várnagyról feltételezhetjük, hogy Óbudán szolgált, de azt biztosan állíthatjuk, hogy az ott keltezett nádori okmányok nagy részét az újonnan létesített középpecsét alatt erősítették meg. Mivel a középpecsét használatát, amíg a nádori jelenlét Óbudán

[161] AOklt XVII. 142, 309. sz. és 206, 142. sz.

[162] Nádorhelyettességére 1333. november 15-től van adatunk, amikor Perényi Miklós ispán már Vilmos mester nádorhelyettes albírájaként járt el. DL 40658 (regesztája: AOklt XVII. 220, 497. sz.), utolsó említése nádorhelyettesként: 1334. április 26. DL 2816. Druget Vilmos nádorhelyettesként egyetlen oklevelet adott ki, azt is Vizsolyban, 1333. november 30-án, lásd: DL 87036 (regesztája: AOklt XVII. 227, 510. sz.); Nyers 1934, 23–24, 64, 69; Zsoldos 2012b, 533–541.

[163] Druget János nádori pecsétjeire: Nyers 1934, 63–64. Albírói működésére és pecsétjeire: Nyers 1934, 70. Zsoldos Attila nem foglal állást abban a kérdésben, hogy Druget János Nápolyban vagy már betegen hazaérkezve halálozott-e el. Druget Vilmos nádori kinevezésének késleltetéséből arra következtet, hogy vagy a súlyos beteg nádor nápolyi halálhírére vártak, vagy itthon halálozott el április eleje és május közepe között. Ez utóbbi feltételezés elég valószínűtlen, mivel semmi nyomát nem találjuk annak, hogy visszatért Magyarországra, és itt temették el. Zsoldos 2012b, 533–534.

[164] I. Károly 1334 márciusában érkezett haza Nápolyból, az addigi nádorhelyettes, Druget Vilmos nádorként 1334. május 17-én adta ki első oklevelét, de ekkor még nem rendelkezett nádori pecséttel. Zsoldos 2012b, 533.

[165] DL 71270 (regesztája: AOklt XIV. 285–287, 473. sz.). Wulving ispán budai polgárra: Kubinyi 2009, II. 475–477, XL/56. ábra.

[166] Nagyjából harmadával több per folyt bírósága előtt, mint az őt megelőző három nádor, Debreceni Dózsa, Druget Fülöp és János bírósága előtt.

[167] Nádori kinevezésére és pecsétjére lásd: DL 2827 (kiadása: AO III. 76–77, 63. sz.). I. Károly király 1334. május 14-i oklevelének méltóságnévsorában már nádornak nevezik, lásd: DF 248389. Engel Pál 1334. május 17-re teszi első említését, lásd: Engel 1996, I. 3; Zsoldos 2012b, 533–534.

[168] DL 60218, DF 219444.

[169] Például: 1334. augusztus 22-én még elvileg Óbudán tartott törvénynapot, augusztus 27-én már Vizsolyban, és ugyanezen a napon újra Óbudán, lásd: DL 50984 (kiadása: AO III. 99–101, 80. sz.), DL 50983, DL 83208. 1336. máj. 1. Óbuda, máj. 8. Vizsoly, máj. 26. Óbuda, lásd: DL 3003, DF 250580 (regesztái: AOklt XX. 202–203, 231. sz., 207–208, 241. sz.). Lásd még: AOklt XX. 222, 265. sz. 1337. január 27-én Vizsolyban és Óbudán egyszerre kellett volna jelen lennie, hogy törvénynapot tartson. DL 84759, DL 96191. A példákat még szaporíthatnánk.

működött egy-két visegrádi esettől eltekintve csakis ide köthetjük, úgy gondolom, hogy azt az óbudai albíró, illetve ítélőmester kezelte.[170]

Druget Vilmos, amikor átvette nádori kinevezését, egy új szisztémát dolgozott ki, amelynek a lényege az volt, hogy vizsolyi jelenléteit összekötötte a térségben tartott nádori közgyűléseivel, és ezeket egy összefüggő időszakban bonyolította le. Azt, hogy azokon nagyrészt személyesen vett részt, bizonyítja, hogy az ott kiadott okleveleit vagy nagypecsétjével, vagy gyűrűspecsétjével erősítették meg, illetve némelykor az ispáni pecsétjével.[171] Változás következett be a vizsolyi kúria működésében is. Itt szintén megszakadt, bár nem véglegesen, az albíró önálló oklevélkiadása. Perényi Miklós utolsó oklevelét 1334 májusában adta ki Vizsolyban saját pecsétje alatt, és 1335 januárjában már egykori nádori albíróként emlegették, noha nem halt meg, mint azt Nyers Lajos gondolta monográfiájában, sőt az udvarban folytatta ura szolgálatát.[172] Vilmos nádor a nádori közgyűlések közti időkben bírósági ügyekben csak Óbudán bocsátott ki rendelkezéseket. Az intézkedések mindegyikét, egy kivétellel, már ahol ez megállapítható, a középpecsétje alatt adták ki, és mivel ezek kiadási időpontjai többször keresztezték az igazolhatóan személyesen tett vidéki útjait, kézenfekvő annak feltételezése, hogy az óbudai albíró önállóan járt el a perek egy részében, és a pecsét az itteni nádori ítélőmester kezelésében lehetett.[173] Az egy kivétel, a feltehetően a nádor gyűrűspecsétjével megerősített döntés a szigeti apácák és a budafelhévízi keresztes konvent között perelt jenői rév ügyében született, oklevelek bemutatását rendelve el a per éppen aktuális szakaszában.[174] Óbuda lett a nádori bíráskodás egyedüli központja, ahol éppúgy intézkedtek például Szepes, Abaúj, Zemplén vagy Borsod megyei jogvitában, mint Vizsolyban.[175] Vizsolyban ezzel szemben már többnyire csak a nádor által irányított megyék nemeseinek ügyeit vették sorra, ez alól csak néhány Szabolcs megyei eset volt kivétel. Nem véletlenül nevezték az 1339-ben újra visszaállított vizsolyi albírói tisztséget betöltő Ruszkai Izsépet a nádor területeire állított albírónak. A változás célja nyilván az volt, hogy a nádor minél több időt tudjon az uralkodó közvetlen környezetében kormányzati ügyekkel foglalkozni, ezért egyre sűrűbben találkozunk a nádor Visegrádon keltezett okleveleivel, bár ezek többnyire még nem bírósági ügyekben keletkeztek.[176] Jelen volt 1335 novemberében a visegrádi kongresszus alkalmával a Károly magyar és János cseh király vezetésével Visegrádon összeült, a Kázmér lengyel király és a Német Lovagrend vitáját lezáró békebíróságban.[177]

A bíráskodás menete odáig fejlődött, hogy 1336-ban kezdték megkülönböztetni a nádori jelenléten és a nádori különös jelenléten történt eljárást, ez utóbbin a nádor személyes bíráskodását értették, amelyre kezdetben csak Vizsolyban találunk példát, később azonban már Visegrádon is egyre gyakoribb, Óbudán viszont nem ismerünk rá esetet.[178] 1337 márciusában Vilmos nádor a király által delegált bíróként ítélkezett Visegrádon bírótársaival, Nekcsei Demeter királyi tárnokmester és Garai Pál királynéi tárnokmester társaságában a Pozsony megyei Nyék birtok perében, amelyben a bírák a per eldöntésére a visegrádi küzdőtéren a nádor, az ország bárói és nemesei előtt lovon és lovagi fegyverzetben vívandó párbajt ítéltek.[179] Az eseményt akár szimbolikusnak is tekinthetjük, mert ettől kezdve egyre több peres ügy került Visegrádra, a nádor törvényszéke elé.[180] 1338-ban csak Visegrádon és Óbudán tartottak nádori törvényszéket, illetve adtak ki nádori periratokat.[181] 1339-re az ügyek úgy felhalmozódtak,[182] hogy Vilmos nádor

[170] Nyers 1934, 64–65.

[171] Pecsétjeire: Nyers 1934, 64–65.

[172] Nyers 1934, 70. Perényi Miklós 1336. március 7. e. Visegrádon fogott bíró a Bebebek és Cselenfiak perében. DL 260 (regesztája: AOklt XX. 92–95, 67. sz.). 1337. július 14-én, Visegrádon kiadott királyi oklevél kancelláriai jegyzete: „assecuratio Nicolai de Peren": DF 233621. 1339 májusában királyi ember: *Veszprémi regeszták* 1953, 127, 316. sz.; Engel 1996, I. 474, II. 189.

[173] Már Druget János nádor idejéből ismerjük Péceli Péter ítélőmester működését, aki Vilmos nádor idején is folytatta tevékenységét, és nevéből ítélhetően, illetve, hogy 1333-ban Óbudán házas telket vásárolt, állíthatom, hogy itt teljesített szolgálatot. DL 2793 (kiadása: AO III. 39–40, 35. sz.); Nyers 1934, 26–29, 72; Engel 1996, I. 2–3; BerténYi 1976, 45.

[174] DL 2933 (regesztája: AOklt XIX. 189, 414. sz.).

[175] DL 2827, DL 60218, DL 89271 stb. Lásd még: Spekner 2010, II. 305–308.

[176] DL 2936 (regesztája: AOklt XIX. 154, 334. sz.); CD VIII/4. 88–89; DL 51023 (regesztája: AOklt XIX. 310, 689. sz.).

[177] DF 288349 (regesztája: AOklt XIX. 326–327, 725. sz.); Rácz 2009.

[178] Spekner 2010, II. 318–334; Nyers 1934, 19–21; Berténi 1976, 45; Piti 1998, 270. 1336-ban Vizsolyban tartott nádori törvényszékek: 1336. febr. 21., márc. 4., márc. 11. (nagypecsét); 1336. ápr. 6–7., ápr. 17. (nagypecsét); 1336. máj. 8. (átírás); 1336. dec. 2., dec. 23. (pecsét? és átírás). Óbudán: 1336. jan. 20., márc. 13., máj. 1., máj. 26., okt. 20., nov. 18. (középpecsét): Spekner 2010, II. 318–321.

[179] DL 48548.

[180] Spekner 2010, II. 322–324, 326–337, 344–345, 347–352, 359–365.

[181] Spekner 2010, II. 330–333.

[182] Spekner 2010, II. 334–343.

kénytelen volt újra önállósítani a vizsolyi albírót, akit az Abaúj megyei Ruszkai Izsép személyében, ahogy már utalás történt rá, mint a nádor területeire állított albírót nevezett ki 1339 nyarán.[183] Ruszkai Izsép nagyjából másfél évig, 1341 elejéig látta el hivatalát, saját pecsétje és neve alatt intézve a rábízott területi ügyeket, de ezután felszámolták a vizsolyi kúriát, a nádor 1341 augusztusában már csak Abaúj megyei közgyűlést ment tartani Vizsolyba.[184] Közben az óbudai nádori kúria fokozatosan áttevődött a visegrádi királyi székhelyhez közelebbi Marosra, ahol a középpecsét használatából ítélve az albíró 1342 elejéig folytatta az itteni nádori jelenlét vezetését, továbbra is a nádor neve alatt szerkesztve a bíróság kiadványait.[185] Vilmos nádor 1341 második felét országszerte nádori közgyűlések tartásával töltötte, majd 1342 elején a nádori jelenlét az óbudai (marosi) kúria megszűnését követően végleg Visegrádra költözött, és betagozódott a kúriai bíróságok sorába, amellyel már I. Károly uralkodása alatt létrejött a nagybíróságok egy központban történő működése.[186]

Vilmos nádor halála után Nagy Lajos király 1343 januárjában az óbudai királyi várat minden tartozékával és jövedelmével anyjának, Erzsébet királynénak adományozta, hogy ott rendezze be özvegyi királynéi kúriáját.[187] Elterjedt nézet szerint Erzsébet már korábban igyekezett befolyását Óbudára kiterjeszteni, aminek ékes bizonyítéka lenne az 1334-ben alapítani vélt óbudai klarissza kolostor. 1334 nyarán XXII. János pápa valóban hozzájárult ahhoz, hogy a királyné Szent Klára tiszteletére *in oppido Bude, loco utique populoso* kolostort alapítson.[188] Már a „kiváltképp népes hely" megjelölés is gyanút kelt, hogy ez esetben a tervezett alapítás színhelyeként a várhegyi Budára gondoljunk, de erre más bizonyíték is a rendelkezésünkre áll. 1346 nyarán, azaz miután a királyné megkapta Óbudát, kelt az az adománylevél, amelyben Erzsébet a budai Szent János ferences kolostornál lévő háztelket, amelyet eredetileg ferences rendi (klarissza) apácakolostor építése céljából vásároltatott, Ugali Pál országbírói ítélőmesternek és fivérének, Miklósnak adta.[189] A királyné eszerint az óbudai vár elnyerése után helyezte át kolostoralapítási szándékát Óbudára, és ez a magyarázata annak, hogy az eredeti tervhez képest az csak 12 évvel később, 1346-ban valósult meg.[190] A vár eladományozásával a királyi vár története lezárult, és egy új időszak, az óbudai királynéi vár történetének 1526-ig ívelő korszaka kezdődött el.

Buda és Óbuda az igazságszolgáltatásban játszott szerepe révén a királyi székhely Visegrádra telepítése után is részben megőrizte kormányzati jelentőségét, fenntartva annak lehetőségét, hogy egy átmeneti korszak után Buda ismét a királyság központjává és végső soron majd fővárosává váljon. Kevésbé hagyott nyomot viszont a nádori bíróságot felkeresők nagyobb forgalma Óbuda valódi várossá fejlődésében. Kibontakozásának Buda elszívó ereje, illetve Óbuda egyházi és majd királynéi birtokosa alá rendelt korlátozott önkormányzata szabott határt.

Pest hosszú időre szinte Buda egyik külvárosává vált. A királyi alapítású és támogatottságú, az uralkodó egyik székhelyeként, valamint kereskedelmi központként működő Buda felemelkedése

[183] „viceiudex in eiusdem terminis et tenutis constitutus": DF 283919 (regesztája: AOklt XXIII. 239, 503. sz.; Nyers 1934, 70.). Ruszkai Izsép alnádor ítélőszékei és kiadványai: Spekner 2010, II. 338–348. Engel Pál Ruszkaira írt 1337. október 6-i adata helyesen: 1340. okt. 6. Lásd: AO IV. 44, 36. sz.; Engel 1996, I. 3.

[184] Ruszkai Izsép utolsó vizsolyi működésére: DL 40873 (regesztája: AOklt XXV. 395–396, 820. sz.).

[185] 1340. szept. 11., Nagymaros: idézés foganatosítása a középpecsét alatt. Szeptember 15-én Óbudán tartott törvénynapon hozott és szeptember 22-én a középpecsét alatt kiadott bírói rendelkezés Zala megyei birtokosztályos perben. 1340. október 6-án Óbudán tartott törvénynapon és október 20-án a középpecsét alatt kiadott bírói rendelkezés Szepes megyei birtokosztályos perben, ezután megszűnik Óbudán a nádori jelenlét. Spekner 2010, II. 346–351, 353, 355, 357–358, 360. Az utolsó Maroson kiadott nádori oklevél 1342. január 25-én kelt: DL 40878 (regesztája: AOklt XXVI. 65, 33. sz.).

[186] A szakirodalomban Nyers Lajos monográfiája alapján elterjedt nézet, hogy a nádor vidéki bíráskodását I. Nagy Lajos szüntette meg uralkodása kezdetén. Egyedül Tringli István egyik utalása szól arról, hogy a nagybíróságok centralizációja már I. Károly uralkodásának utolsó évében megtörtént. Az adatok az ő meglátását támasztják alá. Tringli 2001, 155. Druget Vilmos nádor kevéssel élte túl hűen szolgált uralkodóját. Halálára, territóriumának felszámolására és utódlására: Piti 2006, 436–441; Zsoldos 2013b, 36, 40.

[187] DL 3551 (regesztája: AOklt XXVII. 50, 13. sz.).

[188] DL 2638 (regesztája: Bártfai 1935, 67, 36. sz.). Bártfai Szabó Lászlón kívül Györffy György is Óbudára helyezi az 1334. évi kolostoralapítási szándékot, lásd: ÁMF IV. 677.

[189] DL 100032.

[190] 1346. június 14.: CD IX/1. 394, 225. sz.; Bártfai Szabó 1935, 70, 40. sz. 1346. június 23.: DL 3849 (kiadása: AO IV. 611–612, 364. sz.). Búcsú és más engedélyezések az újonnan alapított kolostor számára VI. Kelemen pápától: VPRO II. 132–134, 152–154. sz. Ne tévesszen meg senkit se az „oppidum" megjelölés, azt a pápai oklevelek a várhegyi Budára is használták, mivel a kánonjog szerint – nem lévén érseki vagy püspöki város – nem illette meg a „civitas" megnevezés. VPRO II. 85, 83. sz.; BTOE III/1. 301, 582. sz.

óhatatlanul hátrányosabb helyzetbe hozta a túlparti várost, bár az bizonyítható, hogy a város vezető rétegéhez tartozó németek továbbra is éltek Pesten. Budához hasonlóan a 14. század első felében még itt is találkozunk *comes* címet viselő, földbirtokkal és budai szőlőkkel rendelkező, a polgárság vezető rétegéhez tartozó személyekkel.[191] Az ország legnagyobb városának emlegetett Budával azonban nem versenyezhetett, az bekebelezte túlparti testvérvárosát, amely ezután majd száz évig nem tudott élni a IV. Béla által neki adományozott kiváltságlevélben részletezett jogokkal és szabadságokkal (sem az önkormányzatikkal, sem pedig a gazdaságiakkal). A korlátozott önkormányzattal rendelkező Pest bíráját Buda nevezte ki, aki mellett csak kettő-négy esküdt és egy jegyző működhetett, s a városok adóját is egyben határozták meg, kétharmad-egyharmad részben osztva el azt lakóik között.[192] A gazdaságilag egyre gyarapodó Pest végül Zsigmond és Mátyás király támogatásával nyerte el teljes függetlenségét a 15. század során.[193]

Buda árnyékában végül sem a királyi székhely, Óbuda, sem a német település, Pest nem érte el önálló várossá alakulását a 14. században, mégis az egyiknek kiemelkedő igazgatási és egyházi központ jellege, másiknak centrális kereskedelmi helyzete hozzájárult Buda gyors fejlődéséhez. A régió településeinek e szoros egymásra utaltságát elsőként IV. Béla király ismerte fel, és alkotta egységgé azt a települési konglomerátumot, amelynek élén Buda a 15. századtól a középkori Magyar Királyság fővárosává válhatott.[194]

IRODALOM

Acta Gentilis 2000 — *Acta legationis cardinalis Gentilis – Gentilis bíbornok magyarországi követségének okiratai 1307–1311.* Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Vatikáni Magyar Okirattár I/2. Budapest, 2000.

Al-Idrīsī 1978 — Al-Idrīsī: *Opus geographicum sive „Liber ad eorum delectationem, qui terras peregrare studeant".* Clima 6. sectio 2–3. 8. fasc. Consilio et auctoritate Enrico Cerulli una cum aliis. Ed.: Alessio Bombaci et alii. Napoli–Roma, 1978.

Almási 2000 — Almási Tibor: Záh Felicián ítéletlevele. *Aetas* 15. (2000) 191–197.

Altmann–Bertalan 1991 — Altmann, Júlia – Bertalan, Herta: Óbuda vom 11. bis 13. Jahrhundert. In: *Budapest im Mittelalter.* Hrsg.: Biegel, Gerd. Braunschweig, 1991. 113–131, 451–459.

Altmann–Bertalanné–Kárpáti 2003 — Altmann Júlia – Bertalan Vilmosné – Kárpáti Zoltán: A budai (óbudai) társaskáptalan Péter temploma. *BudRég* 27. (2003) 39–62.

ÁMF I–IV. — Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* I–IV. Budapest, 1987[3]–1998.

Anonymus 2010 — Anonymus: *Gesta Hungarorum – The Deeds of the Hungarians.* Eds: Rady, Martyn – Veszprémy, László. Budapest – New York, 2010.

AO I–VII. — *Anjoukori okmánytár – Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis* I–VII. Szerk.: Nagy Imre – Tasnádi Nagy Gyula. Budapest, 1878–1920.

AOklt I–XV, XVII, XIX–XX, XXII–XXVII, XXXI. — *Anjou-kori oklevéltár* I–XV, XVII, XIX–XX, XXII–XXVII, XXXI. Főszerk.: Kristó Gyula. Szerk.: Almási Tibor – Blazovich László – Géczi Lajos – Kőfalvi Tamás – Kristó Gyula – Makk Ferenc – Piti Ferenc – Sebők Ferenc – Tóth Ildikó. Szeged–Budapest, 1990–2012.

Bálint 1980 — Bálint, Csanád: Der landnahmezeitliche Grabfund von Pestlőrinc. *ActaArchHung* 32. (1980) 341–350.

[191] A pesti bíró, Sándor fia Simon comes a budavári rektor, Henc fia János rokona volt. Rajta kívül találkozunk Petermann, Vegandus fia Henrik, Leopold fia Péter esküdtekkel, vagy Henccel, a Gellért-hegyen szőlőbirtokos pesti polgárral stb. DL 106092 (regesztája: AOklt X. 154–155, 229. sz.), DF 238399, DL 2568 (regesztái: AOklt XIII. 344–345, 572. sz, 372, 621. sz.), DL 2953 (regesztája: AOklt XIX. 273, 613. sz.), DF 229865 (regesztája: AOklt VI. 259, 704. sz.), Végh 2006–2008, I. 265, 292–293, II. 24, 26; DL 99552 (regesztái: AOklt VII. 325, 710. sz.; AOklt VIII. 27, 36. sz.), DL 2200 (regesztája: AOklt VII. 326, 711. sz.), DL 2662 (regesztája: AOklt XV. 120–121, 213. sz.), DL 3367 (regesztája: AOklt XXV. 91–92, 189. sz.).

[192] DF 277872/445. § (kiadása: *Ofner Stadtrecht* 1959, 204–205.).

[193] Györffy 1997, 135–220; Kubinyi 1972, 27–111; Végh 2006–2008, I. 27–34; Végh 2009; Végh 2011; Spekner 2012a.

[194] Kubinyi 1972, 27–111; Szende 2011a, 192–194.

Bártfai Szabó 1935 Bártfai Szabó László: *Óbuda egyházi intézményei a középkorban*. Budapest, 1935.

Bártfai Szabó 1938 Bártfai Szabó László: *Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599*. Budapest, 1938.

Bártfai Szabó 1953 Bártfai Szabó László: Hol állott a királyi palota? *MűvÉrt* 2. (1953) 219–220.

Bencze–Szigeti 2009–2010 Bencze Zoltán – Szigeti Judit: Honfoglalás kori temető Soroksár határában (M0 BP 09). *BudRég* 42–43. (2009–2010) 54–79.

Bertalanné 1998 Bertalan Vilmosné: XIII. századi csuklós bronzmérlegek Óbudán. *BudRég* 32. (1998) 171–180.

Bertényi 1976 Bertényi Iván: *Az országbírói intézmény története a 14. században*. Budapest, 1976.

Bertényi 2000 Bertényi Iván: *Szent István és öröksége. Magyarország története az államalapítástól a rendiség kialakulásáig (1000–1440).* Budapest, 2000.

Bóna 1997 Bóna, István: Die Archäologie in Ungarn und die ungarische Landnahme. *ActaArchHung* 49. (1997) 345–362.

Bóna 1998 Bóna István: *Az Árpádok korai várai*. Debrecen, 1998.

Bóna 2000 Bóna István: *A magyarok és Európa a 9–10. században*. Budapest, 2000.

BTOE I, III. *Budapest történetének okleveles emlékei* I. *(1148–1301).* Csánki Dezső gyűjtését kiegészítette és sajtó alá rendezte: Gárdonyi Albert. Budapest, 1936; III/1–2. *(1382–1439).* Összeállította: Kumorovitz L. Bernát. Budapest, 1987.

BVJ I–II. *Buda város jogkönyve* I–II. Közreadja: Blazovich László – Schmidt József. Szeged, 2001.

CD I–XI. *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* I–XI. Studio et opera Georgii Fejér. Budae, 1829–1844.

CFHH I–III. *Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCI* I–III. Collegit: Gombos, Albinus Franciscus. Budapestini, 1937–1938.

Czeglédy 1970 Czeglédy Károly: Az Árpád-kori mohamedánokról és neveikről. In: *Névtudományi előadások.* Szerk.: Kázmér Miklós – Végh József. Nyelvtudományi Értekezések 70. Budapest, 1970. 254–259.

Csermák 1956 Csermák Géza: *A magyar hajózás múltjából*. Budapest, 1956.

Csukovits 2012 Csukovits Enikő: *Az Anjouk Magyarországon* I. *I. Károly és uralkodása (1301–1342).* Budapest, 2012.

Domanovszky 1922 Domanovszky, Alexander: Die Vergangenheit der ungarischen Donau-Handelsschiffahrt. *Ungarische Jahrbücher* 2. (1922) 161–187.

Draskóczy 2008 Draskóczy István: Só a középkori Magyarországon. In: *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet*. Szerk.: Kubinyi András – Laszlovszky József – Szabó Péter. Budapest, 2008. 147–161.

DRMH I. *Decreta regni mediaevalis Hungariae – The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary* I. *1000–1301.* Eds: Bak, M. János – Bónis, György – Sweeney, James Ross. Idyllwild, 1999.

Eckhardt 1928 Eckhardt Sándor: *Sicambria. Egy középkori monda életrajza*. Budapest, 1928.

Eckhardt 1943 Eckhardt, Alexandre: *De Sicambria à Sans-Souci: histoire et légendes franco-hongroises.* Paris, 1943.

EFHU 3/2. *Elenchus fontium historiae urbanae* 3/2. Eds: Kubinyi, András – Jánosi, Mónika – E. Kovács, Péter – Köblös, József – Tringli, István. Budapest, 1997.

Ehrismann 2002 Ehrismann, Otfrid: Nibelungenlied. In: *Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung* 10. Hrsg.: Brednich, Rolf Wilhelm. Berlin – New York, 2002. 1–16.

Elter 1985 Elter István: Magyarország Idrisi földrajzi művében. *AHSzeg* 82. (1985) 53–65.

Engel 1988 Engel Pál: Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323). *Századok* 122. (1988) 89–147.

Engel 1996 Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457* I–II. Budapest, 1996.

Engel 2001 Engel Pál: *Szent István birodalma. A középkori Magyarország története.* Budapest, 2001.

Feld 1999 — Feld, István: Ecilbug und Ofen – zur Problematik der Stadtburgen in Ungarn. In: *Burg und Stadt*. Hrsg.: Durdík, Tomáš. Castrum Bene 6. Praha, 1999. 73–88.

Fügedi 1959 — Fügedi Erik: Topográfia és városi fejlődés a középkori Óbudán. *TBM* 13. (1959) 7–50.

Fügedi 1964 — Fügedi Erik: Megjegyzések a budai vitáról. *Századok* 98. (1964) 772–781.

Fügedi 1969 — Fügedi, Erik: Die Entstehung des Städtewesens in Ungarn. *Alba Regia* 10. (1969) 101–118.

Fügedi 1972 — Fügedi Erik: Koldulórendek és a városfejlődés Magyarországon. *Századok* 106. (1972) 69–95. (Későbbi kiadása: Fügedi Erik: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról*. Budapest, 1981. 57–88.)

Fügedi 1975 — Fügedi, Erik: Das mittelalterliche Königreich Ungarn als Gastland. In: *Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte*. Hrsg.: Schlesinger, Walter. Sigmaringen, 1975. 470–507.

Füredi–Rácz 2012 — Füredi Ágnes – Rácz Tibor: Honfoglalás kori tarsolylemezt tártak fel Pest megyében. http://www.museum.hu/h/Honfoglalas_kori_tarsolylemezt_tartak_fel_Pest_megyeben. [Letöltés: 2012. június 10.]

Garády 1940 — Garády Sándor: A budai (óbudai) káptalan alapítása. *TBM* 7. (1940) 3–24.

Gedai 1969 — Gedai, István: Fremde Münzen im Karpatenbecken aus den 11.–13. Jahrhunderten. *ActaArchHung* 21. (1969) 105–148.

Gerevich 1952 — Gerevich László: Castrum Budense. *ArchÉrt* 79. (1952) 150–165.

Gerevich 1971 — Gerevich, László: *The Art of Buda and Pest in the Middle Ages*. Budapest, 1971.

Gerevich–Seitl–Holl 1953 — Gerevich László – Seitl Kornél – Holl Imre: Megjegyzések a budai vár XIII. századi építéstörténetéhez. *MűvÉrt* 2. (1953) 210–218.

Gerics 1987 — Gerics József: *A korai rendiség Európában és Magyarországon*. Budapest, 1987.

Glaser 1929 — Glaser Lajos: A Dunántúl középkori úthálózata. *Századok* 63. (1929) 138–167.

Glaser 1933 — Glaser, Lajos: Der Levantehandel über Ungarn im 11. und 12. Jahrhundert. *Ungarische Jahrbücher* 13. (1933) 356–363.

Górka 1916 — Górka, Olgierd: *Anonymi descriptio Europae Orientalis*. Cracoviae, 1916.

Gráfik 1971 — Gráfik Imre: Szállítás és közlekedés a Szentendrei-szigeten. *Néprajzi Közlemények* 15/1–4. (1971) 1–188.

Györffy 1973 — Györffy György: Budapest története az Árpád-korban. In: *Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig. Budapest története* I. Szerk.: Gerevich László. Budapest, 1973. 217–349.

Györffy 1994 — Györffy György: Vezéri szálláshelyek emlékei. In: *Honfoglalás és régészet*. Szerk.: Kovács László. Budapest, 1994. 129–138.

Györffy 1997 — Györffy György: *Pest-Buda kialakulása. Budapest története a honfoglalástól az Árpád-kor végi székvárossá alakulásig*. Budapest, 1997.

Györffy 2000 — Györffy György: *István király és műve*. Budapest, 2000.

Havasi 2006 — Havasi Krisztina: Az óbudai királyi, utóbb királynéi vár kőemlékei. *BudRég* 40. (2006) 221–252.

Havasi 2009 — Havasi Krisztina: Az óbudai királyi, utóbb királynéi palota Szent Erzsébet kápolnája. A magyar királyi „udvar" építészeti emléke(i) a 13. század első évtizedeiből. In: *Árpád-házi Szent Erzsébet kultusza a 13–16. században*. Szerk.: Falvay Dávid. Budapest, 2009. 163–192.

Holl 1974–1975 — Holl, Imre: Angaben zur mittelalterlichen Schwarzhafnerkeramik mit Werkstattmarken. *MittArchInst* 5. (1974–1975) 129–150.

Hóman 2005 — Hóman Bálint: *A magyar városok az Árpádok korában*. Máriabesnyő–Gödöllő, 2005. (eredeti kiadás: Budapest, 1908.)

Hrbek 1955 — Hrbek, Ivan: Ein arabischer Bericht über die Ungarn. Abu-Hamid al-Andalusi al-Garnati, 1080–1170. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 5. (1955) 205–230.

Huszár 1958 — Huszár Lajos: *A budai pénzverés története a középkorban*. Budapest, 1958.

Irás-Melis 1991a — Irás-Melis, Katalin: Die Zeit der ungarischen Landnahme 895 bis Ende des 10. Jahrhunderts. In: *Budapest im Mittelalter.* Hrsg.: Biegel, Gerd. Braunschweig, 1991. 102–112.

Irás-Melis 1991b — Irás-Melis, Katalin: Die Herausbildung und Entwicklung der Stadt Pest bis 1241. In: *Budapest im Mittelalter.* Hrsg.: Biegel, Gerd. Braunschweig, 1991. 132–143.

Irás-Melis 2004 — Irás-Melis, Katalin: Archaeological traces of the last medieval town planning in Pest. In: *„Quasi liber et pictura." Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára / Studies in Honour of András Kubinyi on his Seventieth Birthday.* Szerk.: Kovács Gyöngyi. Budapest, 2004. 235–243.

Irásné Melis 1983 — Irásné Melis Katalin: *Adatok a Pesti-síkság Árpád-kori településtörténetéhez.* Budapest, 1983.

Irásné Melis 1994 — Irásné Melis Katalin: A pesti városalaprajz kialakulása és változásai a középkorban. In: *Társadalomtörténeti tanulmányok a közeli és a régmúltból. Emlékkönyv Székely György 70. születésnapjára.* Szerk.: Sz. Jónás Ilona. Budapest, 1994. 88–107.

Írott források 2006 — *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről.* Szerk.: Makk Ferenc – Thoroczkay Gábor. Szeged, 2006.

Iván 2004 — Iván László: *A visegrádi vár története a kezdetektől 1685-ig.* Visegrád, 2004.

Károly Róbert 1988 — *Károly Róbert emlékezete.* A szöveget válogatta, szerk., a bevezetőt és a jegyzeteket írta: Kristó Gyula – Makk Ferenc. A képanyagot Marosi Ernő válogatta. Budapest, 1988.

Képes Krónika 2004 — *Képes Krónika.* Ford.: Bollók János. A fordítást gondozta és a jegyzeteket készítette: Szovák Kornél (164–209. c.) – Veszprémy László (71–163. c.). Az utószót írta, a függeléket és az irodalomjegyzéket összeállította: Szovák Kornél. Budapest, 2004.

Kerényi 1950 — Kerényi András: Egy XII. századi óbudai bizánci pénzlelet (1143–1195). *BudRég* 15. (1950) 541–547.

Kézai 1999 — Kéza, Simon de: *Gesta Hungarorum – The Deeds of the Hungarians.* Ed., trans.: Veszprémy, László – Schaer, Frank. With a study by Jenő Szűcs. Budapest – New York, 1999.

Kiss 1988 — Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára* I–II. Budapest, 1988.

Knauz 1863 — Knauz Nándor: *A budai káptalan regesztái 1148–1649.* Magyar Történelmi Tár 12. Pest, 1863.

Kováts 1902 — Kováts Ferenc: *Adalékok a dunai hajózás és a dunai vámok történetéhez az Anjouk korában.* Budapest, 1902.

Középkori históriák 2000 — *Középkori históriák oklevelekben (1002–1410).* A szövegeket válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta: Kristó Gyula. Szeged, 2000.

Kristó 1988 — Kristó Gyula: *Az Anjou-kor háborúi.* Budapest, 1988.

Kristó 1995 — Kristó Gyula: *A magyar állam megszületése.* Szeged, 1995.

Kristó 1996 — Kristó Gyula: *Honfoglalás és társadalom.* Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 16. Budapest, 1996.

Kristó 1997 — Kristó Gyula: A honfoglalók régészeti hagyatékának keltezéséről. (Rendhagyó válasz bírálóimnak). *Századok* 131. (1997) 234–275.

Kristó 2003 — Kristó Gyula: I. Károly király harcai a tartományurak ellen (1310–1323). *Századok* 137. (2003) 297–347.

Krüger 2003 — *„Uns ist in alten Mären…" Das Nibelungenlied und seine Welt.* Ausstellungskatalog. Badisches Landesmuseum – Badische Landesbibliothek, Karlsruhe. Hrsg.: Krüger, Jürgen. Karlsruhe, 2003.

Kubinyi 1961 — Kubinyi András: Buda város pecséthasználatának kialakulása. *TBM* 14. (1961) 109–146.

Kubinyi 1962 — Kubinyi András: A király és királyné kúriái a XIII. században Budán. *ArchÉrt* 98. (1962) 160–169.

Kubinyi 1964 — Kubinyi András: Budafelhévíz topográfiája és gazdasági fejlődése. *TBM* 16. (1964) 85–180.

Kubinyi 1972 — Kubinyi, András: *Die Anfänge Ofens.* Osteuropastudien der Hochschulen des Landes Hessen, Reihe 1. Giessener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftsforschung des europäischen Ostens 60. Berlin, 1972. (Magyarul: Buda kezdetei. In: Kubinyi 2009, I. 43–99.)

Kubinyi 1975 — Kubinyi, András: Zur Frage der deutschen Siedlungen im mittleren Teil des Königreichs Ungarn (1200–1541). In: *Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte.* Hrsg.: Schlesinger, Walter. Sigmaringen, 1975. 527–566.

Kubinyi 1988a — Kubinyi, András: Regensburg – Passau – Ungarn im Mittelalter. In: *Bayern und Ungarn. Tausend Jahre enge Beziehungen.* Hrsg.: Völkl, Ekkehard. Schriftenreihe des Osteuropainstituts Regensburg–Passau. Südosteuropa-Studien, Band 12, Heft 39. Regensburg, 1988. 29–39.

Kubinyi 1988b — Kubinyi, András: Königliches Salzmonopol und die Städte des Königreiches Ungarn im Mittelalter. In: *Stadt und Salz.* Hrsg.: Rausch, Wilhelm. Linz, 1988. 213–232.

Kubinyi 1996a — Kubinyi András: A magyar várostörténet első fejezete. In: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Szerk.: Fazekas Csaba. Studia Miskolciensia 2. Miskolc, 1996. 36–46.

Kubinyi 1996b — Kubinyi András: A korai Árpád-kor gazdasági fejlődésének kérdőjelei. *Valóság* 39/3. (1996) 60–65.

Kubinyi 2001 — Kubinyi András: Buda, Magyarország középkori fővárosa. *TBM* 29. (2001) 11–22.

Kubinyi 2009 — Kubinyi András: *Tanulmányok Budapest középkori történetéről* I–II. Budapest, 2009.

Kumorovitz 1964 — Kumorovitz L. Bernát: A zselicszentjakabi alapítólevél 1061-ből. („Pest" legkorábbi említése). *TBM* 16. (1964) 43–81.

Kumorovitz 1971 — Kumorovitz L. Bernát: Buda (és Pest) „fővárossá" alakulásának kezdetei. *TBM* 18. (1971) 7–53.

Kumorovitz 1972 — Kumorovitz L. Bernát: Adatok Budapest főváros Árpád-kori történetéhez. *TBM* 19. (1972) 7–37.

Kumorovitz 1976 — Kumorovitz L. Bernát: Óbuda 1355. évi felosztása. I. Lajos király és Erzsébet anyakirályné 1355. augusztus 17-i és 1356. október 17-i oklevele. *BudRég* 24. (1976) 279–297.

Ladányi 2004 — Ladányi Erzsébet: Adatok a locus communis – locus communior hazai alkalmazásához. In: *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére.* Szerk.: Erdei Gyöngyi – Nagy Balázs. Budapest, 2004. 235–236.

Langó 2007 — Langó Péter: *Amit elrejt a föld… A 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpát-medencében.* Budapest, 2007.

Legendák 2001 — *Legendák és csodák (13–16. század). Szentek a magyar középkorból* II. Szerk.: Madas Edit – Klaniczay Gábor. Budapest, 2001.

Lekli 2012 — Lekli Béla: *Buda neve.* Budapest, 2012.

Magyar 2004 — Magyar Károly: Adatok a budai István-torony kérdésköréhez. In: *„Es tu scholaris." Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára.* Szerk.: F. Romhányi Beatrix – Grynaeus András – Magyar Károly – Végh András. Budapest, 2004. 13–36.

Magyar 2007 — Magyar Károly: *A budai középkori királyi palota építészeti együttesének változásai (1340–1440) európai kitekintésben*. PhD disszertáció – ELTE Bölcsészettudományi Kar. Kézirat. Budapest, 2007.

Makk 1989 — Makk, Ferenc: *The Árpáds and the Comneni. Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th Century*. Budapest, 1989.

Makk 1990 — Makk, Ferenc: Les relations Hungaro-byzantines aux Xe–XIIe siècles. In: *Etudes Historiques Hongroises* 4. *European Intellectual Trends and Hungary.* Ed.: Glatz, Ferenc. Budapest, 1990. 11–25.

Makk 2004 — Makk Ferenc: A vezéri törzsek szálláshelyei a 10. században. In: *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére.* Szerk.: Erdei Gyöngyi – Nagy Balázs. Budapest, 2004. 119–127.

Mályusz 1984 — Mályusz Elemér: *Zsigmond király uralma Magyarországon 1387–1437.* Budapest, 1984.

Méri 1954 — Méri István: Árpád-kori pénzváltó mérleg. *FolArch* 6. (1954) 106–115.

MES I–IV. — *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis* I–IV. Ed.: Knauz, Ferdinandus – Dedek, Ludovicus Crescens – Dreska, Gabriel – Érszegi, Geysa – Hegedűs, Andreas – Neumann, Tiburcius – Szovák, Cornelius – Tringli, Stephanus. Strigonii–Budapestini, 1874–1999.

Mesterházy 1993 — Mesterházy Károly: Régészeti adatok Magyarország 10–11. századi kereskedelméhez. *Századok* 127. (1993) 450–468.

Nibelungenlied 1997 — *Nibelungenlied. Mittelhochdeutsch / Neuhochdeutsch*. Nach dem Text von Karl Bartsch und Helmut de Boor ins Neuhochdeutsche übersetzt und kommentiert von Siegfried Grosse. Stuttgart, 1997.

Nyers 1934 — Nyers Lajos: *A nádor bírói és oklevéladó működése a XIV. században (1307–1386).* Kecskemét, 1934.

Ofner Stadtrecht 1959 — *Das Ofner Stadtrecht. Eine deutschsprachige Rechtssammlung des 15. Jahrhunderts aus Ungarn.* Hrsg.: Mollay, Karl. Budapest, 1959.

Paulinyi 1924 — Paulinyi Oszkár: A sóregálé kialakulása Magyarországon. *Századok* 58. (1924) 627–647.

Péterfi 2013 — Péterfi Bence Tamás: *Árpád-kori grafitos kerámia a Kárpát-medencében. Az óbudai Lajos utca 163–165. sz. telkek korai kerámiaanyaga.* Szakdolgozat. ELTE Bölcsészettudományi Kar, Régészet szak. Kézirat. Budapest, 2013.

Piti 1998 — Piti Ferenc: Megjegyzések a szepesi prépost és a szepesváraljai hospesek közötti perhez (1338–1339). *Fons* 5. (1998) 265–284.

Piti 2006 — Piti Ferenc: Az 1342. évi nádorváltás. *Századok* 140. (2006) 436–441.

Póczy 1983 — Póczy Klára: Mit használhatott fel Aquincum településszerkezetéből a középkori Óbuda? *Építés- Építészettudomány* 15. (1983) 335–352.

Polgár 2011 — Polgár Balázs: „…castro nostro de Wysegrad…" Károly Róbert 1323. évi rezidenciaváltásának kérdésköre. In: *Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére.* Budapest, 2011. 195–200.

RA I–II. — *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke / Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica* I–II/1. Szerk.: Szentpétery Imre. Budapest, 1923–1943; II/2–4. Szerk.: Szentpétery Imre – Borsa Iván. Budapest, 1961–1987.

Radek 2009 — Radek Tünde: A középkori német nyelvű historiográfia magyarságképéről egy imagológiai kutatás nyomán (1150–1534). *Korall* 38. (2009. december) 47–78.

Rácz 2009 — Rácz György: A visegrádi kongresszus. In: *Visegrád 1335.* Szerk.: Rácz György. Bratislava, 2009. 43–53.

Research 2005 — *Research on the Prehistory of the Hungarians: a Review.* Papers presented at the meetings of the Institute of Archaeology of the HAS, 2003–2004. Ed.: Mende, Balázs Gusztáv. Budapest, 2005.

Révész 1994 — Révész László: Vezéri sírok a Felső-Tisza vidékén. In: *Honfoglalás és régészet*. Szerk.: Kovács László. Budapest, 1994. 139–150.

Révész 1996 — Révész László: *A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tiszavidék X. századi történetéhez.* Miskolc, 1996.

Révész 1997 — Révész László: Kristó Gyula könyvéről. *Századok* 131. (1997) 215–233.

Rogerius 2010 — *Master Roger's Epistle to the Sorrowful Lament upon the Destruction of the Kingdom of Hungary by the Tatars.* Trans. and annot.: Bak, János M. – Rady, Martyn. Budapest – New York, 2010.

Róna-Tas 1999 — Róna-Tas, András: *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages: an Introduction to Early Hungarian History.* Budapest, 1999.

Simon 1978 — Simon V. Péter: A Nibelungének magyar vonatkozásai. *Századok* 112. (1978) 271–325.

Solymosi 1998 — Solymosi László: *A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon*. Budapest, 1998.

Spalatói Tamás 2006 — Archdeacon Thomas of Split: *History of the Bishops of Salona and Split*. Latin critical edition by Olga Perić. Ed., trans., annot.: Karbić, Damir – Sokol, Mirjana Mattjević – Sweeney, James Ross. Budapest – New York, 2006.

Spekner 2002 — Spekner Enikő: Adalékok a budavári István torony névadójának kérdéséhez. *BudRég* 35. (2002) 403–425.

Spekner 2003 — Spekner Enikő: A budavári Boldogasszony egyház alapításának története. *BudRég* 37. (2003) 91–112.

Spekner 2010 — Spekner Enikő: *Buda királyi székhellyé alakulása a 13–14. században* I–II. PhD disszertáció, ELTE Bölcsészettudományi Kar. Kézirat. Budapest, 2010.

Spekner 2012a — Spekner Enikő: „Egy és ugyanazon szabadság alatt." Két város, egy kiváltságlevél: a pesti kiváltságlevél szövevényes története. In: *Tiszteletkör. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára*. Szerk.: Mikó Gábor – Péterfi Bence – Vadas András. Budapest, 2012. 261–270.

Spekner 2012b — Spekner Enikő: Buda királyi székhellyé alakulásának kezdetei a 13. század első felében. *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv* 7. (2012) 97–132.

SRH I–II. — *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* I–II. Ed.: Szentpétery, Emericus. Budapestini, 1937–1938. (Reprint: Budapest, 1999.)

Szabados 2011 — Szabados György: *Magyar államalapítások a IX–XI. században. Előtanulmány a korai magyar állam történelmének fordulópontjairól*. Szeged, 2011.

Székely 1957 — Székely György: A pannóniai települések kontinuitásának kérdése és a hazai városfejlődés kezdetei. *TBM* 12. (1957) 7–23.

Székely 1964 — Székely, György: Wallons et italiens en Europe Centrale aux XIe–XVIe siècles. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Historica* 6. (1964) 3–71.

Székely 1974 — Székely, György: Les contacts entre Hongrois et Musulmans aux IXe–XIIe siècles. In: *The Muslim East. Studies in Honour of Julius Germanus*. Ed.: Káldy-Nagy, Gyula. Budapest, 1974. 53–74.

Szende 2011a — Szende, Katalin: Towns along the way. Changing patterns of long-distance trade and the urban network of medieval Hungary. In: *Towns and Communication* 2. *Communication between Towns*. Proceedings of the Meetings of the International Commission for the History of Towns (ICHT), London 2007 – Lecce 2008. Eds: Houben, Hubert – Toomaspoeg, Kristjan. Galatina, 2011. 161–225.

Szende 2011b — Szende Katalin: A magyar városok kiváltságolásának kezdetei. In: *Debrecen város 650 éves. Várostörténeti tanulmányok*. Szerk.: Bárány Attila – Papp Klára – Szálkai Tamás. Debrecen, 2011. 23–48.

Szőcs 2009 — Szőcs Tibor: Nagyfejedelmeink temetkezési helyei az írott források tükrében. *Belvedere Meridionale* 21/1–2. (2009) 16–44.

Szűcs 2002 — Szűcs Jenő: *Az utolsó Árpádok*. Budapest, 2002.

Szűcs 2008 — Szűcs Jenő: Két történelmi példa az etnikai csoportok életképességéről. *Holmi* 20/11. (2008) 1399–1411.

Takács 1997 — Takács Miklós: A 10. századi magyar–szláv viszonyról és a honfoglaló magyarok életmódjáról. (Néhány megjegyzés Kristó Gyula: A magyar állam megszületése című könyvéről). *Századok* 131. (1997) 168–215.

Takács 2000 — Takács Miklós: Az államszervezés-kori Magyarország gazdálkodása és települési képe. In: *Európa közepe 1000 körül*. Szerk.: Wieczorek, Alfried – Hinz, Hans-Martin. Stuttgart, 2000. 78–83.

Tettamanti 2001 — Tettamanti Sarolta: A honfoglalás kora és a kora Árpád-kor. In: *Pest Megye Monográfiája* I/2. *A honfoglalástól 1686-ig*. Szerk.: Zsoldos Attila. Budapest, 2001. 9–30.

Tóth 1999 — Tóth Ildikó: Károly Róbert első országbírója. (Adalékok Csák János országbírói működéséhez). In: *Tanulmányok a középkori magyar történelemről.* Az I. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 1999. július 2.) előadásai. Szerk.: Homonnai Sarolta – Piti Ferenc – Tóth Ildikó. Szeged, 1999. 143–150.

Tóth 2010 — Tóth Sándor László: *A honfoglalástól az államalapításig. A magyarság története a X. században.* Szeged, 2010.

Tringli 2001 — Tringli István: Pest megye a késő középkorban. In: *Pest Megye Monográfiája* I/2. *A honfoglalástól 1686-ig.* Szerk.: Zsoldos Attila. Budapest, 2001. 75–194.

Végh 2006–2008 — Végh András: *Buda város középkori helyrajza* I–II. Budapest, 2006–2008.

Végh 2009 — Végh András: Buda város középkori helyrajza. Telekosztás és térszervezés egy alapított városban. *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv* 4. (2009) 35–49.

Végh 2011 — Végh, András: Urban development and royal initiative in the central part of the Kingdom of Hungary in the 13th–14th centuries. Comparative analysis of the development of the towns of Buda and Visegrád. In: *Stadtgründung und Stadtwerdung. Beiträge von Archäologie und Stadtgeschichtsforschung.* Hrsg.: Opll, Ferdinand. Linz, 2011. 431–446.

Veszprémi regeszták 1953 — *Veszprémi regeszták (1301–1387).* Összeállította: Kumorovitz L. Bernát. Budapest, 1953.

VPRO I–IV. — *A veszprémi püspökség római oklevéltára – Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis* I–IV. Ed. a collegio historicorum Hungarorum Romano. Budapest, 1896–1907.

Weisz 2007a — Weisz Boglárka: Vásártartás az Árpád-korban. *Századok* 141. (2007) 879–942.

Weisz 2007b — Weisz Boglárka: Megjegyzések az Árpád-kori sóvámolás és kereskedelem történetéhez. *Acta Historica* 125. (2007) 43–57.

Weisz 2010 — Weisz Boglárka: Vásárok a középkorban. *Századok* 144. (2010) 1397–1454.

Weisz 2012 — Weisz Boglárka: *Vásárok és lerakatok a középkori Magyar Királyságban.* Budapest, 2012.

Weisz 2013 — Weisz Boglárka: *A királyketteje és az ispán harmada. Vámok és vámszedés Magyarországon a középkor első felében.* Budapest, 2013.

Zolnay 1952 — Zolnay László: A XIII–XIV. századi királyi szálláshely. *MűvÉrt* 1. (1952) 15–28.

Zolnay 1953 — Zolnay László: Még egy szó a budavári XIII–XIV. századi királyi szálláshely hollétéről és a déli palota építési időpontjáról. *MűvÉrt* 2. (1953) 204–209.

Zolnay 1959–1960 — Zolnay László: A XIII–XIV. századi budai királyi palotáról. A budai várostörténet első századának néhány kritikus kérdése. *Művészettörténeti Tanulmányok. A Művészettörténeti Dokumentációs Központ Évkönyve* 1959–1960. 7–64.

Zolnay 1963 — Zolnay László: „Opus castri Budensis." A XIII. századi budai vár kialakulása. *TBM* 15. (1963) 43–107.

Zolnay 1967 — Zolnay László: Ásatások a budai I., Táncsics Mihály utca 9. területén. A XIII–XIV. századi budavári királyi rezidencia kérdéséhez. *ArchÉrt* 94. (1967) 39–47.

Zsidi 1997–1998 — Zsidi, Paula: The question of continuity in Aquincum, the capital of Pannonia Inferior. *Antaeus* 24. (1997–1998) 589–591.

ZSO I–XII. — *Zsigmondkori oklevéltár* I–XII. Szerk.: Mályusz Elemér – Borsa Iván – C. Tóth Norbert – Neumann Tibor – Lakatos Bálint. Budapest, 1951–2013.

Zsoldos 1999 — Zsoldos Attila: Két hamis oklevélről. *Történelmi Szemle* 41. (1999) 191–207.

Zsoldos 2001 — Zsoldos Attila: Pest megye az Árpád-korban. In: *Pest Megye Monográfiája* I/2. *A honfoglalástól 1686-ig.* Szerk.: Zsoldos Attila. Budapest, 2001. 31–73.

Zsoldos 2005 — Zsoldos Attila*: Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában.* Budapest, 2005.

Zsoldos 2007 — Zsoldos Attila: *Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években.* Budapest, 2007.

Zsoldos 2010a — Zsoldos Attila: A megyeszervezés kezdetei a Magyar Királyságban. (Az „óriás" és az „átlagos" nagyságú megyék kérdése). In: *Megyetörténet. Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére.* Szerk.: Hermann István – Karlinszky Balázs. Veszprém, 2010. 299–318.

Zsoldos 2010b — Zsoldos Attila: A fehérváriak szabadságai. In: Zsoldos Attila – Neumann Tibor: *Székesfehérvár középkori kiváltságai.* Székesfehérvár, 2010. 9–41.

Zsoldos 2012a — Zsoldos Attila: A Drugetek és a „hét vármegye". In: *„Köztes-Európa" vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Mária tiszteletére.* Szerk.: Bagi Dániel – Fedeles Tamás – Kiss Gergely. Pécs, 2012. 577–585.

Zsoldos 2012b — Zsoldos Attila: Nádor és helyettese: Druget János és Vilmos. *Történelmi Szemle* 54. (2012) 527–541.

Zsoldos 2013a — Zsoldos, Attila: Kings and oligarchs in Hungary at the turn of the thirteenth and fourteenth centuries. *Hungarian Historical Review* 2. (2013) 211–242.

Zsoldos 2013b — Zsoldos, Attila: Province e oligarchi. La crise del potere reale ungherese fra il XIII e il XIV secolo. In: *L'Ungheria angioina.* A cura di Enikő Csukovits. Roma, 2013. 23–58.

BUDA AND PEST FROM THE 11TH CENTURY UP TO THE MID-14TH CENTURY

Enikő Spekner

The study presents parallel motifs and turning points in the development of Buda and Pest, together the most significant aggregation of settlements in the *medium regni*, into towns and royal centres from the start of the early medieval period until the late medieval period.

The development of the two settlements can be traced from the foundation of the Hungarian state by King Stephen the Saint (r. 1000–1038), although few written sources are available for the precise discovery of their beginnings; and in many cases archaeological research, too, fails to offer solutions for questions that emerge. The area occupied by the two towns belonged neither to the structure of secular administrative centres each run by an *ispán* (Lat. *comes*), nor to that of ecclesiastical administrative centres each run by a bishop; in accordance with their central location, they were maintained by the king as his private property. They were run by the system for the royal manor houses, which served to direct and concentrate the king's military retinue and his serving people. Sources from the time are lacking and it is difficult to deduce the exact location, distribution, and number of manor houses from the network of settlements later on. However, we do know that, to begin with, medieval Óbuda, then called Buda, grew from a royal manor house of this kind. Just as earlier on, so in the Middle Ages, too, a decisive role in the development of the Óbuda manor house (which took shape on the territory of what in the Roman era used to be Aquincum) was played by the River Danube and the need to protect and supervise the Danube crossing points. The significance of the place was especially heightened by the establishment of the royal centres of Esztergom and Székesfehérvár earlier on, directly after the foundation of the state. That is to say, routes coming from the east and the northeast merged in Pest, crossed the River Danube and, on the right bank, branched off to Esztergom and Székesfehérvár at Óbuda and Budafelhévíz respectively. The outskirts of Buda covered a large area after the foundation of the state. This stretched from today's Békásmegyer all the way to the southern end of Buda's Castle Hill. Subsequently, different settlements gradually developed in the course of the 11th, 12th, and 13th centuries: Óbuda, Budafelhévíz, Szentjakabfalva, and finally a new Buda, created on today's Buda Castle Hill.

Special significance was given to the royal manor house at Óbuda by the circumstance that, in the mid-11th century, a very prestigious ecclesiastical institution came into being there, namely the Collegiate Chapter of Buda (as Óbuda was then called), which was a royal foundation. The precise date of this foundation is not known, but there is a possibility that the last mentioned was initiated by King Stephen the Saint, towards the end of his reign. According to the view generally accepted today, the Buda chapter was created by King Peter (Orseolo) (r. 1038–1041, 1044–1046) in honour of the saint after whom he was named: the Apostle Peter. The church and buildings of the provostry have been uncovered by archaeological research on the area demarcated by the walls of the 4th-century late Roman military camp, which has been localised to Fő tér in present-day Óbuda, near the Buda end of the Árpád Bridge. This ecclesiastical

institution secured a significant grant from King Ladislaus the Saint (r. 1077–1095); in the light of this, researchers think it likely that building operations ended in the last decades of the 11th century. This grant was supplemented by King Géza II (r. 1141–1162) when he made over certain customs revenues to the chapter in 1148. The right to collect duty on salt and wine transported up the Danube by ship and on goods transported down the Danube by ship was given by the monarch to the Pest and Budafelhévíz crossing points as well as to Óbuda, to which an early market probably also belonged. Archaeological research in the area has uncovered 11th–12th-century graphite-rich ceramic artefacts (storage vessels, cooking pots) imported from Austria and Moravia only in Óbuda, more precisely in the territory outside the walls of the Roman camp, on what was later the town's marketplace. The imported pottery and a find of 12th-century Byzantine bronze coins at Óbuda are indicative of long-distance commercial links by way of the Danube, but domestic trade, too, may be inferred from the transporting of wine and salt and likewise from the pivot scales that have come to light there. By means of the organisational power of the royal centre and the ecclesiastical body, a market and quay operated by traders took shape very early on, helped by the demand that the centre and the body represented. These were able to become the starting point for the settlement's development into a town. In his geographical work from the mid-12th century, Al-Idrīsī, an Arab geographer working in Sicily's Palermo, listed Buda (Óbuda) among the most significant places in Hungary and among the most important towns there, emphasising its central location on the bank of the River Danube.

The beginnings of Pest are no less vague than those of Óbuda; this is likewise due to a dearth of written sources and material remains. In Pest, we first learn of a crossing point in the mid-11th century. The Pest ferry operated from both banks of the River Danube, but in the early period generated the core of a settlement only on the left-bank site. The first inhabitants of this may have been ferrymen in the service of the king. A royal chapel may have stood in the settlement on today's Március 15. tér, on the site occupied later by the Parish Church of the Virgin Mary, in the southeast corner of it, among the ruinous walls and towers of Contra Aquincum, a Roman military camp. An 11th–12th-century cemetery uncovered in the northeast quarter of the camp permits this conclusion. A crossing point and a quay were joined to this ferrymen's settlement, and probably a market also. The market duty and the ferry duty, as well as the royal revenues from shipping and fishing on the Danube, were collected by royal officials who likewise belonged to the royal manor house at Pest. The other important settlement core was created by a market operated by Muslim traders. Its establishment can be dated to the end of the 11th century at the latest. Hailing from Khwarezm south of the Aral Sea and from northern Iran originally, these Muslim traders were in the royal service and, as experts who understood commerce and finance, undertook the handling of Treasury revenues. Their traders in Pest took part in the transporting of salt. The establishment of their settlement stemmed from the fact that Pest was one of the centres along a route used for the transportation of salt, an indispensable commodity in the Middle Ages. In the 11th century, this was called the Khalyzian road after them. On account of their different rights and religious customs, they formed their separated settlement in the northern part of Pest, in a part called New Vienna (Újbécs). Similarly to Buda, Pest, too, possessed a large outskirts area in the early period, since, as with every settlement, significant agricultural-type areas belonged to it. Established on the king's private property, Pest consisted of a number of settlement parts which complemented each other's work. Together these settlement parts provided the possibility for Pest's development into a town.

A significant change occurred in the history of both Óbuda and Pest at the turn of the 13th century. In the case of Óbuda, from this time on we are able to trace the settlement's development into a royal seat, by means of the increasing presence there of the king and his court. In the time of the Árpád dynasty (1000–1301), the monarchy was still itinerant: the king travelled the country with his court and only periodically, generally speaking once a year, sought out his centres, Esztergom and Székesfehérvár, at the time of Lent/Easter. The sources attest that at this time already everyone inside and outside the country's borders knew that the king of Hungary's two best-known seats were Esztergom and Óbuda. The Buda/Óbuda chapter, too, came into closer contact with the court when King Béla III (r. 1172–1196) appointed the chapter's provost to head the chancellery he had called into being as a body that was now independent of the royal chapel. Around 1212, King Andrew II (r. 1205–1235) granted Óbuda's territory, market dues, and wine dues to the provostry, along with the right of jurisdiction over the settlement's inhabitants. The part inside the walls of the late Roman stronghold was called a *civitas*. This was inhabited by those guarding the king's house and by the servants of the dignitaries who appeared there from time to time, as well

as by the members of the ecclesiastical body and the servants of the chapter. Outside the walls, as in a *suburbium*, were located the above-mentioned quay and the market area, which were called a *villa*. The periodical presence of the king exerted a favourable effect on the development of the settlement, which consisted of traders and artisans and which grew increasingly with the arrival of settlers invited from Germany, Wallonia, France, and Italy. The *vicus* of the blacksmiths and the king's serving people became linked to their settlement, as did the Chapel of St. Margaret, later the Parish Church of St. Margaret, built on the market square. The valuable wine dues and market dues granted to the chapter also attest to the significance of the trade taking place on the market. King Andrew II's construction of a new and imposing (albeit not large) royal palace in the vicinity of the market square represented a new phase in the development. The presence of the royal court in the town following the building of the palace gave an even bigger boost. At the beginning of his reign, King Béla IV (r. 1235–1270), Andrew II's son, already clearly preferred Óbuda to the other royal centres, a state of affairs which also exerted a great influence on the further development of the settlement. This flourishing period's momentum, which was perhaps leading towards the development of a real town, was broken by a great Mongol attack in 1241–1242 which devastated the country. During this, the Mongol army crossed the frozen Danube and burnt Óbuda.

The changes did not leave Pest unaffected either, although there the direction of development was different to that in Óbuda. At the turn of the 13th century, German settlers arrived in Pest, establishing themselves on both sides of the Danube. South Germans engaging in long-distance trade and handicrafts settled on the left bank. The first of them may have been the *Ritterbürger* Werner, a nobleman from Lower Austria who bore the title *comes*, who engaged in long-distance trade, and who also possessed landed properties. The Germans of Pest built one of the most imposing Romanesque-style parish churches in Hungary on the site of the early royal chapel there, possibly by extending it. To Kispest (Kreinfeld, Kelenföld), on the right bank of the river and originally the centre of a royal property which produced grapes, came Saxon settlers. Their separate church, the Parish Church of St. Gerard, likewise originally a royal chapel, proves the existence of a separate settlement at this time already. Alongside the Germans, Muslim traders, too, continued their activities for a while. Ever more urgent protests by the ecclesiastical authorities put an end to their work as a separate ethnic group in the early 1230s. In the meantime, the part inhabited by Germans set out on the path of rapid town-like development, which was also indicated by the settlement there of the mendicant Dominicans. The long-term assurance of German settlement, and the increasing of settler numbers, was helped by the guaranteeing of the settlers' privileges by King Andrew II around 1231. The winning of the basic elements of burgher status (free election of the mayor, etc.) brought about the development of a uniform structure for the settlement on the left bank; only the ferrymen's settlement remained a part of the royal court structure. Even so, we do not know the precise extent of the town in the mid-13th century. We only know that a part of New Vienna (Újbécs) was acquired by the German settlers after the assimilation of those Muslims who adopted Christianity and the departure of those who kept their religion. Away from the church and the marketplace which developed next to it, Pest's network of streets was determined mainly by the intersection of the north–south and east–west highways. The further development of an embryonic town was brought to an end in Pest, too, by the Mongol invasion of 1241–1242. Of Italian descent, Master Rogerius, a chaplain to the pope who wrote of the horrors of the Mongol invasion, called Pest a large and very wealthy town in the time preceding the attack.

The biggest change in the settlement situation in the region came with the foundation of New Buda. Taking as his starting point the experiences of the Mongol invasion, King Béla IV developed a radically new policy regarding towns, in order to ameliorate the consequences of the invasion and in the interests of rebuilding the country. In order to strengthen the country's defences, the monarch embarked upon the implementation of a programme of castle building, principally along the Danube, part of which was the modernisation of town defences and the foundation of towns fortified in the interests of increasing military potential. Within the framework of this programme, King Béla IV created one of his most lasting works, New Buda, a fortified town on today's Castle Hill in Buda. Following its foundation, New Buda, which connected the settlements of Óbuda and Pest, became the centre of the region. Burghers settling in the new town were given rights and obligations laid out in the charter for Pest, which had been renewed in 1244 following its loss in the Mongol invasion. Buda's corporation (a mayor and 12 aldermen) was set above Pest's corporation, which was smaller (a mayor appointed by Buda and four aldermen). As a result of this, Pest lost its independence as a town; it did not regain it until the early 15th century. The royal

centre, too, gradually moved from Óbuda to Buda, which was more defensible, although at the end of the Arpadian era some of its functions were still based in Óbuda.

In scarcely 50 years following its foundation, New Buda underwent almost unbelievable development, becoming the centre of the Kingdom of Hungary in both the economic and the political sense. Sources from the time describe it as the largest town in the country and as the seat of the king. Buda's political significance was especially manifest during the struggles for the throne which followed the dying out of the Árpád dynasty (in 1301). At this time, rival claimants (Wenceslaus, from Bohemia's Přemyslid dynasty; Charles/Caroberto, from the Neapolitan Angevin dynasty; and Otto, from the Wittelsbach dukes of Bavaria family) all had need of the protection afforded by the castle in order to consolidate their rule. Of the claimants, it was Charles who eventually emerged victorious, having seized Buda in 1307. After two coronations (in 1301 and 1309 respectively) which were not conducted in line with the established conventions and which were therefore considered unlawful, he was finally crowned king of Hungary in a lawful way in Székesfehérvár in 1310. However, the new monarch still had to fight a long battle to unify the country, which had been split into parts by the power of different oligarchs, and to gain recognition for the royal power. By 1314, the military struggle had intensified to the point at which he was obliged to give up his royal residence in Buda and to continue the battles from Temesvár, his new capital in the southern territories of the kingdom. No one at the time would have suspected that the giving up of Buda would spell the end of that city's role as the political centre of the country for almost a century, with the exception of two short intervals (1347–1355, 1405–1408). Returning to the *medium regni* in 1323 after the systematic ending of the power of the petty kings, Charles I chose Visegrád as his new centre, since it afforded greater security. Nevertheless, Buda, and later Óbuda, continued as juridical centres of a kind. In 1322, in Buda, a deputy palatine's court office again began to function, in accordance with traditions in the Arpadian age. Furthermore, in 1328 King Charles I granted the royal castle at Óbuda to János Druget, not long before his appointment of the last mentioned as palatine. From this time on, the deputy palatine's office in Buda ceased to exist, and Óbuda became the centre of palatinal jurisdiction in the time of the Druget palatines right up until 1341. However, King Charles I and his consort Elizabeth of Poland, of the Piast dynasty, did not neglect Buda. They were aware of the town's significant economic and political potential. Queen Elizabeth wished to found a cloister for Poor Clare nuns in the town; her plan was realised, albeit in Óbuda, when, following the death of her husband, she received, in 1343, the royal castle of Óbuda from her son King Louis the Great (r. 1342–1382). In 1349, she had a chapel dedicated to St. Martin built in the *Kammerhof*, i.e. the royal building in Buda. In the third period of his rule, namely after 1323, Charles resided at Buda more than at any other place except Visegrád. He appointed one of his most trusted supporters, János son of Henc, to head the town as its *rector* ('governor'). He confirmed the town's charter of 1244, its right to hold an annual market, and its right to stop goods in transit and to levy duty on them. These and other economic measures, too, had a favourable impact on the town's development. Nothing shows the increase in Buda's prestige better than the fact that Charles, and his son and successor Louis the Great, increasingly granted to other towns Buda's town rights and its right to hold a market.

In the shadow of Buda, neither the Óbuda royal centre nor the German settlement of Pest managed in the end to develop into a separate, independent town in the 14th century. Nevertheless, Óbuda's character as a leading administrative and ecclesiastical centre and Pest's as a central location for trade contributed to Buda's rapid development and rise. The close interdependence of the region's settlements was first recognised by King Béla IV (r. 1235–1270). He made that settlement conglomeration a unity, at the head of which Buda could become the Kingdom of Hungary's principal city from the 15th century onwards.

A BUDAVÁRI KIRÁLYI REZIDENCIA ELŐZMÉNYEI ÉS PÁRHUZAMAI A 14. SZÁZAD VÉGÉIG

Magyar Károly

A budai Várhegy déli végén magasodó egykori királyi palota építészeti együttesére, közte a feltárt és helyreállított középkori maradványokra sokan tekintenek úgy, mint az Árpád-kortól folyamatos királyi székhelyre, egyben a magyar államélet központjára, pedig a budai várpalota sem a középkorban, sem az új-, illetve modern korban nem töltötte be állandóan a királyi székhely szerepét. (A középkorban egy darabig még csak nem is az egyetlen királyi lakhely volt a városban.)

A tatárjárás (1241–1242) után alapított (új) Buda városa, mint az a jelen kötet több tanulmányából is kiderül, csak viszonylag későn, a 15. századtól vált állandó királyi székhellyé, és ezzel együtt az ország immár tényleges fővárosává.[1] Más kérdés, hogy ennek mind az új város, mind annak szűkebb és tágabb történeti topográfiai környezete tekintetében voltak előzményei. Tanulmányomban e folyamat kibontakozását igyekszem nyomon követni a 14. század végéig, és egyben néhány rövid európai kitekintést tenni, különös tekintettel az uralkodói rezidenciák építészeti formájára.

Mint közismert, a magyar állam életében a 11. század elejétől a 13. század közepéig három helyszín játszotta a fő királyi központ szerepét: Esztergom, Székesfehérvár és (Ó)Buda. E három korai központ mindamellett funkcióban és formában eltért egymástól, időben pedig részben egymással átfedve, részben elcsúsztatva lépett a történelem színpadára.

Esztergom már a 970-es években, Géza fejedelem idején hatalmi központ lett. Itt keresztelték meg fiát, Istvánt, akit 1001-ben – első magyar királyként – itt is koronáztak meg. A később szentként tisztelt uralkodó ezzel egy időben érsekséget is alapított Esztergomban, amelynek főpapjai a középkor óta a magyar egyház fejének számítanak.[2]

Magát az esztergomi várat a Duna-parton felmagasodó hegyen alakították ki egy korábbi, kelta, majd római erődítés helyén. A korai fejedelmi, majd királyi szálláshely a hozzá tartozó Szent István protomártír kápolnával (amely valószínűleg a keresztelőkápolna szerepét is betöltötte) a Várhegy északi, legkiemelkedőbb részén állt. Ugyanitt kapott helyet az érseki palota is. A háromhajós székesegyház ezektől délre, a hegyhát középső részén emelkedett, közvetlenül mellette a papi testületnek otthont adó *monasterium*mal. A Várhegy déli nyúlványán töredékes formában előkerült 11–12. századi építmények – egy kisebb négyszögletes torony, egy rotunda és egyéb épületek – eredeti rendeltetése vitatott. Egyesek szerint az északi oldalról átköltöztetett királyi palota maradványaival, mások szerint a 11. század közepe táján formálódó Esztergom megye ispánjának székhelyével azonosíthatóak. Ezek helyére a 12–13. század fordulóján teljesen új palotát emeltek, amely viszont egyértelműen az uralkodóhoz köthető. A déli hegyfokon nagyméretű, sokszögű lakótorony állt, hozzá északról kapcsolódó kis udvarral és kápolnával. Ez alkotta a királyi család szálláshelyét. A következő, jóval nagyobb udvar már a nyilvánosabb tér volt. A Duna felőli oldalán álló palotaszárny foglalta magában a nagytermet, míg az ennek végében, rá merőlegesen elhelyezkedő szárny a vendégek elhelyezését szolgálhatta. Az új palotaegyüttest kezdettől várfalakkal választották el a vár többi részétől. A várat és benne a királyi palotát 1256-ban IV. Béla az érseknek adományozta.

A korai időkben az Árpádok családi és adminisztratív központjaként működő esztergomi vár alatt különböző jogállású települések füzére alakult ki, amelyek fizikai értelemben függetlenül fejlődtek a vártól.

Az esztergomi hatalmi központról kirajzolódó kép sok tekintetben hasonlít arra, amit két másik, közeli fejedelmi, majd királyi székhely, Prága és Krakkó esetében felfedezhetünk.

Prágában, a Moldva folyó bal partján álló, nyugat–keleti irányú Hradčany/Hradschin hegynyúlvány – eredetileg talán pogány kultuszhely, majd

[1] Buda fővárossá válására és az ezzel kapcsolatos történeti forrásokra részletesebben lásd például Spekner Enikő tanulmányát e kötetben. – A *medium regni* királyi központjainak építészeti vonatkozásaira – rövid londoni és párizsi kitekintéssel – összefoglalólag lásd még: Magyar 2012.

[2] Az esztergomi Várhegy régészeti kutatásáról Horváth István jelen kötetben részletes tanulmányt írt. A vonatkozó irodalmat lásd ott.

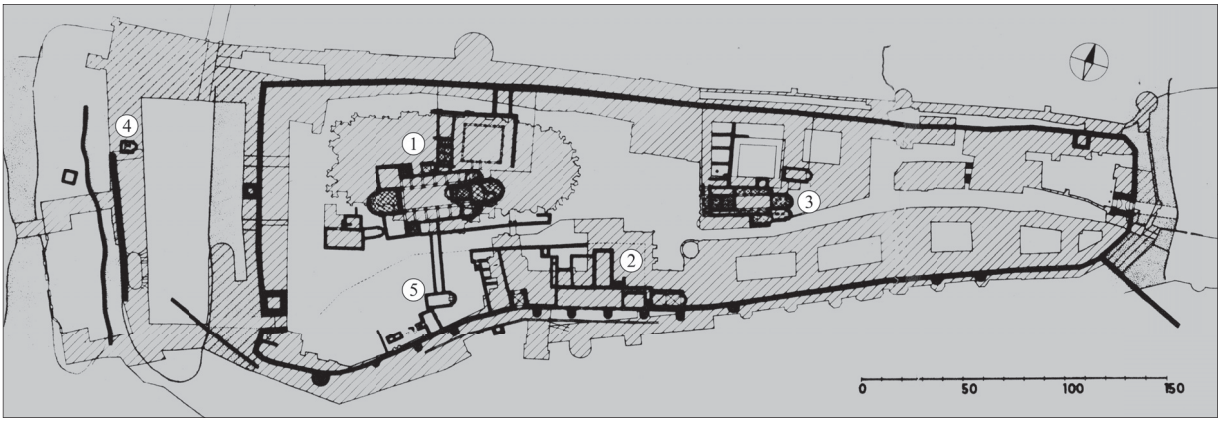

1. ábra. A prágai vár épületeinek alaprajza 1180 körül. 1. Szent Vitus-székesegyház; 2. királyi palota; 3. Szent György-bazilika; 4. Szűz Mária-templom; 5. Szent Bertalan-templom. Menclová 1972 nyomán
Fig. 1. Ground plan of the buildings of Prague Castle around 1180. 1. St. Vitus's Cathedral; 2. Royal palace; 3. St. George's Basilica; 4. Church of the Virgin Mary; 5. St. Bartholomew's Church. After Menclová 1972

gyűlések és a fejedelmek választásának és trónra ültetésének helye[3] – már a 9. század utolsó harmadától, a 9–10. század fordulójától kiemelkedő fontosságot nyert a csehek történetében,[4] s ezt – a 11–12. század egy időszakától eltekintve – végig meg is őrizte *(1. ábra)*. A hegynyúlvány nyugati, szélesebb oldalán épült fel a cseh föld második keresztény temploma, egy kisméretű, egyhajós egyház, amelyet Szűz Mária tiszteletére szenteltek.[5]

A kelet felé szűkölő hegyhát legkiemelkedőbb részén kezdték el építtetni 920 körül a háromhajós, bazilikális elrendezésű Szent György-templomot. A később bencés apácakolostorként működő egyház falai között több, a fejedelmi családhoz tartozó személyt is eltemettek.[6]

A másik templomot, egy rotundát kicsivel később Szent Vitus tiszteletére emelték a hegyhátnak a Szent György-bazilikától nyugatra eső részén. 938 után itt helyezték el a szentként tisztelt Vencel fejedelem földi maradványait. Éppen Vencel sírja lehetett az, ami miatt a prágai püspökség 972–973-as megalapítása után ezt a templomot választották székesegyháznak. Később ez a templom is további temetkezések, például Szent Adalbert relikviái újratemetésének színhelye lett. A korai rotunda helyén utóbb, az 1060-as évektől jóval nagyobb, háromhajós, mindkét végén apszisokkal záródó templomot építettek fel, amelyet azután csak 1096-ban szenteltek fel.[7] Ehhez északról csatlakozott a székeskáptalan épülete.

Valahol a két templom közötti területre feltételezhetjük a legkorábbi fejedelmi palota helyét, azonban ennek eddig semmilyen maradványát nem sikerült azonosítani.[8] Azonosítható volt viszont a többször átépített püspöki palota és a hozzá tartozó Szent Mór-kápolna maradványa, közvetlenül a Szent Vitus-templom délnyugati oldalán.[9] A püspökök utóbb a vár falai közül a városba költöztek ki.

A 12. században a várat a korábbi sáncok helyett teljesen új kőfalakkal vették körül és ezzel együtt új fejedelmi lakóhelyet is kialakítottak. Az ezt szolgáló, nyújtott téglalap alaprajzú palotatömböt közvetlenül az új, a lejtőn álló déli várfal belső oldala mentén, arra támaszkodva emelték.[10] A palota keleti végében állt a Mindenszentek palotakápolna, míg közel hozzá, nyugatra a vár déli kaputornya emelkedett. Az új palotaépület szintben jóval lejjebb helyezkedett el, mint a két korai templomnak

[3] Žemlička 2000, 367–368, 371; Treštík–Merhautová 2000.

[4] Žemlička 2000, 368–371. A 10–11. századi várra rövid összefoglalásként lásd még: Frolík–Bravermanová 2000.

[5] Borkovský 1969, 80–102; *Prague Castle* 2003, 52–55. (Frolík, J.).

[6] Borkovský 1969, 102–120; *Prague Castle* 2003, 60–63. (Frolík, J.), 128–131. (Benešovská, K.).

[7] Az új templomnak egyszerre négy titulusa volt. A korábbi Szent Vitus, Vencel és Adalbert mellé, akiknek kultusza a keleti szentélyben kapott helyet, most Szűz Mária is bekerült, akinek a nyugati szentélyt dedikálták. Borkovský 1969, 120–127; *Prague Castle* 2003, 64–67. (Frolík, J.), 110–116. (Mařiková-Kubková, J.). – A templom maradványaival kapcsolatos legújabb értelmezést és irodalmat lásd: Mařiková-Kubková – Herichová 2009, különösen: 67–68, 71–74.

[8] Korábban azt feltételezték, hogy a korai fejedelmi palota délebbre, nagyjából a ma is álló helyén állt volna. Borkovský 1969, 144–145, és a kettő közötti alaprajz.

[9] Mařiková-Kubková – Herichová 2009, 69–70.

[10] Borkovský 1969, 78–82; Menclová 1972, I. 70–79; *Prague Castle* 2003, 122–127. (Frolík, J., Chotěbor, P.).

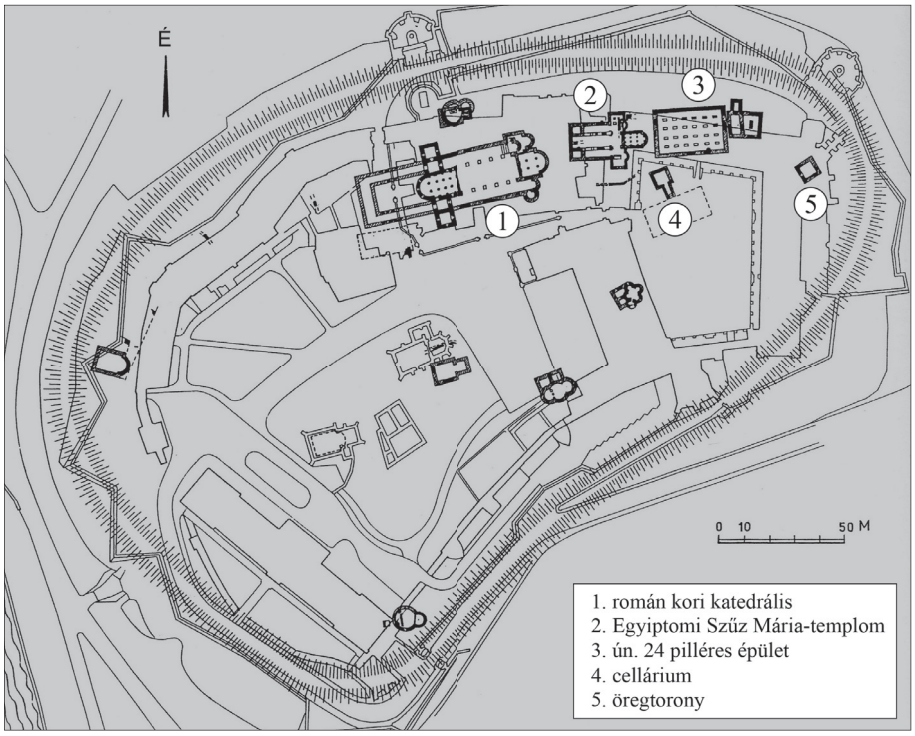

2. ábra. A krakkói Wawel preromán és román kori épületeinek alaprajza. Pianowski 2006 nyomán
Fig. 2. Ground plan of the pre-Romanesque and Romanesque buildings of Cracow's Wawel. After Pianowski 2006

– és a talán a korábbi palotának is – helyet adó hegygerinc. Kezdettől mindvégig csak egy, inkább kerítésként, semmint védelemre szolgáló fal választotta el a vár többi részétől. Az együtteshez nyugat felől még valami előudvarszerűség is tartozhatott, ahol valószínűleg a fejedelmi szolgálók kaptak helyet. Az ő lelki gondozásukat szolgálhatta az itt állt, kisebb méretű, egyhajós, Szent Bertalan-templom.[11]

Krakkóban, a Visztula kanyarulatában, vizes, mocsaras környezetben álló, 25–30 m relatív magasságú Wawel hegyen épült fel a fejedelmi központ *(2. ábra).* A folyóról elnevezett szláv viszlán törzs települési körzetében lévő terület a 10. században egy ideig a cseh Přemyslidák uralma alatt állt. A Kis-Lengyelország területére, közel a lengyel területek határához eső Krakkó jelentőségét jól mutatja, hogy 1000-ben itt alapították meg a lengyel földek első négy püspöksége közül az egyiket. A lengyel kutatók azonban általában úgy vélik, hogy a formálódó lengyel állam életében igazán csak az 1030-as, 1040-es évek fordulójától kezdett kiemelkedő szerepet játszani.

A hegy hátát sáncokkal övezték.[12] A sáncon belül a legkorábbi, preromán (11. század első fele), kő építészeti maradványok a hegyhát északi-északkeleti, legmagasabb részén csoportosulnak. Ezek közül mindössze egy volt biztosan világi rendeltetésű: egy sziklába mélyedő építmény, amit a hercegi palota gazdasági építményeként, *cellarium*ként szoktak meghatározni. Magát a palota lakórészét azonban nem sikerült azonosítani, és csak sejteni lehet, hogy ettől kissé északnyugatra állhatott. Emellett a közelben még két, míg távolabb, dél-délkeletre pedig további három, különböző típusú templom maradványaira bukkantak. Valahol a környéken állhatott a püspöki palota is, de ennek pontos helyét sem ebből, sem a következő időszakból nem ismerjük. A kezdeti időszakban a fejedelmi palota és a püspöki székesegyház együttes közvetlenül egymás mellett helyezkedett el, és egyelőre nincs semmi bizonyíték arra, hogy a kettőt komolyabb

[11] Borkovský 1969, 127–132.

[12] A sáncokat eddig elég széles határok között, de korai időre (8–10. század) keltezték, több periódus elkülönítésével. Lásd például: Firlet 1994. Egyes, újabb és újabb helyszíneken végzett feltárások, és különösen a hozzájuk kapcsolódó dendrokronológiai adatok az utóbbi időben jelentősen felfelé, 1016 utánra módosították ezek – illetve legalábbis egy részük – korát. Vö.: Kukliński 1998a; Kukliński 2003. Legújabban azonban egy ponton sikerült a 11. századi sánc mellett egy másik, régebbi, talán 9. századi sánc paliszádját is hitelesen elkülöníteni. Vö.: Kukliński 2006.

létesítmény, például árok vagy védőfal választotta volna el egymástól.

A preromán épületek közül a legtöbb a 11. század második felétől a 12. század közepéig tartó új, román kori építkezéseknek esett áldozatul. Bár a román építési hullám bizonyos szempontból *tabula rasá*t teremtett a sáncon belül, mindazonáltal az alapelrendezés – azaz az északkeleti oldalon a fejedelmi és az északi rész közepe táján a püspöki központ – változatlan maradt.

A fejedelmi udvarhely területén e korból immár nagyszabású építmények azonosíthatóak. Mindenekelőtt egy nagyobb méretű, téglalap alaprajzú tömb, amelyet a területén feltárt pilléralapozások alapján „24 pilléres épület"-ként szoktak megnevezni. Ez a fajta, sokpilléres megoldás társtalannak tűnik mind az adott kor, mind a későbbiek uralkodói építészetében. Jellegében még leginkább a római kori *horreum*okra emlékeztet. A falak vastagsága alapján úgy gondolják, hogy itt egy, két- vagy háromszintes palotaépületről van szó. Az alsó, boltozatos szint raktárként, de télvíz idején akár szállásként is szolgálhatott; a második szinten lehetett a nagyterem, míg a harmadikon talán a fejedelem lakóhelye.[13] Keleti végéhez egy kisebb, de masszív falú épület csatlakozott, amiről korábban úgy vélték, hogy a palotához kapcsolódó lakóépület volt. Újabban azonban az is felmerült, hogy a palotakápolna lehetett.[14] Az előbbi komplexumtól délkeletre egy, építészetileg attól független, négyzetes alaprajzú torony maradványai találhatóak. Jóllehet a torony tájolása eltér a kelet–nyugati tengelyű palota együttesétől, és későbbi is annál (12. század), de funkcionálisan mégis ahhoz tartozott. Korábban a szerepét afféle végső mentshelyként, öregtoronyként azonosították, ma inkább azt feltételezik, hogy „egyszerű" védőtorony volt, amely a külvárosból felvezető, a várat keletről megkerülő utat ellenőrizte.[15]

A palotától (a „24 pilléres épület"-től) nyugatra egy háromhajós, keresztházas templom maradványai bontakoztak ki az ásatások nyomán, keleti oldalán félköríves záródású szentéllyel és alatta kriptával, nyugaton toronypárral. Korábban úgy vélték, hogy itt az első (még a 11. század első feléből származó) székesegyház részleteiről van szó, melynek keleti részét később a második, román székesegyház emelése után palotakápolnaként használták volna fel. Legújabban azonban már úgy gondolják, hogy kezdettől palotakápolnaként szolgált. Mindenesetre Kis-Lengyelország területén a legkorábbi román stílusú templomként tartják számon.[16] A fejedelmi udvarhely körzete nyugat felé ezzel a templommal záródott. Korábban azt feltételezték, hogy a román korban ez a rész külön, falakkal övezett várként funkcionált, a nyugatabbi résztől árokkal elválasztva. Erre az eddigi kutatások semmiféle bizonyítékot nem szolgáltattak.[17]

A palotaegyüttestől nyugatra már a román kori katedrális nagyszabású tömbjének maradványait hozták napvilágra a feltárások. A háromhajós, kereszthajó nélküli egyház főhajója mindkét végén egy-egy nyújtott, félköríves szentéllyel záródik (vö. prágai Szent Vitus), alattuk kriptával. A nyugati oldalán toronypár helyezkedik el. Legújabban a templomtól nyugatra olyan falmaradványokra bukkantak, amelyek – feltételezések szerint – egy itt állt átriumhoz köthetők. A kezdetben Szent Vencel patrónusú székesegyház építését a történeti források II. Herman Ulászlónak (1079–1102), illetve III. Ferdeszájú Boleszlónak (1102–1138) tulajdonítják, azonban elképzelhető, hogy az már Merész Boleszló idején elkezdődött. Felszentelésére csak 1142-ben került sor, de már valószínűleg falai között temették el 1089-ben – újra – az 1079-ben meggyilkolt Szaniszló püspök tetemét. A templom, bár átépítve, de alapformájában változatlanul állt fenn a 13. század végéig, 14. század elejéig, a gótikus székesegyház felépítéséig. A vértanú Szaniszló püspök 1254-ben történt szentté avatásakor a székesegyház védőszentje lett.[18] A román kori székesegyházhoz tartozó *monasterium* és a püspöki palota helyét még nem sikerült hitelesen azonosítani.

Érdekes, hogy a vár területén lezajlott nagy léptékű, többfázisú, román kori kőépítkezéseket – ellentétben például Prágával vagy akár Esztergommal – nem követte a védművek kőbe történő átépítése. Erre itt, úgy tűnik, csak sokkal később, jóval a tatárjárás után került sor.

Ha összevetjük e három korai fejedelmi/királyi központot, a topográfiai hasonlóság kézenfekvő: mindhárom folyóparti, kiemelt – domináns – pozíciót foglalt el, ellenőrizve az alant elhaladó száraz-

[13] Radwański 1975, 52–53, és 18. ábra; Pianowski 1995, 153; Pianowski 2006, 176–177.

[14] Pianowski 2006, 178–179.

[15] Radwański 1975, 52; Pianowski 1995, 157; Pianowski 2006, 178–179.

[16] Radwański 1975; Pianowski 1995, 153–157. (párhuzamként Frankfurt, Paderborn, Quedlinburg, Goslar, Werla, Querfurt és Libice említve); Pianowski 2006, 176–179. (egyben káptalani templomként, másként „monasterium"-ként azonosítja).

[17] Pianowski 1995, 157.

[18] Radwański 1975, 50–51. Ő az első román, Szent Vencel-székesegyháznak még a fent leírt, újabban Egyiptomi Szent Mária titulussal azonosított templomot *(2. ábra 2.)* tartotta, a most említettet csak a másodiknak, lásd: Pianowski 1995, 158–159; Pianowski 2006, 178–184.

földi és vízi utakat, az átkelőhelyeket, s a lábuknál kialakuló településeket. Ennél azonban fontosabb elem, hogy mindhárman egyben egyházi központként is szolgáltak. Ez persze nem meglepő, hiszen eltérően Európa egyes déli és nyugati területeitől, itt nem számolhatunk az ókeresztény egyházi központok továbbélésével, hanem a kereszténység felvétele közvetlenül az uralkodókhoz, azok udvarához kapcsolódott. A világi és az egyházi hatalom szimbiózisa a három helyszínen azonban eltérő formában és eltérő ideig zajlott. Esztergomban a kezdetben talán közvetlenül egymás mellett elhelyezkedő királyi és az egyházi rész fokozatosan elvált egymástól fizikailag is, majd az uralkodó teljesen feladta itteni lakhelyét. A kezdet Prágában és Krakkóban is hasonló lehetett. Prágában azonban előbb – átmenetileg – az uralkodó, majd utóbb – véglegesen – a püspök költözött ki a várból, jóllehet a székesegyház és papi testülete, a káptalan természetesen a helyén maradt. Krakkóban sem bizonyult az együttélés véglegesnek, jóllehet a királyi palota ott – Esztergomhoz nagyon hasonló módon – jóval később teljesen, várszerűen elkülönült, majd a 14. század végére a püspök is leköltözött a városba.

Úgy tűnik továbbá (bár Prágánál ez nem bizonyított), hogy a legkorábbi uralkodói és egyházi székhely mindhárom helyen a hegyhát legmagasabb részén helyezkedett el. Ez Krakkó esetében mindvégig fenn is maradt. Jóllehet Esztergomban az uralkodó utóbb a valamivel alacsonyabb déli hegynyúlványon építtette fel palotáját, ez gyakorlatilag nem jelentett kevésbé domináns helyzetet. Ehhez képest azonban a prágai román palota kifejezetten alárendelt pozíciót foglalt el.

Érdekes különbség mutatkozik viszont a három hely egyházi létesítményeinek számában. Esztergomban ez jelen ismeretünk szerint kezdetben mindössze kettő (a Szent István-palotakápolna és a Szent Adalbert-székesegyház), amihez később a déli komplexum kápolnái (a rotunda és a későbbi palotakápolna) egymást váltva csatlakoztak. (Lehetett még magánkápolna a püspöki palotában is.) Prágában a legelső, Szűz Mária-templom mellett hamarosan megépült a Szent György-bazilika, majd a Szent Vitus (Vencel és Adalbert)-rotunda, a püspöki palota Szent Mór kápolnája, s végül a Mindenszentek és a Szent Bertalan-palotakápolna. A legtöbb templomot azonban Krakkóban regisztrálhatjuk. Jóllehet az objektumok részben egymást váltották, de közülük még így is legalább öt-hat létezett egyszerre. Ezek egy része a fejedelmi palotához és a püspöki komplexumhoz tartozott, más részük funkciója egyelőre bizonytalan, némelyik talán kifejezetten temetkezési helyként szolgált.

És még egy, jelentős különbség: bár Esztergom a magyar egyház fejének számított, soha nem lett olyan kultuszközpont, mint Prága vagy Krakkó. Láttuk, a prágai vár templomaiban úgyszólván kezdetektől fejedelmi családok tagjait, majd szentként tisztelt személyek hamvait temették el. Később a cseh uralkodókat (némelyiket utólag áthelyezve) a Szent Vitus-székesegyházban helyezték örök nyugalomra. Talán a fejedelmi családok – egyelőre névtelen – tagjainak temetkezéseit tételezhetjük fel a Wawel egyes korai templomaiban is. A szentként tisztelt, majd szentté avatott Szent Szaniszló relikviái különös jelentőséget adtak a székesegyháznak. Így azután nem meglepő, hogy 1320-tól itt koronázták, majd 1333 óta itt is temették el a lengyel királyokat. Az esztergomi várban viszont csak egyetlen magyar uralkodót temettek el, de szentként tisztelt személyt egyet sem.[19] És bár itt avatták fejedelemmé, majd koronázták királlyá Szent Istvánt, az érsekeknek pedig kanonizált joga lett a magyar királyok koronázása, Esztergomból – Prágával és Krakkóval ellentétben – mégsem lett koronázóhely. A királykoronázások színtereként és az uralkodói temetkezések helyeként nálunk, jórészt, Székesfehérvár szolgált.

***

A kutatók által az Árpádok szakrális és törvénykezési központjaként azonosított Székesfehérvár semmiben sem hasonlít az eddigiekben leírt székhelyekhez. A síkvidéki, mocsarak között, szigeteken elhelyezkedő település területén ugyan találtak szórványos római kori maradványokat, ezek azonban, úgy tűnik, semmi ilyen jelentőséggel nem bírtak a középkori településre. Bár egyes kutatók már hajlamosak Géza fejedelemségétől jelentőséget tulajdonítani a helynek, igazi fontosságot vélhetőleg csak 1018 után kapott, amikortól a Szentföld felé a Balkánon át megnyitott szárazföldi út egy szakasza itt haladt át.

A korábbi kutatás azt feltételezte, hogy a középső, nagyobb szigeten sáncokkal övezett uralkodói központ állt.[20] Újabban azonban egy kettős kőfallal övezett külső és belső vár képe rajzolódik

[19] III. István (1162–1172). A másik, Esztergomban eltemetett uralkodó IV. Béla volt, őt azonban feleségével együtt a vár alatti ferences templomban helyezték örök nyugalomra, ahonnan ugyan Fülöp esztergomi érsek rövid időre átvitette maradványait a székesegyházba, ám azok hamarosan visszakerültek a minoriták templomába. Vö.: SRH I. 470.

[20] Kralovánszky 1967; Kralovánszky 1990, 74–77, és 22. ábra.

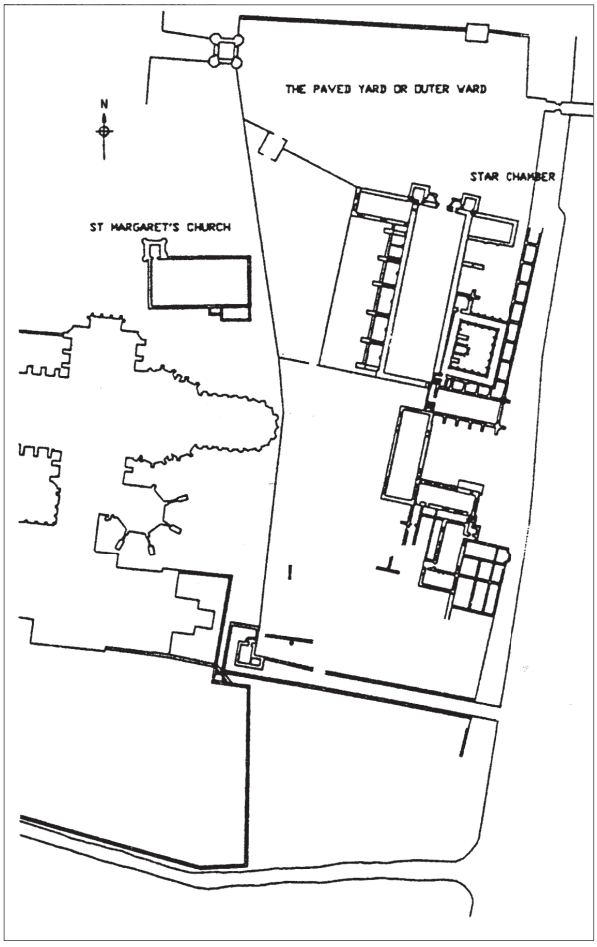

3. ábra. A westminsteri apátság és királyi palota együttese 1272–1399 között. Keevill 2000 nyomán
Fig. 3. The Westminster Abbey and royal palace complex between 1272 and 1399. After Keevill 2000

ki. A négyszögletes belső vár alapterülete mintegy 70/75 × 80/85 m, a szabálytalan, déli végén lekerekített formát mutató külső váré 100 × 170 m. A régészeti ásatások során szórványosan, szakaszosan előbukkant különböző falak keltezése sajnos bizonytalan, csak annyi biztos, hogy még a tatárjárás előtt épültek. A belső területen belső osztásra, palotaépületre utaló maradványok nem ismertek. Az egyetlen, maradványaiban itt megfigyelt korai építmény egy, eredetileg vélhetőleg négykaréjos templom, amit később teljesen átépítettek. A Szent Péter-templommal azonosított épületről egyesek feltételezik, hogy Géza fejedelem temetkezési helye lehetett, és eredetileg az itteni palota- és keresztelőkápolna szerepét töltötte be.[21] (Újabban felmerült, hogy a fent leírt, bizonytalan körvonalú vár nem a Szent István által is használt királyi vár/palota lett volna, hanem a Fejér vármegyei ispánok központja.)

Annyi mindenesetre bizonyos, hogy az a maradványaiban viszonylag jól feltárt templomkomplexum,[22] aminek egyes részletei biztosan Szent Istvánhoz köthetők, a fő szigetnek a „váron" kívüli, keleti részére esik. István ugyanis Szűz Mária tiszteletére templomot építtetett itt, amit magánkápolnájának tekintett, s amit saját temetkezési helyének szánt. (A templomhoz később társaskáptalan csatlakozott.) Végül azonban elsőként nem őt, hanem korán elhunyt fiát, Imre herceget temették el itt, 1031-ben. Az államalapító és fia 1083-ban történt szentté avatása volt azután az a tényező, ami az itteni, későbbi uralkodói temetkezésekhez a „legitimációs alapot" szolgáltatta. Másrészt, 1044-ben Fehérvárott ültették – újra – trónra Péter királyt, de feltételezhető, hogy már az eredeti, 1038-as koronázása is itt történt. Mivel a későbbiekben – egyetlen kivételtől eltekintve – a fehérvári koronázások mind a Szűz Mária-templomban zajlottak, joggal feltételezhető az is, hogy ettől kezdve ez a templom számított a magyar királyok „hivatalos" koronázási helyéül.[23]

A fehérvári korai vár/palota és a bazilika szeparált elrendezése sokban hasonlít a London melletti Westminster királyi és egyházi komplexumainak diszpozíciójára, bár a Westminster Palace nem volt erődítve, csak egyszerű körítőfal övezte *(3. ábra).* A kettő funkcionálisan is rokonítható, azzal a különbséggel, hogy Fehérvár vára soha nem töltötte be az állandó királyi székhely és kormányzati központ szerepét. A koronázó- és temetkezőhely funkcióját egyébként, amit a fehérvári Szűz Mária-templom és a westminsteri Szent Péter-apátság (tehát egyik sem székesegyház!) önmagában töltött be, francia területen a reimsi katedrális és a Párizs melletti Saint Denis-apátság megosztva látta el.

A fehérvári korai vár helyét a tatárjárás után az ide betelepített lakosság között parcellázták fel, így a későbbiekben már nyoma sem maradt, ellentétben az azon kívül állt bazilikával, amely a középkor végéig tovább épült, fejlődött. A régészeti adatok szerint a korai vár helyett az újjáalapított, átrendezett város északkeleti sarkában egy teljesen új, szabályos alaprajzú vár épülhetett fel.[24] Sajnos erre vonatkozólag a szórványos falmaradványokon kívül érdemi történeti forrásanyag nem áll rendelkezésre.

A harmadik királyi központ, Buda (azaz a későbbi Óbuda) csak a 12. század végétől, 13. század ele-

21 Kralovánszky 1990, 77–81.
22 Kralovánszky 1990, 81–90; Biczó 1996; Biczó 2011.
23 Engel 1987.
24 Siklósi 1990a; Siklósi 1990b; Siklósi 1999.

jétől nyert kiemelkedő szerepet. Ennek egyik közvetett bizonyítéka például, hogy 1189-ben III. Béla Esztergomot, a „fővárost" követően itt is vendégül látta a Szentföldre vonuló Barbarossa Frigyes császárt. Mindamellett az itt állt, királyi alapítású Szent Péter-templom és társaskáptalan alapján joggal feltételezhető, hogy legkésőbb már a 11. század közepe táján a fontosabb királyi szálláshelyek közé tartozott. A korai királyi szálláshely pontos helye azonban egyelőre ismeretlen, s csak sejthetjük, hogy az valahol – az eddig csak csekély régészeti maradványaiban azonosított – Szent Péter-templom mellett, a városon belül állhatott. A templom és vele együtt a korai városmag maga az itt állt késő római erőd – valamilyen szinten kijavított – falain belül jött létre. Utóbb a falon kívül, délre kereskedő-/iparostelep, egyfajta *wik* is kialakult, ami a későbbiekben kétmagú városfejlődést eredményezett.

(Ó)Buda későbbi fokozatos felértékelődésének egyik következménye és egyben jele lehet, hogy teljesen új királyi szálláshely épült fel, immár a római eredetű falakon kívül, délnyugatra. Az új épület,[25] amelynek egyes maradványait már napvilágra hozták a régészeti kutatások, jellegére nézve átmenetet képezett a vár és a palota között. Magjában egy kb. 30 × 35 méteres, négyszögletes épülettömb állt, amelynek négy szárnya középen kis udvart zárt körül. Az épülettömböt szabálytalan négyszög alaprajzú, 55/60 × 65/68 méteres fal, majd azon túl még egy 13–17 m széles, külső oldalán is falazott árok kerítette. Az épületegyüttes területe így összesen kb. 85/100 × 95/108 m volt. A várépítészettel kapcsolatos kutatás erre a szabályos alaprajzi elrendezésre a *Kastell* típusú meghatározást használja.

Az együttes bejárata észak felől nyílt, amit az itt előkerült híd- és kapuépítmény maradványok bizonyítanak. A palotamagba az északi szárny közepén elhelyezkedő masszív, mintegy 9 × 11 méteres torony földszintjén át lehetett bejutni. Ez egyben előcsarnokként is szolgált a szárny keleti felében elhelyezkedő kápolnához, illetve átjáróként délre, az udvar felé. A kápolna eredeti, belül félköríves, kívül a nyolcszög hat oldalával záródó szentélye csak enyhén szögellt ki a keleti homlokzatból, később azonban ezt lebontották, majd szélesebb és hosszabb, támpillérekkel megtámasztott gótikus szentéllyel váltották fel. A kápolna eredeti szentélyéhez hasonló léptékű és formájú, poligonális kiszögellés helyezkedett el a keleti homlokzat déli végén is, amihez a belső oldalon egy padlófűtéses helyiség csatlakozott. A nyugati homlokzaton négy, egyenlő távolságra elhelyezkedő külső támpillér maradványai bukkantak elő.

A torony északi falában nyíló kapuzat külső oldalát a homlokzatból részben előreugró formában, befelé lépcsősen szűkülő bélletezéssel képezték ki. A toronyaljban kialakított előcsarnok négy sarkában, az átlók vonalára merőlegesen pillérkötegek helyezkedtek el, amelyek a boltozatot tartották. A pillérkötegekkel együtt a helyiség szabálytalan nyolcszögletes alaprajzú volt, vörösmárvány kőlapokból készült padlóval. Innen nyílt a kápolna rendkívül dús bélletezéssel díszített, polikróm (fehér mészkőből és vörösmárványból készült) kapuja. Emellett az ásatások során rátaláltak még az udvarból a keleti és a nyugati szárnyba nyíló egy-egy, ugyancsak díszes, bélletes, de eltérő formájú kapuzat maradványára is. (A keleti 7,6 m széles, 11,2 m hosszú földszinti helyiségnek itt is vörösmárvány padlója volt.) Az együttes keltezése elsősorban épp a fenti műrészletek alapján oldható meg: a legfrissebb művészettörténeti elemzés szerint ezek a 13. század első negyedére sorolhatók be. Ha ez a keltezés helytálló, az óbudai az egyik legkorábbi *Kastell* típusú várkastély Közép-Európában. Hohenstauf II. Frigyes császár (1220–1250) mintaadónak tekintett dél-itáliai, szicíliai, szabályos alaprajzú *Kastell*jeinek kiépítése az 1220-as években indult meg,[26] míg az újabban Přemysl II. Ottokárnak (1253–1278) tulajdonított közép-európaiaké például csak az 1250-es évektől.[27]

Az (ó)budai 13. századi királyi (később királynéi) vár kapcsán néhány dologra fel kell hívni a figyelmet. Először is a korábbi királyi palotákhoz képest igen kis alapterületre. A kis alapterületen igen artisztikus – láthatóan a hatalmi reprezentációt szolgáló – építészeti program valósult meg. A kor magyarországi építészetében önmagában ismeretlen az igényes, kváderes kialakítású külső várfal, Esztergomot kivéve. Nem csak magyar földön szokatlan viszont, hogy a kaputorony – mely mérete alapján a felső szinteken talán az öregtorony szerepét is betölthette – külső, észak felé néző kapuja díszes, bélletes kiképzésű volt. Ezt még fokozza, hogy a mögötte lévő toronyalji helyiség – alapfunkcióját tekintve egyszerű közlekedőtér a belső udvar felé – itt még egy további, látványosan kiemelt szerepet kapott: a vörösmárvány padlós, bordás boltozatú terem előcsarnokként szolgált a keletre nyíló kápolna felé. Végül fel kell hívnunk a figyelmet az

[25] Ennek a rendkívül fontos emléknek a jelen kötetben Havasi Krisztina külön tanulmányt szentelt.

[26] II. Frigyes vár- és palotaépítkezéseire lásd például: Radke 1993; Leistikow 1996. Mindkettő további, elsősorban német és olasz nyelvű irodalommal.

[27] Durdík 1994.

udvart körülölelő épületszárnyakra. Az épületek a feltárt falvastagságok (1,30–1,40 m) alapján legalább egyemeletesek voltak. Jóllehet a korabeli gyakorlat szerint a kiemelt státuszú helyiségek, például az uralkodói lakosztályok és nagytermek (kivéve az anglo-normann területet) rendszerint az emeleten, vagy legalábbis emelt szinten helyezkedtek el, s az alsó szinten alárendelt funkciók kaptak helyet, itt ez bizonnyal nem így volt. Legalábbis erre utal a keleti és nyugati szárny egy-egy földszinti helyiségének díszes portáléja, a vörösmárvány padló, és a délkeleti, apszisos sarokhelyiség padlófűtése.

Összességében úgy tűnik, az (ó)budai vár különleges helyet foglal el a magyar, sőt a közép-európai királyi vár-, illetve palotaépítészetben is. Eredetével kapcsolatban – különös tekintettel a lehetséges építtető, II. András (1205–1235) király 1216–1217-es szentföldi keresztes hadjáratára és lovagrendekkel ápolt jó kapcsolatára – fel szokták vetni a lovagrendi építészet hatását. Erre azonban egyelőre közvetlen bizonyíték nincs.

Magyar földön e típus folytatása a 13. század második felében, 14. század elején talán a korábban említett székesfehérvári második vár lehetett, amiről viszont csak igen keveset tudunk. A szabályos alaprajzú királyi várak, illetve várkastélyok, paloták a 14. század második felétől terjedtek el (pl. Visegrád, Zólyom, Végles, majd Pozsony és Tata), de ezek (Ó)Budához képest már másféle változatot képviseltek.

(Ó)Buda szerepe a 13–14. század fordulójára jelentősen megváltozott. Ennek oka IV. Béla már említett, a tatárjárást követő városalapítása – valamikor 1244–1255 között – volt. Az új települést, vagy ahogy akkor emlegették, *castrum*ot, azaz várat – amit ma erődített városnak mondanánk – az eredeti Buda központjától jóval délebbre, egy addig többé-kevésbé lakatlan hegyen alakították ki. E település neve aztán (új) Buda formában rögzült. Mivel azonban lakói részben (Ó)Buda, részben Pest településkörzetéből rekrutálódtak, ez a kettős gyökér azt eredményezte, hogy a lakók az új városra kettős elnevezést használtak, ami egészen a középkor végéig tovább élt.[28] 1261-ben mindenesetre az eredeti Buda várost először említették *vetus Buda*ként, azaz Óbudaként. Bár a névhasználat ekkor még korántsem volt konstans, sőt az sem mindig világos, hogy a korabeli királyi oklevelekben használatos *datum Bude* keltezés mikor melyik városra vonatkozik, ettől kezdve jogos és célszerű az Óbuda és Buda alak megkülönböztető használata. Az új város teljesen átrendezte nemcsak a környék, hanem az ország települési hierarchiáját, és ezzel együtt a korábbi királyi központok szerepét is. Esztergomot, mint láttuk, 1256-ban az uralkodó véglegesen az érseknek adományozta, Székesfehérvár korai királyi várának helyét az oda beköltöztetett polgárok között parcellázták fel. Bár az utóbbi város ugyan megtartotta a királykoronázási és – többnyire – az uralkodói temetkezési hely szerepét, de kiemelt központ szerepe már megszűnt. Óbuda – úgy tűnik – a 13. század második felében egy darabig még Budával együtt, vele párhuzamosan töltötte be a királyi központ szerepét. Egy 1288-ban, IV. László által kibocsátott oklevél például *nostram continuam residentiam* említ, amely formula az összefüggések alapján még az óbudai királyi várra vonatkozhat. A 13–14. század fordulójára azonban már egyértelműen az új város, Buda nyert nagyobb fontosságot. 1301-ben falai között halt meg az utolsó Árpád-házi király, III. András, akit – egyetlenként a magyar királyok között – itt is temettek el, a ferencesek Szent János kolostorában. Az ezt követő trónharcok idején a város megkaparintása és kézbentartása elsődleges stratégiai céllá vált.[29] Nem véletlen például, hogy 1301-ben az új uralkodó, a cseh Přemysl-házból származó Vencel (magyar király 1305-ig, majd e néven harmadikként cseh király, 1305–1306), és közvetlen utóda, a bajor Wittelsbach Ottó (1305–1307) is ide vonult be a fehérvári koronázás előtt, majd ide is tért vissza, mint rezidenciára. A várost 1308-ban egy idegen forrás már egyenesen *civitas principalis*ként említi.[30] A kérdés már csak az, hogy az új, falakkal övezett városon belül hol állt és hogyan nézett ki a királyi lakóhely? A látszólag egyszerű kérdés megválaszolása komoly viták tárgyát képezte/képezi a magyar történeti-régészeti irodalomban, amely kapcsán alapvetően két, teljesen eltérő nézet alakult ki.

Az egyik vélemény szerint a városalapítástól egészen az 1380-as évekig a királyi palota a város északi-északkeleti sarkában állt, hogy azután felváltsa a Várhegy déli végén, az 1340-es, 1350-es évektől kiépülő új palota.[31] Az említett, 1301-es eseményt leíró forrás ezt elég egyértelműen látszik támogatni, ugyanis az ott királyi szállásként megnevezett *Kammerhof*ról a későbbi dokumentumok

[28] Például: „Castrum Budense", „Novus Mons Pestiensis" (az utóbbi volt a város által hivatalosan használt formula), és ezek variációi. Vö.: Kubinyi 2009, 55–57.

[29] A hatalomváltás zavaros időszakára lásd: Spekner 2013.

[30] A körülményekre lásd még részletesen Spekner Enikő tanulmányát a jelen kötetben.

[31] Ezt az álláspontot Zolnay László képviselte számos munkájában, lásd például: Zolnay 1963.

mint *antiqua domus regis*ről emlékeznek meg, s topográfiailag is elég pontosan elhelyezik *(4. ábra)*.[32]

Magáról az épületegyüttesről azonban viszonylag keveset tudunk. Először az 1541-es Schön-féle rajzon lehet azonosítani, s ennek alapján magját egy vagy több, nagyobb méretű torony alkotta. A források szerint mindenképpen több épületből állt, köztük a Szent Márton-kápolnával. Feltehetőleg itt kell keresni az Esztergomból ide átköltöztetett pénzverők műhelyét is, amelyről az objektum – nagy valószínűséggel – nevét is kapta. A későbbi helyszínrajzokon már csak körvonalait lehet azonosítani. Ezek, és az eddig lezajlott, csekély, szondázó jellegű ásatások alapján itt olyan, városi jellegű palotakomplexum állt, amelyet különösebb erődítések nem védtek.[33] E tekintetben hasonlított például Westminster királyi palotájára, jóllehet attól annyiban mégis eltért, hogy utóbbi nem városfalon belül állt. Időben, térben és funkcióban sokkal közelebb lehetett azonban hozzá a csehországi Kutná Horában ma is álló *Vlašský Dvůr*, amely pénzverőhelyként, később alkalmi, majd huzamosabban használt királyi szálláshelyként egyaránt működött. Utóbbi a város területén belül, de kezdettől külön fallal, majd árokkal, várszerűen védve helyezkedett el. A szabálytalan ovális alaprajzú, fallal kerített területre eredetileg egy északkeletre nyíló kapun át lehetett belépni. A falak mentén fokozatosan kiépült épületei – délen és délkeleten alul műhelyekkel, felül lakó- és reprezentációs terekkel – középen teljesen zárt udvart fognak körül.[34] A külön körítőfal, az árok és a zártudvaros elrendezés a budai *Kammerhof*nál egyelőre nem mutatható ki, viszont a városfalhoz közvetlenül csatlakozó együttesből külön kapu vezetett a külvárosba. Elképzelhető, hogy a romjaiban részlegesen ismert kaputorony csatlakozott az említett belső toronyhoz vagy tornyokhoz, azokkal összefüggő komplexumot alkotott.

A másik nézet szerint a budai királyi palota már a 13. század második felétől a nyújtott háromszög alakú Várhegy déli végében, a fennsík legalacsonyabb részén állt *(5. ábra)*.[35] Bár a várossal közös védelmi egységet alkotott, de annak területétől kezdettől várszerűen el volt választva, azaz a város mintegy a vár elővárát képezte. A korábbi német várostörténeti irodalom ezt a morfológiai típust – baltikumi, jóval kisebb példák nyomán – *Vorburgstadt*nak nevezte, és ez a kifejezés bevonult a magyar szakirodalomba is.[36] Ez persze azt feltételezné, hogy a vár a város kiépülése előtt vagy legkésőbb azzal egy időben már állt. Buda esetében ez egyelőre nem bizonyítható. A legkorábbi írásos forrás, amely topográfiailag egyértelműen a déli palotára/

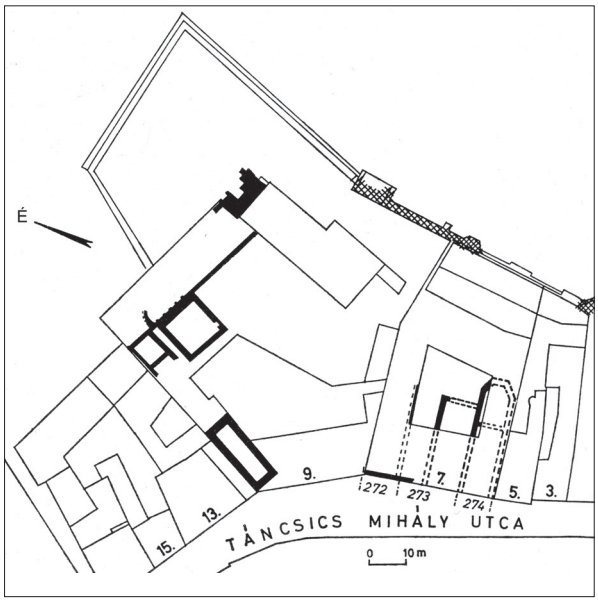

4. ábra. A Kammerhof és környéke Buda város északkeleti sarkában. H. Gyürky 1984 nyomán
Fig. 4. The Kammerhof and its environs in the northeastern corner of Buda town. After H. Gyürky 1984

várra vonatkoztatható, csak 1390-ből származik,[37] de annak eredete a régészeti feltárások eredményei és egy közvetett történeti adat alapján mégis bizonyosan korábbra, legkésőbb az 1340–1350-es évekre keltezhető.[38] Ez az épületegyüttes a Várhegy legdélebbi fokán felmagasló öregtoronyból és egy ehhez északról kapcsolódó, trapéz alakú épülettömbből (kb. 48 × 18/22 m) állt, amelynek közepén keskeny

[32] A forrásrészeket részletesen lásd: Végh 2006–2008, I. 269–272.

[33] Zolnay 1968.

[34] A forrásokban 1312-től adatolható pénzverdének helyet adó épületegyüttesről azt feltételezik, hogy legkésőbb 1300 körül már állt, és létrejötte II. Vencel az évi pénzverési reformjához kötődik. Később úgyszólván folyamatosan átépítették, bővítették. IV. Vencel (1363/1378–1419) alatt kényelmes királyi rezidenciává alakították. A 19. századi átépítésnek sajnos számos eredeti részlet áldozatul esett. Legutóbbi összefoglalása: Záruba 2010.

[35] Gerevich 1966.

[36] Kubinyi 1981.

[37] Végh 2006–2008, I. 127, II. 41–42. (91. sz.).

[38] A területen ennél korábbi építészeti maradványok is előkerültek, amelyeket Gerevich László, a feltárások vezetője a korai királyi palotához tartozónak vélt. Ezek csekély volta és szórt jellege azonban nem teszi lehetővé a megnyugtató azonosítást (vö. Magyar 1997). A nagyjából a 14. század közepére tehető, első összefüggő maradványokat I. Károly Róbert (1308–1342) egy 1332-re keltezhető, az alapozási árokban előkerült denárja keltezi *terminus ante quem non*ként.

– feltehetőleg kezdettől – zárt udvar, a Kisudvar (kb. 25 × 5/8 m) helyezkedett el. Ennek déli végében lehetett a kápolna, amelyből a későbbi átépítések után csak a poligonális, erkélyszerű szentély maradt fenn. Az átellenes, északi szárny emeletén helyezkedhetett el a nagyterem. A déli, négyszögletes öregtorony (11,9 × 11,1 m) helyzete jelentős szögben eltér az északabbi palotatömb hossztengelyétől, utóbbi nyugati fala a torony sarkához csatlakozik.[39] A forrásokban István-toronyként *(turris condam ducis Stephani)* szereplő torony névadójának a kutatók többsége Anjou István herceget (1332–1354), I. (Nagy) Lajos öccsét tartja, elvileg azonban nem kizárt korábbi eredete sem.[40] Mindezektől északra, a hegy trapéz alakban kiszélesedő fennsíkján előudvar terült el, amelyet északról egy, a sziklába vágott, keresztirányú árok zárt el a fennsík többi részétől, a polgári várostól. Az előudvar szerepéről, az itt állt épületekről gyakorlatilag semmit nem tudunk. Az a néhány kisebb falcsonk ugyanis, ami itt, a délkeleti részen bukkant elő,[41] sajnos mind a kronológia, mind az építészeti összefüggések szempontjából nehezen értelmezhető.

Az a kiemelt szerep, amit az új Buda, mint elsődleges királyi központ a 13–14. század fordulójára kivívott, csak nagyon rövid ideig tartott. Jóllehet I. Károly (Róbert) a város elfoglalása után egy darabig még itt tartotta székhelyét, sőt itt koronáztatta – ismét, de a magyar felfogás szerint érvénytelenül – királlyá magát,[42] azonban 1315–1317-ben udvarát az ország déli részének egy szűkebb körzetébe, majd ezen belül Temesvárra költöztette át.[43] Az utóbbiról a legújabb ásatások alapján már némi elképzelésünk lehet. Itt egy 11 × 11 m alapterületű,

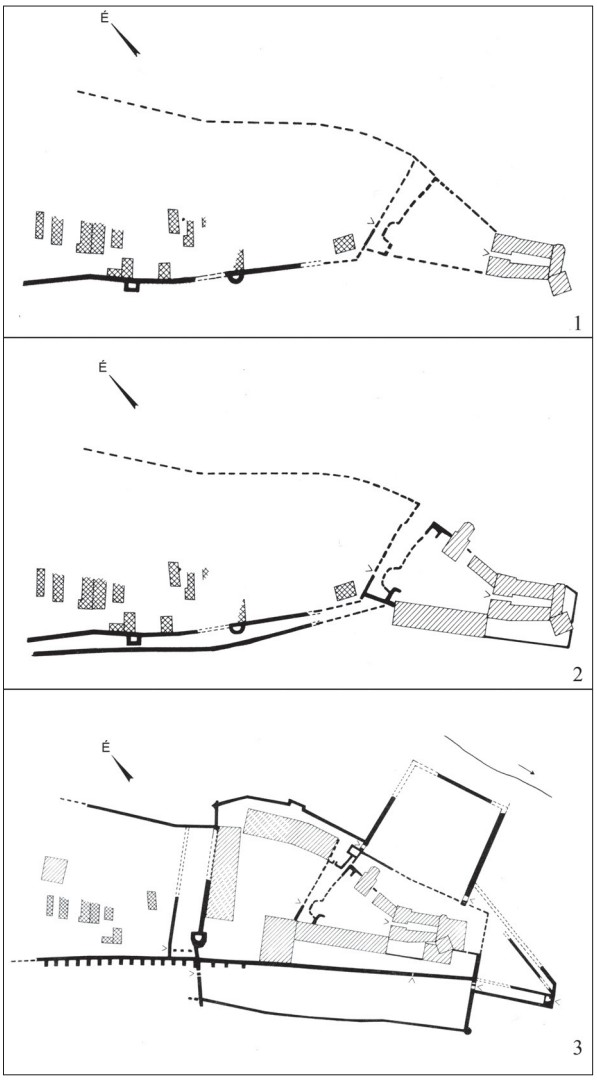

5. ábra. A budai királyi palota építészeti együttesének alaprajzi változásai. 1. 1350 körül; 2. 1390 körül; 3. 1440 körül.
Budapest im Mittelalter 1991 nyomán
Fig. 5. The changing ground plan of the architectural complex making up the royal palace of Buda.
1. Around 1350; 2. Around 1390; 3. Around 1440.
After *Budapest im Mittelalter* 1991

3,6 m falvastagságú, téglából épült „öregtorony" maradványairól és az azt négyszög alakban körülölelő – talán valamivel későbbi –, ugyancsak téglából készült várfalról szól az előzetes beszámoló. Az udvar északnyugati oldalán még egy, a várfal mellé emelt, 2,1 m falvastagságú, többosztatú épület, „palota" maradványait sikerült azonosítani.[44] A királyi központ ideköltöztetésének oka nyilvánvalóan a királynak a hatalmát veszélyeztető oligarchák elleni háborúja lehetett. Érdekes viszont, hogy amikor 1322–1323-ban a viszonyok már

[39] Az együttes maradványaira lásd: Gerevich 1966, 121–138, 155–159. (a toronyra), 185–186. (a kápolna szentélyeként azonosítható zárterkélyre). Együttes értékelését lásd: Magyar 2007, 47–51.

[40] Elvileg felmerülhet még IV. Béla fia, István herceg (a későbbi II. István király) neve is, mindkettőjükre lásd: Spekner 2002. Ezt nem zárná ki, sőt bizonyos szempontból magyarázná a torony különös helyzete, vö.: Magyar 2004.

[41] Gerevich 1966, 197–199. Vö. még: Magyar 1997.

[42] Az addigra már kialakult magyar szokásjog szerint (a királyt Székesfehérváron, a Szent Korona által az esztergomi érseknek kell megkoronáznia) sem Károly első, 1301-es esztergomi, sem második, budai koronázása nem volt legitimnek tekinthető, csak a harmadik, 1310-es, székesfehérvári.

[43] Spekner 2013 szerint a temesvári székhely kiválasztása kezdetben nem volt eldöntött tény. 1315-ben még a Szeged–Lippa–Temesvár háromszögben ingázott I. Károly, 1316-ban már csak Lippa és Temesvár között, és csupán 1317-ben döntött Temesvár mellett.

[44] Kopeczny 2012.

konszolidálódtak és Károly visszahelyezte a hatalmi központját északra, már nem Budát, hanem Visegrádot vette igénybe, s ettől kezdve – az 1346/47–1355 közötti időszakot leszámítva – ez utóbbi lett 1408–1410-ig a fő, már-már állandónak minősíthető királyi központ.

I. Károly uralkodása során Visegrádon egyszerre három olyan objektum is rendelkezésre állt, amelyek – jóllehet jellegükben teljesen eltértek egymástól –, de alkalmasak voltak az uralkodó elszállásolására.[45] A Várhegy tetején a 13. század második felében kiépült fellegvárat vagy felsővárat és a hegyoldali alsóvárat a Dunáig lenyúló falrendszer fűzte össze egy védelmi rendszerbe. Előbbi, bár állt benne egy lakó- vagy öregtorony és valamiféle lakóépület is, eredetileg puritán mentshelynek készült, a Károly korában felépült palotaszárnyakkal azonban már lakhatóvá tették. Az alsóvár hatalmas lakótornya ennél eleve lakályosabb volt, amit Károly idején a kor igényeinek megfelelően még át is alakítottak.[46] A két vár alatt, a parti sávban elterülő városi palotaegyüttest maga Károly alakította ki. A komplexum különböző épületei szórtan helyezkedtek el és felkúsztak a hegy oldalára is.[47]

A két vár összességében védettebb, de zártabb és szűkösebb, míg a városi kúria kevésbé biztonságos, de szabadabb, szellősebb elhelyezést kínált. Éppen ezért – egyéb részletes források híján – igen nehéz lenne meghatározni, hogy mikor melyiket használta ténylegesen lakóhelyként, vagy más, például protokolláris célokra. Úgy tűnik, hogy a három együtt, egyszerre töltötte be a királyi rezidencia szerepét. Így mindenesetre nem jelenthetett problémát, hogy például az 1335-ös visegrádi találkozó idején a meghívott két fővendég, Luxemburgi János cseh és Piast III. (Nagy) Kázmér lengyel király megfelelő elszállásolást nyerjen.[48] A visegrádi városi palotaegyüttest I. (Nagy) Lajos uralkodása alatt, a 14. század második felében jelentősen átépítették, mintegy egységes rendszerbe foglalták. Ennek során az északkeleti részen, a hegyoldalban szabályos alaprajzú, zártudvaros palotamagot emeltek, amely az uralkodó és családja magánlakosztályaként szolgálhatott. Közvetlenül mellette, délre helyezkedett el a palotakápolna. Mindezektől nyugatra, alacsonyabb szinten, széles és hosszú fogadóudvar terült el, amelynek északi és nyugati oldalán különböző reprezentációs és kiszolgáló feladatokat betöltő épületszárnyak sorakoztak. A palotától északra hatalmas kertet alakítottak ki. Az együttest csupán kerítésként szolgáló kőfalak vették körül. Ezt követően, Zsigmond uralkodása alatt az építkezések nem álltak le, de a korábbiaknál jóval kisebb léptékben folytatódtak.[49]

Visegrád az eltérő jellegű rezidenciáknak ezzel az igen koncentrált rendszerével alighanem egyedül állt a korabeli Európában. Jóllehet az egyáltalán nem volt ritkaság, hogy egy városon, vagy egy települési körzeten belül két vagy több rezidencia állt az uralkodók rendelkezésére (vö. London, Párizs, Nápoly, Prága, vagy épp Buda), de itt ezek egy igen szűk körön belül helyezkedtek el.

A visegrádi palota a kezdeteket tekintve hasonló lehetett a jóval korábbi eredetű, angliai Clarendon (Wiltshire) palotaegyütteséhez, annak 1270 körül kialakult állapotához. Ehhez a palotához, amely egyszerű királyi vadászházból „nőtte ki magát," hatalmas vadaspark is tartozott, település azonban soha nem kapcsolódott hozzá. A komplexum egy hegy lejtőjének viszonylag sík részén épült fel. Összességében legalább 240 m hosszan nyúlt el kelet–nyugati irányban, jóllehet épületei nagyrészt egy kb. 180-200 × 75-80 méteres sávban helyezkedtek el, kerítőfalakkal körülvéve. Ezen belül a fő épületek az északi oldal mentén, láncban sorakoztak. Az északi sávban lévő épületekhez délről, szórtan, de udvarok köré szerveződve és osztófalakkal elválasztva kiszolgáló építmények helyezkedtek el. A nyugatra nyíló főkapun belépve itt is egy nagy fogadóudvarba ért a látogató, amelynek északi oldalán a nagyterem foglalt helyet. Ettől keletre, középtájon, a királyi/királynéi lakosztályokhoz csatlakozó udvarblokk következett, majd végül még egy, feltehetőleg gazdasági udvar zárta a sort. Bár ez a komplexum a középkor végéig királyi tulajdonban volt, semmi jele, hogy akár ekkor, akár később a visegrádihoz hasonló, egységesítő építészeti és tereprendezés történt volna.[50]

A visegrádi palotaépítkezéseknek részben kortársa volt a párizsi Hôtel Saint-Pol együttese,[51]

45 Az együttesre rövid áttekintés: Buzás–Szőke 1992.

46 A két vár történetére lásd: Iván 2004. Az építészeti vonatkozásokra: Bozóki 2012.

47 Buzás 2010, 11–18.

48 A cseh királyt elkísérte még fia, Károly morva őrgróf (a későbbi cseh király és IV. Károly néven német császár) is. Rajtuk kívül jelen voltak még a Német Lovagrend követei, valamint I. Rudolf szász és III. Boleszló legnicai (Szilézia) herceg. A találkozó történetének legutóbbi összefoglalását lásd: Rácz 2009.

49 Buzás 2010, 18–44. A Lajos és Zsigmond kori építkezések arányát a legújabb kutatások alapján Buzás Gergely itt – korábbi munkáival ellentétben – jelentősen az előbbi javára módosította.

50 James 1990, 11, 16, és 4. ábra; Keevill 2000, 105–107, a 106. oldalon alaprajzzal.

51 Whiteley 2000; Lorentz–Sandron 2006, 90–91, valamint http: //histoiredumarais.canalblog.com/archives/2009/09/28/15235702.html.

amely V. Károly (1364–1380) kezdeményezésére a Marais külváros területén az 1360-as években jött létre, négy nagyobb magáningatlan felvásárlása nyomán.[52] A szabálytalan alaprajzot formázó hatalmas (kb. 175 × 300/350 m) együttes végső formájában és funkcionális jellegében furcsa kettősséget mutatott. Egyrészt az egyes ingatlanok, illetve a rajtuk álló épületek továbbra is elkülönültek, és ezek képezték a király, a királyné és a királyi gyermekek rezidenciájának alapját. Az elkülönülést ugyanakkor az egyes objektumokat összekötő folyosókkal igyekeztek ellensúlyozni. Ezt leszámítva azonban nincs adat arra, hogy valamiféle egységesítésre törekedtek volna. Az együttes eredendően és alapvetően civil építészeti részleteket mutatott, amelyeket egyszerű kerítésfalak öveztek. Ezen belül azonban biztosan volt legalább egy (lakó?)torony, amelyben a királyi kincstár egy részét tartották. Az ingatlanokhoz eredetileg is hatalmas kertek tartoztak, amelyeket azután még tovább fejlesztettek. Az ezek által biztosított egészséges környezet önmagában is arra predesztinálta az együttest, hogy azt az uralkodó család magánrezidenciaként használja. Másrészt viszont a falak között több királyi hivatal is működött.[53]

Jóllehet 1355 után ismét Visegrád lett a királyi székhely, Buda továbbra is kedvelt központ maradt, különösen a királyi vendégfogadások kapcsán. Sőt, egyenesen úgy tűnik, a nagyobb, többszereplős, és így nagyobb reprezentációt, illetve nagyobb logisztikai hátteret igénylő rendezvényeket előszeretettel Budán rendezték meg.[54]

Korábban úgy tartották, hogy a királyi udvar (és annak összes szerve, beleértve a bíróságokat is) 1405–1408 között Visegrádról véglegesen Budára költözött, amely így egyszerre lett az ország királyi székhelye és fővárosa is. Újabban azonban ezt némiképp óvatosabban kell megfogalmaznunk, ugyanis Visegrád még az 1413 és 1415 közötti években is egyes udvari, ún. curiális bíróságok működési színhelye maradt.[55]

Ami az Anjou-kor 1350 utáni időszakát illeti, a budai Várhegy déli végén folytatott palotaépítkezései terén meglehetősen nehéz helyzetben vagyunk, közvetlen forrásaink ugyanis nincsenek. A kápolna 1366-os felszentelésére vonatkozó egyetlen adatról – amelyet korábban az építészeti abszolút kronológia szegletkövének tartottak[56] – kiderült, hogy a visegrádi palotakápolnára vonatkozik, régészeti adataink pedig csak tágabb határok között teszik lehetővé a keltezést. Ezek alapján a munkákat nagyjából az 1355–1382 közötti időre tehetjük, olyan meggondolásból, hogy az építkezésre valószínűleg csak a korábban (feltehetőleg) itt rezideáló Anjou István herceg halála (1354), illetve az udvar Visegrádra való távozása (1355) után kerülhetett sor, míg a kiépülésnek 1381/1382 előtt meg kellett történnie. Ekkor ugyanis a *Kammerhof*ot eladományozták, így helyette már egy hasonlóan teljes palotának rendelkezésre kellett állnia.

Összességében úgy tűnik, az építkezések színtere ekkor a korábbi, zárt palotamag előtti trapéz alakú előudvar, a későbbi Nagy-, Belső-, vagy Díszudvar lehetett *(6. ábra)*. Itt a nyugati oldalon épült fel egy nagyobb szabású (ca. 58 × 15 m), téglalap alakú, észak–déli tájolású új palotaszárny. Ennek azonban csak a keleti homlokzati fala állt az előudvar eredeti peremét kijelölő sziklaplatón, a nyugati rész már teljes egészében a lejtőre épült.[57] Úgy tűnik, a nyugati palotaszárny nyugati fala egy ideig külső várfalként is szolgált, s talán közvetlenül folytatódott dél felé, „valódi" várfal formájában.[58] A palotaszárnnyal szemben, a keleti oldalon emelték az új kápolnát. Utóbbi – ellentétben Visegráddal – szabályos kelet–nyugati tájolású volt, pedig teljes terjedelmében már ez sem fért el a sziklaplatón: hajójának egy része és a sokszög záródású szentély már a hegy lejtőjére nyúlt ki. Ez is közrejátszhatott abban, hogy az épület kétszintesre készült. A sziklaplató által kijelölt udvarszinten álló felső kápolna (a hajóból és szentélyből álló épület belső mérete kb. 21,4 m × 8/5,8 m) és a lejtő közé így alépítményként egy alsó kápolna került, amely ma sajnos egyedüliként maradt meg az együttesből. E nyugati oldalával a lejtő sziklájába vágott kápolnatérnek hitelesen kiegészíthetően fennmaradtak a boltozati elemei és két mérműdíszes ablaka. Ezek töredékei szolgáltatják gyakorlatilag a kápolna keltezéséhez az egyedüli, művészettörténeti

52 Whiteley 2000; Lorentz–Sandron 2006, 90–91.

53 Whiteley 2000; Lorentz–Sandron 2006, 90–91, valamint http: //histoiredumarais.canalblog.com/archives/2009/09/28/15235702.html, amely a többinél részletesebb adatokat szolgáltat például a telkek felvásárlására.

54 1361. szeptember: az Anjou-ház férfi tagjainak meghívása; 1365. november: IV. Károly Budán; 1366 tavasza–nyara: V. (Palaiologosz) János tárgyalásai; 1368. február: III. (Nagy) Kázmér Budán; 1374. december: a Nagy Lajos lánya, Katalin és V. Károly francia király fia, Lajos eljegyzésére vonatkozó pótszerződés megkötése; 1385. augusztus: Mária és Zsigmond itt kel egybe. MTK I.

55 Kondor 2008.

56 Gerevich 1966, 277.

57 Gerevich 1966, 97–111. (ő a szárnyat már Zsigmond korinak tartja); Magyar 2007, 68–74.

58 Magyar 2007, 74.

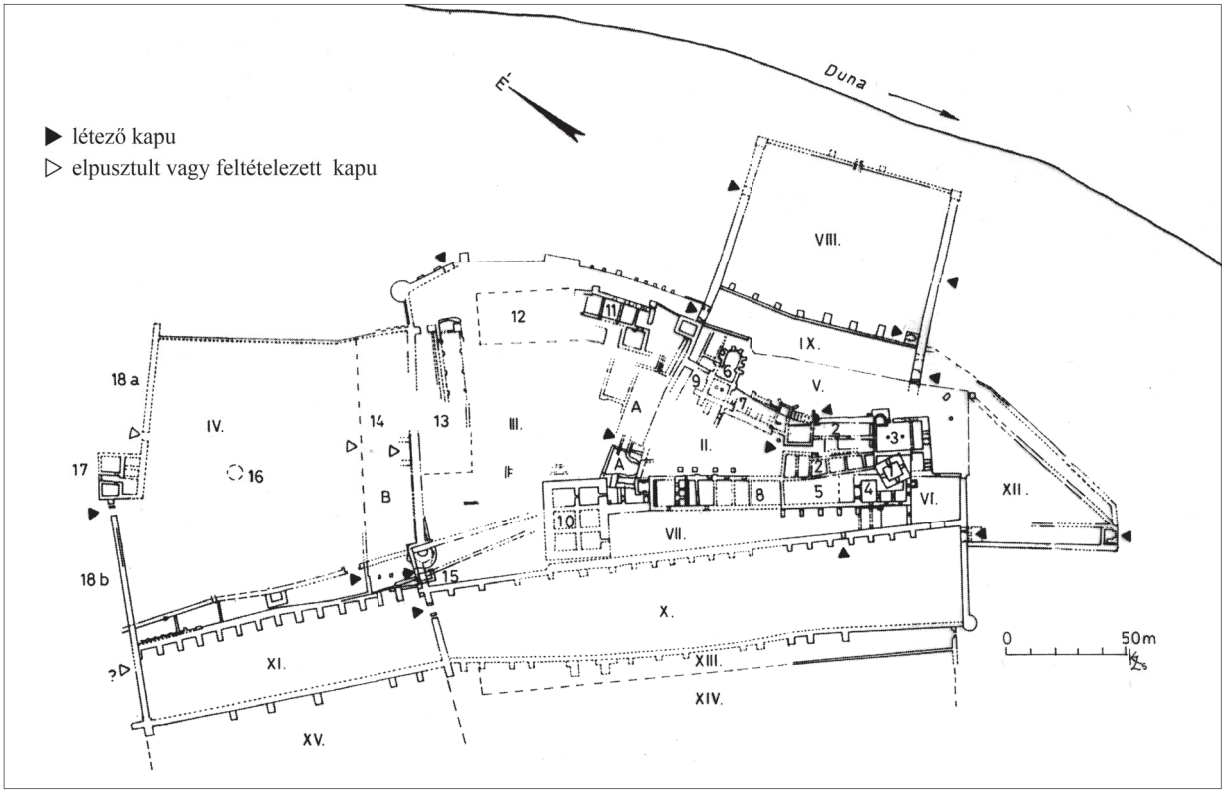

6. ábra. A budai királyi palota a 15. század végén. A. Az I. vagy belső szárazárok; B. a II. vagy külső szárazárok; I. Kisudvar; II. Belső-, Nagy, vagy Díszudvar; III. Zsigmond udvara; IV. Északi előudvar; V–VII. zártudvarok a fennsíkot övező alacsonyabb teraszokon; VIII–XIII. falszorosok a hegy lejtőjén; XIV–XV. királyi kertek a nyugati lejtőn; 1. az István-torony a fennsík legdélibb fokán; 2. az Anjou-kori palotamag keleti és nyugati szárnya; 3. a délkeleti palotaszárny (Zsigmond kor), korábbi épület – feltehetőleg kápolna – zárterkélyének maradványával; 4. a délnyugati palotaszárny (Zsigmond kor); 5. Cisterna Regia; 6. kápolna, feltehetőleg Anjou-kori alapokon, később átépítve; 7. a Nagyudvar délkeleti szárnya; 8. a Nagyudvar nyugati szárnya; 9. a Nagyudvar északkeleti épülete; 10. Csonkatorony (Zsigmond kor); 11. a Zsigmond-udvar délkeleti épülete: konyha; 12. a Zsigmond-udvar északkeleti épülete: „Mátyás befejezetlen palotája" (Zsigmond kori alapokon?); 13. Zsigmond palotája a nagyteremmel; 14. a Zsigmond-udvarba vezető eredeti híd helye; 15. a Zsigmond-udvarba vezető újabb híd és kaputorony (az Árpád-kori városfal tornyából átalakítva); 16. a Herkules-szobor feltételezett helye (Mátyás kor); 17. a Frisspalota maradványai (Zsigmond kor), később kaputoronyként felhasználva; 18a-b. az északi zárófal keleti és nyugati szakasza (ca. 1470–1541)

Fig. 6. The royal palace of Buda in the late 15th century. A. Dry ditch I (Inner dry ditch); B. Dry ditch II (Outer dry ditch); I. Small Courtyard; II. Inner, Great, or Ceremonial Courtyard; III. Sigismund Courtyard; IV. North Forecourt; V–VII. Enclosed courtyards on the lower terraces surrounding the plateau; VIII–XIII. Passages flanked by walls on the slope of the hill; XIV–XV. Royal gardens on the western slope; 1. The Stephen Tower at the southernmost point of the plateau; 2. The east and west ranges of the Angevin-era palace core; 3. The southeast range of the palace (age of Sigismund), with remains of a bay window of an earlier building, presumably a chapel; 4. The southwest range of the palace (age of Sigismund); 5. Cisterna Regia; 6. Chapel, presumably on Angevin-era foundations, rebuilt later; 7. Southeast range of the Great Courtyard; 8. West range of the Great Courtyard; 9. Northeast building of the Great Courtyard; 10. Stump Tower (age of Sigismund); 11. Southeast building of the Sigismund Courtyard: kitchen; 12. Northeast building of the Sigismund Courtyard: 'Matthias's unfinished palace' (on Sigismund-era foundations?); 13. Sigismund's palace with a great hall; 14. The site of the original bridge leading to the Sigismund Courtyard; 15. A later bridge with a gate tower (converted from a tower belonging to the Arpadian-era town wall) leading to the Sigismund Courtyard; 16. The likely site of the Hercules sculpture (age of Matthias); 17. Remains of the so-called 'Frisspalota' (age of Sigismund), later used as a gate tower; 18a-b. The eastern and western sections of the North Curtain Wall (c. 1470–1541)

alapot.[59] A késő Anjou-kori építkezések célja láthatólag a lakó- és reprezentációs terek iránti megnövekedett igény kielégítése volt. Ezek az építkezések – a hasznos terek bővítésén túl – annyiban hoztak újat, hogy most már a lejtőket is igénybe vették. Ezáltal viszont jóval szellősebb udvar kialakítására volt lehetőség, ahol az új épületek belső homlokzata is jobban érvényesült.

***

A budai déli palota Anjou-kori építkezései kapcsán érdemes visszatérni a korábban, Esztergom kapcsán felvetett Prága és Krakkó példájához. Jóllehet ezek már csak eredetük folytán is teljesen más típust képviseltek, mint az e tekintetben előzmények nélküli Buda, az uralkodó családok politikai, dinasztikus és közvetlen, személyes kapcsolatai a különböző művészeti, építészeti hatások „átszüremlését", de olykor talán közvetlen érvényesülését sem zárják ki. Ne feledjük például, hogy IV. Károly legalább kétszer járt Budán (1337, 1365)[60] és korábban háromszor, még mint morva őrgróf, Visegrádon is (1335, 1338, 1342).[61] Nagy Lajos egyszer járt Prágában (1343), négyszer Krakkóban (1351, 1363 – amikor épp IV. Károly menyegzőjén vett részt, 1370 – koronázásakor, 1373), III. (Nagy) Kázmér pedig háromszor Visegrádon (1335, 1339, 1342) és egyszer Budán (1368).[62] Mindez annyit jelent, hogy e kortárs uralkodók személyesen ismerték egymás udvarát, az itteni reprezentációs és egyéb szokásokat, és a mindezeknek fizikailag is otthont adó palotákat. Ehhez még hozzátehetjük azt a gazdag, helyszíni élményeken alapuló ismeretanyagot, amire például a későbbi IV. Károly császár még gyermekként a francia királyi udvarban, majd ifjú korában Itáliában és a birodalom területén tett szert. Ugyanő utóbb közvetlenül szemlélhette az avignoni pápai udvar építkezéseit (1340, 1344), amelyek valamilyen formában mind befolyásolhatták építészeti, művészeti tényekedését.[63] Bár hasonlóan széles európai kitekintése Nagy Lajosnak nem lehetett, de a fentieken kívül járt még Brünnben (1343, 1344, 1362, 1364), Bécsben (1373), és két itáliai hadjárata során egészen Nápolyig eljutott.[64] A mindezekből következő lehetséges, bonyolult kereszthatások persze nem mindig mutathatók ki egyértelműen, ugyanis a rendelkezésünkre álló forrásanyagban ritka az olyan közvetlen, személyes kapcsolat, mint például az avignoni pápai udvarból Prágába szerződtetett Matthieu d'Arras építőmester működése.[65]

A prágai királyi központ építkezései hosszabb szünet után, 1333-től kaptak új lendületet, amikor Károly, a későbbi trónörökös (1334-től morva őrgróf, 1346–1378-ig cseh király) ideérkezett.[66] A Károly-féle építkezések során a romos román kori palota alsó szintjét megtartották, de az új épülethez csak mintegy alapként használták fel. Ezt egyrészt észak felé, az udvaron, párhuzamos traktus melléépítésével kiszélesítették. Ezen túl az épülettömböt meg is hosszabbították nyugati irányba, egészen az egykori déli kaputorony vonaláig. Ugyanitt egy új, keresztirányú szárnyat emeltek az immár eredeti funkcióját vesztett kaputoronytól indulva észak felé.[67] A palotaegyüttesbe ily módon bevont korábbi kaputorony, amelyet utóbb teljesen körülépítettek, ezután egyfajta öregtorony szerepét töltötte be.

Károly várbeli tevékenysége kapcsán említenünk kell még a román kori Szent Vitus-templom teljes újjáépítésének elkezdését is.[68] Ez összefüggött a prágai püspökség érseki rangra emelésével. Az alapkő letételére 1344-ben, még apja, János király jelenlétében került sor. Az új székesegyház természetesen az uralkodói hatalmi reprezentációt és legitimációt is szolgálta, egyrészt mint a koronázás színtere és egyben a koronázási jelvények őrzőhelye, másrészt mint az ősök mauzóleuma. Károly ugyanis 1373–1374-ben a szentély éppen elkészült kápolnasorába hozatta át néhány elődjének földi maradványait. Az újonnan épült szentély egyik déli oldalkápolnájának emeletén alakították ki a királyi oratóriumot. Ezt pedig a királyi palota újonnan épült keresztszárnyának északi végéből, a második emeletről, egy fából készült folyosón keresztül lehetett elérni.[69] Királyi palota és székesegyház ilyen, közvetlen kapcsolatára máshonnan nemigen ismerünk példát. IV. Károly építkezései szinte még

[59] Gerevich 1966, 207–216; Magyar 2007, 62–65. – Az ablakok formája és profilja például hasonló a visegrádi kápolna egyes ablaktöredékeihez, vö.: Buzás 2010, 26.

[60] MTK I. 1337-re lásd még: *IV. Károly* 2010, 120–121.

[61] MTK I. Továbbá 1335-re és 1338-ra lásd: *IV. Károly* 2010, 106–109, 136–137. (itt helymegjelölés nélkül). Károly emlékirataiban ezek mellett megemlékezik még két további, Magyarországon tett látogatásáról is, vö.: *IV. Károly* 2010, 176–177. (1339. február–március, helymegjelölés nélkül), 178–179. (1339. június, Pozsony).

[62] Lásd mindezekre: MTK I.

[63] Lásd például: Fajt 2005. Az 1440-es avignoni látogatásra lásd még: *IV. Károly* 2010, 184–187.

[64] A – nyilván nem teljes – adatsorra lásd: MTK I.

[65] Tényekedésére röviden lásd például: Fajt 2005, 6; Crossley–Opačić 2005, 62.

[66] *IV. Károly* 2010, 92–95.

[67] Menclová 1972, II. 43–47; Líbal 2000, 71–72; Chotěbor 2012, 346–351.

[68] Az új katedrálisra a legújabb összefoglalást lásd: Benešovská–Hlobil–Všetečková 2012.

[69] Menclová 1972, II. 46.

be sem fejeződtek a királyi palotán, amikor fia IV. Vencel (1378–1419) már új építkezésbe kezdett. Ezzel összefüggésben 1383-ban – végleg – el is hagyta a várat és helyette az Óvárosban kialakított új palotába költözött.

Krakkóban, mint említettük, az 1241-es tatárjárás nem eredményezett olyan kőfalas építési hullámot, mint amilyet akár Buda, akár Visegrád esetében láttunk. Ekkor kerülhetett viszont sor először arra, hogy az északkeleten álló fejedelmi palota területét elválasszák a vár többi részétől.[70] Ettől kezdve beszélhetünk külön felső- és alsóvárról *(Zamek górny – Zamek dolny)*. Ha kő várfalak nem is mutathatóak ki a 13. század második feléből, újabb, kőből épült palotaépületek már igen. A „kora gótikus" *palatium* a felsővár északi oldalán kelet–nyugati irányban elterülő épület volt, amelyet a korábbi épületek helyén emeltek. Keleti végéhez a század utolsó negyedében még egy toronyszerű toldalék is épült. A vár északkeleti oldalán hamarosan jelentős átépítés történt. Mindez összefügg azzal a ténnyel, hogy valamikor 1300 körül a felső-, majd – valószínűleg valamivel később – az alsóvárat is kőfallal vették körül. A felsővár kő várfalaink kiépítését általában II. Vencel cseh királynak tulajdonítják, aki 1291 és 1305 között a lengyel királyi címet is birtokolta. Korábban úgy vélték, az immár falakkal övezett felsővár csak egy viszonylag szűk, megközelítőleg háromszög alakú területet jelentett ebben az időszakban, amelynek keleti csúcsában a már említett román kori torony állt.[71] Ma már úgy tűnik, a „kora gótikus" várfal a teljes későbbi, trapéz alakú területet körülölelte. I. (Łokietek = Rövid) Ulászló (fejedelem: 1296/1306–1320; király: 1320–1333) és III. (Nagy) Kázmér (1333–1370) uralkodása alatt a várfalak menti sáv belül fokozatosan körbeépült, középen zárt udvarral. Kázmér építtetői tevékenységét egyébként a krónikás külön is kiemeli.[72] A felsővár, a voltaképpeni királyi lakóhely *(Zamek królewski)* mellett az alsóvárban is komoly építkezések folytak: 1320 és 1364 között gótikus stílusban újították meg a román katedrálist, amely így méltó színhelye lett a koronázásoknak és az uralkodói temetkezéseknek. A székesegyháztól délre elhelyezkedő Szent Mihály- és Szent György-templomokat is átépítették gótikus stílusban, s ezek mellett káptalanok is működtek.[73] Az alsóvárban azonban a különböző egyházi testületek és tagjaik mellett – valószínűleg már a kezdetektől – a főnemesség udvarban befolyásos tagjai is kiépítették saját rezidenciájukat.[74]

A következő, magyarországi I. (Nagy) Lajos uralkodása alatti időszakból (1370–1382) a várban különösebb építkezések nem ismertek. Annál

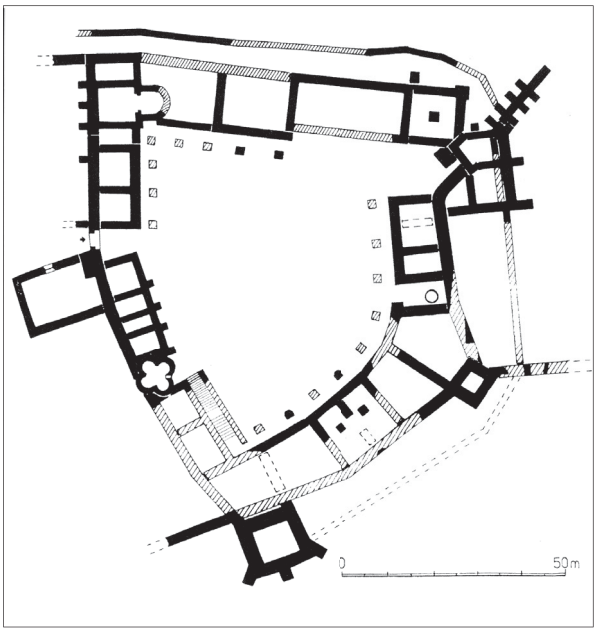

7. ábra. Krakkó, Wawel. A királyi palota együttesének alaprajza 1500 körül.
Fischinger–Fabiański 2013 nyomán
Fig. 7. Cracow, Wawel. Ground plan showing the buildings of the royal palace complex around 1500.
After Fischinger–Fabiański 2013

jelentősebbek a II. (Jagelló) Ulászló kori (1386–1434) munkák. Az építkezések végére a felsővár udvara teljesen körülépült. Az udvarra néző épületek egy részének homlokzata előtt – az itt feltárt pilléralapozások tanúsága alapján – árkádíves folyosók húzódtak. Ugyanekkorra tehető mind a felső-, mind az alsóvár korábbi védőfalainak jelentős felmagasítása (egyes helyeken 14-15, sőt 18 méterig), illetve az egész együttes körül egy második, külső, az előbbinél jóval alacsonyabb falgyűrű kiépítése.[75] A Wawel, illetve ezen belül a királyi vár Jagelló Ulászló alatt kiépült formája a 15–16. század fordulójáig már nem nagyon változott *(7. ábra)*.

A budai déli palota kiépítésének következő, igazán nagyszabású időszaka – Visegráddal ellentétben – csak Luxemburgi Zsigmond korában következett be. Jóllehet az uralkodó ötvenéves

70 Pianowski 1991, 47, 160.
71 Pianowski 1991, 161–162, és a IV. számú alaprajzi melléklet.
72 „Imprimis castrum Cracoviensis mirificis domibus, turribus, sculpturis, picturis, tectis nimium decoris ornavit." Jan z Czarnkowa szövege idézve: Franaszek 1989, 62; Pianowski 1991, 140, 15. jegyzet.
73 Pianowski 1991, 162.
74 *Wawel* 2000, 16.
75 Pianowski 1991, 73–74.

uralkodásának csak körülbelül az első három-három és fél évtizedében mutatott különösen nagy érdeklődést Buda iránt, majd figyelme inkább Pozsonyra irányult, ebben az időszakban mind térben, mind építészeti kivitelben európai szintű palotaegyüttes jött létre. Ennek mozgatórugója kétségkívül Zsigmond német királyi, majd császári ambíciója volt, ami szükségessé tette a megfelelő építészeti reprezentációt is.

Az ezt szolgáló sokfázisú, úgyszólván folyamatos építkezések részletes elemzésére most nincs mód.[76] A munkákat láthatólag az egyre növekvő igényekhez kapcsolódó területi bővítések határozták meg. Az új palota- és kiszolgáló épületeket, köztük az új nagytermet magában foglaló épületszárnyat,[77] alapvetően a sziklaplatón vagy közvetlenül annak pereme alatt (lásd a déli oldalon) emelték. Ez szükségessé tette egy teljesen új, nagyméretű, fogadó jellegű udvar – Zsigmond udvara – kialakítását észak felé, amelyet újabb sziklaárokkal választottak el a város felé. Ennek északi előterében talán már ekkor elindult egy újabb, előudvarszerű térség kialakítása is, ami azonban csak jóval később fejeződött be. Az északi bővítések azonban már a város rovására, az abból kiszakított területeken történtek. A Zsigmond-féle építkezések mögött láthatólag nem álltak a visegrádihoz hasonló nagy, koncepcionális, az egységes arculat kialakítására irányuló törekvések. Az együttes így külsőre megmaradt a különböző korú és formájú palotaszárnyak és egyéb épületek egymás mellé „nőtt" halmazának. Tegyük hozzá, ez az állapot a középkor végéig fennmaradt.

Némiképp másként történt mindez az erődítések esetében. A korszak végére az új udvaron túl ezek már mélyen lenyúltak a lejtőkre, keleten például egészen a Duna vonaláig. A védelmi rendszer a várfalak (és egyben sokszor támfalak) párhuzamos megtöbbszörözésére épült, melyek között udvarszerű (és esetenként akként is használatos), de alapvetően a védelmet szolgáló terek, ún. falszorosok képződtek. Bár jól láthatólag ezek kiépítésének fázisai követték az épületegyüttes magjában történt változásokat, a végeredmény mégis egy, vizuálisan is egységesnek tűnő rendszer kialakítása lett. Az így kialakult palotaegyütteshez nyugatról még egy hatalmas (kb. 200/220 m × 80/100 m) új kert csatlakozott.

A Zsigmond kor végére a középkori palota – az Északi előudvar kivételével – elérte végső kiterjedését. Úgy tűnik, a jó 30-40 évvel később, Hunyadi Mátyás (1458–1490) által elkezdett, majd utóda, II. (Jagelló) Ulászló (1490–1516) által befejezett újabb, nagyszabású építkezések már csak az így kijelölt keretek közötti felújításokra, átépítésekre korlátozódtak. Jóllehet, ezek kapcsán – teljes joggal – a reneszánsz stílus Itálián kívüli első megjelenését szokták kiemelni, a gótikus stílus továbbélése is kimutatható.[78] Ennek taglalása azonban már meghaladja dolgozatunk kereteit.

IRODALOM

Benešovská–Hlobil–Všetečková 2012 — Benešovská, Klára – Hlobil, Ivo – Všetečková, Zuzana: Katedrála. In: *Lucemburkové. Česká koruna uprostřed Evropy*. Ed.: Šmahel, František – Bobková, Lenka. Praha, 2012. 485–508.

Biczó 1996 — Biczó Piroska: A fehérvári Szűz Mária-prépostság temploma (királyi bazilika). In: Altmann Júlia – Biczó Piroska – Buzás Gergely – Horváth István – Kovács Annamária – Siklósi Gyula – Végh András: *Medium Regni. Középkori magyar királyi székhelyek*. Budapest, 1996. 65–76.

[76] Részletes értékelését lásd: Magyar 2007, 84–132, 178–183. A Zsigmond korra összefoglalólag lásd még: Tóth 2006.

[77] Az új nagyterem méreteivel (100 × 25 lépés, azaz kb. 70/75 × 18/20 m) a korabeli Európa legnagyobbjai közé számított a 11. századi eredetű londoni Westminster Hall (mintegy 73 × 20 m), a 14. század eleji párizsi Palais de la Cité (kb. 70 × 27 m) és a padovai Sala della Ragione (80 × 27 m) mellett.

[78] A budai reneszánsz térnyerésére legutóbb: Farbaky 2006. Buda Mátyás kori állapotának rövid összefoglalását lásd: Magyar 2008. A két stílus együttélésének egyik legkiválóbb példája egyébként nem Budához, hanem Visegrádhoz kötődik: az itteni díszudvar földszinti kerengőfolyosója (1484-es évszámmal megjelölve) még késő gótikus formákat mutat, míg a felette lévő emelet(ek)en balusztrádos, oszlopos reneszánsz loggia húzódott körbe. Buzás 2010, 55, 58–59, 68–73. Megjegyzendő, az emeleti loggia Buzás Gergely által készített elméleti és gyakorlati rekonstrukciójának helyességét (helyét és formáját) sokan kétségbe vonják. A részletektől eltekintve az azonban aligha kérdőjelezhető meg, hogy valami hasonló struktúrájú loggia állt a helyszínen.

Biczó 2011	Biczó, Piroska: Das königliche Marienstift zu Székesfehérvár im Lichte der neueren Grabungen. *ActaHAHung* 52. (2011) 5–29.
Borkovský 1969	Borkovský, Ivan: *Pražský hrad v době přemyslovských knižat* (Die Prager Burg zur Zeit der Přemyslidenfürsten). Praha, 1969.
Bozóki 2012	Bozóki Lajos: *Lapidarium Hungaricum* 8. *Visegrád, alsó- és felsővár. Pest megye* II. Budapest, 2012.
Budapest im Mittelalter 1991	*Budapest im Mittelalter.* Hrsg.: Biegel, Gerd. Braunschweig, 1991.
Buzás 2010	Buzás Gergely: A visegrádi királyi palota története. In: *A visegrádi királyi palota*. Szerk.: Buzás Gergely – Orosz Krisztina. Budapest, 2010. 11–105.
Buzás–Szőke 1992	Buzás Gergely – Szőke Mátyás: A visegrádi vár és a királyi palota a 14–15. században. In: *Várak a későközépkorban. Castrum Bene 2/1990*. Szerk.: Cabello, Juan. Budapest, 1992. 132–156.
Chotěbor 2012	Chotěbor, Petr: Pražský hrad v době lucemburské. In: *Lucemburkové. Česká koruna uprostřed Evropy*. Ed.: Šmahel, František – Bobková, Lenka. Praha, 2012. 346–345.
Crossley–Opačić 2005	Crossley, Paul – Opačić, Zoë: Prague as a new capital. In: *Prague, the Crown of Bohemia 1347–1437.* Eds: Drake Boehm, Barbara – Fajt, Jiři. Exhibition catalogue – The Metropolitan Museum of Art. New York – New Haven – London, 2005. 59–73.
Durdík 1994	Durdík, Tomáš: *Kastellburgen des 13. Jahrhunderts in Mitteleuropa*. Praha, 1994.
Engel 1987	Engel Pál: Temetkezések a székesfehérvári bazilikában. (Függelék: A székesfehérvári koronázások). *Századok* 121. (1987) 613–637.
Europas Mitte 2000	*Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie* I–II. Handbuch zur Ausstellung. Hrsg.: Wieczorek, Alfred – Hinz, Hans-Martin. Stuttgart, 2000.
Fajt 2005	Fajt, Jiři: Charles IV: Toward a new imperial style. In: *Prague, the Crown of Bohemia 1347–1437.* Eds: Drake Boehm, Barbara – Fajt, Jiři. Exhibition catalogue – The Metropolitan Museum of Art. New York – New Haven – London, 2005. 3–21.
Farbaky 2006	Farbaky, Péter: Chimenti Camicia, a Florentine woodworker-architect, and the early Renaissance reconstruction of the Royal Palace in Buda during the reign of Matthias Corvinus (ca. 1470–1490). *Mitteilungen des Kunsthistorischen Institutes in Florenz* 50. (2006) 215–256.
Franaszek 1989	Franaszek, Antoni: *Budowle gotyckie zamku królewskiego na Wawelu. Na tle dziejów w czasach nowożytnych* (Apropos des études sur la topographie des bâtiments gothiques conservés sur le colline du Wawel). Biblioteka Waweliana 6. Kraków, 1989.
Firlet 1994	Firlet, Janusz: Wyniki nowych badań nad konstrukcją i chronologią wałów obronnych na Wawelu (Ergebnisse neuer Forschungen über die Konstruktion und Chronologie der Wallanlagen in Wawel). *Archaeologia Historica* 19. (1994) 273–281.
Fischinger–Fabiański 2013	Fischinger, Andrzej – Fabiański, Marcin: *The Renaissance Wawel. Building the Royal Residence*. Cracow, 2013.
Frolík–Bravermanová 2000	Frolík, Jan – Bravermanová, Milena: Die Prager Burg. In: *Europas Mitte* 2000, I. 376–378.
Gerevich 1966	Gerevich László: *A budai vár feltárása*. Budapest, 1966.
H. Gyürky 1984	H. Gyürky Katalin: A Szent Márton kápolna régészeti maradványai Budán. *ArchÉrt* 111. (1984) 29–41.
Iván 2004	Iván László: *A visegrádi vár története a kezdetektől 1685-ig*. Visegrád, 2004.
James 1990	James, Thomas Beaumont: *The Palaces of Medieval England c. 1050–1550. Royalty, Nobility, the Episcopate and Their Residences from Edward the Confessor to Henry VIII*. Seaby–London, 1990.
IV. Károly 2010	*IV. Károly császár önéletrajza – Karoli IV imperatoris romanorum vita ab eo ipso conscripta*. Ford., a jegyzeteket és az utószót írta: Nagy Balázs. Budapest, 2010.

Keevill 2000 — Keevill, Graham D.: *Medieval Palaces. An Archaeology*. Stroud (UK) – Charleston (USA), 2000.

Kondor 2008 — Kondor Mária: A királyi kúria bíróságaitól a kancelláriáig. A központi kormányzat és adminisztráció Zsigmond-kori történetéhez. *Századok* 142. (2008) 403–435.

Kralovánszky 1967 — Kralovánszky Alán: Székesfehérvár X–XI. századi településtörténeti kérdései. In: *Székesfehérvár évszázadai* I. *Az államalapítás kora*. Szerk.: Kralovánszky Alán. Székesfehérvár, 1967. 33–47.

Kralovánszky 1990 — Kralovánszky, Alán: The settlement history of Veszprém and Székesfehérvár in the Middle Ages. In: *Towns in Medieval Hungary.* Ed.: Gerevich, László. Budapest, 1990. 51–95.

Kopeczny 2012 — Kopeczny Zsuzsanna: A temesvári Hunyadi-kastély és 2011. évi kutatása. *Castrum* 15. (2012/1–2) 87–96.

Kubinyi 1981 — Kubinyi, András: Burgstadt, Vorburgstadt und Stadtburg. Zur Morfologie des mittelalterlichen Buda. *ActaArchHung* 33. (1981) 161–178. (Magyar nyelven: „Burgstadt", „Vorburgstadt" és „Stadtburg". A középkori Buda morfológiájához. In: Kubinyi András: *Tanulmányok Budapest középkori történetéről* I–II. Szerk.: Kenyeres István – Kiss Péter – Sasfi Csaba. Budapest, 2009. I. 31–42.)

Kubinyi 2009 — Kubinyi András: Buda kezdetei. In: Kubinyi András: *Tanulmányok Budapest középkori történetéről* I–II. Szerk.: Kenyeres István – Kiss Péter – Sasfi Csaba. Budapest, 2009. I. 43–99. (Az 1972-ben Berlinben megjelent *Die Anfänge Ofens* című munka utánközlése.)

Kukliński 1998a — Kukliński, Andrzej: Wczesnośredniowieczne warstwy osadnicze Krakowa-Wawelu (odkryte w wykopije 1C, rejon IX), a relikty jego wału obronnego datowanego dendrochronologicznie na okres po 1016 roku (Early medieval settlement layers of Krakow-Wawel /discovered in trench 1C, region IX/ and relics of its rampart dated dendrochronologically after A.D. 1016). *Sprawozdania Archeologiczne* 50. (1998) 277–292.

Kukliński 1998b — Kukliński, Andrzej: Rotunda romańska i narożnik budowli czworokątnej (?) u stóp baszty Sandomierskej na Wawelu (A Romanesque rotunda and a corner of a rectangular /?/ structure at the foot of the Sandomierska defensive tower on Wawel). *Acta Archaelogica Waweliana* 2. (1998) 75–91.

Kukliński 2003 — Kukliński, Andrzej: Wczesnośredniowieczne obwałowania Wawelu w Krakowie (Early medieval fortification of Wawel in Cracow). *Sprawozdania Archeologiczne* 55. (2003) 33–80.

Kukliński 2006 — Kukliński, Andrzej: Najnowsze wyniki badań archeologicznych na południowym skraju wzgórza wawelskiego w Krakowie (rejon baszty Sandomierskiej) (Recent results of archaeological excavations on the southern edge of Wawel Hill in Cracow /the area of the Sandomierska tower/). *Acta Archaeologica Waweliana* 3. (2006) 59–83.

Leistikow 1996 — Leistikow, Dankwart: Castra et Domus. Burgen und Schlösser Friedrichs II. im Königreich Sizilien. In: *Kunst im Reich Kaiser Friedrich II. von Hohenstaufen* I–II. Akten des internationalen Kolloquiums, Rheinisches Landesmuseum Bonn, 2. bis 4. Dezember 1994. Hrsg.: Kappel, Kai – Kemper, Dorothee – Knaak, Alexander. München–Berlin, 1996. II. 21–34.

Líbal 2000 — Líbal, Dobroslav: Stavební vývoj Starého paláce Pražského hradu do husitských válek do úrovně Vladislavského sálu. *Castellologica Bohemica* 7. (2000) 61–74.

Lorentz–Sandron 2006 — Lorentz, Philippe – Sandron, Dany: *Atlas de Paris au Moyen Âge. Espace urbain, habitat, société, religion, lieux de pouvoir.* Paris, 2006.

Magyar 1997 — Magyar Károly: A középkori budai királyi palota fő építési korszakainak alaprajzi rekonstrukciója I. *BudRég* 31. (1997) 101–120.

Magyar 2004	Magyar Károly: Adatok a budai István-torony kérdésköréhez. In: *„Es tu scholaris." Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára.* Szerk.: F. Romhányi Beatrix – Grynaeus András – Magyar Károly – Végh András. Budapest, 2004. 13–36.
Magyar 2007	Magyar Károly: *A budai középkori királyi palota építészeti együttesének változásai (1340–1440) európai kitekintésben*. PhD disszertáció, ELTE Bölcsészettudományi Kar. Kézirat. Budapest, 2007.
Magyar 2008	Magyar Károly: Gondolatok a Mátyás kori rezidenciák kérdésköréhez. In: *Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490.* Kiállítási katalógus – Budapesti Történeti Múzeum. Szerk.: Farbaky Péter – Spekner Enikő – Szende Katalin – Végh András. Budapest, 2008. 89–99.
Magyar 2012	Magyar Károly: Királyi székhelyek – királyi paloták. *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv* 7. (2012) 45–95.
Mařiková-Kubková – Herichová 2009	Mařiková-Kubková, Jana – Herichová, Iva: *Archeologický atlas Pražského hradu.* Díl I. *Katedrála Sv. Víta – Vikářská ulice* (The Archaeological Atlas of Prague Castle. Vol. I. St. Vitus Cathedral – Vikářská Street). Castrum Pragense 10. Praha, 2009.
Menclová 1972	Menclová, Dobroslava: *České hrady* I–II. Praha, 1972.
MTK I.	*Magyarország történeti kronológiája* I. Szerk.: Benda Kálmán. Budapest, 1981.
Pianowski 1991	Pianowski, Zbigniew: *Wawel obronny. Zarys przemian fortyfikacji grodu i zamku krakowskiego w. IX–XIX.* (Wawel Fortifications. An Outline of Changes in the Defensive System of Wawel Hill between the 9th to the 19th Century). Biblioteka Waweliana 8. Krakow, 1991.
Pianowski 1995	Pianowski, Zbigniew: L'architecture préromane et romane au château royal de Cracovie. *Cahiers de Civilisation Médiévale* 38. (1995) 141–163.
Pianowski 2006	Pianowski, Zbigniew: Monumental architecture of early medieval Kraków – Architektura monumentalna wczesnośredniowiecznego Krakowa. In: *Kraków w chrześcijańskiej Europie X–XIII. w. / Krakow in Christian Europe 10th–13th c.* Katalog wystawy / Catalogue of the exhibition. Ed.: Niezabitowski, Michał. Kraków, 2006. 162–219.
Prague Castle 2003	*The Story of Prague Castle*. Issued by Prague Castle Administration. Prague, 2003.
Rácz 2009	Rácz György: A visegrádi kongresszus. In: *Visegrád 1335*. Szerk.: Rácz György. Bratislava, 2009. 43–53.
Radke 1993	Radke, Gary M.: The palaces of Frederick II. In: *Intellectual Life at the Court of Frederick II Hohenstaufen*. Ed.: Tronzo, William. Hannover–London, 1993. 179–186.
Radwański 1975	Radwański, Kazimierz: *Kraków przedlokacyjny. Rozwój przestenny* (Cracow before the Granting of the Foundation Charter). Kraków, 1975.
Siklósi 1990a	Siklósi Gyula: A székesfehérvári korai és későbbi királyi vár, illetve palota. In: *Várak a 13. században. Castrum Bene 1989*. Szerk.: Horváth László. Gyöngyös, 1990. 104–120.
Siklósi 1990b	Siklósi Gyula: *Adattár Székesfehérvár középkori és törökkori építészetéről*. Székesfehérvár, 1990.
Siklósi 1999	Siklósi, Gyula: *Die mittelalterlichen Wehranlagen, Burg- und Stadtmauern von Székesfehérvár*. VAH 12. Budapest, 1999.
Spekner 2002	Spekner Enikő: Adalékok a budavári István torony névadójának kérdéséhez. *BudRég* 35. (2002) 403–425.
SRH I–II.	*Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* I–II. Ed.: Szentpétery, Emericus. Budapestini, 1937–1938. (Reprint: Budapest, 1999.)

Tóth 2006 — Tóth Sándor: A budai királyi palota épületei a Zsigmond-korban. In: *Sigismundus rex et imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387–1437.* Kiállítási katalógus – Budapest, Szépművészeti Múzeum; Luxemburg, Musée national d'histoire et d'art. Szerk.: Takács Imre. [Mainz], 2006. 200–217.

Treštík–Merhautová 2000 — Treštík, Dušan – Merhautová, Anežka: Die bömischen Insignien und der steinerne Thron. In: *Europas Mitte* 2000, II. 904–906.

Végh 2006–2008 — Végh András: *Buda város középkori helyrajza* I–II. Budapest, 2006–2008.

Wawel 2000 — *Wawel 1000–2000. Jubilee Exhibition.* Artistic Culture of the Royal Court and the Cathedral. Wawel Royal Castle May–July 2000. Cracow Cathedral – The Episcopal, Royal and National Shrine. Wawel Cathedral Museum, May–September 2000. Catalogue I. Eds: Piwocka, Magdalena – Nowacki, Dariusz. Cracow, 2000.

Whiteley 2000 — Whiteley, Mary: Deux vues de l'hôtel royal de Saint-Pol. *Revue de l'Art* 128/2. (2000) 49–53.

Záruba 2010 — Záruba, František: Der Welsche Hof in Kuttenberg (Kutná Hora). *Burgen und Schlösser* 2010/3. 168–176.

Zolnay 1963 — Zolnay László: „Opus castri Budensis". A XIII. századi budai vár kialakulása. *TBM* 15. (1963) 43–107.

Zolnay 1968 — Zolnay László: Ásatások a budai I. Táncsics Mihály utca 9. területén. A XIII–XIV. századi királyi rezidencia kérdéséhez. *ArchÉrt* 95. (1968) 40–60.

Žemlička 2000 — Žemlička, Jozef: Herrschaftszentren und Herrschaftsorganisation. In: *Europas Mitte* 2000, I. 367–372.

FORERUNNERS AND PARALLELS OF THE ROYAL RESIDENCE IN BUDA UP TO THE LATE 14TH CENTURY

Károly Magyar

Founded in the mid-13th century, the town of (new) Buda became a permanent royal seat only from the 1410s, simultaneously becoming the medieval kingdom's principal town in the classic sense. Although it had certain forerunners in both its narrower and its broader topographical environs, Buda, unlike many medieval capitals in Europe, did not exhibit uninterrupted development.

Beginning in the 970s, the main power centre of Grand Prince Árpád's family, which provided the Arpadian royal dynasty later on, was Esztergom. Initially, a castle – presumably surrounded by earthen ramparts – was built on a hill next to the Danube waterway, on the site of earlier (Celtic and Roman) fortifications. This castle served as a place of residence for the grand prince. The grand prince's palace, and the Palace Chapel of St. Stephen the Protomartyr which was built next to it, stood on the northern, highest, part of Castle Hill, but the palace's precise form and layout are unknown. The palace of the newly established archbishopric of Esztergom was also located there. Somewhat to the south was built the cathedral church, which had three naves. According to fragmentary archaeological remains, in the 11th–12th century stone buildings stood on Castle Hill's southern spur, too. The original function of these buildings is disputed, but in the late 12th century/early 13th century a completely new royal palace complex was built on the site they occupied. This complex, which was distinct, was separated in the manner of a castle from the other parts of the castle. In it were two courtyards: a smaller courtyard connecting to a residential tower standing at the southernmost point of Castle Hill and a larger one to the north of this. The former courtyard – in which the palace chapel, too, stood – was a space that was more enclosed in character: it may have served to accommodate the king and his family. The latter courtyard – in which there was a longer palace wing housing a great hall and a shorter one perhaps for the accommodation of

guests – obviously served a more public purpose. In 1256, King Béla IV granted the new palace together with the other parts of the castle to the archbishopric of Esztergom in perpetuity.

In its character, the royal castle as Esztergom was similar in many respects to two contemporary centres of rule in Central Europe: to the Hradčany/Hradschin in Prague and to the Wawel in Cracow. The topographical settings of these castles, namely their positioning on an eminence next to a river, already show resemblance. Each served as an episcopal seat and as a seat of secular rule simultaneously. It seems that – similarly to Esztergom – within both the Hradčany and the Wawel an early secular seat and an episcopal seat were located in direct proximity to one another without more particular separation, for the most part at the highest point of the given site. Later on (in Prague in the middle third of the 12th century and in Cracow probably only in the 1250s) the centre for secular rule was finally separated from the other parts of the castle. In the former case, however, the new castle was sited to the south of the earlier one and lower down the slope also. This coincided with the replacement of the early ramparts with stone walls. The building of stone castle walls in Cracow took place only at the turn of the 14th century. The layout thus brought about in both places long determined the physical framework for the development of the princely (later royal) and episcopal centre. Significant broadening of these confines later on was already not possible. The two cathedral churches – unlike the one of Esztergom – went on to perform the role of both coronation church and the place where rulers were buried. However, in both places, beginning from an early period, there were many other churches which were likewise used for burial purposes.

In Hungary, Székesfehérvár – the other principal royal seat, the one customarily identified as the sacral and juridical centre for the Arpadian kings – represented a type totally different from Esztergom. Inside this settlement, which had grown up on islands in flat, marshy territory, the royal castle (according to another opinion, it was the castle of the *ispán* [Lat. *comes*] of the county) and the church founded by King Stephen the Saint to serve as his place of burial when the time came had from the very outset been separate from one another. While with the exception of the originally probably quatrefoil-shaped palace chapel which stood on its site we know rather little regarding the layout of the castle surrounded by two stone walls, the development of the three-nave provostry church which stood outside these walls can be traced rather well. Supplied with a collegiate chapter, this church served as the 'official' coronation site for the kings of Hungary from around the mid-11th century onwards. Later, it was at the same time the final resting place of numerous rulers and their dependents, up to the end of the Middle Ages.

In addition to Esztergom and Fehérvár, from the turn of the 13th century until the Tatar invasion Óbuda/Buda enjoyed an important role as a principal royal centre. Here, on the territory of a settlement which had developed among the remains of a late Roman fortification, a collegiate church founded by the king was built in the mid-11th century. Although we may rightly assume that some kind of place for the royal court stood nearby, we still have no data of any kind with regard to the form it took. However, at some stage in the first two or three decades of the 13th century a completely new royal residence was built, one already outside the territory of the one-time fortification. The structure erected had a regular ground plan and was castle-like, but nevertheless at bottom exhibited the characteristics of a palace. Together with the (new) Buda seat founded after the Tatar invasion, the royal castle of Óbuda functioned as a royal centre more or less until the turn of the 14th century. On the other hand, later on, from the mid-14th century, it was already functioning as the property of the queen-consort of the day.

The size and shape of the first royal palace which stood in newly founded Buda are subjects of debate among specialists. According to one opinion, the palace occupied the southern segment of the town, the part it occupied later on, in the second half of the 13th century already. However, this cannot be proved convincingly on the basis of the modest architectural remains from that time which have come to light there, although it cannot be completely excluded either. Palace building on this segment can be demonstrated with certainty only from the mid-14th century.

According to another view, the palace in this period was still situated in the northeast corner of the town. On the basis of the written sources, it is indubitable that in the early 14th century at the latest a building known as the *Kammerhof* stood there, serving at that time as a residence for the newly chosen ruler. A facility mentioned in later sources by the name *antiqua domus regis* may, on the basis of hitherto modest archaeological researches, have been some kind of town palace complex, probably with one or more residential towers at its core. In 1381/1382, the king gave it away for good and from this time on only the royal palace standing at the southern end of Castle Hill served as a royal residence in Buda. Neverthe-

less, as we have seen, the progression of the last-mentioned palace architecturally can be followed without difficulty from the mid-14th century already. From the outset, the new palace was separated from the town by a ditch, and in comparison with the earlier palace in the northeast of Buda, must have appeared castle-like. Its ground plan resembles that of the southern palace in Esztergom in many respects: with a keep on the southern tip of the hill, with a palace bloc featuring an enclosed courtyard connected to it from the north, and with a large forecourt. The complex expanded continuously in the following half-century and more, partly at the expense of the town itself, and by the first two decades of the 15th century had evolved into a palace on the European level.

Although Buda was regarded as the most significant town in the kingdom by the turn of the 14th century already (in 1308, for example, it is mentioned as *civitas principalis*), its role as a royal seat lessened temporarily from the 1320s onwards, when the role of permanent-type residence passed to Visegrád, which was much less significant. Visegrád retained this role until the 1410s (although not in the period 1347–1355). Nevertheless, Buda and its palace continued to be favoured and used.

When it returned from Visegrád to Buda, the court was accommodated in the southern palace, then probably still under construction. By the late 1420s, however, large-scale building operations had come to an end there. Although subsequently, first under Matthias Corvinus (r. 1458–1490) and then under Wladislaus II (r. 1490–1516), significant modernisations took place, they did not fundamentally affect the layout fashioned at this earlier time.

LELETEK MÁTYÁS KIRÁLY GYŰJTEMÉNYÉBŐL

Holl Imre

RÉGÉSZETI LELETEK A BUDAI PALOTÁBÓL

Mátyás király gyűjteményeivel a kutatás behatóan foglalkozott, elsősorban a híres Corvina Könyvtárral, ritkábban a humanista tudósításokból és az itáliai levelezésből kimutatható, de már elveszett vagy megsemmisült műgyűjtemények darabjaival (pl. Verrocchio bronz domborműveivel, vagy itáliai festményekkel, amelyeket itáliai fejedelmek küldtek ajándékba Mátyásnak).[1] Gerevich László hívta fel a figyelmet arra, hogy a humanista tudósok hatására alakult ki az az új szemlélet, amely a római múlt régiségei iránti érdeklődés erősödését és ennek nyomán a műgyűjtés új irányainak kialakulását eredményezte. Magyarországon Mátyás humanista műveltsége, irodalmi érdeklődése és a reneszánsz művészet meghonosítása egy tőből fakadt, ennek egyik ága műgyűjtése is.[2]

Ha ezen a helyen a műgyűjtés előkerült, szerényebb régészeti leleteiről írunk, annak oka az, hogy bár röviden többször említették őket, lelőkörülményeikről, illetve a tulajdonoshoz kötés régészeti bizonyítékairól nem esett szó, ugyanis általában természetesnek vették, hogy Mátyás személyéhez köthetőek.[3] Emellett fel akarjuk hívni a figyelmet olyan leletekre is, amelyeket magunk ebbe a körbe sorolnánk, mint az egykori budai kincstár emlékeit. Ezek ugyan különböző feldolgozásokban már szerepeltek, azonban a kutatás figyelmét elkerülték, néha egyes darabokhoz téves meghatározást adtak.

Az egyik tárgy egy fehérmárvány szobortöredék: egy láb részlete, rajta kecskeláb körmével. Ez utóbbi részlete miatt vélte Gerevich sokáig annak az antik Bacchus-szobor töredékének, amelyet az itáliai levelezésben többször említettek, mint Mátyásnak elküldendő szobrot. Balogh Jolán mutatott rá, hogy az azonosítás kérdéses, hiszen a restaurálásra váró, kettétört szobor Mátyás halálakor még Milánóban volt.[4] Így később már a szatír meghatározás is felmerült. A márványtöredék még az ásatás kezdetén került elő a keleti udvarban, a palota lépcsője előtt (20,5 × 13,5 × 11 cm; BTM, ltsz.: 51.2140; *1. ábra*).

A másik lelet ábrázolásának személyével kapcsolódik a reneszánsz művészethez: egy rózsaszínű

1. ábra. Antik márványszobor (szatír?) lábtöredéke, Buda, palota. Fotó: Tihanyi Bence
Fig. 1. Fragment of a marble statue (satyr?) from antiquity, Buda, royal palace. Photograph: Bence Tihanyi

1 Részletes felsorolás és irodalom: Balogh 1966, I. 295, 303–311.

2 Kardos 1943; Gerevich 1962.

3 Ugyanakkor a budai éremleletek feldolgozója a kérdést nyitva hagyta: „…többnyire a XV. századi pénzekkel együtt." Huszár 1956, 198.

4 Balogh 1966, I. 291, 3. jegyzet. Itt a négy levél Lodovico Sforzától és magyarországi követétől (1489–1490). – Gerevich 1962, 16, Abb. 2; Gerevich 1971a, 113, Pl. CIII. Legújabban a szobortöredékről: *Hunyadi Mátyás* 2008, Kat. 14.4. (Pócs D.).

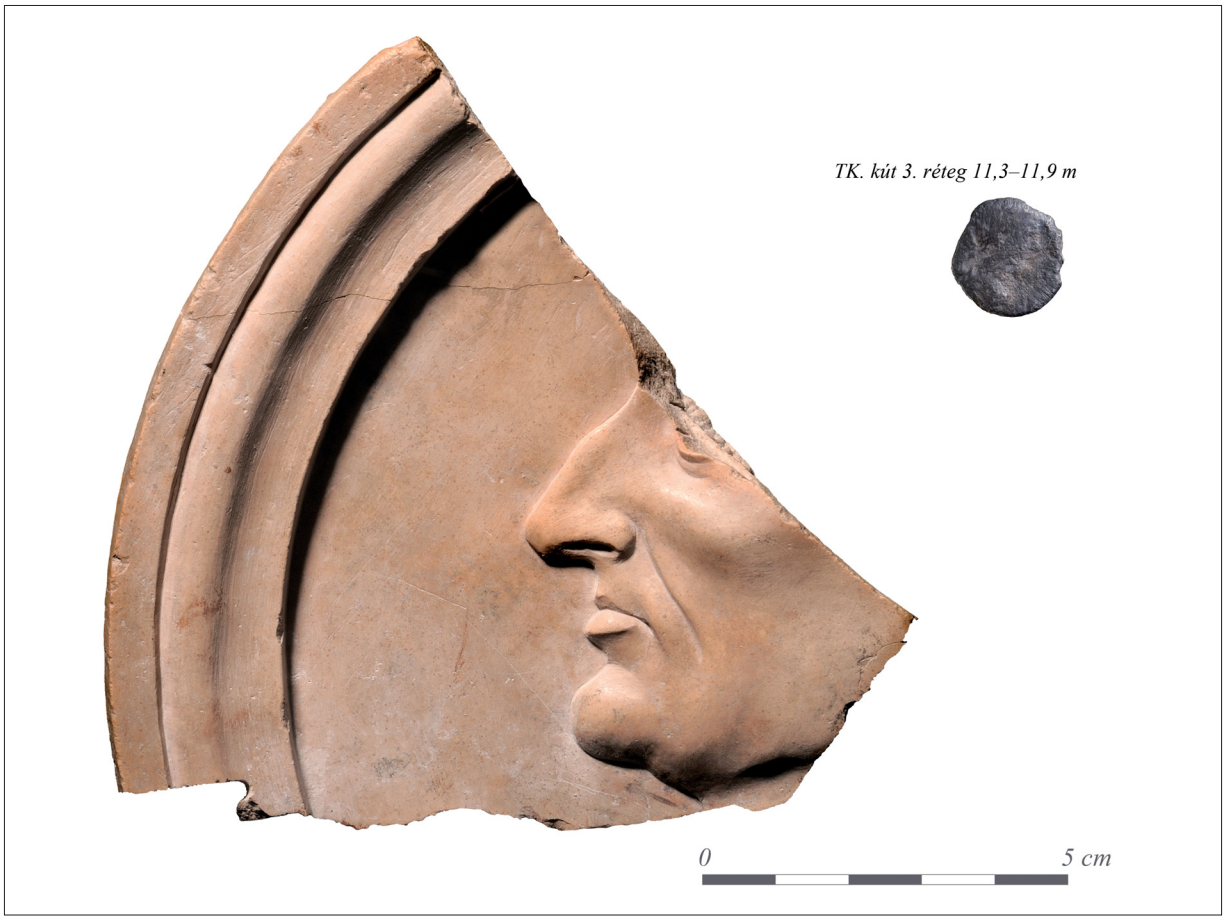

2. ábra. Julius Caesar arcképtöredéke és Faustina kisbronza, Buda, palota. Fotó: Tihanyi Bence
Fig. 2. Fragment of profile portrait relief depicting Julius Caesar and a coin showing Faustina, Buda, royal palace. Photograph: Bence Tihanyi

mészkőből készült tondo töredéke, Julius Caesar arcmásával. Gerevich azonosította a kört, amelybe az ilyenek tartoztak: az itáliai reneszánsz épületek homlokzatdíszeiként használtak ilyen arcképes tondókat.[5] A magunk részéről kiemelnénk, a bizonyára Itáliából származó ajándék ábrázolásával közvetlenül Mátyás humanista körökben ismert példaképére utalt (11 × 10,5 cm; v.: 2,3 cm; BTM, ltsz.: 51.3249; *2. ábra*). A déli palotaudvarban, az itt feltárt címeres kút betöltéséből került elő (3. réteg, 17. század eleji betöltés). Ugyanitt látott napvilágot Faustina római kisbronza is *(2. ábra)*.[6]

A következő gyűjteményi leletek a római császárok bronzérméi, amelyekből 34 darabot leltek különböző lelőhelyeken, de mindig hódoltság kori szemétrétegben.[7] Hogy ezek mikor, milyen módon kerülhettek későbbi tulajdonosaikhoz, arra Antonio Bonfini egyik megjegyzése utal: „*Buda vidékén ércből és ezüstből sok érme található, melyek egyik lapja Konstantin császár képét és nevét mutatja* [...] *Bornemisza János, ki Dóczy Orbán kincstartó számvevője volt, sok érmét mutatott nekem, melyek visszatekintő hollót, csőrében gyűrűvel ábrázoltak.*"[8]

Ha közelebbről vizsgáljuk az antik érmék lelőkörülményeit, úgy kitűnik, hogy azonos rétegben, a palota területén elsősorban a kápolna melletti udvarban találtuk őket. Itt a 4. réteg négy darabbal szerepel: Augustus középbronza, Commodus nagybronza, Diocletianus kisbronza, II. Constantinus kisbronza. De itt került elő egy római hagyma-

[5] Gerevich 1952, 152; Gerevich 1965, 23. kép, 25–26. kép (Pavia, tondók); Gerevich 1966, 306; Bonfini 1959, Decas IV. Liber III.: „Mátyás pedig mindenképpen Caesar vagy Nagy Sándor volt." – Legutóbb Pócs Dániel írt róla: *Hunyadi Mátyás* 2008, Kat. 11.11. (Pócs D.).

[6] Holl 2005a, 23–24, Abb. 19.

[7] Huszár 1956, 198, 209. – „Lelőhelykörülményeiknél V. László, I. Ulászló, illetve Mátyás dénárjaival együtt kerültek elő." Huszár 1956, 230, 2. jegyzet.

[8] Bonfini 1959, Decas III. Liber IX. A Corvinusok nemzetségéről gyűjtött adatai között.

3. ábra. Antik érmek és egy fibula a palotakápolna melletti udvarból, a 16. század elejétől kezdve kidobott rétegekben. Fotó: Tihanyi Bence
Fig. 3. Antique coins and a fibula from the courtyard next to the chapel of Buda's royal palace, from debris layers dating from the early 16th century. Photograph: Bence Tihanyi

fejes bronzfibula is *(3. ábra)*.[9] A réteg betöltési ideje a 16. század vége. Az alatta húzódó 4/B. rétegből hat darab (Faustina nagybronza, I. Constantinus kisbronzai, II. Constantinus kisbronza és egy 4. századi) származik *(3. ábra)*. Betöltése 1579-ig történt. Alatta, az 5. réteg szemetéből már csak egy köztársasági denár került elő. Nem véletlen, hogy a felsorolt rétegek leletanyagában (és középkori érméivel) a 15. század második felének készítményei találhatóak: faenzai majolikák, spanyol majolika, velencei asztali üvegek – utóbbiak közt a budai udvarra jellemző, divatos, bordázott testű serlegek email- és aranyozott dísszel –, tehát az udvar megsemmisült felszerelése. Jellemző azonban az is, hogy az 5. rétegtől felfelé itt találkozunk a Mátyás kori palota megsemmisült kályháinak első töredékeivel (regensburgi kályha, Háromkirályok majolikamázas kályhája), az elfoglalt palota első pusztításának anyagával.[10] Hiszen már az 5. réteg (érmek: 15. század – 1494–1545) is az 1526. vagy 1529. évi török pusztítást jelzi. Nyilván ekkor már a nemesfém tárgyak, értékek – köztük az éremgyűjtemény feltételezhető ilyen veretei – kézen-közön elvesztek. A leletösszefüggések sorába tartozik még a déli udvar (Télikert) említett kútja Faustina kisbronzával. A csupán egyesével szereplő érmek közül Commodus kisbronzát említhetjük; a nyugati udvar vízvezetékaknájából származik, amelyet a 17. század első felében töltöttek be, részben korábbi leletekkel.[11]

A királyi gyűjteménybe sorolható következő leletünk jellegénél fogva inkább abba az irányba mutat, ami az érdekes ritkaságok gyűjteményeire

[9] Holl 1987–1988. Itt a lelőhely rétegeinek elemzése. – Az antik érmeket egy újabb, felelőtlen restaurálás tönkretette. Egyesek eredeti képe Gerevich László 1962. évi cikkében (Gerevich 1962) még látható.

[10] Holl 1987–1988, 9. kép.

[11] Holl 2005a, 26. (XXX.g. jelzéssel). Meg kell említenem azt a római kisbronzot (Maximinus Daia, Kr. u. 305–313), amelyet a nyéki kastélyépület (I. sz.) homlokzata előtt, az újkori betöltésben találtam. Kétséges, hogy összefügghet-e a gyűjteménnyel. Holl 1959, 274.

4. ábra. Őskori kőbalta töredéke. Fotó: Tihanyi Bence
Fig. 4. Fragment of a prehistoric stone axe head. Photograph: Bence Tihanyi

(ném. *Kunstkammer/Wunderkammer*; ang. *cabinet of curiosities*) jellemző. Ezekben nem vált szét a művészeti-iparművészeti és a természettudományi vonatkozású tárgyak (pl. állatpreparátumok, kövületek) gyűjtése, de távoli vidékek ritkaságai (pl. kelet-ázsiai porcelánok) is szerepeltek.[12] Tárgyunk egy fekete bazaltkőből csiszolt őskori balta töredéke (h.: 8,7 cm; v.: 2,5 cm; BTM, ltsz.: 1951.696; *4. ábra*). Lelőhelye az északi kaputorony a keleti oldalon, annak betöltése. A felszíntől 4–5 m mélyen került elő, hódoltság kori leletanyaggal.[13] De mivel indokolható egy ilyen tárgy megőrzése? Magyarázatához a néprajz segít: a véletlenül előkerült kőkori baltákat a nép mennykőnek nevezte. Az általánosan (Európa-, sőt Ázsia-szerte) elterjedt babonás magyarázat szerint, ahová a villám – ménkű – lecsap, ott található. Az ilyeneknek mágikus-gyógyító erőt tulajdonítottak, és így nagy becsben tartották.[14]

KÜLFÖLDI KERÁMIÁK

E fejezetbe azokból az ásatási leletekből is válogattunk, amelyek a palota kerámiái közül ritkaságukkal, különleges alakjukkal tűnnek ki és külföldi műhelyekben készültek. Ilyenek az asztali használatra készített, különösen az előkelő környezetre jellemző, ritka kőcserép poharak és serlegek. Közülük a Dreihausen–Falke-csoport kőcserép poharait említhetjük. Nemcsak csokoládébarna színük és változatos díszítésük, hanem az átlagostól sokszor eltérő formájuk (magas talpas serleg, ember alakú pohár) miatt is különlegesek. Budán legalább ötféle alakban kerültek elő az e csoporthoz tartozó leletek (többjük egyedi, analógia nélküli darab). Ezek a 15. század elején készültek és így Zsigmond király udvarához köthetők; Mátyás király idejében azonban már legalább félszáz évesek voltak. Lelőkörülményeik szerint valamennyi csak a 16. század elejétől kezdve került a szemétbe, 15. század végi leletekkel együtt *(5. ábra)*.[15]

Nem tudjuk, hogy csupán ritkaságuk, illetve nem mindennapos kialakításuk miatt őrizték meg

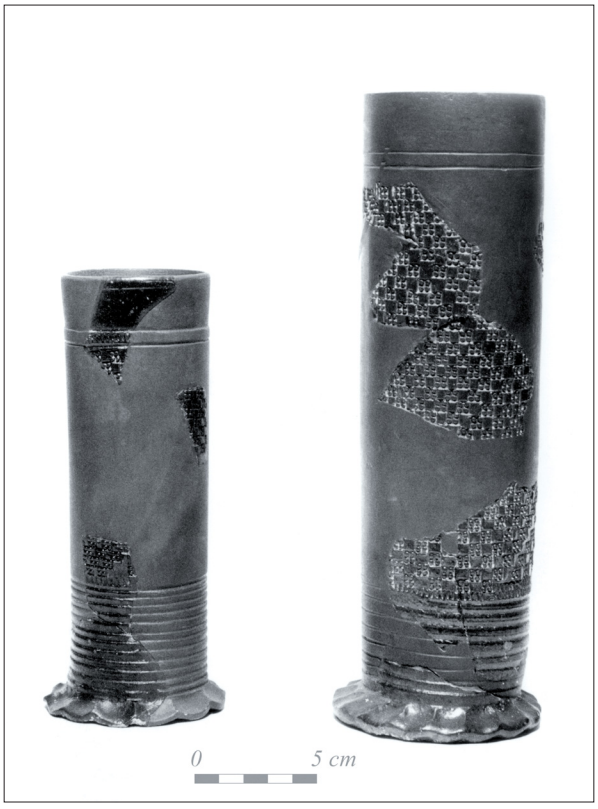

5. ábra. A Dreihausen–Falke-csoport kőcserép poharai. Baloldalt a kápolna melletti udvar 5. rétegéből
Fig. 5. Stoneware beakers belonging to the Dreihausen–Falke group. The one on the left is from the 5th layer of the courtyard next to the chapel of Buda's royal palace

12 Ilyen gyűjtemények a 14. századtól mutathatóak ki, a 16–17. században megnőtt a számuk. Első elnevezésük 1564-ből ismert. Részletesen: Schlosser 1908.

13 Holl 2005a, 28. – II. Rudolf későbbi, híres gyűjteményében is volt („Donnersteine"), lásd: Schlosser 1908, 81.

14 MNL III. 563; *Handwörterbuch* 1987, 326, 330.

15 Holl 1990, Abb. 1–2. Budán csak egy töredék származik 1460 körüli szemétből, a többi a 16. század első harmadából (a kisebb hengeres testű pohár, a tüskedíszes töredék, az emberalakos edény feje). A többi még későbbi rétegekből. A kőszegi vár pohara (Garai Miklós nádoré?) az egyedüli, amely már a 15. század első felében összetört.

6. ábra. Morva kőcserép pohár reneszánsz ötvösfoglalattal az Esterházy-kincstárból, 1480 körül, Budapest, Iparművészeti Múzeum
Fig. 6. Moravian stoneware cup with Renaissance mount, from the Esterházy Treasury, c. 1480, Budapest, Museum of Applied Arts

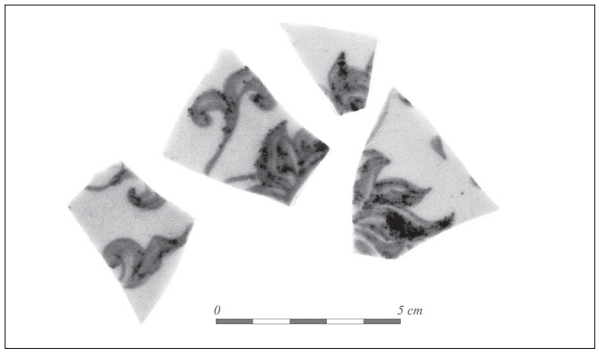

7. ábra. Kínai porcelánváza töredékei, 14. század második fele, Buda, palota
Fig. 7. Fragments of a Chinese porcelain vase, second half of the 14th century, Buda, royal palace

ezeket, vagy talán közrejátszott ebben egy későbbi időkből adatolható hiedelem is. A Limburg an der Lahn-i dóm kincstárában őrzött egyik ilyen pohár foglalatának felirata szerint: „*Málta szigetén Szt. Pál földjéből készült 1413-ban.*"[16] Tudnunk kell, a „máltai föld" készítményeket különlegesnek vélt anyaguk miatt gyógyhatásúaknak tartották. (Már az antik időktől kezdve a késő középkorig szerepeltek egyes földek orvosságként.) Bármelyik szempontból nézzük, poharaink mindenképpen beleillenek abba a gyűjtési körbe, amit a kuriozitásokat bemutató gyűjtemények képviseltek.

Az ún. morva poharak, a Csehországban készült különleges kőcserép asztali ivóedények – néhány korábbi lelettől eltekintve – a leggyakoribb külföldi kőcserepek Mátyás idejében. De itt nem a szokványos morva poharak alakjuk és méretük szerint gyakori sorozataira gondolunk, hanem egy különleges példányra, amely sohasem került a földbe. Ezt a tárgyat az ismert átlagos poharaktól megkülönbözteti egyedülálló nagysága; az Esterházy-kincstárban maradt ránk *(6. ábra)*.[17] A családi inventáriumokban többször felsorolták 1645–1693 között; utoljára

[16] Holl 1955, 152, 11. kép. Itt található a külföldi példányok részletes ismertetése és az első budai leletek bemutatása is. A hat külföldi, ép példány mind gyűjteményben, kincstárban maradt fenn. – Elterjedésük legújabb ásatási leletei: Holl 2006, 258–259, 15. kép.

[17] Holl 1955, 30. kép; Csányi 1920–1922, 191–192. Csányi Károly hangsúlyozta a tárgy magyar reneszánsz ötvösfoglalatát, de eredetét nem ismerte fel. – Legutóbb a Budapesti Történeti Múzeum *Hunyadi Mátyás, a király* című kiállításán állították ki. *Hunyadi Mátyás* 2008, Kat. 9.40. (Simonyi I.).

„*Sciphus magnus ex Terra Sigillata condam Veziri Budensis*".[18] Tehát a családi hagyomány szerint a budai vezír tulajdonából szerezték. A pohár a 15. század utolsó harmadának típusai közé tartozik, vagyis Mátyás korabeli. Reneszánsz ötvösművű foglalattal látták el: talpát aranyozott ezüst, trébelt, áttört foglalat tartja, száját és fedelét sodrott drót szegélyezi, tetejét levelek felett gránátalma díszíti (m.: 31,5 cm, foglalattal: 43 cm).[19]

Véleményünk szerint eredetileg Mátyás gyűjteményébe tartozott és ritkasága miatt kapott ötvösművű foglalatot. (Az ilyen megoldás Európa-szerte szokás volt a ritkaságuk miatt becsben tartott üvegeknél, illetve kőcserép és porcelántárgyaknál.) A török pasa Mátyás kincstárának hátrahagyott maradékából juthatott hozzá.

KÖZEL- ÉS TÁVOL-KELET – A RÉGI KIRÁLYI KINCSTÁRAK HÍRMONDÓI

E rész tárgyai nem kapcsolhatóak Mátyás király gyűjteményéhez, mert olyan régi darabok, amelyek a korábbi uralkodók kincstárához tartoztak, de tovább hagyományozódtak a későbbi gyűjteményekbe, mint megbecsült ritkaságok. Ezek is csak a 16. századi pusztítások során semmisültek meg, csupán töredékeik jelzik az egykori gyűjtemények sokrétűségét. E tárgyak Mátyás és utódai idejében már nem használati, asztali tárgyak, hanem ritkaságok voltak, ahogy az európai gyűjteményekből ismert példáik is mind különleges, egyedi daraboknak számítottak. Régi megbecsülésükre mutat, hogy sokukat tulajdonosuk ötvösfoglalattal látta el. Az üvegek közül egyeseket ereklyetartóként használták és így maradtak meg egyházi kincstárakban.

A külföldi műhelyekből származó kerámiák között a budai palota leletanyagából egy nagyobb méretű (átm.: 20-25 cm) kínai porcelánváza négy töredékét tartjuk a királyi gyűjteményekbe sorolható ritkaságok maradványának *(7. ábra)*. Az ún. kék-fehér csoportba tartozó porcelánok e korai darabjait lótuszvirág- és levéldíszítésük, festésük, illetve a máz jellege alapján lehetett a 14. század második felére (Jüan-dinasztia) keltezni.[20] (Lelőhelyük a palota középső udvarát határoló sziklaárok 4. rétege: a 13. századtól 1568-ig terjedő érmekkel, itt is gazdag középkori leletekkel vegyesen. A nagyobb dreihauseni pohár – *5. ábra* – is innen származik.) Úgy véljük, Nagy Lajos király kincstárának maradványaként őrizhették meg e vázát. Csak a palota pusztításakor semmisült meg. Lehetett ajándék, még inkább a nápolyi hadjárat során juthatott a király birtokába, mindez nyitott kérdés. De utalhatunk arra az adatra is, hogy Árpád-házi Mária, a nápolyi Anjou Károly felesége 1323. évi végrendeletében már két porcelántálat sorolt fel.[21]

Legkorábbi üvegleletünk közlésekor már a tárgy feldolgozója valószínűsítette, hogy egykor az esztergomi királyi kápolna kincstárának darabja lehetett.[22] Nyitott kérdés, hogy még III. Béla király idejében vagy már II. András alatt került Esztergomba. Az utóbbi az 5. keresztes hadjáratból (1217–1218) ereklyékkel gazdagon megrakodva tért haza.[23] (Ezután küldte Erzsébetet Türingiába.) Az üvegtöredék egy ún. Hedvig-pohár darabja *(8. ábra)*. Az ilyenek nagy részét ereklyetartóként őrizték meg, ezért is maradtak meg ép példányaik kolostorok, dómkincstárak, fejedelmi gyűjtemények darabjaiként. Töredékünk vastag, kissé sárgás árnyalatú üveg, csiszolt-vésett díszítését álló sasnak egészítették ki (m.: 2,7 × 2,5 cm; v.: 0,4 cm; BTM, ltsz.: 52.276; lelőhelye a budai palota keleti sziklaárka, 1. réteg; érmek 1528-ig).[24] Az ilyen poharak készítési helye még nem ismert, a bizánci-iszlám üvegművesség jellegzetes termékei a 12. századból. Néhány példányuknál bizonyítható, hogy a keresztes hadjáratból visszatérő személyekhez kapcsolhatóak. Publikálója az említett Árpád-házi királyok szerepe mellett arra is felhívta a figyelmet, hogy kapcsolat lehet az Árpád-házi Szent Erzsébet személyéhez kötött ilyen pohár (Kunstsammlungen der Veste Coburg) esetében is, hisz Erzsébet hozományáról anyja, Meráni Gertrúd gondoskodott, ennek testvére volt a névadó, sziléziai Hedvig királyné.[25] Második üvegünk egy emailfestésű szíriai pohár

[18] A kincstár inventáriuma: Horváth 1956–1958. (Horváth téves meghatározásával.)

[19] Holl 1990, 236–237, Abb. 27.

[20] Holl 2005a, 130–132, Abb. 87/1. Itt részletes stíluselemzés is található a festés módjáról: Abb. 88.

[21] Holl 2005a, 159.

[22] H. Gyürky 1986b; rövidebben: H. Gyürky 1990.

[23] „különféle szent ereklyéket szerzett össze": *Képes Krónika* 1964, II. 163.

[24] Holl Imre, Ásatási napló, 1952. március 14. Késő gótikus kályhacsempék, hódoltsági kerámia (bekarcolt díszű talpastál), ablaküveg, Mátyás-denár. Az árok keleti szakaszának betöltése csak a 15. század közepén kezdődött.

[25] H. Gyürky 1986b, 239, 251–252, 4. kép (Szent Erzsébet pohara). Családfa-rokonságok: H. Gyürky 1986b, 253.

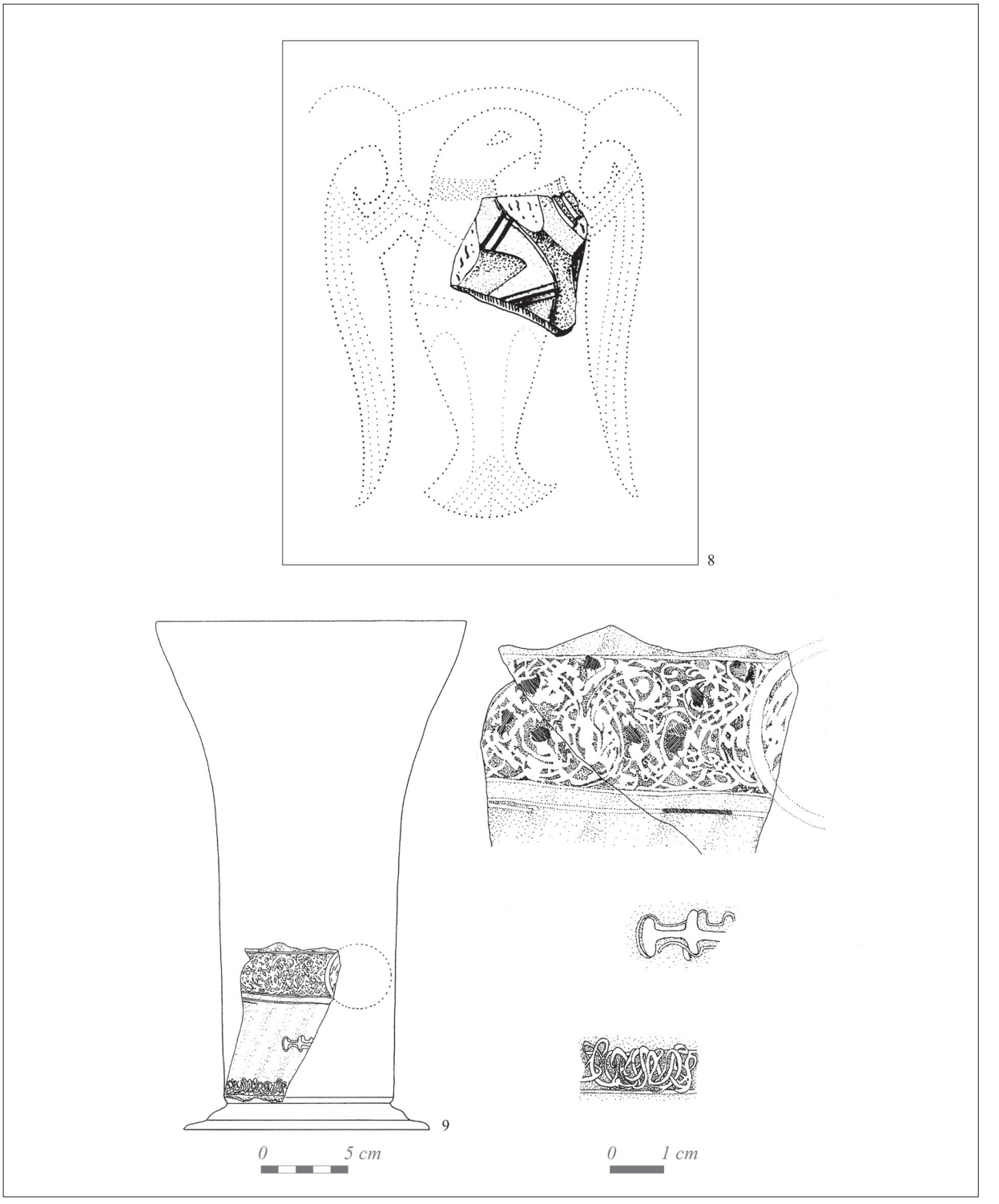

8–9. ábra. 8. Hedvig-pohár töredéke, 12. század, Buda, palota. H. Gyürky 1990 nyomán; 9. szíriai festett üvegpohár töredéke és rekonstrukciója, 13. század vége, Buda, palota. H. Gyürky 1999 nyomán

Figs. 8–9. 8. Fragment of a Hedwig beaker, 12th century, Buda, royal palace. After H. Gyürky 1990; 9. Fragment of an enamelled glass from Syria, with a reconstruction of the glass, late 13th century, Buda, royal palace. After H. Gyürky 1999

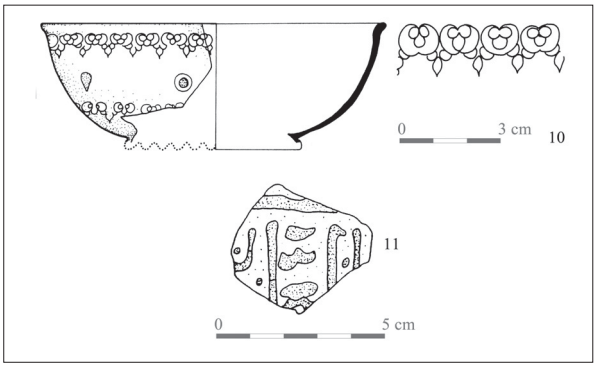

10–11. ábra. 10. Szíriai üvegcsésze emaildísszel, Visegrád, palota. H. Gyürky 1991 nyomán; 11. szíriai festett üveg töredéke, Visegrád, palota. Mester 1997 nyomán
Figs. 10–11. 10. Syrian glass cup with enamel decoration, Visegrád, palace. After H. Gyürky 1991; 11. Fragment of enamelled glass, Visegrád, palace. After Mester 1997

töredéke.[26] Alakja jellegzetes közel-keleti forma: magas, karcsú test, erősen kiszélesedő száj. A töredéken, a pohár alsó részét borító széles sávban bonyolult iszlám stílusú indák szövevénye, amelyet kerek medaillon szakított meg (ez csak indításában látszik). Piros és aranyszínű festéséből csupán nyomok maradtak meg *(9. ábra)*. Talpa fölött, keskeny sávban vonaldíszfonadék húzódik. Díszítésének rendszere az ún. Damaszkusz-csoport mintakincsébe sorolja. Analógiáját közlője a müncheni Bayerisches Nationalmuseum darabjában fedezte fel, a 13. század végéről.[27] A budai töredék lelőhelye a palota déli udvarának feltöltése (Télikert; hódoltság kori; színtelen, sárgás árnyalatú; rekonstruált átm.: 8 és 9 cm). Kora alapján III. András királyé lehetett, akár Velencéből is magával hozhatta vagy a város ajándéka volt koronázásakor, 1290-ben. Ritkasága miatt ez is a régi királyi kincstárból származhatott, tovább öröklődve.

Az itt tárgyalt korai keleti üvegek nem egyedüli esetek a közel-keleti luxuscikkek magyarországi megjelenésében. Már a 13. század végén és a 14. században is kerültek más darabok (és kerámiaedények is) hazánkba. Ezek azonban korán eltörtek, nem őrizhették meg őket. Így például a 13. század végéről származó szíriai (?), festett, aranyozott díszítésű kék üveg előfordulása is bizonyítható keltezett budai leletegyüttesben.[28] Egy másik, hasonló eredetű példány egy gömbölyű oldalú tálacska/csésze, amely a visegrádi palota Anjou-kori rétegében feküdt. Meghatározását az elpusztult és csak nyomokban megőrzött arany-piros emailfestés segítette *(10. ábra)*.[29] A csésze pereme alatt futó díszítés (fr. *chaine de lotus*: lótuszlánc) a szíriai Hama ásatásából 1260/1277–1302 közötti üvegeken látható: aranyozott rajz piros kontúrral.[30] Ezek szerint elképzelhető, hogy még III. András vagy Károly Róbert király tulajdona lehetett; Nagy Lajos első építkezése idején, a 14. század közepén már a palota szemétrétegébe került.[31]

Ismerünk egy további visegrádi leletet is, amely ugyancsak a korai keleti üvegek körébe tartozik. Az előző darab lelőhelyén, de már egy felsőbb rétegből közöltek egy apró töredéket *(11. ábra)*: „vastag oldaltöredék [...] festésre utaló nyomokkal […] Függőleges és párhuzamos vonalak között rövid hullámzó sávok lehettek."[32] A festés kétségkívül egy díszes arab felirat maradványa. Az ilyen megoldás ugyancsak a szíriai üvegek egyik csoportjának jellemzője, általában szélesebb sávban, esetleg több sorban.[33] Rendszerint aranyszínű a felirat, néha piros színnel kontúrozva. Sajnos töredékünk túl kicsi ahhoz, hogy pontosabb besorolása lehetséges volna, valószínű azonban, hogy az előző üveggel egykorú lehet.

[26] H. Gyürky 1999. A szerző úgy gondolta (H. Gyürky 1999, 329.), az üvegpohár esetleg egy 13. századi réteg vagy gödör anyagából kerülhetett a lelőhelyére. De a „Télikert-szórvány" jelzés csak a késő középkori szint fölötti kora újkori rétegekhez tartozhat, ebben nem volt 13. századi rétegből származó anyag.

[27] H. Gyürky 1999, 4. kép.

[28] H. Gyürky 1999, 329; Holl 2005b, Abb. 28/3.

[29] H. Gyürky 1999, 329. Az eredet meghatározásának helyesbítésével.

[30] Riis–Poulsen 1957, 90–101, Fig. 271, Fig. 310. Héjj Miklós 1952. évi ásatási naplójában az üvegen „aranyozás, piros és sárga körök és pontok" voltak. A festés a Magyar Nemzeti Múzeumban történt restaurálás során tűnt el.

[31] A visegrádi sziklaudvar rétegének újabb keltezése: Holl 2007, 234–236.

[32] Mester 1997, 20, 118. kép. Ltsz.: 90.40.1, „Zsigmond-kori 4a rétegben". Az üveget valószínűleg még Zsigmond király idejében is őrizték.

[33] Riis–Poulsen 1957, 80, 108. Feliratos csoport, keltezés: 1260 előtt–13. század vége.

AZ ÚN. MÁTYÁS KIRÁLY ÜVEGSERLEGE KÉRDÉS

Utolsó üvegeink, amelyek a budai királyi gyűjteményekhez köthetőek, a „Mátyás király üvegserlege" kérdést érintik. Az első ilyen elnevezésű az a hatalmas példány, amelynek nevét a letört talpat helyettesítő, aranyozott ezüst talp bevésett felirata adta *(12. ábra)*; a 17. század elejére tehető verses szöveg így szól: „*Ez Hunyadi Mátyás Bilikumja / Velencésektül vett régi ajándéka* / [...] *Hunyadirul Lajos királyra maradott*." A továbbiakban elmondja, hogy Batthyány Ferencnél, a király bortöltőjénél, azaz főpohárnokánál volt, mivel Mátyás neki ajándékozta, majd sokáig Rohonc várában őrizte a család. 1929-ben ajándékozta Erdődy Rudolf a Magyar Nemzeti Múzeumnak.[34] A széles tölcséres felsőrész alatt gömbölyű nódusza fonalas díszű, alatta a pótlásként készült fémtalppal. Szerintem az 1696. évi írásos adat Batthyány II. Ádám németújvári tárházának inventáriumában erre a darabra vonatkozik: „*Almáriumban Mátyás király öveg pohara ezüstben foglalt*."[35]

A hatalmas üvegserleg kétségtelenül muranói munka. Keltezése és Mátyáshoz kötése téves hagyomány átvétele. Nóduszának az irodalomban mindig csak röviden említett dísze ugyanis jellemző korhatározó: függőlegesen elhelyezett vastagabb üvegszálak (ol. *lattino*: tejüveg) váltakoznak szélesebb sávban vékony, fehér fonáldíszfonadékkal (ol. *retorti, canne retorte*; ném. *Fadenglas*). Ez a technika Mátyás idejében nem ismert (a korszak gazdag budai üvegleletei között sincs e periódusban), Muranóban csak a cinquecento elejének felfedezése. A század első negyedétől kezdve olvasztanak a színtelen üvegbe fehér üvegszálakat *(12. ábra)*.[36] Az üvegserleg alakja is erre a korszakra utal, amikor felhagytak a korábbi erősen tagolt, plasztikus részletekkel díszített formákkal a poharak-kelyhek esetében. Helyette lendületes, elegáns, de egyszerűbb formákra tértek át, amelyek jobban

12. ábra. Nagy üvegserleg, nóduszán fehér fonáldísszel, 16. század eleje, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum. Fotó: Holl Balázs
Fig. 12. Large glass goblet with threads of white glass *(latticino)* on the node, early 16th century, Budapest, Hungarian National Museum. Photograph: Balázs Holl

[34] Magyar Nemzeti Múzeum, m.: 43 cm, szájátm.: 27,5 cm. Részletes irodalma: Balogh 1966, I. 440. 1929 óta a Magyar Nemzeti Múzeum állandó kiállításán. 1983-ban a Magyar Nemzeti Galéria kiállításán (a 15. század második felére keltezve). *Mátyás király* 1983, Kat. 359. 2008-ban a Budapesti Történeti Múzeum *Hunyadi Mátyás, a király* című kiállításán. *Hunyadi Mátyás* 2008, Kat. 9.27. (Kovács E.).

[35] Balogh 1966, I. 440. Az inventárium darabja szerinte nem ez, hanem egy kisebb példány lehetett.

[36] Gasparetto 1958, 93–94; Schmidt 1922, 72–107. A 16. század első negyedében változik meg a velencei üvegek stílusa.

kiemelik a teljesen víztiszta üveg (ol. *cristallo*) hatását.[37] Biringuccio szerint ezek képviselik az ideális üveget. A Magyar Nemzeti Múzeum serlegét II. Ulászló vagy II. Lajos király kaphatta velencei ajándékként, majd adta tovább. Mátyáshoz kötése már a jóval későbbi családi hagyomány eredménye: az emlékezet múltat megváltoztató, elhitető szépítése. Más kérdés, hogy a kutatás a legutóbbi időkig miért vette ezt át kritika nélkül,[38] a tüzetes technikai vizsgálatot elhagyva, hiszen Robert Schmidt 1922. évi kézikönyve ezt a fajta díszítést részletesen tárgyalja.[39]

Bár előző üvegünket törölni kell Mátyás gyűjteményéből, mégis lehettek olyanok is, amelyek valóban még a 15. században készültek. A kutatás által az egykori gyűjteményről összegyűjtött gazdag írásos forrásanyag tudósít olyan üvegről, amelynek személyhez kötését elfogadhatjuk. Sárvár tárházában (Nádasdy-kincstár) 1670-ben többek között az alábbiakat jegyezték fel: „*Poculum altum cum cooperculo ex vitro communi depictum divi quondam Matthiae regis Corvini, eotum Bilikum Budense Wlgo appellatum.*"[40] Az 1669. évi inventárium magyar szövege szerint: „*az mely Banfiak Tarhazabul jeöt.*"[41] Ez az üvegpohár két jellemzőjével bizonyítja, hogy még a 15. század második felének velencei készítménye, egyben különleges példány volt. A festés a korszak velencei üvegeinek a sajátossága volt, az asztali talpas poharak, serlegek gyakran kaptak aranyozott-színes festésű díszt. Ráadásul éppen ezek voltak Budán is kedveltek a század végén.[42] Másrészt a *Bilikum* elnevezés külföldön és hazánkban is mindig a nagyméretű asztali ivóedények megjelölése: egy-egy ilyen példányt (nemesfémből, üvegből, kőcserépből) mindig az érkező vendég asztali felköszöntésére (ném. *Willkomm*: üdvözlés, köszöntés) használtak.[43] Ilyen velencei, festett, nagyméretű üvegserleg (m.: 24,5 cm) e korból a Magyar Nemzeti Múzeum Somogyvárról származó példánya. Hasonló a Victoria and Albert Museum serlege (bordázott talppal és testtel, festett peremmel, bordázott fedővel).[44]

EGY BUDAI RENESZÁNSZ GYŰRŰ ÉS EGY KINCSLELET KAPCSOLATA

Következő témánk nem tartozik a korábbi tárgykörhöz. Csak annyiban kapcsolódik hozzá, hogy az itt szereplő gyűrű fejének fekete niellódísze ugyancsak a reneszánsz humanizmus budai megnyilvánulása: antik, álló, meztelen alak, jobbjában lándzsát, bal kezében pajzsot tart.[45] Az aranygyűrű a budai palota keleti kváderköves homlokzata előtt került elő 1959-ben.[46] Rétege valamivel feljebb volt a középkori udvarszintnél, és leletei szerint a 16. század első felében került ide. (A szemétrétegben itáliai és spanyol majolika, 15. század végi budai díszkerámia volt.) A gyűrűfej – niellódísze mellett – más szempontból is feltűnő. A szalagkarika két külső oldalán ugyanis egy-egy aranylemezből kalapált sárkánygyík figura van *(13. ábra)*. Ezt a különleges és ilyen alkalmazásban ritka megoldás okát magam csak azzal magyarázhatom, hogy a sárkányok a tulajdonos családnevére utalnak. De ki lehetett ez a személy?

Már korábban foglalkoztam az ún. kölesdi ezüstkincs egyik darabjával.[47] Ez az aranyozott serleg sajátságos díszítésével válik ki a késő középkori ötvösművek közül. Talpát hat, csészéjét és fedelét kilenc-kilenc, gombját pedig három sárkánygyík díszíti *(14. ábra)*. A kincset a serleg és a poharak aljára karcolt családnevek alapján kötötte össze a kutatás Ákosházi Sárkány Ambrus személyével. Régi vélemény szerint a mohácsi csatában meghalt

37 Gasparetto 1958, 89; Biringuccio 1540.

38 A téves keltezésre rámutatott Kiss Etele (*Hunyadi Mátyás* 2008, Kat. 9.27.); írását csak kéziratom befejezése után ismertem meg.

39 Schmidt 1922.

40 Balogh 1966, I. 441. Ugyanitt a Mátyásnak ajándékba adott „kristályserlegek" 1476–1489 közötti évekből, Velencéből.

41 Balogh 1966, I. 441.

42 A budai leletanyagban az ilyen típusú üvegserlegek magassága 10-15 cm közötti. Egy nagyobb példány csak Kőszegről ismert, ez Mátyáshoz köthető, ottani tartózkodása idejéből. H. Gyürky 1986a, 79–83, XV. 9–12. típus, XXXVII. tábla.

43 A dreihauseni kőcserép serlegek közt ilyen használatban állt több mint 130 évig a Daun-kastély (Rajna-vidék, Németország) serlege is (m.: 36,7 cm). Német nyelvű felirata szerint (1517, 1652) „senki sem panaszkodhat, aki belőlem iszik a ház és urai tiszteletére". Holl 1955, 152–153.

44 Borsos 1963, 19, Abb. 6; Honey 1946, 57, Pl. 21.

45 Csak a niellódísz miatt szerepelt egyetlen közlésben, lásd: Gerevich 1971b, 40. kép. A gyűrű egyéb jellegzetességét nem említi.

46 Pince, 925-403, 5. rétegbe teljesen betaposva, átm.: 1,8 cm, „a szalagkarika két oldalán kalapált levéldísz", BTM, ltsz.: 60.29.1. A lelőhely rétegrajza: Gerevich 1966, 203, 296. kép.

47 F. Vattai 1960; Holl 2005b, 365–366, Abb. 36/2.

13. ábra. Reneszánsz aranygyűrű, Buda, palota. Fotó: Tihanyi Bence
Fig. 13. Renaissance gold ring, Buda, royal palace. Photograph: Bence Tihanyi

Ákosházi Sárkány Ambrus kincsei kerültek elő Kölesden, amelyeket a csata után a Duna-parton rejtettek el a törökök elől.[48]

A serleg sárkánygyík applikációi kétségtelenül ugyancsak a tulajdonos családnevére utalnak. Korábban már kifejtettem, hogy ez a furcsa díszítésmód az egyszerű klasszikus bordázást pótolja (és nem fordítva, ahogy a régi kutatás gondolta). Eredetét a 15. század végi bordázott falú, talpú velencei üvegserlegeken találjuk. Az utóbbiak éppen Budán, a királyi udvarban divatoztak. A budai ötvösök már 1501 előtt utánozták a velencei típust; ezt egy pozsonyi polgár 1501. évi végrendelete bizonyítja, amely egy Budán vásárolt ezüstserleg leírásakor azt mondta, hogy olyan, mint egy velencei üvegserleg.[49]

Úgy vélem, a gyűrű – kisebb méretét tekintve – talán Sárkány Ambrus feleségéé volt. Férje az 1522. évi végrendeletében ráhagyta többek között ötvöstárgyai negyedét, de azon kívül valamennyi ékszert (*torques, jocalia, annullos* stb.), amelyeket még életében ajándékozott neki.[50] Úgy gondolom, a gyűrűn kívül ezt a serleget is neki ajándékozhatta, hisz a serleg alján a Sárkány név előtt gyengébben bekarcolva *Zoblath* családnév látható, amely a feleség családneve. A gyűrű és a serleg egy budai ötvösmester munkája lehet, ahogy talán a párhuzamként már régebben közölt, a radnai erdőben előkerült kincs valamivel nagyobb, bordázott díszű serlege is.[51]

14. ábra. Aranyozott serleg a Sárkány család kincseiből, 15. század vége, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum. Fotó: Holl Balázs
Fig. 14. Gilt cup once belonging to the Sárkány family, late 15th century, Budapest, Hungarian National Museum. Photograph: Balázs Holl

[48] Újabban egy másik, Érd határában előkerült kinccsel azonosítják, ahol Sárkány Ambrus háza volt. MRT VII. 108–109. E lelőhelyre egy másik feljegyzés utal, amely azonban nem írja le pontosan a kincs összetételét.

[49] Holl 2005b, 365, 161. jegyzet.

[50] Füssy 1901; Kubinyi 1994, 279.

[51] Holl 2005b, 365, Abb. 36/1.

E cikk témájával először a Vármúzeum 1952. évi kiállításának rendezésekor foglalkoztam; a kápolna melletti udvar ásatásánál figyeltem fel a reneszánsz korszak udvari tárgyai között előkerülő antik érmékre és római fibulára, mint oda nem illőkre. Később a Dreihausen–Falke-csoport kőcserép leleteinek közlésekor (1955) utaltam a ritka darabok hosszú megőrzésére Mátyás ritkaságai között.[52]

IRODALOM

Balogh 1966 — Balogh Jolán: *A művészet Mátyás király udvarában* I–II. Budapest, 1966.

Biringuccio 1540 — Biringuccio, Vannoccio: *De la pirotechnia*. Venezia, 1540.

Bonfini 1959 — Bonfini, Antonio: *Mátyás király. Tíz könyv a Magyar Történet-ből*. Latinból ford.: Geréb László. Budapest, 1959.

Borsos 1963 — Borsos, Béla: *Die Glaskunst im alten Ungarn*. Budapest, 1963.

Csányi 1920–1922 — Csányi Károly: A herceg Eszterházy kincstár magyar ötvösművei. *Az Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve* 1. (1920–1922) 188–194.

Füssy 1901 — Füssy Tamás: Ákosházi Sárkány Ambrus végrendelete 1522. évből. *Történelmi Tár* 1901. 137–146.

Gasparetto 1958 — Gasparetto, Astone: *Il vetro di Murano dalle origini ad oggi*. Venezia, 1958.

Gerevich 1952 — Gerevich László: Castrum Budense. *ArchÉrt* 79. (1952) 150–171.

Gerevich 1962 — Gerevich, László: Bemerkungen über die pannonische Renaissance. In: *Renaissance und Humanismus in Mittel- und Osteuropa* II. Hrsg.: Irmscher, Johannes. Berlin, 1962. 14–18.

Gerevich 1965 — Gerevich, László: Le maître des reliefs en marbre du roi Matthias et de sa femme Béatrice. *BMHB* 27. (1965) 15–32.

Gerevich 1966 — Gerevich László: *A budai vár feltárása*. Budapest, 1966.

Gerevich 1971a — Gerevich, László: *The Art of Buda and Pest in the Middle Ages*. Budapest, 1971.

Gerevich 1971b — Gerevich László: Villard de Honnecourt Magyarországon. *MűvÉrt* 20. (1971) 81–105.

H. Gyürky 1986a — H. Gyürky Katalin: *Az üveg.* Katalógus. Budapest, 1986.

H. Gyürky 1986b — H. Gyürky Katalin: „Hedvig poharak." Egy XII. századi üveg ereklyetartó pohár a középkori budai királyi kápolna kincstárából. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk.: Fügedi Erik. Budapest, 1986. 234–253, 351–356.

H. Gyürky 1990 — H. Gyürky, Katalin: Fragment of a „Hedvig Beaker" from the Royal Palace of Buda. *ActaArchHung* 42. (1990) 205–208.

H. Gyürky 1991 — H. Gyürky Katalin: *Üvegek a középkori Magyarországon*. Budapest, 1991.

H. Gyürky 1999 — H. Gyürky Katalin: Szíriai festett üvegpohár töredékei a budai királyi palotából. *BudRég* 33. (1999) 325–330.

Handwörterbuch 1987 — *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* 2. Hrsg.: Bächtold-Stäubli, Hans. Berlin – New York, 1987.

Holl 1955 — Holl Imre: Külföldi kerámia Magyarországon. *BudRég* 16. (1955) 147–197.

Holl 1959 — Holl Imre: Jelentés a nyéki kastélyépületek területén 1956-ban végzett hitelesítő ásatásról. *BudRég* 19. (1959) 273–290.

Holl 1987–1988 — Holl Imre: A budai várpalota egy középkori rétegsorának elemzése. *ArchÉrt* 114–115. (1987–1988) 183–198.

Holl 1990 — Holl, Imre: Ausländische Keramikfunde in Ungarn (14.–15. Jh.). *ActaArchHung* 42. (1990) 209–267.

Holl 2005a — Holl, Imre: *Fundkomplexe des 15.–17. Jh. aus dem Burgpalast von Buda*. Budapest, 2005.

Holl 2005b — Holl, Imre: Tischgerät im spätmittelalterlichen Buda. *ActaArchHung* 56. (2005) 311–384.

[52] Holl 1955, 157.

Holl 2006	Holl Imre: Külföldi kerámia Magyarországon III. (14–17. század). *BudRég* 40. (2006) 253–294.
Holl 2007	Holl Imre: Anjou-kori kályhacsempék. *ArchÉrt* 132. (2007) 219–240.
Honey 1946	Honey, William B.: *Glass*. London, 1946.
Horváth 1956–1958	Horváth Tibor Antal: Terra sigillata a XVI–XVIII. században. *Művészettörténeti Tanulmányok. A Művészettörténeti Dokumentációs Központ Évkönyve* 1956–1958. 111–114.
Hunyadi Mátyás 2008	*Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490.* Kiállítási katalógus – Budapesti Történeti Múzeum. Szerk.: Farbaky Péter – Spekner Enikő – Szende Katalin – Végh András. Budapest, 2008.
Huszár 1956	Huszár Lajos: A budai várpalota ásatásának éremleletei. *BudRég* 17. (1956) 197–240.
Kardos 1943	Kardos Tibor: Mátyás király és a humanizmus. In: *Mátyás király emlékkönyv születésének ötszázéves fordulójára* II. Szerk.: Lukinich Imre. Budapest, 1943. 9–105.
Képes Krónika 1964	*Képes Krónika* I–II. Hasonmás kiadás. Ford.: Geréb László. Budapest, 1964.
Kubinyi 1994	Kubinyi András: Egy üzletelő és diplomata várúr Mohács előtt: Ákosházi Sárkány Ambrus. In: *Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Tanulmányok.* Szerk.: Pamer Nóra. Budapest, 1994. 263–291.
Mátyás király 1983	*Mátyás király és a magyarországi reneszánsz 1458–1541.* Kiállítási katalógus – Magyar Nemzeti Galéria. Szerk.: Török Gyöngyi. Budapest, 1983.
Mester 1997	Mester Edit: *Középkori üvegek*. Visegrád, 1997.
MNL III.	*Magyar Néprajzi Lexikon* III. Főszerk.: Ortutay Gyula. Budapest, 1980.
MRT VII.	Dinnyés István – Kővári Klára – Lovag Zsuzsa – Tettamanti Sarolta – Topál Judit – Torma István: *A budai és szentendrei járás. Pest megye régészeti topográfiája* 13/1. *Magyarország Régészeti Topográfiája* VII. Budapest, 1986.
Riis–Poulsen 1957	Riis, Poul Jørgen – Poulsen, Vagn: *Les verreries et poteries médiévales*. Hama, fouilles et recherches de la Fondation Carlsberg 1931–1938. IV. 2. Copenhague, 1957.
Schlosser 1908	Schlosser, Julius von: *Die Kunst- und Wunderkammern der Spätrenaissance*. Leipzig, 1908.
Schmidt 1922	Schmidt, Robert: *Das Glas*. Berlin, 1922.
F. Vattai 1960	F. Vattai Erzsébet: A kölesdi ezüstkincs. *FolArch* 12. (1960) 243–248.

FINDS FROM THE COLLECTION OF KING MATTHIAS I OF HUNGARY

Imre Holl

Several publications investigate the collection and treasury of King Matthias I on the basis of written sources: contemporary letters and accounts. With the exception of some excellent pieces of jewellery and several volumes from the Corvinian Library, the artefacts discussed no longer exist. Nevertheless, during excavations at the royal palace of Buda, a few remains of artefacts from the king's collection have come to light. Some of these could be linked to Renaissance interest in humanism and were presumably collected by King Matthias *(Figs. 1–4, 6)*. Others were inherited from earlier royal collections. All were retained in the collections of the monarchs succeeding Matthias I, until their destruction in the early 16th century. Examples are an old Chinese vase (of which fragments can be seen in *Fig. 7*), and fragments of a Hedwig beaker and a Syrian enamelled glass *(Figs. 8–9)*. The cups and beakers from the Dreihausen–Falke stoneware group (there must have been at least ten pieces drawn from six types, the richest collection so far) arrived at the court in Buda during the time of King Sigismund, and were still there in the time of King

Matthias *(Fig. 5)*. Two further finds of early enamelled glassware *(Figs. 10–11)* were recovered from the royal palace at Visegrád. They were thrown into the refuse in the mid-14th century or in the first part of the 15th century. The glass artefact known as the 'King Matthias Goblet', from the collection of the Hungarian National Museum in Budapest, is a later piece; it was made in the early 16th century in Venice *(Fig. 12)*. Thus, it must have belonged to the kings following Matthias: Wladislaus II and Louis II; according to written sources, the latter presented it to his cupbearer during the 1520s. Finally, we discuss the connection between a Renaissance gold ring found at the royal palace in Buda and a cup from a hoard *(Figs. 13–14)*, and a possible owner of them. Both pieces were made in the same workshop.

ADATOK A KÖZÉPKORI PEST VÁROSFEJLŐDÉSÉHEZ. A RÉGÉSZETI KUTATÁSOK ÚJABB EREDMÉNYEI

Kovács Eszter – Zádor Judit

Pest, a virágzó kereskedőváros és piacközpont az ország egyik leggazdagabb helysége volt a 13. század első felében. Fejlődésének a tatárjárás pusztítása vetett véget, amely után több mint 100 évig Buda külvárosaként élt tovább. A 15. század közepére szerezte vissza a fővárostól politikai függetlenségét. Buda után az ország második városaként politikai és gazdasági hatalma csúcsán élte meg második virágkorát, amelynek a törökök 150 éves uralma vetett véget, jelentősen megváltoztatva a késő középkori városképet.[1] Jelen tanulmány a belvárosi Boldogasszony-plébániatemplom és környéke, illetve a városközponton kívüli területek, elsősorban a déli városrész újabb kutatási eredményein keresztül szeretne még több régészeti adatot és ismeretet nyújtani Pest középkori városfejlődéséhez és topográfiai változásaihoz.[2]

Pest korai központja, az Erzsébet híd lábánál lévő Contra Aquincum római erőd területén és közvetlen környékén alakult ki.

A PESTI BOLDOGASSZONY-PLÉBÁNIATEMPLOM ÉS KÖRNYEZETE

A templom[3] korai építészeti részleteit Rómer Flóris ismerte fel, és 1864-ben a *Pesti Napló*ban tette közzé először felfedezését.[4] A délnyugati torony északi fala négyszögletű kváderekből épült, a párkányt félköríves ívsoros vakárkád és farkasfogas fríz alkotja. E felett egy félköríves záródású, keskeny ablaknyílás található. A fal az egykori délnyugati torony külső fala volt, mely egy későbbi épületbővítés során vált belső fallá.

Az első régészeti feltárást Lux Kálmán végezte 1933-ban. A barokk kripta északi hajójának keleti zárófalát áttörte, és tárnát indított a korábbi alapfalak feltárására. Azt a módszert követte, hogy ha nagyobb alapozásba ütközött, elfordult, és így folytatta az ásást.[5] Így kerülte meg a román templom északi pillérsorának egyik pilléralapozását. Egy észak–déli irányú fal alapozását – amely a szentély 17. századi lefalazásakor keletkezett – mégis átvágták. Ebből számos, másodlagosan beépített, késő gótikus faragványt bontottak ki. Ekkor került elő a diadalív északi pillérének alapozása is, melybe másodlagosan beépítették az elbontott román kori szentély építőanyagát, főként lábazati párkányokat és kváderekat, melyeken a mai napig felfedezhetők az egykori festés maradványai. Az előkerült kőfaragványok alapján a templom építése a 12. század végére, 13. század elejére tehető.[6] A kutatás keleti határa egy félköríves, törtkőből (travertino) épült alapfal lett, amelyet Lux a román kori főszentély apszisával azonosított. Észak felé megkísérelte felkutatni a mellékapszist, ám itt az 1699-ben épített Proberger-kriptába ütközött.[7] Az általa ismert falmaradványok alapján egy háromhajós, bazilikális elrendezésű templomot rekonstruált, nyugati toronypárral; keleten szentélynégyszöge volt, félköríves záródással. Az oldalhajók záródása szintén félköríves volt, nagyjából a mai diadalív vonalában. A jelenleg folyó régészeti feltárás során előkerülő falmaradványok alapján úgy tűnik, rekonstruált alaprajza nagyjából megfelel a valóságnak *(1a ábra)*.[8] Ez a templom azonban nem azonos a korai forrásokban[9] említett Szűz Mária-egyházzal,

[1] Pest korai történetéről lásd jelen kötetben Spekner Enikő tanulmányát, továbbá: Györffy 1973, 258–262, 275; Györffy 1997.

[2] Pest városközpontja, a Március 15. tér és a belvárosi plébániatemplom történeti és régészeti kutatását Kovács Eszter foglalta össze, Pest többi része, elsősorban a déli városrész történetét megvilágító régészeti eredményeket Zádor Judit tekintette át. Mindketten jelentős mértékben támaszkodtak saját itteni feltárásaik tanulságaira.

[3] A templom történetének eddigi legrészletesebb, összefoglaló leírása: Bazsó 1999.

[4] Rómer 1864.

[5] Erről a „feltárásról" semmilyen dokumentáció nem maradt, amely a rétegtani megfigyeléseket rögzítette volna. Leletanyagot még leírásból sem ismerünk, kizárólag az építészeti jelenségekre koncentráltak.

[6] Erről részletesebben: Horogszegi 2010, 374, és 3. jegyzet.

[7] Lux 1933, 27–29.

[8] A 2014 júniusában megkezdett feltárás kutatási területe a barokk kripta keleti zárófala és az áldoztató rács között helyezkedik el.

[9] Összefoglalva: Kiss 2013, 116–117.

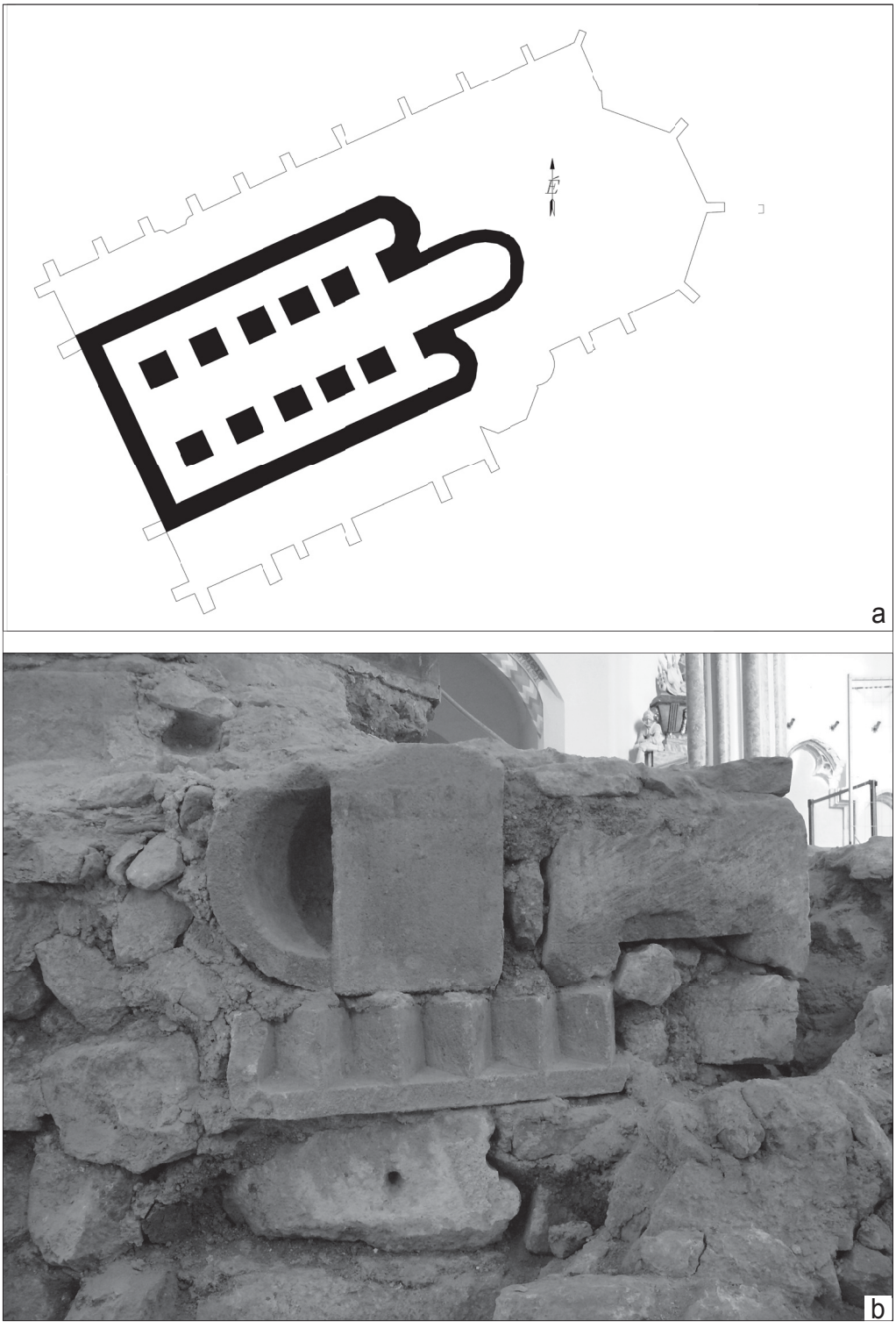

1a-b ábra. a. A pesti Boldogasszony-plébániatemplom rekonstruált román kori alaprajza. Rajz: Viemann Zsolt; b. a gótikus diadalív pillérébe beépített román kori kőfaragványok. Fotó: Kovács Eszter
Fig. 1a-b. a. Reconstructed ground plan of the Romanesque Parish Church of the Virgin Mary, Pest. Drawing: Zsolt Viemann; b. Romanesque carved stones built into one of the pillars of the Gothic chancel arch. Photograph: Eszter Kovács

amelyben a legenda szerint a vértanúhalált halt Gellért püspököt eltemették. Ezt a korai épületet a jelenlegi templom területén kereste Gerevich László, és a Lux Kálmán által feltárt falrészletekben egy *cella trichora* alapjait vélte felismerni, amelyre később egy preromán templomot építettek, és pontosan ugyanide került volna a román templom főszentélye is.[10] A jelenlegi feltárás során azonban kiderült, sem *cella trichora*, sem preromán templom nem állt a jelzett területen.

Nem tudjuk pontosan meghatározni, hogy 1241-ben, a mongol támadás alkalmával milyen sérüléseket szenvedett a templom. Korábbi nézetek szerint az épület teljesen használhatatlanná vált. Némethy Lajos erre abból következtetett, hogy Ákos mester, a templom plébánosa még 1244-ben is udvari káplán volt IV. Béla király mellett, valamint a mongolok távozása után egy ideig a domonkosok – kiknek kolostora állt a városban – láthatták el a lelkészi feladatokat.[11] Ezek alapján a felújítás hosszabb időt vehetett igénybe. Ha a munkálatok el is húzódtak, újjáépítésről nem beszélhetünk, ugyanis az ismert román kori elemek hosszabb továbbélésről tanúskodnak *(2. ábra)*. A délnyugati torony falai a mai napig teherhordó főfalak, amelyeket a 15. század végén, 16. század elején nem bontották el, hanem felhasználták az új torony építésekor. A lebontott román kori szentély építőelemeit másodlagosan egy későbbi, már gótikus stílusú átépítéskor használták fel az új szentély alapozásakor *(1b ábra)*.

A templom első, nagy léptékű átalakítása a sokszög záródású, gótikus szentély megépítése volt. Korábban ezt az építkezést Némethy Lajos[12] feltételezésére alapozva a 14. század végére, 15. század elejére keltezték, ugyanis 1398–1413 között volt Pest plébánosa Babocsai Gergely, Luxemburgi Zsigmond udvari káplánja.[13] Némethy úgy gondolta, ő rendelkezett megfelelő összeköttetéssel ahhoz, hogy a templom bővítésére az anyagi támogatást megszerezze. 2010-ben azonban előkerült a szentély keleti falán lévő fülkében egy falkép, amely a trónoló Madonnát ábrázolja *(3. ábra)*, a jobb térdén álló gyermek Jézussal, a fülke északi oldalfalán pedig egy püspökszent képe látható.[14] A kép keletkezése (14. század második negyede – 14. század utolsó negyede) mindenképp korábbra tehető, mint az eddig feltételezett Babocsai-féle építkezés.[15] Ennek alapján a román kori szentély lebontása és az új szentély építésének kezdete inkább a 14. század derekára tehető. Már ekkor szentélykörüljárós formában készülhetett, északi és déli oldalán oldalkápolnákkal. A jelenleg látható csarnokszentély, északi oldalán a sekrestyének használt, egykor emeletes oldalkápolnával és az északi oldal ma látható formájával azonban több lépésben épült ki. A szentélykörüljáróban ülőfülkesor látható, amelyet több, egyszínű festési periódus után újravakoltak és a 15. század során freskókkal díszítettek, melyek közül mára csak töredékek maradtak meg.[16] Pusztulásukat, úgy tűnik, leginkább a falak vizesedése okozta. Az ülőfülkéket és a falképeket Lux Kálmán tárta fel, ekkor azt tapasztalták, hogy a képeket többrétegű meszelés fedte, amely a török hódoltság idején keletkezhetett.[17]

2. ábra. A román kori templom szentélyének északi fala. Fotó: Tihanyi Bence
Fig. 2. The north wall of the chancel of the Romanesque-era church. Photograph: Bence Tihanyi

Felvetődik a kérdés, a 14. századi építkezés érintette-e a román kori templomhajót? Lux Kálmán szerint ekkor az oldalhajókat is megmagasították és egységes csarnoktemplom épült.[18] Ennek ellentmondani látszik, hogy a szentély északi oldalhajójának nyugati végén ugyan diadalívet alakítottak ki a boltozat magasságának szintjében, ugyanitt, a déli oldalon rózsaablak volt. Valószínűbb, hogy ugyan tervezték a hosszház átalakítását, azonban az megőrizte régi formáját a következő nagy átalakításig.

A templom a 16. század elejére érte el mai méretét. A késő gótikus hajóbővítést korábban Hunyadi Mátyás uralkodásának idejére, az 1480-as évekre tették, azonban az új kutatások szerint a 15–16. század fordulóján, II. Jagelló Ulászló uralkodása

[10] Gerevich 1976, 43–47.
[11] Némethy 1890a, 27–28.
[12] Némethy 1890a, 45–48.
[13] Lux 1933, 15, 26, 30; Gerő 1965, 10; Déry 2005, 191–192; Papp 2005, 60, 179.
[14] Derdák 2010.
[15] Prokopp 2010; Wehli 2010.
[16] A. Czétényi 1970.
[17] Lux 1942.
[18] Lux 1933, 30.

3. ábra. A Trónoló Madonna falképtisztítás közben. Fotó: Tihanyi Bence
Fig. 3. The Madonna in Glory wall painting in the course of cleaning. Photograph: Bence Tihanyi

alatt készülhetett.[19] Az oldalhajókat északi és déli irányban kiszélesítették, átboltozták.[20] Mindkét oldalra díszes kapuk kerültek, amelyek előtt előtér volt. Ugyanilyen stílusú kaput nyitottak a szentély déli falán is, az egyik ülőfülke megbontásával. Ez az ajtó vezetett ahhoz a lépcsőhöz, mely a déli oldalkápolna fölé épített, hálóboltozattal fedett oratóriumra vitt fel.[21] A későbbi építkezések során elfalazott kapukat Lux Kálmán 1933-as kutatása tárta fel.[22] A késő gótikus faragványokon kívül ekkor reneszánsz elemekkel is gazdagodott a templom. Két, nagyméretű, tardosi vörös mészkőből és márgából faragott szentségház készült, az egyiket Pest városa állíttatta (ezen 1507-es évszám látható), a másikat Nagyrévy András, aki 1480–1506 között volt a templom plébánosa.[23] Jelenleg az északi és a déli barokk kápolnasor keleti végén találhatóak, ide azonban csak az 1940-es években végzett helyreállítás során kerültek. Mindkettőt Lux Kálmán bontotta ki a szentély északi és déli falából, ahová a 18. század folyamán építették be azokat, erősen kiegészítve.[24] Eredeti helyüket máig nem lehetett biztosan meghatározni, ahogy azokét a faragványokét sem, amelyeket szintén Rómer Flóris fedezett fel az északi barokk toronyba beépítve, azonban korukat meghatározni nem tudta.[25] A töredékek misénél használt liturgikus tárgyakat ábrázolnak gyümölcsfüzérek és szalagok között. Művészi jelentőségüket Némethy Lajos ismerte fel, és készítési idejüket a szentségházakéhoz kapcsolta.[26] Török Gyöngyi oltár részeiként határozta meg azokat.[27] A török hódoltság korában, 1541-ben a templomot dzsámivá alakították át. Ennek ma is látható részletei a szentély déli falán található mihrábfülke és a festett Allah-felirat.[28]

A templom körül nagy kiterjedésű temető helyezkedett el, melynek első sírjai korábbiak a templom első ismert építési periódusánál. A temető határát, úgy tűnik, az egykor itt állt késő római, 4. századi tábor nyugati, északi és keleti fala jelezte. Dél felé pontos kiterjedését nem ismerjük. Sírokat először 1932-ben tártak fel, a templomtól északra.[29] Ezek a temetkezések a római tábor feltárására irányuló kutatás IV–VI. számú kutatóárkaiban kerültek elő. Az Árpád-kori, keletelt sírok egy részét kővel és római téglákkal rakták körül, mellékletként néhány bronz, S végű hajkarikát, egy elektron hajkarikapárt, bronztűt, valamint 12. századi pénzt találtak. A későbbi, magasabb szinten elhelyezkedő és változó tájolású sírokat a feltáró a 18. századra keltezte. A következő feltárás 1944-ben zajlott, a templom déli oldalán,[30] ekkor kutatóárkokat nyitottak a római tábor kiterjedésének tisztázására. A tanulmány részleteket nem közöl a középkori temetőről, annyi azonban a metszet- és alaprajzokból kiderül, hogy a sírréteg vastagsága néhol még a 2 métert is meghaladta, és hat réteget tudtak benne elkülöníteni. Ezen a területen is volt kővel kerített sír. A temetkezések idejét az Árpád-kortól a 15. század végéig határozták meg.

A római tábor északi falát bemutató műemléki helyreállítást megelőzően, 1970-ben újabb területe-

[19] Papp 2005, 59–66.
[20] Papp 2005, 183, 185–186; Szőke 2010, 387–388.
[21] Papp 2005, 179–180.
[22] Lux 1933, 19–20, 23, 25.
[23] Némethy 1890a, 95.
[24] Pattantyús 1998.
[25] Rómer 1864.
[26] Némethy 1890b.
[27] Török–Osgyányi 1981.
[28] A részletek Lux Kálmán feltárásakor kerültek elő, ekkor azonban a feliratot még nem ismerték fel, lásd: Lux 1942. Az átalakításról részletesen: Papp 2010.
[29] Nagy 1946, 44–45.
[30] Bertalan 1945.

ket tártak fel a templomtól északra, ahol ugyancsak keletelt, kővel kerített, melléklet nélküli sírok láttak napvilágot.[31] Az 1970-es években, a templomtól nyugatra, a közművesítéshez kapcsolódó leletmentések során szintén találtak temetkezéseket.[32] Általános megfigyelés volt, hogy a legkorábbi sírokat már a késő római planírozási rétegbe ásták.

2002-ben a templomon belül, a sekrestye előterében végeztünk minden részletre kiterjedő feltárást. Itt a középkori téglapadló alatt (melynek építése a 15. század közepére tehető) még a temető járószintjét is meg tudtuk figyelni. A mintegy 1 m vastag rétegben, melyben a melléklet nélküli temetkezések voltak, római kori és 11–13. századi leletanyagot találtunk. A 20 sírból három volt kőkeretes, egy pedig koporsós.[33] 2007-ben a Pesti Barnabás u. 1. szám alatt, a Piarista Gimnázium udvarán három sír került elő, amelyeket a mellékletek alapján a feltáró a 18. századra keltezett.[34] 2010–2011-ben a tér felújítása során, főként közműárkokban került sor a temető újabb részleteinek feltárására. A templom déli oldalán, a valószínűsíthető középkori járószinttől 1,2 m mélységig hét sírréteget lehetett megfigyelni. A zömében keletelt síroktól csak a felső két rétegben mutatkozott némi eltérés, ezek fordított tájolásúak voltak. Koporsó nyomát csak nagyon kevés esetben találtuk, ezt azonban a gyakori bolygatások is eltüntethették. Viseleti tárgyat is keveset tudtunk feltárni: néhány fülesgombot, párizsi kapcsot, pártákat. A templom északi oldalán a temető sűrűsége nem érte el a déli oldalét. A temetkezések nagy része a 14–16. századra tehető, azonban néhány 18. századi sír is előkerült. Mivel a feltárás nem lehetett teljes körű, a legkorábbi, Árpád-kori sírok nem kerülhettek dokumentálásra.[35] A jelenleg folyó ásatáson, a templom belsejében is számos középkori és újkori sírt bontottunk ki.

Az eddig végzett, templom körüli feltárások során kevés épített emléket találtak. Az 1932-es ásatás alkalmával a VI. kutatóárokban kibontottak egy agyagba rakott, törtkőből készült falsarkot, amelyről a feltáró igen szűkszavúan nyilatkozott, építési idejét Árpád-korinak határozta meg.[36] Ugyanekkor megfigyelték, hogy a római tábor északi tornyának kitörő kapuját beszűkítették. Az új, keskenyebb kapu szárköveinek műformája alapján az építkezést a 12. század végére keltezték,[37] amely arra utal, hogy a falak az Árpád-korban még valamennyire használatban voltak (talán temetőkerítésként).

A templom délkeleti oldalán, a római tábor visszabontott falai fölött tárt fel Bertalan Vilmos egy középkori épületrészletet.[38] A kutatott területre csak az épület délnyugati sarka esett. Nyugati falán ajtó lehetett, ennek küszöbkövét megtalálták. A többször bolygatott, egymással össze nem érő falcsonkokból az épület rendeltetését nem lehetett megállapítani. Felvetődött, hogy a révátkelőhöz kapcsolódó vámház lehetett, vagy a templom plébániája volt. Mivel az átkelő valószínűleg a templomtól és a temetőtől északra lehetett, a plébánia funkció valószínűbb. Az épület pusztulását egy égési réteg jelezte, amelyből 13. századi kerámiatöredékek láttak napvilágot.

A római tábor északi fala mellett, már a tábor területén kívül egy 14–15. századi leletanyagot tartalmazó hulladékgödröt tártak fel, melynek alján 13. századi kerámiatöredékek is voltak. Közelében egy falcsonk is előbukkant.[39] Bár a tér nagy része a mai napig feltáratlan, mégis megfigyelhető, hogy középkori épületek a temetőn kívül, annak szélén helyezkedtek el.[40] A szórványosan előkerülő Árpád-kori kerámiatöredékek nem utalnak intenzív megtelepedésre.

11–12. SZÁZADI TEMETŐ ÉS KÉSŐ ÁRPÁD-KORI TELEPÜLÉSMARADVÁNYOK A KÁROLYI-PALOTA UDVARÁN

A régészeti kutatások bebizonyították, hogy a 11–12. században a pesti belváros területén egy második település is fejlődésnek indult az Egyetem tér, Károlyi utca, Szerb utca által bezárt területen, a későbbi Szenterzsébetfalva helyén. A déli település lakosságáról a Károlyi-kertben és a Károlyi-palota (V. Károlyi u. 16.) udvarán előkerült temető elemzésével kaphatunk képet.[41]

[31] Irásné Melis 1976, 317.
[32] Irásné Melis 1976, 316–319.
[33] Kovács–Szirmai 2003.
[34] *RégKut 2007* (2008) 195. (Zádor J.).
[35] Beszédes–Kovács 2011, 118–121.
[36] Nagy 1946, 45.
[37] Nagy 1946, 40.
[38] Bertalan 1945, 475–476.
[39] Irásné Melis 1976, 317–318.
[40] Az 1932-ben feltárt épületrész kormeghatározása jelen ismereteink szerint teljesen bizonytalan.
[41] Nagy 1946, 44–46; Baranyainé Bónis 1950, 391–395; Nemeskéri 1950, 403–413; Györffy 1973, 269; Zádor 2002.

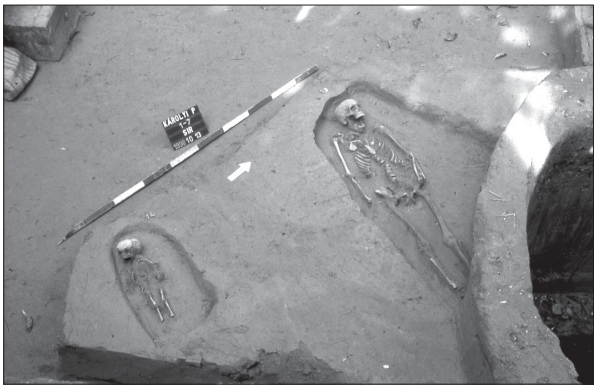

4. ábra. 11–12. századi temető részlete a Károlyi-palota udvarán. Fotó: Hegyi Ferenc
Fig. 4. Detail of an 11th–12th-century cemetery in the courtyard of the Károlyi Palace. Photograph: Ferenc Hegyi

A kelet–nyugati irányú, egy kivétellel nyújtott fekvésű sírok 220-240 cm mélységben feküdtek. Temetkezési szabályosság a feltárt terület nyugati végén volt megfigyelhető, ahol a soros temetkezésnek megfelelően négy sír egymástól egyenlő távolságra és egymással párhuzamosan feküdt. A sírokból egyszerűbb leletanyag, sodrott nyakperec, bronzgyűrű, kés, tűzcsiholó kova került a felszínre, továbbá két S végű hajkarika, az egyik bronzból, a másik ezüstből *(4. ábra)*.

Az embertani vizsgálat 19 sírról, azaz nyolc férfiról, kilenc nőről és két csecsemőről tudott pontosabb információt adni. A népesség nagyrészt europid típusú, csak egyetlen sír (21. sír) tért el ettől, amelyben az egyén koponyája több negroid vonást is mutatott. Közelében feküdt koporsóban a temető legkülönösebb elhunytja, egy feltűnően magas, közel kétméteres, 40 és 49 év közötti férfi (20. sír).[42] Feltűnő, hogy koporsós temetkezést egyedül ennél a sírnál lehetett megfigyelni. A helyiektől eltérő embertípus és temetkezési szokás alapján feltételezhető, hogy az itt lakókon kívül idegenek is élhettek a településen.

A temető pontos kiterjedése eddig nem ismert, de annyi biztos, hogy délkeleti irányban a Henszlmann Imre utca és a Magyar utca sarkán lévő közműárkokban még megfigyelhetőek voltak a megbolygatott sírok maradványai. A temető északi irányban pedig elhúzódhatott egészen a Kossuth Lajos utca vonaláig, mivel 2007-ben a Kossuth Lajos u. 7–9. és a Reáltanoda u. 8–10. által bezárt területen egy gödörben hét csontváz utólagosan bedobált maradványai, továbbá a telek más részein egy bolygatott sír és egy koponya került a felszínre. Mivel további temetőrészletet itt nem találtak, felvetődik a kérdés, hogy vajon nem a mongol pusztítás áldozatai kerültek-e napvilágra ezen a helyen. Az embertani vizsgálat eredményeként kiderült, hogy az itt eltemetettek, a viszonylag kisméretű gödörből kibontott két 35-39 év közötti férfi, két 30-34 év közötti asszony, egy 25-29, illetve 15-19 éves fiatal nő, valamint egy hét év körüli gyerek közül külső sérülés – egy erős ütés nyoma – egyedül az egyik férfi koponyáján volt megfigyelhető.[43] Mivel nem bizonyítható egyértelműen, hogy mind a hét személlyel erőszakos halál végzett, elképzelhető, hogy a gödör inkább a temető sírjainak későbbi gyűjtőhelye lehetett, amelynek a betöltéséből még egy 13. századi bekarcolt díszítésű fazék töredéke is előkerült.

A 11–12. századi köznépi temetőhöz[44] kapcsolódó település az Egyetem tér környékén lehetett.[45] Az itt lakók talán azonosak azokkal a mezőgazdasági munkát végző „Pest szigeti népekkel", akiket a zselicszentjakabi monostor 1061-es alapítólevelében említenek.[46] Az oklevélben az olvasható, hogy a német nemzetiségű Győr comes fia, Ottó somogyi ispán az általa alapított monostornak Pest szigetén adományozott egy földdarabot egy ekével, egy szőlőt egy szőlőművessel, egy kézimalmot egy molnárral és két háznép halászt. Ebből megtudható hogy az itt élő lakosság a halászat mellett ekés földműveléssel és szőlőtermeléssel is foglalkozott.[47]

PEST A 13. SZÁZADBAN

Rogerius mester *Siralmas ének*ében Pestet nagy és igen gazdag német településnek nevezi, amelyet az 1241–1242. év fordulóján a mongol seregek feldúltak és a várost felégették.[48] Ennek ellenére Pest nem vált lakatlanná, hanem a kedvező földrajzi fekvését kihasználva, mint révátkelőhely, kereskedelmi és piacközpont lassan visszaszerezte a gazdasági erejét. Ugyanakkor, elvesztette politikai független-

[42] Nemeskéri 1950, 403–413; Bernert 2010.
[43] Bernert 2010.
[44] Baranyainé Bónis 1950, 295; Györffy 1997, 91.
[45] Irásné Melis 1984, 64.
[46] Györffy 1997, 91.
[47] Györffy 1973, 269; Györffy 1997, 91.
[48] Katona 1981, 111–152.

ségét és a dinamikusan fejlődő Budával, a későbbi királyi székhellyel szemben évtizedeken keresztül alárendelt szerepet játszott.[49]

VÁROSSZERKEZET, UTCAHÁLÓZAT

Pest korai központja – a mai Március 15. téren – a Boldogasszony-plébániatemplom környékén alakult ki. Ugyanakkor a központtól délre és északra egy-egy újabb településmag fejlődése is megkezdődött. Ezt legjobban a városalaprajz és az utcahálózat mutatja. Ha megvizsgáljuk a középkori Pest – a mai Belváros – alaprajzát, rögtön feltűnik, hogy a város nem egy előre megtervezett, mérnöki pontossággal kimért település, hanem szerkezete, telek- és utcahálózata csak lassú és fokozatos fejlődés eredményeként alakult ki. A 13. század első felében a város szerkezetét – a földrajzi viszonyokhoz alkalmazkodó, a révátkelőhelyekhez, piacközpontokhoz vezető – három országos jelentőségű főút határozta meg *(5. ábra).* Kerepes felől érkezett a mai Kossuth Lajos utca vonalán a keleti főút, amely Pest központja felé futott. A Ferenciek terén – ahol úgy tűnik, hogy a középkorban is szabad tér lehetett – kettévált és északról a Kígyó utca, déli irányból pedig a Duna utca vonalán érintette a plébániatemplomot és a körülötte kiépülő várost. A leghosszabb és legegységesebb, a Dunával párhuzamosan futó észak–déli irányú második főút, a mai Váci utca volt.

A Pestre délkeletről, Szeged, Kecskemét felől vezető harmadik útvonal keresztülhaladva az Egyetem téren, a már említett korai, déli településen, a későbbi Szenterzsébetfalván, továbbfutott a Ferenciek terére, és a Petőfi Sándor utcán áthaladva a Kristóf téren fordult a Duna felé. Itt, Pesttől északra egy újabb település, Újbécs feküdt, amelynek nevét évszázadok óta a Bécsi utca is megőrizte.[50]

A DÉLI TELEPÜLÉS, SZENTERZSÉBETFALVA

Pesttől délre feküdt Szenterzsébetfalva, a később egyszerűen csak Szentfalvának nevezett helység, amelynek első okleveles említése 1258-ból ismert. A település a nevét az 1235-ben szentté avatott Árpád-házi Szent Erzsébetről kapta. Jelentőségét bizonyítja, hogy az 1270-es években a király az itt lakó telepeseinek vámmentességet biztosított a budai és a pesti vásárokon. Központját az Egyetem tér környékére, a már említett korai, déli település helyére azonosították.[51] Itt, a Szerb u. 21–23. szám alatti telken kerültek elő a Szent Erzsébetről elnevezett plébániatemplom feltételezett maradványai.[52]

A 13. századi település részleteit a Pestről kivezető délkeleti főútvonal mentén, a Károlyi-palota udvarán találtuk meg, a korábban használt, de erre az időre már elhagyott 11–12. századi temető helyén. A faszerkezetes építményekből, tüzelőhelyekből, tárolókból, gödrökből álló telepnek két periódusát határozhattuk meg. Az első – korai – településnek csupán egyetlen, agyagtapasztásos, cölöpvázas házmaradványa került elő, amelyet 2-3 m széles, átlag 1 m mélységű árokrendszer övezett. Az említett ház iránya pontosan megegyezett az árkok tájolásával. Ettől az iránytól teljesen eltért a falu második – későbbi – periódusa. Ekkor az árkokat betemették, a terület keleti és nyugati végét cölöpsoros kerítéssel zárták le. Favázas építmények maradványai, tárológödrök, háztartási és ipari funkciót betöltő kemencék, tüzelőhelyek kerültek napvilágra. A nagyméretű, felül rombusz, alul négyzet alakú vermekben jellegzetes 13. századi fazék- és palacktöredékeket találtunk. Az itt kibontott nagyszámú cölöplyuk alaprajzi elhelyezkedése alapján feltételezzük, hogy a területen több favázas épület állt. Hozzájuk különböző típusú és funkciójú, szabadon álló tűzhelyek és kemencék tartoztak *(6. ábra).*[53]

MŰHELYEK PEST HATÁRÁBAN

A korai Pesttől keletre, a Hatvan és Kerepes felé kivezető főút mentén, a Kossuth Lajos u. 7–9. – Reáltanoda u. 8–10. által bezárt területen újabb település részletei kerültek elő, nagyméretű tárológödrökkel, kemencékkel és egy favázas épület maradványaival *(7. ábra).* A feltárt nagy mennyiségű, 13. századi, bekarcolt díszítésű, fehér fazék- és edénytöredék közül kiemelkedik egy állatalakos aquamanile *(8–9. ábra).* Az erősen átégett, többször megújított, téglalap alakú tűzhelyek feltehetően nemcsak a mindennapi sütés-főzésre, hanem talán az élelmiszerek feldolgozására, tartósítására is szolgálhattak, a tárológödrök pedig a település lakóközösségének élelmiszerraktárai lehettek.[54] Ezt bizonyítja

[49] *Jogkönyv* 2001, II. 546.
[50] Györffy 1973, 282–283; Irásné Melis 1984, 67; Györffy 1997, 114, 157.
[51] Györffy 1997, 156.
[52] Irásné Melis 1984, 66.
[53] Zádor 2002.
[54] *RégKut 2006* (2007) 177. (Zádor J.); *RégKut 2007* (2008) 195. (Zádor J.).

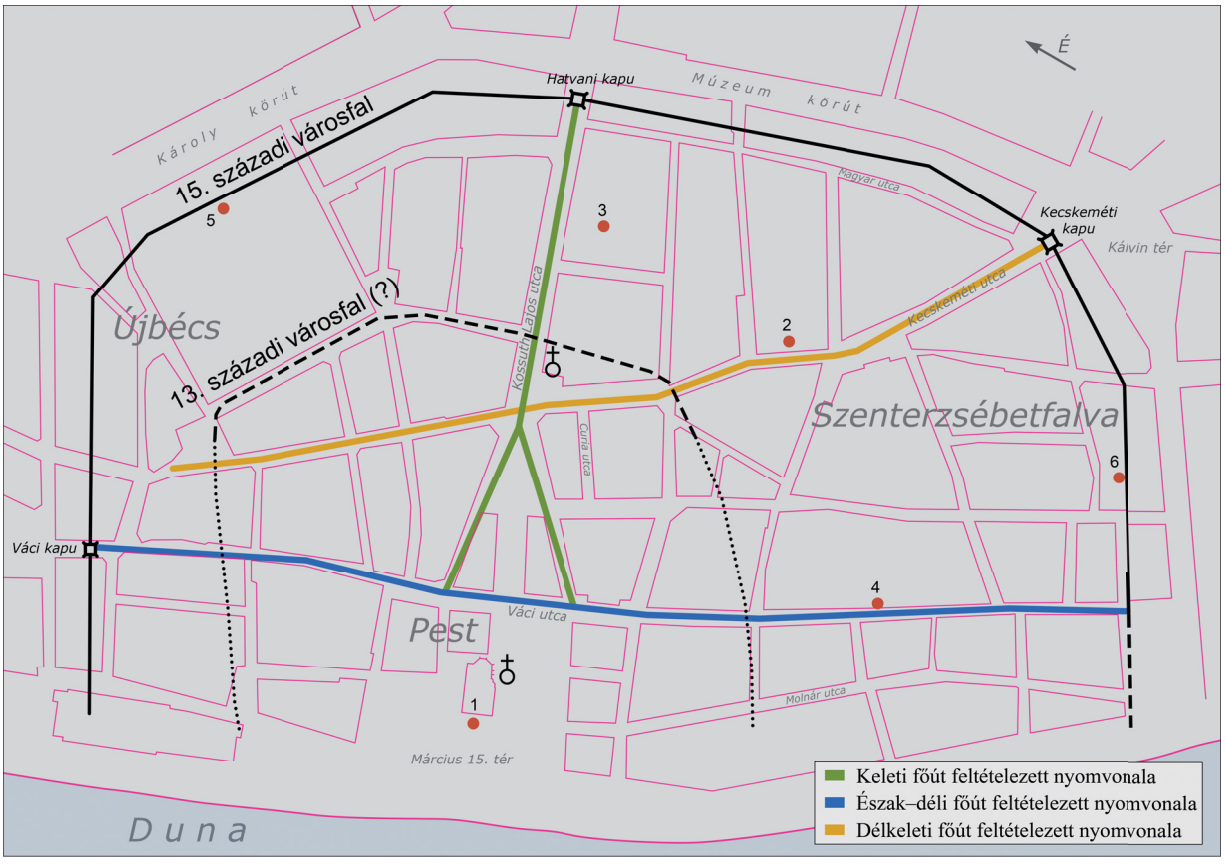

5. ábra. A középkori Pest alaprajza, úthálózata és lelőhelyei. 1. Boldogasszony-plébániatemplom, Március 15. tér; 2. 11–12. századi temető és 13. századi telep, Károlyi u. 16; 3. 13. századi telep, Kossuth Lajos u. 7–9. – Reáltanoda u. 8–10; 4. 13. századi műhely és 15. századi gödör, Váci u. 54; 5. fémfeldolgozó műhely, Károly krt. 28–30; 6. 15. századi városfal, Bástya u. 1–11. Rajz: Zádor Judit, Réti Zsolt

Fig. 5. Plan of medieval Pest with its streets and the find-sites. 1. Parish Church of the Virgin Mary, Március 15. tér; 2. 11th–12th-century cemetery and 13th-century site, Károlyi u. 16; 3. 13th-century site, Kossuth Lajos u. 7–9. – Reáltanoda u. 8–10; 4. 13th-century atelier and 15th-century pit, Váci u. 54; 5. Metalworking atelier, Károly krt. 28–30; 6. 15th-century town wall, Bástya u. 1–11. Drawing: Judit Zádor, Zsolt Réti

még a feltárt nagy mennyiségű állatcsont és az égett, elszenesedett faanyag. A megvizsgált több mint 2000 darab (pontosan 2096 db) állatcsont közel felét (927 db) a szarvasmarhák tették ki, ennél jóval kevesebb számú juh-, kecske- (231 db), valamint sertés- (183 db) és lócsont (74 db) került elő a területen. Kevés volt a szárnyas, a házilúd (18 db), a madár (9 db) és a hal (4 db). A szabadon élő vadak közül csupán egy darab szarvascsont jelent meg mutatóban. A telep háziállatai közül kutyák csontjaiból (52 db) majdnem kétszer annyi volt, mint a macskákból (28 db).[55]

[55] Az állatcsontok részletes vizsgálatát Daróczi-Szabó László végezte el 2010-ben.

[56] A faanyag dendrokronológiai vizsgálatát Grynaeus András végezte el 2010-ben.

[57] Lásd az 53. jegyzetet.

A dendrokronológiai vizsgálat eredményéből kiderült, hogy a famennyiség döntő többsége a nedvességet kedvelő, folyómenti vagy mocsaras területről származó kocsányos tölgy volt. A Duna közelsége ideális élőhelye lehetett ennek a fafajnak.[56]

A Kossuth Lajos u. 7–9. – Reáltanoda u. 8–10. területén feltárt telep korban és leletanyagban – amelyek közül a leggyakoribbak az osztrák bélyeges fazekak és a fenékbélyeges, bekarcolt, fehér edénytöredékek – teljesen megegyezett a Károlyi-palota udvarán feltárt 13. századi gazdasági területtel.[57] További régészeti kutatás szükséges annak tisztázásához, vajon az azonos időben, egymás közelében lévő két telep milyen kapcsolatban állt egymással. Független, önálló egységként létezett, vagy mind a kettő egyazon, nagyméretű gazdasági terület része lehetett.

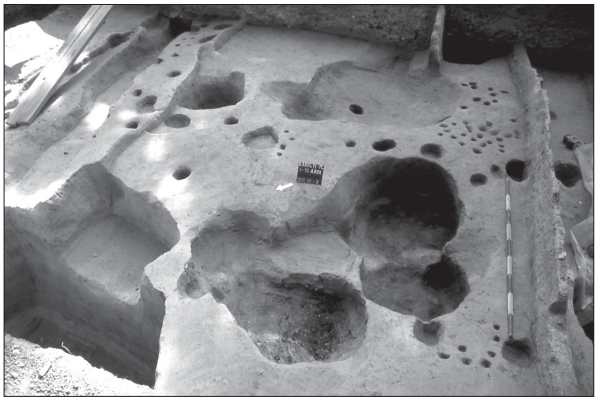

6. ábra. Árpád-kori telep részlete kemencékkel a Károlyi-palota udvarán. Fotó: Hegyi Ferenc
Fig. 6. Arpadian-era site in the courtyard of the Károlyi Palace. Detail showing furnaces. Photograph: Ferenc Hegyi

Pest déli határán kívül működött az a több kemencéből álló, tűzveszélyes műhely, amelynek maradványai a városból kivezető észak–déli főút mellett, a Váci u. 54. számú épület udvarán kerültek elő *(5. ábra 4.)*. A rendkívül bolygatott, több tüzelőhelyből álló, kétszintes, kerek, favázas építmény betöltéséből kevés üvegtöredéket, olvadékot, továbbá néhány 13. századi kerámiatöredéket bontottunk ki. Ez alapján feltételezzük, hogy talán üveggyártó műhely működött ezen a helyen.[58]

Különleges helyet foglal el Pest középkori ipartörténetében az a 13. századi fémfeldolgozó telep, amely a város keleti részén működött, és amelynek többperiódusú műhelymaradványai a Károly krt. 28–30. területén láttak napvilágot *(5. ábra 5.)*. A régészeti kutatások alapján bebizonyosodott, hogy a nagy kiterjedésű ipartelep műhelygödreiben vassal és színesfémekkel egyaránt dolgoztak.[59]

PEST KITERJEDÉSE A 13. SZÁZADBAN

Megfigyelhető, hogy a tűzveszélyes tevékenységhez kapcsolódó berendezések, így a nagyméretű ipari kemencék mindenhol a sűrűn lakott területeken kívül, legtöbbször a városból kivezető főutak mellett helyezkedtek el. Kívül estek a város határán, amely feltehetően északon a Duna partjáról indult, majd a Szervita téren befordult a Városház utcába, keresztezve a Ferenciek terét, az Irányi–Cukor utcai saroknál továbbhaladt a Cukor utcában és indult ismét a Duna felé. A régészeti kutatások eredményei – elsősorban a Városház u. 1–11. közötti szakasz közműárkaiban felszínre került falmaradványok – ismeretében feltételezhető, hogy Pestet már a 13. századba egy erődítés vette körül.

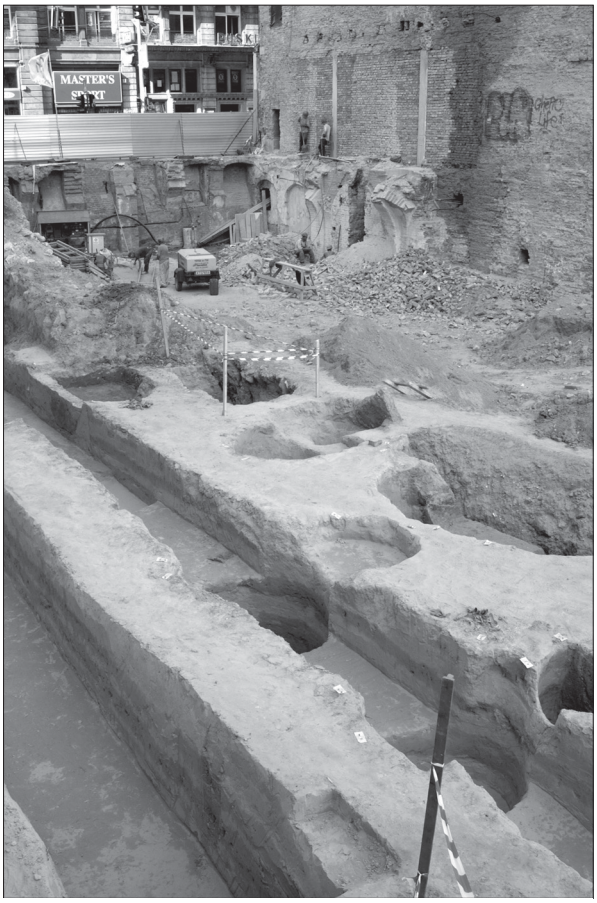

7. ábra. Kossuth Lajos u. 7–9. – Reáltanoda u. 8–10. A feltárási terület a 13. századi tárolók és gödrök maradványaival. Fotó: Bakos Margit
Fig. 7. Kossuth Lajos u. 7–9. – Reáltanoda u. 8–10. The excavation area with remains of 13th-century storage and refuse pits. Photograph: Margit Bakos

Ekkorra a város és környéke sűrűn lakott település volt, amelyre bizonyíték a területén végzett ásatásokon előkerült nagy mennyiségű leletanyag.

Pest városhatárán kívül épült fel a domonkosok temploma és kolostora. A Szent Antalról elnevezett domonkos kolostort nem sokkal a rend magyarországi megtelepedése után, 1233-ban már említik az oklevelek. A magas kőfallal körbevett, a mongolok ostromának néhány napig ellenálló kőépület a Belváros déli részén, a későbbi Szenterzsébet-, majd Szentfalván állt, de az épület pontos helye a mai napig nem ismert.[60] A Szent Péterről elnevezett ferences kolostort először 1288-ban említik, felte-

[58] Zádor 2013, 108–109.
[59] A terület régészeti feltárását Irásné Melis Katalin végezte. Részletes ismertetését lásd: Irásné Melis 2012, 23–80.
[60] Katona 1981, 111–152; Irásné Melis 1991, 83.

8. ábra. Ásatási felvétel 13. századi fazekakkal, Kossuth Lajos u. 7–9. – Reáltanoda u. 8–10. Fotó: Cabello Kristóf
Fig. 8. Excavation photograph showing 13th-century pots, Kossuth Lajos u. 7–9. – Reáltanoda u. 8–10. Photograph: Kristóf Cabello

9. ábra. 13. századi aquamanile, Kossuth Lajos u. 7–9. – Reáltanoda u. 8–10. Fotó: Tihanyi Bence
Fig. 9. Aquamanile from the 13th century, Kossuth Lajos u. 7–9. – Reáltanoda u. 8–10. Photograph: Bence Tihanyi

hetően a város keleti végén, a mai Ferenciek terén állhatott, de pontos elhelyezkedését, kiterjedését és alaprajzát régészeti feltárás még nem tisztázta.

A 13. század végére Pest, Újbécs és Szentfalva déli része fokozatosan összeépült, és a mai Belváros területén létrejött az egységes város *(5. ábra)*. Központja a Boldogasszony-plébániatemplom, feltehetően körülötte álltak a gazdag kereskedők és iparosok kőből épült palotái. A külvárosokban inkább egyszerűbb faszerkezetű épületek lehettek, melyeknek maradványai a Bástya u. 1. számú telken kerültek elő.[61]

PEST A 14–16. SZÁZADBAN

Pest csak Zsigmond király uralkodása (1387–1437) alatt, a 15. század elejétől tudott függetlenedni Budától. Addig a főváros külvárosának számított, elöljáróit, a bírót és két esküdtet Buda város tanácsa nevezte ki az élére. Csak a 15. század első felében harcolta ki a város a bíró és hat esküdt szabad választásának a jogát. Mátyás király uralkodása (1458–1490) idején az esküdtek száma már elérte a tizenkettőt és megalakult a városi tanács. Pestet a király a tárnokszéki városok rangjára emelte, így a 15. század második felében Buda után az ország második városaként élte fénykorát.[62] Pest vezető rétege a budaihoz hasonlóan a 14. század közepén többségében még német volt, majd a 15. század elejétől kezdett elmagyarosodni. A város vezetőségében egyre jelentősebb a kereskedők, a kézművesek, továbbá a latinul is tudó, tanult tisztségviselők, a deákok száma.[63]

Pest virágzó vásárváros volt, híresek voltak az állatvásárai, ahol a keleti országrészből felhajtott marhagulyákat, nyájakat értékesítették. Évente két alkalommal, Szent Miklós (december 6.) és Vasas Szent Péter napján (augusztus 1.) tartottak éves vásárt, kedden és szombaton pedig hetipiacot.[64] Fontos kereskedelmi árucikk volt még a pesti hajócéhek által a Dunán felszállított kiváló minőségű szerémségi bor. A céhek a városban a 15. század negyvenes éveire alakultak ki. A század második felére 12 céh 27 iparágat fogott össze.[65]

LAKÓHÁZAK, HÁZTARTÁSOK

Pest központjától, a belvárosi plébániatemplomtól délre többször említik az oklevelek a Búza piacot, Széna piacot, Búza vásár utcát, ahol gazdag és előkelő polgárok, feudális urak házai épültek fel.[66] A téren állhatott az a többhelyiséges kőépület, amelynek részleteire a 19. század második felében

[61] Bácskai–Gyáni–Kubinyi 2000, 30.
[62] *Jogkönyv* 2001, II. 547.
[63] Bácskai–Gyáni–Kubinyi 2000, 50.
[64] Benda [megjelenés alatt].
[65] Bácskai–Gyáni–Kubinyi 2000, 51.
[66] Kubinyi 1973, 14.

10. ábra. 15. századi majolikakorsó, Váci u. 54.
Fotó: Tihanyi Bence
Fig. 10. 15th-century maiolica jug, Váci u. 54.
Photograph: Bence Tihanyi

a Március 15. tér déli oldalán, az egykori Duna u. 2. számú épület alagsorában találtak rá.[67] Az 1962–1963-ban végzett kutatások során előkerültek a nagyméretű, feltehetően emeletes épület két helyiségének a maradványai.[68]

Egy másik lakóház és a hozzá tartozó háztartás részletei a már korábban említett Váci u. 54. szám alatt láttak napvilágot. A kérdéses telek a középkori Pest déli felén, a várost észak–déli irányba keresztülszelő főutca – a mai Váci utca – mentén helyezkedik el. Rajta – a középkori állapotokat legjobban visszatükröző, 1688-as összeírás, a *Zaiger* szerint – kőház állt.[69] Feltehetően ennek a maradványa az a törtköves mészkőfaltöredék, amely az itt álló épület északnyugati végén, a pince- és a földszinten egyaránt megfigyelhető. A középkori épülethez tartozhatott az a 130 × 190 cm nagyságú, fával bélelt gödör, amely az udvar északkeleti oldalán került elő. Betöltéséből egy 15. századi háztartás nagyszámú edény- és üvegtöredéke, valamint állatcsontmaradványa került felszínre. Figyelemre méltó az igen nagymennyiségű háziszárnyas (tyúk és liba) jelenléte.[70]

A leletegyüttes legértékesebb darabja egy, a 15. század második felében készült majolikakorsó *(10. ábra)*. A törtfehér ónmázas korsót kobaltkék és okkersárga színű vonalakkal és indákkal díszítették. Előoldalát IHS monogramos medalion, Sienai Szent Bernardin (1380–1444) egyik attribútuma tölti ki. A Váci u. 54. számú telken előkerült korsóhoz hasonló típus egyelőre ismeretlen Budán. Egyedül 1962-ben, a kőszegi vár feltárásakor került elő egy azonos formájú darab.[71] Különleges, hogy a korsók alakja, magassága és talpátmérője pontosan megegyezik. A két tárgy díszítése azonos, viszont egy kicsivel finomabb kidolgozású a kőszegi lelet. Elképzelhető, hogy ugyanazon műhely alkotásai lehetnek, és a kutatás mai állása szerint Pesaróban készülhettek az 1470–1480 körüli években. (Ennek pontos tisztázása még további vizsgálatokat igényel.) Mivel Kőszegen több jelentős további majolikatöredék is előkerült, amelyek közt a legkiemelkedőbb a „Kancsó ifjú profilképével", feltételezik, hogy e leletek Mátyás király 1482-es itt-tartózkodásához köthetők. Ebben az esetben az IHS monogramos korsó a királyi reprezentáció része lehetett.[72] Pontosan ugyanilyen korsót ábrázolt Hans Memling (1430 körül – 1494) Virágcsendélet című műve, amely festmény után a szakirodalomban ezt a majolikakorsó típust Memling-vázának nevezik.[73]

A Váci u. 54. telken feltehetően egy polgárház állt. A kísérő leletanyag (festett és egyszerűbb fazekak, korsók, üvegtöredékek) egy tipikus 15. századi háztartás részei lehettek. Ezért különleges, hogy a középkori Pest város egyik lakóházának tartozéka, berendezési tárgya lehetett a díszes majolikakorsó.

Pest Mátyás király uralkodása alatt fejlődésének csúcspontjára jutott, mint szabad királyi város és a tárnokszék tagja. A 15. századra érte el a város a legnagyobb kiterjedését. Mátyás király fallal vette körbe a települést *(5. ábra)*.

PEST 15. SZÁZADI VÁROSFALA

A fal irányát a 13. századival párhuzamosan jelölték ki, de az új erődítés a korábbinál jóval nagyobb területet fogott körbe. A város az eltelt 200 év alatt

[67] Rómer 1873, 72–73.
[68] Feuerné Tóth 1962–1963.
[69] Nagy 1961, 1. felmérés.
[70] Zádor 2013, 109–110. Az állatcsontok vizsgálatát Daróczi-Szabó László végezte 2013-ban.
[71] *Beatrix hozománya* 2008, 162–163, Kat. 4.1. (Holl I.).
[72] *Beatrix hozománya* 2008, 89, Kat. 2.21. (Holl I.).
[73] Jékely 2008a, 33; Jékely 2008b.

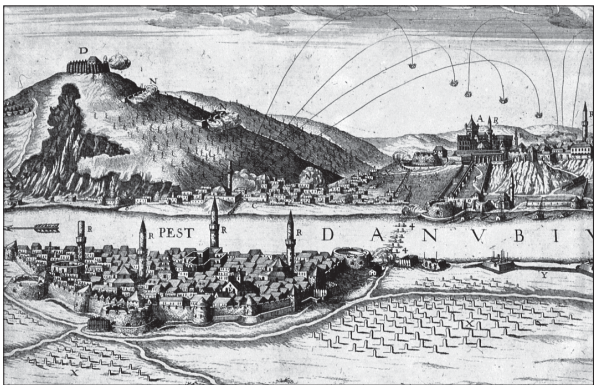

11. ábra. Pest 15. századi városfalának ábrázolása Nicolas d'Hallart és Michael Wening „Buda ostroma keletről" című metszetén, 1684
Fig. 11. Depiction of Pest's 15th-century town wall on an engraving by Nicolas d'Hallart and Michael Wening entitled 'The Siege of Buda as Seen from the East', 1684

12. ábra. Budapest, Bástya u. 1–11. A feltárt 15. századi városfal részlete. Fotó: Bakos Margit
Fig. 12. Budapest, Bástya u. 1–11. Detail of the 15th-century town wall following uncovering. Photograph: Margit Bakos

23 hektárról a külvárosokkal együtt 55 hektárra nőtt.[74]

A városfal pontos helyét, külső megjelenését legjobban a 16–17. századi ábrázolásokról ismerjük. Köztük a leghitelesebbek a Nicolas d'Hallart és Michael Wening 1684-ben, Buda visszafoglalási kísérletekor készült ostromábrázolásai, amelyek keleti *(11. ábra)* és nyugati irányból, továbbá észak felől ábrázolták a várost.[75] További adatokat a 18. századi felmérésekből, régészeti és műemléki kutatások eredményeiből nyerhetünk *(12. ábra)*.[76] Az egykori metszeteken mindenhol megfigyelhető, hogy a középkori falszakasz félkörösen vette körbe a várost, a Dunától indult és ott is végződött. A jelenlegi Kiskörút – Váci utca, Deák Ferenc utca, Károly körút, Astoria, Múzeum körút, Kálvin tér, Vámház körút, Fővám tér – vonalán húzódott.

A városfal hossza meghaladta a 2 kilométert, a Duna-parti szakasszal együtt megközelítően 3 kilométeres volt. Az egyenes szakaszokat hat kerek bástya tagolta, a Duna-partot pedig három nagyobb bástya, később rondella védte. Pestre három kapu vezetett be, mindegyik a város főútjai mentén épült fel. Észak felől a Váci vagy Bécsi kapun (Váci utca északi vége), kelet felől a Hatvani kapun (Kossuth Lajos utca, Astoria aluljáró), délkelet felől a Kecskeméti kapun (Kecskeméti utca déli vége) lehetett bejutni. A 16. század második felétől, a tűzfegyverek elterjedésének idejétől a három bejáratot hatalmas, kerek rondellák erődítették és védték.[77]

A városfal magassága kb. 8,5-8,6 m, vastagsága 2 m körüli volt. Törtköves falazata mészkőből épült, a külső felületét kváderkő borította. Tetejét párták tagolták, amelyek között befelé szűkülő lőrések húzódtak. A fal belső síkján gyilokjáró folyosó futott körbe, úgy, hogy a védőket a fal mindenütt legalább derékig, a párták pedig teljesen eltakarták. Különleges, hogy nemcsak külső, hanem belső árok is védte a falrendszert, amelyre a legjobb bizonyíték a Bástya u. 1–5. és a Semmelweis u. 21. számú telkeken előkerült kettős árokrendszer.[78]

***

Pest, a virágzó középkori kereskedőváros élete 1541–1686 között, a török hódoltság közel 150 éve alatt teljesen átalakult és gazdag európai, keresztény városból lassan keleti, mohamedán várossá vált. Megváltozott a város külső arculata. Eltűntek a gótikus és reneszánsz lakóházak és paloták, a keresztény templomok égbenyúló tornyai. A 16–17. században készült metszeteken Pestet karcsú tornyos mecsetekkel, kupolás épületekkel tipikus keleti városként ábrázolták.[79]

[74] Irásné Melis 1976, 321–333; Irásné Melis 1987–1988, 199–225.
[75] Rózsa 1995, 30, 32–35.
[76] Irásné Melis 1976; Irásné Melis 1987–1988.
[77] Nagy 1975, 49.
[78] Zádor 2011, 15–17.
[79] Zádor 2004.

IRODALOM

Bácskai–Gyáni–Kubinyi 2000	Bácskai Vera – Gyáni Gábor – Kubinyi András: *Budapest története a kezdetektől 1945-ig*. Budapest, 2000.
Baranyainé Bónis 1950	Baranyainé Bónis Éva: Leletek a Fővárosi Képtár kertjéből (Károlyi Kert). *BudRég* 15. (1950) 389–399.
Bazsó 1999	Bazsó Gábor: *Előtanulmány a Budapest-belvárosi plébániatemplom homlokzattatarozásához kapcsolódó kutatáshoz*. Kézirat, 1999.
Beatrix hozománya 2008	*Beatrix hozománya. Az itáliai majolikaművészet és Mátyás király udvara*. Kiállítási katalógus – Iparművészeti Múzeum. Szerk.: Balla Gabriella. Budapest, 2008.
Benda [megjelenés alatt]	Benda Judit: Marhakereskedelem és mészárszékek a késő középkori Budán, Pesten, Óbudán**.** In: *Mesterségek, műhelyek és termékek a középkori és a kora újkori Magyarországon.* Szerk.: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Budapest, [megjelenés alatt].
Bernert 2010	Bernert Zsolt: *Antropológiai jelentés a Károlyi Palota és a Kossuth Lajos–Reáltanoda utca területén a régészeti feltárások során előkerült emberi csontmaradványok vizsgálatáról*. Kézirat, 2010.
Bertalan 1945	Bertalan Vilmos: A belvárosi plébániatemplom mellett folytatott ásatások. *BudRég* 14. (1945) 469–490.
Beszédes–Kovács 2011	Beszédes József – Kovács Eszter: Újabb eredmények a Belvárosi Plébániatemplom és a Március 15. téri erőd kutatásában. *Aquincumi Füzetek* 17. (2011) 112–121.
A. Czétényi 1970	A. Czétényi Piroska: Középkori falképek helyreállítása a pesti Belvárosi templomban. *Műemlékvédelem* 14. (1970) 239–245.
Derdák 2010	Derdák Éva: Leleteink a budapesti Nagyboldogasszony-főplébániatemplom szentélyében. *Műemlékvédelem* 54. (2010) 391–403.
Déry 2005	Déry Attila: *Belváros-Lipótváros, V. kerület*. Budapest, 2005.
Feuerné Tóth 1962–1963	Feuerné Tóth Rózsa: *Március 15. tér. Szent Mihály kápolna feltárása*. Leletmentési napló, 1962. november 21. – 1963. január 15. Kézirat, BTM Adattár, ltsz.: 466–77.
Gerevich 1976	Gerevich László: A pesti és a budai vár. *BudRég* 24/1–2. (1976) 43–54, 111–113.
Gerő 1965	Gerő László: *A pesti belvárosi plébániatemplom*. Budapest, 1965.
Györffy 1973	Györffy György: Budapest története az Árpád-korban. In: *Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig. Budapest története* I. Főszerk.: Gerevich László. Budapest, 1973. 217–349.
Györffy 1997	Györffy György: *Pest-Buda kialakulása. Budapest története a honfoglalástól az Árpád-kor végi székvárossá alakulásig.* Budapest, 1997.
Horogszegi 2010	Horogszegi Tamás Pál: A pesti belvárosi plébániatemplom építéstörténetének összefoglalása a templom korábbi kutatástörténetének tükrében. *Műemlékvédelem* 54. (2010) 373–382.
Irásné Melis 1976	Irásné Melis Katalin: Beszámoló a középkori Pest város területén végzett régészeti kutatások eredményeiről. *BudRég* 24/1–2. (1976) 313–341.
Irásné Melis 1984	Irásné Melis Katalin: Régészeti kutatások az Árpád-kori Pest külvárosai területén (Budapest, V. Belváros). *BudRég* 26. (1984) 63–85.
Irásné Melis 1987–1988	Irásné Melis Katalin: A pesti késő középkori városfal kutatása. *ArchÉrt* 112–113. (1987–1988) 199–225.
Irásné Melis 1991	Irásné Melis Katalin: Újabb középkori várostörténeti kutatások Pesten. In: *Régészet és várostörténet tudományos konferencia, Pécs, 1989. március 16–18*. Szerk.: Uherkovich Ákos. Dunántúli Dolgozatok (C) Történettudományi Sorozat 3. Pécs, 1991. 81–89.
Irásné Melis 2012	Irásné Melis Katalin: A pesti 13. századi fémfeldolgozó ipartelep régészeti kutatása (Budapest, V. Károly körút 28–30.). *BudRég* 45. (2012) 19–80.
Jékely 2008a	Jékely Zsombor: Majolikák a későközépkori festészetben. In: *Beatrix hozománya* 2008, 31–42.

Jékely 2008b	Jékely Zsombor: A „Memling-váza". In: *Beatrix hozománya* 2008, 161.
Jogkönyv 2001	*Buda város jogkönyve* I–II. Közreadja: Blazovich László – Schmidt József. Szeged, 2001.
Katona 1981	Katona Tamás: *A tatárjárás emlékezete*. Budapest, 1981.
Kiss 2013	Kiss Gergely: *Királyi egyházak a középkori Magyarországon*. Pécs, 2013.
Kovács–Szirmai 2003	Kovács Eszter – Szirmai Krisztina: Régészeti megfigyelések a Belvárosi plébánia templom kisebb, belső rekonstrukciós munkálatainál. *Aquincumi Füzetek* 9. (2003) 162–172.
Kubinyi 1973	Kubinyi András: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541). In: *Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején*. *Budapest története* II. Főszerk.: Gerevich László. Budapest, 1973. 7–334.
Lux 1942	Lux Géza: Újabb nagyértékű leletek a pesti belvárosi templomban. *Építészet* 2. (1942) 60–62.
Lux 1933	Lux Kálmán: A budapesti belvárosi plébániatemplom. *TBM* 2. (1933) 1–31.
Nagy 1946	Nagy Lajos: *Az Eskü-téri római erőd, Pest város őse*. Budapest, 1946.
Nagy 1961	Nagy Lajos: Pest város 17. század végi topográfiájának forrásai. *TBM* 14. (1961) 161–212.
Nagy 1975	Nagy Lajos: Budapest története 1686–1790. In: *Budapest története a török kiűzéstől a márciusi forradalomig. Budapest története* III. Főszerk.: Gerevich László. Budapest, 1975. 27–254.
Nemeskéri 1950	Nemeskéri János: A Fővárosi Képtár kertjében feltárt XI. századi sírok embertani leleteinek vizsgálata. *BudRég* 15. (1950) 401–415.
Némethy 1890a	Némethy Lajos: *A pesti főtemplom története* I. *Alapításától 1752-ig*. Budapest, 1890.
Némethy 1890b	Némethy Lajos: Renaissance-emlékek a budapest-belvárosi plébánia templomban. *ArchÉrt* 10. (1890) 246–257.
Papp 2010	Papp Adrienn: A mihrábfülke az újabb kutatások tükrében. *Műemlékvédelem* 54. (2010) 406–412.
Papp 2005	Papp Szilárd: *A királyi udvar építkezései Magyarországon 1480–1515*. Budapest, 2005.
Pattantyús 1998	Pattantyús Manga: Nagyrévy András és a pesti belvárosi plébániatemplom reneszánsz tabernákulumai. *MűvÉrt* 47. (1998) 219–228.
Prokopp 2010	Prokopp Mária: A budapest-belvárosi főplébánia-templom szentélyének központi freskóképe. *Magyar Sion* 2010/2. 260–268.
Rómer 1864	Rómer Flóris: Pest városának legrégibb műemléke. *Pesti Napló* 1864. november 10.
Rómer 1873	Rómer Flóris: *A régi Pest. Történeti tanulmány*. Budapest, 1873.
Rózsa 1995	Rózsa György: *Budapest legszebb látképei*. Budapest, 1995.
Szőke 2010	Szőke Balázs: Észrevételek a pesti belvárosi plébániatemplom gótikus boltozataival és késő gótikus bővítésével kapcsolatban. *Műemlékvédelem* 54. (2010) 383–390.
Török–Osgyányi 1981	Török Gyöngyi – Osgyányi Vilmos: Reneszánsz kőfaragványokról. *MűvÉrt* 30. (1981) 95–113.
Wehli 2010	Wehli Tünde: A pesti belvárosi plébániatemplom újabban feltárt és restaurált falképe: a trónoló Mária, ölében a gyermek Jézussal. *Műemlékvédelem* 54. (2010) 413–417.
Zádor 2002	Zádor Judit: Régészeti kutatás a Károlyi-palota udvarán. *Műemlékvédelem* 6. (2002) 351–355.
Zádor 2004	Zádor Judit: Régészeti adatok a törökkori Pestről. *BudRég* 38. (2004) 217–229.
Zádor 2011	Zádor Judit: Pest középkori városfala. In: *A régi pesti városfal mentén*. Szerk.: Saly Noémi. Budapesti kultúrtörténeti séták II. Budapest, 2011. 15–17.
Zádor 2013	Zádor Judit: Üveggyártó műhely és lakóépület részlete a középkori Pest területén. *Aquincumi Füzetek* 19. (2013) 108–110.

THE RISE OF PEST IN THE MIDDLE AGES. RECENT ARCHAEOLOGICAL FINDINGS

Eszter Kovács – Judit Zádor

In the first half of the 13th century, Pest was one of the richest places in Hungary. Its development was ended by the destruction that accompanied the Tatar invasion of 1241–1242, after which it lived on as a suburb of Buda for 100 years. By the mid-15th century, it had recovered its political independence from the capital. As the second city of the country from this time on, it enjoyed, at the peak of its political and economic power, a second heyday, which was brought to a close by Ottoman rule lasting almost a century and a half. The present study wishes to offer additional archaeological data relating to urban development and topographical changes in medieval Pest by way of recent research findings concerning the Parish Church of the Virgin Mary (Parish Church of the Inner City) and its environs, first and foremost areas in the southern part of Pest.

Pest's early centre came into being on the site of the Roman fortification known as Contra Aquincum – next to today's Elizabeth Bridge – and in the immediate vicinity of it. It was there that the Parish Church of the Virgin Mary was built. The first archaeological excavation at this church was conducted by Kálmán Lux in 1933. On the basis of the wall remains uncovered, Lux hypothesised a three-nave, basilica-type church with a pair of towers at its west end and a rectangular chancel supplied with a semi-circular apse at its east end. Moreover, he postulated that the side-naves each featured a semi-circular bay at their eastern end, at the line of today's chancel arch. In view of the carved stones found, the construction of the church can be dated to the late 12th century/early 13th century. On the basis of the findings of a new archaeological excavation currently in progress, it seems that Lux's reconstruction of the church's ground plan was correct. In the course of the excavations so far, researchers have still not managed to find the 11th-century Church of the Virgin Mary mentioned in the written sources. As legend has it, this was where the martyred Bishop Gellért (d. 1046) was buried.

During alterations to the church in the late medieval period, a new Gothic chancel was built that featured a polygonal apse. Earlier on, this particular alteration was dated to the late 14th century/early 15th century. In 2010, however, a wall painting depicting the Madonna in majesty came to light in a niche in the east wall of the chancel. On the basis of this painting, the demolition of the Romanesque chancel and the beginning of the construction of the new one can instead be dated to the mid-14th century. At this time already, the chancel may have featured an ambulatory with side-chapels on its north and south sides. With a (once-storeyed) side-chapel now used as a sacristy on its north side and with other visible details there as well, the new chancel was built in a number of stages. In the ambulatory, a row of seats can be seen which were decorated with frescoes in the course of the 15th century.

By the early 16th century, the church had reached the size that we see today. Earlier, the late Gothic nave extension was dated to the 1480s, to the reign of Matthias Corvinus (r. 1458–1490), but, according to recent researchers, it may have been executed at the turn of the 16th century, during the reign of King Wladislaus II (r. 1490–1516). The side-naves were broadened northwards and southwards respectively, and were given vaulting. Each was supplied with a decorated portal at its west end. In front of these portals there was an open space. A portal in exactly the same style was fashioned in the south wall of the chancel. Two large tabernacles were made at this time; one of them was erected by the town of Pest (the date 1507 is visible on it) and the other by András Nagyrévy, parish priest at the church from 1480 until 1506. In 1541, during the Ottoman occupation period, the church was converted into a Friday mosque. Details of this conversion that can be seen today are the *mihrab* on the south wall of the chancel and the painted Allah inscription.

Around the church was a large cemetery, the first burials in which were earlier than the church's first archaeologically-known construction period. Some of the burials dated to the Arpadian era had stones and Roman bricks laid around them; a few hair-rings with S-shaped ends, a pair of alloy hair-rings, a bronze pin, and 12th-century coins were found as grave goods. Although a great part of the square has still not been excavated, nevertheless it may be observed that outside the cemetery, on the edge of it, there

were buildings in the medieval period. The Arpadian-era ceramic fragments that have come to light sporadically are not indicative of settlement on a significant scale.

It was in the environs of the Parish Church of the Virgin Mary that the centre of Pest – today's Március 15. tér – took shape. At the very same time, to the south and north of this centre two different settlement cores began to develop. In the first half of the 13th century, the town's structure was determined by three main roads of national significance. From the direction of Kerepes and along the line of today's Kossuth Lajos utca came the main road from the east; this proceeded towards the centre of Pest. The second main road, today's Váci utca, ran in a north–south direction parallel to the River Danube. The third important road reached Pest from the southeast, from the direction of Szeged and Kecskemét; crossing today's Egyetem tér, it proceeded to today's Ferenciek tere and, having continued along today's Petőfi Sándor utca, turned towards the Danube at today's Kristóf tér. Situated there was a recent settlement, Újbécs ('New Vienna'), whose name lives on in that of a local street, Bécsi utca ('Vienna Street').

Archaeological researches have proved that in the 11th–12th century a second settlement began to develop on the territory of downtown Pest, on the area bounded by today's Egyetem tér, Károlyi utca, and Szerb utca, on a site that was later known as Szenterzsébetfalva (Szentfalva). Inhabitants of this settlement to the south were buried in an 11th–12th-century cemetery uncovered in the Károlyi Gardens and in the courtyard of the Károlyi Palace (Károlyi utca 16.). Workshop remains indicative of craft activity from the second half of the 13th century onwards have also come to light there (glass production, work with ferrous and non-ferrous metals). On the basis of the researches, it can be observed that in the 13th century equipment connected with activities involving a fire risk – and therefore large-sized workshop-type furnaces – was everywhere located outside densely populated areas, in most cases along the main roads leading out of Pest. By the end of the 13th century, Pest, Újbécs, and the southern part of Szentfalva had gradually grown together, with the result that on the territory of today's downtown a single settlement had come into being at whose centre stood the Parish Church of the Virgin Mary.

By the 14th–15th century, Pest had progressively become independent of Buda, experiencing, as a free royal town, a golden age during the reign of Matthias Corvinus. By the second half of the 15th century, when King Matthias built a wall around it, Pest was larger than at any time previously. Between 1541 and 1686, during the period when it was under Ottoman sway, Pest underwent completely transformation, slowly changing from a wealthy, European, and Christian town into an Oriental-type, Muslim settlement.

RÉGÉSZETI ADATOK A CSEPEL-SZIGET ÉSZAKI RÉSZÉNEK KÖZÉPKORI TÖRTÉNETÉHEZ

Terei György

Budától és Pesttől délre, a Duna közepén húzódik a Csepel-sziget, amelyet a középkorban Nagysziget (*Magna Insula*, néha *Insula Regia*) néven is említettek; rajta az Árpád-korban önálló ispánság működött. Az Anonymus által megörökített hagyomány szerint a szigetet már Árpád fejedelem vezéri szigetnek jelölte ki, ahol a fejedelem ménesét is tartotta. Utóbb, oklevelekkel már biztosabban alátámasztva, a sziget a királyi ménes őrzőhelye, egyben vadászterület volt, királyi udvarhellyel, ahol 13–14. századi királyaink szívesen tartózkodtak, a részletekről azonban igen keveset tudunk.

A komoly történeti kérdéseket felvető szigeten csak a 20. század végén, illetve a 21. század elején indultak meg a komolyabb régészeti feltárások. Érdekes azonban, hogy a történeti és a régészeti adatok nem minden esetben kapcsolódnak össze. Jelen munkánkban Csepel-sziget északi területének középkori régészeti emlékeit próbáljuk összefoglalni, némi kitekintéssel a királyi udvarra és az írott forrásokra.[1]

Csepel-szigetet a honfoglalás után valóban megszállták a magyarok, amit régészeti bizonyítékok támasztanak alá: Csepel-Királyerdőben 1928-ban útépítés során átvágtak egy dombot, ahol 11. századi sírok kerültek elő.[2] A Komáromi út elején az avar temetőben honfoglalás kori sírok is voltak, ezt bizonyítják a sírokból előkerült félhold alakú csüngők.[3]

A honfoglalás eseményeinek regényes elbeszélése során Anonymus gestája többször kitért a Csepel-szigetre, ahol Árpád fejedelem főembereivel udvart rendezett be, és ahol tavasztól őszig tartózkodott.[4] A névtelen jegyző így ír erről *A magyarok cselekedetei* 44. fejezetében:[5] *„Azután Árpád fejedelem elindult arról a vidékről, ahol most Bodrog vára áll, és a Duna mentén egészen a Nagyszigetig vonult. A sziget magasságában letáboroztak, a fejedelem és előkelői a szigetre vonultak, majd a Duna vizétől védett hely termékenysége és gazdagsága láttán, azt elmondhatatlanul megszerették, és úgy határoztak, hogy a sziget a fejedelemé legyen, s mindegyik előkelő tartson itt udvart egy faluval. Árpád fejedelem azon nyomban mesterembereket hívott egybe és pompás fejedelmi épületeket építtetett velük. A hosszú úttól elcsigázott lovaikat odaterelték és parancsára legeltették, lovászainak mesterévé pedig egy kunt, egy Csepel nevű igen bátor férfiút tett meg. Az itt időző Csepel lovászmesterről nyerte a sziget a Csepel nevet, s így is hívják mind a mai napig. Árpád fejedelem és előkelői mindkét nembeli szolgálóikkal itt maradtak békében és erejük tudatában április hónapjától októberig. Feleségeiket ehelyütt hátrahagyván, közös döntéssel úgy határoztak, hogy a szigetről elindulva átkelnek a Dunán és meghódítják Pannónia földjét."*[6]

A Csepel-sziget már az első Árpád-házi királyok alatt is lakott volt, a királyok itt-tartózkodása III. Béla, illetve Imre korától adatolt, az itteni királyi ménes már az 1019-es évszámmal hamisított zalavári összeírólevélben is szerepel.[7] II. Géza 1148. évi oklevele említi I. (Szent) László király adományát, amely a királyi Nagyszigetet *(magnam insulam regis)* is érintette.[8] IV. Béla korából (1257) maradt adat arról, hogy a királyi udvarház a név-

1 A terület történetének összefoglalása több műben is olvasható (többek között: Györffy 1975; Györffy 1997, 84, 174; ÁMF IV. 189–193; Irásné Melis 1998; Irásné Melis 1999), de a régészeti adatok összegzésére ez ideig még nem került sor. E téren alapvető Irásné Melis Katalin ásatási és publikációs munkája, hiszen nagyrészt az ő kutatásai alapján ismerjük a terület régészeti lelőhelyeit. Jelen munka az északi szigetcsúcstól az M0-s autóútig terjedő szigetrész régészeti leleteit vizsgálja.

2 Irásné Melis 1983, 15.

3 Irásné Melis 1983, 15.

4 Az Anonymusnál szereplő, meseszerű vezéri szállás létét az eddig előkerült régészeti leletek nem támasztják alá. Erre Kovács Eszter hívta fel a figyelmemet, akinek a tanulmány megírásához nyújtott segítségét ezúton is köszönöm.

5 A leírás modern forráskritikájához lásd: Benkő 1966; Györffy 1975, 253; Benkő 1998.

6 Veszprémy László fordítása. Anonymus–Kézai 1999, 37–38.

7 Györffy 1975, 253; ÁMF IV. 189–200.

8 DHA I. 308.

adó Csepel faluban állt,[9] mely középkori települést a Szabadkikötő területére lokalizálják.[10]

A Szabadkikötőben több esetben folyt régészeti kutatómunka, de minden igényt kielégítő, a lelőhely kiterjedését és pontos korszakait meghatározó részletes feltárásra nem volt lehetőség. A terület az őskortól kisebb-nagyobb megszakításokkal lakott volt, jelentősebbnek számít az 1938-tól feltárt avar kori temető és település.[11] A középkori településre már az építkezést megelőzően utaltak szórványleletek. Perényi József szerint a 20. század elején II. András pénzeit találták meg; amatőr régészek erős, nagy falakat és különböző leleteket figyeltek meg, ezek közül egy 12–13. századi fazék került be a Magyar Nemzeti Múzeumba.[12]

Nem lehet ma már teljesen pontosan tudni, hogy pár évtizeddel később, a kereskedelmi medencék[13] megépítésekor kerültek-e elő középkori régészeti leletek. 1957-ben Póczy Klára melléklet nélküli sírokat tárt fel a Szabadkikötő nyugati részén,[14] amelyek elhelyezkedésük alapján egy középkori temetőhöz tartozhattak. Később az újabb építkezések újabb csontvázakat hoztak felszínre.[15] Az 1966. évi építkezések idején Schreiber Rózsa (aki vázlatrajzot is készített a lelőhelyről), majd néhány nappal később Zolnay László kisebb leletmentést végzett a területen. Ennek során öt sírt és egy nagyméretű, földbe ásott objektumot, Zolnay László feltételezése szerint szemétgödröt találtak, amelyből 13–16. századi kerámia került elő. Az egyik sírban Szent István két helyen átfúrt ezüstdenárát,[16] valamint egy nyitott, sodrott bronzgyűrűt találtak. Ezek alapján egy, az Árpád-kortól a középkor végéig élő falu és temető bontakozott ki a kutatók szeme előtt. A területen, bár a leletek felkeltették a régészek érdeklődését, a következő négy évtizedben annak ellenére nem történt régészeti kutatás, hogy számos új épületet emeltek rajta.

A fenti előzmények után Zádor Judit, Szigeti Judit és a tanulmány szerzője a Szabadkikötő területén, a Duna-part közelségében mintegy 3000 négyzetméteres területen további régészeti kutatásokat folytathatott. Az már az első pillanatokban látszott, hogy a mai terepviszonyok nem egyeznek a középkoriakkal. Valószínűleg a Szabadkikötő építésekor komoly tereprendezés történhetett, a medencékből kitermelt földdel feltöltötték az egykoron a Duna felé enyhén ereszkedő részeket. Így, míg az ásatás keleti szélén 20 cm humusz alatt már a középkori rétegek következtek, addig 100 méterrel nyugatabbra, a Duna közelségébe eső részen 2 m volt a feltöltés.

Hat hónap alatt három különböző korú házat és 160 egyéb objektumot tártunk fel *(1. ábra)*. A 10 századtól a 16. századig kerültek elő leletek, objektumok. A legkorábbinak egy 10. századi, három tűzhelyes kemencebokor számított. A 11–12. századra datálható két ház, több kemence és tárológödör *(2. ábra)*. A házak egykorúak, de különböző volt a kemencéjük és a cölöpszerkezetük, tájolásuk viszont azonos. A házak padlója kemény homokos altalaj, amelyet agyaggal lesároztak. A lelőhely középső és északi részén 12–14. századi leletek (kerámiával letapasztott kemence, kemencebokor, gödrök) keltezték ezt a réteget. Az utolsó lakóobjektumok a 15. századból származnak. Egy hosszú ház részletét, annak beomlott pincéjét sikerült feltárni, melyben nagy mennyiségű, mérműves kályhaszem került elő. A lelőhelyet délről egy árok határolta, amely leletanyaga alapján egykorú a 15. századi házzal. A falu minden korszakából nívós leletanyag látott napvilágot, mely a település lakóinak viszonylagos gazdagságát, talán a királyi udvarház közelségét sejteti. Legkiemelkedőbb leletünk a feltárt településrészlet 11–12. századi rétegéből előkerült Árpád-kori, bronz, vésett díszű bűn- és erénytál.[17]

Irásné Melis Katalin az 1920-as években, a Szabadkikötő területén talált falakat a királyi udvarhellyel azonosította,[18] de jelezte, hogy ezek pontos földrajzi elhelyezkedése nem ismert.[19] Így, bár nem kizárható, hogy ezek a falak a királyi udvarhelyhez tartoztak, a maradványok történeti értékelése sajnos bizonytalan marad.

A topográfiai és történeti szempontból viszonylag jól ismert Csepel falu mellett érdemes megvizsgálni a sziget többi települését is. A sziget legészakibb ismert középkori faluja a Szabadkikötőtől északra található, a Központi Szennyvíztisztító Telep területén. Írott forrással nem rendelkezünk róla, ezért nagyon jelentősek a lelőhely régészeti emlékei. 2004-ben és 2006–2007-ben Horváth M. Attila végzett itt megelőző feltárást, amelynek során 38 darab 11–12. századi objektumot tárt fel.[20]

9 ÁMF IV. 198, 200.
10 Irásné Melis 1998, 309.
11 Nagy 1998, 180–187.
12 Perényi 1934, 14–15.
13 A kereskedelmi medencék a Szabadkikötő területén megépített mesterséges öblök, amelyek nagyobb helyet biztosítottak a teherhajók kikötésére.
14 BTM Adattár, ltsz.: 1048-79.
15 BTM Adattár, ltsz.: 1049-79.
16 CNH I. 1.
17 Szigeti [megjelenés alatt].
18 Irásné Melis 1998, 309.
19 Irásné Melis 1999, 292.
20 *RégKut 2006* (2007) 184. (Horváth M. A.).

1. ábra. Csepel-Szabadkikötő, a feltárt terület légi fotója. Fotó: Civertan Bt.
Fig. 1. Csepel-Szabadkikötő, aerial photograph of the area excavated. Photograph: Civertan Bt.

A feltárt maradványok között volt félig földbe mélyített ház, sarkában kőből épített kemencével. Gyakori volt a házak padlójába mélyített tárológödör. A házakon kívül szabadon álló kemencék, kemencebokrok kerültek elő. A kemencék sütőfelülete alá – a jobb hővisszaadás miatt – apró kavicsokat tapasztottak. Több esetben figyelték meg a kemencék megújítását. A feltáró régész szerint a házak közel állhattak az egykori Duna-parthoz, és gyakran estek áldozatul az áradásoknak.[21] Feltárták a faluhoz tartozó telekhatároló árokrendszer részleteit is.

Horváth M. Attila felvetette, hogy a középkori településnek korábbi, avar kori előzménye is volt,[22] ezt azonban egy későbbi írásában finomította.[23] Az Árpád-kori falurészlet pontos datálása csak egy, a leletanyagot részletesen bemutató publikáció után lehetséges, mindenesetre segítségünkre szolgálhat az egyik ház kemencéjének elbontásakor előkerült, átfúrt Aba Sámuel-denár, 12. századi kerámiatöredékkel egyetemben.[24] A területen azonban nem ért véget ekkor az élet, a 2007-es feltárás során egy késő középkori telepobjektum is napvilágot látott.[25]

Felmerül a kérdés, hogy a feltárt középkori településrészlet tartozhatott-e Csepel faluhoz? A két lelőhely közötti, légvonalban mintegy másfél kilométer távolság ezt kérdésessé teszi, de teljesen nem zárja ki. Ilyen szempontból fontos lenne a két lelő-

2. ábra. Csepel-Szabadkikötő, 11–12. századi ház. Fotó: Szigeti Judit
Fig. 2. Csepel-Szabadkikötő, 11th–12th-century building. Photograph: Judit Szigeti

21 Horváth–Endrődi–Maráz 2007, 230–231.
22 Horváth 2005, 183–184; Horváth–Endrődi–Maráz 2007, 229, 231.
23 *RégKut 2007* (2008) 199. (Horváth M. A.).
24 Horváth–Endrődi–Maráz 2007, 231.
25 *RégKut 2007* (2008) 199. (Horváth M. A.).

3. ábra. Árpád-kori ház Szigetszentmiklós-Dunára dűlőn. Fotó: Merkl Máté
Fig. 3. Arpadian-era building on Szigetszentmiklós-Dunára dűlő. Photograph: Máté Merkl

hely közötti részen is feltárásokat végezni. Ha ezen a területen is találhatóak középkori objektumok, akkor joggal feltételezhetjük, hogy egyazon faluról van szó.[26]

Számos fontos történeti adatot nyerhetünk a különféle Csepel-szigeti birtokokat érintő hatalmaskodások nyomán született oklevelekből. Egy 1300-ban kelt oklevélben a Margit-szigeti domonkos apácák itteni jobbágyai és a többi, a szigeten délebbre eső falu lakói közötti viszályokról olvashatunk; 1342-ben Károly Róbert a csepeli ispánt az apácák védelmére utasítja, hogy földjeiket mások ne használhassák. Közel egy évszázad múlva új helyzet állt elő, amikor 1430-ban a szentmiklósi jobbágyok a korábban az apácák védelmével megbízott csepeli ispánnal együtt támadták meg a Margit-szigeti kolostor birtokában álló taksonyi területeket.[27]

Régészeti szempontból szerencsés helyzetben vagyunk, mert az oklevelekben olvasható középkori településeket Irásné Melis Katalin kutatásai alapján elég jól ismerjük, főként a sziget nyugati oldalán, a Fővárosi Vízművektől az M0-s autóút déli részéig terjedő területen, részben régészeti feltárásokból, részben terepbejárásokból ismerjük a középkori lelőhelyeket.[28] A feltárások népvándorlás kori részét Cs. Sós Ágnes, Salamon Ágnes és Nagy Margit végezte a Fővárosi Vízművek területén.[29] A középkori objektumokat Irásné Melis Katalin és jelen tanulmány szerzője 2010-ig több periódusban tárta fel. Melis Katalin kutatásai alapján a Dunával párhuzamosan, 2–3 km hosszan több egymásba érő középkori falu nyoma került elő. Itt kell elhelyezkednie Felhárosnak és Alhárosnak, kicsit délebbre pedig Bácsalakának. Fel- és Alháros lehetett a Vízművek területén. Már az M0-s autóúttól délre eső részen terülhetett el a forrásokból ismert Födémes faluja. Megfigyelése alapján a 12. századtól a középkor végéig számolhatunk itt megtelepedéssel. A késő középkori házak teljesen elpusztultak, az ásatások során csupán 16 gödröt sikerült feltárni.[30]

Irásné Melis Katalin 1988-as munkája után Reményi László és jómagam az M0-s autóút bővítésével kapcsolatban először 2003-ban végeztünk az út déli oldalán kutatásokat, amikor néhány Árpád-kori gödör és egy nagyobb kemencebokor látott napvilágot.[31]

2009–2010-ben folytatódott a kutatás a II. Rákóczi Ferenc utca nyugati oldalán. A Dunához közeli területen néhány őskori tárológödör, valamint nagyobb számban késő középkori beásások, illetve árkok kerültek elő, melyeket a későbbi mezőgazdasági művelés erősen megbolygatott. Tőle keletebbre két Árpád-kori földbe mélyített ház látott napvilágot. Az egyik ház téglalap alaprajzú, alja egyenes és tapasztott volt, keleti sarkában tapasztott agyagkemencét figyelhettünk meg, mely erősen túlnyúlt a ház keleti oldalán. A kemence oldalát, illetve száját kváderkövekkel és malomkő töredékeivel erősítették meg. A ház tengelyében három oszlophely volt *(3. ábra)*. A másik, téglalap alaprajzú, egyenetlen aljú házhoz a keleti sarokba tapasztott, a ház oldalán túlnyúló agyagkemence tartozott, melynek környezetében nagyszámú kváderkő töredéket találtunk.

Sokkal jelentősebbnek számít az előző területtől keletre található késő középkori temető. 2009–2010-ben 104 sírt tártunk fel, így sikerült a késő középkori temető keleti szélét napvilágra hoznunk *(4. ábra)*. Összesen hat, nagyjából párhuzamosan futó sírsort tártunk fel; templom a területen nem került elő, valószínűsíthetjük, hogy az ásatástól nyugatra eső részen lehetett. A sírokban elsősorban a viselethez köthető késő középkori tárgyak láttak napvilágot, többek között ruhaszegély, párizsi kapocs, hajtű, pártadísz *(6. ábra)*.[32]

A temető legérdekesebb sírja az a női csontváz volt, melynek bontása során, a koponya szemgödrében mélyen besüllyedve egy szög bukkant elő. Az antropológus[33] a koponya tisztításakor a tarkótájon, az öreglyukba beleverve egy másik szöget is

[26] A cikk megírása után jelent meg a területről egy bővebb beszámoló, lásd: Horváth–Kelényi 2013.
[27] Irásné Melis 1998, 309.
[28] Irásné Melis 1998, 309–310.
[29] Nagy 1998, 187.
[30] Irásné Melis 1998, 310.
[31] Reményi–Terei 2004.
[32] Merkl–Terei 2010; Terei–Szabó–Merkl 2011.
[33] Bernert Zsolt (Magyar Természettudományi Múzeum Embertani Tára) segítségét ezúton köszönjük.

4. ábra. Szigetszentmiklós-Dunára dűlő, összesítő rajz a késő középkori temetőről. Rajz: Viemann Zsolt
Fig. 4. Szigetszentmiklós-Dunára dűlő, cumulative drawing of the late medieval cemetery. Drawing: Zsolt Viemann

5. ábra. Szigetszentmiklós-Dunára dűlő, női sír, combcsontok között az újszülöttel.
Fotó: Bernáth István
Fig. 5. Szigetszentmiklós-Dunára dűlő, female burial, with a newborn child between the thigh bones.
Photograph: István Bernáth

6. ábra. Szigetszentmiklós-Dunára dűlő, ruhadíszek feltárás közben.
Fotó: Bernáth István
Fig. 6. Szigetszentmiklós-Dunára dűlő, clothing ornaments as seen during excavation.
Photograph: István Bernáth

talált. Az antropológiai vizsgálat a vázon további rendellenességet is felfedezett: az öreglyuknál talált csontosodás súlyos betegségre utal. A lelet minden bizonnyal rontáselhárító, babonás szokás nyomát őrzi.[34] Ezen a területen nagy valószínűséggel Bácsalaka középkori település Árpád-kori objektumait és késő középkori sírjait találhattuk meg.

A II. Rákóczi Ferenc utcától keletre már csak kertek lehettek a középkorban, mert csak elszórtan találunk leleteket. 1999-ben a MOL Csepel–Vecsés-gázvezeték megelőző régészeti feltárása során a sziget nyugati oldalán az egykori Háros falu (Alés Felháros) házait, a Dunára merőleges árokrendszerét és különböző gödröket sikerült feltárni.[35]

A sziget keleti oldalán elhelyezkedő középkori lelőhelyek ismertebbek, köszönhetően ezt az 1980-as évek legvégén megkezdett M0-s autóút építésének. Segített a terület megismerésében az is, hogy 1999-ben ezen a helyen futott a MOL Csepel–Vecsés-gázvezeték, melynek megelőző feltárásával egy 7 m széles nyomvonalon keresztmetszetet kaphattunk a lelőhelyekről. Irásné Melis Katalin terepbejárásai során megfigyelte, hogy a Dunával párhuzamosan, 1500–1800 m hosszan, Budapest határárától délebbre egészen a Fővárosi Vízműtelepig őskori és középkori kerámiatöredékek kerültek elő. Főként a középső és déli részen találhatóak Árpád-kori, a legdélebbi részen 14–16. századi leletek.[36] Ez a középkori település az oklevelekből ismert Szőlős falu lehetett, melynek első ismert említése egy 1264. évi oklevélben lelhető fel, Felháros szomszédságában. Szőlős falu az Árpád-korban a visegrádi apátság birtoka volt, később a királyé lett. Egészen a török kor végéig lakott volt, a korabeli iratokban szerepel a neve.[37]

[34] http://regeszet.aquincum.hu/kozepkori-ritualis-gyilkossag-szigetszentmikloson/. Letöltés ideje: 2014. április 8.
[35] Endrődi–Kovács–Horváth 2005, 37.
[36] Irásné Melis 1992, 41.
[37] ÁMF IV. 205; Endrődi–Horváth–Kovács 2010, 178–179.

7. ábra. Csepel szigete L. F. von Rosenfeld térképén, 1728, Bécs, Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv
Fig. 7. Csepel Island on L. F. von Rosenfeld's map, 1728, Vienna, Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv

A területen 1988–1989-ben az Árpád-kori objektumokat Irásné Melis Katalin tárta fel. Összesen öt Árpád-kori, földbe mélyített ház, egy tüzelőhely, egy szabadon álló kemence, valamint árkok kerültek elő. A házak megközelítően 3 × 3 méteresek voltak, oldalfaluk függőleges, egy kivételével északnyugat–délkeleti tájolásúak. Mindegyik az Árpád-korban megszokott ágasfás, szelemengerendával megépített típusú volt. A házakban a kemencével szemközti oldalon vagy a sarokba feltételezték a bejáratot. Meneteles bejárat csak egy háznál volt megfigyelhető. A házak sarkában, a házfalhoz illeszkedve négyzetes alaprajzú kőkemencék maradványai láttak napvilágot. Bár a feltárás során kevés leletre bukkantak, a feltáró az előkerült kerámiatöredékek alapján 11–12. századi megtelepedést valószínűsített. Érdekesség, hogy nem bukkantak a korszakra jellemző, üst formájú cserépbográcsra, csupán fazék alakú bográcsok töredékeit találták a feltárás során.[38]

1999-ben a MOL Csepel–Vecsés-gázvezeték építését megelőző régészeti feltárás során Kovács Eszter több veremházat, szabadon álló kemencét, illetve egy edényégető kemencét és árkokat tárt fel.[39] Az egyik nagyobb alapterületű, 3,75 × 3,9 méteres ház megújított kemencéje letapasztásában lelt edénytöredékek alapján a házat a 12–13. század fordulójára, a 13. század első harmadára lehet keltezni.[40]

Az M0-s autóút kibővítésével kapcsolatos régészeti munkák során, 2008 és 2010 között ismét lehetősége nyílt Kovács Eszternek és Horváth M. Attilának Szőlős falu területén ásni. Megfigyelésük szerint a falu a Dunával párhuzamos dombhátakon terült el, a dombhátak közötti mélyebben fekvő vízmosások Árpád-kori objektumoktól mentesek voltak. A feltárási terület Dunához közelebbi részén három, elszórtan elhelyezkedő veremház, egy külső kemence és egy, a Dunára merőleges árok került elő. Belőlük kis mennyiségű, 11–12. századi leletanyag látott napvilágot.

A Csepel-sziget *(7. ábra)* belseje felé haladva az egykori szárazulatokon újabb házcsoportok kerültek elő. A házak elhelyezkedéséből feltételezni lehetett, hogy nem egy időben álltak. A házak az Árpád-korban szokásos kivitelűek voltak, tengelyében két vagy három oszlophellyel, északkeleti sarkában kemence volt; általában kőből állították össze őket, de két esetben agyagtapasztásost is találtak. A házak mellett nagyméretű, munkagödrös külső kemencékre, méhkas alakú tárolóvermekre és árkokra bukkantak. A leletanyag a korábbiakhoz hasonlóan ebben az esetben is szegényes volt, ez alapján a 12–13. századra tehető a falu ezen része.

A középkori Szőlős falu a feltárások és terepbejárások megfigyelése alapján a Dunával párhuzamosan, hozzávetőleg 1 km széles sávban terült el. Két végpontja nem ismeretes, mivel csak az építkezések által bolygatott részeken volt lehetőség

38 Irásné Melis 1992, 41.
39 Kovács 2001, 437.
40 Kovács 2001, 439.

8. ábra. A Csepel-sziget északi részének középkori települései. Rajz: Terei György
Fig. 8. Medieval settlements in the northern part of Csepel Island. Drawing: György Terei

feltárásokat végezni. Az északi része az M0-s autóúthoz kapcsolódó régészeti ásatások alapján ismertebb, a déli részén 1989-ben volt lehetősége Irásné Melis Katalinnak feltárást végezni, amikor a szigetszentmiklósi Vízmű területén építkezésbe kezdtek.[41] Ez utóbbi területen egy 13. századi falurészlet összesen 46 objektumát, földbe mélyített házakat, szabadon álló kemencéket, szabadtéri tüzelőhelyeket, tárolóvermeket, különböző funkciójú gödröket találtak. Előkerült egy fallal körülvett templom és temető maradványa is, amely a 18. század elejére tehető, de feltételezhető, hogy a középkori templom is ezen a területen állhatott. A feltárt falurészlet egyik legjelentősebb építménye egy karóvázas falszerkezetű, kétosztatú ház volt. A válaszfallal rendelkező, földfelszín feletti ház szélessége 3,8 m, megmaradt hosszúsága 11 m volt, benne 13.

[41] Irásné Melis Katalin véleménye szerint „az egész középkoron jelentős Szőlős falu helyével nem lehet azonosítani a kutatott területet". Indoklásában leírja, hogy itt a 13. század után nem éltek emberek. Irásné Melis 1991, 180. Véleményem szerint ez azért kérdéses, mert egy falu vándorolhatott, ha földrajzilag volt rá lehetősége.

századi leletanyag került elő.[42] Ehhez a házhoz hasonlított a feltárási terület északi részén megtalált kétperiódusú, ugyancsak karóvázas szerkezetű épület megmaradt részlete is.

Irásné Melis Katalin véleménye szerint az előbb említett épületeket a 13. században felhagyták, és a területen fazekastelepet alakítottak ki.[43] Bár edényégető kemence és hibás vagy félkész termék nem került elő, az ásató a hat darab kagylóhéjat (mint feltételezett soványítóanyagot) tartalmazó és a 15 darab agyagkitermelő gödröt bizonyító erejűnek ítélte.

A késő középkorból kevés, a török korból pedig egyáltalán nem került elő régészeti lelet, pedig a szigetcsúcs harcászatilag mindig is nagyon fontos pont volt. Az írott források hódoltság kori erődítésekről szólnak,[44] de valószínűleg ezeket a földszerkezetű sáncokat a későbbi földmunkák teljesen eltűntették. E korszak emléke viszont az a nagyobb fegyverlelet, amely 1873 augusztusában a szigetcsúcstól északra fekvő Kopaszi-zátonynál, folyamszabályozási munkálatok során került elő. A Magyar Nemzeti Múzeumnak leadott, akkor még 56 tárgyból álló leletből mára három sisak, öt kereklakatos elsütőszerkezet, öt kard, hat szablya, 11 mell- és hátvas, illetve hét puskacső maradt meg.[45] Az 1520–1530-as években délnémet műhelyekben készített fegyverek arra utalnak, hogy feltehetően egy, I. Ferdinánd katonáit szállító hajó futhatott itt zátonyra.[46]

A régészeti kutatások alapján viszonylag jól kirajzolódott a Csepel-sziget északi részének középkori településhálózata *(8. ábra)*. Noha a történeti források a késő középkorig, török korig élő településekről szólnak, a Szabadkikötőben feltárt Csepel falut leszámítva a többi esetben vagy nem találunk 13. század utáni emlékeket, vagy csak kis számban kerültek elő késő középkori leletek. Ritka kivétel a sziget nyugati oldalán feltárt késő középkori temető. Szőlős falu esetében a feltárások során még nem kerültek elő késő középkori, török kori részletek. A régészeti munkák során még erősebb bizonyítást nyert az a tény, hogy a települések zömmel a Csepel-sziget keleti és nyugati partján helyezkedtek el, a Dunától egy kilométernyi távolságra már nem voltak objektumok, vagy csak elszórtan bukkantak elő; ez utóbbi esetben kertek tartozékai lehettek. A feltárások segítették az írott források alapján már ismert falvak azonosítását. A sziget névadó falujánál, Csepelnél még külön érdekességnek számít az előkerült, gazdagnak számító leletanyag. A nyugati oldalon fekvő Fel- és Alháros pontos topográfiájához a régészeti adatok sem tudtak komoly mértékben hozzájárulni. Kérdéses a keleti partszakasz középkori településhálózata, ugyanis a szigetcsúcstól egészen Budapest déli határáig terjedő területen, annak ellenére, hogy itt is folytak régészeti kutatások, amelyek során, például a Hollandi úton számos őskori lelet látott napvilágot, középkori településre utaló nyomok nem kerültek elő.

A 20. században a középkort kutató régészeket nem halmozta el látványos eredményekkel a terület. Ebben közrejátszott az is, hogy több helyszínen (így a Szabadkikötőben, vagy a Csepel Művek területén) a II. világháború után nem lehetett feltárásokat végezni, hanem be kellett érni egy-egy lelet múzeumba kerülésével. A 20. század végén, illetve 21. század legelején végzett nagy megelőző feltárások viszont nagyot lendítettek a terület középkori topográfiájának a megismerésében. A jövőben ezeket az információkat tovább bővítenünk és pontosítanunk kell.

[42] Irásné Melis 1991, 180.
[43] Irásné Melis 1991, 180.
[44] 16. század: Istvánffy 1962, 168. – 17. század eleje: Sugár 1979, 161.
[45] Kovács 1994, 251.
[46] Kovács 1994, 272.

IRODALOM

ÁMF I–IV. — Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* I–IV. Budapest, 1987³–1998.

Anonymus–Kézai 1999 — Anonymus: *A magyarok cselekedetei*. Kézai Simon: *A magyarok cselekedetei*. Utószó és jegyzetek: Veszprémy László. Budapest, 1999.

Benkő 1966 — Benkő Loránd: Az anonymusi hagyomány és a Csepel név eredete. *Magyar Nyelv* 62. (1966) 134–146, 292–305.

Benkő 1998 — Benkő Loránd: *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, 1998.

CNH I. — Réthy László: *Corpus Nummorum Hungariae / Magyar Egyetemes Éremtár* I. Budapest, 1899.

Endrődi–Horváth–Kovács 2010 — Endrődi Anna – Horváth M. Attila – Kovács Eszter: Kora bronzkori temető és Árpád-kori település Szigetszentmiklós-Üdülősoron, az M0 körgyűrű nyomvonalán. *Aquincumi Füzetek* 16. (2010) 170–179.

Endrődi–Kovács–Horváth 2005 — Endrődi Anna – Kovács Eszter – Horváth M. Attila: MOL gázvezeték, Csepel-sziget: Szigetszentmiklós-Vízmű, Nyilasokra dűlő, Alsó-Középdűlő; Budapest, XXII. Rákóczi F. u. 311., Csepel-Vízmű, Budapest, XXII. Rákóczi F. u. 345., Csepel-Vízmű, Hárosi Duna-part I–II. In: *Kincsek a város alatt. Budapest régészeti örökségének feltárása, 1989–2004 – Treasures under the City. Survey of the Archaeological Heritage of Budapest, 1989–2004.* Szerk.: Zsidi Paula. Budapest, 2005. 32–37.

Györffy 1975 — Györffy György: Budapest története az Árpád-korban. In: *Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig. Budapest története* I. Szerk.: Gerevich László. Budapest, 1975. 217–349.

Györffy 1997 — Györffy György: *Pest-Buda kialakulása. Budapest története a honfoglalástól az Árpád-kor végi székvárossá alakulásáig.* Budapest, 1997.

Horváth 2005 — Horváth M. Attila: Régészeti kutatás a tervezett csepeli Központi Szennyvíztisztító Telep területén. *Aquincumi Füzetek* 11. (2005) 177–185.

Horváth–Endrődi–Maráz 2007 — Horváth M. Attila – Endrődi Anna – Maráz Borbála: Régészeti kutatások a csepeli Központi Szennyvíztisztító Telep területén. *Aquincumi Füzetek* 13. (2007) 216–232.

Horváth–Kelényi 2013 — Horváth M. Attila – Kelényi Borbála: Beszámoló a Csepel, északi szigetcsúcson előkerült késő népvándorlás-, kora Árpád-kori településrészlet feltárásáról. In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Szerk.: Révész László – Wolf Mária. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3. Szeged, 2013. 337–356.

Irásné Melis 1983 — Irásné Melis Katalin: *Adatok a Pesti síkság Árpád-kori településtörténetéhez*. Budapest, 1983.

Irásné Melis 1991 — Irásné Melis Katalin: XIII. századi falu és fazekastelep Szigetszentmiklós határában. *CommArchHung* 1991. 167–190.

Irásné Melis 1992 — Irásné Melis Katalin: Árpád-kori falvak Szigetszentmiklós határában. In: *Régészeti kutatások az M0 autópálya nyomvonalán* II. Szerk.: Havassy Péter – Selmeczi László. Budapest, 1992. 41–70.

Irásné Melis 1998 — Irásné Melis Katalin: Régészeti adatok a Csepel-sziget középkori történetének kutatásához. *BudRég* 32. (1998) 309–321.

Irásné Melis 1999 — Irásné Melis Katalin: Régészeti adatok a budapesti 11–13. századi királyi udvarhelyek kutatásához. *BudRég* 33. (1999) 291–312.

Istvánffy 1962 — Istvánffy Miklós: *A magyarok történetéből*. Ford.: Juhász László. Budapest, 1962.

Kovács 2001 — Kovács Eszter: Földbe vájt kemencéjű veremház feltárása Csepel-Nyilasokra dűlőn. In: *Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig.* Szerk.: Cseri Miklós – Tárnoki Judit. Szentendre–Szolnok, 2001. 437–446.

Kovács 1994 — Kovács S. Tibor: A Kopaszi-zátonyi fegyverek. *FolArch* 43. (1994) 251–278.

Merkl–Terei 2010	Merkl Máté – Terei György: Árpád-kori településrészlet és késő középkori temető Szigetszentmiklós-Dunára dűlőn az M0 körgyűrű nyomvonalán *Aquincumi Füzetek* 16. (2010) 180–187.
Nagy 1998	Nagy, Margit: *Awarenzeitliche Gräberfelder im Stadtgebiet von Budapest* I–II. Budapest, 1998.
Perényi 1934	Perényi József: *Csepel*. Budapest, 1934.
Reményi–Terei 2004	Reményi László – Terei György: Szigetszentmiklós-Laki hegy-Dunára-dűlő. *Aquincumi Füzetek* 10. (2004) 172–176.
Sugár 1979	Sugár István: *A budai vár ostromai*. Budapest, 1979.
Szigeti [megjelenés alatt]	Szigeti Judit: Előzetes jelentés a Csepel-Szabadkikötő területén végzett 10–15. századi telep feltárásáról [megjelenés alatt].
Terei–Szabó–Merkl 2011	Terei György – Szabó Krisztina – Merkl Máté: Régészeti és restaurátori munkák 2010-ben Szigetszentmiklós-Dunára dűlő késő középkori temetőjében. *Aquincumi Füzetek* 17. (2011) 130–138.

ARCHAEOLOGICAL DATA ON THE HISTORY OF THE NORTHERN PART OF CSEPEL ISLAND IN THE MIDDLE AGES

György Terei

On account of its favourable location in the southern part of Budapest, Csepel Island has, ever since the Conquest period, played a highly important role in Hungarian history. While the source material relating to the area in the medieval period is relatively abundant, serious archaeological excavations there began only around the turn of the 21st century. It is interesting that the historical data and the archaeological data cannot be linked together in every case.

After the Conquest, the area was occupied by the Hungarians, which is proved by burials from the Conquest period. The area was inhabited under the first kings of the Arpadian dynasty already. Much later, at the time of King Béla III and King Emeric (Imre), a royal manor house and hunting grounds existed there; also, the royal stud farm was located on the island. At the time of King Ladislaus I already, Csepel Island was an 'island of the king' *(magna insula regis).*

In the Middle Ages, the most important settlement in the northern part of Csepel Island was the village of Csepel, after which the island was named. The one-time royal manor house may have stood in this village, which has been localised to the territory of the Szabadkikötő ('Free Port'). Unfortunately, no extensive archaeological excavations have been carried out there. The largest research took place in 2007–2008, over a territory 3000 m^2 in extent. During these excavations, finds and structures from the 10th century to the 16th century came to light. Good-standard finds from every period of the village were uncovered, suggesting that the settlement's inhabitants were relatively wealthy and that the royal manor house was nearby. Of the finds, the one that stands out most is an Arpadian-era bronze dish with engraved decoration that came to light from an 11th–12th-century layer.

The most northerly of the medieval villages known on the island can be found on the territory of the Central Sewage Farm, to the north of the Free Port. In 2004 and in 2006–2007, preliminary excavations were conducted there. In the course of these researches, 38 structures from the 11th–12th century were uncovered, and a late medieval structure also. It is still unclear whether this was a separate village or a part of the village of Csepel.

The medieval villages of Felháros and Alháros can be localised to the territory of today's Metropolitan Waterworks. During a preliminary excavation performed in 1999 in connection with building of the MOL Csepel–Vecsés gas pipelines, a number of Arpadian-era structures came to light. On the occasion of a subsequent research operation, experts could observe that on this area, 600–800 metres from the bank of the Danube, medieval structures occurred only sparsely; hence, at this time already, only gardens were to be found there.

The building, and later on the widening, of the M0 motorway affected the medieval settlement of Bácsalaka. In the course of excavations conducted between 1988 and 2010, Arpadian-era and late medieval settlement-related structures and a part of a late medieval cemetery were uncovered.

On the eastern side of the island, the one-time village of Szőlős stretched for almost 2 km over territory north and south of the M0 motorway. Archaeologists were able to conduct research in the one-time extensive settlement on numerous occasions between 1988 and 2010. Despite the fact that the first mention of the settlement is from after the Tatar invasion and that the written sources indicate that it was inhabited up to the end of the Ottoman period, it is mainly finds characteristic of the Arpadian age that have come to light during excavations.

Few archaeological finds from the late Middle Ages have been uncovered, and none at all from the Ottoman time. Moreover, the tip of the island has always been a very important point strategically. The written sources in the centuries of Ottoman rule (the 16th and the 17th) speak of fortifications, but these were probably earthen ramparts obliterated completely in earthmoving operations later on. In 1873, during dredging of the Danube riverbed to the north of the island, a larger find of 16th-century weapons came to light, indicating a sunken ship from the time of Ferdinand I.

The medieval settlement network in the northern part of the island has been outlined in the light of the archaeological researches. It is worth noting that on the eastern stretch of the riverbank, from the tip of the island all the way to the southern boundary of Budapest, medieval finds are lacking, in spite of the fact that the territory has been researched and numerous prehistoric finds uncovered.

EGY KIRÁLYI KÖZPONT SZÜLETÉSE. VISEGRÁD SZENT ISTVÁNTÓL I. KÁROLYIG

Buzás Gergely

Visegrád 1009-ben jelent meg először írott forrásban, mint az első megyeközpontok egyike. A veszprémi püspökség keltezetlen, feltehetően 1009-ben keletkezett[1] adománylevele a püspökség fennhatósága alá tartozó területet négy *civitas*, Veszprém, Visegrád, Fehérvár, Kolonvár megyéjeként határozza meg.[2] E megyék a Dunántúl és a Duna–Tisza közének közepét átszelő sávot alkotnak, annak a területnek egy részét, amelyről igazolni tudjuk, hogy már Géza fejedelem idején az Árpád-dinasztia uralma alatt állt.[3]

Györffy György elképzelése szerint Szent István trónralépésekor, a 10. század végén Magyarország a teljes Kárpát-medencére kiterjedő egységes állam volt.[4] Ő az állam központosításának megindítását a 10. század közepén uralkodó Fajsz nagyfejedelemhez kapcsolta,[5] Géza fejedelem az ő művét fejezte volna be a Kárpát-medence teljes meghódításával.[6]

Az elmúlt évtizedek történeti és régészeti kutatásai mára számos ponton megkérdőjelezték a fenti elméletet. Kristó Gyula véleménye szerint a 10. század közepén éppen egy széttagolódási folyamat mutatható ki a Kárpát-medencében, és a legkorábban Géza idején meginduló központosítást Szent István hódító tevékenysége teljesítette ki.[7] István hódító hadjárataiig bizonyosan önálló hatalmi központ volt Erdély a Gyulák, valamint Délkelet-Magyarország Ajtony uralma alatt, továbbá valahol a Délvidéken a fekete magyarok országa.[8] A Dél-Dunántúlon Koppány territóriumáról tudunk, Északkelet-Magyarországon pedig szintén egy önálló területet kereshetünk.

A Kárpát-medence északnyugati sarka, azaz a Dunántúl északi, a Felvidék nyugati fele, vagyis a veszprémi, győri és esztergomi egyházmegyék esetében nincsenek olyan forrásaink, amelyek István hódításairól beszélnének, így ezt a régiót tarthatjuk az államalapítás idején Géza, majd István fennhatósága alatt álló területnek. Figyelemre méltó azonban, hogy míg a veszprémi egyházmegye központja az egyházmegye közepén található, addig a győri és az esztergomi székhely az egyházmegye területének peremén, a Duna mellett, a veszprémi egyházmegye határainak közelében helyezkedik el. Ez arra utalhat, hogy míg a veszprémi egyházmegye az Árpádok legősibb uralmi területeit fedte le, addig az esztergomi és a győri az Árpádok által már István előtt, Géza vagy elődei által meghódított tartományokat foglalt magában, amelyeknek az Árpád-dinasztia hatalma alá való integrálása – melyhez szervesen hozzátartozott az egyházszervezés is – még István idejében is nehéz feladatnak számított.

Kristó Gyula szerint a vármegyék szervezése spontán módon folyt, nem egy következetes közigazgatási rendszer kiépítéseként.[9] Font Márta szerint az ezredfordulón megszervezett megyék nem fedték le az ország teljes területét. Véleménye szerint a várszervezet kialakításának folyamata mindig konkrét problémák, feladatok megoldására adott megoldásokból állt össze, melyek csak idővel egységesültek egy országos szervezet létrejöttében.[10] Ezt az elképzelést támasztja alá a szomszédos Cseh- és Lengyelország példája is, ahol szintén fokozatosan, a központból kiindulva történt a várszervezet kiépítése.[11]

E hipotézist elfogadva érthetővé válik, hogy a világi közigazgatás megszervezése is miért éppen a veszprémi egyházmegye területén mutatható ki legkorábban. Mindez azonban nem segít annak a kérdésnek az eldöntésében, hogy a veszprémi egyházmegye területén 1009 előtt létrehozott négy vár

1 ÁMF IV. 705. Az oklevél keltezéséről: Györffy 1967, 22–23.
2 Zsoldos 2001, 31.
3 Kristó 2003, 89.
4 *Magyarország története* 1984, 763.
5 *Magyarország története* 1984, 676.
6 *Magyarország története* 1984, 740–744.
7 Kristó 1995, 317–333.
8 Kristó 2003, 99–100.
9 Kristó 1988.
10 Font 2005, 183.
11 Mordovin 2010, 14.

pontosan mikor épült fel és mikor vált közigazgatási központtá.[12]

Mindenesetre e várak közül kettő kétségkívül már Géza uralkodása alatt fejedelmi rezidencia szerepét töltötte be. Veszprémet – Szent István legendái szerint – mint uralkodói székhelyet kezdte ostromolni Koppány 997-ben.[13] Ennek 10. századi erődítéseit nem ismerjük.[14] Székesfehérvár szintén kiemelt szerepet játszott a 10. század végi magyar állam életében. Egy 15. századi lengyel forrás, Jan Długosz krónikája szerint ekkor még a város piacterén álló Szent Péter-templomban látható volt Szent István apjának, Gézának a sírja.[15] A temetkezési hely léte arra vall, hogy Székesfehérvár már Géza idején fejedelmi rezidencia lehetett. A veszprémi püspökség 1009-es oklevele a várat *Alba Civitas* néven említi. A helynév arra a kőfalú, négyzetes alaprajzú várra utalhat, amelynek régészeti maradványait Siklósi Gyula azonosította a város közepén emelkedő dombon, ám ennek pontosabb építési kora ismeretlen.[16]

A két másik vár nem fejedelmi székhely rangjának, hanem a magyar honfoglalásnál korábbi előzményeinek köszönhette kiemelt szerepét. Kolon, korábban Mosaburg néven a 9. században a Karoling Pannónia egyik központja volt.[17] A Karoling-kori vár, templom és udvarház maradványai jelölhették ki még 1009 előtt az új megyeközpont helyét. Az újabb régészeti kutatások kimutatták a Karoling-kori objektumokra települt kora Árpád-kori, palánkkal övezett udvarházat, amely talán azonos a veszprémi alapítólevél Kolon *civitas*ának központjával. Ennek kiépülésének pontos időpontját azonban nem ismerjük.[18]

A visegrádi vár egy 4. századi római erőd, Pone Navata falainak felhasználásával épült *(2. ábra)*.[19] Újabban Merva Szabina vetette fel, hogy a vár környékének telepobjektumaiból előkerült régészeti leletanyag alapján itt is számolni lehet már a magyar honfoglalás előtt, a 9. században valamilyen településsel. A 2013-ban, az ispáni vár belsejében folytatott ásatások során egy olyan cölöpszerkezetes, paticsos fal alapárkát tártuk fel, amelyet vágott a várnak az államalapítás korában már biztosan létező templomának alapfala, és amelyből 9. századi kerámia és egy, a 8. század végére keltezhető bronzsarkantyú került elő. Ez és a várból szórványleletként már korábban is ismert késő avar kiszíjvégek, illetve 9. századi kerámia azt igazolják, hogy a római erőd a 8. század végén és a 9. században használatban volt, így Zalavárhoz hasonlóan itt is közvetlen Karoling-kori előzményekkel kell számolnunk.[20] Joggal merülhet fel a kérdés, hogy a későbbi Pilis, Pest, Esztergom megyét magában foglaló megyének miért éppen a viszonylag periferikus helyzetű, hegyek közé zárt Visegrád vált a központjává, és miért nem a sokkal kedvezőbb fekvésű és hasonló történelmi, építészeti adottságokkal, azaz monumentális késő antik erődítményekkel rendelkező Óbuda vagy Esztergom.

Esztergom Szent István szülőhelye,[21] ami önmagában igazolja fejedelmi lakhely szerepét Géza uralkodása idején. A szent király születésének konkrét helyét egy 1397-es canonica visitatio őrizte meg: a vár északi részén álló, Szent István protomártírnak szentelt − ugyanezen forrás szerint Géza fejedelem által alapított − kápolna mellett.[22] Maga a vár római kori erődítmény volt, amelynek 10. századi formáját egyelőre nem ismerjük. Zsoldos Attila véleménye szerint kezdetben éppen a főrezidencia szerepe akadályozta meg, hogy megyeközpont legyen.[23] Valószínűleg Visegrád éppen Esztergom kiemelt szerepének köszönheti megyeközponttá válását. Visegrád ugyanis az Esztergomot kelet felől megközelíthetővé tévő

12 Az első adat, ami várakra utal Esztergomban és Veszprémben, a magyar krónika elbeszélése, amely szerint István a legyőzött és felnégyelt Koppány testének egy-egy részét az esztergomi, veszprémi és győri kapukhoz, valamint Erdélybe küldte. SRH I. 313–314.

13 Szent István kisebb legendája és az annak szövegét átvevő Hartvik-legenda Veszprémről azt is elmondja, hogy ennek várát ostromolta Koppány, mivel ott a király szokott megszállni és tartózkodni („ubi regalis [Hartviknál: ducalis – B.G.] accessus et conversatio habebatur"). SRH II. 395, 408. Az esztergomi Géza kori várról: Bóna 1998, 50; Buzás 2004, 7.

14 Bóna István esetleg kőfalat feltételez. Bóna 1998, 49–50.

15 Györffy 1967, 21–22.

16 A Fehérvár helynév más esetekben is kőfalú erődítményre utal. Gyulafehérvár (ma Alba Iulia, Románia), Nándorfehérvár (ma Beograd, Szerbia) és feltehetően Tengerfehérvár (ma Biograd na Moru, Horvátország) is római erődítmény, illetve település romjainak felhasználásával épült. Siklósi 1990, 104–107.

17 Zalavár-Mosaburg és Kolonvár azonosításáról: Szőke–Vándor 1987, 90; Bóna 1998, 52–54.

18 A legújabb kutatások eredményeiről: Ritoók online.

19 Szőke 2000.

20 Merva Szabina a település kora középkori kerámiaanyagát érintő kutatásairól 2012-ben több előadásban számolt be, e kérdést tárgyaló tanulmánya megjelenésre vár. Az ispáni vár ásatásainak 9. századi kerámiaanyagát szintén ő azonosította és dolgozza fel. A sarkantyú datálását Szőke Béla Miklósnak köszönöm. Az új kutatások eredményeiről: Buzás et al. 2014.

21 Szent István kisebbik és Hartvik püspök által írt legendája szerint. SRH II. 394, 407.

22 MRT V. 92.

23 Zsoldos 2001, 35–36.

1. ábra. Visegrád a 11. század második felében, rekonstrukció. Rajz: Buzás Gergely
Fig. 1. Visegrád in the second half of the 11th century, reconstruction. Drawing: Gergely Buzás

Duna-szoros, a Dunakanyar jól védhető bejáratánál fekszik, így a fejedelmi székhely előváraként fontos stratégiai szerepet tölthetett be,[24] ellentétben a távoli Óbudával.

Bár a visegrádi ispáni vár és környezete *(1. ábra)* korántsem nevezhető teljesen feltártnak, mégis a korszak várai közül a jobban kutatottak közé tartozik. A korai ispáni központ emlékei közül elsőként a Szent András-monostor romjai kerültek felszínre Czobor Béla 1890–1895 között végzett ásatásai során. A korai kolostorépület és a templom maradványait e sorok írójának sikerült feltárnia 2001–2003 között *(3. ábra)*.[25] A település, a templomok és a vár kutatásai az 1950-es években indultak meg, és ha kisebb-nagyobb megszakításokkal is, de folynak ma is. A település feltárását Méri István és Kovalovszki Júlia kezdte meg, majd Gróf Péter folytatta.[26] Soproni Sándor és Szőke Mátyás indította el a vár és közvetlen környezete ásatásait. A váron belül a falak kutatása mellet csak két nagyobb összefüggő terület feltárására került sor: a nyugati oldalon a késő római *praetorium*ból kialakított középkori lakótorony és a délkeleti részen egy kétosztatú középkori kőépület, illetve környezetük kutatása készült el. A váron kívül Szőke Mátyás az Árpád-kori plébániatemplomot *(9. ábra)* és temetőit, valamint néhány veremházat és árkot tárt fel.[27] 2010-ben földradar-felmérés készült a vár belső területén, ami egy újabb, jelentős, kora középkori épületet mutatott ki.[28] Ennek a hitelesítő ásatását 2013-ban végeztük el, melynek eredményeként az épület templomnak bizonyult.

A régészeti kutatások bizonyos mértékben lehetőséget adnak a település és a vár kronológiájának meghatározásához. A szabálytalan alaprajzú, 4. századi római erőd *(2. ábra)* falait eredetileg valószínűleg 12 U alaprajzú torony, a sarkokat pedig

[24] Talán csak véletlen, de kétségkívül érdekes, hogy Kelet-Közép-Európa másik két hasonló nevű, 10–11. századi vára, a Prága melletti Vyšehrad és a Kijev melletti Vishgorod gyakorlatilag azonos földrajzi, stratégiai helyzetben épült a közeli fejedelmi székhelyek közelében, azok előváraként, a Moldva, illetve a Dnyeper fölé magasodó dombon.

[25] Buzás–Eszes 2007.

[26] Kovalovszki 1986; Kovalovszki 1994a; Kovalovszki 1994b; Kovalovszki 1995; Kovalovszki 2001; Gróf 1993; Gróf 2001a; Gróf 2001b; Gróf 2006; Gróf 2011.

[27] Soproni 1954; Soproni 1978, 51–59; Szőke 1980; Szőke 2000.

[28] A felmérést az Archeo Prospections® csapata Dr. Sirri Seren (Zentralanstalt für Meteorologie und Geodynamik, Bécs) vezetésével készítette 2010. június 17–18-án. A földradar méréshez Pulse EKKO Pro műszert használtak, mellyel 250 MHz-en és 500 MHz-en mértek. A felmért terület nagysága több mint 4400 m^2. A felmérést a Falko Daim (Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz) és Feld István (ELTE Régészettudományi Intézet) közti együttműködés tette lehetővé, Tolnai Katalin adatainak felhasználásával. A mérés eredményeiről való tájékoztatásért Feld Istvánnak és Tolnai Katalinnak tartozom köszönettel.

2. ábra. A visegrádi ispáni vár és környékének periodizált alaprajza. Rajz: Buzás Gergely
Fig. 2. Periodised ground plan of Visegrád's *ispán*'s *(comes)* castle and its surroundings. Drawing: Gergely Buzás

három, legyező alakú saroktorony védte. Belsejében részben a védőfalakhoz támasztott, részben velük párhuzamos, szabadon álló kőépületek álltak. Az erődöt még a 4–5. század folyamán kétszer átépítették: először a Dunára néző fal középső tornya helyén egy kettős kaput, majd ennek a helyére egy nagyméretű, de vékony falú négyzetes tornyot, valószínűleg *praetorium*ot emeltek. A rómaiak által az 5. század elején elhagyott erődítményben még a század folyamán egy rövid időre betelepült a barbár lakosság.[29]

A 10–11. században, a vár újjáépítése során csak kis mértékben változtattak a római kori alaprajzon. A délnyugati sarkon az eredeti legyező alakú saroktornyot lebontották és a helyére egy befelé nyitott, téglalap alakú tornyot emeltek. Talán azért, mert itt alakították ki a vár új kapuját, ám ezt biztosan nem tudhatjuk, ugyanis mára ennek a résznek csak az alapjai maradtak fenn. A délkeleti saroktornyot is átalakították, de ennek mindössze az ajtaját falazták be. Átépítették az erőd *praetorium*át is. A 14 × 14 méteres alapterületű, 120 centiméteres falvastagságú torony belső pilléreit lebontották és két új pillért emeltek helyettük, amelyek feltehetően árkádíveket és egy emeleti válaszfalat tartottak. A torony északnyugati sarkához egy kis árnyékszéktornyot csatoltak, amely a két helyiségre osztott emeleti szintről nyílhatott. Ez is arra mutat, hogy a *praetorium* tulajdonképpen megtartotta eredeti funkcióját és lakótoronyként élt tovább.

A torony szomszédságában állt egy nagyméretű, félköríves szentélyű kőtemplom. 2013-ban ennek csak az alapfalai kerültek elő. A hajó északi falán túl egy papi sírt tártunk fel. A halott bal kezében egy 8–11. század közé keltezhető önkelyhet tartott. A másik kezében lévő paténának már csak a nyomait találtuk meg. A templomtól északra egy nagyméretű, kör alaprajzú, falazott, eredetileg kupolaboltozatos római ciszternát leltünk. A ciszterna betöltéséből 9. századi kerámia került elő. A templomhajó közepén egy falazott sírt találtunk, amelyről a sírkövet elvitték, és a csontvázat exhumálták, mindössze egyetlen ujjpercet és egy

[29] Gróf–Gróh 2006, 13–14.

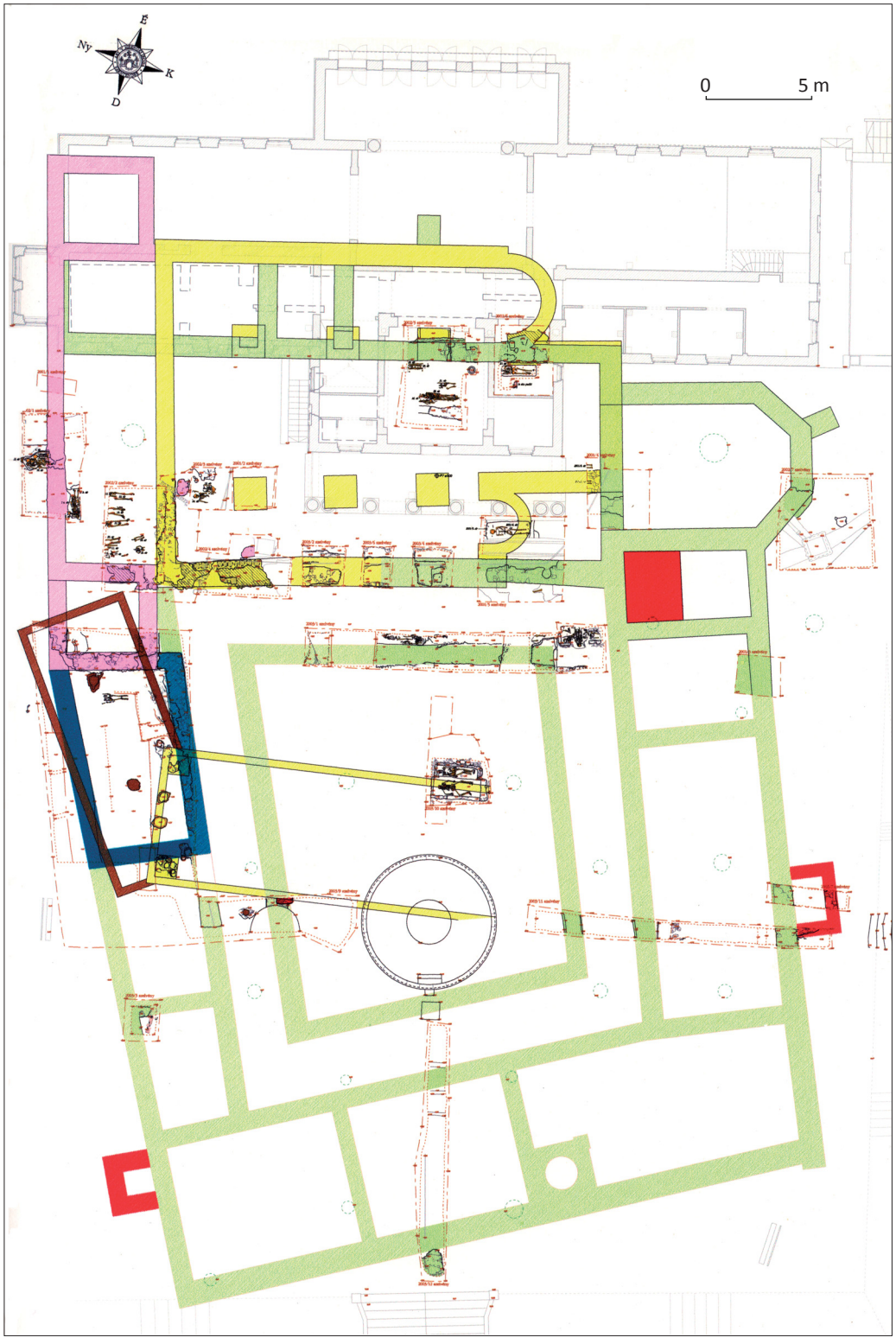

3. ábra. A visegrádi Szent András-monostor periodizált ásatási alaprajza. Sárga: 11. század; barna: 12. század; lila: 13. század első fele; kék: 13. század második fele; zöld: 14. század; piros: 15. század. Rajz: Buzás Gergely
Fig. 3. Periodised ground plan of the Monastery of St. Andrew at Visegrád as established by excavation. Yellow: 11th century; brown: 12th century; violet: first half of the 13th century; blue: second half of the 13th century; green: 14th century; red: 15th century. Drawing: Gergely Buzás

4. ábra. Feltehetően a visegrádi Szent András-monostorból származó 11. századi, csavart törzsű oszlop Nagymarosról, ma a Mátyás Király Múzeum gyűjteményében. Fotó: Buzás Gergely
Fig. 4. 11th-century 'twisted shaft' column from Nagymaros, probably from the Monastery of St. Andrew at Visegrád, today in the collection of the King Matthias Museum. Photograph: Gergely Buzás

rombusz metszetű, elkeskenyedő végű, 2,5 cm átmérőjű aranygyűrűt hagytak a sírgödörben. A sírt kiemelt helyzete, gondos kialakítása és – a mérete alapján férfigyűrűként azonosítható – aranygyűrű melléklete alapján ispáni sírként értelmezhetjük.[30] A két sír csontjainak radiokarbonos kormeghatározása 10. századi datálást igazolt.

A vár belső területén még kicsi, egysejtű veremházak is előkerültek. A legjelentősebb építmény egy kőfalú, egyhelyiséges, négyzetes épület a vár délkeleti részén. A váron kívül, a szomszédos hegyoldalban épült fel egy templom *(9. ábra)*. A kicsiny, nyújtott téglalap alaprajzú, félköríves apszissal ellátott épület falai agyagba rakott kövekből készültek. Körülötte temető terült el.

Maga a település feltehetően több, lazán összefűzött házcsoportból állhatott, amelyek a vár alatti patakvölgyet foglalták el. Az államalapítás körüli időszakból jelenleg csak a rév környékéről ismerünk településnyomokat. A patak torkolata felett emelkedő teraszon, egy római őrtorony romjai körül kerültek elő félig földbe ásott házak, gödrök és kemencék.

I. András alapította a rév fölé emelkedő másik teraszon a Szent András apostolnak szentelt görög monostort. Az alapítás pontos időpontját sajnos nem ismerjük, az alapító személyéről is mindössze egyetlen forrás, Szent Gellért püspök nagy legendája emlékezik meg, a monostor görög szerzeteseiről pedig III. Honorius pápa 1221-es oklevele tájékoztat. A középkor folyamán többször átépített, a török korban elpusztult és csak régészeti ásatásokból ismert 11. századi monostor temploma kváderfalazatú, háromhajós, empóriumos bazilika volt, egyenes záródású fő- és félköríves mellékszentélyekkel *(3–8. ábra)*. A déli mellékhajó keleti vége felett talán egy torony emelkedett. A mellékhajókat csavart törzsű oszlopok *(4. ábra)* választották el a főhajótól. A mellékhajók feletti oldalkarzatokat, vagyis az empóriumokat kis, nyolcszögletű oszlopok *(6. ábra)* által tartott, palmettákkal díszített vállkövekről *(5. ábra)* induló árkádívek nyitották meg a főhajó tere felé. A templom kváderkövekből épült falait freskók díszítették. A templomtól délre állt a szerzetesek ebédlője, a *trapedza* fából készült, kőpillérekkel megerősített épülete.

A monostor építésével nagyjából egy időben, a patak túlpartján egy kisméretű, félköríves szentélyű, kváderfalazatú, freskókkal díszített kápolna is épült. A közelében bronzöntő (valószínűleg harangöntő) kemencét is feltártak. A templomocska körül temető létesült.

Szintén ebben a periódusban, a monostoron dolgozó építőműhely építette újjá a vár mellett álló templomot. A régi kis templomot teljesen elbontották és a helyére egy jóval nagyobb, egyhajós, egyenes szentélyzáródású épületet húztak fel *(9. ábra)*. Még az építkezés közben tovább bővítették a templomot, és a hajó nyugati végébe két korinthoszi oszlopra *(11. ábra)* támaszkodó karzatot helyeztek el *(13. ábra)*. A karzaton a Szent András-monostoréval megegyező nyolcszögletű oszlopok tartottak szalagfonatos díszű vállkövekre *(12. ábra)* támaszkodó árkádíveket, amelyekre a második emelet széles

[30] A ciszterna 9. századi kerámiaanyagát Merva Szabina határozta meg és dolgozza fel. A templomépület keltezéséhez szükséges természettudományos és régészeti vizsgálatokat az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézetével együttműködve, Merva Szabinával végezzük. Jelenleg annyi állítható bizonyosan, hogy a templom a 9–10. század között épült és a 11. században használatban volt.

5. ábra. 11. századi vállkő a Szent András-monostorból. Fotó: Buzás Gergely
Fig. 5. 11th-century impost from the Monastery of St. Andrew.
Photograph: Gergely Buzás

toronyépítménye támaszkodhatott. A karzatra és a toronyba a templom déli oldalához épített külső lépcsőház, illetve lépcsőtorony vezetett fel. A déli oldalon egy temetkezési célra szolgáló, kőfalú tornácot is elhelyeztek, ennek külső oldalához pedig egy sövényfalú házat, talán a templom papjának lakóházát ragasztották hozzá. A templom hajóját fából készült szentélyrekesztő választotta két részre. A keleti részen három oltárt építettek: egyet a főszentélyben és kettőt a diadalív előtt. Ide, a szentélyrekesztő mögé nyílott az épület déli kapuja. A templom belsejét terrazzopadlóval burkolták. Belsejét freskókkal díszítették *(10. ábra)*: a lábazatot a karzat alatt vörös alapon fehér, gyöngysorokkal díszített gyűrűkbe foglalt állatalakokat ábrázoló képekkel, a karzatoszlopok vonalában halakat ábrázoló festménnyel, a hajóban színes márványberakás festett utánzatával, a szentélyben pedig textilmintával. A felső részek freskói csak a törmelékbe lehullva, igen töredékesen maradtak ránk, de így is megállapítható, hogy fehér mintás vörös háttér előtt álló, igen magas színvonalúan festett figurális ábrázolásokból állt. E freskók a középkori magyar művészet legkorábbi fennmaradt festészeti alkotásai közé tartoznak.

A köznépi temető a templomtól kissé távolabb, nyugatra terült el. A templom körül és a déli tornácba csak a papok és az ispánság előkelői temetkeztek. A szentély mögött az egyik papi sírból 11. századi kehely és paténa került elő. A tornácban lévő sírok közül háromból aranymellékletek kerültek elő: két férfisírból és egy női sírból 11. századi aranygyűrűk, illetve a női sírból arany hajkarikák is. Az egyik aranygyűrűs férfisírt egy római oszlopból készített sírkő fedte. A legelőkelőbb sír a templom belsejében, a főszentély lépcsője előtt helyezkedett el. A kisméretű, falazott sírgödröt faragott kőlappal fedték le. Ezt a sírt később exhumálták. Elképzelhető, hogy ez a sír, amelynek mérete nem volt alkalmas egy felnőtt eltemetésére,

6. ábra. 11. századi oszlopfőtöredék
a Szent András-monostorból.
Fotó: Buzás Gergely
Fig. 6. Fragment of an 11th-century capital from the
Monastery of St. Andrew.
Photograph: Gergely Buzás

a várban lévő templomban talált, exhumált ispáni sír csontjainak másodlagos elhelyezésére szolgált, és később a csontokat innen is továbbvitték. Logikusnak tűnik az a következtetés, hogy a 11. század közepén feltűnő fényűzéssel újjáépített templom az ispáni család temetkezőtemplomaként készült. Több oltára, szentélyrekesztője és a hozzá csatlakozó lakóépület alapján többfős papi testülettel, akár társaskáptalannal is rendelkezhetett. A család alapítóját ezért hozhatták át ide a vártemplomból, illetve a család később elhalt tagjai temetkezhettek a déli tornác aranymellékletes sírjaiban. Amennyiben feltevéseink helyesnek bizonyulnának, az

7. ábra. A Szent András-monostor templomának rekonstruált 11. századi metszete.
Rajz: Buzás Gergely
Fig. 7. Reconstructed 11th-century cross-section of the church of the Monastery of St. Andrew.
Drawing: Gergely Buzás

ispánoknak a vármegyeközpont templomaiba való temetkezése azt igazolná, hogy Visegrád ispánjai a korabeli nyugat-európai és német grófokhoz hasonlóan örökölhető tisztségként viselték több nemzedéken keresztül a visegrádi ispáni méltóságot, ezért a visegrádi várat saját rezidenciájuknak tekintették.[31]

A vár belsejében is folyhattak építkezések a 11. század közepén. A vár délkeleti részén a korábban itt állt, kisméretű, kőfalú ház bontása után épült fel egy két helyiségre osztott, nagyméretű (10 × 18 méteres) kőpalota.

A visegrádi vár nagy alapterületű lakótornya, palotája és kápolnája alapján nem egyszerűen erődítményről, hanem rezidenciáról kell beszélnünk. Hasonló méretű és minőségű palotaegyüttesek a 11. századi Magyarország területéről eddig csak királyi és hercegi udvarházakból és rezidenciaként szolgáló várakból ismertek,[32] ugyanakkor nem szabad elfeledkeznünk arról a tényről, hogy még nagyon kevés korabeli ispáni vár belső területét ismerjük olyan behatóan, hogy bennük egyértelműen kizárhassuk palotaépületek vagy lakótornyok létezését.

Mordovin Maxim hívta fel a figyelmet arra, hogy míg a szomszédos Cseh- és Lengyelországban a 10–11. században minden esetben várakban találjuk a fejedelmi palotákat, udvarházakat, addig Magyarországon léteznek a várakon kívül erődítetlen királyi udvarházak is.[33] Egy ilyen királyi udvarház éppen Visegrád tőszomszédságában, Dömösön állt már I. Béla, majd I. László korában.[34] Úgy tűnik tehát, hogy a dömösi udvarház a visegrádi várral párhuzamosan működött.[35]

Salamon király bukása (1074) után Visegrád elvesztette korábbi jelentőségét. Zsoldos Attila elmélete szerint a visegrádi ispán Esztergomba helyezte át székhelyét, ahol először 1079-ben említik.[36] 1083-ban a visegrádi vár már csak Salamon börtönéül szolgált.[37] Nem sokkal később a vár lakótornya is leégett[38] és nem tudjuk, hogy valaha helyreállították-e még. Szent László király még a visegrádi rév jövedelméről is lemondott és átadta azt a Szent András-monostornak.[39]

Bár a 11. század végére Visegrád megyeközpont szerepe megszűnt, de a körülötte elterülő Pilis erdő mint királyi vadászterület jelentősége megmaradt

[31] Az államalapítás korában az ispáni méltóságnak családokhoz való kapcsolódására, azaz a méltóság örökölhetőségére utalhat több más ispánság esetében a várnak és a megyének az első ispánról való elnevezése, amely a korabeli német gyakorlatnak felel meg, illetve hogy több helyen az első ispántól leszármazó nemzetség később is a megyeközpont vára körül birtokolt. Györffy 1977, 231–232, 331. Ez a rendszer talán Szent László korában, illetve azt követően, a megyerendszer átalakulásával, a korai nagy megyék feldarabolásával párhuzamosan szűnt meg és alakult ki az ispánságok gyakran változó személyek tisztségeként való kezelése, amely kétségkívül kedvezett a királyi hatalom megerősödésének. A váltást az 1074-es mogyoródi csata és Salamon király bukása nyomán bekövetkező rezsimváltás segíthette elő. Valószínűleg ekkor szűnhetett meg a visegrádi ispánság is, és a rangját vesztett ispáni család talán ekkor helyezte át másodszor is ősének csontjait az ispáni központ templomából, de most már minden bizonnyal saját birtokára.

[32] Esztergom (Buzás 2004, 7–9.), Székesfehérvár (Siklósi 1990), Veszprém (Kralovánszky 1990, 63–69.), Zirc (Koppány 1972), Belényesszentmiklós (Popa–Chidioşan–Lukács 1984). Külön érdemes megemlíteni Pozsonyt (Štefanovičová 1975), amely 1074 után Salamon király rezidenciájává vált.

[33] Mordovin 2010, 9.

[34] Gerevich 1983, 385–389.

[35] Ennek az oka talán az lehetett, hogy Visegrád az ispán rezidenciája volt és nem királyi szálláshely.

[36] Zsoldos 2001, 39.

[37] SRH I. 407.

[38] A belső válaszfal egy leomlott csonkja alatti égett rétegben Szőke Mátyás Szent László-pénzt talált.

[39] ÁMF IV. 710.

8. ábra. A Szent András-monostor rekonstrukciója. Rajz: Buzás Gergely
Fig. 8. Reconstruction of the Monastery of St. Andrew. Drawing: Gergely Buzás

a 12–13. században is. Az erdőuradalom központját a 11. század harmadik negyedétől Visegrádról valamelyik más udvarházba, Dömösre vagy Pilisre helyezték át.

Zsoldos Attila véleménye szerint egy ideig Dömös vált központtá, majd a dömösi prépostság 12. századi megalapítása miatt az uradalom központja újra Visegrádra került, amire a visegrádi plébánia exempt jogállása alapján következtet.[40] A visegrádi Szűz Mária-plébánia létére és exempt jogállására az első adatunk 1327-ből, tehát a királyi udvar Visegrádra települése utáni első évekből van, éppen egy olyan per kapcsán, amelyben Henrik veszprémi püspök panaszt tett Boleszló esztergomi érsek ellen, amiért az rátette a kezét néhány olyan plébániára, többek között Visegrádra, amely a veszprémi egyházmegyébe tartozott.[41] Ez a plébánia egyébként nem a kora Árpád-kori vármegye központi területén, hanem attól jóval távolabb, a mai Visegrád központjában állt, egy olyan helyen, ahol a kora Árpád-korban egy másik település helyezkedhetett el.[42] Így valószínű, hogy ennek a visegrádi plébániatemplomnak az exempt jogállása nem vezethető vissza az Árpád-korra, hanem I. Károly városalapításához köthető, ezért nincs okunk a 12. századi Visegrádon erdőuradalmi központot keresni. Emellett szól az is, hogy amikor 1225-ben először megjelenik az írott forrásokban az erdőuradalom elöljárója, azt pilisi és nem visegrádi ispánnak hívják. Ez az elnevezés inkább arra utalhat, hogy a királyi erdőuradalom központja a 12. században és a 13. század első felében Pilisen lehetett.[43] A központ idehelyezése sem annyira a dömösi prépostság alapításával függhet össze – egy prépostság és egy királyi vagy hercegi udvarház minden további nélkül létezhetett egymás mellett is –, hanem esetleg azzal, hogy Kálmán király átengedte a dömösi kúriát Álmosnak, így a királyi erdőuradalomnak szüksége volt egy új központra. Ugyanakkor azt sem zárhatjuk ki, hogy az erdőuradalom központja már a 11. század második felében Pilisre került, hiszen az itt, a későbbi ciszterci apátság területén talált épületmaradványok az előkerült kőfaragványok alapján a 11. század harmadik negyedéből származnak,[44] azaz Pilisen a legnagyobb építkezések a visegrádi I. András és Salamon kori építkezésekkel egyidejűleg vagy közvetlenül azt követően, I. Géza és I. László uralkodása alatt, azaz Visegrád lehanyatlása idején folyhattak.

A Pilis erdőről 1187-ben úgy emlékeznek meg, hogy az a néhai II. Géza király saját erdeje volt.

40 Zsoldos 2001, 40–41.
41 Mészáros 2009, 46–47.
42 Kováts István a középkori város plébániatemploma közelében 2008-ban egy kora Árpád-kori temetőrészletet tárt fel. Mészáros 2009, 215.
43 A ciszterci monostor alapításánál korábbi királyi udvarházat tételez fel Pilisen Györffy György és Benkő Elek. ÁMF IV. 583; Benkő 2010, 409. III. Béla másik ciszterci alapításának helyszíne Zircen ugyancsak egy 11. századi eredetű királyi udvarház mellé került. Benkő Elek úgy véli, hogy a pilisi királyi udvarház a ciszterci monostor alapítása után sem szűnt meg, épületét a monostortól délre feltárt házban vélte felismerni. Benkő 2010, 409–410. Ez az épület megfigyelései szerint a kolostor 13–14. századi körítőfalain kívül helyezkedhetett el. Benkő 2010, 406.
44 *Pannonia Regia* 1994, 65, Kat. I-2, 70–71, Kat. I-10, 76, Kat. I-15, Kat. I-16. (Tóth S.).

9. ábra. A 11. századi plébániatemplom és környezetének alaprajza. Rajz: Buzás Gergely
Fig. 9. Ground plan of the 11th-century parish church and its environs. Drawing: Gergely Buzás

10. ábra. A 11. századi plébániatemplom freskója a feltárás után. Fotó: Szőke Mátyás
Fig. 10. Fresco in the 11th-century parish church after uncovering. Photograph: Mátyás Szőke

Anonymus a 12–13. század fordulóján ide helyezi Árpád és a honfoglaló vezérek vadászatát Pannónia meghódítása után. 1274-ben királyi erdőnek nevezik. Az erdőségben a már említett dömösi és pilisi udvarházak mellett több királyi vadászház is állt.[45] Ilyen volt Benedekvölgye[46] és Kékes,[47] amelyeket a 13. század második felében a középkori pálos rendi hagyomány szerint IV. Béla a pálosoknak átadott kolostoralapítás céljára. A Pilis erdő királyi vadászházainak eladományozása a 13. század második felében talán összefügg az új visegrádi vár felépültével, amely ekkor már a pilisi ispán új rezidenciája lett.[48]

Az új visegrádi vár felépítésére a tatárjárás után került sor. 1247-ben vagy 1248-ban, IV. Béla király IV. Ince pápához írt levelében arról beszélt, hogy a Duna vonalát várakkal kívánja megerősíteni.[49] 1259-ben[50] a király a visegrádi várat a pilisi ispánsággal együtt Mária királynénak adományozta, mivel azt a Visegrád melletti puszta hegyen „*a nap mint nap fenyegető újabb tatárveszedelem miatt* […] *özvegyek és árvák védelméül*", saját ékszereinek és aranytárgyainak árából építette fel. A vár építésének eredeti célja az lehetett, hogy a Duna szigetén épített domonkos apácakolostor lakói, köztük Margit királylány, itt szükség esetén menedéket találjanak.[51] A vár tehát elsősorban az 1246–1252 között felépült Margit-szigeti apácakolostor menedékváraként épült. A munkákat talán az 1249-ben, egy újabb mongol támadásról elterjedt hírek nyomán kezdhették, és 1251-re a vár egy része már el is készülhetett, ugyanis Mária királyné ebben az évben oklevelet keltezett Visegrádon.[52] 1265-ben a király is megfordult itt, addigra az építkezés már valószínűleg be is fejeződhetett.[53]

Elsőként a fellegvár munkálatait kezdhették meg *(14. ábra)*.[54] A hegy tetejére, egy kora vaskori erődített telep helyére épült fellegvár a 13. században egy nagyjából háromszögletű, kőfalakkal övezett erődítmény volt, sarkain egy-egy toronnyal. A déli sarkon emelkedett a négyzetes kaputorony, a keleti sarkon az ötszögletű öregtorony, benne a

45 Zsoldos 2001, 40.
46 A mai Pilisszentlélek: MRT V. 299.
47 A mai Pilisszentlászló: MRT VII. 167.
48 1254-ben IV. Béla eltiltotta a pilisi ispánt attól, hogy a pilisi monostor népein a megszállás, „descensus" jogát gyakorolja, lásd: ÁMF IV. 583. Ez arra utalhat, hogy a korábban Pilisen lakó ispán székhelye ekkor már áttevődhetett Visegrádra. 1258-ban Fülöp pilisi ispán felesége a visegrádi várban végrendelkezett (Iván 2004, 18.), tehát az ispán rezidenciája ekkor már bizonyosan Visegrádon volt.
49 Senga 1987, 604–609.
50 Az oklevélnek 1263-as és 1264-es átirata, illetve pápai megerősítése maradt fenn. Iván 2004, 19–20, 6. jegyzet.
51 Iván 2004, 16–18.
52 Szőke–Buzás 1990, 121.
53 Iván 2004, 27, 26. jegyzet.
54 A fellegvárról bővebben lásd Bozóki Lajos tanulmányát a jelen kötetben. Az egyes munkák megfogalmazásában mutatkozó eltérések a még lezáratlan kutatásokkal függnek össze.

11. ábra. A 11. századi plébániatemplom nyugati karzatának rekonstruált földszinti oszlopa.
Fotó: Buzás Gergely
Fig. 11. Reconstructed ground-level column of the west gallery of the 11th-century parish church.
Photograph: Gergely Buzás

12. ábra. A 11. századi plébániatemplom nyugati karzatának rekonstruált emeleti oszlopa.
Fotó: Buzás Gergely
Fig. 12. Reconstructed upstairs-level column of the west gallery of the 11th-century parish church.
Photograph: Gergely Buzás

Szent Erzsébetnek szentelt várkápolnával, a nyugatin pedig a lakótorony. Ez utóbbi a 14. század elején már elpusztult, így viszonylag keveset tudunk róla. A legvédettebb ponton álló építményt egy válaszfal osztotta két helyiségre, és a vár udvaráról feltehetően egy sziklaárok választotta le. A lakótorony maradványait 13. századi kerámiával keltezett feltöltési réteg datálja. A várudvar közepén alakították ki a ciszternát.

Az építkezés második szakaszában készülhetett el az alsóvár, a ma Salamon-toronynak nevezett nagy, hatszögletű lakótoronnyal, a kikötőt védő Duna-parti toronnyal, az északi kaputoronynyal, valamint a fellegvárig futó, két négyzetes őrtoronnyal védett völgyzárófallal. Az északi kaputoronytól keletre, a várfal belső oldalán, a torony építési rétegéből IV. Béla denárja került elő, amely jól keltezi a várfalak építését. Az alsóvár lakótornya az alsó raktárszint mellett négy lakószintet és két védőszintet foglalt magában, melyeket faoszlopok által tartott, gerendás födémek választottak el egymástól. A torony két bejárata a földszint és az első emelet keleti falán nyílott. A felső szinteket az első emeletről induló, a déli falsarokban, a falvastagságban kialakított, egyenes karú lépcsőkön lehetett megközelíteni. Az első, második és harmadik emelethez fióktoronyba helyezett árnyékszékek

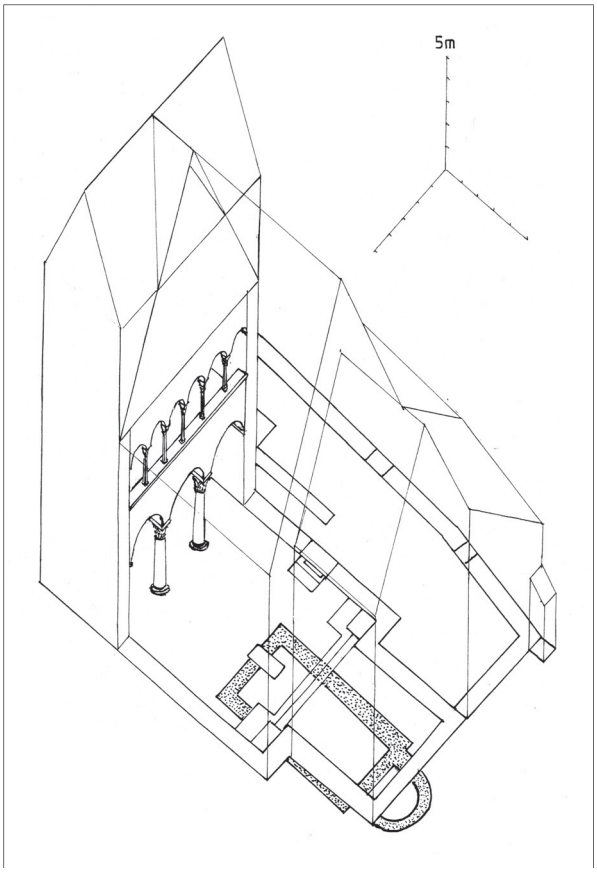

13. ábra. A 11. századi plébániatemplom rekonstrukciója. Rajz: Buzás Gergely
Fig. 13. Reconstruction of the 11th-century parish church. Drawing: Gergely Buzás

tartoztak. Mindegyik lakószintet díszes, gótikus ikerablakok világították meg és oszlopos kandallók fűtötték.

Az alsóvár lakótornyának igényes kialakítása, tágas, kényelmes lakótermei túlmutatnak a katonai szempontokon. Építői a vadászatok alkalmával itt megszálló uralkodónak, valamint a pilisi ispánnak kívántak itt reprezentatív rezidenciát kialakítani.[55]

A visegrádi vár fontos előképe lehetett egy másik, közeli királyi erdőispánság központja, Zólyom vára.[56] A zólyomi vár is egy meredek hegyormon épült, völgyzárófallal összekötött, kettős erődítményrendszer volt. Nagy kiterjedésű fellegvárában két négyzetes öregtorony, kisebb alsóvárában

14. ábra. A visegrádi vár alaprajza a 13. században. Rajz: Buzás Gergely
Fig. 14. Ground plan of Visegrád Castle in the 13th century. Drawing: Gergely Buzás

[55] A visegrádi vár építéstörténetéről: Szőke–Buzás 1990; Bozóki 1995; *Fellegvár* 2006; Buzás 2007; Bozóki 2012.

[56] A zólyomi várat már Anonymus is említi, így feltehetően a 13. század elején már állhatott. Ispánját 1222-ben említik először. Kristó 1988, 377–379.

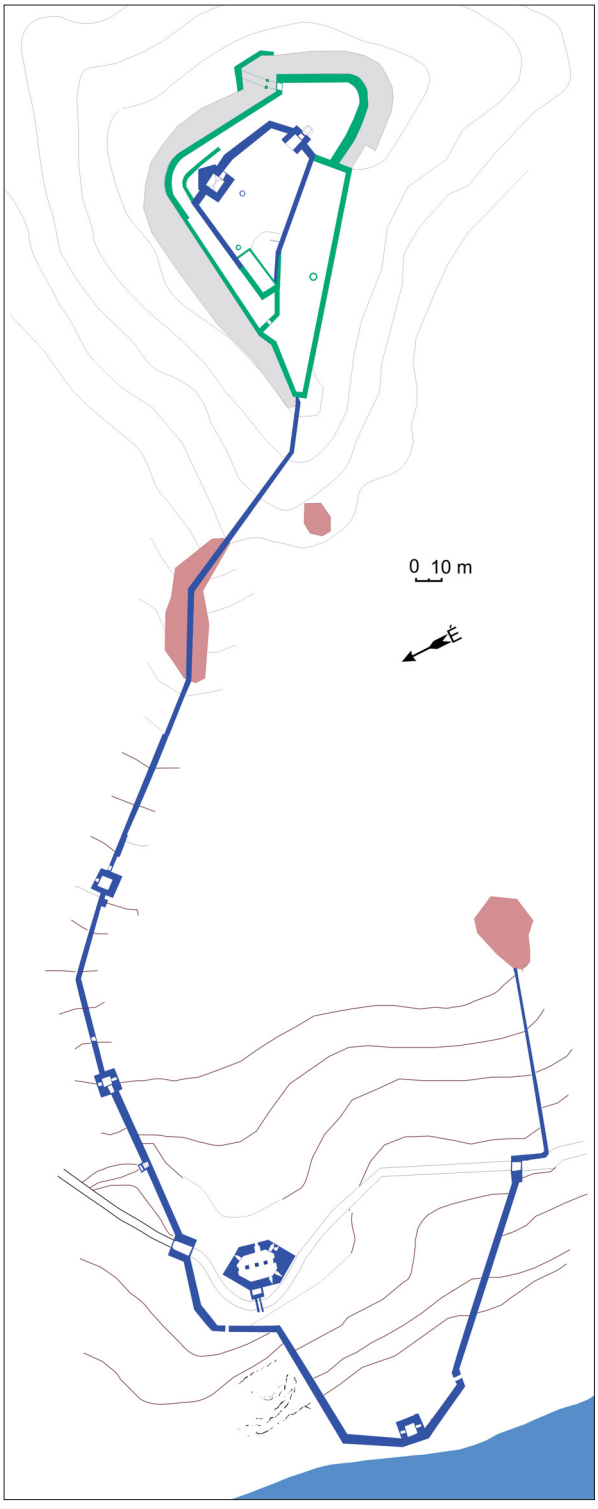

15. ábra. A visegrádi vár alaprajza 1317 után.
Rajz: Buzás Gergely
Fig. 15. Ground plan of Visegrád Castle after 1317.
Drawing: Gergely Buzás

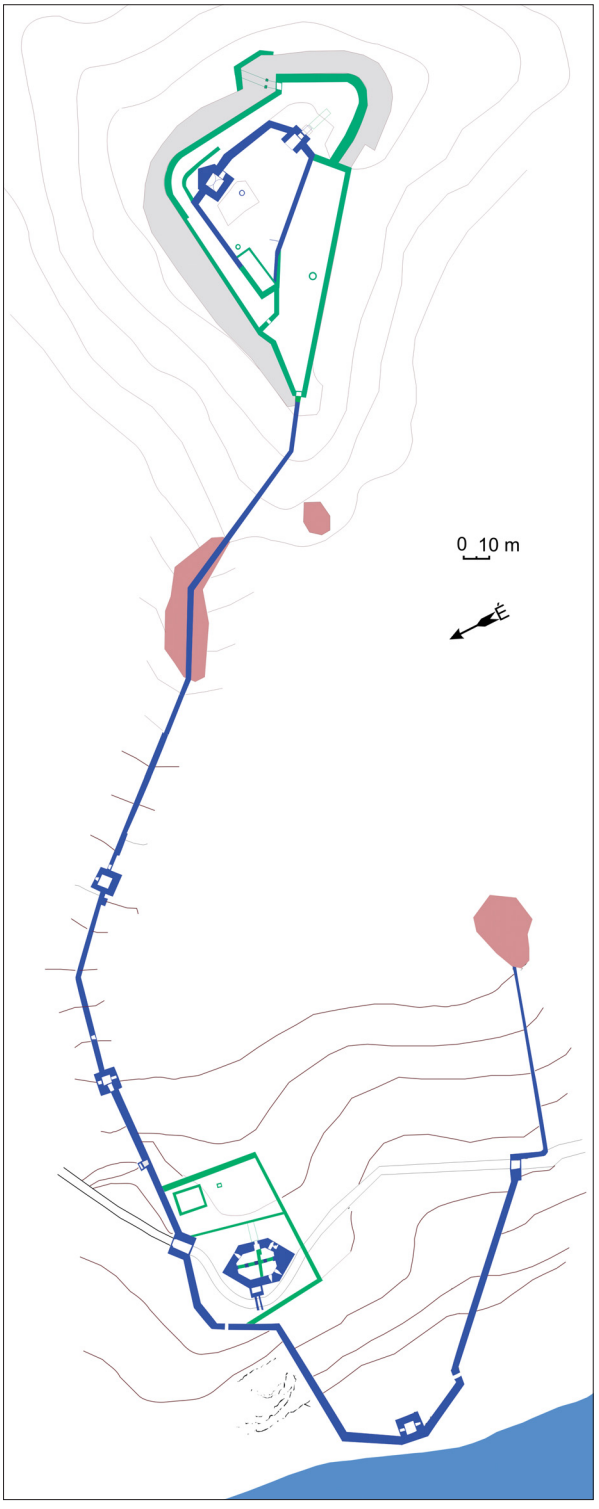

16. ábra. A visegrádi vár alaprajza 1323 után.
Rajz: Buzás Gergely
Fig. 16. Ground plan of Visegrád Castle after 1323.
Drawing: Gergely Buzás

egy hatalmas, négyzetes lakótorony emelkedett.[57] A visegrádi vár építészeti szempontból tagoltabb, gazdagabb részletekkel rendelkező építmény volt. Építészeti mintaképei inkább a Duna völgyéből, elsősorban Ausztriából származnak. Innen is eredeztethető a völgyzárófallal összekötött, folyóparti alsóvárból és hegyi fellegvárból álló kettős várrendszer (Dürnstein), az alsóvár kaputornyának a falra átlós irányú elhelyezése (Hainburg), a fellegvár ötszögletű öregtornya (Weitenegg, Schauenstein, Mollenburg stb.), sőt talán a hatszögletű lakótoronyforma is (Lobenstein).[58] A visegrádi alsóvár lakótornya azonban méretével és építészeti kiképzésének igényességével kiemelkedik a korszak közép-európai várépítészetéből. A legszorosabb szálak a szomszédos esztergomi vár fél évszázaddal korábban épült Fehér-tornyához fűzik.

Az új visegrádi vár az ország közepének legnagyobb és legerősebb vára lett, ezért fontos szerepet kapott a 14. század elején, az Árpád-ház kihalását követő küzdelmekben. Először Vencel király kezére került, majd tőle Csák Máté szerezte meg. Csák Mátétól I. Károly király hívei – élükön Szécsényi Tamással – 1317-ben ostrommal foglalták el.[59]

A fellegvár 13. századi épületét a 14. században jelentősen átépítették *(15. ábra)*. Ennek kiváltó oka a lakótorony, valamint az alatta lévő sziklatömb leomlása lehetett. Ezt talán az 1317-es ostrom számlájára írhatjuk. Az elpusztult torony helyére, annak köveit felhasználva egy új várfal épült, mögötte pedig esetleg egy faépület, bár ennek nem maradtak régészeti nyomai, csak a fal alaprajzából következtethetünk egykori létezésére.[60] Ezzel az új falszakasszal együtt épült fel a teljes fellegvárat spirálisan körülölelő második falöv is, amely egy alsó, gazdasági udvart is magában foglalt. Ezek az építkezések kifejezetten védelmi jellegűek voltak, ezért talán közvetlenül 1317 utánra keltezhetőek.

[57] A vár jelenleg folyó régészeti kutatásának legújabb eredményei: Beljak–Pažinová 2012.
[58] Bozóki 1995, 87–90.
[59] Iván 2004, 24.
[60] *RégKut 2005* (2006) 336–337. (Kováts I., Buzás G.).
[61] Györffy 1975, 280.
[62] Polgár 2011.
[63] Kopeczny 2012.
[64] Budán már 1255-ben működött pénzverő kamara, amelynek épületét, a *Kammerhof*ot alkalmanként az uralkodók is használták szálláshelyként (pl. 1301-ben Vencel király). Valószínűleg ezt építette át I. Károly királyi udvarházzá, a *Magna Curiá*vá, amely már 1337-ben állt. Györffy 1975, 300. A budai királyi rezidencia azonban a kései Árpádok alatt is az óbudai vár maradt. Györffy 1975, 304–305.

1321-ben ugyanis meghalt Csák Máté és ezt követően I. Károlynak igen gyorsan sikerült tartományát felszámolnia. Visegrád vára ezután már nem játszott fontos katonai szerepet.

A király számára ekkor érkezett el az idő, hogy székhelyét Árpád-házi elődeihez hasonlóan az ország közepére, a *medium regni* területére helyezze át. I. Károly azonban nem az utolsó Árpádok rezidenciáját, Óbudát választotta fő rezidenciának, hanem Visegrádot, amely korábban ilyen szerepet sosem töltött be. Az Árpádok nagy királyi központjai Székesfehérváron, Esztergomban és Óbudán mind egy-egy jelentős egyházi intézményhez kapcsolódtak: Esztergomban az érsekséghez, a másik két városban nagy, királyi prépostságokhoz. A 11–12. században ez az együttélés még szükségszerű volt az egyházi értelmiségnek az állami adminisztrációban betöltött központi szerepét figyelembe véve. A 14. századtól azonban kezdett nőni az udvarban a világi értelmiség szerepe is, így az erős egyházi intézményekkel való társbérlet már kevésbé volt fontos, sőt egyre terhesebb is lehetett mindkét félnek. Már IV. Béla az egész esztergomi várat – a királyi palotával együtt – az érseknek adományozta, Székesfehérváron és Óbudán pedig új várat építtetett magának a város szélén, bár ez sem ment könnyen, hiszen például Óbudán ehhez a préposttól kellett telket bérelnie.[61] E várak azonban meglehetősen szűkek voltak a régi palotákhoz képest, így a préposti palotákra továbbra is szüksége volt az uralkodónak, ha e városokban tartotta az udvarát.[62] I. Károly, úgy tűnik, radikális változtatásra szánta el magát. Olyan székhelyet választott, ahol nem kellett régi, nagyhatalmú egyházi intézménnyel osztoznia. Már előző székhelye, Temesvár is olyan város volt, ahol lényegében tiszta lappal indulhatott rezidenciája kialakításakor.[63] A *medium regni*ben nehezebb volt ilyen helyet találni, mert a régió igazán fontos gazdasági centrumai, nagyvárosai már jelentős részben egyházi kézben voltak. A tatárjárás után épült új budai várban ugyan nem volt ilyen intézmény, de a 13. században nem is épült semmilyen jelentős palotaépület, amelybe a királyi udvar beköltözhetett volna.[64] Visegrádon viszont állt egy hatalmas királyi vár, régi egyházi intézménye viszont mindössze egy bencés apátság, igaz, a visegrádi rév éppen ennek a kezén volt. Csakhogy a 13. századi hospestelepülés központja már messze eltávolodott az apátságtól és a régi révtől. 1300 körül Visegrád több településrészből állt: a későbbi magyar város elődje egy, feltehetően még tatárjárás előtti előzményekkel rendelkező falu lehetett az Apátkúti-patak révhelyeként is működő torkolatánál, a későbbi német város elődje pedig

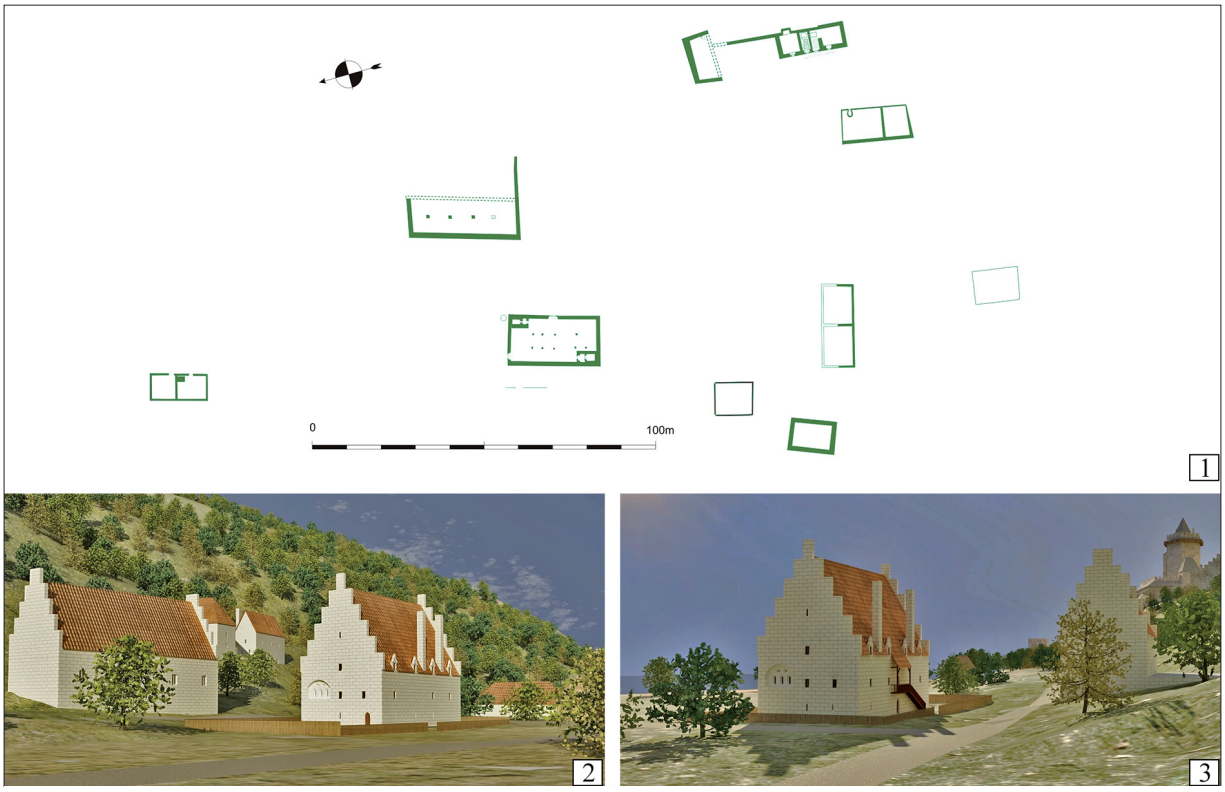

17. ábra. 1. A visegrádi királyi palota alaprajza 1330 körül. Zöld: 1323–1342. Rajz: Buzás Gergely; 2. a visegrádi királyi palota épületeinek rekonstrukciója 1330 körül. Rajz: Buzás Gergely, Schunk Szabolcs, Tóth Márton Zoltán; 3. a visegrádi királyi palota épületeinek rekonstrukciója 1330 körül. Rajz: Buzás Gergely, Schunk Szabolcs, Tóth Márton Zoltán

Fig. 17. 1. Ground plan of the royal palace at Visegrád c. 1330. Green: 1323–1342. Drawing: Gergely Buzás; 2. Reconstruction of the royal palace buildings at Visegrád c. 1330. Drawing: Gergely Buzás, Szabolcs Schunk, Márton Zoltán Tóth; 3. Reconstruction of the royal palace buildings at Visegrád c. 1330. Drawing: Gergely Buzás, Szabolcs Schunk, Márton Zoltán Tóth

az alsóvár által védett kikötő körül elterülő hospestelepülés lehetett. 1285-ben a visegrádi német hospesek megszerezték a túlparti Maros földet is, ahol szintén létrehoztak egy telepesfalut *(23. ábra)*.[65] Bár ennek a településcsoportnak a jelentősége nem mérhető össze Buda–Óbuda–Pest vagy Esztergom, illetve Székesfehérvár hatalmas kiterjedésű településhalmazával, mégis a régió viszonylag jelentős helyi központja volt. Ez mondható el fekvéséről is. Visegrádon nem haladtak át olyan nemzetközi jelentőségű távolsági útvonalak mint a régi fővárosokon, ám a dunai víziút és a visegrád-nagymarosi rév, amely a Vácon át Észak-Magyarország felé tartó utat kötötte össze Esztergommal, mégis biztosított némi gazdasági csomópont szerepet a településnek.

A székhelyválasztásban döntő érv lehetett I. Károly számára Visegrád nagy és korszerű vára. Minden jel arra mutat, hogy I. Károly első visegrádi lakhelyét a várban alakította ki. A királyi udvar már 1323-ban Visegrádra költözött, és legkésőbb 1325-re már elkészült a várban álló Keresztelő Szent János-egyház is, amely a rá vonatkozó források adatai szerint királyi kápolna lehetett. E kápolnát a legnagyobb valószínűséggel az alsóvár lakótornyába lokalizálhatjuk.[66] Itt ugyanis egy jelentős I. Károly kori építkezés mutatható ki *(16. ábra)*. A vár lakótornyát egy belső falövvel vették körül és ezen belül egy felső teraszt is kialakítottak. Ezen a teraszon, egy korábbi faépület helyén kőházat emeltek, amely a benne feltárt I. Károly-pénzek és veretlen éremlapka alapján I. Károly korában feltehetően a pénzverő kamara épülete lehetett. A lakótorony belsejét is átalakították. Az első és a legfelső

[65] Mészáros 2009, 23–24.
[66] Buzás–Mészáros 2008, 80–81.

emeletet beboltozták, az összes szintet kőből épült válaszfalakkal felosztották: az első két szintet négy, a többit két helyiségre. A második emelet keleti ablakának a helyén egy új bejárati ajtót nyitottak, amely az újonnan kialakított külső teraszról egy híd közvetítésével vezetett be a toronyba. Feltehetően a legfelső szint bordás boltozatos termei szolgálhattak a kápolna elhelyezésére. Ezek az átalakítások alkalmassá tették a tornyot a királyi udvar elhelyezésére.

Az udvar berendezkedésével egyidejűleg megtörténhetett a városalapítás is. I. Károly Buda város kiváltságaival ruházta fel 1324-ben Marost, és feltehetően legkésőbb ugyanebben az évben maga Visegrád is hasonló kiváltságlevelet kaphatott.[67]

A városban hamarosan kiépülhetett egy királyi ház. Létezéséről először egy 1330-as esemény, Zách Feliciánnak a királyi család ellen itt elkövetett merényletkísérlete kapcsán tesznek említést a források.[68] Az 1330-ban már bizonyosan álló ház építési korára csak bizonytalanul következtethetünk egy, feltehetően ehhez a rezidenciához kapcsolódó kápolna kapcsán. A visegrádi Szent György-kápolnát 1424-ben már régi, használaton kívüli épületként említi Zsigmond király, aki elmondja, hogy korábban királyi elődjei használták.[69] Logikusnak tűnik a feltevés, hogy a kápolna alapítását összefüggésbe hozzuk I. Károly 1323–1326 között alapított udvari lovagrendjével, a Szent György-renddel,[70] így a kápolna alapítását és vele együtt a városi királyi rezidencia felépítését is ezekre az évekre tegyük. A kápolnát Zsigmond 1424-ben az obszerváns ferenceseknek adta, akik kolostort emeltek mellé. Ezek szerint a kápolna valahol a későbbi palota déli szomszédságában álló ferences kolostor közelében állhatott. A korabeli palotára vonatkozó írott források[71] nem adnak sok lehetőséget magának a királyi háznak a meghatározására. Ahhoz a feltevéshez, hogy I. Károly városi házát a mai palota helyén keressük, a Szent György-kápolnával kapcsolatos elméleteken kívül csak a palotának I. Lajos kora óta már építészetileg is kimutatható folyamatossága kínál támpontot. Ezt a sejtést alátámasztani látszik az a régészeti megfigyelés is, hogy a város területéről innen ismerjük a legtöbb és legnagyobb méretű, régészetileg I. Károly korára keltezhető épületet.[72]

A palota területén a 13. század végére keltezhető faházak és külső kemencék után I. Károly korában jelentek meg jelentősebb méretű kő- és faépületek. A későbbi palota és a ferences kolostor helyén feltárt I. Károly kori épületeket két vagy három csoportra lehet osztani; e csoportokon kívül, a terület két szélén ismerünk még egy-egy I. Károly kori faházat, amelyeknek a korai királyi rezidenciához való sorolása nem tűnik túl valószínűnek *(17. ábra)*.

A legnagyobb és legfontosabb épületek a terület északi részén helyezkedtek el. Itt, a hegy lábánál épült teraszon állt egy észak–déli tájolású, 12 × 31 méteres terepmű, amelynek belső terét faoszlopok tagolták két hajóra. Vele párhuzamosan, már a terület sík részén egy kőből épült emeletes lakóépület emelkedett. Ez utóbbi egy 14,5 × 27 méteres ház, melynek faoszlopokkal három hajóra tagolt földszintjén két hypocaustum-kemence épült, melyek az emeleti lakószobákat fűtötték. Az emeletet faszerkezetű válaszfalak oszthatták helyiségekre. A földszintre beomolva talált kandalló- és szemeskályha-omladék, valamint az említett hypocaustumok alapján öthelyiséges elrendezést feltételezhetünk: egy nagyobb, kandallóval fűtött középső teremből kétoldalt két kéthelyiséges lakosztály nyílhatott. Az épülethez köthető kőfaragványanyagban lelt padlásablakkeretek arra vallanak, hogy az épület padlástere is beépített volt. A ház mellett, a nyugati oldalon sövénykerítés karólyukait találtuk meg. A két nagy kőépület között kőzúzalékos burkolatú útfelületet tártunk fel, amelyről többek között két tornalándzsahegy is előkerült.

A másik épületcsoport az előzőtől délkeletre emelkedett. A hegy lábánál itt egy 10 × 20 méteres, észak–déli tájolású, kétosztatú, emeletes ház állt. Alsó, a hegyoldalba bevágott szintje kőből, felső szintje fagerendákból készült. Az emelet nagyobbik, északi termében egy szemeskályha patkó alakú téglaalapozása került elő. Feljebb, már a hegyoldalba vágott teraszon egy 7,5 × 20 méteres, észak–déli tájolású, kétosztatú, emeletes kőház állt. A földszint északi helyiségét kandalló, a délit hypocaustum fűtötte. A hypocaustum-kemence lejárata a két helyiség között kapott helyett. E lépcsőház felett lehetett az emeletre vezető lépcső. E háztól északabbra, T alakban elrendezve állt egy kandallóval ellátott, 8 × 14 méteres, emeletes ház, amelynek keleti végét már a hegy sziklájából vésték ki.

[67] Visegrád városi kiváltságlevele sajnos nem maradt fenn, de több forrás utal rá, hogy a település Buda város jogaival rendelkezett. Mészáros 2009, 55–58.

[68] SRH I. 493–494; Mészáros 2009, 25–26.

[69] Buzás et al. 1994, 281–282.

[70] Veszprémy 2008, 174–175.

[71] Ezek összefoglalását lásd: Mészáros 2009, 25–26.

[72] A városközpontban végzett nagyszabású ásatások során felszínre került kőházak a régészeti leletek és megfigyelések alapján mind I. Lajos, Zsigmond vagy Mátyás korára keltezhetőek. A városi épületek régészeti maradványainak adattára: Mészáros 2009, 191–216.

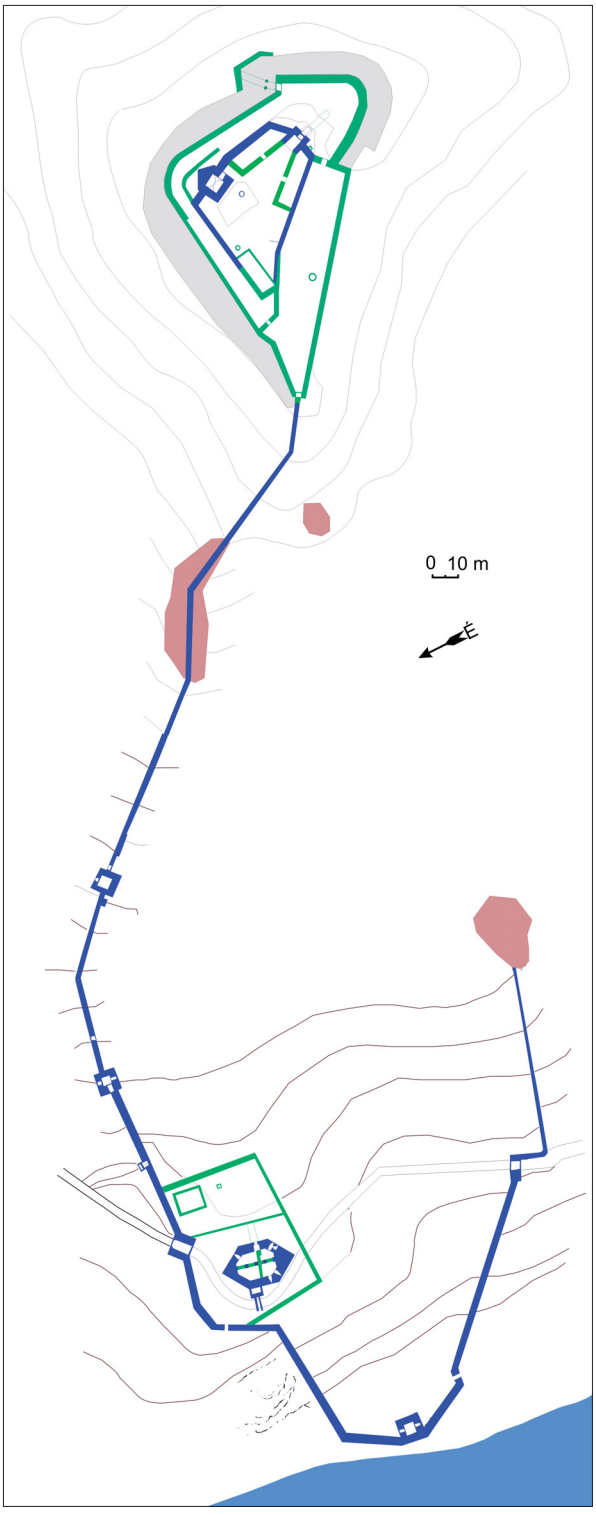

18. ábra. A visegrádi vár alaprajza 1330 után.
Rajz: Buzás Gergely
Fig. 18. Ground plan of Visegrád Castle after 1330.
Drawing: Gergely Buzás

19. ábra. A visegrádi vár rekonstrukciója 1330 után.
Rajz: Schunk Szabolcs, Tóth Márton Zoltán
Fig. 19. Reconstruction of Visegrád Castle after 1330.
Drawing: Szabolcs Schunk, Márton Zoltán Tóth

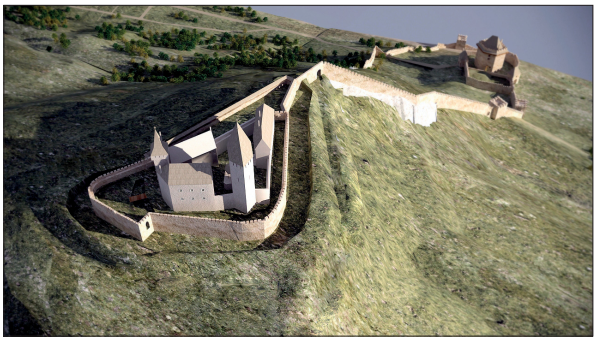

20. ábra. A visegrádi vár rekonstrukciója 1330 után.
Rajz: Schunk Szabolcs, Tóth Márton Zoltán
Fig. 20. Reconstruction of Visegrád Castle after 1330.
Drawing: Szabolcs Schunk, Márton Zoltán Tóth

Ettől az épületcsoporttól délnyugatra is ismerünk olyan kő- és faépület-maradványokat, amelyekről nem zárhatjuk ki, hogy I. Károly korában épültek, de mivel ezek feltárására még nem volt módunk, így ezt bizonyítani sem tudjuk. Valahol ezen a környéken sejthetjük a fent említett Szent György-kápolnát is, ám ennek sem kerültek még elő azonosítható régészeti maradványai.[73]

I. Károly kúriájának központi magja minden bizonnyal a terület északi részét elfoglaló két nagyméretű kőépület lehetett: egy reprezentatív nagyterem és egy lakóépület. Mindkét épülettípus a 11. századtól ismert egyszerű udvarháztípusra vezethető vissza. A típus korai példái, így a 11. századi belényesszentmiklósi hercegi[74] és zirci királyi udvarházak,[75] valamint a Helemba-szigeti

[73] A palota I. Károly kori épületeiről: Buzás 2010, 12–17.
[74] Popa–Chidioşan–Lukács 1984.
[75] MRT IV. 265.

13. századi érseki kúria[76] eredetileg tagolatlan belső terű, nyújtott téglalap alaprajzú épületek voltak. Sokkal közvetlenebb analógia Kompolti István 1325 körül épült kisnánai udvarháza, amelynek kőből készült pincéjét a födémet tartó faoszlopok tagolták két hajóra. A faszerkezetű emeletet a pincében elhelyezett hypocaustum-kemencével fűtötték.[77]

A városi királyi ház 1330 után, úgy tűnik, elvesztette jelentőségét. Ekkor I. Károly már inkább a fellegvárban tartotta udvarát. Egy 1339-es királyi oklevél egyértelműen ki is mondja, hogy a király személyes rezidenciája a várban van.[78] A 14. századi magyar krónikakompozíció szerint Károly király 1342-ben a visegrádi várban is halt meg, ahol akkor lakott.[79]

A fellegvárat feltehetően az 1330-as évek elején, az udvar igényei miatt építhették át *(18–20. ábra)*. A kaputorony két oldalára egy-egy kétszintes palotaépület készült. Mindkettő földszintje egyterű alépítmény volt, a nyugatinak az egyik végében konyhakémény helyezkedett el. A 9 × 25 méteres nyugati épület emelete két helyiségre volt osztva: északi felét egy faburkolatos szoba foglalta el, amelynek két kisméretű ablaka nézett a várudvarra. Ennek a helyiségnek eredetileg talán hypocaustumos fűtése lehetett, legalábbis ismerünk hypocaustum-fedköveket a fellegvárból, de sajnos az alsó szint későbbi átalakítása a kemence maradványait nyomtalanul eltüntethette. Az épület déli végében nincs nyoma a faburkolatnak, itt az udvari homlokzatot egy nagy ablak fülkéje töri át. A két helyiséget minden bizonnyal faszerkezetű válaszfal választotta el egymástól. A 11 × 27 méteres keleti szárny emeletét egyetlen nagyterem foglalta el. A két új szárny mellett, a vár északi felében ebben az időben is létezhetett az a kb. 7,5 × 20 méteres, feltételezett faépület, amelyet már 1317 után felépíthettek.[80] A fellegvár három épülete erősen emlékeztet a korabeli városi palota elrendezésére: az egymással szemben álló nagyterem és királyi lakóépület, valamint egy távolabb elhelyezkedő másik lakóépület. A fellegvárban ez a különálló északi szárny a 15. század közepén az asszonyház, azaz a királyné lakosztályának szerepét töltötte be.[81] Nem kizárt, hogy már I. Károly korában is ilyen funkciója volt, sőt esetleg a palota délkeleti épületcsoportjában is a királyné kúriáját láthatjuk.

Visegrád I. Károly halálának idején már valódi királyi rezidencia volt. A gyorsan fejlődő új város *(21. ábra)* várával és palotájával I. Károly építkezései nyomán már nemcsak alkalmi szállást tudott nyújtani a királynak és kíséretének, mint az Árpád-kor visegrádi várai, de alkalmassá vált a királyi udvar hosszú távú befogadására, annak minden hivatali és reprezentációs funkciójával együtt. I. Lajos uralkodása Visegrádon már csak építészeti szempontból hozott újat: a 14. század közepén Európa nagy fejedelmi központjaihoz hasonulva ugrásszerűen változtak meg a magyar királyi udvar reprezentációs igényei. Ennek köszönhetően Visegrádon a 14. század középső szakasza folyamatos építkezések jegyében telt, amelyek centrumában már elsősorban a királyi palota állt. Bár az 1370-es évektől lanyhult az építkezések üteme, de teljesen még I. Lajos halálával sem szakadt meg: a palota teljes befejezésére csak a 15. század első évtizedében, Zsigmond uralkodása idején került sor. Időközben azonban Visegrád mellé egyre inkább felzárkózott Buda, ahol I. Lajos élete végére a visegrádihoz hasonló léptékű palotát emelt. Az Anjouk visegrádi rezidenciájának hagyománya azonban olyan erős volt, hogy még Lajos utóda, Luxemburgi Zsigmond is csak évtizedekkel később, 1408 után helyezte át udvarát hivatalosan Budára, sőt az 1410-es években a király távollétében egy időre az udvar még vissza is települt Visegrádra.[82]

[76] Az ásatásból ismert 8 × 16 méteres kőépületet egy 1234-es hamis oklevél Róbert esztergomi érsek házának nevezi. MRT V. 224.

[77] Nagy 2011.

[78] Mészáros 2009, 25.

[79] SRH I. 503.

[80] Buzás–Szőke 1992, 133–134.

[81] Kottanner Jánosné leírása alapján azonosítható ilyen módon.

[82] A visegrádi palota történetéről: Buzás 2010.

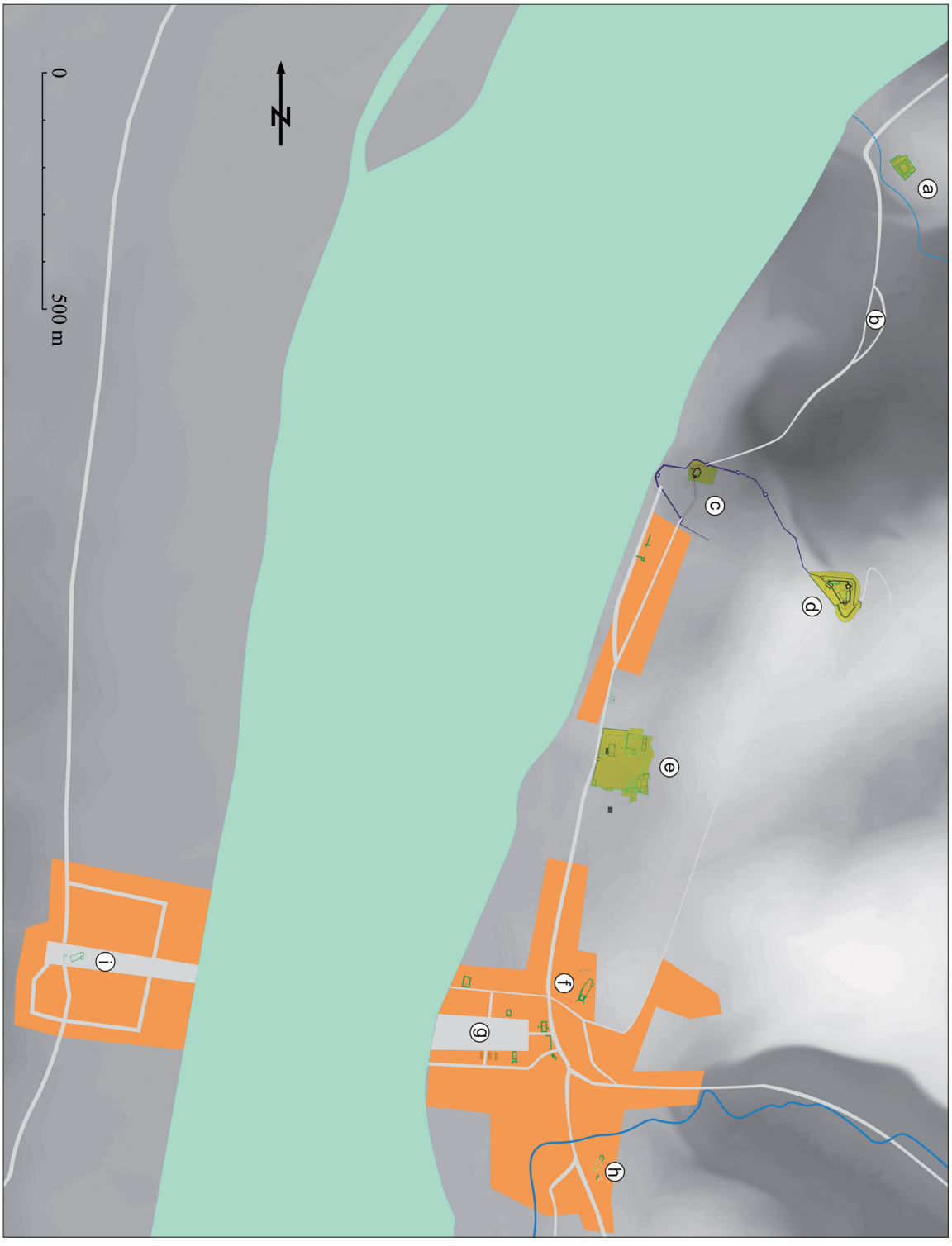

21. ábra. Az Anjou-kori Visegrád térképe: a. Szent András-monostor; b. vesztőhely; c. alsóvár; d. fellegvár; e. királyi palota; f. Szent László ágostonos kolostor (?); g. piactér; h. Szűz Mária-plébániatemplom (?); i. Maros. Rajz: Buzás Gergely

Fig. 21. Map of Visegrád in the Angevin age: a. Monastery of St. Andrew; b. Place of execution; c. Lower Castle; d. Citadel; e. Royal Palace; f. Augustinian Cloister of St. Ladislaus (?); g. Marketplace; h. Parish Church of the Virgin Mary (?); i. Maros. Drawing: Gergely Buzás

IRODALOM

ÁMF I–IV. — Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* I–IV. Budapest, 1987[3]–1998.

Beljak–Pažinová 2012 — Beljak, Ján – Pažinová, Noémi: A zólyomi pusztavár régészeti kutatásának eredményei. *Castrum* 15. (2012/1–2) 103–114.

Benkő 2010 — Benkő Elek: A pilisi ciszterci monostor geofizikai kutatása. In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon / Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary* I–II. Szerk.: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Budapest, 2010. 401–419.

Bóna 1998 — Bóna István: *Az Árpádok korai várairól*. 2. kiadás. Debrecen, 1998.

Bozóki 1995 — Bozóki Lajos: Adalékok a visegrádi Alsóvár építés- és helyreállítástörténetéhez. *Műemlékvédelem* 39. (1995) 81–97.

Bozóki 2012 — Bozóki Lajos: *Lapidarium Hungaricum* 8. *Visegrád, alsó- és felsővár. Pest megye* II. Budapest, 2012.

Buzás 2004 — Buzás Gergely: Az esztergomi vár románkori és gótikus épületei. In: *Az Esztergomi Vármúzeum kőtárának katalógusa*. Szerk.: Buzás Gergely – Tolnai Gergely. Az Esztergomi Vármúzeum Füzetei 2. Esztergom, 2004. 7–44.

Buzás 2007 — Buzás Gergely: Visegrád vára a tatárjárás után. In: *A tatárjárás 1241–42*. Kiállítási katalógus – Magyar Nemzeti Múzeum. Szerk.: Ritoók Ágnes – Garam Éva. Budapest, 2007. 113–114.

Buzás 2010 — Buzás Gergely: A visegrádi királyi palota története. In: *A visegrádi királyi palota*. Szerk.: Buzás Gergely – Orosz Krisztina. Budapest, 2010. 11–105.

Buzás–Eszes 2007 — Buzás Gergely – Eszes Bernadett: XI. századi görög monostor Visegrádon. In: *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania / Középkori egyházi építészet Erdélyben / Medieval Ecclesiastical Architecture in Transylvania* IV. Coord.: Rusu, Adrian Andrei – Szőcs, Péter Levente. Satu Mare, 2007. 49–93.

Buzás et al. 1994 — Buzás Gergely – Laszlovszky József – Papp Szilárd – Szekér György – Szőke Mátyás: A visegrádi ferences kolostor. In: *Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon*. Szerk.: Haris Andrea. Budapest, 1994. 281–304.

Buzás et al. 2014 — Buzás Gergely – Boruzs Katalin – Merva Szabina – Tolnai Katalin: A kora középkori kontinuitás kérdése a visegrádi későcsászárkori erődben a legújabb régészeti kutatások tükrében. *Magyar Régészet* (online magazin) 2014. tavasz. (http://www.magyarregeszet.hu/wp-content/uploads/2014/05/Buzas_14TA.pdf)

Buzás–Mészáros 2008 — Buzás Gergely – Mészáros Orsolya: A középkori Visegrád egyházainak régészeti kutatásai. *Magyar Sion* (Új folyam) 2. (2008) 71–103.

Buzás–Szőke 1992 — Buzás Gergely − Szőke Mátyás: A visegrádi vár és királyi palota a 14–15. században. In: *Várak a későközépkorban. Castrum Bene 2/1992*. Szerk.: Cabello, Juan. Budapest, 1992. 132–156.

Fellegvár 2006 — *A visegrádi fellegvár*. Szerk.: Buzás Gergely. Visegrád Régészeti Monográfiái 6. Visegrád, 2006.

Font 2005 — Font Márta: *A keresztény nagyhatalmak vonzásában. Közép- és Kelet-Európa a 10–12. században*. Budapest, 2005.

Gerevich 1983 — Gerevich, László: The royal court (curia), the provost's residence and the village at Dömös. *ActaArchHung* 35. (1983) 385–409.

Gróf 1993 — Gróf Péter: Újabb adatok Visegrád kora Árpád-kori topográfiájához. *HOMÉ* 30–31/2. (1993) 513–534.

Gróf 2001a — Gróf Péter: Újabb kutatások Visegrád-Várkertben. In: *Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig*. Szerk.: Cseri Miklós – Tárnoki Judit. Szentendre–Szolnok, 2001. 99–108.

Gróf 2001b — Gróf Péter: A magyar köznépi életmód és építkezés az Árpád-kori Dunakanyarban. *Limes* 2001/1–2. 31–40.

Gróf 2006	Gróf Péter: Árpád-kori bronz mellkereszt Visegrád-Várkertből. In: *A fénylő középkor. Tanulmányok Kovalovszki Júlia tiszteletére*. Szerk.: Fodor István – Szatmári Imre. Budapest–Békéscsaba, 2006. 35–41.
Gróf 2011	Gróf Péter: Árpád-kori mészégető kemence feltárása Visegrád-Várkertben. In: *Sötét idők falvai. 8–11. századi települések a Kárpát-medencében* I–II. Szerk.: Kolozsi Barbara – Szilágyi Krisztián Antal. Debrecen, 2011. 485–497.
Gróf–Gróh 2006	Gróf Péter – Gróh Dániel: *Visegrád római emlékei*. Altum Castrum 6. Visegrád, 2006.
Györffy 1967	Györffy György: Székesfehérvár feltűnése a történelmi forrásokban. In: *Székesfehérvár évszázadai* I. *Az államalapítás kora*. Szerk.: Kralovánszky Alán. Székesfehérvár, 1967. 19–25.
Györffy 1975	Györffy György: Budapest története az Árpád-korban. In: *Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig. Budapest története* I. Szerk.: Gerevich László. Budapest, 1975. 217–349.
Györffy 1977	Györffy György: *István király és műve*. Budapest, 1977.
Iván 2004	Iván László: *A visegrádi vár története a kezdetektől 1686-ig*. Visegrád, 2004.
Koppány 1972	Koppány Tibor: XI. századi királyi udvarház maradványai Zircen. *VMMK* 11. (1972) 139–147.
Kovalovszki 1986	Kovalovszki Júlia: A visegrád-várkerti Árpád-kori faluásatásról. In: *A magyar falu régésze. Méri István 1911–1976*. Összeállította: Kovalovszki Júlia. Szerk.: Kocsis Gyula. Cegléd, 1986. 61–63.
Kovalovszki 1994a	Kovalovszki Júlia: Árpád-kori bronzolvasztó kemence Visegrádon. (Méri István ásatása). In: *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára / Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer*. Szerk.: Lőrinczy Gábor. Szeged, 1994. 439–447.
Kovalovszki 1994b	Kovalovszki Júlia: Csónakos temetkezés az Árpád-korban. In: *Honfoglalás és régészet*. Szerk.: Kovács László. Budapest, 1994. 207–216.
Kovalovszki 1995	Kovalovszki Júlia: Az Árpád-kori Visegrád. Ásatások a Várkertben. *Műemlékvédelem* 39. (1995) 69–74.
Kovalovszki 2001	Kovalovszki Júlia: Árpád-kori házak Visegrád-Várkertben. In: *Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig*. Szerk.: Cseri Miklós – Tárnoki Judit. Szentendre–Szolnok, 2001. 81–98.
Kopeczny 2012	Kopeczny Zsuzsanna: A temesvári Hunyadi-kastély és 2011. évi régészeti kutatása. *Castrum* 15. (2012/1–2) 87–96.
Kralovánszky 1990	Kralovánszky, Alán: The settlement history of Veszprém and Székesfehérvár in the Middle Ages. In: *Towns in Medieval Hungary*. Ed.: Gerevich, László. Budapest, 1990. 51–95.
Kristó 1988	Kristó Gyula: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Budapest, 1988.
Kristó 1995	Kristó Gyula: *A magyar állam megszületése*. Szeged, 1995.
Kristó 2003	Kristó Gyula: *Magyarország története 895–1301*. Budapest, 2003.
Magyarország története 1984	*Magyarország története* 1/1. Szerk.: Székely György. Budapest, 1984.
Mészáros 2009	Mészáros Orsolya: *A késő középkori Visegrád város története és helyrajza*. Visegrád, 2009.
Mordovin 2010	Mordovin Maxim: *A vártartomány-szervezet kialakulása a kelet-közép-európai államokban. 10–12. századi központi várak a Cseh, Lengyel és Magyar Királyságban*. Doktori disszertáció tézisei. Budapest, 2010. (http://doktori.btk.elte.hu/hist/mordovinmaxim/tezis.pdf. Letöltés ideje: 2013. 01. 20.)
MRT IV.	Dax Margit – Éri István – Mithay Sándor – Palágyi Szilvia – Torma István: *A pápai és zirci járás. Veszprém megye régészeti topográfiája. Magyarország Régészeti Topográfiája* IV. Budapest, 1972.
MRT V.	Horváth István – H. Kelemen Márta – Torma István: *Esztergom és a dorogi járás. Komárom megye régészeti topográfiája. Magyarország Régészeti Topográfiája* V. Budapest, 1979.

MRT VII. — Dinnyés István – Kővári Klára – Lovag Zsuzsa – Tettamanti Sarolta – Topál Judit – Torma István: *A budai és szentendrei járás. Pest megye régészeti topográfiája. Magyarország Régészeti Topográfiája* VII. Budapest, 1986.

Nagy 2011 — Nagy Szabolcs Balázs: A Kompoltiak udvarháza a kisnánai várban. In: *Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére*. Szerk.: Terei György – Kovács Gyöngyi – Domokos György – Miklós Zsuzsa – Mordovin Maxim. Budapest, 2011. 161–168.

Pannonia Regia 1994 — *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541.* Kiállítási katalógus – Magyar Nemzeti Galéria. Szerk.: Mikó Árpád – Takács Imre. Budapest, 1994.

Polgár 2011 — Polgár Balázs: „…castro nostro de Wysegrad…". Károly Róbert 1323. évi rezidenciaválasztásának kérdésköre. In: *Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére*. Szerk.: Terei György – Kovács Gyöngyi – Domokos György – Miklós Zsuzsa – Mordovin Maxim. Budapest, 2011. 195–200.

Popa–Chidioşan–Lukács 1984 — Popa, Radu – Chidioşan, Nicolae – Lukács, Antal: O reşedinţă feudală din secolele XI–XII la Sînnicolau de Beiuş. *Monumente Istorice şi de Artă* 15/2. (1984) 21–34.

Ritoók online — Ritoók Ágnes: Zalavár-Várossziget az Árpád-korban. A régészeti kutatások eredményei (http://doktori.btk.elte.hu/hist/ritookagnes/tezis.pdf. Letöltés ideje: 2013. 01. 20.)

Senga 1987 — Senga, Toru: IV. Béla külpolitikája és IV. Ince pápához intézett „tatár-levele". *Századok* 121. (1987) 584–612.

Siklósi 1990 — Siklósi Gyula: A székesfehérvári korai és későbbi királyi vár, illetve palota. In: *Várak a 13. században*. *Castrum Bene 1989*. Szerk.: Horváth László. Gyöngyös, 1990. 104–120.

Soproni 1954 — Soproni Sándor: A visegrádi római tábor és középkori vár. *ArchÉrt* 81. (1954) 49–54.

Soproni 1978 — Soproni, Sándor: *Das spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre*. Budapest, 1978.

SRH I–II. — *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stripis Arpadianae gestarum* I–II. Ed.: Szentpétery, Emericus. Budapestini, 1937–1938. (Reprint: Budapest, 1999.)

Štefanovičová 1975 — Štefanovičová, Tatiana: *Bratislavský hrad v 9.–12. storočí*. Bratislava, 1975.

Szőke–Vándor 1987 — Szőke Béla Miklós – Vándor László: Kísérlet egy táji egység településtörténeti rekonstrukciójára. *Zalai Gyűjtemény* 26. (1987) 83–100.

Szőke 1980 — Szőke Mátyás: A visegrádi várispánsági központ kutatása. *Dunakanyar* 1980/2. 35–37.

Szőke 2000 — Szőke Mátyás: Visegrád koraközépkori vára. In: *Európa közepe 1000 körül*. Szerk.: Wieczorek, Alfried – Hinz, Hans-Martin. Stuttgart, 2000. 363–364.

Szőke–Buzás 1990 — Szőke Mátyás – Buzás Gergely: A visegrádi Alsóvár a XIII. században. In: *Várak a 13. században*. *Castrum Bene 1989*. Szerk.: Horváth László. Gyöngyös, 1990. 121–134.

Veszprémy 2008 — Veszprémy László: *Lovagvilág Magyarországon*. Budapest, 2008.

Zsoldos 2001 — Zsoldos Attila: Pest megye az Árpád-korban. In: *Pest Megye Monográfiája* I/2. *A honfoglalástól 1686-ig*. Szerk.: Zsoldos Attila. Budapest, 2001. 31–73.

THE BIRTH OF A ROYAL CENTRE. VISEGRÁD FROM KING STEPHEN THE SAINT TO KING CHARLES I

Gergely Buzás

Visegrád Castle is first mentioned in the written sources in 1009, when, according to the source in question, it was already a county centre. Fashioned from a Roman stronghold, Visegrád Castle was inhabited as early as the 8th century, and in the second half of the 10th century served as a centre for Grand Prince Géza, acquiring a new role as an outwork of Esztergom. A church stood in the castle precinct in the 10th century, and the Roman stronghold's *praetorium* was rebuilt as a residential tower. Also, next to the castle, one of the first parish churches in the county was constructed, around the year 1000.

In the mid-11th-century, a palace with two inner spaces was built in the castle precinct. Next to the settlement, King Andrew I of Hungary established a monastery dedicated to St. Andrew which used the Greek rite. At this time, a small chapel was constructed in the quarter next to the monastery and the old parish church was completely rebuilt. These building operations indicate that Visegrád, located in the middle of the Pilis Forest, which was used as a royal hunting ground, must have been a royal seat of especial significance in the time of King Andrew I and his son King Solomon. It seems that at this time the other branch of the Árpád dynasty – the Béla I branch – preferred the manor house in nearby Dömös. With the fall of King Solomon, Visegrád lost its significance: the county centre moved to Esztergom and the centre of the royal forest area probably to Pilis. Only after the Tatar invasion did Visegrád Castle, now rebuilt by King Béla IV, again serve as the residence of the *ispán* (Lat. *comes*) of this forest area, with the result that Visegrád became the centre of the new Pilis county, which grew out of the last-mentioned territory.

Situated in the country's central region but distant from large ecclesiastical institutions and therefore completely owned by the king, Visegrád, with its enormous and up-to-date castle, was a suitable choice for King Charles I when, after Máté Csák's death, he selected a new place of residence for himself in the *medium regni* in 1323. To begin with, the Angevin ruler installed his household in the residential tower located in the Lower Castle. Soon, however, his town palace was built; this is mentioned as the place where, in 1330, Felicián Zách made an unsuccessful attempt on the king's life. After this assassination attempt, Charles moved to the Citadel, which was better protected, keeping his household there until his death in 1342. Visegrád's role as the king's principal place of residence continued in the time of Louis I, Charles's son, and later also, during the first half of the reign of Sigismund of Luxembourg, right up until 1408, after which this role was taken over by Buda.

A VISEGRÁDI FELLEGVÁR

Bozóki Lajos

A tatárjárás után épült visegrádi vár már a kezdetektől királyi székhely, majd a korona őrzésének helye volt. Az Anjou-kortól a késő Mátyás kor végéig folyamatosan bővült, illetve épült át, végül a török háborúk többszörös ostroma során pusztult el *(1. ábra)*. A várrom az egykori magyar királyi rezidencia történelmi emlékeként igen fontos szerepet játszott a 19. század nemzeti ébredésében, mint a független nemzeti múlt fontos szimbóluma.

A vár építésének pontos kezdetéről nem maradtak ránk írott források, de Lascaris Mária királyné már 1251-ben visegrádi várjobbágyoknak adományozott földet,[1] és 1255-ben IV. Béla király rendezte a várbirtok határait.[2] Magáról a várépítésről a legfontosabb dokumentum az az 1259-ben kelt oklevél, amelyben a király tudatja IV. Orbán pápával, hogy a királynénak egy puszta hegyet adományozott a pilisi erdőben abból a célból, hogy a tatárok nap mint nap fenyegető betörései ellen az özvegyek és árvák védelmére itt várat építsen.[3] A pápának írt oklevél szerint a vár a Duna-szigeti domonkos apácáknak is szolgált volna menedékként egy esetleges tatár támadás esetén. 1265. október 13-án, amikor IV. Béla oklevelet keltezett *in Castro Visegrad*, a várnak már nagy valószínűséggel állnia kellett.[4]

A késő középkori visegrádi várat egy, a hegycsúcsot szabálytalan háromszög alakban körülölelő, várfalakkal övezett felsővári palotaegyüttes – együttesen a fellegvár *(2–3. ábra)* –, valamint a tekintélyes méretű, várfalakkal és tornyokkal erősített lakótoronyból álló alsóvár alkotta. A két erősséget, azok déli, illetve északi oldalán egy-egy nagyjából kelet–nyugati irányú várfal kötötte össze. A várrendszer védelmi rendszere ebben a periódusban északról lényegesen jobban volt megerősítve, az északi völgyzáró fal őrtornyokkal, kaputoronnyal az egész völgyet átszelte a fellegvártól a Dunáig, a déli völgyzáró fal azonban csupán a hegy kevéssé meredek egyharmadáig emelkedett, így nem zárult a fellegvárnál *(1. ábra)*. A déli oldal védműveinek gyengeségét tovább fokozta, hogy a várfalat itt nem erősítették őrtornyok.

Az alsóvárban, a várudvar északi oldalán a fellegvári védelmi rendszerhez hasonlóan egy kaputorony állt, a várfalakhoz képest elforgatott tengellyel, a bejáratot csapórács védte. A várfalakat a Duna-parton még egy torony erősítette, az országutat keresztező déli várfalban kialakított kapuval. A korai gazdasági épületekről, illetve arról, hogy hol volt a konyha a 13. században, sem az alsóvár, sem a fellegvár esetében nincs tudomásunk.

A vár, különösen a fellegvár 14–15. századi faragványanyaga meglehetősen gazdag, így az eddig napvilágra került közel 300 faragott kőtöredék és *in situ* műformák, továbbá az igen nagy mennyiségű leletanyag fontos adalék a középkori világi kultúra megismeréséhez.

A 13. században a fellegvár a hegycsúcsot körítő várfalakból, egy tömör sarkantyúval erősített, ötszög alaprajzú toronyból (G = lásd a *2. ábra* betűjeleit), egy felvonóhíddal és valószínűleg csapóráccsal védett kaputoronyból (A), valamint palotából állt. A kaputorony új eleme volt ekkoriban a magyarországi várépítészetnek. A fellegvárban a palota és a tornyok mellé gazdasági épületek, konyha, istálló stb. is társulhattak, ám ezeket – amint fentebb már említettük – eddig még nem sikerült azonosítani. Az öregtorony előtt ciszterna állt, a várudvarról, illetve a ciszternából kőcsatornák vezették el a vizet: egy a keleti, egy pedig a nyugati oldalon. Talán az

[1] MES I. 388. Iván László szerint a Visegrádon kiállított oklevél, illetve a királyné visegrádi látogatása összefügghet az akkor még zajló vagy éppen akkor befejeződött építkezésekkel. Iván 2004, 17.

[2] CD VIII/7. 332.

[3] Theiner 1859–1860, I. 253. Az oklevél 1263-as pápai megerősítésben maradt fenn, Visegrád nevét itt lehet olvasni: „castrum quod Wissegrad dicitur." A szövegből az is kiderül, hogy a visegrádi vár és a pilisi ispánság királynéi birtok, melyet a királyné fiára ruházhat ugyan, de elidegenítenie nem szabad. Theiner 1859–1860, I. 254. A vár alapításának körülményeiről, lehetséges keltezéséről bővebben: Iván 2004, 16–23.

[4] ÁOkl I. 444. Talán már 1258-ban itt lakott a pilisi ispán, lásd: Iván 2004, 18.

egyik csatorna a 13. századi konyhához tartozott. A 13. századi vár – a két nagyméretű tornyot (A, G) és a várfal néhány szakaszát leszámítva – szinte nyom nélkül eltűnt a későbbi átépítések, bővítések során *(2. ábra)*.

Műformák tekintetében a 13. századi fellegvárról igen keveset lehet tudni. A várnak, mely hatalmas tömegével a király monumentális jelenlétét, *praesentiá*ját is hirdette, meghatározó eleme volt a kiemelkedő megjelenésű, púpos kváderekkel díszített kaputorony és a minden valószínűség szerint a vár tömegéből magasan kiugró öregtorony (G). Ez utóbbiból jelenleg csak a földszinti falak állnak. Annyi bizonyos, hogy miként az alsóvár nagy lakótornya esetében, itt is alkalmazták azt a szokatlan megoldást, hogy a földszinten bejáratot nyitottak. Ez is – miként a két épület alaprajzi kapcsolata – azt sugallja, hogy az alsó-, illetve a felsővár egységes koncepció szerint épült.

A fellegvár ötszög alaprajzú, tömör sarkantyúval ellátott öregtornya (G) lényegében a fele az élben záródó, sarkantyús, hatszög alaprajzú Salamon-toronynak *(1. ábra)*. Mindkét torony tömör sarkantyúja az esetleges támadásnak legjobban kitett oldal felé fordul. Ez a forma tehát, ami a két várrész egységes tervezési koncepciójára utal, némileg árnyalja, illetve talán fölöslegessé teszi azt a korábbi publikációkban gyakorta előforduló kérdést, hogy az oklevelekben szereplő *castrum* az alsó- vagy a felsővárra vonatkozik-e.[5] Haditechnikai szempontok szerint nyilván a fellegvár épült meg először, hiszen a fellegvár nélkül az alsóvár nem védhető, ám a fellegvár építésével párhuzamosan elindulhatott az alsóvár kiépítése is.[6]

A várrendszer egészének formai párhuzamaira, akár esetleges előképeire Ausztriában, a Duna mentén találunk példákat. Az őrtornyokkal, kaputoronnyal erősített völgyzáró falakra és a kettős várrendszerre említhető a Kuenringerek dürnsteini vára. Hainburg városfalainál, ahol a 13. században átépített felsővárból vezetnek le a tornyokkal erősített városfalak, a visegrád-alsóvári kaputoronyhoz hasonlóan a várfalakhoz képest tengelyben elforgatott kaputorony is megjelenik. Hasonlóképp találjuk meg ebben a régióban, nagyobb számban az ötszögű sarkantyús tornyokat is.[7]

A 13. századi fellegvári palotából csupán alapozásainak maradványai és a palotához tartozó sziklavésések maradtak meg a vár északnyugati

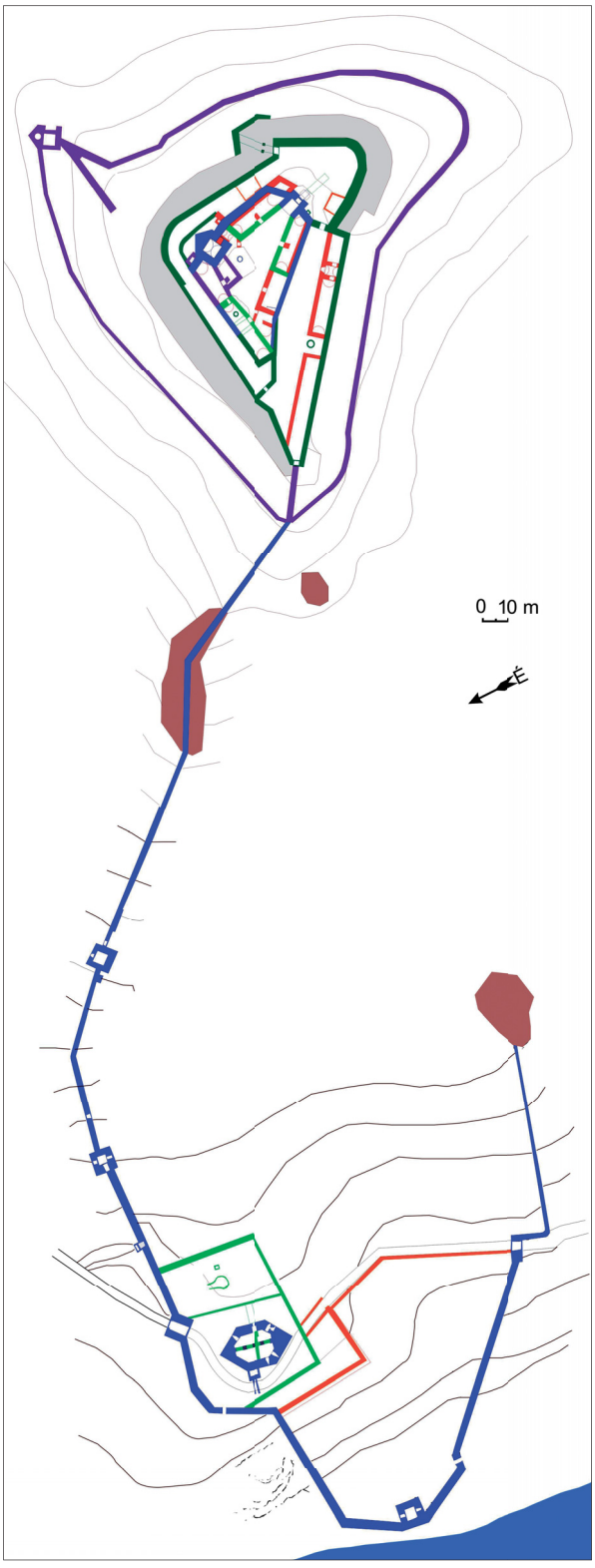

1. ábra. A visegrádi vár a 16. században. Rajz: Buzás Gergely
Fig. 1. Visegrád Castle in the 16th century. Drawing: Gergely Buzás

[5] Bozóki 1995, 82–83; Iván 2004, 17.
[6] Feld 2011, 31.
[7] Bozóki 1995, 87–89.

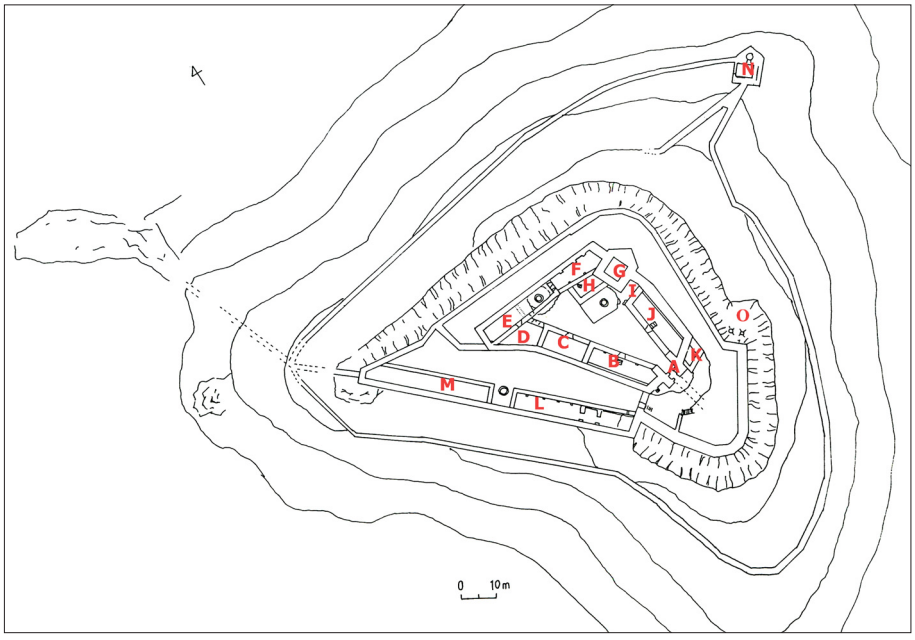

2. ábra. A fellegvár épületei: A. déli kaputorony; B. nyugati palota; C. a nyugati palota északi homlokzatához épített palota; D. az utóbbi palotához tartozó lépcsőház; E. északnyugati palota; F. északkeleti palota; G. keleti torony; H. a keleti torony nyugati homlokzata elé emelt épület; I. lépcsőház (?); J. keleti palota; K. déli bástya (?); L. az alsó várudvar déli épülete; M. az alsó várudvar nyugati épülete; N. keleti kaputorony; O. a várkapuhoz egykor vezető híd pillérei
Fig. 2. The Citadel buildings: A. South gate tower; B. West palace; C. Palace built onto the north facade of the west palace; D. Stairway belonging to this built-on palace; E. Northwest palace; F. Northeast palace; G. East tower; H. Building erected in front of the west facade of the east tower; I. Stairway (?); J. East palace; K. South bastion (?); L. Southern building of the lower courtyard; M. Western building of the lower courtyard; N. East gate tower; O. Pillars of a bridge once leading to a castle gate

sarkában, illetve az északnyugati palota (E) falai alatt egy visszabontott, csekély magasságban megmaradt várfalszakasz. Az Anjou-kori északnyugati palota nyugati végfalába beépített másodlagos kőfaragványok tanúskodnak arról, hogy az e helyütt állt 13. századi palota falait szabályosan faragott kváderekből emelték. Ezenkívül csak a régészeti feltárásból, szórványleletként napvilágra került bimbós oszlopfejezet töredéke az egyetlen kőfaragvány,[8] amely a IV. Béla kori fellegvárból ránk maradt. A faragott sarokbimbóhoz tartozó sáslevelet hornyok tagolták, és a bimbót mindössze egy volutaszerűen visszahajlott homorlat díszíti. A 13. századi oszlopfejezet-ornamentikára jellemző gazdagon, levéldíszekkel, illetve növényi ornamentikával díszített sarokbimbó itt, a fellegvári fejezet esetében meglehetősen leegyszerűsítve szerepel. Ez az egyszerűsítés azt feltételezi, hogy a fejezet egy külső és magasabban lévő homlokzati elemet (toronyhoz tartozó ikerablakot?) díszített, és sommás megfogalmazásának közeli rokonai a Salamon-torony IV. emeleti ikerablakában megmaradt sarokoszlop-fejezetek.

A 13. századi fellegvár átépítése, illetve bővítése már az Anjou-kor elején megkezdődött. I. Károly hívei 1317-ben foglalták vissza a várat Csák Máté birtokából.[9] Az ezután a várban történő munkálatok *terminus ante quem*je XXII. János pápa 1325-ös oklevele, melyben az I. Károly által a várban építtetett

[8] Bozóki 2012, Kat. sz. 439.47, 146. kép.

[9] 1317. október 20-án kelt az első adománylevél, amelyben I. Károly egy hívének a harcban tanúsított hűségét jutalmazta: CD III/2. 71. Van ugyan két olyan oklevél, mely keltezése alapján még a várostrom előtti időpontban született (1316. július 20. és 1316. július 25.: AO I. 113, 400–401.), ám ezen oklevelek kiadója a dátumot tévesen adta meg. Engel 1988, 119–141. Ehhez még lásd: Iván 2004, 29, 5–6. jegyzet. I. Károly visegrádi székhelyéhez lásd: Polgár 2011.

3. ábra. A fellegvár kelet felől 1997-ben
Fig. 3. The Citadel from the east in 1997

Keresztelő Szent János-egyháznak engedélyez búcsút.[10] A király csak 1323-ban helyezte át székhelyét Temesvárról Visegrádra,[11] ahol ekkoriban az ország középső részének legerősebb vára állott, viszonylagos közelségben a *regnum* gazdasági, politikai és egyházi központjaihoz. Birtoklásának fontosságát ezenkívül még az is indokolta, hogy az alsóvárnak fontos szerepe volt a Buda és Esztergom között haladó országút és a dunai hajóforgalom ellenőrzésében. Az alsóvár nagy lakótornya tágas ikerablakaival, fűthető termeivel megfelelhetett a királyi udvar pillanatnyi igényeinek, de egyben megfelelt a király reprezentációs igényeinek, hiszen maga az épülettömeg oszlopokkal dísztett ikerablakaival olyan toronypalota volt, amely méltóan reprezentálhatta az Anjou-király nemrég megszilárdult hatalmát is.

A 14. század első harmadára, a visegrádi királytalálkozóra már állhattak azok az emeletes paloták, amelyek talán részben a IV. Béla kori gazdasági épületek helyén emelkedtek. A fellegvár királyi rezidenciaként történő használatára utal, hogy a vár palotáinak egyikében halt meg I. Károly. Az erre az időszakra keltezhető és a kaputoronyhoz kapcsolódó palotaszárnyak közül a nyugati palota (B) többszintes volt *(4. ábra)*, a földszintjén volt a vár új konyhája, az első emeletén egy faburkolatos, valószínűleg fűthető szoba *(5. ábra)*. Minden valószínűség szerint ezen a szinten volt a királynéi lakosztály, a Dunára néző fűthető szobákkal. A palota udvari homlokzatát csak kisméretű, meglehetősen szűk, csúcsíves ablakok törték át az első és a második emeleten.

A fellegvári, I. Károly kori ránk maradt műformák meglepő formai egyszerűségről tanúskodnak. A nyugati palota első emeleti, csúcsíves ablakkereteinek egyetlen díszítéseként csupán a szárköveket fejezetszerűen koronázó, tagolatlan vállpárkány szolgált *(4. ábra)*. Az emeleten, az udvar felé egyforma, hasonlóan kisméretű, élszedett profilú ablaksort nyitottak, egységes kialakításukból talán nagyobb helyiséget (nagyterem?) vélelmezhetünk. Bizonyosan volt viszont nagyterem a keleti palotában (J), melynek földszintje és emelete osztatlan terű volt. Földszinti nyílásait a nyugati palota nyíláskialakításához hasonló egyszerűség jellemzi: itt tagozás és díszítés nélküli, álló téglalap alakú ablakok világították meg a belsőt *(6. ábra)*.

Ezzel együtt elképzelhető, hogy a kaputoronyhoz kapcsolódó I. Károly kori paloták elpusztult emeleti és külső falát nagyobb és gazdagabban díszített ablakok díszítették, mindenesetre meglepő az a formai egyszerűség, amely az ekkor épült két palota megmaradt udvari homlokzatát jellemzi. E palotaszárnyak mellett, a vár északnyugati sarkában egy újabb ciszternát és a ciszterna mellé nyugatról – úgy tűnik – egy épületet emeltek, felhasználva hozzá az e helyütt álló Árpád-kori palota köveit.

[10] Theiner 1859–1860, I. 500.
[11] A várbirtok határait már 1318-ban bővíti. CD VIII/7. 121.

4. ábra. Fellegvár, a nyugati palota (B) részlegesen helyreállított udvari homlokzata. Fotó: Gaylhoffer-Kovács Gábor, 2012
Fig. 4. Citadel, the partly restored courtyard facade of the west palace (B). Photograph: Gábor Gaylhoffer-Kovács, 2012

A 14. század második felében vagy végén lemélyítették a várudvart, az északnyugati oldalon a déli és keleti várfalhoz, az I. Károly kori ciszterna befoglalásával egy nagyobb, emeletes palotát építettek. Az újonnan felépült északnyugati palota (E) udvari homlokzata némileg gazdagabb kialakítású volt: a homlokzatot szamárhátívekkel, mérműszerűen díszített, csúcsíves ablakok törték át *(7. ábra)*, a két földszinti, félköríves ajtó közül a keleti keretét élszedés tagolta, miként az emeleti, udvari homlokzaton nyitott ajtó keretét is. Ez utóbbi ajtó konzolokra támaszkodó, az egész homlokzaton végigfutó külső folyosóra nyílt, és a folyosó talán a nyugati várfal gyilokjárójára vezetett. A déli homlokzati bejárat mellett egy jóval egyszerűbb kialakítású és kisebb, orrtagos, háromkaréjos ablak nyílt. Szintén a 14. század második felében alakíthatták át a nyugati palota (B) faburkolatos szobáját *(5. ábra)*: a falakat belülről köpenyezve egy gerendavázas, deszkaburkolatos helyiséget hoztak létre.[12]

Ehhez a 14. század végi építési periódushoz köthető a fellegvári kőtárban őrzött két mérműves ablakkeret-töredék *(8. ábra)*. Az ablak jellegzetesen 14. századi: a nyílást mélyített tükörben a szemöldöknél lépcsőződő, rézsűs keretelés díszíti. Ennek a többrétegű síkba beírt mérműves ablaknak legközelebbi párhuzamait a 14–15. századi városi építészetben találjuk (pl. Sopron, Pozsony).[13] Ezek az ablakok általában nem önmagukban álltak, hanem valamilyen összetett nyílásarchitektúra részeiként, a falsíkból több rétegben visszaugratva. A soproni kapcsolt ablakok legtöbbször egy-egy faburkolatos szoba utcai homlokzatán nyíltak. A fellegvári ablakkeret mindkét töredéke vagy a nyugati palotából (B), vagy a várudvarról került a kőtárba az utolsó helyreállítás idején, s tekintve, hogy az udvar felőli nyíláskereteket ismerjük, talán nem túl merész feltételezés, hogy az ablak a palota nyugati, faburkolatos szobájának a nyugati (külső) homlokzatát díszítette.

A Zsigmond kori építkezések jószerével egyetlen megmaradt épülete a külső várfalgyűrűhöz kapcsolódó keleti kaputorony (N). A műformák tekintetében ez lehetett a fellegvárban a legreprezentatívabb épület *(9. ábra)*. Miként a budai vár kaputornya, amelynek homlokzatán az uralkodó aranyozott szobra állt,[14] vagy a pozsonyi vár kaputornya,[15] ahol a mélyített fülkék talán a király festett címerének készültek, a fellegvári kaputorony is az uralkodói reprezentáció fontos elemét alkotta. Profilált kapuzatának háromrétegű konzolokkal támasztott folyosója fölé egykor talán Zsigmond címerét helyezték. A kaputorony kapuzata profilált kőkeretének legközelebbi analógiája a budavári rondellába a 16. században másodlagosan beépített kapuzat keretköve.[16] Ott ugyanúgy, mint a fellegvári profil esetében, a szárkő tagozása eltér a szemöldökétől, ami eléggé gyakori megoldás a Zsigmond korban.

A Zsigmond kori fellegvár építkezéseihez is szolgálhat némi adalékul Kottanner Jánosné

[12] A gerendák lenyomata a helyreállítást megelőzően készült felvételen és az OMF 1976-os felmérésén látszik. Ekkor a faburkolatos szoba egyik födémgerendája még ott volt a falban.
[13] Sopron, Pozsonyi út 3.: Dávid – Schönerné Pusztai 1973–1974; Pozsony, városháza: MM II. 900–901, 898. kép.
[14] Balogh 1966, I. 47; Balogh 1985, 99.
[15] Fiala 1987, 246–260; MM I. 572–573; Papp 2006, 239–245.
[16] Gerevich 1966, 244–246; Végh 1992, 124–132.

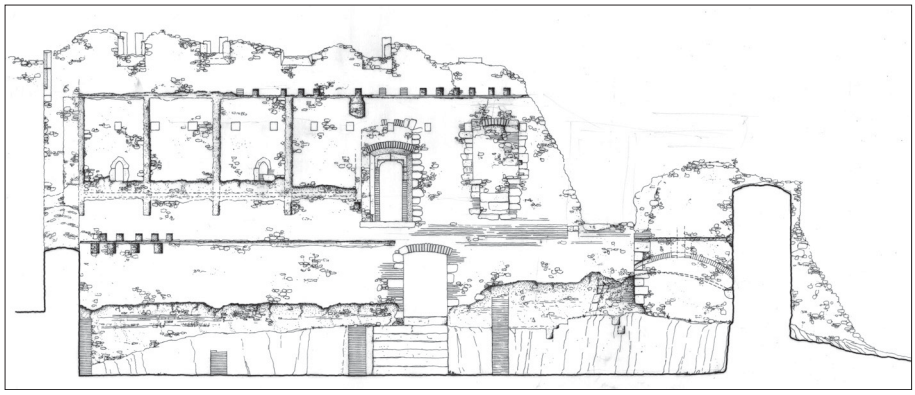

5. ábra. Fellegvár, a nyugati palota (B) felmérési rajza a helyreállítás előtt.
Rajz: Schönerné Pusztai Ilona, 1976
Fig. 5. Citadel, survey of the west palace (B) before restoration.
Drawing: Ilona Schöner-Pusztai, 1976

Wolfram Ilona emlékirata[17] az 1440. évi koronalopás kapcsán.[18] A koronázási ékszereket feltehetőleg már 1323-tól a várban őrizték. Kottannerné bécsi patríciusasszony Habsburg Albert király feleségének, utóbb özvegyének, Erzsébet királynénak volt az udvarhölgye. Az emlékirat szerint az asszonyház, amely magában foglalta a királynői rezidenciát, fűthető volt[19] és árnyékszékkel[20] is el volt látva. A várkápolnába, ahol Szent Erzsébet ereklyéjét őrizték,[21] az asszonyházból közvetlenül lehetett bejutni.[22] A kápolna Szent Erzsébet titulusa alighanem a 13. századra vezethető vissza, tehát a 13. században már fennálló épületrészben kellett lennie. Így nagy valószínűséggel a vár ötszögű, keleti tornyában (G) lehetett,[23] amelyhez közvetlenül, másodlagosan épült az árnyékszékkel is ellátott északkeleti palota (F). Így a már meglévő északnyugati palota (E) és a keleti torony (G) közötti északi falszakasz került beépítésre, megszüntetve az északnyugati palota keletre nyíló oldalbejáratát. Ezt az épületszárnyat (F) tehát Kottannerné leírása alapján az asszonyházzal lehet azonosítani. Az északnyugati palota mellé beépült új palota első emeleti, *in situ* helyzetű konzoljai által kijelölt járószint felébe metszi annak bejáratát, s ez kizárta az átjárást a két palotaszárny között ezen a szinten *(10. ábra)*.

Kottannerné visszaemlékezéseiben többször is említette, hogy a koronát egy boltozott helyiségben őrizték, ahova egy előtéren át kellett lemenni.[24] 1440 előtt a vár palotaszárnyaiban konzolokkal alátámasztott fafödémek voltak, és csak a 15. század utolsó negyedében boltozták be az épületek földszintjeit, a kaputornyot (A) és a keleti palota (J) első emeletét. A koronalopás idején Kottannerné által leírt koronakamrát nagy valószínűséggel az öregtorony (G) földszintjére lehet lokalizálni, mivel csak erről feltételezhető, hogy ekkor már boltozott volt. Talán a korona biztonságos őrzése miatt falazták el vagy esetleg alakították át résablakká a torony

[17] Mollay 1965; kritikai kiadása: Mollay 1971; magyar fordítása: Mollay 1978; az emlékirat korábbi kiadásaihoz: Iván 2004, 135, 1. jegyzet.

[18] Kottanner Jánosné 1440. február 20-ról 21-re virradó éjszakán lopta el két társával a királyi koronát a visegrádi várból, hogy azután az özvegy Erzsébet királyné újszülött gyermekét királlyá koronáztathassa.

[19] Kottannerné előadása szerint a betöréshez szükséges reszelőket először az asszonyház kályhája vagy kandallója fűtéséhez szolgáló tűzifa alá rejtették („Nue lag ain wenig holcz vor dem ofen, da mit man in solt haiczen"). Mollay 1965, 261–262.

[20] Dolguk végeztével Kottannerné a reszelőket az asszonyház árnyékszékébe dobta („vnd ich warf die feil in das secret, das in dem frawnczymmer ist, di wirt man die feil Inn vinden, wann man es aufpricht, zu ainem warzaichen"). Mollay 1965, 263.

[21] Az ellopott koronát ugyanis „die trueg man durch die kapellen aus, dar Inn rast sand Elspet." Mollay 1965, 263.

[22] Az asszonyházban lévő kis szobába („klain stuben") a kápolnán keresztül jöttek Kottannernéért („Da kam, der do mit mier was, in den noehten durch die kapellen an die tüer vnd klokchat an"). Mollay 1965, 262. Kottannerné többször említi az asszonyház igazi bejáratát („recht eingankch"), melyet megkülönböztet a kápolnába vezető bejárattól. Mollay 1965, 263.

[23] Buzás–Szőke 1992, 132. A kápolna helyszíneként szóba jöhetne még a déli kaputorony (A), amelyhez a két kapcsolódó palotaszárny (B, J) közül a nyugati el volt látva árnyékszékkel, itt azonban a királynői lakosztálynak megfelelő szinten a kaputorony csörlőkamrája volt.

[24] „vnd gieengen in das gwelb vnd truegen die truhen mit der heiligen kran her auf vnd nomen die heiligen kron her aus mit dem votrumb": Mollay 1965, 258.

6. ábra. Fellegvár, a keleti palota (J) udvari homlokzata.
Fotó: Gaylhoffer-Kovács Gábor, 2012
Fig. 6. Citadel, the courtyard facade of the east palace (J).
Photograph: Gábor Gaylhoffer-Kovács, 2012

délre nyíló, földszinti bejáratát.[25] Kézenfekvő és nem szokatlan dolog, hogy a koronázási ékszereket, jelvényeket, arany- és ezüstneműket a vár legjobban zárható és védhető helyén őrizzék, sokszor a tornyok már eleve ilyen szándékkal is épültek. A német birodalmi ékszereket például a triefelsi vár öregtornyának kápolnájában,[26] IV. Luxemburgi Károly idején a karlštejni vár északi tornyában, a Szent Katalin-kápolnában tartották. A koronalopást követően a királyi korona végül 1463-ban került vissza a visegrádi fellegvárba, miután Hunyadi Mátyás király 80 000 magyar aranyforintért visszaváltotta III. Frigyestől.

Sajnos, a Zsigmond korban emelt belső vári épületeknek építészeti tagozásáról, műformáinak stílusáról csak a kőtárban őrzött faragványok tehetnek tanúbizonyságot. Ennek a periódusnak jellegzetes, pálcatagos, illetve kevésbé plasztikus elemekkel díszített (Gerevich László által grafikus stílusúnak nevezett[27]) nyíláskeretei számos más királyi építkezésen is előfordulnak. Az ebben az időszakban emelt paloták homlokzatait leginkább a pálcataggal díszített, keresztosztós ablakok jellemezték *(11. ábra)*. Az ablakok számos töredéke az északnyugati palota (E) melletti ásatásból került napvilágra.[28] A budai várban megtalálhatóak mind a pálcatagos, mind pedig a rézsű–lemez–homorlat nyíláskeret-tagolásnak megfelelő profilok, de előfordulnak még Tatán, Siklóson, Kisnánán, Gyulán is. Szintén a tatai várban található a fellegvári kaputorony emeleti ablakkeretének egyik párhuzama: a keret profilozása, profiljának lábazati megoldása a visegrádi királyi palota egyik kőfaragványán is ugyanígy tűnik fel.[29] Budai analógiája ismert annak a szemöldökgyámos, pálcatagos ajtókeretnek is, amelynek lábazati, szárkő- és szemöldökkő-töredékei maradtak meg.[30]

Hunyadi Mátyás a Duna partján épült királyi palota átépítésével párhuzamosan a fellegvárat is átépíttette. A dunai palota nagy belmagasságú tereihez hasonlóan a fellegvári paloták belső tereit is megnövelte, a legalsó járószintek sziklába vésett lesüllyesztésével. A korábbi síkfödémek helyére dongaboltozatok épültek, és az újonnan kialakított szintekre új nyíláskeretek kerültek. A kibontott Zsigmond kori ajtó- és ablakkereteket falazóanyagként építették be az újonnan emelt falakba. Ekkor boltozták be a keleti palota (J) első emeleti nagytermét, minden valószínűség szerint késő gótikus hálóboltozattal, és a belső vári kaputorony valószínűleg a nagyteremnek megfelelő szintjét Hunyadi Mátyás és Aragóniai Beatrix címerével díszített csillagboltozattal *(12. ábra)*.

Erre az időszakra keltezhetjük továbbá stíluskritikai alapon a belső vár déli kaputornya (A) gyilokjárójának az átépítését, esetleg a torony

[25] A bejáratot az 1996. évi falkutatás során tártuk fel.
[26] Holtz 1988, 101–102.
[27] Gerevich 1958, 491–534.
[28] Hasonló profilozású ablakkeretet őriz a Budapesti Történeti Múzeum, illetve ilyen van *in situ* a gyulai vár udvari homlokzatán. Feld 2000, 277, 16. kép.
[29] Buzás 1990, 86. (Szerk. kat. 49.), 137. (Kat. sz. 441.158.), 167. kép.
[30] Gerevich 1966, 285; Bozóki 2012, Kat. sz. 439.98, Kat. sz. 439.99, 158–159. kép.

7. ábra. Fellegvár, az északnyugati palota (E) udvari ablaka. Fotó: Gaylhoffer-Kovács Gábor, 2012
Fig. 7. Citadel, courtyard window of the northwest palace (E). Photograph: Gábor Gaylhoffer-Kovács, 2012

megmagasítását is. A kaputorony körül megmaradt háromrétegű konzolok – élszedett, félgúla megállítású tagozásuk alapján – a 15. század második felére keltezhetőek.

A korábbi paloták átépítése mellett Mátyás egy újabb, a korábbiaknál lényegesen reprezentatívabb emeletes palotaszárnyat (C) és egy hozzá tartozó lépcsőházat (D) építtetett a nyugati palota mellé. Az udvari homlokzatot három, a korábbi ablakokhoz képest hatalmas méretű, keresztosztós ablak törte át *(13. ábra)*, és minden valószínűség szerint hasonló ablakok tagolták a Dunára néző homlokzatot is. Az ablakok igen magasra kerültek, könyöklőjük a bejárati ajtó szemöldöke fölött volt. Ezt a palotát, amely a többi palotaszárnyhoz képest fényárban úszhatott, Mátyás valószínűleg udvari rendezvények céljára építtette. Az új fellegvári épület nagyméretű, körtetagos, viszonylag egyszerűen tagozott ablakkeretei ugyanazokkal a profilsablonokkal készültek, mint a palota Mátyás kori ablakkeretei.[31] Hasonló profilozást alkalmaztak a diósgyőri vár 15. század végi ablakkeretén,[32] az egri püspökvár udvari homlokzatán,[33] illetve egykor az esztergomi Vitéz-palota homlokzatát[34] is hasonlóképpen profilált, keresztosztós ablakok tagolták, továbbá ez a típus Budán is előfordult.[35]

8. ábra. 14. századi ablak rekonstrukciója a fellegvári kiállításban. Készítette: Schütz Zoltán
Fig. 8. Reconstruction of a 14th-century window in the Citadel exhibition. By Zoltán Schütz

A fellegvári, Mátyás kori palota mellé északról épült tágas lépcsőház nyilván hasonlóan napfényes lehetett. A beépítéssel a nyugati palota korábbi bejárata megszűnt, így az udvari homlokzaton

[31] A visegrádi munkákat is irányító budai provizorátus műhelyszervező szerepéhez lásd: Buzás 1990, 42–44.
[32] Czeglédy 1988, 24. kép (14. századi, grafikus stílusú ablakként meghatározva).
[33] Giber 2008.
[34] Vukov 2004, 83–85, 5–8. ábra.
[35] Gerevich 1966, 285, 405. kép.

9. ábra. Fellegvár, a keleti kaputorony helyreállítás előtt
Fig. 9. Citadel, the east gate tower before restoration

nyitottak egy külső falépcsőről megközelíthető, első emeleti bejáratot *(4–5. ábra)*. Ennek a szintnek az udvari ablakait ebben az időszakban befalazták, és az így kialakult nagyobb falmezőt talán falképek díszíthették.

A fellegvárban a király jellemzően a késő gótika épületdíszítő elemeivel látta el a felújított és újjáépített palotákat. A fennmaradt profilált ajtó- és ablakkeretek a késő gótika leegyszerűsített formavilágát képviselik, amelyeket a néhány tagozattal profilált késő gótikus bélletek finom és leegyszerűsített profiláthatása jellemzi. A Mátyás kori épületdíszítő ornamentikának meglehetősen kevés emléke maradt fenn. Az 1996-os ásatásból került elő az a három, fiáléhoz tartozó gömbdísz, amelyek alapanyaga a jórészt ebben az időszakban használatos durva mészkő.[36]

A fellegvár egyetlen reneszánsz emléke, amely viszonylag csekély töredékekben maradt ránk, a koronaőrök táblája *(14. ábra)*. 1492-ben országgyűlési határozat rögzítette, hogy az ország prelátusai és bárói közül választott személyek őrizzék a koronát, akiknek jogukban állt a visegrádi várnagy kinevezése is. Az északnyugati palota (E) homlokzatán álló, reneszánsz stílusú koronaőri emléktáblát az első koronaőrök, Nagylucsei Orbán egri püspök és Báthori István erdélyi vajda állíttatták. Bél Mátyás ábrázolása[37] szerint a reneszánsz profilokkal tagozott szemöldök és felső osztópárkány közötti frízen az MCCCCLXXXXIII-as évszám volt olvasható, alatta a két párkány közötti, keretezett mezőben perspektivikusan ábrázolt kazettás mennyezet

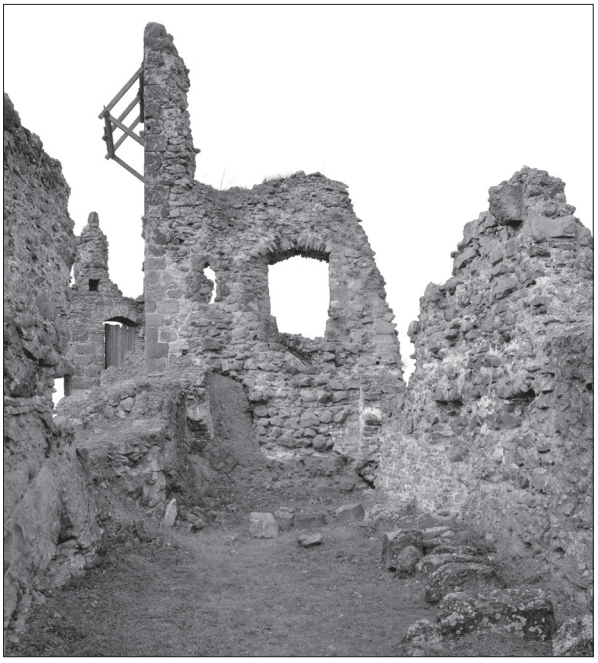

10. ábra. Fellegvár, az északkeleti palota (F) belseje nyugat felé. Fotó: Gaylhoffer-Kovács Gábor, 2012
Fig. 10. Citadel, interior of the northeast palace (F), looking west.
Photograph: Gábor Gaylhoffer-Kovács, 2012

[36] Bozóki 2012, Kat. sz. 439.254, 191. kép. Ugyanilyen anyagból faragták a Mátyás- és Beatrix-címeres csillagboltozat elemeit is. Bozóki 2012, Kat. sz. 439.215, Kat. sz. 439.216, 182–183. kép.

[37] Ábrázolása: Bel 1737, 470–471. oldal között.

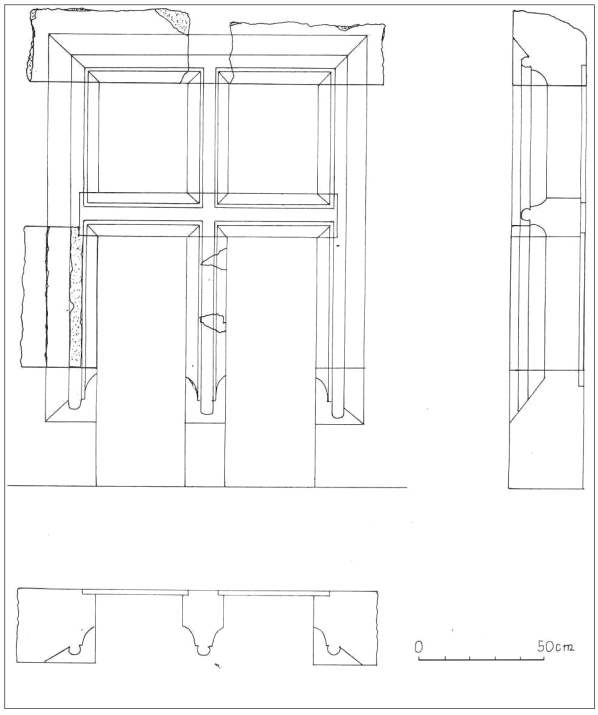

11. ábra. Zsigmond kori ablak rekonstrukciója. Rajz: Bozóki Lajos
Fig. 11. Recontruction of a window from the Sigismund era. Drawing: Lajos Bozóki

előtt Nagylucsei Orbán egri püspök és Báthori István erdélyi vajda, a két koronaőr címerpajzsa között a vágásos magyar címer és II. Ulászló király címere sorakozott. Az övpárkány alatti indadíszes táblán – a rajz szerint – négysoros, töredékes, kapitális betűtípusú, latin nyelvű felirat tartalmazta a koronaőrök megnevezését: VRBANO PONTIFICI AGRIENSI EX POSONIENSI VICO NAGHLVCH ORIVNDO ET STEPHANO VAIWODE TRANSILVANO POST REGIS WLADISLAI CORONATIONEM DELECTIS CVSTODIBVS.[38]

A visegrádi kettős vár méretéből, védelmi rendszeréből adódóan a középkor végéig jelentős erősségnek számított, ám a haditechnika fejlődésével, jelesül az ágyúkkal felszerelt tüzérség megjelenésével elvesztette stratégiai jelentőségét, mivel nem voltak megfelelő védművei egy ilyen támadás visszaverésére. Az alsóvárban, ezt a helyzetet enyhítendő, talán a 15. század végén egy alul lőrésekkel ellátott bástyát[39] emeltek a lakótorony nyugati várfalövéhez, amely a dunai hajóforgalmat pásztázta és a naszádok ellen épült; emellett ismeretlen időpontban az

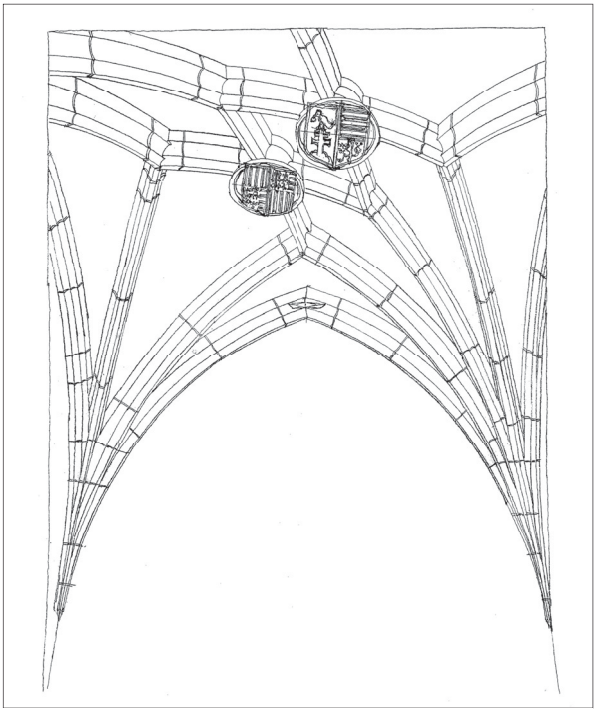

12. ábra. Fellegvár, a déli kaputorony (A) Hunyadi Mátyás- és Aragóniai Beatrix-címeres boltozata. Rekonstrukció: Szőke Balázs
Fig. 12. Citadel, vaulting with the armorial bearings of Matthias Corvinus and Beatrix of Aragon. Reconstruction: Balázs Szőke

Anjou-kori, keleti, pártázatos várfal pártaközeibe szakállas puskáknak falaztak lőréseket. A fellegvár haditechnikai korszerűsítése a nyugati palota déli homlokzata előtti, vélhetően ágyúterasznak épült létesítmény (K), valamint az öregtorony (G) külső homlokzata előtti, kisebb fallal övezett földbástya építésével lényegében ki is merült.

Mivel a vár stratégiailag meglehetősen frekventált helyen, a 16–17. századi Közép-Magyarország egyik legfontosabb katonai felvonulási útvonala, a buda–esztergomi országút mentén feküdt, számos igen heves ostromnak volt kitéve. 1527 és 1685 között tizenkétszer cserélt gazdát, mígnem elveszítette minden hadászati értékét. Az ostromok során az alsóvárat általában a város délnyugati oldaláról, a Duna-parti sávról volt célszerű tűz alá venni, a fellegvárat pedig tüzérséggel a vártól keletre fekvő Fekete-hegyről lehetett a legeredményesebben rombolni, amint erről néhány metszetábrázolás is tanúskodik. Ezek az ostromok többnapos, intenzív ágyútűz mellett történtek, majd a falak, tornyok szisztematikus lövetését az esetek többségében szükségszerű javítások követték.

Az alsó- és felsővár feltárása 1871-ben kezdődött.[40] A fellegvárban Henszlmann Imre folyamatos

[38] Mednyánszky Alajos olvasata, kiegészítésekkel.
[39] Schulek 1940, IV. 1–5.
[40] A fellegvár kutatástörténetéhez: Iván 1995; Iván 2006.

13. ábra. Fellegvár, a nyugati palota (B) mellé beépített palota (C) udvari homlokzata a rekonstruált keresztosztós ablakkal
Fig. 13. Citadel, courtyard facade of the palace (C) built next to the west palace (B) with a reconstructed cross-divided window

felügyeletével kezdtek hozzá a feltáráshoz. A várhelyiségek feltárása során először az északkeleti palotát (F) – melynek emeletét Henszlmann a kápolnával azonosította – „takarították ki" (sokszor a sziklafelszínig), majd az északnyugati palotát (E) és a keleti torony (G) környékét. Feltárták és romtalanították a belső várat körülvevő falszoros északi, keleti, majd nyugati oldalát, az itteni ciszternát, valamint a déli kaputorony (A) maradványait.

Hosszabb szünet után a fellegvár feltárási és helyreállítási munkái az 1960-as, 1970-es években több ütemben folytak. 1965-ben elkészült a keleti, külső kaputorony (N) helyreállítása, Sedlmayr János tervei szerint. Az eredetileg háromszintes, reprezentatív torony helyreállítását már Schulek Frigyes tervezte 1872-ben, majd 1934-ben Schulek János készített tervet a teljes rekonstrukcióra. Az első emeletig épen megmaradt torony lefedése lényegileg állagmegóvási célt szolgált.

1973-ban az Országos Műemléki Felügyelőség tervezési osztályán készült el az a tíz ütemre bontott helyreállítási program – Schönerné Pusztai Ilona munkája –, amely 1985-öt tűzte ki a befejezés évének.[41] A helyreállítás célja elsősorban romkonzerválás volt, valamint az ezután lefedett terekben kiállítások elhelyezése. 1974-ben az első ütem keretén belül megtörtént a dunai falak konzerválása és megerősítése. 1975-től a második ütem keretében Szőke Mátyás régész vette át Héjj Miklóstól a feltárások irányítását. Ekkor készült el az alsó várudvar feltárása és a ciszternától északra terjedő egykori épület (M) helyreállítása kőtári funkcióval. Ezt követte az északi és nyugati várfal helyreállítása, a gyilokjáró részleges rekonstrukciója. 1977-ben került sor a belső, déli kaputorony (A) helyreállítására *(3. ábra)*. A déli épület (L) helyreállítását már Gál Tibor tervezte a Beatrixről elnevezett étterem kialakításával, nyugaton deszkapalánkkal érzékeltetve a korai gyilokjáró pártázatát.

Schönerné Pusztai Ilona 1983-ban fogalmazta meg a helyreállítás metódusát, illetve célját: „A lényegében régészeti feltárásra támaszkodó fellegvár helyreállítása, részkiegészítésekkel gazdagított romkonzerválás. Kevés számú fedett tér alakult ki a vár területén, részben kiállítási, elsősorban azonban kőtári célokra."[42] 1984-ben a Dunatours Idegenforgalmi Iroda visegrádi kirendeltségétől a Pilisi Állami Parkerdőgazdaság vette át a fellegvár kezelői és beruházói jogát. 1984-től Szőke Mátyás múzeumigazgató irányításával folytatódtak a régészeti feltárások. 1988-tól kerültek napvilágra a sziklaárkon átvezető keleti híd tartószerkezeteinek maradványai, és bár a feltárások még nem fejeződtek

[41] Schönerné Pusztai 1983.
[42] Schönerné Pusztai 1983, 232.

14. ábra. Koronaőrtábla Bél Mátyás *Notitia Hungariae novae historico geographica* III. kötetének 470–471. oldala között
Fig. 14. Renaissance plaque with coats of arms and with the names of the first Guardians of the Holy Crown, in Mátyás Bél's *Notitia Hungariae novae historico geographica*, vol. 3, between p. 470 and p. 471

be, de 1991-re Gál Tibor tervei alapján elkészült a felvezető híd.[43]

1991 decemberétől Iván László régész irányította az ásatásokat,[44] az ő vezetésével tárták fel a déli várfalakat, a szárazárok hídjának pilléreit és az északi, belső falszoros nagy, illetve az öregtorony kisebb részét. Ezt a munkát 1998-ban Pölös Andrea az északi falszorosban folytatta.[45] 1996 és 1999 között főleg a fellegvár északi, helyreállítatlan területén végeztünk falkutatást és régészeti feltárást Iván Lászlóval közösen.[46] Kováts István és Buzás Gergely 2005-ben a fellegvár északnyugati palotájában (E) végzett régészeti feltárása[47] nyomán tovább lehetett pontosítani az 1996–1999-es falkutatás[48] idején a vár északnyugati helyiségeiben feltárt, illetve azonosított IV. Béla kori kőépület helyzetét, valamint a későbbi átépítések kronológiáját. Az Anjou-kori északnyugati palota építésekor elbontott korai épület a feltételezés szerint torony volt. Sajnos, éppen az említett 14. századi átépítések során a feltételezett torony falainak nagy része elpusztult, leginkább csak osztófalát és a hozzá kapcsolódó falsarkot és várfalat, illetve kiszedett falának a sziklába vésett nyomait lehetett feltárni 1998-ban.[49] Ez a feltételezett torony Buzás Gergely későbbi publikációjában már mint IV. Béla kori lakótorony szerepel, és itt közli a szerző a vár 13. századi alaprajzát a fellegvári lakótorony feltételezett földszinti alaprajzával.[50]

A *Visegrád Régészeti Monográfiái* sorozatban, Buzás Gergely szerkesztésében 2006-ban jelent meg *A visegrádi fellegvár* című tanulmánykötet.[51] Ebben az 1996–1999-es falkutatás és régészeti feltárás építéstörténeti konzekvenciáit összefoglaló fejezet (Bozóki Lajos)[52] után Iván László a fellegvár 1871 és 1988 közötti régészeti feltárásait, illetve helyreállításait foglalta össze,[53] a régészeti kutatások elemzését, valamint a kutatások során napvilágra került kerámiaanyag feldolgozását, annak katalógusát Tóth Boglárka közölte.[54] Ezt követően a fellegvár középkori és török kori szemeskályhái, kályhacsempeleletei (Kocsis Edit, Sabján Tibor, Tóth Boglárka),[55] megmunkált csont- és agancsleletei (Kováts István),[56] továbbá éremleletei (Tóth Csaba)[57] kerültek bemutatásra. A tanulmányokat Tolnai Gergelynek a Visegrádról készült metszetábrázolásokat tárgyaló fejezete zárta.[58]

Az utóbbi fellegvári kutatások tehát tisztázták, hogy a korábban egységesen 13. századiként kezelt belső vár övezőfala több periódusban átépült, és egy kváderkövekből emelt, 13. századi épület állt a vár északnyugati sarkában. Ennek alaprajza, tömege, illetve az a körülmény, hogy torony, lakótorony vagy csak egy palotaszárny állt-e itt, jelenlegi tudásunk alapján nehezen rekonstruálható. Az egyes épületrészek relatív kronológiája és a műformák alapján a 13. századra keltezhető a púpos kváderekkel díszített kaputorony, a hozzá keletről és nyugatról kapcsolódó kortinafal, az ötszög alaprajzú öregtorony és az északi kortinafal bizonyos szakaszai. A fellegvár jelenleg is lezárt északi palotáinak homlokzatkutatása és az északi falszoros régészeti feltárása mind ez idáig befejezetlen.

[43] A híd hitelességének régészeti kritikájához és a kutatások összefoglalásához: Iván 1995.
[44] *RégFüz* Ser. I. No. 51. (1998) 194–196. (Iván L.); *RégKut 1998* (2001) 171–172. (Szőke M., Buzás G., Laszlovszky J.).
[45] *RégKut 2000* (2003) 230–231. (Szőke M., Pölös A.); *RégKut 2001* (2003) 236–237. (Pölös A.).
[46] Bozóki 2006, 10–14; Bozóki 2012, 47–50.
[47] *RégKut 2005* (2006) 336–337. (Kováts I., Buzás G.).
[48] Bozóki 2006, 10.
[49] Bozóki Lajos: *Kutatási dokumentáció, Visegrád–Fellegvár, 1998*. Forster Központ, Tervtár, 37450.
[50] Buzás 2007, 113–114.
[51] *Fellegvár* 2006. A kötet kritikájához lásd: Rabb 2009, 278; Feld 2006.
[52] Bozóki 2006.
[53] Iván 2006.
[54] Tóth B. 2006a; Tóth B. 2006b.
[55] Kocsis – Sabján – Tóth B. 2006; Kocsis 2006.
[56] Kováts 2006.
[57] Tóth Cs. 2006.
[58] Tolnai 2006, 196–219.

IRODALOM

AO I–VII. *Anjoukori okmánytár – Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis* I–VII. Szerk.: Nagy Imre – Tasnádi Nagy Gyula. Budapest, 1878–1920.

ÁOkl I. *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke* I. Szerk.: Szentpétery Imre. Budapest, 1923–1930.

Balogh 1966 Balogh Jolán: *A művészet Mátyás király udvarában* I–II. Budapest, 1966.

Balogh 1985 Balogh Jolán: *Mátyás király és a művészet*. Budapest, 1985.

Bel 1737 Bel, Matthias: *Notitia Hungariae novae historico geographica* III. Viennae, 1737.

Bozóki 1995 Bozóki Lajos: Adalékok a visegrádi Alsóvár építés- és helyreállítástörténetéhez. *Műemlékvédelem* 39. (1995) 81–97.

Bozóki 2006 Bozóki Lajos: A fellegvár leírása és építéstörténete. In: *Fellegvár* 2006, 7–25.

Bozóki 2012 Bozóki Lajos: *Lapidarium Hungaricum* 8. *Visegrád, alsó- és felsővár. Pest megye* II. Budapest, 2012.

Buzás 1990 Buzás Gergely: *Lapidarium Hungaricum* 2. *Visegrád, királyi palota* 1. *A kápolna és az északkeleti palota. Pest megye* I. Budapest, 1990.

Buzás 2007 Buzás Gergely: Visegrád vára a tatárjárás után. In: *A tatárjárás 1241–42*. Kiállítási katalógus – Magyar Nemzeti Múzeum. Szerk.: Ritoók Ágnes – Garam Éva. Budapest, 2007. 113–114.

Buzás–Szőke 1992 Buzás Gergely – Szőke Mátyás: A visegrádi vár és királyi palota a 14–15. században. In: *Várak a későközépkorban. Castrum Bene 2/1990*. Szerk.: Cabello, Juan. Budapest, 1992. 132–156.

CD I–XI. *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* I–XI. Studio et opera Georgii Fejér. Budae, 1829–1844.

Czeglédy 1988 Czeglédy Ilona: *A diósgyőri vár*. Budapest, 1988.

Dávid – Schönerné Pusztai 1973–1974 Dávid Ferenc – Schönerné Pusztai Ilona: A soproni Pozsonyi út 3. sz. ház kutatása és helyreállítása. *Magyar Műemlékvédelem* 8. (1973–1974) 125–145.

Engel 1988 Engel Pál: Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323). *Századok* 122. (1988) 89–146.

Feld 2000 Feld István*:* A gyulai vár a középkorban. In: *A középkori Dél-Alföld és Szer.* Szerk.: Kollár Tibor. Szeged, 2000. 257–280.

Feld 2006 Feld István: A visegrádi fellegvár. Visegrád régészeti monográfiái 6. Szerk.: Buzás Gergely [könyvismertetés]. *Castrum* 4. (2006/2) 103–106.

Feld 2011 Feld István: *A 13. századi várak történeti szerepe Magyarországon a régészeti források tükrében*. Habilitációs dolgozat, kézirat. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar. Budapest, 2011.

Fellegvár 2006 *A visegrádi fellegvár.* Szerk.: Buzás Gergely. Visegrád Régészeti Monográfiái 6. Visegrád, 2006.

Fiala 1987 Fiala, Andrej: A pozsonyi (Bratislava) vár. In: *Művészet Zsigmond király korában 1387–1437* I–II. Kiállítási katalógus – Budapesti Történeti Múzeum. Szerk.: Beke László – Marosi Ernő – Wehli Tünde. Budapest, 1987. I. 246–260.

Gerevich 1958 Gerevich László: Közép-európai királyi műhelyek a XIV. században és a késő gótika. *Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények* 2. (1958) 491–534.

Gerevich 1966 Gerevich László: *A budai vár feltárása*. Budapest, 1966.

Giber 2008 Giber Mihály: Az egri várbeli késő középkori püspöki palota. *Castrum* 7. (2008/1) 49–88.

Holtz 1988 Holtz, Walter: *Pfalzen und Burgen der Stauferzeit*. Darmstadt, 1988.

Iván 1995 Iván László: Régészeti kutatások a visegrádi Fellegvárban 1984–1994. *Műemlékvédelem* 34. (1995) 75–80.

Iván 2004 Iván László: *A visegrádi vár története a kezdetektől 1685-ig*. Visegrád, 2004.

Iván 2006 Iván László: Régészeti kutatások és műemléki helyreállítások a visegrádi fellegvárban 1871–1998. In: *Fellegvár* 2006, 26–46.

Kocsis 2006 Kocsis Edit: A visegrádi fellegvár kályhacsempe leletei. In: *Fellegvár* 2006, 124–166.

Kocsis – Sabján – Tóth B. 2006	Kocsis Edit – Sabján Tibor – Tóth Boglárka: A visegrádi fellegvár középkori és törökkori szemeskályhái. In: *Fellegvár* 2006, 104–123.
Kováts 2006	Kováts István: A visegrádi fellegvár megmunkált csont- és agancsleletei. In: *Fellegvár* 2006, 167–190.
MES I–IV.	*Monumenta Ecclesiae Strigoniensis* I–IV. Ed.: Knauz, Ferdinandus – Dedek, Ludovicus Crescens – Dreska, Gabriel – Érszegi, Geysa – Hegedűs, Andreas – Neumann, Tiburcius – Szovák, Cornelius – Tringli, Stephanus. Strigonii–Budapestini, 1874–1999.
MM I–II.	*Magyarországi művészet 1300–1470 körül* I–II. Szerk.: Marosi Ernő. A magyarországi művészet története 2. Budapest, 1987.
Mollay 1965	Mollay, Karl: Die Denkwürdigkeiten der Helene Kottannerin. Die ältesten deutschen Frauenmemoiren (1439–1440). *Arrabona* 7. (1965) 237–296.
Mollay 1971	*Die Denkwürdigkeiten der Helene Kottannerin (1439–1440).* Hrsg.: Mollay, Karl. Wiener Neudrucke 2. Wien, 1971.
Mollay 1978	*A korona elrablása. Kottanner Jánosné emlékirata 1439–1440.* Ford. és közzéteszi: Mollay Károly. Budapest, 1978.
Papp 2006	Papp Szilárd: Zsigmond új rezidenciája Pozsonyban. In: *Sigismundus rex et imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387–1437.* Kiállítási katalógus – Budapest, Szépművészeti Múzeum; Luxemburg, Musée national d'histoire et d'art. Szerk.: Takács Imre. [Mainz], 2006. 239–245.
Polgár 2011	Polgár Balázs: „…castro nostro de Wysegrad…" Károly Róbert 1323. évi rezidenciaválasztásának kérdésköre. In: *Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére*. Szerk.: Terei György – Kovács Gyöngyi – Domokos György – Miklós Zsuzsa – Mordovin Maxim. Budapest, 2011. 195–200.
Rabb 2009	Rabb Péter: A visegrádi fellegvár. Szerk. Buzás Gergely. Visegrád régészeti monográfiái 6. [könyvismertetés]. *Műemlékvédelem* 53. (2009) 278–281.
Schönerné Pusztai 1983	Schönerné Pusztai Ilona: Beszámoló a visegrádi Fellegvárban készülő rekonstrukciós munkáról. *Műemlékvédelem* 27. (1983) 225–241.
Schulek 1940	Schulek János: *Memorandum*. Kézirat, 1940. Visegrád, Mátyás Király Múzeum, Adattár.
Theiner 1859–1860	Theiner, Augustinus: *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia* I–II. Romae, 1859–1860.
Tolnai 2006	Tolnai Gergely: A visegrádi vár a törökkori ábrázolások tükrében. In: *Fellegvár* 2006, 196–218.
Tóth B. 2006a	Tóth Boglárka: A régészeti kutatások elemzése. In: *Fellegvár* 2006, 47–49.
Tóth B. 2006b	Tóth Boglárka: A visegrádi fellegvár középkori kerámiaanyaga. In: *Fellegvár* 2006, 50–103.
Tóth Cs. 2006	Tóth Csaba: A visegrádi fellegvár éremleletei. In: *Fellegvár* 2006, 191–195.
Végh 1992	Végh András: Adatok a budai palota Zsigmond-kori kapuihoz. In: *Várak a későközépkorban. Castrum Bene 2/1990.* Szerk.: Cabello, Juan. Budapest, 1992. 124–132.
Vukov 2004	Vukov Konstantin: Szemelvények az esztergomi vár kőtárainak történetéből. In: *Az Esztergomi Vármúzeum kőtárának katalógusa*. Szerk.: Buzás Gergely – Tolnai Gergely. Az Esztergomi Vármúzeum Füzetei 2. Esztergom, 2004. 76–86.

THE CITADEL AT VISEGRÁD

Lajos Bozóki

Built after the Mongol invasion, Visegrád Castle was from the outset a royal seat and later on the place where the Holy Crown was kept. It was continually extended and rebuilt from the time of the Angevin kings up until the end of the reign of King Matthias, and was eventually destroyed in repeated sieges during the Ottoman wars. In its capacity as a historical monument, the ruined castle and one-time Hungarian royal residence played a very significant role in the national awakening in the 19th century, as an important symbol of the nation's independent past.

The Upper Castle (Citadel) of the 13th-century double-castle system at Visegrád consisted of a curtain wall skirting the hilltop in the shape of an irregular triangle, a tower built on a pentagonal ground plan strengthened by a massive spur (G = see letter marks in *Fig. 2*), a gatehouse (A) protected by a drawbridge and probably a portcullis, and a palace. The gatehouse was a new element in Hungarian castle construction at the time. In the Citadel, the palace and the towers must have been complemented by outbuildings, a kitchen, stables, etc., although so far it has not been possible to identify these. There was a cistern in front of the keep; stone conduits led water off from the castle courtyard and cistern on the eastern and western sides. One of the conduits may have belonged to the 13th-century kitchen. With the exception of two towers and a few sections of the castle wall, the 13th-century castle disappeared almost without trace in the course of subsequent reconstruction and extension projects.

Reconstruction and extension of the 13th-century Citadel began in the early Angevin period already. In 1317, followers of King Charles Robert (Charles I of Hungary) recaptured it from the possession of Máté Csák. The *terminus ante quem* of the work performed in the castle is a 1325 document in which Pope John XXII granted the Church of St. John the Baptist which Charles Robert had built in the castle the right to hold an annual festival to commemorate its dedication. Only in 1323 did the king move his seat from Temesvár (today Timişoara, Romania) to Visegrád, as the last mentioned place now had the strongest castle to be found in the middle part of the country and was in relative proximity to the economic, political, and ecclesiastical centres of the *regnum*. The importance of possessing the Citadel was enhanced by the key role played by the Lower Castle in controlling not only the main road between Buda and Esztergom, but also the water traffic on the Danube. With its double windows and its heatable rooms, the large residential tower (keep) must have met not just the needs of the royal court at this time, but also the king's need for display, since the edifice was a tower-shaped palace with double windows decorated with columns able to show in worthy manner the Angevin monarch's power, consolidated not long before.

The storeyed palaces built in part, perhaps, on the site of outbuildings from the reign of Béla IV may already have been standing by the first third of the 14th century, in time for the meeting of three kings held in Visegrád. Use of the Citadel as a royal residence is indicated by the circumstance that Charles Robert died in one of the castle's palaces.

Of the palace wings datable to this period that adjoined the gatehouse, the west palace (B) was multi-storeyed; the castle's new kitchen was on the ground floor and there was a wood-panelled, probably heatable, room on the first floor. In all likelihood, the queen's apartments were on this floor, with heatable rooms looking onto the Danube. The palace's facade on the courtyard side was pierced through on the first and second floors with small, somewhat narrow, pointed-arch windows.

The art forms from the time of Charles Robert that have survived attest to a surprising simplicity.

In the second half or late part of the 14th century, the castle courtyard's inner ward was deepened, while on the north-western side a larger, storeyed palace was built against the south and east castle walls, framing the cistern from Charles Robert's time against the south and east castle walls. The courtyard side facade *(Fig. 6)* of the newly built north-western palace (E) was somewhat more elaborate: it was pierced through by pointed-arch windows decorated geometrically with ogee arches *(Figs. 7–8)*.

The east gatehouse (N) connecting with the outer curtain wall is practically the only building that has survived from the building operations carried out under King Sigismund. With regard to art forms, this may have been the most imposing structure in the Citadel. Similarly to a gatehouse of Buda Castle which had a gilded statue of the king on its facade, and similarly to a gatehouse of Pozsony Castle the niches on which may have been shaped to hold the king's painted coat of arms, the gatehouse of the Citadel was an

important element of the ruler's display efforts. Above the walkway, supported by three-layer consoles, King Sigismund's coat of arms may once have been displayed. The closest analogy of the artistic fashioning of the gatehouse, its frame of profiled stone, and its upstairs window on the second storey is the stone framework of the gateway built into a Buda Castle rondella in the 16th century from re-used stone. There, as in the case of the profiling at the Citadel, the working of the vertical framework elements is different from that of the crosspieces at the top, similarly to that in the Citadel, a fairly common solution in Sigismund's age.

This apart, the articulation, the artistic forms, and the style of buildings erected in the Inner Castle in Sigismund's time can be ascertained only from the stonework finds kept in the lapidarium. The beaded door and window frames characteristic of this period come to light in several other royal construction projects also.

King Matthias Corvinus had the Citadel rebuilt concurrently with the reconstruction of the royal palace on the bank of the Danube. So as to match the high-ceilinged rooms of the palace, the internal spaces of the Citadel's palaces were increased by sinking their lowermost floor level into the rock beneath. Earlier flat ceilings were replaced by barrel vaults. Also, new door and window frames were installed in accordance with the newly fashioned levels; the old door and window frames from the time of Sigismund were used in the building of the new walls. During this time, the great hall on the first floor of the east palace (J) was supplied with vaulting, late Gothic ribbed vaulting in all probability, and the level of the Inner Castle gatehouse that corresponded to the level of the great hall was, probably, given stellar vaulting decorated with the armorial bearings of Matthias Corvinus and Beatrix of Aragon *(Fig. 12)*.

As well as reconstructing earlier palaces, Matthias had a new, storeyed, palace wing (C) built next to the west palace that was substantially more imposing than the earlier wings, along with a stairwell (D) that belonged to it. Much lighter inside than the earlier buildings, this new palace wing was probably built with court functions in mind. Large, relatively simple, and with pear-shaped elements, the window frames of this new building in the Citadel were made to a design the same as that found on similar Matthias-era window frames in the palace.

In the Citadel, the king had the reconstructed and newly built palaces decorated with elements characteristic of late Gothic architectural decoration. The profiled door and window frames that have survived bear the marks of the simplified forms of late Gothic architecture.

The Citadel's sole Renaissance relic, which has come down to us in relatively small fragments, is the plaque of the keepers of the Holy Crown *(Fig. 14)*. In 1492, the Hungarian Diet decided that the Holy Crown was to be guarded by persons chosen from among the prelates and barons of the country. Also, the keepers of the Holy Crown were entitled to appoint the commander of the castle. Fashioned in Renaissance style, the plaque commemorating the keepers of the Holy Crown was put up by the first keepers, Orbán Nagylucsei, bishop of Eger, and István Báthori, voivode of Transylvania.

On account of its size and defence system, two-part Visegrád Castle counted as a significant fortification up to the end of the Middle Ages. However, with the development of military technology, namely with the appearance of artillery equipped with cannon, it lost its strategic importance, as it had no defences suited to withstanding such attacks. In order to improve this situation, in the Lower Castle a bastion with cannon embrasures in its lower part was, in the late 15th century perhaps, built next to the west curtain wall of the keep. Its purpose was to control shipping on the Danube and to engage launches. In addition, loopholes for arquebuses were created in the eastern, battlemented, castle wall from the Angevin period. The modernisation of the Citadel's military technology was in essence confined to the construction of what was presumably a cannon platform (K) in front of the south facade of the west palace and of an earth bastion girded round by a small wall in front of the outer facade of the keep (G). Since the castle was sited in a place that was rather frequented strategically, along one of the most important military routes in the central part of the country in the 16th and 17th centuries, namely the Buda–Esztergom main road, it was subjected to numerous violent sieges. It changed hands twelve times between 1527 and 1685, before losing all its military value.

VÁROSI ÉLET A VISEGRÁDI KIRÁLYI VÁROSBAN

Mészáros Orsolya

BEVEZETÉS: VISEGRÁD A MEDIUM REGNIBEN

A középkori Magyarország krónikáiban és okleveleiben emlegetett *medium regni*nek, az ország középső régiójának sarokköveit alkotó királyi székhelyek között Visegrád kivételes – egyszerre kiemelkedő és mégis mellékes – szerepet töltött be. Mindössze egy évszázadon át, a 14. században volt az ország székhelye, de egészen a török korig királyi város és rezidencia maradt, egyike a legjelentősebbeknek. Jelentősége és egyedisége – a *medium regni*, illetve a királyi székhely szempontjából – ugyanakkor épp ennek a kiemelkedő évszázadnak köszönhető: az „utazó" középkori királyság megállapodásának fontos állomása. Visegrád képviselte azt az átmeneti időszakot, amely az Árpádokat jellemző mozgó, bizonyos időszakokban egy-egy állandó székhelyet felkereső udvar és az egy központban lévő, minden uralkodói funkciót ellátó reprezentatív, területileg is elkülönülő királyi rezidencia, a 15. századi Buda között húzódott.

A római gyökerekkel rendelkező, a limes részét képező település, amely az Árpád-kor első évszázadában vármegyeközpont, majd királyi udvarházzal, egyházakkal rendelkező település volt, várossá a 14. században alakult. Több más középkori városhoz hasonlóan az önrendelkezési jog és a kiváltságos helyzet a tatárjárás után felépített királyi várnak és a vár alá betelepített német ajkú vendégnépeknek, majd az Anjou uralkodók városfejlesztő politikájának volt köszönhető. Egyszerű és fokozatos városfejlődéssel szemben Visegrádon a robbanásszerű fejlődés egy bizonyos évhez, 1323-hoz köthető, amikor I. Károly Temesvárról Visegrádra tette székhelyét. Ez az aktus segítette a települést kiváltságos várossá alakulni. Visegrád ettől az időponttól kezdve nem csupán királyi központ, hanem az ország székhelye lett. Az ország igazgatásának és intézményeinek megállapodottságával a királyság vezetésének feladata egy helyen rögzült. A magyar igazságszolgáltatás központja, a *curia regia* ettől kezdve Visegrádon működött, amellyel kialakult a helyhez kötött, állandó kúriai bíráskodás. Jelentős lépés volt, hogy az udvarban működő hiteleshely vezetése a királyi kápolnaispán feladata lett, s a királyi kápolna intézménye hiteleshelyi, majd politikai funkciója mellett szakrális központ is volt. Ez pedig mindig a királyi rezidencián működött, akkor is, ha az nem esett egybe a fővárossal, illetve ha a király nem tartózkodott otthon. Visegrád tehát azzal, hogy a bíróságok és a kápolna állandó székhelye, továbbá a király lakóhelye, rezidenciája lett, sőt udvara az uralkodó távollétében is működő intézményekkel rendelkezett, az ország székhelyévé vált.[1]

Az Árpád-kori településmaghoz (a bizánci rítusú, majd bencés monostorhoz, az ispáni székhelyhez és a hozzá tartozó faluhoz), azaz a mai Sibrik-dombhoz és szűk környezetéhez képest a tatárjárás után település-áthelyeződés zajlott le *(1. ábra)*. Az új település délebbre jött létre, az újonnan felépített várrendszer alatt, a Duna partján. IV. Béla Duna menti várépítési szándékát tükrözi az 1250-es években emelt új kővár. A Sibrik-dombi ispáni székhelyhez képest a magasabb, közvetlenül a Duna partján magasodó hegy jóval biztosabb, a környék ellenőrzésére alkalmas védelmet nyújtott. Az itt megépült felső- és a valamivel később emelt alsóvár, s a köztük húzódó völgyzárófal határozottan lezárta észak felé a Duna-parti területet, elválasztva a régi Sibrik-dombi, feltehetően ekkor már elpusztult településtől. Az újonnan betelepített németek a vár alatti Duna-parti területet, majd feltehetően nem sokkal később a Duna túlpartját, a későbbi Maros területét is benépesítették.[2] 1323 után az addig kicsiny hospestelepülés királyi várossá vált. Városi kiváltságokat kapott, önállóan működő városi tanáccsal rendelkezett, határai kiterjedtek, kőházai épültek. A hospesek, polgárok épületei közé beékelődtek a kormányzati apparátus, a nagybírák, előkelők és familiárisaik házai, akik házaiknál vagy a királyi kúriánál ítélkeztek. Speciálisan vegyes lakosságú település lett: magában foglalta a

[1] Kumorovitz 1963, 124–127; Kubinyi 1999, 306–312; Mészáros 2009a, 11–13; Feld 2011, 458–462; Végh 2011.

[2] Visegrád és Maros késő középkori lakosságához lásd Batizi Zoltán tanulmányát a jelen kötetben.

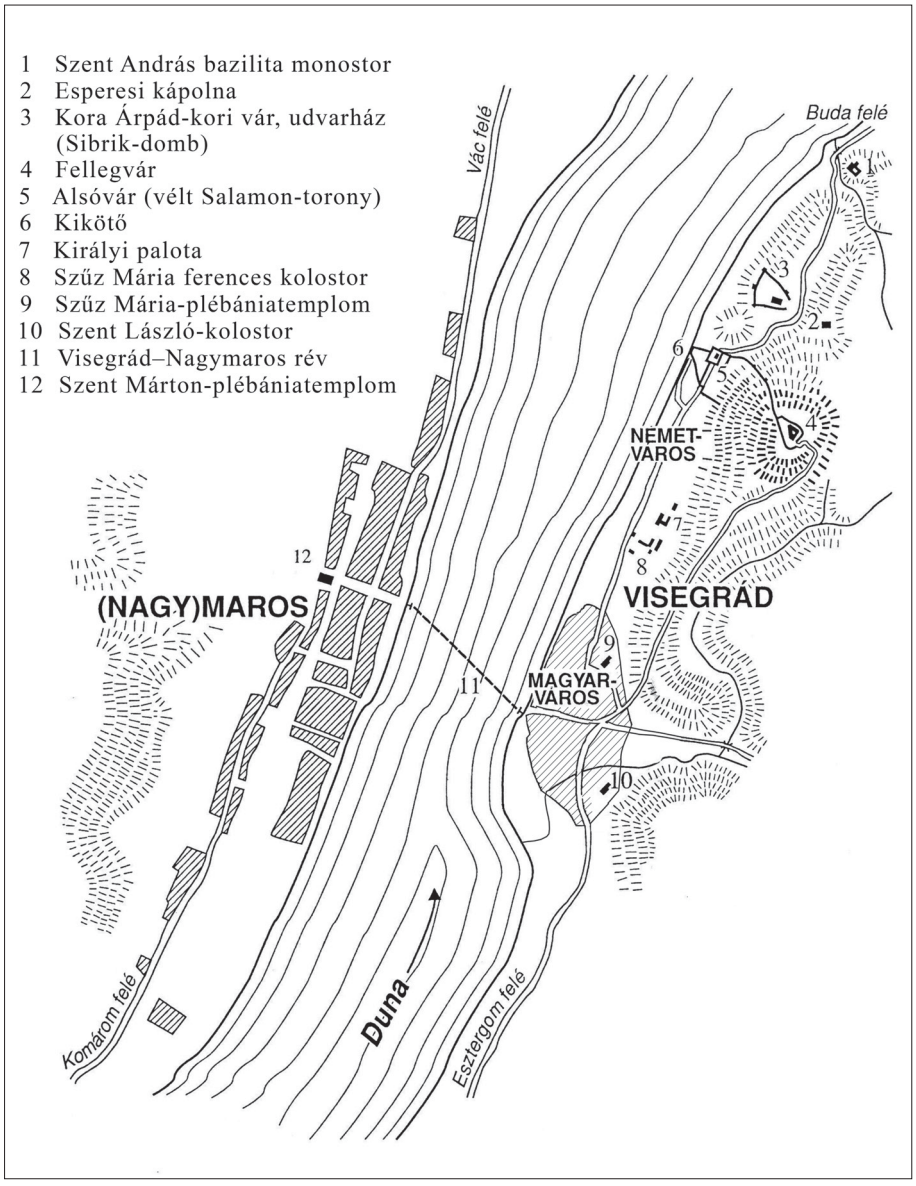

1. ábra. Visegrád és Maros a középkorban.
Rajz: ÁMF IV. 709. nyomán készítette Mészáros Orsolya
Fig. 1. Visegrád and Maros in the Middle Ages.
Drawing: Orsolya Mészáros, after ÁMF IV. 709

királyi udvart az udvartartásra szolgáló épületekkel, az aula tagjait lakóházaikkal együtt és a polgári lakosságú várost. Polgársága is színes: német, magyar, sőt itáliai eredetű lakosokból állt. Helyrajzilag ez a következőképp nézett ki: a királyi udvar épületeit a felső- és alsóvár, valamint a királyi palotának nevezett Duna-parti épületkomplexum jelentette, de tudunk más, a király tulajdonában álló városi házról is. A palota kezdetei összemosódnak a város korai, illetve 14. század eleji történetével; önálló, a városi épületektől elváló épületegyüttesről csak I. Lajos uralkodásától beszélhetünk.

Az Anjou-kortól a király udvarának helyet adó, igazgatási központként szolgáló település alapvetően királyi rezidenciavárosnak tartható, amely azonban még ebben az évszázadban sem vette át Buda fővárosi szerepkörét. Visegrád ekkor az uralkodó székhelyét foglalta magában, majd a 15. században már csak egyike volt a mellékrezidenciával rendelkező városoknak, fejlődése – annak ellenére, hogy intézményei tovább működtek – megtört.

Jelentős korszaka tehát a 14. század; írott forrásaiban erről az évszázadról tudunk többet,

míg a 15. század elsősorban a régészeti adatok szempontjából gazdagabb. Az alábbiakban főként a 14. századi, polgárok és nemesek által lakott városról lesz szó. A Visegráddal foglalkozó kutatások a kezdetektől fogva elsősorban a királyi udvar történetére, építményeire koncentráltak, igen kevés figyelmet szánva a városi intézményeknek, helyrajzi történetnek. Az elmúlt évtizedek régészeti eredményei azonban sok olyan újdonságot hoztak a városi, s nem csupán királyi, de polgári és nemesi építményekre, lakóházakra és műhelyekre vonatkozóan, amelyek megkívánták a város alaposabb szemügyre vételét.

Az alábbiakban a nemrégiben megjelent várostörténeti és topográfiai feldolgozás[3] főbb eredményeit ismertetjük, kifejezetten a városi építményekre koncentrálva, azaz a királyi vár és a palota nélkül. Az ott megjelenteket bővíti ki a cikkhez kapcsolódó, Kováts István és e sorok írójának válogatása a város mindennapi életét reprezentáló tárgyi leletanyag egy-egy jelentősebb darabjából.[4] A város története, helyrajza és anyagi kultúrája a 13. század második felétől a 16. század elejéig tartó időszakot öleli fel, azt a korszakot, amikor – köszönhetően az Anjou-kori székhelynek – Visegrád a *medium regni* jelentős települése volt.

A VÁROS INTÉZMÉNYEI ÉS MŰKÖDÉSE

VISEGRÁD KIVÁLTSÁGLEVELÉNEK KÉRDÉSE

Visegrádnak a városi jogokat tartalmazó kiváltságlevele nem maradt fenn, kiváltságoknak azonban, más városokhoz hasonlóan, birtokában volt az oklevelek tanúsága szerint. Valószínű, hogy jogbiztosító irattal is rendelkezett, amelyet az uralkodó nem sokkal Visegrádra költözése után adhatott számára. Peres ügyekben a visegrádiak többször hivatkoztak a város régi jogaira és szabadságára. 1475 körül Mátyás király Visegrádnak adott, meglehetős tiltakozást kiváltó, később visszavont szabadságlevelének utolsó pontja világosan rögzítette az előző királyok által adott szabadságjogok meglétét, sőt meg is erősítette azokat. Annak ellenére, hogy ezek a jogok a 15. század végén már kevéssé élhettek, 1497-ben a város akkori bírája kinyilvánította, hogy a város egykor Budához hasonló, sőt azt megelőző kiváltságokkal rendelkezett, ezért a város jogai és polgárainak esküje egyenértékű Budáéval.[5]

Az Anjou-korban kiváltságok – és feltehetően ezt igazoló privilégiumlevél – meglétét többféle forráscsoport összehasonlításával lehet igazolni. A vizsgálat vezérfonala a (nagy)marosi kiváltságlevél. A túlparti Maros 1324-ben, egy évvel az udvar Visegrádra költözése után kapta meg az ország legelőkelőbb jogait, a budai jogokat. Maros és Visegrád szoros kapcsolatára több forrás rámutat, köztük egy 16. század eleji vámper különösen figyelemreméltó. A két város közösen viselt pert egy olyan ügyben, amelyben régi kereskedelmi jogaikat kívánták megvédeni és megőrizni. Ez arra vall, hogy a két település egykor részben hasonló jogokkal rendelkezett. Amennyiben a feltételezés helytálló, a visegrádi privilégium meglétét a fennmaradt marosi kiváltságlevél pontjai válaszolhatják meg. Maros kiváltságai tehát Visegrádnak olyan okleveleivel vethetők össze, amelyek témája az adott privilégium meglétét támasztja alá vagy cáfolja. Ilyen oklevelek a városi tanács által kibocsátott oklevelek, az egyházi tizedjegyzékek, a polgárok ügyletei (végrendeletek, telekadásvételek) lehetnek. Itt nincs mód az adatok részletes ismertetésére, de a kutatások alapján megállapítható, hogy az 1324-ben Marosnak adott privilégiumok egy részével Visegrád is rendelkezett: a város polgárainak szabad betelepülési, birtoklási és végrendelkezési joga volt, plébániatemploma exempt egyház volt. Bírái több évig viselhették tisztségüket, bizonytalan ugyanakkor, hogy választással kerültek-e székükbe. A város polgárai vámmentességgel rendelkeztek. Az immunitás kérdéséről sem jogi szempontból, sem az úrbéri szolgáltatásokat illetően nincs adat. Miután a város királyi székhely volt, nagyon valószínű, hogy a város csak a királyi joghatóság alá tartozott. Az úrbéri szolgáltatásokat tekintve a megyésispánnal szembeni exemptio kérdése nyitott. Visegrádon ugyanis mint királyi birtokon a megyésispán a pilisi ispán, azaz a visegrádi várnagy volt. A város vele való kapcsolata nem tisztázott. Nincs adat arra, hogy Visegrád város szolgáltatásokkal, illetve városi adóval kinek tartozott. A beszállásolás alóli mentesség Visegrád esetében érdektelen, miután a királyi tisztviselők többsége visegrádi lakóházzal rendelkezett. A kimutatható jogok, valamint az alább tárgyalandó városi tanács működése alapján

[3] Mészáros 2009a.

[4] Lásd a jelen kötetben Kováts István és Mészáros Orsolya közös tanulmányát.

[5] Tringli 2001, 111.

joggal feltételezhető, hogy Visegrád már az Anjouk alatt rendelkezhetett kiváltságlevéllel, amelyet valószínűleg Marossal közel egy időben, a 14. század első harmadában kaphatott.[6]

A VÁROSI TANÁCS

A városi tanács működéséről mindössze 18 fennmaradt, a tanács által kiadott oklevél vall.[7] Ezek kétharmada 1356 és 1415 között keletkezett, kisebbik hányada 1475 és 1517 között. 11 esetben a bírót név szerint ismerjük, négy esetben a teljes tanácslistát is felsorolták. A magyarországi városok gyakorlatára jellemzően egy bíró és 12 esküdt alkotta a tanácsot, mellettük egy jegyző működött. A bírók származása és rokoni összeköttetése bizonytalan, nevük alapján többségük német volt. A 12 esküdt hat-hat tagját a magyar és a német városrészből delegálták a tanácsba. A két városrész a források alapján vegyes lakosságú volt, a hat-hat esküdt tehát nem etnikai alapon képviselte területét. A város két központúsága, a magyar és német város megléte egyébként csak a 14. század második felének forrásaiban fordul elő, az 1380-as évektől már nem említették. Mindenesetre ebben az időben is egyetlen tanácsa, bírája és pecsétje, sőt egy plébániája volt a városnak: intézményrendszerét tekintve tehát nem vált két részre. A tisztségviselők több évig tölthették be posztjukat. A tanácstagok között több német nevet találni, de magyar és olasz tanácstagokat is ismerünk. Mesterségüket tekintve iparosok és kereskedők voltak, a más városokra jellemző távolsági kapcsolatokkal rendelkező nagykereskedő Visegrádon nem volt jellemző. Ez jól mutatja a város gazdasági súlyát, azt, hogy Visegrád városa soha nem rendelkezett olyan társadalommal és gazdasággal, mint az ország gazdaságilag tekintélyes városai. Társadalma a püspöki városokkal vagy mezővárosokkal volt hasonlatos, amelyet a királyi udvar szolgálatában állók jelenléte egészített ki.

A város intézményrendszerére visszatérve, ügyintézése és oklevélkiadása hasonló volt más magyarországi városok gyakorlatához. A fennmaradt oklevelek csak ingatlanügyeket őriztek meg, de feltehető, hogy a tanács más ügyekben is eljárt. Működéséhez hiteles pecsétjét használta. A város két pecsétjét ismerjük, amelyek a 14. század közepén felváltották egymást. A század első felében, talán az 1320–1330-as évektől nagyméretű, természetes színű, tornyot ábrázoló viaszpecséttel erősítették az okleveleket. A század utolsó harmadában, negyedében bevezetett új pecsét kisebb méretű és vörös színű volt – utóbbi magasabb rangot fejezett ki a természetes színűnél. A pecsétcsere nagy valószínűséggel királyi adománynak köszönhető. A vörös viasz ebben az időszakban a legelőkelőbb pecsétszínnek számított, városok még igen ritkán élhettek vele. Használati jogát az uralkodó adományozhatta: Visegrád esetében a pecsét használata az uralkodói rezidenciának köszönhető kiváltság lehetett, amellyel az új pecsét – erejénél fogva – kiszorította a régi, nagyobb pecsétet. Legépebb állapotában azon a 1381. évi privilégiumlevélen maradt fenn, amelyet az akkori Magyarország kilenc legjelentősebb városa adott ki Hedvig hercegnő és az osztrák Vilmos herceg házassági szerződése iránti hűség ügyében. Az új pecsét megjelenése az oklevelek alapján az 1360–1370-es évekre tehető, ábrázolásának jellege (Anjou-liliommal díszített, az előtérben kapu és városfal, a háttérben várábrázolás) a korábbi, csak tornyokat megjelenítő nagypecséthez képest már a település városiasabb jellegét fejezhette ki.[8]

A VÁROS TOPOGRÁFIÁJA

MORFOLÓGIA

A város helyszínrajzát *(1–2. ábra)* több forráscsoport együttes használatával lehet rekonstruálni. A telekadásvételekben leírt helyrajzi adatok, a régészeti ásatások eredményei és a 18. századi térképek együttes használatával rajzolható meg a város középkori helyrajza. Fogódzópontot azok az építmények jelenthetnek, amelyeket név szerint azonosítani lehet, így azok a város helyrajzában viszonyítási pontként értelmezhetők. Visegrád esetében a nagyutca vonala, a két városi templom – a plébániatemplom és a Szent László-kolostor –, valamint a városi kapu tölthetné be ezt a szerepet. A jelenleg ismert adatok alapján azonban ezek helye vitatott. Az alábbiakban felvázolt topográfiai kép a jelenleg ismert adatok alapján megrajzolt rekonstrukció, új adatok a későbbiekben változtathatnak rajta.

A középkori város tájolása az észak–délitől némileg keletre tért el. A Dunakanyarban való

[6] Mészáros 2009a, 55–58.
[7] Mészáros 2009a, 28–37, 105–157.
[8] Mészáros 2009a, 28–39.

2. ábra. Visegrád város a 15. században. Rajz: Mészáros 2009a, 41. ábra nyomán, módosítva
Fig. 2. Visegrád town in the 15th century. Drawing: after Mészáros 2009a, Fig. 41, modified

elhelyezkedése miatt a Duna itt délről folyt északnak; észak felé Budára, délnek indulva Esztergomba lehetett eljutni. A város domborzata kissé eltért a mai helyzettől: erre a legutóbbi években elvégzett Duna-parti ásatások világítanak rá. A mai állapothoz képest nagyobb szintkülönbség jellemezte a várost. A Duna késő középkori, 13–16. századi vízszintje valamivel alacsonyabb lehetett a mainál, a középkorban ugyanis a Dunához egészen közeli területeken a mai utcaszint alatt 2–3 méterrel álltak mélyebben épületek, közöttük tűzzel, kemencével dolgozó műhelyek is.[9] A város hegy felőli, keleti oldalán ugyanakkor magasabbra építkeztek, mint ma, kiemelkedő példa az itt álló, nagyméretű templom. A mai helyzettől ismét eltérő földrajzi helyzetű a város szívét átvágó Apátkúti-patak medervonala (több adatmorzsából kikövetkeztetve elnevezése a középkorban Szent György-patak volt): a hegyek közül lefutó patak a város beépített területére érve éles fordulatot tett, délnek tartott, és csak bizonyos szakasz megtétele után torkollt a Dunába.[10]

A város fő térszervező eleme a Dunával párhuzamos észak–déli irányú főutca, az oklevelek megnevezése szerinti „nagyutca" *(platea magna)* volt. Az oklevelek és a régészeti adatok szerint az út a Duna-parttól beljebb haladt, ugyanis mindkét oldalán épületek álltak. Az út mind a magyar, mind a német város területén keresztülfutott. A telekadásvételt rögzítő oklevelek az úthoz képest észak–déli és kelet–nyugati irányban rögzítették a telkeket és lakóházakat. Az út menti házak legtöbbje észak–déli irányban, azaz a Dunával párhuzamos vonalat alkotva állt egymás mellett, de tudunk szintén a főútra néző, kelet–nyugati szomszédos házakról is. Ez utóbbiak az oklevelek más szóhasználata szerint fentebb vagy lejjebb álltak, megjelölésük tehát a domborzati viszonyokra utalhatott. Az így, kétféleképpen meghatározott házak számát és helyzetét figyelembe véve a főút vonalának az észak–déli irány mellett egy eltérő, kelet–nyugati iránya is volt valahol. Tehát az utcavonalban kisebb kanyarodás vagy teresedés feltételezhető. Régészeti adatok ezt a feltételezést egyelőre nem erősítik meg, de ennek az is oka lehet, hogy a kanyarra, illetve teresedésre legalkalmasabb, azaz megfelelő kiterjedésű területet biztosító helyszín, amelyet egyébként a 18. századi térképek is ábrázolnak, a mai város szívében képzelhető el (Fő utca – Nagy Lajos király útja kereszteződése), itt azonban komolyabb feltárásokra még nem nyílt lehetőség.

A középkori nagyutca vonalának a mai Fő utcával való egybeesését az ásatások hol megerősítik (a mai útburkolat alatt feltártak középkori útfelületet), hol cáfolják (a mai út alatt épületek is álltak). Északról délnek haladva, tehát a mai Salamontorony utca burkolata alatt 14–15. századi épületmaradványok kerültek elő; az út, tekintetbe véve az erősen lejtő sziklás hegyoldalt, csak kevéssé térhetett el a hegy vagy a Duna irányába. A Fő u. 21–35. között, a királyi palota területe előtt a mai és a középkori utca vonala fedte egymást: a királyi palota déli szárnya előtt köves útburkolatot tártak fel. A mai településközpontban, a Fő utca, Rév utca, Nagy Lajos király útja kereszteződésében, illetve attól nyugatra a Rév utca irányában a leletmentések alkalmával épületfalakat találtak, ezért a nagyutca ezen a ponton keleti irányban térhetett el.[11]

A további támpontokat illetően a források egy nagyobb kaput említenek, a német város kapuját, amely mellett egy tekintélyes kúria állt. Helyük ismeretlen, ahogy az is, kapcsolódott-e városfal a kapuhoz. A városi templomokat tekintve a Szűz Mária-plébániatemplomról és a Szent László-kolostorról beszélnek a helyrajzi leírásokban gazdag telekadásvételek; a kutatásban a 14. századra keltezett Szent György-kápolnáról közelebbit nem tudunk, ugyanakkor a 15. század derekán felépült Szűz Mária ferences kolostor pontos helyét és épületeit ismerjük, ezek azonban a most tárgyalandó városi topográfia szempontjából nem relevánsak, ugyanis azok a királyi palotához kapcsolódtak.[12] A két előbb említett templom azonosítása vitatott a kutatásban, de több adat összekapcsolásával az alább közölt lokalizálásuk érvei talán meggyőzőek. Mindenesetre a magyar városban álló két templom több épületcsoport és telek viszonyítási pontjának számít.

A MAGYAR ÉS A NÉMET VÁROS HELYSZÍNE

A magyar és a német város lokalizálása a jelenleg ismert forrásadatok alapján nem nyilvánvaló, így a kutatásban több megoldás született elhelyezkedésükről.[13] Annak ellenére, hogy a késő középkori város történetében csak szűk fél évszázadon át tudunk meglétükről és a város intézményeiben sem jelentett különállást, helyrajzi szempontból valószínűleg volt jelentősége a két városrésznek – nem véletlenül említették a legtöbb telek esetében.

9 A terület átlagos középkori járószintje 103,60 mBf, tágabb intervallumban 102,90–104,40 mBf magasságú. Mészáros–Serlegi 2011, 223–227.

10 Mészáros 2009a, 81–82, 262–269, elsősorban 10., 12., 15. ábra.

11 Mészáros 2009a, 75–76, 81–83.

12 Laszlovszky 2004.

13 Alapvetően: ÁMF IV. 709–712.

Az sem kizárt, hogy a város 13. századi kialakulásában kereshető eredetük.

Az okleveles adatok alapján a következő tények állapíthatóak meg: mind a magyar, mind a német városrész az esztergom–budai főút, másnéven nagyutca köré szerveződött. A nagyutca a Dunával párhuzamos volt. Következésképp a két városrész egymás mellett kellett, hogy álljon, a Duna mentén. Szintén a források állítják, hogy a magyar városban állt a plébániatemplom és a Szent László-kolostor. Két templommaradvány a mai településközpontban, a Fő utcában és a Széchenyi utcában ismert. Amennyiben ezek az említett templomokkal azonosak, az egykori magyar város a mai településközpontban kereshető. Ezt támasztja alá a középkori utcavonal feltételezett kisebb irányváltása vagy kiszélesedése is: a változóan észak–déli és kelet–nyugati irányban az utca mentén elhelyezkedő, egymással szomszédos házak a településnek csak ezen a szélesebb pontján fértek volna el egymás mellett. A magyar város tehát nagy valószínűséggel a mai településközponttal azonosítható. Kiterjedését azonban nem ismerjük. Csak feltételezhető, hogy a Dunáig elértek házai, mivel a folyóhoz közeli területen több kőépítésű házat és egyéb, a beépítettséget igazoló struktúrát tártak fel.[14] A mai városmagtól délre ugyanakkor kevéssé került elő középkori településmaradvány, északra, az alsóvár felé annál inkább. A német városnak, mivel ez is a nagyutca mentén állt, a magyar városként azonosított mai városközponttól északabbra kellett tehát elhelyezkednie. A királyi palota területén, valamint a Salamontorony utcában talált városmaradványok arra utalnak, hogy a német város körülbelül ezen a területen keresendő, bár a két településrész határait nem ismerjük. A királyi palota térsége – a palota megépítése előtt – szerves részét képezte a városnak, valószínűleg nem volt az udvar számára fenntartott külön terület. A jelenlegi adatok alapján nem tudunk választ adni arra a kérdésre, hogy a két városrész egybeépült-e vagy különállt.[15]

EGYHÁZAK

A késő középkori Visegrád területén több egyházi intézmény állt. Annak ellenére, hogy Visegrád a veszprémi püspökség területén feküdt, a templomok némelyike mentes *(exempt)* volt a püspök illetékessége alól és az esztergomi érsek joghatósága alá tartozott. A forrásadatok szerint a városnak egy plébániatemploma volt, a Szűz Mária-templom. Védőszentjével együtt rögzített első feljegyzése az 1338–1342 közötti pápai tizedjegyzékben maradt fenn, plébánosa, János említésével együtt. Már ezt megelőzően volt azonban szó a város plébániatemplomáról: egy 1327. évi oklevélben és az 1332–1337 közötti pápai tizedjegyzékben, mindkét esetben az esztergomi érsek alá tartozóként. Miután a két forrás a templom patrocíniumát elhallgatta, a kutatás bizonytalan a tekintetben, hogy valóban a későbbi Szűz Mária-plébániatemplomra vonatkoznak-e a feljegyzések vagy más plébánia is állt a város területén. A 14. század végétől megszaporodtak azok az adatok, amelyek védőszenttel együtt, exemptként említették a plébániát, más plébániáról pedig nem ejtettek szót. Valószínű tehát, hogy eredetileg is ez az egyetlen plébániatemploma volt a városnak. A korai exemptio talán királyi alapításnak volt köszönhető. A templom jelentőségét jelzi, hogy I. Anjou Károlyt 1342-ben, a várban lelt halála után itt ravatalozták fel, csak azután vitték tovább Budára és Fehérvárra. A templom a telekadásvételekben gyakori viszonyítási pont volt. Adatok mutatnak arra, hogy a magyar városban állt, több telekkel volt határos, mellette a nagyutcába torkolló kisebb utca haladt el. A szomszédos telkek polgári és nemesi tulajdonban álltak.[16]

A Szent László-kolostort a 14. század derekán említették, szintén városi telkek viszonyítási pontjaként. Rendi hovatartozását, tudniillik Ágoston-rendi mivoltát csak feltételezni lehet: 1414-ben egy peres ügy szereplője a visegrádi Ágoston-rendi Benedek barát volt. Miután a város többi kolostorának ismert a védőszentje és a rendi hovatartozása is (bencés és ferences kolostor), kizárható, hogy azokra vonatkozzon. A kolostor alapítását a kutatás Erzsébet királyné egyházalapításaival hozza összefüggésbe, a titulus megválasztását pedig László herceg halálával.[17] A kolostor a magyar városban állt, előkelő helyen: 1356-ban két pénzverő és a királyi kamara épülete vette körül. Az uralkodónak is volt itt egy telke, amelyet 1355-ben cserélt el néhai Nagymartoni Pál országbíró örököseivel. Ezt a telket össze lehet kapcsolni egy 1412-ből származó adattal, amely arra vet fényt, hogy a Szent György-patak a közelben folyt. 1412-ben az esztergomi érsek, Kanizsai János az uralkodó adományán keresztül hozzájutott – telkeit bővítendő – a régi családi Kanizsai-telek szomszédjához, mind-

[14] Mészáros 2009b; Buzás–Kováts 2007.

[15] Mészáros 2009a, 82–86.

[16] Az egyházak összefoglalásáról és a kutatásban létező több megközelítésről: Mészáros 2009a, 45–55; Buzás–Mészáros 2008, 87–103.

[17] Szende 2009, 332.

kettő a patak partján állt. A régi Kanizsai-telek nagy valószínűséggel nem volt más, mint az, amely Nagymartoni Pál örököseié lett 1355-ben.[18]

A Szent György-kápolnáról és a Szűz Mária ferences kolostorról a 15. századból értesülünk. Az előbbi létesült korábban; a kutatás szerint ez a 14. században történt, az I. Károly király által alapított Szent György Lovagrenddel összefüggésben.[19] 1424-ben már leromlott állapotát említették, de még a 16. században is állt. 1424–1425-ben alapította V. Márton pápa a Szűz Mária ferences kolostort, eredetileg a Szent György-kápolna helyére szánva, de miután az megmaradt, a kolostort a királyi palota déli oldalához csatolva építették fel. A kolostorépület maradványait feltárták, temploma még a föld alatt rejtőzik. A Szent György-kápolna helye egyelőre ismeretlen.[20]

A mai városközpontban, azaz a 14. századi magyar városként értelmezett területen két templom maradványait ismerjük. A városközpont északkeleti részén, a Fő u. 71–75. számú telkek hegyoldalán húzódott egy északkelet–délnyugati tájolású, jelenlegi ismereteink szerint 60 × 15 m kiterjedésű, egy „nyugati" (a templomnak a szokásostól eltérő tájolása miatt valójában déli) tornyú templom. Az eddigi régészeti adatok szerint a 14. század közepén már biztosan állt, és a 15. században is használatban volt. A boltozott szentélyű, egyhajós, téglapadlóval ellátott templom szentélyrekesztője környezetében több városi polgár sírköve állt;[21] középtáján egy kripta húzódott. A templombelső díszítésére freskótöredékek, faragott kő és egy vörösmárvány kút töredékei utalnak. A másik templom a városközpont déli részén állt, a mai Apátkúti-patak mellett dél felől, a Széchenyi u. 4–10. számú telkek területén. Kiterjedése nem ismert, de hossza 44 méternél valószínűleg rövidebb volt. Szentélye boltozott, déli oldalán valószínűleg torony állt. Legkorábbra keltezhető faragott kövei a királyi palota területén feltárt ún. befejezetlen Anjou-kápolnával mutatnak rokonságot, annak keltezése alapján a templom az 1330–1340-es években már állhatott. Faragványai alapján következő építési periódusa a Szűz Mária-palotakápolnával állítható rokonságba, vagyis a 14. század közepére, hatvanas éveire tehető.[22]

A kutatás már többször próbálta azonosítani a városközpont templommaradványait a plébániatemplommal és a Szent László-kolostorral is, érvei azonban ingatag alapon álltak.[23] Az írott források helyrajzi adatainak összefüggései a korábbi vélekedésekkel szemben arra engednek következtetni, hogy a Fő utcai templomban felismerhető a plébániatemplom helyszíne. Az adatok – sőt, csak adatmorzsák – szerint a plébániatemplom a hegy alatt állt, a magyar város nagyutcája észak–déli vonalának keleti oldalán. Ez a leírás illik a feltárt templomra, de a templom díszítettsége és a városi polgárok temetkezései szintén megerősíthetik a feltételezést. Az Apátkúti-patak melletti maradványok már kevesebbet árulnak el a templom kilétéről. Egyelőre csak a templom jelentősége húzható alá azzal a felismeréssel, hogy már a 14. század első harmadában állt, s a királyi palota területén félig felépített templom mesterei dolgozhattak itt is. A patakot tekintve, amennyiben az valóban a Szent György-patak volt, úgy az egykor itt álló templom azonosítható a Szent László-kolostorral. A Szent György-kápolna helyszíne ugyanakkor egyáltalán nem ismert, még a forrásokból sem, bár a kutatás a ferences kolostorral való kapcsolata alapján – logikusan – a királyi palota térségébe szokta lokalizálni.[24] A csak kis részleteiben feltárt két városi templom közvetlen környékén nem folytak még komolyabb feltárások, így az oklevelekben megismert gazdag körbeépítettség, amely megkönnyítené az azonosítás problémáját, még nem bontakozhatott ki az ásatások során.

HÁZCSOPORTOK

Az írott forrásokból több házcsoport rajzolódik ki, elsősorban a magyar város területén.[25] A régészeti kutatások szintén több házat tártak fel, többnyire a mai városközpont nyugati oldalán, azaz a Fő utca és a Duna közötti területen. Feltételeztük, hogy ez a terület is a magyar város részét képezte, azonban az ásatások és a források alapján megismert házak, házcsoportok között kapcsolatot egyelőre nem lehetett találni.

A magyar városi házcsoportok között a legkorábbi említésűek Nekcsei Demeter tárnokmester házai és telkei voltak. Az 1330–1340-es évekből ismert telkek szomszédosak voltak a Szűz Mária-plébániatemplommal és közel estek a város főutcájához. A tárnokmester szomszédjai saját familiárisai

[18] A fenti összefoglaló hivatkozás mellett a Kanizsai-telkek kulcsszerepére: Mészáros 2009a, 69.
[19] Veszprémy 2008, 174–175; Buzás 2010, 17.
[20] Buzás et al. 1994; Buzás–Mészáros 2008, 97–103.
[21] A városi polgárokra vonatkozó sírkövekről bővebben: Lővei 2010, 132–133.
[22] Buzás–Bodó–Deák 2003, 16–17; Buzás–Mészáros 2008, 82–84, 91–92; Buzás 2010, 18–20, 26–28.
[23] Mészáros 2009a, 55, 254. jegyzet.
[24] Buzás 2010, 17, 21.
[25] Mészáros 2009a, 64–75.

(Jobbágyi Sirokai Miklós, Trencséni Domonkos), illetve városi polgárok (Péter szabó) voltak. Ugyanebből az időszakban maradtak adatok Druget Vilmos nádor és felesége, Mária asszony házaira is, amelyekről azonban csak valószínűsíteni lehet, hogy a magyar városban álltak. A szomszédok között volt királyi telek, amelyen királyi halászok éltek, de itt állt Mikcs szlavón bán háza is. Az 1340–1360-as évek telekadásvételei viszonylag nagy számban őrizték meg Becsei Töttös István ajtónállómester telekszerzési akcióit. Becsei több kisebb, egymás mellett álló, polgárok vagy királyi szolgálónépek (szénafelügyelő, íjkészítő, dobos stb.) lakta telket vásárolt meg. A házak egy főutcára torkolló kisebb utcában helyezkedtek el, a plébániatemplomhoz közel. Szomszédjai között nemesek (Cselenfi János királynéi alasztalnokmester), polgárok (János kovács) voltak. A házcsoporthoz közel lehetett, talán egy részét fedte is a század végén, illetve a 15. század elején rögzített, Szepesi Jakab országbíró-féle házcsoport. Ennek szomszédjai között említették a Kékes-hegyi Szent László-kolostornak egy városi telkét, továbbá egy városi esküdtét és egy kőfaragóét. A század közepéről, az 1340–1350-es évekből maradtak adatok a város nagyutcája mentén álló boltokról, patikákról. Négy patika, két szabó, Himfi Benedek visegrádi várnagy és Tatamér fehérvári prépost, alkancellár telkeit ismerjük. Ezen a ponton a házak kelet–nyugati irányban voltak egymás szomszédjai, ugyanakkor a nagyutca mentén álltak, az utca kisebb kanyarulatát, teresedését ide képzeljük tehát. A városnak ehhez a pontjához lehetett közel az 1360-as évekből ismert, Apáti Keszei Miklós esztergomi érsek-féle ház, egy róla elnevezett kisebb utcában. Szomszédjai között az akkori városi bírónak, polgároknak és nemeseknek állt háza. A krónikás Tótselymesi Küküllei Jánosnak szintén a közelben volt telke; Küküllei a szintén közeli házbirtokos Gál mesterrel az érseki kancellária legfontosabb munkatársának számított. E házcsoporthoz további nemesek (Losonci Dénes, Rozgonyi László) és polgárok (Kunc pénzverő, királynéi kocsis) házai is tartoztak. Ugyanehhez a csoporthoz tartozik a városi egyházak kapcsán már említett Szent László-kolostor, a közelben lévő királyi kamarával és a pénzverőkkel, valamint Kanizsai János esztergomi érsek házaival együtt.

A német városban csak két házról és egy kapuról maradt adat. 1360-ból egy értékesebb házról tudunk, amely a királyi kancelláriához kötődött. Hosszú tulajdonosi sorát ismerjük (Sváb Konrád hajítógépész, azután Vásári Miklós esztergomi érsek, majd a király rendelkezése nyomán Oppelni László nádor, 1360-ban Miklós udvari titkár és jegyző), de az uralkodó kikötötte, hogy ha a kancelláriának szüksége volna a házra, becsérték fejében bármikor visszavehető. A másik telek a város kapujának Duna felőli oldalán állt, Zselizi Vesszős Tamás, majd ifjabb Erzsébet királyné tulajdonában volt, végül Alsólendvai Miklós bán fiaié lett.

A tárgyalt időszakban további egy-másfél tucat házat ismerünk, amelyek fekvését a csekély, vagy teljességgel hiányzó helyrajzi utalások alapján nem tudjuk meghatározni. Az 1330-as években már több, az udvarhoz tartozó bárónak, egyházi személynek, nagybírói méltóságot betöltő nemesnek volt háza. Erről saját házukban kiállított oklevelek vallanak. Később, az 1340-es évektől kezdve ritkaságszámba ment, hogy a keltezésnél feltüntették az *in domo sua* kifejezést is, ennek ellenére továbbra is házuknál ítélkezhettek. 1341-ben Péter kápolnaispán kúriájában tettek le esküt, 1379-ben és 1381-ben Demeter esztergomi érsek saját házában adott ki oklevelet. Mintegy 100 évet átívelő időszakban, az 1330-as évektől az 1420-as évekig maradtak fenn az ehhez hasonló adatmorzsák. Mind közül a legkiemelkedőbb Kont Miklós nádor háza 1360-ban: saját házi kápolnával rendelkezett, amely számára a pápától búcsút is nyert. A 14. század legvégéről és a 15. század elejéről többnyire már polgárok házairól hallani.

HÁZTÍPUSOK, TELEKRENDSZER[26]

A fentiekben a lakóegységet hol házként, hol telekként értelmeztük. Nem véletlenül. Az oklevelekben *fundus curie*ként emlegetett fogalom a lakóházzal rendelkező telket jelentette. Többnyire tartozékai voltak: a lakóház mellett kő- és faépítmények állhattak a telken, akár pincével és toronnyal együtt.

A régészeti megfigyelések alapján az eddig feltárt házak nagysága változatos. Általában hosszúkás formájúak voltak, rövidebbik és hosszabbik oldaluk az 1:3 arányt mutatta. Kiterjedésük a 13 × 5, illetve 12 × 8 métertől (~65–95 m²) a 30 × 10, illetve 30 × 15 méterig (300–450 m²) terjedt. Az épületek többsége kőfalazatú volt, bár a 14. század első felére gyakran még a vegyes, kő-fa falazatú építmények voltak jellemzőek. Tájolásuk szinte minden esetben észak–déli volt. Több esetben emeletes és alápincézett házak maradtak fenn. Az épületek fűtési módjáról keveset tudunk. A ritkább, de igen

[26] Mészáros 2009a, 73–75, 76–82, 86–89.

előkelő példák közé tartozik a későbbi királyi palota térségében álló, 30 × 15 m kiterjedésű, emeletes épület. Két átellenes sarkában egy-egy nagyméretű hypocaustum állt, az emeleten – a leletek alapján – egy kályhával együtt. A mai városközpont területén egy 30 × 10 méteres épület egyik helyiségében falba mélyített kandalló volt. Az épületek padozata általában apróköves volt, de döngölt vagy padlótéglával rakottra is ismerünk példát. Több esetben az épület megújítására utalt a padlószintek rétegzettsége, de gyakran a kőépületek alatt más, korábbi építményhez tartozó padlók kerültek elő.

A város több pontján folytatott feltárások a 14. század első harmadában, felében bekövetkezett építészeti szerkezetváltásról vallanak. A kisméretű, agyagfalú házakat ebben az időszakban elhagyták vagy lebontották, helyükre nagyméretű kőépületeket emeltek. Az újak a régi házak szerkezetét és tájolását nem követték, elhelyezésük jóval szabályosabbnak tűnik a korábbiaknál. Az új épületek minőségét jelöli az, hogy gyakran egészen a török megjelenéséig használatban voltak, sőt egyes épületek vagy azok részei a 18. századig, illetve napjainkig fennmaradtak.

Az 1330-as, 1350-es évektől, attól az időszaktól kezdve, hogy a város építészetileg is városiasabb képet mutatott, a város utca- és telekrendszere is egységesebbé válhatott. Az írott források töredékessége ellenére kirajzolódik a telkek bizonyos elrendezése, amelyet a régészeti adatok sem cáfolnak. A 14–15. század fordulójáról fennmaradt adatok Szepesi Jakab házánál hat olyan házat rajzolnak ki, amelyek egymás mellett és mögött helyezkedtek el *(3. ábra)*. A szomszédsági viszonyok a hat telek olyan elrendezésére vallanak, amelyek párhuzamos utcákat feltételeznek, közöttük két teleksorral. A telkek végükkel érintkeztek egymással, frontjuk az átellenes, utcára nyíló oldalon lehetett. A telkek méretére egyetlen, egy 1380. évi adat utalt: a kölcsönfelvételi szerződés egy téglalap alakú, 48,3 × 23 méteres (az eredetiben 21 × 10 erdőöl) telekrészt említett. A meglehetősen nagy területet (több mint 1000 m²) – kivált, hogy csak telekrészről van szó – merészség lenne általánosítani, ugyanakkor nagyméretű telkek feltételezése mégis választ adhatna az oklevelekből kirajzolódó visegrádi sajátosságokra. Így például arra a gyakran előforduló adományozásra, amikor országos méltóságot betöltő bárók telekrészeket adományoztak familiárisaiknak építkezés céljából, vagy arra, amikor Becsei Töttös István több, valószínűleg osztott telket vásárolt fel polgároktól, vagy amikor egyetlen telken számos épített tartozékot említettek.

Az oklevelekben emlegetett *fundus curie* együttese összhangban van a régészeti adatokkal. Mai ismereteink szerint a városközpontban, a Rév utca középtáján sikerült több olyan házat feltárni, amelyek feltehetően a középkorban is összetartoztak és talán egy telket képeztek. A telkek fő eleme, a lakóház megfelelhetett a nagyméretű (200-450 m² alapterületű), teljes magasságában kőből épült, többhelyiséges házaknak, amelyek faragott kövekből kialakított ablak- és ajtónyílásokkal rendelkezhettek, emeletesek vagy alápincézettek voltak. A kisebb (60-120 m²), egyterű épületek valószínűleg a telek egyéb tartozékaként felsorolt más építmények, gazdasági célú melléképületek vagy a személyzet, illetve a familiárisok által használt házak voltak. A különálló pincék vagy az alápincézett, kisebb méretű házak szintén a tartozékok közé számíthattak. Az oklevelekben említett lakótornyokról és kapukról régészeti nyom egyelőre nem ismert; a régészetileg feltárt, lakóházakhoz közel álló kutakra ugyanakkor írott forrás nem utalt. A Rév u. 2., Rév u. 4., Rév u. 5. számú telkeken feltárt, egymáshoz közel álló, csoportokba rendezett, kisebb-nagyobb épületek a kutakkal együtt valószínűleg egy-egy középkori telket képeztek.

Összefoglalva, a középkori város az alsóvártól tartott déli irányba és a Duna-parti keskeny sávon, a patak táján kiszélesedett, illetve valamivel a patakon túlnyúlt, összesen mintegy 800 m hosszúságban. Egyutcás település volt, a nagyutca maga az országút volt. A patak körüli lapályosabb területre, a mai városközpont területére a 14. századi magyar város terjedt ki. A magyar városban állt a plébániatemplom és a Szent László-kolostor, a negyedet több utca tagolta. Az országútba csatlakozó kisebb utcák telekpárokat foghattak közre. A telkek viszonylag nagy kiterjedésűek lehettek, több ház állt rajtuk. Az utcafronton álló lakóépületek többnyire észak–déli tájolásúak voltak: párhuzamosan a nagyutcával, merőlegesen a kisutcára. A lakóházak bejárata feltehetően nem az utcára, hanem a ház hosszanti frontján az udvarra nyílt. Az utcára néző lakóházak nem alkottak zárt utcasort, önmagukban álló házak voltak.

A várost talán fal övezte – erre régészeti adat nincs, de talán a német városi kapu vagy a török kori, bizonytalan hitelű veduták erre utalnak. A Visegrádot Marossal összekötő rév, illetve a kikötő pontos helye ismeretlen. A mai Rév utca déli oldalán a középkorban utca futott, de a rév nem lehetett túl távol mai helyétől: itt a legkeskenyebb ugyanis a Duna, továbbá a középkori Maros piactere is majdnem ezzel szemben helyezkedett el. Visegrád középkori piacáról nem maradt adat. Gabona-

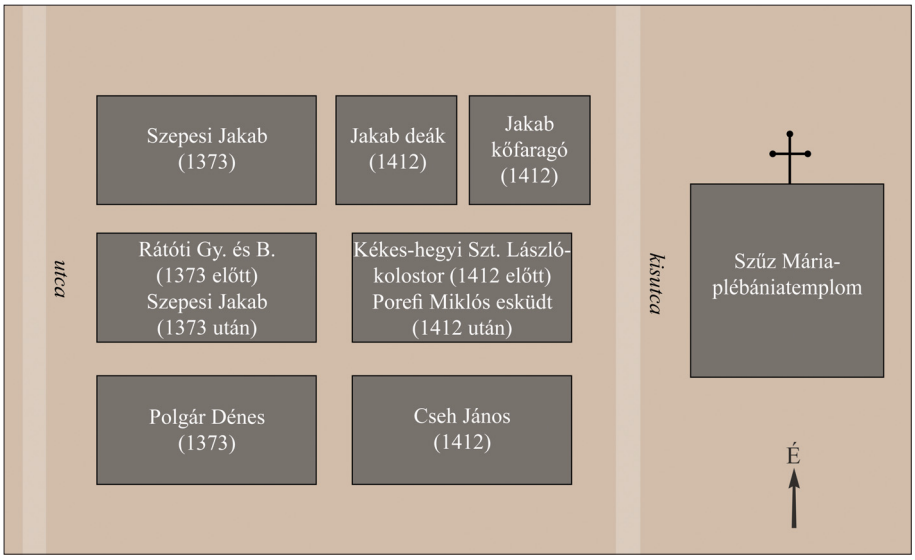

3. ábra. Szepesi Jakab telekcsoportjának vázlata.
Rajz: Mészáros Orsolya, Réti Zsolt
Fig. 3. Outline of Jakab Szepesi's group of plots.
Drawing: Orsolya Mészáros, Zsolt Réti

termékeket a lakosság azonban piacról szerezhetett be, 1374-ben például pozsonyi kereskedők a Dunán szállítottak Visegrádra és Budára gabonát. A hetipiacot a kutatás szerdára helyezte, hozzáillesztve a hétfői és a pénteki váci piacnaphoz.[27] Csak feltételezhető, hogy a piac a dunai révhez és kikötőhöz volt közel, hasonlóan Maroshoz vagy Váchoz. A főútnak azon a – helyrajzilag egyelőre nem azonosítható – pontján, ahol a patikák és szabók helyezkedtek el, és a telkek szomszédsági viszonya alapján kisebb teresedést képzeltünk el, piacot is tarthattak. A 2003–2006. években folytatott feltárás a mai Rév utcától északra eső, mintegy négy-öt teleknyi területen (Rév utca, Fő utca, Mozi köz, 10-es út által bezárt helyszín) ugyanakkor egy 1,5 hektár nagyságú beépítetlen, de használatban álló területet ismert meg. A kutatás erről a területről is feltételezte, hogy piactér volt.[28] (Ez a helyszín nem esik egybe az oklevelek alapján rekonstruált teresedéssel.) Dunához közeli oldalán észak–déli irányú széles útfelület bukkant elő, valamint több külső kemence, állandó építmény azonban nem. Ugyanakkor a terület szélén több, műhelyként azonosított kőépület állt: csontfeldolgozó a 14. században, szerszámjavító és mészárszék a 15. században.[29] A területen kifejezetten piacra utaló régészeti nyom nem került elő, de a Dunához és a marosi piachoz viszonyított rév közelsége miatt a piac ittléte nem zárható ki.

A VÁROSI TÁRSADALOM TÜKRÖZŐDÉSE A VÁROS HELYRAJZÁBAN

FAMILIARITÁS ÉS HELYRAJZ[30]

A 14. századi város székhely jellegének egyik legfontosabb ismérve, hogy az országos bíróságok, a királyi kápolna, az országbíró és a nádor Visegrádon működtek. A királyi kúria és a város kapcsolata e tekintetben rendkívül szoros. A nagybírák házai munkahelyek is voltak, tanúk meghallgatását, oklevelek kibocsátását, eskü letételét végeztethették ott. Az 1330-as évek elejéről fennmaradt több oklevél keltezése bizonyítja, hogy a méltóságot betöltők saját visegrádi házukban folytattak hivatali tevékenységet. Jánki László kalocsai érsek és királyi kancellár házában esküt tett le a veszprémi püspök, Szeglaki László pécsi püspök meghagyást adott ki házában, Tatamér fehérvári prépost szállást nyújtott peres ügyben Visegrádra érkezőnek, Berengári Jakab pápai nuncius oklevelet bocsátott ki házában. Ezt megelőzően, már az 1320-as években is maradtak fenn olyan oklevelek, amelyeket nagybírák Visegrádon állítottak ki, de itt az oklevelek záró

[27] Kubinyi 1983, 56, 1. ábra.
[28] Buzás–Kováts 2007, 13–14.
[29] Utóbbiról újabban: Benda 2012, 17–18.
[30] Mészáros 2009a, 23–27, 89–93; Mészáros 2010b.

formulájában a „kelt visegrádi házában" helyett csak „kelt Visegrádon" szerepelt, tehát házbirtoklásukra közvetlen adat nem maradt. Ennek ellenére gyanítani lehet, hogy már az adott oklevelet is saját házukban állították ki, többük háztulajdonlásáról ugyanis a későbbi időkből maradt adat. Így Nagymartoni Pál országbíróról, Szécsényi Tamás vajdáról, Mikcs szlavón bánról, Nekcsei Demeter tárnokmesterről, Druget János és Druget Vilmos nádorokról. Feltételezhető, hogy a királyi udvar 1323-ban történt Visegrádra költözését a nagybírák is azonnal követték, és szert tettek városi házakra.

A nagybírák mellett azok ítélőmesterei, notariusai is Visegrádon laktak. A királyi kancellária jegyzőinek házairól több esetben tudunk. Umori Gál az 1320-as években királyi notarius és várnagy volt. Házáról 1364-ből hallunk: a Tótselymesi Kükülleri János által megvásárolt házban azelőtt birtokjoga volt. A Kükülleri-ház az Apáti Keszei Miklós érsek körüli házcsoportnak egyik legfontosabb épülete volt. Az esztergomi érsek kancelláriájának két kiemelkedő személyisége, Kükülleri és Gál mester mellett Gereki Péter királyi notarius is itt, a közelben lakott. A nádori és országbírói hivatal mellett dolgozó ítélőmesterek házai szintén urukhoz közel, egymás mellett álltak. Nagymartoni Pál országbíró familiárisának és ítélőmesterének, Ugali Pálnak házáról 1342-ben hallani először, de a házban Ugali már régóta ott lakott. A 14. század közepén Cudar Péter pohárnokmester, később szlavón, majd horvát bán és familiárisának, Monaki Mihálynak telkei egymás közelében voltak. Druget Vilmos nádor telkén orvosa építkezett, és szomszédja volt Simon, aki valószínűleg még nápolyi eredetű familiárisa volt. Nekcsei Demeter tárnokmester familiárisának, Jobbágyi Sirokai Miklósnak adta egy telekrészét.

A telkek lakó- és munkahelyként, a kettőt összekapcsoló familiaritás révén csoportokba rendeződtek. Adott személyi kapcsolatok alapján jöttek létre; házfolytonosság egyazon méltóságot betöltők között nem volt. A familiaritásnak az „irodák" megszervezésére gyakorolt hatása topográfiailag is kimutatható. Az „irodák" személyhez kötöttek voltak: tisztséghez kötött állandó kúriák, hivatalok nem alakultak ki. A kúriák ideiglenes, állandóan változó lakás- és munkahelyek voltak, noha az ideiglenes állapot akár évtizedekig is eltarthatott. A visegrádi nemesi házbirtokosok között kirajzolódik az Anjouk által felemelt új generáció tagjainak köre.

A 14. század közepén kimutatható várostopográfiai és építészeti struktúraváltás szoros összefüggésben van a város társadalmi és birtoktörténeti változásával. Az udvari nemesség birtoklása stabilizálódott és beleszövődött a városi polgárság tulajdonosi körébe. Ennek az időszaknak a helyrajzába már beleilleszkedett az I. Lajos kori, egységesebb kiépítésű királyi palota. A nemesi ingatlantulajdonlás azonban állandóan változott az udvarnál betöltött pozíció szerint. Amennyiben egy méltóságviselő báró elhunyt, rokonai örökölhették városi házát, ha a családnak volt az udvarban szolgáló tagja. Ellenkező esetben az uralkodó gyakran arra késztette az örökösöket, hogy mondjanak le jogaikról, ingatlancserét kínálva nekik. Az előkelőbb házak gyakran a királyi kúriához kötődtek: az uralkodó úgy adhatta „örök birtoklásra" tulajdonosának, hogy ha a kancelláriának időközben szüksége lenne rá, becsérték megállapítása után bármikor visszaveheti. Az ingatlantulajdonosok köre jól mutatja a királyi aula összetételének változékonyságát.

VÁROSI POLGÁRSÁG

A városi polgárok[31] foglalkozásáról okleveles említések és műhelyfeltárások vallanak. Az oklevelek az 1330–1410 közötti időszakban szabót, szűcsöt, tímárt, szerszámkészítőt (nyereg és íj), kovácsot, pénzverőt, harangöntőt, ötvöst, kőfaragót, ácsot, bognárt, üvegfúvót, mészárost, csaplárost, patikatulajdonost említettek. A 14. század első felében a polgárok mellett kézműves-tevékenységet folytató királyi szolgálónépek is éltek: királyi halászok, szénafelügyelők, íjkészítők, dobos, kocsis és szabó. Az udvar szolgálatában álló udvarnokok, szolgálónépek a 14. század közepére eltűntek a forrásokból, helyüket a királyi megrendelésre is dolgozó városi iparosok vették át. A fennmaradt iparágak világosan mutatják, hogy a legjelentősebb fogyasztóréteg a királyi udvar és az udvarhoz kapcsolódók köre volt.

A régészeti feltárások további szakmákról vallanak. Egy Duna-parton álló épületben a 15. században működő lakatos jellegű, szerszámokkal, kocsikkal, kisebb vastárgyak készítésével és javításával foglalkozó műhelyt tártak fel. Közelében, szintén a Duna-parton, de mintegy 100 évvel korábbra keltezve üvegműhely maradványai, a mesterség melléktermékei és üvegtöredékeket tartalmazó gödrök kerültek napvilágra. A két háztól délre, még mindig a Duna-parton egy hosszú, keskeny, többhelyiséges ház került elő. Alaprajzi analógiái a mészárszék felé mutatnak.[32] A mondott házaktól keleti irányban, a hegyoldal felé, a Dunától távolabb egy kisebb épület állt, amelyet, illetve környezetét 14. századi csontfaragó műhelyként értelmezték. A kisméretű

[31] Mészáros 2009a, 39–42.
[32] Benda 2012, 17–18.

kőépület mellett számos megmunkált csonthulladékot tartalmazó gödör került elő. A műhely kisebb tárgyakat, (rózsa)füzéreket, dobókockákat készíthetett. A műhelycsoporttól délre, a mai városközpontban két további műhelyt ismerünk. A Fő utcában több, különböző időszakban működő ötvösműhelyt tártak fel. Az egyik, a középkori plébániatemplomhoz (azaz a Fő utcában feltárt romokhoz) közel eső műhely a 14. században működött,[33] míg a másik, ettől délre a 16. században.[34] A két műhelytől nem messze, déli irányban, a mai Rév utcában egy kiemelkedően magas színvonalú üvegműhely állt, amely elsősorban királyi megrendelésre dolgozhatott.[35] A királyi palota területén 14. századi pénzverdeként azonosított épületrészt tártak fel.[36]

BEFEJEZÉS

A város történeti és helyrajzi áttekintése, valamint leletanyagának elemzése[37] nyomán Visegrád különleges helyzete rajzolódik ki Magyarország és a *medium regni* városai között. A társadalmát és gazdasági kapcsolatait tekintve mezővárosi szintű település a „hosszú Anjou-korban" megtestesítette a központi hatóságok állandó helyszínét, a király mindenkori tartózkodási helyét az uralomgyakorlásban résztvevő bárók lakóhelyével együtt. A királyi udvar az uralkodó és az aula tagjainak házaival együtt ezért földrajzi és igazgatási értelemben is a teljes települést felölelte. A várban rezideáló királyra több adat mutat, ugyanakkor az 1330-ban történt Zách-féle merénylet, az 1356-ban említett városi királyi kamara, valamint a palotaterületen feltárt 14. századi maradványok felvetik a kérdést, hogy a kora 14. századi városi királyi ház(ak)at hogyan lehet pontosabban helyhez kötni a településen belül. A 14. század első fele királyi kúriájának pontos helyszínét tekintve biztos, hogy az városi környezetben volt, más épületekkel körbevéve. Az egyik – legvalószínűbb – elképzelés szerint a későbbi királyi palota területén állt már kezdetektől fogva. Egy másik lehetőség szerint az 1356-ban említett *curia camere regalis* a magyar város területén, a Szent László-kolostorhoz közel állt. Lehetséges az is, hogy két különböző kúriáról van szó, amelyek egyszerre vagy felváltva voltak használatban. Régészeti adatai mindenesetre inkább a későbbi királyi palotához kötik a korai *curia regalis* helyszínét, az I. Lajos kori, egységes szerkezetű, ma is részben álló épületkomplexum előzményeként.[38]

A városi építészetben több korszakváltás figyelhető meg, a településtörténeti változásokkal összefüggésben. Első korszaka a 13. század vége, 14. század első fele volt, amikor többnyire kisméretű faházak álltak a városban, ezekről több ponton sikerült tudomást szereznünk. A 14. század közepén, az udvar és az udvari nemesség megállapodásával újfajta építkezés jellemezte a várost. A kisebb épületek helyett nagyméretű, új tájolású, emeletes, pincés kőházak épültek igen nagy méretű telkeken, amelyek a birtokos nemesnek és familiárisainak szolgáltak, hivatali szerepet is betöltve. A városi királyi kúriát tekintve a 14. században az udvar és a város még egységes városképet alkotott. Az építészeti homogenitás Zsigmond uralkodásával, majd az udvar Budára költözésével szűnt meg. A királyi palota kiépülésével a település súlypontja ez lett, a városi épületek rovására. A 15. századi Visegrád város ugyanakkor meglehetősen ismeretlen még számunkra: a fennmaradt írott források száma drasztikusan visszaesett, erős hanyatlást mutatva, miközben a régészeti eredmények ennek ellenkezőjéről vallanak. Az egykori nemesi épületeknek új tulajdonosai lettek. A nagyméretű épületekbe visegrádi vagy máshonnan idetelepülő polgárok költöztek, akik többször műhelyeket alapítottak az épület falain belül.

A késő középkori város, az összefoglalóan rezidenciavárosnak nevezhető[39] település kutatásának további állomása lehet a korai, 14. század eleji királyi kúria, a *domus regia* meghatározása, továbbá a 14. századi nemesi épületek esetleges tulajdonoshoz kötése, tárgyi kultúrájának vizsgálata, a 15. századi műhelyek létrejötte, működésük, előzményük feltárása. A kézművesműhelyek részletes elemzése, a helyrajzi ismeretek bővítése, az épületek építészeti jellege a középkori városról még többet árulhat el – mindezek elsősorban a már napvilágra került leletanyagok feldolgozásától és a további régészeti kutatásoktól várhatóak.

[33] Varga 2012.
[34] Huszár 1966–1967.
[35] Mészáros 2010a.
[36] Buzás 2010, 37–42.
[37] Lásd erről Kováts István és Mészáros Orsolya közös tanulmányát a jelen kötetben.
[38] Buzás 2010, 11–22.
[39] A rezidenciaváros terminusról összefoglalóan: Mészáros 2009a, 99–102. A rezidenciaváros terminus használatát vitatja Szende Katalin. Szende 2012a, 483–484. A városkutatás és a rezidenciakutatás újabb magyarországi és európai eredményeiről lásd: Szende 2012b.

IRODALOM

ÁMF I–IV. — Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* I–IV. Budapest, 1987³–1998.

Benda 2012 — Benda Judit: A kereskedelem épületei a középkori Budán II. Mészárszékek háza, zsemleszékek háza, árucsarnok. *TBM* 37. (2012) 7–42.

Buzás 2010 — Buzás Gergely: A visegrádi királyi palota története. In: *A visegrádi királyi palota*. Szerk.: Buzás Gergely – Orosz Krisztina. Budapest, 2010. 11–107.

Buzás–Bodó–Deák 2003 — Buzás Gergely – Bodó Balázs – Deák Zoltán: *A visegrádi királyi palota Anjou-kori kőtára*. Visegrád, 2003.

Buzás et al. 1994 — Buzás Gergely – Laszlovszky József – Papp Szilárd – Szekér György – Szőke Mátyás: A visegrádi ferences kolostor. In: *Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon*. Szerk.: Haris Andrea. Budapest, 1994. 281–304.

Buzás–Kováts 2007 — Buzás Gergely – Kováts István: Az Anjou-kori Visegrád kutatása. *Örökség* 9/10. (2007. október) 13–14.

Buzás–Mészáros 2008 — Buzás Gergely – Mészáros Orsolya: A középkori Visegrád egyházainak régészeti kutatásai. *Magyar Sion* (Új folyam) 2. (2008) 71–104.

Feld 2011 — Feld István: Visegrád. In: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon* XII. Főszerk.: Kőszeghy Péter. Budapest, 2011. 452–467.

Huszár 1966–1967 — Huszár Lajos: A visegrádi pénzverde a középkorban. *FolArch* 18. (1966–1967) 195–203.

Kubinyi 1983 — Kubinyi András: A középkori Vác 1526-ig. *StudCom* 13. (= Vác története I.) (1983) 49–76.

Kubinyi 1999 — Kubinyi András: Főváros, rezidencia és egyházi intézmények. In: Kubinyi András: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. Budapest, 1999. 301–313.

Kumorovitz 1963 — Kumorovitz L. Bernát: A budai várkápolna és a Szent Zsigmond-prépostság történetéhez. *TBM* 15. (1963) 109–149.

Laszlovszky 2004 — Laszlovszky József: Királyi palota, ferences kolostor és városi település. (Gondolatok a késő középkori Visegrád településfejlődéséről). In: *„Es tu scholaris." Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára*. Szerk.: F. Romhányi Beatrix – Magyar Károly – Grynaeus András – Végh András. Budapest, 2004. 61–70.

Lővei 2010 — Lővei Pál: Oklevelek, jegyzékek, városok, épületek. *MűvÉrt* 59. (2010) 123–135.

Mészáros 2009a — Mészáros Orsolya: *A késő középkori Visegrád város története és helyrajza*. Visegrád, 2009.

Mészáros 2009b — Mészáros Orsolya: A Visegrád késő középkori város déli városmagjában végzett 2003–2004. évi ásatások új topográfiai eredményei. *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv* 4. (2009) 51–71.

Mészáros 2010a — Mészáros Orsolya: 15. századi városi üvegműhely és környezete Visegrádon. In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon / Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary* I–II. Szerk.: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Budapest, 2010. 675–689.

Mészáros 2010b — Mészáros, Orsolya: Spatial representation of the court nobility's urban possession in the residence-town Visegrád in the Angevin period. In: *La Diplomatie des États Angevins aux XIIIe et XIVe siècles.* Sous la dir.: Kordé, Zoltán – Petrovics, István. Roma–Szeged, 2010. 199–208.

Mészáros–Serlegi 2011 — Mészáros Orsolya – Serlegi Gábor: Környezeti változások hatása a középkori településviszonyokra a Dunántúlon. *ArchÉrt* 136. (2011) 215–235.

Szende 2012a — Szende Katalin: Mészáros Orsolya: A késő középkori Visegrád város története és helyrajza (recenzió). *Századok* 146. (2012) 482–484.

Szende 2012b — Szende Katalin: Városkutatás és rezidencia-kutatás. Európai helyzetkép és magyar eredmények. *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv* 7. (2012) 11–44.

Szende 2009 — Szende László: Királynéi rezidenciák az Anjou-kori Magyarországon. In: *Auxilium Historiae. Tanulmányok a hetvenesztendős Berténi Iván tiszteletére*. Szerk.: Körmendi Tamás – Thoroczkay Gábor. Budapest, 2009. 327–338.

Tringli 2001 — Tringli István: Pest megye a késő középkorban. In: *Pest Megye Monográfiája* I/2. *A honfoglalástól 1686-ig*. Szerk.: Zsoldos Attila. Budapest, 2001. 75–195.

Varga 2012 — Varga Máté: Előzetes jelentés a Visegrádon feltárt bronzöntő műhelyről. *Archaeologia – Altum Castrum Online* 2012, 1–11. = http://archeologia.hu/content/archeologia/59/varga-m-visegradi-bronzonto-muhely-1.pdf

Végh 2011 — Végh, András: Urban development and royal initiative in the central part of the kingdom of Hungary in the 13th–14th centuries. Comparative analysis of the development of the towns of Buda and Visegrád. In: *Beiträge von Archäologie und Stadtgeschichtsforschung*. Hrsg.: Opll, Ferdinand. Linz, 2011. 431–446.

Veszprémy 2008 — Veszprémy László: *Lovagvilág Magyarországon*. Budapest, 2008.

LIFE IN THE ROYAL TOWN OF VISEGRÁD

Orsolya Mészáros

In the late medieval period, Visegrád belonged to the royal residence region mentioned in the sources as the *medium regni*, which meant the central region of the Kingdom of Hungary accessible from every direction. Visegrád's status as royal seat has long been known in historical research. Later, the investigations of the 1970s into royal residences led to increasing interest in the town, as did those into officialdom in the Angevin age which began at the same time. Archaeological researches conducted on the territory of the town in the second half of the 20th century made it clear that as well as the royal palace and the castles, the town, too, could look back on a serious archaeological past. Gaining momentum in the first decade of the 21st century, archaeological and historical investigations generated a number of treatments of the town's history, the findings of which are briefly summarised here. By utilising the written sources and the archaeological findings together, answers on the history and topography of the town can be obtained. All this is complemented by a selection of finds from the territory of the town that are connected with this study (see 'Selected Finds from Late Medieval Visegrád' by István Kováts and Orsolya Mészáros in the present volume).

The creation of the town and a short history. After Roman and, later on, Hungarian Arpadian-era antecedents, a town came into being to the south of these earlier settlements, taking shape in the mid-13th century on the site of today's settlement. It was called into being by the castle built after the Tatar invasion: peoples from German lands and Hungarians were settled below the castle. Strung out along the bank on the other side of the River Danube, Maros took shape at approximately the same time and was always closely connected with Visegrád. The presence of the royal court determined the history of Visegrád, and divided this history into two main periods. The first of these was the 14th century, when Visegrád was a royal seat, and the second was the 15th–16th century, when the population and significance of the town decreased following the moving of the court to Buda. Owing to the presence of the royal court there, the town was given privileges and possessed its own system of institutions even in the early 14th century. From the standpoint of economic geography, however, the town's location was unfavourable and did not allow the maintenance of its 14th-century prosperity levels when the court was no longer there.

The town's institutions. In all probability, Visegrád was granted a charter after 1323 (the year in which the royal court moved to the town). No charter has come down to us, but documents from the town attest that its burghers often made reference to their privileges; indeed, the existence of privileges can be demonstrated in the functioning of the town also. Acquired in 1324, the charter of Maros, on the opposite bank, has survived; in this, close similarities with Visegrád appear at a number of points. The two towns may well have been given their rights at around the same time. In Visegrád, there was a town corporation with 12 members; it had a judge, a notary, and used a single seal. With regard to use of the seal, a

change took place around the 1360s: instead of a large seal consisting of wax in its natural colour, a seal of a distinguished red colour now appeared. In the 14th century, the town divided into a Hungarian and a German quarter; however, in view of the functioning of a single council and the existence of a single parish church, there were probably no divisions between the two quarters legally or ethnically. Each quarter had Hungarian, German, and Italian inhabitants, and as well as the burghers, there were also barons with links to the court. German burghers were in a slight majority on the council; among them were craftsmen, shopkeepers, and artisans in the service of the court. A significant percentage of the town's inhabitants were nobles: barons in service of the court, participants in the political elite and in government. Their houses were both residences and workplaces; indeed, they also served as repositories for the documents connected with the offices they held. The Curia Regia's justiciaries administered justice in their own houses, while *familiares* who took part in the work of the offices often lived on site, on the plots of those employing them.

Topography. The Hungarian and German quarters were probably territorially separate up until the last decades of the 14th century, although on the basis of our present knowledge it is not possible to set their boundaries. The Hungarian quarter can be assigned to today's town centre, where the buildings were rather closely packed together in the Middle Ages already. The Parish Church of the Virgin Mary and the Augustinian cloister dedicated to St. Ladislaus stood in the Hungarian quarter. Around them were houses belonging to barons, burghers, and the monarch. We know of a number of shops in the Hungarian quarter; it is possible that they were organised around a small market. Although we have no direct data on markets, we cannot, on the basis of the documents and the archaeological data, exclude the possibility that there were two: the market mentioned above and another, on the bank of the Danube. We have fewer data on the German quarter. It was situated in the area where the royal palace was built later on, or north of there, below the Lower Castle. Valuable houses stood on its territory. Visegrád was a settlement based on one main street. The smaller streets branching off from this main street probably served large plots which backed on to one another. The buildings exhibit a number of periods within the 250-year-long time period under examination. We know of small buildings built, of timber usually, in the first half of the 14th century. The construction of durable, large-size stone houses with a cellar or an upstairs part began in the mid-14th century. Surviving to the present day in some cases, these served as the residences of the barons. When the court moved to Buda, burghers and artisans moved into them. Some of the buildings were turned into workshops. The number of houses standing in the town in our period may be safely put at 100–150.

Interconnections between town society and topography. One of the most important criteria for Visegrád's status as a centre in the 14th century was that the royal chapel, the lord chief justice, law courts with jurisdiction throughout the land, and the palatine all operated in Visegrád. The connection between the Curia Regia and the town was extremely close in this respect, since the justiciaries' houses in the town also served as their places of work, where witnesses were heard, documents issued, and oaths taken. Plots formed into groups as places of residence and places of work, by way of the *familiaritas* that linked the two. The influence exercised by *familiaritas* on the organisation of 'bureaux' can be pointed out topographically also. 'Bureaux' came into existence on the basis of given personal connections; no permanent courts or bureaux evolved that were linked to offices held. The courts were temporary, and constantly changing, places for living and working, although some may have continued for decades. The changes in the topography and architectural structure of the town demonstrable in the mid-14th century were closely connected with the social and property-ownership changes there. Ownership by members of the court nobility stabilised, and became interwoven with ownership by burghers. Now built more uniformly, the royal palace of the Louis the Great era already fitted into the topography for this period.

The royal residence. For the royal court, Visegrád Castle and the town both served as places of residence. The king had his residence in the castle, but he also had a mansion in the town that fitted into the townscape. The site of the royal mansion in the town in the first half of the 14th century is unknown. In light of the archaeological data, it should very probably be sought on the territory of the palace begun in the age of King Louis the Great (r. 1342–1382). In the first half of the century, a large and notable building stood on this site, along with other buildings, and the construction of a church decorated with quality carvings was started not far away from it. At the same time, the sources in the 1350s mention a royal treasury further off, next to the St. Ladislaus cloister in the Hungarian quarter. It is possible that the royal place of residence and the royal mint were for a time separate from one another.

The residence town. In the 14th century, the town of Visegrád was a royal residence and a royal seat, yet the principal town was Buda. In the first decades of the 15th century, the court moved to Buda for good, with the result that Visegrád lost its role as a royal seat. However, the royal palace, built in a uniform way to a high architectural standard and completed by this period, continued to be an important additional residence for the monarch of the day. Owing to the royal palace and the privileges gained in the 14th century, the town still counted as a royal town in the 15th century, albeit in much more modest measure. The town could be termed a residence town in this period.

VÁLOGATÁS A KÉSŐ KÖZÉPKORI VISEGRÁD VÁROS LELETANYAGÁBÓL

Kováts István – Mészáros Orsolya

A késő középkori város területén az 1950-es évektől meginduló régészeti kutatások az ezredforduló környékén számottevően fellendültek. Korábban többnyire csak kisebb telekrészeket lehetett kutatni, az 1990-es évek második felétől azonban gyakorivá váltak a teljes lakóház-felújítások, telekrendezések, és mód nyílt nagyobb területek feltárására is. Az elmúlt évtizedek alatt elvégzett régészeti munka sok esetben olyan egyedi leleteket hozott napvilágra, amelyek a 14–15. századi város lakosságának tevékenységére, gazdasági helyzetére, ízlésére mutatnak.

A leletek közlésével célunk a város ma ismert középkori történetének régészeti leletekkel való kiegészítése és illusztrálása. Nem törekedtünk részletes elemzésre, a hazai és nemzetközi párhuzamok teljes körű felkutatására: ez a jövőben egy-egy lelőhely monografikus igényű feldolgozása kapcsán végezhető el. Munkánk alapjául szolgáló régészeti emlékek – főként kerámia-, üveg- és fémleletek – elsősorban a mai városközpont területén, a Fő utcáról és Rév utcáról nyíló telkeken, valamint a királyi palota és a ferences kolostor helyszínén kerültek elő. Utóbbiak esetében abból az időszakból származnak, amikor a mondott épületegyüttesek még nem álltak, helyükön az azt megelőző időszak egy-egy polgári háza emelkedett. A kézművesség egyes ágainak eszközei, vagy a lakáskultúrával kapcsolatos töredékek a királyi város életéről adnak körképet, s érzékeltetik, hogy a városban ugyanolyan pezsgő és hasonló tárgykultúrával rendelkező élet folyt, mint a palotában vagy a várban. Láthatjuk azt is, hogy a leletanyagok feldolgozása idővel mind több ismeretet nyújt majd a város életéről, a polgárok, nemesek és a királyi udvar tárgykultúrájáról *(1. ábra)*.

RÉV U. 4. – ÖNTŐTÉGELYEK, ÜVEGEK, MEGMUNKÁLT CSONTTÁRGYAK, FÉMLELETEK

A visegrádi Rév utca északi oldalán, a Rév u. 4. számú telek területén, a 2006–2007-ben folytatott régészeti kutatások során két középkori kőépület részlegesen feltárható maradványai kerültek elő. A kisebbik, észak–déli tengelyű, részben faszerkezetű, egykor emeletes épület 7 m hosszan követhető zárófala, bejárati küszöbköve, sarokkandallójának alapozása, külső és belső járószintje, valamint az emeletre vezető külső lépcső alapozása viszonylag jó állapotban maradt meg. Leletanyaga alapján a 14–15. századra keltezhető. Közvetlenül nyugati oldalánál egy nagyobb, jelenleg ismert méreteiben 20 × 11 méteres, téglalap alaprajzú, észak–déli tájolású épület maradványa bukkant elő, középtáján egy gerendafészkekkel ellátott osztó- vagy keresztfallal, északkeleti és délkeleti sarkaiban egy-egy árnyékszékaknával, keleti oldalán egy 10 m hosszú pincével. Ezt az – eredetileg valószínűleg szintén emeletes – épületet már a 15. században emelhették, közvetlenül a korábban is ott álló kisebb lakóház mellé. Az épületektől észak-északnyugatra eső beépítetlen területen sikerült feltárni a telek 14. század első felére keltezhető udvarszintjét. Ebben a sávban – és részben a nagyobb méretű épület alatt – összesen tíz szeméttároló gödör, egy téglalap alaprajzú ásott kút, valamint egy kisebb méretű, rövid ideig használt agyagkemence vagy kohó bukkant elő. A gödrök kialakítása és betöltése meglehetősen egységes képet mutat: a belőlük előkerült gazdag leletanyag (kerámia-, üveg-, fém- és csonttárgyak) alapján – két gödör kivételével – mindegyik az udvar keletkezésével egyidős, a 14. század első felére tehető.[1]

[1] Buzás–Kováts 2007, 13–14; *RégKut 2006* (2007) 321–322. (Kováts I., Gróf P.); *RégKut 2007* (2008) 306–307. (Kováts I., Gróf P.); Mészáros 2009a, 210–211.

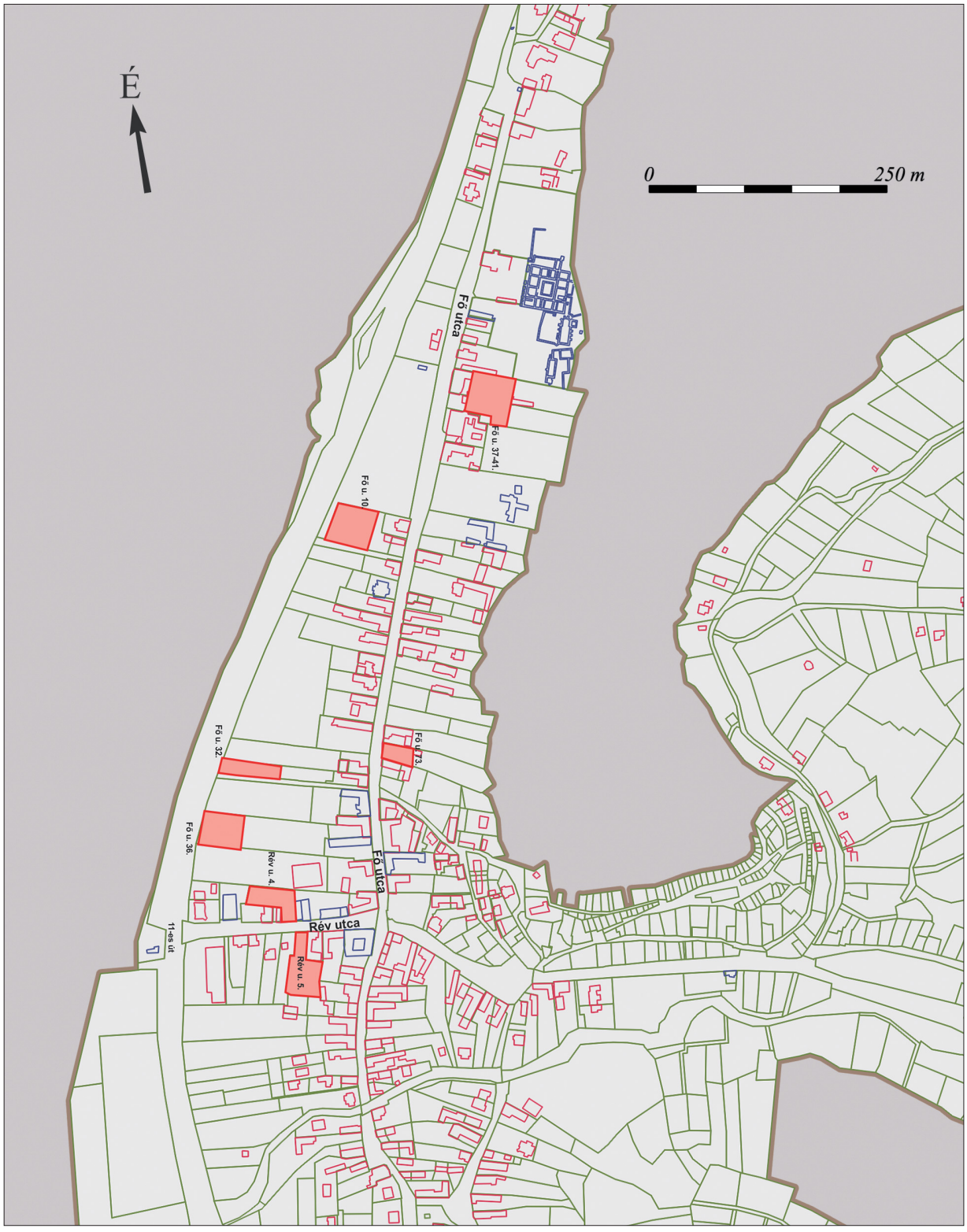

1. ábra. Visegrád. Az ismertetett lelőhelyek
Fig. 1. Visegrád. Published find-sites

2. ábra. 13–14. századi fehér kerámia.
Fotó: Szabó László
Fig. 2. 13th–14th-century white ceramics.
Photograph: László Szabó

3. ábra. Öntőtégelyek.
Fotó: Szabó László
Fig. 3. Casting pots.
Photograph: László Szabó

KERÁMIALELETEK ÉS ÖNTŐTÉGELYEK

A feltárt gödrökből legnagyobb számban kerámialeletek kerültek elő, köztük viszonylag nagy mennyiségben ép, illetve kiegészíthető darabok is.[2] Döntő hányaduk változatos formagazdagságú konyhai, illetve asztali edény (fazekak, fazékfedők, csészék, poharak, korsók, kancsók; *2. ábra*). Az idesorolható leletanyag java része házi kerámia, ezen belül is fehér kerámia.[3] Nagy arányban fordul elő a lelőhelyen redukált égetésű, szürke kerámia is, feltehetően osztrák importáru (főzőfazekak, fedők, kancsók, mécsesek).[4] Általánosságban jellemző, hogy a kerámialeletek többsége 13. századi típusokkal rokonítható, de azoknál már jóval szabályosabb formát képviselő, egyenletesebb díszítésű, inkább a 14. század elejére, első felére datálható.[5]

Külön említést érdemelnek az ipari tevékenységre utaló öntőtégelyek *(3. ábra)*. Összesen mintegy 21 ép, illetve kiegészíthető darab került elő, jó részük egy helyről. A formailag azonos típushoz tartozó (háromszögletűek, a sarkuk felé kihúzottak), többféle mérettartományba sorolható tégelyek egységesen az osztrák importú, grafittal vagy homokkal, illetve apró kövekkel soványított kerámia körébe tartoznak; magasságuk 3,9—19 cm között váltakozik. Egy részük pecsételt (bekarcolt kereszttel, illetve T alakú bélyeggel). A tégelyek egy része soha nem volt használatban, felületükön, belsejükben nincs égés vagy anyaglerakódás. Más részüket viszont használták, ezek jellemzően szivacsos felületűek, egyiken-másikon rozsdabarna, vasas rétegződés látható. Egy esetben piros festéknyomok (?), két másik töredéken pedig aranyszínű, a felületbe égett cseppek voltak megfigyelhetőek. A tégelyek nagy száma és viszonylag koncentrált előfordulása a területen mindenféleképpen felveti a lehetőséget, hogy a lelőhely szűkebb vagy tágabb környezetében egy eddig nem ismert

[2] A gödrökből előkerült leletanyag elsődleges feldolgozását Sarkadi Gergely, Buránszki Nóra és Polgár Balázs végezte. Sarkadi 2010; Buránszki et al. [kézirat].
[3] Holl 1963, 336; Feld 1987, 262.
[4] Parádi 1958, 159; Holl 1963, 343; Cech 1989, 167–168; Holl 1992, 26.
[5] Holl 1956, 189.

4. ábra. Üvegpoharak: optikai díszes pohár, cseppes pohár, emailos festett pohár.
Fotó: Szabó László
Fig. 4. Glass beakers: with optical decoration, with teardrop decoration, enamelled.
Photograph: László Szabó

ötvösműhellyel számolhatunk.[6] Ezt a feltételezést a telekről származó további leletek is megerősíthetik.

ÜVEGLELETEK

Hasonlóan változatos minőségben, bár a kerámiánál kisebb számban kerültek elő üvegtöredékek is *(4. ábra)*. Nagy részük velencei importáru.[7] Ezek között megtalálható a peremen kék színű fonalrátéttel díszített, optikai díszes pohár, a kiszélesedő nyakkal, erősen gömbölyödő alsó résszel rendelkező, jellegzetes velencei csésze, valamint a kettős kónikus palack is. A töredékek többsége cseppes poharakhoz tartozik. A több azonosítható típus közül kiemelkedik egy színtelen fonalrátétes díszítésű, csipkézett talpszegélyű cseppes pohár, oldalán három sorban elhelyezkedő, csepp formájú díszítéssel, valamint egy, a peremindításnál körbefutó, fonalrátétes díszítésű, hat cseppsorral ellátott, csipkézett talpszegélyű darab.[8] Reprezentatív darab egy emailos díszítésű pohár perem- és oldaltöredéke (peremátmérő: 9 cm),[9] melynek eredeti magassága sajnos nem rekonstruálható. A képmezőt felülről fehér színű pontsor és egy aranyszínű sáv zárja le. A pohár oldalát pávaalakok díszítik, amelyeket színes (leveles, bimbós) virágminta határol. Párhuzamaként egy Mainzban talált pávaalakos pohár említhető meg.[10]

CSONTTÁRGYAK

A lelőhelyen kis számban megmunkált csonttárgyak is előkerültek *(5. ábra)*. Az agancs és csont műhelyhulladék (alkalmi megmunkálás nyomait mutató darabok) mellett néhány kész tárgyat említhetünk: késnyeleket, dobókockákat, számszeríjdiót, játékzsetont. Ezek nagyobb része a középkori lelőhelyek szokványos leletanyagához szintén hozzátartozik.[11] A Rév u. 4. számú telektől északra, 2-300 méterre egy, a 14. század második felére keltezett csontmegmunkáló műhely hulladékanyaga (több ezer fúrt és esztergált csontlap, valamint félkész és kész tárgyak sora) vált ismertté a korábbi régészeti kutatások során (Fő u. 34–36.).[12]

6 Hasonló jellegű leletegyüttes került elő Budáról, lásd: B. Nyékhelyi 2003, 30.
7 H. Gyürky 1984, 49–62.
8 H. Gyürky 1984, 51.
9 Baumgartner–Krueger 1988, 126–160; Koller–Polgár 2010, 50.
10 Krueger 2003, 33.
11 Kováts 2008, 113–117; MacGregor 1985, 129–141, 158–162, 167–171; PeténYi 1994, 62, 68; Röber 1994, 110–120.
12 Gróf–Gróh 2001, 281–285; Gróf–Gróh 2004, 83–93.

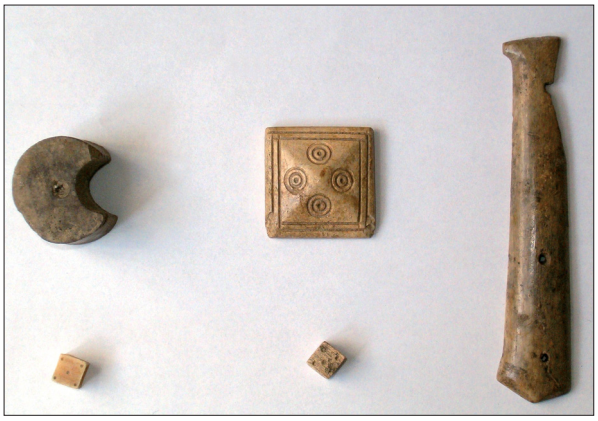

5. ábra. Csonttárgyak: zseton, számszeríjdió, késnyél, dobókockák. Fotó: Kováts István
Fig. 5. Artefacts made from bone: counter used in play, latch of a crossbow, knife handle, throwing dice. Photograph: István Kováts

TŐR

A feltárt gödrökből vastárgyak is előkerültek; ezek között különféle típusú sarkantyúkat, késeket és késpengetöredékeket, mérleg (?) darabját, nyílhegyet stb. egyaránt találunk. Megemlítendő egy rombusz átmetszetű pengéjű, szimmetrikus, kétélű tőr töredéke, 25,4 cm hosszú pengével *(6. ábra)*. Ez a fegyverfajta a 14–15. századra már általánosan elterjedtnek számított minden társadalmi rétegnél, így a városi polgárság körében is.[13]

PECSÉTNYOMÓ

A feltárt terület 14. századi leletanyagában több egyedi, jelentősnek számító lelet is volt. Közülük megemlítendő az egyik gödörből viszonylag jó állapotban előkerült bronz pecsétnyomó *(typarium)*, már csak azért is, mert ásatásból meglehetősen ritkán származik ilyen lelet.[14] A pecsét mandorla alakú, hosszúsága 53 mm, szélessége 31 mm, vastagsága 5,5–12 mm. Hátoldalán 36 mm hosszú, 6 mm széles borda fut a felfüggesztésre szolgáló fúrt lyukkal *(7. ábra)*. Körirata igen kopott, így egykori tulajdonosának neve nem olvasható, sőt a köriratból is pusztán csak a tisztség megnevezése vehető ki viszonylagos biztonsággal: COM[ITI] PALATINI. A pecsétkép hasonlóan igen töredékes, nagyon halványan egy, a heraldikai jobb oldal felé forduló unikornis és egy hatágú csillag képe sejthető.[15] A lelet 14. századi keltezését a gödörben talált kerámia- és üveglеletek mellett a körirat majuszkulás betűtípusa is megerősíti.

6. ábra. Tőr. Fotó: Kováts István
Fig. 6. Dagger. Photograph: István Kováts

FÁZISVERET

A terület 14. századi udvarszintjéhez tartozó rétegből bukkant elő az az ólomlaptöredék, amely egy ún. előlapi fázisveretként azonosítható, s amelyen I. Károly garasának félkész, verőtővel előállított éremképe látszódik *(8. ábra)*. Az uralkodó alakja jórészt teljes, azonban hiányzik a kezéből a jogar, és a körirat sem készült el. Valószínűsíthető, hogy mire a végleges verőtő formája és képe kialakult, a vésnök több ilyen fázisveretet készíthetett.[16] Ez a lelet – legalábbis áttételesen – szintén megerősítheti a közelben levő ötvösműhely-elméletet.

ÓLOMFIGURA

Talán játék vagy bútor (esetleg ötvösmű) díszítőeleme lehetett az a profilból ábrázolt, köténybe magot vető földművest[17] megformáló ólomfigura (magassága 3,7 cm), amely szintén az egyik gödörből látott napvilágot. A talpkiképzés alapján nem kizárt, hogy eredetileg valamilyen talapzaton

13 Kováts 2006, 271–279; Szende 2004, 208.
14 Magyar 1992, 229–234.
15 Polgár 2012, 154–156; *Visegrád* 2009, 161.
16 Pallos–Torbágyi–Tóth 2012, 23.
17 http://www.godecookery.com/afeast/cantcal/ccal10.html; Lognon–Cazelles 1969, 11.

7. ábra. Pecsétnyomó. Fotó: Szabó László, rajz: Molnár Éva
Fig. 7. Seal matrix. Photograph: László Szabó, drawing: Éva Molnár

8. ábra. I. Károly garasának ólom próbaverete. Fotó: Szabó László
Fig. 8. Test minting in lead of a King Charles I groat. Photograph: László Szabó

9. ábra. Magvetőt ábrázoló ólomfigura. Fotó: Szabó László
Fig. 9. Lead figure depicting a sower. Photograph: László Szabó

állhatott. A figura csuhához hasonló, térdig érő, bő felsőruhát, valamint hátul hosszan lelógó csuklyát visel *(9. ábra*).

PRÉSELT RÉZVERET

A Rév u. 4. szám alatti lelőhelyen előkerült egy iratszalagot tartó angyalt, Máté evangélista jelképét ábrázoló préselt rézveret *(10. ábra).* Feltételezik, hogy ennek a veretnek a préselőmintájából származik az a díszítőelem, amely a visegrádi harangot a 14. század közepén elkészítő Konrád mester és testvérei által alapított iglói (ma Spišská Nová Ves, Szlovákia) harangöntő műhely egyik legkedveltebb díszítőmotívumává vált, és így a műhely 12 különböző művén is megtalálható.[18] Az újabb kutatások szerint a medallion egy olyan sorozat része, amelynek egyes elemeit a Rév u. 4. számú telek környékén lokalizálható ötvösműhelyben veretek előállítására is használták. A teljes medallionsorozat különböző darabjai az iglói műhely több 14. századi alkotásán,

[18] Szőke–Buzás–Grósz 2009, 111–116.

nyolc harangon és hét keresztelőmedencén szerepelnek.[19]

A Rév u. 4. számú telekről – régészeti vonatkozásai alapján – elmondható, hogy egyértelműen a tatárjárás után kialakuló városias település részét képezte és a környék korábbról ismert lelőhelyeivel (Rév u. 2., Rév u. 5.)[20] együtt a középkori Visegrád városnak, nagy valószínűséggel a 14. századi magyar városnak sűrűn lakott és beépített részéhez tartozott.

10. ábra. Rézveret. Fotó: Szabó László
Fig. 10. Copper mounting. Photograph: László Szabó

RÉV U. 5. – ÜVEGFÚVÓ CSŐ, CSIPESZ, ÖNTŐTÉGELY

A Rév utca déli oldalán, az 5. számú telek részleges feltárása egy olyan 14–15. századi kőépületet hozott napvilágra, amely az Anjou-korban feltehetően valamelyik előkelő lakóháza lehetett, majd a 15. század második felében jelentős üvegműhelyként szolgált. Az utókorra ebben az állapotában maradt. A telken feltárt építmények, úgymint a műhelyépület, egy másik, csak pinceszintjén megmaradt kőépület, egy további, egyelőre csak falkutatással vizsgált kőépület, egy leégett faépület, egy kút, valamint egy korabeli útfelület feltehetően egy telket formált a középkorban is. Valószínűleg egybetartozhatott a ma keletről szomszédos Rév u. 3. számú telekkel is. A feltételezés alátámasztja az oklevelekből kirajzolódó telekrendszert, az egy telken álló, kisebb-nagyobb, különálló házak meglétét.

A telek legnagyobb kőháza 15. századi fázisában négy helyiségre oszlott, egy szimmetrikusan kialakított műhelypárt foglalt magában. A két legtávolabbi, északi és déli helyiség lehetett az üvegfúvásra használt helyiség, amire az itt feltárt kerek, nagyméretű, üvegfúvó kemencék utalnak.[21] A leletek házi kerámiát, az üvegkészítés termékeit (elsősorban rontott vagy félkész darabokat, de kész tárgyak töredékeit is) és fémtárgyakat, fémeszközöket ölelnek fel.[22] Utóbbiak közül különösen kiemelendő két üvegfúvó cső és egy csipesz töredéke. Az egyik fúvócső a déli helyiségben, a kemencét körülölelő cölöplyuksor egyikében, a másik, jobb állapotú cső (hossza 5,5 cm) a középső helyiségben maradt meg. A vasból kovácsolt fúvócsövek kerek átmetszetű, hengeres falú, rövid csövek voltak, egyik végük szűkebb, mint a másik *(11. ábra).* Tágabb végükbe valószínűleg egy másik, hosszabb csövet illesztettek. A korabeli ábrázolásokon a fúvócsövek meglehetősen hosszúak voltak, hogy a mesterek

11. ábra. Üvegfúvó cső.
Fotó: Mészáros Orsolya
Fig. 11. Tube for blowing glass.
Photograph: Orsolya Mészáros

megfelelő biztonsággal közelíthessék meg a magas hőfokon izzó kemencét, illetve az ott álló olvasztótégelyeket.[23] Antonio Neri firenzei pap üvegművészetről szóló munkájának (1669) ábrázolása szerint

[19] Szőke – Buzás – F. Romhányi [megjelenés alatt]. A kézirat felhasználásáért a szerzők e helyütt szeretnének köszönetet mondani.
[20] Buzás et al. 2005–2006; Mészáros 2010.
[21] Mészáros 2010, 680–686.
[22] Mészáros 2010, 683.
[23] Dioscoride 1458; Biringuccio 1540; Agricola 1556; Firenze, Palazzo Vecchio, Medici I. Ferenc dolgozószobájának falfreskója 1570–1574-ből. Ábrázolásaik: Mészáros 2005–2006, 235–242.

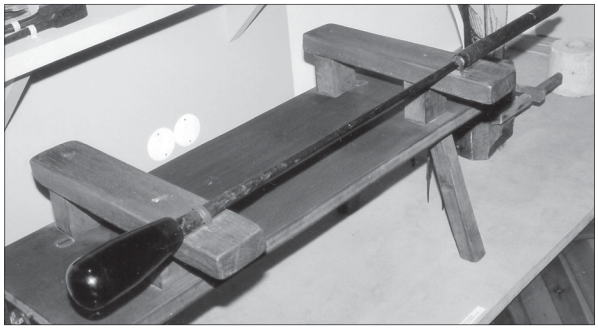

12. ábra. Spessarti üvegfúvó cső.
Fotó: Mészáros Orsolya
Fig. 12. Glass-blowing tube from the Spessart region.
Photograph: Orsolya Mészáros

13. ábra. Üvegfúvó csövek a Taunus-hegységből.
Steppuhn–Berg 2006 nyomán
Fig. 13. Glass-blowing tubes from the Taunus Mountains. After Steppuhn–Berg 2006

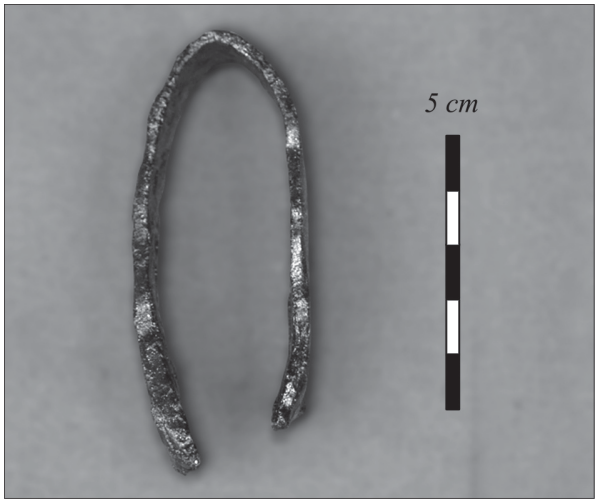

14. ábra. Csipesz. Fotó: Mészáros Orsolya
Fig. 14. Pincers. Photograph: Orsolya Mészáros

15. ábra. Üvegolvasztó tégely. Fotó: Mészáros Orsolya
Fig. 15. Crucible for melting glass.
Photograph: Orsolya Mészáros

a fúvócső mégsem volt jelentősen hosszú.[24] Feltűnő viszont, hogy két tagból állt: egy vaskosabb és egy vékonyabb, egymásba csúsztatott csőből. A 16. század közepén az üvegművészetet is részletesen tárgyaló Vannoccio Biringuccio (1540), majd az őt csupán 16 esztendővel követő Georgius Agricola (1556) szerint a csövek átlagban 80–100 cm hosszúságúak voltak, a kemencében álló tégelyekből ezekkel emelték ki az izzó üveget, majd a kemence előtti kőlapon fújták és formálták.[25] Agricola kemenceábrázolásainál a Nerinél is megjelenő fúvócső szerepel: ennek vastagabb (valószínűleg fával borított) végét fogta a mester, vékonyabb végét helyezte a forró üvegbe.[26] A dél-németországi Spessart vidékén előkerült fúvócsövek hosszú vascsövek voltak, a tégelybe mártott végükön enyhén, tölcsérszerűen kiszélesedtek, míg másik végükön, nyelüknél nagyobb átmérőjűek voltak és faborítást kaptak (Spessartmuseum kiállítása, Lohr am Main; *12. ábra*). A Rajna-völgyével szomszédos Taunus-hegységben feltárt üvegműhelyeknél azonban kerültek elő a visegrádihoz hasonlóan rövid (5–8 cm) fúvócsövek, illetve azok darabjai *(13. ábra)*.[27]

A műhely felszereléséhez tartozhatott egy csipesz töredéke is (hossza 8 cm, *14. ábra*). A déli helyiség északi falánál került elő, egy falba mélyített kandallónál. A hosszúkás, ívesen meghajlított eszköz két párhuzamos szára laposra kovácsolt, rugalmas acéllap. Antonio Neri illusztrációján többféle csipesz is szerepel, így a hegyes végű, tárgyak felcsippentésére alkalmas, illetve a széles pofákkal kialakított, fogóhoz hasonló változat. Ábrázolásán az olló U alakúra hajtott lemezes szára is hasonlít a visegrádi csipeszhez.[28]

[24] Mészáros 2005–2006, 243.
[25] Mészáros 2005–2006, 240.
[26] Agricola 1985, 579, 292. ábra.
[27] Steppuhn–Berg 2006, 84.
[28] Mészáros 2005–2006, 243.

Az üvegműhelyek sajátos tartozékai az olvasztótégelyek. A visegrádi műhelyben meglehetősen nagy, 35–40 cm fenékátmérőjű tégelyek kerültek elő, teljes magasságukat az eddigi leletek alapján még nem ismerjük. A tégelyek belsejében vastag üvegolvadék maradt, amelynek anyaga szemrevételezés alapján megegyezik az előkerült üvegtöredékek anyagával (*15. ábra*). Világosra égett agyaga a fehér kerámiákra emlékeztet, de anyaga finomabb és porózusabb azoknál. A középkori és a 16–17. századi értekezések nagy figyelmet szenteltek az olvasztótégelyeknek, mint a műhelyek egyik legfontosabb kellékének. Jó minőségük alapkövetelmény volt, de egyébként gyorsan fogyó árucikknek számítottak. Többnyire a műhelyek közelében készítette őket hozzáértő fazekasmester.[29] Az épület több pontjáról kerültek elő tégelytöredékek: minden helyiségben a kemence közeléből, de az épületen kívülről is.

FŐ U. 32. – SÍNVAS

A mai városközponttól némileg észak felé, a 11-es út alatt tártak fel 1963-ban egy háromosztatú kőépületet. Már publikált leletanyagából egyetlen tárgyat, egy sínvasat emelünk ki, ez ugyanis a ház szerepének egyik kulcsdarabja, sőt Visegrádon eddig az egyetlen ilyen lelet.[30] Az épület padlójának mélysége (103,50–104 mBf) és környezetének járószintadatai világítanak rá arra, hogy a visegrádi késő középkori építési szintek alacsonyabbak voltak a mainál, miként a Duna víz- és árvízszintje is.[31] Mindez az érintett épület funkciója miatt is fontos: hat kisebb-nagyobb tűzhellyel ellátott műhelyt nem építettek volna közvetlenül a folyó partjára, ha az nem biztosan árvízmentes terület. Az épület a 14. század közepétől a 16. századig állt fenn, benne a 15. században műhely működött: kovács-, illetve lakatosműhelyként határozták meg leletei. Erre a változatos fémanyag (mezőgazdasági eszközök és kézművesszerszámok, lószerszámok, zárszerkezetek, evőeszközök, gyertyatartó, fegyverek) mellett egy,

16. ábra. Sínvas. Fotó: Mészáros Orsolya
Fig. 16. Flatiron. Photograph: Orsolya Mészáros

a kovácsmunkához közvetlenül kapcsolódó sínvas utal, egy olyan félkész termék, ami ebben a formájában csak a kereskedelemben vett részt, majd a kovácsok mint alapanyagot felhasználták. A rétegelt sínvas mérete (19,5 × 2,5 × 3,8 cm) ellenére majdnem 1 kg súlyú. A tömb egyik hosszanti oldalán kör alakú nyomat, talán bélyeg látható *(16. ábra)*.[32]

FŐ U. 36. – SZERECSENFEJES KÁLYHACSEMPE ÉS NEGATÍVMINTA

A fenti épülettől délre, részben a 11-es út alatt hosszúkás, négy helyiségből álló épület húzódott a késő középkorban. A megközelítőleg 34 × 8 méteres épületet csak részben lehetett feltárni. Padlószintje megegyezett a szomszédos műhelyével (103,30–103,50 mBf). Kőfalú épület volt, de helyiségeinek osztófalai kőalapú, fa felmenő falúak lehettek. Az épület déli oldalán kő sávalapozás futott végig, valószínűleg oszlopos előcsarnok támaszkodhatott rá.[33] Az épület legközelebbi analógiája az óbudai Lajos u. 158. számú, ma is álló gótikus épület, amelyet ásatója, Bertalan Vilmosné kereskedőházként, patikaként azonosított,[34] újabban pedig, számos hazai és európai párhuzam alapján Benda Judit mészárszékként határozott meg.[35]

Az épület rendeltetésére nézve specifikus vonásokat nem mutató, 14–15. századi, elsősorban azonban a 15. századra jellemző kerámialeletek[36] közül kiemelkedik egy zárt előlapú, szerecsenfejes kályhacsempe töredéke, valamint ugyanennek a típusnak két negatív mintájú nyomódúc töredéke; mindegyik az épületen belül került elő *(17. ábra)*. A négyzetes alakú (13,5 × 13,5 cm), vörösre égett, sötétzöld mázzal bevont kályhacsempe egyszerű léckeretben sárkányfarokkal díszített csöbörsisakot ábrázol, fölötte balra tekintő mórfejjel; a fejet

29 Mészáros 2005–2006, 239–240.
30 Mészáros 2006.
31 Mészáros–Serlegi 2011, 228–229.
32 Mészáros 2006, 157.
33 Mészáros 2009b, 58–65.
34 Bertalanné 1973, 106–107, 281–282.
35 Benda 2012, 17–18.
36 Mészáros 2009b, 58–65.

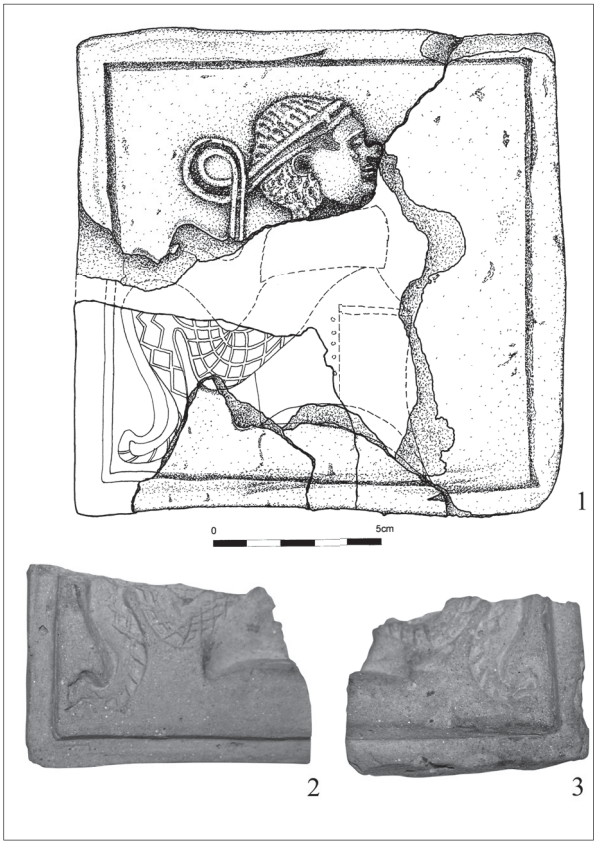

17. ábra. 1. Szerecsenfejes kályhacsempe; 2–3. csempenegatívok.
Rajz: Molnár Éva, fotó: Mészáros Orsolya
Fig. 17. 1. Stove-tile with a Saracen's head; 2–3. Tile negatives.
Drawing: Éva Molnár, photograph: Orsolya Mészáros

hátul megcsavarodó szalag díszíti. Mindkét csempenyomómintának csak a jobb alsó sarka maradt meg, sárkányfarok és sisak sarkának negatív ábrázolásával (a nyomódúcok mérete: 7,2 × 5 cm; 8,4 × 6 cm). A negatívok előfordulása meglehetősen ritka, a szerecsenfejesből egyelőre nincs is más publikált darab. A pozitívot tekintve hasonló, de nem egybevágó szerecsenfejes kályhacsempedarabokat ismerünk a budai palotából, Buda városából (a Mária Magdolna-templom előtt), a vízivárosi Szentpétermártír városrészből, az egykori plébániatemplommal szemben lévő telekről, valamint Pomázról. A típus a késő Anjou-korban, kora Zsigmond korban fordult elő. A vízivárosi darabot a 14. század utolsó harmadára keltezte Végh András, és Szerecsen János kamaraispánhoz kötötte.[37] A Szerecsen család pénzverőjegye a szerecsenfej volt, valószínű, hogy címerábrázolása is ez lehetett. A kutatás szerint ezt a típust követte a többi szerecsenfejes csempe.[38] Holl Imre Budáról (palota és város) és Pomázról ismeri a csempetípust (illetve annak valamivel eltérő változatát), sötétzöld, valamint sárgásbarna mázzal; a Zsigmond kor korai szakaszára, a 15. század elejére keltezte őket, technikai jegyeik alapján a Zsigmond kori IV. csoportba sorolva őket.[39] A budai és pomázi csempék egymáshoz igen hasonlóak, bár ott is különböző mintákról van szó, de a visegráditól meglehetősen eltérnek: azok téglalap formájúak, a figurák arca félprofilból látszik, az arcvonások markánsabbak, a sárkányfarok helyett tolldísz szerepel.

A visegrádi csempét egy, a szerecsenfejes és a kályhacsempenyomók mellett talált negyedik darab segítségével lehet keltezni. A máz nélküli, liliom mustrás címerpajzsú csempedarab anyaga, máza, kerete, 15 × 15 centiméteres mérete teljesen megegyezik a szerecsenfejes csempével. Kocsis Edit megállapítása szerint ez a csempedarab azzal a préselőmintával készült, amellyel a visegrádi királyi palota ún. kiscsempés címeres kályhájának négyzetes, döntött Anjou-címeres csempetípusa.[40] Készítési idejüket – s így a negatívok és a szerecsenfejes csempék gyártását is – a liliomos csempe palotai párhuzamai alapján az 1360–1370-es évekre tehetjük. Ez azt jelenti, hogy a visegrádi negatívok a legkorábbi ismert ilyen darabok Magyarországon.[41] Nem valószínű, hogy a csempéket az épületben készítették, a negatívok talán csak a kész anyaghoz keveredhettek. A későbbre keltezett nyéki csempenegatívok esetében sem tételezhető fel kifejezetten hosszabb ideig működő kályhásműhely.[42]

A csempe és a negatívok nagy valószínűséggel a Szerecsen családhoz köthetők. Visegrádi házukról közvetlen említés nem maradt fenn. Ismerjük azonban 1360-ban Szerecsen Jakab (?) István nevű notariusának házát a magyar városban.[43] Az udvar szolgálatában álló méltóságviselők visegrádi házgyarapítását tekintve feltételezhető, hogy a Szerecsen családnak is volt háza a városban. Nem zárható ki, hogy ez a feltárt épülettel egyezett volna meg.

37 *Pannonia Regia* 1994, 308–309, Kat. V-30. (Végh A.); Végh 2002, 620, 5. kép 2.
38 Holl 2010, 724–725.
39 Holl 1990, 82–83, 30–32. kép.
40 Kocsis–Sabján 1998, 93, 48. kép; Kocsis 2010, 369, 21a kép.
41 A szerecsenfejes kályhacsempe keltezését Kocsis Edit végezte el. Közlése folyamatban van. Itt szeretnénk megköszönni, hogy eredményét cikke megjelenésével párhuzamosan felhasználhattuk és közölhettük.
42 Feld 1987, 275–276; Feld 1993; Feld 1994. Az újonnan megjelent, Svájc területének kályhásságáról szóló kötet külön fejezetet szán a csempenyomó negatívoknak. Roth Heege 2012.
43 Mészáros 2009a, 68, 172.

Az a feltételezés, hogy a 15. században az épület boltként vagy mészárszékként működött, nem mond ellent annak, hogy a 14. században bárói kézben – esetleg épp a Szerecsenekében – lett volna. Visegrádon más példát is találunk arra, hogy egy előkelő birtokolta 14. századi épületet később műhellyé alakítottak át.

FŐ U. 73. – PUSKACSŐ ÖNTŐFORMA

A városközpontban, a mai plébániatemplomtól valamivel északra fekvő Fő u. 73. telkén, a hegyoldalban nagyméretű, középkori templommaradvány található, míg a mélyebben fekvő utcafronton világi épületek részletei kerültek elő. A templom feltehetően a plébániatemplom volt.[44] Az utcafronton folytatott feltárás során 14–15. századi, egymást követő épületek elemei kerültek napvilágra. A 14. század első feléből egy sövényfalú, kerek építmény volt jelentős, amelyre egy talpgerendás szerkezetű faházat, később egy cölöpszerkezetes műhelyt építettek. A 15. században a műhely helyére ismét faház került.[45] A 15. századból ötvös-, illetve bronzöntő műhelyként értelmezett maradványokat tártak fel: erre három kemencemaradvány, illetve régészeti leletek (agyag öntőformák, bronz és réz olvadékdarabok, öntőtégelyek) utaltak. A téglából épült, négyzet alaprajzú kemencék kiterjedése 30 × 40 × 35 cm volt. Hasonló funkciójú, de későbbre keltezett kemencéket Diósgyőr-Várfürdőn tártak fel.[46] A többféle méretű és formájú tégely, az öntvények és kisebb leletek mellett több mint 50 puskacső öntőforma-töredéket találtak *(18. ábra)*.

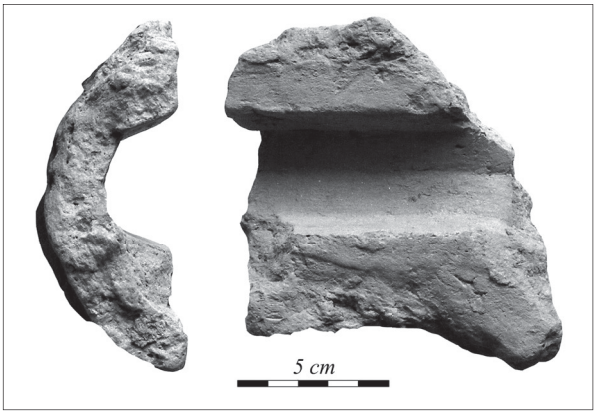

18. ábra. Puskacső öntőforma. Varga 2012 nyomán
Fig. 18. Mould for the barrel of a firearm. After Varga 2012

A kemence tűzterének bontásából származó éremleletek szerint a műhely az 1430-as évek után volt használatban,[47] abban az időszakban, amikor a királyi udvar már véglegesen Budára távozott.

FŐ U. 10. (DUNA-PARTI ÚT 1.) – KÁLYHASZEMEK

Az előbbi lelőhelytől észak felé, a királyi palota és a ferences kolostor együttesétől délre, mintegy 500 m²-es terület régészeti kutatása során több, a 14. század második felére és a 14–15. század fordulójára keltezett objektumokat (kemencéket, patakköves járófelületeket, *Fachwerk*-szerkezetű épületmaradványt) tártak fel.[48] Az előkerült leletek (kerámia- és fémleletek, viseleti díszek, érmek stb.) azt erősítik meg, hogy erre a területre a 14. század második felében települtek, de feltűnően rövid ideig, legkésőbb a 14–15. század fordulójáig használták azt, majd felhagyták. A királyi palota közelsége ellenére itt egyáltalán nem került elő a 15. századra keltezhető lelet. Erre magyarázatként kínálkozhat a terület Dunához való közelsége, ugyanakkor a lelőhely tágabb környezetében (Fő u. 32. és Fő u. 36.) az adott időszakban a régészeti megfigyelések alapján a Duna napjainknál alacsonyabb vízszintjével számolhatunk. Más elmélet szerint e területre lokalizálható a Bonfini *Rerum Ungaricarum Decades*ében említett, palotához tartozó halastavak egyike.[49]

44 Lásd Mészáros Orsolya tanulmányát a jelen kötetben.
45 Varga 2012, 2–6.
46 Varga 2012, 8.
47 Varga 2012, 10.
48 *RégKut 2005* (2006) 337–338. (Kováts I., Gróf P.); Kováts 2012; Bárdi 2012. A helyszínen sokáig a Makovecz Imre által tervezett, Ágasháznak nevezett idegenforgalmi fogadóépület állt. A ház leégett, majd helyszíne újonnan beépült, a köztes időszakban került sor régészeti kutatásra. Az egykori „Ágasház" adatai helyesen: 64/2. hrsz., Fő u. 10. Leletanyagának feldolgozását Bárdi Bogáta végezte el 2014-ben egyetemi szakdolgozat (ELTE BTK Régészettudományi Intézet) keretében. Bárdi 2014.
49 Buzás 2010, 161.

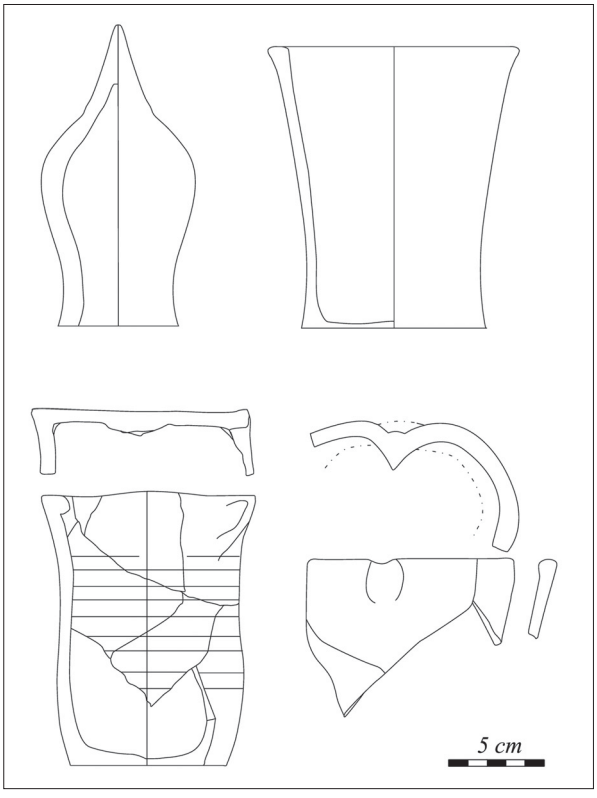

A telken napvilágot látott gazdag leletanyagból elsősorban a kerámiát említjük meg, amely igen nagy számban tartalmazott kályhaszemeket *(19. ábra)*. Ezek az elvégzett vizsgálatok alapján négy fő típusba sorolhatók: hagymafej alakú, pohár alakú, négyzetes és négykaréjos kályhaszemek. Egy részük használatban volt, noha nem bizonyítható egyértelműen, hogy a területen feltárt tüzelő-, illetve kemencemaradványokhoz tartoztak volna. Bizonyos készítéstechnikai és méretbeli megfigyelések alapján valószínűsíthető az is, hogy egyes darabok inkább díszítő funkciót tölthettek be, az egykori kályhák tetejébe vagy sarokrészeibe építve.[50]

19. ábra. 14. századi kályhaszemek.
Rajz: Bárdi Bogáta
Fig. 19. 14th-century stove insets.
Drawing: Bogáta Bárdi

FŐ U. 37–41. (FERENCES KOLOSTOR) – BRONZ HÁROMLÁBÚ EDÉNYEK

Az 1424-ben alapított Szűz Mária ferences kolostor területén a kolostor felépítését megelőzően, a 14. században egyszerű városi épületek álltak. Erről a kerengőudvar területén nagy mélységben feltárt, paticsos szerkezetű épületrészek vallanak. Teljes egészében feltárható épületek nem kerültek elő, de azok kemencemaradványai, cölöplyukai, továbbá egy gabonatároló verem és egy köves útrészlet fennmaradt. Valamennyi épületrészlet esetében kimutatható volt két, tűzvész okozta pusztulási rétegsor. A rétegeket érmék keltezték: az első rétegsort II. Henrik cseh király 1307–1310. évi parvusa, míg a másodikat Nagy Lajos 1343. évi denárja. A második tűzvész után feltöltötték és elplanírozták a területet. Az ez alatt húzódó épületmaradványok egyike sem maradt fenn a 15. századra.[51] A kolostor kerengőudvarának északnyugati részén nyitott szelvényben, a késő Anjou-korra és kora Zsigmond korra (14–15. század fordulójára) keltezhető rétegsorban 1999-ben két különálló bronzedény töredéke került elő. A patás állat lábát ábrázoló töredékek háromlábú bronzedény *(Grape)* részeként értelmezhetőek.[52] Egyikük nagyobb méretű és igen gondos kidolgozású. Az edényeket kézmosásra, víztárolásra és főzésre használhatták,[53] jelenlétük német területekkel való kereskedelmi kapcsolatokra utalhat.[54] A töredékek – lelőhelyük ismertetése alapján – épített struktúrához nem köthetők, azaz nem a 14. század első felére keltezhető épületrészletekből kerültek elő, amelyeket legkésőbb a század közepén tűz pusztított el. Az ez után kialakított feltöltés, illetve a század végére keltezett rétegsor azonban még mindig a kolostor felépítése előtti időszakra mutat, azaz a *Grape*k lábtöredékei minden bizonnyal városi leletanyaghoz tartoznak. A ferences kolostor környezetét feltételesen a német városrésszel azonosítottuk, így nyilvánvalóbb lehet a bronzedény német területről való idekerülése, de a királyi palota építésének kezdeteihez, az udvarhoz is köthető.

A leletek áttekintésével világossá válik, hogy a 14–15. században a kézművesmesterségek megléte Visegrádon jelentős volt. Elsősorban a fémmel és üveggel dolgozó műhelyek maradványai, illetve

50 Bárdi 2012; Bárdi 2014.
51 Polgár 2008–2010, 257–259.
52 Polgár 2008–2010, 259.
53 Polgár 2008–2010, 260.
54 Polgár 2008–2010, 263.

ezek termékei és leletei maradtak fenn. A leletek típusa, minősége tükrözi a királyi város jelleget, az azonban megválaszolatlan egyelőre, hogy a 14. század legkiemelkedőbb telekbirtokosai, a királyi aula köré szerveződött bárók milyen tárgyi emlékanyagot hagyhattak hátra. Megválaszolatlan kérdés marad az is, hogy a 15. század harmadától, felétől – miután az udvar véglegesen Budára költözött – miért ad a település otthont jelentős kézműveságaknak. Annak ellenére, hogy az írott források hanyatló korszakot mutatnak, több olyan mestert és műhelyt ismerünk, amely magas színvonalon, feltehetően királyi megrendelésre dolgozott.

IRODALOM

Agricola 1985 — Agricola, Georgius: *De re metallica libri XII. Tizenkét könyv a bányászatról és kohászatról.* Ford. és szerk.: Becht Rezső – Molnár László – Gazda István. Budapest, [1985]. = http://mek.oszk.hu/09200/09241/pdf/agricola1.pdf– http://mek.oszk.hu/09200/09241/pdf/agricola3.pdf. Fenntartó: Országos Széchényi Könyvtár. Felkeresés dátuma: 2013. 04. 30.

Bárdi 2012 — Bárdi Bogáta: 14. századi kályhaszemek Visegrád-Ágasház (Fő utca 15. Hrsz. 64/15) lelőhelyről. *Archaeologia – Altum Castrum Online* 2012. 1–6. = http://archeologia.hu/content/archeologia/122/kalyhaszemek.pdf

Bárdi 2014 — Bárdi Bogáta: *14. századi városi leletanyag Visegrádról. Visegrád-Duna-parti út 1. lelőhely kerámiaanyagának feldolgozása.* MA záródolgozat; ELTE Bölcsészettudományi Kar, Régészettudományi Intézet. Kézirat. Budapest, 2014.

Baumgarnter–Krueger 1988 — Baumgarnter, Erwin – Krueger, Ingeborg: *Phönix aus Sand und Asche. Glas des Mittelalters*. München, 1988.

Benda 2012 — Benda Judit: A kereskedelem épületei a középkori Budán II. Mészárszékek háza, zsemleszékek háza, árucsarnok. *TBM 37.* (2012) 7–42.

Bertalanné 1973 — Bertalan Vilmosné: Adatok Óbuda középkori helyrajzához. *BudRég* 23. (1973) 99–112.

Buránszki et al. [kézirat] — Buránszki Nóra – Kováts István – Polgár Balázs – Sarkadi Gergely: *XIII–XVI. századi településrészlet a visegrádi Rév utcában* [kézirat]

Buzás 2010 — Buzás Gergely: A visegrádi királyi palota funkcionális rekonstrukciója. In: *A visegrádi királyi palota*. Szerk.: Buzás Gergely – Orosz Krisztina. Budapest, 2010. 123–165.

Buzás et al. 2005–2006 — Buzás Gergely – Gróf Péter – Gróh Dániel – Kováts István: Középkori településmaradványok, 18. századi plébániatemplom és temetőrészlet a visegrádi Rév utcából. *FolArch* 52. (2005–2006) 251–287.

Buzás–Kováts 2007 — Buzás Gergely – Kováts István: Az Anjou-kori Visegrád kutatása. *Örökség* 9/10. (2007. október) 13–14.

Cech 1989 — Cech, Brigitte: Mittelalterliche und frühneuzeitliche Keramik aus Tulln, Niederösterreich. *Archaeologia Austriaca* 73. (1989) 167–221.

Feld 1987 — Feld István: Keramika. In: *Magyarországi művészet 1300–1470 körül* I–II. Szerk.: Marosi Ernő. Budapest, 1987. I. 261–281.

Feld 1993 — Feld István: Régészeti adatok a nyéki királyi villák történetéhez. In: *Horler Miklós hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok*. Szerk.: Lővei Pál. Budapest, 1993. 259–268.

Feld 1994 — Feld István: A nyéki királyi villák. In: *Pannonia Regia* 1994, 348–351.

Gróf–Gróh 2001 — Gróf Péter – Gróh Dániel: The remains of medieval bone carvings from Visegrád. In: *Crafting Bone. Skeletal Technologies through Time and Space.* Eds: Choyke, Alice M. – Bartosiewicz, László. Budapest, 2001. 281–285.

Gróf–Gróh 2004 — Gróf Péter – Gróh Dániel: Játékkocka és rózsafüzér. A középkori csontmegmunkálás emlékei Visegrádon. In: *Játszani jó! Történelmi barangolás a játékok birodalmában*. Szerk.: D. Matuz Edit – Ridovics Anna. Budapest, 2004. 83–93.

H. Gyürky 1984 — H. Gyürky Katalin: A 14. század üvegtípusai a budai régészeti leletanyagban. *BudRég* 26. (1984) 49–62.

Holl 1956	Holl Imre: Adatok a középkori magyar fazekasság munkamódszeréhez. *BudRég* 17. (1956) 177–196.
Holl 1963	Holl Imre: Középkori cserépedények a budai várpalotából. *BudRég* 20. (1963) 335–382.
Holl 1990	Holl Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon IV. *ArchÉrt* 117. (1990) 58–95.
Holl 1992	Holl Imre: *Kőszeg vára a középkorban. Az 1960–1962. évi ásatások eredménye*. Budapest, 1992.
Holl 2010	Holl Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon XI. Címeres reprezentáció. In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon / Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary* I–II. Szerk.: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Budapest, 2010. 709–756.
Kocsis 2010	Kocsis Edit: A királyi palota kályhái. In: *A visegrádi királyi palota*. Szerk.: Buzás Gergely – Orosz Krisztina. Budapest, 2010. 363–377.
Kocsis–Sabján 1998	Kocsis Edit – Sabján Tibor: *A visegrádi királyi palota kályhacsempe leletei*. Visegrád, 1998.
Koller–Polgár 2010	Koller Bea – Polgár Balázs: 13–14. századi emailos díszítésű üvegpoharak a középkori Magyarországról. *KEMK* 16. (2010) 41–54.
Kováts 2006	Kováts István: IV. Béla dénárával keltezett tőr a visegrádi Alsóvárból. *Studia Caroliensia* 7/3–4. (= Testis temporum, vita memoriae. Ünnepi tanulmányok Pálóczi Horváth András 65. születésnapjára) (2006) 271–279.
Kováts 2008	Kováts István: A középkori csontmegmunkálás. In: *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet*. Szerk.: Kubinyi András – Laszlovszky József – Szabó Péter. Budapest, 2008. 113–117.
Kováts 2012	Kováts István: Jelentés a visegrádi Ágasház területén 2005-ben folytatott megelőző feltárásról. *Archaeologia – Altum Castrum Online* 2012. 1–7. = http://archeologia.hu/content/archeologia/81/kovats-i-agashaz.pdf
Krueger 2003	Krueger, Ingeborg: Emailbemalte Gläser des 13./14. Jahrhunderts. In: *Auf gläsernen Spuren. Der Beitrag Mitteleuropas zur archäologisch-historischen Glasforschung.* Hrsg.: Felgenhauer-Schmiedt, Sabine – Eibner, Alexandrine – Knittler, Herbert. Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich 19. Wien, 2003. 29–36.
Lognon–Cazelles 1969	Lognon, Jean – Cazelles, Raymond: *The Trés Riches Heures of Jean, Duke of Berry*. New York, 1969.
MacGregor 1985	MacGregor, Arthur: *Bone, Antler, Ivory and Horn. The Technology of Skeletal Materials since the Roman Period*. London, 1985.
Magyar 1992	Magyar Károly: Középkori pecsétnyomó a budai vár területéről. *BudRég* 29. (1992) 229–243.
Mészáros 2005–2006	Mészáros Orsolya: Egy 15. századi toszkán üvegműhely. *FolArch* 52. (2005–2006) 221–251.
Mészáros 2006	Mészáros Orsolya: Késő középkori ház Visegrád polgárvárosában. Fő u. 32. (Birkl-telek). *ArchÉrt* 131. (2006) 145–168.
Mészáros 2009a	Mészáros Orsolya: *A késő középkori Visegrád város története és helyrajza*. Visegrád, 2009.
Mészáros 2009b	Mészáros Orsolya: A Visegrád késő középkori város déli városmagjában végzett 2003–2004. évi ásatások új topográfiai eredményei. *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv* 4. (2009) 51–71.
Mészáros 2010	Mészáros Orsolya: 15. századi városi üvegműhely és környezete Visegrádon. In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon / Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary* I–II. Szerk.: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Budapest, 2010. 675–689.
Mészáros–Serlegi 2011	Mészáros Orsolya – Serlegi Gábor: Környezeti változások hatása a középkori településviszonyokra a Dunántúlon. *ArchÉrt* 136. (2011) 215–235.

B. Nyékhelyi 2003	B. Nyékhelyi Dorottya: *Középkori kútlelet a budavári Szent György téren.* Budapest, 2003.
Pallos–Torbágyi–Tóth 2012	Pallos Lajos – Torbágyi Melinda – Tóth Csaba: *A magyar pénz története a kezdetektől napjainkig.* Budapest, 2012.
Pannonia Regia 1994	*Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541.* Kiállítási katalógus – Magyar Nemzeti Galéria. Szerk.: Mikó Árpád – Takács Imre. Budapest, 1994.
Parádi 1958	Parádi Nándor: Középkori cserépfedők. *FolArch* 10. (1958) 155–160.
Petényi 1994	Petényi, Sándor: *Games and Toys in Medieval and Early Modern Hungary.* Krems, 1994.
Polgár 2008–2010	Polgár Balázs: Két háromlábú bronzedény töredékei a Mátyás Király Múzeum gyűjteményéből. *FolArch* 54. (2008–2010) 257–265.
Polgár 2012	Polgár Balázs: Egy 14. századi pecsétnyomó a visegrádi Mátyás Király Múzeum gyűjteményéből. *Turul* 85. (2012) 154–156.
Roth Heege 2012	Roth Heege, Eva: *Ofenkeramik und Kachelofen. Typologie, Terminologie und Rekonstruktion*. Schweizer Beiträge zur Kulturgeschichte und Archäologie des Mittelalters 39. Basel, 2012.
Röber 1994	Röber, Ralph: Das Mittelalter: Hauswerk, Handwerk, hohe Kunst. In: *„Knochenarbeit." Artefakte aus tierischen Rohstoffen im Wandel der Zeit.* Hrsg.: Kokabi, Mostefa-Schlenker – Björn-Wahl, Joachim. Archäologische Informationen aus Baden-Württenberg 27. Stuttgart, 1994. 110–120.
Sarkadi 2010	Sarkadi Gergely: *XIII–XIV. századi településrészlet Visegrád-Rév utca 4. lelőhelyen.* Szakdolgozat; Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Régészet szak. Kézirat. Szeged, 2010.
Steppuhn–Berg 2006	Steppuhn, Peter – Berg, Ingrid: *Waldglashütten im Taunus. Geschichte – Archäologie – Produkte*. Neu-Anspach, 2006.
Szende 2004	Szende Katalin: *Otthon a városban. Társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen.* Budapest, 2004.
Szőke – Buzás – F. Romhányi [megjelenés alatt]	Szőke Mátyás – Buzás Gergely – F. Romhányi Beatrix: A visegrádi nagy harang és Konrád harangöntő mester [megjelenés alatt]
Szőke–Buzás–Grósz 2009	Szőke Mátyás – Buzás Gergely – Grósz Zsuzsanna: Konrád mester visegrádi nagy harangja és a középkori iglói harangöntő műhelye. In: *Omnis creatura significans. Tanulmányok Prokopp Mária 70. születésnapjára.* Szerk.: Tüskés Anna. Budapest, 2009. 111–116.
Varga 2012	Varga Máté: Előzetes jelentés a Visegrádon feltárt bronzöntő műhelyről. *Archaeologia – Altum Castrum Online* 2012. 1–11. = http://archeologia.hu/content/archeologia/59/varga-m-visegradi-bronzonto-muhely-1.pdf
Végh 2002	Végh András: Anjou-kori kályhacsempe lelet a budai Szentpétermártír külvárosból. *BudRég* 35. (2002) 617–632.
Visegrád 2009	*Visegrád 1335.* Szerk.: Rácz György. Bratislava, 2009.

SELECTED FINDS FROM LATE MEDIEVAL VISEGRÁD

István Kováts – Orsolya Mészáros

The archaeological research work that began on the territory of the late medieval town of Visegrád in the 1950s increased significantly around the year 2000. The investigations performed over the past decades have brought to light many individual finds pointing to the activities, economic situation, and taste of the town's inhabitants in the 14th and 15th centuries.

The selection of finds published in the survey along with their historical and topographical background is based on the findings in the study 'Life in the Royal Town of Visegrád' in the present volume. The majority of the finds presented there have not been published before. The ceramic, glass, and metal finds came to light primarily on plots opening from Fő utca and Rév utca, as well as on the sites of the royal palace and the Franciscan cloister respectively. In the case of the last two sites, the finds are from the period before the construction of these complexes, when a burgher's house stood on each of them. Tools used in different branches of craft and fragments connected with home circumstances convey a picture of life in the royal town, and show that this was just as busy in the town as it was in the palace or the castle, and that a similar stock of artefacts was in use there *(Fig. 1).*

Rév utca 4. Casting pots; glassware; artefacts worked from bone; bronze, copper, and lead finds (Figs. 2–10). During the archaeological excavations conducted on the north side of Rév utca in 2006–2007, the partially accessible remains of two medieval stone buildings came to light. The site can be identified with the 14th-century Hungarian town and was the centre of the medieval settlement. In light of the finds recovered from the buildings, the smaller building can be dated to the 14th–15th century while the larger one may have been erected in the 15th century. Numerous remarkable finds came to light on the 14th-century courtyard level of the buildings. Ceramic vessels were recovered from pits found there, and 21 casting pots besides. Made from clay thinned with graphite, some of them were Austrian imports supplied with a stamp mark (a cross or a T). Some of the finds were out of use. They raise the possibility of a hitherto unknown goldsmith's workshop in the vicinity of the find-site. Similarly mixed with regard to quality, albeit fewer in number than the ceramic finds, are the glass fragments that were found. Many of them were imports from Venice. Among them we find a glass with optical ornamentation and featuring blue filament appliqué on its rim; a characteristic Venetian cup which widens at the neck and has a very bulbous lower part; and a flask in the shape of a double cone. An outstanding piece is a fragment consisting of a piece of the rim and wall of a glass decorated with enamel; the side is decorated with peacock figures and a coloured flower pattern. A small number of artefacts fashioned from bone also came to light on the site. As well as a few finished artefacts (handles for knives, dice, a crossbow nut, counters used in games), waste from workshops using bone and antler came to light. Among the iron artefacts from the pits were found spurs, knife blades, arrowheads, and a fragment of a dagger.

The most significant were the bronze and lead finds, among them a 14th-century bladder-shaped bronze seal matrix. In the field, which is surrounded by the legend, images of a unicorn and a six-pointed star can be seen. A piece of sheet lead came to light on which could be seen an image of a coin, a King Charles I (r. 1308–1342) *garas*, made using a semi-finished die. The lead depiction showing a countryman in profile casting seed from his apron may have been a toy or, perhaps, a decorative element for a piece of furniture. In addition, there came to light a pressed copper mounting depicting an angel holding an inscribed ribbon, a symbol of St. Matthew the Evangelist. The ornamental motif on the mounting was one of those most favoured by the bell foundry at Igló (now Spišská Nová Ves, Slovakia), established by Master Konrád and his brothers, which made a bell for Visegrád in the mid-14th century.

Rév utca 5. Glass-blowing pipe, tongs, casting pots (Figs. 11–15). On the south side of Rév utca, the remains of three late medieval buildings and one 14th-century wooden structure were excavated. The most significant of them was the one which was the largest, a building from the 14th–15th century which was a nobleman's house in the 14th century and a glass-making workshop in the 15th. The finds can be linked to the period of the glass-making workshop. Within the walls of the building was one workshop with two fully identical rooms, each with an identical furnace. The glass finds were mostly semi-finished pieces and workshop waste; the metal artefacts were tools necessary for the trade. Two glass-blowing pipe fragments were found close to the furnaces; they were very short (5.5 cm). Despite the fact that contemporary

accounts and representations tell of long pipes, short fragments have been discovered at other find-sites, too. As well as the pipe fragments, a fragment of a pair of tongs also came to light, among other artefacts. In addition to the metal finds, remains of several large melting pots, too, were discovered. Their use is indicated by a thick layer of glass inside them. The fabric of the casting pots is white ceramic, carefully prepared.

Fő utca 32. Iron bar (Fig. 16). On the Danube embankment and north of the above-mentioned find-sites stood a 14th–15th-century stone-built house which, on the basis of the metal finds there, may have been a locksmith's workshop in the 15th century. The metal finds were various: agricultural implements, tools used in crafts, horse harness, lock mechanisms, cutlery, other metal artefacts for use in the home, and weapons. Iron rods hammered into bars square in cross section typically belonged to smith's workshops they were a semi-finished commercial product (length: 19.5 cm, weight almost 1 kg) used by smiths.

Fő utca 36. Stove-tile and negatives (Fig. 17). On the Danube embankment, an oblong-shaped, four-roomed stone building dateable to the 14th–15th century was excavated. Judging from ground-plan analogies, it was at one time a butcher's shop. No finds supporting this have so far been discovered, but the writing up of the finds from the building has not yet been completed. Outstanding among the finds were a fragment of a framed stove-tile decorated with a Saracen's head and two negatives used to make tiles of this very type. The occurrence of negatives is rather rare, and so far no other such piece featuring a Saracen's head has been published. On the basis of parallels, the tile and the negatives may be dated to the 1360s–1370s. This means that the Visegrád negatives are the earliest known negatives found in Hungary. Research links this type of tile to the Szerecsen family, a hypothesis supported by the circumstance that there were houses in Visegrád belonging to notables with links to the royal court.

Fő utca 73. Moulds for casting barrels of shoulder-guns (Fig. 18). In today's town centre, north of the Rév utca find-sites, a plot was excavated on the street-front side of which there were buildings with a number of identifiable construction periods. The 15th-century furnace remains have been interpreted as a goldsmith's or a brazier's workshop. Coin finds uncovered during the dismantling of the furnace chamber indicate that the workshop was in use after the 1430s. As well as casting pots of different shapes and sizes, castings, and smaller finds, more than 50 fragments of moulds used to cast barrels of shoulder-guns were found.

Fő utca 10. Stove insets (Fig. 19). A good deal further to the north of the previous find-sites, south of the royal palace and the Franciscan cloister, and likewise close to the Danube embankment, an area of approximately 500 m² was excavated. During this work, objects dated to the turn of the 15th century were uncovered (ovens, pavements made using broad, flat stones, remains of a timber-framed edifice). The area was used for a remarkably short time, from the second half of the 14th century up to the turn of the 15th century. Most of the, rich, material found was primarily ceramic artefacts for use and stove insets in very large number. These stove insets could be assigned to four main types: onion shaped, beaker shaped, square, and quatrefoil in shape.

Fő utca 37–41. (area around the Franciscan cloister). Bronze three-footed vessels. In the 14th century, simple wooden houses stood on the site later occupied by this Franciscan cloister, which was founded in 1424 and dedicated to the Virgin Mary. No buildings that could be excavated in their entirety have survived, but remains of ovens, post-holes, a grain-storage pit, and part of a paved road could all be explored. In the case of each of the buildings, two destruction layers caused by conflagration could be pointed out. The objects can be dated to the first half of the 14th century. In the layer from the turn of the 15th century which was above these destruction layers, fragments of two separate bronze vessels came to light which can each be interpreted as a part of a three-footed bronze vessel *(Grape)* in the shape of a hoofed animal's foot. The vessels may have been used for washing hands, storing water, or cooking. This type is often seen as a German import. The environs of the find-site may have been a German quarter in the 14th century, which would help explain the German character of the bronze vessels. However, the possibility that they were linked to the beginning of the construction of the royal palace, and therefore to the court, cannot be ruled out.

The finds well prove that there was a significant presence of different crafts in Visegrád in the 14th–15th century. First and foremost, it is workshops dealing with metals and glass, and materials from them, that survived. With regard to type and quality, the finds mirror the character of the royal town. However, for the time being we cannot say which kind of artefact may have been left by the most prominent owners of plots, the barons gathering around the royal court.

ADATOK VISEGRÁD ÉS MAROS KÉSŐ KÖZÉPKORI LAKOSSÁGÁHOZ

Batizi Zoltán

Visegrád városáról, az Anjou uralkodók és Zsigmond székhelye melletti településről 2009-ben jelent meg Mészáros Orsolya történészi és régészeti eredmények sorát felvonultató munkája,[1] amelyben a szerző a forrásokból ismert lakosok, polgárok teljes körű összegyűjtésére is vállalkozott. A róluk készített táblázatban találkozunk előkelő nemesekkel és szinte teljesen ismeretlen, közrendűnek tűnő háztulajdonosokkal is. Az első csoport tagjai sokszor évtizedeken át részt vettek az ország irányításában és így életútjuk, valamint vagyoni helyzetük viszonylag jól ismert. Most e csoportba sorolom nemes familiárisaikat is, akik uraik mellett az ország vezetőinek második-harmadik rétegét alkották. Jelen tanulmányban a kevésbé ismert vagy korábban teljesen homályba vesző lakosok körét kísérlem meg kissé jobban megvilágítani a korszak írásos forrásai alapján. A kutatás során többségükről a visegrádi birtoklás tényén túlmenően nem sikerült új információt szerezni, néhány esetben viszont érdekes életrajzi adatok kerültek elő.

Visegrád testvértelepüléséről, Marosról, a mai Nagymaros elődjéről még kevesebbet tudunk. Itt a 15. század elejéig terjedő időszakból a lakosokra vonatkozó adatok összegyűjtése volt az elsődleges feladat, a következő lépés pedig ez esetben is az ő életkörülményeik vizsgálata. Először Visegrád polgárai közül mutatjuk be időrendben azokat, akikről itteni említésükön túl valami mást is tudunk, majd pedig a Duna túlsó oldalán élők következnek.

VISEGRÁD

Trencséni Domonkos,[2] aki 1338-ban Nekcsei Demeter és familiárisa, Petőc fia Miklós mellett házat birtokolt, ezen adat és Engel Pál kutatásai nyomán megnyugtatóan azonosítható azzal a Domonkossal, aki Nekcsei 1321 és 1338 közti trencséni ispánsága idején alispán volt. Helyét e tisztségben Szécsényi Tamás ispánsága idejében (1338–1342) is megőrizte. Domonkos e feladatkörét a trencséni várnagysággal együtt oklevelekkel bizonyíthatóan 1322. április 19. és 1341. szeptember 8. között viselte.[3] Az, hogy Szécsényi is elfogadta Domonkos szolgálatait, nem egyedi eset. Egy 1339. évi oklevélben Szécsényi Tamás az elődje által megadományozott Trencsén megyei Nekcsei familiárisokat egyben a saját familiárisainak nevezi és megerősíti őket a korábbi uruktól adományba kapott birtokban.[4]

Trencséni Domonkos nem tartozott az ismeretlen hátterű, közrendű visegrádiak közé, ezt az életpályájához kapcsolódó új adatok is megerősítik. Domonkos 1333. február 28-án Mesko nyitrai püspöktől 30 évre zálogba vette a Bars megyei, emberemlékezet óta lakatlan Haró és Leveled birtokokat 40 bécsi dénármárkáért. A királyné rokonságába tartozó, Piast-házbeli Mesko püspök[5] ekkor nemcsak mesternek, trencséni alispánnak és várnagynak, hanem komájának is nevezte Domonkost.[6]

Domonkos trencséni várnagy szőlői egy 1341. augusztus 15-i adat szerint az Esztergom közelében lévő, *Perechen* nevű szőlő nyugati szomszédjai voltak. Megemlítik, hogy ezek korábbi tulajdonosa a néhai, Kövérnek nevezett László comes volt. Ekkor jegyzik le azt is, hogy *Perechen* szőlő keleti szomszédságában lévő szőlők korábban a nyitrai püspök, azaz Domonkos komájának, Mesko nyitrai püspöknek vagy elődjének tulajdonában voltak.[7]

Trencséni Domonkos fia Miklós a Bars megyei Haró és Leveled birtokot a Mesko püspök levelében leírt feltételek mellett 1355. március 15-én adta

1 Mészáros 2009.
2 Mészáros 2009, 108. (az oklevél kiadása és magyar nyelvű összefoglalója); Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 57087.
3 Engel 1996, I. 211.
4 AOklt XXIII. 216. (450. regeszta); DL 40808.
5 Engel 1996, I. 72.
6 DL 58159.
7 AOklt XXV. 273. (573. regeszta).

zálogba Kistapolcsányi András fia Andrásnak 20 bécsi dénármárkáért. Ekkor apját, Domonkost már néhainak írták.[8] A zálogösszeg 20 márkára csökkenése lehetséges, hogy a család pénzhiányára utal. Trencséni Domonkos egyéb érdekeltségéről vagy visegrádi birtoklásáról nem rendelkezünk további adatokkal.

Sajnos homály fedi Barnabás fiai, Tar Pető és Bereck kilétét, akik 1343-ban a visegrádi magyar városban lévő házukat és telküket eladták Töttös mesternek.[9] Pető, azaz Péter azonosításához csak ötletként merül fel az alábbi adat: 1339-ben a Fejér megyei Tabajdról való Barnabás fia Péter királyi emberként szerepel.[10]

1344. január 13-án Örsi Mihály fia Miklós a maga, valamint a Pápa melletti *Fyzes*ről való Dénes fia János fia Mihály és ennek nagybátyja Dénes fia Domonkos nevében is öt ezüstmárkáért eladta Töttös mesternek a Visegrádon, a Magyar utcában lévő telekrészüket, amelyen házak és egyéb épületek álltak.[11] Dénes fia Jánoshoz kapcsolódnak az alábbi adatok.

1325. július 6-i oklevelében Erzsébet királyné a neki és a királynak tett szolgálatai fejében Jánosnak, a király nyeregkészítőjének adományozta a Veszprém megyei *Isay* királynéi földet. Az oklevél regesztáját közlő kötet szerint az adományozott birtok ma Isal puszta, Pápától délre.[12] Az ellentmondás nélküli birtokbaiktatás[13] után Erzsébet királyné a neki és a királynak teljesített szolgálatokra hivatkozva 1327. április 27-én Visegrádon állíttatta ki Fyzes-i Dénes fiának, Jánosnak az említett, Veszprém megyei birtok adományozásáról szóló oklevelet.[14]

Bizonyos Landon apotekárius[15], aki 1358-ban a visegrádi magyar városban, Latur Pál szomszédságában lakott, 1375. január 17-én Budán tűnik fel (szintén apotekáriusként), Johannes Leeb apotekárius társaságában, aki valószínűleg szintén visegrádi lakos (is) volt; ez utóbbi személyre alább még néhány adatot közzéteszünk. Landon ekkor másokkal együtt a budai magyar plébános elé járulva Branch (egy másik oklevélben Baranchinus) apotekárius mester özvegye, Ilona végrendeletéről tanúskodott. Az oklevél kiállítója, a Mária Magdolna-templom plébánosa minden tanút budai polgárnak nevezett.[16] Nem tudni, hogy Landon ekkor még Visegrádon is rendelkezett-e érdekeltséggel. Kérdéses az is, hogy volt-e, és ha volt, milyen hosszú volt az a szakasz Landon életében, amikor egyszerre rendelkezett budai és visegrádi házzal is? A Lando név a jelek szerint itáliai eredetű. Velence egyik követe Lando bíboros a 15. század elején.[17] 1461-ben Vitalis Lando áll következtként a városállam szolgálatában, 1480-ban pedig Aloysius Lando Velence magyarországi követe.[18] Érdekes, hogy a Nógrád vármegyei Bercelen birtokló nemesek egyike a Lando nevet viseli 1385-ben.[19] Sajnos nem igazolható, csupán elképzelhető, hogy köze lenne a visegrádi és budai apotekáriushoz.

1360. január 26-án a Lybeleybnek nevezett János volt Visegrád magyar városának egyik esküdtje.[20] 1361. május 17-én a néhai Zygeth-i Pál házának egyik szomszédja a Leyslaybnak nevezett János visegrádi bíró.[21] A két egymáshoz közeli időpont, a János keresztnév, a magyar városrészben való lakhely, a hasonló hangzású német jelző és a város vezető rétegéhez való tartozás alapján a két említést valószínűleg egy személyre vonatkoztathatjuk.

Egy 1397. évi királyi oklevél szerint a pozsonyi Jakab fia Miklós Visegrádon történt halála után bizonyos oklevelek – megőrzés végett – Leeb egykori bíró özvegyénél maradtak, de tőle az elhunyt egyik rokona csalárdul elvette, valamikor az 1397 előtti egy-két évben.[22] Valószínűleg ezen említés is Johannes Lybeleybhez kapcsolható. Ezt támasztja alá az, hogy az 1358-ban a visegrádi magyar városban lakó Landon apotekárius és Johannes Leeb apotekárius együtt, egy oklevélben szerepel 1375-ben.[23] Igaz, hogy nem városunkban, hanem Budán találkozunk velük egy budai lakos végrendeletének tanúiként, de a ritka névvel és foglalkozással rendelkező Landon melletti szereplés arra biztat, hogy a visegrádi Leyslayb, illetve Lybeleyb Jánost és a később említett Leeb visegrádi bírót összekössük egymással és Johannes Leeb budai apotekáriussal.

8 DL 58159. Az oklevélre hivatkozik: Engel 1996, I. 211, 308. jegyzet.
9 Mészáros 2009, 114. (az oklevél kiadása és magyar nyelvű összefoglalója); DL 76711.
10 DL 3263.
11 Mészáros 2009, 116–117; DL 76724.
12 AOklt IX. 173. (304. regeszta). A két település azonosításához: AOklt IX. 383, 423.
13 AOklt XI. 59. (110. regeszta); DL 99907.
14 AOklt XI. 85. (171. regeszta); DL 99907.
15 Mészáros 2009, 123–124; DL 77229.
16 Végh 2006–2008, II. 36; DL 6296. A Baranchinus alak egy 1375. május 20-i oklevélben: Végh 2006–2008, II. 36; DL 6281.
17 ZSO IV. 613, 630. (2723. és 2809. regeszta); ZSO VI. 104. (176. regeszta).
18 Nagy – B. Nyáry 1875–1878, I. 107. (69. oklevél: 1461. év); Nagy – B. Nyáry 1875–1878, II. 428. (285. oklevél: 1480. év).
19 1385. ápr. 7.: DL 43040.
20 Mészáros 2009, 124–125.
21 Mészáros 2009, 129; DL 5059.
22 ZSO I. 539. (4891. regeszta); DF 239164.
23 Lásd a 16. jegyzetet.

1333. február 27-én a budai, akkori kifejezéssel pestújhegyi városi esküdtek közt találunk Leeb nevűt.[24] A fentiek alapján úgy tűnik, hogy Johannes Lybeleyb Budán és Visegrádon is jelentős szerepet játszott. Lehetséges, hogy volt egy – akár hosszabb – időszak, mikor mindkét helységben rendelkezett házzal és befolyással. Ha nem tévedünk, 1333 és 1375 között találkozunk vele, 1397-ben pedig már özvegyét említik. Ez alapján az 1300. év tájára tehetjük születése és 1375–1397 közé halála időpontját. Valószínű, hogy Visegrádon is apotékáriusként működött, Landonhoz hasonlóan.

Az 1360-ban a visegrádi német város esküdtjeként szereplő Perhardus *medicus*, azaz orvos már I. Károly királyt is szolgálta.[25] 1325. június 18-án I. Károly király, miután a Dudvág közelében levő *Wst* birtokot hű szolgálataiért familiárisának és orvosának, Prehtoldus mesternek adományozta, engedélyezi, hogy a szabad állásúak a földbér lefizetése után szabadon ideköltözzenek. Ezek a telepesek négy évig szabadságot, azaz adómentességet élveztek, a király védelme alatt.[26] 1330. június 10-én I. Károly király a hűtlenné lett Márton fia Pétert megfosztja esztergomi palotájától és telkétől, valamint a palotához tartozó szőlőitől, és azokat hű szolgálatainak jutalmául orvosának *(cyrodicus)*, Perettoldus mesternek, valamint fiainak, Jánosnak, a másik Jánosnak (!) és Miklósnak adományozza örök jogon, egyszersmind a szóban forgó javakra vonatkozó minden esetleges korábbi adományát visszavonja, s az ilyenekről kiadott iratokat és privilégiumokat királyi teljhatalmánál fogva hatálytalanítja.[27] Egy héttel később az uralkodó megparancsolta az esztergomi tanácsnak, hogy Perettoldus mester részére a városon belül lévő és királyi adományként hozzá jutott javakról, palota-, illetve házhelyről, házakról, szőlőkről és egyebekről állítson ki privilegiális oklevelet. Emellett meghagyja a tanácsnak, hogy az orvost egy másik, szintén őt illető szőlő tulajdonába is iktassák be.[28] A város vezetése 1330. július 4-én állította ki oklevelét az adományos részére. Ebben átírják a király június 10-i privilegiális oklevelét, ugyanakkor a bemutatott királyi privilégium révén Márton fiától, Pétertől elvett városbeli palotát, házakat, telket, továbbá Esztergom határban fekvő szőlőket a király által eszközölt adományból kifolyólag, illetve a város régtől fogva élvezett szabadságának megfelelően iktatják Perettoldus mester részére.[29]

1331. május 8-án a Perettoldusnak, illetve Peretholdusnak írt mester, királyi orvos az esztergomi városi tanács előtt Boyon-i, azaz Bajoni Egyedtől, ennek feleségétől, Erzsébettől és leányától, Katalintól vette meg az esztergomi Burkuta nevű szőlőt 50 ezüstmárkáért. A szőlő az esztergomi káptalan és a Szent Domonkos hitvalló egyház földje közt feküdt, északról Nigram fia István, keletről pedig Gehan mester szőlőjével volt határos. Az eladók ígéretet tettek arra, hogy megvédik az orvost a birtokban, különösen Márton fia Péter, egy másik Péter és egy bizonyos Erzsébet úrnő zaklatásától.[30] A lehetséges zaklatók között elsőként nevezett személy, Márton fia Péter az, akinek a birtokait – közte szőlőjét – hűtlensége miatt az uralkodó Prechtold mesternek adományozta az előző évben.

I. Károly 1332. június 14-én megerősítette azt az adásvételt, amely egyrészről Prehtoldus mester, neje, Erzsébet asszony és fiai, János, a másik János és Miklós, másik részről a Nagynak mondott Péter fia Tamás csókakői és gesztesi várnagy közt jött létre a szomszédok beleegyezésével. Tamás várnagy 100 cseh garas dénármárkát adott azért a szőlőért, amelyet *Burkwth*nak hívtak, és Esztergom területén, az esztergomi káptalan birtokán fekszik, a Szent Domonkos hitvalló egyház mögött. Keletről Gehan mester, pék szőlője, északról pedig Nigram fia István ispán, esztergomi polgár szőlője határos vele. A szőlőt korábban I. Károly adományozta Prehtoldus mesternek és fiainak, majd ezután ők megvették az e szőlőben birtokrésszel rendelkező Boyon-i Egyed, a neje, Erzsébet és a lánya, Katalin itteni birtokjogát is.[31]

Láttuk, hogy az előző év májusában vásárolta meg Prehtold orvos a Boyon-i családtól a részét 50 márka ezüstért. Lehetséges, hogy a szőlő fele volt az övék és így lett egy évvel később a teljes szőlő eladási ára 100 márka, de erre nincs bizonyíték. A szőlő területe, jövedelmezősége igen nagy lehetett, hiszen a 100 márkás vételár kiemelkedő a korszakban. 1342 előtt Prechtold orvos adásvételén kívül nem találtam olyan szőlőt, amely értéke az 50 márkát elérte volna.[32] Prechtold szőlőjének méretét azon korabeli adásvételek alapján próbálhatjuk meg kikövetkeztetni, amelyeknél szerepel az áruba bocsátott gyümölcsös területe is. 1271-ben két és egyharmad hold szőlőt öt márkáért adtak el Telekiben, Buda közelében, azaz egy hold ára 2,14 márka

24 AOklt XVII. 49. (90. regeszta); DF 237210.
25 Lásd a 20. jegyzetet.
26 AOklt IX. 150. (262. regeszta); DL 2302.
27 AOklt XIV. 204. (328. regeszta).
28 AOklt XIV. 213. (346. regeszta).
29 AOklt XIV. 238. (391. regeszta).
30 AOklt XV. 101. (180. regeszta).
31 AO II. 615. (525. oklevél: június 14. helyett hibásan július 14-i keltezéssel); DL 2673.
32 AOklt XXVI. 151. (175. regeszta).

volt.[33] 1322-ben Somogy megye északi, jó bort termő vidékén két Gyugy falubeli szőlő vételárát írták le. Az egyiknél két márkát adtak egy holdért, a másik ügyletkor egy és egynegyed márka volt holdanként a vételár.[34] Ezen adatokra támaszkodva a szintén magasabb árfekvésűnek vélhető Esztergom melletti Borkút nevű szőlőt kb. kétmárkás holdankénti árfolyamon 25 holdasnak vélhetjük. Érdekes, hogy az orvos és családja nem kívánt borkészítéssel és italkereskedelemmel foglalkozni. Lehetséges, hogy valamilyen befektetésre készültek, ezért adtak túl a szép jövedelmet biztosító hatalmas szőlőn 100 ezüstmárka ellenében.

A már említett 1360. január 26-i keltű, Visegrád városa által kiadott oklevélben magyar városi esküdtként találkozunk Albertus Meysner nevével.[35] Könnyen lehet, hogy Albertus azonos az 1383. április 9-i keltű, a visegrádi bíró és az esküdtek által kibocsátott oklevélben esküdtként szereplő *magister Mesner*rel, azaz Mesner mesterrel.[36] A szintén a tatárjárás után németekkel betelepült, közeli Nagybörzsöny még élő nyelvjárásában a mai német nyelvben gyakran előforduló *ei* (kiejtve és magyar helyesírással írva: *áj*) hangok helyén hosszan ejtett *e* hangot találunk.[37] A Meysner nevet talán Visegrádon is ezért jegyezték le Mesner formában. E jelző jelentése feltehetően Meissen városából való, azaz meisseni lehetett. Meisseniek máskor is felbukkannak a középkori Magyarországon,[38] de a visegrádi Alberttal való összekapcsolásuk nem lehetséges.

Az 1372-ben visegrádi polgárnak írt Darvas Fábián Hont megye középső részén birtokolt ekkor.[39] E megye északabbi részén, Báton lakott 1425-ben bizonyos Darvas Balázs;[40] a két személy között esetleg vezetéknevük, jelzőjük jelenthet kapcsot.

A váci Engelhard fia Mihály 1356-ban visegrádi, 1360-ban pedig visegrádi német városi tanácstagságot viselt; e szereplésen és két gyermeke nevén túl nem ismerünk róla más adatot.[41] Veje, Selmeci Merslinus életéhez viszont Selmecbánya városkönyvei, számadásai új információkat nyújtanak. E város az Anjou-korban egy összegben fizette évente az uralkodónak járó adót. Az elöljárók határozhatták meg azt, hogy a település éves adóterheiből mely lakosnak mennyit kell vállalnia, azaz, hogy kinek mennyi lesz az éves királyi adóhoz való hozzájárulása. Az 1364. évvel kezdődő időszakból maradt ránk néhány év adólajstroma és feljegyzések a város pénzügyeivel kapcsolatban.[42] 1373-ig minden ismert adólistán két, egymástól jól megkülönböztethető Merslinus szerepel. Egyikük rendszerint feltűnően nagy összeget fizet, tehát vagyonos polgár lehet. A másik a szerényebb adózók közé sorolható, őt mindig jelzővel említik. Többnyire a latin *parvus*, azaz kicsi, egyszer, 1373-ban pedig a német *wenig*, kevés melléknevet kapta az írnoktól. Mivel a Visegrád városa által, 1373. június 17-én kiállított oklevél szerint Selmeci Merslinus özvegye férjétől és apjától számos házat és egyéb javakat örökölt, mindenképpen a selmeci városkönyvből ismert két Merslinus közül a vagyonosabb azonosítható a tekintélyes váci Engelhard fia Mihály vejével. Alátámasztja ezt az is, hogy a módos Merslinus utolsó biztos említése a címe szerint „1373 húsvétja (április 17.) utáni" adólistából ismert. Az ebben a listában *wenig Merslinus*nak hívott, városát szerény összeggel támogató névrokon még 1378-ban (*parwus Merschel ½ ferto* befizetéssel), 1379-ben (*parvus Mersel 1 ferto*val) és 1380-ban (*parwus Merschel ½ ferto*val) is szerepel. A következő, 1383. és 1385. évi névsorokból már ő is hiányzik.[43] A módosabb Merslinus a következő összegekkel szerepel forrásunkban: 1364-ben három márka adót fizet, 1365-ben öt márkát kell adnia, amiből még eggyel tartozik a számadás szerint. 1366-ban hat és fél márka adójából három márka befizetése még hiányzik. Az 1367. október 15. előtti napokban készült lista szerint nyolc márkát fizetett, 1368-ban, Szent György-nap körül pedig kilenc márkát. Az 1373 húsvétja (1373. április 17.) után beszedett összegek közt Merslinust csak hat márkával említették, de a lista után szerepelnek a pótlólagos befizetések. Egy bizonyos Rollo több személy járandóságát vitte a város részére, Merslin 12 forintját is ő továbbította.[44] Ezt a 12 aranyforintot, azaz kb. három ezüstmárkát is figyelembe véve kilenc márka körüli adóról tudunk.

33 DL 154.
34 AOklt VI. 181. (483. regeszta), 199. (537. regeszta).
35 Mészáros 2009, 124–125.
36 Mészáros 2009, 140–141.
37 A településen járva ez még ma is hallható, megfigyelhető.
38 1311-ben egy pozsonyi keltű oklevél végén a tanúk közt találjuk meisseni Péter iskolamestert, lásd: AOklt III. 36–37. (65. regeszta). 1410-ben az abaúji Jászó polgáraként tűnik fel Andreas Meysner, lásd: Kumorovitz 1987, 282. (543. regeszta). 1420 táján több évben is két Meysener nevű szerepel a bártfai lakosok közt. Egyikük régi beköltöző lehetett, őt „antiquus Meysner"-ként emlegetik, lásd: Fejérpataky 1885, 164, 165, 169, 177, 185.
39 DL 25745; Mészáros 2009, 187. Tévesen 1362. 05. 25. keltezéssel szerepel 1372. 05. 25. helyett.
40 DL 105648.
41 Mészáros 2009, 120, 124–125, 133–134, 140.
42 Fejérpataky 1885, 1–30. oldalról származnak a selmecbányai adatok. Az eredeti forrás: DF 235721.
43 Fejérpataky 1885, 22, 24, 26. Az 1383. és 1385. évi névsorokat lásd: Fejérpataky 1885, 27–30.
44 Fejérpataky 1885, 2, 6, 9, 13, 16, 19–20.

Óvatosan selmeci polgárunk településén belüli társadalmi állásáról is megkísérelhetünk képet alkotni. 1364-ben a legnagyobb adózók 8, 8, 6, 6, 5, 4, 4 márkát fizettek. Merslinus és egy polgártársa három-három márkával a nyolcadik helyen álltak ekkor. 1365-ben 8, 8, 7, 7, 6 márkás összegek állnak elöl, utánuk Merslinus és két másik személy következik öt-öt márkával. Az 1367. évben 10, 8 és fél, valamint 8, 8, 8 márkás tételek a kiemelkedőek. Merslin és két társa nyolc-nyolc márkát fizetve így a harmadik helyen szerepelnek. 1368-ban Merslin és egy polgártársa a legnagyobb adózó kilenc-kilenc márkával. Az 1373. évi húsvét (április 17.) utáni adójegyzék szerint pedig már Merslin a legnagyobb adózó 6 márkával. Ha ehhez hozzávesszük a már említett, Rollo által a városnak közvetített 12 forintot,[45] akkor azt tapasztaljuk, hogy az előző, 1368. évi összeghez hasonló summa befizetésére került sor ekkor is.

Látható, hogy az általunk követett személynek a város királyi adójához való hozzájárulása folyamatosan emelkedett és az 1364 utáni négy évben csaknem a háromszorosára nőtt. Mindez nem jelenti pontosan ilyen mérvű vagyonosodását, mivel a Selmecbányán beszedett *collecta*, azaz adó végösszege is jelentősen emelkedett ezen években. (1367-ben például a három évvel korábbi *collectá*-nak kb. dupláját szedték be Selmecbányán.) Ennek ellenére Merslinus vagyona és a vezető rétegen belüli elismertsége bizonyosan nőtt ekkortájt. Halála évében a legnagyobb adóval terhelhető, tehát a legvagyonosabbnak számító polgár lehetett. Adataink arra mutatnak, hogy minden bizonnyal a városi tanácsba is beválasztották (1365, 1366).[46]

Merslinus neje – a visegrádi tanács említett oklevele szerint – már 1373 júniusában özvegy volt, így e dátum előtti időre tehető a selmecbányai városkönyvben szereplő, 1373-hoz pontos keltezés nélkül bevezetett alábbi bejegyzés. E szerint a város több személytől vásárolt bort. Ahol az ár szerepel, ott pintenként három garassal találkozunk. A szűkszavú említés Merslinusról csak annyit árul el, hogy 12 garast fizetett neki e nedűért Selmecbánya.[47] A három garasos árral számolva négy pint adásvételéről lehetett szó. Csak feltételezés, hogy Merslinus a bort délről szerezte be – esetleg neje rokonsága közreműködésével.

Az 1383. évben visegrádi esküdtként szereplő Ligo mesterrel[48] kapcsolatban talán keresztneve segíthet származása megismeréséhez. Ennek eredeti latin vagy „latinosított" alakja lehet a Lighus. Ezt a keresztnevet viselte 1380. évi iratai szerint a Loro helységből való Franciscus Ligbi fia Lighus firenzei polgár, közjegyző.[49] A Ligo név ez alapján itáliai eredetre utalhat.

1397. július 25-i oklevelében Luxemburgi Zsigmond utasította Kanizsai Miklós nádort, hogy szolgáltasson igazságot a Monostori Bersethének mondott Miklós mester feleségének, Annának és fiának, Lászlónak. Panaszuk szerint Pozsonyi Jakab fia Miklós Visegrádon történt halála után a panaszosok bizonyos birtokaira vonatkozó oklevelek megőrzés végett Leeb egykori bíró özvegyénél maradtak, de tőle Himelreihnek mondott Nykus pozsonyi polgár csalárdul elvette, és többszöri kérésükre sem adta vissza, aminek következtében birtokaikat nem tudták használni, s így 1000 márka kárt szenvedtek.[50]

A pozsonyi Jakab bíró fia Miklósnak testvére volt Monostori Berzete Miklós neje, Anna, aki a fivére halála után birtokait nem tudta átvenni, birtokjogát igazolni. Himmelreichnak, azaz Mennyországnak nevezett Miklós pedig Jakab bíró fivérének, Jánosnak az egyik gyermeke, Annának és elhunyt testvérének apai unokatestvére volt. Valószínűleg e családi kapcsolat miatt sikerült – a néhai visegrádi bíró, Leeb özvegyét félrevezetve – „csalárdul" megszerezni a birtokokhoz kapcsolódó iratokat. Mivel 1395. július 23-án Himmelreich Nykus és két fivére a rokonuk, Anna és annak fia általi birtokzálogosítások ellen tiltakoznak,[51] és nem esik szó Anna testvéréről, így feltehető, hogy Jakab bíró fia Miklós már korábban elhunyt Visegrádon.

A pozsonyi bírói família és Leeb volt bíró, illetve özvegye közt nem sikerült közelebbi kapcsolatot igazolni, de az oklevelek őrzése alapján biztosan létezett ilyen kötődés. Csak valószínűsíthető, hogy a pozsonyi bíró fia visegrádi polgárként hunyt el itt, és nem pozsonyi lakosként az akkori fővárosban ügyeit intézve halt hirtelen halált. E csak feltételezhetően visegrádi lakóhelyű személy családjának az Anjou uralkodókkal való jó, sőt bensőséges kapcsolatát megalapozta, hogy I. Károly király egykori ágyasát, Gurke leányát, Erzsébetet a király és neje Jakab pozsonyi bíróhoz adta nőül. Az uralkodó 1335. évi, Jakab bírónak, komájának (!) szóló adománylevelében tapintatosan a hajadon Erzsébet iránti különleges kegyét hangsúlyozza és Jakab bíró érdemeit.[52] I. Károly és a hajadon Erzsébet 1317-ben

[45] Fejérpataky 1885, 1–20.
[46] Fejérpataky 1885, 4–11.
[47] Fejérpataky 1885, 17.
[48] Mészáros 2009, 140.
[49] Wenzel 1874–1876, II. 373, 401.
[50] ZSO I. 539. (4891. regeszta); DF 239164.
[51] A család történetéhez: Ortvay 1894, 358–370. Az 1395. évi adat: ZSO I/1. 444. (4044. regeszta).
[52] AOklt XIX. 196. (430. regeszta).

született törvénytelen gyermekét, Kálmánt, a későbbi győri püspököt[53] így Jakab pozsonyi bíró gyermekei anyai féltestvérének tarthatjuk. A pozsonyi bírónak az uralkodói családdal való feltűnően jó kapcsolatára mutat az is, hogy I. Károly lengyel feleségének rokona, Opuliai László herceg és nádor 1368-ban Jakab bírót legkedvesebb barátjaként említi levelében.[54]

A Jakab bírótól eredő örökség ügye egyébként még 1399. június 22-én sem zárult le, Zsigmond király még ekkor is Anna bizonyos törvényes követeléseit támogatva rendelkezik Himmelreich Nykussal szemben.[55] Érdekes, hogy sem e per folytán, sem Anna életének későbbi szakaszában nem találunk visegrádi házra, örökölt ingatlanra vonatkozó adatot.

NAGYMAROS

A 13. század végén alapított Maros első, név szerint ismert lakója Henrik plébános, akinek nevét az 1332. évi pápai tizedszedők jegyezték fel az általa Rómának fizetett jövedelemmel együtt. Jövedelme – bevallása szerint – ezen esztendőben 11 ezüstmárka volt, a következő évre pedig 15 márkát várt.

1345-ben az 1324. évi városi kiváltságlevelet Péter plébános, Auriusnak nevezett Miklós bíró, Henrik/Herricus, Schefer Miklós és Tulcefer Henrik polgárok mutatták be az uralkodónak megerősítés céljából. Ugyanennek a kiváltságlevélnek az átírásait a későbbi évtizedekben az alábbi marosiak intézték: 1388-ban Johannes Felkus bíró, Beke fia Miklós és Hench fia Péter esküdtek; 1436-ban Lajos fia Miklós bíró és Forgach Péter esküdt, valamint 1464-ben Michael Trothnal (nem Trothmal!) bíró, Ywgyartho vagy Yivgyartho János esküdt és Kassa Imre esküdt.[56]

1347. március 25-i, budai keltű oklevelében Lajos király tudatja, hogy Henul és Tamás, Wolfun fiai *Marus* falubeli hospesek színe előtt megjelenvén előadták, hogy *Marus* falubeli telküket épületekkel együtt, továbbá szőlőkkel, szántóföldekkel és egyéb haszonvételeivel és tartozékaival Imre fia Thwtus ajtónállómester, pilisi ispán és visegrádi várnagy részére 12, már átvett márkáért az uralkodó színe előtt elzálogosítják, úgy, hogy ezen összegért tudják a zálogot kiváltani.[57] A név viszonylag ritka előfordulása miatt vetődik fel annak lehetősége, hogy a Visegrádon 1361-ben szereplő Henul és a marosi Wolfun fia esetleg egyetlen személy volt. A visegrádi Henulról csak annyit tudni, hogy az utód nélkül elhunyt Zygeth-i Pál házának a Monokiak számára történő adományozásakor szomszédként szerepelt valamilyen kiolvashatatlanná vált latin jelzővel.[58]

Egy 1383-ban zajlott perben számos verőcei és néhány budai, váci, marosi és visegrádi lakost említettek. A verőcei, Cozprechnek is hívott Nykus élete végén egy bizonyos Margit asszonnyal élt házasságban, aki Nykus minden vagyonát örökölte. Margit halála után a Nykustól származó javak és saját vagyona nagyobb része további öröklés nyomán a verőcei Jakus bíró nejéhez, egy másik Margithoz került. Őt támadta a per során Cozprech Nykus unokája, a marosi Srek Mihály, aki feltehetően nagyapja korábbi házasságából származott. Mellette állt a vagyonért folyó küzdelemben Cozprech Nykus néhai özvegyének, Margitnak a testvére, a váci német városban lakó Wyssonth Miklós. Az 1383. június 20. és július 4. közötti tárgyalások idején elhunyt Wyssonth Miklós helyett július 4-én már közeli rokona, Andirgassen Márton jelent meg, aki Cozprech Nykus özvegyének is közeli rokona volt. A pert Jakus bíró és felesége nyerte 1383. július 18-án; az ezen a napon készült irat szerint 1375-ben Wyssonth Miklós indított már egy pert a fenti tárgyban, de elvesztette. A marosi Srek Mihály akkor, 1375-ben talán még túlzott ifjúsága miatt nem vett részt az ügyben. Forrásunkban egy-egy marosi és visegrádi személyről is olvashatunk. 1383. június 20-án és július 4-én a marosi Srek Mihályt a visegrádi András szabó képviselte megbízólevéllel. A perelt javak közt szerepelt két szőlő Verőce területén a Magyar-hegyen *(in monte Hungarorum)*, amelyek egyik szomszédja a visegrádi Onofrius volt. Az eljárásból kiderült az is, hogy a Dunakanyar településein élő németek szoros kapcsolatban álltak egymással, mégpedig rokoni kapcsolataik és a közeli helységekben való birtoklás következtében.[59]

1385-ben az Ugali család örököseinek pereskedése folyamán említettek egy Maroson levő zálogbirtokot, amelyet Nezdei Besenyő Mátyásnak kellett átadnia neje rokonainak.[60]

1391. augusztus 27-én Zsigmond király előtt István fia Péter, a keresztesek Esztergom melletti Szent

[53] Szovák 1994, 316–317.
[54] 1368. aug. 13.: Ortvay 1894, 366.
[55] DF 239178; ZSO I/2. 657. (5938. regeszta).
[56] DL 2247.
[57] AOklt XXXI. 153. (251. regeszta); DL 76826.
[58] Mészáros 2009, 129; DL 5059.
[59] DF 250190.
[60] DL 103365.

István-egyházának és a felhévízi Szentháromság egyházának mestere, volt dömösi prépost és az esztergomi Szűz Mária-oltár mestere visszaadja Ethelman Mártonnak és feleségének, Erzsébetnek, marosi polgároknak *(civibus)* a Theehel kádár és Miklós kereskedő házainak szomszédságában, a nagy út mellett lévő házat, amelyet tőlük 200 forintért (forintját 100 dénárral számolva) vett, mivel közben vele komaságba kerültek és sokféle szolgálatot tettek neki. Kiköti azonban, hogy ők és utódaik évente Szent György és Szent Mihály napján (ápr. 24. és szept. 29.) két-két forintot (100 dénárral számolva) fizessenek az említett Szűz Mária-oltár mesterének az oltár előtt égő örökmécses olajára. Emellett biztosítja, hogy Mártonék a házat szabadon eladhatják a négy forintos bérleti díjnak, vagyis a *Pakreht*nek az új bérbevevő általi további fizetése mellett.[61]

1392. február 15-én Zsigmond király előtt István fia Péter, a keresztesek Esztergom melletti Szent István-egyházának és a felhévízi Szentháromság egyház vezetője, mestere, volt dömösi prépost, esztergomi kanonok és a Szűz Mária-oltár mestere hálából azért, hogy 17 évig volt az oltár rectora, továbbá a maga, rokonai és az oltáralapítók lelki üdvéért adományt tesz. Az oltár előtt égő öröklámpa céljaira hagyja a marosi fürdőben lévő két részéből származó bért, másként *Ponkreht*et, amit Miklós marosi fürdősnek bizonyos évekre évi 16 forintért bérbe adott, továbbá három forintot, amely Beer fia István hospes Maroson, ezen fürdő mellett lévő házából származik, valamint az Ethelman Márton és felesége, Erzsébet hospeseknek Decheel kádár háza és a nagy út közti házából járó négy forintot, amely összegek egyik fele Szent György-napon (ápr. 24.), másik fele Szent Mihály-napon (szept. 29.) esedékes. Ha a Szűz Mária-oltár valamikori mestere elmulasztja kötelességét, akkor a káptalan a fürdő és a házak bérét, azaz *Pokreht*jét magához veheti, és az őrkanonok helyettesének *(subcustos)* vagy bárki másnak, akit alkalmasnak talál, rendelkezésére bocsáthatja.[62]

Figyelemre méltó az esztergomi káptalan Szűz Mária-oltára mesterének tekintélyes marosi magánvagyona. A fürdővel kapcsolatban nem tudjuk, hogy az hány részből állt, és így az említett két rész mekkora hányadát tette ki az épületnek. A fürdő melletti, 3 évi forintért bérbe adott ház is István fia Péter tulajdona volt. E háznál nagyobb, értékesebb lehetett az Ethelman Márton által használt épület, hiszen annak bérleti díja a komaság és a hangsúlyozottan jó viszony ellenére is négy forintot tett ki. Ezen ingatlan korábbi 200 forintos vételára igen magasnak tűnik, csak kevés visegrádi adásvételben szerepel hasonló nagyságrendű összeg.[63] Felmerülhet, hogy István fia Péter a közeli dömösi prépostság fejeként fektette be Maroson a pénzét, de előfordulhat, hogy az oltárigazgatósághoz kapcsolódott itteni vagyonszerzése. Erre mutathat, hogy a Szűz Mária-oltár rektora kapta 1297 óta az esztergomi érsek adománya folytán Maros bor- és gabonatizedét. 1326-ban ennek kisebb részét átengedte a mindenkori marosi plébánosnak,[64] de az oltár és a település kapcsolata így is fennmaradt. Lehet, hogy ennek köszönhető az, hogy István fia Péter oltárigazgató figyelme a marosi házak felé fordult. István fia Péter halálának időpontja nem ismert, de 1399 áprilisában egy pápai irat már egy bizonyos Mátyást nevez a felhévízi keresztesek mesterének.[65]

A 19. század közepén a marosi plébániatemplom mellett gótikus sírkövet találtak. Felirata szerint 1380-ban készült és Miklós fia Lőrinc bíró nyugvóhelyét fedte.[66]

A királyi székhely Budára helyezésével az 1400-as évek elején Visegrád és Maros lakói új, kedvezőtlenebb helyzettel találták szembe magukat. Sajnos a 15. század középső öt évtizedéből szinte semmilyen adattal nem rendelkezünk ezen települések lakóiról. Mátyás királynak az 1470-es években induló visegrádi építkezései és az uralkodói központ ismételt idehelyezése e városok számára már egy új – viszonylag rövid – korszak kezdetét jelentette.

61 ZSO I. 243. (2195. regeszta); DF 237799.

62 ZSO I. 261. (2392. regeszta); DF 237799.

63 Magasabb értékű visegrádi ingatlanok: 1363-ban János küküllei főesperes 300 forintért vesz házat, lásd: Mészáros 2009, 130–131; DL 5214. 1378-ban említik a királyné által Vesszős fia Tamástól 432 forintért vett telket, lásd: Mészáros 2009, 136; DL 6523. 1385-ben említik a Nezdei Besenyő Mátyás által az uralkodónak 300 forintért eladott házat, lásd: DL 103365.

64 ÁMF IV. 372–373.

65 ZSO I. 644. (5822. regeszta).

66 MRT IX. 223.

IRODALOM

ÁMF I–IV.	Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* I–IV. Budapest, 1987³–1998.
AO I–VII.	*Anjoukori okmánytár – Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis* I–VII. Szerk.: Nagy Imre – Tasnádi Nagy Gyula. Budapest, 1878–1920.
AOklt I–XV, XVII, XIX–XX, XXII–XXVII, XXXI.	*Anjou-kori oklevéltár* I–XV, XVII, XIX–XX, XXII–XXVII, XXXI. Főszerk.: Kristó Gyula. Szerk.: Almási Tibor – Blazovich László – Géczi Lajos – Kőfalvi Tamás – Kristó Gyula – Makk Ferenc – Piti Ferenc – Sebők Ferenc – Tóth Ildikó. Szeged–Budapest, 1990–2012.
Engel 1996	Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája, 1301–1457* I–II. Budapest, 1996.
Fejérpataky 1885	Fejérpataky László: *Magyarországi városok régi számadáskönyvei*. Budapest, 1885.
Kumorovitz 1987	Kumorovitz L. Bernát: *Budapest történetének okleveles emlékei* III. *(1382–1439)*. Budapest, 1987.
Mészáros 2009	Mészáros Orsolya: *A késő középkori Visegrád város története és helyrajza*. Visegrád, 2009.
MRT IX.	Dinnyés István – Kővári Klára – Kvassay Judit – Miklós Zsuzsa – Tettamanti Sarolta – Torma István: *A szobi és a váci járás. Pest megye régészeti topográfiája* XIII/2. *Magyarország Régészeti Topográfiája* IX. Budapest, 1993.
Nagy – B. Nyáry 1875–1878	Nagy Iván – B. Nyáry Albert: *Magyar diplomacziai emlékek Mátyás király korából, 1458–1490* I–IV. Budapest, 1875–1878.
Ortvay 1894	Ortvay Tivadar: *Pozsony város története* III. *Mellékletek Pozsony 1300–1526. évi történetéhez*. Pozsony, 1894.
Stricker–Banzer–Hilbe 2008	Stricker, Hans – Banzer, Toni – Hilbe, Herbert: *Die Personennamen des Fürstentums Liechtenstein*. Vaduz, 2008.
Szovák 1994	Szovák Kornél: Kálmán győri püspök. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk.: Kristó Gyula. Budapest, 1994. 316–317.
Végh 2006–2008	Végh András: *Buda város középkori helyrajza* I–II. Budapest, 2006–2008.
Wenzel 1874–1876	Wenzel Gusztáv: *Magyar diplomacziai emlékek az Anjou-korból* I–III. Budapest, 1874–1876.
ZSO I–XII.	*Zsigmondkori oklevéltár* I–XII. Szerk.: Mályusz Elemér – Borsa Iván – C. Tóth Norbert – Neumann Tibor – Lakatos Bálint. Budapest, 1951–2013.

DATA ON THE INHABITANTS OF VISEGRÁD AND MAROS IN THE LATE MIDDLE AGES

Zoltán Batizi

In 2009, Orsolya Mészáros published a volume on the town of Visegrád, a settlement next to the seat of the Angevin kings and of Sigismund of Luxembourg, in which she presented historical and archaeological findings alike. As well as investigating the remains, the ground plan, and the size of the settlement, the author also compiled a register of the burghers and other inhabitants known to have lived there. Until the early 15th century, only few documents can be linked to Maros, a settlement on the other bank of the River Danube and opposite the former capital, with the result that we know almost nothing about those who resided there. The first, longer, part of the present study contains new information gained from documents that relates to Visegrád's non-eminent, non-aristocratic inhabitants. Unfortunately, those receiving more than a mere mention in these documents constitute only a fraction of the town-dwellers. In view of the lack of accurate collecting work hitherto, the second, shorter, part of the study presents all the important data relating to the inhabitants of Maros in the period.

As regards the inhabitants of Visegrád, the ages of some of them could be established with a degree of precision, while the domestic and financial situations of others became clearer. Domonkos, deputy lord-lieutenant (*ispán*, Lat. *comes*) and castellan of Trencsén (today Trenčin, Slovakia), was – it turned out – the owner of valuable vineyards in Esztergom and the pledgee of a landed estate. He planned to people the last mentioned, but did not manage to do so.

We learned of a family from Füzes, near the town of Pápa, with modest property in Visegrád. Its coming into proximity to the court was made possible by one of its members, by then deceased, who had served the royal couple twenty years before as a saddler, thereby acquiring the grant of a landed estate near Pápa.

The name of the apothecary Landon, who had property in Visegrád in 1358, is probably of Italian origin. He features as apothecary in Buda, too, in 1375, and may be identical with a certain Lando who in 1385 held a landed estate in Bercel in Nógrád county, founding a noble family there.

A János Lybeleyb features as a Visegrád alderman in 1360. A János Leyslayb appears as a judge and owner of a house in 1361, and the widow of a certain judge Leeb lived in the town in the years before 1397; for a time, she looked after the documents of the son of a Judge Jakab from Pozsony (today Bratislava, Slovakia). The three data are now connected by a new piece of information. In 1375, in Buda, a János Leeb, an apothecary, features together with a Landon, an apothecary who had property in Visegrád. The former is perhaps identical with the Leeb who was a member of Buda's corporation in 1333.

The physician Perhardus was a member of the Visegrád corporation in 1360. It turned out that as a physician to the king he was granted, by his sovereign, a landed estate near Dudvág in northern Hungary in 1325 already. In 1330, he and his three sons were also granted a palace in Esztergom and a large vineyard, both formerly held by a disloyal subject. In 1331, Perhardus purchased, next to the one that he already had, a vineyard of similar size. Later, in 1332, he sold both for a significant sum. He must have been very old when holding an alderman's post in 1360.

The Albertus Meysner figuring in a document as an alderman in 1360 may be identical with a certain Mesner likewise mentioned as an alderman. Judging by his name, he may have come from Meissen, the only person from there that we know of in the town.

The holder of estates in Visegrád and Vác, Merslinus of Selmec, son-in-law of Mihály and son of Engelhard, often appears in the town records of Selmecbánya (today Banská Štiavnica, Slovakia) between 1364 and 1373. During these nine years, his tax payments – and hence probably his wealth – grew significantly. Before his death in 1373, he was already the burgher paying the most tax. The name Merslinus may have derived from Marcus/Mark.

King Charles I of Hungary married off his concubine, the mother of his illegitimate son, to a certain Jakab, a judge in Pozsony (today Bratislava, Slovakia). Jakab's son, Miklós was presumably a burgher of Visegrád (also). This is shown by the fact that he died in the town and also kept his documents there. These passed into the possession of the widow of the above-mentioned Judge Leeb, which may point to a good connection between the families of the two judges, namely Visegrád's Leeb and Pozsony's Jakab.

The judges and dignitaries of Maros, which was founded in the late 13th century, had the town's charter of 1324 renewed every few decades. On these occasions, the names of the town leaders who appeared before the king were recorded. In addition, we know of the pledging of an entire plot of land in 1347, and of a pledgee of a landed estate in Maros in 1385.

Records of litigation in 1383 reveal that the grandfather of a Maros hospes named Mihály Srek lived and had property in neighbouring Verőce. It transpires from the lengthy case that the burghers of the Danube Bend area maintained contacts with the inhabitants of the German town of Vác and with those of Buda. In the proceedings for the inheritance, Mihály Srek was represented by a tailor from Vác. A neighbour of one of the grandfather's vineyards in Verőce was another Visegrád burgher, Onofrius.

In 1391 and 1392, Péter, son of István, who held high ecclesiastical positions in Buda and in Esztergom, donated the yearly rental income from his two houses in Maros, and from his share in a thermal bath house there, to the Altar of the Virgin Mary in Esztergom, which belonged under his supervision.

In the early part of the 15th century, data relating to the two settlements dries up almost completely for some fifty years. Construction work launched by King Matthias in the 1470s represented the beginning of a new period in the history of the two towns under discussion.

IN MEDIO REGNI HUNGARIAE

Kastélyok és várak a medium regni területén

3

Palaces and Castles on the Territory of the Medium Regni

KIRÁLYI VÁRAK AZ ÁRPÁD-KORI MEDIUM REGNI TERÜLETÉN

Feld István

A hazai szakirodalom – függetlenül az egyes szerzők által alkalmazott történeti, építészeti, vagy régészeti megközelítéstől – sem az Árpád-kori Magyar Királyság egésze, sem egyes régiói vonatkozásában nem foglalkozott még átfogóan a királyi várak, illetve a királyi várbirtoklás kérdésével. Ez többek között azzal magyarázható, hogy a kutatásban túlzottan nagy hangsúlyt kapott az államalapítás időszaka, majd pedig a tatárjárás vélt vagy valós vízválasztó jellege. Ami az utóbbit illeti, úgy tűnik, hogy az 1241–1242 után emelt új erősségek még a modern történeti kutatásban is háttérbe szorították az uralkodó fennhatósága alatt állt, de korábban épített erősségeket.

Ha jelen tanulmányunkban az ország középső területe vonatkozásában vállalkozunk a kérdés vizsgálatára, mindenekelőtt hangsúlyoznunk kell, hogy a rendelkezésünkre álló adatok szerint királyi várnak az Árpád-kor egész időszakát tekintve alapvetően az ispánsági várak számítottak, és ez a megállapítás egyaránt áll a 13. század első és második felére is. Egyértelmű írott vagy régészeti források egyelőre nem támogatják azt a felfogást, miszerint a 11–13. században jelentősebb számban épültek volna Magyarországon a királyi vármegyék és a velük sajátos „szimbiózisban álló”[1] várispánságok, vagy a valamivel később kialakuló erdőispánságok szervezetétől független, de az uralkodó fennhatósága alatt álló erődítmények. A királyi udvarhelyek esetében Dénes József által már a 11. századtól feltételezett erődítések léte még nem bizonyítható – úgy tűnik, itt elsősorban kifejezett védelmi berendezések nélküli lakóépületek álltak, mellettük általában egy templommal.[2] Ugyanígy csupán egy tetszetős hipotézisnek tartható a IV. Béla emeltette, ún. kisvárakból alkotott és a római limeshez hasonlított Duna-parti védővonal elmélete, amelyet Irásné Melis Katalin dolgozott ki.[3]

Úgy véljük, hogy az Árpád-korban az ispánságokhoz kapcsolódó erősségeknek legalább három, funkciójukat és történeti szerepüket tekintve ugyanakkor egymástól élesen korántsem elválasztható csoportját lehet megkülönböztetni. Az elsőbe a korai – 11. századi – eredetű vármegyék/várispánságok várai sorolhatók, amelyek a királyi ispán irányítása alatt látták el a királyság területén a közigazgatással és az uralkodói hatalom biztosításával, s adott esetben természetesen a honvédelemmel kapcsolatos feladataikat. Ezek közül ugyanakkor külön csoportként feltétlenül kiemelendő néhány olyan erősség, amely a királyi udvar gyakori tartózkodási helyeként megkülönböztetett szerepet játsz(hat)ott az ország életében. Végül a 12. század második felétől megszervezett királyi erdőispánságok, valamint az azokból kiszakadt-kialakult kései vármegyék központjaiként szolgáló erődítmények alkotják a királyi várak harmadik csoportját.

A *medium regni* területén alapvetően négy fontos királyi központ – Székesfehérvár, Visegrád, Esztergom és (Ó)Buda – Árpád-kori „várépületeit”, pontosabban azok eddigi kutatásának hozzáférhető, közzétett eredményeit vehetjük számba. Közülük Visegrádról ismerünk az első és az utolsó csoportba tartozó – de térben és időben egymástól eltérő – erősségeket. Esztergom és Székesfehérvár ispánsági központként és rendszeres királyi tartózkodási helyként is szinte mindvégig kiemelt

[1] A vármegye és a várispánság kérdéskörére: Zsoldos 2001a, 19; Zsoldos 2001b, 50.

[2] Lásd erre mindenekelőtt a szerzőnek az ún. királyi mottékról megfogalmazott hipotézisét: Dénes 2004. Az ezekkel kapcsolatos kételyeink: Feld 2008, 224–225. Az Árpád-kori udvarhelyek kérdésére itt nem kívánunk bővebben kitérni, régészeti adatokkal eddig elsősorban csak a korai dömösi (Gerevich 1983) és a 13. századi Margit-szigeti (legutóbb, nehezen követhető leírásokkal: Irásné Melis – Tóth 2006; Irásné Melis 2007; Irásné Melis 2010) épületekről rendelkezünk.

[3] Az igencsak szórványos és ellentmondásos régészeti adatokra támaszkodó elmélet szerint ez a „limes” elsősorban a mai Budapest területén lenne kimutatható. Lásd erre: Irásné Melis 2004a; Irásné Melis 2004b, 175–177; Irásné Melis 2005, 516–528; Irásné Melis 2007. A hipotézis egyes elemeinek részletes kritikai elemzése nem lehet feladatunk, azt azonban hangsúlyoznunk kell, hogy sem a Margit-szigeti királyi udvarhely épületeinek „várszerű” kiképzését, sem a csúti és más templomok feltételezett toronyelőzményeit nem látjuk bizonyítottnak, s az egykori Szentdienes falu területén részlegesen feltárt objektumot is inkább egy erődített (?) nemesi lakóhelyként értékelhetjük.

szerepet játszott, s az utóbbi vonatkozásban legkésőbb a 13. századtól hozzájuk sorolható még (Ó)Buda, mely azonban nem töltött be közigazgatási szerepkört.

A veszprémi püspökség 1009-ben kelt adománylevelében feltűnő *civitas*ok korai erősségei közül a biztosan korai ispáni székhelyeink közé tartozó Székesfehérvár egykori Árpád-kori erődítéseinek és más királyi építményeinek megítéléséhez csak igen kevés biztos támpont áll rendelkezésünkre. Ebben nem annyira az eddigi régészeti feltárások közöletlen volta, hanem sokkal inkább az itteni kutatások lehetőségeinek – a terület városi beépítettségéből adódó – rendkívül korlátozott jellege játszik szerepet.

Ami az itt eddig feltételezett legkorábbi erősséget illeti, a késő középkori városmagnak helyet adó, egykor a Sárvíz mocsaraival övezett, nyújtott formájú, mintegy 900 × 300 méteres kiterjedésű sziget legmagasabb, de csupán enyhén kiemelkedő, mintegy 100 × 100 méteres területe északnyugati szélén 1971-ben Kralovánszky Alán egy rövid, nyugat–keleti irányú árokszakaszt határozott meg, s ebből egy, egykor a magaslatot elfoglaló, ovális formájú, 10. századi eredetű sáncvárra következtetett.[4]

Azonban egy ilyen erődítmény további nyomait a kutatásokat – elsősorban ugyancsak kisebb-nagyobb leletmentések formájában – 1980 után folytató Siklósi Gyula már nem találta meg, és így ő egyelőre nem látta bizonyíthatónak egy itteni fa-föld szerkezetű építmény egykori meglétét. Az említett árokkal kapcsolatban ugyanakkor azt a feltevést fogalmazta meg, hogy az egy, általa „korai királyi vár" megnevezéssel illetett építmény északi (kő)fala előtt húzódhatott. Ez utóbbi falat ugyan nem tudta feltárni, de kiszerkeszthette annak vélhető vonalát azon további hosszabb-rövidebb falszakaszok alapján, amelyeket ásatásai során elsősorban a mai székesegyháznak helyet adó kiemelkedés peremén, annak keleti és déli oldalán határozott meg *(1–2. ábra)*. Az így megrajzolt, négyszögűnek feltételezett, 80 × 85 × 60–80 méteres építmény egyes elemeinek összetartozó volta azonban meglehetősen hipotetikusnak tűnik. Ez a megállapítás vonatkozik a feltételezett későbbi és már egy alacsonyabb terepszinten történt, északi és déli bővítésekre, illetve az azokat összekötő falszorosokra (vagy falazott szárazárkokra) is, amelyekből – leszámítva a már az 1930-as években megtalált, de bizonytalan helyzetű északi épületmaradványokat – csak a nyugati oldalon tárhatott fel egy egybefüggőnek tűnő falvonulatot. Az eddig vizsgált csekély és töredékes részletek alapján ugyanígy kevéssé meggyőző az objektum délkeleti sarkában feltételezett építmény(ek) – inkább csak falmaradványok – uralkodói lakhelyként, palotaként való értékelése. A számos helyen közzétett alaprajzból ugyanis nem rajzolódik ki e területen egyetlen egyértelmű épület sem, s ez a megállapítás áll az északnyugati részen megtalálni vélt kaputoronyra is. Végül az előbbiek „öntött habarcsos járószintje, falai és néhány 11–12. századi kőtöredéke"[5] egyértelmű rétegtani megfigyelések és a leletek beható elemzése hiányában nem alkalmasak pontosabb korhatározásra sem, hiszen a feltételezett várfalakkal körülvett területen természetesen álltak/állhattak további korai épületek. Ezek közé tartozott egy, első formájában négykaréjos alaprajzúként meghatározott templom,[6] amelynek behatóbb tárgyalása azonban nem képezheti dolgozatunk tárgyát.

A legkorábbinak vélt falak korai, 11. századi keltezése így alapvetően a település nevének értelmezésén alapult, mivel a várral foglalkozó kutatók többsége az írott forrásokban ekkor már több nyelven is megjelenő *fehér* megnevezést csak (vakolt) kőépítményekkel tudta kapcsolatba hozni, s vitatta Szent István kisebb legendájának azt a kitételét, miszerint Fehérvár „kivételes előkelőségéről kapta volna nevét".[7] A Siklósi Gyula által meghatározott (pontosabban meghatározni vélt), az előzőekben leírt épület(együttes) ezért véleményünk szerint aligha alkalmas egy kronológiai szempontból releváns építészeti-tipológiai elemzésre,[8] és az a tény sem bizonyít egy itteni Szent István kori kővárat, hogy Fehérvárt a tatárok nem tudták elfoglalni. Ezért számolnunk kell az itt ugyanakkor kétségtelenül létezett, bár mint láttuk, közelebbről még pontosabban meg nem határozható építmény(ek) későbbi keltezési lehetőségével is. Ezek 13–14. századi elbontását viszont igazolni látszanak az eddigi régészeti megfigyelések.[9] Hogy ez valóban a fehérvári hospesközösség 1242 utáni, ide történő betelepítésével, illetve ezt követően a város utcahálózatának kialakulásával függött-e össze, egyértelmű adatokkal ma még se nem igazolható, se nem cáfolható. Hasonló okokból nem lehetséges

[4] Kralovánszky 1983; Kralovánszky 1984; Kralovánszky 1990, 79.

[5] Siklósi 2007, 33. Ezt a legutóbbi, tömör összefoglalást megelőző első közlemények: Siklósi 1990a; Siklósi 1990b, 8–12; Siklósi 1992. A legrészletesebb, de eléggé nehezen követhető feldolgozás: Siklósi 1999, 10–17.

[6] Kralovánszky 1983; Siklósi 1990a, 104–105.

[7] Györffy 1977, 318; Siklósi 1999, 14–15; Bóna 1998, 51; Zsoldos 2010, 9–13.

[8] Ennek kísérlete, széles körű összehasonlító anyag felvonultatásával: Siklósi 1999, 15–17; Siklósi 2007, 36–38.

[9] Siklósi 1990a, 105; Siklósi 1999, 14–15.

1. ábra. Székesfehérvár belvárosának ismert középkori épületmaradványai, alaprajz. Siklósi 1999 nyomán
Fig. 1. Known medieval building remains from Székesfehérvár's inner town, ground plan. After Siklósi 1999

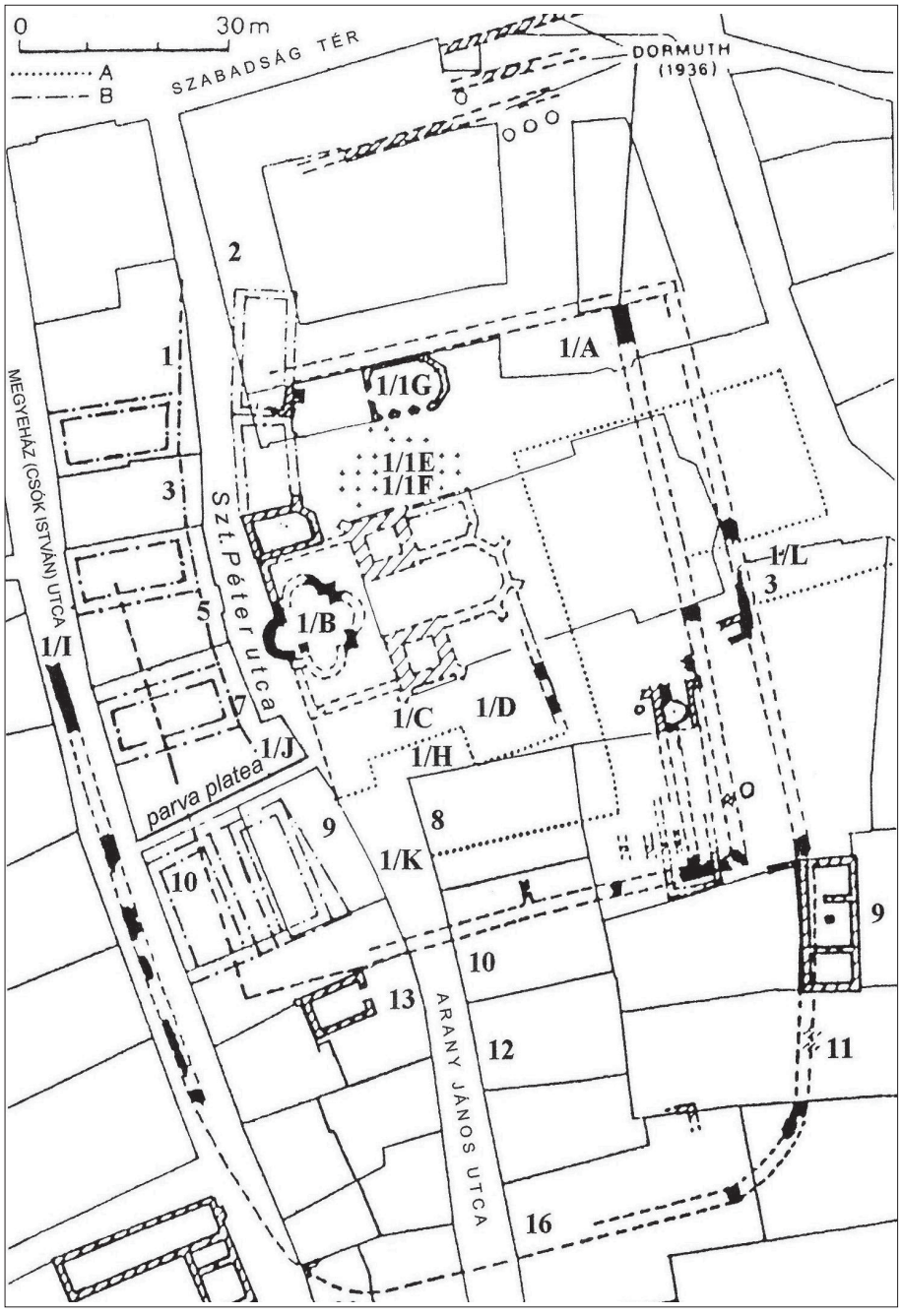

2. ábra. Székesfehérvár „korai királyi vára" maradványai, alaprajz. Siklósi 1999 nyomán
Fig. 2. Remains of Székesfehérvár's 'early royal castle', ground plan. After Siklósi 1999

a Siklósi Gyula szerint még IV. Béla által a város északkeleti sarkán felépítetett „késői királyi vár" kérdésének egyértelmű megítélése sem. Írott forrás mindenesetre nem említi, az alapvetően csak az 1930-as évek szórványos ásatási megfigyelései és az 1601 után készült felmérések alapján rekonstruált vázlatos alaprajz ugyanis még az előzőekben tárgyalt, feltételezett elődjéhez képest is csak bizonytalan hipotézisnek tekinthető.[10]

Zsoldos Attila mindenesetre újabban úgy véli, hogy az előzőekben tárgyalt „korai királyi vár"

[10] Siklósi 1990a, 107–109; Siklósi 1999, 31–36.

aligha azonosítható egyértelműen a 11–12. századi forrásokban említett fehérvári erősséggel. Szent István ugyanis – legendái szerint – magában a várban, s nem mellette alapította meg a dinasztiája szakrális központjának számító és később királyi koronázó- és temetkezési helyként szolgáló Szűz Mária-templomot. Álláspontja szerint az előbbi területe amúgy is túl kicsi lett volna ahhoz, hogy az oklevelesen adatolható királyi sólerakatnak, börtönnek, vagy a veszprémi püspök korai eredetűnek vélt *palaciumá*nak is helyet adjon, de önmagában a prépostság védelme is szükségessé tette volna, hogy már a 11. század első felében erődítmény övezze a késő középkori Fehérvár város várnak nevezett teljes belső magját *(1. ábra)*. Így a jeles történész a Siklósi Gyula által meghatározott-feltételezett négyzetes építményt csak az első, legkorábbi ispáni várnak fogadná el, amely 1018 után csupán egy belső „magja" lett volna a sziget egész területét magában foglaló és „a szárazulat határain" húzódó, (kő)falakkal épített újabb erősségnek.[11] Ez utóbbi régészeti nyomai azonban – akár favázas sáncerődítésre, akár kőfalra gondolunk – nem ismeretesek, Siklósi Gyula csak a tatárjárás utáni időszakra helyezett, utólag négyzetes tornyokkal erősített városfal egyes szakaszait tudta itt feltárni.[12]

Ugyanakkor az utóbbi kutató egyes tanulmányainak rajzi rekonstrukcióin feltűnő, a prépostsági épületegyüttest övező fal régészeti bizonyítékairól sincs tudomásunk, az valószínűleg csupán feltevésnek tekinthető.[13] Sajnos Zsoldos Attilának a „korai királyi vár" korlátozott befogadóképességére vonatkozó megjegyzései[14] – mind az ott állt építmények, mind az ott működő intézmények, vagy akár az ott tartózkodó személyek vonatkozásában – a topográfiai kérdések eldöntésében nem nyújtanak segítséget, hiszen korántsem tudjuk meghatározni, mekkora volt az a minimális belső terület, amelyet egy ispánsági vár megfelelő működése igényelt volna. Ugyanígy nem tudjuk azt sem, mekkora terület kellett a tatárjárás után ide betelepített vallon vendégek (*hospes*ek) elhelyezésére, hisz erről Esztergom vagy Győr 13. századi erősségei esetében sincsenek közelebbi ismereteink.[15]

Míg Zsoldos Attila korábban Fehérvár igen korai kettős szerepkörét (királyi és ispánsági központ) hangsúlyozta és – a korábbi szakirodalom álláspontjához hasonlóan – Szent István 1018 után emelt királyi palotáját tételezte fel a várban,[16] amely a hagyomány szerint Szent Imre születési helye is volt,[17] legutóbb már nem látta bizonyítottnak egy külön uralkodói lakóépület egykori létét. Ezért Kovács Péternek már az 1970-es években megfogalmazott véleményéhez csatlakozva,[18] az írott forrásokból (pontosabban azok hallgatásából) kiindulva inkább a prépositi palotában kereste a király szállásheyét, azaz az uralkodói palotát és a prépostságot azonos épületegyüttesként értékelte, nem csupán a tatárjárást megelőző, hanem az azt követő időszak vonatkozásában is.[19] Arról azonban, hogy hol állhatott a prépositi palota,[20] szintén nem rendelkezünk biztos topográfiai, azaz régészeti adatokkal. Így arról sem tudunk még érdemben nyilatkozni – ezzel a kutatás eddig nem is foglalkozott –, hogy hol lakhatott a fehérvári ispán az Árpád-korban. Áttekintésünket összefoglalva így végül meg kell állapítanunk, hogy Siklósi Gyula monografikus igényű feldolgozása ellenére egyértelmű adatok ma még egyáltalán nem állnak rendelkezésünkre a király Árpád-kori fehérvári váráról.[21] Az előzőekben elemzett feltevések (s köztük még a Géza fejedelem fehérvári szálláshelyére, palotájára és annak kápolnájára vonatkozó hipotézisek is) azonban már beépültek a tudományos köztudatba, mint ezt a város legújabban megjelent műemléki kistopográfiája is jelzi.[22]

Talán valamivel biztosabb ismeretekről adhatunk számot a másik 1009-ben említett *civitas*, Visegrád Árpád-kori megjelenéséről. A Duna felett emelkedő, csupán 185 m magas Sibrik-dombon egy 330 körül emelt (s 380-ban már fel is adott), szabálytalan háromszög alaprajzú, mintegy 110 × 130 méteres kiterjedésű, 1 m vastag kőfalakkal és egykor 14, a fal síkjából kiugró toronnyal is rendelkező, késő római erősség területének azonban csupán

11 Zsoldos 2010, 9–13.

12 Ezekre átfogóan, az egyes falszakaszok sorrendjében: Siklósi 1999, 17–31, 36–51.

13 Lásd ezt legutóbb: Entz 2009, 39.

14 Zsoldos 2010, 11.

15 Az erre vonatkozó írott adatokat lásd: ÁMF II. 247, 597.

16 Zsoldos 2001b, 38, további irodalommal, köztük: Siklósi 1990a.

17 Erre részletesebben lásd: Siklósi 2007, 38. Itt olyan meglepő érveléssel találkozhatunk, miszerint „a korai királyi vár 1007-ben már bizonyosan állott, hiszen valószínűleg itt született Imre herceg".

18 Kovács 1971, 266.

19 Zsoldos 2010, 11–13. Itt az eddig tévesen a palotához kötött írott források felsorolásával.

20 Az újabb kutatás a prépostsági templom északi és déli oldala mellett egyaránt kereste. Kovács 1977, 101; Siklósi 1990b, 58.

21 A fentiek első kifejtése: Terei et al. 2011, 90–93. A fehérvári korai királyi építmények hasonló kritikai értékelése újabban: Magyar 2012, 51–55; a hipotetikus „késői királyi vár" feltételezett formájának egy ún. „castell-típusba" sorolásával, továbbá egy feltételesen azzal kapcsolatba hozható Mátyás kori forrás említésével.

22 Entz 2009, 37. skk.

igen kis része került feltárásra 1950 és 1976 között. Nagyobb felületen csak a nyugati, ún. kaputornyot, illetve a vár délkeleti sarkát kutatták, másutt csak kisebb szondákat nyitottak *(3. ábra)*. Így ugyan valószínűsíthető, de korántsem biztos, hogy a 10–11. század fordulója körüli évtizedekben a korábban lakatlan erődítmény teljes területét rendbe hozták és újra használatba vették volna.[23] Részletesebb, dokumentációs anyagot tartalmazó feldolgozás az eddigi kutatásokról még nem készült, s így az sem egyértelmű, hogy miért lenne már a 970–980-as évekre helyezhető a nyugati négyzetes toronyépítmény megújítása, födémtartó faoszlopainak felállítása, vagy épp a délkeleten előkerült, alig 5 × 5 méteres alapterületű, agyaggal kötött kőfalú, kőkemencés épület létesítése. Csupán az látszik biztosnak az eddig közzétett vázlatos alaprajzok alapján, hogy az utóbbit elbontották, amikor itt a 11. század első felében egy újabb, 9–10 × 16,5 méteres, kétosztatú kőházat emeltek, keleti terében ugyancsak kemencével. Ez már az ispán lakóhelyeként (és esetleg Salamon király 1083. évi fogsága színtereként) szolgált volna – további részletei nem közöltek. Egy Szent László-érem keltezi a négyzetes torony későbbi válaszfalainak építését, és tudunk néhány késő római torony földszinti bejáratának elfalazásáról is – az azonban, hogy ez utóbbi épületekből egyáltalán mi állt volna még 1000 körül, nem ismeretes.[24] Így magáról a 11. századi védővonalról tulajdonképpen nem állnak rendelkezésünkre biztos adatok, ahogy az építményegyüttes használatának és felhagyásának idejéről sem. Kérdéses tehát az is, hogy lakták, illetve használták-e még a 12. században, s így akár még az is felvethető, hogy azért nem találták nyomait egy, például a sopronihoz hasonlítható fa-föld szerkezetű sáncnak, mert az erődítést már elhagyták ezen építési technika széles körű elterjedése előtt.[25]

Kronológia szempontjából jelentősek a vártól délkeletre feltárt templomok, illetve a körülöttük vagy mellettük előkerült temetők. Az első, plébániatemplomként értelmezett épületet 1060–1070 körül váltotta volna fel egy kifejezetten gazdag építészeti kialakítású, az irodalomban esperesi templom néven szereplő egyház, amely azonban a 12. század dereka után már nem működött. A tőle nyugatra feltárt temető 1063 és 1116 között lehetett használatban.[26]

Mindezen, meglehetősen hiányos régészeti adatokat érdemes összevetni az írott források tanúságával, és nem utolsósorban a történeti irodalom ezen alapuló eredményeivel. A Sibrik-domb erősségét az 1009-ben – de csupán akkor, egyetlen alkalommal – említett Visegrád vármegye ispáni várával azonosítja a kutatás. Ennek eltűnését az okleveles forrásanyagból Zsoldos Attila azzal magyarázza, hogy az itteni várispánsági központot 1079 előtt Esztergomba helyezték volna át.[27] A sorra vett – bármennyire is szerény – régészeti adatok azonban arra utalnak, hogy a késő római erőd helyén és környékén ekkor még korántsem szűnt meg az élet, még ha nem is bizonyítható annak folyamatossága az Árpád-kor utolsó szakaszáig. Az mindenesetre nem igazolható, hogy a tatárjárásnak ebben bármilyen szerepe is lett volna, úgy tűnik, ekkor már nem lakták a területet.[28]

Itt nyer jelentőséget az a történeti közhelynek számító megállapítás, miszerint a Visegrád körül létrejött késő középkori Pilis vármegye egy királyi erdőuradalom, illetve a 12. század második felében kialakult erdőispánság leszármazottjának tekinthető. Györffy György szerint az erdőuradalom fő helye a pilisi apátság melletti udvarház lehetett, míg Zsoldos Attila ennek első központját feltételesen a dömösi királyi udvarhellyel, allódiummal azonosította, és véleménye szerint az – az ottani prépostság megalapítása után – Visegrádra kerülhetett volna át.[29] Egyértelműen azonban egyik álláspont

[23] Szőke 2000, 363.

[24] A Buzás Gergely által készített rekonstrukciós rajz (Altmann et al. 1996, 126.) így véleményünk szerint semmiképp sem tekinthető hitelesnek a középkor vonatkozásában. Magyar Károly ugyanakkor újabban úgy véli, hogy a római falak „egy az egyben szolgáltak az új erődítés alaprajzának kijelöléséhez, s legfeljebb kijavításukra volt szükség". Magyar 2012, 63.

[25] További irodalom: Buzás 2000, 12–15; Gróf–Gróh 2006. – Itt kell utalnunk arra, hogy a római falak közvetlen, „direkt" felhasználását csupán egyetlen ispánsági vár esetében lehetett – ugyan ott sem vitathatatlanul – valószínűsíteni, mégpedig Gyulafehérváron. Lásd erre: Marcu Istrate 2008; Marcu Istrate 2009; Marcu Istrate 2010.

[26] Mindezek ugyancsak feldolgozatlanok, lásd csupán: Szőke 2000, 363–364. A templomok kérdését tovább színezi a késő római *castrum* északnyugati részén 2010-ben geofizikai mérésekkel kimutatott további épület, lásd erre: Feld 2013, 99. – A várról Tolnai Katalin, a templomokról Kodolányi Judit készített egyetemi szakdolgozatot, ezek továbbfejlesztett változatai feltétlen kiadást érdemelnek.

[27] Zsoldos 1998, 15; Zsoldos 2001a, 39.

[28] A tatárjárás toposza legutóbb: Bozóki 2012, 17.

[29] ÁMF IV. 583; Zsoldos 2001a, 40–41. Utalással a „visegrádi egyház" későbbi forrásokból ismert exempt jogállására, amely a korai magánuradalmak királyi kápolnáinak egyik jellegzetessége. Az azonban korántsem világos, hogy hol kell keresnünk az ebből a szempontból számba vehető templomot. Lásd erre még: Mészáros 2009.

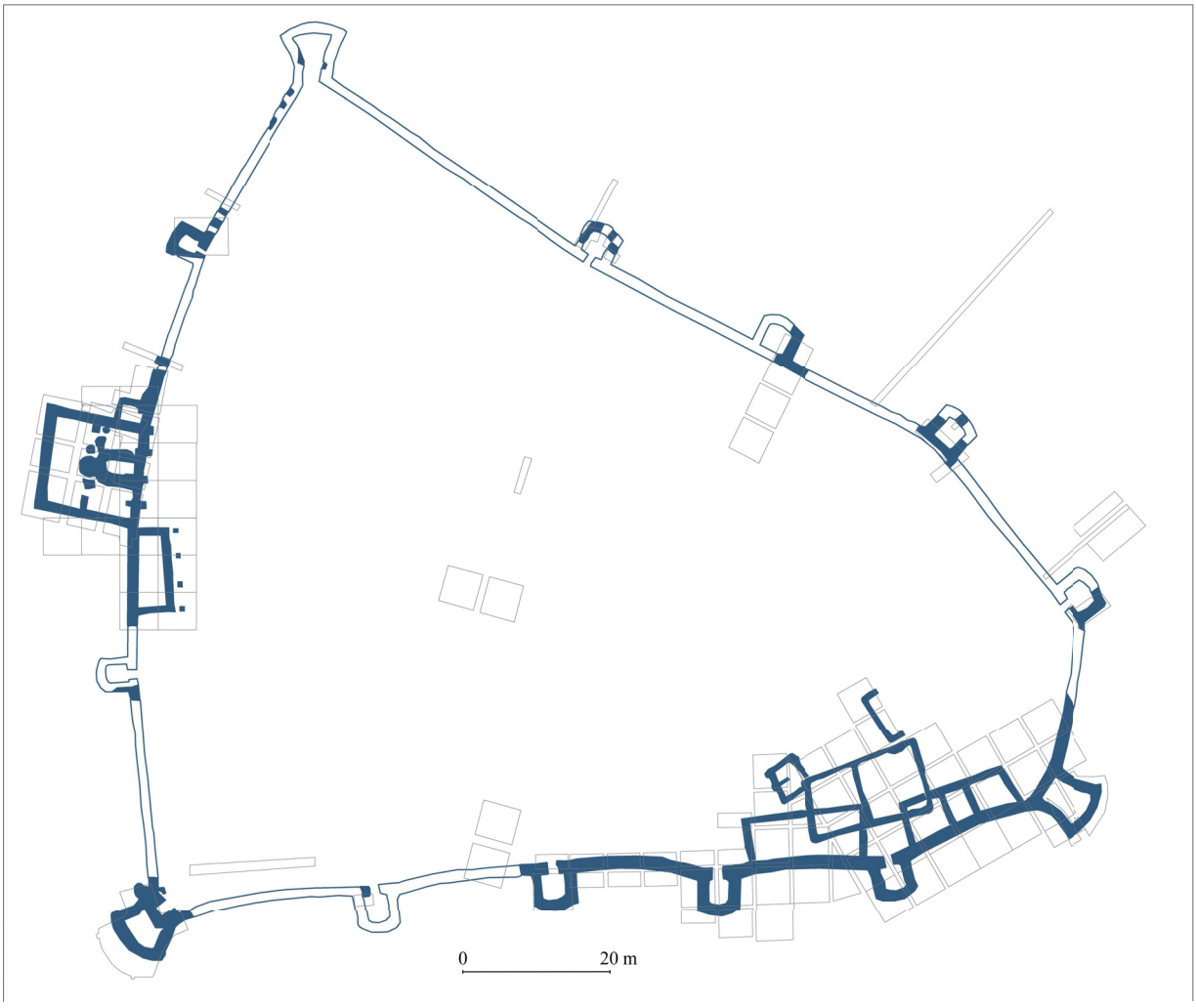

3. ábra. Visegrád-Sibrik-domb feltárt római és középkori épületmaradványai, alaprajz.
Rajz: Tolnai Katalin
Fig. 3. Remains of Roman and medieval buildings unearthed at Visegrád-Sibrik-domb, ground plan.
Drawing: Katalin Tolnai

sem bizonyítható, hiszen a királyság központi vidékén elterülő *silva Pelys* területén számos további, Árpád-kori királyi udvarházról is tudomásunk van.[30] Természetesen tartozhatott ezek közé Visegrád is, sőt az Árpádok András-ágának egyértelmű itteni kötődése[31] – úgy a bazilita monostor megalapítása, mint Salamon fogságának színtere – joggal veti fel egy uralkodói udvarhely lehetőségét, mégpedig már a dömösi prépostság megalapítása előtt. Elvileg sem a kétosztatú kőház, sem az erősségen kívül fekvő második templomépület esetében nem zárható ki, hogy azok ennek tartozékai voltak.[32] Ugyanakkor, ha bebizonyosodik, hogy ezeket az épületeket már a 12. század folyamán felhagyták, kérdésessé válik, hogy hol is kereshetjük Visegrád területén belül a Zsoldos Attila által feltételezett erdőuradalmi/erdőispánsági központot, amely akár az 1225-ben említett első pilisi ispán tartózkodási helye is lehetett.[33]

A közvetlen adatok hiánya ellenére viszonylag pontos ismeretekkel rendelkezünk viszont az okleveles forrásokban először 1255-ben feltűnő[34]

30 Így többek között Kékes és Szentlélek: Zsoldos 2001a, 40.
31 „az Árpádok András-ágának Duna menti birtokközpontja volt": Szőke 2000, 363.
32 Altmann et al. 1996, 118.
33 A pilisi ispánra: Zsoldos 2001a, 41.
34 Iván 2004, 211, 2. jegyzet.

kettős – a Sibrik-domb feletti, 330 m magas hegytetőn emelkedő fellegvárra és a Duna-parti alsóvárra tagolódó, valamint a kettőt összekötő völgyzárófallal épített – középkori visegrádi *castrum* építésének idejéről és körülményeiről. Iván László, az erősség modern történeti monográfiájának szerzője – kiindulva IV. Béla 1259-ben kelt oklevelének azon megfogalmazásából, miszerint a vár fontos feladata volt, hogy szükség esetén refúgiumként szolgáljon a nyulak-szigeti domonkos apácakolostor lakói számára – arra következtetett, hogy az erősség emelésére még a rendház 1252–1253 körül valószínűsíthető befejezése előtt sor kerülhetett. Ezt látszik alátámasztani az a tény, hogy Mária királyné, aki a király utóbb említett adománylevelének tanúsága szerint az építkezés tényleges finanszírozója volt, 1251-ben már oklevelet állíttatott ki Visegrádon.[35] Buzás Gergely újabban az építkezések kezdeteit feltételesen 1249-re helyezi.[36]

Mindenesetre Mária 1259-ben a várral együtt az egész erdőispánság, azaz az itteni királyi javak feletti teljes rendelkezés lehetőségét is megkapta férjétől. Így a pilisi ispán 1258-ban már bizonyára az utóbbi, a magánvárak a 14. századtól már biztosan létező uradalmaihoz[37] hasonló birtokegyüttes központjaként szolgáló várban székelt, s később – amikor már az erősség közvetlen királyi birtoklását igazolják a rendelkezésünkre álló írott adatok – egyértelműen összekapcsolódott egymással a pilisi ispáni és a visegrádi várnagyi tisztség.[38]

A várral foglalkozó kiterjedt szakirodalom előszeretettel tárgyalta azt a kérdést, hogy vajon melyik várrészre – azaz az alsó- vagy a felsővárra, esetleg egyszerre mindkettőre – vonatkoznak az ismert okleveles adatok. Az álláspontok e téren erősen megoszlottak, az újabb szakirodalom általában a fellegvár elsődleges voltával számol.[39] Véleményünk szerint ez a kérdésfeltevés ma már indokolatlan, hiszen a korhatározás szempontjából igen kevés számú, jól hasznosítható régészeti megfigyelés közül az alsóvár kaputornyának építési rétegében talált IV. Béla denár mindenképpen a vitathatatlanul összefüggő várrendszer egésze 13. század közepén történt felépítése mellett szól. Ezt támasztják alá a mindkét várrészből ismert, párhuzamaik alapján egyformán 1250–1265 közé helyezhető műrészletek is.[40] Hogy a rendszer tényleges kiépítése a fellegvárral kezdődött, az mindenképp logikusnak tűnik, ez azonban nem zárja ki azt, hogy azzal párhuzamosan hozzáláthattak az alsóvár hatalmas tornyának emeléséhez is. A rendelkezésünkre álló adatok mindenesetre arra semmiképp sem alkalmasak, hogy meghatározhassuk az építkezések befejezésének pontosabb időpontját.[41]

Bár a váregyüttes 1871 óta (természetesen általában az adott korszak tudományos elvárásainak megfelelően) zajló régészeti vizsgálatai átfogó értékelésére még nem került sor,[42] az eddigi jelentős előmunkálatok már lehetővé teszik mind a felsővár *(4 ábra)*, mind az alsóvár 13. századi formájának – néhány ponton részletes kutatások hiányában ugyan még bizonytalan – rekonstrukcióját.[43] A hegycsúcs természetes adottságainak megfelelően szabálytalan háromszög alaprajzú – mintegy 60 × 60 méteres alapterületű – fellegvár legjobban támadható északkeleti sarkán egy kb. 10 × 10 méteres, keleti oldalán egy ék alakú falazattal, ún. sarkantyúval erősített, s így kívül ötszögű alaprajzot mutató toronyépület, míg délen egy valamivel kisebb, négyzetes kaputorony emelkedett. Ezen épületekből – hasonlóan az azokat összekötő várfalakhoz – csak alacsonyabb falszakaszok maradtak ránk, de az északkeleti sarkán a pozsonyi vár ún. Korona tornyához[44] hasonlóan ún. púposkváderekkel erősített kaputorony csapórácsos és egykor bizonyára felvonóhidas szerkezetű külső bejárata nagyrészt rekonstruálható volt. Az ötszögű, földszinti bejárattal (is?) rendelkező északkeleti toronyépületet, különösebb indoklás nélkül, általában öregtoronynak nevezi a várral foglalkozó irodalom – de hogy itt nem egy, a szepesi vár zárt kerek tornyával[45]

35 Iván 2004, 17. Itt Iván László hivatkozik Zsoldos Attila hasonló véleményére, lásd: Zsoldos 1998. Ugyanakkor természetesen az sem zárható ki, hogy a kolostor és a vár építése párhuzamosan zajlott. Vö.: Szőke–Buzás 1990, 121.

36 Buzás 2007, 113.

37 Lásd erre: Engel 1987.

38 Zsoldos 2001a, 41–42; Iván 2004, 18.

39 Lásd erre: Iván 2004, 17. (részletes irodalommal); Bozóki 1995, 82–83; Buzás 2007, 113.

40 Szőke–Buzás 1990, 122; Buzás 2007, 113; Bozóki 1995, 82–83. Ez utóbbi tanulmányban a szerző Dercsényi Dezsőnek az alsóvár lakótornya oszlopfejezeteivel kapcsolatos korábbi stíluskritikai elképzeléseire is utal. Lásd továbbá: Bozóki 2006, 10; Bozóki 2012, 44.

41 Szőke–Buzás 1990, 121. A szerzőpáros szerint a fellegvár megépítése után maga a király folytatta volna a várrendszer kiépítését. Buzás 2007, 113; Bozóki 2012, 17. IV. Béla 1265. évi itteni keltezése alapján tételezi fel, hogy addigra a munkák már lezárultak.

42 Az eddigi kutatások és helyreállítások történetének első áttekintése: Iván 2006. Legújabban: Bozóki 2012, 31–47.

43 A meglévő maradványok legújabb részletes leírása: Bozóki 2012, 11–16.

44 Lásd erre: Štefanovičová–Fiala 1966; Šimkovič–Fiala 2003b.

45 Šimkovič–Fiala 2003a.

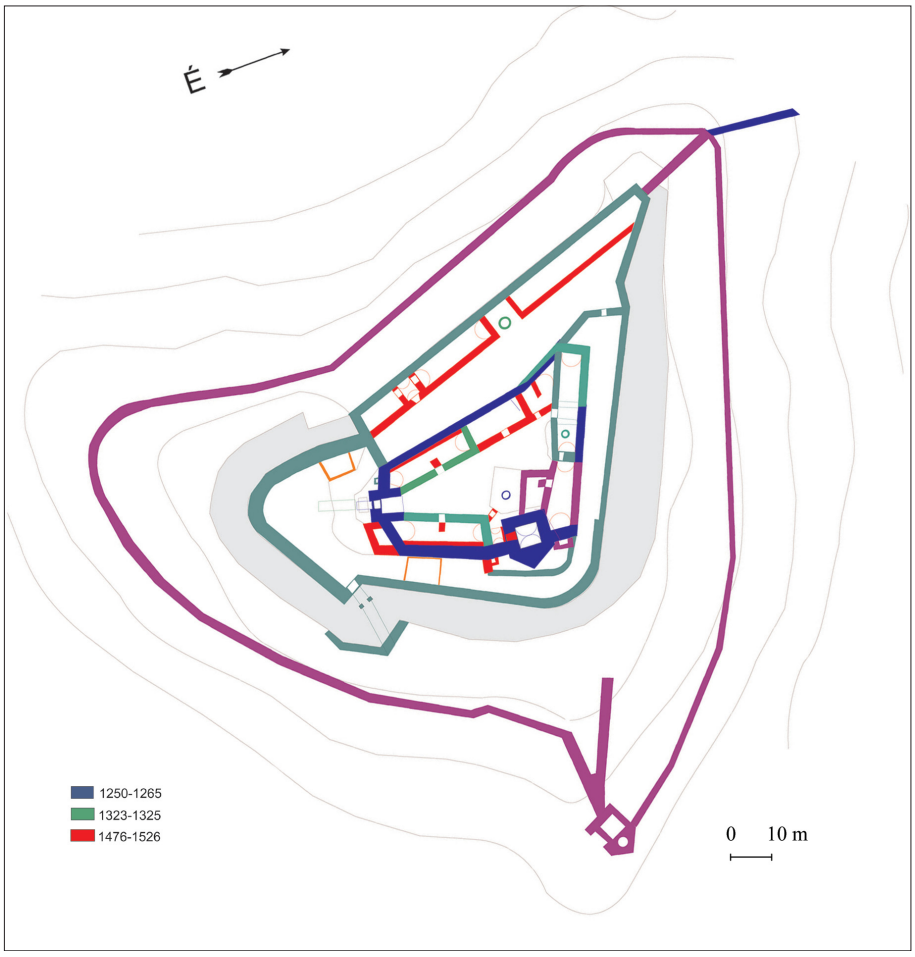

4. ábra. Visegrád, a fellegvár alaprajza az építési periódusokkal. Bozóki 2006 nyomán
Fig. 4. Visegrád, ground plan of the Citadel with construction periods. After Bozóki 2006

összevethető épülettel számolnak, azt jól jelzi, hogy egykori, ma már hiányzó második emeletén keresik a Szent Erzsébetnek szentelt várkápolnát.[46]

A fellegvár korai lakóépületét az eddigi kutatás azonosította már a ma álló északnyugati épületszárnnyal, egy annak a helyén feltételezett fapalotával, sőt egy, az utóbb említett torony környezetét elfoglaló hipotetikus épületegyüttessel is.[47] Megbízhatóbb eredményeket e téren azonban csak az 1990-es évek második felében folytatott falazatvizsgálatok eredményeztek. Bozóki Lajosnak az északnyugati sarkon sikerült meghatároznia egy korai (később elbontott, illetve gyökeresen átépített) lakóépület[48] csekély, egyértelműnek korántsem tűnő maradványait. Ezeknek egy kétosztatú, részben a keleti várfal síkja elé ugró, téglalap alaprajzú, több mint 10 méteres oldalhosszúságú lakótoronyként való értelmezése – Buzás Gergely újabb hipotézise[49] – mindenesetre nem tűnik meggyőzőnek. A várudvaron már a korai időszakban létezett

[46] A terminológiára legújabban: Bozóki 2012, 19–22. Itt, a 17. oldalon Bozóki Lajos már csak „torony" megnevezéssel illeti. A visegrádi fellegvár első modern értékelése: Szőke–Buzás 1990, 121. A kápolna azonosítása: Buzás–Szőke 1992, 138, 7. jegyzet. Az újabb kutatási eredmények első összefoglalásai: Bozóki 2006, 10; Buzás 2007, 113. – Az „öregtorony" gazdagabb belsőépítészeti kiképzésére lehet következtetni a Kottanner Ilona-féle 1440. évi koronalopással kapcsolatos leírásból, igaz, az ott említett részletek származhatnak a torony későbbi átépítéséből is. Bozóki 1998, 123.

[47] Ezen álláspontok vázlatos ismertetése: Bozóki 2006, 10.

[48] Bozóki 2006, 10. Minderről itt csak egy rövid leírás található, részletesebb dokumentáció nélkül. Valamivel bővebben ugyanerről: Bozóki 2012, 47. Ezen a helyen már egy „feltételezett toronyról" olvashatunk. Kérdés, hogy az itt (Bozóki 2012, 52–53.) tárgyalt, egyetlen 13. századi épületfaragvány – egy bimbós kehelyfejezet töredéke – melyik épülethez lenne köthető.

[49] Buzás 2007, 113, az értelmezés részletesebb indoklása nélkül, ugyanakkor a váregyüttes egyes építészeti formáinak eredetére vonatkozó utalásokkal. Lásd erre bővebben: Bozóki 1995, 84–90.

ciszterna, ugyanakkor melléképületekről, a külső és belső (?) sziklaárkokról a folyamatos késő középkori építkezések miatt már csak feltevések fogalmazhatóak meg.

Jobban ismerjük az alsóvár már a hegyoldalban, részben annak nyugati pihenőjén emelt épületegyüttesét. Ennek a 18 m széles és hossztengelye mentén 30 m hosszú, hatszög alaprajzú, ma is részben eredeti formájában álló központi épületét – a lakótorony megnevezés használata[50] ebben az esetben tűnik a leginkább indokoltnak az összes, általunk tárgyalt épület közül – már kezdettől övezte egy, többek között völgyzáró szerepet betöltő, védőpártázattal ellátott falrendszer. Ezt északon és nyugaton összesen négy, átlagosan 8 × 8 méteres, lőrésekkel és részben egyszerű kandallóval is ellátott torony, köztük a nagyrészt eredeti formáját és így csapórácsos bejárati rendszerét megőrző északi kaputorony erősítette, míg délen csak egy egyszerű kapu törte át. Maga a nagy torony *(5. ábra)* a bizonyára alárendelt, talán katonai funkciót is betöltő földszint felett négy – bimbós fejezetű, oszlopos-bélletes ikerablakokkal megvilágított, s hasonlóan gazdag díszítésű oszlopos kandallókkal fűtött, a legfelső kivételével egy, ma már hiányzó nyugati fióktoronyban elhelyezkedő árnyékszékekkel ellátott[51] – lakószintből és további két, felül lőréses pártázattal lezárt (védő)szintből állhatott. Az egyes szinteket faoszlopok tartotta födémek választhatták el egymástól, külön-külön bejárattal rendelkezett a földszint és az első emelet, mely utóbbiról a déli falmagban kialakított lépcsőn lehetett a felső szintekre jutni.[52]

Az eddigi kutatás a visegrádi vár(rendszer) kiépítését általában IV. Béla tatárjárást követő, s főképp a Duna vonalát érintő,[53] történeti közhelynek számító nagy várépítési programjával hozta összefüggésbe, és ennek kapcsán elsősorban a stratégiai-katonai kérdésekkel foglalkozott. Ismert

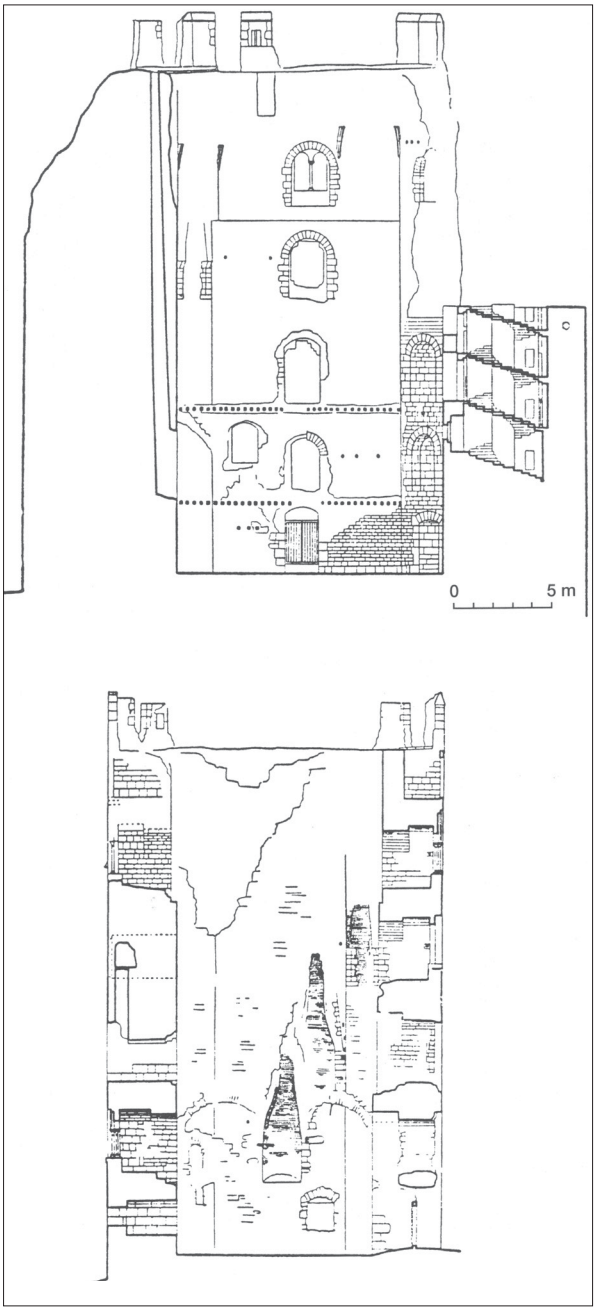

5. ábra. Visegrád, az ún. Salamon-torony metszetei az 1960-as évek kiépítése előtt.
Medieval Visegrád 1995 nyomán
Fig. 5. Visegrád, sections of the so-called Salamon Tower before the building work in the 1960s.
After *Medieval Visegrád* 1995

olyan vélemény is, hogy eltért volna egymástól a két várrész funkciója.[54] Iván László – a királyi oklevelek megfogalmazásait szó szerint értelmezve – a fellegvárat alapvetően menedékhelynek tartotta, amelyet (más várakkal ugyan össze nem hasonlított) mérete alapján alkalmasnak is vélt nagyobb

50 A kérdésre legújabban: Bozóki 2012, 19–22. A szerző korábban, különösebb magyarázat nélkül, szinonimaként használta a „donjon" megnevezést is. Bozóki 1995, 83.

51 A fióktorony falai alul nem voltak bekötve a toronyfalba, ez az építés közbeni tervváltozás (Szőke–Buzás 1990, 124; Bozóki 1995, 83.) azonban aligha utalhat arra, hogy eredetileg nem gondoltak egy kényelmesen lakható torony kialakítására. Az I. emelet esetleges konyhafunkciójára: Bozóki 1996, 7. Az I. emelet bejárati szintként, a IV. emelet feltételesen kápolnaként való értelmezésére: Bozóki 1998, 121.

52 Az alsóvár részletes leírása: Szőke–Buzás 1990; Bozóki 1995; Buzás 2007, 113–114.

53 Azzal a kérdéssel ugyanakkor, hogy Visegrád, Pozsony és Buda mellett hol zajlottak volna még a folyó mentén királyi építkezések, nem foglalkozott a kutatás.

54 Szőke–Buzás 1990, 121; Feld 1990, 11.

számú apáca és más menedékkérő elhelyezésére. Ennek némiképp ellene mond és így előfeltevését gyengíti ugyanakkor az a hipotézise, hogy Mária királyné az ország „egyik jelentékeny" erődítménye alapítása során még nem számolt volna a dominikák esetleges befogadásával.[55] Buzás Gergely az alsóvár építészeti megfogalmazását nem csupán a szárazföldi és a vízi út ellenőrzésének általános szándékával magyarázta. A lakótorony lépcsőfeljáratának[56] elhelyezését és egy déli kaputorony hiányát úgy értelmezte, hogy a várépítők kifejezetten kelet-északkelet, azaz a Sibrik-domb felől várták a (tatár) támadást – ez véleményünk szerint azonban egy meglehetősen rövid távú, direkt szemléletre utalna, amelyet a kutató is csak az építkezések kezdetére valószínűsített. [57]

Az alsóvár lakótornyában megnyilvánuló építészeti reprezentáció kérdésével, azaz egy ilyen lakóépület emelésének okaival még kevéssé foglalkozott a kutatás. Csak újabban vetette fel a váregyüttes építéstörténetének monográfusa, Bozóki Lajos, a védelmi szempontok mellett a rezidenciális szerepet.[58] Számunkra mindenesetre nyilvánvalónak tűnik, hogy a torony terei nem a pilisi ispán/visegrádi várnagy szálláshelyéül szolgálhattak,[59] sokkal inkább a királyné és/majd a király hosszabb-rövidebb tartózkodására adtak lehetőséget az uralkodói család központi fekvésű magánbirtoka központjában; lehetett ennek oka pihenés, vadászat, de akár menedék is, mint erre a fennmaradt oklevelek utalnak is.[60] Az írott és a régészeti adatok összevetése alapján valószínű tehát, hogy e vár(rendszer) esetében, az előzőekben áttekintett erősségekhez hasonlóan, a királyi erdőispánságok 13. századi központjainak – Adrian Andrei Rusu fogalmazását[61] átvéve – polifunkcionalitása érhető tetten, melyek tehát egyaránt tölthettek be gazdasági-igazgatási, hatalmi, lakó- és természetesen szükség esetén refúgiumszerepet.

A „kiemelt szerepkört" betöltő korai királyi erősségek státuszát Fehérvárral mindenekelőtt Esztergom osztotta meg az Árpád-korban. Az eddigi történeti kutatás időnként késztetést érzett egy bizonyos hierarchia felállítására e két központ között. Így Györffy György és az ő álláspontját követő Zsoldos Attila véleménye szerint 1018 után Esztergomból Székesfehérvárra került volna át az uralkodói székhely,[62] magunk azonban – Kubinyi András álláspontjához[63] csatlakozva – úgy véljük, hogy az Árpád-kor évszázadaiban még aligha beszélhetünk Magyarországon egyetlen, vagy akár csak egy kivételes szerepkört betöltő, kifejezett királyi rezidenciáról, s így egy élesebb különbségtételt nem érzünk indokoltnak. Mint láthattuk, Zsoldos felfogása szerint Esztergom kezdetben nem is volt még ispánsági központ, és így az általa Szent István korában itt keresett *regia civitas* tulajdonképpen nem is kell, hogy azonosítható legyen egy kifejezett „várral", hisz annak lényeges eleme elsősorban az uralkodó palotája lehetett. Ugyanakkor Koppány teste negyedének itteni kiszögezése alapján az eddigi kutatás általában mégis valamilyen, a korabeli hasonló építményektől azonban pontosabban aligha elkülöníthető és így nem is definiált erősséggel számolt.[64]

Az eddig feltárt írott és régészeti adatok mindenesetre azt igazolják, hogy bár a 11–13. században a *medium regni* számos helyszíne volt alkalmas a királyi udvar rendszeresebb tartózkodására, ezek között Esztergom mindvégig kiemelt szerepet játszhatott.[65] 1079 után már biztosan ispánsági várnak számított,[66] bár ez utóbbi szerepe bizonyára háttérbe szorult az uralkodó személyes jelenléte esetén. Még fontosabb eltérést jelentett az eddig sorra vett királyi váraktól – bár mint láthattuk, ez a lehetőség még Fehérvár esetében sem zárható ki –, hogy az erősség több birtokos között oszlott meg, azaz az uralkodó és/vagy ispánja „társbérletben" élt a székhelyét itt tartó érsekkel. Ezen együttélés miként jéről azonban itt sem rendelkezünk közvetlen adatokkal, ahogy – s ezt már elöljáróban feltétlenül

55 Iván 2004, 17–18.

56 Korábban csigalépcsőt (Szőke–Buzás 1990, 123.), újabban egyenes karú lépcsőt (Buzás 2007, 113.) tételeznek itt fel.

57 Buzás 2007, 114. – A torony északra néző, 8 m vastag, tömör „sarkantyúját" az alsóvár legutóbbi kutatója is a közeli Sibrik-dombon felállítható ostromgépek elleni védekezéssel magyarázza. Bozóki 1995, 83. Lásd továbbá mindehhez: Bozóki 2012, 18.

58 Bozóki 2012, 18–19.

59 Bozóki 1996, 5.

60 Ezekre bővebben: Iván 2006, 18. Ugyanakkor az még fel sem merült a kutatásban, hogy a lakótorony lett volna a szigeti dominikák esetleges refúgiuma. Nem véletlen azonban a 14. század vonatkozásában feltételezett, kifejezett rezidenciaszerep, lásd erre legújabban: Bozóki 2012, 22–26.

61 Rusu 2005, 239.

62 Györffy 1977, 316–321. Ugyanakkor már árnyaltabban: Györffy 1997, 223; Zsoldos 2001a, 35–38.

63 Kubinyi 1994, 60–61.

64 Zsoldos 1998, 8–12.

65 Ezt Zsoldos Attila sem tagadta, amikor Esztergom jelentőségének „bizonyos fokú" csökkenését tételezte fel. Elismerte, hogy annak „székváros jellege" megmaradt, sőt a 12. század végén „egy új fellendülés korszakát" említette, kiindulva Barbarossa Frigyes itteni látogatásából és a királyi építkezésekre vonatkozó 1198. évi adatból. Lásd: Zsoldos 2001a, 38.

66 Zsoldos 1998, 15; Zsoldos 2001a, 39.

6. ábra. Esztergom, a vár déli épületeinek alaprajza az építési periódusokkal. Buzás 2010b nyomán
Fig. 6. Esztergom, ground plan of the castle's southern buildings with construction periods. After Buzás 2010b

le kell szögeznünk – magáról az Árpád-kori ispáni/érseki várról is inkább csak hipotéziseket, mint biztos állításokat fogalmazhatunk meg. Ez elsősorban a Duna felett emelkedő Várhegy viszonylag nagy, egykor mintegy 150 × 300 méteres kiterjedésű, szabálytalan háromszög formájú platóján állt középkori épületek nagyfokú pusztulásával magyarázható. Részben azonban abból is adódik, hogy az újkori szintsüllyesztések által nem érintett déli hegynyúlványon *(6. ábra)* 1934–1938 között folytatott első feltárások, majd az 1964–1969 között végzett újabb ásatások, s végül pedig a 20. század utolsó két évtizedének kutatásai sem kerültek még kellő mértékben feldolgozásra, illetve részletes közzétételre.[67]

Emiatt nem csupán az erősség korai védővonalának egykori formája, hanem a ma álló várfalak többségének kora sem ismert. Nem meglepő tehát az eddig megfogalmazott történeti rekonstrukciók/interpretációk sokszínűsége. Az 1960-as években itt kutató Nagy Emese egy, a hegy magasabb részén emelt ovális sáncvár és a csak az alacsonyabb déli hegynyúlványt elfoglaló, önálló kőfallal övezett erődítmény együttesével számolt a 10–11. században.[68] Az ő munkáját folytató Horváth István szerint ugyanakkor Szent István korában már kőfal futott volna körbe a teljes hegyplató peremén.[69] Az utóbbi véleményt elfogadó, de még római falak felhasználását is feltételező Buzás Gergely szerint legkésőbb a 11. század végén egy favázas sánc osztotta volna két részre a vár területét.[70]

Így érthető, hogy arról is szélsőségesen megoszlanak a vélemények, mikor és hol állt az írott forrásokban *domus* és *palatium* megnevezéssel szereplő[71] királyi lakóhely. A csupán a Várhegy déli

67 A kutatástörténet és a korábbi építéstörténeti értékelés: MRT V. 95–107. További részleteket lásd Horváth István tanulmányában, jelen kötetünkben. *(A szerk.)*
68 Nagy 2004.
69 Legutóbb: Horváth 2001 (a korábbi irodalom áttekintésével). Álláspontját elfogadta Bóna István is, lásd: Bóna 1998, 50–51.
70 Buzás 2004a, 8, 28. Az erődítések kérdéshez lásd még: Tolnai 2004.
71 Így 1198, 1249, 1256: ÁMF II. 240–242.

részén megfigyelt korai kőfalak – úgy várfalak egyes szakaszaiként, mint épületek részeként értelmezett csekély maradványok – keltezése rendkívül bizonytalan, az eddigi feldolgozások alapján csak az állapítható meg, hogy többségük építése régészeti módszerekkel meghatározható *terminus ante quem*je II. István (1116–1131) uralkodásának időszaka.[72] Nem ismeretes a Horváth István által 1999-ben feltárt és Buzás Gergely említett hipotézisének alapjául szolgáló sáncrészlet pontosabb topográfiai, stratigráfiai és kronológiai helyzete sem.[73] Ezért, miközben Nagy Emese még az általa feltárt déli maradványokkal azonosította Szent István lakóépületeit és így egy egymástól térben elkülönülő egyházi és világi központtal számolt,[74] Buzás Gergely újabban már úgy vélte, hogy a hegy legmagasabb pontján felépített Szent Adalbert-székesegyház északi oldalán állt a 11–12. században[75] egy nagyobb szabású, az uralkodó és az érsek által közösen használt, a Szent István protomártírnak szentelt templomot mint palotakápolnát is magában foglaló reprezentatív épületegyüttes, ahol a szent király születési helyét is kereshetjük. Azaz bizonyos mértékben egy, mint láttuk, Székesfehérvár esetében is felmerült „társbérletről", az ott feltételezett megoldás párhuzamáról lett volna szó. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy minderre csak az újkori felmérésekből és európai párhuzamokból lehetett következtetni, hiszen az egykor itt állt épületek szinte teljesen megsemmisültek a mai székesegyház építése kapcsán.[76] Meg kell még jegyeznünk, hogy megfelelő részletességű alaprajzi dokumentáció hiányában azt sem tudjuk megítélni, hogy a Zolnay László által részlegesen kutatott,[77] az északnyugati várfal mellett elhelyezkedő érseki lakóépületek azonosíthatóak-e a Buzás Gergely által feltételezett „közös" palotaegyüttes bármelyik részletével is.

Az utóbbi kutató álláspontja szerint ugyanakkor a Várhegy déli része a 11. század vége – a visegrádi ispán korábban már említett, Zsoldos Attila által valószínűsített átköltözése – előtt beépítetlen lehetett. Csak időben ezt követően tételezte fel az erősség területét egy kelet–nyugati vonal mentén megosztó sánc emelését, majd – meggyőző indoklás és részletes dokumentációs anyag nélkül válogatva a hegynyúlványon feltárt korai épületmaradványokból, és rajzolva fel egy régészeti bizonyítékokat nélkülöző külső falvonulatot – az ispánság ide történt betelepítésével kapcsolatos erődítési munkákhoz kötötte egy alig 6 × 6 méteres kőtorony és még egy másik épület létrejöttét. Ezek szerinte tehát a várispán rezidenciájához tartoztak és építésüket követte volna a 12. század folyamán még további építmények, köztük egy íves alaprajzú, mintegy 8 méteres átmérőjű, toronyszerű épület („öregtorony") emelése. Utóbbit az itt ásatásokat végző Nagy Emese még kápolnának tartotta, s az ő időrendi értékelése épp az ellenkezője Buzásénak, szerinte a négyzetes torony épült volna meg legkésőbb.[78]

Ami az ezt követő építéstörténeti korszakot illeti, korábban általánosan elfogadott volt a kutatásban, hogy Imre király 1198-ban kelt és a befejezetlen Esztergom várbeli királyi házat[79] az érseknek adományozó oklevele arra az újabb déli palotaegyüttesre vonatkozik, amelynek legjelentősebb részeit 1934–1938 közötti tárták fel, s ez az értékelés egybevágott az itt előkerült különösen gazdag műrészletek stíluskritikai elemzésének eredményeivel is.[80] Buzás Gergely azonban újabban azt a véleményét fogalmazta meg, hogy ez az azonosítás korántsem bizonyított, s inkább az előzőekben említett (sőt, mint láttuk, inkább csak feltételezett) északi királyi épület kerülhetett ekkor az érsek birtokába.[81] Bár erre és egyáltalában Imre apja, az 1196-ban meghalt

[72] Nagy 1986; Nagy 2004, 54. Lásd erre még: Feld 1990, 11; Horváth 2001, 17.

[73] A feltárásról alaprajzi felmérés nem látott napvilágot, rövid leírása: Horváth 2001, 17–18.

[74] Egy feltételezett korábbi fejedelmi lakóhelyet még ő is északon keresett, lásd: Nagy 2004.

[75] Építését még Géza fejedelem idejére vezette vissza, lásd: Buzás 2010b, 155.

[76] Buzás 2004a, 9–11.

[77] Zolnay 1959–1960, 203–212.

[78] Először: Buzás 2004a, 7–8, 28 (alaprajzi rekonstrukciós vázlattal). Majd bővebben: Buzás 2010b, 152–153. A négyzetes torony keleti nyílását Buzás Gergely ajtóként, ugyanakkor Tolnai Gergely (Tolnai 2004, 50.) ablakként értelmezi, miközben a szintekről egyikük sem ad meg adatokat. A korábbi álláspont a feltételezett rotundával: Nagy 2004, 52, 2. kép (további irodalommal).

[79] ÁMF II. 240–242.

[80] Mindezekre átfogóan legutóbb: Marosi 1984, a palotára főként: 42–51.

[81] Buzás 2004a; Buzás 2010b. Az eddigi kutatási megállapítások kritikai áttekintésére legutóbb vállalkozó Magyar Károly hívta fel a figyelmet arra, hogy Gerevich László már 1990-ben megfogalmazta azt a feltevését, miszerint 1198-ban csak Géza fejedelem egykori északi palotája került volna eladományozásra. Magyar 2012, 49.

III. Béla építkezéseire a várterület északi részéről bizonyítékokat nem tudott felsorolni[82] – a Szent István protomártírnak szentelt prépostsági templom 1220 körüli átépítését nem hozta kapcsolatba egy itteni palotaépület befejezésével –, kétségtelen, hogy ez a feltevés több, az eddigi kutatásban felmerült kérdésre is választ adna. Így egyrészt értelmezhető lenne, hogy 1249-ben (majd 1256-ban) IV. Béla miként adományozhatta el a hospesek várba történő telepítése kapcsán az itteni *palacium*ot[83] az érseknek – ez így ugyanis nem egy ismételt adomány lett volna, hanem a (Buzás szerint is a 12. század végén, 13. század elején emelt) új déli épületek első, majd pedig végleges elajándékozásaként lenne értékelhető –, másrészt pedig magyarázhatná azokat a tervváltozásokat, amelyekről kétséget kizáróan tanúskodnak a déli részen, az ásatások során a török hódoltság korának feltöltéséből kibontott jelentős falazatok.

Ez utóbbi, az építkezés menetében történt változások természetesen nem voltak ismeretlenek a korábbi kutatás előtt sem,[84] de az egyes építési fázisok meggyőző értékelését mindeddig még egy kutatónak sem sikerült elvégeznie. Buzás Gergely ugyan újabban külön tanulmányt szentelt az új épületegyüttes magvát képező Fehér torony kérdésének,[85] de az abban felvázolt koncepció egyrészt nélkülözi az épületrégészeti – falkutatási – bizonyítékokat,[86] másrészt számos kérdést továbbra is nyitva hagy. Így nem tudjuk meg, miért fogott volna hozzá III. Béla még egy északi királyi palota birtokában a feltételezett ispáni rezidenciaként szolgáló déli várrész kiépítéséhez is, azaz miért kívánta itt a „rezidenciaként szolgáló palotától határozottan elkülönülő vár korszerű változatát"[87] létrehozni. Érdemes itt megemlíteni, hogy Horváth István egy, az 1180-as évek végéről adatolt, de kiterjedését és pusztító hatását tekintve korántsem ismert esztergomi tűzvészhez kötötte az itt állt korábbi épületek pusztulását és az új építkezések megindulását.[88]

A témával foglalkozó első munkájában Buzás Gergely kifejezetten erődítménynek vélte az általa meghatározott első építési fázist, melynek során a sziklanyúlvány déli szélén felépült volna a szabálytalan ötszög alaprajzú, mintegy 17 × 17 méteres alapterületű, kétszintes lakótorony, a vele egybeépített, eredetileg általa csak földszintesnek vélt északi, egy középoszlopra támaszkodó élkeresztboltozatos teret magában foglaló alépítménnyel és egy kapcsolódó, észak felé futó (vár)falrendszerrel. Utóbbihoz csatlakozhatott egy, az előzőekben tárgyalt sánc déli oldalán emelt, egytraktusos északi épület is. Később úgy fogalmaz, hogy a központi épületet nem rezidenciának, hanem „lényegében egy magában álló lakótoronynak szánták, kápolnák és reprezentatív terek nélkül"[89] – kérdés itt ugyanakkor, hogy miért használja a lakótorony kifejezést, és mit ért alatta.

Ezen értékelésnek azonban ellentmondani látszik a földszinti részen teljesen feltöltött torony – mindenképp az első építési fázishoz köthető – számos ismert, különösen reprezentatív részlete, így többek között a két térre osztott első emelete északnyugati falában nyíló díszes kettős kapu, az egykori bordás boltozatok részletei,[90] vagy az északi csigalépcső, mely utóbb Buzás szerint egy „második szint lakosztályának termeibe vezethetett". Azaz ez a szinte teljes egészében kváderkövekből emelt, a visegrádi alsóvár központi tornyához hasonlóan méltán lakótoronynak nevezhető, kétségtelenül „különleges építészeti formát" képviselő épület[91] aligha szolgálhatott eredetileg csupán hadi célokra vagy netán az esztergomi ispán lakásául. A jelentősebb falazatokkal ránk maradt első szint (földszint) – nyugat-európai párhuzamok alapján fogadóteremként, illetve árnyékszékkel rendelkező lakószobaként értelmezett[92] – terei is inkább az uralkodó személyére utalnak. Annak meghatározásában mindenesetre ez az elmélet sem nyújthat számunkra segítséget, hogy milyen épített környezetben fogadhatta 1189-ben Esztergomban

82 Sőt, ezt éppen cáfolni látszik Horváth Richárd megállapítása (Horváth 2011, 82.), amikor arra hívja fel a figyelmet, hogy a vonatkozó oklevél hangsúlyozza, miszerint az eladományozott királyi házba az érsek szükség esetén az uralkodót befogadni tartozik. Lásd továbbá mindehhez: Magyar 2012, 49. Ugyanakkor újabban részletes elemzés nélkül is úgy véli Spekner Enikő, hogy Buzás Gergely „megállapításait az oklevelek megfogalmazása teljes egészében alátámasztja, amire eddig a történeti kutatás nem figyelt fel". Spekner 2012, 98, 7. jegyzet.

83 ÁMF II. 240–242.

84 Lásd erre többek között: Dercsényi–Zolnay 1956, 70–71. Újabban: Vukov 2004, 15–29.

85 Buzás 2010b.

86 Itt elsősorban a nyugati, dunai falak, illetve az azokhoz kapcsolódó, a kettős kaput magában foglaló északi toronyfal két külön fázisba sorolása, másrészt a toronybelső boltozatainak a főfalakhoz képest utólagos volta említendő meg. Vö.: Buzás 2010b, 153–154.

87 Buzás 2010b, 155. Itt kell megjegyeznünk, hogy nem világos, mit ért itt „vár" alatt a szerző.

88 Horváth 2001, 21. A tűzvész megítélésének kérdéseire: Marosi 1984, 13–24.

89 Buzás 2010b, 155.

90 Ezeket ugyanakkor újabban már a második fázishoz köti, lásd: Buzás 2010b, 154.

91 Buzás 2004a, 14, 39 (alaprajzi rekonstrukcióval).

92 A lakótorony térszervezésének („aula", „camera") értékelése: Buzás 2004b, 102; Buzás 2010b, 154–155.

III. Béla Barbarossa Frigyes császárt, hiszen így sem kapunk közelebbi támpontot az építési munkák megkezdésének időpontjára.

Buzás Gergely az épületegyüttes teljes kiépítését – egy tervváltásnak köszönhetően – végül már Imre királyhoz kötötte, aki a trónraléptét követő két esztendőben alakíttatta volna itt ki „az udvar működéséhez szükséges legfontosabb helyiségeket és épületeket".[93] Miközben hangsúlyozta, hogy a lakótorony egyes részletei stílusának vonatkozásában aligha lehet komoly időbeli különbségeket meghatározni, véleménye szerint csak 1198 után épült volna meg az eddigi kutatás által is az építkezések második szakaszába sorolt, a francia korai gótika hatását mutató, díszes palotakápolnán kívül még az említett alépítmény feletti, általa (egy oratóriummal is bővített) magánkápolnának vélt reprezentatív tér, miközben talán a lakótorony is új szinte(ke)t kapott. A nyugati várfal belső oldalán legkésőbb ekkor készült volna el a 45 × 10 méteres nagytermet magában foglaló, palotának nevezett, részletei vonatkozásában még nem értékelt lakóépület, mely utóbbiból csak alacsonyabb falak maradtak ránk, hasonlóan a keleti oldal új (?), 8 × 8 méteres, négyzetes toronnyal erősített belső (?) falvonulatához.[94]

Az azonban még korántsem bizonyított, ahogy nem is zárható ki, hogy a kőfalak ekkor már a vár egész területét övezték;[95] Simon ispán tatárok elleni, eredményes védekezésének ténye ezt a kérdést természetesen nem döntheti el. Az azonban számos részlet ismeretének hiánya ellenére is egyértelműnek tűnik, hogy a Várhegy déli részén 1200 körül már egy, az udvartartás reprezentációs igényeinek európai színvonalon is teljes mértékben megfelelő királyi lakóhely jött létre. Itt egy belső fal választotta el az uralkodó magánhasználatú déli épületeit a nagyjából háromszög alaprajzú, északkelet felé is valószínűleg fallal lezárt együttes nagyobb, nyilvánosabb északi felétől.[96] Ugyan az építkezések befejezésének pontosabb időpontját nem ismerjük – ahogy nincs tudomásunk további építkezésekről sem a 13. századból, bár az idézett 1249. évi adománylevél utal a királyi palota épületeinek rossz állapotára –, az ismertetett kronológia nem mond ellene a stíluskritikai vizsgálatok eredményeinek,[97] amelyek önmagukban ugyanakkor nem alkalmasak az utóbb érintett vitás kérdések egyértelmű megítélésére. Azt, hogy valóban egy funkció- vagy csupán egy koncepcióváltás történt a 12. század végi esztergomi királyi épületek kiépítése során, csak további, anyagközléseken alapuló kutatások dönthetik el, ahogy csak ezekre támaszkodhat az itteni, 1256 után már pusztán az érsek tulajdonában álló vár egészének mielőbb elvégzendő, modern értékelése is.

Az ugyanakkor biztos, hogy a tatárjárás előtt a *medium regni* területén, Esztergomon kívül még egy helyen, (Ó)Budán állt az uralkodó rendelkezésére egy reprezentatív építészeti kiképzésű lakóépület, amely ugyancsak nem várként, azaz *castrum*ként, hanem *palatium* megnevezéssel szerepel az írott forrásokban.[98] Ez témánk szempontjából ugyan, mint arra már utaltunk, az eddig tárgyalt építményekkel összevetve kivételnek tűnik, hisz sohasem kapcsolódott ispánsági központhoz,[99] itteni tárgyalásáról azonban már csak tudománytörténeti okokból sem mondhatunk le. Az államszervezés világi és egyházi központjai közül kimaradt jelentős, Duna menti település prépostsága mellett már a korai időszak vonatkozásában is számol a kutatás egy királyi lakóhellyel, királyi házzal. Itt láthatta vendégül 1189-ben III. Béla Esztergom után a dél felé továbbvonuló Barbarossa Frigyest – ennek (ahogy a prépostság lakóépületeinek) azonban semmiféle régészeti nyoma nem ismert.[100] Ezért csupán röviden utalhatunk arra, hogy elvileg itt sem zárható ki egy – mint láttuk, Esztergomban és Székesfehérváron is a 11–12. század vonatkozásában csupán még feltételezett – „közös használatú", világi-egyházi lakóépület-együttes egykori léte.[101]

Ezt válthatta volna fel azután a prépostság területét is magában foglaló késő római *castrum* délnyugati sarka mellett (de már azon kívül) egy, a mai fogalomhasználat szerinti vár, egy külső megjelenésében szabályos[102] épületegyüttes. Ez az újkorban szinte teljesen elpusztult, teljes területét a későbbi beépítések, elsősorban az itt álló

93 Buzás 2010b, 155.

94 Buzás 2004a, 14–16, 39 (alaprajzi rekonstrukcióval); Horváth 2001.

95 Tolnai 2004, 49–50.

96 Buzás 2004a, 14–16; Horváth 2001. Sajnos ez utóbbi még nem került részletes elemzésre.

97 Marosi 1984.

98 A forrásokra, köztük III. András özvegye, Ágnes királyné 1301. évi oklevelében említett királyi palotára: ÁMF IV. 661–687.

99 Csupán egy „clicium", azaz királyi magánuradalom központjának tekinthető. Zsoldos 2001a, 48–49.

100 Altmann 1982, 223; Bertalanné–Altmann 1995. Vitatott ugyanakkor a terület késő római erődfalainak védelmi célú középkori hasznosítása. Lásd erre legutóbb: Magyar 2012, 55–56; Spekner 2012, 106.

101 A kérdés legújabb összefoglalása: Spekner 2012.

102 Magyar Károly az előzőekben említett fehérvári „ kései királyi vár" elrendezéséhez hasonlóan ezt is ún. „castell típusú városi várnak", ezen belül a típus korai formájának tartja. Magyar 2012, 56.

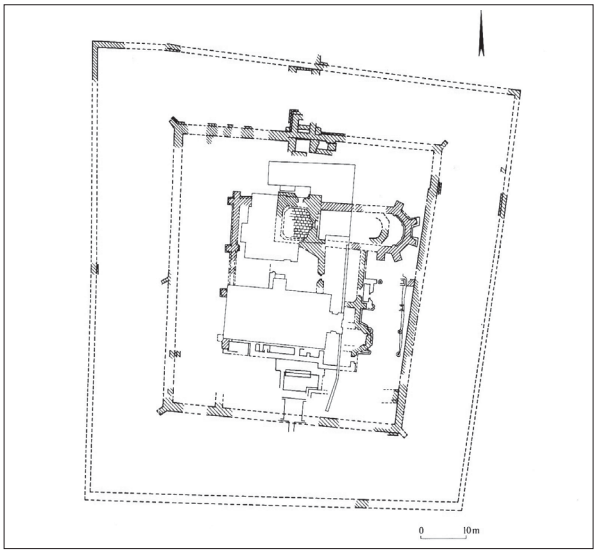

7. ábra. Óbuda, a királyi vár ásatási alaprajza. Altmann 1982 nyomán
Fig. 7. Óbuda, ground plan of excavations of the royal castle. After Altmann 1982

református templom miatt nem lehet(ett) feltárni, egykori elrendezésének fő elemeit *(7. ábra)* azonban az eddig itt folytatott ásatások nagyrészt már tisztázni tudták. Az 1908-ban megkezdett, majd 1923-ban, 1934–1935-ben, később 1949 és 1951 között, s végül 1974-től 1984-ig – utoljára Gerevich László és Altmann Júlia vezetésével – több szakaszban végzett feltárásokról szintén nem áll még rendelkezésünkre átfogó igényű feldolgozás,[103] és emiatt számos részletről, így többek között a déli oldal csatornarendszeréről, vagy a keleti oldal légfűtéses lakótérként és fürdőként is értelmezett,[104] sokszögű, kiugró építményéről nincsenek biztos ismereteink.

Tudjuk ugyanakkor, hogy a közel 100 × 100 méteres kiterjedésű terület közepét egy mintegy 40 × 40 méteres, körben falszorossal és külső oldalán is falazott szárazárokkal övezett, túlnyomórészt kváderfalakkal épített, belső udvaros épülettömb foglalta el. Északi szárnyának közepén egy négyzetes, a külső kapubejáratot is magában foglaló (torony)építmény állt, ennek vörösmárvány padlós, egykor boltozott földszintjéről nyílt egy különösen díszes, polikróm kőburkolatú, bélletes kapuzat a kápolnába, amelynek belül félköríves, kívül támpillérek nélküli, sokszögű szentélyzáródása túlnyúlt a keleti homlokzat síkján. A további épületszárnyak hasonlóan gazdag, nem csupán a feltételezhető egykor volt emeletre[105] korlátozódó építészeti kiképzéséből elsősorban két udvari kapu részletei kerültek feltárásra, az egykori térelrendezésről azonban nincsenek biztosabb adataink. Az épületegyüttest kőfaragványai feldolgozása kapcsán legutóbb elemző Havasi Krisztina úgy véli, hogy a keleti szárny említett, sokszög alaprajzú kiugrása – márványburkolata és nem utolsósorban az itt feltárt, nem csupán a magyarországi emlékanyagban egyedülállónak tűnő megoldású egykori légfűtése miatt – „leginkább talán a *consistoriummal*, trónteremmel lenne azonosítható".[106] Ez további (hitelesítő) feltárások nélkül aligha igazolható, ahogy a kutató azon feltevése sem, miszerint a lényegében feltáratlan nyugati szárny – csak az ismert külső támpillérek alapján háromszakaszosnak tartott, ugyancsak vörösmárvány burkolatos – „nagyobb egybefüggő" tere nagyteremként lenne értelmezhető.[107] Egy ilyen tér ugyanis – ha egyáltalában rendelkezett ilyennel az egyébként kétségkívül feltűnően reprezentatív kiképzésű épület – a déli szárnyban is elképzelhető, főként az ott is valószínűsíthető fűtésrendszer alapján.[108]

Az említett okokból igen korlátozott kiterjedésű ásatások ismereteink szerint nem eredményeztek az építés idejére vonatkozó közvetlen régészeti adatokat, sőt a 13. században belül több építési periódust sem sikerült meghatározni – a feltárt falak inkább egy egységes építészeti koncepcióra utaltak.[109] A kronológiai kérdések eldöntéséhez közvetlen, ellentmondásoktól mentes írott forrá-

[103] A legrészletesebb ásatási jelentés, a korábbi kutatási időszakok jelen dolgozatban egyenként nem elemzendő irodalmával: Altmann 1982. A legutóbbi ásatások eredményeit is összefoglaló áttekintés: Bertalanné–Altmann 1995. Lásd továbbá összefoglaló értékelésként: Feld 1999, 73–79. Havasi Krisztina legutóbb a terület újkori sorsa és az 1908–1951 közötti ásatások értékelésére vállalkozott, továbbá ismertette – sajnos, rendkívül nehezen követhető módon – a 2005 és 2007 között, igen korlátozott körülmények között folytatott falkutatásai eredményeit, amelyek megerősítették azt a feltevést, hogy a református templom építése során jelentős magasságban álló középkori falakat is felhasználtak. Havasi 2013.

[104] Lásd erre legújabban: Feld 2006, 102; Buzás 2009, 285–286.

[105] Az udvar északkeleti sarkának rézsűs faltömbje egy lépcsőtorony alapozásaként is értelmezhető lenne. Havasi 2013, 157.

[106] Havasi 2009a, 171; Havasi 2013, 159–160. Lásd továbbá: Feld 2006, 102. A keleti szárny feltételezhető középső terében is márványburkolat került elő.

[107] Ide köti a faragványanyag feldolgozása során meghatározott ún. kötegelt falpilléreket. Havasi 2009a, 171.

[108] Altmann 1982 (a korábbi irodalommal). Az ezzel összefüggésbe hozható déli kis terekre újabban: Havasi 2013, 168.

[109] Altmann 1982. Álláspontját osztja: Havasi 2009a, 171.

sokkal sem rendelkezünk. Az általában *terminus post quem*ként értelmezett[110] 1198. évi esztergomi eladományozás ebből a szempontból, mint az előzőekben láttuk, korántsem perdöntő, nem is említve azt, hogy semmi sem szól az ellen a feltevés ellen, miszerint azonos időben két helyen is építtethetett palotát magának az uralkodó. Óbuda 13. század eleji (1205 előtti, illetve 1212. évi) eladományozása, az, hogy az épület minden bizonnyal a káptalan területén épülhetett fel, ugyancsak nem bír időrendi jelentőséggel; a legkorábbi, a budai királyi kúriát említő oklevél mindenesetre 1210 körül, valószínűleg 1213-ban született.[111] Nem értékelhető az 1223. évi óbudai tűzvész esete sem, mivel régészeti adatok nem bizonyítják, hogy az – ha egyáltalában megtörtént – érintette volna a vár területét.[112] A kérdéssel foglalkozó történészek közül korábban Kumorovitz Lajos Bernát az 1210-es évekre helyezte a palota kiépítésének kezdeteit, itt, II. András (1205–1235) kedvelt tartózkodási helyén.[113] Györffy György ugyanakkor közvetett adatok alapján úgy vélte, hogy az „udvarház, helyesebben a palota" (másutt: „királyi kastély") építése 1226 utánra lenne helyezhető, és az 1238-ra már teljesen elkészült volna.[114] Ez utóbbi értékelést támasztaná alá az is, hogy a várkápolna az 1235-ben szentté avatott Szent Erzsébet tiszteletére volt szentelve. Az erre vonatkozó egyetlen adat azonban csak egy 1477-ben kelt oklevélből ismert, s így Havasi Krisztina joggal hívta fel újabban a figyelmet arra a lehetőségre, hogy a patrocínium a vár 14. századi, Piast Erzsébet birtoklása idején végzett átépítéséhez is köthető – ekkor mindenesetre a (talán eredetileg emeletes kiképzésű) kápolna egy új szentélyt kapott.[115] Legutóbb Spekner Enikő úgy foglalt állást, hogy az építkezés valószínűleg 1215 vagy 1218 utánra tehető.[116]

Az mindenesetre az ismert forrásanyagból egyértelmű, hogy apjához hasonlóan IV. Béla a tatárjárást megelőző években nagyböjt idején rendszeresen felkereste Óbudát, s az előzőekben leírt épületnek a királyi udvar életében betöltött szerepe – bár ez az 1950–1960-as évek budai vita néven elhíresült történeti-régészeti közleménysorozatában korántsem kapott megfelelő hangsúlyt – valószínűleg ezt követően sem csökkent. Alig vonható így kétségbe Györffy György álláspontja, aki szerint „az Árpádok kihalásáig királyi palota Buda területén másutt, mint Óbudán, nem állott". Ennek látványos bizonyítéka Ágnes királyné 1301. évi oklevele, amelyben a palota szükséges karbantartásáról, kőműves- és ácsmunkákról is szó esik.[117] Az kevéssé állítható, hogy ezek az építkezések még a tatárok okozta pusztítások helyrehozatalát szolgálták, már csak azért sem, mert ez utóbbiaknak sem kerültek elő régészeti nyomai.

Ugyanakkor az eddigi feltárások a történeti forrásanyag egy jelentős típusát hozták napvilágra, a művészettörténet stíluskritikai módszereivel elemezhető épületfaragványokat, amelyeket korábban két, egy 1212 előtti és egy, már az 1220-as évekből eredeztethető csoportra osztott Marosi Ernő.[118] Újabban, a már teljes ismert anyagot feldolgozó Havasi Krisztina több stílusirányzat/stílusréteg egymás mellett élését, pluralizmusát valószínűsítette. Kimutatta a feltárt részletek és a töredékek kapcsolatát többek között a 13. század első évtizedeiben emelt kalocsai második székesegyházzal, illetve – legkésőbbi „rétegként" – az említett, 1220 körül átépített esztergomi Szent István-templommal, sőt egy általánosabb „Esztergom reflexiót" is feltételezett. Az épület emelését ennek megfelelően a 13. század első negyedére helyezte.[119] Így véleményünk szerint jelenleg csak annyi látszik biztosnak, hogy II. András idején egy olyan európai színvonalú épület állt Óbudán, amely alapvetően nem védelmi, hanem sokkal inkább reprezentációs céllal épült, s részleteit és egészét tekintve kétségtelenül egyik legjelentősebb 13. századi királyi várépületünk lehetett, ha természetesen ez utóbbi fogalom mai értelmezését tartjuk szem előtt.

Itt kell röviden megemlékeznünk a budai Várhegy feltételezett és évtizedeken át vitatott 13. századi királyi lakóhelyeinek kérdéséről. Miközben Gerevich László és Zolnay László, továbbá a vitába bekapcsolódó további kutatók érveinek áttekintését itt nem tartjuk feladatunknak, azt mégis hangsúlyoznunk kell, hogy alapvetően Végh András legújabban megfogalmazott álláspontjához csatlakozunk. Eszerint nagy valószínűséggel állt már

110 Havasi 2006, 233, 87. jegyzet. Ezzel szemben újabban eltérő állásponttal: Spekner 2012, 106.

111 ÁMF IV. 679, illetve újabban: Spekner 2012, 110–111.

112 Marosi 1984, 121 (további irodalommal).

113 Kumorovitz 1971, 28–36; Kumorovitz 1972, 7–24. Hasonlóan Altmann 1982, 230. is 1212 utáni építkezésekkel számolt.

114 Györffy 1973, 280–282; ÁMF IV. 680. Az építkezések 1235-ben feltételezett lezárására: Irásné Melis 2007, 115.

115 Havasi 2009a, 170, 35. jegyzet, 177–178.

116 Spekner 2012, 111.

117 Györffy 1997, 211–212, az idézet: 223; Spekner 2012, 113.

118 Marosi 1984, 121.

119 Havasi 2006, 229–234; Havasi 2009a, 174–176. (E munkájában Havasi Krisztina „újfajta épülettípusként", az uralkodói rezidencia „ideáltípusaként" jellemzi magát az épületet, de ezen gondolatkör részletesebb kifejtésére nem vállalkozott.); Havasi 2009b; Havasi 2013, 154, 165.

egy királyi ház az 1200-as évek második felében a Várnegyed északkeleti sarkában, de ez nem zárja ki egy másik, ugyancsak királyi tulajdonú épület esetleges egykori létét a város déli részén.[120] Közülük azonban még egyiknek sem ismeretesek egyértelmű régészeti nyomai, s így részleteikről, jellegükről sem lehet még érdemben nyilatkozni. Az az újabb, Spekner Enikő által megfogalmazott feltevés, miszerint István ifjabb király is lehetett volna a későbbi várpalota magját alkotó négyzetes déli torony (s talán az ahhoz kapcsolódó épületrészek) építtetője – bár ezt Zsoldos Attila sem tartja kizártnak –, ugyancsak nélkülözi a régészeti bizonyítékokat. Ezeket a Magyar Károly által ezt követően felsorakoztatott, kronológiai szempontból igencsak bizonytalan toronytipológiai érvek véleményünk szerint semmiképp sem pótolhatják.[121]

Ha most össze kívánjuk foglalni mindazt, amit a vizsgált négy, a *medium regni* területén elhelyezkedő és értelmezésünk szerint az Árpád-kori Magyar Királyság uralkodóinak életében kiemelt jelentőséggel bíró építmény – Visegrád, Esztergom, Székesfehérvár és Óbuda – történeti (s ezen belül elsősorban funkcionális) szerepéről a rendelkezésünkre álló régészeti források segítségével (is) megállapíthattunk, számos kérdéssel kerülünk szembe. Így a már tatárjárás előtt is állt/használt építmények vonatkozásában felvetődik a kérdés, menynyire tekinthetőek ezek királyi várnak, s egyáltalán hadászati szempontból erősségeknek. Esztergom és Óbuda esetében nem lenne-e szerencsésebb a palota/királyi palota kifejezés használata? Természetesen a két építményt eltérően kell értékelnünk. Az utóbbi hadászati jelentősége alapvetően meg is kérdőjelezhető – nem tekinthető véletlennek, hogy maradványainak előkerülésekor inkább kolostornak vélték –, ugyanis sem írásos, sem régészeti adataink nem szólnak arról, hogy 1242-ben egyáltalában kísérletet tettek volna a védelmére. Ugyanakkor a vele közel egyidejű, azaz legkésőbb a 13. század elején kiépült esztergomi királyi lakóhely egy nagyobb – mint a tatárjárás idején kiderült, katonai szempontból is jelentős – erődítés egyik része volt; sajnos, mint már korábban is hangsúlyoztuk, az érsekséggel-ispánsággal való „társbérlet" topográfiai részleteiről, s így az „együttélés" mindennapjairól nem rendelkezünk értékelhető forrásokkal.[122] Székesfehérvár esetében még ennél is rosszabb a helyzet. Elemzésünk eredményeképpen megállapítható, hogy itt nem csupán az alapvető topográfiai, hanem a kronológiai kérdések tisztázása is még kiterjedt további régészeti kutatásokat igényel.

Az elemzésre kiválasztott terület mindenesetre sajátos, az ország más részeivel össze nem vethető jellemvonásokkal rendelkezik. Annak eldöntésére sajnos nem alkalmasak az itt állt erősségek, hogy vajon a korai ispánsági várak többségére jellemző, hatalmas fa-föld szerkezetű védővonalak[123] miképp, milyen esetleges változtatásokkal voltak képesek ellátni feladatukat a 12–13. században. Az ugyanis ma már egyértelmű, hogy a várispánságok legtöbb, elsősorban várjobbágyok által védett vára – és természetesen maga a várszervezet – 1241–1242-ben még túlnyomórészt betöltötte katonai szerepét, hiszen a tatárokkal szembeni ellenállás írott forrásokból ismert centrumainak döntő többsége ebbe a kategóriába tartozott.[124] Mint láttuk, az ezek között feltűnő Esztergom és Székesfehérvár egykorú védelmi berendezéseiről meglehetősen kevés biztos ismeretünk van. E két

[120] Végh 2006–2008, I. 272. Lényegében ugyanezt az álláspontot képviseli legújabban: Magyar 2012, 59–62.

[121] A déli királyi palotára vonatkozó kiterjedt irodalomra lásd még: Magyar 1997; Feld 1999. Spekner Enikő tézise: Spekner 2002. Magyar Károly álláspontja: Magyar 2004. Zsoldos Attila véleménye: Zsoldos 2007, 84, 68. jegyzet. Buzás Gergely ugyanakkor legutóbbi összefoglalásában is kitart azon korábbi állásfoglalása mellett, miszerint a torony és a kapcsolódó épületrészek csak 1347-ben, az udvar Budára költözése kapcsán épültek volna meg, lásd: Buzás 2010a, 54.

[122] Ez sajnos nem csupán ezen, 1256. évi eladományozásáig kétségkívül az ország egyik legfontosabb központjára vonatkozik, másutt sincsenek érdemi adataink a püspöki rezidenciának is helyet adó ispánsági várak területhasználatáról. Lásd erre: Feld 2012.

[123] A kutatásban még nem terjedt el egy egységes terminológia ezen, általunk „sáncvárnak" nevezett erődítések megnevezése vonatkozásában, miközben egyre inkább elfogadott, hogy a „földvár" fogalom alatt egy már elpusztult, illetve felhagyott erősséget értünk, általában függetlenül annak korától és építési anyagától. Ugyanakkor kevéssé használatos a „fa- vagy gerendavár" megnevezés, bár kétségtelen, hogy a hatalmas faszerkezetek és a földtöltések viszonya vizuálisan sem lehetett egyforma, ebben az előbbiek domináltak. Lásd erre: Bóna 1998, 22–24; Feld 2010, 496–498.

[124] Az 1242. február 2-án Fehérváron kelt, a még ellenálló várakat felsoroló levélre lásd: Györffy 1991; Szende 2001, 109. Lásd még: *Tatárjárás* 1981, 311–312; Zsoldos 1991, 60; Bóna 1998, 21; Zsoldos 2003, 530–535.

erősség története is bizonyítékként szolgál arra, hogy az ispánsági várak többségének tatárok általi elpusztítását valló tézist tévesnek bizonyuló történeti közhelyeink közé kell sorolnunk.[125]

Bóna István az Árpádok korai várait tárgyaló nagyhatású munkájában ugyanakkor szinte minden, a tatároknak ellenálló erősség esetében kőből készült erődítésekkel számolt,[126] bár ezek időrendjét sem ő, sem a későbbi kutatás nem vizsgálta alaposabban. Ebben a vonatkozásban bír jelentőséggel az a tény, hogy a *medium regni* területén állt, az előzőekben áttekintett összes ispánsági vár esetében tudunk kőből épült várfalakról. Más kérdés, hogy forrásaink egyelőre itt sem adnak egyértelmű választ arra a kérdésre, vajon köszönhető-e bizonyos építészeti-formai változásoknak/változtatásoknak a „korai" ispánsági váraknak még a tatárjárás idején is betöltött viszonylag aktív hadászati szerepe. Így arról sem tudunk még érdemben nyilatkozni, volt-e egyáltalában jelentősége egy-egy erősség későbbi felhagyásában annak, hogy elmaradt haditechnikai „korszerűsítése", vagy mindez ettől függetlenül, alapvetően csak a királyi várszervezet felbomlásával magyarázható.[127]

Biztosabbak az ismereteink a „kései" Visegrádról. Itt aligha tagadható az 1250 körül kiépült és Európában is egyedülállónak tekinthető várrendszer hadászati-stratégiai jelentősége,[128] függetlenül attól, hogy mennyire fogadjuk el szó szerint IV. Béla 1259. évi oklevelének a szigeti apácák refúgiumára vonatkozó kitételét. Azt azonban már aligha tudjuk megítélni, hogy – a feltételezhető állandó őrségét leszámítva – mennyire és kinek a számára volt alkalmas a fellegvár a 13. század második felében folyamatos vagy időszakos lakásra.[129]

Ami ez utóbbit, tehát királyi váraink lakhatóságát illeti, kétségtelen, hogy úgy a III. Bélához és fiához, Imréhez köthető esztergomi, valamint a vele közel azonos időben (legkésőbb III. Béla másik fia, II. András uralkodása elején) felépített óbudai épületek – a Magyarországon részleteikben is ismert legkorábbi, az egykorú egyházi építményekhez mérhető építészeti reprezentációt felmutató, részben toronyépületekben elhelyezkedő lakóterekkel, magánkápolnával és az egyelőre még csak Esztergom esetében bizonyított nagyteremmel – ránk maradt töredékes mivoltukban is méltán vethetők össze a Hohenstaufok 12. század végi pfalzainak építményeivel.[130] De áll ez a közel fél évszázaddal később emelt visegrádi lakótoronyra is, amely – természetesen a teljes itteni várrendszerrel együtt – nem véletlenül váltotta fel 1323 után egy tágabban értelmezett székhelyszerepben mind Esztergomot, mind Óbudát, melyek közül az előbbi ekkor már az érsek tulajdonában volt, az utóbbi pedig később a királyné birtokába került.

A viszonylag jól ismert visegrádi lakótorony mai ismereteink szerint eléggé társtalannak tűnik Közép-Európában,[131] s nem csupán méretében, hanem – az említett esztergomi és óbudai emlékek

[125] Példaként lásd erre: Bóna 1998, 22. Itt a szerző Borsod esetében a későbbi használatra utaló okleveles források ellenére a tatár pusztítást követő felhagyással számol. Ugyanő másutt már általánosabb okokra gondolhatott, mikor úgy vélte, hogy néhány kivételtől eltekintve „e várak pusztulása, elhagyása a 12–13. században mindenütt bekövetkezett" és még „a 12. században emelt kőfalaik" sem védték meg őket a mongoloktól. Lásd: Bóna 1998, 19. Vele szemben Engel Pál ugyanakkor, különösebb indoklás nélkül, úgy vélte (Engel 1987, 11.), egyetlen „eredeti" ispánsági „földvárat" sem használtak a 13. századig. Kétségtelenül írott adatok szólnak ugyanakkor Csanád várának (ÁMF I. 853.), Küküllő korai várának (ÁMF III. 557.), Gyulafehérvárnak (ÁMF II. 157.) és Kolozsmonostornak (ÁMF II. 354.) tatárok általi elpusztításáról, igaz, a két utóbbi esetben ez korántsem az élet teljes megszűntét jelentette. – A bizonyítatlan feltevések közé tartozik az is, hogy e várak – részben kis (?) méretük miatt – csak menedékhelyek, refúgiumok voltak, és az ispánsági központ mindennapi élete „falaikon kívül" zajlott volna, mint Kristó Gyula véli. Kristó 1988, 162. Lásd e kérdéskörhöz újabban még: Wolf 2011, illetve az utóbbira reagálva: Feld 2013, 98–100.

[126] Bóna 1998, 18–21.

[127] A korábbi kutatásra jellemző Fügedi Erik álláspontja, aki szerint az 1242-ben még a tatároknak ellenálló Abaújvárat, Borsodot, Hontot és Baranyavárat valószínűleg „nem is építették át, mert azok részben még a 13. század végén lassan tönkrementek". Fügedi 1977, 28. A kérdéshez lásd még a 124. és 125. jegyzetekben idézett újabb irodalmat.

[128] „Az ország középső részének legerősebb vára." Bozóki 1996, 5.

[129] Buzás Gergely és Szőke Mátyás még Bozóki Lajos újabb kutatásai előtt „csak" a közép-európai 13. századi hegyi várak jellegzetes példájának tartotta, amelynek esetében csak a kaputorony megléte jelentett volna az általánostól eltérő többletet. Szőke–Buzás 1990, 121.

[130] Lásd erre: Bozóki 1995; Horváth 2001, 22.

[131] Jellemző a még ma is sokszor csak a tipológiára támaszkodó várkutatás helyzetére, hogy míg a régebbi irodalmat használó Bozóki Lajos szerint (Bozóki 1995, 88.) a felső-ausztriai Lobenstein tornya szolgált volna Visegrád előképeként, az újabb, az előbb említett építését már a 14. század második felére helyező osztrák szakirodalom szerint ez pontosan fordított lehetett. Vö.: Kühtreiber–Reichhalter 2002, 85, 42. jegyzet.

mellett – építészeti minőségében is kiemelkedik a Kárpát-medence 13. századi épített hagyatékából. Ez látványos tükröződése a magyar uralkodók írott forrásokból is ismert jelentős hatalmának.[132]

Úgy véljük tehát, hogy az utóbb tárgyalt várak/paloták/palotatornyok szolgáltak – de még korántsem kizárólagos jelleggel, gondoljunk itt a munkánk bevezetésében említett udvarhelyekre, *curtis*okra – az Árpád-kori magyar uralkodók és családtagjaik lakóhelyeként, s e téren azok vár- vagy erdőispánsági szerepe nem játszott meghatározó szerepet, a király ettől függetlenül sajátjának tekintette őket. Ugyanakkor korántsem állapítható meg egy tipológiai-formai szempontból egységesnek tekinthető, mintegy kifejezetten kedvelt „királyi" építészeti megoldás, térelrendezés, vagy annak időrendi „fejlődése", s ez természetesen áll a funkcionális meghatározásra is. A lakótorony-öregtorony elkülönítés alkalmazása nem csupán az emlékek egy részének nagyfokú pusztulása miatt nem nyújt az utóbbi kérdésben érdemi segítséget,[133] hanem azért sem, mivel igencsak eltérő méretű épületek sorolhatók ide. Kérdés így, beszélhetünk-e a csupán 8–12 m külső oldalhosszúságú, lakásra ugyan kétségkívül alkalmas építmények esetében egyértelműen lakótoronyról, hiszen – hogy néhány példát említsünk a királyság északi vármegyéinek ispánsági várai közül – a vitatott korú trencséni toronyépületek térelrendezésükben, közlekedési, bejárati rendszerükben sem tértek el élesen a pozsonyi ún. Korona toronytól, amely aligha töltött be hasonló szerepet.[134] Trencsén mellett Sempte, Zólyom és részben Sáros esetében[135] ugyan jellegzetes centrális elhelyezkedésű, látványos megjelenésű „központi" tornyokkal találkozunk, de ezek dimenziójukban össze sem mérhetőek Esztergom és Visegrád nagyrészt ma is álló, vagy Pozsony több kutató által feltételezett nagyméretű „toronypalotáival". Közülük – az óbudai „kaputornyot" leszámítva – tulajdonképpen az esztergomi Fehér torony az egyetlen, ahol a toronyépület nem szabadon állt, hanem további épületegységek kapcsolódtak hozzá – bizonyára már építésének legkorábbi szakaszában. Kérdés, hogy mindez csupán a természetes terepadottságokból következett vagy egyéb meggondolást, azaz eltérő funkciót/használatot kell mögötte keresnünk.

Megfigyelhető végül, hogy a királyi igazgatási központok 13. század közepére helyezhető várainak mérete, kiterjedése már jóval alatta marad a korábbi időszakok erősségeinek, s ezek ebből a szempontból tekintve is jóval közelebb állnak a magánbirtokosok valószínűleg épp ettől az időszaktól kezdve megszaporodó védelmi építményeihez. Emiatt csupán formai alapon nem is lehet és így indokolatlan elkülöníteni egymástól az uralkodó és a magánosok várait.[136]

Szemlénk mérlegét megvonva megállapíthatjuk, hogy az Árpád-kor legjelentősebb királyi várai kétségkívül az általunk most vizsgált területen találhatóak, s ez a tény is aláhúzza e központi térség alaposabb kutatásának indokoltságát. Az is egyértelmű továbbá, hogy ezek többségéről még eléggé hiányosak az ismereteink, s így további, monografikus igényű vizsgálatok szükségesek ahhoz, hogy ezen emlékeket tágabb, közép-európai összefüggésekben is megfelelően értékelni tudjuk.

[132] Ennek alapján is erősen valószínűsíthető az a megállapítás, miszerint az egyetlen további, az építészeti minőségét tekintve párhuzamként számításba vehető építmény, a szepesi vár 1220 körüli időszakra helyezett lakóépületének emelése ugyancsak a királyi családdal, adott esetben II. András fiával, Kálmán herceggel, halicsi királlyal lenne kapcsolatba hozható. Lásd erre: Fiala–Vallašek–Lukáč 1988; Procházková 2003; Šimkovič–Fiala 2003a.

[133] E kérdésben figyelemre méltók Magyar 2004, 21–24. fejtegetései.

[134] Trencsénre: Fiala 1976; újabban: Bóna 2003a. Pozsonyra: Fiala–Štefanovičová 1965.

[135] Semptére: Bóna–Plaček 2007, 293–295. Zólyomra újabban: Beljak–Maliniak–Pažinová 2011. Sárosra: Bóna 2003b.

[136] Konkrét példát említve, nem állíthatjuk, V. István 1270-ben kelt adománylevelének ellentmondva, hogy a 70 × 40 méteres alapterületű füzéri vár nem az Aba nemzetség erősségeként épült volna meg II. András uralkodása idején, hanem hogy a pataki erdőispánság egyik váraként inkább királyi alapításnak tekintendő, csupán azért, mivel méretei közel állnak az előzőekben tárgyalt visegrádi váréhoz (60 × 60 m) és meghaladják a később épült magánvárak többségét. A várra legutóbb, további irodalommal: MVT I. 52.

IRODALOM

Altmann 1982 — Altmann, Júlia: Neueste Forschungen der Burg der Königin in Óbuda. *ActaArchHung* 34. (1982) 221–233.

Altmann et al. 1996 — Altmann Júlia – Biczó Piroska – Buzás Gergely – Horváth István – Kovács Annamária – Siklósi Gyula – Végh András: *Medium Regni. Középkori magyar királyi székhelyek*. Budapest, 1996.

ÁMF I–IV. — Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* I–IV. Budapest, 1987[3]–1998.

Beljak–Maliniak–Pažinová 2011 — Beljak, Ján – Maliniak, Pavol – Pažinová, Noémi: Zvolenský Pustý hrad vo svetle archeologického bádania. *Archaeologia Historica* 36. (2011) 265–278.

Bertalanné–Altmann 1995 — Bertalan Vilmosné – Altmann Júlia: A középkori Óbuda. In: *Óbuda évszázadai*. Szerk.: Kiss Csongor – Mocsy Ferenc. Budapest, 1995. 139–200.

Bóna 1998 — Bóna István: *Az Árpádok korai várai*. Debrecen, 1998.

Bóna 2003a — Bóna, Martin: Trenčiansky hrad. In: Dušan Buran a kolektív: *Gotika. Dejiny slovenského výtvarného umenia*. Bratislava, 2003. 575–576.

Bóna 2003b — Bóna, Martin: Šarišsky hrad. In: Dušan Buran a kolektív: *Gotika. Dejiny slovenského výtvarného umenia*. Bratislava, 2003. 577–578.

Bóna–Plaček 2007 — Bóna, Martin – Plaček, Miroslav: *Encyklopédia slovenských hradov*. Bratislava, 2007.

Bozóki 1995 — Bozóki Lajos: Adalékok a visegrádi Alsóvár építés- és helyreállítástörténetéhez. *Műemlékvédelem* 39. (1995) 81–97.

Bozóki 1996 — Bozóki Lajos: Lakótornyok és késő középkori toronypaloták. *Műemlékvédelmi Szemle* 1996/1. 5–24.

Bozóki 1998 — Bozóki Lajos: Visegrád vára és tornyai. Néhány gondolat az erődített tornyok katonai és szimbolikus értelméről. In: *Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok*. Szerk.: Bardoly István – László Csaba. Budapest, 1998. 121–132.

Bozóki 2006 — Bozóki Lajos: A fellegvár leírása és építéstörténete. In: *A visegrádi fellegvár*. Szerk.: Buzás Gergely. Visegrád, 2006. 7–25.

Bozóki 2012 — Bozóki Lajos: *Lapidarium Hungaricum* 8. *Visegrád, alsó- és felsővár. Pest megye* II. Budapest, 2012.

Buzás 2000 — Buzás Gergely (szerk.): *Visegrád*. Altum Castrum 5. Visegrád, 2000.

Buzás 2004a — Buzás Gergely: Az esztergomi vár románkori és gótikus épületei. In: *Esztergomi kőtár* 2004, 7–44.

Buzás 2004b — Buzás Gergely: Királyi lakosztályok a visegrádi palotában. In: *„Quasi liber et pictura". Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára / Studies in Honour of András Kubinyi on his Seventieth Birthday*. Szerk.: Kovács Gyöngyi. Budapest, 2004. 99–115.

Buzás 2007 — Buzás Gergely: Visegrád vára a tatárjárás után. In: *A tatárjárás 1241–42*. Kiállítási katalógus – Magyar Nemzeti Múzeum. Szerk.: Ritoók Ágnes – Garam Éva. Budapest, 2007. 113–114.

Buzás 2009 — Buzás Gergely: Középkori fürdők. *Műemlékvédelem* 53. (2009) 285–289.

Buzás 2010a — Buzás Gergely: A visegrádi királyi palota története. In: *A visegrádi királyi palota*. Szerk.: Buzás Gergely – Orosz Krisztina. Budapest, 2010. 11–105.

Buzás 2010b — Buzás Gergely: Az esztergomi vár lakótornya. In: *Laudator temporis acti. Tanulmányok Horváth István 70 éves születésnapjára*. Szerk.: Tari Edit – Tóth Endre. Esztergom–Budapest, 2010 (2012). 152–167.

Buzás–Szőke 1992 — Buzás Gergely – Szőke Mátyás: A visegrádi vár és királyi palota a 14–15. században. In: *Várak a későközépkorban. Castrum Bene 2/1990*. Szerk.: Cabello, Juan. Budapest, 1992. 132–156.

Dénes 2004 — Dénes József: Földhalomvárak az Árpádok királyi udvarhelyein. In: *„Quasi liber et pictura". Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára / Studies in Honour of András Kubinyi on his Seventieth Birthday*. Szerk.: Kovács Gyöngyi. Budapest, 2004. 123–129.

Dercsényi–Zolnay 1956	Dercsényi Dezső – Zolnay László: *Esztergom*. Budapest, 1956.
Engel 1987	Engel Pál: Töprengések az Árpád-kori sáncvárak problémájáról. *Műemlékvédelem* 31. (1987) 9–14.
Entz 2009	Entz Géza Antal (szerk.): *Székesfehérvár*. Magyarország műemlékei. Budapest, 2009.
Esztergomi kőtár 2004	*Az Esztergomi Vármúzeum kőtárának katalógusa*. Szerk.: Buzás Gergely – Tolnai Gergely. Az Esztergomi Vármúzeum Füzetei 2. Esztergom, 2004.
Feld 1990	Feld István: A 13. századi várak az eddigi kutatásokban. In: *Várak a 13. században. Castrum Bene 1989*. Szerk.: Horváth László. Gyöngyös, 1990. 8–21.
Feld 1999	Feld, István: Ecilburg und Ofen – zur Problematik der Stadtburgen in Ungarn. In: *Burg und Stadt. Castrum Bene* 6. Ed.: Durdík, Tomás. Praha, 1999. 73–88.
Feld 2006	Feld, István: Zur Frage der Beheizung auf mittelalterlichen Burgen. (Schwerpunkt Ungarn). In: *Alltag auf Burgen im Mittelalter*. Hrsg.: Zeune, Joachim. Braubach, 2006. 100–107.
Feld 2008	Feld István: A motték kérdése Magyarországon. *Savaria* 31/2. (2008) 217–245.
Feld 2010	Feld István: Középkori várak és rezidenciák régészeti kutatása. In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon / Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary* I–II. Szerk.: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Budapest, 2010. II. 495–520.
Feld 2012	Feld István: Az Árpád-kori Magyarország püspöki székvárainak kérdéséhez. In: *Tiszteletkör. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára*. Szerk.: Mikó Gábor – Péterfi Bence – Vadas András. Budapest, 2012. 393–406.
Feld 2013	Feld István: Reflexiók Baráz Csaba, Wolf Mária és Horváth Richárd tanulmányaira. *Castrum* 16. (2013/1–2) 97–108.
Fiala 1976	Fiala, Andrej: Obytná veža Trenčianskeho hradu. *Pamiatky a príroda* 1976/2. 13–15.
Fiala–Štefanovičová 1965	Fiala, Andrej – Štefanovičová, Tatjana: Stavebný vývoj Bratislavského hradu od 11. do 13. storočia. *Sborník Filozofickej Fakulty Univerzity Komenského – Historica* 16. (1965) 77–110.
Fiala–Vallašek–Lukáč 1988	Fiala, Andrej – Vallašek, Andrej – Lukáč, Gabriel: *Spišské hrad*. Martin, 1988.
Fügedi 1977	Fügedi Erik: *Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon*. Budapest, 1977.
Gerevich 1983	Gerevich, László: The royal court (curia), the provost's residence and the village at Dömös. *ActaArchHung* 35. (1983) 385–409.
Gróf–Gróh 2006	Gróf Péter – Gróh Dániel: *Visegrád római emlékei*. Altum Castrum 6. Visegrád, 2006.
Györffy 1973	Györffy György: Budapest története az Árpád-korban. In: *Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig. Budapest története* I. Főszerk.: Gerevich László. Budapest, 1973. 217–350.
Györffy 1977	Györffy György: *István király és műve*. Budapest, 1977.
Györffy 1991	Györffy György: Újabb adatok a tatárjárás történetéhez. *Történelmi Szemle* 38. (1991) 84–88.
Györffy 1997	Györffy György: *Pest-Buda kialakulása*. Budapest, 1997.
Havasi 2006	Havasi Krisztina: Az óbudai királyi, utóbb királynéi vár kőemlékei. *BudRég* 40. (2006) 221–252.
Havasi 2009a	Havasi Krisztina: Az óbudai királyi, utóbb királynéi palota Szent Erzsébet kápolnája. A magyar királyi „udvar" építészeti emléke(i) a 13. század első évtizedeiből. In: *Árpád-házi Szent Erzsébet kultusza a 13–16. században*. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 2007. május 24-én tartott konferencia előadásai. Szerk.: Falvay Dávid. Budapest, 2009. 163–192.

Havasi 2009b	Havasi Krisztina: Az óbudai királyi palota a 13. században. In: *Királylányok messzi földről. Magyarország és Katalónia a középkorban.* Kiállítási katalógus – Museu Nacional d`Art de Catalunya; Magyar Nemzeti Múzeum. Szerk.: Tóth Csaba – Sarobe, Ramon. Budapest, 2009. 272–275.
Havasi 2013	Havasi Krisztina: Adatok az óbudai királyi palota építészeti maradványainak értékeléséhez. In: *Kő kövön. Dávid Ferenc 73. születésnapjára / Stein auf Stein. Festschrift für Ferenc Dávid.* Szerk.: Szentesi Edit – MenténYi Klára – Simon Anna. Budapest, 2013. 151–176.
Horváth 2001	Horváth István: Az esztergomi királyi és érseki székhely az Árpádok korában. In: *„Lux Pannoniae". Esztergom, az ezeréves kulturális metropolis.* Felelős kiadó: Horváth István. Esztergom, 2001. 15–36.
Horváth 2011	Horváth Richárd: Várépítés engedélyezése a középkori Magyarországon. In: *Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére.* Szerk.: Terei György – Kovács Gyöngyi – Domokos György – Miklós Zsuzsa – Mordovin Maxim. Budapest, 2011. 79–94.
Irásné Melis 2004a	Irásné Melis Katalin: A 13. századi kisvárak régészeti kutatása Budapest területén. In: *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére.* Szerk.: Erdei Gyöngyi – Nagy Balázs. Budapest, 2004. 65–70.
Irásné Melis 2004b	Irásné Melis Katalin: Régészeti kutatások a budapesti középkori Csőt faluban. *CommArchHung* 2004. 173–222.
Irásné Melis 2005	Irásné Melis Katalin: Régészeti kutatások a középkori Szentdienes falu területén. *CommArchHung* 2005. 493–535.
Irásné Melis 2007	Irásné Melis Katalin: A margitszigeti királyi udvarhely átépítése és a domonkos apácakolostor alapítása (1243–1255). In: *A tatárjárás 1241–42.* Kiállítási katalógus – Magyar Nemzeti Múzeum. Szerk.: Ritoók Ágnes – Garam Éva. Budapest, 2007. 115–120.
Irásné Melis 2010	Irásné Melis Katalin: A budapest-Margit-szigeti középkori királyi udvarhely és a domonkos apácakolostor kutatása. Régészeti, történeti adatok. In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon / Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary* I–II. Szerk.: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Budapest, 2010. I. 421–438.
Irásné Melis – Tóth 2006	Irásné Melis Katalin – Tóth Attila: A Margit-szigeti királyi udvarhely és domonkos apácakolostor építészeti kőkatalógusa. *BudRég* 40. (2006) 197–219.
Iván 2004	Iván László: *A visegrádi vár története a kezdetektől 1685-ig.* Visegrád, 2004.
Iván 2006	Iván László: Régészeti kutatások és műemléki helyreállítások a visegrádi fellegvárban 1871–1998. In: *A visegrádi fellegvár.* Szerk.: Buzás Gergely. Visegrád Régészeti Monográfiái 6. Visegrád, 2006. 26–46.
Kovács 1971	Kovács Péter: Megjegyzések Székesfehérvár középkori topográfiájának kérdéseihez. *Alba Regia* 12. (1971) 261–267.
Kovács 1977	Kovács Péter: Székesfehérvár középkori topográfiájának néhány kérdése a XVI–XVII. századi metszetek tükrében. In: *Székesfehérvár évszázadai* 3. Szerk.: Kralovánszky Alán. Székesfehérvár, 1977. 99–102.
Kralovánszky 1983	Kralovánszky, Alán: The earliest church of Alba civitas. *Alba Regia* 20. (1983) 75–88.
Kralovánszky 1984	Kralovánszky, Alán: Baukunsthistorische Angaben zur Frage des Auftauchens des vierapsidalen Kirchentyps in Ungarn. *FolArch* 35. (1984) 111–183.
Kralovánszky 1990	Kralovánszky, Alán: The settlement history of Veszprém and Székesfehérvár in the Middle Ages. In: *Towns in Medieval Hungary.* Ed.: Gerevich, László. Budapest, 1990. 51–95.
Kristó 1988	Kristó Gyula: *A vármegyék kialakulása Magyarországon.* Budapest, 1988.
Kubinyi 1994	Kubinyi András: Főváros, rezidencia és egyházi intézmények. *Magyar Egyháztörténeti Évkönyv* 1. (1994) 57–70.
Kumorovitz 1971	Kumorovitz L. Bernát: Buda (és Pest) „fővárossá" alakulásának kezdetei. *TBM* 18. (1971) 7–53.

Kumorovitz 1972 — Kumorovitz L. Bernát: Adatok Budapest főváros Árpád-kori történetéhez. *TBM* 19. (1972) 7–35.

Kühtreiber–Reichhalter 2002 — Kühtreiber, Thomas – Reichhalter, Gerhard: Der spätmittelalterliche Burgenbau in Oberösterreich. In: *Gotik Schätze Oberösterreich*. Katalog. Hrsg.: Schultes, Lothar – Prokisch, Bernhard. Weitra, 2002. 72–86.

Magyar 1997 — Magyar Károly: A középkori budai királyi palota fő építési korszakainak alaprajzi rekonstrukciója. *BudRég* 31. (1997) 101–120.

Magyar 2004 — Magyar Károly: Adatok a budai István-torony kérdésköréhez. In: *„Es tu scholaris". Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára*. Szerk.: F. Romhányi Beatrix – Grynaeus András – Magyar Károly – Végh András. Budapest, 2004. 13–36.

Magyar 2012 — Magyar Károly: Királyi székhelyek – királyi paloták. *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv* 7. (2012) 45–95.

Marcu Istrate 2008 — Marcu Istrate, Dana: *A gyulafehérvári római katolikus püspöki székesegyház és püspöki palota régészeti kutatása (2000–2002)*. Budapest, 2008.

Marcu Istrate 2009 — Marcu Istrate, Dana (ed.): *Catedrala romano-catolică şi palatul episcopal din Alba Iulia. Arheologie şi istorie*. Alba Iulia, 2009.

Marcu Istrate 2010 — Marcu Istrate, Dana: *Erdély ezeréves püspöksége*. Budapest, 2010.

Marosi 1984 — Marosi, Ernő: *Die Anfänge der Gotik in Ungarn*. Budapest, 1984.

Medieval Visegrád 1995 — *Medieval Visegrád. Royal Castle, Palace, Town and Franciscan Friary*. Ed.: Laszlovszky, József. Budapest, 1995.

Mészáros 2009 — Mészáros Orsolya: *A késő középkori Visegrád város története és helyrajza*. Visegrád, 2009.

MRT V. — Horváth István – H. Kelemen Márta – Torma István: *Esztergom és a dorogi járás. Komárom megye régészeti topográfiája. Magyarország Régészeti Topográfiája* I. Budapest, 1979.

MVT I. — Nováki Gyula – Sárközy Sebestyén – Feld István: *Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig. Magyarország Várainak Topográfiája* I. Budapest–Miskolc, 2007.

Nagy 1986 — Nagy Emese: *Az esztergomi királyi palota története. Régészeti kutatások 1934–1969*. Kandidátusi disszertáció. Kézirat. Budapest, 1986.

Nagy 2004 — Nagy Emese: Esztergom vára a korai Árpád-korban. In: *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére*. Szerk.: Erdei Gyöngyi – Nagy Balázs. Budapest, 2004. 51–57.

Procházková 2003 — Procházková, Nataša: Koloman Halicský na Spiši pred rokom 1241. In: *Terra Scepusiensis*. Red.: Gladkiewicz, Ryszard – Homza, Martin. Levoča–Wroclaw, 2003. 243–248.

Rusu 2005 — Rusu, Adrian Andrei: *Castelarea Carpatică*. Cluj-Napoca, 2005.

Siklósi 1990a — Siklósi Gyula: A székesfehérvári korai és későbbi királyi vár, illetve palota. In: *Várak a 13. században. Castrum Bene 1989*. Szerk.: Horváth László. Gyöngyös, 1990. 104–120.

Siklósi 1990b — Siklósi Gyula: *Adattár Székesfehérvár középkori és törökkori építészetéről*. Székesfehérvár, 1990.

Siklósi 1992 — Siklósi, Gyula: Neuere Forschungen im árpádenzeitlichen Székesfehérvár. *ActaArchHung* 44. (1992) 371–388.

Siklósi 1999 — Siklósi, Gyula: *Die mittelalterlichen Wehranlagen, Burg- und Stadtmauern von Székesfehérvár*. VAH 12. Budapest, 1999.

Siklósi 2007 — Siklósi Gyula: Hol született Szent Imre herceg? In: *Az ezeréves ifjú. Tanulmányok Szent Imre herceg 1000 évéről*. Szerk.: Lőrincz Tamás. Székesfehérvár, 2007. 23–43.

Šimkovič–Fiala 2003a — Šimkovič, Michal – Fiala, Andrej: Spišsky hrad. In: Dušan Buran a kolektív: *Gotika. Dejiny slovenského výtvarného umenia*. Bratislava, 2003. 604–605.

Šimkovič–Fiala 2003b — Šimkovič, Michal – Fiala, Andrej: Bratislavský hrad. In: Dušan Buran a kolektív: *Gotika. Dejiny slovenského výtvarného umenia*. Bratislava, 2003. 576–577.

Spekner 2002 — Spekner Enikő: Adalékok a budavári István torony névadójának kérdéséhez. *BudRég* 35/2. (2002) 403–425.

Spekner 2012 — Spekner Enikő: Buda királyi székhellyé alakulásának kezdetei a 13. század első felében. *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv* 7. (2012) 97–132.

Štefanovičová–Fiala 1966 — Štefanovičová, Tatiana – Fiala, Andrej: Die Akropole der Bratislavaer Burg im 11. bis 13. Jahrhundert. *Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények* 10. (1966) 125–135.

Szende 2001 — Szende László: Magyarországi várak Rogerius korában. *Limes* 45–46/1. (2001) 107–120.

Szőke 2000 — Szőke Mátyás: Visegrád koraközépkori vára. In: *Európa közepe 1000 körül. Történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok*. Szerk.: Wieczorek, Alfred – Hinz, Hans-Martin. Stuttgart, 2000. 363–364.

Szőke–Buzás 1990 — Szőke Mátyás – Buzás Gergely: A visegrádi Alsóvár a XIII. században. In: *Várak a 13. században. Castrum Bene 1989*. Szerk.: Horváth László. Gyöngyös, 1990. 121–134.

Tatárjárás 1981 — *A tatárjárás emlékezete*. Szerk.: Katona Tamás. Budapest, 1981.

Terei et al. 2011 — Terei György – Nováki Gyula – Mráv Zsolt – Feld István – Sárközy Sebestyén: *Fejér megye várai az őskortól a középkorig. Magyarország Várainak Topográfiája* III. Budapest, 2011.

Tolnai 2004 — Tolnai Gergely: Az esztergomi vár erődítéstörténete. In: *Esztergomi kőtár* 2004, 49–66.

Vukov 2004 — Vukov Konstantin: *A középkori esztergomi palota épületei*. Budapest, 2004.

Végh 2006–2008 — Végh András: *Buda város középkori helyrajza* I–II. Budapest, 2006–2008.

Wolf 2011 — Wolf Mária: Adatok az ispáni várak szerepéhez a középkori Magyarországon. In: *Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére*. Szerk.: Terei György – Kovács Gyöngyi – Domokos György – Miklós Zsuzsa – Mordovin Maxim. Budapest, 2011. 323–328.

Zolnay 1959–1960 — Zolnay László: Az esztergomi érsekek palotái a középkorban. *Művészettörténeti Tanulmányok. A Művészettörténeti Dokumentációs Központ Évkönyve* 1959–1960. 201–228.

Zsoldos 1991 — Zsoldos Attila: A királyi hadszervezet és a tatárjárás. *Hadtörténeti Közlemények* 104. (1991) 45–76.

Zsoldos 1998 — Zsoldos Attila: Visegrád vármegye és utódai. *Történelmi Szemle* 40. (1998) 1–32.

Zsoldos 2001a — Zsoldos Attila: Pest megye az Árpád-korban. In: *Pest Megye Monográfiája* I/2. *A honfoglalástól 1686-ig* Szerk.: Zsoldos Attila. Budapest, 2001. 31–73.

Zsoldos 2001b — Zsoldos Attila: Szent István vármegyéi. In: *Államalapítás, társadalom, művelődés*. Szerk.: Kristó Gyula. Budapest, 2001. 43–54.

Zsoldos 2003 — Zsoldos Attila: A királyi várszervezet és a tatárjárás. In: *Tatárjárás*. Szerk.: Nagy Balázs. Budapest, 2003. 519–544.

Zsoldos 2007 — Zsoldos Attila: *Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években*. Budapest, 2007.

Zsoldos 2010 — Zsoldos Attila: Korai vármegyéink az újabb történeti kutatások fényében. *Castrum* 11. (2010/1) 5–13.

ROYAL CASTLES ON THE TERRITORY OF THE MEDIUM REGNI IN THE ARPADIAN AGE

István Feld

As centres of territorial units each directed by an *ispán* (Lat. *comes*) and, more rarely, as appendages to these centres, the royal castles of Hungary ensured the monarch's power over the country during the Arpadian era, performing administrative tasks and serving, alongside the principal court locations, as temporary places of residence for the royal court. With regard to this last function, the central territory of the kingdom played an emphatic role in that it featured a total of four assemblages of buildings that were linked especially closely to the person of the king, albeit each in a different way depending on the period. The study attempts to give a critical review of the recent findings of the historical, archaeological, and art historical researches.

We have written data from 1009 regarding two *ispán*'s centres, each appearing under the name *civitas*: Székesfehérvár and Visegrád. The former became the sacral centre of the country following the reign of King Stephen the Saint (r. 1000–1038), who was buried in the Provostal Church of the Virgin Mary he had founded there; this centre also became the traditional venue for the monarch's juridical days in August. The very limited archaeological excavations hitherto carried out in the densely built-up central areas of today's town, however, still have not yielded reliable data regarding the form and chronology of either the *ispán*'s castle or the hypothesised royal residence places. In the specialist literature on the subject, we therefore basically encounter hypotheses merely. In the case of the earliest period, the existence of neither a strongpoint protected by timber-framed ramparts nor a strongpoint surrounded by a stone wall can be proved unequivocally on the low hill which occupies the southern part of the medieval core of the town, an area once surrounded by marshland. The regular ground plan compiled on the basis of the, highly fragmentary, sections of wall that are known is very hypothetical, but so, too, are notions as to what stood on the area that wall protected. This is even truer of a more recent castle structure hypothesised in the northeast corner of the town walls, which have been dated to the period after the Tatar invasion of 1241–1242. Thus, it is no coincidence that not long ago another hypothesis appeared, namely that an 'early royal castle' measuring about 100 × 100 m may have been merely the inner core of a fortified space which, in the time of King Stephen already, extended across the whole of today's Inner Town area. This hypothesis cannot, however, be corroborated using archaeological data, but neither can the hypothesis that there was no separate royal palace at all in Székesfehérvár during the medieval period. The silence of the written sources in any case permits the conclusion that the monarch regularly put up at the provost's palace during his stays in the town.

In Visegrád at this time, the *ispán*'s centre may have been protected by the surviving walls of the late Roman fortifications for only a few decades. It is here, very likely, that we should seek the place where King Andrew I (r. 1046–1060) and his son King Solomon (r. 1063–1074) held court. A stone building divided into two parts that was uncovered inside the Roman walls can be seen as a royal residence just as much as it can an *ispán*'s residence; this is also indicated by the church buildings that have come to light nearby. Unfortunately, the findings of the significant excavations continued here in the third quarter of the 20th century have still not been published. Hence, most of the issues regarding topography and chronology still cannot be clarified. Nevertheless, it seems probable that life on Sibrik Hill, which rises 185 m above the Danube, ceased in the 12th century already.

Afterwards, around 1250, a new complex of buildings consisting of a Citadel and a Lower Castle was built south of this, on Castle Hill 330 m above the river and on a flattish area on the side of the hill respectively. This was the new centre of the forestry district formed from the royal forest manors in the Pilis region and was initially the property of Queen Mary, the consort of King Béla IV (r. 1235–1270), who had it built. It seems that the Citadel may have served less as a place of residence for members of the royal family, even though the structure, built on a triangular ground plan and supplied with a pentagonal keep and a gatehouse, was one of the most significant castles of its age. The Lower Castle's enormous tower, with a hexagonal ground plan 18 m wide and a longitudinal axis of 30 m, had at one time seven storeys, double windows, fireplaces, and an extension including latrines. This may have been the royal place of residence primarily, although we have no written sources that make direct reference to this. Research hitherto has

dealt first and foremost with the strategic significance of the castle's design: the Upper Castle (Citadel) and the Lower Castle were linked together by a wall with towers that enclosed the end of a valley. In the course of the investigations so far, the issue of the power and prestige displayed by the double castle, mainly by the last-mentioned residential tower, has been somewhat confined to the background.

Regarding the royal castles on the central territory of the country, there are especially many open questions in the case of Esztergom, perhaps the earliest of them all. While the idea that a headquarters or capital for the monarch should not be sought in Esztergom in the Arpadian age can hardly be disputed, it is already less provable that on Castle Hill's triangular plateau-like top, which measured approximately 150 × 300 m at the time, no recognisable fortifications existed in the first two thirds of the 11th century. According to some hypotheses, at this time only a royal palace would have stood next to the cathedral of the archbishop, a palace that would also have served as the archbishop's residence, to which merely the building of the *ispán*, who moved there from Visegrád, would have been added before 1079. The great number of other such hypotheses, and similar ones, stems only partly from the circumstance that the findings of archaeological researches conducted there over many decades in the 20th century are largely unpublished. The gaps in our knowledge can be ascribed at least in equal measure to the fact that during the levelling work connected with the building operations in the 19th century the middle part of Castle Hill was completely destroyed. Because of this, not only is the character of the fortifications at this time questionable – we have archaeological data on stone walling and timber-framed ramparts only in the researched southern areas – but so, too, are the functions of the early wall remnants which have come to light during the excavations in the latter area and which constitute a system only rarely. Opinions are similarly divided regarding the construction phases and the planned and actual role of the highly imposing building complex created here in the late 12th century following the demolition of the earlier structures. Linked to King Béla III (r. 1172–1196) and his son King Emeric (r. 1196–1204), this complex featured a residential tower built on a pentagonal ground plan measuring approximately 17 × 17 m with an adjoining chapel and other buildings along with a palace measuring 45 × 10 m which contained a large hall. It is likely that clarification of these issues will not be possible without additional archaeological researches. Unfortunately, the written data offer no real help in this, especially as regards the repeated granting to the archbishop of royal residential buildings termed *domus* and *palatium* but not defined more specifically.

The fourth royal structure was constructed near the provostal seat at Óbuda/Buda, outside the late Roman fortress walls of Roman Aquincum. With a distinctly regular ground plan and measuring 40 × 40 m in extent, it is mentioned not as a castle but as a *palatium*. It had a central courtyard and a core part supplied with a gatehouse; and it was surrounded by a wide, walled ditch. The exact beginnings of the structure, excavated only in part because the site has been built on, cannot be established with the help of the written sources alone. Namely, a royal residence may have existed in Óbuda early on already, presumably on the site of the provostal seat. The building of the palace – which was created in a single period of building and which, on the basis of the surviving ground-level parts, represented architectural display similar to that in Esztergom – can, on the basis of stylistic analyses, be dated to the first quarter of the 13th century. In all likelihood, from the time of King Andrew II (r. 1205–1235) onwards it served as a regular place of residence for the court during Lent, when Óbuda, too, was a location for juridical days, although Óbuda never provided administrative functions, unlike the settlements discussed earlier. Even in the absence of knowledge regarding its unexplored parts and without further research work, it seems indubitable that in the Arpadian age no comparable royal building existed on the territory of today's Hungarian capital. Royal buildings thought to have stood on the northern and southern parts of Buda's Castle Hill but still unknown from parts would not been comparable with it at all, independently of whether we consider it to have been a castle of decided military significance also (its role during the 1241–1242 Tatar invasion is unknown) or a palace fulfilling the functions of a residence only, albeit one whose appearance was fitting for the royal power.

As we have seen, this issue can also be raised in part in the case of Székesfehérvár or Esztergom, although in each of these cases any royal place of residence would have been part of a larger architectural unit. At the same time, in the absence of appropriate archaeological data, evaluation of the defences of these towns from the military point of view is scarcely possible, although these two settlements were able to withstand the attacks by the Tatars. In the case of Visegrád's double castle, we are already in a better position, although here, too, investigation of the details will require further researches. We should emphasise, however, that in the case of Esztergom, Óbuda, and Visegrád the late 12th-century and 13th-

century remains reviewed are outstanding achievements from the standpoint of west European (castle) architecture also. The power of the kings of Hungary is well indicated by the fact that no buildings that are architecturally similar occur among the episcopal or private castles. However, emphatic architectural types can scarcely be discerned, and nor can development towards them. This is true even in the case of the tower edifices, which seem to have been especially favoured. In any event, it can be observed that the size and ground area of 13th-century royal castles remained a good deal smaller than those of earlier fortifications, and for this reason one cannot distinguish between royal castles and private ones on the basis of these criteria alone. And it is an indubitable fact that additional, monograph-standard investigations will be necessary if we are to evaluate the remains under discussion in an adequate way in the broader central European context.

KIRÁLYI REZIDENCIÁK ÉS SZÁLLÁSHELYEK A KÉSŐ KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON

Buzás Gergely

Mátyás király trónra lépésekor létrehozta a budai udvarbírói hivatalt, mely intézmény utódai alatt egészen Buda 1541-es elestéig fennállott. E hivatal feladata a királyi udvar ellátásával együtt a királyi rezidenciák *(1. ábra)* kezelése volt. A budai udvarbíró alá tartozott Buda és Visegrád, valamint a visegrádi uradalomhoz tartozó Damásd vára, továbbá Tata és a hozzá tartozó Komárom vára. Mellettük több, időközben királyi tulajdonból magánkézbe jutott várral együtt már I. Lajos és Zsigmond uralkodása alatt is királyi szálláshelynek számított. Ezek a szálláshelyek azonban korántsem voltak azonos rangúak.

A ragsor élén a nagy paloták álltak, amelyek a teljes királyi udvartartásnak – beleértve az állandó hivatalokat is – hosszú távon helyet tudtak biztosítani *(2. ábra)*. Ilyen palotából kettő volt a késő középkori Magyarországon: Visegrád és Buda. Mindkettő nagyjából azonos léptékű és elrendezésű

1. ábra. Késő középkori királyi rezidenciák és szálláshelyek Magyarországon. Holl Balázs alaptérképének felhasználásával készítette: Buzás Gergely

Fig. 1. Late medieval royal residences and lodgings in Hungary. Compiled by Gergely Buzás using an earlier map by Balázs Holl

még az udvarbíró hatásköre alá került időszakosan több olyan királynéi birtok is, amelyek azokban az időszakokban, amikor nem volt királyné az országban, a király kezén voltak: így 1464–1465-ben Diósgyőr, 1518–1519-ben Óbuda, Csepel, Solymár és Munkács.[1] E várak és kastélyok nagyobbik része

[1] Kubinyi 1964.

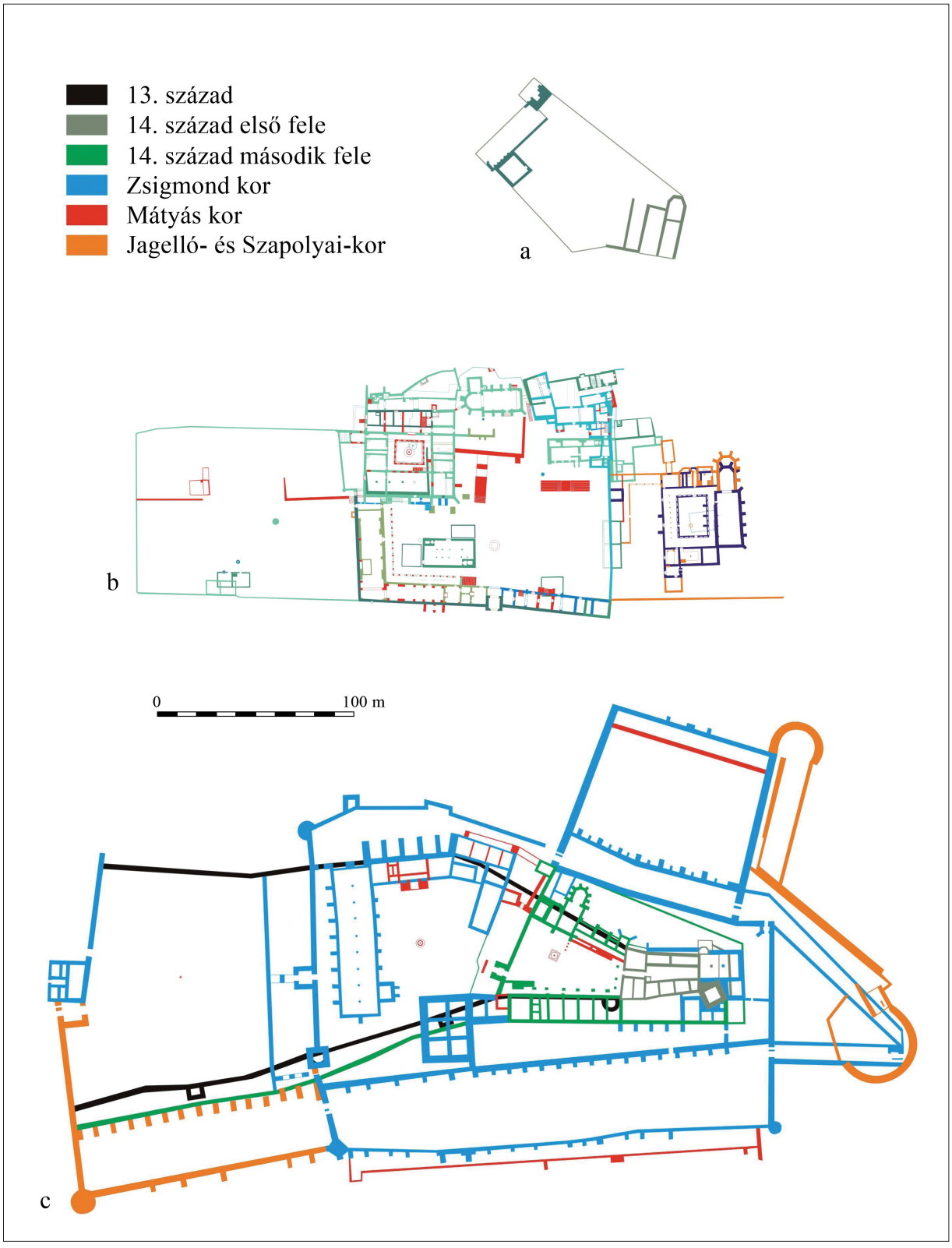

2. ábra. Királyi rezidenciák: a. Buda, Magna Curia; b. Visegrád, királyi palota; c. Buda, királyi palota. Rajz: Buzás Gergely

Fig. 2. Royal residences: a. Buda, Magna Curia; b. Visegrád, royal palace; c. Buda, royal palace. Drawing: Gergely Buzás

együttesként megépült már I. Lajos korában. Ekkor még Visegrád töltött be fontosabb szerepet, Buda csak mellékrezidencia volt, ám 1405–1408 körül a helyzet megfordult, Buda vált a főrezidenciává és Visegrád lett a mellékrezidencia.[2] Ezek a különbségek elsősorban a kormányzati hivatalok aktuális helyválasztásában jelentkeztek. Már I. Lajos korában többször helyet változtattak az udvar hivatalai a két város között: 1342–1347 között Visegrádon, 1347–1355 között Budán, 1355-től pedig újra Visegrádon működött az udvar.[3] Zsigmond uralkodásának első felében az udvar ugyan Visegrádon volt, a király mégis sokkal többet tartózkodott Budán. Az udvar Budára költözése után viszont a király visegrádi tartózkodásai szaporodtak meg.[4] Mikor az uralkodó 1412–1416 között külföldön volt, az udvar hivatalai visszatelepültek Visegrádra.[5] A király 1419-es hazatérése után az udvar már újra Budán működött, a király azonban 1426-ig megint gyakori vendég volt Visegrádon, néha csaknem egy egész hónapot is itt töltött.[6] Mátyás korában a budai rezidencia elsőbbsége egyértelművé vált, ám Visegrádon még mindig megjelentek országos hivatalok, bíróságok, 1478-tól pedig maga a király is többször tartózkodott itt.[7]

A második kategóriát azok a várpalotának nevezhető rezidenciák jelentették, amelyek csak a királynak és szűkebb kíséretének tudtak szállást nyújtani, akár több héten át is, viszont az udvar állandó hivatalainak már nem *(3. ábra)*. Bár a nagy palotáknál jóval kisebb és kompaktabb épületek voltak, mégis rendelkeztek minden olyan kényelmi és reprezentatív funkcióval, amihez a király és udvartartása a nagy palotákban hozzászokhatott. E várpaloták tipikusan nagy, királyi kézben lévő erdőségekben, azaz vadászterületeken épültek, funkciójuk elsősorban pihenőhely volt. A királyi itineráriumok alapján könnyen kiválaszthatóak ezek a kifejezetten uralkodói tartózkodásra szánt épületek a nagyszámú királyi tulajdonban lévő, de nem királyi használatban álló vár közül. I. Lajos korában ilyen volt a diósgyőri vár és a zólyomi palota.[8] Zsigmond uralkodása alatt, 1390-ben Diósgyőr Mária királynő kezére került,[9] de véglegesen csak 1427-től vált királynéi várrá, amikor az uralkodó átadta Borbála királynénak Zólyommal együtt.[10] Az addig Zsigmond által előszeretettel látogatott diósgyőri és zólyomi várpaloták szerepét az 1409-ben felépült Tata[11] vette át. Mátyás korában először – az 1460–1470-es években – újra Diósgyőr lett a király kedvelt vidéki várpalotája, majd 1472–1483 között Tata lépett a helyébe.[12]

E vidéki várpalotákhoz hasonló, de már Zsigmond király korában kialakuló csoportot képeztek a király által gyakran meglátogatott városi rezidenciák. Ezeket nem vadászatok alkalmával kereste fel az uralkodó és nem is tarthatjuk őket pihenőhelynek, ám mégiscsak alkalmi szálláshelyként szolgáltak számára. Olyan városokban helyezkedtek el, amelyek az ország kormányzása szempontjából fontosak voltak. Esztergom az 1390-es, majd az 1420-as években volt Zsigmond gyakori tartózkodási helye.[13] Néhány szórványos korábbi jelenlét után, az 1420-as években Székesfehérvár is fontos

2 Kumorovitz 1963, 122.

3 Gárdonyi 1944, 224–225.

4 Zsigmond király visegrádi tartózkodása 1387-ben három alkalommal, 1388-ban és 1395-ben két alkalommal, 1403-ban és 1405-ben pedig már csak egy-egy alkalommal mutatható ki. 1409 második felében viszont már folyamatosan Buda, Tata és Visegrád között ingázott, összesen négy alkalommal fordult meg Visegrádon. Engel – C. Tóth 2005, 157. 1410-ben itt fogadta a szász herceget és a nürnbergi várgrófot. *Windecke* 2008, 32. 1411 második felében megint rendszeresen látogatta Visegrádot: összesen öt alkalommal keltezett itt oklevelet. Engel – C. Tóth 2005, 157. 1412-ben a lengyel királyt fogadta a szóban forgó helyen. Iván 2004, 39–40.

5 Kondor 2008, 423–427.

6 Utazásáról visszatérve 1419-ben újra négy alkalommal jött Visegrádra. Ezután Csehországba ment, ahonnan 1421 közepén tért vissza, és ez évben egyszer még Visegrádra is elment. 1423-ban már négy alkalommal, 1424-ben három alkalommal, 1425-ben egyszer, 1426-ban kétszer járt Visegrádon. Az 1420-as évekre jellemző, hogy Zsigmond viszonylag hosszabb időt, néha csaknem egy egész hónapot is Visegrádon tölthetett. Engel – C. Tóth 2005, 157. 1423–1424-ben pedig többször is itt látta vendégül a dán királyt. *Windecke* 2008, 135–137, 144.

7 Horváth 2008, 54–56.

8 A város szélén, egy dombon épült palotát 1424-ben nem várként, hanem „domus regia"-ként említik. Engel 1977, 170.

9 Engel 1977, 106.

10 Az adományozás 1424-ben történt, de Borbála királyné csak 1427-ben vehette a várakat ténylegesen birtokba. Engel 1977, 170, 193.

11 Engel 1987, 86. 1409-ben hatszor, majd 1410–1411-ben egy-egy alkalommal, 1421–1426 között évente többször, végül 1429–1430-ban és 1435-ben is járt Tatán. Engel – C. Tóth 2005, 155.

12 Horváth 2008, 56.

13 1388-ban egyszer, majd 1391–1399 között minden évben megjelent itt. Ezután ritkulnak látogatásai. 1403-ban, 1411-ben, 1419-ben keltez itt okleveleket, ám 1423–1426 között megint évente akár többször is megfordult a városban. Engel – C. Tóth 2005, 138.

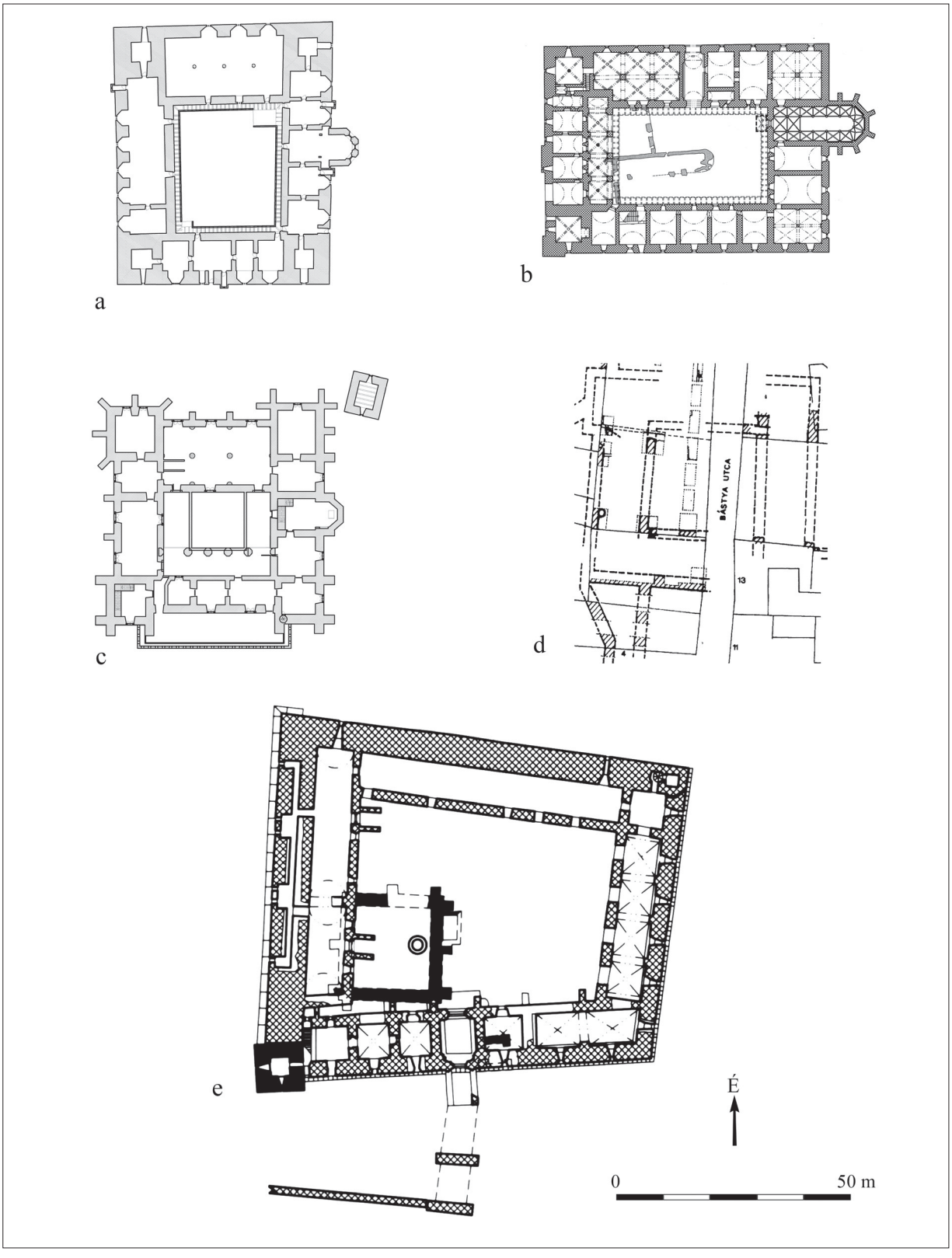

3. ábra. Várpaloták: a. Diósgyőr; b. Zólyom; c. Tata; d. Székesfehérvár; e. Pozsony
Fig. 3. Castle palaces: a. Diósgyőr; b. Zólyom; c. Tata; d. Székesfehérvár; e. Pozsony

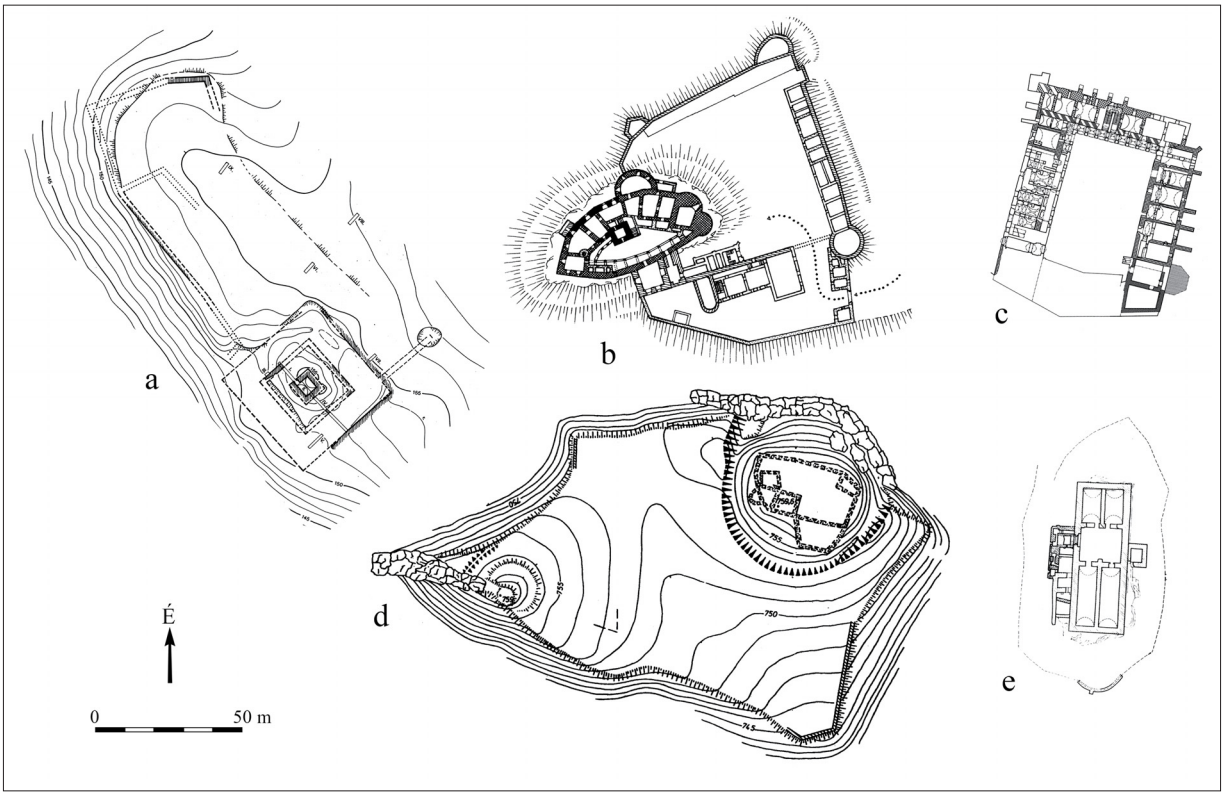

4. ábra. Királyi szálláshelyek: a. Damásd; b. Lipcse (Zólyomlipcse); c. Liget (Végles); d. Szilvásvárad-Gerennavár; e. Gesztes
Fig. 4. Royal lodgings: a. Damásd; b. Lipcse (Zólyomlipcse); c. Liget (Végles); d. Szilvásvárad-Gerennavár; e. Gesztes

királyi szálláshellyé vált.[14] Az ország nyugati határán, fontos közlekedési csomópontban álló Pozsonyban – érthető módon – Zsigmond igen sokszor megfordult élete során, ám az 1420-as évek végén és az 1430-as években e város egyik legfontosabb rezidenciájává vált.[15] Míg Székesfehérváron[16] és Pozsonyban[17] a város mellett álló királyi várakat építtette újjá, Esztergomban talán az érseki palotában szállhatott meg, de erről nincs közelebbi adatunk. Mátyás király e városok közül csak Pozsonyt részesítette előnyben, Zsigmondhoz némiképp hasonló okokból, kedvező földrajzi helyzete miatt. Itt a váron kívül volt egy városi palotája is, amelyet 1486-ban említenek, ehhez az uralkodó kertet is csatolt.[18] 1485 után Pozsonyhoz hasonló jelentőségű mellékrezidenciájává vált a meghódított Bécs városi vára is.[19]

A királyi szálláshelyek harmadik kategóriáját a kisméretű várak és vadászházak jelentették *(4–6. ábra)*. Többségük a nagyobb paloták és várpaloták szomszédságában helyezkedett el, de voltak önálló vadászóhelyek is.[20] Ezek legfeljebb egy-két napra fogadhatták be a vadászó vagy utazó uralkodót és kísérőit, ennek megfelelően a királyi itineráriumokban sem jelennek meg olyan gyakran, mint a nagyobb, hosszabb tartózkodásra és nagyobb létszámú kíséret befogadására szánt rezidenciák. A két nagy palota közelében kevés királyi vár volt. Visegrád mellett mindössze Damásd. Itt a 12–13. században már állt egy kis hegyi vár, ami a 14. század első felében elpusztult.[21] A közelében, az Ipoly partján I. Károly emelt egy vadászházat. I. Károly 1339–1342 között legalább öt alkalommal tartózkodott Damásdon, amelyet több oklevele királyi vadászóhelynek említ. I. Lajos 1345–1376 között

14 Székesfehérváron 1386–1387-ben, 1403-ban, 1405-ben keltezett oklevelet a király, majd 1419-ben egyszer, 1421–1426 között viszont minden évben megfordult itt, 1424-ben és 1426-ban kétszer is, majd 1435–1436-ban újra többször megjelent a városban. Engel – C. Tóth 2005, 153.
15 Engel 1987, 86.
16 Az 1420-as években itt építkezésekbe kezdett. Engel 1987, 86. Minden bizonnyal a IV. Béla kori városi várat építtette újjá.
17 Horváth 2008, 58.
18 Balogh 1966, I. 74–76.
19 Horváth 2008, 62.
20 Schmidtmayer 2010, 81–82.
21 MRT IX. 110.

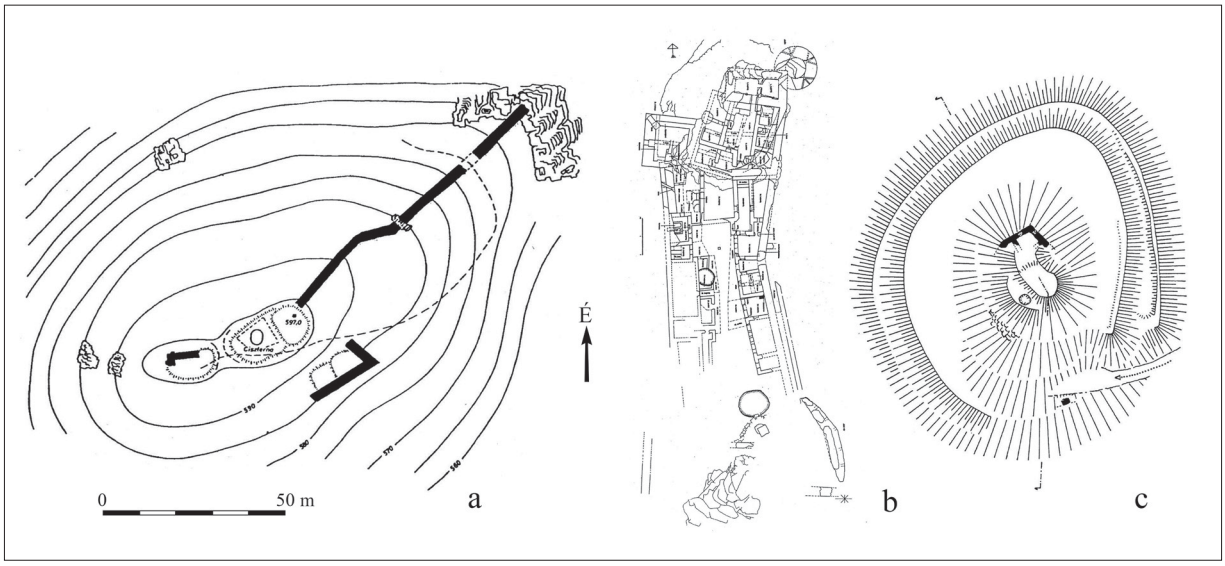

5. ábra. Alkalmi királyi szálláshelyek: a. Dédes; b. Regéc; c. Dobronya
Fig. 5. Occasional royal lodgings: a. Dédes; b. Regéc; c. Dobronya

hét oklevelet keltezett itt,[22] Zsigmond viszont csak egyszer, uralkodása elején, 1387-ben járt erre. Várként csak 1361-től említik.[23] Damásdhoz hasonló szerepet tölthetett be az udvar életében, Zsigmond korában a Nagymaros közelében lévő Hévkút vadászháza,[24] amely akkor jelenik meg a forrásokban, amikor Damásd királyi szálláshelyként eltűnik: 1388-ban egyszer, 1399-ben kétszer, 1411-ben háromszor fordult meg itt Zsigmond király.[25]

Buda közelében az Anjou-korban egyáltalán nem voltak királyi várak. A Lackfiak által a 14. század második felében emelt, majd az ő hűtlenségük és bukásuk miatt 1397-ben királyi birtokba került Solymáron Zsigmond 1404-ben keltezett oklevelet,[26] de már 1406-ban a királynénak adta.[27] A 15. század közepén a Garaiak birtokába került és csak a család kihalása után, 1482-től lett újra királyi vár. Mátyás fiának, Corvin Jánosnak adta, aki 1490 után eladta Ráskai Balázsnak, akitől II. Ulászló 1496-ban visszaváltotta. 1518–1519-ben a budai udvarbíróság alá rendelték.[28] A Mátyás korban új szerzeménynek számított az 1476-ban kihalt Maróti családnak a koronára háramlott örökségéből Zsámbék kastélya, amelyet a király Solymárhoz hasonlóan később Corvin Jánosnak adományozott. A hercegtől aztán királyi tulajdonba visszakerült kastélyt II. Ulászló 1500 körül Buzlai Mózesnek zálogosította el, aki 1517-ben írott végrendeletében a királyra hagyta.[29] Az 1518–1519-es országgyűlési határozatok értelmében a budai udvarbírósághoz tartozott.[30]

Buda közelében is voltak királyi vadászházak. Ilyen volt a nyéki a budai hegyekben. A királyi kúria első említését ugyan csak 1486-ból ismerjük, de az itt feltárt régészeti leletek arra vallanak, hogy már Zsigmond király korában, a 14. század végén létezett. Oláh Miklós szerint a nyéki vadaskert mellett álló kúriát II. Ulászló építette.[31] Egy másik közeli királyi kúria és vadászóhely Csepelen volt. Ez már az Árpád-korban is létezett, és I. Károly is használta 1318-ban, valamint 1323-ban.[32] Zsigmond 1388-ban egyszer, majd 1424-ben háromszor is megfordult itt. Ebben az évben azonban eladományozta Borbála királynénak és ettől kezdve királynéi birtok lett, amikor azonban nem volt királyné, a király használta,[33] így 1518–1519-ben is, amikor a budai udvarbíróság alá rendelték.[34] Mátyás korában létezett egy királyi udvarház a Pesti-síkságon is, de ezt csak elbeszélő források említik.[35]

A nagy paloták melletti vadászházakhoz hasonló funkciót töltött be a vidéki várpaloták ura-

22 MRT IX. 106.
23 Engel 1996, I. 297.
24 A helyet Miklós Zsuzsa azonosította egy 1507-es perben említett „Hekwterdeye" helynév alapján. A perben Zsigmond és Mátyás kori oklevelekre is hivatkoznak. MRT IX. 229–230.
25 Engel – C. Tóth 2005, 139.
26 Feld – László 1981, 86.
27 Engel 1996, I. 413.
28 Kubinyi 1964, 67, 75.
29 MRT VII. 359.
30 Kubinyi 1964, 67.
31 Holl Imre közlése: MMT VI. 266–267.
32 ÁMF IV. 200.
33 Kubinyi 1975, 30.
34 Kubinyi 1964, 67, 75.
35 Balogh 1966, I. 169–170.

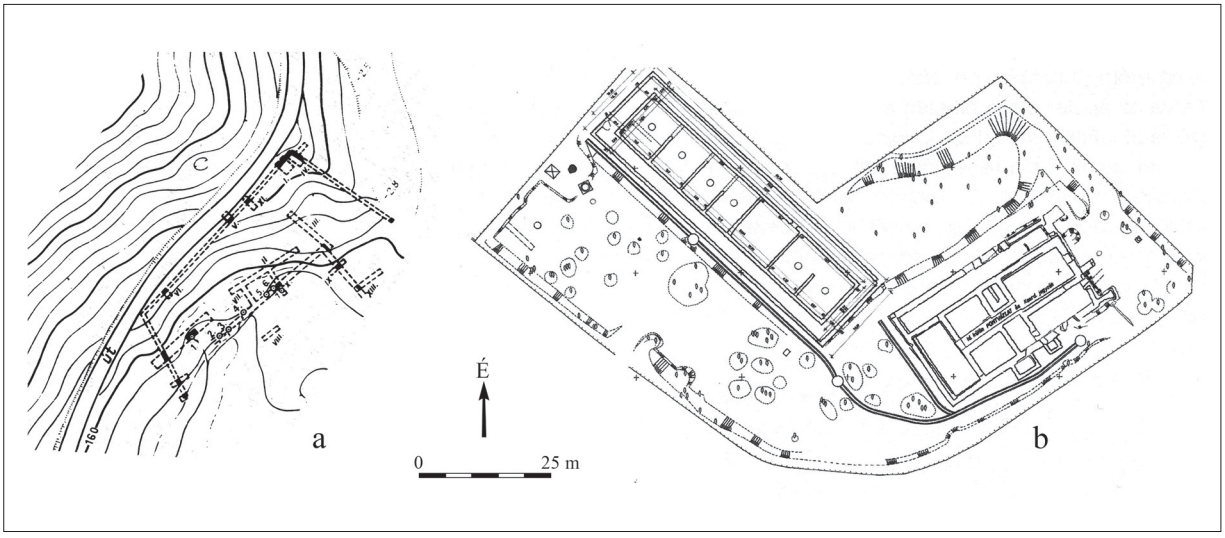

6. ábra. Királyi vadászházak: a. Hévkút; b. Nyék
Fig. 6. Royal hunting lodges: a. Hévkút; b. Nyék

dalmához tartozó kisebb királyi várak egy része is. A diósgyőri uradalomhoz tartozó Regécen I. Lajos csak egyszer, 1376-ban keltezett.[36] Ennél gyakrabban fordult meg 1377–1382 között Szilvásvárad 1366 után épült várában. E vár története némiképp emlékeztet Damásdéra. I. Lajos 1364–1366-ban szerezte meg a Szilvásvárad melletti Éleskő várát Szécsi Miklóstól,[37] de ezt követően valószínűleg le is romboltatta, majd a közelében felépíttette Gerennavárat és ezt használta királyi szálláshelyként.[38] Egy Dédes melletti királyi vadászóhelyen I. Lajos 1369-ben adott ki oklevelet.[39] Zsigmond 1406-ban és 1424-ben egy-egy alkalommal tartózkodott Dédesen.[40] A zólyomi uradalomhoz tartozó Liget vára 1368–1381 között I. Lajos király kedvelt tartózkodási helye volt. 1390-től már Végles néven jelenik meg a forrásokban.[41] 1390 és 1410 között 12 alkalommal fordul elő Zsigmond itinériumában.[42] Lipcse vára szintén kedvelt királyi tartózkodási hely volt már az Anjou-korban is,[43] majd Zsigmond itinériumában 1385 és 1406 között nyolc alkalommal szerepel.[44] Dobronyát csak Zsigmond kereste fel, mindössze egy alkalommal, 1404-ben.[45]

A Vértes hegység, illetve a Vértesben létesített királyi vadászóhely I. Lajos korában még nem sorolható semmilyen nagyobb királyi szálláshely körzetéhez, jóllehet ez utóbbit, Gerencsért, az uralkodó 1364-től gyakran felkereste.[46] 1380 után azonban a Himfi Benedek halálával közvetlen királyi kezelésbe kerülő Gesztes vára lett a vértesi királyi erdők központja. Gesztest hamarosan Vitány várával kapcsolták össze. 1388 őszén Zsigmond és felesége, Mária királynő már Gesztesen szállt meg.[47] Végül az 1409-ben elkészült tatai királyi vár vált a vértesi királyi birtokok központjává, és Gerencsér Gesztessel együtt a Tatáról kiinduló királyi vadászatok állomásai lettek. Zsigmond Gerencséren 1410-ben, majd 1424-ben és 1425-ben,[48] Gesztesen

36 Engel 1996, I. 399.
37 MVT II. 63–64.
38 Talán azonos az 1373-ban királyi vadászóhelyként említett Gradna (Schmidtmayer 2010, 82.), majd 1377–1381-ben többször királyi tartózkodási helyként említett Garadna vagy Garadnaszentmiklós nevű helylyel (Engel 1996, I. 432.). A várat ugyan 1381 után nem említik a források, de Lajos király 1382-ben „in villa Zylvasvar" ad ki oklevelet. 1389-ben még említik a szilvásváradi várnagyot, de a vár hamarosan elpusztulhatott. MVT II. 64–65. Szerepét az 1400 körül épült Cserépvár vette át (Engel 1977, 106–107.), ám ebben nincs adatunk királyi tartózkodásra.
39 Schmidtmayer 2010, 82.
40 Engel – C. Tóth 2005, 136.
41 Engel 1996, I. 455–456.
42 Engel – C. Tóth 2005, 157.
43 Engel 1996, I. 360–361.
44 Engel – C. Tóth 2005, 159.
45 Engel – C. Tóth 2005, 137. A zólyomi uradalomhoz tartozott még Saskő vára (Engel 1977, 170.), de ebben nincs adatunk királyi tartózkodásra.
46 A korábban királyi birtokban lévő Gerencsér falut 1330-tól 1351 után bekövetkezett haláláig Csák nembéli Györke fia Pál birtokolta. Halála után került újra királyi kézbe. I. Lajos 1364-ben, 1366-ban, 1369-ben, 1372-ben, míg felesége, Mária királyné 1381-ben tartózkodott itt. Az 1366-as tartózkodás alkalmával Gerencsért nem, csak a Vértest nevezik meg a királyi oklevél kiadási helyeként. Schmidtmayer 2010, 71–72.
47 Schmidtmayer 2010, 73.
48 Engel – C. Tóth 2005, 138.

pedig 1425-ben fordult meg.[49] Zsigmond halála után Tatát és a vértesi várakat – Gesztest, Vitányt,[50] valamint a gerencséri kúriát[51] – a Rozgonyiak szerezték meg zálogként. Mátyás csak Tatát vette viszsza tőlük 1471-ben,[52] a vértesi várak végleg magánkézben maradtak. Elbeszélő forrásokból viszont tudjuk, hogy Mátyás a Tatához tartozó komáromi várat királyi lakóhelyként építtette át.[53]

Figyelemre méltó, hogy e késő középkori királyi szálláshelyek mindössze egyszer, a csepeli kúria esetében nyúlnak vissza Árpád-kori előzményekre. Budán bár szintén volt a késő Árpád-korban királyi udvarház, a *Kammerhof*, amelyet I. Károly is használt és újjá is épített,[54] ám I. Lajos helyette a város másik részén építtette fel az új palotát, és a későbbiekben már ez maradt a királyi rezidencia. Némiképp hasonló a helyzet Visegráddal is, ahol az Árpád-kori királyi várat I. Károly még újjáépíttette és lakóhelyként használta, a városban pedig egy új kúriát is emelt, ám I. Lajos a 14. század második felében a régi kúriát nagyrészt lebontva a helyén egy teljesen új palotát építtetett, a várat pedig, úgy tűnik, ettől kezdve többé nem használta királyi szálláshelyként. A kisebb szálláshelyek közül egyedül Damásd használata mutatható ki már I. Károly uralkodásának utolsó éveitől, bár akkor még csak királyi vadászóhelyként említik, várként csak 1361-ben jelenik meg, ami talán egy jelentősebb I. Lajos kori kiépítésre utal. Minden jel szerint I. Lajos az 1350-es évek második felében vagy 1360 körül a királyi rezidenciák és szálláshelyek gyökeres reformját hajtotta végre. Ez a reform tükröződik abban a meglepően egységes építészeti képben is, amelyet az ekkor kiépülő királyi paloták, várak és udvarházak nyújtanak.

A legfontosabb rezidencia, a visegrádi palota *(2b ábra)* építéstörténetét a több évtizedes ásatások és tudományos feldolgozómunka alapján ma már viszonylag részletesen ismerjük. Eszerint I. Károlynak az 1320-as évek közepén kiépített udvarházát I. Lajos az 1340-es évek középső harmadában elkezdte továbbfejleszteni: kerítésfallal, kaputoronnyal, új kápolnával és új épületekkel bővítette. Ezek az építkezések 1347-ben, az udvar ideiglenes elköltözése miatt félbeszakadtak. Az 1350-es évek második harmadában újrainduló visegrádi palotaépítkezés már egészen más elveket követett. Az I. Károly kori épületek nagy részét lebontották és a helyükön két jól elkülönülő építési fázisban, menet közben jelentősen módosuló tervek alapján, ám mégis gondosan megkomponált, hangsúlyozottan szabályos alaprajzi elrendezésre törekvő épületegyüttest hoztak létre. A nagyjából négyzetes alaprajzú, 125 × 125 méteres alapterületű palota alsó felét egy nagy, két részre tagolódó udvar foglalta el: egyik fele 55 × 55 méteres beépítetlen terület volt, a másik 37 × 55 méteres, U alakban körbeépített udvarrész. Ezt kétoldalról emeletes loggiával övezett, egyemeletes, L alakú épület határolta. Ez volt az első építési szakaszban, valószínűleg még 1355 előtt kialakított palotaépület. Később, az új királyi lakóépület elkészülte után főleg a rezidencia reprezentatív térsoraként használhatták. Az északi szárnyban volt a palota legnagyobb terme, egy 11 × 38,5 méteres belméretű, faboltozatos nagyterem. Ennek egyik végéhez egy 11 × 11 méteres, négyzetes szoba kapcsolódott. A nagyterem másik végéhez csatlakozó nyugati szárny emeletét egy 8 × 28 méteres fogadóteremből és három szobából álló lakosztály foglalta el. Az L alakú épület földszintjén kéthelyiséges konyha és a hozzá kapcsolódó raktárak helyezkedtek el. Az udvar keleti oldalán egy szabályos, 45 × 45 méteres, négyzetes alaprajzú, zárt belső udvar közé szerkesztett, kétemeletes lakóépület emelkedett, amely már 1355 után épülhetett fel. 18 × 21,5 méteres belső udvarát emeletes árkádsor és reprezentatív, torony formájú csorgókút díszítette. Alsó szintjén, a külső udvarra néző szárnyában egy 11 × 22 méteres, boltozott nagyterem helyezkedett el, a többi szárny alsó szintjein összesen hat egyhelyiséges és két kéthelyiséges lakóegység kapott helyet, valószínűleg a királyi kíséret tagjainak elszállásolása céljából. Az első és a második emeleten egy-egy nagyterem és ezek végében két-két háromszobás lakosztály, feltehetően a király és a királyné nyilvános, illetve privát lakosztályai helyezkedtek el. A királyi lakosztály 11 × 22 méteres nagyterme a nyugati szárny első emeletén, a földszinti nagyterem felett, a királynéi lakosztály 10 × 17,5 méteres nagyterme a keleti szárnyban, a második emeleten volt. A királyné privát lakosztályához egy hypocaustumos fürdőszoba is csatlakozott. A palota délkeleti részén volt a pénzverde épülete, a hozzá tartozó raktárakkal, valamint több, viszonylag szerényen kialakított

[49] Gesztesen már 1388-ban, a tatai vár felépítése és a tatai királyi uradalom megszervezése előtt is járt két alkalommal. Engel – C. Tóth 2005, 139. A tatai uradalomhoz tartozott még Vitány vára is (Engel 1977, 160–161.), de itt nincs adatunk királyi tartózkodásra.

[50] 1439-ben Albert király Rozgonyi Istvánnak zálogosította el őket. Engel 1996, I. 316, 440, 461.

[51] Erzsébet özvegy királyné adományozta 1440-ben az ifjabb Rozgonyi Jánosnak. Schmidtmayer 2010, 74.

[52] Schmidtmayer 2011, 192.

[53] Bonfini említi az Averulinus-fordítás előszavában. Balogh 1966, I. 159–160.

[54] Györffy 1975, 300.

lakosztály: valószínűleg három háromhelyiséges és négy kéthelyiséges elrendezésű. Továbbá egy konyha is tartozott ehhez a szárnyhoz. Feltehetően ezek a palota tisztviselőinek a szálláshelyei voltak. A palotához tartozott még két kisebb virágoskert és egy nagyméretű, fallal övezett, 80 × 94 méteres alapterületű gyümölcsöskert is. Az épület meghatározó része 1366-ra elkészülhetett, de a munkák, bár kisebb intenzitással, az 1370-es években is folytatódtak.

A visegrádi palota építészeti stílusát meghatározták a lakóépületek egyenes záradékú, keresztosztós vagy csak függőleges osztókkal ellátott, két- vagy háromosztatú ablakainak, elsősorban negatív tagozatokból felépülő, ún. grafikus stílusú profiljai. Ezektől a meglehetősen puritán formálású szerkezetektől kontrasztosan eltérnek a palotakápolna és a kutak gazdagon tagozott, ornamentális és szobrászati dísszel is ellátott kőszerkezetei.

A visegrádi palota épülettípusának előképei elsősorban a 14. század első felének délfrancia, provence-i építészetében, az avignoni pápai udvar környezetében fedezhetőek fel. A palota karakteres elemei a kutak. Közülük a legtöbb szintén elsősorban francia előképekkel rendelkezik, bár nem okvetlenül ugyanabból a délfrancia régióból, hanem inkább a párizsi királyi udvar környezetéből származnak a mintaképeik. Ugyanakkor az egyik baldachinos falikút sajátos, a baldachinos síremlékek egyik jellegzetes közép-kelet-európai csoportjával kimutatható rokonságot képviselő koncepciója közelebbi kapcsolatokról is árulkodik. A kőfaragványok stiláris kapcsolatrendszere egyértelműen közép-kelet-európai összefüggéseket mutat, elsősorban a kortárs cseh királyi építkezésekkel vethető jól össze.[55]

I. Lajos korában Visegrád mellett másodlagos szerepet töltött be Buda. Itt I. Lajos uralkodásának az utolsó éveiig a Várhegy északi végén álló *Magna Curia (2a ábra)* tekinthető a királyi palotának. Ennek pontos alaprajzát – teljes feltárás hiányában – ugyan nem ismerjük, de kiterjedése és főbb elemei az eddig végzett régészeti kutatások alapján meghatározhatóak.[56] Az egész épület megközelítőleg 100 × 70 méteres területet foglalt el, ami valamivel kevesebb, mint a fele a visegrádi palotának. Viszont Visegrádhoz hasonlóan ez az épület is két udvar köré szerveződött. A kb. 57 × 38 méteres nagy udvar nagyjából megfelel a visegrádi palota alsó udvara beépített északi felének. Visegrádhoz hasonlóan itt is ebbe az udvarba vezetett a palota kaputornya, és mellette állt egy hozzávetőlegesen 10 × 36 méteres nagyterem, valamint egy ehhez kapcsolódó, 10 × 10 méteres szoba. Ezek méreteiket tekintve sem nagyon maradtak el a visegrádi alsó udvar északi szárnyának helyiségeitől. A nagy udvartól délre helyezkedett el egy kb. 35 × 35 méteres, többosztatú lakóépület, amelyhez közvetlenül kapcsolódott a kb. 15 m hosszú, tehát viszonylag kisméretű Szent Márton-kápolna. Ennek az épületnek a méretei lényegében megegyeznek a 13. századi óbudai váréval,[57] amelyet I. Lajos anyjának, Piast Erzsébetnek engedett át 1343-ban.[58] A *Magna Curia* szerepe tulajdonképpen ennek az óbudai várnak mint királyi szálláshelynek a kiváltása lehetett. A budai *Magna Curia* egésze méreteit tekintve nagyjából feleakkora lehetett, mint a vele egykorú visegrádi palota, és tagolása is sokkal egyszerűbb: a nagytermeknek azzal az összetett rendszerével biztosan nem rendelkezett, mint Visegrád, ehelyett a legnagyobb visegrádi teremmel és a hozzá kapcsolódó szobával nagyjából megegyező egyetlen reprezentatív térsora valószínűleg önmagában látta el azokat a funkciókat, amelyek Visegrádon több tércsoportra osztódtak szét.

I. Lajos élete utolsó éveiben a *Magna Curia* helyett a Várhegy déli végében lévő, eredetileg még az 1340-es években, öccse, István herceg által épített vár mellé telepítette palotáját *(2c ábra).* Az új palota magja tehát egy meglévő, 50 × 21 méteres épület lett, amely alig volt nagyobb a *Magna Curia* lakóépületénél. Ennek is volt egy kisméretű házikápolnája és egy öregtornya is. A szabálytalan négyszögletes alaprajzú, igen szűk, zárt belső udvar körül elrendezett, feltehetően egyemeletes épület északi szárnyának felső szintjén lehetett egy 10 × 23 méteres nagyterem. Valószínűleg ennek a két végéhez kapcsolódott egy-egy lakosztály. A tágasabb nyugati szárny végében állt a vár öregtornya, az István-torony. A két oldalszárnyat a vár déli végében egy, nagyjából a *Magna Curia* Szent Márton-kápolnájával megegyező méretű kápolna kapcsolta össze. A vár északi homlokzata előtt kialakított, trapéz alakú, 55 m hosszú és átlagban 30 m széles külső udvar lényegében a *Magna Curia* külső udvarának felelt meg. Ide is egy kaputorony vezetett be. A visegrádi palota alsó udvarának északi feléhez hasonlóan ezt az udvart is U alakban ölelték körül a palotaszárnyak, amelyek homlokzatai előtt árkádos folyosók futottak. A nyugati szárnyban feltehetően egy 44 × 11 méteres, hypocaustummal fűtött nagyterem, északi végében pedig egy

[55] A visegrádi palota Anjou-kori építéstörténetéről és stíluskapcsolatairól: Buzás 2010a, 11–54.

[56] Zolnay 1967; H. Gyürky 1984.

[57] Altmann–Bertalan 1991, 125.

[58] Fügedi 1959, 15.

9 × 11 méteres szoba kapott helyet. Ez az elrendezés megfeleltethető a *Magna Curia* és a visegrádi palota reprezentatív teremsorának. A keleti szárnyban három helyiséget feltételezhetünk, talán egy lakosztályt, ami a visegrádi palota alsó udvarának nyugati szárnyát idézi, kissé egyszerűbb tagolással. A nagy kápolna, amelynek 8 × 22 méteres belmérete a visegrádi nagy kápolnának felel meg, a keleti szárny végébe épült. A kápolna túloldalán is állt egy lakóhelyiség és egy ahhoz kapcsolódó nagyméretű torony. Talán ezekben kereshetjük a várnagy lakosztályát. Az épület földszintjén kb. 22 kis szoba lehetett, amelyek között – a személyzeti lakószobák mellett – minden bizonnyal voltak gazdasági helyiségek is.[59]

Az I. Lajos kori budai déli palota kőfaragványai közül kevés azonosítható darabot ismerünk. Ezek közé tartoznak a kaputorony felső szintjének erkélykonzolai, amelyek szoros rokonságban állnak a visegrádi palota nyolcszögű kútjával.[60] Feltehetően ehhez az építési periódushoz, talán a külső udvar nyugati szárnyához köthető az a nagy mennyiségű, gótikus idomtégla elem, amely Magyarországon teljesen társtalanul áll, és egyértelműen egy észak-itáliai,[61] valószínűleg lombardiai műhely terméke.

Az I. Lajos kori rezidenciaépítkezések második csoportjába két épület sorolható: a zólyomi palota, valamint a diósgyőri vár. Ezek munkálatai a visegrádi palota építésével párhuzamosan, esetleg csekély fáziskéséssel indulhattak meg. Zólyom *(3b ábra)* elhelyezkedése Visegrádra emlékeztet, ugyanis a zólyomi nagy kiterjedésű hegyi vár alatt, a város szélén épült. Ugyanakkor sokkal kisebb és kompaktabb épület a visegrádi palotánál: 60 × 44 méteres alapterülete alig nagyobb, mint a visegrádi palota északkeleti lakóépülete, ráadásul míg a visegrádi épület kétemeletes, ez csak egyemeletes volt. Az épület elrendezése is egyszerűbb, mint Visegrádon: itt mindössze egyetlen zárt, 20,5 × 32,5 méteres udvar körül elrendezett épülettömb épült, amely formájában is a visegrádi palota északkeleti épületével mutat rokonságot. Ám ennek az épületnek a visegrádinál tágasabb belső udvarát nem övezték emeletes loggiával, hanem csak egy konzolos függőfolyosóval, mindössze a keleti, rövidebb oldal földszintjét törte át egy árkádos csarnok. Az északi szárny földszintjének közepén helyezkedik el a visegrádi északkeleti palota bejárati folyosóihoz hasonlóan ülőfülkesorokkal díszített, ám a visegrádiaknál sokkal tágasabb kapualj. Az épület tereinek sorozatában, más elrendezésben ugyan, de felismerhetőek a visegrádi palota legfontosabb terei, a visegrádinál alig kisebb méretekben. A keleti szárnyba beépített 19 × 7,5 méteres kápolna a visegrádival ellentétben kétszintes. Az északi szárny emeletét elfoglaló nagyterem belmérete 37 × 10 m, a keleti szárny emeletét pedig feltehetően egy 11,5 × 23 méteres kisebb terem foglalta el. A lakosztályok a keleti és a déli szárnyban lehettek. Feltehetően egy 25 × 7 méteres nagyterem két végéhez csatlakozott egy-egy háromszobás lakosztály, amely alighanem a király és a királyné számára volt fenntartva. A keletinek az utolsó szobájából a felső kápolnára oratóriumablak nyílott. Az északi szárny földszintjén is van egy 10 × 18 méteres, két pillérre boltozott terem. A többi 19 helyiség kicsi lakószoba, de közöttük lehettek a raktárhelyiségek és a konyha is.

A zólyomi palota építése során is történt tervváltozás. Eredetileg a két nyugati sarkára két négyzetes tornyot terveztek, ami határozottan várszerű megjelenést adott volna az épületnek. Végül egyik sem valósult meg; az északnyugatiról már az első emelet építése előtt lemondtak, de a másik torony sem emelkedett túl soha a palotaszárnyak párkánymagasságán. Az épület kőszerkezetei sok rokon vonást mutatnak a visegrádi palota faragványaival. A kápolna gazdagon tagozott részleteivel éles kontrasztban állnak a lakó- és reprezentatív terek grafikus stílusú profiljai. Itt is meghatározóak a keresztosztós, két- és háromosztatú ablakok, ám részletformáik (profilok, lábazatok) kialakítása eltér a visegrádiaktól.[62]

Míg Visegrádon és Zólyomban valódi erődítményeket nélkülöző paloták készültek az udvar számára, Diósgyőrben ténylegesen vár épült *(3a ábra)*. Már az épület helyválasztása is eltérő: nem a város szélére, hanem egy korábbi vár helyén, egy mesterségesen felduzzasztott tóval övezett sziklatömbre helyezték. A szabálytalan terep ellenére a tervező ragaszkodott a Visegrádon és Zólyomban is alkalmazott szabályos négyszögletes, belső zárt udvaros alaprajzi elrendezéshez. A diósgyőri vár Zólyommal áll közvetlenebb rokonságban. Ez is egyetlen kompakt, zárt épülettömb, egyetlen belső udvarral. 46 × 55,5 méteres alapterülete szinte teljesen megegyezik a zólyomi palotáéval. Míg azonban Zólyomban csak két saroktorony kezdeményei épültek meg, Diósgyőrben mind a négy sarkon épült egy-egy magas, vastag falú, négyszögletes torony. A 23 × 27,5 méteres belső udvart egyemeletes épületszárnyak övezték, az emeleti szinten pedig

[59] Buzás 1997, 77–86.
[60] Buzás 1997, 82–83, Abb. 16–18.
[61] Végh 1998, 28–34, 42–43.
[62] Plaček–Bóna 2007, 335–339.

a zólyomihoz hasonló kőkonzolos folyosó futott körbe. Az udvar északi, rövidebb oldalát a zólyomihoz hasonló árkádos csarnok nyitotta meg, de itt e csarnok mellett nyílott az ülőfülkés kapualj is. A zólyomihoz hasonlóan kétszintes, de annál jóval kisebb, mindössze 14 × 7 méteres alapterületű, két oratóriumfülkével ellátott kápolna a keleti szárny közepébe volt beépítve. A kápolna két oldalán, szimmetrikusan két háromhelyiséges lakosztályt alakítottak ki, minden bizonnyal a király és a királyné számára. Volt egy harmadik, jóval tágasabb, öthelyiséges lakosztály is, talán az anyakirályné lakóhelye, amely a déli szárnyat foglalta el. Ebben egy külön oratórium is helyet kapott. Mindhárom lakosztályba beépült egy-egy saroktorony. A reprezentatív terek az északi és a nyugati szárnyban helyezkedtek el. Északon egy 12,5 × 25 méteres, hárompilléres csarnok, nyugaton pedig egy 7,5 × 27 méteres terem állt. Ennek a végéhez egy szoba kapcsolódott. Az épület földszintjét a nyugati szárnyban egy nagyméretű pince, a többiben pedig kilenc egyhelyiséges és három, a tornyok földszintjét is magában foglaló kéthelyiséges lakóegység foglalta el. A vár déli és délkeleti lakosztályaihoz fallal övezett külső kertek is csatlakoztak.

A vár kőfaragványai szoros kapcsolatot mutatnak a zólyomiakkal. A kápolna itt is sokkal gazdagabb részletformákkal épült, mint a többi épületrész. Itt is jellemzőek a keresztosztós ablakok, de méreteik jóval kisebbek a zólyomiaknál és profilozásuk is egyszerűbb. Ugyanakkor igényesebb építészeti kialakítást mutat, hogy Visegráddal és Zólyommal ellentétben itt a vár minden helyisége boltozott volt. A földszinti tereket borda nélküli donga-, az emeletieket bordás keresztboltozatok fedték.[63]

Az I. Lajos kori királyi szálláshelyek harmadik kategóriáját képviselő kisméretű várak közül Szilvásvárad[64] *(4d ábra)* és Damásd[65] *(4a ábra)* mutat néhány szembeötlően hasonló vonást, bár teljes régészeti feltárás hiányában a várak Anjou-kori állapotára vonatkozóan egyelőre inkább csak hipotéziseket fogalmazhatunk meg. Mindkét vár egy széles platóval rendelkező magaslatra épült. A kisméretű belső várat (Szilvásváradon kb. 30 × 30 m, Damásdon 23 × 23 m) széles árok választja le az igen nagy kiterjedésű külső vártól. A 140-150 m hosszú, és kb. 45 m széles hasznosítható lapos területtel rendelkező külső várat kőfalak övezik.[66] Hasonló elrendezésű, de más arányokkal rendelkezik a zólyomi uradalom két, gyakran királyi szálláshelyként működő vára, Liget[67] *(4c ábra)* és Lipcse *(4b ábra)*.[68] Ezekben a vármag nagyobb, kb. 57-59 × 15-25 méteres, a külső lapos udvar viszont kisebb, kb. 60 × 50 méteres.

Egy nagyságrenddel kisebb, de struktúrájában mégis ezekhez a várakhoz hasonló Regéc *(5b ábra)*,[69] amely csak egyszer szerepel I. Lajos korában királyi szálláshelyként. Itt a vármag Damásdhoz és Szilvásváradhoz hasonló méretű, 20 × 30 méteres, ám a külső vár mindössze 120 × 20 m, de ebből a lapos, hasznosítható terület csak kb. 60 m hosszú.

A többi, a 14. században királyi lakóhelyként nem szereplő, de a királyi rezidenciák uradalmaihoz tartozó vár, Dédes[70] *(5a ábra)*, Saskő,[71] Dobronya[72] *(5c ábra)* más épülettípust képvisel. Bár belső váruk mérete nagyjából megegyezik az uralkodói szálláshelyként is funkcionáló királyi várak magjának méretével, külső váruk keskeny hegygerincet vagy meredek hegyoldalt övez, így nem rendelkeznek nagy alapterületű, lapos udvarral. Ezért amennyiben az ilyen várakhoz kapcsolódóan létezett királyi szálláshely, az nem a várban, hanem annak közelében lehetett, mint a Dédes mellett 1369-ben említett vadászóhely. Úgy tűnik tehát, hogy az alkalmi uralkodói szálláshely-funkcióhoz elengedhetetlen volt a nagyméretű, lapos külső udvarnak a léte, minden bizonnyal a királyi kíséret elhelyezése céljából. Kérdéses, hogy magának az uralkodónak az elszállásolására a belső vár szolgált-e. A belső várak szerkezetét nem mindegyik esetben ismerjük. Úgy tűnik, hogy a központi épületük általában egy nem túl nagy torony volt. A legszabályosabb formát a damásdi alsóvár mutatja: itt egy mindössze kb. 7 × 7,5 méteres, 5 × 5,2 méteres belső térrel rendelkező torony alkotja a vár magját, amelyet szabályos négyszögletes körítőfal és szintén szabályos, kifalazott contrascarpával rendelkező árok övez. Hasonló méretű tornyot lehet feltételezni Szilvásváradon, Dédesen és esetleg Regécen is. A torony mellett legfeljebb egy-két kisebb

63 Czeglédy 1988, 93–95.
64 MVT II. 171, 51. ábra.
65 MRT IX. 104, 7. ábra.
66 Damásd szerkezete érdekes rokonságot mutat a francia királyok 1363–1369 között, egy korábbi udvarház körül felépült vincennes-i várával. A Párizs melletti királyi erdőben lévő vár egy nagyméretű, fallal körülvett alsóvárból, valamint annak egyik oldalán egy külön körítőfallal és kifalazott árokkal övezett négyzetes lakótoronyból állt. Bár a lakótoronyban is kialakítottak fényűző lakószobákat a királyi család számára, az alsóvárban is volt egy kúriaépület. Mesqui 1988, 332–361; Chapelot 2003–2004.
67 Plaček–Bóna 2007, 319–322, 429. ábra.
68 Plaček–Bóna 2007, 196–199, 272. ábra.
69 MVT I. 252, 57. ábra.
70 MVT I. 207, 16. ábra.
71 Plaček–Bóna 2007, 289–291, 388. ábra.
72 Plaček–Bóna 2007, 109–110, 154. ábra.

helyiséggel számolhatunk még. Ezek az épületek aligha voltak alkalmasak akár csak a király személyének kényelmes elszállásolására is. Valamivel nagyobb hely palotaépület számára esetleg Lipcsén és Ligeten állt rendelkezésre, bár ezekről alig tudunk valamit, mégis valószínűnek tűnik, hogy a kisebb külső vár magyarázata ebben a két esetben talán éppen az, hogy itt a belső várban alakították ki a királyi szállást, míg a többiben ez inkább a külső várba került.

Ezen kis királyi szálláshelyek esetében, ha vannak is rokon vonások a funkcionális elrendezésükben, vártípusról – olyan értelemben, mint a nagyobb királyi paloták és várpaloták kapcsán – nem beszélhetünk. Ennek már csak az egyes várak eltérő eredete miatt sem lenne értelme. Nagyobbik részük még I. Károly korában királyi tulajdonba került, eredetileg a 13. század végén vagy 1300 körül épült magánvár volt. Mindössze Ligetről, Szilvásváradról és a damásdi alsóvárról tudjuk, illetve feltételezzük, hogy I. Lajos építtette fel őket.

Sajátos módon alakult Liget *(4c ábra)* sorsa. Itt még I. Lajos korában a várat gyökeresen átalakították, és egy, a zólyomi palotához hasonló épületet hoztak létre belőle. Az előzmények miatt ennek méretei felül is múlták a zólyomi palotáét, de elrendezése kevésbé volt szabályos. Sajnos egyelőre a kutatások elég keveset tártak fel az épület Anjou-kori belső szerkezetéből. Annyi bizonyos, hogy a földszintjén legalább hét egyhelyiséges, valamint számos többhelyiséges lakrész kapott helyet. A keleti szárnyában épült egy zólyomihoz hasonló kétszintes kápolna és az emeleten, a kápolna mellett volt egy 10 × 10 méteres, középpilléres terem. A többi reprezentatív térről és a lakosztályokról egyelőre nem tudunk. Az épület kőfaragványai alapvetően hasonló képet nyújtanak, mint a zólyomi, diósgyőri és visegrádi faragványok: puritán formálású részletformák, egyenes záradékú, függőleges és keresztosztós ablakok grafikus profillal. Egyedül a kápolna kapuja mutat itt is gazdagabb tagolást. Az ablakprofilok Visegrádhoz állnak a legközelebb, de a lábazati megoldásuk inkább Zólyomot idézi. A középpilléres terem hengeres törzsű pilléreinek nincsenek sem Visegrádon, sem Zólyomban, sem pedig Diósgyőrött rokonai.

Az I. Lajos kori rezidenciák meglepően egységes építészeti képet nyújtanak. Elsősorban az épületformák, amelyek szabályosságra törekvő elrendezése, összetett reprezentációs igényeket és fényűző lakáskultúrát volt lépes kielégíteni. Visegrád, Buda, Zólyom, Diósgyőr és Végles építészeti megoldásai számos rokon vonást mutatnak, építészeti képük a részletekben néha eltérő, de mégis alapvető hasonlóságot mutató tagozatoknak is köszönhetően nagyon egységes. Mindez az épülettípusokban kimutatható francia eredettel együtt leginkább egy olyan közös építőmestert feltételez, aki vezető szerepet játszhatott az 1350-es évektől az 1370-es évekig I. Lajos király rezidenciaépítkezéseiben. Mivel ebből az időből ismerjük János királyi kőfaragót, aki 1365-ben házadományban részesült az uralkodótól a királyi kőházak építésében szerzett érdemeiért, nagy valószínűséggel feltételezhetjük, hogy az ő építészeti koncepcióját tükrözi ez az épületsorozat. Mivel a szóban forgó építkezések nagyjából párhuzamosan folyhattak, érthető, hogy ha az egyes épületek kőfaragómunkái a rokonságok ellenére stiláris eltéréseket mutatnak: az egyes építkezéseket végző építőműhelyek a központi irányítás ellenére különbözőek lehettek.[73]

A királyi rezidenciák I. Lajos korában létrehozott rendszerében Zsigmond uralkodásának a közepéig csak kisebb változások, építkezések történtek, lényeges szerkezeti átalakításokra nem került sor. Visegrád *(2b ábra)* megőrizte főrezidencia rangját. A palotát még bővítették is. Az alsó udvaron ekkor épült egy 56 m hosszú és 9,5 m széles konyhaszárny, illetve feltehetően ekkor építettek egy külső lépcsőt az alsó udvarról az északkeleti királyi lakóépület földszinti nagytermához. Ezek a munkák azonban inkább az I. Lajos kori építkezések logikus folytatásának tekinthetőek.

A Vértesben jelentősebb változások zajlottak le. I. Lajos gerencséri vadászházának közelében Zsigmond 1388-ra kiépíttette Gesztes új várát *(4e ábra)* egy régi erődítmény helyén. A vár belső, négyzetes udvarát egy, a zólyomira és a diósgyőrire emlékeztető kőkonzolos folyosó veszi körül, ám velük ellentétben az udvarról nem négy, hanem csak két, eredetileg egyemeletes épületszárny nyílik egymással szemben. Úgy tűnik, bizonyos értelemben a diósgyőri és a zólyomi várak kicsinyített másaként hozták létre a gesztesi várat, ám építészeti képének meghatározásában alapvető szerepet játszhatott a Zsigmond apja, IV. Károly császár által emelt két csehországi vár, Menštein és Helfenburk.[74]

1397-ben a Lackfiaktól elkobzott birtokon építtette fel Zsigmond a tatai várat *(3c ábra)*, amely 1409-re készülhetett el. Tata ettől kezdve Gesztes, illetve Gerencsér szerepét vette át, de elődeivel szemben már Diósgyőrhöz és Zólyomhoz hasonló léptékű épület volt. Az új vár mintaképe

[73] János kőfaragóról és az I. Lajos kori királyi rezidenciaépítkezésekben játszott szerepéről részletesebben: Buzás 2010c, 52–54.

[74] Menclová 1972, II. 75–85, 99–118. kép.

egyértelműen a diósgyőri vár és a visegrádi palota lakóépülete lehetett. 46 × 46 méteres alapterülete alig valamivel kisebb Diósgyőrnél, a visegrádi palota északkeleti épületével pedig szinte pontosan megegyezik. A vár egyemeletes elrendezése és négy saroktornyos formája, valamint a helyiségek elrendezése Diósgyőrből származik. Az épület északi szárnyát 12,3 × 22,8 méteres, kétpilléres terem foglalja el. A nyugati szárnyban 15,7 × 7,7 méteres kisebb, hypocaustummal fűtött terem található, amelyhez egy szoba is kapcsolódott. A kétszintes kápolna a keleti szárny közepébe épült bele. A kápolna két oldalán kéthelyiséges lakosztályok kaptak helyet, a tóra néző déli szárnyban pedig egy háromhelyiséges lakosztály volt. A déli lakosztályhoz itt is tartozott egy kert, ez azonban egy pilléres alépítményre támaszkodó függőkert volt, aminek mintaképe alighanem az óbudai királynéi vár Piast Erzsébet királyné által emelt függőkertje lehetett. Diósgyőrrel és Zólyommal rokon megoldás, hogy az északi szárny emeleti nagyterme alatt a fél traktust egy árkádsor foglalja el, itt viszont az árkádsor az egész udvaron körbefordul, ami inkább Visegrádot idézi. Az épületszárnyak földszintjének elrendezése viszont Diósgyőrtől és Visegrádtól is eltérő vonásokat mutat. Bár a nagyterem alatti pince megfelelőjét még mindkét helyen megtaláljuk, az egyhelyiséges lakóegységek eltűntek, és csak öt kéthelyiséges egység figyelhető meg. A déli szárny alatt egy boltozott nagyobb terem kapott helyet, de kicsiny nyílásai inkább raktárfunkcióra vallanak.[75]

A tatai vár hazai előképei mellett meg kell említeni olyan építészeti párhuzamokat is, amelyek korban és formálásukban közelebb állnak Tatához, mint Diósgyőr. A Bartolino da Novara tervei szerint 1385 után emelt ferrarai vár[76] és különösen az ugyancsak általa tervezett, 1395–1406 között emelt mantovai Castello di San Giorgio,[77] nagyméretű, az épülettömb sarkaiból kiugró tornyaikkal fontos építészeti előképei lehettek Zsigmond tatai várpalotájának.

A tatai vár kőfaragványai egyértelműen szoros kapcsolatot mutatnak a visegrádi palota faragványaival.[78] Úgy tűnik, a befejeződő visegrádi építkezések műhelye települt át ide és építette fel az új várat. Ez a műhely lényegében az 1350-es évek óta folyamatosan működött Visegrádon és még a 15. század elején is őrizte fél évszázaddal korábbi eredetű stílusát.

Tata kiépítése már része volt Zsigmond reformjainak, amelyekkel a királyi rezidenciák korábbi rendszerét átalakította. E változtatásokat 1405 után kezdte meg és 1408-ra fejezte be. Ekkor cserélt szerepkört a két fő rezidencia, Visegrád és Buda. Buda lett a főrezidencia, ide költöztek át az udvar hivatalai, Visegrád pedig mellékrezidenciává vált. Ezt a funkcionális váltást követte az a nagy építkezés, amely az 1410-es években a budai palota területét hozzávetőlegesen megkétszerezte *(2c ábra)*. A külső udvar elé egy újabb udvart csatoltak, ahol új reprezentatív szárnyat alakítottak ki. Az új udvar méreteit tekintve is a visegrádi palota alsó udvarát idézte, beépítése azonban sokkal monumentálisabb volt. Bejárata egy kaputornyon át nyílott, mögötte, az udvar északi oldalán egy hatalmas, 17,5 × 73,5 méteres, kétszintes nagyteremépület helyezkedett el. Azaz a teremépület egyetlen szintje is több mint kétszer nagyobb volt, mint a visegrádi palota nagyterme. A nagyteremhez – Visegrádhoz hasonlóan – L alakban itt is csatlakozott egy kisebb szárny a keleti oldal északi felén, de sajnos ennek belső elrendezését nem ismerjük. Az udvar délkeleti sarkában épült fel egy nagy konyha L alakú épülete. Ennek méretei majdnem pontosan megfelelnek a visegrádi palota valamivel korábban épített konyhájának. A budai palota bővítésének másik területe a déli részen, a királyi lakóépület volt. Eredetileg ez az épület nagyjából fele akkora volt, mint a visegrádi palota lakóépülete, ám a bővítésnek köszönhetően ahhoz hasonló nagyságrendűvé vált és így belefértek a Visegrádon meglévő, ám Budán eddig hiányzó funkciók. Az István-torony nyugati oldala mellé egy többszintes, szintenként három szobát tartalmazó tömb épült, amely feltehetően a privát lakosztályoknak adott helyet. A torony nyugati oldalára, egy másik tömbbe három, 11,5 × 19 méteres nagytermet helyeztek el, amely a visegrádi északkeleti palota három hasonló méretű nagytermének felelhetett meg.

A budai palotaépítkezéseken az 1410-es években igen népes műhely dolgozott. A ránk maradt gazdag kőfaragványanyagban megtaláljuk az Anjou-kori királyi építőműhely stiláris elemit is, de mellettük feltűnnek francia eredetű formák, a legnagyobb súllyal pedig délnémet stíluselemek is.[79] A budai stílus sokrétűségét magyarázza az a számos írott forrás, amely szerint Zsigmond az 1413–1418 közötti nagy nyugati utazása során számos mesterembert szerződtetett és küldött magyarországi építkezéseire délnémet városokból és Franciaországból.[80]

[75] B. Szatmári 1974; Buzás 2010a.
[76] Tabarelli 1983, 239–241. kép.
[77] Tabarelli 1983, 233–235. kép.
[78] Buzás 1990, 34.
[79] Buzás 1997, 85–110.
[80] Bischoff 2006.

A királyi paloták és várak mellett a Zsigmond király által egyik leggyakrabban látogatott hely az érseki székhely, Esztergom volt. Különösen uralkodása elején, a 14. század utolsó évtizedében, majd 1423–1426 között jelent meg itt rendszeresen. Mivel ekkor már Esztergomban nem volt királyi vár vagy kúria, feltehetően az érsek vendégszeretetét élvezte. Nem tudjuk, hogy konkrétan milyen épületet vagy épületrészt használhatott szálláshelyként ezen alkalmakkor az uralkodó, de az esztergomi várpalotában csak a nagyterem épületének közelében mutatható ki egy Zsigmond kori építési fázis, amely talán a nagyteremhez északról kapcsolódó, ún. kis román palotát érinthette.[81] Nem zárható ki, hogy itt, a nagyterem északi végében, a Szibilla-kápolna mellett, a palotának az érsek által használt lakótornyától legtávolabb eső pontján alakítottak ki egy alkalmi királyi szálláshelyet, mintegy vendéglakosztályként.

Esztergom mellett a másik ősi főváros, Székesfehérvár csak az 1420-as évektől vált Zsigmond gyakran használt szálláshelyévé. A városfal északkeleti sarkában álló, a város északi, ún. Budai kapuját védelmező királyi várat *(3d ábra)* még a városfalak építésével egyidejűleg IV. Béla emelhette a 13. század közepén,[82] Zsigmond ezt feltehetően 1420 körül építette újjá.[83] Az 1601-es ostromot követően leégett, majd lebontott és a helyén emelt olaszbástyába, a Király bástyába foglalt középkori vár maradványait Dormuth Árpád és Siklósi Gyula ásatásai alapján ismerjük, de ezekből a kutatásokból nem tudjuk egyelőre megkülönböztetni a vár 13. századi és 15. századi részleteit. A feltárások egy négyzetes alaprajzú, 45 × 50 méteres épületet hoztak napvilágra, amelynek 22 × 22 méteres belső udvarát minden irányból több mint 10 m széles palotaszárnyak övezték.[84] A vár egyetlen hiteles, ám meglehetősen vázlatos látképi ábrázolása – egy, az 1601-es ostromot ábrázoló francia metszet – nem mutat tornyokat.[85] Egy ugyanekkor készült olasz alaprajzi vázlat is csak a négyzetes vármagot jelöli, déli oldalán egy fallal övezett, téglalap alakú udvarral, nyugati oldalán pedig egy északi felén rondellával lezárt falszorossal.[86] Feltehetően ez utóbbin át vezetett be a városba a Budai kapu. A várépület mérete és elrendezése a tatai, zólyomi és diósgyőri váréra, illetve a visegrádi palota lakóépületére emlékeztet. Habár a négyzetes, palotaszárnyakkal övezett, középudvaros vártípus már létezett IV. Béla korában is – ráadásul a székesfehérvárihoz hasonló topográfiai elrendezésben – Óbudán, ám az óbudai vár méretei jóval kisebbek a székesfehérvárinál,[87] így bár nem tudhatjuk bizonyosan, hogy a székesfehérvári vár már IV. Béla korában vagy csak Zsigmond idején nyerte el végleges alaprajzi elrendezését, mégis ez utóbbi tűnik valószínűbbnek.

A nyugati határ mentén álló Pozsony csak az 1420-as évek végén vált igazán fontos királyi szálláshellyé, viszont az is maradt Zsigmond haláláig. A város felett emelkedő dombon a 11. században emelt fa-föld szerkezetű vár közepére, a korai palotaépületek helyére a 13. század közepén épült fel egy 22 × 22 méteres, saroktámpillérekkel erősített, négyzetes kőépület és egy azt körülvevő, egyik sarkán öregtoronnyal ellátott védőöv. Zsigmond elsőként, az 1420-as években a sánc helyén emeltetett egy erős külső kőfalat két kaputoronnyal, majd 1431-től a 13. századi belső vár helyére egy 84 × 70 méteres, trapéz alakú új belső várat *(3e ábra).* A négyszögletes várépületnek csupán a védett, Dunára néző déli és a város felé tekintő, keleti oldalát alkották palotaszárnyak, a másik két oldala várfal volt. Különösen a szomszédos dombokra néző nyugati oldal képezett jelentős erődítményt: a 7 m vastag falban ágyúkamrákat is kialakítottak. A déli kétemeletes palotaszárnyban a lakosztályok és a kápolna, a keletiben egy kétszintes nagyterem kapott helyet.[88] Az épület, bár négyszögletes, zárt udvaros elrendezése némiképp még visszaidézte I. Lajos és Zsigmond korábbi várpalotáit, már korántsem törekedett azokhoz hasonló szabályosságra. A vár igen gazdag kőfaragványanyaga sem a Visegrádtól Tatáig követhető Anjou-kori stílushagyományba illeszkedik, hanem az 1410-es évek budai palotaépítkezéseinek sokrétűbb és modernebb stílusát folytatja. Különös hangsúlyt kapnak benne olyan délnémet (bajor–sváb) elemek, mint a várkapuknak a passaui dóméra emlékeztető szamárhátíves vimpergái, vagy az ablakoknak az ulmi városháza ablakaival megegyező vakmérművei.[89] A pozsonyi vár építőmesterének, Konrad von Erlingnek a nevét is ismerjük az építkezés ránk maradt 1434. évi számadáskönyv-töredékéből. Konrád mester valószínűleg azonos a nördlingeni Conrad Stenglinnel, aki 1431 után jött Pozsonyba. Az építő-

81 Klinger 2004.
82 Először 1259-ben említik „castrum"-ként. Siklósi 1999, 34.
83 Engel 1987, 86.
84 Siklósi 1999, 33, Abb. 40–41.
85 Siklósi 1999, Abb. 4.
86 Siklósi 1999, Abb. 2.
87 Az óbudai vár egytornyos, középudvaros palotatömbje mindössze 32 × 32 méteres alapterületű, belső udvara csak 8,5 × 10 méteres volt.
88 Fiala 1987.
89 Papp 2006, 242–243.

mester személye magyarázatot adhat a pozsonyi vár építőműhelyének délnémet stíluselemeire. A mester ugyanakkor azoknak a délnémet mestereknek az útját követte, akik már az 1410-es években fontos szerepet vállaltak Zsigmond budai palotaépítkezésein.[90]

Az 1420-as évek második felében állt be újabb változás Zsigmond rezidenciahasználatában. 1426 után már nem használta a király Visegrádot. 1423 után arra sincs adatunk, hogy megfordult volna Zólyomban, illetve 1424 után Diósgyőrben. E korábban kedvelt várait és a hozzájuk tartozó vadászkastélyokat 1427-ben átengedte Borbála királynénak. Tehát a nagy erdőségekben, királyi vadászterületeken fekvő rezidenciák nagy részét az 1420-as évek második felétől már nem használta. Egyedül Tata a kivétel, ám ekkor már a Tatához tartozó vértesi várakat és vadászóhelyeket elkerülte. Ennek ellenére nem tekinthetjük Tatát még ezekben az években sem puszta útállomásnak. 1429 tavaszán Budáról Pozsonyba tartva töltött itt több mint egy hetet.[91] 1430-ban újra tavasszal jött ide Pozsonyból megint legalább egy hétre, hogy innen Bécsen át újra Pozsonyba térjen vissza.[92] Végül 1435 telén Pozsonyból Székesfehérvár és Buda felé tartva szintén legalább egy hetet időzött itt.[93]

Míg a vadászatokra alkalmas királyi szálláshelyek ekkoriban már kevéssé vonzották az öregedő uralkodót, a városi rezidenciák szerepe szemmel láthatóan megnövekedett, ám ezek közül is Székesfehérvárt, sőt Budát is háttérbe szorítva Pozsony emelkedett ki, amely bár nem lett főrezidencia, a király egyik leggyakoribb tartózkodási helyévé vált.

Zsigmond, illetve utóda, Albert halála után a tatai és a vértesi várak zálogba adásával, illetve eladományozásával tovább csökkent a királyi szállásheleyek száma. Ez a tendencia folytatódott Mátyás trónrakerülése után is, amikor a király Visegrádot is feleségének, Katalinnak engedte át.[94] Uralkodása első felében mindössze Diósgyőr újbóli használatba vétele figyelemre méltó. Nem világos azonban, hogy a váron a 15. század második felében és a 16. század elején folytatott több kisebb renoválás, jobbára ablakok, ajtók, fűtőberendezések cseréje, illetve az ezeknél sokkal nagyobb volumenű munka, a külső várfalöv felépítése, milyen szakaszokban, kinek az uralkodása alatt folyt. Nincs arra bizonyítékunk, hogy ezeknek akárcsak egy részét is Mátyás 1460–1470-es évekbeli diósgyőri tartózkodásaihoz kapcsoljuk.[95]

Mátyás nagy rezidenciaépítkezései csak Beatrixszal kötött házassága után, 1476-tól indultak meg. Ekkor élesztette újjá a már Katalin királyné 1464-ben bekövetkezett halálával újra királyi birtokká vált Visegrádot és a Rozgonyiaktól 1471-ben visszaváltott Tatát, illetve ekkor fejlesztette királyi szálláshellyé a Tatához tartozó Komáromot. Mindhárom helyen jelentős építkezésekbe kezdett. Ezek mellett a pozsonyi várban is kimutatható az építőtevékenysége.[96]

Mátyás számára azonban a legfontosabb rezidencia Buda volt. Itt is 1476 után indultak meg az építkezések. Ezekkel párhuzamosan kialakult Buda körül a harmadosztályú szálláshelyek sora is: Zsámbék, Solymár és Nyék. Figyelemre méltó, hogy ennek a szálláshely-kategóriának a tagjait a többi, újjáépített királyi rezidencia körül Mátyás nem szerezte vissza és nem is pótolta újakkal, illetve ha még megvoltak, nincs rá adatunk, hogy használta volna őket.

Mátyás rezidenciaépítkezései közül Buda,[97] Visegrád[98] és Tata[99] ismert annyira, hogy építészetileg is értékelhető legyen. Mindhárom építkezés hasonló jellegű volt, stilárisan is egységes, és irányítása egyaránt a Mátyás által felállított budai udvarbírósághoz köthető. Egyik esetben sem változtatták meg lényegesen a palotaépületek Zsigmond király idején kialakult elrendezését. Bővítésként legfeljebb emeletráépítések történtek, az átalakítások lényege a modernizálás volt. A munkákban egy olyan építőműhely játszott főszerepet, amelynek késő gótikus stílusa elsősorban Bécshez kötődött.[100] Ugyanakkor mindhárom építkezésen megjelent a reneszánsz stílus is. Tatán mindössze egy vörösmárvány relief – talán oltár – és esetleg a vár újonnan épült második emeletének Bonfini leírásaiból ismert aranyozott mennyezetei képviselték az itáliai stílust. Visegrádon már egy loggia, két díszkút, a kápolna orgonaerkélye és szentségháza, valamint a kert teraszai is a reneszánsz jegyében készültek. A leghangsúlyosabban Budán jelent meg e stílus. Itt nagyszámú építészeti részlet (loggiák, balusztrádok, ajtó- és ablakkeretek, kandallók, kazettás mennyezetek), valamint a teraszos kert és egy kerti villa készült *all'antica* modorban. A reneszánsz műrészleteken is azonos műhely dolgozott mindhárom helyszínen.

90 Bischoff 2006.
91 Engel – C. Tóth 2005, 124.
92 Engel – C. Tóth 2005, 125.
93 Engel – C. Tóth 2005, 130.
94 Kubinyi 1964, 76.
95 Buzás 2001, 181.
96 Papp 2005, 84–89.
97 Buzás 2010b, 55–79.
98 *Visegrád* 2010.
99 Buzás 2010a.
100 Buzás 1999, 135–141.

E műhely vezetői közül jól ismerjük a Rómából érkezett, dalmát származású Giovanni Dalmata[101] és a kisebb szerepet játszó firenzei Gregorio di Lorenzo[102] szobrászokat, valamint a szintén firenzei Chimenti Camicia ácsmestert.[103]

Mátyás halála után II. Ulászló lényegében megőrizte a királyi szálláshelyek elődje által újjászervezett rendszerét (mindössze Bécs veszett el közülük) és tovább vitte építkezéseit is. Tatán a vár udvarát egy reneszánsz loggiával díszítette,[104] Visegrádon a palotához kapcsolódó ferences kolostor még Mátyás által megkezdett újjáépítését fejezte be,[105] Budán a középső udvar loggiájának és a Zsigmond-udvar keleti szárnyának átépítését folytatta,[106] és talán hozzá köthető a kápolna beboltozása is.[107] Bizonyosan ő fejezte be a nyéki villa újjáépítését, bár azt nem tudjuk, hogy Mátyás idején ebből a munkából mi készült el.[108] II. Ulászló uralkodásának vége felé a rezidenciaépítkezések intenzitása csökkent, majd úgy tűnik, le is állt, de a királyi szálláshelyek még I. Lajos által kialakított, majd Zsigmond és Mátyás által több alapvető elemében módosított rendszere lényegében a török hódításig fennmaradt.

IRODALOM

Altmann–Bertalan 1991 — Altmann, Júlia – Bertalan, Herta: Óbuda vom 11. bis 13. Jahrhundert. In: *Budapest im Mittelalter.* Hrsg.: Biegel, Gerd. Braunschweig, 1991. 113–131.

ÁMF I–IV. — Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* I–IV. Budapest, 1987[3]–1998.

Balogh 1966 — Balogh Jolán: *A művészet Mátyás király udvarában* I–II. Budapest, 1966.

Bischoff 2006 — Bischoff, Franz: Francia és német építőmesterek Luxemburgi Zsigmond szolgálatában. A pozsonyi Konrad von Erling mester. In: *Sigismundus rex et imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387–1437.* Kiállítási katalógus – Budapest, Szépművészeti Múzeum; Luxemburg, Musée national d'histoire et d'art. Szerk.: Takács Imre. [Mainz], 2006. 246–250.

Buzás 1990 — Buzás Gergely: *Lapidarium Hungaricum* 2. *Visegrád, királyi palota* 1. *A kápolna és az északkeleti palota. Pest megye* I. Budapest, 1990.

Buzás 1997 — Buzás, Gergely: Einige Fragen zur Baugeschichte des Schlosses von Buda. Die Epoche von Ludvig dem Grossen und Sigismund. *ActaHAHung* 39. (1997) 71–116.

Buzás 1999 — Buzás Gergely: A kései Mátyás-kor királyi építkezései és a késő gótikus építészet stílusáramlatai Magyarországon. In: *Arhitectura religiosă medievală din Transilvania / Középkori egyházi építészet Erdélyben / Medieval Ecclesiastical Architecture in Transylvania* I. Coord.: Kiss, Imola – Szőcs, Péter Levente. Satu Mare, 1999. 135–162.

Buzás 2001 — Buzás Gergely: *Gótika és kora reneszánsz. Magyar építészet* 2. Budapest, 2001.

Buzás 2009 — Buzás Gergely: A nyéki királyi villa. In: *Reneszánsz látványtár. Virtuális utazás a múltba.* Szerk.: Buzás Gergely – Orosz Krisztina – Vasáros Zsolt. Budapest, 2009. 212–219.

Buzás 2010a — Buzás Gergely: A tatai vár 1510-ben. In: *A diplomácia válaszútján. 500 éve volt Tatán országgyűlés.* Szerk.: László János. Annales Tataienses 6. Tata, 2010. 93–113.

Buzás 2010b — Buzás Gergely: A budai királyi palota Mátyás kori építkezéseinek rekonstrukciós problémái. In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon / Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary* I–II. Szerk.: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi, Budapest, 2010. 521–543.

101 Buzás–Réti–Szőnyi 2001, 73–88.
102 Caglioti 2008.
103 Farbaky 2006.
104 Buzás 2010a, 107–108.
105 Buzás et al. 1994, 282–283, 288–299; Halász–Mordovin 2002, 239–247.
106 Buzás 2010a.
107 *Hunyadi Mátyás* 2008, 336–337, Kat. 9.9. (Végh A.).
108 Buzás 2009, 214–215.

Buzás 2010c	Buzás Gergely: A visegrádi királyi palota története. In: *Visegrád* 2010, 11–105.
Buzás et al. 1994	Buzás Gergely – Laszlovszky József – Papp Szilárd – Szekér György – Szőke Mátyás: A visegrádi ferences kolostor. In: *Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon*. Szerk.: Haris Andrea. Budapest, 1994. 281–304.
Buzás–Réti–Szőnyi 2001	Buzás Gergely – Réti Mária – Szőnyi Endre: *Giovanni Dalmata Herkules-kútja a visegrádi királyi palotában*. Budapest–Visegrád, 2001.
Caglioti 2008	Caglioti, Francesco: A firenzei Gregorio di Lorenzo, Mátyás király szobrásza. In: *Hunyadi Mátyás* 2008, 129–137.
Chapelot 2003–2004	Chapelot, Jean: Le manoir une résidence royale médievale de premier plan. *Dossiers d'Archeologie* 289. (décembre 2003 – janvier 2004) 4–9.
Czeglédy 1988	Czeglédy Ilona: *A diósgyőri vár*. Budapest, 1988.
Engel 1977	Engel Pál: *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437)*. Budapest, 1977.
Engel 1987	Engel Pál: Az utazó király: Zsigmond itineráriuma. In: *Művészet Zsigmond király korában 1387–1437* I–II. Szerk.: Beke László – Marosi Ernő – Wehli Tünde. Budapest, 1987. I. 70–82.
Engel 1996	Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457* I–II. Budapest, 1996.
Engel – C. Tóth 2005	Engel Pál – C. Tóth Norbert: *Itineraria regum et reginarum (1382–1438) – Királyok és királynék itineráriuma (1382–1438).* Budapest, 2005.
Farbaky 2006	Farbaky, Péter: Chimenti Camicia, a Florentine woodworker-architect, and the early Renaissance reconstruction of the Royal Palace in Buda during the reign of Matthias Corvinus (ca. 1470–1490). *Mitteilungen des Kunsthistorischen Institutes in Florenz* 50. (2006) 215–256.
Feld–László 1981	Feld István – László Csaba: Gótikus és reneszánsz épületfaragványok a csővári és solymári várból. *MűvÉrt* 30. (1981) 81–94.
Fiala 1987	Fiala, Andrej: A pozsonyi (Bratislava) vár. In: *Művészet Zsigmond király korában 1387–1437* I–II. Szerk.: Beke László – Marosi Ernő – Wehli Tünde. Budapest, 1987. I. 246–260.
Fügedi 1959	Fügedi Erik: Topográfia és városfejlődés a középkori Óbudán. *TBM* 13. (1959) 7–56.
Gárdonyi 1944	Gárdonyi Albert: Magyarország középkori fővárosa. *Századok* 78. (1944) 219–231.
Györffy 1975	Györffy György: Budapest története az Árpád-korban. In: *Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig. Budapest története* I. Főszerk.: Gerevich László. Budapest, 1975. 217–349.
H. Gyürky 1984	H. Gyürky Katalin: A Szent Márton kápolna régészeti maradványai Budán. *ArchÉrt* 111. (1984) 29–41.
Halász–Mordovin 2002	Halász Ágoston – Mordovin Maxim: Adatok a visegrádi ferences kolostor építéstörténetéhez. *CommArchHung* 2006. 231–250.
Horváth 2008	Horváth Richárd: A hadakozó király: Hunyadi Mátyás itineráriuma. In: *Hunyadi Mátyás* 2008, 51–63.
Hunyadi Mátyás 2008	*Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490.* Kiállítási katalógus – Budapesti Történeti Múzeum. Szerk.: Farbaky Péter – Spekner Enikő – Szende Katalin – Végh András. Budapest, 2008.
Iván 2004	Iván László: *A visegrádi vár története a kezdetektől 1685-ig*. Visegrád, 2004.
Klinger 2004	Klinger László: XV. századi faragványok az érseki palotából. In: *Az Esztergomi Vármúzeum kőtárának katalógusa*. Szerk.: Buzás Gergely – Tolnai Gergely. Az Esztergomi Vármúzeum Füzetei 2. Esztergom, 2004. 171–182.
Kondor 2008	Kondor Márta: A királyi kúria bíróságaitól a kancelláriáig. A központi kormányzat és adminisztráció Zsigmond-kori történetéhez. *Századok* 142. (2008) 403–436.
Kubinyi 1964	Kubinyi András: A budai vár udvarbírói hivatala (1458–1541). *Levéltári Közlemények* 35. (1964) 67–98.

Kubinyi 1975	Kubinyi András: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). In: *Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején*. *Budapest története* II. Főszerk.: Gerevich László – Kosáry Domokos. Budapest, 1975. 9–240.
Kumorovitz 1963	Kumorovitz L. Bernát: A budai várkápolna és a Szent Zsigmond-prépostság történetéhez. *TBM* 15. (1963) 109–151.
Menclová 1972	Menclová, Dobroslava: *České hrady* I–II. Praha, 1972.
Mesqui 1988	Mesqui, Jean: *Ile-de-France gothique* 2. *Les demeures seigneuriales*. Paris, 1988.
MMT VI.	*Budapest műemlékei* II. *Magyarország Műemléki Topográfiája* VI. Szerk.: Pogány Frigyes. Budapest, 1962.
MRT VII.	Dinnyés István – Kővári Klára – Lovag Zsuzsa – Tettamanti Sarolta – Topál Judit – Torma István: *A budai és szentendrei járás. Pest megye régészeti topográfiája* 13/1. *Magyarország Régészeti Topográfiája* VII. Budapest, 1986.
MRT IX.	Dinnyés István – Kővári Klára – Kvassay Judit – Miklós Zsuzsa – Tettamanti Sarolta – Torma István: *A szobi és a váci járás. Pest megye régészeti topográfiája* 13/2. *Magyarország Régészeti Topográfiája* IX. Budapest, 1993.
MVT I.	Nováki Gyula – Sárközy Sebestyén – Feld István: *Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig. Magyarország Várainak Topográfiája* I. Borsod-Abaúj-Zemplén Megye Régészeti Emlékei 5. Budapest–Miskolc, 2007.
MVT II.	Nováki Gyula – Baráz Csaba – Dénes József – Feld István – Sárközy Sebestyén: *Heves megye várai az őskortól a kuruc korig. Magyarország Várainak Topográfiája* II. Budapest–Eger, 2009.
Papp 2005	Papp Szilárd: *A királyi udvar építkezései Magyarországon, 1480–1515*. Budapest, 2005.
Papp 2006	Papp Szilárd: Zsigmond új rezidenciája Pozsonyban. In: *Sigismundus rex et imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387–1437*. Kiállítási katalógus – Budapest, Szépművészeti Múzeum; Luxemburg, Musée national d'histoire et d'art. Szerk.: Takács Imre. [Mainz], 2006. 239–245.
Plaček–Bóna 2007	Plaček, Miroslav – Bóna, Martin: *Encyklopédia slovenských hradov*. Bratislava, 2007.
Schmidtmayer 2010	Schmidtmayer Richárd: Gerencsér és várának története az írott források alapján. *KEMK* 16. (2010) 69–86.
Siklósi 1999	Siklósi, Gyula: *Die mittelalterlichen Wehranlagen, Burg- und Stadtmauern von Székesfehérvár*. VAH 12. Budapest, 1999.
B. Szatmári 1974	B. Szatmári Sarolta: Jelentés a tatai vár ásatásáról. *ArchÉrt* 101. (1974) 45–54.
Tabarelli 1983	Tabarelli, Gian Maria: *Architettura castellana d'Italia: fortezze, rocche e bastioni*. Busto Arsizio, 1983.
Végh 1998	Végh András: *Lapidarium Hungaricum* 4. *Budai királyi palota* I. *Középkori idomtégla töredékek*. Budapest, 1998.
Visegrád 2010	*A visegrádi királyi palota*. Szerk.: Buzás Gergely – Orosz Krisztina. Budapest, 2010.
Windecke 2008	*Eberhard Windecke emlékirata Zsigmond királyról és koráról*. Ford.: Skorka Renáta. Budapest, 2008.
Zolnay 1967	Zolnay László: Ásatások a budai I., Táncsics Mihály utca 9. területén. A XIII–XIV. századi budavári királyi rezidencia kérdéséhez. *ArchÉrt* 94. (1967) 39–47.

ROYAL RESIDENCES AND LODGING PLACES IN LATE MEDIEVAL HUNGARY

Gergely Buzás

After the mid-14th century, King Louis I developed a new system of royal residences and lodgings which although modified in many respects in the 15th century during the reigns of King Sigismund and King Matthias, lasted until the Ottoman conquest in the mid-16th century.

At the very top of the structure were the two royal seats of Visegrád and Buda. They exchanged roles with one another in the first decade of the 15th century, during the reign of Sigismund. While earlier on Visegrád could be regarded as the king's principal place of residence and Buda as the next most important, from this time on the order was reversed. These two royal centres were suitable not only for receiving the king and his entourage for long periods, but also for the functioning of the court administration on a permanent basis.

Built by King Louis I, the castle palaces of Zólyom (today Zvolen, Slovakia) and Diósgyőr were residences of the second rank. They were suitable for receiving the king's family and entourage, but did not offer sufficient space for the operation of the court offices. Each was located in the middle of a royal hunting ground. In the time of King Sigismund, another such castle palace was built, at Tata, near to the forests of the Vértes district. Town lodgings created by Sigismund in Székesfehérvár, Pozsony (today Bratislava, Slovakia), and Esztergom represented a similar category.

The third category was made up of those royal castles and hunting lodges which received the monarch (and attendants) when he was travelling or hunting, providing him with lodging for one or two days at the most and doing so regularly. These lodgings were generally near to the larger residences and castle palaces. They included Damásd and Hévkút, both near to Visegrád; Csepel and Nyék, both near to Buda; Szilvásvárad, Dédes, and Regéc, all near to Diósgyőr; Lipcse, Liget (Végles), and Dobronya (today Slovenská Ľupča, Vígľaš, and Dobrá Niva, all in Slovakia), all near to Zólyom; and Gerencsér and Gesztes, both near to Tata. The list of sites providing the above-mentioned service changed to some degree between the time of King Louis I and the time of King Sigismund. In the era of Matthias, on the other hand, with one or two exceptions all lost this role totally.

From the architectural point of view, late medieval royal residences and lodgings presented a rather uniform picture in the age of King Louis I. First and foremost, it is uniformity of architectural conception that may be mentioned, since in the case of certain buildings divergences can be pointed out in execution and in the style of the stone-carving work. This uniform 14th-century architectural picture exerted a decisive impact on the architecture of royal residences in the 15th century: Sigismund's architects copied and developed the edifice types from the time of Louis I. King Matthias and the Jagiellon rulers, on the other hand, favoured renovation of existing buildings over the construction of new ones.

IN MEDIO REGNI HUNGARIAE

A királyi hatalom tárgyi emlékei a Pilis hegységben

4

Material Reminders of the Royal Power in the Pilis Mountains

UDVARHÁZAK ÉS KOLOSTOROK A PILISI KIRÁLYI ERDŐBEN

Benkő Elek

Történeti kutatásunk régi, számos példával alátámasztott tétele, hogy az Árpád-házi uralkodók által életre hívott kolostorok alapját a királyi birtokok udvari szervezetéhez tartozó kúriák és ezek tartozékai képezték. A folyamatra a történészek az egyházi tulajdonba került királyi magángazdaságoknak és szolgálónépeiknek a későbbi egyházi összeírásokban is tükröződő sajátosságai alapján,[1] a régészek pedig az egykori udvarházaknak, illetve az egykor hozzájuk tartozó egyházaknak (királyi kápolnáknak) többé-kevésbé egyértelműen meghatározható maradványaiból következtettek.[2]

Szempontunkból a probléma az eladományozott földbirtokok központi eleme, az udvarház körül körvonalazódik. Nyilvánvaló, hogy a király csak saját birtokállománya felhasználásával tudott egyházi intézményt (monostort vagy társaskáptalant) alapítani, amely adomány gazdasági értékét az udvarbirtokok szervezettsége már eleve növelte, biztosítva az egyháznak ajándékozott terület további olajozott működését és jövedelemtermelő képességét. Forrásaink azonban nem teszik világossá, hogy ezeknek a korai adományoknak következetesen részét képezte-e maga a birtokközpontot jelentő udvarház is, avagy előfordulhattak olyan esetek is, amikor egy-egy ilyen épület(csoport) a birtokok bizonyos, királyi kézben maradt részével együtt valamennyi ideig még világi célokat szolgált? Ha így volt, miként kell elképzelnünk a korai kolostor és a király kezében maradt udvarház elhelyezkedését, esetleg a két intézmény „társbérletét"?

A kérdés ma még kevéssé körüljárt határterületre vezet bennünket, ahol a meglehetősen hiányos történeti és régészeti adatok egybevetése könnyen ellentmondásos eredményre vezethet. Elég itt Pécsvárad példájára gondolnunk, ahol az 1015-ben felszentelt bencés monostor Árpád-kori birtokai világosan tükrözik, hogy azok a királyi udvarszervezetből származnak,[3] itteni udvarházról azonban a forrásokból nem értesülünk, rá az eddigi régészeti ásatások nem akadtak, így az újabb kutatás a létét sem tekinti valószínűnek,[4] bár az eddigi feltárások kiterjedése és színvonala e téren még nem segíti a végleges álláspont kialakítását. Egy ilyen feltűnően korai udvarház-adományozás lehetőségét nem támasztja alá a pannonhalmi alapítólevélben (1001) említett kortói udvarház (Somogyvár közelében) sem, amelyet az oklevél szerint Szent István adományozott a veszprémi püspöknek,[5] azonban az iratnak a somogyi tizedekkel kapcsolatos része interpolált, és a 12. században, legkésőbb 1215 előtt keletkezett, így egy István kori épületadomány bizonyítékaként közvetlenül nem használható. Zirc esetében a krónikából tudjuk, hogy I. András itteni udvarházában hunyt el (†1060),[6] azonban az itt feltárt kis templommaradvány és a mellette álló, többperiódusú kőépület (plébánia?)[7] a jelek szerint sem ezzel a korai kúriával, sem az 1182-ben alapított ciszterci monostor közvetlen világi előzményével nem azonosítható.

Az 1075-ben alapított garamszentbenedeki apátság közvetlen előzménye ugyan feltehetően nem egy helyi királyi udvarház volt, I. Gézának a monostor számára juttatott kiterjedt birtokadománya mindazonáltal többek között felölelte a Komárom megyei Udvard (ma Dvory nad Žitavou, Szlovákia) falut az itteni királyi kúriával és a Szent Márton tiszteletére épített kápolnával; ehhez a birtokrészhez 40 ekényi föld és 20 rab cseléd is tartozott, a

1 Györffy 1977, 235–238, 323–331.
2 Benkő 2007, 13–14.
3 ÁMF I. 362–367; Györffy 1977, 235–238.
4 Bodó 2010, 350.
5 „Et ne adhuc aecclesia Sancti Michahelis vacua esse videretur, vel episcopus parrochianus iniurias querimoniasque in collectione decimationis pateretur, ei curtem, que vocatur Cortou cum hominibus eidem pertinentibus tradidi": DHA I. 40.
6 „negligenter detentus in silva Bocon ad crucem [!, recte: curtem] suam, que dicitur Scirc, mortuus est": SRH I. 357.
7 Koppány 1972.

vásártér közelében, akiket az apát tetszőleges munkára rendelhetett.[8]

A korai források, ha a részleteket homályban is hagyják, azt világosan érzékeltetik, hogy a királyi egyházalapítások nemcsak eladományozott birtokrészekre, hanem az ezek gazdasági-igazgatási központjaiként szolgáló udvarházakra is kiterjedtek, bár ez utóbbi gyakorlatot nem szabad általánosítani. A kérdés, ha ezt a források lehetővé teszik, esetről esetre haladó elemzést igényel, amiből a régészeti megfigyelések sem maradhatnak ki. Az alábbiakban ezt az áttekintést a Pilis hegység Árpád-kori alapítású egyházai kapcsán kíséreljük meg, kiemelt hangsúllyal az érintett udvarházak és funkcióik utóéletére.

Királyi egyházalapítások Esztergom és a Pilis térségét értelemszerűen igen korán, már a 11. században érintették (óbudai prépostság, visegrádi görög rítusú monostor, esztergom-szigeti apácakolostor), a folyamat azonban a következő évszázadtól intenzívebbé vált, és a királyi birtokok fokozódó ütemű szétforgácsolódásával párhuzamosan, a ciszterciek, majd a pálosok új alapításaival a pilisi királyi erdő belsejére is kiterjedt, ahol új intézmények és új birtoktípusok lazították fel a korábbi királyi magánbirtok tömbjét *(1. ábra)*. Olyan állásponttal is találkozhatunk, hogy az adományozások nyomán az érintett területeken a király fennhatósága közvetetté vált.[9]

Tanulmányunk alapvetően ehhez az utóbbi kérdéshez kapcsolódik, két szálon is. Egyrészt a régészet feladata azoknak a – rendszerint minimális – épületmaradványoknak a bemutatása és értelmezése, amelyek az egyes kolostoralapításokat megelőző udvarházak tartozékai lehettek, másrészt egyre több esetben merül fel a gyanú, hogy a király és környezete rendszeres jelenléte az adott helyen a kolostor alapításával egyáltalán nem ért véget. A korábbi, egyszerűsítő felfogással szemben, amely e *curiá*k puszta átadásával és az átvétel utáni lebontásával, vagy az új funkció szerinti átépítésével számol, a régészeti kutatásban egyre gyakrabban vetődik fel, hogy maguk az udvarházak a klauzúra mellett esetleg tovább élhettek, akár régi formájukban, akár az uralkodó és más előkelők fogadására alkalmas, utóbb emelt vendégházak formájában. Mindennek lehetősége már Gerevich László ásatásai során felmerült,[10] amit az utóbbi évek pilisi geofizikai kutatásai[11] támogatni látszanak, a Margit-szigeti domonkos apácakolostor mellett feltárt, a késő középkorig használt királyi udvarház feltárása pedig e tekintetben látványos régészeti bizonyítékot eredményezett.[12]

A királyi udvarház helyén alapított egyházi intézmények, nem kevésbé az őket megelőző létesítményeknek két korai példáját a pilisi erdőség területén a dömösi prépostság és a pilisi ciszterci monostor kínálja, ez utóbbi az újkori eredetű Pilisszentkereszt falu határában. Mindkettő területén folyt nagyobb lélegzetű régészeti ásatás, ami e régebbi kutatások minden bizonytalansága mellett is lehetőséget nyújt arra, hogy a korábbi udvarházak átépítését vagy áthelyezését, nem utolsósorban eredeti funkcióinak gyakorlását vizsgálhassuk, különösen akkor, ha ehhez az utóbbi évek kiegészítő kutatásai új támpontokat is nyújtanak.

***

A dömösi, Antiochiai Szent Margitról nevezett prépostságot Kálmán király (1095–1116) öccse, Álmos herceg alapította; ez – a *Képes Krónika*ban említett egyéb események időrendjére támaszkodva – történészi feltételezések szerint 1108-ban történhetett.[13] A papi testület kikerült a veszprémi püspök joghatósága alól és közvetlenül az esztergomi érsek alá tartozott. Működése a trónkövetelő Álmos és fia, a későbbi II. Béla király 1113. évi megvakítása után is folyamatos volt. Az egykori királyi udvarházhoz tartozó szórt birtokokon az 1138. évi összeírás[14] szerint termékekkel és bizonyos szakosodott munkákkal tartozó, szolga rendű *(servus)*, századokba szervezett, egy-egy *maior* vezetése alatt álló udvarnokok voltak. A fegyveres szolgálatra alkalmas szabad harcos jobbágy *(miles)* kategória – aligha véletlenül – hiányzik a dömösi népek összeírásából.[15] Hangsúlyoznunk kell, hogy az Álmos herceg adományában

[8] „Hudwordiensium aliam terram ad quadraginta aratra et XX domus servorum super mercatum, quorum servitus, prout placuerit abbati, sit, ubi et curiam meam necnon capellam, que in honore Sancti Martini est, dedi": DHA I. 214; ÁMF III. 461–462.

[9] F. Romhányi 2010b, 224. E kérdést jelen tanulmánykötetben F. Romhányi Beatrix részletesebben is körüljárja.

[10] Gerevich László a pilisi monostor keleti oldalán fekvő apáti szárnyat tévesen vendégháznak tartotta („Gäste Viertel"), de ilyen funkciót tételezett fel – immár jogosan – a kvadrumtól délnyugatra fekvő, téglalap alaprajzú épület esetében is („Haus der Gäste/königliches Haus"). Gerevich 1985, 142, 146.

[11] Benkő 2010.

[12] Irásné Melis 1999; Irásné Melis 2007; Irásné Melis 2010.

[13] ÁMF IV. 629–633; Thoroczkay 2012.

[14] MES I. 88–99; Szabó 1936, 54–57, 130–135, 203–206; Szabó 1954.

[15] Györffy 1977, 245; Györffy 1991, 291–295. (térképpel); ÁMF IV. 631–633.

felsorolt, mintegy 90 helységben szétszórtan lakó 1300 háznépnek csupán kisebb része tartozhatott az eladományozott dömösi királyi udvarház eredeti állományához. A többi a herceg más birtokaiból származhatott, vagy olyan frissebb szerzemény volt, ami feltehetően akkor került hozzá, amikor Kálmán király a jeruzsálemi zarándokút után tág lehetőséget biztosított számára vadászszenvedélye kiélésére, a trónkövetelés helyett;[16] feltehetően ekkor engedte át a király Álmosnak a pilisi erdők lábánál emelt dömösi udvarházat, és azt további birtokokkal bővítette, amivel megteremtette a későbbi prépostság anyagi alapját is. A 11. századi dömösi udvarház eredeti jószágaihoz aligha tartozhatott a jól körvonalazható Somogy-Tolna megyei birtoktömb (talán Koppány központtal), a Tisza és a Körösök vidékének számos faluja, valamint az összeírásban szereplő, Felvinc környéki, zömmel sóvágó erdélyi szolgák.[17]

Az előzmények szempontjából fontos körülmény, hogy Dömös nem Kálmán korában jelenik meg először az írott forrásokban, és nem is hercegi birtokként tűnik fel. Már I. Béla korában királyi magánbirtok *(allodium)* központja volt, ahol a trónus vagy az azt befogadó építmény összeomlása 1063-ban a király halálát okozta.[18] Egy 1079. körüli oklevél Szent László intézkedésére hivatkozik, aki a dömösi *curiá*ban egy világi birtok eladományozását engedélyezte a veszprémi egyház számára.[19] Ezek az adatok bizonyossá teszik, hogy a dömösi prépostság egy királyi udvarház helyén létesült, mely *curia* szokás szerint lakóépületet és templomot is magában foglalt. Ami az udvarházat illeti, Gerevich László dömösi ásatásai (1971–1980) során a háromhajós templom szentélyfejétől délre húzódó, alápincézett prépostsági épülettömbön belül egy korai, nyújtott téglalap alaprajzú épület alapfalait ismerte fel, amelyről feltételezte, hogy a királyi udvarház maradványa.[20] Ez egy sekélyre alapozott, hosszú téglalap alakú épület volt (külső mérete 33 × 8,2 m), amelynek falmagja habarcsba rakott patakkövekből készült, a déli oldalon a fal kváderburkolata is megmaradt *(2–3. ábra)*. Sajnos pontosabb kormeghatározását az ismert történeti adatokon túlmenően konkrét régészeti megfigyelésekkel nem sikerült alátámasztani. Utóbb, az épületnek az egykori földfelszín alá mélyülő belsejében, a falsík elé tetőcserépdarabokat, másodlagosan felhasznált faragott köveket és téglát is tartalmazó, mélyebbre alapozott köpenyfalat raktak, amely a pince időközben leomlott téglaboltozatát tartotta.[21] Az ásatási napló[22] bizonyos részletei azt sejtetik, hogy ez a legkorábbi épületrész sem idősebb a templom szentélyzónájánál, fala és kőanyaga attól egyértelműen elválik, sőt kismértékben talán bele is vág, így – a részletek felderítése előtt – egyelőre ugyanúgy gondolhatunk a prépostság korai épületére, mint az azt megelőző udvarházra, esetleg arra, hogy az udvarházat egy darabig változatlan alaprajzi elrendezésében használták az egyházi alapítás után. A közelben – talán a prépostsági templom szentélye és altemploma helyén – egy korábbi templom is állhatott, legalábbis a ma ismert templom hosszfalai esetenként korábbi Árpád-kori sírokat fedtek, illetve vágtak.

A dömösi ásatási eredmények teljes körű feldolgozása előtti óvatosságot a „korai udvarház" esetében különösen indokolttá teszi, hogy Gerevich László előzetes publikációja nyomán ez az emlék az esztergomi érsekek Helemba-szigeti nyaralójával[23] együtt az Árpád-kori udvarházak alaptípusává vált, és komoly szerepet kapott a bihari Borsa nemzetség templommal kiegészített belényesszentmiklósi rezidenciája értelmezésekor is.[24] Mindazonáltal a lényeget tekintve a rá épülő következtetések reálisnak látszanak, amennyiben e korai udvarházak jelentős része valamelyest földbe mélyített, kétszintes kőépület volt, az alsó, raktározási szint fölött reprezentációs és lakótér funkciót betöltő felépítménnyel. Erre utal, hogy az esztergomi Várhegy III. Béla kori nagypalotájának maradványa – az ún. kaszárnyaépület alsó szintjén – Horváth István kutatásai szerint rendkívül hasonló megoldást tükröz, amennyiben a 45 × 10,5 m alapterületű, kváderfalú épületnek az alsó, félig a földbe mélyített, csak bevilágító-/szellőzőnyílásokkal ellátott, eredetileg

16 „dux Iherosolimam profectus est et cum prosperitate rediens, rex eum suscepit ad pacem. Delectabatur autem dux in venationibus et assiduus erat in eis, et dabat ei rex omnia ad venandum necessaria": SRH I. 427.

17 Szabó 1954, 47.

18 1063, „Piissimus autem rex Bela completo regni sui anno tertio in Demes regali allodio, corruente solio confractus corpore irremediabiliter cepit egrotare": SRH I. 360.

19 „in curia Dimisiensi": DHA I. 225–226.

20 Gerevich 1983a, 73–80; Gerevich 1992, 397. Így értelmezte a leletet a dömösi ásatási eredményeket kiválóan ismerő Horváth István (Balassa Bálint Múzeum, Esztergom) is. Horváth 1979, 26; Horváth 1986, 11.

21 *RégFüz* Ser. I. No. 27. (1974) 71–72; *RégFüz* Ser. I. No. 31. (1978) 80–81; Gerevich 1992, 77–78.

22 MTA BTK Régészeti Intézet Adattára, Dok. 5/80.

23 Kovalovszki 1989; Kovalovszki 1990.

24 A dömösi párhuzam a belényesszentmiklósi, korai fázisában a 11. század második felére keltezett udvarház maradványainak értelmezésében is kulcsszerepet kapott. Bóna 1989, 152–153.

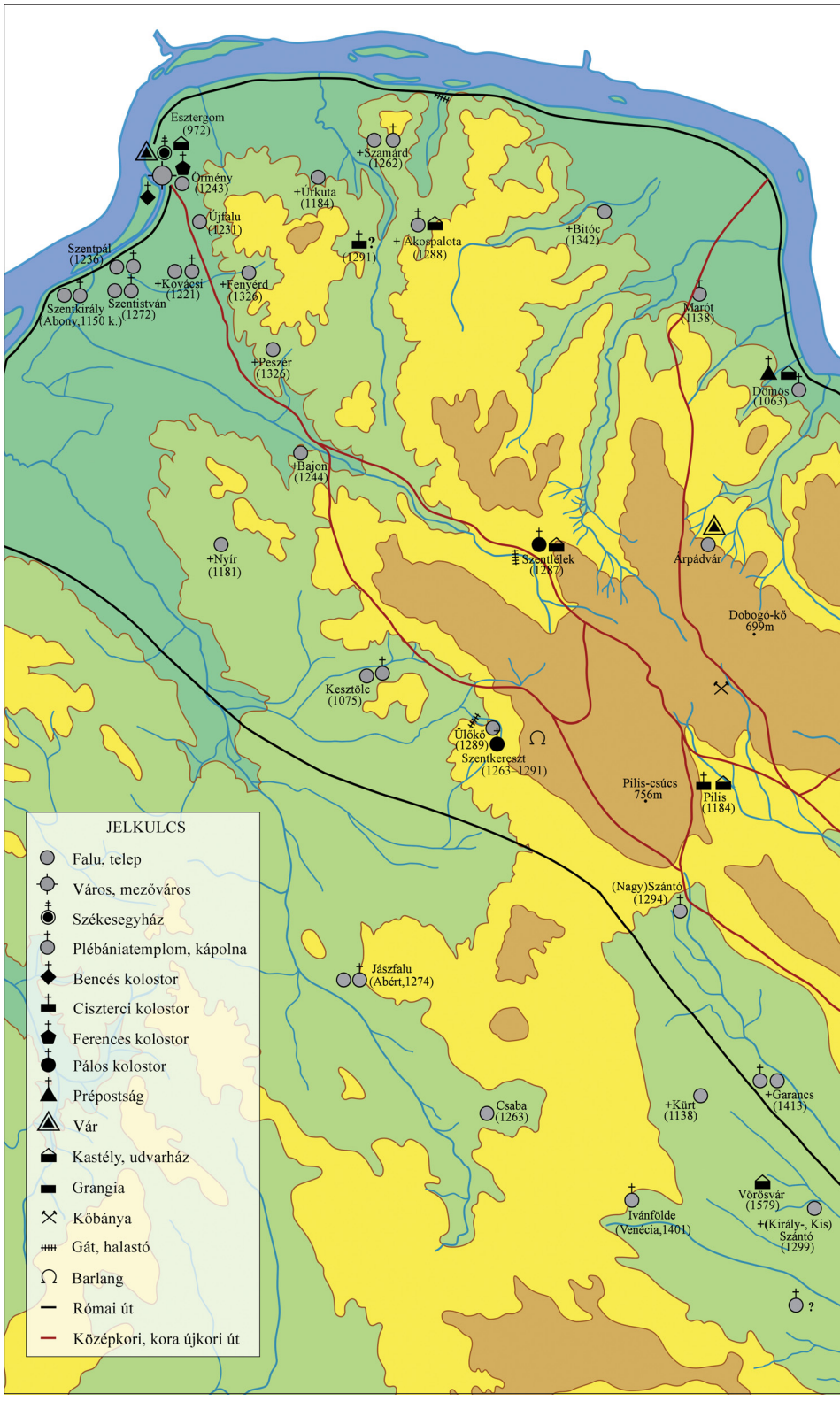

1. ábra. A Pilis hegység középkori régészeti emlékei. Az MRT V. és VII. kötete felhasználásával tervezte: Benkő Elek, rajzolta: Éber Magda

Fig. 1. Medieval archaeological sites in the Pilis Hills. Designer: Elek Benkő, utilising the work *Magyarország Régészeti Topográfiája* [The Archaeological Topography of Hungary], vols. V and VII; drawing: Magda Éber

síkfödémes szintjét tárházként, a fölötte létesített osztatlan, Árpád-kori ikerablakokkal tagolt helyiséget nagyteremként (fogadócsarnokként) használták. Déli végéhez fűtőberendezés és konyha kapcsolódott. E fölött emeleti szintet is feltételez a kutatás, erről azonban sajnos semmiféle adattal nem rendelkezünk.[25]

Indokolt, de nehezen eldönthető vitát válthat ki az 1138-as összeírólevélben Álmos herceg adományának az a részlete, amely a dömösi egyháznak a régiségtől megromlott falai és tetőzete javításáról szól. Ez természetesen konkrét régi falakkal és tetőkkel éppúgy magyarázható, mint egy általános érvényű rendelkezéssel, ami bizonyos, a prépostságnak juttatott távoli falvak szolgarendű lakói feladatává teszi a jövőben az elöregedő épületrészek helyreállítását éppúgy, mint új műhelyek, juhaklok és halastavak létesítését, valamint a rétek kaszálását. Figyelemre méltó, hogy míg az Álmos-féle intézkedés régi falak javításáról is szól, II. Béla kiegészítő adományában már csak a templom befedéséről és más épületek emeléséről esik szó, ami a munkálatok valamiféle előrehaladását érzékelteti: a templom már elkészült, javítani- és pótolnivaló csupán a fedélszéken akadt, ugyanakkor időszerűvé vált a templom mellett a prépostság további épületeinek az elkészítése. Sajnos csak hitelesítő ásatással lehetne eldönteni, hogy ez a gondolatmenet mit jelent az új préposti épület elkészítése, illetve a helyén állt korábbi udvarház egyházi célú felhasználása tekintetében. A felsorolt *servus*ok feltehetően a faanyag beszerzésében, bizonyos ácsmunkákban és a zsindelyfaragásban segíthettek.[26]

Az eddig ismertté vált ásatási eredmények nem utalnak a prépostság területén vagy annak közelében fennálló, az egyházi intézménnyel párhuzamosan, netán közös térben működő világi udvarházra vagy vendégházra, bár a közeli erdők haszonvételével folyamatosan éltek a középkorban, amit a prépostság területén talált leletek, így a vadászott állatok csontmaradványai és a vadászathoz szükséges fegyverek és egyéb tárgyak (zablák, sarkantyúk, lándzsahegy, nyílcsúcsok) sejtetnek.[27] Az 1138-as diploma felsorolja azokat a személyeket is, akik a papoknak a hálóteremben és az ebédlőben szolgáltak.[28] Jóllehet e két termet könnyen elképzelhetjük egy hosszú, téglalap alaprajzú épület két egymás fölötti szintjén, mint láttuk, nem világos, hogy itt még a régi udvarházról, vagy pedig a helyén, bizonyos régi maradványok befoglalásával létesült új prépostsági épületről lehet-e szó. A régi ásatási dokumentációból még kideríthető részletek feltárása éppúgy a folyamatban lévő régészeti feldolgozás feladata, mint a prépostságot és a körülötte elterülő gazdasági és ipari létesítményeket hozzávetőlegesen 210 × 120 méteres ovális formában körülvevő, elmosódott árok- és sáncvonulat közelebbi kormeghatározása *(2. ábra)*.

Erőteljesen világi, vadászattal és lakomával kapcsolatos feladatot a késő Árpád-kortól a prépostság közelében, egy magas hegycsúcson emelkedő Árpád-vár láthatott el. A mára teljesen elpusztult kővár neve az újkorban keletkezett, középkori történetére írott forrást nem ismerünk, így egykori birtokosaira nézve sincsenek biztos adataink.[29] A kúp alakú, 483 m magas hegy legtetején, részben mesterségesen kialakított sziklatömbön ötszögű kőtorony és a hozzá kapcsolódó épület csekély maradványai láthatók, amelyeket ovális kőfal (160 × 70 m) vesz körbe. Az egykori épületek felmenő részére élszedett faragvány, faragott kő konzol, több nagy sarokkvádér és feltűnően sok tetőcserép-töredék utal. A vár területén, különösképpen a várhegy lejtőjén sok 13–15/16. századi kerámialelet és állatcsont található, 2008-as terepbejárásunk során egy osztrigahéjat is találtunk. A felszíni leletek arra utalnak, hogy a vár kezdetei a késő Árpád-korig nyúlnak vissza, és intenzív használat, valamint bizonyos luxus jellemezte a késő középkorban is. Ez utóbbi körülmény kizárja, hogy a 15. században már hanyatló prépostság tartozéka lett volna, adataink alapján azonban nem dönthető el, hogy egyházi vagy királyi kézben lévő vadászkastély volt-e. Ebben – mint említettük

25 Jelen tanulmánykötetben Horváth István az esztergomi Várhegy kutatásait összefoglalva ezt a kivételesen fontos emléket részletesen tárgyalja.

26 Álmos herceg adománya és rendelkezése szerint Geu (Algyő, Csongrád m.), Lingu (†Leng?, Csongrád m.), Ecer (†Ecsér, Csongrád m.), Geiche (†Décs, Békés m.), Damag (†, Décs közelében, Békés m.), Hudus (†Hodos, Veszprém m.), Ruosti (†Ravazd, Somogy m.), Cobu (†Kab, Veszprém m.), Fekethe (†Fekete, Veszprém m.) falu szolgái („servi") „parietes et coopertoria ecclesie vetustate dilapsa debent renovare, officinas claustri vel novas, vel inveteratas edificant. Ovile construere, vivarium et claudere vel effodere, fenum secare annuatim […] debent". MES I. 92. Számukat II. Béla további szolgákkal gyarapította Vduornic (†Udvarnok, Esztergom m.) és Machala (†Mocsolya, Komárom m.) faluban, akik „ad domos ecclesie construendas", illetve „ad cooperiendam ecclesiam et ad domos ecclesie construendas veniunt". MES II. 96. A helynevek meghatározásához: Szabó 1954, passim.

27 Benkő 2011a, 76–77.

28 Morusti (†Marosd, Somogy m.), Dalmadi (Dalmand, Tolna m.), Tunguldi (Tengőd, Tolna m.), Suran (†Surány, Tolna m.), Cuppan (Törökkoppány, Somogy m.), Hudus (†Hodos, Veszprém m.) lakói „in dormitorio et in refectorio deserviunt". MES II. 93.

29 MRT V. 69. (6/7. lh.); Horváth 1979, 34.

2. ábra. Dömös-Prépostság. 1. Légi felvétel: Miklós Zsuzsa. 2. összefoglaló alaprajz Gerevich László ásatásai (1971–1980) nyomán, Egyed Endre felmérése; 3. a templomtól délre fekvő Árpád-kori épület (udvarház/korai prépostság) maradványai, Egyed Endre felmérése nyomán
Fig. 2. Dömös-Provostry. 1. Aerial photograph: Zsuzsa Miklós; 2. Summary ground plan in the wake of László Gerevich's excavations (1971–1980), survey by Endre Egyed; 3. Remains of an Arpadian-era edifice (manor house/early provostry) lying to the south of the church, after a survey by Endre Egyed

3. ábra. Dömös-Prépostság. 1–3. A templomtól délre fekvő Árpád-kori épület (udvarház/korai prépostság) maradványai Gerevich László ásatásán. Fotó: Sugár Lajos
Fig. 3. Dömös-Provostry. 1–3. Remains excavated by László Gerevich of an Arpadian-era edifice (manor house/early provostry) lying to the south of the church. Photograph: Lajos Sugár

– sajnos semmiféle történeti forrás segítségére nem támaszkodhatunk.

***

Világosabban látunk a pilisi erdők szívében alapított pilisi *(de Pelisio, de Pylis)* ciszterci apátság esetében, ahol a monostor alapításánál (1184) egyértelműen korábbi épületmaradványok is előkerültek, és az alapítást követően is működött vendégháznak meghatározható világi épület a klauzúrán kívül.

Idevágó, töredékességükben is látványos leleteket már Gerecze Péter 1913-as ásatása napfényre hozott, amelyeket azonban kiegészítő – és publikált – adatok híján azután sem sikerült értelmezni, hogy Gerevich László a kérdéses területet újra feltárta.[30] Az 1913-as ásatás a 13. század első feléből származó kútház északi alapfala alatt egy korábbi épület visszabontott, összességében jó megtartású, kváderburkolatú falára bukkant, amelyet – immár sokkal rosszabb állapotban – utóbb Gerevich László is feltárt (1974). Nyomvonaluk és a hozzá tartozó szintek egyértelmű elkülönítése ugyan még évekkel később sem történt meg a kútház alapfalaival és a különböző korú középkori vízvezetékekkel, valamint más beásásokkal szétszabdalt területen, de a „román kori bencés előzmény" és a „bencés kor" terminus az ásatási naplókban a feltárás évétől folyamatosan szerepelt, majd Gerevich László publikációiban ténnyé szilárdult: az 1184-ben alapított ciszterci apátság közvetlen előzménye egy elsorvadt bencés monostor volt, háromhajós, félköríves záródású főszentéllyel és mellékszentélyekkel ellátott, a 12. század végén lebontott templommal, amelyhez teljesen kiépült kerengővel ellátott kvadrum tartozott.[31] A közzétett írások a templom és a kerengős kolostorépület kapcsolódásáról nem szólnak, magát a kerengőt azonban, felhasználva a kútház

[30] Takács 1992, 2, és 2. kép, 5. kép.
[31] Gerevich 1983b, 282; Gerevich 1984, 3–4, 1. kép, 16. kép; Gerevich 1985, 111–113, 5. kép.

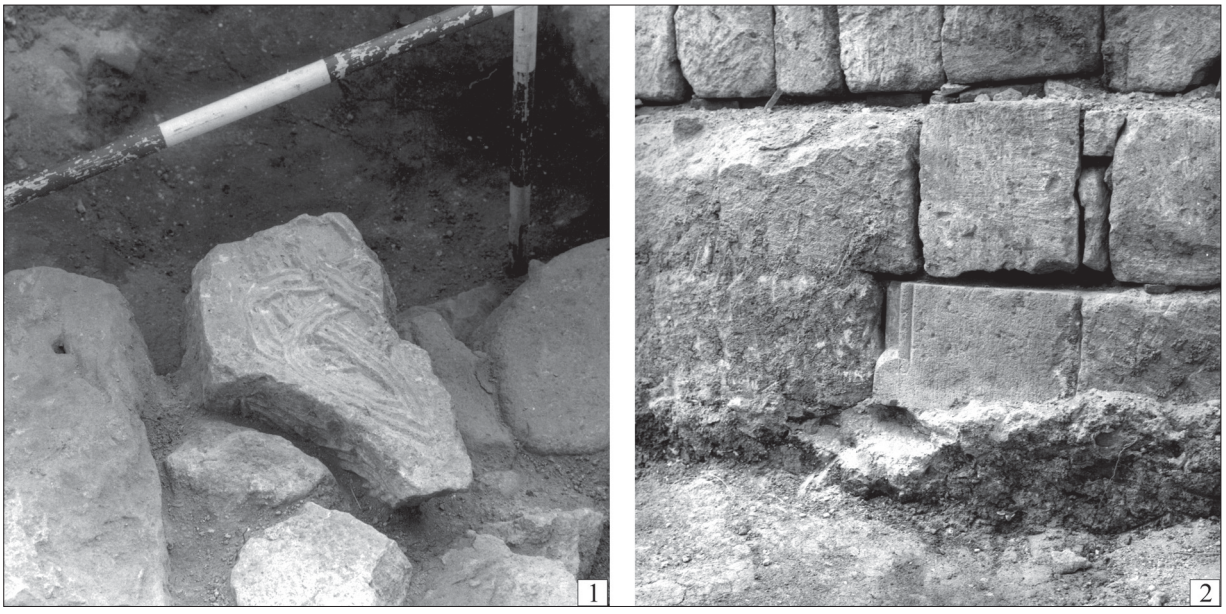

4. ábra. 1–2. Másodlagosan felhasznált középkori faragványok a pilisi monostortemplom keleti térfelén, Gerevich László ásatásán (1967–1982). Fotó: Sugár Lajos
Fig. 4. 1–2. Reused medieval carved stones in the eastern half of the monastery church in Pilis; excavated (between 1967 and 1982) by László Gerevich. Photograph: Lajos Sugár

alatt előkerült kváderfalazatú csonkot és további, immár bizonytalanabbul jelentkező maradványokat, sok pontozott vonal alkalmazásával a ciszterci kerengő belsejébe helyezték. Ettől gyökeresen eltérő értelmezés Györffy György nevéhez fűződik, aki a monostor helyén egy 11–12. századi királyi vadászlakkal számolt.[32] E sorok írója az ásatási adatok és újabb helyszíni megfigyelések nyomán ez utóbbi feltevést tekinti reálisnak,[33] a rendkívül töredékes és hiányosan dokumentált maradványok értelmezése azonban a rendelkezésünkre álló ásatási és egyéb adatoknak az eddiginél részletesebb összefoglalása nyomán ígérkezik lezárhatónak.

A pilisi monostornak helyet adó terasz már az őskorban lakott volt, a bronzkori, illetve a szórványos kelta, római kori előzmények után az Árpád-korig emberi élet régészeti nyomára a kutatás eddig nem akadt. A 11. századtól településnyomok és kerámialeletek mellett I. András király szórvány denára is előkerült. A század második felében felépült egy palmettás vállkövekkel és oszlopfőkkel, valamint íves záródású szentélyre utaló párkánytöredékekkel jellemezhető templom, amelynek azonban egyetlen hitelesen dokumentált, *in situ* részlete sem került elő. Tekintettel azonban arra, hogy bontott, másodlagosan felhasznált faragványai – köztük palmettafrízzel és szalagfonattal díszített kemény édesvízi mészkő töredékek és más, ezeknél későbbinek tűnő andezitdarabok – a ciszterci monostortemplom legkorábbi, keleti részének, tehát a szentélyek és a kereszthajó térségének falazatában kerültek elő *(4. ábra),* és figyelembe véve a korábbi ásatások, illetve a geofizikai mérések tanulságait is, feltételezzük, hogy ez a feltehetően viszonylag kisméretű templom a későbbi egyház keleti része alatt lappang. A fenti faragványokkal egykorú, Árpád-kori hajkarikákkal jellemezhető korai temető sírjai ettől jóval távolabb, a templomtól délnyugatra is előkerültek, ami ugyan az egykori temető(k) kiterjedését jelen pillanatban nehezen átláthatóvá teszi, ez a körülmény azonban inkább utal világi településre és mellette létesült egyházra, mint kolostortemplomra. A csontvázak radiokarbon vizsgálata szerint e korai sírhorizonthoz a 11. század közepétől a 12. század végéig terjedő temetkezések tartoztak,[34] ami a ciszterci monostor alapítását egyértelműen megelőző időszakot jelenti, egyben azt, hogy a ciszterci

[32] ÁMF IV. 583, 691, 693.
[33] Benkő 2007, 13; Benkő 2010, 409; Benkő 2011b, 78.
[34] E korai temető néhány csontmintájából 2006-ban radiokarbon vizsgálat készült az MTA Atommagkutató Intézete Hertelendi Ede Környezetanalitikai Laboratóriumában (Debrecen). 6/1976. sír: radiokarbon kor: 894±36, kalibrált AD kor (1 σ pontossággal): 1050–1092/0,371464, 1134–1199/0,628536 (Deb-12747); 7/1976. sír: radiokarbon kor: 956±29, kalibrált AD kor: 1027–1051/0,312877, 1086–1143/0,687123 (Deb-12746); 2/1980. sír: radiokarbon kor: 854±46, kalibrált AD kor: 1048–1120/0,183718, 1124–1260/0,816282 (Deb-12931); 3/1980. sír: radiokarbon kor: 977±47, kalibrált AD kor: 1009–1058/0,509233, 1082–1139/0,490767 (Deb-12996).

alapítás bár erdős, a fő királyi központoktól távoli területen, de nem lakatlan helyen, előzmények nélkül történt. Azt, hogy itt nem egy korábbi monostor, hanem királyi magánbirtok és annak épített tartozéka feküdt, az apátság legkorábbi adományai közé tartozó Kovácsi falu neve érzékelteti.[35]

Áttekintve a rendelkezésünkre álló ásatási dokumentációt, illetve az újabb geofizikai kutatások eredményeit, ellentmondásos helyzetet találtunk. A kútház alapozása alatt megtalált, szépen faragott, nagyobb méretű kváderekből gondosan összeillesztett fal folytatását Gerevich Lászlóéknak meggyőző módon csak rövid szakaszon sikerült feltárni, további részeinek, így a feltételezett korai kerengőnek a kikövetkeztetése különböző kavicsos-köves jelenségekből (köztük az agyagos altalajt foltokban fedő, a monostor feletti Pilis-hegy anyakőzetéből származó, apró mészkődarabok természeti eredetű rétegéből) nem meggyőző, miután a kérdéses falakat a ciszterci kerengő építésekor módszeresen kitermelték, csekély maradványainak megbízható észlelésére pedig a feltárás módszere nem volt alkalmas *(5. ábra)*. Az ásatási feljegyzések szerint e korai maradványok benyúltak a keleti kerengőfolyosó alá is. Itt az épület agyagos padlószintjét – ha a megfigyelések valósak – a 13. századi kerengő, illetve az attól keletre eső szerzetesi terem járószintje alatt mintegy egy méterrel észlelték, ami egyrészt arra utal, hogy az egykori épület jelentős kiterjedésű és az egyszerű téglalapnál összetettebb alaprajzú volt, másrészt elképzelhető, hogy padlóját valamennyivel az egykori talajfelszín alá süllyesztették. Ami a feltételezett kerengőt illeti, nehéz elképzelni, hogy egy nemrég felépült, jó állapotban lévő falat a 12. század végén visszabontottak volna csak azért, hogy alig valamivel nagyobb alapterületen újra felépítsék. Ráadásul a teljesen kiépült kolostornégyszög egy kevéssé jelentős bencés monostornál aligha tartozik a 11–12. század magyarországi realitásai közé, ráadásul e monostor létének egyetlen forrása csupán egy újkori francia helytörténeti munka forráshivatkozással alá nem támasztott közlése volt.[36] A geofizikai felmérés, amely a jelen viszonyok között csak a kolostorudvar viszonylag kis területére terjedhetett ki, sajnos nem járt egyértelmű eredménnyel, amennyiben elvárható határozottsággal nem mutatott ki egy udvarházként értelmezhető, téglalap alaprajzú épületet; a geoelektromos szelvényeken csupán a kútház északi fala alatt futó, kelet–nyugat irányú, észak felé kanyarodó kőfal nyomvonala rajzolódott ki. Folytatása bizonytalan, a kerengőt idéző anomáliák Gerevich László egykori kutatóárkai helyére esnek. A többi, erőteljes jel felveti annak lehetőségét, hogy az épület fő, kelet–nyugat irányú tömege a kútház szélességében a kolostorudvar déli negyedét foglalta el, úgy, hogy kelet felé benyúlt a kerengő alá is. A kérdést nyilvánvalóan csak hitelesítő ásatással lehetne megnyugtatóan tisztázni.

A 13. századi kútház alapozásában megfigyelt, másodlagosan beépített, erősen eltérő méretű kváderekből már Gerevich Lászlóék arra következtettek, hogy a ciszterci monostor építését megelőzően több kőépület is állt a területen. Egy ilyen korábbi építményre utal a déli kerengőszárny és a konyha által elvágott, 4,6 × 2,8 m belméretű, falazott pincerészlet is *(5. ábra)*.

A pilisi apátság kiváló példa arra, hogy a monostor alapítása, egyben a helyén állt udvarház elbontása nem jelentette az itteni rendszeres királyi jelenlét végét. Az egyháznak adományozott királyi birtokok viszonylag kis kiterjedése ezek 1254. évi összeírásában[37] világosan jelzi, hogy az uralkodó a pilisi erdőknek csak kis részét, továbbá Kovácsi falut[38] engedte át a szerzeteseknek, így az itteni királyi vadászatoknak az Árpád-kori egyházi alapítások nem jelentették elvi akadályát. Erre utal II. Andrásnak és Gertrudis királynénak a pilisi monostorhoz fűződő szoros kapcsolata, ami királyi temetkezőhely itteni kijelölésével is járt.[39] A kutatás valószínűnek tekinti, hogy a királyné meggyilkolására alkalmat nyújtó végzetes vadászat is a Pilisben történt (1213), ami esetleg egy, a monostor közelében álló udvarházhoz vagy vadászházhoz kapcsolódhatott.[40]

Egy ilyen, vendégháznak meghatározott épületre Gerevich László a pilisszentkereszti ásatássorozat (1967–1982) utolsó éveiben bukkant *(6. ábra)*. A monostor zárt épülettömbjétől délnyugatra fekvő, téglalap alaprajzú, andezitkváderekből falazott építmény 14,7 × 5,7 méteres osztatlan belső teret foglal magában; bejárata szemmel láthatóan nem a kolostor felől, hanem kívülről nyílt. Utóbb, amikor a késő középkorban a monostor tágabb területét vették

35 Békefi 1891, 317; ÁMF IV. 690–691.

36 Blanchot 1898, 80.

37 Békefi 1891, 316–319; RegArp I. 1011. sz.

38 Ma Nagykovácsi-puszta Pomáz határában: MRT VII. 196. (23/12. lh.). Területén állt a pilisi apátság grangiája, amelynek azonosítását Laszlovszky József (Közép-európai Egyetem, Budapest) végezte el. Laszlovszky 2009.

39 „Andreas rex Hungarie moritur et sepelitur in civitate Waradino, reclamantibus abbate et fratribus de Pelicio et super hoc causam agitantibus": Gombos 1937, 32; Marosi 1985, 556; Benkő 2014.

40 Benkő 2011b, 78.

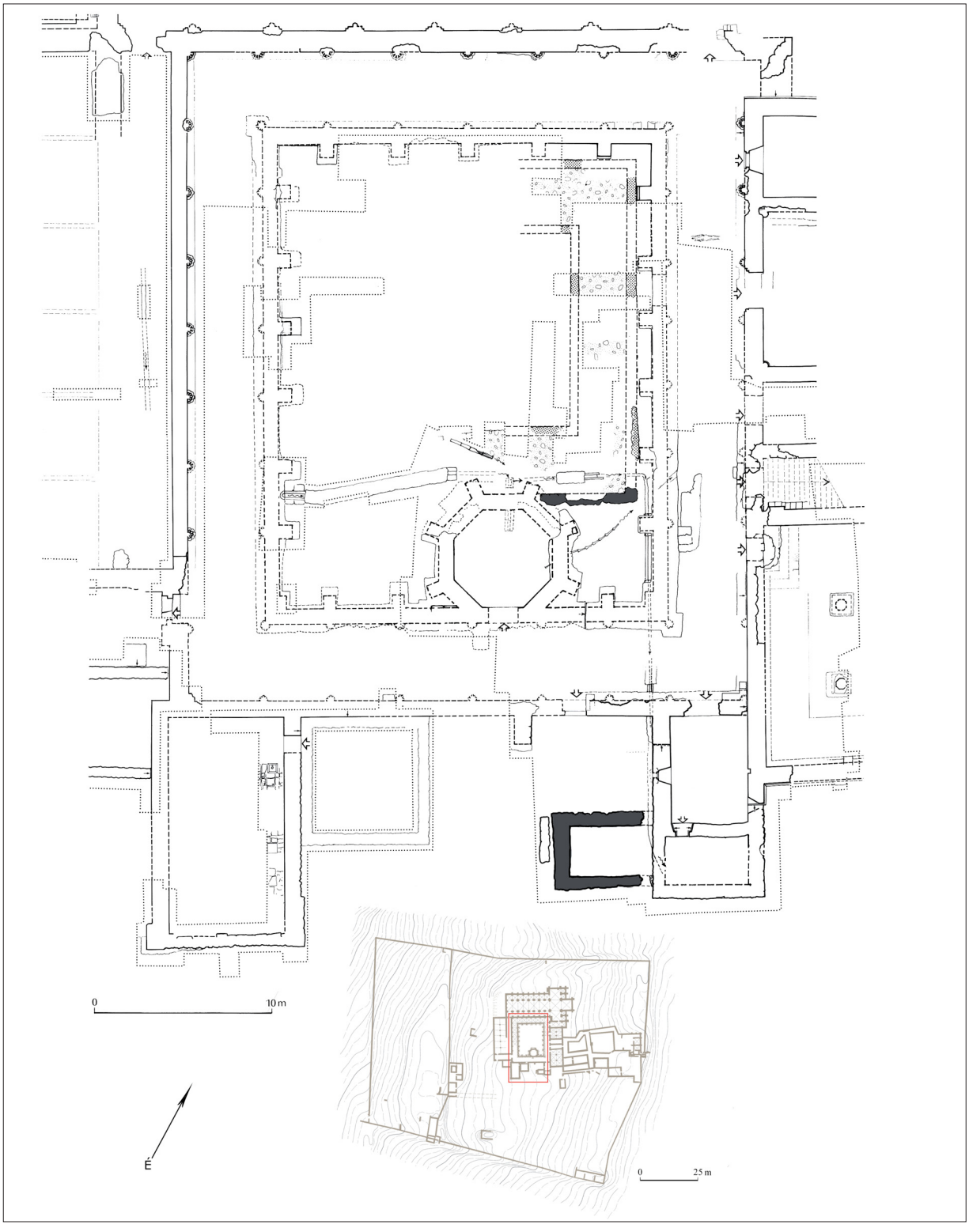

5. ábra. Pilisszentkereszt-Klastromkert. A ciszterci kolostoralapítást (1184) megelőző királyi udvarház (?) falmaradványai a kolostorudvaron és a kútház alapfala alatt
Fig. 5. Pilisszentkereszt-Klastromkert. Wall remains of a royal manor house (?) that preceded the foundation of the Cistercian monastery (1184); they were uncovered in the monastery courtyard and under the foundation walls of the wellhouse

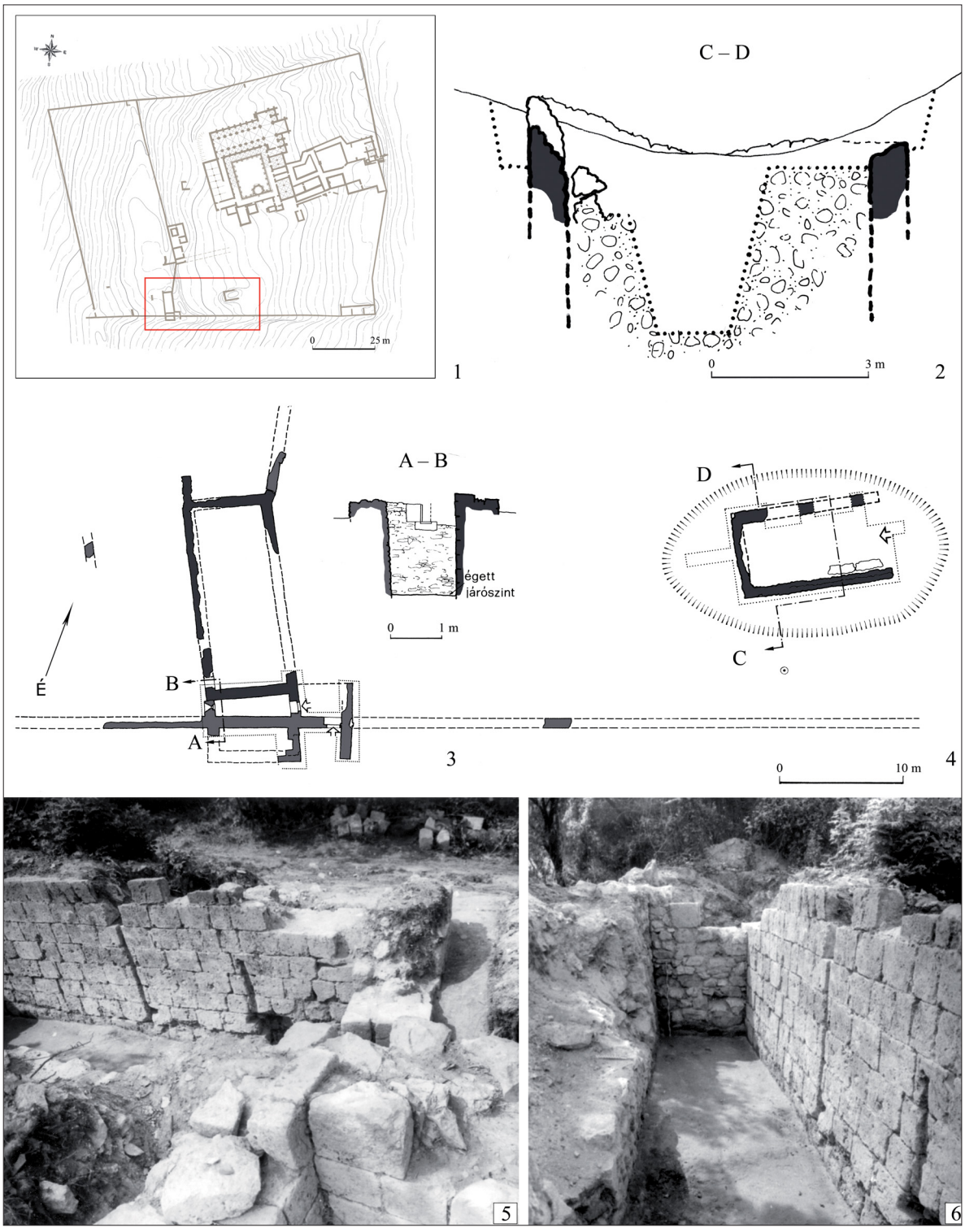

6. ábra. Pilisszentkereszt-Klastromkert. 1–4. Vendégház és alápincézett, nagy épület maradványa a monostortól délre, a klauzúrán kívül. Gerevich László ásatása, Egyed Endre felmérése nyomán; 5–6. a vendégház kváderfalának maradványai. Fotó: Sugár Lajos

Fig. 6. Pilisszentkereszt-Klastromkert. 1–4. Remains of a guest house and of a large, cellared building to the south of the monastery, outside the *clausura*. Excavated by László Gerevich. After a survey by Endre Egyed; 5–6. Remains of the ashlar walls of the guest house. Photograph: Lajos Sugár

körül fallal, már ez a fal is elválasztotta épületünket a kvadrumtól; a körítőfal a „vendégház" déli oldalán keskeny folyosóra emlékeztető, ablakkal ellátott előteret választott le, ahonnan a bejárat is nyílt.

Balszerencsénkre, ez a rendkívül fontos emlék akkor került elő, amikor az ásatás utolsó két évében a feltárt jelenségekről már alig készült szöveges dokumentáció, így a kevés részletet csupán az elkészült, nem különösebben részletező rajzi anyagból, a fényképfelvételekből és a beleltározott csekély leletanyagból deríthetjük ki. A feltűnően magas felmenő falszakaszokkal rendelkező épületet még a késő középkor folyamán is használták az itt előkerült bélyeges, osztrák fazéktöredékek tanúsága szerint. Maga az épület azonban biztosan korábban épült, a déli előtér (falszoros) égett padlóján feltárt egyik faszénmaradvány (elszenesedett gerenda) radiokarbon mérése 13. századi eredményt hozott.[41] Az épület belsejéről (falainak belső síkjáról, padlójáról, esetleges faragványairól, továbbá a rendeltetését megvilágító régészeti emlékanyagról) szinte semmit sem tudunk. Ugyanez vonatkozik a tőle keletre fekvő, kifalazott, pinceszerű mélyedésre is (belső szélessége 5,2 m, töredékes hossza 11,3 m). Az ásatás idején „jégverem"-ként emlegetett objektumot rendkívüli, négy métert meghaladó mélysége miatt nem tárták fel, betöltésének régészeti leleteit sajnos nem ismerjük. A ma itt gyűjthető, felszíni leletek (vörösmárvány és homokkő faragványok) Árpád-kori eredetét nem zárják ki, a geofizikai felmérés e területen jelentős épületmaradványokat jelez.[42]

A fenti, sajnálatosan hiányos régészeti kutatási eredmények nyomán, ha teljes körűen bizonyítottnak nem is, de nagyon valószínűnek tekintjük, hogy a pilisi kolostor épülettömbje alatt egy 11–12. századi királyi udvarház maradványai rejtőznek; ennek a kolostoralapítás után lebontott épületnek bizonyos funkcióit a monostor melletti vendégház vette át, bár feltételezésünk itt is csak erősen hiányos adatokra alapozódik. Támaszkodunk ugyanakkor a Margit-szigeti domonkos kolostornál hitelesen megfigyelt hasonló szituációra, illetve több, ezt a lehetőséget elvben alátámasztó írott forrásra is.

Azokban a ritka esetekben, amikor a történeti források erre némi fényt vetnek, úgy tűnik, hogy még a lakott helyektől távol eső vidékekre, kiterjedt erdőségekbe települő ciszterciek korai kolostorainak is lehetett valamilyen előzménye. Ez azért is kézenfekvőnek tűnik, mert ezek a sűrűbben benépesült településektől távolabb fekvő helyeknek is emberi életre alkalmasnak kellett lenniük, amelyek az alapítás előtt nyilván magántulajdonban voltak, történeti vagy régészeti eszközökkel meghatározható települési előzményekkel. Így az alsó-szászországi Wienhausen ciszterci apácakolostorát Henrik braunschweigi herceg († 1227) és második felesége, Ágnes meisseni őrgrófnő 1233-ban már a második helyen alapította, az elsőről ugyanis kiderült, hogy rendszeres ott-tartózkodásra alkalmatlan volt. A kiszemelt második hely egy nemesi udvarház telke volt, amelyet kolostoralapítás céljára az alapítónő csak nehezen, a kolostor krónikájában részletezett csodás körülmények között tudott megszerezni.[43]

Hasonló előzményekre a magyarországi ciszterci forrásanyag is kínál példát, a királyi és a magánalapítású kolostorok esetében egyaránt. A pilisi monostor filiája, Ábrahám esetében az is kiderül, hogy az alapító nemesek, Majs ispán és hozzátartozói ugyan saját ábrahámi birtokrészeiket ajánlották fel 1263-ban kolostoralapítás céljára, udvarházaikat azonban nem, amelyeket a monostor közelében továbbra is saját használatukban tartottak. Így járt el maga Majs és testvére, Sándor, akik saját itteni birtokukat átengedték az apátságnak, udvarhelyüket azonban megtartották.[44] Ugyanezt tette Majs két fia, Miklós és István is; Miklós comes egy kő udvarházat tartott vissza a hozzá tartozó épületekkel, és ugyanígy tett István comes is.[45] Úgy tűnik, hogy birtokközpontot jelentő udvarházat a monostor később is nyerhetett, például a heiligenkreuzi apátság, amelynek Imre király és felesége adott egy királyi udvarházat. Ilyen adománnyal II. András és Gertrudis királyné is kedveskedett Heiligenkreuznak.[46]

41 Az MTA Atommagkutató Intézete Hertelendi Ede Környezetanalitikai Laboratóriumában (Debrecen) 2005-ben készült mérés szerint a radiokarbon kor: 755 ± 30, kalibrált AD kor (1 σ pontossággal): 1255-1285 (Deb-11946).

42 Benkő 2010, 409, 5. ábra.

43 Maier 1972, 7–8. Az alapítás legendáját 17. századi szöveg őrizte meg, lásd: Appuhn 1968, 3.

44 „totam portionem ipsorum de Abraam [...] excepto situ unius curie": Hervay 1984, 47.

45 „totam portionem terre de Abraam [...] excepto unius curie situ, item murorum cum palatio ac edificiis suis de eadem villa Abraam […] portionem de eadem villa Abraam [...] excepto situ unius curie [...] item murorum cum palatio ac edificiis suis infra murum existentibus": Hervay 1984, 47.

46 „In Iunio Andreae regis Ungariae et uxoris eius Gertrudis, qui dederunt nobis novum praedium seu Muenchhoffen in Ungaria […] In Iulio Henerici sive Emerici regis Ungariae et uxoris eius Sophiae, qui dederunt nobis Regis Curiam seu Koenigshoffen, modo a pago adiacente Wilffleinsdorff dictam": MGH Necrologia Germaniae V. Catalogus anniversariorum monasterii S. Crucis, 120.

A pilisi monostor építésében patrónusként eljáró[47] és vélhetően a Pilis erdejében rendszeresen vadászó Gertrudis kapcsán joggal merülhet fel, hogy az apátság mellett udvarházat/vendégházat tarthatott fenn. Ezt megvilágító példánk Gertrudis királyné testvéréhez, Szent Hedvighez, I. Piast Henrik sziléziai herceg özvegyéhez kapcsolódik, aki élete utolsó éveit (†1243) a sziléziai Trebnitz (Trzebnica) ciszterci kolostorában töltötte. Nem a kolostorban lakott, miután nem öltötte magára a ciszterci apácák habitusát, hanem a kolostor falán kívüli házban, ahonnan egy ajtón át juthatott a kerengőbe,[48] de így is beleszólhatott a kolostor kormányzásába, nemcsak alapítóként, hanem azért is, mert az itteni apátnő saját leánya volt, aki szintén a családban kedvelt Gertrudis nevet viselte.

Szerencsés esetben a vendégház működésére részletesebb írott források is utalnak. E példák között említhetjük Bajorország legjelentősebb ciszterci apátságát, a Wittelsbachok által rendszeresen felkeresett Aldersbachot, melynek nemrég kiadott számadáskönyvéből tudjuk, hogy a monostor köré épített, 1302–1303-ra befejezett, tornyokkal ellátott kőfal az *infirmaria* épületén kívül vendégházat *(domum hospitum)* is övezett.[49] A klauzúrán kívül eső vendégház hamarosan zajos események színhelye lesz, ugyanis a néhai Ottó király özvegye (a forrásban *regina Ungarie*) fiával, a fiatal Ottó herceggel és népes társasággal, zömmel nőkkel vendégeskedett Aldersbachban, és a hölgyek, nem tudván visszatartani kíváncsiságukat, átlépték a klauzúrát és töviről hegyire átvizsgálták a monostort, a szerzetesek legnagyobb megbotránkozására.[50] A nemesi vendégek fogadására hivatott vendégház[51] később is látott magas rangú vendégeket a falai között, így 1340-ben a bajor herceg feleségét, a német-római császárt és kíséretét,[52] 1352/53-ban István herceget népes vadásztársaságával,[53] 1355/56-ban ismét a herceget, akit más méltóságok mellett az ekkor már idős *regina Ungarie* is elkísért; ez alkalommal botrányos eseményekről a számadáskönyv nem emlékezett meg.[54] Az épület a 14. század közepén már javításra szorult;[55] a vendégek meglehetősen költséges ellátásáért a *magister hospitum* felelt, aki tetemes, de a monostor számára biztosan megtérülő kiadásairól külön számadást vezetett.[56]

***

A fenti tanulságok nyomán figyelmünket egy másik emlékcsoport, a Pilis hegység 13. századi eredetű pálos kolostorai felé fordítjuk. A fokozatosan kolostori közösségekké, majd új renddé szerveződő remeték legkorábbi házait a pécsi és a veszprémi püspökség területéről ismerjük. Az Esztergom közvetlen közeléig kiterjedő és így Pilis megye területének jelentős részét is felölelő veszprémi egyházmegye[57] feje, Pál püspök (1262–1275) 1263-ban oklevélben szabályozta a joghatósága alá eső remeteségek életvitelét, egyben felsorolta lakóhelyeiket (szám szerint hetet) és kiközösítés terhe alatt megtiltotta újak alapítását.[58] A részletekre még visszatérünk, azt azonban világosan látnunk kell, hogy a Pál által felsorolt remeteházak kivétel nélkül a Balaton tágabb térségében feküdtek, a Pilis későbbi pálos kolostorai még nem szerepelnek a püspöki oklevélben. Feltehetően azért hiányoztak, mert ilyen formában ekkor még nem léteztek, amint erre a legutóbbi kutatás is rámutatott.[59] Remeték azonban – egyedül vagy kisebb közösségekben – feltehetően éltek már ekkor is a pilisi erdőkben, így a pilisszentléleki kolostor birtokainak 1378-as határjárása említi az *Óremetehely* határnevet,[60] ami feltehetően a 13. század végén létesült kolostornál korábbi remeteéletre utal. Kialakulásuk csíráival az 1520-as években Gyöngyösi Gergely rendfőnök

47 Benkő 2014, 174.
48 Gottschalk 1964, 214.
49 Lübbers 2009, 70, 304.
50 1321/1323, „cum Regina Vngarie et duce Ottone et familia […] nobiscum in claustro per triduum moram traxisset cum magna comitiva feminarum et perlustrasset omnes angulos abbacie, infirmarie, dormitorii, monasterii ceterorumque locorum, videretque altaria discooperta nec campanas pulsari nec missas, nec divina oficia more solito celebrari, erubescens et indignans requisivit, per quod apud nos tantam irreverenciam sibi exhibitam meruisset. Respondit dominus abbas, quod precepta ordinis fieri sic iuberent, et tucius estimaret eius indignacionem ad horam incurrere, quam laqueo apostolico irretiri et precepta ordinis violare": Lübbers 2009, 197–198.
51 1344/1345, „super domum hospitum nobilibus": Lübbers 2009, 310.
52 Lübbers 2009, 295.
53 Lübbers 2009, 325.
54 Lübbers 2009, 339.
55 1345/1346, „pro reformacione domus hospitum": Lübbers 2009, 313.
56 Adatok 1294-től: Lübbers 2009, 357.
57 A veszprémi egyházmegye a középkorban a Dunakanyar térségében a Duna jobb partjáig terjedt, fennhatósága alól csak Esztergom térsége, illetve az Esztergom és Visegrád közötti terület maradt ki. Ortvay 1891–1892, I. 286–289.
58 Gyöngyösi 1988, 43–45.
59 Solymosi 2005, 23.
60 MRT V. 299.

által összeállított *Vitae fratrum* tanúsága szerint viszonylag korán számolnunk kell, még akkor is, ha a kibontakozás kulcsszereplőjeként bemutatott Özséb esztergomi kanonokról egyéb, megerősítő adatok híján nem tudhatjuk, hogy valós történeti személyiség volt-e, vagy valós elemeket is őrző középkori hagyomány keltette életre alakját.

A *Vitae fratrum* szerint Özséb (Eusebius) tehetős esztergomi családból származó fiatal, tanult kanonok volt, aki hasonlóképpen előkelő családokból származó társaival együtt remetének állt a tatárjárás után, majd hat követőjével 1250-ben (ezt az adatot más forrás nem támasztja alá) a Szent Kereszt tiszteletére kolostort alapított Esztergom közelében, a „hármas barlangnál", ahol korábban laktak.[61] A régészeti kutatásban évtizedek óta szilárd ténynek számít, hogy mindez az Esztergom közelében fekvő Kesztölc határában történt, az Árpád-kori leleteket is tartalmazó Legény-, Leány- és Bivak-barlang alatt,[62] egy ma is élő forrás mellett, ahol a késő Árpád-kortól a török korig kőből épült, fokozatosan kiépülő pálos kolostor működött (Kesztölc-Klastrompuszta). Az Esztergom megyei Kesztölcön már 1290 előtt az esztergomi káptalan birtokolt,[63] így joggal feltételezhető, hogy Özséb esztergomi kanonokként egy erdős káptalani birtokra vonult vissza és hozta létre remeteközösségét, amelynek számára 1263 előtt még sikertelenül próbálta megszerezni Szent Ágoston reguláját.[64]

A csak másolatból ismert, de minden vonatkozásában hitelesnek tekintett 1263-as oklevél szilárd bizonyíték arra nézve, hogy a pilisi remeték ekkor még nem váltak engedélyezett kolostori közösséggé; az irat ez utóbbiakra a *licita collegia* terminust használja. A püspöki oklevélben szereplő *Insula Pilup* kolostor (mai tudásunk szerint Révfülöp határában, a Balaton északi partján) Pilissziget-féle értelmezése, és ennek nyomán lokalizálása a Pilisbe kizárható,[65] még akkor is, ha Gyöngyösi Gergely a 16. század elején a pilisi pálos kolostorokkal kapcsolatos okfejtésében átértelmezte a helynevet, és az így nyert *Insula Pily*st vagy *Insula de Pilisió*t a pilisszentléleki kolostorra vonatkoztatta.[66]

A pilisi remetecsoportok elismerésében hamarosan bekövetkező fordulat a jelek szerint a királyi magánbirtok-állomány gyorsuló bomlásával függ össze. Ez a folyamat, mint láthattuk, már jóval korábban megindult, és a pilisi ciszterci monostor, illetve a dömösi prépostság alapításában is meghatározó szerepet játszott, a tatárjárás után azonban felerősödött. 1256-ban IV. Béla végérvényesen az érsek tulajdonába adta az egész esztergomi várat, és – a *Vitae fratrum* szerint – az Özsébet (†1270) követő második szentkereszti perjel, Benedek olyan kedves lett Béla király szemében, hogy az uralkodótól „Pilis szigetén" elnyert egy vadászat céljára szolgáló palotát minden tartozékával, hogy ott kolostor létesülhessen.[67] Ez és a hasonló királyi adományok lehetővé tették az 1263-as oklevelet 1291-ben átíró Benedek veszprémi püspök számára, hogy az engedélyezett kolostorok névsorát pilisi rendházakkal bővítse, sőt, az új kolostorokat a lista élére helyezze. Nyilván nem véletlen, hogy a Szent Kereszt feltalálása ünnepén kibocsátott oklevélben a felsorolás *Sancta Crux*szal kezdődik, amelyről a *Vitae fratrum* szerzője úgy tudta, hogy a remeték fő kolostora lett, ahol a nagykáptalanokat tartották; ennek nyomán kezdetben a testvéreket is a Szent Kereszt remetéinek nevezték.[68] Benedek püspök listáján Szentkeresztet a kékesi Szent László-kolostor követte, és csak ezután következett a régi, *Insula Pilup*pal kezdődő, Balaton-környéki kolostorlajstrom. Mint látni fogjuk, ekkorra már a pilisszentléleki kolostor alapításának döntő lépésére is sor került, jóllehet maga a kolostor csak 1323-tól szerepel a forrásokban.[69]

A késő középkori pálos hagyományt alátámasztó, netán árnyaló tárgyi részletek sajnos meglehetősen hiányosak, bár éppen a legjelentősebb pilisi kolostor, Szentkereszt esetében kiterjedt, korukat messze meghaladó színvonalú ásatások folytak (Méri István; 1959, 1961) és a pilisszentléleki kolostorromok konzerválása is gondos, jól dokumentált régészeti feltárás (Lázár Sarolta, 1985–1992) keretében zajlott. Mindkét helyen a fő feladat azonban a késő középkori falak feltárása és bemutatásra való előkészítése volt, ezért a középkori tégla- és terrazzopadlók alá csak ezek sérüléseinél hatoltak (nem volt ez másként a 2013-as, kis kiterjedésű

[61] „Frater Eusebius […] coadunatis sibi sex fratribus prope speluncam triplicem, quam ipse alias incoluerat, iuxta aquam vivam in honorem Sanctae Crucis […] quoddam monasterium regularis observantiae sedem futuram inchoavit": Gyöngyösi 1988, 42.

[62] MRT V. 236, 300–303.

[63] ÁMF II. 295.

[64] Gyöngyösi 1988, 43.

[65] Solymosi 2005.

[66] Gyöngyösi 1988, 48. Vö. 79. jegyzet.

[67] „palatium suum, quod habebat in insula de Pilisio pro venationis requie, cum omnibus pertinentiis eidem donavit, ut ibidem monasterium fieret": Gyöngyösi 1988, 48.

[68] Gyöngyösi 1988, 45–46.

[69] Gyöngyösi 1988, 60; ÁMF IV. 701.

kesztölc-klastrompusztai ásatás[70] során sem), így a kezdetekről meglehetősen keveset tudunk.

A legújabb forráselemzések nyomán bizonyosra vehetjük, hogy a Kesztölc határában létesült Szent Kereszt kolostor 1263-ban még nem létezett, de felállítására Özséb kezdeményezésére, IV. Béla és IV. László adományát[71] felhasználva jóval 1291, az első írott említés előtt sor került.[72] A kolostor támogatottságára jellemző, hogy viszonylag hamar kikerült a veszprémi püspök joghatósága alól, 1336-ban ugyanis már az esztergomi káptalan menti fel a barátokat a kesztölci szőlőhegy után neki járó tized fizetése alól.[73]

Sem történeti, sem pedig régészeti adat nem szól arról, hogy a kolostor egy korábbi udvarház helyén létesült volna, bár a névtani kutatások Kesztölc falu nevét a latin *castellum*ra visszavezethető szláv *Kostolac/Kostelec* ('kis vár, erősség') névből eredeztetik.[74] Ugyanakkor az ásatások a kolostor mellett korábbi, Árpád-kori településnyomokat tártak fel, és a késő középkori kolostortemplom sokszögzáródású szentélye alatt régebbi falmaradványokat is találtak. Ezek módszeres kibontására nem kerülhetett sor, így az előkerült falszakaszok pontos összefüggését még nem ismerjük, azt azonban a publikált részletek alapján jó okkal feltételezzük, hogy a gótikus szentély padlója alatt egy korábbi, egyenes szentélyzáródású egyházi épület alapfalai lappanganak, míg a hajó területén esetleg más épületek maradványaival is számolhatunk.[75] A 2013-as ásatás során előkerült egy olyan bordatöredék is, amely biztosan korábbi a 13. század utolsó harmadára eső kolostoralapításnál, párhuzamait – többek között – a pilisi ciszterci monostor 13. század eleji faragványai között találjuk meg *(7. ábra)*.

7. ábra. Kesztölc-Klastrompuszta, szórványként előkerült 13. századi bordatöredék a pálos kolostor káptalantermének 2013. évi feltárásán (Benkő Elek és Major Balázs ásatása). Fotó és profilrajz: Benkő Elek, Réti Zsolt

Fig. 7. Kesztölc-Klastrompuszta. 13th-century rib fragment brought to light as a stray find during the uncovering of the chapter house of the Pauline cloister in 2013 (excavation by Elek Benkő and Balázs Major). Photograph and profile drawing: Elek Benkő, Zsolt Réti

Az újabb kutatások fényében tanulságos a káptalani és királyi támogatással kiépülő, korábbi épület(ek) maradványait is felhasználó késő középkori pálos kolostor elhúzódó kiépülése. A *Vitae fratrum* hagyománya szerint a Szent Kereszt kolostor a kialakuló pálos rend bölcsője volt, kezdetben itt tartották a rendfőnököt választó káptalant is, amit csak 1300 után, a 14. század első éveiben helyeztek át a Buda fölötti Szentlőrincre.[76] Ugyanakkor a régészeti kutatás – nagy hangsúllyal 2013-ban a káptalanterem feltárása – tisztázta, hogy a Szent Kereszt kolostor kvalitásos káptalanterme jóval 1300

[70] A 2013 őszén zajlott feltárás a Pázmány Péter Katolikus Egyetem és az MTA BTK Régészeti Intézet együttműködésében folyt, az ásatásvezető Major Balázs, a kutatás szakmai irányítója e sorok írója volt. A feltárás a káptalanterem belsejének teljes feltárására szorítkozott, ahol a jó állapotban megmaradt késő középkori téglapadló alá csak az azt áttörő hatalmas, újkori kincskereső gödör kibontásakor hatoltunk.

[71] IV. Béla kora: „terram Ilewkew"; 1274, „quandam particulam terrarum silvae suae de Pylis": Györffy 1956, 283; DAP II. 401.

[72] Solymosi 2005, 23.

[73] Györffy 1956, 283; DAP II. 401.

[74] Kiss 1988, 724.

[75] Kovalovszki 1992a, 198–199; Kovalovszki 1992b.

[76] Egy 1304-es esemény elbeszélése előtt a *Vitae fratrum* beszámol arról, hogy az 1300-ban rendfőnökké megválasztott Lőrinc testvér „ordinationem seu celebrationem capituli generalis ad Sanctum Laurentium de Sancta Cruce transtulit". Gyöngyösi 1988, 57.

után keletkezett. Ennek közvetlen előzménye az volt, hogy a régi – a jelek szerint egyenes szentélyzáródású – templom északi oldalához sekrestyét építettek, majd lebontották a templomot, amelynek kőanyagából nemcsak az új templomba, hanem a káptalanterem falazatába is jutott (padlótéglákat, tetőcserépdarabokat, egy meszelt nyíláskeret részletet, egy szenteltvíztartót és egy vörösmárvány kőtöredéket is felhasználtak másodlagosan, *8. ábra*), maga a káptalanterem a sekrestyénél egyértelműen később keletkezett. Nyugati bejáratának kőküszöbe előtt a káptalanterem használata idején képződött faszenes, barna földrétegből kiemelt, tölgyfából származó széndarab radiokarbon mérése a mintát a 15. század második felére keltezte.[77] Ez is világosan arra utal, hogy a káptalanterem építésére viszonylag későn, esetleg csak a 15. század elején kerülhetett sor, így – a közhiedelemmel ellentétben – a korábban kiemelt szerepet betöltő kolostorban az országos káptalant nem ebben az épületrészben tartották, esetleges korábbi előzményét azonban még nem sikerült kimutatni.

A kesztölci Szent Kereszt kolostor és a közeli szentléleki kolostor története sok szálon kapcsolódik egymáshoz, kezdve azzal a szereppel, amit Kesztölc az utóbbi alapításában játszott, folytatva közös birtokszerzésükkel a későbbiekben.

Gyöngyösi Gergely szerint a Szent Kereszt kolostort alapító Özséb közvetlen utóda, Benedek perjel életszentsége miatt olyan közel került IV. Béla királyhoz, hogy az uralkodó „Pilis szigetén" lévő palotáját, amely vadászat céljára szolgált, tartozékaival együtt neki ajándékozta, hogy ott kolostort alapítson.[78] Az elbeszélés[79] időrendi problémája, hogy a *Vitae fratrum* tradíciója Özséb halálát 1270-re teszi, mely év tavaszán IV. Béla is elhunyt, így a király Özséb utóda számára már aligha tehetett adományt. Hitelesnek ezért az 1522. évi pálos oklevéljegyzékben említett 1287-es diploma közlése tűnik, mely szerint IV. László a Pilisben egy *Benedwelgh*/*Bendwelgye* nevű helyet adományozott Hévízi Péter fráternek és remete társainak, az ott lévő *palatium*-mal együtt, hogy ott kápolnát emeljenek.[80] Benedek perjel kiemelkedő szerepe a földterület elnyerésében itt is kiviláglik: az eladományozott királyi birtokrész, Benedekvölgy neve feltehetően rá, mint a kérdéses birtokrész megszerzőjére utal, az 1289-es oklevél továbbá világosan rögzítette az uralkodó kívánságát, hogy a remetéket új helyükre Benedek szentkereszti házfőnök vezesse be. Az oklevelet a remeték mint a Szent Lélek kolostor alapítólevelét 1323-ban Károly Róberttel átíratták, nincs azonban nyoma annak, hogy a király valaha is megfordult volna a szentléleki kolostorban,[81] pedig – utalva jelentős adományára – I. (Nagy) Lajos 1378. évi oklevele őt alapítóként idézi.[82] Ez utóbbi év nagyhetét a király a jelek szerint a szentléleki kolostorban töltötte, annak korábbi adományait újakkal bővítette és kijáratta a kolostori birtok határait.[83] A határjárásban kiindulópontként szereplő *Kyrallese* (Királylese) hegy közvetve utal arra, hogy a terület (és nyilván az egykor itt létesített *palatium*) vadászat céljára szolgált, a király huzamosabb itt-tartózkodása azonban felveti a kérdést, vajon hol és hogyan szállásolhatták el – mint látni fogjuk – az igen szűkös alapterületű kolostorban az uralkodót és kíséretét. Magunk erre, 1378 nagyhetére való tekintettel egyetlen reális lehetőséget látunk, a kolostorépülettől északra fekvő,

[77] A minta fafajra történő meghatározását Náfrádi Katalinnak (Szegedi Tudományegyetem, TTIK Földtani és Őslénytani Tanszék) köszönöm. Az AMS 14C mérést 2014-ben az MTA Atommagkutató Intézete Hertelendi Ede Környezetanalitikai Laboratóriuma (Debrecen) végezte: radiokarbon kor: 381 ± 14, kalibrált AD kor (1 σ pontossággal): 1450–1512/0.840977, 1601–1616/0.159023 (DeA-4669).

[78] „[Bela quartus] … pallatium suum, quod habebat in insula de Pilisio pro venationis requie, cum omnibus pertinentiis eidem donavit, ut ibidem monasterium fieret": Gyöngyösi 1988, 48.

[79] A szövegezésből egyértelműnek tűnik, hogy Gyöngyösi Gergely a Benedek veszprémi püspök-féle 1291-es oklevél „Insula Pilup" kolostorát (amely a felsorolásban Szentkeresztet és Szentlászlót követte) Szentlélekkel, a Pilis hegység harmadik pálos kolostorával azonosította, és ennek megfelelően „Insula de Pilisio" formában használta. Mondanunk sem kell, hogy Gyöngyösi értelmezése „Insula Pilup" tényleges lokalizációját nem befolyásolja.

[80] „Anno Domini 1287 rex Ladislaus quartus fratri Petro de Calidis Aquis et per consequens aliis heremitis donavit in insula Pilys quendam locum Bendwelgye vocatum cum quodam palatio ibidem existenti eo siquidem respectu, ut ibidem capellam pro oratorio extruant. Voluitque idem rex, ut dicti fratres per Benedictum priorem et conventum de Sancta Cruce in ipsum locum introducantur, ut patet in litteris eiusdem regis": DAP II. 411; RegArp II/2–3. 3469. sz.

[81] Itineráriumához lásd: Engel 1988, 139.

[82] „Item in quibusdam litteris regis Ludovici apud Sanctum Spiritum in Pilisio habitis de anno 1378 emanatis continetur, quod dominus rex Carolus, suus genitor, ibidem collocavit conventum fratrum eremitarum et multis terris dotavit, quas etiam metis suis distinxit": Gyöngyösi 1988, 76.

[83] MRT V. 299; MNLOL DL 6521. Az oklevél 1378. április 22-én, húsvét vasárnapját (április 18.) követő csütörtökön kelt.

8. ábra. Kesztölc-Klastrompuszta. 1. A pálos kolostor középkori káptalantermének feltárása (Benkő Elek és Major Balázs ásatása, 2013); 2–3. másodlagosan felhasznált faragványok (ablakkeret könyöklője, szenteltvíztartó). Fotó: Benkő Elek
Fig. 8. Kesztölc-Klastrompuszta. 1. The uncovering of the medieval chapter house at the Pauline cloister (excavation by Elek Benkő and Balázs Major, 2013); 2–3. Reused carved stones (windowsill, holy water font). Photograph: Elek Benkő

attól eltérő tájolású, 29 × 10 méteres, kétosztatú kőépületet, amelynek maradványaira az 1928–1933 közötti, műkedvelő szintű ásatások során figyeltek fel, lehetségesnek tartva, hogy „eredetileg a király vadászkastélya" lehetett *(9. ábra)*.[84] Sajnos a földből alig kidomborodó alapfalak közelebbi részleteit és keltezését egyáltalán nem ismerjük, sőt, szórványleletek sem kerültek elő a bozóttal erősen benőtt területen, így csupán óvatosan feltételezzük, hogy a klauzúrán kívül esetleg Pilisszentlélek esetében is számolni lehet a kolostorral egykorú vendégházzal.

[84] A méretek terén ellentmondás mutatkozik; az 1928–1933 közötti ásatásokat irányító Erdőssy Ferenc plébános leírása szerint egy 42 m hosszú és 11 m széles épület alapfalait találták meg, a kolostorrom alaprajzát utóbb helyesbítő Egyed Endre felmérése szerint az épület kisebb volt (29 × 10 m). Vö.: MRT V. 298–299.

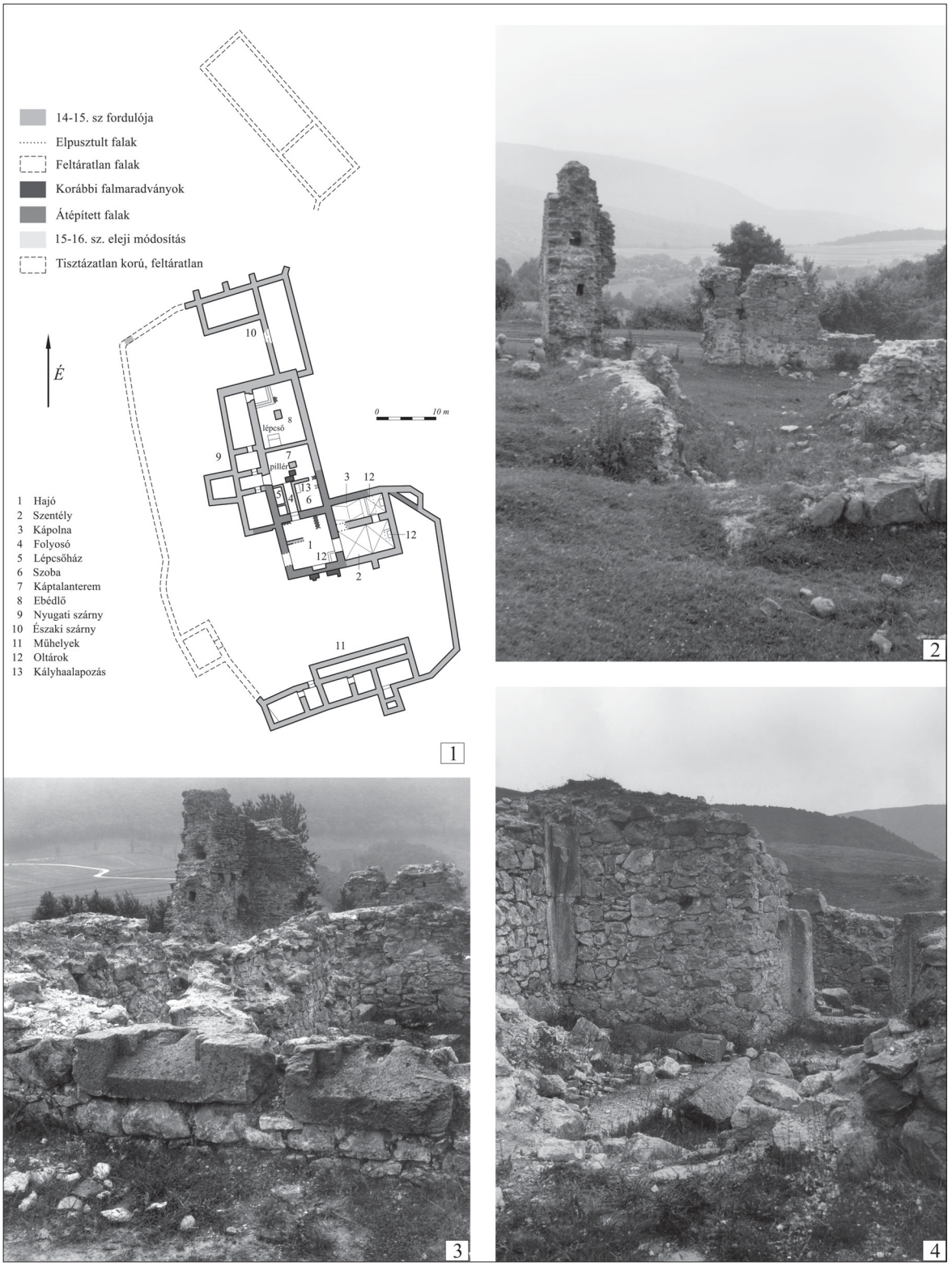

9. ábra. Pilisszentlélek-Pálos kolostor. 1. A kolostor periodizált alaprajza Lázár Sarolta ásatása (1985–1992) után, Lázár 2002 nyomán; 2–4. archív felvételek a kolostor 1932. évi feltárásakor
Fig. 9. Pilisszentlélek-Pauline cloister. 1. Ground plan, with periodisation, of the cloister after excavations conducted between 1985 and 1992 by Sarolta Lázár, after Lázár 2002; 2–4. Archive photographs from the time of the uncovering of the cloister in 1932

Az 1985–1992 közötti ásatás eredményei[85] azt sejtetik, hogy az eredeti, Árpád-kori udvarházat a középkori kolostor helyén, feltehetően részben annak falaiban felhasználva, részben pedig lebontva, csak alapfalak formájában kereshetjük. Legalábbis a templom különös alaprajzát nem tudjuk másként magyarázni, mint úgy, hogy egy már korábban meglévő, akkor még jelentős felmenő falakkal rendelkező épületet alakítottak át templommá és kolostorrá. Ilyen szempontból figyelemre méltó a templom nyugati oldala, ahol az alapfalakon a felmenő fal egy szakaszon kisméretű, kocka alakú kváderekből áll. Ez a részlet azért feltűnő, mert máshol a falazat egységesen törtkő, a falsík felé fordított, lenagyolt felülettel. Az ásatások során előkerültek olyan alapfalrészletek is, amelyek a 14–15. századi kolostorépületnél biztosan korábbiak, pontos korukat, a belőlük kiolvasható alaprajzi elrendezést azonban a viszonylag kis lélegzetű, elsősorban az álló falmaradványok konzerválásával összefüggő ásatások során még nem sikerült tisztázni. Az viszont kiderült, hogy ehhez a korai épülethez körítőfal is tartozott. A területen előkerült, erősen szórvány jellegű leletanyagban néhány bizonytalanul keltezhető kisebb töredék kivételével nincsenek a 13–14. század elé keltezhető kerámialeletek,[86] ami a történeti forrásokkal egybehangzóan azt jelzi, hogy a kolostori élet kezdetei nem nyúlnak sokkal a 13–14. század fordulója elé.

A mai Pilisszentlászló, a középkori Kékes falu pálos kolostora esetében a legendás alapítás szintén egy királyi udvarház átadásával indult. A 16. század eleji pálos oklevélgyűjtemény[87] szerint az előzmény I. András király kő vadászlaka volt, amelyet a király Szent László tiszteletére kolostorrá alakított át.[88] Ezt a lehetőséget a korszerű történeti kutatás is elfogadja, I. András helyett azonban értelemszerűen III. Andrással számol.[89] A rendház valós alapítási idejéről mindössze annyit tudunk, hogy nem szerepel a veszprémi püspök által 1263-ban elismert pálos remete egyházak között, azonban a kérdéses oklevél 1291. évi megerősítésekor már felsorolták, 1294-ben pedig jogot nyert arra, hogy – nyilvánvalóan a veszprémi püspök joghatósága alól – az esztergomi érsekség fennhatósága alá tartozzék.[90] Kronológiai szempontból fontos, hogy a kolostornak nevet adó Kékes falut az 1301 előtti években telepítette a visegrádi várnagy, ami rögtön kiváltotta a veszprémi püspök tiltakozását, ugyanis a falu helye Szentendre, tehát a veszprémi püspökség szentendrei főesperességének határain belül feküdt.[91] 1300 körül a kékesi Szent László-kolostor perjeléről is hallunk, a kékesi egyház jelentősebb kiépítésére azonban feltehetően később került sor, ugyanis a kolostor saját hagyományában Károly Róbert alapítóként szerepel (miként Szentlélek esetében is), ami komoly adományra utalhat.[92]A régészeti részleteket nem ismerjük, helyét még sohasem érintette ásatás, azonban viszonylag korán, még Károly Róbert hatalma konszolidálása előtt és a kolostor kiépítése előtt rendelkeznie kellett olyan épületrésszel, ami vendégek fogadására és politikai tárgyalások lebonyolítására alkalmas volt, ugyanis 1308 novemberében Csák Máté nádor Gentilis bíboros pápai legátus előtt a kékesi kolostorban királyának ismerte el Károly Róbertet. Feltételezzük, hogy az esemény színhelye itt is a korábbi udvarház épülete lehetett.

A fenti kolostorok épített előzményei kutatásában legújabban a természettudományok oldaláról érkezett váratlan impulzus. A Pilis középkori régészeti emlékei komplex vizsgálatának kezdettől fogva részét képezte a kolostori halastavak üledékrétegének fúrásos vizsgálata, amire Pilisszentkereszt esetében már Gerevich László ásatása idején sor került (1981),[93] majd 2004-ben újabb mintavétellel egészült ki. A munka az elmúlt években Sümegi Pál (Szegedi Tudományegyetem, TTIK Földtani és Őslénytani Tanszék) bevonásával folytatódott és a Pilis hegység számos középkori eredetű halastavát érintette (Esztergom-Búbánatvölgy,[94] Pilisszentkereszt-Klastromkert,[95] Pilisszentlászló-Ribnicska,[96] Pilisszentlélek-Halastó[97]), amelyeket legújabban (2014 novemberében) Kesztölc-Klastrompuszta pálos kolostorának halastava,[98] az Esztergom határában fekvő, Ákospalotája nevű késő középkori érseki nyaraló halastava, üledékében a helyszínen

85 Lázár 1992; Lázár 1994; Buzás 1994; Lázár 2002; Lázár 2007.

86 A részleteiben még közöletlen leletanyagot Lázár Sarolta (Balassa Bálint Múzeum, Esztergom) szívességéből tanulmányozhattam.

87 Inventarium privilegiorum omnium et singularum domorum ordinis heremitarum Sancti Pauli primi heremite, Budapest, Egyetemi Könyvtár, Cod. Lat. 135. Adatait Györffy 1956 nyomán használom.

88 „Istud monasterium tempore regis Andree primi [sic!] fuit quedam domuncula lapidea, venacioni regum preparata, sed postmodum idem rex fecit transformari in ecclesiam Sancti Ladislai regis": Györffy 1956, 284; DAP II. 408.

89 ÁMF IV. 700–701.

90 Györffy 1956, 283–284; DAP II. 408.

91 Györffy 1956, 284; VeszprReg 18. l.

92 Györffy 1956, 284.

93 Zólyomi–Précsényi 1985.

94 MRT V. 216. (8/98. lh.)

95 MRT VII. 162. (19/1. lh.)

96 MRT VII. 168. (20/5. lh.)

97 MRT V. 300. (18/2. lh.)

98 MRT V. 234. (9/5. lh.)

10. ábra. Esztergom-Ákospalotája. A késő középkori érseki nyaraló tavának fúrásos vizsgálata, 2013 (Sümegi Pál, Szegedi Tudományegyetem). Fotó: Benkő Elek
Fig. 10. Esztergom-Ákospalotája. Investigation, by means of boring, of a fishpond belonging to the late medieval summer residence of the archbishop, 2013 (Pál Sümegi, University of Szeged). Photograph: Elek Benkő

is jól felismerhető tavi tündérrózsa (!) magvakkal *(10. ábra)*,[99] és egy további, a terepen még nem azonosított esztergomi ciszterci kolostorral esetleg összefüggésbe hozható halastó[100] vizsgálata egészített ki. Ez utóbbiak feldolgozása még folyamatban van.

A fúrások közvetlen célja alapvetően a középkori kolostorok környezetének geológiai, klimatikus és vízgazdálkodási viszonyainak a feltárása, a vadon élő és a termesztett növényzet megismerése, a korszerű radiokarbon mérési technika (AMS) pedig lehetővé teszi az üledékben található parányi szerves maradványok kormeghatározását, ami alapvetően segít a halastavak létesítése és felhagyása idejének meghatározásában. A tavak felhagyásához kapcsolható kalibrált radiokarbon dátum minden esetben kitűnően egybevág azzal a kronológiával, ami a régészeti és a történeti adatokból eddig is ismert volt: a halastavak pusztulása vagy már a 15. század végén több helyen is észlelhető kolostori hanyatlás, vagy – inkább – a mohácsi csatavesztést követő, 1526. őszi török portyázások és az azt követő események során, legkésőbb Buda 1541. évi török kézre kerülése idején következett be. Meglepetést okozott viszont az alsó időhatár, amely feltűnően nem egyezett a kolostoroknak a történeti forrásokból elég jól ismert alapítási idejével, hanem rendszeresen az Árpád-kor elejére, első felére esett. Ezt mai tudásunk szerint csak úgy magyarázhatjuk, hogy ezeknek az egyházi intézményeknek olyan jelentős előzményei voltak, amelyek maguk is igényeltek halastavakat (vélhetően ráépült malmokkal), majd ezek a tavak kolostori használatba kerültek, legalsó üledékrétegeik azonban világosan jelzik korábbi eredetüket. Így a fentebb már részletesen bemutatott pilisszentléleki kolostor halastavának[101] kezdete a legkorábbi üledékrétegben talált csigahéj radiokarbon vizsgálata szerint

[99] MRT V. 219–220. (8/115. lh.)
[100] Györffy 1956, 280–285; MRT V. 221, 224–225. (8/119. vagy 8/135. lh.); ÁMF II. 282. (Györffy György az esztergomi ciszterc ieknek 1204 után otthont adó mezei Szűz Mária-egyházat Bajon és Szentlázár közé lokalizálja, ellentétben a régészeti kutatással, amely a monostor maradványait ettől északkeletre, a Csenke-patak völgyének felső szakaszán keresi.)
[101] MRT V. 300. (18/2. lh.)

11. ábra. 1–2. Pilisszentlászló-Pálos kolostor, halastó; 3–4. Pilisszentlélek-Pálos kolostor, halastó. Mindkét lelőhelyen épített gát és feltételezett malomhely. Fúrásos vizsgálat, 2013 (Sümegi Pál, Szegedi Tudományegyetem). Fotó: Benkő Elek
Fig. 11. 1–2. Pilisszentlászló-Pauline cloister, fishpond; 3–4. Pilisszentlélek-Pauline cloister, fishpond. In both places, a dam was constructed and, presumably, a place for a mill. Investigation by means of boring, 2013 (Pál Sümegi, University of Szeged). Photograph: Elek Benkő

(2 σ pontossággal, tehát 95,4%-os valószínűséggel) 900–1120 közé nyúlik vissza,[102] míg a tó pusztulására 1415–1445 között került sor.[103] Ilyen módon kétségtelen, hogy a halastó a pálos kolostor 13. század végi alapításakor már hosszú ideje használatban volt. Ugyanezt állapíthatjuk meg a pilisszentlászlói kolostor halastavának[104] különlegesen vastag üledékrétege esetében is, ahol a mérhető kezdetek 900–1025 közé estek,[105] míg a tó rendeltetés szerinti használatának vége a késő középkor és a kora újkor határára (1440–1625) keltezhető, egyéb forrásainkkal teljes összhangban.[106] A felszíni nyomok Pilisszentlászló és Pilisszentlélek esetében egyaránt a tó gátjához épített malom meglétét valószínűsítik *(11. ábra)*. Ezek egy ásatás során minden bizonnyal késő középkorinak bizonyulnak majd, esetleges előzményeik a felszínen nem mutatkoznak. A természettudományos vizsgálatoknak köszönhetően azonban biztosnak látszik, hogy számos halastó eredete ennél jóval korábbra nyúlik vissza, amikor az illető kolostorok még nem is léteztek; eredeti kiterjedésük, haltartó és haltenyésztő kapacitásuk mindenképpen jelentősebbnek tűnik annál, amit a kolostortörténeti kutatás eddig feltételezett.[107]

Végére érve áttekintésünknek, úgy tűnik, jogos a feltételezés, hogy a pilisi kolostoralapítások jelentős része támaszkodott valamiféle előzményre, korábbi településcsírára, kápolnára, vagy éppen átadott udvarházra. Ez utóbbi gesztus gyakori lehetett, de korántsem kötelező érvényű, és a folyamat szorosan összefüggött azzal, hogy az alapító

[102] MTA ATOMKI Hertelendy Ede Környezetanalitikai Laboratórium (Debrecen) mérése, DeA-3143 (2013).
[103] MTA ATOMKI Hertelendy Ede Környezetanalitikai Laboratórium (Debrecen) mérése, DeA-4177 (2013).
[104] MRT VII. 168. (20/5. lh.)
[105] MTA ATOMKI Hertelendy Ede Környezetanalitikai Laboratórium (Debrecen) mérése, DeA-3142 (2013).
[106] MTA ATOMKI Hertelendy Ede Környezetanalitikai Laboratórium (Debrecen) mérése, DeA-4637 (2013).
[107] F. Romhányi 2010, 84–89.

– esetünkben a király és családja, illetve szűkebb kísérete – miként képzelte el jövőbeli jelenlétét a kolostorban, illetve az újonnan létrehozott egyházat és a neki átengedett birtokokat övező erdők használatát. Ennek figyelembevételével és a bemutatott példák nyomán megalapozottnak érezzük azt a már Gerevich László által megfogalmazott hipotézist, hogy a vendégházszerű, egyértelműen a klauzúrán kívül emelt épületek arra szolgáltak, hogy az előkelő világi alapítók és vendégeik rangjuknak megfelelően megszállhassanak a kolostorban, ahol tárgyalásra, ítélkezésre és vadászatra éppúgy sor kerülhetett, mint magánáhítatra. E folyamat részleteit azonban csak esetről esetre haladva, figyelmes régészeti és történeti kutatással fedhetjük fel.

*

(A tanulmány az OTKA K 81834. sz. kutatási pályázata segítségével készült.)

IRODALOM

ÁMF I–IV. — Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* I–IV. Budapest, 1987³–1998.

Appuhn 1968 — Appuhn, Horst: *Chronik des Klosters Wienhausen. Erweitert um das Totenbuch des Klosters Wienhausen und ein Register der Personennamen*. Celle, 1968.

Békefi 1891 — Békefi Remig: *A pilisi apátság története* I. *1184–1541*. Pécs, 1891.

Benkő 2007 — Benkő Elek: A pilisi apátság régészeti kutatása. In: Hervay Ferenc – Benkő Elek – Takács Imre: *Ciszterci apátság Pilisszentkereszten*. Budapest, 2007. 13–28.

Benkő 2010 — Benkő Elek: A pilisi ciszterci monostor geofizikai kutatása. In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon / Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary* I–II. Szerk.: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Budapest, 2010. 401–419.

Benkő 2011a — Benkő Elek: A dömösi prépostság régészeti kutatása – An archaeological investigation: the provostship of Dömös. In: *Paloták, kolostorok, falvak. Gerevich László (1911–1997) középkori kutatásai – Palaces, Monasteries, Villages. Medieval Excavations of László Gerevich (1911–1997)*. Kiállítási katalógus – Budapesti Történeti Múzeum; Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete. Szerk.: Benda Judit – Benkő Elek – Magyar Károly. Budapest, 2011. 69–77.

Benkő 2011b — Benkő Elek: A pilisi ciszterci monostor kutatása Pilisszentkereszt határában – Archaeological research on the monastery of the Cistercian order in the Pilis mountains located at the administrative boundary of Pilisszentkereszt. In: *Paloták, kolostorok, falvak. Gerevich László (1911–1997) középkori kutatásai – Palaces, Monasteries, Villages. Medieval Excavations of László Gerevich (1911–1997)*. Kiállítási katalógus – Budapesti Történeti Múzeum; Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete. Szerk.: Benda Judit – Benkő Elek – Magyar Károly. Budapest, 2011. 78–92.

Benkő 2014 — Benkő Elek: Gertrúd királyné sírja a pilisi ciszterci monostorban. In: *Egy történelmi gyilkosság margójára. Merániai Gertrúd emlékezete, 1213–2013*. Szerk.: Majorossy Judit. Szentendre, 2014. 173–188.

Blanchot 1898 — Blanchot, Charles: *Histoire de Notre-Dame d'Acey*. Besançon, 1898.

Bodó 2010 — Bodó Balázs: A pécsváradi bencés monostor építéstörténete az újabb kutatások tükrében. In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon / Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary* I–II. Szerk.: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Budapest, 2010. 349–386.

Bóna 1989 — Bóna István: Magyar–szláv korszak (895–1162). In: *Erdély rövid története*. Főszerk.: Köpeczi Béla. Budapest, 1989. 101–157.

Buzás 1994 — Buzás Gergely: A pilisszentléleki pálos kolostor kőfaragványai. In: *Varia Paulina* I. *Pálos rendtörténeti tanulmányok*. Szerk.: Sarbak Gábor. Csorna, 1994. 181–183.

DAP II. *Documenta Artis Paulinorum* II. *A magyar rendtartomány kolostorai. N–Sz*. Szerk.: Tóth Melinda. Budapest, 1976.

DHA I. *Diplomata Hungariae Antiquissima* I. Ed.: Györffy, Georgius. Budapestini, 1992.

Engel 1988 Engel Pál: Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323). *Századok* 122. (1988) 89–146.

Gerevich 1983a Gerevich, László: The royal court (curia), the provost's residence and the village at Dömös. *ActaArchHung* 35. (1983) 385–409.

Gerevich 1983b Gerevich, László: Ausgrabungen in der ungarischen Zisterzienserabtei Pilis. *Analecta Cisterciensia* 39. (1983) 281–310.

Gerevich 1984 Gerevich László: *A pilisi ciszterci apátság*. Szentendre, 1984.

Gerevich 1985 Gerevich, László: Ergebnisse der Ausgrabungen in der Zisterzienserabtei Pilis. *ActaArchHung* 37. (1985) 111–152.

Gerevich 1992 Gerevich László: Dömös. *Műemlékvédelem* 36. (1992) 73–80.

Gombos 1937 Gombos, Albinus Franciscus: *Catalogus fontium historiae Hungariae.* I. Budapestini, 1937.

Gottschalk 1964 Gottschalk, Joseph: *St. Hedwig, Herzogin von Schlesien*. Köln–Graz, 1964.

Gyöngyösi 1988 Gyöngyösi, Gregorius: *Vitae fratrum eremitarum ordinis Sancti Pauli primi eremitae*. Ed.: Hervay, Franciscus L. Budapest, 1988.

Györffy 1956 Györffy György: Adatok a Pilis megyei monostorok középkori történetéhez. *MűvÉrt* 4. (1956) 280–285.

Györffy 1977 Györffy György: *István király és műve*. Budapest, 1977.

Györffy 1991 Györffy György: Dömös falu prépostsága és népei az Árpád-korban. In: *A Duna menti népek hagyományos műveltsége. Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére*. Szerk.: Halász Péter. Budapest, 1991. 291–295.

Hervay 1984 Hervay, Ferenc L.: *Repertorium historicum Ordinis Cisterciensis in Hungaria*. Roma, 1984.

Horváth 1979 Horváth István: *Dömös és környéke*. Vác, 1979.

Horváth 1986 Horváth István: *Dömös. Műemlékek, természeti értékek*. Tájak – Korok – Múzeumok Kiskönyvtára 229. Budapest, 1986.

Irásné Melis 1999 Irásné Melis Katalin: Régészeti adatok a budapesti 11–13. századi királyi udvarhelyek kutatásához. *BudRég* 33. (1999) 291–312.

Irásné Melis 2007 Irásné Melis Katalin: A margitszigeti királyi udvarhely átépítése és a domonkos apácakolostor alapítása (1243–1255) In: *A tatárjárás 1241–42*. Kiállítási katalógus – Magyar Nemzeti Múzeum. Szerk.: Ritoók Ágnes – Garam Éva. Budapest, 2007. 115–119.

Irásné Melis 2010 Irásné Melis Katalin: A budapest-Margit-szigeti középkori királyi udvarhely és domonkos apácakolostor kutatása. Régészeti, történeti adatok. In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon / Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary* I–II. Szerk.: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Budapest, 2010. 421–434.

Kiss 1988 Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára* I–II. Budapest, 1988.

Koppány 1972 Koppány Tibor: XI. századi királyi udvarház maradványai Zircen. *VMMK* 11. (1972) 139–147.

Kovalovszki 1989 Kovalovszki Júlia: Középkori emlékek a Helemba-szigeten. *Dunai Régészeti Közlemények* 1989. 85–86.

Kovalovszki 1990 Kovalovszki, Júlia: Mittelalterliche Denkmäler auf der Insel Helemba. In: *Die Ergebnisse der archäologischen Ausgrabungen beim Aufbau des Kraftwerksystems Gabčíkovo-Nagymaros*. Red.: Chropovský, Bohuslav. Nitra, 1990. 89–96.

Kovalovszki 1992a Kovalovszki Júlia: A pálos remeték Szent Kereszt-kolostora (Méri István ásatása Klastrompusztán). *CommArchHung* 1992. 173–207.

Kovalovszki 1992b Kovalovszki Júlia: A pálos remeték Szent Kereszt-kolostora Klastrompusztán. *Műemlékvédelem* 36. (1992) 111–116.

Laszlovszky 2009	Laszlovszky József: Ciszterci vagy pálos? A Pomáz-Nagykovácsi-pusztán található középkori épületmaradványok azonosítása. In: *A ciszterci rend Magyarországon és Közép-Európában*. Szerk.: Guitman Barnabás. Piliscsaba, 2009. 191–208.
Lázár 1992	Lázár Sarolta: A pilisszentléleki volt pálos kolostortemplom kutatása, 1985–86. *KEMK* 5. (1992) 493–518.
Lázár 1994	Lázár Sarolta: A pilisszentléleki pálos kolostortemplom kutatása. In: *Varia Paulina* I. *Pálos rendtörténeti tanulmányok*. Szerk.: Sarbak Gábor. Csorna, 1994. 177–180.
Lázár 2002	Lázár Sarolta: *Pilisszentlélek. Pálos kolostor.* Tájak – Korok – Múzeumok Kiskönyvtára 718. Budapest, 2002.
Lázár 2007	Lázár Sarolta: A pilisszentléleki pálos monostor. In: *Decus solitudinis. Pálos évszázadok*. Szerk.: Őze Sándor – Sarbak Gábor. Budapest, 2007. 503–514.
Lübbers 2009	Lübbers, Bernhard: *Die ältesten Rechnungen des Klosters Aldersbach (1291–1373/1409).* München, 2009.
Maier 1972	Maier, Konrad: *Kloster Wienhausen*. Wienhausen, 1972.
Marosi 1985	Marosi Ernő: A pilisi monostor szerepe a XIII. századi magyarországi művészetben. *StudCom* 17. (1985) 551–562.
MES I–IV.	*Monumenta Ecclesiae Strigoniensis* I–IV. Ed.: Knauz, Ferdinandus – Dedek, Ludovicus Crescens – Dreska, Gabriel – Érszegi, Geysa – Hegedűs, Andreas – Neumann, Tiburcius – Szovák, Cornelius – Tringli, Stephanus. Strigonii–Budapestini, 1874–1999.
MRT V.	Horváth István – H. Kelemen Márta – Torma István: *Esztergom és a dorogi járás. Komárom megye régészeti topográfiája. Magyarország Régészeti Topográfiája* V. Budapest, 1979.
MRT VII.	Dinnyés István – Kővári Klára – Lovag Zsuzsa – Tettamanti Sarolta – Topál Judit – Torma István: *A budai és szentendrei járás. Pest megye régészeti topográfiája. Magyarország Régészeti Topográfiája* VII. Budapest, 1986.
Ortvay 1891–1892	Ortvay Tivadar: *Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején* I–II. Budapest, 1891–1892.
RegArp I–II.	*Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica – Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke* I–II. Eds: Szentpétery, Emericus – Borsa, Iván. Budapest, 1923–1987.
F. Romhányi 2010a	F. Romhányi Beatrix: *A lelkiek a földiek nélkül nem tarthatók fenn. Pálos gazdálkodás a középkori Magyarországon*. Budapest, 2010.
F. Romhányi 2010b	F. Romhányi Beatrix: Pálos kolostorok a Pilisben. In: *Laudator temporis acti. Tanulmányok Horváth István 70 éves születésnapjára*. Szerk.: Tari Edit – Tóth Endre. Esztergom–Budapest, 2010 (2012). 223–227.
Solymosi 2005	Solymosi László: Pilissziget vagy Fülöpsziget? A pálos remeteélet 13. századi kezdeteihez. In: *Emlékkönyv Orosz István 70. születésnapjára*. Szerk.: Angi János – ifj. Barta János. Debrecen, 2005. 11–23.
SRH I–II.	*Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* I–II. Ed.: Szentpétery, Emericus. Budapestini, 1937–1938. (Reprint: Budapest, 1999.)
Szabó 1936	Szabó Dénes: A dömösi prépostság adománylevele (1138/1329). *Magyar Nyelv* 32. (1936) 54–57, 130–135, 203–206.
Szabó 1954	Szabó Dénes: *A dömösi adománylevél hely- és vízrajza*. Budapest, 1954.
Takács 1992	Takács Imre: Egy 13. századi kút töredékei a pilisi ciszterci monostorból. *MűvÉrt* 41. (1992) 1–19.
Thoroczkay 2012	Thoroczkay Gábor: A dömösi prépostság története alapításától I. Károly uralkodásának végéig. *Fons* 19. (2012) 409–433.

Zólyomi–Précsényi 1985 Zólyomi, Bálint – Précsényi, István: Pollenstatistische Analyse der Teichablagerungen des mittelalterlichen Klosters bei Pilisszentkereszt. Vergleich mit dem Grundprofil des Balaton. *ActaArchHung* 37. (1985) 153–158.

VeszprReg *Veszprémi regeszták (1301–1387).* Összeállította: Kumorovitz L. Bernát. Budapest, 1953.

MANOR HOUSES AND CLOISTERS IN THE ROYAL FORESTS OF THE PILIS REGION

Elek Benkő

It is an old proposition in Hungarian historical research that the material basis for the cloisters founded by rulers from the Árpád dynasty was furnished by manor houses belonging to the court organisation for the royal lands and by their appurtenances. The problem now centres around the central element of each of the landed estates granted, namely the manor house itself, since our historical sources do not specify whether the manor houses, which represented the centres of their respective estates, consistently formed part of these early grants or whether there may have been cases when, together with certain parts of estates which remained in royal hands, such buildings continued to serve secular purposes for a time. If this was so, how should we imagine the use of a manor house in the hands of an early cloister and the king, as a 'co-tenancy' by the two institutions perhaps? In what follows, we shall examine the issue in connection with the churches founded by the king in the Pilis Hills during the Arpadian era, with special emphasis on the manor houses affected and on what happened to them subsequently.

Churches founded by the king impacted upon the Esztergom and Pilis region in the 11th century already. However, from the 12th century onwards the effects intensified, and, in parallel with the ever greater frittering away of the royal estates, spread even to the inner parts of the Pilis royal forest, by means of new foundations on behalf of the Cistercians and later on the Pauline order.

A manor house *(curia)* standing on the site of the Dömös provostry (1108) is mentioned in the 11th-century written sources. During his excavations at Dömös (between 1971 and 1980), László Gerevich discovered, inside the bloc of cellared provostry buildings stretching southwards from the chancel of the three-nave church, the foundation walls of an early building featuring a rectangular ground plan (it measured 33 × 8.2 m). He postulated that this edifice was the remains of a royal manor house. Unfortunately, he was unable to specific a precise date within the Arpadian era using concrete archaeological observations. Certain details in the excavation logs suggest that even this very early building is not earlier than the chancel part of the church and may be later: its walls and its stone are clearly different; moreover, to a small extent they perhaps even cut into the chancel. For the time being, until we discover the details, we may think of this early provostry building in exactly the same way as the manor house which preceded it.

We see matters somewhat more clearly in the case of Pilis Cistercian Abbey, founded in the heart of the Pilis forests (1184). There, remains of buildings indubitably older than the monastery's foundation have come to light; and following the foundation, too, a secular building identifiable as a guest house operated outside the *clausura*. In the courtyard of the monastery, beneath the foundations of the wellhouse, a carefully-built ashlar wall was uncovered. Taking issue with the opinion of László Gerevich, who led the excavations on the site between 1967 and 1982, we identify this not with the cloister courtyard of a presumed earlier Benedictine monastery, but – utilising the findings of new geophysical research also – with the remains of royal manor house which preceded the building of the Cistercian monastery.

Pilis Abbey shows that the foundation of a monastery and the concomitant demolition of a royal manor house that stood on its site did not mean the end of a regular royal presence there. Following the foundation made by King Béla III, King Andrew II and his consort Queen Gertrudis were patrons of the monastery; this involved the designation of a royal burial place there. Research thinks it likely that the fateful hunt that offered the opportunity for the murder of the queen took place in the Pilis region (in 1213). This event may possibly have been connected with a manor house or hunting lodge near to the monastery.

László Gerevich happened upon such a building, identified as a guest house, to the southwest of the closed-off complex of monastery buildings. It featured a rectangular ground plan and had walls built from andesite ashlars. The interior space of the structure, which was undivided, measured 14.7 × 5.7 m; its entrance opened not from the direction of the monastery, but from outside it. Radiocarbon dating of a piece of charcoal (carbonised beam) discovered on the scorched floor of its southern part produced a result that dated it to the 13th century. According to the archaeological finds there, the building was in use until the late Middle Ages.

In a number of cases, the Pauline monasteries of 13th-century origin founded in the Pilis Hills had as their antecedent a royal manor house granted by the monarch. We know from a document dated 1287 that King Ladislaus IV granted a small landed property in the Pilis region to the Pauline monks along with the *palatium* there, so that they could create a chapel. Later on, the monastery of Pilisszentlélek was built on the property. The monastery is linked to the royal manor house or guest house there in two respects. The unusual ground plan of the church indicates that a pre-existing building with standing walls that were still significant was altered to create a church and a monastery around the turn of the 14th century. Excavations conducted between 1985 and 1992 discovered appreciable evidence of this. At the same time, to the north of the monastery building the foundation walls of a stone edifice measuring 29 × 10 m came to light. The orientation of this edifice differed from that of the monastery building. Divided internally into two spaces, it may very well have been a medieval guest house built outside the *clausura*.

According to late medieval tradition, the Pauline monastery in a village known in the Middle Ages as Kékes – today it is called Pilisszentlászló – began with the transfer of a royal manor house in the time of King Andrew III. We do not know the details archaeologically: its site has never been excavated. However, relatively early on, in 1308 already, it was suitable for hosting political negotiations. We propose that the scene for these may have been the earlier manor house building; i.e. the construction of the monastery began in earnest only after the creation of the manor house.

In the research concerning the built antecedents of the above-mentioned monasteries, investigation of the sediment layers of monastery fishponds (Pál Sümegi, University of Szeged) has yielded new findings. The aims of this research were the uncovering of geological, climatic, and water-management conditions in the environs of medieval monasteries; getting to know the vegetation there (cultivated and non-cultivated alike); and the radiocarbon dating of individual layers. In every case, the radiocarbon data linkable to the abandonment of the fishponds very well accords with the chronology of the 15th and 16th centuries known hitherto from the archaeological and historical data. On the other hand, it came as a surprise that the lower time limits for the fishponds differed conspicuously from the monasteries' foundation dates that are known reasonably well from the historical sources, regularly going back to the early part of the Arpadian age, namely to the first half of it. In the light of our present knowledge, this can only be explained by the circumstance that these ecclesiastical institutions had antecedents (presumably early royal manor houses) which were so significant that they required fishponds; the monasteries then used these fishponds. However, the bottommost sediment layers of the fishponds clearly indicate their earlier origins.

CEPERUNTQUE SIMUL CLAUSTRALEM DUCERE VITAM. A PÁLOS REND ÉS A MEDIUM REGNI KAPCSOLATA

F. Romhányi Beatrix

A pálos rend történetének 16. századi megírója, Gyöngyösi Gergely rendje bölcsőjét egyértelműen az ország fővárosának közelébe, a Pilisbe helyezte.[1] Ezt a közlést a modern kutatás is sokáig tényként kezelte, és Gyöngyösi szövegének ellentmondásait a legváltozatosabb módon igyekezett megoldani, a probléma figyelmen kívül hagyásától a nevezetes *Insula Pilup* kissé nyakatekert magyarázatáig. Az utóbbi években azonban egyre világosabbá vált, hogy bár a pálos rend kezdetei nem köthetők a Pilishez, a közösség renddé válásában és későbbi történetében kétségkívül meghatározó szerepe volt a területnek. Ebben az új összefüggésrendszerben érdemes újra megvizsgálni a pilisi pálos kolostorokat, létrejöttüket és működésüket, annál is inkább, mert az eredmény közelebb vihet a pálos rend és a királyi hatalom viszonyának jobb megértéséhez is.

A Pilis vármegye északi felét elfoglaló, részben Esztergom vármegyébe is átnyúló királyi erdő határán már a 11. században megjelentek az első egyházi intézmények. Az óbudai prépostságot valószínűleg Péter király alapította még 1046 előtt,[2] a visegrádi görög monostort I. András 1055-ben,[3] az esztergom-szigeti bencés apácakolostor pedig legkésőbb a 11. század közepén létesült – szintén valamelyik uralkodó jóvoltából.[4] Ezeket követte a 12. század elején a dömösi prépostság (1107 után), amelyet az ottani királyi udvarház birtokainak felhasználásával alapított Álmos herceg.[5] Rajtuk kívül a korai időszakban még néhány egyházi birtokos tűnik fel, akik közül a legjelentősebb az esztergomi érsek és a káptalan volt.[6]

Mindezek az intézmények mintegy körülölelték a királyi erdőbirtokot. Birtokszerkezetük igen eltérő volt: a szigeti apácakolostor kevés, szórt birtokkal rendelkezett a dunai szigeteken, illetve Esztergom és Hont vármegyékben. A 13. század végén jelentős bevétele származhatott az esztergomi vásárvámból, melynek egyhatoda fölött rendelkezett. Sajnos nem tudjuk, mikor nyerte ezt az adományt, de valószínűtlen, hogy a 11. század vége előtt megkapta volna. Összességében mindenesetre megállapítható, hogy birtokai a pilisi erdő területét egyáltalán nem érintették.[7]

Az óbudai prépostság és a visegrádi apátság a terület déli és északi szélén helyezkedett el. Saját birtokaik, amelyek eredetileg természetesen szintén királyi birtokok voltak, valójában igen szerény méretűek, jelenlétük részben az erdő határainak biztosítását szolgálhatta, és talán nem véletlen, hogy mind az óbudai prépostságnak, mind a visegrádi monostornak az alapítás után néhány évtizeddel további jövedelmeket kellett biztosítani fennmaradásukhoz. Utóbbi 1083-ban Szent László királytól megkapta Visegrád dunai vámját, míg az előbbi ugyancsak Lászlótól dunai halászati jogokat és a kamarából évi 360 pensát (14 400 denárt).

Ezekhez a korai, a királyi erdőnek csak a peremét érintő monostorokhoz csatlakozott a 12. század végén a pilisi ciszterci apátság,[8] amelynek alapítása, helye – és persze birtokszerkezete is – gyökeresen eltért az eddigiektől. Az apátságot gyakorlatilag a rend burgundiai központjából alapították. A clairvaux-i ághoz tartozó anyaapátságnak, Acey-nak más filiája nem is volt. Másrészt – hasonlóan a két évvel korábban alapított Zirchez – a királyi erdő kellős közepén épült fel. Szabó Péter legújabb kutatásai szerint ez a királyi erdő mint szervezet átalakulását tükrözi, a ciszterci apátságok megjelenése ezeken a területeken azt jelzi, hogy a király fennhatósága a későbbiekben közvetetté vált.[9] Az apátság alapításával kapcsolatban további fontos jelenség, hogy meglepően kisméretű birtokot kapott, miközben jövedelmei a legkorábbi időtől kezdve nagyrészt pénzben keletkeztek:

[1] A cikk egy korábbi változata: F. Romhányi 2010a.
[2] Garády 1939, 70–91; *Budapest története* 1973, I. 260–267; *Budapest im Mittelalter* 1991, 185–191.
[3] F. Romhányi 2000, 73.
[4] F. Romhányi 2000, 24.
[5] Gerevich 1983; ÁMF IV. 629–633; MRT V. 6/5. sz.
[6] ÁMF II. 215; ÁMF IV. 583.
[7] ÁMF II. 215, 284–285.
[8] Az apátság történetéről és régészeti-művészettörténeti kutatásáról összefoglalóan legutóbb lásd: Hervay–Benkő–Takács 2007. Az apátság feltárását végző Gerevich László összefoglaló közleményei: Gerevich 1977; Gerevich 1984.
[9] Szabó 2005, 92, 114.

vámokból, a dévényi szőlőkből, részben pedig ipari termelésből. Az utóbbi években Pomáz-Nagykovácsi pusztán, a Laszlovszky József vezetésével folyó ásatások egy olyan épületegyüttest hoztak felszínre, amely nem csak Magyarországon számíthat megkülönböztetett figyelemre. Az üvegkészítés és a már korábban is ismert fémfeldolgozás nyomai komoly ipari tevékenységre utalnak. Utóbbi a 16. században a monostor területére koncentrálódott, ezt igazolja az udvarán feltárt mintegy egy méter vastagságú salakréteg, valamint az a tény, hogy az apátság 1526-os pusztulását követően a fémfeldolgozó műhelyeket még felújították és hosszabb ideig használták.[10] Ugyancsak hosszú, a 16. századba nyúló működés feltételezhető az üvegkészítő műhely esetében is.[11]

Mindezek fényében érdemes újragondolni a három pálos kolostor létrejöttének körülményeit is, különös tekintettel arra, hogy mindhárom igen közel feküdt a ciszterci apátsághoz. A középkori utakat tekintetbe véve[12] a Szent Kereszt kolostor alig több mint 8 kilométerre, a szentléleki 11 kilométerre volt, de még a legtávolabbi kékesi kolostor sem volt messzebb 15 kilométernél (lásd *730–731. oldal, 1. ábra*). A felvetődő kérdések megválaszolása nem egyszerű. A pilisi pálos kolostorokról ugyanis talán még az elvárhatónál is kevesebb okleveles adat maradt fenn. A 15. századot megelőző időszakban történetüket lényegében csak Gyöngyösi rendtörténeti munkájából ismerjük, és bár a 16. századi generális perjelnek köztudottan álltak rendelkezésére oklevelek, amelyeket fel is használt, a rend 13–14. századi történetére vonatkozóan adatai nem mindig megbízhatóak. A dolog természetéből adódóan minél korábbi időszakot nézünk, annál inkább igaz ez a megállapítás.[13] Különösen fontos tehát az írott források és a régészeti adatok együttes figyelembevétele.

Ezek után térjünk rá a rend korai történetére és a remeték pilisi megtelepedésére. Az első olyan remeteközösségek, amelyek később a pálos rendhez tartoztak, a 13. század első felében létesültek a Mecsekben (Jakabhegy) és a Bakonyban (*Insula Pilup*, Salföld).[14] Jellemző módon a Gyöngyösi által feljegyzett első rendi dokumentum Bertalan pécsi püspök szabályzata, amelyet a jakabhegyi remeteknek adott.[15] Az oklevél hitelességéről, keltezéséről lehet vitatkozni, az azonban mindenképpen figyelemre méltó, hogy a későbbi rendi hagyomány a 13. század első évtizedeihez kötve éppen ezt a szabályzatot őrizte meg.

Remeteközösségek alakulása ebben az időszakban szinte mindennapos volt Itáliában, olyannyira, hogy elszaporodásuk a pápai kúriát is lépésre kényszerítette. A különféle hagyományokat és szabályzatokat követő remetéket előbb 1247-ben, majd 1256-ban egyetlen renddé fogták össze, amely idővel Ágoston-rendi remeték rendje néven vált ismertté. Az 1256-ban létrejött ún. nagy unió a magyarországi közösségeket is érintette, hiszen ekkor a vilhelmita rendet is az új rend keretei közé fogták, néhány vilhelmita kolostor pedig ekkor már Magyarországon is létezett (pl. Komár, Körmend, Sáros). Az uniót a későbbiekben éppen a vilhelmiták kérdőjelezték meg, és igyekeztek visszaszerezni önállóságukat. Az 1266-ban kiadott *Ea quae iudicio* kezdetű pápai bulla ugyan több nyugat-európai rendháznak engedélyezte az önállóságot, a magyarországiaknak és a legtöbb németországinak azonban nem.[16] A kisebb kolduló rendek ügyét tárgyaló II. lyoni zsinat 1274-ben ismét elővette az Ágoston-rendiek kérdését is, és némi hezitálás után újból megerősítette őket. Valójában a rendi szervezet ezután kezdett kialakulni, és a 13. század végére ez a folyamat lényegében le is zárult.[17]

A pálosok szempontjából a történetnek azért van jelentősége, mert éppen a nagy unió és a vilhelmiták helyzetét rendező pápai bulla időpontja között, 1263-ban került sor Pál veszprémi püspök vizitációjára. Nem tudjuk, mi volt a püspök közvetlen indítéka, de nem kizárt, hogy az általa meglátogatott hét remeteközösség az Ágoston-rend körül zajló eseményekről értesülve próbálta saját egyházi státusát rendezni, esetleg az Ágoston-rendhez vagy a vilhelmitákhoz csatlakozni. Bárhogy is történt, Pál püspök oklevéléből nyilvánvaló, hogy ekkor ehhez egyházi támogatást nem kaptak.

Ami a hét kolostort illeti, ezek nagy részéről mindig is köztudott volt, hogy a Bakonyban, illetve a Balaton környékén találhatók, vita tárgyát csak a fentebb már említett *Insula Pilup* képezte. A probléma oka röviden az, hogy Gyöngyösi Gergely munkájában Pál veszprémi püspök oklevelét, amelyben az egyházmegyéjében működő hét remeteközösséget megnevezte és működésüket engedélyezte, kétszer idézte, ám teljes terjedelmében csak egyszer közölte. A második alkalommal, amikor az oklevél

[10] Gerevich László (1984) eredményeinek felhasználásával erről legutóbb: Holl 2000, 14–16, 46–47, 134–137.
[11] Köszönöm kollégám, Laszlovszky József szíves közlését a folyamatban lévő kutatás eddigi eredményeiről.
[12] A Pilis középkori úthálózatához lásd: Benkő 2011.
[13] F. Romhányi 2008.
[14] Cselenkó 2006, 70.
[15] Gyöngyösi 1988, c. 3.
[16] Az Ágoston-rend kialakulásának korai szakaszát és az említett bulla szerepét részletesen elemezte: Elm 1966.
[17] Zumkeller 1979.

átírásairól emlékezett meg, csupán a szöveg elejét írta le, benne akkor már a két pilisi kolostorral. Néhány éve azonban Solymosi László meggyőzően igazolta, hogy *Insula Pilup* valójában nem más, mint Révfülöp, s vélhetően a vasút és a Balaton között ma is álló templomrommal azonosítható.[18] Vagyis az 1263-as oklevélben szereplő közösségek kivétel nélkül a Balaton környékén éltek, Pál püspök vizitációja során a Pilisnek még a környékén sem járt.

Akkor hát miként került a kialakuló pálos rend központja a Pilisbe? Minthogy 1263-ban a veszprémi püspök nem találta megfelelőnek a remeték anyagi hátterét, terjeszkedésüket megtiltotta, renddé válásukat nem támogatta. Így elvben újabb kolostort sem alapíthattak volna. Ha mégis másként történt, annak valami nyomós oka kellett legyen. A remeték az 1260-as évek végén már meglehetős népszerűségre tettek szert az ugyancsak ebben az időszakban formálódó köznemesi réteg körében. Minden bizonnyal e társadalmi csoport segítségével igyekeztek az uralkodó és rajta keresztül az esztergomi érsek támogatását maguknak megnyerni. IV. Béla, miután vereséget szenvedett István ifjabb királytól és még Budát is el kellett hagyja, Esztergomba és a közeli lábatlani udvarházba költözött. Így az 1260-as évek második felében a királyt és az érseket egy helyen lehetett megtalálni. A szentkereszti kolostor pedig Esztergomtól mindössze 15 kilométerre volt.

A már idézett rendi hagyomány szerint a rendalapítóként szereplő Özséb egy látomása nyomán gyűjtötte össze a Pilisben addig szétszórtan élő remetéket. Habár remeték valóban élhettek az erdős vidéken, nem valószínű, hogy csak úgy, a maguk elhatározásából kolostort alapíthattak volna ezen a területen. Ilyen legfeljebb az ország peremvidékein fordulhatott elő, a Magyar Királyság szívében, Esztergom tőszomszédságában, a királyi erdő területén aligha. Ne feledjük el, hogy 1263-ban Pál püspök éppen a remeték szegénységével, a közösségek fenntartásához szükséges anyagi háttér hiányával indokolta a renddé szerveződésre irányuló kérésük elutasítását. Márpedig anyagi hátérre, vagyis birtokra a Pilis lábánál csak a király tudtával és beleegyezésével, röviden adományából juthatott egy mégoly jámbor és igénytelen szerzetesközösség is. Erre utal egy 1289-es oklevél is, amely szerint IV. László király az ő akaratával és tudtával elszenvedett károkért pótlásul bizonyos puszta és lakatlan területeket, amelyeket már nagyatyja, IV. Béla is a remetéknek adott, visszaadott a szentkereszti kolostor szomszédságában a szerzeteseknek.[19] Az oklevél nem utal alapításra, csak adományt említ, amit ráadásul a királyi utód tudtával, sőt akaratával később elvettek a remetéktől, majd – a király jobb belátásra térvén – visszaadták nekik. Úgy vélem, ebben az esetben valóban nem alapítás történt, IV. Béla csupán lehetőséget biztosított egy közösségnek a kolostoralapításra, amelynek jogi helyzete ekkor még nem volt teljesen tisztázott. Ez a gyülekezet egyszerű remeteségnél több, kánonjogi értelemben szabályozott szerzetesközösségnél kevesebb lehetett.

Mindent egybevetve a remeték valamikor 1264 és 1270 között telepedtek meg a Pilisben, és hamarosan a szentkereszti mellett egy második kolostort is alapítottak a Visegrád fölötti Kékes-hegyen Szent László tiszteletére. Ez utóbbi kolostor alapítása valószínűleg nem sokkal előzte meg az 1289-es oklevelet. Nyilván nem véletlen, hogy amikor 1291-ben előbb Pál püspök hivatali utóda, Benedek, majd Lodomér esztergomi érsek átírta a nevezetes 1263-as oklevelet, a kolostorok felsorolását kiegészítették a két újabb rendházzal. Az a tény, hogy e két intézmény a lista elejére, és nem a végére került, azt jelzi, hogy a szerveződő rendben vezető szerepet játszottak, aminek alapja tehát nem az alapítások sorrendjében elfoglalt helyük, hanem a királyi udvarral ápolt jó kapcsolatuk volt.

A két legkorábbi itteni kolostor közül régészeti szempontból csak a szentkereszti ismert többé-kevésbé, a kékesiről alig tudunk valamit. A kolostor területén eddig semmilyen kutatás nem folyt. Csupán az 1970-es évek közepén a plébániatemplomban és környékén végzett felújítási munkák kapcsán előkerült falmaradványok és a templom környékéről származó, 14–15. századi kőfaragványok alapján feltételezhető, hogy a kolostor egykor a mai plébániatemplom helyén állt.[20] A rendi hagyomány által a pálosok bölcsőjeként említett Szent Kereszt kolostor építéstörténete sem teljesen tisztázott még. Bár a környéken Horváth István talált 12–13. századi településnyomokat, a Méri István által feltárt kolostorrész és a templom nem korábbi a 13. század végénél *(1. ábra)*.[21] Az elég világosan látszik, hogy a rendi központ áthelyezése után az itteni szerzetesek az átlagos pálos kolostorok mindennapjait élték, komolyabb átépítés vagy bővítés nem történt benne. Az egyetlen erre vonatkozó adat a 15. század végéről való. Az 1470-es évek elején ugyanis Szántói Ambrus esztergomi kanonok ámbitust építtetett a kolostorhoz. Ez arra utal, hogy korábban igen egyszerű, kerengő nélküli épület lehetett, a kérdést azonban ásatással lehetne csak eldönteni.

[18] Solymosi 2005.
[19] Gyöngyösi 1988, c. 14.
[20] Tari 2000, 113; MRT VII. 166–167.
[21] Horváth 1981; Kovalovszki 1992.

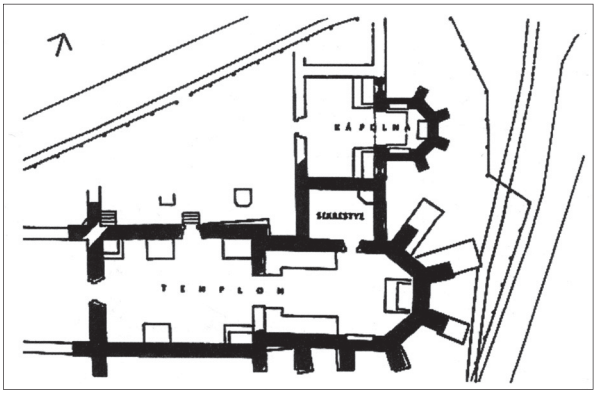

1. ábra. Kesztölc-Klastrompuszta, alaprajz. Kovalovszki 1992 nyomán
Fig. 1. Kesztölc-Klastrompuszta, ground plan. After Kovalovszki 1992

A már feljebb említett jó udvari kapcsolat tette lehetővé, hogy a 13. század utolsó éveiben újabb két kolostorral gyarapodjék a rend az országnak ezen a kiemelt fontosságú területén. A Szent Kereszt kolostor közelében, attól néhány kilométerre létesült a Szentlélek kolostor, Buda felett pedig a Szent Lőrinc-kolostor, amely hamarosan a rend központjává is vált. A Szentlélek kolostorról igen kevés forrásunk van, ami talán annak is következménye, hogy nem mindig volt teljesen önálló. Ezt a gyanút erősíti a Szent Kereszt kolostorhoz való közelsége és kis mérete is. Régészeti szempontból e kolostor épületei okozzák a legtöbb fejtörést a kutatóknak. Sem a templom, sem a kolostorépület nem felel meg ugyanis a szokásos alaprajznak. Igaz, a hagyomány szerint IV. László király egy királyi vadászházat adott a pálosoknak, akik a közeli Szent Kereszt kolostorból érkeztek ide, de a 13. századi épületnek eddig semmilyen régészeti nyomát nem sikerült megtalálni, a templom a 14. századnál korábbra nem keltezhető, s a lakóépület korábbi előzményét sem sikerült eddig meglelni *(2. ábra)*.[22] A kolostorról egyébként is igen keveset tudunk.

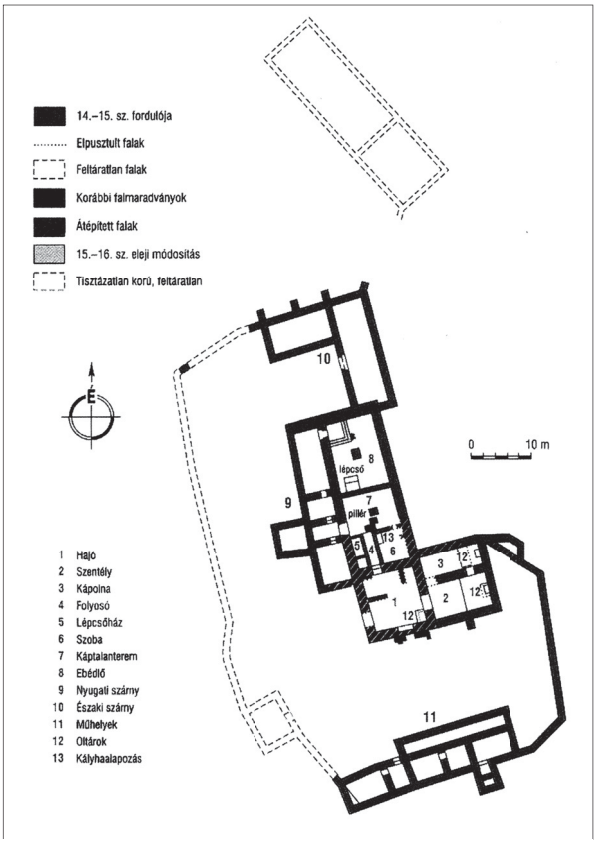

2. ábra. Pilisszentlélek, alaprajz. Lázár 2007 nyomán
Fig. 2. Pilisszentlélek, ground plan. After Lázár 2007

Okleveles forrásban csak a 16. században bukkan fel egyszer, történetével kapcsolatban – Szentkereszthez hasonlóan – a többi, 14. századi adatot Gyöngyösi Gergely munkájából ismerjük. IV. László mint alapító elfogadását kétségessé teszi az is, hogy a már idézett 1291-es oklevélben sem említik meg, jóllehet akkoriban ennek még bizonyosan nem lett volna akadálya túlságosan kis mérete.

A három pilisi kolostorral kapcsolatban további kérdést vet fel a pilisi ciszterci apátsághoz való közelségük. A szentkereszti és a szentléleki kolostor mindössze nyolc és a kékesi is csak alig több mint 15 kilométerre feküdt a monostortól. Arra vonatkozóan sajnos nincs semmilyen forrásunk, hogy a két rend pilisi házai egymással milyen kapcsolatban álltak, a ciszterciek számára azonban a remeték szomszédsága nem volt teljesen szokatlan, hiszen Franciaország bizonyos részein is előfordult, hogy egy apátságuk közvetlen közelében karthauziak éltek (pl. a franciaországi Vercors hegyei között álló Bouvante karthauzi kolostora [1144] mindössze 13 kilométerre épült Léoncel ciszterci apátságától [1137]),[23] de hasonló a helyzet Magyarországon a közel egy időben alapított savniki apátság és a

[22] Lázár 2001; Lázár 2007. Az alapos régészeti kutatásnak köszönhetően a kolostor épületegyüttesét kivételesen jól ismerjük, a templom és a lakóépület mellett feltárták a gazdasági épületeket is, és a környéken több halastó azonosítására is sor került. Utóbbiak – írott források híján – nem köthetők teljes bizonyossággal a kolostorhoz.

[23] A ciszterciek és a karthauziak kapcsolatai kívül esnek a jelen tanulmány keretein. A két rend közelségét mutatja, hogy a középkorban többször vettek át egymástól kolostorokat (pl. Thézillieu 1120–1130 között karthauzi, 1130-tól ciszterci; Bricherasio 1277–1303 között karthauzi, 1303-tól ciszterci; Santa Maria di Palazzolo 1237–1398 között ciszterci, utána karthauzi ¯1458-ig; de Ercsi esete is idesorolható).

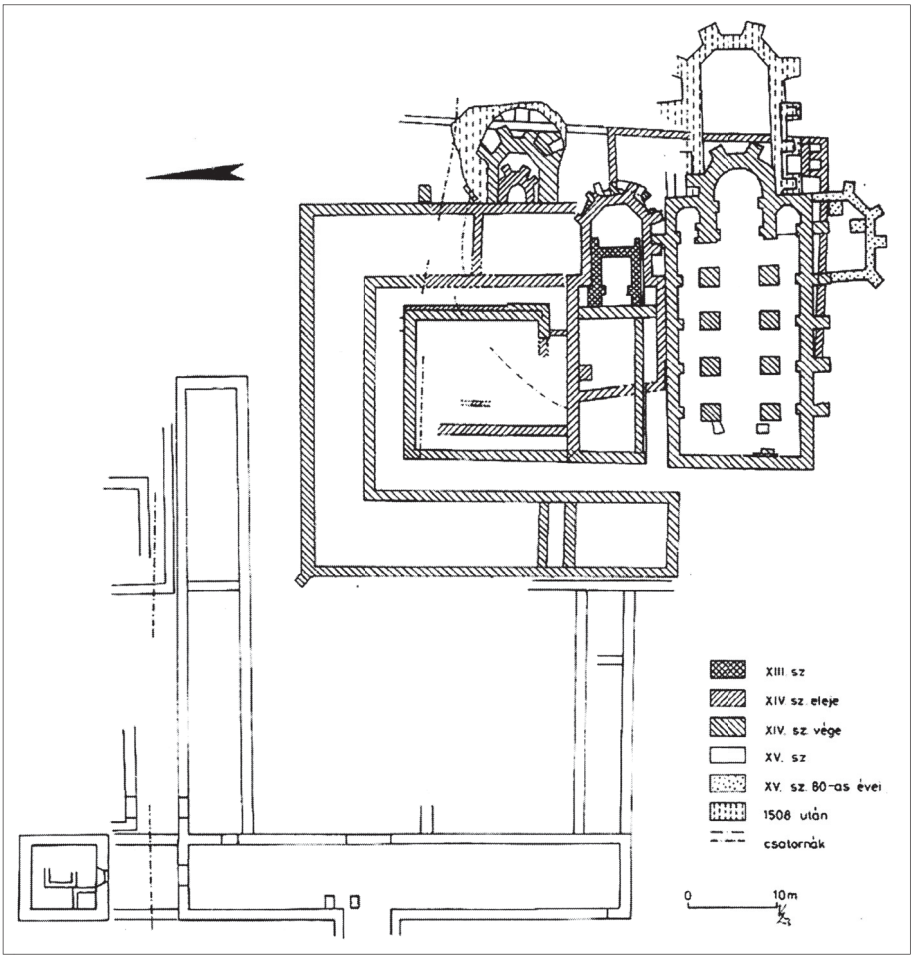

3. ábra. Szentlőrinc, alaprajz. Bencze–Szekér 1993 nyomán
Fig. 3. Szentlőrinc, ground plan. After Bencze–Szekér 1993

menedékkövi karthauzi perjelség esetében (14 km) is. A monasztikus rendeknek a pálosok korai történetében játszott szerepére utal az is, hogy a Bakonyban lévő korai remeteségek elsöprő többsége az almádi bencés apátság körül tömörül (Kőkút, Fülöpsziget, Szentjakab, Badacsony, Henye, Pula), s néhány más esetben is látható, hogy a 13. századi remeteségek szívesen keresték monostorok szomszédságát (pl. Elek – Kapornak, Bajcs – Szenttrinitás, Kalodva – Bizere, Diósgyőr – Tapolca).

A rend későbbi története szempontjából a szentléleki kolostornál jóval fontosabb volt a Budához közeli Szent Lőrinc-kolostor alapítása 1300 körül, amely szorosan kapcsolódott az ország új fővárosának felemelkedéséhez. Buda egyre növekvő jelentőségét tükrözi az innen keltezett királyi oklevelek számának emelkedése is. Míg a várost alapító IV. Béla király fennmaradt okleveleinek csak mintegy 3%-a budai keltezésű, addig V. Istvánnál ez az arány már közel 6%, IV. Lászlónál 7%, III. Andrásnál pedig csaknem 10%. Bár Károly Róbert legtöbb oklevelét (13%) Visegrádon keltezte, kiadványainak 6%-a továbbra is Budán készült. Fia, I. Lajos király idejében ez az arány ismét emelkedett, és 15% fölé kúszott fel.

A Buda melletti kolostor alapítása III. András időszakára esett. Bár a rendi hagyomány az eseményt az akkori rendi elöljáró, István szentkereszti perjel személyéhez köti, a megtelepedés aligha képzelhető el a király támogatása nélkül. Az természetesen lehetséges, hogy a kezdeményezés a remeték től indult ki, akik addigra már érzékelték az ország politikai központjának áthelyeződéséből következő, megváltozott helyzetet. De a 13. század végére a remeték ügye „országos" üggyé vált: ekkor sikerült Bertalan veszprémi püspöknél, majd Lodomér érseknél elérni Pál püspök oklevelének átírását, és ezzel összhangban ekkor rendezte András egri püspök az egyházmegyéjében élő remeték helyzetét.[24]

[24] Gyöngyösi 1988, c. 13. Az oklevél szöveghagyományát összefoglalta: Hervay 2007, 60, 19. jegyzet.

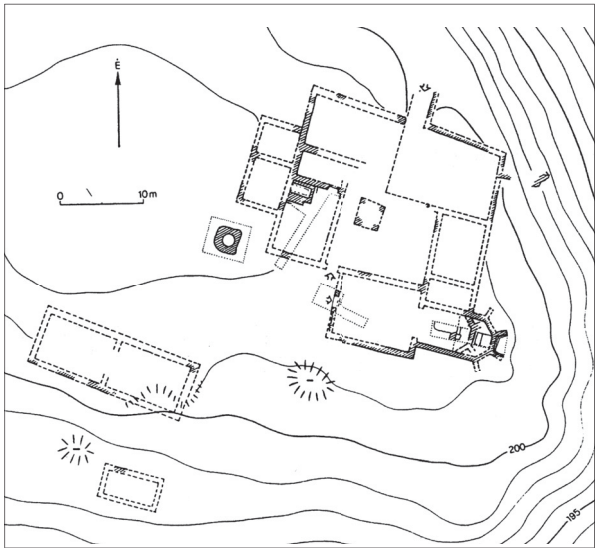

4. ábra. Toronyalja, alaprajz. Miklós 1994 nyomán
Fig. 4. Toronyalja, ground plan. After Miklós 1994

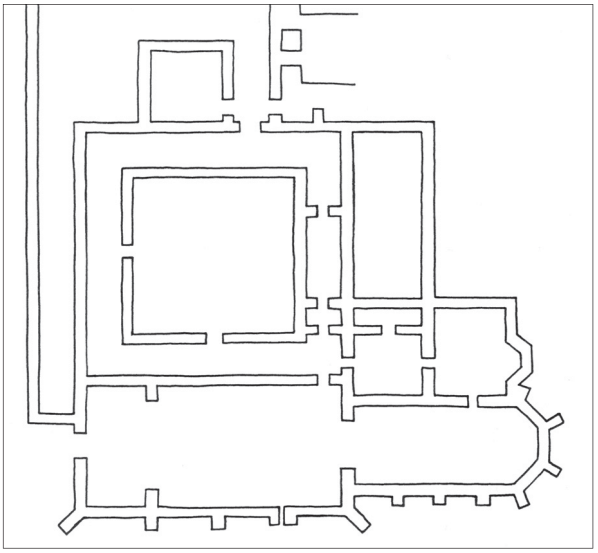

5. ábra. Fehéregyháza, alaprajz.
Henszlmann Imre nyomán Guzsik 2003
Fig. 5. Fehéregyháza, ground plan. Guzsik 2003, after Imre Henszlmann

Ebbe a keretbe illeszkedik az új kolostor alapítása, amelyhez az egyház mellett nyilván a király támogatását is bírniuk kellett a szerzeteseknek.

A királyi, illetve tágabb értelemben a politikai hatalommal ápolt szoros kapcsolatot tükrözik a rend 1308-ban történt elismerésének körülményei is. Gentilis pápai legátus ez év november eleji megérkezése után szinte azonnal, november 10-én tárgyalt Csák Mátéval a Visegrád feletti kékesi kolostorban.[25] A helyszín, amely egy ilyen kényes tárgyalásra valóban kiválóan megfelelhetett, biztosan a tartományúr választása volt. A tárgyalások sikeresek voltak, hiszen november 27-én a legátus által összehívott országgyűlés valóban megválasztotta királynak Károly Róbertet. Minthogy pedig az akkor még szentkereszti remeteknek nevezett rend pápai elismeréséről szóló oklevél alig több mint két héttel később, december 13-án kelt, nehéz nem gondolni arra, hogy a két esemény között összefüggés van. Bizonyítani egyértelműen nem lehet, de okunk van feltételezni, hogy a pálos rend pápai elismerése Károly Róbert magyar királyként való elismerésének ellentételezése volt. A következő év elején kelt oklevelében a bíboros káptalan megtartását és konstitúciók megalkotását is engedélyezte a remeték számára. Ekkor lépett előtérbe a rend központjaként a Szent Lőrinc-kolostor mint a káptalan helyszíne. Ezt a státusát egészen a 16. század elejéig meg is őrizte, s a 14. század végén – az I. (Nagy) Lajos király által Velencétől megszerzett Remete Szent Pál ereklyéknek köszönhetően – országos hírű zarándokhellyé is vált, ezzel is kiemelkedve a környék többi pálos kolostora közül *(3. ábra)*.

Nemcsak a *medium regni*, hanem az ország összes pálos kolostora közül a Szent Lőrinc tiszteletére szentelt főkolostor volt a legnagyobb. Régészeti kutatása 1984–1991 között zajlott Zolnay László, majd Bencze Zoltán vezetésével.[26] Az eredmények összefoglalását 1993-ban közölte Bencze Zoltán és Szekér György.[27] Az épületegyüttes a 13. század vége és a 15. század vége között több átépítésen ment keresztül. Az eredetileg kisméretű, egyhajós, egyenes szentélyzáródású templom helyett a 14. század első felében egy egyhajós, poligonális szentélyzáródású, majd a század második felében háromhajós, gótikus épületet emeltek. Ezt a templomot bővítették a 15. század második felében egy hosszú, késő gótikus szentéllyel. A 14. század második felében kialakult formája alapján a Szent Lőrinc-kolostor mind méretében, mind alaprajzi elrendezését illetően erőteljesen eltért az összes többi korabeli pálos kolostortemplomtól.

A rend pápai elismerését követően, a 14. században és a 15. század elején a Pilisben ugyan nem alapítottak további kolostorokat, de tágabb értelemben ehhez a kolostorcsoporthoz kapcsolható a Duna túlsó partján két börzsönyi kolostor, Nosztre (1352 körül) és Toronyalja (1381 előtt), valamint a Szentendrei-sziget felső végénél egy eredetileg

[25] Csukovits 2009, 21.
[26] Zolnay 1992; Bencze 1992.
[27] Bencze–Szekér 1993.

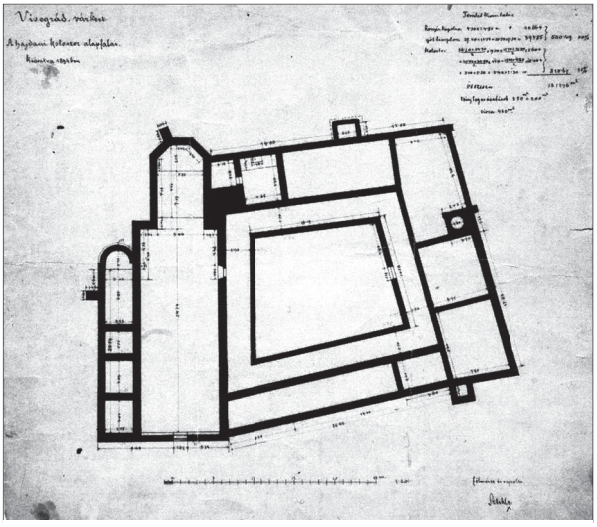

6. ábra. Visegrád, Szent András-monostor. Buzás 2002 nyomán
Fig. 6. Visegrád, Monastery of St. Andrew. After Buzás 2002

önálló kis szigeten alapított verőcei Szent Zsigmond-kolostor (1433) is. A nosztrei és a verőcei kolostor egyaránt királyi alapítású volt: előbbit I. Lajos, utóbbit Zsigmond alapította. A három közül a Szent Zsigmond-kolostornak egyelőre csak a helye sejthető.[28] A nosztrei temploma jelentősen átépített formában ma is áll, az épület többi részét viszont sajnos nem ismerjük.[29] Régészeti feltárás egyedül a toronyaljai kolostorban volt, ez viszont nemcsak a kolostor templomát és lakóépületeit érintette, hanem tágabb környezetét is *(4. ábra)*.[30]

A 15. század végén a pálosok két újabb kolostorral gyarapodtak a Buda és Esztergom közötti területen. A fehéregyházi templomot, amely a hagyomány szerint Árpád sírja fölött épült, Mátyás királytól kapták meg az 1480-as évek elején, a visegrádi Szent András-monostort pedig tíz évvel később II. Ulászlótól. Ezek a – valójában városi – alapítások bizonyos értelemben végpontját is jelentik annak a fejlődésnek, amelynek során a pálosok valódi remeterendből majdnem valódi kolduló renddé váltak.[31] A fehéregyházi kolostor romjai – amelyek az egykori Viktória (Bohn)-téglagyár területén kerültek elő – mára megsemmisültek *(5. ábra)*.[32] A visegrádi

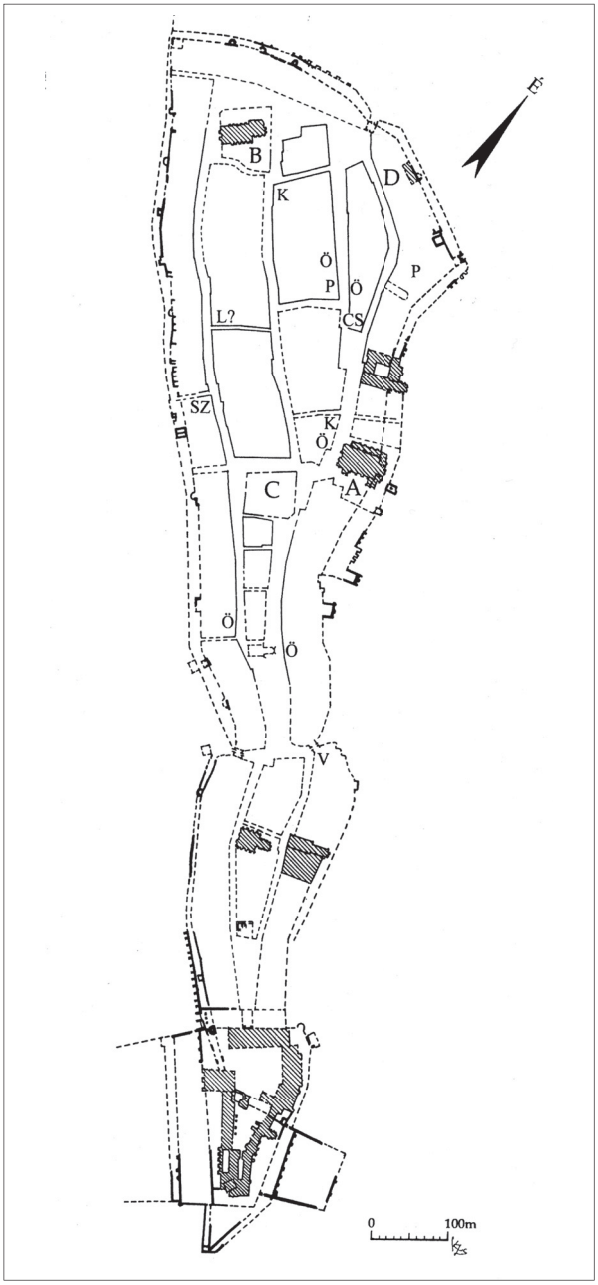

7. ábra. Pálos kolostorok ismert budai háztulajdonai: A. Boldogasszony-plébániatemplom; B. Szent Mária Magdolna-plébániatemplom; C. tanácsháza; D. zsinagóga; Cs. Csatka; K. Kékes; L. Lád; Sz. Pilisi Szentkereszt és Szentlélek; Ö. Örményes; P. Buda feletti Szent Lőrinc; V. Veresmart. Végh 2006–2008 nyomán
Fig. 7. Buildings in Buda known to have belonged to Pauline monasteries: A. Parish Church of the Virgin Mary; B. Parish Church of St. Mary Magdalene; C. Town Hall; D. Synagogue; Cs. Csatka; K. Kékes; L. Lád; Sz. Szentkereszt and Szentlélek in the Pilis region; Ö. Örményes; P. Szent Lőrinc north of Buda; V. Veresmart. After Végh 2006–2008

[28] Valószínűsíthető helyét Laszlovszky József és Szőke Mátyás határozta meg. Köszönöm kollégáim szíves szóbeli közlését.
[29] MRT IX. 182–185.
[30] Miklós 1994.
[31] A pálosoknak az alamizsnától való függéséről lásd: F. Romhányi 2010b, 139.
[32] Bertalanné 1976, 32; Guzsik 2003, 177–178.

Szent András-monostor kutatására az utóbbi években ismét lehetőség nyílt, ennek eredményei azonban még csak részben ismertek *(6. ábra)*.[33]

Az ország közepén a középkor végén tehát összesen kilenc pálos kolostor működött, amelyek közül hatról biztosan tudható, kettőről pedig feltételezhető, hogy alapítója az uralkodó volt. Ráadásul az 1500 körül működő pálos kolostorok csaknem 13%-a ezen a kis területen található. A kolduló rendekkel összehasonlítva – a karmelitákat kis létszámuk miatt ezúttal figyelmen kívül hagyva – látszik, hogy ezzel az aránnyal a pálos kolostorok koncentrációja volt a régióban a legnagyobb, amit csak az Ágoston-rendi remetéké közelített meg (12%). A ferencesek és a domonkosok itteni kolostorai, bár a királyi támogatás nyilván az ő esetükben sem volt elhanyagolható, jóval kisebb arányt képviseltek a maguk rendtartományán belül (5%, illetve 8%).

A pálosok jelenléte a *medium regni* területén azonban nem korlátozódott csupán a kolostorokra. A királyi központtal való kapcsolatukat erősítették egyes kolostorok budai – és részben pesti – háztulajdonai is *(7. ábra)*. A legkorábban a főkolostor jutott budai ingatlanhoz, amikor 1381-ben Szent Pál ereklyéinek őrzési helyéül megkapta a Várhegy északi részében álló *Kammerhof* épületét. Ezt azonban hamarosan elcserélték a később pálos nagy házként ismert épületre a Szent Pál utcában.[34] A 14. század vége és a 15. század közepe között azután a kegyurak több pálos kolostort juttattak budai ingatlanokhoz (Csatka, Lád, Örményes, Veresmart). E korai ingatlanszerzési időszak vége felé, 1425-ben vásárolt a szentkereszti és a szentléleki kolostor közösen egy házat a Mindszent utcában 440 forintért,[35] majd ismeretlen időben – vélhetően még a 15. század közepe táján – került egy budai ház a kékesi kolostor birtokába az Olasz utcában.[36] A Szent Lőrinc-kolostor pesti házát 1480 körül említik, egy Szűz Mária titulusú – talán a nosztreivel azonosítható – kolostor pesti házáról pedig a 16. század elejéről maradt ránk forrás.[37] A szentkereszti kolostornak emellett Budán kívül Esztergomban is volt városi háza 1476-ban.[38] Az említett házak egy része csak időlegesen volt a rend birtokában, de a hozzájuk kapcsolódó járadékokat gyakran még később, akár a 16. században is igazolhatóan élvezték a szerzetesek.

A többi renddel összehasonlítva a pálosok még a középkor végén is jól láthatóan több kolostorral képviseltették magukat az ország közepén. Minthogy ez volt az egyetlen olyan szerzetesrend a középkorban, amelynek generalátusa Magyarországon volt, talán nem is kellene csodálkoznunk azon, hogy ilyen szoros kapcsolat alakult ki a Magyar Királyság elitje és a rend vezetése között. Legfeljebb az uralkodó nagyarányú, az évenkénti rendszeres adományokban is testet öltő közvetlen szerepvállalása tűnhet fel. Minderről a késő középkorból már több írott forrás is szól, de e kapcsolatrendszer több eleme már a rend születésének idején is megvolt. Ennek tükre 1270 táján a rend megjelenése Esztergom közvetlen közelében, majd 1300 körül központjának átkerülése a szentkereszti kolostorból Szentlőrincre.

IRODALOM

ÁMF I–IV. Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* I–IV. Budapest, 1987[3]–1998.

Bencze 1992 Bencze Zoltán: A budaszentlőrinci pálos kolostor területén 1984–1991 között folytatott feltárások. *BudRég* 29. (1992) 155–166.

Bencze–Szekér 1993 Bencze Zoltán – Szekér György: *A budaszentlőrinci pálos kolostor.* Budapest, 1993.

Benkő 2011 Benkő Elek: Via regis – via gregis. Középkori utak a Pilisben. In: *„Fél évszázad terepen". Tanulmánykötet Torma István tiszteletére 70. születésnapja alkalmából*. Szerk.: Kővári Klára – Miklós Zsuzsa. Budapest, 2011. 115–119.

Bertalanné 1976 Bertalan Vilmosné: A középkori ásatások-kutatások története Óbudán (1850–1975). *BudRég* 24. (1976) 31–42.

Budapest im Mittelalter 1991 *Budapest im Mittelalter.* Hrsg.: Biegel, Gerd. Braunschweig, 1991.

[33] Buzás 2002; *RégKut 2003* (2004) 319–322. (Buzás G.). A kerámia leletanyagot Eszes Bernadett dolgozta fel szakdolgozatában (ELTE BTK Régészettudományi Intézet, 2005).

[34] Végh 2006–2008, I. 256–258.

[35] Végh 2006–2008, I. 213.

[36] 1493. VII. 19.: MNLOL DL 20034; Végh 2006–2008, I. 254; F. Romhányi 2010b, 45.

[37] F. Romhányi 2010b, 45, 145.

[38] F. Romhányi 2010b, 145.

Budapest története 1973	*Budapest története* I–II. Szerk.: Gerevich László (I. kötet); Gerevich László – Kosáry Domokos (2. kötet). Budapest, 1973.
Buzás 2002	Buzás Gergely: Visegrád, Szent András monostor. In: Összefoglaló jelentések a 2001. év helyszíni műemléki kutatásairól. *Műemlékvédelmi Szemle* 2002/2. 170–172.
Cselenkó 2006	Cselenkó Borbála: *Szerzetesrendek az Árpád-kori Zala megyében*. Zalai Kismonográfiák 6. Zalaegerszeg, 2006.
Csukovits 2009	Csukovits Enikő: *Az Anjouk birodalma (1301–1387).* Budapest, 2009.
Elm 1966	Elm, Kaspar: *Die Bulle „Ea quae iudicio" Clemens' IV. 30. VIII. 1266. Überlieferung, Text und Bedeutung.* Heverlee–Louvain, 1966.
Garády 1939	Garády Sándor: A budai (óbudai) káptalan alapítása. *TBM* 7. (1939) 70–91.
Gerevich 1977	Gerevich, László: Pilis Abbey, a cultural center. *ActaArchHung* 29. (1977) 155–198.
Gerevich 1983	Gerevich, László: The royal court (curia), the provost's residence and the village at Dömös. *ActaArchHung* 35. (1983) 385–409.
Gerevich 1984	Gerevich László: *A pilisi ciszterci apátság.* Szentendre, 1984.
Guzsik 2003	Guzsik Tamás: *A pálos rend építészete a középkori Magyarországon*. Budapest, 2003.
Gyöngyösi 1988	Gyöngyösi, Gregorius: *Vitae fratrum Eremitarum Ordinis Sancti Pauli Primi Eremitae*. Ed.: Hervay, Franciscus L. Budapest, 1988.
Hervay 2007	Hervay F. Levente: A pálos rend eredete. In: *Decus solitudinis. Pálos évszázadok.* Szerk.: Sarbak Gábor – Őze Sándor. Művelődéstörténeti Műhely, Rendtörténeti Konferenciák 4/1. Budapest, 2007. 57–65.
Hervay–Benkő–Takács 2007	Hervay Ferenc – Benkő Elek – Takács Imre: *Ciszterci apátság Pilisszentkereszten*. Budapest, 2007.
Holl 2000	Holl, Imre: *Funde aus dem Zisterzienserkloster von Pilis*. VAH 11. Budapest, 2000.
Horváth 1981	Horváth István: A klastrompusztai rom eredete. Adatok a pálos rend történetéhez. *Esztergom Évlapjai* 1981. 59–76.
Kovalovszki 1992	Kovalovszki Júlia: A pálos remeték Szent Kereszt-kolostora. Méri István ásatása Klastrompusztán. *CommArchHung* 1992. 173–207.
Lázár 2001	Lázár Sarolta: A pilisszentléleki pálos kolostor kályhacsempéi. *KEMK* 8. (2001) 167–180.
Lázár 2007	Lázár Sarolta: A pilisszentléleki pálos monostor. In: *Decus solitudinis. Pálos évszázadok.* Szerk.: Sarbak Gábor – Őze Sándor. Művelődéstörténeti Műhely, Rendtörténeti Konferenciák 4/1. Budapest, 2007. 503–515.
Miklós 1994	Miklós Zsuzsa: Márianosztra-Toronyalja pálos kolostor. In: *Pálos rendtörténeti tanulmányok. Varia Paulina* I. Szerk.: Sarbak Gábor. Csorna, 1994. 171–176.
MRT V.	Horváth István – H. Kelemen Márta – Torma István: *Esztergom és a dorogi járás. Komárom megye régészeti topográfiája. Magyarország Régészeti Topográfiája* V. Budapest, 1979.
MRT VII.	Dinnyés István – Kővári Klára – Lovag Zsuzsa – Tettamanti Sarolta – Topál Judit – Torma István: *A budai és szentendrei járás. Pest megye régészeti topográfiája. Magyarország Régészeti Topográfiája* VII. Budapest, 1986.
MRT IX.	Dinnyés István – Kővári Klára – Kvassay Judit – Miklós Zsuzsa – Tettamanti Sarolta – Torma István: *A szobi és a váci járás. Pest megye régészeti topográfiája* 13/2. *Magyarország Régészeti Topográfiája* IX. Budapest, 1993.
F. Romhányi 2000	F. Romhányi Beatrix: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. Budapest, 2000.
F. Romhányi 2008	F. Romhányi Beatrix: A pálos rendi hagyomány az oklevelek tükrében. Megjegyzések a pálos rend középkori történetéhez. *Történelmi Szemle* 50. (2008) 289–312.
F. Romhányi 2010a	F. Romhányi Beatrix: Pálos kolostorok a Pilisben. In: *Laudator temporis acti. Tanulmányok Horváth István 70 éves születésnapjára*. Szerk.: Tari Edit – Tóth Endre. Esztergom–Budapest, 2010 (2012). 223–227.

F. Romhányi 2010b — F. Romhányi Beatrix: *A lelkiek a földiek nélkül nem tarthatók fenn. Pálos gazdálkodás a középkori Magyarországon*. Budapest, 2010.
Solymosi 2005 — Solymosi László: Pilisszentlélek vagy Fülöpsziget? In: *Emlékkönyv Orosz István 70. születésnapjára*. Szerk.: Angi János – ifj. Barta János. Debrecen, 2005. 11–23.
Szabó 2005 — Szabó, Péter: *Woodland and Forests in Medieval Hungary*. Oxford, 2005.
Tari 2000 — Tari Edit: *Pest megye középkori templomai*. StudCom 27. Szentendre, 2000.
Végh 2006–2008 — Végh András: *Buda város középkori helyrajza* I–II. Budapest, 2006–2008.
Zolnay 1992 — Zolnay László: A Buda mellett állt Szent Lőrinc pálos anyakolostor kutatástörténetéből. *BudRég* 29. (1992) 33–48.
Zumkeller 1979 — Zumkeller, Adolar: Augustiner-Eremiten. In: *Theologische Realenzyklopädie* IV. Haupthrsg.: Müller, Gerhard. Berlin, 1979. 728–739.

CEPERUNTQUE SIMUL CLAUSTRALEM DUCERE VITAM. LINKS BETWEEN THE PAULINE ORDER AND THE MEDIUM REGNI

Beatrix F. Romhányi

The 16th-century prior-general and historian of the Pauline order Gregorius Gyöngyösi placed the cradle of his community in the Pilis Forest, in the middle of the Kingdom of Hungary. For a long time, this conclusion of his was left unchallenged by modern historical research, too, and scholars tried to solve the contradictions in Gyöngyösi's text in ways that were very different. However, historical and archaeological investigations in the last decades have revealed that the beginnings of what later became the Pauline order cannot be connected to the Pilis Forest region, although the area did indeed play a crucial role in the process leading to papal approval of the order (1308). Thus, it is worth re-considering the chronology of the monasteries in the Pilis region, their topography, the circumstances of their emergence, and their functioning, in order to understand better their social background and their relationship to royal and ecclesiastical power.

According to the evidence available, the first hermitic communities settled in the Pilis region between 1264 and 1270 in two places: Szentkereszt, near Kesztölc, and in the St. Ladislaus monastery at Kékes, near Visegrád. Their leading role in the order then forming is reflected by the fact that they headed a list of monasteries drawn up in 1291. The importance of the Pilis region in the life of the Paulines was maintained later on also, although in the early 14th century the centre of the order was transferred to Budaszentlőrinc ('St. Lawrence near Buda'), close to the new capital. Additional monasteries were founded in the region (Szentlélek, Verőce, Visegrád), as well as in the Börzsöny region on the opposite side of the Danube (Nosztre, Toronyalja), up until the end of the Middle Ages. One of the last foundations in the *medium regni* was that at Fehéregyháza between Buda and Óbuda. In the late Middle Ages, this group of nine monasteries represented 13 per cent of the total number of monastic houses in Hungary. The presence of the order was strengthened by the fact that a number of more remote Pauline monasteries (e.g. Csatka, Lád, Örményes, Veresmart) had urban houses in Buda.

Although archaeological research of some kind has been performed on several sites, there are very few Pauline monasteries that we know about more or less completely. Systematic research has been conducted not only at the principal monastery in Budaszentlőrinc, but also at the order's houses in Pilisszentlélek and Toronyalja, while investigation of the monasteries at Szentkereszt, near Kesztölc, and at Visegrád has been restarted. Earlier on, excavations took place in Fehéregyháza. Monument investigation *(Bauforschung)* has taken place at some of the urban houses of the order as well as in Márianosztra. However, most of these investigations have concentrated on the churches or the monastic buildings; other elements of the monastic landscape, such as mills, fishponds, etc., were usually looked at in a superficial way only.